

**SPLIT U NARODNOOSLOBODILAČKOJ
BORBI I SOCIJALISTIČKOJ REVOLUCIJI
1941 - 1945.**

BIBLIOTEKA ZBORNICI
5

Redakcioni odbor:

FABIJAN TRGO, predsjednik, MIROSLAV CURIN, dr IVAN JELIĆ,
dr LJUBO BOBAN, dr DINKO FORETIC, MARKO ANDRIJIĆ,
TONCI ŠITIN

Glavni i odgovorni urednik:

MIROSLAV CURIN

SPLIT

U NARODNOOSLOBODILAČKOJ BORBI
I SOCIJALISTIČKOJ REVOLUCIJI
1941 – 1945.

INSTITUT
ZA HISTORIJU RADNIČKOG POKRETA DALMACIJE
SPLIT, 1931.

»Još u vrijeme prvih dana rata, kada smo se borili po bosanskim planinama, znali smo da Split, iako je okupiran, nije pokoren. To nas je napajalo ponosom na naš Split, na naše Dalmatince.«

TITO

PREDGOVOR

Ovaj zbornik sadrži radove sa znanstvenog skupa »Split u narodno-oslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji 1941—1945.« koji je održan od 7—9. svibnja 1979. godine u hotelu »Lav« u Miljevcu kod Splita.

Inicijativu za organiziranje znanstvenog skupa dali su Fond za njegovanje i razvijanje tekovina revolucije i narodnooslobodilačkog rata Split i Općinski odbor SUBNOR-a Split.

Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije, kao nosilac organizaciono-stručnih poslova, te Vojnoistorijski institut iz Beograda, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske iz Zagreba, Odjel za hrvatsku povijest Centra za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu i Sveučilište u Splitu, kao njegovi suorganizatori, obavili su preko organizacionog odbora cjelokupnu elaboraciju znanstvenog skupa a urednički odbor pripremio izdavanje ovoga Zbornika.

Osnovni cilj Skupa bio je da se naučnoistraživačkim metodama rasvijetli, analizira i objasni razvoj narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije na području koje odgovara današnjem administrativnom teritoriju Općine Split, te da se dijelom prikažu najvažnije uzajamne veze sa susjednim općinama.

Upravo stoga, a budući da je razvitak NOB-a i socijalističke revolucije na širem prostoru Splita znanstveno nedovoljno istražen animiran je znatan broj znanstvenih radnika iz Beograda, Zagreba, Splita, Sarajeva i društveno-političkih radnika, učesnika NOB-a uz želju da se i nakon skupa nastave daljnja istraživanja tokova NOB-a i socijalističke revolucije u srednjodalmatinskoj subregiji.

Znanstveni skup izazvao je velik interes naše javnosti. Skupu je prisustvovao veći broj istaknutih društveno-političkih i znanstvenih radnika među kojima su bili predsjednica Odbora Skupa Anka Berus, član Savjeta Federacije, Ivica Kukoč, potpredsjednik Skupštine SFRJ, Nikola Sekulić-Bunko, predsjednik Ustavnog suda SFRJ, Ante Jurjević-Baja, član Savjeta Federacije i drugi.

Pri uređivanju Zbornika redakcioni odbor je razvrstao radove prema tematskom sadržaju, sačinio je sažetke na engleskom, ruskom i talijanskom jeziku, ilustrirao Zbornik brojnim dokumentarnim fotografijama i izradio indeks imena. U pripremi za štampu uređivački odbor je postavio jezičnu varijantu svakog autora.

Ukupnost svih radova, saopćenja i priloga koje sadrži ovaj Zbornik čini dragocjenu historiografsku građu za buduću povijest NOB-a i socijalističke revolucije ovoga revolucionarnoga grada i njegove okoline.

Redakcioni odbor zahvaljuje svima koji su na bilo koji način pridonijeli da ovo značajno djelo naše historiografije bude objavljeno. Posebnu zahvalnost izražavamo Fondu za razvijanje i njegovanje tekovina revolucije i NOR-a Split i Samoupravnoj interesnoj zajednici za znanost (SIZ VII) SR Hrvatske koji su osigurali financijska sredstva za njegovo izdavanje.

Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije ovaj Zbornik posvećuje 40. godišnjici ustanka i socijalističke revolucije naroda i narodnosti Jugoslavije.

Redakcioni odbor

ANKA BERUS

SPLIT U SOCIJALISTIČKOJ REVOLUCIJI

I

Sazivači i organizatori skupa »Split u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji 1941—1945« pristupili su ovom poslu želeći da se radu na istraživanju, otkrivanju i obilježavanju burne povijesti ovoga grada dade određeniji tok i čvršći okviri. Naročito je naglašen zadatak da se adekvatno osvijetli borba za slobodu i socijalizam koja se vodila u narodnooslobodilačkom ratu i koja je na ovom tlu imala svoje posebne atribute. Ta borba, kao uostalom i u svim krajevima Jugoslavije, predstavlja završetak jednoga životnog i historijskog perioda i obilježava ulazak u novo razdoblje.

Period vlasti radnog naroda, period izgradnje socijalizma, koji je našao svoj izraz u socijalističkom samoupravnom društvu — a čije oblike, domete i sadržaje neprestano oblikujemo — rezultat je velike pobjede radničke klase, Komunističke partije, odnosno Saveza komunista Jugoslavije.

Sve ono što se dogodilo i što se događa vuče svoje korijene iz objektivnih uslova, ali ti i takvi objektivni uslovi morali su biti oplodeni, unaprijeđeni i osmišljeni svjesnom akcijom i traženjem razrješavanja postulata života u njihovom historijskom toku.

Sadržaj ovog simpozija ograničen je vremenski i prostorno. Vremenski se odnosi na period narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije od 1941. do 1945, kao jedinstvenog procesa. To je najznačajniji period u životu našeg društva, njim smo krenuli na široki drum prema besklasnom društvu, pojavili se na svjetskoj pozornici kada su međunarodni odnosi krenuli putem koji je tražio nove sadržaje. Prostorno simpozij je ograničen i svojim opredjeljenjem u samom naslovu.

Bilo je dilema i oko orijentacije i oko pristupa. Sporazumjeli smo se da Split bude obraden kao poseban punkt. Ne potcjenjujući, dapače, izražavajući puno poštovanje svemu onome što se odvijalo i izvan našega splitskog terena, smatrali smo da treba temeljito obraditi Split, kao grad koji je po broju stanovnika, broju radnika, političkoj akciji bio čvrsto definiran i određen, i zato je mogao davati impuls i podstrek i svojim

konkretnim primjerom, a zatim noseći u svojim njedrima i organizacionu strukturu ne samo svoje uže i šire okoline — već i cijele Dalmacije.

Proučavajući mnoge relevantne fenomene koji su se dešavali u Splitu, jer su se tu odvijali silom određene konkretne logike, mogu se crpiti i saznanja u osvjetljavanju života, rada i borbe šireg terena, odnosno djele pokrajine.

Pokret u Splitu upućivao je mnogo boraca u narodnooslobodilačku borbu i upravo oni su u toku četverogodišnjeg rata proširili Split i njegov život na jedinice u kojima su ratovali i na terene na kojima su djelovali. I to je posebni dio Splita. Povijest, ratna povijest grada mora sadržati i to.

Lakše će biti zapisivati i ocjenjivati i djelovanje samog Pokrajinskoga, odnosno Oblasnog komiteta Komunističke partije Hrvatske za Dalmaciju, ukoliko se temeljitije i svestranije osvijetle i prouče svi fenomeni koji su se radali u Splitu. Sva su rukovodstva Dalmacije nikla u Splitu, radila u Splitu. Split je dalmatinskom rukovodstvu pružao uslove rada, kadrove, a osobito tehničke mogućnosti za rad. U tome je sudjelovalo nebrojeno mnogo ljudi.

Dozvolite mi da se osvrnem i na neka pitanja za koja mi se čini da bi ih uvijek morali imati pred očima, ukoliko se želimo baviti istraživanjem života u jednom određenom periodu, na jednoj datoj lokaciji.

Cesto nailazimo na pojavu da autori historijskih djela, monografija, studija, pa čak i memoara prelamaju vrijeme, koje je predmet njihova bavljenja, kroz prizmu svog trenutka, svoje suvremenosti, daju mu aktualne komentare.

U tumačenju svih tih minulih dana i godina prošlosti, služeći se obilato poznavanjem vlastite epohe, zadovoljavaju se dosta subjektivnim objašnjavanjem određenih činjenica.

Kako pristupiti interpretaciji prošlih događaja?

Samo je po sebi jasno da pristup mora da nosi pečat vremena u kojemu je nastao, ali to nas ne oslobađa obveze da se pokušamo uvući »pod kožu« tog prohujalog doba i da se, što je moguće više, poistovjećujemo s njime. Znači, moramo nastojati da ne polazimo od kraja, već da se što više približimo događajima koje opisujemo i istražujemo, da ih pokušamo, rekonstruirajući ih, još jednom proživjeti.

Maramo se osloboditi (i to ne samo teoretski, već i praktično) shvaćanja da posljednje uzroke svih historijskih promjena treba tražiti u ljudskim idejama koje se mijenjaju, naročito političkim, jer upravo one izazivaju političke promjene. Odakle ljudima dolaze ideje, odnosno što pokreće političke promjene — to se, vrlo često, ne pitamo, ta pitanja ostaju izvan domene onih koji takvim tumačenjima pristupaju u svom radu. Kako, na kojim izvorima nastaje određeno djelovanje i zašto poprima određene oblike? Evo, i danas sve šira orijentacija na vlastiti put u socijalizam svakog pojedinog naroda i pojedine zemlje potvrđuje nužnost primjene i uvažavanje najdubljih, fundamentalnih osnova historijskog materijalizma i njegove stvaralačke primjene na polju historijske znanosti.

II

Devetnaesto stoljeće, toliko poznato u historiji po burnim i značajnim događajima, koji su pratili izgradnju modernoga kapitalističkog građanskog društva, nije bez utjecaja ni na sam Split.

Split, vrlo dugo najveći grad Dalmacije, nosi u sebi nekoliko njemu svojstvenih karakteristika koje su djelovale na njegov razvoj. Nalazeći se na periferiji jedne imperije, iako značajan tranzitni, tržišni i robni punkt za vrlo široko zaleđe, sa znatnom vlastitom poljoprivrednom proizvodnjom, relativno razvijenim zanatstvom i počecima industrije, sveden

Split 1941, sjedište Pokrajinskog komiteta KPH i centar političke aktivnosti i revolucionarnog pokreta u Dalmaciji

je od austrijskih vlasti do kraja prvoga svjetskog rata, po nizu javnih službi, na duboku provinciju.

U to vrijeme javljaju se, ipak, i prve organizacije radničke klase, nastaje duboko raslojavanje splitskih težaka kod kojih vladaju kolonatski odnosi. Bolesti ugrožavaju i upropaštavaju vinogradarstvo, traži se novo «zlato» — tupina, radi koje se skida tanki sloj zemlje, nestaju vinogradi već prilično uništeni peronosporom. Tupina se preraduje u fabrikama cementa u Solinu i Splitu, ali i izvozi kao najkvalitetnija sirovina. Među težacima se odvaja sloj proletariziranih lučkih radnika, nadničara, prijevoznika tupine — oni postaju prvi tvornički radnici. Manji broj ih uspijeva postati gazdama, poduzetnicima, trgovcima i slično. Tako se

dosta burno mijenjala socijalna struktura splitskih težaka i građana, ali i srednjodalmatinske Zagore.

Prvi svjetski rat je svojim uništavajućim djelovanjem na pozadinu donio posebno nove nevolje: glad, bolesti, pomor. Kako je revolucionarni val, osobito pod utjecajem prve proleterске revolucije u carskoj Rusiji, obuhvatio čitavu Evropu, to ni zemlje buduće Jugoslavije nisu ostale izvan toga narastajućeg revolucionarnog talasa. Djelovanje radničkih i socijalističkih organizacija i njihovih rukovodstava nije bilo svuda jednako. U Splitu je odmah prihvaćena revolucionarna orijentacija na klasnu borbu. Ujedinjenje svih radničkih socijaldemokratskih organizacija trebalo je da bude prvi korak u strategiji te borbe. Dalmatinski socijaldemokrati bili su odlučno protiv desnog kolebanja onih snaga unutar socijaldemokratskih partija koje su se razvijale čvršće povezane s austrijskom socijaldemokracijom.

Orijentacija splitskih socijaldemokrata, prenesena na ostale manje i brojčano slabije organizacije u ostaloj Dalmaciji, imala je presudnu ulogu u činjenici da desna socijaldemokracija nije uopće imala ni uporišta ni predstavnika u Dalmaciji kroz cijeli period između dva rata. Ta čvrsta linija splitske organizacije je tim značajnija, jer se vodila i održala u teškim prilikama okupacije znatnog dijela Dalmacije od strane Italije, koja je imala velikih pretenzija na bazi tzv. Londonskog sporazuma.

Na prvom sastanku dalmatinskih revolucionarnih socijaldemokrata poslije prvoga svjetskog rata prihvaćeni su prijedlozi splitske organizacije, kao platforma za sudjelovanje na prvom Kongresu ujedinjenja socijaldemokratskih partija Jugoslavije u Beogradu.

Ta je platforma značajna po dvjema svojim karakteristikama: prvoj — odlučnoj orijentaciji na beskompromisnu klasnu borbu, protiv svakog oportunitizma i klasne suradnje; drugoj — razrađen je plan rada za borbeno savezništvo s težacima i sa selom, koje se potpuno uklapa u jedinstveno tijelo s proletarijatom. To nije bio samo plan, već se vrlo široko i ostvarivao. Taj izvanredan značaj u teorijskoj i praktičnoj postavci seljačkog pitanja — tada jedinstvenoj pojavi u socijalnoj demokraciji Jugoslavije — nije razvio svoje prednosti u Partiji ni u samoj Dalmaciji. Tada Hrvatska republikanska seljačka stranka i Radić nisu imali nikakvih organizacija u Dalmaciji, ali su se one dosta raširile i razvile, osobito u doba teškog terora protiv komunista, što je, međutim, objektivno pomoglo širenju Hrvatske republikanske seljačke stranke, odnosno Hrvatske seljačke stranke i u Dalmaciji. I to pitanje očekuje znanstveno istraživanje i obradu.

U borbi protiv klasne opredijeljenosti radnika i seljaka već se tada jako mobilizirala buržoazija sa svim svojim aparatom, od vlasti i njenih organa do antipropagande putem novina. Služila se klevetama, od kojih je tada bila najopasnija laž o anacionalnosti socijaldemokrata i radništva uopće. Klasni sadržaj pokreta u Dalmaciji i njegova jakost, kojemu je Split bio na čelu, odrazio se npr. i kod izbora za Ustavotvornu skupštinu, na kojima je u Dalmaciji učestvovalo inače znatno smanjeno biračko

tijelo, tj. bez okupiranih dijelova Dalmacije: Zadra, Šibenika, Knina i većine sjevernih i srednjodalmatinskih otoka.

Pokret se kalio u burnim svakodnevnim akcijama, proganjan najokrutnijim i najoštrijim terorom kojemu nije bilo premea u Kraljevini SHS, osim u Makedoniji. Izložena neprestanom šikaniranju svih kategorija, ta organizacija izrazito lijevo orijentiranog pokreta nije mogla da bude uništena. U tim i slijedećim godinama želim spomenuti bitku (u doslovnom smislu riječi) protiv Orjuna, kojoj je u Splitu zadan takav udarac da se ona više uopće nije oporavila. Vrijedni su istraživanja oblici i metode rada u toj borbi, jer će to svakako imati utjecaja i na kasnije masovne srazove koji su se odigrali u Splitu između dva rata.

Podaci iz partijskih arhiva govore da je u godinama uoči šestojanuarske diktature od nešto više od 1400 organiziranih skojevaca u Jugoslaviji, 722 bilo u Dalmaciji.

Razne akcije koje je vodio komunistički orijentiran pokret u Splitu, nije gubio na svojoj borbenoj orijentaciji, iako je organizaciono umnogome zaostajao i nije bio adekvatan masovnom raspoloženju idejno revolucionarnih masa. U doba oseke, koja je postepeno nastupila poslije Obznane i Zakona o zaštiti države, pod pojačanim terorom, nisu bila rijetka napuštanja borbenih redova proletarijata od strane nekih istaknutijih i videnijih članova i »vodica«. Izabrali su radije put mirnog ličnog prilagodavanja, potpunog napuštanja borbenih redova proletarijata i prelazak u službu klasnog neprijatelja. Međutim, radilo se ipak o pojedincima, pa to nije djelovalo na orijentaciju masa.

Mislim da bi se teško dalo opovrći da je Split sam, kao grad, imao takmaca ili premea u bilo kom gradu Jugoslavije, po nekoliko izrazitih karakteristika: prvo po tome kolika je bila masovnost lijevo orijentiranog klasnog pokreta i, drugo, koliko je bila prisutna izrazita borbena akcija u cijelom periodu između dva rata. To, dakako važi i za bližu i dalju okolicu, jer su uzajamno djelovali jedni na druge. Sela, osobito primorska, na potezu od Trogira do Omiša, te Makarske i razvijenost pokreta u tim mjestima zacijelo su uzrokom korelacije tih naselja. I Sinj, u neposrednom splitskom zaleđu, jednako je bio uključen u taj proces i pokret, sudjelovao je u životu koji je tada pulsirao u Dalmaciji. Srednjodalmatinsko otočje je također imalo svoju ulogu u tom sklopu. Posebni punktovi bili su i Šibenik i Dubrovnik.

U organizaciji legalne i, kasnije, ilegalne Partije formiran je u Splitu Pokrajinski komitet za Dalmaciju sa stalnim sjedištem u Splitu, a bio je direktno vezan za Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije. Takva organizaciona forma i opća nepovezanost Dalmacije sa širokim zaledem doprinijeli su tome da se i organizacija komunista u Dalmaciji i cio pokret razvijao u određenoj mjeri na specifičan način. Vitalnost, masovnost pokreta crpila je snage iz samog života mase, izvlačila iskustvo i borbene zadaće sa svog terena. Upravo zbog toga pokret je imao za posljedicu i jednu posebnu karakteristiku koja je negativno utjecala i na sam unutarpartijski život u Splitu, a i u Dalmaciji uopće. Naime, to je uzrokovalo da su razne akcije koje je vodio pokret nerijetko bile odvo-

jene od sličnih akcija u ostalim krajevima zemlje. Nisu rijetki slučajevi da su se rukovodstva orijentirala na akcije koje su bile potpuno nerazumljive, u odnosu na opći trend akcija i borbe u zemlji. Za to možemo naći dovoljno primjera i u djelovanju i odnosu prema sindikatima, osobito u doba kad se izgrađivala taktika djelovanja komunista u sindikatima i kad se, konačno, ostalo na opredjeljenju za URSS-ove sindikate. Dalje, u raznim konkretnim akcijama u biranju saveznika pri stupanju u spregu, npr. s disidentima HSS-a i slično. Iako su ti postupci i politika lokalnih rukovodstava Dalmacije proizlazili iz uskog gledanja lokalnih uslova pa su, ponekad, donosili i efemerne rezultate, ne može se smetnuti s uma da je takav život pokreta Dalmacije bio i zbog nedovoljne povezanosti s djelovanjem pokreta u ostalim krajevima Jugoslavije, a i Hrvatske, kojim se organizaciono povezao tek formiranjem Komunističke partije Hrvatske 1937. godine. Sve je to relativno dugo vremena pogodovalo tadašnjem ponašanju dalmatinskog rukovodstva, te je ono u nekoliko mahova predstavljalo tešku frakciju unutar KPJ i KPH. To frakcionarsko djelovanje dovelo je i do privatizacije pokreta, do uzurpiranja vlasti unutar pokreta, do familijarnosti u najdoslovnijem smislu riječi i, konačno, što je bilo najgore, do potpunog zapuštanja organizacione izgradnje Partije kao okosnice toga razbujalog i politički revolucionarnog klasnog pokreta.

Međutim, pokretu nisu ipak mnogo naškodila ni stalna trvenja, ni kažnjavanja, ni raspuštanja ni slično — na potezu CK KPJ i CK KPH — PK za Dalmaciju.

Snaga pokreta ostavila je jasne tragove npr. u glasanju na svim državnim izborima i na raznim izborima za općinske uprave. Ni jedna pokrajina u Hrvatskoj (izuzev Zagreba) nije obilovala toliko brojnom legalnom ljevičarskom štampom kao Split. Štrajkovi, njihova masovnost i sveobuhvatnost čvrsti su pokazatelji orijentacije radništva i njegovog klasnog pokreta. Od naročitog interesa bilo bi izučavanje tarifnih pokreta i štrajkova između dva rata u Splitu i okolici. Prosječne radničke nadnice bile su u Splitu najviše u Jugoslaviji. Spomenut ću već vrlo poznate štrajkove u fabrikama cementa, štrajk u Dugom Ratu 1938, sedmodjeljni štrajk građevinara u julu i augustu iste godine te štrajk obalnih radnika u oktobru 1939.

Političke akcije u kojima se stvaralo i izgrađivalo jedinstvo radničke klase, ali i svojevrsan oblik narodnog fronta bile su protestni zbor za žensko pravo glasa u oktobru 1935, zatim proslava stogodišnjice »Lijepe naše« koju je organizirao HSS, a koja je pretvorena u manifestaciju i demonstraciju samo pod našim parolama i transparentima za mir, kruh, rad i slobodu. Spomenimo i masovne demonstracije 1938. g. prilikom dolaska Milana Stojadinovića u Split i velike akcije sindikata u borbi protiv skupoće u decembru 1939. godine, kada je u demonstracijama ubijen jedan brodogradilišni radnik pa su se pretvorile u sveopću obustavu rada i paralizirale sve djelatnosti. Toj se akciji i protestu protiv brutalnosti policije novonastale Banovine Hrvatske priključilo kompletno stanov-

ništvo, sve fabrike i radionice, trgovine, škole, banke i razna državna nadležstva.

Medutim, to je i politički već drugi period. Intervencijom i akcijom druga Tita, koji je još ranije bio upoznat sa stanjem unutar Partije i pokreta u Dalmaciji, povedena je odlučna borba za likvidaciju frakcije, koja je toliko dugo u raznim razdobljima bila na čelu pokreta ali i njegova kočnica. Isključeni su iz Partije glavni nosioci razbijačkog rada

DVŠKO MRDULJAŠ (Split, 25. V 1912. — Lepoglava 24. VI 1941). Istaknuti sindikalni i partijski funkcioner, organizator štrajkova i demonstracija. Pred rat uhapšen i zatočen u Lepoglavi gdje je i umoren

JOSIP RUZIČ-IKO (Split, 23. III 1904. — Šibenik, 22. V 1942). Istaknuti sindikalni funkcioner i jedan od organizatora ustanka u Splitu, član Mjesnog komiteta KPH. Da bi spasio drugove preuzeo svu odgovornost za napade na Talijane. Strijeljan na Subićevcu zajedno s R. Končarom i 24 splitska rođjuba

jedinstva Partije u Jugoslaviji. Tokom 1939. godine formiran je novi Pokrajinski komitet. On je pripremio Pokrajinsku konferenciju u augustu 1940. godine. Na Konferenciji, u prisustvu druga Tita i uz njegovu svesrdnu pomoć, taj široki i duboki revolucionarni pokret našao je svoje organizacione oblike i mogućnosti da se do kraja svrsta u redove nove, moderne Partije, koju je počeo graditi drug Tito.

Iako možda nije ovdje najpogodnije mjesto, ne mogu da ne spomenem neke pojave koje danas donekle pokušavaju da degradiraju i Split, i pokret i život u njemu. U dnevnoj i periodičnoj štampi tretiraju se često pojave koje su za većinu današnjih ljudi, osobito mladih, daleka prošlost. Ne mislim na historičare i one koji se ozbiljno bave izučavanjem

naše prošlosti. Mislim na one napise koji uporno oživljavaju malogradanski Split i prikazuju, bez imalo kritičkog pristupa, samo tu njegovu stranu. U Splitu, gdje se žestoko vodila klasna borba, gdje je sudar klasa bio u grčevitom borbenom zahvatu, svaki je događaj i svaka pojava imala svoju određenu ocjenu; na jedan način su je primali oni koji su bili na strani vladajućih, a na drugi oni koji su bili na strani društveno izopćenih. Split je bio grad koji je bio točno klasno razgraničen. Danas nam se servira kao da je Split bio izolirana idilična oaza u kojoj je vladala jednakost, dobronamjernost i dobrodušnost svih aktera. Jasno je da, proučavajući nekritički samo gradansku štampu, ne mogu da se otkriju sve one surovosti borbe i podvojenosti koje su stajale između eksploatiranih i eksploatatora — ali imamo mi, mada ne kroz sav period, već u nekoliko navrata, i radničku štampu. Međutim, mogu se naći i sadržaji u gradanskoj štampi o događajima koji su potresli radnički Split. Radnički pokret, kao cjelina proganjen, stalno odolijevajući pokušajima da bude zbrisan s lica zemlje, nije imao dovoljno mogućnosti da ostavi toliko tragova i svjedočanstava o svom djelovanju i životu kao što je slučaj kod vladajuće klase. Zato je tim preča naša dužnost da izučimo istinsku sliku života, pokažemo gdje su bili korijeni preko kojih je pokret crpio svoje snage, da pronalazimo i savjesno i s ljubavlju, sabiremo ono što je ostavilo traga. Ne razumijem zašto se u pretraživanju starih novina, npr., ide za tim da se izvuče ono što golica malogradanski mentalitet, a zanemaruje ono što je pripadalo naprednom pokretu i što ga osvjetljavalo u različitim aspektima. Zašto se npr. takve stvari ne pišu i iz doba rata? Možda neću pogriješiti ako napomenem da se pisci ne mogu upuštati u takve igre za doba rata, jer bi morali da se povežu s onima koji su bili na strani neprijatelja, a ovako, krijući se iza malogradana i malogradanskih senzacija, hoće da se prikažu kao neangažirani. Međutim, njihov ih stav ipak otkriva i ukazuje na kojoj su strani angažirani.

Hoću ovdje da naglasim da je Split bio grad koji je, iako klasno čvrsto razgraničen — morao da prizna u svakodnevnom životu prisustvo lijevog klasnog pokreta. I zato ma koliko žestoki bili klasni sukobi, u Splitu nije vladala malogradanska antikomunistička histerija. Radničkom pokretu je zbog njegove jačine na svojevrsan način odavano priznanje kao ravnopravnom partneru. To, razumije se, ni najmanje nije umanjivalo žestinu borbe i bezobzornost progona od strane vlasti i buržoazije.

III

Ali, vratimo se temama našeg skupa.

Zahvaljujući idejnom i organizacionom jedinstvu, vjerujući u sposobnost radničke klase da stupi na svjetsku pozornicu i preuzme na sebe odgovornost za život i sudbinu svog naroda, naša Partija se u relativno kratkom periodu pretvorila u materijalnu snagu koja je mogla da se prestroji u rukovodeću snagu i same klase i cijelog naroda u borbi

protiv fašizma, fašizma koji je u svom silovitom pohodu pregazio i našu zemlju.

Ujedinjujući borbu protiv okupatora, protiv njegovih pomagača i borbu za oslobođenje od društvenog jarma, okova kapitalizma i eksploatacije širokih slojeva radnog naroda, Partija je zacrtala i odnose naroda i narodnosti u samoj Jugoslaviji, udarila temelj federativnom uređenju zemlje, inicirala time slobodan razvoj i nacionalnih republika i svih nacionalnosti, brojnijih i manje brojnih, osnovu života u koji je ugrađeno bratstvo i jedinstvo, slobodno djelovanje skupnosti i individualnosti, te socijalističke odnose koji su brzo dobili svoj materijalni izraz u društvenom samoupravljanju.

Vidjeli smo ranije u kakvoj su situaciji Split i uopće Dalmacija dočekali rat i okupaciju.

Rat, okupacija, aneksija velikog dijela Dalmacije u sastav prekomorske Kraljevine Italije stubokom su promijenili život u cijeloj Jugoslaviji, a posebno u Dalmaciji. U Splitu su nastali tako duboki društveni potresi da je teško ne izvršiti njihovu dublju analizu. Mislim da je od vrlo velikog značaja sagledati neka pitanja kojima se moramo pozabaviti, ako hoćemo da svestrano osvjetlimo i sam fenomen Splita u narodnooslobodilačkoj borbi.

Prvo, treba utvrditi što se događalo na strani neprijatelja, kako je tekla okupacija — tko joj se pridružio, kakvo je bilo ponašanje nosilaca i predstavnika stare vlasti, kakve je sve akcije vodio okupator u Splitu i širim dijelovima Dalmacije, kao sastavnom dijelu svoje kraljevine, tko je sve tražio i dobivao zaštitu u okrilju okupatora, i, drugo, kako se Split pripremao i u hodu prestrojavao da krene u »-posljednji boj«.

I, opet moram da naglasim, da je Split dočekaio okupaciju kao već dobro organiziran grad. Poznata je masovnost organizacija narodnooslobodilačkog pokreta koja je imala specifičan samosvojni karakter. Naročito bi bilo štetno kad bi se oni koji istražuju i pišu o životu i djelovanju pokreta u Splitu povelili za nekim uobičajenim i uvedenim šablonima u našoj historiografiji, te tražili — po unaprijed utvrđenom mod* lu — nastajanje i razvoj pojedinih fenomena, događaja i pojava i pa tome ih ocjenjivali. Pokret u Splitu imao je toliku tradiciju i bio je tako jak da je, usvojivši i razumjevši liniju Partije, mogao stvarati samosvojne oblike djelovanja. Ne zaboravimo da je masovan, čvrsto povezan, dobro organiziran pokret u Splitu i Dalmaciji konsolidacijom Partije dobio novi polet i novi kvalitet.

Dozvolite mi da navedem neke činjenice i pojave koje izdvajaju Split na posebno mjesto među gradovima u Hrvatskoj i Jugoslaviji.

Među takve pojave spada organiziranje dnevne ilegalne štampe, izlaženje lista »Naš izvještaj«. Koliko mi je poznato Split je grad koji je najduže kontinuirano izdavao svoj masovni ilegalni dnevni list.

Organizacija masa u narodnooslobodilačkom pokretu bila je mnogostruka i sveobuhvatna. Savez komunističke omladine Jugoslavije, Narodna pomoć, Antifašistička fronta žena, Savez mlade generacije odlikovali su se svojom masovnošću.

Rad raznih akcionih odbora odvijao se u svim strukturama.

Veliki je bio broj snažnih udarnih odreda i grupa. Mnogobrojne su bile borbene akcije za uništenje žive snage neprijatelja.

Masovne političke akcije, sabotaže, štrajkovi, demonstracije i slične su pojave u Splitu.

Split je uspio da pošalje u rat značajan, oformljen, Prvi splitski odred, a da ga katastrofa tog odreda ne slomi. Sve ovo i mnogo drugih događaja tih prvih ratnih mjeseci i godina nalazimo u mnogim napisima. Ako razmotrimo sadržaj i broj tih napisa, onda možemo konstatirati da se većina njih odnosi na oružane borbene akcije. Te oružane akcije imale su velikog efekta, možda najvećeg za samo političko raspoloženje, ali su bile rezultat rada i djelovanja organizacija narodnooslobodilačkog pokreta. Međutim o tim organizacijama gotovo se i nije pisalo. Još rjeđe nalazimo napise koji bi otkrivali život, svakodnevni život grada i njegovih građana pripadnika pokreta, u tim nadasve teškim danima, danima naelektriziranom borbom, smrću, stravom, neprijateljskim terorom, ali i odlučnošću da se svemu tome gleda čvrsto u oči i da se ne odstupa. Brijunsko spletena mreža najrazličitijih organizacija držala je i provodila te akcije, ne kampanjski i od slučaja do slučaja već kontinuirano, a sav taj rad smišljeno je vodila i pratila partijska organizacija i udahnjivala mu odlučnost, jasnoću i čvrstinu.

U Splitu je harao okupator, imao je i svoje pomagače, imao je i one koji su težili za tim da zadrže svoje pozicije i vode bespoštednu borbu za svoje klasne interese. Djelovanje predstavnika građanskih stranaka, njihova povezanost s okupatorom, s jedne strane, i s druge s izbjegličkom vladom u Londonu predstavljale su složenu problematiku u samoj splitskoj situaciji. Koliki je bio njihov utjecaj na građanstvo Splita, koliko su te grupacije u dnevnom radu predstavljale kamen spoticanja za organizaciju narodnooslobodilačkog pokreta? Sve su to još meritorno nedovoljno obrađena i osvjetljena pitanja koja stoje pred onima koji će izučavati Split i njegovu borbu.

Tako složenu situaciju teško je naći na drugom mjestu. Time ne mislim kazati da i drugdje nije bilo specifičnosti, ali su bile drugog karaktera. Opće ocjene su već date i mogu da zadovolje, ali samo u generalnim pristupima i općim sintezama. Ako hoćemo da pokažemo svestrano Split i njegovu fizionomiju — njegov doprinos i udio u narodnooslobodilačkoj borbi, ne možemo samo tako prijeći preko tih splitskih situacija. Gledajući i listajući mnoge napise i radove, stječe se dojam da postoji mišljenje kako je najvažnije osvjeteliti podvige najistaknutijih boraca narodnooslobodilačkog rata. Nebrojeno njihovih pomagača i suboraca ostaje neosvijetljeno. Akcije onih koji su se nalazili na suprotnoj strani — kao da se nalaze izvan djelokruga našeg interesa. Što znači, na primjer, monstr-proces koji je vođen pred vojnim sudom u Šibeniku u maju 1942? Bio je to potez okupatora koji sigurno nije imao samo svrhu da kazni komuniste Splita, već je imao neke druge političke ciljeve, oso-

bito kad znamo da je tom procesu, u kojemu je suđeno nekim desetinama komunista i pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta Splita, dat mnogo veći publicitet u samoj Italiji! Na tom procesu pao je veliki broj osuda, na smrt je osuđeno i strijeljano 26 drugova i među njima sekretar CK KPH i član Politbiroa CK KPJ Rade Končar. Talijani nisu napravili na tom procesu od Rade Končara centralnu figuru, niti je proces bio tako pripremljen. Proces je slika najgrubljeg terora policije i okupatorske soldateske — on predstavlja masovnu odmazdu. Ali on se ne trudi da se ozbiljno uhvati ukoštac sa širokim pokretom i sve širim ustankom i partizanskim ratom, niti s organizacijom koja je bila neophodan preduvjet da bi oslobodilački rat mogao biti uspješno vođen. Taj proces jednako pokazuje krajnji prezir prema cijelom narodu, svim njegovim organiziranim snagama, koje, uostalom, oni pokušavaju prikriti.

Vojno-taktičke akcije koje je neprijatelj stalno poduzimao dađu se lakše shvatiti i objasniti nego politički potezi, pa je njihovo dešifriranje značajno za kompletno shvaćanje oslobodilačkog rata.

Kakvo je bilo djelovanje ustaške vlasti, koja je u neposrednoj blizini Splita, u Omišu i Makarskoj, na otocima Braču i Hvaru, imala, mahom pod talijanskim okriljem, ipak organiziranu »svoju« državnu vlast i rudimente političkih organizacija?

Kakvo je bilo držanje i rad onog krila HSS-a koje je podržavalo Mačeka u njegovoj političkoj čekanja?

Što je sve radila i poduzimala grupacija vezana za izbjegličku vladu? Koji je ona ulogu igrala u povezivanju četnika u suradnji s talijanskim okupatorom?

Posebno je pitanje djelovanja i katoličkog i pravoslavnog klera. To, doduše, nije poseban splitski fenomen, ali ga ne možemo ispustiti iz vida.

Kako je bilo međusobno djelovanje i pomaganje svih tih grupacija?

U takvoj mnogostrukoj i zamršenoj atmosferi djelovala je neprekidno partijska organizacija grada Splita i rukovodila razgranatom mrežom svih ostalih organizacija pokreta. Pulsiranje grada u takvoj situaciji želimo da rekonstruiramo i shvatimo kako i zašto je mobilizacija boraca za partizanske jedinice bila permanentna, zašto je krug dobrovoljaca obuhvatio sve šire slojeve pučanstva, a osobito omladine.

Staro društvo Splita, s fizionomijom koja je odgovarala općem odnosu snaga u staroj Jugoslaviji, bilo je u punom raspadanju, ali je ono moglo da dađe okrilje raznim organizacijama koje su djelovale šire od Splita — na očuvanju starog društva. Nije moglo, međutim, samo sebe da sačuva od korozije i rasula na koje ga je osudio narodnooslobodilački pokret samim svojim postojanjem i odlučnošću na pobjedu.

Važno je i za svestranije shvaćanje i razvoj uopće našeg narodnooslobodilačkog pokreta da su u Jugoslaviji postojali takvi gradovi i centri koji su se isticali u svojem djelovanju kroz čitav rat. Potrebno je da osvjetlimo i na primjeru Splita ulogu takvih gradova i da vidimo od kolikog je značaja svestranost borbe, rada i života u takvim gradovima. Split u tome ima svojevršno mjesto i možemo smjelo tvrditi da ga je

njegovo djelovanje kroz cijelo vrijeme rata svrstalo u prve redove nosilaca borbe i revolucije. Tu svoju snagu Split je prenosio i putem svojih boraca, organiziranih u dalmatinskim brigadama i u redovima drugih brigada, u prvom redu proleterskih, čije je redove popunjavao uoči i za vrijeme četvrte i pete ofenzive. Borba tih splitskih i dalmatinskih sinova i kćeri na širokim terenima, osobito u 1943. godina na Neretvi i Sutjesci, gdje je veliki broj heroja ostavio svoje živote, bila je dokaz visoke političke i idejne svijesti, odvažnosti i samoprijedora, odlučnosti za pobjedu revolucije. I zato je i oslobodenje Splita, septembra 1943. koje je izvršeno bez neposrednog prisustva snažnih vojnih jedinica koje su se već bile vratile u Dalmaciju (a ni onih koje su nikle poslije odlaska brigada iz Dalmacije), pokazalo snagu samoga naroda. Prvo oslobodenje Splita, koje je trajalo 17 dana, poseban je fenomen u našoj ratnoj historiji.

Jesen 1943. godine naročito je značajna za period u razvitku narodnooslobodilačkog rata. Iz tog perioda izašli smo sa sasvim drugim naružanjem te izmijenjenim odnosima snaga na cijelom terenu, osobito u Hrvatskoj, i to ne samo tamo gdje se nalazio talijanski okupator koji je kapitulirao, već i na ostalim područjima. Bitka je bila dobijena. Sada smo mi bili oni koji su opkoljavali neprijatelje, sabijali ga u žice, imali smo potpunu premoć na terenu, organizirali smo do kraja svoju narodnu vlast. Velika iskustva stekle su sve naše organizacije u 17 dana slobodnog grada Splita. Jedinstvena je to pojava da tako veliki grad i centar izvrši, bez prisustva jačih vojnih snaga, sam svoje oslobodenje. Posebno treba razmotriti i razjasniti obranu i evakuaciju grada, široku mobilizaciju, formiranje novih vojnih jedinica, izlazak na teren velikih grupa ljudi raznih struka i profila koji su se uključili u razgranati rad organizacije narodne vlasti i raznih društvenih djelatnosti.

Na organizacijama narodnooslobodilačkog pokreta Dalmacije ležali su u slijedećim mjesecima krupni zadaci oko reorganizacije vojske i mornarice, obrane širokog oslobodenog terena, osobito otoka, organizacije zbjega, koji je skoro predstavljao seobu velikog dijela stanovništva, njezova smještanja u Egiptu, organizacije prihvata ranjenika i njihova prebacivanja u južnu Italiju, prvih kontakata i organizacije rada sa savezničkim vojskama, prihvatanja i organizacije suradnje s njihovim jedinicama. Cijela je Dalmacija bila u pokretu. U tom razgranatom radu mase nisu ni trenutka pokazale ni najmanju kolebljivost u odnosu na konačne ciljeve naše borbe. Istovremeno djelovanje raznih predstavnika kraljevske vlade nije bilo beznačajno, jer su se pokušavali, uz podršku zapadnih saveznika, ubacivati neprestano u te događaje.

Mnogo je pisano o vojnim akcijama poduzimanim za obranu Splita. Ne bih se htjela na tome zadržati, ali mislim da ni o tome nije rečena zadnja riječ. Kako je teklo približavanje neprijateljskih snaga oslobodenom Splitu, kad Nijemci i NDH nisu imali znatnijih snaga u zaleđu Splita?

Nijemci su poslije kapitulacije Italije uložili sve svoje snage, primijenili posebnu taktiku da ovladaju najvažnijim punktovima na istočnoj obali Jadranskog mora. To čeka temeljitiju razradu kao i ono razdoblje

koje se odnosi na djelovanje ustaških vlasti oslonjenih na Nijemce. Vlast Nezavisne Države Hrvatske, trajala je u Splitu 13 mjeseci. Ona se predstavila građanstvu, uveliko brojčano smanjenom, budući da je provedena evakuacija stanovništva uoči ulaska Nijemaca i ustaša u Split, kao krvava i teška. Taj teror najbolje i najjasnije ilustriraju javna vješanja na splitskim ulicama. Malo je o tome do sada izneseno i pisano!

Organizacije narodnooslobodilačkog pokreta su i dalje radile! Kontakt sa zaleđem, kontakt s otocima, iako otežan, bio je neprekidan. Život se odvijao dalje u svim svojim raznovrsnim oblicima. Odlučna orijentacija na očuvanje i obranu Visa bila je znak da se nešto krupno promijenilo u našem ratu i da se osjećamo dovoljno čvrsti, svoji na svome, dovoljno jaki, da više nitko ne može da nam zadaje takve udarce koji bi nas mogli zaustaviti na našem putu, već da je sada na nama red da konačno čistimo i tjeramo neprijatelja i da diktiramo događaje. Zato je mogao Vis da postane i sjedištem Vrhovnog štaba i Nacionalnog komiteta i da bude mjesto boravka druga Tita od juna do septembra 1944. godine. I konačno, u septembru i u oktobru 1944. oslobođeni su otoci, oslobođeni je i Split i do kraja 1944. oslobođena cijela Dalmacija.

Dozvolite mi da opet zanemarim vojne akcije koje su dalmatinske jedinice vodile sve do kraja rata, tj. do maja 1945. i koje su doprinijele, zajedno s Mornaricom, konačnom oslobođenju Istre završnim ulaskom u Trst. Treba očekivati da će naše znanstvene vojne institucije dati još meritornije prikaze.

Spomenuvši završetak slavnog puta naših dalmatinskih jedinica, smatram se obveznom da podsjetim one kojima na srcu leži osvjetljavanje junačkog doba naše revolucije — da posvete dužnu pažnju borcima naše revolucije koji su je kroz borbu nosili i koja im je davala snage da izdrže sve tegobe, bolesti, rane, umiranja i patnje pune četiri godine.

Zao mi je da nisam u okviru ovoga uvoda mogla naći dovoljno vremena da o životu u vojsci kažem nešto više. Ipak smatram potrebnim da spomenem život žena u vojsci, naročito boraca u sanitetu, koje su ginule da bi izvukle iz vatre ranjenog ili već mrtvog borca. Također želim da, osobito mi ovdje na splitskom terenu, odamo priznanje ženama koje su stvarale i držale put karavana, noseći iz noći u noć na svojim leđima hranu, obuću, odjeću, municiju i raznovrsne materijale na Kozjak i Mosor, i onih koje su radile na vezama na moru, osobito sa slobodnim Visom.

IV

I poslije oslobođenja Dalmacije teške i krvave borbe čekale su dalmatinske borce. Oslobođenjem Splita i Dalmacije izvršena je do kraja mobilizacija za NOV svih još raspoloživih potencijala.

To je također doprinijelo da se iz Dalmacije svrstalo u redove narodnooslobodilačke vojske, odnosno Jugoslavenske armije najveći mogući broj boraca u odnosu na stanovništvo.

O životu za onih šest mjeseci, kad je rat na teritoriju Dalmacije već bio završen, malo je pisano, a još manje istraživano.

Javili su se veliki problemi. Prvo pitanje koje se postavilo poslije oslobođenja Dalmacije bilo je pitanje opće mobilizacije, prve redovne mobilizacije koju smo vršili kao organizirana država. To više nije bila dobrovoljna mobilizacija kao ranije. To se pitanje pokazalo kao najlakše i najjednostavnije koje se bez problema rješavalo i riješilo. Drugo pitanje bilo je organiziranje i rad svega onoga što vojska treba da ima u ratu, a ona je sada prvi put imala svoju stvarnu pozadinu. To su bili problemi redovitijeg i urednijeg smještaja samih borbenih jedinica, njihove opreme, naoružanje, transporta, saniteta i slično.

U gradovima se više nije moglo živjeti na isti način kako se živjelo do tada. Rat se vodio više manje na slabije naseljenom terenu, izvan velikih konglomeracija. Sela su se sama brinula za svoju ishranu, a hranila su i vojsku. Nije bilo trgovine. Vladala je prirodna privreda. Takve odnose grad nije trpio. To je situaciju činilo vrlo teškom, narodne vlasti su se našle pred složenim zadatkom da pokušaju pokrenuti život koji će usmjeriti djelatnost stanovništva na stvaranje životnih dobara, potaknuti ga na normalnu razmjenu. Trebalo je osloboditi zapretane snage, da se naponi koje je narod, a osobito selo, izdržalo kroz sve ratne godine korisno oplode sada opet otvorenim gradovima i sredstvima koje grad može pružiti.

To je period u kojem zaslužuje najveće priznanje pučanstvo Dalmacije, a posebno Splita i ostalih dalmatinskih gradova. Ono je do zadnjeg čovjeka shvatilo situaciju, prilagodilo se tim uslovima i pružalo stranu pomoć i narodnoj vlasti i narodnooslobodilačkoj vojsci.

Nova vlast je morala pokazati veliko umijeće da i malo ublaži neimaštinu u hrani, odjeći i obući, osobito u gradovima. Sve to poslužilo je kao »ratni poligon« za izučavanje onih zadataka koji će konačnim oslobođenjem čekati cijelu Hrvatsku. Situacija u Makedoniji, a osobito u Srbiji, koje su bile istodobno oslobođene kao i Dalmacija, bila je slična, ali se taj proces odvijao u sasvim drugim okolnostima.

CK KP Hrvatske i Glavni štab Hrvatske preselili su se u Dalmaciju, u Splitu je formirana prva vlada Demokratske Federalne Hrvatske. U Splitu je djelovao Oblasni komitet i Oblasni odbor za Dalmaciju. To su poznata fakta, a manje je poznato kako su djelovale te organizacije.

U Splitu, a i u Dalmaciji, održani su u martu 1945. godine prvi opći tajni izbori za narodne odbore. U to je vrijeme kompletno stanovništvo Dalmacije, a osobito Splita, živjelo kao u ratnom logoru, dajući sve svoje raspoložive snage za ispunjenje zadataka koje je rat postavljao. Opustošenost zemlje — nestašicu i u hrani i u tehničkim materijalima, i u alatima, i u odjeći i obući, proživljavao je Split i cijela Dalmacija posebno teško, ali bez gundanja, puni oduševljenja što je rat za njih završio i što mogu doprinijeti zadnjim naporima da se neprijatelj dotuče. Rekonstruirati taj život i tu sliku grada i života u njemu, mislim da treba da bude jedna od težnji onih koji se bave osvjetljavanjem naše bliske prošlosti.

Baš u tom pogledu mogu mnogo doprinijeti i pisd memoara i memoarska grada uopće, samo treba podstaći i podsjetiti da se, uz veličine i herojstva u ratnim akcijama i podvizima, obrati pažnja i na manje spektakularna zbivanja i događaje iz naše prošlosti, jer će nam to pomoći da sagledamo kompleksnu sliku života, nastojanja, rada, bujanja revolucije čiji je i to dio.

Danas Split, kao grad koji je pet do šest puta veći od onoga uoči drugoga svjetskog rata te je i u tome postigao svojevrsan jugoslavenski, a osobito hrvatski rekord, može i mora da sagleda korijene svoga rasta i procvata. Ne osporavajući djelovanje i onih struktura koje su ostavile u nasljeđa fundus znanja i dostignuća kojima se ponosimo, zaslug je radničke klase i radnog naroda Splita što je Split zauzeo take počasno mjesto u pripremama revolucije, u njezinoj provedbi, i u izgradnji samoga grada.

Revolucionarni subjekt u čitavom tom nipošto kratkom periodu, koji je pripremio i izvršio revoluciju, bila je Komunistička partija, odnosno Savez komunista Splita.

Nadam se da će već ovaj simpozij dati odgovor na mnoga ovdje navedena pitanja i da će biti podstrek za dalju razradu i rad na osvjetljavanju naše bliske prošlosti.

* * *

Dozvolite da vam na kraju izrazim svoje zadovoljstvo što se ovaj skup okupio da radno doprinese obilježavanju 60. godišnjice Komunističke partije, odnosno Saveza komunista Jugoslavije.

Ovakvim pristupom organizatori skupa odaju, u prvom redu, priznanje i počast svima onima koji su bili pregoaci u radu Partije i Saveza komunista uopće, a posebno u Splitu i Dalmaciji. Klanjajući se duboko pred znanim i neznanim herojima klasne borbe, narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije, osvjetlimo što bolje kaleidoskop zbivanja, događaja i situacije. Osvjetlimo našoj javnosti bit međusobnih prožimanja druga Tita i Partije što su revolucijom uspjeli dovesti radničku klasu na čelo naših naroda. Potcrtajmo i otkrivajmo medaše kada nam je Tito osvjetljavao put i znao nas povesti onim pravcima koji nas stalno dovode do novih punktova gdje se otvaraju sve širi obzori.

I DIO

KOMUNISTIČKA PARTIJA INICIJATOR I RUKOVODEĆA
SNAGA NARODNOOSLOBODILACKE BORBE

IVAN JELIĆ

SPLIT UOČI REVOLUCIJE*

Unatoč dosta ranoj spoznaji da se razvoj revolucionarnog radničkog pokreta u Splitu između dva svjetska rata nameće historijskoj znanosti kao velika i značajna tema, ipak se tek nekoliko posljednjih godina može govoriti o znatnijem i sustavnijem interesu za nju. Pogotovu to vrijedi kada je riječ o širem istraživanju društveno-političkog i kulturnog razvoja ovoga grada u spomenutom razdoblju, u čemu su postignuti osjetno skromniji znanstveni rezultati. Pred istraživačima se, prema tome, nalazi veliko polje rada jer brojna pitanja, historijske pojave i zbivanja čekaju svoju obradu, od faktografske rekonstrukcije do produbljene analize i valorizacije.

Uza sve to ima opravdanosti da se ovom prigodom, na osnovu uočavanja dosadašnjih istraživanja, pokušaju sažeto uočiti i izdvojiti neke značajke društveno-političkog razvoja Splita u jednom kratkom povijesnom periodu, koji smo označili pojmom: uoči revolucije. Radi se, dakle, o onim godinama koje su neposredno prethodile slomu jugoslavenske monarhije u travnju 1941. i početku oslobodilačkog rata i socijalističke revolucije u Jugoslaviji. Taj period, koji teče od ljeta—jeseni 1939, čini u mnogo čemu zaokruženu cjelinu. On označava posljednju etapu u međuratnoj razvojnoj liniji komunističkog pokreta u Hrvatskoj i u Jugoslaviji, nakon koje je, izgrađen u partiju revolucije pod Titovim rukovodstvom, ušao u kvalitetno novo razdoblje svoje povijesti, preuzimajući neposredno glavnu ulogu nosioca revolucionarne preobrazbe društva u kojemu je ponikao i djelovao. Od jeseni 1939. i komunistički pokret u Dalmaciji ulazi u novu etapu svojega povijesnog razvoja, što je bilo upravo ishod spomenutog Titova kursa u izgradnji KPJ kao moderne partije radničke klase. To se konkretno ogledalo u osnivanju novoga Pokrajinskog komiteta, kao jednog od presudnih koraka u borbi protiv nosilaca frakcionštva u procesu učvršćivanja partijske organizacije. Taj se značajan momenat neposredno odrazio u razvitku splitske partijske organizacije.

* Ovaj prilog se u prvom redu temelji na autorovim širim istraživanjima povijesti revolucionarnog radničkog i komunističkog pokreta u Hrvatskoj u godinama uoči revolucije, te na konsultaciji ostale relevantne literature.

S druge strane, početak tog razdoblja nastupa u vrijeme krupnih promjena u politici građanskih snaga u zemlji i u međunarodnim odnosima. To je sporazum Cvetković—Maček, krajem kolovoza 1939, i stvaranje Banovine Hrvatske, kao vidljiva medaša u državno-političkom životu Kraljevine Jugoslavije, te početak drugoga svjetskog¹ rata, koji se u odnosu na Jugoslaviju odražava u njenom sve ugroženijem vanjsko-političkom položaju.

Radi se, dakle, o periodu pojačane gustoće povijesnih zbivanja, tj. društveno-političkih i drugih procesa koji su se neminovno odražavali u razvoju predratnog Splita. No, dakako, za njihovo objašnjavanje potrebno je ponekad vratiti se i unatrag, na same začetke pojedinih pojava i problema. Pred nama je pitanje: u kojim karakterističnim oblicima i stupnju se ispoljavao intenzitet tih procesa na tlu ovoga grada i koji su bili najhitniji njihovi refleksi u širim razmjerima? Dakako da se ovom prigodom ne može detaljnije ulaziti u razmatranje brojnih pitanja, a mnoga od njih se i potpuno mimoilaze.

Split je ulazio u onaj veoma mali broj gradova iznad 20.000 stanovnika koji su, kao takvi, mogli zadovoljavati neke osnovne pretpostavke da u predratnom jugoslavenskom društvu budu po dinamičnosti svog života glavni izvori političko-demokratskih procesa. Kao administrativno-političko središte Primorske banovine, odnosno ispostava banske vlasti u Banovini Hrvatskoj, te kao glavni privredni i kulturni centar Dalmacije i gravitirajući centar područja kotara, on je mogao takvoj mogućnosti dati još veću težinu. U gradu koji se nakon 1918. razvijao s ambicijom da podiže industriju — od koje je glavna bila brodograđevna i cementna u susjednom solinskom bazenu — i da ima glavnu ekonomsku ulogu na jugu države, socijalno-klasni sastav stanovništva također može biti u spomenutom smislu značajan pokazatelj. Već i ona najjednostavnija podjela strukture splitskog stanovništva, koju dopuštaju postojeće službene statistike, može da uputi u neke bitnije odnose. U gradu, koji je uoči fašističke okupacije brojio oko 50.000 žitelja — a što je bilo rezultat ubrzanog rasta stanovništva nakon prvoga svjetskog rata — otprilike se polovina odnosila na radničko stanovništvo koje obuhvaća najamne slojeve u privredi i izvan nje (radnici, namještenici, nadničari, šegrti, kućna posluga te uzdržavane osobe od toga broja zaposlenih), a polovina na građansko stanovništvo (privredna buržoazija, rentijeri, slobodna zvanja, izvanprivredni slojevi, te uzdržavane osobe). Može se zaključiti da su radni slojevi u Splitu činili dosta široku osnovicu sve burnijih političko-demokratskih procesa. Svakako je u tom pogledu najveću pokretljivost ispoljavala radnička klasa koja pred rat doseže broj od oko 10.000, a od čega se oko 4.000 odnosi na industrijski proletarijat. Međutim, bilo bi pojednostavljeno spomenute procese dovesti u vezu samo s radničkim stanovništvom. Oni su zasigurno obuhvaćali u većem ili manjem intenzitetu i pojedine dijelove građanskog stanovništva, a vidljivo su se reflektirali u onom gravitirajućem seljačkom pučanstvu koje se, poglavito kroz proces proizvodnje, suočavalo s klasnom i političkom atmosferom ovoga grada, postajući na taj način i samo provodnik idejnih i političkih utjecaja kod kuće. Radi se u prvom redu o području ondašnjeg

Kuća u Ulici AVNOJ-a br. 14, u kojoj je PK KPH za Dalmaciju 25. 1941. osnovao Vojnu komisiju za rukovođenje oružanim akcijama ustanxa Dalmaciji

splitskog kotara koji je obuhvaćao tada vidljivo nerazvijeni primorski pojas od Omiša do Trogira, sa Šoltom, i u zaleđu Poljica i Klis te krajnje siromašne predjele Muća i Lečevice.

U Splitu, gdje je življelo preko 90% hrvatskog stanovništva, hrvatska građanska politika tražila je oduvijek svoje veliko uporište. No, dakako, tražile su ga i one političke snage koje su bile nosioci politike režima. Prema tome, političkoj su svakodnevid ovoga grada sukobi između prorežimskih snaga i onih iz hrvatske građanske opozicije davali važno obilježje. Može se reći da od parlamentarnih izbora 1935. ti sukobi ulaze u novu etapu. Nastupilo je vrijeme kada nakon popuštanja šestojanuarske diktature vidljivo raste u Hrvatskoj građanski opozicioni pokret sa svojim koncepcijama »rješavanja« hrvatskog nacionalnog pitanja. U tom pogledu središnju je ulogu imala Hrvatska seljačka stranka (HSS), potpomognuta Samostalnom demokratskom strankom (SDS). Kada sporazumom Cvetković—Maček te opozicione stranke dolaze zapravo na vlast u Hrvatskoj, glavna im je preokupacija izgradnja novoga režima. Nastupila je, dakle, nova etapa u razvoju politike tih stranaka. Ona se ogledala u tome što su te stranke, kao glavni nosioci opozicionog građanskog pokreta u zemlji, postale nakon sporazuma nosioci vlasti. U

samom Splitu nastupaju vidljive promjene u dotadašnjem statusu HSS-a. To se prvenstveno ogleda u težnjama da se sama stranačka organizacija što bolje organizira i, uz podršku upravnog aparata banske vlasti, vodi glavnu političku riječ s ciljem da širi osnovicu novoga režima. U tom procesu sredstva političkog pritiska sve više dolaze do izražaja, posebno prema revolucionarnom radničkom pokretu.

Iako po širini svoje političke akcije nisu u razdoblju o kojemu je riječ mogli vidljivije doći do izražaja, treba konstatirati u Splitu i prvenstvo nekih drugih građanskih političkih snaga. Radi se u prvom redu o skupinama pristaša bivše režimske Jugoslavenske nacionalne stranke (JNS), te Jugoslavenske radikalne zajednice (JRZ) i Ljotičeve organizacije »Zbor«. Uporište nisu tražili samo u srpskom stanovništvu. Mnoge pristaše tih organizacija potekli su još iz Orjune (Organizacija jugoslavenskih nacionalista), koja je u dvadesetim godinama u Splitu, pod parolom jugoslavenstva i obrane od talijanskog iredentizma, zapravo nastupala kao čuvar velikosrpskog režima i žestoko se obračunavala s pripadnicima revolucionarnog radničkog pokreta, kao provodnika »boljševičke opasnosti«.

Ne mogu se, dakako, mimoći, ni ekstremna frankovačka, tj. ustaška i klerikalna grupacija koje su nastojale da u to vrijeme ojačaju svoj punkt u Splitu, posebno koristeći se organizacijom HSS-a. Koristeći se sve latentnijom političkom situacijom u Banovini Hrvatskoj i uzdanjem u rastući fašizam u Evropi, malobrojna se proustaška skupina mogla u pojedinim momentima izivljavati u propagandnim akcijama ispoljavajući u prvom redu velikohrvatske aspiracije.

Razdoblje o kojemu je riječ obilježeno je veoma osjetljivim ispoljavanjem različitih protuslovnih političkih tendencija, na što su u prvom redu utjecali oni naprijed istaknuti bitni momenti unutrašnjeg razvoja zemlje i njenoga vanjskopolitičkog položaja. Oličene u politici pojedinih grupacija i organizacija te su tendencije bivale sve prisutnije u političkoj svakodnevnici. Neosporno je da je u Splitu toj svakodnevnici glavni pečat davao sve oštiji sudar komunističkog pokreta i novog režima Banovine Hrvatske. Moglo bi se ustvrditi da je Split bio najsigurniji seizmograf procesa koji su nastajali u tom sudaru. Za sve sukobe drugih tendencija i snaga, unatoč njihova prisustva, moglo bi se konstatirati da su bili od marginalnog značenja.

Do razdoblja o kojemu je ovdje riječ komunistički je pokret u Splitu i Dalmaciji imao iza sebe prijedan veoma značajan put svoga povijesnog razvoja. U toj njegovoj dvadesetogodišnjoj razvojnoj liniji moglo bi se ukazati na ove bitne momente:

1. Ponikavši u krilu socijalističkog pokreta, koji je u Austro-Ugarskoj svoje glavno žarište imao u Splitu, mladi komunistički pokret u Dalmaciji ubrzo je izrastao u dosta snažan i utjecajan politički faktor. Dokazao je to ne samo u zdušnoj podršci ideji ujedinjenja radničkog pokreta pojedinih zemalja i pokrajina u novoosnovanoj jugoslavenskoj državi te u pristupu Trećoj komunističkoj internacionali, nego i u čvrstom odvijanju opasnosti jačanja desne socijalističke struje i centramaštva.

U Splitu se prvih godina vodila i dobila glavna bitka s tim snagama, koje su težile kompromisu s buržoazijom.

2. Od samog početka komunistički je pokret u Splitu razvio dosta dinamičnu političku djelatnost, koja se osobito ispoljavala kroz sindikalnu akciju i kulturno-prosvjetni rad. Posebnu dinamičnost pokazuje revolucionarni omladinski pokret. Klasna i politička akcija u splitskoj svakodnevici veoma brzo rada spoznajom kod nosilaca režima da se radi

o opasnosti koju treba brzo i efikasno suzbijati, ne prežuci pred bilo kojim sredstvima pritiska i nasilja. O tome već dovoljno svjedoči činjenica da je režim stavio revolucionarni radnički pokret u Splitu i Dalmaciji izvan zakona osam mjeseci prije donošenja Obznane.

3. U idejnim borbama i sukobima koji su sve više zaokupljali rukovodstvo KPJ od njenog prijelaza u ilegalnost, nije, dakako, mogla biti mimoidena ni partijska organizacija u Splitu i Dalmaciji. Pokrajinsko partijsko rukovodstvo bilo je vidljiv pobornik političke linije »lijeve« frakcije, koja je u svakom slučaju bila zaslužna za programsko sazrijevanje Partije, ali koja je, kao i »desna« frakcija, u međusobnim besplodnim sučeljavanjima i doktrinarnim sporovima vodila rascjepu Partije

i njenoj izolaciji s nesagledivim posljedicama. Ta se činjenica zapravo već osjećala u partijskom radu u Splitu i Dalmaciji, gdje je rukovodstvo vidljivo zapuštalo konkretni politički i organizacijski rad. A mogućnosti za taj rad bile su doista izvanredne. To potvrđuje i bitna činjenica da je partijsko članstvo u Splitu zdušno prihvatilo Otvoreno pismo Kominterne

1928. s pozivom na odlučnu borbu protiv frakcionaštva. A to je zapravo bila podrška akciji Josipa Broza u zagrebačkom proletarijatu, koja je posebno došla do izražaja na Osmoj konferenciji mjesne organizacije KPJ u veljači 1928. Bio je to kurs stvaranja jedne nove Partije, a to je zapravo značilo formuliranje nove koncepcije, tj. nove strategije i taktike, koja Partiju u prvom redu postavlja na borbeni kolosijek uključujući je tako u konkretne bitke na osnovnim problemima društvene svakodnevice. A to zapravo znači da široke radne mase postanu ona istinska osnovica iz koje izrasta takva Partija, jer ona svojom borbom treba da izražava njihove interese. Upravo se u tome i sastojao pravi smisao obračuna s frakcionaštvom. Novi kurs u stvaranju Partije neminovno se, naime, morao obračunati i s jednom i s drugom, tj. »lijevom« i »desnom« frakcijom koje su dijelile Partiju, jer se samo time uspješno mogao razbijati onaj obruč izolacije Partije koji joj je frakcionaštvo nametalo odvajajući je od njene životne osnovice.

Titov povratak u zemlju krajem 1936. i njegov dolazak na čelo KPJ u ljeto 1937. označavali su zapravo nastavak na onaj kurs utemeljen Osmom konferencijom zagrebačkih komunista. Iskustvo zagrebačke partijske organizacije nije bilo presudno u tome da treba povesti borbu protiv frakcionaštva, nego kako je provesti. Taj kurs koji će Tito s velikim uspjehom dovršiti do momenta pokretanja revolucije, zasnovao se na osnovnim pravcima akcije: rad na organizacionom učvršćenju Partije; pojačanje rada na podizanju i izgradnji novih partijskih organizacija; pojačanje političko-idejnog rada među komunistima; podizanje političke djelatnosti partijskih ćelija na viši stupanj, što će se prvenstveno ogle-

dati u poduzimanju odgovarajućih akcija u cilju pravodobnog reagiranja, na važne političke događaje; unapređenje rada sa ženama; jačanje rada u SKOJ-u neposrednim pomaganjem toj organizaciji; sve veće razvijanje djelatnosti i utjecaja partijskih frakcija u sindikatima te u raznim građanskim institucijama.

Svakako su teška iskušenja iz razdoblja šestojanuarskog režima utjecala na to da KPJ ide što prije na viši stupanj akcije i organizacije. A to je zahtijevalo da se i rukovodstvo nalazi u redovima vlastitog partijskog članstva. Tito će to pitanje veoma jasno i argumentirano postaviti na dnevni red.

Provođenje takva kursa u Splitu i Dalmaciji postavljalo se kao prvorazredna zadaća pred rukovodstvom KPJ i novoosnovane KP Hrvatske. To se posebno odnosilo na organizaciono jačanje Partije, jer je jednodušna bila ocjena da je njen veliki utjecaj na ovom području u izrazitom raskoraku sa snagom partijskih organizacija. Važno je istaći da su svi partijski instruktori koji su dolazili od 1935. dalje u Split i Dalmaciju jedinstveni bili u ocjeni da se radi o području s osjetno najpogodnijim uvjetima u zemlji za rad i jačanje Partije. U svakodnevnoj klasnoj i političkoj bici dalmatinskih radnih masa, koja je posebno dolazila do izražaja u Splitu, oslobadale su se neslućene energije na kojima je doista mogla da se podiže jaka partijska organizacija.

Shvatljivo je zbog toga da je Tito od početka težio da u ostvarenje takvog kursa u izgradnji KPJ uključi glavne rukovodeće kadrove u Splitu. Poznato je koliki su napori ulagani da se Vicko Jelaska uključi u tom pravcu. Radi se o jednom od utemeljitelja komunističkog pokreta u Dalmaciji i zasigurno veoma zaslužnom za njegovo jačanje. On, međutim, nije prihvatio Titovu koncepciju izgradnje KPJ. Moglo je to u početku imati i privid nediscipline, ali se ubrzo pokazalo da je to zapravo put koji vodi u opasno frakcionaštvo. Jelaskina argumentacija da je nakon velikih hapšenja komunista 1935—36. u Dalmaciji besmisleno ići na stvaranje partijskih organizacija, nego da se komunisti trebaju uključivati u razne poglavito legalne oblike rada, bila je očit dokaz nerazumijevanja izgradnje jedne komunističke partije, pogotovu ako se radi o ilegalnim uvjetima rada. Pokazalo se da borba protiv radničke klase koja postaje sve oštrija neodložno zahtijeva čvrstu kadrovsku partiju. Ona će biti jezgro koje će usmjeravati akciju. Pokret dobiva na svojoj snazi, širini i ubojitosti upravo putem uzajamnog djelovanja revolucionarnog jezgra i masa. Na taj način režim neće moći otkriti takvu organizaciju, a ona će zauzvrat djelovati kao organizator pokreta. I zato, zapravo od Titova dolaska na njeno čelo, Partiju više ne uzdrnavaju »provale«. Komunisti stradaju poglavito u izravnom sukobu sa snagama režima, što je bio jasan znak stupnja njihove političke akcije.

Bitka s frakcionaštvom Jelaske i njegovih sumišljenika postavila se kao jedna od važnih zadaća pred CK KPH i CK KPJ.

Već su u prvoj polovini 1939. izvršene u Dalmaciji znatne mjere oko reorganizacije, koje su se prvenstveno ogledale u prestanku daljeg rada Pokrajinskog komiteta i isključenju iz KPJ nekih rukovodećih

članova, među njima i Jelaska. Međutim, dalji koraci nisu poduzimani, što se donekle može objašnjavati i činjenicom da je u tom trenutku glavna pažnja poklanjana reorganizaciji samog rukovodstva KP Hrvatske. Nakon toga upravo je novo rukovodstvo KPH pristupilo, uz pomoć CK KPJ, rješavanju stanja partijske organizacije u Dalmaciji, poglavito u Splitu kao njenom glavnom središtu. Prvi vidniji korak poduzet je dolaskom člana CK KPJ Edvarda Kardelja i članova CK KPH Ive Marinkovića, Mirka Bukovca i Vladimira Bakarića u Split, u jesen 1939, kojom prilikom je s nizom rukovodećih komunista u Splitu neposredno razmatrano pitanje postojećeg stanja organizacije i osnovan novi Pokrajinski komitet, od mladih kadrova koji nisu bili pod Jelaskinim utjecajem. Sekretar PK postao je Vicko Krstulović. Istovremeno se rješavalo i važno pitanje daljeg odnosa prema Jelaski i njegovoj grupi, jer se u postojećoj situaciji, kada je on bio isključen iz KPJ, nametnula i potreba reorganizacije Inicijativnog odbora Stranke radnog naroda, kojemu je on bio na čelu i u kojemu je nastojao stvoriti jako uporište. Diskusije s Jelaskom, do kojih je došlo u to vrijeme, jasno su pokazale da nije moguća uspostava suradnje s njim u daljem radu, pa je uslijedila reorganizacija i Inicijativnog odbora. Premda je tako Jelaska izgubio i ovu svoju poziciju, ipak sukobi s njim još nisu bili okončani, jer se njegov određeni utjecaj i dalje osjećao.

Međutim, ono što je za Split bilo posebno karakteristično jest činjenica da je aktivnost radnih masa na čelu s komunistima pokazivala sve veću dinamičnost.

Politička praksa u Hrvatskoj, koja je uslijedila nakon sporazuma Cvetković—Maček jasno je ukazivala da se KP Hrvatske razvijala u takvu političku snagu o kojoj je režim vodio sve veću pažnju, jer se pretvarala u njegovoga najopasnijeg protivnika. Upravo je Split bio najrječitiji dokaz za to. Političkoj akciji komunista suprotstavljen je pojačani teror režima, koji se ogledao u primjeni raznovrsnih sredstava pritiska, s ciljem da se u što većoj mjeri onemogući njihov utjecaj.

Ono što pri tome treba istaći kao određenu osobenost u razvoju situacije u Splitu jest činjenica da je upravo tu najprije izbio i tako jasan i tako žestok sudar između snaga koje je predvodio komunistički pokret i novog režima u Banovini Hrvatskoj. Iako je u svom početnom zamahu glavni poticaj imao u težnjama i borbi za poboljšanje ekonomskog položaja radnih slojeva, ipak lanac velikih akcija radničke klase u Splitu dobiva ubrzo svoje vidljivo političko usmjerenje. Taj impozantni pokret nije po svom ekonomskom obilježju dobio u postojećoj situaciji osnovno značenje. On u ovom razdoblju postaje u prvom redu pokazatelj izdizanja radničke klase u društveno-politički subjekt koji je kod buržoazije sve više pojačavao bojazan o opasnom potkopavanju građanskog poretka.

Od jeseni 1939. splitska politička svakodnevnica dobiva veoma bogat događajni tok. Tarifni pokreti i štrajkovi, brojne radničke protestne skupštine i manifestacije, sastanci rukovodstava sindikalnih organizacija, političke demonstracije, akcije žena, omladine, Narodne pomoći i brojne

druge akcije u Splitu stapaju se u širok i snažan pokret koji ne samo da daje značajan prilog političkoj djelatnosti Komunističke partije u Hrvatskoj i u Jugoslaviji, nego i karakteristično obilježje.

U tom pokretu je radnička klasa, u prvom redu industrijski proletarijat, predvođena komunistima imala ulogu glavne pokretačke snage. Bio je to uočljiv dokaz njene dobre sindikalne organiziranosti. Može se to lako potkrijepiti činjenicom da je u Splitu uspjelo komunistima sve struke radnika, izuzev pomoraca, organizirati u Ujedinjenom radničkom sindikalnom savezu (URSS), i to u najvećem broju. Snaga i djelatnost organizacija URSS-a u Splitu bila je najbolji primjer i dokaz da su komunisti od te sindikalne organizacije stvorili jednu od svojih najsnažnijih tvrđava. Preko URSS-a, čiju pokrajinsku upravu komunisti drže u svojim rukama od ljeta 1937, uspješno su se osvajale pozicije u pojedinim poduzećima i strukovnim savezima.

Upravo u tako visoko izraženom stupnju sindikalne organiziranosti radničke klase u Splitu, posredstvom URSS-a, treba poznavati mogućnost organiziranja takvih velikih političkih akcija koje su se doista ispoljavale kao znak ozbiljnog »trešanja stabilnosti režima. Takve su akcije imale svoju udarnu moć u glavni radničke klase, izražavajući na svojevrsan način njenu generalnu opredijeljenost. Upravo po tome te su akcije i mogle imati tako privlačnu snagu u angažiranju brojnih pripadnika širih slojeva splitskog građanstva. Po tome se s pravom može govoriti o snažnom antifašističkom i proturežimskom pokretu u Splitu, od jeseni 1939, do fašističke okupacije, travnja 1941. Tom pojavom se u razvojnoj liniji komunističkog pokreta u Splitu, za razliku od prethodnih etapa, unose novi kvalitetni momenti.

Nema dvojbe oko toga da se u tom pokretu jasno uoče, tj. izaberu oni događaji koji mogu poslužiti kao vanjski reprezentativni pokazatelji njegove širine i snage. Izdvojit ćemo ove:

— veliki štrajk lučkih i obalnih radnika od 6. do 12. listopada 1939; to je prva velika javna akcija radnika u Hrvatskoj koju su organizirali komunisti protiv novog režima Banovine Hrvatske;

— velike demonstracije splitskog radništva i građanstva 17. prosinca 1939; one su zapravo bile vrhunac u valu velikih prosinačkih demonstracija u zemlji, od kojih su se još isticale one u Zagrebu (3. XII) i u Beogradu (14. XII). Splitske demonstracije ispoljavaju svoju glavnu snagu u prerastanju u generalni štrajk idućeg dana;

— velike demonstracije u Splitu, te u manjem opsegu u Trogiru, Kaštelima, Zrnovnici i Omišu, 1. rujna 1940. u povodu godišnjice svjetskog rata, organizirane protiv rata i uvlačenja zemlje u svjetski rat;

— generalni štrajk radnika 5. rujna, tj. pet dana nakon spomenutih demonstracija;

— drugi generalni štrajk, 19. rujna;

— velike demonstracije 28. ožujka 1941, u povodu pristupa vlade Cvetković—Maček Trojnom paktu i događaja koji su uslijedili u Beogradu ;

— akcija Pokrajinskog komiteta KPH u Splitu, 6. travnja 1941, da se postigne sporazum s vojnom komandom grada o naoružavanju dobrovoljaca za obranu zemlje.

Radi se, dakle, o događajima koji imaju karakter privilegiranih činjenica, jer su bili izražaj onih trenutaka kada društveno-politički procesi dobivaju veću gustoću i naboj. To su oni momenti kroz koje su se zapravo najjasnije ispoljavala osnovna pitanja u pogledu sudara komunističkog pokreta i režima. Kroz njih se može ispitivati stupanj pritiska režima i otpornost snaga na čelu s komunističkim pokretom.

U vezi s tim trebalo bi ukazati na ove momente:

1. Najprije je udar režima Banovine Hrvatske uslijedio na uprave pojedinih radničkih institucija, koje je preuzimao Hrvatski radnički savez (HRS). U novoj situaciji HRS još izrazitije preuzima ulogu ispostave kapitala u redovima radničke klase. Njega se sve više favorizira, jer treba da postane organizirani posrednik između novoga režima i radništva. Spomenuti štrajk lučkih radnika u listopadu 1939. otvorio je proces snažne borbe protiv takve politike. Bila je to istodobno obrana stečenih pozicija URSS-a u čiji utjecaj u Splitu režim nije ni najmanje sumnjao. Ispostava Banske vlasti u Splitu i sama je npr. priznavala da seljaci, koji rade u gradu pretežno kao gradevinski i obalni radnici, mogu preko URSS-a da »najuspješnije štite svoje materijalne interese«. Međutim, ono što je vlast osobito zabrinjavalo bilo je isticanje da ti radnici dolaze ujedno i »pod politički utjecaj« URSS-a, «-koji se razvija u pravcu komunističke propagande«.

2. Dalji momenat ogledao se u angažiranju Hrvatske seljačke zaštite kao ispomoći policiji u nadziranju situacije u gradovima. To se prvenstveno odnosilo na Zagreb i Split. Ispostava Banske vlasti u Splitu posebno je savjetovala središnjoj upravi u Zagrebu dodjeljivanje financijske pomoći Zaštiti u cilju njene reorganizacije. Zaštita je, prema riječima Ispostave, učinila »u Splitu prilikom političkih promjena u zemlji bez dvojbe (...) neprocjenjivih usluga vlastima (...), te je doprinijela u mnogim slučajevima, da se održi javni red i mir«, a »naročite zasluge imade« u radu »na suzbijanju komunističke propagande«. Prema mišljenju Ispostave, postojanje Zaštite u Splitu »je od naročite važnosti«, jer je na njenom području to »centar komunističke propagande«.

3. Veoma napeta politička situacija do koje su dovele spomenute velike demonstracije u Zagrebu, Beogradu i Splitu, bila je povod vladi za poduzimanje oštrijih mjera prema komunistima, koje su trebale da dobiju i svoju zakonsku osnovu. Demonstracije u Beogradu bile su neposredni povod da vlada donese »Uredbu o izmeni i dopuni Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi«, s posebnim članom 12a. S obzirom na činjenicu da je nakon demonstracija u Zagrebu i u Splitu banska vlast bila neposredno suočena sa širom akcijom komunista u Hrvatskoj, spomenuti član 12a bio je proširen i na Banovinu Hrvatsku. Time su se stvari samo nastojale sankcionirati za velika hapšenja komunista u Zagrebu i Splitu.

4. Od tada teče konstantan proces hapšenja i utamničenja splitskih komunista, skojevaca i antifašista kojima je bilo obuhvaćeno oko 400 osoba. Od toga broja gotovo petina njih je prošla bila kroz koncentracione logore u Lepoglavi. Približno toliko ih je bilo pozvano i na vojnu vježbu u radne bataljone, što je bila također jedna od mjera pritiska režima.

5. Prikazane akcije komunista u Splitu i mjere koje je poduzimala banska vlast označavale su u prvom redu dalje zaoštavanje između KPH i vodstva HSS-a. Pored mjera koje je poduzimala banska vlast i u čiju se efikasnost izražavalo veliko povjerenje, osobito je vodstvo HSS-a razvilo političku propagandu u povodu pojačane djelatnosti komunista. U tom pogledu bio je karakterističan govor člana vodstva HSS-a A. Košutića u Splitu 17. prosinca, tj. upravo na dan demonstracija, kada je žestoko napao komuniste ističući da »sabotiraju sva konstruktivna pregnuća u Banovini Hrvatskoj«.

Takav tok sve intenzivnije političke djelatnosti komunističkog pokreta u Splitu ukazivao je istodobno i na jednu novu pojavu od kvalitativnog značenja. Ogledalo se to u činjenici da su spomenuti uspjesi partijske organizacije bili ujedno i sve pouzdanije mjerilo stupanja uspješnog oslobađanja od opasnosti frakcionaštva.

Frakcionaštvo u Splitu i Dalmaciji, kako je prethodno ukazano, bilo je pojava dužeg trajanja i svojevrsnog razvoja, o čemu treba voditi računa kod njegova uočavanja i objašnjavanja. Ne možemo ga promatrati izolirano u razvoju KPJ, nego upravo u vezi s nekim osnovnim pitanjima tog razvoja.

Svakako je bila bitna činjenica da je u toj bici s frakcionaštvom u Splitu i Dalmaciji Titov osobni udio bio od presudnog značenja. U svojoj analizi te pojave, koju je označio kao jednom od najtežih za KPJ, Tito je polazio od ovih osnovnih momenata:

1. Postojanje ogromnog raskoraka između utjecaja Partije i njenog organizadjskog stanja;

2. Još uvijek nedovoljno poznavanje organizacijskih načela na kojima se »zasniva avangarda radničke klase«.

3. Konstantni otpor frakcionaške grupe prema osnovnom kursu novog rukovodstva KPJ na njenoj konsolidaciji.

Logičan zaključak iz te analize bio je Titov poziv partijskom članstvu Splita i Dalmacije da se ukloni to »nezdružno stanje«, jer se radi o pokrajini »koja bi zapravo trebala da prednjači po svojoj snazi i disciplini u redovima naše Partije«.

Tu svoju misao i apel Tito je neposredno izrekao splitskim i dalmatinskim komunistima na Okružnoj konferenciji KPH u Splitu, 19. srpnja, 1. na Pokrajinskoj konferenciji, 2. kolovoza 1940. Ti datumi označavali su onu odlučnu završnicu u bici s frakcionaštvom. Ispoljava se to u nizu momenata, među ostalim i u organizadjskom pitanju.

Potreba daljeg podizanja rukovodećeg partijskog kadra pokazala se kao jedna od najhitnijih, pa je to postala jedna od glavnih zadaća rukovodstva KPJ. Osobito je bila prisutna nestašica sposobnih kadrova

u Dalmaciji, gdje se potreba za njima pogotovu ukazivala nakon Pokrajinske konferencije, kada se pristupilo širem i čvršćem povezivanju partijskih jedinica te stvaranju novih.

Potvrda sve šire i čvršće političke djelatnosti komunističkog pokreta u Dalmaciji bilo je i njegovo organizaciono jačanje. Premda nestašica odgovarajuće izvorne grade utječe da se rekonstrukcija brojnog stanja i strukture partijske organizacije u Dalmaciji, kao i drugdje, oslanja prvenstveno na memoarskoj građi, ipak pouzdanost podataka o brojnom stanju KPH u jesen 1940, koji su konstatirani na Petoj konferenciji KPJ, omogućuje da se sa sigurnošću odredi jedno čvrsto uporište. Tom prilikom je istaknuto da partijska organizacija na području Dalmacije broji 620 članova, organiziranih u 30 ćelija. Od tada pa do travnja 1941. broj se članova u Dalmaciji otprilike podvostručio.

Na području Dalmacije najjača središta partijskih organizacija, koje su okupljale radnike, bila su Split, solinski bazen, Šibenik i Dubrovnik. U Splitu je od ljeta 1940. došlo do osjetnog napretka u organizacionom razvoju mjesne organizacije. Ona je do travnja—svibnja 1941. porasla na oko 110 članova. Ta činjenica se odrazila i u samom obliku partijske mreže koja je bila podijeljena na tri rajonska komiteta. Glavne ćelije koje su okupljale radnike bile su u Brodogradilištu i među lučkim radnicima. U solinskom bazenu organizacija je brojila preko 60 članova, mahom radnika. Mjesni komitet Splita imao je i ulogu OK za organizaciju na području splitskog i bračkog kotara. Obuhvaćao je, izuzev Splita, oko 340 članova.

Sirenje i jačanje političke osnovice KPH u Splitu i na području Dalmacije bilo je, dakako, vidljivo i kroz brojne druge oblike djelatnosti.

Od početka drugoga svjetskog rata KPJ je sve više isticala potrebu uključivanja žena u svoje političke akcije. U vezi s tim sve je više dolazila do izražaja orijentacija na borbu protiv tendencija feminizma, koji je, pod parolom izražavanja zajedničkih zahtjeva žena svih slojeva za svoja posebna prava, bio u neposrednoj suprotnosti sa širokom i jedinstvenom akcijom za kojom je težila komunistička akcija. U Dalmaciji se veća pažnja radu među ženama posvećuje osobito nakon Pete konferencije KPJ, koja je znatno pridonijela reorganizaciji dotadašnjeg rada na ovom kolosijeku. Dotad je KP najviše uključivala žene u svoju akciju u Splitu, gdje je ona najviše dolazila do izražaja putem podružnice Društva za prosvjetu žene. Jedno vrijeme pri Pokrajinskom komitetu KPH u Splitu radila je i ženska komisija, koja je početkom 1941. bila zamijenjena novoosnovanim Pokrajinskim odborom žena za Dalmaciju. Značajan korak u daljem radu bilo je održavanje konferencije žena za Dalmaciju, u Splitu u ožujku 1941, kojoj je prisustvovalo oko 20 žena delegata, komunisti.

U radu s omladinom na području Dalmacije, svakako se, kao i drugdje, pitanje organizacije i jačanja SKOJ-a postavljalo osnovnim. Zanimanje rada na organizacijskom jačanju SKOJ-a imalo je za posljedicu da su skojevske organizacije bile rijetke na području Hrvatske, izuzev Zagreba. Taj rad počinje vidljivo da se obnavlja od kraja 1939,

kada je osnovan Pokrajinski komitet SKOJ-a za Hrvatsku. Oblasni komitet SKOJ-a za Dalmaciju postojao je već od ranije i njegov rad svodio se u stvari na Split i bližu okolicu. Kada su u toku 1940. stvarana rukovodstva SKOJ-a u pokrajini, osnovan je i novi Oblasni komitet za Dalmaciju. Vidljiv korak u pravcu konsolidacije skojevske organizacije bilo je održavanje Oblasne konferencije SKOJ-a za Dalmaciju, održane u ožujku 1941, na kojoj su sudjelovali delegati iz čitave Dalmacije, predstavljajući oko 5.000 članova SKOJ-a.

U toku 1940. sve više jača svoju djelatnost u Hrvatskoj organizacija Narodne pomoći, što se postepeno počinje osjećati i na području Dalmacije. Njena je osnovna zadaća bila organiziranje akcija za amnestiju i oslobodjenje političkih osuđenika, za povratak španjolskih dobrovoljaca u zemlju te za pružanje materijalne pomoći i zaštite njima i njihovim obiteljima. Sve do početka 1940. rad Pokrajinskog odbora Narodne pomoći za Hrvatsku bio je ograničen na Zagreb. Dalji razvoj političke situacije u Banovini Hrvatskoj, koji je, među ostalim, obilježavao sve veći pritisak režima na djelatnost komunista, utjecao je da se pristupi reorganizaciji dotadašnjeg rada Narodne pomoći u Hrvatskoj, pa prema tome i u Dalmaciji. Prvi vidljivi korak u vezi s radom Narodne pomoći na području Dalmacije došao je do izražaja u osnivanju komiteta za pomoć španjolskim dobrovoljcima u Splitu, vjerojatno u jesen 1939. godine. Pitanje slabe povezanosti Pokrajinskog odbora s Dalmacijom i Splitom razmatrano je na njegovoj prvoj konferenciji, održanoj u Zagrebu, listopada 1940. Zbog toga je konferencija među osnovnim zaključcima istakla potrebu hitne uspostave čvrstih veza Pokrajinskog odbora sa svim odborima u pokrajini, prvenstveno s Dalmacijom. Poslije konferencije Pokrajinski je odbor uspio uspostaviti vezu sa Splitom, proširujući znatno akciju sakupljanja novčanih priloga za fond Narodne pomoći.

Treba na kraju istaći da je u toj svakodnevnoj borbi splitskih komunista stasala nova generacija koja svoj politički profil izgrađuje u drugim političkim uvjetima rada i akcije. To je bilo vrijeme pronalazjenja novih putova i oblika u ostvarivanju programa KPJ s ciljem njene izgradnje u partiju revolucije. U takvoj borbi ta generacija nije mogla da se podređuje strastima frakcionaštva. Naprotiv, ona je bila u prvom redu suočena sa zadaćom da prevlada tu opasnost kao neminovnu potrebu za put koji je utrla.

MIRA KOLAR DIMITRIJEVIĆ

PRIVREDNE PRILIKE I STRUKTURA STANOVNIŠTVA PRED DRUGI SVJETSKI RAT

i. UVOD

Split je najveći grad Dalmacije, a ujedno i centar kulturnoga, privrednog, društvenog i političkog života. Ove karakteristike dobio je Split u međuratnom razdoblju, te se privredne prilike i strukture stanovništva grada Splita uoči drugoga svjetskog rata ne mogu opisati, ako se ne uoče promjene kroz koje je Split prošao u dvadesetak prethodnih godina, postavši od maloga provincijskog gradića Austro-Ugarske monarhije snažno industrijsko središte i velika luka na Jadranskom moru.

Brzi privredni razvoj uvjetovao je i nastojanje dosta brojne radničke klase, te se na ovoj podlozi razvijaju revolucionarne snage grada Splita i nosioci socijalističke revolucije na ovom području. Sa sve većom koncentracijom kapitala i pojačanim klasnim pritiskom na radništvo u vrijeme privrednih nedaća, revolucionarnost radničke klase raste poprimajući sve više političko, komunističko obilježje.

U želji da doprinesem objašnjavanju ponašanja radništva grada Splita u revoluciji, prikazat ću u najkraćim crtama privredni razvoj Splita i dati presjek strukture njegovog stanovništva, osobito radništva. Težište rada je stavljeno na vrijeme pred drugi svjetski rat, kada su socijalne prilike — uslijed ratnih okolnosti — postale toliko teške, da je ponašanje širokih slojeva Splita popimalo revolucionarno obilježje s ciljem rušenja postojećih kapitalističkih odnosa. Rad je raden na osnovu štampane literature i izvora i predstavlja polaznu točku za dalja ispitivanja ove problematike.

2. PRIVREDNE KARAKTERISTIKE SPLITA U MEĐURATNOM RAZDOBLJU

I

Splitska luka i brodarstvo. Do kraja prvoga svjetskog rata formiranje Trsta, kao austrijske, i Rijeke, kao mađarske luke, zapostavilo je Split, koji je — nepovezan sa zaledem — imao slabu mogućnost razvoja. Nakon

Stvaranja Jugoslavije splitska luka postaje prva luka nove države i takav položaj zadržava u čitavom međuratnom razdoblju, izuzev 1937. godine kada je na prvom mjestu Sušak. Broj pristalih brodova i promet robe u splitskoj ludi vidljiv je iz tablice 1. Najveći promet robe zabilježen je u 1929. i 1935, što je bilo rezultat izvoza cementa.

Tablica 1.
PROMET BRODOVA I PROMET ROBE U JUŽNOJ I SJEVERNOJ
SPLITSKOJ LUCI 1913—1939.*

Godina	Broj pristalih brodova	Promet robe u tonama	Udio splitske luke u cjelokupnom jugoslavenskom lučkom prometu
1913.	6.833	4.436.551	—
1922.	6.309	-	-
1923.	5.827	-	-
1924.	6.721	-	-
1925.	7.524	8.066.515	-
1926.	7.684	7.356.175	-
1929.	9.798	11.511.605	38,49%
1930.	10.239	10.806.355	38,37%
1931.	9.882	10.277.624	41,10%>
1932.	8.957	8.040.509	40,42%
1933.	9.529	7.839.148	37,600/0
1934.	9.875	9.628.779	39,14%
1935.	10.245	10.534.085	39,13%
1936.	10.692	7.905.814	35,20%
1937.	11.386	6.636.779	24,60%
1938.	11.968	6.865.071	26,36%
1939.	10.473	5.888.875	24,09%

* Statistički pregled pomorskog saobraćaja u g. 1926, Split 1927; Pomorska statistika Kr. Jugoslavije 1929—1939, Split, razne godine.

Već 1925. preko splitske luke prolazi 55% cjelokupnog lučkog robnog prometa Jugoslavije, tj. dva i pol puta više nego preko sušačke luke. Važnost splitske luke bila bi i veća da je unaska pruga bila dovršena ranije, a ne tek 1948. Lička pruga, puštena u promet 22. VII 1925, nije mnogo uvećala promet preko splitske luke, jer je roba iz sjevernih dijelova zemlje, a osobito iz Mađarske i Češke, i dalje odlazila prema bližim sjeverno-jadranskim lukama. Razvoj splitske luke bio je baziran na izvozu cementa i cementnog lapora, boksita, ugljena i sadre, a pred drugi svjetski rat izvoze se i poljoprivredni proizvodi iz unutrašnjosti. Dakle, izvoze se uglavnom proizvodi iz okolice Splita te 1935. godine izvoz cementa iznosi 489.370 tona, dok je 1939. godine izvezeno 155.195 tona cementa, 128.389 tona cementnog lapora (tupine) i 46.305 tona boksita.¹ Pored pet tvornica cementa, u Splitu je bilo sjedište nekoliko firmi koje su se

¹ G. Ivulić, Uloga splitske luke u jugoslavenskoj pomorskoj privredi, Zbornik Društva inženjera i tehničara u Splitu, Split 1988, 230.

bavile vadenjem i otpremom u inozemstvo dalmatinskoga, bosanskog i hercegovačkog boksita, čija je važnost s približavanjem rata sve više rasla.²

Zbog rasta izvoza raznih roba, a i pojačanog turističkog prometa, stara južna gradska luka postala je premala. Tvornice cementa na sjeveru počele su same postepeno izgrađivati luku u vranjičkom bazenu, a država se tek u ožujku 1937. pridružila ovom projektu, određivši svotu od 24.292.910 dinara za gradnju 656 m operativne obale.³ Bilo je poteškoća i sa skladišnim prostorom. Akcija za javna i carinska skladišta, započeta još 1922. godine, dovršena je tek 1938. izgradnjom skladišta od 840 vagona na Gatu sv. Duje. Ta su skladišta dobila i dva električna elevatora, čime je omogućeno ukrcavanje tereta od 100 vagona dnevno.¹¹

U Splitu su 1939. imala svoje sjedište ova broderska poduzeća: Jugoslavenski Lloyd a. d. Split, sa 17 brodova i 97.340 BRT, brodersko poduzeće »Eugen Matković«, sa 6 brodova i 16.173 BRT, poduzeće »-Anton Babarović«, Milna, s 4 broda i 14.378 BRT, brodarstvo »Ferić«, Split, s 3 broda i 8.237 BRT, te neka druga. Ukupno je u Splitu pred drugi svjetski rat bio stacioniran 41 brod s 152.343 BRT, od ukupno 176 brodova i 398.130 BRT koliko ih je bilo u Jugoslaviji. U trgovačkoj mornarici bivše Jugoslavije Split je sudjelovao s 34% svih broderskih društava, a 23% svih brodova i s 38% svih BRT.⁵

Obim brodarstva bio je izražen velikim brojem pomoraca u Splitu. Prema izvještaju Okružnog ureda za osiguranje radnika u Splitu, u gradu je 31. XII 1928. živjelo 930 pomoraca i 267 osoba zaposlenih u saobraćaju.⁶ Zarade ovih pomoraca bile su niske i nedovoljne u usporedbi s plaćama pomoraca kod ostalih naprednih pomorskih naroda, ali još uvijek visoke u odnosu na radnike koji su radili na utovaru i istovaru robe. Izvanredno su bili teški i radni uvjeti. Čitav niz godina pomorci su se borili za primjenu Zakona o zaštiti radnika iz 1922. na njihovu struku i za osnivanje specijalne burze rada za pomorce. Tražili su i usvajanje međunarodnih konvencija, ali je utvrđivanje njihovih prava teklo teško, i tek 1938. izdan je Zbornik propisa za zaštitu pomoraca kojima su regulirani neki dijelovi radnih odnosa. Radi fragmentarnosti ovih propisa organizacija pomoraca sklapala je sa Savezom brodovlasnika i posebne kolektivne ugovore, te se radni odnosi pred drugi svjetski rat utvrđuju putem njih i putem paritetnih odbora.⁷ Lučki rad

² U Splitu je bilo sjedište Rudarskog satništva (glavarstva), pa su se ovdje Izdavale i rudarske koncesije za eksploataciju. Tu rade od 1921. Jadranski boksiti d.d. i Jugoslavenski boksiti d. d., te Primorski boksiti d. d., Aluminij Split, Ruda d. d. (osn. 1918), Opskrba Dalmacije ugljenom d.s.o.j. (osn. 1907), Napred d.s.o.j. (osn. 1920); u većini ovih poduzeća bio je angažiran i strani kapital.

³ Međutim, do drugoga svjetskog rata učinilo se vrlo malo. Dugo se vodila dilema da li da se gradi luka u Poljudu ili u vranjičkoj uvali (M. V., Splitska sjeverna luka, *Jadranski Lloyd*, 9. XU 1938, i 9. VI 1939; Sto je s gradnjem naših luka?, *Novo doba*, 19. IX 1940).

⁴ *Jadranski Lloyd*, 2. XII 1938, i 6. I 1939.

⁵ G. Ivulić, n.dj., 152—153.

⁶ B. Čurić, *Privreda i radnici u Dalmaciji, Split 1929*, tablica.

⁷ 10. XI 1928. održana je u Splitu anketa o pomorskim radnicima, a 22. III 1929. poveljena je akcija za uređenje radnih odnosa pomoraca od Ministarstva socijalne politike, Ministarstva trgovine i industrije i Ministarstva saobraćaja (*Jadranska straža*, 1928, 395, 1930, 30), Zbornik propisa izdan je u Beogradu 1933. od Središnje uprave za posredovanje rada.

je poslije 10. X 1940. bio dozvoljen samo registriranim lučkim radnicima, te je tako postao monopol režimske sindikalne organizacije, što je izazvalo veliki otpor klasno svjesnih radnika Splita.

II

Elektrifikacija Splita. Sitna preradaivačka industrija nije se u Splitu nakon prvoga svjetskog rata razvila kao u drugim gradovima zbog nedostatka električne energije. Gradska plinara (1862) imala je poteškoća s nabavom goriva, te gotovo i ne radi. Struja dobivena 1921. od hidroelektrane tvornice cementa u Majdanu (izgrađena 1909. na rijeci Jadru) nije mogla pokriti potrebe grada, baš kao ni gradska elektrana tjerana dvama dizelskim motorima. Sve do kraja 1926. ograničenja potrošnje električne energije su velike, a cijena od 16 dinara po kWh električne energije ne predstavlja također poticaj za razvoj moderne industrije. Radi dobave jeftine električne energije stvara se 15. IV 1924. Električno poduzeće d. s. o. j., kod kojeg općina sudjeluje sa 61% investiranog kapitala. Ponovno se pregovara sa SUFID-om i nakon izgradnje 17-kilometarskog dalekovoda od Dugog Rata do Dujmovače, krajem 1926. Split dobiva struju iz hidroelektrane Kraljevac. Utvrđena potrošnja od 4.000 kWh ubrzo je premašena. Krajem velike svjetske krize dovodni kapaciteti od nasljednice SUFID-a »La Dalmatien« su udvostručeni, a izvršene su i obimne rekonstrukcije električne mreže u gradu, te Split sve do drugoga svjetskog rata dobiva 1 kWh industrijske struje za 1,5 dinar, a struje za rasvjetu 4,50 dinara.⁸ Zakašnjelom elektrifikacijom Split je bio veoma oštećen, jer su ga izbjegavali privrednici u doba poratne konjunktive usprkos jeftine radne snage. Razvijaju se samo ona poduzeća koja nisu ovisna o električnoj energiji, odnosno ona koja mogu izgraditi vlastite centrale.

III

*Brodogradnja i metaloprerađivačka industrija Splita.*⁹ Poslije prvoga svjetskog rata Jugoslavija je ostala bez većih brodograđilišta. Manja brodograđilišta nisu mogla ni popravljati, a kamoli graditi nove brodove, te je taj problem iz godine u godinu postajao sve akutniji za razvoj našeg brodarstva.

Splitsko brodograđilište Jug d. s. o. j. (osn. 1917) popravljalo je maone do 500 tona nosivosti i zapošljavalo oko stotinu radnika. Odlukom općine moralo je 1925. iseliti iz južne gradske luke u sjevernu luku Supaval — Glavičine, na položaj današnjega splitskog brodograđilišta, imajući na tom terenu mogućnost daljeg proširenja. Drugo splitsko brodograđilište osnovano je 1923. od Braće Matijević pod nazivom »Marjan« i u njegovoj glavnici od deset milijuna dinara imao je znatno učešće strani kapital.

⁸ Bzć, Problem elektrifikacije splitske luke, *Jadranska straža*, 1923. 6. 4—6; P. Jutro-
nić, Prikaz elektrifikacije Dalmacije i energetska situacija, *Zbornik Društva* 447—449.
⁹ Radeno prema I. Belin, Naša brodograđilišta na Jadranu, *Jadranska straža*, 1932. 200—201; D. Mat'zović, Naša brodograđilišna industrija, *Jadranska straža*, 1940. 478; A. Grimani, Razvoj brodograđilišta u Splitu do drugoga svjetskog rata, *Zbornik Društva*, 511—515. i prema rukopisu M. Kolar Dirltrijević, Prilog povijesti Brodograđilišta u Splitu, Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije.

Ostala tri brodogradilišta u Splitu (Pakmor, Koščina i Bulimbašić) bila su neznatnih kapaciteta i raspolagala s malim poslovnim kapitalom. Zbog nedostatka narudžbi, velikih poreza i carina a osobito zbog nedostatka kapitala nepovoljno posluju i »Jug« i »Marjan«. Tek kada su zakonom od 31. V 1929. brodogradilišta oslobođena svih poreza zainteresirao se krupni strani kapital za tu privrednu granu i 1931. francuski koncern S. A. Ateliers et Chantiers de la Loire osniva Jugoslavensko društvo za izradu i opravku brodova, kupivši brodogradilište »Marjan«, a onda i »Jug«. Ovo novo Brodogradilište ima dovoljno posla i raspolaže velikim poslovnim kapitalom, te uspješno konkuriira firmi »Yarrow« koja je kupila brodogradilište u Kraljevici. U listopadu 1932. u splitskom Brodogradilištu je popravljen tegljač »Kozjak«, u 1933. je nabavljen plovni dok nosivosti 3.500 tona i dizalica nepomičnog kraka od 60 tona. Međusobna konkurencija splitskoga i kraljevičkog brodogradilišta eliminirana je 1936. godine fuzijom i stvaranjem Jadranskih brodogradilišta a. d. Split

— Kraljevica. Izvršena je racionalizacija poslovanja i dogovoreno da se u Splitu grade veći brodovi, te je u idućih nekoliko godina splitsko Brodogradilište procvatilo i razvilo se u najveće industrijsko poduzeće Splita, s velikim brojem specijaliziranih radnika (1932. broj zaposlenih se kreće od 50—130 radnika, 1937. oko 850, a pred drugi svjetski rat oko 1.200). Isključena je i konkurencija stranih brodogradilišta rješenjem Ministarskog savjeta od 5. XII 1934, kojim je dozvoljen bescarinski uvoz materijala potrebnog za gradnju i popravak brodova. Od 1935. splitsko Brodogradilište gradi i velike brodove. Izgradnjom brodova »Sarajevo« i »Sumadija« te »Kotor« i »Sinj«, brodogradilišni radnici Splita dokazali su svoju sposobnost u izradi čeličnih brodova, te ratna momarica naručuje sada torpiljarke »Zagreb« i »Ljubljana«, koje su puštene u more 29. III i 28. VI 1938. godine. Nakon toga zapinje uvoz dijelova i izostaju narudžbe, te nestabilnost zaposlenja — kao jedna od bitnih karakteristika splitske privrede — zahvaća i Brodogradilište. Još 1937. upućen je iz Brodogradilišta apel: »Privredna i socijalna vrijednost brodogradilišta je očita, pak bi i njegova budućnost morala biti zagarantirana time što bi trebalo naći načina da mu se ne prekida njegov kontinuitet i da ga se očuva barem od onih njegovih konkurenata, koji ometaju i nerado gledaju njegov razvoj.«¹⁰ Uprava Brodogradilišta nije garantirala stalnost zaposlenja svojim radnicima i, pozivajući se na činjenicu da je od 1931. do 1939. isplatila u ime nadnica 68.285.911 dinara, traži potpuno slobodne ruke prilikom reguliranja broja radnika. Smanjivanje obima poslovanja splitskog Brodogradilišta uoči drugoga svjetskog rata izaziva teške poteze kod brodogradilišnih radnika. Mnogi su se morali orijentirati na druga zanimanja, ili napustiti Split u potrazi za zaradom. Rad u izvanredno teškim uslovima i nikakvoj brizi za radnog čovjeka omogućio je izvanredno visok nivo klasne svijesti kod radnika ove struke. Velik broj brodogradilišnih radnika Splita sudjelovao je u NOB-u.

¹⁰ N N , Razvoj brodogradilišta u Splitu, *Jadranska straža*, 1937, 488.

Osdim nekoliko zanatskih metaloprerađivačkih poduzeća u Splitu je radila i jedina dalmatinska ljevaonica zvona Ante Cukrova, osnovana još 1830. godine.¹¹

IV

Drvena industrija. Zbog nedostatka sirovina drvena industrija u Splitu nije bila razvijena. Ipak tu je bilo oko 200 stolarskih radnika, od kojih su neki radili u Brodogradilištu, a drugi u nekoliko stolarskih radionica, od kojih je bila najveća Prva dalmatinska tvornica pokućstva J. Pijević i Tvornica pokućstva Vjekoslava Paparelle.¹²

V

Cementna industrija Splita. Split je bio središte dalmatinske industrije cementa i najvažnija izvozna luka za cementni lapor. Na radu cementnih tvornica i tupinoloma bila je bazirana privredna konjunktura Splita. Ova je industrija veoma stara: još 1865. godine Prus A. Höffling sagradio je ispod Marjana Prvu dalmatinsku tvornicu cementa, koju kasnije vode Talijani Gilardi i Bettiza.¹³ U toj tvornici se od 1909. angažira obitelj Ferić koja, nakon što se Marin Ferić obogatio 1935. za vrijeme etiopsko-talijanskog rata, otpremajući usprkos odluke Lige naroda ugljen Italiji, postaje sve značajniji faktor u dalmatinskoj industriji cementa. Tvornica pod Marjanom prestala je raditi 1933. godine prema odluci kartela »Cement d. d.«, a stotinu radnika iz Muća i Lečevice ostalo je bez zarade.¹⁴

Najveće tvornice cementa bile su smještene u blizini Splita, a ne u samom gradu, ali je njihov značaj toliko veliki da ih u ovom prikazu ne možemo zaobići. Jadransko anonimno društvo za portland cement (Adria-portland) bilo je od 1904. smješteno u Sv. Kaji i tek 1940. ovo talijansko društvo prenosi sjedište firme iz Bergama u Split, uključujući u upravu Marina Ferića, predsjednika Trgovinsko-industrijske komore Splita.

Cementna tvornica »Split d. d.« radila je od 1908. u Majdanu i imala je osim vlastite luke za izvoz cementa i svoju električnu centralu.

Tvornica cementa »Dalmacia d. d.« bila je od 1912. locirana u Kaštel-Sućurcu i mogla je proizvesti 400.000 tona cementa godišnje i zaposliti dvije tisuće radnika.

Pored toga u Splitu je bilo sjedište Industrijske zajednice d. d. »L'avocat«, koja od 1908. ima tvornicu u Ravnicama kod Omiša, a tu je 1935. izgrađena i mala tvornica cementa Palavršića.

Cementne tvornice u okolini Splita karakterizira izvoz. Kada je izvoz zapeo, onda se radilo za skladište, a kada su se d skladišta napunila, pro-

¹¹ J. Lakatoš, *Industrija Dalmacije*, Zagreb 1923, 111.

¹² J. Lakatoš, n. dj., 92—93; *Narodno blagostanje*, 10. VIII 1940, 508.

¹³ D. Gizdić, *O razvoju dalmatinske cementne industrije i o klasnoj borbi u njoj do početka NOB-a*, *Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije*, I, Split 1970, 147; J. Lakatoš, n. dj., 27—29.

¹⁴ J. Morpurgo, *Dalmatinska industrija cementa*, *Zbornik Društva*, n. dj., 561; *I. Ru-bić*, *Gravitacija susjednih žitelja Splitu*, *Hrvatski geografski glasnik*, 1930, 118, 121.

izvodnja se obustavljala i radništvo otpuštalo. Nastojanja da se ceste grade cementom još je uvijek nailazilo na slabu primjenu. Prodaja se vršila preko kartela koji je utvrdio visoke cijene cementu koji se prodavao u Jugoslaviji, pa je to destimuliralo upotrebu cementa u građevinarstvu. Poslije 1935. zbog sve kompliciranijih prilika u svijetu, a osobito nakon izbijanja drugoga svjetskog rata, cementna industrija Dalmacije zapada u krizu, jer zapinje izvoz. Umjesto pola milijuna tona — koliko se izvezlo 1935. — izvozi se 1939. godine samo 155.195 tona, a to se odrazilo i na produkciju (tablica 2).

Tablica 2.

PROIZVODNJA CEMENTA U SPLITSKIM TVORNICAMA 1939—1940.*		
	u tonama	
Naziv tvornice	1939.	1940.
Jadransko anonimno Sv. Kajo	106.840	72.590
Tvornica Split u Majdanu	101.524	93.265
Dalmatia u Kaštel-Sućurcu	59.330	45.990
Ukupno:	267.694	211.845

* Zbornik Društva inženjera i tehničara, n. dj., 564—563.

Zbog rata izvoz cementa se toliko smanjuje, da se cement pokušava plasirati u Jugoslaviji, ali je to onemogućeno zbog kartelne podjele tržišta. Radi toga udio dalmatinskih tvornica cementa u jugoslavenskoj proizvodnji opada od 45,6% — koliko su imale 1939. — na 43,0% u 1940. imajući pri tome u vidu da je već 1939. proizvodnja u odnosu na prethodne godine gotovo prepolovljena.¹⁵ Reduciranjem proizvodnje bilo je osjetno pogodeno oko četiri tisuće zaposlenih i sreća je što je većina radnika imala i male seoske posjede na kojima i od kojih je živjela s obiteljima u vrijeme nezaposlenosti. Nestabiliziranost proizvodnje cementa uoči drugoga svjetskog rata u okolici Splita je toliko velika da ova industrija ima gotovo sezonski karakter.¹⁶

Paralelno s fabrikacijom cementa razvio se i izvoz cementnog lapora. Tupinu je kopalno više stotina siromašnih seoskih porodica u okolicu Splita i ona se u količini od 250—500.000 tona godišnje izvozila u Italiju i Egipat za potrebe tamošnjih tvornica cementa. Nakon velike svjetske krize broj

¹⁵ Strani kapital nastojao je izvući što veći profit iz rada ovih tvornica, ulažući poslije 1931. minimalna sredstva za rekonstrukciju i modernizaciju. Od kraja 1939. država je počela voditi kontrolu nad kretanjem dionica (Službeni glasnik Primorske banovine, 3. XI 1939), ali je strani kapital već ranije pokušao u svoje tvornice uvući najznačajnije privrednike Splita (Martin Ferić nalazi se u upravi »Dalmatice« još od kraja IFF-a, a u proljeće 1939. Ferić preuzima i velik broj dionica Adriaortland cementa, Jadranski Lloyd, 2. XII 1938, 22. XII 1938, 7. IV 1939; Službeni glasnik Primorske banovine, 4 III 1941).

¹⁶ B. Carić, Privreda i radnici; tablice 31. XII 1928. na području splitskog OUZOR-a, radilo je u cementnoj industriji 4225 radnika od čega na gradskom području 335.

tupinoloma se smanjio, a izvoz reducirao.¹⁷ Splitske tvornice cementa imale su svoje vlastite tupinolome i zemljišta za eksploataciju dobivala su obično besplatno u zamjenu za obećanje da će vlasnici zemljišta imati primat u zapošljavanju u tvornicama cementa.

Na izgradnji cementnih tvornica u okolici Splita mnogo se angažirao Židov Emil Stock. On je u Vranjicu 1921. osnovao i prvu tvornicu azbestno-cementnih proizvoda »Salonit«.¹⁸

VI

Građevinarstvo Splita. Split se u međuratnom razdoblju izgrađuje u administrativni, kulturni, turistički i privredni centar Dalmacije, pa je to izraženo i kroz intenzivnu građevinarsku djelatnost. Prema popisu stanova od 31. XII 1957. u Splitu su 2.133 stana ili 18,1% tadašnjeg stambenog fonda, izgrađena u periodu 1919–1930, a 3.044 stana, iM 25,9% stambenog fonda, od 1931. do 1940.¹⁹ Razloge intenzivnijoj građevinskoj aktivnosti u drugom deceniju postojanja Kraljevine Jugoslavije treba tražiti u obilju jeftine radne snage i u činjenici da se nakon sloma privatnog bankarstva 1931. izgradnja kuća činila kao najsigurnija investicija. U 1937. izgrađeno je zgrada u vrijednosti od 27.000.000, a u 1938. u vrijednosti od 39.541.000 dinara.²⁰ Sagrađeno je i nekoliko javnih zgrada, premda izgradnja radničkih stanova u režiji gradske općine ili države zakazuje.²¹ Usprikoš pozitivnom trendu, izgradnja stanova u Splitu bila je nezadovoljavajuća u odnosu na brzo rastuće stanovništvo Splita, pa se u gradu uoči drugoga svjetskog rata osjećala velika nestašica stanova.

VII

Prehrambena industrija. Važna grana dalmatinske industrije bilo je konzerviranje ribe. U Splitu je bilo sjedište »Sardine d. d.«, osnovane 1921, koja je raspolagala s pet tvornica izvan Splita. Istovrsna tvornica »Neptun d. d.« poslovala je čak tako dobro da je u toku 1939. i 1940. povećala dioničku glavnicu s 1.500.000 na tri milijuna dinara. Tvornica sardina »Torba i Madirazza d. s. o. j.« bila je malog kapaciteta i osnovana na združnom principu.²²

Poznata višnja maraska preradivala se od 1879. u destileriji Vida Morpurga, koji je nakon prvoga svjetskog rata zapošljavao oko 50 radnika. Pred drugi svjetski rat marasku preraduje »Dalma d. s. o. j.«, osnovana 1931, Dvornik i Peršić, Buljan i Company, a poznata je i tvornica

¹⁷ Uoči velike svjetske krize kopanjem tupine havi se 14 poduzeća, a 1936. samo dva (M. Buić, *Važniji industrijski produkti srednjeg primorja, Jadranska straža*, 1930, 218; Lakatoš, n. dj., 30–31; D. Gizić, *O razvoju*, n. dj., 225). Polovinom 1940. radi samo tupinolom »Sv. Petar« Zvonimira Mandića u Stobreču (*Novo doba*, 23. VIII 1940).

¹⁸ D. Kečkemet, *Židovi u povijesti Splita*, Split 1971, 125; D. Gizić, *Dalmacija 1941*, Split 1959, 14.

¹⁹ D. Šumić i L. Perković, *Stambeno stanje Splita, Zbornik Društva*, n. dj., 113.

²⁰ *Jug. Lloyd*, 25. XI 1938.

²¹ Do velike svjetske krize izgrađena su samo 24 radnička stana, da bi tek u jesen 1938. država odobrila za istu svrhu kredit od dva milijuna dinara (*Natodno blagostanje*, 2. IX 1938, 571).

²² Službeni glasnik Ispostave banske vlasti u Splitu, 29. IX 1939, 9. VII 1940, i 2. IV 1940.

Buzolić et Co. Uoči rata u Splitu je radila i tvornica bombona Mojsović.²³

Prerada masline vršila se u malim uljarama izvan Splita. Zanatskog karaktera bila je rafinerija stolnih ulja Ciril Zaneta i uljarska zadruga «Biser».²⁴

Izgradnja moderne klaonice omogućila je otvaranje tvornice suhomesnate robe A. Mitrović i sinovi polovinom 1930. godine.²⁵

Zbog velike potražnje osnovano je u Splitu nekoliko tvornica tjestenine. Najveća je firma »Cetina« čiji se pogon nalazio u Omišu i koja je preuzela i splitsku tvornicu tjestenina M. Ganza pok. Josipa i braća. Poznate su još dvije tvornice tjestenine omanjih kapaciteta (»Vlasta d. d.« i »Aster« na Bolskom putu).²⁶ Primorska ljuštiona riže, osnovana polovinom 1939, prestala je radom kada su nastupile poteškoće oko dobave riže.²⁷

VIII

Ostala industrija. Iako je u Dugom Ratu bila smještena velika kemijska tvornica karbida i cijanamida, u Splitu je kemijska industrija bila slabo razvijena. U samom središtu grada nalazila se samo »Duga«, tvornica boja i kemijskih proizvoda s o. j., koja je 1940. zapošljavala oko 20 radnika. Poznata je i tvornica sapuna »Lav«, te svijeća Hektora Kargotića i nekoliko omanjih tvornica te vrste kraćeg vijeka trajanja.

Od tvornice koža poznata je samo omanja tvornica braće Buj, a tekstilna industrija zastupana je s nekoliko radionica za izradu konopa za brodove.²⁸

IX

Zanatstvo Splita. Zanatstvo je u Splitu bilo dobro zastupano i često su zanatlije poslovale udružene u zadrugama. Zanatska komora u Splitu, osnovana 1933. po Zakonu o radnjama, vodila je statistiku o broju zanatlija, pa znamo da krajem 1938. na području Komore ima 4.653 zanatlija raznih struka, što je za 298 više nego 1928. godine.²⁹

X

Trgovina Splita. Razloge privrednog prosperiteta Splita u starom i srednjem vijeku treba tražiti u trgovini sa zaleđem. U međuratnom razdoblju poticaj trgovini daje i turizam. Prema podacima Udruženja trgovaca u Splitu je krajem 1930. bilo oko 780 trgovačkih radnji, od čega 125 trgovina mješovitom robom. Za vrijeme velike svjetske krize velik

²³ *Lakat OŠ*, n. dj., 70 i 72; *Službeni glasnik. Ispostave*, 29. III 1940; Hist. arhiv u Zagrebu, fond Zagrebačkog zbora, 42507.

²⁴ *Službeni glasnik Ispostave*, 31. I 1941; Reklama u *Jadranskoj straži* 1930.

²⁵ *Narodno blagostanje*, 1930. 826; *Hrvatski radnik*, 5. IX 1940.

²⁶ *Lakat oš*, n. dj., 104; *Jadranska straža*, reklame 182). i 182-i; *Narodno blagostanje*, 22. VI 1949.

²⁷ *Službeni glasnik Primorske banovine*, 9. VI 1939, 13. X 1239. i 29. III 1940.

²⁸ *Lakatoš*, n. dj., 95, 99—100.

²⁹ Prema Curicu krajem 1923. bilo je u splitskom kotaru 344 obrta prehrambena struke, 365 krojača, 150 bravara, mehaničara i potkivača, 241 stolar, 71 zidar, 15 građevnih poduzetnika i 47 sitnijih građevnih obrtnika, 105 briđi a idl (*Curic*, *Privreda i radnici u Dalmaciji*, n. dj., 12, 15—16). *Jadranski Lloyd*, 24. II 1939.

broj trgovaca se proletarizira i krajem 1937. u Splitu je registrirano samo 666 trgovina, od čega 133 trgovine mješovitim robom. Početkom 1940. na području kotara ima 1.105 trgovina, koje ozbiljno pogada nedostatak roba.³⁰

XI

Turizam u Splitu. Nakon otvaranja ličke pruge Split je postao tranzitna točka za mnoga ljetovališta u srednjodalmatinskom, a donekle i južnodalmatinskom području. Prema Rubiću, koji je turistom smatrao gosta s dva dana noćenja, kroz Split je prolazilo godišnje oko 30.000 stranaca. Do velike svjetske krize najveći broj turista imamo 1919. godine (34.253 stranaca) a 1925. godine (34.764 stranaca) i 1930. godine (42.049 stranaca).

Promet u turizmu počeo se smanjivati već u drugoj polovini 1931. kada je obustavljeno isplaćivanje štednih uloga u nizu banaka. Premda su hotelijeri snižavali cijene, u 1932. godini turizam bilježi najmanji broj gostiju u deceniju pred rat. Nakon toga promet raste i 1936. Split posjećuje 40.601, a 1937. godine čak 48.067 gostiju.³¹

XII

Bankarstvo Splita. Financijski kapital u brzo rastuću privredu Splita nakon prvoga svjetskog rata priticao je od banaka i štedionica. Postojale su i zadružne štedionice, ali one nisu imale investicioni karakter.

Domaći splitski novčani zavodi bili su: Prva pučka dalmatinska banka, Pučka trgovinska banka d. d. (osnovao ju je 1869. Vid Morpurgo), Splitska trgovačka banka i Bračko-amerikanska banka d. d. Glavni kapital ovih banaka priticao je od Ušeljenika, ali one sve zajedno nisu raspolagale velikim kapitalima.

Radi toga svoje podružnice u Splitu osnivaju mnogi veliki novčani zavodi: Prva hrvatska štedionica, Srpska banka, Državna hipotekarna banka, Narodna banka, Ljubljanska kreditna banka, Zadružna gospodarska banka d. d. iz Ljubljane, Bosanska industrijska i trgovačka banka, Zemaljska banka za Bosnu i Hercegovinu, Dalmatinska eskontna banka iz Zadra i druge.³²

Gradska općina, koja je raspolagala s imovinom od 150.000.000 dinara, također je još 1919. osnovala Gradsku štedionicu preko koje je financirala gradska poduzeća, pa i elektrifikaciju Splita. Velika svjetska kriza prepolovila je uloške ove štedionice i oni 1940. iznose samo 18.469.291 dinara.³³

³⁰ T. Štirn, *Ekonomski razvoj i struktura radničke klase Splita i Dalmacije do velike svjetske krize*, rukopis. Ovom prilikom zahvaljujem autoru što mi je omogućio uvid u svoj rukopis. Vidi i *Jadranski Lloyd*, 2G. I 1939. i 30. III 1940.

³¹ Vidi opširnije T. Štirn, n. dj., *Podaci do 1929. prema Rubiću, Gravitacija*, 134.

³² Čurčić, *Privreda*, 242.

³³ Vrijednost uloga iznosi 1919. godine 385.811 dinara, 1920. — 4.185.632, 1921. — 10.039.857, 1922. — 14.834.457, 1923. — 15.275.427, 1924. — 23.251.124, 1925. — 25.292.302, 1926. — 25.303.292 i 1927. — 31.815.610 dinara (oglasi u *Jadranskoj straži*, 1925, 144, 1928. br. 11 i d.) Podatak za 1940. iz *Službenog glasnika Ispostave*, 18. IV 1941.

Do drugoga svjetskog rata fuzijom ili likvidacijom nestale su i mnoge druge banke u Splitu, te veću ulogu imaju samo Bračko-amerikanska banka, Prva pučka dalmatinska banka i podružnica Banovinske štedionice iz Zagreba.

XIII

Na osnovu ovoga kratkog prikaza privrednog razvoja Splita u međuratnom razdoblju, možemo uočiti prevlast stranog kapitala kod krupnih poduzeća koja teže koncentraciji i usitjenosti poduzeća koja se nalaze u rukama domaćih ljudi. Izuzev cementne industrije i Brodogradilišta, u Splitu i nema većih industrijskih pogona s brojnijom radnom snagom. Kriza kredita i kriza plasmana robe osnovni su problemi ove sitne privrede, te se u Splitu u međuratnom razdoblju — usprkos prividnog procvata u odnosu na prethodno razdoblje — živi teško, i često se mnogi trgovci, obrtnici pa i industrijalci nalaze na rubu proletarizacije.

3. STRUKTURA STANOVNIŠTVA SPLITA I RADNIŠTVA U MEĐURATNOM RAZDOBLJU

I

Popis stanovništva 31. I 1921. i 31. III 1931. Split je još 1910. bio težački grad. Od 21.407 stanovnika tadašnjeg Splita većina je živjela od rada u poljoprivredi. U vanjskim dijelovima grada živjelo je 1909. oko šest tisuća težaka.³⁴

Godine 1921. u gradu Splitu živi 31.549 stanovnika, a 1931. već 43.711.³⁵ Split preuzima raniju administrativnu ulogu Zadra, te u grad dolazi brojno čdnovništvo. Djeca težačka se školuju i uče zanate i mnogi se nakon toga prihvaćaju u gradu trgovine ili obrta. U gradu se stvara i sloj građanstva sposoban za veće privredne akcije, te često dolazi do zajedničkog povezivanja splitskih privrednika. Do 1931. industrijalizacija Splita je gotovo dovršena.

Radi toga nam popis stanovništva od 31. III 1931. može pružiti podatke koji su relevantni sve do drugoga svjetskog rata. U tablici 3. vidi se socijalno-ekonomska struktura aktivnoga, a u tablici 4. ukupnog stanovništva Splita. U tim tablicama su podaci za područje grada, koji je imao 8.237 ha površine i obuhvaćao katastarske općine Solin, Vranjic, Stobreč, Zmornicu, Kučine, Slatine i Mravince, te uže gradsko područje, i podaci za područje kotara koji je bez grada imao 150.223 ha i općine Donja Kaštela, Kaštel-Lukšić, Kaštel-Sućurac, Klis, Krajinu, Lećeivicu, Muć, Omiš, Poljica, Šoltu i Trogir.³⁶

³⁴ J. Karaman, Privredni razvitak Dalmacije pod austrijskom upravom, *Mogućnosti*, 1965, 642. — podatak o broju težaka iz Spomenice težaka splitskih, Split 1909.

³⁵ Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. III 1931. I, Beograd 1937, XIV. Split je od 1921. do 1931. porastao za 38,5%, a Zagreb za 70,77%, dok Osijek pokazuje samo 17%³⁶ porast.

³⁶ Upravno, sudsko i crkveno razdjeljenje i imenik prebivališta Primorske banovine, Zagreb 1938, 45 i 68—70.

Tablica 3.

PODJELA AKTIVNOG STANOVNIŠTVA GRADA I KOTORA SPLIT 1931. GODINE PO OSNOVNIM
DJELATNOSTIMA I SOCIJALNO-KLASNIM OBILJEŽJIMA*

	Apsolutno											
	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
Radnici	518	3.928	1.071	5.517	2.631	8.148	1.235	1.391	312	2.938	552	3.490
Namještenici	3	231	1.163	1.397	1.883	3.280	12	143	163	318	742	1.060
Seljaštvo	3.854	-	-	3.854	-	3.854	36.040	-	-	36.040	-	36.040
Ostali	-	1.178	802	1.980	3.371	5.351	-	769	294	1.063	676	1.739
Svega:	4.375	5.337	3.036	12.748	7.885	20.633	37.287	2.303	769	40.359	1.970	42.329
	Relativno											
Radnici	6,3	48,2	13,1	67,7	32,3	100	35,4	39,9	8,9	84,2	15,8	100
Namještenici	-	7,0	35,4	42,6	57,4	100	1,2	13,4	15,4	30,0	70,0	100
Seljaštvo	100	-	-	100	-	100	100	-	-	100	-	100
Ostali	-	22,0	15,0	37,0	63,0	100	-	44,2	16,9	61,2	38,8	100
	21,2	25,9	14,7	61,8	38,2	100	88,1	5,4	1,8	95,3	4,7	100

1. Aktivno stanovništvo zaposleno u poljoprivredi, 2. Aktivno stanovništvo zaposleno u industriji i obrtu, 3. Aktivno stanovništvo zaposleno u trgovini, novčarstvu i prometu, 4. [—3] zajedno
* Radeno prema Definitivnim rezultatima popisa stanovništva il. III 1931, IV, aSrajevo 1940, 200—201. i Statistički godišnjak Kr. Jugoslavije za 1938—1939, Beograd 1940, 60—61, 64—65.

Tablica 4.

PODJELA STANOVNIŠTVA GRADA I KOTARA SPLIT PREMA POPISU STANOVNIŠTVA 31. III 1931. GODINE
PO OSNOVNIM DJELATNOSTIMA I SOCIJALNO-KLASNIM OBILJEŽJIMA*

Socijalno- -klasne grupe	Apsolutno											
	G r a d						K o t a r					
	P r i v r e d a				Izvan privrede	Ukupno	P r i v r e d a				Izvan privrede	Ukupno
	1	2	3	4			1	2	3	4		
Radnici	1.785	7.019	2.309	11.113	3.763	14.876	11.143	2.432	788	14.363	610 14.973	
Namještenici	10	624	2.891	3.525	4.305	7.830	33	329	490	852	1.435 2.287	
Seljaštvo	7.845	-	-	7.845	-	7.845	65.809	-	-	65.809	- 65.809	
Ostali	-	3.799	2.595	6.394	6.766	13.160	....	2.226	874	3.100	1.174 4.274	
U k u p n o :	9.640	11.442	7.795	28.877	14.834	43.711	76.985	4.987	2.152	84.124	3.325 87.343	
	Relativno											
Radnici	11,9	47,3	15,5	74,7	25,3	100	73,4	16,0	5,2	94,6	5,4 100	
Namještenici	0,2	7,9	36,9	45,0	55,0	100	1,6	15,0	22,4	39,0	61,0 100	
Seljaštvo	100	-	....	100	-	100	100	-	-	100	- 100	
Ostali	-	28,9	19,7	48,6	54,1	100	-	52,0	20,4	72,5	27,5 100	
U k u p n o :	22,1	26,2	17,8	66,1	33,9	100	88,1	5,7	2,5	96,3	3,7 100	

1. Sveukupno stanovništvo u poljoprivredi. 2. Sveukupno stanovništvo u industriji i obrtu. 3. Sveukupno stanovništvo u trgovini, novčarstvu i prometu. 4. 1—3 zajedno.

* Radeno prema Definitivnim rezultatima popisa stanovništva 31. III 1931, IV, Sarajevo 1940, 200—201, za Split kotar i prema Statističkom godišnjaku Kr. Jugoslavije za 1938—1939, Beograd 1940, 61—65.

Rezimirajmo ukratko sadržaj tablica. Privredno je aktivno u gradu bilo 47,20% stanovnika, a u kotaru 48,46%. Uloga grada bila je mnogo-funkcionalna. U vrijeme popisa on je bio administrativno i kulturno središte Dalmacije, te je stoga 38,2% zaposlenih radilo u neproizvodnim zanimanjima. U kotaru je ovaj procenat iznosio samo 4,7%, te je očito i sva buržoazija stanovala na području grada.

Popis stanovništva od 1931. ne donosi detaljnu strukturu po privrednim granama, ali ipak imamo neke odrednice koje nam omogućavaju zaključivanje o usmjerenosti stanovništva u okviru privrede. U industriji i obrtu grada Splita nalazilo je zaposlenje 25,9% svih privredno aktivnih osoba. Tu je bilo 3.928 radnika, 231 namještenik i 1.178 poslodavaca. U kotaru je ova aktivnost neznatna i zahvata samo 5,4% privredno aktivnih, odnosno 1.391 radnika, 143 činovnika i 769 poslodavaca. U trgovini, saobraćaju i na bankarskim poslovima radilo je 14,7% svih privredno aktivnih osoba u gradu, a u kotaru samo 1,8%.

Međutim, u obje sredine dosta velik broj osoba živi od poljoprivrede. U gradu je 21,2% privredno aktivnih osoba zaposleno u poljoprivredi, tj. 4.375 osoba, a u kotaru čak 88,1% ili 37.287 osoba. S članovima obitelji u gradu je bilo 9.640 seljačkog stanovništva ili 22,1%, a u kotaru 76.985 osoba. Tako velik broj seljaka ukazuje na usitnjenost seoskog posjeda i na nužnost da jedan dio seljaka u jednom dijelu godine prihode svojeg imanja upotpunjava zaradom izvan poljoprivrede. Ovaj dvostruki status (radnik-seljak odnosno seljak-radnik) u Splitu i u okolici izvanredno je jako izražen, jer su sve tvornice i hoteli poslovali sezonski. To se odnosi i na rad u lud, a zemlja je bila jedini način da se preživi i u kriznim periodima.

Najjača kategorija stanovništva u gradu bili su radnici. Međutim, radnika koji su bili socijalno osigurani i koji su imali stalan status radnika bilo je malo. U gradu ih je bilo 5.398 (4.807 muških i 591 ženskih), a u kotaru 1.191 (1.144 m i 47 ž). Velik broj fizičkih radnika krio se pod nazivom nadničara i slugu. U gradu ih je bilo 1.190 (842 m i 342 ž), a u kotaru 1.940 (1.199 m i 741 ž), te se ovdje odto kriju i poljoprivredni radnici bez zemlje. Naučnika je bilo malo. Početkom 1931. u gradu ih je bilo samo 521 (445 m i 76 ž), a u kotaru 178 (171 m i 7 ž). Imućni slojevi Splita zapošljavali su u kućanstvu kućne pomoćnice i poslugu. Njih je u gradu 1.039 (1.036 ž i 3 m), a u kotaru 181 (164 ž i 17 m).

Grad u kojem je od 43.711 stanovnika 28.877 živjelo od proizvodnih privrednih aktivnosti imao je intenzivan privredni život s jakom radničkom notom. Radničko stanovništvo (14.876 u gradu i 15.179 u kotaru) od gotovo 30.000 osoba i seosko stanovništvo od preko 80.000 osoba bilo je usko povezano siromaštvom i blisko po ponašanju i životu.

Split je jak gravitacioni centar za bližu i dalju okolicu. On je u međuratnom razdoblju središte jedne banovine od 901.660 stanovnika, a i prije i poslije toga njegova multifunkcionalna uloga s prvom lukom na Jadranu je veoma velika. Dr Ivo Rubić obradilo je u posebnoj raspravi gravitaciju stanovništva prema Splitu 1928. godine, sa specijalnim osvrtom na prethodno razdoblje. Rubić je utvrdio da godišnji prirast stanov-

ništva Splita iznosi u periodu od 1857. do 1910. prosječno 209 osoba, od 1910. do 1920. oko 363 osobe, a nakon toga, prema podacima anagrafskog ureda Split raste znatno brže. Godine 1920. ima 25.037 stanovnika, 1923. godine 28.684, 1925. godine 31.178, 1927. godine 33.426, dana 1. V 1928. godine 35.785, dana 1. I 1929. godine 37.785 stanovnika, a 1. X 1929. godine 40.037 stanovnika.³⁷

Rubić je analizirao stanovništvo Splita prema podacima od 1. V 1928. i utvrdio da je u Splitu rođeno samo 63,03% tadašnjih stanovnika. Na području splitske oblasti bilo je rođeno 20,15% Splitsana, na području dubrovačke oblasti 2,80%, zetske oblasti 0,99%, primorsko-krajiške oblasti 0,83, ostalih oblasti 6,58%. Stranih državljana je bilo 5,62% odnosno 2.010 osoba. Najveći broj toga bili su Talijani. Stranačko pitanje Rubić je obradio i posebno i utvrdio da je 1. VI 1929. bilo u Splitu 4.913 stranaca, od čega su 3.510 bili optanti a samo 1.403 stalni.³⁸ Popis stanovništva od 31. III 1931. također nam je ostavio podatke o mjestima rođenja. Prema tom popisu u splitskoj je općini bilo rođeno svega 25.062 osobe. Stranaca je bilo 2.474 (od toga Talijana 1.590), a ostalo su bili Jugoslaveni, rođeni u raznim krajevima zemlje, koji su došli u Split u potrazi za zaradom.³⁹

Rubić je istraživao i dnevnu migraciju utvrdivši da dnevno dolazi u Split oko dvije tisuće stanovnika. Njegovo je mišljenje da Split kao cjelinu treba promatrati s područjem od Trogira do Omiša, jer na tom području postoji izrazito jaka privredna povezanost stanovnika uključujući u jednu privrednu cjelinu. Rubić je stoga gradu Splitu pripojio još 33 mjesta okupljena u 9 općina s 37.972 stanovnika, smatrajući čitavo to područje već tada predgrađem Splita, tj. »velikog Splita« u budućnosti.⁴⁰

II

Splitsko radništvo po statistikama socijalnog osiguranja. Brojno stanje splitskog radništva iskazuju nam i statistike socijalnog osiguranja u vremenu od 1933. do 1937. godine (tablica 5).

Tablica 5.

RADNIŠTVO SPLITA PO SOCIJALNOM OSIGURANJU 1933—1937.*

Godina (stanje 30. VI)	Radnika	Radnica	Ukupno
1933.	5.667	2.047	7.714
1934.	5.357	2.122	7.479
1935.	5.775	2.724	7.999
1936.	6.316	2.291	8.607
1937.**	7.408	2.443	9.851

* Radnička zaštita, 1934, 588, 1935, 356, 1936, 481, 1937, 1022, 1940, SD, 157. Članovi Merkura su izuzeti.

** Stanje 1. XX.

³⁷ I. Rubić, Gravitacija, 112 i prema rukopisu T. Sitino.

³⁸ Isti, Koliko ima Talijana na jugoslavenskoj obali, *Jadranska straža*, 1930, 116—119.

³⁹ Statistički godišnjak Kr. Jugoslavije za 1938/1939, 60—61 i 64—65.

⁴⁰ Rubić, Gravitacija, 123—124. Jasno područje splitskog kotara je bilo veće, pa se stoga podaci tablice 3—4 ovog rada ne mogu poistovjetiti s Rubićevim područjem.

Vidimo da je velika svjetska kriza bila u Splitu 1934. jače izražena nego 1933. godine, ali da se to odnosi samo na muške radnike. Ženska radna snaga kao slabije plaćena istiskuje mušku radnu snagu na svim mjestima gdje od toga nije trpio proizvodni proces. Ipak, poslije 1934. naziru se povoljni trendovi. U 1937. ima 2.400 više zaposlenih nego 1934. godine. To je vjerojatno i vrhunac u zapošljavanju radništva u Splitu, jer se već 1938. osjeća pojačano utjecaj rate i velika labilnost u izvozu cementa. Međutim, korisnika ovog rada treba upozoriti da statistika socijalnog osiguranja ne iskazuje sveukupno radništvo i da su radi toga podaci popisa iz 1931. pouzdaniji. Statistika socijalnog osiguranja nije u Splitu obuhvatila sezonske radnike na javnim radovima, niti poljoprivredne radnike, a i željezničari su izostali iz ove evidencije.

Poznati statističar Branimir Haberle obradio je radništvo svih banovinskih središta u državi prema podacima od 30. VI 1934. pa i Splita.⁴¹ Taj rad pruža nam mogućnost detaljiziran ja strukture radništva u Splitu na kraju velike svjetske krize (tablica 6. i 7). Vidimo da je u industriji bilo zaposleno 29,2% svih splitskih radnika. Zanatskih radnika je za polovinu manje nego industrijskih radnika, što je dosta neuobičajeno, jer u drugim gradovima ovaj je odnos gotovo uravnotežen. Velik broj radnika radi u luci, a to opet nemaju drugi gradovi. Ženska radna snaga je bila slabo zastupana osim, u ugostiteljstvu i kućnoj posluži. U ugostiteljstvu one su činile polovinu zaposlenih. Ako se usporedi statistika osiguranih radnica krajem 1928. s ovim podacima iz polovice 1934. vidi se da učešće žena u sveukupnom radništvu raste. Krajem 1928. bile su 1.473 žene od ukupno 6.242 osiguranih ih 23,5%, sredinom 1934. godine 2.091, odnosno 27,8% uposlene radne snage.⁴² Uzrok pojačanom zapošljavanju žena treba tražiti u njenoj niskoj nadnici i slaboj otpornosti klasičnoj eksploataciji.

Tablica 6.

STRUKTURA SOCIJALNO OSIGURANOG RADNIŠTVA U SPLITU
30. VI 1934.
(namještenici izuzeti)

Privredna grana	Kvalificirani	Nekvalificirani	Naučnici	Svega
Industrija	682	1.459	60	2.201
Zanatstvo	790	246	394	1.430
Trgovina	385	254	98	737
Ugostiteljstvo	327	184	3	514
Saobraćaj i špedicija	674	395	5	1.074
Gradski radnici	21	151	—	176
Radništvo kod osoba slobodnog zanimanja	43	85	5	133
Kućna posluga	—	—	—	1.234
Vrtlarsko radništvo	12	18	—	30
Ukupno:	2.934	2.792	565	7.529

⁴¹ B. Haberle, Radništvo grada Splita, *Radnička zaštita*, 1937, 935—944.
⁴² Isto, 952—953.

Tablica 7.
STRUKTURA SOCIJALNO OSIGURANIH RADNICA U SPLITU 30. VI 1934.
 (namještenice izuzete)

Privredna grana	Kvalificirane	Nekvalificirane	Naučnice	Svega
Industrija	22	80	23	125
Zanatstvo	119	31	128	278
Trgovina	68	54	22	144
Ugostiteljstvo	50	184	1	235
Saobraćaj i špedicija	4	5	1	10
Gradske radnice	4	36	-	40
Radnice kod osoba slobodnog zanimanja	6	51	2	59
Kućna posluga	-	-	-	1.198
Vrtlarsko radništvo	-	2	-	2
Ukupno:	273	443	177	2.091

Haberle nam pruža mogućnost analize kvalifikacione strukture splitskih radnika: 35,3% muških (2.661), ali samo 13% ženskih (273) radnika imalo je kvalifikacije. Haberle nam prikazuje i dobnu strukturu zaposlenih, te porodično stanje. Neoženjeno je bilo 54% zaposlenih radnika, dok kod žena imamo 84% neudatih, 10% udatih i 6% udovica. Ovo upućuje i na dobnu strukturu zaposlenih. Iznad 40 godina bilo je samo 21% zaposlenih, a ispod 20 godina 11%. Najviše zaposlenih bilo je u najboljoj životnoj dobi, tj. između 20 i 30 godina bilo je 41% zaposlenih.

Uspoređujući radništvo Splita s drugim banovinskim središtima, uočavamo da viši postotak radništva u industriji imaju samo Niš i Banja Luka, a postotak zanatskog radništva je izvanredno nizak. S 10,55% zaposlenih radnika u trgovini Split se može ubrojiti u osrednje trgovački razvijene gradove. Po radu u saobraćaju i otpremi roba s 13,74% Split je najrazvijenije lučko i transportno središte, dok se po postotku zaposlenih u ugostiteljstvu (6,23%) nalazi se na trećem mjestu.

Haberle utvrđuje da je od stotinu splitskih radnika i namještenika 60,27% imalo nadnicu iznad 24 dinara, te da je prema tome radništvo u Splitu bilo najbolje plaćeno radništvo u odnosu na druga banovinska središta. Razloge ovoj pojavi trebamo tražiti u pomorskom karakteru Splita i mogućnostima izvanredne zarade pomoraca. Ipak, u odnosu na Zagreb, gdje je dnevno trebalo isplatiti radništvu oko milijun i pol dinara, Split s 222.778 dinara predstavlja još uvijek malo privredno središte.

4. SOCIJALNE PRILIKE U SPLITU PRED DRUGI SVJETSKI RAT

Split je veoma teško preživljavao vremena velike svjetske depresije. Broj nezaposlenih radnika u vrijeme krize iznosio je po evidenciji splitske radničke komore od četiri i po do šest tisuća radnika, pa je prema tome

dvije trećine radništva ovog područja bilo stalno ili privremeno nezaposleno.⁴³ Splitska gradska općina zadužila se pred krizu sa 68 milijuna dinara za uređenje grada i izgradnju klonice, pa je sada štedjela na pomaganju nezaposlenih radnika. Opća potrošna moć splitskog stanovništva ubrzano opada zbog nezaposlenosti, a i zbog obustavljanja dolaženja iseljeničkih doznaka, pa i splitski bankovni zavodi zapadaju u krizu. U ovakvim prilikama nije bilo ni jedne sile koja bi oživjela privredni život, pa i radnička nadnica pada u besćenje i najniži nivo ima 1935. godine.

Tek s oživljavanjem privrednog života na svjetskom planu, a ponajviše zbog pojačanog izvoza cementa i tupine u Italiju, privreda Splita 1935. naglo oživljava. Poslovanje je izvanredno oprezno, bez većih rizika, i štedi se za slučaj eventualne nove krize, pa nadnice tek u 1938. dostižu nivo iz 1933, iako troškovi života poslije 1935. sve više rastu.⁴⁴ Ova su poskupljenja izvanredno velika nakon početka drugoga svjetskog rata, u rujnu 1939. (tablica 8).

Tablica 8.

EGZISTENČNI MINIMUM ZA RADNIČKU OBITELJ OD ČETIRI ČLANA
U SPLITU OD IX 1939. DO III 1941.*

Datum	Iznos u dinarima	Indeks
1. IX 1939.	1.740	100
1. I 1940.	2.020	116
1. III 1940.	2.085	120
1. VI 1940.	2.200	126
1. X 1940.	2.528	145
31. XII 1940.	2.805	162
1. III 1941.	2.965	170

* Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu, Radnička komora, 6254-2412/6. III 1941 — izvještaj na godišnjoj skupštini splitske Radničke komore 2. III 1941.

Postojale su i velike razlike u zaradama. U splitskoj ciglani Jakova Culića u proljeće 1939. nadnica se kreće između 10 i 17 dinara, što je bilo manje od Uredbom o minimalnim nadnicama propisane satnice.⁴⁵ Zarade sve više zaostaju za troškovima života koji stalno rastu, praćeni nestašicom pojedinih roba na tržištu. Svaka povišica zarada morala se međutim izboriti štrajkom ili tarifnim pokretom i utvrditi kolektivnim ugovorom, te u godinama pred okupaciju Split potresa čitav niz štrajkova, odražavajući se zbog žestine na cjelokupnom životu grada.

⁴³ *Narod no blagostanje*, 1932, 524 i 829; 1933, 332, 765; 1934, 219.

⁴⁴ *Jadranski Lloyd*, 22. XII 1933.

⁴⁵ *Glas sindikalno organiziranih radnika*, 19. V 1939.

Poslodavci u velikoj većini slučajeva izigravaju kolektivne ugovore i propise koji zaštićuju radništvo. Zbog brzo rastuće skupoće nadnice utvrđivane kolektivnim ugovorima brzo su obezvređivane, pa se radništvo neprestano moralo boriti za povišice u nastojanju da se skuparinski doplaci kreću u visini porasta skupoće. Radnička komora u Splitu, koja se od 12. XI 1939. nalazi u rukama režimske sindikalne organizacije Hrvatskog radničkog saveza (HRS), nije mogla, a ni htjela da se u zadovoljavajućoj mjeri angažira na poboljšanju životnih prilika radnika, te se položaj radničke klase u Splitu neprestano pogoršavao, a akcije koje je vodio HRS bile su malobrojne i nezadovoljavajuće.

Onda su se ovom zlu pridružila još dva: nezaposlenost i nestašica hrane. Zbog krize plasmana cementa i nedovoljnih narudžbi u Brodogradilištu, najveća i najvažnija splitska industrijska poduzeća smanjuju poslovanje na minimum, te nezaposlenost poprima sve veće razmjere. Pa i cjelokupna splitska privreda gubi svoj krvotok, kada su nakon napada Njemačke na Francusku banke prestale davati privrednicima kredite. Nezaposlenost postepeno raste, a izražava se u Splitu kroz sve veće nezadovoljstvo radnika postojećim političkim sistemom.⁶ Štrajkovi se nižu i pored ekonomskog poprimaju sve više politički karakter (tablica 9).

Tablica 9.

Štrajkovi u Splitu od IX 1939. do X 1940.*

Vrsta radnika	Vrijeme	Broj štrajkaša	Tko vodi
Brijački radnici	5—7. X 1939.	93	URSSJ
Lučki radnici	6—12. X 39.	500	URSSJ
Utovarni radnici	21. X 1939.	30	HRS
Brodogradilište	26. X 1939.	200	URSSJ
Generalni štrajk	18. XI 1939.		URSSJ
Drvodjelci	VII 1940.	200	URSSJ
Kamenoklesari	VII 1940.		URSSJ
Gradski zidari	17. VII—16. VIII 1940.		
Gradevinari	15. VII 1940.	108	URSSJ
Dragičević, zemljane pločice	20. VII 1940.		HRS
Lučki radnici	5. IX 1940.		URSSJ
Generalni štrajk	19. IX 1940.		URSSJ
Krojači	3. X 1940.		URSSJ
Radnici Salonita	14. X 1940.		
Generalni štrajk	17. X 1940.		

* AIHRPH, Politička situacija, kut. 71 — Pov 252/3. XI 1939. I Pov II 13153/16. XI 1939 — izvještaji o političkoj situaciji. Ova tablica vjerojatno nije potpuna. Nisu uključeni ni tarifni pokreti, a HRS je svoje akcije vodio uglavnom bez štrajkova. Prema tome iz ove tablice nije vidljiva frekvencija nemira po poduzecima u Splitu.

⁶ Vlast optužuje čak i splitski dnevnik *Novo doba* da je svojim pisanjem stvorilo neraspoloženje u narodu prema događajima na svjetskom i unutrašnje-političkom planu, vidi u tome utjecaj komunista (Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske) dalje: (AIHRPH), zbirka Politička situacija, G2/b-1939 i *Jelić*, Komunistička partija Hrvatske 1937—1941, Zagreb 1972, 224—5). U splitskom brodogradilištu otpušten je velik broj radnika 2R. X 1939, a u prosincu tvornica cementa »Split« otpušta 700 radnika (*Narodno blagostanje*, 1939, 780).

Radi suzbijanja komunističke propagande u gradu se već u studenome 1939. uvodi policijski teror. Sve se više onemogućavaju radikalne akcije URSSJ-a koje vode komunisti, i u dogovoru s poslodavcima forsiraju blage akcije HRS-a. Ispostava banske vlasti u Splitu počela je izdavati i novčanu pomoć siromašnim radničkim porodicama, organizirati javne radove za zapošljavanje nezaposlenih i služiti se raznim socijalnim mjerama za umanjivanje nezadovoljstva radnih slojeva u Splitu.⁴⁷ Ove su mjere nedostatne i zakašnjele i nezadovoljstvo radništva bilo je izraženo velikim demonstracijama protiv skupoće 17. XII 1939. i generalnim štrajkom 18. XII 1939, koji su okarakterizirani od vlasti kao »jačanje komunističke opasnosti«. Vlada je bila prisiljena na brzu akciju i nekoliko dana nakon ovog štrajka donesena je i za Banovinu Hrvatsku Uredba o suzbijanju skupoće i objavljena u splitskoj štampi 28. XII 1939.⁴⁸ No, skupoća hrane i nestašica ogrjevnog drveta, te veoma oštre zime, nije se mogla suzbiti uredbama. Neizvjesnost nad sutrašnjicom muči i najveća splitska poduzeća, te brodogradilište upućuje jugoslavenskoj javnosti molbu za narudžbe. U svakom slučaju duboke promjene koje je izazvao drugi svjetski rat bile su u Splitu izraženije i ranije nego u gradovima u unutrašnjosti. Kao vrata u svijet, splitska luka osjećala je sve potrese u svijetu, ali sve do pomorske blokade, tj. do stupanja Italije u rat, splitska luka posluje povoljno, jer se forsira izvoz drveta, budući da su Finska i Norveška zbog rata sa SSSR-om bile isključene iz evropske trgovine. Izvozi se i boksit i žitarice.⁴⁹

Socijalno-ekonomske prilike u Splitu imale su već 1940. sve karakteristike rata izuzev fizičkog prisustva na frontovima. Skupoća i nestašica živežnih namirnica kraj velike nezaposlenosti prisiljava mnogobrojne radničke obitelji na gladovanje. Sve se teže dolazi do rada i zarade, a i postojeće zarade zahtijevaju neprestanu borbu za povišicu. Usprkos Uredbe o radnim sporovima, koja je zabranila generalni štrajk i obustavu rada iz političkih motiva i prepustila odluku novoformiranom Radnom sudu, tarifni sporovi sve se češće pretvaraju u štrajkove.⁵⁰ Uredba o kontroli cijena počela se na području Banovine Hrvatske primjenjivati tek početkom 1940, zahvatajući tek postepeno sve veći broj artikala. Stoga je njena važnost u početku minimalna, a kasnije nedjelotvorna, jer robe nestaje s tržišta. Štrajk je bio zabranjen i Uredbom o lučkom radu, donesenom krajem VII 1940. Međutim, splitsko radništvo uvida da se samo borbom preko prokomunističkih URSSJ-ovih sindikata mogu boriti za poboljšanje platnih i radnih uvjeta. Kako bi onemogućila ove akcije, hrvatska Radnička komora u Splitu isključuje organizacije

⁴⁷ AIHRPH, Politička situacija, 71 — izvještaj ispostave Banske vlasti u Splitu Pov. II 13152/16, XI 1939. Prilikom dolaska bana Subašića u Split povjerenik splitske općine dr. Stjepan Špalatin obećava velike javne radove (*Narodni Sp.* 30, XI 1932).

⁴⁸ *Jelić*, n. dj., 227. Na demonstracije je svakako djelovalo otpuštanje 700 radnika u tvornici cementa Split 7. XII 1939. i pisanje *Narodnog lista* da je Split skuplji od Beograda i da se traži brza intervencija države (*Narodni list*, 14, XII 1939. U tjeskoj onom problemu poskupice). Uredba je objavljena u *Narodnom listu*, 23. XII 1939.

Sličan istup radništva registriran je u Sremskoj Mitrovici krajem 1940. godine.

⁴⁹ *I. Kovacević*, Naša pomorska privreda i rat na morima. *Jadranska straža*, 1940, 358; *Glas sindikalno organiziranih radnika*, 19. I 1940; *Jadranski Lloyd*, I, VII 1940.

⁵⁰ Prema podacima splitske inspekcije rada u prvih pet mjeseci 1940. na tom je području vođeno 12 štrajkova i 83 tarifna pokreta (*Narodno blagostanje*, 1940, 379).

URSSJ-a iz svoje evidencije, te se štrajkovi URSSJ-a proglašavaju ilegalnima. Na taj način je i prije zabrane djelovanja aktivnost URSSJ-a bila gotovo onemogućena. Dana 19. VI 1940. splitsko brodogradilište ponovno otpušta 170 radnika. Uznemireno radništvo traži socijalnu akciju, ali gradski načelnik dr Josip Brkić daje samo obećanja za javne radove.⁵¹

U kolovozu 1940. opskrba Splita postaje sve veći problem. »Vremena su vrlo ozbiljna, splitsko građanstvo je uglavnom siromašno i neimučno, sa mnogo besposlenih radnika i nezbrinutih obitelji, pak bi trebalo poduzeti na vrijeme sve potrebne mjere, da ne dođe u pitanje ishrana građana i da ne pomanjka ogrjeva«, piše splitsko »Novo doba« 31. VIII 1940. Prvog rujna, na godišnjicu rata, radništvo u Splitu demonstrira. Vlada zatvara Radnički dom i veliki broj komunista, što dovodi 5. IX do štrajka lučkih, a 19. IX 1940. i do generalnog štrajka u Splitu. Mase traže slobodne akcije za poboljšanje životnih uslova i demonstriraju protiv skupoće i špekulacije hranom.⁵² Uzburkani i revolucionarni Split potiče državne organe na pokušaje urednog snabdijevanja Splitskoga prehrambenim namirnicama. Već 2. IX 1940. obećano je uredno opskrbljivanje Splita brašnom i uljem.⁵³ Sve su češće intervencije vlasti u pitanjima prehrane, jer ponestaje i šećera, a kilogram narodnog brašna prodavao se po 4,75 dinara. Gradska općina zapada u teškoće. Odbor za suzbijanje skupoće na sastanku 9. IX 1940. poziva u Split ravnatelja banovinskog Povlaštenog gospodarskog društva (Pogod) Slavka Flögla i odjelnog predsjednika za trgovinu i industriju dra Mirka Lamera, kako bi se riješilo pitanje nabave, distribucije i aprovizacije hranom. Konferencija je održana, međutim, tek 22. IX 1940, nakon revolucionarnih dana, i na njoj su bila izražena toliko suprotna mišljenja da nije bilo zaključaka, izuzev što je za Dalmaciju osnovan Prehrambeni odbor koji vodi povjerenik za Dalmaciju Mate Bulić.⁵⁴

Vlast sve više zadire i u radne odnose. Najavljeno je zajedničko reguliranje skaparinskih doplataka za čitave struke i mjesta, uzimajući u obzir prosperitet pojedinih privrednih grana. Izgleda da je inicijativa za tu akciju započela u Splitu, gdje su tarifni i štrajkaški pokreti onemogućavali privredno poslovanje i ispunjavanje ugovornih obveza.⁵⁵ Vje-

⁵¹ U Banovini je za Javne radove bilo određeno 27.000.000 dinara, ali za područje Ispostave u Splitu samo 13.000.000 dinara, pri čemu je za Split određeno samo 870.000 dinara. Ovim sredstvima vršene su popravke putova i popravljen gradski lukobran u sjevernoj luci. (Narodni list, 4. VII 1940. i *Novo doba*, 12. VII 1940).

⁵² *Jelti*, n. dj., 258-239.

⁵³ Za područje Dalmacije predviđeno je 150 vagona brašna. Tada je u Split došlo 13 vagona i cijela količina je brzo razgrbljena. Preko noći nestalo je i ulje iz trgovina; otkrivene su sakrivene zalihe i to je ulje prodavano po 22 dinara. Povišenje kruhu traže i pekari (*Novo doba*, 2. IX 1940).

⁵⁴ Onda su prehrambeni odbori osnovani i drugdje naredbom bana (*Narodne novine*, 28. IX 1940). Splitski odbor je obuhvatio kotari Split, Sinj, Livno, Duvno, Imotski, Makarsku, Metković, Korčulu, Hvar, Brač i Pelješac. (*Slobodni glasnik Ispostave banske Vlasti banovine Hrvatske*, 1. X 40. i 29. X 40). Vidi i *Novo doba*, 13. IX 40, 14. IX 40, 21. IX 40, 23. IX 40, 24. IX 40 i 29. X 40, te *Jadr. Lloyd*, 27. IX 40. Djelovanje Bulića je oštro, bilo nezadovoljavajuće i početkom 1941. ga smjenjuje Mihovil Vuković (*Narodni list*, 16. I 1941).

⁵⁵ Ova je najava donesena kao odluka Trgovinsko-industrijske komore u Splitu 15. IX 1940. i onda usvojena u Zagrebu 19. IX 40. kao zaključak (*Novo doba*, 25. IX 1940).

rojatno je od istih inicijatora potekla i Uredba o lučkom radu, kojom su svi postojeći kolektivni ugovori ukinuti, a podružnica Saveza lučko-obalskih radnika u Splitu raspuštena. Na dan kada je Uredba stupila na snagu, tj. 17. X 1940, štrajku je u Splitu oko 1.100 radnika raznih struka, osuđujući vladu kao vladu »nasilja, skupoće i špekulacije«.⁵⁶ Odluka o povišenju minimalne satnice sa dva na četiri dinara, donesena 14. X 1940, očito je već premašena kolektivnim ugovorima.

U listopadu 1940. Brodogradilište je otpustilo daljih 80 radnika i 32 činovnika. Neki nezaposleni radnici uspijevaju se zaposliti na javnim radovima, pa je sada kompletno socijalno osiguranje radnika prošireno i na tu radnu kategoriju.⁵⁷ Međutim »Olujni ratni oblaci sve su se više približavali našoj zemlji i zebnja od rata prožimala je svakoga radnog čovjeka, unosila nemir, strah i neizvjesnost u ono što može nastupiti već sutra«, kaže istaknuti revolucionar Ivo Amulić u svojim sjećanjima na Split pred drugi svjetski rat.⁵⁸ Isforsirani izvoz osnovnih, živežnih namirnica u fašističke zemlje ostavio je naša skladišta prazna, a unutarnje potrebe stanovništva neudovoljene. Razni trgovci i prekupci bogate se nabijajući cijene hrani koju protlažu tajno. Splitski radnici ne mogu svojim zaradama kupiti dovoljno hrane i preko URSSJ-a, u jesen 1940, bore se za povišicu plaće krojači, pekari, postolari, šoferi, radnici tvornice »Salonit« i mnogi drugi. Pred kraj godine ponovno se vrše masovna otpuštanja radnika. Socijalna bijeda u Splitu postaje sve uočljivija i početkom prosinca gradska općina osniva Radnu zajednicu za zimsku pomoć.⁵⁹ Građanstvu je upućen apel za zimsku pomoć, ali zbog velikog broja nezaposlenih, i malih rezervi splitskog građanstva skupljena sredstva nisu dostajala ni za pokriće najnužnijih potreba uoči novogodišnjih praznika.⁶⁰ Kruh postaje sve lošiji i sve manje upotrebljiv, a od 6. II 1941. započinje u Splitu život na iskaznice po Naredbi o raspodjeli živežnih namirnica. Usprkos slabe kvalitete narodni kruh je stajao 4,50 dinara po kilogramu, a trebalo ga je dugo čekati u aprovizacijama.⁶¹ Normiraju se cijene sve većeg broja artikala, ah za razliku od edikta, koji je car Dioklecijan izdao 301. godine pod nazivom »De pretiis rerum venalium«, maksimalnog cjenika iz početka 1941. se nitko ne drži, jer robe u prodaji nema dovoljno. Nakon zabrane URSSJ-ovih organizacija 31. XII 1940. radništvu je oduzeta svaka mogućnost izražavanja nezadovoljstva postojećom radnom i socijalnom politikom i spriječena svaka akcija u tom pravcu na ekonomskom planu. Odluke Radnog suda obično su već bile zastarjele u času donošenja i nisu predstavljale nikakvo rje-

⁵⁶ *Jelii*, n. dj., 259–260.

⁵⁷ *Narodni list*, 3. X 1940; *Novo doba*, 3. X 1940. Do tada su radnici na javnim radovima bili osigurani samo s 2,5% u slučaju nesreće.

⁵⁸ I. Amulić, Sjećanja na djelatnost radničkog pokreta i partije u Dalmaciji od 1937–1940. godine, *Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije*, 1, Split 1970, 299.

⁵⁹ U ovaj odbor ulaze dr. Stjepan Spalatin, Romilda Račić i prof. Ivo Juras (*Novo doba*, 13. XII 1940).

⁶⁰ *Novo doba*, 25. XII 1940. i 27. XII 1940.

⁶¹ *Narodni list*, 6. II 1941. i 27. II 1941. Vidi i M. Kolar Dimitrijević, *Privredne prilike i položaj radništva u Hrvatskoj u vrijeme održavanja Pete zemaljske konferencije KPJ, Zbornik radova Pete zemaljske konferencije KPJ, Zagreb 1972*, 233–231.

šenje za brojnu radničku klasu Splita koja, nezadovoljna postojećim stanjem, postaje sve revolucionarnija, videći u korijenitoj izmjeni postojećih društvenih odnosa jedino rješenje.

5. ZAKLJUČAK

Položaj splitskog radničkog stanovništva uoči drugoga svjetskog rata i okupacije naše zemlje bio je težak. Ovisnost splitske privrede o svjetskoj kapitalističkoj privredi i političkoj situaciji bio je presudan za socijalne prilike Splita, privredno nepovezanog s unutrašnjom zemljom. Izolirana od općih tokova u zemlji nije jedino radnička klasa Splita. Pod utjecajem komunista tarifni pokreti u Splitu prerastaju u štrajkove i nerijetko poprimaju političko obilježje. Radnička klasa Splita ponijela je na svojim leđima teret velike svjetske krize i teret nesigurnosti privrednog razvoja. Zamoreno dugotrajnom bijedom, radništvo Splita nije bilo voljno da bez otpora podnese i pripreme za novi imperijalistički rat, koji je vlada Kraljevine Jugoslavije pomagala svojom izvoznom i uvoznom politikom. Došlo je do zaoštavanja odnosa suprotnih snaga. Ograničavanje političkih sloboda, uz primjenu fašističkih mjera u socijalnoj politici, moralo je aktivirati sve demokratske (i slobodarske) snage Splita i taj razvoj nije se mogao spriječiti nikakvim prisilnim mjerama. Neriješene socijalne suprotnosti i nesredene prilike u Splitu i njegovoj okolici povezale su radničku klasu sa siromašnim seljacima i predstavljale udarnu snagu revolucije tokom NOB-a.

Zbog prevlasti i jake koncentracije stranog kapitala u privredi Splita i zbog njegovoga kolonijalnog ponašanja prema radništvu i njegovim problemima, sazrijevanje klasne svijesti kod radnih slojeva imalo je nacionalno i socijalno obilježje i gajilo se kao tradicija kod siromašnog stanovništva Splita. Nikakve mjere, pa ni zatvaranje komunista, zabrana URSSJ-a i preuzimanje radničkih ustanova od reakcionarnog dijela HSS-a nisu mogli zaustaviti ni promijeniti ponašanje radničke klase Splita, jer ono izvire iz njegove strukture.

Proleterski Split — izazvan višegodišnjom bijedom i nezaposlenošću — tražio je uoči drugoga svjetskog rata mijenjanje društvenog poretka — pa je stoga i njegovo ponašanje tokom 1939. i 1940. imalo izrazito komunističko obilježje.

NEDA MAROVIĆ

SKOJ I REVOLUCIONARNI OMLADINSKI POKRET U SPLITU 1935—1941.

U ovom napisu iznosim neka svoja sjećanja na Skoj i Revolucionarni omladinski pokret Splita od 1935. godine do početka naše narodnooslobodilačke borbe i revolucije.

To su bile burne godine kada su neprekidne akcije radničke klase potresale naš grad i kada su pod utjecajem Partije i Skoja revolucionarna strujanja prodirala u sve njegove dijelove.

Procese kroz koje je prolazio Skoj i omladinski pokret pokušala sam iznijeti onako kako sam ih u pojedinim etapama kao sudionik događaja mogla vidjeti. Pri tome sam kroz dokumente Instituta za izučavanje radničkog pokreta Dalmacije i Hrvatske provjeravala svoja sjećanja. U nastojanju da rekonstruiram organizaciju Skoja u Splitu, utvrdim makar približni broj članova po sektorima rada, utvrdim aktiviste koji su nosili i pokretali rad Skoja u Splitu, pomogli su mi drugovi Edo Santini, Veljko Maskareli, Mile Ivančić, Andrija Bubalo i Dalibor Mešanek. Konsultirali smo i veći broj drugova koji su u to vrijeme radili u Skoju.

NOVA LINIJA RADA S OMLADINOM

Na bazi odluka VI kongresa Komunističke omladinske internacionale i Proglasa CK Skoja (1935) Skoj pronalazi nove putove i oblike svoje političke aktivnosti. On usmjerava težište svoga rada:

- 1) na stvaranje masovnog antifašističkog omladinskog pokreta
- 2) na stvaranje klasnog jedinstva radničke omladine
- 3) na reorganizaciji Skoja.

Iako je u tom periodu (1935—1938) partijska organizacija Splita prolazila kroz teške krize, izazvane hapšenjima i progonima od strane policije i frakcionaskim borbama u svojim redovima, značajno je da se te slabosti nisu odrazile na razvoj omladinskog pokreta. Radom Skoja na realizaciji spomenutih zadataka kovalo se jedinstvo radničke omladine i neprekidno se širio revolucionarni omladinski pokret.

Reorganizacija Skoja nije se brzo provela. To je bio proces koji je trajao više godina. On je u Splitu imao i svoje specifičnosti od kojih je najznačajnija ta što je radnička omladina bila njegova klasna i najbrojnija osnova, pa prema tome i baza omladinskog pokreta.

Bez obzira što Skoj u Splitu tada nije bio imun od raznih nejasnoća i zbrka u pogledu vlastite izgradnje, koja je u tom periodu zaostajala, on je razvio veliku revolucionarnu propagandu i na antifašističkoj osnovi počeo da djeluje među omladinom Splita.

Godine 1936. Skoj napušta uske okvire ilegalno ćelijskog rada i mladi komunisti se angažiraju na radu u legalnim društvenim, sportskim, kulturno-prosvjetnim, stručnim i staleškim i drugim organizacijama, gdje god se okuplja i živi omladina, inicira stvaranje novih društveno-prosvjetnih i sportskih omladinskih organizacija kad god je to moguće i pokreće omladinske listove. Okupljanje omladine usmjerava se na pitanja borbe za rješavanje specifičnih omladinskih problema, na pitanja borbe za demokratska prava, za aktualne ekonomske, socijalne i političke zahtjeve protiv rata i fašizma.

*

BORBA ZA JEDINSTVO RADNIČKE OMLADINE

U naporima Partije na stvaranju jedinstva radničke klase, Skoj preuzima svoj dio i radi na organiziranju mladih radnika i šegrta u URS-ovim klasnim sindikatima. Radi boljeg okupljanja omladine, skojevci u Sindikatu stvaraju omladinske sindikalne odbore. U URS-u je formiran najprije jedan odbor¹ koji je okupio oko dvadesetak omladinaca raznih struka. Formiranje prvog odbora pada u vrijeme kada su komunisti vodili oštru borbu za klasno jedinstvo radnika i za eliminiranje iz uprava URS-ovih sindikata raznih frazera i sumnjivih elemenata. Tako npr., kada je u Split stigao Zivko Topalović s namjerom da održi predizbomi zbor, omladinci su ga zajedno sa starijim drugovima onemogućili uzvikujući »-van sa agentom buržoazije« i »živjelo jedinstvo radničke klase«. Tada je policija, koja ga je štitila od radnika, uhapsila veliki broj sindikalnih funkcionera i omladinaca.

Intenzivnim radom zajedničkog odbora stvoreni su uslovi da se omladinski odbori organiziraju po strukovnim savezima. U omladinskim odborima mladi komunisti pokreću pitanje položaja radničke omladine, započinju rasprave o uslovima rada, visini nadnica, o uslovima života šegrta, njihovom školovanju, razonodi itd.

Otvaranjem Sindikalnog doma stvorili su se bolji uslovi za slobodnije sastajanje i rad. Prostorije Doma uvijek su bile pune radnika, naročito omladinaca. Tu su zalazili i srednjoškolci i studenti. Tada je lakše bilo okupljati i radnice pa ozbiljniji koraci na njihovu uključivanju u radnički pokret datiraju upravo iz tog vremena.² U tu svrhu bili su

¹ Ovim odborom rukovodili su Đordano Kurir, Ivica Kukoč, Mate Bilobrk.

² Među mladim radnicama isticale su se kao najaktivnije Anka Kaliterna, Milena Bubalo, Anka Petrić, Milka Duvnjak, Tina Dumanić, Ljubica i Marica Dumanić, Milena Duplanić, Jozica Listiš, Ivanka Ninčević i Dobrila Jurić.

formirani kružoci za radnice. U njima se radilo na njihovom ideološko-političkom uzdizanju. Sa stanovišta borbe radničke klase obrađivalo se pitanje ravnopravnosti žena. U zahtjevima radnika počeo se sve češće isticati i zahtjev — za jednak rad jednaka plaća. U kružocima (1936—1937) bile su najbrojnije krojačke radnice i trgovačke pomoćnice, a zatim ostale.³

ANTE JONIC (Bisko kod Sinja, 8. III 1918 — Vagani 5. VIII 1942). Jedan od najistaknutijih skojevskih i vojnih rukovodilaca. Herojski poginuo kao komandant Prvog dalmatinskog udarnog bataljona u borbi s Talijanima. Proglašen kao prvi narodni heroj iz Dalmacije kolovoza 1942. nekoliko dana nakon pogibije

U Splitu su tada djelovali i drugi radnički sindikati. Režimski Jugoras u Splitu, gdje je najvećim dijelom živio hrvatski živalj, nacionalno i socijalno obespravljen, nije imao utjecaja na radnike. HSS-ovački sindikat HRS bio je razvio veliku agitaciju među radnicima, a naročito među onima koji su regrutirani iz siromašne Dalmatinske zagore i među takozvanim sezoncima.

³ Ove kružoke vodile su Ružica Markotić, Zlata Segvić i Neda Marović.

Zajednička karakteristika tih sindikata bila je ta što su njihove uprave štitele klasne interese poslodavaca koji su često bili prvaci stranke i koji su financirali njihove političke partije. Akcije koje su poduzimali po liniji svojih sindikata bile su u prvom redu sračunate na razbijanje jedinstva radničke klase. Oni su organizirali »busije« za razbijanje štrajkova koje je vodio URS, organizirali grupe štrajkbrehera i ometali sklapanje kolektivnih ugovora. No, i pored toga skojevci su vodili boju na pridobijanju mladih radnika iz tih sindikata. To je bio uporan i strpljiv rad koji se odvijao na gradilištima, na obali, u radionicama i na svim drugim radnim mjestima.

U to vrijeme Partija je preko sindikata pokretala radničku klasu u mnoge akcije, od tarifnih do štrajkaških, koje su sve češće poprimale karakter političke borbe protiv nenarodnog režima. U njima je učestvovala i radnička omladina koju su predvodili omladinski odbori na čelu sa skojevcima. U tarifnim komisijama bili su predstavnici i omladinskih odbora koji su zastupali interese mladih radnika.

Godine 1936. i 1937. učestali su radnički štrajkovi. Tim putem radnici su se borili za bolje uslove rada i veće nadnice. Štrajkali su metalci, pekari, drvodjelci, brijači i krojački radnici. Naročito je bio značajan štrajk građevinskih radnika u kome je učestvovalo oko 1500 ljudi. Među njima je bilo više od polovine omladinaca. Da bi smirili radnike, poslodavci su pokušali da ih razdvoje, nudeći povišice samo kvalificiranim radnicima. Komunisti su objašnjavali ovu taktiku i uspjeli su da očuvaju jedinstvo građevinaca u borbi za svoje zahtjeve.

U akcijama Partije i radničke klase i radnička omladina je uspjela ostvariti niz svojih zahtjeva i izboriti se za neka svoja specifična prava. Omladinski odbor sindikata kojim su rukovodili Đordano Kurir i Ivica Kukoč, organizirao je i vodio 1936. godine štrajk šegrti radi poboljšanja uslova njihova života. Tim štrajkom šegrti su dobili plaće, zavisno od godina učenja zanata, od 0,25 do 3 dinara na sat. Preko Omladinskog odbora metalaca godine 1937. organiziran je drugi štrajk splitskih šegrti u kome je učestvovalo blizu 300 najmladih radnika. Tim odborom su tada rukovodili Vladimir Marković-Indo, Jurjević Jozo-Baja, Ivo Glavina i Vinko Moskatelo.

Od strane poslodavaca šegrti su bili bezobzirno iskorištavani. Njihovo radno vrijeme bilo je neograničeno. Nerijetko su ih poslodavci koristili za poslove u kući koji nisu imali nikakve veze s učenjem zanata. Ishrana i uslovi stanovanja, naročito onih šegrti koji su se regrutirali iz redova seoske sirotinje, bili su više nego bijedni. To je ostavljalo i teške posljedice na njihovo zdravlje pa su mnogi oboljeli od tuberkuloze. I nedjelja, dan odmora, bila im je oduzeta. Nametnuto im je da toga dana od 8 do 14 sati idu u šegrtsku školu. Da bi mogli učiti vjeronauk, smanjeni su im časovi matematike.

Zbog svega toga šegrti su izišli na ulice i protestirali protiv poslodavaca i uprave škole. Sukobili su se s policijom pa su mnogi dobili batine i bili uhapšeni, ali nisu odustali od svojih zahtjeva. Škola je bila zatvorena tri mjeseca, ali štrajk je uspio. Zahtjevima šegrti za pobolj-

šanje uvjeta rada, za adekvatnu nastavu u školi, za osamsatni radni dan, za ukidanje rada nedjeljom, za pristojnije nadnice bilo je udovoljeno.

Akcija šegrta potvrdila je stav da se jedino borbom i jedinstvom omladine za konkretne zahtjeve može postići uspjeh. Ovakve akcije svakako su imale veliki značaj u podizanju klasne svijesti, a posebno u razvijanju ideje radničke solidarnosti među najmlađim radnicima.

ĐERMANO SENJANOVIĆ (Split, 27. VII 1923 — Jesenice kod Omiša, 19. II 1942). Rukovodilac i jedan od najhrabrijih splitskih skojevaca. Za narodnog heroja proglašen je 24. VII 1953.

RANKO ORLIĆ (Split, 21. III 1921 — 15. I 1942). Jedan od organizatora i najistaknutijih splitskih skojevaca, hrabro je prkosio fašističkim zločinima sve do smrti

U URS-u je organiziran omladinski odbor za štampu, koji je imao zadatak da prodaje radnički list »Radnik« i druge publikacije među omladinom, da organizira pretplatu i dopisničku mrežu. Preko odbora je prolazila i polulegalna skojevska štampa.

Dobrovoljnim prilozima mladih radnika i šegrta kupovale su se knjige i stvarala biblioteka. U njoj se skupljala napredna literatura, legalna i polulegalna. Zbog čestih upada policije u prostorije URS-a, biblioteka se povremeno smješta po stanovima omladinaca. »Bibliotekari« Đanko Kesić, Mirko Kaliterna, Tonči Roje brinuli su o tome da dobra knjiga ne mimoide ni jednog omladinca. U biblioteci su bila izdanja koja su pripadala socijalnoj literaturi, a najviše su se čitale knjige Lon-

dona, Gorkoga, Sinklera, Glatkova, Krleže, Cesarea, Barbisa, Travena, Smedli, Ilj-Petrova itd. Biblioteke su imale i neke primjerke iz osnova marksizma: Engelsove »Porijeklo porodice« i »Anti Diring«, Marksov »Osamnaesti brimer, Talhajmerov »Uvod u dijalektički materijalizam«, Bebelov »Zena i socijalizam« i dr.

U organizaciji URS-a čuveni su bili radnički plesovi, koji su imali manifestacioni karakter. Nekoliko njih se održalo u prostorijama Narodnog kazališta, a držali su se i u radničkim kulturo-sportskim društvima »Split« i »Nada«.

U drvodjelsku radionicu Petra Cecaća, u konobe Piplovića i Jerka Ivančica dolazile su omladinke, učenice i radnice i za ovakve prilike pravile od papira hiljade crvenih ruža, koje su važile kao ulaznice za priredbu.

Iako se rad na okupljanju i stvaranju jedinstva radničke omladine najviše odvijao kroz sindikat, tražili su se i drugi putovi koji bi obogatili sadržaj rada i privlačili i one omladince koji nisu bili spremni odmah ići u akcije. Zato se počelo s osnivanjem legalnih radničkih sportskih i kulturno-prosvjetnih društava.

Obnovljeno je pjevačko društvo »Jedinstvo« koje je borbenim pjesmama širilo poruke Partije svugdje gdje je nastupalo. Ono je bilo omiljeno društvo radnika i nije se mogla zamisliti radnička priredba, a da je svojom pjesmom ne otvori zbor »Jedinstva«. Njime je rukovodio Ante Vesanović.

Osnovan je i »Klub mehaničara«, u kojem su jezgro činili drugovi Ante Roje, Aleksa Krstić, Silović, Tončetić, Krstulović, Vidak i drugi. Oni su razvili nekoliko sekcija, esperanto, šah, a priređivah su i igranke na koje je dolazila omladina.

Kada je osnovan Klub esperantista skojevci su pokušali preko kursova jezika prodrijeti u neka druga građanska društva, no policija je brzo zabranila rad Kluba. Zatim je osnovan sportski klub »Nada«. U »Nadi« su skojevci razvili živu aktivnost pa je tamo radilo niz sekcija: nogomet, hazena, stolni tenis, šah, diletantska sekcija, sekcija za organizaciju izleti i kurs esperanta. Omladinci su s mnogo entuzijazma prilazili poslu. Počelo se bez prostorija i rekvizita, a nogomet i hazena igrali su se na ledinama Lučca i Varoša. Od priredbi jedan dio sredstava odvajao se za unapređenje aktivnosti kluba, a drugi se obavezno davao Crvenoj pomoći. U ovom klubu radili su Ante Roje, Ante Jonić, Neda Marović, Nevenka Barić, Milena Bubalo. U »Nadi« je bilo radnika i srednjoškolaca, a i mladih od 13 do 14 godina. Njih je Skoj okupljao u čitalačke grupe, a kasnije ih je primao u svoje redove.

U Spinutu je djelovao SK »Krupa«; u njemu su radili Bruno Ivanović, Oto Seveljević, Jadran Viculin, Kragić i dr.

Osnovan je i SK »Osvetnik« koji je okupljao nogometni podmladak. Njega je vodio Ante Kesić-Đanko.

Radnički sportski klub »Split« razvio je svestraniju aktivnost i postao jedna od masovnijih baza omladinskog borbenog pokreta. On je bio ponos skojevaca. Svoju djelatnost razvijao je i van kluba pa je po split-

skim poljanama organizirao najmlađe. Kroz igru i poneku prikladnu knjigu, skojevci su kod njih razvili smisao za zajedničku igru i drugarstvo te im usadivali ideje Skoja. S njima su najviše radili Ante Jonić i Đanko Kesčić.

SK »Istok« osnovao je skojevac Ante Jonić.

Veliki broj omladinaca i omladinki iz različitih društvenih slojeva bili su članovi planinarskih društava. Pored srednjoškolskog »Skauta« djelovala su radnička planinarska društva »Dinara«, »Prijatelj prirode« i »Mosor«. Preko planinara razvijalo se prijateljstvo omladine grada i sela. U ovim organizacijama bilo je više skojevaca, a između ostalih Drina Delić, Branko Barić, Uvodić, Zelić i dr.

U kulturno-prosvjetnom društvu »Zora« radila je horska sekcija s dirigentom Ivom Tijardovićem, šah-sekcija i biblioteka. »Zora« je nastala cijepanjem »Tomislava«, čija je uprava sve više pokazivala frankovačke tendencije. U »Zori« je bilo preko 200 članova. Tu su djelovali Olga Paparella, Neda Marović, Ivo Radić, Bepo Kuzmić, Milka Kudrić i drugi.

Policija je stalno ometala rad takvih klubova. Bilo je neobično ako se svakog dana ne bi u društvenim prostorijama pojavili policijski agenti Mijač ili Košta. Nema ni jednog kluba čiji rad nije zabranjivan od strane policije. No, odmah poslije zabrane jednoga nicao je pod drugim imenom drugi. Tako se vodila stalna borba za opstanak radničkih i omladinskih društava.

Skojevci koji su djelovali u ovim klubovima obogaćivali su svoja iskustva u radu s omladinom, bliže upoznivali njihove potrebe, preciznije postavljali zahtjeve za unapređenje rada društava, izgrađivali svoje metode i taktiku u borbi s policijom i borili se s protivnicima progresivnih strujanja u njima.

U Splitu je djelovala vanpartijska polulegalna organizacija Crvena pomoć. Ona je ustanovljena da sakuplja i pruža pomoć drugovima na robiji, uhapšenima i njihovim obiteljima, a kasnije i štrajkašima. Dopirala je do ljudi najrazličitijih slojeva. Imala je u svojoj organizaciji i omladinske odbore. Svoj dinar za uhapšenog druga i njegovu obitelj odvajali su podjednako radnici i srednjoškolci, težaci i studenti. Kroz rad »Crvene pomoći« oplemenjivao se i rad omladine, razvijalo drugarstvo, uzajamna briga za druga i ideja radničke solidarnosti. Pored odbora, kad god je to zatrebalo, Skoj je pronalazio i druge načine da dode do sredstava za Crvenu pomoć. U tu svrhu su skoro svi omladinski i radnički klubovi organizirali priredbe, lutrije i plesove čiji je prihod bio namijenjen Crvenoj pomoći. U situacijama kada su splitski zatvori bili puni radnika i omladinaca skojevci su znali na brzinu improvizirati zabave i sakupiti mladost iz grada i obližnjih sela da daju svoje priloge. U tu svrhu poznate su čajanke »Nade« u Splitu. Po liniji Crvene a kasnije Narodne pomoći bio je angažiran veliki broj skojevaca i drugih omladinaca.

U URS-u, nizom oblika rada u raznim organizacijama, kroz akcije Partije i radničke klase stvaralo se jedinstvo radničke i druge omladine u gradu. Kroz to su se mladi radnici osposobljavali kao organizatori i razvijali kao rukovodioci omladine.

MATE GOLEM (Bisko kod Sinja, 1923 — Trogir, 14. X 1941). Član KPJ od 1940. Jedan je od najistaknutijih skojevskih aktivista i rukovodilaca u Splitu. Strijeljan od Talijana s 18 drugova 14. listopada 1941. u Trogiru, u 18 godini života. Za narodnog heroja proglašen 24. VII 1953.

SIME KRSTULOVIĆ (Split, 19. X 1921 — Trogir 14. X 1941). Zajedno s još 18 drugova osuđen od Izvanrednog suda za Dalmaciju i 14. X 1941. strijeljan u tvrđavi Kamerlengo

POKRET ZA OBRANU MIRA 1936—1938.

Na jugoslavenskim univerzitetima napredna studentska omladina vodila je masovne akcije za obranu mira. U Splitu ih je pratila organizirana akcija Skoja, što je imalo odraza na buđenje antifašističke svijesti u širokim redovima omladine.

U tom pravcu aktivno je djelovalo i Udruženje splitskih akademika koje je okupljalo preko stotinu studenata ljevičara i demokrata te mladih intelektualaca. U njemu su radili Pjero Šegvić, Zdenka Šegvić, Drina Delić, Miloš Zanko i drugi.

Platforma mirovnog pokreta je svojom širinom stvarala uslove za članove Skoja i Partije da razviju najrazličitiju aktivnost u redovima omladine. To je uključivalo i borbu protiv reakcionarne politike jugoslavenske vlade, borbu za demokratizaciju zemlje, za nacionalnu ravnopravnost i borbu protiv socijalnih nepravdi.

Pred zasjedanje Svjetskog omladinskog kongresa za mir u augustu 1936. godine, kod »Hajdukova« igrališta održan je antiratni zbor omladine Splita. O opasnostima rata i fašizma i stvaranju omladinskog mirovnog pokreta govorili su Pjero Šegvić i Zdenka Šegvić.

U Splitu je Oblasni komitet Skoj a pokrenuo mirovni glasnik hrvatske omladine »Glas mira«. On je odigrao veliku ulogu na planu okupljanja omladine protiv rata i fašizma. »Glas mira« je informirao omladinu o radu mirovnih odbora i o akcijama omladine širom zemlje. S namjerom da onemogući razvoj omladinskog pokreta policija je zabranila »Glas mira«. Poslije te zabrane s istom namjenom izišao je list »Naprijed«, ali i njega uskoro policija plijeni.

U toku održavanja Svjetskog kongresa za mir ovi listovi su objavili iscrpne izvještaje o njegovu radu. Oni su donijeli i neke diskusije članova jugoslavenske delegacije. To je mnogo pomoglo jugoslavenskim aktivistima u objašnjavanju ciljeva mirovnog pokreta.

U julu 1936. poslije pobune generala Franka i nasrtaja fašizma na slobodu španjolskog naroda, KPJ upućuje apel narodima Jugoslavije, u kome kaže da je borba španjolskog naroda i naša borba, da je to borba za obranu slobode i mira, te poziva narode Jugoslavije da pomognu borbu španjolskog naroda.

Splitska omladina s oduševljenjem prihvaća apel KPJ. Mnogi omladinci i omladinke htjeli su kao dobrovoljci da se bore na strani republikanske Španjolske. Javljali su se Đordanu Kuriru koji je tada bio sekretar Mjesnog komiteta Skoja. Međutim, uslijed slabe organizacije, provale i hapšenja jedne grupe dobrovoljaca, nisu uspjeli otići ni oni odabrani. Tada se organiziralo sakupljanje pomoći za Španjolsku. Nekoliko hiljada slika La Pasionarije, koje su preko Zlate Šegvić iz Zagreba stigle u Split, za nekoliko dana su rasturene i za njih je prikupljen znatan novčani prilog. Španjolska je postala borbena parola splitske omladine. Pjesme o Španjolskoj pjevale su se na omladinskim izletima

I šetnjama po Mejama i Marjanu, a djevojke su širile novu modu pa su nosile kape kakve nose španjolski borci. Nogometna momčad »Splita« pri izlasku na teren pozdravljala je stisnutom pesnicom. Pozdrav španjolskih boraca postaje pozdrav omladinaca na splitskim ulicama. I pored stroge cenzure »Glas mira« upoznaje javnost s terorom koji fašisti provode nad španjolskim narodom. Svojim učešćem u borbi za mir, za pomoć Španjolskoj, omladina Splita je pokazala osjećanja internacionalne antifašističke solidarnosti.

Pod parolom Zemaljske mirovne konferencije, koja je održana u Zagrebu krajem 1936. »Ostvarimo jedinstvo živih, da ne bi u zajedničkoj grobnici ostvarili jedinstvo mrtvih!«, održano je niz omladinskih skupova u sindikatu, u sportskim i društvenim organizacijama i na masovnim izletima omladine u Strožancu, na Mosoru, Zrnovnici i Marjanu. Na omladinskim skupovima naglašavala se nedjeljivost mira i objašnjavali ciljevi borbe protiv fašizma.⁴ »Glas mira« i »Naprijed« prodavali su

⁴ Referate su najčešće držali Pjero Šegvić, Ivica Kukoč, Edo Santini, Bordane Kurir, Bergam Gašpar, Neda Marović.
Glavni organizator omladinskih mirovnih listova bio je Pjero Šegvić. On je organizirao i suradnike listova, a Mjesni komitet Skoja vodio je brigu oko njihove prodaje.

skojevci po obali i Narodnom trgu, kada bi mladost Splita izašla u šetnju. Tada bi klerikalci i frankovci organizirani u grupama napadali naše omladince i pokušavali im oteći novine i javno ih uništiti.⁵

PROCES REORGANIZACIJE SKOJA I BORBA ZA OMLADINU

U periodu od 1935. do 1938. godine situacija u Partiji bila je veoma teška. Zbog velikog broja uhapšenih članova Partije i zbog stava Vicka Jelaska koji nije htio da radi na obnovi partijske organizacije u Splitu, partijska organizacija praktično nije ni postojala. To je unekoliko imalo odraza i na omladinski pokret, jer je odgodilo organizaciono sređivanje Skoja. Tome su svakako doprinijele i zbrkane direktive o raspuštanju Skoja koje su dopirale do Splita. Skojevske »čelije« kao osnovne organizacije u toku 1936. polako su se gasile. Umjesto toga, od jednog broja skojevac stvorene su »frakcije« Skoja koje su djelovale u legalnim omladinskim organizacijama. Za sve to vrijeme postojali su Mjesni i Oblasni komiteti Skoja, koji su neposredno rukovodili radom »frakcija«. Oni su i objedinjavali njihove aktivnosti.

Međutim, bez obzira na stav Partije u Dalmaciji, koja je bila za raspuštanje Skoja, kao i na zbrkane direktive koje su stizale iz drugih centara zemlje, Skoj u Splitu nije prestao da radi. Pored skojevac u »frakcijama« postojalo je i niz skojevskih i simpatizerskih omladinskih grupa. Mnogi skojevci koji su ranije bili organizirani u »čelijama« a nisu bili obuhvaćeni radom »frakcija«, nisu tek tako mogli prestati s organiziranim radom. Oni su nastavili da se sastaju u grupama. Neke od tih grupa djelovale su jedno vrijeme nepovezano. One su oko sebe stvarale simpatizerske kružoke u kojima su okupljali omladinu. Tu se čitala marksistička literatura, diskutiralo o aktualnim političkim zbivanjima i propagirale ideje Partije, odlazilo se i u akcije koje je organizirao sindikat.

U ljeto 1937. godine na izvoru Jadra održan je jedan sastanak kome je prisustvovalo dvadesetak komunista Splita i bliže okolice. Među njima su bili Bruno Ivanović, Đordano Kurir, Ivica Kukoč, Neda Marović, Roko Peračić, Bepo Kuzmić, Toni Kurir, Drago Gizdić i još neki drugovi iz Kaštela i Trogira. Sastanak je sazvaio i njime ispred Mjesnog komiteta Partije rukovodio Lovre Kurir. Tema sastanka je bila suradnja s HSS-om i SDS na liniji stvaranja narodnog fronta i rad »frakcija« u legalnim organizacijama. Lovre Kurir je podnio informaciju da je MK Partije

⁵ Uredništvo ovih glasila nalazilo se kod gradskog perivoja. Tu su stizali i štampani primjerci novina koje smo po ulicama prodavali. Svaki put kad bi list izašao iz štampe grupe klerikalaca i frankovaca razmislile bi se po gradu. Pred zgradom u kojoj je bilo Uredništvo jedna grupa najekstremnijih frankovaca (Grgić, Erceg, Sulić, Marković i Boban) sačekivali bi nas i grubo napadali, nastojeći da nam otmu listove. Zato smo i rni u grupama obavljali ovaj posao. Obično bi nekoliko skojevac ostalo pred ulazom zgrade, a nas par djevojaka iz prostorija bi u paketima iznosile štampu. Dolazilo je i do fizičkog obračuna, i dok bi drugovi s njima srediili račune, mi bismo već stigle da u sporednim ulicama Manuša razdijelimo skojevcima štampu koju su oni dalje nosili i prodavali.

raspravljao o mogućnosti stvaranja akcionog jedinstva s HSS-om i SDS na nekim pitanjima političke borbe protiv velikosrpskoga hegemonističkog režima. U tom cilju već su imali razgovore s nekim demokratski raspoložnim ljudima iz tih stranaka koji su bili voljni da suraduju s komunistima. Iznio je i podatak za neke prvake iz HSS-a koji nisu htjeli da prihvate ovu inicijativu.

Drugovi iz »frakcije« koji su djelovali u HSS-ovim organizacijama također su iznosili teškoće u radu. Naime, u HSS-u je bila i jedna dobro organizirana grupa koja je pripadala reakcionarnom dijelu vodstva HSS-a. Oni su nastojali da na svaki način onemoguće rad lijevih snaga. Na tom sastanku je zaključeno da, bez obzira na teškoće, komunisti moraju pronalaziti pitanja od zajedničkog interesa na kojima treba ostvariti suradnju s HSS-om. U suradnji s demokratski raspoložnim ljudima iz tih organizacija treba nastojati da se što više koriste njihove javne tribine za iznošenje naših stavova.

Krajem iste godine Đordano Kurir je sazvao jedan sastanak na Gri-pama, gdje je formirao Mjesni komitet Skoja. Đordano Kurir je bio sekretar, a članovi su bili Ivica Kukoč, Bergam Gašpar, Bepo Kuzmić i Neda Marović. U svom radu Komitet se bavio pitanjem kako organizirati rad s omladinom pa je formirao nekoliko aktivna oko Skoja koji su zajedno s Mjesnim komitetom imali orijentaciju na rad u legalnim organizacijama. Mjesni komitet je i dalje oko sebe imao »frakcije«, koje su djelovale u sindikatu i u drugim organizacijama. Na terenu su još djelovali omladinski odbori Crvene pomoći, razni kružoci i odgojno-čitalačke grupe te je Komitet tražio mogućnosti kako da sve te aktivnosti objedini.

Godine 1938, u nešto izmijenjenom sastavu, Mjesni komitet Skoja započeo je svoju aktivnost na razradi Titovih smjernica za rad među omladinom, objavljenih u »Proleteru« augusta 1937. godine. U Mjesnom komitetu tada su bili Đordano Kurir, Edo Santini, Veljko Maskareli, Neda Marović, Bepo Kuzmić. Radi realizacije smjernica Mjesni komitet je organizirao svoj rad po sektorima, i to radnički, srednjoškolski, težački i za žensku omladinu. U prvom planu i dalje je bila orijentacija na rad u legalnim organizacijama.

Godine 1939. Đordana Kurira zamjenjuje na dužnosti sekretara MK Skoja Edo Santini, a novi član je bio Mate Bilobr. Edo Santini i Đordano Kurir mnogo su doprinijeli na sređivanju organizacije, povezivanju grupa s terena i jasnijoj razradi zadataka Skoja. Tada je na sastanke Mjesnog komiteta često dolazio i Pjero Segvić ispred »višeg foruma«.

U toku 1938—1939. godine grupe skojevaca, koje su jedno vrijeme nepovezano djelovale na terenu, počele su se povezivati oko Mjesnog komiteta i prestrojivati prema sektorima.

U prvoj polovini 1940. godine Edo Santini odlazi na dužnost organizacionog sekretara Mjesnog komiteta Partije, a Bilobr i Kuzmić na partijski rad. Tada je Mjesni komitet Skoja pomlađen s većinom novih skojevaca koji su se istakli u akcijama i radu na terenu. Od starih članova ostali su Neda Marović — sekretar i Veljko Maskareli, a novi

članovi su bili Mirko Kalitema, Ante Jonić, Franc Barić i Zeljko Draganja.

Krajem 1939. godine i u toku 1940. godine aktivni Skoja su se mnogo razgranali i obuhvatili daleko veći broj omladinaca nego što je to bilo prethodnih godina. Skoj je prodirao u radionice, u srednje škole, na ulicu, među sportsku omladinu i neprestano je širio svoje redove. Oko skojevaca okupljao se sve veći broj novih omladinaca. Akcije za mir, kruh i slobodu već su masovno pokretale omladinu Splita.

Jedna grupa radničkih omladinaca, koju je vodio Miljenko Ružić, nastavila je da »egzistira« sama, odvojeno od Skoja. Ružić je davao otpor uključanju u Skoj i doprinosa za sređivanje organizacije. Mjesni komitet Skoja ulagao je napore da i tu grupu poveže u Skoj pa se s tim omladincima u više navrata razgovaralo. Omladinci koje je okupljao Ružić bili su čestiti mladi radnici, borbeni i odani Partiji, ali pomalo neobuzdani. Ipak su napori MK Skoja urodili plodom pa se čitava grupa, izuzev Ružića, aktivirala, a postepeno su svi ti omladinci primljeni i u Skoj. Iz te je grupe Davor Urlič-Ključo na Oblasnoj konferenciji Skoja 1941. izabran u Oblasni komitet.

Članovi Skoja bili su obavezni da rade u omladinskim organizacijama i u svim sredinama gdje se okupljala omladina. Skojevcima su bili dužni da poštuju karakter omladinskih organizacija u kojima rade, ali su isto tako bili dužni da se istinski bore za interese i prava omladine u ovim organizacijama, da svojim radom stvaraju i razvijaju borbenu antifašističku svijest i da kroz akcije i rad grade jedinstvo omladine. Za kratko vrijeme skojevcima su se afirmirali kao pošteni borci u rješavanju specifičnih omladinskih pitanja.

U legalnim organizacijama skojevcima su dali inicijativu za stvaranje omladinskih odbora i sekcija u kojima su mladi raspravljali o svojim problemima života, rada i razonode. Ove sekcije ponegdje su bile veoma brojne, kao npr. u URS-u, Seljačkoj slozi i Hrvatskom srcu. U tim organizacijama preko svojih odbora i sekcija omladinci su razvili širok i raznovrstan kulturno-prosvjetni i politički rad. Na tribinama HSS-a i SDS mladi komunisti su javno istupali i na narodno-frontovskoj osnovi držali predavanja o aktualnim političkim temama (Pjero Šegvić, Miloš Zanko, Vjeko Cvrlje, Neda Marović).

Na planu kulturno-prosvjetnog rada u Seljačkoj slozi, Hrvatskom srcu, Hrvatskoj ženi skojevcima i skojevkama su inicirali raznovrsnu aktivnost. Organizirano je više kursova praktičnog značaja — šivanja, kuhanja, učenja stranih jezika, analfabetskih tečajeva i slično. Ove tečajeve počinjavaju djevojke koje do tada nisu nigdje izlazile u društvo. Tečajevi se otvaraju i po selima naše Zagore i preko njih se vrši utjecaj na seosku omladinu. Poseban značaj imala je diletantska grupa u Seljačkoj slozi. I u ovim organizacijama radile su biblioteke u kojima je brigom skojevaca sakupljena napredna literatura.

Posebna pažnja posvećivala se zblizavanju radničke i seljačke omladine. Radi povezivanja sa seoskom omladinom skojevcima Splita često organiziraju zajedničke izlete sa seljacima iz Zrnovnice, Kaštela i Poljica.

Skojevci težaci iznose svoja iskustva iz Splitske težačke zadruge i objašnjavaju ulogu zadruga u zaštiti interesa seljaka.

U suradnji sa starijim drugovima članovi Mjesnog komiteta Skoja pomažu u organiziranju Skoja po selima. U akcijama radnika u gradu, kao što je to bilo u generalnim štrajkovima, mladi seljaci sve više učestvuju i pomažu akcije radnika u gradu.

Godine 1939—1941. s mnogo više pažnje i brige prilazi se radu sa srednjoškolskom omladinom. Skojevci djeluju među svojim vršnjacima u razredu i rade u srednjoškolskim organizacijama — u literarnim društinama, u Skautu, Crvenom križu, Jadranskoj straži, Ferijalnom savezu i si. Učenici srednje tehničke škole izborili su se da budu članovi Udruženja inženjera i tehničara i da tamo djeluju.

Radom Skoja sve više je omladinaca dolazilo na pozicije klasne borbe i oni su primani u Skoj.

Kroz masovan rad Skoj se oslobadao i svoga vlastitog sektaštva pa su i Skojevci širili i vlastite horizonte. Počela su se mijenjati shvaćanja o mjestu i ulozi Skoja. Skoj se postepeno razvijao u širu političku organizaciju borbene omladine.

Iz godine u godinu sve veći broj omladine slijedio je Skoj. Jedna akcija gdje je masovno učesće omladine došlo do izražaja bila je prilikom posjete franuskog ministra vanjskih poslova Ivona Delbosa Jugoslaviji. Ulicama Splita radnici i omladinci uzvikivali su »živio mir«, »živjela Antanta«, »živjela Francuska!« Policija i žandarmerija brutalno su napale demonstrante na Bačvicama, ali se povorka opet formirala i Smodlakinom ulicom krenula u centar grada gdje su demonstracije protiv režima nastavljene do kasno u noć.

REVOLUCIONARNA OMLADINA SPLITA U AKCIJAMA PARTIJE I RADNIČKOG POKRETA 1938. DO APRILA 1941.

Godine 1938. na pomolu je bio novi imperijalistički rat koji su pripremale sile fašističke osovine. Jugoslavenska profašistička vlada sve više se vezivala za te zemlje što je uslovalo još veće pogoršanje ekonomskog i društvenog položaja radničke klase, siromašnog seljaštva i najširih gradskih slojeva naroda.

U takvoj situaciji u Split je došao Stojadinović, predsjednik jugoslavenske Vlade. Radi njegove lične sigurnosti splitske ulice preplavile su brojne policijske i žandarmerijske snage, a u pomoć im je došla i žandarmerija iz okolnih mjesta. Sve to nije moglo spriječiti Splitskane da na poziv Partije izidu na demonstracije i da pokažu Stojadinoviću koliko je u ovom slobodarskom gradu omražen njegov režim i njegova politika. Na splitskoj rivi sukobili su se demonstranti i policija. Nataložen gnjev radi bjeseučnog terora koji je provodila Stojadinovićevo vlada nad radničkom klasom i nacionalno potlačenim narodom došao je do punog izražaja u borbenosti i protestima demonstranata.

Stalno su pristizala nova pojačanja žandara, ali se narod nije razilazio. Policija je pucala u demonstrante, rivom je potekla krv Splitskana. Pod njezinim sve većim pritiskom nastalo je povlačenje demonstranata u uske uličice Velog Varoša. U Plinarskoj, Križevoj i Milićevoj ulici radnici i omladinci podigli su barikade. Ulične svjetiljke su razlupane. Varošani su svoje kuće otvorili demonstrantima. S prozora, iz »kantuna« i »portuna« razjareni demonstranti obasipali su čuvare režima čime su stigli. Letjele su stolice, komadi namještaja, »pitari« i kamenje. Tada je bilo ranjeno nekoliko omladinaca, ali je ubijen i zloglasni oficir žandarmerije. Uhapšeno je mnogo demonstranata i prolaznika, a najviše skojevaca. Te godine hegemonistički unitaristički režim Stojadinovića izgubio je bitku s narodom pa je moralo doći do promjena u Vladi.

Ratne prilike u svijetu pogoršale su i životne uslove naših naroda. Nezaposlenost je rasla, skupoća je pogadala sve slojeve, a naročito siromašnije radnike i seljake. Sve više se izvozilo životnih namirnica za Njemačku, a u zemlji se osjećala sve veća oskudica najpotrebnijih artikala za život.

Izlaz iz krize u koju je Jugoslavija upala vladajuća velikosrpska buržoazija tražila je u pregovorima s hrvatskom buržoazijom. Došlo je do Sporazuma Cvetković—Maček (26. III 1939). Težak materijalni položaj naroda još više se pogoršavao novim reakcionarnim mjerama vlade Cvetković—Maček. U Hrvatskoj te mjere su bile još reakcionarnije. Hrvatskoj omladini do 24 godine bilo je oduzeto pravo glasa za Sabor, a radnicima do 24 godine i pravo da odlučuju o svom položaju u poduzeću. Oduzeto im je i pravo na štrajk. Povećane su školske pristojbe pa je siromašnijim slojevima praktično bilo onemogućeno da školuju svoju djecu.

Ali, borba za ljudska prava i za demokratske slobode žilavo se nastavlja i štrajkovi sve češće potresaju poduzeća i porodice. Štrajkali su radnici Brodogradilišta zbog otpuštanja njihovih drugova s posla. Ponovalo je izbio štrajk obalnih radnika koji rade u splitskoj luci. Svi pokušaji i kombinacije poslodavaca i nekih lokalnih vođa HSS-a da preko HRS ovaj štrajk slome nisu uspjeli. Jedan od vođa HRS-a u Hrvatskoj bio je i splitski frankovac Jakaša. On je često dolazio u Split i neposredno rukovodio ovim razbijačkim akcijama.

U izborima za radničke povjerenike po poduzećima omladinski odbori u sindikatu bili su vrlo aktivni i agitovali su da za radničke povjerenike budu izabrani provjereni radnički borci.

Težačka omladina sve više je slijedila Skoj i na svojim skupovima u Težačkoj zadruzi, Seljačkoj slozi i omladinskim sekcijama organizacija HSS-a tražila je da se ukinu nameti i kuluci koji su pritiskali siromašne seljačke obitelji.

Veliki manifestacioni zbor HSS-a u Sphtu skojevci pretvaraju u narodno-frontovsku manifestaciju. Kliče se jedinstvu narodnih antifašističkih snaga, savezu radnika i seljaka i traži se savez Jugoslavije sa SSSR-om.

U septembru na željezničkoj stanici u Splitu organiziran je ispraćaj čehoslovačkih turista, koji su se vraćali u zemlju zbog okupacije CSR. Željeznički peron je bio pun omladinaca i građana koji su ih pozdravljali stisnutim pesnicama. Uzvikivalo se »dolje fašizam!« i »niste sami!«. Održani su i govori. Tada su pred njihovom kompozicijom Bordano Kurir i Bruno Ivanović zapalili njemačku zastavu s kukastim križem. Pred stanicom policija je čekala omladince i počela s hapšenjem. Odveli su Bruna Ivano vica i još desetak skojevaca, a ostali su u grupama pošli prema »Digi« i pjevali pjesmu »Budi se istok i zapad«.

U tom periodu Partija je preko Stranke radnog naroda organizirala skupove na kojima se objašnjavala politička platforma KP. Te skupove posjećivala je i omladina, radnička i težačka. Međutim, u Splitu je u Stranci radnog naroda bila specifična situacija. Pristaše Vicka Jelaske su iz Stranke napadale novo partijsko rukovodstvo, pa su ti sastanci često bili veoma burni. U nekoliko navrata oni su čak i fizički napadali skojevce i članove Partije. Stranka radnog naroda imala je široki krug simpatizera. Njoj su pripadali gotovo svi sindikalno organizirani radnici i omladina, zatim priličan broj splitskih težaka i domaćica. U izbornim pripremama, u mjestu gdje je Stranka samostalno istupala na izborima, odlazili su partijski aktivisti i skojevci kao pomoć u predizbornoj agitaciji.⁶ Pojačan je rad skojevaca u okolnim selima gdje su omladinci, aktivni na liniji Stranke, bili primani u Skoj.

U to vrijeme rad Skoja karakterizira veoma intenzivna politička aktivnost. Veliki omladinski izleti, kojima je ponekad prisustvovalo i po nekoliko stotina omladinaca, bili su jedna od formi okupljanja splitske omladine. Ti skupovi su u isto vrijeme imali i karakter radnih sastanaka, s držanjem referata i diskusijom o njima. Nabrojaćemo samo neke teme: »Anšlus na Austriju«, »Okupacija CSR«, »O Kini«, »O borbi španjolskog naroda«, »O oktobarskoj revoluciji«, »O Osmom martu« itd.

U decembru 1939. godine režim Cvetković—Maček donosi odluku o otvaranju koncentracionih logora. Tada se u Splitu održavala konferencija HSS na koju su došli prvaci iz Zagreba poznati po svojim reakcionarnim ubjedenjima. Sutradan po stupanju na snagu te odluke, Mjesni komitet KPH Split organizira velike demonstracije protiv rata i fašizma, ratnih liferacija, skupoće, eksploatacije radnih ljudi i koncentracionih logora. Demonstranti su krenuli od Kazališta, preko »Prokurative« gdje se održavala konferencija HSS, na rivu. Na rivi, sa stepenica Fontane govorio je sindikalni rukovodilac Duško Mrduljaš. Oko Fontane i na čitavoj rivi bilo je okupljeno mnogo radnika i građana. Policija je pucala u goloruke radnike. Bilo ih je više ranjeno a među njima i omladinci Radojka Marović, Mirko Vrdoljak, Tonči Alfirević i drugi. Brodogradilišni radnik Vicko Buljanović je ubijen.

Sutradan u znak protesta, zbog krvoprolića na obali, Partija je u Splitu organizirala generalni štrajk. Odbori sastavljeni od članova Partije, članova Stranke radnog naroda, skojevaca i sindikalaca odlazili su

⁶ Mara Radonjčić je nosila liste Stranke na Hvar, gdje je i uhapšena. Ružica Markotić i Neda Marović pošle su u stajski kotar da agitiraju za Vicu Buljana, koji je bio nosilac liste Stranke radnog naroda.

od radnje do radnje, od ustanove do trgovine i objašnjavali značaj štrajka i od svih zahtijevali solidarnost s radničkom klasom. Štrajk je uspio. U Splitu je bilo sve zatvoreno. Nisu radila ni kina ni Kazalište, niti se toga dana išta moglo kupiti. Skojevcu su sačekivali seljake i ribare i oni su se vraćali kućama sa svojim proizvodima. Štrajkaške odbore⁷ pratile su grupe radnika po gradu.

Da bi spriječili dalje proteste naroda, vlasti su krišom iz mrtvačnice iznijeli tijelo Buljanovića. Očekivali su da će radnici krenuti na groblje pa su tamo rasporedili veće snage žandarmerije i policije. Vidjevši manevar policije, Partija je organizirala ispraćaj drugu Buljanoviću, ali je preko skojevacu osigurala obavještanje naroda da se ne ide na groblje. Split je svečano ispratio mrtvog druga.

U toku sljedećih dana policija je gonila i hapsila istaknute komuniste i sindikalne rukovodioce. Veliku grupu iz Splita i Dalmacije uputila je u koncentracioni logor u Lepoglavi. Među njima je bio i Duško Mrduljaš. Mnogi drugovi se nisu vratili iz konc-logora. Maček ih je predao ustašama, a oni su ih na zvjerski način pobili.

U Splitu je bilo organizirano više akcija protiv skupocće. Protesti su se čuli sa svakog skupa. Atmosfera u gradu je bila toliko naelektrizirana da je bilo dovoljno da se pred prodavaonicom nade i manja grupa žena i omladinki pa da izbije revolt. To se uvijek pretvaralo u bunt protiv vladine politike.

Nije bilo godine, a da se u Splitu nije slavio praznik rada Prvi maj. Vlasti su zabranjivale proslavu, ali toga dana radnici nisu radili. Toga dana bi riva bila puna mladića i djevojaka okićenih crvenim karanfilima. Prvomajске manifestacije naročito su bile masovne 1940. godine. Tada su ne samo radnici, već i srednjoškole i domaćice i ostali građani, šetali gradom i slavili svoj praznik. Na rivi je bilo kao u košnici.

Međunarodni dan žena, Osmi mart, tih godina se slavio na masovnim sastancima žena i omladinki. U sindikatu su istaknute komunistkinje držale predavanja, povezujući borbu žena s borbom radničke klase. Aktivni Skoja također su slavili ovaj dan. Uoči 8. marta 1941. godine održani su veliki skupovi žena i omladinki. U Varošu, u konobi Piplovića, održan je jedan takav zbor kome je prisustvovalo preko 200 žena i omladinki različitih zanimanja. Referat je držala Neda Marović. Nakon održanog sastanka, spuštajući se marjanskim stepeništem, žene i omladinke su u grupama krenule na rivu pjevajući borbene pjesme. Takav zbor žena održan je i na Luću gdje je govorila Zlata Šegvić. Predavanja su objašnjavala povezanost borbe žena s borbom radničke klase i ukazivala na potrebu njihova većeg angažiranja u akcijama. Tema o ravnopravnosti žena bila je često tretirana na teoretskim sastancima Skoja. Koliko god je trebalo raditi na emancipaciji žena, toliko se uporno trebalo boriti i šire protiv zaostale svijesti u odnosu na žene.

⁷ Sjećam se dva takva odbora. U jednom su bili Ante Alujević-Kopač, Elko Mrduljaš, Tonka Marić, Olga Paparela i Neda Marović. Taj odbor je zabranio rad Kazalištu koje je toga dana imalo zakazanu predstavu, zatim su zatvorena kina i radnje u Marčevu v-oj ulici i Varošu. U drugom odboru bili su Ante Jonić, Veljko Neškovićin, Davor Urlić i Armando Paparela. Ovaj odbor je zatvarao radnje u centru grada i na obali.

I na dan oktobarske revolucije splitski skojevci su bili na svojim zadacima. Ova proslava je posebno svečano obilježena 1940—1941. godine. Split su poplavile hiljade crvenih zvijezda, sa srpom i čekićem, koje su se štampale u partijskoj ilegalnoj štampariji. Nije bilo stana, a da ispod vrata nije proturena »zvijezda«. Skojevci Brodogradilišta u snopovima su bacali letke sa zidina grada na prolaz ispod ure i na Narodni trg. Tih godina je na više mjesta u Splitu ispaljen vatromet, koji je organizirao Mirko Kaliterna.

U akciju za povratak španjolskih dobrovoljaca koji su se nalazili po francuskim logorima bila je uključena i splitska omladina. Sa zajedničkog masovnog izleta u Strožancu, a na prijedlog Bruna Ivanovića, upućeno je protestno pismo s potpisima Vladi, u kome se tražilo da se omogući povratak španjolskih dobrovoljaca.

Krajem decembra 1940. godine Vlada je donijela odluku o raspuštanju URS-a i zapljeni njegove imovine. Tada MK KPH i MK Skoja organiziraju protestne zborove i demonstracije pred URS-ovim sindikatima. Od strane Skoja bile su organizirane grupe koje su se smjenjivale pred zidinama sindikata. To je trajalo nekoliko dana. Tada je blizu 500 skojevaca ispisalo grad velikim parolama »ne damo URS-a«, »živio savez radnika i seljaka«, »dolje fašizam«. Tada su skojevci Ivo Vrdoljak, Mario Vidak, Pavaca i još dva omladinca, predvođeni Matom Bilobrkom, preko zidina uskočili u zapečaćene prostorije sindikata i odnijeli sindikalnu arhivu da je Partija skloni na sigurno mjesto.

U vezi s raspuštanjem URS-a policija je provela raciju na komuniste. Zatvori su bili puni omladinaca. Bilo im je stalo da dođu do onih koji organiziraju i izvode ove akcije. Uhapšen je i Edo Santini, sekretar MK KPH, i dva člana Mjesnog komiteta Skoja. Da bi olakšali situaciju uhapšenim drugovima i ujedno pokazali policiji da ne mogu slomiti revolt radnika, Mjesni komitet je sljedećih dana svakodnevno organizirao manje grupe omladinaca koje su ispisivale grad protestima radnika. To se ponavljalo sve dotle dok policija nije pustila iz zatvora druga Santini ja i ostale.

U povodu pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu, u Splitu je 28. marta Mjesni komitet Skoja izveo omladinu na ulice svoga grada, gdje su, zajedno sa ostalim patriotima, demonstrirali protiv Vlade i izdajničkog pakta.⁸ Pod parolom »bolje rat nego pakt — bolje grob nego rob«, »tražimo savez sa SSSR-om«, »dolje fašizam«, omladina je pokazala svoju spremnost da brani nezavisnost i slobodu svoga naroda.

* Tih dana u Splitu je boravio Joža Vlahović, sekretar PK Skoja za Hrvatsku. On je došao u Split da nam pomogne oko priprema za Oblasnu konferenciju Skoja koja se odgodila upravo radi događaja oko 27. marta. Dok smo bili na sastanku (u kući Stipe Bagata) došao je njegov sin Ante i ispričao nam da se na ulicama nešto dešava. Prekinuli smo sastanak i Joža je poslao Mirka Kaliterna da vidi, ako je to u vezi trojnog pakta vojska izašla na ulicu, da organizira omladinu i da se povezuju sa vojskom. Nama je zabranjeno da izlazimo napolje da ne bi pali u ruk? policiji uoči konferencije, a on je izašao sa Mitom Bagatom. Cim je Joža napustio kuću, napustili smo Je i mi i otišli u grad, nošeni željom da i mi vidimo šta se dešava. Upravo ^{koj g'adok} bolnice marširala je jedna jedinica vojske. Na čelu jedinice bio je Joža i onda smo se svi zajedno priključili vojnicima. Pri tome smo sakupljali građane koji su tuda nailazili. Mirko je sakupio omladinu pa su se i oni izmjesali sa vojskom. Policijski agenti su također bili na ulicama ali nisu ništa preduzimali.

Poslije dva dana održana je Oblasna konferencija Skoja za Dalmaciju. U vezi s obaranjem Trojnog pakta, sekretar PK KPH Vicko Krstulović pozvao je delegate da razviju široku agitaciju među omladinom i da se javljaju kao dobrovoljci u vojsku, jer je ugrožena nezavisnost zemlje. Joža Vlahović je govorio da komunisti moraju braniti nezavisnost zemlje, jer to otvara perspektivu i za preobražaj društva u kome su se godinama taložili neriješeni nacionalni i socijalni problemi.

Na osnovu zaključaka Oblasne konferencije Mjesni komitet Skoja postavlja pitanje obrane zemlje kao najvažniji zadatak. U vezi s tim skojevci se prvi javljaju za dobrovoljce. Grad su ispisali parolom »svi u vojsku«. Tih dana u organizaciji Skoja pripremalo se prestrojavanje redova. Predviđen je veći broj omladinki koje bi preuzele poslove drugova u vojsci. Skojevci su u grupama odlazili u Komandu mjesta, tražili su da se rasporede u jedinice i da se naoružaju. Vojne vlasti su raznim ispricama odbile da ih uvrste u redove vojske. Bilo je očigledno da peta kolona sabotira organizaciju obrane.

Skojevci su se i dalje javljali u vojsku, ali je samo mali broj uspio doći do svojih jedinica.

SKOJ I REVOLUCIONARNI POKRET SPLITA OD 1940. DO APRILA 1941*

Drug Tito i članovi CK KPJ i CK KPH pružili su dragocjenu pomoć partijskoj organizaciji u Dalmaciji, a posebno u Splitu. Uz njihovu pomoć održane su partijske konferencije za Split i Dalmaciju čije su odluke imale veliki značaj za rad Partije u ovom regionu. Konačno je privedena kraju i frakcijska borba unutar Partije i iz njenih redova su eliminirani okorjeli frakcionaši. U mnogo čemu se počeo mijenjati stil partijskog rukovođenja, a mijenja se i odnos prema Skoju. Interes Partije za rad među omladinom sve je više prisutan u njenom radu. Uz podršku Partije skojevska rukovodstva su razvila rad na realizaciji odluka V i VI zemaljske konferencije Skoja.

Stvaranju novog odnosa Partije prema Skoju u Splitu mnogo je doprinio Edo Santini dok je bio na dužnosti političkog sekretara MK KPH za Split. On je lično posvećivao veliku pažnju Skoju. S idejno-političkih pozicija pomagao je rješavati probleme s omladinom, a u konkretnim slučajevima snagom argumenata ubjeđivao je ljude. On je najviše doprinio da se u splitskoj partijskoj organizaciji razbiju preživjela shvatanja o ulozi i mjestu Skoja, što je svakako imalo utjecaja i na bujni rast omladinskog pokreta u Splitu.

Iz redova Skoja tada se obnavljala i partijska organizacija Splita, s mladim revolucionerima, koji su svoja iskustva stjecali u radu s masama i u oštroj borbi za radnička i opća ljudska prava. Tada je u Partiju primljeno oko 60 skojevaca.⁹ Neopterećeni težnjama za vlast u

⁹ Tada su primljeni u Partiju: Mirko Kaliterna, Mile Ivančić, Feda Borozan, Ranko Orlić, Mate Galen, Davor Urlić, Mile Bagat, Milka Duvnjak, Tina Dumanić, Ante Jonić, Davor Radovniković, Vladimii Marković, Ervm Kiarić, Pero Dumaić-Kandela, Andre Račić i drugi.

Partiji i frakcijskim bolestima, mladi komunisti su osvježili redove Partije, doprinijeli stvaranju nove klime i unijeli polet u njene organizacije. Stariji drugovi ukazivali su im svoje povjerenje pa je veći broj mladih kadrova preuzimao sve odgovornije zadatke. Njih su u Skoju zamjenjivali novi članovi i tako je Skoj postao nepresušni izvor snaga za Partiju.

Neposrednu i veliku pomoć u radu Skoja pružili su sekretar CK Skoja Lola Ribar, i sekretar PK Skoja za Hrvatsku Joža Vlahović, koji su u toku 1940. i 1941. u nekoliko navrata dolazili u Split. Lolina pomoć naročito je bila značajna u razradi antifašističke platforme na širenju revolucionarnog omladinskog pokreta.¹⁰

U razvijanju omladinskog pokreta u Splitu najznačajniju ulogu imali su radnička i srednjoškolska omladina. Ona je postala organizator političkog, kulturno-prosvjetnog i zabavnog života omladine.

Skoj je sa svojim aktivima prodro u poduzeća, srednje škole, razvio svoju mrežu organizacija po ulicama, među težačkom i ženskom omladinom, a oko skojevaca u sportskim klubovima, stručnim udruženjima i kulturno-prosvjetnim organizacijama okupljala se ostala omladina. Tako je jačanjem svojih organizacija Skoj širio i utjecaj na splitsku omladinu. Skojevcu su umjesno koristili sve legalne forme rada i imali su sluha da na konkretnim pitanjima povezuju i pokreću omladinu u akcije. U tome je bez sumnje mnogo pomogao i sistematski ideološko-politički rad i u samom Skoju i van njega.

Skoj je posvećivao veliku pažnju idejnom izgrađivanju svojih članova. Razvijao je kod njih najljepše ljudske osobine i vrijednosti, poštenje, drugarstvo, radinost, samoprijegor, želju za učenjem i znanjem. Skojevcu su svojim primjerom stjecali sve veći ugled pa je zato svaki od njih i mogao da ima iza sebe grupu drugih omladinaca.

Ideološko-politički rad postao je sastavni dio svakodnevnog rada u Skoju. Na sastancima se prorađivao marksizam i stavovi Partije o kon-

¹⁰ Sjećam se da smo u ljeto 1940. godine na jednom sastanku MK SKOJ-a prorađivali Lolina članak »Komunistička omladina u borbi protiv imperijalističkog rata« koji je bio objavljen u »Proleteru« iste godine. Jednog dana u augustu (1940) sekretar MK KPH me obavijestio da će na sastanak MK SKOJ-a doći i jedan visoki funkcioner SKOJ-a. Na dnevnom redu je pored ostalog bilo predviđeno i razmatranje rada jednog člana MK SKOJ-a, čiji je stil za nas ostale bio neprihvatljiv. Zbog toga smo bili i nešto više uzbuđeni, jer nije bilo prijatno raspravljati o greškama druga pred tako visokim funkcionerom.

Sastanak smo održali u krojačkoj radionici Marina Ferića. Lola je došao s Edom Santnljem. Bio je raspoložen, rukovao se sa svima i počeo nevezani razgovor kao da se odavno znamo. Između ostalog pričali smo mu da smo prorađivali i članak druga »Perića« ne znajući da je to on. Nasmijao se zadovoljno što smo ga pravilno razumjeli. Lola je stvorio takvu atmosferu da nas je oslobodio treme i svakog ustezanja te smo, kao da on i nije prisutan, slobodno raspravljali o problemima. On je pažljivo i s uvažavanjem slušao izlaganja svih nas. Odao nam je priznanje na uspjesima postignutim u širenju i jačanju SKOJ-a i naročito za konkretno rješavanje omladinskih problema. Govorio nam je o karakteru rata, o popularizaciji SSSR-a, o neophodnosti stvaranja jedinstva omladine na najširoj demokratskoj i antifašističkoj osnovi, o daljem razvoju SKOJ-a i borbi protiv svake uskosti, o važnosti idejnog rada i uzdizanju skojevskih kadrova.

O tim krupnim problemima kazivao je neposredno i jednostavno, a mi smo ga gotovo bez daha slušali i upijali svaku njegovu riječ. Tih dana sam često bila s Lolom. Vodila sam ga na sastanke splitskih skojevaca. S njemu svojstvenom jasnoćom objašnjavao je složene probleme, a mi smo od njega učili kako se radi, i svaki razgovor s njim nas je neprocjenjivo obogaćivao.

kretnim pitanjima. Teoretski rad obuhvatao je i omladinu van Skoja, za koju su formirane »čitalačke« grupe, odnosno kružoci.

Pri Pokrajinskom komitetu Partije bila su organizirana dva kursa za rukovodeći kadar. Te kurseve pohađali su i članovi Oblasnog i Mjesnog komiteta Skoja. Kursevima su rukovodili i bili predavači Ivan Lavčević i Dalibor Jakaša.¹¹ Godine 1940—1941. Oblasni komitet Skoja organizirao je ideološko-političke kurseve za skojevce Splita. U tom periodu gotovo svi članovi Skoja prošli su te kurseve. Učila se historija SKP(b), dijalektički materijalizam i politička ekonomija. Predavači su bili Neda Marović, Veljko Maskareli, Zeljko Draganja, Mirko Kaliterna i jedna grupa studenata koju je vodio Ervin Klarić.

U organizacijama Skoja proučavao se Komunistički manifest Osamnaesti brimer, Materijalističko shvatanje historije, Razvitak društva, Porijeklo porodice i privatne svojine, Porijeklo života na zemlji itd. Za razliku od ranijih godina, kada su partijska glasila dopirala samo do rukovodećih ljudi u Partiji, u to vrijeme skojevci su redovno pratili »Srp i čekić«, »Proleter« i drugu partijsku i skojevsku štampu.

Mjesni komitet Skoja posebnu je pažnju posvećivao radničkoj omladini. U uslovima ratne opasnosti i bezobzirne eksploatacije radničke klase njen položaj je postajao sve teži, naročito tada kada su joj oduzeta teško stečena prava da odlučuje o nekim elementarnim pitanjima svoga života i rada. Kroz pređeni put Skoj je organizirao i vodio njene borbe i izgradio njeno jedinstvo. Skojevske aktivne radničke omladine dopirali su do svakog poduzeća, fabrike, radnje i trgovine. Iz redova radničke omladine bilo je tada preko 650 skojevaca. Masovna baza njihova djelovanja bio je u prvom redu URS, gdje su preko omladinskih odbora i sekcija okupili gotovo svu radničku omladinu Splita. Oni su radili u radničkim klubovima i u omladinskim organizacijama o kojima je već bilo riječi.

Radnički aktivni vodili su posebnu brigu o omladincima sa sela koji su radili u gradu. Njih je bilo najviše među gradevinarima, obalcima i u Brodogradilištu. To je, pored ostaloga, bilo značajno i radi širenja revolucionarnih ideja i radi stvaranja uporišta omladinskog pokreta u obližnjim selima.

Radnička omladina je predstavljala snažan faktor jedinstva u pokretu radničke klase, a u omladinskom revolucionarnom pokretu Splita ona je bila njegova klasna i udarna snaga.

Značajnu ulogu u borbi revolucionarne omladine Splita odigrala je napredna srednjoškolska omladina. Ona je uz radničku omladinu predstavljala najprogressivniji dio omladinskog pokreta. Sređivanjem organizacionog stanja u Skoju, razvojem i širenjem njegovih organizacija u srednjim školama, revolucionarni omladinski pokret među srednjoškolicima neprestano se širio.

¹¹ Od polaznika jednog kursa, na kojemu sam učestvovala, sjećam se drugova Mare Radonjić, Vinka Matokovića, Ante Jurjevića, Vesele Segvić, Mirka Kaliterna, Elka Mrduljaša, Srećka Reića, Ante Jonića, Davora Urića, Marima Krstulovića, Ante Alujevića i Bepa Kuzmića.

U Splitu je bilo organizirano nekoliko srednjoškolskih štrajkova, koji su izbili u znak protesta protiv prosvjetnih vlasti i političkih pritiska, ograničavanja slobode učenika i protiv proganjanja naprednih srednjoškolaca. Iako svi nisu podjednako uspjeli, oni su potvrdili činjenicu da su revolucionarni procesi zahvatili i taj dio omladine.

U cilju suzbijanja revolucionarnih ideja među srednjoškolicima, prosvjetne vlasti su donijele niz strogih propisa. Vremenski je bilo ograničeno kretanje učenika, zabranjeno njihovo prisustvovanje zborovima, javnim skupovima (osim režimskih), istupanje na javnim mjestima itd. Upisnicama i raznim drugim dažbinama onemogućavao se upis u srednje škole djece siromašnijih slojeva.

Profesorima je bilo propisano da vode računa o kretanju i aktivnostima svojih učenika, da provjeravaju njihovo slobodno vrijeme, da kontroliraju što čitaju, kuda se kreću, čime se bave i da o svemu obavještavaju nadležne. Direktori su bili obavezni da policiji dostavljaju podatke o učenicima, a u slučaju da nastavnici štite svoje učenike bili bi najstrože kažnjavani. Pored toga što je vladajući režim provodio svoju politiku preko prosvjetnih vlasti, on je stvorio i organizacije preko kojih je nastojao da odgaja školsku omladinu u duhu unitarizma, beskompromisnog jugoslavenstva. Te organizacije bile su: Crveni krst, Jadranska straža, Skauti, Sokol i si. U Splitu je najvećim dijelom živjelo hrvatsko stanovništvo, nacionalno obespravljeno, pa režimske organizacije nisu uspjele ostvariti širi politički utjecaj na omladinu.

Iako je srednjoškolska omladina bila iz najrazličitih socijalnih sredina, Skoj je uspio da na pitanjima vezanim s radom u školama i na pitanjima općenarodne borbe za demokratizaciju zemlje, za nacionalnu ravnopravnost, u borbi protiv fašizma, ostvaruje jedinstvo srednjoškolske omladine i da je pokrene u akciju zajedno s mladim radnicima.

U radu u srednjim školama Skoj je pronalazio odgovarajuće oblike organiziranja omladine. On je prodirao u školske organizacije Skaut, podmladak Crvenog krsta, Jadransku stražu, dačke biblioteke, literarne družine, ferijalni savez i si. Razvijanjem kulturno-prosvjetnog rada u tim organizacijama skojevci su kod srednjoškolaca razvijali interes za političke događaje i strpljivo ih pridobijali za revolucionarni pokret. Literarne družine predstavljale su poseban interes za Skoj, jer su bile pogodne za kulturno-prosvjetni rad, a time i za širenje progresivnih ideja. Osim toga skojevci su se pobrinuli da se napredna literatura i štampa čita i širi među srednjoškolicima.

I pored svih mjera školskih vlasti, srednjoškolci su sve brojnije učestvovali na zajedničkim izletima s radničkom i seoskom omladinom, gdje bi se zajedno organizirao politički i kulturno-zabavni program. Ti izleti su ujedno bili manifestacija jedinstva omladine grada i sela.

Skoj je nešto kasnije masovnije prodro u srednje škole. To je bio rezultat izvjesnog sektaštva prema intelektualnoj omladini, čije korijene možemo tražiti u ranije uskim i zaparloženim gledanjima na Skoj. Najprije je formiran jedan aktiv za sve srednje škole u Splitu, da bi se krajem 1939. i početkom 1940. formirali aktivni za svaku školu posebno.

U toku 1940. i početkom 1941. broj aktiva u školama se brzo širio po razredima, u čemu je prednjačila Srednja tehnička škola.¹²

Godine 1940/1941. napredni pokret srednjoškolaca u Splitu imao je masovan karakter i predstavljao je organiziranu političku snagu. Tada je bilo preko 300 članova Skoja u srednjim školama Splita.

Oko stotinu ljevičara studenata iz Splita bili su aktivni u studentskom revolucionarnom pokretu na Zagrebačkom i Beogradskom univerzitetu. Studenti, članovi Partije i Skoja preko ljeta su se uključivali u rad organizacije u Splitu. Najviše su bili angažirani na planu idejno-političkog rada i bili su predavači na skojevskim kursovima. Njihov doprinos u širenju revolucionarnih ideja značajan je i u sredinama iz kojih su oni ponikli. Dok policija nije zabranila rad Udruženja akademičara, svoju aktivnost su razvijali u okviru Udruženja, a kasnije su djelovali u drugim društvenim, sportskim i ostalim organizacijama.¹³

Među splitskim težacima Partija je odranije imala svoje uporište. Život težaka bio je mukotrpan i većina njih živjeli su siromašno. Dugovi su odnosili komade zemlje brižno čuvane od starine. U mnogim splitskim težačkim obiteljima zemlja je mogla samo jednom nasljedniku obezbijediti egzistenciju, a ostali su odlazili na zanate. Pod pritiskom trgovaca i preprodavača težaci su prodavali svojiti proizvode u besenjeje. Da bi se zaštitili interesi težaka, komunisti su u Splitu osnovali Težačku zadrugu. Nju su vodili komunisti Joz Ružić, Jerko Ivančić, Toni Mrduljaš, Perica Šegvić i drugi. Oni su težili u nju učlaniti što više splitskih težaka, kako bi se ujedinjeni bolje zaštitili od iskorištavanja zele-naša. Zato je Zadruga često bila izložena policijskim progonima, premetačinama i zabrani rada. U Zadruzi su se sakupljali i mladi težaci. Oni su ulazili i u druge težačke organizacije, u Gospodarsku i Seljačku slogu, da bi i tamo organizirali težake u zaštiti svojih interesa. Zato su dolazili u sukob s reakcionarnim dijelom HSS-a koje je štitilo klasne interese trgovaca i veleposjednika.

Oko 40 omladinaca težaka bili su članovi Skoja. Oni su radili s težačkom omladinom u Zadruzi, a radom u Gospodarskoj i Seljačkoj slozi uspješni su otrgnuti ispod utjecaja reakcionarnih voda HSS-a i ostalu težačku mladost. Skojevci su u Seljačkoj slozi razvili bogat kulturno-prosvjetni rad koji se odvijao kroz diletantsku i tamburašku sekciju. Organizirali su i bogatu biblioteku. Preko tih organizacija povezivali su st: sa seljačkom omladinom u Zagori i za nju priredivali priredbe.¹⁴

¹² Među rukovodjicima srednjoškolske omladine najistaknutiji su bili Veljko Maskareli, Ranko Orić, Sime Krstulović, Zeljko Dragan ja, Mako Santini, Davor Radovniković, Milivoj Barać, Zeljko Adorić, Vlasta Medanić, Jelka Duplančić, Zarko Alujević, Duško Pilić, Branko Matković, Sonja Matijaš, Ranko Pavela, Jugo Paškvalin, Dalibor Mešanek i drugi.

¹³ Najistaknutiji studenti iz tog doba bili su Pjero Šegvić, Bruno Ivanović, Vjeko Cvrilje, Zelenka Šegvić, Ervin Klarić, Luka Soldić, Fredi Santini, Elda Pavletić, Marin Gabričević, Franc Kuzmanić, Branko Banć, Jure Kaštelan, Tonko Radanović, Cedo Cvrilje i drugi.

¹⁴ S težačkom omladinom radili su Bepo Kuzmić, Andrija Bubalo, Branko Dumančić, Pere Dumančić-Kandela, Ljubo Čulić, Pero Ozretić, Miljenko Tomić, Tonči Reić, Marin Mašković i drugi.

U toku 1940. godine revolucionarna strujanja u gradu zahvatila su i omladinu građanskih političkih partija. Te partije su imale niz svojih organizacija različitog karaktera koje su stvarale radi širenja svoga utjecaja. U Splitu je najznačajnija bila HSS. HSS je u svom programu isticala rješenje nacionalnog pitanja i nekih socijalnih problema, naročito seljaka, pa je imala i utjecaja na dio hrvatske omladine. Njene organizacije su bile Seljačka sloga, Gospodarska sloga, Hrvatska žena, Hrvatsko srce, pjevačka društva Tomislav i Zora, Zagorska zajednica, Seljačka zaštita, a imali su i pozicije u upravama sportskih klubova kao u HVK i u »Hajduku«.

U HSS-u je jedan dio vodstva bio desno orijentiran, a među njima su bili infiltrirani i frankovački elementi. Oni su 1940. započeli hajku na antifašistički i demokratski raspoložene članove, pogotovu na progresivni dio omladine. Oslanjali su se na Seljačku zaštitu koja je upadala u prostorije omladinskih organizacija i fašističkim metodama uređovala. Tada je jedan dio omladine definitivno napustio HSS i okupljao se oko Skoja.

U Splitu su bile veoma aktivne i hrvatske klerikalne organizacije (katolička akcija) — Domagoj i Križari. Domagoj je svoju djelatnost razvijao u srednjim školama i među studentskom omladinom. Iako je u njegovom programu glavni zadatak bio njegovanje vjerskih osjećaja i razvijanja smisla za nauku i umjetnost, u prvom planu mu je bila borba protiv komunista. U klerikalnim organizacijama pozicije u upravama društava držali su frankovački elementi. Zato je borba skojevaca s njihovim vodama često poprimala dramatičan tok. Frankovci nisu prezali ni od fizičkog nasrtaja na istaknutije napredne omladince, nisu prezali ni od kleveta naših djevojaka. Skojevcima su prilazili članovima Domagoja i individualno s njima radili. Njih se nastojalo pridobiti na pitanjima od zajedničkog interesa. U borbi za demokratske i nacionalne slobode, u rješavanju zajedničkih omladinskih problema. Utjecaj Skoja na tu grupu omladine širio se postepeno. Početkom NOB-a manevarski prostor njihovih voda sveden je na uske kolosijেকে.

U ljeto 1940. godine trebala je da se održi godišnja skupština ženske organizacije Hrvatsko srce, u kojoj je djelovala brojna omladinska sekcija. Skupština je sazvana u prostorijama Bratovštine sv. Petra u Smodlakinoj ulici. Skupština nije prihvatila izvještaj ni kandidaturu za predsjednicu organizacije ustašice Berkovičke, već je imala druge kandidatkinje. Još prije sastanka zaštitari, noseći štapove i druge rekvizite nasilja, opkolili su zgradu i kad je na skupštini izbio revolt protiv Berkovičke upali su u prostorije i od reda tukli žene i omladinke. Uz Berkovičku su bile još samo dvije ustašice. Hrvatsko srce se rasturilo, a većina žena se kasnije sastajala oko Odbora žena antifašistkinja, koji je organizirala KP, a mlade oko Skoja.

Za vrijeme Banovine Hrvatske bivše režimske organizacije u Splitu izgubile su nekadašnju moć i vlast, pa je kod njih došlo do razočaranja.

«Milku Kudrić i Ojgu Paparelu su izbacili kroz prozor van. a nas grupu omladinki napali su boksom i štapovima.»

Revolucionarne ideje prodirale su i u njihove redove. U situaciji 1941, kada je neposredno ugrožena sloboda naših naroda, pod utjecajem rada Skoja za jedinstvo omladine u obrani nezavisnosti zemlje, patriotski raspoloženi mladići i djevojke iz tih organizacija počeli su prilaziti omladinskom pokretu. Proces političke diferencijacije započeo je i u tim redovima.

Širina revolucionarnog omladinskog pokreta zabrinjavala je reakcionarni dio vodstava gradanskih partija pa su, ne žaleći sredstva i ne birajući metode, pokušali da za sebe spase ono što se može. Svatko sa svojih pozicija počeo je izgrađivati strategiju za napad na revolucionarni omladinski pokret. Međutim, i Skoj je neprekidno vodio borbu za omladinu.

Od izvanrednog značaja za dalje izgrađivanje Skoja i za pravac njegovih akcija bile su odluke V zemaljske konferencije KPJ, I konferencije KPH i VI zemaljske konferencije Skoja. Rad na razradi tih odluka na lokalne prilike i njihova realizacija radali su bezbroj inicijativa i u pogledu novih oblika rada i u širem uključivanju mlade generacije u politički život i akcije Partije.

Za to vrijeme skojevska rukovodstva u Splitu obavila su veliki posao na ostvarenju Titove koncepcije o Skoju i njegovoj političkoj orijentaciji. Proces reorganizacije Skoja u Splitu zaokružen je 1939. godine. Tada su, pored Mjesnog komiteta Skoja, bila formirana dva rajonska komiteta — Varoš i Lučac, za koje su se vezivali aktivci.

Sredinom 1940. godine broj organizacija i članova Skoja toliko je porastao da je trebalo podesnije postaviti i organizacionu strukturu. Zato su pored Mjesnog komiteta formirana sektorska rukovodstva (centralni aktivci), koji su objedinjavali rad cijele mreže organizacija na svom sektoru. Sektorska rukovodstva su bila — za radničku, srednjoškolsku, težačku, žensku i sportsku omladinu. Krajem 1940. u Splitu je bilo preko 160 aktivca i rukovodstava Skoja, s više od 1000 članova.

Aktivci radničke omladine stvarali su se na proizvodnom principu. Za manje radionice i trgovine, gdje nije bilo uslova da se formira aktiv, spajali su se skojevcima iz dvije do tri ili četiri radionice u jedan aktiv. U fabrikama gdje je za to bilo uslova formirali su se aktivci po radionicama. Rad aktivca po radionicama objedinjavalo je rukovodstvo Skoja za fabriku. Tako npr. organizacija Skoja u Brodogradilištu imala je oko 150 članova koji su bili organizirani u 14 aktivca. Aktivci su se formirali po radionicama, i to: mehanika, kotlarnica, alatnica, ljevaonica, brodogradnja, bravarska, vodoinstalaterska, drvodjelska radionica, kovačija, brodokovačija, električarska radionica, varioci, bojadisarari, montažeri brodova.

U nekim radionicama, u kojima je bilo više članova, aktiv se dijelio na grupe, da bi se lakše mogli sastajati. Tako su u mehanici bile tri, u kotlarnici dvije, u brodogradnji dvije grupe, dok se u ostalim radionicama aktiv nije dijelio na grupe. U rukovodstvu Skoja u Brodogradilištu krajem 1940. bilo je 9 drugova.¹⁶ Njihov predstavnik je bio član

¹⁶ Mile Ivaničić, Marin Rejć, Drago Dumanić, Jerko Mitrović, Joško Perlain-Voga, Petar Bulić, Jozo Jurjević, Roko Kordić i Vlado Muskatelo.

Sektorskog rukovodstva radničke omladine. S obzirom na to da se posebna pažnja posvećivala uzdizanju kadrova iz redova industrijskih radnika, to su po pravilu jedan do dva člana Mjesnog komiteta Skoja Split bila iz Brodogradilišta.¹⁷

U srednjim školama težilo se tome da se aktivni stvaraju po razredima. Za svaku školu postojalo je rukovodstvo škole. Njegov predstavnik, a obično je to bio sekretar, bio je član Srednjoškolskog rukovodstva. Najbrojniju organizaciju imala je Srednja tehnička škola. Početkom 1941. godine u sva tri odsjeka nije bilo razreda gdje nije bilo skojevskog aktiva (Od skojevaca koji su se zatekli 1941. godine u STŠ poginulo je u NOB-u 76).

Skojevci težaci bili su organizirani u sedam aktiva na teritorijalnom principu Varoš, Lučac, Dobri i Manuš, uključujući predjele koji su njima gravitirali.

Sa ženskom omladinom radilo se u posebnim aktivima samo dotle dok ne bi uspjeli slomiti otpore u svojoj sredini, da se mogu uključiti u neki oblik društvenog života, ili, ako je to po prirodi mjesta djelovanja normalno bilo, npr. ženske škole.

Krajem 1940. godine približan broj članova Skoja po sektorima bio je sljedeći:

	Skojevaca
1. Radnička omladina	
— Brodogradilište	oko 150
— Metalci — radionice u gradu (Rosi, Deželić, Ninčević, Feri, Marić i dr.)	oko 120
— Građevinari (zidari, bojadisari, drvodjelci, tapetari),	oko 100
— Kožari, brijači	oko 50 (vjerojatno više)
— Trgovački pomoćnici	oko 150 (vjerojatno viš.-l)
— Ostale strukture (pekari, fotografi grafičari, željezn. i obal. radnici)	oko 100
	oko 650 (vjerojatno više)
2. Srednjoškolska omladina	
— Grad. odsjek — 45	
— Srednja tehnička škola	
— Grad. odsjek — 45	
— Strojarski — 30	
— Elektrotehnički — 35	oko 110
— Muška i ženska realna gimnazija	oko 70
— Trgovačka akademija	oko 50
— Ženska zanatska	oko 30
— Klasična gimnazija	oko 20
— Ostale (Gradanska, Muzička itd.)	oko 20
	oko 305

¹⁷ Mirko Kaiiterna i Mile Ivančić, a kasnije i drugi.

3. Težačka omladina	oko 40
4. Studenti	oko 30
Radnika	oko 650
Srednjoškolaca	oko 305
Težaka	oko 40
Studenata	oko 30
<hr/>	
Skojevaca	oko 1025

OKRUŽNA KONFERENCIJA SKOJA ZA SPLIT, DECEMBRA 1940.

U jesen 1940. godine Mjesni komitet Skoja je počeo pripreme za Okružnu konferenciju Skoja za Split. Tada se MK i neposrednije povezuje s organizacijama Skoja Šolte, Trogira, Kaštela, Solina—Klisa i Zrnovnice, objedinjavajući rad i za to područje.

Na izbornim konferencijama organizacije Skoja izabrano je oko 25 delegata. Najbrojniji su bili radnici, zatim učenici, pa seljaci. Među njima bile su i četiri drugarice.¹⁸ Okružna konferencija je održana u decembru 1940. u Bilicama (predgrade Splita), u kući Frane Jelaske.

U radu Konferencije učestvovali su Sreten Zujović-Crni, član CK KPJ, Edo Santini, sekretar MK KPH, i Pjero Segvić, tada sekretar Oblasnog komiteta Skoja za Dalmaciju.

Na Konferenciji su održana dva referata, politički i organizacioni. U referatima su bile razrađene odluke VI zemaljske konferencije Skoja i partijskih konferencija za Split i Dalmaciju. Referate su održali Neda Marović, politički i Mirko Kaliterna, organizacioni referat. Na osnovu referata i diskusije, koja je bila veoma opsežna, donijeti su i zaključci Konferencije.

Konferenciji je prethodio intenzivan rad na razvijanju organizacije Skoja, uporna borba na stvaranju jedinstva mlade generacije Splita i sistematski rad na idejno-političkom uzdizanju skojevaca, a posebno rukovodećeg kadra.

Konstatirano je da je Skoj uspješno obavio zadatak na svom preobražaju i da je postao široka organizacija borbene omladine Splita i okolice, o čemu svjedoči i broj od 1.237 njegovih članova,¹⁹ da je splitska omladina rukovodena Skojem masovno učestvovala u akcijama Partije.

Posebno je bilo riječi o slabostima koje su pratile ovako brz razvoj organizacije. I dalje je trebalo posebnu brigu posvetiti idejno-političkom radu skojevaca koji su bili borbeni, odani, disciplinirani i hrabri, ali još dosta neuki. To se naročito odnosilo na radničku i težačku omladinu.

¹⁸ Među delegatima Splita sjećam se Mile Ivančića, Mate Golema, Drage Dumanica, Milke Duvnjak, Tine Dumanic, Davora Radovnikovića, Sime Krstulovića, Vinka Muškate, Fede Borozana, Mirka Kaliterna, Ante Jonića, Franca Barića i Zeljka Draganje.

¹⁹ Ovaj broj je točno fiksiran, jer ga je na Konferenciji Neda Marović urezala na dugme svoje haljine, koja je sačuvana do poslije rata.

Rad Skoja u bližoj Zagori trogirskog i kaštelanskog zaleda dosta je zaostajao, pa se trebalo posebno baviti pitanjem kako masovnije pokrenuti seosku omladinu u akcije. Bilo je i sektašenja prema omladini koja se okupljala u drugim organizacijama (HSS), premda se na konkretnim pitanjima koja interesiraju mlade s njima moglo bolje ostvariti akciono jedinstvo.

Na kraju je Konferencija izabrala Okružni komitet od 13 članova. U Biro Komiteta, koji je ujedno vršio i funkciju Mjesnog Komiteta Split, izabrani su Mirko Kaliterna, sekretar, Ante Jonić, Franc Barić, Mile Ivančić, Milka Duvnjak, Feda Borozan, Veljko Maskareli, Zeljko Dragaganja i Andro Bubalo (šest radnika, dva srednjoškolca i jedan težak) članovi.²⁰ U Plenum Okružnog komiteta izabrani su dva druga iz solinskog bazena i sekretari Skoja iz Kaštela i Trogira.

Na Konferenciji su također izabrani i delegati za Oblasnu konferenciju Skoja za Dalmaciju.

Na bazi odluka Konferencije, organizacija Skoja razvila je široku političku aktivnost. Uoči fašističkog napada na našu zemlju Skoj u Splitu je bio idejno jedinstvena i akciono sposobna organizacija koja je oko sebe okupljala najveći dio splitske omladine. Skoj je u Splitu predstavljao veliku političku snagu, na koju je Partija u daljoj borbi mogla sigurno računati.

SKOJ U PRIPREMA ZA ORUŽANI USTANAK

Šestog aprila izvršen je fašistički napad na našu zemlju. Otpor koji je vojska ponegdje pružala trajao je nekoliko dana.

Okupacijom se najveći dio voda građanskih partija, braneći svoje klasne interese, našao na strani okupatora i nacionalne izdaje.

Maček je pozvao hrvatski narod da bude lojalan i da suraduje s novom Vladom.

Rasparčavanjem Jugoslavije, jugonacionalističko vodstvo u Splitu munjevitom brzinom se odreklo svoje dvadesetogodišnje koncepcije integralnog jugoslavenstva i stavilo se u službu okupatoru.

Mlade ljude koji su ranije pripadali tim krugovima, bez obzira što njihov broj u Splitu nije bio veliki, trebalo je otrgnuti da ne podu putem izdaje. Zato je u Skoju isticana borba protiv svakog sektašenja, a za jedinstvo omladine, bez obzira na njenu političku i vjersku pripadnost.

Tih dana skojevci su stalno na terenu među omladinom. Održavali su se brojni sastanci, objašnjavali stavovi Partije i ukazivalo na suštinu okupatorske i Pavelićeve politike.

Skojevci imaju novi zadatak. Otimaju i odnose oružje iz kasarne na Gripanu, Komande mjesta i s baterija na Sustipanu. Zajedno sa članovima Partije sklanjaju ga najprije u svoje kuće, u skladišta-bunkere koje je organizirao Mjesni komitet Partije. Za ovu drugu etapu sklanjanja oružja formirana je posebna grupa od probranih skojevaca i člano-

va Partije, koja je izvršila ovaj zadatak. U otimanju, prenošenju i skrivanju oružja učestvovao je veliki broj skojevaca. Gotovo kompletni Mjesni i Oblasni komitet Skoja bili su uključeni u ove akcije. Bile su to prve ustaničke puške naših boraca u borbi protiv okupatora.

Skojevci su raspoređeni na prilazima gradu, da presretaju vojnike koji su se vraćali kućama, da od njih sakupljaju oružje i da im savjetuju da sklanjaju oružje.

Do dolaska okupatora šačica ustaša pokušavala je u Splitu uspostaviti vlast koju će kroz nekoliko dana predati okupatoru. Ustaški povjerenik izdao je proglas u kome poziva građane na red i mir, a za prekršitelje je osnovao prijeki sud. Tim povodom Pokrajinski komitet Partije izdao je letak, a skojevci ga rasturali po gradu.

Petnaestog aprila ustaše pozivaju građane Splita da dočekaju »prijeteljsku savezničku vojsku«.

Mjesni komitet Skoja organizirao je nekoliko grupa skojevaca koji su krstarili sporednim ulicama grada, objašnjavajući prolaznicima stav Partije, a radoznale odvrćah da ne dočekaju okupatora. Apelirali su na patriotska osjećanja ljudi. Građani su se povlačili u svoje stanove. Ulice su bile puste, a prozori zatvoreni. Na solinskoj cesti jedna šačica talijanskih optanata i ustaša dočekala je prve okupatore i uzvikivala im dobrodošlicu.

Slijedećih dana stalno su pristizali okupatorski vojnici, karabinjeri, policija i činovnici. Talijani su izdali prvu naredbu kojom traže da svi građani koji posjeduju oružje da ga predaju vojnim vlastima.

Okupator je odmah snimio i film o »borbama koje su vodili oko zauzimanja Splita«. U rajonu Manuš-Dobri i na Gripama odvijala se »žestoka bitka«. Za građane je bio zatvoren prolaz mostom prema Livnjskoj ulici. Oblak dima nadvio se nad kućama a od silne pucnjave lomila su se stakla na prozorima Financijske direkcije i ostalim zgradama. Veljko Neškovićin, Zelić i još dva skojevca jedva su uspjeli pobjeći Bihaćkom ulicom, jer su ih Talijani htjeli strpati kao ranjenike na nosila. Splićani su imali priliku da vide kako fašisti fabriciraju ratnu dokumentaciju.

Za svega nekoliko dana MK Skoja je u tri navrata mobilizirao po 500—600 skojevaca da raznose i dijele letke CK KPJ i proglas Pokrajinskog komiteta, koji su izdati u povodu napada i okupacije zemlje. Komunistička partija poziva narod Hrvatske da se suprotstavi okupatoru i Pavelićevim plaćenicima te da pod zastavom Komunističke partije Hrvatske poveže svoju borbu za slobodu s borbom svih naroda Jugoslavije. U prvomajskom proglasu je stajalo da će Partija organizirati i voditi borbu protiv okupatora i njegovih slugu, protiv raspirivanja nacionalne mržnje, a za bratstvo i jedinstvo naroda Jugoslavije. Skojevci su ispisali grad pozivima na otpor okupatoru. Na okolnim brdima gorjele su prvomajske vatre i lepršale crvene zastave. Za Prvi maja Split i njegova okolica bili su u svečanom dekoru.

²⁰ U ovom snstavu Komitet je djelovao nepuna dva mjeseca, a onda su Mirko Kažić, Ante Jonić i Zeljko Draganja prešli na rad u Oblasni komitet. Po održanoj Konferenciji ja sam preuzela dužnost sekretara Oblasnog komiteta SKOJ-a.

Očekujući »incidente«, fašisti su oči Prvog maja uhapsili desetak omladinaca iz Brodogradilišta, ali su ih poslije nekoliko dana pustili.

Fašistička okupacija nametnula je izvanredno teške uslove za rad. I Partija i Skoj morali su pronalaziti nove oblike rada i borbe protiv okupatora. Od svih članova Skoja zahtijevala se besprijekorna disciplina i maksimalno zalaganje. Zato je u nekoliko navrata bila od MK organizirana provjera članstva u vidu probne mobilizacije. Da bi se sačuvali kadrovi, skojevci koje je bivša jugoslavenska policija poznavala prešli su u ilegalnost. To je stvaralo teškoće oko pronalaženja stanova za njih jer su se mnogi ljudi pribojavali odgovornosti.

U maju i junu 1941. MK je u organizacijama Skoja proveo obuku rukovanja oružjem. Bio je to veliki posao, jer je bilo malo skojevaca koji su već služili vojsku. Blizu 1000 mladića i djevojaka trebalo je obučiti u baratanju puškom, pištoljem i bombom. Obuka se organizirala po liniji aktiva. Koristile su se sve mogućnosti u pronalaženju pogodnog mjesta. Obuka se održavala u splitskom polju, u konobama naših težaka, u brojnim stanovima i na tavanima. Poljske kućice i podrumi pretvarali su se u vojne učionice. Trebalo je upoznati oružje, naučiti nišani, ali bez praska. Instruktori su bili članovi Partije i oni skojevci koji su znali ovu vještinu. Kasnije su i priučeni druge podučavali. Vojnom obukom u Splitu rukovodio je sekretar MK Partije Edo Santini, a po liniji Skoja radili su Ante Jonić i Veljko Maskareli.

Tada je MK Partije organizirao udarne grupe za diverzije, sabotaže i druge oružane akcije. Bilo je oko desetak udarnih grupa formiranih od skojevaca. One su brojile 3—5 članova, a sastavljene su od najborbenijih omladinaca i omladinki. Udarnim grupama Skoja u Splitu rukovodio je Veljko Maskareli. Za svaku »bombašku« akciju formirana je posebna grupa od članova Partije i skojevaca.

Za omladinu je okupator organizirao svoje fašističke organizacije — Balilu i GIL. U njima su bila djeca domaćih optanata, oficira, činovnika i policajaca dovedenih iz Italije. Okupator vrši pritisak i na drugu omladinu da se upisuje u te organizacije. U gradu je vladala sve veća neimaština i glad. Onaj koji je u fašističkoj organizaciji prima redovne obroke, obučen je i obuven. Tim putem okupator privlači neke roditelje a ovi, da im djeca ne bi gladovala, upisuju ih bez njihova odobrenja u fašističke organizacije. To dovodi do sukoba i podjela u porodicama. Skojevci organiziraju bojkot svega što je okupatorsko, a u prvom redu nastoji da se djeca i omladina ne upisuju u fašističke organizacije. Skojevski podmladak sa splitskih ledina u tom je pogledu vrlo aktivan pa rastura parade Balila po gradu.

Ujutro 22. juna Njemačka je napala SSSR. MK je ranije pripremao masovne izlete za omladinu iz Splita i okolice na više mjesta, na Mosor, u Zrnjan, na izvor Jadra i na Marjan. Angažirani su i partijski rukovodioci koji bi na ovim skupovima govorili o situaciji u svijetu i kod nas sa posebnim osvrtom na lokalne prilike i zadatke koji predstoje. Međutim, vijest o napadu na SSSR brzo se pročula pa su se izletnici ranije vratili u Split a neki skupovi se nisu ni održali. Malo poslije tih vijesti

sastao se PK Partije da bi u vezi novonastale situacije odredili svoje zadatke. Već oko podne održan je i sastanak MK Skoja na kome su proradivane odluke sa jutarnjeg sastanka PK. Poslije podne i sutradan bili su održani sastanci svih aktiva Skoja u gradu.

Odgajani u duhu internacionalne proleterske solidarnosti i ljubavi prema tekovinama oktobarske revolucije i SSSR-a, skojevci su oduševljeno prihvatili stav Partije da je to početak odlučne borbe protiv fašizma, svjesni i ponosni što će u njoj dati i svoj udio. Neograničeno povjerenje u SSSR stvorilo je kod svih optimističku sliku o trajanju borbe. Nije se sumnjalo da će ona biti teška, oštra i neumoljiva, da će tražiti velike žrtve, ali se vjerovalo da će kroz nekoliko mjeseci Crvena armija razbiti fašističke vojne snage.

Stav Partije da se uništava sve što može služiti okupatoru, da se odmah pristupi diverzijama i sabotazama, prihvatile su sve skojevske organizacije. S tog stanovišta svaki aktiv je ispitivao svoj teren. Bilo je bezbroj inicijativa, realnih a i onih neostvarivih. Počelo se s presijecanjem telegrafsko-telefonskih žica, bušenjem guma na vozilima, sabotazama u poduzećima. Nije bilo dana kad neka akcija nije izvršena. U tome su prednjačili skojevci iz Brodogradilišta koji su zajedno sa starijim drugovima vršili sabotaze. Pri lijevanju velikih komada odlivaka, koji su služili za brodove, onesposobljavali su ventile, ploče, nosače osovine propelera itd. U tome su se posebno isticali skojevci Purišić i Vidak (prvi je strijeljan u Šibeniku, a drugi je poginuo u partizanima).

Namjesnik za Dalmaciju Bastianini posebnim je oglasom obavijestio narod da je preuzeo upravu nad Dalmacijom. Oglase su skojevci cijepali, a letke koje su talijanski avijatičari bacali iz aviona djeca su skupljala i na ledinama ih palila.

U NDH ustaše čine strašne zločine nad nelužnim srpskim stanovništvom. Okupator to koristi i izgrađuje svoju taktiku kako bi stvorio jaz između hrvatskog i srpskog naroda. Zato je u sklopu idejno-političkog rada borba za bratstvo i jedinstvo naših naroda i razotkrivanje neprijateljske propagande bio jedan od prvih zadataka Partije i Skoja.

Na dan 23. juna izašao je prvi broj lista »Naš izvještaj«, glasilo PK KPH za Dalmaciju. U sektorskim rukovodstvima i u aktivima određeni su skojevci koji će ga rasturati u omladinskim organizacijama.

Krajem juna skojevci dijele letak CK KPH. Na Narodnom trgu i na obali rasute su hrpe proglasa koje su bacile omladinke iz Ženske realne gimnazije i skojevci iz Srednje tehničke škole. Talijani su uhapsili nekoliko građana koje su vidjeli kad su uzeli letak. Tada se ponovo u Skoju poduzimaju mjere da se pooštri budnost i pojača disciplina, da se čuvaju kadrovi i organizacija. Zato se svaka akcija analizira i sagledavaju se propusti.

Školsku godinu, koja nije redovno ni završena, okupator je htio da završi izdavanjem svjedodžbi. Planirao je da normalno započne novu školsku godinu. Zauzet je stav da se svjedodžbe na talijanskom jeziku ne primaju. Preko srednjoškolskog aktiva obaviješteni su svi srednjoškolci. Tog ljetnog dana u svim srednjim školama vrije kao u košni-

ci. Srednjoškolci su tražili svjedodžbe na hrvatskom jeziku. Skojevci su iznosili zahtjeve, a ostali omladinci su ih podržavali. U Trgovačkoj akademiji učenici su porazbijali Musolinijeve slike, pa su se profesori zbnili ne znajući šta da rade.

Početkom jula udarna grupa skojevaca učestvuje u podmetanju požara u skladištu benzina na lukobranu. Sredinom jula u velikom broju Skoj rastura mobilizatorski proglas CK KPJ.

U okolini Splita Solinjani i Kaštelani često izvode diverzantske akcije na putovima, željezničkoj pruzi i na TT linijama.

Sedamnaestog jula štrajkovali su brijački raanici i uspjeli da dobiju 20% povišice na plaću. Noću 21. jula skojevci su crnom bojom premazali Musolinijeve slike i fašističke simbole po gradu. U centru grada pokidane su telefonske linije. U MK Partije stižu informacije o rasporedu neprijateljskih vojnika i dovozu ratnog materijala. Ta obavještenja često prenose članovi MK Skoja okolnim partijskim organizacijama.²¹

Partijske ćelije organiziraju sabotaže u svim fabrikama pa proizvodnja stalno opada. Skojevci i u akcijama pokazuju svoj smisao za humor. Namjesto »Vinčremo« Đermano Senjanović i Feda Borozan napisali su »•ved eremo«.

Aktivnost Skojevaca podizala je borbeno raspoloženje i kod ostale omladine, pa se sve više u akcijama moglo i na njih računati. Okupator je poduzimao sve oštrije mjere. Masovno je hapsio građane i pripremao deportaciju za konc-logore u Italiji. U prvom naletu uhapšeno je blizu 100 omladinaca i među njima desetak skojevaca.

U sklopu priprema za oružanu borbu, Partija je ranije u Splitu formirala diverzantski odred od 56 boraca razvrstanih u sedam grupa. Stvarajući prve odrede Partija se oslanja na svoje vlastite snage, pa su i u tom odredu bili članovi Partije i Skoja.

Provodeći odluku centralnih komiteta Partije o dizanju ustanka u Dalmaciji, PK je ubrzano prišao formiranju partizanskih odreda. Splitski diverzantski odred, uz neke izmjene u sastavu, nazvan je Partizanskim odredom. Izmjenama je povećan broj omladinaca pa su oni činili gotovo tri četvrtine Prvoga splitskog partizanskog odreda. Slična situacija bila je u Kaštelanskom, Solinskom, Trogirskom i drugim odredima.

Znajući za odluku o dizanju ustanka, skojevci su se na sastancima svojih aktiva javljali za dobrovoljce. Svi su htjeli otići u borbeni stroj odreda. Na listi dobrovoljaca iz redova Skoja prvi su se javili članovi Oblasnog i Mjesnog komiteta Skoja. Bilo je tada mnogo ubjeđivanja od strane starijih drugova, jer svi nisu mogli odjednom otići. Ali Partija je mogla sigurno računati na nove borce iz Skoja. U Prvom odredu, pored istaknutih omladinskih rukovodilaca i aktivista (Jelasko, Zelića, Krstulovića, Račića, Markotića, Duplančića, Borozana, Ajdukovića i drugih) bio je i Davor Urlić-Ključ, član Oblasnog komiteta Skoja za Dalmaciju.

²¹ U augustu jednu takvu poruku predala sam Mili Ivančiću, a on ju je prenio u Kaštela. Na osnovu te informacije porušena je pruga pred dolazak kompozicije s ratnim materijalom.

Tragičan kraj Prvoga splitskog odreda bolno je odjeknuo među splitskom omladinom. Stradanje najboljih drugova — prvoboraca bio je težak gubitak za Partiju i SKOJ. Ali njihova smrt razbuktala je mržnju prema okupatoru i domaćim izdajcima. Poslije ovoga održavani su sastanci na kojima su skojevci zahtijevali od Partije da odmah organizira nove odrede. Skojevci su se prijavljivali za borcu.²²

Neprijatelji su obilno koristili ovaj prvi neuspjeh za svoju propagandu. Okupator je računao da će uz pojačani teror nad stanovništvom spriječiti dalji razvoj oružane borbe. Ustaše su u cilju raspirivanja šovinističkih strasti pustile krilaticu da su u Odredu bili Srbi-četnici i si. Vode HSS-a i jugonacionalista počeli su optuživati Komunističku partiju da je ona kriva za represalije koje je okupator provodio nad narodom. Kod jednog broja omladinaca koji su u to vrijeme prišli omladinskom antifašističkom pokretu nastalo je izvjesno kolebanje. Radi toga je pred Skoj postavljen zadatak da se još više pojača ideološko-politički rad s omladinom, da se na svakom koraku suzbija neprijateljska propaganda, da se posveti posebna briga radu s omladincima

Tih dana Skoj je morao odvojiti oko dvadeset omladinaca i omladinki za kurirske poslove u Partiji. Neki od njih kao Ranko Orlić, Sonja Matijaš, Desa Čulić, Stjepan Draganić, bili su veza između članova PK KPH. Radi delikatnosti kurirskih poslova ovi drugovi su trebali da prekinu sa svakidašnjom aktivnošću u organizaciji. Osim toga, na prijedlog MK Skoja tih dana je veća grupa skojevaca primljena u Partiju i većina njih raspoređena na rad u partijskim organizacijama.

Okupator je počeo da mijenja nazive ulica, uklanjao je s glavnih mjesta sve što nosi hrvatsko obilježje. Svojim fašističkim metodama htio je da naprečac provede denacionalizaciju u gradu. Ograničava kretanje građana. Iz noći u noć pretresa stambene blokove i kvartove i sve masovnije hapsi ljude. Uhapšeno je više članova Partije i Skoja. Nekoliko njih pali su u ruke okupatoru prilikom bacanja letaka i pisanja rodoljubivih parola. Među njima su popularni omladinski rukovodioci iz sektorskih rukovodstava Skoja: Šime Krstulović, Mate Golem i Edo Ferdeber, te srednjoškolci Rudi Vidak, Davor Matković, Ranko Pavela, Vlado Ilić i Kuzma Barbić. Neki su uspjeli pobjeći i skloniti se. Zbog hapšenja ovih omladinaca skojevci su ponovo premazali talijanske natpise, ne bi li svojim drugovima olakšali položaj u zatvoru.

S akcijama se ne prestaje. Štrajkuju brodogradilišni radnici i radnici Električnog poduzeća. Pred Berzom rada organizirane su demonstracije nezaposlenih. Njima rukovodi odbor u kojem su skojevci. Ekonomska situacija je teška. Radni svijet je opljačkan i vještačkim kursom lire,

²² Kao sekretar Oblasnog komiteta SKOJ-a bila sam zadužena za rad splitske skojevske organizacije. Istodobno sam bila i član MK Partije, pa sam u vrijeme uglavnom provodila na sastancima partijskih i skojevskih organizacija, objašnjavajući neophodnost dalje borbe protiv okupatora. Pretpostavljalo se da je moguće da se uslijed ovog prvog neuspjeha javi strah i kolebanje i u redovima Partije i SKOJ-a. Osim u dva slučaja u Partiji kod skojevaca nije bilo ni traga kolebanju. Sjećam se tih sastanaka i atmosfere bola i revolta. Suteći se govorilo više nego ikada ranije. Nije bilo nikakve diskusije. Skojevci su se javljali u partizane. Insistirali su na stvaranju što više jedinica. Kako bi što više odjednom poslo u partizane. To nije bio strah da se ostane u Splitu, to je bila visoka klasna i nacionalna svijest mladih revolucionara.

a cijene svakim danom skaču. Crnoberzijanci pljačkaju ljude i teško se dolazi do namirnica. Talijani svakodnevno hapse. Mjesni komitet Partije pozvao je splitske radnike u štrajk solidarnosti s radnicima Električnog poduzeća. Štrajk je trajao tri dana i naišao je na podršku splitskih građana. Omladinci štrajkuju, drže straže protiv štrajkolomaca. Kad su štrajkovali brodogradilišni radnici, skojevci su bili glavni udarnici protiv štrajkolomaca. Policija i karabinjeri su silom odvlačili radnike u Brodogradilište.

U augustu 1941. PK je izdao Platformu narodno-oslobodilačkog fronta. Na bazi Platforme i Skoj je trebao da stupi u kontakt s predstavnicima omladine građanskih partija pa da na toj osnovi pokuša ostvariti suradnju i odozgo i eventualno stvoriti zajednički odbor jedinstvene anti-fašističke omladine Splita. Ispred Skoja određeni su Željko Draganja i Mirko Kaliterna. Oni su vodili razgovore s predstavnicima omladine iz HSS-a Zanetom i Filipovićem. Međutim, nastojanja da se postigne suglasnost na platformi protiv okupatora i izdajica ostali su bez uspjeha. I kasnije je učinjen još jedan pokušaj, ali bez rezultata. Zato je MK Skoja ulagao i dalje napore za neposrednu političku aktivnost među tom omladinom.²³ Među omladincima koji su tada prilazili omladinskom pokretu bili su sinovi i kćeri poznatijih funkcionera građanskih partija, zanatlija, industrijalaca, trgovaca i oficira raznih političkih pripadnosti. Tada je omladinskom pokretu prišao i Velimir Škorpik, mladi pomorski oficir, i drugi.

Okupatorske vlasti posebnu pažnju posvećuju Brodogradilištu, gdje su već izbila tri štrajka. Tu su fašisti instalirali i zasebnu karabinjersku stanicu. U tri navrata direktor Brodogradilišta Sepurina, u prisustvu karabinjera Deluke i Devake, pokušava da mlade radnike upiše u GIL. Skoj im se organizirano suprotstavlja.

Zajedno s članovima Partije skojevci svakodnevno izvode akcije protiv okupatora: uništeno je kormilo na ratnom brodu »Zmaj«, onesposobljen je ratni brod »Orao«, podmetnut je požar na jahti prefekta Splita — Zerbina, vrše se sabotaže na dijelovima koji se izrađuju za ratne brodove, onesposobljavaju se strojevi, odnose se pojedini dijelovi za objekte u radu, s ratnih brodova otima se municija koja se privremeno sakriva u radionicama, a onda iznosi iz Brodogradilišta. Tamo su radnici izrađivali acetilenske lampe za partizane. Pored ovih akcija skojevci su izvodili i druge akcije s ostalom omladinom u gradu.²⁴

U septembru i oktobru pored sabotaža i svakodnevnih sitnih akcija u poduzećima, izvršeno je nekoliko bombaških napada na fašiste u Milićevoj ulici, pred kasarnom na Gripama, u Plinarskoj ulici, kod Realne

²³ S ovim omladincima posebno su radili Ervin Klarić, Tonko Radanović i Neda Marović.

²⁴ Valja istaći barem nekoliko omladinaca iz udarnih grupa iz Brodogradilišta koji su najneposrednije izvodili ove akcije: Mirko Kaliterna, Mile Ivanić, Marin Reić, Drago Dumanić, Joško Perlain-Voga, Jozo Jurjević, Nikša Purišić, Vojko Vidak, Vlado Muškateo, Lovre Jurjević, Kaja Jelaska, Paško Vrdoljak, Hrvoje Tudor, Britvić, braća Kovačić, Josip Valić, Ante Kragić-Brika, Frane Trumbić, Mitrić, Božo Marinković, Zdenko Urlić, Smoje, Tonči Bavčević, Nikola Jadrić, Marijanči Kasa, Sime Zivković i drugi.

gimnazije, bačena je bomba na automobil fašističkog funkcionera u Viškoj ulici, kod Sokolskog doma, u Getu, na raskršću Poljičke i Viške ulice, na Narodnom trgu, u Vrhmanuškoj, u Križevoj, kod ribarnice i na Balkanskoj cesti. Podmetnut je požar u Carinarnici, teško je ranjen splitski fašista Petraelo, zapaljen je talijanski brod »Palermo«. Tako su Splitskani započeli borbu protiv okupatora koja će uskoro prerasti u oslobodilački narodni rat, težak i krvav sve do oslobođenja zemlje.

Pokrajinski komitet KPH je u zaleđu Splita formirao partizanske odrede. Iz grada, dobro organiziranim kanalima i vezama na kojima najčešće rade omladinke i žene — članovi Partije, prebacuju se novi borci. Među prvima su oni za kojima je okupator raspisao potjernicu i ucjenu.

U gradu fašisti nastavljaju lov na ljude. Vrše velike racije i ne prestaju s pretresima blokova kuća. Pojačane su patrole po gradu, na ulicama legitimiraju građane. Uhapšenih je mnogo, zatvori su puni. Po gradu se sreće sve više crnokošuljaša. Uhapšeno je i preko stotinu pripadnika i srednjoškolske omladine.

U Varošu su fašisti učinili novi zločin — ubili su druga Božu Ajdukovića. Skojevcima nastavljaju s akcijama. Svaki omfedinac smatrao je svojom patriotskom dužnošću da nešto učini i da se potvrdi kao borac u borbi protiv okupatora. Učestali su zahtjevi za odlazak u partizane. Prebrođena je kriza izazvana stradanjem Prvoga splitskog odreda.

U septembru MK Skoja analizirao je stanje u organizaciji. Hapšenja od strane okupatora, odlazak skojevaca na partijske dužnosti, odlazak u partizane prorijedili su aktive Skoja. Zahvaljujući herojskom držanju uhapšenih skojevaca pred policijom, i pored svih zvjerstava koje je provodio nad njima neprijatelj, okupator nije uspio da provali u organizaciju Skoja. Šime Krstulović, Mate Golem i Edo Ferdeber bili su članovi sektorskih rukovodstava Skoja. Oni su poznavali i članove Komiteta i sve skojevce na svom sektoru. Znali su i više od toga. Činjenica je da su svojim životima očuvali Skoj. Oni su zaustavili bjesomučni nasrtaj fašista na organizaciju Skoja. Okupator je hapsio i strijeljao omladince. Mobilizirao je sva svoja sredstva i prokušane snage, primjenjivao svoje fašističke metode da uništi organizaciju Skoja u Splitu. Uspjelo mu je samo da prorijedi njegove redove, a do cijele organizacije, pa ni njenih potpunijih dijelova, uza sva zvjerstva, nikada nije stigao.

Da bi se sačuvali kadrovi, MK je odlučio da se svi kompromitirani skojevci postepeno prebacuju u partizane.

Izvršena je reorganizacija Skoja. Umjesto sektorskih rukovodstava formirana su dva rajonska komiteta Skoja. Išlo se za tim da se grad dobro pokrije mrežom organizacija, ali da one budu što manje i da broje 3—5 članova (najviše). Osim toga forsiralo se da što više nekompromitiranih drugarica dođu na rukovodeća mjesta i da se smjelije uzdižu mladi kadrovi.

Posebno se razmatrala situacija na srednjoškolskom sektoru. Na inicijativu Eda Santinija odlučeno je da MK organizira veliku akciju u povodu izdavanja svjedodžbi. U toj akciji Skoj bi trebao da masovno pokrene omladinu srednjih škola u Splitu. Pred uprave škola treba po-

staviti istovjetne zahtjeve: da se svjedodžbe izdaju na hrvatskom jeziku, da se ukine naređenje nasilnog upisivanja đaka u fašističke omladinske organizacije, čime je uslovljen njihov upis u škole, da se pregovarači učenika ne smiju prijaviti vlastima; dat je i rok za izdavanje svjedodžbi. Ukoliko se ti zahtjevi ne ispune, Skoj će organizirati demonstracije srednjoškolske omladine Splita. Formiran je štab, koji će rukovoditi cjelokupnom akcijom, i operativna grupa, koja će na licu mjesta povezivati akciju srednjoškolaca.²⁵ Štab se smjestio u Varošu, kod Veljka Cerine, a operativna grupa u stanu Nikice Novakovića - Longe, kod »Hajdukova« igrališta.²⁶ Za delegate učenika koji će postavljati njihove zahtjeve pred uprave škola izabrani su najpopularniji skojevci.

Dana 25. septembra 1941. godine okupljali su se srednjoškolci pred svojim školama. Pošto su njihovi zahtjevi odbijeni, Skoj je poveo učelnike u demonstracije. Srednja tehnička, Obrtna, Ženska i Muška realna i Klasična gimnazija sakupit će se kod Kazališta, a onda će krenuti u centar grada; Trgovačka akademija i Gradanska škola preko mosta, kod pazara, krenut će prema Narodnom trgu. Njima se priključila i radnička omladina koja je radila po usputnim radionicama. Grupe su stizale na zborna mjesta pjevajući »Lijepu našu« i »Hej Slaveni«. Omladina je uzvikivala proteste »nije ovo zemlja talijanska«, »van s njima«. U demonstracijama je učestvovala gotovo sva srednjoškolska omladina Splita.

U Splitu je tada bilo stacionirano oko 25.000 okupatorskih vojnika, karabinjera, policije i fašista. Srednjoškolci Splita nisu se bojali te sile. Buduća himna samoupravne Socijalističke Jugoslavije orila se ulicama okupiranog grada. Sličan događaj nije zabilježen ni u jednom gradu okupirane Evrope.

Fašisti, policija i karabinjeri nasrnuli su na goloruku omladinu, tukli i rasturali demonstrante. Nekolicinu su i uhapsili. Demonstracije su nastavljene po Narodnom trgu, obali i okolnim uličicama. Kad su demonstracije prošle gradom, po naređenju štaba akcije srednjoškolci su se razišli svojim kućama.

Poslije nekoliko dana demonstrirale su splitske žene zbog nestašice hrane i visokih cijena. U demonstracijama masovno su učestvovala omladinke.

Okupator je tih dana osudio 35 rodojuba Splita. Devetnaest na smrt, a petnaest na robiju. Jedanaest osuđenih na smrt su skojevci. U tvrdavi Kamerlengo u Trogiru među strijeljanima su Sime Krstulović, Mate Golem, Edo Ferdeber, Rudi Vidak, Davor Matković. U bijegu osuđeni na smrt su skojevci Makso Santini, Milivoj Barać, Đermano Senjanović, Milorad Einspiler, Adolf Doležal i Franc Barić. Na oglasu, k'jim je to objavljeno u gradu, Đermano Senjanović, ilegalac, skojevac, napisao je: »Vidio i primio na znanje — Đermano Senjanović.«

²⁵* Štabom je rukovodio sekretar MX KPH Split Edo Santini, a članovi su bili Veljko Maskareli, Veljko Cerina, Ranko Orlić i Vlasta Medanić. Operativna grupa je formirana od Zeljka Adorića, Nikice Novakovića, Davora Radovnikovića i Sonje Matijaš. Ovom grupom je rukovodila Neda Marović.

²⁶ Veću između štaba i grupe održavao je Tonči Eterović-Vili. Imao je biciklu koja ga je dobro poslužila.

Povodom ovih zločina PK Partije izdao je letak koji skojevci opet dijele. Okupator je ustanovio i ucjenu za komuniste: »Novac će dobiti oni koji prokažu ili uhvate rušitelje javnog reda i sigurnosti«.

U Splitu je tih dana boravio sekretar CK KPH Rade Končar. On forsira akcije protiv okupatora, jer neprijatelj ne smije imati mira. Udarna grupa bacila je bombe na talijansku vojnu glazbu i počasnu četu u Tartaljinovoj ulici. Tom prilikom ranjen je i uskoro podlegao ranama Veljko Neškovićin, neustrašivi splitski udarnik.

Na dan oktobarske revolucije spaljeno je šest vagona slame, a gorgjelo je i po okolici Splita.

Sredinom novembra Talijani su deportirali veliki broj zatvorenika u koncentracijski logor na Lipare. Među zatvorenicima ima više skojevaca i članova Partije, činovnika, i splitskih intelektualaca.²⁷

U Splitu je 17. novembra uhapšen sekretar CK KPH drug Rade Končar. Poslije višemjesečnih užasnih mučenja osuđen je na smrt s grupom splitskih revolucionara. To je bio težak i nenadoknadiv gubitak za Partiju. S čela Komunističke partije Hrvatske jjiestao je čovjek koji je bio neobično omiljen među mladim komunistima.

Od septembra do decembra 1941. godine, uslijed sve oštrijih progona i hapšenja od strane okupatora i odlaska u partizane i ilegalnost većeg broja kadrova, često se mijenjao sastav MK Skoja i nižih rukovodstava. Od starijih članova Komiteta ostao je do kraja 1941. samo jedan od prvih ilegalaca i rukovodilac skojevskih udarnih grupa — Veljko Maskareli. Za sekretara MK Skoja došao je Davor Radovniković-Štrko a novi članovi su bili — Drago Dumanić, Mile Kragić i Aco Stojković. Ovaj MK rukovodio je Skojem Splita do kraja 1941. godine.

Od formiranja prvih partizanskih odreda pa do kraja narodnooslobodilačke borbe i revolucije revolucionarna omladina Splita bila je nepresušni izvor boračkog i komandnog sastava partizanskih odreda i brigada. Omladinci su bili i politički radnici koji su na neobrađenim terenima orali »prve brazde« omladinskog pokreta.²⁸

²⁷ Tada je deportiran i član OK SKOJ-a za Dalmaciju Mirko Kaliterna. Mirko je bio radnik u Brodogradilištu, 6. septembra izbačen je s posla, uhapšen je sredinom novembra, a 20. novembra 1941. transportom otpremljen na Lipare. 22. aprila 1942. podvrgnut je dvomjesečnoj istrazi i 30. juna predat je Specijalnom tribunalu za zaštitu države u Rimu. Osuđen na robiju koju je izdržavao u rimskim katakombama. Po kapitulaciji Italije pobjegao je u partizane. 2. maja 1944. za vrijeme velike neprijateljske ofenzive u Istri poginuo (nestao).

²⁸ Od 12.530 boraca, koliko ih je iz Splita učestvovalo u NOV od 1941. do 1945. godine (prema podacima Općinskog odbora Saveza boraca od 1961. godine) približno 8.000 bilo je: mladih Splitskana. Prema istim podacima, u NOB-u je poginulo 1.350 boraca: kroz zatvore, logore i internaciju prošlo je oko 15.000; u zatvorima umrlo, ubijeno ili nestalo 253; poginulo, umrlo ili strijeljano u Splitu 266 drugova. Može se tvrditi da su preko polovine tih žrtava bili omladinci, koji su svoj život ugradili u temelje socijalističke samoupravne Jugoslavije, u bratstvo i jedinstvo naših naroda, u borbi za ljepšu budućnost mlade generacije. Među njima su i divni likovi splitskih skojevaca Ranko Orlića, Mate Golema, Anke Jelaske, Ante Jonića, Sime Krstulovića, Mirka Kaliterna i mnogih, mnogih drugih.

Prošlo je mnogo vremena od kada su učinjeni prvi koraci na stvaranju SKOJ-a po Titovoj koncepciji. Teško se sjetiti svih onih drugova i drugarica koji su svojim radom doprinijeli njegovom razvoju i stvaranju borbenog antifašističkog pokreta omladine Splita. Navest ćemo samo neke koji su u raznim etapama u tome prednjačili: Đordano Kurir, Pjero Sečvić, Bruno Ivanović, Mate Bilobrk, Ivica Kukoč, Edo Santini,

Jeiko Lovrić, GaSpar Bergam, Veljko Maskareli, Mirko Kaliterna, Ante Jonić, Mat* Golem, Milena Bubalo, Davor Urlić, Ervin Klarić, Duško Pilić, Andro Bubalo, Pjero Petrić, Branko Barić, Zeljko Draganja, Sime Krstulović, Feda Borozan, Ranko Orić, Zeljko Adorić, Dermanto Senjanović, Davor Radovniković, Branko Matković, Mico Barać, Luka Soldić, Martin Gabrićević, Milorad Einspiler, Ljubo Uvodić, Mijlenko Bagat, Franc Barić, Ante Kesic, Andro Racić, Marica i Ljubica Dumanic, Vlasta Mednmc, Sonja Matijah, Milena Duplancić, Mirjana Gvozdenović, Cvijeta Job, Jelka Duplancić, Milka Duvnjak, Tina Dumanic, Ankica Paškvalin, Kita Krstulović, Luka Bogdanović, Milveit Krstulović, Milenko Alujević, Edo Ferdeber, Klara Jung, Adolf Doležal, Mile Ivanić, Drago Dumanić, Kaja Jelaska, Davorka Piplović, Veljko Cerina, Zarko Alujević, Milovan Peščica, Mdivoj Segvić, Ante Mrduljaš, Lin> Kukoć, Cedo Marini, Dalibor Meštanek, Aljoš Jakša, Vid Framc, Slavko Zulf, Božo Dimitrijević, Ante Zaja, Vinka Kovač, Miloš Dvornik, Vinko Buzolić, Julije Benda, Mileva Marović, Alenka Katić, Pero Balvan, Ivo Peršin, Maksim Santini, Davor Matković, Rudi Vidak, Ranko Pavča, Vldo Bui, Vitimir Cerina, Cedo Cvrlić, Zlatko Sinobad, Ante Cudina, Tonči Eterović, Vjekro Čmašić, Velimir Ronkulin, Mica Marinović, Zdravko Draganja, Marija Teclazić, Jagodi Kovačić, Zlata Golak, Mare Peršin, Anka Jelaska, Neda Kuzmic, Smiljana Alujević, Vjera Boljat, Anka Kuzmanić, Paakva Jurjević i Ivanka Gazde.

PASKO MIJAN

0 RADU PARTIJSKE I SKOJEVSKE ORGANIZACIJE
NA SAKUPLJANJU, USKLADIŠTENJU I ODRŽAVANJU
ORUŽJA I MUNICIJE NA ŠIREM PODRUČJU SPLITA U
PROLJEĆE 1941. GODINE*

U danima travanjskog rata 1941. nalazio sam se kao vojni obveznik u 2. dopunskom bataljonu 13. pješadijskog puka Dinarske divizije vojske Kraljevine Jugoslavije u Sinju. Dana 10. travnja grupe ustaša, pripadnika Mačekove zaštite, žandari, policija, dio klera i jedan broj oficira stare jugoslavenske vojske prihvatili su uspostavljanje fašističke, satelitske i ustaške takozvane NDH. Oni su utjecali na rasulo u redovima Dinarske divizije, stvarali sabirališta gdje su pripadnici bivše jugoslavenske vojske imali da predaju oružje i vojnu opremu. U Splitu je šaka ustaša na čelu s Luetićem, Markotićem i Lipnjakom počela da preuzima državna nadležstva.

U takvim uslovima Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju poduzima hitne mjere. On je 10. travnja održao sastanak u Splitu u kući krojača Marina Ferića i analizirao novonastalu situaciju. Odlučeno je da se odmah ide među vojnike i na njih utječe da ne predaju oružje vlastima takozvane NDH, već da ga ponesu svojim kućama. Sekretar PK KPH Vicko Krstulović odmah se uputio na sinjsko područje gdje se nalazila glavnina mobiliziranih članova KPJ sa splitskog područja, kako bi ih upoznao s odlukama PK KPH i novonastalom situacijom. On je 11. travnja, na motociklu kojim ga je vozio član KPJ Mario Katunarić, obilazio mobilizirane članove KP koji su se nalazili u jedinicama 13. pješadijskog puka duž puta Sinj—Vaganj. Spazio me je u koloni i u najkraćim crtama dao mi je zadatak da obavijestim sve članove KPJ i SKOJ-a, naše aktiviste i simpatizere u Bataljonu, i da utječemo i na ostale vojnike da oružje nikome ne predaju, već da ga nose svojim kućama. Obavijestio me je da u Sinju ustaše i žandari, dio klera, pripadnici Zaštite, policajci i drugi koji su se priključili Paveličevoj NDH presreću vojnike i oficire

* Ovaj sam članak napisao na osnovu ličnih sjećanja i pismenih ili usmenih Izjava preživjelih sudionika. Njihova sam imena naveo na kraju svoga rada. Inače podatke o ovoj temi počeo sam sakupljati još 1948, kada sam bio na dužnosti u Brodogradilištu, a kasnije sam taj rad nastavio.

i otimaju im sve oružje i vojnu opremu. Kazao je da se svi vojnici ne kreću cestama već da se prečicom vraćaju kućama, kako bi izbjegli ustaške grupe. Preporučio je da se u povratku kreću po grupama kako bi se bolje zaštitili od pristalica nove fašističke vlasti.

Istovremeno PK KPH za Dalmaciju i partijska organizacija Splita poduzeli su niz konkretnih akcija u vezi odluke PK KPH. Kako sam kasnije saznao, odlučeno je da grupe komunisti i skojevaca krenu iz grada na njegovu periferiju i povratnicima-vojniciima dađu obavještenja u pogledu čuvanja oružja i municije. Tako su drugovi Nikola Repanić i Bruno Ivanović dočekivali grupe vojnika povratnika kod bivše Realne gimnazije, tumačili im novonastalu situaciju i utjecali na njih da ne predaju oružje. Tu ih je opkolila grupa ustaša i pripadnika Mačekove zaštite, pripremajući se da ih fizički napadne. Tada su vojnici-povratnici opkolili ustaško-zaštitarsku grupu, prisilili je da odustane od svoje agresivne fašističke nakane i oslobodi drugove Ivanovića i Repanića. Isto tako drugarica Neda Marović, sekretar PK SKOJ-a, poslala je u susret vojniciima koji su se vraćali kućama 100—120 skojevaca, u grupama od 10—15, sa zadatkom da se povežu s omladinom na terenu i skupa s njom nagovaraju vojnike da ne predaju oružje, u čemu su imali uspjeha. Na tom su zadatku splitski skojevci proveli desetak dana, poslije čega su povučeni s terena. U međuvremenu naša grupa vojnika krenula je od Sinja prečicom za Split. Na putu smo susreli grupe pripadnika Mačekove zaštite i ustaša koji su tražili da im predamo oružje i municiju, ali ih nismo dali. Nisu nas mogli napasti, pošto smo išli u grupi, a osjetili su i našu odlučnost da im oružje ni pod koju cijenu ne damo. Tako smo stigli u Split.

Istog dana kad sam stigao kući došao je do mene, kao što je i ranije po nekoliko puta na dan dolazio, sekretar Mjesnog komiteta Edo Santini i zatražio da odmah u toku dana okupim sve članove Partije i SKOJ-a i da se svi skupa uključimo s drugim organizacijama u gradu u izvlačenje oružja i municije i ratne opreme iz vojnih skladišta i drugih vojnih objekata.

U to vrijeme partijska ćelija Veli Varoš — 1 brojala je 12 članova Partije, dva partijska kandidata i 12—15 skojevaca. Članovi Partije bili su: Paško Mijan — sekretar ćelije, Čedo C vri je — sekretar skojevske organizacije, te članovi: Pave Reić, Sabaščan Kliškić, Mile Tudor, Vicko Reić, Duje Mitrović, Petar Sirišević, Daša Piplović, Dionizio Sirotković, Vjeko Cvrlije i Petar Tomić. Neko vrijeme u organizaciji se nalazio i Zdenko Cvrlije. Kandidati su bili Tonči Katunarić i Ante Rosandić.

Od tog vremena počinju svakodnevni sastanci organizacije, a nešto kasnije i po dvaput dnevno, da bi poslije napada Hitlera na SSSR njezini članovi bili kompletno u mobilnom stanju pripravnosti i stalno na okupu. Na svakom redovnom sastanku otkako je otpočela akcija sakupljanja oružja, bez obzira na dnevni red, svaki član Partije i SKOJ-a morao je referirati koliko je oružja, municije i ostale vojne opreme sakupio i gdje je pohranio. Nitko se nije mogao tada lišiti odgovornosti sakupljanja oružja. Kao sekretar organizacije prvi bih ja položio račune

svom članstvu a poslije mene svi ostali članovi. Na taj način kontrola je bila potpuna. Organizacija nije postavljala pitanje gdje i odakle da se nabavi oružje. Morali smo se sami snalaziti i svaki na svoj način bio je dužan da ponešto sakupi. Ja sam neko vrijeme svakodnevno obavljavao sekretara Mjesnog komiteta Edu Santinija o ukupnim sakupljenim količinama oružja i municije. To su činili i drugi sekretari, pa je Mjesni komitet svakodnevno imao solidnu evidenciju o ukupnim količinama oružja i municije kojima se raspolagalo.

Koliko se sada sjećam, tada nismo dobijali odvojene zadatke po partijskim organizacijama — kad koja organizacija i iz kojih skladišta treba da izvlači oružje. Najčešće smo jedinstveno djelovali s drugim partijskim i skojevskim organizacijama. Neke zadatke smo ipak izvršavali i samostalno, što će se vidjeti u toku daljeg izlaganja. Jedino je partijska organizacija Brodogradilišta, zbog specifičnosti uslova, sama učestvovala u iznošenju oružja iz Brodogradilišta.

IZVLAČENJE ORUŽJA I MUNICIJE IZ VOJNIH SKLADIŠTA¹

Naša je partijska organizacija, mislim da je to bilo 13. travnja, učestvovala u izvlačenju oružja, municije i vojne opreme iz kasarne na Gripama skupa sa svim drugim aktivistima i organizacijama. U tom izvlačenju učestvovali su i mnogobrojni simpatizeri Partije, dok su građani masovno izvlačili i prehrambene proizvode, oružje i vojnu opremu.

Kasarnu na Gripama, a naročito skladište oružja u njoj čuvao je jedan broj »zaštitara« i frankovaca. Među njima su se nalazili frankovci Cerina i Branko Roguljić, koji su kasnije u toku rata poginuli. Oni su uperili svoje puške na omladinu i ostale učesnike, sprečavajući ih da uđu u krug kasarne. Ispred kasarne bilo se sakupilo 300—350 ljudi razne dobi. Među njima je bilo i članova Partije iz čitavog grada: s Lučca, Gripa, Manuša, Dobroga, Velog Varoša i Spinuta. Po direktivi Mjesnog komiteta Partije tu su se našli svi sekretari partijskih ćelija, s dijelom omladine i kandidata Partije. Tu su bili i članovi Pokrajinskog komiteta SKOJ-a, među kojima Neda Marović i Mirko Kaliterna, te članovi Mjesnoga i Pokrajinskog komiteta KPH. Među nama bilo je dosta radnika svih struka, te splitskih težaka, koji su se osjećali komunistima iako nisu u to vrijeme bili članovi Partije.

Između nas i stražara došlo je do prepirke. U toj gužvi netko je povikao: »Naprijed drugovi, ulazite u kasarnu!« Istog trenutka uzbuđena masa se pokrenula i potisnula stražu na kapiji i ušla u dvorište kasarne.

¹ Osim oružja što su ga vojnici donijeli svojim kućama poslije rasformiranja nekoliko jedinica u Splitu i u blizjoj okolini, postojale su još znatne količine oružja i vojne opreme u kasarnama i na drugim mjestima koje je prethodno koristila vojska stare Jugoslavije.

Ovdje navodim samo neka od tih mjesta: kasarna na Gripama, Komanda grada, Vojna pekara (kod Srebrnih vrata), Mornarička komanda, Signalna stanica i Obalna bačenja Sustjepan, Gimnazija (danas u Ulici N. Tesle), Tehnička škola — Sjemenište, Radnička komora, Spinut — strelište, Zrnovnica, Stobreč, Kaštela, Solin, Jadranska brodogradilišta.

Aktivisti su neke stražare na kapiji odmah razoružali i zatvorili u stražarnicu, dok su drugi pobjegli u krug kasarne.

U toj akciji svojom odlučnošću se isticao Bordano Borovčić-Kurir.

Među učesnicima bilo je dosta onih kojisu poznavali kasarnu na Gripama jer su samo nekoliko dana ranije iz tih istih skladišta i sami primili oružje i municiju.

U toj akciji uzimanja oružja i municije, koliko se sjećam, učestvovali su: Bordano Borovčić-Kurir, brat mu Toni, Vinko Paić, Ante Kuzmanić-Kurta, Bogumil Paić, Ante Jonić, Boško Perlain, Boško Ajduković, Ivan-Dani Kesić, Davor Urlič, Duje Mitrović, Ante Duplančić-Bećo, Ante Alujević-Kopač, Berko Kukoč, Dionizio Sirotković, Edo Santini, sekretar MK KPH Split, Frane Paić, Marin Sirotković, Marin Miletić, Mile Bagat, Nenad Vukadin, Ivan-Iso Jukić, Ivan Dvornik, Jozo-Iko Ružić, Jure Pogorelić, Perica Šegvić, Roko Peračić, Tonči Radica, Vinko Kaliterna, Veljko Subota i još veliki broj aktivista.

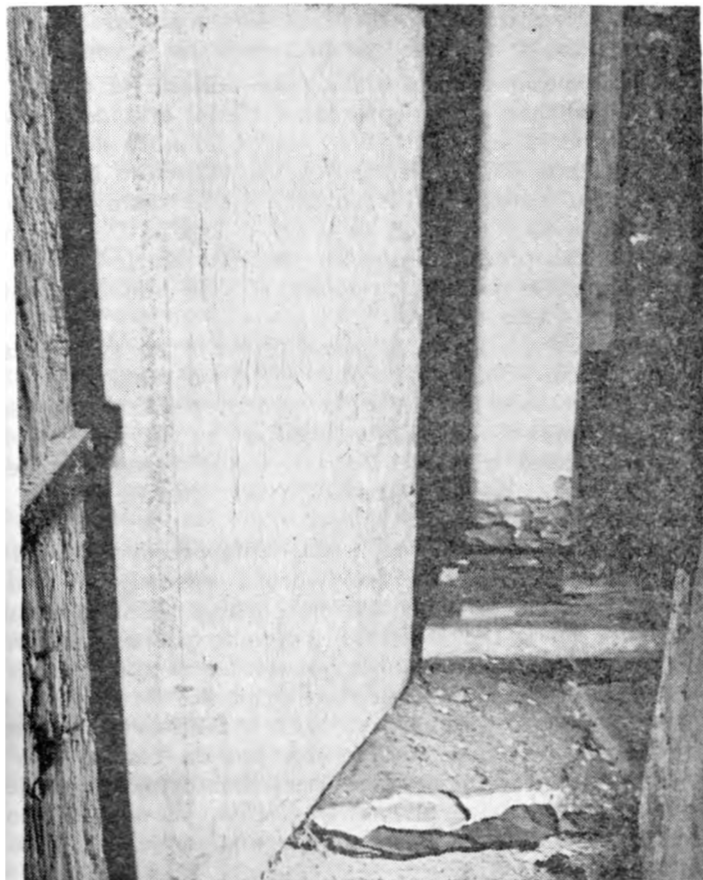
Oružje i municiju zatečene u skladištima bacali smo s južne strane bedema omladincima koji su ih dočekali s raširenim šatorskim krilima i vojničkim dekama. Jedino smo puškomitraljeze bacali s istočne strane bedema, gdje je narednik Punčuhar čuvao ogromne stogove prokisle i napola uništene slame. Aktivisti su slamu razbacali u debelom sloju ispod bedema i na nju kasnije bacali oružje. Neki su omladinci u žurbi spuštali oružje po kamenoj kosini bedema pa je dolazilo do nepotrebnih oštećenja: pucali su kundaci i nišanske sprave, pa ih se kasnije moralo popravljati. Opravke su vršili braća Ante i Jozo Duplančić-Bećo.

U toku izvlačenja oružja došlo je nekoliko puta do lažne uzbune. Netko je u dva-tri navrata proturio parolu o nailasku Talijana, čiji se dolazak u Splitu svaki čas očekivao. U takvim situacijama napuštali smo kasarnu, ali čim bi se primijetilo da se radi o lažnoj uzbuni opet smo se vraćali u nju i nastavljali ranije započet posao oko oružja. U tim lažnim uzbunama najgore su prolazili omladinci koji su se nalazili u četnim skladištima oružja što su se nalazila na I, II i III katu kasarne. Oni su se spuštali niz sjevernu stranu bedema koji je visok 15 metara.

Oružje i municija izvučeni iz kasarne na Gripama privremeno su razmješteni na nekoliko mjesta. Jedan dio oružja omladinci su odnosili u polje istočno od kasarne, u pravcu današnje sportske dvorane na Gripama. Na tom području postojalo je nekoliko starih tupinoloma. Oružje je skrivano po vinogradima, grmlju i vododerinama.

Istu večer sastala se partijska organizacija reiona Gripa u vezi bunkeriranja razbacanog oružja na širem području Gripa. Pred kućom Mate Dumanića-Ševelja bunkerirano je i uskladišteno 25 pušaka, teški mitraljez, pet sanduka pušane municije (6.000 metaka) i radio-stanica. Znatne količine oružja, naročito puškomitraljeza (koje su na Punčuharovu slamu bacali Bordano Kurir i brat mu Tonči, Mirko Bumanić i braća Paić) odnio je svojim »karom« Vinko Paić, i s Antom Duplančićem-Bećom privremeno smjestio u jedan plitki kanal na granici između zemlje Mate Bumanića i Zelića.

Nakon što je oružje privremeno smješteno, odlučeno je da ga se bunkerira u Splitskom polju, u predjelu zvanom Kila. Vinko Paić je uzeo od oca koslatu od mašta, u koju je smješteno 50 pušaka, 8.000

Bunker za ilegalnu štampu i oružje ispod stepenica u kući Srečka Reič-Petice u ulici Nikole Tesle 7. Veća vidljiva bijela površina su armirana betonska vrata bunkera, a manja predstavlja manji vidljivi dio unutrašnjosti bunkera. Sve je potpuno originalno

puščanih metaka, 50 ručnih bombi, jedan teški mitraljez i nešto sanitetskog materijala. Sljedeće noći drugovi su prevezli preostali dio oružja i opreme. Putem su sreli nekog Kaštelanca koji je bio četnički orijentiran pa su od bojazni da ne budu otkriveni taj tovar oružja (18 puško-mitraljeza) smjestili ispod suhog lozja u polje splitskog težaka Roje, u blizini Kile. Sutradan se pokazalo da bojazan nije bila bez osnova. Talijani su došli točno na mjesto gdje je oružje bilo privremeno sklo-

njeno i odnijeli ga. Tom prilikom Talijani su zatvorili težaka Roju na čijoj zemlji je bilo oružje. Mučili su ga i tukli da prizna čije je oružje. I tko ga je na to mjesto smjestio. Uza sve mučenja, ovaj čestiti splitski težak ni jednom jedinom riječju ništa nije odao, iako je sve učesnike akcije dobro znao i po ocu i po djedu. Tako je propalo dragocjenih 18 puškomitraljeza. Bio je to veliki gubitak za naše skromno naoružanje.

Mile Bagat s većom grupom omladinaca odnosio je oružje u pravcu Splitskog polja i odlagao ga u neposrednoj blizini crkvice Sv. Mande na Lučcu, u blizini kuće braće Paića. Kod oružja su noću stražarili i odnosili ga dalje zaprežnim kolima Perice Segvića na zemlju Mate Dumanića-Sevelja, gdje su ga privremeno uskladištili. Nešto kasnije, kada je Mate okopavao svoj vinograd, naišao je na oružje i izgrdio Pericu i ostale što nisu bolje bunkerirali oružje. Istu večer Đordano Kurir i Bogo Dumanić prebacili su ovo oružje na sigurno mjesto. Tu je bilo 30 pušaka, 7.200 pušanih metaka i 1 radio-stanica.

Jednu veću količinu oružja s Gripa pretkčili su svojim zaprežnim kolima Ante Duplančić-Bećo i Vinko Paić. Dvoja puna kola s oružjem prebacili su u kuću braće Paić, a troja kola u splitsko polje, na zemlju zvanu Pujanke, vlasništva Duje Roje. Kod Roje su privremeno bili uskladištili 80 pušaka, nešto municije i druge ratne vojne opreme. Nakon 2 dana oružje su počeli noću da prebacuju na sigurnije mjesto, na zemlju braće Paić.

U polje obalnog radnika Jozе Ružića, u neposrednoj blizini kasarne na Gripama, gdje je danas sportska dvorana, spremjeno je u bunker tom prilikom 20 pušaka, 9.000 metaka za puške i nešto sanitetskog materijala. Sjećam se da je Iko (J. Ružić) bio puno ponosan na ovo oružje. Kod njega sam češće navraćao, donoseći eksploziv za akcije naših obalnih radnika, koje su kasnije uslijedile na talijanske brodove i skladište goriva. Mi smo se dobro poznavali iz rada u URS-ovim sindikatima te smo gajili potpuno uzajamno povjerenje, tako da bismo, iako je konspiracija bila velika, ipak neke stvarčice jedan drugome povjerali. Svi mi imamo mnogo toga zajedničkoga, ljudskoga, pa ne možemo da sve uvijek u sebi sakrijemo, nego se jedni drugima povjerimo, iako je to u ovakvim prilikama i vrlo opasno.

U isto vrijeme omladinci su smjestili jednu količinu oružja na Plo-kite kod Kaje Sirišćevića, vrlo vrijednog revolucionera ovog grada. On je svu svoju obitelj uključio u revoluciju i pokret, dao joj sinove i kćeri, tako da je kompletna učestvovala u NOB-u. Tom prilikom omladinci su kod druga Kaje smjestili 15 pušaka, 2 puškomitraljeza i 4.000 pušanih metaka.

Tog jutra u blizini kasarne prolazili su radnici Elektropoduzeća da izvrše opravke na obližnjim vodovima. Kada su vidjeli da se raznosi oružje iz kasarne, i sami su se priključili i svoja jednoosovinska kola napunili oružjem, pokrili ga alatom i dijelovima odječe i krenuli dalje po svom zadatku. Tu grupu je predvodio stari predratni komunist Marin Miletić.

Na Vrh Lučca, u stolarskoj radionici Berislava Kukoča, nekadašnjeg sekretara PK KPH za Dalmaciju, smjestili su omladinci s Gripa

veću količinu pušaka i mnogo municije u rasutom stanju. Tu grupu omladinaca predvodio je Jure Pogorelič i Roko Peračić. U bunkeru radionice smjestili su 20 pušaka i oko 1.000 pušanih metaka.

Veće količine oružja i vojne opreme koje su pojedini aktivisti i masa građana odnijeli svojim kućama nisu odmah evidentirane. Ali kasnije, kada je okupator počeo provoditi teror u vezi s oružjem to oružje i municija opet su došli k nama u ruke, jer ih je trebalo pohraniti na sigurno mjesto.

U izvlačenju oružja i vojne opreme iz bivše Komande grada (zgrade današnje Vojne štamparije kod Kazališta) učestvovali su članovi KPJ i članovi SKOJ-a, koje su na ovaj zadatak uputili Veljko Maskareli zvani »Bavul«, tada član Mjesnog komiteta SKOJ-a u Splitu, i Neda Marović, sekretar PK SKOJ-a, koja se i sama uključila u akciju. Među skojevcima bilo je i dosta bravara, koji su lako otvorili željezna vrata prostorije gdje se čuvalo oružje. Ta grupa omladinaca, u kojoj su bili Tonči Radica, Davor Urlič i još neki skojevci, koristila je kape »zaštitara«, da bi što lakše došla do skladišta oružja. Oružje i municiju koje su našli u Komandi grada ukricali su u kola Jerka Ivančića, pokrili s nešto hrane i jednom »inceradom« i odvezli u kuću Jerka Ivančića. Nešto kasnije, kada su Talijani zatvorili Jerka Ivančića, odlučeno je da se oružje i oprema prebaci iz kuće Ivančića i preda meni. Edo Santini zadužio je Boška Perlaina-Vogu da ukrca oružje u Ivančićeva kola i preda ga meni kod Maksimira. U ukravanju oružja i municije pomagali su mu Jozo Lukas, Boško Ajduković i još neki omladinci. Kola s oružjem i municijom u dogovoreno vrijeme stigla su u Maksimir. Tu sam preuzeo teret i odvuкао ga do svog polja u Neslanovac te privremeno sakrio među gomilama kamenja, u rupama, gdje su moji stari skrivali motike, »mašklince«, poluge i sav teški alat, koji je bilo teško svaki dan vući kući.

Koliko se sada prisjećam, Boško Perlan mi je predao 25 pušaka, dva teška mitraljeza, tri »kašete« pušanih metaka (3.600 metaka), oko 10 kg dinamita i nešto zavoja za rane. Sve sam to spremio ispod jedne smokve »mlekinje«. U gomili je bila jedna velika i prostrana rupa za alat koja se lako spolja maskirala. Nije bila mnogo široka, ali je bila zato znatno duboka pa se u njoj moglo smjestiti dosta raznog oružja i municije. Spolja se zatvarala jednim ovećim kamenom. U ranije vrijeme ponekad sam se i sam zavlacio, kada bi me kiša uhvatila u polju, u tu rupu. Ona nikad nije prokišla, a pošto je bila u gomili, bila je i zračna, tako da su se pohranjeni predmeti jako dobro očuvali.

Srećko Reić-Petica uzeo je iz Komande 30 pištolja. On je u to vrijeme bio u rezervi u protivavionskom divizionu PAO, čiji se štab nalazio u Komandi grada, pa je i znao gdje je što pohranjeno od oružja i municije. On je pomogao i drugim aktivistima koji su nosili iz Komande grada raznu opremu i oružje. Spomenuti pištolji predani su članovima Pokrajinskog komiteta. Naime, Srećko mi je jednom u razgovoru kazao da su pištolji bili namijenjeni Pokrajinskom komitetu KPH za Dalmaciju.

Grupa skojevaca koje je uputila Neda Marović našla je svega 5 pušaka i predala ih Elku Mrduljašu. Ukupno su članovi SKOJ-a saku-

pili u zgradi Komande 6 pištolja, 10 pušaka i 4.000 pušanih metaka i sve je to Elko privremeno uskladišio u neposrednoj blizini Komande grada, u skladištu Pogrebnog poduzeća, čiji su braća Mrduljaš bili suvlasnici. To oružje i ono što su Mrduljaševi bunkerirali sa signalne stanice Sustjepan izvukao je kasnije Karlo Ivančić i kolima prebacio u Kopilicu i predao meni. Ja sam i to oružje privremeno smjestio u kamene gomile u svom polju u Neslanovcu.

Jedan dio oružja i municije iz Komande grada smjestili su omladinci i radnici u kovačko-mehaničku radionicu Josipa Jelaska u neposrednoj blizini Komande. Oni su u radionici bunkerirali 7 pušaka, 2 puškomitraljeza, 50 ručnih bombi i veće količine municije u rasutom stanju te 2 sanduka mesnih konzervi. U toj akciji učestvovali su Veljko Jelaska, Milan Popović, Stipe Lasić i Cigo Bošković. Vlasnik radionice je vidio gdje su pohranili oružje, ali ih nije prijavio već se obratio Veljki Jelaski, svom mladom radniku, riječima: »Mali, odnesi čim prije ono što si tamo sakrio!« Po nagovoru Frane Paića to oružje je Veljko Jelaska prebacio u svoju kuću, u bunker koji je sa svojim ocem iskopao u konobi ispod bačava.

Dok su kopali bunker, stigao je do njih s punim kolima oružja Ivan Kesić-Dani, kojeg su omladinci oteli Mačekovoj zaštiti u Smodlakinjnoj ulici. Kesić je u kolima u dvorište Jelaska dovukao 5 pušaka, 2 puškomitraljeza i 2.000 pušanih metaka. Kesić se odmah uključio u kopanje bunkera s Veljkom i njegovim ocem pa su u nj smjestili jedno i drugo oružje. Kada su polagali u bunker puškomitraljeze koje je Kesić donio primijetili su da su mitraljezi bez šaržera. Šaržere je Kesić bacio iz kola jer su mu smetali pri slaganju oružja, a nije znao njihovu namjenu. Kada su mu objasnili što je napravio Kesić se odmah vratio u Smodlakinu ulicu po šaržere i vratio se s punom vrećom šaržera. Kola kojima je Kesić dovukao oružje bila su posuđena od tadašnjeg člana Partije Bepa Kuzmića. Nešto prije nego je formiran I splitski odred po ovo oružje je došao Frane Paić i Ante Zelić, ukrcali ga u Paićeva kola i odnijeli. Pretpostavlja se da se tim oružjem dijelom naoružao I splitski odred.

Jedna grupa omladinaca, među kojima se nalazio Marin Ivančić-Tičica, iz vojne je pekara izvukla 15 pušaka. Pekara je bila prislonjena na bedem Dioklecijanove palače, od Srebrnih vrata pa do dna obale, do četverougone kule.

Iz Mornaričke komande (nasuprot jugoistočne Dioklecijanove kule) građani su izvlačili uglavnom hranu i mornaričku opremu. Ta je komanda bila tu locirana sa zadatkom da snabdijeva sve ratne brodove na prolazu kroz Split i mornaričke jedinice na kopnu, pa se tamo i nije moglo bogzna što naći.

U izvlačenju oružja sa Signalne stanice i obalne baterije Sustjepan učestvovao je veći broj aktivista.

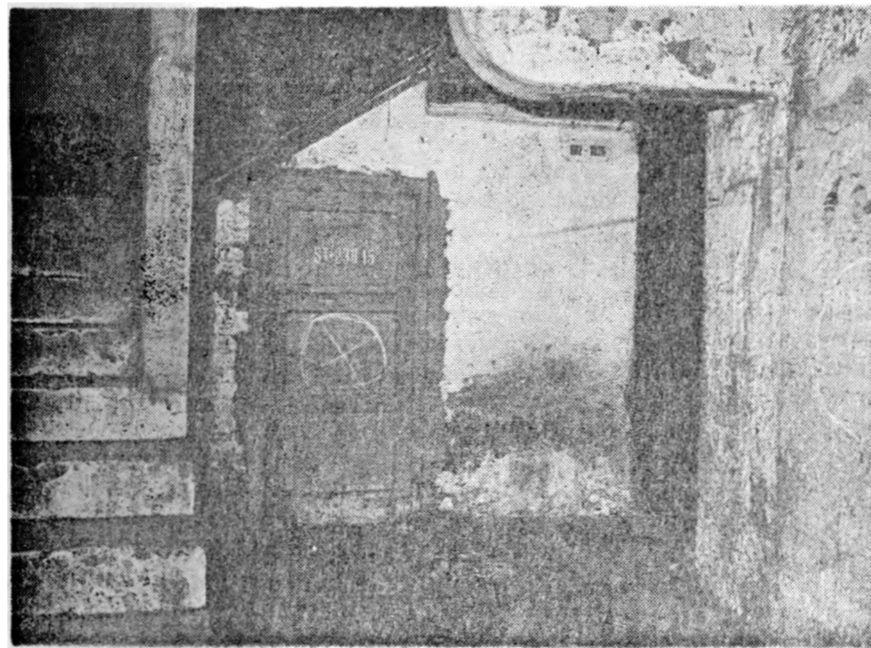
Najprije je Elko Mrduljaš izvukao 10 pušaka, teški mitraljez i 3.600 metaka za puške. Ovo je odmah smjestio u svom polju u neposrednoj blizini Signalne stanice. Glavninu oružja i opreme izvukao je Đermano

Senjanović s jednom većom grupom skojevaca i privremeno smjestio u dvije stare prazne grobnice, koju je ponudio sam čuvar groblja, naš aktivista Kaja Duplančić.

Omladinci su na topovima uništili zatvarače i nišanske sprave pa su ih zatim skupa s njihovom municijom bacili u more. U toj akciji učestvovao je Josip Škaričić-Pino.

Talijani su bili obaviješteni da su u nekim grobnicama na Sustjepanu aktivisti skrili oružje. Cim su to saznali, došli su na groblje i prisilili grobara Kaju Duplančića da im otvori sve grobnice koje su im bile sumnjive. Pošto u grobnicama nisu našli oružje, to su temeljito pretresli stan grobara koji je stanovao s porodicom na groblju. Ljuti što nisu našli oružje iskalili su svoj bijes na namještaju u stanu koji su potpuno demolirali i uništili, te pobacali preko kamenih hridi u more. Tako se grobareva porodica odjednom našla u golom stanu pa je bila prisiljena iznajmiti namješten stan u Marasovićevoj ulici.

Sutradan su formirane dvije grupe aktivista za odnošenje oružja iz grobnice. Jedna grupa je dio oružja prebacila na zemlju Elka Mrduljaša. U kopanju bunkera, prebacivanju i smještaju oružja učestvovali su Dermano Senjanović, Davor Urlič, Eduard Ferdeber, Ranko Orlič, Sime

Priručno skladište za oružje u kući Jerka Ivančica u Plinarskoj ulici. Vrata što se vide služila su za ulazak u štalu u kojoj je Jerko držao svog konja. V štali se nalazilo priručno skladište oružja u 1941. godini. Stepenice koje se vide vodile su u stan

Krstulović, Vlado Marković-Indo, Veljko Subota, Edo Santini, Tonči Radica, Adolf Doležal i Ljubo Jukić. Tu je uskladišteno 30 pušaka, puškomitraljez i oko 4.000 pušanih metaka.

Druga je grupa preostali dio oružja, 20. IV, iz grobnice na Sustjepanu odvezla čamcem morskim putem. Po izjavi Ljube Jukića, on je svojim čamcem-gucom došao dogovorenog dana ispod hridine na Sustjepanu i uz pomoć drugova prebacio iz spomenute grobnice oružje u svoj čamac. Kada je napunio čamac oružjem uputio se od Sustjepana na vesla k Bačvicama. Kad je stigao ispod Katalinića briga, Mirko Lalić, koji ga je po dogovoru tamo dočekao, upozorio ga je na opasnost i s tim mu dao do znanja da ne prilazi označenom mjestu na obali. Ranije je bilo zamišljeno da se oružje koje je Jukić prevezio uskladišti u bunkeru obalaca na Katalinićevom brigu, koji su ga koristili za skrivanje neocarinjene robe (duhana, cigaret-papira, kave, svile i raznih začina). Pošto nije mogao pristati na Bačvicama, Jukić je dovelo do Trstenika i sve oružje spremio u potoku Vučice, u jedan prirodni kanal, koji je tokom godina voda iskpala. Toga dana dalje nije mogao, jer je uskoro nailazila policijska ura, pa je svako kretanje za neovlaštena lica bilo pogibeljno. Nekoliko dana kasnije to je oružje istim čamcem prebačeno u Bagatov potok u Znanju, gdje su ga kasnije Vlado Bagat i Ranko Orlić propisno uskladištili. U toj grupi su učestvovali Đermano Senjanović, Adolf Doležal, Tonči Radica, Ljubo Jukić i još neki omladinci. U čamcu je bilo 15 pušaka, 3 puškomitraljeza i 27.000 pušanih metaka.²

Dio oružja sa signalne stanice Sustjepan prebacio je kasnije svojim čamcem Branko Labus do Trstenika, a potom su prihvatili i prebacili u veliku poljsku kućicu na Visokoj braća Paić. U akciji su učestvovali braća Vinko i Frane Paić te Mate Sarić, električar, Marin Krstulović-Marinčić, Ante Duplančić-Bećo i Perica Segvić. Akcijom je rukovodio Đordano Borovčić-Kurir. Oni su 3 noći prebacivali oružje i municiju od uvala Radoševac do Visoke u kućicu Paićevih. U akciji je preneseno 120 pušaka, 12.000 pušanih metaka i 4 puškomitraljeza. Oružje je bilo smješteno po okolnom polju jer se nije moglo smjestiti sve u poljskoj kućici Paićevih, tako da su težaci pri obradi svojih vinograda često nailazili na oružje, ali nikada vlastima nisu to prijavili.

Sve oružje su nakon 2 mjeseca A. Duplančić-Bećo i Frane Paić prebacili u nekoliko navrata kolima u Sirobuju, do kuće u kojoj su stanovali braća Ante i Pave Amižić. Oružje je odmah išlo dalje do bunkera Pave Vlaića i za Zrnovnicu. Tako je jednom iz Zrnovmce i Stobreča došlo nekoliko drugova za prebacivanje oružja od Pave Amižića do bunkera Vlaićevih i do Zrnovnice. Tu su učestvovali tadašnji istaknuti rukovodioci NOP-a: Petar Peričić-Pavlina, Jozo Stipica i Nikola Stipica, a iz Stobreča Vinko Knezović.

² Po izjavi Branka Labusa, on je istim čamcem prebacio dio oružja sa Sustjepana u Trstenik. Pored Labusa u ovoj akciji su učestvovali još slijedeći drugovi: Ante Lalić, Jozo Kurir, Vlado Jelavić i Oskar Kolombatović. Oni su na istovjetan način prebacili oružje čamcem od Sustjepana do Trstenika. Stišavši u Trstenik, Labus je pokušao na vrata svog školskog druga Bogdana Vučić-Dakovića i zamolio ga da u svom vrtu uskladišti oružje i municiju. Domaćin je prihvatio i smjestio oružje u svom vrtu. Sutradan je o svemu Labus obavijestio drugu Nenada Vukadina i Isu Jukića koji su preuzeli dalju brigu o oružju i municiji.

Ovaj bunker je služio braći Špiru i Pavi Vlaiću za šverc s cigaret-papirićima i duhanom. Praksa je bila da bi Bećo kola s oružjem i municijom dovukao u dvorište Ante Amičića, koji je za dalju sudbinu oružja brinuo skupa sa svojim bratom. Drugom prilikom kada bi Bećo doveo druga kola municije i oružja, puna je ostavljao u dvorište, a prazna vraćao kući. Kada je jednom zgodom dovlačio oružje koje konj nije mogao da povuče, u blizini kuće Amičića naišli su karabinjeri koji su pomogli gurati kola; s druge strane kola je gurao komunist i ilegalac Tadija Mihanović, partijski rukovodilac u Zmornici.

U Spinutu, u zgradi Gimnazije i Tehničke škole u kojima su bile dislocirane neke manje jedinice, rodovi i službe, izvučene su i pohranjene znatne količine oružja, municije i vojne opreme. U ovoj akciji učestvovalo je nekoliko grupa aktivista. Iz zgrade Gimnazije Srećko Reić-Petica je s braćom Ivom i Jordanom i grupom omladinaca izvukao 30 pušaka, puškomitraljez, 30 ručnih bombi i 2.000 pušanih metaka. Kasnije su sve to prebacili iz Reića bunkera (ispod stepeništa u njegovoj kući) u njegovo polje u Bilicama.

Jedan dio oružja iz Gimnazije odnosio je Ivo Vrdoljak-Mandeta u kuću Srećka Reića-Petice i pomagao njemu i njegovoj braći oko uskladištenja. Dio oružja i municije prebacio je u bravarsku radionicu braće Bulića u Kavanjinovoj ulici. Kasnije je oružje odatle preuzeo Mate Bilobrk.

Dio oružja i municije bio je privremeno smješten ispod kuće Ante Jurjevića-Baje, blizu Arheološkog muzeja. Oružje su donosili Ivo Purišić, Žarko Alujević-Feda, Tiho Brajković i Duje Perišin.

Ivo Purišić je izvukao četiri, a Alujević šest pušaka. Brajković je iz Sjemeništa, u Frankopanskoj ulici, izvukao dvije puške, dok je Duje Perišin izvukao 2.000 pušanih metaka, a Ivo Perišin 10 pušaka. Kasnije je to oružje i municiju prebacio svojim kolima Ante Kuzmanić-Kurta i priključio ga oružju koje se nalazilo kod Mate Dumanića-Sevelja. Oružje i municiju ukrcali su u kola braće Ante i Dinka Jurjevića.

Ante Sirišević-Godalo i Toma Blašković-Rike izvukli su iz Gimnazije 10 pušaka, 2 puškomitraljeza i veću količinu šaržera za mitraljeze i mnogo puščane municije u rasutom stanju. Sve su to složili u baraku Kragića-Sintera kod Turske kule. Puške su bunkerirali oko barake. Sirišević i Blašković su stanovali u kući Kragića pa su znali svaki skriveni kutak gdje su oružje mogli spremati. Nakon nekoliko dana u baraci su se smjestili talijanski vojnici, koji su došli u Split na kraći odmor prije odlaska za Crnu Goru. Pošto su Talijani otišli došao je Vinko Paić i pokupio iz barake oružje i municiju i odnio u jedan od svojih bunkera. Kasnije, kada se baraka zapalila, dugo su se čule eksplozije municije koja je bila ostala ispod podova barake.

Jozo Treselj, podvornik u Gimnaziji, obavijestio je Mirka Dajaka, člana Partije i rukovodioca Sindikata građevinara za Dobri, Manuš i jedan dio Spinuta, da je privremeno bunkerirao u kotlovnici centralnog grijanja u Gimnaziji dosta oružja i municije. O toj obavijesti Dajak se posavjetovao s Antom Dumanićem, jednim od najstarijih članova Partije

u Splitu. Dumanić mu je savjetovao da oružje izvuče čim prije i da ga bunkerira u Splitsko polje. Dajak je zatim organizirao grupu drugova za prebacivanje oružja. Grupu su, pored Dajaka, sačinjavali: Nikola Treselj, Ivan Renić, Stipe Klarić i Ivan Mladina. Jedne noći grupa je prebacila preko zida Gimnazije oružje u dvorište bivše Poljoprivredne škole. Drugu noć su u nekoliko tura prebacili oružje i municiju u polje Kaje Sirišćevića, u čemu im je pomogao i Sirišćevićev sin. Drugi dio oružja su bunkerirali u blizini Dajakove kuće, Plokite bb (danas Sutješka 122). U toj kući je kasnije radila partijska ilegalna štamparija pa je Dajak u bunkeru za štampariju smjestio najveći dio oružja kojim je raspolagao. U bunker je uskladišio 11 pušaka, 7 ručnih bombi i 17.000 pušanih metaka, a kasnije mu je* još jednom prilikom Treselj donio 3 puške umotane u snopiću letvica. Sanduke za smještaj oružja pravio je stolar Ante Bulić, koji je stanovao u blizini Dajaka. Dajak je imao i u svojoj spavaćoj sobi priručno skladište oružja, vješto napravljeno u šupljini zida.

Franka Dajak, žena Mirka je jednom po danu prebacila, noseći na glavi, teški mitraljez iz stolarske radionice Ante Vrvila, u gradu, do svoje kuće na Plokutama. Mitraljez je uvila u jednu deku i nosila na glavi preko 3 km.

Sve oružje kasnije je predano braći Paić koji su ga odnijeli u svoje polje u Dragovodama i priključili ga ostalom oružju.

Nešto oružja nalazilo se i u dvorištu Sjemeništa preko puta Gimnazije. Od tamo su Marin Sirotković i brat mu Dionizije odnijeli jedan puškomitraljez i 1.200 metaka, 2 ručne bombe i 1 pištolj i to priključili ostalom oružju u svom polju u Smokoviku. U bunkeru su bile iz ranijih akcija pohranjene 4 puške.

U izvlačenju oružja iz zgrade Gimnazije stjecajem najrazličitijih okolnosti bila je uključena i jedna grupa građevinara. Tu smo se u blizini našli bez prethodnog dogovora Tonči Radica, Branko Koceić i ja, a pomogli su nam u nošenju oružja još neki građevinski radnici, čijih se imena sada ne sjećam. Mislim da se jedan od njih zvao Srećko Petrić, po zanimanju zidar. U ovoj akciji priključio nam se još jedan zidar iz Splita, čijeg se imena sada ne sjećam. Znam da nije bio organiziran u URS-ovim sindikatima i nije se uvijek odazivao zahtjevima štrajkaša. Bio je dosta svojevoljan i manje-više je sve radio na svoju ruku. U akciji je, međutim, bio više nego dobar. Uprtio je na leđa jedan teški mitraljez, a potom izbacio i drugo oružje i prosto je letio i prednjačio pred svima. To je radio sa žarom i s mnogo ljubavi, pa mi se zbog toga ovaj divni lik našeg građevinara i usjekao u sjećanje.

Taj teški mitraljez nakon nekoliko dana smo bunkerirali na Turskoj kuli u jednu benzinsku bačvu koju smo ukopali u gomilu kamenja. U toj akciji pomogli su mi Ante Sirišćević-Godalo i Toma Blašković-Rike.

Ova naša grupa iznijela je teški mitraljez, 9 pušaka, 20 ručnih bombi, 5 kg eksploziva i 3.000 pušanih metaka. Oružje smo prvi dan sklonili u jedno polje na Tablama blizu Čelkove kave.

Istodobno je partijska organizacija Veli Varoš, na čelu s Rajonskim komitetom, vrlo brižljivo organizirala prebacivanje oružja po danu iz

Varoša do Turske kule. Ovdje se radilo o oružju koje se nalazilo po kućama naših aktivista. Akcija je organizirana tako da su na čitavom putu, od Varoša pa do Turske kule, bili raspoređeni članovi Partije koji su na važnim mjestima pokazivali pravac kretanja nosiocima oružja. Sjećam se da je moj susjed Anđro Račić, koji je 1941. poginuo u Prvom splitskom odredu, imao kod kuće 4 puške. Kod mene se u kući tada nalazilo 20 bombi i nešto municije. Sjećam se da je u ovoj akciji učestvovao drug Edo Santini koji je njome i rukovodio. Bilo je dogovoreno da oružje prebacimo do Turske kule i da ga tu privremeno razmjestimo, a kasnije uskladištimo u bunkeru Branka Koceića, čija se je kuća nalazila na sjevernoj strani, ispod same Kule. Oružje na Turskoj kuli primali smo ja, Branko Koceić i Tonči Radica. Puške od Andrije Račića prebacili su Petar Ozretić i Ante Zelić. Iz mog bunkera ja sam 20 ručnih bombi i 1 torbu municije u rasutom stanju na biciklu prebacio do Turske kule. U ovoj akciji na Turskoj kuli prebačeno je 10 pušaka, 20 ručnih bombi i oko 2.000 metaka u rasutom stanju. Učesnici akcije bili su Andrija Račić, Petar Ozretić, Tonči Vrdoljak, Davor Urlić, Tonči Radica, Branko Koceić, Ante Zelić i još nekoliko drugih omladinaca čijih se imena danas ne sjećam.

Podzemni bunker za oružje na zemlji Pave Vlaića, koji se nalazi na južnim padinama sela Kamena. Bunker je služio i za skrivanje ilegalaca. Bunker se i sada nalazi u svom prvobitnom stanju, jedino se urušio jedan dio krova

Noću, nakon dva dana iskopali smo u vrtu, pred kućom Branka Koceića, jednu veću rupu, zatim smo napravili odgovarajući drveni sanduk koji smo dobro izolirali ter-papirom i u njega uskladištili sve spomenuto oružje i municiju. Pri tome nam je pomagao i otac Branka Koceića. Kad smo završili posao, Tonči Radica je prema ranijem dogovoru trebao prespavati kod mene zato što je stanovao u jednoj kući gdje je bilo više stanara i gdje je postojao pazikuća koji je u određeno vrijeme zatvarao i otvarao vrata, tako da u nju nije mogao nitko ući osim u određeno vrijeme. Na stotinu metara ispred moje kuće u Penića ulici zaustavila nas je patrola karabinijera. Presreli su nas, tražili legitimacije, koje nismo imali, raspitivali se gdje smo bili, što smo radili u zabranjeno vrijeme kretanja i već su imali nakanu da nas odvedu u stanicu i pritvore. Mi smo tvrdili da smo tu noć bili loviti ribu. Na kraju su nam povjerovali i pustili nas kući. Valjda je na njihovu odluku utjecalo i to što su vidjeli na nama da smo jako iscrpljeni i umorni. Usput smo bili i poprilično gladni, tako da smo vjerojatno pružali jednu žalosnu sliku, pa su nas, uza sve prijetnje, ipak pustili da odemo.

U izvlačenju oružja iz bivše Radničke komore u Smodlakinoj ulici, u kojoj su ga frankovci uskladištili, učestvovao je jedan širok krug aktivista iz raznih organizacija. U njoj se svojom borbenošću i odlučnošću isticao Ante Jonić. On se postavio na čelo grupe koja je izvršila pritisak na »zaštitare« i potisnula ih dalje od oružja. Izvučeno oružje privremeno je smješteno u istoj ulici, u praonici »Vodoinstalater« Veljka Rogošića. Tu je tada smješteno 20 pušaka, 15 pištolja, 6 puškomitraljeza i 4.000 puščanih metaka. U ovoj praonici najviše je oružja smjestio sam drug Veljko Rogošić, vlasnik praonice. Sutradan je oružje Ivan Kesić-Dani prebacio u kuću Veljka Jelaske-Trbuja na Gripama, kod vodovoda.

Iso Jukić, Veljko Subota i Petar Dvornik djelovali su u ovoj akciji kao posebna grupa. Kada su se približili zgradi bivše Radničke komore u Smodlakinoj ulici, na straži su zatekli jednog pripadnika Mačekove zaštite koji je, čim ih je opazio, bacio pušku i pobjegao. Vlasnik kuće koji je bio proustaški nastrojen pokušao ih je odvratiti i spriječiti u odnošenju oružja, ali nije uspio. Oni su iz Stanice uzeli 10 pušaka i 1.900 puščanih metaka. S puškama i municijom prebacili su se preko zida Stanice i našli se u dvorištu Petra Dvornika kod kojeg su ostavili 2 puške bez municije, a ostalo su bunkerirali na Katalinićevu brigu. Bunker se nalazio točno ispod aleje s lijeve strane, kada se s mosta stepenicama spušta na kupalište željezničara na Bačvicama.

Jedan dio oružja i vojne opreme iz Radničke komore ponijeli su mnogi aktivisti svojim kućama. Ovo smo ustanovili kasnije, kada su se uslijed talijanskog terora kuće počele lišavati oružja. Tako je Marin Ferić donio kući jednu pušku i priključio je protivavionskom mitraljezu koji je donio Ivan Culić. Još su neki aktivisti donijeli ponešto oružja i smjestili ga oko kuće i u praonicu Marina Ferića. Navečer 14. travnja braća Paić sakupili su sve oružje u jedan »kar« i odnijeli ga dalje. Većina nas, koji smo učestvovali u ovoj akciji donijeli smo kući ponešto od oružja i vojne opreme. Iz svih akcija u kojima sam lično učestvovao kući sam

donio bar poneku ručnu bombu. Tako isto radili su i mnogi drugi aktivisti. Najčešće smo oružje zajednički odlagali na istu hrpu, ali bi opet svaki ponešto od oružja i uzeo. Ja sam lično najviše volio ručne bombe i gdje mi se god pružila prilika nosio sam ih kući i pohranjivao u svoj privremeni bunker u zidu kuće.

U Spinut na vojno streljište »šišete«, svake godine preko ljeta, dolazila bi vojska iz kasarne Gripe i iz drugih vojnih objekata na »bivakovanje« i gađanje iz pušaka i mitraljeza. Na njemu su se izvodila sva školska i druge vrste gađanja.³ Tu je bilo podignuto nekoliko manjih priručnih skladišta za oružje, municiju, ishranu, odjeću, vojnu opremu i sav pribor, makete i drugo što je služilo u svrhu školskog gađanja.

Jedna grupa članova naše partijske organizacije iz Velog Varoša, s grupom simpatizera i aktivista iz Spinuta, izvukla je oružje i privremeno ga smjestila u neposrednoj blizini streljišta na zemlji Pave Reića, člana naše partijske ćelije. Oružje je prethodno umotano u vojničke deke i zakopano. Tada je pohranjeno 100 komada ručnih bombi, 2.000 pušanih metaka, 2 pištolja, 14 pušaka i 5 bačava benzina po 200 litara. U neposrednoj blizini nalazila se i zemlja Marka Šore, koji je tu zakopao 50 ručnih bombi i 1.000 pušanih metaka. Nešto kasnije, kada su došli Talijani i zaposjeli streljište i tako reći čitav Spinut, ove su bombe prebačene u polje Pave Reića, koje je bilo malo dalje od streljišta. Kada su u Splitu otpočele prve oružane akcije i kada je zaprijetila opasnost da Talijani otkriju ovo oružje, odlučili smo da ga hitno prebacimo na sigurnije mjesto, u Splitsko polje. Prije nego što smo oružje prebacili, odlazio sam kod Pave Reića u polje i uzimao ručne bombe, koje sam predavao dalje vodama oružanih grupa za izvođenje oružanih prepada. Najčešće sam oružje dijelio u svojoj kući gdje su po nj dolazili članovi udarnih grupa. Sjećam se da je kod mene dolazio pored ostalih i Ante Roje, te Veljko Neškovićin, Veljko Subota, Adolf Doležal, Ante Vrdoljak i mnogi drugi. Bilo je vrlo teško usred bijela dana u blizini mase Talijana iskopavati oružje i ponovno ga zatrpavati, ali sve ono što se moralo nije bilo teško. Ove teškoće su bile upravo zbog toga, što je okupatorskih vojnika u Spinutu bilo mnogo. Oni su bez ikakvog ustručavanja krali težacima sve do čega su mogli da dodu. Rovali su po zemlji, tražeći krompire ili drugo, pa je prijetila opasnost da otkriju ručne bombe. Da bi ovo oružje smjestili u veliko Splitsko polje, kako su se zvali predjeli od Visoke prema Stobreču i od Brda prema Mostinama i dalje ka Kućinama, ja sam se dogovorio s Marinom Rizvanom, radnikom iz tupinoloma Majdan, da on na svojoj zemlji, a u neposrednoj blizini moje zemlje zvane Gladnjici, iskopa jedan bunker i smjesti oružje. Marina Rizvana sam dobro poznao još iz djetinjstva, mislim da je bio član Partije, ali je kao radnik bio neobično revolucionaran, postojan, hrabar i moglo mu se povjeriti bilo koji zadatak. Zbog toga sam i odlučio da na njegovoj zemlji, koja nije bila na kamenjaru, pohranimo oružje. On je s braćom iskopao jednu veću rupu, a kod Pave Reića smo napravili odgovarajući

³ Na tom mjestu poslije rata dugo godina je bila locirana Šumarska škola, a i sada se tamo nalaze neke škole.

sanduk i izolirali ga ter-papirom. Kad je sve bilo gotovo, došli smo ja i Davor Urlič-Kljujo s kolima, te skupa s Pavom Reičem iskopau oružje i smjestili ga u sanduk, a njega maskirali slamom. Pave je imao jednog maloga bijelog konjića koji je bio vrlo vrijedan i pouzdan. Bio je dobro uhranjen pa je mogao lako ne samo da tegli, nego da u trku vuče nas, oružje i kola i sve što je bilo na kolima. Iz Spinuta smo krenuli preko Lovreta negdje oko 14 sati, pa Solinskom cestom, preko Brda, Dujmovače i Mostina stigli u Gladnjicu. Na putu nismo imah nikakvih teškoća, iako smo susretali okupatorske vojnike, ali nitko nas nije zaustavljao ni legitimirao. Inače u ovakvim prilikama mi smo bili naoružani bombama i pištoljima. Mi smo toliko cijedili ono što smo prevozili da nikada nismo razmišljali mnogo o sebi lično, nego uvijek i neprestano sva briga i sve strepnje bile su usmjerene na to da oružje ne padne u ruke neprijatelju.

Partijska organizacija Žrnovnice bila je vrlo uporna u sakupljanju oružja. Od vojnika povratnika — svojih mještana sakupili su 9 pušaka. Po jednu pušku donijeli su vojnici povratnici Marin Stipica, Jerko Aljinović-Perić, Marinko Sinovčić Šimunov, Petar Perčić-Pavlina, Pave Ugrin-Begmar, Vjekoslav Marin, Ivan Šolić, Ante Marin-Pobro i Nikola Marin.

Iz Stobreča je partijska organizacija predala preko Jerolima Stipice-Coce 3 puške i 6 pištolja u Žrnovnicu, Petru Perčiću-Pavlini.

Jednom su drugovi iz Splitskog polja, iz bunkera Pave Vlajića, dobili 20 pušaka. U listopadu 1941. iz bunkera Mačekovih »zaštitara« izvukli su 27 pušaka, 300 ručnih bombi, 6 puškomitraljeza i 7.200 pušanih metaka. Ovo oružje nalazilo se bunkerirano kod Jure Marina-Dure. Oružje i municiju smjestili su u polje Pučići-Dragnjuš, a zatim su ga prebacili u jedan kamenjar podno Mosora, u predjel Pusti Katići. Nakon toga ponovno je prebačeno u predjel Pas, gdje su ga otkrili čobani, i konačno u špilju Miličevići, gdje je dočekalo formiranje Prvog mosorskoga partizanskog odreda.

Imali su još jedan bunker za oružje kod Pave Amičića-Dankina, u kojem se nalazilo 7 pušaka, 50 ručnih bombi i 1.200 pušanih metaka. Iz ovog bunkera upućene su u Omiš 3 puške, 1.000 pušanih metaka i 25 ručnih bombi. Ovo oružje predali su Vinko Barbarić i Mate Markovina. Negdje u prosincu 1941. iz Žrnovnice je upućen 1 puškomitraljez i 2.000 mitraljeskih metaka. Oružje je išlo preko Frane Kačunića-Pobjede i Joze Petričevića. Mitraljez je ispred partijske organizacije Žrnovnice predao sekretar partijske organizacije Jozo Stipica. Njemu su se u ovoj akciji pridružili Mate Javorčić-Paštrica, Ivan Javorčić-Matić i Mate Amičić-Čuketa.⁴

⁴ Po sjećanju učesnika ove akcije ja sam tada predao Jozi Stipici jedan pištolj radi ličnog osiguranja. Ovo iz razloga što sam u to vrijeme živio ilegalno u Žrnovnici i učestvovao u radu partijske organizacije na pripremu ustanka u Žrnovnici. U Žrnovnicu sam stigao po odobrenju Vicka Krstulovića u prosincu 1941.

Partijska organizacija Žrnovnice raspolagala je s ukupno 80 pušaka, 6 puškomitraljeza, 84.000 pušanih metaka, 350 ručnih bombi i 11 pištolja. To je oružje stavljeno na raspolaganje Prvom mosorskom partizanskom odredu, točnije drugovima koji su rukovodili s radom oko formiranja Odreda.

Kasnije, kada sam ilegalno živio u Zrnovnici, vidio sam da i tamo ljudi posjeduju dosta oružja. Jednom prilikom na poziv Partije i pitanje tko je spreman da trenutno ide u partizane izišlo je u Gornjoj Zrnovnici, poviše Stipičićinih kuća, 30 do 40 omladinaca koji su bili kompletno naoružani, a mnogi od njih obučeni u uniforme. Svi oni imali su puške, municiju, ručne bombe i drugu opremu. Kasnije su svi bez izuzetka s oružjem došli u Mosorski odred i druge naše jedinice.

U Stobreču se u sakupljanju oružja istakao stari član Partije Vinko Knezović. On je bio uvijek tijesno povezan s rukovodiocima ustanka u Splitu i Zrnovnici, tako da je učestvovao u mnogim akcijama sakupljanja oružja u Splitskom polju zajedno sa članovima partije i SKOJ-a iz Splita i Žrnovnice. On je jednom prilikom iz Splitskog polja donio u Stobreč 4 puške koje je bunkerirao u jednoj željeznoj bačvi u svom polju zvanom Mali Orišac (otprilike tamo gdje je sada izgrađeno novo strelište u Stobreču). Jednom je u Stobreč donio 3 puške iz splitskog polja Milan Stipinović. Puške mu je predao Mate Katunarić, a 2 puške su donijeli vojnici-povratnici tako da su Stobrečani ukupno imali 9 pušaka i 6 pištolja.

Ante Božiković Tončilo i Ante Božiković Mandin Sipa, bili su zaduženi od Vinka Dumičića, sekretara partijske organizacije u Podstrani, za sakupljanje oružja. Tako su oni jednom prilikom Mačekovoj zaštiti u Strožancu odnijeli 4 puške i 2 pištolja. Ovo oružje je ranije bio donio iz Splita dr Berković, bivši Mačekov poslanik, i predao ga u kući Mate Vuletina u kojoj je bio smješten štab »zaštitara«. Vlasnik kuće pohranio je ovo oružje 2 km od svoje kuće u jednoj gomili kamenja gdje su ga omladinci našli i odnijeli.

Sve oružje u Podstrani bilo je pod kontrolom braće Dumičića — Vinka, Dušana i Ljube. Većinu sakupljenog oružja iz Podstrane odnio je svojim kolima u prosincu 1941. Augustin Sinovčić i prebacio u Zrnovnicu u komšiluk Lolića za potrebe Prvog mosorskog odreda. Oružje se nalazilo bunkerirano u jednoj poljskoj kućici na zemlji Božikovića iz Grljevca, u predjelu »Kurilac«.

U Podstrani su imali dosta bunkera u kojima su se krili njihovi ilegalci i u svakom je bilo ponešto oružja. Tako su u Grljevcu, u predjelu Križina i Banica, imali dva bunkera, a u predjelu Sv. Martin, na mjestima zvanim Ščadin, Brdo, Gvočina, Krpotin i Golubinjar imali su izgrađene solidne bunkere za ilegalce.

Po direktivi PK KPH za Dalmaciju, za vrijeme kapitulacije bivše Jugoslavije, i partijska organizacija Kaštela posvetila je svu brigu prikupljanju i skrivanju oružja.

Najviše se oružja nalazilo u Kaštel-Lukšiću, u Domu željezničara, Dječjem domu, čuvarnici hotela »Palace«, u kući Frane Zanića i na drugim mjestima u Donjim Kaštelima. U hotelu »Palace« bio je do

kapitulacije stare Jugoslavije smješten Štab Hidroplanske eskadrile pomorske avijacije skupa s dijelom svojih pozadinskih jedinica. U Domu željezničara u Lukšiću nalazilo se oružje vojnika i podoficira koji su u kapitulaciji na tom mjestu razoružani. Šestog travnja 1941. godine bio je bombardiran i garnizon Divulje. Poslije bombardiranja komanda Divulje izvršila je disperziju nekih svojih skladišta u Donjim Kaštelima, pa je tako smješten i jedan dio oružja u kući Frane Žanića u Kaštel Novome. U kući Žanića bilo je smješteno 5 sanduka s po dva avionska mitraljeza, jedan sanduk s 10 rezervnih mitraljeskih cijevi i 4 sanduka pršljenova za pravljenje redenika za mitraljeze.

U Nehaju, u zgradi bivše Dravske banovine, bio je smješten Štab Pomorske vazduhoplovne škole. U Divuljama bila je smještena III klasa pitomaca vazduhoplovne pomorske avijacije, čije je brojno stanje otprilike iznosilo 250 pitomaca. Ovdje se nalazio i jedan broj školskih aviona i pomoćnih brodova Ratne mornarice, tako da je na širem području Divulja bilo većih količina raznog oružja i municije.

U Kaštelima, kao i u drugim mjestima poslije kapitulacije stare Jugoslavije, sva vojna skladišta i druge vojne objekte do dolaska talijanskih okupacionih snaga posjeli su Mačekovi »zaštitari« i frankovci.

Prvo oružje s kojim je raspolagao Rajonski komitet Kaštela bio je oružje koje su donijeli vojnici povratnici svojim kućama s Vagnja, iz Sinja, Rogoznice i drugih garnizona u kojima su se zatekli u raspuštanju vojske stare Jugoslavije.

U Lukšiću je bio u to vrijeme na službi u hidroavionskoj bazi narednik vodnik Ante Rilov iz Kaštela. On je po kapitulaciji vojske stare Jugoslavije ostao na službi u domobranskoj vojsci. Rilov je bio vrlo pozitivan i on je odmah stupio u vezu s pojedinim našim istaknutim revolucionarima i rukovodiocima u Kaštelima i s njima surađivao u iznošenju oružja iz vojnih skladišta. Zbog suradnje s NOP-om 1944. godine ustaše su ga ubile nakon mučenja u zagrebačkom zatvoru.

Partijska organizacija u Kaštelima prikupljala je oružje na razne načine preko svojih aktivista, a u svim akcijama uključivala je i svoju brojnu skojevsku organizaciju i simpatizere Partije. Organizacija je vodila posebnu brigu oko uskladištenja i održavanja oružja i municije. U svim akcijama, počevši od Nehaja do K. Sućurca, partijska organizacija Kaštela sakupila je oko 200 pušaka, 21 avionski mitraljez, 7 puškomitraljeza, oko 50 pištolja, 75 ručnih bombi i preko 100.000 pušanih metaka.⁵

Oružjem kojim su Kaštelani raspolagali naoružani su I i II partizanski odred. Osim toga nešto oružja i municije dali su Solinjanima i Trogiranima.⁶

⁵ Ukupno je bilo 11, a ne 20 protuavionskih mitraljeza. Poznato je da je u kući Frane Zamca u K. Novom bilo 10 protuavionskih mitraljeza i 10 rezervnih cijevi za ove mitraljeze, pakovanih u posebnom sanduku. Još jedan mitraljez bio je skinut s aviona u K. Lukšiću, u šumici kod hotela »Palac«. Dakle, radi se o 11 mitraljeza, a i 10 rezervnih cijevi. (Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije op. cit. 1372, knjiga 2, strana 825).

⁶ Na osnovu Izjava učesnika za sada raspojažem s mnogo obimnijim materijalom o sakupljanju oružja u Kaštelima, ali na ovom mjestu nije bilo moguće da o tom šire pišern, pa ću to vjerojatno objaviti nekom drugom prilikom.

Po podacima Drage Gizdića proizlazi da je partijska organizacija Solina, pripremajući se za oružanu borbu 1941, radila vrlo intenzivno na sakupljanju oružja i municije. U tom periodu partijska organizacija Solina je raspolagala sa 72 puške, 4 puškomitraljeza, 98 pištolja, 76 ručnih bombi i oko 6.000 pušanih i mitraljeskih metaka.

IZVLAČENJE ORUŽJA IZ BRODOGRADILIŠTA NA OČIGLED KARABINIJERA I TALIJANSKE POLICIJE

Po kapitulaciji Kraljevine Jugoslavije u Split su 15. travnja 1941. godine upale prve talijanske okupacione trupe. Vojska je zaposjela sve vojne objekte, a također i sve ratne brodove i brodove trgovačke mornarice koje je našla na ovom području. Tako su u Divuljama zarobili ratni brod »Zmaj«, matični brod hidroaviona, zatim minopolagače »Soko« i »Orao«, te dva torpedna čamca, i u splitskoj luci veliki tegljač »Spasi-lac«, koji je bio 6. travnja oštećen prilikom bombardiranja Splita. U Brodogradilištu su zarobili razarač »Split«, koji se nalazio u izgradnji. Svi ti brodovi, osim razarača »Split«, bili su naoružani protivavionskim mitraljezima i lakšim PA topovima. Nakon što su zaposjeli brodove, Talijani su im odredili i namjenu, radi čega je na njima trebalo izvršiti razne preinake i remont. Tako su svi brodovi upućeni u Jadranska brodogradilišta Split. Cim su došli, partijska organizacija u Brodogradilištu ubrzano je s njih izvlačila oružje i raznu drugu vojnu opremu.

Brod »Zmaj« je imao četiri municijske komore za smještaj municije po kalibrima. U tri komore je bila smještena topovska, a u četvrtoj, koja je bila znatno manja, puščana i mitraljeska municija. I ostali brodovi imali su svoje municijske komore. Osim toga na remontu u Brodogradilištu nalazilo se nekoliko brodova pomorske financije Kraljevine Jugoslavije.

U Brodogradilištu, ispred kotlarske radionice, bio je jedan ograđeni prostor gdje su smješteni razni lako zapaljivi materijali koji su bili skinuti s brodova. Bilo je tu i razne vojne opreme, municije, gasmaski, eksploziva, sanitetskog materijala i raznog drugog materijala. Ovaj ograđeni prostor bio je neka vrsta otvorenog skladišta i bio je dobro čuvan.⁷ Isto tako ispred kotlarske radionice nalazio se jedan veliki parni kotao cilindričnog oblika, skinut s nekog broda. Kotao je služio kotlarima i drugim radnicima za privremeni smještaj municije i drugog materijala koji bi u toku dana prikupili. U mehaničkoj radionici radnici su privremeno smještali municiju u kanal za energetiku, koji su ponešto prilagodili za tu svrhu. Skojevcima iz brodotraserske radionice izvadili su nekoliko dasaka s poda radionice i tu pohranjivali municiju. Akcijom je rukovodio Lovre Jurjević i Anton Tudor. Oni su prikupili 700 pušanih metaka, 5 signalmi)

⁷ O svemu što se nalazilo u ovom skladištu, obavijestio je članove Partije brodogradilišni inženjer major Adam Armanda koji je u Brodogradilištu ranije bio načelnik vojno-prjemne tehničke komisije za prijem vojnih objekata.

pištolja i 30 vojničkih bajoneta. Kasnije su sve ovo pohranili kod Jurjevića, u skladištu goriva »Standard«, gdje je bio zaposlen otac Lovre Jurjevića.

Stolari su u spremište piljevine smjestili 10 pušaka i veću količinu municije i nešto ručnih bombi. Ovo oružje poticalo je s ratnog broda »Orao«. Za pretovarivanje oružja s broda u stolarsku radionicu, bilo je ranije sve dogovoreno između Nikole Randića i komandanta broda. Kasnije je Randić našao jedna kola kojima su izvlačili ovo oružje. Municiju su izvlačili u vrećama, pomiješanu s piljevinom i drvima.

Na čelu svih akcija, kojih je bilo vrlo mnogo, stajao je Tvornički partijski biro koji je rukovodio trima partijskim ćelijama. Tvornički partijski biro⁸ sačinjavali su tada Vinko Matoković — sekretar, Mario Katunarić, Bogoslav Dumanić, Nikica Piplović i Niko Kaliterna, kao sekretar SKOJ-a. Zamjenik Kaliterna bio je Mile Ivančić.

U toku tromjesečnog izvlačenja oružja i municije iz Brodogradilišta je izvučeno: 44.700 pušanih i mitraljeskih metaka, 180 komada ručnih bombi, 1 protivavionski mitraljez, 3 puške tipa »mauzer«, 3 pištolja, 33 kg eksploziva — trotila u limenim kutijama od 1 kg, 2 pisane mašine, 38 »vikersovih« mina, (Antonio Cenić obučavao je odmah neke drugove u baratanju minama), 30 bajoneta, 5 signalnih pištolja, veća količina raznovrsnog baruta (sporogorećeg i brzogorećeg), nekoliko kutija detonatora, veća količina raznog sanitetskog materijala (paketići prve pomoći, jedan veći broj malih bočica joda za dezinfekciju, te razni praškovi i drugi sanitetski materijal).

Jedan dio oružja iz Brodogradilišta odnosili su aktivisti iz Vranjica preko mora svojim čamcima. To su činili i Solinjani. Braća Neškovići su dolazili preko polja u Brodogradilište i uvijek su ponešto odnosili od oružja i municije.

U ovim višemjesečnim akcijama posebno je bilo teško iznijeti oružje, municiju i drugu opremu iz kruga Brodogradilišta. Okupatorske talijanske vlasti su Brodogradilište proglasili vojnim poduzećem. Karabinijeri su čuvali glavnu kapiju i imali nekoliko stražarskih mjesta i patrola u krugu Brodogradilišta. Čuvari kapija bili su civilna lica, namještenici koji su se svakih 8 sati mijenjali. Ovi čuvari su često uz prisustvo karabinijera vršili lični pretres radnika s namjerom da se nekog uhvati u kraai alata, ili bilo kakvog drugog materijala. I pored toga najveći dio skrivenog oružja i municije izvučeni su preko službene kapije. U ono vrijeme »šker« je bio puno manji, a njegovi pogoni bili su razmješteni na znatno manjem prostoru, nije bio potpuno ograđen žicom. Splitski su težaci imali svoja polja koja su graničila s terenom škvera. Najčešće ih je dijelio poneki zid ili slabija ograda, pa je to omogućavalo izvlačenje

⁸ Partijska ćelija postojala je u brodokovačkoj, kotlarskoj i mehaničkoj radionici. Svaka partijska ćelija imala je 5 do 6 članova Partije, ćelije su imale svoje partijske kaadate i simpatizere. Druge radionice bile su povezane uz neke od naznačenih partijskih ćelija. Čiji rad i sve zadatke i akcije objedinjavao je Tvornički partijski biro Brodogradilišta. Zadatke u vezi s oružjem, pa i mnoge druge dobijali su direktno od Mjesnog komiteta, a vrlo često i od pojedinih članova Partijskog komiteta KPH-a za taj područje. Partijski biro u akcijama izvlačenja oružja angažirao je sve svoje partijsko i Liječevsko članstvo i najširu mrežu simpatizera i naprednih radnika s kojima je Brodogradilište uvijek obilovalo.

oružja u više pravaca. Radnici su municiju iznosili kroz kapiju najčešće skrivenu u svojoj odjeći (oko pojasa, u džepovima, čarapama i drugdje), a članovi njihovih porodica u »gamelama« u kojima su im donosili hranu. Izmišljalo se na j različiti je načine kako bi se municija provukla kroz kapiju. Dešavalo se da bi stariji radnici u pogonima u »škveru« naredivali svojim šegrtima da sakupe papir i druge otpatke na gomilu a potom zapale. Cim bi počela da gori vatra, naučnici su imali zadatak da otrče do stražara i da im skrenu pažnju na požar, stariji bi tada uvijek ponešto izvukli, iz skladišta, gdje se čuvala municija i druga oprema. Tako se nadmudrivalo okupatorske vojnike. Bilo je skoro pravilo da se pri prenošenju municije treba biti veseo, nasmijana lica i razgovorljiv, po mogućnosti i zapjevati ispod glasa, da se ne izaziva sumnja kod Talijana. Pri iznošenju municije obično bi se neki član Partije upustio sa čuvarom kapije i Talijanima u razgovor, dok bi drugi mirno prošli i iznosili municiju. Iznošenje municije bilo je svaki put posebno organizirano i u određene dane. Municija se nije svaki dan iznosila, nego prema potrebi i kada bi to bilo najpovoljnije. Tada bi se čitava partijska organizacija stajala u pokret. Jedni su iznosili oružje i municiju, drugi su ih naoružani štitali, a treći su ih van »škvera« na određenim mjestima dočekivali. Ta mjesta uvijek su bila Turska kula otkud se municija odnosila u dva osnovna pravca: u bivšu Milićevu ulicu (danas Lenjingradska) kod Pelegrinke, a zatim do kuće Nikice Piplovića podno židovskog groblja na Marjanu; drugi dio oružja i municije prenosili bi radnici u Stevodu ulicu kod Manja Katunanča a odatle na Gripe, u bunker Mate Dumančića-Sevelja,⁹

UKUPNI PREGLED SAKUPLJENOG ORUŽJA I MUNICIJE

Iz svih do sada iznijetih, ali ne i potpunih podataka koje sam uspio tokom dugog vremena pribilježiti, vidljivo je da su nam iz nabrojanih skladišta i raznih punktova partijske i skojevske organizacije, uz svakodnevnu pomoć širokog kruga simpatizera i rodoljuba, uspjele izvući: 832 puške, 229 pištolja, 30 puškomitraljeza, 19 teških mitraljeza, 955 ručnih

⁹ U akcijama prikupljanja oružja, municije i vojne opreme i njegovom iznošenju iz Brodogradilišta istakli su se sljedeći drugovi:

Adalaber Jordan, Alfrević Petar, Andrijašević Hasan, Antunac Atilio, Antunović Frane, Aračić Nikola, Barčević Ante, Bavčević Jozo, Bašić Ante, Bikić Jordan, Bižević Petar, Brajević Ante, Brajević Toma, Bulić Petar, Dumančić Bogoslav (Bogo), Dumančić Mirko, Ferić Toma, Fridel Bruno, Ivanić Mile, Ivanišević Ivo, Jelovac Ante, Jurdana Ivan, Jurjević Ante-Antić, Jurjević Jozo, Jurjević Lovre, Kaliterna Mirko, Katernina Niko, Katunarić Mario, Kljaković Jozo, Kragić Ante-Brika, Kragić Ante pok. Tome, Krivić Božidar, Krstulović Ivo, Krstulović Pave, Kućmić Kieme, Lukas Slavko, Marinković Božo, Martinović Josip, Matković Marko, Maloković Mario, Matković Vinko, Mile Ivan-Čilić, Mirković Branko, Mitrović Jero-Drača, Marović Mirko, Moscatello Vlade, Ozretić Petar, Pavaca Lino, Petrić Milan, Pilić Jere, Pilić Paško, Piplović Nikica, Premeta Karlo, Prelain Slavko, Prelain Vlade, Pužina Vice, Reić Marin, Roje Andrija, Bosić Boris, Rudić Ante, Sprišćević Ciro, anonju Logo, borje Franc, Stožer Zoran, Servić Ante, Skopljanec Tadija, Steta Đuro, Subašić Zdravko, Subašić Tonj, Tončić Miro, Tudor Anton, Viculin Frane, Vrdoljak Ante-Zec, Vrdoljak Ljubo, Vrdoljak Paško, Vrdoljak Vito, Vrdoljak Tonec, Vučić Andrija, Zorić Sreckj, Živković Sine. Pored ovih je i još veliki broj nepoznatih aktivista učestvovao u ovim akcijama.

bombi, 10 signalnih pištolja, 807.300 pušanih i mitraljeskih metaka, 48 kilograma eksploziva (trotila), 38 vikersovih mina, 2 radio-stanice, 1000 litara benzina, veće količine raznovrsnog štapina, nekoliko kutija detonatora za eksploziv, znatne količine sanitetskog materijala i izvjesne količine razne vojne opreme (gasmške, bajonete, kacige, deke, fišeklje, uprtači, vojnička odijela itd.).

Također su iznesene veće količine hrane, koje nigdje nisu količinski iskazane.

Osim ovog oružja bilo je u Splitskom polju još dosta oružja koje djelomično nije bilo evidentirano.

Tako je Ante Kuzmandć Kurta svojim* kolima, u dogovoru s Nikolom Aračićem, iz njegove kuće iznio 20 pušaka, 1 lovački broving i nešto municije. Jednom prilikom, po nalogu svog sekretara partijske organizacije Jozе Dumanića-Sulente, upućen je da sa zemlje Lovre Roje ukrca 3600 pušanih metaka a kod Karla Šale 5 pušaka. Drugom prilikom Dumanić ga je uputio kod Ljube Culića koji mu je predao 7 pušaka. Nekoliko je puta uzimao manje količine oružja i municije kod Jozе-Ike Ružića i odnosio u dvorište braće Paić koji su se dalje brinuli o njegovom smještaju. Naime, u bunkeru Stipe Bagata u Žnjanu bilo je dosta raznovrsnog oružja i municije.

Ovaj bunker je bio izgrađen od betona i u njega se moglo smjestiti do 30 pušaka i znatne količine municije i druge ratne opreme. Jedan solidniji bunker nalazio se isto u blizini Bagatova na zemlji Paške Ružića. U njemu je Paško smjestio 20 pušaka koje je prethodno bio donio iz polja svoga rodaka Ike Ružića.

Osim ovog oružja u ljeto 1941. s Visa je stiglo na obalu, u Bagatov potok, 20 sanduka municije, 10 pušaka i 20 ručnih bombi. Ovu municiju su na obali dočekali Đordano Kurir, Roko Peračić i Iko Ružić. S obale municiju je svojim »karom« prebacio Paško Ružić u svoje polje u Žnjanu. Teren na koji je to smjestio bio je kos i sklizav pa su često sanduci s municijom klizili na niže ka potoku. Kasnije je to smjestio u bačvu koju su u brijegu ukopali i dobro zamaskirali. Bačva je bila zapremnine oko 10 hl pa su lako u nju mogli smjestiti svu municiju i oružje. Kada je Iko Ružić strijeljan u Šibeniku, a Paško bio u zatvoru Sv. Roka u Splitu, brigu o municiji vodio je Frane Paić kojemu je lokaciju bačve pokazala Vinka, žena Paške Ružića.

Osim toga u Bilicama blizu Mostina, živjelo je i sada se nalazi nekoliko obitelji, koje su se tamo doselile između dva svjetska rata iz Marine kod Trogira. Tamo sam često navraćao u toku ljeta i u jesen 1941. godine, a određeno vrijeme i ilegalno živio. Među tim ljudima bilo je dosta vojnika-povratnika i svi su bez izuzetka donijeli kući svu ličnu opremu i naoružanje. Međutim, sve to je bilo razbacano po kućama, zabačeno i neobezbijedeno. Na moju inicijativu sagradili smo u zidu ispred kuće Blaža Musinova jedan suhi i solidni bunker u koji smo smjestili 25 pušaka, 3.000 pušanih metaka i 18 ručnih bombi. Nešto oružja imali su i braca Blaž i Andrija Šalov. Prilikom jedne premetačine crnokosuljaši su pronašli pušku u kući Andrije Šalova. Odmah su uhapsili Andri-

ju Šalova, Blaža Šalova, Blaža Musinova i Stipu Culapa. Blaž Salov bio je na sudu oslobođen optužbe, a ostala trojica su osuđena na po 6 godina robije.

Imajući u vidu impozantnu količinu oružja, municije i vojne opreme bunkerirane u naznačenim bunkerima i veće količine oružja koje su vojnici-povratnici zadržavali na selu, može se tvrditi da je partijska organizacija u Splitu, kao i druge partijske organizacije na širem području sadašnje općine Split, za početak oružane borbe bila solidno opremljena i da je ovaj revolucionarni zadatak časno izvršila.

IZVLAČENJE ORUŽJA IZ GRADA U SPLITSKO POLJE

Proširene i pooštrene policijske mjere fašista krile su dvojaku opasnost, gubljenje oružja i aktivista. U tom smislu i na osnovu učestalih sistematskih pretresa i premetačina, koje su noću fašisti izvodili po čitavom gradu, Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju daje direktivu da se oružje što prije izvuče iz kuća i stanova i prebaci u Splitsko polje. Sekretar Pokrajinskog komiteta Vicko Krstulović zadužio me je negdje između 10. i 12. lipnja 1941. godine da izgradim nekoliko solidnih bunkera u Splitskom polju, u koje je trebalo smjestiti oružje koje se nalazilo na Sustjepanu, u Varošu, Spinutu i kod brojnih aktivista u samom gradu. U tako nastaloj situaciji našao sam se u vrlo delikatnom položaju. Ne znam tko je obavijestio brojne omladince, ali prije nego što je počela izgradnja bunkera u Splitskom polju već su omladinci, kao u povorci, počeli me susretati i predavati mi raznovrsno oružje. Oružje i municiju su mi predavali na ulici ili su nosili mojoj kući. Uglavnom to su bili poznati skojevci. S nekima bi se prethodno dogovorio gdje da me čekaju s oružjem, po pravilu uvijek na ulici. Sve oružje koje sam primao prethodno bi uskladištio u kući, u svom priručnom bunkeru koji je bio smješten u veoma debelom zidu kuće. Zatim sam morao na biciklu ili kolima oružje prenositi u polje, Neslanovac, u kojem se nagomilavalo sve više i više oružja i municije. Oružja je bilo po svim gomilama, privremeno slabo uskladišteno i nije odgovaralo nikakvim sigurnosnim mjerama. Sreća je bila što je bilo ljeto, bez kiša i vlage pa je oružje moglo izvjesno vrijeme da bude smješteno u nešto nepovoljnijim uvjetima, a da ipak na njemu ne dođe do većih kvarova. Iz tog razdoblja sjećam se jednog broja krasnih skojevaca, kao što je Duško Kažimir, Boško Prlain, Dragan Jurjević, Boško Ajduković i Pjero Jelaska i mnogo drugih, koji su bili neustrašivi omladinci. Puške su donosili zamotane u raznim krpama, papiru, vreći ili bilo čemu. Oni malo viši, kao što je bio Drago Jurjević ili Pjero Jelaska, pušku bi objesili o rane, s tim da kundak puške bude gore, a cijev puške uz tijelo, niz noge, i pokrili se mantilom ili bilo čime. Svatko se snalazio na svoj način, da oružje prenese do odredenog mjesta. Za municiju, ručne bombe, dinamit i drugo bilo je lakše. Među svim tim brojnim omladincima ipak mi je najduhovitiji bio način prebacivanja pušaka od strane Miće Cerine. S drugom

Mićom sam se dogovorio, da mi preda 8 pušaka u Križevoj ulici, tamo gdje se danas nalazi Investiciono-komercijalna banka. Dogovorili smo se da se određenog dana, negdje oko 9 sati ujutro, nađemo na dnu Križeve ulice i izvršimo primopredaju. Točno u označeno vrijeme ja sam stigao s »kanom« na dogovoreno mjesto. Napominjem točno u minutu, jer tada se drugačije nije ni moglo izvoditi akcije. Satovi nam nisu bili ni prvoklasni ni točni, ali mi smo radi svoje lične i opće sigurnosti morali uvijek da stižemo u određeno vrijeme i nikada u tom nije bilo zabune. Ako je netko zakasnio dva minuta, to je značilo da je uhapšen, ili pak da ne može da stigne na određeno mjesto iz vrlo ozbiljnih razloga. Te razloge, jasno, morao je kasnije i pravdati. Naime, uvijek je postojala mogućnost da bude akcija provaljena i sve dok se ne bi saznala svrha izostajanja, odnosno zakašnjenja, moralo se postupiti po svim mjerama opreznosti, mijenjati plan, sastanke i sve ono što je dogovoreno.

Dakle, stigao je i Mićo u točno određeno vrijeme, a ispod ruke nosio je dva snopa letvica za plafone. Pitam tiho Miću gdje su puške, a već sam letvice ukrao u kola. Tom prilikom Mićo se malo ispod brka nasmijao i kaže mi: »Pogledaj unutra, u mac, pa ćeš vidjeti gdje su!« Da bi ovo postigao, morao je postepeno da vadi sve letvice iz sredine pakiranog zamotuljka, a u šupljinu je ubacivao puške. Vrhove upakiranih štuketa zatvorio je kraćim letvicama, tako da su ti smotuljci i dalje ostali po svojoj vanjskoj strukturi originalno upakirani. S tako upakiranim puškama osjećao sam se dosta sigurnije nego kad bi se oružje pokrilo samo s malo slame ili tankim slojem gnoja.

Poslije sam se i ja koristio jednom prilikom u prenošenju pušaka sličnim načinom kada sam trebao preuzeti 6 pušaka iz stana jednog našeg aktiviste koji je stanovao u potkrovlju na Prokurativi, u produženju hotela »Bellevue«. Na Prokurativi su tada bili crnokošuljaši. O oružju me obavijestio drug Edo Santini. Puške smo preuzeli ja i omladinac Drago Jurjević. Prethodno smo ih umotali u snopove od trstike i tako ih iznijeli iz stana i odnijeli kod Vesele Ivančić koja je stanovala kod Sv. Mikule. Oružje smo smjestili u njenu praonicu, a sutradan u moje polje na Neslanovcu.

Na vrlo duhovit način jednom je, po zadatku druga Dordana Borovčića Kurira, Ante Kuzmanić-Kurta prebacio iz bunkera braće Paić u Znan 1 puškomitraljez, 6 pušaka i 1200 pušanih metaka. Kako se ova akcija trebala izvesti po danu, a da Talijani ne bi primijetili oružje u kolima, drug Kuzmanić uzeo je dva kuhinjska banka, koji su se prije upotrebljavali u težačkim i radničkim obiteljima umjesto stolica. On je s donje strane daske na bancima prikovao oružje tako da se nije moglo izvana primijetiti. Sutradan su drugovi ukrali oružje u jedan čamac i isplovili pred gradsku luku gdje su trebali sačekati jedan leut kojem je trebalo predati oružje. Lozinka je bila: »Da li se na brodu nalazi učitelj i učiteljica?« Pošto su im s leuta potvrdno odgovorili na lozinku, drugovi su im uredno predali oružje, koje je najvjerojatnije otišlo na otok Šoštu.

Drugom prilikom je Kuzmanić uzeo 7 pušaka na Luću od Ljube Čulića i upakovao ih u strugotinu, u vreću zvanu »Bombaj«. Kada je krenuo od kuće Ljubo je na vrhu stepenica koje vode u Ulicu Kopolica

ugledao karabinijere te od straha da mu ne zavire u vreću poletio i sudario se s njima. Pošto su se karabinijeri dobro uprljali o vreću koja je bila puna pilotine nastavili su da se čiste i tako omogućili Kuzmaniću da se udalji.

Cirkulacija oružja iz Splitskog polja u grad i obrnuto bila je u kolovozu, rujnu i listopadu 1941. vrlo česta i u tome je učestvovao veoma veliki broj drugova, članova Partije i SKOJ-a.

Naši ilegalci koji su živjeli u Splitskom polju napravili su jedan solidan bunker u potoku između Mejaša i Visoke na zemlji Petra Krstulovića. Oni su uzeli jednu bačvu od 10 hl u Senjskoj ulici, u Varošu, kod drugarice Vice ud. Tomas. Bačvu su ukopali u jedan visok zid i u nju smjestili oružje. U kopanju bunkera su učestvovali Marin Ferić, Marin Sirotković, Mirko Dumančić, Svemir Matutinović, Dionizio Sirotković i Tonči Alfirević. Oružje je u bunker dovezio »karom« od braće Paića Ante Duplančić koji je kasnije bio zadužen za sigurnost bunkera.

Najčešće su omladinci puške, ručne bombe i druge materijale prebacivali udvoje. Obično bi to bili skladni parovi mladića i djevojaka, pa bi nekada, da ih Talijani ne smetaju, izigravali i simulirali zaljubljenost, što je kod Talijana dobro palilo. Tada još, u pravilu, ljubavne parove nisu smetali.

Iako smo već bili smjestili znatne količine oružja i municije u već opisane bunkere, još uvijek je ostalo dosta municije i oružja u gradu, pa smo po ranijoj sugestiji druga Vicka Krstulovića nastavili sa izgradnjom čvršćih i prostranijih bunkera za oružje. Tako smo bili odlučili da izgradimo jedan veći podzemni bunker na Ravnim njivama, na zemlji Paške Miletića. Ja kao zidar trebao sam izračunati količine materijala, željeza, betona, tucanika, pijeska i dasaka i sve to prethodno pripremiti. Drug Vicko mi je za izgradnju bunkera priključio Jerka Ivančića, Davora Urlića, Pašku Miletića i sekretara Mjesnog komiteta Edu Santinija. Zadatak je bio da se u toku jedne noći iskopa, sagradi i pokrije bunker. Bili smo se dogovorili da izgradimo bunker dužine 4 metra, širine 1,5 m i visine 1,20 m. Za temelje poda i pokrova je predviđen beton, a za stranice cigle, te ter-papir za pod, plafon i stranice bunkera. Vrlo brzo smo na lice mjesta donijeli tucanik, cement, pijesak, cigle, nešto dasaka, ter-papir i željezo za terasu plafona.

Međutim, problem je bio kako s malim brojem ljudi za jednu noć izvršiti ogroman posao.

Sjećam se, da sam nekoliko puta pokušao ubijediti druga Vicka da nas je malo. Na sve moje prigovore odgovarao je da iz konspirativnih razloga ne smije učestvovati veći broj ljudi, jer da se na taj način širi mogućnost dekonspiracije, a time su moguće provale koje su uvijek vezane s ogromnim gubicima i tome slično.

Pošto nismo dobili više ljudi, to smo morali ovaj zadatak izvršiti u onom broju i sastavu koji je odredio drug Vicko. Ipak čitav posao nismo završili prije svanuća. Bunker smo pokrili zemljom i bili gotovi negdje oko 8 sati ujutro. Neki splitski težaci vidjeli su kad smo zatrpavali bunker pa su nas pitali što radimo. Mi smo tumačili da smo kopali bu-

nar, kako bi našli živu vodu. Ništa drugo tada nismo mogli pametnije da im kažemo. Međutim, ti težaci koji su kod nas navratili nisu povjerovali, jer su odmah rekli da na takvoj visini nije moguće naći živu vodu. Jednom od njih smo skrenuli pažnju da ono što je vidio drži samo za sebe, jer u protivnom može doći do velikih posljedica, što je on pravilno shvatio i razumio.

U životu sam bio često izvrnut raznim fizičkim i drugim naporima, ali taj napor nadmašio je sve ono što sam prije i kasnije u životu doživio. Kad smo napravili bunker, svaku večer smo obvezno dolazili tamo, i to Edo Santini, Davor Urlič i ja. Najprije smo ga hoću provjetravali, da izade vlaga iz betona, zatim smo nakon nekoliko dana počeli smještati u njega oružje. U bunker smo smjestili jedna puna kola oružja i municije, koji su se nalazili u kući Nikice Piplovića u Varošu, a koje sam ja prebacio dva dana ranije kolima druga S. Reića do blizu mjesta gdje smo namjeravali iskopati bunker, ispod jednog velikog zida na zemlji Paške Miletića. Neko od Piplovića je ukrao oružje u kola u 8 sati ujutro (mislim da je to bio Nikica Piplović) predao mi kola, konje i oružje. Na putu sam imao neprimjetno, jer mi je konj stao ispred stanice karabinijera na Lovretu. Talijani su se čudili da konj ne može povući prazan kar, tek napunjen slamom. Međutim, ovu sam opasnost nekako srećom izbjegao, u prvom redu zahvaljujući svojoj pribranosti. Odmah sa stražom karabinijera zapodjeo sam razgovor i popužio cigaru, dok se konj malo odmorio. Poslije je išlo sve lako. U bunker smo smjestili i jedna kola oružja i municije koja mi je Karlo Ivančić predao u Kopljici.

U istom bunkeru smjestili smo i jedna kola oružja, koje mi je predao Boško Prlain-Voga u Maksimiru. Još smo smjestili oružje koje se nalazilo po gomilama u polju Neslanovac. Nas trojica, Edo Santini, Davor Urlič i ja, jedan dugi period smo se svake noći sastajali oko bunkera, prenosili oružje, ventilirali, a kasnije i podmazivali. Samo za prebacivanje oružja iz mog polja u Neslanovcu do bunkera na zemlji Miletića izgubili smo tri noći. Po cijele noći bismo se mučili bez svjetla, gladni, žedni, pospani i umorni, a ujutro smo se vraćali u grad iscrpljeni kao aveti, ali ipak sretni što smo dnevni zadatak izvršili.

Nakon nekog vremena, pošto su počele oružane akcije u gradu, trebalo je ponovno otkopavati oružje i nositi ga u grad. Sada je to bilo mnogo lakše, jer sam donosio uglavnom ručne bombe, manje količine eksploziva, poneku svjetleću raketu i tome slično, a taj posao dao se lako obaviti biciklom. Na ovom mjestu htio bih napomenuti da je donošenje oružja u grad (iako u manjim količinama), kada su Talijani sve živo legitimirali i pretraživali ljudima i džepove na ulici, krilo u sebi dosta opasnosti. Nekoliko puta koristio sam i svog mladeg brata Lenka, koji je tada imao samo 13 godina. On bi ponekad prenio na kritičnim mjestima u pojasu oko struka poneku ručnu bombu, pištolj ili ponešto eksploziva. Talijani nisu obraćali pažnju na djecu, tako da se preko djece moglo izvršavati podosta zadataka.

Sjećam se da su oružane grupe dolazile kod mene kući po oružje. Najviše mi je ostao u sjećanju Ante Roje, koji je s Doležalom. Veljkor. Neškovićinom i drugim dolazio kod mene obično po bombe, a mislim da

sam im jednom donio i neku municiju za pištolje. I druge oružane grupe su dolazile i naoružavale se, kao Mile Jelaska i drugi. Za akciju obalaca, koju su izvodili na brodovima okupatora, donosio sam eksploziv i predavao Iki Ružicu ili Ignaciju Brajeviću, rukovodiocima obalnih radnika. Jednom prilikom donio sam 30—40 ručnih bombi i predao u Penića ulici drugarici Daši Piplović. Mislim da su te bombe bile predviđene za napad na talijansku glazbu u Tartaljinovoj ulici. Ponovno donošenje oružja u Split, pored svih opasnosti koje je u sebi krilo, prošlo je sretno i bezbolno. Talijane smo uspjeli uvijek nadmudriti.

U gradu, koji je ličio na koncentracijski logor, fašistički okupator je ispoljavao krajnju brutalnost nad nevinim građanima, blokirao ulice, vršio premetačine, tjerao u koncentracijske logore i ubijao, ali sve to, pa ni prijeki sud ni strijeljanja nisu nas mogli zaustaviti. Išli smo uvijek smjelo iz akcije u akciju. Uz smjelost pokazivali smo uvijek i dosta lukavosti i pronicljivosti. Jedna od najjačih odlika učesnika bila je uvijek prisutna gvozdena disciplina. Nepoštivanje dogovora o načinu izvršenja zadataka, o točnom vremenu sastajanja u sekundama, ili odstupanje od učešća u akcijama bilo je u to vrijeme nepoznanica za partijsku i skojevsku organizaciju. Skojevska organizacija predstavljala je dinamit u vijencu revolucionarne borbe Partije. To je bila nepokolebljiva i udarna snaga Partije, čiju revolucionarnost, snagu, odanost i privrženost ciljevima Partije nije moguće u ovom kratkom izlaganju ni približno ocijeniti. Zato je bilo relativno laiko i moguće, uz tako odane i disciplinirane kadrove, izvršiti sve partijske zadatke, pa i ovaj vezan za oružje i municiju, što je bila prva etapa u izvršavanju početnih zadataka za pripremu oružane revolucije.

Veliki je uspjeh Partije i svih učesnika, što su sve akcije oko oružja izvodile uz minimum gubitaka, provala i gubljenja oružja.

NAPOMENA AUTORA

Za sastavljanje ovog rada pored svojih sjećanja, koristio sam se i sjećanjima drugih učesnika u ovim akcijama. Neka sam prikupio u vidu kraćih pismenih izvjava, neke mi je pribavio Jozo Jurjević-Baja, a neke sam zabilježio na osnovu usmenih izvjava preživjelih učesnika. Najviše posjedujem opširnih izvjava učesnika snimljenih na magnetofonsku traku.

O iznošenju i uskladištenju oružja i municije izvje su dali:

za oružje i municiju iz kasarne na Gričama: Tonči Borovčić-Kurir, Duje Mitrović, Vinko Kaliterna, Tonči Radica, Ivan Kesić-Dani, Marin Sirotković, Petar Dvornik pok. Duje, Ante Duplančić-Bećo, Perica Segvić i Jure Pogorelić;

za oružje i municiju iz bivše Komande grada: Srećko Reić-Petica, Elko Mrduljaš, Neda Marović, Ivan Kesić-Dani, Vjeko Jelaska;
za oružje i municiju sa Signalne stanice na Sustjepanu: Ivan Kesić-Dani, Elko Mrduljaš, Tonči Radica, Ivo Tomić, Branko Labus, Ljubo Jukić;

za oružje i municiju iz bivše Gimnazije, Tehničke škole i Sjemeništa:
Srećko Reić-Petica, Marin Sirotković, Ante Sirišević-Godalo, Tonči Radica,
Ivo Vrdoljak-Mandeta, Mirko Dajak, Jozo Jurjević, Žarko Alujević-Feda, Fran-
ka Dajak, Ante Kuzmanić-Kurta ;
za oružje i municiju iz bivše Radničke komore u Smodlakinoj ulici: Ma-
rin Ferić, Marin Reić, Ivan Kesić-Dani, Petar Dvornik;
za strelište u Spdnutu: Pave Reić;
za Vojnu pekaru: Marin Ivančić-Tičica;
za Jadranska brodogradilišta Split: Lino Pavaoa, Mario Katunarić, Bogo
Dumanić, Mario Matoković, Marin Reić, Mile Ivančić, Ante Rudić, Lovre Jur-
jević, Ante Bašić i drugi koje sam spomenuo da su učestvovali u iznošenju
oružja iz Brodogradilišta;
za sakupljanje oružja u Solinu koristio sam podatke druga Drage Gizdi-
ća, iznesene na znanstvenom skupu u hotelu »Lava« 1979. godine;
za Zrnovnicu i Stobreč: Petar Perčić-Pavlina, Kažo Mihanović i drugi, te
za Stobreč: Miro Perasović;
za Podstranu: Ante Božiković-Tončilo;
za Hidrografski institut: Ante Piplović-Nido;
za Bilice kod Solina: Musinov Blaž;
za Kaštela ima mnogo izjava, ali one za sada ne predstavljaju jednu pot-
punu cjelinu, odnosno proturječne su pa ih ovog puta nisam mogao obraditi.

MIROSLAV CURIN

ULOGA PK KPH ZA DALMACIJU U ORGANIZACIJI NOB-a U SPLITU 1941.*

I

PROCES KONSOLIDACIJE KPH U DALMACIJI 1939—1941.

Za razumijevanje političke uloge i pozicije partijske organizacije i njenog rukovodstva u Dalmaciji pred početak i u prvoj godini narodno-oslobodilačke borbe nužno je naznačiti najvažnije događaje koji su se u njoj odigrali tokom 1939—1940. godine.

Proces ozdravljenja i konsolidiranja KPH u Dalmaciji — osobito nakon obračuna s frakcionaštvom u njoj — intenzivira se naročito od konca listopada 1939. godine osnivanjem novog PK KPH za Dalmaciju,¹ uz stalnu podršku i neposredno učešće članova CK KPJ i CK KPH.² Pored učešća najutjecajnijih članova CK KPJ na konsolidaciji Partije, izuzetnu ulogu ima boravak i djelatnost Josipa Broza Tita, generalnog sekretara CK KPJ, u Splitu srpnja i kolovoza 1940. godine.³

U cilju sređivanja unutrašnjih odnosa u dalmatinskoj partijskoj organizaciji Tito učestvuje na dvjema veoma značajnim konferencijama:

* Ovaj rad nema pretenzije da iscrpno obradi naslovljenu temu. On je široka skica za dalje istraživanje. Marksistička analiza ukupnih događaja u Splitu i srednjoj Dalmaciji u 1941. godini prema tome tek treba odgovoriti na sva pitanja ove teme.

¹ Novi PK KPH za Dalmaciju formiran je koncem listopada 1939. u prisustvu i na prijedlog E. Kardeja, člana CK KPJ, te Mirka Bukovca, člana CK KPH, u jednoj novogradnji na Gričama u Splitu. U Pokrajinski komitet imenovani su: Vicko Krstulović, za političkog sekretara, Berislav Kukoč, za organizacionog sekretara, Ivo Amulić, za rad u sindikatima, Ivo Lutić-Lavčević, za agitprop i Ante Jurin, koji je predviđen za političkog sekretara Okružnog komiteta KPH Šibenik. I. Amulić, Sjećanja na djelatnost radničkog pokreta i Partije u Dalmaciji od 1937—1940. godine. *Zbornik IHRPD*, 1/1970, str. 290.

² U toku 1940. godine u Dalmaciju (mahom u Splitu) dolaze: J. B. Tito, E. KardeJ, R. Končar, I. Milutinović, M. Marinko, T. Tomšić, I. L. Ribar, B. Kidrić, V. Popović i M. Orešković. V. *Krstulović*, Dalmacija u NOB, str. 16. *AIHRPD*, MG—11,29—1/1.

³ Josip Broz Tito boravio je u Splitu u srpnju i kolovoza 1940. oko 20 dana. V. *Krstulović*, n. d., str. 16.

najprije 19. VII 1940. na Okružnoj partijskoj konferenciji u Splitu,⁴ na kojoj je izabran novi Mjesni komitet, te 2. VIII 1940. na Pokrajinskoj konferenciji KPH za Dalmaciju u Sirobuju,⁵ kada je izabran novi PK KPH za Dalmaciju.⁶ Toj konferenciji su osim Josipa Broza Tita prisustvovali Tone Tomšić i Marko Orešković.

Sirobujska partijska Konferencija nesumnjivo je najznačajniji datum u dotadašnjoj povijesti komunističkog pokreta u Dalmaciji.

Po načinu kritičke analize unutarpartijskog stanja u Dalmaciji, po shvaćanju suvremenoga političkog trenutka i po smjernicama koje je rezolucijom utvrdila, ova Konferencija je istovremeno i raskršće i prekretnica. Raskršće stoga što je nakon višegodišnje, frakcijskim borbama unutar Partije u Dalmaciji zatrovane situacije i narušenog jedinstva partijskih redova konačno slomljena antipartijska linija koju je predvodio Vicko Jelaska i otvoren put konsolidaciji Partije u Dalmaciji.

Prihvaćanjem Titova kursa Prokrajinska konferencija na Sirobuju ima značaj prekretnice u razvitku KPH na tlu Dalmacije i istodobno je završni proces njene reorganizacije u pravcu pretvaranja komunističkog pokreta u Dalmaciji u političku snagu koja će biti oslobođena unutarpartijskih trvenja i vanjskih političkih utjecaja. Štaviše, usvajanjem rezolucije, koja je služila kao program za neposredno političko djelovanje na širem planu, KPH u Dalmaciji dobija dokument na kome će graditi osnovne pretpostavke za razbijanje obruča ilegalnosti u kojoj je godinama morala djelovati.

Da je sređivanje, odnosno revitalizacija partijskog života u Dalmaciji pozitivno krenula, potvrđuje i rezolucija Prve konferencije KPH⁷ koja je održana svega dvadesetak dana nakon sirobujske Konferencije. Stav koji daje ocjenu o tome glasi: »Stalo se na kraj nezdravom i nepravilnom radu partijske organizacije u Dalmaciji koju su ranije stvarali oportunistički i antipartijski elementi, tako da rad partijske organizacije u Dalmaciji ide danas punom svom ozdravljenju.«^{7*}

⁴ V. Krstulović tvrdi da su pored J. B. Tita ovoj konferenciji prisustvovali: Marko Orešković, Miha Marinko, Ivan Milutinović, Tone Tomšić. Međutim, vjerojatno je pored Tita bio Marko Orešković. Na toj konferenciji za sekretara MK KPH Split izabran je Roko Peracić. V. Krstulović, Sjećanja na I konferenciju KPH i V zemaljsku konferenciju KPJ, str. 8. *IHRPD*, MG—11/29—1/3.

⁵ Organizacija KPH u Dalmaciji imala je u jesen 1940. oko 620 članova organiziranih u 30 ćelija. J. Jelić, Komunistički pokret u Dalmaciji uoči sloma Kraljevine Jugoslavije, *Zbornik IHRPD*, 2, str. 58.

⁶ Pokrajinska konferencija KPH za Dalmaciju izabrala je novi Pokrajinski komitet u sastavu: Vicko Krstulović, politički sekretar, Ivan Amulić, organizacioni sekretar, Karla Njegovan, Ivan Lučić-Lavčević, Ante Jurlin, Andrija Božanić i Neda Marović.

Pored Josipa Broza Tita konferenciji su prisustvovali Tone Tomšić i Marko Orešković, članovi CK KPJ. V. Krstulović, Dalmacija u NOB, str. 19.

Članovi PK KPH imali su pseudonime i to: Vicko Krstulović — Jović, Ivan Amulić — Bajer, Bruno, I. L. Lavčević — Borčić, Andrija Božanić — Majki, Stevo, Ante Jurlin — Marko, Neda Marović — Ranka, Karla Njegovan — Meri.

⁷ Na I konferenciji KPH, koja je održana 25. kolovoza 1940. u Dubravi kod Zagreba, iz Dalmacije je učestvovalo 11—12 delegata. V. Krstulović, Sjećanja na I konferenciju KPH i V zemaljsku konferenciju KPJ, str. 10.

* I. Jelić, Uoči revolucije, str. 243, Zagreb, 1978.

Učešćem na Prvoj konferenciji KP Hrvatske i na V zemaljskoj konferenciji KPJ u Dubravi⁸ (19—23. X 1940) partijski delegati iz Dalmacije još su jasnije spoznali neophodnost jačanja partijskih redova po horizontalnoj i čvršćeg povezivanja po vertikalnoj liniji, kao *conditio sine qua non* za dalju revolucionarnu ulogu u sudbinskim vremenima zemlje.

Učvrstivši uvjerenje da dalmatinska partijska organizacija kroči stopama revitalizacije, a da joj je istovremeno potreban idejno-politički sposoban kadar, CK KPJ u jesen 1940. organizira Partijsku školu u Makarskoj,⁹ u kojoj se školuje 26 članova KPJ, od kojih su 9 predstavnici iz Dalmacije, odnosno 6 iz Splita.

U jesen te godine partijsko članstvo je još uvijek relativno malo-brojno,¹⁰ ali je uočljiv trend porasta njegova broja. Ta je pojava još izrazitija za SKOJ. U cilju širenja utjecaja na partijsko članstvo, PK KPH tada počinje izdavati svoje glasilo »Borba radnog naroda«¹¹ i intenzivirati rad u URSSJ, a nakon zabrane njegova djelovanja, 30. XII 1940. osniva stalnu komisiju za rad sa sindikatima. U to vrijeme PK KPH formira i Komisiju za rad sa ženama,¹² ali ona uskoro biva ukinuta, pa Pokrajinski komitet preuzima direktno rukovođenje radom sa ženama. Narodna pomoć (kojom su rukovodili Andrija Božanić i Jerko Ivančić) širila je svoju mrežu i djelatnost od početka oružane borbe, ali je njena djelatnost intervencijom Rade Končara reorganizirana, a Odbor je raspušten.¹³

Sve te i druge brojne aktivnosti pokazale su da je dalmatinska partijska organizacija (u kojoj se nalazila gotovo četvrtina članstva KPH)¹⁴ zaista krenula putem organizacionog i idejno-političkog osposobljavanja, putem koji je utvrđen na Konferenciji u Sirobuji.

⁸ Petoj zemaljskoj konferenciji iz Dalmacije je prisustvovalo 11 delegata: Ivo Amulić, Vicko Sprljan, Toni Andrijašević, Karla Njegovan, Ante Jurlin, Ante Katić, Ante-Toni Mrduljaš, Andrija Božanić, Ivo Anić, Vicko Krstulović, Stipe Romac, a Vojin Ziro-Jević bio je delegat iz Livna. Vicko Krstulović tvrdi da ih je bilo 14.

⁹ Partijska škola CK KPJ održana je u Makarskoj u vili »Arena«. Počela je između 5. i 10. IX i trajala do početka listopada. U školi je bilo 26 polaznika iz Hrvatske, Slovenije i Srbije, a njome su rukovodili Krsto Popivod i Pavle Pap-Silja, članovi CK KPJ. Iz Dalmacije bilo je 9 učesnika: Andrija Božanić, Ružica Markotić, Pasko Mijan, Olga Paparela, Fedora Njegovan, Ivo Senjanović, nni Andrijašević, Mara Radonjić, »Crnogorka«, Niko Glavina. Sestoro njih bili su iz »Splita (osim Andrijaševića, Božanića i Glavine). K. Popivoda, PoUtička škola CK KPJ u Makarskoj, AHRPD, MG—11/20—1/10.

¹⁰ Pod rukovodstvom Mjesnog komiteta KPH Split part-lska organizacija tada ima oko 310 članova, a od toga: u Splitu 70 u 12 ćelija (3 rejoin ska komiteta), u Soljnu 78 članova u 15 ćelija, u Kaštelima 92 u 14 ćelija, u Zrnovnici 57 u 7 ćelija. Na Solju je bilo 5 ćelija s 23 člana, ali oni nisu bili u kompetenciji MK KPH Split. Kronologija Splita 1941—1945, str. 11.

¹¹ »Borba radnog naroda« izlazila je kao glasilo PK KPH od početka rujna 1940. u 200—300 primjeraka štampanih na ciklostilu. Izašla su ukupno 4 broja. V. Krstulović, Dalmacija u NOB, str. 19.

¹² Komisiju su sačinjavale: Ivanka Nlučević, Karla Njegovan, Marija Cecić, Milena Bubalo i Neda Marović. Veljače 1941. održana je I konferencija antifašistkinja. D. Plenkica, Pripreme KP za oružani ustanak u Dalmaciji. *Historijski z'uornik*, 1—4/1957, str. 4.

¹³ Zbornik VII, V/I, dok. br. 74.

¹⁴ KPH je u vrijeme V zemaljske konferencije KPJ brojila oVo 2500 članova u oko 500 ćelija. I. Jelić, Hrvatska u ratu i revoluciji 1941—1945, str. 32, Zagreb 1978.

POLITIČKA PLATFORMA PK KPH UOCI APRILSKE KATASTROFE

Politička aktivnost pokrajinskog rukovodstva KPH za Dalmaciju neposredno pred aprilski rat 1941. godine manifestira se u nekoliko vidova. Među njima najznačajnije mjesto zauzima rad na političko-psihološkoj pripremi članstva uoči sudbonosnih događaja. Partijsko članstvo postaje jezgra koja predvodi šire slojeve radničke klase i naroda Splita protiv vezivanja Jugoslavije za osovinski Trojni pakt i koja je nosilac otpora defetizmu, demoralizaciji i dezorganizaciji.

Izvršavajući odluke Pokrajinske konferencije, PK KPH početkom 1941. organizira dva savjetovanja za idejno-političko osposobljavanje partijskog članstva. Na prvom savjetovanju (siječnja 1941) konstatirano je da se Partija organizirala na principu čelija i da je članstvo prihvatilo novi kurs, a na drugom (ožujka 1941) analizirana je opća politička situacija i istaknuta tvrdnja da je KPH u Dalmaciji i organizaciono i idejno-politički spremna za već uočljivo novo revolucionarno stanje.¹⁵

Odmah nakon potpisivanja Trojnog pakta 25. III, odnosno saznajući za demonstracije u Beogradu, PK KPH,¹⁶ 27. ožujka održava sjednicu i odlučuje da zajedno s mjesnim komitetima KPH u Splitu i Solinu organizira 28. ožujka demonstracije na Narodnom trgu i po gradu. U demonstracijama je učestvovalo 2000—3000 građana, a masovan je bio i protest u Solinu. Glavne parole bile su: »Dolje Trojni pakt!«, »Dolje fašizam!«, »Tražimo savez sa SSSR!«¹⁷

Radeći u duhu letka CK KPJ, što su ga dobili posredstvom PK KPH, mjesni komitet Splita i Solina zauzimaju stav da je najneposredniji zadatak rad u narodnim masama, u smislu jačanja jedinstva potencijalno naprednih snaga i budnosti od opasnosti frankovačkih i petokolonskih disidenata.

U to vrijeme dovršava se i proces konsolidacije SKOJ-a u Dalmaciji i Splitu, koji je do Pokrajinske partijske konferencije u Sirobiji bio nejedinstven. U tom pogledu veoma značajno mjesto zauzima Oblasna konferencija SKOJ-a, koja je održana u Splitu 30—31. III 1941. godine.

Konferenciji je prisustvovao Joža Vlahović, sekretar PK SKOJ-a za Hrvatsku, te V. Krstulović i I. Amulić, tadašnji politički i organizacioni sekretari PK KPH za Dalmaciju.

¹⁵ Teško je, međutim, povjerovati da je ta ocjena i izraz stvarne sposobnosti partijske organizacije u Dalmaciji da u novoj povijesnoj zbilji spozna sve mogućnosti i konzekventno ih primjenjuje u revolucionarnoj praksi. V. Krstulović, d. str. 22.

¹⁶ Sjednica je održana u kući Stipe Đagata na Luću. Sjednica PK KPH 28. III održana je u kući Ivana Žižića. V. Krstulović, n. d. str. 25.

¹⁷ Iako Drago Gizdić tvrdi da je izbačena i parola »Bolje rat nego pakt«, za to nema naučnih dokaza. To nije bila parola Partije, nego ju je lansirala britanska obavještajna služba i čula se u Skoplju. D. Gizdić, Dalmacija 1941, Zagreb, str. 95.

Na tom se skupu bira novi Oblasni komitet SKOJ-a¹⁸ i konstatira da u Dalmaciji ima oko 5000 skojevaca,¹⁹ spremnih da se uključe kao aktivni subjekti u događaje koji su imali karakteristike revolucionarnog stanja.

U to vrijeme, tj. neposredno pred aprilski rat 1941. godine, partijska organizacija u Dalmaciji imala je oko 1250 članova, a područje MK Splita (koji ima ulogu okružnog komiteta) 360²⁰ članova KPH i oko 1200²¹

IVAN LUCIĆ-LAVČEVIĆ — (Stari Grad na Hvaru 23. XII 1905 — Split 23. XII 1942), član PK KPH za Dalmaciju, rukovodilac Vojne komisije za pripremu ustanka. Uhapšen i poslije mučenja ubijen od Talijana. Za narodnog heroja proglašen 15. XII 1944.

¹⁸ U Oblasni komitet SKOJ-a izabrani su: Neda Marović, politički sekretar, Mirko Kaliterna, organizacioni sekretar, Ante Jonić, Davor Urlič-Ključ, Mile Bagat, Frane Barić, Zeljko Draganja. Konferencija je održana u kući Petra Dumanica u Splitu, Rokova 17. D. Čizdić, n. d., str. 98.

¹⁹ N. Marović, SKOJ u Dalmaciji 1939—1941. godini. Zbornik IHRPD, 2/1972, str. 535.

²⁰ J. Jelić, Komunistička partija Hrvatske 1937—1941, Zagreb 1972, str. 325.

²¹ N. Marović, n. d., str. 534.

članova SKOJ-a. U Splitu je bilo 110²² članova u 11 ćelija i 3 rajonska komiteta, u Solinu 78 članova u 15 ćelija, u Kaštelima 92 člana u 14 ćelija, u Zmornici 57 članova u 7 ćelija i na Šolti 23 člana u 5 ćelija.

U rano jutro 6. travnja nad Splitom su se pojavili talijanski ratni avioni i bombardiranjem najavili početak ostvarivanja osvajačke politike prema Dalmaciji.

Na dan tog prvog bombardiranja Splita PK KPH zasjeda²³ i odlučuje da sve što je sposobno ode u vojsku i da se uputi delegacija PK KPH komandantu grada pukovniku Viktoru Novaku i zatraži mobilizaciju i naoružanje grada za obranu. Delegaciju, međutim, komandant nije htio primiti.²⁴ U tim danima bezvlašća (do ulaska Talijana u grad, 15. IV) PK KPH razmatra ali odbacuje kao besmisleno preuzimanje vlasti u gradu.

Tih dana PK KPH poduzima niz mjera da se sačuva i sakupi oružje i pohrani u ilegalna skloništa.²⁵ Ta aktivnost uskoro poprima široke razmjere i angažira nove aktiviste.

Povodom nastale situacije i proklamiranja tzv. NDH, PK KPH izdaje proglas u kojemu daje procjenu stanja u zemlji, ističući da hrvatskom i drugim narodima Jugoslavije prijete opasnost nacionalnog i socijalnog porobljavanja, i poziva hrvatski narod da poveže svoju borbu s borbom svih naroda Jugoslavije za slobodu i nezavisnost.

Mobilnost i javna politička djelatnost komunista u vremenu od 27. ožujka do 15. travnja, kada je de facto bezvlašće, zabuna i kaos u Dalmaciji i Splitu, vidljivo pokazuje da se Komunistička partija jasno i odlučno opredijelila za suprotstavljanje fašizaciji i nastavak ostvarivanja programa idejno-političkog i organizacionog pripremanja članstva i rodoljubivih građana za pružanje otpora i kvinslinzima i okupatoru.

III

POLITIČKA AKTIVNOST PK KPH ZA DALMACIJU PRVIH DANA OKUPACIJE

O daljoj izgradnji opće političke platforme Pokrajinskog komiteta u vrijeme neposredno nakon 11-dnevnog travanjskog rata 1941. nalazimo značajne elemente u dva sačuvana dokumenta i u analizi nekoliko njegovih sjednica na kojima je raspravljano o novoj situaciji u Dalmaciji.

²² Većina autora navodi ovu brojku, a D. Gizdić tvrdi da ih je bilo 164, n. d., str. 157.

²³ Sjednica se održala u kući Ante Popovića, poviše Balkanske ceste. A. Popović je strijeljan 26. VII 1941. u Sinju s borcima I splitskog odreda. *V. Krstulović*, n. d., str. 33.

²⁴ Na sljedeće dvije sjednice PK KPH je potvrdio stav da komunisti idu u vojsku (7. IV) i odbacio mogućnost preuzimanja vlasti u gradu (10. IV). *V. Krstulović*, n. d., str. 34.

²⁵ Do kraja travnja prikupljeno je 2103 puške, 118 puškomitraljeza, 2137 bombi, više stotina hiljada metaka, 17 teških mitraljeza i drugo. *V. Krstulović*, n. d., str. 42.

Na činjenicu da su Talijani zaposjeli gotovo čitavu Dalmaciju osim nekoliko otoka (nastupanje su dovršili 23. travnja), Pokrajinski komitet odgovara 22. travnja izdavanjem proglašena narodu Dalmacije. Taj dokument²⁶ pokazuje dalje razvijanje političke orijentacije u pravcu okupljanja patriotskih snaga i odlučnom pružanju otpora okupatoru i njegovim slugama.

U njemu se, pored ostaloga, naglašava:

»(...) Mi se ne plašimo terora i progona, naša je dužnost da u ovim sudbonosnim danima sačuvamo hladnokrvnost, da još odlučnije učvrstimo svoje redove, da se zbijemo u *jedinstvenu frontu* (potertao M. Č.) i svi kao jedan dignemo svoj glas protesta (...). Stanimo kao jedan na branik svoje domovine, u borbu za bolju i sretniju budućnost (...).»²⁷

Ostvarujući taj politički stav PK KPH organizira 25. travnja savjetovanje²⁸ (kome prisustvuje i M. Orešković, član CK KPH) i na njemu bira Vojnu komisiju²⁹ s I. L. Lavčevićem na čelu. Uskoro nakon toga savjetovanja osnovane su vojne komisije u Splitu,³⁰ Solinu, Kaštelima, a do polovine svibnja i u još nekim mjesnim komitetima u Dalmaciji.³¹

Na travanjskim sjednicama PK KPH je raspravljao i istodobno izgrađivao taktiku raskrinkavanja ustaške vlasti i Mačekove reakcionarne uloge te izdajstvo drugih gradanskih političkih grupacija.

Uoči 1. maja PK KPH izdaje letak u kome se slijedi misao proglašena CK KPJ od sredine travnja 1941. godine i naročito insistira na avangardnoj ulozi komunista. Ističemo taj odjeljak u kome stoji:

» (...) Komunisti Dalmacije, na vas će se oboriti najljući udarci osovinskih osvajača i izdajničkih hrvatskih vlastodržaca.
(...) Drugovi, (...) učvrstajte svoje redove, osvajajte radničke mase i vodite ih u borbu za njihove svakodnevne interese, u *borbu za novi svijet*, (potertao M. Č.) koji će se roditi iz ovog krvavog imperijalističkog pokolja (...) i na istinskoj nezavisnosti svih naroda stvoriti bratska zajednica (...).»³²

Iako su oba ova značajna dokumenta inspirirana duhom i sadržajem dvaju proglašena CK KPJ^{33a} i proglašena CK KPH,^{33b} objavljenih u travnju,

²⁶ Proglas 1e objavljen kao letak a potpisao ga je Oblasni komitet Komunističke partije Hrvatske za Dalmaciju. D. *Gizdić*, n. d., str. 113.

²⁷ D. *Gizdić*, n. d., str. 128.

²⁸ Savjetovanje je održano u kući Marina Ferića. V. *Krstulović*, n. d., str. 43.

²⁹ Članovi vojne komisije bili su: Ivan Lučić-Lavčević, Serif Šehović-Herceg, Ante Sore, Ante Kovačić i Roko Perafić. V. *Krstulović*, n. d., str. 44.

³⁰ Vojnu komisiju MK KPH Splita sačinjavali su: Roko Peračič, M. Ue Ivančić, Ante Jonić, Vinko Matoković ... Izjava Nede Marović autoru.

³¹ Autor nije mogao naći dokaza tvrdnji izvornika da su vojne komisije formirane i u svim mjesnim komitetima KPH u Dalmaciji. V. *Krstulović*, n. d., str. 44.

³² D. *Gizdić*, n. d., str. 138—139.

^{33a} CK KPJ je izdao 15. travnja proglas u povodu napada osovinskih sila na Kraljevinu Jugoslaviju i proglašanja NDH, a drugi povodom 1. maja. I. *Jelić*, Uoči revolucije, str. 276—279, Zagreb 1978.

^{33b} Proglas CK KPH u kojemu se razmatra situacija nastala proglašenjem NDH i upućuje poziv hrvatskom i srpskom narodu u Hrvatskoj za oslobodilačku borbu protiv okupatora i njegovih domaćih pomagača. I. *Jelić*, Uoči revolucije, str. 280, Zagreb 1978.

njima pokrajinsko partijsko rukovodstvo Dalmacije iskazuje političku zrelost u shvaćanju vrlo teškog stanja u zemlji nakon okupacije. Štaviše, u prvom proglasu se ističe poziv na stvaranje jedinstvene narodne fronte, a u drugom (letku) se u prvi plan postavljaju komunisti koji će kao predvodnici radničke klase voditi borbu »za novi svijet« i stvaranje bratske zajednice naroda na principima istinske nezavisnosti. To su zapravo uporišne točke strategije KPJ, koju će ona uskoro dograditi za vođenje općenarodnoga oslobodilačkog rata.

Sva dotadašnja aktivnost PK KPH jasno je pokazivala da je KPH u Dalmaciji i Splitu bila jedina organizirana politička snaga koja se ne samo verbalno odupirala okupaciji, nego se i spremala da pruži odlučan otpor i njime negira novu pravno-političku Situaciju.

Kao izraz takve orijentacije, Pokrajinski komitet, u suradnji s Mjesnim komitetom KPH Splita, formira na padinama Marjana 7. svibnja 1941. prvi udarni odred^{33c} od 60 dobrovoljaca pretežno omladinaca, koji je imao glavnu zadaću da vrši oružane akcije u gradu. Taj odred je embrion budućih udarnih grupa i izvorište prvih boraca oružanih, partizanskih odreda. S obzirom na uvjete okupiranog Splita i svoje brojnosti, taj je odred uskoro reorganiziran u tri grupe koje su dobile svoje rajone djelovanja — Varoš, Dobri i Lučac-Manuš.

IV

RAD PK KPH U PERIODU PRIPREMA ZA ORUŽANU BORBUNU

U toku svibnja pokrajinsko partijsko rukovodstvo Dalmacije nastavlja s daljom analizom novoga društveno-ekonomskog stanja, gotovo stalno zasjeda u punom sastavu i neposredno ostvaruje suradnju s Mjesnim komitetom KPH u Splitu. Prisutnost talijanskog okupatora i njegova nastojanja na uspostavljanju potpunoga okupatorskog sistema, sa sve jasnijom tendencijom uklanjanja utjecaja organa ustaškog kvazi-aparata vlasti, te kvislinško ponašanje ostataka građanskih političkih stranaka, bitne su oznake novog političkog stanja, u kojem je Pokrajinski komitet morao djelovati i, prema tome, vršiti procjenu mogućnosti i oblika djelovanja u skladu s linijom Partije koju je i sam usvojio.

Na pravcu traženja najpogodnijih rješenja u tim teškim uvjetima Pokrajinskom komitetu je značajni impuls dalo Majsko savjetovanje rukovodilaca KPJ u Zagrebu, kojim je rukovodio Tito. To savjetovanje ima povijesno značenje ponajviše po tome što su na njemu formilirane osnove političkog programa KPJ u uvjetima okupirane i raskomadane zemlje.³⁴

^{33c} D. Gizić, n. d., str. 148.

³⁴ I. Jelić, Hrvatska u ratu i revoluciji 1941—1945, str. 62, Zagreb 1979.

HRVATSKI RADNI NAROD I RODOLJUBIVI GRADJANI:

Kroz njemačkog ~~XXXXXXXXXX~~ imperijalističkog zavjeteva, stigla je na zemlju hrvatskog naroda, uz pomoć fašističkih plaćenika i izdajničkog posposobnog vodstva HSS-a, sa šakekom pu. četa, u kritičnim trenucima povijesti hrvatskog naroda, kada su naše narodne snage bile spremne da suziju razjedu njemačkog i italijanskog imperijalizma, da bi spasile hrvatskom narodu nezavisnost i slobodu, plaćenici i fašističke bande dogovorno sa izdajničkim vodstvom HSS-a, pozvale je njemačke trupe, proglasivši u Zagrebu "nezavisnu, slobodnu hrvatsku" i neće da uspostavi na čitavoj hrvatskoj teritoriji svoju tiransku vlast.

Gospodsko vodstvo HSS-a, još za vlade Cvetković-Mušek sve je učinilo da prema zemlju fašističkim osvajačima. Ono se svim snagama zalagalo za pristupanje Jugoslavije trojnom paktu sila osovine, a poslije pada vlade Cvetković-Mušek vodstvo HSS-a je svu svoju državnu vlast upotrebilo da sabotira i razbije obrambenu snagu naroda. Preko svojih organizacija vodstvo HSS-a je izvelo naredjenje o neprijavlivanju i dezertertvu u vojsci, preko svoje štampe širilo je petokolonski duh i defetističnu i kapitulantsku agitaciju u našu armiju. Napokon prelazom njemačkih trupa preko naših granica izvelo naredjenje o raspuštanju svih vojnih snaga u hrvatskoj. Ovo djelo reakcionarnog kretanja u zemlji, izvedeno je u cilju da spase svoju gospodsku vlast, da osiguraju svoj plaćenik i izdajnički pod okriljem njemačkog imperijalizma. Hrvatska gospoda su odlučila da našu buduću u ropstvo njemačkom i italijanskom imperijalizmu nasajuci se da će na taj način najbolje sačuvati svoje klasne i vlast nad radnim narodom. Uslijed ovih istih razloga oni nisu htjeli da se u vanjskoj politici oslone na ne moćan Sovjetski Savez, zemlju mira, nacionalne i socijalne pravde i zaštitnika svih naroda. Naši interesi hrvatske gospode diktirali su njemu izdajničku petokolonsku politiku od zdo nezavisnosti i slobode hrvatskog naroda.

HRVATSKI RADNI NAROD: Što vam sprema ova nametnuta Paveličeva tiranija i okupatorske njemačke trupe? Fašistički osvajači i ustaška vlast sprema ti glad, konzervirane nemirnice, i druga životnih potrepina, oskudica kruha, bijedu i bolest. Svi vi hrvatskog naroda, bit će opramljeni na prisilne i opasne radove po njemačkoj, gdje će biti izloženi smrtnim opasnostima bombardiranja. Njemački imperijalistički razbojnik. Ova nam vlast sprema najgoru reakciju, nevidjeni teror, masilje, koncentracione lozore i strijeljanje na hiljadu nevinih i čestitih sinova našega naroda.

Šta ti hrvatski narod kad kaže da će naša zemlja biti ~~XXXXXXXXXX~~ odelodijenje od rata; sad, se ona tek postati grube poprište rata i ratnih strahota. Što za račun i interese tvog upjeteća njemačkog fašizma, tvoje će sinove nasilno tjerati na kiborcu da krvare i ginu za interese njemačkih osvajača. Hrvatskom narodu kao nikada do sadu prijati opasnost nacionalnog i socijalnog porobljavanja.

HRVATSKI RADNI NAROD I RODOLJUBIVI GRADJANI

Oružane narodne snage silavo se odopiru i vode borbu protiv ustaša Paveličeve bande u hrvatskoj i njemačkih osvajačkih četa po cijeloj zemlji za slobodu i nezavisnost ~~XXXXXXXXXX~~ svih naroda Jugoslavije. Ne slušajte i ne razgovarajte s izdajničkim ustaškom štamom. Ne dajte oružje, suprotstavite se plaćenim bandama Paveliče. Povežite vašu borbu sa borbom svih naroda Jugoslavije u borbu za slobodu i nezavisnost hrvatskog naroda.

ŠIVIA BORBA HRVATSKOG NARODA ZA SLOBODU I NEZAVISNOST:
 ŠIVIA BORBA SVIH NARODA JUGOSLAVIJE PRO IV NEJMAČKIH
 OJVANJA.

ŠIVIO BOROVIKI SAVI NEJMI MIRA I ZAŠTITNIK MALIH NARODA
 DOKI NEJMAČKI I ITALIJSKI OJVANCI NARODA PAVELIČEVA BANDA I VODSTVO
 PAVELIČEVA BANDA SA SVAKOM NAŠOM ČETOM.

ŠIVIA RODOLJUBIVI GRADJANI HRVATSKE I

Opštinski Komitet
 KOMUNISTIČKE PARTIJE HRVATSKE
 za Dalmaciju

Proglas PK KPH za Dalmaciju od 12. IV 1941.

S odlukama Majskog savjetovanja³⁴³ upoznao je Vicka Krstulovića, političkog sekretara PK KPH, Ivo Marinković, član CK KPH, jer iz Dalmacije³⁴⁰ nitko nije bio na njemu. Na sjednici PK KPH (17. svibnja) V. Krstulović je upoznao članove Komiteta s odlukama, a posebno istakao nužnost priprema za oružanu borbu i potrebu brzog organizacionog prilagodivanja Partije novim uvjetima. Na istoj sjednici Pokrajinski komitet donio je odluku o daljem osnivanju udarnih grupa kojima je stavljeno u zadaću iniciranje i izvođenje diverzija i sabotaza.³⁵ Ubrzo su takve i formirane, a najbrojnije su i najjače pod rukovodstvom mjesnih komiteta SKH u Splitu, Solinu i Kaštelima. U Splitu je udarnim grupama rukovodio MK KPH Split u koordinaciji s Pokrajinskim komitetom.

Dan kasnije, postpisivanjem Rimskih ugovora o prodaji najvećeg dijela Dalmacije Italiji, i onako teška situacija se još više pogoršala. Praktično je od tada PK KPH morao djelovati na (pravno gledano), prostoru dviju država (ali jedinstvenog okupatorsko-kvislinškog sistema) što mu je još više otežavalo ionako slabe veze sa zaledem i otocima.

S obzirom na specifičnost položaja Dalmacije nakon Rimskih ugovora, i taktika PK KPH ka daljem razvijanju koncepcije pružanja stalnog otpora okupatoru dolazila je u iskušenje, jer je oblik borbe s udarnim odredima i grupama bio preuzak okvir za ciljeve koje je, dobro teorijski postavljena, politička platforma zahtijevala. Osim diverzija i sabotaza, postupno je trebalo prelaziti na veće, jače udare okupatoru, pogotovo stoga što je okupatorski režim prelazio na represiju, mržnja naroda rasla, a članstvo Partije postalo brojnije.³⁶

Uskoro se novom eskalacijom fašizma opće stanje u svijetu još više pogoršalo. Napadom Hitlerove Njemačke na SSSR, nastala je kvalitetno potpuno nova povijesna situacija. Reakcija Pokrajinskog komiteta bila je i brza i efikasna i taktika orijentacije na oružanu borbu dobija izrazito jak impuls. Istog dana PK KPH održava sjednicu, analizira novonastalo stanje i donosi značajne odluke.³⁷ Jedna od njih glasi: »Odmah otpočeti bombaške, sabotazne i diverzantske akcije, svi komunisti Dalmacije stavljaju se u mobilno stanje, na potpuno raspolaganje Partiji, i imaju biti spremni da na poziv PK stupaju u njegove oružane formacije i prelaz u ilegalnost svih komunista.³⁸

Treba naglasiti da je u to vrijeme bila jako prisutna teza da će se glavna i odlučna bitka voditi u gradovima i na njihovoj periferiji. O to-

^{34a} Majsko savjetovanje CK KPJ održano je početkom svibnja 1941. godine. Cilj savjetovanja bio je da se Partija »brzo organizaciono prilagodi novim uvjetima«, »da se izvuku pouke i zaključci iz bliskih minulih događaja« i da se »utvrde zadaci« KPJ u uvjetima okupacije. I. Jelić, n. d., str. 62.

^{34b} Savjetovanje je održano 4. 111 5. 111 4—5. svibnja. Delegat PK KPH za Dalmaciju nije prisustvovao stoga što mu se nije uspelo organizirati ilegalno putovanje. I. Očak — J. Popović, Končar — sekretar Partije, Zagreb 1975, str. 378.

³⁵ D. Plenča, n. d., str. U.

³⁶ Tada je KPH u Dalmaciju imala oko 1500 članova. I. Amullić, n. d., str. 388.

³⁷ V. Krstulović, n. d., str. 47.

³⁸ Kao bilješka 37.

me svjedoče i učesnici³⁹ tadašnjih zbivanja pa i ova odluka je izraz takvog shvaćanja.

Ova odluka pokazuje logično evoluiranje u novi kvalitet — spremnost na prijelaz u viši oblik revolucionarnog aktiviteta. Pored toga ukupna revolucionarna aktivnost dobija i na intenzitetu i postaje još raznolikija.

Budući da je neposredna veza Pokrajinskog s Mjesnim komitetom Splita bila stalna, MK KPH Split^{39a} odmah je odredio mobilno stanje partijskog članstva i odlučio da članovi Mjesnog komiteta i rajonskih komiteta treba da budu stalno na okupu.

Vrlo značajna je i odluka o pokretanju vlastitog glasila. Odluku PK KPH o štampanju »-Našeg izvještaja«⁴⁰ MK KPH Splita je odmah izvršio i formirao svoju «tehniku» za njegovo izdavanje.⁴¹ MK KPH Split tada reorganizira i Odbor Narodne pomoći te osniva Komisiju za prikupljanje materijala i hrane i Komisiju za sakupljanje oružja.

Nakon ovih odluka Pokrajinskog komiteta, širom Splita, Solina i Kaštela počinju diverzije i sabotaže. Ruše se pruge, kidaju telefonske veze, podmeću požari, pišu parole. Kncem lipnja i početkom srpnja PK KPH i MK KPH Split organiziraju prve štrajkove u Splitu i Solinu, 27. lipnja uslijedilo je i prvo hapšenje komunista u Splitu (Ante Kurir i Mate Bilobrk), a dan poslije i ostala.

U gustoći povijesnih zbivanja trebalo je nalaziti i nove oblike i metode djelovanja. Staviše, dostignuti stupanj revolucionarnog angažmana obavezivao je pokrajinsko partijsko rukovodstvo da mu dade smisao konkretnog programa pripreme boraca za stvaranje prvih oružanih odreda, što bi bio i najveći kvalitet u toj fazi.

Učiniti taj kvalitetan skok značilo bi dostići najviši domet u osmišljavanju bitne ključne karike opće političke orijentacije NOP-a u Dalmaciji. Podloga za takvu evoluciju opće platforme NOP-a u Dalmaciji omogućivali su, pored direktiva CK KPJ i CK KPH, i novo, još složenije pravno-političko stanje u Dalmaciji, akcije i manifestacije u kojima su

■ Vidi: Zbornik *IHRPD*, 2. str. 32 i 385.

^{39a} Na području teritorije koja približno odgovara današnjem administrativnom prostoru općine Split djelovali su sljedeći mjesni komiteti KPH: Split: Edo Santini, sekretar, Mile Ivančić, Mara Miranović, Roko Peracić, Neda Marović, Josip Ružić i Ante Mrduljaš; Solin: Drago Gizdić, sekretar, Stipe Marković, Kajo Barišić, Martin Mikičić, Ivan Žižić-Sansir, Ante Katić i Kajo Vučićić; Kaštela: Dušan Tadin, sekretar, Ante Bonacin, Srećko Peran, Josip Babin, Ante Bakotić i Ante Savin; Zrnovnica: Ilija Aljinović, sekretar, Tadija Mihanović, Pave Amžić, Stipe Markovina i Petar Perčić; Šolta: Ante Vidan, sekretar, Vjeko Jakovčević, Božo Cecić-Vidoš, Vico Blagajić i Ante Jarić. *D. Gizdić*, n. d., str. 156—157.

⁴⁰ Redakciju *Našeg izvještaja* sačinjavali su: I. L. Lavčević, Leo Geršković-Atleta, Marin, Ante Marasović-Mirko i Zlata Segvić, a suradnici su bili: Zdenko Stambuk, Serif Šehović i Nikola Babarović. Redakcija se sastajala u stanu ing. Ive Vukovića, koo crkve u Pojsanu, gdje je i Geršković stanovao. *Naš izvještaj* izlazio je dnevno u 1000—1500 primjeraka na ciklostilu. *D. Gizdić*, n. d., str. 182.

⁴¹ Za raspačavanje letaka PK KPH i *Našeg izvještaja* angažirano je ponekad 500—600 skojevaca. *N. Marović*, n. d., str. 542.

jezgru činili članovi KPH, a posebno niz vrlo dobrih političko-programskih proglašenja što ih je PK KPH — slijedeći generalni kurs CK KPJ i CK KPH — brzo i sadržajno veoma mobilizirajuće osmišljavao i objavljivao, to tim više što se embrion za to nalazio u odluci PK KPH sa sjednice održane na dan napada fašističkih sila na SSSR.

Međutim, dotad tako dobro stvarana i razvijana platforma borbe kao da dolazi u krizu, počinje zapravo stagnirati.

Jedan od značajnijih događaja za dalju izgradnju opće orijentacije i taktike oružane borbe u Dalmaciji jeste sudjelovanje V. Krstulovića, političkog sekretara PK KPH, na sjednici CK KPH održanoj 8—10. srpnja u Zagrebu,⁴¹³ na kojoj je utvrđivan plan ostvarenja odluka Politburoa CK KPJ od 4. VII 1941. godine.

Iako je CK KPH postavljao pred PK KPH i partijske organizacije u Dalmaciji zadatak bržeg dizanja i razgaranja oružane borbe, V. Krstulović je zastupao postupnost, tj. razvoj od nižih oblika diverzija i štrajkova k oružanim napadima na neprijatelja, i isticao kao nepovoljnu činjenicu nepogodnost dalmatinskog terena za stacioniranje partizanskih jedinica.

»Istaknuo sam — piše V. Krstulović — ono što nam je međutim najviše nedostajalo a to je bilo vojno iskustvo i pogodni terenski uvjeti. Jedino naše iskustvo, to je iskustvo ilegalaca.«⁴²

Ovaj stav je na sjednici CK KPH bio kritikovan, što je i logično, budući da ni drugi krajevi nisu imali druga iskustva, a neki gore terenske uvjete.⁴²³

Pored glavnog zadatka — orijentacije na oružani ustanak, CK KPH je tražio povezivanje i oslanjanje na narodne mase i stvaranje akcionih odbora kao embriona nove revolucionarne vlasti. Uskoro su u Splitu stvoreni akcioni odbori u tvornicama, radnjama i ustanovama, a i na teritorijalnoj osnovi. Stvoreni su i viši tipovi akcionih odbora za pojedine rajone i područja rada, kao u industriji, zdravstvu, prosvjeti i drugdje.

Razumijevanje triju glavnih komponenata partijske strategije i njihovo međusobno prožimanje u funkciji glavnog cilja — općenarodnog oružanog ustanka, trebalo je materijalizirati, tj. pretvoriti u svakodnevnu

⁴¹ V. Krstulović, n. d., str. 116.

⁴² Nema sačuvanog dokumenta koji bi svjedočio kad je i na kojoj sjednici PK KPH raspravljao i utvrdio takav stav. Iz sjećanja Vicka Krstulovića također se to ne može utvrditi, iako V. K. tvrdi da je to »... bio jedinstven stav cijelog PK...« V. Krstulović, prvo n. d., str. 52. i 65. i drugo n. d., str. 7.

⁴³ Tu kritiku CK KPH konkretizira u Okružnici br. 3 od 20. IX 1941. u kojoj stoji: »► Likvidatorsko shvaćanje o partizanskom pokretu pojavljuje se još u jednom obliku. Neki drugovi, na primjer, u Dalmaciji precjenjivali su geografski faktor i smatrali, da na njihovom terenu ne postoje uvjeti za partizanski pokret. Koliko je to shvaćanje pogrešno najbolje pokazuje primjer Vojvodine.« Zbornik VII, tom V, knj. 1, dok. 46, str. 149.

Dr. Vladimir Bakarić o tome kaže na II kongresu KPH (1948) slijedeće: »U organizaciji ustanka, od onih krajeva u kojima je Komunistička partija još prije rata imala utjecaj na najšire mase naroda, prvih dana zaostaje Dalmacija. Razlozi tome nisu bili to što narod ne bi prihvatio direktivu Partije o oružanoj borbi protiv morskog talijanskog okupatora, nego nesnažjenje partijskog rukovodstva u organiziranju samih partizanskih odreda i u njegovom kolebanju kakve bi oblike mogao imati partizanski rat na takvom terenu kakav je Dalmacija.« V. Bakarić, Društvene klase, nacija i socijalizam, Zagreb, 1976, str. 62.

Б И Л Т Е Н
ГЛАВНОГ ШТАБА НАРОДНО--ОСЛОБОДИЛАЧКИХ
ПАРТИЗАНСКИХ ОДРЕДА ЈУГОСЛАВИЈЕ

10 VIII 1941

БРОЈ 1

I. Задатак народно-ослободилачких партизанских одреда

- 1) Народнo-ослоб. партиз. одреди у свим областима Југославије: Србија, Хрватска, Словенија, Црна Гора, Босна и Херцеговина, Македонија, Војводина, Санджак и Далмација имају главни свој циљ: ослободити народ Југославије од окупатора и борба против домаћих окупаторских агената који пошашу угњетављење и терористичко владање народа.
- 2) Највећи непријатељ слободе и независности нашег народа јесте немачки фашизам, на онда сви остали његови фашистички трабанци који хараче по целој земљи. Према томе света је дужност свих родољуба да се боре неумољиво до потпуног уништења то фашистичког баде.
- 3) Партизански одреди зову се народно-ослободилачки и због тога што то њиху борбене формације било које политичке партије или групе — у конкретном случају ни Комунистичке Партије, без обзира на то што се комунисти боре у први редовима — већ су то борбени редови народа Југославије у којима треба да се боре сви родољуби способни за оружану борбу против окупатора, без обзира на политичко уверење.
- 4) У тој општој борби са непријатељима нашег народа партизански одреди имају многобројне задатке. Они морају рушити све оне објекте који служе фашистичким окупацијама: железнице, мостове, фабрике, радионице, складишта муниције и оружја. Они морају свим силама онемогућити окупаторе да одузимају освајачима жито, стоку и остале намирнице. Резервирано жито, стоку и друге намирнице треба силно одузети окупаторима и раздати народу а потребну количину задржати за исхрану одреда. Партизански одреди морају онемогућити убирање пореза и других дојбина, јер у данашњем моменту све то служи само окупаторима за вођење освајачких ратова и даље угњетављење наших народа.
- 5) Партизански одреди морају са оружјем у руци бранити насеља града и села од фашистичких зулува. Они морају штитити имовину народа од окупаторске пљачке.
- 6) Партизански одреди морају на сваком кораку уништавати фашистичке одреде, нарочито официре и гестаповце, црно кошуље и т. д. Исто тако треба неумољиво уништавати њихове доваље лачке, рване народне издајнице и провокаторе који у масама предају у руке фашистичких кривака најбоље силе народа, који служе као верни пси окупаторима и терору наш народ.
- 7) Партизански одреди морају неуморно развијати отпор народа дивећи народне устанике и спаљати се на цело тло устаника као борбено језгро. Досадашње некусотно партизанских борби показало је да се занемаривало питање опште народног устанка, зато је потребно хитно ликвидирати тај недостатак, јер у противном могу бити партизани издвојени од маса које су спремне да се боре за своју праведну ствар.
- 8) Политичка линија партизанских одреда мора бити: народно-ослободилачки антифашистички фронт свих народа Југославије без разлике на политичка и верска уверења.
- 9) Код стварања партизанских одреда не сме се бити тесногрудни, већ дати могућност ширине иницијативе да стварање партизанских одреда. Већ створени партизански одреди треба одмах да се појаве са месним и окупационим штабовима и ставе под њихово руковођство.
- 10) Штабови и командири морају будно пазити да непријатељ не убади у партизанске одреде није провокаторе и шпијуне. Ако се такви појаве треба их одмах стрељати и њихова имена објавити.
- 11) Штабови и командири партизанских одреда морају строго пазити на дисциплину у одредима. Сваки чин изачико, издаје или грубо повредо дисциплине треба строго кажњавати.
- 12) Штабови морају водити бригу о исхрани бораца, о наоружавању и друго. Исхрану треба организирати заједно са комитетима народ-ослоб. фронта који треба да привукају фонд народног ослобођења. У случају где таквих комитета још нема треба доброволним припањом осељака и грађана осигурати исхрану или плаћати намирнице у готовом.
- 13) Сви партиз. одреди са својим штабовима: из Хрватске, Србије, Словеније, Црне Горе, Босне и Херцеговине, Војводине, Далмације, Македоније и Санджака спадају под директно руковођство Главног штаба народ-ослоб. партиз. одреда Југославије.

Ради координирања борбе и успешног вођења операција штабови морају бити међусобно добро повезани.

*Faksimil Biltena Glavnog štaba Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda
Jugoslavije od 10. Vili 1941. godine*

političku praksu. Ciljevi su dakle bili poznati, direktive su date, a i ostalo je relativno dosta vremena za njihovo spoznavanje i otvaranje procesa bržega organizacionog i idejno-političkog pripremanja za realizaciju.

Međutim, u uvjetima stroge ilegalnosti, nedovoljnih ili nepouzdanih veza sa zaledem i malobrojnosti partijskih organizacija, nije bilo ni jednostavno ni lako sve te zadaće izvršavati na prostranom i heterogenom prostoru Dalmacije pogotovo ne onako kako su zamišljeni.

Istina, ovdje treba istaknuti činjenicu da su svi članovi PK KPH pojedinačno i kao kolegijalni organ pružali svakodnevne dokaze krajnje revolucionarne angažiranosti i naprezali sve svoje potencijale u pravcu ostvarenja programa borbe u tim uvjetima i u to vrijeme. Ipak, njihovo gotovo stalno boravljenje i orijentacija na rad i akcije u Splitu (izuzev A. Jurlina, koji je pretežno djelovao na šibenskom području) moralo se odraziti i na kvalitet provedbe i dijelova i glavnog cilja partijske strategije u to doba.

U prilog tome ide i stanje na drugim područjima Hrvatske. Objasnjavajući razloge sporog razmaha ustanka, V. Bakarić ističe: »(...) a) nedovoljno odlučan kurs CK KPH na široki narodni ustanak, odmah na početku, b) kolebanje ili nesnalaženje pojedinih organizacija na terenu.«^{42*3}

Jednom rječju, sve ovo govori o teškoćama prijelaza iz faze opće idejne i političke aktivnosti na ostvarenje programa oružane borbe kao najvišeg oblika revolucionarnog aktiviteta⁴²⁰

V

ETAPA PRELASKA NA ORUŽANI USTANAK

Političke, organizacione i vojne pripreme za oružanu borbu kojima je iz Splita rukovodio PK KPH, međutim, i dalje su se odvijale. U procesu daljeg širenja društveno-političke osnove NOP-a pred pokrajinsko partijsko rukovodstvo postavljalo se pitanje načina prelaska u viši oblik borbe, a oružani ustanak, čija će jezgra biti komunisti, a uporišna baza najnapredniji antifašisti i rodoljubi. Trebalo je izgrađivane i proklamirane političke stavove pretvoriti u realnu snagu NOB-a — u oružane jedinice.

Razlike koje su postojale u koncepciji razvijanja oružane borbe između odluka CK KPH i one koju je zastupao PK KPH⁴³ trebalo je prevazići. Prvi pokušaj da se to stanje prevlada jest upućivanje instruktora CK KPH Mirka Kovačevića-Lale i Pavla Papa-Silje u Split. Njihovim dolaskom⁴⁴ i namjerom da pomognu Pokrajinskom komitetu u neposred-

^{42b} V. Bakarić, n. d., str. 68.

^{42c} Sigurno je da o ovome treba još voditi rasprave i vršiti daljnja istraživanja.

⁴³ D. Gizdić, n. d., str. 201.

⁴⁴ Pavle Papa-Silja bio je član CK KPJ, a Mirko Kovačević-L'ala instruktor CK KPH. Po V. Krstuloviću oni su stigli u Split 6. ili 7. VII, a D. Gizdić, odnosno I. Amulić tvrde da su stigli 7. kolovoza.

nom dizanju i rukovođenju oružanom borbom taj prelaz je ubrzan. Njihov dolazak ima po svemu karakter neposredne pomoći CK KPH u smislu da se počnu ostvarivati odluke od 4. VII. Sjednica PK KPH, održana 7. kolovoza u prisustvu Pavla Papa i Mirka Kovačevića imala je prijelomni značaj.

Naime, na toj sjednici došlo je do razlika u gledištima taktičke prirode. Ključno pitanje rasprave bilo je kako i kada organizirati partizanske odrede. Stav, koji je zastupao V. Krstulović, kao politički sekretar, da se organiziranju odreda pristupi postupnije i da je potrebno pripremiti teren za njihov prihvat, Kovačević i Pap (zastupajući stavove sadržane u pismu CK KPH) zahtijevali su da se hitno i neodložno, ne čekajući »ni dana ni časa« organiziraju partizanski odredi koji će pokrenuti općenarodni ustanak u Dalmaciji.⁴⁵ Na sjednici je odlučeno da se formira sedam odreda i to u vrlo kratkom roku, tj. za 3–4 dana.⁴⁶ Od sedam odreda tri su trebala biti sa splitskog područja (Splitski, Solinski i Kaštelansko-trogirski).⁴⁷ Protiv odluke da se u tako kratkom vremenu sve to obavi bio je jedino V. Krstulović.⁴⁸

U to vrijeme odnos snaga okupatora i članova KPH i SKOJ-a na splitskom području bio je približno 30.000:1.650, tj. 1:18.

Zadatak formiranja Splitskog, Solinskog i Kaštelansko-trogirskog odreda Pokrajinski komitet je povjerio M. Kovačeviću, V. Krstuloviću i I. Amuliću. Već sutradan, 8. VIII, u poljskoj kućici između Splita i Stobreča sakupilo se 60⁴⁹ boraca, mahom članova Partije, skojevaca i simpatizera. Tri dana kasnije (11. VIII navečer s Plokita, sa zemljišta Dumanića, pod komandom Đordana Kurira i Freda Santinija, kao političkog komesara, krenula su tri voda Splitskog odreda. Iste večeri krenuo je i Solinski odred, a Kaštelanski, zbog neolaska boraca iz Trogira, tek 14. kolovoza. Teškoća je bilo i u organiziranju ostalih odreda.

Da bi se olakšalo formiranje i odlazak odreda, PK KPH zajedno s MK KPH Split pokreće val raznih štrajkova: protestni štrajk nezaposlenih radnika (8. VIII), veliki štrajk⁴⁹³ u Elektro-poduzeću sa zahtjevom za realno mijenjanje dinara za liru (11. VIII), a 13. VIII i generalni štrajk splitskih radnika u kome se ističu radnici Brodgradilišta s 80⁹o

⁴⁵ Original pisma CK KPH nije sačuvan, a o njegovom sadržaju se zna na osnovi izvještaja PK KPH i sjećanja V. Krstulovića i drugih sudionika sjednice.
⁴⁶ V. Krstulović u radu »Narodni ustanak 1941 u Dalmaciji« kaže na str. 12.: »CK KPH, međutim šajje 6. ili 7. avgusta u Dalmaciju člana CK KPJ Pavla Papa i Mirka Kovačevića, te nam Pavle Pap predaje pismo Vlade Popovića, koje je po nas veoma neprijatno, pisano u vrlo strogom tonu. Popović veoma oštro piše protiv kolebljivaca i oportunističkih, smatrajući takvima i članstvo Pokrajinskog komiteta za Dalmaciju. Zbog naše kolebljivosti, oružani ustanak u Dalmaciji još uvijek nije počeo, dok u Lici već na veliko buku (...)« pisao je drug Popović. »AIHRPD, rukopis, MG-XI/29-1/11.
⁴⁷ O tome tko je inzistirao na roku za formiranje odreda od 3–4 dana uglavnom postoje dvije verzije. V. Krstulović i D. Gizdić ističu da su taj rok postavili Pavle Pap i Mirko Kovačević, a Ivan Amulić tvrdi da ga je on predložio a PK KPH usvojio. V. Krstulović, prvo n. d., str. 65–66, D. Gizdić, n. d., str. 211, i I. Amulić, n. d., str. 314.
⁴⁸ Trebalo je osnovati još: Rogo'ničko-primoštenski, Sibenski, Zaiosko-Vodički i Slnjski odred.
⁴⁹ »Bio sam jedini član PK koji se nije slagao s odlukom o formiranju odreda po takvom skraćenom postupku (...)« V. Krstulović, n. d., str. 87.
⁴⁹³ V. Krstulović, Dalmacija u NOB-i, str. 70.
⁹»n Povodom tog štrajka MK KPH je izdao letak koji je sačuvan. D. Gizdić, n. d., str. 171.

učešćem. 21. kolovoza lučki radnici pale trgovački brod u splitskoj luci (»Niko Matković«), a skojevci premazuju tušem i bojom talijanske natpise i ambleme i pišu parole.

Prve borbe, stradanja i neuspjeh prvih odreda, međutim, imali su znatnih posljedica za dalji razvitak narodnooslobodilačke borbe u Splitu, srednjoj i sjevernoj Dalmaciji. Mada su gubici bili znatni, a ponajbolji kadrovi izgubljeni, i premda je za izvjesno vrijeme zakočen razvitak oružanog ustanka, gubitke je — u krajnjoj liniji i po logici orijentacije da je jedini put borbe, oružana borba protiv okupatora i domaćih izdajnika — trebalo i predvidjeti i očekivati. Ipak, da su pripreme bile temeljitije a organizacija primjerenija ovom kvalitetnom skoku u genezi NOB-a, sigurno je da bi i ova velika i po mnogim značajkama jedinstvena akcija u Jugoslaviji imala drugačiji rezultat.

Međutim, to već nije historijsko pitanje.

Iako ovaj rad nema pretenzije da dade iscrpan kritičko-analički prikaz djelatnosti PK KPH u organizaciji NOB-a na splitskom području, ipak oko pitanja prelaska na oružanu borbu u Dalmaciji, kao glavnom strateškom cilju, treba reći nešto više, s obzirom na polemike koje su se vodile i još su prisutne.

U središtu rasprave uglavnom se nalaze ona »3—4 dana«, tj. dužina (ili kratkoća) roka u toku kojega je trebalo obaviti osnivanje prvih odreda.

Ako se svede problem na ta 3—4 dana, odnosno na sintagmu »ni časa ni dana« (a to kod većine autora polemike nalazimo), stvar bi se dala relativno lako riješiti budući da (tako gledano) »zadani rok« ne daje iole ozbiljnije šanse da se tako ozbiljan (povijesni!) akt može temeljito i efikasno ostvariti.

Sušтина stvari, međutim, nije u tome.

Temeljno pitanje jest: PK KPH za Dalmaciju do tog vremena se već legitimirao u opredjeljenju za generalni kurs CK KPJ (i CK KPH), tj. za oružano suprotstavljanje stranim i domaćim neprijateljima. Analiza pisanih dokumenata, što ih je donosio ili inicirao PK KPH do tog vremena (proglasi, leci, »Naš izvještaj« i dr.), dokazuje da je dalmatinsko partijsko rukovodstvo od prvih dana okupacije izgrađivalo izvanredno jasnu idejno-političku platformu koja je u gotovo svim elementima i svim dimenzijama identična s generalnom linijom CK KPJ.

Već u letku od 13. travnja,⁴⁹¹⁵ poziva se hrvatski radni narod i rodoljubivi građani Dalmacije: »*(...) Ne dajte oružje, suprostavite se plaćenim bandama Pavelića. *Povežite vašu borbu s borbom svih naroda Jugoslavije. U borbu za slobodu i nezavisnost hrvatskog naroda*« U proglasu od 22. travnja⁴⁹⁰ PK KPH zahtijeva: »*(...) još odlučnije učvrstimo svoje redove, da se zbijemo u jedinstvenu narodnu frontu. (...) *Stanimo kao jedan na branik svoje domovine, u borbu za bolju i sretniju budućnost*«.

⁴⁹¹⁵b D. Glzdić, n. d., str. 112.

⁴⁹⁰c D. Glzdić, n. d., str. 126.

Obračajući se radnicima, seljacima i komunistima Dalmacije Pokrajinski komitet ih poziva: »(...) učvršćujte svoje redove, osvajajte i okupljajte radničke mase i vodite ih u borbu za njihove svakodnevne interese, u borbu za novi svijet, koji će se roditi iz ovog krvavog imperijalističkog pokolja, svijet na kome će se (...) na istinskoj nezavisnosti svih naroda stvoriti slobodna bratska zajednica.« Na sjednici održanoj 22. lipnja PK KPH utvrđuje stav: »(...) što prije razviti oružanu borbu« itd. (sve potcrtao M. C.).

S druge strane, praktično-politička aktivnost je u stalnom porastu. Od 25. travnja djeluje Vojna komisija PK KPH, a slične komisije postoje i pri mnogim mjesnim komitetima. Početkom svibnja formira se na Marjanu prvi udarni odred, nastaju udarne grupe, komiteti su i članstvo u mobilnom stanju itd.

U prvim danima kolovoza u PK KPH stižu izvještaji o formiranju odreda. Mjesni komitet u Splitu izvijestio je da je osnovan odred, koji se sastoji od 7 desetina po osam dobrovoljaca. Solinski MK KPH obavještava o stvaranju diverzantskog odreda od 120 boraca, a iz Kaštela stiže obavijest da i tamo postoji odred od 40 boraca^{49d}

Međutim, na sjednici Pokrajinskog komiteta održanoj u punom sastavu 11. srpnja, tj. odmah po povratku političkog sekretara PK KPH Vicka Krstulovića sa savjetovanja u CK KPH, ostvarenje platforme u njezinom logičnom razvitku dolazi u pitanje. Naime, na toj sjednici V. Krstulović kaže:

»Na sastanku sam posebno govorio i o tome što bi nam još sve trebalo da bismo mogli odmah pristupiti stvaranju, partizanskih odreda i podići općenarodni ustanak.

To je, prije svega, bilo pomanjkanje vojnog iskustva: razmjerno smo bili gotovo svi veoma mladi, nismo imali neko naročito ratno i partizansko iskustvo, jer nitko od nas nije učestvovao u Prvom svjetskom ratu niti u građanskom ratu u Španiji. Jedino iskustvo koje smo u to vrijeme posjedovali bilo je to što smo svi bili oprobani ilegalci. Naša borbena istupanja do fašističke okupacije — to su bila istupanja organiziranih komunista u štrajkovima, demonstracijama i drugim oblicima aktivnosti radnika usmjerenih protiv vladajuće klase i režima.

Međutim — nastavio sam svoje izlaganje, koje je u stvari bio jedan sažeti pogled PK na prilike u Dalmaciji — pred nas CK KPJ postavlja drugačiji, složeniji i teži zadatak: odmah otpočeti općenarodni oružani ustanak u kome se valja oružjem, a ne demonstracijama, obračunavati sa neprijateljem-okupatorima i domaćim izdajnicima, kojih je samo na dalmatinskoj obali oko 100 hiljada. Mi, međutim — rekao sam to veoma određeno, ne samo kao svoj lični stav već kao stav PK — u oružanu borbu ne možemo krenuti odmah i to iz više razloga.^{49e}

^{49d}I. Amulić, n. d., str. 408.

^{49e}V. Krstulović, n. d., str. 51—52.

Treba međutim reći da je na spomenutoj sjednici CK KPH u Zagrebu Vlado Popović prenio poruku Josipa Broza Tita o *neodgodivoj potrebi dizanja općenarodnog ustanka na području cijele Hrvatske*, u smislu odluka Politburoa CK KPJ od 4. VII. Glavna odluka savjetovanja sadržavala je stav: (...) *što prije treba prijeći na partizanski način borbe s partizanskim odredima koji će djelovati izvan gradova s osloncem na planinske masive*⁵⁰ (potcrtao M. Č.).«

O istupanju V. Krstulovića na toj sjednici svjedoči i I. Amulić, organizacioni sekretar PK KPH, koji kaže: »Njegovo stajalište na sjednici CK bilo je da je zbog nekoliko razloga u Dalmaciji gotovo nemoguće organizirati partizanski način ratovanja.« Ti razlozi su prije svega nepovoljni geografski uvjeti i ekonomsko siromaštvo dalmatinskog zaleđa. Isti autor kaže da na spomenutoj sjednici PK KPH »nismo bili oduševljeni njegovim stavom (Krstulovićem, primj. M. Č.) iznesenim na sjednici CK, ali se oko toga nije razvila nikakva diskusija. Jedino je drug Lavčević primijetio da je možda trebalo malo dublje i temeljitije razmisliti i proučiti prilike, jer nije isključeno da će razvoj događaja omogućiti da se i na ovom našem kršu razviju odgovarajuće borbe.«⁵¹

Dakako, sve se te razloge moralo imati u vidu, računati s realnim ekonomskim, geografskim i organizacionim teškoćama i političkim proturječnostima, ali na osnovi ukupne procjene situacije trebalo je nastavljati i na traženju putova za organizaciju općenarodnog ustanka u Dalmaciji. Treba, međutim, reći da ni u CK KPH nije do tada bila do kraja shvaćena tadašnja orijentacija. O tome svjedoči i jedna izjava V. Bakarića: »Mi smo na samom početku, sve do pred savjetovanje u Stolicama, smatrali da treba stvarati partizanske i diverzantske grupe. Zato smo vrlo veliku pažnju na početku bili posvetili diverzijama po gradovima, i to nas je stajalo užasno mnogo kadrova i desetkovalo organizacije. Išli smo zatim na stvaranje slabih jedinica na terenu.

Poznato je da je 4. jula na Titov prijedlog donesena odluka o općenarodnom ustanku. To je za nas bilo nešto novo. Jer, općenarodni ustanak to nisu diverzije, to nije mala grupa, to znači da treba voditi rat i treba pobjediti, tj. dati jednu opću političku koncepciju i na njoj izdržati do kraja.

Dakle, nije više bilo pitanje u tome da li će biti odmah čitav narod uz nas ili ćemo ga postepeno dizati, kao što je to svojedobno bilo u našim glavama, nego je bilo u tome da bitku za nas neće dobiti drugi, a da je mi samo potpomažemo različitim diverzijama i sitnim grupama.«⁵²

Dakle, bitno je bilo naći najpogodnija organizaciona i politička rješenja za prijelaz na vojnu aktivnost ka kojoj je i PK KPH do tada stalno usmjeravao partijska rukovodstva i članstvo, pripremao ih idejno i politički i spremao oružje da ih i njime snabdije. Smatrajući da u

⁵⁰ I. Amulić, n. d., str. 392.

⁵¹ I. Amulić, n. d., str. 392—393.

⁵² I. Jelić, *Hrvatska u ratu i revoluciji*, str. 80.

Dalmaciji postoje osnovne pretpostavke za takav kvalitativan skok, i CK KPH u pismu Pokrajinskom komitetu traži hitno organiziranje partizanskih odreda i njihovo izvlačenje iz gradova (gdje je koncentracija neprijatelja najveća) i upućivanje na šire prostore, gdje će imati više manevarskog prostora i biti inicijatori rasplamsavanja ustanka širom Dalmacije. U tom širem kontekstu onda i onaj rok od 3—4 dana ima drukčiju kvalifikaciju.

Jednom riječju, svi navedeni događaji i momenti pokazuju da se PK KPH (i ne samo on) nalazio u neobično složenim uvjetima u kojima je polagao težak historijski ispit, upravo u mjesecu kada su počinjali ustanci u drugim krajevima zemlje.

Međutim, propast velike ideje o sedam partizanskih odreda teško se dojmila svih članova PK KPH i sigurno je da su svi osjećali krivicu što se sve tako odigralo.

Stoga je trebalo nastaviti s ostvarenjem političkog programa NOB-a. Prvi značajniji akt nakon propasti prvih odreda, što ga je izradio PK KPH, bila je »Platforma jedinstvenog narodno-oslobodilačkog fronta«,⁵³ koja je trebala biti politička podloga za šire okupljanje svih antifašističkih, demokratskih i patriotskih snaga na programu KPJ. Iako je platforma u osnovi dobro objašnjavala glavne ciljeve borbe, ona je bila više partijska direktiva, nego politički program stranaka i grupa.⁵⁴ Pokušaji da se na njoj osnovi ostvari suradnja s predstavnicima bivših političkih stranaka nisu uspjeli, uprkos stalnim nastojanjima pokrajinskog partijskog rukovodstva.⁵⁵

Razmatrajući situaciju nakon neuspjeha prvih odreda, PK KPH je na sjednici održanoj 30. VIII donio odluku o daljem odlasku u partizane pojedinačno i u manjim skupinama (a kasnije ovisno o situaciji), osnovao komisiju za analizu neuspjeha prvih odreda⁵⁶ i izrekao kazne isključenja oportunistima i kolebljivcima u trogirskoj partijskoj organizaciji.^{56b}

U tim danima sanacije partijskih i skojevskih organizacija, koncem kolovoza, u Split dolazi Rade Končar,⁵⁷ sekretar CK KPH. U njegovu prisustvu vrši se analiza neuspjeha širenja oružane borbe i on neposredno sugerira oživljavanje borbenog duha i nastavljanje diverzionih i sabotažnih akcija.

Nakon kritičke analize stanja u Dalmaciji poslije poraza prvih odreda, 4. X je u Split ponovo došao Rade Končar. On je na sjednici PK KPH 5. listopada izrekao »(...) vrlo oštru kritiku PK-u, koji je prema ocjeni CK KPH, najviše kriv zato što sva Dalmacija već nije u ustan-

⁵³ »Platformu...« je PK KPH donio 20. VIII 1941. D. *Gizdli*, n. d., str. 274. *Zbornik VII*, tom V, knj. 30, dok. br. 3, str. 11—15.

⁵⁴ Pismo CK KPH Pokrajinskom komitetu KPH za Dalmaciju. *Zbornik VII*, tom V, knj. 30, dok. br. U, str. 32—34.

⁵⁵ Pregovaralo se s predstavnicima HSS, JNS, JDS i Srpskog odbora.

⁵⁶ U komisiju su imenovani: Andrija Božanić, Zdenka Segvić i Maks Baće. V. *Krstulović*, n. d., str. 89.

^{56a} AHHRPD, KP—24/12.

⁵⁷ V. *Krstulović*, n. d., str. 95; *I. Ofak-J. Popović*, o. c. str. 445.

ku⁵⁸ i saopćio da je CK KPH domio odluku da se PK KPH kazni ukorom, a partijskom članstvu uputi otvoreno pismo.⁵⁹ Pored toga on je zahtijevao da se Pokrajinski komitet »odlijepi« od Splita, da se splitska organizacija prepusti Mjesnom komitetu i drugačije organizira tehnika PK KPH, te da se reorganizira narodna pomoć i rad sa ženama.

Istovremeno Končar je izrazio uvjerenje da će partijska organizacija Dalmacije, s obzirom na veliki utjecaj na mase i usprkos svemu što se zbililo, povesti narod u masovni oružani ustanak.⁶⁰

U naporima da oživi bunt protiv okupatora i reaktivira potencijalne revolucionarne subjekte, PK KPH 20. listopada izdaje proglas »Radnicima, seljacima, građanima, intelektualcima, omladini, rodoljubima porobljene Dalmacije«,⁶¹ koji završava riječima: »Diži se, narode u Dalmaciji! Mi ne smijemo zaostati! Stupajmo složno u JNOF s ostalim narodima Jugoslavije!(...) Ulazimo u partizanske odrede! Dižimo oružani ustanak !«

Odlaskom članova PK KPH u pojedine dijelove Dalmacije⁶² oživljava se rad i partijskih i skojevskih organizacija pa se uskoro stvaraju uvjeti za obnavljanje odreda. Tako je 14. X Solinski odred, s 80 boraca,⁶³ bio spreman za borbene akcije, 12. XI PK KPH osniva Stab Dalmatinsko-dinarskog NOPO, 6. XII se formira zajednički štab za Solinski i Kaštelanski odred,⁶⁴ 15. XII odlazi prva grupa Splićana na Dinaru,⁶⁵ a 22. XII ponovo je formiran Splitski partizanski odred.⁶⁶ U tom vremenu učestale su bombaške akcije (od kojih je najsnažnije odjeknula ona u Splitu 9. XI na talijansku glazbu), sabotaže na brodovima, demonstracije omladine i žena. U razdoblju od 11. IX do 9. XI u Splitu su udarne grupe izvršile 24 sabotaže, diverzije i atentata. Na sve to talijanski su fašisti, uz pomoć domaćih izdajnika, pojačavali teror, vršili stalna hapšenja, suđenja i strijeljanja.⁶⁷

Nastojanja pokrajinskog rukovodstva Partije već početkom 1942. dat će ohrabrujuće rezultate na omasovljenju NOB-a i u Splitu i u Dalmaciji.

⁵⁸ V. Krstulović, n. d., str. 96.

⁵⁹ »Otvoreno pismo« CK KPH doneseno je 16. studenog, a u PK KPH je stiglo 1. XI, V. Krstulović, n. d., str. 173.

⁶⁰ CK KPH je 30. IX donio »Okrružnicu br. 3« u kojoj se iznosi kritika provođenja partijske linije u pojedinim dijelovima Hrvatske pa i Dalmacije. Zbornik VII, tom V, knj. I, dok. 46.

⁶¹ D. Gizdić, n. d., str. 352.

⁶² V. Krstulović je obišao Sinj i Dinaru, I. Agulić je krenuo na Pelešac i u Dubrovnik, I. L. Lavčević u Trogir, A. Božanić na Soltu, a N. Marović na makarsko područje. V. Krstulović, prvo n. d., str. 98.

⁶³ Komandant štaba bio je V. Krstulović, komesar Vojin Zirojević, a operativni oficir M. Baće.

⁶⁴ D. Plenča, Partizanski odredi naroda Dalmacije, str. 186.

⁶⁵ U toj grupi je i Edo Santini, sekretar MK KPH Split. V. Krstulović, n. d., str. 107.

⁶⁶ D. Gizdić, n. d., str. 460.

⁶⁷ Najveću odmazdu nad splitskim skojevima i članovima Partije u 1941. godini izvršili su Talijani u tvrđavi Kamerlengo u Trogiru 14. listopada, kada su strijeljali Matu Golema, člana MK SKOJ-a Split i još 11 drugova. Zbornik VII, tom V, knj. I, str. 212. D. Gizdić, n. d., str. 352.

Z A K L J U Č A K

Promatrana djelatnost PK KPH u 1941. godini dozvoljava nam da razlučimo nekoliko faza koje daju opću sliku ukupne političke aktivnosti pokrajinskog rukovodstva u najtežoj historijskoj situaciji dotad.

Prva faza seže do pred samu agresiju na Jugoslaviju 6. travnja. Osnovna karakteristika joj je organizaciono sređivanje organizacije na osnovi odluka Pokrajinske konferencije u Sirobuji. Demonstracije protiv Trojnog pakta i Oblasna konferencija SKOJ-a završni su akti tog razdoblja.

Druga faza počinje prvog dana napada na zemlju i traje do početka kolovoza, tj. do organiziranja prvih partizanskih odreda. Ovih nekoliko mjeseci PK KPH za Dalmaciju razvija sadržajnu i idejno-političku snažnu aktivnost publiciranjem nekoliko proglašavanja i letaka, s ciljem da se partijsko članstvo, radnička klasa i narod Dalmacije obavijesti o težini povijesne situacije i počne pripremati za pružanje otpora tom novom pravno-političkom stanju. Istovremeno s tim PK KPH inicira i niže oblike otpora neprijatelju i nastavlja izgradnju opće platforme za borbu do oslobođenja.

Takvim političkim stavom i praktičnom djelatnosti PK KPH za Dalmaciju legitimirao je, kao najviši partijski organ u pokrajini, činjenicu da je Komunistička partija bila jedina organizirana politička snaga koja ne priznaje novu historijsku situaciju, nego se opredjeljuje za njezino negiranje u totalitetu.

Treća i najteža faza otpočinje i odigrava se u kolovozu nastojanjem da se iz nižih oblika otpora domaćim i stranim neprijateljima pređe na oružanu borbu, najviši oblik revolucionarnog aktiviteta. Formiranjem prvih odreda (Splitskog, Solinskog, Kaštelanskog i drugih) trebalo je materijalizirati onaj politički kurs koji je u prethodnoj fazi vrlo uspješno izgrađivan. Međutim, zbog nedosljednosti, kolebanja i slabe organizacije u prijelazu na nov kvalitet, čije ostvarenje neposredno pomažu i instruktori CK KPH — Pavle Pap i Mirko Kovačević, velika ideja da iz srca Dalmacije, okupiranog Splita, krene prethodnica općenarodnog ustanka u Dalmaciji doživljava neuspjeh na prvom koraku. Posljedice tog neuspjeha su znatne, jer je za nekoliko mjeseci odgođena masovna općenarodna borba.

Četvrta faza teče od kraja kolovoza do početka 1942. godine i obilježena je novim naporima da se revitalizira NOP. Pod pritiskom teške kritike Rade Končara i CK KPH (Otvoreno pismo) za neuspjeh prvih odreda, PK KPH nastoji prekinuti nit vlastite platforme borbe ponovo osnažiti. Donošenje Platforme Jedinog narodnooslobodilačkog fronta, neposredno djelovanje članova PK KPH na širem području, pojačanje aktivnosti udarnih grupa, rad na organizacionom srednju Partije i obnavljanje Solinskoga, Splitskog i Kaštelanskog odreda te odlazak prve grupe Splitskana na Dinaru prosinca 1941. bitne su karakteristike djelatnosti PK KPH ovog razdoblja. Masovna hapšenja komunista i pad

R. Končara u ruke fašista međutim ponovo otežavaju razvijanje viših oblika borbe.

Razvoj događaja početkom 1942. godine pokazat će da je i pored svih teškoća i neuspjeha pokrajinsko partijsko rukovodstvo ostalo rukovodećom i motornom snagom NOB-a i u Splitu i u Dalmaciji.

LITERATURA

- Amulić, Ivo: Sjećanje na djelatnost radničkog pokreta i Partije u Dalmaciji 1937—1940. Zbornik IHRPD, 1, 1970.
- Bakarić, Vladimir: Društvene klase, nacija i socijalizam, Školska knjiga, Zagreb, 1976.
- Božanić, Andrija: Prva pokrajinska konferencija KPH za Dalmaciju 1940. godine. »Četrdeset godina« — zbornik sjećanja, knj. 3. Narodna pomoć u Dalmaciji. »Četrdeset godina« — zbornik sjećanja, knj. 7.
- Berus, Anka: U Splitu 17. — 18. decembra 1939. »Četrdeset godina« — zbornik sjećanja, knj. 3.
- Bilobrk, Mate: Iz rada partijske organizacije Splita 1941. »Sjećanja 1941«, knj. IV.
- Boban, Ljubo: O političkim previranjima na selu u Banovini Hrvatskoj. Istorija XX veka — zbornik radova, II, Beograd, 1961.
- Brčić, Rafael: Livanjski kraj u NOB-i, Livno, 1978.
- Broz, Josip Tito: Izgradnja nove Jugoslavije, knj. I—II, »Kultura«, Zagreb, 1948. Politički izvještaj na V kongresu KPJ, Marksistički centar, Split, 1976.
- Čulinović, Ferdo: Slom stare Jugoslavije, Zagreb, 1958.
- Damjanović, Pero: Tito pred temama istorije, Narodna knjiga, Beograd, 1977.
- Gizdić, Drago: Dalmacija 1941. (drugo izdanje), »27. srpnja«, Zagreb, 1959.
- O razvoju dalmatinske cementne industrije i o klasnoj borbi u njoj do početka narodnooslobodilačke borbe, Zbornik IHRPD, 1, Split, 1970.
- Geršković, Leon: Skica projekta za proučavanje narodnooslobodilačke borbe u Dalmaciji u 1941. godini, Zbornik IHRPD, 2, Split, 1972.
- Jelić, Ivan: Komunistička partija Jugoslavije 1937—1941. IHRPH, Zagreb, 1972.
- Uoči revolucije, Centar za kulturnu djelatnost SSO, Zagreb, 1978.
- Hrvatska u ratu i revoluciji 1941—1945. Školska knjiga, Zagreb, 1978.
- Jugoslavenska socijalistička revolucija (1941—1945), Školska knjiga, Zagreb, 1979.
- Jurjević, Ante-Baja: Bijeg iz zatvora: »Četrdeset godina« — zbornik sjećanja, knj. 7.
- Kvesić, Sibe: Dalmacija u narodnooslobodilačkoj borbi (drugo dopunjeno i prerađeno izdanje) IHRPD, Split, 1979.
- Leontić, Boro: Split 1941, Prosveta, Beograd, 1960.
- Marović, Neda: SKOJ u Dalmaciji 1939—1941. godine, Zbornik IHRPD, 2, Split, 1972.
- Morača, Pero: Jugoslavija 1941, Beograd, 1971.
- Očak, Ivan-Popović Jovo: Končar — sekretar Partije, Zagreb, 1975.
- Plenča, Dušan: Partizanski odredi naroda Dalmacije, Vojno delo, Beograd, 1960.
- Petrinović, Ivo: NOP u Splitu 1941, »Mogućnosti«, 8/19G1, Split.
- Roje, Ante: Od barikada do udarnih grupa, »Sjećanja 1941«, knj. V.

Splitske udarne grupe u akciji, »Četrdeset godina« — Zbornik sjećanja,
knj. 7.
Trgo, Fabijan: Titova strategija — općenarodni rat, »Titove historijske odluke
1941—1945« (grupa autora) Narodna armija, Beograd, 1978.
Oslonac na vlastite snage — bitan faktor Titove strategije, VIG 3/1976.
Vasiljević, Jovan: Mornarica NOVJ, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1972.
Žanko, Miloš: Razvitak narodne vlasti u Dalmaciji u razdoblju 1941—1945.
»Socijalistički front«, 1—1950, Zagreb.

SIBE KVESIĆ

»NAŠ IZVJEŠTAJ« — MOBILIZATOR MASA U BORBI PROTIV FAŠIZMA

Dvadeset drugoga lipnja 1941. Hitlerova Njemačka napala je SSSR. Istoga dana sastao se u Splitu Pokrajinski komitet KP za Dalmaciju da bi ocijenio nastalu situaciju. Bile su donesene značajne odluke za početak oružane oslobodilačke borbe. Pored ostalog zaključeno je da se odmah započne izdavati ilegalni list pod nazivom «Naš izvještaj» koji će, kao glasilo NOP-a, prenositi glas oslobodilačkih snaga, mobilizirati rodoljube na zadacima borbe protiv fašizma.

Postavlja se pitanje kako je bilo moguće da već idući dan nakon odluke Pokrajinskog komiteta izide »Naš izvještaj«.*

To je bilo moguće jer je, prvo, već od ranije djelovala ilegalna partijska štamparija koja je bila u stanju da znalački i brzo izvrši i ovakav izdavački zadatak i, drugo, što je partijsko rukovodstvo već do tada osjećalo potrebu i razmatralo mogućnost izdavanja glasila, koje bi, hasuprot okupatorskim sredstvima informiranja što su (lažju i obmanom) pokušavali pridobiti narod na lojalnost i suradnju, istinito informiralo rodoljube o makinacijama okupatora i o započetoj oslobodilačkoj borbi.

Prvi broj »Našeg izvještaja« štampan je 23. lipnja 1941. u stanu Zorke Mitić u Ulici XI puka broj 22 u Splitu. Od tada izlazio je redovito, nekada svakodnevno, a u određenim situacijama i nakon nekoliko dana, ali uvijek na vrijeme da obavijesti rodoljube o novim akcijama protiv okupatora u zemlji, Dalmaciji i u Splitu, da ih svojim mobilizatorskim napisima potakne na nova pregnuća, na ustrajnost u započetoj borbi.

»Naš izvještaj« izlazi u Splitu do ljeta 1942. kada njegova »tehnika« seli na Dinaru, u sjedište štaba IV operativne zone. U Splitu se štampao n tiraži od oko 1.000 primjeraka, što je u onim teškim i opasnim vremenima okupacije, s obzirom na način raznošenja i raspodjele, ipak bilo dostatno da dospije, ako ne baš do svakog, a ono u ruke velike većine rodoljuba.

* »Naš izvještaj« izlazi kao glasilo PK KPH za Dalmaciju, a kasnije postaje organ »Našeg izvještaja« sačinjavali su: Ivan Lučić-Lavjević, Leo Geršak, Ante Marasović-Mirko i Zlata Segvić. Glavni suradnici redakcije bili su: Đenko Stambuk, Serif Šehović i Niko Babarović.

Ukupno je izišlo 175 brojeva »Našeg izvještaja«. On je izlazio i vršio neprocjenjivu ulogu mobilizatora i informatora najširih masa sve do lipnja 1943, kada je široki razmah narodnooslobodilačke borbe zahtijevao ne samo drugačije ime, nego i novi kvalitet glasila NOP-a Dalmacije. Tada je 17. lipnja 1943. umjesto »Našeg izvještaja« štampan na Mosoru prvi broj lista »Slobodna Dalmacija« koja je nastavila da vrši, samo još svestranije i šire, njegovu historijsku ulogu.

U okupiranoj Dalmaciji talijanski fašisti su bili ukinuli sva zatečena sredstva javnog informiranja i oduzeli radio-aparate. Istovremeno su organizirali vlastiti propagandni aparat putem kojeg su lažima i obmanom nastojali pridobiti narod na lojalnost i suradnju. U Splitu su, odmah po dolasku, počeli izdavati list »San Marco«, a kasnije umjesto njega »Popolo di Spalato«. Ulice gradova i mnogih sela ispisali su parolama i iscrtili fašističkim amblemima, postavili su brojne razglase kroz koje neprestano prosipaju laži o nepobjedivosti sila osovine i o novom evropskom poretku.

U takvim okolnostima je pojava ilegalnog lista »Naš izvještaj«, koji na svojim stranicama pobija fašističke laži i redovno i istinito informira narod, imala neprocjenjiv značaj za narodnooslobodilačku borbu u Dalmaciji. Ali »Naš izvještaj« nije samo informator ljudi, nego je i nezamjenjiv mobilizator najširih masa na zadacima NOP-a.

U svojim člancima »Naš izvještaj« poziva građane da se okupe u zajednički front borbe za istjerivanje okupatora i za oslobodenje zemlje. List prenosi glas partizanske borbe koja se u to vrijeme sve više raspamsava, raskrinkava izdajnike, počevši od onih koji zagovaraju politiku življenja na mirnoj nozi s okupatorom, do drugih što su se bih otvoreno stavili na njegovu stranu.

Već u svojim prvim brojevima »Naš izvještaj« poziva građane da se okupe u zajednički front borbe za slobodu, informira o toj borbi širom zemlje, raskrinkava izdajnike svih boja, počevši od prikrivenih agenata koji propovijedaju politiku čekanja do onih koji su se otvoreno stavili u službu okupatora.

U Dalmaciji počinju prve partizanske akcije protiv neprijatelja. Padaju bombe po splitskim, šibenskim i solinskim ulicama. Žene demonstriraju pred fašističkim zatvorima, štrajkuju radnici Električnog poduzeća, Brodogradilišta i lučki radnici, vrše se brojne akcije sabotaža u tvornicama i ustanovama, narod se ne pokorava okupatorskim propisima i mjerama.

Na otocima koji su potpali pod NDH, mladići se pod utjecajem komunista, ne odazivaju ustaškim pozivima za odlazak u domobransku vojsku.

»Naš izvještaj« bilježi sve te događaje, objašnjava njihovo značenje u sklopu opće oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije.

U danima kada su fašističke armije nadirale kroz Ukrajinu i došle pred Moskvu i Lenjingrad, »Naš izvještaj« bodri rodoljube, objašnjava im da se radi o privremenom uspjehu fašista. Njegovi članci ulijevaju tih dana vjeru u konačnu pobjedu pravedne stvari za koju se bore svi porobljeni narodi Evrope.

»Naš izvještaj« postaje u to vrijeme najradije čitano štivo velike većine stanovnika grada. On se čitao pojedinačno i u grupicama, pri lojanici u najzabačenijim dijelovima grada. Čitali su ga starci i mladost, rodoljubi su pitali jedan drugoga za list i brižno ga skrivajući predavali dalje na čitanje.

Izvanrednu ulogu u pravilnom informiranju naroda i razgaranju oslobodilačke borbe izvršio je »Naš izvještaj« i na području cijele Dalmacije. Organiziranim vezama, na kojima su radili smjeli i odani aktivisti NOP-a, on je redovito stizao u sve krajeve Dalmacije gdje ga lokalne »tehnike« umnožavaju i šire u narod. Na taj način većina stanovnika Dalmacije bila je redovito i na vrijeme obaviještena o svemu što se dešavalo na liniji borbe protiv neprijatelja u zemlji i u svijetu.

»Naš izvještaj« od 4. VIII 1941. piše da su rodoljubi u tvornici »La Dalmatienne« u Šibeniku dinamitom razbili glavnu zračnu pumpu zbog čega je fabrika obustavila rad, a u sutrašnjem broju da su Kaštelani srušili kraj Sućurca talijanski vojni vlak.

»Naš izvještaj« od 15. VIII 1941. među ostalim piše da su dva omladina u Zatonu kraj Šibenika napala dva talijanska karabinjera i oduzela im puške. »Tako treba«, piše na početku spomenutog članka, što je poruka i poziv rodoljubima širom Dalmacije na slične podvige i akcije protiv okupatora.

Naravno aktivisti NOP-a i drugi rodoljubi odazivali su se ovakvim pozivima »Našeg izvještaja« i fabrike su sve češće obustavljale rad, niz željezničke nasipe učestalo su se kotrljale lokomotive i vagoni, padale su bombe po ulicama naših gradova i sela. Ali pored toga što je mobilizator i informator naroda, »Naš izvještaj« je ujedno i politički orijentir i putokaz u djelovanju aktivistima NOP-a na terenu. U onim teškim uslovima okupacije i terora, ljudi se naročito u većim mjestima nisu mogli okupljati na šire sastanke, dolaziti u centre gdje su bila sjedišta političkih foruma NOP-a, da bi se razmjenile misli i primila uputstva za političko djelovanje. U takvim uvjetima »Naš izvještaj«, koji dobro organiziranim ilegalnim vezama stiže u sve krajeve Dalmacije bio je brz i neposredni prenosilac i tumač partijske politike. Bilo kada je, već u ljeto 1941. g. razotkrivao podle makinacije nekih od vođa bivših građanskih stranaka koji u borbi protiv NOP-a počinju šurovati s okupatorom, bilo kada je ukazivao na širinu Narodnog fronta i potrebu da se u njega okupe i na zadacima borbe angažiraju svi rodoljubi bez obzira na njihovu raniju političku pripadnost.

Tako, na primjer, »Naš izvještaj« broj 54, od 30. kolovoza 1941. u članku pod naslovom »Kako 'narodni rodoljubi' vode borbu protiv fašizma«, piše da su prota Urukalo, bivši ban Buić i bivši poslanik dr Sola posjetili u Splitu prefekta Zerbina koji je tom prilikom rekao da je njegova velika radost što ih pred sobom vidi i da u ovom susretu vidi već sada prve korake međusobne suradnje koja će i »jednima i drugima donijeti vrlo korisne rezultate«.

Mnogi aktivisti NOP-a širom Dalmacije, do kojih nisu mogle na vrijeme stići direktive i poruke rukovodstava, čitajući ovaj i slične članke u »Našem izvještaju«, saznali su da su agenti Draže Mihailovića započeli

svoju izdajničku aktivnost i na tlu Dalmacije, što ih je navodilo da budu oprezniji prema držanju i ponašanju pojedinaca iz bivših stranaka JNS i JRZ u svojoj sredini, pogotovu onih koji su se već od ranije isticali u svom protunarodnom radu.

Aktivisti su čitali i članke kao što je bio i onaj objavljen u broju 129, od 27. siječnja 1942, pod naslovom »Nacionalno oslobodilački pokret u Dalmaciji«, u kojemu, pored ostalog, piše: »Prošlo je 9 mjeseci otkada fašistički osvajači pljačkaju, porobljavaju i teroriziraju narode Jugoslavije (...) Komunistička partija (...) uputila je proglas svim pristašama HSS, SDS, svim rodoljubima i pozvala ih da se bez razlike na vjersku, nacionalnu i političku pripadnost ujedine skupa s komunistima u jedinstveni narodnooslobodilački front protiv tudina i njegovih plaćenika (...)«

Analizirajući napise koje je za sve vrijeme svoga izlaženja donosio »Naš izvještaj«, bez dvoumljenja možemo reći da je ovaj ilegalni list NOP-a pored svoje uloge informatora i mobilizatora najširih masa na zadacima borbe, ujedno i nezamjenjivi i kontinuirani tumač političke Unije koju su Pokrajinski komitet i drugi forumi NOP-a provodili u Dalmaciji u cilju okupljanja i organiziranja svih narodnih masa u borbi protiv okupatora i njegovih domaćih pomagača.

Nije bilo rijetko da su se ovakvi i slični članci koje je na svojim stranicama donosio »Naš izvještaj« proučavali na sastancima partijskih organizacija, na sastancima SKOJ-a, simpatizera, Saveza mlade generacije, AF2-a i drugih organizacija NOP-a.

Kada im je prvi primjerak »Našeg izvještaja« dospio u ruke, fašisti su se strahovito uznemirili. Oni su znali što znači izlazak ilegalnog lista NOP-a u Splitu. Jer bilo im je poznato da se u Splitu nalazi i rukovodstvo KP I NOP-a za cijelu Dalmaciju, pa u pojavi ilegalnog lista NOP-a, i to sutradan po napadu Njemačke na SSSR, vide novu potvrdu svom dotadašnjem saznanju da su snage otpora dobro organizirane i da taj novi ilegalni list, koji je izišao, ima šire značenje, nego što bi se na prvi pogled, imajući u vidu njegov skromni format i tehničku opremu, moglo zaključiti.

Zato su fašisti stavili u pokret svoj cjelokupni policijski aparat, pridodavši mu i mnoge domaće agente, ne bi li otkrili stampariju i ljude koji u njoj rade. Fašisti na ulicama bez povoda zaustavljaju građane, u prvom redu žene s košarama ili torbicama u ruci, pretresaju ih na mjestu ih odvođe u policiju gdje ih često svlače do gola, pretražujući njihovu odjeću ne bi li negdje pronašli primjerke »Našeg izvještaja«. U više navrata pošlo im je za rukom da se domognu pojedinaca koji su uza se imali »Naš izvještaj« pa su ih podvrgli strahovitim mukama vjerujući da će od njih saznati mjesto štampanja lista. Međutim, organizacija njegova štampanja i raznošenja bila je takva da ti uhvaćeni pojedinci o štampanju, ljudima koji u njoj rade nisu ništa znali. To je fašiste dovelo do bjesnila. U nekoliko navrata oni su strijeljah rodoljube kod kojih je prilikom hapšenja pronađen »Naš izvještaj«.

Da bi što više zaplašili narod, fašisti vrlo često vrše blokade cijelih gradskih predjela, u grupama upadaju u kuće i pretresaju stanove tra-

žeći štampariju lista. Pri tom se surovo obračunavaju sa stanarima, batinaju ih i prijete im smrću. »Tutti comunisti, tutti mazzare« - neprestano je odzvanjalo sobama blokiranih stanova po kojima su švrljala fašistička njuškala razbacujući kućne predmete, odjeću iz ormara i sve drugo što im je dolazilo pod ruku. Na kraju, kada ne bi pronašli ništa, hvatali su ljude i odvodili ih u zatvor, a zatim mnoge od njih upućivali u internaciju na Apeninski poluotok.

I u jeku svih tih racija i deportacija, strijeljanja i batinanja »Naš izvještaj« je izlazio redovito, bodrio rodoljube da istraju u borbi.

Usprkos svih nastojanja, talijanski fašisti, kroz sve vrijeme dok je »Naš izvještaj« izlazio u Splitu, nisu uspjeli otkriti mjesto gdje se štampao. To nisu mogli, jer je narod Splita čuvao redakciju u kojoj su pisani članci, štampariju u kojoj je list štampan i široku mrežu raznošača lista. Zbog toga narod je podnio mnoge žrtve, prošao kroz brojne racije i deportacije ali je izdržao sve, da bi ovaj glas slobode i borbe mogao izlaziti.

DOBRILA JURIC

SJECANJE NA RAD U URSS-u I NA ODRŽAVANJE VEZE IZMEĐU PK KPH ZA DALMACIJU I CK KPH

i

Na Godišnjoj skupštini Općega radničkog Saveza (ORS-a), koja je održana 1932. godine u Radničkoj komori Splita, došlo je do razmimoilaženja među članstvom te komunisti i veći broj radnika napuštaju prostorije u kojima se Skupština održavala. Neposredno poslije toga podnešen je zahtjev za osnivanje URSS-a. U jesen iste godine sazvana je osnivačka skupština u malim prostorijama u Kruševića ulici.

Rad komunista na jačanju sindikalnog pokreta bio je prilično težak. Raspoloženje radnika za prelazak iz ORS-a u URSS nije bilo baš povoljno, a glavni zadatak Sindikata bio je baš okupljanje radnika i radnica. Prostorije u Kruševića ulici postale su pretijesne, pa se odatle Sindikat seli u Kninsku ulicu, u kuću Mikačić, gdje umjesto dvije prostorije raspolaže s četiri.

U radu radnika komunista koji se većinom odvijao u sindikatima, dolazilo je do međusobnih razmimoilaženja. Uslijed samovolje Josipa Poduje, koji je tada bio na čelu Sindikata, često je na sastancima dolazilo do svada između njega i Petra Cecića, Lovre Kurira, Bepa Treursića i drugih komunista. Ti sukobi su nanosili dosta štete radničkom pokretu. U Sindikatu je bio učlanjen vrlo mali broj omladine, a isto tako i radnica, i to samo iz krojačkih radionica. Rad među ženama se prilično potezljivao. Tek poslije Partijske konferencije, koja je održana u ljeto 1935. godine na otoku Ciovu, na kojoj su bila prisutna dva delegata iz viših foruma i, koliko se još sjećam, Vicko Jelaska, Bepo Treursić, Lovre Kurir, Pjero Lete, Ivo Benevoli, Josip Rosić, Petar Cecić, a od žena Karla Njegovan, Anka Berus, Tonka Marić i Dobrila Jurić, otpočelo se masovni je raditi sa ženama.

Jednom sastanku koji se održavao u gostionici na obali, koja danas nosi naziv Dioklecijanov rov, u jesen 1936. godine, prisustvovao je i drug Tito, koji je u to vrijeme došao u Split. U toj gostionici najviše su se okupljali obalni radnici, pa nije bilo straha da će policija otkriti

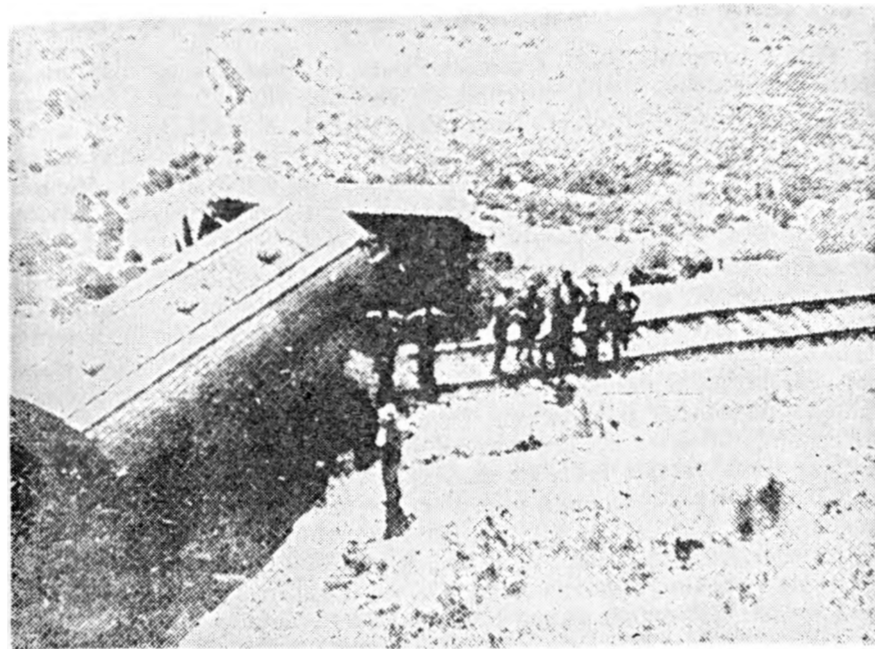

sastanak, pošto ona tamo nije često zalazila. Koliko se mogu sjetiti, na sastanku su bili prisutni Lovre Kurir, Ivan Sirišćević-Pučić, Bepo Treursić, Armando Paparella, Dobrila Jurić i još neki čijih se imena više ne mogu sjetiti. Na tom sastanku palo je mnogo kritike na rad komunista u Sindikatu. Prije svega raspravljalo se o odlasku dobrovoljaca za Španjolsku, koji su se trebali okupiti u Splitu. Tada, a još i dosta poslije toga, nisam znala da je drug koji je bio na sastanku bio drug Tito. Zbog konspiracije nikad se nije pitalo za imena drugova, a još manje za funkcije ili od kuda su došli.

Već u prvoj polovini 1937. godine došli su neki drugovi iz unutrašnjosti. Sjećam se da su ih dalje prebacivali taksijem. Bili su to: Mate Ramljak, Iko Gale i Vlado Bagat. Grupa splitskih omladinaca, među njima Ante Roje, Duje Pavaca i drugi, koji su trebali krenuti u Španjolsku, bili su provaljeni na otoku Šolti, dok su čekali vezu. Financijskim patrolnim brodom »Oplenac« dovedeni su u Split, gdje su ih deset dana držali zatvorene u magazinima Carinarnice na obali. Neki su omladinci na svoju ruku otišli brodom, kao slijepi putnici, npr. Ante Milić, Božo Vukušić-Abesinac.

U periodu 1937—1938. godine po direktivi Partije odlazim tri puta u Sarajevo, gdje se povezujem sa sarajevskim komunistima Hanom Ozmom, Vladom Jokanovićem, Perom Pešutom, Jakicom Gaon, Cilikom Hajnri, a Katu Govorušić upoznajem na jednom sastanku koji se održao u kući Marice Uherke na Ilidi. Od Jakice Gaon i Hane Ozme preuzimam novac koji je bio sakupljen za španjolske borce i predajem ga Ivanu Sirišćeviću-Pučiću, predsjedniku Sekcije obalnih radnika. Novac je preko veze slat u Španiju i brodovima koji su u Splitu tovarili krupnu stoku. Pomoć se sakupljala i u Splitu, a postojao je odbor i pododbori u kojima su većinom radile žene.

Za stvaranje širokog i masovnog pokreta u okviru URSS-ovih sindikata u Splitu uloženo je mnogo truda, a u tome su se naročito istakle žene i omladina. Zasebnu grupu su sačinjavali kalfe i šegrti. Nikom u početku nije bilo stalo da u toj omladini probudi pravi smisao za rad. Godine 1937. URSS-ovi sindikati sele se na bedem na Klaićevoj poljani 4, gdje je bilo mnogo više prostora i bolje uvjete za rad. Komunističkoj partiji kao avangardi radničke klase bila je potrebna rezerva mladog kadra iz kojeg će ona crpiti nove snage za svoje redove. Ta je rezerva bio SKOJ, jedina klasna omladinska organizacija koja je vodila nepromisljivu borbu protiv buržoazije i stekla veliko povjerenje u masama radne omladine. Mjesna partijska organizacija bila je dužna ukazati organizaciji SKOJ-a u koje će organizacije i društva slati svoje članove na masovni revolucionarni rad. Radnička omladina počela je dolaziti u Sindikat, a sa sobom je donijela mladost, energiju i volju za rad. Odmah su se organizirali razni tečajevi, prorađivala marksistička literatura, organizirali česti izleti, učio se esperanto. Veliki dio omladine bio je aktivan u pjevačkom zboru »Jedinstvo«, muzičkoj sekciji, nogometnom klubu »Nada« ili kao članovi planinarskog društva »Prijatelj prirode«, a kad ga je policija zabranila, novoosnovanog društva »Dinara«. Van Sindikata postojao je Klub mehaničara.

Uništeni vlak kod Splita, akcijom komunista u kolovozu 1941.

Na pokrajinskoj konferenciji URSS-a, koja je održana 8—9. augusta 1937. godine, za predsjednika Oblasnog Medstrukovnog odbora URSS-a za Dalmaciju izabran je Duško Mrduljaš, koji je ranije bio poslan na školovanje u Sovjetski savez i tek se bio vratio.

Revolucionarni sindikati bili su masovna organizacija, koja je trebala da obuhvati čitavu radničku klasu Splita. Komunistima je bio glavni zadatak da svakodnevno šire i potiču političku i ekonomsku borbu, podižući je na viši stupanj. Glavni zadatak bili su tada politički i ekonomski štrajkovi.

U Zagrebu je 17—18. aprila 1938. godine održan Četvrti kongres URSS-a. Na Kongres su iz Splita upućeni delegati Duško Mrduljaš, Petar Cecić, Dobrila Jurić, a ispred Središnjeg ureda za osiguranje radnika (SUROR-a) i Komore Mate Ivišić, koji je bio predstavnik režimski orijentiranih ljudi, zaposlenih u tim ustanovama. Na Kongresu smo sreli Radu Končara, Josipa Kraša, Josipa Čazija, Marka Belinića, Ivana Božičevića, Macu Gržetić, Katu Govorušić, Mariju Raušević, Ružicu i Bešku Turković i mnoge druge sindikaliste. Ta poznanstva bila su meni lično od velike koristi kad su me kasnije članovi Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju slali u Zagreb po partijski materijal, jer sam se s tim drugovima sastajala i izmjenjivala iskustva.

II

Poslije Kongresa URSS-a nekoliko puta sam slana po partijski materijal u Zagreb, koji sam preuzimala od Rade Končara. S Končarom sam se najviše sastajala kod Kate Govorušić i Milana Muhara, koji su stanovali u Medulićevoj ulici. Na povratku Končar mi je jednom lično unio u vagon paket s partijskim materijalom i stavio ga u jedan ugao, dok sam ja sjela u suprotni i stalno motrila na paket. Razumljivo je da nas dvoje ničim nismo pokazali na stanici da se poznajemo.

Kada sam ponovno koncem maja ili početkom juna 1939. godine došla po materijal u Zagreb, Končar mi je rekao da taj put nosim list »Proleter«, kojeg sam pročitala kod Kate Govorušić još dva dana ranije. S Markom Oreškovićem (član CK KPJ i CK KPH) i Stipom Ugarkovićem, tom smo prilikom mnogo diskutirali o stanju u partijskoj organizaciji Splita. Interesantno je primijetiti da bi mi svaki put paket s partijskim materijalom lično donio i u vagon smjestio Rade Končar, mada su i drugi znali za mene da sam došla po materijal. Vjerujem da je tako postupao radi konspiracije. Ovog puta sam s materijalom sišla iz voza u Solinu, na stanici Sv. Kajo. Paket, koji nije bio baš tako mali, odnijela sam u vlastitu kućicu koja se nalazila u blizini željezničke stanice Solin, uz more, a u kojoj nije nitko stanovao. Odmah sam krenula za Split da obavijestim drugove da je materijal stigao i da se nalazi u Solinu. Ivan Amulić i ja uputili smo se po materijal (po list »Proleter«) i u korpama za hranu prenijeli ga u Split. Više se ne sjećam kome smo ga odnijeli, ali dobro znam da se taj primjerak »Proleter« nije mnogo čitao, jer je u njemu pisalo o isključenju Ive Marica, Ive Baljkasa i Vicka Jelaske iz Partije. Kasnije sam saznala da su ostavili samo jedan primjerak, koji nije bilo lako umnožiti i dati cijelom članstvu na čitanje, a ostalo da su zakopali u Jelaskinu polju u jednom drvenom buretu. Kako mnogi komunisti nisu znali da su oni isključeni i dalje su stizali drugovi iz Dalmacije i tražili od Jelaske uputstva i direktive za rad.

Septembra 1939. godine Berko Kukoč (tada organizacioni sekretar PK KPH) donio mi je partijski materijal koji sam trebala odnijeti u Zagreb. Materijal sam predala Marku Oreškoviću u stanu drugarice Marice Jošt u Dalmatinskoj ulici. Tom prilikom predali su mi neka uputstva za Split Anka Butorac-Parović (Grmaljka) i Stipe Ugarković (Palenta), zadužen za partijsku tehniku, u stanu Muhara. Taj sam materijal pri povratku u Split predala Berku Kukoču. U novembru 1940. godine putujem u Zagreb s partijskim materijalom i vraćam se noseći sa sobom Historiju SKPB (kratki kurs), koji je bio odštampan u obliku brošure. Pošto sam predala taj materijal, Berko Kukoč mi je saopćio da moram napustiti Split i otići u Zagreb, pošto je to direktiva CK KPH.

Po dolasku u Zagreb javila sam se kod Milana Muhara, gdje sam i prije dolazila. U Zagrebu je bilo više takvih punktova, ali zbog konspiracije nisu znali jedan za drugoga. Kod Muhara je bilo zgodno dolaziti: njegov stan je bio u Medulićevoj ulici br. 19, u dvorišnoj zgradi, a ispod stana bila je pekara, koju je osnovalo 17 radnika. Rukovodilac pekare bio

je Dane Marković, pošto je jedino on imao majstorski ispit, i na njega je glasio obrt. U pekari su radili sve sami simpatizeri.

Ovdje nemam namjeru da opisujem cijeli rad i dajem njegovu političku analizu, te da navodim s kim sam sve radila u Zagrebu. Period od nešto više od godinu dana bio je toliko buran i pun svakodnevnih događaja da je teško sve opisati. Kada bih sada, analizirajući sav taj rad išla po datumima, mislim da bi svi bili pogrešni, osim nekih koji su mi se duboko urezali u pamćenje i neću ih nikada zaboraviti.

Poslije hapšenja Mile Hercog, drugarice M. Oreškovića, selim se ti njenu garsonjeru u Buconjićevoj ulici. Marko je većinom bio na terenu, a kad bi došao u Zagreb, to bi se znalo po ličkom koporanu koji bi stavio u kupaonicu na prozor (izvana bi se nazirao kroz mutno staklo). Po dolasku u Zagreb, uz pomć Stipe Ugarkovića zapošljam se u krojačkoj radionici Dane Mažurana u Ulici kraljice Marije, danas Braće Kavurića br. 5. Pošto je Dane Mažuran bio naš simpatizer, ta će radionica kasnije služiti kao punkt veze za kurire koji su dolazili iz Splita i Like u Zagreb.

Pred rat iz Splita je stigla sa materijalom u Zagreb Fedora Njegovan. Ja sam kod Muhara od nje primila sve što su drugovi iz Splita poslali i odnijela na određenu adresu, dok je ona sa sobom ponijela u Split »Sri i čekić« i još neke materijale.

Sjećam se kad smo jednom u garsonjeri sjedili i pričali; bio je Marko Orešković, Ognjen Priča, Pavle Pap-Silja (član CK KPJ) i Anka Butorac-Parović (Grmaljka). Pričalo se, kao i uvijek, o političkoj situaciji u zemlji i van nje. Ne znam tko je od njih poveo razgovor što treba činiti ako Njemačka napadne Jugoslaviju. Govorilo se da se treba masovno i dobrovoljno javljati u vojsku, osim onih koji su Kompromitirani jer bi isti mogli završiti u zatvoru. Nedugo zatim Marko je, rano ujutro 6. aprila 1941. godine, došao kod Muhara i ispričao nam da su njemački bombarderi tog jutra bombardirali Beograd. Kasnije su se često oglašavale sirene i u Zagrebu. Taj dan nisam izlazila, svi smo se sakupili i strahovali šta je s Radom Končarom i s drugim drugovima komunistima koji su se u to vrijeme nalazili u Beogradu. Tada se pravo stanje nije znalo, već samo ono što smo slušali preko radija, a to skoro nije bilo ništa. Već slijedećih dana po ulicama grada vidali su se frankovci i Mačekova Zaštita, koja je na rukavima imala posebne trake. Frankovci i Mačekova Zaštita zaustavljali su izbežumljene vojnike i oficire, tukli ih, skidali im činove, epolette i kokarde, svlačili ih i ponižavali na ra/ne načine. Nastalo je pravo rasulo. Neki su od ovih imali sreće, jer im je netko iz samilosti dodavao stara civilna odijela te su uspjeli da se presvuku. Frankovci i Mačekova Zaštita tražili su po gradu Srbe i Jevreje, svaku su jevrejsku radnju obilježavali nekom bojom, a kasnije izijepljivali plakatima i u radnje stavljali svoje povjerenike. Kad su njemački tenkovi ušli u grad i prolazili Ilicom, ja sam se s Markom Oreškovićem zatekla tamo. Jeza nas je hvatala gledajući kako ih neki Zagrepčani dočekuju, posipaju cvijećem, skaču na tenkove, uzimaju iz voćarna pune sanduKe voća i bacaju tenkistima. Stajali smo neko vrijeme i suze su nam navirale na oči dok smo sve to promatrali.

12. aprila 1941 godine kod Muhara smo bili Marko Orešković, Seka Ivica Klaić i ja. Oko tri sata poslije podne uleti Marica Muhar i reče da su u kuću ušla trojica ustaša i da traže jednog Srbina koji se tu negdje sakrio, a da ne znaju u kom je stanu. Plašeći se da ne upadnu i u naš stan, Marko je odmah sišao u pekaru i obukao pekarsko radno odijelo. Iz njegova svučenog odijela ja sam izvadila sve zabilješke što ih je imao po džepovima i sakrila ih, a Marko se sklonio na vrh još vruće peći, jer su mu sva pekarska odijela bila kratka i tjesna. Poslije nekoliko minuta stigla nam je iz Beograda Zdenka Segvić, koja je tamo bila na studijama, sva promrzla i vrlo slabo obučena. Odmah sam je odvela u garsonijeru, u koju se u međuvremenu vratio Marko Orešković. Tu smo zatekli i Pepu Polaka. Od Zdenke Segvić, koja je četiri dana putovala do Zagreba, tek smo tada saznali kakvo je stanje u Beogradu, da je Radu Končara spasio zid ograde koja se od bombardiranja srušila, te da nije bio ranjen već samo malo ogreben po licu i rukama. Poslije kraćeg vremena ona je otputovala u Split i odnijela sa sobom partijski materijal koji joj dao Marko.

U vilu gdje se nalazila naša garsonijera uselio se jedan njemački oficir te smo nastojali da se iselimo. Poslije nekoliko dana Marko je našao stan u Srapčevoj ulici broj 3. Taj stan, koji je bio prijavljen na mene, držali smo u velikoj konspiraciji. Tu smo stanovali Marko, Vlado Popović-Doktor (kandidat CK KPJ i član Vojne komisije CK KPJ) i ja, a Rade Končar bi povremeno spavao. Ovamo su povremeno dolazili i Andrija Hebrang, Pavle Pap-Silja, Milan Hupert, Dragica Končar, a nakon nekoliko mjeseci iz Splita je stigla i Zlata Segvić, drugarica Vlade Popovića, a dva puta sam se srela u stanu i s drugom Titom. Vjerojatno su dolazili i drugi drugovi, samo što ih ja u stanu nisam sretala, pošto sam preko dana bila zaposlena. Kućepazitelj je bio Luka Aljinović iz Zrnovnice, a njegova žena Anka, s otoka Raba, pospremala nam je stan i prala rublje. Anka je bila nepismena te da je i našla neku ceduljicu ne bi znala o čemu se radi (Marko je imao običaj da svuda nešto ostavlja). Domar je mislio da mi je Marko muž, a za drugove koji su dolazili da su nam rodaci.

Zbog velikih hapšenja do kojih je dolazilo, a pošto je stan bio u najstrožoj konspiraciji, Vlado Popović me upozorio da ću ubuduće raditi samo s drugovima koji su u stanu. Tako više nisam radila s Jozom Đakovićem (član PK SKOJ-a), Stipuin Ugarkovićem-Palentom, Sekom Ivicom Klaić (član SKOJ-a) i drugim drugovima i drugaricama s kojima sam bila povezana.

I dalje sam bila zaposlena u krojačkoj radionici. Marko Orešković, koji se u to vrijeme nalazio u Lici, poslao je u radionicu Jakova Blaževića da ga povežem s drugovima. Odmah sam ga dovela u vezu, ne sjećam se da li s Radom Končarom ili Vladom Popovićem. On je, koliko se sjećam, dolazio još jedan put. Mnogi drugovi i drugarice napuštaju Zagreb i po vezama kreću na teren, tamo gdje ih je Partija slala. Kada je Pavle Pap-Silja trebao krenuti u julu 1941. godine za Dalmaciju, došao je u naš stan i tamo sam mu dala propusnicu. Ne mogu da se sjetim da li sam je ja nabavila preko oca Mande Vargaš, koji je radio u policiji i koji nam je dosta propusnica nabavio, ili su mi je ostavili drugovi da mu

ie dam kad dođe. Na odlasku smo se poljubili i jedan drugom stisli ruku. Tada mi je Silja rekla da je ovo možda posljednji put što se vidimo, a tako se zaista i dogodilo.

Jednog dana Vlado mi reče da treba da idem u stan kod Erne Gerškovića, drugarice Lea Gerškovića, koji je poslan u Split i da je obavijestim da bude spremna da kroz dva dana oputuje u Split. Pošto je bila Jevrejka, prijetila joj je opasnost da bude uhapšena. Ona se protivila, ali je najzad otputovala. Te večeri kad je trebala oputovati Vlado mi je dao sve dokumente, ja sam naručila taksi i odvela je na kolodvor. Smjestila sam je u vagon i čekala dok vlak nije krenuo. Tako mi je Vlado kazao da postupim.

S obzirom na rasplamsavanje ustanka u Hrvatskoj počeli su raznim vezama sve češće da stižu kuriri iz svih krajeva. Odlazila sam po materijale koji su dolazili raznim kanalima na punktove, kao što su trafika u Nikolićevoj ulici, gdje su radile sestre Baković, ili u gostionicu i mljekaru u Heinzelovoj ulici i još na nekoliko takvih mjesta. Tamo su na vezu dolazili kuriri i ostavljali materijale. Svaki put kada bi išla po materijal dobila bih novu lozinku za podizanje materijala. Ja nikad nisam pitala drugove tko je materijal donio ni otkud; glavno da su to znali drugovi kojima je on bio namijenjen.

Jednom je iz Splita došao aktivist Maks Njegovan i donio kod Milana Muhara novac, poštu i pakete hrane. Uzela sam novac i poštu i odnijela kući, dok je on s paketima hrane ostao kod Muhara. To je bilo onih dana kad su po Zagrebu bili izljepljeni plakati da su Ognjen Priča, Otokar Keršovani, Božidar Adžija i drugi strijeljani. Na povratku Njegovanu je lično Rade Končar predao materijal.

U ljeto 1941. godine došao je Vicko Krstulović (politički sekretar Pokrajinskog komiteta za Dalmaciju) iz Splita u Zagreb. Po odobrenju Rade Končara i Vlade Popovića odvela sam ga u stan, gdje je on ostao 2—3 dana, a zatim oputovao natrag u Dalmaciju. Pošto je imao samo lire, ja sam mu dala potrebne kune. Poslije odlaska Vicka Krstulovića iz Zagreba Rade Končar me šalje ponovo u Split. U Splitu sani se sastala s Vickom Krstulovićem i Ivanom Amulicem i predala im materijal. Poslije desetak dana vraćam se ponovno u Zagreb s partijskim materijalom iz Splita.

Vlado Popović i Rade Končar prisustvovali su savjetovanju u Stolicama (26. septembra 1941. godine) i odvojeno se probijali iz Srbije natrag u Zagreb, gdje je Vlado stigao prije Rade Končara. Cim je Vlado stigao, poslao me s partijskim materijalom u Slavonski Brod, gdje se sastajem s Milanom Miškovićem, Zmajićem i Mikom Babićem. Drugi put odlazim u Slobodnicu i sastajem se sa Stjepanom Sekulićem-Juckom i sa Seljom (čije ime ne znam). Treći put odlazim u Vrbu, u kuću Mande Brkić, gdje je po materijal došao Milan Jović. Materijal koji sam od njih dobivala predavala sam Vladi Popoviću. Sva tri putovanja izvršena su u vrlo kratkom roku.

Iz Splita je Frane Ivančić nekoliko puta donosio partijski materijal. On je radio na pošti i bio sprovodnik poštanskih kola na željeznici. Prvi put kada je došao donio mi je u radionicu jednu knjigu s tvrdim povezom;

sjećam se, imala je plave korice, a rekao je da mi je knjigu poslala mati iz Splita. Knjigu sam nemarno ostavila na stolu, a kasnije sam je sklonila i predala Vladi Popoviću, jer je u koricama bio partijski materijal. Poslije, kada je Frane Ivančić dolazio iz Splita, radnici su smatrali normalnim da mi on donosi pozdrave i vijesti od kuće. U njega nitko nije mogao posumnjati. Pakete s partijskim materijalom na kolodvor mu je donosio jedan skojevac, obučen u uniformu Mačekove Zaštite.

Jednog dana donio mi je Vlado Popović nacrt partizanske kape. Isti su izradili on i Otmar Kreačić-Kultura, oboje španjolski borci. Oni su htjeli da kapa ne liči ni na španjolsku ni na rusku, nego da bude između njih dvije. Ja sam kapu sašila od jedne vojničke bluze. Kad sam je donijela kući, Vladi se jako svidjela. Tu je kapu Vlado odnio da vjerojatno pokaže drugovima, jer je kasnije nije vratio kući. Po tom nacrtu počele su se kape izradivati u još nekim krojačkim radionicama, a neki krojači, koji su imali vlastite šivaće mašine, dobijali su materijal i šili ih kod kuće. Drugu sam kapu, kad sam je sašila, dala Frani Ivančiću, koji je tada bio u Zagrebu, da je odnese u Split i obavijesti drugove da je to partizanska kapa i da treba na čelu imati crvenu petokraku zvijezdu. Tako je druga kapa koju sam sašila krenula u Splitu. Tu kapu su partizani nazivali popularno trorogom.

Jedne večeri šila sam kape kod Kate Govorušić i Anke Supanc na Mažuranićevu trgu br. 4, u dvorišnoj zgradi, ali kako je bio blizu policijski sat i moj stan daleko, a tramvaj nisu više išli, otišla sam na spavanje kod Muhara. Sutradan je bila nedjelja; ujutro rano doleti, kao bez duše, sva u suzama, Dragica Končar i odmah s vrata reče da je Marko Orešković stradao i dade mi jednu kuvertu za Radu Končara i Vladu Popovića. Ne znam kako sam se obukla, izletjela iz kuće i kod Frankopanske ulice uhvatila tramvaj za Maksimir. Kad sam zazvonila na vrata, Rade i Vlado su pomislili da je policija, ali kad su čuli moj glas odmah su otvorili. Nisam mogla progovoriti od suza, samo sam Vladi predala kuvertu u ruke. Kad je otvorio i pročitao, ustao je i Rade; obojica, kao da ih sada gledam, sjela su jedan pored drugoga i plakali kao djeca, ponavljajući samo ime Marko. Marko. To je bio još jedan težak udarac za našu Partiju. Odmah poslije toga Vlado mi je dao materijal da ga predam Jeli Jančić, koja je odmah potom krenula na teren.

Već u to vrijeme Partija preko omladine organizira razne akcije i diverzije. Kad su omladinci, na čelu sa Slavkom Komarom, bacili bombo na Botanički vrt, ja sam sa strane to posmatrala, jer mi je Vlado Popović rekao da budem tamo i da vidim noće li tko biti uhapšen. Isto tako sam posmatrala i akcije u Glavnoj pošti, akcije u Zvonimirovoj ulici i još neke druge. Kad sam kod Botaničkog vrta ugledala Radu Končara bila sam zapanjena, znajući da će policija nagnuti sa svih strana kao i obično; zapitala sam ga što tu radi, a on mi je hladnokrvno odgovorio da radi ono isto što i ja. Poslije akcije odmah smo se povukli.

Za sve vrijeme moga rada s Radom Končarom samo jednom sam ga vidjela ljuta. Bila sam sama u stanu, kada je naišao Rade i rekao mi da će se te noći javiti naša radio-stanica. U ponoć smo uzaludno tražili tu

stanicu na našem radio aparatu, a stalno su se čuli samo neki zvižduci i ništa drugo. Sutradan mi je Rade rekao da je onaj na radio-stanici zaspao. Istoga dana opet u ponoć tražimo našu stanicu na radio-aparatu, ali opet uzalud, ponovno se pojavio samo onaj isti zvižduk kao i prethodne noći. Rade je bio tada stvarno ljut, jer smo bili uvjereni da je onaj na radio-stanici ponovno zaspao kao i prethodne noći. A u stvari policija je te noći upala u podrum gdje se nalazila radio-stanica, i on je jedva uspio pobjeći, dok su njegovu drugaricu uhapsili u stanu.

Jednog sam dana na Jelačićevu trgu srela Petra Cevića i začudila se otkud on ovdje, budući da sam znala da je bio uhapšen u Splitu i sproveden u Lepoglavu. Kazao mi je da su ga pustili prije dva dana. Dogovorili smo se da ćemo se sutradan ponovno naći. Kada sam došla kući, tamo sam zatekla Radu Končara, Vladu Popovića i Andriju Hebranga i ispričala im da sam srela Cevića i da je pušten iz zatvora. Ta vijest sve ih je veoma začudila. Vlado mi je dao vezu s kim ga treba povezati i poruku neka smjesta napusti Zagreb. Kada sam sutradan došla na ugovoreno mjesto, nije ga bilo; malo sam ga čekala, ali uzalud. Više ga nikada nisam vidjela.

U naš su stan svaki dan stizale i dobre i rdave vijesti. Svi smo se mi radovali uspjesima, a teško proživljavali neuspjehe naših akcija, kao npr. Kerestinac i druge. Teško nam je padalo pucanje na ulici i ubijanje naših drugova, strijeljanja, vješanja, otkrivanje veza itd. Sve su to bile velike traume, koje i danas nosim u sebi.

Kako ja nisam bila kompromitirana, Rade Končar mi je rekao da na policiji izvadim propusnicu te da ćemo zajedno putovati u Split, ja s ispravnom a on s falsificiranom propusnicom, pošto ćemo se tako vjerojatno lakše probiti do Splita. Pošto sam morala dugo da čekam da mi se izda propusnica, Rade je oputovao u Split bez mene. Poslije toga Rade je uhapšen u Splitu, a time je i veza s PK za Dalmaciju prekinuta. U to sam materijal oko 10 sati 6. januara 1942. godine i s njim krenula kod uspostaviti vezu s PK u Splitu.

Materijal za Split predao mi je Andrija Hebrang ispred klinike u Draškovićevoj ulici, s napomenom da materijal treba da bude što prije u Splitu, pošto se odnosio na Radu Končara koji je bio u zatvoru. Primila sam materijal oko 10 sati 6. januara 1942. godine i s njim krenula kod Marice Muhar umjesto u svoj stan.

Pošto je prije izvjesnog vremena bio uhapšen Milan Hupert-Direktor, rukovodilac tehnike KPH, Vlado Popović mi je rekao da, ima tome 15 dana, sve provaljuje, i mada se nada da će Hupert biti toliko pošten da naš stan poštedi, da ipak nećemo više tamo spavati, već navraćati samo po potrebi. Kod Muhara sam zatekla Dragicu Končar, koja je znala da putujem u Split te me zamolila da je obavijestim što je s Radom čim se vratim. Ona nije znala da je Rade uhapšen, a vjerujem da su je drugovi željeli poštedjeti, jer je bila u drugom stanju. Ona mi je dala vrlo lijepu tašnu s dvostrukim dnom, da mi se nade pri ruci.

Prilikom predaje materijala koji sam trebala odnijeti u Split, Hebrang mi nije rekao kojim putem da krenem. Vjerujem da se toga nije ni sjetio. Preko Like nisu išli vlakovi, jer su partizani oštetili vijadukt. Pre-

ko Bosne nije bilo sigurno, pošto su partizani pravili diverzije na prugama. Preostalo mi je jedino da iz Zagreba krenem preko Gorskog kotara na Rijeku pa dalje brodom u Split. Sjela sam u vlak pa šta bude da bude, kad se već radi o Radi. Kad sam stigla u Delnice, u vagon su ušli Talijani da pregledaju putne isprave. Za moju propusnicu su rekli da ne važi i da moram ići preko Like, a ne preko Italije u Split. Kako sam znala prilično dobro govoriti talijanski, počela sam plakati da mi je majka na samrti i da je vjerojatno neću zateći živu, a stvarno sam plakala jer sam se bojala da neću moći izvršiti zadatak. Poslije skrušenog moljenja i mojih vapaja jedan mladi oficir se smilovao i rekao da će me pustiti, ali ne zna hoće li me pustiti oni na Sušaku. Ja sam riješila da pokušam i zahvalila sam mu na njegovoj ljubaznosti.

Kad sam došla na Rijeku nitko me nije pretresao, ali su tek tu počele moje muke. Najprije nisam imala lire nego kune, a drugo, nitko nije znao kada kreće koji brod za Split. Rekoše mi da može odmah, a može i za deset dana, jer da to Talijani drže u velikoj tajnosti zbog partizana te da se treba svaki dan interesirati u Agenciji plovidbe. Na obali sam zaustavila jednog prolaznika i pitala ga da li zna tko izdaje sobe za spavanje. Dao mi je adresu jedne Splitske koja se zvala Matošić i još mi je rekao da obalni radnici najbolje znaju kad i gdje koji brod putuje. Tako sam od jednog obalnog radnika saznala da sutradan u 6 sati ujutro polazi brod za Split, ali da treba doći u Agenciju i kupiti brodsku kartu u 5 sati. Jedan mi je obalac promijenio kune u lire, istina po vrlo lošem kursu, no meni je bilo važno imati lire do Splita. Tu sam noć prespavala kod te Matošićke i rano izjutra pošla na brod. Prije ulaska na brod podrobno su me pretresli i tek tada me pustili da se ukrcam. Putovali smo cijeli dan, a uveče smo stigli u Zadar, gdje su svi putnici morali napustiti brod. U Zadru sam prenoćila i sutradan nastavila put za Split. I u Zadru su sve putnike ponovo pretresli i tek tada ih pustili da uđu u brod. Nekako predveče stigli smo u Split, gdje mi ni taj put na carinskim pregledima nisu ništa pronašli. Tada je još trebalo doći do kuće, a putem ne sreći nekog agenta (svi su me poznavali još iz Sindikata). Srećom umjesto agenta sreća sam u perivoju Desu Čulić-Kukoč za koju sam znala da radi u pokretu. Ona me povezala s drugovima. Sutradan poslije podne sastala sam se s Vickom Krstulovićem na Gripama, u Vrazovoj ulici; tu je bila i Mara Miranović-Radonić (Crnogorka). Kad sam Vicku predala materijal (tada mi je rekao da će mi javiti kada ću otputovati natrag u Zagreb). Krenula sam s Marom u grad, ali su nas na vrhu Radnice zaustavili Talijani i počeli vikati zašto nismo stale i pozdravile spuštanje zastave. Meni taj ceremonijal zaista nije bio poznat. Naravno, izvinjavala sam se na talijanskom jeziku te su se oni nekako smirili i nas dvije smo nastavile put.

Za tri dana Marija Cević donijela mi je partijski materijal (s njom je bio još jedan drug, mislim da je to bio Baja). Ujutro je ponovno došla Marica Cević te smo zajedno krenule do broda, budući da sam se morala vratiti istim putem kojim sam i došla. Opet sam morala proći sve te pretrage, ali imala sam osjećaj da mi je na povratku bilo mnogo lakše, jer sam već znala da sam zadatak izvršila.

Kad sam, vrativši se u Zagreb, otišla u radnju gdje je radila Marica Muhar, zatekla sam tamo Danu Markovića, šefa pekare i dvije mušterije. Dane ih je na brzinu otpremio i tada mi je rekao da mi je stan provaljen, da je tamo još uvijek blokada i da čekaju neće li tko doći. Nisu još nikoga uhapsili, pošto su se nadali da će tako na okupu uhvatiti cijeli CK KPH. Isto tako mi je rekao da ne idem Marici, jer da su netom agenti izišli iz njenog stana, a da su, preko puta, uhapsili Katicu čije prezime ne znam, te da su jednog druga na ulici ranili. Kako već dosta dugo nisam bila u Zagrebu, nisam znala tko je još od naših provaljen. Odmah sam otišla kod Kate Govorušić i Anke Supanc koje su tada stanovale na Mažuranićevom trgu 4. Pogledala sam ima li neki znak na prozoru, koji bi upozoravao da se ne ide gore. Kad sam vidjela da nema ništa, pošla sam i zazvonila na vrata. Kad su me ugledali, Kata i njen sin Drago vrisnuli su od radosti, jer su se jako plašili da ja ne odem u svoj stan, pošto bih tamo upala u zasjedu i bila uhapšena.

Drago Govorušić odmah je obavijestio drugove da sam stigla. Po donijeti materijal došla je Anka Berus, koja se kasnije vratila po mene i odvela me na Trnje, gdje mi je našla stan kod Smaje Ruščukića i njegove drugarice. Poslije nekoliko dana Anka me je odvela u Tuškanac, nedaleko Pavelićeve vile, u vilu talijanskog konzula. Njegova domaćica bila je naša drugarica. Kako on nije nikad bio kod kuće, samo je dolazio na ručak i spavanje, ja sam se u stanu bez bojazni kretala. Jednog dana došle su ustaše da traže jednog komunistu i da vrše pretres stana. Ona je bila vrlo krupna žena i ispriječila im se na vratima, rekavši da je to stan talijanskog konzula koji uživa imunitet te ih neće pustiti u kuću, a da oni imaju preko puta telefon pa neka mu telefoniraju. Poslije mnogo natezanja oni su otišli i nisu se više vraćali. Nije mi bilo prijatno sve to slušati u njenoj djevojačkoj sobici, gdje sam se skrivala dok je konzul bio u stanu. Po gradu se nisam kretala i tu sam sačekala vezu.

Dana 5. marta 1942. godine napuštam Zagreb, s još nekoliko drugova i drugarica: preko Ivanić-grada odlazimo u Moslavinu gdje se sastajemo s moslavačkim partizanima. Tu smo bili raspoređeni, jedni su išli na teren, a drugi su ostali odmah u jedinici. Ja i xVlarija Raušević ostale smo u četi koja je nosila ime Kasima Cehaića i bile prve žene borci u Moslavini.

MILICA BODROZIC

RADNIČKA KLASA U OSLOBODILAČKOM RATU I SOCIJALISTIČKOJ REVOLUCIJI 1941—1945. GODINE

Pri izučavanju uloge i držanja radničke klase u toku oslobodilačkog rata i socijalističke revolucije Splita, kao i čitave zemlje, neophodno je obratiti pažnju na nekoliko značajnih pitanja. Tako radničku klasu treba posmatrati kao avangardu naprednog radničkog pokreta koja nosi revoluciju. Ovo je neophodno istaći, jer pitanje hegemonije proletarijata je ključno pitanje revolucije. Osnivači marksizma nikada nisu tvrdili da za pobjedu revolucije radnička klasa treba da čini većinu stanovništva. Radnička klasa je najsvesnija i najorganizovanija i najbolje izražava socijalne ideale za koje se bori revolucija. Uspeh revolucije zavisi od ispravnosti strategije i taktike radničke partije da se aktivno bori za hegemoniju proletarijata u postojećim uslovima. Stoga je neophodno razmotriti i organizaciju i strategiju i taktiku radničke partije koja je vodila ispravnu politiku na stvaranju akcionog jedinstva između radnika i seljaka kako u celoj zemlji tako i u Splitu. Radnička klasa je u štrajkovima stekla značajno revolucionarno iskustvo. Sve će to doći do izražaja i u toku socijalističke revolucije, kada su radnici srazmerno svome broju zauzeli veoma značajno mesto u oslobodilačkim jedinicama NOVJ i pružili snažan otpor na svojim radnim mestima, sabotirajući proizvodnju za neprijatelja.

Vladimir Ilić Lenjin je nedvosmisleno istakao da gradski i uopšte fabrički i industrijski radnici mogu da rukovode čitavom masom, koju ugnjetava kapital, u borbi za njegovo zbacivanje, za održavanje i učvršćenje pobjede, »pri stvaranju novog socijalističkog društvenog poretka, u čitavoj borbi za potpuno uništenje klasa«.¹ Pri tome je Lenjin jasno podvukao da u borbi treba da učestvuje čitava radnička klasa, jer «Samo s avangardom ne može se pobediti. Baciti samo avangardu u odlučnu borbu dok čitava klasa, dok široke mase nisu zauzele poziciju bilo direktne podrške avangarde bilo, u najmanju ruku, blagonaklone neutralnosti prema njoj i potpune nesposobnosti da podržavaju njenog protivnika, bilo bi ne samo glupost nego i zločin».²

¹ V. I. Lenjin, *Velika inicijativa*, Izabrana dela, k-13, 196.

² V. I. Lenjin, *Dečja bolest »levičarstva« u komunizmu*, Izabrana dela, k-13, 477.

Vod prve uspele socijalističke revolucije je uočio da je obaranje vladavine buržoazije moguće samo od strane proletarijata, kojeg posebni ekonomski uslovi opstanka pripremaju za takvo obaranje, daju mogućnost i snagu da to izvrši. Lenjin kaže: »Dok buržoazija razdrobljava, cepka seljaštvo i sve sitnoburžoaske slojeve, ona zbija, ujedinjuje, organizuje proletarijat. Samo je proletarijat i zbog svoje ekonomske uloge u krupnoj proizvodnji i sposoban da bude vod svih radnih i eksploataisanih masa koje buržoazija eksploatiše, ugnjetava, guši ne manje, a često i više nego proletere, ali koje nisu sposobne za samostalnu borbu za svoje oslobođenje.«³ Posebno su značajne reči Lenjina u vezi s učešćem radnika u obnovi i izgradnji zemlje.⁴

POLOŽAJ RADNIČKE KLASI I NJENE EKONOMSKE AKCIJE U SPLITU 1936—1941.

Za predmet ovoga rada od neobičnog je značaja razvitak industrije u Splitu i broj uposlenih radnika. U Splitu je pre svega postojalo Brodogradilište s oko 800 radnika, od kojih 65% stručnih, 20% nadničara i 15% šegrta.⁵ U Splitu je takode postojao veliki broj lučkih radnika. Prema nekim podacima skupštini lučkih radnika u Splitu prisustvovalo je oko 400 članova, a sigurno ih je bilo i više.⁶ U ovom gradu radilo je takode mnogo građevinskih radnika, a prema podacima *Novog doba* oko hiljadu njih.⁷ U Splitu je takode bilo dosta zanatskih radnika raznih struka. U neposrednoj okolini Splita postojala je dobro razvijena cementna industrija. Na periferiji Splita, gde se sad nalazi hotel »Marjan«, još 1865. bila je podignuta prva fabrika cementa. Skoro pola stoleća kasnije počele su da se na području Splita podižu nove fabrike cementa. U njima je tada našlo zaposlenje od 2.500 do 3.000 radnika: »Adria portland«, sadašnji »Prvoborac« u zaleđu Splita, u Solinu, u Majdanu, na reci Jadro, današnji »10. kolovoz«, četvrta nedaleko od Omiša, peta u Kaštel-Sućurcu.⁸

U godinama pred rat položaj radnika u Splitu je bio neobično težak kao i u celoj zemlji, usled dugoga radnog vremena, slabe zaštite na radu, veoma niskih nadnica i poskupljenja životnih namirnica i drugih neopodnoh artikala. U cilju popravljanja svog položaja radnici su organizovali čitav niz štrajkova.

³ V. I. Lenjin, *Država i revolucija*, Izabrana dela, k-11, 199.

⁴ V. I. Lenjin, *Velika inicijativa*, Izabrana dela, k-13, 199.

⁵ *Novo doba*, 23. IV 1937, 5.

⁶ *Novo doba*, 24. V 1937, 5.

⁷ *Novo doba*, 14. VI 1937, 5.

⁸ D. Gladić, *O razvitku dalmatinske cementne industrije i o klasnoj borbi u njoj do početka NOB*, *Zbornik IHRPD*, Split, 1970, br. 1, 147—149; I. Jelić, *Komunistička partija Hrvatske 1937—1941*, Zagreb, 1972, 149.

U Splitu je sredinom februara 1936. izbio štrajk obučarskih radnika.⁹ Posle dužih pregovora otpočeo je 30. I 1937. štrajk u svim fabrikama cementa, u kome je uzelo učešća oko 2.500 radnika. Vlasnicima je odgovaralo vreme izbijanja štrajka, jer je bila mrtva sezona. Posle tri meseca štrajka radnici su dobili povišicu, i to oni koji su imali 3,50 d. dobili su 4, a oni sa 4 dinara povišicu od 6%, tj. manje nego što su vlasnici fabrike nudili uoči štrajka. Samo su u fabrici »Salonit« u Splitu, gde je štrajkom rukovodio sindikat URSA-a, radnici dobili povišicu piata za 50%.¹⁰

U martu 1937. izbio je štrajk krojačkih radnika zbog toga što su poslodavci otkazali kolektivni ugovor pre isteka njegovog roka. Zahvaljujući velikom jedinstvu, disciplini i čvrstini, radnici su uspeali da prinude poslodavce na poštovanje dotadašnjeg kolektivnog ugovora.¹¹ Pošto nisu mogli da isposluju povećanje piata, skraćenje radnog vremena i druge povlastice, i građevinski radnici su stupili u štrajk 21. VI 1937, predvođeni URS-om.¹² U njemu je uzelo učešće oko hiljadu građevinskih radnika. Činjenica da su pojedini poslodavci posle nekoliko dana štrajka prihvatili radničke zahteve, da štrajkbrehera nije bilo, jasno potvrđuje da su građevinski radnici bili svesni mizernosti svoga položaja i spremni da pod rukovodstvom URS-ovog sindikata u borbi istraju do konačne pobeđe. Oktobra 1937. izbio je i štrajk drvodjelskih radnika Splita.¹³

Kao što se vidi iz izloženoga, radnici Splita su tokom 1936. i 1937. bili vrlo aktivni, učestvujući neprestano u brojnim, najčešće uspešnim štrajkovima u kojima su izvojevali veće plate i bolje uslove rada. Ovo je utoliko značajnije što je Split bio važan radnički centar, u kome je prema nekim podacima početkom 1937. u Okružnom uredu bilo osigurano oko 8.000 splitskih radnika, a u »Merkeru« oko 5000, dok je postojalo i niz neuposlenih radnika koji nisu uživali osiguranje.¹⁴

I tokom 1938. radnici su nastojali svim sredstvima da rade na poboljšanju uslova života, povećanju piata i boljim uslovima rada. Komunisti su u Splitu imali pretežan uticaj u Podružnici Saveza lučkih i obalskih radnika. Kada su lučki i obalski radnici 21. IV 1938. stupili u štrajk, poslodavci su popustili i potpisali novi kolektivni ugovor, koji je bio znatno povoljniji za radnike. Poslodavci su se obavezali da će novu radnu snagu uvek primati preko Podružnice Saveza lučkih i obalskih radnika.¹⁵

Radnici cementne industrije su se još 1936. suprotstavili smanjenju broja zaposlenih, a to su nastavili da čine i u narednim godinama, kada je došlo do opadanja proizvodnje. Da bi naterali poslodavce na pošto-

⁹ *Radničke novine*, 14. II 1936, 7.

¹⁰ D. Gizdić, n. dj., 219—220.

¹¹ *Radnik*, br. 36, Zagreb, 16. IV 1937; *Zene Hrvatske u radničkom pokretu*, dok. 396, str. 305-307.

¹² *Novo doba*, 141, 21. VI 1937, 6.

¹³ D. Gizdić, *Dalmacija 1941, Prilozi historiji NOB, drugo Izdanje*, Zagreb, 1959, 72.

¹⁴ *Novo doba*, br. 76, 2. IV 1937, 6.

¹⁵ I. Jetić, n. dj., 148—149.

¹⁶ D. Gizdić, *O razvitku dalmatinske cementne industrije*, 228.

vanje kolektivnih ugovora, radnici su organizovali štrajkove. Tako su 1. VI 1938. stupili u štrajk radnici fabrike »Salonit«, koji je posle 22 dana završen pobedom radnika. Nešto kasnije organizovan je štrajk u tvornici »Adriaportland« u Solinu, a uskoro i u Sućurcu.¹⁶ Pošto se nije uspelo u pregovorima vođenim od Inspekcije rada između obučarskih radnika i poslodavaca, obučarski radnici su 25. maja 1938. stupili u štrajk.¹⁷ U Splitu je od 14. VII do 12. VIII 1938. štrajkalo preko 900 građevinskih radnika. Štrajk je po svom opsegu i dužini trajanja bio od velikog značaja i naišao na veliki odjek ne samo u Splitu i Dalmaciji, već i celoj Hrvatskoj. Štrajk je bio dobro organizovan i ostali građani su pružili pomoć štrajkašima.¹⁸

Naredne godine, 1939, već u januaru izbija štrajk u tvornici u Majdanu. Štrajk je završen uspešno 10. V 1939.¹⁹ Prema podacima *Novog doba* (broj 74 od 28. III 1939), u Splitu je bio veoma težak položaj žena radnica kojih je u ovom gradu bilo 5.239, zaposlenih u 27 raznih profesija i to većinom u tekstilnoj industriji, industriji alkohola, u ugostiteljstvu itd. Radnici brodogradilišta »Split« su 17. maja stupili u štrajk. Šoferi Splita su posle svog štrajka uspeali da povećaju plate od 20 do 70 posto.²⁰ S velikim uspehom oktobra 1939. završio se štrajk 600 lučkih radnika Splita.²¹ U Splitu su 17. XII 1939. organizovane velike demonstracije protiv rata i teških uslova života. Policija je pucala u demonstrante i ranila njih 7, a Vicka Buljanovića, člana KPJ ubila. Povodom ovog krvoprolića Partija je organizovala generalni štrajk u Splitu i njegovoj okolini. U njemu je uzelo učesća 12.000 radnika, a u pogrebnoj povorci V. Buljanoviću 25.000 ljudi iz Splita i okolice.²²

Problem skupoće je veoma dobro izneo list *Srp i čekić*, u broju 5—6 za septembar-oktobar 1940, u kome se navodi da je najvažnija hrana za široke mase poskupila 50%, dok je nadnica porasla beznačajno za 12%, tako da je realna nadnica u toku poslednje godine pala za gotovo 40%. Isti list navodi da 1 kg hleba košta 6 d, dok po zvaničnoj statistici prosečna radnička nadnica iznosi 24 d dnevno, što znači da četvoročlana porodica, ako kupuje 4 kg hleba, dnevno troši za nj jednu nadnicu.

U vezi s izbijanjem drugoga svetskog rata skupoća raste pa su i akcije za zaštitu životnog standarda sve izrazitije i češće. Održavaju se brojne protestne skupštine i manifestacije, sastanci rukovodstava sindikalnih organizacija i političke demonstracije na kojima se izražavaju težnje radnika za podizanjem nadnica. U to vreme vodi se borba između URS-a i HRS-a još žešće no ranije. To je došlo do izražaja u štrajku

¹⁷ *Radničke novine*, br. 23, 3. VI 1938, 7.

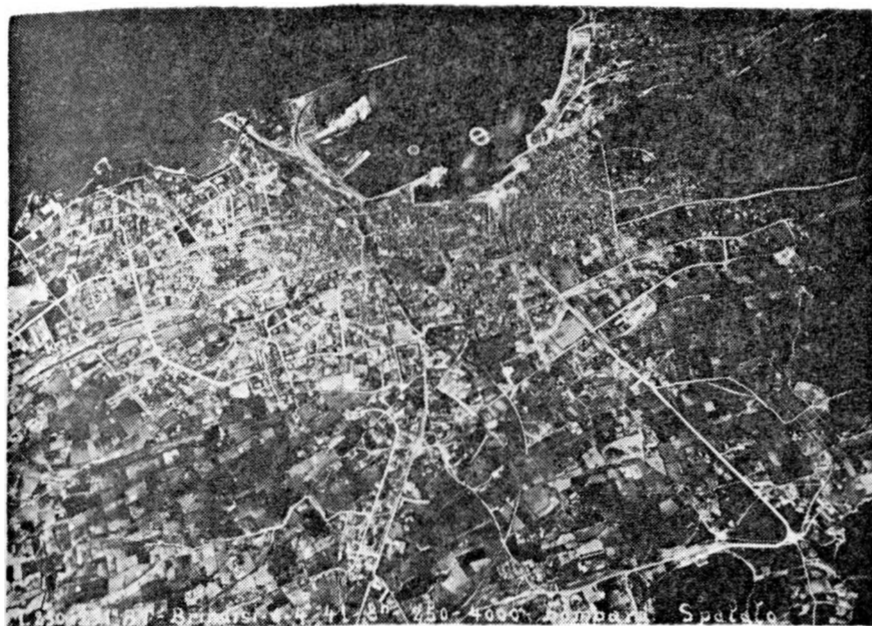
¹⁸ *Žene Hrvatske u radničkom pokretu*, 368. *Upor. Radničke novine*, br. 31, 29. VII 1938, 7.

¹⁹ *D. Gizdić, O razvoju dalmatinske cementne industrije*, 230.

²⁰ *D. Gizdić, Dalmacija 1941*, 80.

²¹ *D. Gizdić, Dalmacija 1941*, 80—81. *Upor. I. Jelić, Komunistički pokret u Dalmaciji uoči stoma Kraljevine Jugoslavije (Zbornik IHRPD, br. 2)*, 41—42.

²² *D. Gizdić, Dalmacija 1941*, 83—85; *I. Jelić, Komunistička partija Hrvatske*, 228. *Radnici brodogradilišta Split pod zastavom Partije*, 11 i *Radničke novine*, br. 51, 22. XII

Avionski snimak bombardiranja Splita 6. IV 1941. u 8 sati

građevinskih radnika u Splitu jula 1940. protestnom štrajku lučkih radnika Splita, Solina, Vranjica i Kaštel-Sućurca organizovanom u avgustu povodom davanja prvenstva radnicima HRS-a na iskrcavanju tereta u Solinu. Kad je Uredba o lučkom radu stupila na snagu, u Splitu je organizovan novi generalni štrajk radništva koje je bilo učlanjeno u URS-u.²³ Uskoro je došlo do niza novih štrajkova u Splitu uprkos Uredbi.²⁴

Povodom ranjavanja šestoro demonstranata i hapšenja niza istaknutih funkcionera, splitski radnici su organizovali jednodnevni protestni štrajk. Demonstracije su izvedene i u Solinu.²⁵ Partija je tokom septembra i oktobra 1940. organizovala tri generalna štrajka protiv hapšenja i pokušaja da se i obalskim radnicima nametne HRS-ovska organizacija. Da bi sprečio dalje revolucionisanje, režim je 31. XII 1940. objavio raspuštanje URS-ovih sindikata. Početkom naredne, 1941. godine, položaj radnika ne samo da se nije popravio, već je naprotiv postao još teži. Povodom raspuštanja URS-ovih sindikata CK KPJ je izdao proglas i dve okružnice²⁶ u kojima se ističe njegov značaj i ukazao šta treba u tom slučaju raditi.

²³ I. Jelić, Komunistički pokret u Dalmaciji, 41; Komunistička partija Hrvatske, 250–2R0.

²⁴ *Politički vjesnik*, Vjesnik radnog naroda 1940–1941, Kritičko izdanje, Preveo V. Stopar, Zagreb, 1965, 133.

²⁵ *Politički vjesnik*, br. 11–12 za 1940, početkom septembra 1940. *Politički vjesnik*, Vjesnik radnog naroda, 134.

²⁶ Arhiv radničkog pokreta (dalje ARP), CK KPJ, 1943/3, 1 i 11.

Iz iznetoga se jasno vidi da su se radnici Splita istakli u nizu štrajkova koje su organizovali u cilju poboljšanja svoga materijalnog položaja koji je bio naročito težak. Njihove nadnice su bile niske, a radno vreme dugo, u vreme kada su cene životnih namirnica i ostalih potreba neprestano povećavane u nesrazmeri s povećanjem radničkih zarada. Nesumnjivo je da je štrajkački pokret u Splitu u poslednjim godinama pred rat bio neobično velik. Učestvujući u njemu radnici su sticali značajno revolucionarno iskustvo. Nepobitno je da je i u carskoj Rusiji, pred izbijanje svih triju revolucija (1905—1907. i dve 1917) vladao vrlo značajan štrajkački pokret, u kome su radnici sve više sazrevali za dalje revolucionarne akcije u samoj revoluciji. Stoga je bilo neophodno, da bi se razumelo držanje radnika u revoluciji, poznavanje aktivnosti u štrajkovima u kojima su oni izvojevali veća prava i poboljšali svoj položaj.

KPJ I SKOJ U SPLITU PRED RAT I U TOKU RATA

Od neobičnog bi značaja bilo izneti socijalni sastav KPJ i SKOJ-a u Splitu u poslednjim godinama pred rat i u toku njega samoga, jer su oni bili organizator i rukovodilac oslobodilačke borbe i socijalističke revolucije. Sa sigurnošću se može ustanoviti da je uticaj Partije koja je bila malobrojna, kadrovska, boljševičkog tipa, bio ogroman, što se da zaključiti iz njene delatnosti, kako političke, tako i ekonomske, i u organizovanju štrajkova, u cilju popravljanja materijalnog položaja radnika, naročito preko URS-ovih sindikata i neposredno, što se može jasno uočiti iz prethodnog izlaganja.

Posle hapšenja Vicka Jelaske bio je formiran novi PK KPH za Dalmaciju. On je radio do aprila 1937. kada je pao u zatvor. Od tog vremena nije bilo službenog rukovodstva PK do leta 1938. Pokrajinska konferencija SKOJ-a bila je održana noću između 29. i 30. VI 1936. u Klis-Rupotini. Zaključeno je da je neophodno da se radi na formiranju SKOJ-a u tvornicama, školama, društvima i na selima.²⁷ U Splitu, kao i celoj zemlji, komunisti su među radnicima delovali preko URS-a. Partijski rad u Dalmaciji zbog nepostojanja PK KPH je bio sveden na delatnost Stranke radnog naroda. Posle isključenja Jelaske, Baljkasa i Marića zbog frakcijske delatnosti radilo se na reorganizaciji partijskog rukovodstva, ali je ipak partijska organizacija u Dalmaciji do jeseni 1939. ostala bez pravog Pokrajinskog komiteta.²⁸ Tokom 1939. u partijsku delatnost u Splitu je bilo uključeno više od 50 komunista.²⁹ U Splitu su boravili istaknuti funkcioneri Partije pa i J. B. Tito i zahvaljujući njihovoj svesrdnoj pomoći prilike u partijskoj organizaciji se sreduju.³⁰

²⁷ D. Gizdić, Dalmacija 1941, 69.

²⁸ I. Jelić, Komunistička partija Hrvatske, 193.

²⁹ Isto, 197.

³⁰ D. Gizdić, Dalmacija 1941, 87—88. Upor. J. Ugrina, Tito u borbi za Partiju, Zbornik IHRPD, br. 2, 23 i 2. Jelić, Komunistički pokret u Dalmaciji, 56—57.

Ujtro 6. travnja 1941. talijanski avioni bombardirali su Split. Prizor iz luke

U jesen 1939. u Splitu su bila formirana i rukovodstva SKOJ-a, Oblasni komitet, na čelu s Pjerom Šegvićem, i Mesni komitet SKOJ-a, na čelu sa sekretarom Edom Santinijem.³¹ U Splitu je u SKOJ-u najbrojnije bila obuhvaćena radnička omladina, a na većinu radnika SKOJ je imao apsolutan uticaj. Posebnu jaku organizaciju SKOJ je imao u Brodogradilištu u kome nije bilo radionice bez skojevske organizacije. Do kraja 1940. u Električnom poduzeću, železničkoj i pomorskoj radionici i Vodovodu bilo je malo omladinaca koji nisu bili obuhvaćeni delovanjem SKOJ-a.³² Raspoložemo podacima da 1939-1940. u splitskom Brodogradilištu nije bilo mnogo komunista, svega 12. Oni su bili podeljeni u dve organizacije: brodokovačku i mehaničarsku. Njima su pripadali i komunisti iz ostalih radionica. Uticaj komunista bio je vrlo veliki na sve radnike.³³ Na Petoj zemaljskoj konferenciji u CK KPJ među 29 članova izabran je i Vicko Krstulović, radnik iz Splita.

Partijske i skojevske organizacije Splita bile su vrlo aktivne i u vreme 27. marta 1941. i u aprilskom ratu. One su naročito aktivne u vreme priprema za ustanak. Ivo Amulić konstatuje: »U splitskom je brodogradilištu partijska organizacija bila veoma dobra, s brojnim simpatizerima i jakim utjecajem na radnike. Toj organizaciji nije bilo teško provesti bilo kakvu akciju. Isto tako dobra i snažna partijska organizacija djelovala je i među lučko-obalskim radnicima. Oni su uvijek raspoloženi priključiti se akcijama brodogradilišnih i drugih radnika.«³⁴

U vreme priprema za ustanak MK Solina je imao 6 članova. Na području Komiteta nalazilo se 16 partijskih ćelija sa 68 članova Partije (52 radnika, 11 nameštenika i 5 domaćica), dok su kandidati i simpatizeri bili raspoređeni u šest aktiva. U nekoliko simpatizerskih grupa bila je raspoređena radnička omladina, njih 106 omladinaca.³⁵

Boro Leontić je naveo: «-Split je bio sedište Pokrajinskog komiteta, dok je Mesni komitet Splita preuzeo ulogu okružnog i sreskog i bio podeljen na rejonske komitete, sa posebnim ćelijama za radne kolektive brodogradilišta, železnice, obalskih radnika i mesne pošte.«³⁶

Partijske i skojevske organizacije u Splitu tokom 1941. su postojale i čvrsto bile povezane s PK. U svom radu one su imale znatnih uspeha u organizaciji štrajkova i sabotazi proizvodnje, što će se videti iz narednog izlaganja. One su takode radile na formiranju partizanskih odreda o čemu će takode biti napred reči. Njihov sastav su znatnim delom činili radnici, posebno kad je reč o radnicima Brodogradilišta i lučkim radnicima. To je slučaj bio i s partijskim i skojevskim organizacijama Solina.

³¹ J. Ugrina, O revolucionarnom omladinskom pokretu u Splitu od 1941. do 1945. Revolucionarni omladinski pokret u Hrvatskoj 1941—1948, Zagreb, 1972, 135—136.

³² N. Marović, SKOJ u Dalmaciji 1939—1941. godine, Zbornik IHRPD, br. 2, 525—534.

³³ 1919—1969. — Radnici brodogradilišta Split — pod zastavom Partije, 15—16.

³⁴ I. Amulić, Razvoj NOP-a i partizanski odredi Dalmacije u 1941. godini, Zbornik IHRPD, br. 2, 388—390.

³⁵ D. Plenča, Partizanski odredi naroda Dalmacije 1941—1942, Beograd, 1960, 65.

³⁶ B. Leontić, Split 1941, Beograd 1960, 34.

Prema pisanju Drage Gizdića, partijska organizacija u Splitu bila je mnogo oslabljena, jer je naročito u poslednje vreme bio uhapšen veliki broj članova Komunističke partije. I dok je pre rata splitska organizacija imala 140 članova, krajem 1941. je imala svega 100 članova, da bi posle 20. januara imala 80 članova svrstanih u 11 ćelija, 4 rejonska komiteta i jedan MK koji je ujedno bio i Okružni komitet. U Solinu je tada bilo 66 članova, grupisanih u 12 ćelija, i jedan Mesni komitet.³⁷

Početakom 1942. partijska organizacija u Splitu je imala 4 reiona: Varoš, Dobri, Manuš i Bačvice, od kojih je rejon Dobri bio najjači. On je imao 7—8 ćelija od kojih je ćelija u Brodogradilištu bila najjača i imala tri ćelijska odeljenja. Čitava organizacija je imala 90—100 članova Partije. Nikola Randić konstatuje: »Na sastancima ćelija pretresana je politička situacija spoljna i unutrašnja, zatim situacija u preduzeću i dalji zadaci u vezi te situacije tj. konkretan rad na organizovanju sabotaže i, obično je treća tačka bila rad na masovnim organizacijama, tj. u Brodogradilištu sa kandidatima, simpatizerima, sindiktom, omladinom i ženama. To je bila čisto industrijska ćelija i imala je malo posla na terenu.«³⁸

Iz pisanja D. Gizdića u »Dalmaciji 1942.« se vidi da su radnici, kao najprogressivniji deo društva, bili trn u oku okupatoru, bili najviše kompromitovani i da su kao takvi, slušajući direktive svoje avangarde, Komunističke partije, odlazili u partizane da se tamo s oružjem u rukama bore protiv okupatora i kontrarevolucionarnih snaga za oslobođenje zemlje i pobedu socijalističke revolucije. U Splitu je decembra 1942. postojalo 10 ćelija sa 49 članova i 13 članova u mesnim i rejonskim komitetima. Njihov socijalni sastav je bio sledeći: 28 radnika, 2 seljaka, 15 intelektualaca i 4 raznih drugih profesija. Od svih članova KP tri su bile žene, a po nacionalnom sastavu svi su bili Hrvati sem dva člana. Kandidatskih grupa je bilo 13, s 52 kandidata od kojih su 13 bile drugarice. Bilo je 50 simpatizerskih grupa u kojima je bilo 181 lice. Skojevska organizacija je tada imala 57 aktiva s 297 članova, među kojima 96 omladinki.³⁹

U Bršanovu je 27. II 1943. počela Okružna konferencija za srednju Dalmaciju.⁴⁰ Na njoj je podnet organizacioni izveštaj u kome je navedeno, pored ostalog, da je bilo :

Organizacija	od toga						
	12	56	6	30	3	19	4
Grad Split	8	37	5	25	11	1	—

Od neobičnog je značaja da se u rezoluciji s Konferencije naročito ističe da je neophodno »posvetiti više pažnje radničkoj omladini. Omladince-radnike je trebalo uzdizati na odgovorna i rukovodeća mesta«.⁴¹

³⁷ D. Gizdić, Dalmacija 1942. Prilozi historiji NOB, Epoha, Zagreb, 1962, 55—58, Upor. Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u Jugoslavenskih naroda (dalje Zb. NOB), V/3, 25.

³⁸ Arhiv Vojnoistorskog instituta (dalje AVI), k-2005, E-5, Stenografske beleške o izlaganju pukovnika Randića Ivana Nikole o akcijama u Splitu od 16. VI 1951.

³⁹ D. Gizdić, Dalmacija 1943, Prilozi historiji NOB, Zagreb, Epoha, 1962, 19.

⁴⁰ Isto, 148.

⁴¹ Isto, 149—153.

Učesnici Konferencije su, ističući ovaj zahtev, bili svesni da se radnici bore za ostvarenje ideala celog društva pa se postavljanjem radnika na rukovodeća mesta mogao dati najbolji smer daljeg vodenja borbe i učesća masa u njima.

PK KPH za Dalmaciju je 28. VIII 1943. uputio pismo u kome je kritikovao partijske i skojevske organizacije u Splitu. Smatra se kao osnovna karakteristika partijske organizacije sektaštvo i začaurenost. U pismu se, pored ostalog, kaže: «Krajnje je vreme da se tome stane na put, to prije što se više od pola godine neprestano upozorava na to. Apsolutno je nezadovoljavajuće da se u Splitu, gdje je u NOP-u obuhvaćeno preko 5.000 ljudi, imalo samo 40 članova Partije. Druga karakteristika partijske organizacije u Splitu je to što se ona intelektualizirala, a to se ogleda u činjenici da u organizaciji ima 15 intelektualaca, a svega 13 radnika, i to u radničkom Splitu gdje je NOP obuhvaćao 2.000 radnika». Pokrajinski komitet je takode kritikovao zapostavljanje radničke omladine u skojevskoj organizaciji. SKOJ u Splitu je bio usmerio svoje težište na srednjoškolsku, a ne radničku omladinu.⁴³ D. Gizdić navodi da je u vreme oslobođenja Splita njegova partijska organizacija imala 43 člana, od toga 19 radnika.⁴⁴ U izveštaju Oblasnog komiteta za Dalmaciju Pokrajinskom komitetu SKOJ-a za Hrvatsku od 28. VII 1943. se takode ističe da se Mesni komitet zbog opasnosti od provala dva-tri puta šalje u partizane i da u njega ulaze skoro sve srednjoškolci i studenti, deca iz malogradanskih porodica, dok je radnička omladina bila zanemarena i imala svega jedan svoj aktiv. Ona čak nije imala svoga predstavnika u Mesnom komitetu.⁴⁵

Partijske i skojevske organizacije Splita su postojale i tokom 1943. godine i deystvovala u cilju pomoći NOP-u. Bilo je i izvesnih nedostataka u njihovom radu zbog sektašenja u prijemu novih članova, a naročito radnika, zbog čega su bih kritikovani od strane Pokrajinskog komiteta za Dalmaciju.

Raspoložemo podacima da je Split početkom 1944. imao 15 partijskih jedinica i 68 članova, od kojih 22 žene, zatim 53 kandidata i 148 simpatizera. U isto vreme u Solinu su bili 21 jedinice i 108 članova, od kojih 41 žena, 61 kandidat i 647 simpatizera.⁴⁶

Partijska organizacija splitskog okruga 22. IV 1944. je brojala 99 jedinica s 546 članova Partije, od kojih 130 žena, zatim 371 kandidata i

⁴³ Isto, 488.

⁴⁴ Isto.

⁴⁵ D. Gizdić, *Ulazak partizana u Split 1943*, Zbornik IHRPD, k-3, 322.

⁴⁶ Dokumenti istorije omladinskog pokreta Jugoslavije (dalje DIOPJ), II/1, 252.

⁴⁹ D. Gizdić, *Dalmacija 1944—1945*, Prilozi historiji NOB, Epoha, Zagreb, 1964, 119—120.

2.709 simpatizera. U isto vreme skojevska organizacija je imala 131 aktiv s 1.418 članova.⁴⁷

Marta 1945. Mesni komitet Splita se odvojio iz sastava OK Splita i povezoao direktno s Oblasnim komitetom. Raspoložemo podacima da je marta 1945. stanje članova Komunističke partije bilo okvakvo:

Karabinijer i žandar u patroli na splitskoj obali travnja 1941.

• Isto, 265—266.

Okруг	Članova	Žena	Rad.	Seljaka	Ostalih	Hrvata	Srba	kan- didata
Split	1.437	342	341	941	153	1.336	99	536
Gr. Split	529	161	212	123	194	511	18	212«

Iz iznetoga je jasno da je posle oslobođenja znatno uvećan broj članova KP u splitskom okrugu i u samom gradu Splitu. Naročito je značajno napomenuti da je broj radnika bio znatan, nešto manji od polovine, a skoro duplo veći od seljaka. Bio je povoljan i broj žena kojih je bilo 161.

AKTIVNOST RUKOVODSTVA KPJ, SKOJ-a I NOP-a NA PRAVILNOM OPREDELJENJU RADNIČKE KLASI SPLITA 1941—1944. GODINE

Pisana reč Partije i SKOJ-a širena među radnicima po preduzećima i ulicama grada poticalo ih je na sabotaže na radnom mestu i na pružanje otpora na razne načine, naročito na obustavljanje rada i organizovanje štrajkova. Radnici vođeni svojom Partijom su dokazali da se neprijatelju mogu zadati udarci na svakom mestu, da je i on ranjiv. Nesumnjivo da su za jačanje klasne i patriotske svesti imale ogromnog značaja delatnost rukovodstva partijskih i skojevskih organizacija i svih organa NOP-a. U stvari, svaki član Komunističke partije i skojevac je na svom mestu delovao u cilju pravilnog usmeravanja stanovništva svog grada.

Rukovodstvo Partije i SKOJ-a je odmah posle kapitulacije vojske Kraljevine Jugoslavije i okupacije zemlje analizirao uzroke tako brzog sloma i sistematski radilo na pripremanju masa, a posebno radničke klase na oružanu borbu. U proglasu od 15. IV 1941. se kaže radnicima i radnicama da se ne treba plašiti progona i da im je dužnost da sačuvaju »hladnokrvnost« i još odlučnije učvršćuju redove »da radimo uporno na osvajanju i okupljanju radnih masa — vodeći ih u borbu za njihove svakodneve interese, u borbu za bolju i sretniju budućnost.«⁴⁹ U proglasu CK KPH, objavljenom posle proglašenja tzv. Nezavisne Države Hrvatske (NDH), ističe se jasno da će na čelu radničke klase biti Komunistička partija Hrvatske, koja je ostala verna hrvatskom narodu i koja će ga voditi u borbu za nacionalno i socijalno oslobođenje.⁵⁰

U prvomajskom proglasu CK KPJ je dat dalji podstrek u radu na pripremanju za borbu protiv okupatora.⁵¹ Prema Dragi Gizdiću, u Splitu i Solinu su šireni ne samo prvomajski proglas CK KPJ, već i proglas

⁴⁹ Isto, 81S—8X7.
⁵⁰ AP.P, CK KPJ, 1941/17.
⁵¹ AKP, CK KPJ, 1941/17.
⁵² AKP, Hrvatska, II 4.
⁵³ AKP, CK KPJ, 1941/18.

Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju.⁵² U proglasu PK KPH se naglašava da će radnička klasa Dalmacije »sada nastaviti borbu protiv kapitalističkog izrabljivanja i nacionalnog porobljivanja, borbu za bolju i sretniju budućnost«.⁵³ Slični i još precizniji stavovi KPJ su dati u zaključcima s majskeg savetovanja održanog u Zagrebu, u kojima se posebno insistiralo na savezu radnika i seljaka.⁵⁴ U obaveštenju CK KPH iz sredine juna 1941. od radnika se tražilo da vode odlučnu borbu protiv skupoće.⁵⁵ I u svom pozivu iz sredine juna 1941. CK KPH je pozvao radnike da ostvare čvrsto jedinstvo radničke klase i stvore »borbeni savez radnika i seljaka«, u borbi za konačno oslobođenje zemlje »ispod kapitalističkog jarma« i isterivanje okupatora.⁵⁶ Od neobično velikog značaja je proglas CK KPJ za celu zemlju pa i za Split, izdat povodom napada na SSSR. Njime su svi pozvani na svoja mesta, »u prve borbene redove« da nepokolebivo i disciplinovano vrše svoju proletersku dužnost i hitno se spremaju za »poslednji i otsudni boj«. Posebno su pozvani radnici na železnici i ostalim transportnim sredstvima da ostanu verni svojim »borbenim tradicijama« i onemoguće da ih iskoriste protiv Sovjetskog Saveza, da se onemogući izvlačenje prirodnih bogatstava, a naročito oružja i municije.⁵⁷ I CK KPH u drugoj polovini juna 1941. je izdao proglas u vezi s napadom fašističke Nemačke na SSSR. Radnici nisu smeli da »skrštenih ruku« čekaju dolazak Crvene armije, već su trebali da se bore organizovano, da obustavljaju proizvodnju u preduzećima i upravljaju prema uputstvima KPH.⁵⁸ I proglas CK KPJ i CK KPH povodom napada Nemačke na Sovjetski Savez su umnoženi i šireni u Splitu i Solinu. Zbog toga su izvršena hapšenja.⁵⁹ CK KPH je u svojoj okružnici broj 2 od 27. VI 1941. dao konkretna uputstva radničkoj klasi i savetovao da od generalnog štrajka prelaze »na širu oružanu odbranu«. Odmah se tražilo da se počne s vršenjem sabotaža. Akcije je trebalo da izvode u dogovoru s višim partijskim forumima, a i samoinicijativno. Trebalo je izvoditi sve akcije koje bi štetele i smetale snabdevanje okupatora i slabile njegovu udarnu snagu. Rdavim radom i sabotažama trebalo je svakodnevno slabiti udarnu snagu okupatora i njihovih saradnika.⁶⁰

Centralni komitet KPH je takode krajem juna ili početkom jula izdao proglas u kome se govori o napadu na Sovjetski Savez, a radnici i ostali društveni slojevi su trebali da pojačaju borbu za oslobođenje, da obustavljaju proizvodnju, sprečavaju transport vojnika i hrane, te ratnog materijala za Nemačku.⁶¹ CK SKOJ-a je 1. VII 1941. izdao proglas u u kome je pozvao sve društvene slojeve, a u prvom redu mlade radnike

⁵² D. Gzdić, Dalmacija 1941, 133.

⁵³ AP P. Hrvatska, I/71 i D. Gzdić, Dalmacija 1941, 133—141.

⁵⁴ Zb. NOR, II/2, dok. 1, str. 21.

⁵⁵ Zb. NOR, V/1, 2, 10.

⁵⁶ Zb. NOR, I/1, 1, 11—15.

⁵⁷ Zb. NOR, V/1, 4, 19—20.

⁵⁸ D. Gzdić, Dalmacija 1941, 139—190.

⁵⁹ ARP, Hrvatska, II/2.

⁶⁰ ARP, Hrvatska, II/5.

da stupe u prve borbene redove protiv neprijatelja čitavog čovječanstva.⁶² U Splitu je širen proglas CK KPJ od 12. VII 1941. u kome su narodi Jugoslavije pozvani na oružani ustanak (»U boj! U boj protiv fašističke bande koja teži da istrebi ne samo najveće borce naroda, već i Slovene na Balkanu(. . .)«.⁶³ PK KPH za Dalmaciju je 20. X 1941. uputio poziv svim društvenim slojevima Dalmacije, a na prvom mestu radnicima na opštenarodni ustanak.⁶⁴ I povodom 24. godišnjice oktobarske revolucije CK KPJ je uputio proglas narodima Jugoslavije, radnicima, seljacima i građanima, kojim ih je upoznao s njenim značajem. Govori se i o oslobodilačkoj borbi naših naroda koju su oni trebali da vode u što većem broju, a posebno njeni radnici koji su trebali da uništavaju sve što služi neprijatelju. Od njih se traži: »Sabotirajte svaki rad u proizvodnji za neprijatelja, uništavajte najpotrebnije mašine za proizvodnju, železnički saobraćaj, magacine, koji služe neprijatelju«.⁶⁵ I CK SKOJ-a je povodom 7. novembra, tj. 24. godišnjice oktobarske socijalističke revolucije pozvao mlade naraštaje, mlade radnike i dr. da ne žale svoje živote u svetoj borbi za slobodu naroda.⁶⁶

Iz do sada analiziranih proglašenja se vidi da su KPJ i SKOJ bili neobično aktivni u pravilnom razjašnjavanju situacije i pozivima na oružanu borbu i vršenje sabotaža na radnim mjestima. Zahvaljujući opravdanoj borbi protiv okupatora i njihovih saradnika, relativno malobrojna radnička klasa (i to ne sva — bez onih neorganizovanih), sa svojom relativno malobrojnog Komunističkom partijom, postala je pokretačka i rukovodeća snaga masovnog oslobodilačkog pokreta. Nesumnjivo da je snaga radničke klase i njene Partije ležala ne u njihovoj brojnosti, već u njihovim organizacionim sposobnostima, ispravnoj politici i povezanosti sa širokim radnim masama naroda.

Iz do sada analiziranih proglašenja se vidi da su KPJ i SKOJ bili neorgana NOP-a je nastavilo da svojom sistematskom i opravdanom akcijom pravilno usmjerava i rukovodi radničkom klasom i drugim radnim slojevima u celoj zemlji pa i Splitu.

Povodom međunarodnog praznika rada 1. V 1942. CK KPH je uputio proglas u kome se, pored ostaloga, kaže radnicima: »Rušite fabrike! Uništavajte sve što može, a što pomaže Hitleru i njegovoj fašističkoj hordi. Napuštajte u masama radionice, fabrike i urede. Stupajte smjelo, ruku pod ruku s vašom seljačkom braćom u partizanske redove«.⁶⁷ I Pokrajinski komitet je povodom Prvog maja izdao proglas u kome je pozvao radnike da pridu Narodnoslobodilačkom frontu i organizuju sabotaže u fabrikama i radionicama, bore se za bolje uslove života i smelo stupaju u partizanske odrede, ostvarujući u isto vreme savez sa seljaštvom i osta-

⁶² S. Nikolić, J. Stefanović, Hronologija NOE-a I revolucije na Jugu Srbije 1941, Leskovac 1966, 24.

⁶³ Zb. NOR, II, dok. 2, str. 46.

⁶⁴ Zb. NOR, VI, 72, 211 i D. Gizdić, Dalmacija 1941, 254—256.

⁶⁵ Istorijski arhiv CK KPJ (dalje IA CK KPJ), II, Beograd, 134—138.

⁶⁶ ARP, CK KPJ 1941/76 i DIOPJ, 54.

⁶⁷ ARP, Hrvatska 11/43, Upor. Dokumenti historije KPH, k-2, Vjesnik 1941—1943, Zagreb, 1955, 151, Vjesnik br. 12 za maj 1942.

*Kuća Bartula Pačića u predjelu Lokve u kojoj je bila ilegalna štamparija
NOP-a 1941.*

lim radnim ljudima.⁶⁸ PK SKOJ-a za Hrvatsku je takođe povodom Prvog maja uputio proglas radničkoj i ostaloj omladini u kome ju je pozvao da štrajkuje, da vrši sabotaže u tvornicama, ruši lokomotive i diže se na oružje.⁶⁹ Značajan je i proglas CK KPJ izdat 7. XI 1942. povodom 25. godišnjice oktobarske socijalističke revolucije.⁷⁰ PK SKOJ-a u svom proglasu povodom 25. godišnjice oktobarske revolucije je jasno i nedvosmisleno isticao da osnovni metod borbe treba da bude uništavanje svega što služi okupatorima i njihovim saradnicima te odlazak u partizane.⁷¹

I u proglasu NOO-a Splita od 12. IV 1943. se insistiralo na raznovrsnoj pomoći jedinicama NOVJ. Naročito se preporučivalo nastavljanje sabotaža u preduzećima.⁷² Značajan je i prvomajski proglas CK KPH u kome se tražilo širenje NOB-a u svim krajevima zemlje i stupanje u NOVJ radnika i drugih društvenih slojeva.⁷³ Usled toga što je još bilo dosta radnika koji su stajali po strani i CK KPJ je početkom novembra 1943. uputio proglas narodima Jugoslavije, a na prvom mestu radnicima, i pozvao ih da stupaju u jedinice NOVJ i svim sredstvima pomažu oslobodilački front.⁷⁴ U prvomajskom proglasu CK KPJ iz 1941. odlučno se

⁶⁸ ARP, Hrvatska II 99.

⁶⁹ ARP, Hrvatska II 177.

⁷⁰ ARP, CK KPJ 1942/S37. Upor. IA CK KPJ, 1/2, Beograd, 1943, 134—137.

⁷¹ ARP, Hrvatska II 191.

⁷² ARP, Hrvatska II, 495.

⁷³ Dokumenti Historije Komunističke partije Hrvatske, Naprijed 1943, Zagreb 1951, 25. Naprijed, organ CK KPH br. 2 od 28. III 1943.

⁷⁴ Zb. NOB, II/1, 1, 7, 7-11 i ARP, CK KPJ, 1943/72.

tražilo od radnika da stupaju u NOVJ, prekinu rad za okupatora, uništavaju objekte na kojima su radili, idu na oslobođenu teritoriju i svojim radom pomognu konsolidaciji nove narodne demokratske vlasti.⁷⁵ I prvomajске parole koje je uputio CK KPJ su bile u znaku smernica koje su iznete u izloženom prvomajskom proglasu, s akcentom za jačanje borbene snage radničke klase i slobodoljubivih snaga u borbi protiv fašizma.⁷⁶

UČEŠĆE RADNIKA SPLITA U VOJNIM JEDINICAMA NOVJ

Rukovodstva Komunističke partije Splita, Dalmacije, Hrvatske i Jugoslavije su od prvog dana posle okupacije sistematski i planski radila na organizovanju radničke klase i ostalih društvenih slojeva na pripremanju za oružanu borbu protiv okupatora i njihovih saradnika. Još u toku aprilskog rata radeno je organizovano na prikupljanju oružja i municije. Vojne komisije su radile na prikupljanju oružja, a radeno je i na obuci rukovanja oružjem. Istovremeno su formirane i udarne grupe. Po instrukcijama delegata CK KPJ Pavla Papa i Mirka Kovačevića, prenetih 7. VIII 1941, radeno je na formiranju odreda. Solinski odred se formira od radnika solinskih tvornica. I u Splitskom NOP odred, formiranom 11. VIII 1941, je bilo dosta radnika. Međutim, Splitski NOP odred je posle nekoliko dana bio razbijen.⁷⁷ Posle razbijanja Splitskoga i neuspeha Solinskog NOP odreda odustalo se od daljeg formiranja Trogirske-kaštelanskog NOP odreda, u kome je bilo 13 članova Partije iz Solina.⁷⁸ Inače, može se naglasiti da je Solinski partizanski odred bio naročito aktivan. Svoje akcije on je koordinirao i s akcijama radnika u tvornicama i železničara na pruži te s partijskom i skojevskom organizacijom na terenu. Kao odgovor na uspele akcije Solinskog odreda Talijani su 13. novembra, s brojnim snagama od 6.000 ljudi, blokirali Solinski bazen u cilju da likvidiraju Odred, ali u tome nisu uspeeli.⁷⁹ Iako su Solinski i Kaštelanski NOP odred imali svaki svoje rukovodstvo, po odluci Pokrajinskog komiteta od 6. XII 1941. bio je formiran zajednički Stab Solinskog i Kaštelanskog partizanskog odreda.⁸⁰

U Splitskom polju je 22. XII 1941. bio ponovo formiran Splitski NOP odred koji se sastojao od 15 ilegalaca iz Splita. Odmah posle formiranja Odred je porušio TT liniju iz Splita prema Stobreču. Februara 1942. odred se prebacio na Mosor, gde je ušao u sastav Mosorskog odreda NOP, odnosno čete. Nova grupa boraca iz Splita je 31. XII 1941.

⁷⁵ ARP, CK KPJ 1944/163.

⁷⁶ ARP, CK KPJ, 1944/164.

⁷⁷ Zb. NOR, VI, dok. 31, 90, D. *PlenCa*, n. d., 106—107 i D. Gizdić, Dalmacija 1941, 304—305.

⁷⁸ D. *Plenča*, n. d., 111—119.

⁷⁹ Isto, 184—185.

⁸⁰ D. Gizdić, Dalmacija 1941, 438.

otišla na Dinaru.⁸¹ Solinski NOP odred je u drugoj polovini decembra 1941. u nekoliko navrata rušio telegrafске stubove, prekidao vezu i oštećio cestu Klis—Split. Borci Solinskog NOP odreda su bez gubitaka bacili bombe na oficirsku menzu u Solinu i tom prilikom ubili dva oficira, a 4 ranili. Partizani nisu imali nikakvih gubitaka.⁸² Broj boraca Solinskog NOP odreda je početkom aprila 1942. porastao na 80 pa je odlučeno da 69 partizana iz njega ode u Dinaru. Tamo je veći deo ušao u sastav Dalmatinskog odreda, a jedan deo odlazi na planinu Cincar. Od ostatka je 17. IV 1942. formirana »leteća četa« od 20 boraca. Značajno je da je 20.

VI 1942. formiran Drugi bataljon i Srednjodalmatinski NOP odred od boraca Mosorskog odreda i Trogirsko-rogozničke čete, ukupno oko 170 boraca. Početkom jula Stab IV operativne zone je nastojao da dode do formiranja trećeg bataljona u Srednjoj Dalmaciji. Za taj bataljon se već prijavilo 130 boraca koji su većinom došli iz Splita i Primorja. Nedostatak oružja je bio glavni uzrok zbog čega nije formiran treći bataljon. Prijavljeni borci su u avgustu otišli da popune proleterske jedinice.⁸⁴ Iz splitskog okruga su i dalje odlazili ljudi u partizane, a prema izveštaju OK Split, s početka septembra 1942, otišlo je u jedinice preko 300 novih boraca. Među tim borcima je verovatno bilo splitskih i solinskih radnika. I u prvoj dalmatinskoj brigadi, koja je formirana 24. IX 1942. verovatno je bilo splitskih radnika. Po naređenju Štaba 4. operativne zone NOP odreda Hrvatske, na području Mosora je 27. X 1942. od Mosorske čete formiran Mosorski partizanski bataljon. On je izveo niz uspešnih akcija. Od Mosečkoga i Mosorskoga partizanskoga bataljona i Rogozničke partizanske čete je po naredbi Štaba IV operativne zone NOV i PO Hrvatske formirana 3. NOU brigada. Sličana radnika je bilo i u 4. dalmatinskoj brigadi, formiranoj januara 1943, i 5. dalmatinskoj brigadi, formiranoj početkom februara 1943. godine.

Raspolažemo podacima da je u prvoj polovini marta po naredbi Štaba Grupe odreda Dalmacije formiran Splitski NOP odred. Taj odred je izveo čitav niz uspešnih akcija protiv neprijatelja.⁸⁵ U Splitskom NOP odredu početkom jula 1943. bila su 54 komunisti.⁸⁶ Naročito je važno da je u rejonu Splita, 12. IX 1943, po naređenju Štaba IV operativne zone NOV i PO Hrvatske, bila formirana 4. dalmatinska (splitska) brigada 9. divizije NOVJ. U toj brigadi najviše je bilo omladinaca iz Splita, solinskog bazena i Kaštela pa je zbog toga nazivana i splitskom, a zbog velikog broja skojevaca nazivana je i skojevskom brigadom.⁸⁷ Dalmatinske jedinice, u kojima je bilo i splitskih radnika, vodile su uspešne akcije. J. B. Tito, vrhovni komandant NOVJ, je 12. X 1943. pohvalio 4. dalmatinsku (splitsku) brigadu 9. divizije za iskazanu hrabrost u borbama

⁸¹ Isto, 471.

⁸² D. Giždić, Dalmacija 1942, 45.

⁸³ 7b NOR, V 3, 107, 315 i D. Pienča, n. d., 188.

⁸⁴ D. Giždić, Dalmacija 1942, 350.

⁸⁵ Vidi o tome više Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije, 425. Upor.

⁸⁶ D. Giždić, Dalmacija 1943, 411—412, 226, 233—256, S. Kvesić, Dalmacija u NOB, Zagreb, 1966, 520—526.

⁸⁷ D. Giždić, Dalmacija 1943, 374.

⁸⁸ D. Giždić, Dalmacija 1943, 347.

za odbranu Splita. Karakteristično je da je 1. XI zamenik političkog komesara 4. dalmatinske brigade uputio pismo bataljionskim biroima i partijskim organizacijama u brigadi, u kome je izneo nedostatke u radu i dao uputstva kako da se oni otklone.⁸⁸

Na sednici Okružnog NOO-a Splita, 24. II 1944, je konstatovano da je splitski okrug do tog vremena dao za jedinice NOVJ 19.000 boraca, od toga Split 8.000 boraca, Solin 2.900 itd.⁸⁹ Raspoložemo podacima da je aprila meseca 1944. iz grada Splita, koji je tada brojao oko 43.000 stanovnika (od toga 3.000 Srba), u jedinicama NOVJ bilo 8.150, u ustaškim formacijama 50, u domobranima 30, a u četnicima 45 ljudi. U isto vreme Solin je imao približno 30.000 stanovnika (od toga 1.500 Srba), od kojih je u NOVJ bilo 2.980, u ustaškim formacijama 98, u domobranima 100, a u četnicima 50.⁹⁰ Jasno je da je daleko najveći broj boraca iz Splita i Solina bio u redovima NOVJ, dok je samo neznatan broj bio u neprijateljskim formacijama. Prema sačuvanim podacima, u jedinicama NOVJ početkom maja 1944. iz grada Splita je bilo 9.000 boraca. U isto vreme iz Solina je bilo oko 3.000 boraca u jedinicama NOVJ.⁹¹

Prema raspoloživim podacima, Split je do 20. VIII 1944. za jedinice NOVJ dao više od 10.000 boraca i upisao više od 37.500.000 kuna zajma narodnog oslobođenja. Ovo je utoliko značajnije istaći što je takode poznato da je Split, prema prikupljenim podacima D. Gizdića, u toku celog NOB-a dao više od 12.000 boraca za jedinice NOVJ. Na žalost, ne raspoložemo podacima iz kojih bismo videli koliko je od tih 10.000 boraca bilo radnika. Nesumnjivo je da je taj broj bio znatan i da je predstavljao glavnu borcu iz Splita. Radnici, kao i ostali Splitski odlazili su u 4. splitsku brigadu i ostale dalmatinske brigade, odrede i druge jedinice, koje su vodile žestoke borbe protiv okupatora i njihovih saradnika. Dalmatinske jedinice su se posebno istakle u borbama za konačno oslobođenje Dalmacije i samog Splita. Pri tom je naročito značajna poznata kninska operacija, koja je trajala od 26. oktobra do 9. decembra 1944. Jedinice 8. korpusa NOVJ su nosile borbu u kninskoj operaciji. Split — srce Dalmacije je bio oslobođen 26. X 1944. godine.

U ovom kratkom pregledu učinjen je pokušaj da se ukaže u kojim su jedinicama učestvovali radnici Splita. To na žalost nije lako izneti, jer o tome nema pisanih dokumenata. Teškoća je bilo i u rekonstrukciji koliko je uopšte Splitski bilo u jedinicama NOVJ, mada o tome ima podataka u više navrata kod Drage Gizdića. Sumirani broj da je u jedinicama NOVJ bilo uključeno 12.000 boraca, od oko 40.000 stanovnika grada Splita, jasno potvrđuje da je odziv građana Splita bio više nego velik. Znači da je u jedinicama NOVJ do 20. VIII 1944, dokad je uzelo učesća 10.000 Splitski, učestvovao svaki četvrti stanovnik, a do kraja rata skoro svaki treći Splitski. Nesumnjivo da je među tim borcima NOVJ znatan broj bio radnika. Ne treba posebno naglašavati, a nije

⁸⁸ Zb. NOR, IX/4, 43/5—44/5.
⁸⁹ D. Gizdić, Dalmacija 1944—1945, 130.
⁹⁰ Isto, 265.
⁹¹ Isto, 315.

nam ni namera da ga prikazujemo, ogroman doprinos dalmatinskih boraca, a među njima i radnika Splita u završenim operacijama za oslobodenje zemlje. Već je naglašeno da je 8. korpus bio 1. III 1945. preformiran u 4. armiju, koja je odigrala značajnu ulogu u borbama za konačno oslobodenje zemlje.

Posebnim analitičkim ispitivanjem moglo bi se ustanoviti da je znatan broj radnika položio svoje živote u borbi protiv okupatora i njihovih saradnika, a da ih je takode dosta bilo i među žrtvama njegovog terora. U knjizi »1919—1969. Radnici brodogradilišta Split pod zastavom Partije« navedena su imena 201 radnika koji su poginuli u NOB-u.

Treba napomenuti da je oko 800 radnika, koliko ih je pred rat radilo u Brodogradilištu, njih 426 sudelovalo u NOB-u, i to 1941. godine 29, od 1942. godine 65, od 1943. god. 178, od 1944. god. 154 radnika.⁹²

Za izučavanje broja žrtava radnika od neobično velikog značaja su mnogobrojni spomenici i spomen-ploče na kojima su ispisana imena radnika poginulih u toku oslobodilačkog rata i socijalističke revolucije. Tako je preduzeće »Mesopromet« u Splitu podiglo spomen-ploču na kojoj su ispisana imena 22 radnika koji su poginuli u borbi protiv okupatora od 1941—1945. godine.⁹³ U spomen palim cementašima Solina podignuta je livena bronzana mreža koju čine imena 214 Solinjana koji su poginuli u borbi od 1941—1945. godine.⁹⁴ Na spomen-ploči u Solinu, koju je po-

Kuća u kojoj je bila smještena ilegalna štamparija i tehnika NOP-a 1941 u Splitskom polju

⁹² T. Kovač, M. Voznovli, U spomen revoluciji, Split, 1976, 141.
⁹³ Isto, 150—153.
⁹⁴ Isto, 174.

digao radni kolektiv tvornice »Prvoborac«, kaže se da su pala 62 borca u NOR-u i revoluciji.⁹⁵ Na ploči koja se nalazi u fabrici cementa »10. kolovoz« ispisana su imena 134 pala borca.⁹⁶ Na spomen-ploči u Kaštel-Sućurcu je istaknuto da je ona podigunta u »znak trajnog sećanja za oslobodenje naše zemlje palim drugovima NOR-a 1941—1945. radnicima ovog kolektiva njih 33 poginulih«.⁹⁷

I Aktiv Saveza boraca »Elektrodalmacije« je podigao ploču na zgradi preduzeća s imenima 12 palih boraca.⁹⁸ Poznato je da je u NOR-u učestvovao veliki broj radnika koji su, kao istaknuti članovi KPH i SKOJ-a, bili nosioci i vođe oslobodilačke borbe pa su svojim ratnim zaslugama ostali u svetlom sećanju naroda. Pre svega među njima treba spomenuti više narodnih heroja, kao što su Vicko Krstulović, Ante Jurjević, Ante Roje, Vlado Bagat, Ante Jonić, Ivan Lučić-Lavčević, Ante Vučićić-Antiša i Dermano Senjanović.

Iz iznetoga je jasno da je veliki broj radnika Splita i Solina učestvovao u mnogobrojnim brigadama Dalmacije u vrlo velikom broju. Oni su nesumnjivo bili jezgro 4. dalmatinske (plitske) brigade, kao i Split-skog, Solinskog, Mosorskog i drugih NOP odreda i jedinica koje su postojale i delovale na teritoriji Srednje Dalmacije. I navedeni podaci koji su nesumnjivo nepotpuni jasno potvrđuju da je veliki broj radnika izgubio svoje živote u borbi za novo socijalističko uređenje i oslobodenje zemlje od okupatora.

Učešće radnika u vojnim jedinicama bi bilo potpunije i bolje kada bi se mogla izvršiti detaljna ispitivanja o socijalnom sastavu svih dalmatinskih divizija koje su uključene u VIII dalmatinski korpus, koji je reorganizovan 1. III 1945. u IV armiju NOVJ.

ILEGALNE AKCIJE RADNIČKE KLASE SPLITA 1941—1944. GODINE

Radništvo Splita, koje je bilo brojno u odnosu na veličinu grada, s oko 800 radnika u Brodogradilištu, oko 400 lučkih radnika, oko 1000 građevinskih radnika i nizom radnika raznih struka, a posebno brojnim zanatskim radnicima, upravljalo se prema uputstvima viših partijskih i skojevskih rukovodstava, a često i samoinicijativno, iz patriotskih pobuda, organiziralo niz uspehli sabotaža. Ilegalne akcije radničke klase bile su mnogobrojne i razvijale su se na raznim sektorima.

Karakteristično je da su diverzantske akcije u Solinskom bazenu počele već 14. V 1941. Provođeći direktivu Partije o sabotiranju na svakom koraku, grupa skojevac je u Ropotini, na drumu, na nekoliko mesta postavila daske na kojima su bili zabijeni ekseri. Kad su naišli prvi kamioni, oni su se svojim gumama nabili na eksere i zaustavili.⁹⁹

⁹⁵ Isto, 176—177.

⁹⁶ Isto, 220.

⁹⁷ Isto, 208—209.

⁹⁸ 1919—1969, Radnici Brodogradilišta Split pod zastavom Partije, 29.

⁹⁹ D. Gizić, Dalmacija 1941, 155.

Odmah posle napada na Sovjetski Savez u Splitu su zapaljena dva velika vojna transportna broda, jedan sa 4—5.000 tona a drugi od 5 do 8.000 tona. U isto vreme izvršeno je paljenje velikog vojnog skladišta, zatim sabotaže na 4 ratna broda u Brodogradilištu. Bilo je takode oštećeno kormilo na nosaču aviona »-Zmaj«, dok su minonosci »Kobac« i »Soko« bili dva puta teško oštećeni eksplozivom.¹⁰⁰ U magacinu goriva u Splitu 1. VII 1941. je eksplodirala paklena mašina, ali nije izbio požar. Iz tri bureta kroz rupe koje su napravljene eksplozijom isteklo je 320 kg benzina.¹⁰¹ U železničkoj ložionici 29. jula je izvršena sabotaža na lokomotivama koje su se tu nalazile čekajući na opravku. Takode su na četiri lokomotive eksplodirali kotlovi posle vožnje od 10 km u vremenu od 29. jula do 4. VIII 1941. god.¹⁰² Dušan Plenča konstatuje: »Sabotaže su sprovedene po svim kolektivima, na električnim postrojenjima, lučkim uredajima, brodogradilištima, radionicama, ustanovama itd.«¹⁰³ U toku prvih 5 dana avgusta 1941. radnici splitske ložionice su oštetili 4 lokomotive.¹⁰⁴ Na brodu »Niko Matković« je 21. VIII 1941. izbio požar u kome je izgorelo seno i slama za talijansku vojsku, a brod je delimično oštećen. Talijani su bih uvereni da je to sabotaža lučkih radnika, kao što je i bila. Otpočeh su sa hapšenjem radnika i dosta ih je bilo zatvoreno.¹⁰⁵

U Splitu je 16. septembra uveče izgorela baraka, u kojoj se nalazila slama za potrebe talijanske vojske.¹⁰⁶ Dva dana kasnije 18. septembra uveče u splitskoj carinarnici, u kojoj se nalazila hrana i razna oprema za talijansku vojsku, bio je podmetnut požar.¹⁰⁷

Raspolažemo podacima da je 24. IX 1941. bila oštećena jedna lokomotiva i dva vagona, a poslednje nedelje septembra opet je oštećena jedna lokomotiva i dva vagona. U isto vreme radnici u Brodogradilištu su vršili sabotaže. U radionicama Brodogradilišta se popravljaju talijanski teretnjaci, ali radnici rade polako. Mašine se oštećuju, kao i njihovi delovi koje Talijani moraju da dovoze iz Trsta.¹⁰⁸ U solinskim tvornicama, po naredbi Mesnog komiteta Solina izradene su paklene mašine koje su trebale da budu upotrebljene u Splitu.¹⁰⁹

U splitskoj luci je 6. X 1941. godine zapaljen talijanski transportni brod od 800 brt.¹¹⁰ Bilo je spaljeno 6 vagona slame na železničkoj stanici u Splitu, koja je bila namenjena talijanskoj vojsci.¹¹¹ Drago Gizdić tvrdi da su se u cementnom bazenu skoro svakodnevno vršile sabotaže.¹¹² Zbog njih je proizvodnja često bila obustavljena, pa je ona u odnosu na 1940. pala za 60%.¹¹³ Gizdić dalje konstatuje: »Da bi spriječili

¹⁰⁰ Zb. NOR, V/2, 77, 213.
¹⁰¹ Zb. NOR, VIII/1, 37, 104. Upor. Zb. NOR, V/1, dok. 8, str. 32 i D. Gizdić, Dalmacija 1941, 195.

¹⁰² D. Plenča, n. d., 54—55.

¹⁰³ Isto.

¹⁰⁴ D. Gizdić, Dalmacija 1941, 238.

¹⁰⁵ Isto, 232.

¹⁰⁶ Isto, 315.

¹⁰⁷ Isto, 318—319.

¹⁰⁸ Zb. NOR, V/1, 59, 183.

¹⁰⁹ D. Gizdić, Dalmacija 1941, 325.

¹¹⁰ Zb. NOR, V/1, 59, 183.

¹¹¹ Zb. NOR, V/2, 6, str. 16.

¹¹² D. Gizdić, Dalmacija 1941, Zbornik IHRPD, br. 2, 81.

¹¹³ Zb. NOR, V/2, 16, 55.

sabotaže Talijani su na svim važnijim mjestima u tvornicama postavljali karabinjere ili vojnike, a u tvornici u Majdanu u Solinu radnici su uništili dva sita. Zbog toga su peći obustavile rad. Zbog te akcije bilo je uhapšeno 150 radnika.¹¹⁴ Sa glavne pošte u Splitu 15. X 1941. bio je otet geštetner najmodernijeg tipa, na kome se moglo da odštampa 5.000 do 10.000 letaka.¹¹⁵ Radnici splitskog brodogradilišta su 16. X 1941. zapalili jednu baraku u kojoj se čuvala ratna oprema i razni skupi delovi za razarač »Split«, koji je počeo da se gradi još pre rata i zbog sporosti u radu još nije bio završen.¹¹⁶ Tako su se građani Splita, a posebno njegovi radnici, borili svim sredstvima protiv onih koji su imali vlast i vojnu silu. Pod njihovim udarcima rušila su se industrijska postrojenja, saobraćajna sredstva, gorela skladišta i magacini, a tonuli su i plovni objekti. Ginuli su i talijanski vojnici i oficiri, ispisivane parole i rasturani partijski leci. Zbog toga su okupator i njihovi saradnici organizovali hapšenja rodoljuba Splita, ah njih ni to nije zaplašilo.

Zbog akcije železničara Talijani su decembra 1941. otpustili iz službe 600 železničara, a njihova mesta popunili sa 400 železničara koje su doveli iz Italije.¹¹⁷ U Splitu je u čast oktobarske socijalističke revolucije bilo zapaljeno 6 vagona slame koja je bila namenjena za potrebe talijanske vojske. U Splitu, kao i u celoj Dalmaciji, Talijani su 7. novembra morali da brišu parole koje su prethodne noći, uoči godišnjice oktobarske socijalističke revolucije, bile ispisane.¹¹⁸ Zbog izvršenih sabotaza u strojaru minonosca »Sokol«, pošto je ispluvio iz Brodogradilišta na put, strojevi su otkazali. Minonosac je bio odvučen u riječko brodogradilište gde je trebala da se izvrši njegova opravka.¹¹⁹ I strojevi na jahti prefekta Zerbina bili su oštećeni. Usled toga je mašina otkazala i pri ulasku u Zadar brod je udario u kraj gde se smrskao.¹²⁰ Takođe je na Brodogradilištu bio uništen električni transformator. Istovremeno su bili iskrivljeni komadi ležaja osovine i kormila na ratnom brodu »Split«. To je predstavljalo ogromnu štetu za neprijatelja, jer se pokvareni delovi nisu mogli izraditi, a oni su brodu bili neophodni. U svim odeljenjima Brodogradilišta izbjicali su kratki spojevi, tako da je 7. novembra celog dana bio onemogućen rad.¹²¹ I na železnici su vršene redovne i temeljne sabotaze u radionicama, na lokomotivama i vagonima i uzduž pruge. Na nekoliko mesta su takođe bile pokidane vojne telefonske žice.¹²²

U svom izveštaju od 20. I 1942. PK KPH za Dalmaciju je izvestio CK KPH da je u sabotazama, koje su u početku vršili samo članovi Partije i simpatizeri, učestvovala »čitava radnička klasa Splita«. Radnici su

¹¹⁴ D. Gizdić, Dalmacija 1941, 047. Upor. Zb. NOR, VI, 76, 229. Zb. NOR, V/2, 77, 213 i Zb. NOR, XIII/1, 659, 612.

¹¹⁵ D. Gizdić, Dalmacija 1941, 349. M. Bilobrk, Iz rada partijske organizacije Splita 1941. Ustanak naroda Jugoslavije 1941, k-IV, 153. Upor. Zb. NOR, VI, 74, 219.

¹¹⁶ D. Gizdić, Dalmacija 1941, 350.

Zb. NOR, V/2, 16 i Isto, XIII/1, 741 i Isto, V/5, 99.

¹¹⁸ D. Gizdić, Dalmacija 1941, 397—398.

¹¹⁹ B. Leontić, Split 1941, Beograd, 1960, 279. Zb. NOR, V/2, 22, 25. D. Gizdić, Dalmacija 1941, 422.

¹²⁰ Zb. NOR, V/2, 22, 57 i D. Gizdić, Dalmacija 1941, 422.

¹²¹ Isto.

¹²² Isto. Upor. D. Gizdić, Dalmacija 1941, 425—430.

radili polako, uništavali su proizvedenu robu ili su je izrađivali, ali lošeg kvaliteta. Iz dana u dan su stizali izveštaji o izvršenim sabotazama, dok »naročito raste broj sabotaža na šķverovima i železnicama u Splitu«. ¹²³ Brodogradilišni radnici u Splitu su 31. I 1942. noću zapalili dve veće barake. ¹²⁴ U ilegalnim akcijama u Splitu se tih dana naročito istakao trgovački pomoćnik Dermano Senjanović, koji je posle rata proglašen za narodnog heroja. ¹²⁵ Značajno je da je 7. IV 1942. bio izabran ilegalni NOO Splita. Da bi imali u borbi što više uspeha, radnici u Brodogradilištu su osnovali odbor JNOF-a, u kome su se ujedinili predstavnici svih radnika, bez obzira na njihova politička uverenja. ¹²⁶

Talijani su 22. IV 1942. uhapsili veliki broj železničara. Međutim, oni su i dalje nastavili sa svojim akcijama. Tako su krajem aprila 1942. uništili trafostanicu na dizalici u luci, a oštetili jednu lokomotivu i zapalili vagon. ¹²⁷ Iste godine, u julu, u jednu je lokomotivu na stanici u Splitu postavljeno 5 mina, ali su ih Talijani blagovremeno pronašli. Te mine su bile izrađene u železničkoj radionici. ¹²⁸ Iz Italije je juna 1942. u Split bilo dovedno još 100 železničara. S tim u vezi guverner Bastiani ni je obavestio 13. VI 1942. ministra spojnih poslova u Rimu: »Železničari stanice talijanskog Splita većinom su komunisti«. ¹²⁹ Poznato je da je 14. V 1942. bilo zapaljeno skladište u Majdanu. Tada je izgorelo i 200 buradi nafte, 40 buradi mašinskog ulja, oko 700.000 papirnih vreća za cement, nekoliko stotina hiljada vreća od jute i mnogo drugog materijala. Pretpostavlja se da je šteta iznosila preko 5 miliona lira. ¹³⁰ U splitskoj luci su 8. VI 1942. onesposobljene sve tri dizalice za ukrcavanje i iskrcavanje treta. Zbog toga je bio onemogućen svaki utovar i istovar brodova u luci. ¹³¹ Neophodno je istaći da je Split i Solin snabdevao radnicima i partizanske radionice, kao onu u Livnu. ¹³²

Povodom 7. XI 1942. bila je onesposobljena najveća tvornica cementa Dalmacije u Solinu. To je učinio jedan partizan. Tada je kolos-drobnica razdrobljena u komade, pa je fabrika morala da obustavi rad, jer za više dana nije imala razdrobljenog lapora. ¹³³ Inače, prema pisanju Drage Gizdića, u toku celog perioda oslobodilačkog rata u Splitu su bile organizovane ilegalne akcije, širenje letaka i zastava povodom Prvog maja — međunarodnog praznika rada i godišnjica oktobarske socijalističke revolucije, kao i drugih značajnih događaja iz istorije naših naroda.

Narodnooslobodilački odbori Solina su februara 1943. pristupili mobilizaciji putem poziva. Njemu se odazvalo 98% pozvanih i odmah stupilo u partizanske redove. Značajno je da je najveći broj tvornica u so-

¹²³ D. Gizdić, *Dalmacija 1942*, 55—36.

¹²⁴ Isto, 61.

¹²⁵ T. Kovač, n. d., *1 Narodni heroji Jugoslavije*, Mladost, Beograd, 1975, k-n, str.

173.

¹²⁶ D. Gizdić, *Dalmacija 1942*, 149.

¹²⁷ A VII, Talijanska arhiva, k-553, reg. br. 20/1a.

¹²⁸ Isto, k-553, reg. br. 25/9-1.

¹²⁹ Isto, k-553, reg. br. 29/2a-1.

¹³⁰ D. Gizdić, *Dalmacija 1942*, 226.

¹³¹ Zb. NOR, V/IS, 23, str. 99 i D. Gizdić, *Dalmacija 1942*, 277.

¹³² D. Gizdić, *Dalmacija 1942*, 570.

¹³³ Isto, 654—667.

linskom bazenu još 1942. u sabotazama bio onesposobljen, »a početkom 1943. onesposobljene su sve i više nisu radile za okupatorsku ratnu mašinu«.¹³⁴

Iz svega iznetoga je očigledno da su se radnici Splita na sve načine trudili da u što većoj meri onemoguće proizvodnju za okupatora, da ga spreče da što manje izvuče prirodnih bogatstava naše zemlje, koja bi mu poslužila za dalje vođenje osvajačkog rata. To je sve činjeno po direktivama i pod rukovodstvom partijskih organizacija.

Radnici na svojim radnim mestima, pored čestih akata sabotaze, pomagali su NOP i davanjem novčanih priloga od svojih ionako niskih plata. To su činili, jer su želeli da se oslobode ne samo od okupatora već i da stvore novo društvo u kome neće biti eksploatatora i eksploatisanih. Samo svest da se bore za bolje i pravednije društvene odnose davala im je snage da se s ogromnim elanom, i pored velikog terora okupatora i njihovih saradnika, bore i u toj borbi ostvare željene rezultate posle četvorogodišnjeg otpora. Radnici su posebno radili u NOO-ima, koji su pružili znatnu pomoć porodicama čiji su hranitelji otišli u partizane, ili žrtvama fašističkog terora i uopšte porodicama koje su bile ugrožene. Pomoć je pružena u novcu i hrani. Takođe je značajna pomoć koju građani Splita, a među njima i radnici dali jedinicama NOVJ.

POLOŽAJ I LEGALNE AKCIJE RADNIČKE KLASE SPLITA 1941—1944. GODINE

Glavni zadatak fašističkih okupatora je bio da iz naše zemlje, pa i iz Splita, izvuku što više prirodnog blaga i raznih proizvoda. Položaj radnika je bio vrlo težak zbog veoma niskih plata. Do prvog štrajka pod okupacijom dolazi na betoniranju druma Solin—Trogir kod Solina 26. V 1941. U štrajku u kome su učestvovali svi radnici traženo je povećanje plata za 100 posto. Štrajk je iznenadio Talijane, jer je izbio usred njihova garnizona. Talijani su odmah izdali nalog da se štrajkači vrate na posao, ali su oni to odbili.¹³⁵ Zoog pljačke zamenom novca, dinara za lire, koja je izvršena 26. VI 1941, i zbog niskih plata došlo je do izbijanja štrajka na cesti Split—Sarajevo. Štrajkom su bili obuhvaćeni svi radnici i sve deonice od Solina i Klisa do Biska. On je imao više politički nego ekonomski značaj. Talijani su uhapsili 8 radnika kao inicijatore štrajka.¹³⁶ U Splitu su u štrajk stupili berberski radnici. Oni su uspeli da dobiju i povišicu od 20%, pa su i plate od 160 lira povećane na 200 lira.¹³⁷

I fabrika cementnih pločica braće Ferić je pristala bez štrajka da poveća plate radnicima za 40%. I mehaničarska radionica Jelaske je ta-

¹³⁴ D. Gizdić, *Dalmacija 1943*, 81.
¹³⁵ D. Gizdić, *Dalmacija 1941*, 166.
im v. *Branica*, *I. Pasalić* i *N. Slavica*, *Hronologija Splita i D. Gizdić*, *Dalmacija 1941*, 190.
¹³⁷ D. Gizdić, *Dalmacija 1941*, 210.

kode povisila plate za 50%, a građevinski radnici pri opštini su dobili povišicu od 20%¹³⁸ *Naš izvještaj* u broju 19, od 23. VII 1941, pisao je o povišicama, koje su radnici izvojevali bez štrajka u fabrici cementnih pločica »Ružić i Dragičević« i u 9 krojačkih radnja, za 30%. Međutim, u Ledićevoj radnji radnici su povišicu morali da izvojuju štrajkom. U splitskom Brodogradilištu je 4. VIII 1941. došlo do obustave posla. Radnici su demonstrirali protiv nerealnog obračunavanja nadnica u dinarima za lire, u odnosu jedna lira za 3,33 dinara kako je uprava zahtevala. Radnici su tražili da im se obračuna lira za 2,60 dinara. Oni su isticali da bi se po kursu uprave pogotovo smanjile nadnice i to u vreme kada poskupljuju životne namirnice.¹³⁹ Karakteristično je da je *Naš izvještaj* u broju 33, od 5. VIII 1941, javio da u Splitu ima već preko 50% nezaposlenih radnika i da se njihov broj neprestano povećava. Ovakvo stanje je odgovaralo Talijanima, jer su oni mislili da će lakše pridobiti za svoje fašističke organizacije nezaposlene radnike. Poznato je da su 8. VIII 1941. besposleni radnici Splita demonstrirali pred Berzom rada protiv svog veoma teškog položaja, postavljajući određene zahteve u cilju popravljanja položaja nezaposlenih radnika.¹⁴⁰

U Električnom poduzeću u Splitu je 11. VIII 1941. izbio veliki štrajk. Prije početka štrajka radnici i činovnici su istupili jedinstveno sa zahtevom da im se povise plate za 50%, za koliko su bile porasle cene. Takođe su tražili da se realnije menja dinar za liru, tj. u odnosu 2,60, a ne 3,30 dinara za jednu liru, kako su odredile talijanske vlasti. Posle podnošenja zahteva komesaru Opštine, on je naredio da se uhapsu 4 radnika. Na to su radnici odgovorili štrajkom. Talijani su odgovorili daljim hapšenjem radnika, pa ih je bilo zatvoreno oko 80.¹⁴¹ Na poziv MK Splita, 13. VIII 1941 je u Splitu otpočeo generalni štrajk radnika u znak solidarnosti s radnicima Električnog poduzeća. Tako je u Brodogradilištu u štrajk stupilo 80% radnika. Smatra se da je, u celini uzevši, prvog dana generalnog štrajka u njemu uzelo učesća 90% radnika, drugog dana 70%, a trećeg dana 30% radnika. Po odluci MK četvrtog dana svi su se vratili na posao. Ovim štrajkom radnici su uspjeli da izvojuju kurs lire prema dinaru 38:100 pa se smatralo da više ne treba štrajkovati.¹⁴²

Međutim, treba napomenuti da je CK KPH na ove štrajkove stavljao priredbe. CK KPH je smatrao da nema smisla da se štrajkuje u vreme kad se već otpočelo s oružanom borbom u celoj zemlji. On je podvlačio da je štrajk zastarela forma borbe radničke klase, a u tadašnjim uslovima je predstavljala liniju manjeg otpora, slabeći odlučnost radničke klase za oružanu borbu. S takvom ocenom nije se složilo radničko i partijsko rukovodstvo Splita, pre svega zbog specifičnosti situacije na njihovom terenu. Smatralo se da je najbolje da se od nižih oblika borbe pređe na najvišu, oružanu.¹⁴⁵

¹³⁸ Isto.
¹³⁹ Isto, 236.
¹⁴⁰ Isto, 271.
¹⁴¹ Isto, 272.
¹⁴² Isto, 271.
¹⁴³ Isto, 273—275

Karakteristično je da su zbog otpora i neposlušnosti talijanske vlasti 13. VIII 1941. proglasile civilnu mobilizaciju u nekoliko velikih preduzeća u Splitu i okolici. Naime, po njihovoj predašnjoj odluci smatralo se mobilisanim samo Brodogradilište. Međutim, sada je to učinjeno i s fabrikama cementa: u Majdanu, Solinu i Sućurcu, zatim u »Salonitu« u Vranjicu i najzad splitskom. Vodovodu, Plinari i Električnom poduzeću.¹⁴⁴ Bastianini je 9. septembra izjutra učinio posetu cementnim fabrikama u solinskom bazenu. Radnici su odbili da ga dočekaju i pozdrave, što je izazvalo bes kod njega i njegovih potčinjenih.¹⁴⁵

Zbog toga što su veliki broj obalskih radnika zatvorili, a da bi mogli da obavljaju radove u splitskoj luci, Talijani su 27. novembra doveli jednu grupu talijanskih radnika iz Denove. Oni su time mislili da zaplaše domaće radnike i stave ih pod svoj uticaj. U isto vreme Talijani su nastavili sa svakodnevnim hapšenjima i masovnim otpuštanjem s posla. Svoje radnike iz Italije Talijani su najpre počeli da zapošljavaju na železnici, a zatim i u splitskoj luci.¹⁴⁶

Krajem 1941. okupator je svim snagama nastojao da razbije omladinsku organizaciju u Brodogradilištu. Zbog toga je izbio omladinski štrajk, kojem je povod bilo vojničko vežbanje na koje je okupator prisiljavao omladinu, s tim da uči talijanski jezik i da se upisuje u GIL. Taj štrajk je trajao nekoliko dana i bio likvidiran terorom. Mnogi omladinci bili su otpušteni s posla, a među njima i veliki broj skojevaca.¹⁴⁷

Karakteristično je da se radnici Splita, kad su tražili povećanje svojih nadnica, i pored pretnji fašista, nisu obraćali fašističkim organizacijama, već svojim akcionim odborima. Posredstvom NOO-a radni akcioni odbori su pregovarali s akcionim odborima i pododborima poslodavaca. Avgusta meseca 1942. na taj način su drvodelci dobili 20%, metalci i kožarci 30%, a pekari 50% povećane plate.¹⁴⁸

Značajno je da je *Borba* organ CK KPJ, u broju 29, od 6. XII 1942, donela vest o velikom štrajku železničkih radnika u Splitu. U *Borbi* se pisalo da su 14. novembra u Splitu stupili u štrajk obalski radnici koji rade na dizalicama. Radnici su stupili u štrajk, jer dva meseca nisu dobili platu. U *Borbi* se konstatuje: »Celokupno građanstvo sa simpatijom i podrškom pomaže štrajk železničkih radnika.«¹⁴⁹ Nesumnjivo da je i sprovođenje štrajkova od veli Kog značaja za aktivnost radničke klase Splita, iako oni predstavljaju niži oblik borbe. U vreme kada su radnici u velikom broju napuštali svoja radna mesta i odlazili u jedinice NOVJ širom Dalmacije nije za potcenjivanje ni organizovanje štrajkova. To najbolje potvrđuje činjenica što je i sam organ CK KPJ doneo vest o štrajku u Splitu pod naslovom: »Veliki štrajk železničkih radnika u Splitu«.

¹⁴⁴ Isto, 254—255.

¹⁴⁵ Isto, 308—309.

¹⁴⁶ Isto, 423.

¹⁴⁷ AVII, k-2005, f-5, Stenografske beleške o izlaganju pukovnika Randića Nikole o akcijama u Splitu od 15. VI 1951. godine.

¹⁴⁸ M. Zanko, Razvitak narodne vlasti u Dalmaciji u razdoblju 1941—1945, *Socijalistički front*, organ CK KPJ, januar 1950, 55.

¹⁴⁹ Istarski arhiv CK KPJ, tom 1/2, *Borba* 1942—1943, Beograd, 1549, 259.

Fašistička uprava je početkom 1943. na ime tzv. kaucije odbila da radnicima Brodogradilišta plati 8 nadnica, pa su oni jedinstveno i odlučno 13. avgusta u znak protesta obustavili rad. Rad nije prekinulo svega desetak izdajica.¹⁵⁰

Prema raspoloživim podacima Nemci i ustaše su nastojale da u svoje vojne jedinice i na prisilne radove mobilišu muškarce od 18 do 60 godina. U izveštaju OK Splita Oblasnom komitetu od 31. III 1944. se, pored ostaloga, kaže: »Na ulicama Splita legitimiraju sve odreda i sve one koji nisu rodom iz Splita dovode na policiju. Od 200 bivših željezničkih radnika koje su pozvali odazvalo im se svega 6! Pokušaj da mobiliziraju zidare i rezervne oficire takode nije uspio. Da bi osujetio neprijatelja i njegovu prisilnu mobilizaciju, OK je pismom upozorio sve partijske organizacije, a Okružni NOO izdao je u tom pravcu letak, koji su neki kotari umnožili (Split u 1000 komada)«. ¹⁵¹ Iz izloženoga je jasno da i oni radnici koji još nisu otišli u jedinice NOVJ nisu se dali obmanuti pa su odbili da se povinuju prisilnoj mobilizaciji i rade za Nemce i ustaše.

Iz iznetoga je jasno da je položaj radnika i celog stanovništva Splita bio neobično težak pre svega zbog velike oskudice, pogotovo, u vreme nemačko-ustaške vlasti, inače vrlo skupe hrane. S prehrambenim artiklima se švercovalo. Splitski radnici su svoje nezadovoljstvo položajem u kojem su se nalazili izražavali i stupanjem u štrajk. U toku celog perioda okupacije bilo je više štrajkova, pa čak i jedan generalni. Organizujući štrajkove, radnici su uspevali da povećaju svoje plate, a samim tim i poboljšaju uslove života. Iako je CK KPH u početku osuđivao Pokrajinski komitet zbog izbijanja štrajkova, kasnije je i *Borba*, organ CK KPJ, pisao o »velikom štrajku železničkih radnika u Splitu«, svakako i zbog toga što su bili vredni pažnje svi oblici otpora.

NAPORI RADNIČKE KLASE SPLITA, PREDVOĐENI KPJ, SKOJ-em I DRUGIM ANTIFAŠISTIČKIM ORGANIZACIJAMA, NA OBNOVI GRADA I POMOĆI JEDINICAMA NOVJ

Posle oslobođenja Split je, kao i ostali delovi zemlje, bio u ruševinama, te je trebalo uložiti ogromne napore da bi se u što skorijem roku obnovili postrojenja, fabrike, pruge, radionice, da bi se osposobili za proizvodnju i pružili što veću pomoć jedinicama NOVJ, koje su još u neoslobođenim krajevima vodile odlučne borbe za uništenje okupatora i njihovih saradnika. U organizaciji tog veoma značajnog posla prvorazrednu ulogu su dobili i organi narodne vlasti, na čijem su se čelu takode nalazili komunisti.

Zahvaljujući udarničkom radu uspelo se da se osposobi deo splitske luke za rad i pretovaranje brodova. U broju 86. *Slobodne Dalmacije*, od

¹⁵⁰ Glas Splita 1943—1944, Kričičko Izdanje, T. Kovač, Split, 1977, 26. U por. *Slobodna Dalmacija*, 27. VIII 1943, AVII, CS, 16, 15-1.

¹⁵¹ D. Gizić, *Dalmacija 1944—1945*, 15.

29. XI 1944, je pisalo da je, pored parobroda, do pojedinih primorskih mesta »saobraćaju svakodnevno i motorni jedrenjaci za manja mjesta bliže okolice«. Uskoro posle oslobođenja bila je uspostavljena uprava za tvornice cementa. D. Gizdić je 11. XI 1944. god zabeležio: »Od svih tvornica cementa puštena je samo jedna u Majdanu.¹⁵² Za ostale se predviđalo da će se staviti u pun pogon u roku od 4—5 meseci. Sto se tiče ložionice i radionice za železnicu one su bile u lošem stanju, ali su se opravke mogle da vrše, jer je bilo prilično spašenoga alata; no materijal za opravku voznih sredstava bio je opljačkan.¹⁵³ Broj sposobnih i manje oštećenih transportnih sredstava je iznosio oko 30—40%. Od 11 lokomotiva samo jedna je bila sposobna za vožnju, dok ih je 4—5 bilo s manjim oštećenjima. Osećao se i nedostatak lokomotiva uzanog koloseka, dok je kola bilo dovoljno.¹⁵⁴ Radnici su udarnički radili na obnovi saobraćaja.¹⁵⁵

U izveštaju PK SKOJ-a za Hrvatsku CK SKOJ-a, od 14. XII 1944. govori se o velikom oduševljenju omladine radom na raskrčivanju ruševina i uspostavljanju železničkog i automobilskog saobraćaja, na osposobljavanju fabrike cementa u Solinu i Brodogradilišta u Splitu i niza drugih fabrika u Dalmaciji.¹⁵⁶ Poznato je da su radnici splitskih preduzeća u toku NOR-a odneli i na sigurno mesto sklonili fine delove mašina i turbina. Zahvaljujući tome »Zajednički napor, posle teškog rada krunisan je uspehom. Radnici su održali svoje obećanje i 24. XI 1944. Split i okolina opet su dobili električnu struju iz centrale koja je dobila ime 'Tito'.¹⁵⁷ Za Split, kao primorski grad, od posebnog je značaja bilo osposobljavanje Brodogradilišta, kome je, kako je napred izneto, odmah posle oslobođenja bila posvećena puna pažnja. Udarnički se radilo na opravci brodova.¹⁵⁸ Zahvaljujući samopregornom radu splitskih radnika, do početka februara 1945. već su bile izvršene popravke i adaptacije na mnogim javnim i privatnim zgradama.¹⁵⁹ Stampa je sa splitskog područja izveštavala o velikom samopregornom radu i starijih radnika i radničke omladine.¹⁶⁰ I radnici koji su radili u radionicama Komande srednje Dalmacije radili su udarnički.¹⁶¹ Značajno je da su u Splitu tokom januara 1945. osnovani jedinstveni sindikati radnika i nameštenika.¹⁶² I prilikom osnivanja Akcionog odbora Jedinstvenih sindikata radnika i nameštenika smatralo se za neophodno »aktivno učestvovanje u obnovi privrede, pomaganje narodne vlasti, borba za poboljšanje životnih uslova nameštenika i radnika Jugoslavije«. ¹⁶³ U Solinu je 9. IV 1945. održana sin-

¹⁵² Isto, 718.

¹⁵³ AVII, NOR, 115, 9/1.

¹⁵⁴ Isto.

¹⁵⁵ Slobodna Dalmacija, br. 105, 11. I 1945. (AVII, CS, 16, 109, 1).

¹⁵⁶ DIOPJ, II, 2, 309.

¹⁵⁷ Borba, br. 139, 10. VI 1945.

¹⁵⁸ Glas štampe, br. 6, tjednik XI u. br. 11, I 1945. (AVII, S, 61, 7/1).

¹⁵⁹ Borba, br. 35, 8. II 1945, 2.

¹⁶⁰ Vidi Omladinac, glasilo omladine IV POS/AVn, S, 7, 34/1).

¹⁶¹ Front i pozadina, list komande područja srednje Dalmacije br. 3 (AVII, S, 94, 24/1).

¹⁶² Slobodna Dalmacija, br. 113, 30. I 1945, (AVII, CS, 16, 54/1).

¹⁶³ Borba, br. 91, 14. IV 1945, 4.

dikalna skupština radnika i nameštenika iz fabrika koje se nalaze na području Solina. Preko 500 radnika i nameštenika je prisustvovalo skupštini.¹⁶⁴ U svojoj reči na skupštini Marko Belinić, član Glavnog odbora Jedinstvenih sindikata radnika i nameštenika Jugoslavije, je, pored ostalog, rekao: »Radnička klasa u novoj Titovoj Jugoslaviji nije više zapostavljena, nego je ona danas u zajednici s čitavim narodom odlučujući faktor i organizator u izgradnji države, kao što je to bila u borbi protiv okupatora. Radnička klasa je u zajednici sa čitavim narodom stvorila uslove za izgradnju i obnovu zemlje.«¹⁶⁵

Prema pišaju *Slobodne Dalmacije* u broju 141, u Splitu je od 4–6. IV 1945. osnovano 8 strukovnih podružnica sindikata radnika i nameštenika i to »Brodogradilišta Bulimbašić«, tvornica »Astre« i »Primorke«, raznih radionica pri Komandi srednjodalmatinskog područja, pri Štabu Mornarice NOVJ, Brodogradilišta Vranić, pri Mornaričkoj školi u Divuljama i pri Oblasnom narodnooslobodilačkom odboru za Dalmaciju.¹⁶⁶ *Naprijed*, organ CK KPH, u broju 102, od 18. IV 1945, je javio da je u Splitu 11. IV 1945. održana Prva zemaljska konferencija za Hrvatsku, na kojoj je izabran Zemaljski akcioni odbor Jedinstvenih sindikata za Hrvatsku.

U *Borbi* broj 111, od 8. V 1945, je objavljeno da su radnici industrije cementa uspjeli da uoči prvog maja puste u pogon prvi mlin cementa. Ističe se: »Za prvih deset dana takmičenja, 12 radnika podigli su žičanu železnicu, a radnici i nameštenici ovoga preduzeća izneli su na ledima za dva i po sata 1.100 metara čeličnih kablova.«¹⁶⁷

Za Split, kao pomorski grad i luku od neobično velike važnosti, najznačajnije je bilo to što se udarnički radilo na popravcima brodova, na otklanjanju svih kvarova koji bi sprečavali i kočili saobraćaj. Zahvaljujući takvom radu, bili su ostvareni mnogo veći rezultati od predviđenih u prevoženju putnika, ranjenika i vojnika. O tome je pisao organ Propagandnog odeljenja za pomorski saobraćaj Komande Jugoslovenske ratne mornarice, Split, *Takmičenje*, od 7. V 1945. god. Jasno je da je bilo svesno ogromnog značaja da se što pre uspostavi normalan saobraćaj, jer bi se time doprinelo bržoj obnovi zemlje i prebacivanju vojnika i ranjenika, prvih na bojište, a drugih u bolnice. Time se doprinosilo opštim naporima na oslobodenju zemlje. U vreme organizovanog prvomajskog takmičenja bilo je pojedinačnih primera udarničkog rada mornara, radnika i rukovodilaca svih brodova.

¹⁶⁴ *Borba*, br. 88, 10. IV 1945, 2.

¹⁶⁵ Isto.

¹⁶⁶ AVII, NOB, CS, k-16, 13/2.

¹⁶⁷ *Borba*, br. 111, 8. V 1945, 2.

ZAKLJUČAK

Prema tome, radnička klasa Splita je, predvođena svojom avangardom podnela, najveće žrtve u cilju oslobođenja zemlje od okupatora i pobeđe nad domaćim kontrarevolucionarnim snagama. Ona je stekla značajno borbeno iskustvo u štrajkačkim akcijama koje je značajki iskoristila u toku oslobodilačkog rata i socijalističke revolucije. Radnička klasa Splita je bila jezgro Splitskoga, Solinskog i drugih odreda i jedinica koje se formiraju na ovom terenu, a naročito 4. dalmatinske (splitske) brigade, sa svojom Partijom njihov inicijator, organizator i predvodnik prvih uspešnih akcija.

Zahvaljujući delovanju komunista kao subjektivnog faktora, stihijski otpor radnika i drugih društvenih slojeva neobično brzo je prerastao u organizovanu borbu, s jasnim ciljem i pravilnom organizacijom, za oslobođenje od stranih okupatora i od klasnog ugnjetavanja. V. I. Lenjin je u svojim radovima naročito istakao utioaj proletarijata, ako je on dovoljno brojna, svestan i disciplinovan, na ostale društvene slojeve, a naročito na seljaštvo, i to siromašno, tj. seosku sirotinju, što su potvrdili i radnici Splita koji su ostvarili rukovodeću ulogu u borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika i nad drugim društvenim grupacijama.

Radnici su se aktivno borili i s oružjem u rukama, i na radnom mestu u Brodogradilištu, fabrikama, radionicama, železnicama i na drugim objektima, i na svaki način ometali proizvodnju, kočili je i sabotirali. Neprestano se radilo na ideološkom uzdizanju radnika, i to ne samo usmeno (ono je bilo nesumnjivo najrasprostranije), već i putem proglašenja, letaka, brošura, saopštenja i dr.

Pri tome treba naročito naglasiti da je posebno u toku NOR-a bila aktivna partijska organizacija Brodogradilišta. Partijska organizacija Splita je imala svojih uzleta i padova, kada su stradali njeni rukovodeći kadrovi, kao što je gubitak Rade Končara, Ivana Lučića Lavčevića, člana PK KPH za Dalmaciju, i drugih. Koliko je velik doprinos bio radnika Splita najlakše je zaključiti po tome što su tri radnika Brodogradilišta proglašena narodnim herojima, i to: Vicko Krstulović, Ante Jurjević i Ante Roje. Oslobodilački rat je dao i druge narodne heroje iz redova splitskih radnika: Vladu Bagata, Antu Jonića, Ivana Lučića Lavčevića i Dermano Senjanovića.

Radnici Splita su se istakli i u ilegalnim akcijama u Splitu od 1941—1944 god. Lučki radnici Splita su se istakli pri izvođenju sabotaža, paljenju i onesposobljavanju brodova. Sabotaže su vršene i na železnici. Onesposobljavane su lokomotive i vozovi. Ilegalne akcije su se obavljale i u fabrikama cementa i u samom gradu Splitu. NOO Splita je radio na sakupljanju novca i hrane i tokom 1943. i 1944. Svoju aktivnost on je usmerio i na upisivanje zajma narodnog oslobođenja.

Pod okupacijom položaj radnika Splita je bio veoma težak. Radničke nadnice su bile niske, dok su cene životnih namirnica bile veoma visoke. U dlju popravljanja svoga položaja radnici Splita su organizovali više štrajkova. Tako je u splitskom brodogradilištu 4. VIH 1941. izbio štrajk.

U isto vreme radnici Splita koji su bili bez posla organizovali su demonstracije pred Berzom rada i izneli svoje zahteve. U štrajk su 11. VIII 1941. stupili i radnici u Električnom poduzeću. Na poziv MK Splita, 13. VIII 1941. štrajk se pretvara u generalni. Radnici Splita su takođe uzeli učešće u velikom štrajku železničkih radnika 14. XI 1942, o kome je pisala i *Borba*, organ CK KPJ, kao velikom štrajku.

Svoju visoku svest radnici Splita su pokazali radeći na obnovi zemlje i aktivno se zalažući na obnovi Brodogradilišta, postrojenja, fabrika, pruga, vagona lokomotiva, četiriju cementnih tvornica, raznih radionica koje su proizvodile neophodne artikle za vojsku, što je vodila završne operacije za oslobodenje zemlje, te na suzbijanju posledica strahovitih razaranja neprijatelja na stambenim objektima. Napori koje su radnici uložili mogu se uporediti s oružanom borbom u jedinicama NOVJ. Pojava udamištva, naročito pred prvomajске praznike, potvrđuje da su se radnici svestrano založili i dali sve od sebe, da bi pomogli konsolidaciju nove narodne vlasti i svojom uvećanom proizvodnjom dali značajan doprinos konačnom oslobodenju zemlje i pobedi socijalističke revolucije.

Naročito je važno podvući da su radnici Splita pokazali ogromno jedinstvo, solidarnost i spremnost na najveće žrtve, u cilju postizanja zadataka koje je pred njih postavila njihova Partija. Oni su bili prvi borci odreda koji su se stvarah u blizini Splita, odmah posle poziva CK KPJ na oružani ustanak, 4. VII 1941. godine.

DRAGO GIZDIC

SOLINSKI BAZEN U PRVOJ GODINI NARODNOOSLOBODILAČKE BORBE

UVODNA NAPOMENA

Pod pojmom solinski bazen podrazumijevamo ona mjesta u zaleđu Splita koja su sve vrijeme između dva svjetska rata i za vrijeme NOB-a imali svoje partijsko rukovodstvo — MK KP Solina. Taj bazen činili su: Solin, Vranjic, Klis, Mravince i Kućine. Naselje Majdan s desne strane Jadra pripadalo je Klisu, a ono s lijeve strane Mravincima. Broj stanovnika u bazenu 1931. godine bio je 8215 (Solin 3289, Klis 2700, Vranjic 1131, Mravince 734 i Kućine 361).¹ Solinski bazen ne treba poistovjetiti s cementnim ili industrijskim bazenom, jer to nije isto. Cementni ili industrijski bazen nešto je šire područje od solinskog bazena, zato što se u solinskom bazenu od tri tvornice cementa nalaze dvije, a jedna je van njega. Do drugoga svjetskog rata i za vrijeme NOB-a u solinskom bazenu nalazila se tvornica »Adriaportland« (sada »Prvoborac«) u Solinu, tvornica »Split« (sada »Deseti kolovoz«) u Majdanu, tvornica »Salonite« (sada »Antika Vučićić«) u Vranjicu, te 3—4 tupinoloma, koji su radili za izvoz, d tri manja poduzeća, i to: pilana kamena, tzv. »Mramorna«, »Shellovic« rezervoari (danas »Petronafta«) i lučki pretovar »IMć«. Van Solinskog bazena, u K. Sućurcu nalazila se tvornica »Dalmatia« (sada »Partizano«). Sućurac je bio u sastavu partijske organizacije, odnosno rukovodstva za Kaštela.

Od oko 2500 radnika, koliko ih je tridesetih godina bilo zaposleno u solinskom bazenu, iz bazena ih je bilo i u njemu živjelo oko 75 posto, dok su ostali bili iz raznih mjesta van bazena. Oko 50 radnika i službenika, koji su živjeli u bazenu, radilo je u Splitu. U bazenu je samo nekoliko trgovačkih i obrtničkih porodica (oko 50) bilo koje nisu bile zaposlene u tvornicama. Samo od poljoprivrede živjelo je 6—7 porodica. A poljoprivredu, kao dopunski dio prihoda, koristilo je oko 90 posto stanovništva bazena.

Prve tvornice cementa u solinskom bazenu javljaju se u prvom deceniju ovog stoljeća. Solinski bazen sve do početka NOB-a bio je ne samo najstariji, nego i najjači industrijski bazen u Dalmaciji. Paralelno s razvitkom industrije razvijalo se radništvo, poluproletarijat i proletarijat, a s njima i klasna svijest i borba.

Prve javne radničke skupštine, prve štrajkaške borbe, slavlje 1. maja i vijanje crvenih zastava u bazenu javlja se u godinama pred prvi svjetski rat.

¹ Prema popisu iz 1931. godine, tj. zadnjem popisu stanovništva između dva svjetska rata. Ako je taj broj rastao po desetgodišnjoj stopi za oko 1% (prema zvaničnim podacima), onda je solinski bazen na početku NOB-a, tj. 1941. godine brojio oko 9.300 stanovnika.

Za vrijeme prvog rata, osim nešto malo tvornica u Majdanu, ništa drugo nije radilo.

Formiranjem nove države 1918. industrija u bazenu postepeno započinje radom. Period od 1919. do 1920. tj. legalnog djelovanja klasnih sindikata i KP, ispunjen je cijelim nizom vrlo uspješnih štrajkaških i tarifnih borbi, a uz Partiju stajalo je oko 75% tvorničkih radnika. Nakon »Obznane« i Zakona o zaštiti države klasna borba, iako u oseci, ni jednog časa nije išezla. U periodu do 6-januarske diktature 1929. zabilježeno je više štrajkova. U tom vremenu Partija je najutjecajnija u Solinu, u kom se 1924. formira i MK. Na svim izborima od 1920. do 1929. godine u Solinu liste iza kojih stoji ilegalna Partija po broju glasova na prvom su ili drugom mjestu.

U godinama iza diktature Partija u solinskom bazenu jača i proširuje se. Njena aktivnost osjećala se stalno u radu sindikalnih organizacija, raznih sportskih i kulturno-prosvjetnih društava i zadruga. Štrajkovi, kao glavni vid klasne borbe, dolaze sve više do izražaja. Naročito su bili zapaženi štrajkovi u kojima je učestvovalo gotovo sve radništvo 1934. i 1937. godine.

Dolazak J. B. Tita na čelo Partije krajem 1937. i kurs nove politike, politike najšireg i najčvršćeg povezivanja s masama osjetio se brzo i u solinskom bazenu. Borba radnika biva sve oštrija. Za nepunu godinu dana (od decembra 1939. do novembra 1940) u bazenu i u Splitu provela su se, pored drugih, i tri generalna štrajka. Ekonomska borba radnika prožeta je bila sve više političkom borbom. Borbi omladine i njenom okupljanju posvećuje se još veća pažnja. Okupljanje i pokretanje žena tek tada se ozbiljno shvaća. Savez radnika i seljaka u prvom je planu. Da bi se svi ti zadaci mogli uspješno izvršiti, trebalo je i samu partijsku organizaciju postaviti na lenjiniske principe.

Nakon što se smijenilo staro partijsko rukovodstvo za Dalmaciju i postavilo novo, reorganizirao se MK Solina, a zatim i partijska organizacija. U takvoj situaciji došao je aprilski rat 1941. i raspad dotadne Jugoslavije.

I komunisti bazena po odluci Partije dobrovoljno su se prijavljivali i odazivali u vojne jedinice da bi branili zemlju.

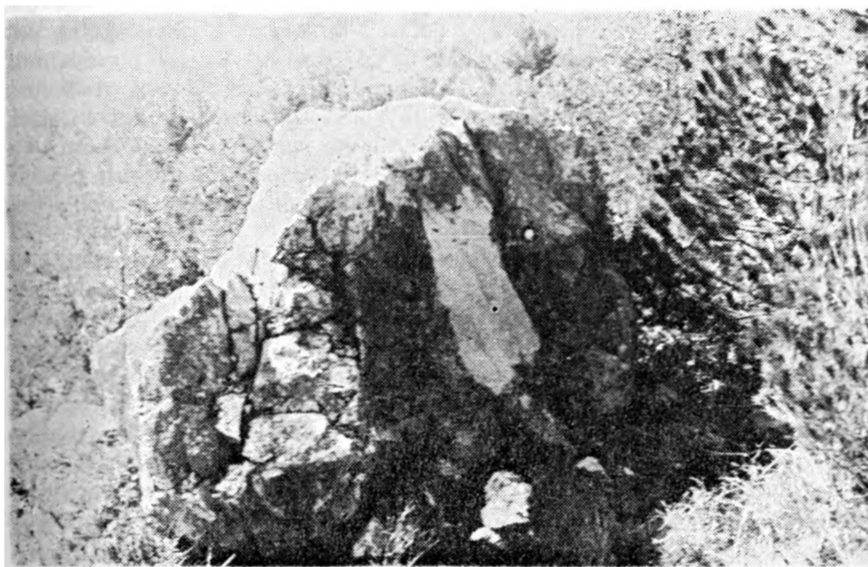
Danas, nakon 38 godina koliko nas dijeli od prvih početaka borbe, teško je dati potpuniju sliku događaja iz te burne, prve, godine narodnooslobodilačke borbe zato što su sjećanja izbledjela, a pisanih dokumenata iz ovog vremena bilo je malo, a sačuvano samo nešto. Radi toga ni ovaj rad nije potpuni odraz veličine NOB-a solinskog bazena u toj godini, ma koliko je u nj truda i vremena uloženo, pa zato on i nije historija NOB-a bazena, već samo prilog njoj.

Da bi se shvatila veličina, doprinos i specifičnost narodnooslobodilačke borbe solinskog bazena, mora se makar i letimično ukazati na vrijeme i zbivanja u bazenu koja su prethodila NOB-u, jer bez toga teško se mogu shvatiti sva ona golemo zbivanja i doprinos tog bazena našoj oružanoj borbi, a naročito u njenoj prvoj godini.

U danima raspadanja dotadne Jugoslavije, tj. od 10. aprila pa do dolaska talijanske vojske 15. aprila, vlast u solinskom bazenu mogla je preuzeti i Partija, ali to bi u onoj situaciji bila velika glupost, bespotrebno otkrivanje dijela kadrova i besmislica. Tih nekoliko dana vlast je preuzeo najgori ološ, frankovci, klerikali i mačekovci. Za to vrijeme oni su u Solinu, uz pomoć Mačekove Zaštite, na putovima zaustavljali vojnike raspadnutih vojnih jedinica i oduzimali im oružje, ukoliko su ga imali. Oduzeto oružje pohranili su u dotadašnji Sokolski dom u Solinu.

Na sastanku MK² bazena 12. aprila odlučeno je da naši drugovi upadnu u Sokolski dom i odnesu oružje i pospreme ga na sigurno mjesto. Postavljeni zadatak grupa komunista i skojevaca izvršila je.³ Naime, ona je 13. aprila u Sokolski dom i na očigled Zaštite odnijela oružje, a zatim ga pospremila. Tada je dignuto 9 pušaka, 1 puškomitraljez i 600 metaka. Očekujući dolazak Talijana, Zaštita je prije upada naših drugova u Dom, iz njega ipak uspjela dići i skriti veći dio oružja.

Talijanska vojska, na putu u Split, stiže iz pravca Kaštela u Solin 15. aprila, poslije podne. U Solinu tada stacionira 10. pješadijski bataljon s oko 700 vojnika. Vojska se u početku smjestila pod šatore, na livade, oko crkve, a na Klisu također pod šatore između ceste i tvrđave i na mjestu nove škole. Kasnije se ona smjestila na više mjesta u Solinu i u barake. Karabinjeri su se smjestili u žandarmerijskoj stanici u Solinu,

Bili kuk, mjesto podno Kozjaka na kojem je 10. Vili 1941. formiran Solinski partizanski odred od 72 borca

- Mjesni komitet KP bazena tada su sačinjavali: sekretar Drago Gizdić Marko, Stipe Marković Stevo, Martin Mikelić Stari, Kajo Barišić Rudin, Ivan Žižić Sansir i Ante Katić Turčin.
³ Oružje su odnijeli članovi Partije i SKOJ-a: Antiša Vučićić, Lovre Katić, Milan Boban, Fabo Nužić, Milan Žižić i Stipe Gašpić. Kada su upali u Dom, naši drugovi zatekli su manji dio oružja. Ali i za taj dio nastala je borba sa "Zaštitom". Zahvaljujući odlučnosti naših članova, posebno Antiša Vučićića koji je za neprijatelja već otprije predstavljao strah, naši su uspjeli dići i spremiti preostalih 9 pušaka, 1 puškomitraljez i oko 600 metaka. To oružje je pospremio Ivan Žižić Sansir u Mrvinići na svom zemljištu uz pomoć braće Martina i Stipe Marušića Taraša.
 Dio kog je "Zaštita" prije odnijela pospremili su na zemljištu Jednog od njih (Joze Bulja) u vinogradu ispod Sutikve, ali i to oružje odnijeli su u julu 1941. drugovi: Kajo Parać, Mate Vučića, Jakov Cerina, Marin Bubić Prč, Ivan Bubić Cotov, Mile Grubišić, Milan Boban i Još neki. Oni su oružje digli uz pomoć Jakova i Duje Bulja (braće Jozu) i odnijeli ga preko Vidovića mosta u Rupotinu. Radi ovoga Jozo je prijavio Jakova karabinjerima, ali Jakov se već tada nalazio u bijegu — živio je ilegalno s grupom ilegalaca u Rupotini.

neko (vrlo kratko) vrijeme živjeli su skupa sa žandarima. U Vranjicu karabinijeri su se smjestili u bivšem Sokolskom domu, a kasnije se vojska smjestila u tvornici »Salonit«. U Klisu su ostali ustaški žandari i oni su de facto služili Talijanima, ali su se i tu instalirali karabinijeri. Tvornice cementa u Majdanu i Solinu zaposjela je talijanska vojska.

Solinski bazen, sav osim Klisa, nalazio se u anektiranom dijelu Dalmacije, gdje su Talijani imali svu vlast. Klis se nalazio na području tzv. Nezavisne Države Hrvatske (NDH). Granica koje de facto nije ni bilo išla je od Privije na potok Ilino vrilo, do njegova ušća u rijeku Jadro, pa uzvodno do izvora Jadra. Iako se tvornica u Majdanu većim dijelom nalazila na terenu Klisa, odnosno NDH, svu ingerenciju nad njom imali su Talijani. Pa i u samom Klisu uglavnom je sva vlast bila talijanska, a ustaše i žandari mogli su da se kreću i da rade ono što im oni dozvole i dokle su im dozvoljavali.

Civilnu vlast u bazenu Talijani su preuzeli 21. aprila i tada oni postavljaju mjesne-seoske glavare, dok su ustaše u kliškoj općini postavili komesara. Kliška općina bila je u sastavu Velike župe Omiš, kada se ona formirala 10. juna 1941. godine. Osim glavara u Solinu (Sesartića) koji je do rata živio u Italiji kao talijanski optant i fašist, u svim drugim mjestima glavari su više-manje surađivali s NOP-om.

U tim danima Partija težište rada usmjerava na prikupljanje oružja, obuku omladine i još šireg povezivanja s masama i njihovog političkog informiranja.

Dana 26. aprila MK KPH bazena formirao je vojnu komisiju za bazen. Istu su sačinjavali drugovi: Stipe Marković, Antiša Vučićić, Ante Katić Turlin, Ivan Bubić Cotov i Mate Boban. Zadatak Komisije bio je da prikupi što više oružja i da obuču sve komuniste i Partiji bliske ljude koji ne znaju da rukuju oružjem.

Toga dana kroz bazen je prošao član CK KPH Marko Orešković Krtija. On je tada došao u Dalmaciju sa zadatkom da se pri partijskim rukovodstvima formiraju vojne komisije. On je sa sekretarom MK bazena, s kojim je početkom 1940. proveo više mjeseci u koncentracionom logoru u Lepoglavi, otišao do K. Gomilice da posjeti starog komunistu J. Bakotića, također znanca iz lepoglavskog logora.⁴

Partijska organizacija u bazenu po raspadu doratne Jugoslavije uspjela je sakupiti 72 puške, 4 puškomitraljeza, 76 komada ručnih bombi, 6000 komada metaka i 98 revolvera. Najveći dio tog oružja bio je pohranjen u jednoj vinskoj bačvi na zemljištu »Mrtvenioe«.⁵

PROSLAVA PRVOG MAJA U OKUPACIJI

Da bi osujetili proslavu 1. maja, Talijani su uoči tog dana u bazenu uhapsili dvadesetak drugova, za koje su mislili da su komunisti. Međutim, to partijsku organizaciju nije nimalo zbunilo, već još više mo-

⁴ Iz Dalmacije je tada M. Orešković otišao u Sarajevo, a odatle u Liku.

⁵ I to oružje je spremio Ivan Žižić-Sansir uz pomoć braće Supe i Martina Marušića.

biliziralo. Na sastanku MK tog istog dana konstatiralo se da su se sve partijske ćelije-jedinice ozbiljno pripremile za proslavu međunarodnog radničkog praznika i da su sve pripremile po jednu ili više crvenih zastava, da su ispisale stotine antifašističkih parola na papirićima koji će se rasturiti, pored onih koji će se bojom ispisati. MK je za tu proslavu na vrijeme dobio od PK prvomajski proglas CK KPJ i letak PK izdat za taj dan.

Nakon takvih, svestranih i solidnih priprema, prvomajsko jutro u bazenu osvanulo je s crvenim zastavama na svim istaknutim mjestima, brežuljcima, tvorničkim dimnjacima, jablanima itd. Na jednom jablanu u centru Solina sasječene su grane pri donjem dijelu, tako da je trebalo jablan prepilati, da bi se skinula zastava. Na Debeloj glavici poviše tvornice Majdan zastava se vijala do 2. maja iza 12 sati, ona na Mosoru dva-tri dana. Svi zidovi, pa i oni blizu talijanske vojske, osvanuli su ispisani (crvenom ili crnom bojom i krečom) različitim antifašističkim parolama. Leci su se rasturali na svakom koraku; čitali su ih i talijanski vojnici, zbog čega je izvršena premetačina njihovih kufera po svim barakama garnizona.

Četvrtog maja, odlukom MK, u solinskom bazenu formirane su tri udarne grupe. Grupe su sačinjavali iskusni članovi Partije, kandidati i poneki skojevac. Svi su oni dobro znali da barataju oružjem, a zadatak im je bio da sve partijsko članstvo, kandidate i skojevce što prije i što bolje obuču u rukovanju oružjem. Svaka grupa raspolagala je trima puškama i s 10 bombi. Prva grupa bila je formirana od 19 drugova iz Rupotine, druga od 15 iz Klisa, a treća od 17 drugova iz Srednje i Donje strane Solina. Rukovodioci grupa bili su; prve A. Vučićić, druge M. Boban, a treće I. Bubić.⁶

Jedanaestog maja 1941. godine formirana je partijska ćelija-jedinica za Vranjic. Njezinim formiranjem završilo se organiziranje partijskih organizacija lenjinskog tipa u bazenu. Mjesto osnivanja vranjičke organizacije je Colatovo zemljište blizu Sutikve. Za vrijeme formiranja imala je četiri člana: sekretara Ivana Poljaka Plavog, Antu Gabelića, Antu Grabića i Nikolu Ivica. S obzirom da se na vranjičkom terenu nalazila već 20 godina tvornica «Salonit-«, koja je zapošljavala po 200—300 radnika, formiranje partijske organizacije došlo je s velikim zakašnjenjem i u najnužnije vrijeme.⁷

* Grupu Antše Vučićića sačinjavali su: Grgo Boban, Jozo Cerina, Jozo Gtždć, Kajo Gizdić, Mate Gizdić, Berislav Gizdić, Marin Kačunko, Lovre Kasić, Martin Marušić, Marko Marušić, Mate Vučić, Mirko Vučićić, Milan Vučićić, Milan Žižić, Franko Žižić, Jozo Žižić, Ivan Žižić i Ljubo Žižić.

U grupi Ivana Bubića bili su: Marko Boban, Marin Bubić, Vicenco Cikatić, Rokica Cikatić, Marko Gašpić, Nikola Gašpić, Milan Gašpić, Mile Grubišić, Jerko Grubišić, Milan Grubišić, Stipe Grubišić, Fabijan Grubišić, Dujo Grubišić, Ivan Milšić, Kajo Ninčević, Vitomir Sesarić.

Grupu Mate Bobana sačinjavali su: Vlade Bašić, Milan Boban, Mirko Boban, Kajo Boban, Srećko Boban, Mirko Buliga, Jakov Cerina, Ivan Cerina, Juko, Zeljko Džakula, Kajo Jaman, Zoran Matulović, Mate Plešina, Spiro Radić i Zvonko Radić.

⁶ U tvornici «Salonit-«, gotovo od njezine izgradnje pa sve do drugoga svjetskog rata radili su povremeno, a neki i duže pojedini članovi Partije (Vicko Krstulović, Ivan Bračulj, Jozo Gašpić Slić, Mile Grubišić, Ive Pletkosić Bukin, Stipe i Milan Grubišić, Jozo, Milan i Stanko Žižić i još neki) s raznih terena, uglavnom iz Solina, a iz Vranjica je u tvornici radilo više partijskih simpatizera.

Polovinom maja Talijani su odredili pljačkaške plaće za naše radnike. Za prvu klasu kvalificiranih radnika odredili su 14,30 dinara po satu, za drugu 12,85, a za nekvalificirane radnike određene su satnice od 5,78—6,42 dinara. Kada su Talijani nakon dvadesetak dana izvršili zamjenu dinara za lire, 100:30, onda su plate time još više oborene i zaista su bile mizerne.

Već u to vrijeme (14. maja) skojevci na cestama (u Rupotini) zastavljaju, odnosno usporavaju vožnju talijanskih motoriziranih kolona, tako su u cestu zakopavali komade daske na kojima su bili zabijeni čavli.⁸

Kakvo su raspoloženje i snaga bili u solinskom bazenu uoči početka oružane borbe, najbolje pokazuju brojke i konstatacije partijske konferencije održane 18. maja 1941. godine u Kopilici, blizu Bilog briga kojoj su prisustvovala 32 delegata. Konferencija je konstatala da je politički utjecaj Partije znatno ojačao nakon okupacije zemlje, da veliki dio masa HSS-a, a još više JNS, a u Vranjicu i SDS sve više podržava partijsku liniju, tj. sprema se za oružanu borbu protiv okupatora i kvilinga i da je gotovo ostvareno ono što se nije moglo ni zamisliti pred tri-četiri godine. Antifašistički (Narodni) front prihvatile su široke mase u bazenu, a i veliki dio rukovodećeg kadra, građanskih političkih i ostalih organizacija prihvaća politiku jedinstva. One su protiv okupatora i njegovih pomagača. Za Partiju je oduvijek, a posebno od početka drugoga svjetskog rata, u centru političkih zbivanja bio SSSR i njegova politika. Napad SSSR-a na Finsku i sporazum SSSR-a s Njemačkom (Staljin—Hitler) zbudjivali su komuniste i činili im se nelogičnim, ali su to tumačili nužnošću. U cjelini uzevši, uz politiku Partije tada je bilo oko 90% cjelokupnog naroda u solinskom bazenu. Partija je (konstatirano je na Konferenciji) uspjela prikupiti toliko oružja da se može naoružati stotinjak boraca, a za partijsku organizaciju je rečeno da stalno jača i da ima 16 ćelija sa 78 članova,⁹ od kojih su 74 radnika. Za broj kandi-

⁸ Prvu takvu akciju izveli su skojevci Lovre i brat mu Blaž Katić (poginuli u NOB-u), Ljubica, Nino i Ante Boban (poginuo u NOB-u) i Marin Zizić. Ovakvih i sličnih akcija skojevska organizacija Solina izvela je više do napada Njemačke na SSSR.

⁹ Partijsku organizaciju u solinskom bazenu tada su sačinjavali (poginuli u toku rata označeni su * a umrli poslije oslobođenja sa **):

Solin-Majdan: Ćelija u Gornjoj Rupotini: sekretar Milan Boban Parčinov,** te Ante** i Marko Boban;

Prva ćelija u Donjoj Rupotini: sekretar Ivan Zizić-Sansir,** Antiša Vučićić,* Marin Kačunko, Grego Boban-Nikolajin, Martin Marušić* i Mate Vučića**;

Druga ćelija u Donjoj Rupotini: sekretar Kajo Vučićić Biciklista, Stanko Zizić, Petar Zizić Perusa, Milan Zizić Miškara, Ivan Zizić Lolić;

Ćelija u Durini: sekretar Milan Grubišić, Marin Bubić Prč i Kajo Ninčević*;

Ćelija u Centru i Preko vode: sekretar Kajo Barišić Rudin,* Mile Grubišić, Radojka Katić, Inok Bulj,* Ivo Pletkosić Bukin i Milka Zizić;

Srednja strana, prva ćelija: sekretar Ante Katić,* Vincenco Cikatić,** Rokica Cikatić, Ivan Bubić Cotov* i Vitomir Sesartić;

Srednja strana, druga ćelija: sekretar Nikola Gašpić, Marko Gašpić,** Ivan Bubić Jovo* i Miloš Turčić Čipalo;

Donja strana, ćelija: sekretar Martin Mikelić Stari,** Kajo Parač Čučin,** Ivan Mihšić Relečić,** Vinko Boljat,* Fabo Mužić, Martin Grubić, Marin Barišić Pirgov* i Kazimir Vuksić*.

U Klisu:

Donja Rupotina, ćelija: sekretar Mijo Pleština Mikela,** Drago Gizdić Marko,* Tozo Gizdić Jokula,* Kajo Gizdić Aljoža,* Marija Gizdić, Bože Gizdić Bokić, Mate Pleština Ibar* i Vlado Bubić Vovo;

data i simpatizera također je kazano da su u stalnom porastu. Kandidata je tada bilo oko 60, a simpatizera preko 150. »Narodnu pomoć« je tada davalo oko 450 ljudi i pored toga što je tada broj besposlenih radnika bio znatno veći od zaposlenih. Uslijed ratne situacije proizvodnja u tvornicama svela se na svega 20 posto od ranijih godina. Skojevskih aktiva bilo je 25, s oko 250 članova.¹⁰ Dok su među članovima Partije bile svega

Gornja Rupotina, čelija: sekretar Mate Boban Matušica,* Mirko Boban* i Srećko Boban*;
Brdo, čelija: sekretar Spiro Radić Spirić,** Zvonko Radić* i Vlade Bašić**;
Varoš-Ozrna, čelija: sekretar Jozo Listeš Zelenko, Mate Zura,** Marin Vukšić* i Spiro Smodlaka Saličić*;
Kosa, čelija: sekretar Ante Bralić Spirožin, Marin Perković Rižina, Ivan Uvodić Ciko, Andrija Uvodić i Pere Uvodić Kindin.
U *Vranjicu* čeliju su sačinjavali: sekretar Ivan Poljak Plavi, Ante Grubić Mesarov, Ante Gabelić Stari i Nikola Ivić*.
U *Mravincima* čeliju su sačinjavali: sekretar Vlade Jurlin, Jakov Marović, Bogdan Tente,* Ludvig Lohč,** Drago Rogulj* i File Lazić.
U *Kučinama* čeliju su sačinjavali: sekretar Stipe Marković Stevo,** Drago Marković,* Ivan Marković* i Jure Marković*.
Od 78 članova KP solinskog bazena iz ljeta 1941. godine poginulo je u NOB-u27, a umrlo (do marta 1979) 15.
U to vrijeme u bazenu bilo je partijskih kandidata 61, i to:
U *Solnu* :
Blaca i Gornja Rupotina: Tonko Cerina,* Jakov Cerina Jaka,* Petar Sanader, Ante Vučica Asim,* Jerko Kurtović i Ivan Boban Blaža**;
Donja Rupotina: Ivan Vučić Čikrica,** Roza Katić,** Marija Kačunko, Jozo Cerina Sipić*;
Burini: Dujo Grubišić,* Jozo Grubišić Zutonja, Kajo Grubišić Duje,* Mirko Grubišić Čotca i Vlade Gizdić**;
Donja Strana: Branko Dude, Jure Bojčić,* Tonko Milišić, Marko Boljat,* Marin Barišić Činčoč;
Centar i Preko vode: Vicko Katić, Stipe Skaričić, Srećko Martić, Vjeko Gizdić*;
Klis :
Kosa: Anton Bralić Marinov, Ante Bubić Gejo i Ive Bubić;
Varoš-Ozrna: Spiro Pleština, Marin Zura, Ivan Vetma, Ljubo Rizvan;
Majdan-Gornja Rupotina: Mate Meštrović, Andrija Meštrović, Martin Meštrović, Vice Perković, Kajo Boban;
Brdo — Donja Rupotina: Spiro Gizdić Spirica,** Jure Gizdić Jukić, Milan Gizdić, Ivan Gizdić Ivanušica, Nedijka Gizdić,* Jela Gizdić, Ivan Jankov Andrije, Jozo Jankov Joviša, Ante Ivanšević Tonko, Jozo Perić.
U *Majdanu:* Mile Rački* i Mira Juretić.
U *Mravincima:* Spiro Perko,* Anka Bučan i Ante Bučan.
U *Kučinama:* Luca Marković, Marin Matković Bregan,* Petar Bučan i Vjeko Matković.
U *Vranjicu:* Mileva Benzon, Bože Sego, Jozo Benzon, Zvone Grubić Franin i Ante Jurić Fabjanov.
¹⁰ MK SKOJ-a solinskog bazena tada su sačinjavali: Kajo Vučić Bicklista, Ivan Marković, Milan Grubišić, Kajo Gizdić, Radojka Katić, Fabo Mužić, Martin Boban.
Rukovoditelji skojevskih grupa-aktiva bili su:
U *Solnu:* Blaca — Ivan Žižić, Gornja Rupotina — Martin Boban,* Donja Rupotina — Lovre Katić* i Marinko Žižić, Durini — Marin Grubišić, Lamotini — Ninčević Kajo,* Gaspići — Topini-Pavlećini — Stipe Gaspić Pude,* Centar Solna — Radojka Katić, Preko vode — Drago Jelaš,* Srednja strana — Milan Sesartić, Salinovi — Krne Milišić,* Barišići — Marin Barišić Svabo,* Jajčići-Dudini-Grubići — Grgo Grubić, Paraći — Boris Parac*;
U *Klisa:* Gizdići-Jankovi — Kajo Gizdić,* Pleštini-Bubići — Zoran Matulović,* Varoš — Marija Vukšić, Ozma — Marija Barić, Kosa — Andrija Uvodić i Karmela Uvodić, Brdo — Mirko Buliga, Gornja Rupotina — Mirko Boban Čučan*;
U *Majdanu:* Ivan Rudan*;
U *Mravincima:* Martin Gizdić*;
U *Kučinama:* Ivan Marković*;
U *Vranjicu:* Nikola Ivić*.
Skojevске aktivе tada (u ljeto 1941.) su sačinjavali u solinskom bazenu ovi skojevci (prema prikupljenim podacima):
U *Solnu:*
Blaca: Ivan Žižić,* Marinko Cerina, Filicija Spajić,* Kajo Spajić,** Dujo Kulić*;
Gornja Rupotina: Martin Boban,* Ivan Cerina Juko,* Milan Matijević** Ivan Boban,* Milan Boban,** Dujo Boban,* Luca Boban,* Mila Boban, Marija Boban i Vinko Boban* ;

tri žene, među skojevcima ih je bilo oko 50. Konferencija je na kraju svoga rada, u zaključcima, kazala da je radnička klasa i sav narod solinskog bazena predvođen Partijom spreman izvršiti svaki pa i najteži zadatak, da je spreman za odlučan boj s fašističkim okupatorom i klasnim neprijateljem, da je spreman za NOB, narodnu i proletersku revoluciju. Da konstatacije i zaključci partijske konferencije nisu bile fraze već odraz realnog stanja, pakazali su i potvrdili događaji koji su nadolazili.

Donja Rupotina: prvi aktiv — Marinko Žižić,* Duška Žižić,* Mate Žižić Živka, Ivan Žižić,* Antisa Žižić,* Marinko Žižić,* Marija Žižić Kaja,* Marija Žižić Ivana,* Marija Žižić Vjekoslava,* Spiro Žižić Ivana,* Spiro Žižić Martina,* Zvone Žižić,* Milan Vučićić,* Drina Vučićić,* drugi aktiv — Lovre Katić,* Blaž Katić,* Ivo Crmarčić,* Marko Marušić,* Milan Marušić,* Ljubica Boban,* Marija Vučićić,* Marinko Žižić,* Ljubo Žižić,* Paula Boban, Palma Mestrovčić,*
Burini: Marinko Grubišić,* Jerko Grubišić,* Ivan Grubišić Baja,** Slavka Grubišić,* Dara Grubišić,* Vicko Grubišić Vičan,* Grgo Grubišić,* Ljubo Grubišić,* Marija Grubišić,* Ivanka Grubišić,* Manda Ninčević,* Maša Ninčević,* Kosovka Ninčević,* Vjeko Grubišić,* Mladenka Grubišić,* Lovre Ninčević,* Branko Ninčević,**
Lanotini: Kajo Ninčević,* Vlade Ninčević,* Ivan Ninčević,** Pere Ninčević Parija,* Olga Ninčević i Lovre Ninčević**
Srednja strana: prvi aktiv — Milan Sesartić,* Milan Katić,* Luka Katić,* Vinka Sesartić,* Kajo Sesartić,** Ante Sesartić,* Jozo Sesartić,* Ivan Čikatić,* drugi aktiv — Stipe Kljaković,* Gašpić,* Milan Gašpić,* Marinko Gašpić,* Ante Gašpić,* Ratimir Gašpić,* Branko Gašpić,* Mate Bubić,* Veljko Gašpić,*
Centar: Radojka Katić,* Dujo Katić,** Ivan Gregorac,* Drago Gregorac,* Srećko Katić,* Ivan Katić,* Rajko Bilić,* Vlade Bregenc,* Edo Bregenc,* Stanko Boban,*
Preko vode: Drago Jelaš,* Dragica Boban,* Ljubica Barišić,* Zdenka Žižić,*
Salinovi: Krune Milišić,* Marija Milišić,* Tonči Milišić,* Martin Milišić Bugar,* Fabijan Milišić,* Dujo Milišić,* Martin Milišić Pjero,* Jozo Mikelić Bepo,* Miro Milišić,* Ljubica Muzić,* Marinko Milišić,* Davorka Milišić,* Miro Milišić,*
Barišići: Marinko Barišić Svabo,* Franka Barišić,* Anka Barišić,* Tonči Barišić,* Marinko Barišić Kumpar,* Živko Barišić,*
Jajići-Dude-Grubišići: Grgo Grubišić,* Martin Grubišić,* Petar Boljat,* Milan Vidošević,* Milan Barišić,* Živko Jajić,* Milan Jajić,* Ivan Podrug,* Ante Milišić Zankov,* Veseljka Grubišić,* Anđelka Grubišić,* Lovre Jajić,* Vjeko Vuksić,* Milivoj Aužina,*
Paraći: Boris Parać,* Miloš Dude,* Zdravko Drašković,* Trpimir Drašković,* Vjeko Parać,* Petar Mikelić,* Milivoj Vuksić,* Jozo Gašpić,* Fabijan Mikelić,* Mirko Drašković,* Anka Drašković,*
Majdan: Ivan Rudan,* Andrija Rudan,** Ivan Bojić,* Ante Marić,* Miro Marić,* Ljubo Lasteš,* Drago Milković,* Mile Ožegović,* Dušan Rački**
Alti:
Kosa, prvi aktiv: Andrija Uvodić,* Stanko Barić,* Vinko Barić,* Zorka Barić,* Marija Barić,* Ivan Bubić Buco,* Miro Bubić,* Spiro Dadić Činco,* Andrija Gelić,** Dragica Kurtović,* Ivan Perković Leko,* Ante Uvodić Doktor,* Ivan Uvodić,* Milan Uvodić**
drugi aktiv: Karmela Irena Uvodić,* Marija Uvodić,* Ljuba Uvodić,* Niko Uvodić,* Vica Uvodić Jerkova,* Vinko Uvodić Baraban,* Vica Uvodić Cica,*
Ozrna: Marija Barić,* Milan Smodlaka,* Mile Smodlaka,* Mile Vetma,* Nikola Vetma,* Milan Vetma**
Varoš-Megdan: Marija Vuksić,* Ante Pleština,* Andrija Pleština,** Ivan Kolić Jerkov,* Jozo Perković Kešo,* Jakov Vetma i Andrija Vuksić,*
Brdo: Mirko Buliga,* Mijo Galić,* Milan Radić,* Marko Caktaš,* Mijo Didović,* Ivka Buliga**
Gornja Rupotina: Mirko Boban,* Karmela Boban,* Ivan Boban,* Roko Boban,* Jerko Boban,* Anka Boban,* Slavka Boban i Ivan Kolić Jozin,*
Donja Rupotina (Pleština): Zoran Matulović,* Milan Matulović,* Mladen Matulović,* Marija Matulović,* Vinko Matulović,* Vicko Didović,* Sime Pleština,* Duška Pleština,* Srećko Pleština,* Milan Pleština,* Ljubo Kurtović,* Nevenka Bubić,* Milan Didak* (Gizdić) Kajo Gizdić,* Berislav Gizdić,* Mate Gizdić,* Rudolf Gizdić,* Milivoj Gizdić,* Milka Gizdić,* Karmela Gizdić,* Jozo Gizdić,* Irma Jankov,* Ante Jankov,* Slavko Jankov,* Blaženka Perić,* Ivica Perić,* Milka Radić,* Ivan Radić,*
Franjci: Nikola Ivić,* Ante Kljaković,* Marinko Benzon,** Miro Grubić,* Martin Bilić,* Miljenko Jurić,* Pere Mikelić,* Blaško Vrdoljak,* Ivo Benzon Barula,* Dragi Benzon,* Ante Mandić Antin,* Stipe Grubić,* Ante Mandić Petra,* Kajo Ivić,* Domina Ivić,* Kosovka Ivić,* Deca Bilić i Lenka Grubić,*
Mravinci: Martin Gizdić,* Milica Marović,* Kate Uvoda,* Stipe Peroš,* Vitomir Peroš,* Nedeljko Drnas* i Bože Drnas**
Kučine: Ivan Marković,* Nikola Matković,* Zdenka Matković,* Vlade Matković,* Stipe Matković i Ante Matković,*
Prema tim podacima u bazenu je tada bilo preko 250 članova SKOJ-a. U NOB-u je poginulo 106, a umrlo po oslobodenju do marta 1979. je 9.

Svega desetak dana nakon što je došao u Zadar i preuzeo dužnost namjesnika Dalmacije, Bastianini, jedan od prvaka fašističkog tima Italije, učinio je posjetu Splitu. Nije htio da propusti pa da tom prigodom (20. juna) ne posjeti i Solin. U Solinu je zapravo obišao rimske starine — ostatke nekadašnje Salone. Još prije njegova dolaska vojska i fašisti su zaposjeli sve prilaze starinama i putove kojima je potom prošao. U Solinu narod nisu pozvali, kao u nekim drugim mjestima, da dočeka guvernera, jer su dobro znali za mržnju naroda prema njemu. Poslije posjete starinama otišli su do tvornice u Majdanu. I tu je sve vrvjelo od vojske i crmokošuljaša. Radnici, koje su pozvali da prekinu posao i da dočekaju guvernera, osim nekih pojedinaca, to nisu uradili.

OD DIVERZANTSKIH AKCIJA DO FORMIRANJA PARTIZANSKOG ODREDA

Kada je u nedjelju 22. juna 1941. fašistička Njemačka napala SSSR, radnici i narod solinskog bazena su znali što treba raditi.

Tog sudbonosnog nedjeljnog dana poslije podne sastao se MK KP Solina, uz rječicu Jadro. Svi su oni već znali za veliku novost o kojoj se toga dana s radošću svuda govorilo. Vršeci »procjenu« dužine rata, prevladavalo je mišljenje da će se on završiti za 2—3 mjeseca, a najdalje do kraja godine. Vjerovalo se u ogromnu snagu Crvene armije, snagu KP i radničke klase Njemačke. Kasniji su događaji raspršili sve iluzije o brznoj pobjedi, o ratu na njemačkoj zemlji i o snazi KP i svjetsnog dijela radničke klase u Njemačkoj. Zato je MK odlučio da od iduće večeri nitko od kompromitiranih drugova ne smije da spava u kući. Pošto je bilo ljeto, nije bilo problema spavati vani, po borovim šumicama i vinogradima.

Idućeg dana sekretar MK sastao se s članovima PK i upoznao se s odlukama koje je PK donio u vezi s napadom na SSSR. Prvi i glavni zadatak bio je: što prije razviti oružanu borbu, odmah započeti diverzantskim akcijama na komunikacijama kojima se služi okupator (tt linijama, željezničkim prugama, cestama), zatim sabotažama u tvornicama i svuda i gdje je to moguće i gdje nešto služi okupatoru i ustašama. Diverzantske akcije postepeno treba da prerastu u oružanu borbu. Kako je toga dana počeo izlaziti »Izveštaj« (kasnije »Naš izvještaj«), glasilo NOP-a za Dalmaciju, to je dogovoreno koliko će ga se svakog dana i gdje predizati i kako ga treba rasturati.¹¹ Također je dogovoreno da se veze MK s PK pojačaju i da one po potrebi budu svakodnevne.

¹¹ U početku »Izveštaj« u Splitu preuzima kod sekretara MK Partije Ede Santinija i donosi u bazen Kajo Vučićić, zatim »mlikarica« Matija Gizdić preuzima ga kod Srećka Reića-Pefice, a kada ova u decembru 1941. pada u zatvor ► »Naš izvještaj« iz Splita prenose u bazen skojevke sestre »mlikarice« Marija i Milica Matulović, a kasnije i druge »mlikarice« iz bazena, koje ga preuzimaju na raznim mjestima u Splitu. Iako je »Naš izvještaj« izlazio često svakodneвно (izišlo ga je do juna 1942. dok je izlazio u Splitu, 175 brojeva), nije se desilo daje ikada ma i jedan primjerak pao u ruke neprijatelja u bazenu.

Nakon toga MK je odlučio da se sve partijske organizacije stave u mobilno stanje i treba da se svakodnevno sastaju, kako bi mogle brzo reagirati na nastalu situaciju. Očekivao se ustanak — oružana borba. Kao što se i očekivalo, Talijani (karibinjeri) su 23. juna izjutra »pokucali« na vrata mnogih komunista radi hapšenja, ali bez rezultata. Čak su blokirali i tvornicu u Solinu, misleći da će tu zateći neke na radu. Zahvaljujući mjerama predostrožnosti i snalžljivosti nitko od kompromitiranih nije bio uhapšen, već samo nekoliko nekompromitiranih koji su bili ubrzo pušteni. Toga dana povuklo se u »šumu«, u ilegalnost četrdesetak drugova, među kojima svi članovi MK, osim jednog nekompromitiranog.¹² Direktivu spavanja po poljima prihvatili su članovi Partije bez izuzetka i većina odraslih muškaraca koje je neprijatelj mogao mobilizirati. Kasnije, kako se više išlo u jesen i kad se vidjelo da nema još većih hapšenja, legalci su se postepeno povlačili na spavanje u kuće, a ilegalci počinju da kopaju — grade zemunice i da u njima spavaju i skrivaju se. MK je tada odlučio da mjesto za njegova sastajanja i zborna mjesto bude borova šumica na Voljaku¹³ (padina Kozjaka) u Rupotini. Radi toga se tamo, zbog eventualnog iznenađenja od strane neprijatelja stalno nalazilo nekoliko pušaka.

Prva diverzantska akcija, koju su trebala odlukom MK izvršiti 25. juna četvorica drugova, sve članovi KP, na »Shell« nije uspjela, a ni drugi pokušaj nakon 2—3 dana, ista grupa ojačana s dva druga,¹³ zato

Sto su sve poduzimali Talijani da bi došli do »Našeg izvještaja« piše i sam »Naš izvještaj« u broju 48, od 24. augusta 1941, i u svom upozorenju kaže:
»Nanovo smo primorani da upozorimo na lakomisleni stav pojedinih čitalaca prema »Našem izvještaju«. Fašistički banditi i njihova njuškala nastoje na svaki način da spriječe izlaženje i rasparčavanje »Izvještaja«. Oni blokiraju i pretresaju čitave krajeve grada; oni zaustavljaju na ulici prolaznike i do sitnice ih pretresaju; njihovi provokatori ubacuju laži, kao da se tu štampa »Naš izvještaj« ili da je uhapšen taj i taj pri radu oko njega itd. Dužnost svih čitalaca da budu pažljivi, oprezni da ma kakvim svojim djelom, gestom ili riječju ne pomognu i nehotice neprijatelju da spriječi izlaženje i rasparčavanje »Našeg izvještaja«.
Tada i narednih dana napustili su posao (ukoliko su bili zaposleni i povukli su se u ilegalnost):
U Solinu: Grgo Boban, Marko Boban, Milan Boban, Ante Boban, Marko Boljat, Ivan Bubić, Cotov, Vinko Boljat, Marin Bubić, Prčić, Mirko Drašković, Marko Gaspić, Mačo, Martin Grubić, Fabijan Grubišić, Mile Grubišić, Milan Grubišić, Ante Katić, Turim, Radojka Katić, Lovre Kačić, Marin Kačunko, Martin Milišić, Bugar, Fabo Milišić, Martin Marušić, Kajo Ninčević, Mate Vučica, Antiša Vučić, Jozo Zizić i još neki.
U Aisu: Mate Boban, Mirko Boban, Ante Bratić, Spirožin, Zeljko Džakula, Jozo Gidžić, Jokula, Kajo Gidžić, Aljosa, Kajo Jaman, Jozo Listeš, Zelenko i Mate Zura.
U Mravincima: Vladi Jurin i Drago Rogulj.
U Kućinama: Drago Marković i Ivan Marković.
Već do tada svi članovi MK, osim Kaje Vučića i još nekoliko istaknutih komunista (Jakov Bulj, Vicenco Cikatić, Rokica Cikatić, Ivan Milišić, Relicija, Kajo Parać, Branko Dude i još neki) živjeli su ilegalno.
Pa iako je Voljak svega 500 do 1000 metara od glavne ceste Solin—Klis MK ga je odabrao za zborna mjesto, prvenstveno zato što se od tamo lako povlačilo prema Kozjaku, drugo što su naselja oko njega sto posto bila uz NOP, i treće što se s Voljaka ima dobar pregled najvećeg dijela solinskog bazena. Voljak je ubrzo postao »oslobodeni« partizanski teren. Na njega Talijani dolaze povremeno i to uvijek s brojnom vojskom, a nikada u manjim grupama. Preko Voljaka je od jeseni 1941. vidio i glavni »kanal« iz Splita, preko Solina, prema zaleđu, kasnije Svilaji i Dinari. Sav razvitak događaja za vrijeme NOB-a potvrdio je pravilnost odluke MK bazena o izboru logora-punkta na Voljaku.
U akciji su prvi i drugi put učestvovali drugovi: Ivan Zizić Sansir, Milan Zizić Miškara, Kajo Vučić, Biciklista i Antiša Vučić. Drugi put su im se još priključili Marko Gaspić Mačo i Jozo Cerina Šipić.

Sto je talijanska vojska dobro čuvala prilaze njemu, a dio vojnog garnizona logorovao je nedaleko njega. No, i pored toga, u oba navrata drugovi su došli do ogradnog zida, ali se preko njega eksploziv nije mogao baciti u postrojenja, što nikoga nije nimalo obeshrabilo.

Na izgradnji, betaniranju ceste Solin—Trogir, kod Solina (blizu tvornice cementa gdje je radilo 35 radnika odranije poznati sindikalni funkcioneri Kajo Parać, Stipe i Fabijan Grubišić organizirali su 26. juna štrajk, koji je imao više političko nego ekonomsko značenje. Štrajk je bio potpun. Radnici su tražili povišicu plaća za 100 posto. Taj štrajk je izazvao uzbunu kod Talijana. Uhapsili su 6 radnika-štrajkaša, ranije članovi URS-a. Nisu mogli shvatiti kako se usred njihova garnizona, gdje je bilo više njihovih pušaka nego naših stanovnika, netko usuduje da štrajka, da prkosi volji i sili talijanske imperije. Iako su bili dali nalog da se radnici vrate na posao, nitko ih nije poslušao i radilište se ugasilo. Talijanima je u to vrijeme više bilo do toga da se nešto radi i da na taj način okupe nešto ljudi i time prema javnom mnijenju ostave utisak kao da je stanje normalno, a ne ratno i okupaciono.

I na izgradnji nove ceste Split—Sarajevo, dionici od Solina do Klisa i od Klisa do Biska, naši drugovi su nešto kasnije organizirali štrajk. Povod štrajku bila je zamjena novca, dinara za lire. Nakon štrajka rad na toj cesti gotovo se potpuno ugasio.

Naredbom guvernera za Dalmaciju Bastianinija od 15. juna zabranjen je rad svim kulturnim, sportskim i ostalim netalijanskim društvima na području anektiranog dijela Dalmacije, pa time i u bazenu. Namjera je bila očita: okupator je želio da spriječi širenje nacionalne misli i progresivne ideje. Međutim, ta naredba u bazenu nije imala nikakve svrhe zato što su sva društva u njemu okupacijom zemlje sama prestala da djeluju. Čak i u Klisu crkavno pjevačko društvo »Petar Kružić«, u kom se do rata nalazilo nekoliko frankovaca-ustaša, prestalo je radom i nikakvo drugo društvo ustaše nisu ni pokušale da formiraju.

Proglas koji je izdao CK KPJ na dan napada na SSSR organizacije u bazenu dobile su i proradile već četvrtog dana po njegovu izlasku. U tom proglasu je uz ostalo stajalo:

»Proleter i svih zemalja Jugoslavije na svoja mjesta, u prve borbene redove! Zbijte čvrsto svoje redove oko vaše avangarde, Komunističke partije Jugoslavije. Svaki na svoje mjesto! Nepokolebljivo i disciplinirano vršite svoju proletersku dužnost. Spremajte se hitno za posljednji i odsudni boj. Ne dozvolite da se proljeva dragocjena krv herojskih sovjetskih naroda bez vašeg učešća (...).«

Obraćajući se komunistima Jugoslavije proglas kaže:

Kasnije je Branko Dude saznao da su svi rezervoari prazni u »Shellu« pa se odustalo od daljih pokušaja neke akcije. Međutim, bilo je lakše do rezervoara doći nečuvanim klanom nego preko čuvanog zida, ali to se tada nije znalo. Treba reći i to da tada u »Shellu« Partija nije imala organiziranog čovjeka preko koga bi izvršila neku sabotažnu akciju.

»Došao je onaj najteži čas, koji smo mi u našoj borbi predvidjeli(...). Komunisti Jugoslavije! Ne oklijevajte ni trenutak, već se hitno spremite za tu tešku borbu(...). Stanite na čelo radnih i nacionalno ugnjetavanih masa i vodite ih u borbu protiv fašističkih tlačitelja naših naroda. Izvršite svoju dužnost avangarde radničke klase Jugoslavije! Naprijed u posljednji i odlučujući boj za slobodu i sreću čovječanstva!«

Pozivajući sve rodoljube u borbu, u proglasu je stajalo:

»(...) Ako ljubite svoju slobodu i nezavisnost, ako nećete biti tuđi robovi, ako želite da se oslobodite fašističkog ropstva, onda pomognite svim sredstvima pravednu borbu velike i miroljubive zemlje socijalizma — Sovjetskog Saveza, ujedinite svoje snage protiv vaših ugnjetaca, fašističkih osvajača, koji porobiše i opljačkali vašu zemlju.«

Dio proglasa dat je na čitanje partijskim i skojevskim organizacijama, te kandidatima i simpatizerskim grupama i svim poznatim anti-fašistima u bazenu, a dio je bio izlijepljen na svim vidljivim mjestima u bazenu, uključivši i tvornice.

Svega tri-četiri dana poslije proglasa CK KPJ u bazen je stigao preko PK i letak koji je izdao CK KPH povodom tadašnje situacije. Letak CK KPH je PK preveo na talijanski, umnožio i poslao ga bazenskim organizacijama (preko MK) u potrebnim količinama. U tom letku je uz ostalo stajalo:

»Hrvatski narode! Marionetska vlada u Zagrebu, podli plaćenici Hitlerovi koje su okupatori naše zemlje doveli na narodnu grbaču, izjavljuju, da će »ispuniti svoje obaveze« prema imperijalističkim razbojnicima. To znači pomagati Hitleru ljudstvom, materijalom i hranom protiv naroda SSSR-a. Ta činjenica potvrđuje ono, što su komunisti odmah govorili, da pristupanje takozvanom Trojnom paktu znači rat, te da je i borba protiv pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu bila opravdana i u interesu naroda. Pavelić je došao na vlast, govoreći da donosi mir, a sada se sprema da nas šalje na klaonicu za interese kapitalističkih vlastodržaca.

Radnici, seljaci, građani, omladino!

Ova vlada namjerava izvršiti mobilizaciju i uvrstiti vas u kontra-revolucionarnu armiju radi proljevanja krvi vaše sovjetske braće i održavanja preživjelog kapitalističkog sistema. Ne odazivajte se pozivu mobilizacije(...)

U skladu s uputstvima PK od 28. juna u bazenu je izvršena reorganizacija »Narodne pomoći« — organizacija je bila proširena s ljudima iz građanskih stranaka koji su prihvaćali politiku NOP-a. Ovo je bilo nužno iz političkih i ekonomskih razloga. Rast broja ilegalaca i sve veća briga za njihovo, makar i djelomično održavanje zahtijevali su sve veća materijalna i financijska sredstva, a njih je mogao osigurati i osiguravao ih je sve veći broj davalaca koji je u ljeto 1941. naglo rastao i obuhvaćao oko 80% stanovništva u bazena.

Prvo rušenje te linije, na dva mjesta Solin—Rupotinu izvele su dvije grupe solinskih drugova¹⁴ 29. juna, navečer (porušen je 21 te stup). Iste noći po bazenu su rastureni i leci koje je izdao CK KPJ, a umnožio PK Dalmacije.¹⁵ Radi toga izvršena su neka hapšenja. Te skromne akcije su pokazale da se radnici,¹⁶ omladina i narod solinskog bazena nije mirio s postojećim stanjem i da je pošao putem borbe, putem kojim ga je pozvala Partija, ta jedina politička organizacija i snaga koja je u onim teškim danima ostala s njima i među njima.

Odlukom PK zadužuje se početkom jula sekretar MK Solina da održava stalnu vezu i pomaže partijskoj organizaciji i Komitetu Kaštela. Partijska organizacija Kaštela tada je imala 92 člana i spadala je u red starijih i brojnijih partijskih organizacija u Dalmaciji. Ona se naročito istakla u sakupljanju oružja prikupivši više od 200 pušaka, 24 puškomitraljeza, 6 aviomitraljeza i 1 teški mitraljez s oko 40.000 metaka, te 60 ručnih bombi i 24 pištolja. Odlukom PK dvadesetak pušaka i nekoliko puškomitraljeza dala je tada solinskoj organizaciji.¹⁷ U tom vremenu od drugova iz Trogira, Kaštela i Solina bila je formirana zajednička vojna komisija (Andrija Bauble, Dušan Tadin, Srećko Peran i Drago Gizdić).^{17a}

Trećeg jula u bazenu su posvuda na hrvatskom i talijanskom jeziku rasturani leci. Prema izvještaju splitske Prefekture od 4. jula 1941. leci

¹⁴ Kroz Rupotinu su rušili te linije: Kajo i Milan Vučićić, Milan Boban i Ivan Cerina Juko, a ispod Vlačina: Petar Zitić Perusa, Marin Bubić Prč, Fabijan i Milan Grubišić. Nekoliko dana iza toga rušenja ponovo je rušena linija u Rupotini — kod »Tumbi-na«, a rušili su je: Marin Kačunko, Martin Marušić, Mate Vučić i Lovre Katić. Tada je bila praksa da svaka partijska ćelija obavezno učestvuje u diverzantskim akcijama. Neke akcije je organizirao MK, a neke one same.

¹⁵ Spomenute noći rastureni su leci i u najstrožem centru Solina, na samom otoku kod crkve, gdje se nalazila vojska u barakama. Da bi tu letke rasturili, Mile Grubišić i Ive Pletikosić Bukin morali su gaziti rijeku.

Prema izvještaju Prefekture Split od 1. 7. 1941. godine, na cesti Solin—Split iz automobila, koji je išao iz Splita, bačeni su leci s oznakom srpa i čekića i napisanom parolom na hrvatskom jeziku »Živjela Rusija«. Istovremeno prema istom izvještaju ga zidu tvornice cementa u Majdanu kod Solina ispisane su parole »Živio Lenin — Živjela Rusija«.

Prema odluci MK od 1. jula svi partijski pisani materijali namijenjeni solinskom bazenu dijelili su se prema ključu: Solinu 30%, Vranjicu 10%, Klisu 20%, Mravincima, Kućinama i Majdanu po 10%, Sv. Kaju i »Salontur« po 5%. Takođe je tada bilo zaključeno, a u skladu s odlukom PK, da svaka partijska ćelija-jedinica osnuje i ima vlastitu partijsku arhivu, ali na sigurnom mjestu, vani, u posebno pripremljenom skloništu. U arhivi svake ćelije trebalo je čuvati po jedan primjerak partijske i antifasističke štampe. Zbog velike potražnje, a i nepažnje, ta odluka nije se provela.

¹⁶ Prvu diverzantsku (sabotažnu) akciju u tvornici u Majdanu izvršili su u to vrijeme radnici — omladinci, električari Ante Uvodić Doktor i Veljko Jankov. Oni su tada zapalili motore mlinova cementa i posjekli visokonaponske kablove. Zbog diverzije tvornica je nekoliko dana obustavila proizvodnju cementa. Obojicu izvršilaca Talijani su uhapsili, ali kako im se ništa nije moglo dokazati, to su nakon kraćeg zadržavanja pustili.

U to vrijeme u tupinolu tvornice cementa u Solinu upali su članovi KP i ilegali Vicenco Cikatić, Ivan Bubić Cotov i Vitomir Sesartić i onesposobili neka strojenja.

¹⁷ Oružje iz Kaštel-Kambelovca u Solin-Stranu, preko gaja, prebacio je na konjima Ivan Milišić Relicija uz pomoć nekoliko drugova iz Solina. I to oružje bilo je pohranjeno u »Mrtvinici« s ostalim oružjem.

^{17a} Kako je broj ilegala u solinskom bazenu stalno rastao, naročito od kada se započelo češće i jače s diverzantskim akcijama, MK je 2. jula odlučio da ilegali (bilo ih je tada 69) žive međusobno povezani gdje ih ima više, a oni najugroženiji da spavaju skupa pod Kozjakom, te da se po svim zaseocima organizira obavještajna služba koja će drugove »u sumi« izvještavati o svemu što se događa, a posebno o namjerama Talijana i ustaša.

(su rastureni i pored samih talijanskih vojnih baraka. Radi toga izvršio se pretres kufera i posteljine vojnika.

Po povratku sekretara PK 11. jula iz Zagreba, sa sjednice CK KPH, saznali smo i za pogibiju petorice drugova: inž. Lovre Sperca-Renka iz Omiša, Duška Mrduljaša iz Splita, Nediljka Grubića¹⁸ iz Solina, te Rade Bitange i Vasilija Tošića iz Mostara.¹⁸³ Jedan od zadataka s kojim je tada sekretar PK došao iz Zagreba, a koji se postavljao pred Partiju, odnosno MK, bio je formiranje akcionih odbora NOP-a po selima i tvornicama.

12. jula sekretar MK bazena vodio je razgovore s organizacionim sekretarom PK (I. Amulićem) o rušenju nekih objekata u bazenu i tražio je eksploziv za to.^{18b}

Na sastanku MK 13. jula konstatirano je da su organizacije izvršile potrebne pripreme za diverzijske akcije na saobraćajnicama. Tada je dogovoreno da se od 75 ilegalaca u bazenu formiraju tri posebne grupe: jedna, od 18 drugova, da logoruje ispod Kozjaka, u blizini Skrobotine, druga, od 16, oko Voljaka, a treća, od 7, oko Privoje.¹⁹ Ostali su ilegalci trebali djelovati na svom terenu — gdje žive i kuda se kreću.

Obljetnicu francuske revolucije i pad zloglasne Bastii je antifašisti solinskog bazena, na čelu s komunistima, proslavili su izvršivši uoči te obljetnice (noću od 13. na 14. jula) više akcija. Te noći u bazenu porušena je željeznička pruga od Solina prema Sućurcu, s namjerom da se sruši vlak kada naide, ali do toga nije došlo zato što je bila vedra noć i strojovoda je opazio da je pruga porušena pa je uspio zakočiti vlak na samom irubu porušenog kolosijeka. U toj akciji učestvovala je većina

¹⁸ Nediljko Grubić, rođen 1906. u Solinu, izučio je obućarski zanat, ali je bio i tvornički radnik — u tvornici cementa u Solinu. Član KP postao je 1926. Odlukovao se hrabrošću. Preko Osijeka 1930. pokušava da pređe granicu i ode u SSSR, ali ne uspijeva. Tada biva uhapšen i strahovito mučen. 1934. odlazi preko Istambula za SSSR — Moskvu na partijsko školovanje. Preko Pariza vraća se u zemlju 1937. Radi frakcionisanja (pripadao je grupi V. Jelenske) isključen je iz MK bazena, a zatim i Partije. Uhapšen je i interniran 2.9. 1940.

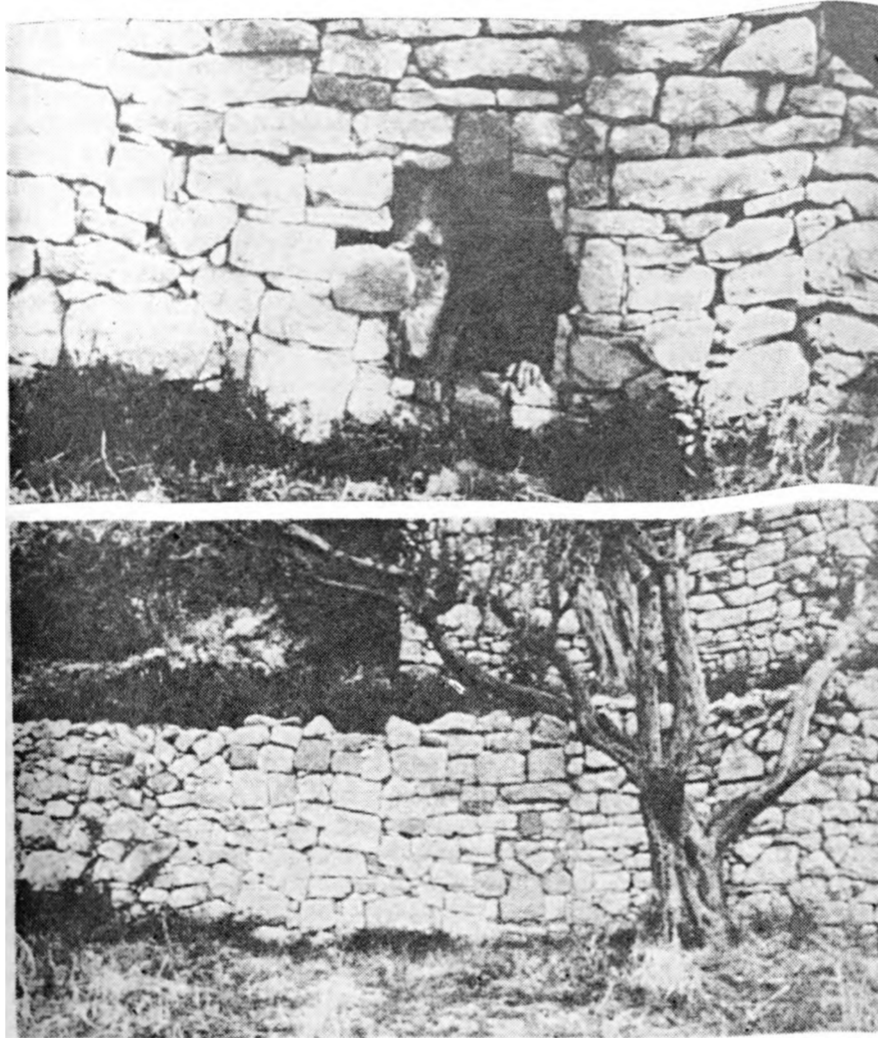
^{18a} Njih su ustaše 24. juna odveli iz lepglavskog logora gdje su bili internirani početkom septembra 1940. Kako se kasnije saznalo, odvedeni su u pravcu Varaždina i najvjerojatnije srijeljeni na imanju grofa Bombelka u Vinici. Gubitak petorice starih partijskih i sindikalnih radnika bio je teški udarac za NOP.

^{18b} Dobio je svega 4 kg trotila. Predlagao je da se njime poruši parni kotaou tvornici u Majdanu. Njegovom eksplozijom porušio bi se i dio rotacionih peći i time obustavila glavna proizvodnja. S obzirom da bi takva akcija izazvala i ljudske žrtve, od nje se odmah odustalo. Prijedlog da se poruši veliki (Vetmin) most na željezničkoj pruzi ispod kliske tvrđave također se nije prihvatio s motivacijom da je to veliko rušenje i da rat neće dugo trajati pa bi time sebi štetu nanijeli. Kasnije, kad se vidjelo da se rat produžava, tražilo se da se taj most poruši, ali to tada a ni kasnije nije bilo moguće zato što su Talijani s obje strane mosta postavili jake posade, a prići mu je bilo vrlo teško. Dogovoreno je da se eksplozivom pokuša onesposobiti cesta na zavoju kod Klis-Mejdana.

* Grupe su sačinjavali: kod Skrobotine: Martin Mikelić, Martin Grubić, Ivan Milišić Relicija, Fabo i Jere Milišić Relicija. Rušenjem kroz Rupošnu rukovodio je Milan Boban Parčinov i Milan Vić, Kajo Parać Čučin, Marko i Milan Gašpić, Vitomir Sesartić, Ivan Bubić Cotov, Vicenco i Rokica Cikatić i Ante Katić;

Grupi oko Voljaka: Drago Gizdić, Stipe Marković, Kajo Bartić Rudin, Ivan Zizić Sansin, Ante Vučić, Antiša Vučić, Jozo Zizić, Jozo i Kajo Gizdić, Fabjan, Mile i Milan Grubišić, Marin Bubić-Prč, Marin Kačunko, Zeljko Džakula i Mate Mestrovic;

Grupi oko Privoje: Mate, Mirko i Milan Boban, Jakov-Jaka i Ivan Juko Cerina, Petar Sanader i Ante Vučića ASim.

Zemunica u solinskom polju gdje su se skrivali u jesen 1941. borci i ilegalni

solinskih ćelija i drugova pa je pamtimo kao najmasovniju.²⁰ Telefonsko-telefonska veza od Solina kroz Rupotinu srušena je na dva mjesta (ispod Vlačina i Borovine); porušeno je šezdesetak stupova. Jedna

²⁰ U toj akciji učestvovali su četiri partijske ćelije Solina i 62 druga, dijelom ilegalci, a većim dijelom legalci. Na čelu te grupe bili su članovi MK Martin Mikelčić Stari i Ivan Zizić Sansir, te stari i iskusni članovi Partije Križo Parać ćućin i Tvrtko Milišić Relicija. Rušenjem kroz Rupotinu rukovodio je Milan Boban Parčinov i Milan Grubišić, rušenjem pruge iznad Majdana Stipe Marković, rušenjem tt-linije prema Klisu Ante Bračić, a one u Bitom brigu Jozo Gizdić. Rušenjem željezničke pruge i tt-linije preko Klis-Brda rukovodili su Mate Boban Matusica i Spiro Radić Spireta. Akciju s eksplozivom kod Klis-Mejdana izveli su braća Mijo, Mikela i Mate Ibar Pleština i Bože Gizdić Bokić, sva trojica članovi KP.

grupa iz Klis-Rupotine posjekla je t t linije Solin—Klis preko Bilog briga i nedaleko Gašpića mlinice, u neposrednoj blizini dijela talijanskog garnizona u Solinu. Drugovi iz Kučina razrušili su željezničku prugu Split—Sinj iznad Majdana odnosno između Mravinaca i Klis-Kose. Partijska organizacija Klis-Kose organizirala je rušenje željezničke pruge i t t linije preko Klisa, a drugovi iz Klis-Brda i Gornje Rupotine porušili su prugu i t t liniju iznad Klis-Grla. Trojica članova Partije iz Klis-Rupotine pokušala je eksplozivom (trotilom) dići u zrak zavoj na cesti kod Klis-Mejdana, na svega 50 m daljine od dijela talijanskog garnizona i oko 100 m daleko od ustaške žandarmerijske i karabinjerske stanice u Klisu. Jedina koja tada nije izvršila svoj zadatak, rušenja stupova elektro-dalekovoda kroz Mravinsko polje, bila je organizacija u Mravincima, a Vranjička organizacija, s obzirom na svoj geografski položaj bila je tada bez zadatka. U svim spomertutim akcijama tada je učestvovalo 158 drugova, od kojih 67 članova Partije iz 14 ćelija.²⁰³

Svega dva dana iza t tih akcija grupa skojevaca iz Klis-Rupotine usred dana pokušala je dići eksplozivom jedan most na cesti Solin—Klis u Rupotini, nedaleko od dviju talijanskih posada koje su osiguravale dva obližnja tunela na željezničkoj pruzi. Dok su četiri skojevca u kamenu kopali četiri rupe za eksploziv, svaka za 2,5 kg, dotle su im jedna skojevka i jedan skojevac držali stražu.²¹ Iako je sve urađeno kako je predviđeno i sve četiri kotrde odjednom upaljene, ipak se eksploziv dviju rupa prije upalio i izbacio eksploziv iz drugih dviju. Zbog toga most u cjelini nije bio razrušen, već samo dobro oštećen.

Provodeći u život zadatak tkioji je CK KPH postavio pred PK, 22. jula u bazenu se otpočelo s formiranjem akcionih odbora NOP-a. Toga dana je najprije formiran odbor za tvornicu i naselje u Majdanu, od 4 člana.²² Na tom prvom, konstituirajućem sastanku, koji se održao van Majdana, na Poziralima (zemljištu Marka Gizdića), nakon što je izložena politička situacija, govoreno je o nužnosti borbe protiv Talijana i ustaša i posebno istaknuta nužnost te borbe u bazenu i tvornicama. Potom su svi članovi Odbora iznijeli svoja mišljenja, a zatim postavili zadatke: prvo, da se formiraju grupe rodoljuba od radnika u svih 12 tvorničkih odjeljenja, uključivši i kancelariju; svaka grupa imala bi svog rukovodioca, koji bi bio povezan s jednim članom Akcionog odbora; svaki član pojedine grupe trebao je da radi (i radio je) na populariziranju

²⁰³ a Te do tada najbrojnije i najmasovnije akcije odzvanjale su u tihj noći daleko. Iako su dopirale do talijanskih garnizona, Talijani u toku noći uopće nisu intervenirali, osim što su nasumce pucali u noć i time još više doprinijeli njihovom efektu.

²¹ Akciju su izveli Zoran Matulović, Sime, Srećko i Dujka Pleština, Milan Matijević, i Vinko Boban — sve članovi SKOJ-a. Dok su pod mostom skojevci izvodili radove, Dujka je s mosta izvidala.

²² Prvi akcioni odbor NOP-a Majdana sačinjavali su: predsjednik Mate Jaman, tada lijevi HSS-ovac, brijački obrtnik, tajnik Miro Gregić, službenik-blagajnik u tvornici, samostalni demokrat do tada, a tada već simpatizer KP, Marin Uvodić-Mišader, tvornički radnik — Čuvar, dotada član JNS, ali i kandidat KP, i Mirko Bubić, tvornički radnik, stari član KP.

oružane borbe protiv okupatora, po mogućnosti da izvrši neku sabotažu u tvornici i da redovito daje petnaestodnevne novčane doprinose za NOP, tj. svaki put kad prima plaću; svaka grupa se morala sastajati najmanje jednom u 15 dana; akcioni odbor se sastajao redovito jedanput tjedno.

Netposredno nakon formiranja Akcionog odbora za Majdan, formiran je i Akcioni odbor NOP-a za mjesto Solin, od 6 članova.²³ Solinski odbor formirao se na kosi kod Grubišića zaselka. I pred taj Odbor, nakon što je upoznat s ciljevima NOP-a, postavljeni su zadaci: kao najvažniji, mobilizacija masa za diverzantske akcije i sabotaže, popularizacija linije NOP-a i oružane borbe te prikupljanje finansijskih sredstava za pomoć ilegalcima i njihovim porodicama.

U oba spomenuta odbora ušli su, pored članova KP, i ljudi koji su ranije pripadali HSS-u, JNS i SDS, a već tada radili za NOP. Treba istaći da se u sve tri građanske stranke 1941. godine vršila brza diferencijacija, da se veliki broj njihovih ranijih pristaša (glasača) opredjeljivao za NOP, odnosno NO front, što je bilo isto.

U julu i augustu 1941. godine i za ostala mjesta i tvornice formirani su akcioni odbori NOP-a.²⁴ Od tih odbora u aprilu 1942. godine izrastaju NOO-i.

Najmasovnije diverzantske akcije u solinskom bazenu, rušenje tt linija, ceste i željezničke pruge, izvele su se 4. augusta svečera. U raznim akcijama koje su se vršile na više mjesta tada je učestvovalo preko 350 ljudi.²⁵ U rušenju su tada najvećim dijelom učestvovali »legalci«, drugovi koji su danju radili po tvornicama i na polju, a noću su bili

²³ Akcioni odbor Solina tada formiran sačinjavali su: predsjednik Martin Grubišić, Baka, stari radničevac i funkcioner HSS-a, tajnik Martin Mikelčić, stari član KP, Radojka Katić, član KP, studentica, Jozo Grubišić Zutonja, kandidat KP, Kajo Katić Buja, radnik, bivši član JNS i Ante Benzon, drvodjelski obrtnik i član SDS.

²⁴ Akcioni odbor tvornice cementa u Solinu tada su sačinjavali Ante Vukšić, predsjednik, Ivan Žižić Lolić, tajnik, te Ivan Boljat, Ante Gabelić i Mile Jurić. Akcioni odbor Klisa sačinjavali su: predsjednik Mate Zura, član KP, tajnik Vice Perković, tada kandidat KP, ranije JNS-ovac, Spiro Gizdić, kandidat KP, Marin Uvođić, tada kandidat, ranije član JNS, Milica Listeš i Ivka Buliga, omladinka.

Akcioni odbor Mrvinaca: Vlade Jurin, Anka Bučan, kandidat KP, i Jozo Bučan, tada simpatizer Partije, ranije lijevi HSS-ovac.

Akcioni odbor Kučina: Jure Marković, član KP, Ante Matković, simpatizer NOP-a, ranije HSS-ovac i File Marković, do rata JNS-ovac.

Akcioni odbor Vranjca: Ante Gabelić, član KP, Mileva Benzon, Ivo Mikelčić, HSS i Vjeko Benzon.

Akcioni odbori odigrali su u bazenu vrlo značajnu ulogu. Oni su postali nosioci niza krupnih akcija. Preko njih se vodila akcija protiv polaganja zaidetve okupatora od strane službenika. Radi toga su sa splitske općine otpušteni i službenici iz solinskog bazena (braća Ivica i Ljubo Grubišić). Akcioni odbori organiziraju bojkot svega što je moglo da posluži okupatoru. U sklopu akcionih odbora nalazila se i organizacija »Narodne pomoći«.

Uloga akcionih odbora, kao i narodnooslobodilačkih odbora koji kasnije Iz njih izrastaju, u solinskom bazenu bila je ogromna. Oni su bili nosioci borbe, a ujedno od samog početka zametak nove narodne vlasti — vlasti koju je narod u bazenu Jedino priznavao, posivao i slijedio. U toku cijelog NOP-a rukovodeća uloga u tim odborima pripadala je Partiji, koja je preko njih stvarala čvrst savez s masama.

²⁵ Tada su bile porušene sve tt-linije za Split i to na dva mjesta prema Kaštelima, pa od Solina do Klisa na više mjesta, zatim povise Klisa i kod Mrvinaca; željeznička pruga Split—Sinj porušena je bila povise Klis-Grča.

na raspolaganju pokretu. Za vrijeme dok su »legalci« rušili, ilegalci su ih s oružjem osiguravali. Radi tih akcija Talijani su s velikim snagama izvršili blokadu i pretres velikog dijela Solina, a najviše Rupotine, koja je bila i najjače uporište NOP-a i Partije. Pri pretresu pokupili su sve pile i uhapsili više ljudi. U Rupotini su uhapsili dvanacstoricu od kojih 9 Zizića.²⁶ Od ilegalaca nitko nije bio uhapšen. Pohašeni su odmah internirani u Italiju gdje su ostali sve do njezine kapitulacije.

Da su diverzantske akcije ovog vremena uznemirile Talijane, ustaše pa čak i Nijemce, pokazuju njihovi pisani dokumenti.²⁶³

FORMIRANJE PRVOG PARTIZANSKOG ODREDA

Nakon dolaska člana CK KPJ P. Papa Silje i instruktora CK KPH M. Kovačevića Lale iz Zagreba u Split 7. augusta 1941, i njihova sastanka s PK Dalmacije, prišlo se pored šest drugih i formiranju solinskoga

²⁶ Radi piljenja tt-linija u Rupotini 4. 8. 1941. Talijani su uhapsili Stipu Zizića s tri sina — Spirom, Stipom i Ivanom, te Zivka Zizića, Spira Zizića Martinova, Matu Zizića Dušana i sina mu Marinka, te Barišu Zizića, Vjeku Vučićića, Ljubu Vučićića Nikolina i Matu Knitica.

Nešto prije toga (16. jula) u tvornici «Salonit-« uhapšena su dva istaknuta druga Stipe Grubišić Stipić i Milan Zizić Miškara. Nakon mučenja, kako im se ništa nije moglo dokazati, bili su pušteni iz splitskog zatvora (sv. Roka).

Da nisu Talijani tada uhapsili samo komuniste i kompromitirana lica, pokazuje izvještaj ministarstva NDH od 27. 7. 1941. u kom stoji: »Dvadesetog jula u Mravinca je oko pola noći upalo oko 250 talijanskih vojnika i fašista. Nakon višesatne pucnjave po selu uhapsili su braću Franu i Ivana Bućana, zatim Stipu, Jozu i Kajju Bućana — sve roduke Srdarev«.

»a U naredbi splitskog prefekta Paula Zerbina od 5. augusta 1941, koju su izvjesili tada po bazenu, stajalo je:

»Ustanovivši opetovano zločinačka djela počinjena od strane nepoznatih na objektima telefonsko-telegrafskim, prugama željezničkim i cestama, — cijeneći po raznim potvrđenim znakovima, da se ne može smatrati da kod ovih oštećenja nije imalo udjela pučanstvo odnosnih krajeva; — uvidjevši prema tome hitnu potrebu da se svim raspoloživim sredstvima skrsi saučesništvo i solidarnost pojedinih nesmotrenjaka, koji očividno olakšavaju ljudske žrtve; — naređujem: — Dužnost je svih stanovnika da besodvlačno prijave najbližoj komandi Kr. Karabinjera ili Kr. vojsci djelo ili pokušaj sabotaže, za koje bi doznali, te da dolično, prema svojim mogućnostima, pripomažu u traženju i hvatanju neposrednih ili posrednih odgovornih počinitelja. U slučaju težih nesreća, a kad unatoc provedenoj istrazi i poduzetim mjerama ne bi mogli biti uhvaćeni ili ustanovljeni zatečeni, svi stanovnici okolnih dvaju kilometara od mjesta nesreće biti će izgnani iz Kraljevine Italije ili zatočeni, a njihova dobra i imanja biti će zaplijenjena. (podrtao D. G.). Ova naredba stupa na snagu 8. augusta 1941. I brigom općinskih komesara u mjestima biti će javno izložena i razglašena, a osobito u mjestima najviše zainteresiranim. Spalato, 5. augusta 1941.—XX«.

U izvještaju Velike župe Cetina od 9. augusta 1941, što ga je potpisao podžupan Stanojević, o navedenim akcijama u solinskom bazenu, pored ostaloga, stoji: »Dosađa vodena istraga za počiniteljima ostala bez uspjeha, premda su se događaji dogodili rano navečer, i razumljivo je, da su seljaci, koji su se nalazili u blizini mjesta gdje su se stupovi pilali i žice sječene, mogli čuti, ali naravno počinitelje neće nitko da otkrije...« (podrtao D. G.).

Da su i Nijemci veliku pažnju pridavali (veću nego što se zamišljalo) tadašnjim akcijama u bazenu, vidi se i po izvještaju oficira za transport kod njemačkog generala u Zagrebu od 24. jula 1941. njemačkom poslanstvu u Zagrebu. U tom izvještaju, prema Zborniku VII, knjiga 1, na str. 254, piše: (...) da su na njemačkom okupiranom području izvršene slijedeće diverzije na željeznici (...) 2) 14. 7. 41. između Vranjica i Solina 3) 16. 7. 41. između Kastel Starog i Solina«. Govoreći o diverzijama na željezničkim prugama na teritoriju tzv. NDH, piše da su izvršene akcije iz: (...) 4) 14. 7. 41. na pruzi Perković—Solim—Split, 39) 9. 8. 41. između Sphita i Sinja-. U istoj knjizi st. 210 ka>e se da je Njemački general u Zagrebu u izvještaju od 15. jula 1941. Vermahtu NDH napisao: »Osim toga bilo je sličnih napada na željeznicu na pruzi Ogulin—Sušak i neposredno pred Spliom (...)«.

Prvi dio Solinskog partizanskog odreda na Dinari 16. travnja 1942.

partizanskoga odreda. Za formiranje Odreda određen je rok od tri dana, tj. odredi su trebali krenuti prema Dinari u nedjelju 10. augusta, navečer. Odlukom PK Odred su sačinjavali prvenstveno ilegalci, osim izuzetaka (bolesnih, starih i neophodnih za rad na terenu). Kratkim rokom od tri dana prigovorio je S. Marković^{26b} koji je tada stigao sa sinjskog terena u Split. Isti prigovor uputio je i Drago Gizdić, ali preko toga se olako prešlo.²⁷ Veza MK s PK tih dana bila je dvaput dnevno (o podne i navečer).

Prema procjeni MK od 8. augusta, bazen je mogao dati oko 150 boraca za odred čiji broj tada još nije bio određen. Na sastanku, 9. augusta (u 15 sati), sa sekretarom PK (V. Krstulovićem) na njegovoj zemlji u Kopilici, kojem je prisustvovao i M. Kovačević i sekretar MK bazena, naglašeno je da se u ovoj situaciji od bazenske radničke i iskusne organizacije mnogo očekuje. Nakon što se čulo da MK bazena računa da će dati oko 150 boraca, odlučeno je da se formira posebni Solinski odred, a

^{26b} Kroz bazen je proputovao 26. jula član PK A. Božanić, na putu za Sinj. Odlukom PK tamo je tada s njim otišao po partijskom zadatku i član MK bazena, jedan od najstarijih članova Partije i Komiteta, S. Marković. Oni su otišli sa zadatkom da pomognu organizacijama na sinjskom terenu u pripremanju oko dizanja oružane borbe u Cetinskoj krajini.

²⁷ Brzinu formiranja odreda u primorju diktirala je ustanička situacija oko Knina i u Livanjskom polju, gdje se srpsko stanovništvo diglo na oružani ustanak protiv ustaških pokolja, ustanak koji su partizanski odredi iz primorja trebali potpomoci.

Prijedlog pisca ovog rada da se Splitski odred prebaci u Solin—Rupotinu i da skupa s Kozjaka krenu nije prihvaćen, smatran je riskantnijim.

eventualni višak ljudstva da će se dati drugima. Da bi se znalo koliko bazen daje boraca, isključivo na dobrovoljnoj osnovi, trebalo je preko partijskih organizacija izvršiti 10. augusta, prije podne mobilizaciju. Koliko od toga treba povesti u Odred, akoliko ostaviti na terenu trebalo je da odluči MK, s tim da se rad na terenu trebalo normalno nastaviti. Iako tada još nije bilo odlučeno tko će biti komandir i komesar Odreda, razmatrana je mogućnost da to bude sekretar MK. Bila je preporučena stroga konspiracija i dogovoreno da se idućeg dana u isto vrijeme i na istom mjestu vidi konačan odaziv za Odred.

MK je u to vrijeme bio stalno na okupu u Rupotini. Da bi mogao brzo reagirati, 9. augusta upoznati su s tim sekretari, a gdje je bilo moguće i sve partijsko članstvo. Glavni zadatak je bio da se u 12 sati 10. VIII ponovo sastane MK i sumira rezultate. Na sastanku MK (kod mlinice ispod Grubišića kuća) u 12 sati nakon što su sumirani primljeni izvještaji, konstatirano je da se za partizane prijavilo 215 drugova, od kojih većina iz Solina. Ovako veliki odaziv za borbu bio je uslovljen općim raspoloženjem naroda u bazenu, visokom klasnom i nacionalnom svijesću, potaknuti ustankom oko Knina, u Lici i Livanjskom polju, o čemu se tada svestrano raspravljalo. Tu smo se dogovorili tko treba da ostane na terenu i odlučili da u Odred može ići 149 drugova (iz Solina 93, Klisa 35, Majdana 6, Vranjica 9, Kučina 5 i Mravinaca 2). Oni drugovi koji su određeni za Odred iduće večeri trebali su biti na padinama Kozjaka kod Bilog kuka.

Prema dogovoru, 10. VIII u tri sata poslije podne ponovo su se sastali Krstulović, Kovačević, Gizdić te I. Amulić (koji je bio zadužen za organizaciju Odreda) i Ciro Odrjin (za kog su rekli da je određen za komandira Solinskog odreda). Za komesara bio je određen Bože Dumanić. Oni su obojica 11. VIII došli u Solin i preuzeli Odred. Sekretar MK bazena bio je određen za komesara Kaštelansko-trogirskog odreda. Masovni odziv u bazenu svih je ugodno iznenadio, a najviše Kovačevića koji je ponesen optimizmom, rekao: »Za 20 dana doći ćemo do Splita«. Da je takva ocjena prevladavala govori i to što se, prilikom mobilizacije za Splitski odred, u gradu ostavio najveći dio partijskog kadra, kako bi »pomogli borbu iznutra« kada se partizani približe gradu.

Toga dana definitivno je dogovoreno da se u Solinski odred uključe 72 druga. To je bilo uslovljeno raspoloživim oružjem u Solinu, od čega je nešto (10—15 pušaka) trebalo ostaviti radi zadataka na terenu. Desetak drugova iz Mravinaca i Kučina trebalo je dati Splitskom odred. Oni su se naoružali istočno od Kučina i uključili u odred, dok se grupa Klišana trebala s oružjem uključiti u isti na Mosoru. Ostali su trebali sačekati u Solinu dok se iz Splita prebaci oružje u Solin, da bi se spremio drugi odred. Splitski odred trebalo je po ranijoj zamisli krenuti 10. VIII kao i Solinski. Međutim, kako nisu bile izvršene sve potrebne pripreme da Splitski odred krene u nedjelju (10. augusta), to je odlučeno da se odlazak Odreda pomjeri za jedan, tj. za 11. augusta navečer, tako da se 12. augusta izjutra oba odreda (Splitski i Solinski) sastanu u Dicmu-Krušvaru, da bi onda otuda skupa nastavili put prema Košutama i Jabuci. Tu

ih je trebao sačekati Sinjski odred s kojim su trebali otići za Vrdovalo, u susret ostalim dalmatinskim odredima koji su se tada formirali.²⁸

Sekretar MK po povratku u Solin, u sumrak, našao je kod Bilog kuka sve određene drugove na okupu (svih 149). Tu im je govorio o značaju i težini partizanske borbe, o tome što se od njih kao industrijskih radnika, koji su prošli toliko štrajkaških bitaka, očekuje, te im je prenio poruku PK: »Tko smatra da neće biti kadar sve ovo što se traži izdržati, neka slobodno bez ustezanja kaže i oстане«. Nije se našao nijedan, koji bi odstupio. Raspoloženje kod svih bilo je odlično. MK je tada definitivno odredio koji drugovi treba da idu u Solinski odred, koji u Splitski, a koji treba da sačekaju formiranje novog odreda. Odred je trebao krenuti 11. VIII navečer, kad padne mrak, tj. oko 21 sat, s Kozjaka (od sv. Jure). Da bi mogli na vrijeme krenuti, trebali su se oko jedan sat ranije naći na mjestu polaska. Zatim su izabrani vodnici vodova, sve stari i iskusni partijski drugovi, Ivan Zičić Sansir, Vicenco Cikatić i Mile Grubišić. Dok se još raspravljalo, omladincu Ivanu Grubišiću opalila je puška, što su Talijani mogli da čuju. Kako se te večeri nije krenulo, kao što se očekivalo, to je zaključeno, da oni koji hoće mogu da pođu kućama, da bi se još bolje pripremili. Ta odluka pokazala se lošom, posebno sa stanovišta konspiracije, koja kod nekih nije bila na visini. Idućeg jutra, primijetivši jače i življe kretanje nego obično, Talijani su osjetili da se nešto sprema pa su rato blokirali bazen, a naročito Rupotinu. Znalo se da će Talijani ako ostanu cijeli dan, omesti drugove da se uključe u Odred.

PK je tada odlučio da se drugovi, koji se zbog blokade ne mogu uključiti u Solinski odred, uključe u Kaštelansko-trogirski, s kojim se sekretar MK bazena, tada već komesar Kaštelansko-trogirskog odreda, trebao sastati iduće večeri u Kaštelanskom polju (kod crkvice na Kambelovačkom groblju). Na osnovu takvog uputstva grupa od desetak drugova iz bazena uključila se u Kaštelanski odred.²⁹ Kaštelansko-trogirski odred trebao je krenuti iste noći preko Kozjaka i Broćanca, u pravcu Zelova i Poitavlja. Po prelasku Ceitine na teren Bitehća—Vrdovalo trebao se sastati s ostalim odredima. Odred je inače trebao putovati i danju, da bi po selima održavao zborove. Ta direktiva za ono vrijeme bila je više nego smiona.

Talijanska blokada Solina trajala je 11. augusta do 15 sati. Koristeći se blokadom, ustaše i žandari iz Klisa uhapsili su tog dana u Klis-Brdu i tvornici u Majdanu 6 drugova, uglavnom članova KP i SKOJ-a.³⁰ Oni su bili uhapšeni pod sumnjom da su porušili željezničku prugu iznad Klis-Grla i učestvovali u drugim diverzantskim akcijama. Ustaške sumnje u osnovi bile su točne.

²⁸ Pored Splitskog, Solinskog, Kaštelansko-trogirskog, tada su se trebali formirati još Sinjski, Šibenski, Primoštensko-krapanjski i Vodičko-za tonski odred.

²⁹ U Kaštelanskom odredu iz Solinskog bazena pored politikomesara bili su I Josip, Kajo, »Vjeko« i Mate Gizdić, Ivan Jankov Filipov, Branko Duda, Marko Boban, Mirko Drašković, Ivan Milišić i Grgo Grubišić. Da se uključi u Odred tražila je I Marija Gizdić Z. Drage, ali je odbivena zato što se tada žene nisu primale u odrede. To što nije bilo moguće tada omogućeno je ženama koncem 1941.

³⁰ Tada su bili uhapšeni u Klis-Brdu: Spiro Radić, Mijo Didović, Mijo Galić i Marko Čaktaš, a u tvornici u Majdanu Mijo Pleština i Ivan Gizdić Čaruga. Nešto prije njih bili su uhapšeni u Klisu Kajo Jaman i Mate Bračić.

Solinski odred je krenuo na put dogovorene večeri, ali ne u 21 već u 23 sata. Dva sata zakašnjenja uslijedila su zato što zbog blokade cijeli odred nije na vrijeme dobio potrebnu municiju. Od određena 72 borca otišlo je 60, tako da je u svaki vod umjesto 24 borca ušlo 20.³¹ Zbog blokade 12 boraca nije stiglo. Od njih deset se uključilo u Kaštelanski odred, dok se u splitski umjesto desetak predviđenih uključilo svega šest. No, nije sve zlo bilo u tome što se krenulo sa zakašnjenjem od skoro dva sata, već i u tome što sva tri voda nisu skupa putovala. Naime, treći vod, s kojim su bili komandir i komesar Odreda, a što je bilo pogrešno, na putu se odvojio od dva druga. Prva dva voda stigla su u zoru blizu Sušca, naselja sa srpskim življem u Dicmu, i tu, na mjestu Joršica, ostala u grmlju da predane. Da nisu inače skrenula ulijevo s glavnog pravca kretanja, našla bi se izjutra blizu mjesta gdje je zalogorovao treći vod. U toku dana, dok su neki drugovi tražili vodu, opazile su ih neke seljanke i uplašeno pobjegle. Kasnije su naišli na neke seljake i rekli im tko su i što hoće. Zamolili su ih da im donesu vode, ali su se oni ustručavali zato što su bili pravoslavci i pod ustaškom paskom. Ipak su im kazali gdje mogu doći do vode.²² Tražeći vodu bili su otkriveni i žandari su za njih saznali.

³¹ Solinski partizanski odred sačinjavali su tada, pored komandira i komesara, ovi borci (prema prikupljenim podacima):

<i>I vod</i>	<i>II vod</i>	<i>III vod</i>
Vicenco Cikatić** vodnik	Mile Grubišić, vodnik	Ivan Zitić Sansir,** vodnik
Ivan Bubić Cotov*	Stipe Grubišić Stipić*	Grgo Boban
Ivan Bubić Jovo*	Milan Boban*	Ivan Boban Deble*
Martin Boban*	Jakov Bulj*	Rajko Bilic
Marko Boljat*	Marin Bubić Prč**	Dane Celebić
Jerko Gašpić**	Ante Cerina Tonko*	Jozo Cerina Sipić*
Ivan Cerina Juko*	Jakov Cerina Jaka*	Zeljko Džakula*
Rokica Cikatić	Jerko Cerina*	Jerko Grubišić
Vinko Boljat*	Fabijan Grubišić	Marin Gašpić
Ante Katić*	Vjeko Grubišić	Zdravko Drašković*
Stipe Kljaković Gašpić*	Ivan Grubišić Baja**	Lovre Katić*
Martin Milišić Bugar*	Marko Gašpić**	Srećko Martić
Kajo Ninčević*	Milan Gašpić	Marko Marušić
Marin Ninčević*	Nikola Gašpić	Ante Sesartić Jakova
Lovre Ninčević Marinov*	Joško Gašpić**	Antiša Vučić**
Petar Sanader	Jozo Gašpić Jozica*	Ivan Zitić Deva*
Milan Sesartić	Fabijan Milišić*	Marinko Zitić Duje*
Ante Vučica*	Milan Prnjak	Ivan Zitić Brico*
Mate Zitić Zivko*	Dane Skaričić*	Jozo Zitić
Stipe Zitić*	Mate Vučica**	Franko Zitić*

Od 60 boraca Prvoga partizanskog solinskog odreda formiranog 10. 8. 1941. navečer kod Bilog kukca, a koji je krenuo na put 11. 8. oko 23 sata od sv. Jure s Kozjaka, poginulo ih je u NOB-u 32, a u poslijeratnim godinama umrlo do marta 1979. sedmero. Od njih je bilo 19 članova KP, 8 kandidata Partije, 21 skojevac, a ostali su bili uglavnom simpatizeri Partije, odnosno SKOJ-a.

U materijalima Komisije PK koja je ispitala razloge neuspjeha prvih dalmatinskih odreda, iz augusta 1941, stoji da je za Solinski odred bilo određeno 60 boraca, od toga 15 kao rezerva, a Odred da je sačinjavalo 45 boraca. Međutim, ti podaci nisu odgovarali stvarnom stanju. Rekapitulirajući ondašnje stanje kasnije više puta s preživjelim borcima, pa i prigodom pisanja ovog rada, utvrdio sam da je Odred činilo 60 označenih boraca.

U Splitskom odredu iz solinskog bazena bili su: Drago,* Ivan* i Nikola Marković,* Marin Matković,* Drago Rogulj* i Ivan Ūvoda.*

³² Seljaci su ih upozorili na mjesto logorovanja i predložili im da idu pod vrh brda i to je za vrijeme borbe bilo odlučujuće.

Oko 3 sata poslije podne žandari i ustaše iz Dicma, kojima je brzo pristiglo pojačanje od Sinja i Klisa, blokirali su ova dva voda i tu se razvila neravna ali uporna borba, koja se vodila do večeri. Naši su se borci povlačili i u toku noći vratili se istim putem natrag. Od naših je u borbi poginuo borac-skojevac Dane Skaričić, a tri borca su teže ranjena, i to Ante Katić, Vicenco Cikatić³³ i Jerko Gašpić. Dok su se dvojica pos-

*ANTE VUCIČIĆ (12. VI 1912. u Solinu — poginuo kod Ar-
iana krajem listopada 1942). Jedan od organizatora ustanka
u Solinskom bazenu. Za narodnog heroja proglašen 5. V 1951.*

³³ Vincenco Cikatić koji je u borbi bio ranjen u pluća i ruku ostao je skriven sve do 14. 8. I tada je pomoću seljaka otišao u Solin. Liječio se je u zaseok i Milanovići, kod svog prijatelja Ante Milanovića, ranije pristaoe INŠ. J. Gašpić kasnije se skrivao u Splitu kod porodice Andrije i Milice Musice (brat Ivo Petrić joj je bio ustaški ministar) i tu ostaje do ozdravljenja.

ijednjih uspjela skriti i izvući, Katić i Tonko Cerina su uhvaćeni. Oni su 26. augusta u Sinju (Ruduši) sa splitskim drugovima strijeljani. Po povratku u Solin ranjenima je dr Ante Kljaković Bilanac pružio pomoć, a zatim se dr M. Žižić, liječnik iz Solina, brinuo o njima do ozdravljenja.

U borbi je zarobljen i Jerko Cerina koji je oisuden kasnije u Sinju na kaznu zatvora. Treći vod je do zore stigao do u brdo poviše Koprivna. On se nalazio na pravcu kretanja za Krušvar i u toku dana je pokušao uspostaviti vezu s ostala dva voda, koji su logorovali nešto lijevo (oko 1200 m) od njih, ali bez uspjeha. Isto tako njegovi borci nisu pronašli ni Splitski odred koji je tog jutra trebao biti u Krušvaru, ali je zbog zakašnjenja bio tek na Mosoru. Ne znajući što da rade, oni su se s večeri preko Dugopolja, Mosora i Klis-Kose vratili u Solin-Rupotinu. Ovom vodu se može prigovoriti što nije pošao u pravcu iz kog se čula pucnjava, jer se po njoj moglo zaključiti da su druga dva voda napadnuta i da se bore. U toj situaciji mogli su im drugovi iz trećeg voda mnogo pomoći i skupa krenuti u pravcu Krušvara. Da su to učinili (što su borci od komande tražili, a ona bila protiv da ne bi bili otkriveni), našli bi se izjutra u Krušvaru sa Splitskim odredom. Spajanje ta dva odreda svakako je moglo temeljito utjecati na dalji razvoj događaja. Da Solinski odred i nije u polasku kasnio dva sata, ne bi po iskazu boraca mogao iste noći stići u Krušvar. Drugo je pitanje, da su i stigli u Krušvar u utorak, što bi činilo toga dana kad tamo ne bi zatekli Splitski odred, kao što su po dogovoru trebali.⁷⁴

I kako narod kaže, jedna loša vijest nikada ne dolazi sama, već u društvu. Kao što je poznato, Splitski je odred imao još većih peripetija i prošao je s daleko težim posljedicama nego Solinski. Među trojicom dru-

⁷⁴ I neprijatelj je na svoj način popratio borbu Solinskog odreda kod Dicma. U izvještaju žandarmerijske stanice iz Sinja od 22. 8. 1941. upućenom Ravnateljstvu za javni red i sigurnost u Zagreb, mada punom netočnosti, pored ostaloga, stoji: «12. kolovoza 1941. oko 12 sati na oružničku postaju Dicmo javili su seljaci sela Sušci, općine i kotara Sinj, da se iznad borove šumice »Jorsice« kod sela Sušci nalazi oko 50 naoružanih komunisti.

Povodom ovog izasla je na lice mjesta oružnička ophodnja s oružničke postaje Dicmo i ustaše s Dicma i otpočeli borbu. U toku borbe komunisti su se počeli povlačiti prema selu Muću, kotara Omiškog, i prema planini Kozjak.

Oko 18 sati došle su u pomoć dvije satnije domobrana iz Sinja, koje su započeli daljnje gonjenje komunisti prema Muću (...).

Oružnici i ustaše pretražili su cijeli teren i pronašli najprije živog komunistu Tonka Cerinu iz Blicea, općine Solin, kotara Split, radnika u Majdanu kod Splita. Kod ispitivanja isti je izjavio da je njihova četa brojala 32 komunisti, svi iz Solina i okolice. Od ovih imali su 22 puške, a još 8 pušaka su dobili od seljaka-trgovca Sime Stojanaca iz sela Sušca općine i kotara Sinj, kao i municiju i hranu (...) (nikakve puške, municiju i hranu nisu tada dobili od seljaka) (op. p.).

Poslije ovog ispitivanja pošao sam u selo Sušce, gdje sam zatekao oružnike s postaje Dicmo, kako nose jednog mrtvog komunistu, Vjekoslava Grubišića (vjerojatno se radilo o poginulom borcu Dani Skaričiću, jer je borac Vjekoslav Grubišić i danas živ — op. p.) i ranjenog Antuna Katića, koji su bili u borbi 12. kolovoza ranjeni i ubijeni. Na ispitivanju komunisti Ante Katić isto je izjavio kao i komunist Tonko Cerina. Ostali komunisti koristeći se mrakom razbjegli su se.

Ustaška žandarska stanica, izvještajem koji smo samo manjim dijelom citirali, nastoji sračunato i zlonamjerno da dokaže usku povezanost Solinskog odreda — komunisti sa Srbima-pravoslavicima u Dicmu (Sušcu), pa izmišlja kako ih je Sime Stojanac snabdijevao «municijom i hranom», ili kako su im trebali biti voditi «Ilija Stojanac, Miloš Sušak, Božo Serbo, Duro Radić i Mirko Denić, svi pravoslavci iz sela Sušaka», ili kad piše da «njihov voda Grubišić održavao je već mjesecima vezu s pravoslavcem Simom Stojancem», kog su ustaše radi te »vezee« 26. augusta strijeljali, da ga usput rečeno, Mile Grubišić o kome je riječ nije nikada vidio niti poznao itd.

gova koji su poginuli tada u borbi kod Košuta nalazio se i omladinac Ivan Uvoda iz Mravinaca, a među 24 zarobljena i strijeljana u Sinju 26. augusta, dvojica su bila iz Kučina (skojevac Marin Matković i član KP Ivan Mairfcović) i jedan iz Mravinaca (član KP Draigo Rqgulj). Jedini od boraca Splitskog odreda koji se uspio poslije borbe kod Košuta izvući i povratiti s puškom u bazen bio je Drago Marković.

Bilanca gubitaka iz bazena, zbog neuspjeha prvih odreda, je sedam drugova iz prve borbene linije. Njoj treba dodati i gubitak našeg starog druga Joze Buliga iz Klisa. Njega su ustaški žandari iz kliške stanice ustrijelili kad je pokušao da im pobjegne pri hapšenju. Htjeli su da uhapsu sina Mirka, skojevca i ilegalca, a kada ga nisu našli, onda su htjeli da uhapsu oca.³⁵

U izvještaju PK, koji je 8. septembra 1941. uputio CK KPH, a u kom se govori o neuspjehu pri prebacivanju prvih partizanskih odreda za Solinski odred, kaže se: »Solinski odred od 60 ljudi bio je krenuo, ali se poslije manjeg okršaja vratio natrag. Četvorica su bila ranjena, od kojih su se dva spasila, a dvojica uhvaćena (među ona 24) i streljana. Komandir i politkomesar ovog odreda pokazali su se vrlo slabi«. Ovdje treba napomenuti da nije bilo potrebe da se Solinskom, Kaštelanskom i Sinjskom odredu rukovodeći kadar nameće od ljudi izvan njihove sredine, tim više što su oni za te dužnosti imali dovoljno vlastitih i dobrih kadrova.

Neuspjeh prvih odreda stajao je mnogo razvoj oružane borbe u Dalmaciji, pa time i solinski bazen. Tada je u nekoliko dana palo oko 50 (iz bazena 8) najboljih drugova, koje je Partija godinama odgajala. To je bio velik udarac za Partiju i NOP.³⁶

³⁵ O ubojstvu Joze Bulige pisao je i »Naš izvještaja (br. 51) od 27. augusta 1941. pod vijestima iz Dalmacije — a pod naslovom »Ustaše ubijaju pristaše HSS-a«: »Ustaški krvoločci ubijaju ne samo Srbe i Židove, nego sve one koji neće da saraduju na njihovoj izdajničkoj i krvavoj radobi. Tako je u Kisu 13. 8. t. g. poginuo od faš-ustaske bande, ovađnji čuveni Hrvat seljak Buliga Jozo čovjek 50 godina star. Isti je bio poznat ne samo u mjestu već i u svim okolnim selima, kao jedan od najstarijih članova HSS-a unutar koje je zauzimao važna vodeća mjesta. Svojim iskrenim i poštenim radom stekao je simpatije ogromne većine naroda, a zasebno radnika prema kojima se je poginuli uvijek bratski i drugarski odnosio i saradivao, a sve u korist radnika i seljaka. Taj njegov pošten rad jedino se nije svidao petokolonasima unutar HSS-a, kao i svim ostalim neprijateljima naroda, još je radi toga često bio proganjan i zatvaran još i za vrijeme diktatorske vlade, pa čak i za vrijeme vlade Cvetković-Maček. Dolaskom tudinsko-ustaske vlasti, jedini sin pok. Bulige je morao napustiti kuću kao i mnogi drugi mještani, usljed terora koji su nad njima vršili fašističko-ustaske bande. Kad nisu mogli da uhvate sina onda su napadali oca kojeg su bivši velikosrpski panduri skupa sa fašističko-ustasčkom bandom ustrijelili u času kad je izišao iz kuće«.

³⁶ Iz prvog neuspjeha mnogo se naučilo, prvu stepenicu trebalo je preći. Iza te oske nadošla je plima koja je u solinskom bazenu trajala gotovo sve vrijeme NOB-a. U tim augustovskim danima 1941. u narodu je zavladała potištenost, ali ne i strah niti demoralizacija, već još veća mržnja prema neprijatelju. Ipak je to ostavilo dubok pečat na razvoj NOB-a u Dalmaciji, pa time i u bazenu u 1941. Radi toga masovna oružana borba koja se mogla razviti u 1941. godini razvila se tek u proljeće 1942.

ZAŠTO JE DOŠLO DO NEUSPJEHA
SOLINSKOG I OSTALIH ODREDA

Mada su CK KPH i PK za Dalmaciju dali ocjene o neuspjehu prvih dalmatinskih odreda, pa time i Solinskoga, želim ovdje da o tome iznesem neka svoja gledanja i mišljenja. Ovo želim da kažem tim više što o uzrocima neuspjeha danas postoje različita gledanja i mišljenja.

Ocjenu o tome neuspjehu dao je PK Dalmacije na svom sastanku 17. augusta 1941.^{36a}

1. Bilo je prekratko vrijeme od 3—4 dana da se organiziraju i prebace odredi od mora do Dinare. Normalno bi bilo da se za izvršenje tako velikoga i teškog zadatka raspolagalo s više vremena, bez obzira na hitnost stvari i razvoj ustanka oko Knina, u Lici i Bosanskoj krajini.

2. Zbog kratkoće vremena ne samo da se nisu izvršile sve potrebne organizacione pripreme, već se nisu uspjeli naći ni odgovarajući vođiči koji dobro poznaju teren od primorja preko Dalmatinske zagore. Uslijed toga odredi su na putu gubili više vremena nego što je trebalo, a ljudi su se više zamarali.

3. Nije ise imalo dovoljno u vidu činjenica da su zagorska sela, za razliku od primorskih, tada bila još pod dosta jakim utjecajem ustaša odnosno mačekovaca, klerikalaca. Gotovo svuda gdje je trebalo proći nalazili su se ustaški raspoloženi elementi, a talijanski garnizoni i posade bili su u blizini njih, pa je zbog toga trebalo zaobilaziti sela i prebacivati se po kamenjaru.

4. Nepoznavajući dovoljno teren i nemajući dovoljno u vidu kratke noći, svi su odredi više putovali nego se predviđalo. Na dogovorena mjesta nisu zajedno i na vrijeme stizali, pa su im se snage, umjesto da rastu, raspale.

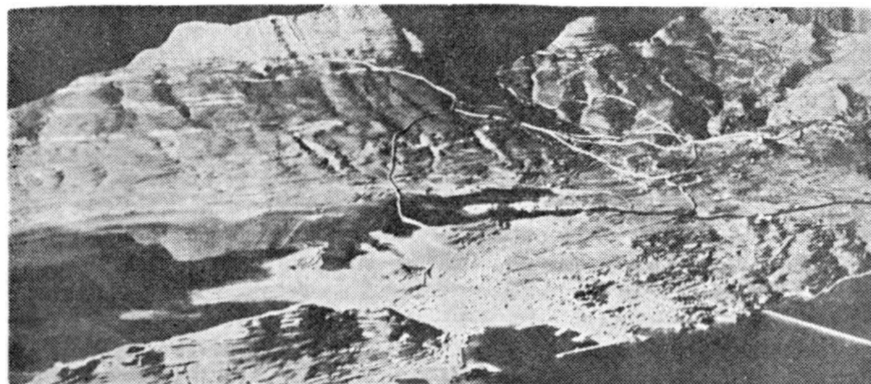
5. Teren kojim su prolazili oskudijeva vodom, a vrućina i put izazivali su u to vrijeme veliku žeđ. Upravo dok su tražili vodu neki su odredi bili otkriveni i napadnuti.

6. Pomanjkanje šume na terenu kojim su se kretali odredi također je jedan od razloga njihova neuspjeha. Da je bilo šume, odredi bi se i danju mogli kretati, a imali bi i vode, te bi mnogo brže stigli na određena mjesta.

7. Ni Kotarski komitet Sinj nije se snašao niti je u toj situaciji poduzeo potrebne mjere da u narodu popularizira ustaničku borbu Srba u susjedstvu, oko Knina i Drvara, i širom zemlje. Komitet nije pozvao narod u zajedničku borbu protiv zajedničkog neprijatelja, talijanskog okupatora i njegovih ustaških slugu. Neobaviještenost masa o oružanom ustanku naroda protiv ustaša i okupatora omogućio je ustašama da lažnim parolama zavaraju narod o tobožnjem dizanju četnika protiv Hrvata.

CK KPH mnogo je kasnije analizirao neuspjeh prvih dalmatinskih

^aVidi *Zbornik VII*, tom. V, mj. 30, dok. 14.

Glavni »kanali« kojima su se Splitsani prebacivali iz svoga grada u partizane (prema maketi)

odreda i njegove su ocjene drugačije.³⁶⁰ U otvorenom pismu CK KPH od 16. novembra 1941, upućeno partijskom članstvu Dalmacije, pisalo je:

»Vaše se pokrajinsko rukovodstvo nije na početku snašlo i nije bilo na dovoljnoj političkoj visini. Dok su se u mnogim krajevima Hrvatske i u svim zemljama Jugoslavije formirali partizanski odredi i otpočele oružane borbe protiv neprijatelja, u vašoj pokrajini nije bilo partizana i oružanih snaga. Vaše su se organizacije hde ograničile na sabotaže, diverzije i druge niže oblike borbe. Glavni uzrok što u vašoj pokrajini nisu pravovremeno osnovani partizanski odredi nalaze se u tome, što vaš PK nije shvatio potrebu oružane borbe.

Takvo stanje kod vas izazvalo je potrebu da CK intervenira da bi partijska organizacija i na vašem području držala korak s razvitkom pokreta u ostalim pokrajinama i provodile partijsku liniju.

CK je u augustu uputio pismo PK-u, u kojem je obrazložio nužnost neodloživog stvaranja partizanskih odreda Dalmacije (potcrtao D. G.). Ujedno je poslao k vama i neke drugove, koji su trebali pomoći kod formiranja partizanskih odreda. Vaš PK nije pravilno postupio u provođenju direktive CK. Mjesto da izvrši neophodne političke pripreme, da širokim masama objasni potrebu osnivanja partizanskih odreda i njihove zadaće, da osigura njihovu pomoć partizanima i da prethodno izvrši sve potrebne organizacione pripreme, pa tek onda da pristupi osnivanju partizanskih odreda, PK je prihvatio avanturistički tempo i bez ikakvih političkih i organizacionih priprema otpočeo osnivati partizanske odrede... Pod takvim okolnostima morao je prvi pokušaj stvaranja partizanskih odreda neizbježno završiti neuspjehom i porazom.

³⁶⁰ Isto kao 36b, str. 377—520.

CK KPH je za neuspjeh prvih odreda svu krivicu svalio isključivo na PK, pa ga je kaznio ukorom »zbog nesnalaženja, lakomislenosti i nedovoljne političke samostalnosti. Time se pitanje pogrešaka PK kod formiranja partizanskih odreda skida s dnevnog reda. O tome je svaka daljnja diskusija u Partiji zabranjena«, stajalo je u otvorenom pismu CK KPH, kog sam dijelom citirao.

Otvoreno pismo PK nije objavio, zato što se s njima nije slagao i dugo je vodio prijepisku. Zbog neobjavlivanja pisma PK je od CK kritiziran. Kada ga je htio objaviti, bilo je već oštećeno i nije se moglo umnožiti pa je od CK tražena kopija. Pošto se sve to otešlo i izgubilo dosta na vremenu i aktualnosti, to je pismo skinuto s dnevnog reda na sastanku članova PK s članovima CK KPH u Lapcu jula 1942.

Da diskusija o stradanju prvih dalmatinskih odreda nije prestala unatoč tome što je to CK KPH na završetku otvorenog pisma tražio, pokazuje i napis³⁶⁰ Ivana Amulića, organizacionog sekretara PK Dalmacije u augustu 1941, koji je bio i najodgovorniji u PK za formiranje i prebacivanje prvih dalmatinskih odreda. Ne znam zbog čega i kome nastoji da nakon 31 godine dokaže kako je odluka o 3—4 dana za formiranje odreda donijeta u PK navodno na njegov prijedlog, a ne na osnovu pisma CK KPH, niti zahtjeva delegata Papa i Kovačevića. Što se sve to nije realiziralo kako se planiralo i očekivalo, Amulić u opširnem napisu »Razvoj narodnoslobodilačkog pokreta i partizanskih odreda u Dalmaciji u 1941. godini« pripisuje raznim ljudima i subjektivnim slabostima, a malo sebi i objektivnim teškoćama i pogrešnim procjenama u početku samog starta. Drugo je pitanje koliko ovo što piše 1972. odudara od onoga što je pisao 31. oktobra 1941. i kako to da se onda slagao sa stavom PK, dok u spomenutom napisu njegov stav odudara i od stava PK i od njegova izvještaja koji je osobno uputio CK KPH u vezi sa stradanjem prvih odreda.^{36d} On piše: »Već u prvim danima kolovoza stizali su izvještaji o formiranju odreda« i »Mjesni komitet Solina izvjestio je da je formiran udarni diverzantski odred od 120 boraca, i da je njegov komandir sekretar Komiteta Drago Gizdić.« Autor ovih redova^{36e} piše da taj odred nije bio odred u onom smislu kao što su se formirali u augustu, niti je imao bilo kog komandira, pa ni sekretara Dragu Gizdića. Koliko mi je poznato, a dosta toga mi je poznato, iako tada nisam bio član PK, slična situacija je bila i s drugim odredima koje I. A. u navedenom radu navodi.

Govoreći o raspoloženju drugova koje je uputio CK KPH za vrijeme donošenja odluke PK o formiranju partizanskih odreda on piše:^{36f} »Pap i Kovačević su ocijenili da će se za 14 dana moći osloboditi Sinj i Knin i likvidirati sva neprijateljska uporišta u srednjodalmatinskoj Zagori, približiti se morskome pojasu (...)«, a malo dalje kaže: »Polazeći od tak-

^{36c} Isto kao 36b, str. 377—520.

^{36d} Ja se ovdje neću upuštati u cjelokupno razmatranje kog Amulić daje u pomenutom radu, koji po meni trpi od mnogih netočnosti i kontradikcija. To traži poseban i cjelovit osvrt. Ja ću se ovdje osvrnuti, koliko prostor dozvoljava, samo na neke netočnosti koje se odnose na Solinski bazen i odred.

^{36e} Drago Gizdić u knjizi »Dalmacija 1941«, koju je Izdalo poduzeće »27. srpnja« u Zagrebu 1957 (čiji je rukopis mjesecima prije štampanja imao na raspolaganju I. A. s molbom da daje primjedbe na nj, piše da su formirane tri udarne grupe, koje sačinjavaju Odred. U prvoj grupi bilo je 18, u drugoj 16, a u trećoj 7 drugova.

^{36f} I. A., n. d. str. 421—423.

v'ih pretpostavki oni su čak računali s mogućnošću oslobođenja Splita«. Na osnovu čega se moglo takvo raspoloženje graditi, kada se i onda znalo da se na području Split—Sinj—Knin nalazi oko 25.000 naoružanih neprijatelja. Koliko su te procjene bile realne pokazalo je vrijeme. On kaže: »Svi odredi, osim Kaštelanskog, kojemu su bili namijenjeni posebni zadaci, trebali su se neopaženo probiti do Dinare i po mogućnosti do dolaska na cilj izbjeći svaku borbu s neprijateljem« (potcrtao D. G.).

Za Kaštelansko-trogirski odred kaže: »Kaštelansko-trogirski odred imao je pravac kretanja kroz najkritičniji dio srednjodalmatinske Zagore u kojoj je ustaška propaganda uspjela obmanuti seosko stanovništvo o četničkoj opasnosti i nekoliko sela pretvorilo u obrambene tvrđave od »četničkog iznenađenja« (podvukao D. G.). Zadatak odreda sastojao se u tome da politički živom riječju žigoše i raskrinka ustaške laži i da seljacima objasni da oni nisu četnici koji ubijaju, pale i pljačkaju, nego partizani, narodnooslobodilačka vojska, da su komunisti i antifasisti, radnici iz Solina i seljaci iz Kaštela i Trogira, Hrvati, da se zajedno sa srpskim seljacima idu boriti protiv ustaša i njihovih štićenika talijanskih fašista (...). Ukratko, odred je imao zadatak da u tim selima objasni ciljeve narodnooslobodilačke borbe, ukaže na prave neprijatelje i hrvatskog i srpskog naroda i pozove mlade ljude da im se priključe. U tim selima je trebalo osnivati odbore i tako u svakom selu kroz koje budu prolazili ostavljati vezu i uporišta. *Kaštelansko-trogirski odred trebao je putovati danju i ulaziti u selo* (potcrtao D. G.) osiguravati se od neprijateljskog iznenađenja, sazivati zborove i objašnjavati im politiku naše Partije«.

Ovdje sam dao duži citat iz dva razloga. Prvo da se vidi koliko je bilo nerealno u ono vrijeme pred jedan odred (čiji je komesar bio pisac ovih redova), sastavljen uglavnom od seljačkog, dijelom i kolebljivog elementa, postavljati tako teške, odgovorne i nadasve vrlo rizične zadatke. Sredina kroz koju se danju trebalo prolaziti i održavati zborove opisao je sam I. A. Tome se još može dodati da su Neorić i Zelovo, kuda je Odred trebao proći i držati zborove i gdje je bila jaka ustaška milicija, oslobođeni među zadnjima na terenu srednje Dalmacije, u ljeto 1943, i to jakim partizanskim snagama. Drugo, teren kojim se trebalo danju kretati i držati zborove nalazi se između Klisa, Muća i Sinja, gdje su bile brojne neprijateljske snage. Zanimljivo je kako bi se pomenuti Odred proveo da je kojom nesrećom krenuo u određeno vrijeme (kad i Solinski) i u pravcu kojim je trebao. Kako bi se u tom slučaju sačuvalo, kako I. A. kaže, »neopaženo« probijanje Solinskog i Splitskog odreda, da druge odrede i ne spominjem, do Dinare?

Ovo iznosim i zato što I. A. za dekonspiraciju Odreda prvenstveno i najviše optužuje solinske drugove. On kaže da je u ponedjeljak, 11. VIII, izjutra uslijedila talijanska blokada u bazenu nakon što je prethodne večeri održan sastanak kod Bilog kuka, gdje je slučajno jednom drugu opalila puška. Da li je baš to svratilo pažnju Talijana? Vjerojatno i bez toga Talijani su nešto osjetili, a možda i čuli. Jer ni uz najveću konspiraciju, kad se mobilizira i oprema tako velik broj ljudi, nije isključeno da nešto

procuri. Još je oportunije što on za Solinski odred piše:³⁶⁸ «Čitav dan su pretraživali područje Solina, Rupotine i Klisa, ali borci nisu našli. Zbog toga se toga dana nije ni mogao sav posao uredno i na vrijeme obaviti, a naročito ne onaj oko organizacije odreda, pogotovo što se prethodna tri dana na organizaciji nije gotovo ništa učinilo (podvukao D. G.) osim polujavnog govorkanja o odlasku u partizane (...) a to je po mom mišljenju stavilo u pokret Talijane da otkriju i utvrde naše namjere». Kako su se redali događaji i vršile pripreme za Solinski odred, iz dana u dan da ne kažemo iz sata u sat, opisao sam i u ovom i u nizu drugih radova. Tih dana bili smo u stalnoj vezi s PK i provodili u život sve što se pred MK postavljalo.

Da je bilo dekonspiracije i na drugim stranama piše i sam I. A. i kaže: »Priča o partizanima bila je rasprostranjena po Splitu i vjerojatno je onda Kurir (Đordano pr. p.) imao pravo kada je rekao Zdenku Štambuku da i »peškaruše pričaju o odlasku u partizane« (potertao D. G.). Dakle, sam I. A. priznaje da su i »peškaruše« pričale o odlasku u partizane, pričale prije nego se u Solinu i znalo da se odlazi u partizane.

Mišljenja sam da je najlošije u svemu to što onaj tko je u augustu 1941. bio najodgovorniji za organizaciju prvih Dalmatinskih odreda (org. sekretar PK I. A.) i 31 godinu poslije njihova stradanja, uprošćeno govoreći, ostaje uglavnom na pozicijama iz 1941. *Međutim, svakom drugom je jasno da je do neuspjeha partizanskih odreda augusta 1941. došlo zato što se slabo procijenila situacija i nerealno postavili zadaci.*

Kada se događaji iz augusta 1941. gledaju iz današnje retrospektive i kada se tome doda sve ono što im je prethodilo, mišljenja sam da za Situaciju s prvim odredima krivica dijelom leži na ondašnjem PK, zato što je on ipak najbolje poznao pravo stanje u Dalmaciji i što ni u jednom slučaju nije smio prihvatiti tako nerealan rok 3—4 dana za njihovo formiranje, bez obzira od kog su postavljeni i u kakvim uslovima.

Koliko se PK nije snašao i zašto nije pristupio formiranju partizanskih odreda u Dalmaciji prije nego su stigli Pap i Kovačević (koji su donijeli pismo u kom CK KPH kritizira PK što oružanu borbu nije stavio u prvi plan, već se zadovoljio diverzantskim akcijama), to je pitanje za sebe. Koliko mi je poznato, PK je od dana napada na SSSR postavio pred partijske organizacije Dalmacije zadatak: »od diverzijskih akcija ka oružanoj borbi«. Da li je do oružane borbe u Dalmaciji u onim uslovima trebalo doći prije, stvar je za diskusiju. Pri tom treba imati u vidu stvarnu situaciju koja je imala mnogo svojih specifičnosti i u kojoj većina naroda nije bila neposredno fizički ugrožena, u kojoj su glavne partijske snage bile uz obalu i na otocima, dok su u Dalmatinskoj zagori jak utjecaj imale ustaško-klerikalno-mačekovske snage.

Da li je bilo dovoljno za dizanje oružane borbe u Dalmaciji to što su u primorskom pojasu postojale brojne partijske organizacije s velikim utjecajem na narod, a k tome i znatne količine oružja, što je CK imao u vidu kada je upućivao kritiku PK i požurivao ga pismom koje su donijeli Pap i Kovačević (»da se ne smije odugovlačiti ni časa« s ustankom), iz če-

Kao 56f, str. 435—436.

Žene iz solinskog bazena koje su u karavani prenosile hranu partizanima na Kozjak ljeti 1942.

ga su rezultirala i ona sporna i kobna 3—4 dana? Kada objašnjava vrijeme potrebno za organizaciju i prebacivanje partizanskih odreda, I. Amulić piše: »(...) postavilo se pitanje vremena u kojem bi trebalo provesti organizaciju odreda. Pap i Kovačević su inzistirali da to bude u što kraćem roku, kako je naglašeno i u pismu CK KPH. Tu smo stali i zašutjeli«. Zatim kaže: »Rekao sam, koliko se sjećam, da bi uz pomoć rukovodilaca postojećih diverzantskih odreda mogli provesti reorganizaciju, ali najmanje u tri dana (...) nitko od prisutnih nije imao primjedbe na moj prijedlog«. Po ovome ispada da je prijedlog od 3 dana dao I. Amulić, organizacioni sekretar PK.

Suprotno Amuliću, Vicko Krstulović, politički sekretar PK, napisao je 1956. primjedbu³⁶¹¹ na rukopis moga rada »Dalmacija 1941«, u kojoj stoji slijedeće: »Pismo je napisao i potpisao Vlado Popović i pored bs'talog u njemu je bilo određen rok od 3 dana, a Silja d Kovačević su imali i pismeno naređenje kojim su branili da se u roku od 3 dana digne oružani ustanak u Dalmaciji«.

Kako pismo koje su donijeli Pap i Kovačević nije sačuvano, to je još uvijek suprotno tko je odredio ta 3 dana, premda I. Amulić nakon 31 godine kaže da ih je on predložio. Međutim, u njegovu opširnom izvještaju od 31. 10. 1941. CK KPH, u kojem objašnjava neuspjeh prvih partizan-

³⁶¹¹h Izjava u posjedu autora.

skih odreda u Dalmaciji, stoji: »Na ovom sastanku drug, koji je došao iz Sinja (radilo se o Stipi Markoviću) ukazivao je, da će tako brzo biti nemoguće početi s akcijama. Drug Šilja i Mirko su forsirali, i ja sam ih u tome podupirao«, i dalje: »Imajući danas pred očima sliku toka cijele stvari, smatram da se moje greške sastoje u sljedećem:

1) Nisam sam kao što nije ni PK u cjelini uvidio činjenicu da je kratko vrijeme za organizaciju i odlazak odreda i da kroz vrijeme od 3—4 dana neće biti moguće pravilno i temeljito organizirati cijelu stvar (...)

4) Što sam lakomisleno shvatio da će se za dan moći podignuti ustanak u Sinjskoj krajini i tako uz Šilju i Mirka forsirao, da Sinjski odred počne s akcijama u ponedjeljak 11. 8, a koje je u stvari trebalo organizirati nekoliko dana.«

Ukoliko se PK i moglo prigovoriti da od diverzija treba da brže ide k oružanoj borbi, nije trebalo zahtijevati da se »ne čeka ni dana ni časa« i to samo zato jer da su se u ostalim krajevima Hrvatske već formirali partizanski odredi i da je otpočela oružana borba, a znalo se da je do tada u Hrvatskoj, i to tek koji dan prije borba otpočela samo u krajevima koju su uglavnom naseljavali Srbi i u kojima je situacija bila neporedivo drugačija nego u najvećem dijelu Dalmacije.

Ako bi se PK moglo prigovoriti za spori tempo organiziranja oružane borbe, onda ni u kom slučaju ne može ga se optužiti i kazniti kao jedinog nosioca avanturizma. Mišljenja sam da i na onima koji su ih na to upućivali i u prisutnosti čijih predstavnika se sve to događalo onda leži dio krivice za neuspjeh prvih dalmatinskih odreda augusta 1941, dakle na ondašnjem CK KPH. Uz normalan razvitak oružane borbe Dalmacija je mogla 1941. završiti s brojnim partizanskim odredima, što je i bilo realno očekivati, a ona ju je završila sa svega 5—6 malih odreda i jednom četom u Lici.

STANJE U SOLINSKOM BAZENU NAKON NEUSPJEHA PRVIH PARTIZANSKIH ODREDA

I pored izvjesne oseke koja je nastala zbog neuspjeha prvih partizanskih odreda, u bazenu je raspoloženje za NOP i oružanu borbu bilo golemo. U prilog tome govori niz primjera, na izgled malih a u suštini velikih. Po povratku odreda, a prema uputstvu PK, neke nekompromitirane borce iz Solinskog i Kaštelanskog odreda (iz bazena) MK je vratio na rad u tvornicu, odnosno u radionice.³⁷ Iako su njihovo odsustvovanje od više dana zapazili gotovo svi radnici, a i uprave tvornica, nitko se nije našao tko bi pravio pitanje, a još manje izvršio prijavu Talijanima. Oni su ostali na radu sve do ponovnog poziva u partizane.

Po povratku u bazen, na padinama Kozjaka i s osloncem na njega, Solinski partizanski odred ostaje najbrojniji od svih tada formiranih dal-

³⁷ Na rad u tvornicu cementa u Majdanu tada se vratio, nakon četiri dana osustvovanja, borac u Kaštelanskom odred, strojar kod parnog kotla, Vjeko Gizdić, te Rajko Bilić, Srećko Martić i još neki.

matinskih odreda. On ubrzo narasta na oko 70—80 boraca.³⁸ Odred potom nastavlja diverzantskim akcijama koje su početkom septembra, s dolaskom u Dalmaciju sekretara CK KPH Rade Končara, stavljene ponovo u prvi plan. Pored Splita i Šibenika i solinski se bazen u jesen 1941. ističe brojnim diverzantskim akcijama.

U dijelu Dalmacije, međutim, nije bilo tako. Poslije rata čulo se, a i pisalo, kako je PK kriv za odsutnost akcija u nekim sredinama u to vrijeme. Takve optužbe ne mogu se prihvatiti, jer zašto bi PK neka rukovodstva, a među njima i ona u solinskom bazenu, stalno upućivao na akcije (iako je znao da je bazen pun talijanske vojske, da su česte blokade terena i masovna hapšenja), a na drugim terenima (gdje su neprijateljske snage bile malobrojne i neaktivne) ne.

Zbog štrajkova koji su potresali Split u julu i početkom augusta, a posebno zbog štrajka brodogradilišnih radnika 4. augusta, Talijani 13. augusta sva veća poduzeća u Splitu i okolici stavljaju pod vojni sud. Po njihovoj ranijoj odluci samo se Brodogradilište smatralo mobiliziranim, a novom su odlukom i sve tvornice u bazenu, svo radništvo i činovništvo

³⁸ Solinski partizanski odred u jesen i zimu 1941. godine, odnosno prije odlaska na Dinaru aprila 1942. sačinjavali su uglavnom sljedeći drugovi-borci: komandir Stipe Marković Stevo, politički komesar Drago Gizdić Marko, zamjenik komandira Mate Boban Matusica, a zamjenik politkomesara Ivan Zitić Sansir — tada svi članovi MK bazena. Odred su sačinjavali tri voda, s vodnicima: I — Matom Bobanom, KP, n — Antinom Vučićem, KP, i III — Milom Grubišćem, KP, odnosno Ivanom Milišićem, KP. Broj boraca kretao se oko 80, i to:

<i>I vod:</i>	<i>II vod:</i>	<i>III vod:</i>
Mirko Boban,* KP	Lovre Katić,* KP	Ivan Milišić Relicija,** KP
Kajo Boban,* k.	Blaž Katić,* SKOJ	Fabo Milišić,* SKOJ
Srećko Boban, KP	Vicko Katić, k.	Kajo Ninčević,* KP
Milan Boban,* KP	Ante Katić Joze,*	Vicenco Cikatić,* KP
Ivan Boban,* SKOJ	Martin Marušić,* KP	Ivan Cikatić, SKOJ
Marko Boban, KP	Jerko Marušić,*	Ivan Bubić Cotov,* KP
Ante Boban,* KP	Marko Marušić, SKOJ	Rokica Cikatić, KP
Martin Boban,* SKOJ	Grgo Boban, KP	Ivan Bubić Jovo,* KP
Jakov Cerina,* k.	Milan Zitić Miškara, KP	Marko Gašpić Maco,** KP
Jozo Cerina Šipić,* k.	Marinko Zitić,* SKOJ	Milan Gašpić, SKOJ
Ivan Cerina Juko,* SKOJ	Franko Zitić,* SKOJ	Marin Gašpić Minčelo, SKO
Petar Sanader, k.	Ivan Zitić Deva,* SKOJ	Jerko Gašpić,** k.
Ante Vučića Ašim,* k.	Jozo Zitić	Jozo Gašpić Jozica,* SKOJ
Zvonko Radić,* KP	Fabjan Grubišić	Stipe Gašpić Pude,* SKOJ
Mate Meštrović,* k.	Milan Grubišić, KP	Vitomir Sesartić, KP
Zeljko Džakula*	Jerko Grubišić, SKOJ	Milan Sesartić, KP
Jozo Gizdić, KP	Vicko Grubišić Vičan,* SKO	Mirko Drašković,* SKOJ
Kajo Gizdić,* KP	Dužo Grubišić,* k.	Zdravko Drašković,* SKOJ
Berislav Gizdić,* SKOJ	Stipe Grubišić Stipić*	Marin Barišić Svabo,* SKOJ
Mate Gizdić Edo, SKOJ	Marin Grubišić, SKOJ	Branko Dude, k.
Mate Pleština Ibar,* KP	Martin Bubić Prč,** KP	Kajo Parač Čučin,** KP
Zoran Matulović,* SKOJ	Mate Vučića,** KP	Grgo Grubić, SKOJ
Drago Marković,* KP	Mirko Vučićić,* SKOJ	Martin Grubić,* KP
Jerko Perković Fječko	Ivan Zitić Bricu,* SKOJ	Martin Milišić Bugar,* SKO
Kajo Jaman Hleb*	Jakov Bulj,* KP	Kruno Milišić,* SKOJ
	Dane Celebić	Marin Barišić Prgov,* KP
		Kažimir Vukšić,* KP

U Odredu su prije nego su zatvoreni bili: Nikola Gašpić, KP, Vjeko Grubišić i Ivan Baja, skojevci, te Vinko Boljat, KP, koji je uhvaćen i strijeljan i još poneki. Odred su sačinjavali, kao i onaj prvi, sve Hrvati, gotovo sve tvornički radnici i mahom omladinci ili mladi ljudi, uglavnom do 30 godina starosti. Oni koji su označeni sa * poginuli su u NOB-u, a oni sa ** umrli su od oslobođenja pa do marta 1979. godine. Članovi Komunističke partije označeni su s KP, kandidati Partije s k, a skojevci sa SKOJ. Ostali su pripadali također Partiji (neki su ranije radi nekih grešaka bili isključeni i u NOB-u opet primljeni), a neki su bili simpatizeri Partije.

Bojkot dočeka guvernera za Dalmaciju Bastianinija prilikom posjete tvornicama cementa u solinskom bazenu 9. septembra, izazvao je bijes njega i njegovih potčinjenih. Mada su se fašisti trudili i tražili od radnika da budu pred tvornicom kad dođe namjesnik, radnici su to odbili, tako da Bastianini nije održao govor koji je namjeravao. Na putu do tvornice su ga pratile velike motorizirane fašističke kraljevske snage. MK bazena je preko pojedinih drugova, ispitivao mogućnost neke akcije na Bastianinija, ali za to nisu postojali nikakvi uslovi.

Idućih dana iz tvornice su po nalogu talijanskih vlasti otpušteni svi oni radnici za koje se sumnjalo da su organizirali bojkot dočeka Bastianinija.⁴¹

U to vrijeme (polovinom septembra) preko drugarice Mire Juretić, službenice u tvornici u Majdanu, NOP je u bazenu dobivao krivotvorene legitimacije (lične karte) koje je tvornička uprava izdavala radnicima. Nešto kasnije potrebne legitimacije za NOP dobijalo se i iz kliške općine, a izrađivao ih je tajnik općine Vice Perković. Tada se u radu za NOP u kliskoj općini pored V. Perkovića isticao i Ljubo Krstulović.

Da bi se olakšala ishrana solinskog odreda polovinom septembra, upućivane su mu iz Splita prvenstveno preko solinskih »mlikarica« sve veće količine hrane. Prvo skladište (zemunica) za prijem i pohranu hrane izrađeno je u kući Ante i Roze Katić Momareve u Rupotini. Roza je u to vrijeme najviše radila na prenosu hrane. Kuća A. i R. Katić bila je podesna zato što se nalazila ispod samog Voljaka, pa hrana koja se u njihovoj kući pripremala (kuhala) lako se i brzo dostavljala na partizanski punkt.^{41a}

Koliko je zemunica u kući Katića bila solidno urađena, govori ne samo to što je Talijani nisu mogli da otkriju za sve vrijeme svojih čestih blokada d pretresa, već i to što je ona i sve što se u njoj zateklo ostalo neoštećeno kada je kuća zapaljena početkom augusta 1942. Kako su potrebe za skladištima rastle u toku 1941. i dalje, tako su se i zemunice-skladišta u kućama širile. Najveće i najprometnije su bile one u Grubišića (Đurinu) zaselku, naročito u kući Joze Grubišića Zutonje i Mirka Grubišića Cotice.⁴²

⁴¹ Radi sve većeg otpora, sve češćih diverzija i sabotaza, prema Izještaju divizije »Cacciatori delle Alpi« od 18. septembra 1941. Komanda te Divizije uputila je iz Splita kao pojačanje u Solin 2. divizion 1. artiljerijskog puka. a u Klis 1. bataljon 51. puka.

^{41a} Po dolasku u bazen oni s ostalom vojskom vrše blokadu i pretrese terena u potjeri za boricima, ilegalcima i diverzantima.

⁴² O prebacivanju hrane — robe iz Splita u Solin početkom jeseni 1941. i kasnije, Palma Grubišić Vanja, jedna od rukovodećih kadrova NOP-a Solinaračito u 1942. i 1943. godini, u anketnom listu koji je ispunila 1972. godine, piše: »Azna roba koja je stizala iz Splita spremali smo u rov — magazin u naselju Mornarevi u kući Katić Ruze, a kasnije smo imali druge. Hranu, sanitetski materijal, odjeću i raznu drugu robu prenosali su drugarice Solina, najčešće i druge žene koje su redovno održavale vezu sa Splitom. Kasnije su soferi kamiona prebacivali hranu i usred dana iskrcavali je u dvorištu Grubišić Tone, žene Zutonje. Kuća se nalazila iz samu cestu (u Đurinu) koja vodi iz Splita za Sinj. Cijeli kom.Siluk je znao za koga je ta hrana, ali nikad nitko nije odao neprijatelju. To je bio Jedan od rovova — zemunica u kojima se spremala

Radi diverzija, kojima je odred nastavio po povratku u bazen, Talijani otpočinju blokadama, masovnim zaposjedanjem i pretresom terena, s ciljem da se dohvate boraca i ilegalaca. Prvu takvu blokadu izvršili su 20. septembra. Oko 3000 vojnika još je prije svanuća zaposjelo teren, a potom se dalo u lov na ljude. Kako nisu uspjeli naći nikoga od traženih, uhapsili su 25 rodoljuba, navodno kao taoce. Neko su ih vrijeme zadržali u karabinijerskoj stanici u Solinu, a potom su ih prebacili u splitske zatvore, zatim dijelom internirali u Italiju.

U oktobru Solin je bio često na udaru racija i blokada. Masovnim pretresom kuća i hapšenjem rodoljuba, ne štedeći pri tome ni bolesnike ni djecu, Talijani su mislili da će zastrašiti to naše najjače uporište u bazenu. Ali tim mjerama postizali su upravo suprotno, kao da su lili ulje na vatru; narod je postajao sve borbeniji. U jednoj takvoj blokadi 23. oktobra ranili su prilikom bijega borca Odreda i starog člana Partije I. Milišića Reliciju, koji im je ipak uspio pobjeći, skrivši se u jednu obližnju zemunicu i ubivši prije toga jednoga talijanskog vojnika i ranivši drugoga. Još dok je trajala blokada skojevka Ivanka Grubišić Crna pružila mu je pomoć i povezala rane.⁴³

U ljetnim mjesecima pa i na jesen 1941. ustaše vrše mobilizaciju — upućuju pozive za domobransku vojsku mladim godištima, uglavnom onima koji su po godinama zrelosti trebali da odsluže vojni rok. Od oko tridesetak pozvanih pozivu se odazvalo svega njih nekoliko.⁴⁴

Na putu za Dinaru, 30. septembra, M. Baće Milić zadržao se u Solinu i prisustvovao sastanku MK i komande Solinskoga partizanskog odreda u Voljaku. Na dnevnom redu je bilo pitanje da li je bolje preseliti Solinski odred na mučko-lečevički teren, ili je bolje da i dalje operira u solinskom bazenu. Zbog teškoća u prehrani na vrlo siromašnom zagorskom sektoru i zbog potrebe za akcijama u bazenu i sve većeg značaja partizanskog kanala Split—Solin—zaleđe, odlučeno je da Odred ostane gdje i je, s tim da postepeno akcije prenosi i na terene dalje od bazena.

Dana 6. oktobra navečer, Talijani su ustrijelili radnika Andriju Bobana Brulu iz Solin-Rupotine, bez ikakvog upozorenja ili zaustavljanja na cesti blizu željezničkog tunela, kad se vraćao kući s Klisa.

S ciljem odnarnodnjavanja i fašiziranja neki učitelji su početkom školske 1941. godine pri ulasku u razred pozdravljali djecu fašističkim pozdravom i zahtijevali od djece da tako i otpozdrave. Međutim, djeca to najčešće nisu htjela, a bilo je i slučajeva, kao u Klisu 8. oktobra, da

hrana i svakog dana morala se brzo prebacivati u toku noći, a katkada i po danu preko Kozjaka do Blaca i dalje do Svižaje i Dinare. Tako su žene Rupotine, Srednje strane i Svetog Kaje svakodnevno bile organizirane za primanje i donošenje hrane iz Splita, dijeljenje iz velikih vreća u manje i stalno prebacivanje preko Kozjaka.

⁴³ Milišić najprije je utrčao u zemunicu Marka Gašpića Maće i tu mu je I. Grubišić pružila pomoć — povezala rane. Potom je kod crkvice Sv. Duje došao dr. M. Žižić i pregledao ga.

⁴⁴ Među onima koji su bili pozvani u domobrane iz Klisa, a nisu se odazvali bili su: Ante Bralić, Spirin, Anton Marinov, Srećko i Stanko Boban, Mirko Buliga, Vlade Biškupić, Ante Gidžić, Edo, Jerko Perković, Fječko, Srećko Plešina, Zoran i Milan Matulović, Andrija Uvodić Božin, Ljubo Nikolin, itd.

na fašistički pozdrav učiteljice M. Dragičević, djeca odgovore stisnutom šakom. I nakon čim an ja djeca su ostajala pri svom pozdravu. O tom slučaju pisao je tada i »Naš izvještaj«.

Na putu za Sinj i Dinaru i sekretar PK V. Krstulović se 14. oktobra zadržao u Solinu i sastao s MK na Voljaku. Pošto je razmotreno političko i organizaciono stanje i stanje u Odredu, Ukazano je na zadatke koji stoje pred Partijom, NOP-om, a posebno na zadatke koji se postavljaju pred Odred. Jedan od prvih među njima bio je da se što prije počne s oružanim napadima na talijanske kolone i posade, a partijska organizacija da stvara svoja uporišta u zagorskom kraju. Potom je Krstulović prisutne upoznao s »patentom« za izazivanje požara. Po završetku sastanka u pratnji sekretara MK otišao je na mravinsku željezničku stanicu i tu se ukrcao u vlak za Sinj. Na kliskoj stanici priključila mu se Draga Pleština, koja ga je u Sinju povezala s tamošnjim drugovima. Nakon što je opremio poslove u Sinju i Vrdovu, nakon osam dana, Krstulović se iz Sinja vratio istim putem. Na kliskoj željezničkoj stanici sačekala ga je D. Pleština i dovela na Voljak. Nakon kraćeg zadržavanja u pratnji Milana Grubišića otišao je u Split.

U skladu sa zadacima koje je PK postavio pred MK bazena da svoj političko-organizadoni rad prenese na zabrdje, na Zagoru, sekretar MK bazena, nakon prethodnog dogovora u Voljaku s nekim drugovima iz Zagore⁴⁵ je 19. Oktobra održao u Ogorju prvi sastanak sa simpatizerima NOP-a i Partije u tom dijelu mučke općine. Sastanak je održan noću u poljskoj kući Petra Miletića, a prisustvovalo mu je petnaestak drugova, najviše iz Milešine i Ogorja.

Noću 21. na 22. oktobra nekoliko⁴⁶ boraca Solinskog odreda, pod rukovodstvom Mile Grubišića koji je najbolje poznao teren, neprijetno su ušli u centar Solina i s više pušaka, puškomitraljezom i ručnim bombama napali karabinjersku stražamicu koja se nalazila pored samog mosta na Jadru, kod Širine. Tada je bio ubijen jedan i ranjena dva karabinijera.

Deset dana iza toga grupa⁴⁷ boraca iz Odreda, pod rukovodstvom Mate Bobana Matušice, porušila je jedan kilometar tt linije preko Bilog briga. Talijanska patrola, kada je naišla, zapucala je i nestala. U to vrijeme Talijani su noću uveliko patrolirali, da bi zaštitili tt linije i komunikacije od partizanskog rušenja.

Jedna grupa boraca 24. X ruši tt liniju u Rupotini, a druga u to vrijeme vrši prepad na talijansku posadu kod velikog tunela u Rupotini.⁴⁸

⁴⁵ Franom Dadićem, Antom Miletićem i Jozom Dukom.
⁴⁶ pored M. Grubišića u akciji su još učestvovali: Mirko Drašković Mrki, Rokica Cikatić, Jozo Cerina, Šipić, Milan Boban Parčina, Milan Gaspić i Marko Marušić.

⁴⁷ U grupi M. Bobana bili su: Mirko Boban, Kajo Boban, Josip Gizdić, Kajo Gizdić i Berislav Gizdić.

⁴⁸ Telegrafsko-telefonsku liniju tada sr rušili: Ivan 2121Ć Sansir, Marin Kažunko, Martin Marušić, Mate Vučića, Grgo Boban i Lovre Katić. Prepad kod tunela Izveli su: Ante Vučića Ailm, Petar Sanader, Ante Cerina, Eduard Cerina, Dujo Kulić i Ante Novaković.

U to vrijeme (5. U.) borci Solinskog odreda postavili su minu na željezničkoj pruzi (mostu) kod stanice u Solinu, ali su je Talijani primijetili i otklonili.

U to vrijeme MK dobiva letak koji je PK izdao (20. oktobra) i namijenio ga svim rodoljubima Dalmacije. Kao i svaki drugi, taj letak dobro je došao u objašnjavanju vojno-političke situacije u zemlji i u svijetu, a to je bila hrana rodoljubivom stanovništvu u situaciji kada je pisanih informacija o NOP-u bilo malo, a neprijateljskih na sve strane.

Zbog sve lošijih vremena i učestalih kiša krajem oktobra i početkom novembra, a radi skrivanja ilegalaca i boraca Odreda u bazenu, otpočinje se s kopanjem — izgradnjom zemunica. Zemunice su se izgrađivale noću i za njih nitko drugi nije smio znati nego oni koji su ih gradili. Izuzetak su bili samo neki rukovodeći kadrovi koji su znali za više zemunica i na širem području, da se u datoj situaciji mogu sakriti kada im ustreba. Da bi zemunice ostale nezapažene, za njih su se birali najprikladniji tereni. Naročito se vodilo računa da ih pristup ne otkrije. U najveći dio zemunica moglo se smjestiti 2 do 5 drugova. Znalo se da bi se tajnost teško sačuvala kod velikih zemunica pa su zato izbjegavane. Rovovi-zemunice morali su se najtemeljiti maskirati, tako da ih ni najvještije partizansko Oko nije moglo a ni smjelo zapaziti. Do kraja zime 1941. godine u bazenu je izgrađeno oko 40 rovova-zemunica, a do kraja NOB-a preko 250. U njih se odjednom, osobito za vrijeme blokade znalo smjestiti po 500—600 osoba. Treba reći da je i pored tolikog broja rovova i okupatorovih čestih i pažljivih pretresa čitavog terena za sve vrijeme rata samo jedan rov-zemunica bio otkriven. To se može objasniti, pored vještog maskiranja rova-zemunice, samo svestranom podrškom naroda. Radi čestih blokada iz rova-zemunice, se izjutra moglo izići samo kada se oglasi »javka« s ugovorenim lozinkom.

Trećeg novembra tri su naša druga po treći put pokušala kod kuće zateći jednog ustaškog žandara, rodom iz Klis-Varoša, koji je tada bio na službi u Omišu. No, ni tada ga nisu našli, a na povratku naišli su na talijansku patrolu, nekih petnaestak vojnika, na koje su bacili jednu bombu i zapucali. Koliko se zna dva su vojnika bila ubijena, a tri ranjena.⁴⁹

Iduće večeri (4. 11.) naišla je talijanska patrola od dvadesetak vojnika na grupu partizana⁵⁰ za vrijeme rušenja tt linija kroz Rupotinju. Partizani su na njih zapucali i bacili dvije bombe. Kako je za prvom

⁴⁹ Prema izvještaju divizije »Cacciatori delle Alpi« od 26. 10. 1941. između Klisa i Solina pokidano je noću 24/25. 10. preko 300 metara tt linije, a žica odnijeta. Prema tom izvještaju noću 25/26. 10. porušena je ista linija i odnijeto 150 metara žice.

⁵⁰ Rade Končar, sekretar CK KPJ, u svom izvještaju iz Splita CK KPH, od 22. oktobra, piše o akcijama u Solinu.

Napominjemo da je u ovom radu spomenut samo jedan manji dio akcija na komunikacijama u bazenu u toku 1941—1942. i samo mali broj onih koji su ih vršili.

Među 12 splitskih drugova koje je fašistički sud osudio na smrt i strijeljao 15. 10. u Trogiru — dvojica su rodom iz bazena — Davor Matković i Mate Cerina.

⁴⁹ Ustaškog žandara Mira Pleštinu, koji je povremeno navraćao kući, trebali su likvidirati Mate Pleština, Zoran Matulović i Kajo Jaman. Mira Pleštinu stigla je zaslužna kazna. On je uhvaćen, osuđen i strijeljan 1944. godine.

⁵⁰ Grupu partizana su sačinjavali: Ivan Zitić Sansir, Grgo Boban, Antiša Vučićić, Lovre Katić, Marko Marušić, Martin Marušić, Mate Vučića.

išla druga patrola, zapucala je na naše borce, koji su se morali povući, jer ih je bilo malo. Nedugo poslije toga Talijani su s Klisa i iz Solina došli velikom motorizacijom na mjesto napada, najvjerojatnije da pokupe svoje mrtve i ranjene.

Organizacioni sekretar PK 4. novembra upoznao je sekretara MK sa stavom sekretara CK KPH R. Končarom-Brko, da se strogo vodi računa o okolici prilikom bacanja bomba na Talijane, da ne bi od njih stradali i naši građani, kao što se dogodilo posljednjih dana u Splitu, a posebno na Narodnom trgu. U čitavoj stvari treba biti što oprezniji, jer neprijatelj zloupotrebljava naše greške, nastojeći da unesu što veću zabunu među građanstvo. Da bi se građanstvo u cjelini uvjerilo da je naša želja da se ubijaju samo fašisti-okupatori i njihovi agenti, bombe su se bačale samo na talijansku vojsku i njihova službena lica kada nisu bili u blizini naših građana.

Dan uoči proslave oktobarske revolucije na Voljaku je vladalo posebno i radosno raspoloženje. Uslovlila ga je »sitnica«, prva partizanska kapa, troroga, napravljena od talijanskog vojničkog štofa, s petokrakom zvijezdom, ispod koje se nalazila nacionalna hrvatska trobojnica.⁵¹ Kako su se svi borci, i ne samo oni, htjeli vidjeti pod »partizankom«, to je MK odmah poručio kod krojačkih majstora, naših drugova u Solinu Stipe Skaričića i Srećka Martića, da izrade kape za sve borce Solinskog partizanskog odreda. Oni su taj zadatak ubrzo izvršili, s tim što su »ro-govi« tih partizanskih kapa bili obila ti ji nego inače, pa su Solinski partizani i po tome bili čuveni daleko od bazena. Može se reći, da je Skaričićeva krojačka radnja bila prva partizanska radionica u Dalmaciji. U to vrijeme za potrebe solinskih partizana izrađivani su se tzv. »gumaše«, tj. opanci napravljeni odozgo od kože, a odozdo s džonom od gume, i to uglavnom od one s automobilskih točkova. Prve »gumaše« za Odred je izrađivao postolairski majstor u Sohn-Rupotini Radoslav Boban Sepo. On je najprije izrađivao »gumaše« za potrebe solinskih partizana, a zatim i za mnoge druge.

PROSLAVA OKTOBARSKE REVOLUCIJE U BAZENU 1941.

Da bi proslava oktobra bila što masovnija i veličanstvenija MK je dva dana uoči same proslave izvršio provjeru izvršenih priprema i konstatirao da su se sve organizacije prema datim uputstvima pripremile da bi 24. godišnjica oktobarske revolucije bila što svečanija: bili su tu leci, boja za pisanje parola, drva za krijesove, crvene zastave. MK se također dogovorio s komandantom Solinskog odreda da se postavi zasjeda u Rupotini, i izvrši prepad na talijansku vojnu posadu na Klis-Grebenu.

⁵¹ Prvu partizansku kapu — trorogu sašla je Marija Gizdić, kao poklon muž, a po uzoru jedne koju smo dobili iz Splita (od PK-a). Prva količina, od naručenih 86 od S. Skaričića i S. Martića (koji su skupa radili u Solinu), od 38 komada stigla je u Odred već 16. 11. 1941, a ostale nešto kasnije.

Ni na tvornice se nije zaboravilo. No, da su i Talijani vodili računa o proslavi pokazala su hapšenja koja su izvršili 6. novembra.⁵²

I pored kišnih vremena koja su vladala (tih dana, 6. novembra, točno u 17 sati, sav solinski bazen odjednom je zasjao. Krijesovi su plamtjeli na sve strane, iako ih se nekoliko nije upalilo radi mokrih drva. Osobito velike vatre plamtjele su na vrhovima Kozjaka i Mosora i na Debeloj glavici. Iznad Voljaka i kod Sv. Petra pod Mosorom vatrom je bila ispisana parola »Z. O. R.«, a pod Kozjakom i petokraka zvijezda. Talijani su nemoćno promatrali vatre koje nisu mogli da spriječe, uprkos hapšenju i represalijama. Crvene zastave istaknute su na svim predviđenim mjestima, posvuda su lepršale, a neke na Mosoru, iznad Ozrne i na Kozjaku i danima. Led, na hrvatskosrpskom i talijanskom jeziku, posvećeni 24 godišnjici oktobra preplavili su tada cijeli bazen. Isto tako ispisane su posvuda i prigodne parole. Pri pisanju parola zatečen je i uhapšen u Klisu jedan skojevac.⁵³

Pokušaj da se poruši veliki željeznički nasip u blizini tunela na željezničkoj pruzi iznad izvora Jadra nije dao željenog rezultata. Razlog tome su loša procjena i male količine eksploziva.

Ni akcija u tvornici u Majdanu nije dala puni i očekivani efekat. Tamo se pomoću dvije kutije natrium-dioksida i sumpornom kiselinom pokušalo potpaliti filtere na ulazu kod rotacionih peći i krovišta nad filterima.⁵⁴ Akcija je izvedena kako je zamišljeno i trebalo, filter! su izgorjeli, ali krovišta ne. Spasila ih je brza intervencija s »minimaksi« protupožarnim aparatima, a zatim i vatrogasnom pumpom. Pa i pored toga peći su zaustavljene za nekoliko dana. U toj tvornici dvojica omladinaca onesposobili su motor na mlinu. Pod sumnjom bili su uhapšeni i nakon 36 sati pušteni.

PRVE AKCIJE SOLINSKOG ODREDA

Tek što su bard Odreda pod rukovodstvom Antiše Vučićića porušili 5—6 tt stupova, naišla je od Klisa kolona od pet kamiona. Bord su odmah zauzeli položaje, svega 20—30 metara od ceste. Kada su kamioni naišli zapucalo se (oko 30 metaka) i badlo 3 bombe. Više nije trebalo, jer su se kamioni odmah zaustavili. Cim su opaljeni prvi meci vojnici

⁵² Hapšenja su vršena i iza proslave oktobarske revolucije. Tada su pored drugih uhapšeni Mirko, Pere i Ivan Crmarčić, Ivan i Vlade Gizdić, i to vjerojatno radi akcije izvršene u blizini njihovih kuća — na Vlačinama. To što je I. Gizdić bio potpuno gluh nije ga oslobodilo hapšenja niti internacije s grupom na Lipare.

⁵³ Ante Vetma, ali je na intervenciju mjesnog župnika A. Petaka, kao maloljetan, bio ubrzo oslobođen.

⁵⁴ Župnik A. Petak u početku NOB-a više je sklon tzv. NDH, ali se postepeno »topio« i pravi neke usluge NOP-u. Župnik u Solinu Mate Mihanović sve vrijeme NOB-a suradnik je okupatora. Vranjički župnik Ante Braškin od prvih dana kapitulacije dotratne Jugoslavije ističe se kao ustaša. Jedino župnik mravinsko-kućinski Frane Frankola, koji je u predratnim godinama emigrirao kao antifašista iz Istre, suradnik je NOP-a od prvih dana NOB-a.

⁵⁵ Filtere su tada potpalili članovi KP, radnici Vlade Bubić-Vovo i Ivan Subašić-Dovani. Smjesu im je za ovu akciju pripremio sekretar MK.

su počeli da uzvikuju »Viva la bandiera rossa!« i bježe od kamiona. Naši su pri tome napravili veliki propust: kad su već neke ubili, ranili i rastjerali, nisu znali da priskoče do kamiona, pokupe oružje i zapale kamione, već su se jednostavno povukli.⁵⁵ Ovo se donekle može shvatiti kad se zna da je to bio prvi oružani napad solinskih partizana na talijansku vojnu kolonu. Talijanska posada, iako se nalazila svega 1–2 km daleko od mjesta akcije, nije se usudila odmah intervenirati, već tek u zoru. Kolike su Talijani imali gubitke, nije se točno znalo, ali se tada mislilo da je ubijeno 12 oficira i vojnika. Sutradan su na cesti ležali veliki ostaci krvi. U svom listu »San Maroo« (splitsko izdanje) Talijani su 9. novembra, govoreći o akciji u Rupotini, napisali da su ubijem tri-a ranjeno više vojnika. Poznato je da Talijani nisu nikada u cjelini priznavali, niti objavljivali gubitke koje bi pretrpjeli od partizana.

Druga grupa⁵⁶ pod rukovodstvom Mate Bobana također je uspješno izvršila svoj zadatak. Ona je izvršila prepad na vojničku posadu na Klis-Grebenu. O rezultatima te akcije ništa se sa sigurnošću nije znalo, a rečeno je da su sigurno ranjena četvorica. Ova dva napada partizana na Talijane izazvali su veliku radost i oduševljenje naroda u solinskom bazenu, a i dalje od njega.

Radi letaka koji su rastureni noću 6/7. i 11. i koji su bili namijenjeni talijanskim vojnicima (ovi su ih pažljivo u grupama čitali) vršen je pretres kufera i kreveta (istresivane su slamarice). Ni hapšenja, iako nisu bila odmah masovna kao što se očekivalo, nisu izostala.

Ograničeno kretanje od 7 sati izjutra do 17 sati navečer, koje je zaveo splitski prefekt Zerbino 11. novembra, zahvatilo je i solinski bazen. To ograničenje vremena ni malo nije utjecalo na razne sabotaže koje su izvodili aktivisti NOP-a, a još manje na akcije Partizanskog odreda koji ih je izvodio noću. Da je to tako, Talijani su se mogli uvjeriti već idućeg dana, odnosno večeri. Tada (12. 11.) je jedna grupa Solinskog odreda ponovno porušila tt linije Solin—Klis preko Bilog briga. Stupove su prepalili, izolatore porazbijali, a žicu djelomično odnijeli, a ostalo isjekli i ostavili. Reakcija Talijana na ovo uslijedila je narednih dana. Da bi osigurali spomenutu liniju koju su naši stalno rušili, oni su postavili uz Bili brig stražarske kućice s vojničkim stražama. Kako su partizani potom pripucavali na postavljene »karaule«, Talijani su ih ukinuli početkom 1942. godine. Narod je, međutim, uz pomoć partizana, a kasnije i bez njih stalno i temeljito rušio tt linije Solin—Klis (preko Bilog briga). Talijani su ih u više navrata uspostavljali, a kada više nije ništa pomagalo, onda su jednostavno na toj relaciji postavljali poljski telefonski kabel. Ali i njega su naši stalno dizali, pa je u jesen 1942. dobro došao za izgradnju telefonske mreže na oslobođenom mučko-lečeviočkom terenu.

⁵⁵ Pored A. Vučića, u napadu su učestvovali i Josip Gizdić Jokula, Jozo Cerina Šipić, Jozo Zitić, Franko Zitić i Lovre Katić i još neki. Za vrijeme napada kod Vlačina grupa boraca Solinskog odreda (Marko Boljat, Zdravko Drašković, Grgo Grubišić, Fabo Milanović i još neki), na čelu s Brankom Dudom, držala je osiguranje na tupočnom »Bile«.

⁵⁶ S Matom Bobanom u prepadu su uz ostale učestvovali Milan Boban, Mirko Boban, Kajo Boban, Jakov Cerina, Ivan Cerina Juko, Ante Vučića Asim i Petar Sanader.

Svega tri dana poslije mjera o ograničenom kretanju i sedam dana iza proslave oktobarske revolucije, Talijani su, s oko 6000 vojnika različitih rodova i oružja iz raznih garnizona — Solina, Splita, Kaštela, Trogira, Klisa i Sinja, izišli na »partizanski« tereni,⁵⁷ blokirajući 2—3 sata prije svanuća solinski bazen. Kada je počelo svitati, započeli su s pretresom i s hapšenjima. Pohapsili su gotovo sve odrasle muškarce, koje su zatekli, a i neke žene. Dio ih je bio zatvoren u Solinu, a ostali u Splitu. Kako je te iste noći grupa drugova iz Odreda pod rukovodstvom Kaje Jamana demolirala postrojenja u tupinolomu tvornice u Majdanu (Bobanovu »kavu«), a i zato što su se u toj tvornici tada vršile česte, da ne kažemo svakodnevne akcije, Talijani su (14. 11.) u tvornicu u Majdanu doveli 4 tenka i zaposjeli sva odjeljenja. Pa i pored toga oni nisu uspjeli da onemoguće diverzantske i sabotažne akcije, uslijed čega je proizvodnja bila stalno u padu. Od dvije rotacione peći radila je i to uz česte zastoje, samo jedna. Slično stanje u to vrijeme bilo je i u tvornici u Solinu,⁵⁸ a mnogo bolje nije bilo ni u tvornici »Salonit«, u Vranjicu. Mada u to vrijeme nije bilo nekog velikog tržišta (glavni potrošač cementa i salonita bila je vojska), ipak je Talijanima bilo mnogo stalo da tvornice rade što normalnije i da za njih privežu što veći broj radnika.⁵⁸³

Bili bismo nepravedni kada ne bismo rekli da je usporen rad, pad proizvodnje i sabotaže tolerirala i na svoj način pomagala i tvornička uprava i rukovodeći aparat, sastavljeni od domaćih ljudi, počev od predradnika i poslovođa pa sve do generalnih direktora.⁵⁹ Čak i komesari, koje su postavili Talijani da nadziru cementnu industriju, iz svojih antifašističkih raspoloženja mnogo toga nisu vidjeli. Sve to pokazuje

⁵⁷ Osim Vranjica, centra Solina i Klis-Majdana, manje Varoša, koje su Talijani zaposjeli i kontrolirali, gotovo sav ostali teren u bazenu smatrao se već u jesen 1941. partizanskim. Po njemu su ne samo pripadnici NOP-a održavali gotovo svakodnevno, mnogobrojne sastanke, već su se više-manje po njemu slobodno kretali mnogobrojni ilegalci i borci Solinskog odreda.

⁵⁸ U tvornici u Solinu potkraj 1941. i početkom 1942. izvršili su cio niz sabotažnih akcija na rotacionim pećima i mlinsivima Ivan Boljat i Kajo Jajić, a onesposobljavan je kisikane Ante Vukšić, paljenje skladišta vreća Ivan Zičić Lolić itd.

^{58a} U odnosu na svoj kapacitet tvornice su u bazenu u 1941. radile sa svega 20% kapaciteta i proizvele: tvornica u Majdanu 41.325 tona cementa, tvornica u Solinu 40.956 tona, a tvornica »Salonit« svega 1.480 tona salonita. Samo godinu dana ranije proizvodnja cementa u sve tri tvornice (Majdanu, Solinu i Sućurcu) iznosila je 232.280 tona, a salonita 6.456 tona. Mislim da tim brojkama nije potreban bilo kakav komentar, jer one jasno govore koliko su sabotaže utjecale na proizvodnju.

^{58b} Direktor tvornice u Solinu bio je jedan od njezinih suvlasnika, inž. Nikola Ferić. On od početka NOB-a pomaže NOP. Već u vrijeme formiranja prvoga Solinskog partizanskog odreda augusta 1941. daje prilog NOP-u preko Ivana Zičića Lolića, odnosno Venceta Čikatice od 5.000 lira i veće količine hrane, zatim redovito daje mjesečne priloge. U danima napada Njemačke na SSSR (23. juna) kada Talijani dolaze u tvornicu da hapse komuniste i njemu pokazuju listu koje treba hapsiti, on preko Ivana Lolića obavještava one koji su se zatekli u tvornici da bježe ili se skrivaju, pa su Talijani tada uhapsili samo nekoliko nekompromitiranih radnika koje su brzo pustili (A. Gabešica, I. Zičić Lolić i još neke).

U majdanskim tvornici generalni direktor bio je Mate Bojić, »domaći« čovjek koji je od radnika stigao do generalnog direktora. On se do rata, naročito u štrajkovima, zamjerio radnicima. Pod njegovim rukovodstvom za vrijeme NOB-a nalazila se i tvornica »Salonit« u Vranjicu. Bojić je cijelo vrijeme NOB na razne načine pomagao, pa čak i tvorničkim financijskim sredstvima.

I sekvestrator kog su postavili Talijani da nadzire rad tvornica u Majdanu i Vranjicu, dr N. Botteri, mnogo toga nije htio da vidi. Isto je bilo i sa sekvestratorom u Solinu inž. Brioinijem, pa C. Presentijem i inž. L. Scarfietom. Talijanska uprava za tvornice u bazenu nalazila se u Splitu.

snagu NOP-a u prvoj godini borbe ne samo u tvornicama bazena, već i u cijelom bazenu. Zapravo tvornice su činile bazen, a bazen tvornice.

Dan poslije velike blokade dvojica boraca iz Odreda, Kajo Jaman-Hleb i Mirko Drašković-Mrki, pomoću eksploziva pokušali su razbiti branu nad hidrocentralom u blizini izvora Jadro u Majdanu. Kako su se Talijani nalazili uza samu centralu, nisu joj se mogli približiti pa su s nekog humka preko puta brane pokušali ubaciti eksploziv, ali to nije dalo rezultata. Zapravo to je samo natjeralo Talijane da na terasi centrale postavе stražu s reflektorom.

Sedamnaestog novembra MK bazena uputio je PK izvještaj o stanju i akcijama u bazenu za vrijeme od 1. do 15. novembra. Praksa je inače bila da MK šalje PK pismene izvještaje svakih 15 dana i pored svakodnevnih kontakata i informacija koje su u to vrijeme imali. Koliko je PK cijenio tadašnje stanje i akcije u solinskom bazenu govori i to što je on taj izvještaj u prijepisu poslao i CK KPH.

Osamnaestog novembra iz Splita (PK) je u bazen stigla vrlo loša vijest. Javljeno je da je 17. XI svečeri bio opkoljen, zatim ranjen i uhvaćen drug Brko — Rade Končar, koji je u svojstvu sekretara CK KPH boravio u Splitu i Dalmaciji oko mjesec dana. Ta vijest duboko se dojmila ljudi u bazenu, a posebno partijsko-političkih kadrova i članova.

PK je, pored drugih mogućnosti, ispitivao i mogućnost upada Solinskog partizanskog odreda noću u Split i oslobađanje Končara još dok je ležao u policijskom zaitvoru. Radi toga vođeni su razgovori PK s MK Solina (u Splitu, u kući Marice Vidak). Od akcije spašavanja se ubrzo odustalo.

Noću 19/20. novembra Talijani su u Rupotini teško ranili S. Zičića, čovjeka duševno zaostaloga. Nakon pet dana preminuo je u splitskoj bolnici, a da za to vrijeme nikome od rodbine nisu dozvolili da ga posjeti.

U racijama koje su Talijani u novembru često vršili u bazenu, a posebno u Rupotini, namjerno su ostavljali otvorene i zamaskirane bombe svuda gdje su pretpostavljali da se kreću partizani. Iako su ne samo borci, već i sav narod na to bili upozoreni, ipak se desilo da je 20. novembra grupa djece naišla na jednu bombu, koja je eksplodirala i ubila jednog dječaka na mjestu, a dvojicu ranila i unakazila (bili su odvedeni u bolnicu).⁶⁰

Dvadesetog novembra, tj. svega šest dana iza talijanske velike blokade bazena, uslijedila je nova blokada gotovo istih razmjera. Talijani su u to vrijeme često vršili blokade zbog velikih kiša za koje su vjerovali da će bar dio boraca ilegalaca otjerati u kuće i da će ih se tako domoći. Taj put bili su u pravu. U pretresu su uhapsili oko 150 ljudi od kojih su zadržali 36. Među zadržanima bilo je i 6 boraca Odreda — Vjeko i

⁶⁰ Ubijen je Toma Zičić Antin, a ranjen Milan Vučića Matin i Ante Zičić. Vučića se kasnije liječio i u partizanskoj bolnici u Livnu. S tom bolnicom prolazi 4. i 5. neprijateljsku ofenzivu. Preživio je NOB, ali je zarano umro od zadobivenih rana, kao i Ante Zičić.

Ivan Grubišić Baja, Nikola Gašpić, Branko Dude, Ivan Oikatić i Mate Gizdić.⁶¹

Odlukom PK 22. novembra formira se Kotarski komitet Solina. Područje koje je zahvatio Komitet sačinjavali su: solinski bazen, Kaštela, područje Trogira, mučko-lečevički kraj i dugopoljski rajon. Na tom terenu tada su djelovali MK Solina, MK Kaštela i MK Trogira. U dugopoljskom rajonu postojalo je samo partijsko uporište u Dugopolju i jedan drug u Kotlenicama, dok u mučko-lečevičkom kraju nije postojala nikakva partijska organizacija, već samo pojedini drugovi po selima u Radošiću, Ublima, Bročancu, Prugovu, Postinju, Ogorju i Milešini. Osnovni zadatak novoosnovanog KK Solina (kog su sačinjavali sekretar D. Gizdić, D. Tadin, A. Hrabar i N. Vučković) bio je da proširi partijsku organizaciju na trogirski sela, te da formira partijsku organizaciju ih uporište u selima Muća, Lečevice i dugopoljskog rajona. Taj zadatak Komitet je relativno brzo i uspješno izvršio. KK Solina djelovao je sve vrijeme rata. Njegov se teren kasnije smanjio.⁶²

Prvog decembra u Klis-Ozrni, u blizini svoje kuće, u jednoj manjoj raciji bio je uhapšen sekretar partijske čeli je-jedinice u Klis-Varoš-Ozrni, Jozo Listeš Zelenko, koji je u to vrijeme živio ilegalno. Po hapšenju je interniran u Italiju gdje je ostao do njene kapitulacije, a potom se potkraj 1943. u sastavu Prve prekomorske brigade vratio u zemlju. Hapšenje u to vrijeme svakog aktiviste NOP-a, a posebno komuniste, bio je velik gubitak za Partiju pa se stalno ukazivalo na najstrožu budnost, a o svakom padu u ruke neprijatelja provodila se partijska istraga.

Tek što se grupa drugova Solinskog odreda smjestila (4. 12.) u jedan veći rov-zemunicu,⁶³ koji se nalazio u Mirtvinicama, blizu Škrobotine, pri vadenju zaglavljenoj metka M. Grubišiću je opalila puška i teško ranila jednog od najaktivnijih i najhrabrijih boraca Solinskog odreda, skojevca Mirka Draškovića Mrkoga. Da Drašković ne bi pao u ruke neprijatelju i da bi se lakše i bolje liječio, MK ga je u dogovoru s PK prebacio u Split. Naikon što mu je u Roiča sanatoriju pružena pomoć, liječio se i stanovao kod svoje sestre, a i na drugim mjestima, a kada

⁶¹ Vjeko i Ivan-Boja Grubišić i Nikola Gašpić bili su sudeni na po 18 godina ro-bije, koju su izdržavali po raznim kazionicama Italije, ostali su oslobođeni u januaru 1942. Pored spomenutih tada su bili uhapšeni, ali uglavnom ubrzo i oslobođeni: Martin, Jozo, Kajo i Ante Gašpić, Lovre-Bone Drašković i sin mu Zivko, Marin, Ante i Ivan Dude, Marin i Nikica Cikatić, Ivan Mišić Marijancina, trgovac i HSS-ovac i drugi.

⁶² O tadašnjim hapšenjima splitska Prefektura obavijestila je Guvernatat Dalmacije 18. 12. 1911. U izvještaju (prema Zborniku VII, tom XIII, knj. I, str. 685) kaže se da je u zoni Solina uhapšeno 20. 11. 25 lica kao talaca, kako bi obuzdali komunističku aktivnost u toj zoni.

⁶³ U bazenu su mnogi hapseni (samo za vrijeme Talijana) po više puta. Tako npr. Dujo Bulj prvi put uhapšen je 16. U. 1941, a pušten 4. 4. 1942. drugi put uhašen 2. 12. 1942, a oslobođen je 2. 4. 1943, a treći put uhapšen je 12. 8. 1943. i oslobođen 14. 8. 1943.

⁶⁴ U 1942. od MK Trogira izrasta Rajonski komitet, a od ovoga nedugo potom formira se KK Trogira, koji je pored trogirskog kraja obuhvaćao i otok Solta. Solta se tek 1942. odvaja od Trogira i priključuje KK Brača. U jesen 1942. kada se za mučko-lečevički kraj formira rajonski komitet, i taj se teren izdvaja iz KK Solina, tako da u njemu ostaje solinski bazen sa svojim MK, Kaštela i dugopoljski rajon s Dičnom i MK T:rovni?e—Stobreča bio je u proljeće 1942. u sklopu KK Solina, a zatim se uključio u KK Omiša.

⁶⁵ U to vrijeme, (najviše u solinskoj i Klisvoj Rupotini i na terenu oko Voljaka) bilo je mnogo zemunca.

mu je postalo »tjesno« opet se vratio u bazen i »liječio« po zemunicama i kućama mnogih drugova.⁶⁴

Premda su Solinski i Kaštelanski odred imali svaki svoje rukovodstvo, odlukom PK formirani su i zajedničko čija je svrha bila da se odredi i međusobno potpomažu i uskladuju akcije. Komandir zajedničkih odreda bio je Mate Boban, zamjenik Drago Britvić, komesar D. Gizdić i zamjenik Stevo Marković. Stab odreda oformio se i sastao 6. decembra kod crkvice na kambelovačkom groblju. Od PK sastanka je prisustvovao organizacioni sekretar I. Amulić. Ovo tijelo sastalo se svega dva puta i djelovalo je do polovice januara 1942. Po njegovoj odluci Solinski odred izvršio je akciju na talijanske kamione u januaru kod Dugopolja, a Kaštelani su početkom februara 1942. otišli u Lečevicu, u akciju na žandarmerijsku stanicu, da bi se koncem februara, odlukom PK, prebacili na Svilaju.

RAZGOVORI S LJUDIMA DRAŽE MIHAILOVIĆA

Prvih dana decembra partizanima u Solinu obratili su se preko svojih ljudi dva predstavnika JNS i bivše jugoslavenske vojske iz Splita radi razgovora. Obojica su bili pristaše emigrantske vlade. Sumnjajući u njihove dobre namjere i znajući da je PK na liniji Jedinštenoga narodnooslobodilačkog fronta pokušavao od prvih dana NOB-a da vodi razgovore i s predstavnicima JNS, MK je o tome obavijestio PK, koji je odgovorio da nema razloga da se s njima ne razgovara, iako ne treba očekivati neke pozitivne rezultate. Baza za razgovore s njima bio je stav prema Draži Mihailoviću. PK je preporučio oprez pri razgovorima, da se ne bi palo u neku klopku. Na osnovi toga obavijestili smo ih da mogu iduće nedjelje doći na razgovore u Solin. Naša veza⁶⁵ ih je sačekala kod bivšeg Sokolskog doma u Solinu i dovela na razgovore u kuću Ante Grubišića u Đurin zaselak.

Prema dogovoru 14. decembra izjutra stigli su do nas (u Grubišića zaselak) na razgovore Jure Vrcan, ranije direktor Pučke trgovačke banke u Splitu, jedan od bivših prvaka JNS, i jedan bivši pukovnik jugoslavenske vojske. Vjerojatno je da je to bio Aćimović, jedan od četničkih prvaka. Od strane NOP-a razgovorima su prisustvovali D. Gizdić i S. Marković. Izloživši im ciljeve za koje se bore partizani i platformu

⁶⁴ Po ranjavanju M. Draškovića MK ga u dogovoru s PK prebacuje u Split na liječenje. Njega je automobilom I. Radajca vozio do Splita i sanatorija dra Roica Joskan Gašpić, u pratnji Petra Zičića Perusa i Marka Draškovića. Poslije operacije bio je neko vrijeme smješten kod sestre Jelice, udate Botić, na Balkanskoj. Kada je odatle morao bježati, neko kraće vrijeme stanovao je kod Brodogradišta, ali je i tamo morao bježati opet kod sestre na Balkansku i odmah zatim u Solin. U Solin se vatio automobilom koji je pronašao Fabo Mužić i smjestio u zemunicu Jakova, odnosno Duje Bulja ispod Sotikve. Tu je dolazio da ga liječi dr Izidor Perera iz Splita. Kad zime se preselio seljačkim kolima pomoću Marka Draškovića u zaselak Đurini — kuću Mije Grubišića.

⁶⁵ Na razgovore ih je doveo Petar Zičić Perusa, tada jedna (pored K. Vučića) od glavnih veza MK bazena sa Splitom — PK i drugima.

JNOF-a, tražilo se da se oni ne kolebaju kao do tada, već da aktivno učestvuju u borbi. Upoznati su bili i s izdajom D. Mihailovića, a iznijelo im se i konkretne dokaze koje nisu mogli oboriti.

Iako su se oni »divili« našoj borbi, ipak su izjavili da je u borbu još prerano ići i da treba sačekati dok prođe zima, pa će onda skupa s nama. Iz razgovora koji je trajao preko tri sata moglo se zaključiti: da oni nisu bili odlučni da idu u borbu s komunistima i partizanima; da nisu odlučni da se tuku protiv fašističkih okupatora. Svrha njihova dolaska u Solin bila je u tome da se iz »prve ruke« pobliže informiraju o stanju na terenu. Nije ih teško bilo raspoznati kao pristase Draže Mihailovića, iako oni to u razgovoru nisu isticali. PK je bio u pravu kada je poručio da od tih razgovora ne treba mnogo očekivati.

Svega četiri dana iza tih razgovora dobili smo od PK i cirkularno pismo kojim se obavještavaju sve partijske organizacije o izdaji D. Mihailovića i njegovih četničkih bandi. Pismo nas nije ni malo iznenadilo zato što smo od ranije poznavali izdaju Draže i njegove bratije i na terenu Dalmacije — oko Knina i u Splitu. Mora se reći da su jugonaionalisti u bazenu, osim 5—6 izuzetaka koji su kasnije otišli četnicima,⁶⁶ svi učestvovali u NOP-u i NOB-u. Može se reći i to da su se oni u solinskom bazenu prije opredjeljivali za NOP nego HSS⁶⁷. Za SDS⁶⁸ vrijedi isto ono što je rečeno i za JNS.⁶⁹

DJELATNOST NOP-a U DECEMBRU 1941.

Radi sve lošije ishrane, slabih i neredovitih »deka« koje je ustaška općina u Klisu provodila, 17. decembra na inicijativu Partije žene Klisa sakupile su se pred općinskom zgradom na Klis-Megdanu i demonstrirale

⁶⁶ J. Jankov, koji je u proljeće 1942. umjesto u partizane otišao u četnike i tamo ostao kao komandant brigade (Vrličke) sve do oslobođenja jeseni 1944. U augustu 1941. bio je u sastavu Kaštelanskoga partizanskog odreda. Neke partizane koje su četnici zarobili oslobodio je. Od 5—6 četnika iz bazena neki su kasnije prišli partizanima, jedan je i poginuo kao borac NOV. Od svih bazenskih četnika jedan se pokazao zlikovcem, pa ga je narodni sud osudio na smrt.

⁶⁷ Pristase — glasači HSS-a uglavnom već 1941. i u prvoj polovini 1942. stajali su uz NOP i pomagali ga, a neki učestvovali i u partizanskim redovima. Stariji i rukovodeći kadar, osim izuzetaka, također se u to vrijeme opredjeljuje za NOP, a neki aktivno u njemu i učestvuju, neki se nešto kolebaju na liniji Mačeka, a nekolicina (frankovaca) se opredjelila već u aprilskim danima 1941. za tzv. NDH. U Vranjicu je također djelovala gotovo sve vrijeme NOB-a grupica frankovaca — ustaša. Dolazak Talijana u bazen i uključivanje većeg dijela u anektirano područje zbuđuje neke, naročito one u Solinu. U Mravincima i Kućinama, osim nekoliko izuzetaka, Ciro Perka, Ruje i Kaje Perka, gotovo ih nije ni bilo, a u Klisu, koji je bio u sastavu NDH, neko vrijeme nekolicina njih (desetak među kojima su — Mirko Valenta, Jerko Bubić, Petar Perić, Miro Plešina) životare koliko im Talijani dozvoljavaju, da bi postepeno u 1942. i 1943. gotovo nestali. U domobranima ih je učestvovala nekolicina, i to uglavnom u 1941. i 1942. Gotovo svi oni postepeno prelaze partizanima i uključuju se u jedinice NOV.

⁶⁸ SDS, koji su imali znatniji utjecaj u Vranjicu i nešto u centru Solina, najbrže su se opredjelili za NOP, njihovi rukovodeći kadrovi također, zato što su bili Jugoslavenski orijentirani. Oni su već u 1941. članovi akcionih odbora NOP-a i u živom su kontaktu s njima.

⁶⁹ JNS, s ozbirom na situaciju — raspad stare Jugoslavije i stav NOP-a, borbe za novu, pa makar i socijalističku Jugoslaviju, te strah od ustaša upućivao ih je u NOP-u odmah po kapitulaciji dotratne Jugoslavije. Gotovo i nije bilo nekog od njih tko bi javno bio protiv NOP-a, mada su poneki prizeljkivali kralja. Nekolicina (5—6) velikosrpski orijentiranih otišla je u 1942. i 1943. u četnike.

protiv slabe ishrane i ustaške općine. Za vrijeme te demonstracije komesar općine ustaša Jerko Bubić nalazio se u zgradi. Osim što se upuštao u jalove i smiješne duele sa ženama, neke druge mjere nije poduzimao, iako mu je žandarmerijska stanica bila u neposrednoj blizini. U tim, u Klisu prvim, demonstracijama učestvovalo je 40—50 žena,⁷⁰ što nije bio velik broj s obzirom na veličinu Klisa i snagu NOP-a. Pored neiskustva, razlog tome je i to što su Klišani, kao tvornički radnici u Majdanu, dobijali »deke«, i to mnogo bolje i redovitije, preko tvornice, koje su davali Talijani. Kako su »deke« po tvornicama i u samom Solinu dijelili ljudi koji su radili za NOP,⁷¹ dobivale su ih gotovo i sve partizanske porodice i porodice ilegalaca, a to je umnogome pomagalo NOB-u. Demonstracije i mnoge druge akcije koje su žene u bazenu izvršavale za potrebe NOP-a u toku 1941. potvrđivale su da one ne zaostaju za svojim drugovima i da im se mogu povjeriti i najteži zadaci. Dogadaji iz 1942. to su najbolje potvrdili.

I pored svih represalija, mita i korupcije kojim su se Talijani obilato služili u bazenu, da bi nekog od domaćih ljudi i njihovu djecu pridobili za svoje organizacije, »Dopolovoro« za radnike, GIL i »Balillu«, za omladinu i djecu, nisu imali uspjeha. Svoju rabotu u tom pravcu oni

⁷⁰ Među ženama koje su tada učestvovala u demonstracijama, prema prikupljenim podacima bile su: Marija Barić Spirova,** Anka Boban, Jela Ž. Mate, Karmela Ivana,* Marija Ivana Boban, Marica Bralić Stipe,* Viktorija Bralić Stipe, Nevenka Babić Frane, Ivka Buliga Joz, Antica Džakula Ž. Zeljka, Jela Gizdić Frane, Karmela Joz,* Marija Ž. Drage, Marija Grge, Milka Grge,** Matija Bože,** Ljuba Ž. Andrije,** Nediljka Luke,* Nediljka Ž. Ivana i Roza Marka Gizdić, Anka Glavina,** Ljubica Ivanišević Ivana, Ema Jankov Ž. Ivana, Irma Nikole, Jela Kolić Joz,** Dragica Kurtović,* Milica Listiš Ž. Joz, Marija Matulović, Blaženka Perić, Draga Pleština Ž. Mije, Paška Ž. Mate, Dujka Andrije, Ana Perković Ž. Andrije, Ana Radić Ž. Spira, Milka Andrije,* Karmela Uvodić Marina, Marija Nikole,* Matija Ž. Pere,* Marija Vuksić.

Zene označene sa * poginule su u NOB-u, a one sa ** umrle do marta 1979.

Odbor žena NOP-a za solinski bazen tada su sačinjavale: Milka Zizić Ž. Ivana, Marija Gizdić Ž. Drage, Ljubica Jurlin Ž. Vlade, Luca Marković Ž. Jure, Ivanka Vučićić i Joz.

Zene aktivisti NOP-a u 1941. godini bili su:
 U Solinu: Ljubica Barišić, Zorka, Marica i Ljubica Boban; Bepa, Vera i Marica Cikatić; Palma-Vanja, Ivanka Crna, Mila,* Tona, Mladenka i Kata Grubišić; Danica Gašnić; Nediljka Grubić; Radojka, Roza** i Marica Katić; Marija Kačunok; Manda** i Milka* Marušić; Palma Meštrović;* Luca Mikelić;* Marija, Mara, Kata i Dara Milišić; Marija i Anka Ninčević; Vinka Sesartić; Neda Skaričić; Marija, Marica i Ivanka Vučićić; Milka, Dujka, Marija Ivana, Marija, Vjekoslava i Milka Zizić;
 U Klisu: Marija Barić; Jela i Karmela* Boban; Ivka Buliga; Viktorija Bralić; Antica Džakula; Marija, Jela, Nediljka* i Matija** Gizdić; Draga, Paška i Dujka Pleština; Milica Matulović; Milica Listiš* i Karmela, Matija* i Marija* Uvodić, Marija Vuksić;
 U Majdanu: Mira Juretić, Mara Rudan,** Ruža Jaman, Tonka Zie, Fila Zečić;
 U Mravincima: Anka Bučan, Ljubica Jurlin, Milica Marović, Roza Perko;
 U Kučinama: Vinka** i Luca Marković; Zdenka Matković; Marija, Danica i Mila Roguljić;
 U Vranjicu: Mileva Benzon, Desa Bilić, Lenka Grubić, Danica Ivić.
 Zene označene sa * poginule su u NOB-u, a one sa ** umrle do marta 1979. Ovdje su navedene samo žene aktivistkinje, a ne sve one žene koje su već u toj godini radile za NOP, a još manje one koje su mu pripadale. Broj jednih i drugih, dakako, daleko je brojniji. Može se sa sigurnošću kazati da je već u 1941. godini oko 90% žena u bazenu stajalo uz NOP.

⁷¹ Karte u tvornici u Majdanu izdavao je Vilim Cmković, tada poslovođa u tvornici; u tvornici u Solinu karte je izdavao Ivan Drašković, a za mjesto Solin Ivan Mikelić. Moždačev HSS-ovac, a neko vrijeme i Vicko Bulj Krikan, simpatizer KP. Za Vranjicu karte je dijelio Jerko Grgić HSS-ovac. U Mravincima i Kučinama dijelili su ih glavari sela Ante Drnas, odnosno Andrija Roguljić, obojica simpatizeri NOP-a.

su nešto više bili usmjereni na Vranjic, tvornicu u Solinu⁷² nešto malo na centar Solina, a u Mrvincima i Kučinama nisu ni pokušavali. Antifašistički raspoložena omladina, predvođena skojevsom organizacijom, u tome ih je gotovo do kraja onemogućila. Ustaše u Klisu nisu ni pokušali da nešto organiziraju, jer su dobro znali da nikakvog uspjeha ne bi postigli. Već u prvoj godini, težište NOB-a u solinskom bazenu ležalo je na muškoj i ženskoj omladini. I baš radi toga taj naš industrijski bazen je mogao u onim uslovima, uslovima masovnog i svakodnevnog terora, da izvršava svakodnevno, mnogobrojne i vrlo teške raznorazne zadatke i akcije.

Pred božićne praznike neke ustaše od Livna išli su zaprežnim kolima u Kaštela da kupe vina. Kada su se već vraćali iz Kaštela, 17. decembra pred samu večer, drug Marin Bubić Prč (koji je dotrčao do Voljaka) obavijestio nas je o njima i rekao kako su se u Kaštelima dvojici od njih hvalili da su ustaše i da su učestvovali u klanju Srba ljetos u selima Livanjskog polja. Za trećeg koji nije ustaša rekao je da goni zadnja (treća kola). Nije bilo ni malo vremena za razmišljanje. Trebalo ih je svakako, i to odmah u Rupotini, presresti i dvojicu ustaških zlikovaca kazniti. Četvorica boraca (S. Marković, M. Bubić, Dujo Grubišić i D. Gizdić) su pištoljima to obavila dok se u trećega nije diralo. Ali čim se zapucalo, jedan od dvojice u koje se pucalo zaviknuo je: »Nisam ja!« Kasnije smo doznali da je taj zaista nedužan platio glavom. Do zabune je došlo u zadnjem času, jer dok su se pod Rupotinom odmarali drugi su i treći zamijenili mjesta. Tako je poginuo Mijo Teklić, čovjek koji je kriv samo utoliko što se zatekao u društvu zlikovaca i svojom glavom i ne htijuci spasio glavu ustaškom koljaču Stipi Perajiri. Tada je ubijen ustaša Frane Franić, brat zloglasnog koljača Marka Franića.⁷³

Radi sve učestalijih talijanskih blokada u bazenu i otežanog kretanja, na prijedlog MK, a po odluci PK, 18. decembra napustio je bazen član MK (od njegovog formiranja 1924. pa do tada) Kajo Barišić Rudin.⁷⁴ On je otišao u svojstvu instruktora PK na trogirski teren, gdje se tada brzo razvijala NOB i partijska organizacija. Barišić je upućen tamo prvenstve-

⁷² U tvornici cementa u Solinu, u kojoj je bilo namješteno relativno više talijanskih službenika, uglavnom došljaka poslije okupacije (Bepo Skordini, Bruno i Libero Bonavia, Renato, Vicenco Viziki, Antonio Biuk i još neki) organizirao je »Dopolavoro«, Organizaciju je pomagao i neki Toni Jelić. »Dopolavoro« je imao svoje prostorije u gostionici Ivana Rajića kraj tvornice.

Talijani su iz tvornice uglavnom pobjegli u Italiju uoči kapitulacije (nakon pada Musolinija), Biuku i Jeliću sudio je narodni sud.

U Gilly, odnosno »Balili« bili su u Solinu djeca spomenutih dopolavoraša. Imali su svoje prostorije do tvornice, odnosno do prostorija »Dopolavora«, u gostionici Krune i Martice Kljaković. Nešto djece, više radi ishrane, bilo je u Vranjicu u Gilly, odnosno u Balili, ali oni nisu imali nikakvih prostorija gdje bi se okupljali.

⁷³ U to vrijeme otpočelo se i s likvidacijom suradnika okupatora u bazenu. Prvi je bio lugar B. M. Tada se pokušalo likvidirati i Špijuna M.C. u Konjskome, alion se prijavio, a potom pobjegao iz Konjskoga i Dalmacije. Za vrijeme NOB-a u bazenu je likvidirano dvadesetak raznih suradnika okupatora.

⁷⁴ Na dužnosti rukovodioca »Narodne pomoći« u bazenu zamijenio ga je tada Milan Grubišić, član MK. Prema izvještaju, nešto oštećenom (koji se nalazi u IHRPD) za novembar 1941. »Narodne pomoći« u tom mjesecu bilo je sakupljeno 5.641 lira i 1.240 kuna, a izdano 5.661 lira i 1.249 kuna. Saldo je bio za taj mjesec minus 20 Ura, a saldo kase 3.079 lira. Tada je na brizi (pored Oureda) bilo 5 članova KP, 15 skojevac, a od 8 porodica poginulih i 7 ranjenih drugova pomoć jedobivalo 7. Tako brizi NP tada u bazenu bile 22 porodice.

U istom izvještaju, koji je autor ovog rada napisao za PK za novembar 1941. godine, pored podataka za »Narodnu pomoć« dati su i podaci za organizaciono stanje

no zato što mu se po terenu bilo nemoguće kretati bez naočala, a u onoj situaciji svaki čas ih je mogao izgubiti, što bi za njega značilo smrt.

O stanju u bazenu i oko njega 20. decembra, dopunskim izvještajem informirao sam PK. U tom izvještaju (koji je oštećen i nalazi se u Institutu za radnički pokret Dalmacije) daje se pregled stanja u Zagori

— na terenu Muća, Lečevica i Dugopolja—Doca. Zatim se govori o akciji na terenu Lečevica, koju je izvršila grupa boraca Solinskog partizanskog odreda. O toj akciji u izvještaju se kaže:

»Jedna grupa partizanskog odreda otišla je u Zagoru i prepilila je 2 km telegrafskih stupova, te isjekla žice na komadiće, porazbijala izolatore i to između Radošića i Lečevica. Žandari su vodili istragu. Mi sumnjamo da je druga iz Dugobaba radi toga i uhapsila (radilo se o hapšenju Mije Vučice op. p.) jer je hapšen par dana iza toga. Drugovi iz te akcije su i predviđali da bi se to moglo desiti, pak istu nisu ni izvršili blizu njegova sela već dalje. Leti drug bio je kroz to vrijeme bolestan. Poslije tog je došlo naredenje da se akcije na našem terenu obustave.⁷⁵ Odred je dobio zadatak da ode u Zagoru, na akciju i čeka na određeno vrijeme tj. kad noću bude mjena, jer po mraku je nemoguće im se kretati.«

Nadalje se u tom izvještaju govori o akciji na ustaše iz Livanjskog polja u Rupotini, te o više akcija-eabotaža u tvornici u Majdanu.⁷⁶

Pošto je ta tvornica bila stalno na udaru aktivista NOP-a i komunistaradnika same tvornice, ilustracije radi tog stanja dajemo taj dio izvještaja: »U tvornici u Majdanu, bilo je više akcija manjih kao paljenje ležaja uslijed čega su mlinci više puta stajali po par sati i dana. Kad

Partije i SKOJ-a za spomenuti mjesec. Stanje organizacije KP u bazenu bilo je: 10 ćelija s 52 člana, od čega 6 ćelija u Solinu s 34 člana, u Klisu 3 ćelije sa 14 članova, Vranjicu 1 ćelija s 4 člana. Kao što se vidi, broj ćelija je pao od ljeta do jeseni 1941. godine od 16 na 10, s tim što je mravinska ćelija raspuštena, kućinska nestala, u Klisu se radi zatvora i nekih isključenja stanje smanjilo za dvije ćelije (za Brdo i Varoš-Ozrna, isto tako i u Solinu (G. Kupotma i Burini). Broj članova Partije gotovo je bio isti kao i ljetos, zato što u broju od 52 nije uključeno 7 članova MK, 1 član KK, 4 člana koji su se nalazili u zatvoru, 3 poginula i 8 isključenih.

Skojevski organizacija tada je brojala 253 člana (191 muški i 62 žene), od čega Solin 150 (m. 116, ž. 34), Klis 70 (m. 47, ž. 23), Vranje 15 (m. 15, ž. —), U Kučinama 5 m. — ž. U Mravincima grupa od 4 člana bila je u formiranju. Za Majdan se ne kaže ništa, a tada je ta organizacija brojala 9 članova. U zatvoru 15 skojevaca (Solin i Klis po 7, Mravince 1). Ovi se nisu računali u ukupan broj članova, kao ni njegovo rukovodstvo od 6 članova.

Za odgojne (omladinske) grupe stoji u izvještaju da ih je 18 s 87 članova.

⁷⁵ Akcije su bile obustavljene za svega nekoliko dana (privremeno), da bi se za to vrijeme osposobile zemunice koje su bile uslijed čestih kiša oštećene. Osim toga tada su preko Solina (Kose) odlazili za Sinj—Vrdovo grupa drugova ilegalaca: sekretar MK Partije Splita Edo Santini-Dorde, član MK SKOJ-a Splita — Veljko Maskareli-Bavul, član štaba Dalmatinsko-dinarskog odreda Ferdo Gazin. Mjesec dana prije njih iz Splita za Sinj—Vrdovo preko Solina otišla je grupa ilegalaca na čelu s Pepom Polakom Martinom.

⁷⁶ U prilog tome govori i stanje u tvornici cementa u Solinu. O tome piše Ivan Boljat u svom anketnom listu marta 1979. za ovaj rad slijedeće: »1941. po zadatku od Drage Glzdića, napravio sam diverziju na rotacionoj peći: razbio prstene — nosače rotacione peći, tako što sam pod nosače — teškove podbacio federe od automobila. Peć je izbačena iz stroja i nije napravljena, niti proradila do kraja rata, jer se nije iz Njemačke moglo nabaviti prsten od 6 tona.

Po naredenju istog druga uništili smo dva elektromotora (jedan od 600 KS i drugi od 160 KS). Prvi je pokretao mlin cementa, a drugi mlin od uglja za rotacionu peć. Uništavali smo ih tako što smo u motore sipali acid, pregarala bi izolacija i došlo do kratkog spoja, te su morali izgarati. To je bilo odmah poslije napada na SSSB.«

smo dobili natrium-dioksid opet smo potpalili filtere, koji su izgorjeli prvi put uoči praznika oktobarske revolucije. Efekat je dobar, jer su svi izgorjeli, a da nije štrcaljke bili bi i krovovi. Pošto kad izgore filci onda upute novi mlin od uglja u pogon, koji radi samo kad obe rotacione peći, pošto kad radi jedna, im se ne isplati, jer zapošljavaju više personala; ali u ovoj su ga zgodi ipak htjeli staviti u pogon. Kako smo to i predvidjeli, onesposobili smo motor i ležaje istom, pak kad su ga uputili zapalio se je. Šteta je ogromna. Tvornica ne radi već 4 dana i otpustila je sve radnike osim zanatlija za 5 dana, dok misle napraviti motor i filtere ali iste ako dobiju platno, jer rezerve nemaju.

Radi paljenja filtera bila je blokirana po vojsiki i karabinijerima tvornica, te vršen pretres. Uhapšena su samo dvojica radnika koji su sutradan pušteni. Drugi dan kad su mlin uglja htjeli pustiti, onda kako rekosmo upalio se, ali hapšenja nije bilo. Mi mislimo da tvornička uprava nije strogo uzela stvar, pošto simpatišu nar. oslob. frontu, jer bi u protivnom bilo više žrtava«. I ovaj izvještaj iz onih dana govori u prilog onome što sam u ovom napisu rekao za stanje u tvornicama cementa solinskog bazena.

Kakva je situacija bila u solinskom bazenu decembra 1941. donekle se može ocijeniti i iz dva izvještaja a'pisma koje je PK 20. decembra 1941. uputio CK KPH. U prvom pismu, u kojem obrazlaže što znači za partizanske odrede odsutnost šume, stoji: »Ovu nestašicu šuma osjećaju mnogo odredi Solina i Cetine. Solinski odred održava se samo zbog toga, što su drugovi iskopali zemunice, gdje žive i odakle vode borbu protiv fašista«.

U drugom izvještaju-pismu kaže se: »Drugi odred u Solinu, u blizini Splita, broji 60 ljudi.⁷⁷ Odred je većinom sastavljen od radnika Solinskih tvornica, koji se već 4—5 mjeseci kriju pred terorom ustaša i talijanskih okupatora. Odred radi prilično dobro. Napada Talijane, pomaže sabotaze u Solinskim tvornicama. Sastav i rukovodstvo je prilično dobro. Pitanje prehrane je prilično teško. Osim toga odred se skriva i spava u tzv. zemunicama (rupe pod zemljom), iz kojih kasnije vrše napade i akcije. Drugi način spavanja i skrivanja ne postoji u području Solina«.

U novu, 1942. godinu, solinski bazen ušao je s pojačanom narodno-oslobodilačkom borbom i neprekidnim rastom narodnooslobodilačkog pokreta. U proteklom vremenu okupacije prebrodene su glavne početničke teškoće koje su se pojavile u organiziranju oružane borbe. Utjecaj Partije kao predvodnika NOB-a zahvaća sve jače i zagorski dio, dio iza Kozjaka (lečevičko-mučki kraj). Ugled Partije u cjelini početkom 1942. je veći nego ikada do tada. Širokim slojevima naroda sve je jasnija politika vodstva građanskih stranaka. Narod sve više spoznaje da ustaško-četnička rabota vodi bratoubilačkoj borbi do potpunog istrebljenja, a za račun okupatora. U zagorskom dijelu nestajalo je i ono malo ustaškog utjecaja iz prvih mjeseci po kapitulaciji Jugoslavije. Politika »čekanja«

⁷⁷ Naprijed smo naveli borce koji su tada sačinjavali Solinski partizanski odred.

HSS-a s Mačekom na čelu sve je prozirnija u očima širokih masa. Talijani nigdje nisu našli nikakvog uporišta, ni podrške.

U 1941. godini stvoreni su svi uvjeti da se NOB u solinskom bazenu, kao i cijeloj Dalmaciji nove 1942. godine rasplamsa svom žestinom, da se ravnopravno stavi uz bok onih krajeva zemlje u kojima je oružana borba za oslobođenje poprimila općenarodni karakter.

SLOBODAN ZARIO

PROCES STVARANJA JEDINSTVENE
NARODNOOSLOBODILACKE FRONTE U SPLITU
DO OSLOBOĐENJA DALMACIJE

Proces stvaranja Jedinственe narodnooslobodilačke fronte na području srednje Dalmacije, a posebno u gradu Splitu i njegovoj bliskoj okolini bio je u znatnoj mjeri složen. Ta se složenost posebno očitovala u početku rata, a imala je i snažnog odraza i na taj proces u ostalim krajevima Dalmacije. Znatnim dijelom on se odražavao na razvoj bitnih događaja u sjevernoj Dalmaciji i južnoj Lici.

Kako je nakon okupacije Jugoslavije bio zabranjen rad svim političkim građanskim strankama, a budući da njihova vodstva nisu bila spremna da se ilegalno uključe u borbu protiv fašizma one ise raspadaju, premda se političko djelovanje pojedinaca i grupa osjeća i dalje. U novonastaloj situaciji jedino su Komunistička partija Jugoslavije i SKOJ ostali jedine političke organizacije čija je organizaciona struktura ostala u biti nedirnuta. Zahvaljujući, u prvom redu njihovoj reorganizaciji i sredenju stanja u partijskim redovima, nakon dolaska Josipa Broza Tita za političkog sekretara Partije, te dugogodišnjem ilegalnom radu, KPJ ne samo što je bila spremna da povede narode Jugoslavije u borbu za nacionalno oslobođenje nego je bila pripravna da povede i socijalističku revoluciju, tj. da izvrši korjenitu promjenu društvenih odnosa ističući da borba za nacionalno oslobođenje mora sadržavati sve socijalne, nacionalne i demokratske zahtjeve narodnih masa.

Nasuprot tome pripadnici bivših građanskih stranaka, pa i oni koji su u svom programu predviđali borbu za oslobođenje zemlje, kada je ta borba započela, oni ne prihvaćaju nikakvu suradnju s Komunističkom partijom nego ostaju pasivni i očekuju da će pri oslobođenju zemlje glavnu ulogu odigrati zapadne sile. Dok jedan dio vodstva tih stranaka odlazi u emigraciju, drugi dio se, naročito u prvoj godini rata, pasivizirao, posebno prema okupacionim i kvasilniškim režimima, a onaj najreakcionarniji dio odmah nakon okupacije uključuje se u novi sistem okupacione vlasti. Iako je već od samog početka okupacije na taj način izvršena oštra polarizacija snaga, razvojem NOP-a vrše se razna pomjeranja u određenim građanskim strukturama i to posebno u redovima onih koji su u početku rata prihvatili pasivnu politiku. Dok je njihov

reakcionarniji dio postepeno prelazio na pozicije okupatora i kvilinga tvoreći na taj način kontrarevolucionarni front, drugi, veći dio, koji je u svom životu i radu bio mnogo bliži narodnim masama postepeno prelazi na stranu NOP-a, uglavnom prihvaćavajući bezrezervno i rukovodeću ulogu Komunističke partije u oslobodilačkom ratu i njezinu političku platformu.

Takva politička pomjeranja posebno dolaze do izražaja u najjačoj građanskoj stranci prije rata u Hrvatskoj, Hrvatskoj seljačkoj stranci, čije vodstvo koristi razočaranje hrvatskih narodnih masa u Kraljevini Jugoslaviju, isključivo za svoje uske stranačke interese. Uže vodstvo HSS-a predvođeno dr Vlatkom Mačekom propagira tzv. »politiku čekanja«, pravdajući se da još nije nastupilo vrijeme za oružanu borbu. Na taj način, ne izjašnjavajući se direktno protiv oružane borbe za nacionalno oslobođenje, nastoje onemogućiti sve pokušaje Komunističke partije Hrvatske da privuče hrvatske narodne mase u oružanu borbu za nacionalno oslobođenje.

Znatan dio srpskih političara na teritoriji tzv. NDH postaju žrtve ustaškog terora, te se sklanjaju u Srbiju ili traže zaštitu talijanskih okupacionih vlasti. Oni koji traže zaštitu talijanskih okupacionih vlasti grupiraju se u Splitu i na Sušaku, koji postaju centri srpske građanske akcije protiv ustaša, a kasnije i protiv narodnooslobodilačkog pokreta.

Rukovodstvo Komunističke partije Hrvatske, slijedeći politiku KPJ, nastoji već od samog početka rata mobilizirati široke narodne mase stvaranjem Narodnooslobodilačke fronte, koja je trebala biti upravo onaj faktor koji bi objedinio sve one koji su voljni da aktivno sudjeluju u oslobodilačkoj borbi ili je na bilo koji način pomagati. Stvarajući jednu široku platformu narodnooslobodilačkog pokreta rukovodstvo KPH je nastojalo pridobiti za NOP pored narodnih masa i pristaše bivših građanskih stranaka i to u prvom redu HSS-a i SDS-a. Dajući uputstva partijskim rukovodstvima i članstvu, CK KPH u Okružnici br. 3 od 30. rujna 1941. godine ističe, da na stvaranju Narodnooslobodilačke fronte treba djelovati u redovima svih antifašističkih, demokratskih i rodoljubivih snaga, a posebice u redovima Hrvatske seljačke stranke i Samostalne demokratske stranke. U tom smislu se u Okružnici CK KPH upućuje kritika pojedinim partijskim rukovodstvima i organizacijama da nisu shvatili široki antifašistički karakter borbe u tadašnjoj fazi, nego da su se isključivo orijentirali na provođenje proleterске revolucije, što bi, prema mišljenju CK KPH, neizbježno dovelo do sužavanja masovne baze NOP-a i do izoliranja komunista »od onih narodnih masa koje su spremne da se bore protiv fašističkih Okupatora i ustaške bande, ali nisu spremne da se bore pod parolom proleterске revolucije«.¹

Kao što smo već ranije napomenuli, akcija Komunističke partije Hrvatske da oformi Narodnooslobodilačku frontu posebno dolazi do izražaja u Splitu i to iz nekoliko razloga. Već u samom početku rata u

¹ Okružnica br. 3 Centralnog komiteta KPH od 30. rujna 1941. godine, Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda (dalje: Zbornik NOR), tom V, knj. 1, Beograd 1952, 150.

Splitu je izvršena određena koncentracija bivših građanskih političara i to u prvom redu predstavnika velikosrpskih političara kontrarevolucionarnih snaga, a samim tim na tom području dolazi i do glavnih sukoba revolucionarnih snaga predvođenih Komunističkom partijom i snagom kontrarevolucije. Tu je također neko vrijeme bilo sjedište Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju, a i sama splitska partijska organizacija imala je već i ranije snažnu podršku u relativno brojnoj, za jugoslavenske prilike, radničkoj klasi. Još uoči drugog svjetskog rata brojne manifestacije radnika i drugih građana Splita davale su podršku rukovodstvu Komunističke partije i njezinoj antiratnoj politici. Velike demonstracije protiv rata i teških uvjeta života 17. prosinca 1939. godine imale su odjeka i izvan granica Jugoslavije. Demonstracije su izbile kao reakcija na odredbu kojom je vlada Cvetković—Maček izmijenila Zakon o zaštiti države, a kojom su upravopolitičke vlasti prvog stupnja mogle uputiti u drugo mjesto sva nepoćudna lica. Time se u stvari ozakonilo formiranje koncentracionih logora. Masa demonstranata ispred hotela »Bellevue«, u kojem je održana konferencija lokalnih prvaka HSS-a (Berković, Kaliterna, Matijević i dr.) i Košutića, koji je za tu priliku došao iz Zagreba, izvikivala je parole protiv vladine politike. Prvaci HSS-a ne samo što su se oglašili na zahtjeve tisuća radnika nego su izdali naredbu policiji, da upotrijebi vatreno oružje, te je tom prilikom sedam demonstranata ranjeno, a član KPH Vicko Buljanović je ubijen. Povodom tog krvoprolića partijska organizacija organizirala je u Splitu i okolici generalni štrajk, koji je izvanredno uspio jer je u njemu sudjelovalo oko 12.000 radnika i činovnika, a u pogrebnoj povorci Vicku Buljanoviću sudjelovalo je oko 25.000 ljudi.² Komentirajući te događaje Radio Bari je javio da je u Splitu »već tri dana vlast u rukama komunističke«. U cilju povezivanja s narodnim masama članovi Partije su uoči rata stupali u razna sportska i kulturno-umjetnička društva postepeno preuzimajući u njima upravu, tako da uoči rata vlasti zabranjuju rad čitavom nizu takvih društava. Posebno je bio značajan rad u čitaonicama koje nabavljaju naprednu, do tada nizu čitalaca nedostupnu, literaturu. Ključnu prekretnicu za rad i razvoj partijskih organizacija u Dalmaciji imala je Pokrajinska konferencija KPH za Dalmaciju koja je održana 2. kolovoza 1940. godine u Splitu, a u čijem su radu sudjelovali: politički sekretar CK KPJ Josip Broz Tito, te članovi CK KPJ Marko Orešković i Tone Tomšič. U rezoluciji, donesenoj na konferenciji, konstatirano je da je Partija postigla vidne uspjehe u masovnom političkom radu, ali je izrečena i kritika da su »svi ti uspjesi daleko ispod onog, što bi Partija u Dalmaciji mogla postići«. Također je istaknuto, da je organizaciono stanje u partijskoj organizaciji zadovoljavajuće, ali je istovremeno istaknuta kritika određene sporosti u formiranju novih

² D. Gizdić, Dalmacija 1941, Zagreb 1959, 84—85.

partijskih organizacija, te istaknuta potreba pojačanog ideološkog rada s članstvom.³

U drugoj polovici 1940. godine Hrvatska seljačka stranka u znatnoj mjeri gubi svoje pozicije u narodnim masama u Dalmaciji. Ona pronalazi još svoj oslonac jedino u dijelu dalmatinske buržoazije u gradovima, dok joj na selu pružaju podršku još samo imućniji seljaci. Narodne mase sve otvorenije podržavaju politiku Komunističke partije, a posebno njezinu inicijativu za formiranjem Narodnog fronta. To posebno dolazi do izražaja u demonstracijama građana u Splitu 1. rujna 1940. godine.⁴ Raspoloženje narodnih masa u Splitu također dolazi do izražaja i u masovnim demonstracijama 28. ožujka 1941. godine povodom potpisivanja Trojnog pakta. Te je demonstracije organizirala splitska partijska organizacija a njezin je uspjeh bio još i veći budući da se demonstrantima pridružila i vojska pozvana da ih rasturi.⁵

Nakon okupacije Dalmacije od strane Italije Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju, u skladu s općom politikom KPJ, nastoji oformiti Narodnooslobodilačku frontu i to, kako uključivanjem širokih narodnih masa tako i pokušajima da se u organiziranje Narodne fronte uključe i sve one građanske strukture, koje su se deklarativno izjašnjavale protiv fašizma i okupacije. Jedan od bitnih uvjeta za stvaranje širokog antifašističkog fronta bilo je raskrinkavanje talijanske politike taktiziranja. Naime, Talijani su već od samog početka okupacije nastojali diplomatskim pristupom pridobiti veći dio stanovništva Dalmacije. Tako se npr. ukidaju sve ustaške zloglasne uredbe, koje su donijele ustaške vlasti u prvim danima svoje kratkotrajne vladavine u Dalmaciji, u Splitu se puštaju iz zatvora svi oni koje su ustaše zatvorili, počinju s javnim radovima, uspostavljaju normalan saobraćaj itd. Međutim, istovremeno započinju s pripremama za provođenje najgrublje denacionalizacije i fašizacije stanovništva. Zabranjuje se rad svim hrvatskim društvima i organizacija, uklanjaju se svi hrvatski spomenici itd.⁶

Uvidajući prave ciljeve talijanske politike taktiziranja, članovi Partije i SKOJ-a nastoje na razne načine da razotkriju tu politiku u očima naroda (neprestano održavaju sastanke, pozivaju na bojkot svih talijanskih manifestacija, upućuju proglase u kojima upoznavaju narodne mase sa stvarnom situacijom i pozivaju na otpor itd.). Tako je npr., Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju još 22. travnja uputio narodu Dalmacije proglas u kojem ga poziva na otpor okupatoru i da se ujedinu u Narodnooslobodilačkom frontu bez obzira na političku, nacionalnu ili

³ Konferencija je izabrala novi Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju u sastavu: Vjekoslav Krstulović, Ivo Amulić, Karla Njegovan, Ivo Lučić Lavčević, Andrija Božanić, Ante Jurin i Neda Marović. (S. Kvesić, Dalmacija u narodnooslobodilačkoj borbi, Zagreb 1960, 42.)

⁴ S. Kvesić, n. dj. 46.

⁵ Isto, 49—50.

⁶ Isto, 73—75.

vjersku pripadnost. »(...) Mi se ne plašimo terora i progona, naša je dužnost da u ovim sudbonosnim danima sačuvamo svoju hladnokrvnost, da još odlučnije učvrstimo svoje redove, da se zbijemo u jedinstvenu narodnu frontu i svi kao jedan dignemo svoj glas protesta. Sada nije čas sitnijim razmiricama, odbacimo stranačke strasti i stanimo kao jedan na branik svoje domovine, u borbu za bolju i sretniju budućnost...»⁷

Uvidajući potrebu obimnijeg obavještanja javnosti o stvarnim događajima, Pokrajinski komitet donosi odluku o pokretanju svog glasila »Naš izvještaj« čiji je prvi broj ilegalno odštampan u stanu Zorke Mitić u Ulici jedanaestog puka. Unatoč neprekidnim policijskim potragama list je izlazio, prema mogućnostima, gotovo svakodnevno u nakladi od oko 1000 primjeraka sve do lipnja 1942. godine kada je štamparija prebačena u novo sjedište Pokrajinskog komiteta na Vješćić-gori na Dinari. Osim što je »Naš izvještaj« odigrao veliku ulogu u obavještanju naroda o pravim ciljevima okupatora i njegovih domaćih suradnika on je odigrao i veliku ulogu u stvaranju Narodnooslobodilačke fronte i to ne samo u Splitu nego i u cijeloj Dalmaciji. List je, osim propagiranja ciljeva NOB-a, razjašnjavao narodnim masama pravu ulogu emigrantske vlade i njezinog odnosa prema NOP-u, te raskrinkao ulogu konitrarevolucionarnih elemenata u okviru bivših građanskih stranaka.⁸

Dok je ideju o stvaranju Narodnooslobodilačke fronte prihvatila većina građana Splita, pripadnici bivših građanskih stranaka zauzeli su različite pozicije. Rukovodeći se osnovnom političkom linijom rukovodstva Komunističke partije Hrvatske o neophodnosti objedinjavanja svih antifašistički orijentiranih pojedinaca i grupa bez obzira na njihovu nacionalnu, političku ili vjersku pripadnost Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju, koji u to vrijeme boravi u Splitu, te se normalno sve njegove odluke najprije realiziraju i dolaze do izražaja u samom Splitu, nastoji uspostaviti kontakt s pripadnicima bivših građanskih stranaka. U tom smislu u drugoj polovici kolovoza 1941. godine izdaje Platformu Jedinственe narodnooslobodilačke fronte na temelju koje su rukovodstva NOP-a u Dalmaciji trebala prići realizaciji stvaranja Narodnooslobodilačke fronte.⁹ U Platformi su detaljno obrazloženi ciljevi NOB-a, a kao jedini put uspješnog ostvarenja oslobodilačke borbe, navodi se potreba za osiguranjem Jedinственe narodnooslobodilačke fronte.¹⁰

⁷ D. Gizdić, Dalmacija 1941, n. dj. 130.

⁸ Isto, 183—185.

⁹ Isto 277—282.

¹⁰ O značenju Jedinственe narodnooslobodilačke fronte u Platformi se kaže: »Jedini put k nacionalnom oslobođenju naših potlačenih naroda može biti samo borba svih iskrenih rodoljuba na bazi Jedinственog narodnooslobodilačkog fronta. Pripadnost različitim političkim strankama i strujama, kao i nacionalna i vjerska raznolikost ne smiju biti prepreka u zajedničkoj borbi protiv zajedničkog neprijatelja — s tra.im fašističkim osvajača i njihovih domaćih slugu, ustaša i drugih, koji bi bili spremni pod bilo

Partijsko rukovodstvo u Dalmaciji u Platformi ističe, da nije potrebno raspravljati o budućoj organizaciji države u toku borbe za nacionalno oslobođenje, koja predstavlja primarni zadatak, već da će to pitanje »(...) riješiti oslobođeni narod svojom slobodnom voljom, kad naš

Zarobljeni boreci Splitskog i Solinskog partizanskog odreda u Sinju uoči strijeljanja

glavni zajednički cilj bude postignut — a to je protjerivanje tuđinskih osvajača i uništenje njihovih domaćih plaćenika, ustaša i ostalih».¹¹

Budući da je za ostvarenje tog cilja jedini put bila oružana borba cjelokupnog naroda, u Platformi PK KPH za Dalmaciju predlažu se svim političkim strankama i grupama, svim rodoljubima slijedeće oblike borbe: stvaranje partizanskih odreda, ubijanje izvršilaca i naredbodavaca svih oblika fašističkog ili kvislinškog terora, oružani otpor protiv rekvizicije svake vrste, sabotaže na industrijskim i transportnim objekti-

kojom izlikom služiti tuđinu. Lojalna suradnja unutar Jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta osnovni je preduslov uspješne borbe i pobjede. Stvarna spremnost za učestvovanje u toj borbi jedino se mjerilo iskrene ljubavi prema svom narodu». (D. Gidic, Dalmacija 1941, n. dj, 278).

¹¹ Isto.

ma, bojkotiranje svih ustanova i društava koja služe politici denacionalizacije stanovništva Dalmacije, neodazivanje pozivima za vojsku i ne prihvaćanje nikakvih dužnosti koje nalažu okupatorske vlasti, kao npr., razne počasne službe, dužnosti posrednika za otkup rekvirirane robe itd. Dalje se kao veoma značajan oblik borbe protiv okupatora navodi, da se u svim otporima radnika protiv eksploatacije domaćih privrednika i špekulanata mora angažirati Narodnooslobodilačka fronta, a da se ni u kom slučaju ne smiju pozivati zbog intervencije talijanske ili ustaške vlasti. Također se poziva stanovništvo da ne nasjeda neprijateljskim antisemitskim ispadima i da se odupre svakom proganjanju Židova.¹² Zbog uspješne realizacije ciljeva Jedinствene narodnooslobodilačke fronte u Platformi se predlaže da se u Splitu formira odbor Jedinствene narodnooslobodilačke fronte za cijelu Dalmaciju, a da u svim mjestima treba osnivati mjesne odbore. »(...) Ti odbori — kaže se u Platformi — treba da budu sastavljeni od predstavnika svih klasa, političkih grupa i stranaka, kao i pojedinih većih i manjih društava itd. (...)»¹³

U cilju realizacije ideje o stvaranju Narodnooslobodilačke fronte Pokrajinski komitet je veoma aktivan u nastojanju da za NOP pridobije predstavnike vodstava bivših građanskih stranaka, koji u to vrijeme uglavnom borave u Splitu. Preko starog splitskog komuniste Stipe Kragića Pokrajinski komitet je ugovorio sastanak s predsjednikom HSS-a u Splitu Paškom Kaliternom nastojeći ga pridobiti za zajedničku suradnju u borbi protiv okupatora. Sastanak je početkom rujna održan u trgovačkoj radnji Kaliterne u Križevoj ulici, a u ime Pokrajinskog komiteta sastanku je prisustvovao sekretar Pokrajinskog komiteta Vicko Krstulović. Unatoč tome što mu je Vicko Krstulović opširno izložio potrebu za zajedničkom suradnjom Paško Kaliterna arogantno odbija bilo kakvu suradnju s NOP-om.¹⁴ Posredstvom dr Birimiše, koji je radio za NOP, kasnije su uspostavljeni kontakti i sa zastupnikom HSS-a Petrom Mladineom, ali su i ti kontakti završeni bez uspjeha.¹⁵

Nešto uspješniji su bili pregovori predstavnika Pokrajinskog komiteta s predstavnicima Samostalne demokratske stranke. Oni su u načelu bili za borbu za nacionalno oslobođenje, iako sami u to vrijeme nisu bili

¹² Isto, 279—282.

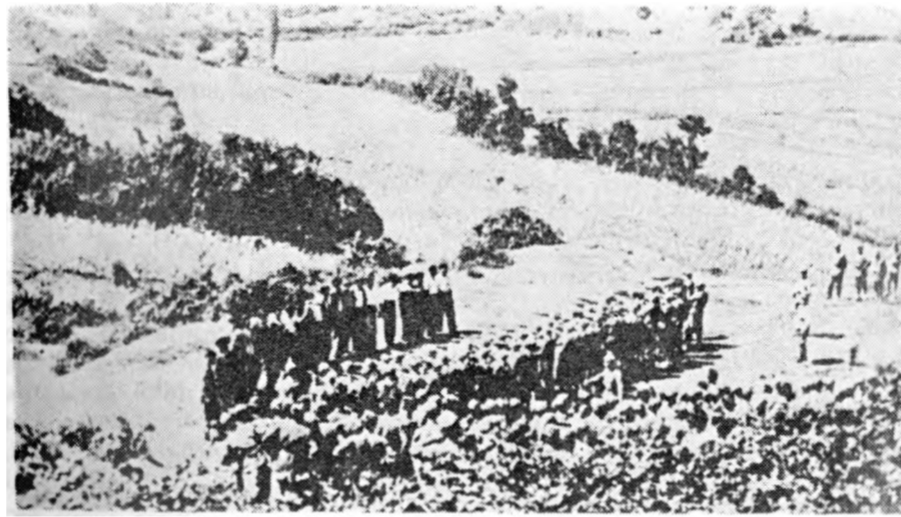
¹³ Isto, 282.

¹⁴ U to vrijeme pripadnici NOP-a u Hrvatskoj izvršili su već niz oružanih akcija. Odbijajući suradnju s NOP-om Paško Kaliterna je rekao: »Mi s vama ne možemo imati nikakve suradnje, jer rušite pruge, srušili ste poštu u Zagrebu i stvarate narodu štetu. Eto, sad nemamo ni veze sa Zagrebom.« (D. Gizdić, Dalmacija 1941, n. dj. 317).

¹⁵ Isto.

spremni da sudjeluju u njoj, ali su obećali da će materijalno pomagati narodnooslobodilački pokret.¹⁶

Pokrajinski komitet nastojao je uspostaviti kontakt i s predstavnicima bivših srpskih građanskih stranaka koji su se koncentrirali u Splitu. Tako je posredstvom potpredsjednika SDS-a u Splitu Miloša Jelaske održan sastanak s Dobrosavom Jevđevićem, koji je u načelu pristao na suradnju, ali se odmah ogradio da je njegov boravak u Splitu kratko-

Zarobljeni borci Prvog splitskog i Solinskog odreda uoči strijeljanja u Rudaši kod Sinja 26. kolovoza 1941.

trajan. U nastojanju da stvarno uključi u Narodnooslobodilačku frontu ove strukture koje su bile za borbu protiv okupatora Pokrajinski komitet nastoji uspostaviti i druge kontakte s predstavnicima Srpskog odbora iako je bilo jasno da Dobrosav Jevđević stvarno odbija svaku suradnju. Preko dr Ante Kovačića-Sebiškina, koji se u ljeto 1941. izjavio za stvaranje Jedinstvene narodnooslobodilačke fronte, ali ubrzo prihvaća velikosrpsku politiku četničkog pokreta, uspostavljen je kontakt s protom Urukalom, te je dogovoren sastanak u lječničkoj ordinaciji Kovačića. U ime Pokrajinskog komiteta sastanku su prisustvovali Ivan Lavčević i Marin Krstulović, a u ime Srpskog odbora prota Urukalo, Kovačić i dva viša oficira bivše jugoslavenske vojske. Već od samog početka sastanka bilo je jasno da predstavnici Srpskog odbora odbijaju svaku zajedničku akciju, a kako je u to vrijeme došlo do stradanja Splitskog partizanskog odreda Urukalo je javno optužio predstavnike Pokrajinskog komiteta da su avanturisti, odgovorni za smrt boraca Split-

¹⁶ S. Kvesić, n. dj, 159.

skog odreda i da do zajedničke borbe može eventualno doći samo ako se prihvati da je Srpski odbor taj koji treba dati znak za ustanak.

Unatoč tom očitom neuspjehu Pokrajinski komitet preko Kovačića nastoji uspostaviti još neke kontakte. Kovačić je neprekidno obećavao kontakte s jednim istaknutim solunskim ratnikom. Ali, kada su predstavnici Pokrajinskog komiteta saznali da se radi o Iliji Trifunoviću Birčaninu, koji je u to vrijeme bio predstavnik Draže Mihailovića u Dalmaciji, a kako je u jesen 1941. bila već dobro poznata izdaja Mihailovića, Pokrajinski komitet prekida svake pregovore.¹⁷

Ubrzo nakon neuspjelih pregovora, predstavnici Srpskog odbora sudjeluju u formiranju četničkog pokreta u Dalmaciji i sklapaju s talijanskim okupacionim vlastima ugovor. U toj suradnji s okupatorom posebno se ističu Ilija Trifunović Birčanin, prota Urukalo, Dobrosav Jevđević, te Silvije Alfirević koji s Momčilom Đujićem u Kninskoj krajini, Pajom Popovićem i bivšim ministrom u Stojadinovićevoj vladi Nikom Novakovićem Longoni, čine okosnicu četničkog pokreta provodeći velikosrpsku šovinističku politiku.

Unatoč tome što su vodstva bivših građanskih stranaka uglavnom odbacivala ideju o stvaranju Jedinstvene narodnooslobodilačke fronte, ta ideja naišla je na snažnu podršku građana Splita. Svojim negativnim stavom vodstva bivših građanskih stranaka ubrzo su se diskreditirala čak i kod svojih najvjernijih pristaša. Podrška naroda ideji stvaranja Narodnooslobodilačke fronte naročito se očitovala u osnivanju odbora Narodne pomoći, koji su u većini slučajeva izrasli iz tzv. Crvene pomoći, koja se prije rata sakupljala kao pomoć komunistima u zatvorima i njihovim porodicama. U početku su odbori Narodne pomoći imali zadatak da od rodoljuba prikupljaju pomoć u novcu i hrani radi izdržavanja ilegalaca. Kasnije ti odbori u gradovima prerastaju u odbore Narodnooslobodilačkog fonda, a kao politički organi se formiraju akcioni odbori, dok se van gradova djelatnost Narodne pomoći sve više proširuje, tako da u 1942. godini postaju temelj prilikom osnivanja narodnooslobodilačkih odbora.

Odbori Narodne pomoći osnivaju se u Splitu već krajem 1941. godine, a do ožujka 1942. već okupljaju znatan broj građana Splita. Zbog masovnosti pokreta javila se potreba za osnivanjem odbora po strukama, budući da su građani unutar pojedinih struka, vezani poslom, mnogo lakše komunicirali. Tako dolazi u toku ožujka i travnja 1942. godine do formiranja tzv. akcionih odbora. Formiraju se kao prvi Akcioni odbor Brodogradilišta, Akcioni odbor državnih namještenika i Akcioni odbor željezničara. U formiranju akcionih odbora u Splitu posebno se istakao dr. Miloš Zamko. Jedan akcioni odbor sastojao se od izaslanika nekoliko pododborna, a ako su ti pododbori bili širi po obimu dijelili su se na nekoliko grupa. Tako je npr. Pododbor umjetnika, koji je potpadao pod Akcioni odbor intelektualaca imao tri grupe: likovnih umjetnika, muzičara i književnika. Akcioni odbori, pododbori i grupe okupljali su u

svojim redovima gotovo cjelokupno stanovništvo Splita, a svojim akcijama jasno su davali do znanja da se Split ne namjerava pokoriti okupaciji.¹⁸ Naročito je veliki odjek imala akcija likovnih umjetnika Splita, koji su 6. travnja 1943. godine organizirali u bivšoj Tartaljinoj ulici 15, u stanu kipara Studina, ilegalnu izložbu. Splitski umjetnici, koji su do tada odbijali sve pokušaje talijanskih okupacionih vlasti da ih angažiraju u svojoj službi, izložili su u tri prostorije oko 80 radova. Bili su izloženi radovi slikara Antuna Zupe, Vjekoslava Paraća, Nikole Ignja-

Strijeljani zarobljeni partizanski borci u Rudaši kod Sinja 26. kolovoza 1941.

tovića, Ljube Babica i Rudolfa Sablića, kipara Ivana Lozice i Marina Studina, te nekoliko crteža kompozitora Ive Tijardovića. Izložba, koju je organizirao Pododbor umjetnika koji je osnovan još 15. rujna 1941. godine, trajala je do rujna 1943. godine, a posjetilo ju je oko 2000 aktivista NOP-a. Na izložbi je prikupljeno oko 100.000 lira što je predstavljalo znatnu novčanu stavku u Narodnooslobodilačkom fondu.¹⁹

Tako velika podrška građana Splita NOP-u i Komunističkoj partiji izazvala je reakciju kod dijela funkcionera bivših građanskih stranaka, koji su se do tada izjašnjavali za pasivnost. Oni se već krajem 1941. godine, uviđajući da će gotovo u potpunosti izgubiti svoje pristaše, koji

¹⁸ Isto, 173–177.

¹⁹ D. Gidic, Dalmacija 1941, Zagreb 1962, 222.

se u sve većem broju izjašnjavaju za političku platformu Komunističke partije, ponovo uključuju u pregovore s partijskim rukovodstvom u Splitu. Ta pojava nije samo karakteristična za Split, nego do nje dolazi u cijeloj Dalmaciji. Međutim, iako se znatan dio trn funkcionera deklarativno izjašnjavao za NOP, ubrzo je došao na vidjelo još jedan pokušaj obmane. Tako su npr., predstavnici HSS-a, koji su podržavali Mačekovu političku liniju, izjavili da oni podržavaju NOP, ali zbog stranačke discipline moraju dobiti odobrenje iz Zagreba da se uključe u pokret. U svibnju 1942. vodstvo HSS-a u Zagrebu daje nalog dr Tomi Jančikoviću, bivšem istaknutom članu vodstva HSS-a, da ispita prilike u srednjoj Dalmaciji. U drugoj polovici lipnja Jančiković stiže u Split gdje se sastao sa zastupnicima HSS-a Petrom Mladineom, dr Jakovom Grgurićem, Markom Sutonom i Šimom Poduje. Prema kasnijim izjavama Jančikovića jedan od ciljeva njegova posjeta Splitu bio je taj, da pokuša nagovoriti Meštrovićevu suprugu da Meštrović otputuje u inozemstvo gdje bi bio mnogo korisniji za hrvatsku stvar, no međutim taj je pokušaj završen bez uspjeha.²⁰

Prema svemu sudeći odobrenje iz Zagreba pojedinim funkcionerima HSS-a iz Dalmacije da se uključe u NOP nije stizalo, ali su oni kasnije ipak odobrili nekim svojim predstavnicima da uđu u akcione odbore. Za razliku od vodstva HSS-a pripadnici bivše Samostalne demokratske stranke, a to se naročito osjećalo među pristašama HSS-a, prihvatilo krajem 1941. i početkom 1942. godine uglavnom ograničava na novčanu pomoć. Za suradnju s NOP-om izjašnjavaju se i tzv. jugonacionalisti, ali se i oni uglavnom izjašnjavaju deklarativnom podrškom NOP-u.²¹

Za razvoj Narodnooslobodilačke fronte u Dalmaciji veliko je značenje imalo vojno-političko savjetovanje na Vještici-gori, održano od 4. do 6. lipnja 1942. godine. U to vrijeme među pristašama bivših građanskih stranaka, a to se posebno osjećalo u Splitu, već je u znatnoj mjeri došlo do diferencijacije. Tako je znatan dio pristaša bivših građanskih stranaka, a to se naročito osjećalo među pristašama HSS-a, prihvatilo platformu Narodnooslobodilačke fronte. Međutim, kod pojedinih partijskih radnika dolazi do nerazumijevanja pojedinih stavova pristaša bivših građanskih stranaka i do nerazumijevanja političke linije Narodnooslobodilačke fronte. Ti su rukovodioci, a to je svojevrsteno oštro kritizirao i sekretar CK KPH Rade Končar kada je boravio u Splitu, pokazivali neshvaćanje suštine Narodnooslobodilačke fronte, te su na određeni način potcjenjivali kako stvaranje Fronte, tako i Saveza mlade

²⁰ Lj. Boban, Misija Tome Jančikovića u inozemstvu 1943. godine, *Časopis za suvremenu povijest*, 1/1980, 30.

²¹ Jugonacionalisti su izdali letak pod naslovom »Naši odnosi prema komunistima«, koji glasi: »Među našim socijalnim i političkim snagama, koje će u našem budućem životu odigrati važnu ulogu, najbitnija je snaga komunističke organizacije. Dobro provedena i čvrsta komunistička organizacija imaće snagu i pravo da i ona kaže svoju riječ prilikom stvaranja našeg novog života i u rukovođenju buduće sudbine našeg naroda (...). Savjetujemo, da svi oni školovani pojedinci, koji ne pripadaju komunizmu, pristupe istome, da lojalno i savjesno suraduju, kako bi se time izbjegla revolucionarna preteranost i od starog poretka zaštitilo ono što treba zaštititi. Ako to ne učinimo, doživjet ćemo nakon tragedije robovanja tudinu tragediju građanskog rata.« (D. Gizdić, Dalmacija 1942, Zagreb 1959, 38).

generacije. Upravo na te nedostatke, koji su u znatnoj mjeri otežavali proces stvaranja Narodnooslobodilačke fronte, ukazalo je i vojno-političko savjetovanje na Vještici-gori. U rezoluciji savjetovanja je istaknuto da su pri stvaranju Fronte mnoge organizacije i pojedinci pokazali »nerazumijevanje te skretanje u lijevo i desno«.²²

U vrijeme priprema, kao i za vrijeme održavanja savjetovanja rad organizacija NOP-a u Splitu sve više jača i proširuje se. Radi koordinacije rada čitavog niza akcionih odbora javila se potreba za formiranjem jednog tijela koje bi rukovalo radom svih odbora. Na inicijativu Pokrajinskog komiteta i na prijedlog Mjesnog komiteta KPH za Split, Akcioni odbor brodogradilišnih radnika uputio je poziv svim akcionim odborima u Splitu da se održi sastanak predstavnika svih akcionih odbora sa zadatkom da se oformi Gradski narodnooslobodilački odbor Splita.²³

Osnivački sastanak Gradskog NOO-a održan je 6. travnja 1942. godine u Kvaternikovoj 24 u kući Zvonka Oštrića. U gradski NOO je izabrano 10 članova i to: šest članova KPH, jedan HSS-a, jedan SDS-a i dva simpatizera Komunističke partije. Po socijalnom sastavu u NOO-u su bili: tri radnika, jedan zanatlija, jedan državni službenik, jedan trgovac, jedan intelektualac, jedan težak, jedna radnica i jedan omladinac.²⁴

Na osnivačkoj sjednici Gradskog NOO-a donesene su sljedeće odluke: da se preko pristaša bivših gradanskih stranaka koji su se već

²² a Osvrćući se na stav pojedinih partijskih organizacija prema JNOF-u u Rezoluciji se kaže: »(.) Nerazumijevanje partijske linije Jedinštenog narodnooslobodilačkog fronta proizlazilo je iz toga, što odgovorni partijski funkcioneri nisu proučavali partijski materijal i stoga nisu razumijeli sadašnju etapu borbe. Skretanje u lijevo sastojalo se u tom, što su mnogi odriicali potrebu stvaranja Jedinštenog narodnooslobodilačkog fronta tvrdeći da se Partija u današnjoj etapi mora boriti direktno za ostvarenje socijalizma. Oni su isticali i smatrali, da je cilj naše sadašnje borbe *ostvarenje socijalizma, a ne oslobodenje naroda*. Takav stav odgovornih partijskih funkcionera brenzao je Narodnooslobodilačku borbu i sprečavao, da se oko Partije okupe najširi narodni slojevi. Oni su time smanjivali mogućnosti borbe i radili protiv ugleda Partije u najširim slojevima. Skretanje udesno sastojalo se u tome, što mnogi partijski funkcioneri nisu shvaćali, da u organizacijama Jedinštenog narodnooslobodilačkog fronta moraju biti obuhvaćene najšire mase, nego su samo nastojali pridobiti neke funkcionere gradanskih stranaka, te su s njima stvarali Narodnooslobodilačke odbore ne osiguravajući pritom niti partijsko rukovodstvo. Pri stvaranju Narodnooslobodilačkog fronta kod nas se uopće *nikako skretalo udesno*, što se nije dovoljno isticala rukovodeća uloga Partije, što partijski funkcioneri nisu istupali kao predstavnici Partije, *nego samo* kao članovi Partije. Time je rukovodstvena uloga naše Partije u organizacijama Jedinštenog narodnooslobodilačkog fronta nedovoljno došla do izražaja«. (D. *Gizdić*, Dalmacija 1942, n. dj. 286—287).

²³ U pozivu Akcionog odbora brodogradilišnih radnika se između ostalog kaže: »(.) Mi smo ostvarili jedinstvo svih radnika na Brodogradilištu time, što smo osnovali naš *Akcionni odbor Jedinštenog narodnooslobodilačkog fronta*, u kojem su ujedinjeni predstavnici svih radnika, bez obzira na njihova politička uvjerenja. Da bi se pak konačno u našem gradu stvorio čvrsti savez svih rodoljuba, bez obzira na klasnu, političku ili vjersku pripadnost, radi što uspješnije borbe protiv fašističkog okupatora, mi radnici Brodogradilišta, ujedinjeni u našem Akcionom odboru, predlažemo svim akcionim odborima i Antifašističkom odboru žena, da sjedinimo našu borbu osvajanjem Mjesnog *narodnooslobodilačkog odbora* u Splitu. Narodnooslobodilački odbor bio bi vrhovni organ Narodnooslobodilačkog fronta u našem gradu. NOO bi razvijao sve oblike političke i ekonomske borbe, sve do oružanog ustanka za oslobodenje našeg naroda od okupatora. NOO bi okupljao sve antifašističke, demokratske i slobodoljubive snage u *Jedinštenom narodnooslobodilačkom frontu*«. (D. *Gizdić*, Dalmacija 1942, n. dj. 148).

²⁴ U NOO Splita bili su izabrani: Ivo Amulić, Nikola Aračić-Dada, Marija Cecić, Pjero Segvić, Paško Ninčević, Dalibor Soldatić, dr. Milivoj Visković, Perica Segvić, Franjo Primi i Jožo Kovačević. Za predsjednika NOO-a bio je izabran Ivo Amulić. Nakon odlaska Ive Amulčića iz Splita, početkom lipnja 1942. godine za predsjednika NOO-a bio je izabran kompozitor Ivo Tijardović. (D. *Gizdić*, Dalmacija 1942, n. dj. 146).

uključili u NOP uputi poziv njihovim bivšim stranačkim funkcionerima da sudjeluju u NOP-u i da pomažu NOO, da se povede agitacija za bojkot svih ustanova okupatora kao i njihovih domaćih suradnika, da se provede bojkot godišnjice okupacije Splita, da rodoljubi ne dozvoljavaju svojoj djeci upis u fašističke omladinske organizacije, da državni činovnici odbiju da polažu zakletvu na talijanskom jeziku i da sabotiraju okupatorsku administraciju, te da Gradski NOO uputi proglas građanima Splita.²⁵

U proglasu građanima Splita novoosnovani Gradski NOO naveo je kao glavne zadatke Jedinstvene narodnooslobodilačke fronte:

»(..) 1. Narodnooslobodilački front je pokret, koji ima općenarodni karakter, a ne stranački karakter. Sloboda naroda je općenarodna stvar, sloboda naroda je cilj i program svih naroda, svih rodoljuba; stoga su u tom pokretu obuhvaćeni svi rodoljubi svih stranačkih, staleških i vjerskih pripadnosti.

2. Narodnooslobodilački front je pokret, koji smatra da se sloboda može postići samo borbom, jer je svijestan, da samo onaj narod može steći i čuvati svoju slobodu, koji se za nju vlastitom silom bori. Aktivna borba i otpor u svim oblicima, oružana, politička, ekonomska, zajednički solidarni bojkot i otpor protiv odnarođivanja i fašizacije, to je program JNOF (...)

6. Kao rezultat i kao bitni uslov za uspjeh Narodnooslobodilačke borbe traži se dakle stvaranje jedinstvenog općenarodnog samoinicijativnog fronta, koji će obuhvatiti sve rodoljube i koji će sve rodoljube smatrati svojim vlastitim borbenim frontom, ne odričući se time, naravno, svoje političke i vjerske pripadnosti (...).²⁶

Formiranjem Gradskog NOO-a završen je proces izgradnje organizacionog oblika NOP-a u Splitu. Akcioni odbori i Gradski NOO okupljali su u svojim redovima gotovo cjelokupno gradsko stanovništvo bez obzira na nacionalnu, vjersku ili političku pripadnost — oni su u stvari predstavljali određenu formu Narodnooslobodilačke fronte iako se ona do tada još nije formalno organizaciono oformila. Pored niza akcija udarnih grupa građani Splita nastavljaju i u 1942. godini s praksom iz 1941. godine izražavanjem nezadovoljstva talijanskom okupacijom Dalmacije putem masovnih demonstracija. U tim akcijama, kao i u mnogim drugim prednjačila je omladina. Tako su u Splitu velikog odjeka imale javne demonstracije žena na splitskoj tržnici, 27. ožujka 1942, koje su revoltirane što su karabinjeri pokupili i ono malo povrća što ga je bilo na tržnici, počele protestirati i uzivati parole: »Van s fašističkim otimačima!« i »Dajte nam kruha, djeca nam umiru od gladi«.

U travnju je izbio trodnevni štrajk učenika Srednje tehničke škole, koji su odbijali pozdravljati nastavnike, koji su pretežno bili fašisti dovedeni iz Italije, fašističkim pozdravom ispruženom rukom. Iako se talijanske okupacione vlasti nisu sustezale da revolte građana suzbiju

²⁵ Isto, 147.

²⁶ Isto, 149—150.

Žrtve 3. lipnja 1944.

DJELO I Žrtve

3. lipnja 1944. godine, u 10.30 sati, neprijatelj je izvršio bombardiranje grada Splita. U bombardiranju su poginuli i ranjeni građani, a velika imovina je uništena. U nastavku su objavljene imena žrtava i ranjenika.

POGINULI:

- 1) ...
- 2) ...
- 3) ...
- 4) ...
- 5) ...
- 6) ...
- 7) ...
- 8) ...
- 9) ...
- 10) ...
- 11) ...
- 12) ...
- 13) ...
- 14) ...
- 15) ...
- 16) ...
- 17) ...
- 18) ...
- 19) ...
- 20) ...
- 21) ...
- 22) ...
- 23) ...
- 24) ...
- 25) ...
- 26) ...
- 27) ...
- 28) ...
- 29) ...
- 30) ...
- 31) ...
- 32) ...
- 33) ...
- 34) ...
- 35) ...
- 36) ...
- 37) ...
- 38) ...
- 39) ...
- 40) ...
- 41) ...
- 42) ...
- 43) ...
- 44) ...
- 45) ...
- 46) ...
- 47) ...
- 48) ...
- 49) ...
- 50) ...
- 51) ...
- 52) ...
- 53) ...
- 54) ...
- 55) ...
- 56) ...
- 57) ...
- 58) ...
- 59) ...
- 60) ...
- 61) ...
- 62) ...
- 63) ...
- 64) ...
- 65) ...
- 66) ...
- 67) ...
- 68) ...
- 69) ...
- 70) ...
- 71) ...
- 72) ...
- 73) ...
- 74) ...
- 75) ...
- 76) ...
- 77) ...
- 78) ...
- 79) ...
- 80) ...
- 81) ...
- 82) ...
- 83) ...
- 84) ...
- 85) ...
- 86) ...
- 87) ...
- 88) ...
- 89) ...
- 90) ...
- 91) ...
- 92) ...
- 93) ...
- 94) ...
- 95) ...
- 96) ...
- 97) ...
- 98) ...
- 99) ...
- 100) ...

RANJENI:

- 1) ...
- 2) ...
- 3) ...
- 4) ...
- 5) ...
- 6) ...
- 7) ...
- 8) ...
- 9) ...
- 10) ...
- 11) ...
- 12) ...
- 13) ...
- 14) ...
- 15) ...
- 16) ...
- 17) ...
- 18) ...
- 19) ...
- 20) ...
- 21) ...
- 22) ...
- 23) ...
- 24) ...
- 25) ...
- 26) ...
- 27) ...
- 28) ...
- 29) ...
- 30) ...
- 31) ...
- 32) ...
- 33) ...
- 34) ...
- 35) ...
- 36) ...
- 37) ...
- 38) ...
- 39) ...
- 40) ...
- 41) ...
- 42) ...
- 43) ...
- 44) ...
- 45) ...
- 46) ...
- 47) ...
- 48) ...
- 49) ...
- 50) ...
- 51) ...
- 52) ...
- 53) ...
- 54) ...
- 55) ...
- 56) ...
- 57) ...
- 58) ...
- 59) ...
- 60) ...
- 61) ...
- 62) ...
- 63) ...
- 64) ...
- 65) ...
- 66) ...
- 67) ...
- 68) ...
- 69) ...
- 70) ...
- 71) ...
- 72) ...
- 73) ...
- 74) ...
- 75) ...
- 76) ...
- 77) ...
- 78) ...
- 79) ...
- 80) ...
- 81) ...
- 82) ...
- 83) ...
- 84) ...
- 85) ...
- 86) ...
- 87) ...
- 88) ...
- 89) ...
- 90) ...
- 91) ...
- 92) ...
- 93) ...
- 94) ...
- 95) ...
- 96) ...
- 97) ...
- 98) ...
- 99) ...
- 100) ...

POPOPIS RANJENIH OSOBA PRIGODOM RAČNOG NAPADA OD 3. LIPNJA '44.

U nastavku su objavljene imena ranjenika i njihove ozbiljnosti.

GRAČANIN I Žrtve

Imena ranjenika i njihove ozbiljnosti.

GRAČANIN I Žrtve

Imena ranjenika i njihove ozbiljnosti.

Popis poginulih i ranjenih građana Splita prilikom bombardiranja 7. lipnja 1944.

oštrim represalijama, ovom prilikom one su zaključile da bi represalijama izazvale samo još žešći revolt učenika, te su nastojale da štrajk suzbiju miroljubivim metodama. Među učenike u štrajku upućene su grupice omladinaca iz bivše organizacije HSS-a, koji su ostali vjerni onom dijelu vodstva HSS-a, koje se odlučilo na suradnju s okupatorom. Te grupice su nastojale da zastrašujućim parolama razbiju jedinstvo štrajkaša, ali je taj njihov pokušaj završio neuspjehom. Nakon tog neuspjeha Talijani su pozvali roditelje učenika i zahtijevah da oni pošalju djecu u školu, predlažući kompromis da učenici izaberu jednog između sebe, koji bi u ime razreda pozdravljao nastavnike fašističkim pozdravom. Budući da su učenici odbili i taj kompromis talijanske prosvjetne vlasti su odustale od svog zahtjeva, tako da se u toj školi više nije pozdravljalo fašistički.

Istog mjeseca Gradski NOO mogao je pokazati koliki je njegov utjecaj na građane Splita. Godišnjicu svog ulaska u Split 15. travnja Talijani su namjeravali proslaviti pompezno, ali je Gradski NOO uputio građanima letak u kojem se poziva građanstvo da tog dana ne izlaze na ulice i zatvore prozore svojih kuća, te da na taj način bojkotiraju talijansku proslavu. Bojeći se akcije antifasista tog su dana Talijani pojačali patrole karabinjera i vojnika, tako da je proslava svedena isključivo na polaganje vijenaca poginulih Talijana i na otkrivanje spomen-ploče na zidu gradske bolnice. Splitsko građanstvo gotovo je u potpunosti bojkotiralo talijansku proslavu.

Te godine u Splitu je građanstvo proslavilo veoma impozantno Prvi maj. Pored prvomajskih letaka koji su dijeljeni građanstvu, u gradu je bilo izvješeno oko 30 zastava, a posebno je odjeknulo među građanstvom kada se točno u podne sa zvonika crkve sv. Duje uz glasan pucanj razvila velika crvena zastava.³⁷

Na sve akcije splitskih antifasista Talijani su odgovarali pojačanim represalijama.³⁸ Hapšenja i suđenja simpatizerima NOP-a vršena su gotovo svakodnevno.³⁹ Međutim, unatoč svih represalija popularnost organizacija NOP-a među splitskim građanstvom rasla je iz dana u dan.

Uviđajući da će u potpunosti izgubiti pozicije među stanovništvom Dalmacije kontrarevolucionarne snage, čije su se vode uglavnom nalazile u Splitu, nastoje oformiti tzv. »Blok građanskih stranaka« u koji su ušli neki rukovodioci bivših građanskih stranaka HSS-a, JNS i SDS-a. Osnivač i inicijator tog Bloka bio je četnički vojvoda Ilija Trifunović Birčanin, a uz odobrenje talijanskih okupacionih vlasti. Glavna zadaća tog Bloka u kojem su se koncentrirale sve kontrarevolucionarne snage

³⁷ S. Kvesić, n. dj, 312—314.

³⁸ Zbornik *NOR*, tom V, knj. 4, 378.

³⁹ Tako je na godišnjicu okupacije Splita u Muškoj realnoj gimnaziji prof. Ciro Camulin rekao svojim đacima: »Djeco, budite ozbiljni, danas je najžalosniji dan.« Prokazan od jednog pripadnika GIL-a profesor Camulin je uhapšen. U zatvoru je podvrgnut torturi, tako da je kroz dva dana 17. travnja 1942. podlegao pod batinama. Plaseći se narodnog revolta talijanske okupacione vlasti su obavijestile javnost da je umro od srčanog udara. Saznavši za smrt svog profesora učenici su mu odali počasi s tri minute šutnje u svim razredima. U razredu gdje je bila obuka iz talijanskog jezika nastavnik je protestirao, te su učenici produžili s još tri minute šutnje. (S. Kvesić, n. dj, 314.)

u Splitu bila je da odvoji splitsko građanstvo od NOP-a računajući pri tom u prvom redu na svoje nekadašnje pristaše, koji su se uključili u NOP prihvaćajući oružanu borbu protiv okupatora. Znajući da neće moći odvojiti niti dio građanstva od NOP-a parolama protiv oružane borbe, Blok deklarativno prihvaća metodu oružane borbe, ali ne pod vodstvom Komunističke partije. Prema izvještaju Mjesnog komiteta KPH za Split osnivači Bloka nastojali su uključiti i neke pripadnike nekadašnje frakcionaške grupe Vicka Jelaske.³⁰

U prvi trenutak rukovodstvo NOP-a nije se odmah snašlo u novoj situaciji. Tako npr., MK KPH za Split u navedenom izvještaju navodi da još nije jasno ponašanje Bloka, te upozorava na oprez, ali ne preporučuje još direktnu akciju protiv Bloka.³¹ Nakon saznanja da je jedan od inicijatora Bloka Ilija Trifunović Birčanin u prvom broju lista *Šlobode*, organa Narodnooslobodilačkog odbora, objavljen je članak »Taktika borbe protiv okupatora« u kojem se navodi da je Blok djelo Ilije Birčanina formiran po savjetu talijanskih okupacionih vlasti, ali se smatra da su pojedini pripadnici bivših građanskih stranaka zavedeni i da su pristupili Bloku iz neznanja.³²

Međutim, Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju prozreo je pravu politiku Bloka i namjere njegovih pripadnika. Ocjenjujući pravilno pravi kontrarevolucionarni karakter Bloka uputio je u prosincu 1942. Okružnicu u kojoj se objašnjava da je Blok u stvari tvorevina okupatora i četnika, te navodi: »(...) Ovaj blok je formiran bez nas, a protiv NOF-a, premda još uvijek zbog našeg velikog uticaja na masu i naše snage ne istupa otvoreno protiv NOF-a, nego čak šta više istupa kao pristaša N. O. borbe i pokušava da u svoje redove uvuče i poštene rodoljube iz bivših građanskih stranaka koji aktivno saraduju i pomažu N. O. borbu. Pojedini članovi toga bloka govore, kako oni žele saradnju sa nama, da bi na taj način razbili jedinstvene redove NOF-a. Istovremeno aktivno rade na organiziranju bloka u drugim mjestima Dalmacije, povezujući se sa reakcionarnim elementima tih stranaka, šaljući k njima, u tu svrhu svoje predstavnike i pozivajući pojedince u Split.«³³

Zahvaljujući pravovremenoj intervenciji Bloka i na činjenicu da su neki pripadnici bivših građanskih stranaka svjesno ušli u Blok i da su veoma aktivno sudjelovali u njegovu stvaranju, poziv Bloka pristašama bivših građanskih stranaka da mu se pridruže ostao je bez odziva, tako da se Blok bez ikakve podrške u narodu veoma brzo raspao. Formiranjem Bloka jedino su četnici izvukli korist. Oni su pod krinkom lažnih parola Bloka uspjeli mobilizirati oko 40 omladinaca, uglavnom bivših sokolaša, navodno za borbu protiv Talijana i poslali ih u Knin u jedinice popa Momčila Đujića.³⁴

³⁰ Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske (dalje: IHPRH). Izvještaj MK KPH Split o političkoj situaciji, KP-32C/4677.

³¹ Isto.

³² S. Kvesić, n. dj. 308.

³³ IHPRH, Okružnica PK KPH za Dalmaciju od 10. XII 1942, KP-320/4892.

³⁴ S. Kvesić, n. dj. 303.

Neuspjeh Bloka nije obeshrabrio kontrarevolucionarne snage u Splitu. Prema uputama vodstva HSS-a iz Zagreba u proljeće 1943. godine u Split ponovo dolazi Jančković sa zadaćom da ispita situacija, a vjerojatno i da spriječi dalje opadanje pristaša HSS-a od svog vodstva. U Splitu se Jančković sastao s tamošnjim istaknutim članovima vodstva HSS-a Mladineom, dr I. Tartagliom, dr Brkićem, Vladom Feljerom, Milošem Jelaskom, dr Milanom Curćinom i Antom Kuzmanićem. Kako je kasnije izjavio Jančković Britancima u Bariju, on je savjetovao predstavnicima HSS-a u Splitu da je neophodno njihova suradnja s NOP-om, međutim njegove sugestije, prema izjavi Jančkovića, nisu naišle na razumijevanje.³⁵

Kako su organizacije NOP-a u Splitu još uvijek nastojale da pridobiju za NOP istaknute građanske političare, koji se nisu kompromitirali suradnjom s neprijateljem, normalno je da su bile zainteresirane i za misiju Jančkovića. Tako o njegovom boravku obavještajna služba NOP-a u Splitu podnosi nekoliko izvještaja. U jednom svom izvještaju Povjerenstvo II odsjeka Split izvještava Centar II odsjeka za Dalmaciju o sastanku Jančkovića u stanu bivšeg zastupnika HSS-a za kotar Prozor dr Grgurića, koji je bio iskreni pristalica suradnje s NOP-om, s pojedinim funkcionerima HSS-a. I na tom sastanku, prema izvještaju obavještajne službe NOP-a, došlo je do diferencijacije u stavovima. Dok su neki kao dr Grgurić bili za suradnju s NOP-om, bivši predsjednik HSS-a Slavko Roje je »(...) oštro napao partizane, izjavio da će oni u borbi s okupatorom do invazije biti istrijebljeni«. U izvještaju se dalje navodi da je Jančković izjavio da donosi od stranačkog vodstva direktivu za isključivu suradnju s NOP-om.³⁶ U to vrijeme organizacije NOP-a u Splitu uspostavljaju veze s pojedinim funkcionerima HSS-a.³⁷ Istaknuti funkcioner HSS-a dr Smolčić s grupom svojih istomišljenika odlazi na oslobođeni teritorij, što je izazvalo prilično uzbuđenja među onim funkcionerima HSS-a koji su se protivili bilo kakvoj suradnji s NOP-om.³⁸

O stanju u vodstvu HSS-a te o navodnoj direktivi vodstva HSS-a o neophodnoj suradnji s NOP-om govori se u mjesečnom izvještaju POC-a u Splitu od 15. lipnja do 15. srpnja 1943. u dijelu »Sektor izdajničke Mačekove frakcije HSS-a« se navodi: »Usmena propaganda kreće se tačno u duhu uputa vodstva iz Zagreba. Prema vani stvarati utisak neaktivnosti. Većina članova vodstva izjavljuje da se ne bavi politikom. Dr Pederin kaže da priznaje partizane kao jedinu snagu i da je glupo bilo što raditi protiv njih. Antipartizanska propaganda je indirektna, kreće se uglavnom oko riječi S. Poduje: 'Nema smisla voditi borbu s okupatorom, ona samo nanosi štetu narodu, a i onako će našom sudbinom odlučivati saveznici.' Nemaju snage da otvoreno napadaju NO pokret, tako da ga npr. 'Hrvatski Jadran' uopće ne spominje.

³⁴ Lj. Boban, n. dj., 48.

³⁵ IHRPH, OS-6/632.

³⁷ Isto, OS-S/638.

³⁸ Isto, OS-6,643.

S protestnog mitinga protiv povratka kralja u zemlju, siječanj 1945.

Najviše se sada boje raskrinkavanja i pristupanja bivših svojih pristaša narodnooslobodilačkoj vojsci. Nakon odlaska grupe dr Smolčića širili su vijesti da je njihov proglas falsificiran, a poslanica Božidara Magovca, u kojoj se ne spominje Mačeka, dala im je povoda širiti laži o tome da je 'Slobodna Jugoslavija' počela hvaliti Mačeka, što su četnici odmah prihvatili.

Diferencijacija na mačekovce i radićevce sve više raste u korist Radićevaca. Mišljenja smo da bi se u tom pogledu moralo i moglo čim više poraditi. Ličnost stvarnog vođe Mladinea postaje sve više nepopularna, radi njegove klerikalne prošlosti (pristupio HSS-u tek 1935) i poslovnih veza s Talijanima. Mislimo da je boravak Jančikovića imao svrhu spriječiti dalje raspadanje stranke (slično uložio Aćimovića među četnicima). On je dao podršku stavu radićevaca, ali nije spriječio izdajničko djelovanje vodstva. Parola 'saradnja s partizanima' ubačena je s namjerom da se ušutka Radićevce i da se NO pokretu oduzme oružje za raskrinkavanje (...)³⁹

O stavu u vodstvu HSS-a prema NOP-u pisao je i *Glas Splita*, organ NOO Split od 20. VIII 1943. koji piše: »(...) Pod parolom da su oni saveznici Engleza i Amerikanaca, agenti izdajničkog vodstva HSS iz Splita

» Isto, OS-6/652.

počeli su naoružavati sela u okolici Splita, i to oružjem koje dobivaju od nikog drugog nego od — Talijana. Mačekovi agenti Marin Segvić i Andrija Dvornik pregovarali su s talijanskim prefektom fašistom Zerbimom u Splitu o dobavi oružja za naoružavanje sela u okolini, ali naravno ne za borbu protiv Talijana, nego za osiguranje mirnog odlaska fašista i svih okupatora i za preuzimanje vlasti iz njihovih ruku (...).⁴⁰

Uspjesi NOV, te zapadnih saveznika protiv Italije i skori pad fašizma u Italiji doveli su do veoma oštre diferencijacije u vodstvu HSS-a u Splitu. Dok pojedinci, kao što je npr. bio Vojko Krstulović, kojeg je zbog suradnje s okupatorom likvidirala jedna omladinska udarna grupa u Splitu 1944. godine, ulazi u otvorenu suradnju s okupatorom, neki pripadnici HSS-a koji su ranije bili izraziti protivnici NOP-a, kao npr., Šime Poduje uvidaju svoje pogreške i pristupaju u NOP.

Skori pad talijanskog fašizma izazvao je veliku nesigurnost u redovima onih kontrarevolucionarnih snaga koje su se od samog početka oslobodilačke borbe kompromitirale otvorenom suradnjom s okupatorom. Tu se u prvom redu misli na pripadnike četničkog pokreta, koji su slomom svojih zaštitnika Talijana, doživjeli još jedan udarac nakon priznanja NOV od strane zapadnih saveznika, koji su do tada pružali veliku podršku četničkom pokretu. O novoj orijentaciji zapadnih saveznika *Glas Splita* je pisao: »(...) S druge strane tim službenim engleskim vojnim misijama kod naše Narodno Oslobodilačke Vojske, a preko njih ni engleskoj vladi nije mogla ostati nepoznata činjenica saradnje četnika Draže Mihailovića s okupatorom što naš narod dnevno vidi i osjeća na svojoj koži. O tome je pisao i londonski list »News Chronicle«. Zato radio London u svojoj emisiji 15. VII. otvoreno opominje: »Tko suraduje s okupatorom izdajnik je.« Poslije pada Musolinija 26. VII. radio London ponavlja ovu opomenu riječima: »Pozivamo sve one koji su iz bilo kojih razloga saradivali s talijanskim okupatorima, da prekinu dalju suradnju s njima. Svaki onaj tko i dalje suraduje s okupatorom bit će smatran izdajnikom.«⁴¹

Unaitoč tim opomenama svog donedavnog zaštitnika četnici i dalje suradujući s okupatorom nastoje okupiti sve kontrarevolucionarne snage bez obzira na njihove ranije sukobe. O nastavljanju suradnje četnika s okupatorom piše i *Glas Splita*: »(...) Istodobno dok naši borci oslobadaju sela i mjesta u Dalmaciji, a rodoljubivi građani i građanke Splita demonstriraju za slobodu poslije pada Musolinija, izdajnici kao dr. Račić, bivši ban Jablanović, Alfirević, dr. Niko Ljubić, Urukalo, dr. Branko Radica i druga četnička banda na poziv talijanskog generala Spiga pregovaraju u Splitu o tome, kako bi četnici osigurali Talijanima u povlačenju odstupnicu, pustili sve fašističke glavešine da nekažnjeno za sva zlodjela pobjegnu i odnesu oružje i sve što su nam opljačkali (...).«⁴²

Ogromna snaga organizacija NOP-a u Dalmaciji i gotovo nikakav utjecaj četnika na narodne mase, utjecali su da četnici nastoje bar

⁴⁰ *Glas Splita 1943—1944. Kritičko izdanje, Split 1977, 18.*

⁴¹ Isto.

⁴² Isto.

donekle ojačati svoje pozicije, povezujući se s pripadnicima nekadašnjih građanskih grupacija koje su još stajale po strani. Pokušaji četničkog vodstva u Splitu da stupi u kontakt s pojedincima iz vodstva nekadašnje SDS najvjerojatnije nije urodio plodom. Prema izvještajima obavještajne službe NOP-a u Splitu oni su pokušavali uspostaviti kontakt s Milošem Jelaskom s kojim su pojedinci iz vodstva četničkog pokreta održavali neke labave veze, ali su ostali iz vodstva SDS odbijali svaki kontakt s četnicima.⁴³ Nastojeći učvrstiti redove četničkog pokreta u Split dolazi emisar Draže Mihailovića Mladen Zujović (Aćimović), a u svrhu organiziranja obavještajne službe četničkog pokreta u Split je sredinom 1943. stigao dr. Dukić, koji je prije rata radio u beogradskoj i zagrebačkoj policiji, a nakon okupacije, kao vjeran suradnik okupatora upućen je u policijsku školu u Njemačkoj.⁴⁴

Kolika je bila snaga NOP-a a nikakav utjecaj kontrarevolucionarnih snaga na narodne mase vidljivo je iz izvještaja koji je Aćimović uputio 6. kolovoza 1943. Draži Mihailoviću: »(...) Stanje koje sam ovdje po svom dolasku zatekao. U Splitu je postojao jedan omrznuti četnički forum čije je životarenje još jedino omogućavao autoritet dra Račića. U političkom pogledu, dakle, situacija je bila takva da je četništvo predstavljalo ruglo. Četnike su mrzili svi (jer su imali prkosan stav prema svima, potpun naslon i potčinjenost Talijanima i nerad — ■ razuzdanost potčinjenih organa, jednom riječi vašar) (...) Opravdano se smatra da će se Dalmacija opredijeliti onako kako se budu opredijeliti Split i Šibenik. Zbog toga gradovima poklanjam najveću pažnju. Oni su (tj. HSS) prekjueč donijeli odluku da se sve njihove frakcije i svi njihovi pripadnici imaju podvrgavati našoj komandi. Jedina koncesija sa moje strane — da četničke formacije u danom momentu pretvorimo u Jugoslavensku državnu vojsku. Obrazovao sam patriotski forum (...) Cilj ovog odbora sastoji se u tome da propagandom i agitacijom u narodu rehabilitira četnike i potpomogne obrazovanje vojnih organizacija u Splitu i Dalmaciji. Ovaj odbor poslužio mi je kao posrednik pri pregovorima s predstavnicima HSS-a i drugim faktorima. Račić, Urukalo i Alfirević pak koriste mi poglavito za vezu s Talijanima.

Ostrva uglavnom drže partizani. Pod njihovom je kontrolom skoro sva Dalmacija i Lika.«⁴⁵

Unatoč svim bombastičnim izjavama pripadnika kontrarevolucije u Splitu broj njihovih pristaša bio je gotovo neznan, a politički utjecaj na gotovo cjelokupno građanstvo Splita imale su organizacije NOP-a. Neposredno uoči kapitulacije Italije, unatoč formalnom postojanju okupacione uprave u gradu, stvarnu upravu u gradu je imao Gradski NOO. NOO Splita u vrijeme kapitulacije Italije sačinjavali su: predsjednik dr. J. Smolaka, potpredsjednici Ante Kuzmanić, bivši prvak HSS-a i dr. Ljubo Leontić, bivši funkcioner SDS-a, tajnik Zvonko Bešker, a članove odbora sačinjavali su rukovodioci pojedinih odjela: Ante Donatov (Eko-

⁴³ IHRPH, OS-6/636.

⁴⁴ Isto.

⁴⁵ D. Gizić, Dalmacija 1943, n. dj. 444—445.

nomsko-gospodarski), Stipe Bagat (Poljoprivredni), dr. Milivoj Visković (Zdravstveni), Hanja Radić (Socijalni), prof. Steg (Kulturno-prosvjetni), te Ivo Raić, Frane Šegvić i Zvonko Koceić (bez zaduženja). U tom sastavu NOO se veoma rijetko sastajao, a odjeli su uglavnom djelovali samostalno. Unutar pojedinih odjela formirani su odsjeci. NOO Splita s takvom organizacijom u vrijeme oslobođenja grada djelovao je besprijeckorno.⁴⁶

Nakon kratkotrajnog slobodno djelovanja organizacija NOP-a u oslobođenom Splitu grad su zauzele jake njemačke i ustaške snage. Nijemci i ustaše žestokim terorom nastoje skršiti djelovanje organizacija NOP-a i na taj način osigurati svoj obrambeni sistem na jadranskoj obali. Međutim, unatoč sve žešćem teroru u 1944. godini snaga organizacija NOP-a u Splitu sve je veća.

Nakon trećeg zasjedavanja ZAVNOH-a na kojem je ozakonjen dotadašnji razvitak revolucionarne vlasti u Hrvatskoj, a Hrvatska proglašena federalnom jedinicom u okviru Demokratske Federativne Jugoslavije završena je u potpunosti izgradnja državnog aparata. Budući da su sada NOO-i na oslobođenom teritoriju djelovali isključivo kao organi revolucionarne vlasti javila se potreba za formiranjem JNOF-a kao političke organizacije. To je i ostvareno na osnivačkoj konferenciji Jedinствene narodnooslobodilačke fronte 18. svibnja 1944. godine u Topuskom. Na konferenciji je izabran Izvršni odbor JNOF-a i izrađena organizaciona shema organizacije. Dat je zadatak Izvršnom odboru da u što kraćem vremenskom periodu organizira izbore za odbore JNOF-a na oslobođenom teritoriju, dok su na neoslobođenom teritoriju tu funkciju vršili narodnooslobodilački odbori, koji nisu mogli djelujući ilegalno vršiti funkciju organa narodne vlasti.

Slijedeći direktive konferencije u Dalmaciji su u toku ljeta 1944. godine održane skupštine JNOF-a. Organizacije JNOF-a imale su znatnog uspjeha u okupljanju onog dijela stanovništva koje se zbog straha od represalija Nijemaca i njihovih suradnika još nije uključilo u NOP. U to vrijeme održane su, nakon mjesnih i općinske i kotarske konferencije JNOF-a, a u rujnu i okružne konferencije koje su izabrale okružne odbore JNOF-a i delegate za Oblasnu konferenciju JNOF-a, koja je održana 10. listopada 1944. godine u gradu Hvaru. Na konferenciji je izabran Oblasni odbor sa 121 članom i Izvršni odbor koji je brojao 21 člana. Za predsjednika Oblasnog odbora JNOF-a za Dalmaciju izabran je Dane Škarica, težak iz Šibenika, za potpredsjednika Dušan Popović, seljak iz Biskupije i Pavao Krce, seljak iz Jabuke. Za tajnike Oblasnog odbora izabrani su Vicko Krstulović i Drago Gizdić.⁴⁷

Prema odlukama Konferencije JNOF-a Hrvatske u Splitu je u to vrijeme funkciju Gradskog odbora JNOF-a vršio Gradski NOO. Međutim, kako su u to vrijeme bile u toku operacije Osmog korpusa NOV za konačno oslobođenje Dalmacije, Split je oslobođen 26. listopada 1944.

⁴⁶ Isto, 563.
⁴⁷ S. Kvestić, n. dj., II izd., 789.

godine. Odmah po oslobođenju grada u Split seli Oblasni odbor JNOF-e, a kako je sada u gradu formirana gradska uprava bilo je neophodno oformiti i Gradski odbor JNOF-a, što je i ostvareno na gradskoj konferenciji JNOF-a Splita. Konferencija je održana 12. prosinca 1944. godine u Splitskom narodnom kazalištu, a u njezinom radu je sudjelovalo oko 1300 delegata. Konferenciju je otvorio Paško Ninčević, a Dinko Bilać je podnio izvještaj o radu organizacija NOP-a u Splitu. Za predsjednika Gradskog odbora JNOF-a izabran je kompozitor Ivo Tijardović, za potpredsjednika Marin Bubalo, za tajnika Ivo Senjanović, a za blagajnika Dalibor Soldatić. Istovremeno se u Splitu, kao i u drugim gradovima Dalmacije biraju odbori JNOF-a i za pojedine staleže (pravnike, profesore itd.). Tako je na skupu od oko 150 pravnika 9. prosinca 1944. godine izabran Odbor JNOF pravnika.⁴⁸

Ubrzo po formiranju, Gradski odbor JNOF-a u Splitu postao je onaj faktor koji je mobilizirao narodne mase ne samo za obnovu privrednog života grada nego i za čitav niz manifestacija na kojima je građanstvo Splita izražavalo svoju privrženost narodnoslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji.

MARKO ANDRIJIC

RADE RONCAR U SPLITU 1941. GODINE

Iako je živio samo 31 godinu, Rade Končar je ostavio dubok trag u našem komunističkom i narodnooslobodilačkom pokretu i revoluciji. U broju 20, od listopada 1942. godine »Borba« je pisala: »(...) Končara treba smatrati za najsnažniju ličnost Komunističke partije Hrvatske, za onu ličnost koja snažnim zamahom učvršćuje, organizira i sređuje Partiju, jer on je postao jedan od najsmjelijih i najprodornijih rukovodioca Komunističke partije Jugoslavije — rukovodioc koji ruši sve prepreke.«

O Radi Končaru, sekretaru KPH od 1939. godine i jednom od najistaknutijih organizatora ustanka u Hrvatskoj i Jugoslaviji, relativno se dosta pisalo u našoj novijoj historiografiji. Posebno o njegovoj junačkoj smrti kojom su se nadahnjivale tisuće boraca za slobodu.

Budući da je veliki dio revolucionarne aktivnosti Rade Končara vezan uz ovo područje, to se u svim tim radovima kao i u edicijama koje razmatraju NOB u Dalmaciji govori o njegovu boravku u Splitu.

Ovim prilogom se želi doprinijeti rasvjetljavanju Končareva boravka u Splitu 1941. godine, njegova doprinosa učvršćenju partijske organizacije Dalmacije, pomoći u prevladavanju krize nastale nakon stradanja prvih partizanskih odreda i ponovnom razbuktavanju oružane borbe u Dalmaciji na jesen 1941. godine.

* * *

Kao sekretar CK KPH Rade Končar je pred rat nekoliko puta dolazio u Split. Svakako najznačajniji njegovi dolasci bili su u srpnju 1940. godine, prije održavanja Okružne (19. srpnja) i Pokrajinske (2. kolovoza) partijske konferencije kojima je prisustvovao i drug Tito. U raščišćavanju odnosa unutar Partije i u pripremama konferencija — prijelomnih za dalju izgradnju Partije u Dalmaciji — veliki doprinos dao je i Končar. Nakon boravka u Splitu Končar je radio na jačanju veze između Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju i CK KPH i često osobno bdio nad njenim organiziranjem i održavanjem.

O predratnim boravcima Končara u Splitu sačuvalo se veoma malo dokumenata, pa su dragocjeni izvor sjećanja sudionika i suboraca Končara (Vicko Krstulović, Ante Jurjević-Baja, Ivo Amulić, Andrija Božanić, Karla Njegovan i dr.).

Nasuprot tome, o posljednjem končarevu boravku u Splitu, u jesen 1941. godine, sačuvalo se dosta dokumenata. Najviše neprijateljskih dokumenata odnosi se na njegovo hapšenje, suđenje i pogibiju. Uz sačuvanu partijsku građu i mnoga publicirana, veoma bogata i živa sjećanja njegovih preživjelih suboraca iz tih dana, to omogućuje da se do kraja rasvijetli Končarev boravak i revolucionarna aktivnost u Splitu, pomoć partijskoj organizaciji u oživljavanju ustanka, da se analizira i ocijeni značaj za dalji razvoj NOP-a u Dalmaciji, te da se objasne uzroci njegova hapšenja i neuspjeh pokušaja spašavanja.¹

Pošto je 26. rujna 1941. godine, zajedno s najvišim rukovodiocima NOP-a u Jugoslaviji, sudjelovao na vojno-političkom savjetovanju u Stolicama, Končar je obišao neka područja Hrvatske da bi pomogao u organiziranju ustanka. Prema ocjeni Operativnog rukovodstva CK KPH, početkom listopada Končar je oputovao u Dalmaciju, kako bi pomogao da se Partija u Dalmaciji što prije oporavi od udara koji joj je zadan stradanjem prvih partizanskih odreda u kolovozu. On je kao sekretar Partije mogao najviše pridonijeti konsolidaciji partijske i skojevske organizacije, stvaranju Narodnog fronta, ponovnom osnivanju partizanskih odreda i razgaranju oružane borbe. Osim toga, dolaskom u Split Končar je trebao osobno pridonijeti učvršćivanju partijskih veza između CK KPH u Zagrebu i Pokrajinskog partijskog rukovodstva za Dalmaciju.²

Sam Končar rado se prihvatio zadatka da ide u Split jer, kako je sam govorio, s Dalmatincima se odavno poznao i dobro slagao.³

U subotu, 4. listopada 1941. godine Rade Končar je ilegalno vlakom, u kolima za poštu, iz Zagreba stigao u Split, preodjeven u poštanskog službenika, uz pomoć Frane Ivančića, simpatizera Partije koji mu je ustupio svoju uniformu. Dočekale su ga sestre Zdenka i Vesela Šegvić, obje veoma aktivne u NOP-u. Istog dana Končar se sastao i s Marijom Cević koja je bila zadužena »da održava stalnu vezu između članova Pokrajinskog komiteta, da pronalazi mjesta za njihove sastanke, prenosi poruke od jednog do drugog (...)«⁴

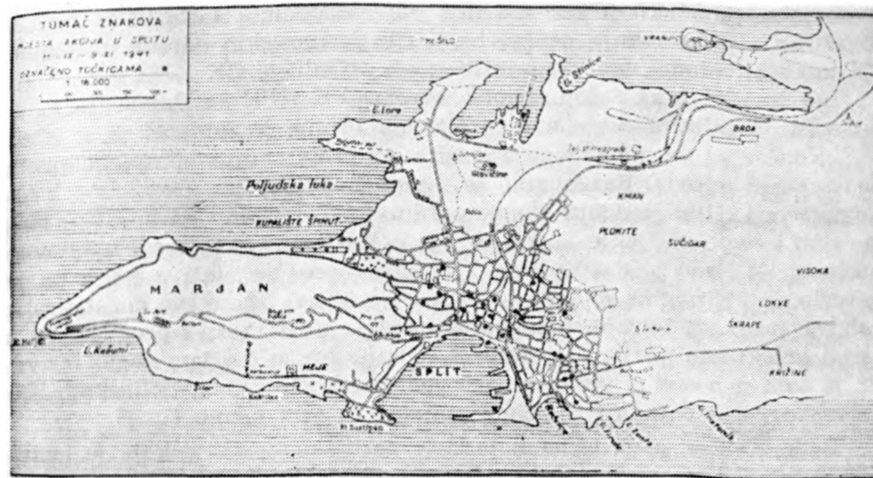
Rade Končar tada nije preko partijske organizacije Splita osigurao stan, nego je samoinicijativno, putem oglasa u novinama »II popolo di Spalato«, tražio sobu za poslovnog čovjeka. Od prikupljenih ponuda odlučio se za sobu u Vrhmanuškoj (danas Tolstojeva) ulici br. 29, kod Ivane Bogdanović koja se predstavljala kao »signora Giovanna«. Bila je to žena nečiste prošlosti, koja se ranije bavila sumnjivim poslovima. Ona je bila uvjerena da je njen novi podstanar, poslovni čovjek, veliki gospodin. U istoj kući kod Ivane Bogdanović bili su podstanari i tajnik splitske fašističke organizacije Antonio Hoffman i kapetan 3. armijskog voznog parka, zapovjednik skladišta goriva, fašist Luigi Battocchio. Končar je smatrao da će u toj sredini biti manje sumnjiv talijanskim vlastima.

¹ O samoj pogibiji Končara dosta je pisano pa ovdje neće o tome biti govora.

² *Ožak-Popović*, Končar sekretar Partije, Zagreb 1976, str. 450—460.

³ Pismo Rade Končara iz Splita od 22. IX 1941, Zbornik dokumenata VII, tom V, knj. 1, dok. 76.

⁴ *Ožak-Popović*, n. d., str. 454.

Karta prikazuje mjesta (označeno točkom) gdje su sve pripadnici splitskih udarnih grupa izvršili oružane akcije protiv fašističkog okupatora od 11. IX do 9. XI 1941. godine

Zbog stana on nije nikad pravio problem. Za svoje drugove i suradnike u Splitu on je bio »drug i prijatelj, iskren, spreman da razgovara koliko o revoluciji toliko i o najintimnijim preokupacijama čovjeka.«⁵

Sutradan po dolasku Rade Končar održao je sastanak s Pokrajinskim komitetom u stanu Ivanke Ninčević u Vrazovoj ulici, blizu Vrhmanuške, u kojoj je stanovao.⁶

Pošto je saslušao izvještaj o radu partijske organizacije u Dalmaciji, Končar je upoznao Pokrajinski komitet s razvojem NOB-a širom zemlje i dao kritičke primjedbe na dotadašnji rad PK te inzistirao da članovi PK otidu po Dalmaciji radi pomoći partijskim organizacijama na terenu, da se omasove udarne grupe i da izvršavaju oružane akcije po gradovima, posebice u Splitu. Dao je i druge upute radi jačanja oružane borbe. Končar je dalje zahtijevao: »Da bi se organizacijama pružila potrebna pomoć, treba da članovi PK odu odmah na pojedine terene i usmjere tamošnji rad u pravcu razvijanja oružane borbe bez ikakva odlaganja. U vezi s ovim zaključcima odlučeno je da Bruno (Ivo Amulić) ode u Dubrovnik, Majki (Andrija Božanić) u Sinj, Vicko (Krstulović) u Solin, Lučić (Ivan Lavčević) u Trogir, a sam Brko (Rade Končar) poći će u Šibenik i Vodice, gdje je stanje organizacije najteže.«⁷

Prema pisanju samog Končara, ti listopadski dani u Splitu bili su ispunjeni neprestanom aktivnošću. Iz dana u dan, gotovo neprekidno, odr-

⁵ Sjećanja Ante Jurjevića Baje, »Slobodna Dalmacija« od 20. V. 1972.
⁶ Nema sačuvanog zapisnika s tog sastanka, pa su jedini izvor sjećanja sudienika sastanka: V. Krstulović, Dalmatinsko ljeto 1941; A. Jurjević-Baja, »Slobodna Dalmacija« od 20. V 1972; D. Gzdić, Dalmacija 1941, Zagreb 1937, str. 330.
⁷ D. Gzdić, Dalmacija 1941, Zagreb, 1957, str. 332.

zavao je sastanke. Ni jedan dan nije bio slobodan.⁸ Naročito se mnogo angažirao u proučavanju neuspjeha prvih partizanskih odreda u Dalmaciji, kako bi o tome dao svoje mišljenje i prijedloge CK KPH.

Ivo Amulić, tada organizacioni sekretar PK KPH za Dalmaciju i neposredni organizator odreda, u svojim sjećanjima je zapisao:

»Končar se veoma mnogo angažirao u proučavanju neuspjeha prvih partizanskih odreda. Razgovarao je s mnogim njihovim učesnicima i rukovodiocima. Htio je dobiti što potpuniju sliku o svemu da bi CK-u mogao dati i svoje mišljenje a i prijedloge kako da se sve to sredi i ponovno pokrene. Smatrao je da osnovna krivnja za neuspjeh leži u PK-u pa je zatražio da PK napiše kolektivnu izjavu, da u njoj iznese sve konstatirane slabosti, propuste i svoju samokritičnu ocjenu tih slabosti i propusta (...) Pored kolektivne izjave PK, Rade Končar je tražio da dam svoju izjavu, jer ja sam neposredni rukovodilac organizacije Splitskog, Solinskog, Kastelanskog, a isto tako i Sirojskog odreda. To sam učinio (...)»⁹

Rade Končar je proučio materijale partijske komisije koja je ispitala sudionike u organiziranju odreda i zauzeo stajalište o odgovornosti PK za neuspjeh, a posebno njegovog organizacionog sekretara Ive Amulića-Bruna. Zato je CK KPH predložio da se PK kazni kolektivnim ukorom, a Amulić, kao najodgovorniji za neuspjeh, da se isključi iz partijskog rukovodstva. CK je donio odluku da se pored toga uputi i otvoreno pismo komunistima Dalmacije, u kojem bi se partijsko članstvo upoznao sa svim greškama i propustima PK koji su doveli do stradanja odreda. PK KPH za Dalmaciju, međutim, takav put raščišćavanja nije prihvatio, pa je bilo došlo do nekih nesuglasica između PK KPH i CK KPH, koje su se kao recidiv i poslije vukle. Ali razmah NOB-a u Dalmaciji te je polemike učinio neaktualnim i potisnuo ih u drugi plan, a s vremenom bacio i u zaborav.

Pošto je dobro upoznao situaciju u Splitu i Dalmaciji Končar je CK KPH, s kojim je vodio prepisku, uputio iz Splita pet pisama u kojima je ocrtao cjelokupan dotadašnji razvoj NOP-a, a posebno stanje u Partiji i drugim revolucionarnim snagama.

Nakon šesnaest dana provedenih u Splitu, dakle 20. listopada, Rade Končar je počeo pisati prvi izvještaj za CK KPH i završio ga nakon dva dana, tj. 22. listopada.¹⁰

Taj prvi Končarev izvještaj iz Splita je veoma opširan i iscrpan. U prijevodu ima 8 stranica. Veoma precizno j kritički Končar opisuje stanje u Dalmaciji. Konstatira da je »položaj partijskih organizacija u čitavoj Dalmaciji prilično slab, a naročito u pokrajini«. Prema njegovu mišljenju, krivicu za to najviše snosi PK, čiji članovi veoma rijetko odlaze na teren, a njihova pomoć tamo je neophodna. «-Do sada su članovi PK bili zapravo

⁸ Izvještaj Kade Končara iz Splita CK KPH od 22. listopada 1941. Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske (u daljem tekstu: AIHRPH), fond KP-4/22.

⁹ I. Amulić, *Razvoj NOP-a i partizanskih odreda Dalmacije 1941*, Zbornik IHRPD br. 2, Split 1972, str. 483 i 490.

¹⁰ Zanimljivo je napomenuti da original tog izvještaja nije sačuvan, već prijevod s njemačkog; taj izvještaj je zajedno s još nekim dokumentima CK KPH pao u ruke Gestapou, AIHRPH, fond KP-4/22.

članovi MK Split i tehnička veza s pokrajinom. Do sada su s Mjesnim komitetom u Splitu rukovodili sekretari rajonskih komiteta, tako da su pojedini drugovi, članovi MK poznavali samo svoje rajone i razumljivo je da tako nisu bili politički rukovodioci partijske organizacije u Splitu. Jasno je da su sva pitanja u Splitu rješavali članovi PK i tako su oni zaboravili na Dalmaciju (...)⁶

Končar je bio nezadovoljan i organizacijom i radom tehnike PK, pa je predložio reorganizaciju. To je omogućila i činjenica da je baš tih dana oduzet na pošti jedan gestelner-aparat najmodernijeg tipa, koji može na sat izbaciti 3000—5000 primjeraka. Za rukovodioca tehnike tada je postavljen iskusni komunist Ante Marasović-Mirko. To se odmah osjetilo, pa je tehnika, pored svojih poslova (novine, cirkulari, leci i si.), izradivala osobne karte i legitimacije za ilegalce, dozvole za kretanje po gradu noću i dr.

Što se tiče ideološke izgrađenosti partijskog članstva, Končar je primijetio da je ona lošija što se ide više u provinciju. U tome će mnogo pomoći Okružnica br. 3 CK KPH koja je umnožena i upućena svim partijskim organizacijama Dalmacije, a koja je, prema riječima druga Tita, »razjasnila pravac akcije i program oslobodilačkog rata, cilj rata, jer da bi u borbi učestvovali svi narodi, oni su, razumije se, morali unaprijed znati kakva će biti njihova sudbina poslije istjerivanja okupatora, morali su znati da će ta borba donijeti novo, pravednije društveno uređenje.«¹²

Za suradnju s ostalim političkim strankama Končar kaže da je »na slabim nogama.« One odbijaju suradnju, ali Partija će nastojati u Narodnooslobodilačkom frontu okupiti sve one koji su spremni za borbu protiv okupatora i njegovih plaćenika. On je izvijestio CK da je u Splitu osnovan Srpski nacionalni komitet koji je u dogovoru s Talijanima.

Također je reorganiziran SKOJ — Mjesni komitet Splita i PK za Dalmaciju. Mnogi skojevci su stradali jer, kaže Končar, »kao u Zagrebu tako se ovdje pokazala omladina kao naročito upotrebljiva u akcijama.«

On dalje izvještava o akcijama i reorganizaciji Narodne pomoći, Komisije za žene i obavještajnoj službi, te daje analizu i ocjenu o partizanskim odredima i o potrebi da se što prije osnuju novi odredi, jer za to postoje svi uvjeti, a i »s oružjem stojimo prilično dobro.«

Govoreći o situaciji u samom gradu Končar piše: »U Splitu vlada jedan izvjestan strah među pripadnicima naše Partije, jer se je desilo da je nakon izvršene akcije došlo do pretrage u kućama, pošto su neke četvrti grada bile blokirane od Talijana (...). Držanje ljudi u zatvorima i prilikom strijeljanja bilo je do sada vrlo dobro.«¹³

Dalje on izvještava o masovnoj pojavi u Dalmaciji da se mnogi skrivaju da ne idu u vojsku NDH, pa se nada da će se dosta tih bjeGUNACA privući u partizanske odrede.

⁶isto
¹² Tito, Deset godina revolucije, str. 120—121.
¹³ AIHRPH, Zagreb, fond KP-4/22.

»Što se tiče akcije, tu je stvar napredovala, naročito u Splitu, nastavlja Končar. Naši odnosi s Talijanima su se zaoštrili; naime, čitava stvar se zaoštrila u vezi s akcijama, naročito nakon akcije izvršene u nedjelju, 19. X 1941. i ponedjeljak 20. X 1941. kada je bilo bačeno nekoliko bomba na jednu grupu Talijana u gradu. U toj akciji su četvorica ranjeni. Nakon toga su bačene još dvije bombe i među Talijanima u gradu nastala je sveopća strka. Od straha su počeli sami bacati bombe i pucali su čitavu noć. U gradu je bila sveopća pucnjava, ali ne između nas i Talijana, nego su Talijani od straha pucali i tim pucanjem uplašili i narod (...). U ponedjeljak navečer — što Talijani nisu očekivali — bile su bačene 4 bombe u gradu. Najveće djelovanje imale su dvije bombe koje su bile bačene u sredini grada. Jedna je bačena na Narodnom trgu, gdje je stajala grupa talijanskih oficira i vojnika (...). I druga bomba imala je veliko djelovanje. Bila je bačena pred jednu gostionu gdje su se skupljali talijanski oficiri i vojnici sa svojim gradskim prijateljima. Tu je nastao haos, ali se ne zna koliko ima ranjenih i mrtvih. U gradu kruže suprotne vijesti o ranjeum i mrtvim (...).«¹⁵ Končar nabrja još mnoge akcije u gradu, pa nastavlja: »(...) U utorak ujutro vojska je blokirala centar grada, postavili su po ulicama strojnice, čuvali centar grada i sprovali kućne pretrase. Ta blokada trajala je do 11 sati i nitko nije mogao otići u centar grada. U utorak je izišlo saopćenje da je promet po ulicama dozvoljen samo od 6 sati ujutro do 6 sati navečer. U srijedu je izišlo drugo saopćenje u kojemu se raspisala nagrada od 10.000—50.000 lira onome koji prijavi terorističku bandu. Dakle, kako vidite, stvar se sa akcijama zaoštrila i imamo namjeru te akcije dalje proširiti i to u provinciju, kako ne bi čitav pritisak Talijana bio uperen samo na Split (...). Osim tih akcija s bombama, bilo je i drugih akcija koje opisujemo u prilogu, u kojemu navodimo i reagiranje Talijana.«¹⁵

Na kraju svog opširnog izvještaja Končar se obraća Centralnom komitetu s nekoliko molbi i pitanja koja se odnose na međusobnu suradnju i aktivnost od značaja za Dalmaciju.

Svojim dolaskom i aktivnošću u Splitu Rade Končar je pomogao da se ubrzo prebrodi kriza nastala nakon, stradanja prvih partizanskih odreda. Kritikama, uputama i savjetima, a naročito vlastitim primjerom i hrabrošću on je pomogao da se podigne borbeni duh u borbi protiv okupatora. Pod njegovim neposrednim rukovodstvom planirane su i izvršene mnoge sabotaže i oružane akcije na talijanske okupatore u gradu i okolini. U nadopuni izvještaja od 22. X Rade Končar izvještava CK KPH o akcijama izvršenim u zadnje vrijeme, pa navodi:

«Već 6. listopada u splitskoj luci je zapaljen talijanski brod »Palermo«, 8. listopada skojevci su bacili bombe na talijanski automobil u Viškoj ulici u kojemu su bila dva poznata fašista; 9. listopada bačene su bombe na karabinjere kod nekadašnjeg školskog vježbališta; 14. listopada diverzanti su podmetnuli bombe na brodu »Orao«; 16. listopada

« AIHRPH, Zagreb, fond KP-4.22.
¹⁵ I s t o

bombe su ponovno bačene istovremeno u četiri dijela grada, otrovano vino koje su trebali piti talijanski oficiri; 19. 20. i 21. listopada ponovo bačene bombe na više mjesta u gradu, broj mrtvih i ranjenih ne zna se točno, pošto su Talijani krili svoje žrtve, računa se 10 mrtvih i preko 20 ranjenih.¹⁶

U drugom dijelu istog izvještaja, pod naslovom »Reakcija sa strane Talijana, na akcije«, Rade Končar navodi da je u Trogiru strijeljano 12 Splitskih, simpatizera KP, 7 osuđeno na smrt u bijegu, 15 na robiju od ukupno 179 godina... ; u splitskom brodogradilištu uhapšeno 150 radnika radi sabotaže na brodu »Orao«; poslije bačenih bombi kod premetačine bilo je tuče i maltretiranja građana od strane Talijana; 21. X u Splitu ograničeno kretanje od 6 sati navečer do 6 sati ujutro, što je izazvalo veliko negodovanje građanstva; 22. X u Splitu raspisana nagrada od 10.000—50.000 lira tko prokaže one koji »uznemiruju građanstvo, ruše mir i red«.¹⁷

Uz navedeni izvještaj Rade Končar je napisao i kratko pismo, pisano 27. listopada. U njemu obavještava CK da je konačno pri PK proradila tehnika koja izrađuje propusnice kojima se može putovati iz Dalmacije, iako još imaju manjkavosti. Zatim piše o kurirskoj vezi sa Zagrebom i traži neke predmete (kovčeg s dvostrukim dnom) i osobne stvari (jesenski kaput).¹³

Svoj treći izvještaj upućen CK KPH u Zagreb Rade Končar je pisao 7. XI 1941. Uz opširno pismo (5 stranica) on šalje i drugi izvještaj o akcijama, materijal o saslušanjima boraca iz Prvoga splitskog odreda, izjavu PK i I. Amulića, letak o strijeljanju Splitskih u Trogiru, jedan letak koji su Talijani bacili iz aviona, nekoliko posljednjih brojeva »Našeg izvještaja«, te žalbe nekih drugova zbog isključenja iz Partije. I ovo Radino pismo imalo je sudbinu prvoga: palo je u ruke Gestapoa, original je uništen, a sačuvan prijevod na njemačkom jeziku.¹⁹

U pismu Rade Končar izvještava o stanju i aktivnosti NOP-a u Dalmaciji, komentira događaje u Zagrebu i unutrašnjosti, a za Split navodi: »(...) Kraj Splita i Solina ima oko 50 ljudi koji se kriju u bregovima. Mi smo s njima održali sastanak i nadamo se da će uskoro započeti s akcijama. U Splitu smo, kao što sam već prošli put javio, formirali jedan mali odred od 20 ljudi. Oni će svoje vatreno krštenje primiti navečer od 6 na 7, prilikom proslave Oktobarske revolucije. Ja sam inače obišao sve rajonske komitete u Splitu. Moje je mišljenje da su partijske organizacije u srži zdrave, ali disciplina konspiracije nije još takva kakva bi morala biti. Primijetio sam da ima priličan broj mladih partijskih aktivista koji mnogo obećavaju. Utjecaj Partije je naročito jak među radništvom. Omladina SKOJ-a ima također veliki utjecaj. Mislim da bolje rade nego naši u Zagrebu. Inače, partijsko članstvo nije nakon reakcije zaskočeno kao

¹⁸ Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije (u daljem tekstu: AIHRPD) Split, P-KP-1/22, i Zbornik dokumenata, tom V, knjiga 1, dok. 76.

¹⁹ Isto

AIHRPH, Zagreb, fond KP-4,22.

AIHRPH, Zagreb, fond KP-b/30.

u Zagrebu. To se naročito odnosi na aktiviste. Ali vidi se da u cjelini partijska organizacija Splita nije dovoljno čvrsta. To je zbog toga što sekretari ćelija čine rajonske komitete i što su sekretari rajonskih komiteta do sada bili članovi Mjesnog komiteta. Tako se podnose izvještaji rajonskom komitetu, ali bez diskusije, jer jedan drugoga ne poznaje i problemi ćelije također nisu poznati. Dao sam podstreka da se što prije biraju naši pročelnici jedinica, tako da članovi vanjskih komiteta nisu sekretari jedinica i da ne poznaju samo rad svoje jedinice već da obilaze i druge jedinice i tako prenose iskustva jedne jedinice na druge, i da upoznaju stanje na čitavom sektoru svoga rajona. Rajonskim komitetima sam iscrpno izložio kako treba da djeluje po svim sektorima. Narodna pomoć bit će postepeno organizirana na bazi »stvaranja zasebnih odbora«. Ti zasebni odbori su odvojeni od Partije. Tehnika radi prilično dobro. Što se tiče formiranja odbora Antifašističkog odbora žena, potpuno se slažem s vama. To smo već trebali uspostaviti, tako da rad među ženama stavimo na široku bazu. Ali nismo za to da žensku organizaciju ukinemo, jer će ona upravo sada prilikom široke aktivnosti među ženama biti vrlo potrebna i to kao savjetodavni i pomoćni organ Partije (ovdje je riječ o Komisiji za žene pri PK) (.. .).«²⁰

U istom pismu Rade Končar predlaže da se cijeli PK kazni opomenom i da se druga Bruna smijeni s partijskog rukovodstva, jer je stvarno napravio velike greške (.. .).²¹ Te svoje prijedloge Rade Končar je istakao nakon dugog i temeljitog ispitivanja uzroka stradanja prvih partizanskih odreda u Dalmaciji. Dalje, na kraju pisma Končar izvještava CK o upućivanju kurirske veze iz PK u Zagreb, te o pripremljenim političkim akcijama u Splitu i Dalmaciji.

Pored toga sačuvano je i jedno kratko, rukom pisano pismo Rade Končara upućeno Vladi Popoviću, sekretaru Operativnog rukovodstva CK KPH, kojim se zalaže za smanjivanje partijskih kazni za bivše partijske rukovodioce iz Zatona i Vodica.

Posljednje pismo iz Splita upućeno CK KPH Rade Končar je pisao 10. XI 1941. godine. I ono je palo u ruke Gestapoa, pa je sačuvano u prijevodu s njemačkog.²² Kao i prethodno i ovo je naslovljeno na Vladu Popovića.

Na početku pisma Končar obavještava CK o svojoj političkoj aktivnosti, o održavanju veze Splita sa Zagrebom, o djelatnosti tehnike pri PK, požuruje da CK pošalje odluku o kaznama PK i odgovornih dugova u vezi stradanja partizanskih odreda, te za dan-dva najavljuje odlazak u Šibenik.

Zatim opisuje akcije koje su izveli splitski skojevci na ulicama grada protiv talijanskih fašista. Prilikom napada na grupu talijanskih oficira na Narodnom trgu nehotično je ubijeno jedno dijete i ranjeno nekoliko civila, što su Talijani vješto iskoristili. Sazvali su protalijanske predstavnike društava i institucija u Splitu na čelu s biskupom Bonefačićem, koji

« i s t o
i s t o
» AHHPH, Zagreb, fond KP-5/34.

su dali izjavu kojom osuđuju partizane »čemu su Talijani dali veliki publicitet, Končar u pismu naglašava kako treba izbjegavati slične stvari, kojima se čini »medvjeda usluga« pokretu.

»(...) Od druge bombe bila su ranjena 2 fašista. Trebalo je ovu grešku ispraviti i narodu pokazati da naše akcije nisu uperene protiv djece i građana, kako to pokazuje okupator, nego protiv njih. Zatim sam u nedjelju, to jest jučer, organizirao lično, zajedno sa sekretarom Mjesnog komiteta²³ jednu akciju koja se sastojala u tome da se razbije talijanska glazba,²⁴ koja se vuče svaki dan kroz splitske ulice, pri tome svira »Giovinezzu« i druge fašističke pjesme. I zaista našli smo tri hrabra druga,²⁵ postavili smo ih na njihova mjesta i kad je stigla talijanska glazba, koja se sastojala od po prilici 40—50 ljudi, pale su tri bombe, jedna na čelu, jedna u sredini i jedna otraga. Znaš Vlado, promatrao sam ovu sliku u udaljenosti od po prilici 100 metara, bilo je divota to gledati. Oni su stajali, a najednom eksplodirale su tri bombe. Nastala je vika među fašistima i pali su na zemlju. Padali su lijevo i desno, zajedno sa trubama i nastala je strašna strka, koliko ih je tu palo, ne zna se, ali odvezli su ranjenike sa dva kamiona u bolnicu, natovarena kao klade, tako da se nije znalo tko je mrtav, a tko ranjen. Tom prilikom bili su ranjeni i neki civili, ali nitko nije ubijen. Ali poslije ove akcije govorili su ljudi: »Vidiš, komunisti tuku Talijane, a ne nas, narod, i ako se netko nalazi u blizini Talijana onda nitko drugi nije za to kriv, neka bježi od Talijana!« Zatim, da si vidio trku kroz grad, Talijani su još čitav sat od straha pucali i bacali bombe i bježali u dvorišta. Ja sam lično vidio jednoga sa crnom košuljom kako je ležao pod nekim platoom, odbacio je oružje i od straha drhtao. Da smo imali pripremljenih 200 naoružanih ljudi, bili bismo s lakoćom zauzeli cijeli Split, toliko su Talijani izgubili glavu. U onom dijelu gdje su pale bombe uhapsili su sve muškarce i odveli ih na policiju, ali po malo su ih puštali da odu. Drugih represalija do sada nije bilo nego pojačane patrole na svakih 200 metara. Idu po trojica naoružani u crnim košuljama i pretražuju ljude na ulici. Nadamo se da će još nešto poduzeti. S ovom akcijom sam potpuno zadovoljan, ona je u isto vrijeme i posljednja akcija sa bombama u gradu. Nisam htio da ta akcija sa bombama možda opet pogodi i djecu nego baš samo njihovu glazbu. Sada neka opet sviraju kroz grad »Giovinezzu«. Nadam se da sada neće više reći da bacamo bombe na mirno pučanstvo. Sada ćemo proširiti akcije izvan grada. Sa bombama ćemo napadati teretnjake na ulazu u grad, nadalje paliti skladišta sa živežnim namirnicama i odjećom, slamom i drvom, koja su određena za talijansku vojsku, brodove ćemo paliti sa benzinom i poduzet ćemo mnoge druge akcije koje neće donijeti štetu pučanstvu. Tu nema sentimentalnosti (... O-2)*5

²³ Edo Santini

²⁴ Glazba divizije Cacciatori delle Alpi, koja je svakodnevno pratila četu vojnika na počasni stroj prilikom spuštanja fašističke zastave.

²⁵ Bombe su bacali Veljko Neškovićin, Nikola Trebotić i Života Katunarić, članovi udarne grupe Ante Roje. U akciji su sudjelovali i Josip Dumančić i Ante Krstulović, koji je bombašima dojavio kad je glazba naišla.

* AIHRPH, Zagreb, fond KP-4/34.

Ova akcija, odnosno napad bombama udarne grupe splitskih skojevac 9. studenoga 1941. na talijansku vojnu glazbu u današnjoj ulici Prvoboraca svakako je odjekom i učinkom bio najznačajniji bombaški napad. Sam Končar ne samo da je učestvovao u njenim pripremama, već ju je izravno promatrao iz neposredne blizine.

U pismu Končar dalje nastavlja opisivanjem akcije u Splitu. »(...) Na dan 7. studenog 1941. to jest na dan Revolucije izvedene su još slijedeće akcije:

Na željezničkoj stanici u Splitu spaljeno je 6 vagona slame, koji su bili određeni za talijansku vojsku. U Solinu su partizani bacili bombe na teretnjak sa talijanskim vojnicima. Nije poznato koliko je bilo mrtvih i ranjenih. U talijanskoj tvornici cementa izgorjela su dva sita, tako da se rad u tvornici morao prekinuti (...).²⁷

Na kraju pisma Končar opisuje proslavu dana oktobarske revolucije na Braču i moli da mu se odgovori na sva pitanja.

Kao i sva pisma iz Splita, Rade Končar je i ovo potpisao pseudonimom »Brko«.

U ovom, kao i u svim svojim izvještajima, Končar je veoma kritičan, ali uvijek pravičan. Uostalom, on je uvijek bio kritičan i prema sebi. Njegova revolucionarnost i odlučnost su ga ponijele, pa iako je bio zadovoljan razvojem NOB-a u Dalmaciji, on je želio još više. U tome nije imao granica pa je i pretjerao govoreći da bi se lako osvojio grad Split koji je, međutim, vrvio od talijanske vojske i fašista u kojem se, pored ostalih vojnih formacija, nalazila i jedna kompletna divizija. Ali revolucionarni zanos ponese, a ni Rade Končar nije bio imun od toga.

Rade Končar je bio ne samo hrabar nego gotovo samouvjeren. Talijana se gotovo i nije bojao. Zbog sve češćih oružanih napada, Talijani su pojačali teror u gradu, sve više je bilo premetačina, blokada, hapšenja. Pune se splitski zatvori. Te mjere okupatora nalagale su još veću opreznost ilegalaca u gradu u kojemu se bilo sve teže održati.

Za vrijeme boravka u Splitu Končar je dva puta putovao u Trogir, a 14. studenog otputovao je u Šibenik, da bi pomogao prevladavanju otpora oružanoj borbi od strane nekih rukovodilaca na vodičko-zatonskom terenu. Poslije tri dana vratio se u Split. Istog dana on je odmah po dolasku imao sastanke i dogovore s mnogim drugovima. Neki od njih (najprije Vicko Krstulović, a zatim i Andrija Božanić), prema njihovim sjećanjima, upozoravali su ga na opasnost, govorili mu da ne ide u stan nego da prespava na drugom mjestu, jer su opazili da se posljednjih dana fašisti motaju oko njegove kuće. Ali Končar se nije osvrtao na ta upozorenja. Vratio se u svoj stan i upao u fašističku zasjedu.

Fašistima je taj navodni poslovni čovjek Ivan Reić iz Zagreba postao sumnjiv. Naročito im je bilo sumnjivo njegovo odsustvovanje iz stana nekoliko dana. Zbog toga je onaj talijanski oficir (Batocchio) svoje sumnje prijavio splitskoj kvesturi. Policija je htjela provjeriti

²⁷ Isto

osnovnost tih sumnji. Pri legitimiranju Končar je kod sebe imao dvije legitimacije, naravno obje lažne: osim na ime Ivan Reič imao je i drugu, na ime Marin Udovič. Znajući da će ga zbog toga uhapsiti, on je iznenadio fašiste i pokušao pobjeći. Gotovo je uspio. Međutim, omeo ga je splet nesretnih okolnosti. Talijani su ga sustigli, ranili u nogu i uhvatili. U uvjerenju da imaju u rukama opasnog revolucionara, a zbog veoma teških ozljeda, opasnih po život, fašisti su ga prebacili u vojnu bolnicu u Zrinsko-frankopanskoj ulici, nastojeći da se barem toliko oporavi da mogu nastaviti ispitivanje i s tim u vezi nova mučenja. Ujedno su ga htjeli izolirati da ne bi netko s njim došao u doticaj. O mučenjima i stanju Končara I. L. Lavčević je, koji je i sam kasnije uhvaćen, zapisao: »Njega bi preko cijelog dana držali na kresturi vezana, a noću bi ga mučili. Po čitavom tijelu je zadobio natekline. Na bedru je imao ranu 2 cm duboku kao dlan veliku. Tako je bio izmrcvaren da nije mogao uopće sjediti. S vremenom mu je cijelo tijelo bilo u krastama.²⁸ Predan je centru talijanske kontrašpijunaže radi istrage. Sumnjali su da je on možda poznati tršćanski terorista, možda strani špijun, ili čak Pavelićev špijun. Ove sumnje je naročito povećavala činjenica da je NDH tražila njegovo izručenje. Tek kad su dobili obavještenja od zagrebačke policije. Talijani su doznali da u svojim rukama imaju sekretara CK KPH. U izvještaju splitske policije od 26. II 1942, koji je potpisao njen komandir Giuseppe De Litala, navode se svi uhvaćeni ilegalci, a među ostalim i mišljenje zagrebačke policije o Radi Končaru. Tu se, među ostalim, kaže: »(...) veoma opasni komunistički agitator, sposoban organizirati i voditi razne revolucionarne akcije; iako rukovodilac jugoslavenskog revolucionarnog pokreta — on nije intelektualac; sposoban pokretač masa; veoma inteligentan, veoma lukav, veoma prepređen i okretan jugoslavenski komunist (...)»²⁹

Od trenutka hvatanja Končara fašisti su poduzeli posebne mjere opreza i čuvanja, a naročito kad su doznali da je on sekretar CK KPH.

Mjesni komitet Partije u Splitu od samog hapšenja Končara radi na pripremama za njegovo oslobodenje. Istovremeno i CK KPH razmatra njegovo oslobodenje, pa Pokrajinskom komitetu KPH za Dalmaciju upućuje dva pisma i dostavlja plan spašavanja. U pismu CK KPH upućenom PK 27. XI 1941. CK zahtijeva da PK odmah organizira spašavanje Končara i savjetuje kako da se to izvede. U tom pismu se kaže: «(...) Vijest o Brki mnogo nas je potresla. Morate poduzeti sve da ga oslobodite (...).»³⁰ Po nalogu MK Partije skojevka Vuli Delić je dugo tragala za Končarom dok mu nije ušla u trag: našla je Končara u bolnici i o svim detaljima izvjestila MK. U međuvremenu je Končar, u buni, nakon strahovitog mučenja, s nogom u gipsu, skočio s drugog kata bolnice, s oko 10 metara visine. Na sreću, najprije je pao na telefonske žice koje su ublažile udarac, tako da nije zadobio smrtonosne ozljede. Ali njegovo pogoršano stanje otežavalo je spašavanje.

²⁸ IHRPD, Split, Komisija za utvrđivanje ratnih zločinaca, br. 796/44.
²⁹ Isto
³⁰ I. Ožak-Popović, Končar sekretar Partije, Zagreb, 1976, str. 500.

Pokušaji oslobođenja ostali su bez uspjeha, iako se planirao upad i izvlačenje iz Vojne bolnice, zamjena za visokog fašističkog funkcionera, a dvaput u Kaštelima i postavljala zasjede za vlak kojim su on i drugovi trebali biti prebačeni iz Splita u Šibenik. Tako je 13. III 1942. u splitskoj vojnoj bolnici izbio požar koji su podmetnuli aktivisti NOP-a, a vjerojatno zbog toga da bi se u nastaloj panici lakše izvuklo bolesnog i nepokretnog Končara. Tek nakon dva sata vojska je, uz pomoć vatrogasaca, uspjela ugasiti požar, koji je prčinio znatnu materijalnu štetu. Evakuacija ranjenika i bolesnika na vrijeme je izvršena. Kroz to vrijeme zajedno s drugim bolesnicima i Rade Končar je bio na nosilima iznesen u obližnji park. Tek kasnije on je bio bolje čuvan ali, na žalost, ni ta izvanredna prilika za njegovo spašavanje nije iskorištena.³¹

Nije uspio pokušaj podmičivanja talijanskih stražara.

Nova mogućnost ukazala se u prvoj polovini travnja 1942. Naime, 8. IV 1942. u borbi s Talijanima, Dalmatinsko-dinarski NOP odred uspio je, među ostalima, zarobiti i komandanta bataljona crnih košuljaša Antonija Vivarellija, jednog od učesnika fašističkog pohoda na Rim. Njega se namjeravalo zamijeniti za Končara. Međutim, neopreznostu partizanskog rukovodstva, njega je jedan borac koji nije znao za predstojeću zamjenu strijeljao, pa je time propala mogućnost zamjene.³²

Tada se ponovo aktualizirao plan o postavljanju zasjede u Kaštelima za vlak kojim su iz Splita trebali biti prebačeni u Šibenik Končar i drugovi. Treba napomenuti da su već 6. II 1941. godine Solinski odred i Kaštelanska grupa partizana zauzeli položaj duž pruge u Kaštelanskom polju. Bilo je dogovoreno, ukoliko spomenuti drugovi budu zaista upućeni željeznicom, da će borci odmah po vezi biti obavješteni i u tom slučaju treba da pod svaku cijenu zaustave vlak i oslobode drugove. Na žalost svih, a posebno boraca, koji su bili spremni za tu akciju i dugo drhtali na položaju, došla je obavijest da je otpala mogućnost da se spomenuti drugovi iz zavora prebace u Šibenik.³³ No, kad su svi pokušaji oslobođenja Končara završili neuspjehom, ponovo se aktualizirala gotovo jedina preostala mogućnost — napad na vlak u Kaštelanskom polju. Naime, kad su drugovi iz Splita javili 15. V 1942. da će Talijani uskoro iz splitskog zatvora odvesti u Šibenik druga Brku i još neke drugove pred Specijalni sud, smatralo se najvjerojatnijim da će ih prevesti željeznicom. Zato je odmah postavljena partizanska zasjeda, da bi se izvela akcija oslobađanja. Međutim, nakon tri dana uzaludnog čekanja, 18. V došla je vijest da su Talijani Končara i drugove odvezli brodom, pa su se povukli borci Solinske letеće čete i Kaštelanske partizanske grupe. Ta vijest je sve teško pogodila, a naročito partizanske borce koji su čekali u zasjedi, spremni izginuti do posljednjega, da bi oslobodili Končara.³⁴

³¹ Kronologija Splita 1941—1945, Split, 1979, str. 108; Zbornik VII, tom xm, knj. 2, dok 36, str. 275; D. Gizdić, Dalmacija 1942, str. 108.

³² D. Gizdić, Dalmacija 1942, str. 165.

³³ D. Gizdić, Dalmacija 1942, str. 70.

³⁴ D. Gizdić, Dalmacija 1942, str. 222.

Očito je da su Talijani očekivali akciju partizana i pokušaj oslobađanja Končara. O tome svjedoči i dokument iz kojega se vidi da se tada među Talijanima u Splitu govorilo kako će partizani napasti Split i Šibenik i sve ih pobiti a da će pri tome partizanima pomoći s mora engleske podmornice.³⁵

Zato su povećali pozornost i organizirali prebacivanje na najsigurniji način — brodom, uz pratnju torpiljerke i aviona. Dana 13. V 1942. godine, nakon 7—8 mjeseci tamnovanja i nečuvanog mučenja, 73 komunista, skojevca i simpatizera KP iz splitskog zatvora bili su parobrom »Topola« odvedeni u Šibenik. Svi su bili vezani pojedinačno, a zatim po grupama spojeni zajedničkim lancem. Ukrcavanju u kamion, ispred zatvora i ukrcavanju u brod prisustvovali su splitski fašisti i šefovi kvesture na čelu sa splitskim prefektom Zerbinom. Zatvorenici nisu na brodu dva dana primili hranu, niti im se dozvoljavalo da vrše najelementarnije potrebe.³⁶ U povodu procesa pred Specijalnim sudom u Šibeniku bilo je izravno angažirano, radi osiguranja, oko 1.000 vojnika, policajaca i agenata.³⁷

O samom sudenju, kao pravnom procesu, ne može se ni govoriti, kad se zna da je Specijalni sud bio politička fašistička institucija u pravom smislu riječi. Za unaprijed određeno pogubljenje Rade Končara i drugova trebalo je dati pečat zakonitosti.

U zoru 22. V 1942. godine na Šubićevcu u Šibeniku strijeljan je Rade Končar zajedno s 25 splitskih rodoljuba, bolje reći na čelu 25 splitskih rodoljuba, većinom komunista i skojevaca.

Kao što je bio nepomirljiv prema klasnom neprijatelju, hrabar u borbi, nijem i odlučan pred zlostavljanjima u zatvoru, takav je Rade Končar ostao do kraja. Do pred samu smrt bio je uzor drugovima. Njegove posljednje riječi bile su odgovor fašistima: »Milosti ne tražim niti bih vam je dao!«

Svojim boravkom u Splitu Rade Končar je dao impuls revolucionarnim snagama Splita i Dalmacije koji će i poslije njegove smrti slijediti njegov primjer kako se treba boriti za slobodu svog naroda.

³⁵ AIHRPD, Split, Komisija za utvrđivanje ratnih zločinaca, br. 796/44.
³⁶ Isto
³⁷ Isto

ROZARIO MEŠTROVIĆ

ŠOLTA U NOB-u 1941—1942.

Do 1941. komunisti na Šolti nisu bili organizaciono međusobno povezani, tj. nije postojao općinski komitet koji bi sve to objedinjavao i održavao partijsku vezu s rukovodstvom u Splitu. U Donjem Selu, Grohotama i Gornjem Selu postojale su partijske ćelije, a u ostalim selima grupe komunista ili pojedinci. Partijsku vezu s Pokrajinskim komitetom KP u Splitu održavali su direkto ćelije ili pojedinci. Nakon održane Pokrajinske konferencije KPH za Dalmaciju 1940. u Splitu, Pokrajinski komitet KPH na jednom od svojih sastanaka uočio je ovaj problem i donosi odluku da se pruži pomoć partijskoj organizaciji na Šolti i za to zadužuje Andriju Božanića.

KAPITULACIJA STARE JUGOSLAVIJE I PRIPREME ZA USTANAK 1941.

Napad na Jugoslaviju 6. 4. 1941. zatekao je najveći broj komunista u sastavu stare jugoslavenske vojske, spremne za obranu domovine (ali ne i kralja). Jedan od njih, Ante Vidan, učitelj i rezervni poručnik, kao komandir čete 13. puka Jadranske divizije, marširajući u pravcu Livna, sukobio se s petokolonašom ustašom Luetićem, koji je htio da razoruža puk i preda oružje ustašama NDH. Luetić ubija komandanta jedinice, ali Vidan i ostali drugovi ubijaju Luetića. Vidan raspušta četu i šalje vojnike kući, govoreći im: «Zadržite oružje, trebat će vam za borbu protiv okupatora i ustaša».

U momentu kapitulacije stare Jugoslavije jedan pješadijski bataljon nalazio se na Šolti. Vojska se raspršila, a nastala je borba za vlast i oružje bataljona. Na čelu HSS-a nalazi se Ivan Cecdć pok. Andrije, a s druge strane pristaša Pavelića Nikola Ursić pok. Klementa. U toj gužvi i bezvlašću komunisti i ostali napredni Šoltani uspjeli su da se domogne oko 20 pušaka i sakriju ih, te nešto municije i bombi, a ostalo oružje općinska uprava i proustaški elementi preveli su brodom u Split.

Po odluci okupacionih vlasti Šolta je bila pripojena Italiji. Prvi dolazak Talijana na otok uslijedio je 22. 4. 1941, iskrcali su se u Stomorskoj,

a pojačanje je stiglo 6. 5. 1941. Vojska i karabinijeri su se smjestili u Gornje Selo, Grohote i Rogač. Okupator formira općinsku vlast »Comuna di Šolta« s fašistom Galasom iz Italije na čelu. Pokušavaju formirati organizaciju »-Balila«, ali djeca odbijaju da se u nju učlanjuju. U cjelini, narod je s ogorčenjem dočekao kapitulaciju i ne prihvaća talijansku okupaciju. U to vrijeme, po kapitulaciji stare Jugoslavije, na Šolti je bilo nešto više od dvadesetak komunista. Zbog nepostojanja općinskoga partijskog rukovodstva direktive, leci, proglasi CK KPJ i propagandni materijal Partije stizao je raznim kanalima u Grohote, Storno rsku i Maslinicu. Trebalo je zbog toga što prije organizacijski srediti stanje u Partiji. Veliku pomoć pri tom nam je pružio, u nekoliko navrata član Pokrajinskog komiteta Andjia Božanić, koji je bio zadužen za rad Partije na Šolti, a po zadatku dolazila je i drugarica Marija Cedć.

U drugoj polovini 1941, uz pomoć drugova iz Pokrajinskog komiteta KP u Splitu, mi već imamo jaku i organiziranu organizaciju s preko 30 članova. U srpnju se formira ćelija KP u Stomorskoj, a u rujnu u Maslinici, a proširuju se i ćelije u Donjem Selu, Grohotama i Gornjem Selu. U svim selima imamo formirane kandidatske grupe za članove KP i udarne grupe. Skojevske organizacije, tj. aktive, imamo u svim selima s preko 100 omladinaca. Rukovodilac skojevske organizacije na otoku bio je u početku Bernardo Mladinov, a kasnije Dušan Cecić (obojica su poginuli u NOB-u).

Koncem studenoga (ih početkom prosinca) 1941. uz pomoć Andrije Božanića formiran je i prvi Mjesni (općinski) komitet KP Šolta od 6 članova. U prvi Komitet ušli su: iz Stomorske Ante Vidan (Lenko), iz Gornjeg Sela Vjekoslav Jakovčević (Šuco), iz Grohota Božidar Cecić (Mossor) i Bernardo Mladinov, iz Donjeg Sela Rozario Meštrovic, iz Maslinice Ante Jurić (Kriilo).

Za prvog sekretara Komiteta izabran je Ante Vidan.

Ovako organizaciono postavljena i konsolidirana Partija na Šolti, preko Mjesnog komiteta, bila je u neprekidnoj vezi s Pokrajinskim komitetom KPH u Splitu preko Andrije Božanića, a nekada i Marije Cedć. Sav propagandni i partijski materijal iz Splita u 1941. i početkom 1942. išao je uglavnom preko dva punkta, i to: preko brijanice Viktora Buktenice na Matejušfci i hotela »Slavija«, a nekada i preko nekih punktova u Varošu i Radunid.

U to vrijeme Partija na Šolti vrši organizadone, političke i materijalne pripreme za početak narodnog ustanka. Iz svojih redova odstranjuje neke »-stare komuniste«, zbog oportunitizma jer su propovijedali liniju pasivnosti, čekanja dolaska Crvene armije i negubljenje »uzaludnih« života. Tada je udaljeno iz Partije zbog oportunitizma, kukavičluka i odbijanja nekih dužnosti 5 članova. Neki su se kasnije ponovo rehabilitirali. Partijska organizadja pojačava politički rad sa stanovništvom, raskrinkava okupatora, stvara borbeno raspoloženje za oružani otpor. Posebnu brigu poklanjamo radu s omladinom: oko stotinu omladinaca završava obuku u rukovanju puškom, bombom i pištoljem. Sakupljeno je i pohranjeno 20 vojničkih i 18 lovačkih pušaka, 15 pištolja, 50 ručnih bombi i

oko 500 metaka. Van naselja izgrađeno je 12 bunkera za smještaj materijala i ilegalaca, a uređene su i neke špilje. Stalno se sakuplja materijalna i novčana pomoć za žrtve fašističkog terora, kojoj se narod masovno odativa. U nekoliko navrata ta pomoć je prebačena rukovodstvu pokreta u Split, s m/b »Dupinom« i »Lastavicom«. Bilo je 17 vreća smokava, bajama, rogača, zatim ulja, odjeće i novaca. Sve je to prekravano s broda na »đigi« dizalicom direktno u željeznički vagon. Tu robu je dva puta prebacivao Rozario Meštrović, u dogovoru sa skojevcima koji su bili članovi posada na brodovima.

Povodom proslave 1. maja 1941. u Grohotama je održan radnički zbor na kojem je govorio stari komunist Anton Bezić (barba Toni). Poslije nekoliko dana on je uhapšen u Grohotama od talijanskih fašista, skupa s jednim kuirrom koji je donio partijski materijal iz Splita, ostao u zatvoru mjesec dana, a potom prešao u ilegalnost. Za 1. maja i proslavu dana oktobarske revolucije ispisivane su parole protiv okupatora i pozivan narod na ustanak po cijelom otoku, a u Donjem Selu, Grohotama i Gornjem Selu izvijane su crvene zastave, što je izazvalo revolt okupatora. U Gornjem Selu izvršen je upad u osnovnu školu (dva skojevca, jedan član partije) u kojoj su uništene slike Mussolinija, kralja Italije, fašističke parole i biblioteka. Drugovi iz Gornjeg Sela porušili su stupove i presjekli telefonske veze sa Splitom u gornjem dijelu Šolte. Sve je to govorilo da neće biti mira do konačnog oslobođenja i da je među narodom porastao ugled Partije i NOP-a. Po djelom otoku rasturani su leci, ilegalna štampa, ratni izvještaji, bilteni, proradivao se proglas CK KPJ kojim se pozivaju komunisti i narod na ustanak. Ogromna većina stanovništva, a naročito omladine, bila je spremna za borbu, a okupatorsku vlast i njene organe malo je tko poštivao.

U siječnju 1942. partijsko rukovodstvo u Splitu postavilo je zadatak Komitetu Partije na Šolti da organizira prijevozno sredstvo i da prebaci iz Splita na Šoltu na smrt osuđenog omladinca Maksa Santinija i da se stara o njegovoj sigurnosti. Četiri člana Komiteta (Vjekoslav Jakovčević, Božidar Cević, Bernardo Mladinov i Rozario Meštrović) s gajetom Ivana Cevića (Bile), na vesla i jedra, krenuli su noću, s mrežom i parangalom kao ribari iz Nečujma, da bi 2. veljače 1942. bili u 8 sati na Sustipanu u Splitu gdje su trebali preuzeti Maksa. Preuzeli smo ga od veze točno u određeno vrijeme u neposrednoj blizini talijanskih vojnika i prevezli na Šoltu, osiguravši mu smještaj u Gornjem Selu i legitimaciju pod lažnim imenom. Najprije je bio smješten kod Vjekoslava Jakovčevića, a kasnije kod Ante Blaškovića (Skurle). U zadnje vrijeme boravio je u Stomorskoj. Cijelo je selo znalo za njega, pomagali ga u ishrani, a nitko ga nije odao, iako se slobodno kretao. Poslije nekoliko mjeseci prebačen je na kopno u partizane, gdje je poginuo 1943.

Pored postojanja okupatorske općinske vlasti s fašistom Galasom na čelu, te jedne čete vojnika, dvije karabinjerske stanice i financa, u svim selima postavljeni su »glavari« kao pomoćni organi okupatora. U tim uvjetima Partija je prišla formiranju narodne vlasti na otoku. U travnju i svibnju 1942. u svih šest sela formirani su prvi narodnooslobodilački

odbori, koji su odigrali veliku ulogu u toku NOB-a i nisu prestajali postojati sve do oslobođenja. U prve narodnooslobodilačke odbore, pored komunista, ušli su napredni pojedinci iz opozicionih stranaka stare Jugoslavije, koji su bili spremni da se bore protiv okupatora.

Oni tada preuzimaju brigu o narodu, Skupljaju materijalnu pomoć za NOP, pružaju pomoć ugroženim obiteljima i skupa s Partijom vrše pripreme za ustanak. Narod se njima obraća umjesto okupatorskim organima. Negdje u isto vrijeme formiraju se i mjesni odbori AFŽ-a, a kasnije i Općinski odbor AFŽ-a. Odbori žena odigrali su veliku ulogu u toku rata, jer su spremili dosta pletenih i šivanih predmeta za NOP, a posebno su bile aktivne u ishrani i smještaju ilegalaca, kasnije partizana. Jedan broj mladih žena uključio se i u operativne jedinice NOV. Još koncem 1941. formiran je na otoku i Savez mlade generacije.

U svibnju 1942. formiran je Općinski narodnooslobodilački odbor koji je objedinjavao rad mjesnih NOO-a. Za predsjednika ONOO-a izabran je drug Mirko Jakovčević, a za tajnika Ivo Blagačić (Pole), koji je po direktivi Partije, kao intelektualac bio zaposlen u upravi talijanske komune Šolta, tako da smo preko njega dobijali informacije o direktivama koje su Talijani dobijali iz Splita i o doušnicima. On je također izdavao talijanske legitimacije našim ilegalcima. U Općinski NOO ušli su svi članovi Komiteta Partije, osim sekretara, i još neki drugovi.

Talijanski fašisti, preko doušnika, početkom 1942. saznaju za pojedine rukovodioce NOP-a i članove Komiteta te spremaju njihovo hapšenje. U travnju karabinjeri blokiraju kuću Rozairija Meštrovića, ali on uspijeva pobjeći i prelazi u ilegalnost. U svibnju Vjekoslav Jakovčević izbjegava hapšenje, prelazi u ilegalnost i pridružuje se Meštroviću, te od tada njih dvojica naoružani ilegalno nastavljaju partijski rad na otoku sve do odlaska u partizane. Početkom studenoga karabinjeri u Grohotama pokušavaju uhapsiti Božidara Cedća, ali on uspijeva pobjeći i prelazi u ilegalnost. U istom mjesecu u ilegalnost prelazi i Ante Jurić, ali sekretara Komiteta Antu Vidana Talijani ipak hapse 24. 11. 1942. i strijeljaju 29. 11. 1942. Međutim, Komitet je nastavio djelovati u punom sastavu, jer se odmah dopunjavao odlaskom ili smrću nekog člana.

ODLAZAK PRVE GRUPE ŠOLTANA U PARTIZANE

Glavni zadatak, koji je stajao pred Partijom od proglašenja CK KPJ za općenarodni ustanak, bio je da izvrši političke i materijalne pripreme za odlazak prve grupe u partizane. U 1941. i početkom 1942. imali smo komunista u ilegalnosti, a pored njih bilo je spremno na desetine skojevaca i članova Partije za odlazak u partizane. Tek u srpnju 1942. od Pokrajinskog komiteta KP u Splitu dobili smo direktivu da pripremimo prvu grupu za odlazak u partizane. Naš je zadatak bio da osiguramo brod i prebacimo ih. Komitet je odmah održao sastanak, razradio plan akcije, zadužio svoje članove i odredio oko 20 drugova za odlazak, s obzirom na brodić, leut, na koji smo mogli računati. Po direktivi Komite-

ta Božo Cević se upućuje na trogirski teren i s rukovodstvom Trogirskog odreda utvrđuje vrijeme i mjesto dolaska grupe, i to 6. 8. 1942, a kao mjesto iskrcavanja uvala Sičenica. Oko 2 sata poslije ponoći stigli smo u Sičenicu. Nakon kratkog vremena uspostavili vezu s terencima i krenuli. Bogdan je na brzinu s nekoliko riječi »obučio« Božidara Cevića kako se pali i gasi motor, dolio mu naftu i ovaj je sam uspio vratiti brod na Šoltu, prikrili ga u neku uvalu, a da sâm nije bio otkriven. U toj prvoj grupi sa Šolte u partizane su otišli Vjekoslav Jakovčević, Miljenko Jakovčević, Vinko Jakovčević, Bogdan Jakovčević, Rudolf Koluđrović, Jozo Novaković i Rozario Meštrović.

Prebacivanje prve grupe Šoltana u partizane imalo je ogroman agitaciono-propagandni odjek na otoku. Porastao je ugled Partije i NOO-a u narodu. Veliki broj omladinaca-skojevaca i ostalih simpatizera počeli su vršiti pritisak na rukovodstvo pokreta i NOO i tražiti da ih se uputi kao dobrovoljce u partizane. Trebalo je raditi brzo i konspirativno na pripremama za odlazak većih grupa s otoka na kopno te uspostaviti stalnu vezu i kanal s Trogirsko-šibenskim odredom. Dana 25—26. listopada

1942. Partija i NOO-i organiziraju prebacivanje preko 70 dobrovoljaca s otoka u partizane. Leutom braće Ivana i Ante Bežića (Peretovi) prebacuju se dobrovoljci iz Grohota, Donjeg Sela i Maslinice, u uvalu Voluja kod Vinišća. Druge noći barkom braće Pešić iz Gornje Krušice prevoze se dobrovoljci iz Gornjeg Sela i Stomorske na isto mjesto. Preko 90% dobrovoljaca su omladinci, skojevci i članovi Partije. Drugovi iz Trogirsko-šibenske čete preuzimaju dobrovoljce sa Šolte i upućuju ih u unutrašnjost, a najviše u sastav dalmatinskih brigada. Prve noći, nakon prebacivanja na kopno, u selu Degrade grupa je bila napadnuta od Talijana i 11 Šoltana koji su došli naoružani, sudjeluje u toj borbi.

Grupa partizana u Grohotama ujesen 1943.

Treba imati u vidu da je tada na Šolti bila talijanska vojska, općinska uprava, dvije stanice karabinjera i financijska stanica u Rogaču, da su karabinjerske patrole krstarile po selima i da je bilo zabranjeno kretanje noću i da se na svakoga tko bi bez posebne dozvole izišao na ulicu pucalo. Pod takvim okolnostima te dvije noći na Šolti bilo je sve u pokretu, jer je preko 70 drugova trebalo neopaženo izići iz naselja i doći u određene uvale za ukrcaj, dok je posebna grupa osiguravala brodove, prijevoz i povratak u Šoltu. Sve je to bilo izvedeno tako dobro da Talijani nisu ništa otkrili.

Talijani su ubrzo preko doušnika saznali, a i sami primijetili nestanak velikog dijela omladine sa Šolte pa su bili iznenađeni kako su komunisti uspjeli to izvesti pored sve vojske, karabinjera i ostalih fašista. Zato su se odlučili na vrlo opsežne mjere odmazde. Dovode kaznenu ekspediciju od 70 fašista na Šoltu, kao pojačanje, koji skupa s karabinjerima vrše nasilje, pljačku i hapse preko 100 talaca, roditelja, braće i sestara drugova otišlih u partizane i sve ih odvođe u zatvor u Split, misleći da će tako zaustaviti val narodnog ustanka i zastrašiti narod. Još dvadesetak drugova do konca 1942. prebacuje se grupno s otoka u partizane, istim kanalom, jer im je prijetila opasnost da budu uhapšeni. Tako se do konca 1942. oko 100 Šoltana dobrovoljaca našlo u sastavu NOV i partizanskih odreda Jugoslavije. Najveći broj ih sudjeluje u bitkama na Neretvi i Sutjesci, gdje ih je poginulo više od polovine.

Narod Šolte je pod rukovodstvom Partije nastavio borbu do konačnog oslobođenja zemlje. Od 3.496 stanovnika Šolta je dala 848 boraca (koji su bili u sastavu partizanskih odreda NOV i POJ, JNA, članovi posade naoružanih partizanskih brodova, odbornici i terenski radnici koji su bili naoružani). U toj teškoj i krvavoj epopeji naše revolucije na bojištima širom Jugoslavije ostavilo je mlade živote 140 boraca sa Šolte. Borih su se u dalmatinskim, bosanskim, crnogorskim, srpskim, hrvatskim i slovenskim brigadama krvlju kjući bratstvo i jedinstvo naših naroda. Kao žrtve fašističkog terora poginulo je još 47 Šoltana, i to od bombardiranja, nagaznih mina, u logorima, internaciji i si. U zatvorima i internaciji bilo je 78 Šoltana, u zbjegu u Africi 939, a ostatak starih, bolesnih i nesposobnih za borbu Nijemci su protjerah s otoka u Split. Tako je otok Šolta prvi put u svojoj povijesti (sedam mjeseci u 1944) ostao bez i jednog pravog stanovnika.

NIKOLA REPANIC GANDI

PARTIJSKE VEZE VISA I SPLITA (neposredno pred II svjetski rat i u prvoj godini NOB-e)

Ovim radom, pisanim na osnovi vlastitih sjećanja i uz korištenje dostupne mi literature i dokumenata, želim djelomično prikazati kontinuitet partijske suradnje i veza između Visa i Splita, a osobito uoči naše revolucije i u njenim prvim godinama, tj. od 1941. do proljeća 1942. godine.¹

Ta partijska suradnja i veze partijskih organizacija Visa, Splita i Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju datiraju od njihovog osnivanja 1921. godine pa sve do proljeća 1943. godine kada Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju napušta Split krajem proljeća 1942. godine² radi što uspješnijeg rukovođenja NOB-om i partijskim organizacijama u Dalmaciji. Partijske organizacije Visa, njihov Mjesni, a kasnije Kotarski komitet, vezu s Pokrajinskim komitetom i dalje drže, ah sada posredno preko Ante Marasovića-Mirka,³ Mjesnog komiteta KPH Split i njegovog sekretara Leona Gerškovića-Atleta, Marina⁴ i Ivana Randića-Nikole.⁵

¹ Kad u tekstu spominjem Vis onda pod tim podrazumijevam cjelokupno naseljeno Virko otočko područje, tj. Vis, Biševo i sv. Andriju. Sam izraz Vis u tekstu upotrebavam radi toga što je to u stvari jedinstveno administrativno područje.

² D. Gizdić, Dalmacija 1942, strana 225.

³ Ante Marasović-Mirko rođen 17. lipnja 1912. u Drnišu. Zbog revolucionarnog rada bio je 1933. godine od državnog suda za zaštitu države osuđen na 4 godine robije i pet godina gubljenja građanskih prava. Robiju je izdržavao u Sremskoj Mitrovici gdje je i obojio od tuberkuloze pluća. Od 1938. godine do napada fašističkih sila na Jugoslaviju živi u Beogradu kada po odluci Partije odlazi u Sarajevo. U maju 1941. godine dolazi na partijski rad u Split, gdje preuzima organizaciju i rad oko partijske tehnike. Član je redakcije »Našeg izvještaja« koji po odluci PK počinje izlaziti u Splitu 23. lipnja 1941. godine. Preko partijske tehnike preuzima organizaciju izrade krivotvorenih legitimacija i drugih dokumenata. Od odlaska PK iz Splita djeluje u Splitu kao instruktor PK, a 10. oktobra iste godine postaje član PK i do svoje pogibije djeluje u Splitu, gdje postaje jedan od glavnih nosilaca i organizatora NOP-a. Kada se spremao da na poziv PK ide preko Braća u Livno, poginuo je 7. oktobra 1943. godine u hidroavionskoj nesreći u Bolu na Braču.

⁴ Leon Geršković-Atleta, Marin, rođen 1910. u Vučju — Slavenska Požega, pravnik. Član KPJ postaje 1935. godine. Živi u Zagrebu gdje je radio kao advokat, odakle dolazi u Split maja 1941. Izlaženjem »Našeg izvještaja« 23. juna 1941. godine postaje član redakcije. Od februara do juna 1942. nalazi se na dužnosti sekretara Mjesnog komiteta KPH Split, kada odlazi na Dinaru. Formiranjem Agitropa pri PK za Dalmaciju na Dinari i u Livnu bio je jedan od njegovih rukovodilaca. U jesen 1944. godine odlazi na rad u ZAVNOH koji se tada nalazio u Sibeniku.

⁵ Ivan Randić-Nikola, rođen 3. 12. 1911. Draga Sušak. Kao komunist bio je osuđen 1933. godine od suda za zaštitu države u Beogradu na 4 godine. Od maja 1942. godine pa sve do kapitulacije Italije rukovodi NOO-om Split. Juna 1942. godine od Gerškovića

Kada je postalo očigledno da više nije moguće da Pokrajinski komitet pruža neposredno neophodnu pomoć Kotarskom komitetu Visa, on donosi odluku, početkom 1943. godine, da Okružni komitet za srednjodalmatinsko otočje preuzme i Kotarski komitet Visa u svoj sastav i dla ubuduće neposredno njime rukovodi. Ta odluka Pokrajinskog komiteta provedena je u martu 1943. godine.

* * *

Neposredno pred početak II svjetskog rata organizacija Komunističke partije na Visu počela je sve više brojčano jačati, pa su do kraja 1939. obnovljene partijske organizacije na cijelom otoku osim u selima više općine. Stvaranje novih i popunjavanje postojećih organizacija KP vršeno je s novim i po godinama mladim ljudima, pri čemu nisu bile zaboravljene ni žene, a što je kasnije za rad i akcije komunista bilo od presudnog značaja.

Može se sa sigurnošću ustvrditi da je 1939. na Visu bilo postignuto jedinstvo partijskih redova, da su partijske organizacije oslobođene svih onih slabosti kojima su bile opterećivane niz godina ranije. Na osnovu takve ocjene stanja dolazi 1939. godine i do formiranja Mjesnog komiteta Korniša, koji preuzima rukovođenje svim partijskim organizacijama na Visu i Biševu. Tadašnji Mjesni komitet Komize sačinjavali su: Andrija Božanić, kao sekretar, Nikola Mardešić-Pošćer, Andrija Vidović-Belmiho, Nikola Kučić-Marijanov, a u augustu iste godine i Nikola Repanić-Gandi. Mjesni komitet KPH Komize u tom sastavu verificirao je novoizabrani PK KPH za Dalmaciju u jesen 1939. i ovlastio ga da rukovodi svim partijskim organizacijama na otoku i da preuzme brigu za rad skobjevskih organizacija na otoku. Nakon mog izbora u Mjesni komitet KPH Komiza odlučeno je da ja budem, kao najmlađi i još nekompromitiran, zadužen za održavanje veze s PK KPH i drugim rukovodstvima za Dalmaciju u Splitu, kamo sam već i prije povremeno odlazio.

Mjesnom komitetu KPH Komiza ogromnu pomoć pružao je od 1939. godine pa dalje novoizabrani PK KPH za Dalmaciju, na čelu s Vickom Krstulovićem. Pored njega česte kontakte i veze održavali smo i s Ivanom Lavčevićem, Ivanom Amulićem, Marom Miranović-Cmogorkom, Karlom Njegovan, po liniji SKOJ-a s Pjerom Segvićem, Nedom Marović, a u Sindikatu s Duškom Mrduljašem, Petrom Cevićem, Ivom Senjanovićem, Ružicom Markotić i drugima.

Veliki značaj za učvršćenje partijske organizacije na Visu imala je legalna, a još više ilegalna štampa, koja je tada sve redovitije izlazila, a koju smo redovno dobijali preko PK KPH za Dalmaciju. Među ostalom pisanom riječju veliku ulogu odigrao su prigodni leci izdavani od CK KPJ, CK KPH i PK KPH za Dalmaciju, »Proleter«, »Srp i čekić«, »Naše

preuzima dužnost sekretara Gradskog komiteta KPH Split, zatim postaje član Okružnog komiteta za srednju Dalmaciju. Od decembra 1942. godine skupa s Antom Marasovićem -Mirkom uređuje list »Sloboda«, organ MOO-a Splita.

Naredbom Vrhovnog štaba NOV i POJ od 24. oktobra 1943. godine postavljen je za zamjenika komesara Mornarice, na kojoj je dužnosti ostao sve do odlaska u mirovinu.

»Proleter«, organ CK KPJ, i »Srp i čekić« organ CK KPH, stizali su ilegalnim vezama do gotovo svakog člana Partije, pogotovo od 1939. pa do polovine 1941. Oni su bili najomiljeniji listovi partijskih radnika. Prateći i proučavajući ih, partijske organizacije su upoznavale liniju Partije i iskustva borbe Partije u čitavoj zemlji. Oni su

novine⁷ »Radnik« »Politički vjesnik«⁸ »Seljačka misao«⁹ »Izraz«¹⁰ te popularna biblioteka. Od nemalog značaja za podizanje svijesti, a pogotovo kod mladih, imale su napredne knjige koje su davane na čitanje omladini i ženama, kao što su »Mati« Gorkoga, »Stvaranje novog svijeta« od Iljina, »Gvozdena peta« i druge knjige Londona. Sva je ilegalna štampa pa i neki dijelovi legalne štampe bila na sastancima sa članovima KP i SKOJ-a, kandidatima za članove KP i SKOJ-a izučavana i razrađivana. Kroz sindikalne podružnice i ogranke »Seljačke sloge« nastojalo se upoznati što više ljudi s naprednim stavovima i stavovima KP, predstojećim događajima i ratnoj opasnosti koja je prijetila svakog dana sve više.

Vlada Cvetković—Maček tumačena je kao sporazum hrvatske buržoazije sa srpskom buržoazijom kojim se nije izmijenila dosadašnja vanjska i unutrašnja politika, nego naprotiv da ta Vlada još upornije produžava fašizaciju zemlje i nastavlja s progonima radničke klase i komunisti; da od ulaska Mačeka u Vladu, kao potpredsjednika, nemamo što dobro očekivati; da je sporazum kojeg su potpisali Cvetković—Maček 24. augusta 1939. godine, kojim su određene granice takozvane Banovine Hrvatske, čista prevara hrvatskog naroda; tim sporazumom Maček je razbio udruženu opoziciju i povezo se s Cvetkovićem radi podjele vlasti. Tumačili smo da se radilo samo o tome, a ne o političkim i socijalnim promjenama u zemlji.

U svom proglasu povodom okupacije Cehoslovačke od strane njemačkih fašističkih trupa, koji smo mi na Visu dobili preko PK KPH za Dalmaciju, CK KPJ poziva narod Jugoslavije da stvori novu vladu, demokratsku vladu narodne sloge i obrane.

Sva naša objašnjenja i dobiveni proglašenja i leci CK KPJ, koje smo u to vrijeme dobijali i objašnjavali, bili su prihvaćeni od ogromne većine naroda, što je sve više pridonosilo jačanju povjerenja širokih narodnih masa u organizaciju KP na otoku. Nastupajući događaji, stvaranje koncentracijskih logora u Bileći, Kerestincu i Lepoglavi, u koje se bez sudenja šalju komunisti, te nezapamćeni teror koji je u to vrijeme zavladao u novostvorenoj Banovini Hrvatskoj (stvaranje »Hrvatske seljačke zaštite«

odigrali značajnu ulogu u mobilizaciji revolucionarnih naprednih snaga u borbi protiv buržoazije i fašizma u razvijanju ljubavi i odanosti radničkom pokretu i nepomirljivoj borbi protiv svih skretanja s linije Partije.

⁷ »Naše novine« su počele izlaziti 1939. godine kao organ — glasilo Stranke radnog naroda — SRN, a uređivao ih je Božidar Adžija.

⁸ »Politički vjesnik« bio je ilegalni list Narodnog fronta Hrvatske. Izlazio je pod rukovodstvom Partije u drugoj polovini 1940. godine. Glavni urednik bio je dr. Pavle Gregorić. 1941. godine izlazi pod naslovom »Vjesnik radnog naroda« u istoj redakciji do konca marta. Poslije okupacije list izlazi pod naslovom »Vjesnik Hrvatske jedinstvene nacionalno oslobodilačke fronte« kao tjednik u Zagrebu, a od marta 1942. godine izlazi na oslobođenom teritoriju.

⁹ »Seljačka misao« bila je namijenjena seljačkim masama, a glavni urednik bio je Mihovil Pavlek-Miškin, napredni seljak — pisac.

¹⁰ »Izraz« je bio jedan od najznačajnijih časopisa, a počeo je izlaziti 1939. godine u izdanju »Hrvatske naklade« i redovno izlazio do dolaska ustaša u Zagreb. On je okupljao najreprezentativnije intelektualce Partije. U njima su redovno surađivali Otokar Keršovani, Ognjen Priča, Božidar Adžija, August Cesarec, Veselin Masleša, Vladimir Bakarić, Josip Pavičić, M. Jurković, P. Markovac i dr. Taj je časopis zastupao partijske stavove i beskompromisno se borio protiv svih idejnih divergencija unutar lijeve fronte.

pored već i onako brojnog policijskog aparata prinude; raspuštanje URS-ovih sindikata i zatvaranje njihovih domova, kulturno-prosvjetnih i sportskih društava i njihovih društvenih prostorija te oduzimanjem njihove imovine) bili su samo potvrda izdajničke politike Banovine Hrvatske i sve veće uvjerenje naroda u ispravnost stavova i linije koju tumače komunisti. Sve to i druge revolucionarne akcije koje su u to vrijeme inicirali komunisti na Visu povratilo je njihov raniji ugled i povjerenje, te im omogućilo da se stave na čelo masa.

Na Pokrajinskoj konferenciji za Dalmaciju, održanoj 2. augusta 1940. u Splitu, u predjelu Sirobuje, kojoj su pored izabranih delegata prisustvovali drug Tito, Marko Orešković i Tone Tomšič, viška je organizacija bila zastupana preko svog delegata Andrije Božanića, koji je na istoj govorio u ime 56 organiziranih članova Partije s Visa. Pokrajinska partijska konferencija KPH za Dalmaciju i V zemaljska konferencija, održana u Zagrebu od 19. do 23. listopada 1940, na kojoj je više komunista također zastupao Andrija Božanić, značili su mnogo za komuniste Visa, jer su one svojim raspravama, rezolucijama i odlukama potvrdile da je kurs koji su komunisti Visa do tada vodili u borbi za čistoću i jedinstvo Partije i političku aktivnost u masama bio ispravan. U to su nas još više uvjerile donesene i objavljene rezolucije s tih konferencija.

Neposredno nakon Pokrajinske konferencije, PK KPH za Dalmaciju donio je odluku da delegati konferencije održe što prije u svojim kotarskim organizacijama savjetovanja s komunistima, na kojima treba detaljno razraditi odluke Pokrajinske konferencije i odrediti zadatke komunistima za dosljedno provođenje u život donesenih odluka, prilagođavajući ih prilikama i stanju u svojim organizacijama. Na pojedinim savjetovanjima trebali su prema odluci PK KPH za Dalmaciju učestvovati i pojedini članovi novoizabranog PK KPH za Dalmaciju. U vezi s naprijed spomenutom odlukom PK KPH za Dalmaciju, odlučeno je da se 17. augusta 1940, za vrijeme Euharističkog kongresa u Starom Gradu na Hvaru, iskoristi masovno prisustvo naroda i da se tamo održe tri savjetovanja: partijsko, skojevsko i savjetovanje žena. Na tim savjetovanjima su trebali učestvovati delegati Partije, SKOJ-a i žena s otoka Hvara i Visa.¹¹

U Starigradu su na spomenutom savjetovanju s otoka Visa učestvovali: Nikola Repanić-Gandi, Ante Fiamengo-Torter, Vinko Sonjara, Mladen Kučić-Amanov, Danilo Zuanić-Knežićov, Juraj Vitaljić-Smojon, Nikola Božanić-Kana, Silvestar Kučić, Neda Kordić-Lampotova, Viktorija Tipić-Pikletova, Franka Mihovilović, Franka Božanić-Papetova, Katja Bjažević, Antica Borčić-Karuzina i Marica Zuanić Zonkotova. Pored nabrojanih bilo je prisutno još nekoliko drugova i drugarica čija imena nisu mogla biti sada utvrđena. Kao delegati PK iz Splita su došli Andrija Božanić, Zdenka Šegvić i Ružica Markotić. Partijsko savjetovanje, kome je prisustvovao Andrija Božanić kao delegat PK KPH za Dalmaciju, održano je u predjelu Malo Selo, u kući Jure Kovačevića-Naneta. Skojev-

¹¹ S. Kvesić, *Hvar Između dva rata*, Zagreb 1969, str. 222.

sko savjetovanje, kojemu je kao delegat PK prisustvovala Zdenka Šegvić, održano je u u kući Ive Anića, dok je savjetovanje žena kojem je prisustvovala Ružica Markotić, kao delegat PK, odnosno kao član ženske komisije pri PK KPH za Dalmaciju, održano u kući Pavla Škarpe.

Na tim je savjetovanjima razmatrana politička situacija u zemlji i Evropi, opasnost od njemačkog i talijanskog fašizma, koji već gotovo godinu dana vode drugi svjetski rat porobljavajući pojedine evropske zemlje.

Na savjetovanjima su opširno razmatrane pojedine točke iz Rezolucije Pokrajinske konferencije, a naročito one koje su se odnosile: na proširenje partijskih organizacija; jačanje njihove discipline; potrebu sistematskog rada na ideološkom uzdizanju članova; proširenju masovnog političkog rada među radnim masama; pružanju svestrane pomoći SKOJ-u i ostaloj progresivnoj omladini, te ženama, na što su posebno obvezivale točke 10. i U. Rezolucije Pokrajinske konferencije. Posebna pažnja bila je na savjetovanjima posvećena radu komunisti među ženama, na što je komuniste obvezivala 10. točka Rezolucije Pokrajinske konferencije. To pitanje veće aktivnosti među ženama i više povjerenja u žene još je jače istakla V zemaljska konferencija. Da su potrebe veće aktivnosti među ženama komunisti na Visu bili još i prije shvatili, dokazuje i činjenica da su na konferenciju žena za Dalmaciju, u februaru 1941. godine u Splitu, kao delegatkinje Visa bile upućene Neda Kordić-Lampotova i Jerka Fiamengo-Moškotova (poginula u NOB-u 1942. godine). Ta Pokrajinska konferencija žena Dalmacije, na kojoj je referat podnijela Zlata Segvić, profesor iz Splita,¹² znatno je doprinijela da se aktivnost žena kod nas još više razvije.¹³ Sve je to imalo za rezultat da smo na Visu već u 1941. godini imali 10 žena članova KP, dok ih je među kandidatkinjama za članove KP i skojevcima bilo nekihko puta više.

Prelaskom Božanića u ilegalnost u Splitu, nakon septembarskih demonstracija u Komiži 1940. i njegovo kooptiranje u PK KPH za Dalmaciju za više komuniste značilo je mnogo u pogledu stalne i još neposrednije veze s PK KPH za Dalmaciju.

Krajem decembra 1940. godine, nakon puštanja iz koncentracionog logora Lepoglava, iz Zagreba dolazi u Komižu Pavle Kučić (njega je gradsko redarstvo u Zagrebu protjeralo na tri godine u zavičajnu općinu Komižu gdje je bio stalno pod paskom žandara).

¹² T. Kovač—M. Vojnović, U spomen revoluciji, Split 1976, str. 52.

¹³ O vremenu održavanja konferencije žena za Dalmaciju u objavljenoj literaturi postoje različiti podaci. Drago Gizdić u Zborniku IHRPD I, na str. 238, navodi da je konferencija žena održana krajem veljače 1941. To isto tvrde Tatjana Kovač i Mijo Vojnović u knjizi -U spomen Revoluciji«, Split 1976, na str. 52. -Kronologija Splita 1941.—1945-, IHRPD Split 1979, na str. 10, navodi da je to bilo 8. marta 1941. god. Drago Gizdić, »Dalmacija 1941.«, na str. 82, također navodi da je to bilo 8. marta 1941. god. I da je referat držala Zlata Segvić. U prvoj knjizi »Žene Hrvatske u NOB-1« Zagreb 1955, na str. 50, navodi se da je konferencija održana u travnju 1940. I da je na njoj bilo prisutno 40—50 delegata, da je referat održala Zlata Segvić, a konferenciji da je prisustvovao Ivan Lučić Lavčević, da je konferencija održana u kući Ivanke Ninčević u uslovima najveće konspiracije i stroge ilegalnosti.

Nakon provjere njegovog partijskog rada u Zagrebu, gdje je živio i radio od 1935. godine, njegovo držanje na policiji u Zagrebu, Sisku i u logoru, Mjesni komitet KPH Komiža predložio je PK KPH za Dalmaciju da se Pa via Kučića kooptira u Mjesni komitet i da ujedno preuzme mjesto sekretara koje je ostalo upražnjeno odlaskom Božanića.

Suglasnost na naš prijedlog ja sam dobio u Splitu od Ivana Amulića, neposredno pošto je o tome raspravljao PK, jer ga je i Božanić od ranije dobro poznao. S odlukom PK KPH za Dalmaciju ja sam odmah upoznao MK KPH Komiža i samog Pavla Kučića.

Neposredno nakon što je preuzeo dužnost sekretara Mjesnog komiteta, odlučili smo — pošto je već bio upoznat sa stanjem u partijskim organizacijama — da on ode u Split na partijsko savjetovanje za Dalmaciju. Iako se nije smio udaljavati iz mjesta, Kučić odlazi na zakazano partijsko savjetovanje u januaru 1941. godine, kojem, pored partijskih delegata i članova PK, prisustvuje i Sreten Zujović-Cmi, član CK KPJ. Savjetovanje je bilo posvećeno pretežno organizacionim pitanjima. Konstatirano je da je Partija prvi put gotovo u cijeloj Dalmaciji čvrsto organizirana na principu ćelija, sa strogom podjelom dužnosti za svakog člana. Pokazalo se da je i pored nezdravog stanja u partijskom rukovodstvu u Dalmaciji kroz dugi niz godina članstvo Partije ostalo zdravo i odano stvari Partije za sve vrijeme, da se partijske organizacije uspješno snalaze u sadašnjoj situaciji i da ih treba još odlučnije pripremati i osposobljavati za susret s najtežim događajima, kao što su rat i revolucija, kojima neminovno idemo u susret.

Nakon povratka Kučića iz Splita MK KPH Komiža je usvojene zaključke i konstatacije sa splitskog savjetovanja odmah prenio u partijske organizacije i odredio konkretne akcije za njihovo provođenje u život.

Kako su Kučića za vrijeme njegove odsutnosti tražili žandari, to je na sjednici MK zauzet stav da se on treba više čuvati i ne izlagati se opasnosti da ponovo bude uhapšen i otjeran u logor, a na to nas je upozorio i PK. Stoga je trebalo da ja, kao još uvijek nekompromitiran, nastavim i dalje putovati u Split i držati vezu s PK KPH za Dalmaciju, kao što sam to radio i ranije, a naročito poslije odlaska Božanića u ilegalnost, uvjereni da to neprijatelj i žandarmerija ne primjećuju.

Iz izvještaja Sreske ispostave u Visu od 28. I 1941. godine, upućenog Bansknoj vlasti Banovine Hrvatske u Zagrebu, vidi se da su oni dobro pratili moje kretanje, jer u tom izvještaju stoji:

»(...) u zadnje vrijeme nije zapaženo jače širenje komunističke propagande, te da su otpali razni povici i pjesme čisto komunističke, a što se ranije često dešavalo, već se zapaža druženje i stalni kontakt između simpatizera komunizma. Na amošnjem području provada danas najjaču komunističku propagandu, poslije u Lepoglavu interniranih komunističkih prvaka amošnjeg područja, Repanić Nikola iz Podhumlja, za koga je svojevremeno bio i stavljen prijedlog za internaciju. Isti je vrlo siromašnog imovnog stanja, a stalno, po više puta u tjednu putuje u Split, usljed čega dolazi do izražaja sumnja, da isti jeste plaćen od komunista i da u Splitu dolazi u kontakt sa tamošnjim komunističkim prvacima, od

kojih dobija potrebne upute za propagiranje komunističkih ideja na amošnjem području.«^{14*}

Poslije zabrane URS-ovih sindikata 31. XII 1940. godine, a prema direktivama dobivenim od PK, Mjesni komitet Komiža pristupa formiranju akcionih odbora po tvornicama, u koje smo pored bivših URS-vaca uključivali i borbene radnike iz HRS-a koji su bili naklonjeni nama. Zadatak tih odbora bio je da štite stečene tekovine koje su već do tada izvojevali klasni sindikati i radnici u cjelini, da se bore za nove pobjede, da jačaju jedinstvo svih radnika i podižu njihovu svijest. Uz suglasnost PK, pri Mjesnom komitetu KPH Komiža bila je formirana sindikalna komisija kojom je rukovodio Andrija Vidović član Mjesnog komiteta. Mjesni komitet je preko te komisije povezivao sve akdone odbore i rukovodio njihovim radom.

Kroz čitavo vrijeme od 1935. godine pa do raspustanja URS-ovih sindikata, drugovi s Visa po liniji sindikata drže neposredne veze s Josipom Podujom, Duškom Mrduljašem, Lovrom Kurirom, Petrom Cecićem, Ivanom Amulićem, Ivom Senjanovićem, Ružicom Markotić i drugima.

Februara 1941. godine u Starom Gradu na Hvaru održano je partijsko savjetovanje u kući Nikole Jelušića. Tom je savjetovanju prisustvovali i Vicko Krstulović, sekretar PK KPH za Dalmaciju. On je iz Splita u Stari Grad poveo i mene, da prisustvujem savjetovanju i da, kao predstavnik partijske organizacije Visa, aktivno učestvujem u radu samog savjetovanja. Za vrijeme putovanja na parobrodu skrenuo mi je pažnju o čemu bih trebao sve govoriti, poznavajući stanje partijske organizacije na Visu.

Neposredno iza toga održana je konferencija SKOJ-a za otok Vis, kojoj je prisustvovali i Pjero Segvić, sekretar Oblasnog komiteta SKOJ-a za Dalmaciju. Na njoj je pored analize stanja i donesenih zaključaka za budući rad skojevskih aktiva na Visu bio izabran i Mjesni komitet SKOJ-a — Komiža, koji su sačinjavali: Tomislav Zuanić, kao sekretar, Andrija Marinković, Juraj Vitaljić, Danilo Zuanić i Mladen Kučić.¹⁵ Ujedno su hili birani i delegati za Oblasnu konferenciju SKOJ-a, koja je održana 30. i 31. ožujka 1941. godine u Splitu, u kud Dumančića u Rakovoj ulici. Za delegate su bili izabrani Mladen Kudć-Amanov i Ante Brajčić-Dutov. Brajčić je na Oblasnoj konferenciji bio biran za dana plenuma Oblasnog komiteta SKOJ-a.¹⁶

Proglas CK KPJ, koji je u obliku letka izdan sredinom marta 1941. godine pod naslovom »Protiv kapitulacije — za pakt o uzajamnoj pomoći sa Sovjetskim Savezom«, i u kome je isticano da je vlada počela »da prodaje nezavisnost Jugoslavije«, mi smo preko PK KPH za Dalmaciju

¹⁴ IHRPH, grupa IX Inv. br. 364: Organi sreske Ispostave u Visu su pravilno zaključili da ja, pošto osim siromašnog imovnog stanja, sigurno nisam u mogućnosti da od kuće namaknem financijska sredstva za tako česta putovanja. Ja sam određenu količinu novca za put dobijao na osnovu odluke Mjesnog komiteta iz dijela sredstava koja su ostajala na raspolaganju MK od članskih uloga i dobrovoljnih priloga koja su sakupljena od članova KP, kandidata, simpatizera i drugih nama odanih građana. Na povratku sam po odluci MK ostatak novca vraćao u partijski fond.
» V. Huljić, Vis 1941—1945, IHRPD, Split 1979, str. 23; IHRPD, Organizacija Skoja na /toku Visu od 1941. do 1943. god., memoarska građa, rukopis Nikole Tomića, Veljka Zarsija i Pavla Zankija.

¹⁶ V. Huljić, n. d. str. 23; N. Marović, Zbornik 2, str. 538.

primili prije nego što smo saznali da je Jugoslavija pristupila Trojnom paktu.

Za vrijeme raspada stare Jugoslavije — tzv. bezvlašća, zatekao sam se u Splitu i tu sam, po zadatku PK KPH za Dalmaciju, skupa s Brunom Ivanovićem i grupom omladinaca, kod Realne gimnazije sačekivao voj-nike-povratnike, govoreći im da ne vraćaju oružje već da ga predaju nama ili nose svojim kućama i sakriju, jer će ono biti potrebno za borbu koja nas tek očekuje. Pošto smo pri tom zadatku bili opkoljeni od jednog broja pripadnika naoružane HS zaštite, koji su došli sa zagorskih sela u pomoć Zaštiti i ustašama u gradu, mi smo se uz pomoć nekolicine nama poznatih vojnika ipak uspjeli izvući iz te klopke. Potrčah smo uz Rokovu ulicu i tamo, u kući Stipe Bagata, našli I. Amulića i I. Lavčevića, članove PK, koje smo odmah obavijestili o situaciji na ulici u vezi sa sakupljanjem oružja. Tom nam je prilikom rečeno da se više ne izlažemo takvim situacijama, jer je PK inače odlučio da odustane od takve akcije, jer je bolje da se oružje sakupi u kasarne pa da ćemo ga odatle organiziranim upadom odjednom dignuti i spremiti. Rečeno nam je također da jedino one vojnike koje poznajemo pojedinačno upozorimo da oružje ne predaju već da ga nose kući i sakriju.

Nakon nekoliko dana boravka u Splitu, ja sam se vratio 19. aprila na Vis i sa sobom donio letak koji je PK izdao povodom novonastale situacije, a isto tako i letak CK KPJ koji je ovaj izdao 15. aprila i uputio ga narodima Jugoslavije. Uz to sam dobio i uputu od člana PK Ivana Lavčevića — s kojim sam se sastao u željezničkoj restauraciji, u Smo-dlakinoj ulici — da nastojimo sakupiti što više oružja, s tim da ga ure-dimo i spremimo prije nego Talijani dođu na Vis. Po mom odlasku na Vis i po dolasku mobiliziranih članova KP iz vojske, a u skladu s direk-tivom PK o prikupljanju oružja, pristupili smo oduzimanju oružja koje do tada nisu bili digli križari i članovi HS zaštite. Tom prilikom oduzeli smo s izvidno-signalne stanice Hum 60.000 pušanih metaka i nešto druge vojne opreme. Do oduzimanja sakupljenog oružja u žandarmerijskoj sta-nici u Komiži nije došlo uslijed otpora koji su pružili sami žandari, a i nedovoljne energičnosti nekih rukovodećih drugova koji su se tu zatekli. Od vojnika i mornara povratnika uspjeli smo na Visu prikupiti samo 2 puške, nekoliko pištolja, desetak ručnih bombi i manje količine mu-nicije i vojne opreme.

Dana 23. travnja u jutarnjim satima u višku luku dolaze talijanski okupatori, da bi istog dana poslije podne stigli i u Komižu.

Okupacija Visa od strane Talijana postavila je pred komuniste Visa niz novih problema. Da bismo bili u toku politike KPJ, morah smo u novonastalim uvjetima intenzivirati ranije postojeće veze sa Splitom i PK KPH za Dalmaciju. Tako ja već 25. travnja odlazim u Split i pove-zujem se sa članom PK Ivanom Amulićem koji mi reče: »Dobro što si došao, jer ćeš ponijeti novi proglas PK upućen narodu Dalmacije, a dobit

ćeš i uputstva za proslavu 1. maja.«¹⁷ Ujedno mi je rekao da će možda sa mnom otputovati i A. Božanić, jer da je PK riješio da se neki drugovi pokušaju uz određeni oprez legalizirati.

Dana 27. travnja poslije podne sastao sam se s Andrijom Božanićem u stanu porodice Mrduljaš u Ulici kraljice Marije, koji mi je prenio odluku PK KPH za Dalmaciju o načinu i značaju proslave 1. maja te o formiranju vojne komisije pri našem Mjesnom komitetu i ujedno me upoznao sa sljedećim zadacima koji se postavljaju pred vojne komisije:

- 1) Prikupljeno oružje očistiti, podmazati i spremati na sigurno mjesto;
- 2) Raditi na daljem prikupljanju i spremanju oružja;
- 3) Uz pomoć sposobnih drugova naučiti sve članove Partije, kandidate, simpatizere i skojevce rukovati oružjem, u prvom redu puškama;
- 4) Izvršiti popis drugova po rodovima oružja i formirati od njih borbene grupe.¹⁸

Na kraju me upozorio da vodimo računa da rukovodilac vojne komisije bude takav drug koji ima vojničkog znanja i koji zna dobro da barata oružjem.

Na moje pitanje da li se i on vraća na Vis, odgovorio mi je da je postojala takva odluka, ali da se drug koji je došao »odozgo« s tim ne slaže pa da prema tome on i dalje ostaje tu na ilegalnom radu.¹⁹ Prije rastanka me je upoznao gdje treba da se javim radi dobijanja proglašenja PK i ostaloga ilegalnog materijala koji je određen za nas, a to je bilo u štampariji kod hotela »Ambasador«, drugarici Kadi Njegovan koja je tu radila.

Sutradan, 28. travnja, nakon što sam od Karle Njegovan preuzeo ilegalni materijal u kojem se nalazi i prvomajski proglas CK KPJ i letak PK KPH, vratio sam se na Vis.

Nakon što je Mjesni komitet upoznat s odlukom PK o formiranju vojnih komisija pri partijskim komitetima i njihovim zadacima, odlučeno je da vojnu komisiju pri Mjesnom komitetu Komiža sačinjavaju: Šime Petric, Jakov Radišić-Malenko, Ivan Repanić i Mario Zuanić. Za rukovodioca vojne komisije određen je Šime Petric, član Mjesnog komiteta. Pošto sam ja bio najneposrednije upoznat sa zadacima koji stoje pred vojnom komisijom, to je odlučeno da ja i sekretar Komiteta Kučić održimo sastanak s novoformiranom vojnom komisijom i da ih upoznamo s njihovim zadacima, da oni odmah među sobom podijele teren, da im damo posjedujuće oružje i da odmah otpočnu s učenjem u rukovanju oružjem prvenstveno omladine koja nije služila vojsku. Na kraju je odlučeno da se Pavle Kučić povuče u ilegalnost i da se ne izlaže opasnosti, jer smo znali da je nekolicina bivših žandara ostala u službi karabinijera koje su, sigurno, upoznali s našom cjelokupnom aktivnošću za vrijeme stare Jugoslavije. Tako se Kučić od maja 1941. godine nalazi u ilegalnosti na otoku Visu. Konačno je odlučeno da se o svemu tome upozna PK KPH za Dalmaciju.

¹⁷ D. Gizić, Dalmacija 1941, na strani 138—141. donosi sadržaj tog teksta u cjelini.

¹⁸ D. Gizić, n. d., str. 136.

¹⁹ Radi se o Marku Oreškoviću, članu CK KPJ.

Kako Kučić nije bio suglasan s našom odlukom o njegovoj ilegalnosti, smatrajući da smo precijenili opasnost od Talijana i da će time biti otežano njegovo političko djelovanje, inzistirao je da on ide u Split i da sam o tome raspravi s PK. Mjesni komitet se složio da on ide ilegalno u Split brodom Pavla Borčića-Papina, na kojem se kao mornar nalazio njegov sin Petar, član KP, a koji je i inače prevozio robu i namirnice iz Splita u Komižu. On je trebao da usput upozna PK o svemu što smo poduzeli nakon mog posljednjeg povratka iz Splita. Kučić je upoznao PK o svim poduzetim mjerama i našim zaključcima, koje je PK ocijenio kao ispravne i stao na stanovište da budemo oštri prema svakom oportunistu koji se bude ispoljavao kod pojedinaca u odnosu na Talijane. A što se njegove ilegalnosti tiče, PK smatra da je stav Mjesnog komiteta ispravan i prema tome da ima da ostane u ilegalnosti i nastavi s radom na Visu.

Nakon povratka iz Splita Kučić je obavijestio Mjesni komitet da se PK slaže s našim dosadašnjim radom i da nas je upozorio da budemo budni i oštri prema svakom oportunistu koji pojedinci budu, a pogotovo u Partiji ispoljavali u odnosu na Talijane. Što se pak tiče naše odluke o njegovoj ilegalnosti, rekao je da je treba poštivati s tim da on nastavi s radom, ali kao ilegalni partijski radnik.

Pored toga on nas je na sjednici upoznao i sa zaključcima sa savjetovanja CK KPJ koje je održano u Zagrebu početkom maja — poznatog pod nazivom Majsko savjetovanje, s kojima su ga upoznali drugovi iz PK za vrijeme njegova boravka u Splitu. On je od njih dobio i zadatak da odmah pristupimo provođenju zaključaka Majskog savjetovanja u život.

Da bismo u tako složenoj situaciji bili što neposrednije upoznati s događajima u svijetu i kod nas, bili smo primorani da organiziramo vlastitu tehniku za slušanje i prenošenje radio-vijesti. Pošto su Talijani čim su došli oduzeli sve radio-aparate, to je Mjesni komitet Komiže odlučio da ja idem u Split radi nabavke jednog solidnog radio-aparata. Preko Mjesnog komiteta Split, pri čemu mi je pomogao Andrija Božanić, ja sam radio-aparat, sa svim što je bilo potrebno, nabavio krajem maja. I već prvih dana juna počeli smo slušati i umnožavati radio-vijesti i tako neposredno informirati članove KP, kandidate, skojevce, a kasnije i simpatizere NOP-a o stanju na frontovima i našem NOB-u. Te radio-vijesti imale su ogroman značaj, jer su članovi KP i drugi bili brzo i neposredno informirani o događajima kod nas i u svijetu. Krajem 1941. i početkom 1942. godine, kad smo počeli redovno dobijati »Naš izvještaj« iz Splita i druge informacije, umnožavanju radio-vijesti poklanjala se manja pažnja — ai radio-aparati su se uslijed vlage često kvarili.

Nakon što smo čuli za napad Hitlerove Njemačke na Sovjetski Savez, 22. juna, odmah se sastao dio članova Mjesnog komiteta koji su se našli na okupu u Komiži i, ocjenjujući svu ozbiljnost situacije, donio odluku da se sekretar Kučić lično odmah ilegalnom vezom prebaci u Split i da se kod PK informira o novonastaloj situaciji.

Kučić se dolaskom u Split odmah povezao s Ivom Amulićem i Nedom Marović, članovima PK, i, nakon što im je na sastanku rekao zbog čega

je došao, oni su mu saopćili da je PK održao sjednicu 22. juna na kojoj je ocijenio sadašnju situaciju i donio odgovarajuće odluke kojih se komunisti Dalmacije imaju držati i što je moguće brže provoditi u život.

Kučić je na povratku donio na Vis i prvi broj »Našeg izvještaja« koji je štampan 23. juna u tehničkom PK u Splitu.

Poslije ovog putovanja Kučić je, uz saglasnost Mjesnog komiteta, još nekoliko puta do kraja augusta 1941. godine odlazio ilegalnom vezom u Split, i to uglavnom već spomenutim brodom, zatim malim ribarskim brodom Andrije Demarije iz Komiže koji nam je od maja 1941. pa sve do kapitulacije Italije bio neprestano na usluzi za prebacivanje ilegalaca i materijala po Visu, Biševu, Sv. Andriji, Splitu, trogirsko-rogozničkom terenu te Šolti i Hvaru.

Andriju Demariju,²⁰ Petra i Jakova Borčića-Papine iz Komiže Mjesni komitet je koristio i kao kurire preko kojih su povremeno slane poruke PK.²¹ Ujedno su oni ilegalno prevozili pojedine članove Mjesnog komiteta do Splita, trogirskog terena i obratno. Njima su od strane Mjesnog komiteta bile povjerene i određene adrese u Splitu na koje su se oni mogli obraćati radi uručivanja poruka za PK i preuzimanja ilegalnih materijala

— proglasa, letaka, »Proleter«, »Našeg izvještaja« i drugih. Pored njih — na liniji Split—Vis—Komiža — za prebacivanje materijala i hitnih poruka, naročito u 1941. i 1942. godini, bili su korišteni Jure Ribčić te Petar Tomašević, »kamarjeri« na parobrodima koji su održavali redovnu vezu Split—Vis—Komiža, i brodski strojar na brodu »Bakar«, koji se također nalazio na toj liniji. Svi su oni prema uputama Mjesnog komiteta Komiža donosili ilegalne materijale koje su sami preuzimali na određenim adresama ili su im ih drugarice i drugovi iz Splita sami donosili na brodove ih ugovorena mjesta.

Sav štampani ilegalni materijal koji je bio određen za Vis članovi Mjesnog komiteta Komiža su lično preuzimali ili pak preko spomenutih drugova dobijali od Karle Njegovan, Vlade i Jelice Bagat, Zore Rosandić, Nede Marović, Marije Cević, Estere Vukušić, Klare Jung, Olge Paparele, Vesele Segvić, Danila Smiljanića, Marina Ferića, Ivana Dumanića, Kate Mardešić i niza drugih. Neki od njih su nam ujedno služili i za uspostavljanje veze sa članovima PK, a najčešće s A. Božanićem, Nedom Marović, Vickom Krstulovićem, Ivanom Lavčevićem, I. Amulićem, Zdenkom Segvić i Marom Miranović-Cmogorkom još za vrijeme stare Jugoslavije.

²⁰ Andrija Demarija-Susid rođen je 1913. u Komiži na Visu. Završio je šest razreda osnovne škole. Po zanimanju je težak i ribar, inače siromašnoga imovnog stanja. Još kao mlad uključuje se u radnički pokret 1938. postaje član KP i od tada neprekidno i beskompromisno radi na izvršavanju svih partijskih zadataka. Njegova odlučnost i hrabrost došla je naročito do izražaja kod prebacivanja municije iz Komiže u Split — uvalu Znanj, u toku Jula i augusta, a još više 14. augusta 1941. kada svojim malim ribarskim brodom prebacuje iz Komiže u Split prvu grupu od 19 dobrovoljaca partizana na kopno te ih opet vraća natrag uslijed prekinute veze zbog stradanja Splitskog odreda kod Sinja, te u nizu drugih akcija koje je svojim brodom izvodio sve do kapitulacije Italije 1943. god.

²¹ Petar Borčić-Papin zbog delikatnosti zadataka koje je obavljao još od prije okupacije, iako je bio primljen u KP, nije bio uključen ni u jednu ćeliju kako se ne bi kompromitirao. Njega je na vezi uvijek držao sekretar MK KPH Komiža. Njemu su kasnije bile povjerene određene adrese, preko kojih je održavana veza s PK.

Rad i aktivnost naprijed spomenutih drugarica i drugova na održavanju neposrednih veza s Visom imalo je za komuniste Visa ogroman značaj, a posebno u uslovima talijanske okupacije i fašističkog terora.

Nakon napada Njemačke na SSSR i na Visu su bile pooštrene mjere kontrole stalnim legitimiranjem, a posebno pri ukrcaju i iskrcaju s parobroda koji je držao vezu Split—Vis—Komiža. Da bi mogli da se bar donekle »slobodno« krećemo van mjesta Komiže, morah smo se — a u skladu sa zaključcima CK KPJ i PK da komunisti ne smiju postati plijen i žrtve fašističkih krvnika — nas nekolicina kompromitiranih snabdjeti novim, lažnim legitimacijama. Pošto to nismo mogli dobiti preko PK u Splitu, jer PK još nije imao tehniku za izradu lažnih legitimacija, to smo do njih uspjeli doći bez većih teškoća zaslugom predsjednika općine Komiža, Petra Marinkovića, koga smo mi dolaskom Talijana prosto prisilili da ostane na toj dužnosti sve dok bude mogao, jer smo ocijenili od kakve nam on koristi može biti ako ga Talijani zadrže. Tako dobivene lažne legitimacije pokazale su se jako korisnima. Ja sam s legitimacijom na ime nekog ribara iz Komiže nekoliko puta sretno prošao prilikom legitimiranja na brodu, za vrijeme racija u Splitu, Trogiru, pa čak i onda kad su nas Talijani u Solinu skinuli s trogorskog autobusa i posebno preko zavičajnih općina utvrđivali vjerodostojnost vlastitih legitimacija.

Prvih dana jula ja sam bio upućen u Split da lično informiram PK o situaciji kod nas nakon napada Njemačke na SSSR i reakciji talijanskih okupatora prema nama. Razgovor sam obavio s I. Lavčevićem, u stanu Slavka Madera-Barbe u Smodlakinoj ulici, i obavijestio ga o tadašnjoj situaciji na Visu, hapšenjima i povlačenju jednog broja drugova u ilegalnost. On je odobrio naš stav, ali me je pri tome upozorio da trebamo biti oprezni i da se ne damo u ruke neprijatelju, ah isto tako da ne dozvolimo olako povlačenje i bez stvarne nužde u ilegalnost, jer se postavlja pitanje fizičke i materijalne mogućnosti opstanka na otoku većeg broja ljudi, a uslova za prebacivanje na kopno još za sada nema. Na kraju mi je rekao da se radi preuzimanja materijala javim kod Jehce Bagat: materijal je sadržavao letak CK KPH koji je bio namijenjen hrvatskom narodu i vojsci. Po mom povratku letke smo odmah proučili na sastancima partijskih i skojevskih organizacija, a jedan dio smo dali na čitanje simpatizerima da ih, nakon što pročitaju, dadu dalje.

Nekoliko dana iza toga dobili smo po vezi iz Splita Proglas CK SKOJ-a pod naslovom »Sve za poraz fašističkih razbojnika! Sve za pobjedu stvari Sovjetskog Saveza, za oslobođenje naših naroda!« Dio tih letaka, pored toga što je čitan u organizacijama, bio je izlijepljen po mjestima i selima. Zbog toga su Talijani prišli novom hapšenju, ali nisu uspjeli pronaći nikoga od onih koje su tražili.

Za sjednicu Politbira CK KPJ od 4. jula, na kojoj je donesena odluka da se počne s oružanom borbom protiv okupatora, mi smo na Visu saznali negdje polovinom jula. Tada je PK pozvao sekretara našeg Komiteta Kučića da dode odmah u Split, pa smo organizirali njegovo ilegalno prebacivanje.

Dolaskom u Split on se sastao s I. Lavčevićem, članom PK, koji je u to vrijeme bio zadužen za pomoć organizacijama na srednjodalmatin-

skim otocima. Lavčević je Kučića upoznao da je CK KPJ 4. jula donio odluku kojom narode Jugoslavije poziva na općenarodni ustanak. Prema toj odluci treba od sabotaža i diverzija preći na općenarodni ustanak: partizanski rat treba da bude osnovna forma razvijanja ustanka, ranije organizirane udarne grupe i veći broj komunista treba da iziđu na teren i osnuju NO partizanske odrede i otpočinu djelovati. U NOP odrede treba postaviti političke komesare kao predstavnike Partije i naroda, treba sve više razvijati otpor naroda u gradovima i neprijateljskim garnizonima izvođenjem sabotaža i diverzija.

Lavčević je tom prilikom s Kučićem analizirao stanje i situaciju na Visu pa su došli do zaključka da na Visu nema mogućnosti za izvođenje većih oružanih akcija protiv okupatora. Zato su bili mišljenja da treba intenzivno raditi na uvježbavanju omladine u rukovanju oružjem i njezinom pripremanju za odlazak u partizansku borbu na kopno, izvršiti sve pripreme za postepeno prebacivanje sakupljene municije u Split, odnosno na kopno, o čemu se još treba konkretno dogovoriti.

Nakon povratka iz Splita Kučić je upoznao Mjesni komitet zbog čega je bio pozvan u Split i što mu je sve I. Lavčević prenio u vezi sa zadacima koji proizlaze iz odluka CK KPJ od 4. jula, CK KPH od 8. jula i PK za Dalmaciju od 11. jula.

U vezi sa zaključkom PK da sakupljenu municiju trebamo prebaciti na kopno, ja sam oko 20. jula otputovao ilegalno u Split radi konkretnog dogovora gdje i kako da se to ostvari. Ivan Lavčević me povezo s Antom Jonićem i Vladom Bagatom radi dogovora gdje i kako da se taj zadatak ostvari. Ja sam se tada s njima dogovorio da ćemo prvu partiju oružja prebaciti 27. jula, u nedjelju, i da će nas oni u određeni sat prije podne čekati s brodom u Splitskim vratima između Brača i Šolte. Drugu smo partiju opet prema dogovoru prebacili slijedeće nedjelje, 3. augusta. Tada sam ja sutradan donio iz Splita i letak CK KPH, kojim se poziva hrvatski narod na oružanu borbu, i jedan broj »Našeg izvještaja« koji nije bio poslan ranije.

Treća i posljednja partija oružja bila je prebačena 10. augusta. Tako smo izvršili odluku PK u toku jula i augusta 1941. godine i prevezli svih 60.000 metaka, uz najveće opasnosti, malim ribarskim brodom (7 metara), skupa s vlasnikom Andrijom Demarijom, u Split, odnosno u uvalu Znjan, gdje su je prihvaćali splitski skojevci s kojima su rukovodili Ante Jonić, Vlado Bagat, Ranko Orlić, Dermano Senjanović i drugi.

Poslije podne 10. augusta sastao sam se preko veze s Vickom Krstulovićem, tada sekretarom PK, u kući njegove sestre udate Vidak navrh Balkanske. On me tom prilikom obavijestio da je PK odlučio da se otpočne i u Dalmaciji s formiranjem partizanskih odreda, da će već prvi odredi krenuti ovih dana iz nekoliko gradova i mjesta Dalmacije. Postavio mi je pitanje kakva je situacija kod nas u pogledu priprema članova KP i SKOJ-a za odlazak u partizansku borbu na kopno. Ja sam ga tom prilikom upoznao šire sa stanjem i dosadašnjom aktivnošću partijskih organizacija, držanju Talijana, broju uhapšenih među kojima je i jedan član KP, te broju ilegalaca na Visu. U pogledu priprema za odlazak u borbu na kopno rekao sam da imamo oko stotinu prijavljenih

dobrovoljaca, jer da smo se u tom pogledu dosta angažirali naročito poslije 4. jula i proglašenja CK KPJ, kojim poziva narode Jugoslavije na opći ustanak. Nakon što me saslušao, Krstulović nam je najprije odao primanje na dosadašnjim rezultatima u radu, a posebno na uspješno izvršenom zadatku oko prebacivanja municije, zatim mi je rekao da što mogu prije otputujem na Vis i da od prijavljenih dobrovoljaca za odlazak u borbu na kopno odaberemo 30, da ih dovedemo u Spt s tim da će ih 15. augusta ujutro čekati veza koja će ih prihvatiti, naoružati i prosljediti već uspostavljenim kanalom prema Dinari.

Sutradan ujutro 11. augusta ja sam na vezi preuzeo »Naš izvještaj« i još neki materijal koji je bio za nas određen i odmah već spomenutim brodom Demarije otputovao na Vis. Istog dana navečer održali smo sastanak Mjesnog komiteta Komiža u kući braće Zanki-Lestičevi, u Komiži. Na sastanku Mjesnog komiteta, kojim je rukovodio P. Kučić, bilo je od stotinu prijavljenih poimenično odabran 31, i to 14 članova KP i 17 skojevaca. Odlučeno je da 3 člana Partije iz Biševa koji nisu bili kompromitirani idu u Split redovnom vezom 14. augusta, sa zadatkom da uspostave potrebnu vezu i pripreme sve za prihvrat drugova koji će 15. augusta ujutro stići malim ribarskim brodovima u Split.

Svi predviđeni dobrovoljci su se 14. navečer ukrcali u brodove na dogovorenim mjestima i isplovili za Split gdje su stigli u jutarnjim satima. Demarija je pristao na Matejuški ispod Sv. Frane, a Jončić uz obalu pred Lučkom kapetanijom. Nakon pristajanja uz obalu, pošto ih dogovorena veza nije čekala, a da Talijani ne bi upali u brodove, počelo je pojedinačno iskrcavanje i upućivanje na brzinu dogovorena i njima poznata mjesta — park kod Bolnice, tržnica, pjaca i slično — s tim da međusobno drže vezu. Danilo Zuanić-Knežičev, koji je bio voda puta komiške grupe, vidjevši da nije uspostavljena veza, otišao je na vezu koju je on odranije znao i tako došao u kontakt s A. Božanićem, koji ih je upoznao sa situacijom do koje je došlo poslije stradanja Splitskog odreda kod Sinja, u sklopu kojeg je poginuo i Ante Brajčić iz Visa, i naredio da se ponovo ukrcaju u brodove, vrate natrag i čekaju novi poziv.

Pošto je ukrcavanje sretno završilo, to su brodovi s dobrovoljcima još za dana isplovili iz splitske luke u pravcu Komiže.

Tog istog dana po parobrodskoj vezi V. Krstulović poslao je Mjesnom komitetu Komiža slijedeću obavijest:

«Prispjele dobrovoljce uslijed teške situacije koja je zadesila naš Splitski odred kod Sinja vraćamo natrag do daljnjeg poziva. Poduzmite sve da ih legalizirate ali uz najveće mjere opreznosti, vodeći računa da nitko od njih ne padne u šake okupatora. To vam sigurno neće biti lako s obzirom na malo mjesto i na veliki broj ljudi koji je odjednom nestao iz mjesta. No nadamo se da ćete naći načina da i to s uspjehom izvedete.»

—»Jović«.

Nakon što su se svi dobrovoljci sretno vratili u mjesto i pošto nitko od njih nije bio tražen od Talijana, to je dogovoreno da ja idem u Split da obavijestim PK na koji smo način izvršili prihvrat dobrovoljaca i da se interesiram kakve mogućnosti postoje za njihovo ponovno slanje na

kopno, s obzirom da se na nas vrši stalan pritisak od strane onih koji su spremni da idu.

Ja sam u Splitu tražio vezu s V. Krstulovićem, jer je bilo dogovoreno da bi trebalo njemu lično podnijeti izvještaj s obzirom da nam je o vraćanju dobrovoljaca on poslao obavijest. Na vezi u Splitu mi je rečeno da ću V. Krstulovića naći kod sestre na vrh Balkanske. Kad sam stigao, tamo sam, pored njega, našao i I. Amulića i I. Lavčevića. Njima sam podnio izvještaj o stanju kod nas i o sretnom povratku dobrovoljaca i njihovom legaliziranju. Iznio sam i to da prijavljeni dobrovoljci vrše na nas stalan pritisak da ih prebacimo na kopno, da se tamo s oružjem bore protiv fašističkih okupatora. Tada mi je od strane prisutnih drugova rečeno da takvih mogućnosti za sada nema i da moramo utjecati na njih da budu strpljivi dok se ne pruže mogućnosti koje će osigurati uspjeh. Tom mi je prilikom Lavčević u dosta oštrm tonu rekao: »Kad su vam ti drugovi toliko borbeni, što onda već niste pristupili likvidaciji pojedinih istaknutih fašista i domaćih izdajnika te paljenju fabrika kao što sam ja to rekao Kučiću, prenoseći mu odluku CK KPJ, CK KPH i PK o općem dizanju ustanka polovinom jula, tj. kad je on bio zadnji put u Splitu?« Ja sam tada rekao da mi o tome nismo na Komitetu raspravljali, jer da nas o takvom zaključku PK Kučić nije obavijestio. Tu je dogovoreno da se na prvoj sjednici Mjesnog komiteta postavi to pitanje i da sekretar Kučić objasni zbog čega nije s tim upoznao Mjesni komitet, da se odmah raspravi na koji način je moguće prići realizaciji tih odluka, te da se na tome trebaju angažirati udarne grupe koje treba stvoriti, ako to već nismo napravili.

Oni su me tada upoznali da nakon proglašenja CK KPJ od 4. jula o općem dizanju narodnog ustanka partijski komiteti treba da preuzmu na sebe i funkcije ranije formiranih vojnih komisija — jer da su one svoje početne zadatke već izvršile — i tako postanu vojno-politička rukovodstva oružane borbe. Upoznali su me i da će PK izdati Platformu za suradnju sa svima onima koji su na bilo koji način spremni da se bore protiv okupatora i domaćih izdajica i da suraduju s NOP-om, da na bazi te Platforme moramo stupati u kontakt s pojedincima iz bivših ranijih građanskih stranaka, pridobijati ih za suradnju te ih uvlačiti u akcione odbore koje trebamo formirati svugdje. Objašnjavali su mi i konkretne zadatke akcionih odbora. Lavčević mi je na kraju rekao da to pitanje akcija na otoku odmah rasčistimo i otpočnemo, da idem na vezu kod Marina Ferića u njegovoj krojačkoj radionici kod crkve Sv. Petra preuzeti ilegalni materijal koji je određen za nas.

Sutradan, čim sam preuzeo materijale, ja sam se vratio na Vis. Odmah po mom dolasku održah smo sjednicu Mjesnog komiteta na kojoj sam ja iznio sve o čemu je bilo govora sa članovima PK u Splitu.

Budući da se Kučić na tom sastanku nije složio s našim stavom da treba prići izvršavanju zadatih nam akcija, o čemu je Mjesni komitet zauzeo pozitivan stav, to je Mjesni komitet odlučio da se o tome odmah obavijesti PK i da se traži njihova pomoć u tome da se Kučića razuvjeri u neopravdanosti njegovog stava o tim pitanjima. Ja sam s tim zadatkom otišao u Split i o tome obavijestio I. Lavčevića, koji mi je rekao neka

ostanem u Splitu s tim da mu se sutra javim. Kad sam došao do njega, saopćio mi je da odmah pošaljem na Vis obavijest da Kučić i drugarica Kunjašić dodu odmah u Split i da se jave PK.

Kad smo se javili preko veze I. Amuliću, rekao nam je da sutra u određeni sat budemo na početku Tartaljne ulice i da ćemo otići u jedan stan gdje ćemo imati razgovor. Kad smo ušli u stan Slavka Madera-Barbe u Smodlakinoj ulici, tamo smo zatekli Nedu Marović i I. Lavčevića. Čim smo se smjestili, saopćeno nam je da je PK formirao komisiju od njih trojice koja treba da ispita kako je i zbog čega došlo do razmimoilaženja između sekretara i ostalih članova Mjesnog komiteta u vezi izvršavanja nekih zadataka postavljenih od PK. Nakon provedenih razgovora — ispitivanja koja su dosta trajala, PK je na osnovu izvještaja komisije donio odluku da se Kučić smijeni s dužnosti sekretara Mjesnog komiteta i da se on i drugarica Milena Kunjašić isključe iz Partije. To im je uz obrazloženje bilo nakon dva dana saopćeno. Poslije toga mi smo se skupa vratili na Vis brodom Demarije.

Koncem kolovoza 1941. godine PK KPH za Dalmaciju odredio je mene za novog sekretara Mjesnog komiteta Komiža — iako sam bio najmlađi po godinama u Mjesnom komitetu — i odlučio da se izvrši reorganizacija Mjesnog komiteta u koji su tada ušla tri nova člana. Ta reorganizacija je provedena prvih dana rujna, tako da je Mjesni komitet imao slijedeći sastav: Nikola Repanić-Gandi, sekretar, Sime Petric, Jakov Radišić-Malenko, Nikola Kučić, Ivan Božanić-Cura i Danilo Zuanić.

Nakon odluke PK o smjenjivanju sekretara Mjesnog komiteta i isključenju Kučića iz Partije jedan dio komiškog omladine — nad kojom je Kučić imao znatnog utjecaja — bio je nezadovoljan spomenutom odlukom PK pa je predstavljao stanovite teškoće u radu Mjesnog komiteta. Zbog toga se Mjesni komitet obratio PK za pomoć.

Pokrajinski komitet koncem rujna šalje na Vis Andriju Božanića sa zadatkom da se pobliže upozna s nastalom situacijom i da pomogne da se ti omladinci-skojevci uvjere u ispravnost odluke PK u takvim revolucionarnim situacijama. Dolaskom na Vis Božanić je na Mjesni komitet prenio niz stavova i zadataka i organizacione prirode i onih koji su proizlazili iz Platforme PK o potrebi stvaranja akcionih odbora i Jedinstvene narodnooslobodilačke fronte — JNOF-a. Dao nam je i niz sugestija za rad na osnovi iskustava iz drugih krajeva Dalmacije.

Pomoć koju je Božanić tom prilikom pružio partijskoj i skojevskoj organizaciji Visa bila je značajna za naš dalji rad. Nakon toga on se ilegalno prebacio u Split (preko Šolte), gdje 5. listopada učestvuje na sastanku PK kojem je prisustvovao i sekretar CK KPH Rade Končar.

Nakon što je Rade Končar došao u Split i održao sastanak s PK, izgleda da je htio da se i neposredno informira o stanju u pojedinim partijskim organizacijama. Tako nam je PK poslao obavijest da dodem 9. oktobra u Split. Kad sam stigao u Split, javio sam se na vezu i skupa s I. Lavčevićem otišao u stan Ljubice Baće u Buvinovoj ulici. Tu sam susreo meni nepoznatog čovjeka koji mi se predstavio imenom Brko. Nakon što ga je Lavčević upoznao tko sam i odakle dolazim, Brko je

izmijenio nekoliko riječi sa mnom, pitajući me kako je na Visu i pozvao nas je da sjednemo. Kad smo sjeli, on je zahtijevao da mu podnesem izvještaj o tadašnjem političkom stanju na otoku, odnosu Talijana prema stanovništvu, o broju i aktivnosti partijskih i skojevskih organizacija, mjerama koje smo do tada poduzimali, a posebno od kada je CK KPJ proglasio općenarodni ustanak, što je bilo s onim dobrovoljcima koje smo doveli u Split, koliko u stvari imamo dobrovoljaca za borbu na kopnu, kakav nam je program daljih akcija itd.

Ja sam na sva ta pitanja dosta dugo odgovarao. Mene je tada začudila i impresionirala njegova mirnoća i pažnja s kojom je saslušao moj izvještaj.

Nakon sastanka s njime Lavčević me pitao što mislim o tom čovjeku. Onako spontano sam rekao da ne znam tko je i što je, ah da mi se jako sviđa, jer je jednostavan, ulijeva strahovitu vjeru i daje moralnu snagu i povjerenje čovjeku s kojim razgovara.

Nakon uspješno proslavljene godišnjice oktobarske revolucije ja odlazim po odluci Mjesnog komiteta u Split 8. novembra da obavijestim PK o do tada poduzetim akcijama i da se ujedno dogovorim o našem daljem programu akcija.

Kad sam 8. novembra stigao u Split, povezo sam se s I. Lavčevićem i obavijestio ga o svemu što smo do tada poduzeli i o tome što imamo dalje u programu. Poslije, kada me je Lavčević saslušao, rekao mi je da bi bilo interesantno da to sve ispričam drugu Brki i da će ga on obavijestiti pa da ja sutra u 8 i 30 sati budem kod trgovine Bonačić u Krešimirovoj ulici. U točno zakazano vrijeme Lavčević je stigao i rekao mi da idem u stan gdje sam bio s Brkom prošli put, točno u 9 sati, tj. kod Ljubice Baće. Kad sam došao u određeno vrijeme i kad me Ljubica uvela u sobu, Brko se razveselio dočekavši me riječima »evo novosti iz Visa«. Kad smo sjeli, ja sam ga obavijestio o paljenju fabrike i slabom uspjehu koji smo tom akcijom postigli, a zatim o razradi Okružnice CK KPH i što smo sve u vezi s tim poduzeli.

Pozdravljajući se sa mnom, pitao me što ću raditi poslije podne. Rekao sam da nemam ništa u planu pošto je nedjelja i sve je zatvoreno. Na to mi je on rekao: »Dobro, onda poslije podne oko 17 sati budi kod ulaza u palaču Ivanišević, kod crkve Sv. Petra, pa ćemo se tamo vidjeti. Ja sam nešto prije 17 sati došao na ugovoreno mjesto. Brko je iza 17 sati prošao pored mene rekavši mi da idem za njim. Kad smo došli malo iznad ulaza u malu Tararinu ulicu, tj. u Tartaljinu ulicu, Brko je stao rekavši: »Tu sad stani, da nešto sačekamo. Nisam shvatio, ali nisam ni pitao. Nakon malo vremena prasnule su bombe na talijansku glazbu i vojnike. Culi su se jauci i odzvanjanje razbacanih instrumenata. Nastala je opća strka. Brko je mene sasama ozbiljno posmatrao i pitao da li me je strah i gdje ću sada spavati. Kad sam rekao da imam gdje, ali da ne znam kako će sada tamo biti — jer sam spavao u Rokovoj ulici — odgovorio mi je da požurim, jer je još malo vremena za slobodno kretanje i da sam zdravo. To je bio moj posljednji susret i videnje s tim tako dobrim, plemenitim i odlučnim revolucionarom Brkom, za kojega sam na-

kon njegova hapšenja saznao da se zove Rade Končar i da je sekretar CK KPH.

Ja sam tom prilikom ostao u Splitu još 2—3 dana, jer nisam imao pogodne veze za ilegalno vraćanje na Vis. Za to vrijeme došlo je preko Lavčevića do mog povezivanja s Daliborom Jakašom. Sastali smo se u stanu obitelji Mrduljaš u Ulici kraljice Marije. Rekao mi je da je taj sastanak preko drugova on zahtijevao, jer da bi htio sa mnom razgovarati o nekim važnim stvarima. Pitao me kako je na Visu i da li smo što radili na stvaranju obavještajne službe. Tada sam se sjetio riječi Brke, kad mi je rekao da će se netko od Pokrajinskoga povezati sa mnom radi davanja konkretnih uputstava.

Poslije mog izlaganja Jakaša je bio jako iznenađen postignutim rezultatima i zadovoljan time što smo i taj sektor partijskog rada tako ozbiljno shvatili i do tada čak i dosta postigli. Zatim je počeo da mi na široko objašnjava ulogu i značaj obavještajne službe u borbi protiv neprijatelja, te na koji način je trebamo na otoku organizirati. Saopćio mi je da su drugovi u PK odlučili da ću ja, pored dužnosti sekretara Mjesnog komiteta, biti odgovoran pred PK i za rad obavještajne službe na otoku, da ja mogu neke veze i kontakte povjeriti i još nekim drugovima iz Komiteta koji će imati smisla za takav rad. Nakon mog povratka na Vis, ja sam se više nego prije angažirao oko proširenja ove službe, a ujedno sam neka zaduženja iz rada obavještajne službe prenio na Jakova Radišića-Malenku i Simu Petrica, članove Mjesnog komiteta, pošto sam bio uvjeren da ja to sve sam neću moći s uspjehom obavljati.

Polovinom decembra ponovo sam se prebacio u Split i obavijestio članove PK, Vicka Krstulovića i Ivana Lavčevića (s kojima sam se našao u stanu Ivanke Ninčević na Poljičkoj cesti), o rezultatu demonstracija žena u Komiži, represalijama Talijana, povećanom broju ilegalaca i teškoćama oko njihova izdržavanja i snabdijevanja na otoku. Tom mi je prilikom rečeno da mogućnost za prebacivanje na kopno još nema, da se moramo snalaziti i manevrirati s ilegalcima po otoku, kako bi izbjegli da padnu u ruke fašista.

Tom prilikom su me obavijestili da je na području Trogira dosta loša situacija u partijskoj organizaciji; da je tamo jedan dio, pogotovo starijih drugova, članova KP, otkazao da se odazove pozivu PK, da se uključi u Solinsko-kaštelansko-trogirski odred pri njegovom formiranju, čime su doveli u dosta težak položaj i ostale drugove, a pogotovo one iz Kaštela koji su čekali na njih puna dva dana; da je u toj situaciji podbacio i sam Mjesni komitet Trogira; da je na osnovu tako stvorenog stanja PK bio primoran da krajem oktobra donese odluku o raspuštanju partijske organizacije u Trogiru; da je mandat za formiranje novih partijskih organizacija, ali bez oportunističkih i kolebljivaca povjeren Anti Hrabaru-Ricu u Trogiru, te da bi bilo dobro da ja na nekoliko dana idem u Trogir i da se povežem s Ricom — da će naše povezivanje izvršiti Lavčević — da utvrdim dokle su stigli te da pomognem Ricu i onim drugovima koji su spremni da se bez kompromisa bore protiv fašista i domaćih izroda, a za stvar i liniju naše Partije; da od postojećih članova KP odaberemo one koji pružaju garanciju da će biti dosljedni u borbi i u provođenju linije

naše Partije; da tom novostvorenom jezgru treba smjelije priključivati nove borce, po godinama mlade, iz redova SKOJ-a pa i van njih; da će pomoć u tome pružati i Kotarski komitet Solina pod čijim se rukovodstvom od druge polovine novembra nalazi i partijska organizacija Trogira, da će tamo otići i jedan dobar drug iz Solina, ali da će on zbog zdravstvenog stanja biti orijentiran uglavnom na sela trogirskog kraja; da ja ostanem u Trogiru do pred kraj godine i da ih na povratku obavijestim o postignutim rezultatima s tim da ću se onda ponovno prebaciti na Vis.

Poslije razgovora s drugovima iz PK ja sam napisao pismo Mjesnom komitetu Komiža i po vezi ga uputio na Vis. U pismu sam ih obavijestio o svemu što sam razgovarao s drugovima i kakve su oni prijedloge i sugestije dali te da oni u vezi s tim poduzmu odgovarajuće mjere, a posebno u odnosu na nabavku hrane. Obavijestio sam ih da ja po zadatku odlazim nekoliko dana na teren Trogira, ali da ću iza Nove godine biti s njima.

Ja sam u Trogiru ostao oko 14 dana. Za to vrijeme izvršena je reorganizacija Partije formiranjem novih organizacija u kojima nisu bili obuhvaćeni svi oni koji su kroz protekli period pokazivali kolebljivost, oportunističnost i kritičarstvo, a posebno nisu bili obuhvaćeni oni koji su se još i u to vrijeme redovno prijavljivali Talijanima. Koliko se sada sjećam, mislim da je trogirski partijski komitet tada prepolovljen i da je u njoj bilo ponovno registrirano negdje oko 30 drugova i drugarica, ali se brzo popunjavala novim mladim i odlučnim drugovima i drugaricama, od kojih se priličan broj već u prvoj polovini 1942. godine odzvao i dobrovoljno stupio u partizanske odrede.²³

Na povratku iz Trogira našao sam se s Lavčevićem u stanu Ane Culić u Rokovoj ulici i obavijestio ga o svemu što je do tada u Trogiru učinjeno. On je to ocijenio kao korak naprijed od onoga što je bilo, dodavši mi da će i sam Kotarski komitet Solina morati intenzivnije raditi na omasovljenju i političkom uzdizanju partijske organizacije Trogira.

Na Vis sam se ponovo prebacio ilegalno brodom Pavla Borčića-Papina. Cim sam došao na Vis, održao sam sastanak Mjesnog komiteta. Na njemu sam upoznat s događajima koji su se zbili za vrijeme mog odsustva s Visa. Tom sam prilikom obavijestio Mjesni komitet o zahtjevu PK da moramo spremiti Mardešića-Palagružu i da on konačno odlazi na kopno te da će izgleda raditi u svojoj struci. Odlučeno je da je najbolje da ja s njime razgovaram, jer ga ja i onako imam stalno na vezi.

Neposredno iza Nove godine sastao sam se s Mardešićem i saopćio mu odluku PK da mora ići s Visa i da se u Splitu treba javiti tamo gdje i prošli put te da će razgovarati opet s drugom Borićem i da će mu on objasniti sve u vezi s njegovim budućim zadacima. Mardešić je bez riječi primio moje obavještenje i upitao kad mora da se javi u Splitu. Rekao sam, što prije — to bolje. Na kraju smo se dogovorili da će on otputova-

²³ D. Gizdić, n. d., str. 375.

²⁴ A. Hrabar-Rlco, Zbornik IHRPD 2, str. 843.

ti normalnom parobrodskom vezom za Split 6. januara i da će se odmah povezati s Borićem. Tom sam mu prilikom rekao da mi se prije odlaska javi jer da će Boriću predati i jedan naš izvještaj. U ponedjeljak, 5. januara, smo se našli, ja sam mu predao pismo, zaželio mu pun uspjeh u radu, sretan put i pozdravili se. To je, u stvari, bilo i naše posljednje viđenje.²⁴

Nekoliko dana poslije odlaska Mardešića PK je poslao po vezi obavijest Mjesnom komitetu Komiža da ja dodem odmah u Split. U Split sam došao oko 15. januara, javio se na vezu i došao u kontakt s Lavčevićem koji mi je rekao da dodem sutra u 9 sati u stan Slavka Madera-Barbe u Smodlakinoj ulici. Sutradan u određeno vrijeme stigao sam na dogovoreno mjesto. U stanu sam tada našao Lavčevića i Amulića, a malo zatim stigao je i Vioko Krstulović. Tada sam im podnio iscrpan izvještaj o najnovijim događajima na Visu.

Drugovi su tada zahtijevali da im podnesem i opširan izvještaj o organizacionom stanju partijske i skojevske organizacije i organizacije žena na Visu. Rekao sam da sada imamo na Visu 8 partijskih ćelija sa 70 članova KP, da u svim selima komiške općine imamo partijske ćelije, a u selima više općine da imamo priličan broj članova u kandidatskoj grupi od kojih će se u ovoj godini formirati partijske organizacije, da u skojevskoj organizaciji na Visu imamo oko 140 skojevaca koji su podijeljeni u 15 aktivna, da u partijskoj organizaciji na Visu imamo 12 žena članova Partije. Amulić mi je na kraju mog izvještaja rekao da im je to potrebno, jer da spremaju izvještaj za CK KPH.

Nakon svega toga V. Krstulović mi se obratio rekavši: »Pokrajinski komitet je još 12. studenoga 1941. godine na sjednici — kojoj je prisustvovala drug Rade Končar — odlučio da se dio istaknutih partijskih rukovodilaca-ilegalaca uputi na pojedina područja Dalmacije radi pomoći tamošnjim organizacijama i njihovom djelovanju na rasplamsavanju procesa oslobodilačke borbe. Među tim drugovima bio si predviđen i ti.²⁵ U vezi s tom odlukom bio si u decembru upućen u Trogir na nekoliko dana gdje si po našoj ocjeni dobro izvršio postavljeni zadatak. Sada je PK odlučio da te dignu s Visa i da ideš na trogirski teren sa zadatkom da pomogneš tamošnjim drugovima: na sređivanju, omasovljenju i učvršćenju partijske organizacije u Trogiru; na stvaranju novih partijskih organizacija u trogirsko-zagorskim i primorskim selima u kojima, izgleda, žive pojedini malobrojni simpatizeri KP; na razvijanju narodnog ustanka i formiranja partizanskih jedinica na tom području. Pored toga, a pošto znaš kako je teška situacija na Visu s ilegalcima, moraš uporno raditi

²⁴ Mardešić je izvjesno vrijeme bio zadržan u Splitu odakle je bio upućen na područje 1. operativne zone za Hrvatsku. Po uputama GŠH radio je aktivno na organiziranju sistema veze. Bio je prvi radiotelegrafista GŠH i oficir za vezu GŠH odnosno rukovodilac prvog organa jedinica za vezu osnovanog u sastavu zemaljskih štabova NOV i POJ. Svi su ga zvali i poznavali pod nadimkom »Viški« kako se često i potpisivao. Manipulativnom i organizatorskom sposobnošću veoma mnogo je doprinio za razvitak sistema veze i jedinica veze na teritoriju pod upravom GŠH, pa je među prvim rukovoditeljima veze bio unaprijeden u čin kapetana. Njegovo prezime, ime i nadimak »Falgruza« utisnuti su u spomen-ploču poginulih boraca Komiže, Biževa i Oključne tokom NOR-a na spomen-domu u rodnoj mu Komiži; V. Huijić n. d., str. 166.

²⁵ D. Gizić, Dalmacija 1941, str. 409.

i na uspostavljanju pomorskog ilegalnog kanala za prebacivanje dobrovoljaca s Visa preko tog terena za unutrašnjost, tj. na Dinaru.« Na kraju je naglasio da su oni uvjereni da ću ja uz pomoć drugova koji su ostali u Partiji i koji su spremni da se bore za liniju Partije sve ove zadatke uspješno izvršiti.

Nakon što je Krstulović završio, postavljeno mi je pitanje tko bi po mom mišljenju od sadašnjih članova Komiteta mogao najuspješnije da obavlja dužnost sekretara Mjesnog komiteta na Visu. Nakon stonovitog razmišljanja predložio sam da bi po mom mišljenju tu dužnost mogao najbolje obavljati Jakov Radišić-Malenko.

Nekoliko dana poslije ovog razgovora ja sam se preko veze koju mi je uspostavio Lavčević prebacio u Trogir. Nakon upoznavanja sa situacijom u Trogiru i na terenu od mog posljednjeg boravka u decembru ja sam ostao nekoliko dana u Trogiru i kroz to vrijeme odlazio u Okrug Gornji te obišao neke partijske organizacije na Ciovu i u gradu Trogiru. Poslije toga sam se prebacio skupa s Antom Hrabarom-Ricom u Sevid, a odatle u Vinišće, potom u Podorljak, Sapin Dolac, Bristivou, Seget Gornji, Gustimu, Dograde, Marinu i neka sela uz Rogoznicu. Dolaskom na taj teren, skupa s Milanom Grubišićem iz Solina — koji je već bio stigao na teren trogirskih sela i — nekolicinom istaknutijih drugova članova Partije iz Trogira i Segeta, pristupili smo odmah izvršavanju postavljenih zadataka od strane PK KPH za Dalmaciju. Pored učvršćenja partijskih organizacija u Trogiru i formiranja novih po selima pristupili smo i organizacionom oformljenju partizanske grupe od ilegalaca koji su od prosinca 1941. godine ilegalno živjeli i odvojeno djelovali. Ova, sada oformljena partizanska grupa korištena je u prvo vrijeme za aktivan politički rad u selima trogirskog i rogozničkog kraja.

U prvoj polovini februara dobio sam poziv od PK da se hitno javim u Split. Došavši na vezu, saznao sam tužnu vijest — da je Lavčević 7. februara upao fašistima u ruke, kao i Ante Jurjević-Baja koga ja tada nisam poznavao. Preko veze sastao sam se s Amulićem u Varošu, u kući Tonke Dumanić-Bibinice. On mi je potvrdio da su Lavčević i Baja upali fašistima u ruke koji su ih zatekli u istoj kući na spavanju. Druga teška vijest za mene bila je da je na Visu iz zasjede ubijen Jakov Radišić-Malenko. Nakon što mi je to rekao, tražio je da mu ispričam novosti s trogirsko-rogozničkog terena i što smo sve do tada napravili. Ja sam ga obavijestio o svemu što smo poduzeli te da smo od tamošnjih ilegalaca formirali partizansku grupu koju sada koristimo za politički rad po selima. Zatim mi se Amulić obratio riječima: »Kad smo saznali za pogibiju Radišića mislili smo te odmah pozvati natrag, s tim da se vratiš na Vis i preuzmeš raniju dužnost. Međutim, u PK je prevladalo mišljenje da to ne bi bilo dobro, jer bi tada i tebe izložili neposrednoj opasnosti, jer fašisti, a posebno njihovi doušnici, neće mirovati kad saznaju da si se ponovno vratio na Vis. Stoga smo odlučili da te pozovemo da nam ti daš prijedlog poma va j ući drugove na Visu tko bi mogao da bude sekretar Mjesnog komiteta.«

Nakon kraćeg razmišljanja ja sam predložio da bi možda bilo najbolje da se kooptira u Komitet, a zatim postavi i za sekretara Mjesnog

ZELIMIR BLAŽEVIĆ

PARTIJSKE VEZE IZMEĐU BRACA I SPLITA PRED RAT I ZA VRIJEME NOB-a

Još prije drugoga svjetskog rata postojale su partijske veze između Brača i Splita. Početkom tridesetih godina dolazili su iz Splita radnici i članovi Partije na Brač i stvarajući kontakte s bračkom omladinom vršili propagandu za radnički pokret. Tako 1938. godine u Selca dolazi drug Ivan Amulić, kao član rukovodstva organizacije URSJ u Splitu. On je pomogao podružnicama URSJ u Selcima i Pučišćima u vrijeme kad ih je rukovodstvo HSS pokušavalo likvidirati, da bi uspostavilo organizacije HRS. Tom prilikom je na Braču boravio čak i tajnik HSS Košutić. On je došao na poziv Petra Mladinea, poslanika u parlamentu za Brač na listi HSS.

Drug Zore Nižetić je u Splitu održavao veze s Edom Santinijem i Ružicom Markotić, istaknutim komunističkim rukovodiocima, a jednom prilikom bio je i na jednom sastanku na Ciovu.

Od jeseni 1939. do početka NOR-a vezu između Splita i Selaca održavao je drug Zdenko Stambuk, koji je bio i na nekoliko sastanaka komunista Brača.

Godine 1940. drug Zdravko Nižetić je prisustvovao konferenciji SKOJ-a u Splitu.

Početkom 1937. godine drug Pave Cikareli je pozvan u Split na razgovor s Vickom Krstulovićem i Duškom Mrduljašem. Tom prilikom dobio je zadatak da oformi partijsku organizaciju u Pučišćima. Cikareli je oformio partijsku čeliju od tri člana, koju su sačinjavali Pave Cikareli — sekretar, Stefan Galetović i Niko Mikajić-Bačić. Iste godine Cikareli dobija direktivu od Ivana Amulića, koja je sadržala uputstva o načinu rada s radnicima unutar sindikalnih organizacija u vezi primanja u članstvo Partije i SKOJ-a. Istovremeno Pave Cikareli održava vezu sa Splitom i preuzima literaturu koju rastura po Braču. Vezu i preuzimanje štampe u Splitu Cikareli, po nalogu PK, predaje drugu Zelimiru Blaževiću negdje u ljeto 1939.

U periodu od 1937. do početka rata centar partijskog djelovanja na Braču bio je u Pučišćima. U to vrijeme u Pučišća su dolazili iz Splita

drugovi Ante Jurjević-Baja, Duško Mrduljaš, Ivan Dumanić, Andrija Božanić i drugi.

Godine 1940. dolazi do razmirica u partijskoj organizaciji u Pučišćima. Radi toga u ljeto iste godine drug Edo Santini, sekretar MK Partije u Splitu, šalje druga Zelimira Blaževića u Pučišća sa zadatkom da sagleda situaciju u organizaciji i da ga o tome izvijesti.

Jednom sastanku SKOJ-a u Splitu 1940. prisustvovao je Karlo Martinić iz Pučišća.

U Bolu je 5. 8. 1939. održana I konferencija SKOJ-a kojoj je, kao delegat, prisustvovao drug Edo Santini, zatim drug Zdenko Štambuk, a bilo je prisutno i deset predstavnika s Brača.

Godine 1938. u Splitu, na sastanku Stranke radnog naroda bio je prisutan drug Đinko Cvitanić iz Bole.

Iste godine u Bol dolazi drug Ante Roje (kod svog brata koji je u Bolu oženjen).

Godine 1939. sastanku bračkih komunista prisustvovali su drugovi Duško Mrduljaš, Lovre Kurir i Zdenko Štambuk. Oni su bračkim komunistima dali direktive i povezali ih s PK.

Godine 1940. na Okružnoj konferenciji, kojoj je prisustvovao i drug Tito, od bračkih komunista bio je prisutan drug Benko Matulić.

Iste godine na konferenciji SKOJ-a u Splitu prisutna su još dva druga iz Bole, i to Bepo Marinković i Zorko Stanušić.

U augustu 1938. dolazi iz Splita u Postira drug Ivan Antonini. On se u Postirama zaposlio kao brijač, a zapravo je bio upućen na Ivana Biočinu. Drug Zane održava vezu sa Splitom i nabavlja partijsku literaturu. Od tog vremena se na kružocima čita napredna štampa i literatura (»Srp i čekić«, »Dinamit«, »Mati« od Gorkoga i drugo).

Godine 1940. dolazi na Brač drug Zeljko Draganja, da bi prisustvovao sastanku predstavnika SKOJ-a iz Postira, Dola, Škripa, i Splitske. Sastanku je prisustvovalo oko 40 omladinaca.

S grupama radnika iz Splita, koji su dolazili u Splitsku i Postira kao izletnici, često su bili drugovi Duško Mrduljaš i Vinko Cecić. Pored navedenih drugova u 1939. i 1940. godini u Postira je dolazio i drug Jerko Lovrić.

Supetar. Ovdje je djelovao drug Veljko Maskareli koji je dolazio iz Splita na Brač i radio za pokret. Veliku aktivnost je pokazao drug Joško Rendić, koji je studirao u Zagrebu.

Poznat je predizborni zbor HSS u jesen 1938. godine u Supetru na kome je govorio Ivan Pemar, predstavnik desnog krila HSS. Pod rukovodstvom druga Rendića zbor je pretvoren u smotru naših snaga. On je izvršio takvu organizaciju da su naizgled zboru prisustvovali sami komunisti. Osim mještana i drugih Bračana bili su prisutni i ljudi sa Hvara, Visa i iz Omiša. Limena glazba iz Hvara je stalno svirala »Marseljezu«, a mi smo izvikivali parole radničkog pokreta: »Hoćemo slobodu štampe!«, »Hoćemo kruha i rada!« i druge. U momentu kad je Pemar, već vidno izveden iz takta, napao Cehe (»Cesi švindluju Sudetske Nijemce«), zborom se prolomila parola »Svi smo mi uz bratsku Čehoslovačku«. Nakon toga

Pernar, izvan sebe od bijesa, počinje prijetiti šakom masama, prekida govor, viče kako on »poznaje ptičice po perju« i slično. Postigavši svoj cilj, mimo smo se razišli, ne želeći dati mogućnosti žandarima da inter-veniraju, pa ni na takvom zboru na kojem je govorio Ivan Pernar, poznat po zlu glasu kao protivnik naprednih radnika.

Nakon zбора smo održali sastanak kod groblja na Rtu sv. Nikole. Tom sastanku su, pored članova Partije i SKOJ-a s Brača, prisustvovali i drugovi s Visa, Hvara i iz Omiša. Iz Omiša je bio Jozo Radobolja. Sastankom je rukovodio drug Joško Rendić.

Milna. U Milnu su dolazili drugovi Duško Mrduljaš i Đorđe Kurir, a uz njih je djelovao i omladinac Ante Tomaš, iz Milne, koji je živio u Splitu. On je bio povezan s drugovima Nikom Đorićem i Tonkom Zuvićem te su zajedno radili propagirajući ideje radničkog pokreta i KPJ, čitali literaturu i naprednu štampu doturanu iz Splita itd.

Sutivan. U Sutivanu je drug Ivo Marinković-Slavko (narodni heroj, poginuo u Zagrebu kao član Politbira KPH u veljači 1943. godine). Vrlo rano otpočeo intenzivno raditi za radnički pokret. Već u ljeto 1933. godine formirana je pod njegovim rukovodstvom ćelija KP u Sutivanu.

Po njegovu nalogu 2. Blažević je trebao biti upućen na kurs Seljačkog sveučilišta, što govori o pozitivnom stavu druga Slavka prema potrebi obrazovanja napredne omladine. Ostvarivanje te zamisli spriječeno je odvođenjem druga Ive Marinkovića na robiju 1935. Radeći po uputstvima druga Ive Marinkovića Želim ir Blažević djeluje u organizaciji »Jugo-sokol«, čiji je član bio od ranije, tako da na petomajskim izborima za listu Jelićeve vlade nije glasao ni jedan član — vježbač ovog društva.

Na sam dan izbora 5. 5. 1935. godine, na povratku s izleta iz Postira i Splitske, grupa splitskih radnika pjevala je borbene pjesme (»Budi se istok i zapad«, »Padaj silo i nepravdo« i druge). U sutivanskoj luci dočekala ih je omladina i priredila im ovacije. Tom prilikom Đorđe Kurir je svojim istupom i klicanjem Komunističkoj partiji, Sovjetskom Savezu, slozi radnika i seljaka izazvao oduševljenje omladine, koja je skandirala slične parole.

To je bila prva javna manifestacija u Sutivanu i nedvosmisleno je govorila o podršci radničkom pokretu i Komunističkoj partiji Jugoslavije. Neposredno nakon toga događaja u Sutivanu ponovo dolazi na izlet grupa radnika među kojima i krojač Danilo Smiljanić. Tada se uspostavljaju čvršće veze između drugova Blaževića i Smiljanića nakon čega, prilikom dolazaka u Split, Blažević posjećuje Smiljanića od kojega dobija literaturu.

Do intenzivnijeg razvoja i ostvarivanja ideja radničkog pokreta u Sutivanu dolazi u ljeto 1938, kad se s robije vraća drug Ivo Marinković-Slavko. Te je godine na odmoru u Sutivanu bio i Veselin Masleša. Pred skupom od oko stotinu mještana njih dvojica su održala dva predavanja o neposrednim ratnim prijetnjama i nacističkoj opasnosti. Istovremeno su održali nekoliko sastanaka s članovima Partije i s omladin- cima Sutivana.

Po odlasku iz Sutivana drug Veselin Masleša pretplaćuje Blaževića na brošure »Naša knjiga« i »Naša čitanka«, koje su izlazile u Beogradu,

a Ivo Marinković ga pretplaćuje na »Naše novine«, koje je u Zagrebu izdavao Božidar Adžija. Sva ta štampa je čitana u čitaonici »Seljačke sloge«, koja je u mjestu organizirana također prema direktivama Ive Marinkovića.

Istog ljeta organizira se Odbor Crvene pomoći pod vodstvom druga Jure Tonšića (tokom NOR-a on prerasta u Odbor Narodne pomoći).

U Sutivanu je vrlo istaknuto mjesto u ostvarivanju ideje radničkog pokreta imao i drug Jerko Radmilović. Prilikom svakog svog dolaska iz Zagreba drug Jerko je u svojim kontaktima s ljudima u mjestu djelovao na liniji revolucionarnoga radničkog pokreta. Osim toga redovno je dostavljao brošure koje je izdavala »Džepna knjiga« u Zagrebu.

Posredstvom Ive Marinkovića uspostavljena je veza s Ivom Amulićem (povezao ga je sa Zelimirom Blaževićem). Od tada je Blažević dobivao pozivnice za plesove koje je priređivala organizacija URSJ u Splitu. Mi bismo u Sutivanu sakupili i odnijeli na ples, za lutriju, orahovice, proseka i rakije. Blažević je prisustvovao sastancima SKOJ-a u Splitu 1939. i 1940. godine kojima je rukovodio drug Gašpar Bergam. U Sutivan su iz Splita dolazili drugovi Veljko Maskareli, Zeljko Draganja, Gašpar Bergam i drugi, odakle su po raznim zadacima odlazili i u druga mjesta Braća.

U doba mobilizacije drugovi Veljko Maskareli i Edo Santini su nas upućivali na veze u vojsci, pa bismo dolaskom u jedinicu uspostavljali veze i na taj način djelovali na liniji KPJ među vojnicima.

Nakon raspada i kapitulacije stare Jugoslavije mi koji smo bili mobilizirani vratili smo se preko Splita i tražili na uobičajenim mjestima vezu ali je nismo mogli dobiti. Dolaskom u mjesta narod je od nas očekivao informacije, a mi ni sami nismo znali što da radimo. Iako smo i sami osjećali zločudnost onoga što nas je zadesilo, nismo znali kako da se postavimo. Među nama je vladala neizvjesnost.

Međutim, dana 19. travnja 1941. u Sutivan dolazi drug Ivo Marinković-Slavko, kao predstavnik PK KPH za Dalmaciju. On odmah organizira sastanak partijske organizacije. Sastanak se održao iste večeri. Na njemu drug Ivo objašnjava članovima organizacije uzroke brze kapitulacije i raspada vojske stare Jugoslavije. Nakon toga Ivo postavlja zadatke i zadužuje pojedine članove u vezi s reorganizacijom KP na otoku. Na samom sastanku je bilo i otpora stavu KPJ o potrebi borbe protiv nacističkog agresora od strane pojedinih članova Partije.

Drug Ivo je zadužio druga Blaževića da krene u Bol, a preko usputnih mjesta, kako bi provjerio koliko je oružja ostalo kod simpatizera KPJ i na koga mogu računati. Sam Ivo je pošao s istim zadatkom u Pučišća i Selca i usputna mjesta.

Ivo Marinković je upoznao prisutne na sastanku i s proglasom PK KPH za Dalmaciju u vezi proslave Prvog maja.

30. travnja 1941. u Splitu se sastaju Ivo Marinković i Zelimir Blažević. Blažević je izvijestio Marinkovića o zadatku koji je dobio u vezi s oružjem.

Tom prilikom su otišli do Srećka Reića, da bi preuzeli proglas CK KPJ o proslavi Prvog maja. To je bilo neophodno zbog razlika u stav-

vima CK KPJ i PK KPH za Dalmaciju. Naime, dok je PK proglasom agitirao za otvoreno istupanje na proslavi, CK KPJ, poučen iskustvima Poljske i Francuske, gdje je okupator desetkovao partijski kadar, zahtijevao je strogu konspiraciju.

Nakon toga se drug Blažević vratio na Brač i uputio u Bol da bi obavijestio drugove o promjenama koje su nastale u vezi s proslavom Prvog maja. Iako je sa sobom nosio proglas CK KPJ i drugi materijal, Blažević je do Bola putovao istim parobrodom kojim se prevozila talijanska vojska da bi uspostavila garnizon u Bolu.

Dana 26. travnja 1941. u Sutivan dolazi drug Jerko Radmilović, koji je do rata bio aktivist pokreta i sekretar SBOTIC-a u Zagrebu. Kapitulacija ga je zatekla na Velikom Drveniku, gdje je bio mobiliziran kao vojnik — artiljerac. Kako njegov povratak u Zagreb zbog novonastale situacije nije bio moguć, on po direktivi dolazi u Sutivan. Odmah po dolasku postaje jedan od stupova NOP-a na Braču. Istovremeno uspostavlja vezu sa PK KPH za Dalmaciju i dobija direktive za rad od druga Ivana Amulića-Bajera. Jedna od prvih direktiva odnosila se na organizaciono učvršćivanje postojećih organizacija Partije i na stvaranje novih organizacija tamo gdje je to bilo moguće. Već početkom lipnja 1941. reorganizirane su partijske organizacije u Bolu i Sutivanu. Pred sve članove Partije postavljao se zahtjev, tj. tražio odgovor na pitanje — da li si spreman poći tamo gdje te pošalje Partija i boriti se za ostvarenje programa i ideja Partije? Bilo je i onih koji su davali negativne odgovore i prestajali biti članovima KPJ.

Brač prije NOR-a nije imao jedinstveno partijsko rukovodstvo. Zato se odmah pojavila potreba i započete su pripreme radi njegovog organiziranja. Uz pomoć PK KPH za Dalmaciju 27. srpnja 1941. održava se savjetovanje bračkih komunista na predjelu Knežev ravan, koji se nalazi u unutrašnjosti otoka. Na savjetovanju je bila prisutna, kao delegat PK KPH za Dalmaciju, drugarica Zlata Segvić. Također su bili prisutni, kao predstavnici partijskih organizacija Brača, drugovi Nade Orlandini i Pave Cikareli — Pučišća, Benko Matulić, Joze Bodlović i Josip-Bepo Marinković — Bol, Jerko Radmilović i Želimir Blažević — Sutivan, Fancito Cvitanić — Nerežišća i Ante Tomaš — Milna. Na savjetovanju je izabran KK KPH za Brač, u kojeg su ušli Benko Matulić — sekretar, Joze Bodlović i Bepo Marinković iz Bola i Jerko Radmilović i Želimir Blažević iz Sutivana. Radi lakšeg djelovanja na razvoju NOP-a partijska organizacija na Braču je konstituirana u dva rajona od kojih je sjedište prvoga bilo u Bolu, a drugoga u Sutivanu. Sekretar jednog rajonskog komiteta bio je Benko Matulić, a drugoga Želimir Blažević.

Na tom savjetovanju je doneseno i više odluka, među kojima i sljedeće: da se pristupi stvaranju novih partijskih organizacija tamo gdje ih nema i proširivanju već postojećih; da se pristupi osnivanju udarnih grupa od naprednih omladinaca; da se pristupi organiziranju aktivna SKOJ-a, aktivna žena i drugih organizacija NOP-a. Tada je donesena i odluka da članovi KP i SKOJ-a dolaze na sastanke naoružani i da ne smiju dozvoliti da budu uhapšeni od strane žandara, ustaša ili okupatora.

Od kakvog je značaja bilo ovo savjetovanje bračkih komunista može se vidjeti iz organizacionog stanja NOP-a na Braču krajem srpnja 1942. godine.

U to vrijeme na Braču su postojali: KK KPH, KK SKOJ-a, KNOO, sedam općinskih komiteta Partije i SKOJ-a, te NOO-i.

O snazi organiziranosti NOP-a na Braču najbolje govori slijedeći slučaj. Kad je veza Split—Šolta, uslijed intenzivnog djelovanja i jačanja NOP-a na Šolti, bila primijećena i otežana zbog povećane kontrole okupatora, NOP na Šolti se našao u nezavidnoj situaciji, gotovo odsječen od Splita. Ljeti 1942. godine drug Ante Vidan, rukovodilac NOP-a na Šolti, dobio je direktivu od druga Ivana Randića-Nikole, sekretara Mjesnog komiteta Splita, koji je održavao stalnu vezu i imao dobar uvid u stanje NOP-a na Braču, da uspostavi vezu s rukovodstvom NOP-a na Braču od koga će ubuduće primati pomoć i direktive. Interesantan je način na koji je ta veza ostvarena. Prema uputstvima druga Randića Vidan se, da bi uspostavio vezu s rukovodstvom NOP-a na Braču, trebao noću prebaciti gondolom na Brač i upitati prvog težaka koji radi u polju za Jerka i Zelu. I stvarno se dogodilo da je veza ostvarena upravo na taj način. Nakon što se Vidan noću iskrcao u uvali Stipanska, ujutro je naišao na težaka Josipa Lukšića koji je sa svojim sinom radio u polju. Ovaj ga je ni sat kasnije doveo do druga Zelimira Blaževića, jednog od rukovodilaca NOP-a na Braču. Josip Lukšić je bio član Mjesnog NOO-a Sutivan, a do rata predsjednik mjesne organizacije HSS u Sutivanu.

Od tog momenta otpočelo se s organiziranjem KNOO-a za Brač i Šoltu i KK KPH za Brač i Šoltu. Već 11. travnja 1943. na plenumu predstavnika svih mjesnih i općinskih NOO-a bili su i predstavnici sa Šolte, a sami Kotarski NOO i KK KPH za Brač i Šoltu djelovali su sve do oslobođenja Splita, Brača i Šolte.

Kad su ustaše iz Velike župe Omiš došli na Brač 3. 8. 1941. godine, opkolile Bol, vršile teror nad mjesnim stanovništvom i hapsili članove obitelji komunista, znalo se da je to sve zbog jedne ranije akcije partijske organizacije iz Bola u kojoj su Boljani zaplijenili oružje jednog voda stare jugoslavenske vojske: 14 pušaka, nekoliko hiljada metaka, dva puškomitraljeza i izvjesne količine bombi. Ustaše su na svaki način pokušale doći do tog oružja.

Saznavši za situaciju na Braču, PK KPH za Dalmaciju zatražio je da netko od članova KK Brač dođe u Split. Na taj sastanak su pošli drugovi Jerko Radmilović iz Sutivana i Nikica Karmelić iz Bola. U Splitu su se sastali s drugom Ivanom Amulićem-Bajerom. Nakon što se upoznao sa situacijom i događajima na Braču, Bajer im je prenio stav PK o potrebi podizanja ustanka na Braču (prema stavu PK očekivalo se podizanje ustanka u Splitu i oko Uni; na Braču je trebalo udariti po ustašama tamo gdje bi to bilo najpogodnije, tj. na teror uzvratiti terorom). Dao im je zadatak da zauzmu bateriju na punti Brača koja dominira Splitskim vratima i Bračkim kanalom.

U rujnu 1941. raspušten je ustaški pokret na Braču i Hvaru od strane talijanskog okupatora. Ustaše su navodno bile krive za tešku

situaciju koja je vladala među narodom u odnosu na okupatora. Neposredno poslije toga drugovi Jerko Radmilović i Zelimir Blažević su pošli u Split i sastali se s drugom Leam Gerškovićem u njegovu stanu. On im je dao direktivu o formiranju NOO-a. Na Braču imamo prve NOO-e u Sutivanu i Bolu, do kraja 1941. godine.

Dana 13. lipnja 1942. vraćaju se na Brač drugovi Benko Matulić i Jerko Radmilović iz Vješćić Gore, gdje su bili na vojno-političkom savjetovanju, i već 17. lipnja saziva se vojno-političko savjetovanje prestavnika NOO-a i Partije za Brač, koje se održava u Crnici, po sredini otoka. Na savjetovanju se konstituira Kotarski NOO i donosi odluka o formiranju Čete bračkih partizana. Kotarski NOO je bio sastavljen od predsjednika Jerka Radmilovića, tajnika Zelimira Blaževića i blagajnika Jure Tonšića, iz Sutivana. Sjedište KNOO-a Brač je bilo u Sutivanu.

Od početka NOR-a pa sve do zauzimanja Splita od strane njemačke vojske, u jesen 1943, partijska veza i veza NOP-a održava se preko Sutivana. NOP je u Sutivanu imao simpatizera u tajniku Općine Jurju Ljubetiću Antinu koji je NOP-u pravio velike usluge. On nas je obavještavao kad bi nekom došao poziv za domobrane i mi bismo ga na vrijeme sklanjali tako da mu poziv ne bi mogao biti uručen. U popise stanovnika za sljedovanje unosio je iseljene i umrle, a višak hrane dobijene na taj način stavljao nama na raspolaganje. Izdavao nam je lažne legitimacije i dokumente za terence i ilegalce. Takvim legitimacijama su bili snabdjeveni svi oni koji su išli u unutrašnjost zemlje. U proljeće 1942. omogućio nam je da zaplijenimo spiskove vojnih obveznika.

Na pošti u Sutivanu je radio drug Jure Tonšić, koji je bio član Partije i jedan od rukovodilaca NOP-a u mjestu. On je imao uvid u komuniciranje neprijatelja i o tome nas informirao.

U Sutivanu su bila četiri broda. Njihovi vlasnici su bili simpatizeri NOP-a i radili su za pokret.

Jure Lukšić pok. Jure bio je vlasnik kotera »Sv. Josip«, nosivosti 25 tona, brzine 7 milja, i bracer »-Sv. Križ«, nosivosti 15 tona i brzine 7 milja;

Mihovil Ljubetić pok. Ivana imao je koter »Sv. Nikola«, 25 tona, brzine 8 milja;

Mate Ilić pok. Ivana imao je trabakul »-Sv. Roko«, nosivosti 30 tona, brzine 7 milja.

Na tim brodovima posadu su sačinjavali vlasnici ili njihova najuža rodbina. Tako su brodovima Jure Lukšića upravljali njegovi sinovi Jure i Ivo, a nakon smrti ovoga drugoga, 1942. godine, kao mornar s njima je plovio unuk vlasnika Jure Lukšića — Slavić Josipov.

Na kuteru »Sv. Nikola« plovili su sinovi vlasnika Ivo i Petar.

Trabakulom »Sv. Roko« upravljao je vlasnik broda, mornar mu je bio unuk Sveto Vraničić, a povremeno i Mirko Vraničić i Jugan Antičević — također unuci vlasnika broda. Inače Sveto, Mirko i Jugan su bili skojevci.

Bracera »Sv. Križ« i koter »Sv. Nikola« su održavali prugu na relaciji Sutivan—Split, a druga dva broda su prevozili razne terete. Tim brodovima prebacivani su ilegalci i razni materijali za NOP. Već

•u ljetu 1941. godine u Sutivan su iz Splita prebačeni ciklostil i dva šapirografa za potrebe štamparije, koja je započela sa radom u kolovozu iste godine. Njih je nabavio dr Ivo Antičević, a prijevoz je obavljen brodom »Sv. Križ«.

Na brodovima »Sv. Križ i »Sv. Nikola« nalazio se kamufliran prostor u krmenotm dijelu. Tu su se po potrebi skrivali ilegalci, često preobučeni u kombinezone posade i navodno zaposleni oko motora.

Kad su išli na vojno-političko savjetovanje u Vještici Goru, drugovi Benko Matulić i Jerko Radmilović, kao predstavnici NOP-a Brača, su se u polasku koristili brodom »Sv. Roko«, a u povratku brodom »Sv. Križ«. Savjetovanje u Vještici Gori održano je od 4—6. lipnja 1942. godine. Nakon toga su se vratili na Brač.

Početkom rujna 1942. drugovi Benko Matulić iz Bola i Ante Bojanić sa Hvara polaze iz Sutivana na kurs pri CK KPH brodom »Sv. Nikola«. Vratili su se preko Biokova.

Svi ilegalci koji su putovali u unutrašnjost zemlje posjedovali su legitimacije izdate u Općini Sutivan.

Ova četiri broda korištena su i za prijevoz raznih materijala za pokret.

Kolovoza 1942. prebačena su tri vagona vina i višnjaka, zaplijenjenih u vinariji u Bolu, brodom »Sv. Roko« u Sutivan, gdje se nalazilo skladište KNOO-a.

Pored navedenih brodova, za pokret je često vozio i koter »Miramar«, nosivosti 30 tona, brzine 9 milja na sat, vlasništvo Jerka Restovića-Smrkaranina. On je upravljao brodom, a mornar mu je bio brat Ive. Jerko je pravio velike usluge pokretu. Dana 6. siječnja 1943. godine prebacio je grupu partizana iz uvale Likva kod Sutivana u Sv. Martin na obali. On je za NOP u Splitu i Omišu nabavljao veće količine hrane i drugog materijala, kao npr. auto-gume, kožu i si. Više puta je izvršio zamjenu ulja i vina iz skladišta KNOO-a za hranu i drugi materijal potreban NOP-u.

Veze uspostavljene između Sutivana i Splita često je koristio drug Ante Marasović koji nam je onda bio poznat kao Mirko Bosanac. Dolazeći na Brač, kao predstavnik Pokrajinskog komiteta, mnogo je pomagao rukovodstvu NOP-a, a naročito pri zauzimanju ispravnih stavova i brзом izvršavanju zadataka koji su bili postavljeni od PK KPH za Dalmaciju.

Dana 8. veljače 1943. godine drug Jerko Radmilović je na poziv Oblasnog NOO-a za Dalmaciju otišao s Brača, jer je u siječnju iste godine na konferenciji predstavnika NOO-a Dalmacije, održanoj u Livnu, bio izabran za člana Odbora.

Istog dana je drug Benko Matulić, tada sekretar, tj. politsekretar OK KPH za srednjodalmatinsko otočje, donio pozive od Komande vojno-biokovskog područja za mobilizaciju. Nakon toga odmah smo pristupili pripremama i izvršenju tog zadatka. Mobilizacijom su bila obuhvaćena godišta od 1913. do 1925, ukupno 13 godišta. Za mjesta na zapadnom dijelu Brača zborna mjesto je bilo u Sutivanu, a za mjesta na istočnom dijelu Brača zborna mjesto je bilo u jednoj uvali kod Povija. Noću od

18. na 19. veljače iz Sutivana je u Sv. Martin na kopnu prebačeno oko 200 boraca. Prebacivanje je obavljeno brodom »Sv. Križ«, kojim je upravljao Kazimir Vidan, a posadu su sačinjavali drugovi Niko Ivanović, Ante Zuančić, Jure Ujević i Vjekoslav Lukšić-Marinković. Svi su oni bili aktivisti NOP-a te su u isto vrijeme predstavljali i oružanu pratnju broda na tom zadatku. Pošto je saznao za tu akciju, okupator je već sutradan naredio vlasnicima brodova da sve brodove smjeste u luke gdje su se nalazili njihovi garnizoni. Tako su brodovi iz Sutivana bili usidreni u Supetru i Milni.

Iako je u noći između 18. i 19. veljače u dva transporta bio prebačen veći broj mobiliziranih ljudi na kopno, spomenutim naređenjem okupatora bilo je onemogućeno dalje prebacivanje. Tako je u Sutivanu ostala grupa od 50 boraca koju je bilo potrebno prebaciti u Sv. Martin. Kako u Sutivanu nije bilo brodova, donesena je odluka da se izvrši akcija i zauzme prvi brod koji se približi Sutivanu. Akcija je izvršena 23. veljače. Tog jutra je puhao levanat i u pravcu Splita je primijećen jedan jedrenjak. Tada se drug Kazimir Vidan ukrao u gondolu pripremljenu za akciju i otisnuo se navodno na ribolov pred sutivanskom lukom. Kad se brod približio Sutivanu i počeo zaokretati, Vidan se brzim zaveslajima približio brodu i uskočio u brod. Na brodu su se nalazili Ante Svaliina i njegov rođak iz Krila koji su već i ranije radili za NOP i bih na vezi. Oni su, bez otpora, pristali u Sutivan, gdje su ukrkali preostale drugove i u 13 sati ih prebacili na kopno, iako je tih dana Bračkim kanalom neprestano patrolirala talijanska torpiljarka. Tek nakon što su se iskrcali u Sv. Martinu, torpiljarka se pojavila iz pravca Omiša na putu prema Splitu.

Veza se održavala i parobrodom na pruzi Split—Sutivan. Kuriri bi u Splitu štampu i drugi materijal predavali mornarima na brodu. Jedan od tih mornara bio je Ante Zlendić, kormilar na parobrodu »Jadran«. Materijale su mornari ostavljali zajedno s ostalom poštom, a u Sutivanu ih je preuzimao drug Jure Tonšić.

Naročito intenzivna veza između Splita i Brača održavana je kad je Split, nakon kapitulacije Italije, bio u rukama NOV. Tada su velike količine raznog materijala i hrane prebačene iz Splita na Brač, u skladišta u Sutivanu, Supetru i Milni.

Pred njemačkim okupatorom na Brač je evakuirano nekoliko jedinica NOV i jedan odjel Bolnice 8. korpusa NOV. Veći dio bolnice smješten je u Sutivatnu, a jedno odjeljenje u Supetru. Kroz bolnicu je prošlo nekoliko stotina ranjenika.

Po kapitulaciji Italije u Split je upućeno s Brača nekoliko stotina boraca koji su ušli u sastav posadnog bataljona prilikom njegovog formiranja. Te je borce predvodio drug Petar Martinić iz Nerežišća. Poslije zauzimanja Splita od Nijemaca oni su pripojeni 4. splitskoj brigadi.

U listopadu 1943. na Braču se održavaju izbori za NOO-e, a po direktivi Oblasnog NOO-a za Dalmaciju.

U studenom se u Bolu održala Oblasna konferencija USAOH-a i Oblasna konferencija AF2-a. Objе su konferencije održane po direktivi i pod rukovodstvom PK KPH za Dalmaciju.

Nakon kapitulacije Italije, a i prije, došlo je na Brač nekoliko ljudi značajnih za NOP, među kojima su bili i dr Josip Smodlaka i njegov sin dr Slaven Smodlaka, dr Ljubo Leontić i drugi.

U vrijeme borbi za Split s Nijemcima veliki broj Splićana se prebacio na Brač, gdje su bili razvrstani u novoformirane jedinice NOV — 12. dalmatinsku brigadu i Brački partizanski odred, te Bračku flotilu, u koju su ušli svi ranije spomenuti brodovi, i ostali brodovi s Brača koji su bili sposobni za plovidbu. Ti su brodovi naoružani i osposobljeni za vršenje akcija. U njihovom naoružanju je bilo mitraljeza i lakših topova. Kad je Brač evakuiran ta flota je ušla u sastav jedinica Ratne mornarice NOV, pri čemu su neki brodovi ušli u sastav borbenih brodova, a veći dio u sastav pomoćnih.

Brački narod je dao svoj veliki doprinos NOB-u i revoluciji pod rukovodstvom KPJ. Narod ovog otoka dao je u borbene jedinice širom Jugoslavije 2015 boraca. Od toga su u borbama poginula 492 borca. Kao žrtve fašističkog terora poginulo je 275 Bračana. Ukupno, u oslobodilačkoj borbi je 767 Bračana položilo živote.

Kroz zatvore i logore okupatora i takozvane NDH prošlo je i na različite načine bilo zlostavljano i maltretirano 1050 Bračana.

Sve to govori o ogromnom doprinosu koji je narod našeg otoka dao za bratstvo i jedinstvo naroda i narodnosti Jugoslavije.

RAFAEL BRČIĆ

VEZE I SARADNJA KOMUNISTA SPLITA I LIVANJSKOG PODRUČJA ZA VRIJEME NOB-a

Poznato je da su tokom narodnooslobodilačkog rata i revolucije postojale čvrste veze i saradnja komunista Splita i Dalmacije s komunistima Livna i livanjskog ratnog područja. Vojna i politička rukovodstva NOP-a livanjskog područja djelovala su u okviru dalmatinskih vojno-političkih rukovodstava — Pokrajinskog komiteta KP Hrvatske za Dalmaciju i Štaba srednjodalmatinskih NOP odreda, odnosno Štaba Četvrtе operative zone Hrvatske za Dalmaciju, odnosno Osmog korpusa NOVJ, koji je do kraja 1944. godine djelovao na području bivše Četvrtе zone. Istina, bilo je nekih povremenih odstupanja tokom rata — kada su snage NOP-a livanjskog područja djelovale u sastavu krajskih, ličkih i drugih divizija, ali kontinuitet spomenutoga vojnog i političkog rukovodjenja održan je gotovo do kraja rata, odnosno do konačnog oslobođenja Livna i livanjskog kraja, 10. oktobra 1944. godine, kada su u borbama za oslobođenje Livna zajedno učestvovali borci Livanjsko-duvanjskog NOP odreda i Devete divizije Osmog korpusa NOVJ, odnosno do sredine maja 1944. godine, kada su politička rukovodstva NOP-a ovog kraja, odlukom CK KPJ pripojena odgovarajućim rukovodstvima Bosne i Hercegovine — Oblasnom komitetu KPJ za Bosansku krajinu, Oblasnom NOO-u za Bosansku krajinu i slično.

Isto tako je poznato da je livanjska partijska organizacija i prije rata bila povezana s partijskom organizacijom Splita, odnosno s MK KPJ Split, i to vrlo rano, već 1929/1930. godine. Međutim, veze i saradnja komunista Splita i Livna, na osnovu najnovijih istraživanja,¹ datiraju od prvih početaka organizovanog djelovanja komunističkog pokreta u Jugoslaviji, bez obzira što u legalnom periodu rada Komunističke partije Jugoslavije 1919—1921. godine nije u Livnu postojala partijska organizacija, a prije toga ni mjesna organizacija Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine. Naime, u to vrijeme u Livnu je postojala grupa komunista,

¹ Odnosi se na istraživanja arhivske građe i druge dokumentacije za monografsku obradu revolucionarnih zbivanja u Livnu i okolici 1919—1945, na osnovu koje je napisana i objavljena monografija »Livanjski kraj u revolucionarnom radničkom pokretu i narodnooslobodilačkoj borbi«.

koja je, na liniji programa Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista), odnosno Komunističke partije i Ujedinjenih radničkih sindikata Jugoslavije, djelovala u okviru Prvoga radničkog društva u Livnu, u čijem su se djelokrugu rada ispoljavale i sindikalne i partijske aktivnosti. Upravni odbor Društva, koji je brojio pet-sedam članova, sačinjavali su isključivo komunisti. Zbog slabih veza i gotovo bez ikakvog oslonca na neko više partijsko i sindikalno rukovodstvo njima nije uspjelo da do sredine 1921. godine osnuju mjesnu organizaciju KPJ u Livnu. Umjesto toga, oni su svoju političku djelatnost ispoljavali u radu Prvog radničkog društva i nekoliko strukovnih sindikalnih podružnica — kožarskih, metalnih, tekstilnih i građevinsko-komunalnih radnika. I na realizaciji sindikalnih zadataka, aktuelnih u to vrijeme, Društvu i njegovom Upravnom odboru, iz istih razloga, nije uspjelo osnovati ni međustrukovni sindikalni odbor. Prepušteni sami sebi, komunisti i sindikalno organizovani radnici radili su ono što su znali i umjeli, ali — to treba posebno podvući, na osnovama revolucionarne orijentacije KPJ i njenog najvišeg organa — Centralnog partijskog vijeća Jugoslavije i Ujedinjenih radničkih sindikata Jugoslavije, čiju je aktivnost usmjeravalo Centralno radničko sindikalno vijeće Jugoslavije — CRSVJ.

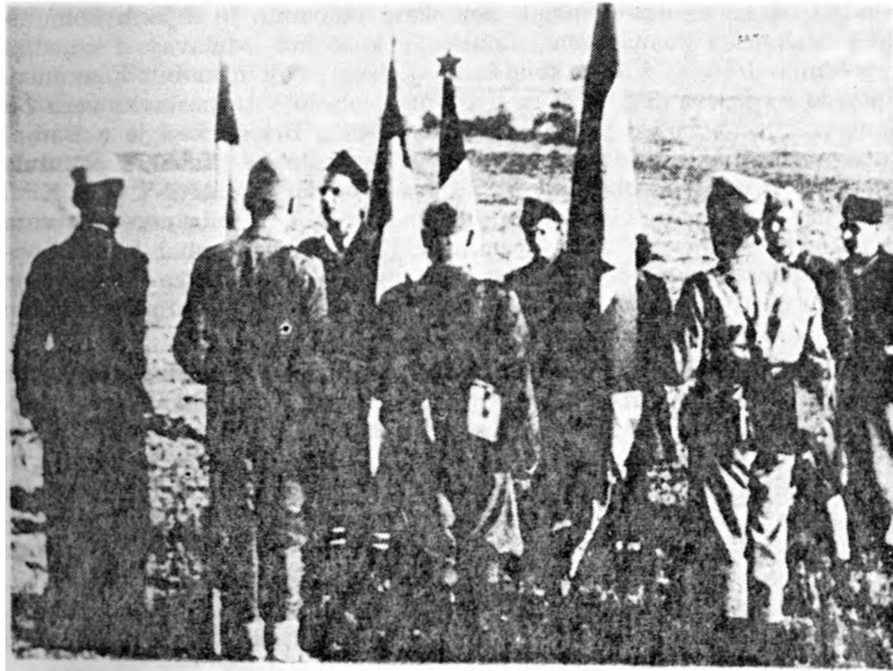
Prvo radničko društvo u Livnu, čiji su osnivači Izidor Kaić i grupa naprednih radnika, održavalo je veze s lijevim krilom partijskog rukovodstva u Sarajevu i Mostaru, ali te veze nisu bile čvrste niti redovne. Tek je poneka direktiva stizala iz Sarajeva ili sugestija iz Mostara, dok je u praktičnom radu Društvo imalo najviše koristi od uspostavljene veze sa Splitom, odatle je češće dolazio poneki funkcioner i redovnije stizao partijski i sindikalni materijal — štampa, brošure, proglašenja, leci i slično.

Na osnovu prikupljenih podataka za monografsku obradu revolucionarnih zbivanja u livanjskom kraju između dva rata i u narodnooslobodilačkoj borbi, koji još uvijek nisu potpuni, nisu se mogla ustanoviti imena ljudi iz Splita i Livna koji su održavali veze, nosili partijski i sindikalni materijal i drugo. Isto tako, za Izidora Kaića, osnivača Prvog radničkog društva u Livnu (inače bivšeg pitomca pomorske škole u Boki Kotorskoj, koji je za vrijeme prvoga svjetskog rata učestvovao kao borac na strani sila Antante; poslije rata bio je oficir na jednom brodu argentinske trgovačke mornarice i njime je došao najprije u Split, a odatle — pod izgovorom da ide na »kraći odmor« u rodni kraj, otišao u Livno) nije se moglo ustanoviti da li ga je neko u Splitu tako usmjerio ili je u Livno došao samoinicijativno. Ostaje takode otvoreno pitanje da li je i s kim je održavao veze u Splitu u periodu od Obznane i Zakona o zaštiti države do svog odlaska iz Livna i zemlje, iako se pouzdano zna da je krajem 1923. i početkom 1924. godine boravio u Splitu i odatle brodom otputovao u Sjedinjene Države Amerike. Bilo kako bilo, nepobitna je činjenica da je Izidor Kaić osnivač revolucionarnog radničkog pokreta u Livnu i da je bio i ostao komunist sve do svoje smrti, augusta 1925. godine, kada se njegov život ugasio u jednoj klinici u Njujorku.

Iz nekih sjećanja savremenika i njegove rodbine vidi se da je do sredine 1921. godine održavao veze s Ivanom Krndeljem, a poslije toga s komunistima Travnika i Zenice i partijskom organizacijom Livna, koja je

u ilegalnim uslovima osnovana 1922. godine i čiji je rad sve do zavedenja režima šestojanuarske diktature ostao gotovo anoniman. Za njeno postojanje i aktivnost u Livnu nešto ozbiljnije se čulo u periodu 1927—1929. godine, ali ne direktno, već Kasnije, kada su od proljeća 1929. godine uslijedila hapšenja komunista širom Jugoslavije. Tada su bili uhapšeni i svi livanjski komunisti. Veći broj je bio osuđen na vremenske kazne, dok su neki bili oslobođeni optužbe. Ovi posljednji su nastavili aktivnost već krajem 1929. godine, zahvaljujući Akiću Šeremetu, profesoru-komisfci, koji se u Livnu skrivao od policije u nekoliko navraća tokom 1929. i 1930. godine. On je jedno vrijeme bio i sekretar partijske organizacije u Livnu, a kada je otišao iz Livna — najprije u Split, pa u Zagreb i odatle ilegalno u inostranstvo, dužnost sekretara predao je Perici Džalti.²

U radu partijske organizacije u Livnu (1929—1930) uočljiva je jedna pozitivna novina, orijentacija na stvaranje uporišta Partije na selu. Naime, iako je takva orijentacija bila uslovljena objektivnim okolnostima, jer u Livnu nije bilo značajnije industrije, pa prema tome ni brojne radničke klase, velika je zasluga komunista koji su to stanje sagledali i osjetili da je došlo vrijeme da se pored grada politički rad Partije prenese i na selo. Ta je orijentacija predstavljala prelomni momenat za buduću

Predaja zastave Prvoj dalmatinskoj brigadi prilikom formiranja u selu Dooro kod Livna 6. rujna 1942.

² Iz policijskog kartona Akića Šeremeta vidi se njegov boravak u Livnu tokom 1929. i 1930. godine (Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, PK-S, 100).

razvoj napredne misli u cijelom kasnijem livnjskom području. Stvaranjem prvih uporišta KPJ u selima Zabrišće, Dobro, Vidoši, Drinova Meda, Zastinje³ Brina, Zabljak i još nekim, nagoviještena je nova era šireg djelovanja komunista među svim slojevima stanovništva ovog kraja, čiji se eho polagano ali sigurno širio u raznim pravcima. Iz seoskih sredina ubrzo *u počeli pristizati simpatizeri, kandidati i članovi Farti je. Oni su i sami predstavljali značajnu jezgru koja je u svojoj seoskoj sredini počela širiti naprednu revolucionarnu misao na bliža i dalja sela.³

Prošireno polje rada omogućavalo je obuhvatanje i onih Livnjaka - radnika koji su dolazili svojim kućama na odmor iz drugih krajeva zemlje i iz inostranstva, gdje su, radeći, pristupali radničkom i komunističkom pokretu. Otpočelo je i na selu čitanje socijalne i političke literature, koja je inače bila zabranjena, a u to vrijeme dolazila redovnim kanalom preko šofera i konduktera iz Splita. Nešto kasnije, 1933. godine, organizovano djeluje i Crvena pomoć koja se sastojala u prikupljanju hrane, obuće, odjeće i novca za komuniste i druge napredne ljude koji su se nalazili u zatvorima, i to ne samo za komuniste Livnjake, već i komuniste iz drugih mjesta i krajeva.⁴

U prvim godinama po uspostavljanju režima šestojanuarske diktature veze sa Splitom još nisu bile čvrsto uspostavljene. Svodile su se uglavnom na održavanje povremenih kontakata pojedinih livnjskih komunisti s istaknutim komunistima Splita. Te kontakte održavaju i pojedini napredni radnici — šoferi, kondukteri i drugi, koji nisu bili komunisti. Uporedo s održavanjem veza sa Splitom pokušalo se uspostaviti vezu i s Banjom Lukom, za što je inicijativu dao Hasan Brkić,⁵ koji je u Banjoj Luci /avršio više razrede gimnazije, a 1933. godine — kada se pokušala uspostaviti veza, već bio student Beogradskog univerziteta i član KPJ. Međutim, taj pokušaj nije urodio plodom, a pošto do tada nikakvih veza nije bilo sa Sarajevom i Mostarom, češći, iako ne redovni i čvrsti, kontakti s komunistima Splita bili su od presudnog značaja za povezivanje livnjske partijske organizacije s Mjesnim komitetom KPJ Split, odnosno s partijskim rukovodstvom za Dalmaciju.

Od 1933. godine MK KPJ Split vrši organizacione i druge pripreme da se ojača rad, proširi uticaj i uspostavi čvrsta veza s livnjskom partijskom organizacijom. Ti naponi su pojačani neposredno poslije održavanja Četvrte zemaljske konferencije KPJ, u jeseri 1934. godine, kada su u KPJ mnoga pitanja iz domena političkog programa i organizovanosti Partije bila postavljena na zdravije osnove. U takvim uslovima i novoformirani Pokrajinski komitet KPJ za Dalmaciju nastoji sa svoje strane da aktivnije posmatra i usmjerava rad livnjske partijske organizacije. To je bilo razumljivo i zbog toga što se cijeli livnjski kraj — Livno, Duvno, Glamoč — nalazilo u Primorskoj banovini, čije je sjedište bilo u

³ L. Džalta i V. Konta, Rad partijske organizacije u Livnu 1933—1941. Zbornik sjećanja aktivista jugoslavenskog radničkog pokreta, knj. 3, Beograd 1931; M. Gažić, Sjećanje na revolucionarni pokret u Livnu početkom tridesetih godina (Dokumentacija SUBNOR-a Livno).

⁴ Isto.

Splitu, pa je taj teritorijalni princip došao do izražaja i prije poznatog pisma CK KPJ iz februara 1935. godine, čije su se odredbe odnosile na organizaciona i politička pitanja i rad jednog broja partijskih rukovodstava u Bosni i Hercegovini.⁵ Zbog toga je iz Splita poslan u Livno Vojin Zirojević da reorganizuje partijsku organizaciju i da je čvrsto poveže s rukovodstvom KPJ u Splitu.

Livanjski komunisti su uspostavili čvršću vezu sa Splitom 1933. godine i odmah su poslije toga održali širi sastanak i donijeli Rezoluciju, u kojoj je, pored ostalog, stajalo:

»Dragi drugovi, mi vas pozdravljamo i javljamo našoj KP i njenom CK, da se mi ovdje borimo i radimo protiv otimačine, gazda i buržoazije. Mi ćemo se uvijek i do smrti boriti za naša prava i slobodu, a vi naše vode da nas vodite i pomognete u našoj borbi. Mi porez ne plaćamo, žandare i srbijansku silu ćemo slomiti i istjerati, jer kod nas mora biti kao u Rusiji (...). Cijeli narod je na našoj strani (...). Mi na selu agitiramo i stvaramo naše organizacije da otjeraju žandare i poreske egzekutore(...).

Mi vas, naše vode, pozdravljamo svijuu, a najviše našeg Akifa Seremeta, profesora, koji se i sa nama skupa borio. Pošaljite nam pametnih knjiga i novina, jerbo mi ništa nejmamo ovdjek (...).«⁶

U Rezoluciji se dalje govori da je instruktor CK KPJ boravio u Splitu kad je uspostavljena veza s Livnom i da je poslije sastanka partijske organizacije u Livnu na kojem je donijeta Rezolucija, u Split otišao jedan član livanjske partijske organizacije (bio je to njen sekretar Džalto).⁷ On je vodio razgovor s instruktorom CK i kada ga je ovaj upitao ko je i kada formirao organizaciju u Livnu, Džalto je odgovorio: »Organizacija je osnovana 1929/1930. godine kada je Akif Seremet bio interniran u Livno. Ubrzo je morao otići, jer mu je policija bila za petama. On je rado viden u Livnu, a mnogo su ga voljeli i seljaci, koji su ga krili i hranili, a on je njih agitirao za komunizam (...).« U Rezoluciji dalje stoji i ovo: »Iz toga kraja je i Marijan Barun, koga su ubili u Sarajevu kao sekretara Pokrajinskog komiteta KPJ za Bili, 1929. godine (...).«⁸

Iz izvještaja instruktora CK KPJ vidi se takode da komunisti u Livnu stvaraju odbore po selima, u njih uvlače i žene, a sve u cilju snažnije i odlučnije borbe protiv vladajućeg režima, i, naročito, »vode borbu protiv popova.«⁹

Uspostavljena veza sa Splitom još se nije mogla ustaliti i postati redovnom, jer nije bilo pogodne ličnosti koja bi je održavala. Trebalo je sačekati izvjesno vrijeme godinu-dvije, da se izvrše sve potrebne pripreme

⁵ M. Konjević, Pismo CK KPJ pokrajinskim komitetima za Hrvatsku i Dalmaciju od 5. veljače 1935. godine, *Zbornik. Historijskog instituta Slavonije* — HIS, br. 10/1973, SI, Brod 1973, 301. i d.

⁶ Arhiv CK KPJ, Kominterni 1, 1933/38 — Izvještaj instruktora CK upućen Centralnom komitetu KPJ (Beč), a odnosi se na rad i stanje partijskog života u Splitu.

⁷ Isto: Izjave Luke Džalte i Vinka Konte, zabilježio autor 1976. godine u Livnu (izjave u Dokumentaciji SUBNOR-a Livno).

⁸ Kao napomena 6. — U dokumentu se za Marijana Baruna pogrešno navodi da je ubijen kao sekretar PK KPJ za BiH. On je bio sekretar MK KPJ Sarajeva i član PK KPJ za BiH.

⁹ Kao napomena 6 17.

i pronade najpogodnija ličnost; bio je to Vojin Zirojević koji je zastalno došao u Livno na partijski rad početkom 1935. godine.

Vojinim dolaskom za sekretara partijske organizacije u Livnu, koji je, inače, rodom Livnjak i dobar poznavalac ljudi, prilika i običaja, i koji je već bio iskusan partijski radnik-revolucionar, prekaljen na robiji u Sremskoj Mitrovici, uslijedila je reorganizacija cjelokupne djelatnosti komunista livanjske partijske organizacije. Svi članovi KPJ su dobili konkretna zaduženja — u sindikatu, među omladinom, u uporištima na selu, radu sa ženama, kulturno-prosvjetnim društvima itd. Uvedeno je češće sastajanje i referisanje o izvršenju pojedinih političkih i drugih zadataka. Sve je to uskoro dovelo do jačanja i omasovljenja partijske organizacije, do čega je došlo i zbog jačanja demokratskih snaga uopšte u zemlji, a posebno u Splitu i susjednoj Dalmaciji, gdje se djelatnost KPJ gotovo nikada nije prekidala.

Malobrojno radništvo u gradu već je bilo uključeno u razne sindikalne saveze, ali nisu postojale strukovne sindikalne organizacije. Zbog toga je partijska organizacija u Livnu zaključila da se najprije pride osnivanju sindikalnih podružnica i njihovom uključivanju u URSSJ, pa tek onda ostvarivanju uticaja KPJ u njima. Za razliku od nekih drugih mjesta i krajeva, u Livnu je URSS-ov sindikat osnovala KPJ i vrlo brzo u njemu imala odlučujući politički uticaj. Naime, organiziranjem štrajkova — bilo ih je nekoliko u vremenu od 1935. do kraja 1940. godine, Partija je gotovo sasvim potisnula uticaj nacionalnih i drugih prorožimskih sindikalnih saveza na radnike u Livnu, a posebno Hrvatskoga radničkog saveza — HRS-a, koji je jedno vrijeme i ovdje bio najjači.

O sindikalnom pokretu u Livnu, o kome je šire pisano na drugom mjestu,¹⁰ potrebno je podvući da je već krajem 1935. godine bio osnovan i Medustrukovni sindikalni odbor URSS-a Livno, koji je imao četiri sindikalne strukovne podružnice — krojačkih, gradevinskih i kožarskih radnika, i jednu mješovitu sindikalnu podružnicu.¹¹

U razdoblju 1935—1941. postignuti su vidni rezultati na mnogim poljima političkog djelovanja KPJ u Livnu i okolici. To se, prije svega, očitovalo u realizaciji odluka Splitskog plenuma, kada je Partija povela široku političku akciju stvaranja Fronta slobode i kasnije Narodnog fronta, čiji su osnovni ciljevi bili sadržani u stvaranju širokog narodnog fronta svih antifašističkih i demokratskih snaga, tj. radnika, seljaka i napredne inteligencije, u borbi za slobodu i pravednije nacionalne, socijalne, ekonomske i druge odnose u cijeloj zemlji. U tom okviru nije izostao ni internacionalni duh KPJ, pa tako ni livanjske partijske organizacije, koja je imala vidne rezultate u organizovanom slanju dobrovoljaca i materijalne i druge pomoći za mladu špansku republiku, na koju se 1936. godine okomila španska reakcija i međunarodni fašizam. U cijeloj toj aktivnosti veze i saradnja komunista Splita i Livna bile su najvidnije u cijelom međuratnom periodu.

¹⁰ R. Brčić—M. Bogovac, Livanjski kraj u revolucionarnom radničkom pokretu i narodnooslobodilačkoj borbi, Sarajevo 1978, I dio, 20—63.

¹¹ Isto.

Poznato je da je iz današnje livanjske opštine preko 30 dobrovoljaca učestvovalo u španskom građanskom ratu na strani Vlade Narodnog fronta. Njihov bi broj, međutim, bio mnogo veći da su uspjele sve akcije otpremanja dobrovoljaca. Umjesto u Španiju, mnogi livanjski i splitski komunisti završili su u zatvorima u Splitu i Livnu na osnovu provale i izdaje Adolfa Muka, koji je, u martu 1937. godine predao policiji spisak svih onih koji su trebali poći u Španiju; među njima je znatan broj bio Splitsana i sedam Livnjaka).¹²

Krajem 1940. godine na teritoriji livanjskog kotara bilo je 37 komunista i oko 20 članova SKOJ-a. Aktivnost komunista usmjeravao je Mjesni komitet koji je istovremeno vršio i funkciju okružnog komiteta. Tada su postojale četiri partijske ćelije — dvije u gradu, od kojih je jedna obuhvatala i djelatnost komunista iz selâ duž ceste prema Glamoču i Bosanskom Grahovu, i dvije seoske — jedna za selâ Zabrišće, V. i M. Guber i Bila, a druga za selâ Dobro, Vidoši, Drinova Meda, Sturba i neka druga. Aktivnost skojevaca i više grupa napredne omladine u gradu i selima usmjeravao je Mjesni komitet SKOJ-a. Oba ova rukovodstva bila su veoma čvrsto povezana, a njihovi programski zadaci dobro usklađeni. To je bilo naročito značajno upravo u to vrijeme, kada je KPJ ostala bez jednog veoma značajnog punkta preko koga se do tada uspješno djelovalo na širok krug radničke klase. Riječ je o zabrani rada URSS-a krajem decembra 1940. godine. Taj nedostatak u Livnu je nadoknađivan širokim osloncem na organizaciju SKOJ-a, a preko nje na omladinu, posebno radničku. Rezultat takvog rada ogledao se u tome da je u slijedećih nekoliko mjeseci SKOJ u Livnu značajno ojačao i proširio svoju djelatnost i na mnoga sela.

Od 37 članova KPJ, radnika je bilo 21, zemljoradnika 10 i 6 intelektualaca, Hrvata 27, Srba 3 i Muslimana 7.¹³ S obzirom na objektivne uslove — da u Livnu nije bilo značajnijih industrijskih i drugih preduzeća koji bi upošljavali veći broj radništva, imponuje veliki broj radnika članova KPJ. Tome je sigurno doprinijela činjenica što je sekretar organizacije, odnosno MK KPJ Livno, Vojin Zirojević, i sâm bio radnik, knjigovezac. Na to je, dakako, uticala i povezanost livanjske partijske organizacije sa Splitom, odnosno s dalmatinskom partijskom organizacijom koju su pretežno sačinjavali radnici. Splitski, odnosno dalmatinski primjer slijedili su livanjski komunisti kao prvorazredan uzor, pa je u godinama neposredno pred rat KPJ u Livnu ostvarila potpun uticaj na relativno malobrojnu radničku klasu. Iz tih redova najprije su regrutovani novi članovi Partije u Livnu i okolnim selima. Ovo je značajno podvući i zbog toga što se zabrana djelovanja URSS-a i njegovih sindikalnih podružnica nije ni osjetila kod radničke klase Livna, jer je veliki broj komunista-radnika omogućavao i dalje vršenje uticaja Partije na ostale radnike. Da

¹² O izdaji Adolfa Muka vidjeti *Komunisti* br. 3, Beograd 1947.
¹³ L. Djalta i V. Konta cit. č.; M. Dizdara, Djelatnost livanjske partijske organizacije na pripremanju i pokretanju ustanka, »1941. godina u istoriji naroda Bosne i Hercegovine« — materijali naučnog skupa u Drvaru 7—9. oktobra 1971. godine, Sarajevo 1973, 252—257; R. Brčić, Pripreme i pokretanje ustanka u livanjskom kraju i veze s ustanicama Dalmacije i Drvara, »1941. u istoriji...« 393—607.

je takav slučaj bio i s prodorom Partije na selo, za šta su postojali dobri uslovi u mnogim selima, naročito u onim iz kojih je bilo španskih boraca i naprednih radnika koji su radili van Livna, snaga i politička moć livanjske partijske organizacije sigurno bi bila veća, a njen uticaj širi i jači. Shodno tome i događaji koji su u proljeće 1941. godine uslijedili — aprilski rat, kapitulacija kraljevske jugoslovenske vojske i zavođenje okupacionog nacističko-fašističkog sistema te, u njegovom okviru, uspostavljanje kvislinškog režima ustaške NDH — sigurno bi se spremnije dočekali pa bi bilo i mnogo manje ustaških zločina nad nevinim srpskim stanovništvom u ljeto 1941. godine.

* * *

U vrtlogu bremenite unutrašnjo-političke situacije u zemlji i brzih promjena na političkoj karti Evrope, u uslovima drugoga svjetskog rata, kada su mnoge države jedna za drugom bile pregažene ili su se, najčešće, političko-ekonomskom prinudom našle u taboru osovine Berlin—Rim, Komunistička partija Jugoslavije je svakodnevno ukazivala na opasnost koja narodima Jugoslavije prijete od fašističke najezde. Njena sveukupna aktivnost, koju od 1937. godine organizuje i politički usmjerava novo rukovodstvo na čelu s Josipom Brozom, koji je 1939. godine uspio formirati i novi Centralni komitet, bila je u uslovima drugoga svjetskog rata tako intenzivna da su u mnogim političkim, socijalnoekonomskim i drugim akcijama učestvovali radnička klasa i najšire narodne mase, okupljene na platformi borbe protiv fašizma, rata i reakcije, a za demokratske slobode, nacionalnu i socijalnoekonomsku ravnopravnost.

Postignuti su ogromni rezultati. Međutim, oni sigurno ne bi bili mogućni da se KPJ nije politički i organizaciono učvrstila i ojačala, da se nije pripremila za događaje koji su nastupali.

U svemu tome svoj udio dali su i livanjski komunisti. Oni su bili na vrijeme upoznati s odlukama, zaključcima i stavovima Pete zemaljske konferencije od svog partijskog rukovodioca Vojina Zirojevića, koji je u ljeto 1940. godine izabran za člana Plenuma Pokrajinskog komiteta KP Hrvatske za Dalmaciju. Ideološko-politička aktivnost i organizaciono jačanje livanjske partijske i skojevske organizacije išli su uporedo. To se vidno odrazilo na povećanju broja komunista i skojevaca, kandidata i simpatizera Partije. Uoči napada fašističkih sila na Jugoslaviju u livanjskom kotaru je već bilo oko 50 članova KPJ, oko 30 članova SKOJ-a i preko 20 kandidata. Veze i saradnja s višim partijskim rukovodstvom bile su redovne i česte. Izvještaji o radu redovno su dostavljani u Split, a iz Splita redovno su stizale direktive, dolazio propagandni materijal u Livno, a odatle odlazio i u mnoga druga mjesta. I susreti su bili česti — u Livnu, Splitu i Sinju.

Tako je potrajalo sve do maja 1941. godine, do hapšenja Vojina Zirojevića, sekretara MK KPJ Livno, kada su veze između Livna i Splita više od dva mjeseca bile prekinute. Naime, Zirojević je kao sekretar MK i član PK veze sa Splitom lično održavao, a kako je njegovo hapšenje uslijedilo iznenada, on nije uspio da bilo kome iz MK KPJ Livno te veze preda. Uhapsili su ga Talijani i ubrzo iz Livna prebacili u Split, a odatle na

ostrvo Ošljak, u zatvor Lazaret, gdje je ostao sve do polovine avgusta 1941. godine, kada je smišljenom akcijom dalmatinskih komunista — članova MK KP Hrvatske za Preko, Ante Banine i Marijana Zuvica, bio oslobođen. Vojinovo hapšenje predstavljalo je veliki udarac za livanjsku partijsku organizaciju, u kojoj je, inače, najmanje članova bilo iz redova srpske nacionalnosti. Ta činjenica, uz neke druge faktore, uticala je na rezultate političke borbe komunista i drugih naprednih ljudi na spašavanju srpskog stanovništva u gradu i selima od ustaškog terora. Naime, komunistima uopšte, a posebno komunistima Hrvatima i Muslimanima, običan čovjek — od ustaša na smrt osuđeni Srbin, nerado se povjeravao, a još manje im je vjerovao. Nepovjerenje je odnijelo mnoge živote Srba u livanjskom kotaru i širem području. Primjera je jako mnogo, a ilustracije radi spomenućemo samo dva veoma karakteristična.

Na svakodnevno upozoravanje na opasnost koja prijete srpskim porodicama od ustaša i na sugestije koje su označavale gotovo molitvu da se sklone na sigurna mjesta, da napuste domove i odu u zbjegove na planinu — redovno je odgovarano: »Mi smo mirni i lojalni ljudi. Nama se neće i ne može ništa dogoditi, jer poštujemo vlast i njene organe. Vi ste komunisti, vama prijete opasnost, vi bježite, a nas ostavite na miru

Drugi primjer je još karakterističniji. Stari Marko Pažin, koga su njegovi sinovi Strahinja i Jovo (prvi je bio predratni član KPJ, a drugi skojevac) i njihovi drugovi komunisti i skojevci nagovarali da bježi i odvratači od nakane da se odazove na poziv ustaša, jer će izgubiti glavu kao i neki drugi Srbi prije njega, Marko nije poslušao, nego je otišao i nikada se nije vratio.¹⁵

Izloženi i sami čestim hapšenjima, saslušanjima i zatvaranjima i nalazeći se pod stalnom kontrolom ustaške vlasti i njene policije i oružništva, livanjski komunisti i skojevci su, ipak, u tim sudbonosnim danima uradili mnogo. Mogli su i više da organizacija nije ostala odsječena od svog neposrednog višeg partijskog rukovodstva.

Kada su otpočeli masovniji zločini ustaša, a to je uslijedilo ubrzo poslije napada Hitlerove Njemačke na Sovjetski Savez, novoizabrani MK KPJ Livno, koji je tada bio proširen s još nekoliko članova, nastojao je na sve moguće načine da se, uprkos postavljenim kontrolnim stanicama na svim prilazima gradu, izlazi i ulazi u grad, obavještava o namjerama ustaša i primaju izvještaji o situaciji na terenu, te o obavljenim zadacima u pojedinim selima.

Izuzev dvije grupe — prve, manje, ubijenih Srba u šumi između Kupreških vrata i Donjeg Vakufa, i druge, veće, ubijenih i zakopanih Srba ispod sela Prologa, uz samu cestu koja od Podrage vodi prema Livnu, komunisti su neumornim političkim radom i direktnim angažovanjem uspješli mnoge porodice izvuci iz grada i okolnih sela i otpremiti na planinu

¹⁵ M. Dizdara, op. cit.: uporedil sjećanja Vinka Konte, Luke Dialte, Muje Dizdara, Tonija Mloča, Jozje Barića i dr., zabilježio autor u Livnu 1975. godine (Dokumentacija SUBNOK-a Livno).

¹⁵ Isto.

Cincar i druga sigurna mjesta. O njima su svakodnevno vodili brigu u pogledu ishrane, lijekova i svega drugoga najnužnijeg za boravak na planini. S livanjskim izbjeglicama nalazile su se i veće grupe srpskog naroda iz glamočkog, a nešto kasnije i iz kupreškog sreza; o svima su brigu vodili livanjski komunisti i štitili ih od ustaša i njihovih »letećih« patrola. Iz zbjegova su livanjski komunisti uspostavili vezu s više susjednih teritorija, gdje su objašnjavali neophodnost sklanjanja u šumu, naročito izbjeglicama s onih područja do kojih nije bio dopro glas o podizanju opštenarodnog oslobodilačkog oružanog ustanka.

Kao što je poznato ustanak u cijelom livanjskom srezu nije izbio istovremeno niti su pripreme tekle jednoobrazno. Najprije je izbio u Livanjskom donjem polju, a nešto kasnije u gradu i okolnim selima. I dok je u Donjem polju imao karakter oružanog ustanka, u Livnu i okolnim selima odvijao se kao svojevrsan narodnooslobodilački pokret u uslovima okupacije i kao NOP na slobodnim prostorima, gdje su prvi livanjski partizani politički djelovali među izbjeglim narodom jednog šireg teritorija, budućeg livanjskog područja.

Inače, oružani narodnooslobodilački ustanak u livanjskom srezu počeo je 28. jula 1941. godine, dan kasnije nego u Drvaru. Bila je to prva oružana borba ustaničkih snaga Donjeg polja s ustaškom grupacijom od oko 120 odabranih zlikovaca dovedenih iz raznih krajeva, koje su predvodili Dragan Urumović, »ustaški povjerenik za Livanjski kotar«,¹⁶ ustaški satnik Petričević i poznati ustaški zlikovac Vlado Kaić »Samsarić«. Krenuli su iz Livna u pravcu Celebića i odatle preko Pustopolja i ispod Sajakovića dalje prema Bosanskom Grahovu. Kad su stigli do škole i crkve u Crnom Lugu dočekale su ih ustaničke čete Grkovaca i Peulja, koje su u toku noći 27/28. jula zaposjele položaje, jer su očekivale napad ustaša od Livna. Došlo je do žestoke borbe koja je trajala oko četiri časa. U krvavi okršaj ubrzo su ubačene i ustaničke čete Nuglašice i Bastasa tako da se ustaška kolona; već ozbiljno načeta, morala povući u pravcu Celebića. Povlačenje se ubrzo pretvorilo u bezglavo bježanje cestom i preko Zdravca i Pustopolja. U toj prvoj oružanoj borbi ustaničkih snaga Donjeg livanjskog polja ustaše su pretrpjele velike gubitke — deset mrtvih i više ranjenih; izgubili su deset pušaka, jedan kamion i jedan manji autobus, te veću količinu bombi i pušane i mitraljeske municije. Ustanici nisu imali gubitaka, izuzev jednog mladića koga su ustaše u bezglavom povlačenju uhvatile i sutradan bacile u jamu iznad Celebića. Međutim, on se i još nekolicina bačenih u jamu uspio izvuci iz jame i priključiti ustaničkim jedinicama.

Ustaše bi sigurno pretrpjele mnogo veći poraz da su ustaničke jedinice preduzele energičnije gonjenje već poraženog neprijatelja i da su u borbu stupili i borci iz sela bivše opštine Celebić. Na žalost, sva sela Donjeg polja toga dana još nisu bila obaviještena o početku ustanka, jer kuriri upućeni da obavijeste ljude nisu stigli izvršiti postavljeni zadatak.

¹⁶ Urumović je naimenovan za ustaškog povjerenika u livanjskom kotaru 18. aprila 1941. godine, na osnovu Pavelićeve odluke o naimenovanju prvih ustaških povjerenika u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj (*Hrvatski narod* od 13. 4. 1941. godine).

O ishodu ove prve oružane borbe ustaničkih snaga Donjeg polja stidljivo se govori u obavještenju »Zapovjedništva 4. oružničke pukovnije« u Sarajevu, u kome se, između ostaloga, navodi:

»28. srpnja oružnička postaja Grkovci uslijed jačeg napadaja pobunjenika bila je po oružnicima i ustašama napuštena i pod borbom isti su se povukli prema Celebiću i dalje prema Livnu (...)«.¹⁷

Ranije su neki istoričari pisali da je ustanak u Livanjskom donjem polju izbio spontano, kao otpor srpskog stanovništva protiv ustaških zločina.¹⁸ Stvarna situacija bila je drugačija. Ustanak je ovdje počeo organizirano, poslije priprema koje su prije toga izvršene. Naime, **Stab** gerilskih odreda za srez Bosansko Grabovo imao je u svojoj nadležnosti opštine Crni Lug i **Celebić** — ranije obje u sastavu livanjskog sreza, a u to vrijeme samo opština **Celebić**. **Stab** je, poslije dužih priprema, 26. jula izdao direktivu svim opštinskim rukovodstvima da se odmah otpočne s ustankom, a tamo gdje još nisu formirane ustaničke jedinice po selima da se uradi »najhitnije« i da se pride brzom likvidaciji neprijateljskih uporišta — oružničkih postaja, ispostava i drugih vojnih punktova. Vojno rukovodstvo opštine Crni Lug upoznato je s ovom direktivom od Miloša Tice, predratnog člana KPJ iz Tičeva,¹⁹ i bilo je dužno da tu direktivu prenese i u sva sela bivše opštine **Celebić**. Međutim, kako za opštinu **Celebić** još nije bilo formirano vojno rukovodstvo, direktiva je prenijeta istaknutijim ljudima iz sela te opštine. Oni su trebali preuzeti ulogu i pokretača ustanka i organizatora za osnivanje ustaničkih jedinica. Ali, kako su obavještanja vršili kuriri vojnog rukovodstva opštine Crni Lug, oni nisu uspjeli obavijestiti ljude u svim selima, već samo u onima najbližim. Zbog toga je u svim podinarskim selima Donjeg polja koja su se nalazila u opštini **Celebić** saznanje o početku ustanka postalo stvarnost tek 28. jula, kada se već razbijena ustaška grupacija u bezglavom bježanju povlačila preko Pustopolja prema **Celebiću** i dalje prema Livnu. I ranije formirana i naoružana sajkovala ustanička četa, koja se nalazila u Velikoj Poljanici ispod Troglava, stigla je prekasno i po ustaškoj koloni u povlačenju uspjela jedino ispaliti nekoliko pušanih hitaca. Neposredno poslije toga na krovu škole u Sajkoviću, zavijorila se crvena zastava koju su izvjesili Jovo Rosić i Risto Pajčin. Ubrzo je došlo do zvaničnog osnivanja ustaničkih jedinica u svim selima, koje su u toku noći 28./29. jula pristupile organizacionom sređivanju i pripremile borbene položaje za obranu Donjeg polja od neprijatelja.

U toku 29. jula sve su jedinice Donjeg polja bile upoznate s razvojem opštenarodnog ustanka oko Drvara, Bosanskog Grahova, Glamoča i Knina, te da su ustaničke snage upućene prema Kninu, Bosanskom Petrovcu i Glamoču radi napada i oslobađanja tih mjesta. Vršeći te poslove i pripremajući se za slijedeću borbu protiv neprijatelja, borci ustaničkih jedi-

¹⁷ O ovoj i slijedećim borbama ustanika Donjeg polja protiv ustaša, oružnika i domobrana šire videti *M. Bogovac, Donje polje u ustanku 1941—1942. godine* (neobjavljen rukopis u Dokumentaciji SUBNOR-a Livno).

¹⁸ Kao, na primjer, *D. Lukač u knjizi Ustanak u Bosanskoj krajini*, Beograd 1367, na str. 151—152, 236—238, 325, 330—331.

¹⁹ *Zbornik heroja Jugoslavije, knj. II*, Beograd 1975 — Biografija narodnog heroja Miloša Tice; uporedi: *M. Bogovac*, cit. č.

nica su s velikom tugom primili vijesti da su ustaški dželati, uz pomoć svojih istomišljenika i uz »božji blagoslov« nekolicine klerofašista, izvršili gotovo potpunu likvidaciju srpskog naroda u susjednim selima ustaničkog područja i jednom dijelu sela oko Livna. O tim nezapamćenim zločinima u istoriji ljudskog društva prve vijesti donijeli su preživjeli ljudi iz Celebića i nekih drugih sela, koji su uspjeli pobjeći sa stratišta, ili su se, iako ranjeni, uspjeli izvući iz »zajedničke grobnice« i stići u ustaničke redove.²⁰

Slijedeća žestoka borba ustaničkih snaga protiv ustaša, oružnika i domobrana uslijedila je 30. jula. Odigrala se uglavnom u Sajkoviću. Ustaše su ovog puta pretrpjele još veći poraz i morale se povući prema Livnu, ostavljajući u bijegu iza sebe mnoge mrtve i ranjene, te veću količinu oružja, municije, hrane, vojne opreme i drugoga korisnog materijala. Kako je o ovoj i narednim borbama — sve do ponovnog dolaska velikog broja okupatorske italijanske vojske opširnije pisano na drugom mjestu,²¹ ovdje je značajno podvući da su ustanici Donjeg polja već 29. jula uspostavili vezu s dalmatinskim partizanima. Toga dana su, naime, zajedničkim snagama Druga peuljska četa i borci Vrličke krajine likvidirali neprijateljsko uporište u Uništima na Dinari i tom prilikom ubili 16 oružnika i zaplijenili znatne količine oružja, municije i opreme. Istog dana bila je uspostavljena i veza između boraca Sajkovačke ustaničke čete i ustanika iz sela Bravčev Dolac i Koljani na dalmatinskoj strani Dinare.²² Ubrzo iza toga bila je uspostavljena i veza s ustanicima iz sela Sinjske krajine — Bitelića i Vrdova, kada su komandiri Provske i Čaprazlijske čete — Veljko Mihaljica i Jovo Maljković, stupili u kontakt s Ivanom Bračuljem, Bojanom Bulovićem i drugim. Bilo je to prvih dana avgusta 1941. godine.²³

Ispoljavanje jačeg uticaja dalmatinskih komunista i ustaničkih snaga na situaciju u Livanjskom donjem polju očekivalo se u drugoj polovini avgusta, kada je bio formiran Sinjski partizanski odred, koji je u početku imao oko 50 boraca i kada se očekivao dolazak na Dinaru boraca Split-skoga, Solinskog i Trogirsko-kaštelanskog NOP odreda. Naime, u skladu sa stanovištem Vojno-partijskog rukovodstva Dalmacije o tome kako otpočeti ustanak i kuda usmjeriti ustaničke snage, a to je da se ide u unutrašnjost, prema planini Dinari i tu, zajedno s ustaničkim snagama susjednih područja, da se stvori osnova za dalje širenje i rasplamsavanje narodnooslobodilačke borbe. To je stanovište prevladalo, iako je bilo i drugih mišljenja, zbog toga što je u priobalnom pojasu italijanski okupator raspolagao velikim i dobro naoružanim vojnim formacijama, policijom i drugim bezbjednosnim efektivima, pa je postojala bojazan da bi u takvim uslovima apsolutno neravne borbe izostali iole ozbiljniji rezultati oružane borbe. Pored toga, znalo se da na masivu Dinare nije bilo stacioniranih jačih snaga italijanskog okupatora i tzv. NDH. Zbog svega toga je većina formiranih odreda Dalmacije bila upućena na masiv Dinare. S

²⁰ M. Bogovac, op. cit.; Ilija Crnogorac, izjava, zabilježio autor 1976. godine u Livnu.

²¹ R. Brčić—M. Bogovac, op. cit. — II dio, str. 93—109.

²² M. Bogovac, cit. rukopis.

²³ Isto.

tim u vezi požurivano je i formiranje Sinjskog NOP odreda koji je trebao da obezbijedi njihov prihvatanje i omogućiti im kretanje dalje, na njihova odredišta. Međutim, kako su ti odredi na svom putu od obale bili razbijeni, a Sinjski odred, demorsisan takvim obrtom situacije, naglo oslabio — u njemu je ostalo svega četrnaest boraca, na čelu sa sva tri člana Štaba (Vice Buljan, Paško Mrduljaš i Stipe Marković), koji su po odluci Kotarskog komiteta KPH Sinj upućeni na raspolaganje Pokrajinskom komitetu u Split, na Dinari je ostalo svega 11 boraca — u Đapića stajama, na čelu s Ivanom Bračuljem.²⁴ Istina, takva situacija nije potrajala dugo, oko mjesec dana, u kom vremenu su se partizanske snage iz Splita i nekih drugih dijelova Dalmacije stabilizovale na Dinari. Njihov brojčani porast bio je dovoljan da se u surovim planinskim uslovima obezbijede skromni uslovi boravka većeg broja boraca u bazama iz kojih će zatim uslijediti preduzimanje vojnih i političkih akcija u više pravaca.

U uspostavljanju veza s ustanicima Dalmacije već u avgustu 1941. godine jasno se vidi i iz sačuvanog izvještaja koga je Nikola Gašić, partijski rukovodilac ustaničkih snaga Donjeg polja podnio na savjetovanju vojnih i političkih rukovodilaca u Drvaru, 15. avgusta 1941. godine, u Štabu Drvarske brigade. On je u svom izvještaju naveo da se na Dinari nalazi 500 partizana iz Dalmacije, što je očito bilo nerealno. No, bez obzira na stvarno stanje, taj podatak je imao snažan moralni efekat na ustaničke snage jugozapadnog dijela Bosanske krajine, posebno zbog nastojanja da se čim prije i u praksi ispolji bratstvo i jedinstvo, tj. da je NOB zajednička borba svih naroda i da ustaški zločinci nisu i ne mogu biti sinonim za hrvatski i muslimanski narod, kako su to prikazivali velikosrpski elementi. Gašićevi podaci su bili približno realni da se sa dalmatinskim odredima nije poigrala poznata neželjena sudbina.²⁵

Kako je ubrzo poslije savjetovanja u Drvaru bio formiran bataljon «Starac Vujadin», koga su sačinjavali svi gerilski partizanski odredi s teritorije dvije bivše opštine Donjeg polja — Crnog Luga i Celebića, treba istaći da su u njegovom Slabu stalno bili prisutni napori da se ta jednom uspostavljena veza pretvori u stalnu saradnju, da se ona unaprijedi i postane čvrsta na vojnom i političkom planu, na što je bataljon podsticao i od Štaba Drvarske brigade. U izvještaju Štaba bataljona od 10. septembra, koji je upućen Štabu Brigade, pored ostalog, stoji:

»Veza sa drugovima iz Sinja uspostavljena je u utorak 9. IX i postignuta je puna saglasnost s njima u svim pitanjima. Oni su partizani. Ponovni sastanak zakazan je za subotu, 13. t. m. Njima je zbog akcija sabotaže na važnim čvorovima potrebno 100—150 kg eksploziva, i to treba da bude dostavljeno odmah. To su akcije u okolini Sinja i Livna. Da se pošalje po mogućnosti do subote (...).²⁶

I u izvještaju od 20. septembra vide se stalni kontakti i suradnja. Tu se navodi da je već održan treći sastanak (19. IX) i da je zakazan novi za

²⁴ Isto.

²⁵ Isto, usporedi: D. Plenta, Partizanski odredi Dalmacije 1911—1942. D. Gladić, Partizanski odredi Dalmacije, Split 1957.

²⁶ Arhiv V. I. I., A NOP-a, kut. 232, br. ref. 4/3.

24. IX, te da dalmatinski partizani još nisu stupili u akcije, jer da za to čekaju direktive iz Splita, iako im je skrenuta pažnja da ne oklijevaju, jer je za to pravi momenat, pošto italijanske okupatorske divizije preko dalmatinske teritorije nadiru u Bosnu. I ovdje se podvlači da je dalmatinskim partizanima potreban eksploziv.²⁷

Krajem septembra uslijedilo je prebacivanje na Dinaru nekih članova PK KPH za Dalmaciju i budućeg Štaba dalmatinskih NOP odreda — Maksa Bače (25. IX) i Vojina Zirojevića (30. IX), kada će ranije uspostavljene veze između bataljona »Starac Vujadin« i dalmatinskih partizana na Dinari postati intenzivnije i sveobuhvatni je. U vezi s njihovim izlaskom na Dinaru treba podvući da je, na osnovu nekih podataka,²⁸ Vojin Zirojević već sredinom septembra 1941. godine boravio u Donjem polju, u selu Čaprazlije, gdje je imao sastanak sa sekretarom MK Livno (Perom Vujičićem) i članom Komiteta (Tonijem Miočem), a poslije toga se vratio u Split da prisustvuje sjednici PK KPH za Dalmaciju, koja je održana u drugoj polovini septembra 1941. godine.

Po dolasku na Vještica Goru Zirojević i Bače su održali sastanak, u staji Marije Katić, s najodgovornijim vojno-političkim rukovodiocima bataljona »Starac Vujadin«, na kome je izvršena razmjena informacija o vojno-političkoj situaciji u Dalmaciji i Bosanskoj krajini, a posebno livanjskom, grahovskom i glamočkom sektoru, te razgovarano i o predstojećem odlasku ove dvojice u okolicu Drvara, a zatim u rejon oko samog Livna.²⁹ Dan-dva kasnije Zirojević i Bače su sišli u Sajković i održali novi sastanak na kome je razmotrena vojno-politička situacija s obzirom na ekspanziju italijanskog okupatora i ulogu koju je u toj ekspanziji već otvoreno imala velikosrpska buržoazija, koja je namjeravala da uz pomoć oružja italijanskog okupatora razbije snage NOP-a iznutra u srpskim ustaničkim područjima — Dalmacije, Like i Bosanske krajine. I tu je još jednom podvučen veliki politički značaj bratstva i jedinstva srpskog, hrvatskog i muslimanskog naroda. Zirojević je posebno naglasio od kolikog su značaja postignuti uspjesi ustaničkih snaga Donjeg polja i da će oni biti još veći kada se formiraju novi odredi, koji će, ako pravilno idejno-politički budu usmjereni, postati sposobni da se suprotstave svakom neprijatelju NOB-a. Istaknuti revolucionar nije mogao sakriti svoje veliko zadovoljstvo kada ga je politički komesar bataljona »Starac Vujadin«, Mi-n V5q'ć — student-komunista, Hrvat iz Šibenika, koji je iz Drvara s još sedam komunista i skojevaca iz istog mjesta početkom septembra godine ctusao u Donje polje — upoznao. Kako su preživjeli borci Šibenskog NOP odreda na svakom koraku primani s ljubavlju i velikom pažnjom od boraca i naroda Donjeg polja, ovog čisto srpskoga ustaničkog kraja.³⁰

²⁷ Isto, kut. 1701, br. reg. 5-2/1.

²⁸ Iva Tonia Mioča, zabilježio autor u Livnu 1975.

²⁹ Sire o tome u radovima: R. Brčić, Neke karakteristike NOP-a u livanjskom kraju i veza sa Dalmacijom 1341—1943, Zbornik br. 3 Split 1973, — materijali naučnog skupa »Dalmacija 1343. godine«, održanog u Splitu 5—7. XII 1973, str. 477—404; V. Mitić, Medupovezanost razvika NOP-a u Dalmaciji i Bosni i Hercegovini 1942—1943. godine — materijali naučnog skupa u Sarajevu 22. i 23. XI 1973. u. Sarajevu, Beograd 1974, str. 206—217.

³⁰ M. Bogovac, op. cit.

Uz pratnju boraca bataljona »Starac Vujadin« (Filip Injac i Nikola Rosić Satan,³¹ Zirojević i Bace su krenuli u Vidovo Selo na sastanak u Stab Drvarske brigade, a odatle, odvojeno, u okolicu Livna, gdje su 10. oktobra 1941. godine prisustvovali istorijskoj konferenciji livanjskih komunista, u selu Zastinju, u kući Jovanke Pažin.

Do Konferencije u Zastinju nužno je spomenuti još jedan značajan susret livanjskih i splitskih, odnosno dalmatinskih partizana u Donjem polju. Taj susret je vezan za pregovore s italijanskim i domobranskim oficirima, koji su vođeni u dva navrata — 11. i 13. septembra 1941. godine u selu Čaprazlije. Tada je s partizanske strane, uz Cviju Orešića, Nikolu Gašića, Marka Mrvića i Kostu Pajčina, ispred dalmatinskih partizana učestvovala i Nikola Vrančić.³²

Poznata je suština italijanske politike u vezi s reokupacijom najprije II, a zatim i III njihove okupacione zone u tzv. NDH.³³ Poznati su i zahtjevi koje su tom prilikom postavljali Italijani i predstavnici ustaničkih snaga Livanjskoga donjeg polja,³⁴ tako da je ovom prilikom dovoljno konstatovati da su pregovori završeni bez ikakvog rezultata za neprijatelja, te da su svi odgovori koje su predstavnici NOP-a u Donjem polju dali italijanskom okupatoru prihvaćeni od Štaba Drvarske brigade, koji je podvukao da se ubuduće pregovori s neprijateljem mogu voditi samo u slučaju da neprijatelj želi položiti oružje, a nikako i nikada drugačije.³⁵

Na drugoj strani Livanjskog polja, u tzv. Gornjem polju, aktivnost komunista, skojevaca, kandidata i simpatizera imala je karakter ilegalnog NOP-a i narodnooslobodilačke borbe. Odvijala se prvenstveno putem široke političke djelatnosti na jednom relativno širokom prostoru — u gradu, okolnim selima, susjednim teritorijama i u zbjegovima na okolnim planinama. Čitav niz organizovanih akcija mnogo je doprinio revolucionisanju narodnih masa, koje su u sve većem broju osuđivale ustaške zločine, nisu prihvatale ponovnu vojnu okupaciju italijanskog okupatora, politiku četničkih elemenata koji su se stavili u službu okupatora isto kao i ustaše, itd. Ipak, do oružanog narodnooslobodilačkog ustanka trebalo je sačekati još izvjesno vrijeme — do Konferencije u Zastinju kada je i zvanično formiran Livanjski NOP odred i osnovani okružni komitet KPJ i SKOJ-a za jedno šire područje jugoistočne Bosne, sa sjedištem u Livnu.

Pošto je o svim tim političkim akcijama šire pisano na drugom mjestu,³⁶ dovoljno je podvući da su povratkom jednog broja komunista u Livno, tokom jula i avgusta (Muslafe i Sefke Latifića. Ante Mioča Spanca

³¹ Izjave Filipa Injca i Nikole Rosića Satana, zabilježio autor 1977. u Livnu.

³² O pregovorima s Italijanima opširnije vidjeti R. Brčić—M. Bogovac, op. cit., str.

³³ 105—107. Vidjeti ove autorove radove: Njemačko-italijanske nesuglasice oko Bosne i Hercegovine 1941. godine. *Prilozi* br. 3, Sarajevo 1957; Prilog razmatranju okupacionih sistema u Bosni i Hercegovini 1241. godine. *Prilozi* br. 5, Sarajevo 1959; Njemački i italijanski planovi u Bosni i Hercegovini u svjetlu dokumenata (1942—1913), AVNOJ i NOB u Bosni i Hercegovini (1242—1243), cit. zbornik, str. 131—155; Italijanski planovi Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941—1943 (s posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu), *Prilozi* br. 14-15, Sarajevo 1978, 281—308.

³⁴ Kao ni pomena 32.
³⁵ Zbornik NOR-a, tom IV, knj. 1, dok. br. 159 — Uputstvo Štaba Drvarske brigade Glamočkom bataljona u vezi s ustaško-domobranskim ponudama za pregovore i naređenje za rupan na Glamoč.
³⁶ R. Brčić—M. Bogovac, op. cit., 117—127.

i drugih), uspostavljene veze sa Splitom i da je već krajem avgusta 1941. godine postojala grupa naoružanih boraca koja je imala zadatak da, pored obezbjeđenja zbjegova, pronade najpogodniju lokaciju za smještaj Odreda. Ta je grupa svoj zadatak vrlo brzo obavila tako da je Mjesni komitet KPJ Livno odmah poslije toga u prvi plan postavio zadatak da se što više potrebnog materijala i opreme, hrane, oružja i municije organizovano prenosi na Cincar, u Drežnicu, koja je odabrana za smještaj Livanjskog NOP odreda. Bio je to stvarni trenutak stvaranja ovog partizanskog Odreda, čija se aktivnost nije ugasila sve do februara 1945. godine, kada je pod imenom Li van jsko-du vanjski NOP odred gotovo kompletan ušao u Sedamnaestu krajišku (ramsku) NO U brigadu.³⁷

Od sastanka na Vještića Gori, zatim u Sajkoviću, Vidovom selu kod Drvara, i od Konferencije u Zastinju, veza i saradnja komunista Splita i gotovo cijele Dalmacije s komunistima i borcima Livanjskog ratnog područja nije se prekidala sve do kraja narodnooslobodilačkog rata na ovim prostorima. Splitski komunisti bili su politički i vojni rukovodioci mnogih instanci NOP-a u livanjskom području. Pored Štaba IV operativne zone i PK KPH za Dalmaciju, oni su — da navedem samo neke, bili sekretari Okružnog komiteta KPJ Livno, komandanti i politički komesari Livanjske komande područja, politički komesari bataljona »Starac Vujađin« i »Vojin Zirojević«, učestvovali su u organizaciji narodne vlasti i vojnopozadinskih organa vlasti, rukovodstva AF2-a i USAOBiH-a, u organizaciji kulturno-prosvjetnog i zabavnog života, analfabetskih tečajeva, dječjih partizanskih domova, raznih priredbi, uspostavljanju saobraćaja, trgovine, poštanskih i drugih veza itd.

Borci i narod s obje strane Dinare dijelili su dobro i zlo. Borili su se nebrojeno puta zajedno sa svim vrstama neprijatelja NOB-a. Mnogi su ginuli, ali su na njihova mjesta dolazili novi mladi, isto tako odani ideji revolucije. Oni su, svrstani u odrede, bataljone, brigade, divizije i korpus (Osmi) tukli i pobjeđivali fašističkog okupatora i njegove slugе. Bilo je i poraza, teških gubitaka najistaknutijih vojnih i političkih rukovodilaca, omiljenih u narodu, nesenalaženja i nesuglasica, ali osnovna crvena nit — konačna pobjeda i oslobodjenje cijele zemlje, izgradnja novog društveno-političkog i socijalno-ekonomskog društva, ravnopravne zajednice naroda i narodnosti — nikada nije dolazila u pitanje.

Uspješne borbe i vojne i političke pobjede redale su se u jednom stalnom procesu međusobne saradnje, bez obzira na granice — da li s ove ili s one strane Dinare, na području Četvrte operativne zone ili van toga područja, u Bosanskoj krajini, na Neretvi, Sutjesci, u Hercegovini, istočnoj i centralnoj Bosni i širom Jugoslavije. Livnjacima i Splitsanima bilo je svejedno gdje se bore protiv neprijatelja; njima je NOB kao i ostalim narodima i narodnostima Jugoslavije, bio zajednički, kao što su i interesi bili podudarni. Oni su podjednako bili utemeljitelji i dograditelji

³⁷ Arhiv IRP Sarajevo, inv. br. 5044, od 1. februara 1945 — OK KPJ Livno—Glamot Oblasnom komitetu KPJ za Bosansku krajinu.

bratstva i jedinstva, kovanog i kaljenog u krvi narodnooslobodilačke borbe, organizovane i vodene pod rukovodstvom KPJ i Josipa Broza Tita.

Splićane i Livnjake nikada nije plašila malobrojnost u početku narodnooslobodilačke borbe, jer su bili uvjerenja da će broj boraca stalno rasti kao što su rasli i novi viši organi, organizacije i institucije NOP-a, ne samo na području Četvrtne operativne zone, već i šire, u cijeloj zemlji. Zbog toga su stalnim upornim radom i prije svega snagom svoga političkog opredjeljenja, u vrijeme bitaka i u predasima između njih organizovali takvu prosvjetnu, kulturnu, zabavnu i sportsku djelatnost, a iznad svega ideološko-političku aktivnost, da se tako nešto s obzirom na sveobuhvatnost, rijetko gdje moglo naći. Toga je bilo i prije prvog oslobođenja Livna i gotovo neprekidno poslije, sve do kraja rata. Ta je aktivnost uvijek dobro organizovana i svesrdno primana od boraca i naroda, koji je, na taj način, i sam postajao aktivan činilac NOB-a — u vojsci, organima narodne vlasti i vojnopozadinskim organima vlasti, u radionicama, bolnicama i drugim strukturalnim komponentama narodnooslobodilačke borbe.

Splićanima i Dalmatincima pripada zasluga što su bili kreatori i inicijatori mnogih aktivnosti i u livanjskom ratnom području, a Livnjacima što su pružili prostornu i materijalnu bazu i primali ideje, zahtjeve i ciljeve borbe i svih njenih aktivnosti kao svoje, kao nešto što je oduvijek bilo zajedničko, neraskidivo.

Sve su to činjenice, u čiju razradu i obrazloženje ovom prilikom ne treba ulaziti, jer je to urađeno na drugom mjestu, u knjizi »Livanjski kraj u revolucionarnom radničkom pokretu i narodnooslobodilačkoj borbi«.³⁸ Treba, na kraju, podvući samo jedno: Nema dobre istorije revolucionarnog radničkog pokreta i NOR-a i revolucije u Splitu i Dalmaciji, bez Livna i livanjskog ratnog područja, kao što nema i ne može biti dobre istorije revolucionarnog radničkog pokreta i NOR-a i revolucije u livanjskom kraju bez Splita i Dalmacije. To isto važi i za mnoge druge granične krajeve Jugoslavije. Zbog toga treba dalje istraživati, provjeravati i saznanja dopunjavati novim podacima, jer je samo tako moguće dati zaokruženu naučnoistorijsku obradu jugoslovenske socijalističke revolucije u pojedinim regionima u periodu 1941—1945. godine.

³⁸ Arhiv V. I. I., A NOP-a, kut. 1626, br. reg. 1/1-35 — Dnevnik Livanjsko-duvanjskog NOP odreda; R. Brčić—M. Bogovac, op. cit., poglavlje: U slobodi, 333—341.

IVAN PERIĆ

ZALEĐE SPLITA U REVOLUCIONARNOM RADNIČKOM POKRETU I ORUŽANOJ REVOLUCIJI

PRISUTNOST REVOLUCIONARNOGA RADNIČKOG POKRETA NA PLANU IDEJNOG UTJECAJA I U ORGANIZIRANOM VIDU U SPLITSKOM SEOSKOM ZALEĐU

Ideje određenog pokreta, u ovom slučaju radničkoga revolucionarnog pokreta, mogu se širiti posredstvom različitih sredstava i biti prisutne u određenim sredinama relativno samostalno od organizacije, kao što ideje pokreta i njegova organiziranost mogu istovremeno biti prisutne, međusobno se uvjetovati i izražavati u određenim sredinama.

Revolucionarni radnički pokret nastaje i djeluje prvenstveno u industrijskim, radničkim, sredinama. On je u tim sredinama, po prirodi stvari, akciono i idejno utemeljen. No, ovaj pokret, po historijskim tendencijama koje izražava i ostvaruje, najmanje je klasno ograničen. Usmjeren je na oslobođenje radničke klase od kapitalističkog izrabljivanja, a i na ukidanje klasne podijeljenosti uopće, tj. na nadvladavanje i samog proletarijata kao posebne socijalne kategorije i uspostavljanje zajednice slobodnih i ravnopravnih proizvođača. Ovakva priroda i usmjerenost revolucionarnoga radničkog pokreta u sebi potencijalno sadrži mogućnost da njegove ciljeve prihvata i za njihovo ostvarenje se zalaže ne samo radnička klasa, nego i dnuži nekapitalistički radni slojevi. Revolucionarni radnički pokret koji je usmjeren na nadvladavanje najvidnije manifestacije klasne podijeljenosti društva: koncentracije moći i bogatstva na jednoj, a bijede i zaostalosti na drugoj strani, u sebi sadrži potencijalnu mogućnost privlačenja seljaštva koje svoju životnu egzistenciju zasniva na vlastitom radu i neprekidno je izloženo pritisku i osiromašenju. Naravno, ove se potencijalne mogućnosti, koje u sebi sadrže revolucionarni pokret u pogledu privlačenja seljaštva, ne moraju i ostvarivati. Djeluju i druge snage i tendencije koje u seljaštvu upravo jačaju odbojnost prema revolucionarnom radničkom pokretu. Te druge snage i tendencije su stalno djelovale među seljaštvom splitske Zagore, počev od katoličke i pravoslavne crkve čiji su svećenici bili trajno angažirani na onemogućavanju probijanja komunizma, kao ideje i pokreta, na selo, pa do gradan-

skih političkih stranaka koje su, bez obzira na razlike među njima, sve bile antikomunistički orijentirane.

No, uprkos snažnom djelovanju tih snaga i tendencija, ipak se osjetilo i prisustvo ideja revolucionarnoga radničkog pokreta u Dalmatinskoj zagori neposredno iza I svjetskog rata, koje su, kao i u cijeloj zemlji, bile inspirirane događajem epohe, oktobarskom revolucijom u Rusiji, a neposredno u tu sredinu unesene iz Splita kao svojeg gravitacionog središta.

Kratkotrajno legalno djelovanje Komunističke partije u političkom životu, na početku postojanja stare Jugoslavije, pokazalo je prisustvo ideja revolucionarnoga radničkog pokreta u seoskom zaleđu Splita. To prisustvo je, doduše, vrlo skromno, a u nekim sredinama se uopće i ne osjeća među seoskom masom koja slijedi građanske stranke. Izbori za Ustavotvornu skupštinu Srba, Hrvata i Slovenaca, studenoga 1920. godine, bili su događaj koji je to pokazao. Od upisanih 12.141 birača u općini Sinj glasalo je 6.846, a od toga za listu KPJ 436. U općim Lečevica bilo je upisano 932 birača, glasalo 379, od kojih 15 za listu KPJ. Na tim izborima u općini Vrlika 22 birača glasala su za listu KPJ. U toj općini bilo je upisano 3.599, a ukupno glasalo 2.490 birača.¹

Ti podaci ukazuju na pojavu apstinencije birača koja se u svim navedenim općinama izrazila u visokom stupnju, a apstinencija je svojevrsni pokazatelj apatičnosti i odsustva politizacije seoskog stanovništva tih sredina u ondašnjoj povijesnoj situaciji. Pokazatelj o broju birača koji su se opredijelili za Komunističku partiju govori o skromnom prisustvu utjecaja revolucionarnoga radničkog pokreta u tim sredinama. U tome je donekle izuzetak općina Sinj, u kojoj 6,5% od broja birača koji je glasao ukazuje na nešto vidnije prisustvo Partije i njenog utjecaja. No, i ovo skromno prisustvo utjecaja revolucionarnoga radničkog pokreta u zaostalim sredinama u kojima je, pored aparata vlasti i građanskih stranaka, crkva kao vrlo utjecajni činilac bila vrlo intenzivno antikomunistički orijentirana, označava životnu snagu pokreta i potencijalne mogućnosti njegove ekspanzije u neproleterske slojeve, koja će se kasnije jače i potpunije realizirati.

Organizirano prisustvo Komunističke partije u seoskom zaleđu Splita od 1919. godine pa dalje zabilježeno je samo na teritoriju općine Sinj. U toj općini partijska organizacija formirana je 1919. godine i tada je brojila 64 člana. Isti broj članova održao se u slijedećoj godini koja je ujedno bila i posljednja godina legalnog djelovanja Komunističke partije. U 1921. godini, tj. kada Partija dolazi pod udar »Obznane«, članstvo je smanjeno na polovicu u odnosu na prethodne dvije godine, tj. na 32 člana. U slijedeće dvije godine broj članova Komunističke partije u sinjskoj općini je 30. U 1924. godini taj broj pada na 23 i na toj se razini održava do 1927. godine kada se povećava s još dva člana, te u toj i u 1928. godini broj članova KP iznosi 25.² Dakle, prisustvo utjecaja, a posebno organiziranog djelovanja revolucionarnoga radničkog pokreta u

¹ M. Curin, Pregled historije KPJ srednje Dalmacije 1919—1929, rukopis u arhivu Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije, strana 44.

² Isto, str. 113.

seoskom zaledu Splita je neravnomjerno. Ono se bilježi tek u nekim sredinama, dok u većem dijelu ovog područja potpuno izostaje. Ali time su ipak uspostavljene određene uporišne točke pokreta, koje se održavaju ne samo u prve dvije godine legalnosti Partije, nego produžavaju djelovati i u izmijenjenim, odnosno krajnje pogoršanim uvjetima.

Uvođenje šestojanuarske diktature početkom 1929. godine i pojačani teror na komuniste onemogućili su privremeno rad Partije na ovom području. Organizacija KP prestaje djelovati. Njen se rad obnavlja 1932. kada se formiraju organizacije u Sinju i u još nekoliko sela u sinjskoj općini. Pojačani rad Partije u sljedećim godinama izaziva i odgovarajuću akciju režima. Početkom 1936. dolazi do hapšenja nekoliko istaknutih komunista u Sinju.

U jesen 1940. održana je Kotarska konferencija Komunističke partije za Sinj, na kojoj je konstatirano postojanje organizacija u jednom broju sela sinjske općine. Konferencija je ocijenila da je neophodno širiti organizaciju na područje ondašnje triljske općine, jer za to postoje potrebne pretpostavke. Naime, na tom teritoriju je 1939. bio organiziran štrajk radnika-seljaka organiziranih u URS-ovoj organizaciji koji su onda radili na melioraciji Sinjskog polja. U toj akciji se istakao jedan broj ljudi, ne samo u direktnom okršaju sa žandarima nego i u vođenju agitacije među radnicima i njihovom djelovanju na propagiranju ideja komunizma. U sljedećim mjesecima iza Konferencije partijska organizacija je proširivana u sinjskoj općini, a pored toga su stvarane i nove organizacije na teritoriju ondašnje općine Trilj. Prema podacima koje iznosi Drago Gizdić, raspad stare Jugoslavije u sinjskom kotaru Partija je dočekala s 13 organizacija i 130 članova.³ Pored partijske, u nizu sela ovog kotara tada je bila stvorena i djelovala organizacija SKOJ-a.

Između dva rata prisustvo revolucionarnoga radničkog pokreta kao ideje i organizacije na ovom području pokazuje kolebanja i neujednačenosti u kontinuitetu i jačini izražavanja. Iako su ideje pokreta ovdje kontinuirano bile prisutne, kontinuitet organiziranosti se prekidao pojačanim terorom režima i nastupom šestojanuarske diktature, da bi od sredine tridesetih godina otpočeo proces sve šireg prodiranja i djelovanja ideja socijalizma u seoske sredine širega splitskog zaleda te jačanja organiziranosti pokreta u tim sredinama.

Pod neposrednim utjecajem tih ideja i djelovanjem Partije na njihovom širenju i aktiviranju, u seoskom stanovništvu Zagore otvoren je i stalno produbljivan proces unutarnje diferencijacije. Ta diferencijacija vršena je u globalu na pitanju prihvatanja građanskog društva, doduše s reformiranim koncepcijama ILS-a, ili socijalizma, kao kvalitetno novog pravca društvenog razvoja. Njome se doduše, nije jasno profilirala društvena priroda socijalizma, nego se orijentacija prema socijalizmu nametala kao izlaz iz krize, stagnantnosti, i kao otvaranje mogućnosti za povolj-

³ Dalmacija 1942, Zagreb, 1959, drugo izdanje, str 157.

nije uvjete života. Procesi diferencijacije u svojem političkom izrazu jasno su se manifestirali i na općinskim izborima 1940.

Na tim izborima Komunistička partija nastoji da samostalno istupi s radničko-seljačkom listom u nizu općina u Dalmaciji, a među njima i u općinama zagorskog zaleđa Splita. Ta lista je bila istaknuta u općini Klis, u čijem su sastavu sela na sjevernoj padini Mosora (Dugopolje, Kotlenice), i u općini Sinj. U općini Trilj isticanje liste bilo je onemogućeno od Kotarskog suda u Sinju iz »formalnih razloga«.⁴

U općini Klis, odnosno u zamosorskim selima te općine, za radničko-seljačku listu glasao je simboličan broj birača. Međutim, u općini Sinj lista je dobila ogromnu većinu glasova. Od ukupno 36 vijećničkih mjesta njoj je pripalo 26. Tako je ovom izbornom pobjedom u Sinju uspostavljena »crvena općina«, koja je djelovala do polovine januara 1941, kada je intervencijom banske, odnosno kotarske vlasti raspuštena.

Rat i okupacija stvorili su novu situaciju u kojoj se odvijao ovaj proces. Diferencijacija se sada vrši na pitanjima koja nadilaze neposredne socijalne odnose i tiču se nacionalnog opstanka. Ali u osnovi ovtog procesa konstantno je pitanje koje je ranije otvoreno, a to je pitanje opstanka buržoaskog društva ili uspostavljanje osnova socijalizma.

Poznata su kolebanja u opredjeljivanju seljačkih masa splitske Zagore u prvoj godini oružanog ustanka. Ona su se izrazila ne samo u onim sredinama u kojima neposredni utjecaj Partije pred rat i okupaciju nije bio prisutan, nego i u onima gdje je ta prisutnost bila vidno manifestirana, kao npr. u općini Sinj. No, ta kolebanja nisu bila uvjetovana isključivo nadmoćnošću utjecaja snaga i tendencija starog društva, u sredinama splitskog seoskog zaleđa, nego i nedovoljnim prvim impulsima jednog, novog, prijelomnog kursa u djelovanju Partije, kursa oružane borbe.

Prvi neuspjesi u provođenju tog kursa Partije u velikoj mjeri su uvjetovali i privremeno odbojno raspoloženje seoskog stanovništva prema njemu. Takvo raspoloženje među stanovništvom područja splitske Zagore tada se kretalo od lojalnosti okupatorskoj i ustaškoj vlasti, koja je u prvom pokušaju oružanog ustanka pokazala da je u stanju održavati svoju kontrolu nad stanovništvom i teritorijem, pa do rezerve prema toj vlasti i rezigniranosti i straha od nje. Proces mijenjanja ovakvog raspoloženja stanovništva otvara se i ubrzava onda kada se orijentacija Komunističke partije na oružani ustanak počinje materijalizirati u oružanim snagama revolucije i njenim akcijama. Kada te snage počinju pokazivati sposobnost da se održe i da djeluju uprkos brojčanoj i tehničkoj nadmoći neprijatelja, one počinju izazivati i jačati respekt i simpatije seoskog stanovništva splitske Zagore prema sebi i ciljevima za koje se bore. U tim uvjetima se relativno brzo počeo valorizirati i onaj utjecaj koji je Partija svojim ranijim djelovanjem, npr. u sinjskoj općini, bila uspostavila. Nakon kratkog zastoja, u jesen 1941, aktiviran je partizanski odred sastavljen od boraca iz ove općine. U prosincu 1941. i početkom 1942. počinje

⁴ I. Jelić, Komunistička partija Hrvatske u općinskim izborima na području Dalmacije, Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije 1, Split 1970, str. 100.

jači priliv boraca iz Sinja, Glavica, te podinarskih i potkamešničkih sela u partizanske jedinice na Dinari i Kamešnici.

Proces priliva novih boraca u naše jedinice iz te općine se od tada kontinuirano odvija i konačna bilanca je 7174 borca koji su bili uključeni u redove NOV.⁵

Grupa delegata partijske konferencije za srednjodalmatinski okrug u Brštanovu 27—28. veljače 1943.

⁵ Opštinijske M. Perić, Sinj i Cetinska krajina u borbi za slobodu, Turističko društvo «Cetinska krajina» 1974.

U ostalim područjima splitskog zaleđa ovi procesi se aktiviraju nešto kasnije, a jače se intenziviraju od ljeta 1942. Ustaška propaganda je činila sve da među seoskim stanovništvom splitske Zagore stvori i održava neprijateljsko raspoloženje prema NOB-u, partizanima i Partiji. Međutim, prisustvo i djelovanje partizana u Mosoru, Svilaji, Moseću i djelovanje političkih radnika počeli su među stanovništvom stvarati drugačije raspoloženje. »U posljednje vrijeme, uslijed pojačane aktivnosti naših partizanskih odreda, taj se ustaški utjecaj sve više sužava, a mase pristaju uz NOB, pa već počinje i tamo masovna mobilizacija, kao na pr. u Muću, Lećevici, Poljičkoj krajini (...) i okolici Dicma.

Kroz zagorska i poljička sela naši su drugovi u posljednje vrijeme probili led u te mase održavanjem javnih sastanaka, pa i zborova. Na tim zborovima i sastancima masama je dokazana ispravnost linije naše borbe, i danas sami seljaci traže naše drugove partije i partizane, da dođu u njihova sela da im održe zborove, pri čemu izražavaju spremnost pomaganja narodno-oslobodilačke borbe i učešća u njoj. Takvi zborovi održavaju se gotovo svakog dana i u njima učestvuju na stotine seljaka, iako ti krajevi još nisu oslobođeni. Na tim zborovima biraju se javno NOO-i, i seljaci se ne ustručavaju primiti dužnosti u njima, iako znaju da će okupatori i ustaške bande pokušati praviti represalije nad njima (...)⁶

U toku 1942. u većini sela splitske Zagore stvoreni su NOO-i. Također su stvoreni općinski i kotarski NOO-i. Partijske i skojevske organizacije stvarane su u nizu sela na ovom području, a također i druge organizacije narodnooslobodilačkog pokreta, koje su sve, manje-više, trajno djelovale. Naravno, proces opredjeljivanja stanovništva ovog područja za NOB stalno je bio izražen uključivanjem u jedinice NOV.

Naša novija povijest je u cjelini verificirala činjenicu da je u seoskim područjima Dalmatinske zagore proces opredjeljivanja stanovništva stalno jačao u smislu prilaska NOB-u, odnosno socijalističkoj revoluciji. To je na globalnom planu utvrđeno. Za istraživače je i dalje otvoren problem stjecanja novih saznanja o sadržajima revolucionarnih procesa u svim lokalnim sredinama, utvrđivanja povijesnih činjenica u njihovim detaljima, jer to doprinosi povećanju naših ukupnih saznanja i omogućavanju potpunijeg ocjenjivanja povijesnih zbivanja i procesa. No, sada se sve više aktualizira zahtjev za dublje poniranje u procese koji su se, u sklopu općih kretanja u našoj zemlji i svijetu, odvijali u određenim užim sredinama, utvrđivanje njihove prirode i uvjetovanosti tih tendencija koje su tim procesima aktivirane i koje duže i trajnije djeluju.

⁶ D. Gladić, Dalmacija 1942, izdanje Glavnog odbora Saveza boraca Hrvatske, Zagreb 1959. str. 523.

SOCIJALNA PRIRODA STANOVNIŠTVA SPLITSKOG ZALEDA
I MOGUĆE TENDENCIJE KOJE TA PRIRODA UVJETUJE

Opće je poznato da na širem zaleđu Splita živi pretežno seosko stanovništvo. No, ta činjenica sama po sebi još gotovo ništa ne objašnjava. Seljaci kao privatni vlasnici — sitni robni proizvođači — izražavaju inte-

ANTE BILOBRK — (8. IV 1919, Brštanovo kod Splita — lipanj 1943. Vlasenica). Kao brodogradilišni radnik u Splitu 1940. postaje član KP. Istakao se kao borac i rukovodilac. Proglašen za narodnog heroja.

res da se u takvom svojstvu održavaju i potvrđuju u društvu i njegovim cjelokupnim odnosima. Pitanje je samo koliki je prostor za većinu stanovništva splitskog zaleđa objektivno dat da se može izražavati i potvrđivati u spomenutom smislu, ili objektivne okolnosti u njemu aktiviraju i druge tendencije.

Poznato je Marksovo određenje sitnih proizvođača, koje je dato u »Manifestu komunističke partije«, u odnosu na ukupne društvene procese čiji je nosilac buržoazija. Oni se opiru buržoaziji da bi osigurali od propasti svoj opstanak. Ali, to njihovo opiranje nije na pravcu društvenog progresa, nego obrnuto, njegovog zaustavljanja, blokiranja. Međutim, nakon ove kvalifikacije u »Manifestu« se kaže: »Ako su revolucionarni, onda oni ne brane svoje sadašnje, već svoje buduće interese, onda oni napuštaju svoje vlastito stanovište i ste ju na stanovište proletarijata.« Naglašavanje ove tendencije prisutno je i u »Kritici gotskog programa« u kojoj se, kao kratkovidna i nerazumna, odbacuje formulacija data u nacrtu programa, a kojom se seljaštvo, zajedno s drugim srednjim i sitnim slojevima kvalificira kao »reakcionarna masa«.

Među seljaštvom Dalmatinske zagore bez sumnje je djelovala tendencija konfrontacije i zahtjeva prema vladajućim snagama u društvu da mu se omogući egzistencija i reproduciran je upravo kao seljaka — sitnih privatnih vlasnika. No, ovdje je aktivirana i sve je više i jače djelovala i druga tendencija — uključivanje u rad izvan poljoprivrede. Upravo u ovoj tendenciji sadržana je i priroda antikapitalističkog raspoloženja koje nastaje i učvršćuje se osobito među mladim stanovništvom Zagore. Kapitalizam se ovdje ne osjeća kao direktna represivna i eksploatacijska, nego prvenstveno kao blokirajuća snaga koja ne otvara radna mjesta i ne omogućava radno angažiranje izvan poljoprivrede.

U ovoj tendenciji i raspoloženju upravo se, na poseban način, potvrđuje naprijed spomenuto Marksovo određenje o potencijalnoj revolucionarnosti u ovom socijalnom sloju sa stanovišta njegovog predstojećeg prijelaza u proletarijat i zastupanja njegovih budućih interesa. Naravno, djelovanje ove tendencije i egzistiranje ovakvog potencijalnoga kritičkog raspoloženja prema kapitalizmu, kao društvenom sistemu, samo po sebi ne omogućuje i direktno djelovanje ljudi na revolucionarnom kursu. Naprotiv, bilo je moguće da se tendencija za radnim angažiranjem izvan poljoprivrede od strane kapitalističkih krugova koristi i radi slabljenja pozicija radničke klase u Splitu kao njenom centru. Takvih pokušaja je i bilo 1940. godine (štrajk obalnih radnika). Međutim, bitno je ono što je potencijalno trajnije sadržano u ovoj tendenciji i bitne su mogućnosti aktiviranja ovih potencijala na antikapitalističkom, odnosno socijalističkom kursu, a što je u najvećoj mjeri i ostvareno.

ČINIOCI POLITIČKOG AKTIVIRANJA SEOSKOG STANOVNIŠTVA SPLITSKOG ZALEĐA I NJIHOVA POVIJESNA VALORIZACIJA

Može se konstatirati da su na planu političkog aktiviranja seoskog stanovništva ovog područja djelovala dva glavna činioca. Jedan se izražavao na širem planu, a drugi je djelovao na nadvladavanju ograničenja prvoga i otvaranju novih, adekvatnijih mogućnosti političkog angažiranja koje je usmjereno na dublje i trajnije društvene promjene. To su Hrvat-

ska seljačka stranka i Komunistička partija, odnosno revolucionarni radnički pokret.

Za HSS i njeno djelovanje u seoskom području splitskog zaleda generalno vrijede ocjene koje su o tome dali istaknuti marksisti Cesaree, Kersovani i Bakarić. Možda je Bakarićeva ocjena da je »HSS uvijek bila majkom seljačkog bunta« nešto pretjerana s obzirom na to da su i braća Radića, kao utemeljivači Stranke, uvijek isticali njenu legalističku prirodu i odricali joj revolucionarnost. Vjerovatno je bliža istini Cesareeva ocjena da je Radić u seljačkom narodu probudio njegove bolje instinkte i težnje i da je u tome njegova trajna zasluga. No, treba razlikovati građansko-konzervativnu prirodu Stranke po svojem idejno-programatskom usmjerenju, namjerama i htijenjima vodstva od stvarnih učinaka na planu revolucioniranja seoskih masa.

Veza sa socijalizmom do koje su dolazile seljačke mase u Dalmatinskoj zagori, prethodno aktivirane u HSS, nije ništa utemeljena u prirodi Stranke, nego može se reći, proizlazi iz učinaka njenog djelovanja na političkom aktiviranju seljačkih masa. Ova veza je uvjetovana susretom seljačkih masa, prethodno aktiviranih u HSS, s revolucionarnim radničkim pokretom na ovom području. Egzistiranje ideja i organiziranih snaga revolucionarnog radničkog pokreta u Dalmatinskoj zagori uporedo s HSS, a za izvjesno vrijeme i u sjeni Stranke, omogućavalo je ne samo jačanje lijeve tendencije među masama u okviru HSS, nego i njeno probijanje izvan okvira Stranke i sve samostalnije izražavanje. Kao što je poznato, ovu tendenciju slijedio je i jedan dio prvaka HSS iz Dalmatinske zagore koji su se odmah u prvim godinama NOB-a uključili u NOP i aktivno djelovali u njemu.

Među njima se posebno ističe Pavao Krce, narodni poslanik za kotar Sinj, izabran na listi HSS dva puta, 1935. i 1938. On se pridružio partizanima, odnosno prešao na oslobođeni teritorij u prvoj polovini 1942. Izabran je u AVNOJ i prisustvovao njegovom Prvom i Drugom zasjedanju. Zajedno je s Vrhovnim štabom NOV i POJ i Izvršnim odborom AVNOJ-a prošao IV i V ofenzivu.

Značajno mjesto zauzima i Nikola Si'kirica. On je prije rata bio afirmirani prvak HSS, čija je djelatnost posebno bila izražena u »Seljačkoj slozi«. U 1940. godini postao je predsjednik kotarske organizacije HSS za Sinj. U toku NOB-a vršio je vrlo značajne funkcije. Bio je predsjednik Okružnog NOO-a za srednju Dalmaciju, član ZAVNOH-a, član Izvršnog odbora obnovljene Hrvatske republikanske seljačke stranke, a poslije oslobođenja bio je u nekoliko saziva zastupnik sinjskog kotara u Saboru NRH.

CENTAR I PERIFERIJA U RAZVOJU I IZRAŽAVANJU REVOLUCIONARNOGA RADNIČKOG POKRETA

Neosporno je da revolucionarni radnički pokret, koji izražava najprogressivnije tendencije društvenog razvoja, može biti utemeljen prvenstveno u radničkoj klasi. Prema tome, njegovo uporište i snaga je od

prvih početaka bilo u Splitu i solinskom bazenu gdje je i koncentracija proletarijata.

Prodiranje ideja i organizacije pokreta u seosko zaleđe Splita, nastupalo je kao posljedica njegovoga prethodnog utemeljenja i jačanja u ovom centru. Otvorenost komunikacije između Splita i njegovoga seljačkog zaleđa, iz kojeg se neprekidno regrutirala i proširivala radnička klasa u Splitu i solinskom bazenu, omogućavala je i ekspanzivnost pokreta iz centra na seljačku periferiju. Odavde su kontinuirano dolazili impulsi širenju i jačanju pokreta.

Međutim, u izučavanju prisustva i djelovanja revolucionarnoga radničkog pokreta na području koje možemo označiti periferijom u odnosu na Split i solinski bazen, kao centar u kojemu je koncentriran proletarijat i koji je poprište direktnoga klasnog sukoba, treba imati u vidu i mogućnosti njegovog samoreproduciranja. Naime, ideje pokreta i organizaciju, jednom unesene u ove predjele, nije trebalo uvijek iznova donositi iz centra. Pokret, koji je jednom uhvatio korijena u seljačkom zaleđu Splita, mogao je da se obnavlja, proširuje i razvija i iz vlastite osnove, a da s centrom održava i razvija komunikaciju putem koje dobiva poticaje i usklauđuje akcije.

NEKE ZAKLJUČNE OPASKE

1. Jačanje revolucionarnog radničkog pokreta u splitskom seoskom zaleđu korespondentno je socijalnim procesima koji se tamo odvijaju, a u čijoj je osnovi usmjerenost za uključivanje u rad izvan poljoprivrede — prijelaz u radničku klasu.
2. Ciljevi revolucionarnoga radničkog pokreta na ovom području do sada se ostvaruju upravo u skladu s poželjnim promjenama koje su, između dva rata, bile u osnovi antikapitalističke pozicije i raspoloženja znatnog dijela seljaštva splitskog zaleđa, ukidanje kapitalizma kao blokirajućeg činioca u pogledu zapošljavanja izvan poljoprivrede i šire otvaranje mogućnosti za ta kretanja.
3. Poslijeratni razvoj na kvalitetno nov način aktualizira pitanje ostvarivanja ciljeva revolucionarnoga radničkog pokreta, odnosno izgradnje socijalizma u Splitu kao centru i njegovom zaleđu. Radnička klasa u Splitu znatnim je dijelom prisutna i egzistira u seljačkom zaleđu koje se sve više uključuje u tokove suvremene civilizacije. Sada se postavlja pitanje novih impulsa iz centra prema periferiji u vidu disperzije privrednih potencijala i si.

IGOR GRAOVAC

PREGLED SUDJELOVANJA POJEDINIH GRUPA STANOVNIŠTVA SPLITA U NOB-u I SOCIJALISTIČKOJ REVOLUCIJI 1941. GODINE

Istraživanje o sudjelovanju pojedinih društvenih slojeva u NOB-u i socijalističkoj revoluciji u nas dosad je bilo naprosto zanemareno, a u sadašnjoj se fazi nalazi na samom početku. Nezaobilaznost takva istraživanja, međutim, dovoljno je naglašena u nizu ranijih radova, prvenstveno historičara Jugoslavije, pa su tako provedena i neka manja istraživanja te problematike u nas.¹

Spomenuto istraživanje u Hrvatskoj je, također, na samom početku, osobito u onom dijelu koji se odnosi na regionalne aspekte istraživanja. Postoje, doduše, neka globalna istraživanja, no ona nisu provedena u okviru historiografije već u okviru poslijeratnih popisa sudionika NOB-a i socijalističke revolucije, odnosno članova SUBNOR-a u Hrvatskoj.² Ipak, u posljednje je vrijeme veća pažnja posvećena teorijsko-metodološkim problemima istraživanja,³ odnosu historije i sociologije,⁴ nekim problemima pristupa proučavanju struktura sudionika NOB-a i revolucije,⁵ a ujedinjeni su, odnosno registrirani i rezultati svih dosadašnjih istraživanja u relevantnoj poslijeratnoj literaturi u nas.⁶

¹ Ovaj rad, s jedne strane, predstavlja nastavak vlastitog dosadašnjeg istraživanja sudjelovanja pojedinih društvenih slojeva u NOB-u i socijalističkoj revoluciji u nas (usp. i: *Graovac, O proučavanju struktura sudionika NOB-a i socijalističke revolucije u Hrvatskoj 1941—1945, kritički osvrt na literaturu i izvore i neki problemi pristupa daljnjem proučavanju te problematike, CSP 2/1974, 7—64*), a s druge strane predstavlja početak, odnosno dio šireg istraživanja te problematike. Stoga se ovdje i ne navodi opsežna literatura o nezaobilaznosti takva istraživanja i dosadašnji rezultati istraživanja te problematike u nas. Zainteresirani će moći naći glavninu te literature i rezultata u: *J. Graovac, n. dj., 18—50* (Neki problemi pristupa proučavanju struktura sudionika NOB-a i socijalističke revolucije i rezultati dosadašnjih istraživanja u relativnoj poslijeratnoj literaturi u nas: a) Opći teorijsko-metodološki problemi toga proučavanja, 18—34, i b) Rezultati dosadašnjih istraživanja struktura sudionika NOB-a i socijalističke revolucije u Hrvatskoj, 34—50).

² Usp. Isto, 34—50.

³ Usp. Isto, 50—58 (Teorijsko-metodološki pristup proučavanju struktura sudionika NOB-a i socijalističke revolucije u Hrvatskoj 1941—1945).

⁴ Usp. isto, 9—18 (Odnos historije i sociologije i neki prethodni okviri i definicije).

⁵ Usp. isto, 18—34.

⁶ Usp. isto, 34—50.

Stoga se i ovaj rad oslanja prvenstveno na te globalne podatke, rezultate i istraživanja, pa se, zanemarujući sada problem definiranja sudionika,⁷ malobrojnost podataka o socijalnim i drugim strukturama sudionika, osobito za 1941. godinu, u njemu daje tek pregled sudjelovanja pojedinih grupa stanovništva Splita u NOB-u i socijalističkoj revoluciji 1941. godine.⁸

Međutim, prije tog pregleda čini nam se nužnim da ovdje izložimo, makar u najhitnijim crtama, opće okvire i neke prethodne definicije potrebne za razmatranje naslovljene problematike, te neke druge probleme koji su za nas od najvećeg značenja, jer su neophodni za razumijevanje problematike koja je u vezi s istraživanjem sudjelovanja pojedinih grupa stanovništva, ne samo Splita, u NOB-u i socijalističkoj revoluciji 1941. godine. Naravno, navođenje tih okvira, definicija i problema dovodit će se u najvećoj mjeri u vezu s naslovljenom problematikom.

Pretpostavka je ovoga rada, u stvari, koliko to podaci i dosadašnja istraživanja omogućavaju, analiza klasne strukture.⁹ Razvijena klasna struktura, za razliku od teorijskog modela, predstavlja stvarnu društvenu strukturu konkretnog historijskog društva, u ovom slučaju Splita 1941. godine, a obuhvaća, uz osnovne klase, i neosnovne klase, koje su subjekti »sekundarnih odnosa proizvodnje datog društva«, a javljaju se zbog »mješovitog karaktera društvenih odnosa«.¹⁰ Klasna struktura svakog određenog, historijskog društva nije statična, premda se tako čini u trenutku izrade presjeka strukture. Ona je, upravo obrnuto, dinamična, a taj dinamizam, kao najvažniji aspekt klasne strukture, sadržan je u modelu objektivnog sukoba suprotstavljenih osnovnih i drugih klasa i u klasnim sukobima koji iz toga proizlaze, a koji se javljaju kao antagonizmi, u sferi stavova, i u borbi klasa, u sferi grupnih ponašanja.¹¹

⁷ Usp. isto, 35–36 i 52.

⁸ Takav je pristup opravdan iz najmanje dva razloga:
— omogućava usporedbu sudjelovanja određenih grupa stanovništva Splita u NOB-u i socijalističkoj revoluciji (1941) u odnosu na brojnost tih grupa stanovništva u aktivnom i ukupnom stanovništvu općine, odnosno grada i kotara prije rata i revolucije;
— eliminiira, u ovoj fazi rada, problem definiranja sudionika i strogog definiranja, odnosno stroge diferencijacije po klasno-socijalnim obilježjima predratnog stanovništva

* pojedinih grupa stanovništva koji već 1941. godine sudjeluju u NOB-u i socijalističkoj revoluciji.

⁹ »Prvi problem koji se za razumijevanje historije NOB-a postavlja jest klasna analiza (...) (koja) treba da utvrdi koji su svi slojevi stanovništva sudjelovali u NOB-u u pojedinim fazama i koji su bili osnovni nosioci NOB-a« (Leon Geršković, »Skica projekta za proučavanje NOB-a u Dalmaciji u 1941. godini«, ZHRPD, II, Split 1972, 30).

¹⁰ Usp. M. Popović, Problemi društvene strukture. Uvod u sociologiju, Beograd 1967, 35–42; M. Pečujčić, Horizonti revolucije. Studije iz političke sociologije, Beograd 1970, 98; K. Marx, Ekonomsko-filozofski rukopisi iz 1844. godine, u: K. Marx—F. Engels, Rani radovi, Zagreb 1953, 313; V. Korai, Marks i savremena sociologija, Beograd 1968, 255–256; B. Đurđević, Društvo i ekonomska formacija društva, P 11–12/1960; K. Marx—F. Engels, Manifest komunističke partije, u: Izabrana djela, I, Zagreb 1950, 15–24; itd.

¹¹ O grupiranju klasnog karaktera unutar svake pojedine klase usp., npr., Z. Bauman, Marksistička teorija društva, Beograd, 1969, 67–71.

O problemima određivanja posebnih grupacija i društvenih klasa, društvenih struktura i tipova struktura globalnih društava usp., također, G. Gurvitch, Problemi općeg sociologije, u: Sociologija (u redakciji G. Gurvitcha), I, Zagreb 1966, 167–226; i isti, Savremeni poziv sociologije, Sarajevo 1965, 296–523.

¹¹ Usp. Z. Bauman, n. dj., 72–73.

»Klasna podjela društva oslonjena je na sistem odnosa i postoji čak i onda kada se među ljudima koji ulaze u sastav klase ne stvara društvena veza, svijest o zajedničkoj pripadnosti, zajednica težnji i ciljeva« (isto, 75).
Stoga se može reći da »historija svakog dosadašnjeg društva« nije ništa drugo do »historija klasnih borbi« (K. Marx—F. Engels, n. dj., 14).

Naravno, društvena cjelina ne može se svoditi samo na društvenu strukturu, pogotovo ne na klasnu strukturu društva. Dimenzije društveno-historijske stvarnosti, postavljanja nasuprot klasnoj strukturi društva, obuhvaća i pokretačke snage društvenog razvoja ; njihove proizvode, koji nisu trajno apsorbirani klasnom strukturom, te revolucionarnu klasu koja te snage uspostavlja u cjelini.¹²

Kako se historija i sociologija bave istraživanjem klasno-socijalnih i drugih struktura izučavanjem konkretnih društava, onda se i pitanje istraživanja struktura, u isti mah, postavlja i kao pitanje odnosa historije i sociologije, odnosno njihovih metoda i područja istraživanja.¹³ Ovdje je dovoljno pripomenuti da je i u suvremenoj jugoslavenskoj historio-grafiji općeprihvaćena tvrdnja da se složene društvene pojave ne mogu proučavati samo sa stajališta jedne nauke ili njene uže grane.¹⁴ Međutim, usprkos toj tvrdnji u nas je taj pristup još u početnoj fazi.¹⁵ I ovaj rad, među ostalim, stoga predstavlja tek pokušaj takvog pristupa i pruža tek pregled sudjelovanja pojedinih grupa stanovništva Splita prve godine rata i revolucije u nas.

Važno je još prethodno istaći da u jugoslavenskoj historiografiji ne postoje ozbiljne dileme u pogledu odnosa NOB-a i socijalističke revolucije, odnosno rata i revolucije, pošto oni sačinjavaju dijelove jedinstvenog povijesnog procesa.¹⁶ Također je prihvaćeno da su vremenske granice revolucije samo uvjetne.¹⁷ U skladu s tim, u ovom se radu, a s obzirom na naslovljenu problematiku, 1941. godina smatra prvom godinom rata i revolucije u nas.¹⁸

¹² Usp., npr., Z. VičLaković, Teorijsko-metodološki pristup istraživanju strukturalnih promjena jugoslavenskog društva, *MS* 1—2/1972, 24—25.
»Odat klasna struktura nije isto što i društveni totalitet. (...) Klasna struktura teži da postane totalitet društva, ali to nikada ne postaje — društveni sistem je proizvod te težnje, kvazitotalitet društva« (isto, 25—26).

¹³ Kako nam nije cilj analiza, pa čak ni suvremenih pravaca historije i sociologije ni njihov unutrašnji ni njihov međusobni odnos u cjelini, ovdje ćemo se zadovoljiti tvrdnjom da se, u novije vrijeme, »potvrdila lucidnija svijest u isti mah o originalnosti tih disciplina i o njihovoj neophodnoj kooperaciji« (Georges Friedmann) uz suradnju Françoisa Andrea (Isamberta), »Sociologija rada i društvene nauke«, u: G. Friedmann—P. Naville, Sociologija rada, Sarajevo 1972, 62), te da »uvijek postoje (bar) jedna historija i jedna sociologija koje se ne mogu složiti među sobom« (F. Braudel, »Historija i sociologija«, u: Sociologija, I, d. dj., 95).

Po našem mišljenju, marksistička je društvena nauka u sebi objedinila jednu historiju i jednu sociologiju na takav način koji najbolje odgovara istraživanju naslovljene problematike i stoga ona, za nas, dobija najveće moguće značenje. Međutim, bez obzira na to, najvažniji razlog povezanosti historije i sociologije ogleda se u tome što je historijska sinteza nemoguća bez teorije i što je sociološka analiza nezamisliva bez povijesne podloge.

Relevantnu literaturu o odnosu historije i sociologije usp., npr., u: I. Graovac, n. dj., 9—18 (bilješke).

¹⁴ Literaturu o tome i prikaz razilaženja u nekim bitnim pitanjima teorijsko-metodološke prirode usp., u: isto, 13—34.

¹⁵ Usp. V. Duretić, Neki teorijsko-metodološki problemi istoriografije NOR-a, uvodni referat na savjetoavnu historičara suvremenog doba o metodološkim problemima, Beograd, 27. listopada 1972, 1—5 (materijali savjetovanja).

¹⁶ Usp. S. Đurović, Istorija SKJ i socijalističke revolucije — nova velika tema jugoslavenske istoriografije, *JZ* 2—3/1969, 317, i K. Mrazović, Predgovor, u: *Zdp*, VI, Beograd 1962, XI.

¹⁷ 1/1965 *348 * npr. B. Petranović, Metodologija i organizacija rada na istoriji SFRJ,

¹⁸ Stoga nas ovdje ne zanima da li se naša revolucija razvijala kao posebna forma partizanskog rata, je li se on iskazuje kao socijalistička mijenjanjem strukture vlasti stva nakon 1945. godine ili strukture vlasti u toku ratnih godina, je li ona u osnovi bila seljačka revolucija, odnosno rat, je li u nekim svojim osnovnim obilježjima bilo

Isto tako, prije ocjena o položaju i ponašanju pojedinih kategorija stanovništva Splita u NOB-u i socijalističkoj revoluciji 1941. godine, čini nam se prikladnim napomenuti da se problem klasa i slojeva u našoj revoluciji pristupa u literaturi tako što se oni promatraju u njihovom nepromijenjenom obliku. Naime, polazi se od teze da se »u revoluciji (...) nije mogla da (...) konstituirati socijalna slojevitost na bazi različitog materijalnog i političkog položaja unutar onog dijela našeg stanovništva koje je učestovalo u revoluciji«.¹⁹

Ovaj pregled sudjelovanja pojedinih grupa stanovništva Splita u NOB-u i socijalističkoj revoluciji 1941. godine treba se, s jedne strane, dovesti u vezu s nekim prethodnim tezama i rezultatima dosadašnjih istraživanja, da bi se uočile neke zakonitosti i neke posebnosti, pošto se jedino na taj način, s druge strane, može opravdati obrada ove problematike na jednom relativno malom području i u jednom kraćem vremenskom razdoblju. U svakom slučaju pregled se odnosi, s jedne strane, na grad Split koji je obuhvaćao uže gradsko područje, Solin, Vranjic, Stobreč, Žrnovnicu, Kućine, Slatine i Mravince, i s druge strane, na kotar Split koji je obuhvaćao još i Kaštela, Klis, Krajinu, Lećevicu, Muć, Omiš, Poljica, Soltu i Trogir,²⁰ i to iz više razloga; a) na tom se području, kako po povezanosti djelovanja tako i po povezanosti organizacija NOR-a, dešava jedinstven i osobit povijesni proces, bitno različit od onih u ostalim dijelovima Dalmacije i Hrvatske; b) splitsko se područje, stoga, ne samo u ratu i revoluciji, iskazuje kao relativno nezavisni konkretno-povijesni sistem za razliku od drugih, njemu bliskih, sličnih ili različitih cjelina; c) to je područje, u isti mah, određeno specifičnim, u odnosu na druge cjeline u Hrvatskoj, zbivanjima i procesima i prije rata i u njegovu toku (na tom području, primjerice, egzistira u vrijeme rata u jednom dijelu talijanska okupatorska vlast, a u drugom vlast tzv. NDH); d) socijalna struktura splitskog područja, nadalje, bitno se razlikuje od strukture mnogih drugih područja Hrvatske, a isto tako i nacionalna; e) zbog općeg stanja u staroj Jugoslaviji i osobitog djelovanja revolucionarnoga radničkog pokreta i KP u Dalmaciji, to je područje obilježeno posebnim političkim procesima između dva rata; f) u prvoj godini rata na tom su području karakteristični posebni oblici borbe, osobito u

buržoasko-demokratska, itd., pošto se te, inače vrlo zanimljive teze mogu verificirati tek potpunijim i svestranijim proučavanjem problematike revolucije i niza pitanja vezanih uz tu problematiku (o tim tezama usp., npr., I. Cifrić, Položaj seljaštva u suvremenom jugoslavenskom društvu, magistarska radnja, Zagreb, Filozofski fakultet, 1973, 74; P. Morata, Partizanski rat i selo u našem NOR-u, Pr 7/1971, 105; B. Petranović, KPJ kao konstitutivni politički sistem stvorenog u toku NOB-a, IZ 2-3/1969, 328; D. Perić, Međunarodna naučna afirmacija istorije pokreta otpora, PIS 1/1964, 385). Iz tih razloga ovdje i prihvaćamo stav da su »revolucije novog i najnovijeg veka (...) oslobodilačke borbe narodnih masa, koje u isto vreme predstavljaju progresivne i temeljite socijalne pokrete« (B. Đurđević, Staleži, klase i revolucija u istofiji, JIC 3/1965, 6).

¹⁹ D. Bilandžić, O nekim političko-sociološkim aspektima našeg oslobodilačkog pokreta i revolucije (diskusija), u: Značenje Drugog zasjedanja AVNOJ-a za socijalističku revoluciju u Jugoslaviji, zbornik radova, Zagreb 1963, 182.

²⁰ Grad i kotar Split obuhvaćali su navedeno područje 1931. godine. Kako popis stanovništva izvršen te godine predstavlja osnovu za proučavanje stanovništva po socijalno-ekonomskim karakteristikama, omogućavajući usporedbe struktura stanovništva grada sa stanovništvom kotarara pred rat i u prvoj ratnoj godini, ovaj se pregled odnosi na to navedeno područje.

gradu Splitu i okolnim okupiranim mjestima, što je specifičnost za područje Dalmacije, ali ne i za područje cjelokupne Hrvatske; g) na splitskom je području cjelokupnu organizaciju NOR-a preuzela na sebe isključivo KP, s tim što političko rukovodstvo NOB-a i revolucije, ne samo za Split, bar 1941. godine, djeluje u gradu i iz samog grada; h) i na kraju, to područje, zbog specifičnosti ekonomske i društvene strukture, kulture i političkog razvoja, predstavlja posebnu društveno-psihološku sredinu (to stvara karakteristični mentalitet, tradiciju, moral i si., i utječe na svijet masa i na opću političku i duhovnu atmosferu).

U slučaju Hrvatske, pa i Dalmacije i Splita, prije i u vrijeme rata, najveću važnost imaju dvije (parcijalne) strukture: klasno-socijalna i nacionalna. One predstavljaju, zbog svog dominantnog značenja, ključ za razumijevanje, među ostalim, procesa i zbivanja u Splitu tog vremena. Zbog toga proučavanje sudjelovanja osnovnih skupina stanovništva u NOB-u i revoluciji, kao i u kontrarevoluciji, ima ključno značenje. Naime, društvene skupine koje sudjeluju u revoluciji mijenjaju sebe u njenom toku i stvaraju uvjete za mijenjanje drugih nakon njenoga uspješnog završetka. Iz toga proizlazi da se promjene u strukturi stanovništva ostvaruju samo u odnosu i u vezi s onim procesom koji se razvija na globalnoj razini društva, pa se ovaj pregled, stoga, što je više moguće dovodi u vezu s glavnim procesima i na makrorazini (jugoslavenskoga i hrvatskoga društva i na mikrorazini, odvojenog segmenta društva Splita).

Međutim, ako smo istakli da za nas u vezi s proučavanjem naslovljene problematike najveće značenje imaju klasna i nacionalna struktura, potrebno je onda i odrediti te strukture. Određivanje nacionalne strukture nije sporno, jer nije sporna definicija nacionalnoga. Stoga je relativno jednostavno, u slučajevima kada se raspolaže podacima, izvršiti analizu i dobiti statističku sliku te strukture. Ipak, koliko god ta slika bila značajna, ona nije cilj istraživanja i nepotpuna je i nedovoljna, ako se ne dovodi u stalnu vezu s dominantnim političkim procesima tog vremena, u vezu s ključnim događajima koji nas zanimaju, jer nas ne zanima presjek strukture već, upravo obrnuto, njen dinamizam. To, naravno, vrijedi i za socijalno-klasnu strukturu. Problem se, međutim, javlja u određivanju klasnoga, odnosno u definiranju klasa i slojeva hrvatskog društva prije i u vrijeme rata i revolucije. Taj se problem ne ogleđa u nepostojanju dobrih i odgovarajućih definicija, već u potrebi da one budu slične ili, još bolje, jednake u svim istraživanjima za cjelokupno razdoblje od prije rata do njegova završetka. Iz toga proizlazi da klase i slojeve za hrvatsko društvo prije i u vrijeme rata i revolucije moramo definirati i odrediti onako kako će najbolje odgovarati stvarnoj društvenoj strukturi, odnosno da Lenjinova definicija klasa (i slojeva), obogaćenu elementima klasne svijesti, moramo prilagoditi hrvatskom društvu datog vremena.²¹ Osnovne

²¹ Usp. V. I. Lenjin, *Velika Inicijativa*, u: *Izabrana djela*, IX/2, Beograd 1950, 187.
O klasnoj svijesti, u ovdje spomenutom okviru, usp. Z. Bauman, n. dj., 76. i C. Lukšec, *Povijest i klasna svijest. Studija o marksističkoj dijalektici*, Zagreb 1970, 111-112.

klase i slojevi Hrvatske, pa prema tome Dalmacije i Splita, mogu se, po našem mišljenju, svesti, za to vrijeme, pod ove: radnička klasa, seljaštvo, radnici obrtnici, inteligencija, srednji slojevi (prelazni) i buržoazija. Već poteškoće nastaju tek kod definiranja, odnosno analize osnovnih klasa i slojeva. Uz to, ta grupiranja i unutrašnja diferencija imaju značenje, u okviru našeg interesa i posebno na primjeru Splita, samo za neke socijalno-klasne kategorije (npr. za radnike je bitna podjela na radnike-seljake i industrijske radnike; slično vrijedi i za podjelu inteligencije), a za druge nikakav ili neznatan (npr. diferencijacija seljaka vodi u ćorsokak), bar *m* procese i zbivanja u Splitu tog vremena.

Iz navedenoga proizlaze, upravo se nameću dva problema. Prvo, analiza nacionalnoga, socijalnoga i revolucionarnoga u ratu i revoluciji u Splitu pretpostavlja analizu istih fenomena u predratnom razdoblju. Stoga se, ne samo radi mogućih usporedbi, u ovom pregledu daje i najkraći prikaz tih fenomena prije rata. Drugo, kako se društvena cjelina, što je istaknuto, ne može svesti samo na društvenu strukturu (osobito ne samo na klasnu i nacionalnu), potrebno je obratiti pažnju i na pokretačke snage društvenog razvoja, odnosno na revolucionarnu klasu koja te snage uspostavlja u cjelini. Pošto, na osnovi dosad navedenoga, dosadašnjih istraživanja i ovog pregleda naslovljene problematike (i to usprkos činjenici da je na području Splita, što je specifičnost u odnosu na mnoga druga područja Hrvatske i Jugoslavije 1941. godine i kasnije, radništvo izrazito brojnije, zapravo u većini sudjeluje u NOB-u i revoluciji), ne možemo isključivo samo jednu određenu klasu navesti ili prepoznati kao »revolucionarnu«, smatramo ispravnim tvrdnju da ulogu revolucionarne klase, u našim uvjetima, preuzima jedna politička organizacija — KPJ (KPH). Naime, u odnosu nacionalnoga i klasnoga, oslobodilačkoga i internacionalnoga, kao i zbog nerazvijenih uvjeta i sl., nije moguće jednoj klasi dati odlučujuće značenje, posebno ne ako bi se ona suprotstavljala drugim klasama (npr. radništvo seljaštvu ili inteligencija radništvu). Stoga u ovom radu izdajamo političku organizaciju revolucionarnih klasa, jer KPJ (KPH) okuplja i predstavlja upravo sve revolucionarne klase i slojeve tog vremena, što je preduvjet socijalističke revolucije, a u isto vrijeme predstavlja i nacionalne i oslobodilačke snage, odnosno javlja se kao glavni čimlac borbe protiv nacionalizma (u svojim i izvan svojih redova) i okupatorsko-kvislinškog stanja, što je preduvjet NOB-a.²²

Ovaj relativno veliki uvod u rad izraz je, s jedne strane, težnje za potpunijim razumijevanjem i objašnjavanjem naslovljene problematike, ali je, s druge strane, međutim, na žalost i izraz činjenice o malobrojnosti točnih i brojnih podataka o pojedincima iz svih grupa stanovništva Splita koji 1941. godine sudjeluju na bilo koji način u NOB-u i socijalističkoj revoluciji. Ipak, prikupljeni podaci, koji čine svojevrsni reprezentativni uzorak, pružaju nam dovoljnu osnovu za zaključak.²³ Uostalom,

²² Iz tih razloga, u okviru naslovljene problematike, vanredan značaj dobija i analiza nacionalne i socijalne strukture KPH, SKOJ-a i drugih političkih pokreta, partija i struja.

²³ Prikaz je zasnovan na podacima do kojih se došlo uvidom u neobjavljene (Arhiv IHRPH, Zagreb) i objavljene dokumente i podatke o NOR-u u Dalmaciji i Splitu 1941. godine (odgovarajući tomovi i knjige ZDP Vojnoistorijskog instituta u Beogradu)

ovaj pregled nije izraz težnje za potpunom statističkom slikom stanovništva Splita koje sudjeluje u ratu i revoluciji 1941. godine, već je više usmjeren na proučavanje osnovnih tendencija tog sudjelovanja i, kako je povezan s vremenskim slijedom razvoja NOB-a i socijalističke revolucije u Splitu prve godine borbe, predstavlja i svojevrsan prikaz te borbe, ali samo u odnosu na sudjelovanje pojedinih grupa stanovništva Splita u njoj.

Temelji današnjeg Splita su postavljeni u međuratnom razdoblju.²⁴ Porastom administrativne i privredne uloge grada i kotara i povećanim useljavanjem, stanovništvo se Splita naglo povećava.²⁵ Popis stanovništva od 31. ožujka 1931. omogućava »proučavanje stanovništva po socijalno-ekonomskim karakteristikama, pružajući nam (i) mogućnost usporedbe strukture stanovništva u gradu sa stanovništvom u ondašnjem kotaru«²⁶ (bez grada). U gradu je, u to vrijeme, privredno aktivno 47,2 posto stanovništva, što ukazuje da je Split bio grad dobre zaposlenosti. U kotaru je zaposlenost čak za jedan posto veća, no ona je, uglavnom, zasnovana na kategoriji seljaštva s malo zemlje. Administrativna uloga grada ogledala se, među ostalim, i u tome što je u gradu 38,2 posto zaposlenih radilo u neproizvodnim djelatnostima, a 61,8 u privredi. U kotaru je, naravno, znatno veći broj zaposlenih u privredi (95,3) od onih izvan nje (4,7 posto). Detaljnija analiza zaposlenosti po osnovnim djelatnostima otkriva nam privrednu ulogu grada. U industriji i obrtu grada zaposleno je 25,9 posto svih privredno aktivnih osoba (u kotaru samo 5,4), u trgovini, bankarstvu i saobraćaju 14,7 (u kotaru samo 1,8), a u poljo-

i u osnovnu relevantnu literaturu objavljenu nakon rata o Splitu 1941. godine. Ovdje, stoga, navodimo i držimo relevantnom samo onu literaturu u kojoj su bili sadržani podaci o sudjelovanju pojedinih grupa stanovništva Splita u NOB-u i socijalističkoj revoluciji 1941. godine: I. *Amatić*, Razvoj NOP-a i PO-a Dalmacije u 1941. (sjećanje), *ZIHRPD*, II, Split 1972, 377–519; D. *Glzdić*, Dalmacija 1941 (Prilozi historiji NOB-a), Zagreb 1957, 1–498; *isti.* Na putu formiranja Mosorskog PO (sjećanje), *ZIHRPD*, II, Split 1972, 793–801; V. *Krstulović*, Dalmatinsko ljeto 1941 (feljton), *Vjesnik*, Zagreb, 30. svibnja–23. lipnja 1971; S. *Kvesić*, Dalmacija u NOB-u, Zagreb 1960, 1–723; J. *Letas-Salavić*, Neki podaci i razmišljanja o Partiji i NOP-u u Omišu 1941. godine (sjećanja), *ZIHRPD*, II, Split 1972, 881–890; B. *Leontić*, Split godine 1941, *HZ*, VIII, Zagreb 1955, 41–67; *isti.* Split 1941, Beograd 1960, 1–289; A. *Roje*, Kaštelanski i Trogirsko-rogoznički PO (sjećanje), *ZIHRPD*, II, Split 1972, 815–822.

Na taj se način uspjelo prikupiti 210 imena sudionika i simpatizera NOR-a s pripadnošću određenoj klasi ili sloju ili zanimanju, a ponekad i s nacionalnom pripadnošću. Uz to su prikupljeni i podaci za 127 sudionika koji se ne navode imenom. Za skoro sve sudionike i simpatizere NOR-a prikupljeni su i podaci o političkoj pripadnosti prije i u toku prve ratne godine. U tom su okviru osobito značajni prikupljeni podaci za one sudionike koji obavljaju rukovodeće funkcije u NOR-u, KP i sl. Usputno su prikupljeni, doduše malobrojni, ali dovoljno reprezentativni podaci, pošto se pretežno radi o glavnim nosiocima kontrarevolucionarne politike, 0 sudionicima »druge strane« u Splitu 1941. godine (46).

²⁴ U ovom se pasusu, u stvari, u najhitnijim crtama, navode, dozvolom autora, rezultati istraživanja M. *Kalar-Dimitrijević*, Privredne prilike i struktura stanovništva Splita pred drugi svjetski rat, teze saopćenja za znanstveni skup Split u NOB-u i socijalističkoj revoluciji 1941–1945, Split, 7–9. svibnja 1979, 1–3 (tekstu su priložene dvije tablice: u prvoj je navedena podjela aktivnog, a u drugoj ukupnog stanovništva Splita (grada i kotara) 1931. godine po osnovnim djelatnostima u privredi (poljoprivreda, industrija i obrt, trgovina, bankarstvo i saobraćaj) i izvan nje, i po socijalno-klasnim obilježjima (radnici, namještenici, seljaštvo i buržoazija, odnosno ostali).

²⁵ »Prema popisu stanovništva 31. ožujka 1931. u Splitu, koji je tada brojio 43.711 stanovnika, bilo je u splitskom kotaru ili gradu rođeno svega 25.062. Ostali su bili Jugoslaveni (...), privučeni u Split mogućnostima zarade, ili stranci, kojih je bilo 2.474 i koji su dolazili kao eksponenti stranog kapitala« (isto, 1).

* Isto, 1.

privredi 21,2 (u kotaru čak 88,1 posto). Ovaj posljednji podatak ukazuje da je još 1931. godine, kao i u godinama neposredno pred rat, vrlo izražen težački karakter grada, a osobito kotara. Radništvo, koje je obuhvaćalo industrijske radnike, nadničare i kućnu posluhu, predstavljalo je najjaču kategoriju zaposlenih u gradu i brojilo je 39,49 posto svih privredno aktivnih osoba. »Samostalni privrednici, odnosno buržoazija i namještenici zajedno jedva su bili nešto jači s učešćem od 41,83 posto u strukturi privredno aktivnih osoba.«²⁷ Premda je broj radnika u kotaru bio malen u odnosu na grad, ipak je cjelokupno »radničko stanovništvo sačinjavalo masu od gotovo 30.000 osoba, kojima je po klasnoj svijesti i ponašanju veoma blizak sloj siromašnih seljaka, kojih je bilo preko 80.000 i koji su, barem ponekad u životu, a neki i tokom svake godine po nekoliko mjeseci bili vezani uz rad u vanpoljoprivrednim aktivnostima.«²⁸

Izložena socijalna podloga, uklopljena u privredne okvire, »daje nam ključ za razumijevanje izvanredno velike revolucionarnosti stanovništva Splita u međuratnom i ratnom razdoblju.«²⁹ Ipak, samo je djelomično točno da je ovakva socijalna podloga preduvjet NOB-a i revolucije, osobito ako se ne istakne važnost revolucionarnog radničkog i komunističkog pokreta u Dalmaciji i Splitu.³⁰ KP, kao osnovna pokretačka snaga NOB-a i revolucije, imala je svoja najjača uporišta u pojedinim industrijskim središtima kao što su Split i mjesta u obalnom pojasu u njegovoj blizini, gdje je živio najveći dio radništva, dok je njen utjecaj u unutrašnjosti, u Dalmatinskoj zagori bio, osim izuzetno, neznatan.³¹ To je izvršilo bitan utjecaj na kasnije sudjelovanje pojedinih grupa stanovništva u ratu i i revoluciji, na oblike borbe i neuspjeh prvih PO-a 1941. godine.³² Međutim, ovdje je, s obzirom na naslovljenu problematiku, dovoljno istaći da je u Splitu djelovala jedna od najvećih i najjačih partijskih organizacija u Hrvatskoj.³³

²⁷ Isto, 2.
²⁸ Isto, 3.
²⁹ Isto, 3.
³⁰ Usp. npr., I. Amulka, Sjećanja na djelatnost radničkog pokreta 1 Partije u Dalmaciji od 1937—1940. godine, *ZHRPD*, I, Split 1970, 263—311; D. Čizdić, n. dj., 95—98; isti, Dalmacija 1941. godine, *ZHRPD*, II, Split 1972, 65—66; isti, O razvoju Dalmatinske cementne industrije i o klasnoj borbi u njoj do početka NOB-a, *ZHRPD*, I, Split 1970, 223—262; I. Jelić, Hrvatska u ratu i revoluciji 1941—1945, Zagreb 1978, 32 i 279—280; isti, Komunistički pokret u Dalmaciji uoči sloma Kraljevine Jugoslavije, *ZHRPD*, II, Split 1972, 39—63; P. Kačavceta, SKOJ u Dalmaciji u oružanom ustanku 1941. na t. m. j., 204; V. Krstulović, Dalmacija u NOB-u (sjećanje), u: Hiljadu devedeset i četdeset I prva (zbornik), Zagreb 1961, 5—16; isti, Dalmatinsko ljeto 1941., n. dj.; S. Kvesić, n. dj., 7—85; B. Leončić, n. dj., 35; N. Marovli, SKOJ u Dalmaciji 1939—1941. godine (sjećanje), *ZHRPD*, II, Split 1972, 521—546.
³¹ Razlog za takav raspored snaga bio je u tome što se svi veći gradovi u Dalmaciji nalaze u obalnom pojasu i što je gotovo sva do tada postojeća industrija, pa s njom i radnička klasa bila u tom pojasu i u tim gradovima (...). Zbog toga je normalno da su svi napredni pokreti imali daleko bolje mogućnosti za rad i bili snažniji uz obalu i na otocima nego u ekonomski zaostalijoj Dalmatinskoj zagori. S druge strane, kleru i HSS-u, tj. hrvatskoj buržoaziji (...) baš je ta zaostalost išla na ruku (...). (Slično) su i u krajevima u kojima su nastajali dalmatinski Srbi (...) veliki utjecaj imale vladajuće velikosrpske stranke (...) IRZ i još neke gradanske stranke (D. Glavić, Dalmacija 1941. godine, n. dj., 65—66).
³² U vrijeme prije rata partijsko je rukovodstvo Dalmacije ponekad čak vodilo politiku diferencijacije među pojedinim krajevima. »Tako se smatralo da nije od naročite koristi za Partiju prodirati u sela Dalmatinske zagore, jer tamo nema proletarijata (...). Ono je potezivalo ulogu siromašnog zagorskog seljaka u općoj borbi (S. Kvesić, n. dj., 9).
³³ U industrijskim središtima, kao što je bilo i splitsko, »izrasle su najveće i najjače partijske organizacije u Hrvatskoj (...). One su s partijskim ćelijama u nizu

Nije nam namjera ovdje iscrpno izlagati sam razvoj NOB-a i socijalističke revolucije u Splitu od travanjskog sloma stare Jugoslavije do kraja 1941. godine, pa ćemo, isključivo u odnosu na značaj nekih prikupljenih podataka o sudjelovanju stanovništva Splita u NOR-u prve godine rata i revolucije, istaći samo neke elemente analize tog sudjelovanja.

Svakako, najinteresantniji problem socijalne strukture NOB-a predstavlja pitanje uloge i sudjelovanja radničke klase u revoluciji.³⁴ Usprkos štetnosti jednostranog shvaćanja mjesta i uloge radničke klase u revoluciji, koji je zastupljen u dijelu naše historiografske i druge literature, a koji polazi od zanemarivanja činjenice o malobrojnosti industrijskog proletarijata, ipak se može uočiti da je, bez obzira na to što je radnička klasa predstavljala osnovnu i vodeću snagu revolucije, njena malobrojnost utjecala na tok i karakter revolucije u nas.³⁵ Ta ocjena, naravno, vrijedi i za Split, ako je sagledavamo u općem jugoslavenskom i hrvatskom kontekstu cjelokupnog razvoja rata i revolucije u nas. Međutim, splitsko je radništvo, što je navedeno, predstavljalo najiču kategoriju zaposlenih u gradu i najbrojnije je, što je prva posebna karakteristika rata i revolucije u Splitu 1941. godine, među svim grupama stanovništva grada i kotara sudjelovalo u prvoj godini borbe.³⁶ Njegovo je sudjelovanje s područja grada, po prikupljenim podacima, iznosilo preko 50, s područja kotara oko 45, odnosno ukupno za cjelokupno splitsko područje 50 posto u ukupnom broju svih osnovnih grupa stanovništva Splita koje sudjeluje u ratu i revoluciji 1941. godine. Taj je postotak znatno viši od onog koje je radništvo Splita zauzimalo u ukupnom privredno aktivnom stanovništvu grada prije rata, a još viši od onog u kotaru, što ukazuje da je, kako u gradu, gdje je Lo na izvjestan način i logično, tako i u kotaru, prva godina borbe na splitskom području izrazito obilježena radničkim sudjelovanjem u njoj. Međutim, s obzirom na uvodnu napomenu o značenju analize neosnovnih klasa i slojeva, odnosno grupiranja i unutrašnje diferencijacije unutar pojedinih klasa i slojeva, potrebno je napomenuti da znatan broj radnika splitskog područja nisu bili klasični industrijski

manjih mjesta, u kojima je KP također pretežno okupljala radništvo, obuhvaćala više od polovice cjelokupnog članstva KPH« (I. Jelić, Hrvatska u ratu i revoluciji 1941—1945, n. dj., 32).

O djelovanju partijskih organizacija grada i kotara Split, broju članova i simpatizera KP i ćelija organizacionoj strukturi Partije, SKOJ-a itd., usp. npr. I. Amulić, Razvoj NOP-a i PO-i Dalmacije u 1941. godini, n. dj., 411—413; D. Gizdić, Dalmacija 1941, n. dj., 97—98; I. Jelić, n. dj., 279—280; P. Kačavenda, n. dj., 204; s. Kveste, n. dj., 22—24; 52—55; B. Leontić, n. dj., 34—35.

U okviru djelovanja Partije i revolucionarnog radničkog pokreta u Dalmaciji i Splitu ne bi se trebalo zanemariti ni značaj djelovanja radničkih sportskih i kulturnih društava i udruženja, seljačkih zadruga itd. (usp. S. Kvesić, n. dj., 37—40).

³⁴ U tom se pitanju osjeća ozbiljan nedostatak socioloških istraživanja, a uz to, tom se pitanju, bar za razdoblje rata i revolucije u nas, često prilazi »sabukvalnih ja pozicija: da li je radnička klasa (radnici, industrijski proleterijat) bila najmnogobrojni ja snaga pokreta« (B. Petranović, n. dj., 324).

³⁵ Na početku stare Jugoslavije bilo je u ukupnom stanovništvu svega tri, a pred rat sedam posto radnika (usp. S. Šavar, KPJ i seljačko pitanje, NT 7/1969, 1098, i L. Čjrić, n. dj., 69).

³⁶ Tu potvrđuje ispravnost teze L. Gerskovića koja se izražavala u stavu da će klasna analiza »vjerojatno utvrditi da je u prvoj fazi bila najaktivnija radnička klasa u gradovima, zajedno s gradskim težacima i srednjim slojem koji su joj se priključili, a kasnije je PO-e sačinjavalo većinom seljaštvo. Međutim, borba u gradovima uz pretežno sudjelovanje radničke klase nikad nije jenjavala« (L. Gersković, n. dj., 30).

radnici, da su mnogi od njih radili povremeno, odnosno da ih je moguće dijeliti na radnike-seljake i industrijske radnike, te da su većinom bili težačkog porijekla i uvelike prenosili seljački mentalitet u radnički pokret.³⁷

»Poznato je da su seljaci činili glavninu Narodnooslobodilačke vojske i da je iz njihovih redova potekla i većina članova KPJ, koji su primljeni u toku rata i revolucije. Bio je to izraz činjenice da je seljaštvo činilo nešto manje od osam desetina stanovništva.«³⁸ Ta ocjena, opet, ispravna je u općejugoslavenskom kontekstu cjeline rata i revolucije u nas. Međutim, »za Dalmaciju je bitno da se u 1941. osnovna borba vodila u gradovima (...) i da je ta borba u gradovima utjecala na podizanje ustanka u selima.«³⁹ To je druga posebna karakteristika i specifičnost NOB-a ne samo u Splitu već u cijeloj Dalmaciji.⁴⁰ Seljaštvo s područja grada sudjeluje s oko 12, a s područja kotara s oko 40, odnosno s oko 22 posto ukupno za cjelokupno splitsko područje u ukupnom broju svih osnovnih grupa stanovništva Splita koje sudjeluje u ratu i revoluciji 1941. godine. Relativno veći postotak sudjelovanja seljaštva s područja grada od onog s područja kotara, posebno ako se uporedi postotak seljaštva u ukupnom broju privredno aktivnih osoba u kotaru prije rata, ukazuje koliki je bio značaj i odlučujući utjecaj KP i revolucionarnog radničkog pokreta na opredjeljivanje i sudjelovanje grupa stanovništva Splita u NOB-u i revoluciji 1941. godine. S tim u vezi, potrebno je uočiti još dva problema: problem klasne diferencijacije među seljaštvom i odraz te diferencijacije na ulogu i držanje pojedinih slojeva seljaštva u revoluciji i problem odnosa KP prema ulozi i značenju sudjelovanja seljaštva u revoluciji. Osnovna karakteristika seljaštva splitskog područja može se svesti na to da je ono bilo sastavljeno od sitnog i srednjeg seljaka i češće od bezemljaša nego od kulaka i krupnih seljaka.⁴¹ Zbog toga »nije slučajno da svaki pokušaj da se nadu nekakvi realni kriteriji za diferencirano posmatranje uloge i držanja pojedinih grupa seljaštva vodi u ćorsokak«⁴² Stoga se može reći da »pripadnost osnovnim slojevima na selu nije bio kriterijum opredjeljivanja.«⁴³ Tim važniji postaje drugi problem, odnosno odnos KP prema seljaštvu. Činjenica je da KP nije na splitskom području prije rata stvorila programske preduvjete za prodiranje svog utjecaja na selo, premda je, uoči rata, postalo očevidno da je kapitalizam potpuno prodro i na selo i da je on, a ne zaostaci feudalizma, glavni protivnik parcelnog seljaka. Osnovni preduvjet uspjeha NOB-a i re-

³⁷ Usp. isto, 30.
³⁸ S. Šušar, Nekoliko općih zapažanja o političkom položaju i ulozi seljaštva u našoj najnovijoj historiji, u: S. Šušar, J. Jelić, I. Magdalenić, Društvene promjene > djelovanje komunista u selu, Zagreb 1968, 41.

■ L. Geršković, n. dj., 30.
³⁹ »Samim tim je i uloga radničke klase i gradskih srednjih slojeva bila značajnija. Međutim, prenošenje težišta borbe u 1942. na vangradska područja daje pomalo pretežnju ulogu seljaštvu, ali pod rukovodstvom KP u kojoj je tada još prevladavala radnička avangarda« (isto, 30).

⁴⁰ Usp. P. Morata, n. dj., 111—112.
⁴¹ O odnosu pojedinih slojeva seljaštva prema socijalizmu, odnosno socijalističkoj revoluciji, usp. S. Šušar, n. dj., 10—13.

⁴² P. Morata, n. dj., 112.
⁴³ Isto, 113.

volucije, ne samo na splitskom području, ispunjen je onog trenutka kad KP to uvida i unosi u svoj program.⁴⁴

Opća je ocjena jugoslavenskih historičara, a to potvrđuju i rezultati nekih dosadašnjih istraživanja i ovaj rad, da su osnovne snage NOB-a i socijalističke revolucije u nas predstavljali radnička klasa i seljaštvo, a i — vrlo često njima pridodati — lijevi ili progresivni dio inteligencije, odnosno, kako se to često vulgarno kaže, »pošteno dio inteligencije«. Kako inteligencija po definiciji i mjestu u predratnom jugoslavenskom društvu pripada građanskoj klasi, odnosno srednjim slojevima (prijelazni) i buržoaziji, a samo iznimno drugim klasama i slojevima, potrebna su neka određena razgraničenja. Predratna Jugoslavija bila je, doduše nedovoljno razvijena kapitalistička zemlja, ali su u njoj privredi odnosi liberalnog kapitalizma, posebno u gradovima kao što je bio Split, ipak bili dominantna karakteristika.⁴⁵ Bez obzira na neznatnost ili značenje vladavine krupnog kapitala u staroj Jugoslaviji, višak je vrijednosti prisvajao malobrojan dio stanovništva, sastavljen uglavnom od srednjih slojeva. Srednje klase su, zapravo, bile one koje su prisvajale većinu nacionalnog dohotka, a ne malobrojna buržoazija.⁴⁶ Zbog toga se građanska klasa u cjelini negativno odnosila prema klasno-revolucionarnom i oslobodilačkom pokretu koji je KP vodila od početka oružanog ustanka 1941. godine.⁴⁷ Ipak, jedan njen dio, inteligencija, a na splitskom području, u skladu s uvodnim određenjima, i njoj pridodati radnici, obrtnici i srednji slojevi, općenito brojnije sudjeluju u NOB-u i revoluciji. Ta je pojava rezultat utjecaja KP koji je ona, kao općenarodna partija, još prije i uoči rata, osobito na području grada, imala na pojedince iz srednjih građanskih slojeva.⁴⁸ Podaci ukazuju da su u ukupnom broju osnovnih grupa stanovništva Splita koje sudjeluje u ratu i revoluciji 1941. godine, radnici obrtnici sudjelovali u gradu oko 6, u kotaru oko 3, odnosno na cjelokupnom splitskom području oko 5 posto,⁴⁹ inteligencija 20 i 9, odnosno 15 posto, a srednji slojevi (prelazni) 9 i 4, odnosno 7 posto.⁵⁰ Tako je

⁴⁴ Usp. V. Bakarić, Kako je stvorena socijalistička Jugoslavija, Beograd 1964, 35—36.

⁴⁵ Usp. I. Cifrić, n. dj., 67.

⁴⁶ Usp. I. Vinski, Klasna podjela stanovništva i nacionalni dohodak u Jugoslaviji u 1938. godini, Zagreb 1967, 25, 65, 223.

⁴⁷ Građanska se klasa naroda Jugoslavije, već na početku, orijentirala na način koji ju je kompromitirao i koji je, stoga, olakšao KP da tu klasu, odnosno njene građanske i seljačke stranke izolira, prvotno platformom NOB-a a kasnije i revolucionarnim programom, od širokih narodnih slojeva.

⁴⁸ »Tim povodom nije nekorisno podsjetiti da teza — po kojoj socijalno biće utiče na političko-ideološko opredjeljenje, s kojom se često susrećemo, nije u dosadašnjim istraživanjima dovoljno stručno proveravana, bar sa psiho-sociološke tačke gledišta. A apriorističko prihvatanje ove teze — bez stručne provjere — nosi u sebi rizike sterilnih uopštavanja« (B. Petranović, n. dj., 324).

⁴⁹ Premda su radnici obrtnici bili u većini simpatizeri NOB-a, samo ih se manji dio angažirao u radu (uglavnom članovi KP), a veći je dio isključivo davao materijalnu pomoć (usp. Izvještaj PK KPH za Dalmaciju od 20. siječnja 1942. godine Centralnom komitetu KPH o oružanoj borbi i političkoj situaciji u Dalmaciji, ZDF, V/3, Beograd 1952, dok. br. 25, 90).

⁵⁰ Usp. isto, 90.

Zbog odbijanja polaganja zakletve okupatorske su vlasti u Splitu, primjerice, u kolovozu 1941. godine masovno otpustili iz službe činovnike i namještenike: »iz bivše Banske uprave 90 (. . .), iz Financijske direkcije 40, iz Higijenskog zavoda 9, iz bolnice 8 itd.« (D. Gzdić, n. dj., 290). »Samo na splitskoj općini od 360 činovnika i namještenika bila su 32 aktivista NOP-a« (isto, 315).

proces »stvaranja NOF-a, a naročito akcionih odbora (doveo) (...) u KP i grupe oko nje veliki broj intelektualaca i drugih pripadnika srednjih slojeva. Jasno je da je radnička jezgra (...) djelovala na revolucioniranje srednjih slojeva, ali oni su također utjecali na oblike borbe i davali svoj pečat NOP-u.«⁵¹

Historijska istraživanja, kao i ovaj rad (kako je izložen), potvrđuje da je »revolucionarni rasplet do kojeg je u Jugoslaviji došlo u drugom svjetskom ratu imao duboke korijene u društveno-ekonomskim odnosima u zemlji (...), (te) da se svijest širokih narodnih slojeva o neminovnosti korenitih društveno-političkih promena kristalizirala uporedo sa procesom političkog sazrijevanja i političkom aktivnošću KPJ.«⁵² Taj proces, izražen u antisektaškoj partijskoj politici, »ima koren u koncepciji dosledne oslobodilačke borbe na kojoj se vrši izolacija buržoazije.«⁵³ Tako je (...) klasni obračun izvršen, u oslobodilačkom ratu, na pitanju: za ili protiv okupatora.«⁵⁴ Razumljivo je da takvo shvaćanje socijalne revolucije zahtijeva smještanje revolucionarnog procesa u određeni sklop, u kojem će se približno jednaka pažnja posvetiti i problemu nacionalne strukture revolucije i problemu relativno masovne osnove kontrarevolucije,⁵⁵ što je problem ne toliko značajan za istraživanje naslovljene problematike koliko za istraživanje problematike socijalističke revolucije na području cijele Hrvatske.⁵⁶

Ovdje je, stoga, dovoljno reći da je Dalmaciju, uz Gorski kotar i Hrvatsko primorje, u početku najmasovnije zahvatio ustanak od svih krajeva s hrvatskim stanovništvom.⁵⁷ To potvrđuju i prikupljeni podaci, osobito oni o nacionalnom sastavu prvih PO-a Dalmacije, primjerice Splitškoga.⁵⁸ Takvoj su orijentaciji napose pogodovale dvije činjenice. »Prvo, objektivni državno-pravni položaj Dalmacije. Ona je podijeljena između ustaške NDH pod nadzorom talijanskog okupatora i »talijanske« Dalmacije. Sada ta činjenica je onemogućila da se u Dalmaciji formira bilo kakav ozbiljan ustaški pokret.«⁵⁹ S druge strane, nasuprot okupatorskoj tendenciji denacionalizacije »stajala je nacionalna svijest hrvatskog stanovništva. Za tu je svijest bilo značajno da je bila uglavnom hrvatska i istovremeno jugoslavenska, jer je Dalmacija vrlo jasno osjetila što znači »nezavisnost van Jugoslavije.«⁶⁰ Činjenica da je partizanski pokret na split-

⁵¹ L. Geršković, n. dj., 30.

⁵² P. Morata, O nekim rezultatima 1 problemima obrade istorije socijalističke revolucije u Jugoslaviji, VIG 3/1965, 16—18.

⁵³ B. Petranović, n. dj., 323.

»Jednom rečju antisektaški kurs KPJ sužava mogućnost buržoazije da NOB povede na kolosek bratoubilačkog rata i klasičnog klasnog obračuna« (isto, 323—324).

⁵⁴ P. Morata, n. dj., 23.

⁵⁵ Usp. V. Duretić, Teorijsko-metodološki smisao odnosa klasnog i nacionalnog u NOR-u, TP (posebno izdanje), 1973, 583—534.

⁵⁶ Naime, »obzirom na Hrvatsku, takav pristup omogućuje osjetno dublje i potpunije razumijevanje povijesnog značenja sudjelovanja u NOB-u i revoluciji hrvatskog naroda, Srba i narodnosti u Hrvatskoj, zajedno s ostalim jugoslavenskim narodima i narodnostima, za svoje nacionalno i socijalno oslobođenje« (I. Jelić, NOB i socijalistička revolucija u Hrvatskoj, velika tema i zadaća hrvatske historiografije, CSP 2/1971,

⁵⁷ Usp. isti, Hrvatska u ratu i revoluciji 1941—1945, i. dj., 102—103.

⁵⁸ Usp. S. Kvesića, n. dj., 141—150.

⁵⁹ L. Geršković, n. dj., 32.

⁶⁰ Isto, 32.

skom području bio masovno hrvatski treća je, dakle, posebnost koju treba istaknuti.

Osnova kontrarevolucije je, u skladu s iznesenim shvaćanjem socijalne revolucije u nas, i na splitskom području bila pretežno građanska. Nju su sačinjavali najrazličitiji prvaci i predstavnici te malobrojni sljedbenici građanskih (i seljačkih) stranaka koji su se zatekli u Splitu, ili su u Split došli iz drugih krajeva hrvatske i Jugoslavije, osobito nakon propasti stare Jugoslavije i otpočinjanja ustaškog terora. S tim u vezi je i njen nacionalni sastav nejednak. Relativnu iznimku sačinjavaju pristalice ustaškog pokreta, čiji je nacionalni sastav jedinstven, a socijalno-klasni raznolik. U Dalmatinskoj zagori, što je posljedica nedovoljnog prodora KP na selo, držanja HSS-a i antikomunističke orijentacije klera, svojevrstne zlradosti o propasti stare Jugoslavije — »tamnice naroda« i ustaškoj propagandi o partizanskim kao četničkim odredima, pojedini se siromašniji seljaci pa čak i sezonski radnici priklanjaju u početku ustaškom pokretu.⁶¹

U skladu s uvodnim objašnjenjem i na osnovi dosad navedenoga ne možemo, usprkos činjenici o brojnosti sudjelovanja radništva u odnosu na druge klasno-socijalne grupe stanovnika Splita u NOB-u i revoluciji 1941. godine, i usprkos činjenici njegove brojčane premoći i u članstvu KP, i u rukovodstvu NOB-a, i u začecima narodne vlasti itd., isključivo jednu, primjerice radničku klasu navesti ili prepoznati kao »revolucionarnu«, te zastupamo tezu da ulogu revolucionarne snage, u našim uvjetima, preuzima jedna politička organizacija — KPJ (KPH). Stoga ovdje i navodimo neke osnovne pokazatelje o Partiji u Splitu i klasnom pripadništvu njena članstva.

»Za 1941. godinu je naročito značajno (...) da je centar partijskog rukovodstva bio u Splitu. To je objektivno djelovalo na tok i forme NOB-a,⁶² ne samo na splitskom već na cjelokupnom području Dalmacije, za koju »su karakteristični posebni oblici borbe, naročito u gradovima i okupiranim mjestima.«⁶³ Takav je pristup djelomično bio uzrokovan i te-

⁶¹ Za ilustraciju klasno-socijalne osnove kontrarevolucije dovoljno je, npr., navesti dvj primjera. Potpisnici »Apela predstavnika grada pučanstvu Splita«, u studenome 1941. godine, iz sljedećih su kategorija stanovništva, obuhvaćeni imenom »ugledne ličnosti« Splita: pet odvjetnika, dva liječnika, pet inženjera, jedan bilježnik, tri obrtnika i trgovca, jedan u ime bankovne struke, dva za hotelijere i ugostitelje, dva za zanatlije i dva za radnike (usp. S. Kvesića, n. dj., 185). Drugi je primjer iz prosinca iste godine, a odnosi se na grupu ustasa koji su ponudili Talijanima suradnju u borbi protiv komunista: jedan direktor, dva općinska i jedan trgovački namještenik, dva gostioničara, jedan student i jedan inkasator (usp. D. Gizić, n. dj., 436—437).

⁶² Kao primjer mijenjanja odnosa građanskih stranaka prema NOB-u i revoluciji i taktici odnosa prema komunistima, navodimo samo izvod iz letka pristalica JNS-a iz Kaštel Sućurca od 1. prosinca 1941. godine: »Savjetujemo da svi oni školovani pojedinci, koji ne pripadaju komunizmu, pristupe istome, da lojalno i savjesno suraduju, kako bi se time izbjegla revolucionarna pretjeranost i od starog poretka zaštitilo ono što treba zaštititi. Ako to ne učinimo doživjet ćemo na¹⁹on tragedije robovanja tudinu, tragediju građanskog rata« (Izvještaj PK KPH za Dalmaciju od 20. siječnja 1942. godine Centralnom komitetu KPJ o oružanoj borbi i političkoj situaciji u Dalmaciji, n. dj., 91).

⁶³ L. Geršković, n. dj., 38.

⁶⁴ Isto, 36.

⁶⁵ Ti su oblici proizlazili na jednoj strani iz političke orijentacije (...), a na drugoj iz jakosti KP u dijelovima i pojedinim dijelovima primorske Dalmacije i njene relativne slabosti u kopnenim dijelovima« (isto, 36).

zom »da će se revolucionarna borba rješavati u gradovima, jer je gradski proletarijat nosilac revolucije, a samim tim i NOB«.⁶⁴ Iz tih razloga, te zbog objektivnih i drugih uvjeta jačeg komunističkog pokreta u gradovima i obalnom pojasu Dalmacije, osobito zanimljiva analiza klasnog pripadništva članova KP. Ovdje je dovoljno istaći da su u navedenim grupama stanovništva Splita, koje sudjeluje u NOB-u i revoluciji 1941. godine, više od polovine činili članovi KP. Među njima je u samom gradu jedna trećina članova KP, u kotaru devet desetina. Razlika u brojnosti članova KP u gradu i kotaru proizlazi, s jedne strane, iz činjenice da na gradskom području, s obzirom na mogućnosti raznih oblika borbe, djeluje i veći broj simpatizera Partije ili NOP-a, dok, s druge strane, na području kotara, u daleko, ma koliko to izgledalo čudno, težim uvjetima. Partija je, bar u početku, uspjela pokrenuti uglavnom samo svoje članove. Iz sličnih je razloga i radništvo u Partiji najbrojnije (u gradu 65, kotaru 45, odnosno na cjelokupnom splitskom području 55 posto), a zatim slijedi seljaštvo (7 i 40, odnosno 23 posto), inteligencija (20 i 3, odnosno 12 posto), srednji slojevi (5 i 3, odnosno 7 posto) i radnici obrtnici (3 i 4, odnosno 3 posto). Premda je činjenica da su partijske organizacije bile relativno male, treba se uzeti u obzir da je »svaka osnovna organizacija (ćelija), sa svojih po pravilu 5—10 članova, imala (...) veliki broj kandidata i simpatizerskih grupa, (...) (koji) su bili jezgro akcionih odbora NOF-a. Time je jedna relativno mala organizacija bila dobro i čvrsto povezana sa širokim narodnim masama«⁶⁵ i realno je obuhvaćala mnogo veći broj ljudi od onih za koje su prikupljeni podaci. Spomenimo još da je klasno-socijalna struktura partijskog rukovodstva uglavnom izražavala strukturu članstva,⁶⁶ čime su istodobno bile određene i politička i klasno-socijalna struktura PO-a i njihovih rukovodstava.⁶⁷ Neka veća odstupanja od navedene političke, ali ne i socijalne strukture, mogu se uočiti jedino u oblicima neposredne vlasti narodnih masa, primjerice u akcionim odborima (u stvari NOO-ima), koji se stvaraju u tvornicama, radnjama i ustanovama ili na teritorijalnoj osnovi, a obavljaju 1941. godine političke i socijalne funkcije.⁶⁸ Slično vrijedi i za odbore NP, a osobito za ilegalne sindikate

⁶⁴ Isto, 31.

Negativne posljedice te orijentacije osobito su bile vidljive u ljeto 1941. godine prilikom osnivanja PO-a, premda ne treba zanemariti ni činjenicu da razloge za neuspjeh prvih PO-a treba tražiti i u nespremnosti seljačkog stanovništva u splitskom kotaru da u to vrijeme krene u otvorenu oružanu borbu (usp. isto, 31—32).

⁶⁵ Isto, 37.

⁶⁶ Od sedam su članova, npr., PK KPH za Dalmaciju trojica bili radnici, među kojima sekretar i organizacioni sekretar, jedan tezak itd. VK istog komiteta sačinjavali su po jedan predstavnik svake grupe stanovništva, dok su VK Solina, Kaštela i Omiša bile sastavljene uglavnom od radnika. Organ istog komiteta uređivali su jedan radnik i dvojica intelektualaca. Svi su MK-i imali izrazitu radničku većinu, a uglavnom i radnike kao sekretare, itd.

⁶⁷ Kotarski je komitet Omiša, primjerice, među šestoricom članova imao četvoricu radnika, među kojima je bio i sekretar Komiteta. Inače je, u rujnu 1941. godine, socijalni sastav članova KP na području tog Komiteta bio sljedeći: »radnika 52, seljaka 53, intelektualaca 7, obrtnika 5, ostalih 10« (*J. Lelas-Salavija*, n. dj., 889).

⁶⁸ Tako su komandiri, npr., Splitskoga, Solinskog i Kaštelskog PO-a bili u većini radnici i članovi KP, dok su politički komesari svi bili radnici i članovi Partije. Splitski je PO, kao i ostali, bio uglavnom radnički (usp. S. Avestić, n. dj., 141—150), itd.

⁶⁹ Usp. *L. Geršković*, n. dj., 35. Prvi je akcioni odbor tvornice u Majdanu, primjerice, obuhvaćao tri radnika (članovi KP, HSS-a i JNS) i jednog činovnika (član SDS). Akcioni je odbor za Split imao sljedeću političku strukturu: članovi KP (jedan kandidat) i po jedan predstavnik SKOJ-a, HSS-a, JNS-a i SDS-a, itd.

i opet za akcione odbore, koji se tokom 1941. godine razvijaju u više tipova za pojedine rajone, područja rada i za šire teritorije.⁶³

Premda se, kao što smo naveli na osnovi malobrojnih prikupljenih podataka, mogu uočiti osnovne grupe stanovništva Splita koje sudjeluju u NOB-u i socijalističkoj revoluciji 1941. godine i neke zakonitosti, odnosno pojave i procesi koji su karakteristični i za Hrvatsku i Jugoslaviju u cjelini, kao i neke specifičnosti karakteristične za područje Splita (i Dalmacije), treba, ipak reći da se, usprkos nemogućnosti potiskivanja klasnih antagonizama i značenja klasnoga u ratu i revoluciji prve godine borbe, istodobno može uočiti, osobito za okolicu Splita, odnosno Dalmatinsku zagoru i vodstva građanskih (i seljačkih) stranaka, i njegova inferiornost zbog dominacije nacionalnih antagonizama. To, naravno, nimalo ne umanjuje značenje klasno-socijalnih, odnosno revolucionarnih stimulansa u razbijanju nacionalističkih frontova, negaciji građanskog sukoba itd., već samo upozorava na značaj zavisnosti klasnog (revolucionarnog) pokreta o postojećoj nacionalnoj i međunarodnoj konstelaciji. Naime, ratni proces u početku, kao borba raznih nacionalnih motiva i ciljeva, omogućava akciju svih socijalno-političkih kategorija na platformi NOB-a, odnosno dovodi do formiranja neprijateljskih nacionalnih tabora. Tek tokom prve godine borbe, a osobito kasnijih godina rata i revolucije, djelovanjem svjetskih činilaca, prvenstveno KP, razvija se integralno jugoslavenski (negacija građanskih sukoba) i internacionalni proces (antifašizam i jačanje klasno-socijalnih stimulansa) i javlja se diferencijacija klasno-političkog (revolucionarnog) karaktera (uzlazni trend revolucionarnih, odnosno silazni trend nacionalnih stimulansa), što čini da naša revolucija, ipak, ima socijalni (socijalistički), iako specifični (negacija predratnih klasnih protivrječnosti negacijom okupatorsko-kvislinškog stanja), a ne samo politički karakter. Ovaj pregled, koji objektivno nije mogao više biti doveden u vezu s nacionalnom i socijalnom strukturom sudionika revolucije i kontrarevolucije, ne može, stoga, pružiti potpuniji odgovor, čak ni za splitsko područje, na pitanje o značenju nacionalnoga (u svim taborima), oslobodilačkoga, klasnoga i revolucionarnog (socijalnoga i internacionalnoga) u NOB-u i socijalističkoj revoluciji 1941. godine. Stoga preostaje tek da se utvrdi da li i koliko socijalno biće utječe na političko-ideološko opredjeljenje i kakva je priroda te veze u okviru problematike koja nas ovdje zanima.

O akcionim odborima usp. isto, 35. S. KvesK, n. dj., 171—181; D. Živković, *Pa- stanak narodne vlasti na okupiranom teritoriju Dalmacije u prvoj godini NOR-a, ZIHPRD, II, Split 1972, 189—202.*
O organizaciji i djelovanju ilegalnih sindikata usp., npr., M. BUOBRK, *Ilegalni sindikat i generalni štrajk kolovoza 1941. godine u Splitu (sjećanje)*, na l. mj., 673—581.
O doprinosima i izdancima pojedinih osnovnih grupa stanovništva Splita 1941. godine usp., npr., *Izveštaj blagajne NP-Split od 31. prosinca* (Arhiv IHRPH, NOO-154/1941).

TUMAČ KRATICA

Kratice

AVNOJ	— Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije
CK	— Centralni komitet
HSS	— Hrvatska seljačka stranka
IHRPH	— Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zgb.
JNS	— Jugoslovenska nacionalna stranka
JRZ	— Jugoslovenska radikalna zajednica
KP	— Komunistička partija
KPH	— Komunistička partija Hrvatske
KPJ	— Komunistička partija Jugoslavije
MK	— Mjesni komitet
NDH	— Nezavisna Država Hrvatska
NOB	— Narodnooslobodilačka borba
NOF	— Narodnooslobodilačka fronta
NOO	— Narodnooslobodilački odbor
NOP	— Narodnooslobodilački pokret
NOR	— Narodnooslobodilački rat
NP	— Narodna pomoć
PK	— Pokrajinski komitet
PO	— Partizanski odred
SDS	— Samostalna demokratska stranka
SFRJ	— Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija
SKJ	— Savez komunista Jugoslavije
SKOJ	— Savez komunističke omladine Jugoslavije
SUBNOR	— Savez udruženja boraca NOR-a
VK	— Vojna komisija

Kratice (časopisa i zbornika)

CSP	— Časopis za suvremenu povijest, Zagreb
F	— Filozofija, Beograd
FIS	— Filozofija i sociologija, Beograd
HZ	— Historijski zbornik, Zagreb
IG	— Istarski glasnik, Beograd
IRP	— Istonja radničkog pokreta, zbornik radova, Beograd
IZ	— Istarski zapisi, Titograd
JIC	— Jugoslavenski istorijski časopis, Beograd
MS	— Marksističke sveske, Sarajevo
NT	— Naše teme, Zagreb
P	— Pregled, Sarajevo
PIS	— Prilozi za istoriju socijalizma, Beograd
Pr	— Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo
Px	— Praxis, Zagreb
R	— Revija za sociologiju, Zagreb
TP	— Treći program Radio-Beograd, Beograd
VIG	— Prilozi za istoriju socijalizma, Beograd
ZDP	— Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u jugoslavenskih naroda, Beograd
ZIHRPD	— Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije, Split

TONCI SITIN

O RAZVITKU OMLADINSKOG REVOLUCIONARNOG POKRETA U SPLITU 1941—1942. GODINE¹

Usprkos ulozi koju je omladinski revolucionarni pokret u Splitu, a posebno SKOJ, odigrao u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji, naša suvremena historiografija nije mu do sada poklanjala dužnu pažnju. Činjenica da u našoj historiografiji i povijesnoj publicistici još nemamo jednu cjelovitu studiju o razvitku omladinskog revolucionarnog pokreta u Jugoslaviji, posebno ne u Splitu i Dalmaciji, umnogome je utjecala i na karakter ovog rada. Dostupna arhivska građa i vrlo oskudni podaci u postojećoj literaturi, koji su uglavnom na nivou faktografije i političko-propagandne publicistike, znatno umanjuju mogućnosti da se iznese jedna cjelovita ocjena i zaokružena faktografija događajnih procesa u povijesti omladinskoga revolucionarnog pokreta u Splitu u naznačenom razdoblju. Trebalo je uložiti dosta napora da se sakupljeni materijal, posebno štampa NOP-a i rezultati anketiranja pojedinih učesnika NOP-a, sistematizira i rezultati prilagode metodološkim zahtjevima znanstvenoistraživačkog rada.

Namjera je ovog rada, koji se najvećim dijelom temelji na arhivskoj građi, da upozori na neke bitne tokove u razvitku SKOJ-a i revolucionarnog omladinskog pokreta u Splitu od 1941. do kraja 1942. i da tako barem dijelom osvijetli ulogu i značaj tih organizacija u NOR-u i socijalističkoj revoluciji.

* * *

Omladinski revolucionarni pokret u Splitu, kao i u cijeloj Jugoslaviji, sredinom tridesetih godina bilježi jednu od najznačajnijih faza u svom razvitku, kada poslije VII kongresa Komunističke internacionale i VI kongresa Komunističke omladinske internacionale (rujan-listopad 1935. u Moskvi) započinje borba za primjenu novih metoda i oblika borbe i organiziranja cjelokupne revolucionarno-demokratske omladine na platformi borbe protiv eksploatacije, fašizma i rata. U pravcu ostvarenja narodno-frontovske politike osobito je bila značajna djelatnost

¹ Ovaj rad je dio veće studije na kojoj autor već duže vrijeme radi.

tzv. mirovnog pokreta omladine, kao oblika legalnog okupljanja omladine u borbi protiv fašizma i rata.

SKOJ je nakon 1937. godine, slijedeći novi kurs KPJ, reorganizirao svoje redove nastojeći stvoriti široki, jedinstveni omladinski antifašistički front, što je uspješno nastavljeno u toku NOR-a i revolucije. Stavljajući u prvi plan zajednički antifašistički program i potrebu omasovljenja svojih redova, SKOJ iz uske i nedovoljno ideološki izgrađene organizacije prerasta u novu i snažnu masovnu organizaciju u kojoj je najbrojnija radnička, seljačka i srednjoškolska omladina.²

Proces reorganizacije SKOJ-a, koji započinje formiranjem novog rukovodstva KPJ na čelu s Josipom Brozom, godine 1937, a ubrzo zatim i Centralne omladinske komisije, odvijao se u Splitu i Dalmaciji u specifičnim uvjetima. Zadržat ćemo se ovdje samo na jednom pitanju kojemu do sada naša historiografija nije poklanjala veću pažnju, pitanju utjecaja frakcijskih borbi u vrhovima dalmatinske partijske organizacije na razvoj SKOJ-a.

Nakon hapšenja Pokrajinskog komiteta KPJ za Dalmaciju u travnju 1937, na čelu dalmatinske partijske organizacije ponovo se našlo staro partijsko rukovodstvo na čelu s Vickom Jelaskom, koje nije prihvaćalo neke bitne principe novoga organizacionog ustrojstva Partije, tražeći svoja uporišta u legalističkim tendencijama Stranke radnog naroda, kao zamjene ilegalnoj Partiji lenjinskog tipa. Politika ličnih veza, grupašenja i oportunitizma rezultirala je zanemarivanjem širenja revolucionarnog fronta, organizacionog jačanja SKOJ-a i uključivanja mladih ljudi u rukovodstvo pokreta. Okrenuto frakcijskim trvenjima i neprimjerenim metodama političke prakse, vodstvo pokreta na mlade nije gledalo kao na organski dio komunističkog pokreta i nije im dozvoljavalo da se uključe u rasprave o pitanjima sadržaja strategije i taktike avangarde pokreta. Te momente treba svakako imati u vidu kada se ispituju frakcijski sukobi u vodstvu dalmatinske partijske organizacije, pri čemu treba posebno upozoriti na činjenicu da tih frakcijskih i grupaških borbi nije bilo u rukovodstvu SKOJ-a. Zadatak koji je pred Partijom stajao u odnosu prema SKOJ-u, fiksiran u zaključcima VI kongresa KOI, nije objektivno u takvim uvjetima niti mogao biti realiziran. Trebalo se osloboditi sektaške začahurenosti, graditi takvo članstvo koje će osvajati široke omladinske organizacije i moći povesti mlade u borbu za nacionalnu i socijalnu ravnopravnost, protiv fašizma i svake reakcije. Platforma za takvu reorganizaciju sadržana je u poznatom Titovu članku »SKOJ na novom putu«, objavljenom u glasilu KPJ »Proleteru«, u svibnju 1937. godine. Politička praksa neformalnog partijskog vodstva nije, međutim, slomila napore SKOJ-a na obnovi njihovih organizacija. U

² Ovaj period omladinskoga revolucionarnog pokreta obuhvaćen je uglavnom fragmentarno u okviru širih djelatnosti komunističkog pokreta u Jugoslaviji, odnosno u Dalmaciji. Iz literature, koja je većim dijelom publicističkog karaktera, izdvajamo slijedeća djela: D. Gizdić, *Dalmacija 1941*, Zagreb 1957, 70–100; M. Vasić, *Revolucionarni omladinski pokret u Jugoslaviji 1929–1941*, Beograd 1977, 459–679; D. Plenk, *Partizanski odredi naroda Dalmacije 1941–1942*, Beograd 1960, 37–69; B. Leontić, *Split 1941*, Beograd 1960; B. Kovačević, *Omladina Jugoslavije u 1941. godini*, Beograd 1973, 9–35.

borbi za jedinstvo omladine SKOJ je u Splitu posebnu pažnju posvećivao radničkoj omladini, a širio se pokret srednjoškolske i seljačke omladine. Formiranjem Mjesnog komiteta SKOJ-a u Splitu potkraj 1937. godine, na čelu s Đordanom Kurirom, uspješno je nastavljena nešto ranije započeta djelatnost na temeljitoj reorganizaciji SKOJ-a, koja će mu omogućiti da brzo postane rukovodeća snaga u čitavom nizu legalnih omladinskih organizacija. Slijedeći Titovu liniju, splitski skojevci okrenuli su se najširim omladinskim masama, uspijevajući ih okupiti na širokoj platformi borbe protiv fašizma i rata, za socijalnu i nacionalnu emancipaciju. Godine 1938. i 1939. SKOJ je u Splitu već postigao krupne rezultate u okupljanju omladine i njenom prihvaćanju brojnih akcija, od prikupljanja pomoći borbi španjolskog naroda, aktivnog učešća u gotovo svim štrajkovima i tarifnim pokretima URSSJ-ovih sindikata, jačanja utjecaja u građanskim strankama i njihovim organizacijama, osvajanja ključnih pozicija u brojnim sportskim, kulturnim i drugim društvenim organizacijama do svih značajnih političkih akcija i manifestacija koje je u to vrijeme vodila KPJ. Napuštajući stare metode rada, SKOJ u Splitu prestaje biti puka transmisija Partije i izrasta u samostalnu i demokratsku organizaciju duboko vezanu za revolucionarnu stremiljenja i ideale radničke klase, koja će u takvom omladinskom pokretu naći svoje čvrsto uporište i značajnu podršku.

Formiranjem Oblasnoga (na čelu s P. Šegvićem) i Mjesnog (na čelu s E. Santinijem) komiteta SKOJ-a nastavljen je uspješan rad na okupljanju napredne omladine i učinjen odlučan napredak u organizacionom učvršćenju i masovnom okupljanju raznih slojeva omladine.³

Oblasna konferencija SKOJ-a, održana u Splitu 30. i 31. ožujka 1941. godine, označila je zapravo u svojim bitnim elementima završnicu u dotadašnjem procesu izgradnje i reorganizacije skojevske organizacije u Dalmaciji, a time i cjelokupnoga omladinskog revolucionarnog pokreta. Koliko je SKOJ prestao biti začahurena »partija mladih« i približio se tipu jedne masovne revolucionarne omladinske organizacije, koja će dati značajan doprinos okupljanja omladinskih masa oko KPJ, nesumnjivo potvrđuje i podatak da je SKOJ u Dalmaciji tada okupljao oko 5000 članova. Konferencija je, ocjenjujući uspješnom dotadašnju svestranu aktivnost revolucionarne omladine u Dalmaciji, istakla i neke

³ U jesen 1939. godine formiraju se u Splitu Oblasni (na čelu sa sekretarom Pjerom Šegvićem) i Mjesni (na čelu s Edom Santinijem) komitet SKOJ-a, čime je intenziviran uspješan rad na okupljanju napredne omladine. Najprije se formiraju dva rajonska komiteta SKOJ-a na proizvodnom principu, koji stvaraju svoje brojne aktivne po poduzećima, školama, sportskim klubovima, u sindikatu, po ulicama i dr., da bi se nešto kasnije boljom organizacijom stvorili tzv. centralni aktivni — sektorska rukovodstva za radničku, srednjoškolsku, sportsku, težačku i žensku omladinu. U SKOJ-u je bila najbrojnija radnička omladina u gradovima širom Dalmacije. Maksimalno su se koristile mogućnosti legalnog rada i borbe za ekonomska i politička prava radničke omladine putem URSSJ-a. SKOJ je posebnu pažnju poklanjao školskoj omladini i borbi protiv snažnih utjecaja reakcionarnih snaga (dio HSS-a, dio klera, Frankovci, Ijotičevići i dr.). Značajna aktivnost skojevaca odvijala se i u sportskim klubovima, na organiziranim izletima, u ideološkom radu, na proslavama oktobarske revolucije i t. maja itd. Omladina Dalmacije bila je udarna snaga u mnogim akcijama koje je vodila KPJ. (O tome v. N. Marović, SKOJ u Dalmaciji 1939—1941. godine, Zbornik IHRPD, br. 2, Split 1972, 521—546; J. Ugrina, O revolucionarnom omladinskom pokretu u Splitu od 1941. do 1945, zbornik: Revolucionarni omladinski pokret u Hrvatskoj 1941—1948, Zagreb 1972, 133—140.)

nedostatke u radu SKOJ-a (osobito u okupljanju seljačke omladine), te uputila skojevsku organizaciju na dalje jačanje i učvršćenje jedinstva mlade generacije uoči napada fašističkih država na Jugoslaviju. U novi Oblasni komitet izabrano je 7 članova (N. Marović, politički, a Mirko Kaliterna, organizacioni sekretar).⁴

U periodu pred ustanak najjača skojevska organizacija na području srednje Dalmacije bila je u Splitu, gdje je djelovao Okružni komitet SKOJ-a, koji je u svom sastavu imao mjesne komitete u Trogiru, Kaštelima, Solinu i Omišu. Kada je godine 1938. i 1939. naglo zaprijetila opasnost slobodi i nezavisnosti Jugoslavije, SKOJ je u ovom gradu razvio široku aktivnost u okupljanju svih omladinskih snaga za obranu nacionalne nezavisnosti; preko sastanaka, proglašava i dr. raskrinkava se kapitalantska politika vladajućih krugova, postavljaju se zahtjevi za sklapanje pakta o uzajamnoj pomoći sa SSSR-om, traži se amnestija za političke i vojne zatvorenike.⁵

Skojevska organizacija u Splitu početkom 1941. pokazuje, ne samo brojem već prvenstveno radom i akcijama, da SKOJ izrasta u značajan politički faktor u gradu i izvan njega. Njegov utjecaj na omladinu raste posebno u danima pred rat kada na platformi borbe za mir i nove društvene odnose uspijeva stvoriti takav pokret mladih koji će spremno dočekati narodnooslobodilačku borbu i revoluciju.

Nasuprot tom masovnom antifašističkom frontu omladine, koji je jačao iz dana u dan, pojedine omladinske organizacije koje su bile vezane uz bivše građanske stranke slijedile su njihov primjer. Posebno se to odnosi na djelovanje dijela omladine koji je, poslije Mačekova proglašavanja od 10. travnja, slijedio politiku pokornosti ustaškoj vlasti, odnosno »politiku čekanja«, jer navodno nije još bio trenutak za oružanu borbu. SKOJ je, zajedno s KP, u Splitu vodio brigu o tome da se prvu omladinu koja se okupljala oko reakcionarnog dijela Hrvatske seljačke stranke, Samostalne demokratske stranke, Jugoslavenske radikalne zajednice i Jugoslavenske nacionalne stranke, u nekim klerikalnim organizacijama (Domagoju, Križarima i dr.), »Sokolu« i organizacijama žena. Uoči podizanja ustanka dolazi do pregrupiranja snaga u tim omladinskim organizacijama, pa mali dio njihovog članstva pristupa ustaškom i četničkom pokretu, a velika većina, razočarana izdajom vladajućih krugova i vrhova građanskih stranaka, pristupa omladinskom antifašističkom frontu.⁶

⁴ Konferencija je održana u kući P. Dumanića u Rokovoj ulici br. 17. Bilo je prisutno oko 30 delegata izabranih na okružnim konferencijama SKOJ-a, a uz sekretare PK KPH za Dalmaciju Krstulovića i Amul'ca. Konferenciji je prisustvovao i sekretar PK SKOJ-a Joža Vlahović. Novoizabrani Oblasni komitet SKOJ-a za Dalmaciju sastajali su: Neda Marović, politički sekretar, Mirko Kaliterna, organizacioni sekretar, Ante Jonić, Davor Urlić, Mile Bagat, Zeljko Draganja i Franc Barić (*D. Gizić*, n. dj., 98; *D. Plenča*, n. dj., 45; *N. Marović*, n. dj., 535—538).

⁵ Usp. *D. Gizić*, n. dj., 99—100; *N. Marović*, n. dj., 538.

⁶ O djelovanju Hrvatske seljačke stranke, Samostalne demokratske stranke i Jugoslavenske radikalne zajednice i njihovom utjecaju na omladinu usp. *J. Barbarić*, *Italijanska politika u Dalmaciji 1941. godine*, *Zbornik HIRPD*, br. 2, Split 1372, 138—139; *N. Scotti—Zurić*, *Odnosi između Italije i NDH 1941.—Nastanak i posljedice rimskih ugovora*, na I. mjl., 107—108; *S. Zarić*, *Revolucionarni omladinski pokret u Hrvatskoj od 1941.—1948.*, *Zbornik: Revolucionarni omladinski pokret u Hrvatskoj 1941.—1948.*, Zagreb 1972, 37; *D. Plenča*, n. dj., 58—62; *N. Marović*, n. dj., 529.

Kao jedina čvrsta i jedinstvena omladinska organizacija izgrađena na principu demokratskog centralizma, SKOJ je dočekao sudbonosne događaje u proljeće i ljeto 1941. godine, spreman da pod rukovodstvom KPJ povede omladinu u oslobodilački rat i socijalističku revoluciju. *Svakako da su njegova dotadašnja akcija i borba na stvaranju širokoga antifašističkog omladinskog fronta, te organizaciono snaženje njegovih redova, bitno utjecali na to da je SKOJ mogao zauzeti pravilan stav prema talijanskoj okupacionoj vlasti, bivšim građanskim strankama i raznim kvizlinškim elementima, pronalazeći najpogodnije forme okupljanja svih antifašističkih omladinskih snaga.*

* * *

Nakon rasula jugoslavenske vojske i njene kapitulacije 17. travnja 1941, njemački i talijanski okupator podijelio je područje Kraljevine Jugoslavije. Dalmacija je postala talijanska okupaciona zona pod komandom Druge talijanske armije, a potom je to područje fašistička Italija anektirala kao teritorij koji je već ranije tražen ne iz etničkih razloga nego »na temelju načela životnog prostora«.⁷

Fašisti su nakon kratkog perioda taktičke popustljivosti i tolerancije odmah započeli graditi okupacioni sistem koji je politikom denacionalizacije Dalmaciju trebao definitivno i čvrsto vezati za Italiju.⁸

Splitska skojevska organizacija brzo se uklopila u organizacione i političke pripreme koje je Partija provodila za borbu protiv okupatora. Od uske kadrovske organizacije SKOJ će brzo izrasti u snažnu organizaciju komunističke omladine. Komunistička partija uz pomoć SKOJ-a uspješno je radila na okupljanju antifašistički raspoložene omladine koja je u Splitu masovno učestvovala u živom procesu priprema za oružanu borbu.

Nakon Svibanjskog savjetovanja KPJ ubrzan je proces vojnih priprema: prikuplja se oružje i municija (značajna je velika akcija 14. IV u kasarni na Gripama),⁹ osnivaju prve udarne grupe (7. V 1941) koje

⁷ O tom zahtjevu talijanskog ministra vanjskih poslova G. Ciana na sastanku s njemačkim ministrom vanjskih poslova Ribbentropom 22. IV 1941. usp. D. Sepić, *Talijanska okupaciona politika u Dalmaciji 1941—1943. Putovi revolucije*, 1-2/196, 215.

⁸ O talijanskoj okupacionoj politici v. D. Sepić, n. dj., 215—240; N. Scotti—Zurić, n. dj., 85—133; J. Barbarić, n. dj., 133—169.

⁹ Još prije dolaska Talijana u Splitu su 13. i 14. travnja članovi SKOJ-a uspjeli iz skladišta otkrati znatne količine oružja i municije, iako su bili čuvani od Mačekove Građanske zaštite i ustaša. Najveća količina oružja otkrivena je 14. travnja iz ustaške kasarne na Gripama, kada je grupa od oko 40 omladinaca razoružala stražare i odnijela oko 250 pušaka, 3 teška mitraljeza i 7 sanduka municije (B. Leontić, n. dj., 38).

Grupa od 6 omladinaca uspjela je razoružati artiljerijsku bateriju na Sustjepanu i oduzeti 12 pušaka i drugi ratni materijal.

Veće količine oružja i municije odnesene su i iz vojne kasarne kod kazališta, zatim iz prostorija HSS-a u Smodiakinoj ulici, vojnih baraka na Poljudu, magazina ratne mornarice u Brodogradilištu i dr.

Oružje se skrivalo u polju braće Mrduljaš, Stipe Bagata, Bartula Paića, Joze Ružića, braće Kocčića, Jerka Ivančića i dr. (Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije, Zbirka Memoarske grade, — dalje: AIHRPD, zb. MG—1/2—1/7; AIHRPD, zb. MG—1/2—1/15. Izjava C. Cvrilje autoru u listopadu 1979).

su bile jezgra budućih partizanskih formacija,¹⁰ organiziraju se različiti sanitetski i vojni tečajevi¹¹ i dr. Poseban značaj SKOJ je pridavao okupljanju omladine i onemogućavanju utjecaja fašističkog režima i buržoaskih grupa na omladinu. Među mladima popularizirala se prva zemlja socijalizma Sovjetski Savez, u svakodnevnoj političkoj praksi borba za bratstvo i jedinstvo omladine svih naroda Jugoslavije isticana je u prvi plan. U kratkom vremenu, za svega nekoliko mjeseci poslije okupacije, Partija i SKOJ prilagodili su se novim, ratom nametnutim uvjetima rada i uspješno radili na stvaranju širokog pokreta narodnooslobodilačke fronte, kao političke i programske osnovice NOP-a.

Partijska i skojevska organizacija u Splitu spremno su se suprotstavile talijanskoj okupatorskoj vlasti, koja je poduzela dosta opsežne mjere denacionalizacije i fašizacije Dalmacije u cilju učvršćenja svog sistema. Prva javna manifestacija masovnog otpora fašistima bila je proslava Prvog maja 1941. godine. Toga dana zidovi splitskih kuća osvanuli su ispisani antifašističkim parolama, u mnogim dijelovima grada zalepršale su crvene zastave, a Pokrajinski komitet pozvao je u prvomajskom letku radnike i seljake Dalmacije na obustavu rada u znak borbe za sretniju budućnost porobljenog naroda.¹²

Napadom Njemačke na Sovjetski Savez 22. lipnja 1941. stvoreni su povoljni uvjeti za neposredni prijelaz na opći oružani ustanak. Antifašistička omladina Splita primila je vijest o ulasku SSSR-a u rat s posebnim oduševljenjem. Sve je vrijeme postojanja te velike socijalističke zemlje za naprednu omladinu ovoga grada, odgajanu na visokim idealima oktobarske revolucije i Lenjina, ulijevalo zapravo vjeru u uspjeh njihove borbe, davalo poticaje za revolucionarnu borbu.

U poznatom proglasu CK KPJ, upućenom radnicima, seljacima i građanima Jugoslavije, poziva se i omladina da pod rukovodstvom KPJ okupi sve svoje snage i zauzme »svoje mjesto u borbenim redovima radničke klase« radi protjerivanja neprijatelja iz zemlje.¹³ Ubrzo nakon toga, 1. srpnja 1941, i CK SKOJ-a izdao je svoj proglas mladoj generaciji svih naroda Jugoslavije s pozivom na oružanu borbu »radi razbijanja fašističke beštije, radi pobjede pravedne stvari Sovjetskog Saveza, radi oslobodenja naših naroda!«¹⁴

U duhu direktiva CK o pripremi oružane borbe, Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju odmah je pred svoje članstvo postavio zadatke izvođenja diverzantskih akcija na svim neprijateljskim komunikacijama, vršenja sabotaža na objektima kojima se koristi neprijatelj i opće ubrzavanje priprema za razvijanje otvorene oružane borbe. Od posebnog je

¹⁰ U Splitu je 7. svibnja 1941. pod Marjanom formiran Prvi udarni odred od 60 drugova. Nšto kasnije se taj Odred, po odluci Pokrajinskog komiteta, rasformirao u tri udarne grupe — Varoša, Dobroga i Manuša—Luća (D. Gizić, n. dj., 150).

¹¹ Malo je splitskih skojevaca znalo rukovati oružjem, jer nisu bili odslužili vojni rok. Partija je radi toga u najstrožoj tajnosti organizirala u Splitskom polju za skojevce posebni kurs rukovanja oružjem i druge vojne vještine kojima je rukovodio Ante Jurić (B. Leontić, Split godine 1941, Historijski zbornik, 1-4/1955, 47).

¹² D. Gizić, n. dj., 147—148.

¹³ Dokumenti istorije omladinskog pokreta Jugoslavije (dalje: DIOPJ), Beograd 1954, tom 1, knj. 2, 22—25.

¹⁴ Isto, 28.

Izmrčeni talijanski fašistički natpisi akcijom udarnih grupa 1941.

značaja za razvitak oslobodilačke borbe bilo izlaženje lista Pokrajinskog komiteta *Naš izvještaj*, 23. lipnja, koji je kasnije prerastao u glasilo JNOF-a Dalmacije.¹⁵

Proglas CK KPJ i dotadašnje pripreme Partije na terenu imale su veliki značaj za jačanje političke aktivnosti članova SKOJ-a u omladinskim masama. U dinamičnom procesu aktivnosti komunističke omladine u prvi plan izbija borba za jedinstvo mladih, bez obzira na njihovu klasnu i nacionalnu pripadnost, vjerska i politička ubjedenja. U Splitu je tada, pored Mjesnog komiteta KPH, s tri rajonska komiteta, 18 partijskih ćelija i preko 160 članova Partije, djelovao i Mjesni komitet SKOJ-a s više stotina članova (s okolicom preko 1200).¹⁶ Svi su oni, zajedno s ogromnom masom simpatizera i kandidata, bili ujedinjeni u jedinstvenu narodnooslobodilačku frontu i spremno prihvaćali zadatke koji proizlaze iz akcionog programa NOP-a.

Talijanskoj politici odnarođnjavanja spremno su se pored članova Partije suprotstavili i skojevci koji učestvuju u nizu akcija i štrajkova: presijecaju telefonske i telegrafske žice, uništavaju neprijateljske komunikacije i transporte, »mrče« fašističke parole i proglašavaju partijske i antifašističke letke, učestvuju u štrajku brodogradilišnih radnika i generalnom štrajku radnika i namještenika Električnog poduzeća, pridružuju se demonstracijama nezaposlenih radnika pred Burzom rada¹⁷ itd. Politički i moralni utisak tih akcija na svijest mlade generacije bio je od ogromnog značaja za dalje jačanje pokreta. Sačuvana građa ne omogućava nam potpuni uvid u svo bogatstvo, intenzitet i dinamiku dnevnog događanja ratne 1941. u Splitu, posebno kada je riječ o mnogobrojnim akcijama splitskih skojevaca koje su intenzivirane nakon odluke Politburoa CK KPJ o pokretanju oružanog ustanka naroda Jugoslavije, 4. srpnja 1941. godine.

Napori SKOJ-a da se ostvari borbeno jedinstvo i masovni omladinski front bili su spojem i s akcijom suprotstavljanja nasilnom pokušaju fašista da formira svoje organizacije GIL, GUF, CONI i Dopolavoro. Zahvaljujući širokom angažiranju članova SKOJ-a i Partije koji su odvrćali omladinu od tih fašističkih organizacija, njihova snaga i utjecaj među mladom generacijom bili su vrlo slabi. Slično je bilo i s buržoaskim omladinskim organizacijama čija su vodstva odbijala suradnju s NOP-om, premda u toku NOB-a bilježimo jedan svojevrsan proces izgradnje jedinstvenoga omladinskog pokreta odozdo, mimo i protiv građanskih omladinskih organizacija. Revolucionarnom omladinskom pokretu prilazili su sinovi i kćeri iz mnogih građanskih porodica i stranaka, a uspjesi socijalističke revolucije taj će proces još više produbljivati.

Dakako, takvom intenzivnom političkom djelatnošću i borbom za jačanje političke platforme NOP-a, koja je i mladoj generaciji otvarala

¹⁵ Usp. *Bibliografija Izdanja u narodnooslobodilačkom ratu 1941—1945*, vii, Beograd 1964.

¹⁶ *D. Gizdčić*, n. dj., 157.

¹⁷ Usp. *Zbornik Vojnoistorijskog Instituta (dalje: VH)*, t V, knj. 1, Beograd 1952, 51.

perspektive nacionalnog i socijalnog oslobođenja i ostvarenja njezinih posebnih zahtjeva, SKOJ se potvrđivao kao jedina čvrsta i jedinstvena organizacija radničke, seljačke i intelektualne omladine Splita, koja je sve do završetka oslobodilačkog rata predstavljala snažnu i najmasovniju bazu na koju se KP oslanjala u ostvarenju svojih revolucionarnih ciljeva.

* * *

Neuspjeh okupatorove vlasti i njegovo nezadovoljstvo postignutim rezultatima u denacionalizaciji Dalmacije, a posebno plima omladinskih diverzantskih i drugih akcija, utjecali su na njegovo brzo napuštanje dotadašnje politike tolerancije i prijelaz na otvoreni teror i represalije prema pripadnicima NOP-a. Prva hapšenja komunista u Splitu započijnu potkraj lipnja, a masovno se nastavljaju u srpnju i kolovožu. Sve mjere talijanskih okupatorskih vlasti da slome oružani ustanak, nisu pokobile splitske skojevce i oni su još intenzivnije nastavili da im nanose gubitke. Na području Splita i Kaštela udarne diverzantske grupe u više navrata u srpnju i kolovožu ruše željezničku prugu i presijecaju telegrafsko-telefonske stupove, a u Splitu skojevci rasturaju letke CK KPH i vrše sabotaže u Brodogradilištu i dr. Uznemireni Talijani svakim su danom sve više punili zloglasni zatvor Sv. Roko na splitskoj obali, ali time nisu uspjeli zaustaviti borbu radničke i srednjoškolske omladine. Njihove akcije nisu bile rezultat inspiracije ili avanture pojedinaca, već su gotovo u prindpu organizirane pod rukovodstvom Partije i rezultat su osmišljenih planova koji su pretpostavljali disciplinu i najveću mjeru sigurnosti.

Politička svijest omladine nije dolazila do izražaja samo u omladinskim organizacijama i oružanim akcijama nego i u sindikatima, tvornicama, školama, kulturo-prosvjetnim društvima, sportskim klubovima, na selu, u borbama za socijalna prava i političke slobode, nacionalnu ravnopravnost i bratstvo i jedinstvo jugoslavenskih naroda.

Početak kolovoza 1941. u Dalmaciji, prema direktivama CK KPH, dolazi do formiranja prvih partizanskih odreda koji su uglavnom bili sastavljeni od skojevaca i mladih članova Partije. Premda su ti prvi odredi, uslijed različitih okolnosti, doživjeli neuspjeh, omladina Splita i Dalmacije je pokazala da je spremna da se oružano bori protiv okupatora i da se već u jesen 1941. priključi novim partizanskim odredima.¹⁸ Ovdje treba također upozoriti na činjenicu da je i sama skojevska organizacija, pored određenih propusta organizacije KPH u Splitu, pokazivala neke elemente organizacione nesrednosti i nesnalažljivosti u uvjetima borbe izvan grada. Tragični završetak Prvog splitskog odreda (od 43 borca 24 su strijeljana) i privremena kriza NOP-a, koju je neprijatelj htio do kraja iskoristiti, pridonijeli su daljoj preorijentaciji rada SKOJ-a na nove uvjete borbe i masovnoj mobilizaciji omladine Splita u narodnooslobodilačku borbu.

¹⁸ O prvim partizanskim odredima usp. L. Amulić, Razvoj narodnooslobodilačkog pokreta i partizanski odredi Dalmacije u 1941, Zbornik IHRPD, 2, 419—497; Zbornik VII, tom V, knj. 1, 90, 338, 339—362; knj. 2, 215—216.

U proglasu Oblasnog komiteta SKOJ-a za Dalmaciju od 25. rujna 1941. godine, u kojemu se omladina ovog kraja poziva na masovni oružani ustanak, ističe se i pozitivan primjer prvih NOP odreda: »*Omladina Dalmacije već je dokazala mnogim herojskim primjerima, da je spremna podnijeti žrtve. Među prvim našim dalmatinskim partizanima koji su bili svjesni velike uloge Narodnooslobodilačke borbe i koji su spremno, sa oduševljenjem pohrlili s oružjem u ruci da se bore protiv fašističkih krvoloka i narodnih izdajica ustaša, dala je dalmatinska omladina svoje prvoborce.*«¹⁹ »Moramo biti svjesni«, ističe se dalje u proglasu, »da naše oslobođenje mora biti djelo naših vlastitih ruku, djelo naše borbe i kucnuo je čas općeg narodnog ustanka! (...) Nitko se ne smije ni pod kojim uslovima upisivati u fašističke ili ustaške organizacije. Te organizacije moramo srušiti i onemogućiti, jer su one stvorene da razbiju borbu omladine protiv tuđina i njegovih slugu.«¹⁹

Nakon proglasa CK KPJ od 12. i 25. srpnja, a posebno direktivnog pisma CK SKOJ-a od kraja kolovoza 1941. i platforme NOF-a PK KPH za Dalmaciju, skojevska organizacija u Splitu čini napore oko uspostave jedinstva omladine u borbi protiv okupatora. Skojevska rukovodstva, prema zaključku CK SKOJ-a, moraju »odmah stupiti u kontakt sa predstavnicima ostalih omladinskih organizacija i grupa (...) Cilj ovih razgovora treba da bude organizaciono oformljenje jedinstvenog omladinskog fronta protiv okupatora. U obzir kod saradnje dolaze sve rodoljubive antifašističke snage, sokoli, demokrati, zemljoradnici, radikali, najrazličitije omladinske organizacije (...).²⁰ Vodstva građanskih omladinskih organizacija, posebno HSS-a, odbila su mogućnost stvaranja jedinstva omladine na platformi NOP-a, tako da je i splitsko skojevsko rukovodstvo ubrzo prišlo ujedinjenju omladinskih masa odozdo. U izvješću PK KPH za Dalmaciju od 10. X 1941. ta se taktika posebno obrazlaže: »Činjenica je, da je omladina, koja stoji pod utjecajem nacionalista, odbila u posljednje vrijeme saradnju s nama, a i omladina HSS-a s kojom je u zajednici imala naša omladina namjeru izdati letak protiv se tome da se u tome letku govori o borbi protiv odnarnodnjavanja. Očito je da frankovci vrše veliki utjecaj na HSS-ovsku omladinu. Tako stoji stvar u Splitu, a vjerojatno i u okolini, odnosno u područjima, gdje se odozgor stvara narodnooslobodilačka fronta. Mnogo više uspjeha imamo, kada u konkretnim pitanjima i u interesu naroda pokrećemo akcije odozdo.«²¹

Poslije neuspjeha s prvim NOP odredom, radi nastavka borbe, ponovo su skojevci u Splitu učestvovali u nizu oružanih akcija i diverzija koje su davale osnovno obilježje razvoju oružane borbe do kraja 1941. godine. U Splitu je od početka listopada boravio i Rade Končar, sekretar CK KPH, čija je neposredna pomoć partijskoj i skojevskoj organizaciji

¹⁹* AIHRPD, SKOJ — 31 3472, Proglas Oblasnog komiteta SKOJ-a za Dalmaciju od 25. rujna 1941. godine omladini Dalmacije o učešću u narodnooslobodilačkoj borbi.

²⁰* DIO RVI, t. I, knj. 2, 40.
²¹* Platformu NOF-a PK KPH za Dalmaciju od 20. VIII 1941. donosi D. Gizdić, n. dj., 276—282.

²²* Zbornik VII, tom V, knj. 1, 186—137.

u jačanju NOP-a bila od velikog značaja. Split je tada nesumnjivo bio grad vrlo snažnog antifašističkog otpora u kojemu se vodio pravi bombaški rat protiv talijanskog okupatora. Dakako, uspjeh antifašističke omladine u pružanju otpora neprijateljskim snagama ovisio je i od mjera koje su talijanske okupacione vlasti, na čelu s Guverneratom, provodile u Splitu i cijeloj Dalmaciji. Nakon ubojstva radnika Bože Ajdukovića dvije udarne grupe polovicom rujna bacaju bombe na talijanske vojnike i fašiste;²² radnici Brodogradilišta oštetili su jahtu guvernera Bastianinija i onesposobili razarač »Split«;²³ posebno je bila uspješna demonstracija srednjoškolske omladine 25. rujna u Splitu kojom prilikom je, pod rukovodstvom Mjesnog komiteta Partije i SKOJ-a, oko 600 učenika i učenica protestiralo protiv pokušaja neprijatelja da ih uvuče u razne fašističke organizacije i podijeli im svjedodžbe na talijanskom jeziku;²⁴ u Splitu je napadnut i ranjen poznati talijanski špijun Petraello, a početkom listopada izvršen je atentat na predsjednika HRS-a Luku Oulića koji je teško ranjen;²⁵ u listopadu diverzanti bacaju bombe na automobil u kojemu su bili domaći fašisti, nekoliko bombi bačeno je na talijansku patrolu i vojnike crnih košulja koji su zatim »počeli od straha sami bacati bombe i pucah su čitavu noć«;²⁶ početkom studenoga udarna grupa ponovo baca bombu na talijansku patrolu,²⁷ a u jednoj od najznačajnijih bombaskih akcija 9. XI grupa skojevaca prekinula je s tri bombe sviranje glazbe talijanske divizije »Cacciatori delle Alpi«, kojom prilikom su 24 talijanska vojnika bila ranjena.²⁸ To je ujedno po odluci

²² Talijanski fašisti ubili su hrabrog i neustrašivog skojevca Božu Ajdukovića 13. rujna 1941. godine u Bilanovoj ulici u Splitu. Ajduković je smrtno ranjen na krovu kuće nakon što je skrio partijski materijal i pokušavao umaći fašističkoj blokadi. Kao odgovor na taj zločin, MK KPH Split pripremio je dvije oružane akcije. Na grupu talijanskih vojnika i fašista pred kasarnom »Roma« na Gripana, udarna grupa bacila je bombu i ranila pet vojnika.

²³ Istoga dana, 14. rujna 1941, druga grupa, B. Ivanović, T. Vrdoljak, V. Marković i C. Odrlijin napali su pistojlima i bombom dvojicu karabinjera i teško ih ranili. (Zbornik VII, t. V, knj. 1, 94, 414; t. XIII, knj. 1, 485, 491, 501, V. Marković, Prva bombaška akcija u Splitu, *Slobodna Dalmacija*, 13. Vin, 1951).

²⁴ Zbornik VII, t. V, knj. 2, 213.

²⁵ Ova značajna akcija srednjoškolske omladine Splita pomno je pripremana i detaljno dogovorena još početkom rujna na sastanku srednjoškolskog rukovodstva SKOJ-a kojemu su prisustvovali sekretari SKOJ-a srednjih škola: Ante Cudina, sekretar u Klasičnoj gimnaziji; Slavko Zulj, sekretar na Trgovačkoj akademiji; Ivo Perišin, sekretar u Muškoj realnoj gimnaziji; Vlasta Medanić, sekretar u Ženskoj realnoj gimnaziji i Veljko Cerina, sekretar u Srednjoj tehničkoj školi, a predstavljao je i Žensku zanatsku školu. Tom sastanku su prisustvovali Edo Santini, sekretar MK KPH Split, i Veljko Maskareli, član MK SKOJ-a, koji su sekretare SKOJ-a upoznali sa odgovornim zadatkom i povjerali im njegovo izvršenje.

²⁶ Svi su srednjoškolski brzo bili upoznati sa akcijom traženja svjedodžbi na hrvatskom jeziku, tako da su demonstracije 25. rujna u svim školama bile istovremene i jedinstvene.

Kada su se mladi demonstranti uputili prema Narodnom kazalištu, gdje im se pridružila radnička i studentska omladina, i Narodnom trgu počele su odjekivati antifašističke parole i pjesme »Hej Staveni«, »Lijepa naša« i dr.

²⁵ Zbornik VII, t. V, knj. 1, 184.

²⁶ Zbornik VII, t. V, knj. 1, izvještaj R. Končara Centralnom komitetu KPH od 22. X 1941, 224.

²⁷ Zbornik VII, t. XVI, knj. 1, 731.

²⁸ Ova akcija je organizirao i njom neposredno rukovodio Rade Končar, sekretar CK KPH. Bombe su na Cursu Italia (danas Ulica prvoboraca) bacali članovi udarne grupe Ante Roje, Veljko Neškovićin, Nikola Trebotić i Zivota Katunarić dok im je odstupnicu čuvao Ante Krstulović. Interesantno je svjedočanstvo Končara o tom događaju: » (...) promatrao sam ovu sliku na udaljenosti od otprilike 100 metara;

PK, odnosno R. Končara, bila i posljednja bombaška akcija u Splitu, jer je pored fašista u tim akcijama ponekad nastradao i neki slučajni prolaznik, što je neprijateljska propaganda koristila u borbi protiv NOP-a. Međutim, diverzantske akcije i ostali oblici borbe protiv okupatora i dalje su intenzivno nastavljene. U Splitu su od 11. rujna do 9. studenoga izvedene ukupno 24 diverzantske akcije, u kojima je sudjelovao veliki broj skojevaca i drugih omladinaca. Sve je to fašistima jasno pokazivalo da se širi i jača politička osnovica NOP-a, da je odlučnost SKOJ-a i antifašističke omladine predvođene KP u borbi za nacionalno i socijalno oslobođenje jača od njihova terora, masovnih odmazdi i strijeljanja.

Oslonac okupatora na malobrojne protunarodne stranačke prvake HSS-a, dio članova SDS, pristaša JRZ i srpske nacionalističke elemente (koji se sklanjaju pred ustaškim terorom u neke anektirane krajeve Dalmacije), dio višeg klera, četničku ispostavu Draže Mihailovića (koja je u Splitu bila prikladni centar za održavanje veze s izbjegličkom vladom na Bliskom istoku i Londonu), dio starog državnog aparata i sitno-buržoaske elemente, nije mu mogao osigurati i utjecaj na široke narodne mase. KP i SKOJ su se uspješno koristili svim mogućim sredstvima da njihovu izdajničku djelatnost raskrinkaju i odvoje ih od širokih masa, tako da su se usluge okupatoru tih protunarodnih elemenata, koje su talijanske vlasti nastojale čvrsto uza se vezati, svodile uglavnom na špijunske akcije uperene protiv kompromitiranih članova Partije i SKOJ-a, propagandnu djelatnost i druge beznačajne akcije za koje su bili dobro plaćeni.

Neuspjeh okupatora u stabilizaciji svoje vlasti i denacionalizaciji Dalmacije nagnao ih je na primjenu mjera otvorenog terora i nasilja. Polovicom rujna »San Marco« je prenio naredbu kojom je smrtna kazna predviđena za svaki akt sabotaže, diverzije i oružane akcije pripadnika NOP-a protiv okupatora.²⁹ Splitski zatvori Sv. Roko, Policija, Karabinjeri, vojna kasarna Gripe i sva tri splitska kina bili su prenatrpani. Prema nekim podacima u Splitu je potkraj 1944. godine bilo zatvoreno preko 800 omladinaca, među kojima je bilo oko 300 skojevaca.²⁹³ Saslušavanja i batinanja splitskih skojevaca i omladinaca na policiji, kvesturi i Fašiu trajala su po cijele dane. Brojni su primjeri pretresanja stanova, racija, interniranja i strijeljanja mladih antifašista, članova Partije i SKOJ-a. *Izvanredni sud za Dalmaciju osudio je 14. listopada na smrt strijeljanjem 12 splitskih rodoljuba, među kojima su i istaknuti skojevci Mate Golem,*

bilo je divota to gledati. Oni su stupali, a na jednom su eksplodirale tri bombe. Među fašistima je nastala vika i pali su na zemlju. Pojurili su lijevo i desno zajedno sa trubama i nastala je strasna trka (...). Talijani su Još čitav sat iz straha pucali i bacali bombe, bježeći u dvorišta. Ja sam lično vidio Jednog, sa crnom košuljom, kako je ležao pod nekim plotom, odbacio oružje i od straha drhtao. Da smo imali spremnih 201) naoružanih ljudi s lakoom bismo zauzeli cijeli Split. Jer su Talijani u tolikoj mjeri izgubili glavu« (Zbornik VII, t. V, knj. 2, 15). Usp. i dokument br. 133, na l. mj.; *Naš izvještaj*, 11. XI 1941. Povlaćeci se nakon izvršenog zadatka, skojevci Tvišeković i Trebotić našli su na talijansku patrolu u Rokovoj ulici. Budući da nije imao kod sebe legitimaciju, Nešković se dao u bijeg, ali je pri tom bio smrtno ranjen. Umro je u bolnici ne kazavši fašistima čak ni svoje ime (AIHHPD, zb. MG-12-3/19. Sjećanje A. Roje o akciji na fašističku glazbu; »Osvetničke bombe 1941«, *Slobodni Dalmacija*, 20. VII 1951).
* R. Guberina, *Prilozi, Zadarska revija*, 6/1966, 481.
»a AIHHPD, zb. MG-1/2-1/7.

Sime Krstulović, Edo Ferderber, Rudi Viđak i Davor Matković. «-Mučili su i tukli ljude da iznude od njih priznanja o nečemu što nisu znali. Presuda, u nemogućnosti da im naturi ma kakvu krivnju ili da navede ma kakvo konkretno djelo, jedne sudi kao pripadnike komunističke organizacije, a druge da su skrivali oružje i sve to na osnovu običnih nedokazanih konfidentskih prokazivanja.»³⁰ Među skojevcima osuđenim na smrt u bijegu bili su Đermano Senjanović, Milorad Einspiler, Maksim Santini, Milivoj Barać, Adolf Doležal i Franc Barić.³¹

Posebno je bio težak gubitak za Partiju i SKOJ hapšenje (17. studenoga) i ubojstvo Rade Končara (22. svibnja 1942), koji je bio omiljen među splitskim skojevcima i mladim komunistima.

Kao odgovor na taj zločin radnici u Brodogradilištu podmetnuli su 15. listopada eksploziv u ložište kotla broda »Orao«, zbog čega je on bio teško oštećen. Talijanski fašisti odmah su uhapsili preko 100, uglavnom mladih, radnika, ali nisu uspjeli ništa saznati o izvršenoj sabotaži.³¹³

Napori skojevskog rukovodstva u pokretanju oslobodilačke borbe u Splitu imali su do kraja 1941. godine vidljivih rezultata. Pored postojećeg Solinskoga i Kaštelanskog partizanskog odreda, u splitskom polju ponovno je 22. prosinca formiran Splitski partizanski odred. Brojno prisustvo omladine Splita u partizanskim jedinicama potkraj 1941. nesumnjivo je pridonosilo jačanju partizanskog pokreta, tako da je već tada uspješno stvarana čvrsta osnova za dalji razvoj oružanog narodnog ustanka. Koncem 1941. godine u odredima i partizanskim grupama u Dalmaciji bilo je oko 800 naoružanih boraca (nasuprot 100.000 suvremeno naoružanih neprijateljskih vojnika),³² od kojih je bio najveći postotak upravo mladih komunisti i skojevaca.³³ Među njima je već tada bilo i omladinaca iz Splita i okolice koji su se pojedinačno i u manjim grupicama prebacivali u partizanske odrede ili aktivno djelovali kroz gerilske grupe.

* * *

Budući da ne posjedujemo pouzdane izvještaje o reorganizacionom stanju splitske skojevske organizacije, nismo u mogućnosti iznijeti ni točan pregled njezinih promjena i sastav svih rukovodstava u pojedinim fazama razvitka oružanog ustanka. Ipak, uz korištenje postojećih sačuvanih dokumenata, a posebno sjećanja učesnika pokreta, može se donekle rekonstruirati organizaciona struktura, broj članova i sastav rukovodećeg kadra SKOJ-a u Splitu u toku rata.

³⁰ Zbornik VII t. V, knj. 1, Poziv PK KPH za Dalmaciju od 20. X 1941. god. na općenarodni ustanak protiv talijanskog okupatora, 212. i R. Pavela, Rad skojevske organizacije u Splitu uoči rata i 1941. godine, Zbornik IHRPD, 2, Split 1972, 751—752, 156. Uspomena na pale junake, Slobodna Dalmacija, 14. X 1949.

³¹ Zbornik VII, t. V, knj. 1, 473—474.

^{31a} Zbornik VII, t. V, knj. 1, 230; t. xm, knj. 1, 596 i 612.

³² D. Cizdić, Zbornik IHRPD, 2, 84.

^{33a} Izjava C. Cvrlje autoru u listopadu 1979.

³³ Usp. P. Kačavenda, SKOJ u Dalmaciji u oružanom ustanku 1941, Zbornik IHRPD, 2, 210.

Na Okružnoj konferenciji SKOJ-a za Split, koja je održana u prosincu 1940. konstatirano je da organizacija ima ukupno 1237 članova. Raniji rajonski komiteti (Varoš i Lučac) i aktivni boljom organizacijom zamijenjeni su sektorskim rukovodstvima (tzv. centralni aktiv), i to: sektor za radničku, za srednjoškolsku, za težačku, za žensku i za sportsku omladinu. Obično su članovi mjesnog skojevskog rukovodstva bili zaduženi za rad s jednim sektorom. Sektori su se dalje dijelili na aktivne skojevaca koji su se stvarali na proizvodnom principu (radnička omladina), teritorijalnom principu (težaci su imali sedam aktiva), po školama, sportskim klubovima, trgovinama (veliki broj trgovačkih pomoćnika bio je u SKOJ-u) i dr., a ponekad su se formirali i privremeni aktivni SKOJ-a u povodu nekih značajnih akcija.³⁴ Najbrojnija je bila radnička omladina (posebno snažne skojevske organizacije djelovale su u Brodogradilištu, Električnom poduzeću, na željeznici i dr.), zatim srednjoškolska (snažno uporište SKOJ-a bilo je u Srednjoj tehničkoj školi, Ženskoj zanatskoj školi i Trgovačkoj akademiji) i težačka omladina.

Vrlo rano je u Splitu primjetna i aktivnost studentske omladine koja se uoči rata vratila sa studija u Beogradu i Zagrebu i uključila u široki antifašistički pokret. Znatno broj revolucionarnih studenata još je u predratnoj borbi protiv vladajućih režima istupao s marksističkih pozicija solidarišući se s borbom radničke klase za obaranje kapitalističkog društvenog uređenja. Njihova revolucionarna aktivnost među naprednom omladinom došla je do punog izražaja početkom rata kada spremno prihvaćaju sve zadatke NOP-a i masovno se priključuju NOV i POJ.

U travnju 1941. godine, neposredno nakon dolaska Talijana, na sastanku (u uvali Zvončac) kojim je rukovodio Ervin Klarić, formiran je Centralni aktiv za studentsku omladinu.³⁴³ Aktiv je tokom ljeta upravljao sa 6 podaktiva, a svaki podaktiv sa nekoliko grupa. Ukupno je obuhvaćeno oko 50 studenata članova SKOJ-a, koji su se redovito sastajali i vršili razne akcije. Početkom rujna 1941. formirana je studentska udarna grupa,³⁴⁰ koja je bila povezana s Fedom Borozanom, a od jeseni je učestvovala u izvršenju niza uspješnih diverzija, sabotaža i dr.³⁴⁰

Na spomenutoj Konferenciji izabrano je novo rukovodstvo Komiteta, koji je ujedno vršio funkciju Mjesnog komiteta SKOJ-a Split, u sastavu: Mirko Kaliterna, sekretar, Ante Jonić, Franc Barić, Mile Ivančić, Milka Duvnjak, Veljko Maskareli, Zeljko Draganja, Davor Urlčić i Andro Bubalo. To je rukovodstvo sastavljeno od istaknutih skojevaca (šest radnika, dva srednjoškolca i jedan težak) bilo u stanju odgovoriti složenim zadacima koje je omladinski revolucionarni pokret pred njih stavljao. Organizacijski je pokret učvršćen, obuhvaćena je masa antifašističke omladine,

³⁴ N. Marović, n. dj., 523—530.

³⁴³ U Centralnom aktivu bili su: Duško Pilić, Dragan Ivić, Ljubo Dmđić, Ante Radović, Elza Pavletić i Cedo Čurije (sekretar).

³⁴⁰ b Studentsku udarnu grupu sačinjavali su: Ante Radović, Dragan Ivić, Stanko Kuzmanić, Jakov Levi i Luka Soldić.

AIHRPD, zb. MG-1/1-2/25.

a splitsko partijsko rukovodstvo na čelu s Edom Santinijem pružalo je komitetu SKOJ-a svakodnevnu pomoć i razvijalo njegovu inicijativu.

MK SKOJ-a u spomenutom sastavu nije dugo djelovao, jer je već potkraj ožujka 1941. godine nekoliko njegovih članova bilo izabrano u Oblasni komitet SKOJ-a za Dalmaciju (Kaliterna, Jonić, Draganja i Barić). Od ljeta 1941. situacija u skojevskoj organizaciji se mijenja. Dolazi do veće fluktuacije članstva, a uslijed hapšenja, terora, povlačenja u ilegalnost i odlaska u partizane često se mijenjao sastav MK SKOJ-a. Prema do sada prikupljenim podacima u MK SKOJ-a tokom godine 1941. na mjesto članova koji su ušli u sastav Oblasnog komiteta SKOJ-a ili su dobili neku partijsku dužnost, bili su kooptirani: Đermano Senjanović, Feda Borozan, Drago Dumanić i Tina Dumanić. Nakon odlaska Mirka Kaliterne na mjesto organizacionog sekretara Oblasnog komiteta, dužnost sekretara MK vršio je jedno vrijeme Franc Barić (vjerojatno u rujnu i listopadu). Od starih članova MK jedino je Veljko Maskareli ostao do kraja 1941. godine, a u novo rukovodstvo bili su početkom prosinca 1941. godine izabrani: Davor Radovniković-Strko (sekretar), Drago Dumanić, Mile Kragić, Aco Stojković i Ranko Orlić. Taj komitet djeluje kratko vrijeme.³⁵

Do promjena je došlo i u rukovodstvu Oblasnog komiteta SKOJ-a za Dalmaciju, zbog čega je i Rade Končar u svom izvještaju CK KPH od listopada 1941. istakao da »ovdje položaj nije naročito dobar, osobito u organizaciji«. ³⁶ Neda Marović, sekretar Komiteta, u rujnu je premještena na novi zadatak u Makarsku, a na njeno mjesto imenovan je Željko Draganja, koji je nakon kratkog vremena bio zamijenjen Antom Jonićem. Takva situacija nametala je potrebu »da svaka partijska organizacija radi i po liniji SKOJ-a«, ³⁷ jer je to bila pretpostavka ne samo ostvarivanja čvrste povezanosti između te dvije revolucionarne organizacije već i osiguranja rukovodeće uloge Komunističke partije.

* * *

Godina 1941. nesumnjivo je bila težak period u borbi omladine Splita s obzirom na okupatorsku politiku odnarnodnjavanja i fašističke mjere terora koje je provodila okupaciona vlast u Dalmaciji. Analiza učešća omladine Splita u oružanom ustanku i narodnooslobodilačkom pokretu uopće pokazuje da je *SKOJ bio glavni oslonac KP u realizaciji njene oslobodilačke platforme. Omladinci Splita i okolice činili su glavnu udarnu snagu NOP odredima i diverzantskim grupama na ovom području.* Skojevi su bili uspješni pokretači i organizatori cjelokupne omladinske aktivnosti u svim oblastima društveno-političkoga, privrednog i kulturnog života i rada.

³⁵ Imena članova Okružnog komiteta SKOJ-a koje N. Marović spominje u članku »SKOJ u Dalmaciji 1939–1941. godine« (Zbornik IHFPD, 2, 535) ne podudaraju se u potpunosti s imenima članova istog komiteta koje ona spominje u svojim sjećanjima iznijetim na znanstvenom skupu »Split u NOB-u«, 1979. godine. Budući da zapsnik s te konferencije nije sačuvan, ovdje se dijelom koristimo podacima koje je N. Marović iznijela na spomenutom skupu, s tim da smo u toku istraživanja došli do novih podataka koje ovdje prvi put iznosimo.

³⁶ Zbornik VII, t. V, knj. 4, 220. Izvještaj Rade Končara Centralnom komitetu KPH od 22. X 1941.

³⁷ Isto, 221.

Zahvaljujući širokoj platformi NOP-a koju su propagirali i provodili KP i SKOJ, u Splitu se uspješno tokom 1941. godine ostvarivalo jedinstvo omladine u oružanoj borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika što, u vrijeme najvećih uspjeha sila Osovine, svjedoči o visokoj političkoj svijesti omladine ovoga grada, njenim moralnim vrijednostima i vjeri u pobjedu socijalističke revolucije.

Brojni podaci upućuju na usku vezu Partije i SKOJ-a. Borbena komunistička omladina bila je zapravo glavni oslonac u realizaciji politike KP koja je poticala okupljanje omladine na antifašističkim, narodnooslobodilačkim pozicijama. Na revolucionarnoj, antifašističkoj i narodnooslobodilačkoj platformi SKOJ je u Splitu, nakon bezuspješnih pokušaja da jedinstvu omladinskog pokreta pride odozgo uz suradnju vodstva bivših građanskih stranaka, u praksi to jedinstvo uspješno ostvarivao odozdo ujedinjavanjem antifašističke omladine, bez obzira na nacionalnost, socijalno porijeklo, vjerska uvjerenja i raniju političku pripadnost. *Partija je u Splitu posredstvom SKOJ-a širila svoje pozicije i izvan krugova njenih tradicionalnih klasnih struktura (radnička klasa i seljaci), što je uspjesima socijalističke revolucije u narednim godinama rata još više bilo potvrđeno znatnim prilazom predstavnika poraženoga građanskog društva na pozicije proletarijata.*

Preko skojevskih aktiva i drugih omladinskih antifašističkih organizacija radnička, intelektualna i seljačka omladina Splita, uključuje se u organizirani otpor neprijatelju i nanosi mu značajne gubitke. Uspjesi mladih u oružanim akcijama, ali i brojne žrtve i revolucionarna zatišja, snažila su SKOJ i pridonosila njegovom brzom preobražaju u masovnu revolucionarnu organizaciju koja neprijatelju nije ostavljala ni trenutka spokoja i sigurnosti. Hrabre i zadivljujuće akcije splitskih mladića i djevojaka učinile su ovaj grad snažnim punktom odlučne oružane borbe koja je za sve vrijeme rata, unatoč teroru i brojnim žrtvama, rasla i razvijala se do svoga pobjedonosnog završetka.

Teški i složeni uvjeti u kojima je vođen NOR i socijalistička revolucija utjecali su također na brzo sazrijevanje mlade generacije. Preko noći su praktički ti mladi ljudi postajali odgovorni revolucionari sposobni da preuzmu na sebe važne partijske i vojne dužnosti. U vatri velike historijske drame našega grada, Dalmacije i cijele naše zemlje oni su izrastali u hrabre komandire, političke komesare, rukovodioce novih organa vlasti, KP i SKOJ-a.

O hrabrom držanju omladinaca Splita i okolice u zatvorima i koncentracionim logorima, na gubilištima i pred klasnim neprijateljem postoje brojna svjedočanstva. Borci Splitskoga i Solinskog partizanskog odreda, skojevci strijeljani u kuli Kamerlengo u Trogiru i mnogi drugi omladinci odlazili su u smrt pjevajući Intemacionalu, rodoljubne i antifašističke pjesme i kličući Partiji, narodnooslobodilačkoj borbi, slobodi i Sovjetskom Savezu.

Fašistički prefekt Zerbino bio je prisiljen da u svom izvještaju za mjesec prosinac 1941. godine, između ostaloga, napiše: »-Dovoljan je vrlo mali neuspjeh našeg oružja na jednom ratnom frontu da podstakne mase

protiv nas s namjerama revanša. Realnost je dakle jedna: antipatija ovog naroda prema Italiji, a nadasve protiv fašizma.«³⁸

* * *

Usprkos oštrih represalija, terora i ubojstava koje je skojevska organizacija pretrpjela do kraja 1941. godine, ona nije bila uništena već je uz pomoć partijske organizacije postepeno obnavljala svoje organizacije, osnivala nove aktivne i dalje utjecala na veći dio omladine. Na temelju sjećanja suvremenika u prvom tromjesečju 1942. godine u Splitu je djelovao jedan težački aktiv SKOJ-a, 5–6 radničkih (bez Brodogradilišta), oko 15 studentskih i preko 40 srednjoškolskih (u mnogim školama je bilo više aktivna, po odsjecima i razredima) koji su ukupno obuhvaćali oko 300 članova SKOJ-a.³⁸³

U usporedbi s brojem članova 1941. godine splitska skojevska organizacija početkom 1941. godine znatno je oslabila, a uvjeti za rad postali su mnogo teži. Problem konsolidacije organizacije utoliko se sve više nametao. U vezi s tim bio je još jedan važan problem: SKOJ kao kadrovska organizacija vezana uz KP nije mogla obuhvatiti svu antifašistički orijentiranu omladinu. Trebalo je osnovati jednu novu omladinsku organizaciju koja bi na širokoj antifašističkoj platformi okupila omladinske mase bez obzira na klasnu, političku, nacionalnu ili vjersku pripadnost. Snažni zamah NOB-a i širenje njegove društveno-političke osnovice godine 1942, čemu je znatno pridonio masovni omladinski revolucionarni pokret, pred KP i SKOJ-em postavili su, dakle, zadatak iznalaženja takve organizacije koja bi svakom omladincu i omladinki omogućavala da nađe svoje mjesto u antifašističkoj borbi. Ubrzo se i u Splitu u prvoj polovini 1942. prišlo osnivanju *Saveza mlade generacije (SMG)*. Već su neke ranije uspješne akcije u gradu, posebno demonstracija srednjoškolske omladine, potvrdile ispravnost orijentacije na stvaranje jedne masovne organizacije koja bi se uspješno oduprla reakcionarnim i demagoškim mjerama okupatora. Brzo su se počeli stvarati odbori SMG-a na bazi borbe protiv svih oblika služanja okupatoru, protiv tuđinske nastave u školama, za puno nacionalno oslobođenje, odnosno zadovoljenje općih političkih, ekonomskih i kulturnih zahtjeva omladine.³⁹ Odbori su se stvarali u školama, tvornicama, raznim društvima, njima su rukovodili kotarski i općinski odbori na čijem čelu su bili skojevci. Treba odmah upozoriti na činjenicu da proces stvaranja odbora SMG-a nije tekao brzo. Antifašistički orijentirana omladina već je bila u SKOJ-u ili nekoj drugoj organizaciji NOP-a, a javljali su se i stavovi kako su odbori SMG nepotrebni.

U pismu sekretara CK SKOJ-a Ive Lole Ribara Pokrajinskim komitetima SKOJ-a za Hrvatsku i Dalmaciju od ožujka 1942. iznose se osnovni politički zadaci koji su tada stali pred SKOJ-em. Pored neumornoga agitaciono-propagandnog rada »u kome će pokazivati pravo lice njemačkih i talijanskih okupatora«, raskrinkavati izdajničku ulogu vodstva HSS-a,

³⁸ Zbornik VII, t. V, knj. 2, 427.

³⁹ Izjava C. Cvrilje autoru u listopadu 1979.

³⁸ *Mladi komunist*, organ SKOJ-a za Hrvatsku, 1. IV 1942.

SDS i drugih malogradanskih stranaka, organizirati posebne udarne omladinske partizanske čete i borbene grupe u gradovima, SKOJ mora organizirati široki front mlade generacije »-u kome će biti okupljeni svi mladi bez obzira na politička i vjerska gledstva«. Odbacujući sektaški stav (posebno Pokrajinskog komiteta SKOJ-a za Hrvatsku) o istovjetnosti organizacione strukture SKOJ-a i KP i podjelu skojevaca na aktiviste i ostale skojevce, Ribar ističe da »skojevcima treba smatrati sve one poštene omladince koji se osjećaju mladim komunistima i spremni su da pod našim rukovodstvom, u ovoj ili onoj mjeri, učestvuju u borbi«, a ne samo »skojevce aktiviste« koji rukovode radom pojedinih aktiva, sekretar CK SKOJ-a također ističe važnost sektaških tendencija da takav jedinstveni front mladih nije potreban, jer je omladina »i onako s nama«.40

Dakako, kriza u rukovodstvu SKOJ-a u Hrvatskoj odrazila se i na situaciju u omladinskom pokretu u Splitu i Dalmaciji, tim prije što je teror okupatorske vlasti pogodio najbolje kadrove skojevske organizacije. Rukovodstvo splitske skojevske organizacije često se mijenja, uslijed hapšenja, pogibije ili odlaska u NOV, a mladi i neiskusni skojevci koji su rukovodili organizacijama nisu se uvijek najbolje snalazili u novim uvjetima rada. Pomoć se nije mogla očekivati ni od Oblasnog komiteta SKOJ-a koji od kraja 1941. do srpnja 1942. i ne postoji, jer su njegovi članovi bili poslani na nove dužnosti ili su bili uhapšeni. Početkom 1942. god. i partijska organizacija, uslijed velikog broja uhapšenih članova, bila je dosta oslabljena. U toj situaciji ocjena Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju o radu skojevske organizacije s početka 1942. godini čini se realnom, premda dosta kritičkom: »Činjenica je da je omladinska organizacija u Splitu prilično slaba. Okupatori i ustaše nemilosrdno su sudili na smrt, na policiji mlatili i dobar dio omladine strijeljali. Stalno nadopunjavamo omladinske forume. Prošlog tjedna opet su uhapšena dva člana Mjesnog komiteta. Mnogi omladinci, kojima je prijetila opasnost hapšenja, upućeni su na rad u pokrajinu ili u odrede. Omladina također nastoji da ostvari jedinstvo omladine, ali nije imala vidnih rezultata.«41

Neosporna je ipak činjenica da veliki broj splitskih omladinaca i omladinki početkom 1942. godine sudjeluje u NOB-u i da su brojni omladinci stradali. Od listopada 1941. do svibnja 1942. godine u Splitu je strijeljano oko 80 omladinaca, oko 150 je odvedeno u internaciju, veliki dio je bio u partizanima gdje su mnogi i poginuli.⁴² Iz sačuvanih izvora, koji su prilično oskudni u podacima, može se ipak vidjeti da su posebno srednjoškolci u Splitu razvili značajnu djelatnost, da su i u MK SKOJ-a

⁴⁰ AIHRPH, SKOJ-2/31-1942. Pismo sekretara CK SKOJ-a I. L. Ribara Pokrajinskom komitetu SKOJ-a za Hrvatsku, PK SKOJ-a za Dalmaciju i svim oružanim i mjesnim komitetima SKOJ-a u Hrvatskoj i oblicima njegovog djelovanja od 10. III 1942.

⁴¹ Usp. i nešto kasnije poznato pismo sekretara CK SKOJ-a Pokrajinskom komitetu SKOJ-a za Hrvatsku o radu SKOJ-a i Saveza mlade generacije, AIHRPH, SKOJ-2/136-1942.

⁴² Zbornik VII, t. V, knj. 3, 92, Izvještaj PK KPH za Dalmaciju Centralnom komitetu KPH od 20. I 1942.

⁴³ DIOPJ, t. II, knj. 1, Beograd 1959, 252, Izvještaj Oblasnog komiteta SKOJ-a za Dalmaciju Pokrajinskom komitetu SKOJ-a za Hrvatsku od 28. VII 1943.

uglavnom prevladavali studenti i srednjoškcolci, jer je na udaru talijanskih fašista bila najvećim dijelom radnička omladina. Neiskustvo mladog skojevskog rukovodstva u ilegalnom političkom radu, bez obzira na svu odanost tih mladih komunista Partiji i ciljevima revolucije, utjecalo je na njihovu nedovoljnu snalažljivost i upornost u izgradnji takvih organizacijskih formi koje će vaditi bržem okupljanju širokih antifašističkih omladinskih masa. Posebno su se te slabosti ogledale u stvaranju odbora SMG-a, gdje je u početku kod dijela omladinskih rukovodilaca prevladavalo mišljenje da su ti odbori suvišni, jer će se u njima angažirati jedino skojevci. Ne treba izgubiti iz vida i činjenicu da je i partijska organizacija u Splitu izložena teškim progonima i hapšenjima, da je neprijatelju polazilo za rukom da organizacijama nanese i veće gubitke te da su uvjeti konspiracije i strogo ilegalnog rada onemogućavali održavanje čvrstih veza između Partije i SKOJ-a.

Snage NOP-a u 1942. u Splitu i okolici sve su više rasle. Već na samom početku godine formirano je 9 omladinskih udarnih grupa.^{42a} Skojevci i drugi omladinci izvode niz akcija u gradu, premda se već tada osjeća prenošenje težišta borbe na vangradska područja, pa se na Mosoru u veljači formira Mosorska partizanska četa, a nešto kasnije Solinska leteca četa i Mosečka četa.

Od važnijih skojevskih akcija u gradu treba istaći: 7. siječnja rasturanje letka KP KPH za Dalmaciju na talijanskom jeziku, u kojemu se pozivaju talijanski vojnici na zajedničku borbu protiv fašizma;⁴³ 15. siječnja ubijen je zloglasni fašista Antonio Hoffman;⁴⁴ u splitskim srednjim školama, u kojima je počela nastava, fašističke vlasti poduzele su posebne mjere osiguranja, a pred školama su postavljeni karabinjeri i skvadrasti da kontroliraju red;⁴⁵ nakon ubojstva člana KPJ Jerka Ivančića potkraj siječnja omladinci su ispisivali antifašističke parole i slavili žrtvu fašističkog terora;⁴⁶ učenici srednjih škola su masovno odbijali da se učlanjuju u fašističku omladinsku organizaciju Gill i da pozdravljaju profesore fašističkim pozdravom, zbog čega su mnogi izbačeni iz škola (u Srednjotehničkoj školi i dr.); omladinci Splita pridružuju se pozivu Gradskog NOO-a i bojkotiraju fašističku proslavu godišnjice ulaska u Split;⁴⁷ 16. travnja štrajkali su daci Srednje tehničke škole protiv fašističkog režima nastave;⁴⁸ 1. maja skojevci su rasturali letke, ispisivali an tifa-

la AIHRPD, zb. MG-1/2-1/7.

^{42a} Zbornik VII, t. V, knj. 3, dok. 99.

⁴³ Akciju su između 8 i 9 sati ujutro u Vrh Manuškoj ulici izvršili Kalajčić i Glavin. Splitski prefekt Zerbino ogorčen tim »divljačkim postupanjem« daje strijeljati tri taoca, istaknute omladinske aktiviste — Ranka Orlića, Silvestra Batinu i Vinka Boljata (Zbornik VII, t. V, knj. 3, 87; S. Kvesić, Dalmacija u narodnooslobodilačkoj borbi, Zagreb 1960, 309—310; A. Roje, Ilegalne akcije po gradovima, Zbornik, Beograd 1963, 249—250. Zbornik VII t. V, knj. 4, 440 i »U ime naroda«, *Slobodna Dalmacija*, 21. VII 1951).

⁴⁴ A. Kisić, Ljetopis grada Splita, rukopis 1942, 24, A IHRPD, Inv. br. 57.

⁴⁵ D. Glzdić, Dalmacija 1942, Zagreb 1959, E5.

⁴⁶ D. Glzdić, n. dj., 172.

⁴⁷ Štrajku daka Srednjotehničke škole, koji su odbijali da profesore pozdravljaju fašističkim pozdravom, trebali su se pridružiti i daci drugih škola. Fašisti i HSS-ovci, predvođeni Vojkom Krstulovićem, uspjeli su natjerati dio omladine natrag u škole, na što je omladinsko rukovodstvo odlučilo da odustane od štrajka kako bi zaštitilo od hapšenja svoje najbolje aktiviste (AIHRPD, sig. MG-1/1-77).

šističke parole i sudjelovali u isticanju crvenih zastava na više mjesta u gradu;⁴⁹ splitska omladina bojkotira talijanska sportska društva i klubove i sudjeluje u svim masovnim akcijama koje je organizirala KP. Ipak, kao jednu od najznačajnijih akcija u prvoj polovini 1942. godine treba izdvojiti odlučan otpor skojevaca splitskog Brodogradilišta da se upišu u fašističku omladinsku organizaciju Gill. Pokušaji Paola Zerbina, prefekta Splita, i Benita Bonavie, rukovodioca fašističke omladine, da natjeraju mlade radnike u svoju organizaciju nisu uspjeli. Pojedinačne grupe radnika različitih zanimanja, na čelu s Dragom Dumanićem (ujedno bio sekretar SKOJ-a u Brodogradilištu), Milom Ivančićem, Jerkom Mitrovićem, Božidarom Perlainom, Josipom Jurjevićem i Marinom Reićem slijedili su odluku MK SKOJ-a da se suprotstave upisu u Gill i pod cijenu otkaza s posla. Tako je 12. veljače 1942. čak 114 mladih antifašista i skojevaca napustilo »škver« i radije prihvatilo težak položaj besposlenih i gladnih radnika, nego članstvo i privilegije fašističkog Gill-a. Tom su prilikom fašisti nekolicinu radnika bili čak zatvorili, dok je onaj mali broj radnika, koji je prišao Gill-u, kasnije ga napustio i prišao NOP-u.⁵⁰

Usporedo s tim akcijama tekao je grčevit pokušaj talijanske okupacione vlasti da definitivno razbije omladinsku organizaciju u Splitu. Od početka 1942. godine bilježimo više fašističkih akcija »čišćenja« pojedinih predjela grada. Usljed provala dolazi i do masovnih hapšenja komunista i omladinaca, a u zatvoru su mnogi istaknuti komunisti (I. L. Lavčević, A. Jurjević-Baja i drugi partijski rukovodioci) i skojevci. U veljači je u Splitu odjeknula vijest o pogibiji Đermana Senjanovića, a nedugo zatim i umorstvo profesora Čire Gamulina optuženog za antifašističku djelatnost među učenicima Muške realne gimnazije; 19. travnja iz zasjede su ubijeni Ervin Klarić i Slaven Burić istaknuti splitski komunisti i omiljeni omladinski rukovodioci;⁵¹ u svibnju težak gubitak Rade Končara i drugova itd. U izvještaju splitskog prefekta Zerbina Guverneru Dalmacije navodi se da je u razdoblju od 1. studenog 1941. do 15. svibnja 1942. godine s područja Splita u Italiju internirano 1448 rodoljuba: 305 komunista, 48 politički opasnih i 1095 Jevreja. Pored toga u izvještaju se ističe da su iz Dalmacije protjerana 1.273 rodoljuba, 230 osoba prijavljeno je specijalnom sudu, a osuđenih na smrt navodno nije bilo.⁵² Velik broj među interniranima, osuđenima i umorenim rodoljubima bili su skojevci i drugi omladinci.

O događajima u Splitu polovicom 1942. godine svjedoče i zabilješke Ive Randića-Nikole, tadašnjeg sekretara MK KPH Split. »Fašistički pro-

ra Crvene zastave zalepršale su u mnogim gradskim predjelima, a u samom Brodogradilištu izvješeno je oko 15 zastava. Skojevci Velimiru Ronkućinu poslali su za rukom da, usprkos budne pažnje neprijateljski raspoloženih profesora, objesi crvenu zastavu na Realnoj gimnaziji. Bio je to zapravo najbolji znak da jenakonhapšenja mnogih skojevaca početkom kolovoza 1941. među kojima su bili S. Krstulović, R. Vidak, D. Matković (strjeljan: 14. X 1941), zatim R. Pavela, K. Barbić, V. Ilić i dr., nastavljen aktivnost skojevske organizacije kojoj je tada na čelu bio I. Perišin (AIHRPD, sig. MG-1/2-1/7; AIHRPD, sig. MG-1/2-1/15, Sjećanja R. Pavele na rad SKOJ-a u Muškoj realnoj gimnaziji u Splitu).

⁴⁹ Izjava Josipa Jurjevića i Marina Reića autoru u listopadu 1979.

⁵⁰ Zbornik VII, t. V, knj. 4, 443.

⁵¹ Zbornik VII, t. V, knj. 4, 440.

fesori«, piše između ostaloga Randić, »dolaze u školu u potpunoj ratnoj spremi sa revolverima. Škole čuvaju agenti i policija. Omladinu, školsku i radničku, sile da se upišu u Gii. Sa škvera su otpustili 60 naučnika koji se nisu htjeli upisati u Gii (...). Splitska bolnica pretvorila se u tamnica punu detektiva. Fašističke zvijeri nastavljaju sa groznim mučenjima. Danima odnose polumrtve ljude sve krvave i ispečene sa policije u bolnicu.«⁵³

Takav teror okupatora nije dozvoljavao kontinuirani rad skojevske organizacije, a to je imalo svog vidnog odraza i na formiranje i učvršćenje Saveza mlade generacije. Na temelju sjećanja jednog broja suvremenika tih događaja, uglavnom članova MK SKOJ-a, može se zaključiti da aktivnost odbora SMG-a nije bila sveobuhvatna i da nije lako sazrijevalo shvaćanje o njihovoj pravoj ulozi i karakteru. Duže vrijeme odbori SMG-a nisu bili vertikalno povezani jer nije postojalo njegovo rukovodstvo u školi i dalje na nivou svih srednjih škola, kao što je to bio slučaj sa SKOJ-em. Pojedini skojevci bili su zaduženi za formiranje odbora i preko njih sakupljali pomoć za partizane, čitali ilegalne materijale NOP-a i jačali antifašističku djelatnost mladih. Iz SMG-a najbolji omladinci primani su u SKOJ nakon izjave da su spremni žrtvovati i svoj život za organizaciju i NOP.^{53b} Radilo se o tome da se SMG ne postavlja usko, da u njegovim odborima ne budu isključivo skojevci, već da u njihovom radu bude uključena sva antifašistička, nacionalno ugnjetena i politički nepredijeljena omladina koja pati pod pritiskom neprijateljske vlasti.

Od pravilnog postavljanja tih pitanja i upornog rada na njihovu realizaciji ovisio je i proces daljeg širenja društveno-političke osnovice narodnooslobodilačke borbe u Splitu. Upravo odbori SMG-a trebali su postati snažni oslonac oslobodilačkog rata, oni su trebali biti stalno izvoriste novih snaga u partizanskim odredima i otvorenom frontu borbe protiv okupatora.

* * *

Od posebnog značaja za analizu prijednog puta, tadašnje situacije i sagledavanje daljnjih zadataka koji su stali pred partijskom i skojevskom organizacijom bilo je održavanje savjetovanja vojnih i političkih rukovodilaca NOP-a iz Dalmacije na Vještici gori od 4. do 6. lipnja 1942. godine.^{53c} Omladina je, prema ocjeni savjetovanja, dala najviše žrtava u NOB-u, a SKOJ je svojom borbom stekao ogromne simpatije mladih. Sumirajući iskustva skojevskih organizacija u Dalmaciji, na savjetovanju je, pored opće pozitivne konstatacije da je u pojedinim mjestima započeo proces stvaranja SMG-a, izrečeno niz kritičkih ocjena o radu partijskih i skojevskih rukovodstava. Jedan od uzroka zastoja rada među omladinom savjetovanje vidi u nedovoljnoj brizi partijskog rukovodstva oko obnove Oblasnog komiteta SKOJ-a. Ta je činjenica utjecala i na zapostavljanje mobilizacije omladine u partizanske redove i formiranje

⁵³ AIHRPD, KP — 27346. 1942. Bilješke Ive Randića.

^{53a} AIHRPD, zb. MG-1/2-1/10. Sjećanja A. Čudine.

^{53b} Na savjetovanju je o pitanjima omladinske organizacije referirao Ivica Kukoc-Jordan, sekretar Oblasnog komiteta SKOJ-a za Dalmaciju.

skojevskih i omladinskih organizacija u partizanskim odredima. Pored toga rukovodstvo SKOJ-a »pokazalo je krajnje nerazumijevanje u stvaranju Saveza mlade generacije. Mnogi rukovodioci drže, da je Savez mlade generacije, naročito po gradovima, nepotreban, jer da je sva omladina komunistička. To dovodi do toga, da jedan dio omladine potpada pod utjecaj građanskih stranaka, koje sprečavaju borbu protiv okupatora.« SKOJ se poistovjećivao sa SMG-om, tako da je bilo slučajeva da se odmah stvaraju organizacije SKOJ-a, čime je on gubio karakter čvrste organizacije mladih komunista. Stvaranje SMG-a, rečeno je u Rezoluciji savjetovanja, bilo je na mnogo nižem stupnju negoli stvaranje NOO-a.

U cilju uspješnog ostvarenja osnovnog zadatka Partije »da uzdigne borbu naroda u Dalmaciji na stepen narodnog ustanka«, obnova Oblasnog komiteta SKOJ-a i jačanje skojevskih organizacija postaje važna partijska obveza. Savjetovanje je pred skojevsko rukovodstvo postavilo zadatak stvaranja organizacija SMG, njihovoga međusobnog povezivanja i mobiliziranje omladine za narodnooslobodilačku vojsku u kojoj također treba formirati skojevske organizacije.⁵⁵

* * *

Nepostojanje Oblasnog komiteta SKOJ-a gotovo godinu dana ostavilo je traga na radu skojevskih organizacija, bez obzira na činjenicu što je pokrajinsko rukovodstvo preko Mjesnog i Okružnog komiteta i pojedinih instruktora na terenu pružalo određenu pomoć skojevskoj organizaciji u Splitu. Imperativno se nametao zadatak formiranja Oblasnog komiteta koji bi i splitskoj organizaciji pružao neposredniju pomoć i usmjeravao njen rad. Napokon je, nakon savjetovanja u lipnju 1942. godine na Dinari, konstituiran Oblasni komitet SKOJ-a, a u njegov sastav su ušli: Ivica Kukoč-Jordan, sekretar, Cedo Cvrlje, Ante Jonić, Joško Kuzmanić, Jure Bilić i Ziki Bulat.⁵⁶ Treba odmah skrenuti pažnju na činjenicu da je Ivica Kukoč tada postavljen za komesara IV operativne zone, a Ante Jonić za komandanta Prvoga dalmatinskog udarnog bataljona (18. VI 1942), tako da se nisu mogli više angažirati na pitanjima djelatnosti SKOJ-a. U srpnju dolazi do formiranja okružnih komiteta SKOJ-a za pojedina okružja u Dalmaciji, a 20. srpnja formiran je OK SKOJ-a za srednju Dalmaciju koji su činili: Kaja Gizdić-Aljoša, sekretar, Ante Eterović-Vili (sekretar od početka studenoga), Žarko Alujević-Feda i Milka Buljević.⁵⁷

Nova skojevska rukovodstva poduzela su niz mjera za obnovu rada skojevskih organizacija na terenu. Trebalo je ponovno uspostaviti

⁵⁵ V. Rezoluciju savjetovanja u D. *Gizdić*, n. dj., 280–290.

⁵⁶ Do sada su u našoj historiografiji bile prenošene ocjene D. *Gizdita* da se radi o reorganizaciji Oblasnog komiteta u kojem tada nije bilo J. Bilica i Z. Bulata (D. *Gizdić*, n. dj., 485). Na temelju istraživanja djelatnosti Oblasnog komiteta SKOJ-a za Dalmaciju i svjedočanstva C. Cvrlje i Z. Bulata, možemo govoriti o konstituiranju novog komiteta u kojemu su već tada i J. Bilić i Z. Bulat.

⁵⁷ D. *Gizdić*, n. dj., 393.

kontinuitet u radu i brzo djelovati na realizaciji odluka sa savjetovanja na Vještici-gori. Članovi Oblasnog komiteta SKOJ-a kratko su se zadržali u centru društveno-političkih rukovodstava Dalmacije. Raspodijeljene su dužnosti i najveći dio vremena provodi se na terenu (J. Kuzmanić je otišao u srednju Dalmaciju, J. Bilić na područje Biokova, Z. Bulat u sjevernu Dalmaciju, a u centru je tada ostao C. Cvrilje). Nakon određenog vremena opet su se okupili i razmijenili iskustva.⁵⁸ Tako je zapravo dalmatinsko partijsko i skojevsko rukovodstvo uspostavilo nakon duge vremena direktne kontakte s omladinom, usmjeravalo je njen rad i uspješno osposobljavalo skojevske organizacije.

Nakon odluke dalmatinskog vojnog i političkog rukovodstva da Ivica Kukoč definitivno napusti rad u SKOJ-u, vjerovatno u rujnu za sekretara Oblasnog komiteta SKOJ-a postavljena je studentica iz Šibenika Desa Koštan.⁵⁹

Suočen s problemima rada skojevskih organizacija na terenu, Oblasni komitet SKOJ-a već 23. kolovoza upućuje važno direktivno pismo svim skojevskim rukovodstvima u Dalmaciji.⁶⁰ U pismu se detaljno objašnjava uloga SKOJ-a u NOB-u i daju uputstva za rad skojevskih organizacija. Podržavajući stavove CK SKOJ-a o načinu organizacione strukture SKOJ-a, Oblasni komitet odbacuje podjelu skojevaca na aktiviste i »odgoj ce«. Aktivima na okupiranom teritoriju rukovodi Centralni aktiv sastavljen od pročelnika tih aktiv, a rukovodeći forumi su komiteti čiji članovi brinu o radu aktiv. U komitetu postoji podjela dužnosti (jedan brine o organizacionim pitanjima, drugi o političkom radu, treći o udarnim grupama, radu SMG-a, tehnicima itd.), a svi su članovi ujedno i komunisti. U pismu Oblasnog komiteta upozorava se na nekonspirativni i nedisciplinirani rad pojedinaca koji je bio uzrokom mnogih provala. Posebna kritička nota osjeća se u pogledu rada SMG-a, čije se organiziranje nije postavilo »skoro nigdje pravilno« tako da se »još do danas nisu iskoristile sve mogućnosti koje objektivno postoje«. Odbore SMG-a treba, ističe se dalje u pismu, stvarati u svim poduzećima, školama i ostalim mjestima gdje se okuplja omladina, a SKOJ preko svojih članova u tim odborima treba osigurati svoju rukovodeću ulogu. Da bi se stvarno osjetio rad SMG-a on treba sakupljati pomoć partizanima, bojkotirati fašističke organizacije, voditi borbu protiv odnarođavanja i na sve načine pomagati NOB. Pored toga, SMG mora veću pažnju posvetiti najmlađima i raditi s pionirima.

Napredna omladina Splita predvođena SKOJ-em nije prekidala akcije ni u drugoj polovini 1942. godine, premda su te akcije i po inten-

⁵⁸ U borbama za Vaganj 1. kolovoza poginuo je junačkom smrću komandant Prvoga udarnog bataljona Ante Jović.

⁵⁹ Još kao student medicine u Beogradu, *Desa Koštan* aktivno učestvuje u naprednom studentskom pokretu. Kada se zbog smrti oca u ožujku 1941. vratila u Šibenik, uključuje se u živi antifašistički pokret omladine i postaje član MK SKOJ-a. Po partijskom zadatku je god. 1942. radila na rogozničko-primostenskom terenu (član Rajonskog komiteta KP), a u kolovozu iste godine prisustvuje Okružnom savjetovanju Partije za Sjevernu Dalmaciju u Srbu, u Lič. Tom prilikom joj je Ivo Amulić, organizacioni sekretar PK KPH za Dalmaciju, prenio novi zadatak sekretara Oblasnog komiteta SKOJ-a (Izjava Desa Koštan autoru u svibnju i listopadu 1979).

⁶⁰ AIHRPH, SKOJ — 31/3474. Direktivno pismo Oblasnog komiteta SKOJ-a za Dalmaciju od 23. kolovoza 1942. godine svim rukovodstvima SKOJ-a u Dalmaciji o zadacima SKOJ-a.

zitetu i po širini bile daleko manje od onih 1941. Time je i u vrijeme žestokih progona i stradanja skojevske organizacije sačuvan kontinuitet borbenog djelovanja antifašističke omladine, što je bilo od velikog značaja za dalji razvitak pokreta.

Posebnu aktivnost bilježimo u splitskim srednjim školama u kojima su Talijani zaposlili veći broj svojih nastavnika ne bi li tako osigurah odgoj djece u fašističkom duhu. Međutim, o otporu učenika okupatorskim školskim vlastima uvjerljivo svjedoče stalna kažnjavanja i izbacivanje učenika iz škole, česte intervencije policije, specijalni satovi anti-komunističke propagande održavani s roditeljima i učenicima i dr. Kada su fašisti raspustili dotadašnja i polovicom 1942. formirah pet svojih sportskih društava i klubova u cilju fašizacije splitske omladine, skojevci su opet povelu uspješnu akciju bojkota tih klubova.⁶¹

Slično je bilo i s pokušajem uključivanja djece u fašističke organizacije Gill i Balila. Nakon neuspješnih pokušaja da se djeca privuku raznim obećanjima i dijeljenjem igračaka, specijalne patrole po ulicama su šamarale djecu koja nisu imala legitimaciju Gilla i prijetila im još gorim kaznama ako ne pristupe njihovoj organizaciji. Usprkos tome, ogromna većina splitske djece i omladine nije htjela pristupiti navedenim fašističkim organizacijama, izražavajući time svoje antifašističko raspoloženje.⁶²

Pored akcije »mrčenja« fašističkih tabli i ispisivanja komunističkih parola,⁶³ rasturanja letaka NOO-a Split od 28. listopada, u kojem se pozivaju građani na bojkot proslave godišnjice marša fašista na Rim,⁶⁴ zatim rasturanja proglasa MK KPH Split 6. studenoga u povodu 25. godišnjice velike oktobarske revolucije,⁶⁵ učestvovanja u brojnim sabotazama na željeznici i Brodogradilištu zbog čega su mnogi skojevci i omladinci bili otpušteni iz službe, omladinci i omladinke isticali su se i u prikupljanju materijalne pomoći za NOP u okviru aktivnosti gradskog NOO-a, a mlade antifašistkinje uključivale u bogatu djelatnost rajonskih odbora AF2-a.

Na savjetovanju skojevaca, koje je 29. rujna 1942. organizirao Oblasni komitet SKOJ-a u Livnu, detaljno je raspravljena organizaciona struktura SKOJ-a, masovnost SMG-a, pitanje mobilizacije omladine u NOB i dr. Tom prilikom je također konstatiran rast omladinskog revolucionarnog pokreta, premda skojevske organizacije još nisu postigle maksimalne rezultate u stvaranju odbora SMG-a i mobilizaciji omladine u NOB-u. Na savjetovanju je, kao i na nešto ranije završenom kursu za jednu grupu skojevskih rukovodilaca, razjašnjena i odbačena sektaška linija podjele skojevaca na aktiviste i odgojce. Brojčani odnos od 5181

⁶¹ D. Gizdić, *Dalmacija 1942*, n. dj., 268.

⁶² Isto, 319–350.

⁶³ Posebno značajna akcija »mrčenja« fašističkih tabli bila je uoči dolaska guvernera Dalmacije Giuseppea Bastianinija 15. kolovoza u Split. Bila je to prava »dobrodošlica« splitskih omladinaca najvišem funkcioneru okupatorske vlasti, za čije su osiguranje bile poduzete specijalne mjere (izjava Vojka Aničića autoru).

⁶⁴ *Kronologija Splita 1941–1945*, Split 1979, 178.

⁶⁵ Isto, 181.

skojevca naspram 4307 članova SMG-a nalagao je daleko veću aktivnost na okupljanju antifašističke omladine.⁶⁶

Zadaci koji su na kraju savjetovanja bili usvojeni isticali su važnost mobilizacije omladine za NOB, raskrinkavanje izbjegličke vlade u Londonu i ispravno tumačenje karaktera NOB-a. Naglašena je važnost organizacionog obuhvaćanja sve radničke, seoske i intelektualne omladine u SMG, čiji odbori treba »zaista da budu predstavnici cjelokupne omladine, odraz rada i borbe omladine u Dalmaciji«. SKOJ i SMG trebaju dati punu pomoć NOO-ima, zatim posvetiti veću pažnju radu SKOJ-a u vojsci i dr.⁶⁷

Značajan uspjeh toga savjetovanja bio je osnivanje pionirske organizacije u Livnu, koja je tada brojila 150 članova. Brojnije pionirske organizacije, međutim, osnivaju se tek u 1943. godini na oslobođenim teritorijima. Ovdje ipak treba upozoriti na različite oblike pomoći koju su najmlađi pod vodstvom SKOJ-a pružali vojnim jedinicama, zatim učestvovanje pionira u brojnim borbenim akcijama, kurirskim službama, antifašističkim manifestacijama u školama i proslavama u Splitu 1942. godine. Tu je generaciju, međutim, tek trebalo okupiti i planski uključiti u akcije SKOJ-a i SMG-a.⁶⁸

Kao posljedica ubrzanog jačanja partizanskih odreda u Dalmaciji dolazi u razdoblju od početka rujna 1942. do početka veljače 1943. godine do osnivanja pet dalmatinskih brigada i Mornaričkog odreda, a partizani iz Dalmacije popunjavaju crnogorske, sandžačke i hercegovačke jedinice koje se bore u sklopu proleterskih brigada. Bio je to svakako znak snažnog jačanja NOP-a, uspješne mobilizacije preko 10.000 boraca, među kojima su najvećim dijelom bili omladinci.⁶⁹

Pored odgovornog rada na mobilizaciji omladine, skojevska organizacija u Splitu radila je i na jačanju pozadinskog rada, od omasovljavanja svojih organizacija i izvođenja brojnih akcija do važne kampanje skupljanja materijalne pomoći za borce. Tako je i potkraj 1942. godine Okružni komitet SKOJ-a za srednju Dalmaciju otpočeo veliku zimsku akciju za skupljanje pomoći borcima NOB-a. Akcija bi se vodila preko SMG-a, a stvari bi trebalo predavati u posebni magazin. Prema uputstvima OK SKOJ-a u zimsku pomoć spada skupljanje »čarapa, dempera, veša, rukavica, vune, šjalpa, pokrivača, šatorskih krila, kože itd., zatim sve vrste životnih namirnica.« Rezultate te akcije trebalo je pratiti, pojedine primjere požrtvovnih omladinaca isticati, tako da cijela akcija protekne u znaku omladinskog udarničkog takmičenja koje treba mobilizirati svu omladinu.⁷⁰

O potrebi organiziranja omladine u široki front još jednom je bilo riječi u pismu Oblasnog komiteta SKOJ-a svim skojevskim rukovodstvima i komitetima u Dalmaciji u listopadu 1942.

⁶⁶ D. Gizdić, n. dj., 012.

⁶⁷ AIHRPD, SKOJ — 59/7.

⁶⁸ Usp. M. Ogrizović, Idejno-politički i odgojni rad s najmlađom generacijom u Hrvatskoj u roku NOB-a, Zbornik: Revolucionarni omladinski pokret u Hrvatskoj 1941—1948, n. dj., 63—75.

⁶⁹ Usp. D. Gizdić, Dalmacija 1943, Zagreb 1962, 122—124.

⁷⁰ AIHRPD, SKOJ — 59/17.

S obzirom na pojačanu neprijateljsku propagandu i zlodjela okupatora u mnogim dalmatinskim mjestima, Oblasni komitet pred skojevske organizacije postavlja zadatak pojačane borbe protiv odnarnodnjavanja omladine, suprotstavljanje prisilnom vezivanju naroda i omladine uz tuđinsku talijansku vlast i veću mobilizaciju mladih u NOB-u.⁷¹

Ovdje treba također upozoriti na značaj koji je Oblasni komitet SKOJ-a pridavao štampi i propagandi kao važnom sredstvu širenja istine u NOB-u, jačanju platforme za stvaranje jedinstvene omladinske organizacije, mobilizaciji sve većih omladinskih snaga u borbi protiv okupatora i njegovih snaga i učvršćenju bratstva i jedinstva antifašističke omladine. Pisanu riječ NOP-a mladi su dočekivali s posebnim veseljem, obavještavali su se o najvažnijim događajima u zemlji i svijetu, nalazili su odgovore na mnoga pitanja koja su ih interesirala i bogatili svoja revolucionarna iskustva. Pored ilegalne partijske tehnike, u Splitu je postojala i skojevska tehnika koja je, premda skromnih tehničkih mogućnosti i s čestim zakašnjenjima i prekidima u izlaženju, umnožavala, pored brojnih letaka, proglašenja, radio-vijesti, i *Omladinsku borbu*, tadašnji organ CK SKOJ-a, koji je od 17. studenoga 1941. godine prvi šire bilježio brojne herojske podvige omladine i mobilizirao omladinu za što širu pomoć frontu.⁷²

Analiza položaja omladine u Splitu u uvjetima okupacije 1942. godine upućuje na zaključak o njenom složenom i teškom položaju. Neprijatelj je, suočen s naglim jačanjem oružane sile NOP-a i stvaranjem široke mreže narodnooslobodilačkih odbora na ovom prostoru, činio sve da razbije uspješan rad omladinskih antifašističkih organizacija i organizacija SKOJ-a. Upravo je aktivnost SKOJ-a u Splitu na mobilizaciji novih boraca u NOB-u do sredine 1942., a posebno u periodu rujna—prosinca, davala osnovni biljeg cjelokupnom radu skojevske organizacije. Uspješan razvitak NOP-a na području Dalmacije pridonio je masovnom uključivanju omladine u oružanu borbu i stvaranju novih partizanskih jedinica u kojima je omladina činila glavnu udarnu snagu.

SKOJ je, nakon bezuspješnih pokušaja da uspostavi suradnju s raznim omladinskim organizacijama koje su bile pod utjecajem bivših građanskih stanaka, prišao stvaranju širokoga antifašističkog omladinskog fronta odozdo, ističući u prvi plan borbu za nacionalno i socijalno oslobođenje. Odbori SMG-a imali su za cilj okupljanje omladine upravo na toj osnovnoj liniji. Ranije započeti proces organizacionog konstituiranja odbora SMG-a bio je dovršen u kolovozu formiranjem Mjesnog odbora SMG-a koji je organizirao niz akcija i sabotaza protiv okupatora i njegovih pomagača. Međutim, sektaška linija o organizacionoj struk-

⁷¹ AIHRPD, SKOJ — 59/15.

⁷² Kao organ CK SKOJ-a, a pod neposrednim rukovodstvom I. L. Ribara prvi broj *»Omladinske borbe«* izašao je u oslobođenom Užicu 17. XI 1941. Prva dva broja, koji su izašli kao sedmični list, uređivali su I. L. Ribar, Jurica Ribar i Jovan Joca Marjanović. Nakon prekida izaženja, treći broj tiskan je u studenome 1942. a do travnja 1944. izašle još četiri broja.

Komisija za historijat omladinskog pokreta CK narodne omladine Jugoslavije objavila je kompletni tekst *Omladinske borbe*, organa Saveza komunističke omladine Jugoslavije, Beograd 1949.

turi SKOJ-a, koju je provodio PK SKOJ-a za Hrvatsku, utjecala je i na nepravilan odnos rukovodstava skojevske organizacije prema SMG-u u Splitu. Problem poistovjećivanja SKOJ-a s SMG-om, i pored svih kritika i uočavanja problema, praktički se provlačio do kraja godine. Tome je pogodovala i česta promjena sastava MK SKOJ-a u Splitu u kojemu 1942. godine dominira srednjoškolska omladina koja se, usprkos nesumnjivim uspjesima u jačanju pokreta u uvjetima teškog terora okupatorske vlasti, nije uvijek najbolje snalazila u iznalaženju konkretnih formi angažiranja naraslog antifašističkog omladinskog fronta. Budući da nisu sačuvani izvještaji o organizacionom stanju mjesne skojevske organizacije sve do kraja rata, nismo u mogućnosti pouzdano rekonstruirati sastav svih mjesnih komiteta u godini 1942. Ipak, uz dosta napora, koristeći se ponajprije sjećanjima preživjelih suvremenika, uspjeli smo, premda ne u potpunosti, barem približno rekonstruirati sastave i promjene u MK SKOJ-a, koje upravo ratne 1942. karakteriziraju znatne fluktuacije članstva. Sekretar MK SKOJ-a od samog početka 1942. godine pa do 6. travnja 1942. bio je student Cedo Cvrle, koji je od svibnja 1941. bio sekretar Centralnog aktiva studenata u Splitu.⁷³ Članovi tog komiteta bili su radnik Drago Dumanić, učenica Vlasta Medanić⁷⁴ i radnik Kajo Jelaska.⁷⁵

U travnju 1942. za sekretara MK SKOJ-a postavljen je trgovački pomoćnik Nikola Vestić, ali on već u svibnju, zbog provale, odlazi u partizane.⁷⁶ Članovi MK-a tada su bili: Ante Eterović-Vili (student), Vlasta Medanić (učenik), Žarko Alujević-Feda (učenik) i Vinko Moscatello (radnik).⁷⁷

⁷³ *Cedomir Cvrle* (1919) prekinuo je studij medicine u Beogradu i vratio se u Split 1941. Odmah se aktivno uključio u pokret i učestvovao u svim važnijim akcijama studenata ratne 1941. godine u grupi s Ervinom Klarićem, Dmđićem, Ivićem, Radovićem, Kuzmanićem i dr. Kao sekretar MK SKOJ-a održavao je redovitu vezu s Leom Gerškovićem-Aletom, tadašnjim sekretarom MK KPH Split. Pošto se kao ilegalac (još od listopada 1941.) više nije mogao održati u Splitu, odlukom MK KPH Split Cvrle je svibnja 1942. otišao u partizane. U srpnju 1942. izabran je u novi Oblasni komitet SKOJ-a za Dalmaciju, a od početka 1943. odlazi u 3. brigadu 9. dalmatinske divizije (izjava C. Cvrle autoru u listopadu 1979).

⁷⁴ *Vlasta Medanić-Segvić*, član je MK SKOJ-a od 9. I do 31. VII 1942. godine. Kada je Ervin Klarić formirao novo skojevsko rukovodstvo u Že-iskoj realnoj gimnaziji, njega su tada sačinjavali: Vlasta Medanić, Mirjam Gvozdanović i Sonja Matijaš. Rukovodstvu SKOJ-a kasnije prilazi i Cvita Job. Kao sekretar SKOJ-a u školi, V. Medanić je primljena u srednjoškolsko rukovodstvo, a od prosinca 1941. njegov je sekretar. U kolovozu 1942. odlazi u partizane, a u rujnu je sekretar Okružnog komiteta SKOJ-a i član Okružnog komiteta Partije Livno. Kasnije obavlja i druge dužnosti (izjava V. Medanić-Segvić autoru u studenom 1979).

⁷⁵ *Kajo Jelaska* (1922), kao radnik splitskog Brodogradilišta radio u sektoru radničke omladine. U MK SKOJ-a član je od siječnja do travnja 1942. godine. Provaljen i zatvoren u lipnju 1942. Nakon kapitulacije Italije izlazi iz zatvora i odlazi u partizane (izjava K. Jelaska autoru u studenome 1979).

⁷⁶ *Nikola Vestić* (1924), godine 1941. bio je sekretar centralnog aktiva skojevaca za područje Grad. Zajedno s Mirkom Sansovićem, Ivom Tomićem, Jozom Vidovićem, Marinom Zilićem i dr. učestvuje u brojnim akcijama na tom području i u cijelom gradu (izjava N. Vestića autoru u listopadu i studenom 1979).

⁷⁷ *Vinko Moscatello* (1923), radnik Brodogradilišta, u MK SKOJ-a bio je zadužen za tehniku. Pronalazio je stanove za održavanje sastanaka i vodio skojevce na vezu za odlazak u partizane. U drugoj polovini srpnja 1942. provaljen i nakon sudeња odveden u zatvor u Italiju (izjava V. Moscatella autoru u listopadu i studenom 1979).

Dužnost sekretara u svibnju 1942. preuzima na kratko vrijeme Ante Eterović,⁷⁸ a od lipnja do kolovoza sekretar MK SKOJ-a je Žarko Alujević.⁷⁹ U tom su Komitetu još neko vrijeme ostali Vlasta Medanić i Vinko Moscatello, a kooptirani su Milivoj Peščica (učenik), Mira Mikačić (student) i Vojko Aničić (radnik). U kolovozu 1942. Alujević i Aničić odlaze u Livno, gdje pohađaju skojevski kurs pri Oblasnom komitetu SKOJ-a za Dalmaciju. Alujević zatim postaje organizacioni sekretar OK SKOJ-a za srednju Dalmaciju, a Aničić je upućen na viši skojevski kurs koji je organizirao Pokrajinski komitet SKOJ-a za Hrvatsku u Lici. Mira Mikačić bila je provaljena 1. kolovoza, osuđena i odvedena u zatvor u Italiju,⁸⁰ a Peščica je provaljen početkom 1943. godine.⁸¹ Od listopada 1942. do veljače 1943. sekretar MK SKOJ-a u Splitu bio je Vojko Aničić.⁸² Do sada je utvrđeno da su članovi bih Ante Cudina-Caki (učenik) i Miljenko Alujević (student).

* * *

Prvom antifašističkom kongresu omladine Jugoslavije, koji je od 27. do 29. prosinca 1942. održan u Bihaću, prisustvovalo je oko 30 delegata iz Dalmacije.⁸³

Omladina Splita oduševljeno je prihvatila Organizacionu rezoluciju Prvog antifašističkog kongresa i osnivanje *Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Jugoslavije (USAOJ)*. Odmah se prišlo osnivanju odbora USAOJ-a koji su uspješno okupljali svu antifašističku omladinu,

⁷⁸ Ante Eterović-Vili (1921), u Komitetu je bio zadužen za rad sa studentima. U svibnju, a možda i nešto kasnije, Eterović je postavljen na mjesto sekretara novoformiranog Okružnog komiteta SKOJ-a za Knin, a nakon formiranja Okružnog komiteta SKOJ-a za srednju Dalmaciju, u srpnju 1942. postaje njegov član i sekretar od studenoga iste godine. Eterović ne može sa sigurnošću tvrditi da je bio sekretar MK SKOJ-a u Splitu polovicom 1942. ali su nas neke osnovne pretpostavke navele na tu mogućnost (izjava A. Eterovića autoru u listopadu 1979).

⁷⁹ Žarko Alujević-Feda (1922), kao srednjoškolar ističe se u brojnim antifašističkim akcijama koje je SKOJ organizirao u školama i u gradu. Početkom 1942. na čelu je srednjoškolskoga skojevskog rukovodstva (zamijenio Đavora Radovnikovića-Sirku), a polovicom 1942. član Rajonskog komiteta Partije za Veći Varoš. Od travnja 1942. član je MK SKOJ-a, a od lipnja do kolovoza sekretar MK-a. U kolovozu u Livnu pohađa skojevski kurs, a zatim postaje organizacioni sekretar OK SKOJ-a za srednju Dalmaciju (izjava F. Alujevića autoru u rujnu 1979).

⁸⁰ Mira Mikačić, u MK-a bila zadužena za studentsku omladinu. Ranije bila rukovodilac aktivna studenata i sa svojom studentskom grupom učestvovala u brojnim akcijama SKOJ-a i antifašističke omladine u gradu. Početkom kolovoza provaljena i odvedena u zatvor u Italiju gdje ostaje do konca 1943. (izjava M. Mikačić autoru u listopadu 1979).

⁸¹ Milivoj Peščica (1922) bio je učenik Srednjoškolske škole. Jedan od rukovodilaca SMG-a za srednje škole (izjava M. Peščice autoru u listopadu 1979).

⁸² Aničić Mijo-Vojko (1919), kao istaknuti skojevski aktivista iz Segeta i Trogira, pozvan da u MK SKOJ-a od lipnja 1942. vodi radnički sektor. U kolovozu u Livnu pohađa skojevski kurs, zatim viši skojevski kurs u Lici, a od listopada 1942. do veljače 1943. sekretar je MK SKOJ-a u Splitu. Nakon toga izabran je u Okružni komitet SKOJ-a za srednju Dalmaciju (izjava V. Aničića autoru u svibnju i listopadu 1979).

⁸³ Kongres je u ime omladine Dalmacije pozdravio Ziki Bulat, član Oblasnog komiteta SKOJ-a za Dalmaciju, koji je u svom vatrenom i nadahnutom govoru, između ostaloga, istakao: » (...) Dalmacija se probudila, a ako se budila sporo budila se sigurno i danas se mi Dalmatinci ponosimo što je u našoj pokrajini najčistija politička situacija. Ne kažemo da izroda nema, ali oni se mogu izbrojiti na prste, i kazni koja ih čeka neće uteći.« Delegat iz srednje Dalmacije predvodio je Ante Eterović-Vili, iz sjeverne Dalmacije Dušan Strbac, a južne Ante Raos. Među njima su bili i svi članovi Oblasnog komiteta SKOJ-a za Dalmaciju (D. Gizdić, n. dj., 17–18). Delegat splitske omladine bio je Žarko Alujević-Feda, član OK SKOJ-a za srednju Dalmaciju i bivši sekretar MK SKOJ-a Split.

organizirali je za akcije protiv okupatora i upoznavali sa stvarnim događajima u svijetu i NOB-u.

Ta će se aktivnost nastaviti i u godini 1943. kada omladinski revolucionarni pokret još više organizaciono jača i dobiva na masovnosti. Uprkos svim poteškoćama mladi Splitski, okupljeni u skojevskim aktivima i odborima USAOJ-a, uspješno su ostvarivali svoj osnovni cilj — borbu protiv okupatora i njegovih pomagača. Učesće mladih u oružanim snagama revolucije i brojne žrtve koje su oni do tada, a i narednih godina NOR-a, dali, pokazuju da je omladina Splita bila osnovna boračka snaga i da je bila važan činitelj u svim oblastima društveno-političkoga, privrednog i kulturno-prosvjetnog života i rada. Nesumnjivo da je u radu antifašističkih omladinskih organizacija bilo neshvaćanja potrebe stvaranja širokog omladinskog pokreta, bilo je spomenutih grešaka i sektašenja u radu, ali su ipak osnovni biljeg organizacijama mladih utisnuli revolucionarni zanos, smjelost i odlučnost u akcijama na realizaciji ciljeva rata i revolucije.

MARIJA SENTIC

PRILOG NASTANKU I DJELATNOSTI AFŽ-a U SPLITU
1941—1945.*

Sudjelovanje žena Jugoslavije pa tako i žena Splita u političkom životu i u borbi za ravnopravan ekonomski društveni i politički položaj u društvu ne datira od 1941. godine. Aktivnost splitskih žena povezana je s klasnim gibanjima krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Žene radnice borile su se u okviru svoje klase za bolje radne i životne uvjete, za ravnopravnost i političke slobode.

Još prije prvoga svjetskog rata u većim se industrijskim centrima Hrvatske žene radnice organiziraju na klasnoj osnovi, vode pokrete i štrajkove. Jedan od jačih centara naprednog ženskog pokreta, do Obznane, bila je i Dalmacija. Socijalistkinje u Splitu u to vrijeme djeluju u svojoj organizaciji, koja se nazivala Udruga socijalističkih žena i brojila, 1919. godine, oko 250 članica. One su razvile vrlo veliku aktivnost, priređujući predavanja na kojima se govorilo o položaju žena u povijesti i objašnjavala ideologija radničkog pokreta i marksizma. Povodom prvomajske proslave 1919. godine Udruga je izdala poseban letak. Dana 25. kolovoza 1919. godine Udruga u Splitu se pretvara u Pokrajinski sekretarijat žena komunista Dalmacije, koji priređuje radničke skupove, organizira predavanja i zborove protiv skupoće. U to vrijeme formiraju se i u pojedinim mjestima mjesni sekretarijati žena, pa tako dolazi i do formiranja Mjesnog sekretarijata žena u Splitu, koji nastavlja rad Udruge. Interesantan je podatak da je samo grad Split 1920. godine imao oko 300 pretplatnika na list »Jednakost.«¹

U periodu između dva svjetska rata u Kraljevini Jugoslaviji položaj žena nije se bitno promijenio. Klasna struktura društva u Jugoslaviji i vladina politika ograničavali su osnovna ljudska prava i slobode, a to

* Ovaj prilog nema pretenzije da ulazi u dublju analizu nastanka i djelatnosti AFŽ-a u Splitu. Svrha rada je da na temelju dostupne arhivske građe i literature ukaže na neke momente iz nastanka i djelatnosti AFŽ-a u Splitu te pokuša ukazati i na širinu i raznolikost formi sudjelovanja žena Splita u narodnooslobodilačkoj borbi. Tek će sistematsko i detaljno arhivsko istraživanje omogućiti potpunije obuhvaćanje ove teme.

¹ Usp. M. Kolar—Dmitrijević, *Žene Hrvatske u radničkom pokretu do drugog svjetskog rata*, *Borbeni put žena Jugoslavije*, Beograd 1972, 119.

znači i prava, slobodu i ravnopravnost žena. S toga je potpuno jasno zbog čega su u pokretima radnika aktivno sudjelovale i žene.

Komunistička partija Jugoslavije posvećuje veliku pažnju specifičnim problemima i borbi žena. Gotovo u svim partijskim forumima osnivaju se komisije odgovorne za rad među ženama, čiji je osnovni zadatak bio da, djelujući preko naprednih ženskih listova i aktivnošću u ženskim društvima, ukažu ženama da je njihova ravnopravnost usko povezana s klasnom strukturom društva i da stvarne ravnopravnosti žena ne može biti ukoliko se ne ostvari sloboda i ravnopravnost svih ljudi. Politika Narodne fronte omogućila je partijskoj organizaciji da proširi aktivnost među ženama novim oblicima rada. Tako su, na primjer, u Strancii radnog naroda u Dalmaciji formirane ženske sekcije. Žene okupljene u tim sekcijama obrađivale su pojedina politička i socijalna pitanja, a povremeno su se uključivale i u pojedine progresivne akcije. Tako je, na primjer, u akcijama sakupljanja pomoći za štrajkaše i političke zatvorenike i u radu na umnožavanju i raspačavanju komunističkih letaka sudjelovao veliki broj žena. U Splitu je radilo desetak takvih ženskih grupa, koje su u biti imale politički karakter. Istovremeno je sve više oživljavala i djelatnost Društva za prosvjetu žene, koje je osnovano u Zagrebu krajem 1935. godine upravo na inicijativu komunista. To je Društvo osnovalo svoje podružnice u mnogim mjestima Hrvatske, stvarajući centre okupljanja žena na liniji legalne djelatnosti Komunističke partije. Jedna podružnica nalazila se i u Splitu. Društvo je organiziralo tečajeve, predavanja o aktualnim pitanjima i različite priredbe. Tako su već 1935. godine žene Sphta održale širi zbor na kojemu su tražile pravo glasa.² Pored utjecaja preko Društva za prosvjetu žene sve su uspješnije radile i pojedine ženske sekcije u URSS-ovim sindikatima, te jačala djelatnost preko SBOTIC-a.

U daljnjem periodu, od 1936. pa sve do drugoga svjetskog rata komunistički pokret nastoji privući različite ženske organizacije na stvaranju antifašističke fronte u borbi protiv politike režima. Takva vrsta djelatnosti svakako je znatno doprinijela potpunijem shvaćanju i razumijevanju smisla i ciljeva borbenog puta žena na platformi revolucionarnoga radničkog pokreta.³ U godinama neposredno pred drugi svjetski rat značajna uloga u radu sa ženama pripadala je Komisiji z rad sa ženama pri Centralnom komitetu KP Hrvatske, koja je, i pored svog kratkog djelovanja, znatno doprinijela jačanju partijskog kursa u političkom angažiranju žena.⁴

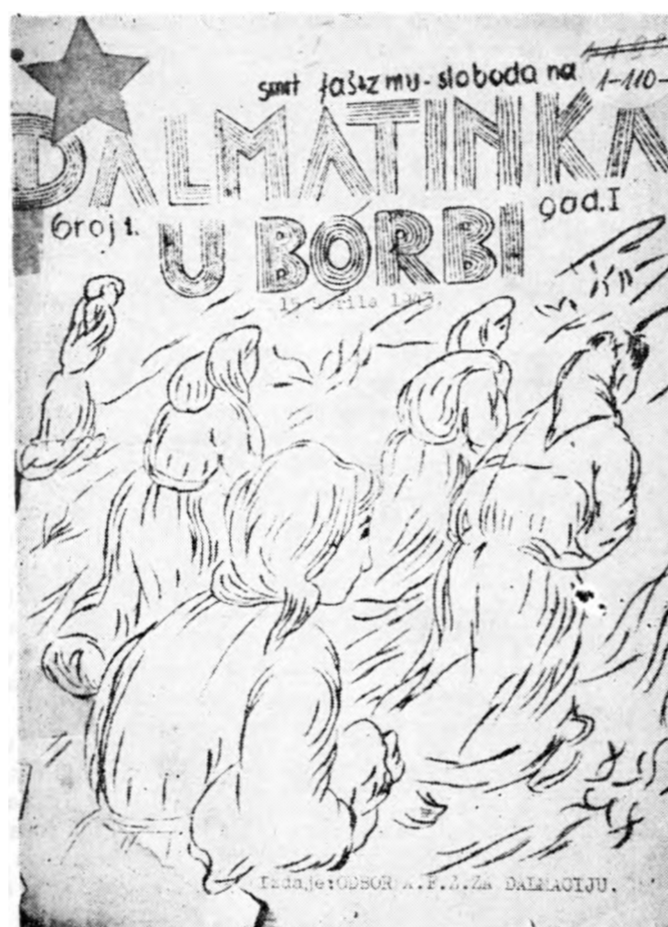
U to vrijeme sve se više pažnje posvećuje i radu među ženama na području Dalmacije. Po direktivi PK KPH za Dalmaciju formirana je 1938. godine pri Stranci radnog naroda sekcija žena. Vrlo brzo formiralo se oko desetak grupa, koje su u kružocima od 10 do 15 žena održavale redovite tjedne sastanke, na kojima su proučavale političke događaje i tumačile aktualnu liniju Partije. Na osnovu takvog rada uzdigao

² Arhiv IHRPH, AF2 — 21/2434.

* Usp. I. Jelić, *Komunistička partija Hrvatske 1937—1941*, Zagreb 1972, str. 132.

♦ Usp. *Žene Hrvatske u radničkom pokretu*, III, Zagreb 1967, str. 376.

se veliki broj aktivistkinja, koje su vršile političku agitaciju među ženama i davale pravilnu političku orijentaciju. Žene su bile vrlo aktivne u pripremama za izbore 1938, masovno su učestvovala u demonstracijama protiv skupoće i izvoza hrane u fašističke zemlje, u akcijama za zaštitu i

Naslovna strana prvog lista »Dalmatinka u borbi«, rad slikara Joke Kneževića, Mosor, travanj 1943.

pomoć obiteljima mobiliziranih (rujna 1939) i dr. Na prvoj konferenciji žena u Splitu, koja je bila sazvana za 1. svibnja 1938. godine i na kojoj je učestvovalo oko 70 žena, izabran je Inicijativni odbor od 5 članica.“

* Članice Inicijativnog odbora bile su: Anka Berus, (koja je ujedno i rukovodila svira ovim radom), Karla Njegovan, Ružica Markotić, Dobriša Jurić i Vesela Segvić.

Nešto kasnije formirana je pri PK KPH za Dalmaciju partijska komisija žena, nazvana Ženska radna komisija, u sastavu: Mara Radonjić-Miranović Crnogorka, Vesela Šegvić, Neda Marović, Ružica Markotić i Karla Njegovan.⁶ Travnja 1940. godine održana je šira konferencija žena iz cijele Dalmacije, kojoj je prisustvovalo oko 40–50 delegatkinja. Konferenciji je prisustvovao i Ivo Lučić-Lavčević, član PK KPH za Dalmaciju. Održana je u kući Ivanke Ninčević, u najvećoj konspiraciji i strogoj ilegalnosti. Početkom 1941. godine Žensku radnu komisiju zamijenio je Pokrajinski odbor žena za Dalmaciju. Značajan korak u daljem radu bilo je održavanje konferencije žena za Dalmaciju, u Splitu ožujka 1941. godine, na kojoj je bilo prisutno oko 20 žena delegata.⁷

Tako do okupacije ne postoji posebna antifašistička organizacija, već su djelovale samo ženske komisije pri partijskim rukovodstvima, koje su rukovodile aktivnošću žena ovisno o konkretnim potrebama i dnevnim političkim i kulturnim zadacima. Kada je početkom 1941. godine došlo do zabrane svih naprednih ženskih društava, a naročito ženske sekcije u URSS-ovim sindikatima, Partija je stavila u zadatak aktivistkinjama iz tih organizacija da rade na daljem okupljanju žena svih društvenih slojeva i zanimanja. Formiraju se tzv. aktivni žena u koje ulaze i »politički svjesne« članice ženskih organizacija građanskih stranaka,⁸ koje okupacijom naglo slabe, a jačaju sve više one napredne koje se kasnije, ulaskom neprijatelja u zemlju, pretvaraju u AF2, koji će za kratko vrijeme okupiti veliki broj žena Splita. Ti su aktivni do okupacije održavali redovite sastanke na kojima se tumačila aktualna politička linija Partije, čitala i prevodila politička literatura i mobilizirale žene na razne akcije (npr. protiv skupoće, protiv opasnosti od rata itd.). To je bila osnova na kojoj se osnivala nova antifašistička organizacija, Antifašistička fronta žena, čiji je osnovni zadatak bio okupljanje svih žena, bez obzira na vjersku, nacionalnu i političku pripadnost za zajedničku antifašističku borbu.

Na samom početku ustanka žene Splita se masovno i svuda uključuju u borbu protiv okupatora. Od prvih dana okupacije sakupljale su oružje, sudjelovale u demonstracijama, u mnogim bombaškim akcijama i napadima na fašističke vojnike i karabinjere. U atentatu koji je studenoga 1941. godine izvršen na talijansku glazbu u Splitu sudjelovale su Davorka Biluš, Neva Paić-Roje, Milena Vesanović i Jelica Bagat, a u akciji na talijanske vojnike i karabinjere 14. rujna iste godine, koja je izvršena kao odgovor na ubojstvo omladinca Boška Ajdukovića, sudjelovala je Tonka Dimić Bibinica, koja je sakrivala oružje i donijela ga do mjesta napada.⁹ Žene Splita su tokom 1941. godine nekoliko puta demonstrirale

⁶ Usp. *Žene Hrvatske u NOB-i*, knj. I, Zagreb, 1955, str. 49.

⁷ I. Jelić, n. dj., str. 466–467.

⁸ Prije NOB-a žene u Splitu su bile u raznim naprednim organizacijama, građanskim i feminističkim, i u raznim kulturnim društvima. Najjače su djelovale one pod rukovodstvom HSS-a i Radničke stranke: Hrvatsko srce, ženska grana HSS-a, Stranka radnog naroda, Društvo za prosvjetu žene u kojima su velikog učešća imale i žene. Pod rukovodstvom HSS-a i Radničke stranke bilo je i drugih ženskih, reakcionarnih, organizacija koje su uspjele okupiti izjestan broj žena: Kolo domaćica, ženska zadruga i Kolo srpskih sestara.

⁹ *Žene Hrvatske*, n. dj., dok. 23, str. 37.

protiv talijanske okupacije i, u vezi s tim, pogoršanja životnih uvjeta. Među najznačajnijim demonstracijama u toku 1941. bile su: akcija pred magazinom krumpira u Copovoj ulici i Ulici Jurja Bijankinija, akcija na brodu na obali i akcija na ugljen na željezničkoj stanici u kojima su žene tražile, da im se razdijeli hrana i ugljen.¹⁰ Svakako je jedna od značajnih akcija demonstracija oko 300 žena 29. rujna 1941. godine na splitskoj tržnici protiv nestašice živežnih namirnica i viših cijena.¹¹

Sonja Bučan, obješena od Nijemaca u Bihačkoj ulici, 24. Vili 1944. godine

¹⁰ Isto, str. 45.

¹¹ Žene Hrvatske, n. dj., dok. 30, str. 44; S. Kvesić, Dalmacija u narodnooslobodilačkoj borbi, Split 1979, str. 112-0.

Kada je odlukom PK KPH za Dalmaciju izašao prvi broj ilegalnog lista »-Naš izvještaj«, 22. lipnja 1941. u Splitu, štampan je u stanu Zorke Mitić.¹²

Jesen 1941. godine osnovan je Gradski odbor AF2-a, 4 pododborna, koji je organizaciono obuhvatio oko 2500 žena i koji je za čitavo vrijeme okupacije, pod najtežim uvjetima ilegalnog rada, pružao pomoć narodnooslobodilačkom pokretu.¹³

Provođenje Okružnice br. 4 CK KPH o osnivanju AFZ-a nije u Splitu činilo osobitu teškoću, jer su žene Splita bile u znatnom broju uključene u narodnooslobodilački pokret. Organizacija se u gradu brzo razvijala i širila. Prvi aktivni, osnovani prije okupacije, okupljali su sve veći broj novih članica i simpatizerki i tako su se stvarali novi odbori u raznim dijelovima grada. U prvo vrijeme AFZ je bio organiziran na teritorijalnom principu, s odborima po gradskim rajonima. Rajonski odbori ujedinjavali su rad sviju odbora na svom području, što je znatno doprinijelo širem okupljanju žena, jer širina i raznolikost formi, koje su ženama omogućile sudjelovanje u NOR-u, privlačile su i vezale veliki broj žena Splita oko odbora AF2-a. Krajem 1941. i početkom 1942. godine mnoge žene članice AFZ-a odlaze u partizane, mnoge odlaze na druge tehničke poslove, a i hapšenja nisu mimošla organizaciju. Sačuvani dokumenti, koji govore o stanju organizacije sredinom 1942. godine, ističu kako je upravo toj organizaciji potrebno da se posveti što više pažnje, »(...) jer makar je AFZ samostalna organizacija 'u žici' ipak radi slabe mogućnosti veze sa okružnim i pokrajinskim AFZ te slabom korespondencijom, mnogo je više upućen na NOO Split, jer ga za nj vežu iste prilike i stradanja organizacije. Tako je uslijed izvanrednih prilika odnos AFZ prema NOO bliži odnosu ostalih Akcionih odbora NOP-a nego samostalne organizacije.«¹⁴ Kao prvi i najvažniji zadatak AFZ-a u to vrijeme ističe se »politička izgradnja žena«, međutim omasovljenje organizacije u pravom smislu bilo je do sredine 1942. godine u »našim prilikama u 'žici' nemoguće«, jer se moralo paziti da se razni »sumnjivi elementi« ne uvuku u organizaciju, a jedan od uzroka takvog stanja i bojazni bio je i strašan teror, te česte promjene u mjesnom rukovodstvu.¹⁵ Međutim, glavni uzrok teškoća bio je u tome što partijske jedinice nisu

¹² Žene Hrvatske, n. dj., str. 45; S. Kvestić, n. dj., str. 92.

¹³ U Gradski odbor AF2-a Split ušle su: Karla Njegovan, Ivanka Ninčević, Jasna Vuković, Tonka Lukas, Ana Drača-Piplović-Đaša, Dobriša Kukoč-Debeljak, Mara Radonjić-Miranović Crnogorka. U rajonskim odborima bile su: Anka Petrić Tetića, Milena Vesanić, Zdenka Šegvić, Zora Rosandić, Marija Ku »man«-Ajduković, Neva Pačić-Roje, Jelica Rugat, Ivanka Ninčević, Marija Cčić-Randić, Ana Drača-Piplović. Usp. M. Šentić, Antifasiistička fronta žena u periodu narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije, *Borbeni put tena Jugoslavije*, Beograd 1972, str. 124, 125.

¹⁴ Arhiv IHRPH, AF2 — 21/2484.

¹⁵ Isto.

osnivale niti kontrolirale rad AFŽ-a na svom području, već je čitavi rad odbora i osnivanje novih odbora bilo prepušteno isključivo Gradskom odboru AF2-a. Rezolucija partijskog savjetovanja za Dalmaciju od 6. lipnja 1942. o zadacima Antifašističke fronte žena jasno ukazuje da »partijske organizacije nisu drugaricama pružale dovoljno pomoći smatrajući Antifašistički front žena samo ženskom stvari. Pri organizaciji demonstracija protiv gladi i nestašice živežnih namirnica partijske su organizacije slale samo žene, ne starajući se da demonstracije poprime općenarodni karakter. Nedovoljno posvećivanje pažnje radu među ženama po partijskim organizacijama uzrok je da mi još danas nemamo dovoljan i sposoban kadar žena, i da široki slojevi žena nisu još u borbi obuhvaćeni, iako postoje zato povoljni objektivni uslovi.«¹⁶ Zato se dalje naglašava da se »rad među ženama mora smatrati dužnošću svih partijskih organizacija. Partijska rukovodstva moraju pružiti punu pomoć Antifašističkim odborima žena i razvijati njihovu inicijativu. Antifašistički front žena mora da obuhvati najšire slojeve žena.«¹⁷

Da bi se ti nedostaci ubuduće izbjegli, od jeseni 1942. povezuju se i osnivaju novi odbori AF2-a na području partijske jedinice, koja je rukovodila njihovim radom. Tako je jeseni 1942. godine AF2 u Splitu podijeljen na četiri rajona i peti, intelektualke, kojima su priključene žene iz odbora žrtava. Ukupno je bilo oko 500 organiziranih žena, dok je broj obuhvaćenih bilo daleko veći (preko 1000). Prvi rajon obuhvaćao je Lučac (50 žena), Bačvice (52), Manuš (80), sa 182 žena, jednim odborom sa četiri odbornice i sedam pododbora; drugi rajon, Veli Varoš, imao je jedan odbor s 4 odbornice i 3 pododbora, obuhvativši 122 žene; treći rajon, Dobri, imao je jedan odbor s 5 odbornica i jednim pododborom, a obuhvaćao je 52 žene; četvrti rajon, Grad, imao je jedan odbor s 5 odbornica i jednim pododborom, a obuhvaćao je 48 žena; peti rajon, intelektualke, s jednim odborom i šest odbornica te četiri pododbora, obuhvaćao je 82 žene.

Procenat pismenosti žena u rajonu Veli Varoš iznosila je 99%, a u Dobrome 85%. Po socijalnom sastavu 329 ih je bilo domaćica, 23 težakinja, 79 radnica (20 krojačkih radnica i 11 kućnih pomoćnica), 69 intelektualki, pretežno činovnica.¹⁸ Organizacioni problemi u to vrijeme najteži su u rajonu Veli Varoš. Organizacioni problemi javljali su se i kod intelektualki, koje su u početku bile zasebno organizirane, a kasnije uklopljene u AF2. Ubrzo se pokazalo da su intelektualke vrlo potrebne po rajonima, pa ih se počelo ubacivati u pojedine rajone. Istovremeno se počelo i sa staleškim povezivanjem žena radi mogućnosti odabiranja »vrsnih za Narodnooslobodilačku vlast kao i potrebe privikavanja po staležima na paralelni rad sa ženom. Međutim povezivanje slabo napreduje i radi neshvaćanja od strane drugova, kao i radi neriješenog pitanja kako bi u NOP povezali najveći broj žena iz AF2-a domaćica«, naglašava se u dokumentima iz jeseni 1942. godine.¹⁹

¹⁶ Žene Hrvatske, n. dj., dok. 72, str. 102.

¹⁷ Isto.

¹⁸ Arhiv IHRPH, AF2 — 21/2484.

¹⁹ Isto.

Tako je rad AF2-a u Splitu krajem 1942. godine bio vrlo težak, jer se radilo o ženama različitih navika, koje su, uz to, bile prilično ne-konspirativne. Međutim one su pored toga bile vrlo borbene i politički svjesne, što je posebno došlo do izražaja u akciji 1. kolovoza, kada su pred zatvorima žene demonstrirale, tražeći oslobođenje političkih zatvo-renika. U akciji su 4/5 okupljenih činile žene.²⁰

I na splitskoj tržnici su tokom 1942. žene više puta demonstrirale.

Tako su 27. ožujka izbile javne demonstracije, pošto su karabinjeri pokupili i ono malo povrća koje se tamo nalazilo. Žene su počele izvikivati parole: »Van s fašističkim otimačima, — dajte nam kruha, djeca nam umiru od gladi!«²¹ Na sve te akcije fašisti su odgovorili pojačanim terorom te vršili masovna hapšenja stanovništva, koje su odvodili u koncentracione logore.

Početak 1943. godine i dalje se radi na povezivanju odbora AFŽ-a i daljem okupljanju žena u organizaciju AF2-a. Međutim, u prvim mjesecima godine nije se bitno mijenjalo organizaciono stanje AFZ-a. Tako npr. u ožujku postoji 5 odbora s 26 odbornica, 12 pododbora s ukupno 405 žena,²² a u travnju također 5 odbora s 26 odbornica i 17 pododbor, s ukupno 408 žena.²³ Iz sačuvanih dokumenata vidi se da je AF2 cijelu prvu polovinu 1943. godine imao problema u pravcu staleškog povezivanja žena. Dok su intelektualke i činovnice bile povezane, sredinom 1943. godine tek se poduzimaju koraci u pravcu povezivanja težakinja i radnica. Poseban problem predstavljale su domaćice.²⁴ Organizaciona struktura nije se bitno mijenjala ni u slijedećem polugodištu. Tako je u kolovozu djelovao Mjesni odbor, s 28 odbornica, 19 pododbor, s ukupno 548 žena, koje su redovito dolazile na sastanke, dok je broj žena koje su na bilo koji način pomagale NOP bio daleko veći (oko 945).²⁵

U vrijeme održavanja Prvoga oblasnog savjetovanja AF2-a Dalmacije, 18. i 19. studenoga 1943. godine u Bolu, na otoku Braču, u Splitu je djelovao Mjesni odbor sa 7 članova, 5 rajonskih odbora sa 16 odbornica i 340 žena, koje su redovito dolazile na sastanke, dok je broj žena koje su na bilo koji način pomagale NOP bio daleko veći.²⁶

Međutim, usprkos antifašističkom raspoloženju, većina žena još uvijek nije bila organizaciono obuhvaćena. U samom gradu žene su pomagale borbu na razne načine, u hrani, robi, novcu, izvršavale su razne zadatke te se i dalje okupljale u svoju organizaciju, radile na njenom učvršćivanju i proširenju, sudjelovale u NOO-ima. Da bi se pokret omasovio, AF2 u Splitu potkraj godine, tj. poslije Prvoga oblasnog savjetovanja, provodi niz organizacionih mjera. Pri tome treba svakako spomenuti i pomoć rukovodećih organa AF2-a, od Inicijativnog odbora AF2-a za Dalmaciju do Centralnog odbora AF2-a Jugoslavije, koji su preko raznih uputa i instrukcija pomagali u organizacionom sređivanju

²⁰ Isto.

²¹ S. Kvesić, n. dj., str. 279.

²² Arhiv IHRPH, AF2 — 21/2486.

²³ Arhiv IHRPH, AF2 — 21/2487.

²⁴ Arhiv IHRPH, AF2 — 21/2488.

²⁵ Arhiv IHRPH, AF2 — 21/2496.

²⁶ Arhiv IHRPH, AF2 — 21/2434.

AFZ-a. U tom smislu se posebno ističe pismo svim okružnim i kotarskim odborima AF2-a od 6. listopada 1943, u kome je naglašeno: »Odlučan zaokret još nismo učinili ni u pogledu aktiviziranja ženskih masa u gradovima (...). Brzina razvoja događaja sili nas da taj zadatak shvatimo kao najhitniji i uočimo njegovu presudnu važnost za jačanje i razvijanje AFZ-a.«²⁷ Teren grada u prosincu 1943. godine podijeljen je tako da je svaki rajonski odbor dobio svoj teren, koji je on opet podijelio na pododbore i grupe, što je omogućilo uvid u svaku ulicu grada, sve do još neorganiziranih antifašistkinja. Time su žene koje dolaze na sastanke, a njih je bilo, prema izvještajima, 434, još više aktivirane. Inače, organizaciono stanje tog mjeseca bilo je: 6 odbora, 17 pododborna, 20 odbornica i 56 pododbornica.²⁸ Takva reorganizacija bila je tim potrebna jer se poslije njemačkih bombardiranja od 13. do 15. rujna 1943, među stanovništvo Splita, a posebno među žene uvukla zaplašenost. Osim toga 21 žena od onih koje su redovito dolazile na sastanke evakuirana je iz grada.

Reorganizacija AF2-a i opća situacija doveli su do brzog oporavka organizacije, koja se početkom 1944. naglo omasovljuje. Izvještaji iz tog vremena upozoravaju da je u Splitu ogroman broj žena antifašistkinja. Novom reorganizacijom do grupa ukazano je na potrebu kontakta sa svakom kućom, sa svakom ženom. Posebna pažnja posvećuje se Odboru za žrtve, koji se usko povezuje s Mjesnim odborom, a da bi Odbor mogao i politički djelovati, posvećuje se veća pažnja radu s članicama Odbora, održavaju se često politički sastanci.²⁹ Iz sačuvanih dokumenata jasno se vidi da je »(...) 15 dana partizanske slobode ostavilo dubokog korjena kod svih slojeva, naročito kod žena«, te se naglašava: »Nitko nikada neće moći taj korjen iščupati«. Splitska organizacija AF2-a brzo se snašla te se, poučena ranijim greškama, brzo i oporavila.³⁰ U tom kratkom periodu slobodne žene su čak održale svoju prvu konferenciju.³¹ Najveća pažnja u to vrijeme posvećuje se radu na političkim zadacima, le prva tri mjeseca 1944. godine AF2 u Splitu provodi u pojačanom radu. Naročito je zapažena akcija bacanja letaka povodom 8. marta 1944. U vezi s tom proslavom provedeno je tronedjeljno takmičenje među rajonima s ciljem da se što više žena organizira, da spoznaju što je AVNOJ, Nacionalni komitet i Federativna Jugoslavija, da ih što više nauči čitati i pisati. Kakvi su bili rezultati tog takmičenja, pokazuje sljedeća tablica:

Rajon	Novoorganizirane žene	AVNOJ, Nac. kom. Fed. Jug.	Naučile čitati i pisati
Lučac	75	186	3
Varoš	107	300	3
Manuš	137	320	5
Dobri	35	278	5
Grad	33	339	8
O. z. p.	96	221	

²⁷ Arhiv IHRPH, AF2 — 21/2161.
²⁸ Arhiv, IHRPH, AF2 — 21/2051.
²⁹ Arhiv IHRPH, AF2 — 21/2449, AF2 — 21/2445.
³⁰ Arhiv IHRPH, AF2 — 21/2445.
³¹ Arhiv IHRPH, AF2 — 21/2434.

Vrličanke koje su prisustvovalе 11 oblasnoj konferenciji AFŽ-a Dalmacije, u Splitu 9. ožujka 1945.

Međutim, u narednim mjesecima i u Splitu, kao i na području čitave Dalmacije, nema neposrednijeg i bližeg kontakta između Oblasnoga i Mjesnog odbora AFŽ-a. Vladalo je opće mišljenje da AFŽ više ne postoji. Do toga je došlo zbog pogrešno shvaćenih uputa CK KPJ »o štetnosti tendencija centralizacije AFŽ-a i potrebi prodiranja u redove još neobuhvaćenih žena«, dakle o novom načinu rada sa ženama.³² Te su greške brzo otklonjene i u drugoj polovini 1944. godine formiraju se novi odbori AFŽ-a, koji će dalje raditi u sklopu organizacije JNOF-a. Tako je listopada 1944. godine u Splitu u AFŽ-u 607 aktivnih žena, a broj obuhvaćenih 4795. Žene su održale 375 sastanaka, 35 tečaja, aktivizirale 884 žene. Pored toga 13 žena se nalazilo u NOO-u, na radu u odjelima nalazilo se 107 žena, tj. ukupno 120 žena u narodnoj vlasti. U narodnooslobodilačkom pokretu je radilo u to vrijeme 337 žena. Za bolničarke u NOV mobilizirano je u razdoblju od 15. rujna do 1. listopada 35 žena.³³

Sva tijela AFŽ-a u gradu, od Mjesnog odbora do grupa, i dalje intenzivno rade, održavaju redovite sastanke, okupljaju žene, rade na svim zadacima koje im postavlja NOP, a posebno se pripremaju za svoju II konferenciju. Konferencija je održana 18. i 19. studenoga 1944. uz prisustvo 2000 žena, težakinja, radnica, intelektualki i domaćica. Konferenciju je otvorila Maja Kaliterna, a prisustvovali su joj tajnik JNOF-a Hrvatske za Dalmaciju Drago Gizdić, komandant VIII korpusa general-

³² Arhiv IHRPH, AFŽ — 18/2190, 2ene Hrvatske, n. dj., dok. 264, str. 439.

³³ Arhiv IHRPH, AFŽ — 21/2512.

³⁴ Arhiv IHRPH, AFŽ — 21/2527.

-major Petar Drapšin, zamjenik komandanta Mornarice Srećko Manola, potpredsjednik gradskog NOO-a Split Ante Mrduljaš, član Oblasnog AFZ-a za Dalmaciju Blaženka Mimica i predsjednik splitske omladine Žarko Alujević. Na Konferenciji je izabran odbor AFZ-a od 60 žena. Za predsjednicu je izabrana Vica Matošić.

Dalji rad žena Splita usmjeren je na pripreme za II Oblasnu konferenciju AFZ-a Dalmacije, koja će se održati od 7. do 10. ožujka 1945. godine u njihovu oslobođenom gradu. Pripremajući se za tu konferenciju žene Splita su se ujedno pripremale i za I kongres žena Hrvatske. Žene Splita sudjelovale su na Okružnoj konferenciji AFZ-a Split 1. studenoga 1944. i na II okružnoj konferenciji AFZ-a srednjodalmatinskog okruga 2. prosinca 1944. u Sinju.

Tako su žene Splita, prema sačuvanim dokumentima, organizirane u svoju organizaciju AFZ tokom četiri ratne godine, formirale u svom gradu ukupno 786 odbora, i to: 1941. godine 6 odbora, 1942. 70 odbora, 1943. 360 odbora i 1944. 350 odbora. Održale su ukupno 2180 masovnih sastanaka.³⁴

Početkom 1945. godine pred organizaciju AFZ-a u Splitu, koja u travnju ima Mjesni odbor sa 6 članica i oko 269 organiziranih i 100 obuhvaćenih žena,³⁵ stoje novi zadaci — zadaci obnove ratom opustošene zemlje, koje su žene Splita s punom odgovornošću preuzele.

Međutim, sudjelovanje žena Splita u narodnooslobodilačkom ratu nije se sastojalo samo u njihovoj djelatnosti preko AFZ-a, te izrazito ženske organizacije. Antifašistkinje Splita su u toku svih ratnih godina djelovale na nizu zadataka u sklopu narodnooslobodilačkog pokreta. One su radile u partijskim organizacijama i rukovodstvima, u SKOJ-u, USAOH-u, NOO-ima, odborima JNOF-a, bile borci u partizanskim jedinicama. Organizirale su i pohađale razne tečajeve, sakupljale oružje, bile kuriri i održavale vezu s oslobođenim teritorijem i najvišim rukovodstvima NOB-a, radile na nizu tehničkih poslova, prikupljale novčane priloge i razni drugi materijal, organizirale demonstracije.

Žene Splita su se aktivno uključile u rad NOO-a. One su bile članovi NOO-a, odjela ili komisije NOO-a već od samog početka formiranja narodne vlasti. Kada je 6. travnja 1942. godine formiran u Splitu prvi narodnooslobodilački odbor, u njega je, kao član, bila izabrana Marija Cević.³⁶ U Socijalnom odjelu NOO-a 1942. godine radila je 31 žena, 1943. isto 31, 1944. 90 isto toliko 1945. godine. Dakle, samo u Socijalnom odjelu tokom narodnooslobodilačkog rata radile su u Splitu 242 žene. I u drugim odjelima NOO-a sudjelovale su žene: u Zdravstvenom odjelu tokom rata bile su 124 žene: 1942. godine 2, 1943. isto 2, 1944. godine 5 žena, a 1945. taj se broj penje čak na 115; u Prosvjetnom odjelu radile su 154 žene: 4 tokom 1944. godine i 150 u 1945. godini. Na raznim dru-

r, Arhiv IHHPH, AF2 — 21/2524.
K S. K'jeuii, n. dj., str. 271.

Uoblasna konferencija AFZ-a Dalmacije, 9. ožujka 1945. u splitskom kazalištu

gim dužnostima u NOO-ima 1945. godine bilo je 280 žena. Dakle, tokom narodnooslobodilačkog rata u rad NOO-a uključilo se ukupno 800 žena Splita.³⁷

Tokom rata 170 žena pohađalo je razne tečajeve: 1945. godine 50 žena je pohađalo politički kurs, 10 žena prosvjetni kurs i 30 žena odgojiteljski kurs. Zdravstvene kurseve pohađalo je 20 žena u 1943. godini, 40 u 1944. godini i 120 u 1945. godini. Osim toga još je 70 žena 1945. godine pohađalo razne druge kurseve.³⁸ AF2 i JNOF okupili su oko 2930 žena, i to 1944. godine 430, a 1945. godine 2500 žena.³⁹

U partizanskim jedinicama nalazile su se, kao borci ili bolničarke, 5162 žene. Već 1941. godine u jedinicama NOV nalazi se 37 žena, 1942. godine već 1550, a 1943. godine, poslije kapitulacije Italije, čak 2050. Tokom 1944. u partizanskim jedinicama nalazilo se 1380 žena, a 1945. godine 145 žena.⁴⁰ U borbama su poginule 124 žene: dvije 1941. godine, 25 ih je poginulo 1942. godine, 34 u 1943. godini, 60 u 1944. godini, a 3 u 1945. godini.⁴¹ Žene Splita su se posebno istakle u akciji razoružanja talijanskih vojnika prilikom kapitulacije Italije, rujna 1943. godine.

Zbog aktivnog sudjelovanja u NOB-u okupator je antifašistkinje Splita progonio, zatvarao, mučio i ubijao. Mnoge se bile internirane, hapšene i strijeljane, mučene i ubijene u koncentracionim logorima. Mnoge su pale kao žrtve prilikom ofanzive okupatorskih snaga ili akcija čišćenja. Tako je samo kroz zatvore i internaciju prošlo 2355 žena: 1941. godine 180 žena, 1942. godine 525 žena, 1943. godine 1300, a 1944. godine 350 žena.⁴² Tokom narodnooslobodilačkog rata neprijatelj je strijeljao 11 žena: tri su žene strijeljane 1942. godine, 4 žene 1943. godine i 4 žene 1944. godine.⁴³

Svojim radom žene Splita osobito su se isticale u prikupljanju novčanih priloga, hrane i razne robe. Tako su tokom svih ratnih godina sakupile 2.113.120 kg hrane, 11.020 priloga u robi i 35.588.000 novca (lira i kuna), te 2.325 komada pisaćeg pribora.⁴⁴ Žene su također prikupljale oružje i sanitetski materijal pa su tokom rata sakupile 10.450 komada oružja i 1.820 komada sanitetskog materijala (posebno su bile aktivne u prikupljanju raznog materijala za vojnu bolnicu).⁴⁵ U radnim četama 1945. godine sudjelovalo je 1700 žena, a tokom rata dali su ukupno 610.505 nadnica.⁴⁶

Antifašistkinje Splita nisu tokom narodnooslobodilačkog rata izdavale ni jedan list, ali su redovito primale »Dalmatinku u borbi«, te svojim prilozima u tom listu i sudjelovale. Na svojim sastancima čitale su

* Arhiv IHRPH, AF2 — 21/2527.

³⁸ Isto.

³⁹ Isto.

⁴⁰ Isto.

⁴¹ Isto.

⁴² Isto.

⁴³ Isto.

⁴⁴ Isto.

⁴⁵ Isto.

⁴⁶ Isto.

i proučavale raznu naprednu literaturu te pratile listove koji su u to vrijeme izlazili.

Razmatrajući ovaj kratki prilog, možemo sa sigurnošću konstatirati da su antifašistkinje Splita predano i požrtvovno radile u svojoj antifašističkoj organizaciji. Radeći pod vrlo teškim i složenim uvjetima, uspjele su okupiti veliki broj žena koje su, pomažući NOP u najrazličitijim oblicima, uvelike doprinijele razvoju i širenju narodnooslobodilačkog pokreta u svom gradu. Raznovrsnost i širinu oblika sudjelovanja žena Splita u narodnooslobodilačkom ratu pokazuje i sljedeća tablica.⁴⁷

Godina	1941	1942	1943	1944	1945	Ukupno
Formirano odbora ATZ	6	70	360	350		786
Održale konf. i masovnih sastanaka						2.180
Okupile žena preko AFZ-JNOF				430	2.500	2.930

RAD ŽENA U NOO - i m a

Socijalni	31	31	90	90	242
Zdravstveni	2	2	5	115	124
Prosvjetni			4	150	154
Ostali				280	280

POHAĐALE KURSEVE

Politički				50	50
Prosvjetni				10	10
Zdravstveni		20	40	120	180
Odgovornost				30	30
Razni kursovi				70	70
Naučile čitati i pisati	12	50	60	40	162
Nalazile se u vojsci	37	1.550	2.050	1.380	5.162
Poginule u vojsci	2	25	34	60	124
Prošle zatvor i internaciju	180	525	1.300	350	2.355
Strijeljane	3	4	4		11

⁴⁷ Tablica je nastala uoči održavanja I kongresa žena Hrvatske te je poslana na kongres, kao dokument o aktivnosti žena Splita tokom narodnooslobodilačkog rata.

doprinos u robi i materijalu

Godina	1941	1942	1943	1944	1945	Ukupno
Oružje	700	1.800	3.900	4.050		10.450
Sanitetski materijal	320	480	500	520		1.820
Hrana kg	1.100	2.020	1.000.000	1.110.000		2.113.120
Roba	1.500	1.720	4.000	7.430	4.000	18.650
Pisaci pribor	500	1.620	2.800	3.000	3.100	11.020
Novac	400	425	510	590	400	2.325
Zlato i srebro	100.000	1.280.000	1.380.800	20.400.000		35.588.000
Zene u radnim četama	15	18,5	25	50		108,5
Dale nadnica	10.000	140.050	150.150	210.300	100.005	610.505
Sudjelovale u akciji	210	750	1.525	1.600	2.000	6.085
Mobilizirane	40	260	2.000	2.320		4.620
Demobilizirane	4	50	1.572	1.620		3.246

IRENA BIJELIC-SINOBAD

MI SMO OSTALI U GRADU ...*

Moja sjećanja na Split sežu od septembra 1938. godine, kada sam po natječaju dobila mjesto odgojiteljice u novom, suvremeno uređenom dječjem vrtiću u Zmaj-Jovanovoj ulici. Tokom vremena pomalo sam se uključivala u društveno-politički život grada. Moja orijentacija na napredne organizacije nije ostala nezapažena od reakcionarnih krugova ondašnjih prosvjetnih organa, pa su me zbog toga neposredno pred napad na Jugoslaviju premjestili kao učiteljicu na osnovnu školu u Dugopolje. Uspostavom NDH uslijedio je zahtjev uprave škole u Dugopolju da se novom režimu položi zakletva. Kako to nisam htjela učiniti, morala sam bježati i vratila sam se u Split. Ostala sam bez zaposlenja, jer ni u Splitu nisam htjela prihvatiti zaposlenje koje su nudile talijanske okupacione vlasti.

Sada, vraćajući se u svojim sjećanjima na zbivanja nakon moga dolaska u Split, čini mi se vrijednim zabilježiti i neke fragmente iz prijeratnih godina, jer su to godine vrlo široke aktivnosti KPJ u borbi protiv nenarodnog režima u bivšoj Jugoslaviji i priprema širokih slojeva naroda za nastupajuće opasnosti od fašizma i rata. Zato bilježim ovo:

- Postojalo je Društvo za prosvjetu žene, podružnica (osnovano 1940. godine).
- Osnovana je Hrvatska učiteljska pripomoćna zadruga »Ivan Filipović«, podružnica.
- Osnovan je Aktiv naprednih učitelja Dalmacije.

* Sjećanja učesnika NOB-a predstavljaju određenu vrijednost za upotpunjavanje značajnih stručno pisanih djela iz historije naše revolucije. U sjećanjima su neizbježna i subjektivna procjenjivanja i prisustvo razumljivih emocionalnih slikanja atmosfere i uvjeta pod kojima su djelovali borci NOR-a.

Teško je odrediti trenutak od kojeg u sjećanjima treba poći, još je teže iz mnoštva detalja odabrati najvrednije. Polazeći od uvjerenja da se sve, uz potrebnu redukciju, dade koristiti, sjećanja učesnika NOB-a dobro je prikupiti, čak i onda kada su ona ponavljanje činjenica koje su razni autori iz raznih izvora već prikupili i objavili.

Društvo za prosvjetu žene osnovano je 29. aprila 1940. godine. Pripreme za osnivanje Društva započete su ranije, jer je trebalo izraditi Pravilnik i dobiti odobrenje policijskih organa. Za te predradnje bio je osnovan Inicijativni odbor u kojem sam, kao njegov član, dobila zadatak da Pravilnik nosim Ispostavi banske vlasti na odobrenje. Nakon provokativnih i sumnjičavih pitanja Pravilnik su nam ipak odobrili. Na osnivačkoj skupštini Društva izabran je Odbor u sastavu: Jasna Vuković, Anica Vrbanac, Vesna Ilijčić, Damira Soldatić, Neda Ružić, Irena Bijelić-Sinobad i Mira Bradičić. U Pravilniku, kao svoju osnovnu djelatnost, Društvo je navelo prosvjeđivanje žene putem čitalačkih grupa, predavanja, tečajeva i si., a u biti je Društvo djelovalo u pravcu revolucionarnijem svijesti žena o vlastitom društvenom položaju u uvjetima reakcionarnih društvenih sistema. Veliki broj članica Društva postale su i prve aktivistkinje NOP-a.¹

Dobro se sjećam da je u Splitu neposredno prije rata bila živa politička aktivnost među učiteljima. Tako su već 1939. godine učitelji ljevičari, kad je (nakon osnivanja Banovine Hrvatske) režimski Upravni odbor Učiteljskog udruženja, u kojem je bila grupa profrankovački i klerikalno orijentiranih učitelja, htjela nametnuti svoju upravu, uspjeli izabrati Odbor u kojemu su napredni učitelji imali većinu. Za predsjednika Odbora izabran je Sime Vučetić, a za tajnika Marin Franičević. To je bila značajna akcija koja je vođena sa znanjem druga Ive Am ulica i drugarice Anke Berus i uz pomoć učitelja ljevičara iz Zagreba. U Split su iz Zagreba dolazili drugovi Ivo Tošić i Martin Puštek. Ivo Tošić je došao 1939. godine kao delegat Saveza hrvatskih učiteljskih društava (SHUD), ali i sa zadatkom da osnuje podružnicu Hrvatske učiteljske kulturno-pripremne zadruge »Ivan Fi 1 i po vi ć« i da u zadrugu učlani što veći broj učitelja. Na velikom zboru Ivo Tošić je, tumačeći ulogu i zadatke Zadruga, agitirao za opredjeljenje učitelja za napredni revolucionarni koncept uloge učitelja u društvu.

U Split je u dva navrata dolazio i drug Martin Puštek, kao sekretar Aktiva učitelja komunista Hrvatske, da pripremi teren za osnivanje aktiva za Dalmaciju. U mom stanu, u Kavanjinovoj ul. 9, krajem 1939. godine održan je osnivački sastanak Aktiva. Među onima koji su bili napredno orijentirani, a poneki su bili i članovi KP i simpatizeri, nalazili su se: Marin Franičević, Vjeko Sirinić, Vinko Lolić, Milovan Milostić, Petar Đaković, Ivan Leko, Matko Sebelić, Sime Vučetić, Tihomir Cvrle, Miljenko Grubelić, Aco Ujdurović, Poldo Juretić, Ivo Nikolić, Zoran Palčok, Stipe Separović, Ivo Carić, Ivo Babić, Ivo Šprlje, Ante Radovčić, ja i drugi, kojih se više ne mogu sjetiti. Mnogi od ovih drugova bili su i na sastanku gdje je formiran Aktiv.

Neposredno nakon toga osnovana je 1940. godine i prva simpatizerska grupa učitelja u Splitu. Ova grupa je nakon odlaska nekih dru-

¹ Zapisnik s Osnivačke skupštine u originalu nalazi se u Institutu za historiju radničkog pokreta Hrvatske — Zagreb.

Fotokopija krivotvorenih legitimacija kojima se služio Drago Gizdić krajem 1941. i u 1942. godini pod imenom Jankov Ivan

gova prekinula rad, ali je 1941. ponovo formirana u sastavu: Marin Franičević, Tihomir Cvrle i ja. Sastancima ove simpatizerske grupe rukovodili su naizmjenice komunisti Vjekoslav Cvrle, Ervin Klarić i Pjero Segvić. Također se sjećam da smo tada proučavali »Historiju SKP(b)« i bili obaviještavani o političkim događajima u zemlji i svijetu. Na jednom od tih sastanaka bilo nam je saopćeno da smo simpatizeri KP, što smo shvatili kao čast, ali i odgovornost. Ovo bilježim kao činjenicu vidljivog kontinuiteta djelovanja KP i među učiteljima neposredno prije rata i tokom NOR-a.

Sve navedene organizacije (društva, podružnice, aktivni, zadruge i si.) kapitulacijom Jugoslavije i ulaskom okupatora bile su likvidirane, ali je ostalo njihovo članstvo koje je predstavljalo široku osnovu za odabir aktivista u NOP odmah nakon okupacije grada. Veoma smo brzo počeli dobivati konkretne zadatke.

Moj stan, pogodno smješten, počeo je služiti za mnoge potrebe NOP-a. Korišten je za sklapanje velikih količina predmeta sakupljenih za potrebe NOP-a (odjeća, obuća, lijekovi, pisaci pribor, sanitetski materijal i dr.). Predmeti su u kući sortirani, popisivani, pakovani i odmošeni dalje prema potrebama Odbora narodne pomoći i njegovih organa. Također je bio pogodan i za sklapanje ilegalaca ih ugroženih članova KP i drugih aktivista, pa su ga koristili braća Cvrle, Marin Franičević i drugi drugovi koje su mi dovodili, a koje nisam poznavala.

U jesen 1941. godine formiran je Akcioni odbor intelektualaca, u kojem je bio književnik Marin Franičević. On je, između ostaloga, započeo konkretnu akciju okupljanja prosvjetnih radnika u narodnooslobodilački pokret u Splitu, pa je formirao Pododbor za rad s učiteljima. U tom prvom Pododboru, osim Marina Franičevića, bili su Tihomir Cvrle i ja. Naš početni zadatak bio je da širimo krug prosvjetnih radnika simpatizera narodnooslobodilačkog pokreta, da ih povežemo i organiziramo revolucionarnu i idejno-političku djelatnost. Početkom novembra 1941. godine bile su organizirane prve grupe učitelja aktivista. Mojem pozivu prve su se odazvale Danica i Tonka Nola, te Rade Marušić, prosvjetni radnici na radu u školi. Njihovim radom i aktivnošću krug prosvjetnih radnika se neprestano proširivao. Svaki novi aktivista okupljao je oko sebe druge drugove koje je poznavao i bio siguran da su dobri rodoljubi i antifašisti.

Prema sjećanjima prvih aktivista iz redova prosvjetnih radnika, 1942. godine bile su dvije čvrsto organizirane grupe, a već 1943. godine bilo je 5 učiteljskih i 2 profesorske grupe. No, krug simpatizera bio je daleko širi. Elastičnost organizacione sheme omogućavala je ne samo širok obuhvat građana NOP-om, nego i različite metode rada, koje su proizlazile iz odluke samih građana do koje će se mjere aktivirati. Ovo govorim iz iskustva, jer se sjećam da je bilo učitelja koji nisu htjeli dolaziti na sastanak u stanove, ali su prihvaćali »slučajne« susrete na ulici, gdje su primali informacije i zadatke. Treba uzeti u obzir činjenicu da su baš prosvjetni radnici, radeći na području obrazovanja i

odgoja, bili izloženi raznim pritiscima talijanske fašističke vlasti, te da su prema njima primjenjivane mnogobrojne već poznate fašističke sankcije. Ne treba izgubiti iz vida da je, pored ogromnog broja progresivnih prosvjetnih radnika, u tim krugovima bilo i frankovaca, klerikalaca, a i drugih boja reakcionara i da je zbog toga svaki rad bio izložen dvostrukoj opasnosti. Pa ipak, ono što je najznačajnije u ocjeni aktivnosti prosvjetnih radnika jest istina da ih je najveći broj bio u redovima NOP-a. Tih prvih godina njihov je rad u školama bio od ogromnog značaja u otporu protiv nastojanja okupatora da Split proglašiš talijanskim gradom, a njegove građane napravi pokornim podanicima. Ta su nastojanja bila posebno snažna u školama gdje su bila okupljena djeca i omladina.

NOP je, okupljajući učitelje i druge prosvjetne radnike, daleko širio svoj utjecaj. Aktivisti su, pravilno informirani, učestvovali u okupljanju građana i izvan svoje profesije (tzv. obuhvaćeni), prenosili im informacije koje su u svojim grupama primali, prikupljali su narodnu pomoć. Posebni značaj imao je direktni rad u grupama, jer se tu gradila osnova za pravilnu orijentaciju prosvjetnih radnika u njihovom svakodnevnom radu u školi i među građanima. Na sastancima grupa čitao se »Naš izvještaj«, kasnije »Glas Splita« i drugi propagandni materijal. Aktivisti su dobivali i ostali štampani materijal (letke) koji su širili dalje. Ovi aktivisti bili su u pravilu »obavještajci« o svakodnevnim događajima u školi, o držanju pripadnika reakcionarnih struja, o akcijama talijanskih fašista na području prosvjete. Te su obavijesti bile veoma dragocjene za poduzimanje odgovarajućih akcija NOP-a protiv fašizacije škola. Članovi akcionih grupa davali su otpor protiv raznih pokušaja u školi, kao npr. upisivanja djece u fašističke dječje organizacije »Balila« i »Gil«, pomagali učenicima u rasturanju letaka koje je dobivala omladina, odbijali su da se na pritisak direktora (preside) upisuju u talijanska kulturna društva. Oni se ne odazivaju pozivima na priredbe, bore se za svoju nacionalnu pripadnost, razgovaraju samo hrvatskim jezikom, organiziraju s učenicima ispravljanje potalijančenih imena i prezimena u kata-lozima, ne pozdravljaju »romanamente« kod ulaznja u razred. Radi svega toga neki su degradirani, otpušteni iz službe, predvedeni u policiju i si. Poznata je tragična smrt profesora Cire Gamulina.

* * *

Krajem ljeta 1941. godine došlo je u Splitu do formiranja prvih borbenih jedinica koje su sačinjavali članovi KP i SKOI-a, a u 1942. godini je odlazak u jedinice NOV sve brojniji. To je zahtijevalo rješavanje novih problema, a pred aktiviste su se postavljali novi zadaci. Bilo je neophodno osigurati kontakte boraca koji su otišli u jedinice s njihovim porodicama koje su ostale u gradu. Od boraca prvih jedinica u grad su ilegalnim kanalima stizala pisma. Borci su u pismima hrabрили svoje roditelje da ustraju u teškim uvjetima života. U pismima su bile narudžbe, naročito za zimske odjevne predmete.

S tim povezujem svoje sjećanje na početak 1942. godine kada je k meni došla Hanja Radić i pozvala me da se primim zadatka tzv. »poštariće«, što je značilo da raznosim partizanska pisma njihovim porodicama. Prva pisma donijela mi je Mileva Adorić-Vesanović. Uz taj zadatak vezani su mnogobrojni doživljaji, pretežno ugodni, jer je dolazak u obitelji boraca »njihovog poštar« značio veliku radost i nadu. U početku bilo je nepovjerljivih, koji su se bojali provokacije te su tražili legitimaciju ili se grozili karabinjerima. Međutim, redovno je dolazilo do sporazumijevanja i uspostavljanja odnosa povjerenja. Nakon predaje pisma trebalo je doći preuzeti naručene stvari, odnosno pisana, i upućivati ih dalje, do korisnika. S članovima obitelji boraca dogovoreno je da se na ulici ne »prepoznavamo«. To, naravno, nije bilo lako. Naime, naši su borci ginuli ili su odlazili na udaljene terene i tako bi nastali zastoji ili potpuni prekidi u stizanju pisama. Tada bi nas na ulici susretali upitni i zabrinuti pogledi, ali nikada nitko nije prekršio pravila konspiracije.

* * *

Uz djelovanje organizacije žena u NOP-u moja su sjećanja vezana za proljeće 1942. godine. Do tada je u gradu postojao Odbor žena (Ženska radna komisija, a potom je organiziran Mjesni odbor AF2-a).² Marta ili aprila 1942. došlo je do sastanka u stanu dr. Smiljane Antunović-Mikačić u Kninskoj ulici la, na kojem je Miloš Zanko osnovao Grupu žena intelektualki. Zadatak Grupe je bio da u redove NOP-a privuče što širi krug intelektualki ili, kako se onda govorilo, žena iz »gradanskih krugova«, da ih aktivira u akcijama koje je vodio NOP. Na tom prvom sastanku bile su prisutne Hanja Radić, dr. Smiljana Antunović-Mikačić, Ružica Bonaci, Mici Neuman, Vera Štambuk i Irena Bijelić-Sinobad.³

Grupa žena intelektualki bila je preko svog delegata zastupljena u Mjesnom odboru AF2-a, u kojem su bile predstavnice organizacije žena prema teritorijalnom principu (rajoni: Bačvice, Lučac, Veli Varoš, Dobri, Grad), te delegata predstavnika intelektualki (Irena Bijelić-Sinobad) i predstavnika omladinki (Tihana Ravlić). Mjesnim odborom rukovodila je Zora Rosandić, članice Odbora bile su: Olga Paparella, Milka Kudrić, Danka Spero, Olga Kapetanović i još neke kojih se ne sjećam. Vezu Mjesnog odbora AF2-a s Mjesnim komitetom KP i NOP-om Splita održavao je Ivan Randić-Nikola. On je ne samo donosio direktive za rad, nego je i strpljivo instruirao kako treba voditi akcije, ukazivao na neopходnost da se obuhvati što širi krug žena, da se zadaci raspoređuju prema sposobnosti pojedine aktivistkinje. Uglavnom to je značilo prenošenje informacija, odgovornost za uspjeh akcija, prisustvovanje sastan-

² »Žene Hrvatske u NOB-u«, knjiga I, str. 49. i 50.

³ Izvještaj dr. Smiljane Antunović-Mikačić pisan 1952. g. (Original u Institutu za historiju radničkog pokreta Dalmacije — Split).

cima grupa i si. Poznato je da su žene učestvovala u svim akcijama koje je provodio NOP, pa to ovdje nije potrebno ponavljati.

* * *

Kapitulacija Italije donijela je i Splitu velik broj događaja. Ostaju nezaboravni dani boravka naše NOV u gradu. Bilježim samo nekoliko događaja iz mog sjećanja na te dane.

Za 17 dana boravka partizanskih jedinica vladalo je razumljivo posebno radosno raspoloženje građana. Na održanim skupovima i mitinzima uvijek je bila prisutna velika masa ljudi. Bilo je nužno obaviti i veliki broj zadataka u vezi s posebnom situacijom. U gradu je besprijekorno funkcionirala narodna vlast. Uslijed svega toga nastalo je i veliko međusobno upoznavanje. Veća angažiranost komunista i aktivista uvjetovala je i njihovo otkrivanje. Razumljivo, oduševljenje je iziskivalo i ojačan oprez. To je bilo teško postići.

Organiziranom ali i spontanom akcijom građana razoružana je talijanska vojska, a oružje je odnošeno na odgovarajuća mjesta. Uz to su se vodile i određene akcije. Tako je tih dana odštampan i »Proglas« na talijanskom jeziku, koji je pozivao talijanske vojnike i oficire da nam se pridruže u borbi protiv njemačkog fašizma. Talijanska vojska bila je smještena u logore na području Poljuda, ograđena bodljikavom žicom. Mi aktivisti dobili smo određenu količinu »Proglasa« da podijelimo talijanskim vojnicima. Ući u logore nije bilo moguće, jer su neki oficiri-fašisti zatvorili vrata. Međutim, mi smo ipak uspjeli podijeliti »Proglas« vojnicima, jer su oni prilazili ogradi i primali primjerke koje smo im donosili. Postavljali su nam i mnogobrojna pitanja vezana za njihovu neposrednu budućnost. Njihove starješine, od kojih su neki mirno posmatrali naš rad, a neki su nas mrko gledali dobacujući nam neprijateljske prijetnje, ipak nisu mogli spriječiti ovu uspješnu akciju. Razoružana talijanska vojska bijedno je izgledala. Prilikom jednog bombardiranja njemačkih aviona pogođen je i njihov logor, i to u momentu dok su s vojničkim porcijama čekali podjelu hrane, pa ih je tom prilikom znatan broj poginuo.

Ovaj interval od 17 dana slobodnog života u gradu bio je ispunjen i susretima s drugovima i drugaricama koji su došli sa oslobođenog teritorija ili iz vojnih jedinica. Tih dana u bivšoj Trgovačkoj akademiji održan je sastanak Mjesnog odbora AF2-a Split s drugaricama iz Oblasnog odbora AFZ-a. Na tom sastanku podnijele smo izvještaj našeg Mjesnog odbora o našim bogatim iskustvima i uspjesima u dosadašnjem revolucionarnom radu. Kako je sastanak održan u kasne večernje sate, to smo radi slobodnog kretanja dobile lozinku.

Naš izvještaj pozitivno je ocijenjen od Oblasnog odbora AF2-a, osim što smo kritizirane za izdvojeno okupljanje intelektualki. Valja priznati da je ta kritika iz principijelnih razloga bila na mjestu, jer je NOP bio jedinstveni front svih građana. Naš je Mjesni odbor stoga tu kritiku i

prihvatilo. Međutim, ta privremena taktika izdvojenog okupljanja intelektualki dala je ipak neke dobre rezultate. Ovi slojevi društva imali su u pravilu naslage građanske svijesti onih krugova kojima su pripadali, pa početno ne bi prihvatili zajedništvo s ostalima. Stoga je taktičkim radom s njima i neprekidnim ukazivanjem na ciljeve našeg NOP-a postignut takav uspjeh da su se te građanke malo pomalo uključivale u rad ostalih grupa kao njihovi ravnopravni članovi. Podvajanje je s vremenom nestajalo, a rad je kontinuirano nastavljen na teritorijalnom principu (po rajonima).

Napominjem da je nakon oslobođenja grada 1943. godine održana Konferencija AFŽ-a na kojoj je za prvu predsjednicu legalnog Odbora izabrana Vice Matošić, popularna Splićanka iz Varoša.

* * *

Odlaskom naših jedinica iz grada nastala je neobična tišina. U zoru 27. septembra čule su se eksplozije u luci. To su naši borci uništavali lučka postrojenja i plovila da ne padnu u ruke sada njemačkim okupacionim snagama. Prestalo je svakodnevno bombardiranje koje su do tada vršili njemački avioni. Započinjao je novi period specifičnog života u gradu.

Moja lična sjećanja na taj dan vezana su ujedno i za moj prvi susret s njemačkim okupatorom. Toga dana imala sam vezu s Olgom Kapetanović kod zgrade stare Realke, radi utvrđivanja narednih zadataka za naš Mjesni odbor AFŽ-a. Na pravcu moga kretanja prema Realki, dolaskom na današnju Poljanu 27. marta, ugledala sam na sredini Livanjske ulice, u ležećem stavu iza mitraljeza, tri njemačka vojnika. Ovaj moj susret s Nijemcima bio je najblaže rečeno neugodan. I pored neugodne situacije nastavila sam put k dogovorenom mjestu sastanka, ah tamo nisam našla drugaricu Kapetanović. Kasnije sam saznala da su se njemačke jedinice već nalazile u gradu, pa se zbog toga drugarica Kapetanović nije mogla probiti i tako je došlo do prekida veze.

Dolaskom novog okupatora u Split pojačan je naš oprez, jer prave predodžbe o ponašanju njemačkih fašista još nismo imali.

Kako se približavao dan odlaska naših jedinica iz Splita, Mjesni komitet KP i Mjesni NOO obavljali su sve konkretnije pripreme za naredne dane i nove situacije. Da ne bi nastali prekidi u kontinuitetu revolucionarnog rada NOP-a, bilo je određivano koji će aktivisti ostati u gradu. Među one kojima je bilo naredeno da ostanu u gradu bila sam i ja. I mi smo ostali u gradu...

* * *

Protekli ratni period imao je svoje posebne značajke. O tome su pisali mnogi autori.⁴ Zabilježili su gotovo sve oblike borbe protiv fašizma, ulogu KP u rukovođenju revolucionarnim kretanjima, te nastajanje

⁴ O radu i djelovanju naprednog učiteljskog pokreta u Dalmaciji (Splitu) pisali su: Mladen Beković u knjizi »Hrvatska lijeva inteligencija«, prof. Mihao Orizović u svojim djelima, te Šibe Kvesić u knjizi »Dalmacija u narodnooslobodilačkoj borbi«, str. 176. i 177. i Vjekoslav Cvrlije u »Zborniku IHRP Dalmacije« br. 2, str. 737.

i razvoj narodne vlasti. Od početka je razvijen i dinamičan buntovni život, ne samo članova KP i simpatizera nego i gotovo cjelokupnog stanovništva grada. Ta iskustva su omogućila da se sačuva kontinuitet borbe, iako pod novim, gotovo težim uvjetima. Veliki broj aktivista odlazio je i ranije iz grada, bilo da su zbog iskustva revolucionarnog rada bili potrebni NOV-i ili kao politički radnici na oslobođenom teritoriju, ili da su u gradu već bili kompromitirani, a time ugroženi i onemogućeni u radu. No, masovni odlazak iz grada nastao je upravo kod povlačenja naših jedinica. Stanovništvo grada smanjilo se skoro na polovinu; ostale su praktično žene, djeca i starci. Trebalo je iz preostalog političkog aktiva formirati nova rukovodstva političkih organizacija i organa vlasti u gradu.

I pored prekinutih veza, veoma je brzo došlo do obnavljanja svih vrsta političke aktivnosti. Došlo je do obnove i okupljanja Mjesnog odbora AF2-a. Dobro se sjećam da je tada (nakon odlaska naših jedinica) u gradu kao ilegalac ostala drugarica Ana Piplović-Drača (Daša). Ne znam koje je sve zadatke imala, ali je veoma brzo okupila nas članove dotadašnjeg Mjesnog odbora AF2-a. Taj prvi sastanak održan je u podrumskom stanu na početku Balkanske ulice, gdje se drugarica Daša smjestila.

Mjesni odbor AF2-a nastavio je s radom. Sastav je bio nešto izmijenjen uslijed odlaska nekih drugarica na nove dužnosti. U aprilu 1944. godine dobila sam zadatak tajnice Mjesnog odbora i na toj dužnosti ostala sam i nakon konačnog oslobođenja grada. Na sastanke Mjesnog odbora AF2-a redovito je dolazila drugarica Milena Ferić-Krštić, kao član Mjesnog komiteta, a jednom prilikom je sastanku prisustvovao i drug Hugo Gazin, koji je došao s oslobođenog teritorija.

Rad organizacije žena protekao je kontinuirano uklopljen u cjelokupnu djelatnost NOP-a. To znači da su žene kroz svoju organizaciju, ali i šire od nje, bile u svakodnevnim akcijama. Već je dobro poznato masovno učešće žena na proslavama revolucionarnih praznika, u demonstracijama svih oblika protiv fašizma (podjela lista »Glas Splita«, dječije letaka, obavještanje građana o potrebi bojkotiranja neprijateljskih akcija svih vrsta itd.). Osim strukovnih odbora, preko kojih se prikupljala narodna pomoć, žene su i preko svoje organizacije prikupljale narodnu pomoć od žena koje nisu bile zaposlene. Članice AF2-a bile su isključivi aktivisti u podjeli narodne pomoći porodicama u gradu. No, ono što je organizaciji žena davalo posebno političko obilježje bila je neprekidna idejna izgradnja, koja je polazila od opće široke informiranosti o događajima u svijetu i kod nas. Mnogobrojna zbivanja poslužila su za tumačenje društveno-političkih kretanja i malo pomalo usadivala saznanje o predstojećim promjenama koje priprema naša revolucija nakon oslobođenja zemlje.

Postoji sačuvan izvještaj Mjesnog odbora AF2-a iz mjeseca jula 1944. godine koji sam, prema već uvedenoj praksi, tada pisala. To je izvještaj o političkoj situaciji, o akcijama koje je organizacija tada vodila, o organizacionim i kadrovskim pitanjima te o sredstvima koje su žene

sakupile itd. Izvještaj je autentičan i dovoljno oslikava vrijeme i događaje.⁵

Organizacija žena predstavljala je u tim godinama rata glavno uporište NOP-a i izvor kadrova za raznolike poslove, naročito kada je u aprilu 1944. godine u gradu formirano pet rajonskih NOO-a narodne vlasti. Prema ondašnjim procjenama, u Splitu su žene predstavljale 80% političkog aktiva. Zato su radi formiranja rajonskih odbora narodne vlasti, rejonski odbori AFZ-a gotovo u cjelini prešli na rad u novoformirane NOO-e. One aktivistkinje koje su prešle u NOO-e bile su već istaknuti i osposobljeni politički radnici, čija su iskustva u radu AFZ-a, u uslovima okupacije, bila solidna osnova za uspješno snalaženje u poslovima narodne vlasti. Za potrebe odbora AFZ-a trebalo je izabrati nove sposobne aktivistkinje na mjesta onih koje su otišle na nove dužnosti.

Nekoliko mjeseci prije oslobođenja grada, kao predstavnica Mjesnog odbora AFZ-a, ušla sam u Mjesni NOO. Sastanci su održavani u jednom stanu u Zmorničkoj ulici. Koliko se sjećam, članovi NOO-a bili su Frane Segvić, Ante Radović, Vinko Dvornik, Umberto Fabris i Ivo Santić.

Neposredno pred oslobođenje grada predviđeno je da se NOO predstavi javnosti u drugačijem sastavu, pa je kao predstavnik žena u sastav ušla Anica Roje, koja je u gradu bila dobro poznata i popularna.

Rad organizacije žena tekao je za to vrijeme također kontinuirano, sve do oslobođenja grada. Žene su učestvovala u svim akcijama koje su se u gradu provodile. Bilježim samo najznačajnije koje su bile vezane za taj vremenski period.

U očekivanju oslobođenja grada žene su organizirale tečajevae za bolničarke. Započeta je i individualna briga o djeci, koja su ostala bez roditeljskog staranja, smještajem u druge porodice. Organizirani su analfabetski tečajevi itd. Pred konačnim oslobođenjem grada organizirana je posebna akcija žena za doček naše NOV. Prikupljeni su darovi, a po dolasku vojske priredena je impresivna izložba. Gradani su za tu svrhu dali vjerojatno zadnje što je iole bilo vrijedno. A kad se zna kako je u teškoj oskudici živio grad i da su mnoge porodice, da bi došle do elementarnih životnih potreba, dale u zamjenu ili za novac skoro posljednje što su u kući imali, onda je to bio izraz oduševljenja i zahvalnosti našoj NOV. Među prikupljenim stvarima pretežno je bila posteljina koja je bila namijenjena ranjenicima, zatim satovi i si., sve što je moglo korisno poslužiti našim borcima poslije dugogodišnje oskudice koja ih je pratila.

Nakon oslobođenja grada Mjesni odbor AFZ-a nastavio je djelovati u novim uslovima — ali to je nova stranica naše historije o kojoj će se vjerojatno također pisati.

⁵ O oblicima borbe protiv fašizma, o formiranju narodne vlasti u uslovima okupacije i drugo pisali su: Leo Geršković, Dra'o Gizdić, Sibe Kvesić i drugi autori.

Više se ne sjećam točnog datuma kada je, nakon odlaska naših jedinica iz grada, u moj stan došao drug Ante Dragičević. Poslan od Mjesnog komiteta KPH, rekao mi je da ćemo nastaviti s radom i da će mi se neposredno javiti drug Luka (Paško Ninčević). Tako je i bilo. Drug Ninčević je bio od Mjesnog komiteta KP određen da iz sastava Miesnog NOO-a preuzme i dužnost rukovođenja novoformiranim tzv. Mjesnim odborom fonda (NOF-a) umjesto ranijeg Odbora narodne pomoći. Ovaj organ imao je sada širi djelokrug rada nego raniji Miesni odbor narodne pomoći. Odbor je objedinjavao prikupljanje i distribuciju novca i materijalnih dobara, imao je posebnu organizaciju skladišnog poslovanja i posebni odbor za pomoć.

Miesni odbor NOF-a sačinjavali su: Paško Ninčević, kao rukovodilac, Jozo Duolančić (Feda), Ante Dragičević i Irena Bijelić-Sinobad (Z'enka). Drug Ante Dragičević je u aprilu 1944. godine morao otići u NOV, pa sam ja tada vodila blagajničke poslove umjesto njega. U Miesni odbor NOF-a ušla je Marija Dumanić-Dragičević (Seka), a zatim i Anka Tvančić (Rajka). Kako sam u isto vrijeme costala tajnica Miesnog odbora AFZ-a, rukovodstvo Odbora za pomoć (OZP) preuzela je Marija Dumanić-Dragičević (Seka).

Drug Ninčević, kao rukovodilac Miesnog odbora NOF-a, brinuo se da rad Odbora u uslovima okupacije bude dovoljno konspirativan, jer se u tom stanu u Kavanjinovoj ulici odvijala mnogostruka djelatnost (u šali smo sa zvali »mali štab«), a bilo je i mnogo pisanog materijala: blagajnički izvještaji, adresari porodica koje su primale pomoć, partizanska pisma do distribucije itd. Zbog toga je on dao izraditi pocinčane kutije, pa se materijal svake večeri pohranjivao u vrtu oko kuće u pogodna skrivališta. Posebno se postarao da u stan dobijemo električno svjetlo (koje je u gradu bilo dokinuto), te smo mogli slušati radio vijesti, a poslovi su se mogli obavljati i u večernjim satima. On je posjedovao i legitimaciju za slobodno kretanje, što je značilo veliko olakšanje u radu, jer se u svako doba preko njega moglo dobiti obavještenje o eventualnoj opasnosti.

Miesni odbor NOF-a bio je koordinirajući faktor svih novčanih ali i socijalnih pitanja. Bio je neka vrsta »resora« NOO-a s veoma razvijenom socijalnom službom. Članovi Mjesnog odbora NOF-a u pravilu su rukovodili s jednim ili dva rajonska pododbora NOF-a. Najopsežniji zadatak ovih pododbora bio je prikupljanje novca i drugih materijalnih dobara. Prikupljanje je teklo kao i ranije razgranatim kanalima od gotovo svakog građanina. Putem strukovnih aktiva te radom žena i omladine, na istim principima kao i 1942. i 1943. godine, sve je teklo kontinuirano i bez teškoća. Prikupljeni novac donosili su članovi Mjesnog odbora NOF-a u moj stan, gdje je Odbor utvrđivao s koliko sredstava raspolaže NOP i o tome obavještavao NOO. Osim te bilance sačinjavao je i opširan mjesečni izvještaj.⁶ Podaci iz toga izvještaja publicirani su u »Glasu Splita« i na taj način saopćavani građanstvu. Odbor NOF-a je na sjednicama utvrđivao i distribuciju novca. To se radilo na temelju

⁶ Izvještaj Mjesnog odbora AF2-a Split sa tablicom organizacionog stanja, original, nalazi se u IHRP Dalmacije — Split.

zahtjeva NOO-a za potrebe njegovog funkcioniranja, obveza prema NOV itd., te prema prijedlogu Odbora za pomoć porodicama boraca i ugroženih građana. Sve je to bilo unešeno u blagajnički izvještaj. Zanimljivo je da je u izvještaj unesena svota isplaćena za potrebe OZN-e, pomoć susjednim općinama i si.⁷

Novčana situacija je bila relativno povoljna. Ako znamo da je u tom periodu grad proživljavao najteže dane oskudice, onda je zadivljujuća činjenica da se akcija prikupljanja sredstava ipak trajno održala. U septembru 1944. godine u podrum mog stana sklonila sam 28,000.000 kuna; u martu 1944. godine samo od prodanih obveznica Narodnog zajma prikupili smo preko 37,000.000 kuna. Radi lakše manipulacije, tj. slanja na oslobođeni teritorij, te radi pohranjivanja na čuvanje kod trgovaca suradnika NOP-a, pakovala sam novac u pakete po 4,000.000 kuna. Za te poslove koristila sam dućan drugarice Drave Purišić-Jakasović u Ciril-Metodovoj ulici. Manji iznosi pakovani su za pomoć porodicama boraca i ugroženim porodicama, a prema spiskovima rajonskih pododbora OZEPE-a.

Vrijedno je posebno zabilježiti rad i djelovanje Odbora za pomoć. Ovaj Mjesni odbor za pomoć imao je svoje konkretne zadatke. Struktura organizacije bila je na teritorijalnom i funkcionalnom principu. Na raspodjeli pomoći porodicama u gradu radile su isključivo žene. Tu aktivnost žena ne treba poistovjetiti sa zadacima AF2-a. One su politički bile njen sastavni dio, pa su neke aktivistkinje uz konkretne poslove OZEPE-a radile i na zadacima AF2-a, kao uostalom i u cjelokupnom NOP-u.

Mjesni odbor za pomoć, uz mene, sačinjavale su slijedeće drugarice: Marija Dumanić-Dragičević (Seka), Marica Matošić-Spaleta, Mirka Sasso-Roje, Drava Purišić-Jakasović, Tonka Kesić i Milka Pera-Koceić.

Sastancima Odbora, prema potrebi, prisustvovali su drug Srećko Fabjanac, u svojstvu rukovodioca skladišta, i dr Petar Vitezica, organizator zdravstvene zaštite građana. Oni su imali određeni broj suradnika.

Cjelokupni posao oko raspodjele pomoći vršio je aktiv od 96 drugarica. Organizaciona forma ovog aktiva poklapala se s već ustaljenim formama teritorijalne podjele: Mjesni odbor za pomoć, rajonski pododbori i konačno grupe aktivistkinja, koje su neposredno saobraćale s porodicama boraca. Rajonski pododbori bili su sastavljeni od 3 do 5 drugarica — prema veličini terena — od kojih je svaka imala svoju grupu za određeni sektor i približno jednak broj porodica boraca na brizi.

Ispočetka su aktivistkinje raznosile isključivo pomoć u novcu, hrani i odjeći. Aktiv OZEPE-a stjecao je s vremenom sve veće povjerenje NOP-a kroz spremnost da se do kraja založi na rješavanju aktualnih potreba ovih obitelji. Napose treba naglasiti da je aktiv ostao gotovo nepromijenjen u svom sastavu od svog osnutka do oslobođenja grada, a da pri tom nije bilo ni jednog slučaja dekonspiracije ili zloupotrebe

⁷ Blagajnički izvještaj NOF-a za 13 mjeseci sačuvani su u originalu i nalaze se u IHRP Dalmacije — Split. Do aprila 1944. izradio ih je Ante Dragičević, a od aprila do oslobođenja Splita Irena Bijelić-Sinobad.

u rukovanju tako značajnim novčanim i materijalnim dobrima, iako su skoro sve aktivistkinje i same živjele u općoj oskudici.

Tako je ovaj aktiv od 96 žena s vremenom dobivao nove zadatke, te je u najširoj djelatnosti obavljao sljedeće:

1. Raspodjelu stalne novčane pomoći u novcu;
2. Raspodjelu povremene jednokratne novčane pomoći u posebno teškom slučaju;
3. Predaju pisama i prikupljanje odgovora i pošiljki borcima od strane porodice;
4. Raspodjelu hrane i drugog materijala (povremeno);
5. Osiguranje liječničke pomoći;
6. Informacije o političkoj situaciji, podjelu propagandnog materijala i si.

Koliko je važna i neophodna bila ta djelatnost i koliko je napora ulagao ovaj aktiv, govori činjenica da je ovom pomoći, u to vrijeme, bilo obuhvaćeno nešto više od 1.800 porodica s oko 5.000 članova obitelji na veoma širokom terenu grada. Kontakt aktivistkinja s porodicama bio je skoro svakodnevan, a baš te porodice koje su bile predmet »pažnje« okupatora i domaćih izdajnika, dokaz su o kakvom se osjetljivom poslu radilo. Zbog toga je za svaku akciju unaprijed bilo dogovoreno kako je provesti. Na primjer, organizacija liječničke pomoći dogovorena je prethodno s liječnikom u Mjesnom odboru za pomoć. Preko aktivistkinja svaka porodica bila je obaviještena da za zdravstvenu pomoć može predati cedulju s naznakom adrese u određenu trgovačku radnju. Jedna aktivistkinja iz rejonskog odbora dnevno je u određeno vrijeme odnosila sakupljene obavijesti rajonskom liječniku koji je istoga dana izvršio besplatan pregled. Ili, npr., raspodjela hrane vršila se povremeno, prema tome kakve su bile mogućnosti nabave. Prema analizi, koju smo jednom vršili u Mjesnom odboru OZEPE-e, a proizlazilo je da je na svaku aktivistkinju nekad otpadalo i do 200 kg hrane koju je ona trebala prenijeti u što kraćem vremenu do korisnika. Tu je hranu trebalo raznijeti što prije kako neprijatelju ne bi pala u ruke puna skladišta.

U obavještavanju o stanju u obiteljima sudjelovali su u pravilu svi aktivisti NOP-a, zbog toga što su oni najbolje mogli znati probleme porodica boraca, jer su to bili njihovi susjedi, prijatelji i poznanici. Zato je takvom organiziranošću bilo i moguće obuhvatiti tako velik broj porodica kojima je briga i pomoć NOP-a bila potrebna.

Jedan od važnijih zadataka OZEPE-a bio je stalno obavještavanje porodica o političkoj situaciji, o događajima na frontovima, o kretanju naše NOV itd. Tim kontaktima je vršena mobilizacija i ovih porodica da učestvuju u akcijama koje su provodene u gradu. Zbog toga su sve aktivistkinje, kao članice AFZ-a, bile preko sastanaka uvijek pravilno i iscrpno obavještavane o toku događaja. Takvim svakodnevnim radom, svestranim staranjem o porodicama boraca i podizanjem morala u teškoj ekonomskoj i političkoj situaciji aktivistkinje su stekle i povjerenje i ljubav porodica boraca. Ti zadaci iziskivah su stalno kretanje, mnogo hodanja, jer sredstava za prijevoz nije bilo. One su bile stalno ugrožene,

i od okupatora i domaćih izdajnika i od čestih bombardiranja grada. Kada su u proljeće 1944. godine bombardiranja postala veoma česta, mnoge su se aktivistkinje s djecom, preko dana, sklanjale u polje, a tek se uvečer vraćale u stan. U tim večernjim satima tražile su upute za rad i rano jutrom, prije odlaska u polje, sve svoje obveze savjesno izvršavale.

* * *

U ovom razdoblju (1943. i 1944), dakle u nešto više od godinu dana nakon kapitulacije Italije, i partijski rad se redovno odvijao. Sastanci su se redovno održavali. Partijske ćelije su na sastancima vršile analize o provedenim akcijama. Kritika i samokritika imale su istaknuto i obvezno mjesto u raspravama. Članovi KP, kandidati i simpatizeri bili su najodgovorniji za izvršavanje postavljenih zadataka. A akcija je bilo veoma mnogo. Svi smo učestvovali i u sitnim akcijama, kao npr. u pisanju kriješova uoči narodnih blagdana, u pisanju parola i u podmetanju tzv. bombica pod gume okupatorskih vozila i si. Na taj se način radilo na provjeravanju spremnosti, odlučnosti, hrabrosti i odanosti članova KP, kandidata i simpatizera. Članovi KP rukovodili su grupama simpatizera, vodili brigu o njihovoj idejnoj izgradnji. I sama sam išla u te »male akcije«, ih kao odgovorna osoba za rad mladih kadrova. Imala sam i 5 grupa simpatizera za čiji razvitak sam bila odgovorna. Rukovodstvo partijskih aktiva bilo je povjereno iskusnim članovima KP. Sjećam se druga Mirka Kuzmanića (Lale), koji je rukovodio aktivom komunista, iz Mjesnog odbora NOF-a (Ninčević, Jozo Duplančić i ja); učili smo »Pitanja lenjinizma«. Kasnijom reorganizacijom sekretar moje ćelije bila je drugarica Olga Paparela (članovi: osim mene još i Ivan Topić i Marija Kuzmić). Ćelije su bile malobrojne po sastavu, a isto tako i grupe kandidata i simpatizera. Moja ćelija se najčešće sastajala u Duplančića dvorima, gdje je stanovao drug Jozo. Dvori su bili oštećeni od bombardiranja. U blizoj okolici nije bilo nikoga, jer su se mnoge porodice sklanjale izvan grada.

* * *

Ova faktografija ilegalnog rada ostala bi osiromašena, ako se ne bi bar nešto reklo o uvjetima u kojima se radilo i atmosferi u kojoj se živjelo. Na izgled to je identično gotovo za sve gradove, koji su bili zatvoreni čvrstom ogradom okupacijske bodljikave žice i ispunjeni svirepim terorom fašističkih okupatora i domaćih izdajnika. Pa ipak svaki je grad imao neke specifičnosti koje ostaju u trajnom sjećanju njegovih stanovnika. To je, naravno, u prvom redu fašistički teror. Zatim je to bombardiranje i napokon nestašica svega i glad. Ova tri faktora su najizrazitije značili teške uvjete rada u ilegali.

Ni fašistički teror nije bio istovjetan po metodama. Talijanski fašistički teror i teror njemačkih okupacionih snaga, a posebno metode ustaša, u mnogočemu su se razlikovali. Zbog toga je za svakoga od njih trebalo otkrivati kakvim se metodama terora služi i kako se najuspješnije protiv njih boriti.

No, uz fašistički teror, njegovu stalno prijeteću atmosferu, Split je kao dodatnu teškoću proživio i veliki broj nadlijetanja aviona. Bilo je nekoliko teških bombardiranja grada. Prvo bombardiranje izvršeno je

6. IV 1941. godine od strane Talijana i ono je označilo početak rata. Bombardiranje grada bilo je naročito intenzivno nakon kapitulacije Italije, u vrijeme dok su se u njemu nalazile jedinice NOV. U to vrijeme grad su nadlijetale i tukle njemačke »štuke« po nekoliko puta dnevno. Jednom je u večernjim satima nad gradom u niskom letu preletio jedan dvokrilac. Zvali smo ga »fantom«. Sirene nisu oglašavale njegov dolazak. Ni danas ne znam čiji je to avion bio, ali se sjećam psihoze straha u tim večernjim satima dok smo još sjedili na sastancima.

Dolaskom njemačke vojske grad je bio izložen novom psihološkom pritisku. Cesto zavijanje sirena najavljujvalo je dolazak (sada) savezničkih aviona. Cesto su velike formacije savezničkih aviona prelijetale grad, odlazeći prema unutrašnjosti kontinenta. Njihov nailazak i stravična buka njihovih motora, te očekivanje bombardiranja stvaralo je atmosferu straha i neizvjesnosti. Kasnije smo se bolje snalazili. Znali smo da teški bombarderi samo prelijeću Split na putu do svojih ciljeva. Međutim, avioni-lovci u pravilu su bili namijenjeni bombardiranju grada i njegove okolice. Ma koliko su namijenjene uništavanju njemačke vojne sile, bombe su pogadale grad i njegove građane. Jedno takvo bombardiranje izvršeno je na tzv. plac (pazar, otvorena tržnica), kada je srušena crkva sv. Petra, a poginulo je više od 200 građana. To je bilo 5. XII

1943. godine. Naročito teško bombardiranje izvršeno je 3. VI 1944. godine u četverokratnom naletu u istom danu tzv. tepih-sistemom. U četvrtom naletu toga dana bombe su padale i u Kavanjinovu ulicu u kojoj se tada nalazio moj stan. Jedna je bomba pala u vrt i od njezine eksplozije rasprsla su se sva stakla i s jedne strane izletjeli su kapci s prozora. U tom momentu radili smo izvještaje Paško Ninčević i ja. Dalje teškoće nastale su zbog toga što se staklo nije moglo nabaviti, te smo prozore oblijepili bijelim papirom, kako u stanu ne bi bio potpuni mrak. Pošto je stan bio u poluvisokom prizemlju, to smo sastanke morali održavati što tiše, kako se ne bi čulo van zgrade.

Bombardiranje je predstavljalo konkretne teškoće u radu. Kod kretanja gradom i nošenja ilegalnog materijala postojala je opasnost prospanja. Aktivisti su se morali sklanjati u najbliža skloništa. Sastanci u stanovima nisu se mogli prekidati, pa je i pod najtežim okolnostima trebalo ostati u kućama.

* * *

Treći otežavajući faktor za vrijeme okupacije bila je permanentna oskudica gotovo svih egzistencijalnih potreba, a naročito hrane. Početno su okupacijske vlasti garantirale neke prehrambene artikle, ali racionirane u malim količinama. S vremenom i toga je bilo sve manje. Tako npr. kruh kao elementarna prehrambena namirnica nije bio garantiran. Poslije kapitulacije Italije kruh se uopće nije dobivao. Gradani su s mnogo teškoća pribavljali grah ili kukuruzno brašno mijenjajući za hranu najvrednije stvari u domaćinstvu. Ta je razmjena kod nekih

porodica drastično praznila stan i lišavala ih katkada i neophodnih stvari. Jednom prilikom su talijanski okupatori dijelili aprovizaciju. Sličani su dobili limenke sa sadržajem »legurnine«. Limenke su bile dosta velike i trebale su predstavljati tjesteninu u umaku. U stvari ta je »tjestenina« bila pravljena od tvari pune grube celuloze, tvrde i nesvarljive, a »ulje« u kojem je plivala mirisalo je na ulje za strojeve. Najveći broj građana to nije mogao jesti, a mnogima je i naškodilo. Povrće na tržnicama plijenile su za svoje potrebe vojne okupacijske vlasti.

Za vrijeme »ustaške vlasti« garantirano su se dijelili isključivo sol i šibice. Narod je komentirao ovo dijeljenje »namirnica« i u gorčini govorio: »Ovo ti je da se posoliš, pa zapališ!« Domaćinstvima je također dokinuto snabdijevanje električnom strujom.

* * *

Kao prilog oslikavanju atmosfere u kojoj se radilo, a kao ilustraciju stalnog borbenog raspoloženja aktivista, spominjem i podatak da smo uza sve teškoće i opasnosti uvijek bili spremni zapjevati, a to je najčešće bilo prije početka sastanka, dok se čekalo da i zadnji učesnik stigne (u pravilu dolazilo se u razmaku od 5 minuta). Onda smo već, a ne znam ni kako, naučili naše borbene pjesme, kao »Bilećanku«, »Budi se istok i zapad«, »Sto to šumi Sutjeska« itd., a znali smo i pjevati i sovjetske pjesme »Kad me majka na dug put ispraćala«, »Poljuško polje« i druge.

* * *

Na kraju ističem da su kontinuitet revolucionarnog rada, korištenje stečenih iskustava, borbena spremnost građana Splita, visoka svijest i patriotizam ljudi i u najtežim situacijama, primjerna disciplina i poštivanje konspiracije, požrtvovanje i odricanje u danima i godinama teške oskudice, po mom mišljenju, karakteristike ove etape revolucije, koja ostaje kao primjer i kojom se Split s pravom ponosi.

PRILOG

U pokušaju da prikupim što veći broj imena žena učesnica NOP-a u Splitu u toku okupacije i fašističkog terora, u knjizi »Žene Hrvatske u NOB-i« (izdanje Glavnog odbora Saveza ženskih društava Hrvatske, knjiga I, 1955) našla sam 52 imena žena Splita. Ta imena odnose se pretežno na istaknute žene revolucionare, članove i simpatizere KP, te izvjestan broj imena onih žena koje su se i prije rata bile uključile u mnogobrojne organizacije, zadatak kojih je bio da već tada okupe i pripreme što veći broj žena za borbu protiv postojećeg režima i nastu-

pajuće fašističke opasnosti. Mnoga imena spomenuta u navedenoj knjizi govore o ženama prvoborcima, o njihovoj aktivnosti u tzv. tehnici, Crvenoj — a zatim Narodnoj pomoći, u postojećim organizacijama (npr. Stranka radnog naroda, Društvo za prosvjetu žena, SBOTIC i dr.), a navedena su i imena članica Ženske radne komisije, koja je bila organ KP za rukovođenje i pravilnu orijentaciju već značajno vidljivog pokreta žena. Na čelu svega stajala je Anka Berus.

Ta imena nisu u spomenutoj knjizi sasvim precizno i iscrpno historijski klasificirana (II knjiga istog izdanja govori o ženama u NOV, što je posebna tematika). Za potpunu, precizniju, općenito drukčiju klasifikaciju bio bi potreban dodatni rad. Ovdje ostaje mogućnost da se tih pedesetak imena dađu alfabetskim redom sa svrhom da se uz dodatno prikupljeni broj imena na jednom mjestu dobije nešto značajniji prikaz aktiviteta žena Splita u samom gradu. Time, naravno, ovaj posao nije ni izdaleka završen. Teškoće u prikupljanju i širenju indeksa imena su danas mnogobrojne: zaboravljena imena, promjene prezimena udajom, odlazak iz grada odmah nakon oslobođenja, izrastanje omladinki koje su se uključivale u AFZ, odlazak u NOV, odvođenje žena na robiju prvih godina fašističke okupacije itd. (Imena mnogih bilježe druge publikacije).

Ovdje su alfabetskih redom navedena imena onih žena, koje spominje knjiga »Žene Hrvatske u NOB-i«. To su:

Antunović-Mikačić dr Smiljana	Krstulović Dobrila
Bandalović Ecija	Kudrić Milka
Bartulović Dragica	Kukoč-Debeljak Dobrila
Bervaldi-Vukić Eia	Kuzmanić-Franičević Tasja
Bijelić-Sinobad Irena	Kuzmanić-Ajduković Mara
Bonaci Ružica	Lukas Tonka
Borozan Zorka	Maras Milka
Cecić-Randić Marija	Markotić Ružica
Culek Blanka	Marović-Stefanović Neda-Ranka
Culić-Jurjević Jugana	Morović Dobrila
Culić-Kukoč Desa	Neuman Mici
Dimić Tonka-Bibinica	Ninčević Ivanka
Dumanić-Dragičević Marija	Njegovan Karla
Dvorščak Stanka	Paić-Roje Neva
Eskenazi Bina	Paparella Olga
Gazzari Zora	Peranić Slobodna
Jurić Dobrila	Piplović-Drača Ana-Daša
Kapetanović Olga	Radić Hanja
Kesić-Senjanović Juga	Ravlić Tihana
Kesić Tonka	Roje Anica
Kliškić Vinka	Rosandić Zora
Kljaković Nevenka	Santini-Duplančić Seka
Krstić-Ferić Milena	Soldatić Damira
Krstulović-Bogdan Kita	Sarić Vesela

Šegvić Zdenka
Šegvić Zlata
Spero Fila
Štambuk Vera
Trumbić-Raić Neda

Vesanović-Adorić Milena
Vuković Jasna
Vuković Neva
Vukušić-Ružić Zora
Zon-Jakšić Paula

U proljeće 1942. godine, kada je organizacija žena prerasla u anti-fašistički front, broj žena aktivista brzo je porastao. Tako se u daljem indeksu imena nalaze žene u rukovodstvu AF2-a (Gradski — Mjesni odbor, rajonski odbori AF2-a, Grupa intelektualki itd.). Nakon kapitulacije Italije front žena aktivistkinja još se više proširio, tj. popunjavala su se novim aktivistkinjama mjesta ispražnjena odlaskom velikog broja žena u NOV i na oslobođeni teritorij. Nove aktivistkinje naročito su trajno zastupljene u odborima i aktivima Narodne pomoći, rajonskim odborima narodne vlasti itd. Njihova imena su među nabrojenima, ali, ako znamo da su u vrijeme najšire akcije Odbora za pomoć svakodnevno radile 94 aktivistkinje, onda je vidljivo koliko je ovaj popis manjkav. Činjenica je također da su mnoge od ovih drugarica svoju aktivnost započele daleko ranije (1941. a i prije). Tek bi daljim proširenjem ovog indeksa i pažljivim prikupljanjem biografskih podataka bilo moguće izvršiti neku precizniju klasifikaciju. Međutim, smatram bitnijim i neophodnijim prikazati masovnost učešća žena Splita u NOP-u, što ovim, makar i brojnim spiskom, nije postignuto. Zato ovaj do sada prikupljeni broj imena smatram nezavršenim. No, i ovako manjkav (mnoga imena su zaboravljena) ovaj spisak je ipak prilog čuvanju sjećanja na žene aktiviste NOP-a u Splitu, koje su svojim brojnim učešćem i požrtvovanjem bile značajan faktor narodnooslobodilačke borbe i pobjede.⁸

Abinun Judita
Alfirević Zlata
Altaras Klarica
Andronja Anđelka
Antičević Vanja
Antolić Zorka
Antolić Zrnka
Atijas Sara
Baće Ljubica

Bagat Jelica
Bandalović Sofija
Barišić Jugana
Bebić Mandelka
Bilić Karmela
Biliš Davorka
Bonaci Ružica
Bradičić Mira
Bradić Anđelka

⁸ Obradujući ova fragmentarna sjećanja s pretežnim sadržajem o učešću žena u NOP-u Splita, sakupila sam značajan broj imena aktivistkinja AF2-a, ali je teško, potpuno nemoguće sasvim precizno utvrditi koja i kada je imala neke rukovodeće funkcije ili odgovorne zadatke. Osim toga, izvjestan broj imena prepišan je iz knjiga *Žene Hrvatske u NOB-i*. One su bile aktivne neposredno prije rata, te 1941. a dijelom i 1942. godine. Izvjesno je da bi se daljim nastojanjem moglo prikupiti još imena žena istaknutih aktivistkinja AF2-a, kao i njihov konkretni rad, ali je za to potrebno mnogo više vremena i kontakata sa drugaricama koje o tome nešto znadu, popis imenu složen alfabetskim redom stavljam na upotrebu Institutu za Historiju radničkog pokreta Dalmacije — Split.

Bubalo-Sijan Mileva
Bulat Mileva
Bulić Beba
Burazin-Gašparević Marica
Burazim-Martinović Marica
Bužančić Bepa
Cecić-Randić Marija
Cinotti Vinka
Cinotti Lenka
Čolak Bosa
Colović Slavka
Culić Ana
Bajak Franka
Dasović Jerka
Dimić Milka
Donatov Olga
Dokić Jelica
Eskenazi Bina
Fabjanac Marija
Filipić-Radojković Lucija
Flego Olga
Gamulin Nevenka
Gatin Marija
Gazzari Ljubica
Giugno Zorka
Gorščak Stanka
Grgurić
Grgurić Divna
Hrdalo Marta
Hruš Blaženka
Ivančić Anka
Ivančić Jozica
Ivančić Vesna
Ivančić Vojna
Jakasović Drava
Jakša Rea
Janović Luiza
Jelaska Zorka
Jelavić Jela
Jeličić Flora
Jerin Tonka
John-Erlich Ina
Jurić Mara
Karmelić-Desović Jerka
Kavurić Irena
Kesić Tonka
Koceić-Pera Milka
Kovač Anka

Kraus Julija
Krstulović Anka
Krstulović Dobrila
Krstulović Dora
Krstulović-Bogdan Kita
Krstulović Tonka
Kukoč-Kuljiš Slavica
Kuzmanić-Bileta Mara
Kuzmanić Zeljka
Lelas-Polić Meri
Lozar Ruža
Lukas Tonka
Mardešić Katica
Marasović Tonka
Marić Maja
Marjanović Draga
Martinović Marija
Matević Anka
Matošić Anka
Matošić Jasna
Matošić-Spaleta Marica
Matošić Vjekoslava
Micić Franka
Mišić Marica
Milić Marija
Mitić Zorka
Mitrović-Culić Marija
Mitrović Vanja
Mladinić-Kosović Nikica
Mladinić Jerkica
Mladinić Nikolina
Muljačić Linda
Nešković
Neuman-Radošević Anika
Noia Danica
Noia Tonka
Nonveiller Marija
Njegovan Fedora
Ozretić Neda
Peranić Ana
Petrić-Tetica Anka
Poduje-Barbir
Popović Marija
Račić Vinka
Radica Tonka
Radić Ruža
Radonjić-Miranović Mara
Rajner...

Razmilović Paula
Roje-Sasso Milka
Roje Zorka
Ružić-Kuzmanić Ljubica
Ružić Nevenka
Ružić Vojka
Sanjina Mira
Sirišćević Kata
Sirotković Marija
Skelin Anka
Smoje Neda
Stalio Cvijeta
Šimić-Duvnjak Milka
Skaričić Zorka
Špero Danka
Tomić Domina

Tomić Nikolina
Tudor Anka (Nataša)
Urlić Dobrila
Vata vuk Ana
Viculin Fanika
Vidan-Ivanišević Nevenka
Vidiš Mimica
Vidak-Krstulović Marica
Visković Anđela
Vranjican Ivanka
Vukušić Estera
Vuletić-Barčot Mirna
Zon Nada
Zrinjski Magda
Zanko Van ja
Zivanović...

ANTE ROJE

AKTIVNOST OKRUŽNOG KOMITETA KPH ZA
SREDNJU DALMACIJU NA SPAŠAVANJU VITALNIH
PRIVREDNIH OBJEKATA UOČI KONAČNOG
OSLOBOĐENJA SPLITA 1944.

Od prve polovine maja 1944. godine Okružni komitet KPH za srednju Dalmaciju, s kotarskim komitetima KPH i Mjesnim komitetom KPH Split, intenzivno je radio na poduzimanju mjera da se od neprijateljskog uništenja sačuvaju sve tvornice, HE Kraljevac i svi javni objekti od vojnog i privrednog značaja na području srednje Dalmacije.

Za tu akciju karakteristična je temeljita organiziranost i masovno učešće, naročito omladine. U tome i leži potpuni uspjeh akcije o kojoj se, našom krivnjom, malo zna.

Na jednoj od svojih sjednica, prvom polovinom maja 1944, Okružni komitet KPH,¹ na osnovi dobivenih informacija, ocijenio je da uskoro predstoji povlačenje fašističkih okupatora s obalnog područja Dalmacije i, s obzirom na praksu fašista da pri povlačenju ruše sve što je od vojnog i privrednog značaja, odlučio da poduzme mjere za spašavanje svih tvornica, HE Kraljevac i svih javnih objekata u Splitu i na području srednje Dalmacije.

Tako je otpočeo organizirani rad Okružnog komiteta KPH, kotarskih komiteta KP i Mjesnog komiteta KPH Split na mobilizaciji organizacija NOP-a i stvaranju udarnih grupa u svim tvornicama za javne objekte na području srednje Dalmacije, koje trebaju da onemoguće njemačke fašiste da ih pri povlačenju unište. Posebno je trebalo onemogućiti neprijatelja u rušenju HE Kraljevac, tako što bi se, osim udarne grupe, za to upotrijebila i jedna vojna jedinica.

Za realizaciju tog zadatka zaduženi su članovi Okružnog komiteta KPH, zajedno s kotarskim komitetima KP i Mjesnim komitetom KPH Splita.

¹ U sastavu Okružnog komiteta KPH za srednju Dalmaciju bili su: Ante Roje, Jaga Kesic, Kaja Vučić-Bielka, Vojko Antić, Vlado Bubić-Vovo, Tinja Kuzmanić, Hugu Gazin i Ivo Senjanović.

Od tada oni intenzivno rade na aktiviranju organizacija NOP-a, na proširivanju postojećih i stvaranju novih udarnih grupa i straža usmjerenih na spašavanje tvornica i javnih objekata od neprijateljskog uništenja.

Na tom zadatku s članovima Kotarskoga i Općinskog komiteta KPH Solin radio je član OK KPH Kaja Vučić-Bicikla, s Kotarskim komitetom Omiš Vojko Aničić, a s Mjesnim komitetom KPH Split Hugo Gazin. On je bio zadužen i za organizaciju narodne vlasti i pripremanje za njezino djelovanje u oslobođenom Splitu. Radi toga on je više puta odlazio u okupirani Split.

Neposredno pred samo povlačenje njemačkih fašista odlukom OK KPH u okupirani Split je došao i drug Ivo Purišić. On je radio s Gazinom na spašavanju objekata i na uspostavljanju kontakata s našim jedinicama koje su nastupale prema Splitu.

Ostali članovi Okružnog komiteta KPH odlazili su s istim zadatkom, u ostale kotareve, Trogir, Sinj, Muć, Trilj i Vrliku, i izvještavali Okružni komitet KPH o tome što se poduzima. Osim toga, sekretari kotarskih komiteta KPH i Mjesnog komiteta KPH Split dolazili su u sjedište OK KPH, da bi izvještavali kako akcija teče i dogovarali se o daljim zadacima.

Do septembra 1944. godine, naročito kotarski komiteti Solin, Omiš i Mjesni komitet KPH Split, uspjeli su za svaku tvornicu, HE Kraljevac i javne objekte organizirati udarne grupe i straže. Za njihovo snabdjevanje hranom, obavještanje i drugo bila je vezana i aktivnost većeg broja drugova i drugarica.

Okružni komitet KPH za srednju Dalmaciju, nakon što je s Mjesnim komitetom KPH Split ispitao mogućnosti oko ubacivanja u okupirani grad i neke vojne, partizanske jedinice, organizirao je prebacivanje preko kanala, koji je neprekidno radio od 1942. godine, i 20 boraca Mosorskog odreda, koji su već 2. oktobra (1944) bili smješteni u bunker, u kući poznate revolucionarne obitelji Bartula Paića-Ožića.²

U vezi s ovim akcijama u izvještaju Okružnog komiteta KPH za srednju Dalmaciju od 11. septembra 1944. godine, upućenom Oblasnom komitetu KPH za Dalmaciju, između ostaloga se kaže:

»Nijemci se stalno izvlače i to noću, izbjegavaju svaku borbu. Minimalni su sve javne zgrade i objekte. Mi smo poduzeli sve da bi ovo spriječili, formirajući u gradu ilegalne čete i straže, koje bi imale zadatak onemogućiti neprijatelja.

Ima mogućnosti ubacivanja oko 20 partizana u Split, koji bi imali da organizaciji u ovome pomognu.

Na centrali 'Kraljevac' stalno stoji jedan naš vod, a tražili smo od grupe i korpusa veću pomoć da bi spriječili dizanje u zrak električne centrale.«³

Fašisti su bili pripremili miniranje svih tvornica u solinskom bazenu i Omišu, HE Kraljevac, a u Splitu rušenje i paljenje svih javnih objekata, ali su u svemu bili onemogućeni od udarnih grupa.

² AIHRPII, KP—321/5039.

³ Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske KP 297/801.

Pri povlačenju iz Omiša fašisti su uključili svoj uređaj za rušenje HE Kraljevac i tvornica na području Omiša iz dva skloništa ukopana na Vrulji, prema Makarskoj, ali im ništa nije funkcioniralo. U stvari, udara grupa onespobila je avionske bombe koje su bile postavljene u strojarnici HE Kraljevac. Fašisti su pokušali da na brzinu ponovo osposobe instalacije za rušenje i krenuli su prema HE Kraljevac, ali su bili onemogućeni neočekivanom obranom našeg partizanskog voda.

Kada su se kasnije drugovi Vojko Aničić i Ante Marčić, (sekretar Kotarskog komiteta KPH Omiš) s još nekim drugovima, spustili u strojarnicu HE Kraljevac, našli su radio-aparat uključen na njemačku stanicu Radio-Donau. Stanica je upravo javljala kako su njemačke jedinice digle u zrak niz tvornica i HE Kraljevac. Po tome se vidi koliko su njemački fašisti bili sigurni u to da će svoje rušilačke planove i ostvariti.

Vojko Aničić i Ante Marčić su s članovima Kotarskog komiteta KPH Omiš te naoružanim članovima KP i SKOJ-a izvršili zadatak dobiven od OK KPH za srednju Dalmaciju. HE Kraljevac i tvornice na području Omiša bile su spašene. U toj se akciji posebno istakao Ante Mišerdić-Krešija.

U tvornici cementa Majdan fašisti su također pokušali da upotrijebe velike količine eksploziva za rušenje tvornice i male HE Majdan, ali su naišli na tvrd orah udarne grupe: vodila se borba za tvornicu i HE nekoliko sati u kojoj je ranjen radnik Nikola Jankov, ali su se fašisti, uz gubitke, morali povući. Tvornicu cementa Majdan i malu HE fašisti nisu uspjeli srušiti. U ovoj su se akciji istakle i neke drugarice izvan tvornice koje su radile za udarnu grupu, a naročito Nedjeljka Mijić.

Za spasavanje tvornica Sv. Kajo i Sućurac vodila se borba s motoriziranom kolonom od oko 30 vozila koja se iz Splita kretala prema Kaštelima. Ne znaju se točno gubici fašista, ali se pouzdano zna da je među poginulima bio i jedan oficir.

I ovom akcijom razbijen je plan fašista da dignu u zrak tvornice cementa Sv. Kajo i Sućurac. Na čelu tamošnje udarne grupe od 15 drugova, koja se nalazila izvan tvornica u zasjedi, bio je član Okružnog komiteta KPH za srednju Dalmaciju Kaja Vučić-Bicikla.

Komandir udarne grupe u tvornici Sućurac Ljubo Omašić poginuo je nesretnim slučajem: poslije povlačenja njemačkih fašista iz Splita i njihova neostvarenoga rušilačkog plana, naše su se jedinice iz oslobođenog Splita kretale prema Trogiru. U momentu nailaska našeg tenka, Omašić je s oružjem pošao drugovima u susret u namjeri da pozdravi borcu u tenku, ali je tom prilikom stradao. Zbog slabe veze i nespornizuma, očekujući ispred sebe samo neprijatelja koji se povlači, tenkist je na Omašića otvorio vatru i ubio ga. Ovaj nesretni slučaj pokvario je radost udarnoj grupi.

Zahvaljujući intenzivnom i dobro organiziranom radu MK KPH, Split je već u septembru 1944. godine bio isprepleten udarnim grupama i stražama. Nije bilo ni jednog javnog objekta koji nije čuvala organizirana udarna grupa. Neke su udarne grupe u toku septembra (1944) obavile velik dio posla: tako npr. u Brodogradilištu Split izvlačile su dragocjene

strojeve i drugi vrijedni materijal i pohranjivali na sigurna mjesta izvan Brodogradilišta; slično je radila i udarna grupa na željeznici.

Uz postojanje čitave mreže udarnih grupa i straža Mjesni komitet KPH Splita uspješno je koristio i neke druge mogućnosti na ovom zadatku. Tako je od jula 1944. godine, kada su inače stvoreni povoljni uvjeti za rad među domobranskim i mornaričkim oficirima u Splitu, Mjesni komitet KPH Split intenzivno radio i uspio stvoriti Komitet NOP-a i među njima.

Tako je Mjesni komitet KPH Splita, pred oslobođenje grada, imao faktički pod svojom komandom i dio formacija na koje su njemački fašisti računali.

Stvorena organizacija među domobranskim i mornaričkim oficirima u Splitu omogućila je Mjesnom komitetu KPH Split, i Hugu Gazinu i Ivi Purišiću, da se na najvažnije objekte, koje su njemački fašisti pripremili za rušenje i paljenje, »legalno« Ubace naše udarne grupe i straže. Osim toga, uz pomoć Mira Mihovilovića, kojeg je MK KPH uspio proturiti na mjesto komandanta PAZ-a, omogućeno je bilo da se veći broj drugova, s »propisnim« legitimacijama, ubaci u tu službu, što im je omogućilo slobodno kretanje danju i noću i pripremanje za akcije, a Hugu Gazinu i Ivi Purišiću da se kroz grad koriste i neprijateljskim automobilom.

Tako je uspjelo ne samo paralizirati taj dio neprijateljske vojske, već je djelomično upotrijebiti u spašavanju javnih objekata, dok su se njemački fašisti u panici povlačili iz Splita, ostavljajući samo manje grupe za njihovo rušenje.

Ova akcija ratnoga Okružnog komiteta KPH za srednju Dalmaciju, kotarskih komiteta KPH i Mjesnog komiteta KPH Split, te svih neposrednih učesnika u udarnim grupama, stražama i velikog broja aktivista NOP-a bila je od posebnog značaja za obnovu porušene zemlje.

DINKO BILAC

ODLUKE MJESNOG KOMITETA KPH SPLIT O
SPREČAVANJU REALIZACIJE PLANOVA OKUPATORA
NA RUŠENJU VITALNIH OBJEKATA U GRADU
1944. GODINE

Nakon povlačenja jedinica NOV i partizanskih odreda iz Splita, poslije prvog oslobođenja 1943. godine, odmah su obnovljena sva rukovodstva Mjesnog komiteta KPH i Gradskoga narodnooslobodilačkog odbora i ostalih masovnih organizacija NOP-a. Osim zadataka učvršćivanja svih organizacija i popune s drugovima i drugaricama koji su prema ranije donesenoj odluci MK KPH ostali u gradu (jer je ogromna većina stupila u NOV), postavio se i slijedeći zadatak u uvjetima nje-mačke okupacije najprikladnijom metodom zadržati autoritet istinske vlasti u gradu. Osobitih poteškoća nije bilo, jer je jedinstvo naroda i odanost NOP-u bila potpuna.

Grad Split, kao izuzetno značajno središte Dalmacije, morao je izvršiti blagovremene organizacione pripreme da organizacije NOP-a, osposobljene, mogu poslije oslobođenja uspješno obavljati funkcije organa vlasti na svim onim punktovima koji čine svakodnevni život.

S početkom marta 1944. godine održan je sastanak u Rupotinama kojem su prisustvovala tri člana okružnih rukovodstava srednje Dalmacije (drugovi Drago Gizdić i Hugo Gazin, te drugarica Hanja Radić) i dva člana gradskih rukovodstava Splita (drugovi Dinko Bilac i Frane Segvić). Taj sastanak je održan sa svrhom da se analizira stanje organizacija NOP-a u okupiranom Splitu i dogovori za reorganizaciju mreže ilegalnih organizacija. Naime, razvoj situacije na frontovima Evrope, posebno u našoj zemlji, na priobalnom području važnom za dalji razvoj događaja prema konačnoj likvidaciji fašizma i njegovih slugu, tražio je prilagođavanje naših organizacija za sutra kada nam predstoje zadaci konačne organizacije vlasti.

Do sastanka u Rupotinama ilegalne organizacije NOP-a bile su postavljene na staleškim principima (radnici, težaci, trgovci, trgovački pomoćnici, obrtnici itd.), te smo imali 9 strukovnih akcionih odbora s 27 pododbora. Tada smo se dogovorili, s precizno utvrđenim rokovima, da izvršimo reorganizaciju sa staleškog na teritorijalni princip, i to svih

ilegalnih organizacija NOP-a (kao ispomoć, u ime okružnih rukovodstava, u gradu je ilegalno boravio drug Hugo Gazin). Nakon reorganizacije imah smo, osim gradskih rukovodstava, pet rajona u svim organizacijama NOP-a, a rajonski narodnooslobodilački odbori rukovodili su sa 16 pododboru organiziranih na staleškom principu. Već tada smo govorili o preuzimanju ključnih objekata u gradu (Pošta, Željeznica, prometnice, Brodogradilište, Električno poduzeće, Vodovod i plinara, objekti u luci itd.) i o potrebi da osiguramo njihovo funkcioniranje za normalan život.

Priprema organizacije narodne vlasti, da bi se onemogućio okupator i njegove sluge da unište vitalne objekte u gradu, bila je svakodnevno prisutna. Na ovom zadatku bila su angažirana sva rukovodstva u gradu: MK KPH, Gradski NOO, MK SKOJ-a, AFZ i USAOH-a. Vrlo teški uslovi života i rada u gradu uvjetovani su prisustvom njemačke vojske, ustaša, domobrana, mornara, policije, Gestapoa i ostalih neprijateljskih snaga, povremenim bombardiranjem grada od savezničkih aviona, totalnom nestašicom hrane itd. MK KPH, na svojim sjednicama, stalno je razmatrao zadatke koji zahtijevaju potpunu osposobljenost organa vlasti nakon protjerivanja neprijateljskih snaga, a posebno način na koji da se sačuvaju objekti u gradu od rušenja.

MK KPH donio je slijedeće odluke u cilju sprečavanja planova okupatora o rušenju vitalnih objekata u gradu:

1) Osposobljavanje svih članova Partije, MK SKOJ-a i partijskih kandidata u rukovanju oružjem, kako bi mogli, formiranjem udarnih grupa, u datom momentu onemogućiti realizaciju neprijateljskih planova;

2) Da vojnici iz domobranskih jedinica i pojedinci iz njemačke armije, koji su odlazili u NOV, obavezno na našem prihvatnom punktu ostave svoje oružje (predavali su drugu Frediju-Marinu Ganzi) kako bi se njime naoružali naši aktivisti u potrebnom trenutku.

Na ilegalnom kanalu za odlazak iz okupiranog Splita na oslobođeni teritorij, preko Solina—Rupotina, bila je angažirana drugarica Palmira Piplović, član KP.*

3) Da se udarne grupe koje su vršili likvidiranje neprijateljskih rukovodilaca, u za to pogodno vrijeme prošire, sa zaduženjem da zaštite objekte koje su Nijemci namjeravali srušiti. Udarne grupe formirane odmah nakon okupacije grada imale su zapaženo mjesto u oružanoj borbi. Njihovo stalno djelovanje do zadnjeg dana okupacije bio je značajan oslonac naše politike, a posebno u danima pred oslobođenje grada.

Vrijedno je istaknuti da se preko ilegalnog lista »Glas Splita« objavljivalo ime neprijateljskog rukovodioca koji je bio na redu da se likvidira. Tada je narod komentirao »došao je i on na red«, a izvršenje same akcije potvrđivalo je stvarnu snagu naše vlasti u gradu;

4) Ustaška vlast prišla je formiranju organizacije PAZ-a (protuavionska zaštita). Uspjeh smo da njen rukovodilac-komandant (Miro Mihovilović) radi za NOP. Također je angažiran i jedan broj drugova u toj

* Jednom, prilikom prebacivanja u NOV-u dvojice pripadnika njemačke vojske (jedan oficir, a drugi vojnik), kod primopredaje na punktu Solina jedan od ove dvojice nije htio predati oružje; došlo je do gužve i provale drugarice Piplović, koja je dan kasnije uhapšena, zvjerski mučena, ali se herojski držala i nije progovorila, da bi na kraju u Solinu bila obješena.

organizaciji, radi samog uvida u mnoge akcije koje su okupatori imali namjeru izvršiti u gradu.

Svakako da je osobito značajna bila činjenica što smo od druga Mihovilovića redovno bili opskrbljeni »bianco«-legitimacijama koje smo kasnije sami ispunjavali. Na legitimacijama su morali biti potpis i pečat ustaške policije i Komande njemačkog garnizona. Pečate smo sami preko naših drugova izradili i uspješno upotrebljavah, a potpise odlično falsificirah. Nadalje, dobili smo i kacige i trake PAZ-a. Sve to nam je omogućilo potpunu slobodu kretanja po gradu i izlazak iz grada danju i noću;

5) Već ranije smo imali kontakt s domobranskim komandantom Komande grada (Prijić), koji je bez rezerve izrazio spremnost za suradnju s NOP-om. Za direktni kontakt s Prijićem bila je određena drugarica Milka Kudrić, član Rajonskog komiteta KPH za Dobri i član Mjesnog odbora AF2-a.

Prateći akcije njemačkih okupacionih snaga, postavljanje mina za rušenje značajnih objekata pri povlačenju (miniranje mostova, željezničke pruge, Pošte, dijela obale, trafostanice, Brodograđišta itd.), odlučili smo preko Prijića proširiti kontakt s domobranskim oficirima. Za vrlo kratko vrijeme broj domobranskih oficira koji su se aktivno i organizirano uključili u suradnju s NOP-om bio je toliko značajan, da je MK KPH donio odluku o formiranju domobranskog komiteta. Radi osiguranja domobranskih oficira, koji su surađivali s NOP-om, od eventualnih napada naših drugova, pribavili smo od njih fotografije.*

Najveća i najznačajnija vrijednost ove organizirane grupe domobranskih oficira bila je njihova spremnost da izvršavaju sve naše direktive, a što je praktično značilo da su bili pod našom komandom. To je osobito imalo rezultata kad smo dali nalog da se domobranske i mornaričke jedinice postave kao straže na one značajne punktove koje su njemački okupatori pri povlačenju imali namjeru uništiti. Zaista su ovaj zadatak gotovo bez izuzetka dobro obavili;

6) Da se postojeća obavještajna služba maksimalno proširi ne samo na zato odabrane kadrove već da se preko svih naših organizacija masovno pride prikupljanju podataka, s osobitom pažnjom na akcije kretanja neprijatelja vezane s njegovim povremenim dislociranjem često uslovljenim akcijama savezničke avijacije i naših diverzantskih grupa.

U prikupljanju tih podataka angažirane su bile sve organizacije NOP-a, što je bila ogromna pomoć u donošenju pravovremenih odluka za naše akcije. Osobito nam je bilo značajno što smo u ustanovi ustaške policije imali stalno zaposlenog člana Partije (drugaricu Tudor);

* Ilustriramo značaj ove predostrožnosti. Prilikom jedne racije na muškarce, radi mobilizacije za domobransku vojsku, u gradu su bili zatečeni član MK KPH drug Ivo Sentić i sekretar MK KPH drug Dušan Alujević, te s ostalim građanima privremeno smješteni u jednoj školi na Dobrome.

S jednom grupom domobranskih oficira, koji su došli u obilazak okupljenih, pojavio se i Prijić, kojega je, po fotografiji, prepoznao drug Sentić. pristupio mu i skupa s drugom Alujevićem bio odmah pušten.

7) Osobitu pažnju posvetiti jačanju naših ilegalnih organizacija u svim institucijama javne djelatnosti. Imali smo formirane organizacije u:

- Vovodovu i plinari,
- Električnom poduzeću,
- Pošti, telefonu i telegrafu,
- Željeznici,
- Bolnici,
- Gradskom poglavarstvu (Općina) itd.

Ako ovome dodamo postojanje ilegalnih organizacija NOP-a gotovo u svim radnjama i poduzećima koja su u tim uslovima djelovala, onda se može slobodno tvrditi da je stvarna vlast u gradu bila u našim rukama.

Ilustrirat ćemo to s ova dva primjera:

— Napajanje električne mreže u gradu bilo je ograničeno, jer se vršilo iz hidroelektrane »Majdan«, vrlo malog kapaciteta. Struja je bila namijenjena isključivo institucijama javne djelatnosti. Međutim, preko odlično organizirane mreže NOP-a, u Električnom poduzeću je MK KPH odlučivao kome dati struju. Tako smo u sjedištu MK KPH imali stalno električnu energiju, dok smo neprijateljske institucije povremeno isključivali, što je razumljivo stvaralo nesigurnost u gradu;

— Od naših drugova infiltriranih u neprijateljskim institucijama, posebno u policiji i domobranskim jedinicama, blagovremeno smo doznawali kada će se izvršiti racije u pojedinim rajonima grada. Stalna i neprekidna povezanost svih ilegalnih organizacija NOP-a bila je tako postavljena da smo mogli u istom danu sve obavijestiti o namjeri okupatora; u predviđenom rajonu, u vrijeme racije ulice su bile prazne;

8) Posvetiti osobitu pažnju spašavanju strojeva i reprodukcionog materijala poduzeća značajnih za reguliranje ekonomskog života nakon oslobođenja.

Primjerice u najvećem industrijskom poduzeću grada — Brodogradilištu, nekoliko mjeseci prije konačnog oslobođenja organizirano se izvršilo prebacivanje strojeva i repromaterijala. Za potpuno osiguranje uspjeha te akcije izvršene su prethodne predradnje. Zatraženo je smjenjivanje direktora osobom u koju smo mogli imati povjerenje (inž. Ercegović). Razlog za legalno izvlačenje velikih količina materijala naden je u potrebi zaštite od sve većih bombardiranja Brodogradilišta od savezničkih aviona. U ovoj značajnoj akciji bili su angažirani rodoljubi, organizirani članovi NOP-a, na čelu sa članovima Partije iz samog Brodogradilišta. Direktno u prebacivanju sudjelovalo je oko 15 drugova. Strojevi i materijal transportirani su zaprežnim kolima radnika — splitskih težaka, i to iz Brodogradilišta u skladište zgrade Mojsović (prije rata tvornice bombona) u Sukoišanskoj ulici. Tada je prebačeno oko 30 velikih strojeva radilica i veliki broj manjih, značajne količine reprodukcionog materijala — čelika, boje, kositra itd. Ovom značajnom akcijom sačuvani su dragocjeni strojevi i reprodukcioni materijal, neophodni za normaliziranje rada u Brodogradilištu nakon oslobođenja.

Takoder je na željeznici izvršena akcija značajna za obnovu privrednog života. Naime, među oštećenim i uništenim lokomotivama prikrivene

su dvije neoštećene. Jedna, velika, za široki kolosijek, a druga za uzani (Sinjska »rera«).

Preko naše ilegalne organizacije NOP-a organizirano je demontiranje vitalnih dijelova lokomotiva, koji su pohranjeni u bunkere zidina oko željezničke stanice i betonirani.

Zahvaljujući toj akciji, nakon oslobodenja nije bilo teško osposobiti lokomotive za upotrebu.

U sklopu priprema za konačno oslobodenje grada, s posebnom brigom za očuvanje značajnih objekata od rušenja koje su pripremili njemački okupatori, posebno valja istaći savjetovanja partijskih kadrova srednje Dalmacije, kojima je prisustvovao iz Mjesnog komiteta KPH-a Split Dinko Bilač.

Prvi sastanak biroa OK KPH za srednju Dalmaciju održan je dana 5. i 6. juna 1944. godine na Moseču (Katića staje).

Drugi sastanak — savjetovanje — održan je 1. i 2. septembra 1944. godine u Bršanovu. Na tom sastanku je između ostalog razmatrano tadašnje stanje organizacija NOP-a u gradu i pripreme za funkcioniranje organa vlasti.

Međutim, osobita je pažnja u dogovorima van sastanka bila posvećena analizi naših dotadašnjih akcija za očuvanje od rušenja vitalnih objekata u gradu. Tom prilikom je iznesena ideja da se u grad ubaci jedna vojna desetina koja bi se angažirala u pogodnom trenutku u cilju zaštite raznih objekata predviđenih za rušenje od okupatora.

Ideja je zaista realizirana na taj način što je iz Mosorskog partizanskog odreda upućena grupa od 20 boraca, na čelu s komandiranjem Stipom Škarićem. Ta četa boraca, preko Kotlenice, Dugopolja, Klis-Kose došla je do Meteriza gdje ih je prihvatio drug Jozo Podrug i dva dana zadržao u bunkeru. Potom je drugarica Milka Maras donijela za borce civilnu odjeću i u dvije grupe sprovela u svoj stan u Kopilici. Dana 2. 10. 1944. godine bili su smješteni u već zato adaptirano pripremljeni bunker druga Bartola Paića gdje su ostali do oslobodenja Splita, tj. do 26. 10. 1944. godine. Svu vojnu odjeću i naoružanje čete prenio je u seljačkim kolima pokrivenim sijenom i gnojem Bogo Paić. On je za cijelo vrijeme boravka u bunkeru vodio brigu o sigurnosti čete, a o ishrani brigala se drugarica Milka Maras. Direktni kontakt s tom četom u ime MK KPH održavao je drug Ivo Santić, koji je bio zadužen za stalni ideološko-politički rad s drugovima, što je bilo važno s obzirom na njihovu izoliranost u bunkeru.

Ovo uspješno prebacivanje boraca u okupirani grad potvrdilo je odličnu organizaciju punktova na izlazu iz grada i kanala preko kojih smo izlazili i ulazili, unatoč neposredne blizine neprijateljskih jedinica. Odlična povezanost s drugovima van grada, osobito s Kotarskim i Mjesnim komitetom KPH Solin, omogućili su preko kanala prebacivanje velikih količina raznog materijala i boraca u NOV i partizanske odrede. U obratnom smjeru je također išao razni materijal: od štampe, oružja, diverzantski materijal itd. Za istaći je konstantno održavanje kanala — punktova kao dokaz snage organizacija NOP-a.

Pred konačno oslobodenje Splita od njemačkih okupatorskih jedinica i njegovih ustaško-domobranskih sluga, na dan 31. 10. 1944, brojčano stanje organizacije Komunističke partije i SKOJ-a bilo je sljedeće:

Članova KP	103	(67	drugarica ili 65%)
Kandidata za člana KP	53	(41	drugarica ili 77,3%)
Simpatizera KP	129	(107	drugarica ili 82,9%)
Skojevaca	247	(185	drugarica ili 74,9%)
U k u p n o :	532	(400	drugarica ili 75,2%)

Organiziranost partijskih i skojevskih kadrova kroz masovne organizacije NOP-a i njihova aktivnost pod neposrednim rukovodstvom MK KPH i MK SKOJ-a omogućili su potpunu mobilizaciju za NOP gotovo cjelokupnog pučanstva. Kroz organizacije NOP-a, počev od Gradskog narodnooslobodilačkog odbora i pet rajonskih NOO-a, preko sektorskih odbora i pododbora, organizacijom USAOH-a, AF2-a, pionira i ostalih bilo je obuhvaćeno oko 15.000 rodoljuba.

Provodeći organiziranu akciju angažiranosti cjelokupnog stanovništva u borbi protiv okupatora i njegovih slugu, gradska rukovodstva svih organizacija, u danima kada se jasno nazirao dan oslobodenja, vršila su potpunu mobilnost za očuvanje onog što je ostalo od bombardiranja, sprečavanje pljačke našeg narodnog dobra od strane okupatora.

Ovim akcijama cjelokupnog stanovništva, možemo slobodno reći, da se uspelo u potpunosti onemogućiti reahzaciju plana njemačkog okupatora za rušenje raznih objekata u gradu.

HUGO GAZIN

PRIPREME ZA OSLOBOĐENJE SPLITA 1944.

Okružni komitet KPH za srednju Dalmaciju, prateći razvoj opće situacije i vojne akcije naših jedinica za oslobodenje Splita i čitave srednje Dalmacije, okupio je sva rukovodstva za srednju Dalmaciju u Brštanovu (kotar Muć). Tako je na tom terenu bio OK KPH, ONOO, OK SKOJ-a, NOF, USAOH, OZN-a i Komanda područja, osiguravajući dobre veze sa svim kotarskim organizacijama na našem terenu i vojnim jedinicama na tom području.

Sastanak OK KPH, održan 15. ili 16. X 1944. godine detaljno je analizirao izvršenje dotadašnjih odluka i razradio zadatke u nastupajućem razdoblju u vezi s predstojećim akcijama za oslobodenje našeg područja i preuzimanje vlasti.

Između ostaloga, donio je odluku o rasporedu članova na terenu za izvršenje tih predstojećih zadataka :

— Hugo Gazin, član OK i tajnik ONOO-a, i Ivo Purišić, komandant Komande splitskog područja, za sve pripreme oslobodenja grada Splita;

— Vlado Bubić (Vovo) organizacioni sekretar OK, i Kaja Vučićić (Bicikla), član OK, za očuvanje tvornica cementa i ostalih objekata solinskog bazena;

— Vojko Aničić, član OK za kotar Omiš, za osiguranje elektrane Kraljevac i oslobodenje Omiša i industrije, te tvornice Dugi Rat. Ante Roje, politički sekretar OK, i drugarica Juga Kesić, član OK, ostali su u centru OK koordinirajući naše akcije aktiviranjem ostale okružne organizacije i raspoloživih partizanskih jedinica.

Moj odlazak u Split bio mi je olakšan utoliko što sam prilikom dvaju ilegalnih boravaka u Splitu, prilikom reorganizacije organizacije NOP-a i usmjeravanja rada GNOO-a i RN OO-a, upoznao organizaciju i niz drugova iz Splita.

Drug Ivo Purišić i ja krenuli smo iz baze u Brštanovu za Split između 18. i 20. X 1944 (ne znam točno), preko našeg kanala u Solinu, gdje smo došli uvečer (bila je već zabrana kretanja od 17 h). Odmah smo otišli na punkt Gradskog komiteta, koji je bio u potkrovlju stana Dinka Bilača, sekretara MK, u starom dijelu grada, pored ondašnje »Puč-

ke kuhinje«. Kako je bila već zabrana kretanja, kuća je bila zatvorena. Tek poslije dugog kucanja netko od stanara nam je otvorio vrata. Tu smo zatekli druga Dinka i još neke drugove, objasnili smo svrhu našeg dolaska i naše zadatke. Razgovarali smo o uslovima i potrebnim akcijama u vezi s oslobodenjem Splita, te se s drugovima dogovorili za sutrašnji sastanak Mjesnog komiteta Split.

Rano ujutro drugog dana sastao se MK Split u punom sastavu: Dinko Bilač, sekretar, Ivo Šantić, Nikola Papić, Milena Ferić-Krstić i Ante Radovčić. Sastanak je održan u navedenom punktu MK.

Obavijestili smo drugove o našem zadatku, o situaciji u kojoj se nalazimo i u vezi s tim o našoj zajedničkoj aktivnosti i vremenu koje nam još stoji na raspolaganju za sve pripreme.

Iznoseći stanje u Splitu, drugovi MK obavijestili su nas o situaciji u Splitu i zajedno s nama analizirali uslove i sve prateće mjere koje treba poduzeti.

Split je imao čvrstu organizaciju (iako malobrojnu): 103 člana partije, 50 kandidata, 129 simpatizera te 247 članova SKOJ-a, ali je jezgra bila mobilna i efikasna, infiltrirana u sve osnovne organizacije NOP-a, vrlo aktivna i disciplinirana u ilegalnom radu. Pod neposrednim rukovodstvom MK i MK SKOJ-a, te RK i partijskih jedinica i radom GNOO-a i RNOO-a preko sektorskih odbora i pododbora mreže organizacije USAOH-a i AFZ-a, bilo je obuhvaćeno oko 15.000 rodoljuba koji su bili privrženi NOP-u i aktivni u svim zadacima*.

MK je imao vrlo dobru obavještajnu službu, OZN-u te službu masovnog informiranja, a više članova u neprijateljskim organizacijama, tako da je bio u toku svih događaja u gradu. Također je služba obavještjenja od centra do osnovnih organizacija bila brza i sigurna, tako da se moglo paralizirati svaku akciju neprijatelja. Bili smo obaviješteni o svim poduhvatima i pripremama neprijatelja.

Vojne pripreme u gradu preko terenskih udarnih grupa te grupa u poduzećima i javnim službama (prvenstveno u institucijama i objektima koje su njemački fašistički okupatori imali u planu uništiti), koje su raspolagale s nešto oružja, te naša jedinica ubačena u grad, a tako isto i dobre veze s domobranima (gdje smo imali aktiv NOP-a), predstavljali su dosta jaku oružanu bazu za suprotstavljanje neprijatelju.

Povezanost gotovo cjelokupnog stanovništva s NOB-om osiguravala je solidarnost u akcijama i bezbjednost svih učesnika u pripremanju mobilnih zadataka, te mogućnost da se pripreme vrše na širokim osnovama.

MK je razradilo plan priprema za sve organizacije i pojedince u vezi s postojećim zadacima i akcijama na pripremama za oslobodenje Splita.

MK je rasporedio sve svoje članove na zadatke, a svoj punkt organizirao kao centar mobilnih grupa i tako obezbijedio jedinstvo akcija u gradu Splitu.

* Split je tada imao oko 25.000 stanovnika.

Vodeći računa da do odlučnih zbivanja imamo još najviše 4—5 dana, pripreme za mobilizaciju i pripreme za akciju svih organizacija NOP-a, udarnih grupa a osobito samih partijskih organizacija li omladine, te GNOO-a i RNOO-a, tražile su danonoćno održavanje sastanaka u ilegalnosti, vršenje čestih i opsežnih priprema te aktiviranje svih rodoljuba U tom periodu, zahvaljujući jedinstvenosti čitavog Splita, nije došlo ni do jedne provale ili hapšenja pojedinaca od strane policije. Nijemaca, ustaša, vojske NDH i ostalih neprijatelja kojih je bilo još dosta u gradu

Naprotiv, kod neprijatelja je došlo do nesigurnosti i straha od naših nastupajućih jedinica i od samog grada, osjećali su da se nešto krupno događa, ali je to za njih bilo neuhvatljivo. Tako su strah i beznadnost sve više zahvaćali neprijateljske redove, zahvaćala ih je panika od predstojećih događaja.

Smatram da je odluka Okružnog komiteta o našem dolasku u središte zbivanja bila vrlo značajna za razvoj događaja u akcijama oslobođenja. Naš dolazak u Split omogućio je organizacijama u gradu mnogo šire pripreme sa svih aspekata.

Zajedno s MK podijelili smo odgovornosti u akcijama, a mjere koje su poduzimane imale su sveobuhvatniji značaj, povezane sa širim područjima Solina, Omiša i s akcijama koje su se tamo provodile.

Mobilizacija je obuhvatila cijeli Split. Drug Purašić i ja smo se posvetili svaki svom zadatku: ja sam surađivao s partijskom organizacijom i organizacijama NOP-a, a drug Purašić se posvetio vojnim pripremama ce vezama s našim nastupajućim jedinicama. Jasno je da smo oba zajedno s MK bili u naj tješnjoj vezi, te zajednički donosili sve odluke o mjerama ; akcijama koje treba poduzeti.

Tada je povlačenje njemačke vojske bilo sve vidljivije, te su i samu komandu garnizona Split predali komandantu Momirice NDH. kapetanu fregate Butkoviću.

U tako nastaloj situaciji ocijenili smo da bi veze s oficirima i kadrom Mornarice NDH-a, s obzirom na njihovo dotadašnje držanje i njihov značaj, ukoliko bismo ih uspjeli pridobiti za suradnju ili pasivizirati prilikom oslobođenja grada, bile vrlo značajne i uz već uspostavljene veze s domobranima koje je MK već imao, daleko korisnije. Zato smo zatražili od drugova da, preko osobe koja je u vezi s Butkovićem, dogovore s njim naš sastanak.

Butković je prihvatio sastanak te smo se 23. X 1944. god. rano popodne sastali u njegovu stanu, u Lovretskoj ulici. U dolasku nas je dočekao naoružani podoficir i odveo u primaću sobu na razgovor (bilo je obezbjeđenje na stepenicama). Van zgrade je ostao drug Bilač da prati razvoj događaja za svaku eventualnost.

Predstavili smo se kao član Okružnog komiteta i major NOVJ, komandant Komande područja Split. Obavijestili smo ga da smo došli sa slobodnog teritorija pred oslobođenje Splita, da ga smatramo poštenim oficirima i da tražimo njegovu suradnju i suradnju čitavog sastava Hrvatske mornarice, da u osnovi spriječimo krvoproliće i rušenje grada. Usto smo iznijeli i naše zahtjeve o uključivanju Mornarice i domobrana u su-

radnju s našim štabovima, te kao usput, spomenuli da su partizanske snage već u gradu te da će stupiti u akciju ako se nama nešto dogodi.

Postavili smo mu u osnovi slijedeće uvjete:

— da Mornarici i domobranima, u njihovom interesu, naredi da pruže Nijemcima otpor, ako pokušaju napasti grad;

— da dopusti infiltraciju partizana u mornaričke i domobranske straže kod svih značajnih objekata;

— da dopusti da se u radio-standcu RM na Marjanu uključe naši telegrafisti za vezu s jedinicama NOV koje nastupaju prema Splitu.

Komandant mornarice nije odmah prihvatio te uslove, ali je na naše inzistiranje, opravdavajući sebe i svoj položaj, predlagao da istu večer dodemo u štab RM NL>H, gdje bismo naše zahtjeve iznijeli pred grupom oficira, kako bi odluka i stav RIVI i domobrana bili ne samo njegovi već većeg broja oficira. Bez obzira na rizik, mi smo pristali, jer je ta odluka bila vrlo važna za razvoj događaja.

Na taj smo sastanak došli oko 21 sata. Do štaba RM NDH, koji je bio u sadašnjoj zgradi Komande vojno-pomorske oblasti, doveo nas je automobilom prof. Miro Vlihovilović, koji je bio i komandant PAZ-a Splita. Sva trojica smo ušli u zgradu, dok je prema našem dogovoru u automobilu ostao Dinko Bilač radi praćenja zbivanja dok smo u zgradi. Dočekao nas je komandant Butković, uveo u jednu sobu i predstavio nas okupljenim oficirima kao predstavnike NOP-a i NOV. Prisutno je bilo oko tridesetak oficira, od kojih je jedan bio komandant mjesta (major Prijčić) i zamjenik Butkovića. Uglavnom smo im iznijeli iste zahtjeve i upoznali s nadiranjem naših jedinica prema Splitu i zatražili njihovu suradnju.

Svi su prisutni prihvatili naše zahtjeve i složili se da se Ratna mornarica i domobrani podrede komandi naših štabova u sprečavanju krvoprolića i rušenja grada.

Druga Purišića su prihvatili kao vojnog rukovodioca NOV i NOP-a i dogovorili suradnju. Sastanak je završen oko 1 sat noću. Nakon održanog sastanka Butković je Purišiću stavio na raspolaganje osobna kola lica »-Scheir« kojima je drug Purišić otišao kod druga Ive Santića i kasnije na punkt Bartula Paića, gdje su bili smješteni borci Mosorskog odreda. Kao osiguranje drugu Purišiću Butković je, na papučice kola, postavio domobranske mornare sa šmajserima.

U odlučujućim zbivanjima pokazao se stav Mornarice i domobrana iskren te su formacije ostale kompaktne i disciplinirane, bez pokušaja dezertstva do predaje.

Komandant Butković odbio je zahtjev Nijemaca da se Mornarica i domobranske jedinice povuku iz Splita.

Drug Purišić je svakodnevno bio u kontaktu i dobro surađivao ? Komandom Mornarice i domobranima, tako da smo 25. X komandirali obezbjeđenjem grada iz Komande Mornarice, koja je imala telefonske veze sa svim punktovima u gradu i čije su jedinice preuzele obezbjeđenje svih objekata u Splitu.

Dana 25. X naše jedinice su već bile na prilazima gradu, u gradu su se čuli odjeci borbi. Nijemci su se povlačili, a u gradu su ostavljene di-

verzantske njemačke jedinice, kao zaštitnica i sa zadatkom da razruše grad, te ustaše, dok su mornari i domobrani bili s nama.

Pripreme s naše strane su bile završene, vlast i vojna i civilna bila je doslovno u našim rukama.

Tog jutra jedna naša udarna grupa ubila je na ullici ustaškog bojnika (komandanta ustaških jedinica) Bednjanca, što je potpuno obezglavilo ustaše, već zahvaćene panikom.

Oslobodenje zatvorenika iz zatvora je, zahvaljujući snazi NOP-a i atmosferi koja je vladala u gradu, izvršeno mnogo bezbolnije nego što smo očekivali. Mjesni komitet je bio predvidio oslobodenje zatvorenika udarnim grupama, u slučaju da šef policije NDH 25. X do 20 h ne pusti na slobodu sve zatvorenike. Nalazeći se u bezizlaznoj situaciji zbog naše snage u gradu, šef policije dao je otvoriti zatvore u još okupiranom gradu, i pustio sve zatvorenike.

Split je bio miniran: minirani su bih pošta, vodovod, trafostanica, željeznička stanica, luka i skladišta, mostovi preko željezničke pruge te niz privrednih i ostalih objekata.

Tokom večeri na sve smo te objekte, s naređenjem komandanta garnizona Butkovića, poslali mornaričke i domobranske grupe, u koje su bili infiltrirani članovi naših udarnih grupa, te smo smijenjivali zaostale njemačke vojnike i straže, preuzimali i osiguravali objekte i tako spriječili njihovo razaranje.

Osim jedne manje diverzije u javnim skladištima na obali, u gradu nije eksplodirala ni jedna podmetnuta mina.

Tokom večeri došlo je do pucnjave iz pravca Solina, uz vatru naše artiljerije iz pravca Omiša, tako da se stjecao dojam da je Split potpuno opkoljen. Ostaci smijenjenih njemačkih diverzantskih grupa u panici su napuštali Split, a ustaše i razni neprijatelji naroda su zajedno s njima bježali preko Solina.

Iz Štaba Mornarice komandiralo se svim našim snagama i mislim da su komanda i mobilnost svih raspoloživih snaga bili uspješni i besprijekorni, za što ima velike zasluge drug Purišić.

Tokom noći smo drug Purišić i ja, te Miro Mihovilović, a možda je bio još netko, obilazili sve punktove koje smo osiguravali u gradu i koji su bili pod kontrolom naših jedinica, mornara i udarnika. Tako smo došli pred glavnu poštu: jedinica koja je čuvala poštu raportirala je da u podrumu pošte ima Nijemaca koji neće da izađu. Posumnjali smo da je tu punkt za aktiviranje mina. Također je u podrumu bila tranzitna centrala, kako su nas obavijestili drugovi iz pošte. Naredili smo komandiru straže da s nekoliko vojnika odmah siđe u podrum, razoruža i odstrani Nijemce. Tako je i učinjeno.

Predvečer 25. X na punkt MK dojurio je drug Marin (Fredo Ganza) radi upozorenja da je u zgradi glavne pošte došlo do eksplozije. Odmah je donesena odluka da na lice mjesta pođe drug Ivan (Dinko Bilac) i poduzme dopunske mjere zaštite pošte. Zaista, ispod stepenica jednog pomoćnog izlaza od eksplozije je uništena jedna kablovska glava i par ste-

penica. Odmah je preventivno isključena iz prometa telefonska centrala, kako bi otklonili eventualnu mogućnost da se putem poziva aktivira eksploziv, ukoliko je postavljen. Izvršen je temeljiti pretraga čije zgrade (eksplozivna nije bilo) i pojačane su straže s domobransko-mornaričkim vojnicima.

Još jedan značajan momenat zbio se pored svih drugih: po povratku u Stab Mornarice obaviješteni smo da se na prilazu Splitu, na položaju »Kamen«, nalazi jaki artiljerijski punkt s njemačkom posadom, koja neće da napusti taj vrlo važan položaj za obranu grada od pravca Omiša. Formirana je jaka jedinica od mornara i drugova iz naših udarnih grupa. Upoznavši ih sa zadatkom, tražili smo izvršenje, makar borbom. Usto smo napomenuli da tko hoće može odustati. Rukovodstvo jedinice dali smo jednom našem drugu i jednom mladom mornaričkom oficiru s naređenjem da položaj moraju zauzeti. U zoru, na dan oslobođenja obavijestili su nas da je jedinica zauzela taj položaj.

U zoru 26. X ušle su u Split naše jedinice bez i jednog opaljenog metka. Split je sačuvan od razaranja i oslobođen bez i jedne žrtve.

Ne znam da li sam ovim prikazom događaja uspio dati sliku atmosfere i dramatičnosti zbivanja prije i za vrijeme samog oslobođenja grada.

Snaga NOP-a, suradnja i spremnost gotovo svih građana na zadacima, vrlo jaka i funkcionalna organizacija, sveobuhvatnost aktivista i samoinicijativa grupa i pojedinaca na zadacima, bez dvoumljenja, posebno uloga partijske organizacije i svih partijskih aktivista Splita, stvorili su takvo raspoloženje u gradu da su naši kadrovi gotovo legalno nastupali, a kod neprijatelja, koji je osjećao tu snagu, stvorena je panika i strah tako da je i precjenjivao naše snage i mogućnosti.

Za ilustraciju tog stanja dao bih još nekoliko slika događaja koji su se zbivali tokom jutra u danu oslobođenja.

S prvom pojavom naših jedinica na prilazu gradu dano je naređenje da se povuku sve straže i posade s punktova koje su tokom noći čuvali. Mornari i domobranci su povučeni u svoje kasarne, kako ne bi došlo do nehotičnih sukoba s našim nastupajućim jedinicama; tamo su položili oružje i u svojim formacijama vojnici, podoficiri i oficiri, razoružani, otišli su na Gripe, koje smo odredili kao bazu za njihovo okupljanje. Nisam siguran, ali koliko sam ja vidio, tu je bilo preko 2000 ljudi, što mornara, što domobrana. Tokom dana je Stab 26. divizije preuzeo brigu o njima. Koliko se sjećam, kasnije su gotovo svi uključeni u naše jedinice, a čini mi se da je od mornara formirana naša mornarička pješadija.

Rano ujutro zasjeda gradski NOO koji su sačinjavali Humberto Fabris, Anica Roje, Paško Ninčević, Gego Kragić, inž. Vinko Dvornik, Franje Segvić i Ante Radović.

Prvi legalni sastanak GNOO-a održan je na prvom katu banke u zgradi »-Croatia«, i tom prilikom su donesene odluke o sigurnosti i redu u gradu, o prihvatu naših nastupajućih jedinica, o normalizaciji života u gradu, te hvatanju i zatvaranju narodnih neprijatelja. Gradski NOO prenosi čitav niz zadataka na rajonske NOO-e, tako da su sve mjere koje se u gradu provode donesene odlukama narodne vlasti.

Gradani Splita slavili su oslobođenje, a grad je u tadašnjim uslovima počeo živjeti normalnim životom u slobodi. Komunalne službe su radile, snabdijevanje vodom i strujom i ostali bitni faktori života grada funkcionirali su.

Naše jedinice su uglavnom smještene, ukoliko nisu bile na prolazu, u Komandu mjesta i Štab Mornarice, a sve svoje probleme rješavale su u sporazumu s GNOO-om.

Prilikom oslobođenja nije došlo ni do kakvih sukoba, zločina ili krađa. Organi gonjenja OZN-e hapsili su i zatvarali narodne neprijatelje, udarne grupe čuvala su red, a organizirano su preuzimana neprijateljska sjedišta.

Tokom dana ušle su u grad i sve ostale okružne organizacije.

VOJKO ANIČIĆ

SPAŠAVANJE PRIVREDNIH OBJEKATA NA PODRUČJU RATNOG KOTARA OMIŠ

Okružni komitet KPH za srednju Dalmaciju je u travnju ili svibnju 1944. održao sjednicu u Brštanovu na kojoj je, raspravljajući o političkoj situaciji, razmatrao zadatke i planove u vezi s povlačenjem Nijemaca s obalnog područja Dalmacije.

Svaki član Okružnog komiteta KP srednje Dalmacije dobio je zadatak i kotar za koji je zadužen, s tim da u roku od 8 dana održi sjednicu kotarskog komiteta i Mjesnog komiteta Split. Na tim sastancima smo trebali razraditi plan akcija i svih drugih aktivnosti oko obrane gradova, spašavna tvornica i drugih objekata na području svakog kotara.

Ja sam dobio zadatak da provedem akciju na području kotara Omiš. Već sutradan, preko Konjskoga, Koprivna, Dugopolja, Kotlenica išao sam u Donji Dolac, gdje je bilo sjedište Kotarskog komiteta KPH i drugih političkih rukovodstava Omiša. Sa sekretarom KK KP Omiš Antom Marčićem, organizacionim sekretarom Marinom Prosom i Jozom Lelasom-Salavijom, dogovorio sam se da održimo proširenu sjednicu Kotarskog komiteta KP, na koju smo pozvali pored članova KK, sekretare općinskih komiteta, predsjednika i tajnika Kotarskog NOO-a, Komandu Mosorskog odreda, rukovodstvo Komande mjesta Omiš, Kotarski komitet SKOJ-a, predsjednika i tajnika JNOF-a i AF2-a.

Na tom sastanku istaknuta je važnost, značaj i odgovornost svih članova KP za provođenje ove velike akcije. Utvrđeno je da su objekti koje treba obraniti od neprijateljskog rušenja na području kotara Omiš slijedeći: grad Omiš, hidroelektrana Kraljevac, tvornica karbida i cijanamida Dugi Rat, tvornice cementa Ravnice i Palaveršić, tvornica tjestenine »Cetina« i tvornica ulja Omiš.

Na tom proširenom sastanku zaključeno je slijedeće:

— da se u roku od 10 dana održe svi sastanci proširenih općinskih rukovodstava, koje će organizirati Općinski komitet KP i na kojima će, pored sekretara partijskih organizacija, prisustvovati predsjednici mjesnih NOO-a i sekretari aktiva SKOJ-a, predsjednici JNOF-a i AF2-a;

— da se od Okružnog komiteta KPJ srednje Dalmacije zahtijeva da od VIII korpusa zatraži da se Mosorski odred ostavi na području omiškog

kotara ili barem njegova dva bataljona, kako bi se obezbijedio grad i predviđeni objekti za obranu;

— da se na čitavom području kotara Omiš i u svim tvornicama i mjestima budno pazi na rad i kretanje neprijatelja i o svakoj njegovoj namjeri i pokretu obavještava Kotarski komitet KP Omiš, a da on neposredno izvještava Okružni komitet KPJ srednje Dalmacije;

— da se u tvornicama gdje nema partijske ćelije ili aktiva SKOJ-a, obavještavanje osigura preko člana KPJ, kandidata, skojevaca ili preko provjerene osobe;

— da Kotarski NOO Omiš održi sastanke s općinskim i mjesnim NOO-ima, a druga kotarska rukovodstva sa svojim organizacijama na terenu u roku od 8 dana;

— da to isto učini Kotarski komitet SKOJ-a za 8 dana;

— za svaku općinu zadužen je član Kotarskog komiteta KP Omiš.

Pošto je drug Josip Lelas-Salavija bio zadužen za područje grada i općine Omiš, sastali smo se on, Ante Marčić i ja s Općinskim komitetom Omiš, na čijem je čelu bio Mirko Družić i drugim rukovodstvima općine te se dogovorili o spašavanju privrednih objekata.

Općinski komitet Omiš dobio je zadatak da u roku od 15 dana zaduži partijske ili skojevske organizacije ili pojedince, koji će preuzeti na sebe organizaciju obrane privrednih objekata.

Neposredno nakon završenog sastanka otišao sam s drugom Antom Marčićem i Marinom Prosom na sastanak općinskih rukovodstava Gornjih Poljica. Posebno smo na sastanku razgovarali kako obraniti hidroelektranu Kraljevac i pronaći odgovarajuće drugove u hidroelektrani i okolnim selima krajiške općine koji bi na tome radili. Ta hidrocentrala nije radila, jer smo prilikom kapitulacije Italije demontirali niz najosjetljivijih dijelova i postrojenja turbina, te znatan dio dalekovoda, i sve to sakrili i bunkerisali.

Nijemci su poslije okupacije ovih krajeva pokušali da osposobe hidroelektranu Kraljevac i dalekovod, ali zahvaljujući našem utjecaju na razne rukovodioce i radnike radne jedinice TOT to im je bilo onemogućeno.

Na sastanku s drugovima iz gomjo-poljičke općine smo obaviješteni da Nijemci miniraju turbine hidrocentrale i sprežu (mjesto gdje se sakuplja voda prije nego se spušta u turbinu). Drugovi Đuro Pejković, Vice Marušić i Stipe Marčić uzeli su na sebe zadatak da do sljedećeg sastanka sve ispitaju preko drugova iz partijskih organizacija krajiške općine.

Nakon sastanka išao sam skupa s drugom Antom Marčićem i Vjekom Dumičićem u Općinski komitet Donja Poljica, gdje nas je drug Vjeko Kulišić, sekretar Općinskog komiteta, upoznao s datumom i pripremama sastanka. Na sastanku Općinskog komiteta i dragih rukovodstava donjo-poljičke općine težište rasprave smo posvetili organizaciji obrane tvornice karbida i cijanamida Dugi Rat i uspostavljanju što tješnje informativne veze s Mjesnim komitetom KPJ Split. Tu vezu je osigurao i predao partijskoj organizaciji Zrnovnice Okružni komitet KPJ srednje Dalmacije.

Do oslobođenja Omiša skoro svaki mjesec dana održavao se sastanak s kotarskim i općinskim rukovodstvima u ovom kotaru. Na njima se pretresalo kako teku pripreme, na koje se teškoće nailazi, te koje mjere treba još poduzeti da bi što uspješnije izvršili zadatke.

Početak lipnja došao je u Donji Dolac s grupom drugova u partizane mehaničar na plinovima tvornice karbida i cijanamida Dugi Rat, Ante Gašpar. Ante Marčić i ja pozvali smo ga i pitah da h bi on bio voljan da se ponovo vrati u tvornicu i da čuva tvornicu da je Nijemci ne sruše. On se primio tog zadatka i po našoj vezi i pismu upućen je Ivanu Ercegoviću, sekretaru partijske ćelije Jesenice, a on ga je još povezo s drugom Matom Bmičevićem Talom »Junakom« u Krugu. Prije odlaska rekao nam je: »Drugovi, dovidenja i drugovi, zbogom«. Pitali smo ga što to znači. Odgovorio nam je: Dovidenja, ako tvornica ostane čitava, ostat ću i ja živ, a ako tvornica ide u zrak ići ću i ja s njom«.

On je dok je boravio u Dugom Ratu pronašao način kako da onesposobi postavljene avionske bombe u tvornici. Kasnije nam je protumačio na jednom sastanku, koji smo s njim, Ercegovićem, »Junakom« i drugim drugovima ja i Marčić imali, da je iz one dvije avionske bombe izvadio upaljače i stavio »fals« da je izvadio iz svake bombe po jednu količinu ekrazita i stavio »falsi«, te presjekao nevidljivo na nekoliko mjesta kabele.

U dogovoru s Vicom Marušićem, Durom Pejčkovićem i općinskim rukovodstvom krajiške općine, dogovorili smo se da je dobro da Gašpara Antu povežemo s Franom Bradačem i Antom Mišerčićem »Krešijom« u hidrocentrali Kraljevac, radi onesposobljavanja bombi i minirane spreže. Taj smo dogovor izvršili i sigurno je da su jednobrazno onesposobili i bombe u tvornici karbida u Dugom Ratu, i bombe i miniranu šahtu ispod spreže u hidrocentrali Kraljevac. Također su i na nevidljivim mjestima presjekli kablove što im je još više davalo sigurnost obrane postrojenja.

Nijemci su prilikom svog povlačenja pokušali da iz bunkera u Vruji dignu u zrak i tvornicu karbida i cijanamida Dugi Rat. Hidrocentralu Kraljevac namjeravali su dignuti iz Bačine, regulatora vode za turbinu, ali nisu uspjeli jer im kablovi i uređaji nisu funkcionirali. Do objekata nisu više uspjeli prići, jer su ih spriječili članovi KP i SKOJ-a i Mosorski odred, te jedinice XII brigade XXVI divizije.

Za uspješno izvršen zadatak u obrani tvornice karbida Dugi Rat drug Ante Gašpar je, na prijedlog Okružnog komiteta KP srednje Dalmacije, početkom 1945. odlikovan Ordenom za hrabrost.

Pored priprema za spašavanje tvornica i drugih objekata, nametnuo nam se i drugi važan zadatak: kako organizirati žetvu, pošto je većina stanovnika Donjeg Doca, koji su inače najveći dio polja zasijavali pšenicom, poklana od Nijemaca i ustaša. Nama je žetva i te kako bila potrebna za ishranu jedinica i drugih snaga koje su se zadržavale na Mosoru. Žetvu smo obavili, ali klasje nismo mogli provijavati, jer desetak dana nije bilo nikakvog vjetra. Dok je žito bilo na guvnima, Nijemci i ustaše su izabrali dobrovoljce koji su od pravca Khsa, Zrnovnice, Tugara, Omiša

i Zadvarja napali jedinice Mosorskog odreda s namjerom da ih bace s Mosora, prođu u Dolac i zaplijene žetvu.

U dogovoru sa Štabom Mosorskog odreda raspodijelili smo dva bataljona koje smo imali na Mosoru u osam jedinica. Naoružali smo ih s još oko 50 strojica i 10 puškomitraljeza (oružje je dobiveno s Visa za Biokovski odred) i pružih odlučan otpor neprijatelju. Svu pozadinu oko Komande mjesta i drugih političkih organizacija u toku te neprijateljske akcije prebacili smo preko Cikotine lade u pravcu Kamešnice, da bi se Mosorski odred što uspješnije suprotstavio neprijatelju.

Otpor koji smo pružih Nijemcima i ustašama tako ih je obeshabrio da su se pred noć povukli. Naše jedinice su ostale budno čekati na svim položajima, ali neprijateljski vojnici se više nisu na tim kotama pojavili.

Od naših boraca u jurišu na neprijatelja, u sumraku, padom niz klisure Mosora, poginuli su mesar Tomić i drug Rožić.

Od svibnja do oslobođenja okruga srednje Dalmacije svaki mjesec dana sastao bi se Okružni komitet srednje Dalmacije i rukovodioci Kotarskog komiteta i Mjesnog komiteta Split. Sastanci su održavani radi organiziranja obrane od neprijateljskog rušenja i na njima se analiziralo stanje i što još treba učiniti.

Negdje u srpnju došao je u Donji Dolac iz Zrnovnice jedan domobran u uniformi i donio jedan pištolj i 100 metaka. Rekao je da je morao otamo pobjeći, jer da je pokrao intendanturu i podijelio je. Preko kurira KK Omiš tražili smo informaciju od partijske organizacije u Zrnovnici da provjerimo istinu i dobili odgovor da nikakva krađa u domobranskoj intendanturi nije izvršena i da je njegova izjava netočna. Mi smo za to vrijeme domobrana držali u pritvoru i nakon te informacije dva dana i dvije noći smo ga saslušavah i doznali da je on šef jednoga njemačkog trupa. Kazao nam je imena i prezimena špijuna od Dubrovnika do Zadra. Doznali smo da se zove Radić, iz Kučića. Preko njega smo doznali za još neke trupovce koji su bili već u akciji u jedinici XX divizije. Nakon toga smo ga sa specijalnim osiguranjem sproveli u VIII korpus na Tičevo. Taj trupovac završio je specijalni kurs ubijanja hladnim oružjem, kurs džiu-džica i dva borbena kursa Vražje divizije s vatrenim oružjem.

Nakon pregovora s domobranima, koje su vodili Ljubo Reljić, Stipe Marčić i Marin Proso u **Cislama**, obaviješten je KK Omiš da domobranska jedinica iz Gata želi preći na stranu partizana. Početkom kolovoza otišao sam s Antom Marčićem, Štipam Marčićem, Križanom, Leranom i još nekim drugovima u Gata. Razgovarah smo s domobranima. Održao sam im govor nakon kojeg su svi otišli s nama u partizane. Nedaleko odatle, nalazila se njemačka jedinica (na koti Garadac). Domobrani su sa sobom ponijeli: puške, mitraljeze, bacače, te municiju i radio-stanicu. U Zvečanjima smo iz opreznosti najvažnije oružje i bacačke upaljače dali našim članovima Partije i SKOJ-a da ih prenesu preko Mosora, na dijelu zvanom Rašeljka. Prilikom prelaska Rašeljke jedan broj domobrana se »izgubio«: to su, u stvari, bile ustaše obučene u domobransku uniformu.

Radio-stanica koju smo dobili od domobrana u Gatiima bila je našem Komitetu dragocjena, jer smo is njome održavali vezu s Oblasnim Komitetom KPJ na Visu i VIII korpusom.

S okružnim komitetom tok akcija za obranu tvornica i ostalih objekata pratio je i KK KP Omiš. U kolovozu i rujnu bili smo informirani da su sve pripreme i osiguranja izvršeni. Posebno nas je okupirala briga oko obrane HE Kraljevac, jer su svi bataljoni i posljednja četa Mosorskog odreda bih upućeni prema Livnu i drugim zadacima, pa smo morali pronaći snage kako braniti tu značajnu hidroelektranu. Okružni komitet nam je poslao jednu desetinu boraca brigade KNOJ-a na neko vrijeme. Pored toga, u dogovoru s drugovima iz gornjo-poljičke, a kasnije i krajiške općine, pronašli smo dobrovoljce, članove Partije i SKOJ-a, koji su uz pomoć drugova iz hidroelektrane Kraljevac stražarili okolo i u centrali, a po danu se sklanjali na brdo Ljut i Slimensku glavicu, odakle su imali pregled prilaza strojarnici centrale.

Za spasavanje hidrocentrale Kraljevac bila je značajna ranija odluka Ante Marčića i drugova, da se centrala ne diže u zrak, nego da se demontiraju i bunkeriraju najvažniji dijelovi postrojenja i dalekovoda. To je prilikom kapitulacije Italije uspješno izvršio inženjer Aleksa Steiner s grupom drugova. On je tako uspješno izvršio demontažu tih dijelova da je Nijemci za sve vrijeme okupacije nisu uspjeli popraviti i staviti u pogon.

Sve najvažnije dijelove se bunkeriralo u Smolonju kod Marčićeva brata, a dalekovod na više mjesta. Samo su njih trojica znala gdje se nalazi spremljeno i bunkerirano. Ni jedan bunker za vrijeme njemačke okupacije nije otkriven. To je mnogome pomoglo da se nekoliko mjeseci poslije oslobođenja ovog kraja hidrocentrala stavi u pogon i eksploataciju.

U toku cijele akcije posebno se istakao Ante Mišerđić »Krešija«, a pored njega Ante i Stipe Marčić, Vice Marušić, Mate i Jure Kuvčić, Frane Bradač, Andrija Maričić, Đuro Pejčević i Ante Krnić.

U toku lipnja i srpnja imenovani su drugovi za obranu drugih tvornica. Za tvornicu »Cetina« drug Gudelj i grupa drugova, za tvornicu ulja Ivo Lelas Gigo i drugovi, a za tvornicu cementa »Palaveršić« sin vlasnika Rade s drugovima.

Dana 18. X 1944. u **Cislama** se nalazio vod Mosorskog odreda s komesarom inž. Ratomirom Kokićem. Kad je čuo da se partizani iskrcavaju s Visa u okolici Omiša, vod se preko Gata i Naklica uputio prema Omišu. Već se tada iskrcavala XII brigada XXVI divizije u mjestima Pisak, Mimice i Krilo. Jednim krilom usmjerili su se prema Omišu, a glavnina boraca preko Vrulje u pravcu Zadvarja i Imotskoga.

Sjećam se okršaja po okolnim brežuljcima HE Kraljevac s Nijemcima i ustašama. Kad su nam došli u pomoć borci XII brigade, Nijemci su bili protjerani iz Zadvarja u pravcu Imotskoga. Ante Marčić i ja s drugovima koji su branili prilaze hidroelektrani, ušli smo u nju i tamo zatekli »Krešiju« i druge. Upravo tada je njemačka radio-stanica Donau davala vi-

jesti da je srušena HE Kraljevac i ostale tvornice u Omišu. Na to smo se mogli samo nasmijati.

Koliko mi je poznato, u Omiš su prvi ušli predsjednik Kotarskog NOO-a Mirko Pivčević, Stipe Marčić, Marin Kuvačić, inž. Ratimir Kokić, Mirko Družić i vod Mosorskog odreda.

Sjećam se da su prije nego su ušli u Omiš u Priku oslobodili šestoricu zarobljenih partizana i zarobili u kolima dvojicu njemačkih oficira, a dvojicu ubili, koji su došli iz pravca Splita, jer nisu znali da je Omiš oslobođen. Naši su čamcima ušli u Omiš.

Već sutradan ujutro održan je sastanak s drugovima iz XXVI divizije, XII brigade i I tenkovske brigade na kojem je dogovoreno da se napravi put kojim bi se preko Naklica moglo doći do Tugara i tako prebaciti tenkove i drugo oružje za oslobađanje Splita.

Koliko se sjećam, svi sposobni za rad iz donjopoljske i gornjopoljske općine aktivno su pristupili radu i za dva dana probili su usjeko, izradili i osposobili cestu za prolaz tenkova i druge ratne tehnike prema Tugarima i Zrnovnici.

Sutradan smo održali masovni miting u Omišu u prizemnim prostorijama tvornice »Cetina«, na kojem smo nas trojica, Marčić, Kokić i ja, održali govor i upoznali narod s neposrednim akcijama za oslobodenje Dalmacije i zemlje.

Na području kotara Omiš snaga pokreta bila je ogromna. Preko 15.000 stanovnika bilo je organizirano u KPJ, SKOJ, USAOH, AFZ, NOF i druge organizacije. Od svibnja 1944. do oslobodenja Omiša i Splita bilo je:

28 partijskih ćelija sa 160 do 180 članova, 80 do 125 kandidata, 35 aktiva SKOJ-a s 320 do 380 članova, 35 NOO-a s 220 do 250 članova, 35 odbora NOF-a s preko 14.000 članova, 35 odbora AFZ-a s preko 8.000 članova i 35 odbora USAOH-a s preko 4.000 članova.

S tako organiziranim snagama kotarska i općinska rukovodstva te Komanda Mosorskog odreda i Komanda mjesta Omiš mogli su uspješno izvršiti svaki zadatak.

Drug Marčić i ja, s predstavnicima XXVI divizije, XII brigade i I tenkovske brigade, dogovorili smo se da u Krilu-Jesenicama održimo navečer sastanak radi dogovora kako oslobadati Split i okolna područja sa što manje žrtava i razaranja. Taj sastanak smo održali u Krilu-Jesenicama, jer smo preko partijskih organizacija Zrnovnice i Podstrane trebali dobiti informacije od Mjesnog komiteta KPJ Split.

Informacije koje smo dobili od Mjesnog komiteta Split pokazale su da je nastalo komešanje njemačkih i ustaških snaga u Splitu i da partijske organizacije i druge snage naših organizacija u Splitu solidno vladaju problematikom u gradu. Rukovodioci Hugo Gazin i Ivo Purišić i borci koji su ilegalno prebačeni u Split rade s drugim snagama na osiguranju objekata i pripremama za oslobodenje grada.

U noći, kad smo se vratili u Omiš Marčić i ja, Nijemci su zadnji put iz topova s Visoke tukli centar Omiša.

Sutra navečer dobili smo nova obavještenja od MK KPJ Split o stanju u gradu što je korisno poslužilo jedinicama koje su ga oslobadale.

Tako je 26. X 1944. bez većih žrtava drugi put i definitivno oslobođen Split. Nas oko trideset iz Omiša motornim smo brodom oko 12 sati tog dana stigli u oslobođeni Split. To je bio prvi brod s partizanima koji je morem ušao u luku oslobođenog Splita.

KAJA VUCICIC-BICKLA

NEKE AKCIJE UDARNO-DIVERZANJSKIH GRUPA TOKOM 1944. U SOLINU, SPLITU I OMISU

Neposredno nakon kapitulacije fašističke Italije i dolaskom njemačkog okupatora na područje Splita, Omiša, Solina i Kaštela, jedno vrijeme je stagnirala oružana borba protiv okupatora. Osnovni razlog ovome je bio u odlasku velikog broja stanovništva i aktivista NOP-a u operativne jedinice. Za kratko vrijeme, usprkos teroru okupatora, razvijeni su svi oblici organiziranosti i gotovo cjelokupno stanovništvo je bilo njima obuhvaćeno i aktivno radilo za NOP. Krajem 1943. i početkom 1944. godine u Splitu i Solinskom bazenu, te u okolici Omiša organiziraju se udarno-diverzantske grupe koje sve uspješnije djeluju u raznim oblicima borbe protiv okupatora i nanose mu gubitke i uznemirenost. Okupator se nigdje ne može osjetiti sigurnim.

U solinskom bazenu djeluje više udarnih grupa, sastavljenih od mladih ljudi, odlučnih i hrabrih, uvježbanih i dobro naoružanih, koji vrše smjele akcije. Početkom 1944. god. u Solin je upućen Duško-Mujo Alujević, borac Prve dalmatinske proleterske brigade, koji je završio diverzantski kurs na Visu, sa zadatkom osposobljavanja udarno-diverzantskih grupa za uspješna dejstva. Alujević je donio i jednu količinu diverzantskog oružja. Od tada diverzantsko-udarne akcije u solinskom bazenu i na području grada Splita postaju značajnije i uspješnije.

Na solinskom području u udarno-diverzantskim grupama djelovali su slijedeći drugovi i drugarice:

Marko Marušić (Tarašev), Jozo Perković Antin, Milan Matulović Antin, Milan Boban pok. Luke, Ante Crmarić pok. Petra, Ante Bubić pok. Joz (Radoš), Marin Bubić (Prč), Dalibor Gašpić Mladinov, Jozo Milišić (Cigo), Jakov Grubić Mašketov, Vele Milišić, Maks Sesartić pok. Spira, Milan Milanović, Mate Vladavić (Borac), Milan Dodoja, Mijo Pleština (Mikela), Ante Caktaš (Santić), Mile Smodlaka Marinov (Coto), Marko Smodlaka (Kapularić), Slaven Smodlaka Ivanov, Marija Gizdić-Perković pok. Grge, Zorka Barić pok. Joz, Marija Marić, Dujka Pleština, Marija Matulović Ivanova, Viktorija Bralić Stipina i Dolonga Ivan-Gavran.

Udarno-diverzantske grupe imale su višenamjenske zadatke: borba protiv okupatorskih agenata i vojnika i njihovih pomagača, zaštita na-

rodne imovine, obezbjeđenje komunikacija, veze koje je koristio NOP i ometanje saobraćaja okupatora, prikupljanje obavještajnih podataka za potrebe jedinica NOV, uništavanje imovine, tehnike i naoružanja neprijatelja i druge zadatke.

Ističemo samo neke akcije koje su izvršile udamo-diverzantske grupe tokom 1944. god. na području solinskog bazena.

Koncem juna udarna grupa je postavila nagazne mine na cestu u predjelu zvanom »Sućuranski brijeg«. Na mine je naišao autobus s njemačkim vojnicima; točni gubici nisu poznati, ali je pouzdano da su Nijemci imali gubitaka, pošto su odmah zatražili sanitetsku pomoć u ambulanti Tvornice cementa. Neposredno poslije ove akcije, od Nijemaca su pobjegla dva oficira poljske nacionalnosti, koji su potvrdili da su Nijemci imali gubitaka od mine na koju su naišli autobusom. Nijemci su, za odmazdu, na mjestu ove akcije objesili dva naša građanina, taoca iz zatvora (njihova imena nisu poznata).

U isto vrijeme postavljena je nagazna mina na odvojak ceste koja vodi za Klis, predio Varoš. Na minu je naišla jedna njemačka konjska zaprega, koja je uništena skupa s vozačima.

U junu je postavljena jedna nagazna mina u blizini tvornice cementa Sućurac, danas »Partizan«, na koju su naišla njemačka zaprežna kola; uništena su skupa s vozačima.

U julu je izvršeno pregrađivanje ceste kod današnje tvornice »Partizan« na osvijetljenom dijelu. U pregradni materijal je postavljena mina. Prilikom raščišćavanja pregrade, okupator je imao dva mrtva od eksplozije mine.

Tokom juna i jula pripremano je zarobljavanje ili likvidacija jednoga istaknutog rukovodioca Gestapoa. Pošto je prenesen zadatak udarnoj grupi u Solinu, rukovodilac grupe Marko Marušić je organizirao zasjedu. Naišao je automobil s ustašama, ah ne i s agentom Gestapoa. Nakon »legitimiranja« (diverzanti su bili obučeni u domobranske uniforme) automobil je propušten. Šofer koji je bio u službi okupatora, suradnik NOP-a, davao je potrebne podatke i informacije (Mario Jukić). Za istu akciju su tri diverzanta preobučena u uniforme domobrana iz Solina upućena u Split njemačkim kolima. Agentu je trebala dovesti jedna aktivistkinja. U grupi su bili diverzanti Ante-Radoš Bubić, Dalibor Gašpić Marinov i Ante Crmarić-Remetin. U momentu nailaska naše drugarice s agentom Gestapoa u blizini se našla jača njemačka patrola, tako da je došlo do pometnje i akcija nije izvršena. Diverzanti su se vratili u Solin bez teškoća.

U više navrata učinjeni su pokušaji da se onemogući svaki rad u tvornici Majdan, danas »10. kolovoz«. U tu svrhu su vršene zabrane odlaska radnika u tvornicu. Nakon više opomena, dva radnika iz Mravinaca su likvidirana.

U istom cilju nastojalo se onemogućiti saobraćanje industrijske željeznice između Majdana i Vranjica. Postavljena je nagazna mina na željezničku prugu industrijske željeznice. Nailaskom na minu, pored uništenja lokomotive »Feratine«, poginule su četiri osobe, što se nije željelo,

ali u datom momentu nije bilo mogućnosti da se spriječe žrtve ili obustavi akcija. Poginuli su: Bepica Barišić, Ivan Bojić, Andrija Boban i Koudela Anselma.

U junu je donijeta odluka da se poruši cesta Split—Sinj, u Klisu, na predjelu »Velika okuč«. U neposrednoj blizini nalazili su se Nijemci. Za tu svrhu je komanda područja za osiguranje odredila jednu ojačanu desetinu. Akciju su izvršili udamici-diverzanti Mijo Pleština i Milan Matulović. Od dvije postavljene eksplozije jedna je uspjela i znatno porušila cestu te onesposobila saobraćaj.

Povodom Prvog maja postavljene su dvije crvene zastave, jedna na Kozjaku kod sv. Jure i druga na »Grebenu«, u Klisu, u neposrednoj blizini njemačke postaje. Kod prve zastave postavljena je potezna mina, koja je u momentu dizanja zastave od strane Nijemaca eksplodirala i ubila dva Nijemca.

U junu je udarna grupa, u sastavu Jozo Perković, Milan Matulović, Milan Dodoja i Ivan Dolonga likvidirala jednog njemačkog vojnika neposredno u blizini tvornice cementa Majdan. Za odmazdu, Nijemci su na tom mjestu objesili trojicu naših građana-taoca, među njima i istaknutu aktivistkinju NOP-a drugaricu Piplović.

Jula mjeseca 1944. godine, udarna grupa je izvršila zapljenu novca, koji je iz banke u Splitu nošen u tvornicu cementa Majdan, za isplatu namještenika i radnika. Akcija je izvedena neposredno u blizini tvornice Majdan. U pripremi akcije učestvovalo je više suradnika NOP-a. Veća količina novca, oko 5.000.000 kuna upućena je u Komandu splitskog područja.

U augustu 1944. godine grupa od pet diverzanata, poduzela je akciju rušenja kamene drobilice u blizini tvornice Majdan. U momentu odlaska na akciju, grupa je naišla na njemačku patrolu i uspjela prva da otvori vatru iz automata. Dva Nijemca su ubijena, nakon čega se grupa povukla bez gubitaka.

Na predjelu zvani »Bili brig« u augustu su diverzanti Jozo Perković i Milan Matulović likvidirali tri njemačka vojnika, koja su pljačkala prolaznike; dva su vojnika ubijena na mjestu, treći je teško ranjen. Za odmazdu Nijemci su izvršili hapšenje većeg broja građana, a jednog taoca objesili na tom mjestu.

U Klisu je u augustu usred dana Jozo Perković ubacio bombu u njemačku konjušnicu, koja je bila neposredno čuvana. Bomba je ubila veći broj konja. Perković je bio izložen žestokoj puščanoj vatri Nijemaca, ali se, poznavajući teren, uspio neozlijeđen izvući.

U centru Solina u augustu je izvršeno paljenje njemačkih baraka i sijena na predjelu zvanom »Gašpina mlinica«. Paljenje je izazvalo iznenadjenje kod Nijemaca pošto je izvršeno noću. Iako je bio angažiran veći broj njemačkih vojnika na spašavanju baraka i sijena, znatan dio ga je izgorio.

U toku obezbjeđenja tvornice Majdan udarna grupa, koja se nalazila na osiguranju i čuvala tvornicu da je Nijemci pri povlačenju ne miniraju, zarobila je devet poznatih ustaša s plijenom koji su nosili. Pošto

su ustaše razoružani, sprovedeni su preko Klisa u Komandu mjesta gdje im je sudeno. Tom prilikom oslobođena je jedna žena koju su ustaše vodile kao zatvorenicu.

U više navrata udarne grupe-diverzanti su intervenirali kod pojedinih građana i opominjali ih zbog izvjesnih postupaka koji nisu bili u skladu s aktivnostima NOP-a. Neki su odvođeni u komande mjesita i područja, gdje su odgovarali za postupke i najčešće bili upućivani u jedinice NOV. Tako je i načelnik Općine Klis sproveden u Komandu mjesta, a zatim upućen u jedinicu. Pošto je u nekoliko navrata bježao iz jedinica NOV, na kraju mu je sudeno za dezerterstvo.

U naselju Majdan njemačka vojska je organizirala pranje rublja i posteljine u većim količinama. U julu je organizirana akcija u kojoj je udarna grupa, uz pomoć mještana, zaplijenila znatnu količinu opranog rublja i posteljine i prosljedila u jedinice NOV. Ova akcija je prikazana Nijemcima kao da su je izvršile ustaše, što je unijelo razdor među njima.

U gostionicu u Majdanu tokom jula 1944. drugovi Milan Matulović i Jozo Perković upali su usred dana i samo jednim pištoljem razoružali dva ustaška žandara.

Ove i druge akcije su uspješno obavljene zbog svestrane podrške koju su na terenu imale grupe udarnika i diverzanata i sve su izvršavane po direktivama Kotarskog i Općinskog komiteta KPJ, uz pomoć i podršku komandi mjesta i Komande područja.

ODLUKA OKRUŽNOG KOMITETA KPH SREDNJE DALMACIJE O ZAŠTITI VITALNIH OBJEKATA I IZVRŠENJE AKCIJE

U sklopu potrebnih mjera pred skoro oslobođenje Sptta i Dalmacije Okružni komitet KPH za srednju Dalmaciju, na sastanku u Brštanovu, donio je odluku o poduzimanju mjera za zaštitu tvornica cementa u sohnskom bazenu, objekata u gradu (vodovod, Pošta i drugi) te, na području Omiša, električne centrale Kraljevac i tvornice karbida u Dugom Ratu. Zaštitom je trebalo obezbijediti objekte od rušenja što su Nijemci redovno vršili prilikom povlačenja. Okružni komitet je ocijenio da je to moguće organizovati, jer je za to postojalo dovoljno spremnih ljudi, a znao je da će narod, posebno radnici, pružiti svestranu pomoć u izvršenju akcije. Za taj zadatak Okružni komitet KPH nije dobio ni od koga direktive, već je na osnovu iskustva i ocjene situacije došao do tog zaključka.

Sve ustanove za srednju Dalmaciju u to vrijeme su se nalazile u rajonu sela Brštanova. Kotarske i općnske **ustanove za** nalazile su se u rajonu sela Ubli i Korošće, gdje se nalazila i Komanda mjesta i Komanda područja Split. **Kotarske i ope.nsiie ustanove** kotar Omiš nalazile su se u mjestima s južne strane Mosora. Ratni okrug srednje Dalmacije obuhvaćao je ratne kotare Trogir, Muć, Vrliku, Sinj, Trilj, Omiš, Solin i grad Split.

U Okružnom komitetu za srednju Dalmaciju tada su se nalazili slijedeći drugovi i drugarice: Ante Roje, Vlade Bubić, Ivo Senjanović, Kajo Vučićić, Vojko Aničić, Hugo Gazin, Juga Kesić, Tasja Kuzmanić.

Zaključak Okružnog komiteta o zaštiti vitalnih objekata i tvornica od rušenja razrađen je u Komandi područja Split uz učešće Komande mjesta Kaštela, Kotarskog komiteta KPH Solin i općinskih komiteta KP. Za izvršenje akcije u solinskom bazenu zadužen je član Okružnog komiteta Kajo Vučićić, za zaštitu objekata u gradu Splitu zadužen je Ivo Purišić, komandant Komande područja Split i Hugo Gazin, za zaštitu objekata na području Omiša zadužen je Vojko Aničić.

Borce za izvršenje zaštite objekata u solinskom bazenu dala je dijelom Komanda mjesta Kaštela i Komanda područja Split, a dijelom su angažirani članovi Partije i pripadnici udarno-diverzantskih grupa s terena, koji su bili vješti u sličnim akcijama, a dobro su poznavali teren.

Pošto sam dobio zadatak, da organiziram zaštitu tvornica Solinskog bazena od neprijateljskog rušenja, najprije sam zatražio sazivanje sastanka Kotarskog komiteta KPH Solina. Sekretar KK KPH bio je Ivan Poljak-Plavi. Na sastanak je bio pozvan i sekretar Općinskog komiteta Solina Ljubo Vučićić. Sastanak je održan negdje od 5—10. listopada

1944. god. u selu Korušcima. Komanda Splitskog područja, kao i Kaštela dali su nam na raspolaganje za tu svrhu oko 30 boraca i to one borce koje smo mi tražili, tj. za koje smo znali da su prije radili ili imali kontakte s tvornicama u Bazenu. Među tih spomenutih 30 drugova bilo je i drugova koji su bili iz udarne grupe Solina. Tada smo konkretno izvršili raspored drugova po tvornicama i odredili rudovodioce grupa. Na čelu grupe za tvornicu cementa u Kaštel Sućurcu bio je izabran Ljubo Omašić iz Kaštel Lukšića; za »Sv. Kaju« Ante Poljak iz Solina, za »Salonit« u Vranjicu Marko Marušić i za tvornicu u Majdanu Milan Matulović.

Grupu za zaštitu tvornice »Majdan« sačinjavali su drugovi: Milan Matulović, Roko Prančić, Milan Pleština (Kurtušin), Ante Vetma (Dulica), Mijo Pleština (Mikela), Jozo Perković (Kešo), Vlado Radić i Marko Smodlaka (Kapularđ). Gotovo svi drugovi bili su radnici tvornice cementa »Majdan« i dobro su poznavali prihke i samu tvornicu. Grupa je ušla u tvornicu 13. oktobra. U tvornicu je grupa boravila 12 dana, i za to vrijeme ostala neprimijećena od okupatora. Od dijela radnika u tvornici i mještana, organizirana je služba snabdijevanja i obavještanja u koju su bili uključeni drugovi Zvone Gizdić, Mila Bubić, Spiro Bubić i Mile Smodlaka. U akciju čuvanja bih su uključeni dijelom i žandari u službi okupatora, koji su redovno čuvali tvornicu. Njima je rečeno da im je to posljednja šansa da sačuvaju živote i da barem dijelom opravdaju svoju odgovornost zbog služenja okupatoru. Žandari su imali zadatak da u momentu kada Nijemci pristupe rušenju pucnjavom upozore udarnu grupu te, kada otpočne borba, da se priključe udarnoj grupi. Omladina i žene Majdana pružili su udarnoj grupi svestranu pažnju i pomoć, u čemu se posebno istakla drugarica Nedjeljka Mijić, žena Jakova, te više drugih žena i omladinaca. U to vrijeme tvornica cementa Majdan nije radila punim kapacitetom niti je proizvodila cement, ali je bio zaposlen jedan broj radnika, stražara i uklopničara.

Dana 25. oktobra, dan prije oslobodenja Splita, oko tvornice su se kretale veće grupe ustaša i domobrana, koji su sa sobom vukli opljačkane imovinu. Udarne grupe je tog dana zarobila 9 ustaša i sprovela ih u Klis, odakle su ih terenski radnici proveli u Komandu 10. brigade NOVJ.

U sumrak tog dana pojavila su se pred ulazom u tvornicu dva njemačka kamiona, s eksplozivom i ljudstvo za rušenje. Žandari, mjesto da dadu pucnjavom upozorenje udarnoj grupi, razbježali su se i posakrivali. Udarne grupe je ipak pravovremeno obaviještena o dolasku Nijemaca. Jedan sanduk eksploziva Nijemci su prenijeli do zgrade parne centrale. Sa sobom su Nijemci vodili uklopničara Nikolu Jankova i stražara s kapije Božu Džakulu. Udarne grupe se brzo okupila i stupila u akciju, s više strana otvorila vatru iz automata i bacila bombe. Nijemci su uspjeh da izazovu samo jednu eksploziju koja nije imala većeg dejstva. Zatim su se pod vatrom povukli, odustali od daljeg rušenja, ukrali se u kamione i brzo napustili tvornicu. Prilikom pucnjave ranjen je uklopničar Nikola Jankov. Da li su Nijemci imali gubitaka nije poznato. Prema pričanju očevidaca, Nijemci su za rušenje donijeli veće količine eksploziva koji nisu uspjeli upotrijebiti ni plan 'realizirati'. Udarne grupe je sačuvala tvornicu od rušenja, uz pomoć i svestranu suradnju radnika tvornice i mještana naselja Majdan, tu istu tvornicu koju su tokom NOB-a u više navrata rušili »-u dijelovima«, kako ne bi služila okupatoru, i u čemu su redovno uspijevali.

Očuvanjem tvornice udarne grupe, radnici, omladina i žene naselja Majdan na najbolji način su se slijedećeg dana pridružili veselju konačnog oslobodenja Splita.

Udarne grupe za zaštitu tvornice cementa »Sveti Kajo« (danas »Prvoborac«), koja je brojala 15 boraca, upućena je iz Komande mjesta Kaštela. Grupu je predvodio Ante Poljak, a u njoj su se još nalazili Andrija Podrug, Stipe Poljak, Jure Salov, Milan Paradina, Ivan Zaja, Ljubo Prosenica, Marko Gluić, Marko Segov i drugi. Trojica od boraca grupe ranije su radila u tvornici kao radnici. Grupa je smještena u samoj tvornici, gdje je boravila oko 10 dana, uz organiziranu ishranu. Podrška od radnika bila je svestrana, tako da je grupa ostala u tajnosti za okupatora cijelo vrijeme. Dana 25. oktobra Nijemci su se povlačili u koloni, od Soha prema Kaštelima.

Istog dana oko 21,30 sati pred tvornicu su došla dva njemačka kamiona s jednim tenkom i većim brojem vojnika. Upravo u to vrijeme čula se puščana vatra van tvornice, ali u neposrednoj blizini. Nastala je pometnja među Nijemcima i užurbanost kretanja. Nakon kratkog vremena Nijemci su se ukrali u kamione i napustili tvornicu. Njemački vojnici su očito bili došli da obave rušenje u tvornici, u kojoj su već ranije smjestili izvjesnu količinu eksploziva, ali rušenje nisu obavili; njih je iznenadila pucnjava u neposrednoj blizini i po svemu sudeći to ih je primoralo na brzo povlačenje.

Evo kako je došlo do pucnjave 25. oktobra navečer, koja je imala posrednog učinka na sprečavanje rušenja tvornice »Sveti Kajo«.

Udarna grupa u Solinu dobila je obavijest da će 25. 10. navečer jedan njemački oficir proputovati iz Trogira za Split i njen zadatak je bio da tog oficira zarobi ili likvidira. Udarna grupa je brojila oko 15 drugova i na njezinu čelu se nalazio Kajo Vučićić, član Okružnog komiteta, koji je inače bio zadužen za organizaciju čuvanja tvornica od rušenja. U grupi su još bili drugovi Jozo-Cigo Milišić, Rade Parać, Jozo Poljak, Ljubo Vučićić, Nikša Dude i drugi, uglavnom sve terenski radnici iz Solina. Očekivali su nailazak njemačkog oficira, ali nije naišao. Oko 21.30 sati pojavila se motorizirana kolona Nijemaca i ustaša iz pravca Splita, koja se povlačila prema Kaštelima. Vučićić je bez mnogo razmišljanja donio odluku da se kolona napadne, pošto je grupa već zaposjela povoljan položaj. Udarna grupa je bila naoružana s 2 puškomitraljeza, 4 strojnice, i puškama. Vatra je otvorena jednovremeno po cijeloj dužini kolone. Kolona je bila iznenađena, a vatra je trajala dok se moglo gadati i dok je bilo municije. Točni podaci gubitaka neprijatelja nisu poznati, ali se pouzdano zna da je ubijen jedan njemački oficir. Nešto kasnije su Nijemci otvorili vatru i dosta dugo pripucavali, ali se udarna grupa već povukla.

Za čuvanje tvornice cementa Sućurac, danas »Partizan«, određena je grupa od 15 boraca. Na čelu grupe nalazio se Ljubo Omašić. U grupi su bili Lučin Ivo, Jerkunica-Skopac i Šiškov Ante. Grupu je sačekao tvornički radnik Marin Bonacin i uveo je u tvornicu te smjestio u potkrovlje starih peći. Grupa je boravila u tvornici oko 10 dana. Hranu je pripremala Ana Zonja, koja je stanovala u kući gdje su stanovali i žandari, i unosila je u tvornicu jednom dnevno. U neposrednoj blizini tvornice u Sućurcu neprijatelj je imao jake snage. Mjere konspiracije provedene su dobro; bilo je predviđeno ako bi grupu opazio neki nepozvani radnik, da ga se uhapsi i provede noću van tvornice u Komandu mjesta. Pored udarne grupe i jedan broj radnika je dobio bombe, da u slučaju borbe podržu udarnu grupu.

Nijemci su nešto ranije izvršili neka obilježavanja u tvornici s crnom bojom: u centrali, na obali, pećima i mlinovima. Po svemu sudeći to su bila označena mjesta gdje je trebalo postavljati eksploziv za rušenje tih objekata.

Dana 25. 10. navečer nedaleko od tvornice čula se puščana vatra, što je ukazivalo da se vodi borba. U neposrednoj blizini tvornice nalazio se izvjestan broj njemačkih vojnika, kod kojih se pojavila pometnja te su ubrzo napustili tvornicu, bez da su i pokušali vršiti rušenje. Najvjerojatnije je da je i tu grupu Nijemaca zbunila borba koja se vodila te večeri u neposrednoj blizini. Za pretpostaviti je da je dio one kolone koja je dolazila iz Splita i bila napadnuta, bio predviđen za rušenje tvornice Sućurac.

Narednog dana, kada su naišle naše jedinice, nesretnim slučajem poginuo je Ljubo Omašić. U momentu nailaska našeg tenka, Omašić mu je s oružjem pošao u susret da pozdravi borce. Zbog nedovoljne veze i nesporazuma, tenkista je na Omašića otvorio vatru i ubio ga. Ovaj čin je pokvario veliku radost konačnog oslobođenja i spašavanja tvornice.

Za čuvanje tvornice salonita Vranjic, danas »Antiša Vučićić«, određeno je nekoliko drugova, na čijem se čelu nalazio Marko Marušić, a zamjenjivao ga Stanko Žižić. Drugovi su noću prebačeni čamcem u tvornicu, prebacio ih je Ante Dropulić, a sačekao i smjestio u tvornicu Marijan Ninić. Preko Marijana Ninića je bila obezbijedena ishrana i veza. U tvornici i na obali bila su označena mjesta u koja je trebalo da se postave eksplozivi za rušenje. Tvornicu su čuvali žandari. S nekima od njih je uspostavljena veza i traženo da i oni uzmu učesća u spašavanju tvornice od rušenja.

Dana 25. 10. poslije podne došli su Nijemci s kamionima i eksplozivom. Odmah su preduzeli mjere udaljavanja žandara iz tvornice. Pošto je udarna grupa bila brojno mala, Marijan Ninić ih je morao povući. Nijemci su tada minirali obalu, dok u samoj tvornici nisu vršili rušenja.

II DIO

AKTIVNOST VOJNIH I POLITIČKIH ORGANIZACIJA
NARODNOOSLOBODILACKOG POKRETA

FABIJAN TRGO

SPLIT KAO GRAD U REALIZACIJI KONCEPCIJE OPĆENARODNOG OSLOBODILAČKOG RATA

Polazna osnova za razmatranje ove teme je sagledavanje svih komponenta koje su bile relevantne u preorijentaciji djelovanja organizacija KP s mirnodopskih na ratne uvjete.

Najprije utvrdimo da je osnovna orijentacija KPJ u godinama uoči rata i za vrijeme agresije na Jugoslaviju — obrana zemlje i njezina demokratizacija — nakon sloma Kraljevine Jugoslavije evoluirala u borbu za oslobođenje zemlje i njezin temeljiti društveni preobražaj.

Kao što je poznato, sagledavajući objektivne revolucionarne procese, njihovu snagu i tendencije i polazeći od stanja u zemlji nastalog poslije aprilskog sloma 1941, analize uzroka toga sloma i rukovodeći se općim uvjetima koji su se stekli širenjem drugog svjetskog rata, KPJ, s Titom na čelu, opredijelila se za oružanu borbu protiv okupatora, za razvijanje svenarodnog oslobodilačkog rata sa spomenutim radikalnim ciljevima. Time se Partija afirmira ne samo kao klasna već i kao nacionalna isnaga. Svojim odlukama (Sjednica od 10. aprila 1941. u Zagrebu, stvaranje Vojnog komiteta),¹ rukovodstvo KPJ izrazilo je njenu odlučnost da preuzme odgovornost za sudbinu naroda Jugoslavije. Takvo opredjeljenje KPJ bilo je izraz njezinih već provjerenih sposobnosti, njezine političke zrelosti da samostalno djeluje zavisno od bitnih historijskih mogućnosti.

Prema tome, *oružana borba* je u datim historijskim okolnostima postala *osnovni oblik borbe* svih naroda i narodnosti Jugoslavije, predvođenih KPJ, za ostvarenje njihovih životnih interesa — »nacionalnog i socijalnog oslobođenja« (kako stoji u zaključcima Majskog savjetovanja KPJ održanog 1941. u Zagrebu).² Takva strategija zahtijevala je njezinu preorijentaciju i prilagođavanje novim prilikama i zadacima.

U takvoj strategiji KPJ, gradski centri, posebno radnička klasa, imali su veoma značajnu ulogu naročito u pripreмноj i početnoj etapi NOB-a, kada su ti centri bili glavni izvor ljudskih i materijalnih potencijala narodnooslobodilačke borbe.

¹ J. B. Tito, Četiri decenije na čelu Partije (Titova predavanja u Kumrovcu, str. 63, izdanje »Narodne armije«, 1977. godine.
² Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu, naroda Jugoslavije (u daljem tekstu: Zbornik), tom II, knj. 2, dok. br. 1.

Split je bio najznačajnije uporište KPH u Dalmaciji, u kome je u godinama prije rata izrastao snažan revolucionarno-demokratski pokret. Uoči aprilskog rata, Split je sa svojih oko 140 članova Partije i preko 200 skojevaca i velikim brojem aktivista iz redova radničke klase i omladine nizom revolucionarnih akcija potvrdio svoje demokratsko i patriotsko raspoloženje, spremnost većine stanovništva da slijedi liniju KP. To je došlo do snažnog izražaja i u vrijeme agresije na Jugoslaviju i okupacije zemlje. Poseban značaj Splita u početnoj etapi NOB-a nalazi se i u činjenici što je u njemu bilo sjedište Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju.

Realizacija utvrđenog kursa Partije odvijala se u nekoliko etapa: od političkih i organizacionih priprema za oružanu borbu, dizanja ustanka i razvijanja partizanskog rata i njegovog prerastanja u općenarodni oslobodilački rat, do završne etape u kojoj je oslobođena zemlja i osiguran put njezinoga samostalnog socijalističkog razvitka. Iako je bio utvrđen glavni strategijski pravac, taj proces nije tekao bez dilema i nejasnoća u pogledu putova razvitka NOB-a, na što su djelovali objektivni i subjektivni činioci, kao posljedica nedovoljnog razumijevanja, ali ne i neprihvatanja kursa Partije. Takve pojave, a njih je bilo u mnogim krajevima zemlje, pa i u Splitu i Dalmaciji, možemo smatrati prirodnim — radilo se o novom, originalnom djelovanju Partije.

Analiza učešća Splita u NOB-u ukazuje na nekoliko osnovnih etapa: 1. pripremni period (april—juli 1941); 2. otpor okupatoru u raznim oblicima, pokretanje oružane borbe i prenošenje njezinog težišta izvan gradskog područja (august 1941—proljeće 1942); 3. period do kapitulacije Italije i oslobodenje Splita (proljeće 1942—septembar 1943); 4. period njemačke okupacije do oslobodenja (27. septembra 1943—26. oktobra 1944). Svaka etapa ima svoja osnovna obilježja, mada ne treba shvatiti da su između njih postojali neki čvrsti međaši.

U prvoj etapi, koja počinje još u toku aprilskog rata i talijanskom okupacijom, Split je postao središte priprema za oružanu oslobodilačku borbu u Dalmaciji. Težište rada Partije bilo je na prilagodavanju novim uvjetima, jačanju političkog jedinstva naroda, prikupljanju oružja i svega što je potrebno za borbu, stvaranju prvih oblika vojne organizacije.

Već 25. aprila 1941. pri Pokrajinskom komitetu KPH za Dalmaciju formirana je Vojna komisija sa zadatkom da priprema oružani ustanak u Dalmaciji. U razradi zadataka Komisije, učestvovao je član CK KPJ i CK KPH Marko Orešković. Nakon toga osnivaju se vojne komisije pri kotarskim i mjesnim komitetima, vrše se organizacione pripreme, stvaraju se začeci vojne organizacije u obliku udarnih grupa.³

Sedmog maja u Splitu je formiran 1. udarni odred od oko 60 ljudi, pretežno omladinaca, koji su odmah položili zakletvu da će se »boriti protiv fašističkih okupatora i njihovih slugu za slobodu svoga naroda«.⁴

³ I. Amulić, Razvoj Narodnooslobodilačkog pokreta i partizanskih odreda Dalmacije u 1941. godini, Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije, Kronologija Splita 1941—1945, Split 1979, str. 30.

⁴ Kronologija Splita str. 33.

*Prva morska udarna četa u karikaturi akademskog slikara Joke Kneževića
listopada 1942.*

Bez obzira na nedefiniranu ulogu i način djelovanja Odreda, to je bio snažan izraz borbenog raspoloženja i prihvaćanja kursa oružane borbe protiv okupatora. Skojevci i napredni omladinci uče se rukovanju oružjem, organizirano i spontano vode antifašističke akcije (skidanje talijanskih naziva ulica, premazivanje crnom bojom fašističkih znamenja, Mussolinijevih slika i si.) u kojima, u prvom redu omladina i radnička klasa, izražavaju prezir i bojkot okupatora.

Sve je to bila manifestacija opredjeljenja Partije za borbu protiv okupatora, u kojoj će neminovno doći do »-revolucionarnog rješenja društvenih i nacionalnih problema koji su potresali Kraljevinu Jugoslaviju« (Tito). To je CK KPJ jasno proklamirao svojim odlukama od 10. aprila 1941. u Zagrebu, objavljenim u Proglasu od 15. aprila 1941.⁵

Dileme i nejasnoće koje su se javljale u pogledu glavnog poprišta borbe i u pogledu forme i oblika vođenja oružane borbe ne umanjuju značaj uspjeha partijske organizacije u Splitu u pripremama za oslobodilačku borbu.

Politička priprema naroda za vođenje oslobodilačke borbe bila je strategijsko pitanje NOR-a uopće. Stvaranje političkog jedinstva naroda na platformi »da je borba protiv okupatora i njegovih domaćih surad-

⁵ Zbornik, tom V, kaj. 1, dok. br. 1.

nika stvar najširih slojeva naroda«, bila je bitna pretpostavka pokretanja i vođenja oslobodilačke borbe. U pripremnoj etapi borbe to je bilo od izuzetnog značaja u Splitu, gdje je najsnažnije došla do izražaja perfidna politika talijanskog okupatora i djelovanje snaga starog poretka raznih boja, uključujući i vjerske velikodostojnike, koje su surađivale s okupatorom i odlučno istupale protiv NOP-a, nastojeći da ga prikažu kao »komunističku stvar«.

Zato je partijska organizacija u Splitu — oslanjajući se na radničku klasu, omladinu i naprednu inteligenciju — svojim djelovanjem morala savladati otpore i utjecaje onih unutrašnjih političkih snaga koje su stajale na pozicijama otvorene ili prikrivene suradnje s okupatorom i koje su otežavale proces mobilizacije svih ljudskih i materijalnih snaga za NOB. Trebalo je razotkrivati »stvarne ciljeve onih buržoaskih snaga koje su širile iluzije u mogućnost koegzistencije sa okupatorom i zagovarale odlaganje borbe za povoljnije vrijeme« (Tito).

Politika talijanskog okupatora u Splitu u početku je bila sračunata na pasiviziranje masa stvaranjem prividnog mira. To je bila taktika laviranja, čak i popuštanja (komuniste ne progone sve do napada na SSSR, normirana opskrba bila je bolja nego u samoj Italiji, prikazuju se zaštitnicima srpskog življa i Zidova koji su izbjegli iz NDH itd.). Smisao takve politike bio je stvoriti iluzije o Splitu kao, tobože, mirnoj oazi koja je uspostavljena talijanskom okupacijom i aneksijom. Međutim, zahvaljujući upravo djelovanju komunista na razobličavanju politike talijanskog okupatora i ukazivanju na njezin pravi smisao koji se izražavao u pokušaju provođenja denacionalizacije i talijanizacije u gradu Splitu (i na cijelom anektiranom području), ogromna većina naroda prozrela je okupatorske namjere. Organiziran, pa i spontan otpor okupatoru svakim danom je rastao, manifestirajući se u bojkotu mjera talijanskih vlasti sabotažama, diverzijama, štrajkovima itd. Terorom, zločinima i masovnim represalijama, koje će ubrzo slijediti, talijanski okupator je jasno pokazao svoje pravo surovo lice.⁶

U periodu priprema oružane borbe utjecaj Partije znatno je porastao. U KPH i SKOJ primljeni su mnogi novi članovi, što ilustrira intenzivnost djelovanja u pripremi oružane borbe. Krajem maja u Splitu djeluju Mjesni komitet, tri rajonska komiteta, 18 partijskih ćelija i 164 člana Partije i više stotina članova SKOJ-a.

Partijska organizacija Splita, usprkos teškoćama koje su pratile prilagodavanje njezinog djelovanja u novim uvjetima, uspjela je u pripremnom periodu proširiti svoj utjecaj u mnogim akcijama koje je organizirala radi podizanja borbenog duha i razvijanja antiokupatorskog raspoloženja stanovništva i njegove spremnosti za borbu, stvorivši od Splita značajno uporište NOP-a.

Partijska organizacija u Splitu uspjela je da suzbije demoralizaciju i malodušnost, osjećaj bespomoćnosti koji je nastao u pojedinim slojevima naroda prouzrokovan rasulom države, komadanjem i okupacijom

⁶ V. Kljaković, Talijanska politika odnarnodnjavanja u Dalmaciji 1941—1943. godine, Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije.

zemlje. Komunisti su svojom djelatnošću otvarali perspektivu ne samo izlaska iz nesnosnog stanja, već i uspostavljanja novoga društvenog uređenja, ravnopravnog odnosa među narodima i narodnostima Jugoslavije.

Susret Tita i članova Vrhovnog štaba NOV i POJ sa članovima štaba IV operativne zone 26. VII 1942. kod sela Donji Malovan na Cincaru.

Odlukom CK KPJ o dizanju općenarodnog ustanka, kada su se nakon napada Njemačke na SSSR za to stekli i međunarodni uvjeti, nastupila je nova etapa u realizaciji političke i vojne strategije Partije. Pokretanje oružane borbe, stvaranje partizanskih odreda i razvijanje partizanskih akcija KPJ je odredila kao svoj najznačajniji zadatak, kojemu je trebalo podrediti sve druge oblike partijske aktivnosti. To je značilo da je nastupio period kada je težište borbene aktivnosti trebalo iz gradskih centara pomjerati na šira prostranstva, s osloncem na selo, gdje je bilo moguće razvijati oružanu borbu u duhu partijskih smjernica, odnosno voditi partizanski rat. Razumljivo, odlučan kurs na oružanu borbu pretpostavljao je mobilizaciju ljudskih i materijalnih potencijala iz gradova, prije svega upućivanje komunista u partizanske odrede, da bi Partija u njima osigurala rukovodeću ulogu. Osim toga, postavljanje ustanka — partizanskog rata u prvi plan nije isključivalo dalju primjenu i drugih najraznovrsnijih oblika aktivne borbe i otpora kao što su diverzije, sabotaže, bojkoti mjera okupatora, oružane akcije u gradovima itd. To je i dalje ostao nezamjenjiv segment svenarodnog rata. Međutim, glavno poprište oružane borbe trebalo je biti van gradova.

Nastupio je trenutak, kako objašnjava Tito, kada je »borbi trebalo prići mnogo efikasnijim metodama«.

Kako se u Splitu odvijao proces ostvarivanja kursa Partije nakon odluke CK KPJ o dizanju ustanka?

Pošto je u ovom gradu bilo sjedište PK KPH, sasvim je prirodno da je PK davao ton čitavom razvoju događaja u njemu.

Na dan napada Njemačke na SSSR PK je održao »svoju izvanrednu sjednicu na kojoj je odlučeno da se učesta sa diverzijama i sabotazama i da se ubrzaju sve pripreme za prelazak na otvorenu oružanu borbu« (kako nam izlaže u svojim zapisima D. Gizdić).⁷ Sutradan je počeo izlaziti »Naš izvještaj«, kao glasilo PK KPH za Dalmaciju.⁸

U Splitu je od dana napada Njemačke na SSSR partijska organizacija bila u potpuno mobilnom stanju. Mjesni i rajonski komiteti KPH bili su gotovo stalno na okupu. Intenzivirano je izvođenje diverzija i sabotaza na objektima koji služe okupatoru. Organizirani su štrajkovi u Brodogradilištu i drugim tvornicama. Izvršena je reorganizacija Odbora Narodne pomoći, kako bi što efikasnije djelovao i sakupljao materijalna sredstva potrebna za otpočinjanje oružane borbe. U julu se formiraju akcioni odbori, kao originalne institucije NOP-a. Sva ta aktivnost govori da je partijska organizacija prihvatila orijentaciju Partije. Međutim, u praksi njezine realizacije javljale su se nejasnoće i nerazumijevanja u pogledu težišta aktivnosti u novoj etapi, što se može smatrati objektivnim izrazom teškoća koje prate početnu fazu oružane borbe. S tim u vezi podsjetio bih na riječi dra V. Bakarića: »Poznato je da je na Titov prijedlog donesena, 4. jula, odluka o općem narodnom ustanku. To je za nas bilo novo. Jer, općenarodni ustanak ne znači samo diverzije; to je značilo da je trebalo voditi rat«.

Dakle, radilo se o novim i složenim zadacima koje su morali izvršavati partijski kadrovi, bez iskustva u organizaciji oružane borbe, a jedan dio i opterećen klasičnom teorijom o oružanom ustanku radničke klase, koja je pretpostavljala primjenu tzv. barikadne taktike za osvajanje gradova, što bi značilo prihvaćanje obračuna s neprijateljem tamo gdje je on najjači, gdje su vojničke prednosti na njegovoj strani (u Splitu, na primjer, na četiri stanovnika dolazio je jedan okupatorski vojnik). Takvom shvaćanju pogodovale su i iluzije kod dijela komunista o brzom pobjedi SSSR-a nad Njemačkom, pa otuda i ideja da »treba što prije zauzeti gradske centre«.

O uvjetima za organiziranje oružane borbe u Dalmaciji članovi PK i partijski aktivisti iznijeli su, u svojim sjećanjima, svoja viđenja

i tumačenja ondašnjih zbivanja. Jedni smatraju da je najveća zapreka brzom prelazu na oružanu borbu nepripremljenost Dalmatinske zagore; zatim se iznosi uvjerenje PK o neophodnosti čvrste povezanosti oslobodilačke borbe u Dalmaciji s borbom u drugim krajevima (Bosni i Lici),

⁷ D. Gizdić, Dalmacija 1941, drugo izdanje, str. 181.

⁸ Bibliografija Izdanja o NOR-u 1941—1945, Beograd 1964, str. 636.

čeonu je bila zapreka Dalmatinska zagora, koja odvaja primorski pojas i čije je stanovništvo pod snažnim utjecajem Partije, od masiva Dinare i Bosne, gdje je moguće voditi uspješnu oružanu borbu. Organizacioni sekretar Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju Ivo Amulić u svojim sjećanjima piše: »Mi smo u Dalmaciji tada pogrešno mislili da će se glavna i odlučna bitka voditi u gradovima i na njihovoj periferiji, kao i u općinskim mjestima gdje su se nalazile okupatorske vojne posade i žandarmerijske stanice.«⁹ L. Geršković piše da je »u 1941. u Splitu i među rukovodećim kadrovima prevladala teorija da će se revolucionarna borba rješavati u gradovima, jer je gradski proletarijat nosilac revolucije, a samim tim i NOB«.¹⁰

LJUBO DUMIČIĆ (7. I 1920. Podstrana kod Splita — 27. IV 1943. na Biokovu). Član KPJ od 1940. jedan od osnivača Mosorske čete. Za narodnog heroja proglašen 24. VII 1953.

ŠAVIN ANTE-MANISTRA (21. XII 1917. Kaštel Lukšić — poginuo na putu od Divulja prema Kozjaku 18. VII 1942). Jedan od najistaknutijih revolucionara i organizatora ustanka u Kaštelima. Za narodnog heroja proglašen 24. VII 1953.

Nesumnjivo da je odraz tih shvaćanja bio prisutan na početku organiziranja oružane borbe u Dalmaciji i da je utjecao na sporiji tempo osnivanja partizanskih odreda, s jedne i previše dugo zadržavanje težišta na tzv. gradiškim akcijama, s druge strane.

Međutim, bez obzira na sve dileme, ne jasnoće i nerazumijevanja što su se javljali u pokretanju oružane borbe, snaga i sposobnost partij-

⁹ Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije I-Pr. 2, str. 385.

¹⁰ Isto, str. 32.

ske organizacije, radničke klase i omladine Splita i solinskog bazena izražena je u formiranju Splitskoga i Solinskoga partizanskog odreda (11. augusta 1941) i njihovom izlasku na teren usprkos okupatorskim garnizonima. Tu svijetlu i junačku stranicu historije Splita niukoliko ne umanjuje neuspjeh tog pothvata i tragičan kraj Prvoga splitskog odreda (razmatranje tog problema zasebna je tema). U vezi s tim događajima treba istaći uspješno izvođenje generalnog štrajka u Splitu radi olakšanja i prikrivanja izlaska iz grada pripadnika Splitskog odreda.¹¹

Tokom cijele 1941. godine težište je na oružanim akcijama u gradu. Od 14. septembra (prva oružana akcija) do 9. novembra (posljednja oružana akcija — bacanje bombi na talijansku vojnu muziku) u Splitu su udarne grupe izvršile 24 oružane akcije. Dolaskom u Split sekretara CK KPH Rade Končara, početkom oktobra, oružane akcije u gradu se još više intenziviraju. On u svom pismu od 22. oktobra piše CK KPH: »U samom gradu Splitu formirat ćemo partizanski odred.«¹² Namjera je bila da taj odred u gradu i na periferiji izvodi oružane akcije i diverzije.

Oružane akcije u gradu imale su veliki značaj u početnoj fazi borbe, naročito u razvijanju borbenog raspoloženja naroda. Međutim, one su gubile na značaju kada su partizanske snage počele efikasno tući okupatorsko-kvislinške jedinice, što je imalo snažnog odjeka i u gradskim centrima. Osim toga, nastavljanje s oružanim akcijama u gradovima dovelo bi do velikih gubitaka partijskih kadrova i rodoljuba. Akcije u gradovima, po svom učinku, nisu bile u srazmjeru s gubicima partijskih kadrova i žrtvama nanesenim odmazdom okupatora i kvislinga (u Splitu je od juna do sredine novembra 1941. jedna trećina članova Partije uhapšena, strijeljana ili internirana). Rade Končar u svom pismu iz Splita, od 10. novembra, CK KPH piše, između ostaloga, o bacanju bombi na talijansku vojnu muziku i zaključuje da je to »posljednja akcija s bombama u gradu«.¹³

Krajem 1941. nastupa proces prenošenja težišta oružane borbe iz Splita na vangradsko područje i on traje do proljeća 1942. U tom vremenu se iz Splita premješta i sjedište Pokrajinskog komiteta na teren, na poprište partizanske borbe. Takvoj orijentaciji prilagodeno je djelovanje partijske organizacije.¹⁴

U narednom periodu djelatnost organiziranih snaga NOP-a u gradu usmjerena je u dva pravca: prvi koji se neposredno tiče oružane borbe — upućivanje novih boraca u partizanske odrede, njihovo materijalno snabdijevanje, sanitetsko obezbjeđenje — kadrovima i lijekovima, prikupljanje podataka o neprijatelju itd. Samo tokom 1942. godine iz Splita je stupilo u partizanske odrede i NOV oko 600 boraca. Oni su

¹¹ Kronologija Splita, str. 46.

¹² Zbornik, tom V, knj. 1, str. 223.

¹³ Zbornik, tom V, knj. 2, str. 16.

¹⁴ U rezoluciji partijskog Savjetovanja KPH za Dalmaciju, održanom od 4. do 6. juna na Vještica gori, kaže se: »Partijska organizacija dugo vremena nije shvatila da je osnovni oblik borbe protiv okupatora partizanska borba (...). Težište borbe bilo je u gradovima (...). Tek u martu i aprilu (1942) postaju partizanski odredi glavna briga partijske organizacije« (D. Glasnik, Dalmacija 1942, str. 278—290).

se borili u raznim jedinicama — partizanskim odredima, udarnim i proleterskim brigadama do kraja rata;

drugi pravac djelovanja bio je: u gradu nastaviti s intenzivnom političko-propagandnom aktivnošću, najraznovrsnijim oblicima otpora okupatoru, sabotažama, demonstracijama, prigodnim manifestacijama (kao na primjer, isticanje crvene zastave na zvoniku Sv. Duje 1. maja 1942). I dalje su u gradu povremeno vršeni atentati na okupatorske glavešine i druge istaknute neprijatelje NOP-a. Sve je to bio jedan dinamičan proces aktiviziranja stanovništva u NOP-u.

Parole u oslobođenom Splitu, rujna 1943.

Organiziranim radom u masovnim organizacijama NOP-a (akcioni odbori, odbori NOF-a, USAOH-a, AFŽ-a) bilo je u prvoj polovini 1943. obuhvaćeno preko 4.000 aktivista raznih struka i profesija.

U periodu do kapitulacije Italije aktivnost NOP-a bila je u stalnom porastu. Masovno učešće pučanstva u organiziranim akcijama bilo je najznačajniji izraz privrženosti ogromnog broja Splićana NOP-u. Spomenimo samo masovne demonstracije 31. jula 1943. u kojima je učestvovalo preko 8.000 osoba, pretežno žena.

U danima kapitulacije Italije manifestacija snage NOP-a dostiže vrhunac: predvođeni komunistima, splitski rodoljubi su razoružali talijanski okupatorski garnizon (glavninu divizije »Bergamo«) i oslobodili svoj grad. Na poziv Mjesnog komiteta Partije i Gradskog NOO-a digao se na noge čitav rodoljubivi Split. Gradski NOO se već prvih dana

oslobodenja afirmirao kao vlast u pravom smislu riječi. Oslanjajući se na punu podršku stanovništva, on je odmah uspostavio sav mehanizam vlasti i uzeo u svoje ruke sve bitne poslove gradskog života. Stanovništvo Splita je septembarskih dana 1943. ispisalo jednu od najsvjetlijih stranica historije svoga slobodarskog grada.

Oslobodenje Splita ustankom njegovih građana imalo je višestruke krupne posljedice, naročito za hitlerovsku Njemačku, u čijem je obrambenom sistemu stvorena ozbiljna pukotina. Taj događaj veoma snažno se odrazio širom Jugoslavije kod svih pripadnika NOP-a. Posebno značenje je imao odjek oslobodenja Splita, dalmatinskih otoka i obale u savezničkim krugovima.¹⁵ Sve ono što se tih dana zbilo u Splitu događa se samo »-u trenucima zaista velikih i zaista narodnih pokreta«, kako je tada napisao I. L. Ribar.

Oslobodenje Splita septembra 1943. ubrzalo je definitivni poraz reakcionarnog četničko-mačekovskog bloka (tzv. »predstavnik građanstva«), koji je svoju sudbinu vezao za okupatora. Poraz snaga starog poretka nije nigdje u zemlji bio tako temeljit i tako rano izvršen kao u Splitu, zahvaljujući upravo njegovom oslobodenju.

Računa se da je prilikom oslobodenja Splita (septembra 1943) u NOVJ stupilo oko 7.000 novih boraca.¹⁶

Njemačkom okupacijom, koja traje od 27. septembra 1943. do 26. oktobra 1944, nastupio je novi period učesća Splita u NOB-u.

Hrabri branioци Splita, naročito borci 4. splitske brigade, petnaestak dana su odoljevali snažnim napadima zloglasne njemačke divizije »Prinz Eugen«, ali nisu mogli spriječiti prodor u grad brojno i tehnički daleko nadmoćnijih snaga. Pripremama operacije za posjedanje Splita rukovodio je komandant njemačkih snaga na Jugoistoku general-feldmaršal von Weichs, a u Sinj je došao komandant 15. njemačkog korpusa general Litters, da bi neposredno utjecao na tok operacije. Nijemci su ušli u Split sebi svojstvenom surovošću: strijeljanjem rodoljuba, podizanjem vješala na rivi radi zastrašivanja naroda, formiranjem prijekih vojnih sudova, hapšenjem Židova itd. Civilnu vlast predali su ustašama. U tu svrhu je početkom oktobra došao u Split dr E. Bulat, u svojstvu tzv. ministra »oslobodjenih krajeva Dalmacije«.

U novim uvjetima trebalo je što prije obnoviti djelovanje isvih institucija NOP-a, jer je stupanjem u NOV mnogih aktivista — većine članova Partije i SKOJ-a, i zbog privremenog odlaska iz grada rukovodstva Partije, došlo do kratkotrajnog poremećaja u radu partijske organizacije, Gradskog NOO-a i masovnih organizacija NOP-a.

¹⁵ Na osnovu izvještaja Vrhovnog komandanta NOV i POJ Tita, Radio-stanica »Slobodna Jugoslavija« 3. oktobra javila je: »Posljednjih desetak dana Split je privukao pažnju ne samo naše javnosti već i vojničkih i političkih krugova u inostranstvu, jer je bitka oko Splita po svojim razmjerama i po svome značaju prekoraciła uski okvir i postala u neku ruku simbol snage i jačine naše mlade Narodnooslobodilačke vojske« (Arhiv CK SKJ, fond Radio-stanice »Slobodna Jugoslavija«, emisija broj 313/1943).

¹⁶ F. Prvo. Oslobodenje Splita septembra 1943. godine, Vojnoistorijski glasnik br. 1—2/1969.

Međutim, djelovanje svih institucija NOP-a u gradu brzo se obnovilo. Jedan broj rukovodilaca vratio se u Split, u kojem je ipak ostalo dovoljno nekompromitiranih aktivista, tako da se već prvih dana oktobra počeo gotovo normalno odvijati rad svih organizacija NOP-a. Sredinom oktobra održan je prvi sastanak Gradskog NOO-a u uvjetima njemačke okupacije.

U tom periodu djelovanje organa NOP-a odvija se također u dva pravca: upućivanja novih boraca u jedinice NOV i razvijanja raznovrsne aktivnosti u gradu.

Već uhodanim kanalima Splićani su gotovo svakodnevno prebacivani u NOV. Osetivši odlazak ljudi iz grada, Nijemci i ustaše donijeli su odluku, u maju 1944, o mobilizaciji svih muškaraca od 18 do 55 godina starosti. Međutim, u tome nisu uspjeli, zahvaljujući brzom intervenciji Gradskog NOO-a koji je — kao odgovor na neprijateljsku mobilizaciju — putem letaka uputio svoj poziv za mobilizaciju. Pozivu Gradskog odbora u vremenu od 15. do 30. maja odazvalo se oko 500 osoba, koje su upućene u jedinice NOV. Tokom 1944. godine, do oslobođenja grada, preko 1.100 novih boraca iz Splita stupilo je u redove NOV.

Uporedo s upućivanjem novih boraca u jedinice NOV, organizirane snage NOP razvijaju političku i propagandnu aktivnost, umnožavaju i rasturaju ilegalnu štampu NOP-a, vrše likvidaciju ustaških agenata i slugu njemačkog okupatora, organiziraju masovne akcije građana kojima se izražavala privrženost NOP-u, kao na primjer: u januaru 1944. širom Splita su osvanuli plakati s Titovom slikom i parole o AVNOJ-u, Nacionalnom komitetu, zatim bojkot godišnjice proglašenja NDH, kada je Split »pružio sliku izumrlog grada«, za razliku od 1. maja 1944, koji je omladina Splita proslavila na taj način što je po cijelom gradu razasula oko 40.000 crvenih petokraka. Posebnu i veoma značajnu djelatnost organizacija NOP-a predstavljalo je pružanje materijalne pomoći članovima partizanskih obitelji i žrtava fašističkog terora, kojih je u Splitu bilo više od 3.000.

U ljeto 1944. broj aktivista NOP-a u Splitu doseže oko 15.000, od čega najviše žena i omladine, što znači da je svaki treći stanovnik bio na neki način uključen u NOP. Inače je karakteristično da su žene Splita, zbog odlaska velikog broja muškaraca u NOV, imale sve značajniju ulogu u izvršavanju svih zadataka NOP-a u gradu. U 1944. godini, od ukupnog broja članova KP u gradu 28—30% bile su žene.

Jedan od najznačajnijih pokazatelja uspjeha narodnooslobodilačkog pokreta u Splitu je, nesumnjivo, broj ljudi koji je stupio u redove NOV. Računa se da je iz Splita, prema do sada prikupljenim podacima, u periodu 1941—1945. stupilo u NOV preko 12.000 boraca, od toga preko 1.100 žena, što znači da se svaki četvrti Splićanin borio s puškom u ruci. Oni su se borili širom Jugoslavije, u raznim jedinicama: dalmatinskim, crnogorskim, srpskim, ličkim, bosanskim itd.¹⁷

¹⁷ Brojni podaci o učesću Splićana u NOR-u, prema Predgovoru Kronologije Splita 1941—1945.

Na kraju, potrebno je ukazati na veoma značajnu ulogu partijske organizacije i organa NOP-a u Splitu, prilikom konačnog oslobođenja (o čemu je pripremljen poseban referat). Nakon oslobođenja grada, narodna vlast, koja je počela odmah da funkcioniše pod geslom »sve za front — sve za pobjedu«, mobilizira ljudske i materijalne potencijale da bi se što više doprinijelo konačnom oslobođenju cijele naše zemlje.

Zaključio bih konstatacijom da je učešće građana Splita u NOB-u — u oružanoj borbi i svim drugim oblicima aktivne borbe i otpora — predstavljalo, po karakteru i sveobuhvatnosti, izraziti primjer punog ostvarenja načela svenarodnog rata. To je bilo moguće postići zahvaljujući, prije svega, naporima Partije koja je svojim djelovanjem još u godinama uoči rata uspjela ostvariti svoj utjecaj i Split učiniti snažnim revolucionarno-demokratskim uporištem. U procesu oslobodilačke borbe sve veći broj stanovništva slijedio je kurs Partije. U izvršavanju svih zadaća, koje su proizlazile iz opredjeljenja Partije na oružanu borbu, učestvovali su svi slojevi stanovništva, a istaknutu ulogu imale su radnička klasa i omladina Splita.

NEVA ZURIC-SCOTTI

TALIJANSKA OKUPACIJA SPLITA 1941. GODINE

Polazna točka nacionalističko-imperijalističkog programa Italije bila je priključenje Slovenskog primorja i Istre, a ako je moguće i Dalmacije.¹

Tako je pitanje talijanskog »prava« na Dalmaciju pokrenuto u talijanskoj štampi od kolovoza 1914. godine od pristaša ulaska Italije u rat na strani sila Trojnog sporazuma.²

U tim zahtjevima nalazio se i Split.

Vrlo bučnu kampanju za Dalmaciju pokrenuli su nacionalističko-iredentistički krugovi početkom 1915. godine. Međutim, kad su sile Trojnog sporazuma 25. ožujka 1915. obećale Italiji za ulazak u rat, uz ostalo, sjevernu Dalmaciju do rta Ploče (Planka) talijanska vlada odustala je od zahtjeva na Split.

Split nije bio obuhvaćen Londonskim tajnim ugovorom,³ pa je pitanje Splita Italija ponovo pokrenula početkom 1919. godine nakon izvršene okupacije dijela Dalmacije,⁴ prema čl. 3 Ugovora o primirju od 3. studenoga 1918. godine, i ispitivala mogućnost njegovog uključivanja u talijansku okupacionu zonu.

Na proteste iz Splita upućivane jugoslavenskoj delegaciji na mirovnoj konferenciji u Parizu i isticanja neprijateljskog raspoloženja građana Splita prema Talijanima i sukobe s talijanskom vojskom, Italija je odustala od zahtjeva na Split, premda je i dalje isticala svoje pravo na taj grad.⁵

Rapalski ugovor nije zadovoljio talijanske iredentiste i maksimaliste.⁶

Talijanske trupe evakuirane su iz Splita 7. ožujka 1921. godine na osnovi sporazuma talijanske i jugoslavenske vlade,⁷ što je u Italiji

¹ D. Sepff, Talijanski iredentizam na Jadranu. Konstante i transformacije, *Casopis*

za suvremenu povijest, I Zagreb, 1975.

² D. Sepff, Italija, Saveznici i jugoslavensko pitanje 1914—1918 Zagreb, 1970, 6.

³ M. Marjanović, Londonski ugovor iz godine 1915, Zagreb, 1960.

⁴ J. Blankin, Prva dva mjeseca talijanske okupacije Dalmacije, Almanah Jugoslavenske straže, 1928, Beograd, 1928.

⁵ B. Krizman, Dalmacija na mirovnoj konferenciji u Parizu 1919. godine, *Moguć-*

nosti, Split, 1958, br. 2, 3, 4, — br. 2, 135—137.

⁶ Rapalski ugovor, 12. XI 1920, Zbirka dokumenata, Uredio V. Jovanović, Zagreb, 26—31. Prema Rapalskom ugovoru Italija je anektirala Zadar, Cres, Lošinj, Lastavo i Palagružu.

⁷ F. Čulmović, Dokumenti o Jugoslaviji, Zagreb, 1968, 234—235.

izazvalo negodovanje desničarskih krugova. U Splitu je taj događaj praćen oduševljenjem građanstva. Nova vlada Benita Mussolini ja, uvrstivši u svoj vanjsko-politički program proširenje na istočnoj obali Jadrana, isticala je — da je »-zahtjev za vraćanje Dalmacije ostao otvoren«.⁸

Mussolini stoga uspostavlja kontakt s hrvatskim separatistima. Teritorijalne ustupke Italiji nudio je ustaški vođa Ante Pavelić već u memorandumu upućenom Mussoliniju, preko talijanskog poslanika u Budimpešti, za podršku u stvaranju samostalne hrvatske države, koja bi po svom statusu najuže bila vezana uz interese fašističke Italije. Isti memorandum Pavelić je lično predao članu Velikog fašističkog vijeća Robertu Forges D'Avanzatiju ljeti 1927. godine kod prvog dodira s fašističkom Italijom.⁹

Novu kampanju s isticanjem talijanskih prava na Dalmaciju Mussolini je započeo 1932. godine, te nakon neuspjeha u razradi plana o dizanju ustanka u Hrvatskoj s vodstvom HSS, kada se ponovo obraća Paveliću. Naime, očekujući raspad Kraljevine Jugoslavije, Mussolini se u siječnju obraća Paveliću želeći ga obvezati da u slučaju raspada jugoslavenske zajednice ostvari talijanske zahtjeve na istočnoj obali Jadrana.

Po naredenju Musso lini ja ministar vanjskih poslova Italije Galeazzo Ciano prima 23. siječnja 1940. Pavelića. Ciano je tada s Pavelićem utvrdio plan ustaškog ustanka u Hrvatskoj i preporučio Paveliću da se ne žuri s akcijom.¹⁰ Kod navedenog razgovora pitanje talijanskih zahtjeva na Split stavljeno je u šire okvire.

Mussolini je primio Pavelića prvi put 29. ožujka 1941. u Rimu. Anfuso, nadstojnik Cianova kabineta, osoba Mussolinijeva povjerenja, koji je prisustvovao tom razgovoru, navodi da je tom prilikom Pavelić potvrdio Mussoliniju obveze dane ranije i da je preuzeo garanciju da će ih i izvršiti, te nastojao raspršiti svaku sumnju u pogledu njegove lojalnosti prema Italiji. Srž čitavog pitanja (Dalmacija), kako navodi Anfuso, bio je u tome da li će Pavelić moći i u kolikoj mjeri zadovoljiti težnje svojih zemljaka i talijanski iredentizam. Mussolini je tada rekao Paveliću da će talijanska vlada, kada ustaše dodu na vlast, započeti pregovore o sporazumu prema kojem će »dalmatinski gradovi s izrazito talijanskim karakterom — tj. »mletačkim«, doći pod talijanski suverenitet. Pavelić je već tada prihvatio takav sporazum.

Drugi razgovor između Mussolinija i Pavelića održan je u Rimu odmah nakon proglašenja NDH, jer Mussolini nije žehio da se Pavelić vrati u Zagreb bez čvrstih obveza prema Italiji. Razgovori su ponovo vođeni o Dalmaciji i Pavelić je, kako piše Anfuso, opet potvrdio svoje obveze prema Italiji.¹⁰ Mussolini je smatrao da može vjerovati Paveliću i u obećanja koja mu je tom prilikom dao. U tim zahtjevima Mussolini na dalmatinske gradove bio je obuhvaćen i Split.

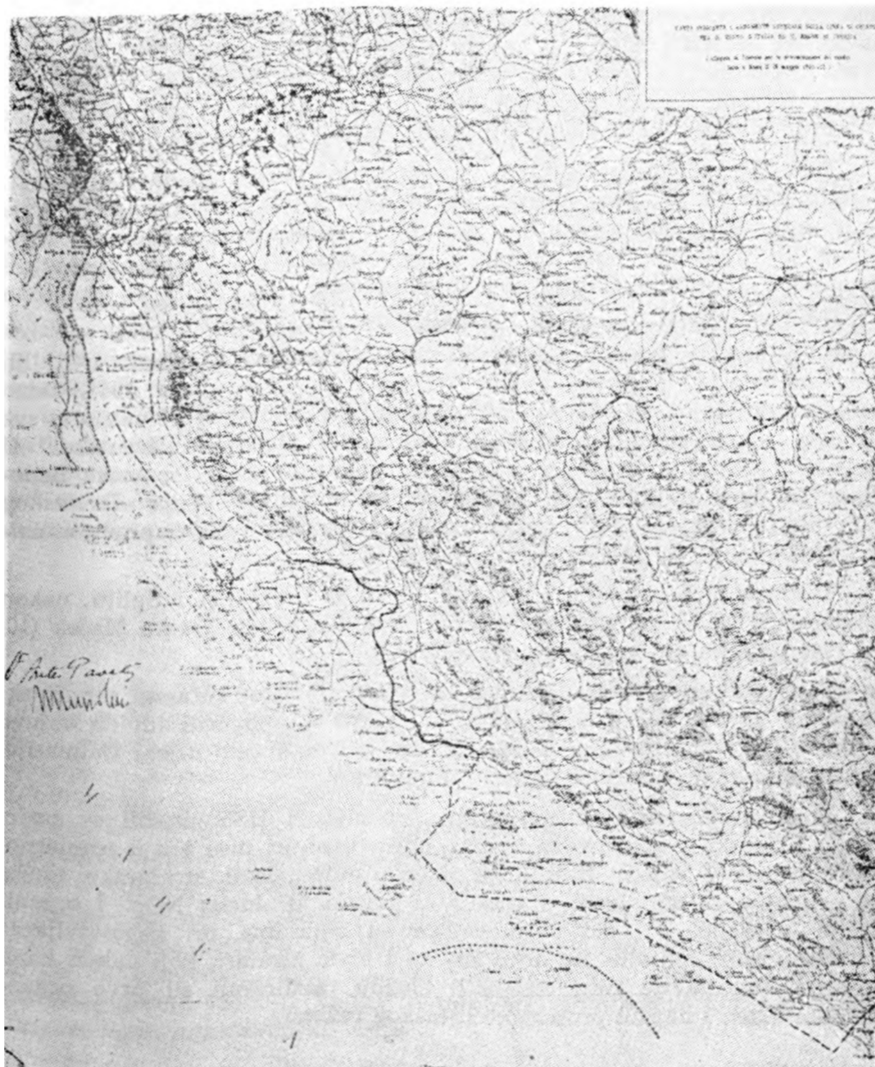
⁸ G. Voipen. Povijest fašističkog pokreta, Rim, 1924.

⁹ F. Butić-Jelić. Ustaše i NDH 1941—1945, Zagreb, 1977, 19. fus. br. 17.

¹⁰ Vidi Documenti diplomatici italiani, 1952, ser. IX, sv. III br. 194, str. 164—166 (prijevod J. Jančič. Hrvatska revija 1963, sv. 4, 615—618).

¹¹ Lj. Boban. Maček i politika HSS 1928—1941, knj. II, str. 315—317. i B. Krizman. Svjedočanstva o drugom svjetskom ratu, Glas rada Zagreb, 1952, sv. br. 2, str. 43—44.

Još jednu izjavu lojalnosti i garanciju da će poštivati talijanska prava u Dalmaciji dao je Pavelić Mussolinijevu izaslaniku Anfusu u Karlovcu 14. travnja 1941.¹¹

Ovu kartu o podjeli Dalmacije potpisali su Musolini i Pavelić. Teritorij između mora i prve krivulje označava područje koje su anektirali Talijani i područje tzv. NDH

¹¹ U knjizi »Roma—Berlino—Šalo« Anfuso je oba sastanka vremenski pobrkao i govorio samo u prvom sastanku u »Vili Tarionia«.

POKUŠAJI USPOSTAVLJANJA USTAŠKE VLASTI U SPLITU
POSILIJE PROGLAŠENJA NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE

Nakon rasula vojske Kraljevine Jugoslavije u Dalmaciji, prvi korak u preuzimanju vlasti od strane ustaša u Splitu uslijedio je nakon proglašenja NDH. U proglasu Slavka Kvaternika polazilo se od pretpostavke da se NDH stvara u okviru »historijskih granica«,¹² tj. da obuhvaća i Dalmaciju. Ustaše su pritom isticale svoje zasluge za »oslobođenje« Hrvata i nastojale steći veći broj pristaša, te opravdati svoju suradnju s fašističkim silama i njihovo razbijanje Jugoslavije.

Tako je u Splitu nastupio kratkotrajni period vladavine ustaša. Najodlučnije je pri tom bilo da se jugoslavenska vojska raspala prije nego je glavnina talijanskih trupa, koja se kretala sporo, došla do Splita. U tih nekoliko dana nastao je period bezvlašća i nesigurnosti.¹³ Ustaše su iskoristile to stanje i proklamirale vlast NDH, te otvoreno krenule u akciju.

S. Kvaternik je, dok se ustaški vođa Ante Pavelić nalazio u Italiji, želio organizirati upravni aparat NDH te je 11. travnja 1941. izdao naredbu po kojoj su, do »konstituiranja vlade Države Hrvatske«, sve poslove trebali obavljati odjeli Banske vlasti Banovine Hrvatske.¹⁴ U Dalmaciji upravne poslove u ime NDH trebala je vršiti Ispostava Banovine Hrvatske u Splitu. S. Kvaternik je, kod imenovanja »Hrvatskog državnog vodstva« (12. IV 1941), u svojstvu povjerenika, zapravo »ministra za Dalmaciju«, imenovao Edu Bulata.¹⁵

Trenutačnom učvršćenju ustaške vlasti u Dalmaciji i Splitu, nakon proglašenja NDH, najviše je doprinio proglas koji je Vlatko Maček (10. IV 1941.) uputio narodu i članovima HSS.¹⁶

Tada su pojedini zastupnici i funkcioneri HSS, kotarski i općinski načelnici pružili podršku ustašama u Splitu i omogućili im da objave u ime NDH vlast, premda u Splitu, kao i u najvećem dijelu Dalmacije, ustaše nisu imale nikakvog oslonca u narodu.¹⁷

Malobrojnim ustašama pojedini funkcioneri HSS pružili su podršku, a i Seoska — Mačekova zaštita, čiji pripadnici nisu bili u regularnoj jugoslavenskoj vojsci. Zaštita je počela organizirati stražarske službe po selima u zaleđu Splita i stavila se sasvim u službu NDH. I organizacije »Gospodarske sloge« pomagale su ustašama pri uspostavljanju ustaške vlasti. Jedinice Seljačke zaštite i bivši žandari, koji nakon kapitulacije Jugoslavije nisu napustili službu, zaštićivali su prve organe ustaške vlasti i hapsili protivnike ustaškog režima.

¹² *F. Butić-Jelić, Ustaše 1 NDH, str. 74.*

¹³ *D. Gizdić, Dalmacija 1941, Zbornik 2 IHRPD, Split, 1973, 68.*

¹⁴ *Narodne novine* od 11. IV 1941.

¹⁵ *F. Butić-Jelić, isto, citira Obzor* od 13. IV 1941.

¹⁶ *Hrvatske novosti, Zagreb, br. 1, 11. IV 1941.*

¹⁷ *M. Colić, Takozvana NDH, 1941, Beograd, 1973, 107.*

Tako su u Splitu poslije 10. travnja neki zastupnici HSS, općinski načelnici i pojedini funkcionari HSS omogućili ustašama da djeluju, dok su mjesni i seoski župnici i fratri u zaostalim selima Dalmacije svojim utjecajem jedan dio ljudi pridobijali za ustaše. Od funkcionera HSS u Dalmaciji pristupili su ustašama Josip Berković, Stipe Matijević, Ante Luetić, Bruno Nardeli, Slavko Roje, Jozo Martinović i drugi. U Splitu je zastupnik HSS Josip Berković 11. travnja telefonski i telegrafski tražio od općinskih načelnika da na području svoje općine obavijeste sva sela, koja imaju telefonsku vezu, o uspostavljanju vlasti NDH, da zavedu red, da mobiliziraju Seosku zaštitu i da pokažu lojalnost prema ustaškoj vlasti.¹⁸

Nakon toga iz susjednih općina stigli su u Split pripadnici Seoske zaštite i uspostavljali red u ime NDH, prije nego što je ustaški povjerenik i ministar za Dalmaciju Edo Bulat, nakon završenog razgovora 14. travnja s Pavelićem, došao u Split.

Ustaški povjerenici tražili su da činovničke osoblje obvezno položi zakletvu vjernosti NDH. U Splitu je na zgradi Ispostave Banovine Hrvatske i na drugim zgradama izvješena hrvatska zastava, kao simbol ustaške vlasti.

Ustaški povjerenik Ante Luetić objavio je građanima Splita proglas o opasnom stanju i uvođenju prijekog suda na području ustaškog povjereništva u Splitu. Taj proglas posebno je izdao i načelnik Splita dr J. Brkić, dok je dr Simunić, šef splitske policije, uveo zabranu kretanja građana Splita poslije 21 sata.

TALIJANSKA OKUPACIJA SPLITA

Prema obavještenju Generalštaba talijanske kraljevske vojske predvideo se početak napada talijanskih zračnih i pomorskih snaga na Jugoslaviju odmah nakon početka njemačke operacije protiv Jugoslavije.¹⁹ Komanda 2. armije trebala je 7. travnja otpočeti ofenzivnu operaciju od talijansko-jugoslavenske granice do linije Split—Jajce.²⁰ Međutim 2. talijanska armija, na čelu s generalom Vittorioom Ambrosiom, regrupiranje snaga i napad na Jugoslaviju izvršila je tek 11. travnja, kada je Njemačka već slomila jugoslavenski front.²¹

Talijani su, nakon okupacije sjeverne Dalmacije, 15. travnja (nakon što su uz pomoć avijacije iz Udina bombardirali Divulje) ušli u Trogir i istoga dana, prošavši kroz Kaštela i Solin, ušli u Split,²² te odmah prosljedili prema jugu. U Splitu je talijanski komandant preuzeo vlast od komandanta jugoslavenske vojske.

¹⁸ D. Gidde, Dalmacija 1941, Zagreb, 1957, 109—112.
¹⁹ F. Čulinović, Dokumenti o Jugoslaviji, Zagreb, 1968, prilog Generalštaba od 6. IV 1941.

²⁰ Isto, prilog br. 13.
²¹ M. Bosanac, Udar na Jugoslaviju, Beograd, 1964, 20—21.
²² S. Kvesić, n. dj., 62—67. — D. Plenča, Dogadaji u Dalmaciji Zadarska revija, 1, 1957.

br. 11, Obavještenje

u travnju 1941.

Na poziv PK KPH za Dalmaciju Split je dočekaio okupatore sa zavrenim prozorskim krilima, a tako su dočekali Talijane i ostala mjesta u Dalmaciji. U Split je s Talijanima ušao Edo Bulat, ustaški ministar za Dalmaciju i to na čelu kolone u pratnji njemačkih oficira, želeći s tim umiriti ustaše u Dalmaciji koji su se bojali da će dolaskom talijanskih trupa morati napustiti Split. E. Bulat je želio dokazati da su okupacione trupe u Hrvatskoj saveznici ustaša. Međutim talijanska 2. armija prodirala je u jugoslavensko područje kao neprijateljska vojska. U Splitu su se Talijani odmah postavili kao osvajači.

Prema proglasima Pavelića, ustaše u Splitu objavljuju da talijanske okupacione trupe dolaze kao saveznici da njihovu vlast potpomognu. Ustaše i neki funkcioneri HSS stoga su nastojali da talijanskoj vojsci pruže srdačan doček. Kada je talijanska vojska došla do Splita, A. Luetić je od građana Splita zahtijevao da »pokažu uzoran mir, disciplinu, te da dočekaju talijansku vojsku kao prijatelji«, a za najmanji incident i rušenje mira i reda prijetio je primjenom osude na licu mjesta. U isto vrijeme sam je sa svojim suradnicima krenuo u susret Talijanima.²² Ustaški načelnik Poljičke općine Ante Matijević naredio je također (16. travnja) građanima da izvjesi hrvatske zastave i »talijansku vojsku dočekaju u miru i redu«, uz prijetnju kažnjavanja prijekim sudom i za najmanji incident.²³ I u ostalim mjestima Dalmacije zabranjene su bile manifestacije protiv okupatorske vojske.²⁴ Na solinskoj cesti ustaše su podigle Talijanima slavluk s »Dobro nam došli«. Želeći da uporedo s okupacijom Dalmacije uspostavi talijansku vlast Mussolini je dekretom od 12. travnja 1941. osnovao Civilni komesarijat za Dalmaciju (Comissariato civile per la Dalmazia) na sam dan napada talijanskih snaga iz Zadra na jugoslavensko područje.

Cilj je Mussolinija bio da na jugoslavenskom području uspostavi talijansku okupacionu vlast što brže. Civilni komesar za Dalmaciju, preko vojnih institucija i policije, trebao je organizirati civilnu vlast uporedo s vojnom okupacijom. U početku Talijani su predviđeli »mirnu« okupaciju, ako se narod ne odupre i ako prihvati okupacionu vlast. Stoga nisu poduzimali značajnije policijske mjere, niti pokazivali interes za političke prvake Kraljevine Jugoslavije. Čak su iz zatvora u Splitu pustili one političke zatvorenike koje su ustaše, za vrijeme svoje kratke vladavine, pozatvarali.

Za civilnog komesara Dalmacije imenovan je dr Athos Bartolucci, dotadašnji federalni fašistički sekretar u Zadru. O imenovanju za civilnog komesara za Dalmaciju obavijestio je Bartoluccija 15. travnja Giorgio Suppiei, inspektor NFS, i dao mu prva uputstva. Tada je i Generalštab talijanske kopnene vojske naredio komandantu 2. talijanske armije da na okupiranom teritoriju Jugoslavije zauzme vlast s vojnim licima kojima raspolaže. Personalni odjel 2. armije 16. travnja 1941. odredio

²² J. Barbarić, Talijanska politika u Dalmaciji. Zbornik i IHRPD, 140.

²³ D. Grčić, n. dj., 122.

* IHRPH, kut. 238, f.č.se. 2, Kotarska oblast Hvar.

²⁴ Naredba svim općinama i žandarmerijama 11. IV 1941. da se zabrani sakupljanje pučansiva i da se svi lokali moraju zatvoriti do 20 sati.

je na području garnizona armijskih korpusa 2. armije u Šibeniku, Kininu i Splitu nadležnosti komandanata, koji se trebaju pobrinuti za brzu normalizaciju života na okupiranom području; prikupiti oružje bivše jugoslavenske vojske i vojnike jugoslavenske vojske slati u zarobljeništvo; zauzeti telegrafске centrale, »postaviti talijansko osoblje« i uspostaviti redovne linije; osigurati opskrbu trupa iz lokalnih zaliha; zave-
sti kontrolu štampe i sprečavati kretanje civila bez posebne dozvole talijanskih vojnih vlasti.²⁵

Zatim je civilni komesar Bartolucci 21. travnja došao u Split s namjerom da preuzme Bamsku ispostavu u Splitu. Bartolucci u svom izvještaju Komandi 2. armije navodi da mu podban nije htio predati dužnost izjavivši da očekuje naredenje iz Zagreba.²⁶ Međutim posljed-
podne istoga dana general Francesco Zingales je opkolio odredom tali-
janske vojske zgradu Ispostave banovine Hrvatske u Splitu i prisilio E. Bulata da Bartolucciju preda dužnost. Zatim je Bartolucci održao sastanak s četmaestoroom šefova odjela Bamske ispostave i s oko 400 službenika kojima je naredio da nastave vršiti sve civilne poslove po naredenju Duca.²⁷

Postavljanje plakata na kupalištu Bačvice o zabrani ulaska Židova na kupa-
lište, 27. VII 1941.

²⁵ G. Jakovčev, Prilozi proučavanju talijanske okupacione politike u Dalmaciji 1941. godine, *Zbornik 2*, IHRPD, Split 1972, 169—170, citira podatke iz dok. 10/52-1 kut. 451 Arhiva VII i navodi nadležnosti i odgovornosti komandanta garnizona koji je 16. IV 1941. odredio Personalni odjel 2. talijanske armije u naredbi o stvaranju Komande garnizona i određivanja njihova teritorija i nadležnosti.

²⁶ Zbornik NOR XII/1 dok. 12, str. 37 (dio izvještaja dr Bartolucci ja).

²⁷ Isto.

Italija je za deset dana uspostavila vojnu i civilnu okupacionu vlast u Dalmaciji. Okupaciona vlast se oslanjala na ogroman ratni aparat koji je unaprijed bio pripremljen s kadrovima da s uspostavom vlasti odmah počme djelovati. Za civilnog komesara u Splitu imenovan je senator prof. I. Tacconi. Insistiralo se uopće prvih dana na redu i poretku, da bi se talijanski okupacioni sistem prikazao kao sistem »temeljen na zakonu« i voden »civiliziranošću i ugladenošću«.

Prema naredbi generala Ambrosija od 18. travnja 1941. uz razoružanje vojnika bivše jugoslavenske vojske trebalo se izvršiti razoružanje građana, oružništva i građanske policije. Talijani su tada počeli razoružavati i malobrojne ustaše.

Nakon što je talijanska vojska zauzela 23. travnja zgradu Banske ispostave u Splitu,²⁸ talijanski karabinjeri tražili su i od povjerenika Redarstvenog ravnateljstva u Splitu Vučića da s osobljem položi zakletvu talijanskoj vlasti i da ukloni sve oznake i natpise NDH sa službenih zgrada i redarstvenih uniformi i kapa.²⁹ Takav stav primjenjivan je prema svim službenicima NDH u Dalmaciji. Malobrojne pristupe NDH u Splitu ostali su razočarani. Svi pokušaji da iz Zagreba dobiju bilo kakvo objašnjenje o krajnje naduvenom i bezobzirnom držanju predstavnika talijanskih okupacionih vlasti bili su uzaludni. Pavelić uporno šuti, a ostali ustaški prvaci ne uviđaju da je Italija okupacijom riješila uglavnom pitanje prisvajanja Dalmacije Italiji. E. Bulat 23. travnja javlja da su Talijani zaposjeli uredništvo i štampariju splitskog dnevnika »Novo doba« i s Marjana skinuli hrvatsku zastavu.³⁰

Ustaše su u Splitu imale sasvim drugačiju predstavu o razvoju događaja i odnosa s Italijom. Još uvijek su u talijanskoj okupacionoj vojsci gledali savezničku vojsku i smatrali da će na području Dalmacije ostati samo njeni izvjesni kontingenti, a veći dio te vojske da je samo u prolasku. Ustaše su mislile da Talijani neće uzimati u ruke civilnu vlast u Dalmaciji, a kada je do toga ipak došlo, ustaše su se trudile da stvore utisak o privremenoj dvojnoj vlasti, ali bezobzirni postupci talijanskih vojnih i civilnih vlasti razbili su im i tu iluziju i ustaški predstavnici iz Splita se povlače u Zagreb i Omiš. Neinformirani, kako tvrde kasnije u emigraciji, o ranijim Pavelićevim dogovorima s Mussolinijem o prepuštanju Dalmacije Italiji, ustaše su uvidjele da Italija neće štiti interese NDH i dozvoliti njenu vlast u Splitu.

Postupak talijanskih vojnih vlasti prema malobrojnim vojnim jedinicama NDH u Splitu i ostalim mjestima u Dalmaciji bio je još bezobziraniji. Talijani su zauzeli pojedine »oružničke postaje«, neke »ustaške oružnike« internirali ili vratili kućama, pošto su ih prethodno razoružali, a njihovo oružje i opremu zaplijenili.³¹

²⁸ AVII, kut. 235, f. 3, dok. 21, Izvještaj Kabinetu Poglavnika o zauzeću Banske ispostave od strane talijanske okupacione vojske i o namjeri da zauzmu Poštansku upravu u Splitu.

²⁹ Zbornik NOR, tom VI, dok. 21, str. 498. — Izvještaj 2. oružničke pukovnije u Splitu upućen 2. V 1941. zapovjedniku oružanih snaga u Ministarstvu domobranstva u Zagrebu.

³⁰ A VII, kut. 271, fasc. 1, dok. 35.

³¹ Zbornik NOR, VI, dok. 221, str. 498—502.

Prema uputstvima 2. armije, koje je 26. travnja 1941. izdalo Odjeljenje civilnih poslova pod nazivom »Dužnosti i zadaci civilnih komesarijata«, na okupiranom području Dalmacije svu civilnu vlast i kontrolu nad funkcioniranjem državnih službi koju je ranije imala jugoslavenska oblasna vlast preuzimaju civilni komesari.

Civilni komesari bili su ovlašteni da na upražnjenim mjestima imenuju civilne službenike i da, kod smjenjivanja mjesnih upravnih organa (koji se biraju), njihove dužnosti prenose na izvanrednog komesara, izabranog prvenstveno iz redova stanovnika okupirane teritorije. Civilni komesar odobravao je i odluke i mjere upravnih vlasti na okupiranoj teritoriji za koje je »prema mjesnim zakonima bilo potrebno odobrenje, ili pristanak jedne više vlasti«, ih ih nije odobravao ako je smatrao da ne odgovaraju potrebama civilnog stanovništva ili zahtjevima talijanskih okupacionih oružanih snaga. Isto se odnosilo i na odobrenja odluka nižih organa uprave, ako je sjedište više vlasti bilo izvan okupiranog područja. S tim je Mussolini riješio pitanje privremene uprave u okupiranoj Dalmaciji.

PRIPREME ZA GRANIČNE PREGOVORE

Pripreme za ustupanje Dalmacije Talijanima od strane NDH započele su odmah nakon Pavelićeva dolaska u Zagreb. Talijani su smatrali da Pavelić treba pristati na njihove teritorijalne zahtjeve na istočnoj obali Jadrana u znak zahvalnosti na podršci koju su mu pružili da dođe na vlast i za uspostavljanje NDH. Mussolini je već u brzom odgovoru na Pavelićevu molbu da Italija prizna NDH istakao da fašistička vlada Italije »očekuje da će se s vladom NDH sporazumjeti o određivanju granica nove države« i pri tom postavio »problem Dalmacije«.

Pavelić je u ranijim kontaktima s Mussolinijem pristao na teritorijalne zahtjeve Italije, u prvom redu na Mussolinijev zahtjev na Dalmaciju, ali se nadao da će zahtjevi Mussolinija »bar donekle biti umjereni« i da će dio jadranske obale prepuštiti NDH.

Pregovori Ciano—Pavelić započeli su samo dva dana nakon razgovora ministara vanjskih poslova Njemačke i Italije u Beču, tj. 25. travnja u Ljubljani. Pavelić je na tom sastanku odbio zahtjev Italije na čitavu Dalmaciju, smatrajući da ona, a posebno Split, pripada NDH. Ciano je o sadržaju razgovora s Pavelićem u Ljubljani telefonski obavijestio Mussolinija koji mu je, s obzirom na Pavelićev zahtjev, odgovorio: »Ja ne mogu biti onaj koji se odriče«, pa je Ciano odlučio da se pregovori s NDH nastave redovitim diplomatskim putem,³² preko poslanika Casertana.

³² B. Krizman, n. 61. *VUS* 19, III 1977, i 30, IV 1977. Mackensen izvještava obalnoj trupa da mu je Ciano priznao da se u Ljubljani dogovorio s Pavelićem da pripadne Italiji obala od Sušaka do Kraljevice, a obala do Obrova NDH. Zatim da Italiji pripadne Šibenik, Trogir, Krk, Rab, Vis, Korčula, Mljet i Kotor, a NDH obala od Trogira do Dubrovnika.

Ciano zapravo u Ljubljani nije htio vršiti pritisak na Pavelića zbog njegova slabog utjecaja u NDH. Njemački poslanik u Rimu von Mackensen je neposredno poslije ljubljanskih razgovora javio Ribbentropu »da mu je Ciano priznao da će NDH pripasti Pag i obala od Trogira do Dubrovnika i da je jedino Split u pitanju«. ³³

RAZGOVORI PAVELIĆ—CASERTANO O SPLITU

Nakon prvih pregovora o razgraničenju Italije i NDH u Ljubljani Pavelić je zatražio nekoliko dana za razmišljanje, do novog sastanka. Ciano se tada vratio u Italiju, a naredio je talijanskom poslaniku u NDH Raffaelu Casertanu da nastavi s pregovorima s NDH redovitim diplomatskim putem. Casertano je naime već 24. travnja stigao u Zagreb kao »posebni opunomoćenik talijanske vlade«. Tokom pregovora Casertana s Pavelićem postignuta je suglasnost u pitanju personalne unije i u pitanju Dalmacije.

Obavijestivši Mussolinija o razgovoru s Pavelićem 26. travnja, uspio je s jedne strane Ciano dobiti Mussolinijevu suglasnost da se odstupi od maksimalnog zahtjeva Italije prema NDH, s tim da Split pripadne Italiji, ³⁴ dok je s druge strane Pavehć odustao od stava u pogledu razgraničenja koje je zastupao u Ljubljani. Mussolini je odmah naglasio da ove ustupke radi samo da učvrsti Pavelićev položaj, »jer smatra korisnijim da privuče NDH u krug talijanskog pohtičkog utjecaja nego li da uzme malo veći komad zemlje u kojoj žive neprijateljski raspoloženi Hrvati«. ³⁵ Mussolini ipak insistira da se Italiji osigura Split uz neke koncesije u pitanju gradske uprave, dok Pavehć traži da Split s najužim zaledem pripadne NDH.

U međuvremenu Anfuso i Ciano informirah su Mussolinija da u Ljubljani nije došlo do sporazuma o granici s NDH i da se pregovori nastavljaju.

Kashe je 28. IV telefonirao iz Zagreba Ribbentropu kako Pavelić nastoji »da izbjegne gubitak Dalmacije« i da nudi »hrvatsku krunu« talijanskom princu. ³⁶

Narednih dana Pavehć je pregovarao s talijanskim poslanikom Raffaelom Casertanom, posebno o pitanju Splita.

Casertano je 28. travnja telefonski izvijestio Ciana da je znatno napredovao u pregovorima s Pavelićem u pogledu dalmatinskih gradova i u pitanju uspostavljanja monarhije u NDH. Ciano ga je stoga pozvao u Rim. Kada je Casertano stigao u Rim, odmah je bio primljen kod Mussolinija, kojeg je obavijestio da je »hrvatsko pitanje sretno krenulo naprijed i da je NDH ponudila krunu jednom princu Savojske kuće«. ³⁷

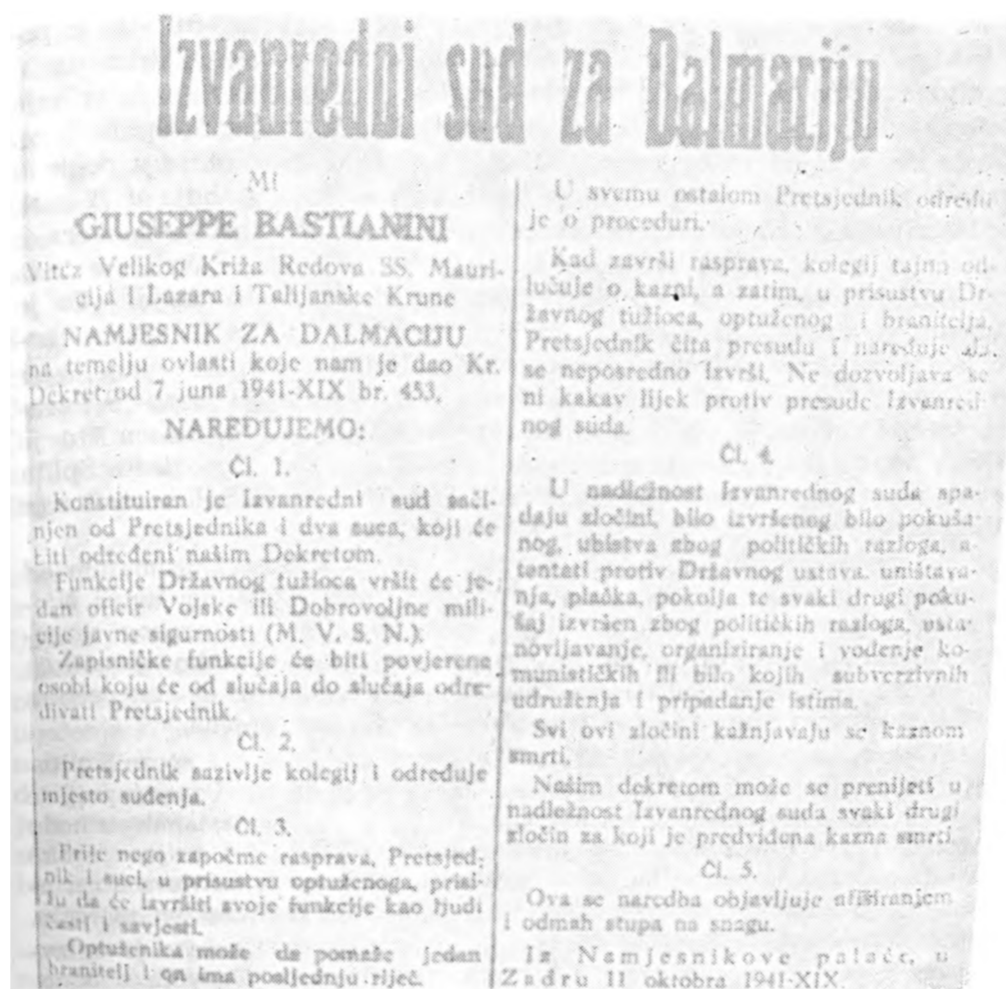
³³ B. Krizman, n. čl. VUS 12. ni Zagreb, 1977.

³⁴ G. Ciano, Dnevnik, 238.

³⁵ G. Ciano, Dnevnik, 239.

³⁶ B. Krizman, n. čl. VUS 19. m 1977.

³⁷ G. Ciano, Dnevnik, 239.

Fotokopija dokumenta kojom je talijanski guverner za Dalmaciju formirao Izvanredni sud za Dalmaciju 11. listopada 1941.

Benito Mussolini nije htio odstupiti od zahtjeva da Split pripoji fašističkoj Italiji.

I Mackensen je 28. travnja telegrafirao Ministarstvu u Berlin da Ciano čeka da Pavelić odgovori na talijanski zahtjev na Split.³⁸ U pitanju Splita Casertano je Mussoliniju naglasio da je Pavelić »nepopustljiv«, jer da je izjavio da će morati odstupiti, ako prepusti Split Italiji.

I Mussolini je u pogledu Splita »tvrđ«, iako Ciano naglašava da se »ne isplati izgubiti vlast nad jednom velikom i bogatom zemljom samo zato da bi se spasio grad, u kome su samo spomenici talijanski«.³⁹

³⁸ B. Krizman, VUS, 19, III 1377.
³⁹ G. Ciano, Dnevnik, 240.

Mussolini je 30. travnja dao posljednje upute Casertanu »da u pogledu Splita ne smije popuštati, ali ne smije ići ni tako daleko da bi zbog toga došlo do prekida odnosa« s NDH.⁴⁰ Casertano je 2. svibnja telefonirao Ciano da nisu izgubljene sve nade u pogledu Splita, a 4. svibnja da se Split može pripojiti Italiji, uz neka ograničenja u pogledu gradske uprave. Naime, Pavelić je bio stavljen, do 5. svibnja u 12 sati, pred talijanski ultimatum: ili da prihvati nacrt talijanskog ugovora o granicama ili će Italija anektirati okupirano područje. Pavelić je tada popustio u pogledu Splita, ali ne i u pogledu carinske unije.⁴¹ To je zadovoljilo Mussolinija i on na molbu Pavelića zakazuje još jedan razgovor, iako Ciano želi da se pregovori s NDH završe čim prije, »jer je njemačko držanje u pitanju Hrvatske sve drago nego jasno«.⁴² Pavelić je pismom od 6. svibnja prihvatio da dođe u Rim, nakon što je odstupio od svojih stavova u Ljubljani. Pavelić je u pogledu Splita tražio da vlasti NDH sudjeluju barem u upravi grada Splita na što je Mussolini pristao.⁴³

U međuvremenu je Pavelić, dramtizirajući talijanski ultimatum od 5. svibnja, pokušao još jednom u svoje pregovore s Italijom uvući Njemačku. Vjekoslav Vrančić spominje da se, poslije ljubljanskog razgovora državni tajnik za vanjske poslove NDH Lorković, preko njemačkog poslanika u Zagrebu, obratio Ribbentropu s molbom da intervenira u Rimu protiv pretjeranih zahtjeva Talijana,⁴⁴ ali bez uspjeha.

Nakon što su pregovori ušli u završnu fazu i rješenja spornih pitanja, u prvom redu Splita, Mussolini želi čim prije da Pavelić potpiše ugovore o odnosima i razgraničenju Italije i NDH. Sastanak između Mussolinija i Pavelića održao se 7. svibnja u Tržiču,⁴⁵ i trajao je oko 2 sata. Sporna je jedino još bila formulacija talijanskog zahtjeva o carinskoj uniji s NDH i o podvrgavanju vojske NDH talijanskom utjecaju.

U Tržiču je, kako piše Ciano, bilo potvrđeno sve ono što je uglavljeno u ranijim pregovorima i zacrtano u Prijedlogu Ugovora o odnosima Italije i NDH »osim nekoliko tačaka izmijenjenih u interesu NDH na koje je Mussolini pristao jer se Pavelić pozivao na njegovu velikodušnost«.⁴⁶ Ta popuštanja Italije odnosila su se na odustajanje od carinske unije NDH s Italijom⁴⁷ i na »nekoliko komada zemlje«, odnosno usko područje iza Splita.

Rimski ugovori sastojali su se, osim »Ponude hrvatske krune vodi od Spoleta i o njegovu prihvaćanju« koja nije izrađena kao doku-

⁴⁰ G. Ciano, Dnevnik, 240.

⁴¹ B. Krizman, isto, VUS od 19. III 1971. Kashe izvještava 4. V Ribbentropa o talijanskim pritislima i Pavelićevu pokušaju, izuzev u pitanju carinske i monetarne unije s NDH.

⁴² G. Ciano, Dnevnik, 241.

⁴³ Isto, 242.

⁴⁴ V. Vrančić, n. dj. Godišnjak hrvatskog domobranstva, 1953, 144.

⁴⁵ G. Ciano, Dnevnik, 242.

⁴⁶ Isto.

⁴⁷ B. Krizman, Razgraničenje, 137. i n. čl. VUS 19. III, isto — Kashe upozorava Ribbentropa da NDH odbija bezuvjetno ulazak s Italijom u carinsku i monetarnu uniju i dalekosežni utjecaj Italije na vojsku NDH.

B. Krizman, n. čl. isto, Brzjav Bismarča u Berlinu, u kojem uz brzjav od 8. V šalje drugi brzjav s primjerkom navedenog »Ugovora o odnosima Italije i NDH«.

menat, od: 1. »Ugovora o određivanju granica između Kraljevine Italije i Kraljevine Hrvatske«; 2. »Sporazuma o pitanjima vojničkog značenja koja se odnose na Jadransko-primorsko područje«; 3. »Ugovora o jamstvu i saradnji između Kraljevine Italije i Kraljevine Hrvatske« i »Zaključnog zapisnika«; 4. »Izmjene pisama predsjednika talijanske i predsjednika hrvatske vlade o načinu uređenja općine Split i otoka Korčule i o pravima talijanske nacionalne manjine na području koji je postao sastavni dio NDH«.

»Ugovorom o određivanju granica između Kraljevine Hrvatske i Kraljevine Italije«⁴⁸ od dalmatinskog područja Italiji je pripalo područje zadarskog otočja, područje od rta Privlaka do Novigradskog mora, Bukovica, ispod mjesta Padane, područje Šibenika, grad Split, otoci Čiovo, Drvenik, Šolta, Vis, Biševo, Andrija, Jabuka i ostali manji otoci koji leže oko njih, zatim Korčula, Mljet i kotar koji obuhvaća cijelu Boku Kotorsku, dakle najrazvijeniji dio jadranske obale.⁴⁹

U pogledu uređenja uprave u općinama Split »Nacrt konvencije o upravnim odredbama za općinu Split i otok Korčulu«, izraden na temelju »Ugovora o utvrđivanju granica između Kraljevine Italije i Kraljevine Hrvatske« (od 18. svibnja), predviđao je da se na slijedeći način uredi uprava za općine Split i Korčulu: »Talijanska vlada dat će općinama Split s predgradima i Kaštelima i otoku Korčuli posebno upravno uređenje koje će se obazirati na tradicije. Svakom će općinom upravljati načelnik koji će, osim službe općinskog upravitelja imati službu Vladinog časnika. Kod svake općine bit će osnovano Vijeće, a članove Vijeća imenovat će namjesnik, a 2/3 članova vijeća birat će trojke predstavnika mjesnih, proizvođačkih i staleških razreda. Mišljenje Vijeća bit će obavezno za sve načelnikove odredbe«.

Svaka općina trebala se prema navedenom nacrtu »Konvenciji o upravnom uređenju Splita« starati »za javne putove, zdravstvo, živežne namirnice, i sve ostale poslove u interesu teritorija i pučanstva«. Nadalje, općinama Splita i Korčule trebala je biti povjerena uprava nad pučkim školama i područnim školama prema uvjetima koje će odrediti guverner Dalmacije. Nadzor i zaštitu nad općinskom upravom trebao je također vršiti guverner. U gradanskim i krivičnim prestupima trebale su odlučivati sudske vlasti predviđene sudbenim uređenjem Kraljevine Italije. Pomirbenog suca i njegove zamjenike trebao je imenovati prvi predsjednik Prizivnog suda u Zadru, po ovlaštenju vrhovnog odvjetnika kralja i cara Italije.

U svakoj općini Splita predviđalo se sjedište gradskog suda, a u Splitu sjedište sudišta Odjela Prizivnog suda u Zadru i Okruga Poratnog suda. Kod gradskih sudova u Splitu i Korčuli trebao su biti imenovani zamjenici počasnih gradskih sudaca izabranih između gradana sa sjedištem u istim općinama, a morali bi znati hrvatski jezik. Jedan

⁴⁸ Međunarodni ugovori Ministarstva vanj. pos. NDH, 1941, str. 49–51, Zbornik NOR, V/1, dok. br. 225, i Zbornik NOR, XIII, dok. 19, str. 60–62.
⁴⁹ IHRPH, KnjiRa konvencija NDH, br. 15, tekst ugovora s kartom, original te karte u A VII k. 233, reg. br. 50/3-1.

od sudišnih sudaca i dva savjetnika Odjela Prizivnog suda trebali su biti, po mogućnosti, izabrani između činovnika koji vladaju hrvatskim jezikom.

Pitanje upotrebe hrvatskog jezika konvencija je određivala ovako:

— »Talijanski jezik biti će službeni jezik, a stanovnici općine Split mogu upotrebljavati hrvatski jezik u trgovačkim odnosima i kad se obraćaju usmeno ili pismeno sudskim ih upravnim vlastima. Odredbe upravnih vlasti navedenih općina biti će sastavljene na talijanskom i hrvatskom jeziku. U školama obuka će se vršiti na talijanskom jeziku, ali biti će obavezna obuka i nastava na hrvatskom jeziku.«⁵⁰

Očito je da su talijanske vlasti nacrt »Konvencije o upravnom uređenju općina Splita i Korčule« izradile u korist Italije. Talijani su u Konvenciji posebno tražili da talijanski jezik u Splitu i Korčuli bude službeni te da se u školama nastava vrši na talijanskom jeziku, dok bi se hrvatski jezik upotrebljavao samo pred sudom i upravnim vlastima, a u školama bi se predavao kao obavezni predmet.

Ustaške vlasti nisu se usudile, s obzirom na antitalijansko raspoloženje u Splitu s tim složiti i došlo je do žučnih rasprava tako da je nakon svih neuspjelih pokušaja da dođe do sporazuma u pitanju upotrebe jezika u Splitu i Korčuli odlučeno da se rješenje posebne uprave u Splitu i Korčuli odloži, a predloženi Nacrt konvencije ne primijeni. Italija je na taj način postigla cilj da Split u statusu ne odvaja od ostalog dijela anektirane Dalmacije.

FAŠISTIČKI TEROR U SPLITU

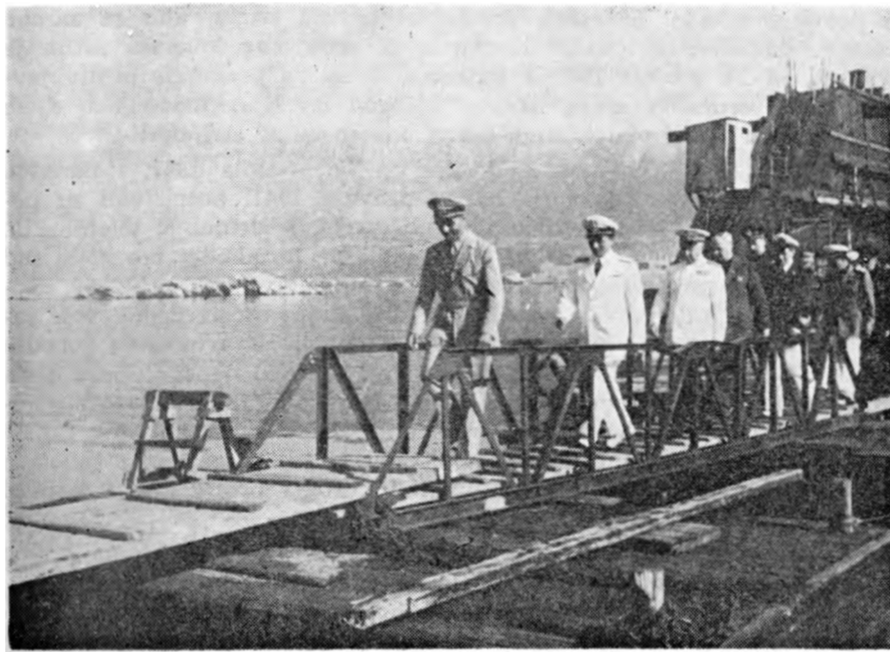
U očekivanju otpora naroda Dalmacije fašistička Italija razradila je kaznene odredbe kojima je pokušala dati privid zakonitosti. Prema članu 1. Ratnog zakona Kraljevine Italije, vojni ratni sudovi, kao i izvanredni, formirali su se pri okupacionim trupama radi utvrđivanja krivičnih djela počinjenih na okupiranom području.

Nadležnosti Vojnog suda ujedinjenih oružanih snaga okupatora jednim dijelom, prema naredbi Mussolinija, prebačene su na komandante velikih jedinica, i na njihove vojne ratne sudove. Na okupiranom području djelovao je Vojni sud 2. armije.

Nadležnost za suđenje i kazne za prijestupe protiv javnog reda i oružanih snaga bile su određene odredbama Vojnog ili Općeg krivičnog zakona, ukazima Ducea i vojnih komandi. »Za suđenje kod prekršaja protupravnog držanja oružja, bilo da se ono držalo u vlastitoj kući ili na drugom mjestu ili da se nosilo«, na temelju Mussolinijeva Ukaza od 14. travnja 1941. bio je nadležan Ratni vojni sud.⁵¹ Odredbe sadržane

⁵⁰ AVII, kut. 306, f. 1, dok. 11, tekst navedene Konvencije.
⁵¹ Zbornik NOH XIII, 34, u okružnici Komande 6. armijskog korpusa (od 1. VIII 1941) potčinjenim komandama o nadležnosti za suđenje i kaznama za prestupe protiv javnog reda i oružanih snaga, na str. 230—237 citira se ukaz Dućea od 14. IV 1941. i Ukaz komande 6. armijskog korpusa od 23. IV 1941.

u tom ukazu bile su osnažene odredbama u ukazu komande 6. armijskoj korpusa od 23. travnja 1941, prema kojima svako tko posjeduje »iz bilo kog razloga vatreno oružje ili dijelove istoga, municiju, bombe ili druge eksplozivne sprave, zagušljive gasove ili suzavce, sablje, bajonete ili bodeže, a nije ih prema Mussolinijevom ukazu predao u roku od 3 dana, kažnjavao se novčanom kaznom od 2.000 lira ili zatvorom do jedne godine«.

Guverner Bastianini i prefekt Zerbino u posjeti Brodogradilištu

Za neprijateljski rad protiv talijanskih vojnika po Mussolinijevu ukazu od 24. srpnja 1940.⁵² nadležan za suđenje bio je Ratni vojni sud. Ukaz od 24. srpnja 1940. obuhvatio je sve prekršaje, predviđene talijanskim Vojnim krivičnim zakonom i Općim krivičnim zakonom Kraljevine Italije, a koje bi počinili stanovnici okupiranog teritorija na štetu talijanskih okupacionih oružanih snaga.

U anektiranoj zoni počeo se primjenjivati ukaz Mussolinija od 24. travnja 1941. Prema njemu brza primjena kaznenih sankcija primjenjivala se za slučajeve kada su to zahtijevali »razlozi ličnog ili kolektivnog karaktera«, tj. interesi talijanskih okupacionih vlasti, i provodila se

⁵² Zbornik NOR, XIII/1, dok. 54, str. 237, fus. br. 4. — Redakcija Zbornika navodi da nije pronašla taj ukaz.

»neposrednim« sudjenjem, »bez odlaganja« pred vojnim sudovima. Građanska lica, koja su naoružana izvršila neprijateljsko djelo protiv jedinica talijanske vojske ili protiv pojedinih vojnika, i bez pozivanja na posebne odredbe Vojnog i Općeg krivičnog zakona (koji u čl. 25. pod ratnikom smatra lica oružanih snaga), radi sigurnosti smatrani su pobunjenicima (franchi tiratori — slobodni strijelci), te su stoga bili podložni smrtnoj kazni.

Komanda 2. armije je aktom br. 2960 od 15. travnja potvrdila da se pobunjenici koji bi radili protiv talijanskih trupa, ako se zarobe »moraju odmah strijeljati«.⁵³ Komanda 6. armijskog korpusa zatim je u ukazu od 23. travnja 1941. o izricanju kazni za prekršaje protiv javnog reda i oružanih snaga istakla: »Kogod izvrši neprijateljsko djelo protiv lica ili stvari okupacionih trupa odmah će se strijeljati«.⁵⁴

Akt br. 2960. Komande 2. armije od 15. travnja 1941. i naredba komande 6. armijskog korpusa od 23. travnja 1941. propisivali su postupak i »za djela sabotaže, oštećenja drumova, postrojenja, telefonskih, telegrafskih linija itd.«. Za takva djela nadležan je također bio vojni sud koji je mogao pristupiti neposrednom sudjenju. U aktu br. 2960. Komande 2. armije određivalo se »da oni koji budu uhvaćeni dok vrše sabotažu moraju se strijeljati«. U naredbi Komande 6. armijskog korpusa od 23. travnja određivalo se »za svakog koji bi vršio neprijateljska djela protiv stvari okupacionih trupa u operativnoj zoni (na redovnim putovima, željezničkim prugama, telegrafskim i telefonskim linijama itd., a koje su određene za službu oružanih snaga) radi sprečavanja sabotaža mora biti za svakog neposredna upotreba oružja protiv onoga koji bi bio uhvaćen na djelu«.⁵⁵

Za počinioce djela sabotaže koji nisu uhvaćeni na djelu prema Općem krivičnom zakonu određivala se također smrtna kazna.⁵⁶

Naglašavalo se da je pojava sabotaža u Splitu podstrekivana organiziranom akcijom komunista u korist Rusije koja je u ratu s Italijom.⁵⁷ Član 285. Općeg krivičnog zakona Italije prijetio je smrtnom kaznom svakome tko ugrožava državnu sigurnost, izaziva pustošenje i haranja na teritoriju tahjanske države.

Za štete učinjene talijanskoj vojsci, ili jednom njenom dijelu, ili državi, prema Krivičnom zakonu za vojsku predviđala se smrtna kazna za svakoga tko uništi ih oštetiti, u cilju da više ne služe upotrebi kojoj su namijenjene, željezničke pruge, vodove, mostove, ih druga važna opća korisna postrojenja.⁵⁸

Nemiri u gradovima Dalmacije, prvenstveno u Splitu, javili su se odmah nakon okupacije Dalmacije, a dobili su jači oblik nakon proglašenja aneksije Dalmacije. Preventivna hapšenja vršena su u Splitu i

⁵³ Isto, str. 237, ovakvo tretiranje građanskih lica »pobunjenicima« potvrđeno je aktom br. 2960, od 15. travnja 1941, od Komande 2. armije u točki 1.

⁵⁴ Zbornik NOR, XIII, dok. 94, — navedeno na str. 238.

⁵⁵ Zbornik NOR, XIII/1, dok. 94, str. 238.

⁵⁶ Isto.

⁵⁷ Isto.

⁵⁸ Isto, str. 239.

ostalim gradovima Dalmacije prigodom dolaska guvernera u Dalmaciju. Noću 13. lipnja u splitski zatvor dovedena su 92 uhapšenika iz okolnih mjesta,⁵⁹ a masovnije hapšenje splitskih komunista i rodoljuba izvršeno je bilo 19. lipnja uoči dolaska Bastianinija u Split.

PK KPH za Dalmaciju je istoga dana odlučio da u anektiranoj Dalmaciji razvija otpor putem sabotaža i diverzija. Uporedo ilegalce i komuniste trebalo je početi mobilizirati u partizanske odrede i organizirati njihovo snabdijevanje. U anektiranom Splitu trebalo je skršiti uvjerenje da se na anektiranom području Dalmacije ne može voditi borba zbog brojčane snage talijanskih trupa. Radi omasovljenja otpora PK KPH za Dalmaciju pokrenuo je u Splitu prvi ilegalni list »Naš izvještaj«, kao organ PK (27. lipnja 1941).⁶⁰ Stvorene udarne grupe (od 3 do 5 članova međusobno nepovezanih) trebale su uznemiravati Talijane s kvarovima na električnim centralama, kidanjem telefonskih žica, rušenjem željezničkih pruga i napadom na talijanske brodove, vojnike i posebno na fašističke i domaće izdajnike. Akcijama grupa rukovodili su mjesni i rajonski komiteti KIP.⁶¹ Partijsko rukovodstvo predlagalo je akciju i davalo članovima grupa oružje. Udarne grupe započele su s brojnim akcijama. Diverzantska grupa oštetila je tako noću 18. na 19. lipnja 1941. prugu Split—Perković između Labina i Kaštel-Starog.⁶² Diverzantska grupa iz sela Rupotina (blizu Splita) 29. lipnja je porušila 12 tt stupova,⁶³ a druga diverzantska grupa još 9 tt stupova kod zaseoka Vlačine.⁶⁴ Prekidi telefonsko-telegrafskih veza između anektiranih gradova bili su sve češći. Koncem lipnja 1941. izbija i niz novih štrajkova radi nepovoljno izvršene zamjene dinara u lire i porasta cijena. Štrajk među radnicima na gradnji ceste Split—Sarajevo, na dionicama od Solina—Klisa do Biska, izbija jer su Talijani radnicima isplaćivali nadnice u lirama po utvrđenom kursu, a zbog visokih cijena živežnih namirnica radnici nisu mogli njima pokriti ni najnužnije potrebe.⁶⁵

Uopće ljeti 1941. životne prilike u anektiranom Splitu bile su izuzetno teške. Cijene živežnih namirnica i ostale robe sve više skaču. Talijanske su vlasti stoga već koncem svibnja započele s maksimiranjem cijena.

Bastianini je želio čim prije izvršiti razmjenu novca u Dalmaciji. Naredbom od 17. lipnja određeno je da za teritorij guvernerata Dalmacije jedino platežno sredstvo bude talijanska lira, a 20. lipnja trebala se izvršiti zamjena dinara za lire po tečaju 2,6315 dinara za 1 liru ili 100 dinara za 38 lira.⁶⁶ Tada je u Splitu otvorena fili—

⁵⁹ D. Gizdić, n. dj., 174. U Splitski zatvor »Sv. Roko« i druge zatvore u Splitu Talijani u lipnju 1941. zatvaraju sve više ljudi.

⁶⁰ Kronologija NOR, 47.

⁶¹ Svaki član KP tada je dobio zaduženje da radi u određenom selu i mjestu po rajonima s grupom simpatizera KPJ, kandidata Partije i da ih uključuje u udarnu grupu.

⁶² Kronologija NOR, 60.

⁶³ Isto, 47.

⁶⁴ D. Gizdić, n. dj., 190.

⁶⁵ D. Gizdić, n. dj., 188.

⁶⁶ San Marco, 19. VI 1941. Bastianinijeva naredba o razmjeni dinara u lire.

jala talijanske banke. Nepovoljna zamjena novca izazvala je još veće teškoće. Split zahvaća opća stagnacija. Saobraćaj je preopterećen vojnim transportima i gotovo paraliziran na kopnu i posebno na moru. Prihodi od poljoprivrede su otpali zbog ratnih uslova i opće nesigurnosti, a snabdijevanje namirnicama bilo je otežano zbog otežanih veza sa zaleđem. Ribarstvo je dobilo snažne konkurente u talijanskim ribarskim poduzećima. Izvoz rudače, drva i otkup stoke i drugih proizvoda preuzima talijanska mreža trgovačkih poduzeća i direkcija. Industrija je stavljena u pogon za ratne potrebe.⁶⁷

Talijani nastoje osigurati »red i mir« prijelazom na sve oštrije mjere prema stanovništvu anektirane Dalmacije. U srpnju 1941. talijanske vlasti prešle su od pojedinačnih na masovna hapšenja stanovništva. Brojna hapšenja izvršena su u Splitu. Zbog prenatrpanosti zatvora, a i bojeći se nezadovoljstva naroda, Talijani su u srpnju 1941. počeli zatvorenike internirati u Italiju.

Međutim, splitske udarne grupe nastavile su s uznemiravanjem okupatora. Noću 18/19. srpnja prekinule su tt veze između Splita—Šibenika i Zadra rušenjem 3 tt stupa u blizini Divulja. Prekid je trajao 3 dana.⁶⁸ Telefonske veze na hnji Sinj—Vrlika—Split kod Dugopolja presječene su 25. srpnja.⁶⁹

Zbog pojačanog otpora naroda Dalmacije uz Vojni ratni sud 2. armije (sa sjedištem u Sušaku) osnovana je Sekcija Vojnog ratnog suda 2. armije sa sjedištem u Šibeniku.⁷⁰

Sekcija Vojnog ratnog suda 2. armije imala je jurisdikciju nad snagama 2. armije razmještenim na području bivše Kraljevine Jugoslavije koje nije bilo obuhvaćeno provincijama Ljubljana i Rijeka. Presuđivala je u pitanjima svih počinitelja krivičnog djela koji su bili podložni vojnoj ratnoj jurisdikciji na području Dalmacije i na drugim područjima 2. armije za vrijeme trajanja talijanske okupacije.

Talijanske okupacione vlasti u Splitu morale su poduzeti posebne mjere protiv izvršioaca sabotaža. U naredbi od 5. kolovoza 1941. splitski prefekt Paolo Zerbino obratio se građanima riječima: »Ustanovivši ope-
tovano zločinačka djela počinjena od strane nepoznatih na objektima telefonsko-telegrafskih, prugama željezničkim i cestama, cijeneći po raznim potvrđenim znakovima, da se ne može smatrati da kod ovih oštećenja nije imalo udjela pučanstvo odnosnih krajeva; — uvidjevši prema tome hitnu potrebu da se svim raspoloživim sredstvima skrši saučesništvo i solidarnost pojedinih nesmotrenjaka (...) naređujem — Dužnost je svih stanovnika da bezodvlačno prijave najbližoj komandi Kr. karabinjera ili kr. vojsci djelo ili pokušaj sabotaže, za koje bi doznala, te da dolično, prema svojim mogućnostima, pripomažu u traženju i hvatanju neposred-

⁶⁷ J. Barbarii, nd. Cl. isto.

⁶⁸ D. Gizdić, n. dj., 209.

⁶⁹ Isto, 217.

⁷⁰ Zbornik NOR, XIII/1, dok. 69, str. 180—101, Naredba M issolinija od 22. vn 1941. o promjenama u uređenju i postupku ratnih sudova (objavljeno u Sl. listu Guvernatara Dalmacije, god. X, br. 3, od 15. VIII 1941.).

nih i posrednih odgovornih počinitelja. U slučaju težih nesreća, a kad unatoč provedenoj istrazi i poduzetim mjerama ne bi mogli biti uhvaćeni ih ustanovljeni zatočeni, — Svi stanovnici okolnih dvaju kilometara, od mjesta nesreće bit će izgnani iz Kraljevine Italije ili zatočeni, a njihova

Talijanski bunker na ulazu u Solin u proljeće 1942.

dobra i imanja bit će zaplijenjena.⁷¹ Ova naredba stupila je na snagu 8. kolovoza 1941. Brigom općinskih komesara u mjestima trebala je biti javno izložena i oglašena, »a osobito u mjestima najviše zainteresiranim«, odnosno u područjima gdje su sabotaže i diverzije bile najčešće.

Po odluci PK za Dalmaciju (od 5. kolovoza) izbio je višednevni štrajk radnika u Splitu.⁷² Štrajk je izbio 11. kolovoza 1941. među radnicima električnih poduzeća radi hapšenja delegata koji su podnijeli Talijanima zahtjeve radnika da im se nadnica isplaćuje po kursu od 100 dinara za 38 Ura, a ne kako su Talijani htjeli — 100 dinara za 33 lire.⁷³ Štrajkašima su prišli zatim i građevinski radnici. Tada je MK KP Splita uputio građanima Splita proglas da pomognu štrajkaše u borbi protiv talijanskih uprava poduzeća.⁷⁴ Štrajkala su ukupno 293 radnika Splita, tražeći pove-

⁷¹ *San Marco* od 7. VIII 1941. Naredba prefekta P. Zerbina od 5. VIII 1941. o obveznoj prijava sabotaža.

⁷² *D. Gladić*, n. dj., 270—272.

⁷³ *Zbornik NOR, XIII/1*, dok. 124, str. 326, Izvještaj Komande karabinjera Split od 18. VIII 1941.

⁷⁴ *Kronologija NOR, 81: Zbornik NOR V/1, dok. 15, 31, 159; i S. Kvasz*, n. dj., 181 (izvještaj PK KPH za Dalmaciju upućen 19. IX 1941. CK KPH govori i o štrajku splitskih radnika 11. VIII 1941.).

ćanje nadnica za 50% i smanjenje cijena potrošne robe za 20%. Štrajkašima još prilaze i metalci, drvodjelci, krojači i lučki radnici tako da štrajk prerasta u generalni štrajk. Talijani stoga vrše u Splitu brojna hapšenja komunista i njihovih simpatizera.⁷⁵ Radi smirenja stanja uputio je u Split general Ambrosio 4. bersaljerski puk koji je stigao u Split 22. kolovoza i bio stavljen pod komandu 6. armijskog korpusa.⁷⁶

Nezadovoljstvo zahvaća i nezaposlene radnike Sphta koji traže od Burze rada da im se osigura zaposlenje i plaća koja odgovara troškovima života i da im se, do tada, isplate potpore, a lira da se obračunava po kursu 1 naprama 2,63. Tvornice rade s manjim kapacitetom. Mnoge se zatvaraju. Zbog ratnih prilika naglo opada proizvodnja, a masa radnika ostaje bez posla i bez ikakve pomoći. PK za Dalmaciju podržava štrajkove, iako CK KPH ukazuje da su to prevladani oblici borbe i da treba i u anektiranoj Dalmaciji preći na oružanu borbu.

Zbog učestalih sabotaža i štrajkova Bastianini je bio prisiljen da »Naredbom od 13. kolovoza 1941«, radi osiguranja rada, izvrši mobilizaciju poduzeća. U glavnim industrijskim poduzećima postavljeni su vanredni komesari.⁷⁷ Povod za mobilizaciju poduzeća uz brojne sabotaže dao je u prvom redu štrajk radnika u Splitu (od 11. kolovoza). Mobilizirana poduzeća stavljena su pod jurisdikciju Vojnog ratnog suda u Šibeniku. Posebnom Uredbom Bastianini je odredio koja se poduzeća moraju smatrati civilno mobiliziranim.

Talijani su bili primorani da u Splitu sve glavne objekte, garaže, magatine, industriju, osiguraju jakim stražama. Međutim, sa sabotažama susreću se na svakom koraku i, bez obzira na krvavi teror koji je provodio talijanski policijski aparat, sabotaže nisu prestajale. Drastične mjere trebale su urazumiti narod Dalmacije i Bastianini smatra da će to postići spomenutom naredbom od 13. kolovoza 1941. Naime, Bastianinijevom naredbom u nadležnost Sekcije Suda 2. armije sa sjedištem u Šibeniku (propisi o civilnoj mobilizaciji bića i ustanova)⁷⁸ dolaze presude za krivična djela koja su ranije bila u nadležnosti Suda za zaštitu države bivše Kraljevine Jugoslavije. Promjena je izvršena u paragrafima 91, 92. i 93. Krivičnog zakonika bivše jugoslavenske države i sada glasi: »Tko god ugrozi život, nepovredljivost i ličnu slobodu predstavnika vlasti Kraljevine Italije kažnjava se smrću.«⁷⁹ Istom sudu predaju se u nadležnost i presude za krivična djela predviđena banovinskom naredbom (od 22. XII 1939), s tim da se kazne mogu upeterostručiti.⁸⁰ U čl. 7. i 8. Bastianini proširuje smrtnu kaznu zbog ometanja potrošnje robe i dizanja cijena, a ako se izazove manji poremećaj na tržištu primjenjuje se »vječita

⁷⁵ Kronologija NOR, 81.

⁷⁶ Zbornik NOR, XIII/1, dok. 123, str. 230, izvještaj o dolasku u Split 4. bersaljerskog puka.

⁷⁷ Zbornik NOR, xm/1, dok. 115, str. 300–302.

⁷⁸ Zbornik NOR, XIII/1, dok. 115, str. 300–302. — Bastianinova naredba od 13. VTU 1941. Objavljeno u SI. listu Guvernatara Dalmacije, god. I, br. 3, od 13. VIII 1941.

⁷⁹ Isto, čl. 2.

⁸⁰ Isto, čl. 4. 1 5., s tim da se presuda objelodanjuje na talijanskom i hrvatskom jeziku.

robija«. Isto tako svatko tko uništava sirovine, proizvode ili sredstva za proizvodnju, prouzrokuje veliku štetu u proizvodnji ili pomanjkanje robe, kažnjava se smrtnom kaznom, a ako je šteta u manjoj mjeri kaznom »vječite robije«.⁸¹

Kazna robije do 24 godine određivala se za »sva lica koja pripadaju licima i ustanovama civilno mobiliziranim«, ako »napuste službu, makar privremeno, bez opravdanog razloga; podstrekači; lica koja izvrše nasilje ili prijetnju ili uvredu ili otkazu poslušnost pretpostavljenima«.⁸²

Upravo s terorom pojačavaju se i mjere talijanizacije. Prema uputstvima od 25. kolovoza nastavljeno je mijenjanje starih naziva ulica i trgova. Talijani su u Splitu promijenili imena ulica i skinuh spomenik Grguru Ninskom, a s Marjana spomen-ploču A. Trumbiću.⁸³ Pokušalo se i s izmjenama slavenskih imena i prezimena građana, te gradova, i njihova »vraćanja« u talijanski oblik. Zabranjena je registracija hrvatskih imena u matičnim uredima. Posebna pažnja posvećivala se širenju talijanskog jezika preko talijanskih i dvojezičnih novina »San Marco« (kasnije »Il Popolo di Spalato«) u Splitu. Talijanski jezik uveden je kao službeni u upravi i kasnije u sudstvu.

Bastianini je naredbom od 13. kolovoza i pismom od 28. prosinca 1941. zahtijevao od biskupa u Splitu da izvrši talijanizaciju crkvenog poslovanja, da se kod župa matične knjige rođenih i umrlih vode na talijanskom jeziku, i uopće da se u dijelovima biskupija, koje su u sklopu anektirane Dalmacije, što više upotrebljava talijanski jezik. Katolički kler prihvaća politiku talijanizacije i podržava mjere fašističke Italije. Splitski biskup Bonifačić prilikom posjete prefektu Zerbinu pristao je da preko pastirskog pisma i propovijedi pozove narod na mir i poslušnost.⁸⁴

U školama talijanizacija se trebala izvršiti u toku od dvije godine uvođenjem talijanskog jezika kao glavnog nastavnog jezika i talijanskih udžbenika. Ubrzo se u Splitu okupio veći broj talijanskih učitelja i profesora, a domaći učitelji i nastavnici, koji se u određenom roku nisu osposobili za nastavu na talijanskom jeziku, bili su otpušteni iz službe, kao i svi oni koji su bili antitalijanski raspoloženi. Talijanizadji škola u Dalmaciji posvetila se velika briga, jer talijanskih škola na ovom području, osim u Zadru, prije okupacije nije bilo. Stoga je u Ministarstvu prosvjete u Rimu bio osnovan posebni Ured za škole anektiranih krajeva koji se bavio proučavanjem načina rada sa stanovništvom anektiranog područja i donosio upute za uvođenje talijanskog jezika.⁸⁵

Vlada je bila odredila i posebne stipendije u visini od 1.200.000 hira za školovanje 263 studenta (211 Hrvata i 52 Talijana) iz Dalmacije na

⁸¹ Isto, ei. 8.

⁸² Isto, čl. 10. Naredbe.

⁸³ IHRPH, fond Kr. poslanstvo Italije, kut. 462, iasc. 4, spis Poslanstva u Zagrebu od 25. VI 1941. o odstranjivanju hrvatskih natpisa po splitskim ulicama i o skidanju spomen ploče A. Trumbića.

⁸⁴ Zbornik NOR V/2, dok. 133, str. 357.

⁸⁵ D. Šepić, n. dj., 221; J. Barbarli, n. čl. 154. Novi nastavni plan uvodi se u šk. god. 1941/42. Izvještaj inspektora za Splitsku pokrajinu govori da će se ostaviti profesori odani Italiji.

manjim univerzitetskim centrima u Italiji, ali bez većeg odaziva. Prema »Povelji školstva sve mlade generacije trebalo je odgajati u fašističkom duhu i na talijanskom jeziku«. U osnovnim je školama talijanski jezik uveden u prva dva razreda (dok se tokom 1942. predviđalo uvođenje talijanskog jezika u 3. i 4. razredu).⁸⁶

Učitelji koji nisu savladali talijanski jezik otpušteni su iz službe (oko 1/3 svih hrvatskih i srpskih učitelja), a na njihovo mjesto došli su učitelji iz Italije. Reforma srednjih škola zamišljena je postupnije. Talijanizacija nastave u njima trebala se provesti u roku od 3 godine.⁸⁷ I u njima je doveden veliki broj profesora iz Italije, dok su domaći profesori bili otpušteni. Školska godina 1941/1942. počela je nešto kasnije i trajala je do 1. XII 1942. Talijanski predstavnici okupacionih vlasti u Splitu vrlo brzo su konstatali da je uz radništvo i školska omladina prototalijanski raspoložena i da je pod utjecajem »komunističke propagande«.⁸⁸

Prototalijanski ispadi po školama su sve brojniji. U Splitu srednjoškolci su organizirali 25. rujna 1941. demonstracije tražeći izdavanje svjedodžbi na hrvatskom, a ne na talijanskom jeziku te da se ukine obveza upisa omladine u fašio.⁸⁹ Učenici općenito pružaju otpor talijanskim učiteljima, šaraju slike Mussolinija i kralja i neće da se upisuju u talijanske škole.

Kako je otpor naroda Dalmacije, posebno u Splitu, bio sve jači, Mussolini je naredbom od 3. listopada 1941. donio za anektirane krajeve »krivične odredbe o primjeni smrtno kazne u svim slučajevima koji ugrožavaju integritet i sigurnost države, za oružanu pobunu i sudjeluju u oružanim napadima na predstavnike javne sigurnosti i na objekte javne službe, te za napade na život talijanskih vojnika«. Kazna robije određivala se »za urotu putem dogovora i udruženja, a za subverzivnu propagandu, za pomaganje »ustanicima« i sudjelovanje u diverzantskim akcijama, te uopće za svako oštećivanje imovine okupatora».⁹⁰ Smrtnu kaznu u navedenim slučajevima izricali su vojni ratni sudovi (kada je počinitelj uhvaćen na djelu), i »izvanredni vojni ratni sudovi« (Tribunali di Guerra Straordinarii), čije su suce imenovali komandanti divizije ili komandanti mjesta. Ukazom guvernera Bastianinija od 11. listopada 1941. formiran je Izvanredan sud za Dalmaciju (Tribunale Straordinario della Dalmazia),⁹¹ koji se sastojao od predsjednika i dva suca oficira. I funkciju tužioca vršio je oficir vojske ili MVSN (milicije javne sigurnosti). Presude su se izvršavale bez ikakvog pravnog lijeka. U nadležnost Izvanrednog suda za Dalmaciju spadale su: »smrtno kazne za izvršenje ili pokušaj atentata, za svaki napad počinjen iz političkih razloga, za napad na državno ustrojstvo, za pustošenje, te za osnivanje organizacija i uprav-

⁸⁶ D. Sepić, n. 61. Zbornik 3 IHRPH, 283.

⁸⁷ Isto.

⁸⁸ Isto, 284.

⁸⁹ Zbornik NOR, XIII/1, dok. 144, str. 388—389, izvještaj prefekture Split od 27. IX 1941. o štrajku učenika i profesora u Splitu.

⁹⁰ Zbornik NOR, XIII/1, dok. 152, str. 414—418, Krivične odredbe Mussolinija od 3. X 1941.

⁹¹ Zbornik NOR, XIII/1, dok. 160, str. 438—439, Naredba Bastianinija od 11. X 1941.

ljanje komunističkim udruženjima i za pripadanje njima.⁹² Izvanredni sud za Dalmaciju bio je sastavljen na brzinu. Predsjednik suda general Magalgi Gherrardo i članovi suda Sorrentino Vicenzo i Caruso Pietro donosili su pristrane odluke i izricali smrtnu presudu i presude na doživotnu robiju, bez dokaznog postupka. Kazne strijeljanja su vršene pod rukovodstvom mjesnih sekretara fascija i uz pomoć karabinjera, vojnika redovne talijanske vojske. Već 14. listopada 1941. Izvanredni vojni sud izrekao je u Splitu smrtnu presudu, na osnovi odredbi specijalnog Jugoslavenskog zakona o zaštiti države od 6. I 1929, te guvernerove odredbe od 11. listopada 1941, »devetnaestorici komunista koji su imali kod sebe oružje«,⁹³ a u odsutnosti i Elfcu Mrduljašu zbog organiziranja štrajkova i nemira koji su se desili u Splitu. Uhapšeno je ukupno 35 lica, pretežno omladine. U optužnici tužioca braća Mrduljaš teretila su se zbog širenja komunističkih letaka i skrivanja oružja u razdoblju prije donošenja guvernerova ukaza, te im se kazna izrekla po jugoslavenskom zakonu. Drugu grupu optuženih, sastavljenu od vrlo mladih ljudi, optuživalo se da su nedavno organizirali pobunu (jer je kod njih u većim količinama pronađen komunistički propagandni materijal, leci, manifesti, knjige).

Na osnovi navedene optužbe i bez ikakve mogućnosti obrane Izvanredni sud je osudio na smrt strijeljanjem ukupno 19 lica: Jozu Mrduljaša, Antu Vidovića, Ljubu Mašića, Matu Cerinu, Ivu Miletića, Tomu Mrduljaša, Elku Mrduljaša, Juru Mrduljaša Simu Krstulovića, Rudolfa Vidaka, Davora Matkovića, Maksimilijana Santinija, Milivoja Barača, Milorada Einspillera, Franu Barića, Edu Ferdebera, Matu Golema, Đermana Senjanovića i Adolfa Doležala, od kojih su dvanaestoricu strijeljali 14. listopada u trogirskoj tvrđavi (dok ih se sedmoro nalazilo u bijegu).⁹⁴ Bili su to mladići većinom stari oko 21 godinu, a 3 strijeljana mladića nisu imala ni 18 godina. Od uhapšenih još ih je bilo osuđeno na robiju u trajanju od 3 do 15 godina.

U vrijeme procesa splitski rodoljubi bili su izloženi užasnom zlostavljanju i mučenju, jer su Talijani željeli doznati koliko je brojna partijska organizacija u Splitu, vjerujući da su uhapsili vodeće komuniste u Splitu i organizatore brojnih napada na talijanske vojnike i fašističke funkcionere,⁹⁵ posebno zbog bačene bombe na grupu domaćih fašista u Splitu 11. listopada 1941. kada je bio ranjen jedan fašista.

⁹² Isto Zadatak suda bio je da putuje po anektiranoj Dalmaciji i sudi svima koji se ogriješće o talijanske zakone.

⁹³ IHRPH, fond Specijalni vojni sud Dalmacije, kut. 465, fase. 1, osuda 14. X 1941. Braća Jozo i Jure Mrduljaš predana su sudu 10. X jer su Talijani vjerovali da su i oni kao njihova braća aktivni i poznati komunisti. Uprava Dalmacije još 6. X 1941. javlja Prefekturi Split da Mrduljaš Elka, Josipa i Juru i ostale iz Splita odgovorne zbog komunističkog organiziranja ustaničkog karaktera treba predati »u tuoni« ojnoin sudu 2 armije — Split, Spis u IHRPH, fond Uprava Dalmacije, kut. 433, od 6. X 1941.

⁹⁴ IHRPH, n. f. kut. 465, fase. 1, dok T 10>7, S 11 strijeljanih splitskih rodoljuba strijeljan je član MK SKOL-a Male Colem. Vidi Kronologiju NOR 131.

⁹⁵ Nakon paljenja broda »Palermo«, koje je organizirao MK KPH u Splitu 6. X 1941, bačena je 11. X u V>»koj ulici bomba n-> tali ja »sk? *u'omobil u kojem -u in ^& lazili članovi fašističke federalne uprave u Splitu Ivo Krstulović i Luigi Prassel, koji je pritom lakše ranjen — Vidi Zbornik NOF-e V. 1. clok. i^o. i 7E. i D. *Giztic*. n. cij. >»jj, Kronologija NOR, 130; S. *Kvesić*, aj dj., 138, fusnota br. 1.

Međutim, odmazde Talijana nisu postigle željeni rezultat i ostvarile »suradnju« talijanskih vlasti s građanstvom, na čemu je inzistirao Bastianini, te su Talijani prešli na prijetnje i zastrašivanja. Udarne grupe nastavljaju s brojnim akcijama. Četiri bombe bacili su omladinci u Splitu na Talijane 16. listopada (u Getu, Viškoj ulici, Tartaglinoj ulici i Gradskom parku) i pri tom ranih oko 30 talijanskih vojnika i funkcionera i 3 ubili.⁹⁶ Zbog diverzije u arhivi Brodogradilišta u Splitu (izvršena 14. X 1941) Talijani su uhapsih 105 radnika Brodogradilišta radi utvrđivanja »krivaca«,⁹⁷ ali je nova diverzija, pokušana na brodu »Orao« (15. X 1941) uvjerila Talijane u organiziranost otpora te se oni okomljuju na splitske komuniste i brojnim hapšenjima pokušavaju razbiti otpor.⁹⁸ Nova sabotaža pokušana je u rudniku mramora tvornice cementa »Sv. Kaje«.⁹⁹

Omladinska udarna grupa u Splitu bacila je nekoliko petardi na talijansku patrolu (19. X 1941),¹⁰⁰ a uveče 20. X 1941. bačena je na splitskom Narodnom trgu bomba na grupu fašista (bacio je omladinac Krešo Jerin) i na grupu karabinjera (omladinac Andrija Remenji).

U nastaloj pucnjavi Talijani su ranih više građana, dok ih je nekoliko bilo ranjeno od bačenih bombi (ukupno 31 ranjenih, od toga 7 talijanskih vojnika, dok su 3 civila poginula).¹⁰¹ Ova akcija nije bila dobro organizirana i dovela je do neželjenih rezultata, te je Rade Končar (kojega je CK KPH početkom listopada 1941. uputio u Dalmaciju da pruži pomoć PK za Dalmaciju u organiziranju ustanka nakon stradanja prvih partizanskih odreda) pojačao aktivnost udarnih grupa u Splitu pod neposrednim rukovodstvom članova KP.

Već 21. listopada bačene su dvije bombe na barake u kojima su stanovani talijanski vojnici, ali žrtava nije bilo, a 28. listopada uveče bačene su bombe u Splitu, u Vrh-manuškoj, u Križevoj, na Balkanskoj cesti i kod ribarnice.¹⁰² Narednih dana bačeno je još niz bombi s kojima je ubijeno i ranjeno više talijanskih oficira, vojnika i fašista.¹⁰³

Zaoštavanje mjera terora značilo je i dalje promjene u organizaciji sudstva. Izvanredni sud za Dalmaciju ukinut je u studenome 1941. nakon rada od oko mjesec dana. Mussolini (na osnovi kraljevskih dekreta od 3. V 1941. i 18. V 1941, čl. 17. i 20. Ratnoga vojnog krivičnog zakonika Itahje i obznane donesene 3. X 1941. za područja anektirana od Kralje-

* S. Kvesić, n. dj., 188, fusnota br. 1.

⁹⁶ Zbornik XIII/1, dok. 172, izvod iz izvještaja potčinjenih jedinica 2. armiji za X i XI 1941.

⁹⁷ AVII, reg. br. 23/1, kut. 549, izvještaj Kvesture Split od 19. X 1941. o diverziji u Brodogradilištu Split i Zbornik V/1, dok. 76. i 78, o diverziji na brodu »Orao«, sada »Verganda«, 15. X 1941.

⁹⁸ Isto, XIII/1, dok. 172, izvod iz izvještaja potčinjenih komandi 2. armiji od 31. X 1941.

⁹⁹ Zbornik XHI/1, dok. 171, str. 473—475, izvještaj Kvesture Split od 29. X 1941. i V/1, dok. 76, izvještaj Kvesture Split od 19. X 1941. i AVII, reg. br. 26/1-1, kut. 549, izvještaj PK KPH za Dalmaciju od X 1941.

¹⁰⁰ Zbornik V/2, dok. 6, navodi 19 ranjenih, i V/1, dok. 74, izvještaj R. Končara od 22. X i V/2, dok. 6, izv. od 10. XI 1941, CK KPH.

¹⁰¹ S. Kvesić, n. dj., 188, fusnota br. 1.

¹⁰² Zbornik XIII/1, dok. 171, str. 473—475, izvještaj Kvesture Split od 29. X 1941, pre-fektu Splita o napadima na talijanske vojnike i karabinjere i o hapšenjima komunista.

vine Italije) naređuje 24. listopada da se na anektiranim područjima primjenjuju nove, strože odredbe o primjeni smrtno kazne i robjije.

Funkciju Izvanrednog suda sa širom nadležnošću (na osnovi Mussolinijeve naredbe od 24. listopada 1941) preuzeo je Specijalni sud za Dalmaciju (Tribunale Speciale della Dalmazia).¹⁰⁴

U njegovu nadležnost spadalo je suđenje o prekršajima predviđenima Mussolinijevom naredbom od 3. listopada, a koji su izvršeni na području anektirane Dalmacije.¹⁰⁵ Proširene nadležnosti navedene u naredbi od 24. listopada odnosile su se na izricanje smrtno kazne zbog nedozvoljenog posjedovanja vatrenog oružja, zbog dizanja cijena robe i njenog skrivanja ili uništavanja i zbog raznih drugih oblika antitalijanskih manifestacija. Kazna robjije izricala se za širenje antitalijanske propagande, za antitalijanski rad i štetu nanесenu interesima Talijana, ili za njihovo vrijeđanje.

Na osnovi Mussolinijeve naredbe od 24. listopada guverner Dalmacije donio je 13. studenoga 1941. odluku o sastavu Specijalnog suda za Dalmaciju.¹⁰⁶ Za predsjednika Specijalnog suda imenovan je Emesto Vergano Maggiora, rezervni divizijski general, a za suce Massimo De Castiglioni, brigadni general MVSН, Ennio De Vecchis, pukovnik MVSН, Luigi Bellosi, potpukovnik MVSН, Azelio Duranti, potpukovnik MVSН i Pietro De Vecchi, major. Javno tužilaštvo pri Specijalnom sudu činili su tužiocі Umberto Meraughini, Vittorio Vitale, Vittorio Mastroianni, i Giovanni Piaggio. Za istražnog suca imenovan je major Edoardo Villacci, a za šefa kancelarije Specijalnog suda major Tommaso Russo. Za sjedište Specijalnog suda određen je Zadar, a predsjednik Suda mogao je, na traženje javnog tužioца, dekretom narediti da se rasprava održi i u mjestu izvan sjedišta Suda.¹⁰⁷ Za funkcioniranje Specijalnog suda važile su odredbe vojnog krivičnog zakona koje su se odnosile na vojne armijske sudove. Sud je presuđivao »licima koja ne pripadaju Državnoj oružanoj sili« na području Dalmatinske vlade.

Naime, dosadašnji bombaški napadi prestrašili su Talijane u Splitu. Osim sudskih presuda, ograničavanja kretanja građana od 18 do 6 sati, oni su počeli noću pucati bez razloga, da zaplaše stanovništvo, bacati letke, pozivajući građane na red, i raspisivati nagrade od 50.000 do 100.000 hra za prijavu »terorističkih bandi«.¹⁰⁸

U studenome 1941. R. Končar organizira niz novih akcija udarnih grupa radi napada na fašističke funkcionere i talijanske vojnike. U Splitu

¹⁰⁴ Zbornik XIII/1, dok. 167, str. 464—468. Mussolinijeva odredba o osnivanju Specijalnog suda pri vladi Dalmacije.

¹⁰⁵ Isto, Mussolinijeva odredba o krivičnim odredbama. Zbornik NOR, XIII/1, dok. 167, str. 467, čl. II. Mussolinijeve naredbe od 24. X 1941 (objavljeno u *Gazzetta ufficiale* od 28. X 1941.).

¹⁰⁶ Zbornik NOR, XIII/1, dok. 177, str. 627—628. Bastianinijeva odluka od 13. XI 1941. o sastavu Specijalnog suda za Dalmaciju (objavljeno u *St. listu Guvernatca Dalmacije*, god. I, br. 9 od 15. XI 1941.).

¹⁰⁷ Isto, čl. 5. Bastianinijeve odluke od 13. XI 1941. Saopštenje br. 1. Beograd 1944, 7. — Uz 10 sudaca Spec. suda za Dalmaciju djelovali su Colonelo Inglesc, glavni državni tužilac i njegov zamjenik Giovanni Zanuzi.

¹⁰⁸ Iz Izvještaja R. Končara od 22. X 1941. CK KPH o stanju u Dalmaciji, Zbornik VI/1, dok. 74.

je 9. studenoga izvršen bombaški napad na talijansku glazbu kada su ulice Splita bile puste. U ovom napadu bilo je ranjeno 28 Talijana, a 3 mrtva.¹⁰⁹ Kod povlačenja udarne grupe ranjen je i uhapšen bombaš Veljko Nešković koji umire od zadobivenih rana u splitskoj bolnici. Radi napada na glazbu talijanskog odreda »Cacciatori delle Alpi« Talijani su samo u okolici mjesta gdje se napad dogodio uhapsili 143 osobe.

Mussolini, u brzopjavu od 11. studenoga, naređuje guverneru Dalmacije da se lica uhapšena povodom napada 9. studenoga trebaju smatrati taocima i odmah izvesti pred sud.¹¹⁰ Akcija je imala uspjeha. Talijani postaju sve nesigurniji. Talijanska glazba nije zbog ovog napada puna tri mjeseca prolazila splitskim ulicama. Radi ovog napada na talijanske vojnike talijanske vojne i civilne vlasti pozvale su poznate splitske ličnosti i od njih tražili da javnosti upute proglose u kojima se osuđuju izvršioци bombaških akcija i ujedno da pomognu da se napadači pronađu. Tako je došlo do proglasa koji je prefekt Zerbino sastavio po svojoj želji, a ispod njega potpisao niz poznatijih ličnosti u Splitu, u kojem se pod nazivom »Apel predstavnika grada pučanstvu Splita« osuđuju atentati i mole građani Splita da suraduju s Talijanima.¹¹¹ I splitski biskup Bonifačić upućuje (9. studenoga 1941) vjernicima proglas u kojem ističe da su dužni pomoći organima vlasti da se otkriju počinitelji atentata.¹¹² Uz to Talijani odmah provode u Splitu nezapamćen teror. U splitske zatvore dovedeni su novi »sumnjivi« građani i počelo se s pripremama za njihovo interniranje.¹¹³

Prefekt splitske prefekture u naredbi od 11. studenoga 1941. donosi niz oštrih mjera radi onemogućavanja otpora. Zabranjuje se kretanje građana od 17 do 6 sati; taocima se naređuje da moraju ostati u kućnom pritvoru i odgovarati za svaki poremećaj javnog reda; nitko ne smije napustiti općinu Split bez posebne dozvole Kvesture Split, a obavezno se moraju prijaviti osobe koje dodu u općinu Split. Ujedno građani se obavještavaju da se moraju pokoravati naredbama službenika javne sile i pozivu da stanu, uz primjenu pogubljenja na licu mjesta.¹¹⁴

Nakon toga slijedio je niz akcija pretraživanja grada Splita i okolice kako bi se uhvatili članovi udarnih grupa i oni koji im pomažu. Tako su Talijani u operaciji »čišćenja« u okolici Sohna i Khsa, koju je vršio jedan bataljon divizije »Cacciatori delle Alpi« i trupne jedinice iz Solina i Klisa, uhvatili 25 ljudi i proglasili ih taocima,¹¹⁵ i 150 ljudi koji su kao

¹⁰⁹ Zbornik NOR V/2, dok. 133, izvještaj prefekture Split o akcijama splitskih komunistu.

XI 1941* zbornik NOR, XII/1, dok. 175, str. 623, brzopjav Mussolinija Bastianiniju od 11.

¹¹¹ S. Kvesić, n. dj., 198.

¹¹² Isto, 199–200.

¹¹³ HRPH, fond Uprava policije Split, fasc. 5, pisma i molbe interniraca i zatvorenika za pomilovanje i razne anonimne prijave, koje su uslijedile u Splitu. Na osnovi prijave splitskog fašiste Holmar.a uhapšen je nakon povratka iz Šibenika R. Kon*ar — Vidi S. Kvesić, n. dj., 200–201.

¹¹⁴ Zbornik V/2, dok. 133, str. 358, skraćivanje dozvole kretanja sada od 17 do 6 sati. Naredba Prefekta splitske prefekture od 11. XI 1941. (br. 3444) i dalje poštovanje mjera — *Il popolo di Spalato*, od 7. XII 1941, navodi naredbu od 11. XI i promjene u odnosu na stavljanje taoca na raspolaganje talijanskim vlastima u svakom slučaju napada na javni red.

¹¹⁵ Zbornik XIII/1 dok. 205, iz popisa incidenata tokom XI i XII mj. 1941. AVII reg. br. 20/14, kut. 543, izvještaj Komande karabinjera Dalmacije BasUamiju.

taoci dovedeni u zatvore u Trogiru i Splitu¹¹⁶ i za koje prefekt Zerbino moli talijanske vlasti u Rimu da ih se internira u Italiju, jer da »prepunost zatvora policije onemogućava nova hapšenja«. ¹¹⁷ Specijalni sud za Dalmaciju je sada preuzeo sudenje svim uhapšenima i optuženima »zbog pripadanja subverzivnim organizacijama kojih je cilj da potkopaju politički poredak Države«.

Radi pokušaja sređivanja stanja u anektiranoj Dalmaciji guverner Bastianini odlučio je obići područje triju provincija i, u pratnji prefekta Zerbina, Federala Coppia, admirala Bobbiesea i ostalih vladinih funkcionera ispitati glavne probleme Dalmaoije. Bastianini je posjetio tom prilikom Split (3. XII 1941)¹¹⁸ i druga mjesta, obišao domove fascista i Gilla i uočio probleme oko njihovog organiziranja s obzirom da je stanovništvo pružilo otpor u nastojanjima da se uključi u fašističke organizacije. Dana 5. prosinca Bastianini se vratio u Zadar i poduzeo niz novih mjera. U prvom redu smatrao je da lokalne vlasti moraju »brže i temeljitije« primjenjivati mjere talijanizacije.

Međutim, koncem 1941. godine NOP u Splitu prerasta u višu fazu organizirane oružane borbe kojom se suprotstavlja okupacionoj vlasti. Stoga Mussolini u siječnju 1942. ovlašćuje vojne vlasti da, na zahtjev civilnih vlasti ili samoinicijativno, interveniraju radi »uspostavljanja javne sigurnosti i javnog reda« u anektiranim provincijama.

Na taj način okupator napušta privid zakonitosti i sve češće direktnim oblicima odmazde okomlje se na antitalijanski i antifašistički orijentirane građane Splita.

¹¹¹ Isto, *sinl. dok.*, 198, str. 685–686. Izvještaj prefekture Split od 18. XII 1941. Bastianini o hapšenima talaca radi sprečavanja komunističke aktivnosti.

¹¹⁷ Isto.

¹¹⁸ *Il popolo di Spalato* (dvojezičnjak, izlazi od XI 1941), 3. XI 1941. navodi posjetu Bastianinija Splitu.

JELENA MARKOVINA

SISTEM TALIJANSKE FAŠISTIČKE VLASTI U SPLITU 1941—1943.

i

Nakon aprilskog rata i kapitulacije Jugoslavije, 17. IV 1941. godine, fašistički agresori provode podjelu njenog teritorija.

Na temelju njemačko-talijanskog sporazuma Dalmacija se našla u talijanskoj okupacionoj zoni, pod komandom II armije sa sjedištem u Sušaku.

Talijani su okupaciju izvršili u veoma kratko vrijeme, pomoću 6. armijskog i 15. motoriziranog korpusa te dijelova 18. korpusa, pomorskih snaga i avijacije.¹ U Split su ušli 15. IV 1941. godine.

Nedefinirani odnos u pogledu granica između Italije i Nezavisne Države Hrvatske, nastale 10. IV 1941, doveo je do krive procjene situacije od strane ustaša, koji su bili uvjereni da će Dalmacija biti sastavni dio NDH.

¹ »Prema raspoloživim podacima bilo je u Dalmaciji 98.000 talijanskih vojnika, podoficira i oficira, pripadnika financijske straže, jedinica avijacije i mornarice, krajevskih karabinjera, legija crnih kosulja i policijskih snaga. Naoružanje se sastojalo od 4300 topova, 160 aviona, 56 tenkova, 68 oklopnih kola i preko 9000 motornih vozila. Osim talijanskih snaga postojale su i 2 domobranske pukovnije s 4000 vojnika i 120 oružnika. Civilna vlast NDH raspolagala je s 400 ustaša i 350 općinskih policajaca.« *D. Plaća. Pripreme Komunističke partije za oružani ustanak u Dalmaciji, Historijski zbornik, Zagreb 1957, br. 1—4, 20.*

25. vili 1941. godine na širem području Splita bile su dislocirane sljedeće komande i jedinice talijanske armije:
VI. Armijski korpus: komanda u SpUtu, VI mitr. bat. — komanda i 2. četa u Klisu,
4. četa u Zadvarju, 6. art. grupa Arm. korp. — komanda u Trogiru, LIV divizion 105/32 u Splitu, CXXVII divizion 149/13 u Trogiru, 31. puk oklopne pješadije — komanda

11. bat. u Splitu.
Divizija »Bergamo«: Komanda u Splitu, 26. pješ. puk — komanda u Splitu, I bat. u Sinju, in bat. u SpUtu, četa minobacača 81 u Splitu, prateća baterija u Splitu, XV bat. minobacača 81 u Splitu, četa topova 47/32 u Splitu, 4. art. puk pješ. div. — komanda u Sinju, I divizion u Sinju, II divizion u Solinu, III divizion u Sinju, baterija od 20 mm u Splitu, 89. legija cr. koš. — komanda u Stobreču, LXXXIX bat. cr. koš. u Zrnovnici, 97. mitr. četa cr. koš. u Zrnovnici.

Divizija »Cacciatori delle Alpi«: 51. pješ. puk — komanda u Splitu, I, U i m bat., četa minobacača 81 i prateća baterija u Splitu, 1. art. puk — komanda, I i II divizion, VI baterija, III divizion u Splitu, 22. četa topova 47/32, baterija od 22 mm, četa minobacača 81, zanatlijska četa, četa telegrafista i radio-telegrafista, odjeljenje reflektora, 105. legija cr. koš., bat. cr. koš. i 110 mitr. četa cr. koš. u Splitu. *Zbornik* sv. t. XIII, knj. 1, 266—269.

Zbog toga u njoj organiziraju svoju vlast i srdačno dočekuju »savezničku« talijansku vojsku.²

Međutim, već 21. IV komandant talijanskih trupa general Francesco Zingales zahtijeva od ustaškog povjerenika za Dalmaciju dra Ede Bulata, koji je imao sjedište u Splitu, da preda svu vojnu i civilnu vlast. Bulat se tome opirao, ali se na kraju morao pokoriti i napustiti Split.

Zingales je predao vlast dru Athosu Bartolucciju,³ komesaru Civilnog komesarijata za dalmatinske provincije (Commissariato civile delle Province dalmate), uspostavljenom 15. IV 1941. u okupiranim krajevima Dalmacije.⁴

No, vrhunac talijanskih pretenzija prema Dalmaciji i ustaške izdaje nacionalnih interesa ispoljio se u Rimskim ugovorima, sklopljenim između Mussolinija i Pavelića 18. V 1941. godine. Po njima je Italija anektirala veći dio Dalmacije — teritorij Zadra, Šibenika i Trogira, Split s okolicom, otoke Rab, Drvenik, Čiovo, Šolta, Vis, Biševo, Sv. Andriju, Jabuku, Korčulu i Mljet te Boku Kotorsku.⁵

Odmah nakon potpisivanja Rimskih ugovora talijanska vlada je donijela dekret o aneksiji.⁶

Civilni komesarijat zamijenjen je Namjesništvom za Dalmaciju (Governo della Dalmazia), uspostavljenim 20. V 1941. godine. Za guvernera je imenovan dr Giuseppe Bastianini, jedan od prvaka Nacionalne fašističke stranke. Guverner je u svim civilnim poslovima predstavljao najvišu vlast u Dalmaciji, naravno radeći uvijek u sporazumu s centralnom vladom u Rimu i odgovarajući za svoj rad izravno Mussoliniju.⁷

Teritorij anektirane Dalmacije podijeljen je na provincije (pokrajine) — zadarsku, splitsku i kotorsku. Provincijama su upravljali prefekti, zadarskom Vezio Orazi, splitskom dr Paolo Zerbino i kratko vrijeme prije kapitulacije Italije Giuseppe Grimaldi, kotorskom Francesco Scassellati.⁸ Provincije su se dijelile na komune (općine), na čelu kojih su bili komesari, redom Talijani.

Pod splitsku provinciju spadale su slijedeće općine: Split (Spalato), Kaštel-Sućurac (Castel S. Giorgio), Kaštel-Lukšić (Castel Vitturi), Kaštel-Novu (Castel Nuovo), Trogir (Traù), Šolta (Solta), Vis (Lissa), Komiža (Comisa), Korčula (Curzola), Blato n/K (Blatta), Vela Luka (Vallegrande) i Mljet (Melada).⁹

Rasparceliravši Jugoslaviju uglavnom na dvije interesne sfere, Njemačka i Italija su, što se sistema vlasti tiče i politike uređenja unutrašnjeg života okupiranog teritorija, imale različite pristupe.

¹ N. Scotti-Zurić, Odnosi između Italije i NDH 1941. Nastanak i posljedica Rimskih ugovora. *Zbornik IHRPD*, Split 1972, 2, 85.

² D. Glzdić, *Dalmacija 1941*, Zagreb 1957, 127.

³ J. Vasiljević, *Mornarica narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije*, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1972, 11.

⁴ *Zbornik NOR*, t. V, knj. 1, 506.

⁵ N. Scotti-Zurić, n. d., 122.

⁶ *Zbornik V/A*, t. XII knj. 1, 88—89.

⁷ N. Scotti-Zurić, n. d., 124.

⁸ Izvještaj Prefektura Split za studeni 1941, Arhiv VH, arhiva talijanska, k. 549, reg. br. 35/1—41.

Demontiranje spomenika Grgura Ninskog u Splitu u jesen 1941

U provođenju svoje politike Nijemci su težili za tim da osiguraju mir i red i da pod svojom apsolutnom političkom dominacijom imaju pokorenu i pokornu pozadinu, kako bi mogli uspješno pljačkati privredne potencijale i mobilizirati ljudstvo u radne i vojne formacije, u cilju jačanja svojih napora, usmjerenih k ostvarenju svjetske prevlasti.

Radi postignuća tih planova oni su se oslanjali na organizaciju stare vlasti, na njene upravne, vojne, policijske i druge snage. Vojne i policijske snage Pavelića, Nedića, Mihailovića i drugih kvisinga služile su tome cilju.

Nijemci su samo na dijelu Slovenije, pripojenom njemačkom Trećem Reichu, provodili politiku germanizacije i fašizacije.

Italija, naprotiv, u okupiranu a zatim anektiranu Dalmaciju došla je s unaprijed razrađenom i dugoročnom politikom. Polazeći od svog »historijskog prava«, na Dalmaciju, fašistička Italija sva svoja nastojanja u svrhu postizanja toga cilja usmjerava tako da čitav politički, društveni i privredni sistem i sistem vlasti u što kraćem roku budu izgrađeni prema modelu kakav je vladao u Italiji.

»Barbari« su trebali u što skorije vrijeme usvojiti fašističku ideologiju, prihvatiti talijanski jezik kao svoj, izbrisati iz sjećanja svoje nacionalno porijeklo, svoju kulturu, način života, običaje. Oni su uz to morali biti zahvalni Duceu i fašističkoj Italiji na njihovoj »povijesnoj i kulturnoj misiji«, kojima su ih usrećili »blagodatima« svoje civilizacije.¹⁰

Kako bi na izvjestan način opravdali takvu politiku, Talijani su se neprestano vraćali tome pitanju i u bezbroj varijanti, u govorima i izjavama visokih funkcionera, u dnevnom tisku, mnogim časopisima i povijesnim djelima, pomoću mnoštva »argumenata« tvrdokorno dokazivali to svoje pravo, prezentirali »povijesnu istinu« i proročanske nagovještaje.

Navest ćemo nekoliko primjera talijanske fašističke kampanje u toj domeni.

U članku »Talijanski lik Dalmacije«, u »La domenica del corriere« od 4. V 1941, donose se fotografije naših najznačajnijih kulturopovijesnih spomenika — šibenske, trogirke i splitske katedrale, Kneževa dvora u Dubrovniku, palača u Zadru, Splitu i Perastu, s komentarom da je lik Dalmacije oduvijek bio i ostao talijanski, da dvadeset i dvije godine slavenskog vladanja nije moglo uništiti djela dvadeset stoljeća, preko kojih su i »novi barbari« bih privučeni.¹¹

Da Hrvatska nije nimalo oštećena aneksijom Dalmacije od strane Italije, Corrado Zoli, člankom u »11 resto del Carlino« od 14. IX 1941, »dokazuje« to činjenicom da je ona i pod Austrijom bila namjesništvo, a osim toga da su kroz kratku povijest Primorske banovine dvojica ba-

¹⁰ Vjerojatno su u zanosu fašističke euforije smetnuli s uma vrijeme kad su pokoreni Grci govorili da su donijeli kulturu drijem Laciju. Svaka eventualna primjedba u smislu »ponavljanja povijesti« ovdje bi bila više nego neumjesna, budući da »Contra factum non valet argumentum« (»Protiv činjenice ne vrijedi dokaz«).

¹¹ A. Kisić, Ljetopis grada Splita 1941—1945, rukopis 1941, 46—47, Muzej narodne revolucije Split, Zbirka štampe, inv. br. 57.

nova, Tartaglia i Cortelazzo, bili Talijani, dok treći, Buić, ne posjeduje hrvatske nacionalne osjećaje, budući da je jugoslavenofil.¹²

»Il piccolo« od 31. X 1941. prenosi izjavu prof. Ildebranda Tacconija, predsjednika zadarskoga Tehničko-trgovačkog ureda i direktora »Dalmatinske revije«, u kojoj on o Dalmaciji govori kao o sastavnom dijelu Italije počevši od vremena sirakuške kolonizacije »na ovom tlu, pa preko razdoblja Rima, bizantske i mletačke vlasti. Paralelno s političkim vršio se i utjecaj latinske crkve, talijanske civilizacije, duhovne kulture i jezika, nasuprot kojemu je »slavenski jezik napadača« bio nemoćan. Svaki drugi pristup ovom pitanju Tacconi naziva »cjepidlačarskim i nestranim« i kaže da Italija sada samo nastavlja »prekinuti hod«.¹³

»Fašistička revolucija donijela je talijansku trobojnicu u Split ne samo zbog starih prava, nego i zbog novih prava, koja se temelje na materijalnim i duhovnim potrebama ekspresije i moći«, rekao je, među ostalim, Walter Prosperetti u govoru prigodom komemoracije u čast Arnalda Mussolinija, održane u splitskom kazalištu 12. XII 1941. godine.¹⁴

»Il popolo dii Spalato« od 29. X 1942. prenosi izlaganje iz dnevnice kronike Radio-Zadra (Radio-Zara) od 10. X 1941: »Italija je došla u Dalmaciju da zaključi dalmatinsko pitanje«. Autor se mnogo trudi oko dokazivanja da Dalmacija nije balkanska, već po svojoj povijesti i civilizaciji mediteranska i da je duh Dalmatinaca »Jadranaca tj. mediteranaca latinske civilizacije i zbog toga ne Balkanaca.« Dalje se govori o tome da su Njemačka i Italija pri započinjanju razgraničenja Evrope utvrdile jasno razgraničene sfere, pri čemu su izbjegavale kršenje prirode i zapostavljanje geografije i historije, te da je Dalmacija priključenjem Italiji stavljena u svoj okvir, »u svoju historijsku sredinu, u punu vrijednost svog geografskog položaja.« U nastavku se kaže da će se ubrzo na Dalmatince triju provincija protegnuti i tahjansko državljanstvo, te da će se tako i s pravne strane usavršiti »jedno faktično stanje koje glupi i kriminalni tipovi ne mogu promijeniti ni riječima, ni pjesmicama ni banditizmom.«¹⁵

»(...) i u Splitu se također može poginuti kao što se i gine, ali u Splitu zastava Italije neće više poznati put povratka«, riječi iz govora konzula Scalchia, održanog 15. II 1942. na proslavi godišnjice osnivanja fašističke milicije, jasno pokazuju da ostvarivanje »historijskih prava« nije teklo tako glatko.¹⁶

Povijest Dalmacije, iskrivljavana u duhu tahjanskih iredentističkih aspiracija, obrađivana je i u mnogim časopisima, kao npr. u »La vie d'Italia«, »Adriatico orientale«, »Dalmazia nostra« i drugima. U njima je prošlost i sadašnjost Dalmacije prikazana kao potpuno talijanska, o Hrvatima i Srbima gotovo se uopće ne govori ili ih se naziva »Orde Croate«, »Plebagha Serba« i si.

¹² Isto, 1941, 240—241.

¹³ Isto, 305—306.

¹⁴ Isto, 367.

¹⁵ Naučna biblioteka Split, Periodika, sign. II 8/D/26.

¹⁶ A. Kistić, n. d., 1942, 46.

U tome je posebno pretjerao Giuseppe Praga, tada direktor Arhiva u Zadru, koji u svojoj knjizi o povijesti Dalmacije uopće ništa ne govori o dolasku Slavena na Balkan, a Hrvate, kad ih zaista mora spomenuti, maziva nekulturnim čoporima. U istom duhu pisana su i djela »L' Italia ritorna in Dalmazia« Luiggija Missonija, »Dalmazia Veneta e Romana« Dantea Ahghierija, »La Dalmazia« Alberta Morija i mnoge druge. Čak i zvanična publikacija talijanske Akademije (Reale accademia d' Italia) s naslovom »Italia e Croatia«, radena s tendencijom njegovanja dobrih odnosa između Italije i NDH, u kojoj su suradivah najpoznatiji talijanski povjesničari i povjesničari umjetnosti, ne ustručava se tvrditi da Hrvati nemaju nikakve vlastite kulture, a ukoliko nešto i imaju, da je to onda u njenim južnim dijelovima — u Dalmaciji, i to posredstvom Talijana. Za Dalmatince se tvrdi da nisu Slaveni, da nisu ni Hrvati ni Srbi, da isto toliko pripadaju talijanskoj rasi i naciji koliko i slavenskoj, pa ih nazivaju dvonarodnim — »binazionali«.¹⁷

»Sa rješenjem dalmatinskog problema te crnogorskog i grčko-albanskog postavljeni su na istoku vojnički temelji onog, što će biti sutra velika rimska sredozemna zajednica.«¹⁸ U kontekstu ovakve vizije talijanskih fašističkih imperijalističkih želja i zabluda postaju shvatljive sve pripreme, sve izjave, sva zavaravanja, sva žilava upinjanja, sav trud i sva sredstva kojima se fašistički okupator služio da bi se održao na našem tlu.

Pri izgradnji svog sistema vlasti okupator, u skladu s makijavelističkim principom da cilj opravdava sredstvo, ne bira ta sredstva, koja su odreda »provjerena« i dosljedna, sa zajedničkim nazivnikom — terror. Da nabrojimo samo neke: sistematsko odnarođivanje i fašizacija, šovinistički i rasni progoni, izazivanje bratoubilačkih pokolja (izreka »Divide et impera!« — »Podijeli pa vladaj!« — bila je provjereno geslo starih Rimljana), fizičko uništavanje demokratskih i antifašističkih elemenata, iseljavanje.

Unatoč naprijed navedenome, talijanska politika na anektiranom području Dalmacije, posebno u Splitu, veoma je realistična. Znajući da ne može računati na podršku domaćeg stanovništva, već naprotiv da će trebati kršiti njegov otpor, fašistička Italija dovodi cjelokupni aparat svojih snaga koje bi trebale srušiti sve prepreke do postizanja konačnog cilja. Uz jedinice talijanske armije, posebno jedinice sa specijalnom obukom i namjenom, tu su i političke fašističke organizacije, odnosno federacija nacionalne fašističke stranke s brojnim sekcijama, policija, čuvari javnog reda, sudstvo.

Fašistički sistem su pomagali optanti i podržavali domaći kvislinzi, dosta uspješno je kolaborirao s istaknutim osobama starog režima, posebno pripadnicima bivših građanskih političkih stranaka, a znatan oslonac nalazio je i u redovima klera.

¹⁷ Historijski arhiv Split, Okružna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Split, br. 271—273.

¹⁸ G. C. di R. Castello, *La nostra guerra, Consociazione Turistica Italiana, 1942.*

Talijanski fašistički okupatori na paradi splitskim ulicama lipnja 1941.

II

Talijanizacija i fašizacija Splita i čitave Dalmacije započinje već za kratkotrajnog perioda vojne uprave — Civilnog komesarijata za Dalmaciju, na osnovi već razrađenih planova i predodređenih kadrova.¹⁹

» Civilni komesar odmah je dobio od centralne vlade u Rimu određene funkcije iz svakog ministarstva, koji su mu dodijeljeni kao suradnici pri uređenju života i koordinaciji rada u svim oblastima — od Ministarstva: unutrašnjih poslova — dr. Benussi; financija — generalni inspektor dr. Ruffone; prosvjete — školski referent prof. Cinelli; javnih radova — sekcijski inženjer Giuliano; poljoprivrede i šuma, Generalne direkcije prehrane — prof. Petronio; saobraćaja, Generalne direkcije pošta i telegrafa — generalni inspektor dr. Gualtieri; korporacija (trgovina, industrija itd.) — generalni inspektor dr. Bernardi i inspektor Caspani; narodne kulture (štampa i propaganda) — šef sekcije dr. Randi; od Podsekretarijata za izmjene i valute — dr. Trilogli. Civilni komesar imenovao je komesare za dolje označene uprave: električne centrale u Manojlovcu i Kraljevcu — inž. Sarolli deiriri, Šel u Dubrovniku — Bilucaglia, Šel za Dalmaciju — Volta, Komora rada Split — Bonavia. Ministarstvo je imenovalo kao komesara za brodogradilišta u Sušaku i Splitu inž. Smiraldija. — *San Marco*, 30. IV 1941.

» Stigli su i preuzeli dužnost kod Civilnog Komesarijata ovi funkcionari: Inspektor Ministarstva financija comm. dr. Ezio Bruscolini za poresku upravu u okupiranoj zoni i sudac iz Bolzana cav. uff. dr. Eugenio Radnich za poslove koji zavise o Ministarstvu pravde. (...) Pukovnik Sumske milicije dr. Michelangeli imenovan je zapovjednikom Sumske milicije na čitavom teritoriju pod upravom II armije. (...) U Split je upućen inž. Presenti od «Italcementi» radi kontrole cementne industrije.» — *San Marco*, 3. V 1941.

» Civilni komesar, u svojstvu tajnika Stranke za Dalmaciju, postavio je fašistu Umberta Ruzziera za komesara Fašističke nacionalne stranke. U. Ruzzier je sad zamijenio Giovanni Sava, pošto je ovaj dobio drugi zadatak.

» U Split je došao narodni zastupnik inž. Rao'Il Chiodelli, generalni direktor i delegat EIAR-a sa G. inž. Goriniem radi organiziranja radiofonske službe.»

Dana 21. IV, odmah nakon što ju je ustaško povjereništvo napustilo, sa zgrade bivše Ispostave banske vlasti je skinuta, »hrvatska«, a postavljena talijanska zastava.²⁰

Istog dana za civilnog komesara kotara Split postavljen je Ildebrando Tacconi.²¹ 23. IV prestaje izlaziti list »Novo doba«. 29. IV okupator pokreće svoje glasilo — dvojezični »San Marco«.²²

»U utorak, 29. tek. mjeseca, poslije 20 sati, oni koji budu nađeni u posjedu oružja, municije, te eksploziva, bit će predano Ratnom sudu«, poručuje građanima Splita general Francesco Zingales u naredbi o potrebi predaje oružja, objavljenoj 26. IV.²³

28. IV u Split dolazi Stab 6. armijskog korpusa s komandantom Lorenzom Dalmazzom na čelu.²⁴ Istog dana za civilnog komesara općine Split postavljen je Antonio Tacconi.²⁵

30. IV u Split su se brodom »Eridania« vratili talijanski državljani koji su 3. IV 1941. na zahtjev talijanskih fašističkih vlasti bili napustili Dalmaciju i iselili se u Italiju.²⁶ S njima se vratio i velik broj iredentista, od kojih su neki i po dvadeset godina proveli u Italiji te izvješan broj službenika, trgovačkih agenata i špekulanata. Ukupno se vra-

»Danas su u Split stigli gr. uff. Giuseppe Spotorno, viši inspektor ministarstva financija i comm. dr. Aldo Caretti, viši inspektor generalnog državnog računovodstva. Oni će u Civilnom komesarijatu preuzeti odgovarajuće dužnosti.« — *San Marco*, 6. V 1941.

»Civilni Komesar za okupiranu Dalmaciju G. Dr. Bartolucci imenovao je za komesara podružnice Narodne Banke u Splitu G. Piera Via, direktora Podružnice Banco Dalmato di Sconto. Za komesara Trgovinske Industrijske Komore u Splitu G. Giovanna Savo. Za komesara Državnog kazališta u Splitu G. Luigia Prassela, a za komesara Berze rada, Okružnog ureda za osiguranje radnika te lučkog rada u splitskoj luci G. Aurelia Bonaviu.« »Komesar za Cementnu industriju G. inž. Presenti, dobio je ovlaštenje da upravlja sa svim postrojenjima sljedećih cementnih tvornica u okolici Splita: »Split« A. D. — Majdan, »Adriatica« Portland — Sv. Kajo, »Dalmatia« — Kaštel Sucurac, »L'Avocat et Cie« — Omik, »Palavršić« — Omik, »Fabrika portland cement« — Livno, G. inž. Presenti imat će nadzor nad mramornom industrijom te tupinolomima: »Sv. Martin« u Strožancu, »Sv. Duje« i »Vranjice«, »Meterize« i »Klanac« u Solinu, »Sv. Petar« u Stobreču, te nad fabrikama cementnih pločica u Splitu.« — *San Marco*, 7. V 1941.

»O. N. D. — Dopolavoro u Splitu — Civilni Komesar za Dalmaciju nar. zast. dr. Athos Bartolucci, u suglasnosti sa inspektorom O. N. D. (Opera Nazionale Dopolavoro) za Juljsku Veneciju, odredio je da se bez daljega u Splitu osnuje Dopolavoro i rad na organiziranju povjerio je inspektoru O. N. D. g. Nelu Nagliatu. Za sada se kancelarija Dopolavora u Splitu nalazi u Talijanskom Domu.« — *San Marco*, 9. V 1941.

»Na dan 21. IV u šest sati popodne u zgradi Banske ispostave komandant armije Francesco Zingales predao je civilnu vlast Dr. Athosu Bartolucciu. Primopredaji su prisustvovali inspektor Nacionalne fašističke stranke Dr. Giorgio Luppio, senator Antonio Tacconi i prof. Ildebrando Tacconi, civilni komesar za kotar splitski, sa strane Hrvatske Dr. Edo Bulat kao povjerenik poglavnika i Dr. Josio Berković, bivši narodni zastupnik. Netom je slijedila primopredaja na zgradi je istaknuta talijanska zastava.« — *A. Kisić*, n. d., 1941, 32/33.

²¹ Izvještaj Prefekture Split od 6. VII 1941. Arhiv VII, arhiva talijanska, k. 543, reg. br. 2/15—2; Kronologija Splita 1941—1945, 30.

²² »Na 29. IV izašao je prvi broj »San Marco«-a, kao glavni i odgovorni urednik Zingales je Antonio Just-Verdus. Uredničke prostorije, tiskara, papir, pa i sami suradnici sve je bivšeg »Novog Doba«, čija je tiskara cimirana od karabinjera i u nju je privatnicima zabranjen pristup.« — *A. Kisić*, n. d., 1941, 37.

Od 1. XII 1941. umjesto »San Marca« tiska se »Il popolo di Spalato«.

²³ Isto, 39.

²⁴ *Zbornik VII*, t. XIII, knj. 1, 12. Dokument se nalazi u Arhivu VII, arhiva talijanska, k. 72, reg. br. 88/4, k. 82, reg. br. 152a-l.

²⁵ Izvještaj Prefekture Split od 6. VII 1941. Arhiv VII, arhiva talijanska, k. 543, reg. br. 2/15—2. Kronologija Splita 1941—1945, 31.

²⁶ *San Marco*, 13. V 1941.

tilo oko 800 osoba, od kojih je 90 bilo iz Korčule, 60 iz Trogira, a ostali iz Splita.²⁷

5. V Direkcija pomorskog prometa u Splitu izdala je okružnicu svim odjelima, lučkim kapetanijama i pomorsko-gradevinskim sekcijama s upozorenjem da se ubuduće dopisivanje među uredima treba vršiti samo na talijanskom jeziku. Također se naređuje da svi uredi, svjetionici i trgovački brodovi istaknu talijansku zastavu.²⁸

6. V naredbom civilnog komesara za Dalmaciju postavljeni su:
— za civilnog komesara općine Lečevica Ciasca Giuseppe
— za dvlnog komesara općine Muć Ciasca Felice
— za dvlnog komesara općine Klis Coschina Alessandro
— za dvlnog komesara općine Šolta Galaso Antonio
— za civilnog komesara općine Kaštel-Sučurac Gliubich Cosimo
— za civilnog komesara općine Kaštel-Lukšić De Micheli Vitturi.²⁹

8. V u »San Marcu« je objavljena naredba kojom se od državnih službenika zahtijeva da upotrebljavaju fašistički »rimski« (romanamente) pozdrav, a od građana da usvoje talijansku zastavu. Umjesto slika bivših jugoslavenskih ličnosti nalaže se postavljanje slika Mussolinija i talijanskog kralja. Za sve ustanove, javne i privatne, postaje obvezna dvojezična administracija. Kretanje po gradu dozvoljava se do 22 sata.³⁰

III

No, gotovo svi ti zahvati zanemarljivi su prema onim mjerama koje se poduzimaju uspostavom Guvernerata nakon Rimskih ugovora.

Guverner Bastianini je u provođenju zacrtane politike u splitskom prefekturu Zerbinu imao odanog suradnika. Sudionik fašističkog pohoda na Rim 28. X 1922. i osobni Mussolinijev prijatelj,³¹ Zerbinu je uložio sve svoje snage i svu svoju fašističku perfidiju, sva sredstva i mogućnosti koja su mu stajala na raspolaganju, kako bi dostojno izvršio zadatke koji su pred njega, kao šefa jedne provincije, bili postavljeni. «U sve mozgove treba unositi temeljnu koncepciju fašističke politike»³² nisu bile samo njegove riječi, već i njegov spiritus movens.

Uz članove svoga kabineta,³³ Zerbinu je u radu ne samo uživao pomoć i podršku šefova kvesture, fašija i drugih vojnopolitičkih snaga,

¹⁷ J. Barbarii, Talijanska politika u Dalmaciji 1941. godine, *Zbornik IHRPD*, 2, 143.

²⁸ A. Kisić, n. d., 1941, 49.

²⁹ Izvještaj Prefektura Split od 6. VII 1941. Arhiv VII, arhiva talijanska, k. 543, reg. br. 2/15—2. Kronologija Splita, 1941—1945. 32/33. Imenovanje civilnih komesara za općine Klis, Muć i Lečevicu, područja koja su prema Rimskim ugovorima od 18. V 1941. godine potpala pod NDH, još je jedan dokaz da je talijanski okupator došao u Dalmaciju s unaprijed pripremljenim mehanizmom vlasti, spremnim za preuzimanje dominantnih pozicija u svim oblastima života.

³⁰ A. Kisić, n. d., 1941, 49.

³¹ Fond Okružne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača — Split, spis br. 287.

³² Il *popolo di Spalato*, 4. II 1912. Naučna biblioteka Split.

³³ Kabinat talijanske prefektura u Splitu sačinjavali su slijedeći funkcioneri: Zerbinu Dott. Paolo — prefekt, Benussi Oscar — zamjenik prefekta, Conte Alberto Degli

već je i sam ulazio u sve pore njihova života i rada, davao instrukcije, nadzirao rad i brinuo o njima, osobno sudjelovao u akcijama, bodrio i spočitavao.³⁴

Ponešto od toga može se osjetiti iz dopisa što ga je 15. XII 1941. uputio Generalnoj direkciji policije u Zadru, u kojemu, među ostalim, stoji: »U ovo posljednje vrijeme bili smo prisiljeni konstatirati da neki agenti Javne sigurnosti koji potpadaju pod Kvesturu nemaju osjećaj potreban za razumijevanje specifične situacije ovog aktualnog i delikatnog trenutka (...). Stoga, raspoložuci odredom od 165 ljudi — ne računajući 65 od bivšeg režima *— bit će nužno one koji još nisu pridodani staviti na potrebnu probu, da bi se vremenom uklopili, i trebat će ih pomagati, stalno poučavati i kontrolirati od određenog broja nižeg komandnog osoblja.³⁵

Proces talijanizacije i fašizacije stegnuo je u svoj obruč Split »izvana« i »iznutra«. Da bi u što skorijem roku poprimio izgled pravog talijanskog grada, u Splitu se odmah pristupa skidanju starih i postavljanju novih uličnih tabli i natpisa na radnjama i ustanovama.³⁶ Na novim

Alberti — šef kabineta, Cosentini Dott. Fabio — prvi sekretar prefekta, Yorick Dott. Spolidoro — drugi sekretar prefekta, Soglian Giovanni — šef prosvjete, Caronna Dott. Cajo Mario — šef zdravstva, Maggiori Alberto — šef veterinarstva, Cardona Dott. Virgilio — šef sudstva, Galasso — šef prehrane. — IHRPD, Split, Fond Okružne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Split, spis br. 499. -Sematizam talijanskih odgovornih lica-«, 18.

³⁴ -Naročito je bio sklon raznim -Squarda d'Azione-« tj. onim naoružanim crnim banditima, koji su pahnili mirna sela splitske provincije, pljačkali sve do čega bi došli, ubijali stanovnike i odvodili ih u zatvor. Zerbinu je često osobno rukovodio ovim »squadram« i s njima išao u zloglasne -rastrellamente-«, tj. vojne pohode čišćenja-«, — HAS, Fond Okružne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Split, spis br. 287.

³⁵ Izvještaj Prefekture Split od 15. XII 1941. Arhiv VII, arhiva talijanska, k. 543, reg. br. 9/14—1. No, unatoč svojoj brizi za osiguranje reda i poretka -subverzivne manifestacije« nisu prestajale. Zbog toga guverner Bastianini početkom siječnja 1942. godine šalje prefektu Zerbinu dosta oštro intonirani telegram u kojemu iznosi neke svoje dileme o zbivanjima u Splitu: -Potvrdilo se da su se dogodile manifestacije buntovnog karaktera kao što su bacanje i širenje letaka, prototalijanski i komunistički natpisi i crteži sa subverzivnim ablemima kako na periferiji tako i u centru grada i koliko je bilo propusta u radu organa zaduženih za budnost, kad su se natpisi na hrvatskom jeziku pojavili i na hodniku III kata same Palače Governata (Op! Sjedište Prefekture), te da službe koje bi trebale suzbijati ovakvu aktivnost ne odgovaraju zadacima gonjenja za koje su postavljene. Budući da ta Prefektura za održavanje Javnog reda raspolaže, osim s agentima J. S. (Op! Javne sigurnosti), snagama lokalne Pobje i Čuvara javnog reda te Vojske, još i s Bataljonom M, nedavno poslanim u Split radi pojačanja, apeliramo na Vašu osobnu spremnost da bez neprikladnih zalopjki poduzmete sve one mjere koje se pokažu potrebnima i hitnima s ciljem da spriječite ponavljanje drugih neugodnih događaja takve vrste i namjeće.« Arhiv VII, arhiva talijanska, k. 553, reg. br. 9/3—1.

Bataljon M, odnosno 29. bataljon M (Mussolini) crnih Košulja, koji je stigao u Split u studenom 1941. godine, bio je sastavljen od najkriminalnijih elemenata s talijanskog poluotoka, kao što su bili pomilovani robijasi, avanturisti i slični tipovi, koji su se od reda odlikovali posebnom okrutnošću. Na pr. : -Ko fašističkim načinom ne pozdravi stražu pred kasarnom bataljon* -M*« (bivša Klasična gimnazija) dobija par šamara bez razlike stališa i starosti.- A, *Kršić*, n. d. 1942, 23.

Napuštajući položaj guvernera 20. II 1943. godine (zamijenio ga je Francesco Giunta), Bastianini odaje osobito primanje Zerbinu zbog njegova ustrajnog i dosljednog zalaganja u radu: -U trenutku kad napuštam Dalmaciju, želim da ti kažem koliko želim što se odvajam od Tvoje toliko vrijedne, efikasne i odane suradnje. Ti si postojano radio, unijevši u svoje djelo fašističku ozbiljnost i najčistiju ideju o talijanstvu«, stoji, među ostalim, u telegramu kojim se oprašta od njega. *Il popolo di Spalato*, 21. II 1943.

* HAS, Fond Okružne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača — Split, spisi br. 271—273.

uličnim tablama pojavila su se imena birana i postavljena prema talijanskom iredentističkom kriteriju.³⁷ Već od kraja lipnja 1941. godine otpočine rad na tim izmjenama. Evo kakve su se promjene u tom pogledu zbile na obali: Obala vojvode Stepe, od ustaša nazvana Obala Slavka Kvatemika, nazvana je Riva G. Ciano, Strossmayerova obala — Riva T. Guli i Riva N. Sauro, Wilsonova obala — Riva San Marco, Trumbićeva — Riva C. Batisti.³⁸

Prefekt je želio da ulične ploče budu imitacija rimskih, mramorne, s lijepom obradom i patinirane, kako bi svojom »starinom« svjedočile o dugotrajnosti talijanstva u Splitu. Ah to je iziskivalo velika sredstva, koja općinski komesar Tacconi nije imao. Onda su se dosjetili i u tu svrhu upotrijebili novac otprije deponiran u Hipotekamu banku, a koji se prikupljao za namjeravano podizanje spomenika kralju Aleksandru u Splitu.³⁹

Akcija skidanja starih tabli i natpisa s radnji i ustanova provodila se veoma drastično. Mnoge su bile porazbijane ili pobacane u more. Nove su morale biti napisane talijanskim jezikom ili dvojezično. Lice-mjerje se ogledalo u tobožnjoj mogućnosti da natpis može biti i na samo jednom jeziku, ali talijanskom. U dvojezičnoj kombinaciji natpis na talijanskom jeziku, obvezno s većim slovima, uvijek je na prvom mjestu.⁴⁰

³⁷ Isto.

³⁸ A. Kisić, n. d., 1941, 75. — U vezi s novim nazivima splitskih ulica interesantno je zapažanje splitskog kroničara toga vremena Antuna Kisića, koji na osnovi uvida u knjigu »Znameniti i zaslužni Hrvati te pomena vrijedna lica u h-vatskoj povijesti od 925 do 1925«, izdanoj prigodom proslave 1000-godišnjice hrvatskog kraljevstva, a među kojima su i 64 rodna u Splitu, kaže: »Po popisu novih naziva ulica što se odnose na sada postavljene talijanske nazive u Splitu ima 198 ulica, 6 prilaza, 5 prolaza, 5 trgova, 18 poljana, 3 setališta, a obala je razdijeljena u 5 dijelova svaki sa svojim imenom, 3 pristana i jedna Diga, 1 jedanaest od onih 64 dobiše svoje ulice.« Ta jedanaestorica su izabrana prema posebnom kriteriju, u prvom redu zbog toga što su uglavnom pisali na talijanskom, odnosno latinskom jeziku, kao npr. Julije Bajamonti, Jerolim Bernardi, Franjo Carrara, Fortunio Zan Carlo, Marko Dumaneo, Marko Marulić, Toma Arcidakon. — A. Kisić, n. d., 1942, 72-73.

³⁹ Arhiv IHRRP, Fond Centralne gradske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Split, (dalje CGK) k. 6, spis br. 554/45. Zahvaljujući tim sredstvima Zerbino se mogao pohvaliti Bastianinju: »U prisutnosti svih osoba od autoriteta otkrivene su prve dvije ploče s novom gradskom toponomastikom: Trg V. Emanuelo III i Obala Benito Mussolini. Ploče od trogirskog kamena ispisane su rimskim pismom u crvenoj boji.« — Izvještaj Prefekture Split za mjesec studeni 1941. godine, Arhiv VII arhiva talijanska, k. 549, reg. br. 25/1—24.

⁴⁰ Arhiv IHRRP, Fond CGK k. 6, spis br. 554/45. Noću od 3. na 4. srpnja 1941. provedena je jedna od akcija na razbijanju hrvatskih natpisa na trgovinama i radnjama, te bacanju u more. — Materijali Ministarstva vanjskih poslova NDH, Arhiv VII, arhiva NDH, k. 234, reg. 3/2—1. — Kronologija Splita 1941—1945, 39.

»Fasistički plaćenički banditi zalaze u gostione te tamo provociraju ljude, onda započinu 'akciju', tj. napada oružjem na mirne građane i sve porazbijaju. Ali ne ostaju samo na tome. Ovih noći počeli su lupati hrvatske natpise nad radnjama.« *Naš izvještaj*, organ PK RPH za Dalmaciju, br. 90. od 6. X 1941, Muzej narodne revolucije Split, Zbirka tiskane grade inv. br. U.

I *Hrvatski narod* od 10. X 1943. donosi fotografiju s legendom »Razbijeni hrvatski natpis u Splitu, VI 1941.« te popis talijanskih naziva splitskih ulica uz fotografiju jedne od novih uličnih ploča u članku u kojemu se iznosi historijat talijanske politike u Dalmaciji od travnja 1941. do rujna 1943. godine, odnosno do kapitulacije Italije, naravno pisanom s potpuno neprijateljskih pozicija.

»Prvo njihovo (talijansko) nastojanje išlo je za tim da anektiranjem dijela Dalmacije dadu vanjsko talijansko obilježje. To je izvršeno tako, da su sve obrtne radionice i poslovnice morale označiti svoje firme negdje dvojezično (kao na pr. u Splitu), a negdje isključivo na talijanskom jeziku, kao što je to slučaj na Visu. Osim toga svaka kuća za vrijeme stanovitih talijanskih svečanosti mora izvesti talijanske zastave i to na pr. u Splitu na obali, na trgu I na drugim istaknutijim položajima mora

Prezimana se nisu mogla pisati hrvatskim pravopisom, već na talijanski način, bez slova č, ć, š, ž, nj, d i si. Imena su se prevodila, pa je tako Ljubica postala Amalia ili Violeta, Vjera — Fede, Mladen — Giovenale itd.⁴¹

Talijanizacija se očitovala i u promjeni topografskih imena i naziva. Posebna komisija vodila je brigu o promjeni naziva sela, rijeka, planina. Muć je na pr. postao Muccio, Maslinica — Porto Oliveto, Cetina — Tilura, Krka — Ticija.⁴²

Osmrtnice koje su se u prvo vrijeme mogle pisati dvojezično, od 1943. godine štampane su samo na talijanskom jeziku.⁴³

Sa zgrade bivše Ispostave banske vlasti, pretvorene u Palazzo del governo, inače sjedište prefekture, skinut je s pročelja u kamenu isklesani hrvatski grb, a postavljen talijanski, s liktorskim znacima, također rađen u kamenu.⁴⁴

Na bivšoj Botičevoj poljani, od Talijana nazvanoj Piazzale Littoria, današnjem Trgu Republike, na nekadašnju palaču Vitturi, koja je postala sjedište Fašističke stranke u Splitu, postavljen je natpis »Casa Littoria« (Liktorski dom).⁴⁵

Na zgradu bivšega Sokolskog doma postavljen je natpis »Gioventù italiana del Littorio — Comando Federale«, budući da je on bio pretvoren u dom GIL-a, fašističke omladinske organizacije.⁴⁶

Na poštansku zgradu postavljen je natpis »Poste, Telegrafo, Telefono«, gradska bolnica postala je »Ospedale dvico«, Financijsko ravnateljstvo — »R. Intendenza di Finanza«, Poreska uprava — »Ufficio d' imposte«. U isto vrijeme odstranjivani su stari natpisi, kao npr. s Arheološkog muzeja, Galerije umjetnina, Klasične i realne gimnazije i drugi.⁴⁸

Autobusi Splitskog autobusnog poduzeća (SAP) dobili su naziv Società Automobili Spalato (SAS). Postojao je i SADEM — Società Automobili Dalmazia e Montenegro.⁴⁹

Ulični čistači dobili su nove uniforme i kape s natpisom N. U.⁵⁰

Na zgradi nogometnog kluba »Hajduk« ispisana je fašistička lozinka »Credere, obedire, combattere«.⁵¹

se Istači talijanska zastava, dapače i na svakom prozoru.« Izvještaj odjelnog savjetnika kod Velike župe Cetina Gabre Pilića od 27. XI 1941. Ministarstvu vanjskih poslova NDH Zagreb, Arhiv VII, arhiva NDH, k. 239, reg. br. 4/5—1.

⁴¹ Kao bilješka 46.

⁴² Isto.

⁴³ Isto.

⁴⁴ Isto, spis br. 19. — *A. Kisić*, n. d. 154.

⁴⁵ *A. Kisić*, n. d., 1941, 221.

⁴⁶ Isto.

⁴⁷ Isto, 87.

⁴⁸ Arhiv IHRPD, CGK, k. 6, spis br. 19/45.

U Trogiru je općinski komesar Fanfogna naredio da se Izmjene I natpisi na grobovima, odnosno da se s njih uklone natpisi na hrvatskom jeziku. — *A. Kisić*, n. d., 1941, 209.

⁴⁹ »29/8 vigjaju se autotaksi sa novim oznakom: na bijeloj tablici mala je Italijanska zastava, a onda SPALATO, ispod toga broj auta. Ima ih i sa oznakom: P. N. F i POLIZIA.« *A. Kisić*, n. d., 1941, 166.

⁵⁰ Netezza urbana — Gradska čistoća.

⁵¹ »Vjerovati, slušati, boriti se!« *A. Kisić*, n. d. 1941, 187.

Po zidovima su crtani likovi Mussolinija, s kacigom na glavi, uz natpise »-Viva il Duce«, »-Duce a noi« i si.⁵²

Već krajem kolovoza 1941. godine u Splitu su svi natpisi trgovina, hotela, restorana, poduzeća, te raznih privatnika profesionalaca, kao što su bili liječnici, odvjetnici, inženjeri, primalje i dr. — promijenjeni u dvojezične. Talijani i optanti stavljali su samo talijanske.⁵³

Posebnom revnošću okupator se bacio na uklanjanje i uništavanje hrvatskih nacionalnih spomenika i spomen-obilježja. S Peristila je uklonjen spomenik Grguru Ninskome.⁵⁴ Kip Marka Marulića je pošteđen, ali ime mu je talijanizirano u Marco Marulo. Taj «-privilegij» zahvaljuje činjenici što je pisao i na latinskom jeziku. Ali zato je s podnožja kipa otučen hrvatski natpis, u kojemu je stajalo da je skulpturu gradu Splitu poklonio veliki kipar Ivan Meštrović.⁵⁵

Skinuta je i razbijena ploča s natpisom u čast prvoga hrvatskog načelnika Dujma Rendić-Miočevića, koja je bila postavljena 9. XI 1882. u čast prelaska splitske općine od talijanske pod hrvatsku upravu.⁵⁶ Spomen-ploča u čast Natka Nodila koja se nalazila na zgradi stare gimnazije skinuta je i razbijena.⁵⁷ Skinuta je i spomen-ploča u čast Ante Trumbića, koja se nalazila na početku marjanskih stepenica, a isto tako i spomen-ploča koja je podsjećala na borbu za hrvatsku narodnost od strane dra Koste Vojnovića i splitskih Hrvata.⁵⁸ Natpis sa stihovima Luke Botića, koji se nalazio ispod njegove spomen-biste na Marjanu, uklonjen je i razbijen. Istu sudbinu doživjeli su i spomen-stihovi Gaje Bulata na zgradi Hrvatske čitaonice na obali.⁵⁹ Na Manuškoj poljani, u Vranjicu, u Mravincima i u Zrnovnici uništene su spomen-ploče u spomen istarskih mučenika — Gortana i drugova.⁶⁰

Odstranjivani su i natpisi religioznog karaktera — glagoljički natpis na ulazu u groblje na Sustjepanu, natpis na crkvi Sv. Duha, kod Dominikanaca i dr.⁶¹

Usporedo s odstranjivanjem hrvatskih nacionalnih spomenika okupator je postavljao svoje.

⁵² »Na zidu nasipa vrtla bolnice uz Sinjsku ulicu napisano je -Duce« u slovima 2 metra visokim.« A. Kisić, n. d., 1941, 55.

⁵³ Isto, 171.

⁵⁴ Isto, 318.

Kip biskupa Grgura Ninskoga, rastavljen u dijelove, uklonjen je 12. XI 1941. godine. Prefekt Zerbinio je to popratio sljedećim komentarom: »Trgu se vratio njegov harmonični originalni izgled i romanski arhitektonski elementi oslobođeni su ogromne statue slavenskog biskupa«. Izvještaj Prefektore Split za mjesec studeni 1941. godine. Arhiv VII, arhiva talijanska, k. 549, reg. br. 35/1—22.

⁵⁵ Arhiv IHRPD, CGK, k. 6, spis br. 552/45. — HAS, Fond Okružne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača — Split, spisi br. 271—273.

⁵⁶ Isto.

⁵⁷ »Potkraj 1880. raspuštena je splitska općinska uprava, a na novim izborima u Julu 1882. pobijedili su narodnjaci. Split dobiva prvi put hrvatsku općinsku upravu (9. XI 1882.), za načelnika izabran je Dujam Rendić-Miočević.« — *Enciklopedija Jugoslavije*, Leksikografski zavod Zagreb, 1968, t. 7, 503.

⁵⁸ Kao i bilješka 62.

⁵⁹ Isto.

⁶⁰ Isto.

⁶¹ Isto.

15. IV 1942, prigodom proslave godišnjice »oslobodenja grada«, tj. ulaska okupatora u Split, postavljena je spomen-ploča na bedemu bolnice u Via Salnitana, današnjoj Poljani 27. marta.⁶² Ta ploča bila je posebno privlačna meta za splitske skojevce, koji su je u nekoliko navrata »uljepšavali« tušem i tintom, jednom tako temeljito da se uopće nije mogla očistiti, pa je ploča skinuta i zamijenjena drugom identičnog sadržaja.⁶³ Prigodom proslave talijanskog Dana mornarice, 10. VI 1942, na obali je postavljen spomen-stup u čast »fašističkih mučenika« Tomaza Gullija i Alda Rossija, donesen sa solinskih iskopina.⁶⁴

Na Marjanu je postavljen spomen-stup u spomen Arnalda Mussolinija, poslije komemoracije održane u njegovu čast 12. prosinca 1941.⁶⁵ 1. srpnja 1942. godine na Molo Veneto (dio obale) otkriven je spomenik, u obliku pramca broda, što ga je divizija »Perugia« »darovala« splitskoj općini. Trebao je služiti za svakodnevnu fašističku ceremoniju »alza e maina bandiera« (dizanje i spuštanje zastave).⁶⁶

Fašističke manifestacije u Splitu posebno su dolazile do izražaja prigodom proslava raznih fašističkih godišnjica, vojničkih svečanosti, guvernerovih posjeta, komemoracija, sprovoda i si. Tada su, uz obvezne patetične govore, priredivane i pompozne parade, u kojima su učestvovali vojne snage i brojne fašističke organizacije, svaka u svojoj uniformi, sa zastavama i simbolima, te najviši vojni i civilni funkcioneri — »hijerarhi«. Nabrojiti ćemo neke od njih: godišnjice vojnih snaga i imperija — 9. svibnja, pohoda na Rim — 28. listopada, fašija — 23. ožujka, osnivanja milicije — 15. veljače, zatim »Dan Ustava« — 6. lipnja, »Dan oslobodenja grada«, odnosno ulaska u Split — 15. travnja, »Praznik rada i rođendan Rima« — 21. travnja, »Dan mornarice« — 10. lipnja, »Dan karabinjera« — 5. lipnja, »Dan crnih košulja« — 3. lipnja itd.⁶⁷ Tome treba dodati i svakodnevne ceremonije oko dizanja i spuštanja zastava na obali, što se obvezno izvodilo uz prisustvo vojničke glazbe.

Od stanovnika Splita se očekivalo i zahtijevalo da masovnim izlaskom na ulice uveličaju te proslave i ceremonije. Ali antifašističko stanovništvo Splita takve manifestacije uvijek je i dosljedno bojkotiralo.

⁶² A. Kisić, n. d. 1942, 85.

⁶³ Isto, 137, 1943, 93.

⁶⁴ Isto, 1942, 134.

⁶⁵ Taj stup je kasnije prigodom bombardiranja razbijen i bačen u more, pa je tako upropašteno to nacionalno kulturno dobro.

⁶⁶ Isto, 1941, 367/368.

⁶⁷ Isto, 1942, 149.

Da mu je bila namijenjena dugovječnost pokazuju podaci da je u njega bilo ugrađeno 40 m² obloga od trogirskog mramora i bračkog kamena, 101 cementa i 50 m³ pijeska.

⁶⁷ Uz takve proslave obično se vezivalo otvaranje raznih fašističkih organizacija i ustanova. Tako u povodu proslave fašističkog »pohoda na Rim« 28. X 1941. godine, u »San Marcu« od 29. X 1941. čitamo da su inaugurirani fašistička rejonska skupina »R. Vucassovich«, Gilovo omladinsko sastajalište »Tommaso Gulli« i sjedište Federacije ženskog fašija i fašistički reletorij.

Ali to su ujedno bile i prigode da se ispolji snaga narodnooslobodilačkog pokreta Splita, udarnih grupa ilegalaca, mahom skojevaca, posebno aktivnih u jesen 1941. godine, u vrijeme poznatih bombaških akcija, pripremanih i izvedenih uz pomoć i podršku samog sekretara CK KPH Rade Končara. Upravo na vojnu glazbu, kada je odlazila na »spuštanje zastave«, izvršena je najznačajnija i posljednja od tih akcija u današnjoj Ulici prvoboraca 9. studenoga 1941. godine.

Zbog toga su fašističke vlasti intervenirale, često i uz hapšenja i zatvaranja i ostalo što je s tim slijedilo.⁶⁸

IV

No daleko radikalnije i opasnije bile su one mjere koje su poduzimane s ciljem zatiranja nacionalnog bića i nasilnog natiranja fašističke ideologije. Mada je okupator u prvo vrijeme vodio dosta taktičnu i pomirljivu politiku u mnogim oblastima, pitanju odnarođivanja odmah se prišlo radikalno. Po svaku cijenu se nastojalo nacionalni odnos sta-

Na šibenskim procesima pred Specijalnim sudom za Dalmaciju bilo je suđeno i 66-torici splitskih rođoljuba. 25 ih je bilo osuđeno na smrt i zajedno s Radom Končarom, sekretarom CK KP Hrvatske, strijeljano u zoru 22. svibnja 1942. na Subičevcu

⁶⁸ Prigodom dolaska guvernera Bastianinija u Split 6. rujna 1941. godine pripreman mu je svečani doček. Općinski komesar A. Tacconi pozivao je sve građane da se pridruže, radnicima su pozivi uručeni osobno, veslači su mu trebali izići u susret u luku. Ali antifašistički Split i ovaj put je bio dosljedan i fašističkog funkcionera dočekao s otporom i mržnjom: „One veslače što ne htjedose doći nadomjestite stariji veslači, a kako ni tih nije bilo dovoljno, da se uzelo nekoliko članova G. I. L., da ih je bilo par koji su prvi put sjeli u jedan veslački čamac, da je ovim od G. I. L. dano sa strane Italijana po Lit. 100. Opazio se da -San Marco- nije donio, da su u dočeku guvernera učestvovali sa Italijanskim zastavicama u ruci općinski činovnici, namještenici i radnici, takogjer općinskih poduzeca, željeznice, brodograđilišta, cementnih industrija. Opušteni su radnici brodograđilišta, koji nijesu došli na doček guverneru. Svaki je radnik dobio poziv i taj je poziv imao sobom donijeti pri odnosnom svrstavanju u redove.“ *A. Kisić*, n. d., 1941, 186–190, 205, 217.

⁶⁹ 10. lipnja 1942. crne košulje su došle na kupališta Bačvice i Firule, odakle su silom odvodili kupače na obalu da se priključe proslavi Dana talijanske Mornarice. One koji su se tome opirali »crna Marica« je odvodila u zatvor. *A. Kisić*, n. d., 1912, 133.

novništva u Dalmaciji izmijeniti u korist talijanskoga, ne prezajući ni od krajnje mjere — nasilnog iseljavanja.⁶⁹

Evo i jednog konkretnog prijedloga, čiji je autor potpukovnik Gualtiere Sestilli, komandant karabinjera u Šibeniku:

»Narod će gajiti uvijek ideje iredentističke ili manje više nesklone za Italiju, i kada se u bližoj ili daljnjoj budućnosti bude smatralo, da je nastupio povoljan momenat, da se ova zona oslobodi od svih nepoželjnih elemenata, morat će se, kao i od Nijemaca u Gornjoj Adidži, otkupiti imovina i platiti svote, koje će za Italiju predstavljati težak teret, dok bi se danas moglo obaviti čišćenje pomoću jednostavnog sporazuma, koji bi se zaključio sa Hrvatskom, ih naprosto jednim dekretom o protjerivanju, kao što je to napravila Njemačka vlada na teritoriju, anektiranom Rajhu.«⁷⁰

Talijanizacija se provodila uvođenjem talijanskog jezika kao službenog, postavljanjem Talijana na sve važnije funkcije i položaje, dovodenjem talijanskih službenika, zatim osnivanjem talijanskih fašističkih organizacija i ustanova u svim oblastima privrede, u kulturi, prosvjeti, sportu, sudstvu, zdravstvu, saobraćaju, poštanskoj službi itd.

Sinonim za politički život bila je »Il Partito Nazionale Fascista«, P. N. F. (Nacionalna fašistička stranka), koja je bila i jedina politička stranka. Zadatak Stranke je bio da utire put fašističkoj ideologiji preko vlastitih skupina, fašističkih sindikalnih organizacija, te fašističkih organizacija za žene i omladinu.⁷¹

⁶⁹ Takve nagovještaje Mussolini iznosi u svom poznatom govoru 10. lipnja 1941. godine, rekavši da se ponegdje može desiti da države u sebi imaju inorodne elemente zbog viših razloga strateške sigurnosti i da prema njima treba primijeniti posebni postupak, naravno uz pretpostavku da su kao građani apsolutno odani državi. U protivnome bi trebalo razmisliti o razmjeni, odnosno iseljavanju stanovništva. *Corriere della Sera*, 11. VI 1941.

⁷⁰ Muzej narodne revolucije Split, Zbirka tiskane građe, inv. br. B 1/17—5.
Već civilni komesar Athos Bartolacci u izvještaju od kraja travnja 1941. o političkoj i ekonomskoj situaciji u Dalmaciji govori o toj problematici: »Cim se odrede granice, bit će potrebno reparirati u odnosne zavičaje sve one koji su slavenskog porijekla a koji su se nastanili u Dalmaciji poslije 1918. godine.« *Zbornik, NOR*, t. XIII, knj. 1, 59.

⁷¹ Osnovna organizacija Nacionalne fašističke stranke bila je fašio — borbeni fašio (fascio — fascio di combattimento). Unutar njega mogle su se formirati pojedine rajonske grupe, odredi, sektori. Njihov rad ujedinjavala je Federacija fašija (Federazione dei fasci di combattimento). Na čelu Federacije stajao je federalni tajnik. Federacije su osnivane na nivoima provincija. — *Zornik, NOR*, t. XIII, knj. 1, 83. Na istom principu bile su organizirane i fašističke organizacije za žene i omladinu: Fascio femminile (Ženski fašio) i Gioventù Italiana del Littorio G. I. L. (Talijanska liktorska mladež). Fašistička sindikalna organizacija zvala se Dopolavoro — Opera Nazionale Dopolavoro O. N. D. (Narodno djelo poslije rada). Fašio je u Splitu formiran početkom rujna 1941. godine. Borbeni fašio sastojao se od osam odreda (squadra), u svakom odredu po deset članova, uključujući komandanta i vicekomandanta odreda. Tako je u prvom elitnom odredu (I. squadra) komandant bio Giovanni Savo, a vicekomandant Antonio Hoffmann. — *Ti con noi, su con te* br. 2, od 15. XI 1941.

Na čelu splitskog fašija bio je Direktorij od slijedećih članova: Umberto Ruzzier, vicesekretar, Antonio Carstulovich, Giovanni Foretich, Adolfo Fionna, Filippo Centis, Luigi Prassel, Antonio Biuk i Feliciano Vitturi-Michieli. — *San Marco* 12. IX 1941.

Na čelu fašističke Federacije u splitskoj provinciji stajao je federalni tajnik Feruccio Cippi, uz prefekta najznačajniji funkcioner režima (U travnju 1943. premješten je u Terni, a na njegovo mjesto imenovan je Luigi Melli).

Uz njega je još bio provincijski Direktorij u sastavu: Giovanni Savo, vicefederal, Aurelio Bonavia, vicefederal, Giuseppe Malardo, Silvio Maurano, B. masventura Foretich, Angelo Bareris i Luigi Carancini. — *San Marco* 12. IX 1941. Naučna biblioteka Split.
Kako bi se stekao uvid u mrežu fašističkih organizacija u Splitu, prilaže se pregled njihovih snaga, objelodanjen u travnju 1943. godine. Brojčane pokazatelje ne treba

Okupacioni režim je posebno ozbiljno pristupio problemu administrativne službe, koja je trebala biti jedno od sredstava provođenja talijanizacije i fašizacije u anektiranim krajevima. Od njene kvalitete, sposobnosti i zalaganja umnogome je ovisio uspjeh u provođenju planiranih mjera. Administracija je, dakle, trebala biti bezrezervno odana sistemu, identificirana s njim, i sama talijanska i fašistička. Odatle je shvatljivo što je sistem mnogo polagao na korelaciju međusobnih odnosa i neprestano bdio nad personalom.⁷² Već 18. VII guverner Bastianini upućuje dopis da se iz anektirane Dalmacije udalje činovnici koji nisu rođeni na tom teritoriju i od roditelja koji su imali prebivalište na tom području, zatim oni koji nisu na tom području nastanjeni petnaest godina i oni koji se ne služe u potpunosti talijanskim jezikom. Isto tako trebalo je otpustiti one koji budu postavljali bilo kakve zahtjeve, odnosno uvjete za ostanak u službi.⁷³

Kasnije se tražilo i talijansko državljanstvo, pouzdano moralno i političko ponašanje, te pripadnost Fašističkoj stranci ili drugim organizacijama režima. Za službenike je bilo obavezno polaganje ispita iz tali-

shvatiti kao stvarnu, efektivnu moć. TI podaci imaju prividnu vrijednost, to su papirni podaci pa ih kao takve i treba promatrati. Svi ti »organizirani fašisti« nisu bili u stanju da se nose sa snagama splitskog NOP-a, koje su ih primoravale na uzmak sve do konačnog sloma.

Quadro delle forze del Fascismo spalatino al 1° Aprile XXI
Organizzazioni del P. N. F.

Partito Nazionale Fascista			Addetti Az. Stato	24	
Squadristi	29		Associaz. Province, dei	360	614
Fascisti	1.281	1.310	Ferrovieri Fase.		8.150
Gruppo Universitario Fascista			Ufficio del lavoro		
Fascisti Universitari	100		1. Unione Industriali (rappresentati)	105	
Fascisti Universitari alloggiati	125	225	2. Unione Commerc. (rappresentati)	1.829	
Fasci Femminili	41		3. Unione Artigiani (rappresentati)	1.144	
Massaie Rurali	72		4. Unione Agricoltori (rappresentati)	9.138	
Operaie e Lavoranti a domicilio	444	557	5. Unione Prof. ed Artisti (rappresentati)	615	
Donne Fasciste			6. Unione Lavoratori (rappresentati)	11.176	
Gioventù Italiana del Littorio	241		7. Unione Az. Cred. e Assic. (rapr.)	25	24.032
Giovani Fascisti	341		Dopolavoristi	3.554	3.554
Avanguardisti	1.687		Comitato Olimpico Naz. Italiano	295	35.736
Balilla	134		Istituto Naz. di Cultura Fascista	183	
Giovani Fasciste	276		Unione Naz. Ufficiali in Cong. d'Italia	23	
Giovani Italiane	1.846		Legione Volontari d'Italia 48		
Piccole Italiane	919	5.444	Centro Alpino Italiano 54		
Figli e Figlie della Lupa					
Associazioni dipendenti del P. N. F.					
Associazione Fascista della Scuola	230				
Associaz. Province.					

Il popolo di Spalato — 9. IV 1943.

⁷² »Zabilježio sam da poslovni ljudi (...) pokazuju nizak osjećaj inicijative i malo sposobnosti za rukovođenje poslovima«, primjećuje jednom prigodom uvijek budni Zerbino. Izvještaj Prefektore Split za mjesec studeni 1941. godine. Arhiv VII, arhiva talijanska, k. 549, reg. br. 35 1 — 21.

⁷³ Isto, reg. br. 35 1—29, D. Sepić, Talijanska okupaciona politika u Dalmaciji (1941—1943), Putovi revolucije. Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, 1963, 222.

janskog jezika, na čemu se insistiralo veoma rigorozno i u određenom roku.⁷⁴

Tome problemu i u splitskoj provinciji, posebno u splitskoj komuni, prišlo se veoma temeljito i drastično. Uz rješenje o otkazu službe dobijao se i nalog o iseljavanju s anektiranog teritorija s čitavom obitelji, i to u veoma kratkom roku, ponekad od samo nekoliko dana.⁷⁵

A evo kako je to izgledalo u svjetlu statistike, iznesene u izvještaju prefekta Zerbina guverneru Bastianiniju za mjesec studeni 1941. godine:

1) Iz Banske ispostave :

	stvarni	30	uklonjeni	12	preostali	18
Glavno tajništvo						
Odjel unutrašnjih poslova	11	37	11	19	11	18
Poljoprivredni odjel	11	72	11	46	11	26
Prosvjetni odjel	11	37	11	11	11	26
Odjel tehničke službe	11	62	11	39	11	23
Odjel zdravstva i socijalne politike	11	35	11	14	11	21
Odjel računovodstva i financija	11	102	11	55	11	47
Odjel trgovine i industrije	11	19	11	10	11	9
Odsjek za Sumarstvo	11	20	11	16	11	4
Veterinarski odsjek	11	8	11	5	11	3

Uredi ovisni o bivšoj Banskoj ispostavi:

	stvarni	30	uklonjeni	17	preostali	21
Kotarski komesarijat stvarni						
Odjel tehničke službe pri kotarskom komesarijatu Split	11	45	11	15	11	30
Ured za pokuse Split	11	3	11	2	11	1
Kotarski komesarijat Korčula	11	11	11	6	11	5
Ured kontrole cijena	11	9	11	1	>>	8
Higijenski zavod Split	11	84	11	18	>>	66
Gradska bolnica Split	11	114	11	11	11	103
Dječje sirotište K. Lukšić	11	9	11	3	11	6
Dječje sirotište Trogir	11	12	11	0	11	12
Dječje sirotište Sv. Križ Trogir	11	12	11	0	11	12

⁷⁴ *Il popolo di Spalato* 15. II 1942.
Usporedo s tim talijanski jezik sve više potiskuje hrvatski. U kinematografima su se već od ljeta 1941. prikazivali samo talijanski filmovi, bez prijevoda na hrvatski jezik.
od studenoga 1941. talijanski jezik postaje službeni u svim sudovima anektiranog teritorija.— *A. Kisić*, n. d. 1941, 107. i 213.
⁷⁵ Potvrđuje se vijest o otpustu činovnika. Oko stotine dobili su odnosne dekrete. Neženjenim i neudatim dan je rok od 8 dana, naime do 8. 9. a oženjenim do 30. 9. za iseljenje. U isto vrijeme događa se i ovo: -Dobili su povišicu od 30% na prinađeznosti oni činovnici koji su rođeni na anektiranom teritoriju, ili su imali 15 godina neprekidnog boravka u istom teritoriju i izjavili, da će služiti Italiju bez ikakvih opasaka ili prirjetba. Ova im je povišica isplaćena za jun, jul i august i stavljena u tok za unaprijed.— *A. Kisić*, n. d. 1941, 137 i 231.

3) Iz Direkcije policije (Kvestura):

stvarni 284 uklonjeni 199 preostali 85

4) Financijski uredi:

Financijska direkcija i					
Financijski inspektorat	92	66	26		
Poreski ured Split	65	30	35		
Poreski ured Provincije	29	12	17		
Katastarski ured Split	18	6	12		
Financijske straže kopnene	95	87	8		
Financijske straže pomorske	167	154	13		
Katastarski ured Korčula	4	1	3		

5) Carinske postaje:

36 22 14

6) Administracija monopola:

50 1 49

7) Sudstvo:

Prizivni sud	43	11	32		
Okružni sud Split	75	25	50		
Kotarski sud Split	61	18	43		
Kotarski sud Trogir	14	3	11		
Kotarski sud Vis	11	2	9		
Kotarski sud Korčula	7	4	3		
Kotarski sud Blato	14	0	14		
Više državno					
javno tužilaštvo	2	1	1		
Više javno tužilaštvo	4	0	4		

8) Direkcija pomorskog prometa

378 137 241

9) Komanda zone svjetionika: stvarni

188 uklonjeni 14 preostali 174

10) Pošta i telegraf:

530 252 278

11) Rudarska inspekcija:

13 10 3

12) Oceanografski institut:

12 4 8

13) Državno pravobranilaštvo :

10 1 9

14) Pravobranilaštvo Banovine:

5 2 3

15) Arheološki muzej:

9 1 8

S A Ž E T A K

1) Iz Banske ispostave: stvarni 422 uklonjeni 227 preostali 195			
2) Uredi ovisni o Banskoj			
ispostavi : „	337	73	264
3) Iz Direkcije policije			
(Kvestura) : „	284	199	85
4) Financijski uredi: „	470	356	114
5) Carine: „	36	22	14
6) Administracija monopola: „	50	1	49
7) Sudstvo : „	231	64	167
8) Direkcija pomorskog prometa: „	378	137	241
9) Komanda područja			
svjetionika: „	188	14	174
10) Pošte i telegrafi: „	530	252	278
11) Rudarska inspekcija: „	13	10	3
12) Oceanografski institut: „	12	4	8
13) Državno pravobranilaštvo: „	10	1	9
14) Pravobranilaštvo Banovine: „	5	2	3
15) Arheološki muzej: „	9	1	8
U K U P N O stvarni 2975 uklonjeni 1363 preostali 1612 ⁷⁶			

Dakle, revizija službenika, provedena na osnovi guvernerove naredbe br. 1320 od 18. VII 1941, rezultirala je u Splitu činjenicom da su samo u roku od tri mjeseca od 2975 uposlenih eliminirane 1363 osobe te zadržano u službi 1612 uposlenih.

Uz iznesene podatke daje se napomena da se pri otpuštanju vodilo računa da se ne bi stvorila neuravnoteženost koja bi se štetno odrazila na funkcioniranje službi, te da će se i ubuduće nastaviti s kompletiranjem osoblja u administrativnim jedinicama, »jer je razmatranje persobala zbog bolje iskorisćenosti stalno u toku.«⁷⁷ Prevedeno običnim rječnikom i u svakodnevnu praksu, to je značilo i dalje šikaniranje i otpuštanje službenika hrvatske i srpske nacionalnosti u Dalmaciji.⁷⁸

⁷⁶ Izvještaj Prefektore Split za studeni 1941, Arhiv Vn, arhiva talijanska, k. 549, reg. br. 35/1.

⁷⁷ Isto, reg. br. 35/1—34/35.

⁷⁸ Među ostalima, u ožujku 1942. otpuštena su 22 službenika Gradske bolnice. Već krajem listopada 1941. bili su otpušteni mnogi profesori koji nisu udovoljavali uvjetima okružnice od 18. VII 1941, te 46 sudskih službenika. *A. Kisić*, n. d. 1941, 302, 1942, 70.

Na posebnom udaru bilo je osoblje splitske željezničke stanice, koje se nalazilo pod upravom Generalne direkcije željeznica u Zagrebu. Guverner Bastianini, brzojavom od 13. lipnja 1942. godine, traži od Ministarstva vanjskih poslova u Rimu premještanje staničnih radnika i umjesto njih zapošljava oko 100 talijanskih željezničara, koji su već bili došli u Split.⁷⁹ Istog dana na željezničkoj stanici je uhapšeno oko 50 službenika željeznice. Hapšeni su i po gradu svi oni koji su na kapama imali željeznički znak.⁸⁰

Potkraj rujna 1942. godine otvorena je Sezione Ferrovieri fascisti di Spalato (Splitska sekcija fašističkih željezničara),⁸¹ od koje se očekivalo da će okupiti osoblje željeznice. Ali očekivanja su bila uzaludna. Sredinom studenoga otpušteno je još 200 željezničara, jer se nisu htjeli upisati u tu fašističku organizaciju.⁸² Iz željezničke stanice u Splitu s vremenom je otpušteno 600 željezničara. Na njihova mjesta došlo je 400 talijanskih.⁸³

Okupatorske vlasti su se s podozrenjem odnosile i prema lučkim radnicima te i na njihova mjesta postepeno su dovodile Talijane.⁸⁴ Naredbom od 31. I 1942. godine uspostavljena je fašistička Uprava lučkog ureda i Udruženje lučkih radnika u luci Split, te zavedena evidencija radnika pomoću spiskova »stalni-«, »privremeni-« i »slučajni«. Da bi se stekao status stalnoga lučkog radnika, među ostalim zahtjevima trebalo je ispunjavati i onaj o pripadnosti Fašističkoj stranci ili drugim organizacijama režima.⁸⁵

V

Na osnovi guvernerove naredbe od 15. VII 1941. godine — počevši od 19. VII t. g. na teritoriju anektiranom Italiji smatraju se nezakonitima i raspuštenima sva društva, ustanove i stranački organi koji nisu fašistički.⁸⁶

I u Splitu otpočinje razračunavanje s raznim nacionalnim društvima i ustanovama, koji bivaju ne samo zatvarani, već i pljačkani i materijalno upropaštavani.

Odlukom prefekta Zerbina od 7. X 1941. godine raspuštena je »Hrvatska čitaonica«, osnovana još 1862. godine pod nazivom »Narodna

⁷⁹ »Željezničari iz željezničke stanice Splita većinom su komunisti, a svi neprijatelji Italije, fašizma i također Poglavnika. Razlozi javnog reda zahtijevaju ih da prefekt hrvatske željeznice iz Splita hitno zatvori ili da ih hrvatsko ministarstvo prometa premjesti u hrvatske stanice.« — Arhiv VII, arhiva talijanska, k. 553, reg. br. 29/2a—1. Kronologija Splita 1941—1945, IHRPD, Split 1979, 139.

⁸⁰ A. Kisić, n. d. 1942, 138.

⁸¹ Isto, 181.

⁸² Isto, 232.

⁸³ ZHRPD, Zbornik t. 3, 285.

⁸⁴ Pred kraj studenoga 1941. iz Genove je došlo 20 lučkih radnika, koji su zauzeli mjesta interniranih splitskih lučkih radnika. — A. Kisić, n. d. 1941, 341.

⁸⁵ *Il popolo di Spalato*, 15. II 42. — Istog dana Bastianini je naredio prefektu Zerbini da otpusti iz službe 39 činovnika Direkcije pomorskog prometa i 9 iz Učke kapetanije u Splitu kao politički opasne. — Arhiv VII, arhiva talijanska, k. 569, reg. br. 26 2; Kronologija Splita 1941—1945, 96.

⁸⁶ Zbornik VII, t. XIII, knj. 1, d. 64.

slavjanska čitaonica« u jeku borbe između autonomaša i narodnjaka.⁸⁷ Njena imovina — biblioteka, namještaj i ostali inventar, zaplijenjena je i predana upravi Fašističke stranke, koja je u te prostorije smjestila svoju rajonsku skupinu »Gruppo R. Vucassovich«⁸⁸

»Jugoslavenski sokol« jedan je od prvih na udaru. Sokolski dom okupator zaposjeda odmah po ulasku u grad. U prvo vrijeme u tim prostorijama improvizirana je neke vrste kuhinja. Za loženje su upotrebljavani namještaj i gimnastičke sprave. Pljačkani su i uništavani sportski rekviziti i odjeća, knjige, zastori, inventar kazališta lutaka (mnoge lutke su ukrasile stanove splitskih fašista!). Definitivno uništenje inventara zbilo se kad je dom postao sjedište fašističke omladinske organizacije GIL. Stvari su izbačene na ulicu, a zatim odvezene i pobacane u more. Stradao je arhiv, slike, glazbala, namještaj i biblioteka od oko 6000 knjiga, koja je bila najprije prenesena u potkrovlje zgrade, a zatim u radnički dom, odakle je potpuno raznesena.⁸⁹

Ukida se i »Jadranska straža«. Talijanska vojska zaposjeda zgradu »Straže« odmah po dolasku. Raspuštanje »Jadranske straže« uslijedilo je sredinom listopada 1941. godine.⁹⁰

Poštanska služba je također talijanizirana i fašizirana. U Direkciji PTT posvuda su bile istaknute fotografije Mussohnija i kralja Vittoria Emanuela III te natpisi »Vinceremo«, »Qui si saluta romanamente«⁹¹ i drugi. Svi šefovi su bili Talijani koji su se prema hrvatskom personalu odnosili arogantno, insistirali su na dosljednoj upotrebi talijanskog jezika i šikanirali ga na razne načine. Mada je stara uprava ostala na svojim mjestima, nije imala nikakav utjecaj na poslove.⁹²

Poštari su dobili uniforme kakve nose poštari u Italiji. Mnogi službenici su otpušteni zbog toga što nisu položili, točnije rečeno što nisu htjeli položiti ispit iz talijanskog jezika. Talijanski službenici pri odlasku iz Splita pričinili su velike štete na poštanskim uređajima, telegrafskim linijama, arhivi.⁹³

Higijenski zavod nastavio je rad pod imenom Laboratorio Provinciale di Spalato (Provincijski laboratorij u Splitu), a rad mu je bio ograničen samo na anektirani teritorij. Šef zdravstvene službe Prefekture, »medico provinciale« (provincijski liječnik) Dott. Caio Mario Caronna i viceprefekt Oscar Benussi budno su nadzirali rad osoblja Zavoda,

⁸⁷ Enciklopedija Jugoslavije, Leksikografski zavod Zagreb, 1968, t. 7, 503.

⁸⁸ Arhiv IHRPD, CGK, k. 6, br. 615/45.

⁸⁹ »Otrg par dana splitski Fascio po naredbi Kvesture preuzeo je prostorije «Hrvatske čitaonice» na obali. Skinuta je odmah natpisna tabla.« — *A. Kisić*, n. d., 1941, 289.

U sastavu Doma G. I. L. nalazila su se skladišta, oružanica, gimnastička dvorana, kazalište, ambulanta. Zgrada je veoma stradala prigodom požara u veljači 1943. Arhiv IHRPD, CGK, br. 368/45; *A. Kisić*, n. d., 1941, 347.

⁹⁰ Njena pokretna i nepokretna imovina dodijeljena je Talijanskom pomorskom društvu (Lega Navale Italiana). 18. listopada 1941. izvršena je formalna predaja upravo uspostavljenoj splitskoj podružnici Društva. Arhiv IHRPD, CGK, br. 552/45; *A. Kisić*, n. d., 1941, 296.

⁹¹ Pobjedit ćemo i -Ovdje se pozdravlja rimski-

⁹² Kad je u jesen 1941. iz Direkcije PTT nestao jedan ciklostil, direktor Gyido Quien bio je otpušten i udaljen iz Splita s obitelji u roku od pet dana. Direkcija je premještena u Makarsku, a njen namještaj otpremljen u Zadar, sjedište Direkcije pošta za anektiranu Dalmaciju. — Kao i br. 96, Arhiv IHRPD, CGK, br. 544/45.

⁹³ Isto.

zahtijevajući da se analize nalaza i razne druge tiskanice pišu, odnosno tiskaju samo na talijanskom jeziku. Zbog nepoštivanja tih zahtjeva došlo je do incidenata i prijetnji otkazom, pogotovo zato što je i inače prema Zavodu vladalo nepovjerenje zbog sumnji, uostalom opravdanih, da se za zatvorenike izdaju netočni nalazi, kako bi ih se na osnovi njih prebacilo u Zaraznu i druge bolnice, gdje su snage narodnooslobodilačkog pokreta utirale put bijegu.⁹⁴

O važnosti Zavoda za okupatora svjedoči i podatak da je početkom 1943. godine za njegova komesara postavljen sam dr Caronna, a za šefa knjigovodstva dr Cannello Pugliesi, koji je isti položaj zauzimao i u Prefekturi.⁹⁵

I u sportskom životu Splita zbile su se korjenite promjene. Već u kolovozu 1941. godine uhapšena je uprava sportskog kluba »Split«.⁹⁶

6. rujna 1941. »Hajdukovo« igralište postalo je »Campo sportivo Bruno Mussolini« u čast poginuloga Mussolinijeva sina.⁹⁷ Da bi se što više ograničila aktivnost sportskih klubova, krajem listopada 1941. godine lučki zapovjednik Splitskoga pomorskog okružja zabranio je svako plovljenje u zabavne svrhe u vodama i lukama splitskog okružja »s bilo kojom ladom ili plovnim sredstvom na vesla, jedra ili svaki drugi mehanički pogon.«⁹⁸ U protivnom se izriču stroge kazne, a plovno sredstvo plijeni. To je bio velik udarac za jedriličare »Labuda« i veslače »Gusara«.

6. studenoga 1941. godine talijanske vlasti su naredile da se zatvori sportski klub »Gusar« — posljednji sportski klub u Sphu.

Plivački sportski klub »Jadran«, čije se plivalište nalazilo u uvali Zvončac, imao je na Narodnom trgu društveni dom s bogatim inventarom. U rujnu 1941. tu se uselila talijanska oficirska mornarička menza. Kad su u proljeće 1942. godine Talijani prišli osnivanju svojih sportskih društava, za svoj plivački klub »Nuoto Juventus« uzeli su na upotrebu plivalište »Jadrana« s čitavim inventarom. Stara uprava i gotovo svi plivači⁹⁹ napustili su rad u phvačkom sportu.

U svibnju 1942. godine Talijani osnivaju svoja sportska društva: Società »Calcio« Spalato, al posto di Hajduk (Društvo »Nogomet« Split, na terenu Hajduka); Società »Canottieri Dalmazia« Spalato, invece di Gusar (Društvo »Veslači Dalmacija« Split, umjesto Gusara); Società »Nuoto Juventus« Spalato, in situazione di Jadran (Društvo »Plivanje Juventus« Split, na položaju Jadrana); Circolo »Tennis Firule« Spalato,

« Arhiv IHRPD, CGK, br. 691/45.

⁹⁴ Isto.

⁹⁵ »U Splitu slijedilo je uapšenje uprave bivšeg sportskog kluba »Split« na čelu s predsjednikom Petrom Niseteo, a u vezi sa apšenjem komunista u Sinju (Op! Odnosi se na borbu Splitskog odreda), jer da su neki bili nogometaši ovog kluba te nosili na sebi klubske mape kao i kopačke«, bilježi 21. VIII 1941. u svoj dnevnik A. Kisić.

Talijani su kasnije u blizini bivšeg »Splitova« igrališta smjestili svoje Vojničko selo (Villagio del Soldato), za koje su sagradili nekoliko baraka i uredili sportske terene. A. Kisić, n. d. 1942, 106.

⁹⁶ Isto, 1941, 187.

⁹⁷ Isto, 294, 320.

« Arhiv IHRPD, CGK, br. 19/46.

per Jadranski tenis klub (Klub »Tenis Firule« Split, mjesto Jadranskog tenisa kluba); Circolo »Della Vela Adria« Spalato, al posto di Labud (Klub »Jedra Jadrana« Split, na terenu Labuda).¹⁰⁰

Unatoč svim prijetnjama i pozivima upućenim od okupatora igračima »Hajduka« da se učlane u novoosnovani »Calcio«, mali broj ih je to učinio.¹⁰¹ Isto tako i gotovo svi naši ljudi koji su bili imenovani za članove uprava pojedinih društava odrekli su se te »časti«.¹⁰²

Čišćenje je izvršeno i u privatnim službama. Guvernerovom naredbom od 4. XI 1941. ukinuta je Odvjetnička komora u Splitu. Veliki broj hrvatskih i srpskih odvjetnika brisan je iz spiska odvjetnika 28. V 1942. godine, jednako se postupilo i s Bilježničkom komorom.¹⁰³ Njihovu nadležnost preuzela je posebna komisija s prefektom na čelu. Od strane prefekta za odgovornu osobu u Camera dei Avvocati (Odvjetnička komora) postavljen je komesar Simeone Zerboni, a u Camera dei Notai (Bilježnička komora) komesar Virgilio Cardona.¹⁰⁴

Poslije naredbe od 15. VII 1941. godine jedina organizacija koja je nastavila dalji rad bio je Biskupski ordinarijat, s biskupom na čelu. Biskupski i župski uredi i dalje su obavljali svoju službu s istim ljudima, dakle bez nadređenih službenih fašističkih komesara, samo su bili obvezni na upotrebu talijanskog jezika u korespondenciji.¹⁰⁵

U međuvremenu su zatvoreni i mnogi lokali, kojima se pridavala politička kvalifikacija, kao kavane »Delić«, »Minerva«, »Matić« i »Mujčić«.¹⁰⁶

VI

I u privrednom životu također su se dogodile krupne promjene. Privreda je usmjeravana u duhu fašističkih korporativnih organizacija, karakterističnih za fašistički model privrede. To su svojevrsna staleška privatno-grupna udruženja koja okupljaju poslodavce i radnike. Korporativni sistem na taj način potpuno obespravljuje radnike, jer razbija njihove sindikate, lišava ih prava na štrajk, oduzima im njihovu radničku štampu, nasilno ih tjera u fašističke organizacije itd. Korporativni sistem nijekao je postojanje klasa — klasne suprotnosti, klasne interese, klasne odnose, klasnu borbu — jednom riječju postojanje radničke klase i njene historijske uloge. Parola da talijanska država nije kapitalistička već korporativna, koju je proklamirala »talijanska varijanta«

¹⁰⁰ »Rinascità sportiva a Spalato« (»Preporod sporta u Splitu«), *Il popolo di Spalato* od 31. V 1942.

¹⁰¹ Isto, 14. VI 1941.

¹⁰² A. Kisić, n. d. 1942, 125.

¹⁰³ D. Sepić, n. d. 223.

¹⁰⁴ Izvještaj Prefekture Split za studeni 1941, Arhiv VII, arhiva talijanska, k. 549, reg. br. 35/1—23.

¹⁰⁵ J. Barbari, Talijanska politika u Dalmaciji, IHRPD, *Zbornik* t. 2, Split 1972, 153. is izvještaj Prefekture Split od 1. VII 1941, Arhiv VII, arhiva talijanska, k. 543, reg. br. 24/13—2; A. Kisić, n. d. 1942, 138 i 158.

¹⁰⁶ Kavana »Delić« i bar »Minerva« zatvoreni su već početkom srpnja 1941. U prostorije kavane »Mujčić« smještena je oficirska menza divizije »Bergamo« (Circolo Ufficiali Divisione Bergamo).

fašizma, bila je samo demagogija pod kojom se skrivala najgrublja kapitalistička eksploatacija radničke klase.

Naredbom br. 240 od 20. XI 1941. osnovan je »L'Ufficio del Lavoro della Dalmazia« (Radni ured za Dalmaciju).¹⁰⁷

Guverner je naredbom od 13. II 1942. naredio da se raspuste sve ustanove bivše jugoslavenske države na anektiranom teritoriju provincija Zadar, Split i Kotor, a koje imaju sindikalne i ekonomske ciljeve i funkcije. Prefekti odnosnih provincija dobili su zaduženje da, u sporazumu s federalnim tajnicima Fašističke stranke, imenuju komesare kao likvidatore raspuštenih ustanova. Te ustanove, njihov rad i njihovu imovinu, nasljeđuje Radni ured za Dalmaciju, koji nastavlja rad na sindikalnim korporativnim fašističkim načelima.¹⁰⁸ Sjedište Radnog ureda za Dalmaciju bilo je u Zadru, a na čelu mu je bio sam inspektor Fašističke stranke — guverner Bastianini. Formirane su i dvije sekcije Ureda, jedna u Splitu, a druga u Kotoru, pri odnosnim federacijama borbene fašija.¹⁰⁹

Unutar splitske sekcije Ureda za rad nastalo je devet podsekcija (unija), koje su odgovarale načinu njihovog organiziranja u Italiji. Na čelo su im postavljeni industrijski i trgovački radnici iz odgovarajućih udruženja u Italiji.¹¹⁰

Dalji korak na planu snaženja korporativnog sistema u Dalmaciji učinjen je osnivanjem »provincijskih vijeća korporacija« (Consigli Provinciali delle Corporazioni), na osnovi guvernerove naredbe br. 94 od 10. III 1942. godine.¹¹¹

15. IV 1942. splitski prefekt Zerbino izdao je dekret o imenovanju članova Provincijskog vijeća korporacija Sphta, zasnovan na prijedlogu Provincijske sekcije Ureda za rad.¹¹² Provincijsko vijeće korporacija u Splitu konstituirano je 21. IV 1942. godine, na fašistički praznik rada i rodendana Rima.¹¹³

Provincijsko korporativno vijeće Sphta sastojalo se od Poljodjelskog, Industrijskog, Trgovinskog i Pomorskog odsjeka.¹¹⁴

Poljodjelski odsjek — predsjednik Nino Fanfogna, 23 člana;

Industrijski odsjek — predsjednik Luigi Scarfoti, 27 članova;

Trgovinski odsjek — predsjednik Giovanni Savo, 29 članova;

Pomorski odsjek — predsjednik Alberto Isola, 19 članova.¹¹⁵

Nizom naredbi guverner Bastianini je stvarao uvjete za oživotvorenje korporativnog sistema u praksi, uklanjajući sve što je tome stajalo na putu.¹¹⁶

¹⁰⁷ Govor guvernera Bastianinija u Zadru 12. IV 1942, *Il popolo di Spalato* od 14. IV 1942.

¹⁰⁸ Isto.

¹⁰⁹ Isto.

¹¹⁰ Isto.

¹¹¹ Isto.

¹¹² Isto.

¹¹³ Isto.

¹¹⁴ Isto.

¹¹⁵ Isto.

¹¹⁶ Već ljeti 1941. naredbom od 13. kolovoza, uvedena je civilna mobilizacija u neka društva i poduzeća u Splitu. To su bili: Split A. D. za cement portland, Dalmatia A. D. za proizvodnju portland cementa, Jadranska brodogradilišta, Gradski vodovod.

naredbom od 13. II 1942. godine imovina Radničke komore u Splitu, njene zgrade i zemljišta, postala je svojinom federacije Fašističke stranke — sekcija Provincijskog ureda za rad;

naredbom od 11. III 1942. sva imovina bivšeg »Jugoslavenskog skola« također je postala vlasništvo Nacionalne fašističke stranke;

naredbom od 11. III 1942. likvidirane su sve bivše banke i štedionice, a kontrolu nad tim ustanovama preuzela je Banco d'Italia. Uz njenu, u Splitu su otvorene još filijale talijanskih banaka: Banco di Roma, Banco di Napoli, Banco Nazionale del Lavoro;¹¹⁷

naredbom od 11. II 1942. ukinuta su i bivša jugoslavenska osiguravajuća društva, osim »Croatie«;

naredbom od 10. IV 1942. ukinuta je Trgovinsko-industrijska komora u Splitu, s tim da njena pokretna i nepokretna imovina bude podijeljena između provincijskih vijeća korporacija u Splitu i Zadru.¹¹⁸

Početak listopada 1942. godine ukinuta je i Zanatska komora u Splitu.¹¹⁹

11. studenoga 1942. godine u Splitu je osnovana fašistička sindikalna organizacija »Dopolavoro Ugo Bonacci«¹²⁰ (Poslije rada Ugo Bonacci), uz već odranije postojeći »Il Dopolavoro Provinciale« (Provincijski poslije rada), koji je bio sekcija talijanske fašističke sindikalne organizacije »Opera Nazionale Dopolavoro — O. N. D.« (Nacionalna ustanova poslije rada).

Korporativni sistem prodire i u zadrugne strukture: naredbom od 27. X 1941. godine stvorena je »L'Ente della Cooperazione, della Dalmazia« (Kooperativna ustanova za Dalmaciju) za postepenu asimilaciju zadruga od strane talijanskog korporativnog uređenja.¹²¹ Naredbom od 31. I 1942. godine Zadružna poljodjelska poslovnica u Splitu pretvorena je u »Cooperativo tra le cooperative agricoltori e pescatori della Dalmazia« (Kooperativno udruženje između udruženja poljoprivrednika i ribara Dalmacije) te tako uvrštena među poljoprivredne i ribarske zadruge u Dalmaciji. Zadatak Kooperativnog udruženja je bio da u provincijama Split i Kotor vrši poslove koje su u Italiji vršile provincijske agrarne zadruge, s tom razlikom da je ujedno vršilo i funkciju zajednice ribarskih zadruga, odnosno radilo na unapređenju poljoprivrede i ribarstva.¹²² Komesarom ove zadruge imenovan je narodni zastupnik

Gradska plinara i Električna poduzeća. U istoj naredbi navedene su i oštre sankcije koje će se primjenjivati za sabotaže, napuštanje rada i nepokornost zaposlenih u tim poduzećima. — *Sun Marco* od 13. VIII 1941.

¹¹⁷ Arhiv IHRPD, Spisi Governa, k. A—H, fase. »Ufficio del Lavoro Spalato«, — *D. Sepić*, n. d., 227.

¹¹⁸ Kao bilješka 114 — *Il popolo di Spalato* od 11. IV 1942. Jugoslavenska osiguravajuća društva zamijenjena su talijanskim: Assicurazioni Generali, Istituto Nazionale delle Assicurazioni i Riunione Adriatica di Sicurtà. — *D. Sepić*, n. d., 227.

¹¹⁹ »Il Giornale Ufficiale del Governo della Dalmazia« br. 20. — *A. Kisić*, n. d., 1942, 228.

¹²⁰ *A. Kisić*, n. d., 1942, 233.

¹²¹ Kao bilješka 114.

¹²² »Il popolo di Spalato od 19. n 1942.

Rosario Labadessa, koji je bio i na čelu Kooperativne ustanove za Dalmaciju.¹²³

I eksploataciju ruda okupator je preuzeo u svoje ruke. Naredbom od 15. XI 1941. godine proglašene su nevažećima sve ranije koncesije i dozvole za istraživanje ruda i iskorištavanje rudnika, a dalmatinska vlada ovlaštena za njihovo izdavanje ubuduće.¹²⁴

Demagoška fašistička politika dolazi do izražaja na razne načine. Tako se «briga» za dobrobit seljaštva očituje u pristupu rješavanja agrarnog kompleksa putem provođenja agrarne reforme. Naredba o agrarnoj reformi izdana je 24. IV 1942. godine. Za rješavanje agrarnih odnosa i zahtjeva u vezi s njima u Zadru je osnovan Centralni ured za agrarna razvlaštenja, s komesarom-hkvidatorom na čelu. Pri svakom sreskom sudu osniva se Mandatni ured s jednim ili više komesara. Tu funkciju mogli su vršiti i odnosni sreski suci.¹²⁵

Isti cilj imali su i razni komunalni radovi, kao što je bila izgradnja prometnica, vodovoda, kanalizacije, školskih prostora, radovi na grobljima, na popravkama u kuhinji, praonici i na sistemu grijanja u bolnici i dr.¹²⁶

I prigodne karitativne akcije bile su sredstvo da fašistička vlast — »donne fasciste« su u njima bile osobito angažirane — javno pokaže njoj svojstvenu »suosjećajnost, požrtvovnost i plemenitost«.

VII

Ustanove u oblasti kulture — muzeji, galerije, biblioteke — uključene su u opće nastojanje za provedbu talijanizacije i fašizacije.

Pri guverneratu u Zadru uspostavljen je »Regio Commissariato per le antichità, i monumenti e le gallerie della Dalmazia« (Državni komesarijat za starine, spomenike i galerije Dalmacije). Na čelo mu je postavljen komesar prof. Luigi Crema.¹²⁷

18. studenoga 1941. godine u Splitu je otvoren »Istituto Nazionale di Cultura Fascista — I. N. C. F. Sezione Spalato« (Nacionalni zavod fašističke kulture — Sekcija Splita). Na čelu Zavoda nalazio se skvadrista Silvio Maurano, glavni i odgovorni urednik »Il popolo di Spalato«.¹²⁸

¹²³ Kao bilješka 127, 37.

¹²⁴ Kao bilješka 114.

¹²⁵ Kao bilješka 127, 123/124.

¹²⁶ *Il popolo di Spalato* od 15. Xn 1942.

Ti radovi su izvođeni pod nadzorom Ureda za civilno inženjerstvo i Državnog autonomnog cestovnog poduzeća. — *Il popolo di Spalato* od 14. IV 1942.

U listopadu 1941. iz Italije se u Split doselilo 250 obitelji talijanskih radnika, koji su ranije — njih oko 500 — došli u Split radi preuzimanja Javnih radova od hrvatskih radnika, koji su navodno vršili sabotaže. — Izvještaj Ravnateljstva za Javni red i sigurnost NDH. Arhiv VII, arhiva NDH. k. 236, reg. br. 37 3—1, Kronologija Splita 1941—1945, 65.

¹²⁷ Arhiv IHRPD, CGK, k. br. 233/45.

¹²⁸ Izvještaj Prefekture Split za studeni 1941.

Arhiv VII, arhiva talijanska, k. 549,

reg. br. 35/1—25.

Označivši svojim eovorom »Razlozi našega rata- početak rada Zavoda, Maurano je među ostalim rekao: -Da bi se fašizam ocijenio u potpunosti, njegove povijesne vrijednosti, njegove doktrine i praksa, treba ga poznavati. — To je glavni cilj Zavoda fašističke kulture. — *Il popolo di Spalato* od 12. 11 1942.

Kulturo-povijesno, likovno i etnografsko blago splitskih muzeja i galerija, te naši vrijedni arheološki spomenici, odmah su privukli pažnju okupatora. Smatrajući ih svojinom talijanske države, s njima, kao i s ustanovama u kojima su bili pohranjeni, pravili su razne planove, ne prezajući ni od namjere da jedan dio toga prenesu u sjedište države — Rim.

Posebno privlačna im je bila Galerija umjetnina, (ona je nazvana Galeria d'arte antica e moderna Spalato), koja je čuvala djela naših najeminentnijih majstora: Meštrovića, Bukovca, Medovića, Račića, Kraljevića, Deškovića, Rendića i drugih. Prefekt Zerbino je naredio da se iz njenog fundusa izdvoje 32 slike i prenesu u njegovu rezidenciju, zajedno s namještajem u stilu »-rokoko«, također vlasništvo Galerije. U danima kapitulacije Italije, u rujnu 1943, vraćeno je sve osim dviju slika — akvarela »Pejsaž« Paška Vučetića i uljene slike »Seoska kuća« Petra Bibića.¹²⁹

Kad je u proljeće 1943. godine u Rimu priređivana izložba dalmatinske arhitekture, Galerija je po nalogu Državnog komesarijata za starine za nju poslala uljenu sliku »-Krstionica — Split« Antuna Petričića, bakroreze »Peristil — Split« i »-Katedrala — Split« Andela Uvodića te gipsanu kopiju »Bičevanje Kristovo« Jurja Dalmatinca, inače detalj s oltara Sv. Staša u splitskoj Katedrali. Ni jedna od tih umjetnina nije vraćena.¹³⁰

Naše bogato i slikovito narodno blago toliko je oduševilo komesara Bartoluccija da je namjeravao s njim izići na paradu pred samog Mussolinija u Rimu. Ta namjera jedva je osujećena. Zbirke Etnografskog muzeja pregledao je, u društvu komesara za starine prof. Creme, poznati talijanski konzervator etnografske građe prof. Toschi, koji je u tu svrhu došao izravno iz Italije. Oduševljeni eksponatima, donose zaključak da se oni trebaju prenijeti u vilu Tivoli kod Rima, privremeno adaptiranu za Etnografski muzej Italije. No, kako se konačno rješenje za taj muzej očekivalo od namjenski građene zgrade, u kojoj bi posebni odjel bio određen za prezentaciju etnografskih predmeta iz Dalmacije, do realizacije toga zaključka na sreću nije došlo.¹³¹

Ah zato se nije moglo izbjeći demontiranje Muzeja kada je prefekt odlučio da se u njegove prostorije smjesti Zavod za fašističku kulturu. Muzejski predmeti preneseni su u Galeriju umjetnina, a najvrednija građa — zlatni i srebrni nakit — bila je skrivena.¹³²

Naše kulturo-povijesno i arheološko spomeničko blago ne samo da od okupatora nije bilo ispravno valorizirano, već je velikim dijelom i oštećeno, kao npr. pri radnjama na demontiranju spomenika i spomenobilježja, odstranjivanju natpisa s njih i pri drugim postupcima, ili potpuno uništeno kao onaj antički stup iz Salone.

¹²⁹ Arhiv IHRPD, CGK, k. 8, br. 233/45.

¹³⁰ Isto.

¹³¹ Isto, br. 550/43.

¹³² Isto.

Okupatorska vojska izazvala je oštećenja i na mnogim drugim spomenicima u Saloni, prvenstveno na sarkofazima. Uništila je i barokni oltar u crkvi Sv. Mande na Gripama.¹³³

I jednom triptihu iz XIV st., koji je Arheološki muzej u siječnju 1941. godine dao restaurirati u Dubrovniku, u ratnim danima zameo se trag, pa nikad nije vraćen u Split.¹³⁴

Od svih ustanova u oblasti kulture Gradska biblioteka je bila najvažniji medij za talijanizaciju i fašizaciju. Od natpisa nad ulazom, preko administrativnog poslovanja, inventarizacije i katalogizacije bibliotečne građe, pa do teksta na pečatima — sve je bilo na talijanskom jeziku. Bibliotečni fundus, kojemu je bio namijenjen značajni zadatak u procesu odnarođivanja i fašizacije, uvećavan je samo knjigama na talijanskom jeziku. To su najčešće bili pokloni od strane vlasti i raznih talijanskih ustanova, po sadržaju uglavnom propagandnog karaktera. I talijanski politički, književni i naučni časopisi služili su kao sredstvo fašističke propagande. Za kupnju knjiga koje je Biblioteka nabavljala putem kredita bilo je potrebno odobrenje općinskog komesara. Gotovo da je nepotrebno iznositi da se za kupnju hrvatskih i slavenskih knjiga uopće nije mogla dobiti dozvola.

Talijanske knjige i po smještaju u ormari i vitrine imale su prednost, uvijek sprijeda i na vidnom mjestu, a časopisi na stolovima u glavnoj dvorani, da bi bili što dostupniji čitateljima. Pored predstavnika vlasti, bibliotekom su se najviše koristili talijanski nastavnici i građani talijanske nacionalnosti.

Krajem 1942. godine posebna komisija bibliotekara iz Italije pregledala je fundus Biblioteke i ostavila dva člana koji su dva mjeseca radili na reinventarizaciji prema principima bibliotekarstva u Italiji.¹³⁵

I splitsko Kazalište prešlo je pod talijansku upravu i nazvano »Teatro Verdi«. Sam prefekt se oko toga angažirao u tolikoj mjeri da je i primopredaja dužnosti intendanta između dotadašnjeg — Ive Tijardovića, i novog — fašiste Luigi ja Prassela, imenovanog za komesara Kazališta, izvršena u njegovoj prisutnosti.¹³⁶

Zavod za fašističku kulturu nastojao je na razne načine da se njegova prisutnost u gradu, kao eksponenta nove — fašističke kulture, što više osjeti i zapazi.

Kao sredstvo komuniciranja s masama izložbena djelatnost smatrana je veoma pogodnom. Stoga Zavod pristupa pripremanju izložbe likovnih radova i trudi se da potencijalne sudionike animira upućivanjem pismenih poziva, javnim pozivima i apelima. Sami građani su otvorenje »Mostre d'Arte« (Izložba umjetnosti) 7. lipnja 1942. godine dočekali

¹³³ Isto, br. 479/45.

¹³⁴ Isto.

¹³⁵ Gradska biblioteka je i oštećena za komplet od 37 svezaka velike talijanske enciklopedije »Enciclopedia Italiana — Treccani«, koja je predana prefektu za generala L. Dalmazza. Arhiv IHRPD, CGK, k. 6, br. 551745.

¹³⁶ J. Barbarić, Talijanska politika u Dalmaciji 1941. godine, Zbornik IHRPD, t. 2, 156.

Komesar Prassel raspusta čitavo osoblje s obrazloženjem da je Kazalište poslovalo s gubitkom. Pojedini pjevači solisti sudjelovali su samo na prigodnim koncertima. — *Il popolo di Spalato* od 17. XII 1942.

ravnodušno i nezainteresirano, a kasnije potpuno bojkotirali.¹³⁷ 23. svibnja 1943. prefekt Zerbino je u prostorijama Zavoda otvorio i izložbu učeničkih radova fašističke omladine »I-a Mostra d' Arte della G. I. L.« (Prva izložba umjetnosti G. I. L-a).¹³⁸

U proljeće 1943. u Rimu je priredena izložba »L'architettura della Dalmazia« (Dalmatinska arhitektura). Službeno je objavljeno da je priređuje »Kraljevska akademija Sv. Luka«, a zapravo je to bilo djelo Državnog komesarijata za starine iz Zadra. Izložba je postavljena s namjerom, kao što stoji u njenom katalogu, da talijanskoj i ostaloj javnosti prezentira preko bogatoga plastičnog materijala najčistije talijanstvo mletačke i rimske Dalmacije i da posvjedoči o potpunoj duhovnoj suradnji koja je kroz vjekove sjedinjavala ovu Jadransku zemlju s Italijom.¹³⁹

Sva briga okupatora oko eventualne zaštite i restauriranja naših kulturnih dobara uvijek je u kontekstu imala za cilj da potvrdi i dokaže »la romanità« (romanstvo) našeg tla, odnosno talijansku civilizaciju.

U listopadu 1941. godine jedna komisija talijanske Akademije, koju je predvodio prof. Crema, obišla je Dioklecijanovu palaču, da bi utvrdila u kakvom je stanju i što treba poduzeti na planu popravaka toga značajnog spomenika kulture. Ah na toj posjeti se sve i završilo.¹⁴⁰

Jednako tako veliki publicitet u splitskom i rimskom tisku pridavan je 1942. godine planiranim iskanjima na solinskim starinama.¹⁴¹

VIII

Prosvjetne ustanove su zbog svoje specifične uloge i funkcije od prvorazrednog interesa u svakom društvenom sistemu. To je posebno došlo do izražaja u anektiranim dijelovima Dalmacije, gdje im je okupator namijenio ulogu pionira talijanizacije i fašizacije. Talijanska okupaciona vlast svoju politiku u toj oblasti razvija u dva pravca — u pravcu stvaranja najprimjerenijeg programa i u pravcu osiguranja najpogodnijeg osoblja za njegovo provođenje. Prema »Povelji školstva«, tom fundamentalnom кредu fašističke škole, prosvjetnim ustanovama je namijenjen politički zadatak, zadatak »da obrazuju nova pokoljenja za najviše ciljeve fašističke države«. ¹⁴² Odatle i njihova obveza da tijesno suraduju s organizacijama Fašističke stranke.

¹³⁷ Izložba je prezentirala radove 11 slikara i 3 kipara. Bila je postavljena u prostorijama samog Zavoda, odnosno Etnografskog muzeja. — *A. Kisić*, n. d. 1942, 131.
¹³⁸ U listopadu 1942. Zavod i Dopolavoro organiziraju tečajeve iz talijanskog jezika, gramatike, književnosti i kulture. Ovaj posljednji bio je podijeljen na pet grupa na čelu kojih su stajali »juri nauke od više vrijednosti«, profesori i direktori Antonio Tasso, Eitel Volpe, Rinonapoli, Arrigo Savo, Giuseppe Baroni i Eros Luginbuhl. — *A. Kisić*, n. d. 1942, 196.

¹³⁹ *A. Kisić*, n. d. 1943, 127.
¹⁴⁰ HAS, Okružna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, — Split, spisi br. 271—273.

¹⁴¹ Kao bilješka 145, 1941, 248.

¹⁴² Kao bilješka 146.

¹⁴³ Povelja školstva, *Giornale Ufficiale del Governo della Dalmazia*, br. 4—5, od 15. IX 1941. »Skola, G. I. L. i G. U. F. obrazuju skupa jedinstveno sredstvo fašističkog odgoja. Promatrajući školu kao temeljni instrument života nacije, kao element neopodno potreban za političku, kulturnu i moralnu pripremu budućih generacija. Povelja školstva obnarodovana je kao temeljna premisa akcije koju će vlada trebati razviti«

I uređenju školstva u Dalmaciji prišlo se na tim fašističkim principima. Škole u anektiranim krajevima, najprije osnovne i to u dvije godine, a zatim i ostale u što kraćem roku, trebale su postati potpuno talijanske — s talijanskim osobljem, jezikom, programom, udžbenicima. Reforma je započela s prvim dvama razredima osnovne škole, koji su trebali biti potpuno talijanski, tj. s talijanskim jezikom i učiteljima.

Na sadržaju školskog programa i načinu njegova izvođenja radilo se veoma studiozno i pedantno. U tu svrhu je pri Ministarstvu za prosvjetu u Rimu otvoren posebni ured za škole na anektiranom području.¹⁴³

Pitanje osiguranja nastavnog osoblja, kako učitelja tako i profesora, ispriječilo se kao nepremostiva prepreka. Dani i mjeseci su prolazili, otvaranje školske godine objavljivano pa povučeno nekoliko puta, sve zbog deficitarnosti kadra.¹⁴⁴ 12. rujna 1941. godine svi profesori splitskih srednjih škola pozvani su na kvestruru (policija), gdje su podvrgnuti saslušanju s namjerom da se utvrdi njihova podobnost za službu. Upozoreni su da se ne smiju baviti politikom i ukoliko bi nešto takvo primijetili kod učenika da su dužni prijaviti vlastima, kako bi se protiv njih poduzele potrebne sankcije.¹⁴⁵

U jeku nastojanja fašističkih vlasti da osiguraju potrebne uvjete za početak rada u novoj školskoj godini došlo je do otvorenog sukoba sa

na ovom delikatnom sektoru«, rekao je guverner Bastianini u svom govoru u Zadru 12. IV 1942. održanom u povodu godišnjice dolaska Talijana, u kojemu je na izvjestan način rezimirao sva poduzimanja i postignuća u svim oblastima života anektiranog teritorija. *Il popolo di Spalato* od 14. IV 1942.

^a U naprijed navedenom govoru Bastianini s mnogo patosa govori o uspjesima talijanske politike u oblasti školstva: »Da bi se pak postiglo pri sistematskoj reorganizaciji školskog života i djelatnosti konkretne i zadovoljavajuće rezultate, povjerilo se je vođenje svih srednjih i osnovnih škola talijanskom personalu.

Zato je sa svih strana Italije pohrilo na stotine učitelja i profesora. Sveukupno radi na anektiranom teritoriju Dalmacije, isključujući talijanske škole stare zadarske provincije, 194 osnovne škole: 124 u zadarskoj provinciji, 42 u splitskoj, a 28 u kotorskoj kao također 35 srednjih škola, od kojih 6 u zadarskoj provinciji, 19 u splitskoj, a 10 konačno u kotorskoj.

Broj učenika koji pohađaju osnovne škole penje se na otprilike 41 hiljadu. (Zadar: 23.028, Split: 13.098, Kotor: 4.329).

Od učitelja osnovnih škola 531 su Talijani, koji skoro svi poučavaju u dva prva razreda, a 550 alogloti, kojima su povjereni jedino i provizorno treći i četvrti razredi. U školama Zadra, to jest na njegovom anektiranom teritoriju poučavaju 363 Talijana i 237 aloglota; u školama Splita 148 Talijana i 271 aloglot; u školama Kotora 80 Talijana i 81 aloglot.

Broj talijanskih srednjoškolskih nastavnika iznosi 112, od kojih su 29 direktori.«

Ali on nije govorio o naličju, o problemima i neuspjesima koji su bili daleko značajniji i teži. Navest ćemo samo jedan primjer — sveučilišnu omladinu. Okupator talijanska sveučilišta. Već u jesen 1941. splitska kvestura izdaje studentima koji su odlazili na razne načine, u prvom redu stipendijama, pokušavao usmjeriti studente na talijanska sveučilišta. Već u jesen 1941. Splitska kvestura izdaje studentima koji su odlazili na studij u Zagreb samo propusnice za odlazak iz grada, a ne i za povratak, s obrazloženjem da mogu početi studirati u Italiju te da ukoliko ih na teritorij NDH postaju stranci kojima nema daljeg boravka u Italiji. *A. Kisić*, n. d. 1941. 294.

Dijeleći im stipendije — »Za sveučilištarce određeno je 179.000 Lit za Talijane, a 169.000 Lit. za »studenti alloglotti« iz Dalmacije« izvještava prosvjednici u Splitu Giovanni Sogliani u govoru prigodom otvaranja školske godine 1941/42. 14. I 1942. Vlasti su planirale i očekivale da će ih pomoću njih privući na studij u talijanska sveučilišta, gdje su se trebali upisati u studentsku fašističku organizaciju G. U. F. (Gioventù Universitaria Fascista), odnosno privući fašizmu i talijanstvu. Ali rezultati su bili porazni, jer je veoma mali broj studenata pokazao interes za to. — *A. Kisić*, n. d. 1942. 17; *D. Sepić*, n. d. 221.

^{ic} »Na 29/10 imao je slijediti otvor svih škola, ali je po naredbi vlasti odgođeno na neizvjesno vrijeme. Škole su se Imale otvoriti na 5, pa 10/9, pa na 10/10.« — *A. Kisić*, n. d. 1941. 305.

A. Kisić, n. d. 1941. 211.

srednjoškolskom omladinom Splita. U vezi s upisom u novu školsku godinu i objavljenim obavijestima da će se svjedodžbe za školsku godinu 1940/41. dijeliti 25. rujna 1941, oko 600 splitskih srednjoškolaca toga dana je složno i otvoreno ispoljilo svoje antitalijanske i antifašističke osjećaje, zahtijevajući da im se svjedodžbe izdaju na hrvatskom jeziku. Demonstracije su osobito oštru formu poprimile u Srednjoj tehničkoj školi. Tu su učenici istupili s unaprijed pripremljenim zahtjevom tražeći da im se svjedodžbe izdaju na hrvatskom jeziku, da to bude u roku od tri dana i da budu oslobođeni obveze upisa u fašističku omladinsku organizaciju.¹⁴⁶ Akciju je pripremila i zahtjeve formulirala skojevska organizacija Splita. Masa demonstranata, pjevajući rodoljubne pjesme, sastala se pred Kazalištem. Tu su došli u sukob s agentima javne sigurnosti i karabini jerima. Zaredale su batine, hapšenja, zatvor i druge mjere obračuna. Isto se dogodilo kasnije i na Narodnom trgu.¹⁴⁷

Međutim, i dalje se vrše predradnje za otvaranje nove školske godine. 28. listopada 1941. dobili su otkaz svi profesori koji nisu rođeni na talijanskom ili anektiranom teritoriju, ili nemaju 15 godina efektivne službe na tim područjima.¹⁴⁸

U mjesecu studenome iz Italije stiže jedna grupa učitelja i profesora, u prosincu još neki, ali to je još uvijek nedovoljno.¹⁴⁹ 21. prosinca otvorene su osnovne škole u K. Sućurcu, K. Gomilici, K. Kambelevcu, K. Lukšiću i K. Novome. Do kraja prosinca u provinciji Split otvorene su 22 osnovne škole, a u samome Splitu, gdje su nedostajala 32 učitelja, ni jedna.¹⁵⁰

«* »Učenici Srednje tehničke škole direktoru Fabjanu inž. Lukasu dali su ultimativne zahtjeve:

- 1) da im se u roku od 3 dana izda školsko godišnje svjedočanstvo,
  - 2) da to svjedočanstvo ima biti izdano na hrvatskom jeziku,
  - 3) da niti jednog učenika neće prijaviti okupatorskim vlastima prema pismenoj prisegi, koju je on dao kao i svi ostali profesori i kvesturi u Splitu.
- Demonstrante, da je dao direktor popisivati sa balkona ali da je taj popis kasnije uništio pred istim učenicima, na njihovu galamu. Kad su doznale vlasti, da su ga pozvale na saslušanje, i tom je prigodom izjavio da je upoznao pet daka i naveo njihova imena. Ovi su odmah bili poapšeni istog dana i internirani, a njihovi roditelji dobili su nalog, da se kroz 8 dana izele iz Splita.« *A. Kisić*, n. d, 1941, 232.

« *Zbornik VII*, t. V, d 57, 79 i 176; t. XII, d. 144; *Naš izvještaj* br. 92 od 8. X 1941. Dogadaj je proizveo silnu impresiju kod okupatorskih vlasti suočivši ih s neprikriivenom i jasno iskazanom mržnjom prema okupatoru. I sam prefekt Zerbino u izvještaju guverneru od 2. listopada 1941. godine iznosi uvjerenje da je splitska omladina, pod utjecajem komunističke propagande, »do dna puna iredentizma« i da je 25. rujna »srednjoškolska omladina Splita žestoko digla stijeg nacionalnog otpora protiv stranih okupatora«. Arhiv VII, arhiva talijanska, k. 541, reg. br. 2/6—59.

¹⁴⁶ *A. Kisić*, n. d, 1941, 302.

¹⁴⁷ Zerbino je zbog toga zabrinut i u dekadnom izvještaju za 20.—31. XII 1941. kaže da su u tekućoj dekadi postavljena dva direktora: prof. Arrigo Savi, određen za Žensku građansku školu i prof. Giuseppe Parisi, određen za Srednju školu u Splitu, te da i dalje ostaje rješavanje problema oko otvaranja srednjih škola, budući da se za splitske srednje škole uspjelo osigurati samo 9 talijanskih naprama 57 profesora »iz bivšeg režima«, dok za škole u Trogiru i Korčuli nedostaju svi profesori. — Arhiv VII, arhiva talijanska, k. 549, reg. br. 40/1—3.

¹⁴⁸ *Naš izvještaj* Prefekture Split od 31. XII 1941, Arhiv VD, arhiva talijanska, k. 569, reg. br. 22/1—27.

»Između tolikih pričanja o novim italijanskim učiteljima u odnosu sa školskom djecom po Splitu se širu i ove:

»U Kaštelima, da je novi učitelj na talijanskom govorio djeci, dok je domaći stajao u pokrajku. Najednom se djeca stala smijati, Talijanac zapita našeg što se djeca smiju, da nije štogod smiješna kazao, a onda kad mu je ovaj to zanjekao, odredio da razdijeli na jednu stranu one koji znaju talijanski, a na drugu one koji ne znaju.

Porazni su podaci koje školski inspektor za splitsku provinciju iznosi u izvještaju od 22. prosinca 1941. godine o splitskim srednjim školama, navodeći podatak da u srednjim školama u Splitu ima 1207 učenika, inspektor rezignirano govori dalje o njihovome komunističkom, antitalijanskom i antifašističkom ponašanju, o slabom odzivu pri upisu u novu školsku godinu, odlasku učenika u škole »u Hrvatsku« itd.^{154*}

Nova školska godina u osnovnim školama u Splitu konačno je otvorena 14. siječnja 1942. godine svečanim govorom šefa prosvjete (Provveditore agli Studi) Giovannija Sogliana¹⁵² domaćim i novopridošlim talijanskim prosvjetnim radnicima te fašističkim »hijerarhima« koji su uveličali svečanost.¹⁵³

19. siječnja 1942. godine otpočela je nastava i u srednjim školama. Svi direktori, te profesori talijanskog jezika i fizičkog odgoja bili su Talijani.¹⁵⁴ Nastavni program za srednje škole najviše se svodio na satove talijanskog jezika i nacionalne talijanske povijesti i zemljopisa, a h s posve krivom faktografijom, te gimnastike. Nastavnici fizičkog odgoja bili su najokorjehji fašisti, koji su nad učenicima provodili strašan teror, pa zato i najomrznutiji.¹⁵⁵ Talijanski profesori naročito su instistirali na učenju talijanskog jezika.¹⁵⁶ Sva njihova predavanja bila su politička po sadržaju i namjerama, s ciljem nametanja talijanstva i fašističke ideologije, s krajnjom namjerom da formiraju takvu generaciju koja će ne samo to prihvatiti već i prenositi na sljedeće.

Sav se razred nade na onoj drugoj strani. Prenerazi to novog učitelja, da je sio, mučao, a onda da je dobacio: maledetta propaganda!»

U drugoj školi, također u Kaštelima: -Učiteljica pita, gdje se nalazi naš kralj, jedna učenica odvratila: naš je kralj u Londonu. — A znaš li ti za Rim? — Znam! — A znaš li da se kralj nalazi u Rimu? — Nijesam znala da je tamo došao iz Londona! —

»Na Solti su obuku školsku djecu u odjeću balila. Netom su djeca iz škole došli kući svukli su te odore i odnijeli pred vrata škole i tu ih ostavili.« — A. Kisić, n. d.

¹⁵¹ D. Sepić, Slom planova fašističke Italije u Dalmaciji, Zbornik IHRPD, t. 3, Spi. 1975, 284.

¹⁵² Inače, to je Ivan Soljan iz Kastva. ta svečanost u povodu otvaranja nove školske godine održana je u domu GH-a. Providur Sogliana je govorio o brizi fašističke vlasti na području prosvjete, koja se među ostalim pokazala otvaranjem pet novih srednjih škola: u Splitu, Trogiru i Korčuli po jedna, a u Splitu još i viši talijanski tečaj i škola »Rosa Moltoni Mussolini« (nazvana imenom Mussolinijeve majke). GH je otvorio u K. Lukšiću stalnu koloniju i osnovnu školu, u Splitu radni centar i boravište za učenike srednjih škola s učionom i blagovaonom, u Korčuli mornaričku školu. Pročitao je i guvernerovu poslanicu talijanskim nastavnicima, pionirima talijanske civilizacije u ovim krajevima. »Otvorenje školske godine povišenim glasom proglasio je prefekt Zerbino.« — *Il popolo di Spalato* od 15. I 1942. A. Kisić, n. d. 1942, 16—18.

¹⁵⁴ Talijanski direktori splitskih srednjih škola: Etzel Volpe Rinonapoli, Angelo Ferrara, Aurelio Pace i Antonio Volvodich u Klasičnoj gimnaziji, Eros Luginbuhl u Muškoj realnoj gimnaziji, Antonio Tasso u Ženskoj realnoj gimnaziji, Chirone Percy i Alferdo Fiameni u Srednjoj tehničkoj školi, Remigio Dudan u Muškoj zanatskoj školi. — Arhiv IHRPD, CGK, k. 10, br. 900/45.

¹⁵⁵ U VII razredu (Klasična gimnazija!) pošto su daci oštentativno ignorirali sve što je talijansko, radi gimnastike strajkovali su, te korporativno marširajući ispred škole otišli na Marjan. Tu su bili pohvatani i strpani u »crnu Maricu«. Dva su dana odležali u zatvoru, a onda za 7 dana odstranjeni iz škole. Roditelji su morali prikazati molbu, da će oni lično odgovarati za djela svoje djece. Za kaznu dobili su slabu godišnju ocjenu u gimnastici i ponašanju. Usprikos svega toga petorica ne dođoše na gimnastiku. Odstranjeni su iz škole i uapšeni. — A. Kisić, n. d. 1942, 252.

¹⁵⁶ Prefekt Zerbino osobno se mnogo zalagao u predgajanju djece u fašističkom duhu i često posjećivao škole. Interesirajući se za napredovanje u učenju talijanskog jezika — »jezika njihovih djedova«. — *Il popolo di Spalato* od 17. i 20. II 1942.

Na kraju školske godine 1941/42. u Klasičnoj gimnaziji bilo je upućeno na popravni ispit iz talijanskog i gimnastike 148 učenika, što je bilo 24% ukupnog broja daka. 68 ih je na ispitu prošlo, a 80 je izgubilo godinu. — Arhiv IHRPD, CGK, k. 10, br. 218/45.

Jednako tako uporno insistiralo se je i na upisivanju učenika u G. I. L., kao i na pridobijanju nastavnika za Fašističku stranku. Učenicima upisanim u G. I. L. davane su mnoge pogodnosti, npr. neplaćanje školskih taksa, razni oblici pomoći, »širokogrudnost« pri ocjenjivanju i dr.¹⁵⁷ Međutim, jaz između okupatora i domaćeg stanovništva ni u školstvu se ničim nije dao premostiti. Učenici su svoju mržnju prema fašističkom okupatoru ispoljavali na mnoge načine, zbog čega su dolazili u otvoreni konflikt s nastavnicima i vlastima. Bojkotirali su nastavu, posebno se nemarno odnosili prema učenju talijanskog jezika, demonstrirali, štrajkali, ispisivali »subverzivne« parole, crtali komunističke a prjalili fašističke ambleme, rasturali antifašističke letke, prjalili fotografije Mussolinija i talijanskog kralja, naročito uporno odbijali pozdravljati »romanamente«, što su po školskim propisima bili dužni.¹⁵⁸

¹⁵⁷ Bastianini je u već spominjanom govoru od 12. IV 1942. rekao o GIL-u sljedeće: »Upisivanje u GIL napreduje na zadovoljavajući način, ali nije nikako naša namjera da nametnemo ta upisivanja. Mi nismo navikli da vršimo nasilja nad savjestima i nemamo potreba da fabriciramo Talijane od papira ili od mrtve materije«. Ali odmah nastavlja kontradiktorno: »Tko neće da se njegov duh napoji na čistim izvorima neka se uputi kratkim putem do granica. Ovdje vlada Rim, njegov jezik, njegova nauka, njegov moral.« *Il popolo di Spalato* od 14. IV 1942.

Koliko su se zaista klonili »nasilja nad savjestima«, neka posvjedoče ovi primjeri:
»U Splitu je omladina od 8—14 g. dobivala pozive da dođu u Gilovo sjedište. Tamo ih se nagovaralo da se upišu, a ako bi odbili slijedili bi šamari i prijetnje njihovim roditeljima.«

»Da je 7 daka odstranjeno iz Muške realne gimnazije, jer da nijesu htjeli obuci monturu iako se upišaše u GIL.«

»Jučer su (20. VI 1942.) u općinskom perivoju svakog onog daka koji nije imao legitimaciju GIL-a išamarale Crne košulje.« *A. Kisić*, n. d. 1941, 368/369; 1942, 113. i 141.

Na GIL se mnogo polagalo. U blizini doma GIL-a bilo je otvoreno. Jedno sastajalište za »organizirani omladinu«, gdje su dobivali ručak, imali na raspolaganju štampu i mogli se zabavljati. Živeći »u fašističkoj atmosferi izvan nezdravog ambijenta i uličnih opasnosti.« *A. Kisić*, n. d. 1942, 254. A da je ambijent za njih zaista bio »nezdrav« i ulične opasnosti velike svjedoči članak »Podlaci« iz *San Marca* od 8. XI 1941. Evo jednog njegova dijela: »Pošto jedan dio pučanstva više voli da ga udaraju komunisti, nego da nama pomogne održati mir u Splitu, tim gore za njega, jer će dobiti udarce i od jedne i od druge strane! U svakom civiliziranom gradu pučanstvo pomaže vlasti da hvata vulgarnu ubojice, kao što su oni sa Narodnog trga i oni koji su juče bacili bombe. U Splitu, međutim, mnogi opsjenjeni vjeruju da bi mogli suteći i svojom šutnjom zaštitujući ubojice zaustaviti neumoljivu fašističku pravdu.« — »U krugu od pedeset metara polujera od onog mjesta na kojemu se nađe neki srp i čekić na zidu, batine će se davati, i tako će svršiti izvjesna idiotska saučestvstva« stoji u članku »Zelite li zdravije« u *Il popolo di Spalato* od 19. XII 1941.

Zaista je neshvatljivo da je »Spalato italiana italianissima« (Split talijanski najtalijanskiji) tako necivilizirani grad i da saučestvuje s komunistima protiv Talijana!

¹⁵⁸ »Naredba je da u školama nastavnici pri ulazu u razred imaju pozdraviti fašistički, a razred na to također fašistički odzdravit. Kad je u Srednjoj tehničkoj školi ušao u razred prof. Baldasar na njegov pozdrav nitko nije odgovorio, pa niti dva učenika, koji su u Gilu. Ovaj je stvar prijavio ravnatelju u prisutnosti talijanskog inspektora tzv. »preside«. Ovaj potomji pade u dotični razred, a pošto nitko nije odgovorio na njegov fašistički pozdrav, on pošalje razred kući. Kad su ova začuli druga tri razreda, oni svojevoljno napustiše školu. Sutradan ni oni razredi, koji dan prije nijesu znali o incidentu, ne dođoše u školu. I za cijela tri dana potpuni štrajk. Na 11/4 (1942.) u 5 sati popodne bili su sazvani roditelji i skrbnici. Oko 1 u školi priličan broj karabinjera, crnih košulja sa mitraljezom i detektiva. Roditeljima i skrbnicima u pomirljivom tonu govorio je tal. inspektor i pozvao ih da se učenici za svoje dobro pokoravaju školskim odredbama, da će svaki razred imati caposquadra i njegova zamjenika, i da će oni fašistički u ime razreda odgovarati na pozdrav. — Stvar se uredila. I daci su prestali sa štrajkom. Već drugog dana — pričaju — da niti caposquadre ne odgovaraju na profesorski fašistički pozdrav.« *A. Kisić*, n. d. 1942, 78/79. *A. Kisić*, n. d. 1942, 78/79.

U IVb razredu ženske zanatske škole učenici su priljepili komunistički letak na ormar. Izvršnice nije pronađen unatoč dolasku karabinjera i prefresa. — Izvještaj karabinjera Split od 3. III 1943. Arhiv VII, arhiva talijanska, k. 571, reg. br. 17/1—1; Kronologija Splita 1941—1945, 206.

I domaći nastavnici branili su svoje nacionalno dostojanstvo, držali se po strani od fašističkih organizacija, distancirali se od represija koje su primjenjivane prema učenicima, zalagali se za njih i branili ih koliko god je to bilo u njihovoj moći.¹⁵⁹ Uvidjevši da politička taktiziranja i »mirne penetracije« ne daje očekivane rezultate, okupator se prihvaća radikalnijih sredstava. Započinje obračun s profesorima, dacima i njihovim roditeljima, koji iz dana u dan poprima sve oštrije oblike.

Udaljavanje sa satova ili s nastave uopće, pojedinaca pa i čitavih razreda, isključivanje iz škole, prijavljivanje policiji radi »ispitivanja«, policijski zatvor s primjenom široke lepeze prisile i mučenja, iseljavanje čitavih obitelji s »talijanskog teritorija«, sudski procesi, izricanje smrtnih presuda i dugogodišnje robije, internacija, hšavanje života na najokrutniji način — sredstva su kojima se okupator neštedimice služio.

15. travnja 1942. godine uhapšen je profesor Muške realne gimnazije

¹⁵⁹ 12. IV 1942. zatvorena je Trgovačka škola, jer učenici nisu htjeli pozdravljati rimskim pozdravom. — Arhiv VII, arhiva talijanska, k. 569, reg. br. 2/3.

14. IV 1942. odstranjena je iz škole Vjera (Fed!) Carić, učenica Via razreda Ženske realne gimnazije, jer nije pozdravljala rimskim pozdravom. Pored nje, odstranjene su još tri učenice (A. Kisić, n. d. 1942, 84/85).

Početkom prosinca 1942. iz Klasične gimnazije odstranjena su dva daka, također radi incidenta zbog fašističkog pozdravljanja. (A. Kisić, n. d. 1942, 252). »U IV razredu jedan je dak izšarao prozivnik sa komunističkim znakovima, poderao ga i bacio kroz prozor. Slijedila je istraga, da se pronađe počinitelj. Dacima se prijetilo, da ga odaju, na sve moguće načine. Priča se, da je prof. Vojvodić vadio i revolver, i da će sav razred biti strijeljan, ako se ne pronađe krivac. Kad to nije uspjelo daci su za Jedan dan bili zatvoreni. Zatim pušteni i isključeni iz škole. Nauk ne mogu nastaviti drugogovije, jer im se ne izdaje posvjedočenje o svršenom III razredu. Uzalud su bile sve molbe roditelja«. (Ovo se zbio također početkom prosinca 1942, A. Kisić, n. d. 1942, 252).

»Inž. Sponza, upravitelj osiguravajuće zadruge »Slavin« Missia i činovnik Pučke Trgovinske Banke Skurla, čija su djeca bila uhapšena zbog nereda u školi, dobili su naredbu od prefektore da kroz 48 sati ostave italijanski teritorij. Djeca su im puštena na slobodu, da se sa svojim roditeljima isele.« (A. Kisić, n. d., 1942, 253).

4. II 1943. uhapšeni su učenici Srednje tehničke škole Dragiša Ružić, Mate Novak, Mirko Stipanović i Anatolij Rusanov, jer su bili osumnjičeni da su podmetnuli požar koji je izbio u gimnastičkoj dvorani GIL-a, kojom se koristila i njihova škola. — Arhiv VII, arhiva talijanska, k. 579, reg. br. 1/9; Kronologija Splitsa 1941—1945, 207.

8. II 1943. udaljeni su iz Muške realne gimnazije učenici Marko Kalogjera i Ante Nonveiller, zbog toga što su kao članovi komunističke omladine poticali učenike da 5. i 6. veljače stupe u štrajk. Udaljeni su i učenici Simša Benzon, Josip Kesic, Pero Kasandrić i Nenad Ravić. Svi su prijavljeni policiji radi dalje istrage. Arhiv VII, arhiva talijanska, k. 579, reg. br. 2/9-1; Kronologija Splitsa 1941—1945, 208.

5. VI 1943. maturanti Srednje tehničke škole priredili su maturalnu zabavu. Noću i u zoru četrdesetak ih je uhapšeno, jer su bili prijavljeni da su pjevali partizanske i rodoljubne pjesme. A. Kisić, n. d. 1943, 138.

»Uhapšeni su profesori Marin Katunarić, te profesori Srednje Tehničke škole g. ja Jurišić i inž. Bernardi. To je slijedilo za zadnju dvojicu po noći iz sjednice profesorskog zbora, na kojoj je ravnatelj tražio da se potjera iz škole nekoliko daka. Ova dva nastavnika izjavise se protivnim, jer da su ti daci za vrijeme njihovih satova mirni i marljivi. Ustrajao je direktor na isključenju, što je i slijedilo.« A. Kisić, n. d., 1942, 253.

6. VI 1942. prefekt obavještava guvernera da gotovo svi profesori splitskih srednjih škola nastavljaju s antitalijanskom subverzivnom djelatnošću među učenicima. Arhiv VII, arhiva talijanska, k. 569, reg. br. 10/2; Kronologija Splitsa 1941—1945, 136.

»Ovih dana (početkom travnja 1942.) povratilo se 27 Splitskana iz zatočeništva na Liparima, između njih: Dr. Ivo Tartaglia, Rikard Katalinić-Jeretov, Dr. Zvonimir Simunić, gimnazijski direktor Belas i prof. Arambašin.« — A. Kisić, n. d. 1942, 84. Pored naprijed navedenih i mnogi drugi profesori splitskih srednjih škola bili su podvrgnuti teroru, hapšenju, zatvaranju, interniranju, proganjaju, premještanju. Među ostalima to su bili inž. Cezar Chiabov, Ivan Planine, Vjekoslav Cvrle, Frano Baras, Zvonimir Petnički, dr. Jakša Herceg, Frano Hrabak, Miroslav Kravar. Arhiv IHRPD, CGK, k. 10, br. 531/45, 1080/45, 218/45, 900/45.

Ciro Gamulin. Umro je dva dana kasnije nakon svirepog i dugotrajnog mučenja na policiji i političkom odjelu Prefekture.¹⁶⁰

Zbog atentata što ga je grupa splitskih ilegalaca uspješno izvela na fašističkog zločinca Antonia Hoffmanna, 15. siječnja 1942. godine, poslije dugotrajnog zvjerskog mučenja na policiji, pao je kao žrtva fašističke odmazde s još dvojicom omladinaca učenik četvrtog razreda Srednje tehničke škole, pripadnik ilegalne udarne grupe, sudionik i izvršilac akcija, posebno bombaških, protiv neprijatelja, neustrašivi skojevac —

— Ranko Orlić.¹⁶¹

Za atentat na drugoga fašističkog zločinca — vicefederala Fašističke stranke u Splitu Giovannija Sava, izvršenog 11. veljače 1943. godine, bili su ubijeni učenici Klasične gimnazije, skojevci Ante Cerina — izvršilac atentata i Edi Dolci, njegov suučesnik. Poslije dugoga i svirepog mučenja strijeljani su 28. travnja 1943. godine.¹⁶²

Samo jedan dan kasnije, noću 29.—30. travnja 1943. godine, ubijeni su na ulici, pri sprovođenju na policiju, još dva splitska omladinca, učenik Klasične gimnazije Zarko Pejčević i dak srednje tehničke škole Nikola Stambuk.¹⁶³

¹⁶⁰ Izvještaj Prefekture Split od 12. V 1942, Arhiv VII, arhiva talijanska, k. 560, reg. br. 35/3—1, Kronologija Splita 1941—1945, 119.

¹⁶¹ U Muškoj Realnoj Gimnaziji daci su održali 3 minuta šutnje u spomen prof. Cira Gamulina, i to u onom satu, kad je bio talijanski nastavnik. Pričaju, da je u onim razredima, gdje je ovaj prigovarao tome, produžena šutnja za daljnja 3 minuta a u nekim za cijeli 'U sata.« *A. Kisić*, n. d., 1942, 91/92.

¹⁶² Ranko Orlić bio je uhapšen dana 20. 12. 1941. skupa sa ocem Josipom i bratom Antom. U zatvoru je bio par puta strahovito mučen i mrcvaren. Iz policijskih zatvora bio je odveden u prostorije »Squadra Politica« u zgradi Prefekture, gdje je jednu cijelu noć bio strahovito mrcvaren. Bili su ga svukli gola, tukli ga šakama, nogama i pendrecima i pao je par puta u nesvijest. Na podu u sobi gdje je mučen nalazile su se mlake krvi. Ovo mučenje je trajalo cijelu noć, ali Orlić nije htio da prizna ono zašto ga optužuju. Ujutro su ga više nosili nego vodili.« HAS, Okružna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, br. 44.

¹⁶³ Tako mi je Lavčević za našu »vezu« Ranka Orlića rekao: »To je jedan od naših najboljih omladinaca.« Kad je počeo izlaziti »Naš izvještaj« Orlić je dolazio k meni svakog dana najmanje dva puta, donoseći ujutro napisani materijal za »Naš izvještaj« i za »Vojnu komisiju« i donoseći navečer na ciklostilu otišut list i poruke. Bio sam potresen kad sam od drugova doznao da taj dosta nježni mladić, zapravo dječak od šesnaest-sedamnaest godina, koji se još razvijao i rastao, ne samo da nije progovorio fašistima prilikom dugotrajnih teških mučenja već je sav izubijan, krvav i ranjav, s ustima punim vlastite krvi, umjesto traženog odgovora na postavljena pitanja, pljuvao krv u lice fašističkim krvnicima. Orlićeva majka odnijela je s policije košulju svoga sina, svu od krvi crvenu kao zastava Revolucije. Mladi heroj Ranko Orlić darovao je na stratištu život Revoluciji i svojemu narodu.« — *S. Šehović*, Takav narod mora pobjediti, *Zbornik IHRPD*, t. 2, Split 1972, 767.

¹⁶² Izvještaj Prefekture Split od 20. VII 1943, Arhiv VII, arhiva talijanska, k. 572, reg. br. 25/9—8, Kronologija Splita 1941—1945, 222. *A. Kisić*, n. d., 1943, 107.

¹⁶³ Na sastanku skojevske organizacije dobrovoljno preuzimlju ovaj zadatak Cerina Tonči i Jelčić Flora. (...) Atentat na Savu pripreman je 5—6 dana. (...) Tonči je odmah uhapšen, a ubili su ga uoči 1. maja, dok je Flora nestala poslije dva dana iz Splita. Te dane se krila kod Anice Roje, odakle je otišla u partizane i nakon 2 mjeseca u borbi poginula. Obitelji Tonča i Flore iste noći poslije atentata bile su uhapšene i internirane na Molatu do kapitulacije Italije.« — Arhiv IHRPD, Fond MG, k. 2, fase. 3 »NOP Splita«, signn. MG—1/2—3/20.

¹⁶³ Ručao je kući (nismo imali kruha) malo riži i oko 2 sata otišao da izvrši atentat. Poslije malo vremena došao je neki drug i rekao da je Tonči uhapšen i da se sklone. Nisam htjela. Htjela sam ići u zatvor gdje su mi bila djeca. Veljko, Vitomir i Miće su bili u zatvoru. Mićino dvoje djece i žena. Došli su u ponoć po nas (otac Vičko, a ja sam Zorka).« — Iz izjave majke Ante Cerine, MNR Split, Fototeka, inv. br. 16977.

¹⁶³ »Oko 10 sati u večer došlo je desetak agenata splitske Questure (Squadra Politica), koje je navodno predvodio maresciallo Franceschetti Giocondo (bili su među ostalima u potrazi agenti Ambrosio Pietro, Colino Giuseppe, Sferco Massimiliano, Di

Učenici Srednje tehničke škole bili su naročito potertani u fašističkom indeksu imena splitskih srednjoškolaca, počevši od demonstracija 25. rujna 1941. godine pa dalje.

Treba posebno izdvojiti proces protiv pedesetorice učenika Srednje tehničke škole, redom skojevaca, pokrenut pred »Specijalnim sudom za Dalmaciju« (Tribunale Speciale della Dalmazia). Učenici su uhapšeni krajem travnja i u svibnju 1943. godine, kada je lišeno slobode i mnogo đaka Trgovačke akademije. Slijedila je nečuvana tortura na policiji i sadističke metode iznudivanja.¹⁶⁴

29. lipnja 1943. godine protiv 50 učenika Srednje tehničke škole pred naprijed navedenim sudom podignuta je optužnica zbog konspirativnog protufašističkog rada. 15. 16. i 17. srpnja 1943. u Splitu je održana rasprava. Dva učenika su osuđena na smrt, veliki broj na vremenske kazne u trajanju od 3 do 30 godina, nekolicina oslobođena.¹⁶⁵

Ali to su bili posljednji trzaji ranjene zvijeri. Fašizam u Italiji doživljava slom i »štakori napuštaju brod koji tone« »Jutros (7. VIII 1943.) u 6 sati otputovao je parobrod redovite pruge Split—Trst sa oko 400 ta-

Matteo Ernestino) u stan Pejčkovića i uhapšeni su omladina daka Pejčković Žarka. Zatim su ga odveli »crnom Maricom« do Gradskog perivoja, gdje su ga izveli iz automobila i ubili s par revolverskih metaka u glavu.

Iste noći oko 3 sata uhapšen je i ubijen nedaleko od svog stana omladinac dak Stambuk Nikola s nekoliko revolverskih metaka ispaljenih u glavu. Mlaka krv na pločniku kod Realke gdje je ubijen ostala je cijelog idućeg dana. Oba ubojstva izvršio je agent političkog odreda kvesture Salateo Massimiliano, poznat po nazivu »11 boia della Squadra« (krvnik Odreda), ubojica mnogih splitskih antifasista, a po narednji marescialla Franceschetti, šefa agenata političkog odreda splitske kvesture, koji je naredio da se ubiju »inteligentno«, tj. u insceniranom bijegu. — HIAS, Okružna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Split, br. 54.

Evo još jedno potresno svjedočanstvo o njihovoj smrti: »Po noći uhapšen je oveći broj mladosti, učenika većinom Srednjo-tehničke škole. Prigodom sprovođenja u policijske tamnice pri pokušaju bijegstva u Ulici Zara kraj farmacije Kargotić ubijen je Žarko 18-godišnji sin Pejčkovića Ivana zakupnika kavane na Novoj obali i Niko Stambuk jedinać Boža činovnika tehničkog kod Primorske Banske Uprave, a sada, kažu, nadestar na Braču.« A. Kisić, n. d. 1943, 107. (29. i 30. IV 1943.)

ic »Priča se, da je ova zadnja dva dana poapšeno oko 200 mladosti, skoro svi učenici Srednjo Tehničke škole.« A. Kisić, n. d. 1943, 107. »Kod preslušavanja fašistička policija vrši nad uhapšenim omladincima strahovita mučenja. Žeda, glad i samica, pljuvanje, mlaćenje sakama i nogama, batinanje žilama, pendrecima i teškim palicama od glave do pete kroz sate i sate, te čitave noći.

Pojedinog omladina prigodom preslušavanja odjednom mlade po četiri policajca, onako kako im daje znakove za batinanje maresčjalo Franceschetti Giocondo, koji provada preslušanje i rukovodi sa zlostavljanjem. Ali ne muče uapšene omladince samo u policijskim zatvorima, nego ih muče također i stražari u sudbenim zatvorima »Sv. Roka« kamo omladince premještaju poslije dovršene istrage, i premda ti novi stražari govore da nijesu fašisti, oni se po svojim metodama jako malo razlikuju od fašističke policije. Samo zato što su pozdravljali svoje drugove koji su odlazili iz zatvora Tornarelli, Campanella, Gentile, Bonetti i drugi grabe omladince i odvode ih u samicu (tzv. »cella di punizione«) i tamo ih premlate, a zatim polju vodom i ostave tamo noć i dan bez hrane.« Arhiv IHRPD, Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Zagreb, k. 7, br. 234/44.

« Presuda je glasila: dva (Božinović i Ivanko) na smrt. Jedan (Kamber) na 30 godina robije, pet na 15, pet na 10, osamnaest na 5, jedan na 3 godine robije. Sedamnaest ih je oslobođeno. Osuđeni na smrt pomilovani su nakon pada fašističkog režima u Italiji, dok su ostali bili odvedeni na izdržavanje vremenskih kazni u Bolonju, Firencu, Kopar. Nakon kapitulacije Italije, Nijemci ih odvode u njemačke logore, odakle se mnogi više nisu vratili. — Isto kao i bilješka 171.

Ni najstrože kazne i najsvirepije mučenje nije slomilo snagu i nadu hrabre splitske omladine i svih splitskih antifasista: »Jutros (24. VIII 1943.) je u 7 sati odvedeno parobrodom u Italiju 52 osuđene mladosti po Specijalnom Sudu za Dalmaciju, većinom daci Srednje-tehničke škole. Masa ih je svijeta spratila pozdravljajući ih, a oni sa parobroda poklicima »Zdravo« odvracali i aplauz sa obe strane.« A. Kisić, n. d. 1943, 234.

lijanskih činovnika, namještenika i njihovih obitelji. Odvedeno je i 13 osuđenika u okovima. Otputovao je i Rikard Savo otac poginulog Giovanna, trgovci Milišić, Capurso, obitelj pok. Antonio Hoffmanna i još nekoliko Splićana istaknutijih fašista. Otputovao je i detektiv Franceschetti, jedan od okrutnijih mučitelja i batinaša u policijskim zatvorima.¹⁶⁶

ZAKLJUČAK

Ocjenjujući namjere talijanskog fašizma na anektiranom području Dalmacije i sve mjere koje su poduzete radi njihova ostvarenja, uočava se sveobuhvatnost, perfidnost i upornost tih nastojanja. Obrazloženje tih težnji ne treba tražiti u »historijskim pravima«, već u prirodi fašizma, u njegovim ideološkim karakteristikama, posebno u pristupu problemu nacija i rasa, te u ekspanzionističkim težnjama.

Uporna nastojanja da se pod krinkama »historije, kulture, civilizacije, tradicije« itd. provodi imperijalistička politika bila su kratkog daha. Fašizam je ubrzo pokazao svoje pravo lice.

»Oslobađanje« i »vraćanje« anektiranog teritorija Italiji, odnosno prisilno sjedinjavanje, vršeno je veoma drastičnim metodama, metodama nasilja i terora na kojima se fašistički sistem temelji.

Cjelokupna politika fašističke Italije u ovladavanju svim područjima života u anektiranoj Dalmaciji težila je odnarođivanju hrvatskog i srpskog stanovništva i njegovom vezivanju uz »maticu zemlju« i fašističku ideologiju. To je trebala biti čvrsta osnova za dalje imperijalističke pretenzije fašističke Italije u ovim krajevima. Krajnje namjere i dugoročni planovi, sračunati na potpuno brisanje slavenskog traga na ovom tlu, srećom su ostali samo puste želje.

Split je pod talijanskom okupacijom živio dvostrukim životom. Narodnoslobodilački pokret i nova revolucionarna vlast uspješno su vodili borbu kroz teror, patnje i krv i izvojevali pobjedu nad neusporedivo snažnijim protivnikom.

Sve naredbe, pozivi, apeli i prijetnje okupatorske sile razbijale su se o letke narodnoslobodilačkog odbora grada, o narodnoslobodilački pokret Splita.

U potpisu koji je na atk o kapitulaciji talijanske divizije »Bergamo« 1943. godine stavio njen komandant — što je ujedno bio i slom planova fašističke Italije na našim obalama Jadrana — došla je do punog izražaja i snaga i jedinstvo svih antifašističkih snaga Splita, predvođenih Komunističkom partijom.

Još jednom se u povijesti pokazalo da i najjače snage i najgrublja sredstva okupatora ne mogu nadvladati narod, koji je speman na najveće žrtve za obranu svoga nacionalnog integriteta i dostojanstva, prava na vlastiti život, na opstanak.

Pokazalo se točnim da narod koji je spreman izginuti za svoju slobodu ne može biti pokoren.

«* A. Kisić, n. d. 1943. 216.

DURO RADOŠ

BIO SAM U ZATVORU S BORCIMA PRVOGA SPLITSKOG I SOLINSKOG ODREDA

Dana 12. kolovoza 1941. začula se pucnjava na brdu Jarčištu, nekih četiri kilometra od moje kuće. Bilo je oko dva sata poslije podne kad su preda me, na gumno, banula trojica ustaša naoružanih puškama: predvodio ih je okorjeli ustaša Ante Capeta-Jurišić, drugi je bio Jure Murat, oba iz Dicma, dok trećega nisam poznao. Bez riječi su me poveli i kad smo se udaljili dvjesto metara od kuće, svezah mi ruke žicom na leđima. Putem do žandarmerijske kasarne udarah su me nogama i kundacima, a tamo predali Antinu bratu Jakovu i Stipi Zebiću, također ustašama iz Dicma. Prenočio sam u stanici, u jednoj sobici, gdje su me, vezana, mučili i tukli.

Sutradan, oko deset sati, uhapsili su i moje susjede Mirka Radoša, Iju Stojanca, Božu Šerbu, Mirka Denića, Simu Stojanca i njegova sina Luku te Ivana Stolicu i doveli ih u žandarmerijsku stanicu. Odatle su nas sve prebacili na željezničku stanicu, strpali u jedan vagon i sproveli u Sinj. Sprovodili su nas braća Capeta-Jurišići, Stipe Zebić i dvojica nepoznatih ustaša.

Dok su nas sprovodili, čuli smo pucnjavu iznad zaseoka Beškeri. Tamo se vodila borba između Solinskoga partizanskog odreda i ustaško-talijanskih snaga. Odred je razbijen, dio boraca je izginuo ili je bio zarobljen, dok ih se dio uspio spasiti.¹

Istog dana otkriven je i Splitski partizanski odred u selu Košutama te potpuno razbijen i uništen od jakih talijansko-ustaških snaga. Tom prilikom poginuli su Mirko Kovačević, španjolski borac i komandant Odreda, zatim Vinko Blaić, Ante Brajčić, Andro Račić, Mate Sarić, Ivan Uvoda i Ljubo Zorica, dok je zarobljeno i dovedeno u isti zatvor gdje smo i mi bili 28 boraca. Među njima je bio i Vinko Ožić-Paić, teško ranjen, koji je 22. kolovoza podlegao batinama i mučenju u zatvoru. Svi ostali, osim trojice koja su oslobođena zajedno s nama osmoricom iz Dicma, strijeljani su 26. kolovoza 1941.

¹ Ovo sam saznao dan kasnije od zarobljenog Ante Cerine.

Sa željezničke stanice u Sinju sproveli su nas u sudski zatvor. Na ulicama je bilo dosta svijeta: jedni su nas sažaljevali, a drugi pljuvali i tukli. Dan poslije, 14. kolovoza 1941, odveli su nas iza zgrade Sreskog načelstva, u neku vrstu pećine koja je služila kao spremište za drva i ugalj, a nalazi se u samoj kamenoj litici u podnožju Kamička. Istog dana k nama su dovedeni i zarobljeni borci Splitskoga i Solinskog odreda.

Ulaz su čuvala po dvojica ustaša, naoružani puškama, pištoljima i kamama, koji su se smjenjivali svaki sat. Osim toga ulaz je bio i stalno na oku dvojici žandara koji su se, naoružani, nalazili na vratima Sreskog načelstva, tako da se o pokušaju bijega moglo samo sanjati.

U tom prljavom čumezu bilo nas je 37, vezani dva i dva i stalno u sjedećem položaju. Opružiti se nije ni moglo zbog malog prostora. Cim su nas tamo prebacili, došlo je nekoliko ustaša na čelu sa zlikovcem i batinašem Antom Dadićem, logornikom, iz sela Biska, braćom Capeta-Jurišić, Ivankom Poljakom. Navalili su na nas, tukli nas čime su stigli i vikali da je to samo zagrijavanje. Krvavi od batina, znali smo da nisu daleko od istine.

Navečer su ih smijenili drugi, a sutra, na dan svetkovine Sinjske gospe, nakon što su sahranili ustaškog bojnika Bilobrka i jednog kape-tana crnokošuljaša koji su poginuli u borbi sa Splitskim odredom, navali su na nas ponovo: tukli nas i zlostavljah dok nismo postali modri, obiliveni krvlju i iznakaženi. Osamnaestogodišnjem Makaraninu Anti Torkaru, najmlađem među nama, slomili su dva rebra, a da nije pisnuo. No, najviše je na udaru bio Vinko Ožić-Paić, koji se nalazio na samom ulazu tako da ga nitko nije mimoišao ni kad je ulazio ni kad je izlazio. Uza sve batine i tešku ranu na nozi, Vinko nije ni jauknuo, a kamoli tražio milost od zločinaca. Dapače, i kad su ga neposredno pred smrt tukli, smogao je snage da im u lice kaže: »Udrite krvoloci, ah znajte da će vam narod suditi!« — i zatim se okrene k nama: »Ako itko od vas ostane, drugovi, živ, osvetite me!«

Poslije podne je došao ustaški tužilac Mihovil Perović, s nekoliko svojih suradnika u civilu, i dobio nam da se ustaška država nije još ni zagrijala, a da smo se mi, »zločinci, teroristi, komunisti« digli da je uništimo. Alfredo Santini, Đordano Borovčić-Kurir, Nebojša Borozan i još neki drugovi odgovorili su mu da smo se digli na ustanak protiv okupatora i njegovih slugu. Neposredno poslije njegova izlaska, vjeronajno po njegovu naređenju, »posjetila« nas je grupa ustaša i žandara, 6 narednikom Anićem na čelu, i nastavila mučiti i tući govedom žilom do kasno u noć.

Strašno je bilo gledati Simu Stojanca i sina mu Luku koji su bili vezani zajedno. Ustaše su naređivale ocu da šamara sina, pljuje i čupa mu brk, a poslije sinu da to isto čini ocu. Kad ne bi poslušali zna se što ih je čekalo, njih i nas, isprebijane, vezane i nemoćne.

Sva ta mučenja ustaška je rulja pratila pričama o zlodjelima koja su radili po Bosni i Hercegovini, a koja su se najčešće svodila na pokolj, palež i bacanje nevinog naroda u jame. Jedan od njih je pričao kako su nedaleko od Livna tridesetak ljudi, žena i djece bacili u jamu na

taj način što su ih vezali žicom i kad su gurnuli prvoga, on je povukao drugoga i tako redom. Ulstaše su iza to vrijeme vikale: »Ne žurite, ima mjesta za sve!«

Nakon svake takve priče ponovo bi podivljah, tukli nas do iznemoglosti i sutradan predavali drugima koji su opet čitavu stvar ponavljah, proširujući je pričama o svojim zvjerstvima u Kupresu, Glamoču, Duv-

ĐORDANO BOROVIČIĆ-KURIR, (17. VU 1912, Split — 26. VIU 1941. Ruduša kod Sinja) predratni član KPJ. Komandir Prvog splitskog odreda. Strijeljan zajedno s 24 zarobljena borca 26. kolovoza 1941. u Ruduši kod Sinja

VINKO PAČ-OZIĆ (Split, 27. V 1912 — Sinj, 22. Vili 1941.). Istaknuti skojevac i član udarnih grupa te borac Prvog splitskog odreda. Za narodnog heroja proglašen 24. VU 1953.

nu... Završavali su obično riječima da će i nas baciti žive našoj subraći u jamama. Sjećam se i riječi: »Vi ste teroristi i lopovi, digli ste se protiv nove NDH, a ovo je oslobodilačka borba i ustaški pokret. Očistit ćemo NDH od prljavoga srpskog življa«. Kako to zvuči jezivo i paradoksalno: »oslobodilačka borba i ustaški pokret!« Te iste ustaše su se kasnije povezale s četnicima i koljačima Draže Mihailovića te su zajednički nastavili ubijati poštenu srpsku i hrvatsku narod.

Dana 16. kolovoza Mihovil Perović je formirao po naređenju ustaškog pukovnika Jurja Buble i potpukovnika Benkovića prijeki sud, koji je bio smješten u zgradi Sreskog načelstva. Na saslušanje su nas vodili jednoga po jednog, vezanog lancem, u pratnji dvojice ustaša.

Kad je došao red na mene, vezali su mi ruke i povelu preko malog dvorišta u zgradu Sreiskog načelstva, na prvi kat. Uveli su me u sobu, gdje >su sjedila njih petorica, sa zapisničarom. Za sve vrijeme ispitivanja bio sam vezan. Najprije su mi uzeli generalije, a onda je slijedilo prvo pitanje: da li sam član nekih partija? Zatim ostala: gdje sam i što sam radio do hapšenja, gdje me je zatekla kapitulacija stare jugoslavenske vojske, da li sam dotad kažnjavan itd.?

Najviše su se zadržali na pitanjima oko Splitskoga i osobito Solinskog odreda, koji je bio razbijen u neposrednoj blizini moga zaseoka. Pitali su me da li sam znao za Solinski odred, da li sam imao s njima vezu, da li sam im bio vodič za prebacivanje na Svilaju ...

Sud nije bio zadovoljan mojim iskazom, a pogotovo ne sudac tužilac Perović, koji je skočio na noge, zgrabio me za ovratnik košulje i vikao: »Zašto si doveden ovdje?«

Odgovorio sam da i sam ne znam zašto, da bi to jedino znale ustaše iz mog sela — braća Čapeta-Jurišić i logornik iz Dicma Mirko Radanović.² Dok sam ovo govorio, na trenutke sam mislio da će me Perović udaviti, koliko me stezao oko vrata i koliko je bjesnio. Dugo me još iza toga drmusao, vrijeđao, pljunuo mi u lice i opalio takav šamar, da mi je krv udarila iz nosa i obraza, koji su bili već načeti prethodnim batinanjem. Na kraju Perović je rekao da će pristupiti novim metodama ispitivanja koje će morati dati željene rezultate i završio: »Odvedite ovog teroristu i bandita!«

Takav postupak od jednog suda ipak nisam očekivao. Mislio sam, kad me vide ovako krvavoga i poderanoga, da će postupak biti bar donekle u duhu zakona. Međutim, danas me to ne iznenađuje, kad sam svjestan da su tamo sjedili ljudi bez pravnog znanja, bez sudskog iskustva i bez osjećaja za pravdu, ljudi, ako ih se uopće tako može zvati, čija je savjest već odavno bila ispunjena kriminalom i zločinom.

Poslije saslušanja ustaše su me ponovo vratile vezana u pećinu i tamo me svezali s Ilijom Stojancem. Jednako su postupali i sa svima ostalima, osim s Paićem, kojeg su ispitivali tu, u našoj pećini, u ćumezu, pred svima nama.

Ispitivao ga je Perović. Nakon što mu je uzeo generalije, zapitao ga je: »Da li si imao oružje, da li si pucao u ustaše u Košutama, da li si pripadao nekoj partiji?«

Paić je odgovorio: »Pripadam partiji, ali vam neću reći kojoj, pušku sam imao i pucao sam u Talijane i one koji im pomažu, pripadam radničkoj klasi i za nju se borim. Ništa vam više neću reći!«

Perović je nastavio s pitanjima, ali kako Paić više nije odgovarao, pocrvenio je od bijesa i zajedno s ostalim članovima suda napustio ćumez. No, ubrzo su došla trojica ustaša i zvjerski napala Paića, tukli ga nogama i govedom žilom. Naravno, nisu ni nas ostale štedjeli.

Borci Splitskoga i Solinskog odreda koji su s nama bih zatvoreni nisu u početku imali povjerenja prema nama seljacima iz Dicma, ali

² Svi su poslije oslobođenja Dicma zasluženo kažnjeni.

kako su i nas mučili jednako kao i njih, zbližili smo se. Otad su u nama gledali drugove i prijatelje, koji gaje iste misli o okupatoru i njegovim slugama. Pričali su nam kako su se okupili u Splitskom polju i namjeravali prebaciti preko Mosora, Krušvara, Košuta i Cetine prema Vještici gori, gdje bi se povezali s ostalim partizanskim jedinicama.

Bordano Borovčić nam je pričao: »Ja sam bio komandir. Organizacija okupljanja za odlazak iz Sphta bila je slaba, veza nas nije dočekala u Krušvaru, kako je bilo dogovoreno, pa smo odlučili da sami krenemo dalje prema Cetini. Kako smo izgubili dosta vremena čekajući vezu, dan nas je zatekao tek u selu Košutama, gdje su nas seljaci otkrili.«

Zarobljeni borci Splitskog i Solinskog partizanskog odreda pred zatvorom uoči strijeljanja

Svaki dan bivalo nam je sve teže: mučenje, glad, žed, nespavanje, ustajao i težak zrak, smrad... Bili smo toliko malaksali, iscrpljeni, izubijani i poderani da nismo sličili na ljude, već na aveti i kosture. Hranu koju su nam donosili naši od kuće ustaše nisu dopuštale da primamo, uz »obrazloženje« da nam ne treba, da su za nas spremili po jedan metak u glavu. Majka mi je jednom donijela hranu i odjeću, na koljenima molila da mi je predaju, na što ju je jedan od ustaša udario nogom, opsovao i naredio da se gubi odatle.

Dana 20. kolovoza iz Mostara je došao pokretni prijevazni ustaški sud, s predsjednikom Rafailom Boršićem na čelu, i članovima Pavlom Krajem, Zvonimirom Remetom i Nikolom Grabovcem, a priključio im se, kao tužilac, i Mihovil Perović. Ponovo smo bili ispitivani istim redom i postupkom. Kada sam ja došao na red i kada su me upitali imam li što da dodam ranijoj izjavi, rekao sam da nemam i da pozovu kao svjedoke ustaše iz Dicma. Sjećam se da je tada među sucima sjedio

i ustaški pukovnik Juraj Buble, koji je vjerojatno utjecao na tok sude-
nja na našu štetu.

Dana 21. kolovoza upala je među nas grupa pijanih ustaša, s logor-
nikom Dadićem i žandarmerijskim narednikom Anićem, i toliko nas
tukla da je Petar Jelaska ostao bez četiri, a ja bez dva zuba, Ante
Zelić je ostao gotovo bez oka, Đordanu Borovčiću su slomili ključnu
kost, dok je Paić, ujutro, od batina umro.

Sud je završio istragu 24. a presude donio 26. kolovoza.

Između boraca Splitskoga i Solinskog odreda i nas seljaka iz Dicma
vladalo je veliko drugarstvo tih dana, koje je samo jednom poreme-
ćeno i, na žalost, plaćeno glavom: Ante Cerina je u svom iskazu optužio
Simu Stojanca da je prevezao sedam pušaka iz Rupotina do Dicma,
zbog čega je ovaj strijeljan 26. kolovoza zajedno s ostalim borcima.

Dana 26. kolovoza došla je veća grupa ustaša na čelu s logornikom
Antom Dadićem i izvela nas iz čumeza u dvorište. Donijeli su nam
nekoliko kanti vode da se umijemo i krv speremo s lica i ruku, ali
nam ruke nisu oslobodili. Postrojili su nas zatim dvojicu i dvojicu,
već kako smo bili vezani, prebrojili nas i pregledali još jednom lance.
Premda smo znali da nam se nešto sprema, panika nas nije zahvatila,
mimo smo čekali svoju sudbinu. Jedino smo se u podsvijesti plašili
Livna i jame koju su nam ustaše tako često spominjale, jer da je šteta
trošiti metak za komuniste i teroriste. Razmišljao sam i zašto bi me
strijeljali kad se nisam ogriješio o NDH, ako ne zato jer sam Srbin
i jer simpatiziram radnički pokret. Prošlo je četrnaest dana otkako
smo zatvoreni i mučeni pa su nam na suncu onako iscrpljenima, od
dugog stajanja u stavu »animo« počele noge klecati.

Logornik nam je saopćio: »Danas vam je presuda. Presudu će izreči
prijeki (pokretni ustaški sud iz Mostara. On neće imati milosti prema
vama, jer ste komunisti i teroristi. Siguran sam da ćete biti osuđeni
na smrt. Sudeње će se održati u Domu Hrvatskog sokola.«

Na njegove riječi prvi su reagirali Nebojša Bonozan, Alfredo San-
tini, Đordano Borovčić i Branko Duplančić, a pridružili smo im se i
mi ostali, uzvikujući »živjela radnička klasa, dolje okupator i njegove
sluge!«

Na to su ustaše navalile na nas i tukle nas tako da su oni slabiji
padali i vukli i one koji su bili s njima vezani. Poslige su nas ponovo
polijevah vodom da dodemo svijesti. Oko 7,30 izveli su nas kroz kapiju
Sreskog načelstva na ulicu. Na ulicama je bilo mnogo svijeta, okupio se
narod iz cijele Cetinske krajine, kao da je Velika gospa. Uzduž ulica
prema Sokolani nalazio se kordon naoružanih ustaša i žandara radi
obezbjedenja. Dovedi su nas u Dom Hrvatskog sokola i smjestili u jednu
malu prostoriju. Bilo je drugova koji su se putem jedva kretali pa smo
morah pomagati jedni drugima. Oko 8,30 sati članovi Suda zauzeli su
svoja mjesta na bini. Zgradu Sokodane obezbjeđivao je kordon ustaša
u ratnoj opremi sa šljemovima na glavi, bodežima na puškama i kama-
ma o pojasu, tako da su nalikovali na talijanske crnokošuljaše. Oni
nisu dozvolili narodu da se približi zgradi i čuje tok sudeња. Oko
zgrade stalno su se kretale i dvije patrole i to u suprotnim smjero-

vima. Na vratima su stajala dvojica ustaša, a na svakom prozoru po jedan. Gradanska lica nisu mogla u salu, izuzev nekih s propusnicama. Rodbina nam je donijela odjeću da se presvučemo, ali ustaše nisu dozvolile: htjele su da pokažu kakvi smo bijednici a digli se na ustanak!

Konačno je kucnuo i taj čas: suđenje je počelo u 8,30 sati na isti način kao i prethodna saslušanja. Jednoga pio jednog su odvodili i pitah ima li što dodati na ranije iskaze (gotovo svi smo rekli da nemamo). Nakon što bi bio ispitan, svaki bi sjeo na klupu ispred bine i slušao one iza sebe. Suđenje je bilo završeno oko 12 sati. Sve nam je, u stvari, sličilo na formalnost; presuda je sigurno pala još dok smo bili u čumezu, kod Sreskog načelstva.

Na kraju suđenja uzeo je riječ tužilac Perović: »Gospodo suci, vidite tko su ovi bijednici, komunisti, boljševici i teroristi: šaka jada, najgori ološ, lopovi i propalice. Nije grijeh ako se branimo od te napasti i ako ih uklonimo za sva vremena. Bolje da tih nekoliko propalica bude uklonjeno odmah nego da nam truju našu NDH. Ovaj ološ, koji ne vjeruje u boga, digao se s oružjem u ruci da ruši novu NDH. Gospodo, pred vama su teroristi, komunisti i razbojnici koji ne prezaju ni od čega i za to tražim za sve najoštriju kaznu!«

Poslije toga uzeli su riječ naši advokati dr Smolčić i dr Pjero Tripalo, koji su nas branili napamet, jer nisu prisustvovali, niti im je bilo dopušteno, našim ispitivanjima. Zato nisu bili spremni, niti u toku događaja, a i kad bi pokušali braniti, sud ih je prekidao. Od njega nismo ni mogli očekivati milost, od suda koji će u analima ljudskih zločina ostati zabilježen kao izuzetno barbarski.

U 12,30 Sud se povukao da donese odluku, a u 13 sati predsjednik Boršić naredio nam je da ustanemo na noge da nam pročita presudu: »U ime NDH i poglavnika Ante Pavelića osuđuju se na smrt strijeljanjem: Đordano Borovčić, Alfredo Santini, Ivan Antonini, Nebojša Borozan, Ante Cerina, Mirko Dujmić, Branko Duplančić, Dušan Frua, Petar Jelaska, Ante Katić, Josip Krstulović, Jozo Markotić, Ivan Marković, Marin Matković, Ante Zelić, Davor Urlić, Ante Torkar, Josip Radetić, Tadija Skopljanac, Simo Stojanac, Dragutin Rogulj, Ante Popović, Jozo Petrić i Vjeko Ozretić. Oslobođeni su optužbe: Martin Gabričević, Nikola Matković, Jerolim Cerina, Đuro Radoš, Mirko Radoš, Božo Serbo, Ivan Stolica, Mirko Denić, Ilija Stojanac, Luka Stojanac.«

Poslije pročitane presude naši su advokati na brzinu sastavili molbu za pomilovanje osuđenih i hitno, depešom, poslali na adresu poglavnika Ante Pavelića. Poslije pola sata vratio se negativan odgovor (pitah smo se da li je molba i krenula za Zagreb).

Ustaše su nas tada nemilosrdno počele tući. Na mene se osobito okomio, uz riječi da mi je to pozdrav do sljedećeg puta, Stipe Zabić, tako da sam od udaraca pao u nesvijest.

Nešto poslije 15 sati došla su dva autobusa i odvezli osuđene drugove u nepoznatom pravcu (kasnije smo doznali da su ih strijeljali u Rudaši). Ulazeći u autobus drugovi su izvikivali »živjela Komunistička partija, živjela radnička klasa, dolje ubojice!« Otišli su s pje-

smom. Nas osmoricu oslobođenih iz sela Diema odveli su u domobransku kasarnu i zadržali još sedam dana u zatvoru, ali nas više nisu tukli. Cim smo došli u kasarnu, dočeka nas je domobranski natporučnik Tomašević, koji mi je bio učitelj u osnovnoj školi. Prepoznao me i naredio jednom vojniku da ode do logornika Dađića i donese ključeve kako bi nas oslobodio lanaca. Meni je dao i kutiju cigareta, a potčinjenima naredio da nas nitko ne tuče i da nam daju istu hranu kao i domobranima. Dok smo bili u kasarni, jednom nas je prilikom i posjetio.

Napominjem da su odmah nakon presude na slobodu pušteni Martin Gabričević, Nikola Matković i Jerolim Cerina.

KAZIMIR PRIBILOVIĆ

SPLIT U FORMIRANJU I RAZVOJU MORNARICE NOVJ

Kada se razmatra problematika formiranja i razvoja Mornarice NOVJ, odnosno ukupnost borbe na moru u toku narodnooslobodilačkog rata, onda se ne može mimoći uloga Splita u svemu tome. Sačuvana arhivska građa, i to samo ona mornaričke provenijencije, i događaji i procesi koji su se stvarno dogodili daju relativno mnogo podataka za obradu navedene problematike. Međutim, jednu opću sintezu još nije moguće dati, jer nije istražena sva postojeća građa, posebno iz talijanskih i njemačkih izvora. Uz to za neke periode nema nikakvih izvora, a izjave pojedinih učesnika su kontradiktorne i šturu. Sve to pokazuje da ovu problematiku treba i dalje istraživati, jer je značajna za izučavanje narodnooslobodilačkog rata na moru. To pogotovo zato, jer su 1941. godine najpovoljniji uslovi za partizansku aktivnost na moru bili u Dalmaciji, gdje je postojala razgranata mreža partijskih organizacija čijom aktivnošću je rukovodio Pokrajinski komitet Komunističke partije Hrvatske za Dalmaciju. Zato ćemo ovu problematiku obraditi isključivo s aspekta do sada istražene građe. To znači da će se dati jedan pregled najvažnijih procesa i događaja koji su se zbivali u Splitu, a povezani su s razvojem Mornarice NOVJ.

I

Nakon kapitulacije Kraljevine Jugoslavije talijanska 2. armija bila je raspoređena u Sloveniji, Hrvatskom primorju i Dalmaciji, dok su jedinice 9. armije držale Crnogorsko primorje, zapadnu Makedoniju i veći dio Kosova. U Dalmaciji se nalazio 6. korpus čije je sjedište bilo u Splitu. Pored toga u Splitu je bilo i sjedište štaba divizije »Bergamo«. Sto se tiče Ratne mornarice, u Splitu je bilo sjedište Vojnopomorske komande Dalmacije (Comando militare marittimo della Dalmazia — skraćeno Maridalmazia). Ova komanda je bila nadležna za cijelo morsko područje Dalmacije. Bile su joj podređene mornaričke komande u Zadru, Šibeniku, Splitu, Pločama, Gružu, Tivtu i Lastovu, te 183. eskadrila hidroaviona u Divuljama.¹

¹ J. Vasiljević, *Mornarica NOVJ*, Beograd, 1972, 13.

Osnovni organizator oružane borbe u Splitu i Dalmaciji bila je Komunistička partija. Njena razgranata mreža partijskih organizacija, posebno u Splitu, omogućila je da se organiziraju posebni oblici borbe protiv okupatora. Pokrajinski komitet Komunističke partije Hrvatske za Dalmaciju imao je, između ostalih, neposredno pod sobom Mjesni komitet u Splitu s rejonskim komitetima Varoš, Grad i Lučac. Partijska organizacija Splita je tada brojila preko 115 članova. To je bila snaga koja je, djelujući u masama, pripremala i izvodila razne borbene akcije protiv okupatora.²

Neposredno poslije početka oružane borbe u Splitu, odnosno u Dalmaciji, aktivnost na moru je imala slijedeće karakteristične oblike: održavanje pomorskih partizanskih veza, diverzije i sabotaže na brodovima i lukama i brodogradilištima i vadenje morskih mina s minskih polja. Sto se tiče Splita, pomorske partizanske veze održavane su sa Šoltom, Bračom, Hvarom, Visom i Makarskim primorjem. Veze su održavane putem postojećih redovnih pruga, odnosno privatnim brodovima koji su vršili razne prijevoze. To se posebno odnosi i na ribarske brodove koji su zbog prodaje ribe češće uplovljavali u Split. U izvanrednim slučajevima veze su održavane čamcima na jedra i vesla. Pomorskim partizanskim vezama prebacivana je pošta, literatura, proglasi, sanitetski materijal, oružje i municija, hrana i drugo. Posebno su prebacivani kuriri, obavještajci, rukovodioci, i oni kojima je prijetilo hapšenje, odnosno oni koji su odlazili u jedinice NOVJ dobrovoljno ili po zadatku.³

Diverzije i sabotaže na brodovima u luci i brodogradilištu u Splitu izvođene su po planovima partijskih organizacija. Zahvaljujući dobrim pripremama izvršeno je više sabotaža i diverzija. Tako je teško oštećeno kormilo na matici za hidroavione «Zmaj», potopljena je jahta natovarena municijom, a na parobrodu »Niko Matković« izazvan je požar koji je uništio teret i oštetio brod. Oštećeni su cilindri na jednom talijanskom torpednom čamcu, a isječeni su kablovi na minopolagačima »Kobac« i »Sokol«. Podmetnut je požar na parobrodu »Palermo«, na kojemu je izgorio sav teret osim municije. Na minopolagaču »Orao« izazvana je eksplozija koja je uništila kotao i oštetila korito broda. Također je zapaljena baraka s opremom za razarač »Split«, koji se nalazio u gradnji, a podmetnut je eksploziv na minopolagaču »Vergada«. Ponovnom sabotažom na minopolagaču »Sokol« oštećeni su strojevi. Pored toga oštećeni su strojevi na jahti zadarskog prefekta. Na razaraču »Split« oštećeni su ležajevi osovine propelera i kormila.⁴

Za vadenje mina u blizoj okolici Splita nije bilo uslova. Grupa boraca-ribara iz Trogira izvadila je nekoliko mina u vodama otoka Drve-

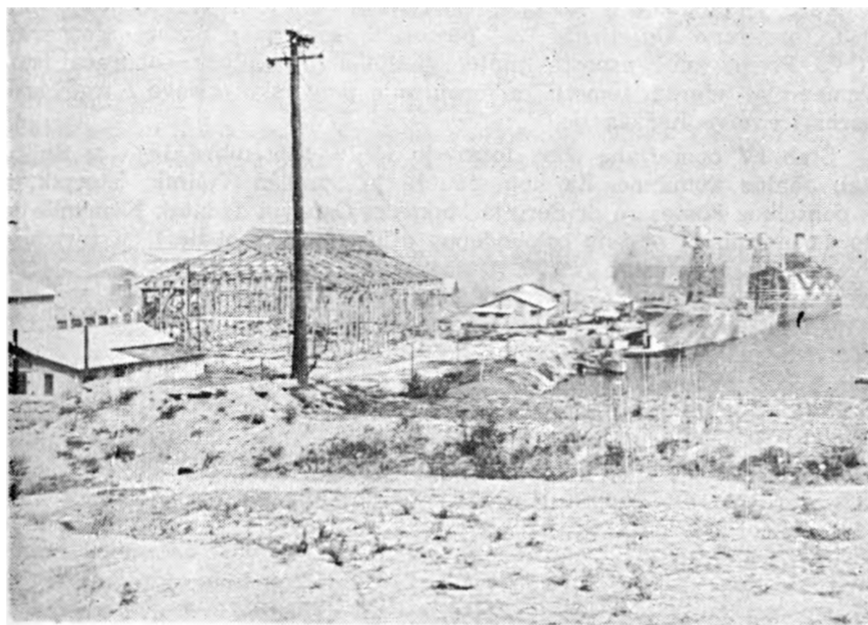
² J. Vasiljević, n. d., 25—28.

³ D. Giždić, *Dalmacija 1941*, Zagreb 1957, 287—290; S. Kvesić, *Dalmacija u narodno-oslobodilačkoj borbi*, Zagreb 1960, 296.

⁴ Arhiva Vojnoistorijskog Instituta Beograd (dalje AVIH) k. 2024, br. reg. 1/5; talijanska arhiva, k. 540, br. reg. 19/4; Zbornik dokumenata i zadataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda (dalje Zbornik), tom V, knjiga 2, 57; Zbornik, tom VIII, knjiga 1, 569; N. Randić, N. Aracić, *O radu Partijske organizacije splitskog brodogradilišta 1941—1943*, *Mornarički glasnik*, br. 3—4, 1959, 481—485; R. Güberlna, *Sabotaže, diverzije i oružane akcije narodnooslobodilačkog pokreta u Splitu 1941. godine*, *Zadarska revija*, br. 6, Zadar 1966, 476—478, 490.

nika. Eksploziv iz njih je poslužio za rušenje puta Trogir—Šibenik i željezničke pruge Split—Perković. Pored toga mine je vadila i grupa boraca-ribara iz Drvenika.⁵

Uslovi koji su vladali u Splitu, posebno kao jakom talijanskom garnizonu, nisu omogućavali da se do kapitulacije Italije na ovom području formiraju posebne pomorske partizanske jedinice. Talijanska Vojnomorska komanda za Dalmaciju (Maridalmazia), sa sjedištem u Sphtu,

Zapaljeno splitsko brodogradilište, 12. rujna 1943.

poduzimala je niz mjera da se spriječi partizanska aktivnost na moru. Zato, osim održavanja pomorskih partizanskih veza i povremenih sabotaža na brodovima, nisu bili mogući i drugi oblici partizanske aktivnosti na moru. Pored svega toga Vojnomorska komanda za Dalmaciju izdala je 10. aprila 1943. posebna uputstva za borbu protiv partizana na moru. Ovim Uputstvom, bez obzira na mnoge netočnosti u ocjenjivanju partizanske borbe na moru, priznat je nedvosmisleno i jasno partizanski rat na moru.⁶

Kapitulacijom Italije i oslobođenjem Sphtha stvoreni su uslovi za formiranje pomorskih jedinica i komandi. U Sphtu je 17. septembra 1943. uspostavljen pri Komandi područja Odsjek za pomorski saobraćaj.

⁵ F. Aničić, Prilog prikazu »Iz borbene tradicije naših минера«, *Mornarički glasnik*, br. 1, 1968, 84.
⁶ Direttive sulla guerriglia antipartigiana in mare, Split 1943. (AVII, talijanska arhiva, k. 365a, br. reg. 618).

Značaj njegovog uspostavljanja je bio u tome što se odmah prišlo prikupljanju brodova, njihovom opremanju i organiziranju pomorskog saobraćaja. Odsjek za pomorski saobraćaj je dobio zadatak da organizira prijevoz materijala i ljudstva iz Splita na susjedne oslobođene otoke. Ovaj zadatak je uspješno izvršen pored velikih poteškoća i opasnosti, naročito zbog bombardiranja splitske luke od njemačkih aviona. Odsjek za pomorski saobraćaj uspio je evakuirati iz Splita sve ispravne brodove. Nakon evakuacije Splita od strane jedinica NOVJ Odsjek za pomorski saobraćaj se povukao u Starigrad na Hvaru. Od njega je krajem oktobra 1943. formirano Odjeljenje za pomorski saobraćaj Štaba Mornarice NOVJ. Prema tome, uspostavljanjem Odsjeka za pomorski saobraćaj istovremeno su udareni temelji za formiranje pomorske uprave i trgovačke mornarice nove Jugoslavije.⁷

Štab IV operativne zone formirao je 19. septembra 1943. u Splitu Štab obalne komande. Za komandanta je određen Velimir Škorpik, a za političkog komesara dr Sergije Makiedo. Osnovni zadatak Komande je bio da organizira obranu oslobođenog dijela morske obale i da suraduje s kopnenim jedinicama NOVJ. U sastav Obalne komande ušla je flotila naoružanih brodova i obalne baterije na obali i otoaima. Štab IV operativne zone naredio je 21. septembra da u sastav Obalne komande uđe i 1. otočna brigada, koja se sastojala od bataljona na Braču, Hvaru, Visu i Šolti.⁸ Štab obalne komande zadržao se u Splitu do 25. septembra 1943, kada je naoružanim brodom »Ivan« prebačen na Brač. Zbog kratkoće vremena Štab obalne komande, dok se nalazio u Splitu, uspio je prikupiti i opremiti samo desetak manjih brodova i motornih čamaca. Pored toga uspostavljena je veza s pojedinim flotilama patrolnih čamaca koje su djelovale na širem području Splita. Svakako je važno naglasiti da je formiranjem Obalne komande i na splitskom području započelo organizirano uspostavljanje mornaričkih jedinica i komandi, odnosno razvijanje pomorske komponente oružane borbe.⁹

Nakon zauzimanja Splita od strane Nijemaca, ovi su odmah poduzeli mjere da se formira mornarička komanda. Njemačka mornarička komanda počela je djelovati u oktobru 1943, a na njenom čelu je bio pomorski komandant južne Dalmacije (Seekommandant Süddalmatien). Dužnost komandanta je vršio kapetan bojnog broda Lamezan, a zatim kapetan bojnog broda Friedrichs. Dijelovi njemačke ratne mornarice na splitskom području prvenstveno su upotrebljavani u borbama protiv Mornarice NOVJ, odnosno jedinica NOVJ koje su djelovale na obali i otocima.¹⁰

Pored jedinica 26. divizije u borbama za oslobođenje Splita učestvovala je i Mornarica NOVJ. Zadatak je bio da se s Visa prebaci na Hvar, Brač, Šoltu i Korčulu, a zatim na kopno kompletna 26. divizija i 1. tenkovska brigada. Ovaj zadatak uspješno je izvršio IV pomorski obalni

⁷ AVII, k.2025, br. reg. 8/2.

⁸ AVII, k.1491, br. reg. 18-1.

⁹ AVII, k.1491, br. reg. 18-2/II.

¹⁰ Kriegstagebuch des Seekommandanten Süddalmatien, AVII.

sektor Mornarice NOVJ, čije je privremeno sjedište za vrijeme borbi za Split bilo u Splitskoj na otoku Braču. Čim je dobijena vijest da je Split oslobođen, u grad se prebacio jedan član Štaba IV pomorskog obalnog sektora. Odmah su pregledani luka i lučka postrojenja, zatim je uspostavljena Lučka kapetanija i određen je brod za vršenje pilotáže u luci. Pomorski saobraćaj sa Splitom uspostavljen je već 27. oktobra 1944.¹¹

Štab IV pomorskog obalnog sektora došao je u Split 28. oktobra. Dijelovi Štaba koji su ostali na Visu stigli su u Split 30. i 31. oktobra. Po naredenju Štaba Mornarice NOVJ za sjedište Štaba IV pomorskog obalnog sektora određen je Split. Štab je ostao u Splitu sve do svog rasformiranja, krajem marta 1945, odnosno do formiranja Pomorske obalne komande u Splitu. Split je preuzeo dotadašnju ulogu Visa, posebno u pomorskom saobraćaju i kao tehnička baza Mornarice NOVJ.¹²

Nijemci bombardiraju vojne baze u kojima su smješteni italijanski vojnici, 21. IX 1943.

¹¹ Detaljnije o tome vidi K. Pribušević IV pomorski obalni sektor i oslobodenje Splita 26. listopada 1944, *Slobodna Dalmacija*, 22—25. listopada 1977. AVII, k. 2066, br. reg. 3—1/2.

II

Nakon oslobodenja Split je postao važna tehnička baza Mornarice NOVJ, a to je praktično ostao sve do kraja rata. Neposredno po svom dolasku u Split, Štab IV POS-a poduzeo je mjere za organizaciju tehničke službe na ovom području. Tehnički referent IV POS-a je odmah preko Gradskoga narodnooslobodilačkog odbora u Splitu preuzeo Mehaničku radionicu Ferić i Brodogradilište Bulimbašić, dok je mobilizirana zajedno s radnicima Auto-mehanička radionica Serdarević. Kako su u Splitu nađena tri neispravna broda, odmah je organiziran njihov popravak. Isti je slučaj bio i s dva broda koja su nađena u splitskom Brodogradilištu. Osim toga vršeni su i hitni popravci na brodovima iz sastava IV pomorskog obalnog sektora koji su prebacivah jedinice i materijal u Split. Tehnički referent je pregledao Brodogradilište i jednu manju mehaničku radionicu u Trogiru, pa su poduzete mjere da odmah započnu s radom.¹³

Uporedo s preuzimanjem Brodogradilišta, tehničkih i ostalih radionica vršeno je preseljenje postojećih brodogradilišta i radionica iz Visa u Split i Trogir. Istovremeno je s Visa prebacivan s m/j »Zrinski« tehnički materijal koji je tamo bio uskladišten. Svi brodovi za koje se predviđao duži popravak dotegljeni su iz Visa u Split, odnosno u Trogir. Zbog oskudice pojedinih vrsta tehničkog materijala poslan je jedan oficir u Italiju da ga nabavi i dopremi u Split.¹⁴

Pred tehničkom službom stajali su vrlo veliki i složeni zadaci koje je trebalo hitno rješavati. Za operative potrebe Mornarice NOVJ i ostalih jedinica NOVJ trebao je veći broj brodova. Osim toga brodovi su bili neophodni i za potrebe narodnih vlasti i stanovništva. Trebalo je hitno uspostaviti pomorski saobraćaj barem u najnužnijem obimu. Vrlo važan zadatak je bio i ulov ribe za ishranu stanovništva. Sve ovo je zahtijevalo veći broj ispravnih brodova koje je trebalo i redovno održavati. Zbog toga se odmah organizirao rad brodogradilišta i radionica, premda je najprije trebalo početi s njihovom obnovom. Istovremeno je započelo i spašavanje potopljenih brodova. U svemu tome vrlo veliku ulogu je imao udarnički rad koji su prvi započeli radnici koji su do tada radili u brodogradilištima i tehničkim radionicama Mornarice NOVJ na Visu.

Formiran je poseban Tehnički bataljon koji je imao 207 boraca i rukovodilaca. U njegovom sastavu bila je Ronilačka četa s 88 boraca i rukovodilaca. Iz baze Mornarice NOVJ u Monopoliju (Italija) vraćeno je 30 kvalificiranih radnika, tehničara i inženjera koji su 21. novembra 1944. raspoređeni po pojedinim brodogradilištima i radionicama.¹⁵

I pored velikih problema tehničke i kadrovske prirode, sistematski rad na popravku brodova započeo je u Splitu već 7. novembra, iako ni brodogradilišta, ni radionice nisu mogle raditi punim kapacitetom. Treba naglasiti da je tada u sastavu IV pomorskog obalnog sektora bilo

¹³ AVII, k. 2034, br. reg. 18/1—4; k. 2038, br. reg. 1/1—3.
« AVn, k. 2048, br. reg. 12/1.
« AVII, k. 2071, br. reg. 18/1.

III neispravnih motornih jedrenjaka i drugih brodova, s 4.334 tone nosivosti. To je bio veliki problem koji je trebalo hitno rješavati, jer su potrebe za brodovima bile upravo ogromne.

U toku novembra i decembra mobilizirana su i preuzeta sva brodogradilišta i radionice na splitskom području. Formirane su posebne uprave: u Splitu Uprava Brodogradilišta, Uprava Brodogradilišta Bulimbašić ! Uprava radionica, a u Trogiru Uprava Brodogradilišta. Najveći je zadatak bio hitno osposobljavanje Brodogradilišta u Splitu zbog njegovih velikih kapaciteta za popravak brodova.¹⁶

Vrlo velika pažnja je posvećena spašavanju potopljenih brodova. Na tom zadatku radilo je 200 radnika i rukovodilaca, od kojih 60 ronilaca s 25 ronilačkih čamaca.

Vrlo veliki napori koji su učinjeni na organiziranju i osposobljavanju brodogradilišta i radionica dali su ubrzo dobre rezultate unatoč mnogih poteškoća i problema. Split je ubrzo postao važna tehnička baza Mornarice NOVJ, koja je od decembra 1944. već gotovo normalno funkcionirala, uzimajući u obzir tadašnje ratne uslove.

Dana 24. decembra u Splitu su radila sljedeća brodogradilišta i radionice koji su bili u sastavu tehničke službe Mornarice NOVJ.¹⁷

- Brodogradilište Bulimbašić sa 115 radnika i 23 naučnika;
- Mehanička radionica Ferić sa 63 radnika i 14 naučnika;
- Mehanička radionica Deželić s 30 radnika i 12 naučnika;
- Centralna mehanička radionica s 40 radnika i 18 naučnika;
- Ljevaonica Deželić s 3 radnika i 2 naučnika;
- Drvodjelska radionica B. Alujević s 22 radnika i 2 naučnika;
- Limarska radionica s 5 radnika;
- Tehnička radionica Mandić s 3 radnika i 1 naučnikom;
- Elektroradionica s 40 radnika.

U brodogradilištu u Trogiru radilo je 130 radnika i 52 naučnika. U splitskom Brodogradilištu započela je obnova i vršene su pripreme za početak rada.

Sve radionice i brodogradilišta dali su 64.000 radnih sati od 25. novembra do 25. decembra 1944, i to ne samo za potrebe Mornarice NOVJ, nego i za ostale jedinice NOVJ i narodnu vlast. Istovremeno je na montaži električne centrale u Sinju dano 213 radnih sati.

U navedenom periodu dignuta su na navoz radi popravki i spuštena u more 32 broda. Izvršena su 24 veća i 21 manji popravak trupa na brodovima. Također je izvršen 21 veći i 89 manjih popravaka na brodskim pogonskim uređajima. Istovremeno na popravku je bilo ukupno 138 brodova. Neki od njih su zahtijevali generalni pregled i popravak, dok je većini trebalo izvršiti popravak trupa i pogonskog uređaja, odnosno izvući ih na navoz. Popravljeni je 48 gajeta i čamaca.¹⁸

¹⁶ AVII, k. 2023, br. reg. 21/1—2.
¹⁷ AVII, k. 2074, br. reg. 30/7—2.
¹⁸ AVII, k. 2048, br. reg. 9/1—2.

Radnici iz mornaričkih radionica radili su u istom periodu na popravkama električne mreže u Splitu, zatim na mostu preko Jadra i tankovima za gorivo u Solinu.

Premda tada nije bilo na raspolaganju ni odgovarajućih brodova niti dizalica, u organizaciji tehničke službe Mornarice NOVJ izvedeno je nekoliko vrlo složenih tehničkih radova, zapravo, može se slobodno reći, pravih podviga. Iz Drugog Rata je u Split prebačen transformator težak 30 tona. U Gružu je na m/j »Deva« ukrcana lokomotiva s tenderom, težine 37 tona, pa je 28. decembra prebačena u Split za potrebe uskotračne pruge Split—Sinj. Zbog porušenog mosta preko Jadra iz Splita je u Solin prebačena brodom lokomotiva s tenderom težine 62 tone, za potrebe saobraćaja na pruzi Split—Knin.¹⁹

Bez obzira na postignute uspjehe Tehnička sekcija IV pomorskog obalnog sektora i Tehničko odjeljenje Štaba Mornarice NOVJ uporno su radili ne samo na daljoj organizaciji tehničke službe, nego i na otvaranju novih radionica i pogona, te kompletiranju postojećih. To su zahtijevale ne samo potrebe Mornarice NOVJ nego i brza obnova vitalnih objekata neophodnih za rad privrede i život stanovništva. Izvršena je dalja mobilizacija određenog broja radionica i kvalificiranih radnika. Sve je to omogućilo da se do kraja januara 1945. osposobi 58 brodova, od kojih je 26 generalno popravljeno. Brojno stanje Tehničke sekcije s brodogradilištima i radionicama popelo se na 1.510 radnika i rukovodilaca. Istovremeno su u sastavu IV pomorskog obalnog sektora bila 64 neispravna broda nosivosti 2.580 tona.²⁰

Radi jednostavnije organizacije rada Uprava radionica u Splitu spojena je s Tehničkom sekcijom IV pomorskog obalnog sektora. Inače brojno stanje same Tehničke sekcije bilo je 28 lica, koja su direktno rukovodila svim granama tehničke službe. Polovinom februara 1945. Tehnička sekcija IV pomorskog obalnog sektora imala je u svom sastavu:

- Brodogradilište u Splitu sa 622 radnika;
- Brodogradilište u Trogiru sa 173 radnika;
- Brodogradilište u Vranjicu sa 42 radnika;
- Brodogradilište Bulimbašić u Splitu sa 109 radnika;
- Centralnu mehaničku radionicu u Splitu sa 65 radnika;
- Mehaničku radionicu Ferić u Splitu sa 71 radnikom;
- Mehaničku radionicu Deželić u Splitu sa 43 radnika;
- Ljevaonicu Deželić u Splitu sa 21 radnikom;
- Elektrotehničku radionicu u Splitu sa 40 radnika;
- Drvodjelsku radionicu Alujević u Splitu sa 18 radnika;
- Tokarsku radionicu Kukoč u Splitu sa 2 radnika;
- Urarsku radionicu Ivulić u Splitu sa 3 radnika;
- Vulkanizersku radionicu u Splitu sa 1 radnikom;
- Tvornicu kisika Poparić u Splitu sa 9 radnika;
- Hidrobazu Divulje sa 66 radnika (radili su na osposobljavanju zgrade u Divuljama).²¹

¹⁹ AVII, k.2075, br. reg.3/3—7.
²⁰ AVII, k.2073, br. reg.9/1—2.
²¹ AVII, k.2049, br. reg.3(1)—4.

Jedrarska radionica predana je Odjeljenju za pomorski saobraćaj Štaba Mornarice NOVJ.

Materijal potreban za rad brodogradilišta i radionica dobivan je iz centralnog skladišta Tehničkog odjeljenja Štaba Mornarice NOVJ u Splitu, odnosno korišten je materijal koji je naden na licu mjesta. Sve radionice i brodogradilišta i pored svih poteškoća bili su opskrbljeni osnovnim materijalom potrebnim za normalan rad. Međutim, osjećala se velika nestašica drvene grade, posebno jelovine i borovine.

Dok su radionice bile uglavnom popunjene kvalificiranom radnom snagom, dotle su sva četiri brodogradilišta njome oskudijevala. Tako je nedostajalo 20 brodograditelja u željezu, 10 brodograditelja u drvu, 10 tokara, 10 električara, 15 mehaničara, 10 motorista, 20 zakovičara i 6 elektrovarilaca. Također je bilo potrebno 10 mornara i 50 manualnih radnika. Ovaj problem nije bilo jednostavno riješiti, jer je jedan broj bivših brodogradilišnih radnika već poginuo u borbi protiv neprijatelja, dok su drugi bili u jedinicama NOVJ širom zemlje.

Od 18. januara do 18. februara 1945. izvršen je, između ostaloga, generalni popravak trupa i pogonskog uređaja na 1 parobrodu, 6 motornih jedrenjaka i 4 patrolna čamca. Zatim je izvršen generalni popravak trupa na jednom pontonu i 5 motornih jedrenjaka. Veći popravak trupa i motora izvršen je na 2 parobroda i 1 motornom jedrenjaku. Generalni popravak motora obavljen je na 8 motornih jedrenjaka, a veći popravak motora na 12 motornih jedrenjaka i 5 patrolnih čamca. Ti rezultati nesumnjivo pokazuju ne samo organiziranost tehničke službe, nego i velike napore radnika koji su uložili maksimum truda da se osposobi što više brodova. Nedostatak rezervnih dijelova bio je veliki problem, ali su ga radnici, tehničari i inženjeri rješavali stvaralačkom snalažljivošću do tada neuobičajenoj u njihovoj praksi.²²

U navedenom periodu dignut je na navoz i popravljen, a zatim porinut u more britanski ratni brod ML-260. Posebno je bilo važno što je osposobljen p/b »Knin« koji je odmah preuzeo redovnu prugu. Također je osposobljen i remorker »Radnik«.²³

Iz mora je dignuto 14 raznih brodova. Istovremeno su vršene pripreme za dizanje iz mora p/b »Lapad«, p/b »Konjic«, p/b »Korčula« i p/b »Zagreb«, koji su bili potopljeni u splitskoj luci, zatim doka, dviju dizalica i bagera. To se isto odnosilo i na p/b »Vardar« koji je bio potopljen u Nečujmu na Šolti. Izvršen je detaljan pregled porušenih mostova u Solinu i Trogiru.²⁴

Zbog vrlo velikog broja zadataka i obima radova izvršena je djelomična reorganizacija Tehničke sekcije IV pomorskog obalnog sektora. Postavljeni su posebni referenti za popravak parobroda, motornih jedrenjaka i elektrotehničke radove, zatim referenti za tehnički materijal, za izradu tehničke dokumentacije, građevinsku djelatnost i upravnike tvornice kisika. Postavljen je i referent za dizanje i spašavanje potopljenih

²² Isto.

²³ Isto.

²⁴ Isto.

brodova. Jedna ekipa Ronilačke čete prebačena je u Šibenik radi izvođenja radova na tom području.

Vrlo veliki uspjesi postignuti su na dizanju i spašavanju potopljenih brodova, iako se nije raspolagalo ni odgovarajućim dizalicama, ni remorkerima, ni specijalnom opremom. Važnost zadatka nije bila samo u tome što su spašeni mnogi brodovi, nego su ujedno očišćene i luke od raznih podrtina, čime su bile osposobljene za pristajanje brodova. Koliko su ti radovi bili obimni, pokazuju podaci o spašenim brodovima u periodu od oslobođenja Splita do kraja februara 1945. Tada su dignuti iz mora:

- 27. novembra 1944. p/b »Knin«, potopljen uz gat br. 2 Brodogradilišta Split;
- 28. novembra 1944. peniša za prijevoz nafte, potopljena uz gat br. 2 Brodogradilišta Split;
- 30. novembra 1944. m/j »Mali Ivo«, potopljen u bazenu pred tvornicom Buljan;
- 1. decembra 1944. peniša br. 8 za prijevoz nafte, potopljena kod rta Bene;
- 3. decembra 1944. dizalica, potopljena uz gat 3 Brodogradilišta Split;
- 5. decembra 1944. dizalica, potopljena uz tvorničku obalu u Kaštel-Sučurcu;
- 6. decembra 1944. m/j »Sacra Famiglia« potopljen u Brodogradilištu Split;
- 7. decembra 1944. klapeta od 150 m³, potopljena u Brodogradilištu Split;
- 15. decembra 1944. gornji dio svjetionika, potopljen kod Sustjepana;
- 16. decembra 1944. motorni čamac, potopljen u lučici JK »Labud«;
- 18. decembra 1944. talijanski torpedni čamac, potopljen uz lukobran u luci Split;
- 19. decembra 1944. željeznički vagon, potopljen uz lukobran u luci Split;
- 20. decembra 1944. remorker R-10, potopljen u lučici JK »Labud«;
- 28. decembra 1944. plivajuća dizalica, potopljena u lučici JK »Labud«;
- 2. januara 1945. trabakul, potopljen u Brodogradilištu Trogir;
- 8. januara 1945. talijanski patrolni čamac 209, potopljen u Brodogradilištu Split;
- 17. januara 1945. m/j »Kastriotić« — Krilo, potopljen u luci Split;
- 19. januara 1945. tanker »Donatella«, potopljen kod Marine;
- 20. januara 1945. peniša minopolagač, potopljen kod VK »Gusar«;
- 28. januara 1945. m/j »Simonetta«, potopljen u zalivu Saldun (Trogir);
- 31. januara 1945. tanker »Verbano«, potopljen u zalivu Saldun;
- 2. februara 1945. m/j »Besnikuv«, potopljen u luci Split;
- 4. februara 1945. trabakul, potopljen u Brodogradilištu Trogir;

— 6. februara 1945. motorni čamac »Luk reci ja«, potopljen u Brodogradilištu Split;

— 7. februara 1945. motorni čamci «-Lasta» i br. 95, potopljene u Brodogradilištu Split;

— 8. februara 1945. motorni čamac br. 96, potopljen u Brodogradilištu Split;

— 12. februara 1945. njemačka dvotrupna splav, potopljena kod Marine;

— 12. februara 1945. dizalica, potopljena uz tvorničku obalu u Vranjicu;

— 13. februara 1945. motorni čamac, potopljen kod mosta u Trogiru;

— 22. februara 1945. motorni jedrenjaci »Sv. Ante« i »Bog s nami«, potopljene u Nečujmu (o. Šolta);

— 23. februara 1945. kuter »Dobar otac« i motorni čamac »Putnik«, potopljene u Nečujmu;

— 24. februara 1945. motorni jedrenjaci »Lastavica«, »Ljubomir« i »Sv. Nikola«, potopljene u Nečujmu;

— 26. februara 1945. p/b »Vardar«, potopljen u Nečujmu;

— 27. februara 1945. motorni jedrenjak »Milka«, potopljen u Nečujmu.²⁵

Nakon dizanja iz mora svi brodovi bi odmah bili pregledani pa se donosila odluka o njihovom upućivanju u pojedina brodogradilišta na popravak. Ako je trup broda bio u slabom stanju, pogonski uređaj je skidan i montiran na drugi brod. Manje oštećeni brodovi uzimani su odmah na popravak, dok su teže oštećeni ostavljani za kasnije.

Vrlo veliki broj potopljenih brodova zahtijevao je sistematski rad na spašavanju. U vezi s tim Štab Mornarice NOVJ naredio je 14. februara 1945. da se formira Odred za spasavanje kao samostalna jedinica u okviru Tehničkog odjeljenja. U sastav Odreda je ušlo sve ronilačko osoblje, zatim ostala lica koja su radila na spašavanju brodova, pojedini kvalificirani radnici, brodovi s posadama koji su izvodili radove na spašavanju, ploveće dizalice i magazini s materijalom za spašavanje. Odred za spašavanje formirao je pojedine ekipe koje su prema planovima na mjestima gdje je trebalo prići vadenju potopljenih brodova. Odredu je stavljeno u zadatak da se posebno brine za stručno uzdizanje potrebnog kadra, zatim da usavršava tehnički postupak za dizanje potopljenih brodova i nabavlja, čuva i raspoređuje materijal za spašavanje. Radi bolje koordinacije u radu u sastavu svake tehničke sekcije pomorskih obalnih sektora određeni su referenti za spašavanje i ronilačke ekipe.²⁶

Tehnička sekcija IV pomorskog obalnog sektora u Splitu imala je krajem marta 1945. u svom sastavu tehničko skladište, a njeno brojno stanje iznosilo je 45 lica. Tehničkoj sekciji su bili podređeni:

- Brodogradilište u Sphtu sa 760 radnika;
- Brodogradilište Bulimbašić u Sphtu sa 104 radnika;

²⁵ AVII, k. 2048, br. reg. 20—3.

²⁶ AVII, k. 2023, br. reg. 21/1—2.

- Brodogradilište u Vranjicu s 49 radnika;
- Brodogradilište u Trogiru sa 186 radnika;
- Centralna mehanička radionica u Sptu sa 65 radnika;
- Mehanička radionica Ferić u Sptu sa 64 radnika ;
- Mehanička radionica Deželić u Sptu s 44 radnika;
- Ljevaonica Dežehć u Sptu s 19 radnika;
- Elektro-radionica u Sptu s 41 radnikom;
- Drvodjelska radionica Alujević u Sptu s 22 radnika;
- Tvornica kisika Poparić u Sptu s 10 radnika;
- Tokarska radionica Kukoć u Sptu s 2 radnika;
- Urarska radionica Ivulić u Sptu s 3 radnika;
- Vulkanizerska radionica u Sptu s 1 radnikom;
- Hidrobaza Divulje sa 73 radnika;
- Tehnička radionica Mandić u Sptu s 3 radnika.²⁷

U odnosu na februar najveći broj radnika je povećan u Brodogradilištu Split (138), dok su kod ostalih brodogradilišta i radionica bile manje izmjene u povećanju, odnosno smanjenju broja radnika. I dalje se osjećala velika potreba za kvalifikiranim radnicima, posebno u sva četiri brodogradilišta. Sva su brodogradilišta bila pretrpana brodovima koje je trebalo popraviti. Jer osim brodova iz redovne eksploatacije, koji su s većim ili manjim kvarovima dolazili na popravak, sve više je bilo brodova izvađenih iz mora na kojima je većinom trebalo izvršiti generalni popravak. To se naročito odnosilo na parobrode i veće motorne jedrenjake.

Bila je velika oskudica u drvenoj građi, posebno je nedostajalo jelovine i borovine. Da bi se taj problem ublažio, upotrebljavana je bukovina.

U vremenu od 18. februara do 18. marta 1945. dignuto je na navoz, pregledano, očišćeno, bojadrisano i porinuto u more 10 motornih jedrenjaka, 2 motorna čamca, 1 patrolni čamac, 1 desantna splav i 2 parobroda. Izvršen je generalni popravak motora na 12 motornih jedrenjaka, 1 motornom čamcu i 1 desantnoj splavi. Veći popravak motora obavljen je na 6 motornih jedrenjaka, 3 patrolna čamca i 2 desantne splavi. Manji popravci motora izvršeni su na 8 motornih jedrenjaka, 5 patrolnih čamaca i popravak stroja na 1 parobrodu. Istovremeno je izvršen veći popravak trupa na 3 motorna jedrenjaka i 1 patrolnom čamcu.²⁸

Osim na popravkama brodova sve radionice radile su i za potrebe drugih jedinica NOVJ, kao i za potrebe narodnih vlasti i pojedinih civilnih ustanova. Intenzivno je radeno na popravkama kompleksa rezervoara za gorivo u Solinu. Također je dan veliki broj radnih sati na obnovi mostova preko Jadra i Cikole.²⁹

²⁷ AVII, k. 2048, br. reg. 32/1—4.

²⁸ AVII, k. 2048, br. reg. II's—4.

²⁹ Isto.

Poslije priprema dignut je iz mora u splitskoj luci p/b »Lapad« 10. marta 1945. Zatim je 14. marta dignut iz mora oštećeni pokretni most u Trogiru. U Divuljama je dignut iz mora jedan parni valjak.³⁰

U svim brodogradilištima, radionicama i Odredu za spasavanje radilo se po cijeli dan, sve s ciljem da bude što više ispravnih brodova u eksploataciji, jer su potrebe za njima bile velike.

Polovinom marta 1945. izvršena je reorganizacija Jugoslavenske ratne mornarice. Novom organizacijom ukinuti su dotadašnji pomorski obalni sektori, a formirane su tri pomorske komande — Pomorska komanda sjevernog Jadrana, Pomorska komanda srednjeg Jadrana i Pomorska komanda južnog Jadrana. Kao izvršni organi pomorskih komandi formirane su pomorske obalne komande. Tako je u Sphu uspostavljena Pomorska obalna komanda Split. Obuhvatila je područje od rta Ploče (Rogoznica) do Zaostroga.

Organizacija tehničke službe ostala je ista s tim što su tehničke sekcije sada bile u sastavu pojedinih pomorskih komandi. U Jugoslavenskoj ratnoj mornarici najveća i najbrojnija je bila Tehnička sekcija Pomorske obalne komande Split. Ona je imala najveće brodogradilišne i radioničke kapacitete i najveći broj radnika.

Tehnička sekcija Pomorske obalne komande Split, s Tehničkim skladištem, imala je 15. aprila 1945. brojno stanje od 38 lica. U svom sastavu je imala:

- Brodogradilište u Splitu s 804 radnika;
- Brodogradilište u Trogiru sa 182 radnika;
- Brodogradilište Bulimbašić u Splitu s 96 radnika;
- Brodogradilište u Vranjicu s 39 radnika;
- Hidrobazu Divulje sa 72 radnika;
- Centralnu mehaničku radionicu u Sphu sa 69 radnika;
- Mehaničku radionicu Ferić u Splitu sa 78 radnika;
- Mehaničku radionicu Deželić u Sphu s 59 radnika;
- Ljevaonicu Deželić u Splitu s 19 radnika;
- Tvornicu kisika Poparić u Sphu s 11 radnika;
- Vulkanizersku radionicu u Splitu s 1 radnikom;
- Drvodjelsku radionicu Alujević u Splitu s 21 radnikom;
- Elektrotehničku radionicu u Sphu s 37 radnika;
- Tokarsku radionicu Kukoć u Splitu s 1 radnikom;
- Urarsku radionicu Ivulić u Sphu s 4 radnika.³¹

U odnosu na mart najviše je radnika povećano u splitskom Brodogradilištu (44), zatim u Mehaničkoj radionici Deželić (15), Mehaničkoj radionici Ferić (14), dok je broj radnika smanjen u Brodogradilištu u Vranjicu (10) i Brodogradilištu Bulimbašić (8). Oskudica kvalificirane radne snage je i dalje bila velika, a posebno je zbog sve kompliciranijih poslova nedostajao veći broj inženjera.

³⁰ AVII, k. 2074, br. reg. 30—7/2.

Od 18. marta do 18. aprila izvučeno je na navoz i poslije popravka porinuto u more 13 motornih jedrenjaka, 1 motorni čamac, 1 naoružani brod, dva patrolna čamca, 2 desantne splavi i 1 parobrod. Generalni popravak motora izvršen je na 5 motornih jedrenjaka i 1 naoružanom brodu. Istovremeno je obavljen veći popravak motora na 22 motorna jedrenjaka, 1 motornom čamcu, 1 desantnoj splavi, 3 patrolna čamca, te mašinskog postrojenja na 3 parobroda. Veći popravak trupa izvršen je na 8 motornih jedrenjaka i 2 desantne splavi.³²

Premda je glavni cilj bio popravak brodova i motora, postepeno je, prema mogućnostima, vršena i obnova brodogradilišta. To se naročito odnosilo na Brodogradilište u Splitu koje je bilo porušeno.

Velike potrebe za svim vrstama brodova naročito su bile potencirane u završnim operacijama za oslobodenje zemlje. Tada su bili upotrijebljeni svi brodovi, pa i oni s neispravnim pogonskim uređajima koji su tegljeni. Sve radionice su tada tako reći radile danonoćno, jer je postavljen zadatak da se prvenstveno poprave brodovi koji su imali manje kvarove. Svi popravljeni brodovi odmah su slani u sjeverni Jadran.

Tehnička sekcija Pomorske obalne komande Split je na završetku rata 15. maja 1945. imala brojno stanje 35 lica. Njoj su bili podređeni:

- Brodogradilište u Splitu s 820 radnika;
- Brodogradilište u Trogiru sa 153 radnika;
- Brodogradilište Bulimbašić u Splitu s 91 radnikom;
- Brodogradilište u Vranjicu s 29 radnika;
- Hidrobaza Divulje sa 61 radnikom;
- Centralna mehanička radionica u Splitu s 40 radnika;
- Mehanička radionica Ferić u Splitu sa 65 radnika;
- Mehanička radionica Deželić u Splitu s 34 radnika;
- Ljevaonica Deželić u Splitu sa 16 radnika;
- Elektrotehnička radionica u Splitu s 32 radnika;
- Drvodjelska radionica Alujević u Splitu sa 17 radnika;
- Tvornica kisika Poparić u Splitu s 11 radnika;
- Vulkanizerska radionica u Splitu s 1 radnikom;
- Urarska radionica Ivulić u Splitu s 3 radnika;
- Tokarska radionica Kukoć u Splitu s 1 radnikom.³³

U odnosu na april 1945. broj radnika je povećan samo u Brodogradilištu u Splitu (16), dok je u svim ostalim brodogradilištima i radionicama smanjen. Naime, oslobodenjem Hrvatskog primorja i Istre trebalo je hitno preuzeti brodogradilišta i radionice u Kraljevici, Rijeci, Puli,

³² AVII, k. 2062, br. reg. 2/1—8.
E Isto.

³³ AVII, k. 2062, br. reg. 6/1.

Trstu i Tržiču. Zbog toga je iz Tehničke sekcije Pomorske obalne komande Split upućeno u Istru 111 kvalificiranih radnika, tehničara i inženjera.

Od 18. aprila do 12. maja izvučeno je na navoz, popravljeno i porinuto u more 8 motornih jedrenjaka, 1 motorni čamac, 2 patrolna čamca i 2 remorkera. Generalni popravak motora obavljen je na 2 motorna jedrenjaka. Veći popravak motora izvršen je na 13 motornih jedrenjaka, 1 tankeru, 2 remorkera, 3 patrolna čamca, 1 motornom čamcu, te mašinskog uređaja na 1 parobrodu. Veći popravak trupa izvršen je na 3 motorna jedrenjaka i 1 parobrodu.³⁴

Premda se radilo svaki dan, i dalje su sva brodogradilišta bila pretrpana brodovima koji su čekali na popravak. Osim nedostataka kvalificirane radne snage, nije bilo ni rezervnih dijelova, niti tehničkog, konstrukcionog i potrošnog materijala potrebnog za popravak brodova i njihovih pogonskih uređaja. Naročito je velika oskudica bila u drvenoj građi, bijeloj kovini i svim vrstama boja. U takvoj situaciji i tehnički organi i radnici dovijali su se na razne načine, kako bi osposobili što veći broj brodova. Osim raznih improvizacija tu su, u tehničkom smislu, vršeni pravi podvizi koje je danas, uzimajući u obzir tadašnje prilike, teško zamisliti. Na žalost, sve to iz raznih razloga još uvijek nije opisano tako da široj javnosti nisu dovoljno poznati ni napori koje su u prvom redu izveli obični radnici, bez nekog većeg tehničkog znanja, ali s velikim elanom, pronicljivošću i smislom za dobre improvizacije.

Nakon završetka rata izvršena je reorganizacija tehničke službe Jugoslavenske ratne mornarice, u skladu s planom njenog daljnjeg razvoja kao vida Jugoslavenske narodne armije. Pri tome su maksimalno uzimane u obzir velike potrebe zemlje za obnovom i izgradnjom, posebno pomorske privrede. Postepeno su pojedina brodogradilišta i radionice predavane narodnim vlastima. U Splitu su najprije predane Gradskom narodnooslobodilačkom odboru Centralna mehanička radionica i Ljevaonica Deželić, a zatim i ostale. Jugoslavenska ratna mornarica zadržala je samo neophodne kapacitete potrebne za njeno normalno djelovanje.

III

Poslije reorganizacije i preimenovanja Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije u Jugoslavensku armiju 1. marta 1945, Mornarica NOVJ je preimenovana u Jugoslavensku mornaricu. Stab Mornarice NOVJ izdao je 16. marta 1945. naredbu o preformiranju pomorskih obalnih sektora. Umjesto njih formirane su tri pomorske komande i pet pomorskih obalnih komandi. Stab IV pomorskog obalnog sektora, čije je sjedište bilo u Splitu, rasformiran je, kao i Stab III pomorskog obalnog sektora, sa sjedištem u Šibeniku. Umjesto njih uspostavljena je Pomorska komanda

³⁴ Isto.

srednjeg Jadrana, sa sjedištem u Šibeniku. U Splitu je uspostavljena Pomorska obalna komanda.³⁵

Pomorska obalna komanda Split počela je djelovati 19. marta 1945. Obuhvaćala je obalu i morsko područje od rta Ploča kod Rogoznice do Zivogošća na Makarskom primorju. Osnovni zadatak Pomorske obalne komande Split je bio da organizira obranu svog područja. Ona je u svom sastavu imala Mornaričku stanicu Vis, Pomoćnu flotilu, naoružani brod NB »Partizanku«, zatim NB-15, koji je bio na popravku, i pomoćni brod »Sitnicu«. Tehnička sekcija obuhvaćala je brodogradilišta i tehničke radionice u Splitu i Trogiru. Pored toga postojala je još pomoćna četa i ambulanta. Komandant Pomorske obalne komande Split bio je kapetan Drago Zivković, a politički komesar major Vladimir Marković.³⁶

Na teritoriju Pomorske obalne komande Split bio je raspoređen III bataljon mornaričke pješadije. Bataljon je imao 4 čete koje su bile razmještene ovako: 1. četa na položajima kod Milne na Braču i Maslinice na Šolti, 2. četa na položajima na Drveniku Velikom, Ciovu i Divuljama, 3. četa u Splitu, a 4. četa kod Jelse na Hvaru. Pored obrane navedenih položaja Bataljon se pripremao i za završne operacije.³⁷

Pored Pomorske obalne komande, u Splitu je bila i Mornarička vojna bolnica. U njoj su liječeni ranjenici i bolesnici iz gotovo svih jedinica Jugoslavenske mornarice.³⁸

Po dolasku iz Visa u Splitu je kraće vrijeme boravio i Štab Jugoslavenske mornarice. Nakon toga se prebacio u Kaštela gdje je ostao do kraja rata. Poslije završetka rata Komanda jugoslavenske ratne mornarice je prebačena u Split koji je postao njeno stalno sjedište.

Početkom završnih operacija sve raspoložive snage Jugoslavenske mornarice prebačene su na zadarsko područje. Iz sastava Pomorske obalne komande Split upućeni su u Zadar NB-15, NB »Partizanka« i motorni jedrenjaci m/j »Andeo« — Povja, m/j »Andeo« — Dubrovnik, m/j »Frankopan« — Račišće, m/j »Pravedan« — Jelsa, m/j »Zrinski« — Dugi Rat i desantni splavovi MS-1 i MS-2. III bataljon mornaričke pješadije također je prebačen u sastav Kvarnerskog odreda mornaričke pješadije. Cilj je bio da se što više ojačaju snage Pomorske komande sjevernog Jadrana, koja je dobila zadatak da zajedno s 9. divizijom oslobodi sjeverojadranske otoke i izvrši desant na Istru.³⁹

Pomorska obalna komanda Split rasformirana je krajem 1945. godine u skladu s novom organizacijom Jugoslavenske ratne mornarice u mirovdopskim uslovima. Njena flotila rasformirana je 16. septembra 1945. a brodovi su ušli u sastav novoformirane Flote Jugoslavenske ratne mornarice.⁴⁰

³⁵ AVII.k.2074, br. reg. 4—1/1.
³⁶ AVII.k.2066, br. reg. 6—1/2.
³⁷ Isto.
³⁸ AVII.k.2074, br. reg. 16—1/3.
³⁹ AVII.k.2066, br. reg. 7—1/2.
⁴⁰ AVII.k.2047, br. reg. 28/1.

Premda još ne postoje mogućnosti da se sistematski istraži učešće Splita u osnivanju i razvoju Mornarice NOVJ, izneseni podaci pokazuju barem važnost ove teme. To se posebno odnosi na period 1941—1943. i period 1944—1945. Osim toga ne može se zapostaviti ni njemačka okupacija Splita, intenzivno djelovanje ilegalaca i obavještajne službe, održavanje radio-veze između Splita i Visa. Sve to pokazuje da ova tema nije iscrpljena i da zahtijeva intenzivno istraživanje kako bi se rasvijetlili svi procesi i događaji. Ujedno to znači da će se tek tada moći dati prava ocjena uloge Splita u stvaranju i razvoju Mornarice NOVJ.

FABIJAN TRGO

SPLITSKI USTANAK U SEPTEMBRU 1943. GODINE
(oslobođenje grada)

Narodnooslobodilački pokret u Splitu, započet odmah nakon poziva Komunističke partije Jugoslavije na oružanu borbu protiv okupatora, bio je u stalnom usponu. To se izražavalo u masovnom učešću stanovništva gotovo svih društvenih struktura, u raznim vidovima borbe i otpora, a posebno u stupnju velikog broja Splitsana u partizanske odrede, odnosno u Narodnooslobodilačku vojsku, zatim u stvaranju narodne vlasti i masovnih političkih organizacija NOP-a (USAOH, AFŽ).

Ovako uspješan razvitak narodnooslobodilačkog pokreta u Splitu sastavni je dio općeg razvoja NOB-a u Dalmaciji gdje, nakon bitaka na Neretvi i Sutjesci, u kojima je učestvovao veliki broj Dalmatinaca, NOB doživljava novi polet i snažan uspon usprkos tome što su se dalmatinske brigade i većina boraca Dalmatinaca nalazili izvan Dalmacije.

Dalmacija i njezin najveći grad Split nastupajuće događaje — pad Mussolinija i kapitulaciju Italije — dočekuju sa stabilnim i čvrsto organiziranim narodnooslobodilačkim pokretom.

Pad Mussolinija, 24. jula 1943, nagovijestio je skoro ispadanje fašističke Italije iz ratnog stroja. U tim danima, kad je glavni partner Hitlerove Njemačke bio pred vojničkom likvidacijom, narodne mase Dalmacije, posebno one na okupiranom i anektiranom području, koje su iskusile svu surovost fašističkog terora, ispoljile su neizmjernu revolucionarnu snagu. One su aktivnim učešćem u tim sudbonosnim događajima, pod rukovodstvom organizacije KPH, odigrale veliku ulogu u razbijanju fašističke vojne sile i vlasti, učvršćenju i proširenju NOP-a i jačanju njegovih političkih i masovnih organizacija, posebno organa narodne vlasti.¹

»Mussolinijev pad ima veliko značenje za hrvatski narod, jer će se svi događaji u Italiji neposredno odraziti i na situaciju na anektiranoj i okupiranoj Dalmaciji (...) Iz toga slijedi da mi u Dalmaciji idemo u

¹ Pad Mussolinija imao je snažan odraz na jugoslavenskom ratištu, zbog činjenice što je na tom prostoru Italija bila prisiljena da angažira prosječno 15–18 svojih divizija. Odlazak sa scene fašističkog vode bio je neposredan uvod u potpun slom svih ovih okupatorskih snaga.

susret sudbonosnim događajima (...) Nastupio je odsudni čas, ikada cijeli naš narod, naročito u okupiranim i anektiranim gradovima i mjestima, treba da se masovno diže na ustanak.«²

I zaista, za Dalmaciju, posebno za Split, nastupili su sudbonosni dani. Stanovništvo Splita, predvođeno Komunističkom partijom, prihvatilo je poziv rukovodstva NOP-a i razbilo i razoružalo glavninu talijanske divizije »Bergamo« i oslobodilo svoj grad. Ono je tih septembarskih dana 1943, svojim ustankom i svjesnom borbom i hrabrošću, ispisalo jednu od najsvjetlijih stranica historije slobodarskog Splita. To je bio jedan od najvećih uspjeha narodnooslobodilačkog pokreta u Dalmaciji uopće.

Rukovodstva narodnooslobodilačkog pokreta Hrvatske i Dalmacije realno su procijenila razvoj događaja nakon pada Mussolinija i svojim uputstvima utjecala na njihov tok i ukazivala na perspektivu daljeg razvoja. Tako, na primjer, Glavni štab Hrvatske 8. augusta 1943. piše Operativnom štabu za Dalmaciju: »Novonastala međunarodna situacija, naročito raspadanje fašističkog sistema u Italiji, nagovještavanje skorog izbacivanja Italije iz ratnog stroja, očigledna demoralizacija talijanske vojske i onih koji su uz nju bili vezani, u mnogome mijenjaju odnos snaga u Dalmaciji u našu korist i stvaraju uz sve ostale uslove, povoljne perspektive za novi razvoj i polet narodnooslobodilačkog pokreta u Dalmaciji.«³ Još u ovoj direktivi GŠH je ukazao na neophodnost korektnog postupka prema demoraliziranim talijanskim vojnicima koji mora biti: «vojnički energičan, politički faktičan i elastičan».

Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju također je predviđao pozitivne posljedice očekivane kapitulacije Italije i u svom izvještaju od 16. augusta 1943. Centralnom komitetu KPH posebno analizira proces političke diferencijacije na svom terenu i, između ostalog, piše: »Momenti koji karakteriziraju političku situaciju u Dalmaciji mogli bi se podijeliti u tri grupe: 1. aktivizacija širokih rodoljubivih narodnih slojeva na strani narodnooslobodilačke borbe; 2. pojačan proces previranja unutar vojničkih i političkih grupacija (odnosi se na neprijateljske grupacije — prim. F. T.); 3. sve jače i otvorenije odvajanje reakcionarnih elemenata od naroda.«⁴

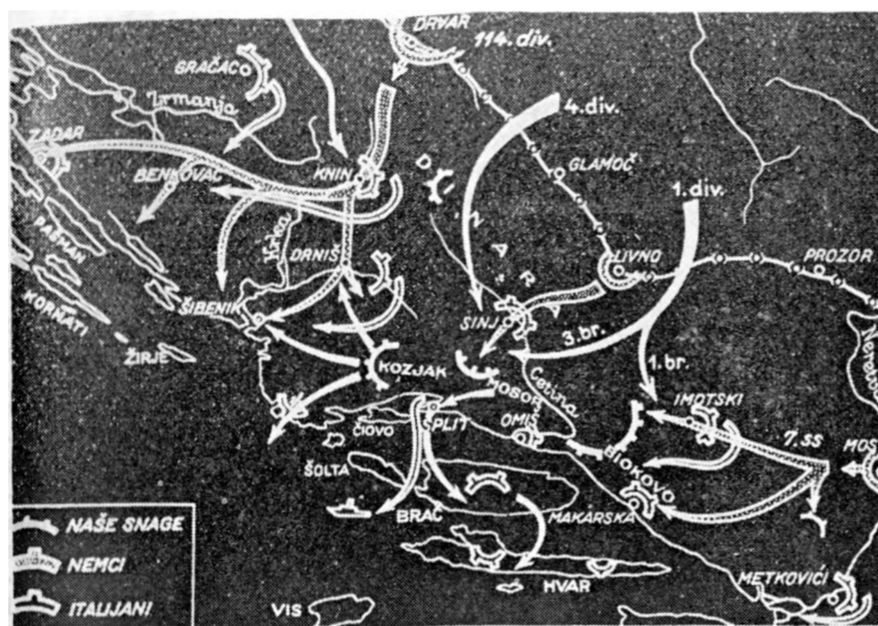
U smislu ovih procjena u Dalmaciji, posebno u Splitu, intenziviran je proces političke diferencijacije, tako da je kapitulacija Italije dočekana s proširenom i učvršćenom bazom NOP-a. Sve veći broj nižih bivših funkcionera HSS-a pristupao je NOP-u, odbacujući politiku reakcionarnog vodstva HSS-a. Produbljena je kriza u četničkim redovima, posebno zbog činjenice što se njihov pokrovitelj — fašistička Italija — našao pred slomom. Sve ove snage, tzv. građanski blok, bile su u oštroj konfrontaciji sa velikom većinom stanovništva okupljenog u narodnooslobodilačkom pokretu.

² Arhiva Vojnohistorijskog instituta (VII), neregistrovano.

³ Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu (dalje: Zbornik), tom V, knj. 18, dok. br. 21.

⁴ Dokumentat u IHRPH, Zagreb.

Skica splitske operacije 1943. godine

U periodu od pada Mussolinija do kapitulacije Italije, zahvaljujući aktivnosti splitske partijske organizacije,⁵ borbena raspoloženje građana i njihova aktivnost u NOP-u bili su u stalnom porastu. Svakodnevno se održavaju sastanci aktivista NOP-a, članova AF2 i omladinskih organizacija, na kojima se objašnjavaju političke situacije i zadaci u predstojećim događajima. Povodom pada Mussolinija Mjesni komitet KPH je izdao letak u kome je objašnjena novonastala situacija. Također je izdan i letak namijenjen talijanskoj vojsci, radi stvaranja antifašističkog raspoloženja u njoj. Masovno učešće pučanstva u organiziranim akcijama (kao što su demonstracije protiv okupatora, štrajkovi, povećanje priloga za Narodnu pomoć itd.) najbolji je dokaz privrženosti NOP-u ogromnog broja Splitskana. Tako su, na primjer, u Sptu 31. jula 1943, pod rukovod-

⁵ Prema izvještaju Mjesnog komiteta KPH za Split od 30. VIII 1943, brojno stanje partijske organizacije bilo je sljedeće: članova partije 60 (od kojih 15 žena), od toga 27 radnika, 17 intelektualaca, 5 seljaka i li domaćica; kandidata 45 (14 žena). Na čelu partijske organizacije nalazio se Mjesni komitet (dokument u Institutu za historiju radničkog pokreta Hrvatske (dalje: IHRPH)).
Ovdje treba napomenuti da iznijeto brojno stanje ne pruža stvarnu i potpunu sliku o pozicijama Partije i njenom utjecaju. Naime, mnogi drugovi, naročito omladinci, koji su po svim svojim kvalitetama mogli biti članovi KPH, nisu primani u Partiju, uglavnom, zbog sektaskog stava Mjesnog komiteta (taj stav se donekle može shvatiti ako se imaju na umu teški uslovi okupacije i bojazan od provala). O tome Okružni komitet za srednju Dalmaciju u svom izvještaju od 30. VIII 1943. konstatira: «Partijska organizacija u Splitu jako sektasi po primanju novih članova» (dokument u IHRPH, Zagreb).

stvom Mjesnog komiteta KPH, održane masovne demonstracije u kojima je učestvovalo preko 8.000 osoba, pretežno žena. Demonstranti su, okupljeni na obali i pred zatvorima, uz poklike »živio Tito«, »živjela NOV«, »dolje fašizam«, zahtijevali od talijanskih vlasti da zatvorenike puste na slobodu. Međutim, talijanska policija je pucala na demonstrante, ranila desetak njih (od kojih je jedan umro) i mnoge pohapsila.⁶

Gradski NOO (koji je formiran 6. aprila 1942) također je razvio široku političku aktivnost preko svojih akcionih odbora. Ovi akcioni odbori, koji su obuhvaćali sve socijalne strukture, okupili su na organiziranom radu za NOP oko 4.000 aktivista.⁷

U očekivanju kapitulacije Italije, u Splitu se udružuju i jedinstveno djeluju razni reakcionarni krugovi, agenture jugoslavenske izbjegličke vlade: četnički elementi, mačekovci i drugi eksponenti starih režima. Njima se pridružuju i predstavnici katoličkog klera. Oni, iako snagom NOP-a politički izolirani, prave mnogobrojne kombinacije za preuzimanje vlasti, računajući pri tom na planove izbjegličke vlade u Londonu i anglo-američkih reakcionarnih krugova u vezi s očekivanim iskrcavanjem na jadransku obalu. Naime, svi su oni priželjkivali dolazak trupa zapadnih saveznika na našu jadransku obalu — odakle bi, navodno, ove trupe prodirale ka unutrašnjosti Jugoslavije radi intervencije, a za vraćanje stare buržoaske vlasti — i na to su usmjerili svu svoju pažnju i djelatnost. Evo kako je Moša Pijade svojevremeno ocijenio planove i kombinacije reakcionarnih krugova snaga starog poretka, u vezi s preuzimanjem vlasti:

»Kapitulacija Italije probudila je neke nade i kod reakcije. Po direktivama Draže Mihailovića, sve četničke grupe koje su mogle doći u obzir za to žurile su prema jadranskoj obali u očekivanju da će doći u vezu sa zapadnim saveznicima i da će se moći stvoriti neka njihova baza za iskrcavanje kralja i izbjegličke vlade, a razume se i anglo-američkih trupa koje bi bile glavni oslonac za nametanje Jugoslaviji starog režima (...). Da će Hrvatska biti 'okupirana' (izraz Vlatka Mačeka) od Anglo-amerikanaca sa jadranske obale, bila je velika nada izdajnika Mačeka još u proljeće 1942, kada je on, potcenjujući snagu Narodnooslobodilačkog pokreta, pokušao da organizaciju Hrvatske seljačke stranke u Dalmaciji uveri da je sa Jadrana mnogo lakše okupirati Hrvatsku nego sa

⁶ Na pogrebu palom demonstrantu spontano je učestvovalo nekoliko stotina građana. Oni su na taj način dali očinska svom revoltu protiv surovih fašista. Otada su Talijani zabranjivali bilo kakvo učestvovanje na pogrebima.

⁷ Prema izvještaju Mjesnog komiteta KPH od 30. VIII 1943, tada je Gradski NOO imao šest članova. Stanje akcionih odbora bilo je sljedeće:

1.	Akcioni odbor trgovaca	170
2.	„ obrtnika	388
3.	„ intelektualaca	331
4.	„ građevinskih radnika	582
5.	„ držav. činovnika	450
6.	„ radnika elektr. preduz.	123
7.	„ seljaka	453
8.	„ brodogradilišta	403
9.	„ privatnih činovnika	397
10.	„ pomoraca	522
Ukupno :		3.819

**Narodu Splita, Radnicima, Seljacima i Gradjanima!
Italijanskim vojnicima i oficirima!**

Njemačko-ustaške horde ugrožavaju naš grad i njegovu novu slobodu. Naši borci već 5 dana hrabro odbijaju juriše neprijatelja.

Potrebno je da se dignu svi koji nose oružje da bi spriječili prodor Hitlerovskih hordi koje bi unakazile i okrvarile Split.

Treba izdržati još samo kratko :
Već je na putu velika pomoć iz Bosne, koja će uništiti napadače na slobodu Splita

SVI NA FRONT! Zadržimo svojim grudima neprijatelja prema Klisu!

NI KORAKA NATRAG!

Budimo čvrsti i disciplinirani.

Pobjeda je naša!

Komanda Splitskog Područja

Volge', čemu se on naročito nadao 'ako bi Italija klonula prije Njemačke'⁸

Protivnica NOP-a, spomenuti reakcionarni elementi nastoje da svojom dvoličnom politikom pasiviziraju narod i na taj način sprovedu svoje planove o preuzimanju vlasti. Oni, s jedne strane, pozivaju narodne mase na čekanje, na smirenost, u duhu poznate parole »čekanja«, »još nije vrijeme«, u čemu su inspirirani i politikom izbjegličke vlade u Londonu i reakcionarnog vodstva HSS, dok, s druge strane, svestrano surađuju s talijanskim fašistima, koji u to vrijeme pojačavaju teror nad stanovništvom u Sptu i širom Dalmacije, mada su i sami osjećali da im tlo izmiče ispod nogu.⁹ To je pogodovalo talijanskom generalu Umberto Spigu, komandantu 18. armijskog korpusa, koji je nakon pada Mušolinija preuzeo u Sptu i civilnu vlast. Jer, talijanskom generalu, koji se bojao i za svoju sudbinu, nije odgovaralo da u momentu sloma Italije (koji se očekivao) vlast preuzme Gradski NOO, ili — kako je on govorio — »neodgovorni elementi«. Zato se on trudio da vlast preda onima koji su faktički bili otvoreni ih prikriveni suradnici okupatora.

U tom cilju general Spigo 3. augusta saziva sastanak »predstavnik građanstva« u Sptu, radi tobožnje saradnje s narodom i eventualne predaje vlasti. Takozvani »predstavnik građanstva« u stvari su bili predstavnici reakcionarnog četničko-mačekovskog bloka, čiji je cilj bio: neutralizirati narodnooslobodilački pokret i ostvariti svoje planove o preuzimanju vlasti.

Listu zvanica na sastanak kod generala Spiga sastavio je poznati izdajnik dr Jakša Račić, uz suradnju dr Ljubića. Bilo je pozvano 60—70 lica, vjernih suradnika talijanskog okupatora. Nije izostao ni predstavnik katoličkog klera — biskup Kvirin Klement Bonefačić sa svojim sekretarom dr Urbanom Krizomahjem. Da bi se zamaskirao stvarnim smisao ovog sastanka, pozvano je i nekoliko uglednih građana koji su se za vrijeme okupacije držali po strani. Ali se oni nisu odazvali pozivu. Valjda uplašeni po njih negativnim razvojem događaja, nisu se odazvali ni mnogi od onih koji su po svojoj političkoj orijentaciji i djelatnosti zaista pripadali tom društvu. Od 60—70 pozvanih »predstavnik« odazvalo se svega oko dvadesetak.

Evo šta je »Glas Sphta«, organ Gradskog NOO, pisao o sastanku kod generala Spiga: »... Izdajice Račić i Ljubić organizirali su sa Spigom 'svečanu' i javnu konferenciju na koju su bili pozvani 'najreprezentativniji eksponenti Slavena splitske provincije', a na koju su došli Dr Račić, Dr N. Ljubić, Urukalo, Alfirević, biskup Bonefačić, Jablanović (nabrajaju se imena i ostalih učesnika konferencije — prim. F. T.). Došli su,

⁸ M. Pijade, O petogodišnjici narodne države, »Komunist« br. 1/48, str. 10. — Riječi između navodnika uzeo je M. Pijade iz Okružnice Mačekovog vodstva upućene pristalicama HSS u Dalmaciji u proljeće 1942.

⁹ Talijanske okupatorske trupe, iako je već bio saglediv kraj fašističkog režima, u julu i augustu 1943. na području Biokova, Mosora i na otocima izvode svoj posljednji pothvat protiv partizanskih odreda u kojemu učestvuju dijelovi nekoliko divizija. Na otok Brač upućuju kaznenu ekspediciju koja je strijeljala mnoge rodoljube i spalila kuće u nekoliko sela.

dakle, samo oni koji su i dotad konferirali i saradivati sa okupatorom, sa fašizmom, došli su 'najprezentativniji eksponenti' — izdajice 'Slavenska splitska provincija'. Tu je Spigo lijevao krokodilske suze nad zlo-djelima što su ih dotad izvršili krvoločni fašisti. I ta njihova krvava zlo-djela on je nazvao nesporazumom i zajedljivošću. On je nazvao nesporazumom stotine hiljada interniranih, zatvorenih, strijeljanih, opljačkanih i popaljenih. A razbojnicima nazvao je borce za slobodu svoga naroda, kojima se ponosi naš narod, a divi čitav svijet. Spigo je na tom izdajničkom skupu iznio svoj program: popuštanje i saradnja u izvršenju 'posebne zadaće koja mu je postavljena'. Ali nije okupator, koji bi trebao da popušta (...) Naš narod bi trebao da popušta, da se pokloni i poljubi okupatorovu krvavu ruku koja ga već dvije godine kolje i pali. Naš narod je taj od kojega on traži da zaboravi svoje žrtve i popljuje junačka djela krvavim slovima ispisana u svojoj povijesti. Naš narod bi trebao da saraduje sa okupatorom i pomogne mu da mimo izvrši zadaću, koju je Spigo preuzeo na sebe, a to je: da bez kazne otpremi u Italiju sve one krvoloke i pljačkaše, koji su nas dvije godine strijeljali, palili i pljačkali naše domove. Zato je sazvao ovaj skup 'časnih' ljudi da i njemu pomogne špijuniranjem i denuncijacijama (...) To je ono što Spigo hoće i traži i na što je Račić u ime dva-desetorice izdajica dao svoj pristanak (...) Ali Spigo se gadno vara (...) Zar on misli da je naš narod sposoban i naviknut da okreće leđa u borbi, te saradnjom sa okupatorom izdaje svoje saveznike sa kojima se rame uz rame bori od početka ovog rata. Ne! Naš narod se borio, bori se i borit će se protiv okupatora, za oslobodenje svoje i svoje zemlje, te će ga prisiliti, da se povuče iz naše Dalmacije, iako je Spigo izjavio da tog povlačenja nema u njegovom programu.

Ali nije daleko dan kada će narod potjerati morskog okupatora i obračunati sa narodnim izdajnicima.¹⁰

Međutim, taj zajednički dogovor generala Spiga i predstavnika reakcionarnog gradanskog mačekovsko-četničkog bloka bio je račun bez krčmara. Narod se nije dao zavarati usprkos intenzivnoj mačekovsko-četničkoj propagandi kojoj je bila osnovna parola »čekati, ne prolijevati krv uzalud, kad će ionako i bez toga doći do sloma Italije«. Ne samo da se nije ovim parolama dala zavarati ogromna većina građana koja aktivno učestvuje u NOP-u, već je i u redovima dotadanih sljedbenika vodstva HSS i četničkih voda došlo do duboke diferencijacije i previranja. »Taj proces ide u dva pravca, tj. u pravcu odvajanja svih poštenih i rodoljubivih elemenata iz tih grupa i njihov prilaz i aktivizacija na strani NOV, s jedne strane, dok drugi dio reakcionarnih elemenata sve aktivnije istupa s okupatorom protiv NOB.« Tako je o tom procesu pisao Okružni komitet KPH za srednju Dalmaciju u svom izvještaju od 30. augusta 1943. godine.¹¹

¹⁰ Arhiv IHKPH, Zagreb.

¹¹ Arhiv VII, mikroteka, film 28.

Odbacujući sve kombinacije i planove reakcionarnih krugova, građani Splita mahom su slijedili politiku i stavove Komunističke partije, svesrdno prihvaćajući njenu predvodničku ulogu u borbi protiv okupatora i domaćih slugu, u borbi za novo, demokratsko društveno uređenje. Septembarški ustanak u Splitu će to najbolje potvrditi. A istaknuti suradnici talijanskog okupatora ubrzo će se naći pred narodnim sudom.¹² Njihov pokrovitelj general Spigo pobjegao je sa Štabom korpusa u Zadar,¹³ nekoliko dana prije nego što je narod u Splitu uzeo vlast u svoje ruke.

Da bi se onemogućilo ostvarenje zamisli politikanata iz bivših građanskih partija, mahom suradnika okupatora, da u Splitu stvore neki pokret kao protivtežu NOP-u, na inicijativu drugova Mirka Ante Marasovića, člana PK KP za Dalmaciju, i Nikole Ivana Randića, sekretara OK KPH za srednju Dalmaciju, a uz pomoć dr Lj. Leontića, pripadnika bivše SDS, i A. Kuzmanića, pripadnika HSS, u Splitu je 6. septembra formiran tzv. Odbor stranaka pri Gradskom NOO, kao savjetodavno tijelo. Pored pomenutih, u Odbor je ušlo još nekoliko bivših jugonacionalista i pripadnika HSS. Odbor je izjavio da priznaje Gradski NOO kao jedinog predstavnika vlasti u Splitu. Odbor je formiran i s ciljem da se oko NOP-a Okupe čak i oni ljudi koji nisu daleko otišli u suradnji s Okupatorom, odnosno u protivnarodnom radu. Time bi se i oni manje kompromitirani predstavnici bivših građanskih partija onemogućili da u ma kakvoj formi samostalno politički istupaju mimo NOP-a, što je bilo značajno u momentu pada fašističke vlasti. Treba podvući da se u ovom slučaju nije radilo ni o kakvoj koaliciji s građanskim partijama, već o jednom taktičkom potezu u datom momentu, s određenim ciljem: unaprijed osujetiti svaku eventualnu akciju protiv NOP-a. U jednom dokumentu, istaknuti četnik Nenad Grisogono, govoreći o tom pitanju, kaže: »(...) Partizani su polazili sa stanovišta da su oni isključivi predstavnici naroda. Ostale grupe mogle su samo da se pridruže njima«. I dalje: »(...) Partizansko vodstvo je uzimalo i ljude izvan svojih redova, ah nije pristajalo da deli vlast s nekim.« Nakon kapitulacije Italije, Savjetodavni odbor se sam po sebi raspao, a jedan dio njegovih članova otišao je u partizane.¹⁴

Ustanak septembra 1943. u Splitu razvijao se čvrstim osloncem na NOV i na partizanske odrede koji su djelovali širom Dalmacije. Krajem jula u Dalmaciji djeluje 16 partizanskih bataljona. U augustu se formiraju dvije grupe udarnih bataljona radi efikasnijeg djelovanja. Ukupan broj partizana znatno je porastao: u februaru 1943, nakon odlaska iz Dalmacije 9. dalmatinske divizije, ostalo ih je svega oko 400, a u augu-

¹² Najistaknutiji narodni neprijatelji, vjerni suradnici talijanskog okupatora (S. Alfirević, Urakalo i dr.), strijeljani su septembra mjeseca u oslobođenom Splitu po presudi Narodnog suda. Dr Račića su još u augustu, usred Splita punog talijanske vojske, ubili hrabri omladinci.

¹³ u pregledom talijanskih dokumenata u Arhivu Vn utvrđeno je da je general Spigo 6. IX 1943. potpisao posljednji zvanični akt.

¹⁴ Arhiv VII, br. reg. II—P—116.

stu taj broj se popeo na preko 4.500. Krajem istog mjeseca u Dalmaciju se vratila 1. dalmatinska brigada i s njom su došli članovi bivšeg Štaba IV operativne zone, odnosno 9. divizije Vicko Krstulović, Ivan Kukoč, Josip Skorpik i drugi, nakon šest mjeseci provedenih u borbama s jedinicama 9. dalmatinske divizije. Osmog septembra 1943, na sam dan kapitulacije Italije, zahvaljujući izrastanju brojnih partizanskih jedinica, ponovo je formirana 9. dalmatinska divizija, pod komandom Ante Banine i Ede Santinija, koja je svojom aktivnošću neposredno utjecala na događaje u Splitu. Naime, odmah nakon formiranja, ona je krenula s terena Vrlike prema Sphu i na sektoru Klis—Dugopolje—Dicmo vodila žestoke borbe s Nijemcima, koji su uporno nastojali da se iz Sinja probiju u oslobođeni Split.

U svim tim zbivanjima u Dalmaciji za vrijeme kapitulacije Italije, posebno u Sphu, istaknutu ulogu imao je član Vrhovnog štaba Ivo Lola Ribar, koga je u Dalmaciju bio uputio vrhovni komandant Tito, predviđajući značajne događaje u ovoj pokrajini u vezi s padom Italije.

Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju se uoči kapitulacije Italije premjestio iz Bršanova u selo Dubravu (na podnožju Mosora) da bi bio bliže Splitu, kao središtu nastupajućih događaja, i tako na j neposredni je utjecao na njihov tok i razvoj.

Osmog septembra 1943. zvanično je objavljena kapitulacija Italije. Još iste večeri Splitom je prostrujala ta radosna vijest i uzбудila građane. Sutradan, 9. septembra, rano ujutro, hiljade Splitsana izišle su na ulice, očekujući stav i direktive rukovodstva NOP-a, odnosno Mjesnog komiteta KPH i Gradskog NOO.

Mjesni komitet Partije sastao se odmah u 7 sati. Na sastanku je analizirana situacija u gradu nastala poslije objavljivanja vijesti o kapitulaciji Italije. Ocjenujući revolucionarno raspoloženje masa, Mjesni komitet je odlučio da toga dana u 19 sati organizira manifestacije povodom kapitulacije Italije, da bi se na taj način pokazala snaga NOP-a i prisilila talijanska divizija »Bergamo« da preda oružje.¹⁵ U 9 sati objavljen je proglas Narodnooslobodilačkog odbora u kome se, pored ostalog, kaže:

»Jedan naš vjekovni neprijatelj bačen je na koljena, ah još nije uništen naš glavni neprijatelj, nije dotučena krvava njemačka fašistička zvijer (...) Danas napustimo svaki posao! Večeras u 7 sati izidimo i manifestirajmo na ulicama našeg dragog Splita. — Svrstajmo se u borbene redove i svojom snagom dokažimo svima neprijateljima da smo složni i nepobjedivi.«¹⁶

Tokom 9. septembra Mjesni komitet KPH je, preko aktivista NOP-a, razvio široku i brzu političku djelatnost, pri čemu su se naročito isticali članovi Partije. Cijela partijska organizacija bila je potpuno mobilizirana.

¹⁵ Uoči kapitulacije Italije, u Splitu i u njegovoj neposrednoj okolini nalazile su se sljedeće talijanske jedinice: glavnina divizije »Bergamo« (25. i 26. pješadijski i 4 artillerijski puk), 97. legija crnih košulja i neke prištapske jedinice 18. armijskog korpusa. Ukupno je tada u Splitu i blizjoj okolini bilo 12—13.000 vojnika.

¹⁶ Arhiv IHRPH, Zagreb.

na i angažirana političkim i organizacionim zadacima. U partijskim ćelijama zavedena su dežurstva; članovi Mjesnog komiteta neprekidno su obilazili ćelije. Mjesni komitet je odlučio da se tih dana sastaje dvaput dnevno da bi se neprekidno stjecao uvid u političku situaciju i da bi prenosio i davao direktive, koje su, zahvaljujući dobroj organizaciji, mogle da se za vrlo kratko vrijeme prenesu od Mjesnog komiteta do organiziranog frontova.

Komanda talijanske divizije »Bergamo«, koja je formalno još imala vlast u Splitu, bila je obaviještena o pripremanim manifestacijama. Talijani su oštro reagirali na poziv Gradskog NOO: zahtijevali su da se on povuče, odnosno da se manifestacije ne održe, motivirajući svoj stav time da bi moglo doći do krvoprolića. Komandant divizije general Becuzzi (Bekuci) prijetio je upotrebom sile u slučaju manifestacije. Odmah je u talijanskim jedinicama zavedena stroga pripravnost, a isto tako i u poidijskom aparatu. Na ulice su izvedeni tenkovi i blokirani su glavni prilazi obali; i na samoj obali bilo je postavljeno nekoliko tenkova.¹⁷ Ali, Mjesni komitet, poznajući snagu NOP-a u Splitu i cijeneći borbenu raspoloženje gradana, nije se mnogo osvrtao na stav talijanskog generala, već je ostao kategoričan pri svojoj odluci da se održe manifestacije, a Becuzzi je opomenuo da talijanska vojska ne smije da daje nikakav otpor, jer će on biti od naroda skršen.¹⁸

Pri razmatranju događaja u Splitu u vezi s kapitulacijom Italije, ne treba izgubiti iz vida pravilan i širokogrudan stav koji su Mjesni komitet i Gradski NOO zauzeli prema talijanskim vojnicima, računajući na antifašističko raspoloženje dobrog dijela tih vojnika. Značajan je učinak imao proglas Gradskog NOO upućen talijanskim vojnicima, također, 9. septembra. U proglasu se, pored ostalog, kaže:

»Talijanski vojnici, podoficiri i oficiri: Njemački fašisti su sada naši zajednički otvoreni neprijatelji. Dakle, mi se moramo boriti protiv njih. Mi vas pozivamo da započnete borbu protiv njemačkih fašista u bratskoj slozi sa nama. Stupite zajedno s nama u borbu! Nemojte poslušati naređenje Nijemaca. Nemojte dopustiti da vas Nijemci razoružaju. Dajte nam oružje da bi mi mogli da se naoružamo i da se zajedno sa vama borimo protiv zajedničkog neprijatelja! Sada je za vas došao čas da pokažete da niste krivi za strašne zločine koji su bili počinjeni protiv našeg naroda.«¹¹

Pored ostalih, u proglasu su istaknute parole: »Živjelo bratstvo talijanskog naroda sa jugoslavenskim narodima!« i »Splićani! bratimimo se sa talijanskim vojnicima!«

¹⁷ Iz članka Miloša Zanka *Razvitak narodne vlasti u Dalmaciji u razdoblju 1941—1945*, objavljenog u časopisu »Socijalistički front« (april 1950. Zagreb), proizlazi da je Gradski NOO odmah ujutro 9. septembra stupio u zvaničan kontakt s komandom talijanske divizije tražeći predaju oružja i vlasti. Međutim, Talijani su odgovorili s odgovorom i nisu pokazivali nikakvu namjeru da prihvate uslove Gradskog NOO. Prema pomenutom članku, takav stav talijanske komande bio je neposredan povod za organizaciju demonstracija.

¹⁸ Prema stenografskoj izjavi Nikole Ivana Randića, tadašnjeg sekretara Okružnog komiteta KPJ za srednju Dalmaciju (Arhiv VII).

¹⁹ Arhiv IHRPH, Zagreb.

Uporedo s izdavanjem i rasturanjem proglašenja, po direktivi Mjesnog komiteta stupali su aktivisti NOP-a u neposredan kontakt s talijanskim vojnicima, vodili s njima razgovore u smislu stvaranja antifašističkog raspoloženja.²⁰

Sva je Dalmacija na nogama: fotokopija prve stranice »Slobodne Dalmacije od 16. rujna 1943.

Istina, pomenuti proglas i razgovori s vojnicima nisu imali većeg efekta u pogledu javljanja u borbu protiv Nijemaca. Talijanski vojnici, već nekodiko godina u ratu, iscrpljeni ratnim naporima, teško su se mogli odlučiti na borbu protiv Nijemaca, na nove napore, pogotovu bez neke određene perspektive i ciljeva (s njihovog stanovišta). Ali je ova djelatnost bila uspješna u tome što je onemogućila talijanske komandante i fašistički orijentirane oficire da upere oružje na građane Splita, da pokušaju vatrom ugušiti opći ustanak naroda, što je bila želja fašističkih elemenata. Ovu konstataciju najbolje će potvrditi tok i razvoj demonstracija 9. septembra navečer. S druge strane, ovdje treba istaći, u vezi s odnosom prema talijanskim vojnicima, zaista visoku političku svijest građana Splita, koji su s razumijevanjem prihvatili -stav prema Talijanima (naravno, ne misli se na ratne zločince), kojima se upućuje poziv na zajedničku borbu protiv Nijemaca. I š&rk n masama je bilo jasno da najveći broj talijanskih vojnika nisu fašisti. No, mora se pri tom

²⁰ Pismo Pokrajinskog komiteta KPJ drugu Mirku (članu PK u Splitu) od 9. IX 1943. (Arhiva IHRPH, Zagreb).

imati u vidu činjenica, da je tek mjesec dana prošlo otkako je pucano na demonstrante u Splitu, da su tokom augusta talijanske jedinice počile mnoga zlodjela širom Dalmacije itd. Zaista, nije bilo jednostavno preko svega toga prijeći. Uz to, treba napomenuti da su predstavnici raznih građanskih partija upravo nastojali da se zauzme frontalan stav prema svim Talijanima. Tako se, na primjer, u pismu Pokrajinskog komiteta KPJ od 8. septembra 1943, pored ostalog, kaže:

»Ni pod koju cijenu ne smijemo nasjesti Uniji raznih HSS-ovaca da tobože sada zajedno sa domobranima 'udarimo na Talijane', liniji koja bi ustvari značila vući vodu za njemački mlin.«²¹

Poziv Gradskog NOO ubrzo je dopro, tako reći, do svakog građanina Splita. »Svi na rivu u sedam sati navečer« — bila je glavna parola koja je kružila gradom.

I zaista, toga za Split historijskog dana diglo se na noge i staro i mlado, ustao je čitav rodoljubivi Split, rijeke naroda slivale su se na obalu da manifestiraju svoju privrženost narodnooslobodilačkoj borbi, drugu Titu i Komunističkoj partiji. Već u 18,30 sati na obali se našlo preko 15.000 ljudi koji su ogorčeno demonstrirali protiv fašizma i domaćih izdajica, kličući narodnooslobodilačkoj vojsci, njenom vrhovnom komandantu drugu Titu i AVNOJ-u, pjevajući himnu »Hej Slaveni« i druge borbene partizanske pjesme.

Organizatori manifestacija, Mjesni komitet i Gradski NOO, bili su predvidjeli da po jedan njihov član održi prigodan govor. Pretpostavljajući da bi talijanska vojska, i pored uspješnog djelovanja u njenim redovima, mogla pružiti otpor i pokušati oružjem intervenirati, Mjesni komitet je postavio na pojedina važna mjesta na obali, naročito u blizini tenkova, svoje udarne grupe (sastavljene od omladinaca), koje bi stupile u dejstvo u slučaju upotrebe oružja od strane Talijana. Da bi mogao izdavati uputstva i za vrijeme manifestacije (pogotovo u nepredviđenim slučajevima), Mjesni komitet je imao svoj punkt na rivi, gdje je bila većina njegovih članova. S tog mjesta, preko kurira, on je održavao stalan kontakt s članovima rajonskih komiteta koji su bili raspoređeni među manifestantima na pojedinim dijelovima obale. U Splitu, također na rivi, za vrijeme manifestacija nalazili su se i neki članovi Okružnog komiteta KPJ za srednju Dalmaciju.

Kad je vidjela toliku masu oduševljenih manifestanata, talijanska komanda — nemajući moralne snage za upotrebu sile, i ne uzdajući se u svoje vojnike da će takvu naredbu izvršiti — pokušala je da trikom rasturi demonstrante: točno u 7 sati navečer svirana je lažna uzbuna, zbog tobožnjeg napada iz zraka. Ah je taj manevar Talijana osujećen brzom intervencijom Mjesnog komiteta, i Splićani su nastavili manifestacije. Pošto im to nije pošlo za rukom, Talijani su doveli vojnu muziku na mjesto gdje se svake večeri kidala talijanska zastava. Muzika je počela svirati, nastala je tišina, talijanska zastava posljednji put je u

²¹ Arhiva IHRPH, Zagreb.

Splitu skinuta. Tada je nastao pravi delirij narodnog oduševljenja; ponovo su se čuli poklici i parole. Bojeći se uzbuđenih i borbeno raspoloženih građana, talijanski oficiri su naredili posadama tenkova, koji su bili pomiješani s manifestantima, da krenu u masu i da je razjure. Međutim, čim su se tenkovi pokrenuli, na njih su skočili manifestanti, prvenstveno omladinci i omladinke iz udarnih grupa i desetine drugih golorukih mladića, pozivajući talijanske vojnike na bratimljenje i zajedničku borbu protiv Nijemaca. Ovom prilikom su na dva tenka stavljene crvene zastave, na što posada tenkova nije reagirala. Pokušaj talijanskih oficira ubrzo je paraliziran. Demoralizirani vojnici u tenkovima nisu bili voljni da upotrijebe oružje, postali su nemoćni, a mnogi su se pridružili manifestantima. Nijedan metak nije ispaljen. Nakon pola sata uspješnih manifestacija, Mjesni komitet je dao direktivu da se građani mirno povuku svojim kućama, što je odmah i učinjeno, tako da su manifestacije završene bez ikakvih incidenata.

Cilj je postignut. Demonstracija pobunjenog naroda, koja je prevazišla sva očekivanja, imala je snažan učinak. Mase su pokazale svoju potpunu privrženost NOP-u. Rukovodioci bivših građanskih stranaka izgubili su i posljednje iluzije o nekom svom utjecaju, mada su se oni toga teško odriicali. Kod talijanske vojske nastupila je demoralizacija u najširem smislu: ova demonstracija, istovremeno, predstavlja i početak razbijanja talijanske vojske u Sptu. Talijanska komanda u Sptu, vidjeći takvo jedinstvo i snagu naroda, postala je nemoćna i bila je prisiljena da, i pored odugovlačenja, prihvati uvjete predaje, što će se iz daljnijeg teksta vidjeti.²²

Pregovore s Talijanima, radi predaje oružja, po uputstvima člana Vrhovnog štalha Ive Lole Ribara, prvi je otpočeo, 9. septembra, Drago Gizdić, član Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju.²³ On je, stupivši u vezu s generalom Becuzzijem, postavio zahtjev da se talijanska vojska bori zajedno s partizanima protiv Nijemaca koji već nastupaju prema Dalmaciji, ili, pak, ako to nisu voljni, da predaju oružje partizanima i narodu, a njima će biti omogućen nesmetan odlazak u Italiju. Becuzzi nije prihvatio postavljene zahtjeve, pravdajući se da za to nije ovlašten. A kad je Gizdić ponovio zahtjev za predaju oružja, uz prijetnju da će u protivnom s partizanskom divizijom umarširati u Split,²⁴ Becuzzi je odgo-

²² Demonstracije i manifestacije opisane su prema stenografskoj izvaji Ive Randića, u članku *Čitav rodoljubivi Split digao se u posljednji odlučni boj za slobodu*, objavljenom u »Slobodnoj Dalmaciji« od 16. septembra 1943, i članku *Deset godina splitskog ustanka*, pisanom po sjećanju Vicka Krstulovića i objavljenom u »Narodnoj armiji« od 11. augusta 1953.

²³ Gizdić je 9. septembra ujutro stigao na ulaz u Split kod rječice 2movnice, gdje se nalazio tzv. posto di blocco (talijanska straža na ulazu u grad). Talijani i dalje nisu nikoga puštali u Split. Gizdić je stupio u kontakt s jednim talijanskim oficijom (koji je već bio obaviješten o kapitulaciji Italije), predstavivši se kao komandant partizanske divizije. Preko pomenutog oficira, Gizdić je uspostavio telefonsku vezu s komandantom divizije »Bergamo«, generalom Umbertoom Becuzzijem.

²⁴ Međutim, u blizini Splita u momentu kapitulacije Italije nije se nalazila nijedna partizanska jedinica. S Gizdićem se tada nalazio po jedan član Kotarskog komiteta za Omis i Okružnog komiteta za srednju Dalmaciju i šest drugova iz partizanske straže u 2movnici.

vorio da će odmah hidroavionom odletjeti u Zadar po instrukcije od generala Spiga, komandanta armijskog korpusa, i da će ga po povratku obavijestiti o njihovoj odluci. Gizdić je na to pristao, jer ništa drugo nije mogao učiniti bez ijedne operativne jedinice u blizini.

Becuzzi se vratio iz Zadra istog dana oko 17 sati i telefonski obavijestio Gizdića da ni general Spigo nije ovlašten za prihvatanje zahtjeva, već da mora tražiti odobrenje od vlade maršala Badolja. Po svemu se vidjelo da talijanski generali nastoje dobiti u vremenu i izbjeći predaju oružja. Becuzzi se složio s prijedlogom Gizdića da ovaj dođe u Split radi neposrednog dogovora. Oko 17,30 sati Gizdić je kolima, u pratnji nekoliko partizana, stigao pred hotel »Park« u kome se nalazio Stab divizije »Bergamo«. Sačekalo ga je nekoliko viših oficira i provelo kroz špalir oficira u sobu komandanta divizije. Gizdić je Becuzziju ponovio ranije iznijete zahtjeve: zajednička borba protiv Nijemaca ih predaja oružja, i istakao da vodi razgovore po ovlaštenju člana Vrhovnog štaba Ive Lole Ribara i komandanta IV operativne zone Vicka Krstulovića. Becuzzi je odgovorio da bi on i njegove kolege prihvatile borbu protiv Nijemaca, ali da njihovi vojnici, koji su do jučer vaspitavani za borbu protiv partizana, ne bi to prihvatili. Osim toga, Gizdić je zahtijevao: da se civilna vlast odmah preda Gradskom NOO-u, da se puste zatvorenici na slobodu i da se otvore svi prilazi gradu (tj. da se uklone tzv. blokovi).

Pošto ovi razgovori nisu dali gotovo nikakve rezultate, dogovoreno je da se sutradan ponovo održi sastanak, na koji će doći član Vrhovnog štaba Ivo Lola Ribar i komandant IV operativne zone Vicko Krstulović.²⁵ Prema dogovoru s Gizdićem, 10. septembra izjutra uputio je general Becuzzi u Zmornicu automobil, uz pratnju motodiklista, da dovede u Split partizanske pregovarače. U Split su pošli: Ivo Lola Ribar, član Vrhovnog štaba, Svetislav StefanovŠć Čeča, instruktor CK KPJ pri PK za Dalmaciju, Vicko Krstulović, komandant IV operativne zone, i Drago Gizdić, član PK KPJ za Dalmaciju.

Grad je osvanuo sav u zastavama. Na Marjanu se vijorila velika crvena zastava. Veliki broj građana izišao je na ulice. Ubrzo se doznalo za dolazak u Split predstavnika NOV. Narod se ponovo skupljao pred hotelom »Park«, gdje će se voditi razgovori s Komandom talijanske divizije »Bergamo«.

Odmah po dolasku u Split, spomenuti predstavnici NOV, predvođeni Ivom Lolom Ribarom, otpočeli su razgovore s generalom Becuzzijem. Raspravljano je o istim pitanjima koja su već naprijed istaknuta, odnosno ponovljeni su zahtjevi koji su ranije, preko Gizdića, postavljeni. General Becuzzi je izbjegavao direktne odgovore i tražio da mu se dozvoli da ponovo odleti u Zadar na konzultiranje s komandantom korpusa. Predstavnici NOV nisu usvojili Becuzzijev prijedlog, već su od njega

²⁵ Dok su Gizdić i Becuzzi vodili razgovore, gradom se pročulo da su u Split došli partizanski predstavnici. Pred zgradom Štaba divizije »Bergamo« skupilo se nekoliko hiljada građana koji su burno manifestirali. Po završetku razgovora s Becuzzijem, Gizdić je održao kratak prigodan govor, uz gromke poklike okupljenih građana Titu, Partiji, NOV. Kad je Gizdić završio govor, građani su se uputili prema obali radi učesća u manifestacijama.

Questo documento ratifica la consegna formale di tutte le armi e materiali di guerra della Divisione di Fanteria "Bergamo" e reparti vari di Corpo d'Armata esistenti nella Piazza di Spalato, come previsto dalle clausole dell'armistizio firmato il giorno 8 settembre 1943 fra i Governi Alleati ed il Governo Italiano. La detta consegna è stata fatta alle forze armate dell'Esercito della liberazione nazionale jugoslava in accordo tra i rappresentanti militari del Comando Supremo Alleato che sono elementi autorizzati dalla esecuzione della consegna stessa, il Comandante della Divisione Fanteria "Bergamo" e il Comando Supremo dell'Esercito di liberazione nazionale jugoslava.

E' stato convenuto:

- 1)- Gli ufficiali conservano la pistola sulla parola del Generale Comandante la Divisione, e saranno muniti di un tesserino con l'autorizzazione di circolare per la città di Spalato.-
- 2)- Il Comando dell'Esercito di liberazione nazionale jugoslava si impegna, nei limiti delle sue possibilità, di provvedere al vettovagliamento della popolazione civile italiana e delle truppe italiane, ed al trasporto di esse in Italia.-
- 3)- I componenti della missione militare Alleata presso il Comando Supremo dell'Esercito di liberazione nazionale jugoslava si impegnano di tenere informato il loro Comando sulla situazione delle truppe italiane, allo scopo di ottenere l'invio di mezzi navali scortati per il trasporto in Italia delle truppe italiane ed al loro vettovagliamento, finché il detto trasporto non sia stato effettuato.-
- 4)- I militari italiani, dato che hanno ottemperato alle condizioni di armistizio, sono da considerarsi amici e non nemici. E' garantita perciò la loro incolumità personale fatta eccezione per qualche elemento che sia da considerarsi un criminale di guerra.
- 5)- E' concesso l'armamento di fucili per mantenere l'ordine e la disciplina negli accantonamenti.-
- 6)- Al Comando Divisione "Bergamo" rimangono 5 automobili e 2 autocarri.-

Gen. Emilio Cecuzzi Comate Divisione "Bergamo" <i>Emilio Cecuzzi</i>	Gen. Costantino Popović Rappresentante del Co- mando Supremo dell'eser- cito di liberazione na- zionale jugoslava <i>R. Popovic</i>	Magg. Guglielmo Deakin, capo della Missione inglese <i>Deakin</i>
Cap. J.E. Burke capo della Missione inglese per la Dalmazia <i>J.E. Burke</i>	Dott. Ivo Ribar, delega- to del Comando Supremo dell'Esercito di libera- zione nazionale jugoslava <i>Ivo Ribar</i>	Cap. L.C. Benson, rappresentante della missione militare in- glese <i>L.C. Benson</i>

Faksimil ugovora o predaji talijanskog garnizona u Splitu jedinicama Narodno-oslobodilačke vojske

tražili da postavljene zahtjeve prihvati; u protivnom — oni će ih sprovesti silom. Poslije toga Becuzzi se interesirao za raspored jedinica NOV u blizini Splita, na što mu je odgovorio Vicko Krstulović, komandant

IV operativne zone, namjerno uveličavši naše snage. Nadalje je generalu Becuzzi ju postavljen zahtjev da do uvečer sve zatvorenike pusti na slobodu i da ukloni blokove na ulazima u grad. Još jednom je svim talijanskim vojnicima i oficirima koji nisu voljni da se bore protiv Nijemaca garantirano da će im se omogućiti nesmetan odlazak u Italiju. Na tome su razgovori toga dana završeni, i predstavnici NOV napustili su hotel »Park«.²⁶

Predstavnici Gradskog NOO i Mjesnog komiteta Partije istog dana su vodili razgovore s talijanskim komandantom o predaji civilne vlasti (izgleda da razgovori sa Štabom talijanske divizije »Bergamo« nisu bili dovoljno usklađeni). Pod dojmom sinoćnih manifestacija, Becuzzi je pristao na razgovore o predaji civilne vlasti, ali nije bio voljan da je preda Gradskom NOO-u. Da bi osujetio preuzimanje vlasti od strane NOO, on je formirao neki odbor od pročetničkih i mačekovskih elemenata s namjerom da mu preda vlast. Ali se taj plan nije mogao ostvariti, u prvom redu, zbog podrške masa isključivo NOO-u i zbog slabosti četničkih i mačekovskih elemenata, koji su i sami vidjeli da su izolirani, da ih ne podržavaju narodne, mase.

Dok su se u hotelu vodili pregovori s Becuzzijem, u kojima je on nastojao da izbjegne prihvaćanje postavljenih zahtjeva, građani, predvođeni komunistima i aktivistima NOP-a, ne čekajući da im Becuzzi preda vlast i oružje, sami su, 10. septembra oko 11 sati, otpočeli razoružavanje talijanskih jedinica. Talijanski vojnici mahom su predavali oružje bez otpora; oružanih incidenata nije bilo. Sve magazine i skladišta hrane i opreme preuzeli su građani. Razoružali su financijske organe, svu civilnu okupatorsku administraciju, brodogradilišnu stražu, zatim su učestvovali u hapšenju policijskih agenata itd. Istog dana (10. septembra) polovica bataljona karabinijera, raspoređena u neposrednoj blizini Splita (u mjestima Stobreču i Kamenu) prešla je s oružjem na stranu NOV. Navečer su uklonjene sve straže na izlazima iz grada, zatvorenici su pušteni na slobodu.²⁷ Talijanska komanda je bila potpuno obezglavljena, vlast samo još formalno nije prešla u ruke Gradskog NOO, inače je on faktički bio jedina vlast.

Mjesni komitet Partije dao je 11. septembra direktivu da što više ljudi ide dobrovoljno u partizane. Određena su zborna mjesta van grada: Zrnovnica i Solin. Gradski NOO je istog dana objavio građanima Splita »poziv na mobilizaciju«. U proglasu se, pored ostalog, kaže:

²⁶ Jedan broj (oko 100) jugonacionalista je primio oružje od Talijana 1 s dozvolom Gradskog NOO izašao na Kozjak, navodno — da se bori zajedno s partizanima protiv Nijemaca. Poslije nekoliko dana došlo. Je do raspada ove jedinice: većina je prešla u partizane, dok je manji broj krenuo u pravcu Knina da bi se priključio četničkim formacijama.

²⁷ Dvanaestog septembra, da bi zbrisali simbole minulih surovih dana, Splićani su spalili policijski zatvor i općinsku zgradu. Uoči napuštanja Splita spaljen je i zatvor »Sv. Roko«.

»Odlučni čas je kucnuo! Pred nama je velika i sveta zadaća: okupiti sve sile, napeti sve snage kako bi što prije zadali smrtni udarac njemačkim fašistima i njihovim domaćim slugama.

Hitlerovska okupacija Dalmacije samo je zadnji trzaj smrtno pogodene zvijeri i doživjeti će još jasniju sudbinu od talijanske. Njemački okupatori i ustaše pokušaću silom mobilisati za svoju razbojničku vojsku.

Stupajte smjelo u redove naše Narodnooslobodilačke vojske!

Ovim objavljujemo dobrovoljnu mobilizaciju.²⁸

Ovi pozivi svesrdno su prihvaćeni. Odziv je prevazišao sva očekivanja. Nepregledne kolone naoružanog naroda išle su u pravcu Solina i Zrnovnice. Diglo se na noge i staro i mlado. Bilo je bezbroj dirljivih primjera; u partizane su odlazile čitave porodice. U razoružavanju Talijana učestvovali su i dječaci od 12 do 14 godina. Karakteristična je napomena Gradskog NOO u pozivu na mobilizaciju: oni koji se javljaju u partizane »moraju biti zdravi i fizički jaki, ne mladi od 18 godina. Samo takvi će biti primljeni u Narodnooslobodilačku vojsku«.

I dok je trajalo natezanje oko formalne kapitulacije divizije »Bergamo«, dotle je omladina Splita, odlazeći listom u partizane, u Kučinama (kod Solina) formirala svoju »Splitsku brigadu«, kasnije nazvanu 4. splitska brigada, koja se odmah uključila u neposrednu obranu grada protiv njemačkih snaga koje su iz Sinja i Klisa nadirale ka moru.²⁹

Preko Zrnovnice, iz Splita je u Dubravu došlo oko 4—5.000 ljudi. Naravno, nisu svi bili sposobni za operativne jedinice. Fizički nesposobne i nejakе s teškom mukom su odvajali od sposobnih, jer su svi htjeli da ostanu u borbenim redovima. Nesposobni su vraćeni u Split, svojim kućama; ipak je veliki dio njih ostao u partizanima. Od novopridošlih boraca Splitskana u Dubravi su formirane 22 čete.³⁰ Pripadnici HSS iz Splita, koji su također došli u Dubravu, tražili su da oni oforme samostalnu partizansku čet, što im je i dozvoljeno, ali se ona ubrzo pretopila u ostale čete. Računa se da je prilikom oslobođenja Splita u NOV stupilo 6—7.000 novih boraca.

Jedanaestog septembra Splitskani su odlučno nastavili razoružavanje talijanske vojske u svim kasarnama, iako još nije formalno kapitulirala divizija »Bergamo«. Do 14 sati svi logori su bili razoružani, osim kasarne »Gripe«, jednog dijela policije i dijela vojske kod dominikanskog samostana, koji nisu htjeli prihvatiti kapitulaciju. Međutim, pod prijetnjom upotrebe oružja slijedećeg dana su kapitulirali i ovi dijelovi.

O tome je, ocjenjujući rezultate i značaj ustanka u Splitu, Stab IV operativne zone pisao 15. septembra 1943:

»Rezultat razoružavanja je dvostruki: ogromni ratni plijen i ostali materijal (grad, sjedište divizije), pravi narodnik ustanak koji je obu-

²⁸ Arhiv IHRPH, Zagreb.

²⁹ Brigada je prilikom formiranja imala oko 1.500 boraca. Prvi komandant bio je Josip Bauić, a politički komesar Berislav Badurina.

³⁰ To su bile privremene formacije, a nešto kasnije ovi borci su raspoređeni u ostale jedinice, koje su imale neko jezgro od starih boraca.

hvatio najšire mase, iz samog Splita 3.000 dobrovoljaca (podatak nepotpun, vjerojatno se odnosi na dobrovoljce koji su prvih dana stupili u partizane — F. T.) i potaklo sve razne političke grupacije, od HSS-ovaca do jugonacionalista, da se pridruže našim redovima. Ustanak zahvaća i talijansku vojsku, tako da već sada talijanski dijelovi sudjeluju u borbama. Autoritet naše vlasti je apsolutan.³¹

Potrebno je napomenuti da je neposredan utjecaj na tok događaja u Splitu imala brza intervencija 9. divizije. Nakon objave kapitulacije Italije, ova divizija je krenula iz rajona Vrlike ka Splitu i, sa 1. i 3. brigadom u rajonu Klisa i Dicma, od 10. septembra sprečavala Nijemce da prođu u Split. Ona je bila čvrst oslonac ustanicima, naoružanom narodu, koji je, u jeku krvavih borbi za obranu grada, oformljivao svoju Splitsku brigadu.

Pored toga, značajna je činjenica što je ustanički polet zahvatio čitavu okolicu Splita: razoružane su talijanske posade u Solinu, u svim Kaštelima, u Trogiru, kao i posade razmještene uz željezničku prugu Split—Perković.

Pred takvim razvojem događaja u Splitu i na njegovom širem prostoru talijanskoj komandi nije preostalo drugo nego da i formalno kapitulira.

General Becuzzi je 12. septembra i formalno izvršio predaju divizije, prema sporazumu koji su potpisali on, Maks Baće-Milić, tada načelnik Stab IV operativne zone i kapetan John Burke, britanski oficir za vezu sa Stabom IV operativne zone. Sporazum glasi:

»Sporazum između Komande divizije 'Bergamo' i gosp. Milića, zamjenika komandanta IV partizanske operativne zone, postignut na dan 12. septembra 1943.

Ujutro 13. tek. prijaviće se Komandi divizije jedan povjerenik partizanske komande radi predaje oružja koja će morati da se obavi u barutani na Spinutu. Sem toga je utvrđeno:

- oficirima ostaje pištolj na riječ generala komandanta;
- Komandi divizije ostaje 5 automobila za prijevoz ljudi i dva kamiona;
- odobreno je naoružanje od 100 (sto) pušaka za stražu pri kantonmanima;
- trupama ostaju oni kantonmani koji su već zauzeti;
- snabdijevanje civilnog stanovništva i trupe povjerenom je partizanskoj komandi pri kojoj će se nalaziti jedan povjerenik divizije;
- dozvoljeno je klanje krupne stoke za ishranu trupa;
- brodovi koji se sada nalaze u luci biće upotrebljeni za transport Talijana u Italiju, po slijedećem redu prednosti: žene i djeca, vojnici, civili;
- na brodovima će putovati po jedan partizanski predstavnik;
- Partizanska komanda će tražiti preko engleske misije da se pošalju talijanska i engleska pomorska sredstva za evakuaciju talijanskih elemenata iz Splita;

³¹ Zbornik, tom V, knj. 19, dok. br. 74.

— za transport ranjenika i bolesnika iz splitskih bolnica partizanska komanda će tražiti od engleske komande jedan brod-bolnicu (500 bolesnika — 250 raznog osoblja);
— Komanda divizije će se premjestiti u jednu vilu u Splitu;
— oficiri će posjedovati propusnice za kretanje.«³²

Divizija »Bergamo« više nije postojala ni formalno.³³ Razoružani su i prištapski dijelovi talijanskog 18. armijskog korpusa, mornaričke i brodogradilišne baze. Bogat ratni plijen, posebno naoružanje, poslužio je kao solidna materijalna baza za nove jedinice od kojih će u oktobru biti formiran 8. dalmatinski korpus.³⁴

Tadanju situaciju u Splitu vjerno prikazuje izvještaj Ive Lole Ribara, Vicka Krstulovića i Karla Mrazovića, u kome se, pored ostalog, kaže:

»Od 11. o. m. grad Split, čitav splitski bazen i Makarsko Primorje u našim rukama. Razoružana divizija »Bergamo«. Plen ogroman. U Sptu i duž obale pravi narodni ustanak. Hiljade novih naoružanih boraca.«³⁵

U Sptu je razoružano ukupno oko 12—13.000 Talijana.³⁶ Od onih Talijana, uglavnom bivših karabinijera, koji su prešli na stranu NOV 13. septembra formiran je bataljon »Garibaldi«, jačine oko 350 ljudi.³⁷ To je bila prva samostalna formacijska jedinica u redovima NOVJ koju su sačinjavali Talijani. Jedan broj Talijana pojedinačno je stupio i u brigade NOV. Svi su oni širokogrudno i bratski prihvaćeni i uvršteni u NOV kao njezini ravnopravni borci. To je bio rezultat širine narodno-oslobodilačkog pokreta koji je organizirala KPJ.

Iako je divizija »Bergamo« već bila razoružana i o tome potpisan naprijed spomenuti dokument, o njoj formalnoj predaji potpisan je još jedan dokument, slične sadržine kao i prethodni (potpisah su ga Ivo Lola Ribar i Koča Popović, kao članovi vojne misije i britanski major B. Deakin (Dik'in), američki (kapetan M. O. Benzon i general U. Becuzzi).³⁸

³² Arhiv VII.

³³ Pregovori s Komandom divizije »Bergamo« opisani su prema zabilješakama Drage Gizdica, koje su djelomično objavljene u »Slobodnoj Dalmaciji« od 15. VIII 1955, i po njegovom ličnom kazivanju autoru ovog članka.

³⁴ Naredbom Štaba IV operativne zone tada su u Splitu formirani: Komanda artiljerije IV operativne zone, jedan tenkovski bataljon i Štab obalske komande (Zbornik, tom V, knj. 19, dok. br. 102).

³⁵ Zbornik, tom V, knj. 19, dok. br. 54.

³⁶ Do ulaska Nijemaca u Split, u Italiju je prebačeno oko 3.000 Talijana. Nijemci su prilikom ulaska u Split, 27. septembra 1943, zarobili 9.000 talijanskih vojnika i oko 300 oficira. Zarobljene oficire stavili su pod prijetnju sud, zbog predaje partizanima, i većinu ih strijeljali. Arhiv VII, kut. 8, br. reg. 57/a, 8-6-a, 26-6-a i 27-a.

Interesantan je odgovor Štaba njemačkog 15. korpusa Štabu 7. SS divizije na pitanje kako postupiti s krivicima (talijanskim oficirima — prim. F. T.) za predaju oružja partizanima. On glasi: »Glavne krivice i saučesnike strijeljati... Pri izricanju kazne, u nejasnim slučajevima ne treba se mnogo dvoumiti...« (kurziv F. T.). Arhiv VII, kut. 8, br. reg. 27/6-a.

³⁷ Komandant bataljona »Garibaldi« bio je Elia Francesco, bivši kapetan talijanske vojske, a politički komesar Jovan Vujošević. Bataljon je ušao u sastav Omiške grupe bataljona I odmah je učestvovao u borbi protiv Nijemaca koji su iz pravca Zadvarja nadirali ka Splitu. Početkom oktobra on je ušao u sastav I. proleterske divizije.

³⁸ Na pomenutom dokumentu, koji se čuva u Arhivu VII, nema datuma, ali je najvjerojatnije da je on pisan 16. septembra, pošto je toga dana u Split došao komandant I. proleterske divizije Koča Popović.

Prema zapisima Deakina, general Becuzzi je želio da sa njim, bez predstavnika NOVJ, vodi razgovore o situaciji nastaloj kapitulacijom Italije, o eventualnoj predaji divizije. Deakin je odbio razgovore bez predstavnika NOP-a (vidi F. V. D. Dikin, *Bojovna planina*, str. 269).

Šesnaestog septembra u Splitu je došlo do velike manifestacije prizrženosti slobodarskog Splita narodnooslobodilačkom pokretu, Komunističkoj partiji i drugu Titu. Na Botičevoj poljani održan je veličanstven zbor na kojem je učestvovalo preko deset hiljada Splitsana. Toplo, s oduševljenjem pozdravljen, prvi je govorio član Vrhovnog štaba Ivo Lola Ribar. Zatim su govorili Vicko Krstulović, komandant IV operativne zone, i Mijalko Todorović, politički komesar I. proleterske divizije.³⁹ Zatim je na zboru govorio šef britanske vojne misije B. Deakin.⁴⁰ Istog dana u Splitu je štampana »Slobodna Dalmacija«, br. 28. To je bilo prvo »splitsko« izdanje lista koji je od juna 1943. počeo izlaziti na Mosoru. Nakon ovog, u oslobođenom Splitu objavljena su još tri broja »Slobodne Dalmacije« (18, 21. i 22. septembra).

Još jedna značajna manifestacija održana je u slobodnom Splitu. Kulturno-prosvjetni odsjek NOO Splita 21. septembra 1943. organizirao je u Gradskom kazalištu kulturnu priredbu. Najveći aplauz prepunog gledališta izazvalo je pjevanje partizanskih pjesama. Dva dana kasnije, 23. septembra, Gradski odbor USAOH-a pod parolom »Sve za front — sve za pobjedu!« organizirao je veliki omladinski zbor. Istog dana u Splitu je objavljen prvi broj informativnog biltena na talijanskom jeziku »Libertà«, namijenjen talijanskim vojnicima.

Ocjenjujući splitski ustanak u pismu upućenom 19. septembra vrhovnom komandantu Titu, Ivo Lola Ribar je pisao: »Splitski ustanak je nešto što se bitno razlikuje od svega do sada. U ovom slučaju mi smo grad dobili u prvom redu akcijom iznutra, a tek u drugom dejstvom naših vojnih jedinica spolja. Narodne mase pokazuju neverovatan primer jedinstva, discipline i inicijative i samo to objašnjava rezultate koje smo uspjeli postići.«⁴¹

Gradski NOO se već prvih dana afirmirao kao jedina vlast u oslobođenom Splitu, u pravom smislu te riječi, imajući u svakom pitanju punu podršku masa. On je odmah počeo regulirati sve bitne poslove gradskog života. Odbor se sa svojim pododborima i komisijama (dotad ilegalnim) tokom 11. i 12. septembra uselio u palaču »Croatia«. Tih dana se i Komanda Splitskog područja preselila u Split.⁴² Pri Komandi područja formiran je Odsjek za pomorski saobraćaj, koji je imao zadatak da održava pomorske veze između Splita i otoka radi prevoza ljudi i materijala. Formirani su narodni sudovi i narodna milicija. Dokumentat iz tih dana, koji su zajednički izdali Gradski NOO i Komanda Splitskog područja, predstavlja dragocjeno svjedočanstvo o tim slavnim danima, o punom autoritetu narodne vlasti. On glasi:

³⁹ Govori spomenutih drugova objavljeni su u »Slobodnoj Dalmaciji« od 18. septembra 1943. (Arhiv VII).

⁴⁰ O septembarskim danima 1943. u Splitu vidi: F. V. D. Dikin, *Bojovna planina*, str. 265—273. Nolit, Beograd 1973.

⁴¹ Dokumentat u Arhivi JRP, Beograd.

GRADANI SPLITA

Grad Split oslobođen je zajedničkim naporima svog rodoljubivog stanovništva i naše junačke Narodnooslobodilačke vojske. U njemu se od danas uspostavlja narodna vlast čiji su nosioci Narodno-oslobodilački odbor Split, kao organ civilne i Komanda Splitskog područja, kao organ vojnopozadinskih vlasti. U Split ulaze jedinice Narodnooslobodilačke vojske, da preuzmu posadu.

Pošto se nalazimo u ratnom stanju, kada naše junačke jedinice vode borbu protiv Nijemaca i ustaša, stanovništvo se pozivlje da se zbije oko svoje vojske i narodnih vlasti i organizira najuzorniji red u gradu.

Privatno vlasništvo, vjera i lična bezbjednost zagarantirani su. Pri Komandi područja obrazovan je Ratni sud. Svako djelo pljačke i nasilja kaznit će se smrću. Strogo će se kažnjavati pijančevanje, pucanje po gradu i svaki nered.

Pravo uredovanja i patroliranja imaju samo ovlašteni organi Komande područja i vojne posade u Splitu. Svako neovlašeno lice koje bude pokušavalo da uređuje bit će stavljeno pod ratni sud.

Pošto su jedinice talijanske vojske postupile po uslovima kapitulacije i zahtjevu Štaba IV oper. zone i predale oružje našim jedinicama, talijansku vojsku i oficire (izuzev ratnih zločinaca) ne treba smatrati više neprijateljskom vojskom. Nitko nema prava da uređuje prema njima, osim ovlaštenih organa.

Poziva se stanovništvo da podnese podatke o zločinima izvršenim za zadnje dvije godine od strane pojedinih funkcionera i domaćih izdajica, kako bi isti bili izvedeni pred sud i kažnjeni.

Split dne 13. IX 1943.⁴³

Narodnooslobodilački odbor postao je regulator cjelokupnog života grada. Jedno od najvažnijih, ujedno i najtežih, bilo je pitanje prehrane stanovništva. Prehrambeni odbor NOO Splita propisuje način raspodjele živežnih namirnica, određuje da »sredstvo plaćanja ostaje privremeno lira do dalje odredbe«. Regulirano je pitanje rada tržnica, trgovinskih radnji i si.⁴⁴

Iako u novim uvjetima, bez iskustva u poslovima upravljanja, Narodnooslobodilački odbor Splita, sa svojim organima, oslanjajući se na podršku masa, pokazao je punu vitalnost. I na primjeru Splita već tada se mogao uočiti ogroman značaj stvaranja organa revolucionarne vlasti, čemu je naša Partija od prvih dana ustanka posvećivala posebnu pažnju. Postojanje i djelovanje narodne vlasti stvorili su kod naroda saznanje

⁴² Komanda Splitskog područja bila je formirana sredinom 1943. i djelovala je kao vojnopozadinski organ, sa nekoliko potčinjenih komandi mjesta.

⁴³ Proglas je izljepljen na istaknutim mjestima u gradu i objavljen u listu »Slobodna Dalmacija« od 16. septembra 1943.

⁴⁴ Za ilustraciju navodimo jedan karakterističan dokument Prehrambenog odbora NOO Splita od 16. IX 1943: «Od sutra, petak 17. tekućeg, razdavati će se pučanstvu 15 dkg mesa po osobi uz cijenu od lira 22 kilogram.

Mesari će otkidati odrezak br. 224. Mesari su dužni odmah pridignuti meso kod klaonice A. Mitrović i sinovi, raspravati ga svojim mušterijama na dane petak i subotu 17. i 18. tekućeg.

Upozoruje se gradanstvo da će se od danas izdavati besplatno siromašnim obiteljima Splita na temelju besplatnih knjižica sljedeća hrana: 500 grama pšeničnog brašna, 2 decilitra maslinova ulja.

Ista količina dijelit će se besplatno obiteljima partizana na temelju bonova, koje će predati kod ureda za socijalnu skrb NOO.»

da se u oslobodilačkom ratu ne radi samo o protjerivanju okupatora iz naše zemlje već i o borbi za novu narodnu vlast, za novo — demokratsko društveno uređenje Jugoslavije.

Splitski ustanak septembra 1943, oslobodenje grada, razoružanje talijanskih jedinica i naposljetku herojska borba 9. divizije, naročito splitskih omladinaca, talijanskih antifašista protiv njemačkog nadiranja, snažno su odjeknuli ne samo u našoj zemlji već i izvan njezinih granica. O tome je Radio-stanica »Slobodna Jugoslavija«, na osnovu Titovih depeša poslatah Moskvi, 3. oktobra emitirala Ratni izvještaj Vrhovnog štaba NOV i POJ u kome se, između ostalog, kaže: »Posljednjih desetak dana Split je privukao pažnju ne samo čitave naše javnosti već i vojničkih i političkih krugova u inostranstvu, jer bitka oko Splita po svojim razmjerima i po svome značaju prekoračila je uski okvir i postala, u neku ruku, simbol snage i jačine naše mlade Narodnooslobodilačke vojske.«⁴⁵ Oslobodenje Splita snažno je odjeknulo i u savezničkim zemljama. O tom historijskom događaju pisao je 18. septembra 1943. i londonski »Times«: »Vijesti o zauzimanju Splita od strane patriotskih snaga od velikog su značaja ...« U listu se dalje ističe herojstvo i izdržljivost »patriotskih snaga« koje su »pružale uporan otpor napadaču.«⁴⁶

Na kraju, ako bismo htjeli rezimirati sve ono što se desilo u Splitu septembra 1943, onda bi za to najbolje poslužila ocjena koju je o tim događajima dao član Vrhovnog štaba Ivo Lola Ribar:

»Narodne mase svojim stavom i svojom snagom pregazile su sve politikantske nade, intrige i račune; u svom jedinstvu one su našle ono nadahnuće, onu inicijativu, organizacionu sposobnost i spremnost na žrtve, kakve se pojavljuju samo u trenucima zaista velikih i zaista narodnih pokreta.«⁴⁷

***

Oslobodeni Split kao značajna luka sa širim područjem, obalom i otocima, za Nijemce je predstavljao veliku opasnost. Kapitulacijom Italije i oslobodenjem većeg dijela obale s otocima od strane NOV, nastala je praznina u njihovom obrambenom sistemu.⁴⁸ Zbog toga oni počinju energičnu »trku« ka moru s namjerom da što prije izbiju na obalu i zauzmu Split.⁴⁹ U tom cilju 9. i 10. septembra iz Mostara je avionima prebačen u Sinj ojačani 1. bataljon 13. puka 7. SS divizije »Princ Eugen«. On se u Sinju spojio s dijelovima 27. ustaškog bataljona i razoružao

⁴⁵ Arhiv RP, fond Radio-stanica »Slobodna Jugoslavija«, emisija br. 313/1943.

⁴⁶ Slobodan Nešović, *Inostranstvo i nova Jugoslavija 1941—1945*, Beograd 1964.

⁴⁷ Iz članka Ive Lole Ribara objavljenog u »Slobodnoj Dalmaciji« oktobra 1943. (Arhiv VII).

⁴⁸ Predviđajući skorbu kapitulaciju Italije, Hitler je još u augustu 1943. postavio zadatak general-pukovniku Lotharu Rendulicu da sa snagama 2. oklopne armije organizira obranu istočne jadranske obale. Njemačke trupe su imale zadatak da u slučaju talijanske kapitulacije, djeluju prema planu »Achse« (-Osovina«).

⁴⁹ Cilj autora ovog članka nije bio da obradi vojna dejstva na području Splita za vrijeme kapitulacije Italije. Radi sagledavanja događaja u cjelini, o tom pitanju iznosi se neophodni minimum. Sire o obrani Splita vidi: Pavle Babac, Andrija Božović, *Split —ska operacija godine 1943*, Zagreb 1959; Slavko Odić, *Obrana Splita u septembru 1943. godine*, Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije, Split 1973, str. 339.

dijelove 25. puka divizije «-Bergamo». Nijemci su s ustašama iz Sinja odmah krenuli za Split. Uz pomoć fašističkih elemenata među talijanskom posadom u Kliškoj tvrđavi, dio njemačkih snaga uspio je da 11. septembra zauzme dominantni Klis. Ali, zahvaljujući herojskoj obrani branilaca Splita, borcima 1. dalmatinske i novoformirane 4. splitske brigade, 3. brigade 9. divizije zaustavila je kod sela Dicma nadiranje ka Splitu drugog bataljona a 13. puka 7. SS «-Princ Eugen» divizije s kojim je bio i Pavelićev ministar E. Bulat. Treća brigada je osam dana držala njemački bataljon i Bulata s pratnjom u blokadi u zaseoku Sv. Jakov, i sve do 24. septembra vodila žestoke borbe. Tom prilikom bili su ranjeni ustaški ministar Bulat i četiri njegova pratioca.

Nijemci nisu mogli, kako su to oni planirali, u »prvom naletu« prodrijeti u Split, pa se u izvještaju Štaba 5. njemačkog armijskog korpusa od 14. septembra konstatuje: »Napad na Split, usprkos dejstvu avijacije, nije napredovao. Borbene grupe SS u teškoj obrambenoj borbi protiv nadmoćnog neprijatelja.«⁵⁰ Klis je bio blokiran. Žestoke borbe oko njega, s uzajamnim napadima i protivnapadima, vodile su se nekoliko dana. Neposrednu obranu grada organizirala je Komanda obrane Splita s A. Biočićem na čelu.⁵¹ Istodobno je otpočelo nastupanje 92. motoriziranog puka i dijelova 7. SS divizije pravcem Imotski—Sinj—Split, a 15. septembra u Sinj je iz Mostara avionima prebačen i 2. bataljon 13. puka 7. SS divizije. Skoro svakodnevno po nekoliko puta Nijemci bombarduju Split, stvaraju nova zgorišta i pustoš, bacaju letke, prijete i pozivaju na pokornost.

Vrhovni komandant NOV i POJ Tito je 12. oktobra 1943. pohvalio borce 4. splitske brigade za njihovu herojsku obranu svoga grada: »Izražavam svoju zahvalnost i pohvalu borcima, komandirima i politkomesairima novostvorene Splitske brigade IX divizije, brigade splitskih radnika koji su se istakli u obrani svoga rođenog grada Splita i koji su izdržali mnogobrojne njemačke napade i petnaestodnevna njemačka bombardovanja ne napuštajući svoja mjesta na položajima. Držanje i borbenost splitskih radnika i boraca IX dalmatinske divizije služiti će za primjer svim borcima naše Narodnooslobodilačke vojske.«⁵²

Zbog značaja događaja u Dalmaciji, po naredjenju Vrhovnog štaba, na prostor Split—Sinj upućene su 1. proleterska divizija i 4. krajiška divizija (bez jedne brigade). Dolazak ovih elitnih jedinica NOVJ na područje srednje Dalmacije imao je ogroman vojni i politički značaj. Narod Dalmacije i drugi put je s oduševljenjem pozdravio proletere, među kojima je bio sada i priličan broj Dalmatinaca.⁵³ To je bila još jedna borbeno-manifestacija bratstva i jedinstva. I u vojničkom pogledu su ove dvije divizije mnogo učinile.⁵⁴

⁵⁰ Arhiv Vn, mikrofilm Minhen 5, br. 108—114, objavljen u Zborniku, tom V, knj. 19, dok. br. 97.
⁵¹ Vidi izvještaj Štaba 9. divizije od 18. IX 1943, objavljen u Zborniku, tom V, knj. 19, dok. br. 97.
⁵² Zbornik, tom II, knj. 1 (Bilten VS NOV i POJ), str. 358.
⁵³ Proleterske brigade prvi put su došle u Dalmaciju u ljeto 1942, u poznatom pobjedonosnom pohodu u zapadnu Bosnu.
⁵⁴ Tako, na primjer, jedinice 1. proleterske divizije izvršile su nekoliko uspješnih napada nakolone 7. SS divizije koje su nastupale iz Imotskog u pravcu Splita.

Međutim, ocjenjujući uporno nastojanje Nijemaca da po svaku cijenu zauzmu Split, Stab 1. proleterske divizije i Stab IV operativne zone smatrali su da ih teško mogu u tome spriječiti i da u tom momentu više nije oportuno voditi pozicijske borbe s Nijemcima, pogotovo s novoformiranim jedinicama. Zato su spomenuti štabovi 23. septembra donijeli odluku da, radi očuvanja žive sile, ne prihvataju odsudnu borbu i da izvrše pregrupaciju jedinica, preduzimajući mjere za evakuaciju Splita.⁵⁵ Borbu za neposrednu obranu Splita i rajona Klisa i Solina i dalje su vodile 1. dalmatinska i 4. splitska brigada 9. divizije. Koliki je značaj njemačko komandovanje pridavalo bržem zauzimanju Splita, govori i činjenica da je 25. septembra 1943. u Sinj stigao avionom komandant njemačkog 15. brdskog korpusa general Lütters s načelnikom svog štaba da bi s komandantom 7. SS divizije razradio plan napada na Split. Prema Sinju je sutradan avionom krenuo i komandant 2. oklopne armije general L. Rendulic, ali zbog nevremena nije mogao stići.

Poslije oštrih dvodnevnih borbi s jedinicama 9. divizije Nijemci su s pravca Sinj—Klis (27. septembra ujutro) ušli u Split, iz koga su blagovremeno bih evakuirani pozadinski dijelovi i glavina zaplijenjenog ratnog materijala. Njemački okupator odmah je pokazao svu svoju surovost: istog dana kad su ušli u grad, Nijemci su masovno strijeljali rodoljube; na rivi su podigli vješala; skoro cijeli grad su izlijepili prijetećim oglasima i objavili da je formiran prijeki vojni sud. U Split je s Nijemcima došao i Pavelićev ministar E. Bulat radi uspostave ustaške civilne vlasti. Međutim, to mu nije uspjelo, izuzev u onoj mjeri u kojoj se oslanjao na prisustvo njemačkog okupatora. Obavještajna služba Ravnateljstva za tzv. oslobođene krajeve, čije je sjedište bilo u Splitu, ubrzo je konstatalo: »Zbog iznimnih prilika, u Dalmaciji je sada nepogodno tlo za direktno razvijanje ustaškog pokreta. Nažalost, neprijateljska promičba uspjele je politički zahvatiti ogromnu većinu pučanstva i probuditi u njenu mržnju protiv ustaštva i ustaškog pokreta.« U izvještaju se dalje zaključuje da ne treba ni pokušavati stvarati na tom području ustaške organizacije »jer je to nemoguće«. A u izvještaju Zapovjedništva 6. oružničke pukovnije NDH konstatira se: »Stanje u Dalmatinskoj Hrvatskoj, a posebno na područjima u kojima dominiraju partizani, sasvim je slabo. Dobar dio pučanstva sa tog područja odmetnuo se, a oni pak koji su ostali kod domova pomažu odmetnike...«⁵⁶

Split je ponovo okupiran, ah on nije pokoren. Splitsani su u uslovima nove okupacije nastavili borbu — sve do konačnog oslobođenja svoga grada, 26. oktobra 1944. godine.

⁵⁵ Naređenje Štaba IV operativne zone od 23. septembra 1943. (Zbornik, tom V, knj. 19, dok. br. 137).

⁵⁶ Vidi: F. Butić: Dalmacija u politici NDH nakon kapitulacije Italije, Zbornik, br. 3, Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije, Split 1975, str. 553.

ANTE BIOCIC-TONI

OBRANA SPLITA

(septembar 1943)

Obrana Splita je trajala punih sedamnaest dana i uspješno odolijevala jakom pritisku njemačkih, u prvom redu, zatim ustaških i četničkih snaga, i umnogome doprinijela popularizaciji i sagledavanju obima i karaktera naše borbe u očima saveznika. To je bio jedinstven primjer općenarodne obrane primijenjene u drugom svjetskom ratu. Samo tako sagledani i analizirani događaji oko Splita i u Dalmaciji u cjelini, mogu nam dati odgovor na pitanje kako je Split uspio da se oslobodi i brani, kada je Nijemcima to bio jedan od glavnih objekata i ciljeva u zaposjedanju obale poslije kapitulacije Italije.

Borbe za Dalmaciju, uključno s oslobodenjem i obranom Splita bile su i do sada »zahvalan« primjer za obradu s raznih aspekata i posmatranja ovih događaja. U osnovnim podacima autori se slažu ali se ponegdje i razlikuju, posebno oko učešća naših jedinica, odnosno njihovog formiranja u toku trajanja ovih borbi. Neposredna obrana Splita nije dovoljno sagledana i obrađena. U pogledu komandovanja valja istaći da je ono bilo odvojeno od Štaba 9. divizije, bez obzira na činjenicu što je načelnik Štaba te divizije bio određen za komandanta neposredne obrane Splita, odnosno pravca Split—Klis i direktno potčinjen Štabu IV operativne zone.¹

ORGANIZACIJA I RASPORED JEDINICA

Naše snage

Clan VS Ivo Lola Ribar, kojega je vrhovni komandant drug. Tito uputio u Dalmaciju, pored ostalog, i u vezi s razvojem vojno-političke situacije poslije pada Mussolinija i očekivane kapitulacije Italije, sa Štabom IV operativne zone, 1. dalmatinskom brigadom i dijelom ruko-

¹ U ovom će radu uz prikaz borbi za obranu Splita, biti učinjen pokušaj da se bolje osvijetle gore naznačeni aspekti obrane Splita septembra 1943. i to dijelom na osnovu sjećanja a dijelom na osnovu sačuvanih izvora i objavljenih radova.

vodilaca 3. dalmatinske NO brigade, sastao se 18. VIII 1943. sa Štabom Grupe odreda između Vrljke i sela Koljana. Poslije drugarskih pozdrava, Ivo Lola Ribar je odmah s komandom Grupe odreda i prisutnim članovima PK KPH za Dalmaciju održao sastanak, a predvečer istog dana premjestili su se u manastir Dragović. U to vrijeme i GŠH uputio je u Dalmaciju zamjenika komandanta Srečka Manolu da ponovo formira IV operativnu zonu. Međutim, odluka GŠH otpala je sama po sebi jer su se s Ivom Ribarom i 1. dalmatinskom brigadom u Dalmaciju vratili i Vicko Krstulović, Ivica Kukoč-Jordan, Josip Škorpik i Ante Banina, tj. kompletan štab 4. operativne zone, koji je ponovo preuzeo komandu nad svim jedinicama u Dalmaciji. Istog dana uvečer, Lola je pozvao Antu Baninu i A. Biočića, koji je bio načelnik Štaba Grupe odreda za Dalmaciju, i tražio detaljne informacije o vojnoj situaciji. Postavio im je zadatak da se odmah popuni 1. dalmatinska NOU brigada koja se vratila s dva bataljona, ukupno 320 boraca,² i da se ponovo formira 9. divizija.

Tih dana događaji su se odvijali vrlo brzo. Poslije šest mjeseci odsustvovanja iz Dalmacije, Štab zone i I. L. Ribar bili su vrlo prijatno iznenađeni brojem jedinica (16 bataljona), povezanošću oslobođene teritorije, političkom situacijom na terenu i razgranatošću društveno-političkih organizacija, bez obzira na određeni broj propusta. O svemu se detaljno analiziralo i donosili zaključci za akciju, koji su se odmah, prema tome na koga su se odnosili, izvršavali. Tih prvih dana imenovan je i novi štab 9. divizije u kojega su ušli Ante Banina, Edo Santini i A. Biočić. Uputstvo za ponovno formiranje divizije dao je drug Lola sa naglaskom na što bržoj popuni jedinica, a popuna Štaba i prištapskih jedinica da se vrši prema ljudskim i materijalnim mogućnostima. Početak nove organizacije 9. divizije bio je u trećoj dekadi mjeseca augusta, i Štab je već normalno funkcionirao prije 1. septembra. Formiranje i popuna brigada teklo je nekoliko dana.

Povratak 1. dalmatinske, pored uspjeha koje su postizale partizanske jedinice na terenu Dalmacije za vrijeme 4. i 5. ofenzive, veoma se povoljno odrazio na narod Dalmacije te se priliv boraca stalno pojačava i omogućava formiranje novih jedinica. Moramo imati na umu da su se dijelovi 9. divizije u Dalmaciju vratili s oko 380 boraca, koji su više-manje bili raspoređeni kao rukovodeće jezgro novoformiranih jedinica.

Neposredno pred i u kapitulaciji Italije, u Dalmaciji su djelovale slijedeće jedinice:

Kninski sektor — 2. lička brigada, privremeno pridata, nalazila se na sjevernim obroncima Velebita; Brigada Kninskog sektora, oko Ljubine Poljane i Srba; Grupa sjevernodalmatinskih bataljona, oko Cerovca; Sjevernodalmatinski NOP odred, u sjeverozapadnoj Bukovici; Kninski odred, oko Mokrog Polja.

U srednjoj Dalmaciji — 9. dalmatinska divizija (1. i 3- brigada), oko Vrljke; Grupa udarnih bataljona, pod komandom druga Dude Branka, na Moseču; Grupa cetinskih bataljona, pod komandom Velimira Škorpika, prema Aržanu; Šibensko-trogirski, Splitski i Cetinski NOP odred.

² Zbornik NOR-a, tom IX, knj. 7, dok. br 134.

Na Biokovu — Biokovski NOP odred, Imotski i Neretvanski bataljon nalazili su se na području od Neretve do Cetine.

Na otocima — Na otocima i u Konavljima su postojale partizanske čete i vodovi. Seoske straže su djelovale pri narodnooslobodilačkim odborima. Naoružane grupe su se nalazile na punktovima prijema opreme i ljudi i postojale su gotovo po cijeloj Dalmaciji.

Nakon kapitulacije Italije nekoliko stotina talijanskih vojnika antifašista pristupio je jedinicama NOVJ. U Splitu je 13. rujna 1943. formiran talijanski partizanski bataljon »Garibaldi«

Ukupno je bilo oko 4.500 boraca. Istovremeno u Dalmaciji je radilo 213 partijskih organizacija s 1.154 člana KPJ, 420 aktiva SKOJ-a sa 4.212 članova i 476 NOO-a. Bila je to masovna baza iz čijih se redova brzo moglo formirati više jedinica NOV i POJ. Osim jezgra, mahom su to bili novi borci bez borbenog iskustva, ali s visokom političkom sviješću. Bez obzira na oduševljenje i požrtvovanje boraca, teško je pretpostaviti onako aktivne i dijelom frontalne borbe u obrani Splita bez pune podrške naroda, koji je svesrdno pomagao svoju vojsku u toiku borbe, snabdijevao je, popunjavao i stvarao jedinice, koje su odmah po formiranju ulazile u najžešće okršaje.

Najveći broj ljudi bio je uključen u opću obranu oslobođenog područja, a mali broj neprijateljski raspoloženih elemenata bio je evidentiran i onemogućen u protunarodnom radu. Narodne mase su tih dana ispoljavale stalno rastuću revolucionarnu snagu, posebno u Splitu.

Narod Splita kao jedan prihvatio je poziv Partije i pridružio se NOP-u, a to je bio preduslov da u septembarskim danima svojom svješču, masovnošću i hrabrošću ispiše najslavnije stranice svoje slobodarske povijesti.

U takvim uvjetima dolazi do još čvršće sprege okupatora i domaćih fašističkih i kontrarevolucionarnih snaga. Komandant 18. talijanskog armijskog korpusa general Spigo, poziva na sastanak oko 60 suradnika okupatora i od njih traži dalju suradnju, jer, iako se vidjela propast Italije glavno je da se partizanima ne dozvoli da preuzmu vlast. Njih dvadesetak sa izdajicom Račićem odazvali su se pozivu i pristali su na suradnju, dok su se ostali pokolebah i nisu dalje htjeli da suraduju s Talijanima.

Ogromna većina građana Sphta prozrela je i prezrela te kombinacije, a u redovima vodstva HSS-a i jugonacionalista došlo je do diferencijacije i previranja, te je velik broj poštenih i rodoljubivih pripadnika tih pokreta prišao i aktivno se uključio na stranu NOB-a.

Iako je partijska organizacija u samome gradu brojala relativno mali broj članova,³ ona je unutar NOP-a, koji je imao preko 4000 aktivista, 9. IX 1943. izvela na demonstracije oko 15.000 građana.

Član VŠ Ivo Lola Ribar, sa drugovima iz Pokrajinskog komiteta, predviđajući brzi razvoj događaja i posljedice kapitulacije Italije, usmjeravaju težište djelatnosti prema Sphtu i preseljavaju se iz sela Bršanovo u Dolac Donji bliže Sphtu, a u isto vrijeme tridesetak aktivista upućuje u sve krajeve Dalmacije. Njihov zadatak je bio da se još jače razvije aktivnost na terenu, preduzima što više oružanih akcija, prihvataju novi borci i u momentu kapitulacije razoruža što više neprijateljskih posada te formira i naoruža što veći broj jedinica. Rezultati ove orijentacije su se vidno osjetili u kapitulaciji. NOP u Dalmaciji tada doživljava svoj najveći uspjeh. Osim manjeg broja uporišta, oslobođena je cijela Dalmacija s otocima. Novih 15.000 boraca slilo se u redove dalmatinskih jedinica i 1. proleterske divizije. Split se diže na ustanak, razoružava Talijane i naslonom na jedinice koje sprečavaju prodor Nijemaca prema gradu, organiziraju obranu i brane svoj grad punih 17 dana. Pored neposredne obrane Sphta, koju su organizirali sami građani naslonom na 9. diviziju, aktivnost ostalih jedinica NOV i POJ u Dalmaciji na neprijateljske garnizone i jedinice olakšavao je i omogućavao ovako uspješnu i dugotrajnu obranu. Tako će sve jedinice oko Knina, Drniša, Šibenika, Trogira, Vrljike, Imotskog, Makarske i Omiša svojim dejstvima, u širem smislu, doprinostiti u herojskoj obrani Sphta.

³ Prema izvještaju Mjesnog komiteta za Split od 30. VIII 1943. brojno stanje Partije je bilo 69 članova (dokument u ČK SKH).

Neprijateljske snage, priprema i raspored

Za očekivanu kapitulaciju Italije njemačka Vrhovna komanda je imala razrađen plan operacija. U tom sklopu izvršila je reorganizaciju i predислоkaciju jedinica i objedinila komandovanje prema obali. Potčinjene komande su razradile plan »Achse« za razoružanje talijanskih jedinica i borbu protiv NOVJ kako bi je spriječili da se domogne naoružanja i opreme talijanskih jedinica.⁴ Komanda 15. brdskog korpusa, sa sjedištem

Zarobljena talijanska tenketa u vrijeme kapitulacije Italije

u Banja Luci, dala je zadatak štabu 114. lovačke i 7. SS »Princ Eugen« divizije da u slučaju kapitulacije zaposjednu Dalmaciju i razoružaju tamošnje talijanske jedinice.

Komandant 15. armijskog korpusa general Liters i talijanski general Robotti su se sporazumjeli da Nijemci prije kapitulacije zaposjednu aerodrom Sinj i aerodrom kod Zadra, zatim da osiguraju prostor oko Knina i područje oko Drniša s dva bataljona. Do prodora Nijemaca u Dalmaciju Talijani, iako su očekivali skorou propast, sve do zadnjeg dana poduzimali su oružane akcije protiv partizana i zajedno s četničkim, ustaškim i anti-komunističkim formacijama vršili represalije nad civilnim stanovništvom.⁵

⁴ Naredba Vrhovne komande OKH (gen. st. d. H.) org. Abt (II.) 12434 gen. Kdos vom 8. 8. 43.

⁵ Biokovo, Mosor, Brač, sjevernodalmatinsko otočje, na području Knin—Vrlika—Drniš (Arhiv VII, k. 344, reg. br. 1 do 31/8, 1 do 6/9).

Od talijanskih snaga u srednjoj Dalmaciji nalazila se divizija »Bergamo« a u sjevernoj Dalmaciji divizija »Žara«. U Zadar je neposredno pred kapitulaciju preselio iz Splita Stab 18. armijskog korpusa sa prištapskim dijelovima. On je istovremeno naredio pokret svojih jedinica prema obali.

Pavelić je 2. IX 1943. avionom u Sinj uputio ustaškog generala Julija Mezgera sa zadatkom da u područjima koje su okupirali Talijani organizira formiranje ustaško-domobranskih jedinica. U vrijeme kapitulacije Italije u Dalmaciji su bile raspoređene sljedeće jedinice NDH:

— 15. pješadijska pukovnija u Kninu i Sinju i 1. domobransko dobrovoljačka pukovnija u Slivnu, Vrgorcu, Dugom Ratu i okolnim mjestima;

— 17. ustaška stajaća bojna u Drnišu, 27. ustaška bojna u Sinju, 26. ustaška bojna u Omišu i dvije čete željezničke bojne u Makarskoj.⁶

Jedinice tzv. NDH u Dalmaciji u vrijeme kapitulacije Italije izvodile su sve akcije pod komandom njemačkih jedinica.

Četničke snage pod komandom popa Đujića vrlo brzo su, posredstvom Mane Rokvića (koji od ranije suraduje s Nijemcima), stupile u vezu s Nijemcima i stavile se pod njihovu komandu. Tako su njemačke trupe s ustašama, domobranima, četnicima i Talijanima-fašistima po njihovom planu imale dovoljno snage za izvršenje plana »Achse«. Neposredno na borbe oko Splita utjecale su svojim prodorima prema srednjoj Dalmaciji garnizoni iz Knina, Drniša i Šibenika i direktno 7. SS divizija čiji su dijelovi zračnim putem prebačeni u Sinj iz Mostara i kopnenim putem preko Imotskog prodirali k Sinju i Splitu.

Nijemci su nastojali da se što prije približe obali. Tako su prethodnice 114. divizije već 6. IX prodrle u Knin i odmah produžile prema Drnišu i Oklaju, zatim prema aerodromu kod Zadra, tako da su 8. IX postavili zahtjev Talijanima za predaju. U Mostaru je tokom 6. 7. i 8. septembra prikupljen ojačani 1. bataljon 13. SS puka, a 8. IX su transportnim avionima prebačene dvije čete u Sinj, a 10. IX je već cio 1. bataljon bio prebačen u Sinj. U sadejstvu s 27. ustaškom bojnom razoružah su 25. pješadijski puk divizije »Bergamo«. Nastavljeno je prebacivanje SS jedinica u Sinj iz Mostara. Prvi bataljon i dijelovi 27. ustaške bojne su 10. IX u 11 sati i 45 minuta krenuli iz Sinja prema Klisu i Splitu da bi razoružali i glavnu diviziju »Bergamo« i zauzeli Split.⁷

Koliko su bili sigurni u uspjeh i spremni da po svaku cijenu prođu u Split svjedoči i to što je glavni stožer domobrana već 11. IX javio u svom dnevnom izvještaju da su Nijemci i ustaše u Splitu.⁸

⁶ Arhiv VII, fond NDH, k. 82, f. 6, d. 57; k. 105, f. 8, d. 43, f. 8, d. 47, f. 9, d. 26 i f. 12, d. 21.

⁷ Arhiv VII, k. 74A, reg. br. 4/4, 5/4, 7/4; k. 29, reg. br. 8/1 do 12, i k. 30, reg. br. 3/1 do 36, i 4/1 do 9.

⁸ Zbornik, tom V, knj. 19, dok. br. 213.

OSLOBOĐENJE SPLITA I RAZORUŽANJE TALIJANSKE
DIVIZIJE »BERGAMO«

Nijemci su preko svojih obavještajnih organa budno pratili razvoj događaja u Italiji i njihove pregovore sa saveznicima.

Split kao centar Dalmacije bio im je naročito važan objekt čijim bi zauzimanjem koliko materijalno toliko i politički dobili, a naročito, po njihovom i ustaškom mišljenju, pomogli Paveliću. Povratak 1. dalmatinske NOU brigade i upućivanje druga Lole Ribara u Dalmaciju, u tom momentu, bio je vrlo važan strategijski potez druga Tita, odlučujući za uspješnu 17-dnevnu Obranu Splita.

Rukovođenje, brze, pravilne, odlučne i smione odluke, ali uvijek realne, mogao je donositi i davati direktive i uputstva za njihovo sprovođenje rukovodilac ugleda i autoriteta kakav je bio Lola Ribar.

Neka mi bude slobodno naglasiti da je raspoloženje naroda i u Šibeniku i u sjevernoj Dalmaciji i na Biokovu bilo slično raspoloženju naroda u Splitu. Cijela Dalmacija kao jedan čovjek bila je spremna dati sve od sebe, stupiti u redove NOV i boriti se. Bilo je mogućnosti i snaga da se još neki veći garnizon u Dalmaciji smjelijim angažiranjem jedinica na glavnom pravcu razoruža i naše jedinice domognu većih količina naoružanja i opreme. Snažan priliv boraca i brz razvoj situacije, djestva neprijatelja na širokom frontu u tim momentima zahtijevali su odlučniju i smjeliju akciju, na primjer, u Šibeniku, a i drugdje.

Veći broj naših simpatizera već 8. septembra javljao je da se među talijanskim vojnicima govori o kapitulaciji, a počela su i pojedinačna dezertiranja talijanskih vojnika i oficira. Ovi prebjegli oficiri i vojnici nudili su suradnju i pomoć u razoružanju talijanskih garnizona.

Štab 9. divizije već je bio dobro popunjen a prištapski dijelovi oformljeni. Prva dalmatinska NOU brigada je kroz manje okršaje čeličila nove borce. Naredenjem Štaba zone 8. septembra 1943.⁹ pod komandu Divizije stavljen je cio prostor od Knina i Drniša do pravca Sinj—Split kao i Grupa bataljona »Dude« (komandant Branko Dude), Šibensko-trogirski i Splitski NOP odred. Zadatak divizije je bio zatvaranje pravaca Knin—Vrlika—Sinj ; Drniš—Muć i Drniš—Šibenik—Perković—Split, s tim da se prije dolaska Nijemaca, koji su bili najavljeni od GŠH, očisti Petrovo polje.

Grupa bataljona »Škorpik« (komandant Velimir Škorpik) angažirana je prema Imotskom, Cetinski NOP odred na pruzi Sinj—Split, a njegova Mosorska četa na dijelu pruge Klis—Split. Ostale jedinice su dobile zadatak da djeluju na »svojim terenima«.

Ovim naredenjem nije se odlučnije angažiralo jedinice na gradove gdje su bili talijanski garnizoni, nego više na rušenja, zasjede i zabacivanje u pozadinu neprijatelja uz izbjegavanje frontalnih borbi. Ovo je u datoj situaciji još uvijek bilo više normalno partizansko ratovanje, a

⁹ Zbornik, tom V, knj. 19, dok. 21.

ne iskorišćavanje date situacije u kojoj su se našle talijanske okupatorske jedinice u Dalmaciji.

U toku noći 8/9. septembra, dok smo razrađivali naredjenja u vezi dob i jene zapovijesti u Štabu divizije, preko radija smo saznali za kapitulaciju Italije. Štab divizije samoinicijativno je odmah poslao jedinicama naredjenje da se prikupe i pripreme za pokret prema Sptu i Sinju. Rano u zoru 9. septembra posjetio nas je Frane Biočić iz Štaba zone i pričao nam o prebjeglim oficirima iz Sinja, koji su tražili da se odmah napadne Sinj i razoružaju Tahjani koji su spremni na predaju, ali u Štabu zone po tome nije postignuta suglasnost. Prisjetio sam se kapitulacije bivše jugoslavenske vojske i one karakteristične činjenice kada je patrola njemačkih motociklista upala u Sarajevo i razoružala cijeli garnizon; kapitulacija stvara psihozu rasula u vojsci.

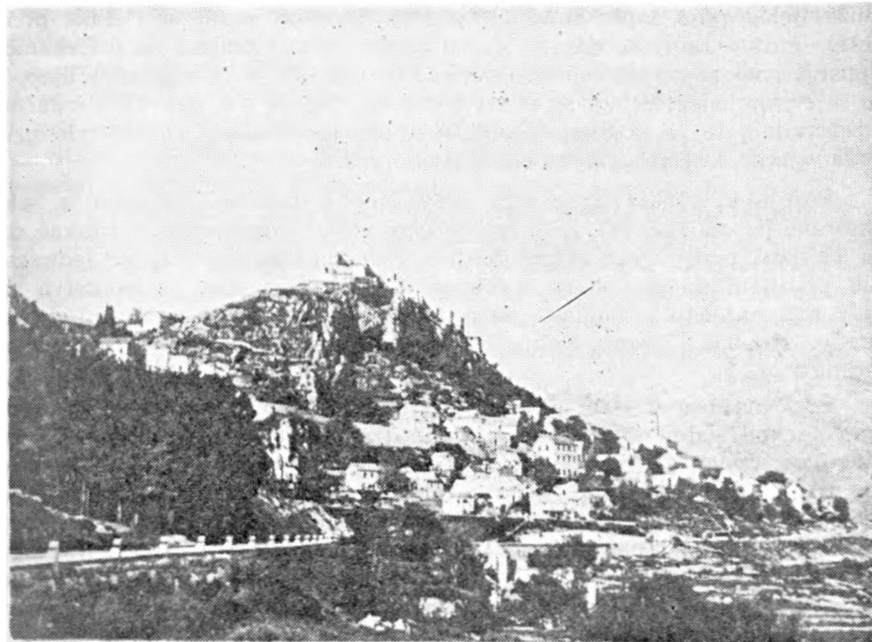
Prodiskutirali smo u Štabu i složili se da ne upućujemo 1. dalmatinsku NOU brigadu u Petrovo polje a dijelove koji su krenuli da što prije vratimo. Pravce od Drniša, Knina i Šibenika zatvorili smo Grupom bataljona B. Dude, Šibensko-trogirskim i Splitskim NOP odredom i o tome smo obavijestili Štab zone, predlažući da se što prije napadnu i zauzmu Sinj i Klis, dok se Nijemci ne uspiju probiti do njih. Nismo računah na zračni transport Nijemaca iz Mostara u Sinj. Mi smo odmah 1. dalmatinsku orijentirah prema Klisu i Dicmu, a 3. dalmatinsku brigadu prema Sinju. Međutim, 3. brigada je već bila angažirana u dejstvima na pravcu Vrljka—Knin i trebah su joj 3 do 4 dana da se prebaci u rajon Dicma. U toku noći izdato je naredjenje jedinicama za izvršenje gore navedenih zadataka, i 10. septembra u 7 sati poslat je izvještaj Štabu zone o promjeni zadataka.¹⁰

Izvještaj sam poslao s marša s 1. dalmatinskom prema Klisu i u istom izvjestio da ćemo s brigadom oko 11 sati biti u Klisu, a da je Branku Dudi naredeno da pored zatvaranja pravca od Perkovića prema Splitu, razoruža talijanske posade u Trogiru i okolnim mjestima. Na čelu s 4. bataljonom Brigade stigli smo oko 11 sati pred talijansko uporište Grlo kraj Klisa. To je bila vrlo jaka utvrđena otporna točka na raskršnici puta prema selu Gizdavcu i Sinju. Predložio sam da odmah upadnemo u Grlo. Štab brigade je bio za to da se sačeka cijela brigada. Ja sam s kurirrom, mali Jure, na konju produžio u talijansko uporište, gdje su nas talijanski vojnici sačekah s povcima »e viva partigiani«. Nisam znao za situaciju niti za pregovore u Splitu koje su tog momenta drugovi Lola i Vicko i ostali vodili s komandantom divizije »Bergamo«.

Pristupio mi je jedan talijanski major, predstavio sam se i zatražio predaju oružja, odnosno zajedničku borbu protiv Nijemaca i oružje za naše jedinice. Talijanski major me je pozvao u kancelariju i upoznao o razgovorima u Sptu i da njegov komandant divizije traži podatke o snagama partizana. U tom su se momentu naše jedinice pojavile iz pravca sela Konjskog i Gizdavca i zaposjele padine Kočinog brda (kota 487) i Koštaka (kota 644). Talijanski major telefonom je nazvao komandanta

¹⁰ Arhiv VII, k. 1441, reg. br. 5 do 24.

divizije i poslije kraćeg razgovora predao mi vezu. Najprije mi se javio Vicko, a poslije toga slušalicu je uzeo Lola i sav radostan me je pozdravio. Povod njegove posebne radosti bio je, što je tog momenta talijanskom komandantu divizije mogao predočiti da ima diviziju odmah tu nad Splitom i razgovarati s jačih pozicija. Znam to po tome, što je talijanski major potvrdio prisustvo partizanskih jedinica svome pretpostavljenom.

Panorama Klisa, gdje su protiv Nijemaca u rujnu 1943. vodene žestoke borbe za obranu Splita

Prema tome, mislim da kada se provlači kroz pisanje da su drugovi Lola i Vicko preuveličavali naše snage u pregovorima s Talijanima da to nije tačno. Već su hiljade dobrovoljaca iz Splita, Kaštela, Trogira, Mosora i Zagore pristizali i brojčano ojačavali jedinice a imali smo dvije brigade i dvije Grupe udarnih bataljona u neposrednom zaleđu Splita.

Ali, da se vratimo na stanje u Grlu. U sobi gdje sam se nalazio okupilo se desetak talijanskih oficira i samo su se trojica izjasnila da se bore protiv Nijemaca a ostali su tražili povratak u Split, odnosno u Italiju. Poslije pola sata stigli su komandant i komesar 9. divizije drugovi Ante Banina i Edo Santini. Banina me je malo izgrdio što sam sâm upao u garnizon. S talijanskom posadom smo ugovorili da zajedno branimo Grlo i Dicmo, ako Nijemci prođu iz Sinja, s tim što će naše jedinice držati položaje oko komunikacija, po dubini, od Dicma i neposredno na ulazu u uporište i Kočino brdo, a oni će podržati obranu arti-

ljerijskom i minobacačkom vatrom. Lola nas je ponovo nazvao iz Splita, razgovarao je s Baninom i tražio da ja dodem u hotel »Park«, gdje ću naći njega i Vicka.

S talijanskim teretnim kolima i njihovom pratnjom krenuo sam za Split, a sa mnom i Bogdan Novović iz Politodjela 1. dalmatinske. Bogdan je bio težak invalid, ali vrlo pristupačan, drag, otvoren i hrabar drug, koji je želio da vidi Split i oduševljenje naroda, za koje smo već čuli. Duž cijelog puta toplo smo bili pozdravljani od građana i došli pred hotel »Park«. Javljeno nam je da su pregovori pri kraju i da pričekamo. Spustili smo se na kupalište Bačvice, dan je bio vrlo sunčan i lijep, i tu se sakupilo na hiljade građana i kupača. Svi su nas opkolili i srdačno pozdravljali, te je Bogdan, neobično dobro raspoložen, održao vrlo prigodan govor, koji su prisutni oduševljeno prihvatili.

Poslije završetka pregovora pošli smo s Lolom i Viokom u selo Dubrave (ispod Mosora). Lola nas je upoznao s pregovorima, i istakao da su Talijani, prijetešnji raspoloženjem građana i pojavom naših jedinica, bili prisiljeni da sklope sporazum o predaji. Dao nam je uputstva za dalji rad, naročito je naglasio da ne smijemo dozvoliti ni pod koju cijenu prodor Nijemaca prema Splitu i složio se s našom odlukom o upotrebi jedinica.

Pri povratku u Grlo (Klis), prije Klisa čuli smo borbu i zaustavili smo se kod jednog talijanskog bunkera i pitali posadu, šta znači ova pucnjava. Jedan talijanski oficir telefonom je nazvao Grlo i obavijestio nas da Nijemci napadaju. Zamolio sam Novovića da izade iz kola, jer je bio invalid bez noge i nepokretan. Malo se naljutio i rekao mi je: »Zar ja da izidem zato što može da bude opasno. Ovo je najsrjedniji dan moga života. Ono oduševljenje koje sam osjetio najbolja mi je nagrada i za moju borbu i za izgubljenu nogu. Sada vidim i znam da je cio narod s nama. Nije mi žao danas ni poginuti.« Na ove riječi, odustao sam od svoje namjere i s Bogdanom nastavio vožnju ka Grlu. Ubrzo se pokazalo da nas je talijanski oficir, koji je, navodno, telefonirao iz bunkera i kazao da Nijemci napadaju, prevario. Naime, Nijemci su već bili u Grlu. Za vrijeme našeg bavljenja u Splitu, desile su se mnoge promjene za koje mi nismo znali, pa smo nastavili put, vjerujući da su informacije talijanskog oficira točne.

U međuvremenu se desilo slijedeće: njemačka komanda je avionima iz Mostara 9. i 10. IX 1943. prebacila u Sinj ojačani 1. bataljon 13. puka 7. SS divizije. On je s dijelovima 27. ustaške bojne, nakon što je razoružao talijanski garnizon u Sinju, oko 11,45 sati krenuo prema Splitu sa zadatkom da zauzme Klis, proдре u Split i na prepad razoruža Talijane i domogne se ovog važnog strategijskog grada na našoj obali Jadrana i dode do značajnih skladišta hrane, oružja i opreme talijanskog 18. armijskog korpusa. Međutim, blagovremeni dolazak našeg 4. bataljona 1. dalmatinske NOU brigade na cestu Sinj—Klis, prije samog prodora njemačko-ustaške kolone, spriječio je njihov prodor istog dana u Klis i Split. Prodoru jake njemačko-ustaške kolone sadejstvovala je njemačka avijacija — eskadrila od 12 aviona »štuka« iz 151. puka za obru-

šavanje — mitraljirajući i bombardirajući položaje i otvore ispred ove kolone.

Četvrti bataljon 1. dalmatinske NOU brigade zaposjao je vrlo dobre položaje prema Dicom i u sadejstvu s Talijanima, koji su ga po dogovoru trebali da podrže artiljerijom, postojali su realni uvjeti da se ova kolona zaustavi i odbije. Međutim, kako su nam ispričali zarobljeni i prebjegli talijanski vojnici, grupa talijanskih oficira preuzela je baterije i kad je počeo njemački napad, Talijani su umjesto po Nijemcima, tukli po našim položajima artiljerijom i minobacačima. Pod vatrom Nijemaca s fronta i iz zraka i Talijana iz pozadine, bataljon 1. brigade, nakon žestoke borbe, morao se odmaći od komunikacije, te su Nijemci uspjeh oko 16 sati ući u Grlo gdje im se talijanska posada predala.

Štab 1- dalmatinske NOU brigade je poslije izdaje Talijana brzo reagirao i naredio 1. i 4. bataljonu da postave zasjedu na cesti Klis—Sinj i zaposjednu Markezinu gredu (kota 576) i okolne visove. Kad sam stigao u Štab divizije, ispričao sam što se zbilo i doznao da 3. brigada još nije stigla u rajon Dicma. Štabu zone podnio sam izvještaj, naročito o procjeni i snagama neprijatelja u Grlu, koliko sam mogao uočiti za kratko vrijeme koje sam se tamo nalazio, i što sam doznao od Talijana. Moje mišljenje je bilo da se njemačke i ustaške snage, ukoliko ne dobiju pojačanje, mogu spriječiti da prođu u Split.

U to vrijeme narod Splita, Kaštela, Solina i otoka 10. i 11. septembra po direktivi Partije prilazio je masovnom razoružanju Talijana. Kolone boraca kretale su prema Mosoru i Kozjaku, Biokovu i Dinari. Slično je bilo i na otocima i u sjevernoj Dalmaciji. U kapitulaciji Italije razoružano je u Dalmaciji oko 35 hiljada talijanskih vojnika a u samom Splitu su razoružana dva puka divizije »Bergamo« i dijelovi 18. korpusa, i to od građana — omladine Splita. Jedino nisu bili razoružani garnizoni u koje su Nijemci upali prije kapitulacije ili su u njima postojale jače četničke i ustaške formacije, a u tom momentu na tim terenima nije bilo jačih partizanskih jedinica (Zadar, Šibenik, Knin, Drniš, Kistanje, Sinj, Klis, Imotski, Vrgorac, Omiš, Makarska, Metković i Dubrovnik s okolicom).

Dakle, tokom 10. i 11. IX 1943. Nijemci nisu uspjeli drskim i iznenadnim prodorom da okupiraju Split. Ubrzo će sve njihove akcije i poduzete mjere u Dalmaciji imati za cilj da što prije prođu u taj grad. Borbe na širim i neposrednim prilazima Splitu karakterišu sve oružane sukobe Nijemaca i jedinica NOV i POJ tokom septembra u Dalmaciji.

Bogdan i ja o tome nismo znali, pa smo nastavili vožnju. Bilo je već zanočilo kada smo automobilom ušli u Grlo, u kojem su već bili Nijemci, koji su nas odmah opkolili. Bogdan se brzo snašao i vatrom po stroju Nijemaca omogućio mi da iskočim iz kola i da se, koristeći mrak, pomiješam sa zarobljenim Talijanima. Jedan Talijan me je prepoznao i rekao mi da je komunist, upozorivši me da je jedini prolaz kroz minska polja i prepreke duž trase za telefonske linije. Uspio sam se provući i izići iz uporišta. Bogdan je, opkoljen od Nijemaca, herojski poginuo — ispalio je posljednji metak sebi u glavu — da ne bi pao u ruke neprijatelja.

Odmah u toku noći 10/11. septembra u 2 sata i 30 minuta, dva naša bataljona izvršila su napad na Grlo, međutim, to je bilo vrlo jako utvrđeno uporište, opasano bodljikavom žicom i minskim poljima, i ojačano bunkerima, te napad nije uspio. Ipak čvrsta obrana 1. dalmatinske NOU brigade umnogome je usporila tempo i nanijela Nijemcima teške gubitke, te su isti prisiljeni da cio 11. septembra utroše na sređivanje jedinica i saniranje gubitaka. Nije im uspio prodor na koji su računali. Predvečer

11. septembra u sadejstvu s Talijanima Nijemci su zauzeli i uporište Klis. Prva brigada bočno je branila prilaz Klisu s Markezine grede, ali u sadejstvu s Talijanima, i pored težih gubitaka, Nijemci su ipak uspjeli zaposjesti ovo vrlo važno uporište. Klis dominira prilazima Splitu i pod vatrom drži sve pristupe Splita s Trogirom i Solinom, a donekle i s Mosorom i Omišom. S Klisa su nam Nijemci cijelo vrijeme obrane Splita artiljerijom ometali organizaciju obrane, danju otežavali saobraćaj, što je dovelo do prekidanja evakuacije opreme i naoružanja iz Splita. U tom momentu na pravcu Klis—Split nije bilo nikakvih naših snaga. Istina, od naoružanih grupa građana iz Splita, koji su se prikupljali u selu Dubrave, već 10. septembra formirane su dvadeset jedna partizanska četa, ali samo po broju, i još nespreme za borbu. Njemačka eksadrla »štuka« neprekidno, za ovo vrijeme, bombardira Split i okolicu, naročito put Klis—Solin. Svaka dva sata po 6 aviona s aerodroma iz Mostara nadlijeće naše položaje, mitraljiraju i bombardiraju saobraćaj, a pojedini avioni bombardiraju ili bacaju letke nad Splitom, s ustaškim pozivima hrvatskom narodu, tuku brodove i logore razoružanih Talijana. U takvoj situaciji, od Štaba IV operativne zone hitno sam pozvan i postavljen mi je zadatak da organiziram obranu pravca Klis—Solin—Split i spriječim prodor Nijemaca. Nisam imao vremena, nego samo da svratim do Štaba 9. divizije i objasnim komandantu i komesaru A. Banini i E. Santiniju

o čemu se radi. To je bilo 11. septembra. Nadao sam se, ali nisam mogao ni htio insistirati da mi detašuju neku četvu, jer sam znao tešku situaciju na položajima Divizije. Skupio sam partizanske straže s punktova Solina

1. Kaštela na Kozjaku, svega 25 boraca, i s njima sam se prebacio u Solin. Što se tiče broja boraca, nisam se bojao da ću oskudijevati jer su mi NOO u Kaštel Sućurcu i Gomilici obećali da mogu poslati 100 do 200 novih boraca, a znao sam situaciju i u drugim Kaštelima, a posebno u Splitu.

Vremena je bilo isuviše malo, a i boraca bar donekle vičnih borbi. Svjestan sam bio činjenice da će Nijemci po svaku cijenu nastojati prodrijeti u Split bez obzira na žrtve. Sigurno su mogli računati da će i među Talijanima u Splitu naći okorjelih fašista, a i prikrivenih četnika i ustaša.

Na pravcu od Sinja, gdje su avioni stalno dopremali nove SS bataljone, bili su samo dijelovi 1. brigade i Grupa udarnih bataljona V. Skorpika i oni su bili potpuno angažirani na pravcu Sinj—Klis i neposredno u borbama oko Klisa. Treba imati u vidu da su pored iskustva, obučenosti i boljeg naoružanja, ojačani SS bataljon i dvije čete ustaške bojne (i oko 700 dobrovoljno priključenih Talijana) nadmašivali snage

1. dalmatinske brigade i dijelova Grupe bataljona, koji su se nalazili na tom pravcu, i brojno.

To su bili vrlo kritični momenti za obranu Splita i procijenio sam da će u sljedećih dan-dva Nijemci sve poduzeti da prođu u Split. Bio sam upoznat da su Stab IV operativne zone i Lola Ribar preko GŠH stalno intervenirali i molili VS da se upute pojačanja prema Dalmaciji.¹¹

Dobijajući naredenje za obranu pravca Klis—Split, baš zbog kritičnosti situacije i nepostojanja odgovarajućih formacijskih snaga za zatvaranje ovog dijela položaja, oslobođen sam bio drugih obaveza (kao načelnik Štaba 9. divizije), morao sam se posvetiti samo obrani Splita. Jedino mi je kao dopunski zadatak dodijeljeno da u toku borbi popunim i formiram 4. brigadu. Pored toga, izričito mi je naredeno da ni pod koju cijenu radi sigurnog izvršenja zadatka, ni radi bilo kog zadatka ne smijem napustiti komandno mjesto. Obišavši položaje i procijenivši mogućnost obrane u toku noći raspoloživih 25 boraca, rasporedio sam u talijanske mitraljeske bunkere na prilazima Solinu po 5 boraca i mitra-

Ruševine nakon bombardiranja Solina, 13. rujna 1943.

¹¹ Često se sprečavanje prodora iz Klisa prema Splitu u ovim momentima pripisuje formiranju 4. splitske brigade (12. septembra u Kučanima). S druge strane, pošto se ne raspoložilo dovoljno jasnim podacima o formiranju posebne i neposredne Komande obrane Splita, pravac Klis—Solin otvara sevo pomjeranjem 1. dalmatinske i zauzimanjem položaja između Klisa i Solina. Kod S. Odjca se spominje prebacivanje dijela snaga grupe bataljona B. Dude radi zatvaranja ovog pravca. Sve to ne odgovara činjeničnom stanju.

ljesca Talijana. Posadi sam naredio da se zaključaju i brane i da živ ni jedan ne smije napustiti bunker. Svi su s odlučnošću prihvatili zadatak, hrabreći dodijeljene Talijane-antifašiste, koji su bili dobri mitraljesci. Tih dana borci su s posebnim oduševljenjem pristupali izvršenju i najtežih zadataka. U toku noći dobio sam preko stotinu novih boraca i nekoliko starijih boraca iz Solina koji su odlično poznavali teren i s njima su zaposjednuti položaji za obranu.

Naredio sam da se s grupom od 25 boraca zaposjedne Debeli glavica (kota 167) i da na padinama Mosora, kod zaseaka Kosa uhvati vezu sa četom iz Mosorskog bataljona, a kod vrele rijeke Jadro da se prihvate borci koji treba iz Mravinaca da stignu za popunu obrane ovih položaja i da djeluju kao bataljon. Jedna četa posjela je zaseok Radić a jedna zaseok Zičić gdje su prema Kozjaku uhvatili vatrenu vezu s 1. dalmatinskom. Jedna četa od 25 boraca zadržana je kao rezerva ispred mosta na Jadru. Sve ove grupe djelovale su kao čete i naredeno im je da popunjavanjem s novim borcima prerastaju u bataljone.

Osmatračniju obrane postavio sam kod mosta na rijeci Jadro, a KM (komandno mjesto) u baraci pored puta, kraj podvožnjaka na pruži uzanog kolosijeka Split—Sinj. Sa Štabom divizije imao sam vrlo sporu vezu, jer nismo imali radio-stanice. Brzo sam oformio štab obrane sa kuririma, izviđačima i vezistima. Najkorisniji je bio kurir na motociklu Jure Katić, koji je bez straha i za vrijeme artiljerijske vatre izvršavao povjerene mu zadatke. Iz Sphta su mi poslali telefoniste i telefonsku opremu, pa smo u toku 12. IX uspostavili vezu sa svim otpornim točkama na položaju Kosa—Debeli glava—Katić—Zičić—Gašpići. Isto tako uspostavljena je ambulanta i previjahšte, kuhinja i drugi dijelovi. Naročito moramo istaći veziste i sanitetsko osoblje, koje je za vrijeme najžešćih borbi u toku 13. i 14. besprijekorno funkcioniralo i pod vrlo jakim artiljerijskom vatrom i bombardovanjem aviona izvršavalo svoje zadatke.

Poseban položaj Komande obrane Splita može se vidjeti iz nekoliko sačuvanih dokumenata. Tako na primjer, 14. IX Štab divizije izvještava Štab Zone da je komandant obrane stalno tražio pojačanja »ali nismo mogli poslati jer su nam čitav dan bataljoni angažovani u vrlo teškoj borbi«¹². Zatim, 17. IX u dopisu A. Biočiću Komanda divizije javlja o napadu na Klis, tražeći sadejstvo i kaže: »O ovome nas hitno izvesti da li ćeš učestvovati ih ne«, i dalje »Snage koje imamo angažovane su do posljednjega i mišljenja smo da nam 2. bataljon 1. dalmatinske uputiš gore.«¹³ (Drugi bataljon je tog momenta bio na položajima oko Rupotine pod komandom obrane Sphta.) U izvještaju 9. divizije Štabu IV operativne zone od 18. IX stoji: »Tražili smo nekoliko puta druga načelnika ovog štaba da dođe kod nas kako bi mogli održati sastanak u vezi operativnih i organizacionih zadataka. On nas izvještava da ima naređenje od vas da se sa svog sadašnjeg položaja ne smije udaljavati.«¹⁴

¹² Zbornik, tom V, knj. 19, dok. br.63.
¹³ Zbornik, tom V, knj. 19, dok. br.85.
¹⁴ Zbornik, tom V, knj. 19, dok.97.

Moram napomenuti da moje prisustvo na mostu na Jadru s kojeg se nisam smio udaljavati, pored taktičkog značaja je imao i poseban moralno ohrabrujući značaj za nove borce. Novi borci su direktno kamionima dovoženi i upućivani na položaje i naročito 13. i 14. izloženi vrlo jakoj artiljerijskoj vatri s Klisa i mitraljiranju i bombardiranju »štuka« 5—6 puta dnevno. Prvi i drugi dan po dolasku na položaje znali su se povlačiti i slivati ka mostu. Tu bi ih sačekali, ohrabрили i vraćali natrag. Tako Stab IV operativne zone obavještava 1. proletersku diviziju, pri njenom dolasku o situaciji 15. IX i kaže: »Težište borbe je na pravcu Klis—Split (...) Nijemci i ustaše žele drskim upadom da dezorganizuju naše jedinice i uđu u Split. Na pravcu Klis—Split ima oko hiljadu naših boraca, ali to su borci koji su pre 2 dana stupili u naše redove i živo djelovanje avijacije, artiljerije i bacača plaši ih i dezorganizuje.«¹⁵ Iz ovog dokumenta vidimo da još nema pomena o 4. splitskoj brigadi, nego samo o hiljadu boraca, dok za druge položaje se navode jedinice koje ih drže.

Iz tih razloga i stalne opasnosti prodora Nijemaca i u vezi s tim, organizacije obrane po dubini i protivnapada, cijelo vrijeme sam ostao na komandnom mjestu te su me i drugovi iz Štaba Zone naizmjenice obilazili. Naročito je potrebno uočiti i to da su 1. i 3. dalmatinska brigada pokazale ogroman heroizam u obrani pravca Sinj—Klis, a i sve ostale jedinice vodile su niz uspješnih borbi, usporavale prodor Nijemaca, nanosile im gubitke, ali su ih teško mogle zadržati.

Posebna je situacija bila i s formiranjem 4. splitske brigade (komandant Josip Babin, politkomesar Berislav Badurina). Od ljudstva na položajima i novih boraca koji su postepeno pristizali iz Splita, Solina i Kaštela po grupama od 20 do 25 ljudi, zaposjedani su položaji i oformljavane čete i bataljoni. Prilikom povlačenja, kao već uigrana jedinica, 4. splitska brigada ulazi u sastav 9. divizije.

NIJEMCI NE SMIJU U SPLIT — NAREĐENJE VRHOVNOG ŠTABA

Pošto su uspješno ostvarili zračni most između Mostara i Sinja, Nijemci nastoje po svaku cijenu da što prije zauzmu Split. Vidjeh smo kako je poremećen njihov plan i zaustavljen taj prodor kod Grla i Klisa, gdje 1. dalmatinska uz herojske napore i žestoke borbe spriječava njihovo dalje nastupanje prema Splitu u toku 10. i 12. septembra. Treća brigada usiljenim maršem hita na položaje između Klisa i Sinja da dijelom snaga u rajonu Dicma oslobodi bataljon 1. dalmatinske koji je tu angažiran sa dijelom iz Grupe bataljona »Skorpik«. Treća brigada stiže i smjenjuje 2. bataljon 1. dalmatinske kod Dicma noću 13/14. IX. Za to vrijeme 1. dalmatinska danonoćnim borbama spriječava dalji prodor Nijemaca. Nijemci su uglavnom danju, uz punu vatrenu podršku avijacije i artiljerije, uspijevali izvršavati manje prodore radi zauzimanja povoljnijih

¹⁵ Zbornik, tom V, knj. 19, dok. br. 74.

polaznih položaja za napad prema Solinu i Splitu. Prva dalmatinska u noćnim protunapadima vraćala je izgubljene položaje nanoseći Nijemcima osjetne gubitke. I naši gubici su bili teški, naročito od avijacije i artiljerije.

Pojačanja Nijemaca, koji su se forsirano probijali prema Klisu bez obzira na gubitke, jasno su pokazivala njihovu namjeru da što prije prođu u Split.

Zaplijenjenom talijanskom teškom artiljerijom na vatrenim položajima kod Kile (trigonometar 120) i Visoke, već 11. septembra smo počeli tući njemačke položaje oko Klisa i sam Klis. U početku malo nesigurni, ubrzo su naši borci, obučeni od dobrovoljaca-artiljeraca Talijana, sigurnim pogocima podržavali naše jedinice i nanosili Nijemcima gubitke.

Već 13. septembra organizirani su i povezani naši položaji za obranu između Klisa i Solina, s tim da je većina naših boraca bila svega dan-dva pod oružjem. Prva dalmatinska i toga dana, oko 15 sati, napada na položaje oko Klisa potpomognuta artiljerijom, ali bez uspjeha.

Stanje postaje vrlo kritično. U Splitu, istina, funkcioniraju besprijekorno NOO, partijske organizacije i vojnopozadinske vlasti; užurbano vrše evakuaciju zaplijenjene opreme i naoružanja. Za ovo kratko vrijeme samo je mali dio toga prebačen prema Mosoru i Kozjaku. Opasnost od prodora Nijemaca u Split postajala je sve očiglednija. Bili smo svjesni toga da bi u slučaju prodora i manje jedinice zaposjeli najvažnije punktove, utvrdili se (pratila ih je pionirska četa) i upornom obranom nastojali osigurati vrijeme dolaska novih pojačanja.

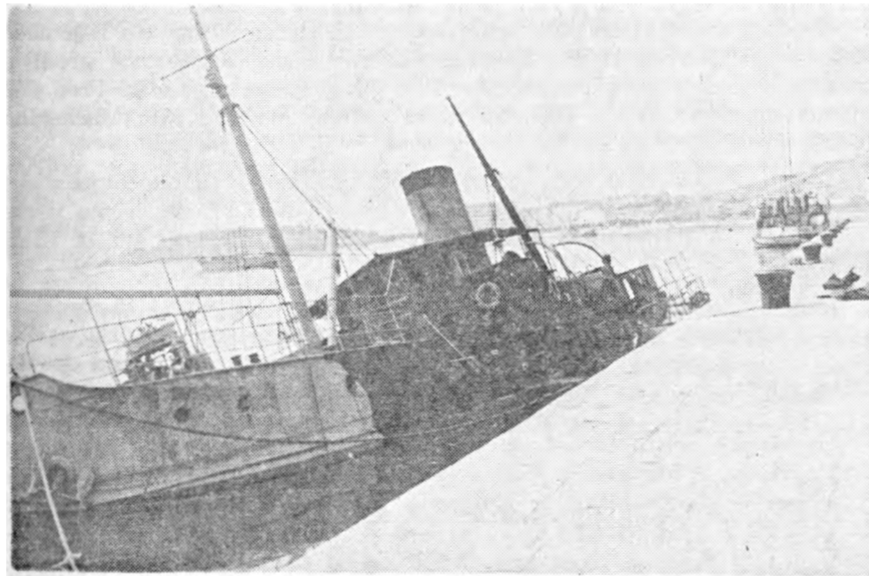
Od zarobljenih Nijemaca i naših obavještajnih organa saznali smo da 14. septembra Nijemci pripremaju odlučan napad uz energičan zahtjev viših komandi da se moraju probiti u Split.

Cijelu noć 13/14. neprijateljska artiljerija i minobacači iz Klisa tukli su naše položaje, a naročito komunikaciju Klis—Solin. Tada je na položajima bilo oko 750 boraca, raspoređenih na liniji: Žižići—Radić—Debela gl.—Kosa. Duž puta Klis—Solin, od Žižića do mosta na rijeci Jadro, postavljeni su grupe boraca s automatskim oružjem. Oslonac obrane Splita bili su talijanski bunker (izgrađeni radi obrane od partizana na širim prilazima Splitu), koje smo i dalje morali držati pod svaku cijenu. Komandant 9. divizije izvijestio me je da će rano ujutro 14. septembra napasti kotu 576 (Markezina greda) koja dominira Klisom i da ga podržim artiljerijom koja je bila pod mojom komandom. Međutim, kada su bataljoni 1. dalmatinske krenuli u napad, krenuli su i Nijemci u prodor prema Splitu. Prva brigada nalazila se na Osoju (kota 602) i u susretnoj borbi Nijemci su, vrlo efikasno potpomognuti »štukama«, potisnuli bataljone 1. brigade do Odža, duž Markezine grede i tako obezbijedili bokove rđi prodora ka Splitu. U isto vrijeme, dijelom snaga napali su pravcem Solina na položaje Komande obrane Splita i zauzeli Zuru, Radić, Perić i Žižiće i probili se do Gašpića te nadirali ka mostu na Jadru.

Procijenio sam još u toku 13-og, čim su se Nijemci spojili, da je nastupio prelomni momenat. Hitno sam zatražio od Komande splitskog područja i NOO sve ispravne tenkove i 250—300 boraca. Dobio sam

4 tenka i oko 250 boraca. Zadužio sam Branka Dudu da organizira tenkove za protunapad. Vozači tenkova bili su dobrovoljci Talijani, a borci iz naših jedinica bili su na oružju.

U najkritičnijem momentu zatražio sam pomoć od 9. divizije, IV operativne zone i od Komande mjesta. Komandant A. Banina nije mogao udovoljiti mom traženju, jer je i sam teško odolijevao napadima Nijemaca.¹⁶ Iz Splita su mi pored tenkova pristizali novi borci na kamionima i iskrcavali se kod mosta na Jadru te smo ih odmah trkom po grupama po 20 upućivali prema čelu klina prodora Nijemaca. Sa strepnjom i ponosom sam primio te neobučene borce, od kojih su neki, trčeći prema položajima, propitkivali nas kako se pune puške, ali su bez straha i smjelo išli naprijed.

Potopljeni brodovi u splitskoj luci, 12. rujna 1943.

U toku najjačeg pritiska Nijemaca, kada je izgledalo da će uspjeti u prodoru, iz Štaba Zone donijeli su poruku Vrhovnog štaba, a mi smo je svi shvatili kao ličnu poruku druga Tita.

Tragajući za ovom depešom u arhivi je nisam uspio pronaći. Toga dana Stab IV zone uspio je uspostaviti radio-vezu s VS.¹⁷ Vjerovatno je to bila prva poruka VS. Ona glasi:

»Upućujemo 1. proletersku diviziju u pomoć. Do njenog dolaska izdržati pod svaku cijenu. Nijemci ne smiju u Split.«¹³

¹⁶ Arhiv VII, k. 441, reg. br. 5-8/1.
¹⁷ Arhiv VII, k. 1441, reg. br. 4,12-7.
¹⁸ S. Kvesić, Dalmacija u NOB, Split 1960, str. 622.

Tu poruku smo primili baš u momentu najdubljeg prodora Nijemaca i odmah je telefonima i kuririma prenijeli svim borcima. Narodnooslobodilački odbor Splita je, vjerujem, na osnovu te poruke izdao proglas u kojem stoji:

»... Potrebno je da se dignu svi koji nose oružje da bi spriječili prodor hitlerovskih hordi... Treba izdržati još kratko. Već je na putu velika pomoć iz Bosne ... Svi na front, zadržimo svojim grudima neprijatelja prema Klisu, ni koraka natrag!«

S tenkovima na čelu, s kuririma, cijelim štabom i novim borcima, koji su stalno pristizali, krenuh smo u protunapad. Napadi, juriši, protunapadi, stalno u borbi prsa u prsa, Nijemcima nije omogućavala ni efikasna podrška »štuka« ni artiljerije. Žestoke borbe trajale su punih 12 sati. Tenkovi su nam mnogo pomogli.¹⁹

Nijemce smo uspjeli potisnuti i zaustaviti. Preko 70 mrtvih Nijemaca ostali su na pravcu prema Solinu, dok ih je na Markezinoj gredi u borbama s 1. dalmatinskom također bilo mnogo više poginulih. Pred noć Nijemci su se povukli u Klis, ali su se zadržali na koti 576 (Markezina greda).

Titova poruka dala nam je krila i posebnu snagu za nadčovječanske napore, da slomimo i odbijemo napad Nijemaca i da im nanesimo takve gubitke, da su u daljnjem toku borbi za Split njihovi ispadi iz Klisa imali vrlo ograničene ciljeve.

Nijemci su pretrpjeli tako teške gubitke da je iz Štaba 15. brdskog korpusa naredeno Štabu 7. SS divizije, da snage koje su prodrle u Klis obustave dalje napada i da se, do pristizanja novih pojačanja, na dostignutim položajima organiziraju za obranu. Broj boraca koji su učestvovali u obrani Splita, u toku ovih borbi, narastao je na oko 1000 ljudi. Sada se sistematski pristupilo oformljivanju jedinica, njihovom kadrovskom popunjavanju i formiranju prištapskih dijelova i jedinica. U toku 14. septembra 3. dalmatinska je smijenila 2. bataljon 1. dalmatinske kod Dioma, koji je prebačen na položaje kod Rupotine. Dolaskom ovog bataljona, pravac Klis—Solin umnogome je dobio na jačini i bio u mogućnosti da se suprotstavi i jačim napadima neprijatelja.

Bataljoni 3. dalmatinske i dijelovi Cetinske brigade (nastale od Grupe bataljona »Skorpik«) vrlo uspješno su u toku noći 15/16. i 16. septembra napadali kolonu 2. SS bataljona koji je iz Sinja krenuo da ojača snage u Klisu, radi ponovnog napada na Split. Na položajima Orlovca (kota 542)—Bulovača (trigonometar 424)—Prosik (kota 430) 3. bataljon 3. dalmatinske i bataljon Cetinske brigade zaustavili su prodor Nijemaca a zatim ih u žestokom protunapadu opkolili u rajonu Sv. Jakova (Dicmo). S ovom njemačkom kolonom išao je i Edo Bulat, ustaški ministar, koji je u Splitu trebao da uspostavi ustašku vlast.

¹⁹ Posebno se istakao u borbi komandir jednog tenka, talijanski poručnik Antonio, prezime mu ne znam, koji je sa otvorenom kupolom predvodio kolonu, hrabrio posade i teško ranjen izdržao do kraja. Po povratku, kada je izvađen iz tenka, uspio je samo da kaže: »Ovo mi je najsretniji dan. Umirem boreći se protiv fašista.«

Sutradan Nijemci iz Dicma ponovo pokušavaju da se probiju, a sadejstvuju im i snage iz Klisa. Snage iz Klisa su odbijene od 1. dalmatinske, dok je grupa iz Dicma pretrpila vrlo teške gubitke. Taj bataljon u toku 16. septembra, prema njemačkim podacima, imao je 50 mrtvih i 120 ranjenih, a slijedećeg dana ukupni gubici iznosili su 300 mrtvih i ranjenih i 100 nestalih.²⁰ Bio je ranjen i ustaški ministar Bulat i njegova 3 službenika. Nijemci su se u zaseoku Butige (Dicano) s ostatkom snaga utvrdili i organizirali kružnu obranu.

Tako su polovinom septembra na pravcu Sinj—Klis—Split propali svi pokušaji Nijemaca da se snagama 7. SS divizije, prebačenih zračnim putem u Sinj, probiju u Split. Njihove jedinice opkoljene u Sinju, Diranu i Klisu, upornom i aktivnom obranom vezuju 9. diviziju, jedinice Komande obrane Splita i dijelove Cetinske brigade. I naše jedinice su bile vrlo aktivne, ali bez dobre veze, nedovoljno sinhronizirano djelovale, bez jake vatrene podrške i s novim borcima, nisu uspjele slomiti obranu Nijemaca u zauzetim uporištima. Evakuacija opreme, naoružanja i ljudstva iz Splita tekla je mirnije i organiziranije.

Očekivao se dolazak 1. proleterske i 4. krajiške divizije.

Deveta divizija u noćnim napadima, potpomognuta dalekometnom artiljerijom, ne dozvoljava Nijemcima da se srede za nove napade. S dijelovima jedinica na Mosoru i jedinicama Komande obrane Splita čvrsto su stegli obruč oko njemačkih uporišta Klis—Grlo. Hranu i municiju Nijemci svojim opkoljenim snagama doturaju i spuštaju padobranima, od kojih veliki broj pada u ruke naših boraca, čiji su prednji dijelovi neposredno oko Klisa.

Prva proleterska divizija stigla je 16. septembra na prostoriju Aržano—Trilj. Među mladim borcima vijest o dolasku proletera posebno je radosno primljena i još više podigla svijest o zajedništvu borbe svih naroda i narodnosti Jugoslavije protiv svih neprijatelja, kako stranih tako i domaćih izdajnika.

Prema prvim zamislama Štaba Zone, osnovni cilj i zadatak po dolasku 1. proleterske i 4. krajiške bilo je zauzimanje Sinja i Dicma, a zatim Omiša i Klisa. Međutim, 1. proleterska je odmah angažirana radi sprečavanja prodora Nijemaca iz pravca Imotskog, a 4. krajiška je stigla tek 20. IX i odmah bila uvučena dijelom snaga u borbe s četnicima oko Vrlike. No, mogućnost upotrebe svih snaga za napad na Sinj i Dicmo a zatim dalje, bila je ograničena.

PREGRUPIRANJE NIJEMACA ZA ZAUZIMANJE SPLITA

Neuspjeh Nijemaca da snagama prebačenih zračnim putem u Sinj, u brzom naletu zauzmu Split, natjeruje njemačko komandovanje na jače angažiranje snaga. Tako 16. IX 1943. ujutro ojačanom motoriziranom kolonom Nijemci iz Imotskog preko Krivodola i Zadvarja prodiru i do

²⁰ Zbornik IHRPD, *Slavko Odić*, »Obrana Splita«, str. 344.

15 sati izbijaju do Pavića mosta. Sutradan Nijemci koji su prodrli do Zvečanja odsudnom odbranom Omiške grupe bataljona odbačeni su prema Zadvarju (preko 20 mrtvih i uništena 2 tenka). Vjerojatno Zbog pojave 1. proleterske divizije u pozadini, 18. IX ova kolona se povlači u Imotski. Nijemcima je kao pojačanje u Imotski upućen ojačani 92. grenadirski motorizirani puk, koji je prebačen iz Albanije radi dejstva prema Splitu. Radi ojačanja ove grupacije naredeno je da se i 1. SS bataljon 14. SS puka i 7 SS divizije iz Dubrovnika 19. IX prebaci u Imotski.

Dolaskom 1. proleterske divizije Stab IV operativne zone nastoji užurbano da raščisti situaciju oko Splita. On planira napad na Omiš (do kojeg nije došlo), zatim na Dicmo i konačno na Sinj. Za napad na Dicmo i Sinj pored 3. dalmatinske i dijelova Cetinske brigade predviđa se 1. proleterska divizija, 4. krajiška divizija, dok 9. divizija, i komanda obrane Splita i dalje su angažirani u danonoćnim borbama u napadima na njemačke posade oko Klisa. Nijemci imaju prirodno jake položaje fortifikacijski i minsko-eksplozivnim preprekama uređena uporišta u Grlu i Klisu i uspješno se brane. Dijelovi ustaške bojne i njemačkih jedinica dobro su se utvrdili u Sinju i uspješno odoljevaju nedovoljno organiziranim napadima naših jedinica.

Napad na Sinj je odlagan, jer se zbog aktivnosti 7. SS divizije od Imotskog nije moglo koncentrirati predviđene snage (1. proleterska) za napad, da bi konačno noću 22/23. IX dolaskom 4. krajiške divizije napad bio izvršen, ali opet ne sa svim predviđenim snagama jer ponovo 1. proleterska brigada nije mogla učestvovati. U napadu učestvuju dvije krajiške brigade (6. i 10.) i 3. proleterska brigada 1. divizije. Krajišnici su uspjeli sa sjevera prodrijeti duboko u grad ali su se morali ujutro povući neuspješni zauzeti osnovna uporišta neprijatelja. Napad je ponovljen i sutradan u noć, ali ponovo bez uspjeha.

Isto tako bili su bezuspješni napadi na Dicmo koje su 17. IX izvršili jedan bataljon 3. proleterske brigade i dijelovi 3. dalmatinske brigade na ovo uporište, dok su pokušaji 3. dalmatinske i Cetinske brigade u više navrata ostali bez uspjeha.

Tada Nijemci jednovremeno pokreću dijelove 114. lovačke divizije iz sjeverne i 7. SS divizije iz južne Dalmacije i poduzimaju nadiranje širokim frontom razvlačeći naše snage na zatvaranje pravaca sa sjevera i juga. Time je otpala mogućnost koncentriranja jačih naših snaga radi zauzimanja uporišta oko Klisa, Dicma i Sinja. Likvidiranje neprijateljskih posada u tim mjestima oslobodilo bi dio naših snaga za udare po klinovima prodora Nijemaca i stvorilo mogućnost za jače angažiranje na težišnim ciljevima. Stab Zone je prisiljen da bataljon »Garibaldi« (formiran sredinom septembra od talijanskih dobrovoljaca u Splitu) i bataljon 1. proleterske iz rajona Stobreča, jedine rezerve obrane Splita, upotrebi za sprečavanje prodora Nijemaca.

Iako se aktivnost naših jedinica ne smanjuje u protivnapadima i zasjedama, ipak se u cjelini prelazi u odbranu. Nijemci prodorima duž komunikacija, podržanih tenkovima i artiljerijom, a posebno avijacijom, postepeno se približavaju svome cilju.

SPLIT SMO NAPUSTILI

Njemačka komanda poduzima forsiranu koncentraciju svih raspoloživih snaga za napad na Split. Prodori Nijemaca iz Imotskog zatim iz Livna, Knina, Drniša, Šibenika, ispadi iz Klisa imali su za cilj da angažiraju i razvuku naše snage i omoguće što brže napredovanje Nijemaca ka Splitu.

Sve njemačke snage koje učestvuju u napadu na Split stavljene su pod komandu 7. SS divizije.

Dok su naše snage još 23/24. ponovo bez uspjeha napadale uporište Dicmo a u toku iste noći 1. dalmatinska i 4. splitska uz jaku podršku artiljerije i minobacača uporište Klis, njemačke snage poduzimaju opće nastupanje ka Splitu.

Komanda 2. njemačke oklopne armije nalaže komandi 15. brdskog korpusa da upotrebi sve snage, za što brže zauzimanje Splita. Štabu 114. divizije dat je zadatak da s dijelom snaga iz Šibenika i Drniša nastupa prema Trogiru i Muću. Ojačani 92. motorizirani puk prikupljen u Imotskom vrlo jakog je sastava: 2. divizion 51. mot. art. puka, 4. mot. teškog divizion, 7. SS art. puka, oklopne čete i drugih dijelova.²¹

Na osnovu izvještaja 1. proleterske i 4. krajiške divizije i drugih izvora, Štab Zone je prozreo namjeru Nijemaca i uputio određene zapovijesti radi pariranja neprijateljskih dejstava, ali su zapovijesti stizale sa zakašnjenjem do štabova naših jedinica, a situacija se vrlo brzo mijenjala. Jedinice 4. krajiške i 1. proleterske divizije s jedinicama 4. operativne zone upornom borbom suprotstavljali su se prodorima Nijemaca, ali s obzirom na njihovu nemoć u naoružanju i tehnici, nisu ih uspijevali zadržati te su se koncentrirali na osiguranje slobodnog prolaza za izvlačenje naših snaga i sredstava između Vrljke i Sinja na Dinaru.

Težište napada ujutro 22. IX Nijemci su usmjerili od Imotskog s dvije borbene grupe prema Trilju i Sinju zatim Dicmu i Splitu. Usprkos ogorčenog otpora 1. proleterske brigade i Imotskog partizanskog odreda, Nijemci su zauzeli Cistu-Provo i stigli do Studenaca, a 23. IX njemačke borbene grupe su produžile napredovanje i prije podne zauzele Trilj, Jabuku i Grab.

Nijemci su 24. IX prešli Cetinu kod Trilja i preko Vojnića izvršili proboj prema Dicmu i deblokirali 2. SS bataljon i ustaškog ministra Bulata koji je bio s Nijemcima. Jedinice 3. krajiške brigade nisu uspjele zadržati prodor Nijemaca prema Sinju i povukli su se na položaje prema Neoriću.

Ojačani bataljon 114. divizije je 24. IX iz Drniša preko Vrljke probio položaje bataljona 3. dalmatinske i prodro do sela Maljkova gdje je zadržan žestokim otporom jedinica 10. krajiške brigade.

Ojačani 3. bataljon 741. lovačkog puka sa četnicima iz rajona Knina preko Drniša poduzeo je nastupanje prema Muću i izbio pred selo Ramljane.

Iz Livna prema Sinju pojavili su se dijelovi 5. ustaškog zdruga potiskujući naše osmatračke i zaštitničke dijelove do Hana.

Njemačka avijacija je sve ovo vrijeme bila vrlo aktivna i mitraljirala i bombardirala naše jedinice tako da su pokreti jačih dijelova danju skoro bili onemogućeni.

Ljudstvo i materijalna sredstva iz Sphta i Trogira i okolnih mjesta su se uspjela najvećim dijelom evakuirati prema Mosoru odnosno Moseću i Dinari, dijelom i na otoke. Svi industrijski objekti u splitskom bazenu bili su spremni za miniranje, odnosno, odneseni su u skriveni vitalni dijelovi bez kojih postrojenja nisu mogla raditi. Do zadnjeg časa NOO, Komanda područja, omladinske organizacije i cio sistem snabdijevanja, života i reda funkcionirao je, pod rukovodstvom partijske organizacije. Nigdje se nije mogla osjetiti pometnja i nered.

Štab Zone i Pokrajinski komitet uz suglasnost člana VŠ I. L. Ribara procijenili su da su osnovni ciljevi i zadaci obrane Sphta postignuti. Dalji otpor mogao je još neko vrijeme osigurati obranu i spriječiti prodor Nijemaca u sam Split, ali uz vrlo teške frontalne borbe i velike gubitke. Naročito su Nijemci sve češće bombardirali Split i nanosili žrtve građanstvu.

Koliki su gubici Nijemaca bili, i s koliko su respekta napredovali prema Sphtu, najbolje ilustrira vrijeme ulaska Nijemaca u Spht. Mi smo s obranom Sphta prestali i povukli naše snage noću 25/26, ostavivši samo borbene patrole po položajima dok su u Splitu također ostali samo dijelovi pozadinskih organa, organa NOO i Partije, koji su prelazili u ilegalnost, a Nijemci su tek 27. IX ujutro ušli u Split. Prema Kaštelima i Trogiru su tek poslije 20 dana produžili s nastupanjem.

To pokazuje, koliko smo mi bili do kraja angažirani, da su i Nijemci u ovim borbama pretrpjeli vrlo velike gubitke i na kraju ostali vrlo oslabljeni.

U izvještaju zapovjedništva glavnog stožera domobrana od 28. IX stoji: »25. IX jedan Njem. izviđački odjel zauzeo Hrvače. Borbena skupina SS divizije u nastupanju od Sinja ka Splitu zauzela je 25. IX kotu 644 (s. z. Klis) i uspostavila vezu sa Klisom. 26. IX prije napadaja Nijemaca na Split glavnina komunist, bandi napustila je grad i povukla se u s. z. pravcu. U Splitu su izvršili paljenje i rušenje. 27. IX Njemci su ušli u Split.«²²

Snage njemačke 114. lovačke divizije sa četnicima poslije vrlo žestokih borbi sa 4. krajiškom divizijom 25. IX spojili su se sa 7. SS divizijom u Sinju. U nadiranju od Drniša prema Muću neprijatelj je zauzeo Ramljane poslije višesatne borbe s bataljonima 3. dalmatinske brigade. 25/26. IX jedinice obrane Sphta povukle su se preko Malačke i Bršanova prikupivši pri tome sve naoružane grupe boraca s tog terena, obrazovavši zaštitnicu za izvlačenje 9. dalmatinske divizije kao i zaplijenjenog materijala koji nije bio bunkerisan i prikriven.

²² Zbornik, tom V, knj. 19, dok. 241.

Na pracu Klis—Split ostali su samo izviđački dijelovi, s naslonom na jednu mosorsku četvu, koji su odbili pokušaj nasilnog izvidanja Nijemaca prema Debeloj glavici i izvoru Jadrana. Nijemci su 27. IX oko 9 sati ušli u Split.

U isto vrijeme Cetinska brigada i partizanske jedinice na tom sektoru napadaju i ponovo presijecaju kopnenu vezu Mostara i Splita. 4. krajiška divizija uz krajnje požrtvovanje pruža ogorčen otpor Nijemcima i drži otvoren prolaz od Hrvača preko rijeke Cetine za izvlačenje naših snaga i opreme i to uspješno.

Zaštitni dijelovi 9. dalmatinske divizije (4. splitska) prelaze preko Muca pod borbom — odbijajući napade od Neorića. Uspješno se izvlače i u toku 28. IX kod Koljana prelaze Cetinu spajaju se s Divizijom i dalje zajedno s ostalim jedinicama oslobadaju Livanjsko polje i Livno.²³

ZAKLJUČAK

Nakon 17 dana ogorčenih borbi napustili smo Split. Upornom obranom na prilazima grada stvoreno je potrebno vrijeme za evakuaciju ljudi i materijalnih potencijala iz grada.

Split nismo napustili pobijedeni, i prema svim njemačkim i NDH podacima cijelo vrijeme ovih borbi njihove trupe trpjele su vrlo osjetne gubitke u ljudstvu i materijalu.

Uspješnim borbama oko Splita i za Split, Nijemci, ustaše i četnici sve svoje rezerve morali su angažirati u borbama za grad i time je omogućen širok zamah razoružavanja manjih garnizona i oslobađanje skoro cijele Dalmacije i otoka.

Split, kao centar prikupljanja tzv. građanskog bloka — četničkih i HSS-ovskih elemenata — zaštitom Talijana, koji su čekali da ih saveznici oslobode i da se dočepaju vlasti, doživjeli su poraz. Događaji u Splitu septembra 1943. pokazali su da snage starog poretka nemaju korijena u narodnim masama. NOO, Partija i sve organizacije NOP-a, znalački i brzo su se uhvatili u koštac s problemima velikog grada i dobili podršku cijelog građanstva.

Snabdijevanje, čistoća, kulturno zabavni život, informatika, mobilizacija, evakuacija, organizacija jedinica i svi drugi poslovi vezani uz ovako veliki grad tekli su organizirano i uspješno s punom disciplinom rukovodstva i naroda.

Uspješna obrana Splita imala je vrlo snažnog odjeka kako među borcima tako i među narodom Dalmacije i bila je predmet priznanja savezničkih komandanata na Sredozemlju.

Naše jedinice povukle su se iz Splita, jer u toj etapi NOR-a nije bilo moguće, a ni cjelishodno davati odsutne bitke za obranu određene teritorije i izložiti jedinice velikim gubicima i to u situaciji kad Nijemci nastoje da po svaku cijenu zagospodare jadranskom obalom.

» Zbornik, VII, k. 1941, br. reg. 16—2/1.

ivo Curin

SPLITSKI POSADNI BATALJON

UVOD

Situacija u Splitu uoči kapitulacije Italije najbolje je opisana u izvještaju „što ga je uputio Mjesni komitet KPH za grad Split 30. kolovoza 1943. godine Pokrajinskom komitetu KPH za Dalmaciju:

»Stanje okupatora — obezglavljenje. Mase uzimaju sve više -maha: Demonstrativan pogreb omladinca ranjenog u demonstracijama; demonstracije pred zatvorom; „protesni štrajk radnika u Brodogradilištu; ubistvo Račića. Okupator da bi održao mir, okuplja satelite. Tako je održan sastanak kod generala Spiga, na kojemu su učestvovala oko 23 lica od 70 pozvanih ustaša i četnika. Četnici šire lažnu propagandu protiv NOV, špijunirajući i dostavljajući podatke neprijatelju. Nasilno mobiliziraju, bacaju letke; unose zabunu, okupljaju sve protivu NOP-a. Ustaše upiru nade i pravdaju Mačeka o saradnji sa saveznicima, ali jedan dio, naročito omladine, prilazi NOP-u. Dana 31. avgusta organizirane su demonstracije pred zatvorom, a zatim kroz grad. Na pogrebu ovog omladinca — velike mase, tako da je okupator zabranio u buduće pogrebe. Dana 2. avgusta uspio štrajk u Brodogradilištu, zbog neisplaćenih nadnica. Štrajk je zahvatio sve radnike, tako da su Italijani, bez represalija, bili primorani da izvrše isplatu.«¹

Uglavnom sva Dalmacija bila je ponijeta ciljevima NOB-a, posebno Split koji daje sve za Front.

KAPITULACIJA ITALIJE

8. septembra 1943. godine u popodnevnim satima Radio-Ankara je objavila da je između Italije i saveznika sklopljeno primirje. Međutim, ta vijest je najprije bila demantirana, da bi se kasnije objavio proglas

¹ P. Babac i A. Božović, »Splitska operacija« god. 1943, str. 24 i 25.

maršala Badoglia o primirju.² Nakon što je saznao za kapitulaciju Italije NOO Splita izdao je proglas upućen talijanskim vojnicima, sljedećeg sadržaja:

»Italijanski vojnici, podoficiri i oficiri: Maršal Badoglio potpisao je primirje „s našim velikim saveznicima Sovjetskim Savezom, Velikom Britanijom i Amerikom, pozivajući italijanske jedinice da se bore protiv njemačkih fašističkih napadača radi njihovog istjerivanja iz Italije. Njemački fašisti sada su naši zajednički neprijatelji. Stoga „mi moramo zajedno da se borimo protiv njih. Mi vas pozivamo, da otpočnemo borbu protiv njemačkih fašista u bratskoj zajednici s nama. Uđite u borbu zajedno s nama! Ne slušajte zapovjesti Njemaca! Ne dopustite da vaE Njemci razoružaju! Dajte nam oružje, da se naoružamo i zajedno s vama borimo protiv zajedničkog neprijatelja. Sada je za vas izbio čas da pokažete, da niste krivi za strahovita nedjela koja „su učinjena našem narodu. Svi u borbu, sve za borbu!

Živjelo bratstvo italijanskog naroda s narodima Jugoslavije! Živjela slobodna i demokratska Italija! Živjela slobodna i demokratska Hrvatska! Živjela slobodna i demokratska Jugoslavija! Smrt njemačkim fašistima!»

Tog dana je izdat proglas i građanima Splita.

10. rujna u Split je ušla Komanda grada Splita i smjestila se u zgradu Ženske „realne gimnazije u Nodilovoj ulici. S komandom je došao i veći broj rukovodilaca i jedna četa partizana.

Narodnooslobodilački odbor grada Splita, koji je došao istog dana u Split, smjestio se u bivšu zgradu »Croatia« (danas preko puta »Prime«) i ubrzo preuzeo svu vlast u Splitu.³

Dana 11. rujna Gradski NOO objavio je dobrovoljnu mobilizaciju. U Splitu je 12. rujna u Štabu talijanske divizije »Bergamo« potpisan sporazum o predaji. U gradu je došlo do prvog narodnog ustanka. Zabilježen je veliki priliv boraca što je omogućilo da se dovrši formiranje 4. dalmatinske brigade.⁴

Na dan kapitulacije Italije Štab 4. operativne zone svoje djelovanje usmjerio je na dva osnovna zadatka: s jednim dijelom svojih snaga nastojao je da onemogući prodor njemačko-ustaškim snagama k obali Dalmacije, dok je s drugim pristupio brzom i energičnom razoružavanju jedinica 18. talijanskog korpusa, raspoređenih na splitsko-šibenskom obalnom pojasu i srednjodalmatinskim otocima.

Na kapitulaciju Italije Nijemci su veoma brzo reagirali i već 8. rujna izbili u Padane i Knin, od kuda su dijelom snaga nastavili prodor k Zadru, a dijelom, preko Drniša, k Šibeniku, koji zauzimaju 13. rujna.

Na pravcu Imotski—Zadvarje—Koštanje—Split, koji su branili manji poslije žestokih borbi, da odbace dijelove 1. dalmatinske udarne brigade

² Izvještaj načelnika Štaba 9. armije, divizijskog generala Carla Tuzzija — dokument u Arhivu VII.

³ Izvještaj sekretara Nacionalnog komiteta za Dalmaciju. Arhiv VII, arhiva četnička, k 57, reg. br. 313—1. D. *Gizdi*, Dalmacija 1943, str. 539.

⁴ Zbornik VII tom V, knjiga 10, str. 176.

i dijelove Triljske grupe bataljona s komunikacije i zauzmu Kočinje brdo, selo Klis-Grlo i tvrđavu u Klisu, koju su Talijani predali bez borbe. U daljnjem napredovanju neprijateljske jedinice bile su spriječene od jedinica 1. dalmatinske udarne brigade, zatim novoformirane Cetinske brigade, a kasnije i 4. dalmatinske brigade.

Na pravcu Imotski—Zadvarje—Koštanje—Split, koji su branili manji dijelovi Biokovskog i Cetinskog odreda, 3. bataljon Triljske grupe bataljona i dijelovi novoformiranog talijanskog bataljona »Garibaldi«, prvi

Oduzimanje talijanskog oružja, 11. rujna 1943.

neprijateljski napad je odbijen, ali 12. rujna, ubacivši jače snage, neprijatelj uspijeva prodrijeti preko Zadvarja, Pavića mosta i Koštanja do pred Zvečanje. Tu mu je pružen vrlo jak otpor. Zbog našeg otpora i porušene ceste, te pomanjkanja snaga za dalji prodor, neprijatelj nije mogao dalje nastupati pa se povukao u pravcu Imotskoga.

U to vrijeme naišla je 1. proleterska divizija k Splitu, i od nje su bile neprijateljske snage najugroženije. Neprijatelj je na tom sektoru 10 dana koncentrirao snage i kada su sve jedinice 1. proleterske divizije bile zapadno od rijeke Cetine, vidjevši da mu ne prijeti opasnost iz pravca Bosne, prelazi svojom glavnom u odlučujući prodor, preko Trilja i Sinja, prema Splitu.

Dana 10. rujna narod Splita, Solina, Kaštela i Trogira, pod rukovodstvom komunista i aktivista NOP-a, počeo je razoružavati talijansku vojsku. Iz Splita je već poslije podne počela da se kreće nepregledna kolona naroda noseći ratni materijal prema Mosoru, tj. Dubravi, i prema Solinu. Pored kolona civila jurila su motorna vozila puna oružja, hrane i druge ratne opreme. Ono što je išlo preko Solina trebalo je prebaci-

vati na Dinaru, a ono što je dolazilo u Dubravu trebalo je dijeliti dobrovoljcima ili bunkerirati.

Gradani Splita su nastavili i 11. rujna masovnim dolaskom u Dubravu, tako da se za ta dva dana u Dubravi okupilo oko 5.000 ljudi. Tu večer se prišlo rasporedu ljudstva u borbene jedinice. Nesposobne za borbu savjetovalo se da se vrate kući. Oko dvije trećine bilo je sposobno za borbene jedinice i oni su upućivani prema Klisu, gdje je 1. dalmatinska počela borbe is Nijemcima koje su Talijani propustili u Klis. Raspored ljudstva vršio je Leo Geršković i Drago Gizdić.

Rukovodeći kadar za te jedinice izabran je među novopridošlim dobrovoljcima. Tada je formirana 21 četa s po 120 ljudi. Pored njih formirana je i jedna četa 21 HSS-ovca, na njihov zahtjev, jer su se i oni htjeli boriti protiv Njemaca. Pred postrojenim jedinicama prije upućivanja na borbene položaje govorili su o situaciji i zadacima Ivo Lola Ribar, Vicko Krstulović i Drago Gizdić.

Dana 12. rujna formirano je u Dubravi još 5 jedinica — četa i odmah su upućene prema Khsu na položaje. S ovim borcima popunjavale su se stare jedinice i formirale nove. Tako je u Kučinama formirana 4. splitska brigada.

U Dalmaciji je nakon kapitulacije Itahje bilo formirano devet novih brigada.

Kolika je mržnja naroda bila u Splitu prema policijskoj zgradi i zgradi zatvora pokazuje činjenica da ih je uvečer 11. rujna narod zapalio i tako uništio i gorke uspomene na njih.⁵

FORMIRANJE SPLITSKOGA POSADNOG BATALJONA

S obzirom na situaciju u gradu Splitu i okolici, trebalo je formirati jednu jedinicu koja će u gradu održavati red i mir. Zato je Stab IV operative zone donio odluku da se formira Splitski posadni bataljon. Bataljon je formiran od novopridošlih boraca u Dubravi, na Mosoru, 12. rujna. Tada je bilo formirano nekoliko četa, a sutradan još nekoliko, tako da je Bataljon ukupno imao 6 četa. U početku je brojio oko 200 boraca, ali ih je kasnije, u Splitu, dobrovoljno još pristupilo, tako da je Bataljon bio narastao do oko 600 boraca pred odlazak iz Splita.⁶

Iz Dubrave Bataljon je krenuo preko Zrnovnice u Split. U Zrnovnici su dobili partizanske kape s petokrakom zvijezdom. Drugarica Zora Rosandić je bila upućena iz Dubrave u Zrnovnicu, prije pokreta Bataljona, da pripremi kape.⁷

⁵ D. Gizdić, Dalmacija 1943. god.

⁶ Prema sjećanju Berislava Žulja, Ranka Pavele, Ive Curina, Marina Dulčića, Mihovila Burarovića i Vicka Bogdanica.

⁷ Prema sjećanju Ive Vrdoljaka.

Bataljon je formirao komandant 4. Operativne zone Vicko Krstulović i pred odlazak u Split održao je pred postrojenim borcima govor. Poslije njega govorio je Leo Geršković.⁸

Po dolasku u Split neke čete su bile smještene u bivšu žandarmerijsku kasarnu u Sukoišanskoj ulici, gdje se danas nalazi Komanda garnizona Split. Jedna četa bila je smještena u zgradi na uglu sadašnje Omiške i Ulice 14. kolovoza.⁹ Kasnije je Bataljon bio razmješten, i to: jedna četa je bila smještena na Bačvicama, u Ulici Matije Gupca br. 8, jedna četa u sadašnjoj zgradi Naučne biblioteke, u Zagrebačkoj ulici broj 2, jedna četa u zgradi bivše Jadranske straže, na početku Ulice Moše Pijade, na Mejama, jedna ili dvije čete ostale su u Sukoišanskoj ulici — u zgradi sadašnje Komande garnizona Split, a jedna četa je bila smještena u Nodilovoj ulici, gdje je bio smješten Štab Bataljona.

Zbog njemačkog bombardiranja nekih od tih zgrada čete su premještene u druge zgrade.

Bataljon se popunio 16. rujna 1943. godine s oko 80—90 boraca koji su bili upućeni s Hvara i Brača. Ti borci su uglavnom bili raspoređeni u četu koja se nalazila u zgradi gdje se sada nalazi Naučna biblioteka, u Zagrebačkoj ulici broj 2.¹⁰

S Hvara je bilo upućeno gotovo pola čete »Matija Ivanić«, s nekoliko novih boraca i 7—8 članova Partije.

S Brača je također bilo upućeno oko 30 boraca na čelu sa sekretarom Komiteta SKOJ-a za Brač.

Borci s Hvara i Brača bili su upućeni na zahtjev PK KPH za Dalmaciju da bi popunili Bataljon. Oni s Hvara krenuli su jednim trabakulom iz Jelse uvečer 15. rujna. S njima je putovao i Jure Franičević-Pločar. Usput su pristali u Supetru na Braču gdje su se ukrcali brački partizani. U Split su stigli 16. rujna oko 2 sata. Po dolasku svi su bili smješteni u gimnastičku dvoranu današnje gimnazije »Vladimir Nazor«. Ujutro je došao drug Vicko Krstulović i održao im kraći govor, naglasivši da su svi raspoređeni u Splitski posadni bataljon.¹¹

Partijski kadrovi, koji su došli s Hvara i Brača raspoređeni su 20. rujna za političke rukovodioce u Splitski posadni bataljon. Raspored su izvršili Vicko Krstulović, Ante Jurjević-Baja i Nikola Aračić-Dada. Sastanak je održan u zgradi Jadranske plovidbe na pazaru.

U izvještaju Štaba Pomorskog sektora od 2. i 6. listopada 1943. god. stoji da je sredinom rujna, po naređenju Štaba 4. operativne zone NOV Hrvatske, formiran Splitski posadni bataljon, jačine od oko 200 boraca sa zadatkom da održava red u gradu.¹²

⁸ Prema sjećanju Berislava Žulja, Luke Lesića i Ive Vrdoljaka.

⁹ Prema sjećanju Ive Vrdoljaka.

¹⁰ Prema sjećanju Marina Dulčića, Vicka Bogdanića, Mihovila Buratovića i Ive Curina.

¹¹ Prema sjećanju Marina Dulčića, Vicka Bogdanića, Mihovila Buratovića i Ive Curina.

¹² Arhiv VII, arhiva NOB, k. 1941 reg. br. 72/2, 6/3.

Pri formiranju Bataljona u Štabu su se nalazili slijedeći drugovi:

Komandant Bataljona	Ante Šore
Komesar	Josip (Bepica) Pejković
Zamjenik komesara	
Načelnik Štaba Bataljona	Slavko Grubišić
Rukovodilac SKOJ-a Bataljona	Nikola Papić
Intendant Bataljona	Marin Bulić

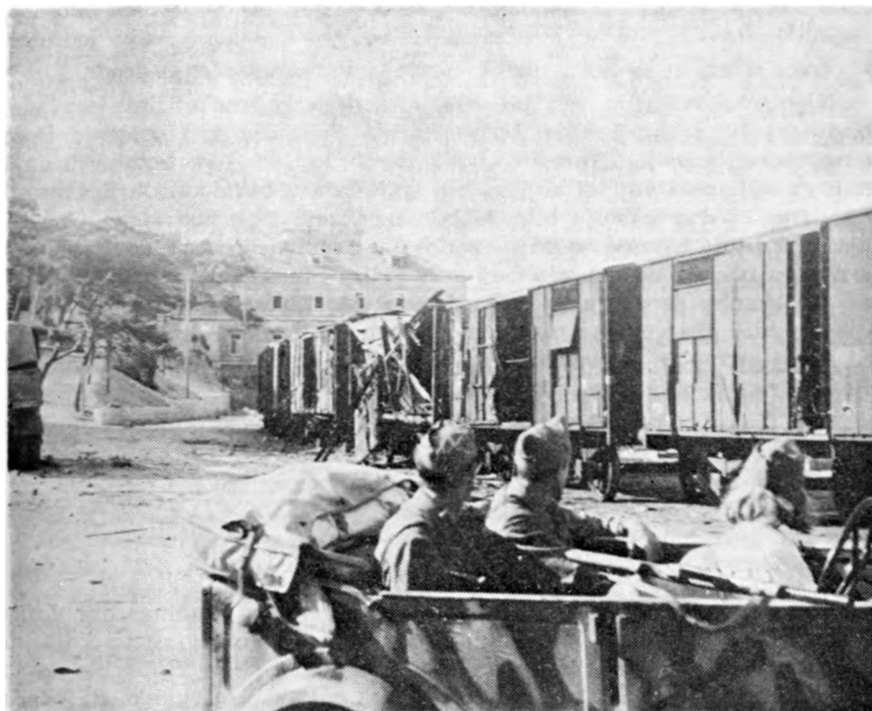
Komandni kadar po četama :

1. Komandir	Dejan Subotir:
Zamjenik komandira ¹³	
Komesar	
Zamjenik komesara	
2. Komandir	Zvonko Radović
Zamjenik komandira	
Komesar	
Zamjenik komesara	
3. Komandir	Miro Dešković
Zamjenik komesara	
Komesar	Marko Razović
Zamjenik komandira	Božo Domančić
4. Komandir	Luka Lesić pok. Marina
Zamjenik komandira	
Komesar	Ivo Vrdoljak
Zamjenik komesara	
5. Komandir	Frano Sinčić
Zamjenik komandira	Jakov Bezmalinović
Komesar	Marin Dulčić
Zamjenik komesara	Mihovil Buratović
6. Komandir	Berislav Zulj
Zamjenik komandira	Branko Šipić
Komesar	Ivo Curin
Zamjenik komesara	Ranko Pavela

ZADACI BATALJONA

Splitski posadni bataljon bio je organ narodne vlasti. Izvršavao je sve zadatke koje mu je davao Gradski NOO Splita i Komanda 4. operativne zone. Nakon što je napustio Split, Bataljon je bio potčinjen Štabu imotskog sektora. Bataljon je u prvom redu imao zadatak da održava red i mir u Splitu, da čuva važne objekte, magazine, da hapsi fašiste po Splitu i da učestvuje u borbi protiv Nijemaca. U tom pogledu bio je borbena jedinica drugog ešalona.

Ovakav Posadni bataljon do tada nije bio osnovan u toku NOR-a nigdje na teritoriju Jugoslavije. Prema tome, on je prvi posadni bataljon NOV Jugoslavije, a prema zadacima koje je imao bio je preteča jedinica Korpusa narodne obrane koji je osnovan 1944. godine.

Naši borci obilaze željezničku stanicu i luku nakon kapitulacije Italije, 28. rujna 1943.

SITUACIJA U SPLITU PO DOLASKU SPLITSKOG POSADNOG BATALJONA

Kakva je situacija u Splitu bila u to vrijeme može se zaključiti iz izvještaja Štaba 4. Operativne zone, od 13. rujna 1943, godine, koji je upućen Glavnom štabu NOV i PO Hrvatske:

»IV Operativna zona-
op. dep. br. 632/442
13. IX 1943. god.

GLAVNOM ŠTABU HRVATSKE

Od 11. o. mj. grad Split, čitav splitski bazen i Makarsko Primorje su u našim rukama. Razoružana divizija »Bergamo«. Plijen ogroman. U Splitu i duž obale pravi narodni ustanak. Hiljade novih već naoružanih boraca. Na našu

stranu prešlo mnogo Talijana — oficira i vojnika. Formiran talijanski bataljon »Garibaldi«. Kod nas došli i predstavnici raznih političkih grupa: Smodlaka, Leontić, Poduje i drugi.

Lola,¹⁴ Vicko,¹⁵ Ortega,¹⁶,¹⁷

Iz Splita danju i noću kamionima se prevozi ratni materijal i hrana, preko Solina, u pravcu Dinare, a preko Žrnovnice u pravcu Mosora, u selo Dubravu, gdje se bunkerira ili se njime snabdijevaju jedinice.

Život u gradu ise normalizira. Noću se vrši zamračenje grada.

Njemačka avijacija vrši po više puta dnevno bombardiranje grada. Tako je i 17. rujna žestoko bombardirala Split, Solin i položaje Prve dalmatinske brigade. Naročito velike gubitke od tog bombardiranja imali su talijanski vojnici koji su bili smješteni u barakama u Spinutu.¹⁸ Tog dana ili dan kasnije bila je bombardirana i zgrada stare Općine, koja se nalazila na mjestu gdje i sadašnja, a jedna bomba bila je bačena na zgradu u kojoj se nalazila četa komandira Sinčića u Zagrebačkoj ulici broj 2. Bomba je razrušila sporednu prostoriju sa sjeverne strane u kojoj je bila gimnastička dvorana. Upravo u to vrijeme četa je trebala biti u toj prostoriji na ručku, ah zbog zakašnjenja pripreme ručka, četa nije bila na okupu i tako je izbjegla uništenje.¹⁹

Oko Klisa se vode žestoke borbe. Nijemci se žele probiti iz tvrđave u Sph, u čemu ne uspijevaju.

PRVE AKCIJE BATALJONA

Po dolasku Bataljona u Split iz Dubrave, četa komandira Luke Lesića bila je upućena u Solin da popravi vodovodne cijevi koje su Nijemci, bombardirajući Solin, porušili, uslijed čega je Split bio ostao bez vode. Četa je cijelu noć radila, sve dok nije kvar uklonila. Slijedeću noć učestvovala je u borbama oko Klisa, gdje je ostala nekoliko dana. Komandir čete Luka Lesić bio je 15. IX ranjen i upućen u splitsku bolnicu na liječenje.²⁰ Njega je zamijenio Marin Novaković. Poslije je povlačenja iz Solina četa je bila smještena u zgradu Jadranske straže.²¹

Šesta četa, s kojom je komandirao Berislav Žulj, bila je nekoliko dana na položajima u Solinu da bi spriječila prodor Nijemaca u Split, ukoliko bi ovi probili prve obrambene položaje oko Klisa. Položaje čete

¹⁴ Ivo Lola Ribar.

¹⁵ Vicko Krstulović.

¹⁶ Karlo Mrazović.

¹⁷ VII — JNA Zbornik dokumenata o NOR jugoslavenskih naroda, Tom V, knjiga

19, str. 176.

¹⁸ D. Gladić, Dalmacija 1943, str. 580.

¹⁹ Prema sjećanju Ive Curina i Marina Dulčića.

²⁰ O upućivanju u bolnicu Lesić je sačuvao uputnicu koju je napisao i potpisao komandant Bataljona Sore. S druge strane uputnice nalazi se okrugli pečat na kojemu piše: »Komesar za zdravstvo u Splitu-«; u sredini je petokraka. Poviše pečata rukom piše: «Viški komesar», potpis nečitak.

²¹ Prema sjećanju Marina Novakovića.

svaki dan su bombardirali njemački avioni više puta. Tada su Nijemci porušili avionskim bombama i cestu od solinskog mosta k Splitu, u dužini od oko 30 metara, pa ju je četa popravljala. Poslije nekoliko dana i ona je povučena u Split.²²

Ostale čete su po dolasku u Split davale straže kod magazina i javnih objekata, zatim su obezbjeđivale ulaz u Split na svim prilazima gradu, davale patrole koje su išle gradom, hapsile fašiste i ostale neprijatelje po nalogu MNO-a ili koje su sami prepoznavali. Tako su, npr. borci čete Frane Sinčića prepoznali i uhapsili okorjelog fašistu rodom iz Starigrada na Hvaru Božu Mišuru i uputili ga u Starigrad da mu se sudi. Dva dana kasnije uhvaćen je i njegov sin, također okorjeli fašista, koji je od Narodnog suda u Starigradu na Hvaru osuđen na smrt i strijeljan.²³

Pripadnici Bataljona vršili su pretres stanova sumnjivih ljudi i pretraživali stanove u kojima su pojedinci skrivali odjeću i hranu koju su neovlašteno u većim količinama uzimali iz vojnih magazina.

Dana 16. IX gotovo cijeli Bataljon učestvovao je u pretraživanju marjanske šume gdje su bili sakriveni okorjeli talijanski fašisti, oficiri i neki vojnici. Mnogi su bih presvučeni u civilna odijela da bi izbjegli zasluženu kaznu. Svi koji su pronađeni odvedeni su i smješteni u barake u Spinutu, gdje se nalazila glavnina talijanske vojske koja se nije htjela boriti skupa s partizanima.²⁴

Njemačka avijacija ponovo je 19. rujna bombardirala Spht. Istog dana avioni su bacah letke namijenjene talijanskim vojnicima bivše divizije »Bergamo«, u kojima su ih pozivah da se ne bore na strani partizana. Iza toga je dolet jelo još oko 20 aviona koji su bombardirah i u niškom letu mitraljirah razne dijelove grada. Tom prilikom su ponovo bombardirali barake u Spinutu i na Firulama u kojima su se još nalazili talijanski vojnici. Među talijanskim vojnicima tada je bilo dosta mrtvih i ranjenih, kao i među građanskim licima.

Istog dana je artiljerija 4. splitske brigade bombardirala neprijatelja u Klisu gdje borbe još nisu prestajale. Neprijatelj više nije pokušavao prodor s Klisa prema Splitu.²⁵

U Sphtu je 19. rujna **Stab** 4. operativne zone NOV Hrvatske formirao **Stab** obalne komande (za srednju Dalmaciju). Zadatak joj je bio da štiti oslobođeni dio morske obale i suraduje s jedinicama kopnene vojske. Za komandanta bio je postavljen Velimir **Skorpik**.²⁶

Dana 20. rujna više puta njemački avioni bombardirali su Split. Posebno su stradali Poljud, Manuš, Lovret i Spinut.²⁷ Pripadnici Bataljona uvijek su pomagali u raščišćavanju ruševina i spašavanju građana.

I 21. rujna ponovo su bombardirali njemački avioni grad.²⁸

²² Prema iskazu Berislava Žulja, komandira čete.

²³ Prema iskazu Marina Dulčića, komesara čete.

²⁴ Prema sjećanju Ive Curina, komesara čete.

²⁵ Izvještaj 15. korpusa od 19. IX 1943. Arhiv VII, mikroteka NAV-N-T-314, 1. 556/676.

²⁶ *Križ*, Ljetopis grada Splita, rukopis 1943. Arhiv IHRPD.

²⁷ *Zbornik VII*, Tom VIII, knj. I, dok. 9, 20, 41, 68.

²⁸ *A. Kisić*, Ljetopis grada Splita, rukopis 1943. Arhiv IHRPD.

²⁹ Ljetopis Samostana sv. Frane u Splitu. Arhiv IHRPD.

U Splitu nije postojala protuavionska artiljerija NOVJ, pa su se njemački pirati šepurili avionima nad gradom i bombardirali i mitraljirali kao da su na poligonu, a najvažnije im je bilo da ubijaju i razaraju. Gradani su na njihovo bombardiranje reagirali sve većim odlaskom u partizane. Saobraćaj po gradu i s otocima uglavnom se obavljao noću zbog stalnog bombardiranja.

Nijemci su fojesnili što je toliko vremena slobodan jedan veliki grad u porobljenoj Evropi, koji njihova ohola i bahata soldateska ne može zauzeti, pa su ubacivah svaki dan sve više i više novih jedinica ne bi li skršili otpor ovog ponosnoga i slobodarskog grada.

NOVA SITUACIJA

S obzirom na nadmoćnost neprijatelja, Štab 4. operativne zone odlučio je da prebaci glavčinu svojih snaga i ratnog materijala iz Sphta na lijevu obalu rijeke Cetine, te da nastavi aktivnim djelovanjem u povoljnijim uslovima, obrnutim frontom — naslanjajući se na masiv planine Dinare.

Jedinice istočno od Splita trebale su se grupirati na Mosoru i Kamešnici, a jedinice šibenskog sektora prema Perkoviću i Vrlici, zapadno od puta Sinj—Spht. Jedinice obalnog sektora trebale su pripremiti evakuaciju pomorskih jedinica i težih artiljerijskih oružja na otok Korčulu ih Lastovo. Ovakvu odluku Štab 4. operativne zone donio je pred ozbiljnom opasnošću potpunog okruženja od strane nadmoćnijih neprijateljskih snaga.²⁹

Za to vrijeme Splitski posadni bataljon uspješno izvršava svoje zadatke u Splitu: obezbjeđuje red i mir, osigurava nesmetan transport ratnog materijala prema Dinari i Mosoru, transport brodova prema Braču i Hvaru itd.

Predvečer 22. rujna Split je nadlijetao jedan saveznički avion i bacao nad gradom letke u kojima je pisalo da će doći brodovi po talijanske vojnike.³⁰

Njemačka avijacija je i 23. IX bombardirala grad Split, kojom prilikom je prekinut dovod struje i vode, uslijed čega je Split ostao u tami i bez vode.

Predvečer 23. rujna u sphtsku luku uplovili su iz Italije brodovi »Kumanovo«, »Srbina«, »Metković«, »Ston« i »Šipan«, u pratnji triju talijanskih ratnih brodova koji su se nalazili pod engleskim zapovjedništvom. Brodovi su dovezli hranu za talijanske vojnike, s tim da ih na povratku odvedu kući, što su i u radu 24. rujna 1943. godine. Obezbeđenje ukrcavanja talijanskih vojnika vršili su pripadnici Splitskoga posadnog bataljona, i to 6. čete.³¹

²⁹ Dokument broj 21/8, k. 766 i dok. br. 24/4-k-1491.

³⁰ Prema sjećanju Berislava Žulja, komandira čete 1 Ive Curina, komesara čete.

³¹ Ljetopis Samostana sv. Franje, Split. Arhiv IHRPD. I prema sjećanju Berislava Žulja i Ive Curina.

U izvještaju Zapovjedništva Glavnog stožera domobranstva od 26. rujna 1943. godine o dejstvu njemačko-ustaško-domobranskih jedinica stoji:

(...) »Na području oko Splita, Knina i Zadra, prikupljaju se jake partizanske bande. Jaka partizanska skupina sa topništvom i bornim kolima nastupa sa područja zapadno od Sinja u jugo-zapadnom smjeru.

Noću 23/24. IX južno od Splita zapaženo je sedam neprijateljskih brodova u pokretu prema obali koji su 24. IX ujutro napadnuti iz zraka. Jedan transportni brod je potopljen.³²

NAREĐENJE NJEMAČKIM JEDINICAMA

Dana 24. rujna komandant 7. SS divizije »Prinz Eugen« general Oberkamp izdao je jedinicama zapovijest za napad na Split. Napad ne trebao da počne iz rejonu Sinja 25. rujna u 10 sati.³³

Stvarno, sve njemačke, ustaške i četničke snage počele su koncentričan napad k Splitu prema dobivenoj zapovijesti.

Novoformirane dalmatinske jedinice, s Prvom proleterskom i Četvrtom krajiškom divizijom, prihvatile su borbu na svim pravcima. Tog dana nadmoćnije neprijateljske snage uspjele su se probiti do Klisa i tako se spojiti sa svojim opkoljenim jedinicama u Klisu, oslobodivši ih tako višednevne opsade.³⁴

Dana 25. rujna nad Splitom je jedan njemački avion bacao letke u kojima se građanima prijeti da će njemačke divizije i jata »štuka« slomiti njihov otpor.³⁵

U izvještaju Glavnog stožera domobranstva od 28. rujna 1943. godine, između ostaloga piše: (...) »Borbena skupina SS divizije »Prinz Eugen« u nastupanju od Sinja prema Splitu zauzela je 25. IX vis 644 (3 km s. z. od Klisa), a jedan razvidački odjel uspostavio je spoj sa borbenom skupinom kod Klisa (8 km s. ist. od Splita).

26. IX prije napadaja njemačkih četa na Split glavnina komunističkih bandi napustila je grad i povukla se u sjeverozapadnom smjeru. U Splitu su komunisti izvršili paljenja i rušenja.

27. IX njemačke čete su zauzele Split.³⁶

EVAKUACIJA SPLITA

Zbog naglog nadiranja 7. SS divizije »Prinz Eugen« s 92. motoriziranom brigadom iz pravca Dicma i Klisa, naše preostale jedinice i sredstva iz užeg rajona Splita, koji je trebalo napustiti, upućene su na

³² Zbornik VII, tom V, knjiga 19, str. 722–723.

³³ Arhiv VII, mikroteka, NAV-N-T-314, l. 556/547.

³⁴ Arhiv VII, Arhiva NOB k. 766, reg. br. 54/3, 19/8, 20/8.

³⁵ A. Kisić, *Lietopis grada Splita* rukopis 1943, Arhiv IHRPD.

³⁶ Zbornik dok. i podataka o NOR, Tom V, knjiga 19, str. 735.

dalju evakuaciju u pravcu Mosora, Aržana i Buškog blata, pod zaštitom Cetinske brigade i Prve brigade Prve proleterske divizije, a ne preko Muća, na Dinaru. S obzirom na novonastalu situaciju Stab 4. operativne zone NOV Hrvatske naredio je evakuaciju Splita 25. rujna 1943. godine. Organi narodne vlasti i partijsko-političkih organizacija prebacili su se k Trogiru, a Komanda splitskog područja prebacila se na Mosor, a zatim na Biokovo. Prije povlačenja iz Splita minerski vod Cetinske brigade eksplozivom je uništio postrojenja u splitskom Brodogradilištu, kojom prilikom je potopio i ploveći dok za opravak brodova, a na željezničkoj stanici Split i Split-predgrađe uništio je više lokomotiva i skretničkih uređaja. Tada su porušena i lučka postrojenja i mostovi u Solinu. Sva oštećena motorna vozila bila su zapaljena da ne bi pala neprijatelju u ruke. Svi brodovi su napustili luku i otplovili na oslobođene otoke Brač, Šoltu i Hvar. Evakuiran je i sav novac iz banaka.

Grupa narodnih izrođa, koji su nakon kapitulacije Italije bili uhapšeni i osuđeni od Ratnog suda na smrt, strijeljana je na groblju Lovrinac.

Svi ostali zatvorenici su bili pušteni.³⁷

Stab 4. operativne zone NOV Hrvatske izdao je 25. rujna direktivu potčinjenim jedinicama za njihovu hitnu evakuaciju sjeverno od rijeke Cetine, posebno motornih vozila, tenkova i ostalog ratnog materijala, s tim da se sve putove poruši u cilju onemogućavanja pokreta njemačkih trupa koje nastupaju k Splitu.³⁸

U noći 24/25. rujna i ujutro 25. rujna glavnina snaga NOVJ koja je držala u blokadi klisku tvrđavu evakuirana je iz zone Klis—Split. Njemačke snage su ušle tog dana u Klis i strijeljale 12 ljudi. Među strijeljanima bilo je četvero djece.³⁹

Izveštaj Zapovjedništva Glavnog stožera domobranstva od 29. rujna 1943. godine navodi:

(...) »Borbena skupina SS divizije »Prinz Eugen« dostigla je 26. IX područje južno od Mravinaca (5 km s. ist. od Splita).

Noću 26/27. IX neprijatelj se je sa utvrđenih postava jugo-jugozapadno od Mravinaca povukao u istočnom smjeru. Nakon zauzeća Splita i okolice 27. rujna ujutro nastavljeno je čišćenje Splita i okolice.⁴⁰

POVLAČENJE SPLITSKOG POSADNOG BATALJONA IZ SPLITA

U noći 25/26. rujna sve čete Bataljona dobile su naređenje da se ujutro u 4 sata, 26. rujna, postroje u današnjoj Ulici I. Lole Ribara, iza današnje gimnazije »Vladimir Nazor«, odakle će izvršiti pokret iz Splita u pravcu Zrnovnice. Poslije postrojavanja, oko 5 sati izjutra

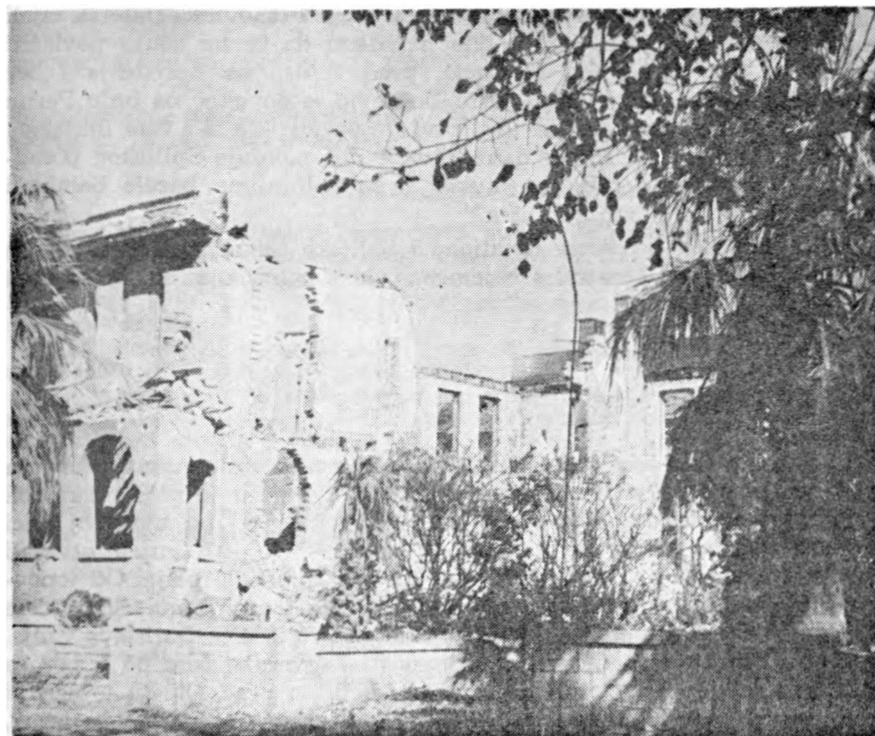
³⁷ Ljetopis grada Splita, rukopis 1943. Artiv IHRPD.

³⁸ Arhiv VII, Arhiva NOB, k. 1491, reg. br. 26/1.

³⁹ Izveštaj 6. oružničke pukovnije oc. 28. X 1943. god., Arhiv VII, Arhiva NDH, k. 81, reg. br. 53/4—7.

⁴⁰ «Zbornik VH, Tom V, knjiga 19, str. 137.

Bataljon je krenuo sadašnjom Ulicom prvoboraca u pravcu Stobreča. S Bataljonom se povlačilo mnogo građana, tako da je kolona bila veoma duga. Za vrijeme kretanja Bataljona preko Sirobuje (iza sadašnjeg groblja) jasno se čula pucnjava oko Klisa i Mravinaca. Kolona se usiljenim maršem kretala do stobrečkog mosta, a zatim je skrenula k Zrnovnici. U Zrnovnici se kolona nije zadržavala, već je krenula k Srinjinama. Kada je začelje kolone bilo na izlasku iz Žrnovnice, kolona je

Bombardirana zgrada Općine na Solinskoj cesti 21. rujna 1943.

zastala radi odmora. Za vrijeme odmora dobilo se naređenje da svaka četa izabere po 30 boraca koji će dobiti posebne zadatke, a svi ostali da krenu s građanima koji su bili u koloni k Srinjinama. Uz borce koji su ostali bili su i rukovodioci četa. Dvije čete, i to Mira Deškovića i Berislava Žulja, dobile su zadatak da se vrate natrag i da se razvijaju u strijelce, uz cestu od stobrečkog mosta do zaokretanja ceste k Zrnovnici (gdje je sada kamenolom), s tim što je čela Mira Deškovića trebala zauzeti položaj od stobrečkog mosta prema Žrnovnici, a od nje, također prema Zrnovnici, četa Berislava Žulja. Ostale čete upućene su da zauzmu položaje podno Mosora i zatvore pravac koji vodi od Mravinaca k Zrnovnici.

Ove dvije čete, koje su bile rasporedene od stobrečkog mosta k Zrnovnici, imale su zadatak da spriječe dolazak Nijemaca iz pravca Splita u Zrnovnicu. Čete su bile naoružane samo talijanskim puškama, ponekom bombom i s nekoliko flaša benzina koji su trebali borci baciti na tenkove ako se pojave. Četa Berislava Žulja raspolagala je još s talijanskim teškim mitraljezom »breda«, iz kojega se otvarala vatra na Nijemce kada su nadirali iz Mravinaca k Zrnovnici.

Toga dana, odnosno prvog dana Nijemci su bili odbijeni i nisu ušli u Zrnovnicu. Četa Berislava Žulja i četa Mira Deškovića ostale su cijeli dan na tim položajima, jer je bilo naredeno da se ne smiju povlačiti s položaja bez naredenja. Međutim, pred večer, bez naredenja i bez obavještenja komandira Žulja, Miro Dešković se povukao na brdo Perun poviše Zrnovnice. Saznavši za to u prvi mrak povukla se i četa Berislava Žulja na brdo Perun. Prvog dana oko 14 sati položaje Splitskog posadnog bataljona nadlijetale su »štuke« i po položajima bacale bombe i mitraljirale, ali nije bilo gubitaka.⁴¹

Dio Splitskog posadnog bataljona i Splitske brigade vodili su borbe 30. IX u Docu, iza Mosora, s Nijemcima, kojom prilikom su im nanijeli osjetne gubitke.⁴²

NA BRDU PERUN

Brdo Perun nalazi se s južne strane iznad Zrnovnice. Uspon sa zapadne i sjeverne strane veoma je težak, a na vrhu se nalazi zaravan. Obje čete po izbijanju na Perun zauzele su položaj po njegovoj ivici od jugo-zapada k sjevero-zapadu. Nijemci su već 27. rujna otvarali topovsku i bacačku vatru na naše položaje iz Splitskog polja. Od topovske vatre poginuo je zamjenik komesara čete Božo Domančić iz čete M. Deškovića, a ranjen je bio borac Šime Sarić iz čete Berislava Žulja. U noći 27/28. rujna samovoljno je napustilo iz svake čete po 6 boraca položaje i pošlo u Podstranu da bi se prebacili na Brač. Oni su to uradili zbog straha i prvoga vatreneog krštenja. Saznavši za njihov odlazak, komesar 6. čete pošao je u Podstranu gdje ih je našao i vratio natrag. Nisu bih kažnjeni, već im je ukazano na štetnost njihova postupka i na oštru kaznu koja ih čeka ako ga ponove. Kasnije su svi bih dobri borci.⁴³

⁴¹ Komesar 6. čete Ivo Curin sačuvao je u svom dnevniku popis boraca 6. čete koji su izdvojeni i ostali s komandrom Berislavom Žuljem i s njim na položaju. To su: Berislav Žulj, komandir čete; Branko Šipić, zamjenik komandira čete; Ivo Curin, komesar čete; Ranko Pavela, zamjenik komesara čete; borci: Dinko Franić, Vinko Lapov, Jakov Pjeročić, Ivo Sapunar, Boris Vukić, Frane (Gire) Katunarić, Juraj Vitajić, Ivan Rendić, Dušan Brizić, Mate Trutanić, Ante Trutanić, Ivan Giljanović, Rada Odak, Rudolf Nekić, Albert Stambuk, Ivo Bošković, Ante Trutanić Ivanov, Frane Trutanić, Nikola Trutanić, Roko Sevo, Martin Meštrović, Stipan Simunović, Juraj Trutanić, Šime Kustić, Šime Sarić, Dušan Brešković i Mate Mateš.

⁴² D. Glavić, Dalmacija 1943, str. 641–642.

⁴³ To su bili sljedeći borci: Juraj Vitajić, Mate Mateš, Albert Stambuk, Jakov Pjeročić, Ivo Bošković, Frane i Ante Trutanić, Ivan Rendić, Petar Goić, Juraj Ivelić, Petar Buvinić i Marko Buvinić.

Druge jedinice Bataljona vodile su toga dana borbu i sprečavale prodor Nijemaca iz pravca Mravinaca u Žrnovnicu, u čemu su uspjele. One su vodile borbu na tim položajima i 28. IX 1943. godine. Tu je poginulo nekoliko boraca, a i sam komandant Bataljona Ante Šore.⁴⁴ U noći 28/29. rujna Komanda 6. čete (Berislava Žulja) dobila je naređenje da iz obje čete izabere oko 30 boraca, da pod rukovodstvom komandira i komesara čete dođu u Žrnovnicu radi izvršenja veoma važnog zadatka. Usmeno je rečeno da će veza čekati u gostioni Mihanović. Naređenje je stiglo dosta kasno, tako da je bio skoro već prošao sat kada je trebalo stići u Žrnovnicu na vezu. Komandir Berislav Zulj sačuvao je ovo naređenje, koje glasi:

»Stab Splitskog posadnog bataljona
položaj 28. IX 1943. god. — 8.30^b

KOMANDI 6. CETE — POLOŽAJ

Stupi u vezu s drugom Ferasovićem koji će te spojiti sa drugom Tomisom. Pod njihovom kontrolom srušiti čete most na Rakote (nečitko, op. p.) i stazici. Po izvršenju ovog zadatka postaviti četu od Strožanca prema Perunu, sa kojih položaja čete štitići prodor neprijatelja od Splita prema našim položajima.

Vodi računa da se ne bi borci povlačili, ako bi neprijatelj topovima ili minobacačima tukao na vaše položaje.

Za vrijeme dok se borci nalaze na položaju svaki borac da izgradi za sebe zaklon u slučaju da bi neprijatelj tukao teškim oružjem. Ovo ima da se izvrši pod vašom kontrolom i vi kao rukovodioci lično čete odgovarati.

Ovo naređenje izdato je u prisustvu komandanta Imotskog sektora. Odmah po izvršenom zadatku podnesite mi izvještaj.

Ovaj zadatak mora se izvršiti do 4 sata ujutro 29. IX 1943.

Sa drugarskim pozdravom

S. F. — S. N.

Komandant :
Šore

P. s.

Pošto vaša četa ne raspolaže sa dovoljnim brojem ljudstva to se ovim naređuje komandi 1. čete da dade svo ljudstvo, osim desetorice koji će ostati na položaju sa rukovodstvom.

Komandant:
Šore⁴⁴

Po dolasku u Žrnovnicu radi izvršenja zadatka veza nije čekala, tako da se zadatak te noći nije izvršio, a ni sutradan, tj. 29. rujna, jer su Nijemci uspješni ujutro, u 9 sati, zauzeti brdo Perun. U momentu nailaska Nijemaca na Perunu nije bilo komandira Mira Deškovića koji je bio otišao u Srinjine na pregled. Nijemci su iznenadili borce na Perunu, jer su bili bez komande i nedovoljno budni.

⁴⁴ Komandant Bataljona Ante Šore poginuo je 28. rujna 1943. godine na položajima ispod Mosora na pravcu Mravinca—Žrnovnica od granate. Sahranili su ga odbornici iz Žrnovnice, jedan od dva njegova brata koji su bili u partizanima u istom Bataljonu i komesar čete Marin Dulčić, na groblju u Žrnovnici. Tih dana na tim položajima je poginulo i nekoliko boraca. Komandir čete Sincić koji se nalazio na tim položajima sa svojom četom napustio je četu i pošao u ambulantu na pregled.

Borci koji su bili u Zrnovnici s komandrom Žuljem povukli su se u Srinjine i prihvatili borce koji su se povukli s Peruna, te obje čete spojili u jednu četu pod komandom rukovodstva 1. čete.

Komandir 1. čete Miro Dešković osuđen je od Vojnog suda imotskog sektora na smrt strijeljanjem zbog neizvršenja naredenja i udaljanja s položaja. Presuda je izvršena tih dana. Četu je ranije napustio i komesar, tako da nije imala ni jednog rukovodioca, pa je njeno ljudstvo pripojeno 6. četi. Te noći, 29/30. rujna, ova objedinjena četa ostala je u Srinjinama. Istu večer od Štaba imotskog sektora dobila je naređenje da će sutradan učestvovati s Omiškim bataljonom u borbi protiv Nijemaca koji su zauzeli Perun.

BORBE ZA PERUN

Napad na Perun trebao je otpočeti ujutro rano i iz Srinjina se krenulo u tri sata. Naređenje je bilo da se podiđe neprijatelju na položaju u najvećoj tišini i da ga se iznenadi. Međutim, borci Omiškog bataljona bili su nedisciplinirani, dosta su galamili, tako da momentat iznenađenja nije uspio. Sunce je već bilo izišlo kada se naš streljački stroj približavao Nijemcima. Kada smo već bili veoma blizu, oni su otvorili veoma jaku mitraljesku vatru na naš streljački stroj. Naši borci su zalegli u kamenjar i otvorili su pušчанu vatru na Nijemce, ali je ta vatra bila neprecizna. Najednom su Nijemci otvorili jaku baražnu vatru iz Splitskog polja. Granate su padale neposredno ispred našeg streljačkog stroja. Malo iza toga, tj. oko 8,30 sati, doletjele su tri njemačke »štuke« i mitraljirale naše položaje. »Štuke« su se duže vremena vrtile u krugu nad našim položajem dok nisu potrošile svu municiju.

Za to vrijeme s brda Sridivice, koje se diže nad Zrnovnicom, Vlado Perasović je s nekoliko boraca naše čete otvorio vatru iz teške »brede« na Nijemce na Perunu⁴⁵

Poslije tri sata borbe na Perunu komanda Omiškog bataljona naredila je povlačenje u Srinjine.

U toj borbi bio je ranjen komandir čete Berislav Zulj, kojega je u ambulantu odvezao komandir Branko Šipić. Ranko Pavela, zamjenik komesara čete, već prvog dana kad smo došli u Zrnovnicu, zbog iscrpljenosti u talijanskim zatvorima, razbolio se i otišao u ambulantu. Od rukovodilaca u obje čete ostao je s borcima samo Ivo Curin, komesar čete.

U Srinjinama je komesar 6. čete dobio zadatak da zauzme položaje na brdu Sridivici iznad Zrnovnice, koje je trebalo braniti pod svaku cijenu. S tog brda povremeno smo otvarali mitraljesku vatru na Nijemce na Perunu i budno motrili na putove koji vode iz Zrnovnice k Sri-

⁴⁵ Vlado Perasović bio je skojevski rukovodilac u nekoj brigadi i došao je bio po zadatak u Split. On se povlačio skupa s našim Bataljonom, a pošto je rođen u Stobreču poznavao je brdo Perun i okolicu, tako da nam je mnogo pomogao, dok je bio nekoliko dana s nama.

njinama i Dubravi, da bi smo spriječili Nijemce u daljem nadiranjju u sredinu Mosora.

Na tom položaju od dolaska pa do povlačenja nismo imali nikakvu vezu sa Štabom Bataljona od kada je poginuo komandant Bataljona Ante Šore. Borci su bili raspoređeni ispod vrha brda Sridivice u obliku potkove i tu su na položaju ostali čitavo vrijeme do povlačenja. U noći su se okupljala po trojica, od kojih bi jedan naizmjenično stražario, a druga dvojica spavala. Od izlaska iz Splita hranu se rijetko dobijalo. Bataljon nije imao svoju kuhinju, niti je pripremao hranu za borce, već se hrana dobijala od MNOO-a u Zrnovnici, a kasnije iz Srinjina, i to veoma neredovito. Na brdu smo naišli na velika korita u kojima je bilo dosta pitke vode i tu smo vodu pili i njom se umivali.

Dana 1. listopada Nijemci su vršili jak napad na položaje čete bacačima i artiljerijom, ne bi li ušutkali našu »bredu«, u čemu nisu uspjeli. Pješadijom nisu pokušavali da nas izbacе s položaja. Na tom položaju smo ostali i cijeli dan 1. listopada. Toga dana ni od koga nismo dobijali nikakva naređenja. Kuriri koji su bili poslani u Srinjine radi uspostavljanja veze više se nisu vraćali natrag. Ovakva situacija je bila mučna i teška zbog toga što nismo znali gdje se nalazi Štab Bataljona ni druge komande. Dana 2. listopada četa je ostala na istom položaju i vršila pripucavanja na njemačke položaje na Perunu i ujedno branila pristup u Zrnovnicu. I 2. listopada četa nije imala nikakve veze ni sa Štabom Bataljona ni s Komandom imotskog sektora. I tog dana kuriri koji su bili upućeni u Srinjine da uhvate vezu nisu se vratili natrag u četu. U noći 2/3. listopada pošao je sam komesar čete da uhvati vezu s bilo kojom komandom i da se obavijesti o situaciji. Tom prilikom je našao nekog drugog iz Štaba imotskog sektora i kada ga je obavijestio o četi i gdje se ona nalazi, on ga je izgrdio rekavši mu da se trebao još prošle noći povući u Zvečanje jer da se odmah vrati natrag u četu i povuče borce u Zvečanje, selo koje se nalazi iznad Omiša. Komesar čete se vratio natrag i prikupio sve borce s položaja i ujutro oko 5 sati izvršio je pokret prema Zvečanju. Iza nas prema Splitu nije bilo više ni jedne partizanske jedinice.

Borci koji su vodili borbe podno Mosora na prilazima k Zrnovnici povlačili su se u pravcu Dubrave i iz Dubrave su dan prije stigli u Zvečanje.

O evakuaciji Splita Komanda splitskog područja iz Dubrave u Mosoru piše Štabu 4. operativne zone 26. rujna sljedeće:

»Evakuacija izvršena jučer po vašem nalogu izvedena je u punom redu i bez ikakve panike. Čim smo dobili vaše telefonsko obavještenje, dali smo nalog da se bace u zrak željeznička stanica i lučke naprave. Sva prevozna motorna vozila koja su bila oštećena zapalili smo zajedno s benzinom. To se radilo od 4 i po do poslije 6 sati. Sama komanda je izvršila evakuaciju tek pošto je posljednji čovjek otišao. Rad na evakuaciji Splita počeo se hitno razvijati dan prije, tako da se uglavnom prebacilo sve što je bilo moguće. Brodovi su svi isplovili i napustili luku i upućeni su u pravcu otoka.

S naima je evakuirano nekoliko stotina rodoljuba koji su se pred neprijateljem kompromitirali. U Dubravi, čim smo stigli, ljudi su raspoređeni po četama. Dio neboraca, starijih i bolesnih, upućen je preko Krila na otoke, a dio prema štabu Imotskog sektora, u Zvečanje. Bolnica i ambulanta upućene su preko Zvečanja u pravcu Biokova. Komanda područja ostaje do daljnjeg u Dubravi.⁴⁶

POVLAČENJE K ZVEČANJU

Sa Sridivice su 6. i dijelovi 1. čete usiljenim maršem išli k selu Zvečanju i kada su iza sebe ostavili selo Tugare susreli su na konju Milu Odrjina koji je išao prema zapadu. On je tada bio komesar splitskog područja. Od ranije se poznavao s komesarom čete Ivom Curinom te mu je naredio da se vrati s jedinicom natrag u Tugare i tu zauzme položaj. Isto tako mu je saopćio da se vraća i Omiški bataljon i bataljon »Garibaldi«, te da će se tu dati otpor i spriječiti dalje nadiranje Nijemaca. Ovo naređenje je izvršeno i četa je zauzela položaj ispred sela Tugara, tj. sa zapadne strane. Na položaju je ostala sve do pred večer 3. listopada 1943. godine. Iz tog sela je bio svatko evakuiran, tako da četa nije imala tog dana nikakve hrane. S obzirom da navedene jedinice nisu do pred večer stigle, komesar čete povukao je s položaja borce i krenuo na svoju odgovornost ka Zvečanjima. Pred Zvečanje stiglo se u sam mrak i pošto četa nije imala znakove raspoznavanja, umalo nije došlo do borbe s obezbjeđenjem jedinica koje su bile u šumi ispred Zvečanja. Poslije sporazuma ušli smo u tu šumu i javili se Štabu Bataljona.

Tu su se nalazili i drugi dijelovi Splitskog posadnog bataljona koji su vodili borbe na padinama Mosora, zapadno od Zmornice u pravcu Mravinaca.

Od novog komandanta Bataljona komesar čete je bio ukoren zbog zakašnjenja, iako je ispričao zašto je zakašnjo.

Novi komandant Bataljona bio je Vitomir Sesartić, komesar Bataljona Mile Zivković, a raniji komesar Bataljona Josip (Bepica) Pejčković postavljen je za zamjenika komesara Bataljona.

POKRET IZ ZVEČANJA K ARZANU

Poslije završene evakuacije u Štabu imotskog sektora održan je sastanak Štaba Prve brigade, PK i OK Partije. Na sastanku je, između ostaloga, donijeta sljedeća odluka:

1. Da se sve jedinice imotskog sektora prebace na prostor Lovreć, Cista, Aržano.⁴⁷

⁴⁶ « D. Gizdić, Dalmacija 1943, str. 633. i 644.

⁴⁷ « Operativni izvještaj imotskog sektora od 2. X 1943, dokument broj 19/2-n-k-1491.

Pokret iz Zvečanja počeo je rano ujutro 4. X 1943. godine. Kolona je bila veoma duga. Povlačile su se sve jedinice imotskog sektora između kojih i ostaci Splitskoga posadnog bataljona. Pokret je bio zamoran. Oko 10 sati jedinice koje su se povlačile stigle su u Lovreć. Tu je dat odmor i trebalo je pripremiti ručak, s tim da se pokret nastavi poslije ručka u pravcu Aržana. Ispred Lovreća u pravcu Sinja bila su isturena dva bataljona Omiškog partizanskog odreda.

Nakon što su se borci raskomitali, a prije nego je ručak bio pripremljen, naišla je kolona njemačke motorizacije iz pravca Sinja. Svi smo bili uvjereni da nailaze partizanski tenkovi, jer omiški bataljoni nisu otvarali vatru po koloni, niti su izvjestili o njezinom dolasku. Njemački tenkovi slobodno su došli do Lovreća i prvi su otvorili ubitačnu vatru po jedinicama Bataljona. Nastala je opća pometnja. Jedino je organizirani otpor pružila jedna jedinica koja se našla na čuki iza prvih kuća sa zapadne strane Lovreća, a sa sjeverne strane ceste koja vodi od Sinja u Lovreć.

Tada su se jedinice koje su se odmarale sa sjeverne strane ceste Sinj—Lovreć povlačile prema Aržanu, a one koje su bile s južne strane ceste povlačile su se k Biokovu ili su istočno od Lovreća prelazile cestu i povlačile se k Aržanu.

Nijemci su tenkovima ušli među naše »-kazane«, tako da ručak nitko nije dobio. Koliko je bilo gubitaka tom prilikom u Aržanu s naše strane, nije utvrđeno. Šesta četa Splitskog posadnog bataljona, na čelu s komesarom čete, povukla se preko Studenaca u Aržano, gdje je stigla predvečer. Prilikom prolaska kroz Studence pregrađivala je cestu skupa s jednom jedinicom Grupe bataljona srednjodalmatinskih odreda. U Aržanu je dobila zadatak od Ratomira Kokića, komesara Srednjodalmatinskog partizanskog odreda, da zauzme položaj jugozapadno od Aržana na kojem je ostala do kasno u noći, kada se povukla u Aržano.

U Aržano je tu istu noć došao i komandant Bataljona s dijelom boraca koje je on prikupio, a koji su svi ušli u sastav 6. čete. Od rukovodilaca u četi još uvijek je bio samo komesar čete. Dana 5. listopada ujutro četa zauzima nove položaje južno od Aržana i s njom direktno komanduje komandant Bataljona. Tog dana četa nije imala nikavu borbu.

U vezi s borbom na Lovreću, kada smo bili iznenađeni od njemačke motorizirane kolone, izvještava Zapovjedništvo Glavnog stožera domobranske vojske 7. listopada 1943. godine slijedeće:

... »4. X na putu: Omiš-Split tučene su njemačke kolone neprijateljskom topničkom vatrom sa otoka Braća.

Njemačka motorizirana skupina iz Sinja nakon žestokih borbi u s. Lovreć (35 km j. izt. od Sinja) stigla je 4. X u Mostar.«⁴⁸

⁴⁸ Arhiv VII, Tom V, knj. 20, str. 723.

Dana 6. listopada ujutro četa mijenja položaj i tog dana nalazi se na Frisici, jugozapadno od Aržana. Na položajima na Prisići ostala je sve do 10. listopada. Ujutro 10. listopada jedinica je upućena na položaj kod Amrušića, blizu Vinice. U Vinici, na granici Bosne i Dalmacije, našli smo se s drugim dijelom Bataljona koji se iz Lovreća povlačio s komesarom bataljona Milom Zivkovićem. Tamo je došao i zamjenik komandira 6. čete Branko Šipić, koji je bio otišao s Peruna kada je odveo ranjenog komandira čete Berislava Žulja.

Od sakupljenih boraca i rukovodilaca formirane su dvije čete.

Štab Bataljona ostao je isti kao što je bio pri polasku iz Zvečanja.

Dosadašnja 6. četa dobila je naziv 1. četa. Za komandira čete postavljen je Branko Šipić, a za komesara Ivo Curin. Za zamjenika komandira nije nitko postavljen, a za zamjenika komesara čete bio je postavljen Mihovil Buratović. Za vodne delegate bih su postavljeni Vice Bogdanić i Tomislav Marinković.

U 2. četi za komandira bio je postavljen Ivo Separović, a za komesara čete Ivo Vrdoljak.

Još jedna grupa boraca kasnije se priključila Bataljonu i od nje je formirana 3. četa.

Na položajima kod Vinice ti dijelovi bataljona ostali su do 13. listopada. Tu se spavalo po pojatama ih na položajima.

Za to vrijeme nije se vodila borba, ali oko nas u daljini svaki dan su se vodile borbe. Stalno su štekali mitraljezi i eksplodirale granate.

Bataljon je izvršio pokret 13. listopada ujutro za Kamensko, a 14. ujutro izvršen je pokret za selo Voštane pod Kamešnicom. Dana 15. listopada pokret je produžen i jedinica je stigla u Rože, gdje joj se priključila Mosorska letuća četa i dio 1. bataljona Cetinske brigade.⁴⁹ Tada je Bataljon, kao 4. bataljon, ušao u sastav 10. dalmatinske brigade koja je kasnije proglašena udarnom.

Tog dana je prestao postojati Splitski posadni bataljon, a dalje, kao 4. bataljon 10. dalmatinske brigade, učestvuje u svim borbama za oslobođenje zemlje. Posljednje borbe vodio je u Trstu. Borci Bataljona su se voma hrabro borili i u svemu su bili primjerni.

ZAKLJUČAK

Splitski posadni bataljon formiran je na brzinu od novopridošlih boraca i rukovodilaca iz Splita, najvjerojatnije 12. rujna 1943. godine, po kapitulaciji Italije. Formiran je u selu Dubravi na planini Mosor, a zatim je upućen u Split. Prilikom formiranja bilo je na okupu oko 200 boraca. Formirao ga je komandant 4. operativne zone drug Vicko Krstulović. Sutradan u Dubravi formirana je još jedna četa od novopridošlih boraca.

⁴⁹ L. Knezović i I. Curin, 10. dalmatinska udarna brigada, str. 55.

U Splitu u Bataljon ulazi i dio čete »Matija Ivanić« s Hvara, s još nekoliko boraca i terenskih radnika, i oko 20 boraca i rukovodilaca s Brača. Ukupno oko 80 boraca i rukovodilaca. Oni su došli u Split jednim trabakulom koji je krenuo iz Jelse i svratio u Supetar, gdje je ukrao Bračane. Brodom su stigli u Split u noći 15/16. rujna. Za vrijeme boravka Bataljona u Splitu, u nj su se svaki dan javljali novi borci, tako da je, dok je bio u Splitu, imao oko 600 boraca i rukovodilaca koji su bili razvrstani u 6 četa.

Splitski posadni bataljon bio je organ narodne vlasti i izvršavao je zadatke koje je pred njega postavljao Mjesni narodnooslobodilački odbor grada Splita. Također je izvršavao naredjenja Štaba 4. operativne zone NOVJ. S dvije čete učestvovala je u Solinu na opravci ceste i vodovoda i na sprečavanju Nijemaca da uđu u Split, u drugoj borbenoj liniji u obrani grada Splita. Jedna od tih četa učestvovala je i u borbama oko Klisa.

Zadaci Bataljona bili su da održava red i mir u gradu, da čuva važne vojne objekte, da kontrolira ulazak i izlazak iz grada, da hapsi narodne neprijatelje, da učestvuje u raščišćavanju ruševina od njemačkog bombardiranja itd.

Poslije povlačenja iz Splita u pravcu planine Mosor, Bataljon je od posadnog postao operativna jedinica i potpao pod Komandu imotskog sektora, pod kojom je ostao sve do njenog rasformiranja, tj. 15. listopada 1943. godine, kada je Bataljon ušao u sastav 10. dalmatinske brigade 20. dalmatinske divizije, kao njen 4. bataljon. S brigadom učestvuje u svim njenim borbama sve do Trsta, odnosno do oslobodenja naše zemlje i svršetka NOR-a.

Neposredno prije povlačenja Bataljona iz Splita, u gradu je ostalo više boraca, koji su bili ušli u Bataljon, misleći da je rat završen. Po dolasku u Zrnovnicu Bataljon je ponovo smanjen: u svakoj četi ostavljeno je po 30 boraca s rukovodstvom čete, a ostali su upućeni u Srinjine na raspored u druge jedinice ili su upućeni na otoke. Tako je već tada Bataljon brojčano bio mnogo manji.

Ipak je raspoređen na veoma široki front da vodi frontalnu borbu s vojnički veoma iskusnim, mnogo jačim i mnogo bolje naoružanim neprijateljem. Pripadnici Bataljona prije toga nisu imali vatrenog krštenja, većina boraca nije znala baratati puškom, jer nije završila vojnu obuku. Front je bio veoma širok, bez organizirane veze, bez organizirane ishrane (po cijeli dan borci su znali biti bez hrane), Bataljon kao jedinica nije bio učvršćen, borci se međusobno nisu dovoljno poznavali. U Bataljonu nije bio organiziran sanitet, nije imao prateće čete, nije imao artiljerijske podrške, a da i ne govorimo o podršci tenkova i avijacije.

Za čitavo vrijeme od izlaska iz Splita pa do ulaska u sastav 10. dalmatinske brigade pripadnici Bataljona nisu ni noću ni danju zalazili u kuće, nisu se kupali, a skoro ni brljali, bili su veoma lagano obučeni, jer je bilo veoma vruće kada se povlačilo iz Splita, pa nitko nije uzeo ni čebe a kamoli topliju odjeću. Uvijek se spavalo na otvorenom dalma-

timskom kamenjaru. Većina boraca je imala dosta početničkog straha, ali i žarku želju da se bori protiv fašista — krvoloka za slobodu svoga naroda.

Brojno stanje Bataljona bivalo je svaki dan sve manje i manje zbog toga što je bilo poginulih i ranjenih boraca u borbama i što su neki prestrašeni samovoljno napuštali Bataljon. Usljed svega toga u 10. brigadu ušlo je manje od trećine boraca od broja koji je Bataljon imao u Splitu.

Formiranje Bataljona prikazuje u stvari, kako je teško brzo stvoriti jednu jaku i solidnu jedinicu.

Međutim, uza sve nedostatke Bataljon je izvršavao zadatke i zadržao je Nijemce dovoljno vremena vodeći s njima borbe na prilazima Zrnovnici i ulasku u planinu Mosor, sve dok se nije tamo evakuisalo sve što je trebalo. Zatim je držao položaje oko Aržana više dana dok nije ušao u sastav 10. brigade. U Brigadi je očvrstnuo i očeličio, tako da je kasnije bio veoma dobra jedinica.

Bataljon je značajan i zbog toga što je to prvi posadni bataljon formiran u toku NOB-a na teritoriji Jugoslavije. On je bio, prema zadacima koje je imao — preteča jedinica Korpusa narodne obrane Jugoslavije.

NIKOLA SLA VICA

RAD KOMANDE SPLITSKOG PODRUČJA

Radi rasterećenja štabova operativnih jedinica od pozadinskih funkcija i stvaranjem slobodne teritorije u drugoj polovini 1942. godine, rad vojnopozadinskih organa dobijao je sve veći značaj. Zbog toga je Vrhovni štab NOV i POJ izdao u septembru 1942. godine, naredbu o jedinstvenoj organizaciji pozadinskih vojnih vlasti na teritoriji Jugoslavije.¹ Tako je, u duhu naredbe Vrhovnog štaba, odlukom Štaba IV operativne zone Hrvatske u prvoj polovini oktobra 1942. god. formirana Komanda vojnog područja Muć—Lećeveica (u decembru iste godine preimenovana u Komandu sphtskog vojnog područja). Komanda područja imala je, pored komandanta, zamjenika, koji je rukovodio ekonomskim poslovima; pomoćnika, koji se bavio političkim radom i 4 sekcije: ekonomska, mobilizacijska, obavještajna i sekcija za radionice. Tada je u svom sastavu imala komande mjesta: Muć—Lećeveica, u Vrlici, Mirkovićima i na Dinari. Dotadašnjih 8 partizanskih punktova (u novembru iste godine preimenovani u partizanske straže), stavljeni su pod rukovodstvo Komande područja. Ova organizaciona struktura sa manjim izmjenama ostala je i u 1943. godini.

Naredbom Vrhovnog štaba od septembra 1942. godine i dopunama datim u Naredbi Vrhovnog štaba od januara 1943. godine komandama područja dati su zadaci: mobilizacija ljudstva za operativne jedinice, staranje o ishrani, snadbijevanje i smještaj, prikupljanje i skladištenje hrane, obrazovanje i rukovođenje vojnim jedinicama i skladištima, uspostavljanje i reguliranje saobraćaja, staranje o radu i poretku na teritoriji područja, borba protiv svih neprijateljskih elemenata u bilo kom vidu, organizacija obavještajne službe.² Ove odgovorne i složene zadatke Komanda splitskog područja izvršavala je preko komandi mjesta i partizanskih straža kao svojih izvršnih organa. U svom radu Komanda je usko surađivala s NOO-ima i partijsko-političkim organizacijama na terenu.

¹ Zbornik tom II, knjiga 6, dok. 8.

² Zbornik tom II, knjiga 7, dok. 94.

U cilju bolje organizacije i rukovođenja vojno-pozadinskim organima u januaru 1943. godine, pri Stabu IV operativne zone Hrvatske obrazovan je odsjek za vojne vlasti i pozadinu.

Nakon povlačenja dalmatinskih brigada, odnosno 9. divizije, kao i uslijed neprijateljske ofanzive, vojno-politička situacija u Dalmaciji postala je veoma teška. Izgubljen je veći dio oslobođene teritorije, a preostala teritorija, oslonac malih partizanskih odreda i vojno-teritorijalnih organa, bila je nestabilna, bez značajnih vojnih snaga. Zato je i rad vojno-pozadinskih organa bio vrlo otežan i skoro paraliziran. No, i u tim uslovima Komanda splitskog područja 3. februara 1943. g. izdaje proglas za mobilizaciju na koju se javilo više stotina boraca i otposlato operativnim jedinicama, ah je daljnja mobilizacija morala privremeno biti obustavljena zbog teškoća oko prihvata i bojazni da ne padnu neprijatelju u ruke.³ Uprkos tim teškoćama i neprijateljskoj propagandi, zahvaljujući političkoj djelatnosti partijskih organa, organa NOO i vojno-pozadinskih organa i u tim teškim danima narod Dalmacije ostao je privržen NOB-u, što najbolje potvrđuje stupanje novih boraca i formiranje novih partizanskih odreda i jedinica.

Krajem 1943. godine, u svom sastavu Komanda splitskog područja imala je: komandu mjesta Satrić, Vrljika, Kaštela, Trogir i Muć—Lečevica. U formiranju su bili: ekonomski, tehnički i politički odsjeci. Pri komandama postojale su partizanske straže.⁴ Formiranjem vojne oblasti 8. korpusa 9. februara 1944. godine, izvršena je reorganizacija komandi područja na teritoriji Dalmacije, tako da je splitsko područje obuhvatalo Splitski kotar, te dio Šibenskog kotara (samo do ponovnog formiranja Komande šibenskog područja).⁵ Tada su u sastavu splitskog područja ostale komande mjesta: Muć, Kaštela, Trogir, a komande mjesta: Šibenik, Satrić i Vrljika izišle su iz njenog sastava.⁶ U aprilu 1944. dotadašnje sekcije, preimenovane su u odsjeke (ekonomski, politički, pozadinski i tehnički), ali su u maju već rasformirani politički i pozadinski odsjek,⁷ a formirani su novi: saobraćajni, mobilizacijski, sanitetski i sudski. Takvo stanje ostalo je do kraja godine. Tada je uvedeno i zvanje komesara komandi umjesto pomoćnika komandanta Komandi.⁸ Pri svim komandama mjesta postojale su partizanske straže koje su ukupno brojile oko 250 boraca.

Jedan od najvažnijih zadataka ostao je i dalje: mobilizacija novih boraca za operativne jedinice, iako je princip dobrovoljnosti ostao svt do kraja rata. Krajem 1942. godine i početkom 1943. godine, Komanda

³ U proglasu se kaže: >«... Da bi naša narodnooslobodilačka vojska mogla nastaviti svoju svetu oslobodilačku borbu i donijeti potpunu slobodu našim napućenim narodima, Vrhovni Stab, na čelu sa najvećim sinom naše zemlje drugom Titom, poziva cio narod da oduži dug svoje zemlje, da skupa s bratskom Crvenom armijom zada posljednje udarce fašističkom okupatoru i kazni sve one koji nam donesoše tolike patnje i stradanja. Dužnost je svakog da se odazove na poziv naših vojnih vlasti, koje Jedinice imaju pravo da mobiliziraju naše narode u oružanu borbu». D. Gizić, »Dalmacija 1943«, str. 87.

⁴ Arhiv VI, kut. 1893—4, reg. br. 12/2.

⁵ Arhiv VII, kut. 1893—4, reg. br. 4/2.

⁷ Arhiv VII, kut. 1391—1, reg. br. 43/1.

¹ Arhiv, VII, kut. 1891, reg. br. 55/1.

područja s komandama mjesta i partizanskim stražama uz punu podršku organizacija NOP-a, izvela je široku mobilizaciju novih boraca s oslobođene i neoslobođene teritorije (Split, Solin, Trogir, Kaštela, Šibenik i Sinj). Sredinom 1943. godine i za vrijeme oslobodjenja Splita, prihvatila je više hiljada boraca i oko 17 dana vršila vojno-pozadinsku vlast u Splitu.⁹

Njemačko bombardiranje Dujmovače, 23. rujna 1943.

Prema nepotpunim podacima, Komanda splitskog područja mobilizirala je za operativne jedinice do 9. aprila 1944. godine iz Kotara Split, preko 8.000, iz Kotara Solin 2.900, iz Kotara Muć—Lečevica oko 700 i iz Kotara Trogir 2.700 boraca.¹⁰ Do 15. aprila javilo se novih 190 boraca, od toga 15 radnika, 172 seljaka i 3 namještenika.¹¹ U periodu od 15. aprila do 15. maja mobilizirano je 165 boraca, od toga: radnika 79, seljaka 12, zanatlija 31, domaćica 10, bivših vojnih lica 8, intelektualaca 10 i đaka 20.¹² U narednom mjesecu, do 15. juna, mobilizirano je još 778 novih boraca od čega: radnika 48, seljaka 630, zanatlija 57, namještenika 20, domaćica 13, bivših vojnih lica 6, intelektualaca 8 i đaka 16,¹³ a do

• Isto.

¹⁰ Arhiv VII, kut.1893—4, reg. br. 13'2.

¹¹ Arhiv VII, kut.1893—4, reg. br. 44/12—3.

¹² Arhiv VII, kut.1893—4, reg. br. 44/12—3.

¹³ Arhiv VII, kut. 1833—4, reg. br. 44/13—4.

15. augusta prihvatila je novih 599 boraca, među kojima je bilo: radnika 140, seljaka 223, zanatlija 52, namještenika 71, domaćica 40, bivših vojnih lica 10, intelektualaca 49 i daka 14.¹⁴ Do 15. oktobra 1944. godine, Komanda područja, preko komandi mjesta, za operativne jedinice i ustanove mobilizirala je novih 2.283 boraca.¹⁵¹⁶

Snabdijevanje i ishrana jedinica i ustanova na ovom području predstavljalo je težak i složen zadatak. Odmah po osnivanju Komanda područja, komande mjesta i partizanske straže, uz suradnju s NOO preuzeli su brigu o snabdijevanju operativnih jedinica na svom području. Snabdijevanje jedinica uglavnom se vršilo: putem dobrovoljnih priloga naroda, kupovinom, rekvizicijom, konfiskacijom i razmjenom. Izvanrednim naporima ovih organa postignuti su vidni rezultati. Na sastanku Izvršnog odbora Kotarskog NOO-a, Muća, održanog 1. marta 1944. godine, konstatirano je da je od augusta 1942. godine, do kraja 1943. godine, mučko-lečevički kraj preko NOO-a poslao partizanskim jedinicama: žitarica 137.178 kg, krompira 15.182 kg, mesa 9.895 kg, 1.500 sitne i 15 grla krupne stoke, 6.000 kg kupusa, 70.823 l vina, oko 15.000 obroka hrane i drugih potrepština.¹⁷ »Kroz niz stasanaka i zajedničkih konferencija došlo se do vidnih rezultata tako da je od 15. svibnja do 1. lipnja sakupljeno: 12.882 kg žita i 3.149 komada sitne stoke.«¹⁸ U proteklom tromjesečju (jul—septembar) za potrebe operativnih jedinica i ustanova na dobrovoljnoj bazi Komanda splitskog područja isporučila je: žita (pšenice i kukuruza) 122.477 kg, mesa 77.529 kg, voća i povrća 1.900 kg, krompira 1.622 kg, 11 kg sira, 350 kg bajama, 350 litara ulja i raznih drugih artikala oko 10.000 kg.¹⁹

Za prikupljanje i čuvanje žita i drugih artikala izradivana su posebna skladišta i bunker. Na mosečkom terenu izrađeno je više takvih skladišta i u njima je u toku augusta ostavljeno 20.000 kg žita kao materijalna rezerva.²⁰ Pri Komandi područja postojala je i žetvena komisija koja je usko surađivala s NOO-ima čiji je također zadatak bio briga oko snabdijevanja i ubiranja plodova i poduzimanje svih drugih organizacionih mjera.

Poseban zadatak ove Komande područja bio je organizacija kanala između obale i Dinare i između Trogira i Rogoznice, koju je neprijatelj neprekidno kontrolirao. Ovi kanali koji su nosili nazive 1 i 2 išli su s o. Visa na M. Drvenik, odnosno na Sevid, a dalje Rastovac—Blizna—Labin—Brštanovo. Njime su dopremljene znatne količine hrane i druge opreme. Samo u junu i augustu prebačeno je preko ovih kanala preko 75.000 kg razne robe i namirnica. Na ovom radu i transportiran ju bilo je angažirano preko 2.000 ljudi, pretežno žena i omladinaca. Za transport ove robe, po vrlenom terenu, bilo je korišteno oko 1.700 konja.²¹

¹⁴ Arhiv VII, kut. 1893—4, reg. br. 44/12—3.

¹⁵ Isto.

¹⁶ Arhiv VII, kut. 1893, reg. br. 44/10—3.

¹⁷ D. *Gizdica* »Dalmacija 1944—45«, st. 147—148.

¹⁸ Arhiv VII, kut. 1891—1, reg. br. 59/33—4.

¹⁹ Arhiv VII, kut. 1893—4, reg. br. 42/3.

²⁰ Arhiv VII, kut. 1893—4, reg. br. 13/1—3.

²¹ Arhiv VII, kut. 1893—4, 42/3.

Iako je ovaj kanal često bio kontroliran od neprijatelja, pa i prekidan, zahvaljujući angažiranju komandi mjesta i partizanskih straža, uz pomoć jedinica, on je radio skoro bez prekida. Ovim kanalom prebačeno je preko 13.000 ljudi, žena i djece na Vis i dalje.

Komanda područja radila je na organizaciji radionica, tako da već u januaru 1943. godine, postoje krojačka, obučarska i mehaničarska radionica u kojima je bilo zaposleno 35 radnika. One su neprekidno radile

Posljedice njemačkog bombardiranja krajem rujna 1943.

sve do kraja godine.²³ Godine 1944. postojalo je više radionica: kovačka, limarska, dvije mehaničarske, drvodjelska, tri krojačke, tri postolarske i opančarska, koje su postigle vidne rezultate.²³

Po pitanju organizacije sanitetske službe, oko zbrinjavanja ranjenika, suzbijanja zaraznih bolesti, naročito tifusa, preko referenata saniteta i higijeničara pri komandama mjesta postignuti su veliki rezultati. Tako je u s. Brštanovu izgrađena zdravstvena stanica koja ima suhu komoru za parenje rublja, dva tuša, brijačnicu i prostorije za liječenje svraba. U periodu maj—august 1944. godine, održano je na čitavom području preko 106 stručnih predavanja, osnovano 46 zdravstvenih sekcija, osposobilo se 41 hce za sanitetsku službu, a održano je više higijenskih smotri. U cilju suzbijanja tifusa i varirole samo u Kotaru Muć je cijeljeno preko 350 djece, a na čitavom području preko 1.500 djece i 2.040

²² D. Gizdić, »Dalmacija 1943«, str. 64.

²³ Arhiv VII, kut. 1893—4, reg. br. 42/3.

odraslih. Pored toga, u Mučkom kotaru održane su tri konferencije i 24 stručna predavanja. Na kursovima je osposobljeno 15 bolničarki, 3 higijeničara i 23 higijeničarki za rad u civilnim zdravstvenim sekcijama.²⁴ Pri svim komandama mjesta postojala su tzv. partizanska burad i dezinfekcione stanice u kojima je izvršeno preko 2.300 parenja veša, a ošišalo se preko 2.700 boraca. U oktobru cijepljeno je od tifusa preko 1.500 boraca.²⁵ Po oslobodenju Splita povedena je kampanja na suzbijanju tifusa, te su obrazovane i počele sa radom 2 depedikulacione stanice u kojima se okupalo preko 6.500 boraca i ostalih građana, ošišalo se preko 4.333 boraca, oprano je 6.834 odijela, 1.758 pokrivača i ostale robe 5.774 komada.²⁶

Dotadašnji partizanski punktovi na Vještica Gori, Kamešnici, Uništima, Vrdovu, Dinari, Rujištima i Vagnju, po formiranju Komande područja stavljeni su pod njeno rukovodstvo. Naredbom Štaba 4. operativne zone Hrvatske u septembru 1942. godine, ovi punktovi preimenovani su u partizanske straže, a brojili su 238 boraca.²⁷ Broj partizanskih straža i njihova jačina bila je određena u zavisnosti od slobodne teritorije, položaja prema neprijatelju i veličini terena koji su kontrolirale.

Pored svog glavnog zadatka, obezbjeđenja slobodne teritorije i porotka na njoj, one su obezbjeđivale prihvat i prolazak kurira, karavana, ranjenika i bolesnika, kontrolirale teritoriju u svim vidovima i izvršavale rad NOO-a i dr.

Jačina partizanskih straža pri Komandi područja i mjesta u aprilu 1944. godine bila je: pri Komandi područja 20 boraca, Komandi mjesta Muć 30 boraca, Trogir 90 boraca, Šibenik 42 i Kaštela 12,²⁸ a u junu ista Komanda imala je 126 boraca i rukovodilaca.²⁹ Međutim, krajem juna partizanske straže i ostalo osoblje brojilo je 459 boraca i rukovodilaca,³⁰ a 15. septembra ukupno brojno stanje svog osoblja Komande splitskog područja bilo je 886 boraca i rukovodilaca. Od naoružanja imali su 275 pušaka, 43 strojnice, 37 pištolja i 10 puškomitraljeza.³¹

Pored svog osnovnog zadatka partizanske straže postigle su vidne uspjehe na izvršenju borbenih akcija i diverzija. Kod s. Motaci 27. juna 1944. godine partizanska straža Komande mjesta Muć, poslije trosatne borbe protjerala je ustaše uz gubitke od 1 mrtvog i dva ranjena.³² Osmog jula ustaške snage, u jačini oko 200 vojnika krenule su preko Malačke (k. 565) prema Lećevici. Partizanska straža Komande mjesta

²⁴ Zbornik dokumenata i podataka sanitetske službe u NOR-u, knj. 4, str. 421, 422 i 423.

²⁵ Arhiv VII, kut. 1893—4, reg. br. 42/3.

²⁶ Zbornik dokumenata i podataka sanitetske službe u NOR-u, knj. 4, str. 589.

²⁷ Arhiv vn, kut. 102—B, reg. br. 3/2.

²⁸ Arhiv VII, kut. 1893—4, reg. br. 13/2.

²⁹ Arhiv vn, kut. 1896—1, reg. br. 1/27.

³⁰ Arhiv vn, kut. 1893—4, reg. br. 42/3.

³¹ Isto.

³² Arhiv vn, kut. 1893—4, reg. br. 7/3.

Ratni materijal iznijet iz Splita, kasnije upućen partizanima na Mosor, Zrnovnica 12. rujna 1943.

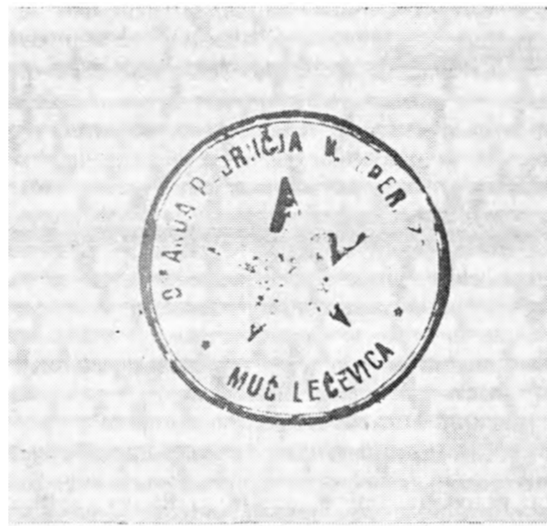
Kaštela i Trogira u sadejstvu s partizanskom četom Komande splitskog područja, nakon petosatne borbe, odbile su ih uz gubitke od 5 mrtvih i 7 ranjenih, dok su partizanske straže imale 3 ranjena borca.³³ Do 15. septembra partizanske straže su izvršile 24 akcije ili diverzije i ubile 48 a ranile preko 20 njemačkih vojnika i oficira, ubile 18, a ranile 24 ustaška vojnika. Pored toga stražama se predalo 314 Nijemaca, Talijana i domobrana. Pored toga spasile su 21 savezničkog avijatičara koji su bih primorani da se prisilno spiasse.³⁴

Pored oskudice u tehničkim sredstvima i stručnom kadru veza je na oslobođenoj teritoriji bila dobro organizirana. U prvim danima i na najpogodnijim mjestima formirani su partizanski punkтови i relejne stanice koje su imale, pored ostalog i zadatak održavanja veze među jedinicama, ustanovama i organima narodne vlasti. Naročiti značaj ovih punktova bio je obavještanje o pokretima i položaju neprijatelja.

Jedan od prvih zadataka po formiranju Komande splitskog područja bio je organizacija veze s podređenim jedinicama i ustanovama, kao i operativnim jedinicama na cijeloj teritoriji »Mučke republike«, tako

³³ isto.
³⁴ Arhiv VII, kut. 1893—», 42/3.

da je ona do prvog decembra 1942. godine organizirala i postavila telefonsku mrežu u dužini od oko 60 km, na kojoj je bilo vezano 10 telefonskih aparata.³⁵ Uspostavljanjem telefonske mreže među jedinicama i ustanovama znatno je rasterećena kurirska služba. Kasnije, u 1944. godini, obrazovana je PTT sekcija pri saobraćajnom odsjeku, koja je preuzela organizaciju pošta i PTT službe. «Komanda područja vezana je telefonskom linijom sa svim svojim komandama mjesta. Komanda područja, na svojoj teritoriji ima 16 pošta koje održavaju vezu sa susjednim komandama i s neoslobodenim mjestima (Split, Solin, Kaštela i Šibenik)».³⁶

Prvi žig vojnopoštanske vlasti u Dalmaciji iz studenog 1942.

Prvog oktobra 1944. godine Komanda splitskog područja imala je u svom sastavu komande mjesta: Muć sa sjedištem u D. Muću, Kaštela sa sjedištem u s. Stričevići, Split sa sjedištem u s. Koruščima i Trogir sa sjedištem u Gustimi — na obali,³⁷ i odsjke: tehnički, intendantski, sanitetski, sudski i mobilizacijski s određenim sekcijama unutar tih odsjeka.

Organizaciona struktura Komande područja i mjesta do oslobođenja Splita ostala je bez bitnih promjena, a njeno brojno stanje ukupno je iznosilo 886 boraca i rukovodilaca. Formiranjem Komande mjesta Split u septembru 1944. godine mnogo je značilo za rasterećenje u radu Komande područja u čijoj se ulozi često puta nalazila Komanda područja.

³⁵ D. Gizić: »Dalmacija 1942«, str. 705.

³⁶ Arhiv Vrh, kut. 1891—1, reg. br. 59/26—4 i kut. 1893—4, reg. br. 42/3.

Zbog svog značaja pri Komandi Splita su formirani isti odsjeci s unutarnjim sekcijama kao i kod Komande područja. Otada je Komanda područja mogla više pružiti pomoći komandama mjesta a naročito pri novim uslovima rada i po oslobodenju Splita, odnosno čitavog područja.

Krajem 1944. godine izvršena je reorganizacija i preimenovanje nekih komandi područja u Dalmaciji. Dvanaestog decembra dotadašnja Komanda splitskog vojnog područja preimenovana je i dobila naziv »Komanda područja srednje Dalmacije«. Tada je rasformirana Komanda mjesta Kaštela a ubrzo i Trogir. Istog dana rasformirana je Komanda cetinskog vojnog područja a njeno teritorijalno područje s komandama mjesta Vrljika, Sinj i Omiš ušle su u sastav novoimenovane Komande za srednju Dalmaciju, a 18. februara 1945. godine, rasformirana je i Komanda srednje-dalmatinskog otočkog područja s komandama mjesta Vis, Hvar i Brač i njeno teritorijalno područje i komande mjesta ušli su u sastav Komande za srednju Dalmaciju. Sedamnaestog januara 1945. godine dotadašnja Komanda Split preimenovana je u Komandu mjesta Splita.³⁷

Vojno-pozadinske vlasti na splitskom području radile su pod vrlo teškim uslovima (nestabilnost slobodne teritorije, česti upadi i napadi neprijatelja, blizina i jačina okupatorskih i kvistlinških posada i drugo). Međutim, zahvaljujući snazi NOP-a, posebno u okupiranim gradovima, vojno-pozadinske vlasti su svoju aktivnost širile i na okupiranu teritoriju što je bilo posebno važno za rad na ovom području. Uprkos teškoćama i slabostima u radu, kojih je bilo, Splitsko vojno područje veoma je uspješno obavilo svoje zadatke i znatno doprinijelo naporima i masovnom učešću naroda ovog kraja u NOB-u.

³⁷ Arhiv VII, kut. 1893, reg. br. 41/3.

³⁸ Arhiv VII, kut. 128, reg. br. 3/4.

MATE ŠALOV

ČETVRTA SPLITSKA UDARNA BRIGADA

Četvrta dalmatinska brigada formirana je dva puta. Prvi put kao 4. dalmatinska (Biokovska), 6. siječnja 1943. na Biokovu, od boraca bataljona »Vid Mihaljević« i novopridošlih boraca s otoka Brača i Hvara te Makarskog primorja.

Ušla je u sastav 9. divizije skupa s 3. i 5. dalmatinskom brigadom i učestvovala u borbama u 4. neprijateljskoj ofenzivi. Na kraju te ofenzive podijelila je sudbinu cijele 9. divizije, te je bila rasformirana 12. 4. 1943. godine. Postojala je, dakle, 3 mjeseca i šest dana. Njeni preživjeli borci popunili su prorijedene redove 1, 2. i 3. dalmatinske brigade i nije poznato da se bilo koji od njih našao u sastavu nove 4. dalmatinske (Splitske) brigade, kada je ona nastajala u rujnu 1943. godine.

U svom radu na monografiji o 4. splitskoj brigadi pošao sam od stanovišta da između ove dvije četvrte brigade nema nikakvog kontinuiteta, osim što nose istu brojnu oznaku. To je uvjetovalo da sam u monografiji obradio samo 4. splitsku brigadu, dajući u uvodnom dijelu samo kratke podatke o Biokovskoj brigadi.

Smatram, naime, da ove brigade treba zasebno obrađivati u historiografiji. Treća i Peta dalmatinska brigada su također dva puta formirane pa novoformirane nemaju nikakvog kontinuiteta s onima koje su bile rasformirane. Dalmacija je, dakle, dala 17 (a ne 14) brigada NOV.

A sada prijedimo na razmatranje kako je stvorena 4. splitska brigada. Namjerno ne upotrebljavam termin »formirana«, jer ova Brigada i nije nastala klasičnom partizanskom metodom, gdje se od grupa boraca prelazilo postepeno i u dužem razdoblju na vodove, čete, odrede, bataljone i onda, objedinjavanjem tih dijelova, formiralo brigade. Ona je stvarana potpuno od novopridošlih boraca u vrijeme kada je nakon kapitulacije Italije trebalo ustankom oslobođeni grad Split braniti od najezde njemačko-ustaških snaga. U takvim uvjetima nije bilo vremena ni za postrojavanja, nije bilo moguće čak ni vršiti popis dobrovoljaca. Impresivno je u tom pogledu svjedočenje Ante Biočića, tada komandanta obrane Splita, koje ovdje moram ponoviti:

»Sa strepnjom i ponosom sam primao te borce, koji su nas trčeći prema položajima, pitali kako se pune puške, ali su bez straha i smjelo išli napred.«¹

UVJETI POD KOJIMA JE NASTALA BRIGADA

Iz referata druga Ante Biočića vidi se kako je došlo do prodora njemačkih snaga do Klisa 10. 9. 1943, pa ćemo ovdje kratko izložiti situaciju, tek toliko da bi se mogli sagledati uvjeti pod kojima je nastala ova Brigada.

Kada su štabovi 114. njemačke brdske i 7. SS divizije »Princ Eugen« primili obavijest da »Plan Achse stupa na snagu« njihovi dijelovi već su bili u pokretu prema svojim ciljevima.

Za štabove ovih divizija ta obavijest je značila: kapitulirala je Italija, nemilosrdno i neodložno udariti na dojučerašnjeg saveznika, drsko i ne obazirući se na žrtve prodrijeti na Jadran, zauzeti luke, spriječiti evakuaciju Talijana, razoružati ih i zarobiti.

Te divizije su odmah otpočele energično nastupanje. Prema Zadru i Šibeniku, kao svojim glavnim ciljevima, nastupala je 114. divizija i uz manje okršaje dostigla ih već 11. 9. 1943. Sedma SS divizija je svojim borbenim grupama »Gross«, »Mecklenburg« i »Schmidhuber« brzo savladala neznatan otpor VI talijanskog korpusa i do 11. 9. navečer ovladala Dubrovnikom i Trebinjem. Ojačani 2. bataljon 2. SS puka prodro je do 12. 9. navečer u luku Ploče, koju su Talijani, prethodno je razrušivši, evakuirali. Tako su i svi njeni ciljevi, osim Splita, bili dostignuti do 12. 9.

Za ovladavanje Splitom bio je određen ojačani elitni 1. bataljon 1. SS puka (u njemačkim dokumentima: I/1. 7. SS Freiwillige Gebirge Jäger Division »Prinz Eugen« — I/1. 7. SS dobrovoljačke brdske lovačke divizije »Princ Eugen«.) Dvije čete ovog bataljona bile su, na osnovu sporazuma Lütters—Roboti, na sinjski aerodrom prebačene avionima uoči kapitulacije 8. 9. 1943.

U času kapitulacije Italije Stab 7. SS divizije se nalazio sa svojim jedinicama u širem rajonu Mostara, pa je ocijenio da bi do njegovog najudaljenijeg operativnog cilja — Splita, u pokretu po nesigurnim putovima, izgubio dragocjeno vrijeme. Zbog toga on u toku 9. 9. transportnim avionima na sinjski aerodrom prebacuje i ostale dijelove spomenutog bataljona s ojačan jama. Dezorijentirani Talijani (25. puk divizije »Bergamo«) nisu pružili nikakav otpor. Ustaše i Nijemci su ih zarobili.

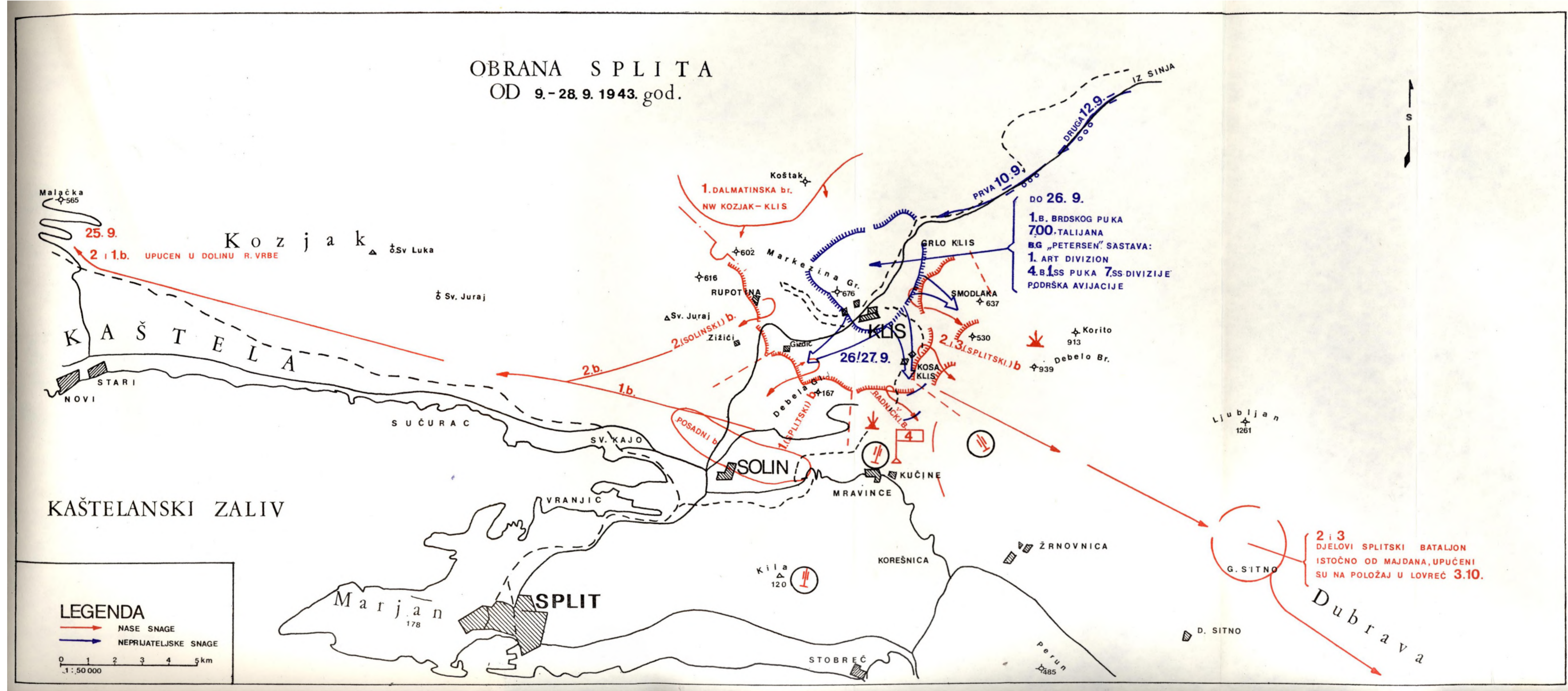
Sutradan 10. 9. bataljon je, saobrazno svom osnovnom zadatku, već u 11,45 krenuo prema Splitu. Pridružio mu se i dio 27. ustaške bojne. O daljem kretanju ovih snaga prema Splitu evo autentičnih svjedočanstava iz njemačkih dokumenata:

10. 9. 10,45: »O napadu I/1. na Split još nema vijesti.«²

¹ Referat Ante Biočića, održan na simpoziju u Splitu 8. V 79.

² i³ Arhiv VII — mikroteka — NAV—N—T—314—555/759. 1 760.

OBRANA SPLITA OD 9.-28. 9. 1943. god.

10. 9. 16,25: »Avioizviđanje javlja da se talijanski garnizon ukrcava na brodove. Borbena grupa koja nastupa od Sinja nije još dostigla Split. Molim hitno obavještenje da li da se štukama napadnu transportni brodovi u luci.«³

11. 9. 2.30 — dnevni izvještaj za 10. 9.⁴

»I/l. je u 11,45 krenuo iz Sinja za Spli/t. Avioizviđanje javlja, da je u Splitsku luku uplovilo više transportnih brodova za izvlačenje talijanskih trupa. Ojačani I/l. ima zadatak najvećom brzinom stići u Split i spriječiti isplivi javan je brodova.«

Dolazak novih boraca u Dubravu pod Mosorom, rujan 1943.

12. 9. 1.00 — dnevni izvještaj za 11. 9.⁵

»Ojačani I/l. nakon odbijanja jakih banditskih snaga zauzeo Grlo 2 km s. i. od Klisa. Kod Grla oko 02.30 napadnut od jakih banditskih snaga. Napad odbijen i nadiranje nastavljeno. Klis, s. i. Splita, posjeli Italijani skupa sa banditskim snagama. 10. 9. talijanske snage u Splitu odbile predaju. U luci Split štuke potopile transportni brod od 3.000 brt. koji je pod parom stajao u luci. Talijanski garnizon nakon toga spreman za bezuvjetnu predaju. Klis nakon minobacačkog udara zauzet. Oko Splita koncentracija jakih banditskih snaga.«

³ I • Arhiv VII — mikroteka — NAV—N—T—314—556/778. 1 766.

Iz ovih neprijateljskih dokumenata vidimo:

1. Da su ojačani 1. bataljon 1. SS puka divizije »Pinc Eugen« bez značajnijeg otpora do noći 10/11. 9. 1943. probio do Klis-Grla, gdje je na njega izvršen prvi jači napad;

2. Da su njemačke snage zauzele Klis-tvrđavu tek 11. 9.;

3. Da Štab talijanske divizije »Bergamo« održava u toku 10. i 11. 9. vezu s nastupaj učim njemačkim di jelo vama;

4. Da su njemački izviđači već 11. 9. utvrdili prisustvo jakih partizanskih snaga oko Splita.

Te snage su borci od kojih će u toku daljih borbi oko Klisa nastati 4. splitska brigada, a koji su, nakon ustanka u Splitu, razoružavanja Talijana i uspostavljanja partizanske vojne i civilne vlasti u gradu, na poziv Mjesnog komiteta Komunističke partije i NOO-a Splita, izišli na položaje da brane svoj grad.

Pošto formiranja brigade u klasičnom smislu riječi nije ni bilo, pogledajmo kako i kada su nastajali njeni bataljoni, tko ih je i gdje okupljao i poveo na položaje.

Cim je saznao za kapitulaciju Italije, a od Cetinskog odreda obaviješten da Nijemci avionima na sinjski aerodrom prebacuju svoje trupe, Štab 4. operativne zone naredio je 9. diviziji da 1. dalmatinsku brigadu uputi prema Klisu, 3. brigadu da zadrži na Pravcu Vrlika—Knin, a s grupom bataljona Branka Dude i šibensko-trogirskim odredom zatvori pravce od Šibenika, Perkovića i Drniša prema Splitu.

Štab 9. divizije je odmah 1. dalmatinsku uputio prema Klisu, gdje je ona izbila 10. 9. ujutro,⁷ ali nije uspjela spriječiti njemačko-ustaške snage u njihovu nastupanju do Khs-Grla. Nakon što su te snage zauzele i Klis-tvrđavu (11. 9.), zaprijetila je opasnost da one zauzmu i tek oslobođeni grad Split. Za zatvaranje pravca od Klisa prema Splitu Štab 9. divizije nije u tom momentu raspolagao ni s jednom jedinicom.

Međutim, istovremeno je s naređenjem 1. brigadi izdato i naređenje: grupi bataljona Branka Dude da s manjim snagama razoruža talijanske posade duž pruge Perković—K. Stari, te garnizone u Trogiru i Divuljama;⁸ Štabu Splitskog PO, koji tada više i nije imao jedinica jer su njegovi bataljoni bili uvršteni u 1. dalmatinsku i grupe bataljona, da sa stražama i letećim četama koje ima na raspolaganju krene prema Solinu, K. Sućurcu i Klisu, tamo stupi u pregovore s Talijanima i, ako ne prihvate uvjete zajedničke borbe protiv Nijemaca, da ih razoruža.⁹

Josip Babin-Bepo koji je tih dana, nakon završetka višeg vojnog kursa pri GSH, došao na raspored u Štab 9. divizije, dobio je zadatak da uzme pod svoju komandu neku manju jedinicu iz Splitskog partizanskog odreda i razoruža Talijane u logorima Malačka i Sv. Ivan na planini Kozjak i donjo-kaštelanskim selima.¹⁴

⁷ Arhiv VII — NOV — k. 1491, dok. 3—2/1.

⁸ Arhiv VII — NOV — k. 1491, dok. 3—2/1.

⁹ Sjećanja komandanta SPO Ivana Vulina i politkomesara SPO Berislava Badurline — zabilješka u arhivi autora.

¹⁰ Sjećanja Josipa Babina u arhivi autora.

Politikomesar Splitskog partizanskog odreda Berislav Badurina uzeo je jedino što je imao na raspolaganju, Mučku letuću četu od svega 18 boraca, a uz to još nekoliko kurira i boraca koji su bili pri Štabu Odreda (svega oko 30 boraca). Usiljenim maršem spustila se ta grupa boraca niz kozjačke stijene i poslije podne 10. 9. izbila poviše K. Sućurca. Preko predstavnika NOO-a stupili su u pregovore s Talijanima u Sućurcu i Sv. Kaji. Nigdje talijanski komandanti i komandiri nisu bili voljni prihvatiti borbu protiv Nijemaca pa su predali oružje.

Sutradan je četa pomogla i u razoružavanju Talijana u Solinu, gdje su članovi Kotarskog komiteta KP, Palmira Grubišić-Vanja i Zivko Drašković već bili završili pregovore o predaji naoružanja i opreme. U toku 10. i 11. 9. NOO Splita i Komanda grada uputili su u Solin oko 200 dobrovoljaca, pa je Mučka letuća četa prerasla u bataljon, koji je, onako kako su borci pristizali, odmah upućen na položaje od Rupotina do Debele glavice. Tamo su borci skupa s nekim Talijanima-dobrovoljima bili raspoređeni po talijanskim bunkerima, gdje su slijedećih nekoliko dana, vodeći borbe s Nijemcima, organizirani postepeno u čete. Za komandanta ovako nastalog bataljona bio je određen komandir Mučke letuće čete Ivan Zekan-Ico. Zbog velikog broja dobrovoljaca iz Splita bataljon je nazvan Splitski. Kasnije u toku borbi, kada je organizirana brigada, dobio je brojnu oznaku 1. bataljon 4. splitske brigade.¹⁶

Dolazak 1. bataljona 1. dalmatinske brigade imao je posrednog utjecaja na stvaranje jednog bataljona u Solinu, koji je kasnije uvršten u sastav Brigade kao 2. bataljon.

Kada je, naime, 10. 9. ujutro ovaj Bataljon 1. dalmatinske brigade izbio u Blaca, odmah se komandant Bataljona Bogdan Stupar povezo s komandantom talijanskih snaga koje su na grebenu Kozjaka — Privija držale položaje u bunkerima. Talijanski oficiri su se suglasili da će se skupa s partizanima boriti protiv njemačkih trupa, ukoliko one naidu. Bataljon, koji je cijelu noć proveo na maršu povukao se potom na odmor u Blaca. Kad je navečer komandant Bataljona izveo borce do talijanskih položaja, Talijana više nije bilo. Pobjegli su prema Splitu.

Te večeri se, međutim, u kući Jozice Grubišić u Solinu bilo okupilo nekoliko aktivista NOP-a, među njima i Palmira Grubišić-Vanja, član Kotarskog komiteta KPJ za Solin, te Marin Bubić-Prč, komandir jedne udarne grupe iz solinskog bazena. Našla su se tu i dva borca iz Kaštelanske letuće čete. Kada je prethodnica Talijana, u bijegu s Privije prema Splitu, naišla pored kuće u kojoj su se okupili aktivisti, ovi su ih presreli, pozvali da predaju oružje i saopćili im da prema Splitu mogu produžiti jedino nenaoružani. Prethodnica je predala oružje pa su se njim naoružali seljaci iz zaseoka i kada je naišla glavina, nekoliko minuta kasnije, sačekali su je u zasjedi i ona je na poziv da preda oružje to i učinila (samo je jedan Talijan, podoficir, pokušao pružiti otpor).

Tim oružjem su odmah naoružani dobrovoljci iz Solina i tako je stvoreno jezgro Solinskog bataljona. Sutradan je Bataljon izišao na po-

¹⁶* Prema sjećanjima Ilije Marasovića, borca Mučke letuće čete, u arhivi autora.

ložaje Žižina glavica—komunikacija Solin—Klis. Tu se u toku borbe s nadirućim njemačkim snagama dalje popunjavao i organizirao. Za komandanta Bataljona bio je određen Marin Bubić-Prč, a za politkomesara je ostavljen Ante Vukušić.¹²

Treći bataljon Brigade nastao je od Kaštelanskog bataljona, kojemu je jezgro činilo 30 boraca-aktivista NOP-a iz donjokaštelanskih sela, koji su na poziv Josipa Babina izišli 10. 9. na Kozjak da mu pomognu u razoružavanju Talijana u logorima Malačka i Sv. Ivan.

Kada je, izvršavajući zadatak primljen od komandanta 9. divizije, Babin stigao u sjedište Štaba Splitskoga partizanskog odreda, zatekao je tamo samo jednog kurira ostavljenog za vezu. Sve ostalo što se našlo pri Štabu Odreda poveo je, kao što smo vidjeli, sa sobom Berislav Badurina prema K. Sućurcu i Solinu. Babin je onda uzeo tog jednog kurira i krenuo s njim na izvršenje zadatka. Nedaleko logora ostavio je kurira, a sam se uputio na pregovore s talijanskim komandantom. Došavši do ulaza u utvrđeni logor zatražio je da mu dovedu prevodioca. Došao je komandant logora s prevodiocem, nekim Istraninom, talijanskim vojnikom. Babin je preko prevodioca zatražio od komandanta ili pristupanje borbi protiv Nijemaca ili predaju oružja. Oficir ga je zamolio da uđe u logor dok se telefonski dogovori sa svojim pretpostavljenim. Kada je već u rukama držao telefonsku slušalicu, upitao je: »Sto da kažem, tko ste Vi?«

»Nije važno, ali ako baš insistirate, ja sam predstavnik partizanske brigade Josip Babin-Bepo.«

Znajući za to ime iz mnogih podataka obavještajne službe oficir se potom brzo dogovorio s pretpostavljenim i pristao da preda oružje. Babin se sada našao u neprilici: predstavio se u ime brigade, a imao je na raspolaganju samo jednog borca. Hitra partizanska dovitljivost i e ovdje pomogla: naredio je oficiru da on pripremi sve za predaju naoružanja i opreme, a on će kroz dva sata doći da preuzme. Potom je preko nekog seljaka u polju poručio da mu se što hitnije na Kozjaku javi 30 aktivista iz Kaštela. NOO iz sela je brzo uputilo aktiviste pa je Bepo s njima ušao u logor i preuzeo oružje. Nekoliko ih je ostavio na straži, a s ostalima se spustio u sela uz more. Tamo je do mraka razoružao sve posade. Navečer je održan miting. Babin je pozvao dobrovoljce, od kojih je jedan dio odmah upućivan za popunu 1. i 3. dalmatinske brigade, dok je od jednog dijela formirana četa, a dva dana kasnije bataljon. Ovaj bataljon zadržan je za obezbjeđenje objekata u Kaštelima i na Kozjaku te nije učestvovao u borbama oko Klisa. Nakon napuštanja obrane Splita, 25. 9. ušao je u sastav brigade kao 3. bataljon.¹³

Za komandanta Bataljona bio je privremeno određen Ante Bedalov-Abesinac, a za politkomesara Miro Britvić, kasnije intendant brigade.

Pod nešto složenijim uvjetima nastao je 4. bataljon brigade. On je formiran postrojavanjem boraca iz dva splitska bataljona u Kamenskom 15. 10, dakle poslije napuštanja obrane Sphta. U toku borbi za obranu

¹² Prema sjećanjima braće Jozef i Kaje Grubišića, Mirca Britvića, boraca Kaštelanske letede čete, te Cire Carije, borca 1. bataljona 1. dalmatinske brigade. Arhiva autora.

¹³ Sjećanje Josipa Babina i Mira Britvića, u arhivi autora.

Splita na položaje od Debele glavice do zaseoka Rizvan bila su izvedena 3 bataljona, koji su bili u sastavu Splitske brigade. Jedan je još u toku borbi oko Klisa rasformiran i boroi su upućeni u sastav raznih jedinica, a dva su se nakon povlačenja preko Mosora i Lo vreća sastala sa svojom Brigadom i reorganizirana su u 4. bataljon.

Jedan od navedenih bataljona bio je u noći 11/12. 9. organiziran u Dubravi, gdje je tih dana došlo preko 4.000 Splitskana i gdje su te noći formirane 22 čete, a četiri od njih upućene prema Klisu. U Kučinama su te čete bile postrojene 12. 9. naveče. Te je taj dan uzet kao dan formiranja brigade, a Kučine kao mjesto formiranja. U stvari, tog dana je stvoren samo taj »Splitski omladinski bataljon«, koji je sutradan izašao na položaje Klis-Kosa—Rizvan. Komandant Bataljona bio je inženjer Dušan Mladinov.¹⁴

U tim danima neizmjernog revolucionarnog poleta nicali su manje i veće jedinice diljem cijele Dalmacije. Tako je i u tvornici cementa Maj-an, kod Solina, inicijativom aktivista NOP-a Mire Juretić, Dušana Mladinova, Spira Markovića i Branka Matkovića nastao još jedan bataljon. Bio je to »Radnički bataljon« cementaša.

Saznavši za kapitulaciju Italije, sastao se akcioni odbor u tvornici, te su Marković i Mladinov upućeni da pregovaraju s talijanskim oficirima, komandantom posade u Majdanu. Postavivši mu uvjete da se sa svojim vojnicima stavi pod partizansku komandu i prihvati borbu protiv Nijemaca ili da preda naoružanje, komandant je bio više sklon ovoj drugoj alternativni. Uputio je radi konačnog dogovora pregovarače u Solin kod komandanta garnizona. Tamo je komandant, kako se sjeća inž. Mladinov, izdao pismeni nalog: »Partizane od danas smatrati saveznicima i predati im sve što budu tražili«.

Mladinov i Marković su se s tim nalogom vratili u tvornicu, preuzeli naoružanje iz skladišta, naoružali sve tri smjene radnika iz tvornice, koje su po nalogu akcionog odbora bile zadržane u krugu cijeli taj dan, i potom pristupili razoružavanju posada po bunkerima oko tvornice.

Tog popodneva (Marković smatra da je to bilo 11. 9.) Bataljon cementaša je u osnovi organiziran i pod komandom Spira Markovića izašao je na položaje od Debele glavice do Klis-Kose, jer je primljena obavijest da su Nijemci prodrli u Klis-Grlo, te da prijeti neposredna opasnost daljeg prodora prema Splitu, a nije bilo snaga kojima bi se mogao zatvoriti ovaj pravac.¹⁵

Iz Dubrave je Drago Gizdić, član PK KPH za Dalmaciju, doveo 13. 9. još pet četa na položaje Kučinska lokva—Klis-Kosa. Od njih je bio organiziran još jedan bataljon u sastavu Splitske brigade, ali je taj bataljon nekoliko dana kasnije bio razdijeljen po četama i upućen u razne jedinice, prvenstveno u 1. dalmatinsku brigadu. Za tih nekoliko dana komandant Bataljona je bio Miro Grgić.¹⁶

¹⁴ Po zabilješki o sjećanjima Drage Gizdića, u arhivi autora.

¹⁵ Sjećanja Spira Markovića i zabilješka o sjećanjima Dušana Mladinova, u arhivi autora.

¹⁶ D. Gizdić, Dalmacija 1943.

Tako su se do 14. rujna na položajima između Klisa i Solina našli ovi bataljoni:

- Splitski (u to vrijeme nazivan i 1. splitski)
- Solinski (koji je postao 2. bataljon 4. splitske brigade)
- Radnički bataljon cementaša iz tvornice Majdan
- Splitski omladinski bataljon (tada nazivan i 2. splitski)
- 3. splitski bataljon pod komandom Mira Grgića
- Šibenski bataljon iz Grupe bataljona Branka Dude, pod komandom Mile Skračića
- dio Splitskog posadnog bataljona.

Prvi i Drugi splitski, te Solinski i Radnički bataljon cementaša nalazili su se u prvoj liniji obrane, dok su Šibenski, Splitski posadni i 3. splitski bili u drugoj liniji.

Prva linija išla je pravcem Odža—Radić—Zižić—Debela glavica—Klis-Kosa—Rizvan, a druga linija Voljak—Bilankuša—Kućine.

Svi spomenuti bataljoni, osim Šibenskoga, bili su više okupljena revolucionarna masa nego čvrsto organizirane vojne jedinice. Znao je to i Štab 4. operativne zone pa u svom pismu Štabu 1. proleterske divizije javlja 15. 9. pored ostaloga:

»Na pravcu Klis—Split ima oko 1000 naših boraca, ali to su borci koji su pred dva dana stupili u naše redove. Zivo djelovanje avijacije, artiljerije i minobacača plaši ih i dezorganizuje. Do sada smo uspjeli sve napade odbiti, i svakim danom odbrambenu liniju pojačavamo i bolje organizujemo.«¹⁷

Štab Zone nije, vidi se iz ovih redaka, ni sam očekivao onako upornu obranu ovih tek improviziranih bataljona, koje on još uvijek ne naziva brigadom, mada u to vrijeme već postoji i Štab Brigade (komandant Josip Babin, pohtkomesar Berislav Badurina), organizirane ambulante u Solinu i Kućinama i snabdijevanje preko Komande mjesta Sohn i intendanture u Kućinama, pa čak i tehnička radionica Brigade u Kućinama. Ah sve je to u toku organiziranja, a neprijatelj neprekidno pokušava da se probije do svog glavnog cilja, luke Sphta.

Pa kako se drži u borbama ova masa tek u osnovi organizirana u jedinice?

Na žalost, o tome nije sačuvano nikakvih pismenih dokumenata. Štab Brigade u to vrijeme i nema organizirane administracije. Operativni dnevnik brigade je izgubljen pa se i ne zna datum od kada je redovito bio vođen. Međutim, i operativni dnevnik 9. divizije vođen je tek od 15. 10. pa se može pretpostaviti da ni Dnevnik brigade nije vođen prije tog datuma. Ostale su svega dvije zabilješke Ante Biočića, komandanta obrane Sphta, iz kojih se samo vidi *da su borci na položajima*, i sjećanja učesnika, te neprijateljska dokumentacija.

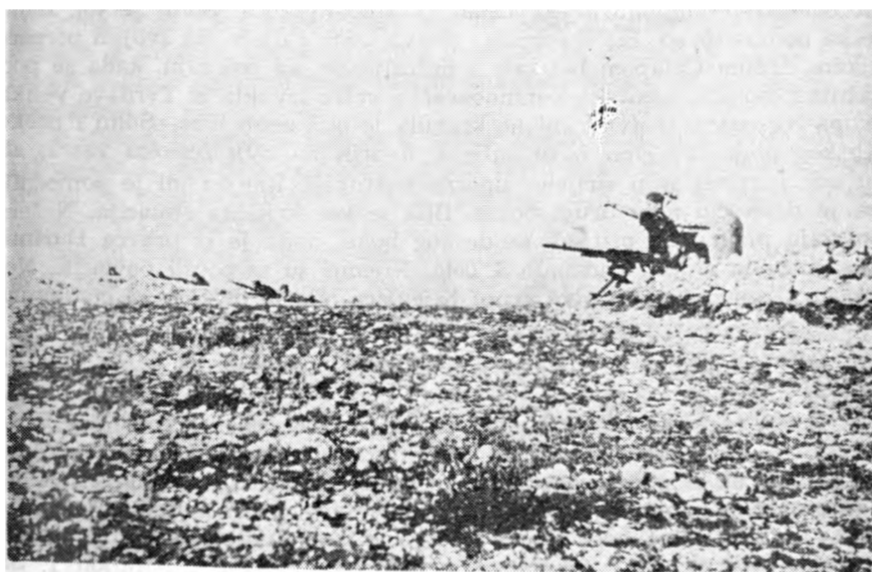
Osim toga, nađeno je još svega nekoliko depeša Štaba IV operativne zone GŠH. Evo jedne od tih depeša datirane 14. 9. 1943 :

¹⁷ Zbornik, tom V, knj. 19, dok. 88.

»Glavni Štab Hrvatske — Oko 500 četnika prodrlo iz Kosova u Vrliku. Neka ih Kninska brigada napadne s leđa. Formiramo desetak novih krupnih jedinica. Pošaljite nam Mićuna za načelnika. Split ozbiljno ugrožen. *Brani ga naoružani narod.*«¹⁸ (Podvukao M. Š.).

Pod kakvim uvjetima je nastajala ova Brigada i kakvo je držanje boraca govori, iako šturim vojničkim jezikom, ovaj izvještaj Ante Biočića od 19. 9. 43.

1. Ja sam preuzeo sve da požurim sa Split, brigadom. *Budući je ljudstvo na položaju*, poslao sam naređenje N. O. O. po Kaštelima da sprema kazane za čete, mazge za komoru.

Jedan od bataljona četvrtе splitske brigade u borbi protiv Nijemaca za Klis i Split, rujna 1943.

2. Jednog doktora Vjeku, odredio sam za šefa saniteta i dao mu uputstvo da spremi sav potrebni materijal za sanitet a zatim i personal.

3. Babina, komandanta brigade, i druga Skojevcu uputio sam na desni sektor da od pozadinskih masa stvore 1—2 bataljona, i sa *ovima smijene borce sa položaja i formiraju bataljone*. U perspektivi imat će četiri bataljona. Nastojaću ih snabdjeti sa svim.

4. Imaće i prateću četu sa 2 bacača i 2 topa.«¹¹ (Podvukao M. Š.).

Kako se sjećaju Špiro Marković i Vinko Uvodić, dva brdska topa bila su izvučena na Mosor, na položaje kod Kučinske lokve. Odatle su oni veoma efikasno tukli njemačke kolone u njihovim pokušajima da se

¹⁸ Arhiv vn — NOV — k. 1491, br. reg. 4/4—7.

¹⁹ Arhiv VII — NOV — k. 1491, br. reg. 11/8.

probiju cestom Klis—Solin. Binobacači su bili u zaklonu tunela poviše Majdana. Odatle je Ivan Uvodić poslije svakog naleta štuka ponovo izvlačio svoje minobacače i gadao na njemačke položaje u Klisu. Za rukovodioca tih artiljerijskih i minobacačkih dijelova bio je određen Vojmir Kljaković.

U svojim zabilješkama Duje Bulj, tada mitraljezac i vodnik voda u 2. četi Solinskog bataljona reljefno je zabilježio detalj borbi oko Klisa:

»Topovi sa Tvrđave tukli su po našim položajima. Oko 10 sati pojavio se njemački izviđački avion »hensl« i u širokom krugu nadletio Split i okolinu. Poslije njega su, oko 11 sati, doletjele štuke i »hajnkli« u grupama. Štuke su se obrušavale na naše položaje na Zišinoj Glavici na položaj teškog mitraljeza iznad Bobanovih kuća. Solin je tog dana teško bombardiran. Bilo je mnogo žrtava, žena i djece. Sa svojim pomoćnikom Antom Čulapom bio sam s mitraljezom na položaju, kada se pod zaštitom bombi, topovske i minobacačke vatre izvukla iz Tvrđave velika grupa Nijemaca. U dvije kolone krenula je duž ceste Klis—Solin i preko Kliskog polja. Mi smo iz mitraljeza otvorili na njih žestoku vatru, ali su oni, razvivši se u strijelce uporno nastupali. Ranjen mi je pomoćnik pa je priskočio neki drugi borac. Bila je već kritična situacija. Našem položaju prijeto je pritisak sa desnog boka, kada je iz pravca Đurinih kuća izvršila protunapad naša 3. četa. Nijemci su se počeli povlačiti. Nedaleko Grginovih kuća ovoj grupi Nijemaca bila je presječena otopnica i tu su na cesti svi izgignuli od naše unakrsne vatre.«

Duje se ne sjeća datuma tog okršaja, ali smatra da je to bilo 12. 9. 1943.²⁰

Takve i slične borbe odvijale su se na svim položajima oko Klisa i svakog dana između 11. i 25. 9. To potvrđuju i izvještaji Štaba 7. SS divizije koji, da bi se domogao Splita, paralelno prebacuje avionima na sinjski aerodrom i upućuje prema Splitu nove snage, a komunikacijom Mostar—Imotski—Sinj organizira prodore jakim motoriziranim grupama. Tako on već 11. i 12. 9. prebacuje avionima u Sinj 4. bataljon 1. SS puka ojačan s 1. divizionom 7. artiljerijskog puka, te pionirskom četom i topovskim Vodom 1. SS puka. Od tih snaga organizira borbenu grupu »Petersen« i upućuje je u pomoć svojim snagama u Klisu. Grupa se do 13. 9. uz teške borbe uspjela probiti do Klisa. Raspoložujući sada u Klisu sa solidnom snagom objedinjenom u borbenu grupu »Petersen«, kojoj se već priključilo i 700 Talijana, Štab divizije naređuje dalje nastupanje prema Splitu. Ali je već sutradan prinuđen priznati:

»Napad grupe 'Petersen' kod Klisa, unatoč neprekidnoj podršci štuka, nije napredovao, zbog žestoke odbrane.

Prostor sjeverozapadno od Klisa kao i *južno od ovoga* (podvukao M. Š.) posjednut od jakih banditskih snaga u izgrađenim poljskim utvrđenjima (...).

(...) Momentano su borbe oko Klisa još u toku.

²⁰ Sjećanje Duje Bulja, u arhivi autora.

Neprijateljska artiljerijska vatra dobro vođena.

U popodnevnim satima je iz aviona bačeno grupi 'Petersen' u Klisu

1.000 kg namirnica, municije i sanitetskog materijala.²¹

Odmah zatim Štab 7. SS divizije prebacuje avionima i 2. bataljon

1. SS puka i hitno ga upućuje prema Sphu. S njim je krenuo i ustaški ministar Edo Bulat. Taj bataljon je kod Dicma bio desetkovan od snaga 3. dalmatinske i Cetinske brigade te je s preostalim snagama bio prinuđen da se zabarikadira u željezničku stanicu Dicmo, tako da se do dolaska njemačkih motoriziranih dijelova jedva uspio održati. Paralelno s tim Nijemci pokušavaju s jednom tenkovskom i motoriziranom grupom da se probiju pravcem Imotski—Zagvozd—Šestanovac—Zmornica, ne bi li udarom s leđa mlade Brigade i jedinica Imotskog sektora savladali obranu Splita. Kada je i taj pokušaj propao, Štab 2. oklopne armije uputio je hitno iz Albanije u pravcu Splita i ojačani 92. motorizirani puk, a 114. diviziji naredio da svim raspoloživim snagama sa zapada ugrožava braniocima grada.

Međutim, i Vrhovni štab je u pomoć braniocima oslobođene Dalmacije uputio 1. proletersku diviziju (njeni prednji dijelovi izbili su u rajon Aržana 16. 9), a odmah zatim i 4. krajišku diviziju, koja se preko Dinare prebacila u Cetinsku dobru 21. 9.

Nakon dolaska 1. proleterske divizije, Štab 4. operativne zone izvršio je reorganizaciju komandi na tom području pa je 17. 9. naredio formiranje Šibenskoga, Sinjskog i Imotskog sektora. U sastav Sinjskog sektora, bilo je naredeno, ulaze 9. divizija i Splitska brigada. To je, koliko se moglo utvrditi, prvi pisani dokument u kome se spominje Splitska brigada, ah iz njega se vidi da ona stvarno već postoji,²² a iz neprijateljskih se dokumenata vidi da ona vodi teške i uspješne borbe s njemačkim snagama. Evo izvoda iz tih izvještaja:

»Nakon žestoke artiljerijske pripreme neprijatelj je noću 17/18. 9. ponovo poduzeo napade na grupu 'Petersen' Napadi su trajali od 22.00 do 02.30« (izvještaj za 18. 9).²³

»Kod grupe 'Petersen' noću jaka artiljerijska i minobacačka vatra na Tvrđavu i mjesto Klis. Teška baterija sa položaja južno od k. 79 (3 km istočno Splita) od 22.30 do 01.30 tukla Tvrđavu«²⁴ (izvještaj za 20. 9).

»Preko noći 20/21. 9. minobacačka vatra na položaje k. 576. Od 06.00 neprijateljska mitraljeska i minobacačka vatra po položajima grupe 'Petersen' (izvještaj za 22. 9).²⁵

»Petersen i II/1. odbili jake napade«²⁶ (23. 9).

»Petersen javlja o pojačanoj artiljerijskoj vatri te o napadima koji se iz časa u čas pojačavaju«²⁷ (24. 9).

²¹ Arhiv vir — mikroteka — NAV—N—T—314/556 — 717—720.

²² Zbornik, tom V, knj. 19, dok. 88.

²³ Arhiv VII — mikroteka — NAV—N—T—314—556, snimak 680, do 683.

²⁴ Arhiv VII — mikroteka — NAV—N—T—314—556, snimak667.do677.

²⁵ Arhiv VII — mikroteka — NAV—N—T—314—556, snimak639.do667.

²⁶ Arhiv VII — mikroteka — NAV—N—T—314—556, snimakG44do 645.

²⁷ Arhiv VII — mikroteka — NAV—N—T—314—556, snimak631.do632.

»Na položaje grupe 'Petersen' od 21.00 do 01.10 jaka neprijateljska artiljerijska vatra. Uz podršku jake artiljerijske i minobacačke vatre 0.10 do 1.35 žestoki neprijateljski napadi na položaje grupe 'Petersen' sa sjevera, sjeverozapada, sjeveroistoka i juga. Svi napadi odbijeni«²⁸) (dnevni izvještaj od 23. 9).

»Kod Klisa položaj pješadije pod artiljerijskom i minobacačkom vatrom, koja je uveće pojačana.«

Noću aktivnost izviđačkih i udarnih jedinica.

Skladište u Klisu uništeno punim artiljerijskim pogotkom²⁹ (dnevni izvještaj za 24. 9).

Ali dok mlada Brigada zajedno s 1. dalmatinskom svojim napadima ugrožava njemačko-ustaške dijelove u Klisu, Stab 2. oklopne armije i 15. brdskog korpusa privlače iz veće dubine nove snage i pripremaju nove udare na braniocce Splita.

POVLAČENJE PREMA GREBENU DINARE I MOSORA

Kada je 20. 9. u rajon Imotskoga izbio 92. motorizirani puk, Stab 7. SS divnije formirao je dvije jake motorizirane grupe (Bischof i Hildenbrandt) i 22. 9. u 6.30 otpočeo nastupanje pravcem Imotski—Studenci—Aržano—Trilj jednom kolonom, a drugom kolonom pravcem Imotski—Lovreć—Cista—Trilj. Savladavši otpor 1. proleterske divizije, njegove prethodnice su 23. 9. izbile u Trilj, forsirale rijeku Cetinu i u toku 24. i 25. 9. spojile se sa svojim okruženim trupama u Dicmu i Klisu. Istovremeno je sa zapada, iz Drniša i Šibenika otpočelo nastupanje dijelova 114. divizije. Jedan motorizirani izviđački bataljon ojačan tenkovima odbacio je na Svilaji bataljon 3. dalmatinske brigade i 24. 9. probio se u Vrliku. U svom daljem nastupanju prema Sinju ta tenkovska kolona odbacila je kod Koljana i Dinarski bataljon SPO, a potom i dijelove 10. krajiške brigade i probila se u Sinj.

Iz Drniša je prema Muću također 24. 9. otpočela nastupanje još jedna kolona iz 114. njemačke divizije, a treća kolona iz Šibenika prema Perkoviću i dijelom snaga prema Primoštenu.

Zaprijetila je opasnost da se snage uže i šire obrane Splita nadu uklještene od njemačkih motoriziranih trupa, pa je Stab 4. operativne zone 25. 9. 1943. donio odluku da se obrana grada napusti, a jedinice povuku prema grebenu Dinare i manjim dijelom na Mosor.³⁰

Tako su Solinski i Splitski bataljon Splitske brigade, koji su bili na položajima od Rupotina do Debele glavice, dobili zadatak da se 25. 9. prebace na prostoriju Malačka—Lečevica—Brštanovo, a Radnički ba-

²⁸ Arhiv VII— mikroteka — NAV—N—T—314—556—633. do 639.

²⁹ Arhiv VII— mikroteka — NAV—N—T—314—556—629 do 627.

³⁰ Arhiv VI— NOV — k. 1491, br. reg. 26—1.

taljon cementala i Drugi splitski bataljon ostavljeni su na zapadnom dijelu Mosora radi zaštite evakuacije istočnim smjerom.³¹

Solinskom i Splitskom bataljonu, s kojima se kretao i Stab Brigade te komandant obrane Splita, ujedno načelnik Štaba 9. divizije Ante Biočić, priključio se na Malački i Kaštelanski bataljon. S njim je bilo oko 400 ljudi i žena koji još nisu bili uvršteni ni u jednu jedinicu. Povlačili su se pred okrutnim neprijateljem, a dobar dio njih nije ni bio sposoban za naporan partizanski život, koji im je predstojao. Na začelju te velike kolone povlačio se Šibenski bataljon iz Grupe bataljona Branka Duda.

Ovim povlačenjem završene su borbe za neposrednu obranu Splita. Njemačke snage su 26. 9. odbacile prema grebenu Mosora Radnički bataljon i Drugi splitski bataljon i, kao što je poznato, 27. 9. 43, uz nečuvana zvjerstva i pokolje, probile se u Split.

Za upornu obranu svoga grada Brigada je polovinom listopada dobila pohvalu Vrhovnog komandanta NOV i POJ druga Tita.³²

«Izražavam svoju zahvalnost i pohvalu borcima, komandirima i politkomesarima novostvorene Splitske brigade IX divizije, brigade splitskih radnika koji su se istakli u odbrani svoga rođenog grada Splita i koji su izdržali mnogobrojne njemačke napade i petnaestodnevna jaka njemačka bombardovanja ne napuštajući svoja mjesta na položajima. Držanje i borbenost splitskih radnika i boraca IX dalmatinske divizije služiti će za primjer svim borcima naše Narodnooslobodilačke vojske.

12. XI 1943.

Vrhovni komandant
NOV i POJ

Tito«

Jedinstveno je i u historiji našeg NOR-a, koja je obilovala posebnostima, da Brigada, koja je u potpunosti nastala od novopridošlog sastava (samo je Splitski bataljon, kao što smo vidjeli, imao jezgro od 18 boraca Mučke leteće čete, a svi ostali bataljoni nastali su na borbenim položajima od dobrovoljaca koji su izišli da brane svoj grad), bez ikakve vježbe i prethodne pripreme prihvatiti borbe, uspješno se nosi s elitnim SS trupama i za svoje prve borbe dobije pohvalu.

Stjecaj ukupnih ratnih prilika u rujnu 1943. godine, a nikako posljedica slabosti njegovih branioca, uvjetovao je napuštanje Splita.

Rano ujutro 26. 9. prebacila su se sva tri bataljona Brigade i pridodani Šibenski bataljon preko Moseča i komunikacije Drniš—Muć—Sinj. Splitski bataljon Splitske brigade i pridodani Šibenski bataljon upućeni su prema tjesnacu Tijesna vrba da zaustave prodor dijelova 114. njemačke divizije prema Muću, a Solinski i Kaštelanski bataljon upućeni su preko Milešine na Svilaju. Nakon četverosatne borbe u dolini Tijesne vrbe Šibenski i Splitski bataljon bili su potisnuti prema Milešini. Ni uz

³¹ Arhiv VII—NOV—k. 1491 br. reg. 1—24.

³² Zbornik, tom II (Biteva VS NOV i POJ), str. 350.

pomoć 3. bataljona 3. krajiške brigade nije uspjelo zaustaviti njemačke trupe, pa su one do mraka 26. 9. izbile u Postinje. Trebalo je što prije izvući sve dijelove preko Svilaje i Cetinske doline na lijevu obalu Cetine.

Po uraganskom nevremenu, od koga je stradalo na desetine tovarnih mazgi na planini Svilaji, Brigada se konačno 29. 9. prebacila na lijevu obalu Cetine. Tu, na Vrdovu, je konačno sreden i Kaštelanski bataljon. Dio izbjeglog stanovništva vraćen je natrag na teren Dalmacije, dio sposobnih za borbu raspoređen je u Dinarski odred, a oko 200 mladih i zdravih zadržano je u Bataljonu.

Nakon oslobodenja Livna Brigada je sa svoja tri bataljona upućena u Livanjsko polje radi konačnog sređivanja, popune komandnim kadrovima i čišćenja od zaostalih grupica ustaške milicije i četnika. Ovdje su konačno bataljoni dobili svoje brojne oznake, a Brigada je ušla u sastav 9. divizije i dobila naziv 4. dalmatinska (splitska) brigada. Taj naziv je kasnije sažet u 4. splitska brigada. Bataljoni su dobili ove oznake: Splitski je postao 1, Solinski 2, a Kaštelanski 3. bataljon Brigade.

Dva bataljona koja su ostala da brane položaje na zapadnim padinama Mosora vodila su tamo borbe s njemačkim dijelovima, koji su, nakon što su ovladali Splitom, upućeni u borbu za ovladavanje komunikacijama Imotski—Sinj i Imotski—Split. Bataljoni su privremeno bih pod komandom Imotskog sektora (komandant Ivan Vulin).

Uviđajući da sa snagama sastavljenim od jedinica koje nisu imale vremena ni da se organiziraju, a kamoli da se uvježbavaju i steknu barem osnovnu ratnu izobrazbu, neće moći braniti Mosor, Stab Imotskog sektora je donio odluku da sve jedinice povuče istočno od Cetine i tamo izvrši organizaciju i postepeno uvježbavanje snaga. Tako su oba bataljona Splitske brigade bila 2. listopada upućena u Lovreč. Tamo su oni i jos neki dijelovi Sektora bih 3. listopada iznenađeni od njemačke tenkovske kolone, koja im je nanijela znatne gubitke. Nekoliko dana kasnije oba su bataljona po naredjenju Štaba zone upućena u sastav svoje Brigade. U Kamenskom su reorganizirani u 4. bataljon 4. splitske brigade.

Polovinom listopada Brigada u sastavu svoje 9. divizije dobija zadatak da zatvori pravce od Trilja prema Imotskom i od Imotskog prema Trilju i Aržanu, pa se prebacuje iz Livanjskog polja na taj sektor, gdje je ponovo u njen sastav ušao i 4. bataljon.

Tu je konačno popunjen i Stab Brigade i štabovi bataljona. Za komandanta Brigade bio je postavljen Dukljan Vukotić, a za njegova zamjenika Josip Babin, dotadašnji komandant. Za politkomesara je bio postavljen Josip Gizdić, a za njegova zamjenika Sveto Drecun.³³ Dotadašnji pohtkomesar Berislav Badurina bio je upućen na drugu dužnost.

U arhivama nije nađena naredba o postavljenjima ostalih kadrova u Brigadi, ali po sjećanjima ovdje dajemo pregled štabova bataljona na dan 15. listopada 1943, od kada je redovito vođen operativni dnevnik 9. divizije:

* Zbornik, tom V, knj. 20, dok. 69.

Jedinica Dužnost	1. bataljon	2. bataljon	3. bataljon	4. bataljon
Komandant	Ivan Zekan	Marin Bubić	Ante Milić	Boško Ban
Politkom.	Luka Borić	Ante Vukušić	Dragutin Crnogorac	Vinko Guina
Zam. k-dta	Ivan Grgasović	Sveto Katić	—	Spiro Marković
Pom. polit, komesara	Mičo Parać	Vlado Boban	Ante Rosandić	Veljko Đorđević »Matić«

Brojno stanje brigade bilo je tog dana 974 borca i rukovodioca; od toga 885 muškaraca i 89 žena. Brigada je raspolagala s 852 puške, 20 puškomitraljezima, 9 teških mitraljeza, 1 lakim i 1 teškim bacačem, te 98 revolvera.³⁴

Brigada je bila organizirana u 4 bataljona, prateću četvu, minerski vod, vod za vezu, ambulantu i intendanturu s radnom četom. Bataljoni su imali po tri čete i radni vod, a čete su imale po dva voda. Svaki vod tri desetine.

Nema podataka o tome koliko je bilo članova Partije i Skoja u Brigadi, ali na osnovu nekih izvještaja iz siječnja i veljače 1944. godine može se zaključiti da je, u vrijeme konačnog učvršćivanja i organiziranja Brigade, bilo oko 100 članova KP i kandidata, te 150 članova SKOJ-a.

Nastojao sam detaljnije prikazati ovaj period stvaranja Brigade zbog toga što on obiluje zanimljivim rješenjima, pokazuje veliki polet revolucionarnih masa Splita i njegove okoline, te specifično nastajanje jedne ratne jedinice. Dalji borbeni put Brigade i njen razvoj sličan je razvoju ostalih brigada 8. korpusa.

UCESĆE BRIGADE U TOKU ZIMSKIH OPERACIJA 1943/44. I U PRVOJ POLOVINI 1944. GODINE

Odmah nakon prikupljanja svih svojih dijelova na prostoru Kamen-sko—Aržano—Vinica Stab Brigade rasporedio je svoje bataljone:

- 1. na zatvaranje položaja prema Viru, gdje su se nalazili dijelovi 5. ustaškog zdruga;
- 2. na položaje Ljuba—Postranje, prema neprijateljskom garnizonu u Prološcu, gdje su bili dijelovi domobranske dobrovoljačke pukovnije;

³⁴ Arhiv Vn — NOV — k. 847, br. reg. 17 — Operativni dnevnik 9. div.

— 3. prema Svibu d Cista-Provi ;

— 4. prema Trilju, gdje su se nalazili dijelovi 15. domobranske pukovnije i njemačke 7. SS divizije.

Uz manje i veće okršaje i uz neznatne izmjene bataljoni su na toj liniji ostali do 4. prosinca, kada je neprijatelj otpočeo nastupanje u okviru svoje operacije »Ziethen« — među nama, borcima 8. korpusa, poznatije pod nazivom 6. neprijateljske ofenzive.

Na početku operacije neprijatelj je prema Brigadi prikupio 2 njemačka motorizirana bataljona duž komunikacija Posušje—Duvno, 3 bataljona 5. ustaškog zdruga u selima Vir i Vinjani, te borbenu grupu »Hindelang« duž ceste Proložac—Studenci—Cista. Ta grupa bila je ojačana s 9 tenkova i više artiljerijskih oružja. A Brigada je sa svojih 900 boraca branila front širine 35 kilometara.

Neprijatelj je 4. 12. ujutro napao svojim tenkovskim i motoriziranim snagama iz Posušja prema Duvnu, a pješadijskim dijelovima lijevo i desno od komunikacije. Četvrti bataljon Brigade, koji se nalazio zapadno od komunikacije, bio je s fronta napadnut od snaga 5. ustaškog zdruga, a bočno s komunikacije od njemačkih motoriziranih snaga, pa je, pošto se i 3. brigada istočno od komunikacije povukla na sjever, odstupio najprije na liniju Livački Brijeg—Gradina—Kukavica, a pred večer na Zavelim i Debelo brdo.

Odbacivši 3. brigadu istočno, a 4. zapadno od komunikacije, neprijateljske motorizirane snage probile su se preko Mesihovine u Duvanjsko polje i u toku noći ovladale komunikacijom do sela Kovači.

I na desnom krilu njemačke snage iz grupe »Hindelang« po magli i kiši iznenadile su premorenu 2. četu 3. bataljona u Tijarici i, uz gubitke od 3 mrtva i 3 ranjena, odbacile je prema Kamešnici. Odmah zatim je tenkowska kolona i motorizirana kolona produžila preko Aržana i iznenada oko 12 sati izbila u selo Korita, predvođena nekim domaćim špijunima. Tamo su se nalazili pozadinski dijelovi Brigade, a preko polovine boraca je upravo raskuživalo odjeću u partizanskoj buradi. Onako neodjeveni i slabo naoružani pružili su kratak otpor i povukli se u maglu i okolni kamenjar, a petnaestorica su, iz kuća pored koje su izbili tenkovi, bila zarobljena.

Obaviješten o situaciji Stab 9. divizije uputio je iz rezerve 1. bataljon Brigade na taj pravac. Nijemci su se, međutim, prije njegovog dolaska povukli, pa se bataljon prebacio na obranu raskrsnice kod Karlov Hana.

Usljed prodora njemačkih motoriziranih kolona na lijevom i desnom krilu brigadnog rasporeda tili bataljona Brigade našla su se 4. prosinca okružena na prostoru između planine Zavelim i Duvanjskog polja. Uz krajnje napore i veliki rizik dva bataljona su se sutradan probila preko močvara Duvanjskog polja na Tušnicu i u toku noći 5/6. prosinca prebacila preko komunikacije Sujica—Livno na planinu Krug. Četvrti bataljon se nije uspio prebaciti, jer su se istočna i zapadna neprijateljska

Komora IX divizije povlači se iz Splita preko Svilaje na Vrdovo (Dinara)

motorizirana kolona spojile nedaleko Duvna odmah pošto su 2. i 3. bataljon prešli komunikaciju.

Ovaj Bataljon je onda, odvojen od Brigade, poduzeo sam probijanje preko Kamešnice na Svilaju, a odatle prema Rtu Ploče. Tamo je preko pozadinskih organa dobio zadatak da se u pratnji karavane od 180 mazgi vrati prema Glamoču. Tom karavanom bila je prebačena odjeća i nešto naoružanja, što je iz savezničke pomoći preko Visa bilo dopremljeno motornim jedrenjacima u puste uvale oko Rta Ploče, a odatle transportirano karavanama i nosačkim kolonama dalje. Može se reći da je karavana, koja se u pratnji 10. brigade 20. divizije i ovog bataljona danima probijala od mora do Dinare preko terena kontroliranog od njemačkih snaga, spasila dvije brigade 9. i jednu brigadu 19. divizije od smrzavanja, na već dubokim snijegom zavejanim bosanskim planinama. Njome je bila dopremljena odjeća za preko dvije hiljade boraca.

Dok se ovaj Bataljon probijao prema moru, njemačke motorizirane snage savladale su kod Bos. Grahova otpor 5. i 6. brigade 19. divizije i 6. prosinca probile se do Livna. Brigada je 7. prosinca dobila zadatak da na hladnom prijevoju Koričina zatvori pravac Livno—Glamoč.

S ovih položaja ona je 15. i 17. 12, skupa s 3. brigadom, 9. i 6. brigadom 19. divizije poduzela dva napada na Livno. Posebno je bio žestok napad 17. 12, kada su 1. i 2. bataljon bili sa zapadne strane

upali i u sam grad, ali su od jake neprijateljske mitraljeske i artiljerijske vatre pretrpjeli gubitke od preko 20 mrtvih i ranjenih pa su se pred svanuće povukli natrag na Koričinu.

Za ove borbe, koje su borci mlade Brigade vodili neprekidno 40 dana, Vrhovni komandant odao je još jedno priznanje svojom pohvalom, koja je pred strojem brigade pročitana 3. siječnja 1944.³⁵

Nijemci su početkom siječnja nastavili sa svojom ofenzivom. Njihova 1. brdska divizija nastupala je sa sjevera preko Mliništa, potiskujući dijelove 6. ličke divizije, a iz pravca Kupresa nastupala je preko Hrebljine 7. SS divizija, odbacivši dva bataljona 9. krajiške divizije. Tako se našao ugrožen pravac Glamoč—Drvar pa je za njegovo zatvaranje upućena 3. i 4. brigada 9. divizije. Tih dana je Drvar postao sjedište vrhovnih organa NOP-a, a Stab 8. korpusa se smjestio na Tičevu, planinskom selu na visoravni između Šatora i Vijenca, južno od Drvara.

Nakon probijanja njemačkih kolona iz pravca Kupresa i Mliništa u Glamoč i sjeverni dio Glamočkog polja, 3. dalmatinska brigada zatvorila je pravac Glamoč—Rore—Drvar, a 4. brigada je upućena da se kroz mećavu i sniježne nanose prebaci preko planine Staretine u Livanjsko polje, zatvori pravac Livno—Grkovci—Tičevo i Grahovo—Tičevo. Po dubokom snijegu, koji je ispred Brigade prtilo 6 volova, i temperaturi od 30 stepeni ispod nule kolona se probila u toku noći 16/17. siječnja do Bastasa u Livanjskom polju. Dijelio se ručak, zaostao od 16. siječnja, kada su oko 7 sati visoko iznad Bastasa otpočeli okršaji zaštitnice, 4. bataljona, i izviđačkih dijelova 7. SS divizije. Istovremeno izviđači su javili da se cestom Livno—Grahovo, kroz sniježne namete, probija velika motorizirana kolona. Opet su borci gladni morali produžiti pokret da prije te kolone izbiju na položaj Grkovci—Peulje.

Na tim položajima, u borbama 19—22. siječnja zaustavljeno je dalje nadiranje njemačkih snaga, pa su se one 24. 1. povukle prema Livnu, a njihove četničke zaštitnice preko Dinare prema Vrljici i Kninu. Time su završene borbe Brigade u šestoj neprijateljskoj ofenzivi.

Zimski mjesec siječanj, viljaču i ožujak Brigada je provela u manjim i većim borbama oko Bosanskog Grahova. Taj teritorij bio je u desetinama manjih i većih ofenziva potpuno iscrpljen, pa je Brigada pretrpjela teške gubitke od gladi, iscrpljenosti, hladnoće. Bila je spala na ispod 450 boraca. U pojedinim četama bilo je ostalo po svega 15 do 20 ljudi. Tek početkom travnja stigle su iz Dalmacije prve popune ljudstva.

Cim je snijeg počeo da kopni, Brigada skupa s 3. dalmatinskom i Grahovsko-peuljskim odredom vrši pritisak na četničke snage, koje u širokom luku služe kao zaštitnice njemačkom garnizonu u Kninu. U noćnim napadima na Golubić i Vrpolje nanijeti su četnicima znatni gubim, ali ni Brigada nije prošla bez njih. Nekoliko iscrpljenih boraca palo je u borbama na Kninskoj Plješivici. Tri dana borbi i pokreta preko planina bili su veliki napor za iscrpljenu Brigadu, pa je ona 11. travnja

³⁵ Arhiv VII — NOV — k. 846 a, br. reg. 1/1.

vraćena natrag na teren Grahova, a 14. 4. njeni bataljoni upućeni duž jugoistočnog ruba Livanjskog polja da čiste sela od ustaške milicije, vrše ekonomske akcije i mobiliziraju borce za 5. krajiški korpus.

U nekoliko akcija ona je do 25. maja rastjerala ustašku miliciju u selima Vrzerala, Grborez, Guber, Bila i još nekima, a dva puta su njeni 1. i 2. bataljon bih iznenađeni noćnim ustaško-njemačkim napadima u selima Čaić i Odžak, u kojima su imali gubitke od 24 mrtva i nestala.

Kada je 25. 5. uslijedio njemački zračni desant na Drvar, sjedište Vrhovnog Štaba, Brigada je dobila naređenje da se hitno sa pedesetak kilometara udaljenog prostora Čaić—Rujani prebaci natrag u Peulje i zatvori pravac Peulje—Tičevo. U napornom dvodnevnom maršu preko Dinare i kroz močvare Livanjskog polja, preko kojih su se komunikacijom u međuvremenu probile njemačke motorizirane snage u svom nastupanju iz Livna prema Drvaru, Brigada je u noću 27/28. 5. izbila na položaje Colakuša—Popovina—Golubovina, poviše Peulja. Tu je već rano ujutro 28. 5. odbila žestoke napade njemačkog 1. puka »Brandenburg«; te 2. i 3. brigade četničkog bosanskog korpusa »Gavrilo Princip« i njihove Cetinske i Dinarske brigade. Istog popodneva odbijena su još dva pokušaja Nijemaca i četnika da se ovim pravcem probiju prema Tičevu i Drvaru.

Poslje velikih gubitaka Dretpljenih tog dana, komandant njemačkog 1. puka »Brandenburg« izvijestio je Stab 15. brdskog korpusa da je napredovanje po planu nemoguće, jer se partizani uporno brane na dobro izgrađenim položajima, pa je Stab Korpusa odobrio da puk prekine napade i prijede na zaprečavanje pretpostavljenih pravaca partizanskih povlačenja.³⁶

Međutim 31. 5. puk dobija ponovo naređenje da nastupa predvidenim pravcima. Rano ujutro su artiljerija i motorizirani dijelovi posjeli položaje duž komunikacije Grahovo—Livno, a pješadijske njemačke i četničke snage odmah su otpočele s napadima na položaje Brigade. Pod zaštitom svoje minobacačke i artiljerijske vatre ove snage izbile su oko 10 sati na desno krilo 2. bataljona pod dominantni vis Colakušu. Zaprijetila je opasnost da izbijanjem na taj vis Nijemci sruše cio sistem obrane na ovoj liniji i ugroze bolnice, štabove i savezničke misije koje su se nalazile oko Tičeva. Da bi zaustavio njihov proboj, v. d. komandant 2. bataljona, poručnik Boško Ban, okupio je udarnu grupu sastavljenu od 15 boraca i rukovodilaca i u smjelom jurišu udario u bok ove kolone. Nijemci su se ispred njihovih bombi i rafala dali u panični bijeg, ostavivši na bojištu 3 mrtva i 7 ranjenih. U jurišu su Ban i njegovi drugovi oteli od Nijemaca i 3 mitraljeza »šarca« i odmah tim oružjem otvorili vatru po njihovim vojnicima u bijegu. U napadu je bio teško ranjen borac Barišić koji je kasnije od rana umro. Još dva kontranapada izvršila je Brigada tog dana na tim položajima.

³⁶ Arhiv vn — mikroteka — NAV—N—T—314, f. 563/433—443.

Upornost u borbi boraca 4. splitske te osjetni gubici prinudili su Nijemce i četnike da odustanu od daljih napada na položaje brigade, aM su se druge njemačke snage sa sjevera iz pravca Drvara i Glamoča okomile na 8. korpus i njegovu 9. diviziju. Nakon što se Vrhovni štab avionima s Kupreškog polja prebacio u Italiju, a zatim na otok Vis, Nijemci su veći dio svojih snaga angažirali prema Tičevu, gdje su se nalazile bolnice 8. korpusa, Stab korpusa i savezničke misije. Zbog toga je Stab Korpusa i 9. divizije izdao naredenje Brigadi da prihvati bolnice i s njima se prebaci na Dinaru, dok je Stab Korpusa i 9. divizije s misijama krenuo na zapad preko Jadovnika, skupa s 3. i 13. dalmatinskom brigadom i Grahovsko-peuljskim odredom.

Noću 2/3. 6. 1944. Brigada prihvaća bolnice, obezbjeđuje se jednim bataljonom od pravca Dinare, jednim prema sjeveru, a jednim bataljonom kao prethodnicom, i prebacuje preko Livanjskog polja na Vještice Goru gdje ostaje nekoliko dana. U tom vremenu je poručnik Boško Ban upućen s jednom četom u izvidanje do Preodaca kod Tičeva, gdje su u podzemnim skloništima bili sklonjeni teški ranjenici iz korpusne bolnice. Boško je uspješno izvršio ovaj zadatak, prenio ranjenicima nešto hrane i lijekova i utvrdio da neprijatelj nije otkrio skloništa.

U međuvremenu su na Jadovniku ostale snage 9. divizije razbile neprijateljsko okruženje i smjelim manevrom zabacile se iza njegovih linija i ponovno izbile na Tičevo, pa je Stab Divizije pozvao svoju 4. brigadu da se vrati na stare položaje Colakuša—Popovača—Golubovina—Milakovina iznad Peulja.

Jedan bataljon brigade upućen je bio na Tičevo u neposredno obezbjeđenje aerodroma NOV, gdje su aterirali saveznički avioni, donoseći u dolasku nešto municije i hrane za jedinice, a u povratku evakuirajući ranjenike do bolnica u Italiji.

Dvadeset prvog lipnja neprijatelj je, pred pritiskom snaga 9. divizije, napustio Bosansko Grahovo, ah je zadržao svoje položaje na prijevodu Stožišće—Derala, uz cestu Grahovo—Knin. Oko tih položaja su se sve do konačnog oslobođenja Dalmacije zadržavale i po dvije četničke brigade, s kojima je 4. splitska vodila nekoliko borbi.

BORBE U CETINSKOJ DOLINI, OKO KNINA I GRAČACA U PERIODU SRPANJ—LISTOPAD 1944.

U svibnju i lipnju 1944. godine iz Dalmacije, posebno iz Splita i njegove okolice, pristigle su u Brigadu nove grupe dobrovoljaca, pa je ona ojačala na brojno stanje od oko 700 ljudi. Stanje se osjetno popravilo i u ostalim brigadama 9. divizije, pa je ona 30. lipnja poduzela akciju za čišćenje planinskog predjela južno od Grahova od četničkih jedinica. Treća dalmatinska brigada, koja je tih dana proglašena za udarnu dobila je zadatak da likvidira njemačko-četničke utvrđene položaje Cigelj—Stožišće, a 4. splitska da ovlada masivom Risovca i protjera četnike prema Kninu i Golubiću.

U noći 30. lipnja na 1. srpnja Brigada je dostigla svoje napadne ciljeve. Četnici su pobjegli pa im nisu nanijeti osjetljiviji gubici. Napad 3. brigade na Cigelj nije uspio, a neprijatelj je iz Knina intervenirao motoriziranim snagama i tenkovima, pa su se obje brigade povukle na polazne položaje.

Polovinom srpnja njemačko-četničke snage vršile su žestok pritisak prema Bukovici, centru operativnog područja 19. divizije. Da bi Diviziju rasteretio pritiska, Stab 8. korpusa naredio je 9. i 20. diviziji da napadnu neprijateljska uporišta u Cetinskoj dolini i oko Knina i time prinude neprijatelja na razvlačenje snaga za obranu tih pravaca. Splitska brigada u sklopu ove operacije dobija zadatak da napadne ustaško uporište Kijevo i četnike u selima Cetina i Polača.

U teškim borbama i uz velike žrtve 1. bataljon brigade likvidirao je uporište kod crkve u Kijevu, 2. bataljon je protjerao četnike iz Polače a 3. Cetine. Sutradan su 2. i 4. bataljon izbili na liniju Pakovo brdo (iznad kninskog Kosova) — Crna Glavica, nadomak Knina. Ovdje su položaji predani 9. brigadi 20. divizije, a 4. splitska se orijentirala preko Kninske Plješivice na četničko uporište Golubić. Ugrožena je vanjska obrana Knina, pa je Stab njemačkog 15. brdskog korpusa bio prinuđen odvojiti preko 1500 vojnika iz ofenzive na Bukovicu da bi zaštitio Knin. Time je cilj ovih napada bio postignut. Neprijatelj je nekoliko dana kasnije ovladao ponovo komunikacijom Kinin—Sinj, a 9. divizija vraćena je natrag u rajon Grahova radi pripreme za marš prema južnoj Lici.

Cijela 9. divizija, s operativnim dijelom Štaba 8. korpusa izvršila je marš od Bosanskog Grahova do Gubavčeva polja kod Gračaca u dvije noći, prešavši usput komunikaciju Bihać—Knin koja je bila dobro branjena cijelim nizom neprijateljskih uporišta.

Nakon nekoliko dana odmora, u kom vremenu su obavještajni organi prikupili potrebne podatke, Divizija je napala neprijateljska uporišta Gračac i Smrekovac. Dok je 3. brigada napadala čvomu točku obrane Gračaca — Gradinu, 4. splitska brigada napada istočne i jugoistočne dobro utvrđene položaje na prilazima gradu, te artiljerijske položaje nedaleko groblja. Unatoč velikom zalaganju jedinica, znatnim gubicima i upornim napadima neprijatelj je uspio obraniti Gračac. Vrhovni štab je intervenirao upozorenjem da se ne isplate tako velike žrtve za zauzimanje jednog mjesta, da su sada najvažniji udari po komunikacijama, tamo gdje je neprijatelj najslabiji.

Odmah zatim Stab Korpusa naređuje da se cijela 9. divizija prebaci istočno od komunikacije Bihać—Knin i izvrši udare na neprijateljska uporišta i kolone u pokretu duž komunikacije.

Pred zoru 7. 9. brigada kao desna kolona 9. divizije prelazi komunikaciju. 4. bataljon iz bočnog osiguranja prema Otriću napao je odmah nakon što je Brigada prešla komunikaciju na dio jedne kamionske kolone i uništio 2 kamiona i 2 motocikla.

Noću 7/8. i 8/9. 9. napali su 1. i 2. bataljon neprijateljske kolone na komunikaciji u Popinskom polju i uništili 28 kamiona i 4 oštetili. Nepri-

jatej je bio prinuđen obustaviti saobraćaj tom komunikacijom, a Brigada je zajedno s ostalim snagama 9. divizije idućih nekoliko dana poduzela napade na neprijateljska uporišta Srpski Klanac, Debelo Brdo, Košir Vrh i dalje prema Lapcu. Ovdje se 9. diviziji, po dogovoru, predalo 415 domobrana i 11 njihovih oficira s dosta naoružanja i opreme. Do

14. 9. Brigada je likvidirala sva uporišta duž Klanca. Neprijatelju je bio onemogućen svaki promet ovom žilom kucavicom prema Dalmaciji. Zbog toga Štab njemačko-hrvatske 373. divizije dovlači pojačanja i uz pomoć tenkova potiskuje 3. i 13. brigadu dalje od ceste, a potom i bataljoni 4. brigade odstupaju prema Trubaru. Tamo je Divizija dobila nove zadatke i vratila se natrag prema Bosanskom Grahovu, radi pripreme za napad na Livno.

UCEŠĆE BRIGADE U OPERACIJAMA ZA OSLOBODENJE LIVNA, DUVNA, IMOTSKOGA, POSUSJA, KNINA I MOSTARA

Nakon povratka iz operacija u Lici u Brigadi je nekoliko dana vršena intenzivna obuka i priprema boraca i rukovodilaca za napade na utvrđena naseljena mjesta, za oslobađanje gradova. U to vrijeme brojno stanje brigade iznosi 719 boraca i rukovodilaca. Od tog broja 572 su bila u stroju, a 147 u rashodu.³⁷ Najveći dio onih koji su bili izvan stroja nalazio se u bolnicama (123), što pokazuje kolikim gubicima je bila Brigada izložena u borbama.

Nakon godinu dana veoma teškoga partizanskog ratovanja i pored niza popuna, brojno stanje je bilo u odnosu na ono od 15. listopada 1943. godine manje za 255 boraca. Naoružanje Brigade sastojalo se od 404 puške strojnica, 53 puško mitral jeza, 6 teških mitraljeza, 9 lakih i 5 teških Bacača, 4 protutenkovske puške i 8 protutenkovskih bacača »John Bull«. S takvim brojnim stanjem i naoružanjem Brigada je startala u ofenzivu za konačno oslobodenje zemlje. Njen sastav činili su još uvijek borci porijeklom iz Splita i njegove okolice u velikoj većini, ali se od tada pa do kraja rata taj sastav uvelike izmijenio, tako da su krajem rata borci iz ovog kraja činili većinu samo u rukovodećim kadrovima, dok je borački sastav bio iz cijele Dalmacije, a pred kraj rata i jedan dio iz pokrajine Kosovo.

Gim su prikupljeni potrebni obavještajni podaci a borci se, nakon napornih marševa i borbi u Lici, odmorili, cijela 9. divizija dobila je zadatak da napadne neprijateljski garnizon Livno. To je za neke borce i rukovodioce Brigade bio četvrti napad na to mjesto. Napadali smo gotovo istim smjerom kao i u prethodna tri napada u prosincu protekle 1943. godine. Dva bataljona (1. i 4) još su bila na maršu iz Like, gdje su bili upućeni radi prihvata karavana kojim je GŠ trebao uputiti za 8. korpus neke zalihe žive stoke i živežnih namirnica. Njima je još na maršu bila namijenjena uloga rezerve Divizije. Uslijed toga su u borbama za Livno učestvovali samo 2. i 3. bataljon. Oni su na pravcu između

³⁷ Arhiv vn — NOV — k. 847, br. reg. 6—1/3.

Bašajkovca i Hasina. Vijećari provalili žičane prepreke, likvidirali posade u bunkerima i istovremeno s ostalim brigadama 9. divizije prodrli u grad. Zahvalivši dobrom uvježbanosti i iskustvima stečenim u ranijim borbama bataljoni su imali gubitke od svega jednog mrtvog i 3 ranjena.

Livno je, uz Benkovac, bilo drugi grad koji su, na koprenom dijelu svoga operacijskog područja, konačno oslobodile jedinice 8. korpusa. Tu je bilo nemoguće obrazovati osnovicu za operacije za konačno oslobodenje dijela Dalmacije i Hercegovine. Istovremeno je time bilo očišćeno i zaleđe 20. dalmatinske divizije, koja je sada mogla bezbjednije usmjeriti svoje snage za oslobodenje Splita i srednje Dalmacije. Oslobodenjem Livna nastala je ozbiljna pukotina u njemačkoj »zelenoj liniji«—još i prije nego je ona bila učvršćena, ali za to će njemačke snage uporno braniti garnizon Duvno, na kojeg su se sada ustremile brigade 9. divizije.

Za neposredne napade na Duvno bila je određena 3. dalmatinska udarna brigada, a 4. splitska je sa svojim 2. i 3. bataljunom bila u rezervi u selu Mokronoge i neposrednom osiguranju artiljerijske baterije Divizije, kada je ona bila dovučena u neposrednu blizinu njemačkih utvrđenih položaja u Duvnu. Prvi i četvrti bataljon su za vrijeme napada na grad napadali neprijateljsko osiguranje kod mosta u selu Kovači i proganjali ustašku miliciju po selima oko Duvanjskog polja.

Neprijatelj je uporno branio Duvno, pa napadi 3. brigade nisu donijeli željenih rezultata. Osim toga neprijatelj je ovom garnizonu upućivao pojačanja iz Posušja, pa je krajem oktobra tamo bilo skoncentrirano preko 2.000 vojnika. Zbog toga Stab 9. divizije pristupa blokadi neprijateljskog garnizona s 1. i 4. bataljunom 4. splitske brigade s juga i jugozapada, a Livanjsko-duvanjskim odredom sa sjevera i sjeveroistoka, dok svoju 3. i 13. brigadu orijentira na presijecanje komunikacije Posušje—Duvno, a 2. i 3. bataljon 4. splitske upućuje preko Aržana u pravcu Proložca i Imotskog. Dok su ova dva bataljona bila u pokretu prema svom cilju, naredeno je i 3. brigadi da napadne Imotski.

Dva bataljona 4. splitske izbila su 27. 10. preko Gornjeg Proložca do zaseoka Đuzeli i Milardovići nadomak komunikacije Imotski—Posušje. Dijelovima 118. njemačke divizije zaprijetilo je okruženje u Imotskom, jer je i 3. udarna izbila na istočne i jugoistočne prilaze gradu. Zbog toga njemačke snage u panici napuštaju Imotski i iza sebe velikim količinama eksploziva ruše serpentine na cesti prema Posušju.

Bataljoni su požurili za njima i 28. 10. u sumrak izbili do Kutleša i tu iznenadili domobransko osiguranje i zarobili ga. Potom su 3. i 4. brigada dvije noći uzastopce napadale Posušje, ali ga nisu uspjele zauzeti i pored znatnih gubitaka nanijetih neprijatelju.

U to vrijeme glavnina snaga 8. korpusa bila je orijentirana prema Kninu, pa 9. divizija dobija zadatak da se postavi prema njemačkoj grupaciji u Duvnu tako da spriječi svaki njen pokušaj intervencije prema Kninu. Tako su i oba bataljona 4. splitske vraćena natrag na položaje Prevala—Vjetrenjak prema Duvnu.

Početkom novembra pao je na Tušnici i Vjetrenjaku prvi snijeg pa su čete uz velike napore i na smjene posjedale položaje, a od 7. studenoga vršile sve jači pritisak na neprijatelja. Iznenađeno je neprijatelj naustio Duvno u noći 15/16. 11. i uz pomoć jake motorizirane kolone, koja je iz Širokog Brijega preko Posušja izbila u grad, povukao se u Posušje. Bataljoni 4. brigade slijedili su ga i napali u Posušju skupa s ostalim dijelovima 9. divizije, pa je neprijatelj pred pritiskom tih snaga uz velike gubitke napustio i Posušje, povukavši svoje dijelove prema Srokom Brijegu.

Zatim je u dva dana pokreta i borbi Brigada razbila ustašku miliciju u Rakitnu, a potom je dobila zadatak da se prebaci u južni dio Livanjskog polja gdje je trebala obrazovati rezervu glavnine 8. korpusa za odlučujući udar na Knin.

Kada su njemačke snage u Kninu bile razbijene i natjerane na povlačenje prema izvorišnom dijelu rijeke Zrmanje i južnoj Lici, Brigada je dobila zadatak da tim razbijenim dijelovima 264. njemačke divizije, koje su prihvale snage 373. legionarske divizije, presiječe odstupnicu, oslobodi Zrmanjsku dolinu i izbije na prijevoj kod Otrića.

Poslije podne 4. 12. izbili su 2. i 3. bataljon na desno krilo 3. udarne brigade, koja je odranije vodila borbe s odstupajućim njemačkim dijelovima u rajonu sela Bender. Ovdje su, na položajima Kita—Vračar—Mračaj, koji su u toku noći 4/5. 12. 1944. tri puta prelazili iz ruke u ruku, bataljoni 4. splitske pokazali zadivljujuću upornost i junaštvo. Neprijatelju, pored upornih nastojanja, nije uspjelo da otvori prolaz ovim pravcem za svoje dijelove, pa se sutradan našao okružen u dolini Zrmanje. Navečer su 1. i 4. bataljon napali njegove dijelove u selu Zrmanja Vrelo, u naletu uništili jedan tenk, a jedan zarobili. Neprijatelj je napustio tehniku i skladišta i povukao se prema Otriću strampaticama i noću, pretrpjevši velike gubitke. Prema izvještaju Štaba 9. divizije, u borbama u Zrmanjskoj dolini bilo je pobijeno 350, a zarobljeno 400 neprijateljskih vojnika.³⁸

Tog dana, dok su vođene borbe u dolini Zrmanje, Štabu 8. korpusa stigla je radio-depeša kojom je 9. divizija proglašena za udarnu. Od tog datuma i njena 4. i 13. dalmatinska brigada nose taj častni naslov, dok je 3. brigada bila proglašena udarnom poslije borbi u drvarskoj operaciji.³⁸

Slijedećih nekoliko dana Brigada vodi žestoke borbe na položajima Sv. Trojica, Inkuša, Bogunovići s dijelovima 373. legionarske divizije koji su branili Otrić. Nakon što je Otrić oslobođen u noći 8/9. 12. Brigada dobija nov zadatak — da se u jedanaestodnevnom maršu pješice prebaci od Otrića do Čitluka kod Mostara i tu preuzme položaje 10. hercegovačke brigade, koja je bila upućena na lijevu obalu Neretve.

³⁸ Arhiv vn — NOV — k. 847. br. reg. 11—12.
³⁸ Defesa GSH br. 17. od 3. 12. 1944.

Tamo je Brigada ostala na manje-više nepokretnim položajima, od ušća Jesenice u Neretvu do Uzarića na zapadnom rubu Mostarskog blata. Širina je po liniji fronta iznosila preko 25 kilometara, a Brigada je imala na položajima svega oko 950 boraca. Prema njoj se nalazilo 16 neprijateljskih četa i 3 artiljerijske baterije na dobro utvrđenim položajima relativno uskoga brdskog prolaza između Neretve i Mostarskog blata, u to doba prekrivenog visokim vodama. Uz to je neprijatelj u pozadini Brigade imao veoma razvijenu obavještajnu službu, a i mogućnost da kroz ovako rijetko posjednuti front ubacuje svoje grupe.

Stab 8. korpusa je u to vrijeme planirao proljetnu ofenzivu duž obale i preko Like, kojoj je konačni cilj bio grad Trst, pa je svoje snage rasporedio mahom u sjevernoj Dalmaciji, dok je prema Mostaru, kao sporednom cilju uputio samo 9. diviziju. Usljed toga je Brigada i dobila ovako širok front u pozadini koga nije bilo nikakvih rezervi. Da bi se mogla obrazovati barem neka brigadna rezerva Stab Divizije je dodijelio Brigadi u sastav i Talijanski bataljon iz sastava 3. brigade.

Stab njemačkog generala Rajnikea (Reinicke), komandanta 369. divizije i obrane Mostara, i Stab ustaško-domobranske 9. divizije i 9. ustaškog zdruga uočili su slabost položaja Brigade, te su na njenom lijevom krilu, u selu Knežpolju noću 25/26. siječnja 1945. skoncitrirali 10 bataljona iz 9. ustaškog zdruga, 1. ustaškog zdruga, 2. gorske pukovnije 9. ustaško-domobranske divizije i 370. puka 369. njemačko-legionarske divizije. Osim toga na taj sektor dovedeno je i nekoliko divizionara artiljerije te oko 1.300 pripadnika ustaške milicije i 300 legionara Staniše Vasilja. Sve te snage sručile su se navečer 27. 1. na lijevo krilo Brigade na kome se nalazio samo 2. bataljon. Potisnuvši istovremeno i desnokrilni bataljon

3. dalmatinske, ta masa ustaša i legionara probila se u pozadinu Brigade. Aktivirane su i prikrivene grupe ustaša po selima oko Čitluka i Ljubuškog, te se brigada 28. 1. našla u veoma teškom položaju. Bile su pokidane linije veza i pravac odstupanja preko Ljubuškog, jer je neprijatelj prodro u to mjesto još dok su bataljoni Brigade vodili borbe u blizini Mostara. Kako ni Stab Divizije nije raspolagao s rezervom za intervenciju, Brigada se uz znatne gubitke i u dijelovima probijala prema Čapljini i Vrgorcu. Nije uspio ni pokušaj politkomesara Brigade da organizira protunapad iz Čapljine, jer je neprijatelj bio višestruko premoćan, pa je u tom pokušaju razbijen talijanski bataljon, a našao se u okruženju i dio 1. 2. i 4. bataljona, na prostoru između Čapljine i Brotnja. Ti dijelovi su noću 29/30. 1. poduzeli veoma riskantno probijanje³⁹⁸ u smjeru

³⁹⁸7a u knjizi »29. hercegovačka divizija« Danilo Komnenović i Muharem Kreso iznose da je 29. januara politički komesar Brigade (4. splitske p. a.) »vidio jedini izlaz u probiju kroz ustaški borbeni poredak prema Vitini, zbog čega je dalja odbrana Čapljine postala nemoguća«.

Događaji su se međutim, odvijali drukčije. Politički komesar 4. splitske brigade je u toku cijelog dana 29. siječnja koordinirao u borbama dijelova svoje brigade 1. tenkovske polubrigade, koje su oni vodili sa njemačko-ustaškim snagama u samoj Čapljini, i tek u noći 29/30. siječnja, povukao se sa minobacačkom četom, pozadinskim dijelovima Brigade, nekoliko boraca Talijanskog bataljona i 1. četom 1. bataljona u pravcu Metkovića, te se u toku 30. i 31. siječnja preko Blokova prebacio prema Vrgorcu.

Odluku o probijanju u pravcu Vitine donijeli su na veče 29. siječnja politički komesari 1. i 2. bataljona Josip Turić i Ivan Milanović, i to nakon što su saznali da su naše snage napustile odbranu Čapljine.

zapada i uspjeli se uz manje okršaje probiti do sela Cerov Dolac. Treći i dio Četvrtog bataljona prebacili su se bili još 29. 1. na prostoriju Vrgorac—Prolog, pa je Brigada, nakon što su se prikupili i ostali dijelovi, već 31. 1. prevladala krizu i zaustavila neprijateljsko napredovanje na liniji rijeke Trebižat.

U međuvremenu je Vrhovni štab naredio 8. korpusu da prema Mostaru intervenira svim raspoloživim snagama, a 29. hercegovačka divizija forsirala je Neretvu i udarila u bok i pozadinu njemačko-ustaških snaga. Četvrtog veljače i Brigada je forsirala Trebižat i oko podneva ponovo oslobodila Ljubuški. Ustaše su se u neredu povukle prema Širokom Brijegu, ostavivši u Ljubuškom i dvije haubice. Do mraka 5. 2. snage 9. i 29. divizije protjerale su ustaše na liniju s koje su krenuli 27. 1. a sutradan su na toj liniji uvedene u borbu nove svježije snage 19. i 26. dalmatinske divizije, dok je 4. splitska brigada povučena za vrijeme borbi za oslobodenje Širokog Brijega u korpusnu rezervu.

U borbama za oslobodenje Mostara 8. korpus je od 9. divizije obrazovao lijevu napadnu kolonu, koja je na sektoru između željezničke stanice Raštani i Drežnica imala presjeci pravce povlačenja neprijatelja iz Mostara i zaustaviti eventualne intervencije njemačkih rezervi iz smjera Konjic—Jablanica.

Četvrta splitska udarna brigada je na odsjeku od Caprluge do rijeke Drežanke trebala da napadne neprijateljska osiguranja i na krajnjem desnom krilu divizijskog rasporeda izbije na Neretvu. Međutim, dok je Brigada bila u pokretu na željezničku stanicu Drežnica iskrao se 359. legionarski puk, ojačan 116. izviđačkim bataljonom i 999. baterijom topova. Njega je kao svoju rezervu uputio ovamo željeznicom komandant njemačkog 21. korpusa, sa zadatkom da s linije Drežnica—Caprluga sadejstvuje braniocima Mostara, ugrožavanjem pozadine jedinica 8. korpusa koje su sa sjevera napadale Mostar.

Po sniježnim nanosima padina Vljane planine, oko sela Vrđi i dominantne kote Caprluga razvile su se između ovog puka i 4. brigade teške borbe. Uz obostrano velike gubitke, Brigada je uspjela zaustaviti ovu borbenu grupu u pokušaju nastupanja prema Mostaru, ah je legionarskom puku uspjelo održati svoje položaje dok se veći dio njemačko-ustaških snaga nije izvukao iz Mostara. U 16.30 sati 16. 2. Brigada je preko sela Vrđi upala u Drežnicu,^{39b} a neprijatelj se povukao prema Jablanici. Dalje gonjenje preuzela je 29. divizija, a jedinice 8. korpusa vra-

(Danilo Komnenović i Muharem Kreso: »29. hercegovačka divizija« — Beograd 1979, str. 427.

Izveštaj Slaba 4. splitske brigade od 11. 2. 1945. AVII—NOV—K 847, br. reg. 3—2/5. Sjećanja politkomesara Brigade Mijan Paške i komandira 1. čete 1. bataljona Brigade Jozef Pešića u arhivu autora.

^{39b} U knjizi »29. hercegovačka divizija« autori Danilo Komnenović i Muharem Kreso na str. 467 stav 5. navode: »Pošto je dan ranije iz Mostara prebačena u Bijelo Polje 13. hercegovačka udarna brigada je, 18. februara 1945. godine, na liniji Jasenjani—Čitluk smijenila 1. proletersku dalmatinsku brigadu, i istog dana bez borbe ovladala Drežnicom i Grabovicom ...«

U ovoj rečenici se iznosi tvrdnja koja je u suprotnosti sa stvarnim tokom događaja jer je 4. splitska brigada pod borbom i uz značne gubitke ovladala Drežnicom još 16. 2. 1945. što, uostalom, i navedeni autori u 3. stavu iste stranice potvrđuju.

cene su u Dalmaciju radi priprema za proljetnu ofenzivu za oslobodenje Like, obale i otoka sjevernog Jadrana, Rijeke, Istre, Trsta i Slovenskog primorja. U borbama za Mostar Brigada je pretrpjela velike gubitke: samo u napadima oko Drežnice palo je 89 mrtvih i ranjenih boraca. Zbog toga je ona prije ulaska u nove akcije upućena na odmor, najprije u Imotski a potom u Slano, Dubrovnik i Bar, gdje je pored obuke imala i zadatak prihvata novomobiliziranih boraca s Kosova,

UČEŠĆE U BORBAMA ZA OSLOBODENJE ISTRE I TRSTA

Nakon odmora, obuke i popune, Brigada je reorganizirana te su nje na dva bataljona i prištapski dijelovi (Izviđačka četa, Prateća četa, Četa automatičara, Inženjerska četa i pozadinski organi) brodovima iz Dubrovnika i Slanoga prevezeni na operacijsku prostoriju na Cres. U međuvremenu su snage novoformirane 4. armije bile oslobodile djelu jadransku obalu do Kraljevice i sve otoke osim Cresa. Upravo u vrijeme iskrcavanja Brigade na Cres, jedinice 9. divizije likvidirale su i posljednje neprijateljsko uporište na otoku. Predstojao je desant na Istru.

U noći 25/26. travnja 1945. borbeni dijelovi Brigade prevezeni su brodovima iz uvale Banja na Cresu u Brseč na istočnoj obali Istre. Još na Cresu Stab Brigade izdao je pismenu zapovijest kojom je svoje snage rasporedio:

— 2. bataljon, ojačan odjeljenjem минера, odmah po iskrcavanju u Istri najkraćim putem izbija na liniju Vozilići—Plomin, istura osiguranje na rt Mašnjak i poduzima izvidanja u pravcu Nedeljščine i Karpana;

— 1. bataljon ostaje u rajonu Stepca, kao rezerva, d istura osmatrače na vrh Sisol;

— Četa automatičara preko Sisola izbija na istočni rub Čepić polja i u selima Sv. Martin i Sv. Križ posjeda položaje i vrši dublja izvidanja prema Karlovićima i Sušnjevići;

— Izviđačka četa poduzima izvidanje u dva pravca: Vozilići—Krašan—Sinkovići—Zaići i Plomin—Veselići—Soprakorsi.

Međutim, već u noći 26/27. travnja Stab Brigade izdao je novu zapovijest, ovoga puta usmeno, jer nije bilo vremena za pismena uobličavanja. Po toj zapovijesti su jedinice dobile zadatke:

— 2. bataljon da rano ujutro 27. travnja napadne i likvidira neprijateljske posade u Nedeljščini (oko 50 vojnika) i Strmeu (oko 30 vojnika);

— 1. bataljon da kontrolira prostor između dijelova 2. bataljona i dijelova 3. dalmatinske brigade na Maloj i Velikoj Učki, a s dva voda da osigura desni bok 2. bataljona kod Drenije i Boljeskog;

— Četa automatičara i Izviđačka četa dobile su zadatke dubljih izvidanja na svojim pravcima, kako su oni već bih određeni zapoviješću od 25. travnja.

Nije se znalo da je upravo kada je Stab Brigade u Plominu izdao svoju zapovijest u Nedeljšćinu izbila neprijateljska kolona sastavljena od oko 1.500 vojnika njemačkog 1.047. puka s glavnom 237. artiljerijskog puka. Te neprijateljske jedinice su zanočile u Nedeljšćini na svom maršu iz Pule prema Rijeci, gdje su se trebale priključiti svojoj matičnoj 237. diviziji, koja je u Rijeci vodila borbe sa snagama 4. jugoslavenske armije. Ta kolona trebala se probijati komunikacijom preko Učke na Opatiju i Volosko, gdje su već vodile borbe 2. i 3. dalmatinska brigada.

Na konačistu u Nedeljšćini kolona je isturila jaka osiguranja u Strmac i Ržišće.

Drugi bataljon napao je rano ujutro 27. travnja sa svojom 1. četom Strmac, a s drugom i 3. četom Nedeljšćinu. Vješto i neprimijećeno podišavši neprijateljskim osiguranjima, čete su im nanijele znatne gubitke, ali je neprijatelj intervenirao glavnom. U protunapadima odbačene su čete na polazne položaje. U toku prijepodneva Bataljon poduzima čitav niz napada i juriša na trostruko jačeg neprijatelja, ali, unatoč junačkih podviga, borci malobrojnog Bataljona nisu mogli savladati trostruko jače neprijateljske snage.

Trideset osam mrtvih i ranjenih palo je tog jutra u jurišima oko Strmac i Nedeljšćine. Neprijatelj je također imao velike gubitke: 74 mrtva i oko 130 ranjenih, prema našim izvještajima. Poslije podne ipak je bio natjeran na ubrzano odstupanje prema Sušnjevi. ⁴⁰

Potom je po jedna četa iz 1. i 2. bataljona produžila napad prema Labinu i Karpanu, a ostale snage Brigade pripremile su se za nove napade na ovu neprijateljsku pukovsku kolonu u Sušnjevi.

Neprijateljske posade pobjegle su iz Labina i Karpana u Rašu, pa su dvije čete prije podne 28. travnja žestoko napale neprijateljske dijelove prikupljene u ovom mjestu. U trosatnoj borbi, u kojoj su neprijatelju nanijeti gubici od 10 mrtvih, 16 ranjenih i 1 zarobljeni vojnik, čete su protjerale neprijatelja ne dopustivši mu da poruši rudnička postrojenja. Nakon odstupanja preko rijeke Raše neprijatelj je porušio most. Ovdje su čete dobile naredenje da se hitno prebace prema Sušnjevi, a dalje gonjenje prema Puli preuzeo je Kvarnerski odred mornaričke pješadije.

Oko 18 sati 28. travnja otpočeh su 1. i 2. bataljon te četa automatičara energični napad na neprijateljsku pukovsku kolonu u Sušnjevi. Iznuren velikim gubicima koje je pretrpio u Nedeljšćini, neprijatelj je u panici počeo odstupati prema Vranju. Precizna minobacačka vatra, po koloni koja se formirala, nanijela je neprijatelju gubitke, pa se osiguranje začelja kolone razbježalo čim je s tri strane izvršen napad mitraljeskom i streljačkom vatrom. Na bojištu je ostalo više neprijateljskih vojnika i oficira. Obavještajci Brigade procijenili su njegove gubitke na 20 mrtvih i 30 ranjenih.

U panici je neprijatelj ostavio gotovo cjelokupnu tegleću komoru, pa je i zaphjenjeno: 1 četverocijevni top (flak), 12 kola s municijom i

spremom i 24 konja. Bilo je od minobacačke vatre uništeno: 2 topa, 2 motocikla i 10 kola sa spremom te 26 konja. Neprijatelj je ostavio i kola s pukovskom blagajnom i dokumentacijom.⁴¹

Brigada nije imala gubitaka.

Iste večeri primljena je zapovijest da Brigada, čim prikupi svoje dijelove i skupa s 3. dalmatinskom brigadom razbije neprijateljsku pukovsku kolonu, produži nastupni marš prema Trstu, kao lijeva divizijska kolona, pravcem Boljun—Paz—Cerovlje—Buzet.

Neprijateljsku pukovsku kolonu potpuno je razbila u naletu sutradan 3. dalmatinska brigada, tako da je general Löhr u svojoj poslijeratnoj izjavi zabilježio: »Borbena grupa iz Pule uplela se, s mjesnim partizanima i snagama koje su došle sa Cresa, u trajne borbe i, odmičući vrlo sporo morala da se preko Mune Grande—Rupe kreće obilaznim putem, izgubivši malo po malo tri četvrtine svog teškog naoružanja.«⁴²

Na svoj marš prema Trstu Brigada je krenula 29. travnja u dvije kolone. Desnu kolonu činio je ojačani 2. bataljon i ona se kretala smjerom Šušnjevića—Boljun—Buzet. U lijevoj koloni su bili 1. bataljon i ostali dijelovi Brigade (osim 3. bataljona koji je bio ostavljen zbog mobilizacijskih zadataka u Dubrovniku, Baru i Prizrenu). Ova kolona krenula je pravcem Šušnjevića—Paz—Cerovlje—Buzet.

Lijeva kolona se na cesti nedaleko Paza susrela s njemačkim 1218. bataljonom za osiguranje, koji je marširao iz Pazina prema Vranju, ? namjerom da se priključi koloni 1047. puka. U noćnoj borbi, u susretu, dijelovi Brigade su hametice potukli taj bataljon. Bilo je zarobljeno 200 vojnika, a isto toliko ih je ostalo na ledinama oko zaselaka Čehi, Afličići i Ivančići nedaleko Paza. Samo mali broj neprijateljskih vojnika uspio se spasiti bijegom prema Pazinu. Brigada je imala gubitke od 14 ranjenih i 3 mrtva, među njima i pomoćnik političkog komesara 1. bataljona Jozu Gašpara.

Plijen u ovoj borbi bio je: 3 flaka, 2 teška bacača, 29 puškomitraljeza, 240 pušaka, 10 automata, 13 pištolja, 5 teških mitraljeza, 3 kamiona, 2 automobila, 4 motocikla, nekoliko bicikla i 28 kola punih municije i vojničke opreme⁴³

Obje brigadne kolone produžile su odmah nakon završetka borbe pokret prema Buzetu. Zarobljenici i plijen predani su organima Operativnog štaba za Istru. Nakon nekoliko sati predaha u Buzetu kolona Brigade produžila je za 3. dalmatinskom brigadom, koja je na zaplijenjenim kamionima brzo napredovala prema Trstu, usput zarobljavajući i uništavajući neprijateljske posade po manjim mjestima.

Prvog maja navečer prethodnice Brigade izbile su u jugoistočna i južna predgrađa Trsta. U toku noći 1/2. svibnja likvidiran je neprijateljski otpor u nizu otpornih točaka u gradu, oko groblja, hipodroma, željezničke stanice sv. Ana. Ujutro su bataljoni produžili napredovanje Istar-

⁴¹ Arhiv Vn — NOV — k. 847, br. reg. 8—1/5.

⁴² Arhiv Vn — NOV — Nemcl — k. 70, br. reg. 1.

⁴³ Arhiv VII — NOV — k. 847, br. reg. 10—1/5.

skom ulicom, a na lijevom krilu je 2. bataljon skupa s bataljonom 3. dalmatinske brigade učestvovala u uništenju neprijateljske grupe u tvornici »Elba«, gdje se, očekujući dolazak savezničkih snaga, bilo sklonilo šareno društvo esesovaca, četnika i mornara NDH, ukupno oko 1.000 ljudi. Udarima minobacača, »John Bulla« i bombaša ova grupa je bila oko 11 sati 2. svibnja prinuđena na predaju. Potom su dijelovi Brigade uzeli učešća s dijelovima 20. divizije u blokadi posljednje točke otpora u gradu — kaštela Sv. Justina. Kada su već vođeni pregovori o predaji i tih dijelova (oko 700 neprijateljskih vojnika) izbili su u Trst tenkovi savezničke 2. novozelandske divizije i »maroderski« upali u već opkoljeni kaštel te u svoje zarobljeništvo poveli grupu iz kaštela.

Šestog svibnja je 1. bataljon izvršio posljednji ratni zadatak zarobljavanjem posade njemačkih obalnih baterija na Savudriji. Tri dana poslije toga, završetak rata, Brigada je proslavila u dvorištu karabinjerske kasarne u Istarskoj ulici, u Trstu.

ZAKLJUČAK

Četvrta splitska udarna brigada predstavlja značajan prilog grada Splita i njegove okolice u NOR-u; uvjeti pod kojima je ona nastala i način na koji je stvarana svakako su nešto posebno u historiji NOB-a.

Ova Brigada, čiji je borbeni put trajao 22 mjeseca, bio dugačak preko 4.200 kilometara, a mjereno stazama pojedinih njenih bataljona i preko 5.000 kilometara, pronijela je ponosno ime grada Splita diljem Bosne, Hercegovine, Dalmacije, Like, Hrvatskog primorja i Istre, sve do Trsta, djelomično preko Crne Gore i Albanije sve do Prizrena na Kosovu, svugdje na svom borbenom putu kujući bratstvo naših naroda.

Na tom borbenom putu kroz njene redove je prošlo, kako se pretpostavlja, preko 4.000 boraca (Komisija za evidentiranje uspjela je evidentirati 3.112) a, koliko se prema nepotpunim podacima moglo utvrditi, imala je gubitke 786 mrtvih i ranjenih i 321 nestalih.

U borbama je neprijatelju Brigada nanijela, prema podacima iz bojnih relacija, ove gubitke: 1.457 mrtvih i 1.305 zarobljenih.⁴⁴ Ovim brojkama nisu obuhvaćeni gubici nanijeti u borbama za obranu Splita i ostalim akcijama koje je Brigada vodila prije 15. listopada 1943. godine.

JOVAN VUJOŠEVIĆ

UTJECAJ REVOLUCIONARNOG SPLITA NA
ANTIFAŠISTIČKO OPREDJELJENJE TALIJANSKIH
VOJNIKA 1941—1943.

Kao žarište revolucionarne borbe između dva svjetska rata, Split je bio uporište NOP-a od prvih dana talijanske okupacije do svog definitivnog oslobođenja. To je manifestirano gotovo svakodnevno u raznim vidovima i oblicima, bojkotom okupacionih mjera, fašističkih udruženja i svečanosti, posebno škola svih vrsta, zatim putem razgranate antifašističke propagande NOP-a, tako i oružanim napadima na okupacione funkcionere i vojnike, najzad, mobilizacijom ljudi i sredstava za potrebe ilegalaca u gradu i partizanskih jedinica u Dalmaciji. Uspjesi nisu izostajali zahvaljujući tome što su akcije komunista i skojevaca, rodoljuba i antifašista nailazile na široku podršku većine splitskog stanovništva, a ponegdje i ponekad na toleranciju, neodlučnost i pasivan stav antiratno raspoloženih talijanskih vojnika.

Rezultanta utjecaja revolucionarnog Splita na antifašističko opredjeljenje talijanskih vojnika ogleda se u dva krupna pokazatelja:

1. Poslije kapitulacije fašističke Italije, 8. IX 1943, pod utjecajem niza subjektivnih i objektivnih okolnosti, dio talijanskog garnizona u Splitu pružio je žestok otpor svojim dojučerašnjim saveznicima — njemačkim trupama koje su hitale da okupiraju ovu važnu jadransku luku i značajno uporište NOP-a. Oslonjen na splitsko stanovništvo i jedinice NOVJ, taj oružani otpor od petnaestak dana bio je jači od onoga koji je pružila divizija »Emilija« u Kotoru ili djelovi divizije »Taurinense« koji su od Nikšića, uz sadejstvo 5. crnogorske proletherske brigade, pokušavali da se probiju do jadranske obale radi prebacivanja u Italiju, neuporedivo snažniji od otpora dijelova divizije »Marke« na području Dubrovnika. U Podgoricu (sada Titograd), sjedište divizije »Ferara« s oko 12.000 vojnika, Nijemci su ušli bez metka! Otpor divizije »Bergamo« u Splitu njemačkim trupama može se smatrati uspješnijim i značajnijim i od otpora pojedinih talijanskih jedinica u Albaniji i Grčkoj.

¹ Bilo je to 13. IX 1943.

2. Prva oružana formacija boraca strane nacionalnosti u sastavu NOVJ — bataljon «Garibaldi» — stvorena je upravo u Splitu¹ i, kao takva, odlukom Josipa Broza Tita uključena u 1. proletersku brigadu. Ujedno, potpukovnicima Luidiju Venerandiju i Atiliju Venosti data je punomoć Vrhovnog štaba NOVJ da prikupljaju talijanske vojnike radi stvaranja veće partizanske jedinice u sastavu i pod komandom NOVJ. Osim toga, valjalo bi imati u vidu i činjenicu da je bataljon »Garibaldi« s bataljonom »Mateoti« iz 3. krajiške proleterske brigade bio okosnica partizanske brigade »Italija« koja je obrazovana u tek oslobođenom Beogradu 28. X 1944.² kao i to da je ona na domaku oslobođenog Zagreba, 8. V 1945, na Zagrebačkoj gori imala nekoliko poginulih u okršajima protiv neprijatelja, gdje je ujedno završila svoj ratni put.

Sto se takav preokret od bivših okupacionih vojnika u dobrovoljce protiv fašizma odigrao upravo u takvom vidu, odgovor se može naći u spletu brojnih okolnosti i faktora, među kojima je svakako dominirajući utjecaj revolucionarnog Splita na tok i ishod otrežnjavanja i anti-fašističkog opredjeljenja dobrog dijela talijanskih vojnika.

Talijanski vojnici uopće, pa i oni stacionirani u Splitu, bili su permanentno pod utjecajem razvijene fašističke propagande koja se, prije svega ogledala u nastojanjima vojnih, političkih i religioznih faktora da se okupacija Dalmacije i Splita prikaže kao »oslobođenje« i objašnjava kao tobožnja zaštitnička i dobročiniteljska misija, iako se radilo o surovom fašističkoj okupaciji radi ostvarenja imperijalističkih ciljeva susjedne Italije prema Dalmaciji i drugim oblastima Jugoslavije.

Takvoj politici i propagandi fašističke Italije u potpunosti je odgovarala i kolaboracionistička strategija četnika, koja se sastojala u odlučnoj orijentaciji na tijesnu suradnju s okupatorom protiv KPJ i NOP. Strategija čekanja i lojalnosti, koja je, npr., u Crnoj Gori sadržana u propovijedi antikomunističkih elemenata kako će sudbina malih naroda biti riješena u duelu velikih sila i da je stoga i sama pomisao na otpor okupatoru »isto što i samoubistvo«, u Splitu se među protivnicima NOP-a čula teza: »Sto će nam država i sloboda ako u njoj ne bude Hrvata i njihovih domova«?³

U tom smislu trebalo bi cijeniti i talijansku politiku oslonca na četnike čiji su se predstavnici stalno nalazili u Splitu i koji su za Talijane bili obavještajci i vodiči, prethodnica i zaštitnica, značajna ušteda u živoj sili i sredstvima. Pored toga, spregom sa četnicima nastojalo se izgraditi nekakvu protivtežu NDH i svojevrsan način penetracije u oblastima naseljenim srpskim življem. Od takve orijentacije i prakse nije se odustajalo ni u danima kada su Nijemci razoružavali četnike, objašnjavajući to razlozima vojne prirode: jedni (lički četnici) daju »korisne usluge naročito na obavještajnom polju«, drugi (četnici popa Đujića) čine »zaštitni pojas« prema talijanskim istaknutim garnizonima, treći (crnogorski četnici) »za nas predstavljaju ono što je za Nijemce Srpska državna straža«, itd.⁴

² Ubrzo prosljedila na sremski front, gdje se u sastavu 1. proleterske divizije borila do kraja oslobodilačkog rata.

³ Ta strategija kolaboracionista izražena je u sličnom smislu još 1941, a registrirana je u navedenom obliku 11. IV 1943.

⁴ Arhiv Vojnoistorijskog instituta (AVII), ital. fond, k 326, 17/a-1.

Talijani u Splitu, međutim, bili su pod stalnim utjecajem i drugih faktora: propagande NOP-a i otpora Splitskih okupacionoj vlasti; razvoja NO borbe u Dalmaciji i u drugim zemljama i pokrajinama Jugoslavije, razvoja drugog svjetskog rata uopće, naročito na istočnom frontu i u Africi, te revolucionarnog gibanja u matičnoj Italiji.

Proces otrežnjavanja talijanskih vojnika i njihovog približavanja NOP-u odvijao se u okvirima koji se ne mogu pojednostavljeno iskazati. Mada se ne može govoriti ni o izrazitim, vidljivim i skokovitim promjenama u političkom raspoloženju prosječnog talijanskog vojnika, ipak se uslovno može predstaviti razvojna skala njegovog držanja i morala, kri- vulja njegovog angažiranja protiv NOP-a. Taj proces koji se — i pod utjecajem revolucionarnog Splita — odvijao unutar talijanske okupacione vojske od sredine aprila 1941. do sredine septembra 1943. — mogao bi se izložiti u šest perioda i cjelina:

Prvi period: Povodi za razmišljanje o svom položaju u okupiranoj Dalmaciji i Splitu (od 15. aprila do 22. juna 1941) — Ulazak Talijana u Split sredinom aprila 1941. ličio je na paradu, ali bez prisustva naroda. U depešama, govorima i naslovima listova ponavljalo se kao refren: »Dalmacija je najzad pripala Italiji!«⁵ našto su splitski rodoljubi po zidovima ispisivali odgovor da Dalmacija nije talijanska, već hrvatska i jugoslavenska. Premorenog talijanskog vojnika zavojevačkim pohodima u Etiopiji, Španiji, Albaniji i Grčkoj, slobodarski Split dočekao je hladno i s ogorčenjem, što je bio rječit pokazatelj opore i opasne sredine za nezvanog gosta. Bili su to predznaci bure koja se spremala, još nedovoljno snažni povodi za razmišljanje inače antiratno raspoloženog talijanskog vojnika.⁶

Ni antifašističke parole i simboli — koji su se tada vidali na raznim stranama Splita — nisu ozbiljnije zaokupljali talijanske vojnike niti potkopavali okupacioni sistem. Istina namjesto fašističkog »Winceremo« (Pobijedit ćemo) pojavljivalo se prkosno i podrugljivo »Wederemo« (Vi-djet ćemo), namjesto izvršavanja naredbi — bojkot slijedi, potom »La legge di Questura al massimo tre giorni dura!«⁷ General Dalmazzo još 24. maja 1941. upozoravao je na opasnost: »Mora biti jasno da sve nije gotovo!« Široka antifašistička platforma NOP-a, usprkos opasnostima, privlači čestite ljude u sve čvršći oslobodilački front, bez obzira na njihovu nacionalnu pripadnost. To ilustrira i proglas CK KP Hrvatske, objavljen sredinom juna 1941. — »Svi na okup!« koji se završava jedin- stvenom parolom onoga vremena: »Za mir i bratstvo među narodima čitavog svijeta!«⁸

⁵ Izvještaj Kašea Ministarstvu vanjskih poslova Rajha od 24. IV 1941, AVII, mlkro- teka, London 2, X 297354.

⁶ Juna 1941. Josip Broz Tito izvjestio je Komintemu da je s talijanskim vojnicima »kolosalno raditi«. ACK, br. 11552. Nastojanja da se pridobiju talijanski vojnici za NOP uočili su i obavještajci fašističkih okupatora. U jednom izvještaju Komande divizije »Caeciatori delle Alpi« od 4. IX 1941. kaže se: »Vizgleda da lake studentim e nastoje da sklope poznanstvo s talijanskim oficirima u cilju razvijanja komunističke propa- gande«. AVII, ital. fond, k 664, 1/1.

⁷ »Zakon Kvesture maksimalno tri dana traje«.

⁸ Zbornik, tom V, knj. I, dok. br. 2, str. 8—15.

Ni 22. juna 1941. nije izazvao bitniju promjenu u odnosu snaga između talijanskog okupatora i stanovnika Splita, koji je prvih dana okupacije bio veoma nepovoljan: jedan naoružani okupatorski vojnik na četiri Splitsanina. Još se među fašistima vjerovalo u brzu i laku pobjedu sila Osovine protiv SSSR. Veselilo se pobjedama njemačkog oružja, pripreman je ekspedicioni korpus za istočni front i smišljen program slavlja kada Moskva padne. Početak agresije na SSSR, 22. juna, proglašen je za praznik zemalja »Novog poretka«.

Drugi period: Počeci snažnijeg otrežnjavanja (od 22. juna do kraja 1941) — Poslije 22. juna 1941, ipak, počinje izvjesno buđenje među talijanskim vojnicima, čiji je intenzitet bio u direktnoj vezi s porastom antifašističkog i antiokupatorskog raspoloženja. Leci i drugi propagandni materijali NOP-a dopiru i u talijanske kasarne. Množe se upozorenja splitskih ilegalaca da se ne ide na SSSR i da se ne proganjaju pripadnici NOP-a. Bojkotuje se dizanje i spuštanje talijanske zastave, fašističke svetkovine, filmovi, pjesme.

Talijanski funkcioneri i generali saopćavali su Rimu da je tih dana, krajem juna 1941, komunistička aktivnost bila »naročito pogibeljna«, da su sve brojniji i izrazitiji »izlivi netrpeljivosti« prema talijanskim trupama, da »stanovništvo ne simpatise ni nas ni Nijemce«, čak da je »većina stanovništva vijest o objavi rata Rusiji primila sa izvjesnim ushićenjem«. General Mario Robotti procjenjivao je tada da je neophodno suzbijati »bezuspješna prkošenja«, da se ne smije trpjeti »nikakav gest otvorenog ili prikrivenog protivljenja prema našim vojnicima, režimu i našoj zemlji«. Petnaestak dana kasnije, Robotti je ukazivao na to kako pripadnici NOP-a čine sve da talijanske trupe »prisile da žive u neprekidnoj uzbuni i teškoj službi koja bi ih napokon izmurla«. U to vrijeme general Ambrosio je upozoravao svoje potčinjene kako »komunizam uzima maha« u okupiranim i anektiranim oblastima, pa su svi nastojali da se što bolje pripreme za obračun koji je bio na pragu s ustanicima. S tim u vezi, general Dalmazzo je zahtijevao »moralnu pripremu kadrova« za predstojeće okršaje, a general Robotti je išao u tome korak dalje, insistirajući u zahtjevu da komunistička propaganda »me smije ni okrnuti kompaktnost jedinica«.

Zbivanja u Dalmaciji, Sloveniji, Crnoj Gori, Hercegovini i u drugim zemljama i pokrajinama Jugoslavije, naročito poslije izbijanja oružanih akcija, uselila su nemir i nespokojsvo među talijanske okupatore.⁹

Antiokupatorsko raspoloženje prerasta u organizirani i postojani otpor Splita u jesen 1941, počev od omladinskih akcija bojkota talijanskog jezika i nastave u školama do sve masovnijeg protivljenja prilikom hapšenja i interniranja, te do sve brojnijih akcija sabotaže i oružanih

⁹ Talijanske vlasti su pokušavale surovim represalijama zaustaviti ustančku plimu. Splitski prefekt dr. Paolo Zerbino, početkom augusta 1941, ističe kako se fašizam »dinamika borio očajničkom hrabrošću da bi spasio Italiju i »veno ide no r.« »iiede od boljševičke opasnosti i pošto — po njemu — ne pomaže »propovijedanje dobrote«, to je »radi apćeg dobra — odmazda nezaoječna«. Po fašističkim sprovedila olovom, tj. strijeljanjem, internacijama i deportiranjem, te konfiskacijom imovine simpatizera NOP.

napada na talijanske vojnike. Oružane akcije u centralini dijelovima grada, bacanje ručnih bombi na talijansku vojnu muziku, bio je nov izazov cjelokupnom okupacionom sistemu, istovremeno potvrda da Split neće biti idilično zaleđe i zavjetrina za okupatorske trupe. To će još snažnije potvrditi herojsko držanje splitske grupe pohapšenih ilegalaca na strijeljanju.¹⁰ Talijani su sve to shvatili kao opomenu na opasnosti koje ih odasvud vrebaju u gradu i van njega, kao potvrdu postojanja širokog antifašističkog fronta u Splitu, Dalmaciji i šire. Kada se uzme u obzir i slom njemačke doktrine munjevitog rata u SSSR krajem 1941, onda se — uporedo s neuspjesima u pothvatima protiv partizanskih jedinica — može govoriti o počecima snažnijeg otrežnjavanja talijanskih vojnika. Osim toga, gotovo sve komande prate i dostavljaju podatke o dezerterima, registriraju se i nestali vojnici (samo decembra 1941. u 2. armiji bilježi se 136 nestalih talijanskih vojnika i oficira).¹¹ Pojava lakog padanja u partizansko zarobljeništvo, koje čak — za većinu talijanskih vojnika — predstavljalo »interesantnu razonodu«,¹² dovela je do množine direktiva i uputstava, cirkulara i naredenja o potrebi povećane budnosti i agresivnijeg držanja u borbama protiv partizanskih odreda. Pribjegava se i propagandnim trikovima, falsifikatima prave historiji. Naime, sredinom septembra 1941, talijanske okupacione vlasti su »dosta svojih ljudi obukli u jugoslavenske uniforme i snimili jednu lažnu borbu za film«.¹³

Sa sve većom zabrinutošću prate se vijesti o stanju na svjetskim ratištima, posebno u Jugoslaviji i o revolucionarnim zbivanjima u matičnoj Italiji. Izbjegava se odlaženje u »akcije čišćenja« protiv jedinica NOPOJ. Počinje se intenzivnije razmišljati o tom »jugoslavenskom problemu«, o karakteru i ciljevima oslobodilačke borbe jugoslavenskih naroda i narodnosti. Ponegdje se uspostavljaju i veze talijanskih vojnika s pripadnicima NOP-a. Decembra 1941, splitski prefekt Paolo Zerbino konstatira neugodne činjenice o antipatiji Dalmatinaca prema talijanskim okupatorima, »nadasve prema fašizmu«.¹⁴

Treći period: *Pojave izbjegavanja fronta i neposlušnosti talijanskih vojnika* (od januara do decembra 1942) — Vršeći analizu stanja u talijanskoj okupacionoj armiji, general Ambrosio je prvih dana 1942. registrirao niz karakterističnih i uznemiravajućih podataka: na pojedinim sektorima fronta »ispoljavaju se znaci zamorenosti trupa«; uslijed čestih borbi protiv partizanskih jedinica, počelo je da preovladuje »stanje neprekidne napetosti«; i ono što je objašnjavalo i jedno i drugo, i što je

¹⁰ Zbornik, tom V, knj. 1, dok. br. 210, str. 477—478.
Na stratištu u Trogiru — piše Vjekoslav Cvrtilje o događajima u Splitu 1941 — svi su se junački držali. To su nam kasnije potvrdili i neki karabinjeri. Talijani se nisu mogli načuditi »fanatizmu«, tj. držanju tih ljudi na sudu i na strijeljanju.
¹¹ U operativnom dnevniku Više komande oružanih snaga »Slovenija-Dalmacija« za oktobar 1942, pored 287 mrtvih i 500 ranjenih, registruje se i kategorija »nestalih« talijanskih vojnika, ukupno 134. Zbornik, tom XIII, knj. 2, dok. br. 116, str. 818.
¹² Isto, dok. br. 12, str. 60.
¹³ Public Record Office, FO, 371, 30219, 5729.
¹⁴ Komandant kr. karabinjera Dalmacije, pukovnik Giuseppe Butti, navodi i to kako ustanici nastoje da upoznaju naše vojnike s dobrim postupcima koji se primjenjuju prema našim zarobljenicima koji padnu u njihove ruke, kako bi ih naveli da dezertiraju«. Zbornik, tom XIII, knj. 2, dok. br. 12, str. 60.

ponajviše obeshrabrivalo, bila je konstatacija da se »neprijatelj nalazi svuda«.¹⁵ Time se očigledno mislilo i na otpor u okupiranom Splitu.

Preuzimajući dužnost načelnika Generalštaba, Ambrosio je 24. januara 1942. predlagao talijanskoj Vrhovnoj komandi da se do proljeća 1942. koncentričnim i jednovremenim dejstvima jakih talijanskih, njemačkih, bugarskih i NDH snaga protiv glavnih ustaničkih žarišta osujeti prijeteća opasnost, i to »neobazirući se ni na kakvu regionalnu ili državnu podjelu«. S obzirom na protivrječne interese i međusobna gložnja, takvo objedinjeno angažiranje protiv NOPOJ tada nije moglo biti realizirano. Stoga je Komanda 2. armije prekorno i zabrinuto skretala pažnju na to da »granice postoje za nas, ali ne za ustanike«.¹⁶

Tih dana kružio je cirkular da se talijanska armija nalazi »u punom ratu«, istom onakvom kakav se vodi u SSSR, u Libiji i na Dalekom istoku, dodajući da su borbena dejstva protiv NOPOJ »istinske i prave ratne operacije«.

Popuštanje discipline i morala u talijanskoj vojsci dovodilo su do češćih slučajeva izbjegavanja učešća u borbama protiv partizana, pa su hapšeni i strijeljani pojedini talijanski vojnici zbog toga što su se »opirali da idu u borbu« protiv partizana. Od najviših talijanskih instanci prema nižima dostavljane su direktive :

»Treba prekinuti tradiciju pretjerane ljubaznosti i nježnosti! (...) Ovaj narod nas nikada neće voljeti« — govorio je Musolini.

»Ugušiti svaku samilost svojstvenu našem temperamentu!«¹⁷

»Plašljivce treba odmah strijeljati!«

»Neka se zna dobro da neodmjerena u reagiranju, izvršena u dobroj namjeri, neće nikad biti kažnjena!«¹⁸

»Sve oči neka gledaju, sve uši neka slušaju i neka čuju, sva usta neka izvještavaju!«

»Nijedna beskorisna usta i nijedno neiskorišteno oružje«.

Isto tako, lansirano je i slijedeće upozorenje: »Neka se sruši legenda o čovječnom ponašanju partizana prema izvjesnim kategorijama zarobljenika!«¹⁹

Štabovi NOVJ i rukovodstva organizacija KP sve češće su uočavali da je talijanska vojska »jako demoralisana«.²⁰ Dok je komandant 5. korpusa, general Brovarone, javljao Rimu da je rat u Jugoslaviji »ozbiljna, divlja i krvava stvar« i da partizani predstavljaju »jedini cilj« okupacionih snaga, komandant 18. korpusa, general Spigo, podvlačio je kako je ratovanje u Jugoslaviji preskupo, »svaki uništen ustanik staje nas hiljade metaka i desetine ili stotine artiljerijskih i avionskih zrna«, dodajući ono što je trebalo da izmijeni pasivan odnos trupa prema okupaciji

¹⁵ General Mario Ronita je 30. 1. 1942. ukazivao na to da je talijanski »krajnji cilj« bila potreba »da na Balkanu imamo što je moguće manje briga (da bi štedjeli trupe i sredstva u korist drugih bojišta)«. Zbornik, tom XIII, knj. 2, dok. br. 17, str. 79.

¹⁶ »Sektori za ustanike ne postoje« — upozoravao je Hoata u ulozi načelnika Generalštaba talijanske vojske, 10. 1. 1942. Zbornik, tom XIII, knj. 2, dok. br. 5, str. 35.

¹⁷ Govorio je prefekt Rijeke Testa, 4. VI 1942. Zbornik, tom XIII, knj. 2, dok. br. 68, str. 468.

¹⁸ Zbornik, tom VI, knj. 2, dok. br. 145.

¹⁹ Isto.

²⁰ Zbornik, tom III, knj. 2, str. 94.

jugoslavenskih zemalja, »Upamtite da smo u nedobronamjernim i neprijateljskim zemljama«.

Na bazi pouka iz mnogobrojnih operacija protiv NOPOJ, general Roatta je konstatirao da u većem dijelu Hrvatske, znači i u Dalmaciji, »ustanici mogu da rade sve što žele ili skoro sve što žele«. Ujedno je zapazio kako usitnjene snage, slabi garnizoni i karabinjersko-žandarmerijske stanice, postaju lak zalogaj za partizanske jedinice, doslovce: »praktički predstavljaju magacin za snabdijevanje oružjem i municijom, a često i ljudima — za ustanike«.²¹ To »snabdijevanje« ljudima, svakako, od izuzetnog je interesa za potpunije osvjetljavanje svega što se odigralo među talijanskim vojnicima pod utjecajem NOP-a u Splitu i drugdje.

Dok je sredinom 1942. Dobrosav Jevđević izvještavao Dražu Mihailovića o »predominantnom komunističkom uplivu« u Splitu,²² dotle Komanda 18. korpusa javlja Višoj komandi »Slovenija—Dalmacija« da se na području Splita »nastavlja sabotaza, koja se uglavnom ocrtava u obaranju telefonskih stupova i u represalijama protiv naših obavještajaca i simpatizera«.

Takvo stanje stvari sve ozbiljnije zabrinjava njemačko komandovanje, što se vidi i iz tvrdnje njemačkog poslanika u NDH, 4. decembra 1942. Ministarstvu vanjskih poslova u Berlinu, gdje stoji da talijanske jedinice »nemaju ni spremnosti ni sposobnosti da vode borbu protiv partizana«.²³

Četvrti period: Raste pesimizam među talijanskim vojnicima (od januara do 25. jula 1943) — U novogodišnjem pozdravu prefektu, delegacija splitskih kolaboracionista još jednom podvlači svoju privrženost okupatoru: »Mi osudujemo širenje prokletog komunizma među pučanstvom naše provincije!« Na to je prefekt odgovorio da je »djetinjasto povoditi se za mašanjima komunista — pobunjenika, koji bi s ponekom crvenom krpom i s ponekim glupim uništavanjem htjeli zastrašiti Mussolinijeve vojnike«.²⁴

Tada su četnici također stavili do znanja okupatoru da će ostati dosljedni u borbi protiv NOP-a. Ujedno su — zbog talijanskih represalija — izbacili propagandnu tezu da su partizanske akcije »komarčev ubod u narodni organizam« mnogoljudne Italije.²⁵ Lokalni »II popolo di Spalato«, međutim, objektivnije je ocjenjivao situaciju. U broju od 27. januara 1943. naznačeno je kako je »komunističko djelovanje išlo za tim da na vratima Italije i Njemačke stvori političko ognjište kadro da

²¹ Stoga je Roatta, 11. X 1942, bio protiv rasipanja snaga »u seriju jedinica, jedinica i žandarmerijskih stanica«.

²² AVII, četnički arhiv, k 18, 24/8 (VK-X-6). Slično je Dražu Mihailovića izvještavao Ilija Trifunović Birčanin aprila 1942. govoreći: »U Splitu, ceoj Dalmaciji, pa i u Hrvatskoj a naročito u ovom glavnom mestu na primorju kao da je 95% komunista«. AVII, četnički arhiv, k 157, II (II-P-8).

²³ Talijansko komandovanje se rano orijentiralo na četničku pomoć. Roatta je isticao kako četnici s Talijanima saraduju »jedino s ciljem da se razbije komunizam« i da su četnički komandanti uvjerali Talijane da oni »iskreno suraduju isključivo zbog antikomunističke borbe«.

²⁴ S. Kvesić, Dalmacija u NOB, Zagreb 1950, str. 610.

²⁵ Isto, pod datumom 29. I 1943.

svoj otrovni virus pretoči u te dvije osovinske nacije i u druge zemlje Balkanskog poluotoka.²⁶ Odjek teških talijanskih gubitaka u bici na Neretvi i Sutješki izazvao je nov talas antifašističke propagande koji je zapljusnuo i splitski garnizon. U tom duhu upravo u proglasima NOP-a čula se parola: »Dodite, o braćo Talijani, u našu i vašu antifašističku vojsku!²⁷

Na dvogodišnjicu ulaska u Split talijanskog okupatora, sredinom aprila 1943, kada je obnovljeni splitski partizanski odred napao talijanske posade u Kaštelima, događaji na frontovima sve očiglednije potvrđivali su zapadanje talijanskog fašizma u tešku krizu. Talijanske oružane formacije pretrpjele su osjetne udarce u bici na Neretvi, u dolini Rame, na Drini. S druge strane, štrajkovi u Italiji marta 1943. — prema pisanju lista »L'antifascista« — odlučit će o kraju fašističke diktature.²⁸ Na partizanski letak u Splitu, pisan na talijanskom jeziku, kojim se Talijani pozivaju da bace oružje i vrate se svojim kućama, list »Il popolo di Spalato« i dalje pokušava s tvrdnjom da je — uprkos »talasa varvaskih plima« — Split »zauvijek ostao čvrst u svojoj talijanskoj vjери.«²⁹ Tom unutrašnjem vrenju pridonosi i letak Narodnooslobodilačkog odbora Split, upućen talijanskim vojnicima i mornarima, u kome stoji: »Ne borite se protiv partizana i Narodnooslobodilačke vojske hrvatskog, srpskog i slovenskog naroda!³⁰

Peti period: Sazrijevanje antifašističke svijesti talijanskih vojnika (od 25. jula do 8. septembra 1943) — Mada je fašizam bio propao, opet su ostali korijeni imperijalističke politike: »Na ovom balkanskom zemljištu mi treba da branimo ne samo interes, već i prestiž! Sjetimo se da svaki od nas predstavlja Italiju« — kaže se u jednom proglasu iz toga vremena.³¹

Talijansko komandovanje je pokušavalo da i u takvim uslovima održi situaciju u svojim rukama. Tako, »zbog kukavičkog držanja« prilikom akcije na Brač, 28 vojnika osuđeno je na smrt a 23 na vremenske kazne. Međutim, pod pritiskom splitskih rodoljuba-demonstranata više desetina zatvorenika — pripadnika NOP-a pušteno je iz zatvora!

Taj peti period ispunjen je pripremama svih faktora NOP-a za slučaj kapitulacije Italije u skladu s direktivama Glavnog štaba od 8. augusta 1943. u kojima je isticano da postupak prema demoralisanim Talijanima mora biti »vojnički energičan, politički taktičan i elastičan.«³²

šesti period: Raspad okupacione vojske i nastajanje talijanskih dobrovoljačkih antifašističkih jedinica u sastavu NOVJ (septembar 1943) — Prihvata talijanskih vojnika u danima kapitulacije Italije bio je naj-

²⁶ Isto, pod 27. I 1943.

²⁷ ACK, br. 7333 (11. VII 1943).

²⁸ Broj 6 toga lista od jula 1943, str. 4.

²⁹ U članku »Lepršaju zastave«. Tada je federalni tajnik Ferruccio Cappellicchio isticao da je Dalmacija »zauvijek opet posvećena Italiji i fašizmu«. S. Kvesić, pod 18. III 1943.

³⁰ Letak objavio »Il popolo di Spalato« 15. IV 1943.

³¹ Zbornik, tom VI, knj. 6, dok. br. 156, str. 410—411.

³² Isto, knj. 8, dok. br. 21, str. 76—82.

bolja prilika da se sagleda koliko je propaganda NOP-a i praksa oružane borbe uopće, posebno na području Splita, doprinijela osvješćavanju talijanskih vojnika.

Direktive CK KPJ i Vrhovnog štaba NOVJ, kao i vojnopolitičkog rukovodstva Hrvatske i Dalmacije znatno su pomogli da se u danima raspada okupacione armije pruži ruka suradnje talijanskim vojnicima i pokrene ih na zajedničku borbu protiv njemačkih okupatora. Tih dana »Slobodna Dalmacija« (22. septembra) navodi kako talijanski vojnik ima »prvi put u životu cilj i pravi razlog zašto se bori« :

»Borimo se, drugovi, protiv onih koji su potlačili vašu domovinu i moju domovinu« — kazao je na jednom skupu prvi komandant bataljona »Garibaldi«, kapetan Elia Francesco.³³

U zaključku, ukratko, moglo bi se konstatirati:

1. Ukupan rezultat, na prvi pogled, nije imponantan: oko 1.000 vojnika priključilo se NOVJ (bataljon »Garibaldi« i, kasnije, bataljon »Matteotti«, jedna četa u 1. dalmatinskoj brigadi, kasnije Peti bataljon pri 3. dalmatinskoj brigadi i Peti bataljon 4. splitske brigade), oko 3.000 talijanskih vojnika, uz pomoć narodnih vlasti iz Splita, brodovima je prebačeno u Italiju, oko 9.000 vojnika Nijemci su u Splitu zarobili i internirali.³⁴ Ipak, i takav bilans potvrđuje procjene i očekivanja KP i NOP-a Sphata i Dalmaacije.

2. Uspriko represalijama okupatora, na splitskom području zasijao je svom snagom internacionalistički lik KP i NOP. Nije se slučajno dogodilo da su isti dijelovi divizije »Bergamo« (koji su 8. jula 1943. spalili Zrnovnicu), upravo u tom mjestu dva mjeseca kasnije, 9. septembra 1943, bratski prihvaćeni i uvršteni u NOVJ kao ravnopravni borci. Na uzbudljiv i ubjedljiv način na ovom terenu Komunistička partija je realizirala bratimljenje stanovništva s talijanskim radnicima i seljacima u uniformama okupacione vojske aprila 1941. i septembra 1943, kada je u letku Narodnooslobodilačkog odbora Split, 9. septembra 1943, stajalo: »Sličani! Bratimimo se s talijanskim vojnicima!«³⁵

Talijanski borci NOVJ, prvi i pravi ambasadori nove Italije u Jugoslaviji, u krilu oslobodilačkih oružanih formacija stekli su značajno borbeno i političko iskustvo, nove poglede na sve ono što su prošli u fašističkom sistemu i vedrije perspektive dalje borbe, što svjedoči obilje činjenica, posebno borbeni put bataljona »Garibaldi« (koji je stvoren u Splitu), čiji je komandant (nakon pomenutog Elia Francesco) Ilare Mongilardi, početkom 1944, govorio: »Mi smo dugo vjerovali, ali sada vidimo da je fašizam bio samo ugladana vanjšina: palače i autostrade, parade avijacije i motorizacije, itd. Vidjeći novi život kod partizana, nove ljude i nove odnose među njima, veliku slobodu misli, iskreno drugarstvo i

³³ »Slobodna Dalmacija« od 22. IX 1943.

³⁴ U tom kontekstu valjalo bi uzeti u obzir i činjenicu da je od oko 20.000 talijanskih vojnika, koji su se priključili Vermahtu poslije kapitulacije Italije, nakon nekoliko mjeseci aerirala četvrtina, ukupno 4.500 vojnika, s tendencijom porasta onih koji teže dezertiranju. Zbornik, tom XII, knj. 4. dok. br. 32, str. 161.

³⁵ S. Kvesić, cit. djelo, str. 610.

jedinstvo, zajednički front naroda i vojske protiv neprijatelja, naučili smo da cijenimo slobodu i napredak, da vjerujemo u snage naroda».

Početkom jula 1945, prije repatrijacije, Talijani upravo oni koji su u Splitu prihvatili crvene petokrake zvijezde kao antifašistički znak borbe — uputili su tople pozdrave svojim saborcima i prijateljima u Jugoslaviji: »Hoćemo da vam stisnemo ruku, onu istu koju ste vi nama pružili u kritičnom času obrazovanja prvih jedinica »Garibaldi« i »Matteotti«, onu istu koja nam je dala oružje i pokazala put pravde i slobode, i koja je uvijek umjela da nam daje podršku na teškom putu. Hoćemo da vam izrazimo zahvalnost za vjeru koju ste svojim primjerom umjeli da ulijete u naš duh. Govorit ćemo svome narodu o vama i nastojati da ga zadvojimo istom ljubavlju prema vama. Pričat ćemo našim majkama, ženama i sinovima o svemu što smo vidjeli i naučili kod nas, o pomoći koju ste nam dali, i još jače će se učvrstiti bratstvo između jugoslaven-skih i talijanskog naroda«.

U činjenici da su pripadnici bataljona »Garibaldi« imali čast da se prvi nađu u redovima NOVJ kao samostalna formacija i da su se repatri-rirali nakon konačnog oslobođenja Jugoslavije, nesumnjivo stoji rječit pokazatelj moralno-političkih, antifašističkih i ljudskih kvaliteta gari-baldinaca, posebno njihove postojanosti i privrženosti stvari jugoslaven-sko-tali janskog prijateljstva i saradnje. U takve antifašističke borbe, tali-janske proletere — pripadnike I. proleterske divizije, revolucionarni Split ugradio je vidan udio svoje internacionalističke politike i prakse, posebno u periodu 1941—1943. godine.

BERISLAV VISKOVIĆ

SAVEZNIČKE POMORSKE SNAGE
U VODAMA SPLITA 1943—1945.

POJAVA SAVEZNIČKIH POMORSKIH SNAGA
U VODAMA SREDNJE DALMACIJE

Na početku drugog svjetskog rata Jadransko more nije zauzimalo značajnije mjesto u ratnim planovima zapadnih saveznika (Velike Britanije i Francuske). Premda je u savezničkoj vojnoj i političkoj strategiji bila od prvog dana rata prisutna ideja o korišćenju ofenzivnih prednosti što ih pruža prevlast u Sredozemnom moru u odnosu na Balkan, kao području preko kojeg se mogao nanijeti izravan udar glavnom protivniku, saveznicima, u stvari usamljena Velika Britanija, u materijalnom pogledu nisu imali bogzna što pružiti balkanskim zemljama. Stoga su izgledi britanskih komandanata da »brane Sueski kanal u Podunavlju i na Balkanu« bili veoma mali.¹ Početkom marta 1941. komandant britanske Sredozemne flote, admiral Andrew Cunningham, izvještava vladu kako nije u mogućnosti operirati s flotom u Jadranskom moru. »U sadašnjim okolnostima najviše što mogu učiniti je slanje podmornice (...) Kasnije, ako to situacija dozvoli, moguće bi bilo vršiti rejдове lakim pomorskim snagama koristeći jugoslavenske luke«, javlja britanski admiral. Pokazalo se, međutim, da su i to bila suviše optimistička predviđanja, ponikla u vrijeme kad je u planovima jugoslavenskog Generalštaba bila ozbiljno prisutna ideja o sadejstvu s britanskom flotom koja bi operirala u Jadranskom moru, a Britanci razmišljali uglavnom o tome kako spasiti jugoslavenski flotni materijal da ne padne u ruke Nijemcima, odnosno Talijanima. Mjesec dana kasnije, za vrijeme aprilskog rata, admiral Cunningham mijenja svoj stav i 11. aprila izvještava Admiralitet da »nije nikad razmišljao o operacijama u Jadranskom moru«. Zato se britanski Komitet načelnika generalštabova (*Chiefs of Staff Committee*) protivio bilo kakvim pritiscima na komandanta Sredozemne flote. Međutim, Komitet je smatrao da, ako mu se pruži prilika, komandant flote neće pogriješiti ako pošalje

¹ Ph. Auty R. Clogg, *British Policy towards Wartime Resistance in Yugoslavia and Greece*, London 1975, 98—102.

-u Jadran, recimo, neki razarač.² Tako je potpuno izostala zamišljena suradnja dviju flota na jadranskom pomorskom vojištu, a depeša što ju je 16. aprila, iz ambasade u Ateni, uputio Vrhovni komandant Jugoslavenske vojske komandantu Boke Kotorske — »Svi naši brodovi u Boki Kotorskoj da se stave pod komandu Komandanta engleske flote koja bude došla u Boku ...« — danas zvuči kao farsa.³

Saveznički, uglavnom britanski površinski ratni brodovi, nisu uplovljavali u Jadransko more sjevernije od Otrantskih vrata sve do kapitulacije Italije septembra 1943. Za to vrijeme Jadran je bio isključivo operacijsko područje britanskih podmornica. Ove su uplovljavale u Jadran obično jednom mjesečno i zadržavale se u njemu po nekoliko dana. U martu 1941. patrolirala je pred Splitom podmornica »Regent«, poznata po misiji što ju je izvršila mjesec dana kasnije, kad je 22. aprila uplovila u okupiranu Boku Kotorsku sa zadatkom da evakuiraju savezničko diplomatsko osoblje. Poslije sloma Kraljevine Jugoslavije, britanske podmornice su često zalazile i u vode srednje Dalmacije i napadale talijanski dužobalni pomorski saobraćaj. Posljednja podmornica koja je dejstvovala u Jadranu bila je »Sokol«, sa poljskom posadom, pod zapovjedništvom poručnika bojnog broda Koziolkowskog. Ona je 4. oktobra 1943, južno od Primoštena, s 2 torpeda demolirala parobrod u njemačkoj službi »Dea Marcella«, kojeg je nekoliko dana ranije već teško oštetila baterija NOVJ Zečevo. Od juna 1940. do oktobra 1943. u Jadransko more ušlo je ukupno 27 britanskih podmornica: potopile su 4 ratna i 24 trgovačka broda, a 3 podmornice su izgubljene.⁴

Poslije kapitulacije Italije i gotovo jednovremenog iskrcavanja savezničkih snaga na tlo talijanske metropole, stvoreni su uvjeti da u Jadransko more uđu i površinski brodovi savezničke flote. Iako je britanski premijer W. S. Churchill još jula 1943. maštao o tome da se domogne ulaza u Jadran i pošalje brodove u dalmatinske luke kako bi »zapadni Balkan mogao planuti«, saveznici su uplovili u jadranske vode uglavnom s lakim pomorskim snagama i, bar za početak, s ograničenim operativnim ciljevima. Posjadanjem Taranta 9. septembra, ova dotad glavna baza talijanske flote uređena je kao operacijska baza savezničkih pomorskih snaga za južni Jadran. Tek početkom oktobra, kad su britanski razarači počeli koristiti luku Bari, dobijena je operacijska baza i snabdjevački centar za sistematska dejstva u vodama srednje Dalmacije. Nekoliko dana kasnije uplovili su u Brindizi matični brod »Vienna« i 10 torpednih čamaca iz sastava britanskih Obalnih snaga (*Coastal Forces*).⁵ Na sam dan formiranja Mornarice NOVJ, 18. oktobra, uplovili su u Vis s 3 torpedna čamca komandant Obalnih snaga i komandant 24. flotile torpednih čamaca. Razrađeni su neophodni detalji suradnje

² *Public Record Office, Foreign Office* (u daljem tekstu *PRO, F. O.*) 371/30285 i 30272. Kserografirana građa u Arhivu Vojnoistorijskog instituta (Arhiv VII) u Beogradu.

³ Arhiv VII, SIP Dubrovnik 6622.

⁴ *The Royal Navy in the Adriatic 1940—1945*, saopćenje historijskog odjeljenja britanskog Admiralteta za znanstveni skup britanskih i jugoslavenskih historičara u Londonu 1976. godine.

⁵ *D. Pope, Flag 4, The Battle of Coastal Forces in the Mediterranean*, London 1954, 152.

Mornarice NOVJ sa savezničkim pomorskim i vazduhoplovnim snagama na Jadranu, a početkom januara 1944. Vrhovni štab NOVJ odobrio je Britancima da uspostave manevarsku bazu u Komiži, na otoku Visu. Odredima torpednih čamaca, motornih topovnjača, patrolnih i desantno-jurišnih čamaca, što su se početkom 1944. počeli prikupljati na Visu, uskoro su se pridružili i mornarički komandosi. Povremeno su u vodama srednje Dalmacije operirali i britanski razarači, a u ljeto 1944. javljaju se i američki izviđački čamci.⁶

SAVEZNIČKE POMORSKE SNAGE U VODAMA SPLITA

Patroliranje Obalnih snaga u vodama u neposrednoj blizini Splita započelo je potkraj druge dekade oktobra 1943. Tri torpedna čamca su pretraživala područje između Splita i Ploča, bez rezultata. Desantni prepad na Dugi Rat, kojeg su izvele 18/19. decembra po jedna četa 1. i 12. dalmatinske brigade i Bračka flotila Mornarice NOVJ, osiguravali su torpedni čamci »MTB 297« i »MTB 637«, te tako po prvi put ostvarili sadejstvo brodova Mornarice NOVJ i savezničkih brodova. U noćnom okršaju u Bračkom kanalu s njemačkim sastavom koji je prevezio trupe i materijal za desant na Korčulu britanski brodovi su potopili desantnu penisu »SF 193« i oštetili 2 desantno-jurišna čamca. Sutradan ujutro torpedni čamac »MTB 649« zarobio je 2 njemačka naoružana broda, koji su bježali prema pučini. Njemački brodovi vodili su prije toga borbu s patrolnim čamcima Soltanske flotile i pokušali se probiti za Split, prvo kroz Soltanska a potom kroz Splitska vrata.⁷

U noći 6/7. januara 1944. britanski minolovci su počeli razminirati Hvarski kanal kako bi razarači mogli dublje prodrijeti u međutočno područje. To je omogućilo razaračima da povremeno tuku položaje na otocima ispred Splita koje su u međuvremenu zaposjeli Nijemci. Saveznički brodovi su 12. januara tukli artiljerijom i sam Split i potopili u luci dva broda. Istodobno, u Splitskom kanalu potopili su motorni jedrenjak u njemačkoj službi. Noću 29/30. januara britanski torpedni čamac i motorna topovnjača potopili su kod otoka Arkandel, na ulazu u Drvenički kanal, tanker »Folgore« od 330 tona i motorni jedrenjak »Roma« od 120 tona.⁸ Britanski komandosi i brodovi bazirani na Visu, uz podršku avijacije, izveli su 18. marta 1944. prvu i jedinu značajniju samostalnu akciju na prilazima splitskim vodama, kad su napali utvrđeni njemački garnizon u selu Grohote na Šolti. U desantnom prepadu »Detained«, kako su nazvali ovaj svoj poduhvat, upotrijebili su ukupno 12 brodova — 6 desantnih i 6 motornih topovnjača (Britanci su ih popularno zvali

⁶ *The Royal Navy in the Adriatic...: J. Vasiljević, Mornarica NOVJ, Beograd 1972, 138, 8U; F. Mut ten, Zlatni drum, pjesak Orijenta, rat na Balkanu, Zagreb 1953, 368—379.*

⁷ *The Royal Navy in the Adriatic...: D. Pope, n. dj., 163—164; J. Vasiljević, n. dj., 1E6—157.*

⁸ *Kriegstagebuch des Kommandierenden Admirals Adrla (u daljem tekstu KTB AA), 13. 1. 1944, mikroteka Arhiva VII.*

»■Dogs«), s oko 500 komandosa i američkih rejdžera. Postignut je značajan uspjeh: ubijena su 4 i zarobljena 103 njemačka vojnika.⁹

Dalja aktivnost savezničkih pomorskih snaga odvijala se, uglavnom, u znaku dejstva protiv njemačkog dužobalnog saobraćaja i kroz sadejstvo s jedinicama Mornarice NOVJ i 26. divizije u desantnim prepadima na otoke što zatvaraju prilaze splitskim vodama. Premda aktivnošću savezničkih pomorskih snaga operativna sposobnost njemačkih brodova iz sastava Pomorske komande Dalmacije, čije sjedište prelazi iz Mostara u Split 21. januara 1944,¹⁰ nije osjetno smanjena, saveznički brodovi i avioni samim svojim prisustvom omogućili su Mornarici NOVJ veću operativnu slobodu. Zapravo, Mornarica NOVJ je bila ta koja je svojom aktivnošću bitno utjecala na poremećaj njemačkih planova i njihovo ostvarenje.

U septembru 1944, kada su 26. divizija i Mornarica NOVJ krenule u ofenzivu za oslobađanje otoka i obale, u fazi borbe za otoke ispred Splita učestvovala su djelimice i savezničke snage. Saveznici su u to vrijeme na Visu i u talijanskim vodama za operacije u istočnom Jadranu imali 10 motornih topovnjača i torpednih čamaca, 7 patrolnih čamaca, 18 manjih desantnih brodova i čamaca i desantno-štabni brod »LCH 282«. Po potrebi, saveznički komandant Jadrana mogao je ovim snagama dodijeliti i minolovce. Tako su, počev od 20. septembra, obalni minolovci »Byms« (*British Yard Minesweepers*) počeli razminirati i obilježavati plovne putove u Splitskom, Hvarskom i Korčulanskom kanalu. Za 12 dana uništeno je 108 mina.¹¹ Kada je 12. dalmatinska brigada u noći 22/23. septembra prešla s Brača na Šoltu i primorala Nijemce da se povuku s otoka, britanski torpedni čamci «-MTB 655» i »MTB 633» napali su u uvali Rogač tri njemačka broda s 200 preživjelih vojnika i potopili ih. Manji broj njemačkih vojnika spasio se plivanjem nazad na Šoltu, gdje su ih zarobili borci 12. brigade.¹²

SAVEZNIČKI BRODOVI U SPLITU

U borbama za oslobodenje Splita savezničke pomorske snage nisu učestvovala. Kada su 24. oktobra saveznički desantni brodovi trebali otploviti s Brača i učestvovati u borbama za oslobodenje Splita, komandanti su obavješteni da njihova pomoć u operacijama na kopnu nije potrebna. Od savezničkih snaga očekivala se nadalje isključivo logistička podrška NOVJ u nastupajućim velikim operacijama. Admiral C. E. Morgan, komandant savezničkih pomorskih snaga na Jadranskom i Jonskom moru (njegova zvanična titula glasila je: *Flag Officer, Taranto Area*

⁹Zbornik: *dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom VIII, knjiga 2 (u daljem tekstu *Zbornik. VUI/2*), Beograd 1961, 56/238; *The Royal Navy in the Adriatic* ...

¹⁰*KTB AA*, 22. 1. 1944.

¹¹*The Royal Navy in the Adriatic*...

¹²Arhiv VII, k. 110Q, br. reg. 9/5.

and *Liaison, Italy = FOTALI*), prokomentirao je pomenutu odluku riječima: »Izgleda da se naše prisustvo podnosi na otocima, a ne trpi na kopnu«.¹³

VLADO BAGAT (22. X 1915. Split — 1. VI 1944. Olib) Član KP od 1939. S prvom grupom boraca odlazi na Dinaru u proljeće 1942. Rukovodio ustankom u Dalmaciji nakon odlaska IX dalmatinske divizije iz Dalmacije. Za narodnog heroja proglašen 10. IX 1948.

O čemu se, zapravo, radilo? U vrijeme kad se rat sve više primicao kraju i sve jasnije nazirala pobjeda antifašističke koalicije politički interesi počeli su prevladavati vojne. To je, u konkretnoj situaciji, implici-

¹³ *The Royal Navy in the Adriatic . . .*

ralo i jpolitiko-diplomatsku borbu za utjecaj u jugoistočnoj Evropi, kojeg se Zapad, u prvom redu Velika Britanija, nikako nije htio odreći. Britanska nastojanja bila su povod da i predsjednik Sjedinjenih Država, F. D. Roosevelt, još u augustu 1943. bez ustručavanja izjavi: »Britanski Foreign Office ne želi da Balkan padne pod ruski utjecaj. Britanci žele da prvi dođu na Balkan...«¹⁴ Očigledno britanska vlada je nastojala osigurati izravan utjecaj na razvoj događaja, na Balkanu, naravno i u Jugoslaviji. Britanska politika i ideja o invaziji Balkana nisu ostali nezapazeni rukovodstvu jugoslavenskog narodnooslobodilačkog pokreta, pogotovo što je s faktorom invazije istočne obale Jadrana ozbiljno računala i jugoslavenska kontrarevolucija. Rukovodstvo NOP izvanredno je ocijenilo značaj jadranskog pomorskog vojišta, preko kojeg su zračili utjecaji zbivanja na Sredozemlju i prenosili se na cjelokupno jugoslavensko ratište. Zato je Vrhovni štab NOVJ uoči kapitulacije Italije prenio težište operacija NOVJ u zapadne dijelove zemlje, prema jadranskoj obali, i u borbama s Nijemcima u toku 1944. uspijeva održati tzv. »jadransku brešu«, koja je preko Visa povezivala jugoslavensko ratište sa savezničkim frontom u Italiji. Uspostavljanje zajedničkog fronta sa zapadnim saveznicima bilo je od uzajamne koristi. Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije vezivala je krupne njemačke snage i potkraj ljeta 1944. započela završne operacije za oslobodenje zemlje, čime je davala važan doprinos općoj savezničkoj stvari a, posebno, olakšavala zapadnim saveznicima ratovanje na frontu u Italiji. Stoga su zapadni saveznici bili veoma zainteresirani za suradnju i sadejstvo s NOVJ i to je bio glavni razlog što su nas snabdijevali ratnim materijalom i prihvaćali naše ranjenike i izbjeglice.

Titovo načelo — oslonac na vlastite snage, ostvarivano od početka oružanog ustanka, omogućilo mu je da sa saveznicima suraduje kao ravnopravan partner.¹⁵ On je još oktobra 1943. u razgovoru sa šefom anglo-američke misije brigadirom F. Macleanom, koji se interesirao kakva bi bila reakcija Vrhovnog štaba NOVJ u slučaju savezničkog iskrcavanja na istočnu jadransku obalu, rekao: »Ja sam odgovorio da to (iskrcavanje — B. Vć.) smatram necjelishodnim (...) Ali oni ipak svojom djelatnošću pokazuju da misle iskrcati svoje jedinice. Mi nećemo dozvoliti ovo iskrcavanje bez naše saelasnosti, i spremni smo da se suprotstavimo silom.«¹⁶ Godinu dana kasnije, depešom iz oktobra 1944, Tito upozorava: »U vezi s tim što su se savezničke vojske iskrcale u Albaniji dužni ste preuzeti sve mjere opreznosti. Nigdje bez našeg odobrenja savezničke vojske ne mogu stupiti na teritoriju Jugoslavije. Dajte naređenje u moje ime štabu Osmog korpusa Južne grupe i Drugom korpusu, a također i Glavnom štabu Hrvatske, kako bi zauzeli sve strategijske tačke i preduzeli veliku opreznost na obali Jadranskog mora da bi omeli

¹⁴ S. Nešović, *Diplomatska igra oko Jugoslavije 1914—1945*, Zagreb, s. a., 25—26.
¹⁵ Opširnije o tome vidi: F. Trgo, *Oslonac na vlastite snage — bitno obilježje Titove strategije*, Titovo do, Beograd 1917, 225—244.
¹⁶ Arhiv Instituta za izučavanje radničkog pokreta Jugoslavije, fond Kominterne (u daljnjem tekstu Arhiv IRPJ, KI) br. 376 1943; M. Bojić, *Politička i vojna strategija Josipa Broza Tita u 1843. godini, Titove lstonjske odluke*, Beograd 1978, 119—195.

bilo kakav neočekivan pokušaj na nas.¹⁷ Ovakav Titov stav proizlazio je u potpunosti iz političke i vojne strategije oslobođenja jadranske obale vlastitim snagama, čime je u korijenu spriječen svaki pokušaj britanske intervencije na našoj obali.

U međuvremenu Britanci su vršili i intenzivna sondiranja o mogućnostima političkog rješenja britansko-sovjetskog interesa u jugoistočnoj Evropi. Rezultat toga bio je dogovor Cerčil—Staljin oktobra 1944. u Moskvi o proporcijama utjecaja, odnosno podjeli interesnih sfera u jugoistočnoj Evropi između Sovjetskog Saveza i Velike Britanije: 10:90 u Grčkoj, dok je u Jugoslaviji prihvaćen paritet 50:50 (»fifty-fifty«). Izravna posljedica »oktobarskog dogovora« bio je britanski padobranski desant na Atenu sredinom oktobra 1944. i građanski rat u Grčkoj što je slijedio. Vijest o tom strogo povjerljivom aktu tajne diplomacije ipak je stigla do maršala Tita.¹⁸ Stoga je sumnja da bi Vrhovna Britanija, radi ostvarenja svog utjecaja u Jugoslaviji u duhu sporazuma »fifty-fifty«, mogla izvršiti invaziju istočne jadranske obale imala realnu osnovu. To je bio i osnovni razlog da je političko i vojno rukovodstvo NOVJ bilo veoma oprezno kad se radilo o prisustvu savezničkih pomorskih i drugih snaga na našoj obali.

U takvoj atmosferi uplovio je 2. novembra 1944. u splitsku luku britanski razarač »D-167« s admiralom Morganom, koji je došao radi prikupljanja podataka o potrebama osposobljavanja luke i otvaranju prolaza kroz minske prepreke.¹⁹ Pošto je Vrhovni štab, svojom depešom od 5. novembra, odobrio da savezničke grupe minolovaca razminiraju prilaze lukama u Zadru, Splitu i Dubrovniku, saveznici su odmah zatražili da očiste prilaze i šibenskoj luci. U luke koje su ubrzo bile otvorene za saobraćaj, međutim, nisu doplovili samo minolovci i pomoćni brodovi već su se uskoro pojavili i veći ratni brodovi čiji dolazak nije bio jasan niti najavljen. Tako je 11. novembra u Split uplovio britanski razarač s pet američkih oficira, koji su imali zadatak da pregledaju aerodrome Sinj i Zemunik radi eventualnog prinudnog spuštanja oštećenih savezničkih bombardera. Za razaračem je istog dana uplovila krstarica »Delhi«, također bez odobrenja Vrhovnog štaba. Komandant britanske krstarice, kapetan bojnog broda Waymouth, izjavio je kako je određen za oficira za vezu s Mornaricom NOVJ i zahtijevao da uspostavi signalnu stanicu i kancelariju na obali. Također je izjavio da su poduzeti diplomatski koraci radi odobrenja i priznanja njegove misije.²⁰

Suočen s nezvanim gostom i svijestan vrlo osjetljive situacije, Štab Mornarice NOVJ obavijestio je Vrhovni štab o dolasku savezničkih brodova i zatražio odgovarajuća uputstva, naglašavajući: »Svojim dolascima (saveznički brodovi — B. Vč.) stvaljaju nas pred gotov čin i na vrlo

¹⁷ « Arhiv IRPJ, br. 310/1944.

¹⁸ Britansko-jugoslavenski znanstveni skup u Londonu, novembra 1976, diskusija, 198—199.

¹⁹ Materijali za izučavanje Mornarice NOVJ, depešni saobraćaj Štaba mornarice sa Vrhovnim štabom, 20. 10. 1944—25. 4. 1945, depeša 36.

²⁰ Isto, depeše 62 i 63.

uporan i drzak način traže pravo boravka i rada.«²¹ Vrhovni štab je odgovorio »-nismo odobrili nikakav dolazak krstarica.«²²

Štab Mornarice NOVJ morao je tražiti rješenja zavisno od konkretne situacije. On je zahtijevao da krstarica »Delhi« što skorije napusti Split i jugoslavenske teritorijalne vode, na što je britanski zapovjednik odgovorio kako mora sačekati uputstva svoje pretpostavljene komande. U međuvremenu prekinute su sve telefonske i druge veze s brodom, posadi je onemogućen izlazak na kopno, a komandant Mornarice NOVJ odbio je da primi komandanta krstarice na razgovor. Pedesetak partizanskih mornara kontrolirao je sve prilaze »Delhiju«.

Situacija je postajala sve delikatnija. Nekoliko dana kasnije, 19. novembra, uplovila je u Zadar britanska krstarica »Colombo«, sa sličnim zadatkom kao i »Delhi«, a s južnog Jadrana stizale su vijesti da se preko Dubrovnika, u okviru tzv. »Grupe Floyd« (*Floyd Force*), iskrcalo blizu

2.000 vojnika.²³ Osim toga, saveznici su upravo u to vrijeme predložili uspostavljanje svoje vazduhoplovne baze u Zadru za avijaciju Balkanskog vazduhoplovstva (*Balkan Air Force*), uz korišćenje zadarske luke, i to oformili u jednom veoma ambicioznom operacijskom planu nazvanom »Fairfax«.²⁴ Svi ovi događaji govorili su da bi ova postupna infiltracija britanskih snaga na istočnu jadransku obalu mogla imati i šire dimenzije, odnosno da se njena funkcija ne svodi samo na devizu »ubiti što više Nijemaca«, koju je isticao premijer Churchill.

Vrhovni komandant NOVJ, maršal Tito, uočio je na vrijeme opasnost što prijeti od ovog neplanskog i nekontroliranog prikupljanja britanskih snaga na istočnoj jadranskoj obali. Vodeći računa da ova zategnutost u odnosima dviju savezničkih vojski i mornarica, može samo škoditi naporima da se porazi zajednički neprijatelj na Jadranu, zauzeo je stav da sva sporna pitanja treba riješiti sporazumno. Vrhovni štab NOVJ i saveznička Vrhovna komanda na Sredozemlju, uz svo poštovanje suvereniteta narodnooslobodilačkog pokreta. On je već 20. novembra, u razgovoru s Macleanom, izrazio spremnost da se incident s »Delhijom« riješi na obostrano zadovoljstvo.²⁵ U duhu tog stava maršal Tito je sutradan, 21. novembra, dostavio vrhovnom savezničkom komandantu na Sredozemlju, generalu H. M. Wilsonu, načelanu ugovora da se luke Split, Šibenik i Zadar stave na raspolaganje savezničkim mornaricama za operacije protiv njemačkih pomorskih snaga na Jadranu. »Sasvim je razumljivo da će savezničke snage koristiti ove luke samo dotle, dok jadranska obala ne bude oslobođena. Komandu nad lukama imat će Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije a britanska mornarica će moći držati u njima svoje tehničko osoblje.« Vrhovni komandant NOVJ izrazio je

²¹ Materijali... depešni saobraćaj... depeša br. 68.

²² Isto, depeša br. 75.

²³ Isto, depeša br. 79. Vrhovni štab je 19. novembra javio: »Mi smo dozvolili Englezima da u Dubrovniku drže samo tri baterije sa 12 topova i radi zaštite jedan komandos (treba komando — B. Vč.) od 500 vojnika. Obavešteni smo da ima Engleza preko ovoga broja, da uzimaju u zaštitu ustaške i četničke zločince i da su paralizovali i onemogućili našu vlast.«

²⁴ *Allied Plans for Trans Adriatic Operations 1944—1945*, britansko saopćenje za jugoslavensko-britanski stolom u Dubrovniku, 1978. godine.

²⁵ *PRO, F. O. 371/44299*, R 18965.

također spremnost da «ponudi saveznicima upotrebu pomoćnih aerodroma u blizini Zadra, razumljivo, samo privremeno, dok naša zemlja ne bude oslobođena. Komanda i zaštita tih aerodroma bila bi, naravno, u nadležnosti Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Taj pismeni sporazum o korišćenju pomorskih i vazduhoplovnih baza na jugoslavenskoj jadranskoj obali trebali su potpisati vrhovni saveznički komandant Sredozemlja, general Wilson, i maršal Jugoslavije Josip Broz Tito.²⁶

O Titovoj spremnosti da potpiše sporazum o bazama sa zapadnim saveznicima javio je potkraj novembra i potpukovnik Maxwell iz Macleanove misije, ali su britanski načelnici štabova (*Chiefs of Staff*) smatrali da bi takvi sporazumi bili »nepoželjni i nepotrebni«. Načelnici štabova su naglašavali da slične sporazume nisu sklopili »s Francuzima, ili Belgijancima ili Holandanima (...) zašto bi Jugoslavija bila izuzetak.²⁷ S druge strane, brigadir Maclean javio je 10. decembra premijeru Churchillu da je energično intervenirao kod Tita povodom incidenta s krstaricom »Delhi«. Šef misije zapadnih saveznika javlja: »Izgleda da je Tito unekoliko zbunjen ciljem tih posjeta i, izgleda, smatra da se radi o pomorskoj demonstraciji. Treba računati s činjenicom da su novosti iz Grčke učinile partizane više no ikad sumnjivima prema našim motivima.²⁸ U Foreign Officeu, dakako, komentiran je incident s krstaricom s podosta uzbuđenja, ali se stalo na stanovište da bi, ipak, trebalo prethodno obavijestiti partizane o dolasku britanskih ratnih brodova u jugoslavenske luke« i ciljevima njihovih posjeta. Premijer Churchill je zastupao potpunu slobodu kretanja pomorskih, kopnenih i vazduhoplovnih snaga na cijelom jugoslavenskom teritoriju, tamo gdje bi mogle najefikasnije »ubiti najviše Nijemaca«. Stoga ni britanski načelnici štabova nisu bili za sklapanje bilo kakvih pismenih sporazuma s Vrhovnim štabom NOVJ.²⁹

Skicirajući potkraj novembra 1944. poruku za maršala Tita, u vezi »teškoća što su ih imali britanski brodovi koji su uplovili u jugoslavenske luke«, Churchill bilježi kako drži da »vrhovni saveznički komandant u Sredozemlju mora posjedovati potpuni autoritet na tom ratištu, kao i slobodu da iskrca britanske trupe u Jugoslaviji radi operacija protiv neprijatelja, kako i kada naredi bez bilo kakvih prepreka ili ograničenja.³⁰ U zabilješci što ju je 23. novembra uputio Macleanu, u kojoj traži prijedloge za slanje poruke maršalu Titu, britanski premijer je još drastičniji i ističe »mi ćemo se iskrcati gdje god želimo, kad god želimo i toliko puta koliko budemo htjeli.«³¹

Najzad, poslije desetodnevnih konsultacija i razmatranja nastalog problema, Churchill je preko Macleana uputio 3. decembra Titu slijedeću poruku:

²⁶ PRO, *War Office (W. O.)* 204/20.
²⁷ PRO, *F. O.* 371/44397, R 21064.
²⁸ PRO, *F. O.* 371/44397, R 20400, R 20463, R 20805. O pitanju pomorskih i vazduhoplovnih baza dosad je najtemeljnije pisao D. Biber u seriji članaka, »VUS«/1973, komentirajući opširno izvore Britanskog državnog arhiva (*Public Record Office*), koje je on, u odnosu na ovu problematiku, prvi sustavno obradio.
²⁹ PRO, *F. O.* 371/44267, R 21423.
³⁰ PRO, *Prem* 3, 512/10.
³¹ PRO, *F. O.* 371/4492, R 19512.

»1. General Wilson je sada u Engleskoj i mnogo smo razgovarali o situaciji u Jugoslaviji i u Jadranskom moru. General mi je rekao da sada postoje izvanredni uslovi za ometanje neprijateljevog povlačenja iz Jugoslavije i nanošenja mu teških gubitaka, te da se operacije Narodnooslobodilačke vojske, podržavane od britanskih snaga, u rejonu Dubrovnika odvijaju sa zapaženim uspjehom. Stoga sam zapanjen što čujem od generala Wilsona da je primio izvještaj kako Vi želite da se britanske snage povuku s tog područja.

2. Koristim priliku da Vam saopćim nekoliko primjera nedostatka suradnje od strane vaših oficira. Najstariji britanski pomorski oficir u Splitu izvjestio me je 13. novembra, kako nije mogao dobiti dozvolu od vaših oficira da oficir za vezu mornarice i inženjerijski oficir mornaričke pješadije mogu ostati u Šibeniku. Britanska krstarica »Delhi« je 14. novembra posjetila Split.^{31a} Mada je krstarica došla s izričitim zadatkom da pomogne vašoj mornarici u osposobljavanju luke i lučkih uređaja, general-major Černi je onemogućio normalne uslove za prihvaćanje i vezivanje ovog broda. Slične poteškoće pojavile su se kasnije, također u novembru, prilikom prihvaćanja krstarica u Šibeniku^{31b} i Zadru. Zapovjednik britanskih minolovaca u Jadranu izvjestio je da je vaš komandant u Šibeniku nedvojbeno izjavio da od svojih pretpostavljenih nije dobio nikakva ovlaštenja za razminiranje i čvrsto nas uvjerava da će, ako mi to uradimo, doći do ozbiljnog pogoršanja odnosa. U izvještaju što smo ga primili 30. novembra, također o razminiranju, stoji da vaši štabovi nisu dah nikakvo odobrenje za plovidbu naših brodova istočno od Dubrovnika i da, u slučaju ako do toga dođe, vaše baterije imaju naređenje otvoriti vatru. Ne trebam ni spominjati kako bi se to odrazilo na naše odnose, kad bi jedna od vaših baterija otvorila vatru na neki britanski brod (...)

3. Stavljam Vam sve to do znanja, budući sam siguran da ćete razumjeti koliko takvi incidenti mogu ometati ostvarenje našeg zajedničkog djela, koji ste Vi osobno prilikom našeg posljednjeg susreta u augustu ob jasnih pod devizom »što brža pobjeda nad njemačkim okupatorom«. Ne vidim kako bismo to postigli ako saveznici ne dobiju potpunu slobodu da pokrenu pomorske, kopnene i vazduhoplovne snage u bilo koji dio Jugoslavije, gdje bi mogle na najefikasniji način ubiti što više Nijemaca (...).³²

Iz ove Churchillove poslanice maršalu Titu očito provijava duh oktobarske podjele utjecajnih sfera (kopija ove poruke upućena je i Staljinu) i gnjev i nezadovoljstvo zbog Titove samostalne politike, politike oslonca na vlastite snage. Drastični zahtjev britanskog premijera »iskrcati se gdje god želimo, kad god želimo« sa »potpunom slobodom kretanja pomorskih, kopnenih i vazduhoplovnih snaga u Jugoslaviji«, bio je potpuno oprečan odlukama Teheranske konferencije (28. novembar — 1. decembar 1943), na kojoj je jugoslavenski narodnooslobodilački pokret

^{31a} Krstarica »Delhi« je uplovila u splitsku luku 11. novembra.

^{31b} U Šibenik nije uplovljavala nijedna saveznička krstarica.

³² *PRO Prem.* 3 512/10, br. 989.

de facto priznat kao saveznička ratujuća strana i jedini nosilac oružane borbe protiv Osovine na jugoslavenskom ratištu. Opreznost Vrhovnog štaba NOVJ u slučaju »Delhi« nije nimalo slučajna, već proizlazi iz čvrstog stava o očuvanju suvereniteta. Slažući mozaik zbivanja duž istočne jadranske obale, povezujuće uplovljenje većih ratnih brodova u Split i Zadar sa zahtjevima da se iskrcaju krupne kopnene snage (21.000 vojnika) u zadarskom području radi »zaštite« zadarskog aerodroma i neprekidno pojačavanje britanskog ekspedicionog korpusa (»Floyd Force«, preko 3.000 vojnika) u rajonu Dubrovnika, ne možemo se otići uvjerenju da se radilo o kontinuiranom nastojanju britanske vlade da osigura svoje interese u Jugoslaviji. Poseban ton čitavoj toj mučnoj atmosferi davao je početak britanske intervencije u Grčkoj, 6. decembra 1944.³³

Ne dolazeći u opasnost uplovljenja u vode kombinatorike, može se ustvrditi da je epizoda »Delhi« u vezi sa širim britanskim planovima na Jadranu. U tom kontekstu interesantno je i pismo generala Alexandra, koji je bio odgovoran za povezivanje savezničkih operacija u Italiji i Jugoslaviji, od 30. oktobra 1944. generalu Wilsonu da »pod maskom otvaranja zemlje za pomoć snagama maršala Tita« treba obaviti pripremne radove na osposobljavanju luka, lučkih postrojenja i komunikacija na području Zadar—Knin—Sinj—Šibenik prije glavne operacije iskrcavanja. Britanci bi imali najprije izvršiti odgovarajuća izviđanja u Splitu, a potom u Šibeniku i Zadru. Izvjesno je da je upravo krstarica »Delhi« poslata na izviđanje.³⁴ Ne smije se gubiti iz vida ni činjenica da je Wilson negdje u to vrijeme, na zahtjev anglo-američkog Kombiniranog odbora načelnika generalštabova (*Combined Chiefs of Staff Committee*) da razradi plan za osvajanje Istre, razmatrao i varijantu nebranjenog iskrcavanja u dalmatinske luke, odakle bi vršio dalji prodor na sjever, prema Istri. Doduše, taj strateški plan nije nikad materijaliziran, ali je prisutan u svim britanskim pokušajima da se učvrste na dalmatinskoj obali. Tako u direktivi Kombiniranog odbora načelnika generalštabova savezničkoj Vrhovnoj komandi na Sredozemlju od 2. decembra 1944. stoji:

a) Nastaviti s uvođenjem lakih snaga preko dalmatinskih luka u cilju prepadnih dejstava i otežavanja njemačkog povlačenja.

b) Osigurati mogućnost brzog prebacivanja vazduhoplovnih snaga s talijanskog na jugoslavenski front.

c) Koristeći resurse koji se mogu uštedjeti u talijanskoj kampanji, urediti i opremiti baze na dalmatinskoj obali, kako bi bili *spremni za slučaj bilo koje povoljne situacije* (podvukao B. Vč.).³⁵

Britanski komandanti su, naravno, veoma rado prihvatili prijedlog Kombiniranog odbora: računali su da im je potrebno 6 divizija i 10

³³ Vidi opširnije: V. Kraljević, *Pitanje savezničkog iskrcavanja na Balkan (1939—1945), saopćenje za okruglim stolom jugoslavenskih i britanskih historičara*, Dubrovnik 1973.

³⁴ *JRO*, V. O. 214/40; B. Biber, *Britanski dokumenti o planiranju savezničkog iskrcavanja na istočnu obalu Jadrana*, Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije, Split 1975.

³⁵ *Allied Plans for Trans Adriatic Operations ...*

nedjelja pripreme, tako da je operacija mogla krenuti prve nedjelje februara 1945. Još uvijek nije poznato do kojeg su stupnja ovi planovi (operacija »Gelignite«) bili materijalizirani, ali ostaje činjenica da je ideja o invaziji na istočnu jadransku obalu neprekinuta konstanta jedne politike koja nije uspjela shvatiti sve one promjene što su se odigravale na suprotnoj obali.

U međuvremenu, Tito je 6. decembra primio Churchillovu poruku upućenu tri dana ranije. U razgovoru s Macleanom, koji je pokušavao svu odgovornost za incident s »Delhijem« prebaciti na komandanta Mornarice NOVJ, general-majora Cernija, Vrhovni komandant NOVJ je istakao da njegovi komandanti »nisu znali ništa o dolasku brodova i nisu imali vremena dobiti instrukcije«. Tito je želio da unaprijed točno zna kada će doći i gdje će uploviti i boraviti saveznički brodovi.³⁶ Na sastanku održanom sutradan, 7. decembra, u Beogradu između maršala Tita, komandanta Balkanskih vazduhoplovnih snaga vicemarsala avijacije W. Elliota i brigadira Macleana, raspravljano je prvi put o nacrtima pomorskog i vazduhoplovnog sporazuma. Pošto je Tito smatrao da je potrebno mnogo manje od 20.000 ljudi koliko su Britanci predlagali za zaštitu vazduhoplovne baze u području Zadra, i da VIII korpus NOVJ može uvijek držati jednu svoju diviziju u Zadru radi njene zaštite, dogovoreno je da se odluka o sprovođenju operacije »Fairfax« odloži dok se ne održi sastanak komandanta savezničkih snaga za Sredozemlje i maršala Tita. Na Maeleanovu izjavu da je komandant za Sredozemlje zainteresiran da se potpiše što prije pomorski sporazum, kako bi britanski brodovi mogli da uplove u jugoslavenske luke, radi operacija ili iz drugih razloga, prema uobičajenom postupku mornarice, Tito je želio da se napravi jasna razlika između sidrišta i stalnih baza. On nije imao ništa protiv ovih prvih, sve dok ona ostanu sidrišta. Odlučeno je da se naprave neophodne dopune britanskog nacrtu pomorskog sporazuma.³⁷

Tito je ostao dosljedan stavu da se problem baziranja savezničkih brodova i aviona riješi sveobuhvatnim sporazumom, uz potpuno poštovanje jugoslavenskog suvereniteta. Isto tako je pokazao dobru volju da se nastali nesporazumi odmah riješe i već 10. decembra je uputio Štabu mornarice slijedeću poruku: »Sa komandnom posadom ratnog broda »Delhi« održavajte sasvim korektno odnose. Posada i oficiri broda mogu izlaziti na kopno. Oficiri za vezu koji se nalaze u Splitu mogu ići na brod. Ratnom brodu pružiti potrebne olakšice. Ja ću sa saveznicima urediti pitanje parobroda »Delhi« i o tome vas obavestiti. Za svaki neodgovoran postupak prema savezničkim vojnicima i oficirima vaš štab mi je odgovoran.«³⁸ Sutradan je od štaba Mornarice stigao odgovor: »Jutros 11. decembra uspostavili ponovo kontakt sa krstaricom »Delhi«. Reguliramo odnose sa krstaricom prema vašim naređenjima. Sa ostalima odnosi kao i ranije normalni.«³⁹

³⁶ PRO. F. O. 371/44281, R 20201.

³⁷ PRO. W. O. 8383 XI 8833

³⁸ Materijali... depešni saobraćaj... depeša br. 43.

³⁹ Materijali... depešni saobraćaj... depeša br. 44.

Tito je na taj način zahtijevao korektan tretman savezničkih brodova, ali je, istodobno, ostao odlučno pri tome da se ne sklopi sa saveznicima takav sporazum koji bi omogućio uspostavljanje britanskih pomorskih baza u svako vrijeme, u bilo kojoj jugoslavenskoj luci. On je energično tražio da se poimence navedu luke koje bi se koristile kao baze, dok bi se sve ostale tretirale kao sidrišta, što bi se uz prethodno odobrenje koristila samo u slučaju potrebe i to na određeno vrijeme.⁴⁰

Najzad, 21. decembra, Tito je odgovorio na Churchillovu poruku:

«Pošto sam primio Vašu poruku od 3. decembra, dao sam odmah ispitati incidente o kojima je riječ, i oni su, mislim, sada razjašnjeni na opće zadovoljstvo. Ustanovio sam da su oni većim dijelom bili rezultat nerazumijevanja, s obje strane, zbog nepostojanja bilo kakvog općeg i sveobuhvatnog sporazuma, kojim bi se regulirali odnosi između naših odgovarajućih vojnih vlasti, u vezi sa zajedničkim operacijama na jugoslavenskom tlu i u jugoslavenskim vodama. Nadam se da će prilikom predstojeće posjete feldmaršala Alexandra biti moguće zaključiti sporazum u duhu odgovarajućih aranžmana što smo ih učinili s našim sovjetskim saveznicima...

2. S tim u vezi, jedva da je potrebno uvjeravati Vas da nitko bolje od mene ne cijeni vitalnu potrebu tijesne suradnje oružanih snaga Jugoslavije i snaga njenih saveznika. Sugerirate u posljednjem stavu vaše poruke da sam možda sumnjičav u pogledu vaših namjera da iskredate trupe na jugoslavenskom teritoriju ili teritoriju na koju Jugoslavija polaže pravo. Budite sigurni da nije tako (...) Što se tiče baziranja savezničkih snaga na jugoslavenskoj teritoriji, međutim, Vi ćete se složiti da je jedino prirodno što mi želimo da budemo pravovremeno konzultirani o tim i drugim stvarima, koje se odnose na naša teritorijalna prava i nacionalni suverenitet (...)⁴¹

Premda se situacija počela lagano smirivati, Tito je i dalje bio veoma podozriv u pogledu ustupanja pomorskih baza. Oprezni su bili i mornarički komandanti u Splitu. To su osjećali i sami Britanci, a Maclean u telegramu Foreign Officeu 12. januara 1945. jasno ističe kako Tito »uopće ne može shvatiti naša uporna nastojanja da mu pomognemo osposobiti luke, da li on to htio ili ne, i da stoga inzistiramo na nedovoljno jasnom obrazloženju stalnog boravka »Delhija« u Splitu».

Maolean dalje objašnjava da je »neshvatljivo partizansko držanje lakše razumjeti u svjetlu naše intervencije u Grčkoj, koja se ovdje pažljivo prati i koja je očito pojačala sumnje da mi razmišljamo o sličnoj akciji u ovoj zemlji«. Šef misije zapadnih saveznika otvoreno priznaje da ni njemu nisu potpuno jasni britanski dugoročni planovi na jugoslavenskom ratištu. »Ukoliko je naša namjera da bilo kad iskrcamo jake snage u Jugoslaviji, smatram da ćemo prethodnim sitnim poku-

⁴⁰ PRO. F. O. 371/44397, R 21895: D. Biber, Kako je tajna diplomacija krojila sudbinu nove Jugoslavije, »VUS-1973.

⁴¹ PRO. Prem 3, 512/10 br. 75.

šajima da »stavimo nogu u vrata« izazvati samo trvenja i sumnjičavost i time prejudicirati naše krajnje izgleda na uspjeh«, zaključuje u svojoj poruci Maclean.⁴²

U međuvremenu, 6. januara, Tito i Maclean su potpisali sporazum o vazduhoplovnoj bazi u Zadru. Ambiciozni plan »Fairfax« je u osnovi napušten, a konačnim sporazumom je predviđeno:

— u oblasti Zadra bit će stacionirano 8 lovačkih i lovačko-bombarderskih eskadrila, uključujući i dvije eskadrile (1. i 2.) Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije;

— letачko osoblje i posade protuvazdušne obrane brojali bi ukupno 3.700 ljudi, a za izgradnju i održavanje aerodroma predviđeno je još 3.000 vojnika;

— zaštita i obrana baze, osim protuvazdušne, bit će u nadležnosti Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije;

— komandant vazduhoplovne baze je član jugoslavenskog vazduhoplovstva, baziranog u Zadru.⁴³

Britanski načelnici štabova nisu bili oduševljeni ovim sporazumom, a načelnik Imperijalnog generalštaba feldmaršal A. Brook kritizirao je Macleana da »nije dovoljno uporan prema Titu i suviše ugada njegovim čudima«. U depeši upućenoj feldmaršalu Alexanderu, novom savezničkom komandantu na Sredozemlju (12. 12. 1944, zamijenio Wilsona), Brook kaže: »Ni u snu nam ne bi palo na pamet da prihvatimo takve uvjete (misli na sporazum sa NOVJ, B. Vč.) od Francuske, Belgije ili Holandije, pa zašto bi dovraga dozvolili Titu da se miješa u naše vođenje rata«.⁴⁴

Pregovori o vazduhoplovnoj bazi u Zadru prouzrokovali su mnoge sumnje, pa je do potpisivanja pomorskog sporazuma došlo sa zakašnjenjem. Složena politička i vojna situacija uoči završnih operacija za oslobodjenje Hrvatskog primorja, Istre i Slovenskog primorja i borba za međunarodno priznanje nove Jugoslavije kao jedan od najsloženijih problema jugoslavenske revolucije, odrazila se i na pregovore o pomorskim bazama.⁴⁵

Pomorski sporazum, kojim je u osnovi riješen problem baziranja savezničkih brodova u jugoslavenskim lukama, potpisah su maršal Tito i Maclean, kao predstavnik savezničkog komandanta Sredozemlja, 17. januara. Glavne točke sporazuma su bile:

— Savezničke pomorske snage mogu privremeno bazirati u Splitu ili bilo kojoj drugoj luci ili sidrištu sjeverno od Splita, uz obavezu da pravovremeno najave doplovljenje svojih brodova jugoslavenskim pomorskim vlastima.

⁴² PRO, F. O. 371/48808, R 1155.

⁴³ PRO, F. O. 371/48808, R 64; *Materijali...*, Štab Mornarice, operativna prepiska 153—154.

⁴⁴ PRO, W. O. 214/42 X/1 8940; J. Vastljević, *Bitka za Jadran*, Mornarički glasnik 3/1976.

⁴⁵ Povjerenik za vanjske poslove u Nacionalnom komitetu oslobođenja Jugoslavije, Josip Smoljaka, u svom *Partizanskom dnevniku* (Beograd 1972) za 8. januara 1945. bilježi: »Maršal već dugo odlaže potpis ovog ugovora (misli na pomorski ugovor, B. Vč.), a Englezi urgiraju. Iz političkih razloga bilo bi bolje ne imati nijednog engleskog vojnika na našoj teritoriji... ali teško im je odbiti zahtjev, pošto Nijemci tope njihove brodove u sjevernom Jadranu... Valjat će da im se to odobri. Ali ćemo čekati dok vidimo šta će biti s tom zajedničkom vladom«.

— Saveznici u tim lukama mogu organizirati svoju pomorsku i protuavionsku obranu. Sa svoje strane, jugoslavenske vlasti su dužne pružiti svaku pomoć komandantu britanskih snaga i obavještavati ga o svemu što može uticati na savezničke pomorske operacije.

—; Komanda luka i sidrišta ostaje u nadležnosti komandanata Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.

—! Savezničke pomorske vlasti neće se ni u kom slučaju miješati u lokalna unutrašnja politička pitanja ni u administraciju, niti dirati suverenitet narodnooslobodilačkih vlasti.

Značajno je napomenuti da je upravo ovaj posljednji stav jedan od dva amandmana na britanski nacrt pomorskog sporazuma, unijet naknadno na naše inzistiranje.⁴⁶

Poslije potpisivanja pomorskog sporazuma odnosi između Mornarice NOVJ i savezničkih pomorskih snaga počeli su se postepeno normalizirati. No, bilo je još pritužbi i sve nesuglasice nisu još uvijek bile otklonjene. Tako Maclean 5. februara izvještava kako je intervenirao kod Tita da njegovi komandanti u Splitu i Zadru izgleda još uvijek ne poštuju sklopljeni pomorski i vazduhoplovni sporazum.⁴⁷ Britanski predstavnik u Bariju, Broad, javlja 9. februara, također Foreign Officeu, da jugoslavenski mornarički komandanti ne ispunjavaju odredbe pomorskog sporazuma. Britanski funkcioner se najviše okomio na komandanta Mornarice NOVJ, za kojeg tvrdi da je izjavio »da ne može učiniti ništa, dok ne primi tekst (sporazuma, B. Vć.). Odbio je da se upozna s tekstom što su mu ga predočili britanski pomorski oficiri«. Ipak, Broad poručuje: »Izgleda da su predstavke kod Tita postigle određenu svrhu, jer iz Zadra stižu vijesti da je grupi od 48 mornara dozvoljen izlaz na obalu.«⁴⁸ Još uvijek uznemireni, Britanci su planirali iskoristiti predstojeću posjetu feldmaršala Alexandra maršalu Titu u Beogradu. Komandant Sredozemlja trebao je energično protestirati u vezi s teškoćama u Splitu i Zadru. Britanski ministar vanjskih poslova, A. Eden, u direktivi za sastanak Tito—Alexander između ostalog napominje da, ako prije konferencije ne dode do stvarnog poboljšanja tretmana britanskih ratnih brodova u Splitu, Alexander mora tražiti uklanjanje komandanta Mornarice NOVJ, Josipa Cemija, koji bi bio veoma »pogodno žrtveno janje«.⁴⁹

Međutim, do Alexanderovog dolaska u Beograd odnosi su, i po britanskim izjavama, potpuno normalizirani, tako da na konferenciji između Tita i Alexandra od 21. do 24. februara u Beogradu problem pomorskih baza i, pogotovo, incident s »Delhijem« nisu uopće spominjani.

«PRO. F. O. 371/48808, R 558, R 559 i 371/44809, R 2656, R 3160; Materijali... Slab Mornarice NOVJ, operativna prepiska, 155. J. Vasiljević, Mornarica NOVJ, 349—350; J. Tomšić, Narodnooslobodilni boj na Jadranu in slovenski pomorščaki, Ljubljana 1974, 552—503.
«PRO. F. O. 371/40809, R2677.
«PRO. F. O. 371 48809, R2936.
«PRO. F. O. 371,48809, R 3060; J. Tomšić, n. dj., 553—554.

Na nesreću, upravo 12. februara, kada i po britanskoj verziji počinje potpuna i veoma srdačna suradnja s jugoslavenskim pomorskim komandantima,⁵⁰ njemački eksplozivni čamci izvršili su prepad na splitsku luku i krstaricu »Delhi«. Saznavši za prisustvo britanske krstarice u Splitu, Nijemci su prije podne 11. februara uputili iz Pule odred od 5 eksplozivnih čamaca i 1 komandnim čamcem, da ju napadne i potopi. Za vrijeme marša izgubili su zbog havarije 1 eksplozivni čamac i, nadomak cilju, komandni čamac (čamac-maticu). Osim toga, zbog loše navigacije, jedva su pronašli Splitska vrata i tek u 6,30 sati krenuli u napad sa svega 4 čamca. Dva čamca su prodrli u luku i prešla u borbeni kurs na krstaricu, koja je bila vezana uz Gat svetog Duje, dok je treći, zaslijepljen reflektorom s rta Sustipan, udario u vanjski rub lukobrana i eksplodirao. »Delhi« je ipak uspjela otvoriti vatru i potopiti 1 eksplozivni čamac, a drugi je udario u desantnojurišni čamac »LFC 8- vezan uz njen bok i oštetio kormilo krstarice. Baterija Sustipan uništila je komandni čamac.⁵¹ Krstarica »Delhi« ostala je u Splitu još točno mjesec dana, do 12. marta, kada je poslije četvermjesecnog boravka u jugoslavenskim vodama otplovila za Maltu.

Dolazak većih savezničkih ratnih brodova u jugoslavenske luke, u prvom redu u Split, u sudbonosnim danima bitke za Jadran, postavio je na dnevni red sredivanje međusavezničkih odnosa na jadranskom pomorskom vojištu. Političko i vojno rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta, u prvom redu drug Tito, veoma uspješno se uključio u političko-diplomatske akcije velikih sila i s mnogo politične zrelosti i intuicije, koja imponira, postavilo suradnju sa saveznicima na ravnopravnu osnovu. Incident s krstaricom »Delhi« u Splitu jedan je od važnih činilaca što su potakli zaključivanje pomorskog sporazuma od 17. januara 1945. Time je dobijena garancija da prisustvo savezničkih snaga na našim pomorskim granicama neće ugroziti osnovne tekovine jugoslavenskog narodnooslobodilačkog rata i revolucije. Spoznavši odmah da se u savez-nike ne može upisati već da se savezništvo mora izboriti uz velike žrtve i napore, mi smo se vlastitim snagama održali na Jadranu, izgradili vlastite oružane snage i stekli pravo ravnopravnog učešća na općesavezničkom frontu.

⁵⁰ *The Royal Navy in the Adriatic.*

⁵¹ *Materijali, IV POS, operativni izvještaji, 139—149; Arhiv VII, k. 24 A, reg. br. 42—2; E. Mediterranean War Diary (februar 1945), mikrofilm London IV, snimci 631—656; o još postojećim konvencijama o izvodenju prepada eksplozivnih čamaca vidi: K. Babil, Njemačka pomorsko-divizionska sredstva i jedinice i njihova dejstva u Jadranu u drugom svjetskom ratu, MG 3/1980.*

RADOMIR BULAJIC

SPLIĆANI U PRVOJ PROLETERSKOJ BRIGADI

Koliko je boraca s područja Dalmacije prošlo kroz Prvu proletersku brigadu za vrijeme rata, dosad nije utvrđeno. Jedino se zna da ih je bilo na dan osnivanja te naše slavne brigade, 21. prosinca 1941. u Rudom, jedanaest raspoređenih po bataljonima.

Prvi partizan u Prvoj proleterskoj brigadi s područja današnje općine Split bio je Jerko Paltrinjeri Brko, rođen 1919. u Splitu, rudarski radnik, član KPJ od rujna 1939. godine; na dan osnivanja Brigade nalazio se u Prvoj četi Četvrtoga kraljevačkog bataljona. Drugi Splitski koji je stupio u Prvu proletersku brigadu je Mirko Krželj Španac, rođen 1910. u Splitu, radnik, član KPJ od 1938. godine. Mirko je stupio u Brigadu iz Igmanske čete siječnja 1942. godine u Bosni.

Treba istaći da su borci rodom iz Dalmacije, među prvima s područja Hrvatske, stupili u redove te kadrovske brigade nakon Naredbe Vrhovnog komandanta NOVJ i POJ i Odluke CK KPH o upućivanju boraca iz Hrvatske u Prvu proletersku brigadu. Borci iz Dalmacije popunjavali su redove Prve proleterske brigade, ako se ne uzmu u obzir pojedinačni dolasci u njene redove, od osnivanja šest puta. Prvi put koncem kolovoza 1942. kod Livna, drugi na Tičevu u drugoj polovini rujna 1942, treći kod Ključa listopada 1942, četvrti na Sutjesci lipnja 1943, peti u rujnu 1943. u Dubravi kod Splita i šesti put u listopadu 1943. kod Bugojna.

Splitski su popunjavali redove Prve proleterske brigade četiri puta, i to, u svim mjestima u kojima je popunjavana iz Dalmacije osim kod Livna i Ključa. Ako se uzme u obzir da su dva borca s područja današnje splitske općine došli kod Ključa sa Šibenčanima, onda možemo reći da su Splitski pet puta popunjavali tu Brigadu.

Prva proleterska brigada je stigla na Tičevo 17. rujna 1942. godine, gdje ostaje do 1. listopada — četrnaest dana, razmještena na širem prostoru. Boravak na Tičevu iskorišten je za vojnopolitički i organizacioni rad. Održavani su sastanci, partijski i skojevski. Tih dana stiglo je šezdesetak boraca u Prvu proletersku iz Švilajsko-mosečkog odreda, među kojima s područja današnje splitske općine, prema dosad utvrđenim podacima, pedeset i sedam. Iz Splita — 8, Kaštela — 10, Solinskog bazena — 24, Dalmatinske zagore 12, Zrnovnice 2 boraca i 1 s otoka Šolte.

Mladim borcima je bio prireden nezapamćen doček. Ante Kapov se sjeća: »Kad stigismo na Tičevo, proleter i nas dočekaše veoma prijatno. Na njima uniforme kao salivene. Mnogo je školovanih među njima. Pričaju nam o borbama što ih je vodila brigada dotad, kako skaču na tenkove i idu na bunkere. Cim to čuše neki naši, zahvati ih nemir. Proleter i ih brzo pročitaše. Postrojše nas i komesar kaže 'Drugovi, ko god hoće da ide u Dalmaciju, nek ide slobodno, a ko hoće da ostane s nama, neka ostane.' — Bio sam vodič boraca iz Kaštel-Kambelovca, a još skojevac. Kažem: — ja se ne vraćam. Sa mnom ostaše borci iz Kaštel-Kambelovca. Njih pet-šest. Neki se i vratiše pa kad se osnova Prva i Druga dalmatinska, stupiše u te jedinice.«

O prijemu boraca na Tičevu iz Dalmacije, te prve splitske grupe koja je stupila u redove Prve proleterske brigade, piše i Marin Popić,¹ između ostaloga i ovo: »Prvi susret s proleterima, mahom Crnogorcima, i bratski prijem od njihove strane na mene je ostavio neopisiv dojam kojeg se i danas sjećam, poslije gotovo tri decenije, skoro do detalja. Raspoređen sam u Prvi lovčenski bataljon, u kome su pretežno bili drugovi Crnogorci. Odmah sam uvidio da je taj čovjek gotovo isti kao ja, da nam je jezik isti, da se u svemu razumijemo. Od tada sam drugovao s borcima — drugovima Crnogorcima i slobodno mogu reći da su to divni, iskreni, hrabri drugovi i borci kakvi se samo poželjeti mogu. Prema meni došljaku s drugog kraja, onda prilično razjedinjene Jugoslavije, ponijeli su se u punom smislu riječi drugarski, ljudski i bratski. S njima sam tokom rata dijelio zlo i dobro, iz bitke u bitku išli smo zajedno, rame uz rame, i nikad me nisu iznevjerili. U svim narednim bitkama, sve do oslobođenja Beograda, bio sam s njima; devet puta sam ranjavan, ali me nikada nisu ostavili na položaju.«

Brigada odlazi na novi front u dolinu Sane 1. listopada. Trebalo je napasti Ključ i ostala neprijateljska uporišta u dolini Sanice, s koje valja pokupiti bogatu ljetinu. Prvi ešelon bataljona put je vodio preko Podgora, Marinog brda, Tičeva, Mliništa, Vidova Sela i Drvara. Na željezničkoj stanici u Drvaru kompozicija je već čekala. Mnogim borcima rodnom iz Dalmacije je to prva vožnja vlakom.

U Oštrlju ukrcane se u vagne 2. 3. i 6. bataljon Prve proleterske brigade. Tu je bio i Stab Brigade. Vlak krenu. Slijedeća je stanica Bravsko. Vlak dalje ne ide. Odatle jedinice krenuše pješke prema Ključu.

Trećeg listopada borci napadoše Ključ. Prvi lovčenski bataljon dobio je zadatak da te noći likvidira neprijatelja u zapadnom dijelu grada, desno od njega napadao je Drugi crnogorski bataljon, a lijevo Krajišnici. Međutim, grad nije zauzet do zore. Napad je ponovljen i druge noći, ali ni te noći jedinice ga ne osvojiše. Tek treću noć Ključ biva oslobođen.

Napad na Ključ, za najveći broj Dalmatinaca, bila je prva borba. Josip Turić bio je onda borac Drugoga crnogorskog bataljona. Zanimljiv je njegov doživljaj iz te borbe:

¹ *Prvi crnogorski bataljon, 293.*

»Kiša pala, put klizav, jedva se mičem kroz šumu. A još magla pa te grane mlate po licu i očima dok podilaziš. Meni je ova borba prva... Naša Brigada napade u zakazano vrijeme, ali s boka nitko ne udara. Očekivalo se da će otud napasti neka krajiška brigada, međutim, nije došla. Zašto, ne znam. Onda pred zoru povukosmo se na polazne položaje. Ujutro prebrojavamo se. Iz naše Treće čete nema Ante Perišina i Ante Vele. Negdje oko jedanaest sati Ante Perišin dođe, ali Ante Vele nema. Drugu večer opet krenusmo na Ključ. Malo kasnije vratismo se na polazne položaje. Treću noć opet u napad. Tad, poslije teške borbe, razbijemo crnu legiju i domobrane. Preko sto ubijemo, oko trista zarobimo, a ostali iskoristiše spoj između Prvog i našeg Drugog bataljona. Mi za njima. Stigosmo ih tek kad se bjehu razmjestili u utvrdama Vrpolje. Čistina, preko kilometar. A teška oruđa još nismo imali. Onda mi natrag (...)-«

Oko Ključa je Brigada ostala do dvadeset drugog listopada. Boravak jedinica na tome području iskorišten je za vojnostručni, politički rad i za organizaciono povezivanje. Jer među novim borcima, rodom iz Dalmacije, bilo je nemalo članova Partije i Skoja pa ih je valjalo uključiti u rad partijskih ćelija i u skojevske aktive. Kod Ključa je došla nova popuna Prve proleterske. Dalmatinci iz Šibenika i okolice. Oko 240 boraca.

Budući da je Prva proleterska brigada bila kadrovska jedinica, od komunističke se tražilo mnogo više. Oni su svoju riječ o slobodi, o ravnopravnosti naroda i jednakosti ljudi, bratstvu i jedinstvu morali svakodnevno dokazivati junaštvom, gvozdnom disciplinom, samoprijegorem, drugarstvom, poštovanjem, upornošću i dosljednošću. Istina, to se tražilo i u ostalim našim borbenim jedinicama, ali, ne možda, toliko koliko u ovoj brigadi. Od prvog dana drugovi su te gledali kao skojevca ih člana Partije, kako se boriš, kakav si kao drug, čovjek i borac. Stariji proletari poklanjali su čitavu pažnju mladim drugovima, obučavajući ih u svakom pogledu od prvog dana.

Ante Kapov iz Kaštel-Kambelovca potkrepljuje tu tvrdnju. Vatreno krštenje doživljava krajem listopada poviše Stanice, između Knina i Bosanskog Grahova.

— Bio sam pomoćnik puškomitraljesca u četi — priča Ante Kapov.
— Uoči borbe, nišandžija, bio je Crnogorac. Više se ne sjećam kako se zvao; uze mi pušku i napuni je pa reče: — Gađaj! ■— pokazujući rukom dvije omanje stijene. Ja onako stojeći prinesem kundak uz zglob ramena, i opalim. Zrno pogodi usred jednog kamena. Moj drug mahne glavom i progunda: »Ajde, ti se izmotavaš. Pucao si.« — Nisam, odgovorih iskreno a i danas se čudim kako onda pogodih onaj kamen. — Kiša pala, i magla, a kraj oktobra četrdeset druge. U toku noći otpoče borba. Grmi s jedne i druge strane. Med pište oko nas, a ja digoh glavu i gledam kako svjetleća zrna pletu čeličnu zavjesu. Moj drug, iskusni ratnik, opominje me: — Dolje glavu! Pa opet: »Dolje glavu, vraže jedan!« — rukom otpozadi sabi mi glavu k zemlji. I samo što se završi borba, posla me dolje da odem do ceste i povučem neke naše drugove gore. Poletjeh kroz gustu šumu kao da sam tuda uvijek prolazio. Još ne strčah dolje kad

me dočekaše iz mraka: — Stoj! Kad se bijah zaletio niz strminu ne mogah se zaustaviti već iz pokreta odgovorih lozinku »Marko« i pojurih. Na cesti zaustaviše me drugi. I njima odgovorih lozinku a zatim prenesoh narednje komandira. Potom brzo natrag. Čim izidoh kod moga druga Crnogorca, on me pogleda: — Sta ni jesi još krenuo dolje? Velim: ja sam bio i vratio se. Njemu staše oči u znaku čuđenja. »Bogati, jesi li?« Jesam, velim. »E, dobar si, Ante« — reče on i pohvali me istoga dana pred četom i komandrom i kaže da sam hrabar. A vraga sam bio hrabar. Nisam shvaćao opasnost, kao i svaki neiskusni i mlad borac. Bio je to divan drug, dijelio je svaki zalogaj hrane sa mnom. Na maršu bi naizmjenice nosili puškomitraljez, u zasjedama bi me on podučavao u vojnim vještinama i snalažljivosti.

Poslije borbe oko Knina i Grahova, Prva proleterska malo predahnu, a već četvrtog studenoga stiže u Drvar. Sutradan ujutro Brigada pođe partizanskim vlakom. U Bravskom se bataljoni iskraše, a zatim produžiše pješke do Petrovca.

Borce-proletere narod Bosanske krajine je dočekivao i pozdravljao oduševljeno. Proleterima je već u Drvaru bilo saopćeno da idu u Petrovac, gdje treba primiti brigadnu zastavu. Za svečanost su se proleteru užurbano pripremali nakon dolaska u rajon razmještanja. Čistile su se uniforme i obuća, oružje i ostala oprema. Brijali se i podšišivali. Nije im smetala ni studen, ni kiša sa snijegom, da se malo dotjeraju toga dana, uoči oktobarske revolucije. Svjedok tih događaja Ante Kapov priča:

— Zadržasmo se poviše Petrovca gdje nas dočeka prvi snijeg. Poče i kiša s vjetrom, neka lapavica, da se pometemo od zime. Komandir naredi da se očistimo, obrijemo i podšišamo. Dođe pred četom i komesar Mašan Milutinović i pita: — Ko zna da šiša i brije? — Ja znadem — odgovorih. — Vidi ti Anta — drago njemu što se javih. — A gdje si naučio? — Brat mi je brijač u Kaštel-Kambelovcu pa bi mu ponekad pomagao raditi, odgovaram. Komandir voda Vojin Darmanović Čekrdeko donese odnekud nožice namijenjene za ovce. Ja ih uzmem i sav sam nekako radostan: želim da me pohvale u četom. Ali u početku ne grabe se ko će prvi sjesti. Jedan drugog poče nagovarati da prvi sjedne: — Ajde ti sjedni, onaj njemu: ajde ti. Kad sjede nekako prvi, ja počeh pažljivo: polako, polako... nastojavši da ga što bolje podšišam. Oko nas se okupi više radoznalih i gledaju. »Uh, bogamu, ovaj to nekako stručnjački« — jedan će. »Šiša, čočče, bez greške« — potvrđuje komandir voda Čekrdeko.

— Više nije trebalo moliti da neko sjedne. Čitav dan sam podšišivao. Sjedalice se nije hladila. Šišao sam i brijač. Čekrdeko se šah sa mnom. Bio je to pošten i iskren borac. A junak — samo takav može biti. On je kao kauboj baratao revolverom; za tren je skinuo dva Nijemca u jednoj borbi: jednog s jedne a drugog s druge strane. Za koliko bi čovjek udario dlan o dlan. »A nećeš da me obriješ, a?« zadirkuje me bezazleno. »Asti gospu«, odgovaram ja, »a šta mogu — ko kako sjedne tako ga brijem i šišam. — »Šalim se ja«, osmjehne se on, »samo ti šišaj po redu — doću i ja, ima vremena.«

Sutradan, sedmog studenog, na poljani kraj Petrovca, do bihačkog puta, postrojena je Prva proleterska brigada. Svu noć je padala kiša,

hladna, a ujutro brda pritisnula magla. Na stotinjak metara od brigadnog stroja, formiranog u obliku ćirilickog slova »p«, podignuta je mala tribina, ukrašena crvenim zastavama i zastrta ćilimima. Narod Bosanske krajine slio se na svečanost. I borci krajiških jedinica.

Vrhovni komandant stigao je u pratnji nekoliko članova Vrhovnog štaba. Komandant brigade Danilo Lekić pošao u susret drugu Titu i predao raport.

Proleter i zatim saslušao je govor svog Vrhovnog komandanta s najvećom pažnjom. Poslije govora, drug Tito predade Lekiću brigadnu zastavu. Iz ruku komandanta Lekića primi zastavu Vojo Radić, zamjenik komandanta Kragujevačkog bataljona. Toga dana pročitana je i naredba o formiranju divizija. Proleter i Prve proleterske defilirali su ispred svoga Vrhovnog komandanta. Drug Tito je paradu posmatrao s balkona jedne zgrade u glavnoj petrovačkoj ulici. Ulice su bile načičkane narodom. Strojevi su čvrsto gazili s puškama na gotovs. Komandno osoblje nosilo je puške preko ramena. Na čelu se kretala pleh-muzika. Dok su proleter i gazili, blato je letjelo ispod nogu, štrcalo po robi, obuća nekih letjela s nogu, ali proleter i za sve to nisu marili ni napuštah stroj. Dok su prolazili ulicama, na sve strane se orilo: »Živjela Prva proleterska brigada!»

Boravak u Petrovcu iskorišten je za vojnopolitički rad. Drže se sastanci kolektiva, partijski i skojevski sastanci, predavanja. Uvečer pjesma, igra, šale. Za borce i stanovništvo organiziraju se priredbe — »vrabac«, skečevi, male slike iz života i rada boraca; recitiraju se stihovi iz »Gorskog vijenca«, Puškinovi, Majakovskog, Santića i Zmaja. Važno je istaći da je »vrabac« neprestano obilovao zgodama i nezgodama jedinica ili boraca. Mnogo je smijeha izazivao, ali je, ipak, svaki borac nastojao da se nade »obrađen« u njemu, pogotovu ne u negativnom smislu.

Dalmatince je krasila vedrina u Prvoj proleterskoj, među njima se gotovo uvijek čula pjesma i veselje. Važilo je kao pravilo: ako si Dalmatinac, moraš i dobro pjevati. Nije ti pomoglo da ubjeduješ ako nisi imao mnogo sluha. Morao si postati nekakav četni horovoda, iako su te, možda, Dalmatinci prije rata izbacili iz hora. Kad god je bio pokret ili bilo koje vrijeme bez borbe, Dalmatinci bi prednjačili u pjesmi, a ostali bi zatim prihvatili.

Prvi poduhvat tek osnovane divizije bio je napad na Sitnicu, mjesto na cesti Banja Luka—Jajce. Treća krajiška i Treća sandžačka brigada osiguravaju Prvu proletersku od iznenađenja. Prteći snijeg do koljena, bataljoni Prve proleterske su podilazili, a Sitnica je bila utvrđena — branili su je dijelovi elitnog »gorskog zdruge« (jedinica obučavana u Njemačkoj i Austriji za ratovanje protiv partizana), baterija topova, nekoliko desetina Nijemaca, ustaše i četnici. O toj borbi Josip Turčić priča:

»Prsti se lijepe za metal. A Sitnica okružena bunkerima i utvrdama, prekriveni snijegom iz kojih vrebaju cijevi mitraljeza elitnog »gorskog zdruge«, Nijemaca, ustaša i četnika (...). Kad otpoče borba, pozvasmo domobrane da pređu na našu stranu i da ne vode borbu protiv svoje braće. Oveća grupa ustaje i pokušava preći k nama. Švabe i četnici ih s leđa napadaju. Mnoge ubijaju, ostali se vraćaju (...). Fašisti se očajnički

brane. Naši borci nervozni, učini nam se da su -svi izvršili zadatak pa se samo čeka na nas. Navalismo. Mnogi stojeći gadaju otvore na bunkere, drugi bombe bacaju. Doletele bombe i s druge strane, vraćaju se. Danilo-gradanin Milan Raspopović skočio na zid i rafalima kosi ustaše iz mitraljeza ali i sam biva pogođen od njih. Uletjeh u spaljenu džamiju među prvim borcima. Unutra je ležalo na desetine mrtvih Nijemaca. Među njima i žena četničkog komandanta Drenovića. Od straha je plakao sin tog četničkog komandanta — grešno dijete. Proleter ga uzeše i predadoše Mjesnom narodnooslobodilačkom odboru na čuvanje (...).

Oslobodenje Sitnice je skupo plaćeno. Samo iz Treće čete Drugoga crnogorskog bataljona devet boraca: četiri Crnogorca, četiri Dalmatince i Vlado Đukić, puškomitraljezac, rodom iz Peulja kod Bosanskog Grahova. A iz Brigade poginulo je u borbi za oslobodenje Sitnice dvadesetog studenog 1942. preko dvadeset boraca.

Prvi borci s područja današnje splitske općine poginuli su u Prvoj proleterskoj brigadi baš na Sitnici 20. studenoga 1942, i to: Mile Čerić i Milovan Pavlović iz Solina i Jure Bakotić² iz Kaštel-Kambelovca.

Početak četvrte neprijateljske ofenzive proleter i Prve proleterske brigade osjetili su još u Prnjavoru. Vršene su velike pripreme, mijenjali se konji, oprema... Odatle je počeo njihov gotovo svakodnevi marš, borbe oko Prozora i Gornjeg Vakufa, Jablanice, preko Neretve, u Sandžaku, na Drini. U početku marširalo se danju i noću, a siječanjski mrazovi su sjekli nemilice proletere. Tako prorijedeni i neodmorni, ušli su u petu neprijateljsku ofenzivu. Na tom putu vrijedno je istaći proleter Dalmatince zbog prelaska preko Drine. Dalmatinci, vični moru, mnogo su inače značili kad je trebalo prijeći bilo koju rijeku — Neretvu, Drinu, Lim... Među Splićanima naročito su se isticali borci rodom iz Kaštela.

Na Vučevu 6. lipnja 1943. rasformirana je Treća dalmatinska brigada po naređenju Vrhovnog komandanta, u jeku pete neprijateljske ofenzive, a radi popune ostalih jedinica. Drugi bataljon te brigade, Kninski bataljon, upućen je kompletan u Drugu dalmatinsku brigadu, a od ostalih boraca Treće dalmatinske osnovana su dva ojačana bataljona i upućena da popune ostale jedinice Prve i Druge proleterske divizije. Treba istaći da su ta dva ojačana bataljona samostalno vodila borbu, probijajući se iz okruženja, do ulaska u sastav svojih jedinica. Jedna ojačana četa Prvog bataljona Treće dalmatinske brigade ušla je u sastav Prve proleterske brigade kod sela Donji Budanj tek 13. lipnja 1943. i stupila istog trena u borbu onako kompletna, neraspoređena po četama i bataljonima.

Na osnovu najnovijih istraživanja s područja današnje splitske općine, stupilo je onda u Prvu proletersku 87 boraca: iz Splita — 7, Solinskog bazena — 35, Dalmatinske zagore — 38, Kaštela — 7 boraca. Među splitske borce uračunati su i borci iz Podstrane, Doca i Zrnovnice. Mirko

² U knjizi »Kragujevački bataljon«, strana 270, Stevan Roguljić i Lazar Savičević pišu o toj bici između ostaloga i ovo: "U borbi za Sitnicu poginuo je i Boris Pavičević, student medicine iz Splita. Ostao je da leži pored Artema, Miodraga Čroševića, hrabrog i neustrašivog puškomitraljeza, metalškog radnika iz Kragujevca. Kao da su svojom pogibijom cementirali bratstvo i jedinstvo srpskog i hrvatskog naroda u Kragujevačkom bataljonu. »Medutim, pošto je Boris rodom iz Brača, nisam ga ubrojio među Splićane.

Novović,³ narodni heroj piše o dolasku te grupe u Prvu proletersku: »Još se nije razvila borba a dođe nam popuna — četa iz Prvog bataljona Treće dalmatinske brigade, jačine oko sedamdesetak boraca. Brzo joj dadasmo zadatak da s južne strane obuhvati neprijatelja i djeluje u njegov bok. Tom četom uputismo i zamjenika komesara bataljona.«

Borba je vođena bez uzmicanja, na život i smrt. Proleter se još zešeće bore od kada su čuli da su došli Dalmatinci i daju sve od sebe da bi pokazali kako se proleter bore, a Dalmatinci opet hoće da opravdaju povjerenje koje im je dato. To je Mirko Novović odmah zapazio.

»Prelazimo u napad« — nastavlja on. »Dvije čete udaraju na čelo neprijatelja, jedna vrši obuhvat lijevo, a druga, dalmatinska četa, desno. Opkoljavaju neprijatelja u dolini na cesti. Jurišamo. Tenkovi, valjda uplašeni prokopanim putem i obuhvatom naših boraca, vrtiše se u Foču.

Kamione, automobile i glavnu vojsku već smo opkolili i uništavamo. Naši borci su čuli da su im kao popuna došli Dalmatinci, pa se trude da pokažu kakvi su proleter u borbi. A Dalmatinci da opravdaju čast što su borci Prve proleterske brigade jurišom pokazuju da su dorasli proleterima (...).

(...) Nakon četiri sata, pojavi se njemačka kolona jačine 1.200 vojnika ispod Donjeg Budnja. Nasta ogorčena borba. Prsa u prsa... Ovom prilikom Nijemcima nijesu pomogle ni štuke, ni tenkovi, ni haubice, ni mnoštvo vojske. Hrabri proleter, ojačani tek pristiglim Dalmatincima, odoljevali su napadima i s ogromnom voljom izvršavali dobijeno naređenje. Napadima i protivnapadima su proredivah redove neprijatelja. Ali i mi smo imali prilično izbačenih iz stroja.«⁴

Te položaje je čvrsto držala Prva proleterska brigada do smjene jedinica Osme banijske brigade. A onda, po naređenju Vrhovnog komandanta, Brigada je prva krenula preko pruge Sarajevo—Višegrad. Preko Jahorine i Romanije. Nigdje dužeg odmora nema. Rat traje. Treba osloboditi nova sela i gradove, stvoriti novi slobodni teritorij, uništiti neprijatelja, primiti nove dobrovoljce u svoje redove. Na tome pobjedonosnom putu odmori su bih kratki.

Od kolikog je značaja bilo što je Prva proleterska bila sastavljena od svih naroda i narodnosti, najbolje potvrđuje ovaj slučaj.

— Dva dana smo marširali bespućem — priča Jerko Belamarić koji je stupio u Prvu proletersku brigadu na položaju poviše Donjeg Budnja, kad je doveo četu iz Treće dalmatinske brigade nakon njezinog rasformiranja. Sutjeska je već daleko za nama. Pred našom jedinicom nema prepreka. Kud navali — tu prode. E, lipo zvuči proleter, ali nije bilo lako biti. Ako ne vodimo borbu, marširamo (...) Napokon, dat je odmor malo veći u jednom bosanskom selu podno zaobljene kose od Sutjeske. Selo je, vidi se na prvi pogled, bogatije. I samo što se stroj poremeti, proleter se opustiše: neko sio, neko podmetnuo ranac pod glavu da se malo protegne, raskopčali se mnogi, kad javiše zbor. Ustajemo umorni

³ Prvi crnogorski bataljon, 416.
⁴ Prvi crnogorski bataljon, 417.

i zauzimamo mjesto po četama u bataljonu. Odnekud dode i naš komesar Prvog bataljona Krsto Bajić, student filozofije iz Berana. »U ovome mjestu ćemo se malo odmoriti — kaže on. — Selo je zavedeno, jedan broj ljudi iz njega se nalazi u ustašama. Dosad, izgleda, nijesu dolazili partizani u ovaj kraj. Stoga, drugovi Hrvati«, obraća se nama Dalmatincima, »zavisit će ne malo od vas kakvo će ubuduće stanovnici ovoga sela imati mišljenje o nama.« Seljaci ubrzo zatim dodoše radi rasporeda po kućama. Kad dode jedna žena srednjih godina, komesar odredi svoju grupu da pode s njom. Idući put sela, žena šuti i gleda ispred sebe.

»Ja nemam ništa, sirotica sam i poštena žena«, poče odjednom da jadicuje. »U redu, majko, velim, idemo k vama samo malo da se odmorimo. Ne plašite se, mi smo partizani (...) narodna vojska.« Kad udosmo između kuća, ona zamače i nestade. Mi gore-dolje, kad: stoji ona iza jednih vrata okrenuta ka nekom religioznom natpisu, gleda u strop i moh se bogu. Oči joj staše kad nas spazi.

»Hvaljen Isus, majko!« — kažem.

Zena odgovori i tren zadržala pogled na meni. Više nije bila izbezumljena kao malo prije.

»A kako to, sine? — Ti si Hrvat?« — poče ona pomalo zbunjeno i s nevjericom.

— Jesam, majko — odgovaram. — I ovaj je Hrvat — rukom pokazujem na Boška Troskota, a ovaj do njega Srbin, a ovo Crnogorac (...)

— razvezao ti ja politički.

Kad spomenuh Srbina među nama, vidim ja: trgnu se ona malo, ah mimo saslušala moje propovijedanje, a potom upita:

»Kako to — zajedno?!«, tu tren zastade pa nesigurno nastavi: »a Srbi kolju Hrvate?«

— To je, majko, samo propaganda. Evo, ja i ovaj Srbin smo zajedno dvije godine, živimo kao prava braća, zajedno se borimo protiv fašizma, dijelimo dobro i zlo, štono se kaže. Jedan za drugoga i život dajemo kad ustreba. Cigaretu zajednički pušimo, jabuku dijelimo, bilo šta (...). Da bih zavedenu ženu stvarno ubjedio da sam stvarno Hrvat, jer vidim, sve više sumnja, počeh da joj pričam o crkvenoj katoličkoj hijerarhiji, o običajima crkve. Dok sam o tome pričao, zainteresirano me slušala. Kako sam kao dječak išao u crkvu, upitao sam je da li dozvoljava da joj otpjevam »Gloria in excelsis deo«. Pristala je. I sad joj ja, horovoda proleterskog bataljona, glorijski započnem. Neki drugovi koji su to znali kao i ja iz dječjih dana, pratili su. U kući je treperelo od pjesme. »Eee, sine, ti ne možeš biti razbojnik kad tako lijepo pjevaš« — reče i ponudi nam da sjedemo. Zatim nam donese kajmaka, sira i mlijeka, da nismo mogli sva petorica pojesti. Spremila nam je za ručak cicvaru, ispovijedala se. Pričala je da joj je muž ustaški natporučnik i da sad ima drugačiju sliku o nama, partizanima no što se priča njezinim selom (...)

Poslije odmora padala su neprijateljska uporišta jedno za drugim. Prva proleterska razbila je neprijatelja na Han-Pijesku i Ploči, oslobodila Vlasenicu ... Borci, pridošli iz Treće dalmatinske, dokazivali su sad po drugi put da su već dobri borci. Među njima i Ante Bilobrč Žila,

komesar Prvog bataljona Treće dalmatinske, koji će izvršiti samoubojstvo kod Vlasenice, kao komesar čete, da ne bi pao živ neprijatelju u ruke.

Kapitulacija Italije Brigadu je zatekla u dolini Vrbasa, od Bugojna do Makljena. Petnaestog rujna ona je upućena preko Duvna u Dalmaciju. Tamo je učestvovala u razoružanju talijanskih jedinica. A osnovni zadatak joj je bio da spriječi prodor njemačkih jedinica k Sinju i Splitu.

Borci rodom iz Dalmacije radovali su se dolasku u svoj kraj. A kako i ne bi! Željeli su da vide more o kojemu su svojim drugovima mnogo pričali. Mnogi od njih nisu imali sreću da ga vide — poginuli su na tom dugom borbenom putu.

Krajem rujna 1943. godine Prva proleterska se vraća prema Travniku. Prije polaska, u njene redove stupa nova grupa boraca iz splitske općine, da zamijeni poginule drugove iz svoga kraja. Bilo ih je, prema nekim podacima, 39 boraca. Usput brigada je rastjerala ustaške i domobranske posade u Duvnu i Sujici. A onda se nekoliko dana odmarala u okolici Bugojna, da bi zatim zauzela položaj prema Travniku. Kod Bugojna stupa nova grupa boraca u redove Prve proleterske s područja današnje splitske općine.⁵

U proljeće 1944. njemačka vojska je bila u vrlo teškom položaju na svim frontovima. Ipak, na frontovima u našoj zemlji Nijemci čine nove očajničke pokušaje da poprave svoj položaj. Jedan takav napad je i napad na Drvar 25. svibnja 1944. godine. I nova ofenziva.

Poslije neprekidnih jednomjesečnih borbi i marševa u sedmoj ofenzivi, Prva proleterska se krajem srpnja 1944. našla na domaku željezničke pruge Sarajevo—Mostar. Iza nje su sad ostala Mliništa, Cincar, Raduša, Zec-planina i druga poprišta žestokih borbi, mnoge neprospavane noći i marševi. U to vrijeme naročito su imali poteškoća s gladu i njemačkim trupom. Tih dana dobro se sjeća i Mate Solić, rodom iz Zelo va.

»Najčešće su trupovi napadali noću dok jedinica spava i odmara se.

A bili su jačine desetine ili voda, naoružani strojnica, lakim bacačima i troblomkama, s dosta ručnih granata. U početku napada znali bi oni napraviti čitavu zbrku — napade bi izvodili brzo, iznenadno i munjevito. Jednog dana s četom podoh u šumu. Naidosmo na crijemušu i ja skinuh šatorsko krilo i čupaj, čupaj (...). Idi i čupaj. Mi gladni i zaneseni travom sve dublje smo ulazili u šumu berući. Odjednom naletje trup na nas. Kad se izvukosmo gore, vidim ja nema četiri puškomitraljeza a ja zamjenik komandira čete. »Nazad!« vikne (...). Podemo kroz šumu, polako za njima. Kad na jednoj čuki rasprostri šatorsko krilo i jedu konzerve i sir i smiju se. Kad im se primakosmo na pet-šest metara, navalismo na njih. Nekoliko ih pogibe a neke zarobismo. Povratismo puškomitraljeze i još uzemosmo njihova dva minobacača (...).

⁵ Lj. Plenković, u knjizi »Kragujevački bataljon«, 454. piše da ih je iz Osme dalmatinske brigade pošlo u Prvu proletersku brigadu 32 boraca, kod Bugojna. Vodio ih je Tone Kurir. Međutim, popunjavanjem anketnih listića to je utvrđeno za 23 boraca. Najvjerojatnije da su ostali pisali ranije datume stupanja u Brigadu. Na stranici 433. Ljubo je zabilježio i tvrdnju Milenka Atijevića da je došlo 40–50 Splitskana u Dubravu kod Splita, 12. ili 13. rujna. Toliko nije sigurno.

Dvadeset petog kolovoza 1944. godine Brigada je nastupala prema Palisadu, gdje je bio utvrđen 61. bugarski puk. Desetog rujna Prva proleterska je ušla u Kosjerić, a 2. listopada već napala Ub.

Prva zajednička borba boraca Prve proleterske s jedinicama Crvene armije bila je kod Rađe. Prvi i Drugi bataljon sadejstvovali su s crveno-armejcima u njenom zauzimanju. Zatim je nastupilo nadiranje k Avali.

Beograd je oslobođen 20. listopada. Brigada je ostala u njemu do 24. studenoga kao posadna jedinica. Održavala je red i pomagala je uništenju ostataka neprijatelja i njegovih slugu. Svaka četa je obezbjeđivala po jedan kvart.

Boravak u Beogradu je iskorišten za vojnostručnu i političku nastavu. Brigada je dobila novo sovjetsko naoružanje i trebalo je njime ovladati. Također je trebalo osposobiti mlade borce koji su došli dobrovoljno iz Srbije. Sad su stari borci bili uglavnom Dalmatinci, Bosanci i nešto malo Crnogoraca. Onih najstarijih iz Rudoga bilo je veoma malo. I to na komandnim dužnostima.

Brigada je krenula na front 24. studenoga. Četiri dana je marširala do Bonoštara, gdje je nekoliko dana bila u rezervi Divizije, a onda je smijenila Petu kozaračku brigadu u selu Gomjelici i posjela položaje.

Sad je valjalo voditi pravi pozicijski rat. Poslije snažne artiljerijske vatre, bataljoni su prešli u napad, probili prvu liniju neprijatelja i nastavili nastupanje sjeverno od Erdevika. Iako je bio zaštićen minskim poljima, Erdevik je bio oslobođen 5. prosinca, a Tovarnik 7. prosinca. Jurišem do pada mraka neprijatelj je savladan u Sidskim Banovcima.

Gonjenje je nastavljeno, podržano motoriziranim pukom Crvene armije i divizijskom artiljerijom, ali bataljoni nailaze na minska polja. Sad je Brigada zauzela položaje prema Orioliku i na njima se zadržava do 13. prosinca.

Petog ožujka 1945. izvršena je reorganizacija Prve proleterske. Od šest bataljona osnovana su tri. Bataljoni su imali po tri čete, četvu teških mitraljeza, četvu minobacača, vod PT topova, vod za vezu i komandu pozadine.

Reorganizirana brigada upućena je na front 12. ožujka. Front se stabilizirao — ni jedna strana nije pokušavala ozbiljniji proboj. Demonstrativnih napada je bilo.

Opći napad za proboj sremskog fronta počeo je 12. travnja 1945. Prva proleterska je napadala na pomoćnom pravcu Divizije. U prvom ešalonu napadali su Prvi i Drugi bataljon, podržani artiljerijom.

Snažnim jurišem probijena je neprijateljska obrana i oba bataljona, zajedno s ostalim jedinicama, nastavila su gonjenje neprijatelja prema Vukovaru.

Napad na Pletemicu izvršen je 18. travnja, a ona je bila neostvarena nada njemačko-ustaška isturena tvrđava: sa zidanim bunkerima, kućama podešenim za borbu, bodljikavom žicom i gustim minskim poljima. Tri-naest brigada napadalo je sa sjevera i sjeverozapada, od Kutjeva i Pletemice do Slavanskog Broda. Pleternica je toga dana postala vulkanski krater. Borba je trajala do šest sati 20. travnja. Brigada je imala mnogo gubitaka. Neuništeni neprijateljski dijelovi pobjegli su ka Kapeli...

Jedinice su nastavile gonjenje neprijatelja.

U Zagreb je ušla Prva proleterska brigada 9. svibnja 1945, kad se za nju rat završava.

Na temelju utvrđenih činjenica dosad, s područja današnje splitske općine kroz Prvu proletersku brigadu prošlo je 227 boraca — 207 muškaraca i 20 žena. Termin »prošlo je« upotrebljavam zato što je znatan dio boraca rodom iz Dalmacije otišao iz Prve proleterske u novoosnovane dalmatinske brigade za rukovodioce, nakon kapitulacije Italije, i nešto kasnije u vojvodanske jedinice i jedinice KNOJ-a.

Socijalni sastav tih boraca bio je zanimljiv. Prema anketnim listama bilo ih je 95 radnika, 95 zemljoradnika i 16 intelektualaca. Za 11 boraca nije utvrđeno socijalno porijeklo.

Organizaciona pripadnost: od ukupnog broja boraca koji su prošli kroz Prvu proletersku brigadu s područja splitske općine bilo je organiziranih do rata devetnaest — 9 članova Partije i 10 članova Skoja; od 1941. godine 21 borac — 5 članova Partije i 16 članova Skoja; od 1942. godine 7 članova Partije i 9 članova Skoja.

Godina rođenja utvrđena je za 93 pala borca: 65 ih je bilo mladih, a 28 starijih od 26 godina.

Svaki drugi borac je poginuo, njih 116.106 muškaraca i 10 čena. Pod zastavom Prve proleterske brigade poginuo je i Ante Bilobrk Žila, član KPJ od 1940. (proglašen narodnim herojem).

Prva Splićanka koja je stupila u Prvu proletersku je Matilda Finci, a prva žena koja je poginula u toj brigadi iz splitske općine je Solinjanka Marija Boban: poginula je 27. svibnja 1943. na Celebiću.

Na osnovi iznijetih podataka može se zaključiti da je splitska općina poslije šibenske, imala najviše boraca s područja Dalmacije u redovima te naše kadrovske brigade.

P O P I S

BORACA NOR-a S PODRUČJA OPĆINE SPLIT U PRVOJ PROLETERSKOJ BRIGADI

ALUJEVIĆ Josipa MILENKO, borac 3. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1914, Split, radnik, Hrvat, u NOB-u od rujna 1943, u Brigadu je stupio u Dubravi kod Splita rujna 1943, član KPJ postao u ratu, vodnik voda i zamjenik komandira čete.

BAKOTIĆ Jure ANTE, borac 2. bataljona 1. proleterske, rođen 1924, Kaštel-Gomilica, Split, član Skoja od 1941, u Brigadu stupio na Tičevu u drugoj polovini rujna 1942. iz Svilajsko-mosečkog odreda, poginuo 20. studenoga na Sitnici u Bosni.

BARISIĆ Luke MARIN, borac 2. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1920, Solin, Split, član KPJ od 1941, poginuo na Zlatnom boru svibnja 1943. kao desetar, u Brigadu stupio iz Svilajsko-mosečkog odreda u drugoj polovini rujna 1942. radnik.

BARAC IVAN, borac 6. bataljona 1. proleterske brigade, rođen u Radošću, Split, zemljoradnik, u Brigadu stupio iz Svilajsko-mosečkog odreda u drugoj polovini rujna 1942. na Tičevu.

BARAC MILIVOJ,⁶ borac 6. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1922. u Radošiću, Split, zemljoradnik, u Brigadu došao na Tičevu u drugoj polovini rujna 1942. godine.

BEARA Jakova BRANKO,⁷ borac 1. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1924. Zelovo, Split, zemljoradnik, član Skoja od 1942. u Brigadu stupio na Tičevu u drugoj polovini rujna 1942. godine, poginuo krajem kolovoza 1943. u blizini Prozora kad je Brigada kretala k Dalmaciji.

BEARA Save ĐURO, borac 2. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1923. Zelovo, zemljoradnik, u NOB-u od siječnja 1942. član Skoja od 1942. a KPJ od 1943. u Brigadu stupio na Tičevu u drugoj polovini rujna 1942. iz Svilajsko-mošćkog odreda, poginuo 18. lipnja na pruži Sarajevo—Višegrad, kod Renovice.

BEARA Marka MARKO, borac 6. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1922. Zelovo, Split, radnik, u NOB-u od prve polovine 1942. član KPJ od 1943. u Brigadu došao iz 3. dalmatinske nakon njezina rasformiranja, poginuo kao komandir voda 25. 12. 1944. na sremskom frontu.

BEDALOV Gušte MATE, borac 3. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1902. Kaštel-Kambelovac, Split, zemljoradnik, u NOB-u od 1942. u Brigadu došao iz 3. dalmatinske nakon njezina rasformiranja.

BILISKOV Vicka ANTE-TONČI, borac 4. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1917. Kaštel-Lukšić, Split, radnik, u NOB-u od druge polovine 1942. član Skoja od 1940. u Brigadu došao na Tičevu rujna 1942. iz Svilajsko-mošćkog odreda, poginuo na Širokom polju kod Zagreba svibnja 1945. kao zamjenik komandanta bataljona.

BILIĆ Marka LUKA, borac pozadinskih jedinica 1. proleterske brigade, rođen 1910. Kaštel-Sućurac, Split, radnik, u NOB-u od studenoga 1943. predao se kod Jajca kao domobranski satnik i ostao u Brigadi kao muzičar, u srpnju 1944. teško ranjen a zatim prebačen u Italiju na liječenje.

⁶ Na rednom broju 4 je Ivan Barac a na rednom broju 5 je Milivoj Barac. Najvjerojatnije da se radi o jednom borcu, o Milivoju Ivana Baraca.

⁷ Najnovijim utvrđivanjem ustanovljeno je da se pogrešno vode poginuli borci. Jedan broj njih se vodi da je poginuo na Sutjesci, premda su poginuli na drugim mjestima: Beara Jakova Branko poginuo je kolovoza 1943. u Bosni, a ne na Sutjesci; Biliškov Vica Ante kod Zagreba u Prvoj proleterskoj, a ne na Sutjesci; Boban Jozo Mirko nije poginuo u 5. crnogorskoj, već u Prvoj proleterskoj; Boban Ivana Janko nije poginuo u Prvoj dalmatinskoj, već u Prvoj proleterskoj 13. lipnja 1943. na Zelengori; Bako Vicka Lovre poginuo je 14. lipnja 1943. na probuju; Bonacić Jure je pogrešno uveden u spisak; Braškin Duje Ivo Marjan poginuo je kao borac 2. bataljona 1. proleterske kod Jablanovog brda 1943; Dražen Jokima Anton poginuo je kao borac 2. bataljona 1. proleterske na Sutjesci kao vodnik; Dumančić Jakova Marin poginuo je kao borac 1. proleterske na Sutjesci; Duplancić Frane Ante poginuo je kao borac 1. proleterske 3. bataljona na Trovrhu; Finci Matilda-Tilda je poginula kao borac 6. bataljona 1. proleterske između Zelengore i Miljevine 1943; Gizdić Ivana Andrija poginuo je kao borac 2. bataljona 1. proleterske 13. lipnja 1943. na Miljevini, a ne kao borac 1. dalmatinske; Gizdić Ivana Milivoj je poginuo kao borac 3. bataljona 1. proleterske, a ne kao borac 10. hercegovačke; Granić Ivana Ante poginuo je kao borac 3. bataljona 1. proleterske 13. lipnja 1943. na Miljevini, ne kao borac 3. dalmatinske; Grabušić Vinka je poginula kao borac 1. proleterske 13. lipnja 1943. na Miljevini; Ivčević Frane Jozo nije poginuo u 3. dalmatinskoj, već kao borac 4. bataljona 1. proleterske; Kovačević Simuna Ante nije poginuo kao borac 3. dalmatinske na Sutjesci, već srpnja 1943. kod Zvornika kao borac 1. proleterske; Krivić Vicka Ante nije umro 16. lipnja na Jahorini kao borac 3. dalmatinske, već kao borac 3. bataljona 1. proleterske; Marović Marina Ivan poginuo je kao borac 3. bataljona 1. proleterske 8. srpnja 1943. kod Zvornika, a ne u 3. dalmatinskoj na Sutjesci; Milišić Petra Ante poginuo je 8. srpnja 1943. kod Zvornika kao borac 1. bataljona 1. proleterske, a ne na Sutjesci kao borac 3. dalmatinske; Milišić Petra Marko poginuo je ožujka 1943. na Prenju kao borac 1. bataljona 1. proleterske, a ne na Sutjesci kao borac 3. dalmatinske; Milišić Ante Mileva nije poginula kao borac 3. dalmatinske na Sutjesci, već kao borac 1. bataljona 1. proleterske 1943. kod Koričana iznad Turbeta u Bosni; Milišić Marka Petar poginuo je kao borac 1. bataljona 1. proleterske 8. srpnja 1943. kod Zvornika, a ne u 3. brigadi na Sutjesci; Pavlov Marina Stipe poginuo je kao borac 2. bataljona 1. proleterske, a ne u 3. dalmatinskoj; Rizvan Ivana Ljubo poginuo je kao borac 2. bataljona 1. proleterske na Miljevini 13. lipnja 1943; Tadin Mije Ante bio je borac 2. bataljona 1. proleterske od Tičeva pa je samovoljno napustio Jedinicu 1 poginuo u 1. dalmatinskoj; Uvodić Roka Veronika nije poginula u 3. dalmatinskoj, već kao bolničarka 4. bataljona 1. proleterske; Vrpoljak Ivan je poginuo kao borac 4. bataljona 1. proleterske brigade, a ne kao borac 3. dalmatinske.

BILOBRK Andrije ANTE-ZILA, borac 3. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1919, Brštanovo, Split, radnik, u NOB-u od 1941, u Brigadu došao s dužnosti komesara bataljona iz 3. brigade na dužnost komesara čete, kao teški ranjenik izvršio samoubojstvo kod Vlasenice posljednjim metkom u srpnju 1943. proglašen narodnim herojem.

BLIJK ANTE, rođen u Ogorju, Split, borac 3. bataljona 1. proleterske brigade, u NOB-u od 1942, u Brigadu došao iz 3. dalmatinske, poslije ranjavanja prešao je u 16. vojvodansku diviziju i poginuo kod Lapova u listopadu 1944. godine.

BOBAN Jozе MATO, borac 2. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1902, Klis, Split, u NOB-u od 1941, član KPJ od 1934, u Brigadu došao na Tičevu rujna 1942. iz Svilajsko-mosečkog odreda, poginuo u prištapskim jedinicama pred petu neprijateljsku ofenzivu kao komandir voda.

BOBAN Bartula MARIJA, borac 2. bataljona 1. proleterske brigade, rođena 1925, Solin, Split, domaćica, u NOB-u od prve polovine 1942, u Brigadu došla na Tičevu rujna 1942. iz Svilajsko-mosečkog odreda, član Skoja od 1941, početkom 1943. prešla u artiljeriju, poginula u rajonu sela Čelebić 27. svibnja 1943. godine.

BOBAN Jozе MIRKO, borac 2. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1920, Klis, Split, u NOB-u od 1941, član Skoja od 1939, u Brigadu došao na Tičevu iz Svilajsko-mosečkog odreda rujna 1942, poginuo kao puškomitraljezac 1. čete kod Goražda 1943.

BOBAN Ivana SREČKO, borac 2. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1920, Klis, Split, u NOB-u od 1941, član Skoja od 1940, u Brigadu došao na Tičevu rujna 1942. iz Svilajsko-mosečkog odreda, poginuo kao desetar 8. lipnja na Zelengori 1943. godine.

BOBAN Blaža MARIN-VINKO, borac pozadinskih jedinica 1. proleterske, rođen 1923, Solin, Split, u NOB-u od 1942, u Brigadu došao na Tičevu rujna 1942. iz Svilajsko-mosečkog odreda, član Skoja od 1940, poginuo u petoj neprijateljskoj ofenzivi 1943.

BEČIĆ-SMAJO Marka ANKICA, borac 6. bataljona 1. proleterske brigade, rođena 1929, Split, dak, u NOB-u od rujna 1943, član Skoja od 1943, iz rata izišla kao stariji vodnik.

BENZON Bartula IVE-IVO, borac 3. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1923, Vranjic, Split, radnik, u NOB-u od druge polovine 1942, član SKOJ-a postao u ratu, poginuo kod Bugojna 1943. godine kao puškomitraljezac u omladinskoj četi, u Brigadu došao iz 3. dalmatinske brigade.

BOBAN-GRUBIŠIĆ Spira VINKA, borac 3. bataljona 1. proleterske brigade, rođena 1920, Klis, Split, domaćica, u NOB-u od 1942, član Skoja od prije rata, u Brigadu je došla iz 3. dalmatinske brigade, poginula na Miljevini 14. lipnja 1943.

BOKO Vicka LOVRO, borac 1. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1914, Ogorje Gornje, Split, radnik, u NOB-u od druge polovine 1942, član KPJ od 1939, u Brigadu došao iz 3. dalmatinske, poginuo na Miljevini 14. lipnja 1943. godine.

BOKO STANKO, borac 2. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1924, Muć, Split, u Brigadu došao na Tičevu rujna 1942. iz Svilajsko-mosečkog odreda, poginuo 1. rujna 1943. između Turbeta i Travnika.

BOČINA Boke IVAN, borac 3. bataljona 1. proleterske brigade, rođen u Ogorju — Lečevica, Split, zemljoradnik, u NOB-u od 1942, član KPJ od 1941, u Brigadu došao iz 3. dalmatinske brigade, poginuo na Miljevini 14. lipnja 1943.

BOČINA Petra JURE, borac 4. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1911, Ogorje, Split, radnik, u NOB-u od 1942, u Brigadu došao na Tičevu rujna 1942. iz Svi'ajsko-mosečkog odreda, poginuo 1944. za oslobodenje Beograda.

BOČINA Andrije ANTE, borac u 1. proleterskoj brigadi, rođen 1924, Ogorje Gornje, Split, zemljoradnik, u NOB-u od 17. 2. 1943, u Brigadu došao iz Svilajsko-mosečkog odreda na Tičevu 1942, poginuo na Vlasenici srpnja 1943.

BONACIĆ JURE, borac 1. bataljona 1. proleterske brigade, rođen na Braču, u NOB pošao iz Splita u prvoj polovini 1942, član KPJ, u Brigadu došao kod

Livna krajem kolovoza 1942, poginuo 8. travnja 1943. na Drini, kod Ustikoline, pri forsiranju rijeke.

BOROVIC Todora PETAR, borac 1. proleterske brigade, rođen 1920. Vučevci, Split, u NOB-u od 29. 10. 1942, u Brigadu došao na Tičevo rujna 1942. iz Svlajsko-mosečkog odreda, poginuo u toku pete neprijateljske ofenzive.

BRASKIN Duje IVO-MARJAN, borac 2. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1929, Kaštel-Gomilica, dak, bio je član Skoja, u NOB-u od rujna 1942, u Brigadu došao iz 3. dalmatinske, poginuo na Zelengori kod Jablanovog brda 1943. godine.

BRASKIN Duje VIKTOR, borac 2. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1919, Kaštel-Gomilica, Split, radnik, u NOB-u od 1941, član Skoja od 1941, a KPJ od 1942, u Brigadu došao iz 3. dalmatinske brigade.

BRASKIN-KATAVIĆ Duje ANKA, borac 2. bataljona 1. proleterske brigade, rođena 1925, Kaštel-Gomilica, domaćica, u NOB-u od rujna 1942, član Skoja od 1942, a član KPJ od 1943, u Brigadu je došla iz 3. dalmatinske, rat je završila kao referent saniteta u činu poručnika.

BRALIĆ Simuna STIPE, borac 2. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1915, Klis, Split, radnik, u NOB-u od veljače 1943, član KPJ od 1942, u Brigadu došao iz 3. dalmatinske, kao teški ranjenik prebačen je 1944. u Italiju.

BRALIĆ Spire ANTE, borac 1. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1915, Klis, Split, radnik, u NOB-u od 1941, član KPJ od 1935, u Brigadu došao na Tičevu rujna 1942. iz Svlajsko-mosečkog odreda, poslije ranjavanja otišao je u vojvodanske jedinice za rukovodioca.

BUBAK JOSIP, borac 6. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1911, Kaštel-Sućurac, Split, radnik, član KPJ od 1942, u NOB-u od 1943, u Brigadu došao u Bugojnu listopada 1943, rat je završio kao politički delegat.

BUČAN Grge ALEKSANDAR, borac pozadinske jedinice 1. proleterske brigade, rođen 1919, Mravince, Split, radnik, u NOB-u od 1943, u Brigadu došao u Dubravi rujna 1943, borac Tehničke čete, iz Armije izišao kao kapetan I klase.

BULIĆ Jure STIPE, rođen u Ogorju, Split, borac 1. bataljona 1. proleterske brigade, u NOB-u od 1942, došao u Brigadu na Tičevu iz Svlajsko-mosečkog odreda, poginuo prosinca 1944. u Rumi kao komandir pozadinskog voaa.

BULIĆ Jure PETAR, borac 1. bataljona 1. proleterske, rođen 1909, Ogorje, Split, zemljoradnik, u NOB-u od veljače 1943, u Brigadu došao iz 3. dalmatinske, poginuo 14. lipnja 1943.

BURMAZ Mate IVAN, borac 2. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1914, Nisko, Split, zemljoradnik, u NOB-u od druge polovine 1942, u Brigadu došao iz 3. dalmatinske brigade.

CRNJAK STIPE, borac 3. bataljona 1. proleterske brigade, rođen u Solinu, Split, radnik, u NOB-u od 1942, u Brigadu je došao iz Svlajsko-mosečkog odreda na Tičevu rujna 1942, bio je član KPJ, poginuo je 20. listopada 1944. u borbama za oslobodenje Beograda kao komandir voda u 3. četi.

ČELAN Nikole IVAN, borac 3. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1925, Neorić, Split, član Skoja, u Brigadu došao iz 3. dalmatinske, poginuo 28. lipnja 1943. na Vlasenici kao puškomitraljezac.

ČERINA Ivana MATE, borac 1. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1919, Bistrica, Split, radnik, u NOB-u od 1943, u Brigadu došao u Dubravi rujna 1943.

ČULIĆ Marka IVO, borac 2. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1918, Konjsko, Split, radnik, u NOB-u od početka 1942, u ratu postao član KPJ, u Brigadu došao iz 3. dalmatinske, rat je završio kao komandir 3. čete u 6. bataljonu.

ČERIĆ M. MILE, borac pozadinske jedinice 1. proleterske brigade, u NOB-u od početka 1942, rođen u Solinu, Split, radnik, član KPJ, u Brigadu došao na Tičevu rujna 1942. iz Svlajsko-mosečkog odreda, poginuo 20. studenoga 1942. na Sitnici u Bosni.

CULIN ANDRIJA, borac 3. bataljona 1. proleterske brigade, rođen u Dugopolju, Split, zemljoradnik, u ratu postao član KPJ, u Brigadu došao iz 3. dalmatinske, na Zvorniku 1943. odsječen s grupom boraca s kojima je prešao u 1. vojvodansku brigadu, poginuo kod Tuzle 1943.

ČULIĆ Frane MATE, rođen 1913, Konjsko, Split, radnik, u NOB-u od početka 1942. u Brigadu došao iz 3. dalmatinske, bio je i intendant bataljona bio je borac 1. bataljona 1. proleterske brigade.

ČUK Bože ANTE, borac 6. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1923, Muć Gornji, Split, zemljoradnik, u NOB-u od 1942. u Brigadu je došao iz 3. dalmatinske.

ČUK RADMILA, rođena u Sutini, Split, domaćica u NOB-u od početka 1943. u Brigadu je došla iz 3. dalmatinske, poginula je 23. rujna 1943. u Cisti Velikoj u Dalmaciji, kao bolničarka.

DADIĆ Frane JOZO, borac 1. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1922, Milešina, Split, radnik, u NOB-u od kolovoza 1941, član Skoja od 1941, član KPJ od 1943, u Brigadu je došao iz 3. dalmatinske brigade, teško ranjen na brdu Kiku kod Vlasenice 1943, pošto je izliječen u Centralnoj bolnici, otišao na dužnost komandira čete u 2. bataljon 2. vojvodanske brigade.

DELIĆ Ante ANDELKO, rođen 1909, Kaštel-Sućurac, Split, radnik, u NOB-u od 1943, u Brigadu došao listopada 1943. u Bugojnu, bio je borac 6. bataljona 1. proleterske brigade, na kraju rata komandir voda Mitraljeske čete 6. bataljona.

DRAŽIN Joakima ANTE, borac 2. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1912, Kaštel-Kambelovac, Split, zemljoradnik, u NOB-u od 1942, član KPJ od 1937, u Brigadu je došao listopada 1942. kod Ključa, sa Šibenčanima, poginuo je kao vodnik na Sutjesci.

DRAGIČEVIĆ J. MIJO, borac 1. bataljona 1. proleterske brigade.

DRASKOVIĆ Ante ZDRAVKO, borac 6. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1915, Solin, Split, radnik, u NOB-u od 1941, član KPJ od 1941, u Brigadu je došao na Tičevu rujna 1942. iz Svilajsko-mosečkog odreda, poginuo je na Suhoj u petoj ofenzivi kao komandir voda.

DESKOVIĆ Milana ZDENKO, borac 6. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1920, Split, pomorski inženjer, u NOB-u od 1943, u Brigadu došao u Dubravi rujna 1943, poginuo u studenome 1943. između Jajca i Mrkonjić-Grada od tenkovskog metka.

DRASKOVIĆ Ante MARIJA, borac 3. bataljona 1. proleterske brigade, rođena 1919, Solin, Split, domaćica, u NOB-u od početka 1943, član Skoja od 1941, u Beogradu je došla iz 3. dalmatinske, poginula je na Miljevini 14. lipnja 1943. kao bolničarka, u zadnjem proboju.

DUMANIĆ Josipa VELJKO, borac 3. bataljona 1. proleterske brigade, iz Splita, u NOB-u od 1943, u Brigadu došao u Dubravi rujna 1943, teško ranjen u završnim operacijama 1945. i umro.

DUMANIĆ Jakova MARIN, borac 1. proleterske brigade, rođen 1909, Split, radnik, u Brigadu došao na Tičevu rujna 1942, poginuo na Sutjesci 1943.

DUMANIĆ S. ANTE, borac 1. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1909, u Splitu, u Brigadu došao u listopadu 1943. u Bugojno.

DUPLANČIĆ Frane ANTE, borac 3. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1913, Split, radnik, u NOB-u od 1942, u Brigadu došao iz Svilajsko-mosečkog odreda na Tičevu u rujnu 1942, poginuo na Trovrhu u petoj neprijateljskoj ofenzivi kao puškomitraljezac.

DUPLANČIĆ Petra MILORAD, borac 4. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1923, Split, u NOB-u od 1942, došao u Brigadu na Tičevu, poginuo na Sutjesci.

DUPLANČIĆ Ivana ZDENKO, borac 2. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1929, Split, dak, u NOB-u od rujna 1943, u Brigadu došao u Dubravi rujna 1943, član Skoja od 1941, član KPJ od 1944, bio obavještajni oficir bataljona i brigade.

GALIĆ Ivana PETAR, borac 3. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1922, Zelovo, zemljoradnik, u NOB-u od rujna 1941, član Skoja od 1941, u Brigadu došao na Tičevu iz Svilajsko-mosečkog odreda u rujnu 1942, poginuo u rujnu 1943. kod Bugojna.

GIZDIĆ Ivana ANDRIJA, borac 2. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1912, Klis, Split, radnik, u NOB-u od početka 1942, bio član KPJ, u Brigadu došao iz 3. dalmatinske, poginuo 14. lipnja na Miljevini.

GIZDIĆ Ivana KAJO, borac 2. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1914, Klis, Split, radnik, član KPJ od 1941, u Brigadu došao iz 3. dalmatinske, poginuo na Miljevini 13. lipnja 1943.

GIZDIĆ Ivana Milivoj, borac 3. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1922, Solin, radnik, u NOB-u od početka 1942, u Brigadu došao 28. svibnja na Celebiću iz bolnice kao borac 10. hercegovačke brigade, bio član Skoja, poginuo na Zelengori 1943.

GRUBIĆ Mije KLEMENTO, borac pozadinske jedinice 1. proleterske brigade, rođen 1914, Solin, Split, radnik, u NOB-u od lipnja 1942, u Brigadu došao na Tičevu rujna 1942. iz Svilajsko-mosečkog odreda, član KPJ od 1942, prethodno je bio u 2. bataljonu, poginuo je po prelasku Zelengore 1943. kao desetar.

GRUBISIC VINKA, borac 1. proleterske brigade, rođena 1919, Solin, Split, domaćica, u NOB-u od 1941, u Brigadu došla iz 3. dalmatinske, poginula u rajonu Miljevine 13. lipnja 1943.

GRUBISIC Ante LJUBOMIR, borac 1. bataljona 1. proleterske brigade, a kasnije pozadinske jedinice, rođen u Solinu, Split, u Brigadu je došao iz 3. dalmatinske brigade.

GRANIC Ivana ANTE, borac 3. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1923, Donji Muć, Split, zemljoradnik, u NOB-u od početka 1943, u Brigadu došao iz 3. dalmatinske, poginuo 13. juna kao puškomitraljezac na Miljevini.

GRUJIC-MATKOVIC Marina DRAGICA, rođena 1914, Kučine, Split, radnica, borac pozadinske jedinice, u Brigadu došla iz 3. dalmatinske brigade.

GUTIC Riste DANILO, borac 6. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1922, Trst, Split, radnik, u NOB-u od kolovoza 1943, član Skoja od 1942, u Brigadu došao u Dubravi rujna 1943, prekomandovan u JRM 25. 5. 1944.

GRANIC Grge MATE, borac 6. bataljona 1. proleterske brigade, rođen u Muću Donjem, Split, zemljoradnik, u NOB-u od 1942, član KPJ, u Brigadu došao iz 3. dalmatinske, u listopadu 1944. prekomandiran u Dalmaciju na novu dužnost.

DOLANGA Mate JOZO, rođen u Koprivnu, Split, u NOB-u od 1942, borac pozadinske jedinice 1. proleterske brigade, u Brigadu došao u listopadu 1943. godine.

DZEKO Ante Pavo, borac 4. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1925, Split, radnik, u NOB-u od početka 1943, u Brigadu došao u Bugojnu listopada 1943.

EDEN VIDA, rođena u Splitu, u NOB-u od kraja 1942, u Brigadu došla iz 3. dalmatinske, poginula je na Miljevini 13. lipnja 1943, u pozadinskim jedinicama.

FINCI Bepa MATILDA, borac 6. bataljona 1. proleterske brigade, rođena 1926, Split, dak, u Brigadu je došla na Tičevu rujna 1942. iz Svilajsko-mosečkog odreda, početkom 1943. prekomandirana u brigadni sanitet, bila je član Skoja, poginula između Zelengore i Miljevine 1943. godine.

IVANISEVIC DRAGOLJUB, borac 2. bataljona 1. proleterske brigade, rođen u Splitu, u NOB-u od 1943, u Brigadu došao u Dubravi rujna 1943, poginuo.

IVANISEVIC Marina SPIRO, borac 6. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1924, Split, maturan, u NOB-u od druge polovine 1942, u Brigadu došao u Bugojnu listopada 1943, bio komesar čete do ranjavanja, a po izlasku iz bolnice komesar Užičkoga partizanskog odreda.

IVIC Pavla VLADO-FERDINAND, borac pozadinske jedinice 1. proleterske brigade, u NOB-u od 1942, rođen 1914, Split, u Brigadu došao u Dubravi rujna 1943.

IVIĆ Grge KAJO-VUKO, borac 3. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1923, Vranjic, Split, radnik u NOB-u od 1942, u Brigadi došao iz 3. sandžačke brigade u petoj ofenzivi i ostao u njoj do siječnja 1944, kad je poslan na kurs u Drvar.

IVČEV Frane JOZO-PAJACI, borac 4. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1922, Kaštel-Stari, Split, zemljoradnik, u NOB-u od 1942, u Brigadu došao iz 3. dalmatinske, član Skoja od 1940, član KPJ postao u 3. dalmatinskoj, poginuo 18. lipnja 1943. neposredno nakon pete neprijateljske ofenzive.

JAJIĆ Beriše ŽIVKO, rođen u Solinu, Split, radnik, u NOB-u od 1942, član Skoja, borac 6. bataljona 1. proleterske brigade, u Brigadu došao na Tičevu rujna 1942, poginuo na Vlasenici 1943.

JAJIĆ Beriše MILIVOJ, borac 3. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1925, Solin, Split, u NOB-u od druge polovine 1942, bio član Skoja, u Brigadu došao iz Svilajsko-mosečkog odreda na Tičevu rujna 1942, poginuo rujna 1943. kod Hana, u rajonu Blata na Cetini u Dalmaciji.

JAMAN Frane ANTE, borac 6. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1905, Split, radnik, u NOB-u od 1943, u Brigadu je došao u Dubravi rujna 1943, poginuo je 25. svibnja 1944. na Mliništu prilikom desanta na Drvar.

JERKOVIĆ Marka TOMO, borac 1. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1909, Zrnovnica, Split, zemljoradnik, u NOB-u od 1942, član KPJ, u Brigadu došao iz 3. dalmatinske brigade.

JERKOVIĆ Jakova PETAR, borac 4. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1903, Zrnovnica, Split, zemljoradnik, u NOB-u od 1942, u Brigadu došao iz 3. dalmatinske brigade, poginuo na Sutjesci.

JAJIĆ MARTIN, rođen u Solinu, Split, bio borac pozadinske jedinice 1. proleterske brigade.

JOKIĆ MARTIN, borac pozadinske jedinice 1. proleterske brigade, rođen u Ogorju.

JURASIN-BOZOVIĆ ANKA, borac 1. bataljona 1. proleterske brigade, a zatim pozadinske jedinice, rođena u Splitu.

KALITERNA Pere IVAN, borac 2. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1904, Split radnik, u NOB-u od rujna 1943, u Brigadu došao u Dubravi 1943, i u njoj ostao do kraja rata, član KPJ.

KAPOV Frane ANTE, borac 2. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1923, Split, Kaštel-Kambelovac, radnik, u NOB-u od 1942, član Skoja od 1940, u Brigadu došao na Tičevu rujna 1942. iz Svilajsko-mosečkog odreda, ranjen u listopadu 1943. na Travniku, a po izlasku iz bolnice prekomandiran u 9. dalmatinsku brigadu odakle je otišao na školovanje u SSSR.

KARAMAN Jure MILAN, borac 2. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1912, Bistrivica, Split, zemljoradnik, u NOB-u od 1942, u Brigadu došao iz 3. dalmatinske, poginuo 23. rujna 1943. na Cisti Velikoj, u Dalmaciji, u sastavu brigadnog saniteta.

KANDIJA Petra MIJO, borac 3. bataljona 1. proleterske brigade, rođen u Bistrivici, Split, zemljoradnik, u NOB-u od 1942, u Brigadu došao iz 3. dalmatinske brigade, poginuo kod Duvna 1943.

KARDUM JOZO, borac 3. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1910, u NOB-u od 1942, Neorić, Split, zemljoradnik, u Brigadu došao u Dubravu rujna 1943, poginuo 8. prosinca 1944. na sremskom frontu.

KALINIĆ Grge ANTE, borac 1. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1922, Broćanac, Split, u NOB-u od 1943, u Brigadu došao u Bugojno listopada 1943.

KARKOVIĆ Ante TONČI, borac 1. proleterske brigade, rođen 1926, Split, dak, član Skoja, u Brigadu došao u Dubravi rujna 1943, umro u bolnici, kao ranjenik, 9. prosinca 1944. kao vodni delegat.

KANDIJA LEŽE, borac 1. proleterske brigade, rođen u Bistrivici, Split, zemljoradnik, u Brigadu došao u Dubravi rujna 1943, poginuo kod Travnika u studenome 1943.

KLIŠMANIĆ Mije JOZO, borac 3. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1924. Kaštel-Sućurac, Split, u NOB-u od srpnja 1942. u Brigadu došao iz 3. dalmatinske brigade.

KOZLIĆA Spira PETAR, borac 3. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1914. Radošić, Split, zemljoradnik, u NOB-u od 1943, član KPJ od 1943, u Brigadu došao iz 3. dalmatinske, u listopadu 1943. prekomandiran za komandanta Posadnog bataljona, umro 1965.

KOVAČEVIĆ Marina ANDRIJA, borac 2. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1926. Zrnovnica, Split, u NOB-u od listopada 1943, u Brigadu došao u Bugojnu u listopadu 1943, ranjen u siječnju 1945. na sremskom frontu i do kraja rata ostao u bolnici u Bačkoj Palanci.

KOVAČEVIĆ Šimuna ANTE, rođen u Zrnovnici, Split, radnik, u NOB-u od 1943, član KPJ, u Brigadu došao iz 3. dalmatinske, poginuo srpnja 1943. kod Zvornika.

KOKEZA Mate VLADE, borac pozadinske jedinice 1. proleterske brigade, rođen u Ogorju, Split, u Brigadu došao listopada 1943, poginuo.

KRGOVIĆ Ivana ANKA, borac pozadinske jedinice 1. proleterske, rođena 1922. Muć, Split, u Brigadu došla iz 3. dalmatinske brigade.

KRIVIC Vicka ANTE, borac 4. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1924. Kaštel-Stafflić, zemljoradnik, u Brigadu došao iz 3. dalmatinske, umro od tifusa 16. lipnja 1943. na Jahorini.

KRZELJ Antonija MIRKO, borac 3. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1920. Split, Spanac, u Brigadu došao siječnja 1942. iz Igmanske čete, član KPJ od 1938, bio je zamjenik komandira Omladinske čete i komesar Prateće čete u jesen 1943. prekomandiran je po potrebi službe.

KRALJEVIĆ VJEKOSLAV, borac 2. bataljona 1. proleterske brigade, rođen u Klisu, Split, radnik, u NOB-u od 1941, u Brigadu došao iz 3. dalmatinske, poginuo 8. srpnja 1943. kod Zvornika.

KLJAJIĆ NEDELJKO, borac 2. bataljona 1. proleterske brigade, rođen u Sokolovićima, Split, zemljoradnik, u NOB-u od 1942, u Brigadu došao na Tičevu rujna 1942. član Skoja od 1941, prekomandiran u 2. dalmatinsku brigadu, poginuo 31. ožujka 1943. godine.

KUZMAN VUCO, borac 3. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1929. Vojnić, Split, zemljoradnik, u NOB-u od 1943, u Brigadu došao u Dubravi rujna 1943.

KUZMANIC Ivana VOJMR, borac pozadinske jedinice 1. proleterske brigade, rođen 1921. Kaštel-Novi, Split, student, član KPJ, u Brigadu došao na Tičevu rujna 1942. u studenome 1942. prebačen u 3. krajišku, poginuo na Romaniji poslije V ofenzive.

KUZMIC Vicka IVO, borac 3. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1925. Split, radnik, u Brigadu došao u Bugojno listopada 1943.

KURTOVIĆ Josipa JERKO, borac 1. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1908. Klis, Split, radnik, član KPJ, u Brigadu došao na Tičevu rujna 1942. iz Mosečkog odreda, na Sutjesci teško ranjen, poslije izlaska iz bolnice prekomandiran u 2. vojvodansku brigadu.

KUMBAT JURE, borac 2. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1924. Kaštel-Kambelovac, Split, zemljoradnik, u Brigadu došao na Tičevu rujna 1942. u NOB-u od 1941, bio član Skoja, prekomandiran u 2. dalmatinsku brigadu, poginuo 31. ožujka 1943.

KATIĆ LOVRO, borac 4. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1917. Solin, Split, radnik, u NOB-u od početka 1943, u Brigadu došao iz 2. dalmatinske, poginuo 25. lipnja 1944.

LAURA Nikole BRANKO, borac 6. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1926. Split, radnik, u NOB-u od druge polovine 1943, član Skoja od 1942, u Brigadu došao u Bugojno listopada 1943, pri probou sremskog fronta teško ranjen i kraj rata je dočekao u bolnici.

LJUBENKOV Ante SLAVKO, borac 6. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1921. Kaštel-Sućurac, Split, radnik, u NOB-u od polovine 1943, u Brigadu došao u Bugojno listopada 1943, ostao u njoj do 8. svibnja 1944.

MARASOVIĆ Mate LUKA, borac 6. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1922, Sutina, Split, zemljoradnik, u NOB-u od prve polovine 1942, član Skoja od 1942, u Brigadu došao iz 3. dalmatinske, poginuo na podnožju Vlašića krajem 1943.

MARKOVIĆ Frane JURE, borac 6. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1911, Kučine, Split, u NOB-u od 1942, u Brigadu došao iz 3. dalmatinske brigade, poginuo kod Zvornika u srpnju 1943.

MAROVIC Marina IVAN, borac 3. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1911, Mravince, Split, radnik, u Brigadu došao iz 3. dalmatinske, poginuo 8. srpnja 1943. kod Zvornika.

MARIN Luke ANTE, borac 2. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1919, Zrnovnica, Split, radnik, u NOB-u od 1942, u Brigadu došao na Tičevu rujna 1942. iz Mosorskog odreda, poginuo kao puškomitraljezac 20. lipnja 1943. na Romaniji.

MASTELIC Marka JURE, borac 3. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1915, Postinje Donje, Split, zemljoradnik, u NOB-u od 1943, u Brigadu došao iz 3. dalmatinske, poginuo 15. lipnja 1943.

MIHATOVIĆ Ante MARIN, borac 6. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1919, Donje Selo, Šolta, Split, zemljoradnik, član Skoja od 1940, u Brigadu došao na Tičevu rujna 1942. iz Svilajsko-mosečkog odreda, poginuo na Sarengradu 1945. u Sremu.

MIKAČIĆ Duje OSTOJA, borac 6. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1910, Split, tehničar, u Brigadu došao u Dubravi rujna 1943, poginuo 1944. kod Mrkonjić Grada.

MILISIC Petra ANTE, borac 1. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1923, Solin, Split, radnik, u NOB-u od druge polovine 1942, u Brigadu došao na Tičevu rujna 1942. iz Svilajsko-mosečkog odreda, poginuo u borbama za Zvornik 1943.

MILISIC Duje MILAN, rođen 1924, Solin, Split, radnik, borac 1. bataljona 1. proleterske brigade, u NOB-u od druge polovine 1942, u Brigadu došao iz 3. dalmatinske, poginuo 13. lipnja na Jabuci poviše Miljevine.

MILISIC Ante MILEVA, žena Petrova, borac 1. bataljona, 1. proleterske brigade, rođena 1896, Podstrana, Split, u Brigadu je došla na Tičevu rujna 1942. iz Svilajsko-mosečkog odreda, bolničarka i kuharica, poginula je 1943. kod Koričana u Bosni, iznad Turbeta.

MILISIC Marka PETAR, borac 1. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1900, Solin, Split, radnik, u NOB-u od druge polovine 1942, u Brigadu došao na Tičevu rujna 1942. iz Svilajsko-mosečkog odreda, poginuo 8. srpnja 1943. kod Zvornika.

MILISIC Petra MARKO, borac 1. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1922, Solin, Split, radnik, član Skoja od 1941, u Brigadu došao na Tičevu rujna 1942. iz Svilajsko-mosečkog odreda, poginuo na Prenju 1943.

MILISIC MARTIN, rođen u Solinu, Split, borac 4. bataljona 1. proleterske brigade, radnik, u Brigadu došao iz 3. dalmatinske.

MILANOVIĆ Spira MARKO, borac 2. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1920, Solin, Split, zemljoradnik, u NOB-u od 1942, u Brigadu došao iz 3. dalmatinske brigade.

MILANOVIĆ GVOZDEN, rođen u Solinu, Split, radnik, u NOB-u od 1942, u Brigadu došao na Tičevu rujna 1942. iz Svilajsko-mosečkog odreda, bio član Skoja, poginuo 24. rujna 1943. na Cisti Velikoj u Dalmaciji, u brigadnom sanitetu, prethodno je bio borac 1. bataljona 1. proleterske brigade.

MILANOVIĆ Vicka KAJO, borac 1. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1923, Solin, Split, vozač, u NOB-u od 1942, u Brigadu je došao iz 3. dalmatinske brigade.

MISCIN Fabijana ANDRIJA, borac 2. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1921, Kaštel-Kambelovac, Split, zemljoradnik, u Brigadu je došao na Tičevu rujna 1942, prekomandiran 1943. u 2. dalmatinsku brigadu.

MILJUS Mate MILIVOJ, borac 4. bataljona 1. proleterske brigade, rođen u Splitu, u Brigadu došao u Dubravi rujna 1943, poginuo listopada 1944. na Laj kove u Srbiji.

MILČIĆ STOJAN, rođen u Splitu, borac pozad. jedinice 1. proleterske brigade, u Brigadu došao u Dubravi rujna 1943, poginuo.

MILETA JOZO, borac 1. bataljona 1. proleterske brigade, rođen u Podstrani, Split, u Brigadu došao u Dubravi rujna 1943.

MIOLIN Petra MATE, borac 6. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1923, Kaštel-Sućurac, Split, radnik, u NOB-u od početka 1942, član Skoja od 1941, u Brigadu došao na Tičevu rujna 1942, poginuo u prosincu 1943, u Bosni.

MUSIN JOZO, borac 1. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1923, Ogorje, Split, zemljoradnik, u Brigadu je došao iz 3. dalmatinske brigade, poginuo 13. lipnja 1943. na Miljevini, na cesti.

MOJTIĆ Mate MATAČIN, borac 3. bataljona 1. proleterske brigade, rođen u Splitu, radnik, veslač »-Gusara-«, u Brigadu je došao u Bugojnu, listopada 1943.

NENADIĆ Lazara DANKO, borac 6. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1902, Split, radnik, u Brigadu došao na Tičevu rujna 1943. godine.

NINČEVIĆ Luke ANTE, borac 1. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1925, Solin, Split, radnik, član Skoja od 1941, u Brigadu došao iz 3. dalmatinske brigade.

NINČEVIĆ Marina BRANKO, borac 3. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1925, Solin, Split, učenik, član Skoja od 1941, u Brigadu došao iz 3. dalmatinske, poginuo 13. lipnja 1943. na Miljevini, pri prelasku ceste.

NINČEVIĆ Stipe MATE, borac 3. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1923, Solin, Split, radnik, u Brigadu je došao iz 3. dalmatinske, poginuo 1944. pri prelasku Lima.

NINČEVIĆ Luke MARIN, borac 4. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1920, Solin, Split, radnik, član Skoja od 1941, u Brigadu je došao na Tičevu rujna 1942. iz Svilajsko-mosečkog odreda, poginuo je početkom 1943. kod rijeke Ugra, u Bosni.

OROSNIAK Đure ILIJA, borac 2. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1913, Vučevica, Split, zemljoradnik, u Brigadu je došao iz 3. dalmatinske, poginuo na Sutjesci.

OMEROVIĆ IVO, rođen u Splitu, borac 6. bataljona 1. proleterske brigade, u Brigadu došao u Dubravi rujna 1943.

ORLIĆ P. JERKO, borac 1. bataljona 1. proleterske brigade, rođen u Splitu, u Brigadu došao u Dubravi rujna 1943, poginuo.

PAVLOVIĆ Duje MILOVAN, borac 3. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1925, Solin, Split, radnik, u Brigadu došao na Tičevu rujna 1942. iz Svilajsko-mosečkog odreda, poginuo 20. studenoga 1942. na Sitnici.

PAVLOV Martina STIPE, borac 2. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1914, Kaštel-Gomilica, Split, član KPJ, u Brigadu došao iz 3. dalmatinske brigade, poginuo 13. lipnja 1943. na proboku.

PARAĆ JAKOV, borac 3. bataljona 1. proleterske brigade, rođen u Solinu, u Brigadu došao na Tičevu rujna 1942.

PALTRINJERI JERKO-BRKO, borac 4. bataljona 1. proleterske brigade, u NOB-u od 1941, radnik, član KPJ od 1939, u Brigadu došao 22. prosinca 1941. u Rudom, u jesen 1942. premješten iz Brigade na političku dužnost u Dalmaciju.

PERISIN Simuna ANTE, borac 2. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1924, Kaštel-Kambelovac, Split, u NOB-u stupio u drugoj polovini 1942, bio član Skoja, u Brigadu došao na Tičevu iz Svilajsko-mosečkog odreda, na Sutjesci su ga Nijemci izveli na strijeljanje ali je ostao živ, u rujnu 1943. prekomandiran u tenkovske jedinice.

PARADINA Mitra MARKO, borac 1. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1907, Broćanac, Split, zemljoradnik, u NOB-u od lipnja 1942, u Brigadu došao iz Svilajsko-mosečkog odreda na Tičevu rujna 1942, prekomandiran 1944. u bataljon KNOJ-a Beograd.

PERIĆ Marka JOZO, borac 3. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1922, Kotlenica, Split, zemljoradnik, u Brigadu došao iz 3. dalmatinske brigade, u studenome 1943. prekomandiran u 10. dalmatinsku i bio u njoj komandir i komandant bataljona.

PERAJICA Ivana ANTE, borac 3. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1919, Cvrlevo, Split, radnik, u Brigadu došao u Dubravi rujna 1943.

PERLAIN Maksa PAVAO, borac 6. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1923, Split, radnik, u Brigadu došao u Dubravi rujna 1943.

PENGA Petra JOSIP, borac 6. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1912, Kladnjice, Split, član KPJ od 1940, u Brigadu došao iz 3. dalmatinske, bio je intendant bataljona.

PETRIC Luke IVO, borac 6. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1922, Split, dak, u Brigadu je došao u Aržanu rujna 1943, teško ranjen na sremskom frontu, u Čazmi mu je amputirana lijeva noga.

POCRNJAK KARMELO, borac 4. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1918, Split.

POPIĆ Ivana MARIN, borac 1. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1921, Kaštel-Stafiljić, Split, član Skoja od 1941, zemljoradnik, u Brigadu je došao na Tičevu rujna 1942, iz Svilajsko-mosečkog odreda, prekomandiran 1944. u KNOJ i bio komandir čete.

POKRAJAC RADE, borac 2. bataljona 1. proleterske brigade, rođen u Muću Donjem, Split, zemljoradnik, u Brigadu došao na Tičevu rujna 1942, iz Svilajsko-mosečkog odreda, poginuo između Miljevine i Balinovaca 1943.

PLENKOVIĆ Ante LJUBO, borac 3. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1926, Split, dak, u Brigadu došao u Bugojno listopada 1943, 1944. otišao iz Brigade u zaštitnu četu Štaba 4. krajiške divizije.

PLOŠNIC Marka VLADO, borac 2. bataljona 1. proleterske brigade, u Brigadu došao na Tičevu iz Svilajsko-mosečkog odreda rujna 1942, radnik, rođen 1924, Split, umro u Centralnoj bolnici 23. siječnja 1943. kao teški ranjenik.

RADIĆ Ante FILE, borac 2. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1913, Klis, Split, bio je član KPJ od 1940, u Brigadu je došao iz 3. dalmatinske brigade, prekomandiran u rujnu 1943, u 4. splitsku brigadu.

RADOSAVLJEVIĆ S. DESANKA, rođena u Splitu, domaćica, borac pozadinske jedinice 1. proleterske brigade, u Brigadu došla u Dubravi rujna 1943, poginula na sremskom frontu 15. 12. 1944. kao bolničarka.

RADOVNIKOVIĆ Nikole BRUNO, borac 1. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1910, Split, radnik, u Brigadu stupio u Dubravi rujna 1943. i do kraja rata bio je komandir baterije.

ROKOVSKA FILA, borac 2. bataljona 1. proleterske brigade, rođena u Splitu, dak, u Brigadu je došla u Dubravi rujna 1943, poginula je kao bolničarka 20. travnja 1944. na Vrbacu između Jajca i Mrkonjić Grada, sahranio je borac Mihajilo Đurović.

ROGIĆ STIPE, borac pozadinske jedinice 1. proleterske brigade, rođen u Kučinama, Split.

ROJE PETAR, borac pozadinske jedinice 1. proleterske brigade, rođen u Splitu, radnik, u Brigadu došao u Dubravi rujna 1943, poginuo 5. lipnja 1944. godine.

RIZVAN Ivana LJUBO, borac 2. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1905, Klis, Split, radnik, u NOB-u od veljače 1942, u Brigadu došao iz 3. dalmatinske, poginuo na Miljevini 13. lipnja 1943.

RIZVAN Stipe MARIN, rođen 1919, Klis, Split, zemljoradnik, u Brigadu došao iz 3. dalmatinske, poginuo 6. srpnja 1943. kod Zvornika.

RUŽIĆ Josipa FILIP, rođen 1911, Split, zemljoradnik, borac 1. bataljona 1. proleterske brigade, u Brigadu došao u Dubravi rujna 1943, ostao u njoj do oslobođenja Beograda kad je prekomandiran u KNOJ.

RUŽIĆ Ante JOSIP, borac 3. bataljona 1. proleterske brigade, rođen u Splitu, radnik, došao u Brigadu iz 3. dalmatinske.

RUŽIĆ LJUBO, rođen..., Split, borac 4. bataljona 1. proleterske brigade.

SANDAR PETAR, borac pozadinske jedinice 1. proleterske brigade, rođen u Solinu, Split.

SERDAREVIĆ Marka JOSIP, borac 3. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1922, Neorci, Split, zemljoradnik, u Brigadu došao u Dubravi rujna 1943.

SERDAREVIC Bože LUKA, borac 3. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1915, Neorić, Split, zemljoradnik, član KPJ od 1942, u Brigadu došao iz 3. dalmatinske, u studenom 1943. prekomandiran za komandira *leteće čete* Muć.

SERDAREVIC Petra NIKOLA, borac 6. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1922, Neorić, Split, radnik, član Skoja od 1942, u Brigadi došao iz 3. dalmatinske, u studenome 1943. prekomandiran u 12. dalmatinsku brigadu, bio komandir čete, poginuo na Pelješcu 1944.

SESARTIĆ Andrije ANTE, borac 1. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1917, Solin, Split, radnik, član KPJ od 1941, u Brigadu došao iz 3. dalmatinske brigade, poginuo u blizini Paklareva kod Travnika kao puškomitraljezac 1943.

SESARTIĆ Spira VITOMIR, borac 1. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1918, Solin, Split, radnik, u NOB-u od 1941, bio član KPJ, u Brigadu došao iz 3. dalmatinske, prekomandiran u listopadu 1943. u 10. dalmatinsku i bio komandant 10. dalmatinske brigade.

SESARTIĆ JOZO, borac pozadinske jedinice 1. proleterske brigade, rođen u Muću, Split.

SIZAN MARIN, borac pozadinske jedinice 1. proleterske brigade, rođen u Splitu, u Brigadu došao u Dubravi rujna 1943. poginuo.

SMAJO-BEČIĆ Marka ANKICA, borac 6. bataljona 1. proleterske brigade, rođena 1929, Split, dak, u Brigadu je došla na Cetini rujna 1943.

SIRIŠEVIĆ FRANE, borac 1. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1913, Muć, Split, zemljoradnik, u Brigadu došao iz 3. dalmatinske, umro rujna 1943. kao borac pozadinske jedinice.

STANČIĆ BISERKA, borac 6. bataljona 1. proleterske brigade, rođena u Splitu, u Brigadu je došla u Dubravi rujna 1943.

STIPIĆ Blaža ANTE, borac 1. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1913, Zrnovnica, Split, zemljoradnik, u Brigadu došao na Tičevu rujna 1942, poginuo u prištapskim jedinicama Vrhovnog štaba na Sutjesci.

STUPALO Stipe PERO, borac 1. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1922, Neorić, zemljoradnik, član Skoja od 1942, u Brigadu došao iz 3. dalmatinske, poginuo prosinca 1943. kod Gornjeg Vakufa kao mitraljezac u 6. bataljonu.

ŠAMADAN Josipa JOSIP, borac 6. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1922, Split, radnik, u Brigadu je došao na Tičevu rujna 1943. iz Svilajsko-mošćkog odreda.

SARIĆ Mate IVAN, borac 3. bataljona 1. proleterske brigade, rođen u Pribudama, Split, u Brigadu došao iz 3. dalmatinske brigade.

SERIĆ ILIJA, borac 3. bataljona 1. proleterske brigade, rođen u Pribudama, Split, u Brigadu došao iz 3. dalmatinske brigade, zemljoradnik, u jesen 1943. otišao u Dalmaciju za komandira čete u 8. dalmatinsku brigadu.

SERIĆ Mate JURE, borac 3. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1924, Pribude, Split, zemljoradnik, u Brigadu došao iz 3. dalmatinske, poginuo 13. lipnja 1943. na Miljevini.

SEGVIC-ERCEG Ivana MARIJA, borac 1. bataljona 1. proleterske brigade, rođena 1926, Kaštel-Novi, Split, radnik, član Skoja od 1941, u Brigadu je došla iz 2. dalmatinske 1944. kod Fruške gore, politički delegat pri brigadnom sanitetu.

SOLIC LUKA, borac 1. bataljona 1. proleterske brigade, rođen u Sutini, Split, zemljoradnik, u Brigadu došao iz 3. dalmatinske, poginuo.

SOLIC Ivana MATE, borac 2. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1911, Sutina, Split, radnik, član KPJ od 1942, u Brigadu došao iz 3. dalmatinske, ranjen teško na Pleternici kao komandir čete pri proboju sremskog fronta.

SKARO Steve DUŠAN, borac 2. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1923, Zelovo — Sutina, Split, zemljoradnik, član KPJ od 1942, u Brigadu došao iz 3. dalmatinske, u jesen 1943. prekomandiran u 4. splitsku i poginuo na Posušju krajem 1943. kao politički delegat.

SKORE SLAVKO, borac 2. bataljona 1. proleterske brigade, rođen u Kaštel-Gomilici, Split, zemljoradnik, u Brigadu došao iz 3. dalmatinske, poginuo 23. rujna 1943. na Cisti Velikoj u Dalmaciji.

SUBAŠIĆ ANKA, borac 2. bataljona 1. proleterske brigade, rođena u Klisu, Split, domaćica, u Brigadu došla iz 3. dalmatinske, bila bolničarka 1. čete.

ŠKRNJAR BRANKO, borac 2. bataljona 1. proleterske brigade, rođen u Splitu, zemljoradnik, u Brigadu došao iz 3. dalmatinske, poginuo 10. prosinca 1943.

ŠKARIĆ Roka JERKO, borac 6. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1921, Split, radnik, u Brigadu došao rujna 1943. kod Velike Ciste, član KPJ prije rata, zarobljen u VI neprijateljskoj ofenzivi i odveden u logor u Njemačku.

SKARIĆ Roka JOSIP PINO, borac 6. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1929, član Skoja od 1941, u Brigadu došao u Aržanu rujna 1943. iz Morskog odreda, u prosincu 1944. ranjen i poslije liječenja otišao za kurira 1. armije.

SCEDRO TONKA, borac 3. bataljona 1. proleterske brigade, rođena u Splitu, domaćica, bolničarka, u Brigadu došla u Dubravi 1943, poginula 21. ožujka 1944.

SPAR Mate JOSIP, borac 3. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1909, Muć, Split, radnik, u Brigadu došao iz bolnice na Celibicu kao borac 3. dalmatinske, poginuo 7. lipnja 1943. na Sutjesci.

SUBAŠIĆ JOZO, borac 6. bataljona 1. proleterske brigade, rođen u Klisu, Split, radnik, u Brigadu došao iz 3. dalmatinske brigade.

SUŠTIĆ Ivana DUJE, borac 6. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1904, Split, radnik, u Brigadu došao u Bugojnu listopada 1943.

SUNDOV Filipa ŠTIPAN, borac 3. bataljona 1. proleterske brigade, rođen u Vrbi—Muć, Split, u Brigadu došao iz 3. dalmatinske brigade.

TADIN Mije ANTE, borac 2. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1921, Kaštel-Kambelovac, Split, zemljoradnik, u Brigadu došao na Tičevu rujna 1942, samovoljno otišao u 2. dalmatinsku brigadu i u njoj poginuo 1943.

TADIĆ Stipe PETAR, borac pozadinske jedinice 1. proleterske brigade, rođen u Splitu, u Brigadu došao u Dubravi rujna 1943.

TOLIC NIKOLA, borac 6. bataljona 1. proleterske brigade, rođen u Splitu, radnik, u Brigadu došao u Dubravi rujna 1943.

TOMIĆ Fabijana MARKO, borac pozadinske jedinice 1. proleterske brigade, rođen u Splitu.

TOMIC Fabijana MARKO, borac pozadinske jedinice 1. proleterske brigade, rođen u Splitu.

TOPIC MARKO, rođen u Ogorju-Korušica, Split, zemljoradnik, u Brigadu došao u Dubravi rujna 1943, poginuo 8. siječnja 1944. u Vitovlju u Bosni.

TRESELJ Jakova NIKOLA, borac 4. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1907, Muć, Split, zemljoradnik, u Brigadu došao iz 3. dalmatinske, poginuo 1943.

TUDOR MIROSLAV, borac 6. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1922, Split, student, u Brigadu došao na Tičevu rujna 1942. iz Svaljsko-mosečkog odreda, bio član KPJ, poginuo kao komesar čete 5. svibnja 1945. kod Zagreba.

TUDOR Joz VOKO, borac 4. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1926, Split, radnik, u Brigadu došao u Dubravi rujna 1943, poginuo prosinca 1944. kod Sida kao politički delegat.

TUPINI ĐURO, borac 1. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1924, Split, zemljoradnik, u NOB-u od 1942, u Brigadu došao u Bugojnu listopada 1943.

URLIĆ Fausta DAVORKA, borac pozadinske jedinice 1. proleterske brigade, rođena u Sinju, odrasla u Splitu, dak, skojevka, došla u Brigadu u Aržanu rujna 1943, u travnju 1944. prekomandirana u Dalmaciju.

UVODIĆ Roka VERONIKA, borac 4. bataljona 1. proleterske brigade, rođena 1924, Klis, Split, domaćica, član Skoja od 1942, u Brigadu došla iz 3. dalmatinske, poginula 14. lipnja 1943. na Miljevini.

VETMA Jozе LUKA, borac 4. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1918, Klis, Split, radnik, član Skoja od 1941, u Brigadu došao iz 3. dalmatinske brigade.

VEVIĆ MIJO, borac 4. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1919, Dolac, Split, zemljoradnik, u Brigadu došao iz 3. dalmatinske, poginuo je u probouju na Sutjesci 13. lipnja 1943.

VLADOVIĆ Tome FRANE, borac 6. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1912, Kotlenice, Split, radnik, u Brigadu došao iz 3. dalmatinske, u studenome 1943. prekomandiran u 20. dalmatinsku diviziju.

VIDOVIĆ Ivana MATILDA, borac 6. bataljona 1. proleterske brigade, rođena 1925, Split, domaćica u Brigadu došla u prosincu 1943. kod Moslobara za referenta saniteta bataljona, prekomandirana 1944. za referenta inžinjerske brigade 1. divizije.

VIDEKA Vjekoslava IVANKA, borac 1. bataljona 1. proleterske brigade, rođena 1924, Split, u Brigadu došla u Bugojnu listopada 1943, poginula na sremskom frontu 1945.

VUCKOVIĆ Stipe LUKA, borac 4. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1915, Dugopolje, radnik, u Brigadu došao iz 3. dalmatinske kao komandir čete, u jesen prekomandiran i bio komandant 4. bataljona 12. dalmatinske brigade.

VRPOLJAK IVAN, borac 4. bataljona 1. proleterske brigade, rođen u Pribudama, Split, zemljoradnik, u Brigadu došao iz 3. dalmatinske, poginuo na Sutjesci na Vučevu.

VRVILO Petra MARKO, borac 4. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1925, Brštanovo, Split, zemljoradnik, bio član Skoja, u Brigadu došao iz 3. dalmatinske, poginuo 13. lipnja na Sutjesci.

VRVILO Mile PERO, borac 3. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1923, Brštanovo, Split, zemljoradnik, član Skoja od 1942, u Brigadu došao na Tičevu iz Svilajsko-mosečkog odreda, kod Zvomika bio odsječen od jedinice i potom prešao u 1. vojvodansku brigadu.

VULETIN Nikole PETAR, borac 4. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1922, Dolac, Split, zemljoradnik, u Brigadu je došao u Bugojnu.

VALETA Petra NIKOLA, borac 4. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1919, Dolac, Split, zemljoradnik, u Brigadu došao iz 3. dalmatinske, poginuo 13. lipnja 1943. na Sutjesci pri probouju obruča.

VULETA Jure IVAN, borac 1. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1913, Podstrana, Split, zemljoradnik, u Brigadu došao u Bugojnu listopada 1943.

ZORIĆ ZORAN, borac 3. bataljona 1. proleterske brigade, rođen u Splitu, radnik, u Brigadu došao iz 3. dalmatinske, poginuo 8. srpnja 1943. kod Zvonika.

ŽIŽIĆ Luke IVAN, borac 4. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1912, Solin, Split, radnik, u jesen 1943. prešao u 10. dalmatinsku i poginuo kod Sinja 1944. kao komandir voda. Prepostavlja se da je u Brigadu došao na Tičevu 1942.

L I T E R A T U R A

1. Prvi crnogorski bataljon
2. Kragujevački bataljon, I i II knjiga
3. Popunjeni anketni listići boraca koji su se borili pod zastavom 1. proleterske brigade
4. Popis boraca NOR-a s područja općine Splith palih na Sutjesci od 15. V do 20. VI 1943. godine.

LOVRE REIČ

SPLIĆANI U BICI NA NERETVI

Učešće i doprinos boraca s područja općine Split u borbama tokom 4. neprijateljske ofenzive — bitke na Neretvi, nije moguće jedinstveno i u jednoj cjelini prikazati, pošto su ti borci bili raspoređeni u niz naših jedinica. Stoga se daje njihov broj po brigadama, a kroz borbe brigada vidi se učešće i doprinos boraca splitske općine u toj teškoj i slavnoj bici narodnooslobodilačkog rata.

BROJ BORACA PO BRIGADAMA U SASTAVU SNAGA GLAVNE OPERATIVNE GRUPE (GOG) VRHOVNOG ŠTABA S TERITORIJA OPĆINE SPLIT U BICI NA NERETVI

a) Prva proleterska divizija:	
— Prištapske jedinice 1. proleterske divizije	1 borac
— Prva proleterska brigada	46 boraca
— Treća krajiška brigada	23 borca
— Treća sandžačka brigada	9 boraca
b) Druga proleterska divizija:	
— Druga proleterska brigada	14 boraca
— Druga dalmatinska brigada	159 boraca
— Četvrta proleterska crnogorska brigada	64 borca
c) Treća udarna divizija:	
— Prištapske jedinice 3. udarne divizije	10 boraca
— Prva dalmatinska brigada	302 borca
— Peta crnogorska brigada	51 borac
— Deseta hercegovačka brigada	19 boraca
d) Deveta dalmatinska divizija:	
— Stab i prištapske jedinice 9. dalmatince divizije	27 boraca
— Treća dalmatinska brigada	647 boraca
— Četvrta dalmatinska brigada	6 boraca
— Peta dalmatinska brigada	32 borca
e) Prateći bataljon i artiljerijski divizion Vrhovnog štaba	4 borca
f) Centralna bolnica GOG: bolničko osoblje, ranjenici i bolesnici	53 borca
	<hr/>
	Ukupno : 1.467 boraca

U tom broju od 1.467 učesnika bitke bio je veliki broj rukovodećega vojno-političkog kadra raznog stepena. Tako, pored znatnog broja nižeg kadra, od desetara do komandira četa, u bici na Neretvi s područja općine Split našli su se: 1 zamjenik komandanta bataljona, 4 zamjenika politkomesara bataljona, 4 komandanta bataljona, 5 politkomesara bataljona, 1 operativni oficir brigade, zamjenik politkomesara brigade, 1 komandant brigade, 1 načelnik štaba divizije, 1 politkomesar divizije i 1 komandant divizije.

ZNAČAJNIJE BORBE U PRVOJ ETAPI NASE PROTIVOFENZIVE U DOLINI NERETVE U KOJIMA SU, PO BRIGADAMA, UČESTVOVALI SPLIĆANI

U ovoj fazi borbi Deveta dalmatinska divizija (3, 4. i 5. dalmatinska brigada), u kojoj se, po brigadama, nalazilo 712 boraca iz općine Split, od 13. februara do 4. marta vodila je na širokom frontu imotskog sektora danonoćne žestoke borbe sa znatnim ustaškim, talijanskim, a kasnije i četničkim snagama. S tog područja aktivnim dejstvima prema Širokom Brijegu, Vrgorcu i Ljubuškom, te iz rajona Aržana prema Zadvarju i Blatu na Cetini, nanosit će neprijateljskim snagama gubitke, osiguravati desni bok i pozadinu glavnih snaga Operativne grupe i štititi kolone ranjenika i bolesnika Centralne bolnice u pokretu od Livna prema Prozoru.

Svojim dejstvom na ovom sektoru, posebno aktivnostima prema Širokom Brijegu i Ljubuškom, zbog čega će prestati eksploatacija boksitnih rudnika (značajna sirovina za njemačku vojnu industriju), dovođit će komandu 6. talijanskog korpusa u Mostaru u dileme, pasivnost i bojazan. Talijanska komanda će cijeniti da će naše snage s imotskog sektora, preko Mostara, prodrjeti k Jadranu.

Citava divizija »Murde« bit će uništavana u dolini Rame i Neretve, a talijanska komanda iz Mostara neće intervenirati zbog bojazni da brigade 9. dalmatinske divizije ne prodru u Mostar.

Dejstvo brigada 9. dalmatinske divizije neće ostati nezapaženo ni kod njemačkih komandi. Čak će i sam Hitler intervenirati i tražiti da se korigira plan »Vajs-2« radi deblokiranja boksitnih rudnika i nastavka njihove eksploatacije, pa će prema ovom sektoru, perifernom u odnosu na razvoj glavnih događaja, orijentirati svoju najjaču i najelitniju diviziju u ovoj ofenzivi, »Princ Eugen«, i to, po snage GOG, u kritičnoj fazi bitke na Neretvi.

Iz ovoga se vidi od kolikog je značaja bilo dejstvo brigada 9. dalmatinske divizije, uz prisustvo dviju brigada Druge proleterske divizije u rajonu Drežnice, u sklopu opće operativne situacije na bojištu snaga GOG. Glavna udarna snaga 9. dalmatinske divizije bila je njena 3. udarna brigada, koja se u ovim borbama nalazila frontom prema Širokom Brijegu i Ljubuškom (boksitnim rudnicima). Borački i starješinski sastav

3. dalmatinske brigade u ogromnoj većini činili su borci s područja općine Split.

U zoni nastupanja snaga GOG, kao ključni objekt, našao se jako utvrđen garnizon Prozor. U napadu na taj neprijateljski garnizon našle su se brigade 3. udarne divizije, u čijem je stroju bilo 380 boraca iz Splita. Prva dalmatinska brigada, u čijem sastavu je bio znatan broj boraca iz splitske općine, smjelim udarima i jurišima mnogo je doprinijela u oslobodenju Prozora. Tim povodom, za iskazanu hrabrost i po-

V najhumanijoj bici za ranjenike preko Neretve pao je 231 borac s područja splitske općine

žrtvovanje, 1. dalmatinska brigada bila je pohvaljena od Vrhovnog komandanta.

U ovoj fazi bitke na Neretvi događaji na bojištu dramatično su se gade. Poslije oslobodenja Posušja, koga je zajednički napadala s 2. proleterskom brigadom, ona je nastupala k Drežnici, a zatim punih trinaest dana provela na položajima u rajonu sela Verdi, da bi poslije u samom kanjonu Neretve, kod Drežnice, u zajednici s 2. proleterskom brigadom, odbijala napade jakih četničkih snaga podržanih od talijanskih snaga iz pravca Mostara. I u tim borbama našlo se više od 170 boraca iz Splita.

Spominjemo i udio boraca iz Splita u 1. proleterskoj brigadi u mnogim jurišima na sektoru Ivan sedla, u Četvrtoj proleterskoj brigadi u napadu na Imotski, a zatim u prodoru dolinom Neretve od D. Grahoviće i u oslobodenju Jablanice, u Petoj crnogorskoj brigadi u oslobodenju Prozora. U svakoj toj brigadi bilo je po pedesetak boraca iz Splita.

BITKA NA NERETVI — BITKA ZA RANJENIKE
(od 25 februara do 5. marta)

U ovoj fazi bitke na Neretvi događaji na bojištu dramatično su se mijenjali, a ratujuće strane poduzimale sve da riješe bitku u vlastitu korist. Smrt je neposredno vitlala nad glavama preko 3.000 ranjenika, a fašističke horde bjesomučno su jurišale: njih trojica, pet čak desetorica na jednoga, da bi nas razbili i uništili. Situacija je tada od svakog pojedinca iz sastava snaga GOG zahtijevala da smogne svu fizičku snagu, koja je bila na izmaku, i moralnu, koja je sve više narastala, kako bi ih upotrijebio za spas ranjenika, za pobjedu. U tom vrlogu rata i smrti, na šle su se gotovo sve brigade, svi učesnici te bitke, pa tako i borci iz Splita, po brigadama, sa svojim ratnim suborcima.

Herojstvo je bilo izdržati svu onu artiljerijsku vatru i zračna bombardiranja neprijatelja, više od deset dana u odsudnoj obrani na vakufskim položajima danonoćno odbijati bezbrojne napade i juriše višestruko jačih snaga neprijatelja i protiv jurišima vraćati izgubljene položaje. A na tim se položajima uz brigade Sedme banijske divizije, nalazila i 1. dalmatinska brigada. Stala je u obrani preko ceste G. Vakuf—Prozor, s osloncem na Crni vrh. Izvršavajući zadatak bila je desetkovana u jedanaestodnevnim barbama, ali nije popustila. Neprijatelj nije uspio ni preko njenih položaja da prodre u Prozor do ranjenika.

U odlučujućem sudaru 3. krajiške brigade s njemačkim snagama, u kritičnom trenu boja na Vilica gumna a zatim borbama oko Karaulice i Kobile, u stroju brigade našlo se nekoliko desetina Splitsana.

Isto tako, dva dana kasnije, kada su Nijemci ponovno provalili u rajon Vilića gumna, kada je trebao samo još korak pa da se krvnici svale na ranjenike u prozorsku kotlinu, i kada su Crnogorci iz 4. proleterske brigade u redovima ginuli za spas ranjenika sprečavajući prodor Nijemaca, našli su se u stroju Crnogoraca i Splitsani.

U protivudaru naših snaga na vakufskim položajima, u jurišnom poretku naših brigada, našlo se više od 160 boraca iz Splita. Najviše ih je u 1. dalmatinskoj brigadi, koja je u protivudaru nezadrživo lomila brojno jače njemačke redove pred sobom. Tokom noći 3—4. marta ona je zbacila s dominantnih i jakih položaja na Crnom vrhu i natjerala preko Vrbasa u bijeg 2. bataljon 394. njemačkog puka. Nezadrživim i dubokim prodorom 1. dalmatinske brigade olakšano je nastupanje 3. sandžačke brigade, njenog neposrednog desnog susjeda, i još istočnije nastupanje kolone 1. proleterske brigade. Tim dejstvom, ujutro 4. marta, lijevi bok obrane, a djelomično i pozadina, njemačkih snaga na vakufskim položajima našao se otkriven, pa se time čitav front njemačke obrane pokolebao, što je narednog dana ubrzalo naš opći uspjeh.

Na drugom odsjeku fronta, prema Konjicu, gdje su 5. crnogorska i 10. hercegovačka brigada vodile vrlo oštre sukobe u obrani protiv daleko jačih snaga Nijemaca, četnika i ustaša, našlo se nekoliko desetaka bora-

ca iz splitske općine. Oni su u teškim obrambenim borbama punih 14 dana izdržali, odbijajući i vršeći protivnapade te štiteći bok i pozadinu glavnini snaga Operativne grupe i rasporeda ranjenika.

FORSIRANJE NERETVE

Druga dalmatinska brigada 6/7. marta na juriš prelazi Neretvu, razbija prve četničke obrambene linije i stvara uslove za prebacivanje ostalih snaga GOG. Iste noći prelazi Neretvu i 2. proleterska brigada i zajednički noću nastavljaju goniti četnike.

Uz konstrukciju porušenog mosta, do zore 8. marta, inženjerci čete Vrhovnog štaba prave pješački most, te se tog dana preko sagrađenog prijelaza prebacuju preko Neretve 1. i 4. proleterska brigada. Na visovima Prenja, 9. marta, nasuprot jakim četničkim snagama nalaze se naše tri proleterske brigade (1, 2. i 4.) i Druga dalmatinska brigada. Od tog dana pa do kraja marta, na uzastopnim položajima sve do Drine, tučena je i potučena grupacija od oko 20.000 četnika Draže Mihailovića.

U tom razdoblju bitke na Neretvi, u samom njenom začetku, Druga dalmatinska brigada dobila je vrlo složen i odgovoran zadatak. Ona je u Jablanici kod porušenog mosta u jurišu premostila Neretvu, razbila četnike, stvorila mostobran i otvorila put za izvlačenje iz okruženja ostalim brigadama i ranjenicima, a time i početne uslove za nadiranje k istoku. Tu odgovornost i dio zadatka primili su na sebe i izvršili borci iz Splita sa svojim suborcima iz Brigade.

Poslije protivudara, s vakufskih položaja 1. dalmatinska brigada stiže u rajon Ostrožac na novi zadatak. U tom rajonu smjenjuje 5. crnogorsku i 10. hercegovačku brigadu, te od 9. do 14. marta uporno protiv nadmoćnijih snaga Nijemaca, brani pravac Ostrožac—Rama, i na jugu pravac od Ostrošca k selu Idbar štiteći bok glavnini snaga Operativne grupe i ranjenicima u izvlačenju od Prozora prema Jablanici i preko Prenja u rajon sela Idbar. I ovdje, u petodnevnoj obrani, borci iz Splita izvršavali su zadatke u teškoj bici na Neretvi.

Brigade 9. dalmatinske divizije u tom razdoblju hitke nalaze se u obrani mostobrana na desnoj obali Neretve. Njena 3. brigada na najosjetljivijem dijelu mostobrana, na položajima Plasa grebena, pod vrlo teškim uslovima hladnoće i snijega, od 8. do 14. marta vodi danonoćne borbe, odbijajući napade četnika na planini neposredno iznad Jablanice i odsudnom obranom osiguravajući prijelaz jedinicama i ešalonima ranjenika i bolesnika Centralne bolnice preko Neretve.

Od 15. do 23. marta brigade 9. dalmatinske divizije u selu Krstac preuzimaju 250 teških ranjenika i na leđima ih prenose vrljetima Prenja. Uz nadčovječanske napore, gladni, šibani ledom i ognjem neprijateljskog oružja, kada pojedinci od iscrpljenosti umiru pod nosilima, poslije devet dana neopisive muke, užasa i tragedije, donose teške ranjenike u sela Kula, Grabovica, Čičevo. To je bio težak zadatak, teži od ma kakvog napada, juriša, obrane, ali uz to najhumaniji zadatak koji je mogla dobiti jedna

jedinica u vrijeme 4. neprijateljske ofenzive od svog Vrhovnog komandanta. U toj mukotrpnj koloni našli su se i borci iz Splita. Njih preko 700 u tim teškim danima dijelilo je sudbinu s ranjenim borcima i suborcima iz brigade. Na tom teškom putu, snjenjujući pod nosilima iznemogloga, i noseći ranjenog druga, od artiljerijske granate gine komandant 3. bataljona 3. dalmatinske brigade Dušan Dumičić iz Podstrane.

Kada su brigade 9. dalmatinske divizije prenijele teške ranjenike do odredišta, dan-dva su se odmarale, a zatim im drug Tito postavlja novi zadatak: krenuti u pravcu Veleža i Nevesinja u naredne sukobe i bojeve.

UKUPAN BROJ SPLIĆANA U BICI NA NERETVI I BROJ POGINULIH

Prema do sada prikupljenim, proučenim i provjerenim podacima, s područja današnje općine Split, a prema pregledu po brigadama (u prilogu), ukupno je u bici na Neretvi učestvovalo:

- a) Boraca i starješinskog kadra zaključno do komandi četa 1446
- b) Starješinski sastav od komandi bataljona do štaba divizije 20

Ukupno: 1.467 učesnika

- c) Poginulih boraca u 4. neprijateljskoj ofenzivi 321. (Popis poginulih boraca po brigadama u prilogu).

ZAKLJUČAK

U bici na Neretvi, u toj presudnoj bid oslobodilačkog rata, koja je trajala od 9. februara do kraja marta 1943. bilo je, prema dosad utvrđenim podacima, 1467 boraca s teritorija općine Split, ili oko 8% cjelokupnog sastava snaga GOG. Do sada je utvrđeno da je 321 borac ili 22% od ukupnog broja Splicićana ostalo na vječnoj straži Neretve.

Tih 1.467 boraca bilo je raspoređeno u 12, od ukupno 15 naših brigada koje su učestvovale u toj veličanstvenoj bid (7. krajiška, kao 16. brigada u bid na Neretvi, stigla je na bojište GOG pred sam kraj bitke, 5. marta). Jedinstven je primjer u NOB-u da su borci iz jedne općine bili raspoređeni u tolikom broju brigada. U toj fazi NOR-a ta je dnjenica imala izvanredno veliki značaj i odraz u oživotvorenju i jačanju bratstva i jedinstva. Bord iz Splita, mahom hrvatske nadonalnosti, ušli su u brigade iz drugih krajeva Jugoslavije, dji su sastavi boraca bili uglavnom drugih nadonalnosti. Za borce Splita, šire Dalmadje i oslobodilački pokret u Hrvatskoj ta je historijska dnjenica bila i ostala od prvorazrednog značaja. U to vrijeme bio je to veliki doprinos bratstvu i jedinstvu jugoslavenskih naroda, doprinos zajedničkoj borbi protiv okupatora i izdajnika u najsudbonosnijim danima NOR-a.

Prosječna starost poginulih iznosila je 24 godine. Njih 240, ili 75%, bili su mladi od 24 godine, a svega 6, ili 2%, bih su stariji od 40 godina.

To je ona divna plejada mladih Splitsana sagorjelih prije vremena u veličanstvenoj bici — u bid za ranjenike.

Moglo bi se ustvrditi da je još veći broj boraca s područja općine Split učestvovao i poginuo u bici na Neretvi: naime, nisu evidentirani oni borci učesnici bitke, koji su kasnije poginuli u ratu (poslije 5. neprijateljske ofenzive), ili su umrli poslije rata, te izvjestan broj boraca učesnika bitke koji ne žive na području općine Split. Njima bi se mogli pridodati i borci koji se nisu do sada prijavili kao učesnici, te se za njih nisu uspjeh prikupiti podaci.

POPIS
POGINULIH BORACA S PODRUČJA OPĆINE SPLIT U BICI NA
NERETVI*

PRVA DALMATINSKA BRIGADA

ALJINOVIĆ MIRKO, rođen u Zrnovnici, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, član KPJ, puškomitraljezac 4. bataljona — poginuo u 4. ofenzivi.
AMBIĆ Ante MARIN, rođen 1925, Zrnovnica, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, član SKOJ-a, borac 1. čete, 1. bataljona — poginuo u ofanzivi u aprilu mjesecu.
ANUSIĆ TONKO, rođen 1923, Split, dak, Hrvat, u NOB od 1942, član SKOJ-a, borac 4. bataljona, umro kao tifusar kod sela Kula.
BARIĆ Ante VINKO, rođen 1920, Klis, radnik, Hrvat, u NOB od 1942, član KPJ — poginuo kod Prozora.
BARIŠIĆ Luke MARIN, rođen 1920, Solin, radnik, Hrvat, u NOB od 1941, član KPJ, poginuo kod Ostrošca.
BOLJAT Ivana MILE, rođen 1921, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1942, član SKOJ, borac 1. bataljona — poginuo u 4. ofenzivi.
BILOBREK Ante MILAN, rođen 1923, u Splitu, radnik, Hrvat, u NOB od 1942, član SKOJ, borac 1. bataljona — poginuo u 4. ofenzivi.
BRALIĆ Simuna ANDRIJA, rođen 1913, Klis, radnik, Hrvat, u NOB od 1942. — poginuo kod Konjica.
BOKO Marjana PASKO, rođen 1908, Ogorje, u NOB od 1943, zemljoradnik, Hrvat — poginuo kod Prozora.
BUBIĆ IVO, rođen u Klis-Kosa, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, borac 3. bataljona — poginuo kod G. Vakufa — Crni Vrh.
CAREV Roka KUZMA, rođen 1912, Kaštel Gomilica, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, borac 3. čete 3. bataljona — poginuo u 4. ofenzivi.
ČIČERIĆ ANTE, rođen u Podstrani, dak, Hrvat, u NOB od 1942, član KPJ, vodni delegat 1. čete 1. bataljona — poginuo u 4. ofenzivi.
ČIČIN IVAN, rođen u Podstrani, radnik, Hrvat, borac u intendanturi brigade — poginuo kod Prozora.
DELIC Nikole IVAN, rođen 1925, Konjsko, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, borac 1. bataljona — poginuo kod Ostrošca.
DOBRIĆ Baščin MARIN, rođen 1921, Kaštel Novi, zemljoradnik, Hrvat, borac 4. bataljona, član SKOJ-a, poginuo kod G. Vakufa — Crni Vrh.
DUPLANČIĆ Josipa JOSIP -BEČO«, rođen 1921, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, član SKOJ, borac 1. bataljona — umro od tifusa u 4. ofenzivi.

* Za neke poginule borce autor nije mogao do predaje rukopisa za štampu utvrditi točan datum rođenja.

ELEZ Jurin DUJE, rođen 1909, Ogorje, zemljoradnik, Hrvat u NOB od 1942 — poginuo kod Nevesinja.

ELEZ Joze MATE, rođen 1903, Ogorje, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943, borac 2. čete 1. bataljona — poginuo u 4. ofenzivi.

GALIĆ Jovana PETAR, rođen 1909, Zelovo—Sutina, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, borac mitraljezac 3. bataljona — poginuo kod Gornjeg Vakufa.

GRANIĆ Jakova ANTE, rođen 1908, Muč, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942 — poginuo kod Ostrošca.

GRUBIŠA STIPE, rođen u Podstrani, zemljoradnik, Hrvat, u NOB 1942 — poginuo u 4. ofenzivi.

JELOVAC Krunoslava NENAD, rođen 1920. u Splitu, dak, Hrvat, u NOB od 1942, član SKOJ-a, borac 4. bataljona, ranjen u 4. nepr. ofenzivi, upućen u Centralnu bolnicu gdje je poginuo ili umro.

JAKORAC Stipe JEROLIM, rođen 1910, Podstrana, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, član KPJ, borac 3. čete 3. bataljona — poginuo kod sela G. Brezine.

JORDANO SRDENKO, rođen u Istri, radnik, Hrvat, u NOB iz Splita 1942, borac 4. bataljona — poginuo u 4. ofenzivi.

JOVANOVIĆ Mate MARIN, rođen 1919, Podstrana, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943, borac 3. čete 3. bataljona — poginuo kod Gornjeg Vakufa.

JURIC Tome JOSIP-KENIC, rođen 1907, Prugovo, radnik, Hrvat, u NOB od 1942 — poginuo u 4. ofenzivi.

JURLIN Spira NEDILJKO, rođen 1924, Sitno, dak, Hrvat, u NOB od 1943, član SKOJ, borac 3. bataljona — poginuo pod Veležom.

KALITERNA Stipe VOJKO, rođen 1923, Split, dak, Hrvat, u NOB od 1942, član SKOJ-a — poginuo kod Prozora.

KASTELANČIĆ Ante FABJAN, rođen 1923, Podstrana, zemljoradnik, Hrvat u NOB od 1943, borac 1. čete 3. bataljona — poginuo kod Prozora.

KASTELANČIĆ DRAGO, rođen u Podstrani, zemljoradnik, Hrvat — umro od tifusa u 4. ofenzivi.

KATIĆ Joze ANTE, rođen 1920, Solin, radnik, Hrvat, u NOB od 1941, član KPJ, borac 3. čete 2. bataljona. — poginuo kod Prozora 18. II 1943.

KLARIĆ Tadije MARIO, rođen 1923, Split, radnik, Hrvat, član SKOJ, u NOB od 1942 — poginuo u 4. ofenzivi.

KOKAN TOMA, rođen u Muću, radnik, Hrvat, u NOB od 1943. — poginuo kod G. Vakufa.

KRAGIĆ VINKO, rođen u Splitu, radnik, Hrvat, u NOB od 1942, borac 1. bataljona, član KPJ — poginuo u 4. ofenzivi.

LASIC Ante DRAGOMIR, rođen 1917, Split (živio u Šibeniku) student, Hrvat, u NOB od 1941, član KPJ, komandir voda u 2. bataljonu, teško obolio — poginuo u Centralnoj bolnici u martu 1943. između Duvna i Prozora.

LESKUR Andrije IVAN, rođen 26. II 1913. u Ogorju, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943. — poginuo u 4. ofenzivi.

LISIČIĆ Ante VICKO, rođen 1922, Kaštel Novi, zemljoradnik, Hrvat, član SKOJ, u NOB od 1942, borac 4. bataljona — poginuo kod Prozora.

LISTES MATE, rođen u Klisu, radnik, Hrvat, u NOB od 1942, borac 4. bataljona, poginuo u 4. ofenzivi.

MARIĆ Marina ANTE, rođen 1921, Klis, student, Hrvat, u NOB od 1942, borac u brigadi, poginuo u 4. ofenzivi kod Hoćeva.

MARČIĆ Marina MILAN, rođen 1924, Podstrana, radnik, Hrvat, u NOB od 1942, član SKOJ — poginuo u 4. ofenzivi.

MANDIĆ Gaje NIKOLA, rođen 1925, Kraljevica, dak, Hrvat, u NOB iz Splita 1942, član SKOJ, borac 4. bataljona — poginuo na Neretvi.

MANDIĆ Gaje ZARKO, rođen 1923, Kraljevica, radnik, Hrvat, u NOB iz Splita 1942, član SKOJ, borac 4. bataljona — poginuo u 4. ofenzivi.

MARKOVINA Martina SPIRO, rođen 1912, Zrnovnica, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, član KPJ, borac 3. čete 3. bataljona — poginuo kod G. Vakufa.

MAROVIĆ Ante MATE, rođen 1922, Mravinca, zemljoradnik, Hrvat, u NOB 1943. — poginuo kod G. Vakufa.

MAROVIĆ VELIMIR, rođen 1923, Mravinca, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943. — poginuo kod Gornjeg Vakufa.

MATKOVIĆ Jakova STIPE, rođen 1923, Kućine, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od II 1943. borac u brigadi — poginuo u aprilu 1943, kod Sitnice, Hercegovina.

MATKOVIĆ TONČI, rođen 1923, u Splitu, radnik, Hrvat, u NOB 1942, član SKOJ, borac 4. bataljona — poginuo u 4. ofenzivi.

MIHOVILOVIĆ Ante BRANKO, rođen 1923, Mravinca, radnik, Hrvat, u NOB od 1942, član KPJ — poginuo kod Nevesinja.

MIKULIČIĆ Tome ANTE, rođen 1914, Podstrana, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, član KPJ — poginuo kod Gornjeg Vakufa.

NUIĆ Josipa MILJENKO, rođen 1920, Split, radnik-brijač, Hrvat, u NOB od I mj. 1943, borac 4. bataljona — poginuo u aprilu 1943, u Hercegovini.

PALA VERSA Ivana ANTE, rođen 1920, Zrnovnica, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, član SKOJ, borac 2. čete 2. bataljona — poginuo u 4. ofenzivi.

PARADINA Svete MARKO, rođen 1910, Bročanac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, član KPJ, poginuo u 4. ofenzivi.

PARADINA Marka PETAR, rođen 1923, Bročanac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od februara 1943, borac 3. bataljona — poginuo kod Kalinovika u 4. ofenzivi.

PERIĆ Ivana ROKO, rođen 1909, Kotlenice, zemljoradnik, Hrvat, u NOB 1942, borac 3. čete 3. bataljona — poginuo kod Prozora.

PEROS Balđin KRSTO, rođen 1924, Mravinca, radnik, Hrvat, u NOB od 1943, član SKOJ, borac 1. čete 2. bataljona — poginuo kod Gacka.

PENOVIĆ Ivana MARJAN, rođen 1927, Postinje, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943, borac 1. čete 1. bataljona — poginuo u 4. ofenzivi.

PLAZIBAT NIKOLA, rođen u Dugopolju, zemljoradnik, Hrvat, u NOB 1943, ekonom čete poginuo kod G. Vakufa — Crni Vrh.

PLAZIBAT Bože MARKO, rođen 1924, Dugopolje, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, član SKOJ, borac 1. čete 1. bataljona — poginuo u 4. ofenzivi.

PLEŠTINA Ante SPIRO, rođen 1910, radnik, Hrvat, u NOB od 1942, član KPJ — poginuo kod Konjica.

PODUJE IVAN »DANI«, rođen u Splitu, radnik, Hrvat, u NOB od 1941, član KPJ, zamjenik komandira čete u 4. bataljonu — poginuo kod G. Vakufa — Crni Vrh.

PROSENICA Marka DUŽAN, rođen 1923, Bročanac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, član SKOJ — poginuo kod Nevesinja.

RAJNIS IVO, rođen u Splitu, radnik, Hrvat, u NOB od 1942, član SKOJ — umro od tifusa u 4. ofenzivi.

REIĆ MARKO, rođen u Splitu, radnik, Hrvat, u NOB od 1942, borac 2. bataljona, poginuo u 4. ofenzivi.

SPAJIĆ Jozef JOZO, rođen 1923, Solin, radnik, Hrvat, u NOB od 1942, član SKOJ-a, borac 2. bataljona — poginuo kod Nevesinja 3. IV 1943.

SARIĆ IVAN, rođen u Muću, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, kurir u bataljonu — poginuo kod G. Vakufa — Crni Vrh.

SARIĆ Ante MATE, rođen 1922, Prugovo, radnik, Hrvat, u NOB od 1942. — poginuo u 4. ofenzivi.

SARIĆ Nikole PETAR, rođen 1915, Prugovo, radnik, Hrvat, u NOB 1942. — poginuo u 4. ofenzivi.

SUNDOV Jure JOSIP, rođen 1924, Bračević, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942. — poginuo u Nevesinjskom polju.

VETMA Martina IVAN, rođen 1908, Klis, zemljoradnik, Hrvat, u NOB 1942, član KPJ — poginuo u 4. ofenzivi.

VARDA Marka KAZIMIR, rođen u Kaštel Gomilici, radnik, Hrvat, u NOB od 1942, član SKOJ — poginuo u 4. ofenzivi.

VIDOŠEVIĆ Vicka IVAN, rođen 1921, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1942, član SKOJ — poginuo u 4. ofenzivi.
VIDOŠEVIĆ Nikole ANTE, rođen 1924, Bročanac, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943. — poginuo kod G. Vakufa — Crni Vrh.
VICKOV Pavla MATE, rođen 1915, Sitno Donje, zemljoradnik, Hrvat, u NOB 1943, poginuo kod G. Vakufa — Crni Vrh.
VUKASOVIĆ Marka MILJENKO, rođen 1923, Dugopolje, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, član SKOJ — poginuo u 4. ofenzivi.
VULINOVIC BRANKO, rođen 1922, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1942, član SKOJ, borac 4. bataljona, poginuo kod sela Pidriš.
ZZIĆ Kaje FRANE, rođen 1919, Solin, radnik, Hrvat, u NOB od 1942, član SKOJ, Borac I. bataljona — poginuo na Prenju.

DRUGA DALMATINSKA BRIGADA

BAKOTIĆ Lovre MARIN, rođen 1914, Kaštel Gomilica, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, član KPJ — poginuo u 4. ofenzivi.
BABIN Tome DRAGAN, rođen u Kaštel Novom, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942. — poginuo na Prenju.
BANJAN Mate FILIP, rođen 1923, Bročanac, radnik, Hrvat, u NOB od 1942, član SKOJ — umro od rana u Centralnoj bolnici u 4. ofenzivi.
BLAŠKOVIC Rikarda NIKSA, rođen 1925, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1942, član SKOJ — poginuo kod Jablanice.
BUBIĆ Martina IVAN, rođen u Solinu, radnik, Hrvat, u NOB od 1942, član SKOJ — poginuo u 4. ofenzivi.
BUBIĆ Jozе MARIN, rođen 1919, Solin, radnik, Hrvat, u NOB od 1942. — poginuo u 4. ofenzivi.
BULIĆ Martina JOSIP, rođen 1922, Ogorje, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942. — poginuo u 4. ofenzivi.
DOMAZET Ante STOJAN, rođen 1922, Split, dak, Hrvat, u NOB od 1942, član SKOJ-a, borac, poginuo u toku 4. neprijateljske ofenzive.
JAVORCIC Ante VICENCO, rođen 1925, Zrnovnica, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942. — poginuo kod Kalinovika u 4. ofenzivi.
KARDUM Jozе MILJENKO, rođen 1923, Dugopolje, dak, Hrvat, u NOB od 1942, član SKOJ-a, vodni delegat u 3. četi 3. bataljona — poginuo kod Foče 9. IV 1943.
KRSTULOVIĆ Ante DUJE, rođen 1914, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1943. — poginuo kod Kalinovika u 4. ofenzivi.
LASIC Mate PETAR, rođen u Konjskom, radnik, Hrvat, u NOB od 1942, član KPJ — poginuo u 4. ofenzivi.
LASIC Mome STIPE, rođen u Konjskom, radnik, Hrvat, u NOB 1942, član KPJ — poginuo u 4. ofenzivi.
LOLIĆ Marina PETAR, rođen 1926, Zrnovnica, zemljoradnik, Hrvat, u NOB 1942, borac 3. čete 2. bataljona, član SKOJ — poginuo kod Jablanice.
LOLIĆ Marina TOMISLAV, rođen 1922, Zrnovnica, radnik, Hrvat, u NOB od 1942, član KPJ — poginuo u 4. ofenzivi.
MELVAN Ante VINKO, rođen 1921, Split, činovnik, Hrvat, u NOB od 1942, član KPJ — poginuo u 4. ofenzivi.
MILJKOVIĆ Bože BRANKO, rođen 1922, Split, student, Hrvat, u NOB od 1942, član KPJ, komesar čete u I. bataljonu — poginuo u 4. ofenzivi.
MUSLIN Nauma JOSIP, rođen 1921, Ogorje, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, član SKOJ — poginuo na Neretvi.
NINCEVIĆ Štipana JOZO, rođen 1922, Radunić, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, poginuo 5. III kod Jablanice.
PAVLOV Ante IVO, rođen 1925, Kaštel Gomilica, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, član SKOJ-a, borac u brigadi — obolio od tifusa i umro u Sandžaku u aprilu 1943.

PERČIĆ Marina SPIRO, rođen 1920, Zrnovnica, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943, borac 2. bataljona — poginuo u 4. ofenzivi.
 PLESTINA IVAN, rođen u Klisu, zemljoradnik, Hrvat, u NOB 1942. — poginuo kod Kalinovika 21. III 1943.
 RADOS Marka PAVLE, rođen u Solinu, radnik, Hrvat, u NOB od 1941, član KPJ — poginuo u 4. ofenzivi.
 RELJIC Marina BRANKO, rođen 1924, Zrnovnica, dak, Hrvat, u NOB od 1943, član SKOJ — poginuo kod Drežnice.
 ROKOV Ivana JOSIP, rođen 1924, Kaštel Gomilica, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, član SKOJ, borac 3. čete 3. bataljona — poginuo u 4. ofenzivi.
 RUŽIĆ Srečka DRAGO, rođen 1922, Podstrana, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, član SKOJ, poginuo u 4. ofenzivi.
 RUŽIĆ Martina JERE, rođen 1918, Podstrana, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, član KPJ, poginuo u 4. ofenzivi.
 SIVRO Mije ŠTIPAN, rođen 1925, Radunić, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, član SKOJ, poginuo u 4. ofenzivi.
 SMOLJČIĆ Jure IVAN, rođen 1925, Muć, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942 — poginuo kod Jablanice.
 SPAJČ Simuna MILAN, rođen 1925, Solin, zemljoradnik, Hrvat u NOB od 1942, član SKOJ, borac 1. bataljona — poginuo kod sela Idbar — Prenj.
 SEGO Ilije MARKO, rođen 1909, Bročanac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1943. — poginuo kod Kalinovika.
 UVODIĆ Spira ZORKA, rođena u Klisu, domaćica, Hrvatica, u NOB od 1942. — poginula 28. II 1943. kod sela Grabovice.
 VICKOVIĆ Mate DUJE, rođen 1921, Divojevići, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, borac 2. čete 1. bataljona — poginuo kod Posušja.

TREĆA DALMATINSKA BRIGADA

AMIŽIĆ Jozef MARIN, rođen 1899, Zrnovnica, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1941, član KPJ — poginuo kod Nevesinja.
 AMIŽIĆ Nikole MATE (Kovačinkin), rođen u Zrnovnici, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, član KPJ, komandir čete u 3. dal. brigadi — poginuo kod Nevesinja marta 1943.
 AMIŽIĆ Ivana SIMUN, rođen u Zrnovnici, zemljoradnik, Hrvat, borac brigade — poginuo na Prenju marta 1943.
 BANJAN FILIP ZICO, rođen 1919, Bračević, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, član KPJ, borac 1. bataljona — poginuo kod Kočerinca.
 BEBIĆ Mate JURE, rođen 1924, Muć, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943. — poginuo u 4. ofenzivi.
 BESKER Ante MARKO, rođen 1925, Brštanovo, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1941, član KPJ, poginuo u 4. ofenzivi.
 BAKOTIĆ Luke ČEDO, rođen 1923, Kaštel Gomilica, dak, Hrvat, u NOB od 1942, borac 2. čete 3. bataljona, član SKOJ — poginuo u 4. ofenzivi.
 BALIĆ Jure ANDRIJA, rođen 1920, Dugopolje, trgovački pomoćnik, Hrvat, u NOB od 1942. g., član SKOJ-a, borac u brigadi — poginuo kod Rakitnog u martu 1943.
 BARAĆ Jure JAKOV, rođen 1922, Muć, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943. — poginuo u 4. ofenzivi.
 BANJAN Mate JAKOV, rođen 1923, Bračević, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, član SKOJ, borac 3. bataljona — umro od tifusa u 4. ofenzivi.
 BANOVAĆ Simuna ANTE, rođen 1924, Bročanac, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943, borac 3. čete 4. bataljona — poginuo u Rakitnom.
 BARTULOVIĆ Duje VINKO, rođen 1917, Split, tehničar, Hrvat, u NOB od 1942, član KPJ — poginuo kod Uloga.
 BEARA Bože JAKOV, rođen 1925, Uble, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1943, član SKOJ, borac 2. čete 3. bataljona — poginuo kod Nevesinja.

BEBIĆ Mate IVAN, rođen u Muću, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943. — poginuo u 4. ofenzivi.

BENZON Špira DRAGUTIN, rođen 1926, Vranjic, radnik, Hrvat, u NOB od 1943, borac 1. čete 1. bataljona, član SKOJ — poginuo kod Kočerina.

BEZIĆ Petra IVAN, rođen 1914, Grohote — Šolta, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, član KPJ, komandir voda u 3. dal. brigadi — poginuo u Nevesinju aprila 1943.

BEZIĆ Frane STANKO, rođen 1924, Grohote — Šolta, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, član SKOJ, borac — poginuo kod Jablanice polovinom marta 1943.

BLAGAIĆ Pavla IVAN, rođen 1923, Donje Selo — Šolta, zemljoradnik, Hrvat, član SKOJ-a, u NOB od 1942, borac 3. čete 2. bataljona — poginuo u Nevesinju aprila 1943.

BOLJAT Frane MARKO, rođen 1914, Vučevica, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943. — poginuo u 4. ofenzivi na Prenju.

BOLJAT Nikole ANTE, rođen 1922, Vučevica, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943. — poginuo na Širokom Brijegu.

BRASKIĆ Antin ANTE, rođen u Gornjem Selu — Šolta, radnik, Hrvat, u NOB od 1943, borac 4. bataljona — poginuo na Plasa planini kod Jablanice.

BRATIC Adama ILIJA, rođen 1899, Neorič, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, borac 3. čete 1. bataljona — poginuo kod Nevesinja.

BRATINČEVIĆ Antona STIPE, rođen 1921, Kaštel Sućurac, radnik, Hrvat, u NOV od 1942, član SKOJ-a, borac — poginuo kod Posušja februara 1943.

BOBAN Jozin SPIRO, rođen 1922, Prugovo, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943. — poginuo u 4. ofenzivi.

BEČIĆ Marina ROKO, rođen 1923, Srinjine, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943. — poginuo kod Jablanice.

BRKLJACIĆ Marka IVAN, rođen 1924, Konjsko, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, borac 1. bataljona, član SKOJ — poginuo 3 mj. 1943, u 4. ofenzivi.

BEZIĆ Frane NIKOLA, rođen 1919, Grohote — Šolta, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, borac 1. čete 1. bataljona — poginuo kod Kočerina.

BILOBRK Štipana IVAN, rođen 1903, Nisko, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942 — poginuo kod Širokog Brijega u 4. ofenzivi.

BUČIĆ Marka PETAR, rođen 1925, Crivac, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943, borac 2. čete 3. bataljona — poginuo kod Kočerina.

BULIĆ Marka ANTE, rođen 1925, Ogorje, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943. — poginuo u 4. ofenzivi.

BULIĆ Jakova JURE, rođen 1922, Ogorje, zemljoradnik, Hrvat, borac 3. čete 2. bataljona, u NOB od januara 1943. — poginuo pl. Čvrsnica kod koliba Bare prema izvoru Drežnice 6. marta 1943. (od bombardiranja avijacije).

BULIĆ Marka AUGUSTIN, rođen 1922, Ogorje, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943, borac 4. bataljona — poginuo na Prenju.

BURICA TONKO, rođen 1921, Split, dak, Hrvat, u NOB od 1942, član SKOJ, borac 1. bataljona — poginuo na Plasa planini kod Jablanice.

BURMAZ Duje MARTIN, rođen 1924, Nisko, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, borac 3. čete 1. bataljona — poginuo kod Nevesinja.

BUŽANČIĆ Stipe ANTE, rođen 1908, Lečevica, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943. — poginuo u 4. ofenzivi.

CECIĆ Duje RADILJO, rođen 1919, Grohote, zemljoradnik, Hrvat, član KPJ — poginuo kod Kočerina — Ljubuški.

CECIĆ-KARUZIĆ IVO, rođen 1923, Grohote, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, član SKOJ, borac 2. bataljona — poginuo kod Širokog Brijega.

ČOLAK Matusa LUKA, rođen 1923, Ogorje, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942. — poginuo kod Širokog Brijega u 4. ofenzivi.

ČOVIĆ Stjepana IVAN, rođen 1919, Srinjine, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, borac 3. čete 3. bataljona — poginuo na Nevesinjskom polju.

ČULIĆ Mate FRANE, rođen 1913, Konjsko, zemljoradnik, Hrvat, u NOV od 1942, kurir 1. bataljona — poginuo kod Rakitna (Imotski) početak marta 1943.

ČULIĆ Ante IVAN, rođen 1921, Konjsko, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, član SKOJ, borac 3. čete 3. bataljona — poginuo u 4. ofenzivi.
 DELIĆ Ante NIKOLA, rođen 1922, Bročanac, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, član KPJ, poginuo u 4. ofenzivi.
 DELIĆ Ivana PETAR, rođen 1921, Konjsko, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942. — poginuo u 4. ofenzivi.
 DELIĆ Martina PETAR, rođen 1915, Bročanac, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943. — poginuo u 4. ofenzivi.
 DADIĆ Ante JURE, rođen 1924, Milešina, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943, borac 3. čete 4. bataljona — poginuo na Nevesinjskom polju.
 DADIĆ Josipa JURE, rođen 1923, Milešina, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943. — poginuo u 4. ofenzivi.
 DADIĆ Petra JURE, rođen 1911, Milešina, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943, borac 2. bataljona — umro od tifusa u 4. ofenzivi.
 DADIĆ Jure MIRO, rođen 1923, Milešina, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942. — poginuo u 4. ofenzivi.
 DELIĆ Ante IVAN, rođen 1923, Pribude, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, član SKOJ — poginuo u 4. ofenzivi.
 DELIĆ Luke FRANE, rođen u Bročancu, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943. — poginuo u 4. ofenzivi.
 DELIĆ Mate IVAN, rođen u Bročancu, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943. — poginuo u 4. ofenzivi.
 DOBROSEVIĆ Vicka ZDRAVKO, rođen 1922, Donje Selo — Šolta, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, borac 3. čete 2. bataljona — poginuo kod Nevesinja marta 1943.
 DOZDOR Ivana BOŽO-SVILAJA, rođen 1914, Dugopolje, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, desetar u 3. četi 3. bataljona, puškomitraljezac — poginuo kod Nevesinja aprila 1943.
 DUISIN Mije JOZO, rođen 1914, Kaštel Novi, radnik, Hrvat, u NOB od 1941, član KPJ, politkomesar čete u brigadi — poginuo kod Jablanice u kanjonu Neretve 10. marta 1943.
 DVORNIK Jere MLIVIOJ, rođen 1923, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1943, član SKOJ — umro od tifusa u 4. ofenzivi.
 DUMIČIĆ DUŠAN, rođen 1914, Podstrana, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1941, član KPJ, komandant 3. bataljona — poginuo na Prenju.
 DIRLIĆ Josipa ANTE, rođen 1924, Radošić, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943, borac 3. bataljona — poginuo kod Nevesinja.
 DIRLIĆ Grge IVAN, rođen 1915, Radošić, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943, borac 1. čete 3. bataljona — poginuo kod Nevesinja.
 DIRLIĆ Petra KRIŽAN, rođen 1918, Radošić, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od početka 1943, borac 3. čete 1. bataljona — poginuo kod Nevesinja aprila 1943.
 DIRLIĆ Ivana MATE, rođen 1923, Radošić, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943, borac 2. čete 3. bataljona — poginuo od Neretve ka Nevesinju.
 DIRLIĆ Petra MATE, rođen 1923, Radošić, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943. — poginuo (nestao) u 4. ofenzivi.
 DIRLIĆ Petra NIKOLA, rođen 1920, Radošić, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943. — poginuo (nestao) kod Nevesinja.
 DIRLIĆ Bože STIPE, rođen 1921, Radošić, dak, Hrvat, u NOB od 1943, član SKOJ, borac 2. čete 3. bataljona — poginuo kod Nevesinja.
 FERIĆ Paške IVAN, rođen 1922, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1943, borac 3. bataljona, poginuo kod Jablanice.
 FORETIĆ Spasoja AUGUSTIN, rođen 1924, Split, dak, Hrvat, u NOB od 1943, član SKOJ-a — poginuo kod Jablanice.
 GILJUSIĆ Ilije IVAN, rođen 1920, Crivac, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943, borac 2. čete 3. bataljona — poginuo kod Ljubuškog.
 GOMOIĆ Ante FRANE, rođen 1921, Grohote, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, član SKOJ-a — umro od tifusa u 4. ofenzivi.
 GRANIĆ Jakova IVAN, rođen 1908, Muć, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943, borac 3. bataljona — poginuo na Plasa planini.

GRANIĆ Grge MATE, rođen 1921, Muć, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943. — poginuo u 4. ofenzivi.

GRUBIŠIĆ Mate ANTE, rođen 1925, Muć, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943, poginuo na Plasa planini.

GRUBIŠIĆ Marka MILIVOJ, rođen 1919, Vranjic, radnik, Hrvat, u NOB od 1942, član KPJ — poginuo na Plasa planini.

GOTOVAC Ivana JOZO, rođen u Kladnjice, radnik, Hrvat, u NOB od 1943. — poginuo u 4. ofenzivi.

JAKASA Paške VESELA-MARIJA, rođena 1925, Split, dak, Hrvatica, u NOB od 1942, član SKOJ-a, bolničarka — poginula u 4. ofenzivi kod Zlopolja.

JAKELIĆ Marka IVAN, rođen 1920, Prugovo, radnik, Hrvat, u NOB od 1942, član SKOJ-a — poginuo kod Kočerina.

JAVORČIĆ Ante MATE, rođen 1912, Žrnovnica, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, član KPJ, borac 1. čete 2. bataljona — poginuo u Kifino Selo.

JEK Ivana MARA, rođena 1924, Muć, domaćica, Hrvatica, u NOB od 1942, član SKOJ-a, borac 3. bataljona poginula kod sela Ružića — Imotski.

JELIĆ Duje STIPE, rođen 1900, Vranjic, radnik, Hrvat, u NOB od 1943, član KPJ — poginuo u 4. ofenzivi.

JERKOVIĆ Jakova PETAR, rođen 1903, Žrnovnica, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, član KPJ, komandir voda u 2. bataljonu — poginuo krajem marta 1943. kod Nevesinja.

JUKIĆ Mate IVAN, rođen 1908, Bračević, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943. — poginuo kod Jablanice.

JUKIĆ Josipa JAKOV, rođen 1908, Bračević, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943. — poginuo kod Jablanice.

JUKIĆ Mate JAKOV, rođen 1919, Muć, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943. — poginuo u 4. ofenzivi.

KALINIĆ Mije ANTE, rođen 1922, Prugovo, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943. — poginuo u 4. ofenzivi.

KALINIĆ Mate PETAR, rođen 1925, Bročanac, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943. — poginuo kod Kalinovika.

KASTELANČIĆ Ante ANTE, rođen 1907, Podstrana, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, član KPJ, kurir štaba brigade — poginuo u 4. ofenzivi.

KERUM Tome PETAR, rođen 1913, Radunić, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943, borac 4. bataljona — poginuo na Nevesinjskom polju.

KERUM Ante ŠTIPAN, rođen 1913, Radunić, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943. — poginuo u 4. ofenzivi.

KLISKIĆ Spira LOVRE, rođen 1926, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1942, član SKOJ-a — poginuo u 4. ofenzivi.

KOCELIĆ BRANKO-RACO, rođen 1922, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1942, član SKOJ-a, borac 3. čete 2. bataljona — obolio od »pjegavca« kod Nevesinja i umro.

KOLOMBATOVIĆ Josipa MILJENKO, rođen 1921, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1943. — poginuo kod Jablanice.

KOLOMBATOVIĆ Josipa t)SKAR, rođen 1919, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1943, član KPJ — poginuo u 4. ofenzivi.

KOLUDROVIĆ Ante ANTE, rođen 1914, Stomorska, pomorac, Hrvat, u NOB od 1942, član KPJ, vodnik voda — poginuo u 4. ofenzivi.

KOLUDROVIĆ Antin VELJKO, rođen 1925, Stomorska — Šolta, pomorac, Hrvat, u NOB od 1942, član SKOJ-a — poginuo krajem marta 1943. kod Nevesinja (Velež).

KOZLIĆA Ilije MILIVOJ, rođen 1920, Radošić, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1943. — poginuo kod Nevesinja.

KRIVO Sime PETAR, rođen 1919, Uble, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1943. — poginuo u 4. ofenzivi.

KRSTULOVIĆ Marina ANTE, rođen 1922, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1942, član SKOJ-a, poginuo kod Nevesinja.

KUČIĆ Slavka MIRKO, rođen 1922, Split, dak, Hrvat, u NOB od 1941, član KPJ, zamjenik politkomesara bataljona u 3. dal. brigadi — poginuo u toku 4. neprijateljske ofenzive u Hercegovini.

KUKOČ Josipa STJEPAN, rođen 1926, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1942, član SKOJ-a, borac 1. čete 3. bataljona — poginuo u 4. ofenzivi.

KULIĆ Josipa DUJE, rođen 1924, Solin, radnik, Hrvat, u NOB od 1942, član SKOJ-a, borac — poginuo u martu 1943, u Hercegovini.

KULIĆ Ivana JURE, rođen 1923, Dugobabe — Solin, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od početka 1943, borac poginuo u aprilu 1943, u Hercegovini.

KUSTIĆ Ante JURAJ, rođen 1923, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1943, borac 1. čete 4. bataljona — umro od tifusa u 4. ofenzivi.

LASIĆ Petra STIPE, rođen 1921, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1943, član SKOJ-a — poginuo pod Veležom.

MATAS MARKO, rođen u Muću, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943. — poginuo kod Nevesinja u 4. ofenzivi.

MATOSIĆ PAVE, rođen 1916, Split, radnik — mesar, Hrvat, u NOB od 1942, borac 1. bataljona — umro od tifusa u 4. ofenzivi.

MADŽAR Adamov JOVAN, rođen 1922, Ubla, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1943, borac 1. čete 1. bataljona — poginuo na Veležu.

MARIČIĆ VOJKO, rođen 1919, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1943. — poginuo kod Širokog Brijega.

MASTELIĆ Jakova IVAN, rođen 1919, Postinje Donje, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943. — poginuo u 4. ofenzivi.

MATKOVIĆ Marina RADIMIR, rođen 1924, Kućine, radnik, Hrvat, u NOB od 1942, član SKOJ-a — poginuo kod Jablanice.

MIKACIĆ Ivana JAKOV, rođen 1920, Korušce, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943. — poginuo u 4. ofenzivi.

MILISIĆ Ante KRUNO, rođen 1921, SoLin, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, član KPJ, zamjenik komandira 2. čete 4. bataljona — poginuo na Veležu.

MIRKOVIĆ Petra IVAN, rođen 1919, Kaštel Lukšić, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943. — poginuo u 4. ofenzivi.

MLADINOV Mije BERNARD, rođen u Grohotama, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, član KPJ, vodni delegat u 4. bataljonu — poginuo na Prenju.

MUZINIĆ Mate IVAN, rođen 1914, Srinjine, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, član KPJ, vodnik voda u 3. bataljonu — poginuo na Plasa planini.

NINČEVIĆ Ivana ANTE, rođen 1923, Radunić, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943, borac 3. čete 3. bataljona — poginuo kod Nevesinja.

OROSNJAK Đure ILIJA, rođen 1913, Vučevica, zemljoradnik, Srbin, u NOB od II 1943, borac 3. čete 1. bat. — poginuo krajem marta 1943. u Hercegovini.

ORSULIĆ Bože ANDRIJA, rođen 1922, Postinje Donje, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943, borac 4. bataljona — poginuo kod Jablanice.

ORSULIĆ Petra MARKO, rođen 1919, Postinje Donje, zemljoradnik, Hrvat, član KPJ, u NOB od 1941, komandir čete u 1. bataljonu — poginuo kod Ljubuškog — Malić br.

ORSULIĆ Petra NIKOLA, rođen 1922, Postinje Donje, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943, borac 1. bataljona — poginuo kod sela Klobuk.

PALINIĆ Mate JAKOV, rođen 1919, Muć, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943. — poginuo kod Imotskog.

PANDZIĆ Ante MIRKO, rođen 1920, Konjsko, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, član SKOJ-a — poginuo kod Širokog Brijega.

PARADINA Marka ĐURO, rođen 1923, Bročanac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1943. — poginuo u 4. ofenzivi.

PARADINA Simona LUKA, rođen 1904, Bročanac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1943. — poginuo na Malić Brdu.

PARADINA Marka LUKA, rođen u Bročancu, radnik, Srbin, u NOB od 1943, poginuo u 4. ofenzivi.

PENOVIĆ Bariše ANTE, rođen 1918, Postinje Donje, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943, poginuo kod Nevesinja.

PERIĆ Paške IVAN, rođen 1922, Split, radnik — krojač, Hrvat, u NOB od januara 1943, borac 4. bataljona — poginuo kod Jablanice na Plasa grebenu polovinom marta 1943.

PERIĆ Nikole MARIN, rođen 1913, Kotlenice, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, član KPJ — poginuo kod Nevesinja.

PERIŠIĆ Ante ANTE, rođen 1924, Podstrana, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, borac 1. čete 3. bataljona — poginuo od bombardovanja kod Kalinovika u aprilu 1943.

PEROS Grge STIPE, rođen 1923, Mravince, radnik, Hrvat, u NOB od 1943. — poginuo u 4. ofenzivi.

PIPLOVIĆ Ante JOSIP, rođen 1905, Brštanovo, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943. — poginuo u 4. ofenzivi.

PODRUG Antin IVAN, rođen 1923, Solin, radnik, Hrvat, u NOB od 1942, član SKOJ-a, umro od rana i tifusa u 4. ofenzivi.

PODRUG Ante VINKO, rođen 1925, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1943, borac 1. bataljona, poginuo u 4. ofenzivi.

POLJAK Martina MARKO, rođen 1915, Vranjic, radnik, Hrvat, u NOB od 1942, borac 1. čete 3. bataljona — poginuo kod Kočerina.

PRKUT Božin NIKOLA, rođen 1916, Ubla, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1943, borac 3. čete 3. bataljona — poginuo kod Kočerina.

PRDIĆ Marjana IVAN, rođen u Ogorju Gornjem, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943. — poginuo u 4. ofenzivi.

PUNDA Nikole ZORKA, rođena 1924, Kotlenice, domaćica, Hrvatica, u NOB od 1942, borac — bolničarka brigade — poginula kod Kalinovika aprila 1943.

RADA Josipa ANTE, rođen 1910, Ogorje, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943. — poginuo u 4. ofenzivi.

RADA Jurin FRANE, rođen 1922, Ogorje, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943. — poginuo u 4. ofenzivi.

RADMAN Bože MATE, rođen 1924, Muć, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od početka 1943, borac poginuo u Hercegovini u 4. neprijateljskoj ofenzivi.

RADA Luke MATE, rođen 1909, Ogorje, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943. — poginuo u 4. ofenzivi.

RADELJA Jure NIKOLA, rođen 1930, Sitno, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943, borac 2. čete 1. bataljona — umro od tifusa kod Kalinovika.

RADMAN Ivana FILIP, rođen 1919, Muć, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943. — poginuo u 4. ofenzivi.

REIĆ Mile ANTE-Tonči, rođen 1922, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1942, član KPJ, zamjenik politkomesara 3. čete 2. bataljona — obolio i umro od tifusa prema Kalinoviku, aprila 1943.

RELJA Ivana FILIP, rođen 1923, Muć, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943, borac 2. čete 1. bataljona — poginuo na Malić brdu.

RIZVAN Stipe MARIN, rođen 1919, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1943. — poginuo kod Nevesinja.

ROGULIĆ Ante NIKOLA, rođen 1921, Kućine, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, član SKOJ-a, poginuo kod Rakitna.

ROKOV Jozef ANTE, rođen u Kaštel Gomilici, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, borac, član SKOJ-a — poginuo pri prelasku Neretve kod Jablanice marta 1943.

ROKOV Svetina ANTON, rođen 1900, Kaštel Gomilica, radnik, Hrvat, u NOB od 1942, član KPJ — poginuo kod Kifina Sela.

RUNTIĆ Ivana JURE, rođen 1911, Ogorje, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943. — poginuo u 4. ofenzivi.

SARIĆ Luke BRANKO, rođen 1925, Prugovo, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943, borac 3. čete 3. bataljona — poginuo kod Kočerina.

SAMARDŽIĆ Jurin MIJO, rođen 1905, Radošić, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943. — poginuo u 4. ofenzivi.

SINOVIĆ Ivana JERKO, rođen 1910, Donje Selo — Šolta, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942. — poginuo kod Nevesinja.

SINOVCIC Rudolfa KRUNOSLAV, rođen 1921, Donje Selo-Solta, u NOB od 1942, borac, član SKOJ-a, poginuo u aprilu 1943. kod Nevesinja — Velež.

SOKOL Gira LUKA, rođen 1920, Kaštel Sućurac, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, član KPJ — poginuo u Nevesinjskom polju aprila 1943.

SPAJIC Mate LUKA, rođen 1905, Solin, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, borac brigade — poginuo aprila 1943. u Hercegovini.

SOLDO Luke ANKA, rođena 1925, Muć, domaćica, Hrvatica, u NOB od 1942, član SKOJ-a, borac 4. bataljona — poginula kod Ljubuškog.

STIPICA Blaža MARIN, rođen 1915, Zrnovnica, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, član KPJ, desetar — poginuo kod Nevesinja.

STIPICA Ante MATE, rođen u Zrnovnici, konobar, Hrvat, u NOB od 1942, član KPJ, komandir čete u 3. dal. brigadi — poginuo na Neretvi marta 1943.

STRIZAK Bože SPIRO, rođen 1921, Radošić, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1943, borac 1. čete 3. bataljona — poginuo kod Kočerina.

STRIZAK Luke PETAR, rođen 1921, Radošić, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1943, — poginuo kod Kočerina.

SARIC Stipe RADOSLAV, rođen 1923, Podstrana, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, borac 1. čete 3. bataljona — poginuo u 4. ofenzivi.

SEGO Save PETAR, rođen u Bročancu, radnik, Srbin, u NOB od 1943. — poginuo u 4. ofenzivi.

SEGVIC Duje TOMISLAV, rođen 1925, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1942, član SKOJ-a — poginuo u Zlopolju.

SERIC Josipa NIKOLA, rođen 1920, Pribude, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, — poginuo kod sela Klobuk — Imotski.

SKARO Đurin MILAN, rođen u Radošiću, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1943, borac 3. bataljona — poginuo na Prenju.

SKARO Đurin PETAR, rođen 1921, Radošić, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1943, borac 3. čete 3. bataljona, poginuo na Veležu.

SOLIĆ Jure GRGO, rođen 1913, Brštanovo, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943. — poginuo u Kifino Selo.

SPANJIC Mate IVAN, rođen 1923, Pribude, zemljoradnik, Hrvat, od 1943. u NOB — poginuo kod Jablanice.

SPANJIC Mate JERKO, rođen 1921, Pribude, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, član SKOJ — poginuo u 4. ofenzivi.

SPANJIC Jage MARKO, rođen 1921, Pribude, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943. — poginuo u 4. ofenzivi.

SUBASIC Roka ZDRAVKO, rođen 1922, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1942, član SKOJ-a — poginuo na Širokom Brijegu.

SUNDOV Josipa IVAN, rođen 1925, Bračević, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943. — poginuo na Plasa planini.

SUNDOV Ante JOSIP, rođen 1924, Bračević, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od početka 1943, borac 4. bataljona — poginuo kod Boračkog jezera marta 1943.

TADIN Mije ANTE, rođen 1922, Kaštel Kambelovac, zemljoradnik, Hrvat, član SKOJ-a, u NOB od 1942, borac 2. bataljona — poginuo u 4. ofenzivi.

TARAS Jakova DUJE, rođen 1925, Korušci, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943. — poginuo u 4. ofenzivi.

PENDERÀ Ivana MARKO, rođen 1918, Radošić, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943. — poginuo kod Posušja — Rakitno.

TESLIJA Ivana ANTE, rođen 1925, Uble, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od početka 1943, borac — poginuo na Plasa grebenu marta 1943.

TESLIJA Marka ANTE, rođen 1925, Ogorje Gornje, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943, borac 3. čete 4. bataljona — poginuo kod Ljubuškog.

TESLIJA Duje IVAN, rođen 1924, Uble, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943, borac 2. čete 4. bataljona — poginuo na Plasa planini.

TOMIC Duje IVO, rođen 1925, Split, radnik, Hrvat u NOB 1943, borac 3. bataljona — ubijen kao ranjenik u Zlopolju.

TOMIĆ Ante MILENKO-TUM, rođen 1923, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB početkom 1942, član KPJ, komesar čete ili zamjenik komesara bataljona u 3. dal. brigadi — poginuo u 4. ofenzivi.

TOPIĆ Jure ANTE, rođen 1926, Korušce, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943. — poginuo u 4. ofenzivi.

TOPIĆ Nikole BOŽIDAR, rođen u Kaštel Lukšiću, radnik, Hrvat, u NOB od 1943, borac 3. čete 3. bataljona — poginuo kod Nevesinja.

TRESELJ Ivana NIKOLA, rođen 1909, Muć, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943. — poginuo u 4. ofenzivi.

UGRINA Laze RAFAEL, rođen 1925, Sitno Donje, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943, borac 2. bataljona — poginuo kod Kalinovika u aprilu 1943.

URSIC Marina JOSIP, rođen 1908, Grohote, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, član KPJ — poginuo kod Nevesinja.

VASILJ Mate NIKOLA-NINE, rođen 1919, Muć, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od početka 1943, borac — poginuo aprila 1943. u Hercegovini.

VASILJ Jure JOSIP, rođen 1920, Muć Donji, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943. — poginuo kod sela Ružići — Imotski.

VELJACA Antin MILE, rođen 1920, Radošić, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943. — poginuo u Nevesinjskom polju.

VELJACA Antin IVAN, rođen 1918, Radošić, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943. — poginuo kod Jablanice.

VELJACA Luke IVAN, rođen u Radošiću, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943. — poginuo u Jablanici.

VELJACA Ante JURE, rođen 1923, Radošić, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943. — poginuo u Jablanici.

VIDAN Mirko ZVONIMIR, rođen 1920, Stomorska, pomorac, Hrvat, u NOB od 1942, član SKOJ-a, borac 2. čete 2. bataljona — poginuo kod Širokog Brijega.

VLADOVIĆ Luke BOŽO, rođen 1923, Kotlenice, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, član SKOJ-a, borac 2. bataljona — poginuo kod Nevesinja aprila 1943.

VLADOVIĆ Jakova MARIJA, rođena 1922, Kotlenice, domaćica, Hrvatica, u NOB od 1942, član SKOJ-a, borac 1. čete 3. bataljona — poginula kod Nevesinja aprila 1943.

VOJKOVIĆ Bože STEVO, rođen 1921, Split, dak, Hrvat, u NOB od početka 1943, borac 3. čete 2. bataljona — poginuo kod Nevesinja polovinom aprila 1943.

VRDOLJAK Mije JAKOV, rođen 1910, Neorič, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943, borac 2. bataljona — poginuo kod Imotskog.

VRESAK Marina IVICA-SOLINKO, rođen 1921, Split, radnik — brijač, Hrvat, u NOB krajem 1942, član SKOJ-a, borac 2. bataljona — obolio od tifusa, umro u Hercegovini u 4. nepr. ofenzivi.

VRGOČ Štjepana IVAN, rođen 1925, Pribude, zemljoradnik, Hrvat, u NOB 1943, borac 3. čete 3. bataljona — poginuo kod Nevesinja.

VRTLAR Ivana FABJAN, rođen 1923, Kaštel Stari, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943. — poginuo kod Nevesinja.

VRTIČEVIĆ Grge VICKO, rođen 1925, Bračević, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943. — poginuo kod Nevesinja.

VUJIĆ Spira ĐURO, rođen 1910, Bročanac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1943. — poginuo u 4. ofenzivi.

VUJIĆ Petra PETAR, rođen 1913, Bročanac, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1943. — poginuo u 4. ofenzivi.

VUKO Duje STIPE, rođen 1923, Prugovo, radnik, Hrvat, u NOB od 1943. — poginuo u 4. ofenzivi.

VUKOVIĆ Jozе ANTE, rođen 1923, Konjsko, radnik, Hrvat, u NOB od 1943, borac 3. čete 3. bataljona — poginuo u 4. ofenzivi.

VUKSIĆ Marina KAZIMIR, rođen 1920, Solin, radnik, Hrvat, u NOB od 1942, član SKOJ-a — poginuo kod Nevesinja.

ZEKAN Nikole IVAN, rođen 1909, Postinje Donje, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943. — poginuo kod Kalinovika.

ZOKO Ante IVAN, rođen 1913, Dugopolje, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943. — poginuo u 4. ofenzivi.
ZOKIĆ Bariše NIKOLA, rođen 1924, Nisko, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943. — poginuo na Veležu.

ČETVRTA DALMATINSKA BRIGADA

JOVANOVIĆ Miroslava OJEN, rođen 1922, Podstrana, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od II. 1943, borac — poginuo na Trnovici, Hercegovina u 4. nepr. ofenzivi.
KLJAKOVIĆ-GASPIC Ante JOZO, rođen 1910, Solin, radnik, Hrvat, u NOB od 1942, borac I. bataljona — poginuo kod sela Kovači — Livno februara 1943.
KUZMANIĆ Jure STANKO-BEPICA, rođen 1920, Split, student, Hrvat, u NOB od 1942, član KPJ, politkomesar bataljona — poginuo u 4. ofenzivi.

PETA DALMATINSKA BRIGADA

ANDRIĆ Petra ZIVKO, rođen 1922, Zrnovnica, radnik, Hrvat, u NOB od 1943, član SKOJ-a, borac 2. bataljona — poginuo na Veležu kod Nevesinja.
BARBARIC Ante IVAN, rođen 1924, Zrnovnica, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od kraja 1942, borac poginuo na Veležu.
BARIC Mate ANDELKO, rođen 1922, Kaštel Sućurac, radnik, Hrvat, u NOB od 1943, član SKOJ-a, borac 3. čete 4. bataljona — poginuo u 4. ofenzivi.
BOBAN Jakova ANTE, rođen 1919, Klis, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943. — poginuo kod Zlopolja — Duvno.
BOGDAN Andrije PAVE, rođen 1926, Zrnovnica, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943, borac 2. čete 4. bataljona — poginuo kod Zlopolja — Duvno.
BOZIC MIRJANA, rođena 1923, Split, dak, Hrvatica, u NOB od 1943. — umrla od tifusa u 4. ofenzivi.
BUBIC Marina MATE, rođen 1911, Solin, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943, borac 3. čete 1. bataljona — poginuo na Veležu.
COKARIC Marina ANDELKO, rođen 1925, Stobreč, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943. — poginuo kod Nevesinja.
JAVORCIC Marina MARTIN, rođen 1925, Zrnovnica, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, član SKOJ-a, poginuo kod Nevesinja.
JOVANOVIĆ Marina ANTE, rođen 1923, Podstrana, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943. — umro od tifusa u Zlopolju kod Duvna.
KRAMARŠIĆ Julija KARLO, rođen 1917, Trst, radnik, Hrvat, u NOB od 1942, iz Solita — poginuo kod Nevesinja — Velež.
KRSTULOVIĆ Paške SREĆKO, rođen 1906, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1942. — poginuo u 4. ofenzivi.
MALENICA Marka JAKOV, rođen 1925, Milešina, radnik, Hrvat, član SKOJ-a, u NOB od 1943. — poginuo kod Aržana.
MATOSIĆ Marina JERKO, rođen 1928, Podstrana, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943, borac 3. bataljona — poginuo kod Aržana.
MIHANOVIĆ Abrama JAKOV, rođen 1925, Sitno Donje, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943. — poginuo na Veležu.
SERIĆ Josipa JAKOV, rođen 1924, Pribude, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943. — poginuo početkom marta 1943. kod Aržana.
SPAR Mate JOZO, rođen 1920, Muć, radnik — šofer, Hrvat, u NOB od januara 1943, borac — poginuo kod Nevesinja — Umčani, marta 1943.
UGRIN Jure MARIN, rođen 1918, Sitno Donje, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943, borac 4. bataljona — poginuo u 4. ofenzivi.

ZIZIĆ Duje IVAN, rođen 1923, Solin, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1945
— umro od tifusa u 4. ofenzivi.

PRIŠTAPSKJE JEDINICE 9. DALMATINSKE DIVIZIJE

BRAJČIĆ Stipe VLADO, rođen 1918, Podstrana, zemljoradnik, Hrvat, u
NOB od 1942, poginuo kod Jablanice.
BARIĆ Antin BRANKO, rođen 1922, Split, student, Hrvat, u NOB od
1942, član KPJ, poginuo u 4. ofenzivi.
JELASKA Ante ANKA, rođena 1926, Split, domaćica, Hrvatica, u NOB
od 1. 1943, bolničarka — poginula u 4. ofenzivi.
MARASOVIĆ Ivana MARKO, rođen 1901, Neorič, radnik, Hrvat, u NOB
od 1942, član KPJ, borac prateće čete — poginuo kod Nevesinja.

PRVA PROLETERSKA BRIGADA

BENZON Bartula IVO, rođen 1923, Vranjic, radnik, Hrvat, u NOB od 1942,
član SKOJ-a — poginuo u 4. ofenzivi.
BOROVIĆ Todora PETAR, rođen 1920, Vučevica, zemljoradnik, Srbin, u
NOB od 1942, borac — poginuo početkom marta kod Gornjeg Vakufa.
MILIŠIĆ Petra MARKO, rođen 1922, Solin, radnik, Hrvat, u NOB od 1942,
član SKOJ-a, borac 1. bataljona — poginuo na Prenju.
MISE Marina ZLATKO, rođen 1924, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1942,
član SKOJ-a — poginuo kod Konjica.
GALIĆ Ivana PETAR, rođen 1922, Sutina, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od
1941, član SKOJ-a, mitraljezac u 3. bataljonu — poginuo u 4. ofenzivi.
KUMBAT JURE, rođen 1924, Kaštel Kambelovac, zemljoradnik, Hrvat, u
NOB od 1942, član SKOJ-a, borac 2. bataljona — poginuo u 4. ofenzivi.
PLOSNIĆ Marko VLADIMIR, rođen 1924, Split, radnik, Hrvat, u NOB od
1942, član SKOJ-a, borac 2. bataljona — poginuo u 4. ofenzivi.
SARIĆ Jozo SLAVKO, rođen 1918, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1942,
— poginuo u 4. ofenzivi.

DRUGA PROLETERSKA BRIGADA

BOSKOVIĆ Nikola ANTON, rođen 1921, Zrnovnica, zemljoradnik, Hrvat,
u NOB od 1942, član SKOJ-a — poginuo na Makljenu.

TREĆA PROLETERSKA (SANDACKA) BRIGADA

BENZON Jakova PETAR, rođen 1925, Vranjic, dak, Hrvat, u NOB od
1942, borac 2. bataljona — poginuo na Bradini.

TREĆA KRAJIŠKA BRIGADA

BAKOTIĆ SREĆKO, rođen u Kaštel Gomilici, zemljoradnik, Hrvat, u NOB
od 1941, član SKOJ-a — poginuo na Kobilici kod G. Vakufa.
BOBAN Jerka IVO-DEBLE, rođen 1923, Solin, radnik, Hrvat, u NOB od
1941, član SKOJ-a, poginuo u 4. ofenzivi.
KUZMANIĆ VOJMIH, rođen 1922, Kaštel Novi, dak, Hrvat, u NOB od
1941, član KPJ, poginuo kod Gornjeg Vakufa.
PERISIĆ BERISLAV, rođen 1923, Kaštel Stafilić, dak, Hrvat, u NOB od
1941, član SKOJ-a — poginuo na Neretvi.

ČETVRTA PROLETERSKA (CRNOGORSKA) BRIGADA

CVITKOVIC Petra MATE, rođen 1913, Ogorje, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943, desetar poginuo u 4. ofenzivi.
CERINA Marina JOZE, rođen 1920, Solin, radnik, Hrvat, u NOB od 1942, poginuo kod Imotskog.
CUK Mije PETAR, rođen 1906, Muć zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943, poginuo u 4. ofenzivi od Neretve do Nevesinja.
DIDOVIC Spira MIRKO, rođen 1915, Klis, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942. — poginuo kod Gornjeg Vakufa.
GRANIC Ivana FILIP, rođen 1909, Muć, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od početka 1943, borac 2 čete 3. bataljona — poginuo u 4. neprijateljskoj ofenzivi kod Nevesinja.
MARKOVIĆ Bože UROS, rođen 1913, Ogorje, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943, poginuo u 4. ofenzivi.
MIHANOVIĆ Marina PETAR, rođen 1918, Žrnovnica, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, desetar, poginuo u 4. ofenzivi.
ROŠIĆ Mate MARKO, rođen 1913, Muć, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1943. — poginuo u 4. ofenzivi.
SPAJIĆ Simuna MARKO, rođen 1925, Solin, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942. — poginuo kod Gornjeg Vakufa.
ZORO Ivana MATE, rođen 1912, Muć, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od početka 1943, borac poginuo na Prenju 8. marta 1943.

PETA CRNOGORSKA BRIGADA

NINCEVIĆ Marina BRANKO, rođen 1924, Solin, radnik, Hrvat, u NOB od 1942, član SKOJ-a, borac 3. bataljona — poginuo u 4. ofenzivi.
JAKOVCEVIC Ante VJEKOSLAV, rođen 1918, Gornje Selo — Šolta, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, član KPJ — poginuo u 4 ofenzivi.

DESETA HERCEGOVAČKA BRIGADA

BARISIĆ VELJKO, rođen 1921, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1942, član SKOJ-a, poginuo kao ranjenik pri prelasku Neretve.
DVORNIK Ante VINKO, rođen 1922, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1942, član SKOJ-a, umro od tifusa u 4. ofenzivi.
IVANIŠEVIĆ Karla MARIN, rođen 1919, Split, trgovački pomoćnik, Hrvat, u NOB od 1942, član KPJ, borac-ekonom poginuo u 4. neprijateljskoj ofenzivi.
NINCEVIĆ Stipe KAJA, rođen 1915, Solin, radnik, Hrvat, u NOB od 1941, član KPJ, zamjenik komandira čete — poginuo prema Bišću.

TREĆA UDARNA DIVIZIJA (PRISTAPSKJE JEDINICE)

CULIĆ Ante IVO, rođen 1918, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1942, član KPJ, borac pri štabu 3. divizije — poginuo kod sela Idbara na Prenju.

PRATEĆI BATALJON VRHOVNOG ŠTABA

ORLIĆ Josipa ANTE, rođen 1913, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1942, član KPJ, borac pratećeg bataljona — poginuo početkom marta 1943, kod Rame.

CENTRALNA BOLNICA

BRASKIN DUJE, rođen 1895, Kaštel Gomilica, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, član KPJ, stražar u Centralnoj bolnici, poginuo kod Šećeta.

BRAŠKIN ROZA, žena DUJE, rođena 1898, Kaštel Gomilica, domaćica, Hrvatica, u NOB od 1942, kuharica u Centraloj bolnici, poginula u martu 1943, kod Boračkog jezera.

KUKOC Ante BERISLAV, rođen 1905, Split, radnik-drvodjelac, Hrvat, u NOB od 1942, član KPJ, poginuo u bolnici kod Livna marta 1943.

MARKOVIĆ Franjo JURE, rođen 1911, Kučine, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943. — borac-stražar u CB — nestao iz CB kod Trnova — Kalinovik — poginuo aprila 1943.

RADELJA Jure MIRKO, rođen 1922, Sitno Gornje, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od II 1943, bio u 9. diviziji — borac, obolio od tifusa, upućen u CB, umro 28. 4. 1943. kod Kalinovika.

Prilog 2

P R E G L E D

POGINULIH BORACA U IV NEPRIJATELJSKOJ OFENZIVI, PO MJESTU
ROĐENJA I SOCIJALNOJ I POLITIČKOJ PRIPADNOSTI NA PODRUČJU
OPĆINE SPLIT

Mjesto rođenja	Broj poginulih	Socijalna pripadnost				Polit. prip.			žena
		radnik	zemljoradnik	student	učenik	KPJ	SKOJ		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	
Bračević	7		7				1	—	
Bročanac	17	2	15	—	—	2	3	—	
Brštanovo	3	—	3	—	—	—	1	—	
Crivac	2	—	2	—	—	—	—	—	
Divojevići	1	—	1	—	—	—	—	—	
Dugopolje	4	1	3	—	—	—	—	—	
Grohote	6	1	5	—	—	1	2	—	
G. i D. Selo									
— Šolta	3	1	2	—	—	2	—	—	
Kaštel Gomilica	9	2	5	—	1	1	2	1	
K. Kambelovac	2	—	1	—	1	1	1	—	
Kaštel Lukšić	2	1	1	—	—	1	—	—	
Kaštel Novi	4	—	2	—	1	1	1	1	
Kaštel Stari	1	—	1	—	—	1	—	—	
Kaštel Sućurac	1	1	—	—	—	1	—	—	
Kaštel Staffilić	1	—	—	—	1	—	1	—	
Kladnjice	1	1	—	—	—	—	—	—	
Klis	10	5	4	—	—	2	2	1	
Konjsko	9	3	6	—	—	2	3	—	
Korušće	3	—	3	—	—	1	—	—	
Kotlenice	2	—	2	—	—	1	1	—	
Kučine	2	—	2	—	—	—	2	—	
Lečevica	1	—	1	—	—	—	—	1	
Milešina	5	—	4	—	—	—	2	1	
Mravince	5	2	3	—	—	2	1	—	
Muč	21	3	19	—	—	1	2	2	
Neorić	3	1	2	—	—	1	1	—	
Nisko	3	1	2	—	—	—	—	—	
Ogorje G. i D	17	2	15	—	—	1	3	—	
Postenje	7	1	6	—	—	1	—	—	
Podstrana	17	4	12	—	1	5	4	—	
Pribude	7	1	6	—	—	1	2	—	
Prugovo	8	3	5	—	—	1	2	—	
Radošić	17	1	15	—	1	1	4	—	

Mjesto rođenja	Broj poginulih	Socijalna pripadnost				Polit prip.		
		radnik	zemljo- radnik	student	učenik	KPJ	SKOJ	žena
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Radunić	5	-	5	-	-	1	1	-
Sitno G. i D.	5	-	4	-	1	-	1	-
Solin	18	13	5	-	-	3	7	-
Split—grad	55	35	6	3	8	9	20	2
Srinjine	3	-	3	-	-	1	1	-
Stobreč	1	-	1	-	-	-	-	-
Stomorska	2	-	2	-	-	-	2	-
Sutina	2	-	2	-	-	-	-	-
Ubla	5	-	5	-	-	-	-	-
Vranjice	6	-	5	-	1	1	3	-
Vučevica	2	-	2	-	-	-	-	-
Zrnovnica	16	3	12	-	1	3	7	-
Svega:	321	93	199	3	17	51	83	8

Napomena: od ukupnog broja poginulih, po nacionalnosti su 301 Hrvati, 20 Srbi. Prosječna starost poginulih iznosila je 24 godine. Njih 241 ili 75% bili su mladi od 24 godine, a svega 6 ili 2% poginulih bili su stariji od 40 godina.

Prilog 3

P R E G L E D

RUKOVODEĆEG KADRA OD KOMANDI BATALJONA DO ŠTABA DIVIZIJE U BICI NA NERETVI S PODRUČJA OPĆINE SPLIT

- Komandant 9. dalmatinske divizije — Krstulović Vicko
- Politkomesar 9. dalmatinske divizije — Kukoč Ivica
- Načelnik štaba 9. dalmatinske divizije — Skorpik Josip
- Komandant 3. dalmatinske brigade — Dude Branko
- Zamjenik politkomesara 3. dalmatinske brigade — Roje Ante
- Operativni oficir 1. dalmatinske brigade — Tartalja Mihovil
- Komandant 1. bat. 3. dalmatinske brigade — Vučković Filip
- Politkomesar 1. bat. 3. dalmatinske brigade — Bilobrck Ante (Žila)
- Zamjenik politkomesara 1. bat. 3. dalmatinske brigade — Berić Ante (Toni)
- Komandant 2. bat. 3. dalmatinske brigade — Milić Ante (Tončić)
- Politički komesar 2. bat. 3. dalmatinske brigade — (?)
- Komandant 3. bat. 3. dalmatinske brigade — Dumičić Dušan
- Komandant 4. bat. 3. dalmatinske brigade — Reić Srećko (Petica)
- Politkomesar 4. bat. 3. dalmatinske brigade — Boban Marko
- Zamjenik politkomesara 4. bat. 3. dalmatinske brigade — Cvrilje Cedo
- Zamjenik komandanta 4. bat. 3. dalmatinske brigade — Jelovac Duje
- Politkomesar bataljona u 3. krajiškoj brigadi — Gizdić Jozo
- Politkomesar bataljona u 4. dalmatinskoj brigadi — Kuzmanić Stanko
- Zamjenik politkomesara bat. u 3. dalmatinskoj brigadi — Tomić Milenko
- Zamjenik politkomesara bat. u 3. dalmatinskoj brigadi — Kučić Mirko

P R E G L E D
BORACA PO JEDINICAMA SA PODRUČJA OPĆINE SPLIT U BICI NA
NERETVI

Prva dalmatinska brigada.....	302	borca
Druga dalmatinska brigada.....	159	boraca
Treća dalmatinska brigada.....	647	boraca
Četvrta dalmatinska brigada.....	6	boraca
Peta dalmatinska brigada.....	32	borca
Prva proleterska brigada.....	46	boraca
Druga proleterska brigada.....	19	boraca
Treća krajiška brigada.....	23	borca
Treća sandžačka brigada.....	9	boraca
Četvrta proleterska crnogorska brigada.....	64	borca
Peta crnogorska brigada.....	51	borac
Deseta hercegovačka brigada.....	14	boraca
Prišt. jed. 1. prol. divizije.....	10	boraca
Prišt. jed. 3. divizije.....	10	boraca
Prišt. jed. 9. dalmatinske divizije.....	27	boraca
Prateći bataljon i art. divizion VS.....	4	borca
Centralna bolnica GOG.....	53	borca

Ukupno: 1467 boraca i rukovodilaca

IZVORI I LITERATURA

- Podaci za učesnike bitke na Neretvi i poginule u toj bici s teritorija općine Split zasnovani su na:
- spiskovima učesnika proslava bitke na Neretvi iz 1968. i 1978. godine SUBNOR-a općine Split;
  - knjiga Viktora Kučana »Sutjeska, dolina heroja« (poginuli u 5. neprijateljskoj ofenzivi, svi poginuli na Sutjesci bili su učesnici bitke na Neretvi);
  - spisku boraca poginulih u 4. neprijateljskoj ofenzivi s područja općine Split što ga je na osnovu izjava svjedoka učesnika bitke do sada napravio Općinski odbor SUBNOR-a Split;
  - spiskovima boraca 1. i 2. dalmatinske, 1. i 4. proleterske i 5. crnogorske brigade, i konsultacijama s borcima tih brigada;
  - monografiji 4. proleterske crnogorske brigade;
  - ratnom dnevniku 2. dalmatinske proleterske brigade (Obrad Egić);
  - podacima kluba 1. dalmatinske proleterske brigade — Split;
  - podacima sekcija 1. proleterske, 4. proleterske i 5. crnogorske brigade Split;
  - sjećanja grupe boraca 3. krajiške brigade, 3. sandžačke brigade i 10 hercegovačke brigade;
  - sjećanja veće grupe boraca i starješina 3, 4. i 5. dalmatinske brigade.
- Prilozi:*
1. Poimenični spisak poginulih po brigadama;
  2. Pregled poginulih boraca po mjestima rođenja, socijalnoj i političkoj pripadnosti;
  3. Pregled rukovodećeg kadra od komandi bataljona do štaba divizije;
  4. Pregled rasporeda boraca po brigadama.

VIKTOR KUCAN

SPLIĆANI U BICI NA SUTJESCI

Bitka na Sutjesci (peta neprijateljska ofenziva ili operacija »Schwarz«) vođena je u periodu maj—juni 1943. godine na području Crne Gore, Sandžaka i jugoistočne Bosne. U toj bici, u sastavu Operativne grupe divizija Vrhovnog štaba NOV i POJ, učestvovalo je šesnaest proleterskih i udarnih brigada iz raznih krajeva Jugoslavije: po tri iz Dalmacije i Banije; po dvije iz Crne Gore, Bosanske krajine i istočne Bosne; po dvije iz Srbije, Sandžaka i Hercegovine i jedna brigada sastavljena od bataljona s područja Srbije i Crne Gore. U tim brigadama bilo je boraca i iz svih ostalih krajeva zemlje. Ukupno brojno stanje čitave grupacije, zajedno s ranjenicima i bolesnicima Centralne bolnice, iznosilo je oko 19.700 boraca i starješina.

Pošto se još uvijek ne raspolaže pojedinačnim podacima o svim borcima koji su se nalazili u sastavu Operativne grupe divizija NOV, pokazatelji o učešću boraca s područja Splita u bici na Sutjesci zasnivaju se na do sada prikupljenim i sredenim podacima o borcima koji su u toj bici poginuli.

U Bici na Sutjesci, u tim jednomjesečnim teškim borbama u okruženju protiv 127.000 njemačkih, talijanskih, bugarskih i kvislinških vojnika, Operativna grupa NOV je izgubila više od jedne trećine svog ukupnog brojnog stanja. Na osnovu dugogodišnjih istraživanja prikupljeni su i sredeni pojedinačni podaci za 7360 poginulih boraca i starješina, što čini 37% ukupnog brojnog stanja čitave grupacije.¹

Poginuli borci su rodom iz 1700 sela i gradova širom Jugoslavije, i to: 4246 ili 58% s područja Hrvatske, 2081 ili 28% s područja Bosne i Hercegovine, 713 ili 10% s područja Crne Gore, 265 ili 3,6% s područja uže Srbije, dok su 21 poginuli iz Vojvodine, 6 s Kosova, 3 iz Slovenije, 3 iz Makedonije, a za jedan manji broj poginulih nije utvrđeno mjesto rođenja.

S područja Dalmacije u bici na Sutjesci je poginulo 2908 boraca, a to je 68% od broja poginulih s čitave teritorije Hrvatske, odnosno oko 40% od ukupnog broja poginulih iz svih jedinica Operativne grupe i Centralne bolnice.

S područja Splita u toj bici je poginulo 545 boraca i starješina (501 muškarac i 44 žene), tj. 19% svih poginulih iz Dalmacije, odnosno 7,4% od ukupnog broja poginulih u bici na Sutjesci.

¹ Detaljni podaci o svim poginulim borcima u bici na Sutjesci objavljeni su u knjizi: *Viktor Kucan, Sutjeska dolina heroja, Beograd 1976.*

Najveći broj poginulih boraca s područja Splita nalazio se u sastavu dalmatinskih brigada — 411 ili 75% (115 u 1. dalmatinskoj, 69 u 2. dalmatinskoj i 227 u 3. dalmatinskoj brigadi), dok ih je u sastavu ostalih jedinica poginulo 134 ili 25% (16 u 1. proleterskoj, 6 u 2. proleterskoj, 5 u 3. proleterskoj sandžačkoj, 30 u 4. proleterskoj, 14 u 5. crnogorskoj i {} u 10. hercegovačkoj brigadi, 7 u prištapskim jedinicama štabova divizije, a 50 u sastavu Centralne bolnice.

Od 545 poginulih Splićana njih 464 ili 85% bili su borci, a 81 ili 15% vojno-političke starješine ili rukovodioci u stručnim službama. Poginulo je: 10 komandira odjeljenja, 13 komandira vodova, 9 političkih delegata vodova, 3 ekonomista čete, 21 četna bolničarka, 8 komandira četa, 8 političkih komesara četa, 1 intendant bataljona, 1 referent saniteta bataljona, 2 omladinska rukovodioca bataljona i 1 divizijski veterinar.

Socijalni sastav poginulih: 321 ili 59,5% zemljoradnici, 181 ili 33,5% radnici i 43 ili 7% ostali (24 daka, 5 studenata, 5 službenika, 1 podoficir bivše jugoslavenske vojske, 3 domaćice i 5 neutvrđenog zanimanja).

Nacionalni sastav: 526 Hrvata, 18 Srba i 1 Židov.

Prosječna starost poginulih iznosila je 24 godine. Njih 241 ili 45% bili su mladi od 21 godine, a svega 11 ili 2% poginuli bili su stariji od 40 godina. Među poginulima je i sedmero djece mlade od deset godina.

Do sada je utvrđeno da su od 545 poginulih boraca s područja Splita njih 80 bili članovi KPJ i 38 članovi SKOJ-a, tj. ukupno 118 ili 22% politički organiziranih. Među poginulima su 22 predratna člana KPJ i 19 predratnih članova SKOJ-a.

Poginula su 93 borca od 1941. godine, a 1 poginuli je proglašen narodnim herojem.

Iako su ovo samo neki pokazatelji o učešću boraca s područja općine Split u bici na Sutjesci, oni rječito govore kakav je bio doprinos Splićana, zajedno s ostalim borcima iz Dalmacije i drugih krajeva Jugoslavije, u jednoj od najtežih i najpresudnijih bitaka vođenih u toku narodnooslobodilačkog rata.

Prilog 1

POPIS BORACA S PODRUČJA SPLITA KOJI SU POGINULI U BICI NA SUTJESCI

AKRAP Jozef ANTE, komandir čete 3. bataljona 3. dalmatinske brigade, rođen 1920, Milešina, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1941, član KPJ od 1941, poginuo kod Graca, na Cebovini, 25. maja 1943.

ALJINOVIC Grgo ANDRIJA, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1925, Zrnovnica, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u bici.

ALJINOVIC Mate ANDRIJA, borac 3. čete 4. bataljona 1. dalmatinske brigade, rođen 1923, Zrnovnica, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo na Komarnici 29. maja 1943.

ALJINOVIC Luke BLAŽ, komandir voda u 4. proleterskoj brigadi, rođen 1916, Zrnovnica, Split, podoficir biv. jug. vojske, Hrvat, u NOB od 1942, član KPJ, poginuo u probuju na komunikaciji Sarajevo—Višegrad oko 18. juna 1943.

ALJINOVIC Jozef ILIJA, intendant bataljona u 3. dalmatinskoj brigadi, rođen 1906, Zrnovnica, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1941, član KPJ od 1922, jedan od osnivača KPJ u Zrnovnici i dugogodišnji sekretar Mjesnog komiteta Zrnovnica, ranjenik u Centralnoj bolnici, poginuo u bici.

ALJINOVIC Vicka IVANKA, bolničarka u 2. dalmatinskoj brigadi, rođena u Zrnovnici, Split, domaćica, Hrvatica, u NOB od 1942, tifusni bolesnik u Centralnoj bolnici, poginula u bici.

ALJINOVIC Vladimira KRUNO, borac 1. dalmatinske brigade, rođen 1924, Zrnovnica, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od decembra 1942, poginuo u Sutjesci u prvoj polovini juna 1943.

ALJINOVIC Ante STIPE, ekonom čete u 3. dalmatinskoj brigadi, rođen 1925, Zrnovnica, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u sastavu 4. proleterske brigade na Zelengori 12. juna 1943.

ALJINOVIC Nikole SPIRO, borac 2. dalmatinske brigade, rođen 1924, Zrnovnica, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, poginuo u bici.

AMIZIC Nikole MATE, komandir 3. čete 3. bataljona 3. dalmatinske brigade, rođen 1911, Zrnovnica, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od septembra 1942, član KPJ, poginuo u bici.

AMIZIC Ivana SIMUN, borac 3. bataljona 1. dalmatinske brigade, rođen 1925, Zrnovnica, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1941, član SKOJ-a od 1941, poginuo u sastavu Centralne bolnice na Durmitoru krajem maja 1943.

ASANOVIĆ Nikole IVANKO, borac 1. dalmatinske brigade, rođen 1908, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1942, bolesnik u Centralnoj bolnici, poginuo na Pivskoj planini, kod Rudina, početkom juna 1943.

BAGATIN Martina JUGOSLAV, borac 3. bataljona 1. dalmatinske brigade, rođen 1921, Podstrana, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od septembra 1942, poginuo u bici.

BAKOTIC Ante MARIO, politički komesar čete u 1. bataljonu 3. dalmatinske brigade, rođen 1920, Split, student medicine, Hrvat, u NOB od 1941, član KPJ od 1941, bolesnik u Centralnoj bolnici, poginuo u bici.

BAKOVIC Štipana ANDRIJA, borac 1. bataljona 1. dalmatinske brigade, rođen 1903, Bračević, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo na Sutjesci u prvoj polovini juna 1943.

BANJE Ante BRANKO, bio borac 1. čete 4. bataljona 5. dalmatinske brigade, obolio od tifusa i upućen u Centralnu bolnicu, rođen 1919, Podstrana, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od oktobra 1942, umro u bici.

BARBARIC Spira MILKA, borac 3. dalmatinske brigade, rođena 1922, Zrnovnica, Split, domaćica, Hrvatica, u NOB od januara 1943, poginula u bici.

BARIC Marinka LUKA, zamjenik komandira čete u 1. bataljonu 2. dalmatinske brigade, rođen 1914, Kaštel Novi, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1941, član KPJ od 1939, ranjenik u Centralnoj bolnici, poginuo u bici.

BARISIC Ante BARTUL, borac 4. bataljona 1. dalmatinske brigade, rođen 1925, Vranjic, Split, dak, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo na Ozrenu kod Tjentišta, 11. juna 1943.

BARISIC Telesfora MATE, komandir voda u 1. četi 1. bataljona 1. dalmatinske brigade, rođen 1912, Solin, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1941, član KPJ od 1941, poginuo na Vučevu, kod Mrkalj klada, 11. juna 1943.

BARTULIN Stipe JOZO, borac 2. dalmatinske brigade, rođen u Splitu, radnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u bici.

BASIC Marka BLAZ, borac 2. dalmatinske brigade, rođen 1911, Klis, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1942, poginuo u bici.

BASIC Nikole FRANE, borac 10. hercegovačke brigade, rođen 1907, Klis, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1942, poginuo u bici.

BASIC Ante IVANKO, borac 2. čete 1. bataljona 3. dalmatinske brigade, rođen 1909, Muć, Split, radnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u bici.

BASIC Marina IVO, politički delegat voda u 4. bataljonu 3. dalmatinske brigade, rođen 1921, Kaštel Stafilić, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1941, član KPJ od 1940, poginuo na Sutjesci u prvoj polovini juna 1943.

BASIC Stjepana JURE, borac 1. dalmatinske brigade, rođen 1914, Prugovo, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1942, bolesnik u Centralnoj bolnici, poginuo na Pivskoj planini, kod Rudina, 7. juna 1943.

BASIC Ante MARKO, borac 1. čete 1. bataljona 3. dalmatinske brigade, rođen 1925, Lečevica, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo na Zelengori u prvoj polovini juna 1943.

BAVCEVIĆ Andrije IVAN, borac 3. čete 2. bataljona 2. dalmatinske brigade, rođen 1924, Gornje Selo, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od novembra 1942, poginuo u bici.

BEARA Jakova BRANKO, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1923, Zelovo Sutinsko, Split, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, poginuo na Sutjesci u prvoj polovini juna 1943.

BEARA Save ĐURO, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1922, Zelovo Sutinsko, Split, zemljoradnik, Srbin, u NOB od augusta 1942, član KPJ, poginuo u sastavu 1. proleterske brigade na pruži Sarajevo—Višegrad, kod Renovice, 18. juna 1943.

BEČIĆA Frane RADOSLAVA Slavica, bolničarka u 2. dalmatinskoj brigadi, rođena 1925, Split, domaćica, Hrvatica, u NOB od januara 1943, umrla u bici.

BEDALOV Mate LJUBA, bolničarka 2. bataljona 2. dalmatinske brigade, rođena 1914, Solin, Split, domaćica, Hrvatica, u NOB od novembra 1942, poginula na Gornjim Barama 7. juna 1943.

BENZON Paška IVAN, borac 1. bataljona 1. dalmatinske brigade, rođen 1922, Vranjic, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1941, član SKOJ-a od 1941, poginuo na Ozrenu, kod Tjentišta, 11. juna 1943.

BENZON Ivana MATE, borac 2. čete 1. bataljona 1. dalmatinske brigade, rođen 1918, Vranjic, Split, radnik, Hrvat, u NOB od oktobra 1942, poginuo na Sutjesci, kod Tjentišta, 11. juna 1943.

BERAM Andrije MARIN, borac 2. bataljona 1. dalmatinske brigade, rođen 1922, Kaštel Novi, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1941, predratni član SKOJ-a, poginuo na Sutjesci, kod Tjentišta, 13. juna 1943.

BERETIN Ante BOŽIDAR, borac 2. bataljona 1. dalmatinske brigade, rođen 1920, Kaštel Novi, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1941, predratni član SKOJ-a, poginuo na Sutjesci, kod Tjentišta, 13. juna 1943.

BILAN Blaga ŽARKO, borac 1. dalmatinske brigade, rođen 1921, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1942, poginuo u bici.

BILIĆ Spira MARTIN, borac u Centralnoj bolnici, rođen 1921, Vranjic, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1941, član SKOJ-a od 1941, poginuo u bici.

BILISKOVIĆ, Vicka ANTE, borac u Centralnoj bolnici, rođen u Kaštel Lukšiću, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1941, predratni član KPJ, poginuo u bici.

BILOBRK Andrije JAKOV, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1924, Brstanovo, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, član KPJ od 1942, poginuo u bici.

BLAGAJIĆ Pavla IVAN, borac 3. čete 2. bataljona 3. dalmatinske brigade, rođen 1923, Donje Selo, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od oktobra 1942, poginuo u bici.

BOBAN Marina DUJE, politički delegat voda u 1. četi 1. bataljona 5. crnogorske brigade, rođen 1923, Klis, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1941, član SKOJ-a od 1939, poginuo na Pivi u prvoj polovini juna 1943.

BOBAN Spira JERKO, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1923, Klis, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1941, član SKOJ-a od 1939, poginuo kod Tepaca, na Tari, krajem maja 1943.

BOBAN Ilije KAJO, borac 1. dalmatinske brigade, rođen 1914, Klis, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1941, član KPJ, poginuo u bici.

BOBAN Ivana KARMELA, borac 3. dalmatinske brigade, rođena 1925, Klis, Split, domaćica, Hrvatica, u NOB od 1941, član SKOJ-a od 1939, poginula u bici.

BOBAN Bartula MARIJA, bolničarka 2. bataljona 1. proleterske brigade, rođena 1924, Solin, Split, domaćica, Hrvatica, u NOB od 1941, član SKOJ-a od 1941, poginula na Zelengori 10. juna 1943.

BOBAN Jure MATE, komandir čete u 3. dalmatinskoj brigadi, rođen 1902, Klis, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1941, član KPJ od 1939, poginuo kod Miljevine, u sastavu 1. proleterske brigade, 14. juna 1943.

BOBAN Jozе MIRKO, politički komesar 2. čete 3. bataljona 5. crnogorske brigade, rođen 1920, Klis, Split, mehaničar, Hrvat, u NOB od 1941, član KPJ, član SKOJ-a od 1939, poginuo kod Tjentišta 13. juna 1943.

BOBAN Ivana SREČKO, desetar u 2. bataljonu 1. proleterske brigade, rođen 1920, Klis, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1942, član KPJ, poginuo na Zelengori u prvoj polovini juna 1943.

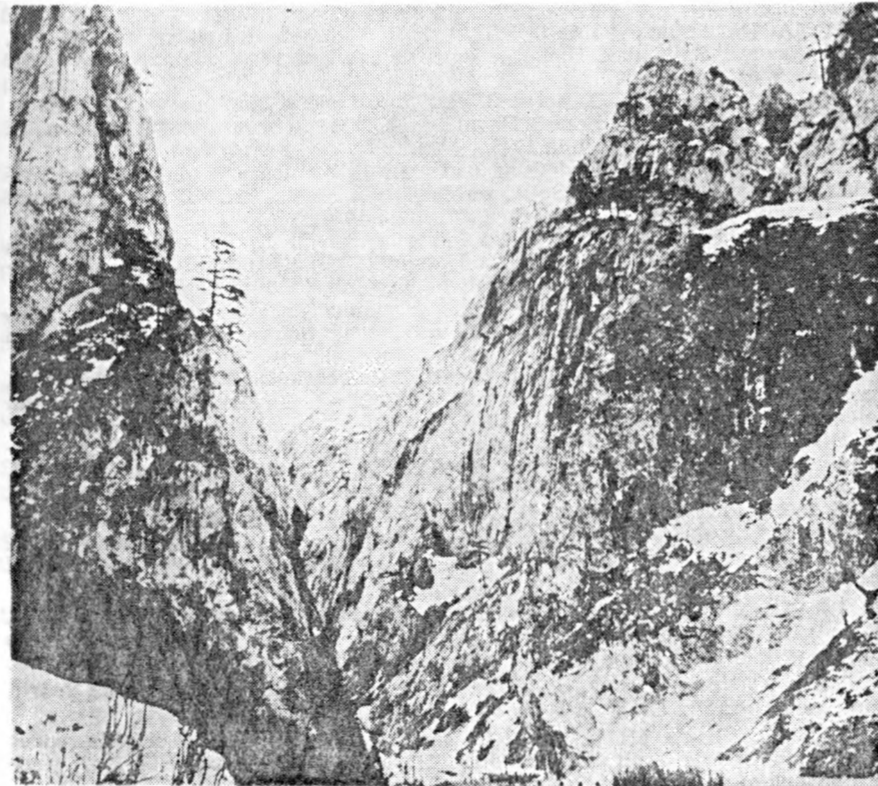
BOBAN Marina VICA, borac 3. dalmatinske brigade, rođena 1925, Solin, Split, domaćica, Hrvatica, u NOB od 1942, poginula u Sandžaku, kod Popovog Dola, 27. maja 1943.

BOGDAN Andrije MILAN, borac 2. bataljona 5. crnogorske brigade, rođen u Zrnovnici, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, poginuo na Zelengori 13. juna 1943.

BOJIĆ Pave ANTE, puškomitraljezac 2. dalmatinske brigade, rođen 1926, Majdan Mravince, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, poginuo na Barama 7. juna 1943.

BOJIĆ Pave IVAN, borac 3. bataljona 5. crnogorske brigade, rođen 1921, Majdan Mravince, Split, radnik u brodogradilištu, Hrvat, u NOB od 1941, član SKOJ-a od 1940, poginuo kod Tjentišta 13. juna 1943.

BOKO Ilije IVAN, borac 1. bataljona 1. dalmatinske brigade, rođen 1923, Ogorje, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo na Sutjesci u prvoj polovini juna 1943.

Pogled na kanjon Sutjeske u kojem su dalmatinske jedinice 1943. proslavile svoj zavičaj. Na Sutjesci je položilo život 545 boraca s područja općine Split

BOKO Vicka LOVRE, komandir mitraljeskog voda 1. bataljona 3. dalmatinske brigade, rođen 1914, Ogorje, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1941, član KPJ od 1939, poginuo kod Miljevine, u sastavu 1. proleterske brigade, 14. juna 1943.

BOKO Jure ŠTIPAN, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1922, Ogorje, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od oktobra 1942, ranjenik u Centralnoj bolnici, poginuo u bici.

BOKO Štipana ŠTIPAN, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1915, Radu-
nić, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od jula 1942, poginuo u bici.

BOKO Ivana VICKO, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1905, Ogorje, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u bici.

BOLJAT Ante JURE, politički komesar čete u 3. dalmatinskoj brigadi, rođen 1923, Vučevica, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od juna 1942, član KPJ, poginuo na Zelengori, u sastavu 2. dalmatinske brigade, 10. juna 1943.

BOLJAT Andrije MARKO, komandir voda u 3. dalmatinskoj brigadi, rođen 1908, Solin, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1941, član KPJ, poginuo na Čehotini, kod Graca, 20. maja 1943.

BONACIN Antona BORIS, kurir u Centralnoj bolnici, rođen 1931, Kaštel Sućurac, Split, dak, Hrvat, u NOB od januara 1943, poginuo na Vučevu između 8. i 10. juna 1943.

BONACIN-LUKETIN Tome MARLJA, bolničarka Centralne bolnice, rođena 1904, Kaštel Sućurac, Split, domaćica, Hrvatica, u NOB od januara 1943, poginula na Vučevu, zajedno sa dvoje djece — Borisom i Vladimirom, između 8. i 10. juna 1943.

BONACIN Antona VLADIMIR, kurir u Centralnoj bolnici, rođen 1933, Kaštel Sućurac, Split, dak, Hrvat, u NOB od januara 1943, poginuo na Vučevu između 8. i 10. juna 1943.

BORJAN Ilje ŽARKO, borac 3. čete 2. bataljona 1. dalmatinske brigade, rođen 1927, Solin, Split, radnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo na Sutjesci, kod Tjeništa, 13. juna 1943.

BOROVIC Mije ILIJA, desetar u 2. četi 1. bataljona 3. dalmatinske brigade, rođen 1920, Vučevica, Split, zemljoradnik, Srbin, u NOB od septembra 1942, poginuo na Čehotini kod Graca, 27. maja 1943.

BOTUSIĆ Petra IVAN, politički komesar čete u 1. dalmatinskoj brigadi, rođen 1921, Kaštel Lukšić, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1941, predratni član KPJ, član Rejonskog komiteta KPJ za Kaštela, poginuo u bici.

BOZIKOVIĆ Marina ANTE, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1915, Podstrana, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo kod Miljevine 15. juna 1943.

BOZIKOVIĆ Jure BOGOMIR, borac 2. dalmatinske brigade, rođen 1928, Podstrana, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od januara 1943, poginuo na Zelengori u prvoj polovini juna 1943.

BOZIKOVIĆ Mate LUKA, borac u Centralnoj bolnici, rođen 1924, Podstrana, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od januara 1943, poginuo u bici.

BOZIKOVIĆ Marina MILAN, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1925, Podstrana, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, poginuo u bici.

BRALIĆ Štipana MARICA, borac 4. bataljona 1. dalmatinske brigade, rođena 1924, Klis, Split, domaćica, Hrvatica, u NOB od 1941, član SKOJ-a od 1940, poginula u bici.

BRASKIN Duje IVO Marijan, borac 2. bataljona 3. dalmatinske brigade, rođen 1929, Kaštel Gomilica, Split, dak, Hrvat, u NOB od 1942, poginuo na Zelengori, kod Jablanovog brda, u sastavu 1. proleterske brigade, 11. juna 1943.

BRATIĆ Nikole DUJO, borac 2. dalmatinske brigade, rođen 1904, Neorič, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u bici.

BRATIM Josipa MIJO, borac 1. bataljona 3. dalmatinske brigade, rođen 1919, Sitno Gornje, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od augusta 1942, poginuo na Zelengori u prvoj polovini juna 1943.

BRATINČEVIĆ Antona STIPE, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1921, Kaštel Sućurac, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1941, član SKOJ-a od 1940,

poginuo na Vučevu, u sastavu 1. bataljona 1. dalmatinske brigade, u prvoj polovini juna 1943.

BRITVIĆ Mije ANDELKO, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1905, Kaštel Kambelovac, Split, zanatlija, Hrvat, u NOB od septembra 1942, član KPJ, poginuo na komunikaciji Sarajevo—Višegrad, u sastavu 2. dalmatinske brigade, 18. juna 1943.

BRITVIĆ Stipe MILENA, bolničarka u 3. dalmatinskoj brigadi, rođena 1909, Kaštel Kambelovac, Split, domaćica, Hrvatica, u NOB od septembra 1942, poginula na Sutjesci, u sastavu Centralne bolnice, u prvoj polovini juna 1943.

BRITVIĆ Ante MILOŠ, borac u Centralnoj bolnici, rođen 1921, Kaštel Kambelovac, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1941, predratni član KPJ, poginuo u Sandžaku, kod Slatine, 29. maja 1943.

BRITVIĆ Anđelka NELKA, bolničarka u Centralnoj bolnici, rođena 1926, Kaštel Kambelovac, Split, učenica, Hrvatica, u NOB od septembra 1942, član SKOJ-a, poginula na Sutjesci, kod Tjentišta, 13. juna 1943.

BRKLJAČA Ivana JOSIP Toni, borac 2. čete 1. bataljona 1. dalmatinske brigade, rođen 1922, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1941, poginuo na Sutjesci, kod Tjentišta, 11. juna 1943.

BRKLJACIĆ Ante MATE, nišandžija na minobacaču 3. bataljon 1. dalmatinske brigade, rođen 1922, Konjsko, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1941, poginuo na Zelengori u prvoj polovini juna 1943.

BUC AN Spire BRANKO, borac 1. dalmatinske brigade, rođen 1920, Mravince, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1941, član SKOJ-a od 1941, poginuo na Sutjesci u prvoj polovini juna 1943.

BUCAN Jure IVAN, borac 5. crnogorske brigade, rođen 1912, Mravince, Split, radnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo na Sutjesci u prvoj polovini juna 1943.

BUCAN Vice IVAN, borac 1. dalmatinske brigade, rođen 1922, Mravince, Split, student, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u bici.

BUCEVIĆ Jure ANTE, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1925, Milešina, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo na Durmitoru 31. maja 1943.

BUCEVIĆ Ivana JURE, borac 1. čete 2. bataljona 1. dalmatinske brigade, rođen 1909, Milešina, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo na Sutjesci, kod Tjentišta, 13. juna 1943.

BUCEVIĆ Ante MARIJA, bolničarka u Centralnoj bolnici, rođena 1924, Milešina, Split, domaćica, Hrvatica, u NOB od novembra 1942, poginula na Sutjesci, kod Tjentišta, 13. juna 1943.

BULIĆ Šipana IVAN, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1925, Ogorje, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo kod Miljevine, u sastavu 3. krajiške brigade, 14. juna 1943.

BULIĆ Petra JAKOV, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1909, Ogorje, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo na Zelengori u prvoj polovini juna 1943.

BULIĆ Marka MATE, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1905, Ogorje, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, umro od tifusa u Crnoj Gori u drugoj polovini maja 1943.

BULIĆ Ivana PETAR, borac 4. bataljona 3. dalmatinske brigade, rođen 1924, Ogorje, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u bici.

BULIĆ Jure PETAR, borac 1. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1903, Ogorje, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u bici.

BULIĆ Jakova SIMUN, borac 3. čete 1. bataljona 1. dalmatinske brigade, rođen 1922, Ogorje Gornje, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, poginuo u bici.

BULJ Duje JAKOV, borac 2. čete 3. bataljona 5. crnogorske brigade, rođen 1906, Solin, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1941, član KPJ od 1934, poginuo na Pivi u prvoj polovini juna 1943.

BURIĆ Jure GRGO, borac 1. dalmatinske brigade, rođen 1922, Muć, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo na Sutjesci, kod Tjentišta, 11. juna 1943.

BURIĆ Jure STJEPAN Stipe, borac 2. dalmatinske brigade, rođen u Muću, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u bici.

BURMAZ Mate IVAN, borac 3. bataljona 3. dalmatinske brigade, rođen 1911, Ogorje, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u sastavu 1. dalmatinske brigade na Sutjesci, kod Tjentišta, 11. juna 1943.

BUZANČIĆ Martina MIJO, borac 2. čete 3. bataljona 3. dalmatinske brigade, rođen 1926, Lečevica, Split, radnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u bici.

CAR Marina ANTE, borac 3. bataljona 3. dalmatinske brigade, rođen 1915, Podstrana, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od novembra 1942, član KPJ, poginuo u bici.

CAREV Kleme VICENCO, borac 2. čete 3. bataljona 3. dalmatinske brigade, rođen 1920, Kaštel Gomilica, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od novembra 1942, član SKOJ-a od 1942, poginuo na Zelengori, u sastavu 2. dalmatinske brigade, 10. juna 1943.

CEČIĆ-KARUŽIĆ Nikole JOSIP, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1923, Grohote, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od oktobra 1942, član SKOJ-a, poginuo u bici.

CEČIĆ-KARUŽIĆ Josipa MILAN, mitraljezac u 3. dalmatinskoj brigadi, rođen 1923, Grohote, Split, ribar, Hrvat, u NOB od 1942, poginuo u bici.

CEČIĆ-VIDOS Petra NIKOLA, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1924, Grohote, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od oktobra 1942, poginuo u bici.

CIKATIĆ Lovre MARIN Marinčalo, ekonom 1. čete 2. bataljona 1. dalmatinske brigade, rođen 1900, Solin, Split, radnik, Hrvat, u NOB od septembra 1942, poginuo kod Miljevine (ubili ga četnici) sredinom juna 1943.

CIKATIĆ Lovre NIKOLA Nikica, borac 1. čete 3. bataljona 2. dalmatinske brigade, rođen 1901, Solin, Split, radnik, Hrvat, u NOB od septembra 1942, poginuo kod Miljevine (ubili ga četnici) sredinom juna 1943.

COKARIĆ Ante KAZIMIR, borac 2. dalmatinske brigade, rođen 1915, Stobreč, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od septembra 1942, poginuo u bici.

CRMARIĆ Ivana NIKOLA, borac 1. bataljona 1. dalmatinske brigade, rođen 1919, Solin, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1942, poginuo na Zelengori u prvoj polovini juna 1943.

CVITKOVIĆ Petra MARKO, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1914, Ogorje, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo kod Miljevine, u sastavu 3. čete 1. bataljona 4. proleterske brigade, 14. juna 1943.

ČERINA Nikole IVAN, borac 1. bataljona 4. proleterske brigade, rođen 1925, Solin, Split, radnik-mehaničar, Hrvat, u NOB od 1941, član SKOJ-a od 1941, poginuo na planini Sinjajevini u drugoj polovini maja 1943.

ČERINA Martina JOZO, komandir 2. čete 4. bataljona 3. dalmatinske brigade, rođen 1912, Solin, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1941, član KPJ, poginuo na komunikaciji Sarajevo—Višegrad 20. juna 1943.

ČERINA-MIJIĆ Ante MILJENKA, borac 3. proleterske sandžačke brigade, rođena 1922, Klis, Split, domaćica, Hrvatica, u NOB od 1942, poginula u bici.

ČIČERIĆ Luke ANTE, borac 2. dalmatinske brigade, rođen 1925, Podstrana, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo na komunikaciji Sarajevo—Višegrad 18. juna 1943.

ČOLAK Grge JURE, borac 4. bataljona 3. dalmatinske brigade, rođen 1919, Ogorje, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo na Sutjesci u prvoj polovini juna 1943.

ČULIĆ Stipe LENKO, borac 2. bataljona 1. dalmatinske brigade, rođen 1924, Split, radnik, Hrvat, u NOB od juna 1942, poginuo na Sutjesci, kod Tjentišta, 13. juna 1943.

ČULIĆ Ante Slavko, borac 1. dalmatinske brigade, rođen 1920, Split, trgovački pomoćnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u bici.

CULUM Jure IVAN, borac 2. čete 3. bataljona 3. dalmatinske brigade, rođen 1922, Muć, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u bici.

ČOSIĆ Ivana ŠTIPAN, borac 4. bataljona 3. dalmatinske brigade, rođen 1919, Crivac, Split, radnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u bici.

DADIĆ Bože SPIRO, borac u Centralnoj bolnici, rođen 1919, Klis, Split, radnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u bici.

DAMJANOV Duje ANTE, borac 1. čete 2. bataljona 3. dalmatinske brigade, rođen 1922, Kaštel Gomilica, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od novembra 1942, ranjenik u Centralnoj bolnici, poginuo na Sutjesci, kod Tjentišta, 13. juna 1943.

DELALE Ante NIKOLA, borac 3. čete 3. bataljona 2. dalmatinske brigade rođen 1923, Solin, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1941, član SKOJ-a od 1941, poginuo na Donjim Barama 8. juna 1943.

DELIC Josipa IVAN, borac 1. dalmatinske brigade, rođen 1903, Muć, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, poginuo u bici.

DELIC Marka JOSIP Bepo, borac 2. bataljona 2. dalmatinske brigade, rođen 1917, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1941, predratni član KPJ, poginuo na Gornjim Barama 7. juna 1943.

DOKIĆ Nikole VOJKO, borac 2. dalmatinske brigade, rođen 1917, Split, radnik, Hrvat, u NOB od novembra 1942, poginuo u bici.

DRASKOVIĆ Ante MARIJA, bolničarka u 3. dalmatinskoj brigadi, rođena 1919, Solin, Split, domaćica, Hrvatica, u NOB od decembra 1942, član KPJ, poginula kod Miljevine, u sastavu 1. proleterske brigade, sredinom juna 1943.

DRASKOVIĆ Ante ZDRAVKO, desetar u 6. bataljonu 1. proleterske brigade, rođen 1915, Solin, Split, trgovački pomoćnik, Hrvat, u NOB od 1941, član KPJ od 1941, poginuo na Vučevu početkom juna 1943.

DRAŽIN Joakima ANTON, borac 1. proleterske brigade, rođen 1912, Kaštel Kambelovac, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1941, član KPJ od 1942, ranjenik u Centralnoj bolnici, poginuo na Sutjesci, kod Tjentišta, 13. juna 1943.

DRAŽIN Sime BLAZENKA Gorana, djevojčica, sa majkom bolničarkom nalazila se u Centralnoj bolnici, rođena 1937, Kaštel Kambelovac, Split, Hrvatica, u NOB od septembra 1942, poginula na Sutjesci, kod Tjentišta, 10. juna 1943.

DRAŽIN Antona JOSIP, dječak, sa majkom bolničarkom nalazio se u Centralnoj bolnici, rođen 1939, Kaštel Kambelovac, Split, Hrvat, u NOB od septembra 1942, poginuo na Sutjesci, kod Tjentišta, 10. juna 1943.

DRAŽIN Ljube KARMELA, bolničarka u Centralnoj bolnici, rođena 1914, Kaštel Kambelovac, Split, domaćica, Hrvatica, u NOB od septembra 1942, zajedno sa dvoje djece poginula na Sutjesci, kod Tjentišta, 10. juna 1943.

DRAŽIN Joakima ŠIMUN, borac u intendanturi 1. dalmatinske brigade, rođen 1911, Kaštel Kambelovac, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1941, predratni član KPJ, poginuo na Pivi krajem maja 1943.

DUDE Silvestra MILOŠ, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1920, Solin, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1941, član SKOJ-a od 1941, umro od tifusa na Sutjesci 9. juna 1943.

DUŠIĆ Mije JOZO, politički komesar čete u 3. dalmatinskoj brigadi, rođen 1914, Kaštel Novi, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1941, predratni član KPJ, umro od tifusa na Pivi u prvoj polovini juna 1943.

DUMANIĆ Jakova MARIN, puškomitraljezac 3. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1909, Split, radnik, Hrvat, u NOB od početka 1943, poginuo u bici.

DUMANIĆ Ivana PETAR Kandela, bolničar u 1. dalmatinskoj brigadi, rođen 1918, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od avgusta 1942, član KPJ, umro od tifusa u Centralnoj bolnici, u bici.

DUPLANČIĆ Frane ANTE Toni, borac 1. proleterske brigade, rođen 1913, Split, službenik, Hrvat, u NOB od 1941, poginuo na Trovrhu, jugoistočno od Foče, 23. maja 1943.

DUPLANČIĆ Duje JOSIP, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1907, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1942, poginuo na Sutjesci, kod Tjentišta, 7. juna 1943.

DUPLANČIĆ-RADOVČIĆ Petra MARIJA, borac prištapskih jedinica 3. dalmatinske brigade, rođena 1919, Kaštel Novi, Split, domaćica, Hrvatica, u NOB od decembra 1942, poginula na Zelengori u prvoj polovini juna 1943.

DIRLIĆ Petra KRIŽAN, borac 2. čete 3. bataljona 3. dalmatinske brigade, rođen 1918, Radošić Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo na Zelengori u prvoj polovini juna 1943.

DUDERIJA Marka MATE, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1914, Dugopolje, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo na Zelengori 12. juna 1943.

ECIM Jure BOŽO, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1917, Sitno Gornje, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, umro od tifusa na Tari, kod Tepaca, krajem maja 1943.

ECIM Jure LUKA, borac 2. dalmatinske brigade, rođen 1921, Sitno Gornje, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od početka 1943, poginuo u bici.

FILIPOVIĆ Petra NEDJELJKO, borac 4. proleterske brigade, rođen 1925, Sitno Donje, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od januara 1943, poginuo u probju sa Zelengore sredinom juna 1943.

FINCI Josipa MATILDA Tilda, bolničarka 6. bataljona 1. proleterske brigade, rođena 1926, Split, učenica, Jevrejka, u NOB od početka 1943, član SKOJ-a, poginula u Miljevini 14. juna 1943.

FRLETA Josipa SREČKO, borac 4. bataljona 3. dalmatinske brigade, rođen 1923, Kaštel Stari, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od jula 1942, poginuo na Čehotini, kod Graca, oko 27. maja 1943.

GABELIĆ Ante ANDRIJA, borac 10. hercegovačke brigade, rođen 1925, Vranjic, Split, radnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, član SKOJ-a poginuo u bici.

GABRIC Mate PETAR, borac 2. dalmatinske brigade, rođen 1914, Sitno Gornje, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od januara 1943, poginuo na Zelengori 11. juna 1943.

GALIĆ Ivana JOZO, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1923, Nisko, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u bici.

GALIĆ Ivana RADE, politički komesar 1. čete 2. bataljona 2. dalmatinske brigade, rođen 1922, Split, dak, Hrvat, u NOB od maja 1942, član KPJ, poginuo kod Miljevine 13. juna 1943.

GLIĆ Ante PETAR, borac 2. čete 3. bataljona 3. dalmatinske brigade, rođen 1923, Donji Muć, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, član SKOJ-a, ranjenik u Centralnoj bolnici, poginuo u bici.

GIZDIĆ Ivana ANDRIJA, borac 6. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1914, Klis, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1942, član KPJ, poginuo kod Miljevine sredinom juna 1943.

GIZDIĆ Mije BERISLAV, borac 5. bataljona 10. hercegovačke brigade, rođen 1920, Klis, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1941, član SKOJ-a od 1938, poginuo na Zelengori 11. juna 1943.

GIZDIĆ Ivana KAJO, borac 2. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1914, Klis, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1942, član KPJ, poginuo u Miljevini 13. juna 1943.

GIZDIĆ Ivana MILIVOJ, borac 10. hercegovačke brigade, rođen 1922, Klis, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1941, član SKOJ-a od 1939, poginuo na Zelengori 10. juna 1943.

GIZDIĆ Marka RUDOLF, borac 1. čete 1. bataljona 1. dalmatinske brigade, rođen 1922, Klis, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1941, član SKOJ-a od 1939, poginuo u bici.

GIZDIĆ Franje STJEPAN Vjeko, borac u Centralnoj bolnici, rođen u Klisu, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1941, kandidat za člana KPJ od 1941, poginuo u bici.

GLAVURTIĆ Duje LJUBO, borac 4. bataljona 3. dalmatinske brigade, rođen 1924, Maslinica, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od oktobra 1942, član KPJ, poginuo u bici.

GRANIĆ Ivana ANTE, borac 1. čete 4. bataljona 3. dalmatinske brigade, rođen 1923, Donji Muć, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od početka 1942,

član SKOJ-a od marta 1942, poginuo kod Miljevine, u sastavu 3. bataljona 1. proleterske brigade, 14. juna 1943.

GRANIĆ Ivana FILIP, borac 2. čete 3. bataljona 4. proleterske brigade, rođen 1909, Muć, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1942, poginuo u bici.

GRČIĆ-JAKUČIĆ Sime MAKSIM, politički delegat voda u 3. četi 2. bataljona 3. dalmatinske brigade, rođen 1922, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1941, član SKOJ-a od 1941, ranjenik u brigadnoj bolnici, poginuo u Višnjici, istočno od Celebića, 20. maja 1943.

GRUBIĆ Mije KLEMENTO, desetar u 2. bataljonu 1. proleterske brigade, rođen 1914, Solin, Split, radnik, Hrvat, u NOB od juna 1942, član KPJ, poginuo na Sutjesci početkom juna 1943.

GRUBIŠIĆ Duje DAVOR, dječak, nalazio se u 3. dalmatinskoj brigadi, rođen 1940, Solin, Split, Hrvat, poginuo u sastavu 2. dalmatinske brigade s majkom Vinkom i ocem Dujom na Jahorini, sredinom juna 1943.

GRUBIŠIĆ Duje DUJO, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1915, Solin, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1941, član KPJ, poginuo na Jahorini, u sastavu 2. dalmatinske brigade, sredinom juna 1943.

GRUBIŠIĆ Duje GRGO, borac 1. dalmatinske brigade, rođen 1922, Solin, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1941, član SKOJ-a od 1941, poginuo u bici.

GRUBIŠIĆ Špira VINKA, bolničarka u 3. dalmatinskoj brigadi, rođena 1919, Klis, Split, domaćica, Hrvatica, u NOB od 1941, član KPJ, poginula na Jahorini, u sastavu 2. dalmatinske brigade, sredinom juna 1943.

GRUICA Jakova SPIRO, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1913, Sitno Gornje, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od januara 1943, poginuo u bici.

GUDIĆ Josipa MATE, borac 1. dalmatinske brigade, rođen 1911, Postinje Donje, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo na Zelengori u prvoj polovini juna 1943.

GUDIĆ Joze PETAR, borac 1. dalmatinske brigade, rođen 1914, Postinje Donje, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u bici.

IVANČIĆ Ante VJEKOSLAV, borac 1. čete 3. bataljona 2. proleterske brigade, rođen 1922, Srinjine, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1941, član KPJ, poginuo na pruži Sarajevo—Višegrad, kod Stambolčića, 17. juna 1943.

IVANIŠEVIĆ Luke JOSIP, borac 3. čete 4. bataljona 3. dalmatinske brigade, rođen 1925, Split, radnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, član SKOJ-a, poginuo u bici.

IVIČEV Frane JOZO, borac 4. bataljona 3. dalmatinske brigade, rođen 1922, Kaštel Stari, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od septembra 1942, poginuo u sastavu 1. proleterske brigade na komunikaciji Sarajevo—Višegrad 18. juna 1943.

IVIĆ Duje NIKOLA, borac 1. dalmatinske brigade, rođen 1920, Vranjic, Split, radnik, Hrvat, u NOB od jula 1942, poginuo u bici.

IVKOVIĆ Joze MARIJA, bolničarka u 1. dalmatinskoj brigadi, rođena 1923, Split, domaćica, Hrvatica, u NOB od 1941, član SKOJ-a, poginula u bici.

JAKOVČEVIĆ Mate IVAN, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1922, Gornje Selo, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od oktobra 1942, poginuo u bici.

JAKOVČEVIĆ Martina MARIN, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1923, Gornje Selo, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od oktobra 1942, poginuo u bici.

JAKOVČEVIĆ Ante VJEKOSLAV, borac 4. proleterske brigade, rođen 1918, Gornje Selo, Split, radnik, Hrvat, u NOB od avgusta 1942, član KPJ, poginuo u bici.

JAMAN Ivana ANTE, borac u Centralnoj bolnici, rođen 1911, Klis, Split, radnik, Hrvat, u NOB od početka 1943, poginuo na Sutjesci u prvoj polovini juna 1943.

JAMAN Duje BOZO, borac 3. čete 4. bataljona 1. dalmatinske brigade, rođen 1914, Klis, Split, radnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, bolesnik u

Centralnoj bolnici, poginuo na Pivskoj planini, kod Rudina, početkom juna 1943.

JAMAN Ante MARIN, puškomitraljezac 1. bataljona 3. dalmatinske brigade, rođen 1924, Klis, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1942, radnik u Centralnoj bolnici, poginuo na Sutjesci, kod Tjentišta, 13. juna 1943.

JAMAN Marina MATE Krabo, mitraljezac u 4. bataljonu 1. dalmatinske brigade, rođen 1915, Klis, Split, radnik, Hrvat, u NOB od maja 1942, teški ranjenik u Centralnoj bolnici, poginuo u bici.

JAVORČIĆ Ante IVAN, borac 5. crnogorske brigade, rođen 1921, Zrnovnica, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1941, član KPJ od 1940, poginuo u bici.

JAVORČIĆ Blaža IVAN, borac 3. bataljona 5. crnogorske brigade, rođen 1919, Zrnovnica, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1941, član KPJ od 1941, član Mjesnog komiteta SKOJ-a Zrnovnica od 1937, poginuo na Vučevu 10. juna 1943.

JAVORČIĆ Spira JOZO, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1922, Zrnovnica, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo na Donjim Barama, u sastavu 2. dalmatinske brigade, 8. juna 1943.

JAVORČIĆ Ante LUKA, borac 2. dalmatinske brigade, rođen 1923, Zrnovnica, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od januara 1943, poginuo na Zelengori u prvoj polovini juna 1943.

JAVORČIĆ Ante VICENSO, borac 1. čete 1. bataljona 2. dalmatinske brigade, rođen 1925, Zrnovnica, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo na Donjim Barama 7. juna 1943.

JERKOVIĆ Marina ANTE, borac 1. dalmatinske brigade, rođen 1917, Zrnovnica, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u bici.

JERKOVIĆ Nikole DANKO, borac 2. dalmatinske brigade, rođen 1913, Zrnovnica, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, ranjenik u Centralnoj bolnici, poginuo na Pivskoj planini, kod Rudina, početkom juna 1943.

JERKOVIĆ Ivana IVAN, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1915, Zrnovnica, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, poginuo kod Miljevine 13. juna 1943.

JERKOVIĆ Martina IVAN, borac-muzičar pri štabu 2. dalmatinske brigade, rođen 1921, Zrnovnica, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od oktobra 1942, poginuo kod Miljevine 14. juna 1943.

JERKOVIĆ Ivana JAKOV, borac 2. dalmatinske brigade, rođen 1923, Zrnovnica, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u bici.

JERKOVIĆ Jakova PETAR, komandir voda u 2. bataljonu 3. dalmatinske brigade, rođen 1903, Zrnovnica, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od oktobra 1942, poginuo na Zelengori, u sastavu 4. bataljona 1. proleterske brigade, u prvoj polovini juna 1943.

JERKOVIĆ Martina PETAR, borac prištapskih jedinica 5. crnogorske brigade, rođen 1925, Zrnovnica, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, ranjenik u Centralnoj bolnici, poginuo na Pivskoj planini, kod Rudina, 8. juna 1943.

JERKOVIĆ Ante SLAVKO, borac-muzičar pri štabu 2. dalmatinske brigade, rođen 1914, Zrnovnica, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, poginuo na komunikaciji Sarajevo—Višegrad 18. juna 1943.

JOVANOVIĆ Miroslava ALBERTO, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1926, Podstrana, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u bici.

JOVANOVIĆ Miroslava OLJEN, borac 2. dalmatinske brigade, rođen 1922, Podstrana, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, bolesnik u Centralnoj bolnici, poginuo na Tari, kod Tepaca, 30. maja 1943.

JURADIN Marina MATE, borac 2. dalmatinske brigade, rođen 1915, Podstrana, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od oktobra 1942, poginuo u bici.

JURAS Stipe VINKO, borac 2. bataljona 3. dalmatinske brigade, rođen u Podstrani, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od marta 1942, poginuo u Sandžaku u drugoj polovini maja 1943.

JURČIĆ Mate PETAR, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1919, Srinjine, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u bici.

JURČIĆ Ivana STIPE, borac 1. čete 4. bataljona 2. proleterske brigade, rođen 1913, Srinjine, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u bici.

JURETIĆ Stipe MILOŠ Čipalo, borac u Pratećoj četi Treće udarne divizije, rođen 1906, Split, radnik-mehaničar, Hrvat, u NOB od 1941, član KPJ od 1937, poginuo na Sutjesci, kod Tjentišta, 13. juna 1943.

JURETIN Ante DRAGO, borac u Centralnoj bolnici, rođen 1924, Sitno Donje, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u bici.

JURETIN Ivana Duje, borac 3. dalmatinske brigade, rođen u Sitnom Donjem, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, poginuo u bici.

JURIĆ Frane ANTE, ekonom u intendanturi Centralne bolnice, rođen 1916, Maslinica, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, član KPJ, poginuo u kanjonu Pive, kod Čokove Luke, 9. juna 1943.

JURIĆ Petra BARIŠA, borac 2. čete 2. bataljona 3. dalmatinske brigade, rođen 1921, Vranjic, Split, radnik, Hrvat, u NOB od novembra 1942, poginuo u bici.

JURIĆ Mate IVAN, borac prištapskih jedinica 1. dalmatinske brigade, rođen 1923, Sitno Donje, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od januara 1943, poginuo u bici.

JURIĆ Ante IVICA, kurir-dječak u Štabu Treće udarne divizije, rođen 1932, Kaštel Novi, Split, dak, Hrvat, poginuo na Sutjesci, kod Tjentišta, 13. juna 1943.

JURIĆ Ante MILJENKO, kurir-dječak u Štabu Treće udarne divizije, rođen 1930, Kaštel Novi, Split, dak, Hrvat, poginuo na Sutjesci, kod Tjentišta, 13. juna 1943.

JURIŠIĆ Mate IVAN, borac 2. čete 2. bataljona 2. dalmatinske brigade, rođen 1923, Sitno Donje, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od januara 1943, poginuo u Crnoj Gori u drugoj polovini maja 1943.

KACUNKO Ante SILVESTAR, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1914, Solin, Split, radnik, Hrvat, u NOB od juna 1942, poginuo na Gornjim Barama, u sastavu 2. dalmatinske brigade, 6. juna 1943.

KALEBIĆ Marina ANTON, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1913, Donje Selo, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od januara 1943, član KPJ, poginuo na Zelengori 11. juna 1943.

KALEBIĆ Ivana VID, borac 4. bataljona 3. dalmatinske brigade, rođen 1925, Donje Selo, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, član SKOJ-a, poginuo na Sutjesci u prvoj polovini juna 1943.

KALINIĆ Mate ANTE, borac u Centralnoj bolnici, rođen 1924, Broćanac, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u bici.

KALITERNA Stipe GRGO, veterinar pri Štabu Treće udarne divizije, rođen 1917, Split, student veterine, Hrvat, u NOB od novembra 1942, poginuo na Sutjesci, kod Tjentišta, 13. juna 1943.

KALPIĆ Krste IVAN, borac 3. dalmatinske brigade, rođen u Raduniću, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, poginuo na Zelengori u prvoj polovini juna 1943.

KAPITANOVIĆ Grge MATE, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1908, Ogorje, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u bici.

KAPOV Frane IVAN, borac 2. bataljona 3. dalmatinske brigade, rođen 1913, Kaštel Kambelovac, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1941, član KPJ od 1937, bolesnik u Centralnoj bolnici, poginuo na Sutjesci, kod Tjentišta, 13. juna 1943.

KAPOV Jušte IVAN, borac 2. dalmatinske brigade, rođen 1924, Kaštel Kambelovac, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od augusta 1942, poginuo na komunikaciji Sarajevo—Višegrad 18. juna 1943.

KARAMAN Jure PAVE, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1920, Bročanac, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u bici.

KARDUM Joze MILJENKO, politički delegat voda u 3. bataljonu 2. dalmatinske brigade, rođen 1923, Dugopolje, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, član SKOJ-a od 1942, poginuo na Zelengori 10. juna 1943.

KARDUM Simuna SLAVKO, borac 3. bataljona 2. dalmatinske brigade, rođen 1923, Dugopolje, Split, dak, Hrvat, u NOB od februara 1942, član SKOJ-a od 1942, poginuo na Zelengori 10. juna 1943.

KASTELANČIĆ Ante DRAGAN, politički delegat voda u 3. bataljonu 1. dalmatinske brigade, rođen 1919, Podstrana, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, član KPJ, poginuo u bici.

KASTELANČIĆ Milana NEDA, borac u Centralnoj bolnici, rođena u Podstrani, Split, domaćica, Hrvatica, u NOB od augusta 1942, zajedno s mužem i djetetom od nekoliko mjeseci poginula u bici.

KASTELANČIĆ SLOBODAN, rođen na slobodnoj teritoriji u NOV početkom 1943, Hrvat, poginuo zajedno sa majkom Nedom u bici.

KATIC Joze IVAN, borac 1. bataljona 1. dalmatinske brigade, rođen 1922, Solin, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1942, poginuo u bici.

KATIC Martina IVAN, borac 3. bataljona 4. proleterske brigade, rođen 1924, Postinje, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od novembra 1942, poginuo u probuju sa Zelengore sredinom juna 1943.

KATIC Joze MILOŠ, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1912, Solin, Split, radnik, Hrvat, u NOB od septembra 1942, poginuo u bici.

KERUM Jure FRANE, borac 2. čete 4. bataljona 3. dalmatinske brigade, rođen 1924, Radunić, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u bici.

KERUM Mate JURE, komandir voda u 3. dalmatinskoj brigadi, rođen 1907, Radunić, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo na Čehotini, kod Graca, u drugoj polovini maja 1943.

KERUM Mate MARKO, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1905, Radunić, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u bici.

KLISKIĆ Spira ANTE, borac 2. dalmatinske brigade, rođen 1918, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1942, tifusni bolesnik u Centralnoj bolnici, poginuo u kanjonu Hrčavke 13. juna 1943.

KLISMAN ANTE, borac 1. čete 3. bataljona 2. dalmatinske brigade, rođen 1924, Kaštel Kambelovac, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od jula 1942, poginuo kod Miljevme sredinom juna 1943.

KLISMANIĆ Marina MARKO, komandir voda u 2. četi 3. bataljona 2. dalmatinske brigade, rođen 1919, Kaštel Stafilić, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, poginuo kod Mratinja 1. juna 1943.

KLJAKOVIĆ-SANTIĆ Jerka FABJAN, borac 2. dalmatinske brigade, rođen 1923, Solin, Split, radnik, Hrvat, u NOB od oktobra 1942, poginuo na Barama oko 7. juna 1943.

KLJAKOVIĆ-GASPIĆ Joze NIKOLA Simić, kurir 2. čete 1. bataljona 1. dalmatinske brigade, rođen 1921, Solin, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1941, član SKOJ-a od 1940, poginuo na Sutjesci, kod Tjentišta, 11. juna 1943.

KLJAKOVIĆ-GASPIĆ Ivana STIPE, borac 3. bataljona 2. dalmatinske brigade, rođen 1920, Solin, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1941, član KPJ, član SKOJ-a od 1939, poginuo na Gornjim Barama 6. juna 1943.

KNEZOVIĆ Ante SREČKO, borac u Centralnoj bolnici, rođen 1922, Stobreč, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1941, član KPJ od 1941, član SKOJ-a od 1939, umro od tifusa u bici.

KNEZOVIĆ Marina STIPE, borac u Centralnoj bolnici, rođen 1922, Stobreč, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, tifusni bolesnik, umro u bici.

KOKEZA Štipana JURE, borac 1. čete 1. bataljona 1. dalmatinske brigade, rođen 1924, Ogorje, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo na Sutjesci, kod Tjentišta, 11. juna 1943.

KOLIĆ Jerka IVAN, borac 1. čete 1. bataljona 1. dalmatinske brigade, rođen 1920, Klis, radnik Hrvat, u NOB od 1942, član SKOJ-a, poginuo kod Nikšića u drugoj polovini maja 1943.

KOLOMBATOVIĆ Josipa VILKO, politički delegat voda u 3. dalmatinskoj brigadi, rođen 1915, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1942, član KPJ, poginuo u bici.

KOLUDROVIĆ Petra RUDOLF, borac 10. hercegovačke brigade, rođen 1923, Stomorska, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od augusta 1942, poginuo u bici.

KOVAČ Ivana DRAGUTIN, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1922, Kaštel Sućurac, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1942, poginuo u bici.

KOVAČEVIĆ Marina ANDELKO, borac 2. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1926, Žrnovnica, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1942, član SKOJ-a, nalazio se u Centralnoj bolnici, poginuo u bici.

KOVAČEVIĆ Šimuna ANTE, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1922, Žrnovnica, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1941, član SKOJ-a od 1940, umro od tifusa u bici.

KOVAČEVIĆ Šimuna BARTUL, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1925, Žrnovnica, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, poginuo kod Miljevine, u sastavu 4. proleterske brigade, sredinom juna 1943.

KOVAČEVIĆ Ante IVANKA, bojac 1. čete 4. bataljona 1. dalmatinske brigade, rođena 1918, Žrnovnica, Split, domaćica, Hrvatica, u NOB od februara 1943, član SKOJ-a, poginula u bici.

KOVAČEVIĆ Šimuna JOSIP, politički delegat voda u 3. bataljonu 2. proleterske brigade, rođen 1924, Žrnovnica, Split, brodogradilišni radnik, Hrvat, u NOB od 1941, član KPJ, član SKOJ-a od 1940, poginuo na Pivi početkom juna 1943.

KOVAČEVIĆ Marina KVIRIN, borac 4. proleterske brigade, rođen 1925, Žrnovnica, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u ljevini 14. juna 1943.

KOVAČEVIĆ Josipa PAVE, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1924, Žrnovnica, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u Sandžaku, kod Bobova, 28. maja 1943.

KOVAČIĆ Marka BARTUL, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1925, Žrnovnica, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od oktobra 1942, član SKOJ-a od 1942, poginuo na komunikaciji Sarajevo—Višegrad, u sastavu 4. proleterske brigade, 17. juna 1943.

KOVAČIĆ Filipa DUŠKO, borac u Centralnoj bolnici, rođen 1927, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1942, poginuo na Sutjesci u prvoj polovini juna 1943.

KOVAČIĆ Jakova GVOZDEN, borac 2. dalmatinske brigade, rođen 1922, Split, dak, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u bici.

KOZLIĆA Jovana PETAR, borac 3. bataljona 3. dalmatinske brigade, rođen 1919, Radošić, Split, zemljoradnik, Srbin, u NOB od februara 1943, poginuo na Čehotini, kod Graca, 26. maja 1943.

KRIVIC Vicka ANTE, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1924, Kaštel Staffilić, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, član KPJ, poginuo na Jahorini, u sastavu 4. bataljona 1. proleterske brigade, 16. juna 1943.

KRIVO Bože ILIJA, borac 3. čete 4. bataljona 3. dalmatinske brigade, rođen 1918, Uble, Split, zemljoradnik, Srbin, u NOB od februara 1943, poginuo u bici.

KRIVO Nikole MIJO, borac 2. čete 4. bataljona 3. dalmatinske brigade, rođen 1922, Uble, Split, zemljoradnik, Srbin, u NOB od februara 1943, poginuo u bici.

KRSTULOVIĆ Luke PAVLE, borac 1. dalmatinske brigade, rođen 1918, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1941, kandidat za člana KPJ, poginuo u bici.

KRSTULOVIĆ Filipa SREČKO, borac 1. dalmatinske brigade, rođen 1925, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1942, član SKOJ-a, poginuo u bici.

KUKOČ Vladimira ANTON, borac 1. dalmatinske brigade, rođen 1920, Split, dak, Hrvat, u NOB od januara 1943, poginuo u bici.

KUKOČ Zvonimira LINO, borac 1. dalmatinske brigade, rođen 1922, Split, dak, Hrvat, u NOB od maja 1942, poginuo u bici.

KUKOČ VINKA, borac 1. bataljona 1. dalmatinske brigade, rođena 1922, Split, domaćica Hrvatica, u NOB od 1942, u probou sa Zelengore uhvatili je četnici i ubili na Treskavici sredinom juna 1943.

KURTOVIĆ Mate DRAGICA, bolničarka u sanitetu Treće udarne divizije, rođena 1926, Klis, Split, domaćica, Hrvatica, u NOB od 1941, član SKOJ-a od 1940, poginula na Sutjesci, kod Tjentišta, 13. iur. a 1943.

KUZMANIĆ Ante BLAZ, borac 1. dalmatinske brigade, rođen 1916, Kaštel Novi, Split, službenik, Hrvat, u NOB od 1941, član KPJ, poginuo u bici.

KUZMANIĆ Ante IVO, borac u Centralnoj bolnici, rođen 1923, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1942, poginuo u bici.

LESKUR Ivana ANTE, borac 1. čete 1. bataljona 1. dalmatinske brigade, rođen 1905, Ogorje, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u bici.

LESKUR Štipana Jakov, borac 1. čete 1. bataljona 1. dalmatinske brigade, rođen 1912, Ogorje, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u Crnoj Gori, na Komarnici, 31. maja 1943.

LESKUR Duje NIKOLA, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1924, Ogorje, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od oktobra 1942, poginuo na Zelengori, u sastavu 2. dalmatinske brigade, 10. juna 1943.

LISICA Luke FRANE, borac 3. čete 3. bataljona 1. dalmatinske brigade, rođen 1922, Srinjine, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od septembra 1942, poginuo u bici.

LISICA Ante JOSIP, borac 1. dalmatinske brigade, rođen 1922, Srinjine, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od septembra 1942, ranjenik u Centralnoj bolnici, poginuo u bici.

LISICA Ante PETAR, borac 2. dalmatinske brigade, rođen 1916, Srinjine, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od septembra 1942, ranjenik u Centralnoj bolnici, poginuo u bici.

LISTEŠ Ante Ivan, borac 1. bataljona 4. proleterske brigade, rođen 1922, Klis, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1941, član SKOJ-a od 1940, poginuo kod Mijevine 14. juna 1943.

LOLIĆ Marina ANTE, borac 4. proleterske brigade, rođen 1925, Zrnovnica, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo na Zelengori oko 12. juna 1943.

LOLIĆ Ivana IVAN, borac 4. proleterske brigade, rođen 1914, Zrnovnica, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1942, poginuo u bici.

LOLIĆ Jurin MATE, borac 4. proleterske brigade, rođen 1915, Zrnovnica, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, poginuo u bici.

LONČAR BOZIDAR, borac 2. čete 2. bataljona 2. dalmatinske brigade, rođen 1924, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1942, poginuo na Gornjim Barama 7. juna 1943.

LOVRIĆ MILJENKO, borac u Centralnoj bolnici, rođen 1923, Split, trgovački pomoćnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo na Tari, kod Tepaca, 31. maja 1943.

LJILJAK Ivana DANIJEL, borac u Centralnoj bolnici, rođen 1920, Sitno Donje, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u bici.

LJILJAK Ivana LUKA, borac u Centralnoj bolnici, rođen 1923, Sitno Donje, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u bici.

LJUBETIĆ Đinka JUGOSLAV, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1924, Split, službenik, Hrvat, u NOB od 1942, ranjenik u Centralnoj bolnici, poginuo u Sandžaku 25. maja 1943.

MALENICA Marka IVAN, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1908, Milešina, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u bici.

MALES Jakova ANTE, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1917, Brštanovo, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u bici.

MALES Josipa ANTE, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1925, Brštanovo, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u bici.

MALES Andrije IVAN, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1905, Brštanovo, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u bici.

MANDIĆ Spira LJUBOMIR, borac 2. čete 4. bataljona 3. proleterske sandžačke brigade, rođen 1922, Vranjic, Split, radnik, Hrvat, u NOB od oktobra 1942, poginuo kod Žabljaka oko 6. juna 1943.

MARASOVIĆ Mate ANTE Čakara, mitraljezac 3. dalmatinske brigade rođen 1905, Dugopolje, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od oktobra 1942, umro od tifusa u brigadnoj bolnici u Sandžaku, u Višnjici, 20. maja 1943.

MARASOVIĆ BOZO, borac 3. čete 3. bataljona 2. dalmatinske brigade, rođen u Dugopolju, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, poginuo na Zelengori 12. juna 1943.

MARASOVIĆ Ivana JOZO, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1913, Dugopolje, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u bici.

MARASOVIĆ Mije MIRKO, borac 2. čete 1. bataljona 1. dalmatinske brigade, rođen 1926, Dugopolje, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od oktobra 1942, poginuo kod Miljevine sredinom juna 1943.

MARIĆ Marina ANTE, politički komesar čete u 1. dalmatinskoj brigadi, rođen 1921, Majdan, Split, dak, Hrvat, u NOB od 1941, član KPJ od 1941, sekretar SKOJ-a u Majdanu od 1940, poginuo u bici.

MARIĆ Marina MIRO, politički delegat voda u 2. bataljonu 1. dalmatinske brigade, rođen 1925, Majdan, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1941, član SKOJ-a od 1941, poginuo na Sutjesci, kod Tjentišta, 13. juna 1943.

MARIN Luke ANTE, borac 2. čete 4. bataljona 2. dalmatinske brigade, rođen 1919, Zrnovnica, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo na komunikaciji Sarajevo—Višegrad 20. juna 1943.

MARIN Luke VJEKOSLAV, borac 2. čete 2. bataljona 1. dalmatinske brigade, rođen 1915, Zrnovnica, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, poginuo na Sutjesci u prvoj polovini juna 1943.

MARINOVIC Jerolima IVANKA, bolničarka u Centralnoj bolnici, rođena 1915, Kaštel Gomilica, Split, živila u Kaštel Sućurcu odakle je pošta u NOV, domaćica, Hrvatica, u NOB od jula 1942, poginula na Vučevu 8. juna 1943.

MARINOVIC Spire MATE, borac 3. proleterske sandžačke brigade, rođen 1913, Kaštel Sućurac, Split, radnik, Hrvat, u NOB od oktobra 1942, poginuo na Tari krajem maja 1943.

MARINOVIC Marina SLOBODAN, dječak, nalazio se uz Centralnu bolnicu, rođen 1939, Kaštel Sućurac, Split, Hrvat, u NOB od jula 1942, poginuo na Vučevu, zajedno sa majkom Ivankom, 8. juna 1943.

MARKOVIĆ Filipa ANTE, borac 4. proleterske brigade, rođen 1923, Kučine, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1941, član SKOJ-a od 1940, poginuo kod Kolašina 16. maja 1943.

MARKOVIĆ Frane DRAGUTIN, zamjenik političkog komesara čete u 3. bataljonu 2. dalmatinske brigade, rođen 1901, Kučine, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1941, član KPJ od 1934, smrtno ranjen u rejonu Gornjih Bara 7. juna 1943. Odlikovan Ordenom narodnog heroja 27. novembra 1953.

MARKOVIĆ Ante STIPE, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1920, Kučine, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u bici.

MAROVIC Marina IVAN Sivanija, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1911, Mravinice, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1942, poginuo u bici.

MAROVIC Ante KAZIMIR, borac 2. bataljona 1. dalmatinske brigade, rođen 1920, Mravinice, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo na Sutjesci, kod Tjentišta, 13. juna 1943.

MAROVIC LUKA, borac 1. bataljona 1. proleterske brigade, rođen u okolini Splita, zemljoradnik, Hrvat, poginuo u Miljevini 14. juna 1943.

MAROVIC Jakova MARIN, borac 2. čete 2. bataljona 1. dalmatinske brigade, rođen 1921, Mravinice, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1941, član SKOJ-a od 1941, poginuo u bici.

MAROVIC Ivana PETAR, desetar u 1. dalmatinskoj brigadi, rođen 1922, Kaštel Stari, Split, radnik, Hrvat, u NOB od jula 1942, član SKOJ-a od 1942, umro od tifusa na Vučevu 10. juna 1943.

MAROVIC Petra RUDOLF, borac 1. dalmatinske brigade, rođen 1920, Mravince, Split, radnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u bici.

MARTEDIĆ Simuna ANTE, borac u Centralnoj bolnici, rođen 1925, Split, radnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u bici.

MARUŠIĆ Stipe IVAN, borac 3. bataljona 4. proleterske brigade, rođen 1925, Solin, Split, radnik, Hrvat, poginuo između Prve i Sutjeske početkom juna 1943.

MARUŠIĆ Mate JERKO, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1916, Solin, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1941, član KPJ, poginuo na Zelengori, u sastavu 2. dalmatinske brigade, 12. juna 1943.

MARUSIĆ Mate MARTIN, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1900, Solin, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1941, član KPJ od 1938, poginuo na Donjim Barama, u sastavu 2. dalmatinske brigade 8. juna 1943.

MARUŠIĆ Martina NEVENKA, borac 1. bataljona 1. dalmatinske brigade, rođena 1925, Solin, Split, domaćica, Hrvatica, u NOB od oktobra 1942, član SKOJ-a, poginula na Sutjesci u prvoj polovini juna 1943.

MASTELIĆ Marka JURE, puškomitraljezac 3. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1915, Postinje Donje, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1942, član KPJ od 1942, poginuo na Borovnu, iznad Tjentišta, 5. juna 1943.

MATEŠAN Jerka IVAN, borac 5. crnogorske brigade, rođen 1922, Srinjine, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od januara 1943, poginuo u bici.

MATIĆ Andrije ANTE, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1916, Podstrana, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u bici.

MATKOVIĆ Ante BLAZ Tugo, borac 1. čete 4. bataljona 1. dalmatinske brigade, rođen 1915, Kućine, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo na Sutjesci, kod Tjentišta, 11. juna 1943.

MATKOVIĆ Marina BOŽE, borac 1. čete 2. bataljona 1. dalmatinske brigade, rođen 1921, Kućine, Split, radnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo na Komarnici, kod Bezuja, početkom juna 1943.

MATKOVIĆ Andrije KAJO, borac u Centralnoj bolnici, rođen 1915, Kućine, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od novembra 1942, poginuo u bici.

MATKOVIĆ Jozo KAJO, borac 4. bataljona 1. dalmatinske brigade, rođen 1914, Kućine, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo na Sutjesci, kod Tjentišta, 11. juna 1943.

MATKOVIĆ Mate RAFAEL, zamjenik političkog komesara 2. čete 2. bataljona 1. dalmatinske brigade, rođen 1923, Kućine, Split, radnik, Hrvat, u NOB od augusta 1942, član KPJ, poginuo na Sutjesci, kod Tjentišta, 13. juna 1943.

MATULOVIĆ Ante ZORAN Zore, borac 2. dalmatinske brigade, rođen 1921, Klis, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1941, član KPJ, član SKOJ-a od 1937, ranjen na Neretvi i poginuo na Zelengori oko 10. juna 1943.

MATUTINOVIĆ Vjeka SVEMIR, borac 4. bataljona 1. dalmatinske brigade, rođen 1920, Split, trgovački pomoćnik, Hrvat, u NOB od marta 1942, poginuo u bici.

MESTROVIĆ Mate ANTE, borac 1. dalmatinske brigade, rođen 1920, Solin, Split, radnik, Hrvat, u NOB od juna 1942, član SKOJ-a, poginuo u bici.

MESTROVIĆ Jozo IVAN, borac 2. bataljona 3. dalmatinske brigade, rođen 1925, Kaštel Gomilica, Split, dak. Hrvat, u NOB od 1942, poginuo u sastavu 2. dalmatinske brigade na Sutjesci, južno od Tjentišta, 9. juna 1943.

MESTROVIĆ Jozo PETAR, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1919, Kaštel Gomilica, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, prešao u sastav 2. dalmatinske brigade, teško ranjen na Zelengori umro kod Miljevine 14. juna 1943.

MIHANOVIĆ Nikole ANDELKA, bolničarka u 4. proleterskoj brigadi, rođena 1926, Zrnovnica, Split, radnica, Hrvatica, u NOB od februara 1943, poginula u bici.

MIHANOVIĆ Ante JOZO Žilica, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1906, Zrnovnica, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, član KPJ, poginuo u bici.

MIHANOVIĆ Ivana NEDJELJKO, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1917. Sitno Donje, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u bici.

MIHANOVIĆ Marina PETAR, borac 2. čete 1. bataljona 4. proleterske brigade, rođen u Sitnom Donjem, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, poginuo u bici.

MIHANOVIĆ Ivana ROMAN, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1922, Zrnovnica, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo na Sutjesci kod Tjentišta, 9. juna 1943.

MIHANOVIĆ Jozef SREČKO, borac 4. bataljona 2. proleterske brigade rođen 1922, Zrnovnica, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, poginuo na Sutjesci kod Tjentišta, početkom juna 1943.

MIHANOVIĆ Mate STIPE, borac 1. dalmatinske brigade, rođen 1918, Zrnovnica, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, poginuo u Crnoj Gori, na Komarnici, 5. juna 1943.

MIHANOVIĆ Mate ŠPIRO, borac 2. dalmatinske brigade, rođen 1914, Zrnovnica, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od januara 1942, poginuo na komunikaciji Sarajevo—Višegrad, kod Viteza, 19. juna 1943.

MIHANOVIĆ Petra SPIRO, borac u Centralnoj bolnici, rođen 1925, Zrnovnica, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u bici.

MILAC Simuna ANTE, borac u Centralnoj bolnici, rođen 1923, Muć, Split, ugostiteljski radnik, Hrvat, u NOB od novembra 1942, poginuo u bici.

MIKELIĆ Stjepana LUCIJA, bolničarka u Centralnoj bolnici, rođena 1901, Solin, Split, domaćica, Hrvatica, u NOB od oktobra 1942, poginula u bici.

MIKULIĆ Tome ANTE, borac 2. čete 3. bataljona 1. dalmatinske brigade, rođen 1921, Podstrana, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od oktobra 1942, poginuo na Sutjesci kod Tjentišta, 11. juna 1943.

MILETIĆ Josipa FILIP, borac 4. bataljona 3. dalmatinske brigade, rođen 1923, Milešina, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo na Tari, kod Tepaca, krajem maja 1943.

MILETIĆ Petra JAKOV, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1922, Milešina, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, poginuo kod Miljevine 15. juna 1943.

MILETIĆ Jakova JURE, borac 3. čete 4. bataljona 2. dalmatinske brigade, rođen 1922, Milešina, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo na pl. Sinjajevini u drugoj polovini maja 1943.

MILETIĆ Ivana LUKA, zamjenik komandira 1. čete 1. bataljona 3. dalmatinske brigade, rođen 1915, Milešina, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od jula 1942, poginuo na Čehotini, kod Graca, oko 27. maja 1943.

MILISIĆ Antuna ANTE, borac 2. bataljona 3. dalmatinske brigade, rođen 1925, Solin, Split, dak, Hrvat, u NOB od 1942, poginuo na Pivi početkom jula 1943.

MILISIĆ Petra ANTE, borac 3. bataljona 3. dalmatinske brigade, rođen 1923, Solin, Split, radnik, Hrvat, u NOB od oktobra 1942, poginuo na Pivi početkom juna 1943.

MILISIĆ Jerka DUJE, borac 2. čete 2. bataljona 2. dalmatinske brigade, rođen 1923, Solin, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1942, ranjenik u Centralnoj bolnici, poginuo kod Celebića sredinom maja 1943.

MILISIĆ Ante FABJAN, borac 1. čete 2. bataljona 2. dalmatinske brigade, rođen u Solinu, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, poginuo na Gornjim Barama 7. juna 1943.

MILISIĆ Petra MARKO, borac 1. bataljona 3. dalmatinske brigade, rođen 1922, Solin, Split, radnik, Hrvat, u NOB od oktobra 1942, poginuo na Pivskoj planini krajem maja 1943.

MILISIĆ Ante MILEVA, bolničarka 1. bataljona 3. dalmatinske brigade, rođena 1906, Podstrana, Split, domaćica, Hrvatica, u NOB od septembra 1942, poginula na komunikaciji Sarajevo—Višegrad, u sastavu 2. dalmatinske brigade, 17. juna 1943.

MILIŠIĆ Marka PETAR, borac 1. bataljona 3. dalmatinske brigade, rođen 1900, Solin, Split, radnik, Hrvat, u NOB od septembra 1942, poginuo na Pivi, kod Mratinja, početkom juna 1943.

MILOS Mate STJEPAN, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1908, Kaštel Gomilica, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od oktobra 1942, poginuo kod Miljevine, u sastavu 2. dalmatinske brigade, 13. juna 1943.

MORNAR Simuna JOSIP, borac 4. čete 4. bataljona 3. dalmatinske brigade, rođen 1925, Pribude, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u bici.

MUSLIM Jure PETAR, borac 1. čete 1. bataljona 1. dalmatinske brigade, rođen 1906, Ogorje, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u Crnoj Gori u drugoj polovini maja 1943.

MUSLIM Marka PETAR, borac 4. proleterske brigade, rođen 1912, Ogorje, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1942, poginuo u bici.

NINČEVIĆ Marina BRANKO, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1924, Solin, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1941, član SKOJ-a od 1941, poginuo kod Miljevine, u sastavu 3. bataljona 1. proleterske brigade, 14. juna 1943.

NINČEVIĆ Ante JURE, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1925, Radunić, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od augusta 1942, poginuo na Durmitoru 31. maja 1943.

NINČEVIĆ Ante MARIN, borac prištapskih jedinica 3. proleterske sandžačke brigade, rođen 1922, Split, obučarski radnik, Hrvat, u NOB od 1942, poginuo kod Tjentišta, u sastavu Centralne bolnice, 13. juna 1943.

NINČEVIĆ Petra MARKO, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1922, Radunić, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od septembra 1942, poginuo u bici.

NINČEVIĆ Marina ROKO, borac 2. čete 2. bataljona 3. dalmatinske brigade, rođen 1910, Solin, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1942, član KPJ, umro od tifusa na Pivskoj planini, kod Rudina, krajem maja 1943.

NINČEVIĆ Ante VLADO, borac 1. bataljona 3. dalmatinske brigade, rođen 1915, Solin, Split, radnik, Hrvat, u NOB od septembra 1942, poginuo na Sutjesci, u sastavu 2. dalmatinske brigade, oko 9. juna 1943.

NOVAKOVIĆ Frane JOZO, borac 3. čete 2. bataljona 5. crnogorske brigade, rođen 1920, Stomorska, Split, pomorac, Hrvat, u NOB od augusta 1942, poginuo na Sutjesci, kod Tjentišta, 13. juna 1943.

NJEGOVAN Ante RUDOLF, borac 1. čete 1. bataljona 1. dalmatinske brigade, rođen 1922, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1941, član KPJ od 1942, tifusni bolesnik, poginuo na Ozrenu kod Tjentišta, 12. juna 1943.

OROŠNJAK Đure ILIJA, borac 2. čete 1. bataljona 3. dalmatinske brigade, rođen 1913, Vučevica, Split, zemljoradnik, Srbin, u NOB od februara 1943, član KPJ, poginuo na Zelengori, u sastavu 2. bataljona 1. proleterske brigade, 10. juna 1943.

ORSULIĆ Filipa ANDRIJA, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1922, Postinje Donje, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u bici.

OSTOJIĆ Jovana ANTE, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1914, Uble, Split, zemljoradnik, Srbin, u NOB od februara 1943, poginuo na Zelengori u prvoj polovini juna 1943.

OSTOJIĆ Laze Jovan, borac 3. čete 3. bataljona 3. dalmatinske brigade, rođen 1920, Uble, Split, zemljoradnik, Srbin, u NOB od februara 1943, poginuo na Zelengori u prvoj polovini juna 1943.

OZRETIĆ Ivana ANTE, borac 1. dalmatinske brigade, rođen 1924, Split, radnik, Hrvat, u NOB od januara 1943, poginuo u bici.

OZRETIĆ Kaje NIVES, borac 3. dalmatinske brigade, rođena 1927, Split, učenica, Hrvatica, u NOB od februara 1943, poginula na Pivi krajem maja 1943. godine.

PAIĆ Tome DALIBOR, borac 3. bataljona 1. dalmatinske brigade, rođen 1924, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1942, tifusni bolesnik u Centralnoj bolnici, poginuo u bici.

PARADINA Jovana DUŠAN, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1908, Broćanac, Split, radnik, Srbin, u NOB od februara 1943, poginuo u bici.

PARADINA Marka ILIJA, borac 3. bataljona 4. proleterske brigade, rođen 1909, Bročanac, Split, zemljoradnik, Srbin, u NOB od februara 1943, poginuo u bici.

PARADINA Marka PETAR, borac 3. bataljona 1. dalmatinske brigade, rođen 1923, Bročanac, Split, zemljoradnik, Srbin, u NOB od februara 1943, poginuo na Zelengori sredinom juna 1943.

PARADINA Mihajla PETAR, borac 3. čete 3. bataljona 4. proleterske brigade, rođen 1909, Bročanac, Split, zemljoradnik, Srbin, u NOB od februara 1943, poginuo u rejonu Miljevine 13. juna 1943.

PAVLOV Martina STIPE, borac minerskog voda 3. dalmatinske brigade, rođen 1914, Kaštel Gomilica, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1941, član KPJ, član SKOJ-a od 1940, poginuo u rejonu Miljevine, u sastavu 2. bataljona 1. proleterske brigade, 13. juna 1943.

PERIĆ Ante JOSIP, komandir 1. čete 4. bataljona 1. dalmatinske brigade, rođen 1920, Zrnovnica, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1941, član KPJ od 1941, član Mjesnog komiteta SKOJ-a Zrnovnica od 1937, poginuo na Toplom Prisoju, sjeverozapadno od Nikšića, 25. maja 1943.

PERIĆ Mate MILAN, borac 1. dalmatinske brigade, rođen 1920, Zrnovnica, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1941, član KPJ od 1942, član SKOJ-a od 1940, poginuo u bici.

PERIĆ Vicka PAVE, borac 1. dalmatinske brigade, rođen 1923, Zrnovnica, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u bici.

PERIĆ Grge DOMINIK, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1924, Zrnovnica, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u bici.

PERIĆ Jure MARIN, borac 1. čete 1. bataljona 1. dalmatinske brigade, rođen 1921, Zrnovnica, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od aprila 1942, poginuo u bici.

PERIĆ Martina STJEPAN, borac u Centralnoj bolnici, rođen 1914, Sitno Goranje, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u rejonu Miljevine 14. juna 1943.

PERIĆ Ante IVAN, borac 3. čete 3. bataljona 2. dalmatinske brigade, rođen 1921, Klis, Split, radnik, Hrvat, u NOB od maja 1942, poginuo na Sutjesci u prvoj polovini juna 1943.

PERIĆ Luke NIKOLA, borac 3. bataljona 4. proleterske brigade, rođen 1905, Postinje Gornje, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo između Pive i Sutjeske početkom juna 1943.

PERIŠIĆ Mate ANDRIJA, borac 3. čete, 3. bataljona 3. dalmatinske brigade, rođen 1911, Dugopolje, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u bici.

PERIŠIĆ Petra ANDELKO, borac 2. dalmatinske brigade, rođen 1923, Dugopolje, Split, dak, Hrvat, u NOB od juna 1942, član SKOJ-a od 1942, poginuo na Sutjesci u prvoj polovini juna 1943.

PERIŠIĆ Mije MATE, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1925, Dugopolje, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od početka 1943, član SKOJ-a, poginuo na Sutjesci, u sastavu 2. dalmatinske brigade, oko 9. juna 1943.

PERIŠIĆ Jakova RADOJE, borac u Centralnoj bolnici, rođen 1920, Kaštel Staffilić, Split, student, Hrvat, u NOB od 1941, član KPJ od 1940, tifusni bolesnik, u probijanju sa Sutjeske pao u ruke četnicima, koji su ga ubili na Drini, kod Bastasa, sredinom juna 1943.

PERKO Petra ŠPIRO, borac u Centralnoj bolnici, rođen 1901, Mravince, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1941, član KPJ od 1930, bio u intendanturi Devete dalmatinske divizije, u četvrtoj ofanzivi razbolio se od tifusa i upućen je u Centralnu bolnicu, gdje je umro u bici na Sutjesci.

PERKOVIĆ Luke IVANKA, borac u Centralnoj bolnici, rođena 1925, Klis, brigade, rođen 1922, Klis, Split, radnik, Hrvat, poginuo na Sutjesci u prvoj polovini juna 1943.

PERKOVIĆ Luke IVANKA, borac u Centralnoj bolnici, rođena 1925, Klis, Split, domaćica, Hrvatica, poginula na Sutjesci u prvoj polovini juna 1943.

FERKOVIĆ Lovre MATE, borac 1. čete 4. bataljona 3. dalmatinske brigade, rođen 1917, Klis, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, član SKOJ-a, poginuo u Sandžaku, kod Popovog Dola, 27. maja 1943.

PEROS Mate BENJAMIN, borac u Centralnoj bolnici, rođen 1925, Mravince, Split, radnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, član SKOJ-a, poginuo na Zelengori u prvoj polovini juna 1943.

PEROS Mate PETAR, borac 2. bataljona 1. dalmatinske brigade, rođen 1924, Mravince, Split, radnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u bici.

PETRIC Andrije ČIRO, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1920, Gornje Selo, Split, ribar, Hrvat, u NOB od 1942, član SKOJ-a, poginuo kod Miljevine, u sastavu 1. proleterske brigade, sredinom juna 1943.

PETRIĆ-ROJE Jakova JOZICA Bepa, borac u intendanturi Centralne bolnice, rođena 1898, Split, radnica, Hrvatica, u NOB od augusta 1942, poginula na Vučevu od avionske bombe 10. juna 1943.

PETRIĆ Mije Jozo, borac Prateće čete 1. dalmatinske brigade, rođen 1911, Kaštel Kambelovac, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od novembra 1942, poginuo na Sutjesci, kod Tjentišta, 11. juna 1943.

PILIĆ Ljubomira LOVRE, borac 2. dalmatinske brigade, rođen 1920, Podstrana, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo na Sutjesci u prvoj polovini juna 1943.

PIONIĆ Marka KAZIMIR, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1922, Kaštel Gomilica, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1942, poginuo kod Miljevine, u sastavu 2 dalmatinske brigade, 13. juna 1943.

PLAVSA Ivana JURE, borac 4. proleterske brigade, rođen 1923, Muć, So' zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo na Zelengori u prvoj polovini juna 1943.

PLAZIBAT Mate ANTE, borac 4. proleterske brigade, rođen 1922, Postinje Donje, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo na Zelengori u prvoj polovini juna 1943.

PLAZIBAT Jure IVAN, borac 1. dalmatinske brigade, rođen 1907, Postinje Donje, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u bici.

PLESTINA Mije ANTE, komandir voda u 1. četi 2. bataljona 2. dalmatinske brigade, rođen 1920, Klis, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od juna 1942, poginuo na Gornjim Barama 6. juna 1943.

PLESTINA Mate MARTIN, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1906, Klis, Split, radnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, umro od tifusa na Tari, kod Tepaca, krajem maja 1943.

PLETI KOŠIĆ Duje IVAN, borac 1. bataljona 1. dalmatinske brigade, rođen 1904, Solin, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1941, član KPJ, poginuo na Sutjesci u prvoj polovini juna 1943.

POLIĆ Mate ANDELKO, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1922, Brštanovo, Split, radnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u bici.

POLIĆ Marka ANTE, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1925, Brštanovo, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u bici.

POLIĆ Mate IVAN, komandir voda u 3. dalmatinskoj brigadi, rođen 1925, Brštanovo, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od augusta 1942, član SKOJ-a, poginuo u bici.

POLIĆ Nikole LJUBO, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1924, Brštanovo, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u bici.

POLJAK Petra KRUNO, borac 1. dalmatinske brigade, rođen 1915, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1941, član KPJ od 1941, poginuo na Sutjesci, kod Tjentišta, 11. juna 1943.

POLJAK Bože MARTIN, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1912, Vranjic, Split, radnik, Hrvat, u NOB od septembra 1942, bolesnik u Centralnoj bolnici, poginuo na Sutjesci, kod Tjentišta, 13. juna 1943.

PONOS ANTE, borac u prištapskim jedinicama Prve proleterske divizije, rođen 1913, Split, radnik, Hrvat, u NOB od oktobra 1942, poginuo u bici.

POVIĆ Šime PETAR, borac 1. dalmatinske brigade, rođen 1921, Kaštel Novi, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od jula 1942, član SKOJ-a, umro od tifusa na Zelengori u prvoj polovini juna 1943.

PRALJA Jure FILIP, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1917, Bogdanovići, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u bici.

PRDIĆ Duje IVAN, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1917, Lečevića, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo na Donjim Barama, u sastavu 2. dalmatinske brigade, 8. juna 1943.

PRNJAK Mate MILAN, komandir mitraljeskog voda 3. bataljona 1. dalmatinske brigade, rođen 1913, Podgorica, živio u Solinu, Split, Split, radnik, Hrvat, u NOB od juna 1942, član KPJ od 1942, poginuo na Sutjesci, kod Tjentišta, 11. juna 1943.

PROSENIĆ Bože MARKO, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1926, Bročnac, Split, radnik, Srbin u NOB od 1942, poginuo u bici.

PULJAS Jozef ANTE, borac prištapskih jedinica 3. proleterske sandžačke brigade, rođen 1919, Kaštel Stafigić, Split, radnik, Hrvat, u NOB od oktobra 1942, poginuo na komunikaciji Pljevlje—Prijepolje sredinom maja 1943.

PUNDA Nikole ZORKA, borac u intendanturi 3. dalmatinske brigade, rođena 1924, Kotlenice, Split, domaćica, Hrvatica, u NOB od oktobra 1942, poginula u Sandžaku u drugoj polovini maja 1943.

RADELJA Jure MIRKO, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1922, Sitno Gornje, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u bici.

RADELJA Jure PETAR, borac 3. dalmatinske brigade, rođen u Sitno Donje, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, poginuo u bici.

RADICA Mirka DANIJEL, politički delegat voda u 3. dalmatinskoj brigadi, rođen 1922, Stobreč, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od novembra 1942, član SKOJ-a, poginuo na Sutjesci u prvoj polovini juna 1943.

RADISIĆ Vjekoslava MIHOVIĆ, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1922, Split, dak, Hrvat, u NOB od maja 1942, član SKOJ-a, poginuo na Tari, kod Tepaca, 29. maja 1943.

RADMAN Petra ANTE, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1922, Maslenica, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od septembra 1942, član SKOJ-a, poginuo u bici.

RADMAN Bože MATE, borac 2. čete 2. bataljona 3. dalmatinske brigade, rođen 1924, Muć, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u bici.

RADMAN Rada VITOMIR Vite, borac 4. bataljona 3. dalmatinske brigade, rođen 1924, Maslenica, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od oktobra 1942, član SKOJ-a, poginuo u bici.

RADMAN Frane VJEKOSLAV, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1922, Maslenica, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, član SKOJ-a, poginuo na Zelengori u prvoj polovini juna 1943.

RADOVAN Jozef MATE, borac 3. bataljona 3. dalmatinske brigade, rođen 1923, Dugopolje, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, član SKOJ-a od 1942, umro od tifusa u brigadnoj bolnici u Višnjici, Sandžak, u drugoj polovini maja 1943.

RADOVČIĆ Petra NEDA, borac u Centralnoj bolnici, rođena 1923, Split, učenica, Hrvatica, u NOB od augusta 1942, u proboju sa Sutjeske ubili je četnici, kod Foče, sredinom juna 1943.

RADOVNIKOVIC Frane DAVOR Strko, politički komesar 1. čete 1. bataljona 1. dalmatinske brigade, rođen 1922, Split, maturant, Hrvat, u NOB od 1941, član KPJ od 1940, teško ranjen sam se ubio na Zelengori, kod Lučkih koliba, 13. juna 1943.

RADA Jozef IVAN, borac 1. dalmatinske brigade, rođen 1910, Ogorje, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u bici.

RADA Štipana JURE, borac 2. čete 1. bataljona 1. dalmatinske brigade, rođen 1904, Ogorje, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u bici.

RAGUZIN Vicka BLAZENKA, borac 3. dalmatinske brigade, rođena 1925, Split, krojačica, Hrvatica, u NOB od februara 1943, poginula na Sutjesci u prvoj polovini juna 1943.

RIZVAN Ivana LJUBOVIĆ, borac 6. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1909, Klis, Split, radnik, Hrvat, u NOB od februara 1942, poginuo u bici.

ROGULJIĆ Ante Anđelko, borac 2. proleterske brigade, rođen 1924, Split, radnik, Hrvat, u NOB od aprila 1942, poginuo u bici.

ROGULJIĆ Andrije DUJE, borac 1. čete 4. bataljona 5. crnogorske brigade, rođen 1921, Kučine, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u bici.

ROJE Marina TONČI, borac 1. bataljona 1. dalmatinske brigade, rođen 1917, Split, student, Hrvat, u NOB od juna 1942, poginuo na Vučevu 10. juna 1943.

ROKOV Jozе ANTE MIŠKO, borac 2. bataljona 3. dalmatinske brigade, rođen 1924, Kaštel Gomilica, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1941, član SKOJ-a od 1940, bolesnik u Centralnoj bolnici, poginuo u bici.

RUPANOVIĆ Vlade VIKTOR, mitraljezac 3. bataljona 1. dalmatinske brigade, rođen 1923, Kaštel Sućurac, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1942, poginuo na Sutjesci, kod Tjentišta, 11. juna 1943.

RUŽIĆ Srećka MILAN, borac 3. čete 2. bataljona 1. dalmatinske brigade, rođen 1918, Podstrana, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1942, poginuo na Zelengori u prvoj polovini juna 1943.

RUŽIĆ Nikole TOMISLAV, borac u Centralnoj bolnici, rođen 1926, Split, radnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u bici.

ŠESARTIĆ Jakova ANTE, komandir čete u 1. bataljonu 3. dalmatinske brigade, rođen 1916, Solin, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1942, član KPJ od 1942, poginuo na Pivi početkom juna 1943.

ŠESARTIĆ Ivana MARIN, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1908, Solin, Split, radnik, Hrvat, u NOB od septembra 1942, poginuo na Zelengori, u sastavu 2. dalmatinske brigade, oko 10. juna 1943.

ŠESARTIĆ Ante VICKO, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1910, Solin, Split, radnik, Hrvat, u NOB od juna 1942, poginuo u bici.

ŠIKIRICA Marka ANTE, borac 2. bataljona 3. dalmatinske brigade, rođen 1913, Brštanovo, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, umro od tifusa, u Sandžaku, sredinom maja 1943.

ŠIKIRICA Marka IVAN, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1923, Brštanovo, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u bici.

SINOVIĆ Tome ANDRIJA, borac 3. bataljona 2. dalmatinske brigade, rođen 1906, Zrnovnica, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB, od početka 1942, poginuo kod Miljevine 13. juna 1943.

SINOVIĆ Marina Ante, borac 3. bataljona 2. dalmatinske brigade, rođen 1923, Zrnovnica, Split, dak, Hrvat, u NOB od 1942, poginuo na Sutjesci u prvoj polovini juna 1943.

SINOVIĆ Frane JOSIP, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1923, Donje Selo, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od oktobra 1942, član SKOJ-a, poginuo na Sutjesci u prvoj polovini juna 1943.

SINOVIĆ Rudolfa KRUNOSLAV, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1921, Donje Selo, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od septembra 1942, član SKOJ-a, poginuo u bici.

SINOVIĆ Mate MIJO, borac 3. bataljona 2. dalmatinske brigade, rođen 1923, Sitno Donje, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u bici.

SINOVIĆ Mate PETAR, borac 3. bataljona 2. dalmatinske brigade, rođen 1921, Sitno Donje, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, poginuo u bici.

SINOVIĆ Tadije SIME, borac 3. bataljona 4. proleterske brigade, rođen 1924, Zrnovnica, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u bici.

SIRISČEVIĆ Ivana ANTE Puči, borac 3. čete 1. bataljona 1. dalmatinske brigade, rođen 1927, Split, obučarski radnik, Hrvat, u NOB od decembra 1942, član SKOJ-a od 1942, umro od tifusa na Zelengori 12. juna 1943.

SIRISČEVIĆ Kaje JERE, borac 2. čete 4. bataljona 3. dalmatinske brigade, rođen 1924, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, poginuo na Vučevu početkom juna 1943.

SMODLAKA Ivana BOZE, borac 2. dalmatinske brigade, rođen 1918, Dugopolje, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od jula 1942, poginuo u bici.

SMODLAKA Petra ŠPIRO, borac u Centralnoj bolnici, rođen 1919, Klis, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1941. član KPJ od 1941, poginuo u bici.

SOBIN Marina FRANE, borac 1. bataljona 1. dalmatinske brigade, rođen 1922, Kaštel Kambelovac, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od jula 1942, poginuo na Ozrenu, kod Tjentišta, 11. juna 1943.

SPAJIC Jozo JOZO, borac 2. bataljona 1. dalmatinske brigade, rođen 1923, Solin, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1942, član SKOJ-a od 1942, poginuo na Zelengori u prvoj polovini juna 1940.

SPAJIC Mate LUKA, borac 2. čete 1. bataljona 3. dalmatinske brigade, rođen 1905, Solin, Split, radnik, Hrvat, u NOB od decembra 1942, ranjenik u Centralnoj bolnici, poginuo na Vučevu 12. juna 1943.

SPALIJA Luke JOZO, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1923, Sitno Donje, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, poginuo na Zelengori, u sastavu 2. dalmatinske brigade, 12. juna 1943.

SPALIJA Lovre LUKA, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1919, Sitno Donje, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od početka 1943, poginuo na Zelengori, u sastavu 2. dalmatinske brigade, u prvoj polovini juna 1943.

STIPICA Blaža ANTE, borac u prištapskim jedinicama Treće udarne divizije, rođen 1913, Zrnovnica, Split, kovački radnik, Hrvat, u NOB od marta 1942, poginuo na Pivi u prvoj polovini juna 1943.

STIPICA Ante JEROLIM, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1914, Zrnovnica, Split, obućarski radnik, Hrvat, u NOB od 1941, član KPJ, član SKOJ-a od 1939, poginuo u kanjonu Pive, kod Mratinja, početkom juna 1943.

STIPICA Jozo MARIN, borac 3. dalmatinske brigade, rođen u Zrnovnici, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od početka 1943, poginuo u bici.

STIPICA Ante MATE, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1908, Zrnovnica, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1941, predratni član KPJ, poginuo u bici.

STRICEVIC Luke ĐURO, borac 3. čete 3. bataljona 3. dalmatinske brigade, rođen 1922, Brštanovo, Split, zemljoradnik, Srbin, u NOB od februara 1943, poginuo na Sutjesci, kod Tjentišta, u prvoj polovini juna 1943.

STRICEVIC Jakova LUKA, borac 3. bataljona 3. dalmatinske brigade, rođen 1923, Brštanovo, Split, zemljoradnik, Srbin, u NOB od početka 1943, nestao u bici.

STRICEVIC Jure MARKO, borac 3. čete 3. bataljona 3. dalmatinske brigade, rođen 1913, Brštanovo, Split, zemljoradnik, Srbin, u NOB od februara 1943, poginuo u bici.

STRICEVIC Bože PETAR, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1923, Brštanovo, Split, zemljoradnik, Srbin, u NOB od februara 1943, poginuo u bici.

STRIŽAK Ilije SPIRO, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1914, Uble, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo na Sutjesci, u sastavu 2. dalmatinske brigade, u prvoj polovini juna 1943.

SVIRČIC Ante NIKSÄ, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1926, Split, radnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo na Zelengori u prvoj polovini juna 1943.

ŠEGVIĆ Ante IZIDOR, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1901, Split, radnik, Hrvat, u NOB od januara 1943, poginuo na Zelengori 10. juna 1943.

SERIC Mate JURE, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1924, Pribude, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od novembra 1942, član KPJ, poginuo na Zelengori, u sastavu 1. proleterske brigade, 13. juna 1943.

SIKIĆ Ante ANTE, borac 3. čete 3. bataljona 1. dalmatinske brigade, rođen 1918, Split, radnik, Hrvat, u NOB od augusta 1942, član SKOJ-a, poginuo na Sutjesci, kod Tjentišta, 11. juna 1943.

SIMIĆ Jakova ANTE, borac 2. bataljona 3. dalmatinske brigade, rođen 1923, Postinje Donje, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u bici.

SIMIĆ Ivana MATE, borac 1. bataljona 1. dalmatinske brigade, rođen 1912, Radunić, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u bici.

SKULJE Marina MELKO, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1921, Podstrana, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u bici.

gOLIĆ Ivana PETAR, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1923, Brštanovo, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo na Zelengori u prvoj polovini juna 1943.

SPANJIC Ivana ANTE, borac 4. bataljona 3. dalmatinske brigade, rođen 1920, Pribude, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, poginuo u bici.

SPAR Josipa ANTE, komandir voda u 4. proleterskoj brigadi, rođen 1911, Donji Muć, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1942, član KPJ, poginuo na Zelengori u prvoj polovini juna 1943.

SPAR Josipa IVAN, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1922, Donji Muć, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, umro od tifusa na Pivskoj planini, kod Rudina, početkom juna 1943.

SPAR Mate JOSIP, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1909, Donji Muć, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1942, poginuo na Milinkladama, u sastavu 1. proleterske brigade, 7. juna 1943.

SUBASIC Roka ANTE Tonči, borac 1. dalmatinske brigade, rođen 1912, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1942, poginuo na Dragoš Sedlu, iznad Sutjeske, 11. juna 1943.

SUNDOV Josipa FILIP, borac 1. dalmatinske brigade, rođen 1909, Bračević, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u bici.

SUNDOV Josipa IVAN, borac 3. bataljona 2. dalmatinske brigade, rođen u Bračeviću, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, poginuo na Zelengori u prvoj polovini juna 1943.

SUNDOV Ante JOZO, borac 6. bataljona 1. proleterske brigade, rođen 1924, Bračević, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, član SKOJ-a, poginuo u bici.

SUNDOV Ivana JURE, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1924, Bračević, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u bici.

TADIĆ Vicka IVAN, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1924, Lečevica, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u bici.

TADIĆ Josipa MARKO, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1925, Lečevica, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo na Donjim Barama, u sastavu 2. dalmatinske brigade, 8. juna 1943.

TADIN Mije ANTE, mitraljezac 3. bataljona 2. dalmatinske brigade, rođen 1925, Kaštel Kambelovac, Split, radnik, Hrvat, u NOB od septembra 1942, poginuo na Gornjim Barama 6. juna 1943.

TADIN Petra KAZIMIR, borac 3. čete 2. bataljona 2. dalmatinske brigade, rođen 1920, Kaštel Kambelovac, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od novembra 1942, član KPJ, poginuo na Gornjim Barama 7. juna 1943.

TENTE Luke BOGDAN, borac 5. crnogorske brigade, rođen 1909, Mravince, Slnit, radnik, Hrvat, u NOB od 1941, član KPJ od 1940, poginuo u bici.

TERZE Nikole GRGO, borac 2. dalmatinske brigade, rođen 1920, Stobreš, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od decembra 1942, poginuo u bici.

TIĆINA MARIJA, borac 3. dalmatinske brigade, rođena u Muću, Split, domaćica, Hrvatica, u NOB od 1942, poginula u bici.

TOKIĆ-KUKO Mate ANTE, borac 3. čete 3. bataljona 4. proleterske brigade, rođen 1912, Muć, SĐit, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943.

TOMASOVIĆ Stipe MILORAD, borac 3. bataljona 1. dalmatinske brigade, rođen 1926, Podstrana, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, poginuo u bici.

TCMIĆ Andrija BRANKO, borac 1. čete 3. bataljona 2. dalmatinske brigade, rođen 1921, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1941, član KPJ, poginuo kod Miljevine sredinom juna 1943.

TCMIĆ Andrije PETAR, borac 2. dalmatinske brigade, rođen 1917, Split, građevinski tehničar, Hrvat, u NOB od jula 1942, poginuo u bici.

TOPIC Antuna ANA, borac u intendanturi Centralne bolnice, rođena 1884, Kaštel Kambelovac, Split, domaćica, Hrvatica, u NOB od novembra 1942, poginula u Zabljaku, od avionske bombe, 20. maja 1943.

TOPIC Petra ANDELKA, bolničarka u sanitetu 3. dalmatinske brigade, rođena 1923, Muć, Split, domaćica, Hrvatica, u NOB od oktobra 1942, poginula u bici.

TOPIC Mate JAKOV, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1919, Muć, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u bici.

TOPIC Mate MARKO, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1921, Koruška, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od novembra 1942, poginuo u Sandžaku, na Čehotini, u drugoj polovini maja 1943.

TRESELJ Jakova FILIP, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1923, Muć, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u bici.

TUDOR Ive FEDOR Feda, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1924, Split, dak, Hrvat, u NOB od 1942, poginuo na Sutjesci u prvoj polovini juna 1943.

UGRIN Marka DRAGAN, borac u Centralnoj bolnici, rođen 1921, Sitno[^] Donje, Solit, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u bici.

UGRIN Laze RAFAEL, borac 2. bataljona 3. dalmatinske brigade, rođen 1925, Sitno Donje, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od početka 1943, poginuo u bici.

UGRINA Ivana MATE, borac 2. dalmatinske brigade, rođen 1920, Žrnovnica, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, član SKOJ-a, poginuo u bici.

URSIĆ Marina DOBROSLAV, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1922, Grohote, Split, radnik, Hrvat, u NOB od oktobra 1942, član SKOJ-a, poginuo na Durmitoru krajem maja 1943.

UVODIĆ Nikole MARIJA, referent saniteta 4. bataljona 1. dalmatinske brigade, rođena 1924, Klis, Split, domaćica, Hrvatica, u NOB od jula 1942, član SKOJ-a, kao teški ranjenik poginula na Sutjesci, kod Tjentišta, 11. juna 1943.

UVODIĆ Jakova MARIN, omladinski rukovodilac bataljona u 3. dalmatinskoj brigadi, rođen 1924, Klis, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1942, član KPJ, poginuo u bici.

UVODIĆ Andrije MATIJA, borac u Centralnoj bolnici, rođena 1920, Klis, Split, domaćica, Hrvatica, u NOB od 1941, član KPJ od 1941, poginula u bici, zajedno sa novorođenim djetetom, juna 1943.

UVODIĆ Ante MILAN, borac pri štabu 1. dalmatinske brigade, rođen 1922, Klis, Split, radnik, Hrvat, u NOB od maja 1942, poginuo na Sutjesci, kod Tjentišta, 11. juna 1943.

UVODIĆ Martina MILAN, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1924, Klis, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1942, poginuo na Sutjesci u prvoj polovini juna 1943.

UVODIĆ Roka VERONIKA, bolničarka 3. dalmatinske brigade, rođena 1924, Klis, Split, domaćica, Hrvatica, u NOB od 1942, član SKOJ-a, poginula kod Miljevine, u sastavu 1. proleterske brigade, sredinom juna 1943.

UVODIĆ Spira ZORKA, bolničarka u Centralnoj bolnici, rođena 1924, Klis, Split, domaćica, Hrvatica, u NOB od 1942, poginula na Sutjesci u prvoj polovini juna 1943.

VIDOSEVIĆ Mije MILAN, borac 10. hercegovačke brigade, rođen 1921, Broćanac, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od oktobra 1942, poginuo na Zelengori u prvoj polovini juna 1943.

VIDAK Arnira MILAN, borac u Centralnoj bolnici, rođen 1924, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1941, član SKOJ-a od 1941, poginuo u bici.

VIDAK Ivana VLADIMIR, borac 1. bataljona 1. dalmatinske brigade, rođen 1924, Split, dak, Hrvat, u NOB od 1941, član SKOJ-a od 1941, poginuo na Vučevu 8. juna 1943.

VLADOVIĆ Luke BOŽO Cigo, desetar u 2. četi 3. bataljona 3. dalmatinske brigade, rođen 1923, Kotlenice, Split, pekarski radnik, Hrvat, u NOB od 1941, član SKOJ-a od 1941, umro od tifusa na Vučevu u prvoj polovini juna 1943.

VLADOVIĆ Pavla LJUBICA, borac u intendanturi 3. dalmatinske brigade, rođena 1927, Kotlenice, Split, domaćica, Hrvatica, u NOB od 1942, umrla od tifusa u Sandžaku, u drugoj polovini maja 1943.

VLASIĆ Petra MARIN, borac 3. bataljona 4. proleterske brigade, rođen 1922, Podstrana, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u kanjonu Hrčavke 9. juna 1943.

VRDOLJAK Petra ANTE, omladinski rukovodilac bataljona u 3. dalmatinskoj brigadi, rođen 1919, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1942, član KPJ, poginuo između Tare i Pive krajem maja 1943.

VRGOČ Štipana IVAN, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1919, Pribude, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, poginuo kod Miljevine, u sastavu 1. proleterske brigade, sredinom juna 1943.

VRGOČ Spire KRUNOSLAV, borac 1. čete 3. bataljona 2. dalmatinske brigade, rođen 1911, Solin, Split, radnik, Hrvat, u NOB od septembra 1942, poginuo kod Miljevine 13. juna 1943.

VRGOČ Bartula VICKO, borac 1. bataljona 1. dalmatinske brigade, rođen 1912, Solin, Split, radnik, Hrvat, u NOB od septembra 1942, poginuo na Tari 8. juna 1943.

VRLETA Jakova ANDRIJA, borac 2. čete 3. bataljona 4. proleterske brigade, rođen 1910, Bročnac, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1942, poginuo na Zelengori u prvoj polovini juna 1943.

VRVILO Jakova IVAN, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1916, Brštanovo, Split, radnik, Hrvat, u NOB od januara 1943, poginuo u bici.

VRVILO Blaža MARKO, borac 2. čete 2. bataljona 3. dalmatinske brigade, rođen 1923, Brštanovo, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od početka 1943, poginuo na Tari krajem maja 1943.

VRVILO Mate MARKO, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1923, Brštanovo, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo na Zelengori u prvoj polovini juna 1943.

VRVILO Petra MARKO, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1925, Brštanovo, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, član SKOJ-a, poginuo kod Miljevine, u sastavu 1. proleterske brigade, 14. juna 1943.

VRVILO Ivana MATE, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1919, Brštanovo, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo na Zelengori oko 12. juna 1943.

VUČIČIĆ Spira ANTE Cuco, komandir čete u 3. dalmatinskoj brigadi, rođen 1906, Solin, Split, službenik, Hrvat, u NOB od 1941, član KPJ, poginuo u bici.

VUČIČIĆ Ante MIRKO, komandir čete u 1. dalmatinskoj brigadi, rođen 1918, Solin, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1941, član KPJ od 1941, poginuo na Sutjesci, kod Tjentišća, 11. juna 1943.

VUKOVIĆ Ante JURE, borac 1. dalmatinske brigade, rođen 1906, Kotlečnice, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, poginuo u bici.

VULIĆ Mate ANTE, komandir voda u 3. bataljonu 4. proleterske brigade, rođen 1912, Postinje Gornje, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo na Zelengori u prvoj polovini juna 1943.

VULIĆ Marka JAKOV, desetar u 3. dalmatinskoj brigadi, rođen 1907, Postinje, Donje, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo na Zelengori, u sastavu 2. čete 3. bataljona 4. proleterske brigade, u prvoj polovini juna 1943.

VULIĆ Marka JURE, desetar u 3. dalmatinskoj brigadi, rođen 1911, Postinje Gornje, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo na Zelengori, u sastavu 2. čete 3. bataljona 4. proleterske brigade, u prvoj polovini juna 1943.

ZEKAN Jakova ANTE, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1905, Postinje Donje, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo na Zelengori, u sastavu 1. čete 3. bataljona 4. proleterske brigade, u prvoj polovini juna 1943.

ZEKAN Ante IVAN, borac 2. dalmatinske brigade, rođen 1910, Postinje Donje, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, poginuo u bici.

ZEKAN Bože IVAN, komandir voda u 1. četi 3. bataljona 4. proleterske brigade, rođen 1911, Postinje Donje, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo na Zelengori oko 12. juna 1943.

ZEKAN Grge MATE, borac 4. bataljona 1. dalmatinske brigade, rođen 1910, Postinje Donje, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u bici.

ZEKAN Ivana MILE, borac 3. čete 1. bataljona 1. dalmatinske brigade, rođen 1925, Postinje Donje, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u bici.

ZLODRE Josipa TOMISLAV, borac 2. proleterske brigade, rođen 1917, Postinje Gornje, Split, krojački radnik, Hrvat, u NOB od juna 1942, poginuo u bici.

ZOKOVIĆ Jozse MARKO, desetar u 3. bataljonu 4. proleterske brigade, rođen 1917, Postinje Gornje, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo na Zelengori u prvoj polovini juna 1943.

ZOKOVIĆ Ivana PETAR, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1920, Postinje Gornje, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo kod Miljevine, u sastavu 3. bataljona 4. proleterske brigade, 13. juna 1943.

ZORO Jure JAKOV, borac 2. dalmatinske brigade, rođen 1925, Muć, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u bici.

ZANIĆ Stipe ANTE, borac 1. dalmatinske brigade, rođen 1908, Podstrana, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, poginuo na Zelengori u prvoj polovini juna 1943.

ZIZIĆ Mate ANTE, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1919, Brštanovo, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo u bici.

ZIZIĆ Spira ANTE, borac 1. bataljona 1. dalmatinske brigade, rođen 1907, Solin, Split, radnik, Hrvat, u NOB od februara 1943, poginuo na Sutjesci, kod Tjentišta, 11. juna 1943.

ZIZIĆ Ljube KATINA, bolničarka u Centralnoj bolnici, rođena 1925, Kaštel Kambelovac, Split, domaćica, Hrvatica, u NOB od oktobra 1942, poginula u kanjonu Pjive, kod Cokove Luke, 9. juna 1943.

ZIZIĆ Zivka MATE, desetar u 4. proleterskoj brigadi, rođen 1920, Solin, Split, radnik, Hrvat, u NOB od 1941, član SKOJ-a od 1938, poginuo na Zelengori oko 10. juna 1943.

ZIZIĆ Bože ŠTIPAN, borac 3. dalmatinske brigade, rođen 1925, Brštanovo, Split, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, poginuo na Sutjesci u prvoj polovini juna 1943.

PREGLED BROJA POGINULIH BORACA U BICI NA SUTJESCI
PO MJESTIMA RODENJA S PODRUČJA OPĆINE SPLIT

Mjesto rođenja	Broj poginulih	Mjesto rođenja	Broj poginulih
Bogdanovići	2	Nisko	1
Bračević	5	Ogorje	22
Bročnac	9	Podstrana	24
Brštanovo	22	Postinje Donje	14
Crivac	1	Postinje Gornje	6
Dugopolje	12	Pribude	4
Grohote	4	Prugovo	1
Kaštel Gomilica	10	Radošić	2
Kaštel Kambelovac	18	Radunić	8
Kaštel Lukšić	2	Selo Donje	5
Kaštel Novi	9	Selo Gornje	5
Kaštel Stari	3	Sitno Donje	15
Kaštel Sućurac	8	Sitno Gornje	7
Kaštel Staffilić	5	Solin	54
Klis	42	Split	63
Konjsko	1	Srinjine	7
Korušca	1	Stobreč	5
Kotlenice	4	Stomorska	2
Kučine	9	Uble	5
Lečevića	5	Vranje	9
Maslinica	5	Vučevica	3
Milešina	9	Zelovo Sutinsko	2
Mravince	15	Zrnovnica	58
Muč	20	Neutvrđeno	1
Neorić	1		
Ukupno sa područja općine Split:			545

IZVORI I LITERATURA

Arhiv Vojnoistorijskog instituta: Lista gubitaka 1. proleterske divizije 1942—1945, k. 1, br. reg. 2; Spisak poginulih, nestalih i zarobljenih 2. proleterske divizije, k. 4, br. reg. 1; Knjiga poginulih 3. udarne divizije 1943—1945, k. 5, br. reg. 2; Spisak poginulih 1. dalmatinske brigade od formiranja do kraja rata, k. 110/1, br. reg. 1; Spisak poginulih 2. dalmatinske brigade, k. 12, br. reg. 1; Spisak poginulih 4. proleterske brigade, k. 4, br. reg. 2; Knjiga poginulih 5. crnogorske brigade 1943—1945, k. 5, br. reg. 3; Spisak poginulih 10. hercegovačke brigade, k. 40, br. reg. 7—6.

Arhivi općinskih odbora Saveza udruženja boraca NOR-a: Benkovac, Biograd, Brač, Drniš, Hvar, Imotski, Knin, Korčula, Makarska, Metković, Omiš, Ploče, Sinj, Split, Šibenik, Trogir, Vis, Vrgorac i Zadar.

Izjave pojedinaca: boraca sa Sutjeske i članova porodica poginulih boraca.

Literatura: Četvrta proleterska, I i II, Vojno delo, Beograd 1969; Druga proleterska, I—III, Vojno delo, Beograd 1965; Ljubodrag Đurić, Ratni dnevnik, Vojno delo, Beograd, 1966; Blažo Janković, Četvrta crnogorska proleterska brigada, Vojno delo, Beograd 1975; Viktor Kučan, Sutjeska dolina heroja, Partizanska knjiga — Monos, Beograd 1978; Neretva—Sutjeska 1943, Vojnoistorijski institut, Beograd 1969; Branko Obradović, Druga dalmatinska proleterska brigada, Vojno delo, Beograd 1968; Peta proleterska, I i II, Vojno delo, Beograd 1972; Prva proleterska, I i II, Vojno delo, Beograd 1963; Sutjeska, I—VI, Vojno delo, Beograd 1958—1966.

MILAN OBRADOVIC

OBAVJEŠTAJNA SLUŽBA NOP-a U SPLITU

Geneza obavještajne i samozaštitne djelatnosti komunista, revolucionarnih organizacija i snaga revolucije Splita tokom narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije nosi pečat i porijeklo od ilegalnog rada komunista ovoga grada između dva rata. Komunistima i revolucionarnim organizacijama Splita između dva rata bilo je povjeravano osiguranje više partijskih skupova, konferencija i viših partijskih rukovodilaca. I pored veoma složenih uvjeta u kojima su partijski skupovi održavani i rigoroznih zahvata policijskih vlasti i državnih struktura monarhofašističke Jugoslavije prema komunistima, te zadatke su komunisti Splita uglavnom s uspjehom obavljali i u toj borbi stjecali dragocjena iskustva i saznanja u izgradnji i razvijanju budnosti, konspiracije i svijesti o samozaštitnom djelovanju i ponašanju komunista, skojevaca i revolucionarnih organizacija u gradu. Stečena iskustva u klasnoj borbi između dva rata prenošena su na radničku klasu i građane Splita, a naročito na omladinu.

Zahvaljujući tome koncepcija sigurnosti i samozaštite je bila idejno i politički prisutna u cijeloj revolucionarnoj praksi komunista i snaga revolucije Splita, jer je bila postavljena na najširoj osnovi i na samozaštitnom djelovanju svih organizacija NOP-a, a prije svega na visokoj svijesti i samozaštitnom ponašanju građana Splita. To će imati utjecaja i na uspješno organiziranje partizanske obavještajne službe, sigurnosti i samozaštite u NOP-u Splita. Iz takve situacije izrastao je i splitski obavještajni centar NOP-a, koji po svojoj organiziranosti, rezultatima u obavještavanju partizanskih jedinica i organizacija NOP-a na oslobodonom teritoriju, po rezultatima rada i doprinosu revoluciji i slobodi — spada među najljepše primjere iz borbe okupiranih gradova Jugoslavije tokom rata.

NOP Splita i njegov centar partizanske obavještajne službe mogao je djelovati uspješno i neprekidno tokom cijelog rata i revolucije u veoma teškim i složenim uvjetima okupacije, u kojoj je obavještajno-policijski aparat okupatora bio dominantan i gusto postavljen, i ostati neotkriven od neprijatelja — jedino tako što je Partija u narodu — toj najširoj osnovi partizanske obavještajne službe njegovala osjećaj budno-

sti i samozaštite, kao sastavnom dijelu klasno-političke i revolucionarne svijesti. To je upravo bio osnovni uvjet opstanka i uspješnog vođenja oslobodilačkog rata u uvjetima stroge ilegalnosti pred nosom brojnih fašističkih snaga u garnizonu Split tokom rata.

I

Da bi se stekla potpunija slika pod kojim je uvjetima djelovao splitski obavještajni centar NOP-a,¹ dat ćemo osvrt na organizaciju, lokaciju, gustinu, ciljeve i metode borbe obavještajno-polijskih službi, organa i jedinica sigurnosti talijanskih i njemačkih okupatora i kvislinga u borbi protiv NOP-a grada, te na djelovanje engleske obavještajne službe preko četnika i kraljevskih oficira tokom rata u Splitu.

Istraživanja pokazuju da su većina viših štabova i komandi okupatorskih trupa, civilnih ustanova okupacionog sistema Dalmacije bili stacionirani u Splitu kao glavnom ekonomskom, saobraćajnom i administrativnom centru Dalmacije. To je nametalo i postojanje guste mreže policijskih stanica u gradu te specijalnih jedinica sigurnosti. U Splitu je djelovao cio 9. bataljon kraljevskih karabinijera, od ukupno četiri koliko ih je bilo na području cijele Dalmacije². Pored toga u gradu je bio stacioniran cio obavještajni aparat VI talijanskog armijskog korpusa, zatim granična straža, obalna obrana, financijska straža, gusta mreža karabinijerskih stanica, policijskih kvestura, fašističkih organizacija, legija crnih košulja i dr.

Korisnik podataka i rada svih obavještajno-polijskih organizacija i jedinica talijanskih fašističkih okupatora u Splitu bila je vojno-obavještajna služba SIM (Servizio informativo militare), koja je radila u sistemu centara, podcentara i sekcija.³

Isto tako, Družna tajna policija — OVRA (Opera vigilanza repressione antifasismo — organi budnosti za suzbijanje antifasizma) u Splitu je bila veoma snažna i brojna. To je u stvari bila politička policija fašističke Italije. Na okupiranom području Dalmacije, a naročito u Splitu kao centru okupacionog sistema okupatora, OVRA je već krajem aprila i u maju 1941. godine bila uspostavila mrežu svojih centara s osnovnim zadatkom borbe protiv KP i antifasističkih snaga uopće. Organi OVRE se povezuju s najreakcionarnijim snagama u gradu s ciljem razbijanja jedinstva masa i njihovog otpora okupacionom sistemu. Na toj liniji OVRA se povezuje s reakcionarnim dijelom HSS i s četničkim elementima u gradu. Ona u metodu svoga rada i borbe protiv ilegalnog NOP-a

¹ U sačuvanoj arhivskoj građi i sjećanjima sudionika spominju se različiti nazivi za obavještajnu službu koji čine vertikalnu strukturu: Pomoćni obavještajni centar (POC), Rajonski obavještajni centar — ROC i Mjesni obavještajni centar — MOC. Mi ćemo radi preciznosti i lokacije zbivanja događaja na Split spominjati, uslovno, Obavještajna služba NOR-a u Splitu.

² Talijanska obavještajna služba u okupacionom sistemu, DSUP FNRI (rukopis), Beograd 1959. godine, str. 70, (u daljem tekstu talijanska obavještajna služba) i VIG 2/52, str. 70.

³ Talijanska obavještajna služba, str. 10.

Splita primjenjuje sva sredstva — od grubih ucjena do najgnusnijih zločina nad pripadnicima NOP-a i njihovim porodicama u gradu. Od raznih zvjerskih mučenja umrlo je u zatvorima preko 300 Splitsana. Svakodnevn su ubijanja aktivista NOP-a bez sudskih presuda, odvođenje Splitsana u logore i druge represivne mjere.

Narastanjem NOP-a Splita vojno-obavještajna služba fašističke Italije — SIM težište svoga rada prenosi na obavještajne centre i ispostave vojnih jedinica, tj. na obavještajni ured VI talijanskog armijskog korpusa pod nazivom Ufficio informazioni Corpo d'Armata, koji je bio veoma brojna.⁴

I ostale talijanske obavještajne-policijske službe, osim OVRE i SIM, u borbi protiv ilegalnog NOP-a Splita primjenjivale su razne metode i mjere, kao što su korištenje usluga kvislinga, četnika i ustaša, plaćanje obavještajnih usluga o NOP-u, davanje namirnica kojima se najviše oskudijevalo, garantiranje sigurnosti, saslušavanje zarobljenih pripadnika NOV, NOP-a i uhapšenih aktivista, sistem talaca i druge mjere u borbi protiv NOP-a.⁵

Još s početka 1943. godine njemačke obavještajne službe (vojna i civilna) vrše prodor u Dalmaciju, a naročito u Split kao glavni administrativni, saobraćajni i pomorski centar Dalmacije. Taj prodor je imao kao cilj sprečavanje iskrcavanja Angloamerikanaca na Jadran i vršenje obavještajnih priprema brze reokupacije dalmatinske obale u momentu kapitulacije Italije, te sprečavanje naglog širenja NOP-a koje je predviđano poslije talijanske kapitulacije. Naravno da je NOP bio glavna smetnja planovima i kombinacijama Nijemaca, pa je radi toga i borba protiv njih bila glavni i osnovni zadatak.

U tom cilju Nijemci već krajem maja 1942. godine vrše infiltraciju svoje obavještajne mreže raznim kanalima: brojnim povećavanjem osoblja u konzulatima i predstavnika pri lučkim kapetanijama, kadrovskim jačanjem njemačkih vojnih predstavnika pri talijanskim štabovima i na druge načine. Već 1943. godine Nijemci obrazuju pokretne obavještajne centre zvane FATO-ve (trupovi za izvidanje fronta), zatim uspostavljaju pokretnu obavještajnu mrežu sastavljenu od obavještajaca i diverzanata, sa zadatakom da njena agentura ostane u pozadini invazionih trupa u slučaju iskrcavanja Angloamerikanaca i da radio-putem šalje podatke o iskrcanom protivniku, tzv. mreža Riknec («Riiknez» — pozadinska mreža njemačke vojno-obavještajne službe koja je djelovala u pozadini protivnika).

U Splitu je, na primjer, djelovalo od početka 1943. godine osam centara, ispostava i uporišta njemačke obavještajne službe, od kojih je bilo šest centara vojno-obavještajne službe — Abver i mornaričkog Abvera.⁶ Agentura njemačke obavještajne službe na splitskom području

⁴ Isto.

⁵ Arhiv VII JNA (Talijanski fond) K. 365, A F. 6. d. 8.

⁶ U Splitu su od početka 1943. pa na dalje djelovali slijedeći centri i ispostave njemačke obavještajne službe: EK 5 (Kds), Operativna djelatnost grupa formacija SIPO — (vojne policije i SD nacističke partije na okupiranim teritorijima od posebnog interesa za Treći Rajh), Grupa »Subert« (Schubert) FAT-a 214 (trupe za izvidanje fronta)

bila je regrutirana iz raznih sredina za borbu protiv ilegalnog NOP-a. Iz njemačkih dokumenata je evidentno da je u Splitu za Nijemce radio jedan od istaknutih agenata njihove obavještajne službe — trgovac Hajnrih Ejdtman, koji je često iz Splita, u drugoj polovini rata, putovao u Sarajevo radi obavještajnih zadataka i tamo njemačkom obavještajnom centru podnosio izvještaje. Ovaj centar je posmatrao rad NOP-a, odnose između Talijana i Britanaca i kraljevskih jugoslavenskih oficira u Splitu. Njemački agent u Splitu, prema njemačkim izvorima, bio je i izvjesni Franjo Holi, rukovodilac četničke omladinske organizacije, frizer i vlasuljar, a njegova zanatska radnja je služila kao mjesto za sastajanje s mrežom sakupljača podataka o NOP-u Splita. On je svoje obavještajne izvještaje o NOP-u podnosio šefu njemačke špijunaže u Splitu — Stigeru. Zatim se u nekim njemačkim izvorima spominje da je radila za njemačku obavještajnu službu Dora Eškoli, vlasnica splitske filijale fabrike »Astra«. Ona je 1944. godine, zajedno s izvjesnim Perinom, upućena iz Splita na oslobođenu teritoriju u NOV po obavještajnim zadacima, ali je u tome bila spriječena, zahvaljujući provjerenim i pravovremenim obavještenjima splitskih obavještajaca; lišeni su slobode i tako spriječeni u njihovom razornom radu protiv NOP-a i oružanih snaga revolucije. Kao njemački agenti spominju se: ljotičevac Vojislav Radunović, koji je držao njemačku obavještajnu mrežu u Kaštelima; Felci Jurčić, četnik iz Kaštela koji je Nijemcima davao izvještaje o Visu što je dobijao od agenta s Hvara; dr Ante Kovačić pod pseudonimom »Šibiškin«; Alojz Kržišnik pod pseudonimom »Krajcer«, koji je radio za Nijemce po obavještajnim zadacima na terenu Sinja, Kaštela i Omiša i bavio se crnoberzijančenjem, a oslanjao se na izvore podataka o NOP-u naročito na četnike; on je njemačkom obavještajcu Stigeru javio da se u splitskoj telefonskoj centrali oslušuju razgovori koje Stiger vodi sa svojim agentima u gradu; Svetozar Marković, turistički vodič, koga je njemačkom obavještajcu Stigeru preporučila njemačka komanda mjesta u Splitu; Marko Mikačić, pod pseudonimom »Milan«, koji je radio kao službenik u Okružnom sudu u Splitu; bio je četnički oficir za vezu s njemačkim ustanovama u gradu a održavao je veze s Momčilom Đujićem; Pero Stoisavljević, pravoslavni svećenik iz sela Otišća u sinjskom kotaru, bivši narodni poslanik, inače četnički »vojvoda« u svom kraju; Mihajilo Zaklanović, knjižar u Splitu i pod pseudonimom »Michel«, četnik, koji je imao mrežu agenata; njemački obavještajni koordinator u Splitu Stiger ga je smatrao za jednog od najboljih i najproduktivnijih agenata vojno-obavještajne službe — Ab ver i dr.⁷ Istraživanja zatim pokazuju da je u Splitu u borbi protiv NOP-a bio aktivan i mornarički Ab ver koji je svoju obavještajnu mrežu angažirao od pojedinaca u lu-

iz sastava njemačke vojno-obavještajne službe — Abver) : MEK-90 (Meldelkof — obavještajni punkt Ab vera) : MK FAI-a 380 (obavještajni punkt trupa za izvidanje fronta br. 380) : TE EK — 5 (djelatna komanda obavještajne službe — Abver) : Uporište (Mejer) Ast-a Beograd (teritorijalna ustanova vojno-obavještajne službe Abver, nazvana po rukovodiocu Mejeru, sa sjedištem u Beogradu; uporište I. M. (Vidi: Njemačka obavještajna služba u okupacionom sistemu, DSUP FNRJ, Beograd 1958 (rukopis), str. 718, u daljem tekstu NOS).

⁷ NOS, knj. V, str. 314.

čkim kapetanijama i propalih žena. Tu aktivnost u Splitu je koordinirala njemačka Mornarička operativna komanda u čijem je sastavu radio organ mornaričkog Abvera za Jadransku obalu. Do 1943. godine ovu aktivnost je koordinirao njemački konzulat u Dubrovniku.⁸

Osim toga, Split su nakon kapitulacije Italije pokrivali u policijskom pogledu dijelovi njemačke Pete policijske oblasti. Njemački komandant Komerhofer još je s proljeća 1943. godine izvršio obavještajne pripreme da bi spriječio razoružanje talijanskih trupa od strane partizana u Dalmaciji.⁹

Njemačka dokumenta ukazuju da su i njemačke obavještajne ustanove specijalne namjene obavještajno osmatrale ilegalni NOP Splita (upotrebljavao ih je njemački štab XV brdskog korpusa generala Kiblera): Trup-172, GEP-9, specijalna grupa njemačke policije korištena za obavještajne intervencije na područjima od posebnih interesa za Vermaht; ta grupa se nalazila pri Štabu njemačke 264. divizije.

Sačuvana dokumenta ukazuju da je i obavještajna aktivnost četničke organizacije i pristaša reakcionarnog dijela HSS u borbi protiv NOP-a Splita za račun engleske obavještajne službe bila intenzivna. U Splitu je tokom rata djelovao obavještajni centar kraljevske vlade u Londonu uz asistenciju engleske obavještajne službe SOE. Obavještajne konce je povezivao jugoslavenski kraljevski poručnik Stanislav Rapotec, koji se engleskom podmornicom iskrcao na Mljetu 27. I 1942. godine, sa zadatkom da uspostavi vezu s četnicima u Dalmaciji. Rapotec je pored veza s četnicima u Dalmaciji kontaktirao i s Alojzijem Štepincom u Zagrebu i opunomoćenikom Draže Mihailovića za Sloveniju T. Novakom, a vraćajući se iz Jugoslavije za Istanbul sastao se i s Dražinim predstavnicima u Beogradu.¹⁰ Obavještajac kraljevske vlade Rapotec ostao je oko 5 mjeseci na jugoslavenskom teritoriju. Njegov boravak njemačka obavještajna služba je otkrila tek onda kada se već vratio na Bliski istok i to putem praćenja — prisluškivanja radio-saobraćaja generalnog konzulata kraljevske vlade u Istanbulu s Londonom.

Međutim, splitski obavještajci su odmah otkrili prisustvo Stanislava Rapoteca u Splitu. Evo kako je, sredinom februara 1942. godine, suradnik splitskog obavještajnog centra »Duško« o tome obavijestio organizacije NOP-a: »(...) U Splitu se nalazi kapetan Stanko Rapotec, član Generalštaba u Kairu koji je ovamo došao preko Carigrada po specijalnoj obavještajnoj misiji kraljevske vlade, da ispita mogućnosti desanta saveznika na Jadran, stupi u vezu sa Dražom Mihailovićem i da četnicima dade potrebne direktive (...) U samom Splitu počeo je stupati u vezu sa vojnim licima. Isao je neki dan na Korčulu da posjeti dr Amerića, a preko njega i Dr I vano vica.«¹¹

⁸ Isto.
⁹ M. Kreso Uspostavljanje njemačke okupacione uprave u Dalmaciji, Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije br. 111/75, str. 652.
¹⁰ E. Kardež, Sjećanja, Politika od 30. I 1980.
¹¹ Arhiv CK KPH — mikro film VH JNA, f. 2/597—3.

Obavještajno uporište okupatora činila je tzv. četnička Komanda Dalmacije, Like i zapadne Bosne, na čelu s pukovnikom bivše kraljevske vojske Ilijom Trifunovićem Birčaninom, koji je živio u Splitu pod okriljem talijanskih kraljevskih karabinjera i u toku 1942. godine organizirao čvrstu suradnju četnika i Talijana jugozapadne Bosne i Like.¹² To četničko uporište vodilo je i borbu protiv ilegalnog NOP-a Splita, izvještavajući Talijane o svemu onome što su zapažali o NOP-u. Taj četnički štab je imao plan preuzimanja vlasti u Splitu poshje talijanske kapitulacije i iskrcavanja Engleza na jadransku obalu. O tome splitski obavještajac NOP-a »Grof« (Edo Grol, primjedba autora), piše u svom izvještaju: »(...) četnici su počeli sa razradom plana preuzimanja vlasti u Splitu. Svoj plan unose na vojnu sekciju, razmjere 1:25.000. U toj razradi plana učestvuju 16 kraljevskih oficira jugoslovenske vojske. Radom ove grupe rukovodi vazduhoplovni kapetan Boris Krešimir«. Drugi partizanski obavještajac »Metod« izvijestio je rukovodstvo NOP-a da su »(...) 24. januara četnici, na sastanku u Kninu tražili dozvolu za stacioniranje jednog četničkog bataljona u Splitu. Prijedlog je otišao na odobrenje u Rim jer je sada na snazi odobrenje za postojanje četničke oružane mihcije samo na anektiranim područjima Dalmacije«.¹³

Kako se vidi, na značaj podataka ukazuju i pokušaji vršenja priprema kontrarevolucije za preuzimanje vlasti u Splitu, nakon kapitulacije Italije, od strane četničkog pokreta uz podršku Angloamerikanaca, koji su radili svim sredstvima da razbiju KPJ i partizanske jedinice i da svojim snagama i četničkom pokretu osiguraju preimućstvo. U skladu s takvom politikom reakcionarnih snaga i kontrarevolucije radeno je i na jačanju pokreta Draže Mihailovića, o čemu govori i izvještaj splitskog obavještajca NOP-a pod pseudonimom »Broj 3«, koji piše da »(...) četnici vrbuju oficire bivše vojske za odlazak u četnike po zadatku Draže Mihailovića. Na tome radi srpski Komitet u Splitu na čelu sa popom Urukalom i podoficir Alojz Kržišnjak«.¹⁴

Ni jedna važnija stvar u taboru kontrarevolucije nije umakla budnom oku i uhu splitskih partizanskih obavještajaca. Koliko je, na primjer, bilo od značaja doći do podataka o neprijateljskim namjerama u cilja zaštite organizacija NOP-a od obavještajnog prodora u ilegalne NOP-organe Partije i NOVH na oslobođenoj teritoriji, govori i sadržina izvještaja obavještajca »Mijata«, koji datira od 14. I 1943. U njemu se ističe da je »(...) u splitskom hotelu »Ambasador« održan sastanak između predstavnika četnika i Italijana oko učešća u borbama protiv partizana u velikoj ofanzivi koja se protiv vas priprema« (radi se o pripremama četvrte neprijateljske ofanzive — prim, autora). Četničku delegaciju predvodi pop Urukalo (...). Na ovom sastanku četnici su dali Talijanima spisak svih lica u Splitu koji rade za partizane sa predlogom da ih Talijani pohapse«.¹⁵

¹² B. Leontić, Split 1941. godine, Prosveta, Beograd 1960, str. 37.

¹³ A VII JNA, (NOR) k. 1491, f. 5, d. 23.

¹⁴ Arhiv CKH mikro-film VII JN 2/696-7.

¹⁵ Zbornik dokumenata o bezbednosti NOR-a, knjiga IV, str. 89.

Kako se vidi, kontrarevolucija je bila desna ruka fašističkim okupatorima i njihovoj obavještajnoj službi u borbi protiv ilegalnog NOP-a u Splitu, pa su obavještenja o tome bila dragocjena, da bi se preduzele mjere sigurnosti i izbjegli udari neprijatelja.

U Splitu su, dakle, sve zaraćene strane učvršćivale svoja obavještajna uporišta, jer je Split bio centar okupacione vlasti za Dalmaciju, ali i jak centar KPH i NOP-a. U sve te odnose, obavještajne igre i kombinacije valjalo je prodirati i steći uvid u planove i namjere, kako bi se na vrijeme pariralo neprijatelju i poduzimale odgovarajuće vojne, političke, političko-propagandne i kontra-obavještajne mjere i postupci od strane Partije, oružanih snaga i organizacije NOP-a.

II

Već smo u dosadašnjim razmatranjima istakli činjenicu da su komunisti Splita mogli uspješno djelovati i ispoljavati svoju revolucionarnu oslobodilačku aktivnost u borbi protiv okupatora i kontrarevolucije, u tako složenim i teškim uvjetima okupacije, jedino tako što su pored razvijanja samozaštite svijesti kod građana Splita stvarali i stručnu političko-obavještajnu službu za borbu protiv policijskih službi okupatora i kvilinga — kao što je bio splitski obavještajni centar NOP-a.

Istraživanja potvrđuju da je splitski centar partizanske obavještajne službe, angažirajući veći broj suradnika NOP-a po obavještajnim zadacima u svim strukturama okupacionog sistema bio tako organiziran da je bio u stanju da kontinuirano prati i uočava planove i namjere fašističkih okupatora i kontrarevolucije, jer su upravo u gradovima okupatori kovali planove za uništenje Partije i NOP-a i oružanih snaga revolucije. O efikasnom funkcioniranju splitskih obavještajaca stari revolucionar i komunist Andrija Božanić kaže: »(...) Partizanska obavještajna služba u Splitu imala je veoma važnu ulogu i dala svoj dragocjen doprinos u borbi protiv fašističkih okupatora i kontrarevolucije, uspješno parirajući obavještajni nastup brojnih obavještajno-policijskih službi udruženih okupatora, usmjerenih da unište ili uspore narastanje snaga revolucije. Ona je to mogla postići jer je stalno imala vezu sa širokim masama radnika, mornara, službenika, ribara, težaka, poštara, željezničara i građana svih socijalnih kategorija. Drugim riječima, partizanska obavještajna služba u Splitu tokom NOR-a i revolucije bila je u narodu. Više puta sam u partijskom radu do rata, a naročito u toku rata imao prilike da su mi prilazili radnici, težaci, mornari, građani i samoinicijativno me obavještavali o namjerama okupatora, četnika, ustaša i raznih agentura usmjerenih da unište našu Partiju i narodnooslobodilački pokret (...) okupatori nisu uspjeli da prodru u naše organizacije ilegalnog NOP-a Splita i ako su činili brojne pokušaje da to učine. Ovo im nije pošlo za rukom, jer je vladala velika konspiracija kod nas. Čak se nije znalo ko je član Partije, a ko je skojevac. Uvedeni su bili i pseudonimi za sve

partijske radnike i za sve one drugove koji su radili po obavještajnim zadacima u gradu».¹⁶

Kao mjera budnosti primjenjivana je praksa »da jedan aktivista drži jednu vezu, a za druge nije znao, što je bila važna mjera budnosti i samozaštite u djelovanju ilegalnog NOP-a Splita« — kaže Andrija Božanić.¹⁷

Boro Leontić tvrdi da se strogo vodilo računa o budnosti i konspiraciji u radu tokom priprema oružane borbe »... o čemu okupatorske vlasti u Splitu nisu imale nikakva obavještenja«. Koliko su slabo talijanske vlasti bile informisane o pripremama oružanog ustanka i partizanskoj obavještajnoj službi, po Leontiću, »svjedoči i izjava jednog talijanskog obavještajca iz predustaničkog perioda, koji ističe da komunisti ne predstavljaju ozbiljnu opasnost, jer se sa njima može izaći na kraj na osnovu iskustava stečenih u borbi protiv komunista u Italiji».¹⁸

Taj podatak najbolje govori o mjerama budnosti i konspiraciji među komunistima i snagama revolucije u Splitu u predustaničkom periodu.

Prema Bori Leontiću, odluku o organizovanju obavještajnog rada i aktivnosti u Splitu Partija je donijela maja 1941. godine, na sastanku partijskih aktivista i najpouzdanijih skojevaca. »(...) Sve partijske organizacije od Vojne komisije dobile su zadatak — piše Boro Leontić — da organizuju obavještajnu službu sa zadatkom da ustanove: koje se neprijateljske snage nalaze na području njihovih partijskih organizacija, koliko je njihovo brojno stanje, kakvo je njihovo naoružanje, na kome je stupnju njihov moral (...) gde se nalaze njihovi vojni objekti (barutni magacini, skladišta). Isto tako trebalo je prikupiti podatke o organizaciji njihove službe veze, smeštaju njihovih štabova, stanova starješina. U tu svrhu preporučeno je da se stupa u vezu sa italijanskim vojnicima, među kojima je defetizam bio dosta proširena pojava.»¹⁹

U tim aktivnostima i organizacionim mjerama komuniste Splita podstiče i geneza početka djelovanja splitskoga obavještajnog centra NOP-a.

Komunisti Splita su, dakle, od prvih dana priprema za oružanu borbu shvatili značaj posjedovanja tačnih informacija o planovima, stanju i namjerama neprijatelja, da bi mogli uspješno izvoditi organizacione pripreme oružanog ustanka, izvoditi akcije, izbjegavati udare, graditi političku taktiku, organizovati propagandu u masama i prelaziti u ofenzivu. Partijska i skojevska organizacija uložila je maksimum napora u organiziranje splitskog centra partizanske obavještajne službe, odabiranje kadrova, razvijanje političke svijesti, hrabrosti, samoinicijative, odvažnosti, pravilnosti, procjene političkih događaja, provjere istinitosti podataka i dr. Komunisti Splita pridržavali su se Titovih savjeta o značaju

¹⁶ Zabilješke iz razgovora autora s Andrijom Božanićem, u prostorijama Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije u Splitu, 27. VI 1979. godine, nalaze se kod autora.

¹⁷ Isto.

¹⁸ D. Leontić, Split 1941. godine, str. 39.

¹⁹ Isto, str. 37.

točnosti obavještajnih informacija; »(...) Da bi izvještaji bili korisni da se iz njih vidi stepen pouzdanosti njihove sadržine (...) Neistiniti izvještaji predstavljaju nečasne postupke i podliježu najstrožijoj odgovornosti«.²⁰

Kako se iz izloženoga vidi, splitski obavještajni centar NOP-a bio je dobro organizaciono postavljen i s odabranim kadrovima, koji su imali iskustva iz borbe protiv policije i državnih struktura vlasti kraljevine Jugoslavije do rata. Centar je imao rasprostranjenu mrežu suradnika u svim strukturama okupacione vlasti pa je djelovao kao dobro uhodani obavještajni organ, sa suradnicima angažovanim u sredinama neprijatelja, aktivistima koji su prikupljali podatke, donekle ih sređivali i s prijedlozima slali na oslobođenu teritoriju radi korištenja.

Prema sjećanju ratnog sekretara PK KPH za Dalmaciju Vicka Krstulovića i prema drugim izvorima, u splitskom obavještajnom centru NOP-a radili su ili njime rukovodili komunisti: Dalibor Jakaša-Malčik, Srećko Fabijanac, Miro Segvić, Ljubo Pervan, Marko Čolak, Paško Ninčević, Ante Jurjević-Baja, Pićo Kovačević »Ivo«, Slavko Mader »Barba«, Ljubo Krstulović i drugi.²¹

Koliki je značaj pridavan obavještajnim podacima koje je prikupljao i slao splitski obavještajni centar, vidi se i po tome što je centar od jula 1942. godine (tj. od dolaska CK KPJ i Vrhovnog štaba NOP i DVJ u Bosansku krajinu) pa sve do 11. oktobra 1943. godine bio direktno vezan za Drugi odsjek Vrhovnog štaba. Zapravo do tada je POC za Dalmaciju bio vezan za Vrhovni štab, a tada se potčinjava Glavnom obavještajnom centru Glavnog štaba Hrvatske.²²

U cilju konspiracije u radu, sve svoje izvještaje splitski su obavještajci potpisivali pseudonimom. Najviše je sačuvanih izvještaja poslanih iz Splita tokom NOR-a i revolucije potpisano pseudonimom »Mijat«,²³ »Kačić«, »Barba« (Slavko Mador), »Žiška«, »Metod«, »Kavalir«, »Duško«, »Grof« (Edo Grof, prim. autora), »Saša«, »Aca«, »Bepo 3«, »Simić« i dr.

I pored uložениh napora, izučavanja arhivske građe, drugih izvora i sjećanje sudionika, nije nam uspjelo da te aktiviste-ratnike iza fronta, izvedemo iz anonimnosti i da utvrdimo koje su ličnosti iza navedenih pseudonima, osim »Barbu« i »Grofa«.

Koliko je rad splitskih obavještajaca bio produktivan, ilustrira i podatak da su oni, samo za period od 22. II do 15. XII 1943. godine, poslali iz Splita na oslobođeni teritorij 70 obavještajnih izvještaja, ili po deset mjesečno, odnosno svaki treći dan po jedan, što najbolje ilustrira intenzitet njihova rada i doprinos u borbi protiv okupatora i kvislinga.²⁴

Kada se izvrši analiza sadržaja sačuvanih izvještaja koje su poslali splitski obavještajci NOP-a, onda se može konstatirati da su stalni objek-

²⁰ *Kommunist* br. 1/1951, str. 54.
²¹ Zabilješka iz razgovora autora s Vickom Krstulovićem u prostorijama Savjeta federacije u Beogradu, 4. XV 1979. godine, nalazi se kod autora.
²² AVII JNA (NOR) k. 107 B, f. 3, d. 12.
²³ Vidi: originalni izvještaji u arhivi VII JNA (NOR) k. 1491, f. 5. d. 37. koji širegovori o ličnosti i političkom opredjeljenju sudionika NOR-a »Mijata«.
²⁴ VII JNA, k. 516, f. 6, d. 10, 12, 13.

ti njihova interesa bili brojno stanje, naoružanje, moral, namjera talijanskih i njemačkih okupatora i kvistlinga, obavještajne intrige i kombinacije kraljevske vlade preko njezine četničke agenture, aktivnost i namjera četničkog štaba Ilije Trifunovića Birčanina, koji je u Splitu legalno živio pod okriljem talijanskih okupatora, i njegovo angažiranje u organiziranju suradnje između Talijana i četnika u jugozapadnoj Bosni i Lici. Cijela aktivnost Birčaninova štaba bila je osmatrana preko aktivistkinje NOP-a Ružice Primorac, uz suradnju partizanskih obavještajaca koji su djelovali u Kninu pod rukovodstvom Ivana Laće, a obavještajne poruke slane su Vrhovnom štabu ili preko Dinarskog obavještajnog punkta.²⁵

Vršen je također prodor u institucije okupatorske vlasti, obavještajne urede, vojne jedinice, štabove. Obilici toga rada su bih raznovrsni uslijed heterogenosti okupatora po sastavu, moralu, kvaliteti i ciljevima, pa je Partija na tim zadacima angažirala sposobne kadrove sa stečenim iskustvom.

Svi obavještajni podaci koji su slani iz Splita po svom sadržaju i problematici mogli bi se svrstati u dvije grupe: podaci o stanju, planovima i namjerama neprijatelja, koji su korišteni od strane vojnih štabova NOVJ za planiranje operacija; podaci što su se odnosili na mjere sigurnosti i samozaštite koje je trebalo poduzimati da bi se pariralo neprijateljskom obavještajnom prodoru u jedinice NOVH i organizacije NOP, organe vlasti i vojno-pozadinske organe na oslobođenu teritoriju Dalmacije i u susjednim regionima. Ilustracije radi, samo je iz Splita tokom priprema i tokom četvrte neprijateljske ofenzive poslano mnoštvo izvještaja s dragocjenim informacijama strategijskog značaja, u kojima su iznijete namjere, planovi, jačine, sastav, naoružanje gotovo svih jedinica okupatora i četničkih snaga. Splitski obavještajci su otkrili i tačan datum početka dejstva u IV ofenzivi — 19. januar, preko suradnika NOP-a »Mi jata«. Očigledno da se radilo o podacima koji su dobijani iz ratnog plana neprijatelja preko pojedinih talijanskih oficira-antifašista, o čemu naročito govore brojni izvještaji suradnika NOP-a iz grada Splita: »Mijata«, »Žiške«, »Barbe«, »Grofa« i »Kavalira«, a to govori da su im primarni izvori podataka bili dostupni.²⁶

Više podataka iz izvještaja splitskih obavještajaca odnosilo se na mjere sigurnosti, koje treba poduzeti na oslobođenom teritoriju i u jedinicama NOV. » (...) Naš prijatelj iz italijanske vojske javlja nam — piše saradnik NOP-a »Duško«, da će okupatori tokom ofanzive biti prinuđeni izvući iz grada zadnje rezerve i isprazniti grad. U tom slučaju u Splitu se može izvršiti udar, uzeti vlast, postati gospodar grada i luke a pogotovo neprijateljskih rezervi municije i hrane. U tom slučaju grad vam može pružiti na hiljade boraca«.

Kako se vidi u izvještajima ima i naivnih zaključaka i ocjena, ali su oni dobronamjerni.

²⁵Zbornih NOR, Tom IV/9, dok. broj 50.

²⁶AVn JNA (NOR), k. 1491, f. 5, d. 2.

U pogledu prijedloga za jačanje mjera sigurnosti suradnik NOP-a »Mijat«, u izvještaju od marta 1943. godine, predlaže da: »(...) se pojača budnost u partizanskim jedinicama (...) jer okupatori što svojom, što četničkom špijunažom raspolazu sa tačnim podacima o položajima partizanskog oružja i ljudstva a o kojima je reč u ovom izvještaju. Radi toga u buduće ne smije niko znati kuda vi krećete. (...) Zabranite svako kretanje seljaka uopće iz sela u selo i van u vašoj zoni. Jedino na taj način možete spriječiti otkretanje obavještenja preko te razgranate špijunske mreže okupatora, koja vam otkriva sve vaše položaje i namjere. Odmah promijenite sjedište štaba, jer je od neprijatelja otkriveno«.

Ili, na primjer, suradnik NOP-a »Mijat«, u izvještaju od 15. IX 1943. godine, daje podatke o rasporedu okupatorskih radio-stanica u Splitu i predlaže put i način kako im se najlakše može prići da ih se uništi. Isti izvještaj govori i o radu engleske obavještajne službe u Splitu i njenoj mreži. Skreće se pažnja da se pojača budnost nad jednim brojem žena koje putuju iz grada i dolaze u grad.²⁷

Isto tako u izvještaju suradnika NOP-a »Grofa« dato je obilje važnih informacija, jula 1943. godine. Izvještaj je poslan štabu IV operativne zone NOVJ. U njemu se pored ostalog ističe: »(...) Dostavljamo vam izvještaje iz Splita od 27. VII- do 20. VIII. 1943. godine. Talijanska vojska je započela miniranje obale u gradskoj luci. Po postojećem planu miniranje ima da se izvrši od lukobrana do lučke kapetanije (stara zgrada Banovine). Miniranje je već otpočelo od proširenog dijela lukobrana i do sada izvršeno do skladišta ugljena 'Jadranske plovidbe'. Izvještaj sadrži vrlo precizne podatke kao što je ovaj: »(...) Jame za eksploziv se kopaju do promjera 1 metar a dubine 1,50 metara, razdaljine dva metra od morske obale«.²⁸

Proučavanjem dokumenata protivničke strane može se uočiti da se talijanski okupator tuži na efikasan rad partizanske obavještajne službe u Splitu, koju masovno pomaže narod, ali ističe da su nemoćni da otkriju njene kanale, mrežu i veze. Tako, na primjer, u Uputu vojno-obavještajne službe SIM Talijanske pomorske komande (Maridalmacija) od 10. IV 1943. godine, potčinjenim jedinicama i ustanovama, pored ostalog, nalaže se da je: »(...) nužno potrebno preko lokalnih provjerenih osoba ili preko špijuna, ubaciti u te sredine ljude koji znaju lokalni način govora kako bi doznali šta pričaju«. Upravo upozorava talijanske okupacione vlasti da je »olakšano pribavljanje informacija partizanima načinom života stanovništva koje se obavlja u lukama. Prenosjenje informacija partizanima je olakšano koristeći putnike ih posade brodova koji vrše redovan saobraćaj«.²⁹

Isto tako se nalaže lučkim kapetanijama da povećaju budnost i zah-tjeva se da ostvari »jači nadzor nad pomorskim saobraćajem, pojačanom

²⁷ Isto, dok. broj 23.

²⁸ Isto, dok. br. 31.

²⁹ AVII JNA (talijanski fond) k. 365, f. 6, d. 8.

kontrolom putnika, angažovanjem osoblja lučke kapetanije u obavještajne svrhe, pojačavanjem kontrole nad ribarima».³⁰

Kako se iz izloženoga vidi, preciznost je bila odlika rada splitskih obavještajaca koji su davali najviše izvornih informacija tako reći iz prve ruke. Odlika njihova rada je bila i sposobnost da se uoče detalji važni za donošenje cjelishodnih odluka za partizanska dejstva. Njihovi izvještaji obiluju mnoštvom sugestija i prijedloga, što govori da splitski obavještajci nisu bili samo registratori događaja, već predlagači najboljih mjera i rješenja u datoj situaciji, čime je njihova uloga još značajnija tokom NOR-a i revolucije.

Nakon kapitulacije Italije i reokupacije jadranske obale od njemačkih snaga ukazala se potreba za reorganizacijom obavještajne službe NOP-a, jer su se izmjenili i uvjeti i situacije, a donekle i izvori obavještanja u Splitu, budući da su se neki izvori iz talijanskih okupacionih struktura prestali koristiti, jer su osobe koje su iza njih stajale otišle u Italiju ili u njemačko zarobljeništvo.

U vezi s tim Pomoćni obavještajni centar za srednju Dalmaciju (POC) izdao je 15. X 1943. godine Uput kojim je podijelio obavještajne sektore — rajone na: Split (grad), Solin, Kaštela, Trogir, Muć i Lečevicu. U Uputu se ukazuje na novonastalu situaciju i ističe da će Nijemci prići izradi sistema utvrđenja, pa se u vezi s tim naređuje MOC-u Split da vrši prikupljanje podataka, i to: »(...) broj, naoružanje, raspored neprijateljskih snaga i nazivi jedinica, o pokretima njemačke vojske, vremenu pokreta, o odnosu četnika i ustaša prema Njemcima i ostalim izdajnicima koji su se stavili u službu okupatora«.

Osim toga MOC-u Split se nalaže da »(...) odmah otpočne sa hvatanjem veza sa neprijateljskim vojnicima i oficirima, preko ljudi koji su često s njima. U tu svrhu angažovati odgovarajući broj žena koje bi mogle pratiti sve događaje po garnizonu Split«.

Ovaj podatak ukazuje na činjenicu da su u momentu kapitulacije Italije i dolaska Nijemaca izvjesno vrijeme bile prekinute veze s gradom, pa se nalaže da se one što brže uspostave i izvrši prilagodavanje novonastaloj situaciji, što je i postignuto za relativno kratko vrijeme.

III

Veći dio obavještajnih podataka koje su iz Splita slali splitski obavještajci tokom NOR-a imali su operativnostrategijski značaj za sve stepene komandi u NOVJ. Dobar dio podataka iz Splita koristio je i Vrhovni štab NOVJ, koje je dobijao posredstvom Dinarskog obavještajnog punkta, Štaba Četvrte operativne zone NOVH i Štaba 9. divizije.

Navodimo nekoliko ilustrativnih primjera.

» (...) Iz njemačkog plana operacija saznao sam slijedeće — piše u svom izvještaju iz Splita suradnik NOP-a »Mijat« 14. I 1943. i navodi:

³⁰ Isto.

(...) Po nabacivanju na planine i potpunom blokadom tući će vas topovima i avijacijom, a na stiješnjene jedinice Nijemci su odlučili baciti plin (bojne otrove) koji su uskladišteni u brodovima šibenske luke — pa predlaže: da naše rukovodstvo traži od saveznika, Rusa, Engleza i Amerikanaca, da zaprijetu Njemcima da to ne urade.³¹ Zbog čega neprijatelj ipak nije upotrebio bojne otrove teško je reći, ali su vjerojatni razlog loši meteorološki uvjeti i nagle promjene na ratištu tokom IV neprijateljske ofenzive koji su mogli uzrokovati i toksikaciju njihovih trupa.

Putem jednog izvještaja pred početak dejstvovanja u četvrtoj neprijateljskoj ofenzivi splitski obavještajci su javili još niz korisnih i značajnih informacija: da je došlo do sporazuma na inicijativu Nijemaca, između domobrana i četnika o zajedničkim dejstvima protiv jedinica NOV u ofenzivi; da je kraljevska vlada iz Londona šifrom odobrila Draži Mihailoviću da u borbi protiv komunista i jedinica NOVJ suraduje s Nijemcima, Talijanima i ustašama u cilju uništenja partizana.

Ili, na primjer, suradnik »Mijat« poslao je 14. I. 1943. iz Splita, partizanskim jedinicama izvještaj da je u splitskom hotelu »Ambasador« održan zajednički sastanak predstavnika četnika i Talijana o koordiniranju operacija protiv NOVJ, da je do takvog sporazuma došlo i na sastanku u Nevesinju, za dejstvo protiv Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba NOVJ, da će protiv partizana dejstvovati » (...) četnici iz Crne Gore — njih oko 5000, te da će oni u reon Knina stići između 15—20. januara 1943.«

Ovaj datum se vremenski poklapa s početkom tzv. operacije »Vajs«. U jednom izvještaju stoji još i ovo: »Iz njemačkog plana operacija saznao sam da Nijemci u sadašnjim borbama protiv Vas imaju namjeru da vam spriječe prelazak u Crnu Goru.«³²

Tokom operacija četvrte neprijateljske ofenzive iz Splita je stizalo niz značajnih obavještenja o planovima i namjerama neprijatelja — što je svakako djelo splitskih obavještajaca. Tako su, na primjer, 1. III 1943 iz Splita javili i ovo: »(...) poslije prvih udara neprijatelja na Vas kod Kupresa, treba očekivati drugi udar još snažniji, jer Nijemci vjeruju da će na Neretvi glavne partizanske snage biti uništene, po svaku cijenu će vam spriječavati prelazak Neretve za u Crnu Goru.«³³

Dalje su splitski obavještajci 24. I 1943. izvijestili da je u hotelu »Grand« u Kninu održana konferencija između četničkih, ustaških i talijanskih predstavnika o stvaranju neke vrste željezničke konvencije u cilju brzog prebacivanja i manevra trupa tokom operacije »Vajs«.³⁴

U toku četvrte neprijateljske ofenzive suradnici NOP-a su dolazili i do podataka koji se odnose na poduzimanje mjera sigurnosti od strane NOVJ i organizacija NOP-a. Tako je suradnik »Mijat« 7. III 1943. izvijestio da su »Italijani dali nalog karabinjerima u Splitu da pretresaju sve žene na blokovima ulaza u grad — pa predlaže: »ne šaljte nikakvu poštu niti pisane poruke u Split po kuririma — ženama.«

³¹ Arhiv CK KPH, mikro film, VII f. 104/113, 1 k. 1491, f. 5, d. 22.

³² Isto.

³³ Arhiv CKH f. 10/113.

³⁴ Isto.

Osim ovoga značajnog podatka koji upozorava na budnost, splitski obavještajci su od januara do marta 1943. poslali još niz korisnih informacija kontraobavještajne vrijednosti i značaja za NOP i oružane snage revolucije. »Treba strogo voditi računa o četnicima koji su se predali partizanima, budno pratiti njihov rad i ponašanje, jer oni koji su se predali ima ih dosta evidentiranih kao špijuni okupatora« — stoji u jednom izvještaju iz Splita.

Splitski obavještajci su slali iz grada i niz korisnih informacija koje su bile značajne za jačanje mjera sigurnosti i kontraobavještajne zaštite jedinica NOVJ i organizacija narodnooslobodilačke vlasti i NOP-a na susjednim regijama. Tako, na primjer, sredinom januara 1943. godine suradnik NOP-a iz Splita »Saša« poslao je izvještaj u kojem piše: »(...) Prije neki dan stigla je ovdje u Split italijanskim automobilom, Nada Stanić, iz Gospića. Ona je bila na večeri kod najviših italijanskih oficira. Prije dolaska ovdje, Nada je boravila u Zadru radi nabavke oružja i municije za ličke četnike«.

A suradnik »Grofo« javio je da je u Knin otputovao Ilija Trifunović Birčanin na razgovore s Momčilom Đujićem: »Razgovori će se voditi u selu Strmici kod Knina. Na tom skupu treba da polože zakletvu svi četnici i četničke vode na vjernost Petru Karadorđeviću.«³⁵

Ili, na primjer, suradnik NOP-a »Žiška« poslao je informacije koje su bile značajne za poduzimanje mjera sigurnosti organizacije NOP-a u sinjskom regionu. On piše : »(...) danas ili sutra (nema datuma, op. p. kreće iz Splita grupa ustaša iz sastava ustaške bojne. Oni putuju u Livno, navodno svojim kućama. Do Sinja putuju vlakom, a od Sinja do Livna ići će pješke. Izgleda mi da neki od njih idu na špijuniranje partizana ili u kakve druge političke svrhe. Pripazite na njih (...).«³⁶

»Onemogućite vršljanje sumnjivih lica naročito u rejonima gdje borave, djeluju i odmaraju se partizanske jedinice« — piše suradnik NOP-a iz Splita — »Kavalir« u svom izvještaju od jula 1943. godine, a suradnik »Barba« izvještava početkom februara 1943. da u »Splitu boravi visoki funkcioner njemačkog Gestapoa koji vrši inspekciju svoje obavještajne mreže«, itd.³⁷

»Neki kapetan Trguljin, traži ovdje vezu da ide u partizane — piše u izvještaju suradnik NOP-a »Kačić«, aprila 1942. — Ako dode u partizane predlažem da se rasporedi u neki partizanski odred gdje ima dobrih komunista, da se iskoristi njegova stručnost, ali da se na njega strogo pazi dok se ne provjeri u borbi.«³⁸ Dalje Kačić navodi da »uskoro dolazi u Split emisar Draže Mihailovića sa novcem za plaće oficira ovdje u gradu.«³⁹ I niz drugih informacija djelo je splitskih obavještajaca.

Kako se dakle iz izloženoga vidi, splitski obavještajci su bili stvaralačke ličnosti, jer su izvještavali KPJ i oružane snage revolucije o pla-

³⁵ Arhiv CKH, mikro film VII JNA, f. 2/798—9.

³⁶ Arhiv CKH f. 9/495.

³⁷ Arhiv CKH f. 33/70.

³⁸ Mikro film VII JNA, CKH, f. 2/289.

³⁹ Isto.

novima i namjerama okupatora i kontrarevolucije, ali i davali prijedloge i sugestije što da se poduzme da bi se snage revolucije osigurale od iznenađenja i donosile dobre odluke za borbena dejstva, u čemu su dali veliki doprinos pobjedi revolucije. Velika je šteta da mnogi od partizanskih obavještajaca iz Splita ostanu anonimni generacijama koje dolaze, pa bi trebalo u budućim istraživanjima ulagati napore da se ti ratnici iza fronta izvedu iz anonimnosti.

IV

Istraživanja potvrđuju da su se komunisti i svi subjekti NOP-a Splita, već od prvih dana ustanka, u svom radu pridržavali strogo budnosti i konspiracije. Obavještajna aktivnost i samozaštita oslanjala se na široku bazu, jer je prema nekim izvorima u Splitu u organizacije NOP-a bilo uključeno oko 8000 građana.

Stanovništvo je, dakle, bila osnovna sigurnost, a što je najljepši primjer i danas za razvijanje općenarodne obrane i društvene samozaštite.

Upravo zbog masovnosti učešća u oružanoj borbi i raznim oblicima otpora Splitskana, okupator je primjenjivao najdrastičnije mjere, o čemu smo već govorili. Prema saopćenju Jelene Markovine na ovom Skupu, kroz okupatorske zatvore i logore prošlo je 12—16.000 Splitskana, od kojih je 300 umrlo u kazamatima i logorima, što najbolje ilustrira svu žestinu represivnih mjera fašističkih okupatora protiv građana ovoga grada pod Marjanom.

Jedan od oblika borbe protiv okupatora bilo je i intenzivno razvijanje propagande od strane Partije i narodnooslobodilačkih organizacija u gradu protiv okupatora. U odluci Mjesnog komiteta KPH Split, s početka ustanka, o tome se kaže: »(...) treba unositi dezorijentaciju i rasulo u neprijateljske redove. U tu svrhu treba pojačati kontakte sa okupatorskim vojnicima koji po svom socijalnom porijeklu i političkom uvjerenju (...) pružaju garanciju ili izgled na takvu suradnju sa NOP-om.«⁴⁹

Prema tvrdnji Rade Guberine na ovom Skupu, u Splitu je ilegalno radilo 60 članova KPH, svrstanih u ćelije od 16 do 18 članova. Brojno stanje komunista i pripadnika organizacija NOP-a stalno je raslo. Tako na primjer, na dan 3. X 1944. godine u Splitu su već djelovala 103 člana KPH, 53 kandidata, 129 simpatizera Partije, 247 skojevaca i 171 organizirana žena. Te svjesne snage pokretale su cio grad na borbu protiv okupatora i kontrarevolucije sve do konačnog oslobođenja.

Stanovnici Splita masovno su se angažirali u svim domenama revolucionarne borbe i otpora pa i na planu obavještajnog rada i samozaštite. Okupator je na to upozoravao svoje jedinice i institucije okupacionog sistema brojnim uputama, direktivama i osvrtima, u kojima im ukazuje

na budnost prema stanovništvu. »(...) Stanovništvo uglavnom pripada pomorskom staležu i svi se međusobno poznaju — piše u jednom Uputu talijanske pomorske komande u Splitu: partizani mogu stanovništvo upotrebiti za prikupljanje obavještenja bez ikakvih teškoća(...) stanovništvo je prema nama neprijateljski raspoloženo (...) partizanski obavještajci raspolažu pomorskom kulturom, a rasprostranjena obavještajna služba partizana se oslanja na stanovništvo (...) i svi su za partizane bez obzira na klase.«⁴¹

Kako se iz navedenih primjera vidi, okupator je naslućivao i osjećao da je stanovništvo Splita, pored ostalih oblika borbe i otpora, bilo uključeno i na obavještajnom planu borbe protiv njega, ali nikada nije uspio da se ubaci u organizacije, veze i kanale ilegalnog NOP-a Splita i među partizanske obavještajce.

V

Više izvora ukazuje da je vršeno relativno brzo odašiljanje obavještenja iz grada na oslobođeni teritorij, a informacije su korištene za planiranje dejstava i organiziranje sigurnosti jedinica, organizacija Partije i NOP-a na oslobođenom teritoriju. To su omogućile dobre veze, kanali i punktovi Sphta s oslobođenim teritorijem.

Veze između Splita s obavještajnim centrima i štabovima partizanskih jedinica van grada bile su veoma razgranate i postavljene u više kanala. Veze su radile i sa susjednim regionima radi brzog prenošenja i izmjene informacija s Bosnom i Likom, posredstvom Dunavskog obavještajnog punkta. O tome u svom saopćenju na splitskom Skupu Dobrila Jurić kaže: »(...) za prenošenje izvještaja iz grada i za prijem direktiva i zadataka od NOP-a s oslobođene teritorije korištene su sve mogućnosti i načini. Split je imao više kanala s okolinom. Pisani materijali i druge poruke prenošene su u korpama za hranu, u pijačnim korpama, u kantama za mlijeko i na druge načine«.

U prenošenju obavještajnih izvještaja iz grada mnogo su učinile žene solinskog bazena kao mljekarice i »pazarice«. Glavni kanal, prema Dobrili Jurić, išao je preko solinskog bazena.

U drugoj polovini rata veze s ilegalnim NOP-om Sphta održavane su ličnim dodirima aktivista iz Splita i s oslobođenog teritorija i pismenim porukama.

O značaju i funkcioniranju veza i kanala ilegalnog NOP-a Splita s oslobođenim teritorijem, Vicko Krstulović kaže: »(...) Mi smo preko partijske organizacije Sphta imali uvid u stanje i namjere neprijatelja tokom cijelog rata. Četnički štab Ilije Trifunovića Birčanina osmatrali smo preko našeg aktiviste drugarice Ružice Primorac. Ona je bila u mogućnosti da nam stalno šalje informacije o tome šta se dešava u taboru kontrarevolucije — četnika, dijela HSS-a koji su radili u Splitu pod okriljem talijanskih fašističkih okupatora. Dobre veze partijske organizacije

⁴¹ Isto.

tokom rata u Splitu s drugim mjestima bio je nastavak kontinuiteta tih veza do rata. Mi smo imali veze na željeznici, u vagonima za spavanje i ručavanje, na pošti. Tamo smo imali članove Partije i skojevce, preko kojih smo prenosili naše izvještaje i dobijali direktive za rad od viših partijskih organa. Mi smo partijske rukovodioce sklanjali od oka policije do rata kod težaka u polje, vinograde, a i tokom rata. Poruke iz Splita su prenošene na više načina tokom rata na oslobođenu teritoriju: preko mljekarica, stavljani su izvještaji u samare konja, u kante za mlijeko koje su imale dva dna, preko težaka koji su imali svoje polje i vinograde van grada, preko poštara, poljara, putara. Sve je radeno strogo konspirativno da neprijatelju nije pošlo za rukom da nas otkrije. Jedino što nam je bio otkriven drug Rade Končar. Ali i on da je poslušao moje savjete da ga sklanjamo u polje kod težaka ne bi mu se ništa desilo. Nije me poslušao.⁴²

Prema sjećanju Marka Čolaka, člana MOC-a Split tokom rata, glavna veza je išla iz Splita pravcem Split—splitko polje—Vranjic,⁴³ a prema Andriji Božaniću važan kanal je iz grada vodio iz Splita na Solin—Omiš. Postojali su i rezervni kanali za slučaj blokade na kojima je radio Ljubo Krstulović i Ivo Raić.⁴⁴

Kako se vidi iz izloženoga, veze i kanali ilegalnog NOP-a Split i njegove obavještajne službe radili su neprekidno tokom cijelog rata. I dok je u drugim gradovima pod okupacijom, usljed čestih provala i blokada, dolazilo do prekida veza — sa Splitom to nije bio slučaj. Ili, ako je trenutno i dolazilo do privremenih prekida, one su brzo uspostavljane preko rezervnih kanala koji su od splitskih komunista za takve situacije bili trajnije organizirani i predviđeni. Partijsko rukovodstvo Splita bilo je svjesno činjenice da se upravo u Splitu, kao jakoj koncentraciji najviših štabova jedinica i ustanova okupatora — kuju i snuju planovi okupatora za uništenje snaga revolucije. Na vrijeme prozreti te planove značilo je osigurati se od iznenađenja, u čemu su splitski obavještajci postizali velike uspjehe, zahvaljujući svojoj hrabrosti, samoinicijativi, snalazljivosti i samopožrtvovanju.

VI

Polazeći od činjenica na koje smo ukazali tokom dosadašnjih razmatranja, moglo bi se izvući nekoliko zaključaka:

— Obavještajni centar NOP-a Split je, zahvaljujući brzini i pomoći partijske organizacije grada, tokom NOR-a i revolucije dao značajan doprinos pobjedi nad okupatorom i kontrarevolucijom, šaljući informacije iz grada koje su imale i operativno-strategijski značaj i koje su ko-

⁴² Zabilježka iz razgovora s Vickom Krstulovićem koji je vodio autor u prostorijama Savjeta federacije u Beogradu, 4. IV 1979. godine, nalazi se kod autora u Beogradu.

⁴³ Iz zabilježke o razgovoru autora s Markom Colakom u Splitu, 27. IV 1979. godine, nalazi se kod autora u Beogradu.

⁴⁴ Zabilježka o razgovoru autora s Andrijom Božanićem u Splitu, 27. VI 1979. godine, nalazi se kod autora u Beogradu.

ristili u donošenju odluka za borbena dejstva svi stepeni komande pa i Vrhovni štab NOVJ;

— splitski obavještajci su svojim uspješnim prodorom u sve strukture okupatora i kvislinga bili u stanju da šalju informacije direktno iz ratnih planova okupatora, a naročito tokom pripreme i toka operacije »Vajs« — tzv. četvrte neprijateljske ofenzive;

— zahvaljujući revolucionarnoj budnosti, pridržavanju konspiracije i samozaštite koje je kod snaga revolucije u Splitu razvila Partija još do rata i tokom rata, okupatoru nije uspjelo da svojim udarima nanese štete ilegalnom NOP-u grada pod Marjanom, niti splitskim obavještajcima;

— splitski obavještajci nisu bili samo registratori događaja o neprijatelju, već su aktivno u svojim izvještajima predlagali najbolje mjere sigurnosti i rješenja za pojedine uvjete, situacije i prilike koje je nametao rat i revolucija;

— izgradnjom sistema veza, kanala, punktova i relejnih stanica iz grada do oslobođenog teritorija i sa susjednim regi onima vršena je relativno brzo razmjena informacija, koje su korištene u operativne, političke, obavještajne, samozaštitne i druge svrhe od jedinica NOVJ, organa Partije, revolucionarne vlasti naoružanog naroda i ostalih organizacija NOP-a;

— centri kontrarevolucije uz podršku i asistiranje engleske obavještajne službe u Splitu, koji su kovali planove da unište KPJ i NOVJ, bili su stalno obavještajno osmatrani, zahvaljujući budnom oku i uhu splitskih obavještajaca, organizacija ilegalnog NOP-a i većine stanovništva;

— ni brojni centri, ustanove i uporišta njemačke obavještajne službe u Splitu u dugoj polovini rata nisu imali uspjeha u borbi protiv ilegalnog NOP-a, zahvaljujući dobroj organiziranosti, budnosti, i konspiraciji svih snaga revolucije;

— građani Splita iz svih socijalnih kategorija činili su bedem sistema sigurnosti ilegalnog NOP-a grada, te su organizirano i samoinicijativno obavještavali partijske i skojevske organizacije i aktiviste NOP-a o svemu onome što je bilo od interesa da se zna o okupatoru, kontrarevoluciji i njihovim namjerama u gradu. U tome ih nisu ometali ni drastični teror ni represivne mjere svih vrsta od strane okupatora.

Putem tako razgranatog mehanizama ilegalnog NOP-a Splita razvijala se obavještajna služba pokreta u gradu — njena ofenziva i samozaštitna komponenta, da bi na osnovu niza uspjeha išla u korak s veoma složenim događajima koji su je pratili. Sve do završetka rata obavještajna služba NOP-a Splita uspješno je izvršavala zadatke koje je pred nju postavljala Partija i revolucija, čime je dala veliki doprinos pobjedi i slobodi.

VLADIMIR ISAIC

SPASAVANJE JAVNIH I PRIVREDNIH OBJEKATA
U SPLITU I SREDNJOJ DALMACIJI
PRED OSLOBOĐENJE 1944. GODINE

Već od proljeća 1944. godine, znatno prije konačnog oslobođenja Dalmacije, rukovodstvo NOP-a, Okružni komitet KP za srednju Dalmaciju, zajedno s ostalim okružnim rukovodstvima razmatralo je i pripremalo mjere za spasavanje javnih i privrednih objekata. Poznata je bila praksa njemačkih okupatora da pri povlačenju ruše i uništavaju takve objekte, kako bi paralizirali normalizaciju života i rada na oslobođenom području.

Čitav niz organa, vojnih i političkih angažiran je na tom zadatku koji je tražio izvanredno usklađene akcije, neprekidne kontakte i obavljanje dogovora, planiranja i rješavanje brojnih pitanja koja su se u međuvremenu otvarala. Trebalo je izvršiti sve pripreme da se osigura potpuni uspjeh akcija. Važno je bilo da akcije ne počnu niti prerano, niti prekasno, zatim uskladiti djelovanje ilegalnih grupa na okupiranim područjima, sinhronizaciju njihovih akcija sa snagama NOVJ i još mnogo toga. Posebnu dimenziju je davala činjenica da se to sve odvijalo u ilegalnim uslovima i uz stroge mjere konspiracije. Uspjeh cijele akcije zasnivao se na osloncu na široku mrežu partijskih i masovnih organizacija na terenu, tj. na široke narodne mase opredijeljene za NOP. Nesumnjivo da bi bez takvog oslonca čitavu akciju bilo daleko teže, ako ne i nemoguće izvesti. Zbog toga su i pripreme bile direktno ovisne o razvoju cjelokupne ratne situacije.

OPĆA VOJNOPOLITICKA SITUACIJA

U drugoj polovini 1944. godine razvoj ratne situacije u Evropi bio je u znaku daljih pobjeda antiifašističke koalicije. Na teritoriju Jugoslavije strategijska inicijativa je potpuno prešla u ruke NOVJ. Veći dio jugoslavenskog teritorija je bio oslobođen, a okupatorske i kvislinške snage prisiljene na odbranu važnijih komunikacija, političkih centara i privrednih objekata.

Značaj jugoslavenskog prostora je znatno porastao u okviru opće savezničke strategije.

Težište dejstava NOVJ je, po strategijskom planu Vrhovnog komandanta maršala Tita, na ljeto 1944. preneseno u Srbiju, gdje su do početka septembra prodrle krupne snage — Operativna grupa divizija, te 1. proleterski i 12. korpus NOVJ. Razvoj vojne i političke situacije u ljeto i jesen 1944. istakao je pored Srbije i strategijski značaj Dalmacije, osobito u vrijeme povlačenja njemačke grupe armija E iz Grčke.¹

Nijemci su pomorsku komunikaciju uz istočnu obalu Jadrana koristili za evakuaciju u pravcu Trsta. Uporedo s povlačenjem iz Grčke njemačka Vrhovna komanda je 10. oktobra 1944. naredila uspostavljanje nove obrambene linije,² a po završenoj evakuaciji i povlačenju razaranja svih luka, zidane obale, lučkih instalacija, industrijskih postrojenja i svih ostalih objekata vojnoga, javnog i privrednog značaja.

Početkom septembra Stab 8. korpusa³ je dobio direktivu za ofanzivne operacije protiv njemačkih snaga na obali i otocima, s ciljem da se dezorganizira njemačko povlačenje s primorskog dijela jugoslavenskog ratišta i oslobodi Dalmacija. Izvršenje direktive Vrhovnog komandanta druga Tita ostvareno je u razdoblju septembar—decembar, a odvijalo se u tri etape. U prvoj etapi 26. divizija i Mornarica oslobodile su srednjodalmatinske otoke, dok su ostale snage Korpusa djelovale u unutrašnjosti Dalmacije. U drugoj etapi izvršeni su desanti u rejonima Neum—Klek i Baška Voda—Omiš te oslobođena južna i srednja Dalmacija, a u trećoj etapi učešćem cijelog Korpusa izvršena je kninska operacija, čime je oslobođene Dalmacije uspješno završeno.

Oslobodenjem Dalmacije postignuti su rezultati strategijskog značaja. Pomorske i obalne komunikacije njemačkog povlačenja su presječene, onemogućeno je izvlačenje njemačkog 21. armijskog korpusa iz Albanije te je čitav plan dejstava grupe armija E morao biti izmijenjen. Onemogućeno je uspostavljanje obrambene linije »Grün«, te ugrožen lijevi bok grupe armija E.

Oslobođena Dalmacija postala je čvrsta operacijska osnovica za naredna dejstva 8. korpusa i Mornarice, gdje su nesumnjivo od posebnog značaja za pothranjivanje fronta bili njeni privredni kapaciteti.

RAD ILEGALNE ORGANIZACIJE NOP-a U SPLITU

Spašavanje javnih i privrednih objekata od neprijateljskog razaranja u srednjoj Dalmaciji je bilo značajno za grad Split, ekonomsko i političko središte Dalmacije radi normalizacije uspostavljanja javnog

¹ Njemačka Vrhovna komanda se 3. oktobra odlučila na povlačenje grupe armija E iz Grčke, južne Albanije i južne Makedonije i uspostavljanje nove obrambene linije na Balkanu. Grupu armija E su činila 4 armijska korpusa, s 8 divizija i 5 tvrdavskih brigada te niz drugih manjih jedinica, ukupne jačine oko 350.000 vojnika.

² Ranija linija odbrane nije uspostavljena te je naredena druga: Rijeka—Senj—Knin—Mostar—Nevesinje—Gacko—Skadar—tzv Unija Grün.

³ Odnos snaga 8. korpusa i Mornarice NOVJ (IV i V POS) prema snagama neprijatelja je bio 2,3:1 (27.332:62.000) u kopnenim snagama i 4,5:1 (23.476:5036) u ratnoj mornarici u korist neprijatelja. (T. Radošević, Olanziva za oslobođenje Dalmacije, Beograd 1965, str. 31—32).

života, funkcioniranja organa narodne vlasti, i korištenje privrednih kapaciteta ovoga snažnog industrijskog bazena i srednje Dalmacije u cjelini, za dalja dejstva NOVJ. Izvršenje toga značajnog zadatka zahtijevalo je široko angažiranje svih organizacija NOP-a, a u prvom redu uspostavljanje odgovarajuće organizacijske strukture. Zbog toga bi bilo neophodno prikazati u osnovnim crtama ilegalnu organizaciju u Splitu preko koje je Okružni komitet provodio ovu akciju.

Nakon povlačenja jedinica NOVJ iz Splita, poslije prvog oslobođenja grada 1943. godine, obnovljena su rukovodstva ilegalnih organizacija od drugova i drugarica koji su po direktivi ostali u gradu. Ilegalne organizacije su učvršćene i popunjene novim aktivistima. U nizu institucija privredne i javne djelatnosti, kao npr. u Vodovodu i plinari, Električnom poduzeću, PTT-u, željeznici, bolnicama, Gradskom poglavarstvu i dr., djelovale su ilegalne organizacije NOP-a. One su bile »stih kontrola« svake neprijateljske aktivnosti, preko njih se imao uvid u namjere neprijatelja, a i vršene su razne akcije. Utjecaj i autoritet ilegalne organizacije bio je vrlo snažan. Građani Splita gledali su s velikim povjerenjem u Gradski NOO smatrajući ga svojom istinskom vlašću. Niz primjera je to potvrđivalo. Odluke II zasjedanja AVNOJ-a i referat druga Tita u Jajcu su, umnoženi, doprli do najširih slojeva u gradu i primljeni s velikom radošću i interesovanjem; ilegalni list »Glas Splita« je objavljivao imena neprijateljskih agenata i funkcionera osuđenih na smrt radi učinjenih zločina. Osudu i izvršenje narod je komentirao riječima »došao je i on na red«; Mjesni komitet KP je preko organizacije u Električnom poduzeću povremeno, radi »redukcije«,⁴ isključivao struju raznim neprijateljskim institucijama, dok redukcije za potrebe NOP-a nije bilo, što je stvaralo nesigurnost kod neprijatelja; preko obavještajne mreže na vrijeme se saznavalo kada i u kojim rejonima će biti racije te su one obično bile bezuspješne; u organizaciji PAZ-a (protivavionska zaštita) komandant i jedan broj ljudi bili su naši drugovi, što je omogućavalo slobodno kretanje i izlazak iz grada danju i noću. Oko 70% građana davalo je prilog Gradskom NOO-u. Zajam narodnog oslobođenja upisan je do marta 1944. godine u iznosu od 3 milijuna lira i 24 milijuna kuna. Stanje u gradu i raspoloženje Splitskana nije bilo nepoznato ni neprijatelju. U izvještaju upravitelja Župske redarstvene oblasti u Splitu od 11. 9. 1944. a upućenom u Zagreb, glavnom ravnatelju za javni red i sigurnost, kaže se da se iz samog grada Splita »odmetnulo u partizane oko 12—15.000 osoba oba pola i da sa njima obitelji održavaju veze putem mjesnog N.O.O. (...). Računa se da u gradu Splitu je oko 80% osoba komunistički orijentirano koji sa vidnim činima odaju izraz protudržavnog raspoloženja«. Na ovo je neprijatelj reagirao surovim represalijama.

Već na proljeće, 12. marta 1944. u Ropotini je održan sastanak članova okružnih rukovodstava srednje Dalmacije (Drago Gtizić, Hugo Gazin i Han ja Radić) s članovima GNOO-a Splita (ujedno i članovima

⁴ Napajanje mreže u gradu vršeno je preko manje centrale Majdan te je radi ograničenog kapaciteta struje namijenjena isključivo za javne institucije.

Mjesnog komiteta KP) Dinkom Bilać-Ivanom i Franom Šegvićem. Na sastanku je analizirano stanje organizacija NOP-a u okupiranom Splitu i postavljena reorganizacija mreže ilegalnih organizacija.

Do sastanka u Rupotinama ilegalne organizacije NOP-a su bile postavljene na staleškom principu pa je djelovalo 9 strukovnih akcionih odbora (za gradske radnike i brodogradilište, državne činovnike, pomorce, trgovce, obrtnike, težake, za Električno poduzeće, privatne namještelnike i trgovačke pomoćnike i za intelektualce) s 27 pododbora. Organizovane grupe su obuhvatale preko 7.000 građana,⁵ a njihov broj je neprekidno rastao. U martu 1944. u gradu su djelovala 64 člana KP (18 žena), 51 kandidat (21 žena) i 148 simpatizera, od čega 70 žena. Članova SKOJ-a bilo je 148.⁶

Poslije sastanka u Rupotinama organizacije su (u dvije etape) reorganizirane po teritorijalnom principu te je uskoro umjesto staleških uspostavljeno pet rejonskih odbora (Varoš, Dobri, Grad, Manuš i Lučac), koji su rukovodili sa 16 akcionih pododbora za staleže. Naredna etapa obuhvatala je prelaz na ulični (teritorijalni) princip. Predsjednik Gradske NOO-a tada je postao ugledni splitski liječnik dr Petar Vitezica.

Razumljivo da se i povećavao broj aktivnih suradnika NOP-a. Partijska organizacija je također bilježila porast, pa su pred oslobođenje Splita, po podacima od 3. 10. 1944. u gradu djelovala 103 člana KP, 53 kandidata, 129 simpatizera i 247 članova SKOJ-a.

Osim organizacijskih priprema Mjesni komitet je dao direktivu da se članovi KP, SKOJ-a, kandidati i provjereni aktivisti osposobe u rukovanju oružjem, kako bi se od njih u odlučnom trenutku mogle formirati udarne grupe u gradu. Naoružanje je dobavljano iz »vlastitih izvora«, od domobrana koje su, odlazeći na oslobođenu teritoriju, preko kanala Solin—Rupo tine ostavljali svoje oružje na ilegalnom punktu. Jednom, prilikom prebacivanja dvojice Nijemaca, došlo je do provale člana KP drugarice Palmine Piplović. Uhapšena i zvjerski mučena, herojski se držala, a nakon toga obješena na ulazu u Sohn.

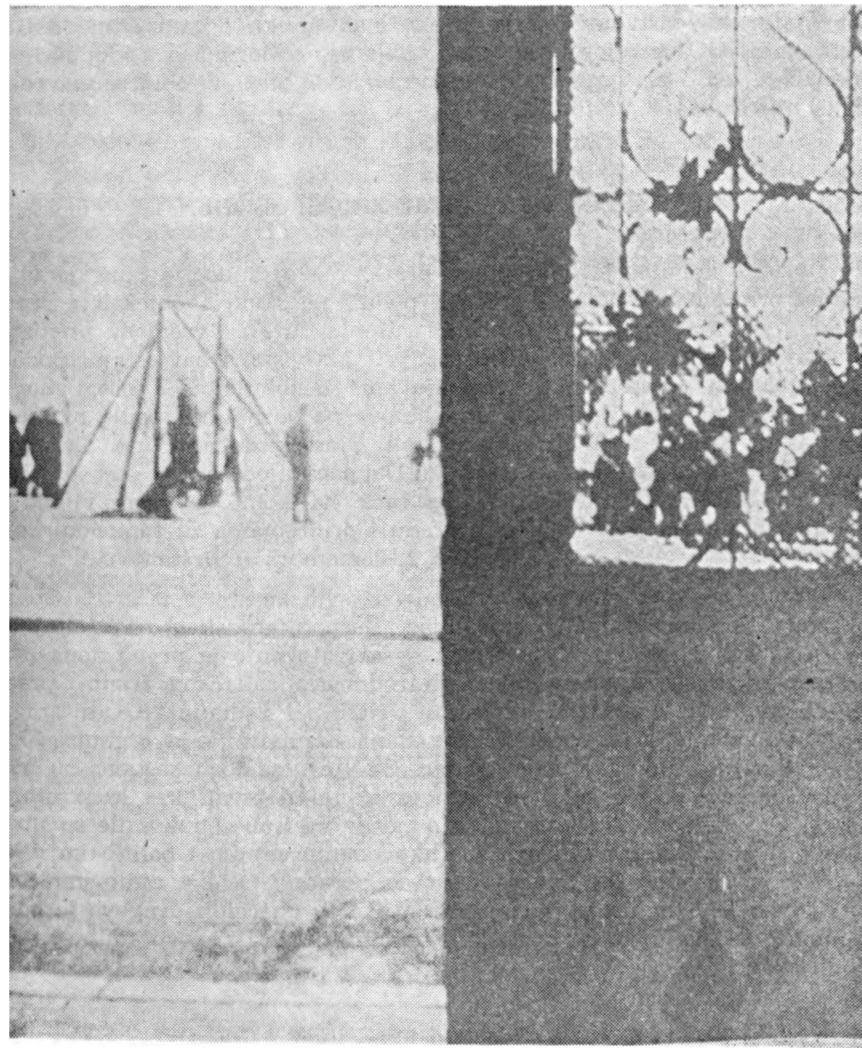
Spašavanju vrijednih strojeva iz Brodogradilišta pristupila je partijska organizacija nekoliko mjeseci prije oslobođenja grada. Legalno izvlačenje strojeva iz Brodogradilišta motivirano je potrebom zaštite od zračnih napada. Strojovi i materijal transportovani su zaprežnim vozilima aktivista, radnika i težaka, do skladišta predratne tvornice bombona (zgrada Mojsović) u Sukoišanskoj ulici. Prebačeno je oko 30 velikih strojeva radilica i veći broj ostalih, kao i znatne količine čelika, boje, kositra i dr. U akciji su angažirani pripadnici NOP-a, a u prebacivanju je direktno učestvovalo 15 drugova.

Partijska organizacija na željeznici je dvije neoštećene lokomotive, jednu za normalni kolosijek, drugu za uski (sinjska »rera«) sklonila među neispravne i tako ih sačuvala. Organizovano je demontiranje i sklanjanje

⁵ Grupe su obuhvatale 2550 građana, organizacija AF2 3793 žene, a organizacija USAOH-a 933 člana (527 omladinki).
D. Gzdić, *Dalmacija 1944—1945*, Zagreb 1964, str. 168—170.

⁶ Isto.

vitalnih dijelova drugih lokomotiva koji su bunkerisani oko željezničke stanice. Na taj način računajući na potrebe obnove saobraćaja nije bilo teško osposobiti lokomotive poslije oslobođenja grada. Tako npr., kako je stajalo u izvještaju Komande splitskog područja od novembra 1944, pruga Split—Sinj je osposobljena i puštena u saobraćaj u roku od 13 dana nakon oslobođenja.⁷

Simbol njemačke okupacije, vješala na obali u Splitu, krajem rujna 1943.

⁷ Izvještaj Komande splitskog područja, službeno/XI 1944. V. Obi. 8. k. Arhiv Vojnoistorijskog instituta (V. I. I.) K-1893-4, Reg. br. 45/3, 45/4.

Za suradnju je pridobijen i domobranski komandant grada (s njime je kontaktirala drugarica Milka Kudrić, član RK KP za Dobri i član Mjesnog odbora AFZ-a), a kasnije i grupa domobranskih oficira. To je omogućilo da se preko njih, odnosno domobranskih i mornaričkih oficira, izvršavaju direktive MK KP, prvenstveno one o zaštiti javnih i privrednih objekata u gradu koje je neprijatelj namjeravao razoriti.

U ustaškoj policiji je bila stalno zaposlena drugarica Tudor, član KP. Pod rukovodstvom Partije, preko svih oblika organizovane aktivnosti, u GNOO-u, rejonskim organizacijama, odborima i pododborima, USAOH-u, AFZ-u, Organizaciji pionira i dr. bilo je obuhvaćeno oko 15.000 rodoljuba.

NEPOSREDNE PRIPREME ZA OSLOBODENJE

Okružni komitet je neprekidno pratio razvoj situacije i usmjeravao rad na pripremama. Veoma precizni podaci ne samo o objektima predviđenim za razaranje, već i o načinu rušenja duže su vremena pristizali od obavještajaca, partijskih organizacija i aktivista. Obavještajni podaci su neprekidno provjeravani i dopunjavani.⁸ U toku ljeta i jeseni moglo se već pristupiti izradi konkretnih planova na suzbijanju podle namjere neprijatelja koji je želio iza sebe ostaviti samo puste ruševine. Sastanak Biroa Okružnog komiteta za srednju Dalmaciju održan je 5. i 6. juna 1944. na Moseću (Katića staje). Sastanak na kome je raspravljano o stanju u organizacijama NOP-a u gradu i pripremama za funkcioniranje organa narodne vlasti održan je 1. i 2. septembra u Brštanovu.

Prisustvovali su rukovodeći drugovi iz svih kotara, a iz grada Splita sekretar MK Dinko Bilac i rukovodilac Mjesnog (gradskog) obavještajnog centra (MOC) Miro Segvić. Sastanak — savjetovanje je prvog dana razmatralo političku situaciju, ulogu Narodnooslobodilačkog fronta, predstojeće kotarske i okružnu skupštinu JNOF-a i zadatke NOO-a u fazi pred oslobodenje Dalmacije. Drugog dana razmatrano je organizaciono stanje Partije i SKOJ-a, kao i zadaci OZN-e.⁹ Iza toga sastanci su očigledno održavani sve češće, a planovi akcija dobivah sve konkretni je oblike. Odluke sastanka koje su se odnosile na Split obuhvatile su upućivanje u grad dvojice drugova za rukovođenje vojnim i političkim dijelom akcija, ilegalno ubacivanje desetine boraca NOVJ s radio-stanicom i šiframa i koordiniranje rada preko MK KP, ubačenih drugova i rodoljubivih građana, kako ne bi došlo do preuranjenih i nedovoljno pripremljenih akcija.

⁸ Precizne podatke dao je njemački major Oto Perina, pripadnik Gestapa za Dalmaciju, koji je došao na oslobođenu teritoriju u Brštanovu septembra 1944. Tražio je razgovor s komandantom splitskog područja i »ponudio svoje usluge NOVJ«. Perina je nakon detaljnog prelušavanja u Brštanovu sproveden na dalja saslušanja na o. Vis (vidi Izjavu admirala Ive Purišića u IHRPD u Splitu od 23. 10. 1974).

⁹ D. Gazić, n. dj., str. 394—395.

Najvjerojatnije na spomenutom sastanku je izvršen i raspored drugova na konkretne zadatke. Major Ivo Purišić, komandant splitskog područja, i Hugo Gazin, član OK i tajnik Okružnog NOO-a, dobili su zadatak da se ilegalno ubace u Split i rukovode akcijom oslobodenja iznutra. Vlado Bubić-Vovo, organizacioni sekretar, i Kaja Vučić-Bicikla, član OK, zaduženi su za očuvanje tvornica cementa i drugih objekata na području Solina. Vojko Aničić, član OK zadužen je za spasavanje objekata na području kotara Omiš (hidrocentralu Kraljevac, tvornicu karbida Dugi Rat, tvornice cementa Ravnice i Palaveršić, tvornice tjestenine i ulja u Omišu), a Ante Roje, politički sekretar, i Juga Kesić, član Komiteta, imali su zadatak da iz sjedišta Komiteta koordiniraju akcije.

Donesene odluke uskoro su se počele provoditi.

Krajem septembra, vod od 20 boraca 2. čete 3. bataljona Mosorskog partizanskog odreda, pod komandom njenog komesara Stipe Škaričića,¹⁰ je preko Kotlenica, Dugopolja, Klis-Kose stigao do Meteriza, gdje je prihvaćen od solinskog odbornika Joze Podruga i skriven u pripremljeno sklonište. Borci su u skloništu ostali dva dana a zatim su, predodjeveni u pripremljenu civilnu odjeću, prešli u dvije grupe, u stan drugarice Milke Maras u Kopolici. Drugarica Maras je bila glavna veza borcima sa Splitom. Odatle su istoga dana 2. oktobra navečer prešli u novo pripremljeno sklonište, u bunker Bartula Paića, u staji Paićevih na Vidilici, gdje su ostali prikriveni neposredno do pred oslobodenje Splita. Vojna oprema i naoružanje Voda prevezeno je težačkim kolima u sklonište. Na prilazu gradu jedan ustaša se popeo na kola, ali nije primijetio oružje pod travom i lozinom.

Drugovi Purišić i Gazin došli su u Split 23. oktobra.¹¹ Njihov put sa slobodne teritorije išao je pouzdanim partizanskim kanalom niz Kozjak, potom kroz vinograde istočno od ceste Solin—Klis do periferije Solina. Tu su prihvaćeni od dvije njima nepoznate drugarice koje su imale zadatak da ih uvedu u grad. Purišić i Gazin nisu imali nikakvih dokumenata. Shodno ranijem dogovoru da se živi neće dati u ruke neprijatelju nosili su sobom samo revolvere i ručne bombe. Zbog toga su po uspostavljanju veze insistirali da u grad idu sami, bez pratnje drugarica kako ove ne bi izlagali nepotrebnom riziku. Ali i drugarice su uporno ostale pri zahtjevu da ih prate, jer su »dobile takav zadatak«. U razmaku od stotinjak metara Purišić i Gazin su cestom preko Dujmovače išli za Split. Tokom puta, već na solinskom mostu sretali su grupe neprijateljskih vojnika, a na Solinskoj cesti i veću kolonu Nijemaca i ustaša. Bilo je to »-tiho izvlačenje« neprijatelja koji se već povlačio prema Solinu i Trogiru.

¹⁰ Vod su sačinjavali: Stipe Škaričić, Vinko Marini, Jozo Rogošić, Jozo Tadinac, Anta Tafra, Jakov Vetma, Vlado Baučić, Petar Pavlov, Ante Zura, Jozo Gojsalić, Nikola Ruljević, Ivan Reljić, Ivan Pavić, Pavao Tomić, Lozanić, Ante Rogozić, Ivan Mikas, Ivan Ban, Danko Zeljković i još jedan drug.
¹¹ Vod je s kurirrom Ivanom Mihanovićem krenuo Iz Porta 30. 9. Naoružanje voda je bilo: 4 puškomitraljeza, 9 automata, a ostalo puške i pištolji.

¹¹ Izvještaj Komande splitskog područja, službeno. XI. 1944. Vojnoj oblasti VIII korpusa NOV Jugoslavije, Arhiv VII K-1893-4, br. reg. 45/5.

Dolazak u Split prošao je bez teškoća. U prvi sumrak na mjestu današnjeg spomenika Grguru Ninskom drugarice su se, diskretno mahnuvši rukom, oprostile, ostajući tako nepoznate drugovima koje su pratile. Njih dvojica su otišli u kuću koja je bila punkt Mjesnog komiteta (stan Dinka Bilaća, Kraj Sv. Duje br. 4), a radi sigurnosti od provale tu noć su proveli razdvojeni.

RAD U SPLITU

Sutradan 24. 10. je održan sastanak Mjesnog komiteta na kojem je analizirano stanje i izvršen dogovor za opću mobilizaciju grupa i aktivista. Na sastanku je ocijenjeno da će Split, kao glavni grad Dalmacije i vojnopomorska baza, biti uporno branjen. Purišić je na sebe preuzeo pripreme vojnog karaktera, a posebno održavanje radio-veza s jedinicama NOVJ koje su nastupale prema Splitu. Gazin je preuzeo mobilizaciju i aktiviranje društveno-političkih organizacija. Ali odmah se pokazalo da su zadaci toliko međusobno povezani da o striktnoj podjeli zaduženja ne može biti ni riječi.

U tom vremenu Nijemci su već vršili evakuaciju Splita. Civilnu i vojnu vlast su predali u ruke organa tzv. NDH, ali, prema podacima obavještajaca, u gradu su još trebale ostati grupe Nijemaca za izvršenje planiranih rušenja vitalnih objekata. Tih dana MK je svakodnevno (a i više puta u toku dana) obavještavao Okružni komitet o stanju u gradu. Tako je 21. 10. javljeno da su Nijemci razorili topove na rtu Sustipan i da je u gradu oko 50 njemačkih vojnika, pored ustaša i domobrana. Zatim, da su zapalili zgradu Trgovačke akademije (23. 10), da u gradu ima nešto više njemačkih vojnika i da se pripremaju za rušenje glavne pošte. Zatim su slijedili podaci o pokretima njemačkih kolona, evakuaciji skladišta i dr.

Predstavnici NOP-a Purišić i Gazin stupili su u kontakt s mornaričkim komandantom tzv. NDH, smatrajući ga »ključem« kojim će najuspješnije riješiti zadatke radi kojih su i došli u grad.

Preko Mjesnog komiteta KP »najavljeni« su mornaričkom komandantu i u rane popodneve sate istog dana, 24. 10, došlo je do sastanka u njegovu stanu. Predstavili su se kao major NOVJ i član Okružnog komiteta KP koji su došli sa slobodnog teritorija specijalno radi skorog oslobođenja Splita. Od njega je zatraženo da prihvati saradnju s NOP-om, kako bi se grad oslobodio sa što manje žrtava i očuvao od razaranja. U tom smislu je konkretno zahtijevano da se među straže kod svih vitalnih objekata, koje su radi povlačenja Nijemaca već preuzimali mornari i domobrani NDH, postave i »novi stražari« — partizani. Isto se odnosilo i na uključivanje partizana na mornaričku radio-stanicu NDH na Marjanu, te omogućavanje rada s našim jedinicama i našim radio-dokumentima. Poseban zahtjev je bio izdavanje naređenja domobranima da pruže oružani otpor kada Nijemci pristupe rušenju javnih objekata. Iako je mornarički komandant u početku odbijao saradnju, predstavnici NOP-a su ostali uporni u svojim zahtjevima. Njemu

je naglašeno da će grad biti oslobođen bez obzira da li prihvaća saradnju ili ne, ali da je to njemu i drugim domobranima zadnja šansa da se iskupe i rehabilitiraju. Tome su nesumnjivo doprinijele i priče koje su kružile po gradu o »krupnim partizanskim snagama prikrivenima u Splitu«, a ubjedljiv je bio i tutanj artiljerijske vatre NOVJ koja se već čula na prilazima gradu. Zapravo oslobođenje Splita je »visilo u zraku«. Artiljerija 26. divizije tukla je komunikaciju Omiš—Split, na prilazima Klisu je bila 20. divizija, a u samom gradu se osjećao jak utjecaj ilegalnog Gradskog narodnooslobodilačkog odbora i Mjesnog komiteta KP.

Nijemci na zidicu Matejuške nakon ulaska u Split krajem septembra 1943. godine

Ipak komandant je teško pristajao na saradnju. Nasuprot zahtjevima predstavnika NOP-a, tražio je da oni te večeri dođu na sastanak u Štab Mornarice i iznesu ih pred jednom grupom oficira. Ovo je bilo vrlo riskantno, jer je poziv mogao biti i zamka. Ipak Purišić i Gazin su poziv prihvatili.

Sastanak je održan u Štabu Mornarice u zgradi koju su stari Splićani nazivali »banovinom«. Prisustvovalo je oko tridesetak monarhičkih oficira, nekoliko podoficira i mornara i dva domobranska oficira, od kojih je jedan bio komandant grada. Sastanak je trajao od oko 21 sat do oko 1 iza ponoći. Zahtjevi ranije postavljeni mornaričkom komandantu bili su u potpunosti prihvaćeni, a drug Purišić je kao vojni rukovodilac akcije odmah prešao na dogovor i razradu konkretnih pitanja komuniciranja i izdavanja naredenja domobranskim jedinicama.

Iza toga stvari su krenule svojim tokom i potpunu hronologiju događaja bilo bi teško rekonstruisati. Počelo je infiltriran je partizana i aktivista u straže, preuzimanja pojedinačnih pa i kompletnih straža; uspostavljanje radio-veza s jedinicama NOVJ i međusobna izmjena podataka, a posebno se detaljno pratilo ponašanje Nijemaca. Rad se intenzivno odvijao. S mornaričkim komandantom se sastajalo i po dva puta na dan radi dogovora i rješavanja iskrskih konkretnih pitanja. Noću bi se njegovim ili automobilom komandanta PAZ-a obilazilo straže, vršilo razvođenje udarnih grupa na objekte. Zatim, neprekidno se pratio razvoj situacije, održavali sastanci, dopunjavale poduzete mjere i dr. Teško da bi se u okupiranoj Evropi mogao naći primjer tako organizovanog ilegalnog rada, osobito pred oslobođenje.

Navečer 25. oktobra, uoči oslobođenja Splita, objavljena je mobilizacija aktivista, a odmah zatim udarne grupe, obučene u mornarske i domobranske uniforme, krenule su na preuzimanje straža i objekata. Iste večeri, u bunker ubačene grupe došli su drugovi Purišić i Ivo Šantić radi određivanja zadataka. Patrole od po tri borca upućene su prema Zmornici i Solinu radi hvatanja veze s vanjskim snagama NOVJ, 20. i 26. divizijom. Ostali su rano ujutro 26. oktobra upućeni na Higijenski zavod u Balkanskoj ulici i radio-stanicu koja je bila nešto niže od Zavoda, uskoro su oba objekta zaposjednuta. Iste noći Mjesni komitet je poduzeo još jednu značajnu akciju. Znajući praksu okupatora i domaćih izdajnika da pri povlačenju vrše krvave masakre nad zatvorenicima, Mjesni komitet je postavio zahtjev šefu policije NDH da se do 20 sati oslobode svi politički zatvorenici iz splitskih zatvora. Na ovu intervenciju šef policije je pustio zatvorenike, a splitski udarnici su odmah iste noći pristupili hapšenju izdajnika i saradnika okupatora i sproveli ih u te iste zatvore. No pri tome je učinjen i krupan propust. Čuvanje tih zatvorenika je povjereno nekolicini mladih, rekli bismo »anonimnih« partizana, uz to obučenih u neprijateljske uniforme, pa je jedan mladi starješina iz 20. divizije, čija je jedinica među prvima ušla u Split, i pored uvjeravanja straže pustio sve zatvorenike. Teško je bilo pretpostaviti da se u zatvoru, u još neoslobođenom Splitu, već nalaze izdajnici i neprijatelji, a ne poštteni građani i rodoljubi.

Tokom noći udarne su grupe preuzimale predviđene objekte. Neposredno rukovođenje vršeno je iz Štaba Mornarice, ali je rukovodstvo bilo u punoj mobilnosti i neposredno kontroliralo tok i izvršenje akcija. Pri obilasku Glavne pošte, koju je već držala naša mornarička jedinica, rukovodstvo je obaviješteno da se u podrumu, gdje je bila tranzitna telefonska centrala, nalazi grupa Nijemaca. Sumnjajući da je tu možda punkt za aktiviranje eksploziva na miniranim objektima, mornari su odmah dobili naređenje da razoružaju i pohapse Nijemce. U samo jutro 26. oktobra, izvršavajući dobiveni zadatak očuvanja željezničkog mosta u Livanskoj ulici (kod staroga Gradskog NOO-a) pao je mladi borac Ivan Milošević iz Glavica kod Sinja. Sam je napao kamion Nijemaca, ali je ubrzo bio presječen rafalima »šarca«. Imao je jedva 18 godina.

Isto tako rukovodstvu je stiglo obavještenje da se u blizini Splita na položaju Kamen, važnoj točki u obrani grada, nalazi jača njemačka

posada s artiljerijom. Od udarnih grupa i mornara formirana je jedinica koja je dobila zadatak da i pod borbom zaposjedne ovaj položaj. Do zore dana oslobođenja zadatak je bio izvršen.

Ujutro u prvo svitanje 26. oktobra Purišić je pred zgradom Štaba primio od mornaričkog komandanta predaju domobranskog garnizona. Tako su »-unutrašnje snage«, zahvaljujući blagovremeno izvršenim pripremama, energičnim rukovođenjem i svestranoj pomoći patriotski opredijeljenog stanovništva utrle put oslobođenju svoga grada i sačuvala ga od neprijateljskog razaranja. Osim jedne manje eksplozije na javnim skladištima, vitalni privredni i javni objekti grada su sačuvani. Opis ulaska jedinica NOVJ i oslobođenje Splita ostavio je u svojim sjećanjima drug Purišić ovako:

»(...) padala je prava jesenja kišica, oblaci kao da su se vukli nad samim krovovima grada. Nakon obavljenog posla (prihvatnja predaje domobranskog garnizona, V. I.) (...) požurio sam prema Solinskoj cesti. Još dan nije svanuo (...). Stigao sam do stare zgrade NOO Split kad sam čuo pjesmu iz pravca današnjeg Pravnog fakulteta «-Život, mladost ne žalimo mi«, zastao sam i ugledao jednu četvu partizana koja je sva pokisla ulazila u grad. Tog momenta su se rastvorile »-škure« stare te-žačke kuće (...) i na prozoru se pojavila najprije glava jedne starije žene (...). Zaplakala je i na sav glas zavikala NAŠI-I!!«

Stab 8. korpusa je pohvalio splitske udarnike i druga Purišića.

U naredbi je pod točkom 3. Pohvale stajalo:

»■Udarne grupe organizovane u gradu Splitu još za vrijeme okupacije naročito su se istakle prilikom oslobođenja Splita time, što su u momentu kada je neprijatelj pod udarcima naših jedinica bio prisiljen da napusti Split borbom osujetile uništavanje tvornica: Majdan, Sućurac, Sv. Kajo i Salonit.

Pohvaljujemo drugove Splitskih udarnih grupa.

Udarne grupe Mosorskog p. odreda koja je ušla u grad Split još dok se u njemu nalazio neprijatelj u svrhu sačuvanja tvornica i drugih objekata od uništenja skupa sa ostalim grupama istakla se je u spašavanju istih.

Pohvaljujemo borce udarne grupe Mosorskog p. odreda.

Major Purišić Ivo kao komandant Komande splitskog područja istakao se je time što je prije oslobođenja Splita ušao u grad da bi iznutra potpomogao u organizovanju da se sačuvaju od uništenja razni važni objekti i industrijska poduzeća, a po oslobođenju Splita zajedno sa cijelom Komandom područja istakli su se u brzom uspostavljanju vojno-pozadinske vlasti.

Pohvaljujemo majora P u r i š i ć I v a n a i ističemo ga za primjer.«¹²

« Naredba br. 39 Staba 8. korpusa NOV Jugoslavije za dan 18. novembra 1944. godine. Arhiv V. I. I. kut. 529, br. rok. 13-1/11.

AKTIVNOSTI U OMIŠKOM KOTARU I SOLINSKOM BAZENU¹³

Na sastanku održanom u Brštanovu u proljeću 1944. godine¹⁴ organizacija akcije spašavanja objekata na teritoriju grada i kotara Omiš povjerena je članu Okružnog komiteta Vojku Aničiću-Miji.

Već sutradan poslije sastanka Aničić je preko Konjskog, Koprivna, Dugopolja i Kotlenica krenuo u Donji Dolac gdje je tada bilo sjedište Kotarskog komiteta i drugih političkih rukovodstava za omiški kotar. Neposredno po njegovom dolasku održana je proširena sjednica Kotarskog komiteta, a pored članova Komiteta prisutni su bili još i sekretari općinskih komiteta, predsjednik i tajnik Kotarskog NOO-a, komanda Mosorskog odreda, komanda mjesta Omiš, kotarski komitet SKOJ-a te predsjednici i tajnici kotarskih odbora NOF-a i AFZ-a.

Na proširenoj sjednici prenesena je direktiva Okružnog komiteta, zatim je istaknut značaj poduzete akcije i odgovornost članova KP za njeno uspješno izvršenje, te utvrđeno koje objekte na području kotara treba odbraniti od neprijateljskog razaranja. Oni su obuhvatili grad Omiš s tvornicama tjestenine (»Cetina«) i ulja, hidrocentralu Kraljevac, tvornicu karbida i cijanamida u Dugom Ratu i tvornice cementa Ravnice i Palaveršić.

Na sjednici je zaključeno da izvršenje postavljenog zadatka zahtijeva poduzimanje svestranih mjera, puno angažiranje partijskih radnika i ostalih aktivista i da se rad mora odvijati ubrzanim tempom, ali i uz mjere konspiracije.

Dalje je odlučeno da se u toku narednih 10 dana održe prošireni sastanci općinskih partijskih rukovodstava koja će organizirati općinski komiteti uz prisustvo predsjednika mjesnih NOO-a, sekretara aktiva SKOJ-a i predsjednika masovnih organizacija NOF-a i AFZ-a.

Nadalje, preko Okružnog komiteta KP za srednju Dalmaciju je zatraženo, da 8. korpus rasporedi na području kotara jednu jedinicu NOVJ, a pri tome se mislilo na Mosorski partizanski odred ili bar njegove dijelove, za pružanje pomoći akcijama terenaca i obezbjeđenja grada Omiša i objekata u njemu.

Kotarski NOO, komitet SKOJ-a i ostala kotarska rukovodstva trebala su održati sastanke svojih organizacija na terenu u toku, najkasnije za 8 sljedećih dana. Za rad u svakoj općini zadužen je po jedan član Kotarskog komiteta.

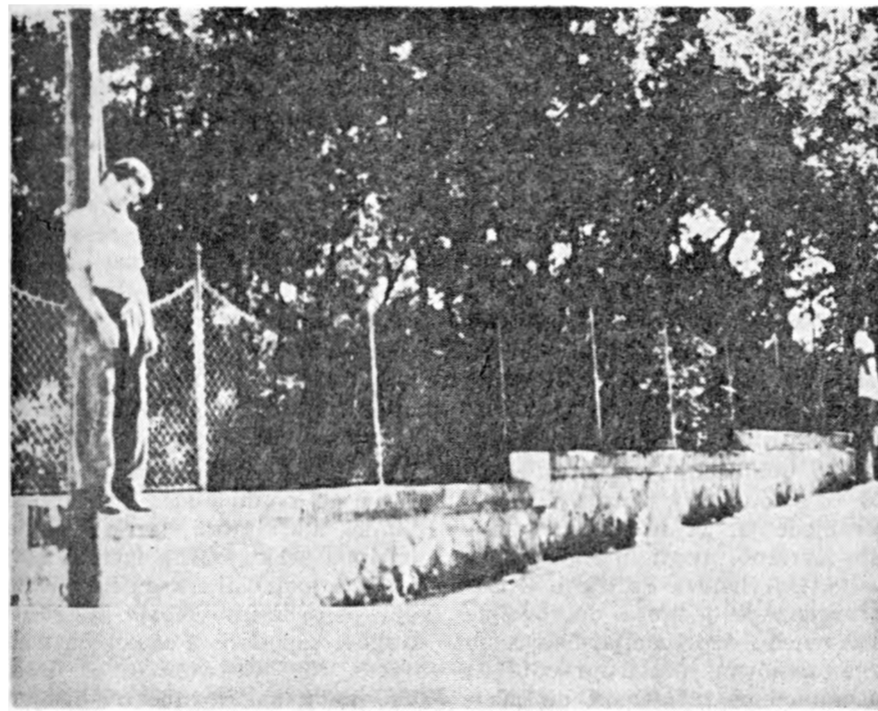
Posebna pažnja pridana je obavještajnom radu. Data je direktiva da se preko svih kanala, partijskih organizacija, organa narodne vlasti, masovnih organizacija i aktivista budno prati kretanje i namjere nepri-

¹³ Aktivnosti u solinskom bazenu date su samo informativno radi kontinuiteta tematike, jer se detaljnije obrađuju u drugom radu podnesenom na ovom naučnom skupu.

¹⁴ Po raspoloživim materijalima učesnika ovih događaja ima manjih odstupanja u pogledu vremena održavanja sastanaka za razmatranje mjera zaštite objekata, ali svi daju kao orijentirno vrijeme proljeće 1944. O tome i u sjećanjima admirala Purisića stoji kako se u Brštanovu »često raspravljalo o problemima preuzimanja vlasti u Splitu i drugim gradovima Dalmacije nakon oslobođenja«, iz čega se daje zaključiti da je sastanka bilo više, a planiranje i poduzimanje mjera vršeno odvojeno, da bi se kasnije (u ljeto i jeten) plan uobličio i konkretizirao.

ateljja, njegov rad i postupci i svako obavještenje preko odgovarajućih veza i javki odmah dostavlja Kotarskom komitetu. Komitet je bio dužan da sva primljena obavještenja odmah prosljedi Okružnom komitetu.

Dobivanje pouzdanih informacija o namjerama neprijatelja bilo je neophodno radi priprema i organizovanja protivmjera. Tu je zapravo najvažnije bilo utvrditi kako će neprijatelj pristupiti razaranju (o čemu nije bilo ni najmanje sumnje), tj. koja postrojenja namjerava uništiti,

Dva obješena rodoljuba u Bihačkoj ulici (s još dvojicom), 24. VII 1944.

gdje će se postaviti eksploziv, vrsta eksplozivnih punjenja, način paljenja, rezervni način izazivanja eksplozije i dr. Također je od presudne važnosti bilo osigurati da se akcije ne izvrše prerano, što bi neprijatelju otkrilo naše planove, a niti prekasno, jer bi tada sav uloženi trud bio uzaludan. Dakle, trebalo je pronaći takva rješenja koja će neprijatelja držati u uvjerenju da se sve odvija po njegovom planu, a istovremeno onemogućiti provođenje tih planova.

U tom cilju za dostavljanje informacija angažovane su u tvornicama partijske ćelije i aktivni SKOJ-a. Tamo gdje ćelija ili aktiva nije bilo prikupljanje informacija je osigurano preko zaposlenih članova Partije, kandidata ih skojevaca, odnosno preko provjerenih osoba kojima je taj zadatak povjeren.

Poslije ovako izvršenih priprema i održanih prethodnih sastanaka partijskih i masovnih organizacija na terenu kotara, plan akcija se počeo uobličavati i konkretizirati za svaki objekat posebno.

Nesumnjivo da bi opisivanje mjera obrane i očuvanja svih objekata zahtijevalo dosta prostora, a i pitanje je da li o svima imamo detaljne podatke. Zato kao ilustraciju napora, snalažljivosti i inventivnosti navodi se rad na dva objekta, hidrocentrali Kraljevac i tvornici u Dugom Ratu, generalizirajući preko njih i napore za očuvanje ostalih. Zadatak odbrane hidrocentrale Kraljevac povjeren je općinskom rukovodstvu Gornjih Poljica. Centrala nije bila u pogonu, jer su partizani poslije kapitulacije Italije demontirali i sklonili najosjetljivije dijelove turbina i znatan dio dalekovoda. Sva nastojanja Nijemaca poslije okupacije ovoga kraja da osposobe centralu nisu postigla rezultate, jer je organizacija NOP-a preko zaposlenih radnika, pa i radne jedinice «Tot» onemogućila ta nastojanja.

Na sastanku o pitanju odbrane centrale drugovi s terena su izvijestili da Nijemci vrše miniranje turbina i sprežu (mjesto gdje se sakuplja voda prije ispuštanja u turbinu), ali detalji nisu bili poznati. Jedna grupa od tri druga dobila je zadatak da sve to ispita preko drugova iz partijske organizacije krajiške općine.

Potrebne informacije su ubrzo pribavljene. Nijemci su za miniranje centrale i šihte ispod spreže postavili avionske bombe kao eksplozivna punjenja, a aktiviranje se vršilo električnim kablovima s punkta iz bunkera u uvali Vrulje.

Po dobivenim podacima razrađen je plan (o konkretnim mjerama još će biti riječi) očuvanja objekata. Plan je obuhvatao i šire mjere obezbjeđenja, jer se računalo da bi Nijemci, kada primijete da rušenje nije izvršeno, mogli intervenirati kako bi pod svaku cijenu izvršili svoj naum. Od članova Partije i SKOJ-a iz Gomjo-poljičke i krajiške općine formirana je jedinica dobrovoljaca koja je oružjem trebala spriječiti intervenciju neprijatelja. Istovremeno drugovi zaposleni u samoj centrali organizirali su unutarnju odbranu objekta. Na ovu zamisao se došlo računajući na mogućnost da snage NOVJ budu angažovane na drugim mjestima. Kasniji tok događaja je potvrdio ova predviđanja.

Planom odbrane je predviđeno da se uspostave neprekidne straže oko i u samoj centrali, kako se nitko neprimijećen ne bi mogao približiti. Straže su uspješno funkcionisale i s okolnih visova Ljut i Slimenska glavica ostvarena je potpuna kontrola prilaza centrali. Poslije neuspjelog pokušaja dizanja centrale u zrak iz bunkera s Vrulje, ova grupa boraca je kasnije s okolnih brežuljaka oko centrale vodila borbu s Nijemcima i ustašama. Kada su grupi pristigli u pomoć dijelovi 12. brigade 26. divizije¹⁵ Nijemci su protjerani od Zadvarja prema Imotskom. U borbi su učestvovali i drugovi Vojko Aničić i Ante Marčić,¹⁶ koji su bili

¹⁵ U knjizi S. Kvesića, *Dalmacija u narodnooslobodilačkoj borbi*, Split 1979, navodi se spasavanje centrale od strane samo 12. brigade 26. divizije, str. 796—797.

¹⁶ Ante Marčić je poslije oslobođenja obavljao niz odgovornih dužnosti u RM, penzioniran je u činu kontraadmirala, umro 1978.

neposredno zaduženi za očuvanje centrale. Tako je ovaj dragocjeni objekt spašen od razaranja i uskoro je pušten u rad.¹⁷

Nijemci su i pored toga u emisiji Radio-Donau objavili da su uništene hidrocentrala Kraljevac i ostale tvornice, što su i na prijemniku u centrali čuli drugovi koji su je odbranili. Proslavljajući pobjedu, oni su vijest prokomentarisali s »-lažete razbojnic!
«

Spašavanje tvornice karbida i cijanamida u Dugom Ratu bilo je neočekivano lakše. Početkom juna u Donji Dolac je s grupom dobrovoljaca stigao u partizane drug Ante Gašpar, koji je do tada bio zaposlen u tvornici kao mehaničar.

To je bila izvanredna prilika da se za akciju spasavanja angažuje spomenuti drug, koji je kao radnik dobro poznao tvornicu i imao dozvoljen pristup u njen krug. On je također još uvijek bio nekompromitovan te su sve okolnosti ukazivale da rizik njegova povratka u Dugi Rat nije velik. Drugovi Aničić i Marčić su ga pozvali u stranu i poslije kraćeg obrazlaganja upitali za saglasnost da se vrati i sačuva tvornicu od razaranja. Gašpar se prihvatio zadatka i na polasku, odnosno povratku, pozdravio se riječima »drugovi, dovidjenja i drugovi, zbogom«. Pozdrav »dovidenja« je značio da će, ako spasi tvornicu i on ostati živ, a »zbogom« da ni on neće preživjeti rušenje tvornice. Pri odlasku Gašpar je dobio vezu sa sekretarom partijske ćelije u selu Jesenice s kojim je trebao održavati kontakt. Preko sekretara je dobio vezu s jednim drugom u Dučama za neposredno komuniciranje. Gašpar je utvrdio da su Nijemci minirali tvornicu pomoću dviju avionskih bombi, otkrio je položaj bombi te način paljenja koji se sastojao od električnih kablova, čije se aktiviranje vršilo izvan tvornice. Plan za onesposobljavanje ovog razornog sistema Gašpar je obrazložio na sastanku koji je imao s drugovima odgovornim za ove akcije.

Iz avionskih bombi izvađeni su upaljači, a umjesto njih postavljeni su drugi — lažni, odnosno imitacija. Pored toga iz bombi je izvađen dio eksploziva, a da se ne bi primijetila razlika u težini, dosut je pijesak. Kao dalja mjera sigurnosti električni kablovi za paljenje su presječeni, a mjesta prekida brižljivo maskirana.

Ovaj način onesposobljavanja eksplozivnih punjenja bio je dragocjeno iskustvo. Ono je iskorišteno i za spasavanje hidrocentrala Kraljevac koja je bila minirana po istom metodu. Istim postupkom i tu su onesposobljene avionske bombe.

Tako prilikom povlačenja Nijemcima nije uspjelo da razore ova dva značajna objekta. Za uspješno izvršenje zadatka Ante Gašpar je na prijedlog Okružnog komiteta KP za srednju Dalmaciju odlikovan početkom 1945. godine Ordenom za hrabrost.

U toku juna i jula imenovani su i drugovi za odbranu ostalih privrednih objekata: tvornica tjestenine i ulja i tvornica cementa Ravnice

¹⁷ O tome se na posredan način govori u Izvještaju Komande splitskog područja upućenom Vojnoj oblasti VIII korpusa NOV Jugoslavije, službeno XI 1944, gdje se navodi da se »radi na osposobljavanju električnog voda visoke napetosti na liniji od centrale u Kraljevcu do Splita« — Arhiv V. I. I. Kutija 1893-4, br. dok. 45/3 i 45/6.

i Palaveršić. Odbrana grada Omiša povjerena je sekretaru Općinskog komiteta i partijskoj ćeliji u gradu.

Od maja pa do oslobođenja srednje Dalmacije svaki mjesec dana održavani su sastanci Okružnog komiteta s rukovodiocima Kotarskog komiteta i Mjesnog komiteta Split, radi analize stanja i poduzetih mjera u odbrani objekata. Isto tako Kotarski komitet je najmanje jedanput mjesečno održavao sastanke s općinskim rukovodstvom u svom kotaru. Na sastancima se pretresao tok priprema, dopunjavah obavještajni podaci, iznosila iskustva i razrađivale nove mjere, kako bi se postavljene zadatke izvršio u potpunosti.

Rezultat tih priprema je bio da Nijemci prilikom povlačenja osim rušenja mosta zvanog »David« na Cetini i mosta na cesti kod tvornice Ravnice nisu porušili niti ozbiljnije oštetili niti jedan značajniji privredni objekat.

Spašavanje tvornica u solinskom bazenu povjereno je Kotarskom komitetu KP za Solin. Ovaj zadatak prenio je drug Kaja Vučićić, član Okružnog komiteta. Naoružane grupe su ubačene u tvornice Majdan, sadašnju tvornicu »Prvoborac« — 2 druga, i sadašnju tvornicu »Partizan« — 3 druga. Na organiziranju grupa radili su drugovi Vlado Bubić i Kaja Vučićić.¹⁸

Grupa od 8 naoružanih drugova ubačena je u tvornicu Majdan već tokom noći 10/11. oktobra i tamo ostah prikriveni. S njima su bili povezani jedan službenik tvornice i tvornički električar. Preko njih i još jednog druga grupi su dostavljena obavještenja o situaciji i hrana.

Tvornička straža koju su činili žandari tzv. NDH pridobijena je za saradnju i trebala je dogovorenim znakom (ispaljivanjem pušcanog metka) obavijestiti grupu o eventualnom odlasku Nijemaca. Međutim, kada su Nijemci došli u krug tvornice 25. oktobra predvečer primijećeni su od izviđača grupe. Nijemci su uspjeh postaviti eksploziv u parnoj centrali i razbiti razvodnu ploču, ali kada su pošli na miniranje rotacionih peći na njih je otvorena puščana vatra. Osjetivši otpor kojem se nisu nadali, napustili su dalje miniranje.

ZAKLJUČAK

Okružni komitet KP za srednju Dalmaciju i okružna rukovodstva su znatno prije oslobođenja Dalmacije razmatrala problematiku preuzimanja vlasti i normalizacije javnog života po oslobođenju. Znajući za praksu okupatora da prilikom povlačenja razara i uništava vitalne privredne i javne objekte, Okružni komitet je poduzeo mjere da neprijatelju onemogućiti provođenje tih namjera. Izvršenje tako složenog zadatka zahtijevalo je temeljite organizacijske pripreme, mobilnost partijskih i dru-

¹⁸ D. Gizić, n. dj., str. 689, navodi da je u organiziranju grupa koje su ubačene u tvornicu radio i Mijo Aničić-Vojko. Međutim u materijalu »Akcija spašavanja tvornice, strojeva, HE »Kraljevac (. . .)« druga Aničića (vidi IHRPD) taj se detalj ne spominje.

gih masovnih organizacija NOP-a, široko razvijenu obavještajnu mrežu i djelovanje u uslovima stroge konspiracije. Ali svakako najvažniji preduslov je bio oslonac na rodoljubivo stanovništvo bez čije pomoći bi bilo teško, ako ne i nemoguće, taj obimni zadatak izvršiti.

Mjere Okružnog komiteta su obuhvatale pripremni dio u kojem su izvršene procjene objekata koje je trebalo sačuvati, uspostavljanje odgovarajuće organizacije, obezbjeđenje neprekidnog pritjecanja obavještajnih podataka i razrada konkretnih mjera zaštite.

Izvršni dio je obuhvatio aktiviranje organizacije i stupanje u dejstvo u tačno određenom trenutku.

Ovo organizovanje »unutrašnjih snaga« je izvanredni primjer sadejstva sa »spoljnim snagama«, tj. s NOVJ, u oslobođenju gradova.

Zahvaljujući na vrijeme poduzetim i izvršenim pripremama neprijatelj nije uspio da pri povlačenju iz srednje Dalmacije iza sebe ostavi puste ruševine.

Posebno treba istaknuti efikasne mjere konspiracije, zahvaljujući kojima neprijatelj, i pored šireg angažiranja organizacije NOP-a, nije znao za poduzete akcije.

To je bio rezultat dugoga i strpljivog rada brojnih znanih i neznanih aktivista, ilegalaca i boraca.

Život u oslobođenoj Dalmaciji je normaliziran bez većih potresa, a očuvani industrijski objekti i bazeni u cjelini omogućili su da ovo područje postane solidna operacijska osnovica za pothranjivanje snaga na frontu 8. korpusa, odnosno kasnije 4. armije i Mornarice u narednim borbama za oslobođenje.

L I T E R A T U R A

- Materijali — sjećanja admirala Ive Purišić, arhiv IHRPD.
Materijali — sjećanja Huga Gazina, arhiv IHRPD.
Materijali — sjećanja Mije-Vojka Aničića, arhiv IHRPD.
Materijali, arhiv IHRPD.
D. Gizdić, Dalmacija 1944—45, Zagreb 1964.
T. Radošević, Ofanziva za oslobođenje Dalmacije, Beograd 1965.
Izveštaj Komande splitskog područja br. 1139/44.
AVI I, Beograd (K-1893-4, dok. 45/6.)
A VII, K-529, dok. 18-1/11. Naredba br. 39 Štaba 8. korpusa.

NIKOLA A NIC

OSLOBOĐENJE SPLITA LISTOPADA 1944. GODINE

SPLITSKA OPERACIJA

I

Ovo saopćenje obraduje oslobođenje Splita u listopadu 1944. godine. Pisano je na osnovu dokumentacije Vojnoistorijskog instituta i uz puno konsultiranje do sada objavljene literature. Razmatraju se borbena i druga dejstva i akcije koji su vezani za oslobođenje Splita 1944. godine. Težište je na borbenim dejstvima, što ne znači da ne bi trebalo još više govoriti o svim onim drugim aktivnostima građana Splita i okoline vezanih s tim događajem. Jer oslobođenje Splita i splitske regije nije samo djelo operativnih jedinica NOVJ, nego i jedinica i ustanova organa vojno-pozadinske vlasti i društveno-političkih struktura — Mjesnog komiteta KPH i Gradskog NOO-a Splita, članova Partije, skojevaca, antifašista, rodoljuba, radnika, omladinaca, žena i pionira, pa čak i onih koji su bili obučeni u uniformu neprijatelja, a koji su se priključili narodnooslobodilačkom pokretu. U tom zajedničkom stroju napora i pregalaštva došlo je do oslobođenja Splita 26. listopada 1944. godine. Otuda su pouke i iskustva u oslobođenju Splita značajne i bitne za današnju koncepciju općenarodne obrane i društvene samozaštite.

Neposredne borbe za oslobođenje Splita počele su sredinom listopada 1944. godine. U njima učestvuju 12. dalmatinska i 3. prekomorska brigada 26. divizije, dijelovi 2. tenkovskog bataljona, 1. tenkovske brigade NOVJ i dijelovi 1. haubičkog divizionu Artiljerijske grupe 8. korpusa. Te su snage dejstvovala prema Splitu s istočne strane. Sa sjevera, od Sinja i Klisa, nastupili su 10. i jedan bataljon 9. dalmatinske brigade 20. divizije i dijelovi Mosorskog partizanskog odreda. U borbama za oslobođenje Splita učestvuju Mornarica NOVJ, 1. i 2. eskadrila avijacije NOVJ, i jedinice i ustanove Splitskog vojnog područja.

Borbe za oslobođenje Splita počele su s iskrcavanjem 12. dalmatinske brigade od Krila-Jesenice do Baške Vode, 18. listopada, i dejstvom 20. divizije u rajonu Sinja 24. listopada, a završile se 28. listopada, kada je oslobođen Trogir. Glavni događaj u svemu tome je oslobođenje grada Splita 26. listopada 1944. godine.

Oslobodenje Splita ulazi u kontekst ofenzive jedinica 8. dalmatinskog korpusa za potpuno oslobodenje Dalmacije, prije kninske operacije, što je sporno u vojnoj histografiji. Naime, postoje neka mišljenja da je oslobodenje Splita prva etapa kninske operacije, što je teško prihvatiti, jer su borbe za oslobodenje Knina, a time i kninska operacija, počele mjesec dana kasnije od oslobodenja Splita; drugo, jer je između događaja kod Splita i Knina vođeno još dosta vrlo oštih borbi oko Šibenika, Konjeverata i Drniša; treće, što se kninska operacija vodila s posebnim grupiranjem snaga i sasvim novom organizacijom komande i sadejstva. Zbog toga borbene akcije za oslobodenje Splita predstavljaju jednu samostalnu operativnu cjelinu — splitsku operaciju — s niz borbenih i drugih mjera i postupaka jedinica 20. i 26. divizije, u okviru ofenzive 8. korpusa, kojima je bio osnovni cilj osloboditi Split.¹

Borbe za oslobodenje Splita faktični nisu ni vodene u samom gradu, već na njegovim prilazima, i to od pravca Omiša i Sinja, otuda su nastupale brigade 26. i 20. divizije. Glavni sudari bili su istočno od Splita, od Strožanca do Zrnovnice i Mravinaca, onda na grebenu Mosora, kod Dugopolja i Dicma, na prilazima Klisu i u Kaštelima, kod Sv. Kaja, i Divulja. Međutim, nekih oštih i dugotrajnih borbi oko Splita nije bilo, jer to područje Nijemci nisu odsudno branili. Takav njemački postupak potpuno se uklapa u cio splet njihovih mjera u to vrijeme, u zamisli povlačenja s jadranske obale Dalmacije i posjedanje linije Mostar—Knin. Sve je to bilo inicirano općim razvojem tadašnje vojno-političke situacije, stanjem njemačke vojske u Jugoslaviji i posebno u Dalmaciji, pobjedama koje je izvojevala NOVJ u općoj ofenzivi prve etape za konačno oslobodenje Jugoslavije.

To što dugotrajnijih i oštijih borbi oko Splita tada nije bilo ničim ne umanjuje značaj, dimenzije i rezultate ove etape ofenzive jedinica 8. korpusa. Nijemci ni ovo područje nisu jednostavno napuštali; napustili su ga tek pod pritiskom snaga NOVJ onda kada su na to bili prisiljeni, kada objektivno ovdje više nisu imali što da traže, kada je narodnooslobodilački pokret svojom nabujalošću suzio i ono malo prostora na kojem su stajali.

¹ U nekim radovima, kao što su »Oslobodenje Dalmacije« od Todora Radoševića (izdanje Vojnoistorijskog instituta, Beograd, 1965. godine) i knjiga »Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—45«, II knjiga, dopunjeno i preradeno izdanje Vojnoistorijskog instituta, Beograd 1965. godine, borbe za oslobodenje Splita razmatraju se u dva odvojena poglavlja. Po njima prvi dio obuhvaćaju dejstva do izbijanja jedinica 20. divizije blizu Klisa i 26. divizije do Stobreča i Zrnovnice, a drugi dio — glavni napad na Split — stavlja u kninsku operaciju. Za takvu podjelu oni uzimaju naredbu Štaba 8. korpusa, izdatu 26. listopada, kojom se regulira da 26. divizija u prvoj etapi ovlada Splitom, ne vodeći računa da je naredba izdata post festum, kada je Split već bio osloboden. Navedeni autori zanemaruju činjenicu da je naredba 8. korpusa od 26. listopada u stvari nastavak usmjeravanja Jedinica za ofenzivu, a ne za kninsku operaciju, jer između Splita i Knina bilo je dosta borbi oko Šibenika i Drniša i u sjevernoj Dalmaciji, postavljena je drugačija grupacija snaga, bila je nova organizacija komandi itd. Znači, borbe za oslobodenje Splita ne mogu se nikako svesti u okvir kninske operacije. Takvo mišljenje iznosi i general Fabijan Trgo u svom članku »Kninska operacija«, koji je objavljen u »Vojnoistorijskom glasniku« broj 1 iz 1950. godine. Taj njegov stav nalazi se i u prvom izdanju gore navedene edicije »Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—45. godine« (II knjiga), izdanje Vojnoistorijskog instituta u Beogradu 1962. godine. Isto stanovište zauzima i Vojna enciklopedija u članku »Kninska operacija«, tom IV, izdanje 1961. godine.

II

U svom ofenzivnom nastupanju do kraja rujna 1944. godine jedinice 26. divizije razbile su njemačke snage i oslobodile otoke Brač, Hvar, Šoltu, Korčulu i poluotok Pelješac i bile su slobodne da počnu novu etapu za oslobodenje dalmatinske jadranske obale, orijentirajući se prema Splitu i dolini Neretve. U prvom naletu Drvenik nije oslobođen, jer su ga Nijemci uporno branili radi položaja oko Splita i Šibenika i radi pomorskog puta sa sjevernim Jadranom.

Štab 8. korpusa nije smatrao da treba poslije oslobodenja Brača i Šolte na obalu prebaciti 26. diviziju, sve dok se ne izmijeni situacija na obalskom rubu, kako bi mogle jače da dodu do izražaja kvalitete Divizije s obzirom na njenu snagu i tehničku opremljenost. Naime, situacija kakva je bila na obali krajem rujna 1944. nije nudila mogućnost da se prebaci Divizija bez većih gubitaka i rizika, s obzirom da su njemačko-ustaške snage još prije zgusnuto posjedale i uporno branile obalni rub od Šibenika do Splita, Omiša i Makarske i da je to teško zemljište. Zato je trebalo sačekati pogodnije vrijeme i uslove u kojima će doći do izražaja sposobnost i tehnička superiornost jedinica 26. divizije čim se pojave na obali.

Boravak 26. divizije na srednjodalmatinskim otocima u prvoj polovini listopada 1944. iskorišten je za pripremu iskrcavanja na kopno. U cilju prikupljanja podataka o neprijatelju, na dio obale od Splita do ušća Neretve 26. divizija prebacila je više grupa izviđača i poneku operativnu jedinicu. Tako da su se kod Mimica u toku noći 8/9. listopada iskrcale dvije čete J. dalmatinske proletherske brigade i uništile tamošnju ustaško-domobransku posadu. Poslije toga prebačene su na kopno dvije čete 12. brigade koje su napale ustašku posadu u Jesenicama i Malom Ratu, iza čega su se povukle na Brač. U tim prepadnim dejstvima došlo se do značajnih podataka o stanju i namjerama neprijatelja, što je bila najbolja priprema za desant na kopno.

Sve se to odvijalo u kontekstu početne zamisli Štaba 26. divizije, iskazane u zapovijesti od 28. rujna, prema kojoj je na kopno istovremeno trebalo prebaciti tri brigade i osloboditi Split dvojnim obuhvatom — od Omiša, s istoka, i Šibenske Rogoznice sa zapada, što je kao zadatak dobila 12. brigada. Južno od nje, za nastupanje prema Makarskoj bila je predviđena 1. proletherska, a prema dolini Neretve 11. dalmatinska brigada. Treća prekomorska brigada i dva bataljona U. brigade nalazili su se na Visu za obezbjeđenje Vrhovnog štaba, AVNOJ-a i Nacionalnog komiteta oslobodenja Jugoslavije.

III

Split je za njemačku komandu predstavljao značajan vojni, politički i ekonomski objekt kome se cijelo vrijeme pridavala velika važnost. U vojnom pogledu teritorij Splita bio je od presudne važnosti za Nijemce

i ustaše, jer se držanjem grada i okolice najbolje osiguravalo jedinstvo kopnenih i pomorskih komunikacija u Dalmaciji i šire. Zatim, držanjem rajona Splita u punoj su se mjeri mogla osigurati i povezati borbeno dejstva snaga raspoređenih oko Šibenika i Zadra s onim oko Omiša, Makarske i u dolini Neretve, i spriječiti prodor preko Sinja u unutrašnjost prema Bosni i Lici. Osim toga, rajon Splita igrao je bitnu ulogu u u njemačkim planovima obrane jadranske obale od eventualnog savezničkog i našeg desanta, s obzirom da je splitsko pristanište, poslije Rijeke, najveće s ove strane Jadrana, s pogodnim komunikacijama, koje idu uz obalu prema unutrašnjosti, i što se u rajonu Sinja nalazio aerodrom koji se mogao odmah koristiti, a to je sve činilo jedinstvo krupnih opera ti vno-strategijskih prednosti. Ako se tome dodaju i ekonomski potencijali splitskog područja bitni za njemačku privredu, te političke prednosti koje donosi Split, onda se jasno ocrta zašto su Nijemci s toliko snaga držali Split i zašto su ga tako organizirali za obranu.

Kolika je za neprijatelja bila važnost Splita, najbolje se vidi iz činjenice da je pred samo oslobođenje grada u Split, u kolovozu 1944, došao njemački feldmaršal Maximilian von Weichs (Vajks), komandant Jugoistoka. On je zajedno s komandantom 264. pješadijske divizije generai-potpukovnikom Albinom Nacke (Nake), mornaričkim komandantom južne Dalmacije kapetanom bojnog broda Friedrichs (Fridrihsom) i drugim vojnim rukovodiocima 8. i 9. kolovoza izvršio inspekciju trupa i položaja.² Njegov dolazak u Split bio je u vezi zamisli njemačke Vrhovne komande o povlačenju s ostrva i dalmatinske obale dublje u unutrašnjost, na liniju Mostar—Knin, tzv. liniju »Grin«.

Za obranu rajona Splita Nijemci su angažirali cijeli 892. pješadijski puk 264. pješadijske divizije s ojačanjima. Komandno mjesto puka bilo je u Klisu. Komandirao je pukovnik Müller (Miler). Puk je imao tri bataljona, svaki po četiri čete, ukupno 12 četa. Prvi bataljon bio je u rajonu Trogira, Drugi oko Klisa i Zrnovnice, a Treći u Kaštelima. Od ojačanja puk je imao artiljeriju 2. divizion 264. divizije i 3. četu iužinjerijskog bataljona. Osim toga, na obali oko Splita bile su jedinice 944. artiljerijskog puka obalne artiljerije kopnene vojske i obalni artiljerijski divizion 948. mornaričkog artiljerijskog puka. S Nijemcima oko Splita nalazili su se 3. i 26. ustaški bataljon 6. ustaške brigade, Oružničko zapovjedništvo, Župska redarstvena oblast, domobrani i mornari NDH, te 2. domobranski građevinski bataljon. Sve te snage bile su pod borbenom grupom »Müller«.

Njemačko-ustaška obrana Splita bila je organizirana u tri linije položaja, i to:

prva ili spoljna linija obrane Splita išla je od Strožanca na morskoj obali, preko grebena Perun i sela Zrnovnice na istoku; preko Plišivca i Debeioog brda (k. 1043) na Mosoru, Dugopolja, Kočina brda (k. 437), Koštaka (k. 644), sela Grlo i Klisa na sjeveru. Nijemci i ustaše su ovu

¹ Kronologija Splita 1941—1945, Izdanje InsUtuta za historiju radničkog pokreta Dalmacije, Split, 1979, str. 331.

liniju obrane posjeli grupno. Položaji nisu bili povezani jedinstvenim sistemom rovova i saobraćajnica, ali su zatvarali sve pravce koji od istoka i sjevera vode u Split. Na toj liniji obrane nalazio se 2. njemački i 26. ustaški bataljon. Nijemci su imali 5. četu u Kučinama, 6. četu u rajonu Klis-Girlo, 7. četu u Zrnovnici, a 8. četu u selu Marin. Ta četa imala je pripremljene položaje na Mosoru, u rajonu Plišivac (k. 1077) — Debelo

Nastupajući prema Splitu jedinice 12. dalmatinske brigade prelaze rijeku Zrnovnicu kod Stobreča 25. listopada 1944.

brdo (k. 1043), koje je posjedala prema potrebi. Peta njemačka četa iz Kučina imala je pripremljene položaje sjeveroistočno od sela na koti 430, 585. i 629. Šesta njemačka četa imala je pripremljene položaje u selu Balić, na Gradini, Kočinu brdu i Koštaku. Kod sela Kučine, istočno od crkve sv. Luke, nalazila se velika njemačka radio-stanica a pored nje teška protivavionska baterija od dva topa. Južno od tvornice Majdan bio je veliki bunker, a u tvornici 25 žandarma koji su čuvali objekt. U Klisu se nalazio Štab 892. pješadijskog puka sa štabnom četom i artiljerijskom baterijom 2. divizionu 264. artiljerijskog puka. S Nijemcima oko Zrnovnice, na grebenu Perun i kod Strožanca nalazio se ustaški 26. bataljon sa tri čete.

Druga linija njemačke obrane išla je od Kile (t.t. 210) i obuhvaćala je Solin i Kaštela i povezivala se s obranom Trogira. Ta linija obrane bila je iako posjednuta u rajonu Solina i Kaštela s dosta vatrenih sred-

stava protivavionske obrane. U rajonu Kila nalazili su se vatreni položaji dalekometne artiljerije. Jedna njemačka baterija od 4 topa kalibra 76 mm, s posadom od 20 ljudi, bila je kod kuće Poljaka, a dvije baterije južno od Solina, jedna od četiri a druga od 6 oruđa, s radio-stanicom, ukupno 68 Nijemaca, 12 ustaša i 2 žandara. U rajonu sv. Kajo—Solin bila je njemačka 12. četa koja je pripadala 3. bataljonu 892. pješadijskog puka. U Vranjicu je, u tvornici »Split«, bilo 10 Nijemaca i 10 žandara, a u tvornici Sv. Kajo (Adria Portland) 8 žandara NDH. Između tvornice Sv. Kaje i tvornice »Dalmatia« nalazila se njemačka protiva-vionska baterija od 4 oruđa, s jednim protivavionskim mitraljezom i reflektorom. U Kaštelima je bio ustaški 3. bataljon. U Kaštel-Sućurcu nalazila se njemačka 11. četa, u Kaštel-Lukšiću 10. četa, a u Kaštel-Štafiliću 9. četa, sve iz 3. bataljona. U Trogiru je bila 3. četa 1. bataljona, u selu Vranjica (zapadno od Trogira) nalazila se 1. četa, a na položajima sjeverno od željezničke pruge iznad Divulja (zapadne padine Kozjaka) bila je 4. četa, dok se iznad Segeta nalazila 2. njemačka četa 892. puka. Na Kozjaku izgrađeni položaji od Sv. Jure (k. 677), Kozjaka (k. 780), Birnja (k. 631) do Cesminovca (k. 520), koje su po potrebi posjedale 9, 10. i 11. četa. Na Ciovu, na rtu, kod sela Žedno i Okrug bila je 8, 11. i 12. baterija iz 948. obanog mornaričkog artiljerijskog puka, s reflektorom i protivavionskim mitraljezima. U Trogiru se nalazila 10. baterija 264. artiljerijskog puka s baterijom protivavionskih mitraljeza.

Treća linija njemačko-ustaške obrane obuhvaćala je sam grad Split i nalazila se na morskoj obali i ivicama grada, orijentirana za obranu od pomorskog desanta i pravaca koji od Stobreča, Splitskog polja i Solina vode u grad. I ovdje je obrana organizirana u grupnom sistemu, jako utvrđena i posjednuta poglavito artiljerijskim jedinicama u slijedećem rasporedu:

— za obranu morske obale ispred Splitske bolnice na Firulama, pa između Trstenika i Bačvica, nalazili su se rovovi posjednuti vojskom i opasani žičanim ogradama. Uvala Bačvice, s obalom istočno i zapadno, bila je pokrivena minskim poljima. Na samom vrhu splitskog lukobrana nalazila se njemačka obalna baterija s dva topa 75 mm i signalna stanica. Druga velika obalna baterija bila je na Sustipanu. Ispod Marjana, od Meja prema rtu Marjana do uvale Kašuni, nalazili su se vatreni položaji jedne teške protivavionske baterije od tri topa i jednog protivavionskog avionskih mitraljeza po tri oruđa;

— na putu od Stobreča prema Splitu, između Bolnice, Vodovodnog rezervoara i crkve sv. Mande nalazila se jedna teška i dvije lake protivavionske baterije s protivavionskim mitraljezima, reflektorima, bunkerima i rovovima;

— nešto sjevernije od toga, kod kote 104, bili su vatreni položaji jedine teške protivavionske baterije od tri topa i jednog protivavionskog mitraljeza. Ista takva baterija, s dva protivavionska mitraljeza bila su zapadnije od Sućidra (k. 65). Te baterije nisu samo štatile grad od napada iz vazdulia nego su i čuvale prilaze gradu od Splitskog polja;

— posebna njemačka grupacija bila je između Solina i Splita, južno od Vranjica, na cesti i morskoj obali sjeverno od željezničke stanice Split-Predgrade. Tu su bile tri njemačke protivavionske baterije od 13 oruda, dvije baterije protivavionskih mitraljeza, jedna minobacačka i jedna protivtenkovska baterija s reflektorom, rovovima i žičanim ogradama;

— na rtu između Lore i poljudske luke, nedaleko od Samostana bila je jedna laka protivavionska baterija od 4 oruda s reflektorom;

— u splitskoj luci, između crkve sv. Frane i današnjeg hotela Marjan bila su dva laka protivavionska topa.

Glavne njemačke i ustaško-domobranske ustanove nalazile su se uglavnom na splitskoj obali i u pojedinim zgradama u gradu. U prilogu na posebnoj shemi dat je njihov detaljan raspored.³

Tako je u Splitu i oko njega bilo više od 150 do 200 artiljerijskih cijevi zemaljske, obalne i protivavionske artiljerije. U protivavionskom i protivdesantnom smislu Split je bio jedan od najbolje branjenih gradova. Za protivavionsku obranu angažirano je oko 80 protivavionskih topova i mitraljeza raznih kalibara, čak i protivavionski topovi 88 mm, koji su se smatrali najboljim u drugom svjetskom ratu. Obalni rub je branilo 11 njemačkih baterija (jedna od najvećih koncentracija obalne artiljerije na Jadranu). Tu su se nalazili i dalekometni topovi kalibra 152 mm. Sve artiljerijske jedinice bile su objedinjene u Obalnu artiljerijsku grupu »Split«.

Od njemačkih ratnih brodova u Splitu su najviše bili locirani manji brodovi, kao što su torpedni i desantni čamci iz 3. i 7. flotile torpednih i 771. bataljona jurišnih desantnih čamaca. Split i okolica bili su najprije do početka svibnja 1944, pod komandom njemačkog pomorskog komandanta srednje Dalmacije, onda do početka listopada pod njemačkim pomorskim komandantom južne Dalmacije, a na kraju su predani pomorskom komandantu sjeverne Dalmacije kapetanu bojnog broda Weygoldu (Vajgoldu).

U cilju ojačanja obrane rajona Split, usporavanja nastupanja jedinica NOVJ, a poglavito tenkovskih sastava, te radi osiguranja nesmetanog povlačenja, Nijemci su sve značajnije prilaze gradu zapriječili minskim poljima s protivpješadijskim i protivtenkovskim minama. Istovremeno su pripremili za rušenje sve značajnije objekte na komunikacijama, pojedina privredna postrojenja i sve važnije zgrade u gradu.

Prvo minsko polje postavljeno je duž puta koji od Strožanca vodi za Split. Minsko polje se nalazilo kod mosta na Zrnovnici kod Stobreča do Firula dužine 6 km. Minsko polje nije postavljeno planski, već je 67 protivtenkovskih i 25 protivpješadijskih mina razbacano s obje strane i duž samog puta.

³ T. Radošević, *Oslobodenje Dalmacije*, izdanje Vojnoistorijskog instituta, Beograd, 1965, str. 170. Dnevnik Admirala Jadrana, prijevod, bilježnica 11, str. 32. Kronologija Splita, str. 324–350. Arhiv Vojnoistorijskog instituta (ubuduće AVII), k. 2069, br. reg. 2/1–1, 6/1–1, 24–2, 31/1–2, 32/1–2, 36–2; k. 15A br. reg. 1/1 (njemačka dokumentacija).

Drugo minsko polje Nijemci su postavili duž puta od mosta na Zrnovnici u selu Korešnica, preko sela Kučina, Mravinaca, južno od Solina do raskrsnice putova Solin—Vranjic, dužine 9 km. Tu je također neplanski razbacano 60 protivtenkovskih i 25 protivpješađijskih mina.

Treće minsko polje nalazilo se u zahvatu ceste od Solina, preko Rupotina, Klisa i sela Grla do blizu sela Kurtović, dužine 7 km sa 70 protivtenkovskih i 50 protivpješađijskih mina.

Ta tri minska polja postavljena su u zahvatu putova i imala su namjenu da kanaliziraju dejstva jedinica 20. i 26. divizije NOVJ na ona mjesta otkud će se lakše staviti pod udar artiljerije i drugih vatrenih sredstava, a iznad svega da se spriječi brže nastupanje dijelova 1. tenkovske brigade prema Splitu i Solinu.

Jedno veliko protivpješađijsko minsko polje, postavljeno je između 12. i 24. rujna 1944, nalazilo se zapadno od Klisa, odnosno južno od ceste Solin—Klis, i imalo je 709 mina. Osnovna namjena tog minskog polja bila je da spriječi obilazak jedinica NOVJ zapadno od Klisa i njihov brz prodor preko Rupotina za Solin.

Posebno minsko polje, dužine 1,2 km, nalazilo se između Trogira i Marine, na dijelu oko ceste koja vodi od Segeta za selo Vranjicu. Tu se nalazilo 30 protivtenkovskih mina.

Sva ta minska polja postavila je 3. četa 264. inženjerskog bataljona 264. pješađijske divizije, kojom je bio ojačan 892. pješađijski puk.⁴

Osim masovnog minsko-eksplozivnog zaprečavanja Nijemci su u Splitu i oko njega planirali rušenje pojedinih objekata na komunikacijama, značajnih industrijskih objekata i važnijih zgrada. U tu svrhu u Split je 4. travnja 1944. iz Beograda došao njemački general Banzig (Bancig), komandant inženjerije Grupe armija »F«, koji je s vojnim komandantima razmotrio sve mjere rušenja lučkih objekata i instalacija.

Rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta Splita doznalo je za njemačke namjere i poduzelo je obimne mjere zaštite. U tome je punu aktivnost pokazao Okružni komitet KPH za srednju Dalmaciju, Mjesni komitet KPH i Gradski NOO u Splitu. Formirane su borbene i udarne grupe, sastavljene od članova Partije, Skoja i drugih antifašista, koje su imale zadatak da osiguravaju pojedine značajnije objekte u gradu i okolici.

Da bi se spriječilo uništenje tvornice cementa Majdan, 19. listopada tajno je u nju ubačena grupa od šest boraca iz Komande mjesta Split i dva terenska radnika pod rukovodstvom Vlade Radića Marinova iz Klisa, koji je u suradnji sa žandarima 25. listopada osujetio njemačke namjere. S istim ciljem u Split je 23. listopada ušao major Ivo Purišić, komandant Splitskog vojnog područja, s 20 boraca, i zajedno sa terenskim radnicima, ilegalcima i aktivistima, spasio grad od većih razaranja. Na tim zadacima Partija je aktivirala i pojedine domobrane i mornare NDH koji su ilegalno radili za narodnooslobodilački pokret.

⁴ Arhiv VII, k. 2-III, reg. br. 25/2 i 30/2 (njemačka dokumentacija).

Međutim, nije se moglo sve osigurati. Nijemci su uspjeli srušiti neke objekte u gradu i okolici. Oni su porušili most na Bačvicama ispod kojeg ide željeznička pruga. Osmog listopada su porušili željeznički most na rijeci Jadro kod Solina. Zatim su porušili mul u Stobreču, most na rijeci Zrnovnici kod Stobreča, пристаниšte u Divuljama, most u Trogiru, a u Splitu su 22. listopada zapalili zgradu Trgovačke akademije koja je potpuno izgorjela.⁵ Sva ta rušenja ipak nisu ni izdaleka bila takvih dimenzija kako je bilo planirano. U tim paklenim namjerama spriječila ih je aktivnost organa narodnooslobodilačkog pokreta i građani Splita i drugih mjesta.

IV

Sredinom listopada 1944. godine, zbog situacije u istočnim dijelovima Jugoslavije i krize kod Beograda, Komanda njemačke 2. oklopne armije naredila je povlačenje snaga s obale dalmatinskog dijela Jadrana i posjedanje linije Mostar—Knin (linija »Grin«) i prebacivanje 118. divizije na srenski front. U planu je bilo da se tamo uputi i 264. njemačka pješadijska divizija koja se nalazila u rajonu Splita, Šibenika i Zadra. Granica između ove dvije njemačke divizije — 118. i 264., nalazila se kod Stobreča. Istočnije je bila 118. divizija 5. SS brdskog armijskog korpusa, a zapadno 264. divizija koja je pripadala 15. armijskom korpusu.

U toku noći 17/18. listopada Nijemci su napustili područje Omiša i povukli se prema Zadvarju, kojom prilikom su porušili most kod Omiša. Povlačenjem njemačkih i ustaških snaga s dijela obale oko Omiša stvoreni su uvjeti za iskrcavanje na kopno 26. divizije. To je odmah i učinjeno. Ali na obali tada nije bilo većih snaga osim 12. brigade koja se nalazila na Braču, dok je 3. prekomorska bila na Visu, na osiguranju Vrhovnog štaba, a 1. i 11. dalmatinska brigada angažirane kod Vukova klanca. Zato se povoljna prilika njemačkog povlačenja s obale nije mogla odmah iskoristiti.

Štab 12. brigade, čim je dobio obavijest o njemačko-ustaškom povlačenju iz Omiša, odmah je donio odluku da uvečer 18. listopada počne prebacivanje jedinica na obalu. Iz Supetra je tog dana navečer, oko 19.30 sati, krenuo 1. bataljon i iskrcao se u Malom Ratu. Samo ga je ometala njemačka artiljerija iz rajona Splita. Bataljon je odmah krenuo prema Splitu i sutradan 19. listopada sukobio se s Nijemcima kod Grljevca i na grebenu Perun kod kapele sv. Jurja. Ovim su počele neposredne borbe za oslobodenje Splita. Međutim, to je bio više sudar prethodnica, pošto nisu na obali stigle ostale snage 12. brigade, tenkovi i artiljerija.

Iste noći 18/19. listopada iz Sumartina je u dva ešalona prebačen u rajon Brela—Baška Voda 3. bataljon 12. brigade, koji je po četama krenuo prema Makarskoj, Dupcima i Zadvarju i uspio spasiti od rušenja električnu centralu u Zadvarju, tada najvažniji izvor električne energije u Dalmaciji.⁶

⁵ Kronologija Splita, str. 333, 346, 349. Arhiv Vn, film CK KPH br. 37/362, br. 40/603. Kutija 1893—4, reg. br. 453.

U to vrijeme Štab 12. brigade dobio je (19. listopada) naređenje Komande 26. divizije (depešu je potpisao načelnik Štaba 8. korpusa pukovnik Milan Kuprešanin), u kojem se nalaže da se »težište dejstva usmjeri prema Splitu. Ispitajte tamo situaciju i stalno nas obavještavajte. Ako Nijemci napuste Split i ostane domača banda, ispitajte mogućnosti likvidacije(...)«. Istovremeno je Štab Brigade obaviješten da je Grupa srednjodalmatinskih partizanskih odreda dobila zadatak da ovlada vrhovima Mosora i poveže se s 12. brigadom. Štab 26. divizije naredio je toga dana 3. prekomorskoj brigadi da se s Visa prebaci na kopno, u rajon zaseoka Dupci i time ojača snage 12. brigade u napadu prema Makarskoj i Zadvarju.

Time se 19. listopada situacija na obali između Splita i Makarske potpuno izmijenila u korist NOVJ. Jasno se uočavalo da je težište napora sa srednjodalmatinskih otoka sada prebačeno na obalu, ali još nije bilo jasnije istaknuto da se glavni napori usmjere prema Splitu. Međutim, narednih dana težište dejstva 26. divizije bit će usmjereno prema Splitu.

Polazeći od naređenja Štaba 26. divizije i stanja na obali Štab 12. brigade nastojao je iskoristiti nastalu situaciju pa je u toku noći 19/20. listopada prebacio u luku Krilo brodovima Mornarice NOVJ svoj 2. bataljon, s dva tenka i jednom baterijom brdskih topova. Bataljon je odmah izvršio pokret grebenom iznad sela Jesenica i Podstrane u pravcu grebena Perun, prema neprijateljskim položajima kod kapele sv. Jurja (k. 440), smjenjujući dijelove 1. bataljona. Naredne noći, 20/21. listopada, iz Bobovišća je u Krilo prebačen i 4. bataljon 12. brigade koji je odmah preko sela Jesenice krenuo u Sitno Donje, otkuda je poslao svoje dijelove na kotu Gradac iznad Omiša radi osiguranja od pravca Zadvarja.⁶

Istovremeno su od 20. do 23. listopada s Visa prema Makarskoj i Baškoj Vodi upućene jedinice 3. prekomorske brigade, iako operativna situacija to nije zahtijevala, jer su taj sektor već bile oslobodile jedinice 12. brigade.

Početni napad prema Splitu, na osnovu naređenja Štaba 26. divizije, izvela je sama 12. brigada i to s 1, 2. i dijelovima 4. bataljona. Ujutro 21. listopada poduzet je napad na neprijateljska uporišta od Grljeva do padina Mosora iznad sela Zrnovnice. Prvi bataljon napadao je obalom pravcem Grljevac—Stožanac. Drugi bataljon nastupao je grebenom Perun ka kapele sv. Jurja. Četvrti bataljon napadao je Nijemce i ustaše u Zrnovnici. Desno od toga bataljona nije bilo naših snaga. Tu su trebale biti jedinice Mosorskog partizanskog odreda, ali su se one našle prema Dugopolju i Dicmu, tako da je bio otkriven desni bok i pozadina 12. brigade u napadu na Zrnovnicu, zbog čega se odustalo od daljeg napada.

Napad 12. brigade izveden na spoljnu obranu Splita, nije dao očekivane rezultate. Jedino je 1. bataljon oslobodio Grljevac, a ostali bataljoni

⁶ Detaljnije vidi o tome u članku generala Fabijana Trge, *Oslobodenje Splita, Šibika i Drniša*, *Vojnoistorijski glasnik* (ubuduće VIG), br. 6, 1954. godine.

⁷ AVII, k. 1100—1, br. 20—11.

⁸ Podaci iz ličnog dnevnika pukovnika Nikole Anića, koji se nalazi kod njega. Bio je zamjenik komesara čete u 4. bataljonu 12. brigade.

⁹ *M. Babić*, *Oklopne jedinice u NOR-u*, izdanje VIZ, Beograd 1968, str. 118.

su vraćeni na polazne položaje. Nijemci i ustaše pružili su snažan otpor. U tome ih je naročito podržala artiljerija s vatrenih položaja kod Klisa, Mravinaca i Solina. Postalo je jasno da se s tako slabim snagama ne može probiti njemačko-ustaška spoljna obrana Splita i da je potrebna veća tenkofska i artiljerijska podrška napada.

To je uvjetovalo da je Štab 26. divizije naredio da se 3. prekomorska brigada povuče iz Makarske i Baške Vode i uputi brodovima prema Omišu. Istovremeno je odlučeno da se na obalu pošalju pojačanja s Brača u tenkovima i artiljeriji, i to dijelovi 2. tenkovskog bataljona 1. tenkovske brigade NOVJ i dvije baterije 1. haubičkog diviziona Artiljerijske grupe 8. korpusa. Tako su u Mali Rat 22. listopada poslani s Brača dijelovi 2. tenkovskog bataljona (jačine oko jedne čete). Ostatak 1. tenkovske polubrigade (jer se pola brigade nalazilo u sastavu 2. korpusa u Hercegovini i Crnoj Gori) prebačen je u Split poslije oslobođenja grada.⁹ Od artiljerije su noću 25/26. listopada u Krilo prebačene dvije baterije 1. haubičkog diviziona i upućene prema Grljevcu.¹⁰ Trebalo je da se od Vukova Klanca prema Splitu prebace 1. i 11. dalmatinska brigada, ali zbog pomankanja broskog prostora njihovo prebacivanje je trajalo od 23. do 28. listopada i one neće uzeti učešća u borbama za oslobođenje Splita.

U tom istom vremenu, dok se 26. divizija iskrcavala na obalu i vršila koncentraciju istočno od Splita, sjevernije, u rajonu Sinja prikupljale su se brigade 20. divizije i sukobile s ustaškom Borbenom grupom »Cetina«. Naime, Štab 8. korpusa čekao je da se 26. divizija iskrci na kopno, pa da s njom, 20. divizijom, Dinarskim i Mosorskim partizanskim odredom jednovremeno napadne neprijatelja na čitavom teritoriju od Sinja do Splita. U noći 5/6. listopada iz Sinja povukli su se u Klis dijelovi njemačke 264. pješadijske divizije, tako da je oko Sinja ostala sama ustaška Borbena grupa »Cetina«, jačine oko 1700 vojnika.¹¹

Od organa vojnopozadinske vlasti, teritorij oko Splita pokrivalo je Splitsko vojno područje, koje je početkom listopada 1944. godine imalo Komandu mjesta Split, sa sjedištem u selu Korušće, Komandu mjesta Muć u Donjem Muću, Komandu mjesta Kaštela u selu Stričević i Komandu mjesta Trogir u selu Gustimi (na obali), ukupno 704 borca i rukovodioca. Komanda mjesta Split osnovana je u srpnju 1944. godine, a njen komandant bio je Pavao Roje. Sjedište Splitskog vojnog područja bilo je u Bršanovu, a komandant područja bio je major Ivo Purišić.¹²

Tako su se oko Splita našle od operativnih jedinica dijelovi 20. i 26. divizije (tri narodnooslobodilačke brigade — 10. i 12. dalmatinska i 3. prekomorska), jedna četa tenkova 2. tenkovskog bataljona, u prebacivanju dvije baterije 1. haubičkog diviziona Artiljerijske grupe 8. korpusa. Od partizanskih jedinica bio je tu Mosorski partizanski odred, prema Dugopolju, a Dinarski kod Sinja. Od jedinica i ustanova vojnopozadn-

¹⁰ Avn, k. 319A, br. reg. 6/7.

¹¹ L. Anegović i I. Curin, Deseta dalmatinska udarna brigada, izdanje Općinskog odbora SUBNOR-a Sinj, Split 1977, str. 195—201. R. Baturović i A. Klun, Tretja prekomorska brigada, izdanje Knjižnice NOV i POS, Nova Gorica 1967, str. 118—121.

¹² AVII, k. 1893—4, br. reg. 41/3. D. Glzdić, Dalmacija 1944—45, Epoha, Zagreb 1946, str. 118.

ske vlasti bile su dvije partizanske čete Splitskoga područja i četiri komande mjesta sa svojim stražarskim-zaštitnim jedinicama.¹³ Mornarica NOVJ vršila je prebacivanje jedinica i materijalnih sredstava s Visa i Brača na kopno i osiguravala pomorske komunikacije.

Od savezničkih snaga, na Braču, na vatrenim položajima između Nerežišća i Donjeg Humca, nalazila se britanska baterija dalekometne artiljerije (kalibra 94 mm), koja je vodila borbu s njemačkom dalekometnom artiljerijom kod Stobreča i time osiguravala prebacivanje jedinica NOVJ na kopno i dejstvo prema Strožancu.¹⁴

Zračnu zaštitu i podršku vršila je 1. i 2. eskadrila NOVJ, čiji su detašmani bili na aerodromu Vis i u južnoj Italiji.

V

Povoljna vojno-politička situacija, kakva je bila u drugoj polovini listopada 1944. godine, omogućila je da se pristupi definitivnom oslobodenju Splita. Iskrcavanjem 26. divizije na kopno i borbenim dejstvima koje je ona vodila na obalnom rubu, približavajući se spoljnoj obrani Splita, te koncentrisanjem 20. divizije oko Sinja, završena je prva etapa splitske operacije i stvoreni su svi uvjeti da se počne s drugom etapom — definitivnim oslobodenjem Splita.

Na planu oslobodenja Splita radili su Stab 8. korpusa i Stab 26. divizije. Još dok su se nalazili na Visu Vrhovni štab NOV i POJ i vrhovni komandant maršal Tito su usmjeravali 26. diviziju u ofenzivnim naporima na srednjodalmatinske otoke i obalu, jer je jedan od osnovnih ciljeva prve faze ofenzive 8. korpusa bilo oslobodenje Sphta. Nad tim pitanjima bdjela su i rukovodstva narodnooslobodilačkog pokreta Dalmacije. Svoje napore za oslobodenje grada usredotočila su i ilegalna rukovodstva NOP-a u Splitu, na čelu s Mjesnim komitetom KPH i Gradskim NOO-om, organizirajući i pripremajući stanovništvo za oslobodenje.

Oslobodenje Sphta bilo je za narodnooslobodilački pokret od presudne važnosti, jer su na to djelovali politički i vojni razlozi.

Politički je oslobodenje Sphta značilo jednu od velikih pobjeda u završnoj ofenzivi NOVJ, sa snažnim političkim efektom ne samo u Dalmaciji, nego i u Jugoslaviji. Prije Splita definitivno je oslobođeno samo nekoliko gradova Jugoslavije, kao što su Beograd, Niš i Novi Sad. Prema tome, Spht je jedan od prvih gradova Jugoslavije koji su definitivno oslobođeni, i to bez učešća ikakvih snaga sa strane. Spht je oslobodila sama NOVJ. Prisustvo jedne britanske baterije na Braču može se zanemariti kod ove ocjene.

Oslobodenje Sphta imalo je i svoje političko značenje s obzirom na ondašnju britansku politiku, naročito na Čerčilovu reokupaciju bal-

¹³ Splitsko vojno područje imalo je oko 15. listopada 1944. godine u Komandi 29 članova Partije i 31 skojevca. AVU, Film CK KPH, br. 40, snimak 601.
¹⁴ « A VII, k. 1103—1, br. reg. 1—4.

kanskog prostora i razne kombinacije o savezničkom iskrcavanju u Dalmaciji, pri čemu je Split imao svoju posebnu ulogu.

Veliko je i vojno značenje Splita. Na prvom mjestu svojom pozicijom Split je snažno utjecao na ofenzivne napore 8. korpusa i Mornarice NOVJ. Jer bez oslobodenja Splita nije se moglo zamisliti definitivno oslobodenje ostalih krajeva Dalmacije i razvoj borbenih dejstava prema Bosni i Lici. Zatim, Split je svojim ljudskim i materijalnim rezervama ojačao sposobnost 8. korpusa i Mornarice NOVJ za dalju ofenzivu. Trebalo je, uostalom, što prije osloboditi Split i kao centar kopnenih i pomorskih komunikacija za ofenzivu prema unutrašnjosti i zapadnim krajevima Jugoslavije.

Štab 8. korpusa naredio je 26. diviziji da glavnim snagama oslobodi Split. Istovremeno je naredio 20. diviziji »da likvidira neprijatelja u rejonu Sinja, Trilja i Dicma i da ostavi jednu brigadu u rejonu Dicma da bude neposredna rezerva snaga 26. divizije koje operišu oko Splita.«¹⁵ Prema tome Split je trebala da oslobodi sama 26. divizija, dok je 20. divizija imala uništiti ustašku sinjsku grupaciju (Borbenu grupu »Cetina«).

Prilazi Splitu od istoka bili su vrlo teški zbog planinskog karaktera zemljišta. Na tom pravcu nalazile su se i glavne njemačke i ustaške snage. Nisu postojali neki povoljni uvjeti za obilazni manevar. Trebalo je frontalno napasti neprijatelja, i to najbolje i najjače neprijateljske snage Borbene grupe »Müller«.

Za oslobodenje Splita Štabu 26. divizije stajale su na raspolaganju 12. dalmatinska i 3. prekomorska brigada, jedna četa tenkova 2. tenkovskog bataljona 1. tenkovske brigade i jedna baterija brdske artiljerije. Štab 26. divizije pozvao je komandante i političke komesare brigada u Omiš i izdao im naredenje za napad prema Splitu.¹⁶ Prema tom naredenju 12. dalmatinska brigada imala je prodrijeti od Stobreča i Zrnovnice prema Splitu, a 3. prekomorska da se uvede u borbu za Solin i Kaštela. Na osnovu toga sačinjen je plan angažiranja snaga koji je predviđao:

a) *Dvanaesta dalmatinska brigada* (komandant Borko Arsenić, narodni heroj, sada general-major u mirovini, politički komesar Fabijan Trgo, sada general-potpukovnik JNA) imala je četiri bataljona i bila je istočno od Splita, od Strožanca do Zrnovnice. Njen 1. bataljon trebao je napasti Nijemce i ustaše uz morsku obalu i preko grebena Perun, osloboditi Strožanac i prodrijeti preko Stobreča i Firula u Split. Drugi i 4. bataljon dobili su zadatak da razbiju njemačku 7. četu i ustaše u Zrnovnici, njemačku 8. četu u selu Marin i 5. četu u selu Mravince i da preko Split-skog polja i Solina prodru u Split. Treći bataljon, koji je zadržan u brigadnoj rezervi, još se nalazio na putu od Zadvarja prema Zrnovnici. Ispred 12. brigade nalazio se kompletan 26. ustaški bataljon koji je držao položaje zajedno s Nijemcima od Strožanca do Zrnovnice i kojeg je također trebalo razbiti.

¹⁵ Arhiv vn, k. 11, br. reg. 10'2.
¹⁶ Usmena izjava tadašnjeg komandanta 12. dalmatinske brigade Borka Arsenića, narodnog heroja, general-majora u penziji, data autoru 5. svibnja 1979. godine.

b) *Treća prekomorska brigada* (komandant Bogdan Viskić, politički komesar Stane Bobnar), s četiri bataljona, nalazila se u divizijskoj rezervi u selu Tugare, gdje se prikupila 23—24. listopada. Kako u prvom napadu na Žrnovnicu koji je izveo 4. bataljon 12. brigade, s Mosora nije sadejstvovao Mosorski partizanski odred, jer je bio oko Dugopolja, to je Štab 26. divizije 24. listopada naredio 3. prekomorskoj brigadi da se pripremi za napad i da glavnim snagama nastupa iza 12. brigade pravcem Srijine—Mravince—Solin, kako bi bila spremna za uvođenje u borbu za Solin te prema Kaštelima i Trogiru. Pomoćne snage Brigada je imala poslati na Mosor i prema Dugopolju i Klisu. Prvi bataljon 3. prekomorske brigade upućen je preko Mosora za Dugopolje sa zadatkom da ga oslobodi i da se poveže s 10. brigadom 20. divizije. Preko grebena Mosora angažirana je 1. četa 2. bataljona iste Brigade, koja je imala zauzeti njemačke položaje na Debelom brdu (k. 1043) i onda se pojaviti kod Klisa, nastupati prema Solinu i osigurati tako desni bok 12. dalmatinske brigade. Glavninu 3. prekomorske brigade činio je 3. i 4. bataljon i dvije čete 2. bataljona. Ona se prikupila u rajonu Sitno Donje i našla se iza 4. bataljona 12. brigade.¹⁷

c) *Dio 2. tenkovskog bataljona* (oko jedne čete) 1. tenkovske brigade koja je operativno bila podčinjena 26. diviziji, prikupio se do 26. listopada u rajonu Omiša, zapadno od grada, i otpočeo pokret prema selu Zakučac i dalje prema Gatima. Ali, kako su Nijemci porušili cestu koja od Omiša ide serpentinama u Gata, inženjeri Brigade, s mjesnim stanovništvom, probili su put od sela Zakučac prema selu Naklice i dalje u Tugare, kuda su izvukli tenkove. Međutim, kako se oko toga izgubilo dosta vremena, tenkovi su kasno stigli pred Žrnovnicu, bolje rečeno kad je sve bilo gotovo. Bilo bi najbolje da su tenkovi krenuli uz morsku obalu preko Stobreča za Split. Ali tamo se nisu mogli angažirati, jer su Nijemci porušili most na rijeci Žrnovnici i sve zapriječili minskim poljima. Radi toga su tenkovi morali biti prebačeni da preko Tugara stignu do Žrnovnice, ali je i taj pravac bio pokriven minskim poljima i manevar nije bio moguć. Zadatak tenkova je bio da podrže napad 12. brigade kod Žrnovnice, da se brzo pojave kod Solina i presijeku odstupnicu Nijemcima i ustašama iz Splita za Kaštela.¹⁸

S Brača su u Krilo-Jesenice, za podršku napada 12. brigade, prebačene dvije baterije 1. haubičkog divizionu Artiljerijske grupe 8. korpusa. Baterije su ujutro 26. listopada stigle na vatrene položaje kod sela Grljevac, ali kako se u toku noći neprijatelj povukao, nisu uzele učešća u borbi.¹⁹

Sjeverno od Splita, prikupljena 20. divizija imala je zadatak da razbije ustašku Borbenu grupu »Cetina« i oslobodi Sinj. Dinarski partizanski odred bio je orijentiran prema Hanu na Cetini, 8. brigada na Hrvāče,

¹⁷ *Treća prekomorska brigada*, str. 120.

¹⁸ *M. Dabić*, *Oklopne jedinice u NOR-u*, str. 118.

¹⁹ *AVII*, k. 319A, br. reg. 6/7.

a 9. brigada nalazila se zapadno od Sinja. U rajonu Aržana bila je 10. brigada koja je krenula prema dolini Cetine.

Pošto su Nijemci napustili Sinj, tamo duže nije mogla ostati ustaška Borbena grupa »Cetina« i ona se odlučila na povlačenje prema Dicmu i Klisu. Štab 20. divizije saznao je za ustaške planove i odlučio da napadne ustašku Borbenu grupu »Cetina«, da joj ne dozvoli da se povuče iz

»Slobodna Dalmacija« pozdravila je posebnim izdanjem oslobođenje glavnog grada Dalmacije

Sinja. Prema planu napada 8. brigada i Dinarski partizanski odred imali su nastupati pravo na Sinj, 9. brigada dijelom na Sinj, a glavinom prema Dicmu gdje se imala spojiti s 10. brigadom i Mosorskim partizanskim odredom, s kojim bi onda zajedno presjekla odstupnicu ustaškim snagama i uništila ih. Početak dejstva je predviđen za 25. listopada, točno kada se ustaška Borbena grupa »Cetina« počela povlačiti.²⁰ Time su jedinice 20. divizije imale važnu zadaću, jer ako bi se ustaše uspjele izvući u rajon Klisa, bilo bi daleko teže i jedinicama 26. divizije da oslobode Split.

* T. Radošević, n. d. str. 178—180.

VI

Vidjevši da se 118. lovačka divizija iz 5. SS brdskoga armijskog korpusa već povukla s morske obale prema Imotskome i Ljubuškome za Mostar, a imajući u vidu naređenje komandanta 2. oklopne armije o općem povlačenju s morske obale na liniju Mostar—Knin i činjenicu da je 26. divizija NOVJ borbenim dejstvima u prvoj etapi splitske operacije presjekla taktičku i operativnu vezu između njemačkog 5. i 15. armijskog korpusa i time ugrozila bok 264. njemačke pješadijske divizije u rajonu Splita, Stab njemačkog 15. armijskog korpusa odlučio je da izvuče svoju splitsku grupaciju preko Drniša u rajon Knina. Istovremeno su se počele povlačiti njemačke snage iz Šibenika i Zadra, također prema Kninu. Za prihvata je određena 373. legionarska divizija koja je imala organizirati obranu Knina, a 264. divizija da pripremi pokret prema Stremu.

Prema naređenju Štaba njemačkog 15. korpusa i planu povlačenja 264. divizije, sve njemačke i ustaško-domobranske snage iz rajona Sphta, Klisa i Kaštela, objedinjene u Borbenu grupu »Müler-«, imale su se najprije povući u Šibenik, a odatle s 893. pješadijskim pukom ka Kninu.

Iz Dnevnika njemačke 264. pješadijske divizije se vidi da je povlačenje iz Sphta počelo »zbog preranog i stalnog odvajanja 118. lovačke divizije od obale, koje nije u saglasnosti sa našim potrebama«, jer je planirano da to bude tek 30. listopada. Drugi je razlog koji je uslovio povlačenje 892. puka iz rajona Sphta »što — kako dalje stoji u Dnevniku njemačke 264. divizije — postoji opasnost od ugrožavanja bokova divizije koja svakodnevno uzima više maha stalnim iskrcavanjem jedinica

1 materijala na prostoru Omiša« i što od 22. 10. počinje neprijatelj da vrši pritisak, najprije pomoću izviđačkih odjeljenja, a kasnije jakim bezuspješnim napadima na naše otporne točke na istočnom krilu obrambene zone Splita«. Na osnovu takve procjene i mišljenja Štaba njemačke 264. divizije da se »ne može računati sa dužim odlaganjem energičnog neprijateljskog nadiranja, divizija predlaže korpusu da se što je moguće prije naredi povlačenje sa prostora Splita. Na osnovu toga naređuje se da se napuštanje prostorije Splita izvrši u noći 25. na 26. 10.« U Dnevniku se još konstatira da je neprijatelj pojačao koncentraciju snaga prema Splitu, što se vidi u potpunom uništenju ustaških i domobranskih jedinica kod Dicma, a koje su se iz Sinja povlačile u Split.²¹

Najprije su se iz Sphta povukle njemačke pješadijske jedinice koje su posjele položaje oko Solina i prema Kaštelima, a onda je evakuirana teža borbena tehnika, municija i pogonsko gorivo i to nešto brodovima prema Rijeci, a najviše kopnom prema Kninu. Iz Splita je u Knin izvučeno pet dalekometnih topova obalske artiljerije kopnene vojske kalibra 152 mm, četiri topa 105 mm, 8 brdskih haubica 100 mm, sedam brdskih haubica 75 mm, pet četvorocijevnih protivavionskih topova i 26 jednocijevnih protivavionskih topova 20 mm, dva brodska protivavionska topa, jedan protivtenkovski top 46 mm, pet minobacača 81 mm, 22 teška

²¹Arhiv vn, k. 15A, br. reg. 1/1 (njemačka dokumentacija).

i 14 lakih mitraljeza i 7 reflektora s agregatima. Za Rijeku je brodovima iz Splita transportirano 850 tona razne opreme.²²

U vrijeme kada su se Nijemci počeli povlačiti iz Splita saveznički avioni su, 20. listopada, bacili letke po gradu sa zahtjevom da svi neprijateljski vojnici do 24. listopada polože oružje ili će biti žestoko tučeni iz vazduha. Vazdušni napad je izveden 21. listopada kada su bombardirani Gripe, Brodogradilište i Željeznička stanica. Najviše je stradalo civilno stanovništvo.²³

Nijemci su prilikom evakuacije 23. listopada uništili artiljerijsku bateriju na Sustipanu.²⁴ Zatim je napuštena tiskara »Novo doba« i zatvorena Feldkomandatura. Posljednji dijelovi ustaške 3. bojne napustili su Split 25. listopada. U gradu su još ostali samo domobrani i mornari NDH koji su izrazili spremnost da stupe u narodnooslobodilački pokret.²⁵

Prije nego što su počele posljednje borbe za oslobođenje Splita iz Kaštela su Nijemci prema Kninu izvukli kompletan svoj 3. bataljon s 9, 10, 11. i 12. četom, i 6. bateriju 264. artiljerijskog puka. Tada su u rajonu Splita ostali samo 1. i 2. njemački bataljon 392. pješadijskog puka s osam četa, 3. i 26. ustaški bataljon s potrebnim ojačanjima.

Takva je izgledala vojno-politička situacija u rajonu Splita uoči napada jedinica 20. i 26. divizije NOVJ.

VII

Napad jedinica 26. i 20. divizije na njemačko-ustašku splitsku i sinjsku grupaciju počeo je 25. listopada, čime se počela realizirati druga etapa splitske operacije. Tog dana avijacija 1. i 2. eskadrile NOVJ u dva navrata tukla je neprijatelja u Klisu. Prvi napad je izveden između 9,35 i 10,45, a drugi poslije podne od 14,10 do 15,10 sati. Težište vazdušnog napada bila su vatreni položaji njemačke artiljerije u tvrđavi Klis i komandno mjesto njemačkog 892. pješadijskog puka. Naredna tri dana — 26, 27. i 28. listopada, kada su najviše trebali avioni da podrže napad i gonjenje Nijemaca i ustaša, nisu se pojavili nad bojištem »radi kišnog i oblačnog vremena« — kako stoji u bojnoj relaciji 1. lovačke eskadrile NOVJ.²⁶

Dalmatinska 12. brigada istovremeno je 25. listopada 1944. godine krenula u napad s tri bataljona — 1, 2. i 4, na frontu od Strožanca do Zrnovnice.

Prvi bataljon napao je i razbio njemačko-ustaške snage u Strožancu i stigao do blizu mosta na rijeci Zrnovnici ispred Stobreča. Iz podzemnih tunela istočno od mosta Nijemci su pružili žestok otpor ali su savladani. Ali, kako je most na rijeci Zrnovnici bio porušen nije se brzo moglo

²² Arhiv vn. k. 15A, br. reg. 3/1 (njemačka dokumentacija).

²³ Arhiv VII, k. 521, br. reg. 12—1/5 i k. 1896—1, br. reg. 2/6.

²⁴ D. Gzdić, n. d. str. 690.

²⁵ Kronologija Splita, str. 349.

²⁶ Arhiv VII, k. 15A, br. reg. 4/1 (njemačka dokumentacija).

prijeći rječica. Glavnina bataljona je nastavila s napadom, prešla rijeku Zrnovnicu i počela nastupanje prema njemačkim položajima na Kili i oko Firula, i s istočne strane prodrla u grad.

Za to vrijeme jedna četa 1. bataljona izvršila je napad na neprijateljske snage na grebenu Perun i uspjela ih odbaciti prema kapeli sv. Jurja gdje se vodila jača borba. Pod snažnim pritiskom naših boraca neprijatelj je bačen s grbena Perun i iz rajona kapele sv. Jurja u dolini Zrnovnice, usprkos jakoj vatri njemačke artiljerije s Kile i od Firula.

Prema Zrnovnici napadali su 2. i 4. bataljon 12. dalmatinske brigade. Napad je uspio iako su Nijemci i ustaše pružili snažan otpor i imali dobru vatrenu podršku artiljerije. Ispred dva naša bataljona našle su se dvije njemačke čete (jedna u Zrnovnici, a druga u selu Marin) i ustaše. Bataljoni su zauzeli Zrnovnicu, osim školske zgrade, obišli njemačke položaje i krenuli između Korešnice i Mravinaca prema Splitu. Navečer do 23 sata u Zrnovnici je likvidirana preostala neprijateljska posada koja se nalazila u školskoj zgradi. U tom napadu bataljoni 12. brigade imali su podršku dijelova 2. tenkovskog bataljona. Ubijeno je 20 neprijateljskih vojnika, 15 zarobljeno i 20 ranjeno. Neprijatelj se u toku noći povukao. Gonjenje nije išlo brzo, jer je te noći bilo jako nevrjeme i tenkovi su morali sačekati jutro pa onda krenuti prema Solinu. Ujutro oko 6 sati 26. listopada jedinice 12. dalmatinske brigade su bez borbe upale u Split, dočekane od stanovništva s velikim veseljem. Zarobljeno je 700 domobrana, žandara i policajaca i zaplijenjena je velika količina ratne opreme.²⁷ Prema izvještaju Štaba 26. divizije od 27. studenog 1944. godine, Zrnovnica je zauzeta 25. listopada i u toku noći 25/26. listopada jedinice 12. dalmatinske brigade zauzele su Split.²⁸

Time je 12. dalmatinska brigada izvršila svoj borbeni zadatak iako je napadala bez avijacijske i artiljerijske podrške i imala pred sobom glavninu njemačke Borbene grupe »Müler« — 5., 7. i 8. četu njemačkog 2. bataljona 892. puka i kompletan ustaški 26. bataljon. Ona je savladala neprijateljsku obranu na teško pristupačnom zemljištu, kao što su greben Perun s kapelom sv. Jurja, i razbila sistem njemačko-ustaške obrane kod Strožanca, Zrnovnice, Marina, Kučine i Mravinaca, a onda i položaje na Kili i oko Firula. Nijemci su prema 12. brigadi koncentrirali glavninu artiljerijske vatre i imali su vanredne uvjete da uspješno stave pod vatreni udar cijeli front i pozadinu Brigade. Osim toga, 12. brigada morala je da savlada dva njemačka minka polja koja su postavljena uoči samog napada, što je otežavalo pokret i manevar jedinica. Posebnu teškoću činila je rijeka Zrnovnica koja je te noći nadošla zbog velikih kiša koje

²⁷ Arhiv VII, k. 1103, reg. br. 5—7.

²⁸ Zbornik dokumenata NOR-a, tom V, knj. 35, str. 270. Međutim, u knjizi »Deseta dalmatinska udarna brigada«, str. 196, na shemi stoji da je Zrnovnicu oslobodila 3. prekomorska brigada (što ne odgovara historijskoj istini), odnosno, da je 12. brigada išla samo prema Stobreču i onda na Split. Očito da autori te knjige nisu konsultirali historijske dokumente i druge pisane radove, ili su ih mimoišli. U knjizi »Tretja prekomorska brigada«, str. 143, na shemi stoji da je 3. prekomorska brigada tenkovima išla na Zrnovnicu, što je u suprotnosti sa samim tekstom u istoj knjizi, gdje na strani 120. piše: »Glavnina 3. prekomorske brigade koja je išla pravcem Zrnovnica—Mravinci nije imala borbi, jer se kretala iza 12. brigade.«

su padale i tako djelomično ukočila nastupanje naročito tenkova i teže tehnike. Na rezultate borbenih dejstava 12. brigade utjecalo je i to što 25. listopada nitko drugi osim nje nije vodio borbu s Nijemcima i ustašama oko Splita, tako da je neprijatelj prema Brigadi mogao slobodno da koncentrira cjelokupnu svoju pažnju, što je izrazio u artiljerijskoj vatri i čestim protivnapadima koje je izvodio na frontu 2. i 4. bataljona kod Zrnovnice i između Zrnovnice i Mravinaca.

Bez obzira na sve to, neprijateljski položaji na prvoj, drugoj i trećoj liniji obrane Splita s istočne strane bili su najvećim dijelom prvog dana napada probijeni. Nijemci i ustaše su se povukli tek u toku noći 25/26. listopada nakon što su u sudaru s 12. brigadom doživjeli poraz i pošto su izgubili ključne pozicije istočno od grada. To priznaje i Stab njemačke 264. divizije, u čijem Dnevniku za 25. listopada piše: »Neprijatelju je uspjelo da naše jedinice koje su se nalazile na istočnoj divizijskoj granici privremeno okruže.«²⁹ Ovdje se nije radilo o nekom većem okruženju osim što je bila opkoljena neprijateljska grupacija kod škole u Zrnovnici. Više je ovdje riječ o razbijanju njemačko-ustaških snaga koje su pripadale njemačkom 2. i ustaškom 26. bataljonu, što ih je pored ostaloga, prisililo na povlačenje prema Solinu i Kaštelima.

Kada je 25. listopada probijen s istočne strane front njemačke Borbene grupe »Müller«, iza 2. i 4. bataljona 12. brigade pokrenula se glavna 3. prekomorske brigade koja nije imala dodira s neprijateljem sve dok 26. listopada nije stigla u Solin. S njom se kretala i tenkova četa 2. tenkovskog bataljona. Tenkovi su ujutro 26. listopada stigli do rijeke Zrnovnice, koju nisu mogli brzo prijeći zbog nadošlih voda s južnih padina Mosora i porušenih mostova. Kada su tenkovi prešli rijeku Zrnovnicu, krenuli su preko Mravinaca za Solin, ali su se dosta sporo kretali radi minskih polja koja su se morala očistiti, tako da su tenkovi stigli u Solin tek oko podne 26. listopada, kada se neprijatelj povukao u pravcu Kaštela.³⁰

Bilo bi od velike koristi da su tenkovi 1. brigade i artiljerija 1. haubičkog divizionu Artiljerijske grupe 8. korpusa stigli ranije na front i jače podržali napad 12. brigade i gonjenje neprijatelja Splitskim poljem, odnosno da su tenkovi prije stigli u Solin i zatvorili odstupnicu neprijateljskim snagama koje su se povlačile iz Splita. Sve u svemu zakasnilo se s Brača na kopno prebaciti tenkove i artiljeriju, na što je svakako utjecalo pomanjkanje broskog prostora. Osim toga, tenkovi se nisu mogli ranije angažirati u borbi zbog porušenih komunikacija i mostova na njima, nadošle rijeke Zrnovnice i velikog broja njemačkih minskih polja.

Od bitnog značaja za dejstvo 12. brigade prema Splitu bio je napad 1. čete 2. bataljona 3. prekomorske brigade grebenom Mosora. Kako na zapadnom dijelu Mosora nije bilo jedinica Mosorskog partizanskog odreda, jer su se one nalazile prema Dicmu, desno krilo 12. brigade (njen

²⁹ Arhiv VII, k. 15A, br. reg. 1/1 (njemačka dokumentacija).

³⁰ Treća prekomorska brigada, str. 210.

4. bataljon) stalno se pribojavalo njemačkog udara s tog pravca. Taj problem donekle je bio ublažen kada je na Mosor izbila jedna četa 3. prekomorske brigade. Ona je 25. listopada napala dijelove njemačke 7. čete u rejonu Plišivac—Debelo brdo. U popodnevnim satima njemačke snage su razbijene i natjerane na povlačenje prema Solinu. Tamo se u toku noći 25/26. listopada spustila i ta četa i sutradan spojila s ostalim jedinicama Bataljona.³¹ Možda je grebenom Mosora trebalo poslati jače snage, bar jedan bataljon, jer se s tog pravca pružala najpovoljnija prilika za upad u najslabije posjednuti prostor njemačke obrane između Klisa i Mravina-ca. Time bi se izmanevrisao njemačko-ustaški položaj kod Zrnovnice i Klisa i brzo bi se upalo u Solin, prije nego što su se Nijemci izvukli.

U isto vrijeme kada je 25. listopada počeo napad 12. brigade 26. divizije prema Splitu i 1. čete 2. bataljona 3. prekomorske brigade na Mosoru, nešto sjevernije, južno od Dugopolja pojavio se 1. bataljon 3. prekomorske brigade, koji je imao zadatak da oslobodi Dugopolje i produži nastupanje prema Klisu.

Okolo Dugopolja nalazile su se ustaše iz Borbene grupe »Cetina«, koji su organizirali položaje oko Dugopolja. Naročito su jako bili utvrđeni položaji u selu Balić, na Gradina, kod crkve sv. Roka u Dugopolju i kod crkve sv. Gospe na raskrsnici puteva Dicma—Dugopolje i u samom Dugopolju, gdje se nalazilo više armirano-betonskih bunkera. Ustaše je podržavala njemačka artiljerija s Klisa i minobacača iz sela Grlo.

Ujutro 25. listopada jedinice 1. bataljona 3. prekomorske brigade došle su u dodir s ustašama južno i istočno od Dugopolja, razvile se za borbu i izvršile napad. Bez obzira na teško kraško zemljište i jaku obranu neprijatelja prekomorci su brzim napadom razbili ustašku obranu oko Dugopolja, prodrli u mjesto, uništili više ustaških bunkera i oko 13 sati oslobodili Dugopolje. Tada se borba prenijela zapadno od Dugopolja, oko crkve sv. Gospe, te na Gradini i za selo Balić. Ustaše su uporno branile te položaje, jer se kod Dicma još vodila žestoka borba s okruženom glavninom ustaške Borbene grupe »Cetina«. Tek u popodnevnim satima 25. listopada prestale su borbe oko Dicma i manje ustaške grupice pro-bile su se prema Klisu, a glavnina je uništena. Navečer 25. listopada jedinice 1. bataljona 3. prekomorske brigade ušle su u selo Grlo i približile se Klisu. Tada su se spojile s 10. dalmatinskom brigadom 20. divizije koja je izbila na Markezinu gredu zapadno od Klisa, otkud se neprijatelj povukao bez borbe. Po završetku borbe prekomorci su se prikupili u rajonu Klis—Grlo i oko 21 sat krenuh prema Solinu, gdje su se sutradan 26. listopada spojili s glavninom Brigade.³²

Dejstva 1. bataljona 3. prekomorske brigade kod Dugopolja bila su od velike koristi za 20. diviziju prilikom njenog napada na ustašku Borbe-nu grupaciju »Cetina« kod Dicma. Zbog napada prekomoraca na Dugo-polje ustaše iz tog rajona nisu mogli pomoći okruženima kod Dicma. Najvjerojatnije da bi se teško održali na položajima Križice kod Dicma i

³¹ M. Babić, n. d. str. 118.

³² Tretja prekomorska brigada, str. 121.

10. brigada i Mosorski partizanski odred da nije bilo napada prekomoraca na Dugopolje, jer bi bili napadnuti iz pozadine i prisiljeni da odvoje dio snaga prema Dugopolju i Klisu.³³

Glavni napad 20. divizije na neprijateljsku grupaciju u rajonu Sinja otpočeo je također 25. listopada, u isto vrijeme kada se ustaška Borbena grupa »Cetina« počela povlačiti prema Dicmu. Direktno na Sinj krenuli su 8. i dijelovi 9. brigade i Dinarski partizanski odred, koji su ga brzo oslobodili. Iz Sinja prema Dicmu, u gonjenju ustaša, krenula su dva bataljona 8. brigade i jedan tenk. Za to vrijeme već su južno od Dicma bili 10. brigada i dijelovi Mosorskoga partizanskog odreda, koji su posjedanjem položaja između Dicma i Dugopolja, na liniji Bubovača—Križiče—Orlovača, zatvorili odstupnicu ustašama. Tada se preko Male Gradine, zapadno od Dicma, pojavila i glavnina 9. brigade. Počeo je koncentričan napad na ustaše u rajonu Dicma, koji su potpuno razbijeni i prisiljeni na predaju. Samo se nekoliko ustaških grupica spasilo bjezom, ostali su zarobljeni. Time je ustaška Borbena grupa »Cetina« prestala da postoji.

Po razbijanju ustaša kod Dicma 10. brigada i 1. bataljon 9. brigade krenuli su prema Klisu. Tu su jedinice 10. brigade došle u dodir s 1. bataljonom 3. prekomorske brigade koji je oslobodio Dugopolje. Poslije slabog otpora neprijatelj se povukao iz sela Grlo, a onda i iz Klisa. U napušteni Klis se ušlo u toku noći 25/26. listopada. Gonjenje neprijatelja nije nastavljeno tokom noći zbog velikog broja minskih polja. Ujutro 26. listopada jedinice 10. brigade stigle su u Solin i oko 7 sati u Split, gdje je 4. bataljon te brigade zarobio oko 200 neprijateljskih vojnika. Poslije toga su dijelovi 10. brigade napustili Split i vratili se u Klis i Dicmo radi odmora.

U borbama od Sinja do Klisa 20. divizija je, pored ubijenih zarobila 1680 neprijateljskih vojnika i oficira, među kojima i komandanta ustaške Borbene grupe »Cetina« pukovnika Potočnika. Zaplijenjeno je 11 topova, 74. mitraljeza i puškomitraljeza, 36 minobacača, 2208 pušaka i druga ratna oprema. Jedinice 20. divizije imale su samo 9 mrtvih i 31 ranjenog.³⁴

U nekim radovima³⁵ poslije rata postavilo se pitanje oportuniteta upotrebe 10. dalmatinske brigade od Klisa prema Splitu, odnosno — da li je bilo cjelishodno poslati 10. brigadu u Solin kada su tamo već bile angažirane 12. dalmatinska i 3. prekomorska brigada s tenkovima i artiljerijom, ili je bilo bolje da se 10. brigada iz Klisa odmah uputila preko Kozjaka da udari u bok i pozadinu njemačko-ustaške grupacije koja se nalazila u Kaštelima i kod Trogira, i to baš u vrijeme kada su se neprijateljske snage izvlačile iz Sphta i Kaštela prema Trogiru. Očigledno

³³ Isti Izvor, str. 121.

³⁴ U knjizi »Deseta dalmatinska udarna brigada« uopće se ne spominje dejstvo 1. bataljona 3. prekomorske brigade kod Dugopolja. Prema toj knjizi, kod Dugopolja nema naših snaga. To je iskazano i na shemi (str. 196), gdje se 1. bataljon 3. prekomorske brigade prikazuje na grebenu Mosora kuda je dejstvovala 1. četa 2. bataljona te Brigade Ove čete 2. bataljona na toj shemi nema. U knjizi »Treća prekomorska brigada«, na str. 321, stoji da je Dugopolje i Grlo—Klis oslobodila 3. prekomorska brigada i da je ona prva ušla u Klis, a da je 10. brigada stigla preko Markezine grede dt Klisa. Očita su neslaganja i netko nije u pravu.

³⁵ T. Ređaković, n. d. str. 178—181. L. Anegović, n. d. str. 193—200. Arhiv VII, k. 1032 11, br. reg. 22/3 i 24/4; k. 518, br. reg. 20/4; k. 519, br. reg. 3/1.

je da je tu nešto zatajilo. Ili Štab 26. divizije nije na vrijeme primio naredbu 8. korpusa prema kojoj se 10. dalmatinska brigada u rajonu Dicma stavlja pod njegovu komandu ili, ako je primio takvo naređenje, zašto je u rajon Split—Solun doveo tri brigade s tenkovima, i to sve tri brigade u skoro isto vrijeme (26. listopada ujutro), gdje više nije bilo neprijateljskih snaga, jer su one odstupile na položaje ispred Sv. Kaja, dok naših snaga nije bilo baš na Kozjaku i prema Trogiru, tamo gdje je neprijatelj bio najosjetljiviji kada je počeo da napušta Kaštela i da se povlači za Šibenik i Drniš. Ovo pitanje još se više potencira zbog toga što su Nijemci zadržavali 3. prekomorsku brigadu u Kaštelima još tri dana, a da ih nitko nije ni najmanje uznemiravao sa zapadne i sjeverne strane, od Kozjaka i Trogira, da se uredno povuku iz Kaštela prema Šibeniku.

Istovremeno kada su jedinice 20. i 26. divizije vodile borbu oko Splita i Sinja, prema Splitu su krenule i jedinice splitskog vojnog područja. U toku 25. listopada komanda Splitskog vojnog područja doznala je da Nijemci namjeravaju napustiti Split, pa je odmah uputila dio svojih snaga u izviđanje njemačkih položaja kod Klisa, Solina i Kaštel-Sućurca. Za taj zadatak Komanda područja imala je dvije partizanske čete. Izviđanjem je utvrđeno da su Nijemci napustili znatan dio svojih položaja, između kojih se u toku dana 25. listopada probila jedna desetina u centar Solina. Oni su naišli na osiguranje Nijemaca blizu raskrsnice putova Solin—Klis i kod mosta na rijeci Jadro koji je bio porušen. Koristeći sumrak iz Solina su jedinice Splitskog vojnog područja krenule za Split u koji su, prema njihovom borbenom izvještaju, ušli u toku noći 25/26. listopada 1944. godine.³³

Dok su se jedinice NOVJ približavale Splitu, u gradu je bilo sve na oprezu. Pod rukovodstvom Mjesnog komiteta KPH i Gradskog NOO-a naoružane borbene i udarne grupe, članovi Partije i SKOJ-a, antifašisti i drugi rodoljubi, zajedno s ubačenim borcima Komande mjesta Split i onim domobranima i mornarima NDH koji su se priključili narodnooslobodilačkom pokretu, čuvali su od rušenja i uništavanja najznačajnije objekte u gradu. Novinar Kisić opisuje da su Nijemci 25. listopada oko 22 sata bacili u zrak dio obale i zapalili skladište municije u kući Katalinica na Đigi i da su u toku noći posljednji njemački vojnici napustili Split »ostavljajući žalost, uspomene nasilja, bombardiranja i pljačku«. Rano ujutro kod crkve Dušice ubijen je ustaški komandant major Bednjanac kada je automobilom namjeravao pobjeći iz grada. Ubio ga je Tonči Senjanović.

Iako je padala kiša, već *u 6,30 sati sav Split bio je na ulici. Na vijest da dolazi NOVJ oduševljenju nije bilo kraja. Prve jedinice NOVJ

³³ Postoje tri podatka u kojima se govori tko je prvi ušao u Split. Štab 26. divizije dokazuje da su u Split prvi ušli dijelovi 12. brigade i to 25. listopada. Štab 10. dalmatinske brigade tvrdi da su oni prvi ušli u Split, i to 26. listopada u 7 sati ujutro. Komanda Splitskog vojnog područja kazuje da su u Split prvi ušli njeni borci i to u toku noći 25/26. listopada. Arhiv VII, k. 1393—4, br. reg 45/5—3, k. 1000, br. reg. 16—1/5 i »Deseta dalmatinska udarna brigada«, str. 200. Izvještaj 10. dalmatinske brigade od 27. 10. 1944. godine, Arhiv VII, k. 1032, br. reg. 1—7.

dočekane su najsvečanije, najradosnije. Crkvena zvona su slavila. Split je bio okičen hrvatskim i jugoslavenskim zastavama. Oko 10 sati paradnim korakom gradom su marširale jedinice 12. brigade koje su bile predviđene da same uđu u Split i da na svečani način simboliziraju ulazak jedinica NOVJ u grad.³⁷

Istog dana, 26. listopada, izašlo je izvanredno izdanje lista »Slobodna Dalmacija«, glasila Jedinštenoga narodnooslobodilačkog fronta Dalmacije. Na prvom mjestu objavljen je uvodnik pod naslovom »Osloboden je Split, ponos hrvatske Dalmacije« i ratni izvještaj. U ratnom izvještaju stoji da su »jučer 25. listopada jedinice XX divizije Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije oslobodile Sinj«, a »danas, 26. listopada, ušle su jedinice XXVI divizije Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije u grad Split«.

Sutradan, 27. listopada, parobrodom »Ston« s Visa u Split su stigli rukovodstvo NOP-a Dalmacije — Oblasni komitet KPH, SKOJ-a i Jedinštenog narodnooslobodilačkog fronta. Dva dana kasnije u Split je stigao i Vladimir Nazor, predsjednik ZAVNOH-a, koji je veličanstveno dočekan i pozdravljen.

VIII

S oslobodenjem Splita još nisu bile prestale borbe u njegovoj okolini. Točno kada je Split s posebnim oduševljenjem slavio oslobodenje, u rajonu Sv. Kaje u Kaštelima jedinice 3. prekomorske brigade vodile su oštre borbe s Nijemcima.

Ujutro 26. listopada jedinice 4. bataljona 3. prekomorske brigade sukobile su se s Nijemcima kod Sv. Kaje. Glavnina Bataljona nastupala je duž ceste Solin—Sv. Kajo. Pošto prvi napad nije dao rezultate, u borbu su ubačeni tenkovi (vod tenkova) i rezerva Bataljona — 3. četa, uz pomoć artiljerije. Napad je izveden oko devet sati. Podržavao ga je

1. haubički divizion Artiljerijske grupe 8. korpusa. Nijemci su prepustili malo zemljišta, ali su se jako utvrdili kod tvornice cementa, koristeći talijanske bunkere. Sva nastojanja 4. bataljona da se probije prema Kaštel-Sućurcu nisu dala rezultate. U borbu je tada uveden 1. bataljon 3. prekomorske brigade s vodom tenkova. On je u obilazak sa sjeverne strane tvornice cementa poslao 3. četu koja se pojavila iza njemačkih bunkera. Napad je obnovljen u 14,00 sati, ali ni on nije dao nekih rezultata. Bilo je očito da se Nijemci uporno brane, kako bi osigurali povlačenje ostalih snaga iz Kaštela. Stab 3. prekomorske brigade tada je u borbu uveo svoj svježi 3. bataljon i uputio ga u širi obuhvat, padinama Kozjaka. Napadnuti sa svih strana, bojeći se okruženja, Nijemci su napustili položaj kod Sv. Kaje i odstupili preko Kaštel-Sućurca za Divulje.

Za Nijemcima su krenuli u gonjenje 1. i 3. bataljon 3. prekomorske brigade s tenkovima. Međutim, prekomoroi su se dosta zadržavali oko

³⁷ A. Kisić, Ljetopis grada Splita, rukopis, 1944, str. 361, 363. D. Gizdić, n. d., str. 690—691.

naseljenih mjesta tako da su u toku noći 26/27. listopada izgubili svaki kontakt s Nijemcima. U Štabu Brigade su mislili da su Nijemci odstupili sve do Trogira, pa su goneće jedinice jedan kilometar istočnije od Divulja iznenadene snažnom i dobro organiziranom vatrom. Tada su ranjena tri člana Štaba 3. prekomorske brigade, i to zamjenik komandanta, pomoćnik političkog komesara i obavještajni oficir Brigade.

Vidjevši takvu situaciju, komandant Brigade donio je odluku da u borbu odmah ubaci jače snage — tri bataljona i da bez zadržavanja razbije Nijemce kod Divulja. Između mora i ceste Kaštela—Trogir napadao je 4. bataljon. Drugi bataljon bio je sjevernije od komunikacije, a 3. bataljon je otišao u obilazni manevar na desno krilo. Glavni napad počeo je oko 14 sati. Najteže je bilo 2. i 4. bataljonu koji su napadali frontalno. Nijemci su se tvrdoglavo branili, naročito iz rajona seoske crkve. Sve do 22 sata vodila se borba. Tada su Nijemci odstupili prema Trogiru, ali ga nisu branili već su se povukli prema Prapatnici. U Trogir su 28. listopada ušle jedinice 3. prekomorske brigade. Poslije toga u rajonu Kaštela i Trogira prikupila se cijela 26. divizija i nekoliko dana kasnije krenula prema Šibeniku i Konjevratima.³⁸

U znak sjećanja na teške borbe koje je 3. prekomorska brigada vodila kod Sv. Kaje, nekadašnji komandant 3. prekomorske brigade Bogdan Viskić i politički komesar Brigade Stane Bobnar, u svibnju 1965. godine, u tvornici cementa Sv. Kajo otkrili su spomen-ploču na kojoj piše: »U borbama za oslobodenje obale je 3. prekomorska udarna brigada uz podršku artiljerije i tenkova spriječila neprijatelju rušenje industrijskih postrojenja i omogućila oslobodenje Kaštela.«³⁹

Iz razvoja borbenih događaja u Kaštelima očito se vidi da se 3. prekomorska brigada poduze zadržala u borbi sa zaštitnim njemačkim snagama, odnosno da su Nijemci planski odstupili bez većih gubitaka. Na takvo stanje stvari djelovalo je prvenstveno to što je 3. prekomorska brigada frontalno napadala s manjim manevrom obuhvata, da tenkovi nisu mogli doći do izražaja zbog jake i u protivtenkovskom smislu dobro organizirane njemačke obrane i što nije bilo dubljeg manevra u pozadini njemačkih snaga. Od strane Kozjaka i Segeta nitko nije ničim uznemiravao njemačko povlačenje i pozadinu njihove obrane u Kaštelima, što su Nijemci vješto iskoristili. Osim toga 3. prekomorska brigada nije bila ni podržana iz vazduha, jer zbog lošeg vremena avioni 1. i 2. eskadrole NOVJ nisu mogli poletjeti s aerodroma na Visu i južne Italije.⁴⁰ To je bila velika prednost za Nijemce i ustaše koji su bez uznemiravanja odstupili prema Šibeniku i Konjevratima.

Oslobodenjem Kaštela i Trogira završene su borbe za oslobodenje okolice Splita, a time i splitska operacija. Još jedna velika pobjeda je izvojevana. Osmi korpus mogao je krenuti prema Šibeniku i Kninu i po-

³⁸ Tretja prekomorska brigada, str. 122—128.

³⁹ Isti izvor, str. 128.

⁴⁰ Svi historijski podaci govore da je u toku noći 25/26. listopada bilo jako nevrjeme, prava jesnja oluja i da je ružno vrijeme potrajalo JoS 26. 27. i 28. listopada, tako da naša avijacija nije mogla da poleti. O tome piše i u operacijskom dnevniku 1. i 2. eskadrole NOVJ. Arhiv VII, k. 1436, reg. 1/114—lu.

četkom prosinca osloboditi cijelu Dalmaciju. Split je postao centar društven o-političkih organizacija i rukovodstava narodnooslobodilačkog pokreta Dalmacije, a neko vrijeme i Hrvatske.

Za pobjede koje je do tada izvojevala, a naročito za oslobodenje Splita, Glavni štab NOV i PO Hrvatske, proglasio je 26. dalmatinsku diviziju — udarnom. Udarnom su proglašene i 12. dalmatinska i 3. prekomorska brigada. To je bila najbolja nagrada koju je narod poklonio svojim oslobodiocima.

VOJMIR KLJAKOVIĆ

OSLOBODENJE SPLITA 1943. GODINE U NAŠIM I STRANIM PUBLIKACIJAMA

Kapitulacija Italije u rujnu 1943. godine je tema koju su inostrani autori, naročito talijanski, obradili u većem broju knjiga i studija. Ona je ostala do danas predmet interesiranja zbog poraza talijanske oružane sile u iscrpljujućem ratu. Talijanski pisci je razmatraju s raznih aspekata: kao posljedicu fašističke agresivne politike s tragičnim završetkom, kao izgubljeni rat kraljevskih oružanih snaga, kao slom svih nacionalnih resursa dovedenih u materijalno i moralno beznadno stanje itd. Jedan od posebnih aspekata vojnog poraza koji dominira svakim vidom ovog razmatranja, je sudbina talijanske vojske, kako one u Italiji, tako i onih snaga koje su se u tom času zatekle na Balkanu i u južnoj Francuskoj, kao okupacione snage.

Nema nijednog objavljenog djela u Italiji koje piše o slomu talijanskih oružanih snaga a da ne opisuje više ili manje sudbinu talijanske vojske na tlu Jugoslavije. To je razumljivo, jer su se u času sloma, u Jugoslaviji nalazile najbrojnije talijanske snage, veće od onih bilo gdje raspoređenih izvan Italije — u Grčkoj, Francuskoj ili Albaniji. Kapitulacija talijanske vojske u Splitu prisutna je u tim djelima više nego o bilo kojem jugoslavenskom gradu koji se do tada nalazio pod talijanskom okupacijom.

Razumljivo je da je kapitulacija Italije predmet mnogih djela na stranim jezicima, posebno na talijanskom. Ta tema zahvata široke oblasti južne Evrope, od Grčke do Francuske. Kapitulacija talijanskih snaga u Splitu je registrirana više ili manje u skoro svakom talijanskom djelu koje razmatra slom njihovih oružanih snaga. Naši autori su u odgovarajućim radovima pisali dosta o kapitulaciji talijanske vojske u našoj zemlji. Relativno često nalazimo radove koji se posebno osvrću na zbivanja u Splitu u kapitulaciji, bilo samo na njih ili u okviru općih događaja. Razlog da Split zauzima ovakvo posebno mjesto je u prvom redu u njegovu strategijsko-operativnom i političkom značaju kakav je imao za narodnooslobodilački pokret, za zatečene talijanske snage i ustanove u Splitu koje su bile izuzetno brojne, i za njemačkog okupatora u njegovom nastojanju da što prije prodre do Splita. Osim toga, Split je bio najveća luka na istočnoj obali Jadrana u doratnim granicama Jugoslavije. Za

vrijeme talijanske okupacije postao je njihov važan vojni i politički centar, a isto tako i oslonac četničkog rukovodstva u Dalmaciji koje je bilo pod njihovom kontrolom. Za narodnooslobodilački pokret Split je bio od velikog značaja, jer je njegovo stanovništvo svojom svestranom aktivnošću protiv tuđina i njegovih suradnika bilo na strani NOP-a.

Prema ovome, kapitulacija Italije doživljena je u Splitu različito: za Talijane, za narodnooslobodilački pokret i za četnike. Tako se u literaturi i javlja, s tim da su poraženi, po pravilu, u svojim napisima dali jak naglasak na opravdavanje svojih neuspjeha i preuveličavali vlastitu ulogu u događajima. Pod pojmom kapitulacija talijanske vojske u Splitu treba podrazumijevati sve što se u Splitu događalo od večeri 8. rujna 1943. kada je radio objavio kapitulaciju Italije, do ulaska u Split njemačkih snaga 27. rujna.

Prvu potpuniju i dokumentarniju sliku događaja u Splitu u rujnu u nas je objavio Trgo Fabijan u članku *Oslobodenje Splita u septembru 1943. (Djelatnost partijske organizacije i preuzimanje vlasti od Gradskog NOO)* u Vojnoistorijskom glasniku 1—2/1959. O tome je pisao u kontekstu šire teme Miloš Zanko u prilogu *Razvitak narodne vlasti u Dalmaciji u razdoblju 1941—1945.*, objavljenom u zagrebačkom »Socijalističkom frontu« u broju od travnja 1950. U dnevniku *Dalmacija 1943.* (Zagreb 1962) Drago Gizdić iznio je svoje doživljaje kao istaknuti učesnik važnih zbivanja s tim u vezi. Znatno kasnije u Zborniku Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije broj 3 (Split, 1973) on je izložio sjećanje na te događaje, pod naslovom *Ulazak partizana u Split 1943.* Također u istom zborniku Leon Geršković dao je svoj prilog *Ustanak u Splitu.* Isto tako tu je i rad Slavka Odića *Obrana Splita u septembru 1943. godine.* Sibe Kvesić u prvom i drugom dopunjenom izdanju knjige *Dalmacija u narodnooslobodilačkoj borbi* (Split, 1960. i 1979) također je pisano o zbivanjima u Splitu. Zadnje što je na ovu temu do sada dato jest *Kronologija Splita 1941—1945.* u izdanju Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije (Split, 1979). U brošuri P. Babca i A. Božanića *Splitaska operacija godine 1943.* (Zagreb, 1959), kapitulacija Talijana u Splitu data je periferno.

O događajima u Splitu napisan je niz kraćih članaka po raznim listovima, najčešće kao lična sjećanja ili obrade manjih epizoda na osnovu dokumenata ili kazivanja. Među takve članke spada i prilog Vicka Krstulovića *Deset godina splitskog ustanka* (»Narodna armija« od 11. kolovoza 1953) koji treba izdvojiti zbog istaknute uloge Vicka Krstulovića u događajima. U raznim djelovima šire tematike opisuje se šta se zbivalo u Splitu, ali bez novih podataka ili tumačenja, redovito informativno kratko. Tako je npr. u knjizi »Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945.« sveska 1 (Beograd, 1963), u Enciklopediji Jugoslavije, u Vojnoj enciklopediji itd.

Šta nam pružaju napisi naših autora? Fabijan Trgo koristio je arhivske fondove i na osnovu dokumenata rekonstruirao šta se u Splitu događalo u vremenu od objave kapitulacije Italije do našeg napuštanja grada. Tu je aktivnost organa narodne vlasti i stanovništva, pregovori s predstavnicima talijanske vojske itd. Miloš Zanko je dao niz podataka o orga-

nizaciji i radu narodne vlasti u Splitu. Drago Gizdić je u dnevniku i u spomenutom prilogu Zborniku kao jedan od istaknutih aktera događaja tih dana, prema ličnim impresijama i videnjima, dopunio je svojim saopćenjem sadržaj koji se ne susreće u arhivama. Tu su pregovori s Talijanima oko predaje divizije »Bergamo«, kao i garnizona u Sphtu, zatim susreti s organima narodne vlasti u gradu i okolici. Gizdićeva saopćenja su vrijedan prilog upotpunjavanju slike stanja u Splitu, nastalog odmah nakon sloma Italije. Leon Geršković je u navedenom Zborniku svoja sjećanja i zapažanja prezentirao više kao tumačenje pojava nego kao faktografska izlaganja, više je dao ocjenu nego sadržaj. U istom broju Zbornika Slavko Odić je veoma sadržajno i konkretno izložio kako se razvijala borba za obranu Sphta u širem području, čime je Split stavljen u okvir tadašnjih općih tokova u Dalmaciji. Autor je svoj rad temeljio na dokumentima našim i stranim i kroz tu relativno oskudnu građu dao razvoj borbe na prilazima Sphtu. Sibe Kvesić je u drugom dopunjenom izdanju svoje knjige prikazao Split uglavnom u prvim danima talijanske kapitulacije i u sadržaj utkao neke nove pojedinosti. Spomenuta kronologija Sphta sadrži najznačajniju zbirku dokumenata na ovu temu koju do sada imamo u jednoj knjizi. Vjerojatno će se naći još dokumenata do danas nepoznatih, ali za rad na jednoj rekonstrukciji splitskog rujna, ovo će biti glavno i neće se mimoći. Brošura P. Babca i A. Božanića je po svojoj koncepciji i sadržaju zastarjela. Ali i s onako oskudnim podacima pripada literaturi koju treba registrirati. Začudo da osim jednog izuzetka, nije evidentirano postojanje nekog neobjavljenog dnevnika iz tih dana Sphta, ako se izuzme ljetopis samostana sv. Frane u Sphtu. Teško je vjerovati da tako nešto ne postoji.

Kad se saberu podaci koje su naši autori dali o Splitu u tom vremenu, dobije se zaokružena predstava o najvažnijim popratnim pojavama, ali ostaje još dosta toga nerazjašnjenog ili samo djelomično osvijetljenog. Tu je pitanje razrade odlaska Splitsana u borbu, aktivnost vođa građanskih stranaka, kako onih koji su bili za narodnooslobodilački pokret, tako i protivnika, zatim pristupanje talijanskih antifasista našoj oružanoj borbi, sudbina istaknutih rukovodilaca talijanskih komandi i ustanova, držanje katoličkog i pravoslavnog klera, šira razrada djelovanja narodne vlasti, organizacija ishrane stanovništva, organizacija obrane Splita, dolazak savezničkih oficira u Split itd. Ove teme su doduše prisutne u našoj literaturi, ali nisu dovoljno obrađene ni svestranije osvijetljene. Neke su u interpretaciji zastarjele.

Talijanski autori su imali podjednako jak razlog da zabilježe i objasne šta se u Splitu događalo nakon objave kapitulacije Italije. Kapitulacija je pokrenula velike probleme evakuacije talijanskih trupa s Balkana i iz Francuske u najtežim okolnostima u kojima se tada Italija našla. Životi stotina tisuća vojnika bili su u pitanju. Njihova toliko različita sudbina i razmjerni tragični završetci velikog broja njihovih pripadnika oružane sile na Balkanu a i drugdje, dovoljan je razlog da se o tome piše. Talijanski autori ovo obrađuju iz različitih pobuda i s različitim pristupa. Zato su njihovi radovi nejednake vrijednosti, u

skladu s namjenom sadržaja koji nude i vjerodostojnosti dokumentarnog u njima.

U Italiji se rano pojavilo prvo djelo koje opisuje kako je izgledala kapitulacija u Splitu, ali s vojnog aspekta. General Edoardo Scalla u knjizi *La riscossa dell' Esercito* (Roma, 1948) dao je prilično podataka. Ova knjiga zasklužuje veću pažnju jer je službeno izdanje, radeno na osnovi ratne arhive. Skoro istovremeno Attilio Tamaro u prvom tomu knjige *Due anni di storia 1943—1945* (Roma, 1948), koristeći brojne izvore i literaturu, dao je, pored ostalog, svoju verziju kako je u Splitu protekla kapitulacija. Za tu svrhu koristio je autentične dnevnik Talijanke Marije Pasquinelli i prof. Rebecchia, koji su tada bili u Splitu. Poslije pojave ove knjige duže vremena u Italiji nije bilo radova u kojima se o ovome pisalo. Tek poslije sedamnaest godina Alfonso Bartolini u knjizi *Storia della Resistenza Italiana all'Estero* (Padova, 1965) dao je kratku impresiju jednog talijanskog oficira koji je tada bio u Splitu. Kao da su stradanja Talijana poslije kapitulacije njihove zemlje neiscrpan izvor podataka koje je trebalo saopćiti, u Italiji se odmah nastavilo izdavanjem knjiga u kojima nalazimo i podatke o Splitu. Tako je Giacomo Scotti objavio najprije knjigu *Ventimila caduti* (Milano, 1970). Ova knjiga je publikacija s najbogatijim podacima o događajima u Splitu u kapitulaciji Italije. Autor je koristio, pored talijanskih, i naše izvore, literaturu i druge podatke. Poslije ove knjige objavljena je još jedna za nas interesantna *Da Spalato a Wietzenhof*, koju je napisao Enzo de Bernart (Milano, 1973). Već njen naslov ukazuje na sadržaj — na sudbinu Talijana koje su Nijemci zatekli u Splitu, kao i drugo. Nova knjiga Giacomina Scottia koja je za nas interesantna, jest *Il battaglione degli »straccioni«*. (*I militari italiani nelle brigate jugoslave: 1943—1945*) (Milano, 1974). Međutim, njen sadržaj za našu temu je kratak i vremenski je prelazi.

Staro je pravilo da oni koji su rat izgubili rado mu pronalaze uzroke i opravdanja za poraz. Pa ipak, što su talijanski autori napisali ne treba podcjenjivati, mada historičar mora s dužnim oprezom pričati njihovim navodima. U traženju istine uvijek je moguće razlučiti fakta od nametnutih mišljenja. Iako je lako prepoznatava politička opredijeljenost jednog Attilia Tamara, od njega ćemo ipak saznati što drugdje ne možemo naći, da su u vrijeme kapitulacije u Splitu boravila četiri talijanska generala: poznati nam Emilio Becuzzi, komandant divizije «Bergamo», Alfonso Cigala-Fulgosi, komandant grada (u stvari komandant 17. obalske brigade), Salvatore Pelligra (komandant artiljerije 18. armijskog korpusa) i Rafaele Policardi (komandant korpusne inženjerije), koji su navodno čekali na raspored. (Ova tri posljednja generala Nijemci su strijeljali poslije ulaska u Split). Tamaro nas upoznaje s kolebanjima Becuzzia, koji se navodno nije mogao brzo odlučiti između preporuke komandanta korpusa, generala Spiga, da se preda Nijemcima i partizanske stvarnosti. Optužuje generala Pelligru da je još 1942. godine naginjao partizanima. I na kraju kaže da su Splitom »zagospodarili Hrvati« pod vodstvom Krstulovića. General Scala u svojoj knjizi informira o njemačkom bombardiranju Splita, o »herojskom« držanju divizije »Bergamo« i o »herojskoj devetnaestodnevnoj borbi« talijanskih vojnika u obrani Splita. O Na-

rodnooslobodilačkoj vojsci nema ni riječi. Po njemu je general Becuzzi odbio njemački zahtjev da položi oružje ili da se priključi njima. Alfonso Bartolini je kratak i jasan kada piše o Splitu. Tvrdi da je general Becuzzi bio »za suradnju s partizanima«, a akt kapitulacije njegove divizije predstavnicima Narodnooslobodilačke vojske naziva »dogovorom o ujedinjenju s partizanima.« Od svih talijanskih naslova izdvaja se knjiga Giacomo Scottia (»Ventimila caduti«). Detaljno opisuje dolazak Gizdića u Split, pregovore s generalom Becuzziem, u kojima su učestvovali još Ivo Lola Ribar, Vicko Krstulović i Svetislav Stefanović, zatim kolebanja Becuzzia, vojni položaj u zoni Splita, formiranje prvih jedinica od talijanskih antifašista, pripadnika bivše talijanske vojske, borbe na prilazima Splitu itd. Knjiga Enza de Bernarta pruža nove detalje o situaciji u Splitu nakon kapitulacije. Autor je i sam svjedok događaja. I, kako kaže, o svemu što je vidio i doživio nakon povratka iz njemačkog zarobljeništva pismeno obavijestio Rim. Dao je mnogo podataka o pregovorima Becuzzia, o našem preuzimanju vlasti u Splitu, o sudbini talijanskih vojnika splitskog garnizona. Njegovi navodi imaju sadržaj i vrijednost onoga što je napisao Giacomo Scotti u »Ventimila caduti«. U svojoj drugoj knjizi »Il battaglione degli 'straccioni'« Giacomo Scotti o Splitu piše malo, uglavnom o sudbini talijanskih vojnika koji su tamo dočekali kapitulaciju. Opisuje što se s njima dogodilo nakon ulaska Nijemaca u grad i kako su doživjeli savezničko bombardiranje Splita, dakle vrijeme koje prelazi okvire ovog pregleda.

Razumljivo je da su talijanski autori dali svoje viđenje događaja u Splitu u vremenu kapitulacije Italije. To je ona druga strana, koju naši autori nisu dovoljno istražili, a koja nije zanemarljiva za dobijanje cjelovite slike zbivanja u Splitu u tom vremenu. Talijanski autori se međusobno razlikuju i u detaljima i bitnim pitanjima, pa su često u koliziji među sobom, što je posljedica slabe verziranosti ili određene tendencije. U svakom slučaju, ono što talijanski pisci saopćavaju dopunjava što naši autori daju. Zato je navedena talijanska literatura o Splitu u kapitulaciji Italije potrebna za rekonstrukciju obostranog djelovanja — narodnooslobodilačkog pokreta i dojučerašnjeg okupatora.

Svjedoci događaja u Splitu u kapitulaciji Italije bili su i neki četnički vođe. Jedan od njih koji je kasnije pobjegao iz zemlje, Milan Cvjetičanin, napisao je 1959. godine članak *Split u kapitulaciji Italije* u emigrantskom časopisu »Njegoš«. Članak nije velik, ali je jedina do danas poznata objavljena četnička verzija o onome što se u Splitu dešavalo. Kao što se zna, pod zaštitom i uz pomoć Talijana, u Splitu su sudjelovali neki četnički stabovi. Autor pokazuje kako su se u Splitu malobrojni četnički elementi ponašali. Saopćava Mihailovićeve direktive da četnici moraju dobiti oružje od Talijana a ne partizani. Govori o pregovorima koje su vodili njihovi vođe s Talijanima a zatim s predstavnicima narodnooslobodilačkog pokreta koji su im ponudili zajedničku borbu protiv Nijemaca. Cvjetičanin pretjerava opisom svoje uloge u tome. Govori o nadi kako Talijana, tako i četnika, da će se saveznici iskrcati na našu obalu. Kapitulacija Italije izazvala je raslojavanje malobrojnih četničkih pristaša u gradu: jedni su bili za suradnju s partiza-

nima, a drugi protiv te suradnje. To je prinudilo Cvjetićanina da pobjegne s ostacima svojih pristaša u Knin Đujićevim četnicima, o čemu također piše.

Britanci nisu bili ni u kakvom dodiru sa Splitom nakon kapitulacije Italije, pa sve ono — inače sasvim oskudno — što bi se moglo naći u njihovoj historiografiji o tome, posredan je odraz događaja. Međutim, postoji jedan izuzetak. U svojstvu šefa britanske vojne misije pri Vrhovnom štabu Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, major F. W. Deakin, došao je u oslobođeni Split zajedno s nekim našim visokim rukovodionicima, upravo kada su bili u toku razgovori između naših predstavnika s generalom Beccuzzijem. Svoj put u Split i boravak u gradu opisao je u knjizi *Embattled Mountain* (London, 1971), koja je u nas prevedena pod naslovom *Bojovna planina* (Beograd, 1973). Njegov opis je sadržajan, jer se sticajem okolnosti našao u situaciji da i on bude u dodiru s generalom Beccuzzijem dok je ovaj pregovarao s našim predstavnicima, i poslije. Deakin je bio u Splitu od 16. do 19. rujna, pa je opisao sve što je vidio. Druga lica iz njegove pratnje, britanski kapetan J. E. Burke i američki kapetan M. O. Benson, nisu o svome boravku u Splitu ništa napisali.

Iz ovog pregleda naše i strane literature koja govori o rujanskim danima 1943. godine, vidi se ne samo koliko se pisalo kako je doživljena kapitulacija Italije u Splitu, nego i kako se o tome pisalo u zemlji i inozemstvu. Ovo bi trebalo da bude podstrek za širu i temeljitiju obradu povijesti ovih dana u našem gradu na Jadranu. Kao što se vidi, takav ozbiljan zahvat, koji bi se u prvom redu temeljio na sačuvanim arhivskim izvorima, traži svestranu verziranost svih popratnih pojava i korištenje ovih radova čija bi istinita sadržina dobila svoje pravo mjesto, nasuprot tendencija i netočnosti, toliko prisutnih u nekim talijanskim izdanjima. Time bismo doprinijeli historijskoj istini, a mladoj generaciji Sphta, koja nije učestvovala u tome, pokazali što su njihovi očevi učinili, da bi se s poštovanjem sjećali tih velikih dana i boraca koji su dali sve od sebe za svoj grad.

ALIJA BOJIĆ

TITOVE ODLUKE U VEZI S KAPITULACIJOM
TALIJANSKIH TRUPA U DALMACIJI I NJEGOVE
DEPEŠE MOSKVI O BICI ZA OBRANU SPLITA I
NJEGOVOG ZALEĐA

(ujesen 1943. godine)

Vrhovni komandant NOV i POJ Josip Broz Tito je predvidio već sredinom jula 1943. godine, kada je poslije bitke na Sutjesci boravio u istočnoj Bosni, mogućnost ispadanja Italije iz ratnog stroja Osovine. On je na sjednici Vrhovnog štaba i Centralnog komiteta KPJ, održanoj tada u Ponjerci (na Milan-planini), kada se razmatralo pitanje kamo krenuti s Operativnom grupom divizija Vrhovnog štaba — da li na istok, u Srbiju, ili ponovo na zapad, istakao je da je imperativ trenutka da Vrhovni štab NOV i POJ, s dijelom snaga Operativne grupe divizija kojima je on neposredno komandirao, pođe opet k zapadu, bliže Dalmaciji, da bi se našli u blizini talijanskih garnizona u vrijeme njihove kapitulacije, »kako se italijanske trupe ne bi mogle s naoružanjem povući ili pasti u njemačke ruke.« Nakon Titova vojno-političkog obrazloženja, donijeta je odluka da se Vrhovni štab, s Prvom proleterskom i Sedmom banijskom NOU divizijom, te Prvom dalmatinskom brigadom i Štabom Devete dalmatinske divizije, što prije prebaci iz istočne u zapadnu Bosnu.

Stigavši u Petrovo polje, blizu Jajca, Tito je početkom augusta donio niz mjera i odluka i izdao više naređenja i direktiva štabovima i jedinicama da što spremnije dočekaju trenutak kapitulacije talijanskih trupa. Tako je on već 12. augusta uputio iz zapadne Bosne u Dalmaciju člana Politburoa CK KPJ i Vrhovnog štaba NOV i POJ Ivu Lolu Ribara, Štab Devete dalmatinske divizije, Prvu dalmatinsku brigadu i grupu vojnih i političkih rukovodilaca (Antu Baninu, Andru Kovačevića, Branka Dudu i druge) s direktivom da se ponovo formira Štab Četvrte operativne zone. Istovremeno Tito je tada uputio u CK KP Hrvatske i Glavni štab NOV i PO za Hrvatsku nekoliko članova Centralnog komiteta KPJ i Vrhovnog štaba, predsjednika AVNOJ-a i predsjednika ZAVNOH-a s podrobnim direktivama za rad u predstojećim događajima. Glavnom štabu NOV i PO za Hrvatsku Tito je, između ostaloga, stavio u zadatak da onemo-

guai prodor njemačkih snaga s pravca sjevera prema Jadranskoj obali, da reorganizuje jedinice NOV i PO u Dalmaciji i formira po jednu diviziju u sjevernoj Dalmaciji i da s njima razoruža talijanske trupe. Poslije oslobođenja Bugojna, 22/23. augusta 1943, po Titovu naređenju su pored Prve proleterske divizije upućene u Dalmaciju i neke krajiške jedinice.¹

Kako zapadni saveznici nisu obavještavali Vrhovni štab NOV i POJ o svojim pregovorima s Talijanima, vijest o kapitulaciji Italije saznala se tek kada su savezničke radio-stanice obavijestile svjetsku javnost o tome — 8. septembra poslije podne. Ipak taj dugoočekivani događaj nije iznenadio Vrhovni štab NOV i POJ. On je odmah izdao niz dopunskih direktiva, posebno štabovima NOV u Dalmaciji. Tako je po njegovom odobrenju Štab Četvrtе operativne zone obrazovao, naredbom od 8. septembra 1943. godine, Devetu dalmatinsku diviziju,² a 10. septembra ujutro je stigla u Split delegacija Vrhovnog štaba NOV i POJ i CK KPJ, s Ivom Lolom Ribarom na čelu, radi pregovora s predstavnicima talijanskih trupa.

Kao što je poznato, na vijest o kapitulaciji Italije, u Splitu je, a također i u čitavoj srednjoj Dalmaciji, izbio općenarodni ustanak. Pod rukovodstvom KPH za Dalmaciju i Štaba Četvrtе operativne zone, postojeće jedinice NOV i PO, aktivisti NOP-a i narod su 9. 10. i 11. septembra 1943. razoružali talijanske trupe razmještene od Pelješca do Obrovca, uključivši i sve otoke, osim Zadra, Šibenika i Knina, gdje su prodrle jedinice njemačke 114. lovačke divizije, te Omiša i Makarske u kojima su se nalazili jači dijelovi ustaško-domobranskih snaga.³

O događajima u Splitu i u Dalmaciji u vezi s razoružavanjem talijanskih trupa i o borbama jedinica NOV i PO s tog područja protiv nastojanja Nijemaca da ovladaju tim dijelom naše zemlje, generalni sekretar KPJ i vrhovni komandant NOV i POJ Josip Broz Tirtio je poslao Moskvi (Georgiju Dimitrovu) i Radio-stanici »Slobodna Jugoslavija«, od 8. septembra do 17. novembra 1943. godine, 37 radiograma (toliko ih je do sada pronađeno), a gotovo isto toliko puta je i Radio-stanica »Slobodna Jugoslavija«, emitirala vijesti, kao »Ratna saopštenja Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije«, o tim događajima. Kako se te Titove depeše i emisije Radio-stanice »Slobodna Jugoslavija« prvi put u ovom članku objavljuju, to će se,

¹ Očekujući kapitulaciju Italije, i njemačke visoke komande sv tokom augusta poduzele niz mjera: Hitler je odmah po svrgavanju Musolinija — krajem jula 1943. — naredio da se izradi plan »Achse«, po kojem je ubrzo izvršena reorganizacija njemačkih trupa na Balkanu: s istočnog fronta u Jugoslaviju je prebačen Štab 2. oklopne armije, pod čiju su komandu stavljene sve njemačke i kviziške oružane snage na teritoriju Hrvatsku, Bosne i Srbije. Po tom planu u Beograd se iz Soluna prebacio i Štab komandanta njemačkih trupa na Balkanu, s feldmaršalom fon Vajksom (Weichs) na čelu.

² Na dan kapitulacije Italije na teritoriju srednje Dalmacije se nalazila 9. dalmatinska divizija, s dvije brigade, dvije grupe bataljona, zatim Splitski, Šibensko-trogirski, Cetinski i Biokovski NOP odredi.

³ U svom izvještaju Vrhovnom komandantu NOV i POJ o oslobođenju Splita, Ivo Lolo Ribar je naveo i ovo: »... Splitski ustanak je nešto što se bitno razlikuje od svega do sada. U ovom slučaju mi smo grad dobili u prvom redu akcijom iznutra, a tek u drugom dejstvom naših vojnih Jedinica spolja. Narodne mase pokazuju nevjerovatan primjer jedinstva, discipline i inicijative ...« — ARP, fond SKJ, reg. br. 4302/IX, 8—2, 1943.

zbog njihovog značaja i ocjena koje je u to vrijeme davao Vrhovni komandant NOV i POJ o događajima u Splitu i njegovom zaleđu, šire u izvodima citirati.

U svom radiogramu, upućenom 8. septembra 1943. godine, Moskvi (Georgiju Dimitrovu), Tito, pored ostalog, navodi:

»Mi u Hrvatskoj vodimo pregovore sa talijanskim štabovima u Dalmaciji o zajedničkom dejstvu protiv Nijemaca i o predaji oružja. Engleska misija dobila naredenje iz Kaira da stupa u vezu sa Talijanima i da se njoj preda ratni materijal. Mi tražimo da se materijal preda nama (...)«⁴

Primivši više izvještaja od štabova NOVJ iz Dalmacije i drugih dijelova Hrvatske, Vrhovni komandant NOV i POJ poslao je 12. septembra 1943. Georgiju Dimitrovu i Radio-stanici »Slobodna Jugoslavija« radiogram o uspjesima NOVJ oko razoružavanja talijanskih trupa, u kome je pored ostalog, naveo:

»(...) Naše jedinice 10. i 11. septembra zauzele su u primorju gradove: Novi Vinodol, Crikvenicu, Kraljevicu, Bakar, Sušak i u Dalmaciji Obrovac, Klis, Solin i Kaštela (...)«⁵

Poslije dva dana Tito je poslao Moskvi radiogram ovog sadržaja: »Već četiri dana grad Split je u našim rukama. Divizija »Bergamo« predala nam svo oružje i ratni materijal. Već četiri dana Nijemci kao bijesni napadaju naše položaje na Klisu, da bi se probili prema Splitu. Oni neprekidno bombardiraju naše položaje iz aviona. Mi smo uspjeli na vrijeme prebaciti prema Splitu znatne naše snage. U našim je rukama sada Jadranska obala od delte Neretve do Rijeke i sva Istra osim gradova Trst, Rijeka i Pula. Naše jedinice napadaju na grad Zadar gdje su Nijemci razoružali talijanski garnizon. U cijeloj Dalmaciji opći narodni ustanak. Tisuće novih boraca stupilo u narodnu armiju. Sada imamo dovoljno oružja svih vrsta. Talijani su nam ostavili i nekoliko aviona. U Splitu mnogi talijanski oficiri i vojnici prelaze na našu stranu. Mi organizujemo brigadu Garibaldi od talijanskih vojnika i oficira koji žele da se bore protiv Nijemaca (...)«⁶

Sutradan, 15. septembra 1943. godine, Vrhovni komandant NOV i POJ je Moskvi radiogramom javio:

»(...) Naše jedinice 9. dalmatinske divizije i novom ob ili sane i organizovane jedinice sa uspjehom odbijaju sve napade Nijemaca na Split kod mjesta Klis. Nijemci neprekidno bombardiraju naše položaje i gradove: Split, Trogir i Solin (...)«⁷

U Titovu radiogramu Moskvi od 17. septembra 1943, pored ostaloga, piše:

»(...) Naše jedinice 9. dalmatinske, 1. proleterske (divizije), dvije krajiške brigade s uspjehom odbijaju sve napade Nijemaca na pravcu Splita. Nijemci i ustaše svakodnevno (imaju) na stotine ubijenih i veliki broj ranjenih. Naše jedinice čvrsto drže Split i sve ostale gradove u

⁴ ARP, fond CK KPJ — KI, reg. br. 232/1943.
⁵ ARP, fond CK KPJ — KI, 236/1943.
⁶ ARP, fond CK KPJ — KI, 241/1943.
⁷ ARP, fond CK KPJ — KI, 242/1943.

Dalmaciji, i u Primorju, koje smo mi zauzeli. 300 kilometara obale i sve veći otoci u Dalmaciji u našim su rukama (...).⁸

Primajući gotovo svakodnevno radiograme od Tita, Veljko Vlahović, koji je tada rukovodio Radio-stanicom »Slobodna Jugoslavija«, uz manje ili veće dopune (radi sačuvanja tajnosti šifre) objavljivao ih je kao »Ratne izvještaje Vrhovnog štaba NOV i POJ«. Tako je emitirao 18. septembra 1943. o Splitu slijedeći ratni izvještaj Vrhovnog štaba NOV i POJ:

»Jedinice naše 9. dalmatinske divizije i jedinice NOV koje su organizovane posljednjih dana u Splitu, Trogiru, Solinu i okolnim selima, uspješno odbijaju sve juriše njemačkih okupatora i čvrsto drže front kod Klisa, sprječavajući Nijemce da izvrše prodor u Split (...).

Nijemci su bombardirali Split i mnoge gradove u Dalmaciji. Oni su znali da Split ne raspolaže sredstvima za odbranu od napada iz vazduha, ali ovim varvarima to nije ništa smetalo.

Oni su bacili nekohko stotina bombi na Split, Trogir i Solin, gradove koji predstavljaju riznicu naše umjetnosti i kulture, koji su svake godine privlačili po 30—40 hiljada turista (...). Kada po naredbi njemačke vlade i Vrhovne komande berlinski vazdušni pirati ruše istorijske i umjetničke spomenike u Splitu i Trogiru, onda to njemačka propaganda koristi »oslobodenjem Dalmacije« i zaštitom nacionalnih interesa malih naroda na Balkanu.

Nas bole rane Sphta i Trogira, isto kao što nas bole rane Beograda, ali mi znamo da su to posljednji trzaji zločinca koji umire i da će uskoro naši napačeni narodi, naši oskamljeni gradovi i spaljena sela, zahvaljujući junaštvu NO vojske, slaviti pobjedu nad razvalinama Hitlerove Njemačke (...).⁹

Radio-stanica »Slobodna Jugoslavija« je 20. septembra 1943. emitirala, kao ratni izvještaj Vrhovnog štaba NOV i POJ, sljedeće:

»Na frontu kod Sphta dalmatinske i krajiške divizije NOV odbijaju sve juriše jakih njemačko-ustaških trupa i zadaju neprijatelju ogromne gubitke. Oko Sinja i Klisa vodi se velika bitka za Split. Ova bitka traje već osam dana i koštala je do sada njemačke okupatore i njihove ustaške plaćenike oko dvije hiljade mrtvih i veliki broj ranjenih. Bitka za Split ući će u istoriju naše oslobodilačke borbe kao jedna od najžešćih bitaka, koje su do sada vodile naše jedinice. Jedna dalmatinska i dvije krajiške divizije (radi se o 1. proleterskoj i 4. krajiškoj diviziji) junački odbijaju sve neprijateljske juriše i čvrsto drže sve puteve koji vode za Split. Nijemcima nisu do sada pomogle niti avijacija niti artiljerija, niti jake motorizovane jedinice. Naši borci okriljeni ogromnim uspjesima, koje je posljednjih dana postigla Narodnooslobodilačka vojska, čvrsto drže svaku stopu naše svete zemlje i ne puštaju njemačke razbojnice da oskame gordi Marjan i naš bili Split i hiljade splitskih građana, koji su preko noći postali borci naše junačke NOV. U toku posljednjih dana oko Sphta

⁸ ARP, fond CK KPJ — KI 249/1943.

⁹ ARP, fond Radiostanice »Slobodna Jugoslavija«, broj emisije 295/1943.

i Klisa nikla su mnogobrojna utvrđenja. Na putevima i cestama, iza svakog kamena i sa svakog uzvišenja Nijemce i ustaše vreba smrt (...).¹⁰

Poslije dva dana, 22. septembra 1943, Radio stanica »Slobodna Jugoslavija«, na osnovi dobijenih Titovih depeša, emitirala je slijedeći ratni izvještaj Vrhovnog štaba NOV i POJ :

»U Dalmaciji naše jedinice zauzele su otoke Korčulu, Sipad, Lopud, Lastovo i poluotok Pelješac. Citava obala Jadranskog mora, sa izuzetkom nekoliko gradova, nalazi se u našim rukama (...). Na odsjeku fronta kod čanja ali naše jedinice odbijaju sve njemačke juriše i same preduzimaju Splita nastavljaju se žestoke borbe. Neprijatelj neprekidno dovlači pojačane uspješne protivjuriše (...). Uspjesi koje Narodnooslobodilačka vojska niže iz dana u dan nailazi na veliki odjek u inostranstvu. Mimo naše javnosti nije prošla nezapaženo činjenica da Londonski radio posljednjih dana u emisijama na raznim jezicima daje izvode iz izvještaja Vrhovnog štaba i sa toplim komentarima prati te izvještaje... Prema vijestima iz Amerike, američka štampa također opširno piše o posljednjim uspješnim operacijama Narodnooslobodilačke vojske (...).«¹¹

Postojanje širokog obalnog područja sa splitskom lukom i otocima pred obalom u rukama NOVJ predstavljalo je za Nijemce, s obzirom na njihove procjene o razvoju situacije u Sredozemlju, veliku opasnost. Oni su odranije računali s mogućnošću savezničkog iskrcavanja u Albaniji, Crnoj Gori i Dalmaciji. Iskrcavanje saveznika u južnoj Italiji i uporne i žestoke borbe jedinica Četvrtre operativne zone u obrani teritorija oko Splita naveli su njemačku komandu na pretpostavku da će se saveznici iskrcati u Dalmaciji, na prostoru Split—Zadar, i po spajanju sa snagama Narodnooslobodilačke vojske pokušati da prodru u dolinu Save i Dunava. Stoga je štab 2. oklopne armije 20. septembra naredio Štabu 15. brdskog korpusa da sve raspoložive snage prebaci prema Splitu sa zadatkom da ga obavezno zauzmu, zatim da čvrsto posjednu obalno područje Zadar—Split—Knin (to je tzv. operacija »Gajzerih« — Geiserich).

Izvršavajući naređenje Štaba 2. oklopne armije, Stab 15. brdskog korpusa je, sa snagama 114. lovačke, 369. i 373. pješadijske i SS-dobrovoljačke brdske divizije »Princ Eugen«, ubrzo pristupio izvodenju operacije »Gajzerih«. Pošto su jedinice 4. operativne zone, koje su u zaleđu Splita držale utvrđene položaje, pružale najžešći otpor, Stab 2. oklopne armije naredio je da u bici za Split svim snagama rukovodi komandant SS-divizije »Princ Eugen«. U tu svrhu ovaj Stab mu je obezbijedio snažnu vazduhoplovnu podršku i učesće lovačkih padobranskih jedinica.

Njemačka komanda je Splitskoj operaciji tada pridavala izuzetno veliki značaj. Njenim pripremama neposredno je rukovodio komandant Balkana, general-feldmaršal fon Vajks (Weichs). Da bi bio što bliže trupama i štabovima, on je 22. septembra iz Soluna došao u Vrnjačku Banju, gdje se odranije nalazio Stab 2. oklopne armije i tu održao savjetovanje s komandantom i načelnikom Štaba na koji način da se izvede napad na

¹⁰ ARP, fond Radio-stanice »Slobodna Jugoslavija«, emisija broj 298/1943.

¹¹ ARP, fond Radio-stanice »Slobodna Jugoslavija«, emisija broj 300/1943.

Split. Radi rukovođenja jedinicama upućen je već 23. septembra u Banju Luku načelnik Štaba 2. oklopne armije, dok se komandant 15. brdskog korpusa general Liters (Lüthers) 25. septembra avionom prebacio u Sinj, gdje se nalazio Stab SS-divizije »Princ Eugen«, kome je bila povjerena uloga koordinatora svih dejstava jedinica u operaciji za osvajanje Splita.

Iz svega izloženog može se izvući zaključak da je bitka za Split i njegovo zaleđe u septembru 1943. imala mnogo veći značaj nego što se to ponegdje u našoj historiografiji razmatra. Koliki je ona imala značaj dobro se može sagledati i iz radiograma Vrhovnog komandanta NOV i POJ, koji je ne samo neprekidno lično pratio razvoj događaja na tom sektoru, usmjeravajući jedinice i davajući im direktive, nego je i, gotovo svakodneвно, obavještavao preko preostalog aparata Kominterne (poslije njenog rasi'ormiranja maja 1943.) i Radio-stanice »Slobodna Jugoslavija« svjetsku javnost o toku te bitke.

U Titovu radiogramu od 24. septembra 1943. Georgiju Dimitrovu nalazimo ovaj tekst :

»Na sektoru Splita nastavljaju se žestoke borbe. Jedna njemačka motorizovana kolona probila se do rijeke Cetine. Kod Mosora ona je 19. 9. razbijena i vraćena nazad u Imotski. Petnaest »štuka«-aparata 19. 9. silno bombardiralo grad Split, a naročito logor talijanskih razoružanih vojnika. Bilo je tada 200 poginulih i 400 ranjenih talijanskih vojnika (...). U borbi na rijeci Cetini, kod Mosora, uništena su dva tenka i jedan kamion. Ubijeno je i ranjeno 200 Nijemaca (...).¹²

Poslije dva dana Tito je obavijestio G. Dimitrova:

»(...) Na sektoru Splita, kod Sinja, na rijeci Cetini i kod Drmiša — vode se uporne borbe. Nijemci hoće potpuno da okruže i odsijeku naše jedinice kod Splita. Zbog toga smo mi otpočeli evakuaciju Splita (...).¹³

Pošto je njemačkim trupama pošlo za rukom da 27. septembra ujutro ovladaju napuštenim Splitom, Tito je u svom radiogramu od 1. oktobra 1943. Dimitrovu i Radio-stanici »Slobodna Jugoslavija« o bici za Split, pored ostalog, istakao:

»(...) Borbe na sektoru Splita u toku 20 dana ubrajaju se u najupornije borbe. Neprijatelj je pretrpio vrlo velike gubitke u ljudstvu i tehnici. Ovdje su uništene desetine neprijateljskih tenkova i jedan neprijateljski avion. Mi smo izgubili 4 tenka. U borbama se naročito istakla 9. dalmatinska divizija i 3. krajiška brigada 1. proleterske divizije (...).¹⁴

O značaju bitke za Split Radio-stanica »Slobodna Jugoslavija« je, na osnovu primljenih Titovih depeša, 3. oktobra 1943, emitovala slijedeći ratni izvještaj Vrhovnog štaba NOV i POJ:

»Posljednjih desetak dana Split je prikovao pažnju ne samo čitave naše javnosti već i vojničkih i političkih krugova u inostranstvu, jer bitka oko Splita po svojim razmjerima i po svome značaju prekoračila je uski mjesni okvir i postala je u neku ruku simbol snage i jačine naše mlade

¹² ARP, fond CK KPJ — Kl. 263/1943.

¹³ ARP, fond CK KPJ — Kl. 266/1943.

¹⁴ ARP, fond CK KPJ — Kl. 277/1943.

Narodnooslobodilačke vojske. Iako su njemačke motorizovane kolone pomoću avijacije za obrušavanje uspjeti, poslije 15 dana žestokih bojeva, da se probiju u Split, ipak njihov položaj nije ni malo zavidan. Bitka za Split, koja se vodi oko Klisa, Sinja i na obalama Cetine pokazala je i njemačkim okupatorima i čitavom svijetu da naša Narodnooslobodilačka vojska pretstavlja na Balkanu ozbiljnu vojničku snagu i da operacijama rukovode oficiri i štabovi koji su dozreli da sa uspjehom rješavaju velike taktičke i strateške zadatke (...).¹⁵

Bitka za Split i njegovo zaleđe nije završena prodorom Nijemaca u grad. Naprotiv, bitka se i dalje vodila svom žestinom u čitavom njegovom zaleđu. Tito je o borbama na sektoru srednje Dalmacije poslao u oktobru 1943. Radio-stanici »slobodna Jugoslavija« i G. Dimitrovu 11 radiograma. Na osnovu njegovih depeša iz prve dekade oktobra, Radio-stanica »Slobodna Jugoslavija« emitirala je 10. oktobra slijedeće saopćenje:

»(...) U okolini Splita i dalje se nastavljaju borbe, naročito oko Sinja, Drniša i na obalama Cetine. Naše jedinice gospodare svim putevima koji idu u pravcu Splita. Sjeverozapadno od Splita jače borbe se vode oko Knina i Kistanja. Ovdje su jedinice naše Sjeverodalmatinske divizije uspjele da slome otpor njemačko-ustaških trupa i preko Benkovca vrše jak pritisak na njemačke položaje oko Zadra (...).¹⁶

U Titovom radiogramu od 14. oktobra, pored ostalog, piše:

»(...) Na sektoru Imotski jedinice 1. dalmatinske brigade razbile jednu njemačku kolonu, zauzele Posušje i odbacile Nijemce u Imotski. Neprijatelj je prilikom bjekstva zapalio 25 zgrada sa ratnim materijalom i namirnicama. Naše jedinice zauzele Studence. Na sektoru Sinja i na sektoru Split—Trogir odbijeni svi pokušaji Nijemaca da prodru u Trogir (...).¹⁷

Od sredine oktobra Nijemci su, uz nastojanje da ovladaju splitskim zaleđem, poduzeli niz operacija kako bi konačno ovladali otocima u srednjoj Dalmaoiji. O svim tim borbama Vrhovni komandant NOV i POJ i Radio-stanica »Slobodna Jugoslavija« su i dalje svakodnevno obavještavali svijet. U Titovu radiogramu od 16. oktobra o tim borbama, pored ostalog, piše:

»Borbe u Dalmaciji. Nijemci i ustaše su ponovo pokušali da izvrše desant na otoke Hvar, Mljet i Zlarin i na poluotok Peleješac, ali su svuda bih odbijeni uz velike gubitke. Na sektoru Sinja naše jedinice nanijele velike gubitke. Na sektoru Sinja naše jedinice nanijele velike gubitke jednoj njemačkoj motorizovanoj koloni koja se kretala u pravcu Imotskog. Na sektoru Split—Trogir naše jedinice sa uspjehom odbijaju sve napade Nijemaca, koji nastoje da prodru prema Trogiru, koji mi čvrsto držimo (...).¹⁸

¹⁵ ARP, fond Radio-stanice »Slobodna Jugoslavija«, emisija broj313/1943.

¹⁶ ARP, fond Radio-stanice »Slobodna Jugoslavija«, emisija broj322/1943.

¹⁷ ARP, fond CK KPJ — Kl, 303/1943.

¹⁸ ARP, fond CK KPJ — Kl, 309/1943.

Zanimljivo je da je Radio-stanica »Slobodna Jugoslavija« emitirala 18. oktobra 1943. širu vijest o životu na otocima, i to kao vijest njenog dopisnika iz Dalmacije. U toj emisiji o tome je kazano:

»Naš dopisnik, koji je Obišao otoke na Jadranskom moru poslao nam je dopis, u kojem opisuje život na otocima poslije iskrcavanja naše vojske. U dopisu se veli: »Na svim otocima narod je dočekao naše borce sa velikim oduševljenjem. Odmah prvih dana boravka naših jedinica, na otocima je oživio prosvjetno-kulturni rad. Otvorene su biblioteke, čitaonice, klubovi u kojima je otpočeo prosvjetno-poUtički rad.

Naši oficiri i borci upoznali su stanovnike otoka sa stanjem NOP-a u cijeloj zemlji i o junačkoj borbi naše Narodnooslobodilačke vojske. Sa svih skupština poslani su brzozajni pozdravi vrhovnom komandantu NOV i AVNOJ-u... Veliki broj stanovnika otoka izjavio je želju da se sa oružjem u ruci boji za puno oslobođenje našeg cjelokupnog naroda ispod hitlerovsko-ustaško-četničkog jarma. Na otocima oživio je rad i na gospodarskom polju. Lozinka »Sve za front, sve za pobjedu!« postala je lozinka cjelokupnog pučanstva naših otoka na Jadranskom moru (...). Društveni život vri na svim otocima. Mnogi stanovnici otoka odlučno su izjavljivali: bolja je junačka smrt, nego još jedanput dopasti u ropstvo tudinskih tlačitelja (...).«¹⁹

Primivši više radiograma od Vrhovnog komandanta NOV i POJ o neuspjelim pokušajima Nijemaca da ovladaju otocima, Radio-stanica »Slobodna Jugoslavija« je 24. oktobra 1943. emitirala njegovu slijedeću direktivu:

»Branioći otoka na Jadranskom moru ponovo su uspjeli da osujete iskrcavanje njemačko-ustaških trupa. Poslije pokušaja da se iskrcaju na Sipan i Mljet fašisti su sa jačim snagama poduzeli napad na Hvar, Mljet, Zlarin, kao i na poluotok Pelješac (...). Borbe za otoke pokazuju da njemački okupatori i njihovi ustaški najamnici ne mogu nikada da se pomire sa činjenicom da se Jadranski otoci nalaze u rukama boraca NOV. Oni će i ubuduće pokušavati da iznenadnim napadima zauzmu taj ili drugi otok. Zbog toga branioći otoka treba uvijek da budu spremni da odbiju nove pokušaje iskrcavanja. Otoci treba da se pretvore u neosvojive tvrđave putem vještog organizovanja obrane, podizanja bunkera i utvrđenja, stvaranja rezervnih artiljerijskih i mitraljeskih jedinica koje mogu brzo da se prebacuju s jednog kraja otoka na drugi. Treba neprekidno paziti na morskpu pučinu i sakupljati podatke o jačini neprijateljskih snaga na obali a također pronalaziti mjesta gdje fašisti vrše koncentracije (...).«²⁰

Do kraja oktobra 1943. Radio-stanica »Slobodna Jugoslavija« emitirala je u sedam emisija opširne ratne izvještaje Vrhovnog štaba NOV i POJ o borbama u Dalmaciji. U emisiji od 31. oktobra dat je sumarni nedjeljni pregled borbi, a u kojoj je, između ostaloga, kazano:

»(...) U Dalmaciji naše jedinice vode odbrambene borbe. U toku posljednjih dana ovdje je došlo do nekih značajnih promjena. Vodeći

¹⁹ ARP, fond Radio-stanice »Slobodna Jugoslavija«, broj emisije 333/1943.
²⁰ ARP, fond Radio-stanice »Slobodna Jugoslavija«, broj emisije 336/1943.

odbrambene bojeve naši borci u Dalmaciji zadaju Nijemcima i ustašama teške gubitke.

Nijemci i dalje pokušavaju da se iskrcaju na dalmatinske otoke, ali bez ikakvog uspjeha. Dvije njemačke jedinice, koje su se iskrcale na otok Brač noću 21. i 23. oktobra, bile su potpuno uništene.

Na poluotoku Pelješac, poslije nekoliko uzaludnih pokušaja iskrcavanja, Nijemcima je najzad pošlo za rukom da se učvrste u pozadini naših jedinica, koje se bore kod Stona. Sada se tu vode žestoke borbe.

Vrlo je značajna činjenica da je saveznička avijacija sa svojih baza u Italiji pomogla našim trupama, koje se bore duž dalmatinske obale. 26. oktobra 20 savezničkih aviona uspješno je bombardiralo njemačke položaje kod Stona, Metkovića, Splita, Knina, Šibenika i grad Sinj koji su Nijemci i ustaše pretvorili u pravu tvrđavu (...).²¹

Da bi ovladali obalnim pojasom srednje Dalmacije, očistili ga od jedinica NOV i organizirali ga što bolje za obranu od eventualnog savezničkog desanta. Nijemci su u drugoj polovini oktobra 1943. prebacili iz Francuske i Belgije na sektor Splita 264. diviziju, te iz Crne Gore 118. lovačku diviziju na prostor Dubrovnik—Ston, čime su ojačali SS-brdsku diviziju »Prinz Eugen« radi zauzimanja pojasa između Splita i Neretve. Na prostoru Šibenik—Zadar nalazile su se odranije jedinice njemačke 114. lovačke divizije.

Po naredenju vrhovnog komandanta Jugoistoka, jedinice SS divizije »Prinz Eugen« su, uz sadejstvo jedinica 118. lovačke divizije, otpočele 6. novembra 1943. iz Splita, Sinja i Imotskoga operaciju protiv jedinica 8. korpusa NOVJ, s namjerom da deblokiraju ustaške garnizone u Omišu i Makarskoj i zauzmu taj teritorij. Njima je poslije desetodnevnih teških borbi pošlo za rukom da ovladaju obalom između Splita i Metkovića, a djelomično i dubljim zaledem. Dio snaga 8. korpusa povukao se na liniju Posušje—Imotski—Lovreč—Trilj (jedinice 9, 19. i 20. divizije), a dijelom snaga brodovima na otoke Brač i Hvar. Očekujući desant Nijemaca na srednjodalmatinske otoke, od Štaba 26. divizije i Štaba mornarice formiran je zajednički Operativni štab za rukovođenje odbranom otoka.²²

O svim tim borbama Tito je redovno, preko Radio-stanice »Slobodna Jugoslavija«, obavještavao svjetsku javnost. Tako je 11. novembra 1943. poslao o tome slijedeći radiogram:

»(...) Naše dalmatinske jedinice vode uspješne borbe duž cijele Dalmacije nasuprot sve jačim napadima Nijemaca na svim pravcima. Oslobođena je Vrljica i zarobljeno 50 četnika D. Mihailovića dok je ubijeno 15(____). Vode se žestoke borbe u Cetinskoj dolini. Na Pelješcu Nijemci imaju oko 500 izbačenih iz stroja, a naše jedinice 46 mrtvih i preko 100 ranjenih (...).²³

Nakon nekoliko dana, 17. novembra 1943, Tito je javio Moskvi:

²¹ ARP, fond Radio-stanice »Slobodna Jugoslavija«, broj emisije 347/1943.
²² Oslobođilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945, izd. VII JNA, knj. prva, drugo izd., Beograd, 1963, str. 579. i 582—586.
²³ ARP, fond CK KPJ — K1, 365/1943.

»U Dalmadi 16. ov. mj. jedinice VIII dalmatinskog udarnog korpusa preduzele na više mjesta kontraofanzivne operacije i već prvi dan postigle znatne uspjehe na sektoru Posušje—Imotski i na sektoru Zadvarja. Na Pelješcu naše snage i dalje drže stare položaje i sa uspjehom odbijaju sve neprijateljske napade (... J.«²⁴

I u drugoj polovini novembra 1943. godine, dokle seže ovo saopćenje, Tito je često slao G. Dimitrovu i Radio-stanici »Slobodna Jugoslavija« radiograme iz kojih se mogu uveliko sagledati velike i uspješne borbe koje su jedinice Osmoga dalmatinskog udarnog korpusa vodile protiv njemačkih snaga širom Dalmacije. Radiogrami vrhovnog komandanta NOV i POJ i generalnog sekretara KPJ iz tog vremena predstavljaju značajan izvor za izučavanje NOR-a u Dalmaciji u jesen 1943. godine. Pošto je sačuvana i arhiva njemačkih visokih komandi koja se odnosi na borbe u Dalmadi, i ti izvori predstavljaju značajno vrelo podataka za šire sagledavanje karaktera i značaja borbi i bitaka koje su tada vodene na prostoru Sphta i njegove bhže i dalje okoline.

²⁴ ARP, fond CK KPJ — KI, 372/1943.

MILAN M. MILADINOVIĆ

MORALNA SVOJSTVA BORACA I STANOVNIŠTVA
SPLITA I OKOLICE U OSLOBODILAČKOM RATU
I SOCIJALISTIČKOJ REVOLUCIJI

Borci i stanovnici Splita predvođeni komunistima dokazali su svoje prave vrednosti u NOR-u i socijalističkoj revoluciji. Oni se ispoljavaju celovito, svestrano, konkretno i veoma angažovano. U toj aktivnosti stvarali su nove moralne i druge vrednosti, razvijali i bogatili svoja moralna svojstva novim moralnim sadržajima i tako se realizovali kao revolucionarne ličnosti na delu.

Splićani su u oružanoj borbi, radu, diverzantskim akcijama, sakupljanju pomoći za partizane i na druge načine afirmisali svoj revolucionarni patriotizam, bratstvo i jedinstvo, proleterski internacionalizam i solidarnost, revolucionarnu opredeljenost, odanost, hrabrost, čoveštvo, druželjubivost i mnoge druge opšte i lične vrednosti.

Svestrana aktivnost partijske i skojevske organizacije u Sphtu i okolici, mogućnost samoinicijative i visoka revolucionarna svest uticali su da se Splićani ispolje kao heroji u partizanskim jedinicama, brojnim diverzantskim grupama, u radu i učenju, u držanju pred klasnim i nacionalnim neprijateljem, jednom rečju bili su heroji novog doba koje su stvarali, jer su shvatili zadatke istorije i stvarali istoriju kao svesni, organizovani i hrabri subjekti novoga socijalističkog društva u radanju.

Delujući u sklopu revolucionarno-oslobodilačkih snaga Hrvatske i Jugoslavije, borci i stanovnici Splita i okolice dali su veliki doprinos razvoju revolucionarnog morala i humanizma baš zato što su, polazeći od opšte platforme oružane borbe, postupali stvaralački, ispoljavajući svestrano samoinicijativu. Oni su, koristeći pedfličnost borbe u gradu i na moru, razvijali vrednosti koje su povratno uticale na jačanje moralno-političkog jedinstva, na stvaranje jedinstvenog fronta borbe. Stoga je generalni sekretar KPJ i mogao da kaže da su Dalmadja i Split, odnosno Dalmatind »u ovoj veličanstvenoj borbi zaista pokazali velike primere junaštva i samoprijedora«.¹

Partijska organizacija je bila najbolja škola »za vaspitanje ljudi, pa ako neki drug i ima neke slabosti, on će ih otkloniti u Partiji pojačanim

¹ J. B. Tito, Govori i članci, Zgb. 1959, II, 265.

radom part(ijskih) jedinica« — kako je to istaknuto u izveštaju partijskog rukovodstva Četvrtje splitske brigade.² Tako je radila i skojevska organizacija Splita i okolice.³ Partijska i skojevska organizacija su sugerisale novi moral i humanizam i radile na izgradnji moralne ličnosti. Zahtevano je da se i po moralnim svojstvima i po ponašanju borci i pripadnici NOR-a i revolucije moraju razlikovati od nacionalnog i klasnog neprijatelja. U stvarnosti je tako i bilo. Po ponašanju i moralnim svojstvima jasno se isticala nova ličnost borca revolucije i stanovnika Splita i okolice.

MORALNI PREOBRAŽAJ BORACA I STANOVNIŠTVA SPLITA I OKOLICE

U toku NOR-a i socijalističke revolucije ostvaren je u Splitu i okolici i moralni preobražaj ljudi. Borci i stanovništvo su ostvarivali i moralnu revoluciju koja je utemeljivala novi moralni sistem vrednosti. Komunisti, mladi komunisti i ostali aktivisti su aktivno učestvovali u revolucionarnom moralnom preobražaju, širili revolucionarni moral i humanizam. O tome govore postignuti rezultati. Potiskivani su buržoaski, fašistički, religijski i drugi moralni sistemi, što je bilo od značaja i za opšti uspeh u borbi. Narod i borci Splita i okolice osuđivali su izdaju i sluganstvo okupatoru, a razvijali patriotsku svest, ispoljavali i afirmisali hrabrost, odanost, poštenje, istinoljubivost, spremnost i sposobnost da se bore za slobodu i bolji život. Istovremeno su osuđivali kukavičluk, izdaju, špekulacije, nepoštenje, šverc,⁴ čovekomrsece, ugnjetače, zločince i sve druge koji su se dokazivali kao loši ljudi i sve ono što je odstupalo od čovečnog ponašanja i rada. I kroz ovu osudu amoralizma i nečoveštva sugerisan je i razvijan revolucionarni moral i humanizam.

Masovno učešće Splitsana u NOR-u i revoluciji samo po sebi govori o shvatanju dužnosti i snazi koju su ispoljili KP i SKOJ, povezanost komunista i mladih komunista s narodom i prihvaćenost revolucionarnih ideala od strane svih učesnika u oružanoj borbi i davanja pomoći za potrebe oružanih jedinica NOV i POJ. Split je dao 12.500 boraca NOV i POJ⁵, a oko 15.000 ih je prošlo kroz neprijateljeve zatvore i oko pet hiljada ih je internirano.

Uprkos moralnog i političkog pritiska fašista i kontrarevolucionara, ostvarivanog putem školskih programa, štampe, literature, naredbi i raznih drugih sredstava na omladinu, narod i borci Splita i okolice uspešno su se odupirali, jer su bili napajani idejama i idealima revolucije i slo-

¹ Zbornik dokumenata NOR, Bgd. VII JNA, t. IX, 4, str. 440.
² Skojevska organizacija je to mogla, jer su u njoj bili okupljeni najbolji omladinci, poštenu i hrabri«. Ona je organizovala i akciju borbe protiv denacionalizacije koju su fašisti pokušali da izvrše. (Dokumenti istorije omladinskog pokreta Jugoslavije, Bgd. 1954, t. I, knj. II, str. 138.)
³ U *Glasu Splita* je pisalo da se ustaše povezuju sa »crnoberzjanskim ološem i u slobodnoj prodaji po švercovanim cijenama prodaju svega što čovjek želi a što naš napačeni narod mora gledati i od iznemoglosti padati u nesvijest«. (*Glas Splita* 1943, 1944, str. 64, Split 1977).
⁴ *J. Varina*, O revolucionarnom omladinskom pokretu u Splitu od 1941. do 1945, Revolucionarni omladinski pokret u Hrvatskoj 1941—1948, Zgb. 1972, 137.

bode, te bili uvereni u sopstvene snage i mogućnosti pobeđe. U borbi za negiranje neprijateljeva uticaja na omladinu posebno je radila skojevska organizacija, koja je uspjela da okupi mlade oko programa KP.⁶

Nakon pada fašizma u Italiji oslobođeni jugoslavenski internirci borili su se u jedinicama talijanskog pokreta otpora. Među njima bio je i znatan broj Splitsana. Diploma V. Kuzmanića o učešću među talijanskim garibardincima

RADNIČKA KLASA I MORALNI PREOBRAŽAJ

Radnička klasa Splita i okolice bila je na svom revolucionarnom mestu. Ona je bila nosilac gotovo svih aktivnosti neposredno ili preko svoje komunističke avangarde i SKOJ-a. Radnici su brojno zastupljeni u KP i SKOJ-u i drugim revolucionarnim organizacijama. Njihov proleterski moral bio je osnova delovanja u moralnoj revoluciji koja se veoma intenzivno odvijala. Iz Pisma PK KPH za Dalmaciju od 28. augusta 1943. godine se vidi da je »u NOP obuhvaćeno 2.000 radnika«.⁷ Radnici

⁶ S pravom Jozo Ugrina ističe da odvajajući omladinu od fašističkih organizacija namenjenih deci i omladini Balila i Gii, skojevci upozoravaju omladinu na opasnost od fašizacije i odrodavanja i organizuju bojkot svih talijanskih javnih manifestacija (n. dj. 139).

⁷ Kronologija Splita 1941—1945, Split 1979, 251.

su širili svoj moral putem štrajkova,⁸ sabotaža, demonstracija, učešćem u ilegalnim akcijama, likvidacijom izdajnika i provokatora i neprijateljevih špijuna i putem drugih aktivnosti. Oni su davali klasni smisao i usmerenost celokupnoj ilegalnoj aktivnosti. Bih su i borci jedinica NOV i POJ. Tako je Vrhovni komandant NOV i POJ uputio pohvalu i izrazio zahvalnost novostvorenoj Splitskoj brigadi »brigadi splitskih radnika, koji su se istakli u odbrani svoga rođenog grada Splita«, a njihova borbenost i držanje »služiće za primjer svim novim borcima naše Narodnooslobodilačke vojske«.⁹

Radnici su bili nosioci nove moralne svesti i moralnog ponašanja. Stoga i nije čudo što je došlo do masovnosti pokreta i dominantnosti klasnih interesa radničke klase i interesa naroda kao osnove borbe i revolucionarnog morala.

Neprijatelj je pokušao da rigoroznim merama zaustavi talas sve većeg učešća radništva Splita i okolice u NOR-u i revoluciji. On je vršio hapšenja, ali u sudaru sa svojim klasnim i nacionalnim protivnikom radnici su dokazali snagu pravih boraca za slobodu i socijalizam. Propali su i pokušaji neprijatelja da prodre u redove partijske i skojevske organizacije te među radnike.

Veoma je značajno da je došlo do spajanja moralnih vrednosti radničke klase i tradicionalnih vrednosti naroda nastalih u borbi za slobodu. Te vrednosti deluju jedinstveno, što im proširuje sferu uticaja i daje snagu moralnog preobražaja ljudi i društvenih odnosa.

MORALNA SITUACIJA U SPLITU I OKOLICI

Stvorena je odgovarajuća moralna situacija delovanjem partijske i skojevske organizacije Splita i okolice. U sudaru revolucionarnog morala i humanizma i nemorala i antihumanizma neprijatelja stvorena je moralna situacija koja je determinisala borbu za nove društvene odnose i moralno-humanu ličnost. Na ovu aktivnost se manje obraća pažnja pa se beleže samo vojne i diverzantske akcije. Zaboravlja se na masovnost pokreta, što je uticalo i na odgovarajuće stanje duha, svesti, shvatanja i moralnih odnosa. Uz to se zaboravljaju brojne samoinicijativne aktivnosti koje su nastale kao rezultat aktivnog delovanja svesnih organizovanih snaga NOR-a i revolucije. U danima oslobođenja Splita digao se ceo grad na ustanak i tada je pokazao »veliku političku svijest, borbenost i disciplinu, upornost i samoprijegor na spašavanju i izvlačenju ratnog plijena iz vojnih magacina« — stoji u jednom izveštaju.¹⁰ Stanovništvo je septem.br? 1943. godine masovno izašlo na ulice,¹¹ zaposelo talijanske

* Brojni su štrajkovi koji su organizovali i izveli radnici Splita i okolice. U upoređenju s drugim gradovima u Jugoslaviji, može se smelo tvrditi da ovaj način borbe nije bio nigde tako masovan kao u Splitu. Radi se o štrajku brodogradilišnih, berberskih radnika i drugih (Kronologija Splita 1941—1945; B. Leontić, Split 1941, Bgd. 1980, 52).

⁸ Zbornik dokumenata NOR, t. II, 1, str. 358.
⁹ Dokument u Arhivu Vrhovnog komandanta NOV i POJ, br. 345/1, kut. 522.
¹⁰ D. Čizčić, Kapitulacija Italijana u Splitu, *Četrdeset godina* — Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta (u daljem tekstu *Četrdeset godina*), Bgd, 1961. knj. 6, str. 390.

tenkove i druge aktivnosti su ubrzale kapitulaciju Italijana u Splitu i okolini.¹²

Stanovništvo je skrivalo nepoznate ilegalce ali svoje znane borce, skretalo potere neprijateljeve za ilegalcima u drugom pravcu, izjavljivalo da ne poznaje ilegalce i slično.¹³ Na taj način je svojim držanjem podržavalo diverzantske akcije u gradu i na neki način i samo učestvovalo. Zajedno s tim stanovništvo je prihvatilo i moral i način ponašanja ilegalaca.

Raznovrsne aktivnosti stanovništva u gradu govore da je ono ispoljavalo ljubav prema oslobodilačkoj borbi i istovremeno mržnju prema okupatoru i kontrarevolucionarima. U to vreme primiti ilegalca u svoj stan značilo je izložiti celu porodicu udarima neprijatelja koji nije samo pretio nego i preduzimao represivne mere prema porodicama koje su skrivale borce. Čak i davanje priloga za partizane i partizanske i siromašne porodice značilo je izlagati se opasnosti. Putem davanja ih primanja pomoći razvija se međusobna veza poverenja i solidarnosti. Ovo je bilo značajno za prihvatanje moralnih i humanih vrednosti NOR-a i revoludje te za stvaranje moralne situacije za moralni preobražaj.

ULOGA ZENA U MORALNOM PREOBRAŽAJU SPLITA I OKOLICE

U svim oblicima borbe žene masovno učestvuju i to predstavlja poseban kvalitet oružane borbe. One su bile borci, ilegalci, bolničarke, majke, drugarice, zatvorenice po logorima i zatvorima neprijatelja, nosioci novih odnosa u porodici i gradu. Sve ih to čini jednim posebnim fenomenom Sphita i okolice, što je pozitivno delovalo na uspeh borbe i moralni preobražaj. U »Glasu Splita« o učešću žena čitamo: »Nisu se uzalud one borile s upornošću, borbenošću, samoprijegom i sviješću, kao i njihovi drugovi. Plod ove njihove borbe jeste najdemokratskija tekovina oslobodilačke borbe naših naroda: prvi put dobile su priznanja da su ljudska stvorenja, da imaju sva prava čovjeka i punu ravnopravnost.«¹⁴ U istom listu za njihov rad se kaže: »One rade kao crvi u svim narodnim organizacijama.«¹⁵

Zene su rukovodile s oko 40 skloništa hrane¹⁶ i tu pokazale poštenje, hrabrost, solidarnost i druge lične i opšte vrednosti. One su učestvovala u pripremanju, sakupljanju i čuvanju hrane i drugih materijalnih potreba za NOR i revoluciju.

Veoma su bile aktivne žene i u diverzantskim akcijama. One učestvuju kao direktni izvršiođ oružanih prepada na neprijateljske vojnike i oficire, špijune i izdajnike. Obavljaju i obaveštajne zadatke, čuvaju

¹² Isto, str. 389.
¹³ Tako A. Roje piše: »Svi smo mi bili primjećenđ od gradana za vrijeme akcije, ali nas nitko nije denuncirao.« (Četrdeset godina, knj. 7, str. 339).
¹⁴ Glas Splita 1941—1944, 123.
¹⁵ Isto, 123.
¹⁶ Četrdeset godina, knj. 3, str. 136.

stražu za vreme ilegalnih skupova i izvođenja oružanih akcija, ostvaruju zaštitne mere prilikom povlačenja diverzanata posle obavljene akcije itd.¹⁷

Majke-borci i partijski aktivisti odlaze izvan grada, a brigu oko njihove dece preuzimaju žene Splita. One su volele svoju decu ali su smatrale da je vreme kada treba da pokažu da su postale nove revolucionarne ličnosti, da treba da ostvare svoje revolucionarne dužnosti i da tako unište uslove u kojima su i deca bila zlostavljana i čak ubijana od strane okupatora i kontrarevolucionara. To je najbolje izrazila majka Katja rečima: »Ostavili smo ih. Morah smo ih ostaviti, jer su nas tako jako bolele one duboke jame natrane decom (...), jer smo shvatile da za život i budućnost naše dece možemo biti potpuno sigurni samo onda ako potpuno i za uvek uništimo one, koji im oduzimaju život, koji hoće da unište njihovu budućnost.«¹⁸

Žene se bore za oslobodenje zatvorenika i interniraca. Tako je 24. avgusta 1943. godine drugarska savest i svest okupila preko 500 žena Splita «na obalu da tihim protestom izraze svoje gnušanje nad barbar-skim fašističkim metodima» u povodu odvođenja 32 zatvorenika brodom u internaciju.¹⁹ Dostavljaju pomoć zatvorenicima, bodre ih i tako podižu revolucionarno i borbeno raspoloženje i neguju drugarstvo i solidarnost. Organizovanošću i masovnošću žene Splita su »oslobodile iz zatvora na Gripana 40 svojih drugarica, koje su Nijemci uhvatili u Skradinu.«²⁰

Zaslugom žena došlo je i do moralnog preobražaja porodica. Njihovim uticajem uspostavljeni su drugarski odnosi u porodici: između roditelja i dece, starih i mladih i među polovima. One rade na razvijanju moralnih svojstava: drugarstva, čoveštva, ravnopravnosti, jednakosti, slobode, lične i zajedničke odgovornosti, poštovanja, podele zadataka itd. Jednom rečju njihova se »aktivnost, borbenost i odanost narodu osjećala na svakom koraku.«²¹ One same su bile ustrajne, odane, hrabre, iskrene, samoinicijativne, a krasila su ih i druga moralna svojstva.

Žene Splita i okolice dokazivale su se i kao partizanski borci. Brojno su bile zastupljene u proslavljenim partizanskim jedinicama. U četvrtoj splitskoj brigadi »ima veliki broj drugarica«, stoji u pismu partijskog rukovodioca te jedinice od 1. 11. 1943. godine.²²

Značajan je zadatak bio i prihvatanje ilegalaca iz Splita i njihovo povezivanje s partizanskim jedinicama. One su nosile i poštu od Mesnog i Okružnog komiteta KPH Splita do partijskih organizacija i partizanskih jedinica. Ostvarivale su i druge značajne zadatke. One su bile aktivne i u karavanama i »vrlo važan most, spona između mještana Solina, Splita, Kaštela i partizana na padinama i zaleđu Kozjaka. Žene koje su to organizovale posjedovale su izuzetnu hrabrost, snalažljivost, odanost revoluciji.«²³

¹⁷ A. Roje, *Splitske udarne grupe u akciji, Četrdeset godina*, knj. 7, 338.

¹⁸ *Dalmatinka u borbi, prosinac 1943. br. 4–5, str. 22–23.*

¹⁹ *Glas Splita* 1943–1944, 35.

²⁰ Isto, 123.

²¹ Isto, 123.

²² *Zbornik dokumenata NOR*, t. IX, 4, str. 444.

²³ S. Čitai, *Tragom solinske partizanske karavane, Poruka borca* 8. ožujka 1978, Xm, 75, str. 21.

Stoga je i razumljivo što je Oblasni komitet KPH za Dalmaciju u pismu svim okružnim komitetima KPH i divizijskim komitetima Osmog korpusa od 16. marta 1944. godine tražio »da bude topao odnos prema drugaricama koje se već duže vremena nalaze u ovoj borbi, koja od njih traži samoodricanja i velikih žrtava.«²⁴

NEKA NAČELA REVOLUCIONARNOG MORALA

Borci i stanovništvo Splita usvojili su i ostvarivali načela revolucionarnog morala: solidarnost, proleterski internacionalizam, jednakost, ravnopravnost, sklad misli, reči i dela, usklađivanje ličnih, posebnih i pojedinačnih interesa itd. U tome su bili aktivni i to je uticalo da su doprineli bogaćenju proleterskih moralnih vrednosti i načela proleterskog morala.

Solidarnost je bila prisutna u svim oblicima revolucionarne aktivnosti. Ostvarivana je solidarnost u međusobnim odnosima, čuvanju ljudskih života, neodavanju tajni pokreta, sklanjanju ilegalaca, podršci da se izdrže sve teškoće zatvorskog života, sakupljanju i davanju materijalne pomoći, obezbeđenju od nailaska neprijateljeve policije i vojske, širenju istine o NOR-u, revoluciji i ljudima, dolaženju do lekova i sanitetskog materijala itd. Ukazivano je i na solidarnost radničke klase i svih učesnika NOR-a i revolucije prilikom proslava praznika rada, oktobarske revolucije i drugih značajnih datuma iz istorije revolucionarnog radničkog pokreta.²⁵

Posebno su Splitski razvijali solidarnost prema borcima putem davanja razne pomoći i to u vreme kada se gotovo gladovalo u gradu. Splitski su ostvarili i solidarnost s uhapšenim Starokaštelandma početkom decembra 1942. godine.²⁶

Uz pomoć partijske organizacije revolucionarna vlast je organizovala prikupljanje pomoći u novcu i hrani za siromašne i one čiji su hraniooci partizanski borci. Tako u toku »-mjeseca srpnja socijalni NOO podijelio je među 1.622 obitelji sa 4.587 članova naših boraca mjesečnu pomoć u iznosu od 5.629.868.— kuna. Osim ovog podjeljeno je 60 komada obuće i odjeće i 548 kg hrane.«²⁷ Mesni komitet KPH Splita, u letku od 12. avgusta 1941. godine, u vezi podrške radnicima i nameštenicima poziva građane Splita na solidarnost.²⁸ Veliki broj ljudi je tu angažovan, a to je značajno i sa stanovišta realizacije i drugih vrednosti revolucionarnog pokreta.

²⁴ Dokument u Arhivu VII JNA, reg. br. 345/1, k. 522. I druga partijska rukovodstva su brinula o pravilnom odnosu između drugarica i drugova. To je bilo i razumljivo ne samo iz obzira moralnosti, nego i radi ostvarivanja novih odnosa među ljudima, bez obzira na pol. U tome je partijska organizacija Splita postigla velike uspehe, a što je od značaja i za ostvarivanje moralnog preobražaja.

²⁵ Proglas Oblasnog komiteta KPH za Dalmaciju od Prvog maja 1944, koji je bio rasturan i po Splitu.

²⁶ Fasisti su bili uhapsili 90 Starokaštelanaca i doveli ih u Splitu. Tada je partijska organizacija organizovala demonstracije i zahtevala da se uhapsenici puste.

²⁷ Glas Splita 1943—1944, 140.

²⁸ U Proglasu, pored ostalog, piše »Solidarnost cijelog naroda neka bude odgovor fašističkim zavojevačima«.

Pored solidarnosti tu se javlja međusobno poverenje, odanost, konspirativnost i uzajamno poštovanje. Razvija se i čoveštvo, jer se grade novi odnosi među ljudima. Manifestuje se spremnost da se za interese drugog čoveka podnose najveće teškoće. Razume se da se tu javlja i samoodričanje i poštenje, da će sve što je sakupljeno biti dato onima kojima je namenjeno. Vladalo je i uverenje da neće biti protekcija, veza i drugih nemoralnih ponašanja, a što je praksa deljenja pomoći i potvrdila.²⁹

Značajna je i solidarnost koja se ispoljavala od strane okolnih mesta prema gradu Splitu. Na primer, omladina Podstrane je poslala »obiteljima naših boraca u Sphtu« u toku jula 1944. godine 144 kg povrća i 130 kg voća.³¹

Ostvarivana je i masovna solidarnost sa zatvorenim drugovima i drugaricama, intemircima, partizanskim diverzantskim grupama. Ovima je pružena svestrana pomoć u odbrani na fašističkim sudovima, donošena hrana, ostvarivan pritisak na neprijatelja da budu oslobođeni odgovornosti, umanjivane tegobe zatvorskog i logorskog života itd. U svemu tome solidarnost je dobila moralno-humanu vrednost i uticala na jačanje moralno-političkog jedinstva stanovništva Sphta i okolice.

Proleterski internacionalizam je kao načelo proleterskog morala masovno manifestovan u Splitu i okolici. Radi se o proleterskom internacionalizmu na delu. Borci i stanovništvo nisu govorili o vrednosti proleterskog internacionalizma, nego su se tako ponašali, shvatili su vrednosti koje se time ostvaruju, uticali na saznanje ljudi da je samo u jedinstvu sa svim antifašističkim i progresivnim snagama u svetu moguće postići pobedu.

Zene Sphta su pružile pomoć privremeno zatvorenim grčkim i albanskim partizanima koje su fašisti doterali u njihov grad. Jedna od učesnica u akciji pomoći borcima Grčke i Albanije je rekla: »Čudili su nam se grčki i albanski partizani«, a to je »bilo tako jednostavno. Nijedna od nas nije mislila da čini neko veliko delo«. ³² Znači da je svest o solidarnosti i internacionalizmu bila već usvojena i aktivno prisutna kod stanovništva i boraca Sphta, pa i kad čine velika dela kao što je to ovaj slučaj s ovim ženama. To im se čini običnim, normalnim činom ispunjavanja internacionalne i revolucionarne dužnosti.

Borci Splitskog NOP odreda, kada su ih fašisti odvodili na streljanje, pevali su *Internacionalu*.³³ Tako su se ponašali i splitski i šibenski revolucionari koje su italijanski fašisti streljali u Trogiru 1941. godine.³⁴ *Internacionala* se čula i za vreme streljanja Rade Končara i drugova u Šibeniku maja 1942. godine.

²⁹ Pored navedenoga, ova vrsta solidarnosti je značajna što se manifestovao moralno-političko jedinstvo i konspiracija. Sigurno da je neprijatelj bio obavešten, jer je to pisalo i u *Glasu Splita*, ali nije uspeo da otkrije ni mrežu sakupljanja a ni davanja pomoći.

³⁰ D. Gizić, *Dalmacija 1941*, drugo izdanje, 272—273.

³¹ *Glas Splita* 1943—1944, 140.

³² *Dalmatinka u borbi*, prosinac 1943, br. 4—5, str. 26, Biblioteka IRP Beograd —

N 634.

³³ B. Leontić, *Split — 1941*, str. 190.

³⁴ To se vidi iz Izveštaja Italijanskog vanrednog suda za Dalmaciju (prema listu *Komunist*, Bgd. 23. 7. 1964.)

U lecima Mesnog i Okružnog komiteta KPH za Split često se ističu vrednosti proleterskog internacionalizma. Ističu se parole upućene borbi naroda Sovjetskog Saveza³⁵ i drugih zemalja, ukazuje na povezanost borbe naroda i narodnosti Jugoslavije s drugim narodima sveta, putem negovanja bratstva i jedinstva ukazivano je na klasni savez radnika i seljaka i revolucionarne inteligencije i uspostavljanja međunacionalnih odnosa na osnovama proleterskog internacionalizma.³⁶

Putem proslava značajnijih datuma iz istorije međunarodnog radničkog pokreta afirmisan je proleterski internacionalizam. Oblasni komitet KPH za Dalmaciju mogao je da konstatuje: »Proslava 27-godišnjice Oktobarske revolucije veličanstveno je proslavljena u oslobođenoj Dalmaciji«, a to znači i Sphtu i okolini, samo na razne načine s obzirom na uslove.³⁷

U vreme Prvog maja, Dana oktobarske revolucije, Osmog marta i drugih datuma primani su novi članovi u Partiju i SKOJ. To je bilo priznanje za njihov rad i borbu, a i manifestacija proleterskog internacionalizma.

Borci i stanovništvo Sphta pokazalo je svest o internacionalizmu u logorima i zatvorima neprijatelja. Oni se bore u partizanskim jedinicama Itahje, Albanije i drugih zemalja. Unutar Jugoslavije nalaze se u proslavljenim proleterskim jedinicama koje se bore širom zemlje.

Splićani su manifestovali internacionalizam i u prihvatanju italijanskih antifašista, koje su primah u svoje redove i pre, i za vreme i posle kapitulacije Itahje 9. septembra 1943. godine. Oni se nisu svetih za žrtve koje su im nanesene, već su samo kažnjavah stvarne krivce koji su vršili zločine ili naredivah da se oni čine.

I po svom sastavu partijske, skojevske i antifašističke organizacije, odbori revolucionarne vlasti i partizanske udarne grupe bile su izraz pravilnog shvatanja bratstva i jedinstva i proleterske solidarnosti i internacionalizma.

BRATSTVO I JEDINSTVO

Razvijano je bratstvo i jedinstvo kao moralna i humana vrednost. U Splitu i okolini zajedno se bore Hrvati, Srbi, Crnogorci, Jevreji i drugi. U borbi se manifestuje i jača bratstvo i jedinstvo. Borci iz Sphta i okolice vode borbu gotovo u svim krajevima Jugoslavije, a najsnažnije su manifestovali bratstvo i jedinstvo na Neretvi i Sutjesci.

U proglasima, parolama, lecima i drugim materijalima stalno se ističe vrednost bratstva i jedinstva. Na to se ukazuje i u Rezoluciji Prve

³⁵ Tako je ostvarivan Proglas PK KPH za Dalmaciju od 20. listopada 1941. godine posvećen Danu oktobarske revolucije. U Proglasu, pored ostalog, stoji: »U ovom času hrabri narodi Sovjetskog Saveza sa svojom nepobedivom Crvenom armijom biju ogromnu bitku«, i poziva se na još žestći udar po fašistima i kontrarevolucionarima u Dalmaciji kao pomoć SSSR-u. (*Zbornik dokumenata NOR*, t. V, l. dok. br. 72).

³⁶ Internacionalizam se dokazivao baš na konkretnim ponašanjima u odnosu na međunacionalne odnose u Jugoslaviji i to su Splićani i dokazali na delu.

oblasne konferencije USAOH-a za Dalmaciju, održane decembra 1943. godine.³⁸

Komunisti i mladi komunisti, i ne samo oni, ne samo da su isticali vrednosti bratstva i jedinstva, nego su se angažovali da se prevaziđe bratoubilačka borba koju je raspirivao okupator i kontrarevolucionari. Zahvaljujući pravilnoj nacionalnoj politici Mesnog, Okružnog i Pokrajinskog komiteta KPH, u Dalmaciji, a posebno u Splitu i okolici, bratoubilačka borba je sprečena i došlo je do stvaralačke afirmacije vrednosti bratstva i jedinstva. Uz to, negirane su pojave nacionalizma i šovinizma. Negovana je svest o zajednici interesa i ciljeva svih naroda i narodnosti. Takav pristup uticao je na jačanje redova oslobodilačkih snaga i proširivanje fronta borbe.

U Dalmaciji, pa time i u Splitu, vođena je borba protiv pokušaja italijanskih fašista da izvrše denacionalizaciju Dalmatinaca. O tome govori nastojanje italijanskih fašista da raznim merama po školama, obeležavanjem ulica, trgova, isticanjem tobožnjeg jedinstva kulture Italijana i Dalmatinaca i na druge načine sugerišu shvatanje o tome da je sve to bilo i da će ostati italijansko i da je življe na toj teritoriji italijansko. Odgovor na takvu denacionalizatorsku politiku bilo je podizanje nacionalne svesti i ponosa. To su pokazali učenici i njihovi roditelji u momentu kada su italijanski fašisti hteli da učenicima podele svedodžbe na italijanskom jeziku. Tada je došlo do poznatih demonstracija u Splitu.³⁹ Rukovodstvo pokreta u Splitu će u listu »Glas Splita« istaći da je nacionalni ponos, koji se »prekalio u danima talijanske okupacije, danas je prerastao u duboki prezir za sve okupatore, ustaše i izdajnike.«⁴⁰ Rast nacionalnog ponosa vodio je pojačanoj borbi za slobodu i afirmaciju nacionalnih vrednosti. U tom cilju su potencirane nacionalne vrednosti naroda Dalmacije, održavane su ilegalne kulturne manifestacije u Splitu (izložba slika, koncerti, čitanje knjige itd.), ukazivano na prave puteve razvoja nacionalnog bića kao sastavnog dela borbe protiv fašizma i kontrarevolucije.

MORALNA SVOJSTVA BORACA I STANOVNIŠTVA

U svom revolucionarno-oslobodilačkom ispoljavanju borci i stanovništvo Splita i okolice afirmisali su brojna moralna svojstva i potvrđivali se na delu kao ličnosti socijalističke revolucije koje sugerišu i ostvaruju ideale komunizma. Oni su bili obogaćeni svojstvima radnosti, hrabrosti, čoveštva, druželjivosti, samoinicijative, smelosti, odanosti, odgovornosti, samopožrtvovanosti, disciplinovanosti, istinoljubivosti, poštenja, skromnosti, ustrajnosti, iskrenosti, nesebičnosti, doslednosti i mnogima drugim.

³⁸ U Rezoluciji Je istaknuto u vezi bratstva i Jedinstva sedeće: »Učesćem stotina naših omladinaca u bosanskim, hercegovačkim i crnogorskim brigadama, zajedničkom borbom na Livnu, Prozoru, Jajcu, Konjicu, Zablaku itd. ostvarila je hrvatska i srpska omladina Dalmacije oružano bratstvo i jedinstvo sa svom omladinom Jugoslavije.« (Dokumenti istorije omladinskog pokreta Jugoslavije, Bgd. 1959, t. II, knj. I, str. 311).

³⁹ B. Leončić, Split — 1941, str. 48.

⁴⁰ Glas Splita 1943—1944, str. 81.

Tako su se ispoljavali kao celovite moralne ličnosti koje nose i stvaraju nove društvene odnose i moralne vrednosti. Radi se o ličnostima koje su stvarale trajne vrednosti socijalizma koji će predstavljati temelj revolucionarnom moralu i humanizmu. Pišući o Četvrtoj splitskoj brigadi, partijsko rukovodstvo Devete dalmatinske divizije je baš istaklo ta svojstva koja su određujuće delovala na ponašanje i borbu boraca Splita i okolice.⁴¹ Iako se radi o komunistima, ta moralna svojstva bila su i svojstva svih ilegalaca i stanovnika Splita i okolice angažovanih u NOR-u i revoluciji. Za Dragu i Stipu Markovića se kaže da su njihove najznačajnije osobine, po kojima su ih borci i narod posebno cenili bile »skromnost, hrabrost i drugarstvo«.⁴² Za štrajk učenika u Splitu se kaže da je uspio jer skojevsku organizaciju sačinjavaju »najbolji omladinci, poštenu i hrabri«.⁴³ Zahtev za moralnim svojstvima vidi se iz pisma zamenika političkog komesara Četvrte splitske brigade: »Uslovi za primanja u Partiju jesu hrabrost, odanost, ljubav prema našoj Partiji i spremnost da se izvrši svaki zadatak koji je koristan za našu Partiju«.⁴⁴ Jurjević je »dosledan i nepokolebljiv u sređivanju i jačanju partijske organizacije u Splitu«, ističe se kao bitna vrlina ovog hrabrog partijskog rukovodioca.⁴⁵ Za Đordana Borovčića Kurira se kaže: »On je hrabar predstavnik komunista, koji je u štrajkačkim demonstracijama bio uvek na čelu radničkih povorka, smelo se hvatao u koštac sa žandarmerijom i policijom, oteresito se držao na saslušanjima i prkosno izdržavao sva zlostavljanja«.⁴⁶ Radnici Brodogradilišta su 13. kolovoza 1943. godine organizovali štrajk i svi su bili »složni u tome, svi su pokazali čvrstinu i jedinstvenost, savršeno držanje i odlučnost«.⁴⁷ U »Glasu Splita« se, takode, ističu opšta moralna svojstva boraca i stanovništva rečima »Split je bio i ostao nepodmitljiv, pošten, borben«, a zatim »Split je grad hiljada neustrašivih partizana, grad nepokolebljivih rodoljuba, koji se širom naše domovine bore sa junaštvom i osmjehom«.⁴⁸

Vidno se ističu brojna moralna svojstva, a posebno se cene hrabrost, odanost, poštenje, čovečnost, skromnost, radnost i doslednost. Moralna svojstva komunista i mladih komunista postaju svojina svih učesnika NOR-a i revolucije i to je ono bitno što je uticalo na jedinstvo pogleda, ideala i ciljeva svih Splitsana. Moralna svojstva tako direktno utiču na jačanje snaga revolucije i na uspostavljanje moralnih odnosa na osnovama platforme NOR-a i revolucije. To su bile ličnosti koje su svojim svojstvima već predstavljale ličnosti socijalističke budućnosti.

Coveštvo se afirmisalo kao suštinsko moralno svojstvo boraca i stanovništva Splita i okolice. Partija i SKOJ razvijaju shvatanja da se borba

⁴¹ U dokumentu stoji »odgovornost, disciplina, odnos partijaca među sobom, odnos partije i boraca, odnos sa komandnim osobljem, i dužnosti vojnog i političkog rukovodstva, rad sa kandidatima, rad sa Skojem i ukazivanje pomoći istim, odnos i rad sa narodom, rad u okviru četa i bataljona«. (*Zbornik dokumenata NOR*, t. IX, 4. str. 510).
⁴² Narodni heroji Jugoslavije, Bgd. 1975, t. I, str. 475.
⁴³ Dokumenti omladinskog pokreta Jugoslavije, t. I, knj. II, 1J8.
⁴⁴ *Zbornik dokumenata NOR* t. IX, 4. str. 439.
⁴⁵ Narodni heroji Jugoslavije, t. I, str. 33.
⁴⁶ *E. Leontić: Split — 1941*, str. 178.
⁴⁷ *Glas Splita 1943—1944*, 26.
⁴⁸ *Isto*, str. 82.

vodi za novi život i zato ga treba ceniti, čuvati i bogatiti novim vrednostima. Borba se i vodila za život bez eksploatacije, ponižavanja, bespravljiva, neslobode, a to je značilo za čoveka, koji će se ispoljavati kao slobodno, stvaralačko, dostojanstveno, kulturno i moralno biće. Stanovništvo i borci Splita nisu pošli u borbu da bi ginuli nego da se bore i pobeđu, da spase svoje živote od neprijateljeva uništavanja, a ako treba bili su spremni da daju život za ideale i slobodu. Zar o tome ne govore reči borca Splitskog NOP odreda koji je ostao u životu: »Prilikom jučerašnjeg napada bio sam potpuno spreman na smrt. Međutim, sada, kada sam već ovako uspeo da se izvučem, budila se u meni jaka volja za životom.«⁴⁹ Partijska organizacija je imala i zadatak da brine o životima kadrova i boraca.⁵⁰

Postavljeni su jasni zadaci prilikom ostvarivanja ilegalnih zadataka. Zahtevano je da se brine o svemu i da se obezbedi da ni jedan iz udarne grupe ne padne neprijatelju u ruke prilikom izvršavanja zadatka. I kuririma je rečeno da moraju stalno brinuti o svojim životima, jer je to osnovno da bi mogli da obaveste one kojima je obaveštenje upućeno. Stoga je zahtev za konspiracijom imao dimenzije i čoveštva. Čuvajući sebe i tajne pokreta čuvaju se i životi drugova i obezbeđuje uspeh akcije. Na to ukazuje PK KPH za Dalmaciju u pismu od 7. marta 1943. godine, u kome zahteva da se »-pojača konspiracija i budnost, da zbog toga ne bi imah nepotrebnih gubitaka u kadrovima.«⁵¹

Humanizam je dolazio do izražaja i u brizi za ljude koja je bila svestrana, raznovrsna i masovno primenjena. Ljudi su spašavani ispred udara neprijatelja,⁵² ostvarivala se solidarnost koja je imala humani karakter, negovani pravi čovečni odnosi što je vidno došlo do izražaja u svim situacijama i domenima borbe. Kroz to je dokazivano da je čovek najviša vrednost revolucije.

Čoveštvo se manifestovalo i u odnosu prema čoveku druge nacionalnosti, prema zarobljenom neprijatelju, unutar porodica, između starih i mladih, putem negovanja ravnopravnosti i jednakosti, uvažavanjem žena i u drugim slučajevima.

Radnost se kao moralno svojstvo široko manifestovalo. Radilo se za potrebe oružane borbe i snabdevanja jedinica NOV i POJ i radi umanjenja teškoća življenja stanovništva. U »-Glasu Splita« je to dobro istaknuto: »-Divota je pogledati ove naše vrle omladince iz porobljenog ali prkosnog Splita s kojim se žarom i poletom dadoše na udarmički rad kako bi savladali čak i ono što izgleda nemoguće.«⁵³ Tako su radili partiji, odbornici revolucionarne vlasti, aktivistkinje AFZ-a i drugih anti-fašističkih organizacija.

⁴⁹ B. Leontić, Split — 1941, 131.

⁵⁰ Delegat Vrhovnog štaba NOV i POJ zahtevao je od PK KPH za Dalmaciju da se čuvaju kadrovi, da se kompromitovani pošalju u partizanske odrede da »bi ga sačuvali od uništenja.« (Zbornik dokumenata NOR, t. II, 2, str. 86).

⁵¹ Dokumentat u ARP Bgd. Hrvatska IT'108.

⁵² Splitska partijska organizacija uspela je da sačuva kadrove prilikom hapšenja 23. 6. 1941. godine. O brizi za ljude govore i drugi brojni izvori.

⁵³ Glas Splita 1943—1944, 150.

Mesni komitet KPH i cela partijska organizacija Splita i drugih mesta bila je angažovana na organizovanju partizanskih odreda Dalmacije. Za samo četiri dana trebalo je formirati veći broj partizanskih odreda. Za to je trebalo mnogo rada uz stalnu odgovornost, tačnost, disciplinovanost i istrajnost. Ostvarivan je intenzivan rad i u drugim oblastima delatnosti.

Politički rad na podizanju raspoloženja za borbu, morala i jačanja jedinstva antifašističkih i revolucionarnih snaga predstavljao je izraz političke svesti, odgovornosti, težnji da se proširuju redovi boraca revolucije, samopožrtvovanja da se svako ubedi u potrebu učešća u NOR-u i revoluciji, upornost u dokazivanju istinitosti svojih shvatanja koja su nastala kao rezultat usvojenosti političke linije KPJ. Održavani su u tom cilju brojni sastanci, političke konferencije, razgovori, savetovanja i drugi skupovi na kojima se saznavalo nešto novo, menjana iskustva, dogovarano o budućem radu i preuzimane odgovornosti za rad, borbu i ponašanje. Za Anku Berus se kaže da je na »svim dužnostima neumorno radila i rukovođila, posebno na širenju narodnooslobodilačkog pokreta i organizacije narodne vlasti.«⁵¹ Politički rad dobijao je moralno-humane i revolucionarne dimenzije, pa je i na taj način dolazila do izražaja radinost kao moralno svojstvo.

Omladina, frontovci, antifašisti i drugi radili su na ostvarivanju postavljenih zadataka. Mladići i devojke Splita i okolice organizovali su međusobno takmičenje što je uvećavalo radnu aktivnost i rezultate.⁵⁵ Za omladinu se zato i moglo konstatovati »neustrašiva u borbi, ona je neumorna u radu.«⁵⁶ Radili su i stariji na utvrđivanju oslobođenog grada pred najezdom nemačkog okupatora u jesen 1943. godine. Oni su radili i posle oslobođenja na izgradnji svoga grada. Sve to govori da je partijska organizacija razvijala ljubav prema radu kao izrazu patriotizma i revolucionarne opredeljenosti.

Velike rezultate u radu postigli su aktivisti koji su radili na pisanju, sakupljanju i štampanju partijsko-političkog materijala, listova, proglašenja, parola, letaka i drugih dokumenata i materijala. Oni nisu žalili truda kako bi ostvarili postavljene zadatke. Štamparije su radile u veoma teškim ilegalnim uslovima, a postizvale ogromne rezultate. Njihova produktivnost u radu zaslužuje velika priznanja. Na hiljade primeraka listova, proglašenja, letaka i drugih materijala govore sami po sebi o velikoj radinosti svih drugova i drugarica angažovanih oko štamparije. I oni koji su rasturili listove po gradu, pored hrabrosti, snalazljivosti i umešnosti, pokazali su i radinost.

⁵¹ Narodni heroji Jugoslavije, t. I, 64.

⁵⁵ U čast održavanja Oblasne konferencije USAOH-a za Dalmaciju omladina je dala 12.000 nadnica samo u toku takmičenja. (*Glas Splita* 1943—1944, 124).

⁵⁶ Isto, 124. a na stranici 32 piše: »Vrijedno J*» spomenuti da su u žetvenoj kampanji učestvovali i radne čete omladine i žena, koje su sa velikom voljom i moralom pomagale težacima.

Radinost se vidno javlja i prilikom prikupljanja pomoći za partizane. Ova aktivnost tražila je celog čoveka — aktivistu revolucije. Rad je ostvarivan danonoćno i stalno u opasnosti da se bude uhapšen, maltretiran pa i streljan.

U Splitu su radili i umetnici koji su stvarali umetnička dela namenjena podršci revolucije, čoveku i idealima borbe za socijalizam. Umetnici su organizovali i ilegalnu likovnu izložbu.

Aktivnost i radinost su se mogle zapaziti i u radu na marksističkom obrazovanju i vaspitanju, usvajanju linije KPJ, partijsko-političke literature, aktivnosti na podizanju opšte kulture.

Radnici Brodogradilišta, cementara u Solinu i drugih preduzeća podizali su produktivnost rada neposredno posle oslobođenja Splita i okoline 1944. godine. Ceo Split i okolina je bilo jedno gradilište što je uticalo na shvatanje rada kao vrednosti afirmacije ličnih svojstava i realizacije ciljeva borbe. Stoga je Oblasni komitet KPH za Dalmaciju mogao istaći da je sačuvana električna centrala na Gubavici, tvornica cementa u Solinu i sva manja brodogradilišta, a da se radilo i na osposobljavanju brodogradilišta u Splitu odmah po oslobođenju 1944. godine.⁵⁷ Ovde je ispoljena velika radinost, povećana produktivnost rada i afirmisan novi odnos prema sredstvima za proizvodnju. To je i dokaz da se u revoluciji ruši stara vlast i privatno-vlasnički odnos prema sredstvima za proizvodnju pa tako se istovremeno ostvaruje destrukcija starog kapitalističkog i konstrukcija novog socijalističkog društva.

Hrabrost spada u vrhunska moralna svojstva boraca revolucije. Pored radinosti i čoveštva hrabrost je moralno svojstvo, koje u sebi sadrži mnoge moralne vrednosti i saznanja da se hrabrim postupcima ostvaruje revolucionarna dužnost u interesu slobode i boljeg života. Ona je bila masovno prisutna u Splitu i okolici. Uz to je bila raznovrsna.⁵⁸ Imala je humani karakter, jer se ostvarivala u cilju da se spase čovek od fašističkog i kontrarevolucionarnog uništavanja, da se onemogući dalja eksploatacija i ponižavanje, da se negira nesloboda i prevaziđu ropski uslovi života. Istovremeno je ona vodila slobodi, dostojanstvu, stvaranju novih viših vrednosti, čuvanju ljudskih života i podizanju ponosa i patriotizma.

U odluci da se prihvati direktiva CK KPH o formiranju partizanskih odreda, organizuje ustanak i otpočne svestrana i organizovana oružana borba u gradovima i selima Dalmacije sadržana je hrabrost. Splitski komunisti, mladi komunisti, partijski simpatizeri i rodoljubi prihvatili su odluku Mesnog komiteta KPH za Split o odlasku u partizane.⁵⁹ Bez obzira što je došlo do izvesnih grešaka u organizovanju partizanskih odreda, pa time i tragičnih događaja, borci partizanskih odreda Splita i okolice išli su smelo, hrabro i odvažno u ostvarivanju svojih dužnosti

⁵⁷ Izveštaj Oblasnog komiteta KPH za Dalmaciju od 10. 11. 1944. CK KPJ, dokument u arhivi Političke uprave JNA, kut. 2.

⁵⁸ Često se govori i piše samo o vojničkoj hrabrosti i po tome se meri i vrednost čoveka. Zapoštalja se celoviti prilaz hrabrosti. Zar prihvati ilegalca nije hrabrost, davanje i prikupljanje pomoći, rasturanje letaka i drugih partijskih materijala, saznavanje istine, prihvatanje odgovornosti itd.

⁵⁹ Vidi D. Plenja, Partizanski odredi naroda Dalmacije 1941—1942, Bgd. 1960, 99.

i tako su se ponašali do kraja života. Oni su hrabrost ispoljili u borbi i na gubihštu. Bili su i ostali veliki po svojim delima, mislima, idealima i željama da se dokažu kao komunisti i pravi rodoljubi.

Borci Sphta i okolice hrabrost ispoljavaju boreći se u partizanskim brigadama i divizijama. Oni se bore u dalmatinskim i drugim proleter-skim jedinicama.⁶⁰ Bore se na Neretvi, Sutjesci, Beogradu, Kninu, Trstu i drugim slavim bitkama revolucije.

Hrabrost se ispoljava u sakupljanju, skrivanju, prenošenju i upotrebi oružja. U Splitu i okolici sakupljen je velik broj pušaka, municije, bombi i drugog oružja i to je čuvano u gradu, odakle je doturano partizanskim jedinicama. Gotovo svi borci partizanskih odreda Dalmacije bili su naoružani, a to znači da je partijska organizacija uspešno ostvarivala direktivu CK KPJ o sakupljanju i čuvanju oružja.

Masovna hrabrost došla je do vidnog izražaja u odbrani oslobođenog grada. Na prilazu Splitu podižu se barikade, kopaju rovovi, čuva straža, dejstvuju diverzantske grupe, i to sve u dlju da se sačuva sloboda. Još »prve večeri otišlo ih je 1.200 na položaj da brane prsima svoj grad. Odlazili su pješke, umorni, gladni, naoružani do zuba« — pisala je »Omladinska borba«.⁶¹

Brojne su lične vrednosti hrabrosti boraca i stanovništva. Veljko Nešković ubija itahjanskog agenta, uspeva da izbegne hapšenje i učestvuje u napadu na fašističku glazbu u Splitu.⁶² Kada su fašisti okružili Splitski NOPO, u »tim teškim časovima zablistalo je junaštvo Mirka Kovačevića«, i ne samo njega.⁶³ Ante Jonić pokazuje svoju hrabrost »bacanjem bombe na italijansku vojničku glazbu usred Sphta. U partizanskim redovima istakao se kao komandant i neustrašivi borac«.⁶⁴ Hrabrost je pokazao i Fabijan Sirišević.⁶⁵ Takvi su bih i Ivan Lavčević, Ranko Orlić i mnoge drugarice i drugovi.

Masovna hrabrost bila je i u ostvarivanju zadataka diverzantskih grupa. Prema nekim podacima u njima je učestvovalo 650 boraca.⁶⁶ Stoga se i može reći da grad Split spada u retke gradove u Jugoslaviji u kojima je bilo toliko diverzantskih grupa i diverzanata. Ove grupe ne prestaju da dejstvuju sve do oslobođenja grada 1944. godine. U ovim grupama ostvareno je drugarstvo, razvijano međusobno poverenje, ojačavane međuljudske veze i sve je to uslovalo veliku hrabrost, žrtvovanje za druga, spremnost da se preuzme odgovornost, da se napišu parole pored neprijateljeva stražara i policije, da se izlepe plakati i rasturi proglas. Svi ovi i drugi obliđ borbe u gradu zahtevali su svojstvo hrabrosti.

Posebnu hrabrost ispoljili su stanovnici i borci u držanju pred klasnim i nacionalnim neprijateljem. Branko Dude bio je uhapšen, ali pošto,

⁶⁰ Mnogi su pali u borbi na Sutjesci izvršavajući svoje zadatke na hrabar način.

⁶¹ Omladinska borba 1941—1944, Bgd. 1949, 135.

⁶² B. Leontić, Split—1941, 59.

⁶³ D. Plenča, Partizanski odredi naroda Dalmacije 1941—1942, 103.

⁶⁴ Zbornik dokumenata NOR, t. II, 1, str. 173.

⁶⁵ F. Curin, Jabuka ne pada daleko od stabla. Poruka borca, Split, 26. listopada 1978, XIII, 79. str. 23.

⁶⁶ D. Gladić, Prvi partizanski odredi Dalmacije, Ratna sećanja aktivista Jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta, Bgd. 1961, knj. 1, 347.

i pored mučenja, nije ništa priznao, pušten je.⁶⁷ I talijanski fašisti su četrdeset i tri dana saslušavali i tukli Ivana Lavčevića, ali nisu ništa mogli da saznaju, jer se herojski držao.⁶⁸ Italijanski fašisti su saslušavali Antu Jurjevića Bajju »danju i noću i neprekidno tukli«, ali se on hrabro držao »pred fašistima, prkosio njihovoj torturi i ništa im nije hteo reći.«⁶⁹ Kada su fašisti ranili i zarobili Veljka Neškovića, na saslušanju nije rekao »ni slova. Držao se herojski kao što se herojski i borio.«⁷⁰ Zoru Rosandić fašisti su pekli i mučili, ali ona nije odala ništa, niti je išta priznala.⁷¹ Herojski se drži grupa drugarica koje su fašisti u Sphu zatvorili, a zatim internirali u logore Italije.⁷² Herojski se drže i zarobljeni borci Splitskog NOP odreda avgusta 1941. godine. Rade Končar je još 1941. godine istakao hrabro držanje drugova i drugarica koji su bili angažovani oko lista »Naš izvještaj«.⁷³

Borci osuđeni na smrt od strane fašističkih i kontrarevolucionarnih sudova herojski se drže na gubilištima. U izvještaju Talijanskog vanrednog suda za Dalmaciju od 20. oktobra 1941. godine stoji: »Pred vodom za streljanje, oni koji su imali slobodne ruke izmjenjaše komunističke pozdrave, podižući ruku stisnutu pesnicom i svi su klicali sve dok ih plotuni nisu oborili.«⁷⁴ Tako fašisti pišu o šibenskim i splitskim herojima. Masovnu hrabrost ispoljili su i borci Splitskog NOPO na gubilištu kraj Sinja.⁷⁵ I prilikom vešanja i streljanja drugih boraca revolucije čula se pesma prkosa i hrabrosti, pesma koja je dokazivala spremnost čoveka da se za slobodu i bolji život žrtvuje svesno i do kraja. Fašisti i kontrarevolucionari su ubijali zarobljene borce revolucije, ah nisu mogli da ubiju njihova dela, ideje i ubedenja.

Hrabrost se manifestovala i u vladanju sobom. Ilegalci su bili stalno u dodiru i susretu s neprijateljem pa su morali biti staloženi, hrabri, hladnokrvni, razumni, kako bi ostvarivali zadatke i bili u situaciji da izbegnu zamke neprijateljeve policije i vojske. Morali su se ponašati normalno, a za to je potrebno posedovati visoku moralnu i revolucionarnu svest, hrabrost, čvrst nervni sistem, veliku volju da se vlada sobom. Takvu hrabrost i ponašanje su ispoljili ilegalci i građani Sphu. Hrabrost vladanja sobom ispoljili su i drugovi i drugarice koji su bili u skloništima za vreme neprijateljevih racija i pretresa stanova. I u drugim prilikama koje je nametalo ilegalni rad bila je prisutna hrabrost vladanja sobom.

⁶⁷ Narodni heroji Jugoslavije, t. I, str. 191.

⁶⁸ Isto, t. I, 430.

⁶⁹ Isto, t. I, 337.

⁷⁰ A. Roje, Splitske udarne grupe u akciji, Četrdeset godina, knj. 7, str. 338.

⁷¹ Poruke boraca, Split, 26. listopada 1973, XIII, 79, str. 10.

⁷² Veliki broj drugarica Splita i okolice bilo je internirano u Italiju. Ukazivanje na njihovu hrabrost predstavlja naš naredni zadatak.

⁷³ U pismu od 22. 10. 1941. godine R. Končar piše: »Do sada je bilo mnogo ljudi strijeljano i poslano u zatvor zbog »Našeg izvještaja«, lista koji je štampan i rasturan u Splitu i Darnaci.« (Izveštaj CK KP Hrvatske).

⁷⁴ Po listu »Komunist«, Bgd, 23. Julia 1964.

⁷⁵ U Glasu Splita je pisalo »10 je pjesma svjesnog prkosa smrti, pjesma divnog samoodricanja i nepokolebljivog uvjerenja naših prvoboraca u konačnu pobjedu.« (Glas Splita) 1943—1944, 92).

Druželjubivost je prožimala cjelokupnu aktivnost boraca i stanovništva. Na potrebu druželjubivosti se ukazivalo putem razgovora, listova, savjetovanja, u pisanim partijsko-političkim materijalima i na druge načine. Pri tom su uzimani primeri iz prakse revolucionarne borbe. Ukazivano je i na rezultate koji su postignuti zahvaljujući i druželjubivosti boraca. Drugarstvo se ispoljava u borbi, diverzantskoj grupi, radu partijskih i skojevskih organizacija, odbora revolucionarne vlasti, antifašističkih organizacija starijih, omladine i žena. U svim tim situacijama revolucionarno drugarstvo bilo je vrednost ponašanja. Ono je doprinisilo jačanju socijalne i moralno-političke kohezije boraca i stanovništva. Drugarstvo je bilo i izvor moralne snage, hrabrosti, čoveštva to je afirmisalo suštinske vrednosti ličnosti revolucionara i rodoljuba.

U toku ostvarivanja borbenih, radnih, političkih i drugih revolucionarnih zadataka negovano je druželjublje. Drug druga ne ostavlja u nevolji za vreme borbi partizanskih jedinica i ostvarivanja zadataka udarnih grupa. Izvlače se i štite ranjeni borci,⁷⁶ leče po kućama. Upućuju se lekovi za potrebe ranjenih boraca partizanskim jedinicama.

Oslobodenje uhapšenih, zarobljenih i interniranih drugova i drugarica bila je drugarska dužnost. Organizuju se posebne akcije udarnih grupa i partizanskih jedinica radi oslobađanja drugova iz ruku neprijatelja.⁷⁷ Jedan od prvih zadataka, koji su građani Splita ostvarili septembra 1943. godine, bio je osloboditi zatvorene borce iz italijanskih fašističkih zatvora.⁷⁸

Već razvijeno drugarstvo u revolucionarnim i antifašističkim organizacijama, partizanskim jedinicama i udarnim grupama prenosi se i dobija konkretizaciju među zatvorenim borcima u neprijateljevim logorima i zatvorima. Tamo se stvaraju partijske i skojevske organizacije, podiže borbeno raspoloženje, održava uverenje u neminovnost pobeđe, organizuje kolektivni život, neguju moralna svojstva, kao što su hrabrost, druželjublje, čoveštvo, iskrenost, nesebičnost, poverljivost, poštenje, istinoljubivost, radnost, odanost i mnoga druga.

Druželjublje dolazi do izražaja i u podeh materijalnih i drugih potreba za život i borbu. Borci Splitskog NOPO su to pokazali kad im je u toku borbe ponestalo vode. Imali su samo jednu čaturicu vode, koja nije mogla da utoli žeđ, ali je svaki borac popio po gutljaj i to je snažno delovalo i odjednom su svi postali »veseli, kao da su se siti napili«.⁷⁹ Brojni su nesebični primeri drugarstva ove vrste među borcima iz Splita i okolice na Neretvi, a posebno za vreme bitke na Sutjesci. Takvo drugarstvo su ispoljavali i ilegalci u gradu i borci Četvrte splitske brigade.

Poštenje se konkretno i svestrano ispoljavalo. Nema primera da je bilo ko prisvojio za sebe bilo šta što je dobio za potrebe NOR-a i revolucije. Stoga je poštenje dobijalo veliku vrednost i nalazi se veoma

⁷⁶ Vidi *Narodni heroji Jugoslavije*, t. I, 38.

⁷⁷ U *Glasu Splita* je pisalo: »... pandži ustaške policije oslobodeno je 150 zatvorenika, iz zaraznog odelja bolnice i nekoliko iz tvrđave Gripec. (*Glas Splita* 1943—1944, SU).

⁷⁸ D. Gidlič, *Kapitulacija Talijana u Splitu, Četrdeset godina*, knj. 6, 391.

⁷⁹ B. Leontić, *Split — 1941, 174*.

visoko na stepenici vrednosti revolucije. Sakupljana su ogromna novčana sredstva i slata onima kojima su namenjena, a da niko ništa nije prisvojio, a niti pomislio da prisvoji za sebe. Za uzeti novac i druge materijale nisu davane nikakva pisana dokumenta, već je sve to činjeno na osnovu poverenja u poštenje onoga kome se daje i ko treba da dobije. Ovdje je došla do izražaja velika moralna svest ljudi. Ne treba gubiti iz vida da su mnogi koji su davali pomoć i sami bili oskudni, ali su odvajali i davali na poverenje. Oni koji su otkriveni da daju ili primaju pomoć od revolucionarne vlasti, ili da su pristalice partizana, nisu dobijali nikakve mogućnosti da se snabdiju potrebama za život. Oni su u toj međusobnoj uzajamnosti dolazili do potrebnih artikala pa su ih čak i odvajah da bi ih uputili borcima. Iako su, dakle, bili na ivici minimuma egzistencije, nisu ništa hteli da uzmu za sebe od onoga što su prikupili, dok kn se to nije redovnim putem dodelilo.

Borba za poštenje bila je svakodnevna i evidentno uspešna. Na to ukazuje i zahtev primati u SKOJ svu pošenu omladinu (i) discipliniranu, koja se bori u našim redovima.⁸⁰ Još strožiji je kriterij bio za prijem u KP, a to znači da se o poštenju vodilo računa. Poštenje je bilo i svojstvo po kojem se može neko izabrati u odbore revolucionarne vlasti i odbore antifašističkih organizacija. Ovo je bilo bitno moralno svojstvo i boraca partizanskih jedinica.⁸¹

Poštenje je dolazilo do izražaja i u kazivanju istine bez obzira na teškoće i sankcije koje iz toga mogu proizići. Pošteno data reč je bila dovoljna da ljudi veru ju partijskim i drugim aktivistima NOR i revolucije. Znao su ono što se kaže da se i ostvari.

Vodeno je računa da ljudi budu poštenu i iskreni pri stupanju u oružanu borbu. To znači da je još više iskrenosti i poštenja zahtevano pri prijemu u KP i SKOJ i izboru na rukovodeće funkcije. Iskrenost i poštenje su bili moralna svojstva koja su negirala mogućnost karijerizma i drugih loših namera pojedinaca koji su, posebno pri kraju rata, pristupali NOR-u i revoluciji.

U poštenom izricanju i saopštavanju mišljenja manifestovao se moralnost ličnosti. Tu nije bilo mesta dvosmislenosti i licemerstvu.

O poštenju je vodeno računa u celini, a to znači i o odnosima između drugova i drugarica. Bili su svi upozoreni da se sada vodi borba i da odnosi među drugovima i drugaricama moraju biti drugarski, uz međusobno uvažavanje, iskreni, poštenu i na pozicijama revolucionarne borbe. Ukazivanje na moralna svojstva i načela proleterskog morala je bila samo preventivna mera, jer nije bilo prekršaja moralne norme »-biti pošten« u celini, pa ni u odnosima između drugova i drugarica boraca.

Disciplinovanost, u celini posmatrano, bila je među vodećim moralnim svojstvima boraca i stanovništva. Jer masovno učešće i brojne aktivnosti tražili su organizovanost, tačnost, odgovornost, hrabrost, uzajam-

⁸⁰ *Zbornik dokumenata NOR*, t. IX 4, 443.

⁸¹ S pravom je partijski rukovodilac Četvrte splitske brigade kritikovao nedolično ponašanje u odnosu na narodnu imovinu nekih boraca (*Izv. Četvrte splitske brigade ČK KPJ* Od 1. 2. 1944, dokument u AiKP, Bgd. 7U23/IV, 2—84 (44) 26).

nost, drugarstvo, disciplinovanost i mnoge druge lične vrednosti. Sam čin izvođenja diverzantskih akcija zahteva tačnost i disciplinovanost u pogledu mesta, vremena izvođenja akcije i povlačenja.

Aktivisti koji su sakupljali pomoć pokazali su svojstvo disciplinovanosti. Tačno na zakazano mesto u zakazano vreme se morala preuzeti i doturiti prikupljena pomoć.

Značajne vrednosti disciplinovanosti došle su do izražaja i kod drugova i drugarica koji su rasturili partijsko-propagandni materijal (letke, proglose, parole, listove).

Nužno je bilo održavati kraće ali česte svakodnevne sastanke. U ilegalnim uslovima moralo se dolaziti i odlaziti sa sastanaka i drugih skupova tačno na vreme, kako bi se obezbedila tajnost i efikasnost. To je bio i uslov da se odluka brzo donese i ostvari na vreme.

U partizanskim jedinicama se insistiralo na disciplinovanost. Borcima novoformiranog Splitskog NOP odreda govoreno je o disciplini i odgovornosti.⁸² U Četvrtoj splitskoj brigadi insistiralo se na svesnoj disciplini.⁸³ Rad na razvijanju svesne discipline u ovoj brigadi dao je rezultata da je Divizijski komitet KP Devete divizije NOV i POJ mogao konstatovati da se disciplina »dosta uzdigla«.⁸⁴

Samoinicijativnost je izrasla u stalno i značajno moralno svojstvo boraca i stanovništva angažovanih u NOR-u i revoluciji. Činjeno je sve da se razvije motivacija za aktivnost i borbu, da se podigne revolucionarna svest i aktivnost, da se svaki angažuje prema svojim sposobnostima i težnjama gde može najviše da pruži i ispolji punu samoinicijativu. Išlo se na razvijanje masovne samoinicijative kao uslova stvaralaštva i pronalazačenja sve novijih i raznovrsnijih oblika borbe i rada, što je davalo rezultata a zbuñivalo neprijatelja. Stoga nije ni čudo što su u Splitu »inicijativno vršene masovne sabotaže«, jer su i radnici »inicijativno izvodili akcije i sabotirali posao«.⁸⁵ Masovna samoinicijativa je došla do izražaja i u vreme razoružavanja italijanske vojske u Splitu i okolnim mestima septembra 1943. godine. Komunisti, skojevci i drugi aktivisti nisu čekali na direktive kako da se postave u situaciji kapitulacije Italije, nego su sami dejstvovali prema konkretnoj situaciji.

U radu na obnovi grada ispoljava se masovna samoinicijativa. Samoinicijativa dolazi do izražaja i u sakupljanju pomoći za partizane i siromašne porodice.

Svojstvo samoinicijativnosti bilo je bitno svojstvo gotovo svih partijskih i skojevskih aktivista. Za Antu Bilobrka se kaže: »U martu i aprilu 1943. godine pokazuje veliku samoinicijativu i hrabrost«.⁸⁶ Ostvaruje se samoinicijativa i u prilaženju ljudima, radu s ljudima, širenju ideje slobode i revolucije i u drugim prilikama.

⁸² B. Leontić, Split — 1941, 110.

⁸³ U Pismu zamenika polit. komesara Četvrte splitske brigade od 1. 11. 1943. godine stoji: »Kod nas komunisti vladaju svjesna disciplina i baš zato što je takva, što potiče od samih nas, od naših ubedenja, ona je mnogo čvršća i ona je »mjerilo naše svijesti i odanosti našoj Partiji«. (Zbornik dokumenata NOR, t. IX, 4, 433).

⁸⁴ Dokument u Arhivu VII JNA, reg. br. 6—17, k. 843/A.

⁸⁵ D. Pluća, Partizanski odredi naroda Dalmacije 1941—1942, 54.

⁸⁶ Narodni heroji Jugoslavije, t. I, 69.

Sa samoinicijativom povezana su i druga moralna svojstva: hrabrost — da se prodiere i saznaje nepoznato, odvažnost da se otkriva novo i pronalaze mogućnosti borbe i rada, poverenje — da se veruje ljudima uz stalnu primenu konspiracije i budnosti.

Doslednost je rezultat zahteva da se realizuje politička linija KPJ i na taj način izbegnu razna skretanja koja bi vodila sužavanju baze revolucije ili kompromitacije osnovnih ideja koje su planirane da se ostvare. I teški uslovi borbe i rada zahtevali su od svakog aktiviste revolucije moralno svojstvo doslednosti. Putem doslednosti došlo je do sklada misli, reči i dela i ostvarivanja načela revolucionarnog morala. Sve je to pribavljalo autoritet Partiji, SKOJ-u, revolucionarnoj vlasti i svakom pojedincu. Tako je Jurjević pribavio sebi autoritet borbom i radom, zato što je bio »dosledan i nepokolebljiv u sređivanju i jačanju partijske i skojevske organizacije u Splitu«. ⁸⁷ Razume se, da su ovo moralno svojstvo posedovali i drugi aktivisti Splita i okolice.

Bez doslednosti nije bilo moguće ostvarivati revolucionarne ciljeve i vrednosti proleterskog morala i humanizma. Utemeljivanje novih društvenih i moralnih odnosa nije moguće bez hrabrosti, umešnosti, upornosti, čovečnosti, ali ni doslednosti. Moralo se biti dosledan u zahtevima prema sebi i drugima, u obavezi da se pravilno usvoji i ostvaruje revolucionarna politika KPJ i vrednosti proleterskog pokreta.

Doslednost je jačala moralnost ličnosti, vodila prodiranju ka novim mogućnostima ispoljavanja revolucionara i omasovljavanju redova boraca revolucije. Činjenica da u Splitu i okolici nije bilo skretanja s platforme NOR-a i revolucije i da su postignuti veliki rezultati u realizaciji vrednosti proleterskog pokreta, jasno govori o prisutnosti moralnog svojstva — doslednosti.

Upornost se dokazivala u stalnom sudaru s neprijateljem i velikoj aktivnosti. U Splitu se nalaze glavne snage italijanskog okupatora u Dalmaciji, masovni neprijateljev propagandni aparat, predstavnici četnika — kontrarevolucionara, a kasnije i ustaša i nemačke oružane snage i policijski aparat. U takvim uslovima voditi borbu, ostvarivati zadatke revolucije zahtevalo je upornost. Masovnost borbe i postignuti rezultati govore da je upornost bila masovno moralno svojstvo. Borci i stanovništvo se uporno bore i rade, a aktivisti Partije, SKOJ-a, odbora vlasti i antifašističkih organizacija ispoljavaju upornost i tako se celovito realizuju kao bića revolucije.

Bio je uporan rad na širenju uticaja NOR-a i revolucije, na onemogućavanju funkcionisanja neprijateljeva okupacionog sistema, na uništavanju fašističke i kontrarevolucionarne agenture, na pridobijanju novih simpatizera, na izgradnji revolucionarne svesti i partizanskog načina ponašanja. U takvim uslovima radaju se heroji borbe i rada.

U uslovima u kojima je delovala partijska i skojevska organizacija najbolji i najuspješniji je bio individualni rad s ljudima, lični kontakti

⁸⁷ Isto, t. I, 336.

radi dogovora za akciju, lični uvid u aktivnosti i ponašanje svakog pojedinca, davanje saveta itd. S pravom se ističe da je individualni rad, koga nema bez upornosti, davao najveće rezultate. Aktivisti su razgovarali s ljudima, strpljivo »i uporno objašnjavali ciljeve naše borbe«.⁸⁸

Mnogi aktivisti su znali za težinu zadataka ilegalnog rada i za opasnosti koje vrebaju, ali su nastavili da rade tamo gde su zatvoreni i internirani drugovi stali. Oni su uporno nastavili borbu do konačne pobeđe u koju su bili čvrsto uvereni.

Smelost je posedovao gotovo svaki aktivista i borac. Sama borba je zahtevala smeće zahvate u postojeću fašističku i kontrarevolucionarnu stvarnost, kako bi se stanje promenilo i uspostavili novi odnosi među ljudima. Stoga bez smelosti i odvažnosti, hrabrosti i upornosti, odgovornosti i discipline, čoveštva i poštenja, samoinicijativnosti i istinoljubivosti, skromnosti i sklada misli, reči i dela — ne bi se mogli tako uspešno ostvariti revolucionarni zadaci.

Partijski rukovodioci ispoljili su smelost u preuzimanju odgovornosti da se formiraju partizanski odredi Dalmacije. Ovakvu smelost dokazali su član PK KPH Andrija Božanić i član Mesnog komiteta KPH Solina Stipe Marković, iskusni terenski radnici, »čija je smelost, samopožrtvovanje kao i fizička izdržljivost isprobana nebrojano puta u toku ilegalne predratne borbe«.⁸⁹

Smelost se jasno manifestirala i u pred uzimanju mera za oslobodjenje drugova iz neprijateljskih zatvora i logora. Tu je i smelost u vršenju diverzantskih borbenih akcija kao jednog od vidova oružane borbe.

U prilaženju ljudima smelost je bila prisutna lična vrednost. Radi se o onima s kojima je tek trebalo uspostavljati prve kontakte i prodirati u neprijateljev obaveštajni i policijski aparat radi odbrane od prodora neprijatelja u redove boraca NOR-a i revolucije.

Pošto se smelost podrazumevala, o njoj se veoma malo govorilo, a još manje pisalo. Stoga i ima malo podataka, iako je smelost bila masovno moralno svojstvo, tako bitno za ostvarivanje celovite revolucionarne ličnosti kao uslova i realizacije zadataka revolucije.

ZAKLJUČCI

Borci i stanovništvo Splita i okolice izvršili su oslobodilačku i revolucionarnu dužnost u svim oblastima NOR-a i socijalističke revolucije, pa time i u domenu razvijanja proleterskog morala i humanizma. Njihovom zaslugom stvorene su brojne lične i opšte vrednosti, negovane i razvijane nova ličnost koja će još u toku borbe realizovati svoje vrednosti a zatim i u periodu obnove i izgradnje zemlje, kao i danas u socijalističkom samoupravljanju.

⁸⁸ Vidi V. Krstulović, Krvavi obračun sa Italijanima u splitskoj luci, Priče narodnih heroja, Bgd., Omladina, 1958, 82
⁸⁹ B. Leontić, Split — 1941, 56.

Aktivno učešće u moralnoj revoluciji omogućilo je borcima i stanovništvu da aktivnim angažovanjem ubrzaju tokove moralnog preobražaja čoveka i društvenih odnosa, obogate procese humanizacije svih odnosa među ljudima, pospeše razvoj revolucionarnih moralnih shvatanja kao uslova prevazilaženja buržoaskih, fašističkih, malograđanskih, patrijarhalnih i drugih morala suprotnih težnjama čoveka i pravca razvoja društva. U svemu tome izvršena je radikalna promena shvatanja i ponašanja ljudi. Sve je to jačalo moralni integritet ličnosti, uticalo na vrednosti života, potenciralo čovekoljublje i otvaralo perspektivu izlaska iz fašističkog ropstva, buržoaske eksploatacije i kontrarevolucionarne izdaje i sluganstva okupatoru.

Masovno učešće Sphta i okolice i pravilno angažovanje subjektivnih snaga, pre svega komunista i skojevaca, omogućili su brze moralne procese koji su jačali socijalnu i moralno-pohtičku koheziju revolucionarno-oslobodilačkih snaga. Stalna oružana, politička, ideološka, kulturna i borba u oblasti morala dali su originalnost NOR-u i revoluciji u Splitu i okolica. Vođena je borba direktna, beskompromisna, stalna, uporna, organizovana, pravilno usmerena i na jasnim idejno-pohtičkim pozicijama, i humanizam, proleterski internacionalizam i solidarnost, bratstvo i jedinstvo.

Bez sumnje da je masovno učešće radničke klase davalo klasnu usmerenost i učinilo da proleterski moral i humanizam budu stalno prisutne vrednosti shvatanja, borbe, rada i ponašanja boraca i stanovništva Splita i okolice. S obzirom na masovno učešće i drugih slojeva društva, partijska organizacija je morala da uloži velike napore u usmeravanju borbe i razvijanju morala i humanizma. Imajući u vidu da je partijska organizacija neopravdano bila malobrojna, onda je razumljivo koliki su napon morala da ulože komunisti da bi se postigli tako veliki rezultati u moralnoj sferi socijalističke revolucije. Uz to, bilo je potrebno prevladati sektaštvo i oštro ocenjivanje i sitnih grešaka. Ovo ima svoje pozitivnosti, jer su samo moralno čisti i odani primani u Partiju, ah i nedostatak, jer se sporo Partija ukorenjivala u narod putem širenja svojih redova. Međutim, pojedinačna preterivanja u oštrini ocenjivanja grešaka u radu, borbi i ponašanju pojedinaca nije moglo da umanjavi pravičnost kriterija i izrečenih sankcija i pohvala. Uspesno je prevaziđeno sektaštvo i tendencije asketizma.

Borci i stanovništvo Splita i okolice realizovali su proleterski moral i humanizam, proleterski internacionalizam i solidarnost, bratstvo i jedinstvo, revolucionarni patriotizam i druga načela morala revolucije.

U ispoljavanju boraca i stanovništva Sphta i okolice manifestovana su moralna svojstva čoveštvo, radinost, disciplina, druželjublje, odgovornost, hrabrost, samoinicijativnost, principijelnost, istinoljubivost, doslednost, upornost, smelost, iskrenost, odanost, nesebičnost, poštenje, samopožrtvovanje, samoodricanje, objektivnost i mnoga druga.

Polazili su svi učesnici NOR-a i revolucije Sphta i okolice od pitanja da li su i koliko dah za uspeh borbe, da li su moralni i da li su sve učinili da se omasovi pokret, da se privuku novi ljudi, da se objasne ciljevi revolucije itd. U tom samoocenjivanju izgrađivan je strogi kriterij

što je vodilo i moralnosti i povećanju uspeha borbe. Često se dolazilo do saznanja da se moglo biti još aktivniji, moralniji i humaniji, iako ponašanje, rad i rezultati govore da se dosta uradilo.

Moralne vrednosti stvorene u Sptu i okolici ostaju kao trajne vrednosti koje deluju i danas na ostvarivanje krajnjih ciljeva socijalističke revolucije — stvaranje besklasne ljudske zajednice. Ove vrednosti su aktuelne i inspirišu mlade da nastave socijalističku revoluciju putem ostvarenja socijalističkog samoupravljanja. One ostaju da deluju kao poruka i dužnost mladoj generaciji Splita i okolice da dalje bogati vrednosti i sadržaje socijalističke revolucije, realizujući ih u razvoju socijalističkog samoupravljanja, kao ostvarivanje generacijskog duga prema prošlim i budućim generacijama.

HRVOJE TAE TAU A

SPLIT KAO CENTAR SNABDIJEVANJA SANITETSKIM MATERIJALOM I LIJEKOVIMA KONCEM 1944. I U 1945.

Cijelo vrijeme postojanja oružanih borbi Split je, preko veletrgovačke S. Vai da, ljekarni i zdravstvenih ustanova, bio jedan od najvažnijih punktova snabdijevanja sanitetskim materijalom i lijekovima. Njegov značaj se posebno istakao za vrijeme kapitulacije Italije te se iz njegovih izvora i magazina sanitetskim materijalom i lijekovima vršilo snabdijevanje svih naših vojnih jedinica koje su se nalazile na području Dalmacije, ili na obližnjim terenima oslobođene teritorije. Taj će se centar snabdijevanja privremeno preseliti na otok Vis, gdje će biti centralna skladišta Štaba VIII udarnog dalmatinskog korpusa i tvornica lijekova, to jest galenski laboratorij za izradu lijekova i drugih potrepština. Osvajanjem ili, zapravo, oslobođenjem srednjodalmatinskog otočja počele su pripreme za osposobljavanje narodne vlasti i svih potrebnih funkcija u Splitu. U te su pripreme bile uključene i zdravstvene organizacije i mogućnosti snabdijevanja.

Ta je dužnost pala u dio Oblasnom narodnooslobodilačkom odboru za Dalmaciju, koji je u to vrijeme zasjedao u Visu. Kako su zdravstveni radnici, koji su mogli preuzeti organizaciju zdravstvene službe, bili još u svojim vojnim jedinicama, to su se oni na zahtjev Oblasnog NOO-a za Dalmaciju stajali na raspolaganje civilnom sanitetu. Tako je Povjereništvo za zdravlje preuzela Marija Novak, tada još student medicine i politički radnik, zdravstvenu službu je vodio dr Ivan Tomaseo, koji je bio u Sanitetskom odjeljenju Štaba VIII udarnog korpusa, i mr ph. Hrvoje Tartalja, apotekarski referent u istom Štabu. Tako je malo nakon oslobođenja Splita, uspostavljeno i Povjereništvo za zdravlje u navedenom sastavu. Radilo se po ranije ustanovljenom planu, sustavno i brzo. Oslobođen svih administrativnih normi, bez ikakvih molbi i dozvola, stvoren je centar za snabdijevanje lijekovima i organizirana je na velikom području izrada potrebnih galenskih pripravaka i sanitetskog materijala.

Prvi je korak učinjen tako da se jedan dio lijekova koji su bili uskladišteni u pojedinim skladištima u Visu, a bili su nabavljeni za civilno stanovništvo, prebaci u Split. Za uskladištenje i izdavanje našla se podesna prostorija na samoj obali, u bivšoj kafani «Nani». Rukovode-

nje skladištem preuzima mr ph. Ferdo Grospić, koji je vodio skladišta VIII udarnog korpusa NOVJ i PO na Visu. Osim tih lijekova ovo će se skladište puniti novom robom koja je dolazila putem međunarodne pomoći Unre.

Iz tog se skladišta vršilo snabdijevanje drugih, koja su bila istovremeno organizirana u okružnim NOO-ima u Dalmaciji, posebno u Dubrovniku, Šibeniku i Zadru. To je učinjeno iz razloga da se materijal dislocira i tako ne uništi u slučaju neke nepogode ili napada aviona, jer se rat još vodio. To je bila naša ustaljena praksa, koja se i nadalje poštivala. Osim toga to je bilo u duhu naših novih shvaćanja, da lijek treba približiti što više bolesniku, narodu za njegove potrebe. Naime, još se uvijek veliki dio lijekova izdavao besplatno, na recepte sanitetskih organizacija, za siromašne, kronične bolesnike, žrtve fašizma, obitelji boraca i, naravno, našim simpatizerima. I u tom je pogledu prihvaćena ustaljena praksa iz vremena narodnooslobodilačkog rata, a trajala je sve dok se nije ustanovilo Socijalno osiguranje.

Odmah ispočetka vršena je socijalizacija zdravstvene službe, što je bio jedan od zaključaka Vukovarskog kongresa Komunističke partije. Tako su se sve ljekarne naših neprijatelja, koji su se povukli s okupatorom, zatim suradnika okupatora i one koje su konfiscirane odlukama organa vlasti, nacionalizirane i nastavile su rad kao vlasništvo narodnooslobodilačkih odbora. Tako su i s te strane dobivena novčana sredstva potrebna za organizaciju zdravstva. Naime, u ratu je bilo mnogo toga srušeno, odneseno, zapušteno, te je trebalo ulagati mnogo truda i sredstava, kojih još uvijek nije bilo, da bi se sve stavilo u normalnu kolotečinu.

Iako je obitelj S. Varda, koja je imala veledrogeriju u Sinju i Splitu, spadala u naše simpatizere i slala velike količine lijekova (pa su stoga bili proganjani, zatvarani i uzeti za taoce), poduzele su se mjere da one pređu u društveno vlasništvo. Bio je dovoljan jedan razgovor, u kojem im je bilo protumačeno naše stanovište da takva vrsta snabdijevanja treba prijeći u socijalistički sektor, da pristanu na naš prijedlog i da se izvrši kupovina lijekova. Za tu je svrhu formirana komisija, u koju su ušli predstavnici veledrogerije S. Varda i Zdravstvenog odjela, koja je izvršila inventuru, popis svih vrsta lijekova u količinama koje su onda procijenjene. Isplata je izvršena u kunama, a zadržani su svi raniji pogoni i stručno i pomoćno osoblje koje je u njima radilo. Iako se za vrijeme rata nije moglo redovito snabdijevati lijekovima, jer su bile srušene sve komunikacije, ipak se na skladištima našlo još dosta dragocjenih preparata, pribora i sanitetskog materijala. Iz tih izvora su se snabdijevale ljekarne, s tim da su one mogle nabaviti lijekove i iz skladišta Oblasnog NOO-a. Jedna se količina avionima prebacila u Beograd, gdje je vladala velika oskudica lijekova, posebno u nekim vrstama. Kako je i za vrijeme borbi bio običaj, nije se vršila striktna podjela na vojni i civilni sanitet, pa je iz tih izvora snabdijevana i armija, kao što je ranije civilni sanitet dobivao potrebne lijekove iz vojnih skladišta. To se jedino nije

radilo s pošiljakam od Unre jer su one decidirano bile namijenjene civilnom stanovništvu.

To je najbolje ilustrirao dr Krešo Kovačić, ljekarnički referent Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske, koji je radio u Povjereništvu za narodno zdravlje. Pod naslovom »Dalmacija« navodi: »Koncem 1944. izlazimo iz šume i dolazimo na veliki teritorij oslobodene Dalmacije. Da, izlazimo iz šume! Ostavljamo šumu Papuka i Slunja, napuštamo moslovačku i zagorsku šumu, prolazimo još kroz bukovu šumu Velebita i eto nas u sunčanoj Dalmaciji. Ostavljamo zemlju doživljaja, zemlju punu slobode, borbenosti, drugarstva, punu uzbudljive romantike, i stupamo na tlo mirnodopskog života i realnosti. U našoj apotekarskoj službi to je prekretnica. Dobivamo desetke velikih apoteka, primamo ogroman materijal od saveznika. Apotekarskoj se službi daje silan zamah.

Dalmacija je relativno naglo oslobođena, svega za 2—3 mjeseca, koncem 1944. Ostala je uglavnom pošteđena od neprijateljskog haračenja, barem mi apotekari našli smo u Dalmaciji tako povoljne prilike i što se tiče kadrova i što se tiče materijala, kakve si prilike uopće nismo mogli zamisliti poslije Slavonije, Like, Korduna.

Organizaciju civilne apotekarske službe u Dalmaciji preuzima kolega Tartalja, koji u ciglih mjesec dana stvara veliko oblasno apotekarsko skladište u Splitu, koje obuhvata organizaciono svih 7 dalmatinskih okruga. Svaki okrug dobiva po jednog okružnog apotekarskog referenta i po jedno okružno apotekarsko skladište.

Na tom velikom teritoriju, gdje smo zatekli tridesetak učtvenih apoteka i barem pedeset sposobnih apotekara, pokušavamo po prvi put oživotvoriti naše zamisli iz Topuskog. Niču državne apoteke i za čas ih imamo u Dubrovniku, Splitu, Šibeniku, Zadru, Starigradu, Milni, Vrgorcu, Kninu i drugdje.¹

Armija je pak imala svoja skladišta koja su još ostala na Visu ili su zatečena u Spitu i drugim gradovima, a pripadala su neprijateljskim vojnim formacijama. Tim se materijalom i lijekovima u prvom redu snabdijela grupa partizanskih jedinica koje su ušle u sklop IV armije i koja će oslobadati zemlju sve do Trsta.²

Predradnje za ovakav rasplet događaja izvršene su mnogo ranije, kada je Vis postao centar ne samo narodnooslobodilačke borbe, nego i glavni grad Jugoslavije. Tu se, dakako, razvijala i sanitetska služba pa prema tome i sektor snabdijevanja lijekovima. Vis je služio i za transport ranjenika u bolnice na Apeninskom poluostrvu brodovima, koji su u povratku prevozili sanitetski materijal i lijekove. Još je važnije bilo da su se uspostavili kontakti ne samo sa savezničkim armijama, nego i s

¹ K. Kovačić, Razvitak partizanske civilne apotekarske službe na oslobođenom teritoriju federalne Hrvatske od prvih početaka (septembar 1943) do danas — Dalmacija, *Farmaceutski glasnik*, godina I—n, Zagreb 1945—1946, 66—73.

² H. Tartalja, Razvitak apotekarske službe u narodnooslobodilačkom ratu Dalmacije, *Farmaceutski glasnik*, Zagreb rv (1951), 444.

vladama i organizacijama koje su bile stvorene da bi nakon rata pomogle poharanoj Evropi da se čim prije oporavi od gladi, neimaštine i razaranja.

Prvi je pitanje nabavka izvan zemlje pokrenuo maršal Jugoslavije Josip Broz Tito, koji je opunomoćio druga Zorislava Goluba da može nabavljati potrebnu robu u ime Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije za cijelu zemlju. Svojim pismom od 3. IV 1944. drug Golub obavještava Branka Zlatarića da je moguće nabavljati hranu, lijekove i ostalu potrebu za civilno stanovništvo preko saveznika u Italiji. On tada obavještava da je ustanovljena posebna organizacija United Nations Relief and Rehabilitation Administration (UNRRA), koju su osnovali Ujedinjeni narodi za pomoć porušenoj Evropi. Dakle, trebalo je postaviti organizaciju preko koje bi se vršila isporuka robe od Uprave Ujedinjenih naroda za pomoć i obnovu. To je povjereno Vojnoj misiji NOVJ u Bariju.³

Odmah nakon oslobođenja Splita i srednje Dalmacije uspostavljena je organizacija koja će primiti velike količine hrane, opreme, lijekova, sanitetskog materijala, prijevoznih sredstava, tehničke i druge robe potrebne za obnovu. To je povjereno posebnoj organizaciji u Splitu, koja se nazivala Direkcija Jadrana (Dirjad) i koju su sačinjavale stručne komisije što su primale robu i opremu te ih distribuirale prema unaprijed određenim postocima po republikama ili po dispozicijama resornih komiteta u Beogradu. Sve se to transportiralo velikim teretnim brodovima, uglavnom onih tipa »Liberty-«, izgrađenih na brzu ruku za vrijeme rata da bi nadomjestili manjak transportera, čije su velike gubitke prouzrokovala njemačke podmornice i minska polja.

U Splitu je bila stacionirana i misija Unre koja je vršila kontrolu pristiglih pošiljaka, njihovu raspodjelu i namjenu. U komisiji su bili stručnjaci raznih specijalnosti, među kojima i nekoliko liječnika i drugih stručnjaka koji su primali naše reklamacije. Sanitetski je materijal primao mr ph. Hrvoje Tartalja i prema specifikacijama vršio raspodjelu. Materijal je iskrcavan iz parobroda u velika skladišta koja su u tvornicama cementa u Solinu, Kaštel-Sućurcu i drugdje bila prazna. Količina za Dalmaciju dijelila se po određenim kriterijima na okružne NOO-e, koji su imali svoja skladišta. Veće zdravstvene ustanove, posebno bolnice, dobivale su veće količine hrane, opreme, lijekova i sanitetskog materijala. Malo je poteškoća činila nomenklatura tih lijekova koji su nabavljani iz cijelog svijeta, a posebno iz Sjedinjenih Država Amerike i Engleske. Dakle, trebalo je prije svega dešifrirati koji se lijek nalazi pod određenim imenom, njegovu optimalnu dozu, način uporabe, indikacije za koju se bolest upotrebljava i, naravno, djelovanje i eventualne nuspojave. Da bi se to dalo širokom krugu liječnika, farmaceuta i drugih zainteresiranih

³ *Zbornik dokumenata ZAVNOH-a 1944*, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb 1970, 372–373.

H. Tartalja, *Zdravstvene upute ZAVNOH-a »Narodnoslobodilačka borba i socijalistička revolucija u Hrvatskoj 1944. godine*, JAZU, Zagreb 1976, 91, 98.

trebalo je izdavati posebne priručnike za uporabu lijekova iz Unrinih pošiljaka.

Talijani su u Splitu i Dalmaciji bili zabranili djelovanje svim društvima, pa i onim stručnim. Tako je konfiscirana imovina Apotekarske komore za Primorsku banovinu, zabranjen je rad Savezu apotekara suradnika za Primorsku banovinu i naravno konfiscirana je cijela imovina. Da bi ta stručna društva proradila i u ovim danima obnove

Partizanski liječnik pregledava djecu u Dalmatinskoj zagori, u rujnu 1943.

potpomogla brzu obnovu zemlje, trebalo je ponovno uspostaviti njihov rad. Naime, za vrijeme okupacije postojala je dobro organizirana grupa ljekarnika u kojoj su učestvovali svi naši simpatizeri, s iznimkom mra ph. Fissera Volpija i mra ph. Antonia Tocigla, koji nije pristupio pokretu više iz skrtosti, nego iz političkih i nacionalnih razloga. Ta grupa, kao dio Odbora za zdravstvo, imala je zadatak da liječi partizane i obitelji naših simpatizera, siromašnih i ilegalaca. Osim toga sakupljala se i Crvena pomoć, sanitetski materijal i lijekovi i to se sve slalo našim borcima. Dakle, tu je djelatnost trebalo sad usmjeriti u mimodopske potrebe. To tim prije što još nije bio oslobođen Zagreb, gdje su ta stručna udruženja djelovala za cijeli teritorij Hrvatske. Ali situacija nije dozvoljavala da se čeka te je trebalo odmah oživiti djelatnost stručnih farmaceutskih društava.

Tako je 3. prosinca 1944. sazvan sastanak svih farmaceuta Splita. Sastanak su sazvali Zdravstveni odjel Oblasnog NOO-a i Zdravstveni odjel Gradskog NOO-a Split. Sastankom su rukovodili mr ph. Tartalja, zdravstveni referent Oblasnog NOO-a i dr Mihovil Culić, zdravstveni referent Gradskog NOO-a. Raspravljano je o stanju u prometu lijekovima i o mogućnostima za redovito snabdijevanje sve dok ne završi ratno stanje, premda će i onda trebati naći nove partnere, jer su mnoge velike tvornice lijekovima u Evropi bile uništene ili su se prebacile na ratnu proizvodnju. Posebna će poteškoća biti u plaćanju lijekova novcem, dok se ne konsolidira monetarni sistem, koji će morati pretrpjeti velike promjene. Naravno, u početku će s našim novim dinarom ići teško, a deviznih će sredstava biti malo. Prema tome preostaje samo razmjena lijekova i sirovina za izradu lijekova, pa je trebalo organizirati sabiranje ljekovitog bilja koje možemo zamjenjivati sa saveznicima za lijekove i sirovine, koje će nam trebati za proizvodnju i nabavu potrebnih lijekova. Na tom se počelo i raditi.

Na sastanku je izabran dobnji predsjednik koji je dalje vodio sastanak: bio je to mr ph. Niko Bonetti. On odmah prelazi na raspravu o cijenama lijekova. Dok se ne formiraju nove cijene, ljekarnici će „e pridržavati starih taksa za lijekove, za rad i posude, a za nove lijekove ce se povremeno izdavati cijene.

Za veliki dio stanovništva izdavali su se posebni recepti besplatno, koji su se slali na naplatu narodnooslobodilačkim odborima. Za lijekove koje je isplaćivao Gradski NOO u Splitu bilo je potrebno da blanketu potpiše liječnik i da na nju stavi posebni žig. Takve lijekove stranke su mogle uzimati u prvom redu u svojoj rajonskoj ljekarni, a ukoliko je nije bilo onda u nekoj drugoj. Lijekove izdane na teret Okružnog NOO-a stranke su uzimale u državnoj ljekarni (bivšoj ljekarni mra ph. Fausta Fisserá) Volpija, u prolazu Ispod ure. Takvi lijekovi za stanovnike iz okolice (Klis, Solin) odašiljani su iz ljekarne mra ph. Menegella. Iz te, tada državne ljekarne, imali su još pravo uzimati lijekove besplatno i namještenici Oblasnoga i Okružnog NOO-a.

Odlučeno je da se ponovno osposobi za rad Bolesnički fond radnika i namještenika pri Državnoj željeznici. Recepte je morao potpisati i ovjeriti žigom liječnik iz ambulante za saobraćaj.

Na jednoj se blanketi nisu smjela pisati dva lijeka jer se događalo ih ne bude u jednoj ljekarni, pa se po drugi lijek moralo ići u drugu.

Odlučeno je da se upozore liječnici da izbace iz materije medike „Perijalite, jer ih gotovo uopće nije bilo, a nije postojala ni mogućnost da se nabave. Mnogi proizvođači nisu više ni postojali. Ona minimalna količina koja se još nalazila u ljekarnama i skladištima bit će vrlo brzo potrošena. Stoga treba propisivati galenske pripravke, magistralne recepte i Posebno domaće ljekovito bilje. Isto će se tako smanjiti količina lijekova, pa te se izdavati malo pakovanje, kao npr. aspirin od 6 a ne od 20 komada u kutiji. Time će se moći većem broju pacijenata pružiti potrebno, a ne da se stvaraju zalihe koje se u većini slučajeva i kvare.

Na besplatne preglede u rajonima imaju u prvom redu pravo siromaš-niji slojevi stanovništva, obitelji boraca i čestiti rodoljubi. Sastavit će se nove norme za izradu lijekova za određene bolesti od sirovina koje postoje i liječnici ih se imaju striktno pridržavati. Sastavit će ih poseban odbor u sastavu: mr ph. Jovo Margetić, Frano Kargotić, Ivo Varda i Josip Orebić. Oni će raditi u suglasnosti s mrom ph. H. Tartaljom, s kojim će izvršiti i potrebne korekcije cijena lijekovima, bilo specijalitetima, bilo magistralnim. Ova će se komisija sastati već 5. XII 1944.

Mr ph. N. Bonetti postavlja pitanje snabdijevanja ljekarna nekim sirovinama i priborom koji je neophodan za rad, a nije ga moguće nabaviti u slobodnoj prodaji. To su šećer, svinjska mast, maslinovo ulje, špirit, karbid, kristalna soda i sapun. Rješenje ovog problema će se povjeriti Oblasnom NOO-u koji to mora riješiti uz suradnju Gradskog NOO-a, i to čim prije. Nadalje mr ph. Ivo Varda dodaje da je za izradu mnogih galenskih pripravaka potreban sumpor, vosak, loj, katran, rozmarinovo i lovorovo ulje, tilk i neke druge sirovine. Mr ph. H. Tartalja napominje da je u gradskim drogerijama i u drugim radnjama nađena stanovita količina špirita i nekih drugih sirovina i lijekova, koje su zaplijenjene uz naplatu protuvrijednosti, i da će se u najskorije vrijeme razdijeliti ljekarnama i galenskim laboratorijima.

Odlučeno je da se formira Udruženje farmaceuta koje bi vodilo sve stručne poslove, pa se u upravu bira mr ph. Niko Bonetti, mr ph. Josip Orebić i farmaceutski asistent Trumbić.

To je bilo ujedno i prvo stručno udruženje koje se formiralo u okvirima zdravstva na oslobođenom teritoriju.⁴

Bez velikih formalnosti, Apotekarska referada koja je djelovala unutar Odjela za zdravstvo Oblasnog NOO-a za Dalmaciju, razvila je veliku aktivnost da bi se sakupila domaća sirovinska baza za izradu lijekova. To se imalo postići preuzimanjem i stavljanjem u maksimalni pogon organizacija koje su se bavile uzgojem, nakupom i preradom ljekovitog bilja. Svrha toga je bila višestruka:

a) domaće istanovništvo koje je jako stradalo u ratu dobilo bi jedan izvor zarade, posebno zato što bilje uspijeva samorodno i ako se ne ubere ono propada, a i jer se radi o kulturama, kao na primjer, o buhaču koji uspijeva na terenima na kojima se ne može ni jedna druga kultura obrađivati;

b) tako dobivene sirovine preradile bi se u postojećim galenskim laboratorijima u lijekove ili u sredstva za dezinfekciju;

c) najveće količine, posebno kadulje, poslužile bi za izvoz, za devize ili u zamjenu za lijekove koji su nama potrebni.

Taj je posao bio dobro uhodan prije II svjetskog rata u Dalmaciji i trebalo ga je obnoviti. Kupnjom ili konfiskacijom došlo se do ključnih Poduzeća koja su se bavila uzgojem, nakupom i preradom ljekovitog bilja.

⁴ Zapisnik sa sastanka apotekara u Splitu od 3. decembra 1944. godine, *Zbornik dokumenata i podataka sanitetske službe u NOR-u jugoslavenskih naroda*, Beograd 1967, dokument br. 293, na strani 530—532.

To je u Splitu vršio mr ph. Ivo Varda u okvirima svoje veledrogerije, isto kao i u Sinju, gdje je djelovao jedan od začetnika ovog rada — mr ph. Sever Varda. U Supetru, na Braču, i u Splitu bila je tvrtka Sinčić koja se posebno bavila buhačem, te je imala pogone u Braču, Splitu i Trogiru gdje se više privatnika bavilo tim poslom. I Dubrovnik je imao vrlo razgranatu mrežu nakupaca te su se tim poslom bavile tvrtke Radejčević i Kostopec.⁵

Diljem Dalmacije radile su razne destilerije koje su izolirale piretrin, kao osnovnu djelatnu tvar buhača. Takvu je destileriju imala veledrogerija »Jugof armaci ja«, iz Zagreba, u Omišu. U Starom Gradu, na otoku Hvaru, vršila se prerada smole s borova te se dobivao kolofonij uz samo ulje. Mnoge su zadruge destilacijom dobivale mirisna ulja od ružmarina, smilja, lavande i drugih mirisavih biljaka kojih ima dosta na tom području. One su se, osim u farmakoterapiji, upotrebljavale u sapunarstvu, izradi kozmetike, za flotaciju u rudarstvu, a u izvozu su dostizale visoku cijenu.

Sve te poslove će postepeno preuzeti »Biljana« poduzeće za nakup i preradu ljekovitog bilja koja će djelovati u sklopu Uprave apotekarstva Povjereništva za narodno zdravlje. Koja je blagodat bio samo buhač i piretrin za vršenje temeljite depedikulacije stanovništva, koje se kroz cijeli rat nije uspjelo osloboditi nametnika. Kada su se prilike malo smirile, a imah smo otvoreni trgovački put s Visa u Bari, počeo je izvoz u prvom redu lišća od kadulje. Američka prehrambena industrija ga je trebala u ogromnim količinama jer su ga kao začinsko sredstvo stavljali u sve vrste konzerviranih jela. No, time se željelo iskoristiti i druga svojstva kadulje u očuvanju zdravlja stanovništva. To su bile i prve devize koje je naša mlada država zaradila nakon krvavih zbivanja za vrijeme II svjetskog rata.

U Visu je nastavila s radom takozvana tvornica lijekova i kemikalija, ali se ona postepeno prebacuje na kopno i tu zadaću preuzimaju postojeći galenski laboratoriji, posebno oni koji su radili uz bivšu veledrogeriju »S. Varda« u Sinju.

Nastavila je rad i grupa što je proizvodila fitokombin, a koja se preselila s Visa u Split. To je bio vrlo dobar lijek za rane koji se izrađivao iz domaćih sirovina. Šteta što su proizvođači tajili sastav toga lijeka, što je bilo obavezno po zakonima, pa je kasnije njegova proizvodnja obustavljena.

Prava proizvodnja kemikalija i lijekova potrebnih u medicini niče u Zadru, koji je bio skoro sasvim srušen. Tu proizvodnju uspostavlja i uspješno vodi uz minimalna sredstva poznati zadarski ljekarnik dr Edvin Andrović.⁶

⁵ F. Zubak, Poznavanje i upotreba ljekovitog bilja u Trogiru, Radovi Međunarodnog simpozija održanog prigodom proslave 700. obljetnice spomena ljekarne u Trogiru (Trogir 27. X do 1. XI 1971), Zagreb 1973.

⁶ On je član porodice koja je u nizu generacija držala ljekarnu u Zadru i koja se isticala svojim laboratorijama, gdje su izrađivani mnogi lijekovi koji se prodaju u mnogim državama Evrope. Tim putem će ići i njen zadnji vlasnik dr Edvin Andrović.

I njegova je ljekarna srađena za zemljom, pa je on na drugoj strani iz takoreći ničega napravio laboratorij u kojem je proizvodio mnoge kemikalije i druga sredstva opće upotrebe. U ruševinama je pronalazio dijelove potrebne aparature i s velikim marom se dao na proizvodnju. U tom kršu nastavlja s radom njegova »Farmakokemija«, kako se još odranije nazivao njegov laboratorij. Njemu su bili pridodani sapunara, briketarnica, mehanička radionica i drugi pogoni, među kojima i pogon za dobivanje čistog maslinovog ulja, koje je Andrović još prije proizvodio od domaćih maslina. I on će destilacijom vaditi piretin iz buhača ili će izradivati ekstrat. Osim toga izrađuje jedan preparat čistog ribljeg ulja, što je u tom poslijeratnom razdoblju blagodano došlo za liječenje i ishranu ratom izmučene i neishranjene djece. Izrađuje i biljno ulje kojim pojačava ishranu stanovništva. S vremenom kad se osposobila tvornica ulja, njegovim zalaganjem ona se integrirala s njegovom »Farmakokemijom«, čime su prošireni i asortiman i kapaciteti. To je zapravo početak ribarsko-uljarskog kombinata, kao jednog od važnijih pogona u Zadru, u kojem je dr. E. Andrović vršio nadzor, izrađuje procese i skicira potrebne strojeve. Klasičan je njegov patent za izradu konzerva u jednom kontinuiranom lancu.⁷

Sve je ovo bio početak naše mimodopske organizacije proizvodnje, raspodjele lijekova i organizacije institucija koje su imale to preuzeti poslije rata. Već je u to vrijeme Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske bilo u Šibeniku, te je postojala uska veza između Odjeljenja za zdravstvo Oblasnog NOO-a za Dalmaciju i Povjereništva za zdravlje ZAVNOH-a. Već su se onda sakupljala iskustva s terena, vodile su se zajedničke debate kako će se što organizirati nakon oslobođenja. Dapače, jedan dio tih stručnjaka povučen je zajedno sa ZAVNOH-om u svibnju 1945. u Zagreb, gdje su dobili odgovorne dužnosti. Po tim počecima organizacije snabdijevanja lijekovima i sanitetskim materijalom izvršena je kasnije organizacija za cijelu SR Hrvatsku, a ta je Sema utjecala i na sistem koji se proveo i u drugim republikama. Prema tome, početna forma iz Splita presadena je i na druga područja, dok je, na primjer, organizacija prijema i raspodjele Unrine robe bila cijelo vrijeme u sastavu distributivnih poduzeća NR Hrvatske.

koji je bio i magistar farmacije i inženjer i doktor kemije i kojeg će progoniti fašističke vlasti 1942, da bi se kasnije oslobodio zatvora i mučenja i sav se posvetio narodno-oslobodilačkom pokretu te je bio biran u mnoge organe vlasti i organizacija.

⁷ Kasnije će biti član Državne arbitraže NR Hrvatske i vještak za ugljen i preradevine nafte i naftne proizvode, proizvode kemijske industrije, industrije tekstila, kože i gume. Zbog se radilo o stručnjaku izvanrednih kvaliteta. Kada bi ga zatrebali, u svojstvu apotekarskog referenta za snabdijevanje, trebalo mu je samo reći koji nam preparati nedostaju ili koje su nam kemikalije potrebne. Malo bi se zamislilo i počeo poluglasno nabrajati ishodne supstancije i potrebne sirovine i onda bi mi svojim mirnim glasom rekao: »Dobro, draže načelnice, to mogu početi proizvoditi za 2 mjeseca«. Tako smo dobili Hydrogenixoum peroxidatum koji se još tada mnogo upotrebljavao za čišćenje rana, protiv upala i slično.

RANKO PAVELA

RAD MEĐU ZATVORENICIMA U SPLITU 1941—1943. I DJELOVANJE KOMUNISTIČKE PARTIJE

Na pisanju ovog rada pomogli su mi Ivo Raić (bio sekretar Komiteta KP u zatvoru Sv. Roka), zatim Duje Mitrović, Ante Culić i Toma Mucalo. Nisam uspio sakupiti podatke za period ustaško-njemačke okupacije Splita 1943/44. godine, ali sam čuo da je KP i tada »držala konce« u rukama. Ovo mi je bila obećala sakupiti i napisati drugarica Zora Rosandić, komunist — prvoborac iz Splita, član Komiteta zatvora, ali, na žalost, umrla je početkom 1978. godine.

Kroz zatvore Splita u periodu 1941—1944. godine je prošlo oko 15.000 ljudi, od čega oko 800 žena. Većina zatvorenika su bili iz Splita i solinskog bazena, a bilo ih je i iz čitave srednje Dalmacije i s otoka, pa i iz Bosne i Hercegovine. Računa se da je iz samog grada Sphta bilo 8—10.000 zatvorenika.

Do kapitulacije Italije je prosječno dnevno u zatvorima Sphta bilo oko 500 zatvorenika, a kapacitet svih zatvora u Sphtu je pred rat iznosio 150 zatvorenika. Od uhapšenih je preko 5.000 poslano u Itahju, oko 300 je ubijeno ili umrlo od batina i bolesti. Glavni zatvori su bili: Sv. Roko (nalazio se na širem prostoru današnje Turističke palače; srušili su ga saveznički bombarderi 1944. godine); policija (danas je na tom mjestu Skupština općine Split; zgrada je izgorjela); karabinjeri (danas je tamo Komanda garnizona Spht — na Lovretu); vojna kasarna »Gripe«; povremeno Brodogradilište i zgrada »Jadranske straže«. Za vrijeme Nijemaca i ustaša 1944. godine formiran je i zatvor u Spinutu. Talijani su često vršili masovne racije i uhapsili bi po 100—200 osoba i zatvorili ih u neku mjesnu kino-dvoranu i držali dva dana bez hrane, saslušavali i pravili selekciju. Inače su saslušavali na policiji, na kvesturi — na Sustjepanu i na »fašiu« — »Prokurativama«. Zatvori su bili pretprani, puni ušiju, stjenica, bilo je puno svraba, nužda se pravila u kible, u ćelijama, koje su se praznile ujutro, a bile su već navečer pretprane i smrad je bio nepodnošljiv. Spavalo se na policiji na daskama i betonu, a u Sv. Roku na istrošenim slamaricama. Na policiji su ćelije toliko bile pretprane da se moralo spavati na bok, a mnogi su morah spavati ispod dasaka na betonu. Bilo je u ćelijama prosječno 20—30 zatvorenika, a na daskama

je bilo mjesta za 10. Za hranu su davali vodu i komad kruha, a u Sv. Roku 0,5 kg kruha i vodeno varivo. Na policiji su zatvorenike ispitivah, mučili i prosječno držali 10 dana, a hrana se u pravilu nije mogla dobiti izvana, samo jastuk i 1 pokrivač. U policiji su mnoge držali u samicama i davali im samo vodu. U zatvoru Sv. Roko su bili zatvorenici nad kojima je bila završena istraga i čekah su suđenje ih transport u Italiju, a bih su mnogi i kao taoci. Čelije donje su bile pune vlage. Mnogi su zatvorenici oboljeli, posebno na plućima. Druga oboljenja su bila najčešće reuma, upala bubrega, čir na želucu.

U zatvoru Sv. Roko su dozvoljavali 2 puta sedmično da se dobije hrana od kuće, a zatvorenici su je međusobno dijelili ; mnogima nisu obitelji mogle ništa poslati, jer ni same nisu imale što da jedu. Po riječima dra Rafe Ferija, on je liječio preko 30 zatvorenika od TBC (većina ih je bacala krv). Nekim zatvorenicima je KP organizirala slanje hrane iz grada (Mardešić, Prohaska, Lavčević). Važno je napomenuti da su u hrani izvana često slane i ceduljice s porukama, vijestima, a često su i važne informacije-poruke išle tim putem. Talijani su to otkrih 2—3 puta i surovo kažnjavah. Talijani su često vršili pretrase po ćelijama, ah nisu ništa našli osim jednom jednog letka.

Inače, u zatvoru Sv. Roko za vrijeme Talijana su bila 4 štrajka. Odmah u jesen 1941. godine organizirah smo da se ne odazivamo na talijanskom, odbili smo fašistički pozdrav pri dnevnoj smotri. U većini ćelija tiho su se pred spavanje pjevale borbene pjesme ih »Internacionala«.

Jesen 1941. godine je bila za Split vrijeme masovnih hapšenja i batinanja — zatvori su pretrpani. Mnogi zatvorenici su mučeni, batinani, prisiljavani da piju ricinus. Mjesni komitet KPH je stupio u kontakt « drom Petrom Vitezicom koji je pred rat bio liječnik u sudskom zatvoru Sv. Roko pa su ga i Talijani tamo ostavili »do daljnjeg«, jer nisu imali zamjenu. On je inače koncem 1941. godine bio član ilegalnog Organizacionog odbora liječnika Splita. Dr Vitezica je odmah pristao na suradnju pa mu je dat zadatak da spašava živote zatvorenika. U zatvoru Sv. Roko je u novembru 1941. godine osnovan Komitet KP koji je održavao vezu s Mjesnim komitetom KP u gradu, a i sa drom Vitezicom. Inače, u svakoj ćeliji je postojao povjerenik KP te je između ćelija i zatvorskog Komiteta KP redovno održavana veza. Neko vrijeme je to radio naš stražar Andrija Paškvalin, a glavna veza je održavana u zatvorskoj ambulanti za vrijeme liječničkog pregleda, kad su se razmjenjivale poruke, pisma, propagandni materijal. »-Naš izvještaj« i razni leci su redovno dolazili u zatvor Sv. Roko.

Dr Vitezica je uspio da kod Talijana izazove određeni strah od zaraze u zatvoru. On je također uspio da se već u novembru 1941. godine neke zatvorenike zaražene od svraba prebacuje u Gradsku bolnicu — Kožno odjeljenje. U zatvoru Sv. Roko je postojala jedna ćelija za zaražene od svraba, u kojoj je bio sam beton, daske i prljavi pokrivači. Bolesnik bi se mazao osam dana mašću i deveti dan bi mu dali da se opere i vratili bi ga kao zdrava u ćeliju. Tamo su bili i kriminalci.

Inače, u nekoliko svojih izvještaja 1942/43. prefekt Splita Zerbino piše guverneru Dalmacije Bastianiniju o pretrpanosti u zatvorima Splita i o teškim higijenskim uslovima, izražava bojazan od epidemije. Talijani su se prilično plašili epidemije u zatvorima, a time i u gradu, što smo mi koristili da bi mučene i bolesne prebacivali u bolnicu.

Dana 1. 4. 1942. Zerbino »-hitno« i »-povjerljivo« izvještava Zadar i Rim da u Splitu treba hitno da uhapsi 200 »komunista«, ali da nema mjesta u zatvorima jer su pretrpani i traži da se u Split pošalje iz Italije jedan parobrod, kojim bi uhapšenici bili transportirani u zatvore u Italiju.

U zatvorima, posebno na policiji i uopće u gradu Splitu bilo je toliko posla za policiju, posebno političku, da 9. 8. 1942. godine šef kvesture (policije) u Splitu piše u Zadar da on ima 250 specijalnih agenata, ali da oni ne dospijevaju sve uraditi pa traži pomoć. Oko 1.000 Talijana je u Splitu bilo angažirano oko hapšenja, istraga i čuvanja zatvora.

Koncem 1941. godine tražili smo da sve naše drugove bolesne od svraba šalju u bolnicu. Organizirali smo štrajk gladu i pošto se svrab raširio, Talijani su dozvolili da u bolnicu idu »najteži« bolesnici. U isto vrijeme je i nekoliko drugova i drugarica koji su bili batinani ili bolesni prebačeno u Gradsku bolnicu, gdje je na Internom odjelu jedna soba pretvorena u »zatvoreničku«, te je u njoj sve do kapitulacije Italije bilo stalno 10—12 zatvorenika. Na Kirurškom odjelu je bila »ženska soba«, a koncem 1942. godine je »prebačena« za sve vrste bolesti na Kožno-vene-rično odjeljenje. Do iste sobe su na Kirurškom odjeljenju jednu manju sobu pretvorili u zatvoreničku i u njoj držali za njih opasnije zatvorenike — bolesnike, posebno »bombaše« (Ružić, Poljičak, Vušković, Ivančić). Načelno su zatvorenici prebacivani u bolnicu po direktivi i odobrenju KP, a dr Vitezica bi ih podučavao šta da rade, kako da se prijave na »lje-karsku« i si. Uprava zatvora Sv. Roko se teško inače rješavala da nekoga pošalje u bolnicu. Nekoliko puta je u bolnicu dolazio u kontrolu i vojni liječnik, Talijan, iz vojne bolnice. Podvlačim da su se Talijani posebno plašili zaraze — epidemije. Oni su inače išli za tim da nas fizički uništa-vaju i znali bi često reći kako su oni na isti način udesili svoje komu-niste pa će i nas. Pri batinanju često su udarali po glavi i bubrezima da onesposobe čovjeka.

Treba napomenuti da je gotovo čitava ekipa liječnika u Gradskoj bolnici prihvatila od početka zatvorenike s pažnjom i liječila ih i štittila koliko je god bilo moguće. Već u prosincu 1941. godine u Bolnici je među bolesnici ma-zatvorenici postojao povjerenik KP, koji je održavao veze s Mjesnim komitetom, a i s Komitetom KP u zatvoru Sv. Roko (Ivo Mardešić). Na policiju je u toku 1941. godine ponekad dolazio u vizitu dr Tade Bekavac koji je također pomagao zatvorenici, ali od 1942. godine na policiju su dovodili samo talijanskog liječnika iz vojne bolnice. Inače, s policije su u Bolnicu slali samo »teže slučajeve«, tj. dru-gove i drugarice koji su bili toliko istučeni, izmučeni ili bolesni da je prijetila opasnost komplikacija za život. Na policiju je u prvoj polovini 1942. godine dolazio vojni liječnik poručnik Sasso, cinik, okorjeli fašista.

Prefekt Zerbino piše u maju 1942. godine guverneru Bastianiniju u Zadar da je poručnik dr Sasso tukao i psovao na ulici u Splitu 13. 3. 1942. godine djecu i starice, i da to češće radi. Zato Zerbino traži da se dr Sasso premjesti iz Splita. Uskoro je Sasso zaista premješten, u Makarsku, što najbolje kazuje kakav se čovjek »-brinuo« za zdravlje zatvorenika.

U zatvoru Sv. Roko početkom 1942. godine, na insistiranje dra P. Vitezice, jedna je ćelija na katu, s drvenim podom, pretvorena u ambulantu, tj. imala je zahod u uglu i tako su mnogi pretučeni, bolesni drugovi spašavani od »propadanja« u vlažnim pretrpanim ćelijama.

Treba imati u vidu da su neki liječnici Talijani u vojnoj bolnici bih, u stvari, mobilizirani civili pa među njima neki, po političkom opredjeljenju, nisu bili fašisti. To zaključujem po tome što se ponekad događalo da liječnik Talijan odredi da se našeg pretučenog — bolesnog druga prebaci u Bolnicu, a to uprava zatvora i policije nije u pravilu dozvoljavala (Poljičak, Mucalo) premda je ipak na insistiranje tih istih liječnika ponekad znala dozvoliti (Mucalo, Toma Mrduljaš — imao je spaljene tabane, Matijaca, Matošić). S druge strane bilo ih je veoma loših, cinika, nehumanih, kao prije navedeni dr Sasso.

U Gradskoj bolnici na Prijemnom odjeljenju je bio dežurni naš liječnik koji je prihvaćao zatvorenike i određivao terapiju, tj. da h zatvorenik treba da ostane u Bolnici; gotovo svaki »politički« je ostajao. Nekada su sobe u Bolnici gdje su zatvorenici ležali bile pune i onda su novi smješćavani na pod, iako Talijani nisu to u načelu dozvoljavali. Otpuštanje iz Bolnice, tj. vraćanje u zatvor, vršilo se uglavnom po dogovoru liječnika i naših odgovornih drugova.

Talijani su, inače, imali stalno dva agenta na ulazu u Bolnicu, koji su uz pomoć vratara provjeravali lične dokumente svakoga tko je ulazio i izlazio iz bolnice. Pred svakom bolničkom sobom stražirala su 1—2 agenta i 2 karabinjera, a oko Bolnice je stalno šetala karabinjerska patrola. Treba imati u vidu da su Talijani strogo provjeravali, kontrolirali osoblje Bolnice među kojima je bilo i nekoliko »doušnika«; na Kožnom odjeljenju su vrbovali bolničarku Doru Segvić, a na Zaraznom, na Firulama, bolničarku Danicu. Talijani su ubacivah između nas svoje doušnike, ali nikada nisu provah našu organizaciju, naše »veze«.

Koncem 1941. godine KP je uspostavila vezu u Bolnici s drom Nevenom Paraćem, a kasnije i s drugim liječnicima. Dr Parać nas je izvještavao na vrijeme što Talijani namjeravaju s pojedincima (saslušavanja, vraćanje u zatvor, transport u Italiju). Kada su Talijani 1942. godine **mučki** ubili narodnog heroja Ivu Lučića-Lavčevića, donijeh su ga mrtvog u Gradsku bolnicu i izjavivši da je ubijen pri bijegu, tražili od dežurnog dfa Paraća da potpiše smrtovnicu, ali on nam je otkrio da su mu pucali u sljepoočnicu iz neposredne blizine, a zatim i proboli bajonetom srce. Tako smo saznah pravu istinu.

Treba napomenuti da su u Bolnicu Talijani dovodili i ilegalce ranjene pri hapšenju (Ervin Klarić — odmah umro, Vlašić iz Lumarde, Meštović sa Šolte — umro od rana, Knežević i Zuljević iz Dalmatinske zagore. Luka Prdelet iz Makarske je bio ranjen. U Bolnici su od batina

umrli Tonko Radanović, profesor Gamulin, Jerko Ivančić. Ja sam nabrojio one kojih se lično sjećam.

U novembru/decembru 1941. godine, dolaskom Ive Mardešića, predratnog člana KP u Bolnicu, i studenta Slavka Prohaske iz Mostara, člana KP, uspostavljena je stalna veza s Mjesnim komitetom KP, koja je učvršćena dolaskom Pjera Šegvića, člana KP, u Bolnicu. Uspostavljena je veza i sa zatvorom Sv. Roko. Sjećam se da je u zatvoru Sv. Roko neko vrijeme sekretar Komiteta KP bio Pjero Šegvić, pa Ivo Raić, a članovi Zora Rosandić, Drago Dumanić i drugi. U gradu je veza dugo vremena bio član Mjesnog komiteta Marko Colak-Blaž, a Dinko Jurjević-Baja je bio veza od Komiteta u gradu do Komiteta u zatvoru i Bolnici. Kasnije je s Mjesnim komitetom iz Bolnice vezu održavao Ranko Pavela. Sva pisma su se šifrirala.

Između nas u Bolnici i drugova u gradu je koncem 1941. i početkom 1942. godine veza išla preko dra Nevena Paraća, zatim preko bolničara Pere s Ortopedije i bolničarke Marice »Slatinke«, a zatim najduže, 1942/43. godine, preko bolničara Miljenka Jurišića. Prohaska i Pavela su koncem 1942. godine privoljeli na suradnju i dra Karamana. On je bio Splitsanin, ali talijanski državljanin, komesar Bolnice, član »fašista«. Talijani su imali povjerenje u njega i to nam je dosta olakšavalo situaciju. Mi smo za neke zatvorenike direktno tražili od dra Karamana da ih se zadrži u Bolnici ili prebaci u Zraznu bolnicu; davao je često otpor, bojao se, ali bi u načelu ipak uradio. Inače smo u pravilu takve stvari tražili od dra Paraća, ali postepeno i dra Hruša, Simunića i Bulića i gotovo nije bilo slučaja da nisu pomogli, iako su dolazili često u kontrolu liječnici iz Vojne bolnice; očito je bilo da su im neki slučajevi bili sumnjivi, ali nisu mogli ništa utvrditi. Sjećam se da je dr Sasso dolazio desetak puta i pregledavao Mardešića, Remenjina, Pavelu, Mitrovića, Radu, M. Krstulovića, Ružica, Vojka Matošića, Poljička i dr. Bilo je slučajeva da su Talijani usprkos zabrane naših liječnika odvlačili pojedine zatvorenike natrag u zatvor; trojicu su tako odveli natrag u zatvor kada je pobjegao s Kožnog odjeljenja Veljko Maskareli 1941. godine.

Interesantno je kako je bolničar Miljenko Jurišić nama predavao pisma, letke i si. Slavko Prohaska je bio paraliziran i bolničar Jurišić bi donio njemu »lopatu« za nuždu, a u njezinoj dršci bi bio materijal; Prohaska bi ga ispod pokrivača uzeo, a u dršku lopate stavio naše šifrirano pismo. Bolničar Jurišić je odnosio od nas materijal i u žensku zatvoreničku sobu, s kojom smo imali stalnu vezu. Sva pisma su bila šifrirana. Dobijali smo redovno i »Naš izvještaj«. Zajednički smo pričavali razne knjige, a Pjero Šegvić i Vjeko Cvrle su održali nekoliko predavanja.

Vojka Matošića su Talijani strijeljali u Šibeniku, u grupi s Radom Komčarom. Bio je teški tuberkulozni bolesnik — bacao je krv, i sjećam se da su ga Talijani htjeli odvući tako bolesnog na novo saslušanje na policiju, ali naši liječnici to nisu dozvolili, posebno dr Feri. Liječnici su nas jednom obavijestili o pretresu koji su pripremali Talijani, ali su nas oni ipak jednom iznenadili i našli »Naš izvještaj«, saslušavali nas, a dvojicu odveli u zatvor i tukli. Na Kirurškom odjeljenju su bili dr Starčević, Polić, Vidović, Vučetić, Kraljević, Tomazeo, Jakobušić. Oni svi i

pomoćno osoblje radili su na spasavanju naših drugova i drugarica. S Kirurškim odjeljenjem je direktnu vezu održavao Mjesni komitet.

S liječnicima u Gradskoj bolnici smo najčešće razgovarali pri pregledu, ili bi nas pozvali u sobu za pregled rada srca (EKG) ih na rendgensko snimanje, jer tamo je stražar ostajao ispred vrata.

U bolnicima je do aprila 1942. godine bilo desetak naših mladih liječnika i studenata i oni su nam bili velika pomoć, ali su ih Talijani sve otpustili i većina ih je otišla odmah u NOV (dr Viličić, Britvić, Matojević i drugi).

Na Kožnom odjeljenju (posebna zgrada) u krugu Gradske bolnice su Talijani uredili dvije sobe (mušku i žensku) za zatvorenike bolesne od svraba (bilo ga je dosta), zatim upale kože i razne kožne infekcije; posebno je bilo dosta rana i infekcija od batina. U junu 1943. godine su na to Odjeljenje prebacili, u posebnu sobu, sve bolesnike-zatvorenike i zatvorenice s Internog i Kirurškog odjeljenja, radi lakšeg obezbjeđenja — čuvanja. Na Kožnom odjeljenju su bili liječnici dr Stalio i Ramčić, a veza s gradom nam je bio neko vrijeme bolničar Šime. S toga odjeljenja je koncem 1941. godine pobjegao Veljko Maskareli, a sredinom 1942. Veljko Jelaska, a njima je bijeg omogućio bolničar Miro Zlodre. Također je pobjegao (osloboden) i Ivo Lučić-Lavčević, ali je pri tome uhvaćen.

Iz Gradske bolnice je trebalo pobjeći još nekoliko drugova, ali se to nije ostvarilo vjerojatno radi jake kontrole — obezbjeđenja, pa Mjesni komitet KP nije dao odobrenje. Sjećam se da su nam drugovi iz Komiteta tražili opis sbražarske službe u Bolnici. Znam da se pripremao bijeg Mare Miranović — zvane »Crnogorka«, i Rade Končara, koji je ležao u Vojnoj bolnici na Lovretu. U Infektivnoj bolnici na Firulama su liječnici bili dr Poklepović, dr Silobrčić i dr. Tocigl. Gradski komitet je održavao vezu s drom Poklepovićem, ali su pomagali i dr Silobrčić i Tocigl (on je bio talijanski državljanin). Početkom 1943. godine vezu smo u Infektivnoj bolnici održavali preko časne sestre Klementine, tj. ona se sastajala u gradu, u čekaonici zubara Pavehča, s Ninom Mitrović i razmjenjivala pismene poruke — materijal. Preko nje smo npr. dobivali »Naš izvještaj«, a i materijal za kurs Historije SKP(b), koji je održan u Bolnici. Neko vrijeme je vezu održavao bolničar Jure.

Posebno je poglavlje bio Higijenski zavod, jer već početkom 1942. godine je stvorena u zatvorima atmosfera opasnosti od zaraze tifusa, dezinterije i difterije. Zatvorenike su počeli slati kao zaražene u Infektivnu bolnicu Firule. Tko će tamo ići određivao je ili odobravao Mjesni komitet KP, često na prijedlog Zatvorskog komiteta (Sv. Roko) i povjerenika KP u Općoj bolnici. Tamo su slani drugovi i drugarice koje se time zaštitilo od daljeg batinanja, zatim one što su bili toliko fizički slabi da im se time spasio život. Dvadesetak ih se tako spasilo od transportiranja u Italiju, desetak od odvođenja na sud, a time i od smrti. Za određenog druga koga se odredilo da ide u Zaraznu bolnicu, upozorilo bi se dra Vitezicu u zatvoru Sv. Roka, a u Bolnici dra Parača i Hruša, a za pojedince i Karamana. Onda bi zatvorenik-bolesnik bio podučan kako da se tuži na određene bolove — smetnje, dali bi mu se lijekovi

da izazovu određene simptome, liječnici bi stvorili nervozu, tj. strah od zaraze, Talijani bi se uskomešali, a sumnjivog bi se, radi utiska, odmah donekle izoliralo (hrana, doticaj, klozet), dok bi došao nalaz s Higijenskog zavoda. U Higijenskom zavodu su tada bili organizirani laborant Grgo Padovan i dr. Jamković, iz Kistanja, dr. Smiljana Mikačić, koja je tamo bila načelnik, potpisivala bi lažne nalaze, znajući o čemu se radi. Ona je napisala poslije rata o tome knjigu do koje, na žalost, nisam mogao doći. Znači, rezultati bi bili vraćeni kao »pozitivni« i Talijani su se tada znali uspaničiti. Talijani su par puta dolazili u kontrolu i na Higijenski zavod, ali nikada nisu otkrili istinu. Tako je u vremenu od decembra 1941. do septembra 1943. godine prebačeno u Infektivnu bolnicu Firule oko 45 drugova i drugarica.

Treba imati u vidu da su gotovo svi naši liječnici znali za to, nastuđivah ili direktno učestvovali, šutjeli kao da nitko ništa ne vidi. Ja se sjećam da sam direktno, po odobrenju Mjesnog komiteta, od dra Karamana tražio za dvojicu drugova koji su trebali biti transportirani u Italiju da ih »prebaci u infektivnu bolnicu«, i to je uradio. U Zaraznoj bolnici je dr. Poklepović bio od naših izvještavan za svaki slučaj i odmah bi uredio da se naši smještaju u posebnu sobu, na istom katu gdje su bili i civili (pravi bolesnici). Pošto se jelo iz istog posuda i upotrebljavali se isti zahodi, bilo je pravo umijeće stvarno se ne zaraziti od pravih bolesnika koji su bili u susjednim sobama. Dr. Poklepović je tražio od svakog zatvorenika-bolesnika da se ponaša kao pravi bolesnik: morao je ležati, uzimati lijekove, određenu hranu i si. Dr. Silobrčić i Tocigl su s vremenom vjerojatno vidjeli o čemu se radi, ali su šutjeli i pomagali nam. Pomoću dra Poklepovića smo doveli u našu sobu dvije »naše časne sestre« i Klementina nam je bila veza s gradom. Talijani su ubacivali doušnike, naročito poslije bijega Ante Jurjevića-Baje, ah nisu mogli ništa otkriti. Uspjeli su zavrbovati bolničarku Danicu koja je nosila poruke pok. Ive Lučića-Lavčevića (ona je kažnjena od nas).

Stražari su Infektivnu bolnicu čuvali oko zgrade i na ulazu, a dva puta dnevno su dolazili u kontrolu — prozivku. Inače smo svu hranu koju smo dobijali od svoje rodbine i drugova dijelili: slabiji su dobivali bolje. Intenzivno se i politički radilo. Imali smo kurs SKP(b), razradili smo 4 teme, kao »Razvitak društva« i si. Radili smo i s drugim bolesnicima-civilima, tj. davali im materijal i si. U Gradskoj bolnici su se, u zatvoreničkoj sobi, davale informacije o političkoj situaciji u svijetu, prepričavale razne knjige, a sjećam se da su Vjeko Cvrle i Pjero Segvić držali predavanja o razvitku društva, o socijalizmu i imperijalizmu.

Za 1. maja 1943. godine održana je u Infektivnoj bolnici priredba (»Mati«) kojoj su prisustvovali i civilni bolesnici, liječnici i pomoćno osoblje, a među njima i 2 časne sestre koje su skupa s nama otišle u NOV po oslobodenju Sphta 1943. godine. Ilegalni materijal smo dobijali prosječno jedanput tjedno i on se čitao pojedinačno ili skupno ako je bilo moguće.

Iz Infektivne bolnice su pobjegli Ante Jurjević-Baja i Nikica Piplović, a trebala su još 4 druga, ah se to nije ostvarilo. Mislim da je iz Bolnice pobjegao i Stanko Tudor, ali se ne sjećam detalja.

Treba napomenuti da je, poslije neuspjelog pokušaja oslobodenja iz Gradske bolnice, Ivan Lučić-Lavčević bio na policiji strahovito mučen, pa su ga naši uz pomoć liječnika prebacili kao »zaraženog« u Infektivnu bolnicu. Kada se zna koliko je on bio važan Talijanima, onda se vidi veličina ove akcije. Talijani su ga jedne noći izvukli iz Bolnice i ubili, jer su predosjećali da će ga pokušati opet osloboditi. Napomenuo bih da je stjecajem okolnosti nakon kapitulacije Italije u Infektivnoj bolnici ostao Slavko Prohaska, član KP (bio je paraliziran). Svi su u Bolnici znali za njega, ali ga ustašama i Nijemcima nitko nije prijavio. U toku 1943. godine bolesnici-zatvorenici Duje Mitrović i Ivo Vrdoljak su 4—5 puta noću iz spremišta Bolnice uzimali lijekove i zavoje te po časnoj sestri Klementini slali drugovima u grad.

U bolnicama je često ponestajalo morfija, ah kada bi on zatrebao našim drugovima, onda bi nam ga slali naši iz grada, preko veza u gradskim apotekama.

Što se tiče popravljnja zubi, to nam nisu dozvoljavah; sjećam se da je dvojici zatvorenika bolničar izvadio zub kada im je otekao.

Zatvoirenicama-majkama s malom djecom davana je iz grada pomoć u odjeći i novcu, a i u hrani za najteže slučajeve. Naši iz grada su skoro svaki dan slali mlijeko jednoj drugarici s bolesnim djetetom.

Treba napomenuti da su u Bolnicu iz zatvara prebacivani stariji ljudi, posebno očevi naših drugova, očevi koji su hapšeni kao taoci (Babin, Medić, Matković, Reić, Duplančić i dr.). Bilo je i desetak majki s malom djecom i dojenčadi (Reić, Cerina, Barač).

Talijani su batinali profesora Ćiru Gamulina i doveli ga 17. 4. 1942. godine u Bolnicu, gdje je odmah umro, i tražili od liječnika da napisu da je umro od srca, a to su rekli i njegovoj ženi. Naši liječnici su napisah da je umro od posljedica udaraca. Jerko Ivančić je umro 26. 1. 1942. godine u Gradskoj bolnici od gangrene, jer su mu Talijani palili tabane. Dr StaMo i dr Vicko Trojanović su napisali pravi uzrok smrti, iako su Talijani tražili da napisu da je umro od »nečeg trećeg«.

Siguran sam da ovdje nisam sve obuhvatio i na tome treba još raditi — istraživati. Dobro je da se može i ovo čuti, neka se vidi snaga naše KP, iza koje je stajao čitav narod.

Treba istaknuti patriotsku ulogu koju su odigrali naši liječnici. Treba reći da su oni liječili i bolesne i ranjene ilegalce u gradu, a i naše aktiviste uopće i njihove obitelji. Napomenuo bih ovdje da je u Splitu bilo još dosta liječnika i pomoćnog osoblja koji su pomagali NOP, a nisu radili u Bolnici. Mislim da je bila povezana s NOP-om i dr Goroslava Andehnović i dr Janović, a i drugi. Neki liječnici i pomoćno osoblje nabavljah su sanitetski materijal i lijekove.

Nakon kapitulacije Italije veliki broj liječnika i pomoćnog osoblja otišao je u NOV, gdje su poslije zauzimali razne funkcije. Dr Miro Kra-ljević je bio načelnik Kirurške ekipe divizije, dr O. Hruš je bio 1944. godine ultaliji upravnik jedne partizanske bolnice. Dr Vanja Tomazeo otišao je u NOV 1942. godine i zauzimao je važne funkcije.

Računa se da je kroz Bolnicu u Splitu za vrijeme rata prošlo oko 350 zatvorenika i zatvořenica čime su mnogi spašeni. Od njih je oko 20

strijeljeno, 8 je umrlo od posljedica batina, desetak od raznih bolesti, a 3 od zadobivenih rana. Oko 150 ih je bilo tučeno i mučeno. Teško je reći koliko ih je i ricinus pilo, jer naši drugovi i drugarice su onda (a i danas) nerado o tome govorili. Fašisti su posebno tukli sve »bombaše«. Mnogima zatvorenicima su i tabane palili (Poljičak, Toma Mrduljaš, Jenko Ivančić). Ivu Lučića-Lavčevića su tukli po butinama i na žive rane mu sipali sol. Strahovito su mučili Radu Končara, ali i mnoge druge drugove i drugarice. Može se na prste izbrojiti one koji su »popustili« pod mučenjima: bilo ih je svega 12.

Treba konstatirati da se neprijatelj nije nikad uspio infiltrirati u našu organizaciju u Splitu, pa ni u zatvorima (bolnicama), gdje je stalno djelovala.

Na kraju bih podvukao onu stalnu suštinsku brigu naše Partije za nas, za svoje sinove i sve rodoljube.

Po ulasku partizana (pregovarača) u Split, na Infektivnoj bolnici smo izvjesili crvenu zastavu i nismo je skinuli, iako su Talijani — stražari prijetili da će pucati. Pošto su Talijani oklijevali da nas oslobode, mi smo sami napravili plan kako da se oslobodimo i »vojnički« organiziramo: nabavili smo i 1 pištolj i uredili sa drom Poklepovićem da dobijemo civilna odijela. Dobili smo, u stvari, duplikat ključa sobe gdje su bila odijela. Tada su nas Talijani iznenada oslobodili, na intervenciju naših drugova. Po nas je došao Dinko Jurjević i još dva druga.

Prema podacima koji su objavljeni 1978. godine u »Slobodnoj Dalmaciji« danas u Splitu i bližoj okolini živi oko 2.500 bivših zatvorenika (480 žena). U Beogradu je 1963. godine živjelo oko 40 lica koji su prošli splitske zatvore.

SPISAK LIJEČNIKA KOJI SU RADILI U BOLNICAMA U SPLITU OD 1941. DO 1943. GODINE

1) *Gradska bolnica:*

- Upravnik Bolnice: dr Ante Starčević, ujedno i kirurg
- Komesar Bolnice: dr Duje Karaman, ujedno i internist

2) *Interni odjel:*

- dr Ljubo Simunić — načelnik, dr Orest Hruš, dr Neven Parać, dr Frane Bulić.

3) *Kirurški odjel:*

- dr Ante Starčević, dr Ivo Polić, dr Slaven Vidović, dr Ljubomir Vučetić, dr Miro Kraljević, dr Vanja Tomazeo, dr Augustin Jakobušić.

4) *Ortopedija:*

- dr Dušan Vlašić.

- 5) *Kožno-venerični odjel:*
dr Ivo Stalio, dr Ilija Rančić.
- 6) *Ušni odjel:*
dr Niko Jerković, dr Josip Ružić,
- 7) *Ginekološki odjel:*
dr Kruno Kambio, dr Vilma Kraljević.
- 8) *Očni odjel:*
dr Juraj Curin, dr Dinko Šakić.
- 9) *Neurološki odjel:*
dr Viktor Ostrovidov.
- 10) *Rendgen:*
dr Ivanović, dr Suzana Remenji.
- 11) *Infektivna bolnica:*
dr Andro Poklepović, dr Mihovil Silobrčić.

N a p o m e n a : Ovo nije potpuni spisak i trebalo bi konsultirati danas
žive liječnike s ovog spiska.

IVO RAIC

IZ SJECANJA NA RAD ZATVORSKOG KOMITETA KP
U ZATVORIMA »SV. ROKO« U SPLITU
(maj—septembar 1943. godine)

ČELIJA »PETICA«

U sudske zatvore »Sv. Roko« u Splitu prebačen sam 2. svibnja 1943. godine, nakon 25 noći »preslušavanja« u policijskim zatvorima u Splitu. Bio sam smješten u »peticu« (ćelija br. 5). U »petici« sam našao drugove: Slavka Pro hašku, Ab rama Altarca, Miška i Zivka Krstulovića, skojevca Mira Bobana, i još su bili neki drugovi čijih se imena ne sjećam. U »Novom Roku« tada su bili drugovi Luka Vidak-»Puvalo« i inž. Srdelić. Iz »dvadesetice« se sjećam Marina Krstulovića, te borbenog skojevca Kuzmanića, koji je sa mnom skupa prebačen iz policije, a koji je poslije oslobođenja nesretnim slučajem poginuo na Mosoru (Dubrava).

Od postojećeg rukovodstva u zatvorima su bili drugovi Petar Segvić, koji je tada bio sekretar, te Vjeko Cvrlje i Zora Rosandić, kao članovi Komiteta. Deset dana nakon mojeg dolaska u »Sv. Roko«, drugovi Segvić i Cvrlje odvedeni su iz zatvora i bili zamijenjeni za zarobljene talijanske mornare u Podgori. Nekoliko dana nakon toga, po odluci MK KPH u gradu, ja sam preuzeo dužnost sekretara Zatvorskog komiteta KP, uz drugaricu Zoru Rosandić-Pečenu, koja je ostala u ovom sastavu iz ranijeg rukovodstva i druga Slavka Prohasku-Klima iz Mostara, kao članove Komiteta.

Zahvaljujući dotadašnjem radu članova KP, ja sam u zatvorima zatekao vrlo dobro političko stanje među zatvorenicima. U svakoj ćeliji imali smo po nekog člana KP, kandidata ili simpatizera, tako da se veza komiteta mogla ostvariti sa svakom ćelijom. Preko drugova koji su bili izabrani da se prijave kao »porto pranzo«, što je značilo da se prijave kao pomoć za raznošenje hrane, imali smo vanjske veze sa ćelijama. Jedan od najznačajnijih drugova za Zatvorski komitet bio je tada drug Ivo Vrdoljak. Osim toga ćelija »petica« bila je sretno smještena za rukovodstvo Partije. Ona je bila granica između muškoga i ženskog dijela u zatvoru, pa je njezin zapadni dio predstavljao zajednički međašnji zid sa ćelijom u kojoj su se nalazili članovi Komiteta u ženskom dijelu, tako

da se veza između tih ćelija vršila preko probijene rupe u zidu, koja je bila savršeno kamuflirana jednim pokretnim čepom, na kojem je bio čavao za vješanje ručnika ili nekih dijelova odjeće. Njezin pak istočni zid bio je međašnji zid sa zatvorskom ambulantom, pa je to bila veza, preko liječnika, s drugovima izvan zatvora. U toj ćeliji je prije svoje smrti jedno vrijeme boravio i drug Rade Končar. Dok je u njoj boravio, visoko je razvijao borbeni duh zatvorenika svojim herojskim držanjem.

Zbog svega navedenoga meni je bilo moguće da na ovom vrlo odgovornom radu obavljam dužnost sekretara Zatvorskog komiteta KP. Život komunista u ćelijama odvijao se u njihovoj neprekidnoj političkoj aktivnosti među ostalim zatvorenicima, koja je bila bogata u tim revolucionarnim vremenima krvave narodnooslobodilačke borbe naroda Jugoslavije, kao i one u gradu Splitu i u samim zatvorima gdje su fašisti vršili teror i maltretirali zatvorenike. Pored toga, spremniji drugovi su držali razna predavanja iz partijskih i drugih štampanih materijala i literature te iz konkretnih međunarodnih odnosa u uslovima II svjetskog rata i narodnooslobodilačke borbe naših naroda. Takvom su aktivnošću bili zahvaćeni svi rodoljubi u zatvorima, koje smo tretirali kao aktiviste NOP-a Splita. Zatvorski komitet KP je u svojoj svakidašnjoj aktivnosti sudjelovao u takvom radu članstva time što se brinuo za doturanje štampanog materijala i prenošenje direktiva i preporuka za politički rad u ćelijama.

S druge strane održavao je vanjske veze s MK KP i s bolnicama u kojima smo imali naše članstvo. Vanjsku vezu Zatvorski je komitet održavao preko liječnika druga dra Pere Vitezice, koji je bio organiziran preko Akoionog odbora liječnika u Splitu. Za održavanje veza među ćelijama koristili smo i svakidašnje šetnje u dvorištu zatvora, gdje smo se međusobno mogli sporazumijevati. U »petici« smo uveli i obavezno pjevanje ujutro poslije zvona za ustajanje i uveče poslije zvona za spavanje. Jutarnja obavezna pjesma je bila »Hej Slaveni«, a večernja »Volga, Volga«. Naravno, ovo pjevanje je u početku bilo sasvim tiho — u pola glasa, pa se postepeno pojačavalo do potpuno glasnoga, da bi se prenosilo i po drugim ćelijama. Zbog toga je bilo »intervencija« od strane uprave zatvora, ali našom upornošću to se pomalo »udomaćilo«. Posebna briga Zatvorskog komiteta bila je usmjerena na spašavanje ljudi, koji su bili neposredno pred suđenjem, a znalo se da može doći ne samo do »deportacije« drugova koji su već osuđivani na dugogodišnje i doživotne robjije, pa su čekali da budu prebačeni brodovima u razne robijašnice Italije, nego i do smrtnih osuda.

Zatvorski komitet »Sv. Roko«, zahvaljujući snazi i širini NOP-a u gradu Splitu, te vezama koje su mu ostavili raniji drugovi, koji su bili u rukovodstvu u zatvorima, vezama koje mu je MK KPH stavio na raspolaganje u zatvorima i izvan njih, svojim je autoritetom mogao uspješno spasavati i članove KP i ostale aktiviste NOP-a u zatvoru, od već opasnih opasnosti za njih.

Jednu od važnijih uloga treba ipak vidjeti u ulozi druga dra Pere Vitezice, zatvorskog liječnika, i drugova zdravstvenih radnika iz Higi-

jenskog zavoda u Splitu i bolnica. U akcijama je najčešće korištena Zarazna bolnica na Firulama: prilikom pregleda onih drugova koje je upućivao Zatvorski komitet dijagnosticiralo bi se zarazno oboljenje, te se putem njihove analize krvi, koja se upućivala i obavljala u Higijenskom zavodu u Splitu gdje su bili aktivisti NOP-a u laboratorijima, dolazilo do »nalaza« s dijagnozom »tifusa«, »paratifusa« i sličnih oboljenja. To je omogućilo da takve drugove, umjesto da odu na suđenje ili robiju, možda i u smrt, prebacimo u Zaraznu bolnicu u Splitu, na Firulama, u kojoj je partijska organizacija imala svoje veze. Među mnogim drugovima koji su se na takav način spasili sjećam se drugova Ranka Pavele, Ive Vrdoljaka, Abrama Altarca, Slavka Prohaske i drugih, čijih se imena ili ne sjećam ili su bili upućivani u zatvore prije mog dolaska.

Na drugi način spašavali smo drugove preko Bolnice — Kirurgije u gradu. Sjećam se dobro druga Dalibora Mešaneka, kojeg smo na kirurgiju poslali radi tobožnog »slijepog crijeva«, te druga Zdravka Draganju, koji je brijačkim nožićem isjekao nožni palac i bio upućen u tu bolnicu na previjanje. Oba druga su bila skojevci i tih su dana trebali biti otpremljeni prvim transportom u Italiju na robijanje s obzirom da su bili već osuđeni. Tom su akcijom bili spašeni.

U mnogim akcijama imali smo podršku trojice Talijana koji su se nalazili u fašističkoj službi u zatvoru. Dvojica od njih bili su ključari, a treći je bio »infernier«, tj. bolničar u zatvoru, a zvali smo ga »Sv. Anton« radi njegovog uvijek naivnog i pobožnog izgleda. Od ključara jedan se zvao Lesandro, star oko 60 godina iz Trsta, a drugi Serafino, od oko 30 godina, po zanimanju, u civilu, brijač. Sva su trojica bili neraspoređeni prema fašizmu, a nama su pomagali u mnogim slučajevima, naoko sitnim a za nas velikim uslugama, i pojedincima i organizaciji. Od njihova držanja i rada posebno smo imali koristi za veze među ćelijama i u akcijama spašavanja ljudi. Naročite zasluge imao je »Sv. Anton«: pored toga što je s nama održavao veze, kada je trebalo, u zatvorskoj ambulanti, nosio je krv u Higijenski zavod onih drugova koje smo odlučili spasiti i obavljao je sve ono što je bilo potrebno da ti drugovi dospiju u bolnicu. Iako je to činio po svojoj zvaničnoj dužnosti, kao bolničar zatvora, bio je svjestan da zapravo pomaže akciju NOP-a u spašavanju naših drugova, što mi je često davao do znanja »s vodom u ustima« — ali ipak. Svaki put kada bi došao pozitivan nalaz Higijenskog zavoda, a u pravilu je uvijek dolazio, on je sa ljudskom radošću na licu meni to saopćio. U svakoj prilici, pa i u našem štrajku organiziranom od Zatvorskog komiteta, činili su ono što su mogli.

Zbog svega toga prije mog odlaska iz zatvora kazao sam spomenutoj trojici Talijana da će naša Partija znati cijeniti njihovu pomoć i neće ih zaboraviti kada im bude najteže. To se ubrzo i dogodilo. Kod našeg zauzimanja grada Splita, tj. u prvom oslobođenju Splita, kada je kapitulirala vojska i vlast fašizma u gradu i kada su od naših vojnih snaga bili zarobljeni, ta su trojica Talijana bili izuzeti i oslobođeni, dok su ostali

5 Komandom zatvora bili strijeljani. Za ovo se naročito u tim vremenima zauzeo drug Ivo Vrdoljak, koji je imao odgovornu dužnost u zatvorima poslije oslobođenja.

O GENERALNOM ŠTRAJKU

Jedna od snažnih akcija koju je organizirao Zatvorski komitet bio je svakako generalni štrajk zatvorenika u ovim zatvorima. Prilikom pada fašizma u Italiji u augustu 1943. godine Zatvorski komitet je, nakon izvršene političke ocjene o stanju među zatvorenicima, zaključio da organizira i rukovodi generalnim štrajkom, s ciljem da prisili fašističku upravu u zatvorima da pusti zatvorenike na slobodu, kao borce protiv fašizma. U tom smislu sastavljen je proglas (sastavio Raić) koji je sadržavao političku ocjenu o frontovima u našoj zemlji i o antifašističkoj borbi koju su vodili u Špitu i u ovim zatvorima članovi i kandidati KP u čelijama, tražeći suglasnost za ulazak u štrajk. U roku od jednog dana bila je konzultirana svaka ćelija o programu što ga je postavio proglas i postignuta je jedinstvena suglasnost s vrlo visokim borbenim moralom koji je vladao među zatvorenicima o potrebi da se ide u štrajk do pobjede. Program štrajka, pored političke ocjene o potrebi štrajka, upućivao je i na postupke i držanje za vrijeme štrajka, koji su se sastojali u tome da se odbija hrana koju daje zatvorska uprava i ona koju izvana svakog dana donose rodbina i aktivisti NOP-a; zatim, da se ne izlazi u šetnju koja je bila predviđena zatvorskim pravilima svakog dana; da se leži na krevetu i pjevaju revolucionarne pjesme po ćelijama kao znak naše odlučnosti i solidarnosti. Kao obavezna pjesma koju je trebala pjevati svaka ćelija određena je »Ne padaj družo podlo na koljena«. Ta nam je pjesma trebala biti znak o moralno političkom raspoloženju u ćelijama za vrijeme štrajka za slučaj da nam onemoguće komuniciranje — vezu — između »petice« i ostalih ćelija.

Kada smo izvršili sve pripreme za ulazak u štrajk i odredili dan početka, Zatvorski komitet je šifriranim pismom obavijestio MK KPH u gradu i priložio mu proglas štrajka tražeći od njega suglasnost i pomoć, šest ili sedam dana prije ulaska u štrajk, jer smo ocijenili da nakon izvršenih konzultacija ne smijemo odugovlačiti zbog eventualne provale i protumjera fašista. Pomoć koju smo tražili sastojala se u tome da organiziraju preko AFZ-a u gradu protestne zborove pred zatvorima. Iako smo skoro sedmicu dana prije ulaska u štrajk zatražili suglasnost i pomoć, odgovor MK KPH došao je tek uoči samog štrajka (mislim da je bila nedjelja poslije podne, a sutra ujutro je štrajk trebao početi).

Tog poslijepodneva dobio sam poziv dra Vitezice koji je došao u zatvorsku ambulantu, da dođem na »pregled«. Tom mi je prilikom drug Vitezica usmeno prenio poruku koja je glasila: »MK KPH poručuje ti da ne mogu dati suglasnost za ulazak u štrajk s obrazloženjem da oni ne mogu da obezbiede podršku AFZ-a koju smo tražili, radi toga što su organizirali pred par dana protest (masovni) pred sudom (mislim na

Lovretu) kad je bilo pucanja u mase pa je i jedna žrtva pala; zbog toga da ne ulazimo u štrajk, već da ga storniramo«. Osim toga njihova ocjena je bila da je program štrajka avanturistički postavljen i da nema mogućnosti uspjeha. S obzirom da ja nisam imao mogućnosti da detaljnije obrazložim potrebu štrajka, koji je bio zakazan za sutradan ujutro, 30. augusta, a morao sam i odmah usmeno dati odgovor za MK KPH, ja sam, bez mogućnosti da se konsultiram s ostalim članovima Zatvorskog komiteta, dao poruku da se ne slažem s njihovom ocjenom štrajka i da po svoj prilici mi sutra ulazimo u štrajk.

U toj mučnoj situaciji otišao sam iz ambulante i našao se u ćelji u kojoj nisam imao ni jednog člana Komiteta za konsultacije. Tu noć napisao sam pismo drugarici Zori Rosandić u kojem sam je podrobno obavijestio o razgovoru s drom Vitezicom i mojim odgovorom, preko njega, za MK KPH. Tražio sam od nje da dade svoje mišljenje i saopćio sam joj da ne odustajem od štrajka. Kazao sam joj da bi to za mene bio neoprostivi oportunistički i da o ovome ne obavještavamo ostale članove KP. Sjećam se da sam završio pismo riječima da odgovornost koju sam preuzeo na sebe svjesno nosim, u uvjerenju da je to jedini ispravan put u ovom momentu i da sam spreman da tu odgovornost nosim do strijeljanja. Koristeći »rupu« u zidu ubacio sam joj pismo u njenu ćeliju, čekajući znakove udaraca s druge strane zida. Odmah možda poslije 15 minuta čuo sam ugovoreno kucanje na zidu, izvadio »čep« iz zida, iz kojeg je uletjela u moju ćeliju žica od kišobrana, a na njoj omotano ono moje pismo (jer smo se tako dopisivali) na kojemu je drugarica Zora napisala kratko: slažem se s tobom do strijeljanja.

Ta njezina jezgrovita i borbena suglasnost značilo je za mene ogromno olakšanje, jer je ona odlučno, bez kolebanja, stala uz odluku Zatvorskog komiteta i podijelila drugarsku odgovornost sa mnom za događaje koji će se u idućih nekoliko dana dešavati. I tako je generalni štrajk sutradan ujutro počeo, bez pomoći i suglasnosti MK KPH, o čemu nitko od štrajkaša nije ništa znao, osim drugarice Zore i mene. Mislim da još i danas najveći dio zatvorenika to ne zna, jer o tome nikad nismo imali prilike, a ni korisne potrebe da govorimo. Jedinstvo koje se pokazalo već prvog dana štrajka, a koje je počelo odbijanjem »supe« od strane svih ćelija, pokazalo je upravi zatvora snagu organizacije NOP-a u zatvorima pa je brzo, još toga dana, došlo do posjete predstavnika »Prefektura« i Komande II armate, koji su na sve načine nastojali da nađu među nama »štrajkbrehere«, obećavajući pojedinačno oslobađanje. Iako smo bili predvidjeli da svaka ćelija dade svog predstavnika za eventualne kolektivne pregovore, komandant zatvora je s predstavnikom II armate dolazio dva puta u »peticu« k meni, na krevet, navodeći da hoće da razgovara s »capo comunista« a znajući da je inicijativa došla iz nje, jer je njima bila poznata »petica« kao štab. Osim toga, u njihovoj službi, u kancelariji, bio je jedan zatvorenik iz naše ćelije, koji je upao radi čitanja letaka Radio-Londona pa s nama nije htio imati nikakve veze. Zatim su imali špijuna Albaharija zvanog »Češki«, koji je ranije bio maser »Hajduka« i koji nas je sve poznavao, pa se vrtio oko ambulante i »petice«. Zatim neki Veleglavac iz Šibenika. Svi oni bili su »slobodnjaci«

i njuškali su po ćelijama. U tim posjetama komandant zatvora nastojao je da me izvuče iz ćelije na tobožnje pregovore, ali nije uspio, jer smo mi u programu postavili da se, pored ostaloga, ne dozvoli izvlačenje iz ćelija na silu, već da se u kolektivnim pregovorima predvide pojedinci koji će zastupati ćelije. Za delegata »-petice« bio je određen najstariji zatvorenik Ante Lisica (poslije oslobođenja oficir u JRM), koji se također ogradio i kazao komandantu da je on predstavnik ćelije, ali za kolektivne pregovore.

Drugog dana štrajka došlo je do prvih pregovora između predstavnika ćelija i predstavnika Komande zatvora i II armate. U tim pregovorima, a i na pregovorima ponovljenim istoga dana, fašisti su isticali kako oni ne mogu pustiti nikoga na slobodu, jer da nemaju takva ovlaštenja, ali da su poslali u Rim brzojav, zahtijevajući da ih se za to ovlasti. Nastojali su pokolebati štrajk obećanjima kombiniranim s prijetnjama za strijeljanje onih drugova koji su već bili osuđeni na smrt (Ante Petrić, obalni radnik iz Sphta, srednjoškolci Kamber i još jedan čijeg imena se ne sjećam). Uz to se pojavilo i malodušje u jednoj ćeliji, mislim da je bila »četnaestica«. Jedan zatvorenik, stariji po godinama, širio je paniku straha od strijeljanja, ukazujući da Komitet vodi ljude u propast, da su fašisti sada pred smrt kao zvijeri koje ujedaju na sve strane i da ćemo dovesti do masovnog strijeljanja. Ali jedinstveni i borbeni stav svih ćelija, pa i »četnaestice«, ušutkao je pokušaje kolebanja i zadao strah u kosti slugama fašizma. U ovim prilikama su članovi KP i kandidati pokazali izvanrednu disciplinu i spremnost da ustraju na ovom odgovornom zadatku. Tog dana osjetih smo da rodoljubi spontano pred zatvorom vrše pritisak i da protestiraju, a to je nama bio znak da se vani za naš štrajk zna, jer su borbene pjesme koje su se pjevale po ćelijama cijelog dana odjekivale i ukazivale na izvanredno stanje u zatvorima, jednako kao i odbijanje da se primi hrana izvana.

Uvečer drugog dana štrajka, iako se već dva dana nije ništa jelo ni pilo i ljudi su već bili suočeni s vlastitom gladi, došao je prijedlog komandanta zatvora da se primi po pola kilograma kruha »po glavi« i da će sutra, trećeg dana štrajka biti puštanje na slobodu. Ali i taj pokušaj razbijanja štrajka odbio se o solidarnost i odlučnost kojom su zatvorenici bili prožeti. Ponovni pokušaj obećanja da će sutra biti pušten na slobodu onaj koji primi hranu večeras propao je bez i jednog znaka kolebanja. Sve ovo nam je ukazivalo na to da je njih, fašiste, uhvatila panika pred ovako čvrstim bedemom koji je Partija svojim nesebičnim radom izgradila u srcu zatvora. Zatvorski komitet je predvidio ovakve maneve Uprave zatvora i ukazao odmah na početku štrajka na njih, upućujući direktivu »kompromisa s fašitima nema i štrajk se nastavlja dalje, do konačne kapitulacije fašizma i u našim zatvorima«.

Tu parolu smo iste večeri ponovili spremajući se za idući štrajkaški dan, a sve su je ćelije potvrdile pjesmom »Ne padaj družo podlo na koljena«.

Trećeg dana ujutro, poslije oglašavanja zvona za buđenje, došao je komandant zatvora na »solar« — terasu zatvora i objavio da će pročitati

listu zatvorenika za koje su iz Rima dobili odobrenje da budu pušteni na slobodu. Lista je sadržavala 67 imena drugarica i drugova. Prva na listi bila je drugarica Zora Rosandić, a za njom ja. Ostali imenovani bili su u najvećem broju članovi KP, pa sam, odlazeći iz zatvora, morao ostaviti vezu s MK KPH u gradu drugu Ivi Vrdoljaku, koji je tada bio kandidat za člana KP.

Poslije ovoga došlo je do konsultacije s ćelijama i donesena je zajednička odluka i ocjena da je štrajk uspio i da će ostali zatvorenici prekinuti štrajk i primiti hranu. Izlazak 87 drugova i drugarica na slobodu zatvorenici su popratili snažnim manifestacijama, pozdravljajući drugove u partizanima i pjevajući borbene pjesme.

Po izlasku iz zatvora drugarica Zora i ja smo uspostavili vezu s MK KPH u gradu i tom prilikom bilo nam je kazano da se sutradan nademo u mom stanu, u pet sati poslije podne, i da će doći jedan drug do nas. Na taj sastanak došao je drug Marko Čolak, član MK KPH i saopćio nam odluku MK KPH kojom smo oboje stavljeni pod partijsku istragu (drugarica Zora i ja) radi toga što smo ušli u štrajk bez odobrenja MK KPH. U zapisniku koji je vodio drug Čolak na tom sastanku eabilježen je oštar istup drugarice Zore i moj. Potreseni zbog ovakvog stava MK KPH izjavili smo da smatramo odluku i držanje MK KPH u ovom štrajku nepravilnim.

Posljedica za nas nije bilo. Nekoliko dana poslije toga dobili smo odobrenje da idemo na oslobođeni teritorij.

Nikada više, ni jednom prilikom, nisam bio saslušan niti je bilo tko spominjao štrajk 4 naše odnose u njemu.

DESA KUKOC

ŽENE SPLITA U KAZNIONICAMA ITALIJE ZA VRIJEME DRUGOGA SVJETSKOG RATA¹

Pisati samo o zatvorenicama Splita vrlo je teško i ne da se odvojiti, jer je sudbina u splitskim zatvorima bila zajednička.

Zna se da prva hapšenja u Splitu počinju odmah po okupaciji, kad još nema rasplamsanog NOB-a. To znači da ta prva hapšenja nisu represalije na akcije, već se vrše po pripremljenom i smišljeno organiziranom planu koji je imao za cilj raseljavanje našeg stanovništva i istrebljenje svih onih koji nisu za fašizam.

Od prvih dana okupacije pa sve do kapitulacije Italije hapšenja su vršena neprekidno. Kasnije, po dolasku Nijemaca i ustaša, hapšenja su nastavljena.

Kroz čitavo to vrijeme hapšene su i žene. Mnogo ih je prošlo kroz splitske zatvore i teško bi bilo reći koliko, ali računajući po prostoru u zatvorima, razlozima hapšenja i sjećanjima živih drugarica moglo bi se reći sigurno preko 500 za vrijeme Talijana i preko 100 za vrijeme ustaša (sa Židovima).

Od tog broja najviše ih je poslije nekog vremena puštano kućama. Nekoliko desetina žena odvedeno je u internaciju, nekoliko drugarica je zamijenjeno i otišlo u partizane, jedan dio izveden je na suđenje, a jedan dio ostao u zatvoru do kapitulacije (i oslobođen od svojih drugova).

¹ Kad se govori o zatvorenicama i logorašima, na prvi pogled izgleda dosta jasno o čemu se radi. Međutim, postoje vrlo različite kategorije i jednih i drugih i mnogo je toga nepoznato.

Ima jedna kategorija zatvorenika, i to iz onih krajeva Jugoslavije koje je anektirala Italija, a to je dio Slovenije, Gorskog kotara, Hrvatskog primorja, Dalmacije i Crne Gore, o kojoj se gotovo ništa ne zna. To je onaj dio zatvorenika koji su izvedeni na suđenje pred specijalne sudove, osuđeni na vremenske kazne i izdržavali kaznu u talijanskim zatvorima.

Žene iz te kategorije zatvorenika iz sve tri republike, organizirane su od 1975. god. Do sada su održale četiri susreta. Za svoj četvrti susret, koji je održan u Splitu od 20. do 22. septembra 1978. napisale su svoja sjećanja i sakupile dosta dokumenata i predmeta iz onog vremena.

Zato sam i uzela da nešto kažem o toj kategoriji, a što se odnosi na žene Splita. Sama sam jedna od takvih i aktivno sam učestvovala u pisanju sjećanja i sakupljanju dokumenata za naš četvrti susret.

Žene su uvijek odvojene od muškaraca u zatvorima, bilo u posebnim ćelijama, posebnim odjeljenjima iste zgrade ili u potpuno odvojenim zgradama. Iako je mnogo toga zajedničkog, iz jednostavnog razloga poznavanja činjenica i radi opsežnosti materije, žene političke zatvorenice organizirale su se same i samoinicijativno.

Razlozi za hapšenje vrlo su različiti, ali moglo se uvijek nešto izmisliti. Hapsi se svako lice koje gaji antifašističke osjećaje, zatvaraju čitave porodice kao taoci za svoje članove koji okupator traži a ne nalazi, hapsi se za odmazdu i kao represalije na akcije, hapsi se nasumce tokom racija po gradu. Poseban je zadatak uništenje komunista i hapšenje svakoga tok bi mogao pripadati nekoj organizaciji. Hapsi se i nacionaliste s antitalijanskim osjećajima.

Za provođenje svojih ciljeva u gradu okupator ima na raspolaganju u prvom redu policiju sa svojim javnim i tajnim agentima, zatim karabinjere koji također imaju svoje agente i doušnike, crnokošuljaše kao posebnu organizaciju, vojsku i konačno posebnu bandu antikomunističkih dobrovoljaca o kojoj se gotovo ništa ne zna.

Hapšenja se uglavnom obavljaju noću. Poznato je da je postojao policijski sat. To omogućava okupatoru da slobodno harači po gradu, vrši hajke, a sve bez svjedoka, u tajnosti. Uhapšene smješta u postojeće splitske zatvore, ali odmah otvara i nove, a to su tzv. : »policija«, »općina« i »karabinjeri«. Povremeno upotrebljava i prostor u Brodogradilištu, a upotrijebio je bio i zgradu »Dešković« na rivi. Kao stalni zatvori postoje »Roko«, »policija« s »općinom« i »karabinjeri«. Kao stalni zatvor postoji i onaj u Trogiru, a ponekad se upotrebljava i Kliška tvrđava.

»Pohcija« i »karabinjeri« su u pravilu bili istražni zatvori, a »Roko« sudski. Odmah po hapšenju svršavalo se i u »Roka«, a isto tako poslije završene istrage znalo se ostajati i u »policiji« i odatle odlaziti na suđenje. Okupator svakako ima problema s prostorom i smještajem zatvorenika. Postoje dokumenti iz kojih se vidi da traži da se iz Italije pošalje parobrod po zatvorenike, jer treba da izvrši nova hapšenja. Zatvori su pretprani, ćelije prepune, spava se na »tavulacima« i u »ameriki« (na daskama i ispod njih). Stješnjenost, smrad, pomanjkanje zraka i najosnovnijih higijenskih uslova samo su mali dio onoga teškoga maltretiranja i mučenja. Mislim da »policiju« i strahote koje su se u njoj događale treba posebno opisati. To isto vrijedi i za »karabinjere«, samo što je ► »policija« bila brojnija.

Na mjestu gdje je danas podignut spomenik zatvorenima, stajala je zgrada u koju su u nekoliko nevelikih soba trpali stotine zatvorenika odjednom. Jedna ćelija, i to broj osam, bila je za žene. Odmah uz »policiju« bila je »općina«, gdje se također nalazi neko vrijeme po nekoliko drugarica. Pored ćelija nalazi se na »policiji« i tri samice u koje smještaju, prema potrebi, i drugarice, i to ponekad jednu samo a nekad i njih nekoliko.

»Karabinjeri« u Sukoišanskoj ulici (zgrada i danas postoji) imaju nekoliko ćelija u podrumu zgrade. Uhapšeni su izolirani svaki za sebe. Fašisti tamo upotrebljavaju i svoje poslovne prostorije za zatvorenike. Tu se ostajalo kraće, a to znači da se poslije završenog mučenja i ispitivanja tamo nije dugo zadržavalo nego prebacivalo u »Roka«.

»Roko« je veliki stari zatvor, poznat još mnogo ranije i nalazio se na prostoru između današnjeg »pazara« i mora. Zene se nalaze u potpuno odvojenom dijelu i imaju svoje dvorište. U početku su samo tri ćelije

za žene, a kasnije ih je pet. Sve ćelije imaju direktni ulaz s dvorišta, a one na spratu sa »solar« (hodnik na otvorenom).

U ženskom dijelu nalazile su se dvije male, sasvim male samice, u toliko male da se nije moglo pružiti u ležećem položaju. Nekada su ih toliko natrpavali da su samo stajali na nogama zbijeni kao srdele.²

Za vrijeme ustaša zatvor je u današnjoj kući Rožić, u Ulici žrtava fašizma, a upotrebljavaju se i »Gripe«. Nijemci upotrebljavaju i ex hotel »Matić«, gdje im se nalazi Komanda.

Onaj dio zatvorenika koji je izvođen na suđenje suden je od »Tribunale speziale per la Dalmazia«. On zasjeda u Splitu i Šibeniku. Prvo suđenje toga Suda bilo je u Splitu 14. X 1944: poznati proces na kojem je od 36 drugova 19 osuđeno na smrt. Neki su osuđeni u bijegu. Ostali osuđeni na smrt odmah su strijeljani u Trogiru. Na tom procesu su i dvije drugarice od kojih je jedna u bijegu.

Nakon toga, 1942, suđenje se obavlja u Šibeniku. Zatvorenici se odvođe tamo. Poznato je suđenje Radi Končaru i drugovima, kada su čitav transport zatvorenika parobrodom odveli na suđenje. I na tom suđenju bilo je nekoliko drugarica.

Suđenja prividno imaju zakonsku formu. Fašisti sude na temelju svojih zakona. Suđenja se unaprijed zakazuju (imamo dokumente), određuju se suci, tužitelj i branitelj. Zatvorenik čak ima pravo da uzme privatnog advokata, iako to malo tko koristi; tada, uglavnom, to se i ne zna, a ni politički stav nije za to.

Fašisti su zahtijevali da se na sudu pozdravi fašistički, dizanjem ruke, ali to su radile samo iznimke.

Suđenja su bile predstave pune ceremonijala. Događalo se da pojedince sa suđenja oslobadaju i puštaju na sloboda, a neke opet poslije suđenja šalju u internaciju ili konfinaciju. Uglavnom, sudi se na vremenske kazne. Te kazne su od jedne godine pa do trideset. Kažnjava se najviše na pet, osam, deset, pa do dvadeset godina zatvora.

Među ženama iz Splita nema ni jednog slučaja smrtno kazne, a niti doživotne robije. Redovito dolazi do pomilovanja.³

Krivice za koje sude na vremenske kazne su »antinacionalna djelatnost«, »pripadnost subverzivnoj organizaciji«, »subverzivna propaganda«, »pomoć i pripadnost oružanim grupama«, zabranjeno posjedovanje oru-

³ Od nekadašnjih zatvora danas postoji samo zgrada »karabinjera«, a »policiju« i »Roka« razrušili su naši drugovi za prvog oslobođenja Splita 1943.

² Možda je interesantno da se kaže da nije poznato da je poslije strijeljanja Rade Končara i drugova bilo smrtnih presuda i izvršenja; ubijati i strijeljati, ali bez suđenja (Cerina, Dolci, Stambuk i Pejković).

Dok sam radila na ovom tekstu, došla mi je pod ruku Jedna knjižica s naslovom »Jedna optužnica fašističkog suda u Rimu«, koju je napisao Ignjatije Žloković, a odnosi se na suđenje Komitetu partije u logoru Lipari (štampana u Četinu 1976). U njoj se govori, kao o poznatoj stvari, da je ukinuta smrtna kazna. U grupi koja je s Lipara odvedena na suđenje u Rim uglavnom su Splićani. Evo što autor kaže: »Rasprava je zakazana za 5. decembra 1942. g. Predhodnoj grupi kojoj se sudilo početkom novembra nijesu izricane smrtno presude. Musolini je ukinuo smrtno kazne. Poslije ovoga saznanja bilo nam je indiferentno koliko će biti ko suden. Vremenske kazne svima su bile jednake, jer su faktičnu snagu imale samo do završetka rata«.

Dakle, ukinuta je smrtna kazna, pa zato se i može doći do konstatacije da ni ovdje nema smrtnih presuda. Tako postaje jasnije zašto i Lavčevića onako ubijaju.

žja«, »pripadnost komunističkoj organizaciji«, »atentati protiv državne sigurnosti«, »neprijateljski čini izvršeni prema pripadnicima vojske«, »zabranjene manifestacije« i slično. Ovo su izvodi iz presude jednog dokumenta talijanskog zatvora za žene u Fossombroneu.

Usput rečeno, sličnih sudenja za vrijeme ustaša nema. Poznato je da su mučenja strašna i da su dvije žene iz zatvora obješene: Sonja Bučan i Palmina Piplović.

Nakon sudenja čekalo se na transport za Italiju. To je oprilike trajalo mjesec dana, ali znalo je biti i kraće i duže. Zaslugom partijske organizacije, preko splitskih liječnika i ostalih drugova u zdravstvenim ustanovama jedan broj drugova i drugarica spašavao se od odvođenja na suđenje i odvođenja u Italiju. Prividno bolesni smješteni su se u bolnice. Zahvaljujući takvim akcijama neki zatvorenici su zamijenjeni i umjesto u Italiji našli su se u partizanima. Od drugarica tako su zamijenjene: Karla Njegovan, Mileva Bubalo, Ivanka Ninčević, Paula Zon i Jagoda Kovačić. Neki su opet iz istih razloga umjesto u Italiji dočekali oslobođenje u Splitu.

* * *

Transporti su išli do Rijeke, Kopriva ili Trsta parobrodom, a iz tih mjesta dalje željeznicom. Uglavnom su to bile grupe zatvorenika, i muških i ženskih, ali znalo se sprovoditi i pojedince. U grupama je znalo biti pet do deset, a ponekad i nekoliko desetina drugova i drugarica. Muškarci su bili redovito vezani, a žene iznimno.⁴

Do konačnog cilja stizalo se u etapama, kroz prolazne zatvore. To su bili pored Trsta, Kopriva i Rijeke još i Venecija, Padova, Bolonja, Ferrara, Firenca i Ankona. Putovalo se u vagonima specijalno građenim za tu svrhu, sa željeznim odjeljcima bez prozora, za više osoba, ili s boksovima za jednu osobu.

Transporti za žene završavali su u kaznionicama Venecije, Firence, Perude, Fosombronea i Trana. U Trani nije dospjela ni jedna Splićanka. U drugim kaznionicama u Italiji naših žena nije bilo.

Tada su se u Italiji nalazile i neke maloljetne Splićanke, u nekoj vrsti popravnih domova. Tamo ih odvođe bez sudenja. Među njima su bile Seka Santini, Seka Reić i Marija Vidak. Kaznionice u koje dovode Jugoslavenke su bili zatvori u kojima su izdržavale kazne talijanske kriminalke. Pretežan broj talijanskih kriminalki suđene su za abortuse, čedomorstva, radi zločina iz krvne osvete i različitih ubojstava. Bilo je i žena zatvorenih zbog krađa, šverca i drugih delikata. Pretežno su to bile žene iz tzv. nižeg staleža, dugom robijom deformirane psihe i po ponašanju, a uz to ukroćene zatvorskim režimom i religioznom disciplinom. Mi ih srećemo, ali smo od njih odvojene. Iznimka je bila u Veneciji.

⁴ Zadnji transport iz Splita krenuo je čak poslije pada fašizma i kapitulacije Italije koja ih je zatekla u Veneciji. U stvari, ti drugovi i drugarice se vođe kao taoći za svaki slučaj, jer istim parobrodom bježe iz Splita poznate splitsko-talijanske porodice (Miotto, Valle i druge).

Treba napomenuti da su u talijanskim zatvorima pozornice-paziteljice za žene isključivo časne sestre, »švove«, kako smo ih zvale. Jedina lica s kojima za čitavo vrijeme u zatvoru imamo kontakt, pored direktora, to su one.

Naviknute na kriminalke s kojima su godinama, zatim ustaljeni zatvorski režim i disciplinu, plus religija, učinili su da je za njih susret s političkim zatvorenicima, Jugoslavenkama, bio neobičan i strašan događaj. Pokušavaju nas izjednačiti s kriminalkama. Do tada su eventualno sreće poneku stranu špijunku (bilo ih je i tada), koje su jedine smatrane poli-

Sudski zatvor »Sv. Roko« u Splitu, kroz koji je između dva rata i u vrijeme talijanske okupacije prošlo na tisuće političkih zatvorenika

tičkim zatvorenicama, a možda su srele i poneku Istranku ili Slovenku iz naših krajeva pod Italijom od prvoga svjetskog rata (bilo ih je i tada), ali su ih uvijek tretirale kao kriminalke ili i gore.

Gledale su nas kao čudovišta koja barataju puškama i ubijaju njihove »nevine« vojnike.

Prve Jugoslavenke dovode u Italiju u martu 1942. i smještaju u Veneciju. Prije njih, koliko je dosad poznato, bila je jedino Splićanka Osmenka Jakaša, i to u Perudi još 1941 (suđena 14. X 1941).

Nije se moglo utvrditi nikakav red po kojemu nas Talijani smještaju u ovu ili onu kaznionicu, niti po dužini kazne, niti po kraju odakle smo, a niti po vremenu kada nas odvođe. Jedino se zna da su prve smjestili u Veneciju. Izgleda da je osnovni razlog po kojemu nas raspoređuju momentalna mogućnost smještaja. Sigurno se nisu nadah da će toliko Jugoslavenki dospjeti u njihove zatvore.

Po dolasku u kaznionicu prolazili smo određenu dobro smišljenu proceduru, koja je imala za cilj da nam dade prve pouke o disciplini i da nas ošamuti. Odmah po dolasku ulazilo se u garderobu, gdje bi nas skinuli do gola, navukli nam zatvoreničku uniformu, a sve lično rublje oduzeli. Od tog momenta za zatvorsko osoblje postajale smo brojevi koji su bili označeni na rukavu. Kako su se odvijali detalji oko tog čina zavisilo je od režima dotičnog zatvora i same »švove« u garderobi. Ipak, u Perudi im je uzmanjkalo uniformi pa ih one koje su dolazile kasnije nisu imale, a u Firenci ih uopće nisu nosile. Pričalo se da je »Firencu« sagradio Musolini i da je služila kao primjer.

Na glavu smo dobili »skufje«, kape oblikom kao one što nose dojenčad. Haljina je od prugastog smeđeg materijala. Razlikovala se zimska od ljetne. Dodaci za estetiku bile su marama oko ramena i pregača oko struka. Na nogama smo imale žute čarape i drvene cokule.

Prvi dani u takvoj uniformi bili su nam tragikomični. Morale smo dobro zagledati jedna drugoj lice da se raspoznamo. Smijale smo se bačvastom izgledu, jer je haljina bila od krutog materijala i na »falde«. Kretnale smo se nespretno u drvenim cokulama. Smijale smo se jer je naš izgled bio komičan, ali i plakale smo, iako bez suza, što su nas obezličili, učinili brojevima.

Ipak tako je bilo samo nekoliko prvih dana, a onda je opet sve bilo dobro. Uniforme smo malo dotjerale pod slamaricom, mjesto peglom, a i uspjele smo zanemariti naš novi izgled. Čudno ali istinito: poslije nekog vremena, uniforme su nam se činile čak zgodne.

U zatvoru u Veneciji bile su iz Splita Klara Barić-Jung, Zorka Petrić, Osmenka Vukadinović-Jakaša, Milka Zitić, Marija Tadić-Buljević i Desa Župa. Kroz venecijansku kaznionicu prošlo je još dosta drugarica koje su po kazni prebačene u druge zatvore, a uzele smo kao pravilo da svaku računamo da je u onom zatvoru iz kojega je izašla na slobodu.

U Veneciji se nalaze dvije kaznionice, tzv. Đudeka i Santa Marija Madiore. Pored toga postoji i sudski zatvor, koji je za nas bio prolazni i u kojem smo se zadržavale nekoliko dana prije nastavka puta.

Venecijanski zatvori su stare velike zgradurine koje su i danas aktivni zatvori.

U »Đudeki« su ogromne prostorije za rad — laboratoriji, a za spavanje — dormitoriji. U jednom takvom dormitoriju spavalo je i po stotinu žena, na krevetima jednim uz drugoga, u četiri reda. Po danu se radi u laboratoriju — isto tako velikoj prostoriji. Svaka zatvorenica ima svoje mjesto i svoj ručni rad. Na uzvišenom postolju nalazi se »švorka« koja nadzire rad i održava disciplinu. Disciplina se najbolje održava molitvom i čitanjem. Obično neka pismena kriminalka čita »svetec« priče ili nešto iz literature, ali uvijek s nekom moralnom poukom, a sve ostale slušaju. U molitvi učestvuju sve zatvorenice. U takve prostorije, koje još zovu i »skuole« smještaju po nekoliko naših drugarica koje su došle iz domovine s već izgrađenim stavovima i zato im je takva situacija neprihvatljiva.

Na šetnju se izlazi jedan sat dnevno na dvorište. Hrana je vrlo loša i oskudna. Obrok se dobiva jedanput dnevno, kao u svim zatvorima.

U takvoj situaciji počinju dogovori što da se radi i kako da se iz nje izade. Prvo se počinje rušiti uobičajena disciplina. Sve kriminalke pozdravljaju dolazak direktora dizanjem ruke; Jugoslavenke to ne rade, za vrijeme molitve razgovaraju, uvijek pitaju nešto što se odnosi na njihova prava i, gdje god mogu, opiru se naredbama. Drugarice se pozivaju na Ženevsku konvenciju koja se odnosi na političke zatvorenike, premda su samo čule za nju i ne znaju što ona sadrži. Pozivajući se na nju, traže priznavanje statusa političkih zatvorenika, tj. odvajanje od kriminalki, da ih se ne prisiljava na molitvu i odlazak u crkvu i da ih se ne prisiljava na rad.

Nakon nekog vremena stvarno odvajaju Jugoslavenke u zasebnu prostoriju, nazvanu »San Đuzepe«, a nakon toga one odbijaju i da rade. U toj zasebnoj prostoriji ipak nisu sve. Ima ih pojedinačno razbacanih po spratovima i dijelovima te velike kaznonice, ali sve se uglavnom ponašaju slično, bez obzira što su iz različitih krajeva Jugoslavije.

Pobune i konflikti sa »švorama« su svakodnevni. Kriminalke se interesiraju za Jugoslavenke, ali ne pokazuju simpatije. Situacija se sve više elektrizira, dok jednog dana nije došlo do direktnog sukoba između »švora« i Splitske Vinke Krstulović, koji sve zatvorenice Venecije pamte. Vinku su odveli u podrum, navukli joj ludačku košulju i vezali za prisilni krevet. Ona je vikom uspjela ipak da to drugarice saznaju i tada je došlo do prave bune. Uprava zatvora je to riješila po kratkom postupku. Vinku i još tri druge koje su procijenili da su kolovode izveli su iz ćehja i onako kako su se našle, bez vlastitog rublja (poslije su ga za njima poslali) odveli u Fosombrone. One su u Fosombronu prve, u samicama, jer druge vrste ćehja tamo i nema.

Neke su kaznili prebacivanjem u drugi venecijanski zatvor, takođe u samice i u vrlo teške uslove.

Od tada to rade svaki put kad smatraju da je neka drugarica opasna, tako da je kroz venecijanski zatvor prošlo mnogo drugarica, ali su po kazni išle dalje i do kraja ih je ostalo možda svega oko 70. Neke su među njima stalno kažnjavali i bile su u tzv. kamaretama, njih možda petina. Ostale su do kraja u rečenim skuolama izmiješane s Talijankama.

Sukobi i pobune do kojih je došlo u Veneciji izgleda da su imali efekta, jer u drugim zatvorima nema represalija ni incidenata radi odbijanja rada i nepolaženja u crkve. U svim drugim zatvorima odvojene smo od kriminalki. No, to ne znači da u drugim zatvorima nema sukoba između nas i uprava. Borba se nastavlja, ali uglavnom za bolje uslove života, bolju hranu, bolji odnos. Pored toga u svim kaznionicama razvija se bogati ideološko-politički rad, razne forme općeg obrazovanja, razvija se kolektivnost i održava se vrlo visok moral. To su uglavnom bih sadržaji života i rada u talijanskim kaznionicama i premda su zavisili od

subjektivnih snaga i uslova, bili su, u stvari, samo varijante jednoga te istog političkog stava, kojim smo došli iz domovine.

* * *

U »Kaza penale« u Firenci nalazi se oko 150 Jugoslavenki, ali iz Splita samo nekoliko. Dvije su drugarice sa Hvara, četiri sa Brača, a iz Splita: Zorka Mitić, Elza Reić, Anka Veić-Kuzmanić, Sonja Škabar-Blašković i Tonka Cedč-Sesartić.

Po sastavu ogromnu prevagu čine Slovenke, a Crnogorki ni nema. Po izjavama drugarica u taj zatvor smještaju samo sudene pet i manje godina, što ne znači da i u drugim zatvorima nema onih koje su toliko sudene.

Tu je i nekoliko članova KP i SKOJ-a, čije se djelovanje posebno očituje. Rad koji im je ponuđen od strane uprave zatvora ne prihvataju. U crkvu također odbijaju da idu. U ćelijama žive u kolektivima. Sve što imaju, zajedničko je: novac, hrana, paketi, odjeća. Sve se dijeli na jednake dijelove.

U svakoj ćeliji imenovana je po jedna drugarica za ekonomu. To je uvijek bila ona koja se isticala svojom pravičnošću, koja je imala svojstva dobrog druga i koja je uživala povjerenje svih.

Postoji prostorija koja je predviđena za učenje talijanskog jezika. To se vješto koristi za sastajanje i dogovaranje, a mjesto talijanskoga uči se ruski jezik. Osnivaju se kružoci u kojima se proučava ponešto i iz teorije marksizma.

Zatvor u Firenci bio je i prolazni zatvor pa su se u njemu susretale drugarice koje su dolazile iz domovine i donosile svježe informacije o ratnoj i političkoj situaciji. Kroz Firencu je prošla i drugarica Pepca Kardeļ i ostavila nešto pisanog materijala koji se zatim dalje širio i proučavao. (To je uvijek bilo na klozet papiru).

Na dvorištu, gdje su zatvorenice sve skupa, često se pjevaju naše revolucionarne pjesme, tada popularne u zatvorima (»Bilećanka« i »Mitrovčanka«) i igra se kolo »Vanjka«. Pjesmom se davalo oduška revoltu i buntu ah i nostalgiji i tuzi za svojim, za drugovima, za domovinom. Na putu kroz Italiju događalo se da nam je narod pogledom upućivao pitanja: tko smo i odakle smo? Drugarice iz Firence prevele su na talijanski stihove iz »Bilećanke« (Zbogom ostaj zavičajju/ Mi prognani smo/ Prognaše nas zbog zločina/ Što te volimo) i tako, pjevajući, odgovarale.

Hrana je loša i nedovoljna pa se borba vodi za više i bolje. Došlo je do štrajka. Uspjeh je privremen, ali dovoljan da uznemiri direktora kojega zatvorenice prvi put tada vide. One su vrlo solidarne i kad za neki disciplinski prekršaj uprava hoće da neku drugaricu odvede u samicu, sve se hvataju u lanac, jedna za drugu, i ne popuštaju, skandirajući »sve ili ni jedna«.

Dolaskom Nijemaca u te krajeve zavladao je strah što će se dogoditi, ali skoro se ništa nije promijenilo. Uprava i »švove« su isti, postupak uglavnom isti, samo su skinuti fašistički znakovi.

Drugarice su ostale u zatvoru sve do decembra 1943. godine, kada su se vrata zatvora otvorila intervencijom slovenskog Crvenog križa. Sve zajedno došle su do Trsta. Grupa u kojoj su Splitske krenula je zatim u Sušak, a odatle neke u partizane, a druge prema rodnom kraju.

* * *

U kaznionici »Peruda« najviše je Jugoslavenki. Prema do sada prikupljenim podacima bilo ih je preko 300. Od tog broja, najviše je Slovenki. Iz Sphta 17, i to: Aljoša Gazzari, Drina Pekić-Delić, Marica Kovačić-Glumčić, Katica Mardešić, Mira Mikačić, Anda Perišić, Džjka Radić-Žižić, Anka Krstulović-Vatavuk, Petrica Marko vina, Ivanka Grubišić, Slave Grubišić, Zorka Borozan, Marija Kuzmanić-Ajduković, Anda Perišić (druga), Tonka Jaman, Ivanka Frana i Marija Bošnjak.

Makar su drugarice iz Splita činile mali procenat zatvorenica u Perudi, po svom držanju, djelovanju i radu bile su vrlo zapažene.

Kaznionica se nalazila na malom brežuljku, koji dominira čitavim gradom, a time je ujedno, u neku ruku, izolirana od nepoželjnih posjetilaca.

Smještaj nije bio istovjetan za sve zatvorenice, bar ne, u samom početku. Neke su u samicama, a neke u velikim sobama, tzv. kameronima. Ukupno je bilo šest kamerona, a to je značilo i šest kolektiva. I danas drugarice, kad se sretnu, znaju reći »ja sam bila u prvom« ili »ona u drugom« itd.

U svakom kolektivu ima 30 do 40 žena. Jedino šesti kolektiv broji oko 70 drugarica. Postoji i »sekondo reparto« u kojemu je također 30 do 40 drugarica. To je zasebni dio i kontakti s njima su slabi.

Svaki kolektiv ima svoje rukovodstvo i svoj ekonomat. U kolektiv se unosi sva hrana, ona iz paketa i ona koju se za novac može kupiti. Kolektivna je i odjeća, jer uniforme nemaju sve drugarice. Ponestalo ih je za one koje su kasnije došle.

Postoji i rukovodstvo zatvora. Bilo je, naime normalno da se članovi KP, a pogotovo ako su bile partijski funkcioneri, istaknu svojim djelovanjem i tako postanu one bez kojih se ništa ne događa i koje se za sve pita. U Perudi je bila i drugarica Pepca Kardelj. Rukovodstvo zatvora donosi svoje odluke na temelju konsultacije sa svim rukovodstvima kolektiva, a ponekad i uz konsultaciju sa svim zatvorenicama.

Zbog svoje brojnosti, zatvor u Perudi je imao i svoje specifičnosti: mogućnost međusobnog komuniciranja kolektiva, brojnost svakoga kolektiva i pravilna politička orijentacija rukovodstva zatvora i svakog pojedinačnog kolektiva. To je omogućilo širok masovni rad i utjecaj na sve zatvorenice. Usprkos razlikama u kulturnim, idejnim i vjerskim shvatanjima pojedinki, žene toga zatvora bile su čvrsta cjelina.

Drugarstvo i požrtvovnost, znanje i hrabrost, skromnost i discipliniranost bile su vrline koje su se najviše cijenile. Na tim vrlinama odgajale su se i uzdizale djevojke i žene, političke zatvorenice, u borbene jedinice i kolektive, da bi mogle samostalno odlučivati o svojoj sudbini i daljem životnom putu.

Interesantno je nabrojiti neke aktivnosti koje su se sistematski provodile u kaznionici Peruda. Na idejno-političkom planu, proradivali su se slijedeći materijali: IV glava Historije SKP(b), politička ekonomija, Engelsovo »Porijeklo porodice, privatne svojine i vlasništva«, nacionalno pitanje, seljačko pitanje, osnovi dijalektičkog materijalizma i politička ekonomija, uz političku situaciju na frontovima. Uči se talijanski, ruski i slovenski jezik, zatim geografija, prirodne nauke. Zene se opismenjavaju i uče računati. Svake subote održavaju se kulturno-prosvjetne priredbe, a posebno su organizirane za prigodne svečanosti kao što je 1. maja. Posebno veličanstvena je bila proslava oktobarske revolucije 1943. godine. Započela je rano ujutro pjevanjem »Internacionale« na prozorima svakog kolektiva, a nju su prihvatili i drugovi u muškom dijelu zatvora. Radnička himna orila se po Perudi. Rad na priredbama tražio je kontinuiranu angažiranost od jutra do mraka pa je, uz poznate efekte, to odvodilo i misli od gladi i briga. Priredbe su bile raznovrsne, od dramatizacije Cankareva »Sluga Jerneja« do recitacija, zborova, »vrabaca«, baleta, pa čak i maskenbala.

Među kažnjenicama u Perudi nalazile su se i majke s dojenčadima i malom djecom. U tzv. »nidu« nalazila se dojenčad: Vida, Borjan, Slobodan i Luka, koji je u Perudi i rođen. Tu su i njihove majke. Male djevojčice Nataša i Ljubinka, sa svojim majkama, također su članovi tog kolektiva.

U Perudi je umrla drugarica Marija Tibijaš iz Hrvatskog primorja. Kad je već bila na izmaku snaga, prebačena je iz Fosombronea u Perudu gdje je malo poslije umrla. Drugarice su je dostojno otpratile na posljednji počinak, uz počasnu stražu, vijenac, oproštajno slovo i pjevajući posmrtni marš. Sin te drugarice dolazi danas na sve naše susrete.

Nakon kapitulacije drugovi iz muškog dijela zatvora javljaju drugaricama da budu spremne za veliku akciju oslobađanja. One su bile spremne i na dati znak počela je vika i galama. Prekinuli su je pucnjevi. Nije se znalo što se događa. Kasnije je objašnjeno: došli su Nijemci i planovi su propali; drugovi su odvedeni u koncentracione logore u Njemačku.

Decembra 1943. godine intervencijom Crvenog križa Slovenije sve zatvorenice, u grupama, izašle su iz zatvora.

Zajedno se putovalo do Trsta, uz pratnju, a onda je grupa Hrvatica i Crnogorki krenula za Sušak. Tu ih je prihvatila naša organizacija pa su odmah prešle u Gorski kotar, u partizane. Ostale su se, bolesne i iscrpljene, zadržale neko vrijeme na Sušaku, neke u bolnici, a neke smještene po privatnim kućama. Po oporavku i one su krenule u partizane ili prema Splitu, gdje su se odmah uključile u rad.

* * *

Najveći broj drugarica iz Splita nalazi se u kaza penale u Fosombroneu. S četiri drugarice iz Sinja, bilo nas je ukupno 23.

To je vrlo stari i teški zatvor sa samim samicama. Ranije je to bio zatvor za muškarce, poslije rata također. I danas je aktivan ali, kako

stoji kod ulaza na ploči, pored ostaloga umnogome poboljšana od kršćanske demokracije.

Prve četiri drugarice su dovedene po kazni iz Venecije u junu 1942. od tada pa do 31. decembra 1943, godine taj je zatvor poprište žive borbe zatvorenica za bolje uslove življenja, a to je značilo i bolje uslove našeg rada, kojim rukovodi čvrsta partijska organizacija.

Zatvor ima ukupno nešto preko 300 samica i nekoliko desetaka samica ispod zemlje, na dvije razine u koje smo svršavali po kazni.

Jugoslavenke (njih 152), nalazile su se na jednoj strani, a na drugoj talijanske kriminalke.

Ćelija — pet koraka duga i četiri široka, s malim prozorom pri vrhu zida, krevet — razapeta »-tenda« na željeznom okviru učvršćenom na dvije konzole u zidu, klupica za sjedenje, kibla, aluminijska čaša i drvena žlica bili su čitav inventar. Električno svjetlo nije se nikada palilo.

O tom zatvoru imamo najviše sačuvanih dokumenata. Tu je spisak podataka za svaku zatvorenicu, i to: datumom rođenja i odakle je, razlogom suđenja, koliko je suđena i kad je puštena.

Tu je preko 500 originalnih stranica sačuvanog zatvorskeg lista »•Naša borba« koji je umnožavan rukom na klozet-papiru. Tu je i izvještaj sekretara zatvorskeg Komiteta, pisan po izlasku iz zatvora u martu 1944, zatim sačuvana privatna pisma i slično.

Partijska organizacija je osnovana negdje u novembru 1942. godine, nakon dolaska grupe drugarica iz Splita u kojoj su dva partijska funkcionera: Mara Radonjić i Marija Cecić. Tada je u zatvoru 67 žena, od kojih je 7 članova Partije. Broj drugarica se stalno povećava i pred kapitulaciju nas je 152, od kojih, prema sačuvanom izvještaju, 19 članova Partije. Bilo je dosta skojevki, ali u zatvoru nisu bile organizirane. Postoje samo simpatizerske grupe i aktivistkinje. Nikog se novog u Partiju nije primilo.

Postojao je interni i masovni program Partije.

Interni program bio je učvršćenje i jačanje organizacije, unapređenje marksističkog obrazovanja članova KP i njihovo osposobljavanje za političku akciju u praksi, te okupljanje Partiji odanih žena, tj. aktivistkinja koje će provoditi njezinu liniju.

Masovni program razrađen je u četiri točke, i to:

1) Izraditi i provoditi jedinstvenu političku liniju svih žena prema upravi zatvora;

2) Stvoriti pravi kolektiv;

3) Razviti prosvjetno-politički rad među svim ženama;

4) Držati uvijek moral na visini.

Masovni program bio je razrađen i opet je sadržavao nekoliko podtočaka, a značio je dalju konkretizaciju zadataka.

Glavni i neprekidni cilj borbe bio je osloboditi se samice, pa makar preko dana. Nikada taj naš zahtjev nije ostvaren, jer je u stvari bio povezan s prihvaćanjem rada. Da smo prihvatili rad, preko dana bismo se nalazili u radionici, zajedno.

Metode borbe bile su raznovrsne, ali uvijek organizirane. Dva puta latilo se i najjačeg oružja zatvorenika, tj. štrajka gladu. Prvi je trajao dva dana i uspio. Dobili smo duži boravak na dvorištu. Drugi je trajao šest dana, ali uprava zatvora nije popuštala. Pošto smo procijenili da idu na iznuravanje, jer su one kojima je prijetila opasnost prenosili u ambulantu i prisilno hranili kroz sondu, organizirano smo prekinuli štrajk. Posebno teško bilo je štrajkovati u samicama, jer svaka treba da je dovoljno jaka i čvrsta za sebe, a među nama nisu bile samo komunistkinje ili mlade žene. Ipak, sve su žene štrajkovale osim nekoliko iznimaka u prvom štrajku. Takva ocjena Partije nije tada data, a osim toga među nama se službeno reklo kako štrajk nije uspio. U stvari, odmah poslije štrajka uprava je dozvolila da preko dana budemo po tri u ćelijama. Minus nam je jedino što su nas razdvojili na šetnji u šest dijelova.

U novim uslovima, po tri zajedno, oprobane u štrajkovima, provjerene konspiracije, iskusne u pisanju referata, uz postojanje čvrste organizacije, odlučile smo se na pokretanje zatvorskog lista.

Prvi broj, od ukupno osam, na vehko zadovoljstvo, pojavio se 10. jula 1943. Svaki petnaest dana izlazio je po jedan, redovito, bez zastoja.

«Štampan» je rukom u tri primjerka, za svaki sprat po jedan. Pojedini brojevi imali su preko 200 stranica. »Štampan« je na klozet-papiru, perom i crnilom uzetim kriomice, držalom od šiba od metle, na pisaćem stolu — koljenima.

Članci su pisani dvojezično, a direktive, izvještaji i obavijesti na hrvatsko-srpskom jeziku. Danas su sačuvani brojevi tri, pet, sedam i osam.

List je kružio od samice do samice i, pored ostaloga, bio i svojevrsni udzbenik. Ni jednog trena nije stajao neiskorišten. Točno se znalo po kojem rasporedu se kreće i kod koga se u određenom momentu nalazi. Znalo se i tko je zadužen da se po jedini primjerak čuva i iznese na slobodu. Svi primjerci su i izneseni.

Za čitavo vrijeme izlaženja lista sve se čuvalo u najvećoj tajnosti. Uprava zatvora nikada nije ništa otkrila. Da se hst bolje sačuva, bile su izrađene za svaki sprat po jedne korice u koji se umetao svaki novi broj. Te korice su vrlo lijepi vezeni rad. Jedan primjerak je sačuvan. Da list ne bi bio pronađen kad nije bio u upotrebi, držao se u jednoj kesici koja je imala na četiri ugla četiri trake i bila privezana uz golo tijelo.

Postojalo je uredništvo lista i »štamparija«. Glavni urednik je bila sekretar Partije Marija Cčić, a pisale su ga vrlo vješte Slovenke. List je imao više stalnih rubrika i znalo se ko je zadužen za koju. To su bile Obavijesti uredništva, Iz našeg života, Politička i ratna situacija, Oslobođilačka borba naroda Jugoslavije, Zemlja sreće i blagostanja, Iz nauke (matematika, gramatika, geografija, fizika itd.), Dopisi sa svih strana, Zdravlje i higijena i Zabavni kutić.

Više drugarica tada se oprobalo u pjesništvu. Napisano je više pjesama, a sve su se i pjevale, i to uglavnom na poznate melodije. Ispjevana je i zatvorska himna, pjesma »Našoj borbi«, još prije izlaženja lista, a list je bio novi poticaj. Najčešća tema u sačuvanim pjesmama je — samica.

Interesantno je da za čitavo vrijeme izlaženja lista, ali i prije — otkako je naša grupa iz Splita dovedena, imamo direktne i svježije vijesti o ratnoj i političkoj situaciji, i to iz Splita. Šalje ih moja sestra, a kasnije brat. To je bio moj privatni dogovor sa sestrom koja je bila sa mnom u »Roka«, pa puštena, a u »Roka« je ostala mama.

Vijesti su stizale pisane nevidljivo, kiselinom, među recima običnog pisma. Dogovor je bio da pismo, ako je adresa pisana štampanim slovima, sadrži tajne obavijesti. I ja sam istim načinom pisala iz zatvora, urinom. U početku te vijesti imaju čisto privatni karakter, a kasnije stižu na sekretara Mariju Čecić, po direktivi, za koju sam ja javila sestri. Mislilo se od tada da ih šalje organizacija iz Splita, a u stvari šalje ih moj brat za kojega ni ja nisam znala gdje se nalazi.

Za nas je bilo vrlo važno da imamo redovito vijesti o situaciji u domovini i o ratnoj situaciji na istočnom frontu. Te vijesti su se prerađivale i proširene »šampavale« u našem zatvorskom listu. Po kapitulaciji veze s domovinom su prekinute i tih vijesti više nema.

Vijesti su se očitavale s pisma pod dosta visokom temperaturom, kada nevidljivo postaje smeđocrveno. To smo radili pomoću šibica do kojih se, inače vrlo teško dolazilo.

Kako smo po kapitulaciji očekivale izlazak, počinjemo se spremati za odlazak u partizane. Formira se i četa. To je bilo izvedeno vrlo svečano na dvorištu. Četa je nazvana Četa Staljinovih crvenih udarnica. Od tada je sve usmjereno na pripreme za izlazak pa list »Naša borba« prerasta u list »Crvena udarnica«, od kojeg također imamo sačuvan jedan primjerak.

Vodeći strogo računa o realizaciji svih točaka programa Partije, ostvaren je i pravi kolektiv. U kolektivu su novac i paketi, a to je, u stvari, značilo sve.

U početku su se, međusobno pomažući, okupljali mali kolektivi, a kasnije je stvoren jedan jedini kolektiv i više se ne razlikuje »moje«, ni kod novca ni kod paketa. Sve je naše, sve je zajedničko. I uprava zatvora to prihvaća pa kad stigne paket, uz vlasnicu, na čije ime paket glasi, poziva i glavnog ekonomu koji ga preuzima. To baš nije išlo bez primjedbi, ali bilo je tako.

Novac koji je stizao od kuće bio je na knjižicama »libreto«, na ime svake koja ga je imala, ali s njim je raspolagala glavni ekonom, u dogovoru s drugim ekonomima, kojih je bilo šest, po stranama, kako smo bili podijeljeni. Novcem se kupovalo ono što su »švore« nudile: luk, cikorija, jabuke, trešnje i slično. Sve drugarice dobijaju potpuno jednake dijelove, samo bolesne i slabe imaju pojačanje u hrani.

U zatvoru Fosombrone je kao u košnici, kao u velikom radnom kolektivu, kao u školi, kao u kovačnici novih ljudi, kao u maloj sovjetskoj republici, kako se onda govorilo. Sve su drugarice nečim bile zaposlene, sve su neprekidno nešto radile. Postojala su vrlo stroga mjerila po kojima se sve procjenjivalo. Neprekidno se težilo usavršavanju i napredovanju. Uložen je ogroman trud i napor, a sve u želji da se postigne više i bolje.

Ali, na žalost, pored vrlo dobrih stvari u Fosombroneu bilježimo i vrlo teške stvari. Došle su do izražaja i negativne ljudske osobine i došlo je do teškog sektašenja. Žrtve te situacije bile su neke drugarice koje su spadale među najbolje i grupa Slovenki. Došlo je do isključenja iz Partije, iz kolektiva, pa i do bojkota.⁵

U Fosombroneu su iz Sphta bile: Mara Radonjić (Crnogorka), Tonka Lukas, Davorka Piplović, Dobriša Morović, Marija Cecić, Desa Kukoč-čulić, Alma Antić-Ristić, Marica Braškin-Pavlov, Bina Eskenazi, Vinka Krstulović, Mandina Lučić-Briševac, Katica Ninčević, Ana Pongrac, Stefica Pentić-Sinovčić, Desanka Tomić-Glavurdić, Dujka Burić, Edita Le-wenstein, Zdravka Abrus, Tonka Kaliterna-Dimić i četiri drugarice iz Sinja: Kaja Alčić-Grabovac, Ana Curković, Anda Jajčanin-Cikara i Iva Barač.

Jedna grupa Slovenki izašla je iz zatvora 19. novembra, intervencijom Crvenog križa, a sve ostale 31. decembra.

Slovenke su pošle prema Ljubljani (prva grupa), a mi ostale, zajedno smo došle do Trsta. Odatle je grupa od oko 30 drugarica pošla u partizane, jer smo dobili vezu u Trstu, a drugi dio u Sušak, pa onda odatle u parti-zane. Samo starije i bolesne pošle su kućama.

* * *

Baveći se onim vremenom i vraćajući u sjećanje ponašanje i držanje drugarica pred fašistima, treba reći nešto o tome što je bilo zajedničko za sve, a što je bilo veliko i nesvakidašnje. U zatvoru, na saslušanjima, pri zlostavljanju, a pogotovo za vrijeme mučenja, kad se samo svojom ličnošću i najčešće bez svjedoka čuvalo čast borca i čast komuniste, trebalo je posjedovati sve osobine visokog morala, velike čvrstine i izdržljivosti. Svjesnom borbom bilo je nešto lakše da izdrži, jer je znao zašto se bori, a i unekoliko je pripremljen za sve teškoće. Partija priprema svoje kadrove za sve oblike borbe. Svijest da je pravda i istina na tvojoj strani i da pred sobom imaš mučitelje, fašiste koji hoće da satru sve što je pošteno i napredno, pomagala je. Svijest da se boriš za opće čovječanske ideale, svijest da si jedna karika u lancu koji ne smije da popusti, svijest pripadnosti jednom velikom kolektivu gdje je važno »jedan za sve — svi za jednoga«, pomisao na druga, pomisao na Partiju, sve je to pomagalo da se izdrži i ono što se možda ne bi moglo. Članovi Partije, skojevci, kandidati pa i svi organizirani znali su da se pred klasnim neprijateljem ne smije ništa priznati, da je to i za pojedinca najbolje. Priznati — značilo je odati jednog člana Partije ili skojevca, a tada se zna da nešto znaš i mučenje se nastavlja. Znali smo da je bilo kakvo priznanje otežavajuća okolnost, koja vuče samo u gore.

Znali smo da se treba braniti šutnjom. Primjeri za to bili su nam predratni komunisti, a imali smo primjer i Rade Končara, Lavčevića i drugih. Držanje na saslušanju nije se dalo sakriti. Po povratku u čeliju,

⁵ Međutim mi smo to raspravile na našem susretu, pa ovdje ne ulazim u to.

među drugarice, znalo se sve i bez razgovora, a velika utjeha i nagrada za dobro držanje je pogled drugarice, stisak ruke i hladni oblog.

Žene Splita, zatvorenice odlično su položile ovaj teški ispit. Posebno se to odnosi na drugarice koje su bile batinane i mučene: Dobrilu Morović, Maru Ajduković, Zoru Rosandić, Maru Radonjić, Tonku Lukas, Aljošu Gazzari, Anku Jelasku, Ivanku Ninčević, Milevu Bubalo, Davorku Piplović, Katu Mardešić, Tonku Sesartić-Cecić, Zorku Mitić, Milku Zizić, Dujku Žižić-Radić, Ivanku Grubišić, Seku Šantini, Nevenku Vuković, Dragicu Bartulović, a posebno obješene Šonju Bučan i Palminu Piplović.

Samo je jedan slučaj da je žena u Splitu provaljivala druge. Ona je odmah bojkotirana i nikada se nije vratila u domovinu.

Drugarice koje su sudene i odvedene u Italiju prošle su kroz teški period istrage i ispitivanja a k tome su uvijek zadržale čvrsto držanje. Nije čudo da su se žene iz Splita i u Italiji dobro držale, bile među aktivnijima i isticale se svojim političkim stavovima. Kad se sve to zna, nije slučajnost da su i odmah po izlasku iz zatvora, nemajući ni vijesti o svojim, krenule u partizane iz Trsta ili Sušaka.

Mislim da ove osobine žena Splita, visok moral i politička svijest su, u stvari, odraz snage i utjecaja Partije u Splitu, odraz njezinog djelovanja i odraz njezine kadrovske politike. Taj specifičan kvalitet proizvod su revolucionarne prakse i ideološkog i političkog obrazovanja.

Sve ovo što sam napisala pokazuje da je postojao još jedan, malo poznati front NOB-a, i to onaj u kaznionicama fašističke Italije, kroz koje je prošlo oko sedam stotina žena.

III DIO

RAZVITAK I AKTIVNOST NOVE REVOLUCIONARNE
VLASTI

RADE DUMANIĆ

NARODNA POMOĆ I NARODNOOSLOBODILACKI
FOND U NARODNOOSLOBODILACKOM POKRETU
SPLITA

(juni 1941. do septembra 1943. godine)

ORGANIZACIJA NARODNE POMOĆI OD JUNA 1941. DO JUNA 1942.

Narodna pomoć je formirana od Crvene pomoći u junu 1941. godine, prema uputstvu Centralnog komiteta Partije.

Rukovodstvo i prvi aktivisti bili su članovi KP, kandidati i simpatizeri.

Pomoć se formirala sa zadatkom da prikuplja pomoć od antifasista i simpatizera Partije, da pomogne novčano i materijalno porodicama antifasista, bilo da se oni nalaze u zatvoru, da rade kao ilegalci ili da se bore drugim formama protiv fašizma. Rad organizacije se razvijao na način da je svaki aktivist imao dužnost da u sredini u kojoj se kreće, a posebno na području na kojemu je djelovao, razvija organizaciju na način da pristupi svima onima koje je kroz prethodnu provjeru ocijenio kao antifasiste i da od njih zatraži pomoć u novcu, robi i hrani, a kasnije, kako se rad i borba razvijala, i u svemu onome što je moglo služiti borbi. Drugi dio zadatka organizacije bio je da uspostavlja kontakte s porodicama boraca ili žrtava fašizma, da bi organizacija ocijenila da li je potrebna pomoć i da bi je redovito osiguravala.

Djelovanje Partije i drugih naprednih snaga do okupacije razvilo je kod velikog broja radnika, omladine, intelektualaca, težaka i drugih gradana potrebu borbe protiv fašizma. Za vrijeme okupacije, iako je bilo opasno, nije bilo teško širiti krug obuhvaćenih među onima koji su ocijenjeni kao antifasisti i aktivirati one koji su za organizaciju, za njen konspirativan rad mogli djelovati kao aktivisti i njihovo djelovanje razvijati od rada u grupama, odborima i drugim strukturama organizacije.

Zato što je radom između dva rata duboko utrput slobodarskim gledanjima, antifasističkoj i klasnoj borbi, u uslovima okupacije bilo je relativno lako razvijati tu borbu i proširiti je do takvih mogućnosti

koje nije bilo moguće sagledati, a koje su vrijeme, situacija i potrebe diktirali. Spomenutim sistemom ilegalnog djelovanja uspelo je kroz relativno kratko vrijeme u ilegalan i konspirativan rad okupiti velik broj ljudi, iako je taj rad značio veliku mogućnost da se žrtvuje sve pa i život.

U prvim momentima su se u organizaciji našli radnici, omladina, žene, seljaci, dio intelektualaca i dio manjih zanatlija. Teže se organizacija probijala do ekonomski bolje situiranih pojedinaca, koji su s više straha prilazili, iako su se osjećali antifašisti i bili protiv okupatora. Ako je netko od njih i dao pomoć, ona nije bila srazmjerna njegovoj ekonomskoj snazi. Oni su se isto tako teško uključivali i kao aktivisti, da bi dalje radili na širenju organizacije i obuhvaćanju novih.

Praćenjem razvoja organizacije bilo je očito da se samo djelovanjem terenskih organizacija, u rejonskim, sektorskim, uličnim, blokovskim odborima i grupama, ostavljaju velike prostorne praznine, da veliki dio građana ostaje u privrednom i društvenom djelovanju u gradu van utjecaja organizacije, te da se treba probijati drugačije brže, efikasnije. Preko jednog dijela intelektualaca organizacija je postepeno prodirala u zdravstvene ustanove, Okružni ured, ustanove iz oblasti kulture i druge. Preko nekih namještenika rad se organizacije širio na državne i pravosudne ustanove i Prefekturu. Preko radnika, tehničara i činovnika rad se širio u Direkciju pomorskog saobraćaja, tehničkom odjeljenju Prefektore i u druge institucije. Preko manjih trgovaca, trgovačkih pomoćnika i manjih obrtnika rad je proširen na veći broj vlasnika trgovačkih radnji, špedicija, agencija, na privatne banke. Preko jednog dijela simpatizera, kandidata i članova Partije među radnicima Postolarske za druge rad je proširen na postolare, pekare, mesare, a preko drugih radnika na krojače i druge zanatlije. Preko tehničara, strojara i namještenika u Jadranskoj linijskoj plovidbi organizacija je proširila svoje djelovanje na pomorce. Bankovni činovnici povezali su službenike banaka i osiguravajućih zavoda. Preko obrtnika, zidara i tehničara organizacija se širila među kućevlasnicima i posjednicima.

Svaka struka imala je svoju ulogu u životu grada i svaka je svojim obuhvaćanjem i aktiviranjem mogla koristiti, i koristila je za potrebe borbe.

Ekonomski bolje situirani građani bili su manje pod paskom okupatora, imali su veće mogućnosti u sredstvima, u prostoru, u skladištima i u prijevoznim sredstvima, a i gospodarskim objektima koji su pokretu bili od koristi. Ovim putem se u uslovima okupacije dio građanskog sloja, koji je bio protiv okupatora, stavlja u službu pokreta, prilazi mu, istina, oprezno, ali pomaže i staje na antiokupatorsku stranu. Angažiranje tog dijela građana u borbi protiv okupatora dalo je veće rezultate kad im je organizacija počela pristupati preko građana koji su im ekonomski bili blizu ili su im u struci bili ravni. Oni su se tim ljudima lakše povjeravali, lakše su se odlučivali da se uključe u rad, manje su sumnjali, osjećali su se sigurniji i na tome se onda dalje gradila akcija organizacije i prodiranje pokreta među te građane.

Dakle, i preko terena i preko struka, i preko radnog mjesta razvijao se ilegalan pokret do momenta kad je razvoju jedne i druge forme trebalo odgovarajuće objedinjavanje i organizacioni tretman. Ovakav razvoj pokreta do aprila 1942. godine stvorio je uslove da se na njemu mogu formirati akcioni odbori i da se u gradu, kao osnovni rukovodeći politički organ, može formirati narodnooslobodilački odbor.

Kako se vidi, u razvoju organizacije nije bilo nikakvog šablona. Prihvaćene su i korištene one forme koje su omogućavale da se organizacija brže probija, da brže pokrije prostore koji nisu bili pokriveni, koji su bili potencijalna mogućnost za razvoj pokreta. U razvoju organizacije korištena su poznanstva iz rada, škole, iz ranijeg političkog djelovanja, tako da se znalo prije nego se pristupalo šta tko politički misli, koliko je spreman da se angažira, kakva mu je ekonomska snaga, koliko je naklonjen i koliko je spreman da se okupatoru suprotstavi. Jedino na takav način, dakle koristeći sve mogućnosti, bilo je moguće zahvatiti sve privredne i društvene strukture. Bez toga nije bilo moguće ni organizaciono ih zahvatiti ni utjecati na najveći dio života u gradu.

Takvim radom nije se moglo izbjeći da se jednom dijelu ljudi u tim ilegalnim uslovima ne pride s dvije ili više različitih strana. Jedanput im je prilazila terenska organizacija, drugi put netko od znanaca iz škole ili struke, treći put iz ustanove ili poduzeća u kojemu su radili. Kroz sve te forme tekao je jedinstven sadržaj i metod djelovanja, s tim da se sve više uz specifičan rad organizacije Pomoći i Fonda razvijalo i političko djelovanje. Kod takvog razvoja bilo je očito da pokret traži odgovarajuće modifikacije i izmjene u organizaciji.

Do toga je moralo doći iz razloga što je polovinom 1942. situacija na frontovima vani, u zemlji i u neposrednoj blizini bila takva da je bilo očito da se nalazimo pred dugoročnom i općenarodnom borbom i na okupiranom i na oslobođenom području, da tu borbu moramo sami voditi, za nju osigurati i ljude i sve ono što je potrebno da se ta borba vodi. Bilo je normalno da se organizacija i razvija i osposobljava za dugoročnu ilegalnu borbu na okupiranom teritoriju, za oružanu borbu na oslobođenom teritoriju i za partizansku borbu na područjima gdje su za takvu borbu postojali uvjeti.

Kod osnivanja organizacije Narodne pomoći u junu 1941. godine formiran je od Oblasnog odbora Mjesni odbor Pomoći i pet rajonskih odbora: za Varoš, Lučac, Manuš, Grad i Dobri. Kod formiranja rajonskih odbora grad je podijeljen na pet područja i točno su utvrđene granice njihovog djelovanja. Od strane Mjesnog odbora Pomoći utvrđen je i sastav rajonskih odbora, u kojima je bilo po četiri ili pet aktivista. Istovremeno je formiran i Mjesni odbor Narodne pomoći za omladinu, sa zadatkom da samostalno razvija rad među radničkom, težačkom, studentskom i srednjoškolskom omladinom.

Uz članove rajonskog odbora, kod konstituiranja tih odbora, Mjesni odbor je odredio još jednog ili više aktivista simpatizera ili kandidata Partije koji su održavali veze s članovima rajonskih odbora prema području na kojemu je pojedini član odbora trebao da djeluje. Među čla-

novima rajonskog odbora podijeljen je teren rajona na odgovarajući broj sektra. čije su granice točno utvrđene, a aktivisti koji su bili dodijeljeni rajonu odmah su se aktivirali zajedno s članovima rajonskog odbora.

Sektorske odbore, pododbore, grupe i podgrupe vodili su sekretari. Sekretari rajonskih odbora u pravilu nisu čili članovi Mjesnog odbora, a sekretari sektora i organizacija koje su se niže razvijale bili su članovi neposrednog gornjeg rukovodstva.

Mjesni odbor organizacije je najuže od početka surađivao s Mjesnim komitetom Partije, a jedan od članova Mjesnog komiteta Partije redovito je dolazio na sastanke Mjesnog odbora Pomoći a kasnije Fonda. Poslije formiranja Narodnooslobodilačkog odbora, od aprila 1942, Mjesni odbor Fonda je surađivao i s Narodnooslobodilačkim odborom.

Organizacija Pomoći, koja je ranije nastala, samostalno je djelovala izvršavajući svoje zadatke. Pošto je njen rad bio svakodnevni, organizacija je polovinom 1942. godine imala dnevno na vezi oko 1.200 aktivista, bez omladine, i oko 2.200 obuhvaćenih građana. Njen se rad, kao praktičan rad, osjećao svakodnevno pa je rukovodstvo organizacije pokreta u gradu upozoravalo da Mjesni odbor Pomoći i kasnije Fonda u očima građana ima više utjecaja i više ga se spominje nego Narodnooslobodilački odbor, iako je organizacija Fonda bila samo dio u funkciji političkog pokreta kojemu je bio na čelu Narodnooslobodilački odbor. Do toga je dolazilo uslijed toga što je rad ove organizacije bio takve naravi da je veliki broj aktivista dnevno iznosio rezultate, borio se za što veći efekt iz kojega se vidila neposredna svakodnevna korist. Na sastancima se tjedno iznosilo sve ono što je postignuto, a aktivisti koji u jednom radnom periodu nisu mogli više uraditi trsili bi se da drugi put izidu s većim rezultatima.

Od organizacije koja je po broju bila mala Pomoć je početkom 1942. godine ojačala u organizaciju koja je svuda imala svoj utjecaj. Nije bilo ureda i privredne jedinice u kojemu nije bilo aktivista Pomoći i NOP-a, nije bilo terena, srednje škole, društva, u kojemu Pomoć nije imala svoje aktive i u kojima nije djelovala.

ORGANIZIRANJE JNOF-a I REORGANIZACIJA NARODNE POMOCI U NARODNOOSLOBODILAČKI FOND

Narodna pomoć je u prvoj polovini 1942. godine prešla u Narodnooslobodilački fond, koji je i nazivom izražavao novi sadržaj u radu organizacije. Sve što je do tada bilo organizirano preko Narodne pomoći u terenskim organizacijama, po rajonima, sektorima, ulicama, blokovima, ili po strukama, poduzećima ili ustanovama, uključujući i Mjesni odbor Pomoći, kod formiranja Jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta ušlo je u tu jedinstvenu organizaciju pokreta kojemu je na čelu Narodnooslobodilački odbor grada.

Organizacija Pomoći ovom reorganizacijom prelazi u organizaciju Fonda, koji je u funkciji Fronta posebna organizacija, s proširenim za-

dacima, koja praktično nastavlja rad kao organizacija što unutar tog širega političkog pokreta ima svoju posebnu ulogu.

Mjesni odbor Pomoći prelazi u Mjesni odbor Fonda na način da sve ranije formirane organizacione strukture Pomoći nastavljaju s radom.

U novoj organizaciji JNOF-a, u akcionim odborima, pododborima i drugim nižim strukturama, a tako isto i u terenskim organizacijama, rajonskim, sektorskim, uličnim, blokovskim odborima i grupama poslove

Privremena potvrda Zajma narodnog oslobođenja što ga je raspisao AVNOJ koncem 1942. a izdao je NOO Splita

Fonda vode i preko organizacije provode posebno zaduženi aktivisti, a čitava organizacija pokreta i dalje nastavlja da, uz ostale političke zadatke, radi na svim zadacima na kojima je i ranije radila organizacija Narodne pomoći, a sada organizacija Fonda.

Da rukovodstvo Fonda, Mjesni odbor, bude neposrednije u direktnom kontaktu s aktivistima koji rade na planu Fonda i aktivistima koji rade na specifičnim poslovima Fonda, formiraju se tri podmjesna odbora Fonda. U jednome su aktivisti terenskih organizacija, u drugome aktivisti iz tzv. privredno-intelektualnih akcionih odbora, a u trećem aktivisti Fonda iz radničko-težačkih akcionih odbora.

Narodna pomoć je, prelaskom u Fond, od organa za pomoć žrtvama terora, porodicama boraca, postala Fond borbe. Ona prima još širi sadržaj, čija je bit u tome da ne pomaže samo žrtve i borce i njihove porodice, nego da pomaže cjelokupnu borbu, da bude Fond te borbe.

Poslije provedene reorganizacije u pokretu uopće, Mjesni odbor Pomoći okružnicom objašnjava svrhu provedene reorganizacije, novu organizacionu strukturu Fonda i njegov način djelovanja.

I iza provedene reorganizacije samostalno djeluje Mjesni odbor Fonda za omladinu koji je od tada preko jednog člana u neposrednoj vezi s Mjesnim odborom Fonda.

Posebni aktivni i grupe i dalje su vezani uz Mjesni odbor Fonda. To su:

- Odbor za dijeljenje pomoći porodicama
- a) Grupa za organizaciju liječničke pomoći
- b) Grupa za pomoć zatvorenicima
- c) Grupa za dodjelu pošte
- Aktiv skladištarki
- Grupa za otpremu i nabavku robe.

Provedenim promjenama se otvorila mogućnost za širi, efikasniji i konspirativniji rad cjelokupne organizacije pokreta pa i Fonda. U radu organizacije JNOF-a išlo se na brže širenje organizacije i na još šire prikupljanje svega što je za borbu trebalo, a to su u prvom redu ljudi, antifašisti, te sve njihove potrebe i kao ljudi i kao boraca. Zadatak nove organizacije pokreta je da se još više politički utječe, okuplja i izgradi sve veći broj antifašista i za organizirani front, za ilegalnu borbu protiv fašizma i za partizanske jedinice.

Prikupljanje, kupovanje i otpremanje svega što je služilo ilegalnoj borbi, partizanskim jedinicama, punktovima i komandama, praćeno je još više odgovarajućim političkim radom, informacijama o aktualnim političkim događajima, kretanju borbe saveznika, partizanskih jedinica, u gradu, o razvoju ilegalne borbe protiv fašizma u drugim gradovima i u drugim zemljama. Redovite su informacije o aktivnosti neprijatelja i o njegovim namjerama, i od strane rukovodstva prema organizacijama i od strane pojedinih aktivista i antifašista prema političkom i partijskom rukovodstvu grada.

Odgovarajući politički rad provoden je i u svim kontaktima koji je organizacija Fonda imala s porodicama žrtava, boraca, zatvorenika, kod otpremanja i dostave pošte, kod pružanja zdravstvene pomoći ranjenim ilegalcima i bolesnim antifašistima. Sav taj rad je imao, uz veliki politički značaj, i veliku važnost u tome, što je organizacija pomoći Fonda stalno iz mjeseca u mjesec redovito izvršavala svoje obveze u tim ilegalnim uslovima. To je za nekoliko stotina porodica predstavljalo osnov za egzistenciju i stalan kontakt s organizacijom pokreta.

Rad Fonda preko odbora za pomoć je imao širok humani karakter, koji se kroz čitav period okupacije redovito mjesečno odvijao, jednako tako kako danas stižu penzije i druga redovna primanja.

Ovaj dio djelatnosti, koji je u ovom sastavu okvirno razraden, treba detaljno razraditi uz pomoć aktivista koji su na tome direktno radili. Isto tako bi trebalo detaljno razraditi posao skladištenja, posao nabave i otpremanja robe, pomaganje zatvorenicima, pružanje medicinske pomoći aktivistima i ilegalcima, blagajnički dio poslovanja Fonda, zajam, jer sve to traži posebnu obradu iz različitih faza odvijanja tih poslova.

U reorganizaciji koja je provedena izdvojene su organizaciono one djelatnosti koje su po svojoj naravi predstavljale stanovitu tehniku, koje su tražile posebnu metodu i sistem djelovanja, koje su tražile poseban politički rad i konspiraciju.

Kako se razvijala borba, od novca, robe i hrane, koji su se u početku prikupljali, prešlo se na prikupljanje specijal-karata, dalekozora, sanitetskog materijala, vojničkog pribora, odjeće, obuće, opasača, čuturica, municije, papira i sredstava za umnožavanje, sredstava za vezu, materijala za radio-odašiljače i prijemnike i drugog pribora i materijala potrebnog za borbu.

Od prvih aktivista pomoći, koji su bili simpatizeri, kandidati i članovi Partije, širio se broj na sve nove obuhvaćene građane i sve nove aktiviste, od kojih je jedan dio preko rada u Fondu postao Skojevac, simpatizer, kandidat, rukovodilac u ilegalnom pokretu, partizan, ili je završio u zatvoru pa je i tamo nastavio borbu.

Kako se djelatnost svih organizacija NOP-a razvijala, rad je postajao sve složeniji. Hapšenja kroz čitavo doba nisu prestajala pa je organizacija gubila dio ljudi, ali su se stalno regrutirali novi. Onaj dio aktivista koji je prošao školu ilegalnog rada na okupiranom teritoriju i koji je kroz organizaciju naučio iz dana u dan u ilegalnim uslovima rješavati određene zadatke, provoditi određene akcije, drugačije se snalazio i učestvovao i u partizanskim jedinicama i u svemu onome što je iza toga slijedilo. Može se kazati, da je i taj dio rada bio odgovarajuća škola za ono što se kasnije događalo.

Iako je organizacija nekoliko godina radila slične poslove preko nekoliko hiljada aktivista i obuhvaćenih građana, do provala nije dolazilo iz razloga što se rad obavljao disciplinirano i konspirativno. Organizacija pomoći i Fonda je preko aktivista Partije koi su u njoj od osnutka i kroz čitavo doba radili primala i praktično primjenjivala velika iskustva Partije u ilegalnom djelovanju, konspiraciji, disciplini, drugarstvu, u principima držanja pred neprijateljem i policijom, u poštivanju demokratskog centralizma, u otvorenosti i samokritici, u borbi protiv komoditeta i oportunitizma, što je od samog početka, a i kroz čitavo doba rata, ugrađivano u sadržaj, sistem i metodu djelovanja organizacije i pojedinih aktivista, pa zato ni do zloupotreba ni do većih provala i drugih negativnih pojava nije dolazilo.

Onaj dio drugova koji bi se u toku rada na osjetljivijim poslovima kompromitirali pa bi organizacija i oni sami ocijenili da više ne mogu djelovati bez opasnosti od hapšenja, upućivani su u partizane. Drugi aktivisti su odmah prihvaćali i razvijali njegov dio posla. Na dužnosti glavne skladištarke izmijenilo se na taj način desetak drugarica kojima je policija bila na tragu. Isto tako se mijenjao dio aktivista koji je radio na poslovima otpreme i na drugim osjetljivijim poslovima.

Veliki broj aktivista Pomoći i Fonda odlazio je normalno u partizane kad se s partijske strane ili strane organizacije NOP-a to od njega tražilo, ali se organizacija brzo snalazila, stalno obnavljala, tako da se njen rad stalno razvijao.

DJELATNOST OMLADINE U ORGANIZACIJI POMOCI I FONDA

Omladinska organizacija je od osnutka samostalno djelovala. S Mjesnim odborom Pomoći održavala je kontakt preko sekretara Rajonskog odbora Grad, a kasnije preko jednog člana Mjesnog odbora Fonda. Svojim djelovanjem među radničkom, težačkom, srednjoškolskom omladinom i studentima omladinska se organizacija brzo razvijala i svuda probijala.

Omladinska organizacija je s velikim brojem svojih aktivista obuhvaćenih omladinaca i svojim djelovanjem često otvarala vrata organiziranju starijih u jednom dijelu porodica koje, iako su bile protuokupatorski raspoložene nisu bile spremne da se dovoljno aktivno angažiraju iz straha od posljedica. Omladina je baš u tim porodicama često znala pomoći da se pokret brže širi.

NEKI REZULTATI U RADU POMOCI I FONDA

U julu 1941. godine organizacija Pomoći sakupila je oko 17.000 lira. Broj obuhvaćenih građana kretao se oko 1.000. Najveći dio su bili omladinci, radnici, težaci i žene. Prosječni doprinos bio je dosta nizak, tako da je i efekat prikupljene pomoći bio slab. Od rajonskih odbora najveći broj obuhvaćenih je imao rajon Varoš, a najveći doprinos je davao rajon Grad (8.000 lira).

Na temelju ocjene prosječnog doprinosa struka po pojedinim područjima i broja obuhvaćenih preko pojedinih aktivista, usmjeravan je rad organizacije, tako da je broj obuhvaćenih i prosječni doprinos preko podinih aktivista iz mjeseca u mjesec rastao. Najveći porast u prihodima bio je od decembra 1942. godine do kapitulacije Italije, jer je i borba na svim našim unutrašnjim frontovima vani i u neposrednoj blizini grada postizala velike rezultate. Ukupan prihod od osam mjeseci 1942. godine (od aprila do decembra 1942) bio je 2.730.000 lira.

Mjesečni prosjek za period od zadnjih pet mjeseci 1942. godine iznosio je 341.000 lira.

U 1943. godini prihodi su se no mjesecima kretali ovako:

— januar	320.000 lira
— februar	461.000
— mart	592.000
— april	655.000
— maj	494.000
— juni	488.000
— juli	773.000

Porast prihoda u februaru, martu i aprilu rezultat je upisa zajma, a kasnije, kako zajam jenjava, ponovo se jačim angažiranjem organizacije i uopće povoljnijom situacijom postižu veći rezultati.

U julu 1943. je, uz 770.000 lira, sakupljeno robe u vrijednosti oko 310.000 lira. Dakle, ukupno je u tom mjesecu realizirano oko 1,100.000 lira.

U 1942. godini je upućeno Oblasnom NOO-u oko 200.000 lira i veći dio kuna. U devet mjeseci 1943. godine poslano je Odboru 1,326.000 lira, i to najviše u januaru i julu.

Iako se visina pomoći porodicama radi porasta cijena postepeno dizala, rasle su i potrebe borbe, pa je u 1943. godini znatno veći dio prikupljenih sredstava nego do tada upućen za potrebe borbe i izdržavanje obližnjih partizanskih jedinica, koje su svakim danom rasle.

U blagajničkom poslovanju pomoći Fonda provodila se kontrola na način da su aktivisti u grupama, pododborima i odborima izvještavali koliko su od pojedinog obuhvaćenog rodoljuba, grupa ih pododbora primili lira ih robe. Rukovodilac u grupi ili odboru je u svako vrijeme mogao da prekontrohira da li izvještaj ili doprinos odgovara onome što je prikupljeno. Iako je sve, što je rađeno, rađeno na povjerenje.

Od ukupnih prihoda u prvih šest mjeseci 1943. najveći dio pada na akaione odbore trgovaca, obrtnika, posjednika i intelektualaca. Na njih pada oko 5% od ukupnih prihoda, iako su oni po broju obuhvaćenih, ne računavši omladinu, brojili oko 15%.

Prikupljanjem pomoći došla je do izražaja na dobrovoljnoj bazi progresivnost doprinosa prema ekonomskoj moći antifašista koji su je davali.

Pohtički se djelovalo u organizaciji tako da svatko treba da doprinese onoliko koliko to odgovara njegovoj ekonomskoj snazi, pa su neki akdoni odbori (trgovci, obrtnici, kućevlasnici) počeh doprinose nazivati porezom.

Do materijalnih sredstava je bio sve teže dolaziti radi porobljivačke ekonomske politike okupatorskih vlasti, koji su favorizirah svoje trgovce, obrtnike i druge. Organizacija pokreta je baš na toj porobljivačkoj politici prema našim ljudima osnivala svoj pohtički rad i to je omogućavalo da se on sve više razvija. U istom pravcu su djelovah i rezultati borbe u zemlji i vani.

Uporedo s porastom prihoda širila se organizacija po broju obuhvaćenih: od 2.200, u maju 1942, na 3.500, u junu 1943. godine. Broj aktivista je porastao od 1.273, u maju 1942, na 2.183, u junu 1943. godine (bez omladinske organizacije Fonda).

Ako se na broj aktivista doda broj obuhvaćenih i broj porodica kojima je dostavljana pomoć, aktivista i obuhvaćenih preko omladinske organizacije, može se računati da je u organizaciji pokreta pred kapitulaciju Italije bilo u raznim formama aktivno uključeno oko desetak hiljada ljudi.

Pomoći porodicama koje je organizacija isplatila u januaru 1943. godine iznosile su 174.000 lira, a porasle na 208.000 lira u augustu 1943. godine. Najveći dio sredstava išao je na redovite mjesečne pomoći koje EU za prvih šest mjeseci 1943. godine iznosile 1,125.000 lira.

Znatniju stavku u utrošenim sredstvima predstavljaju iznosi upućeni porodicama zatvorenika za dostavu hrane. Ostali iznosi, koji su daleko manji, odnosili su se na izvanredne pomoći.

ZAJAM DECEMBAR 1942. — MART 1943. I DRUGI ZAJMOVI

Polovicom decembra 1942. godine, na prijedlog Mjesnog odbora Fonda, donosi Narodnooslobodilački odbor grada, sporazumno sa Zemaljskim antifašističkim vijećem, odluku da se u gradu raspiše zajam narodnog oslobođenja. Zajam je pokrenut jer su se stalno povećavale potrebe i od organizacije se tražilo daleko veća materijalna sredstva nego je bilo moguće redovitim prikupljanjem pomoći osigurati. Time se namakao dio sredstava potrebnih za partizanske punktove i jedinice koje su se formirale i djelovale na području Dalmacije i Bosne.

Prvi zajam pokrenut u decembru 1942. praktično je pripreman do februara, a proveden je u februaru i martu 1943. godine. Obveznice za zajam su izrađene na malom formatu, veličine kino-ulaznica, ilegalno u štampariji »Novo doba«, preko aktivista koji su tamo radili. Obveznice su bile privremenog karaktera. Trebalo ih je zamijeniti pravim obveznicama koje je imao izraditi AVNOJ.

Drugi dio zajma je proveden u aprilu 1943. Upisivan je na obveznicama koje je izradio AVNOJ.

S njima se radilo kratko, jer je u samom početku upisa palo policiji u ruke 40 obveznica. Policija je preko svojih agenata počela nuditi te obveznice, a Narodnooslobodilački odbor je donio odluku da se one dalje ne prodaju.

Da bi se pokrenuo zajam i u drugim oslobodilačkim odborima na području Dalmacije, Oblasni odbor je dao izraditi privremene obveznice zajma veličine kino-ulaznica različitih vrijednosti koje bi se bile kasnije zamijenile pravim obveznicama. Ove obveznice su izrađene kao i ranije, ali nisu bile upotrijebljene, jer je u međuvremenu kapitulirala Italije.

Iako su prihodi Fonda stalno rasli, potrebe borbe su rasle brže, pa je organizacija u julu 1943. preko akcionara jedne splitske privatne banke zatražila zajam od 200.000 lira. Zajam je dobijen bez kamata, kratkoročno. Vratili bi ga kroz nekoliko mjeseci od naših prihoda, ali je došlo do kapitulacije Italije pa se ta obveza nije rješavala.

Povjerenje u NOP, čvrstina organizacije i solidnost njenog djelovanja omogućili su podizanje zajmova koji su svakome govorili o nastajaju novu narodne vlasti, koja je nicala iz borbe i koja je uživala dovoljno povjerenja da je se kreditira u svim mogućim formama, pa i zajmom.

Zajam je kao nova forma još više učvrstio organizaciju, proširio i vezao rodoljublje u gradu s njom, a njim se postigao i veliki materijalni efekt. Zajam je akcija koja je uspješno pokrenuta prije većih pobjeda saveznika na vanjskim frontovima. On je kao forma bio prihvatljiviji, posebno građanskim elementima koji su se teže odvajali od većih mje-

sečnih doprinosa koje su davali, a oni su po svojim mogućnostima jedini te veće iznose mogli izdvajati.

Tehnika prodavanja obveznica, koje su bile štampane u odgovarajućim vrijednostima lira, i svaka je bila numerirana, vršilo se tako da su svaki aktiv, akcioni odbor, rajonski odbor, pododbori, grupe, podgrupe, bili odgovarajuće prodajno mjesto i da su Mjesnom odboru Fonda polagali račun za preuzete i prodane obveznice.

POMAGANJE PORODICA BORACA, ZATVORENIKA I ILEGALACA

Organizacija je, uporedo s ostalim djelovanjem, dolazila do porodica čiji su članovi bili zatvoreni, u internaciji, ili su kao borci bili u partizanskim jedinicama. Na bazi podataka o prilikama u tim porodicama donosila se odluka o veličini i formi u kojoj je pomoć potrebna. Sastavljeni su spiskovi s oznakama pojedinih porodica, veličinom mjesečne pomoći u novcu, hrani, robi. Broj porodica koje se pomagalo povećavao se iz mjeseca u mjesec, kako je rastao broj boraca, zatvorenika, interniraca, ilegalaca.

U 1941. godini pomoć je davana preko rajonskih organizacija po istim kanalima po kojima je dobijena informacija o porodici koju je trebalo pomoći. Kasnije je postalo nužno da se pomaganje organizaciono izdvoji i provodi preko posebnog aktiva žena koje su za ovo bile najpo-desnije. Formiran je takav aktiv koji je u početku počeo s grupom od pet drugarica. Kasnije, kako se rad širio, svaki rajon je imao za pomoć jedan aktiv od pet žena, a poslije je i to bilo malo, pa se broj aktivista ponovo povećavao prema potrebama.

Uz redovite mjesečne pomoći dijeljene su i povremene pomoći u slučaju posebnih teškoća u porodicama (bolest, smrt i si.).

Ovaj odbor je preko posebne grupe organizirao i pomoć zatvorenici-ma, a i preko njihovih porodica, ako one nisu same bile u stanju osigurati izdržavanje zatvorenika. Odbor je hranu dostavljao porodici koja ju je pripremala i odnosila u zatvor.

U splitskim zatvorima je bilo zatvorenika koji ovdje nisu imali svojih porodica. Zatvorska organizacija, s kojom je Mjesni odbor fonda bio u kontaktu, vodila je računa da se i tim zatvorenici-ma hrana redovito dostavlja. Odbor je u tim slučajevima organizirao pripremanje i dostavu hrane.

Već u 1941. godini preko odbora za pomoć stvorena je jezgra i za pružanje medicinske pomoći antifašistima i posebno ranjenim ilegalcima i borcima.

Od liječnika antifašista formiran je poseban aktiv koji je pružao liječničku pomoć. Liječnici su preko aktivista apotekara i vlastitih veza nabavljali potreban sanitetski materijal.

Obilaženje porodica teklo je redovito. U tim kontaktima, uz materijalnu pomoć, održavan je politički kontakt porodica s pokretom i bor-bom.

POŠTA

Pošta između porodica i partizana išla je istim kanalima kao i roba. Da se ne otkriju adrese onih koji su se dopisivali, nekohko dana ranije slale bi se adrese, a nakon toga pisma s brojevima koji su odgovarali adresama. Preko odbora za pomoć i aktiva koji je dijelio poštu pisma su dostavljana, odnosno, preuzimana od porodica. U 1941. godini pošta je dostavljana i otpremana preko Mjesnog odbora pomoći i rajonskih odbora. Prije toga bi se pošta pregledala da imena ili adrese onih koji su je izmjenjivali, ako pismo padne neprijatelju u ruke, ne bi bih otkriveni, odnosno da u njima nema podataka koji bi mogli biti od štete za organizaciju. Pošta je zatvorenima išla istim kanalima kao i hrana.

Dopisivanje između zatvorske organizacije i organizacije NOP-a bilo je šifrirano.

Pošta ih poruke između pojedinih dijelova organizacije ili pojedinaca u gradu išle su preko nekohko omladinki koje su vršile kurirske poslove u gradu.

Posebni, naročito važni sadržaji, lijekovi, sanitetski materijal, radio-materijal i druge slične pošiljke otpremane su posebnim kuririma i posebnim kanalima.

PRIKUPLJANJE I PRIJENOS ROBE OD POMOĆNIH DO GLAVNIH SKLADIŠTA

Skladišna služba je u 1941. godini bila organizirana po rajonima. Za svaki rajon je radila jedna rajonska skladištarka, a za grad glavna. U organizaciji prikupljanja vodila se politika redovitog prebacivanja i čišćenja donjih i pomoćnih skladišta, tako da u njima bude što manje robe. U 1942. godini se na tome još više inzistiralo. To je tražilo od aktivista da stalno sakupljaju novu robu. Rukovodstvo organizacije je davalo mogućnosti i stvaralo obvezu da je odmah iz centralnih skladišta upućuje na mjesto gdje se roba mogla koristiti.

Skladištenje robe od rajonskih u glavna skladišta obavljala je glavna skladištarka, uz pomoć rajonskih. Izvlačenje robe iz glavnih skladišta išlo je preko posebne organizacije otpreme, koja je održavala kontakt sa svim kanalima preko kojih je hrana i roba otpremana partizanskim punktovima i jedinicama. Prikupljena hrana i roba, kao roba i hrana koje su kupljene, otpremale se zajedno na način da je prije toga roba u skladištima sortirana. Kod otpremanja prikriven je ili zakamufliran dio robe, koji se otvoreno nije mogao prenositi, materijalom za kojega je lakše bilo naći opravdanje.

Kako su količine robe rasle, ona se po skladištima sortirala — hrana u jedna, medicinski i sanitetski materijal u druga, papir i pribor za umnožavanja u treća, vojnički pribor, radio-materijal i druga roba na posebna mjesta, da bi se u momentu otpremanja izvršila potrebna koncen-

tracnja i odgovarajućim kanalom uputila na mjesto gdje je bila namijenjena.

Mjesni odbor Fonda i Narodnooslobodilački odbor grada su od Oblasnog odbora i partizanskih punktova dobijali podatke o potrebama po kojima se roba prikupljala, nabavljala i otpremala. Isto tako i novac.

Prijenos robe iz pomoćnih u rajonska, i iz tih u glavna Skladišta obavljao se u 1941. godini u svako doba dana. Kasnije, kada su količine robe porasle, iz konspirativnih razloga poslovi prenošenja obavljani su u vrijeme kada nije bilo drugih akcija i u momentu kada je u gradu bilo najviše ljudi što su za svoje potrebe prenosili robu. Obično je to bilo u određene sate ujutro. Poshje, iz tih razloga, dogovarano je točno vrijeme od kojeg do kojeg sata se roba prenosi.

Prva skladišta Pomoći bila su u stanovima, konobama, potkrovljima i gospodarskim objektima koji su bili vezani za stanovanje. Kako se rad razvijao organizacija je počela koristiti skladišta špeditera, trgovaca, tvornička skladišta i druge prostore namjenski izgrađene za skladišta. Tada se u ta skladišta prikupljala odgovarajuća roba ili materijal, i od tamo se direktno otpremala.

ORGANIZACIJA NABAVE I OTPREMANJE ROBE

Hrana, roba i drugi potreban materijal u 1941. godini su se nabavljali prikupljanjem.

Kako su potrebe rasle i u hrani i u robi, i organizacija jačala, počelo se kupovati ono što je nedostajalo. Još 1942. godine se kupovale zimske maje, cokule, druga vojnička roba i potrepštine. Kasnije se nabavila i veća količina metaka. Pored sakupljanja sanitetskog materijala organizirano je i nabavljanje lijekova preko aktivista u Okružnom uredu, bolničkim ambulancama i skladištima, apotekama. Materijal za radio-uređaje, koji se prije nabavljao prikupljanjem, organizacija je kasnije kupovala.

Od organiziranih antifasista nabavljali smo, a preko njih i kupovali, papir i pribor za umnožavanje, odjeću i obuću i drugi materijal koji nismo dobrovoljnim doprinosima osigurali.

U šest mjeseci 1943. godine utrošeno je više sredstava za nabavu hrane nego kroz dvije ranije godine.

U to doba je nabavljeno samo hrane nešto više od tri vagona, i to riže, graha, šećera, marmelade, brašna, sardina, kiselog kupusa, biži, le-gumina, svježeg krumpira, suhih smokava.

Troškovi za te nabavke iznosili su u januaru 1943. godine 57.000 lira, a u maju 468.000 lira.

KANALI ZA PREBACIVANJE ROBE

Uporedo s formiranjem prvih partizanskih jedinica uspostavljeni su od strane Partije, a kasnije i Pomoći, kanali preko kojih je Mjesni odbor Pomoći iz glavnih skladišta u gradu otpremao robu, hranu i drtugu pomoć jedinicama.

Prve veze preko kojih se prebacivala hrana bile su žene, koje su nosile mlijeko i bile vezane uz organizaciju na područjima s kojih su dolazile, ih je s njima uspostavljen kontakt preko organizacije ili u gradu.

U to vrijeme organizacija je slala manje količine robe i one su dnevno odlazile sa nekoliko punktova u raznim smjerovima prema Solinu, Zrnovnici, Podstrani, Kaštelima.

U 1942. godini organizacija je raspolagala malim mogućnostima za prebacivanje, te se sve svodilo na mljekarice i seljake koji su dolazili kolima. Kasnije su veze za prebacivanje proširene, preko jednog broda, na Krilo-Jesenice i, preko jednog kamiona, na Kućine i Mravince. Te veze su postepeno širene na veći broj prijevoznih sredstava. U drugoj polovini 1942. i početkom 1943. proširen je broj sredstava i veza preko špeditera i trgovaca, tako da se došlo u situaciju da se sva roba prebacuje kamionima ih brodovima.

Hrana koja je prikupljena od trgovaca mješovite robe, koji su djelili garantirano snabdijevanje, prebacivala se istim kamionom kojim je prebacivana i hrana za garantirano snabdijevanje. Dozvola koju bi šofer Kamiona dobio za prijevoz hrane s gradskog područja koristila bi se nekoliko puta, jer je kod prelaska kontrolni organi nisu poništavali.

Roba koja se nije smjela prevoziti u kamionima prikrivala bi se pijeskom, drvenom gradom, gnojem i dr.

Bilo je sedmica kada su prebacivane vagonске količine, a redovito je nedjeljno odlazio jedan kamion robe.

Redovito se također brodskim prugama prebacivala roba prema Kaštelima i Omišu, pod izgovorom da se šalje u provinciju na pranje.

Mogućnosti za prebacivanje u 1943. godini su bile mnogo veće nego naše potrebe, tako da je sve redovito otpremano bez opasnosti za preopterećen je kanala.

Radio-materijal, novac, poštu, lijekove i si. prenosili su kuriri koji su koristili sva moguća prijevozna sredstva.

U 1941. godini otpremanje robe je išlo preko jednog člana Mjesnog odbora Pomoći i glavne skladištarkе.

U drugoj polovini 1942. godine formira se poseban aktiv za otpremu u kome je i glavna skladištarka, ali glavni dio otpremanja obavlja posebna grupa koja održava sve veze s glavnim kanalima i glavnim Skladištima.

NARODNOOSLOBODILAČKI FOND U PRVOM OSLOBODENJU SPLITA

Organizacija Fonda je i kod prvog oslobodenja Splita, iza kapitulacije Italije, odigrala pozitivnu ulogu.

Bilo je premalo vremena da bi se u onakvim uslovima moglo temeljito organizirati rad na snabdijevanju stanovništva, jer se prvenstveno razoružavalo neprijateljske jedinice, vodila borba, dobijalo uvid u materijalne mogućnosti, organizirala vlast. Ono što je u to vrijeme u radu organizacije Fonda bilo od najvećeg značaja je organizacija masovnog prebacivanja hrane, robe, sanitetskog materijala, vojničke opreme, zaplijenjenog oružja i municije. Aktivisti Fonda su otvarali skladišta, organizirali utovar, prijevoz i iskrcaj na teritorij koji je bio pod kontrolom partizanskih jedinica, a dio na otoke.

Mjesni odbor Fonda je od vojnih komandi, koje su se nalazile u neposrednoj blizini grada, dobio dozvolu da za prijevoz mobilizira sva prijevozna sredstva i da su tome dužne dati prednost i sve partizanske jedinice koje su se našle na oslobođenom području.

Sve organizacione strukture pokreta i komanda bile su se aktivirale, kako bi taj period oslobodenja iskoristili da se život organizira i da se sve ono što borbi može poslužiti prebaci na teritorij koji je bio pod kontrolom NOV, a ostali dio robe da se bunkerira i zaštiti, kako bi ga se u kasnijoj borbi moglo koristiti.

U promjenama koje su nastale kod prvog oslobodenja Splita dio aktivista se izvukao iz ilegalnosti i istupao javno. Zato je pred novom okupacijom od Nijemaca i ustaša morao napustiti područje grada, a dio je pred strahom, i mimo dogovora, otišao u partizane.

To je aktivistima koji su ostali pod novom okupacijom stvorilo mnoge organizacione i kadrovske probleme.

ZAVRŠNI DIO

Snaga pokreta je bila u njegovoj organiziranosti, masovnosti, sistematskom i kontinuiranom radu koji je bio širok, pun odgovornosti, discipline, konspiracije i ulaženja u situaciju problema koji su se otvarali.

Koliko god je snažno djelovala svaka akcija udarnih partijskih i skobjevskih grupa ili pojedinaca, po hrabrosti i požrtvovnosti, toliko je isto pozitivno djelovao dnevni ilegalni rad nekoliko hiljada ljudi koji su svuda dopirali rješavajući i ublažavajući životne probleme boraca i njihovih porodica.

Preko ilegalaca su se provodile konkretne mjere i akcije vezane uz rad i život pokreta. Posebna je snaga tog djelovanja bila u tome što se hiljade ljudi kroz taj svakodnevni rad oslobađao, čeličio. Sticao hrabrost i iskustvo, postajao simpatizer, kandidat, član Partije i SKOJ-a, partizan,

član novih udarnih grupa ili aktivist, koji su sve odvažnije i direktnije ulazili u sukob s neprijateljem.

Može se kazati, da je i ta faza rada bila praktična svakodnevna škola u kojoj su se uvježbavali antifašisti za teške i dugoročne potrebe borbe.

Vrlo se često ne ocjenjuje realna važnost tog dijela ilegalne borbe na okupiranim područjima zemlje, jer je naša pažnja pretežno orijentirana na partizansku borbu i na rad udarnih grupa na okupiranom teritoriju.

Mislim da se naša ilegalna borba u svojoj cjelini nije dovoljno razradivala, iako je ona, u cjelini gledano, imala veliki značaj.

Kao što su sve predratne akcije komunista i naprednih snaga ostavile dubok trag na širok krug ljudi, tako je i rad za vrijeme rata na okupiranom teritoriju, raznim formama organiziranog ilegalnog rada i djelovanja, ostavio ogroman pozitivan utjecaj na sve ono što se događalo, ne samo u gradovima nego i u cjelokupnoj našoj borbi i, kasnije, izgradnji.

Na kraju, nekoliko napomena.

Nisam raspolagao kompletnim mjesečnim izvještajima o blagajničkom poslovanju Pomoći i Fonda, iz kojih bi se određenije moglo govoriti o kretanjima u razvoju i strukturi organizacije.

Kako sam od osnutka stalno radio u ovoj organizaciji na raznim dužnostima, imao sam uvida u aktivnost i promjene u organizaciji koje su se oko mene događale i bile mi dostupne. To je svejedno premalo da se dobije cjelovitiji uvid u sve djelatnosti Pomoći i Fonda.

Rad te organizacije i njeni rezultati vezani su uz rad desetak hiljada ljudi, tako da pojedinac ne može prikazati cjelinu a da se u tome ne angažira bar nekoliko stotina ljudi iz raznih faza razvoja organizacije.

Najveći broj aktivista je danas živ pa bi trebalo u kontaktu s njima nastojati da se shvati sve ono što je iz rada te organizacije bilo bitno.

Mislim da bi Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije ili Muzej revolucije trebali da angažuju bivša rukovodstva omladinske organizacije da se temeljito razradi rad u pojedinoj fazi ili dijelu organizacije.

Isto bi tako trebalo da se posebno obradi djelovanje rajonskih organizacija od njihovog osnutka do kapitulacije i završetka rata.

Slično bi trebalo postupiti s aktivistima Fonda u: akcionim odborima i odboru za pomoć porodicama, zatim sa podgrupama za medicinsku pomoć, poštu i pomoć zatvorenicima; aktivu za otpremu i nabavke, odborima skladištarki, te pojedincima koji su radili blagajničko poslovanje i evidenciju materijalnog poslovanja.

Posebno bi trebalo utvrditi, s obzirom na važnost organizaciju i provođenje zajmova, ulogu Fonda u oslobodenju Šplita 1943, aktivnost organizacije Fonda za vrijeme njemačke okupacije od septembra 1943. do oktobra 1944. godine. Za taj dio rada ima najviše podataka, jer se vodila evidencija temeljito i sve je ostalo sačuvano.

PREGLED NEKIH KRETANJA U ORGANIZACIJI NP I NOF-a U SPLITU OD JUNA 1941. DO SEPTEMBRA 1943.
GODINE

Mjesec i godina	Broj aktivista	Broj obuhvaćenih	Prikupljena sredstva u novcu (lire)	u robi (približno)	Ukupno Oblasnom NOO-u	Pomoći porodicama žrtava
VI—1942. NOF IV—XII 1942.	100	1.000	17.000	0		
u V 1942.	1.273	2.200	341.000 2.730.000			
I 1943.			320.000			174.000
II 1943.			461.000			
III 1943.			592.000			
IV 1943.			655.000		806.450 lira	
V 1943.	2.183	3.500	494.000		2.355.000 kuna	
VI 1943.		+ 1.000 omi.	488.000		1.600.000 lira	1.125.000
VII 1943.			773.000	300.000		
VIII 1943.		5.000				208.000

NADA KISIĆ-KOLANOVIC

GRADSKI NARODNOOSLOBODILACKI ODBOR SPLITA
(ožujak 1942. do listopada 1944. godine)

Namjera nam je da u ovom prilogu iznesemo neka opća obilježja razvoja i rada gradskog NOO-a Split od njegovog osnutka u travnju 1942. do oslobodenja Splita u listopadu 1944. godine. Pri tom posebnu pažnju privlače one značajke koje ukazuju da su organi vlasti na okupiranim područjima bili sastavni dio cjelokupne organizacije narodnooslobodilačkog rata i revolucije, kroz koje je Partija organizirala specifične vidove narodnog otpora okupatoru i kvislinzima.

Već u prvoj ratnoj godini Partijska organizacija za Dalmaciju, u dosljednom provođenju zadataka da okupi najšire narodne mase u jedinstven narodnooslobodilački front, pristupila je formiranju prvih akcionih i narodnooslobodilačkih odbora. Akcioni odbori formirali su se tad ne samo za pojedina sela i gradove već i za pojedine struke, staleže, tvornice, poduzeća itd. Rad akcionih odbora bio je usmjeren u pravcu rukovođenja NOP-om, a odvijao se kroz različite oblike političke i ekonomske borbe. Poseban instruktivni značaj za rad akcionih odbora imala je Okružnica CK KPH br. 4 od 6. XII 1941. godine, u kojoj je, pored ostalog, ukazano da se rad akcionih odbora, kao specifičnih oblika organa narodne vlasti na okupiranim dijelovima zemlje, mora postepeno proširiti s ekonomskih i nižih oblika borbe na političke i više oblike, kako bi u pogodnom trenutku akcioni odbori prerasli u NOO-e. Rukovodena tim principima Partija Dalmacije je, prema ocjeni političkog sekretara Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju V. Krstulovića, uspjela do kraja 1942. godine ne samo proširiti mrežu narodnooslobodilačkih odbora već i, usavršavanjem njihovog ustrojstva i rada »složeni mehanizam nove narodne vlasti dignuti na viši organizacioni stepen, prilagođen vremenu i uvjetima borbe.¹ NOO-i su svojim radom stekli povjerenje stanovništva ne samo na onim malim oslobođenim prostorima Dalmacije već i na okupiranom području gdje su razvili snažnu i organiziranu aktivnost.

¹ V. Krstulović, Partijska organizacija Dalmacije i stvaranje narodne vlasti. Spomenica JAZU u čast 25-te godišnjice ZAVNOH-a, Zagreb 1969, 114.

Konstituirajuća skupština Narodnooslobodilačkog odbora Dalmacije, u Livnu 28. i 29. siječnja 1943. godine, bila je slijedeći značajan momenat koji je potvrdio NOO-e kao »istinske predstavnike naroda« i »nosioc narodne demokratske vlasti«. Polazeći od konstatacije da narod Dalmacije ne želi povratak stare vlasti i da priznaje AVNOJ kao jedino pravo predstavništvo svih naroda Jugoslavije, predstavnici naroda izabrah su Pokrajinski NOO Dalmacije koji postaje vrhovni organ vlasti i rukovodilac borbe u Dalmaciji.

U novopridošloj situaciji odlaska jačih partizanskih snaga iz Dalmacije i pojačane aktivnosti okupacionih i kontrarevolucionarnih snaga početkom 1943. godine, NOO-i u okupiranim gradovima i izvan njih drže na ustaničkoj visini borbeni duh naroda. U tim izuzetno teškim danima Dalmacije Partija je preko NOO-a vršila mobilizaciju novih boraca i razvijala politički rad u narodu.²

Rujanski događaji nakon kapitulacije Italije još jednom su potvrdili mobilizatorsku snagu NOO-a, koji su na sebe preuzeli cjelokupan posao oko razoružanja talijanskih jedinica. Može se reći da je upravo u tim trenucima bila najprisutnija spoznaja o NOO-ima, kao organima borbe i vlasti, koji su oko sebe uspjeli okupiti sve narodne snage u borbi protiv neprijatelja.

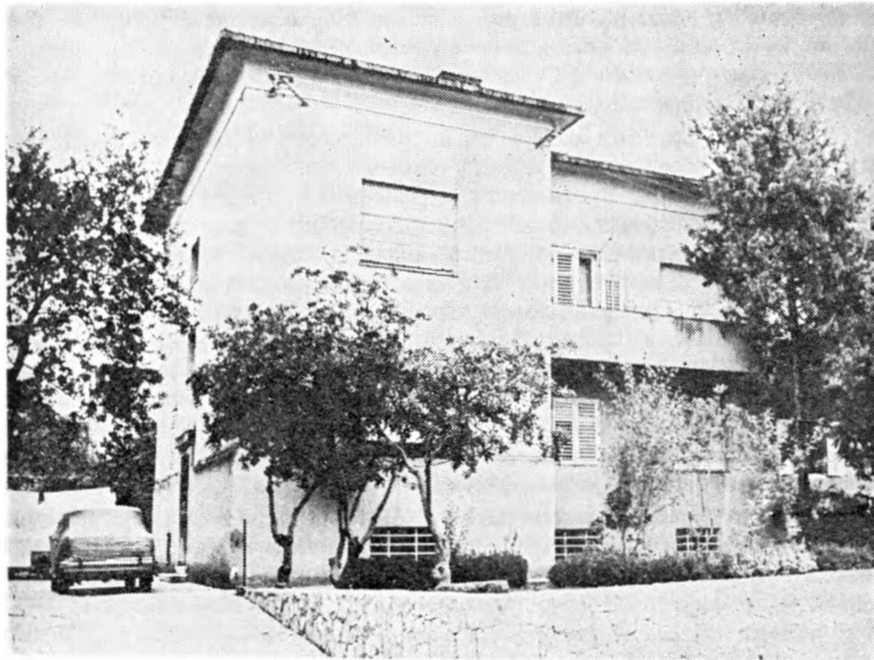
Najgušća mreža NOO-a rasprostirala se u primorskom prostoru Dalmacije i na otocima, dok su u gradovima djelovah ilegalni NOO-i. Po svom izuzetnom doprinosu u pravcu utemeljenja NOP-a, gradski NOO Splita zauzima posebno mjesto. Njegova bogata revolucionarna aktivnost sadržava niz značajnih obilježja koji u prvom redu omogućuju spoznaju doprinosa koji je narodna vlast, »okupatorskim garnizonima« i na poluoslobodenim prostorima Dalmacije, davala revolucionarnom toku na području čitave Hrvatske i Jugoslavije.

Već u kolovozu 1941. godine u okupiranom Sphu osniva se Akcioni odbor narodnooslobodilačkog fronta među brodogradilišnim radnicima, a do konca godine i akcioni odbori trgovaca, činovnika, obrtnika, težaka, intelektualaca i drugi. Pojedini akcioni odbori dijelili su se na pododbore po strukama: tako je, npr., Akcioni odbor intelektualaca imao pododbore po profesijama (profesori, učitelji, apotekari, umjetnici, itd.). Pododbori su osnivani i po gradskim rajonima i ulicama. Narodna pomoć imala je posebnu organizaciju. Cjelokupnim radom akcionih odbora rukovodio je tada MK KPH Split.³ Akcioni odbori bih su zapravo organizirani bunt naroda koji se opirao okupatoru i njegovim slugama. Ovom jedinstvenom narodnom raspoloženju Partijsko rukovodstvo tokom 1942. dalo je čvrst organizacioni oblik. U travnju iste godine na prvobitan pri-

² N. dj., 117.

³ Opširnije o razvoju narodne vlasti u Dalmaciji usporedi M. Zanko, Razvitak narodne vlasti u Dalmaciji u razdoblju 1941—1945, *Socijalistički front* br. 1 i 2, 1950, 32—89, 50—94; D. Živković, Postanak narodne vlasti na okupiranom teritoriju Dalmacije u prvoj godini NOR-a 1941—1942, *ZHHRPD* sv. 2, Split 1972, 189—202; N. Scott-Zurčić, Rad NOO-a u srednjojodalmatjskim okruzima 1941—1942, *RI JAZU u Zadru* 19/1872, 315—430; V. Omešić, Prilog upoznavanju djelovanja Oblasnog NOO-a Dalmacije 1943—1944, *Zbornik IHRPD* br. 3, 1975, 51—67.

jedlog PK KFH za Dalmaciju d MK Splita, Akcioni odbor brodogradilišnih radnika upućuje poziv svim akcionim odborima u Splitu (prema postojećim podacima bilo ih je 10) za osnivanje Narodnooslobodilačkog odbora Jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta. U pozivu Akcionog odbora u prvi plan postavljen je zadatak stvaranja čvrstog saveza svih

Kuća u Kvaternikovoj ulici br. 30, u kojoj je pod terorom, fašističke okupacije 6. travnja 1942. održano prvo zasjedanje NOO-a grada Splita

rodoljuba, na što široj političkoj osnovici. Stoga se u pozivu kaže da bi NOO Splita bio vrhovni organ Narodnooslobodilačkog fronta u gradu, koji bi okupljao sve antifašističke, demokratske i slobodoljubive snage u JNOF. Radilo se zapravo o pravilnom tumačenju osnovne linije Partije u radu na stvaranju i jačanju Narodnooslobodilačke fronte i njenih rukovodećih organa NOO-a, pri čemu se posebno naglašavala potreba širine u radu NOO-a koja će omogućiti okupljanje najširih slojeva stanovništva u oslobodilačku borbu. Na konstituirajućoj sjednici koja je održana 6. travnja 1942. izabran je gradski NOO Split, sastavljen od 10 članova, od kojih su 6 bili članovi KP, 1 HSS, 1 SDS i 2 simpatizera Partije.⁴ I

* D. Gizdić, Dalmacija 1942, Zagreb 1959, 146–153. Gizdić pored ostalog donosi i podatke da su u NOO-u Splita bili izabrani: I. Amulić, N. Aracić-Dada, M. Cecić, P. Segvić, P. Ninčević, D. Soldatić, dr M. Visković, P. Segvić, F. Primi i J. Kovačević. Predsjednik je bio Ivo Amulić, a potom Ivo Tijardović. Uoči kapitulacije Italije predsjednik postaje Josip Smoljaka. Prema navodima Gizdića, od svibnja 1942. do kapitulacije Italije NOO-om stvarno rukovodi Ivo Randić-Nikola sekretar MK Splita.

u proglasu građanima Splita, koji je upućen s osnivačkog sastanka NOO-a Split, stanovništvu se posebno ukazalo na karakter i zadaću Narodnooslobodilačkog fronta i istakao njegov »općenarodni«, a ne »stranački« karakter. Kao osnovna zadaća JNOF-a, na čelu s NOO-om Split, postavlja se »Aktivna borba i otpor u svim oblicima, oružana, politička, ekonomska, zajednički solidarni bojkot i otpor protiv odnarođavanja i fašizacije...«⁵

S obzirom na konkretnu političku akciju, zaključeno je da se apelira na bivša vodstva i funkcionere građanskih stranaka da sudjeluju u NOF-u i pruže podršku NOO-u grada, te da se pokrenu različiti vidovi bojkotiranja okupatora i kvishnga.

Spomenuti događaji uznemirili su talijanske okupatorske vlasti koje su nakon toga izvršile mnogobrojna hapšenja komunista i radnika. Novoizabrani gradski NOO Splita ubrzo je pokrenuo svoje prve akcije, koje su imale najširu podršku stanovništva u gradu. Među njima se posebno isticalo bojkotiranje proslave godišnjice ulaska fašista u Splt. Građanstvo je svakodnevno pokazivalo svoje otvoreno antifašističko raspoloženje, posebno srednjoškolska omladina, bojkotirajući talijanski jezik i fašistički pozdrav. Učestale su sabotaže u industrijskim postrojenjima (požar u skladištu splitske luke, onesposobljavanje dizalica u luci, požar u magazinu tvornice cementa i dr.). Ovakve akcije bile su zapravo sastavni dio upornog rada Partije na mobilizaciji širokih slojeva stanovništva u okupiranim gradovima, koje se kroz brojne sabotaže, diverzije, atentate, štrajkove i demonstracije bilo uključilo u borbu protiv okupatora.

Prema podacima koje navodi D. Gizdić, Gradski NOO je u rujnu 1942. godine brojio 6 članova, u njegovom sklopu je djelovalo 15 akcionih odbora različitih struka i 30 pododborna, s ukupno 500 aktivista.⁶ Zanimljivo je spomenuti da se u nekoliko svojih prvih dopisa Gradski NOO u slobodarskom entuzijazmu potpisivao s NOO »Luka Botić«. U vezi s tim je i pismo Agitpropa PK Dalmacije, koje je u prosincu 1942. upućeno MK Split, u kojem se među ostalim naglašava da treba ukinuti taj poseban naziv, jer su »NOO-i već danas vlast i prelazni obhk za vlast, koja će biti uspostavljena nakon oslobođenja.«⁷ Veoma brzo gradski NOO organizira tiskanje svog glasila, tako da već početkom prosinca izlazi prvi broj »Slobode«, koja je tiskana samo nekoliko puta, jer je zamjenjuje novo glasilo NOO-a »Glas Splita«. Ovaj list štampan je povremeno sve do oslobođenja Splita, a imao je uglavnom karakter dopunske informacije o najvažnijim vojnim i političkim zbivanjima.

Cjelokupan rad Gradskog NOO-a u prvoj godini njegova djelovanja usredotočen je uglavnom na iniciranje niza akcija koje su podizale i podržavale revolucionarno raspoloženje stanovništva. Može se reći da ni jedan značajan datum ili proslava nije protekao bez organizirane akcije Gradskog NOO-a, bilo da je kroz njih izražavan bojkot ili borbena podrška stanovništva. Tako su NOO Splita i MK KPH organizirali sastavljanje

⁵ D. Gizdić, n. dj., st. 150.

⁶ Isto, 518.

⁷ Arhiv IHPRH, KP-320/4696.

letka, pisanje parola i isticanje crvenih zastava u gradu povodom prvog maja.⁸ U lipnju 1942. NOO izdaje letak upućen građanima s pozivom da bojkotiraju proslavu koju pripremaju Talijani u povodu dana Kraljevske mornarice.⁹ Isti poziv na bojkot uputio je Gradski NOO i u letku, koji je 27. listopada bio izlijepljen u svim kvartovima grada, u kojem se stanovništvo pozivalo da ne prisustvuje fašističkim manifestacijama povodom 20. obljetnice marša fašista na Rim. Sredinom studenoga NOO je izdao letak u kojemu se građanstvo upoznava s postupcima i mjerama talijanskih fašista u povodu ostanka u službi željezničkih radnika i činovnika. Naime, jedan veliki broj tih radnika ostao je bez sredstava za život, jer je odbio zahtjev fašističkih vlasti da piše ponovnu molbu za ostanak u službi nakon godine dana provedene na radu. Gradski NOO poziva stanovništvo da pruži podršku štrajku radnika.¹⁰

Sumirajući rezultate jednogodišnjeg rada Gradskog NOO-a, u organizacionom izvještaju MK KPH Split početkom travnja 1943, pored ostalog, rečeno je da »rad u pogledu okupljanja i jačanja NOO-a ide dosta dobro« te da je cjelokupni napor usmjeren u pravcu osamostaljenja Gradskog NOO-a kao »jedinog organa borbe u Splitu«. ¹¹ Iako je težište rada Gradskog NOO-a u to vrijeme bilo usredotočeno na političke akcije, pripomenut ćemo da Gradski NOO izravno rukovodi i nekim ekonomskim mjerama. Tako je tokom rujna 1942. NOO raspisao zajam za NOP te je za upisane sume izdavao potvrdu sa vlastitim pečatom.¹² I nakon raspisivanja tog zajma i zajma AVNOJ-a (veljača 1943) NOO je nastavio s ubiranjem doprinosa ili »poreza« od simpatizera NOP-a, koji se prakticirao još od proljeća 1942. prema točno utvrđenim skalama i kategorijama. Cjelokupni posao prikupljanja materijalnih sredstava za NOP obavljali su, pod koordinacijom Gradskog NOO-a, odbori NO fonda koji su djelovali po svim gradskim rejonima.

Proslava godišnjice osnivanja Gradskog NOO-a u travnju 1943. bila je prilika da se ponovo ukaže na izuzetan značaj i rezultate rada samog Odbora i cjelokupnog NOP-a u gradu. Tim povodom NOO je uputio građanstvu letak s pozivom da svečano proslave taj dan, a po zidovima je organizirano pisanje parola. U spomenutom letku istaknuto je da je NOP Splita na čelu sa svojim NOO-om u toku jednogodišnjeg rada dao tisuće novih boraca i vagone hrane, odjeće, sanitetskog i drugog materijala, te stotine tisuća lira u gotovu novcu.¹³ U dogovoru s MK Splita i NOO-om grada umjetnici antifašisti Splita organizirali su tim povodom izložbu slikarskih i kiparskih radova, izražavajući na taj način i protest na »Mostru d'arte« koju su upravo tih dana organizirali talijanski fašisti.¹⁴

⁸ S. Kvestić, *Dalmacija u NOB-i*, Zagreb 1960, 314.

⁹ *Gizdić*, n. dj., 278.

¹⁰ N. dj., 672.

¹¹ Arhiv IHRPH, KP 320/4734.

¹² *D. Gizdić*, n. dj., 518.

¹³ *D. Gizdić*, *Dalmacija 1943*, 216.

¹⁴ *Usp. N. Bejanić-Bezić*, *Ilegalna Izložba likovnih umjetnika u Splitu 1943. godine*, Zbornik IHRPD 3, 1975, 709—723.

Iz aktivnosti Gradskog NOO-a tijekom sljedećih mjeseci posebno se izdvaja izdavanje letka na talijanskom jeziku, upućenog talijanskim vojnicima sredinom svibnja 1943. U letku je bila prikazana situacija na svjetskom frontu, a vojnicima se upućuje poziv da ne budu oružje krvavog fašizma. Ovaj letak dospio je u ruke velikog broja talijanskih vojnika, a objavio ga je i fašistički »Il popolo di Spalato«, s lažnim komentarem, kako bi ublažio njegov pozitivan prijem kod vojnika.¹⁵

Krajem kolovoza 1943. godine NOO je brojio 6 članova, a u njegovom sklopu je djelovalo 11 akcionih odbora, s ukupno 3.819 organiziranih članova, od kojih je bilo 1.810 aktivnih. Prema sačuvanim podacima najbrojniji je bio Akcioni odbor građevinskih radnika koji je brojio u to vrijeme 582 člana, od kojih je 505 bilo aktivno. Iza njega po brojnosti su slijedili Akcioni odbor pomoraca (522 člana), Akcioni odbor težaka (453), Akcioni odbor državnih činovnika (450), Akcioni odbor privatnih činovnika (397), Akcioni odbor obrtnika (388), Akcioni odbor intelektualaca (331), Akcioni odbor trgovaca (170) i Akcioni odbor električnih poduzeća (123).¹⁶

Pred Gradski NOO se u prvom redu postavljao zadatak da se organizaciono još više učvrsti i osamostali. Na tom planu poduzeto je nekoliko mjera, a posebno se nastojalo uključiti veći broj partijskih radnika u NOO, proširiti politički rad NOO-a i pojačati konspiraciju rada NOO-a.¹⁷

Istovremeno Gradski NOO rukovodi cjelokupnim radom Narodnog fonda. S tim u vezi konstatirano je da građanstvo sve više i više daje priloge za svoje borbe i za žrtve reakcije. Tako je samo u mjesecu siječnju 1943. sakupljeno u NF preko pola milijuna lira u novcu i oko 2 milijuna u robi i hrani. U istom razdoblju partizanima se poslalo oko 15 vagona hrane.¹⁸

S obzirom na skorou kapitulaciju fašističke Italije Gradski NOO je pojačao propagandnu akciju, ponovo pozivajući talijanske vojnike da obustave borbu protiv partizana i pridruže se borbi protiv njemačkog okupatora. Isto tako putem letka Gradski NOO ukazuje stanovništvu Splita na nove zločine fašista te izdajničku suradnju četnika i fašista, pozivajući rodoljube u borbu »jer je čas pobjede blizu«.

Početkom rujna pri Gradskom NOO-u formira se savjetodavno tijelo sastavljeno od pripadnika građanskih stranaka. Zamisljeno je da njegov osnovni zadatak bude okupljanje u redove NOP-a svih onih koji se nisu u većoj mjeri kompromitirali suradujući s okupatorom. Ovo tijelo je istovremeno priznalo NOO-u isključivo pravo predstavljanja narodnih interesa. U nadolazećim događajima Odbor stranaka nije imao neko veće značenje pa se nakon kapitulacije Italije rasformirao.¹⁹ Zapravo, radilo se o prećenjivanju stvarne opasnosti od mačekovaca i četnika i njihovog

¹⁵ N. dj., 291.
¹⁶ Arhiv IHRPH, Izvještaj MK Split upućen OK KPH za srednju Dalmaciju krajem augusta, K P-316/4085.
¹⁷ Nav. dokument.
¹⁸ Arhiv IHRPH, NOO Split, kut. 152.
¹⁹ D. Gizdić, Dalmacija 1943, 513.

dogovaranja s talijanskim vlastima o preuzimanju vlasti, što je potvrdila i cjelokupna opredijeljenost stanovništva za NOP, izražena tijekom burnih događaja koji su shjediti.

Događaji u Dalmaciji i u samom Splitu nakon kapitulacije Italije dali su nova kvalitativna obilježja cjelokupnom razvoju NOB-a u Hrvatskoj. Ustanički polet koji je tih dana zahvatio Dalmaciju još jednom je potvrdio političko jedinstvo naroda na čelu s KP. Ustanak u Splitu definitivno je razobličio građansku politiku četničko-mačekovskih grupacija i potvrdio NOO-e kao osnovne nosioce narodne vlasti i graditelje novih društveno-ekonomskih odnosa. Tih 17 dana rada u oslobođenom Splitu bila su prva iskustva narodne vlasti u velikim gradovima koja su, zahvaljujući revolucionarnoj podršci najširih slojeva, obilježena izuzetnim rezultatima. Ispuštajući ovom prigodom druge događaje od šireg značenja, zadržat ćemo se na uspostavljanju vlasti Gradskog NOO-a Split, što je zapravo predstavljalo revolucionarnu akciju samog naroda kojem su oslonac pružale jedinice Narodnooslobodilačke vojske braneći prilaze Splitu od Nijemaca.

Nakon vijesti o kapitulaciji Italije NOO Splita izdaje proglas građanima s pozivom da pod njegovim vodstvom stupe u borbu do konačne pobjede, jer premda je jedan neprijatelj uništen, ostaje još njemački fašistički imperijalizam. Poziv je upućen i svima onima koji su do tada stajali po strani, bez obzira na nacionalnu i političku pripadnost. Manifestacije su bile zakazane 9. rujna navečer.²⁰

Istog dana NOO je uputio drugi proglas talijanskim vojnicima s pozivom da stupe u zajedničku borbu protiv Nijemaca. Može se reći da Gradski NOO od tog trenutka preuzima rukovodstvo nad čitavim zbivanjem u gradu. Istovremeno NOO grada zahtijeva od komandanta divizije »Bergamo« da mu se preda civilna vlast u gradu, što su Talijani odbili izjavom da za to još nemaju ovlaštenje. Bez obzira na spomenutu okolnost NOO 10. rujna preuzima vlast u gradu smjestivši se u bivšu palaču »Croatia«. Istog dana upućen je građanstvu proglas koji je, pored predsjednika Gradskog NOO-a J. Smolake, potpisala i Komanda područja, s pozivom na održavanje reda i discipline. 11. rujna talijanska komanda je predala vlast NOO-u. Gradski NOO proglasio je opću mobilizaciju. U toku 10. i 11. rujna stanovništvo je razoružalo talijanske garnizone u Splitu i okolici, a u partizanske redove se silo nekoliko tisuća ljudi.²¹ Gradski NOO je već 12. rujna stavio u rad sva komunalna poduzeća: Vodovod, Električno poduzeće, Poštu, Bolnicu i preuzeo organizaciju prehrane stanovništva. Uz gradski NOO djeluje i Komanda splitskog područja kao organ vojnopozadinske vlasti. Pri Komandi je formiran Ratni sud koji je bio nadležan za djela zločina okupatora i kvivlinga. Stanovništvo je pozvano da organizira najuzorniji red u gradu, pri čemu je od strane organa narodne vlasti bilo zagarantirano privatno vlasništvo, vjera i lična sigurnost. Pravo uredovanja i patroliranja imali su samo ovlašteni

²⁰ N. dj., 530.

²¹ O tom usp. D. Gidlić, Ulazak partizana u Split 1943, Zbornik IHRPH 3, 1975, 321–332.

organi Komande područja i vojne posade.²² Život u gradu organizirao se na novim društvenim i socijalnim osnovama.²³ NOO preko svojih odsjeka posebnu brigu poklanja privredi i kulturi. Grad je veoma brzo bio opskrbljen mesom, siromašnim obiteljima Splita i obiteljima partizana dijelila se besplatna pomoć u brašnu i ulju. Da bi se osigurala redovna opskrba građanstva najpotrebnijim artiklima, NOO poziva sve trgovce i obrtnike da otvore trgovine i seljake da donose na prodaju svoje proizvode. Zidarski radnici bili su dužni da se prijave NOO-u kako bi se organiziralo popravljivanje porušenih objekata u gradu. U Odsjek za nabavku Graskog NOO-a često su dolazili građani ikojima se NOO obraćao i donosili raznu robu za koju su mislili da bi mogla biti potrebna, a pojedini su nudili cijele trgovine na raspolaganje NOO-u.²⁴

NOO je preko svog prosvjetnog referenta organizirao analfabetski tečaj za osobe starije od 12 godina. U gradu je veoma brzo оформljena i kazališna umjetnička grupa kojoj je prišao veliki broj kazališnih glumaca, pjevača, svirača itd. Dvadeset prvog rujna Kulturno-prosvjetni odsjek NOO-a organizirao je kulturnu priredbu za građanstvo u Kazalištu. U Splitu se tiskala i »Slobodna Dalmacija« u 16.000 primjeraka, koja se veoma brzo rasprodavala.²⁵

Neposrednu pomoć u radu Gradskom NOO-u u to vrijeme pružio je i NOO Dalmacije, posebno njegovo tajništvo.

Jednom riječju, grad je živio u revolucionarnom entuzijizmu, izgrađujući načela novoga društvenog i ekonomskog poretka.

Dvadeset šestog rujna odlučeno je da se zbog prodiranja Nijemaca napusti Split. Iz grada je evakuirano sve što je bilo potrebno. Evakuiran je sav novac iz banke. Onesposobljena je željeznička stanica i lučke naprave. Konačno, grad je napustila Komanda područja i NOO.

Novonastale prilike u gradu nakon dolaska Nijemaca obilježene su u prvom redu pojačanim terorom okupatora, izrazito lošom prehrambenom situacijom u gradu i općom oskudicom, kojoj se pridružuju i stalna saveznička bombardiranja. Unatoč toga građanstvo Splita svakodnevno manifestira svoju privrženost NOP-u.

Već sredinom listopada 1943. održan je prvi sastanak Gradskog NOO-a u uvjetima njemačke okupacije. Odlučeno je da se što prije uspostavi veza sa svih 11 strukovnih odbora i organizacijama USAOH-a i AFZ-a. Ubrzo je počeo funkcionirati i kanal za prebacivanje novih boraca. Na drugom sastanku NOO-a, koji je održan 27. listopada, među ostalim istaknuto je da »NOO kao organ borbe pred sebe još čvršće postavlja zadatak da bude izraz misli naroda i onaj koji će još više okupiti široke mase u borbi protiv okupatora«. S tim u vezi zaključeno je da se, s obzirom na konkretnu akciju, posebna važnost pokloni slijedećim zadacima: da se učvrsti konspiracija i disciplina, da se ispita i učvrsti cjelo-

²² Kao u bilj. 19, str. 564.

²³ Usp. L. Gerskovića, Ustanak u Splitu, Zbornik IHRPD 3, 1975, 333—339.

²⁴ Slobodna Dalmacija br. 30, 1943.

²⁵ Isto.

kupno organizaciono stanje, da se povede bojkot svega što je okupatorsko kako na privatnom tako i na društvenom planu te da se nastavi s redovitim radom NOF-a. Na istom sastanku Akcioni odbor težaka dobio je zadatak da organizira bojkot tržišta te da se proizvodi prodaju po rajonima na kojima je planirano osnivanje odbora koji će voditi brigu o ovim pitanjima.²⁶

Sredinom listopada 1943. NOO je uspio tiskati i prvi broj (četvrti po redu) lista »Glas Splita«.

Uslijedila je i prva propagandna akcija Gradskog NOO-a otkako su u grad ušli Nijemci. Devetog siječnja 1944. po cijelom Splitu izlijepljeni su plakati sa slikom druga Tita i pozdravima AVNOJ-u, KNOJ-u i Federativnoj Jugoslaviji.

U izvještaju Gradskog NOO-a, upućenom sredinom siječnja 1944. Oblasnom NOO-u Dalmacije, konstatirano je da se rad NOO-a »odvija uglavnom normalno«. Prebrođena je izvjesna kriza nastala iseljavanjem građana uslijed bombardiranja grada. Velika pažnja posvećivala se političkom radu. Na redovnim sastancima u cjelokupnoj organizaciji proučavala se politička literatura.²⁷ Imajući u vidu cjelokupnu djelatnost Gradskog NOO-a, Oblasni NOO Dalmacije pozitivno je ocijenio nastojanje NOO-a da i u uvjetima njemačke okupacije održi, proširi i ojača svoju mrežu. Pri tom je naglašeno da NOO Splita, zbog okupacije grada, ne može biti izvršilac vlasti u potpunom značenju, već je na prvom mjestu njegova borbeno-politička funkcija. Stoga Oblasni NOO Dalmacije ponovno ističe potrebu da u NOO-u ne budu samo predstavnici akcionih odbora već i drugi rodoljubi odani NOB-u.²⁸

U mjesecu ožujku 1944. Gradski NOO je brojio 7 članova koji su bili zaduženi za rad u pojedinim odsjecima. Akcioni odbori obuhvaćali su 9 strukovnih odbora s ukupno 27 pododbora. U njihovom radu učestvovalo je oko 2.550 rodoljuba.²⁹

Veća organizaciona promjena NOO-a uslijedila je tokom travnja, a njena osnovna intencija bila je brža i bolja koordinacija rada cjelokupne organizacije NOP-a u gradu.

Planirano je da se čitava akcija provede postepeno. Najprije su ukiniti staleški akcioni odbori i umjesto njih formirano je 5 rajonskih odbora: Varoš, Grad, Dobri, Manuš i Lučac. Unutar rajona djelovali su i dalje staleški pododbori. Nakon toga nastojalo se teritorijalni princip provesti i kroz organizaciju pododbora.³⁰ Istovremeno je izvršeno i direktno povezivanje Gospodarskog odjela Gradskog NOO-a i rajonskih NOO-a sa sekretarima rajonskih NOF-a. Pri Gospodarskom odjelu bila je formi-

²⁶ Arhiv IHRPH, NOO Split kut. 152. Izvještaj NOO Split, upućen Pokrajinskom NOO-u za Dalmaciju 27. X 1943.

²⁷ Arhiv IHRPH, kut. 152. Izvještaj Gradskog NOO-a Split upućen Oblasnom NOO-u Dalmacije od 16. I 1944.

²⁸ Arhiv IHRPH, Gradski NOO Split, Kut. 152. Pismo Oblasnog NOO-a upućeno Gradskom NOO-u 17. II 1944.

²⁹ D. Gzdić, Dalmacija 1943, st. 168.

³⁰ Arhiv IHRPH, KP-320/4848, Izvještaj MK KPH Split upućen OK KPH Split 8. IV 1944.

rana privremena komisija za prikupljanje podataka. Nakon učvršćenja nove organizacije prišlo se izvršavanju svakodnevnih zadataka po pojedinim odjelima. Gospodarski odsjek i Rajonski NOF izvršili su pripreme za provođenje zajma narodnog oslobođenja. Ova akcija provedena je veoma uspješno, jer se pored dobivenih obveznica u vrijednosti od 1.500.000 lira tražilo još dodatnih u vrijednosti od 2.000.000 lira. Predviđeno je i proširenje Socijalnog odjela angažiranjem većeg broja aktivnih žena.³¹ Ostali planirani zadaci odgođeni su na izvjesno vrijeme zbog izuzetne važnosti koja se poklanjala pitanju mobilizacije. Naime pred NOO-ima je stajao zadatak da onemoguće mobilizaciju koju su provodile u to vrijeme ustaše. S tim u vezi Gradski NOO je donio odluku da se mobiliziraju svi članovi Partije do MK. Na njihova mjesta dolazile su drugarice iz AFŽ-a čijem je političkom izdizanju u to vrijeme posvećena puna pažnja. Iako je veliki broj rukovodilaca otišao u partizane, konstatirano je da se rad NOO-a nije poremetio već se i dalje nastavlja s osnovnim zadatkom da se cjelokupna organizacija još više učvrsti.³² Početkom lipnja 1944. održan je širi sastanak biroa Okružnog komiteta Split, na kojem je analiziran rad svih organizacija NOP-a i zacrtani osnovni zadaci u daljem radu. Na planu dalje izgradnje NOO-a posebno je naglašena potreba kolektivnog i planskog rada te pojačanje discipline i odgovornosti. S tim u vezi odlučeno je da se, gdje god je to moguće, organizira rad NOO-a po odjelima. Pri tom je posebno istaknuta potreba šire angažiranosti komunista u NOO-ima, a isto tako i potreba da se u tom radu mobiliziraju i ostale antifašističke organizacije preko JNOF-a.³³

Premda su prilike u gradu u to vrijeme veoma otežane uslijed pojačane neprijateljske propagande, bombardiranja grada i odlaska najistaknutijih kadrova u NOV, nije zabilježen veći zastoj u radu Gradskog NOO-a. Staviše konstatirano je da povjerenje stanovništva u Gradski NOO sve više jača. Rad Gradskog NOO-a odvijao se uglavnom na planu aktiviranja pojedinih odjela. Prosvjetni i Zdravstveni odjel uspjeli su organizirati nekoliko tečajeva. Zdravstveni odjel je formirao 6 ekipa bolničarki za prvu pomoć. Naročito je aktivan Socijalni odjel koji je, prema podacima iz lipnja, sakupio i raspodijelio postradalima 2.000.000 kuna. Osim toga Odjel je organizirao radne brigade za izgradnju baraka u koje su bile smještene obitelji boraca, ostale bez krova nad glavom u toku bombardiranja grada. Od ostalih aktivnosti Gradskog odbora posebno se spominje rad na sakupljanju različitih podataka potrebnih za što uspješniju organizaciju gospodarskog i društvenog života nakon potpunog preuzimanja vlasti. U tom poslu se angažirao novi široki sloj rodoljuba koji je do tad stajao po strani.³⁴

U kolovozu je formiran Tehničko-prometni odjel u čijem radu je bilo angažirano sedamdesetak ljudi. Ovaj je odjel na temelju sakupljenih po-

³¹ Arhiv IHRPH, KF-318/4297, Izvještaj MK KPH SpUt upućen OK KPH 12. V. 1944.

³² Arhiv IHRPH, KP-318/4327, Izvještaj MK KPH Split upućen OK KPH Split 1. IV 1944.

³³ Arhiv IHRPH KP-318/4331.

³⁴ Arhiv IHRPH KP-318/4370.

dataka pristupio izradi plana za obnovu grada. U isto vrijeme, mada još formalno nije organiziran propagandni odjel, Gradski NOO razvija jaku političko-propagandnu aktivnost. Posebno se populariziraju odluke III zasjedanja ZAVNOH-a i II zasjedanja AVNOJ-a: tako je samo u kolovozu umnoženo 500 komada tiskanih odluka ZAVNOH-a, a isto tako i letak njemačkoj vojsci u 200 primjeraka, letak građanstvu Splita u 4000 primjeraka, a izdan je tri puta i »Glas Sphta«.³⁵ Zbog ograničenih mogućnosti nabavke papira više se niti nije moglo tiskati pa se nedostatak propagandno-političke literature nastojao nadomjestiti njenim pravilnim kolanjem i iskorištavanjem. U sve rajonske NOO-e literatura je uglavnom redovito stizala i proučavala se na zajedničkim sastancima.

Početak listopada u gradu je vladala izrazita nestašica, skupoća, a siromašni slojevi su formalno gladovani. Da bi donekle ublažio ovo teško stanje, Gradski NOO je obiteljima boraca razdjelio oko 65.000 kg brašna i izvanrednu novčanu pomoć. Ovaj zadatak bio je povjeren posebnom Odboru za pomoć obiteljima boraca, koji se sastojao od dvadesetak drugarica. Odbor za pomoć davao je ne samo pomoć u hrani, već i novčanu a osiguravao je i liječničku pomoć preko hječnika simpatizera NOP-a. U razdoblju od siječnja do listopada 1944. godine bilo je ukupno podijeljeno 66.739.447 kuna pomoći na 40.762 člana obitelji.³⁶

Može se reći da je cjelokupna organizacija NOO-a u to vrijeme nosila obilježje čvrste povezanosti i proširenja pojedinih odjela, i po broju članova i po zadacima. U listopadu djeluje i Upravni odjel NOO-a koji na sebe preuzima sve poslove u vezi mobilizacije, popisa stanovništva grada, evidencije izvršenih zločina nad narodom, očuvanja imovine, očuvanje saobraćajnih sredstava i dr. Kod svih važnijih ustanova i poduzeća Odjel je postavio straže kojima je bio glavni zadatak da sačuvaju narodnu imovinu od uništenja prilikom povlačenja neprijatelja.³⁷ Tokom rujna osjećao se nagli porast rodoljuba u gradu, a stanovništvo je svakodnevno raspravljalo o skorom oslobodenju i dolasku partizana u Split. Privrženost naroda NOB-u došla je do izražaja posebno u doprinosima NOF-u koji je kroz rujnu sakupio ukupno oko 29.000.000 kuna zajma narodnog oslobodenja.³⁸

Istovremeno Socijalni odjel Gradskog NOO-a prikupio je 11.642.287 kuna koje je podijelio porodicama partizanskih boraca i žrtvama fašističkog terora, koje su brojile ukupno 5.236 članova. Među 258 obitelji podijeljeno je 1.805 kg raznih namirnica.³⁹

Članovi partijske i skojevske organizacije rasturali su po vojnim objektima veliki broj letaka što su ih izdali saveznici na njemačkom jeziku. Na više mjesta bile su prekinute i njemačke telefonske veze.

Skoro oslobodenje Sphta stavljalo je pred NOO prije svega zadatak da izvrši sve pripremne mjete, kako bi se u gradu život što prije normalizirao.

³⁵ Arhiv IHRPH KP-319/4427.

³⁶ Arhiv IHRPH Gradski NOO SpUt 1944, kut. 153.

³⁷ Arhiv IHRPH Gradski NOO Split 1944, kut. 152.

³⁸ Arhiv IHRPH KP-319 4527, Izvještaj MK KPH SpUt upućen S. X 1944 OK KPH SpUt.

³⁹ Arhiv IHRPH, kut. 27.

zira. Pri tom se posebno vodilo računa da se svi važniji privredni objekti sačuvaju od uništavanja pri povlačenju neprijateljskih snaga.

Neposredno pred samo oslobodenje grada i Oblasni NOO Dalmacije raspravlja o najpotrebnijim mjerama koje treba poduzeti u oslobođenom Splitu te donosi odluku da s Visa preseli svoje sjedište u Split.

Jedinice NOV ušle su u Split 26. listopada. U oslobođenom Splitu život se počeo odvijati bez većih zastoja. Zahvaljujući NOO-u grad je bio normalno opskrbljen električnom energijom i vodom. S radom su nastavila i ostala komunalna i uslužna poduzeća i ustanove. Gradski NOO je organizirao pučku kuhinju za prehranu siromašnog stanovništva. Financijski odjel NOO-a preuzeo je sva novčana sredstva zatečena u gradu. Svi mlinovi stavljeni su pod kontrolu Gradskog NOO-a koji je imao pravo da raspolaže s ušurim. Trebalo je u najkraćem roku omogućiti pravilno snabdijevanje grada i oživjeti razmjenu i trgovinu. Odlučeno je da se sve zatečene količine soli razmijene za hranu. Isto tako odlučeno je da se što prije organizira ribarenje.⁴⁰ Pred Gradskim NOO-om stajali su krupni zadaci, ali i dragocjeno iskustvo proteklog ratnog perioda.

I, na kraju, umjesto zaključka, možemo istaći nekoliko bitnih momenata koji obilježavaju cjelokupni rad Gradskog NOO-a Split od njegovog osnutka do oslobodenja grada:

Osnivanje ilegalnog Gradskog NOO-a Split u travnju 1942. slijedilo je kao logična posljedica cjelokupnog razvoja NOP-a na ovom prostoru. Istovremeno, njegovo osnivanje rezultat je trajnih napora partijske organizacije da stvori čvrstu organizacionu formu oko koje će se okupiti sve rodoljubive snage na liniji narodnooslobodilačke borbe. Stoga je cjelokupna djelatnost ovog odbora u početku bila usmjerena na organizaciono-politički rad s masama. NOO je ubrzo postao organ borbenog jedinstva naroda koji je frontu davao ne samo tisuće novih boraca već i izuzetne količine različitog materijala i novca. Gradski NOO zadobio je istinsko povjerenje cjelokupnog stanovništva koje je u punoj mjeri poštivalo njegove odluke, ne obazirući se na istovremeno djelovanje okupatorske i kvasilniške vlasti.

Događaji u Splitu nakon kapitulacije Italije i preuzimanje vlasti Gradskog NOO-a, koji u sedamdeset dana slobode organizira cjelokupni život Splita, najuvjerljivija su potvrda da je NOO Splita bio zapravo »država u državi«. Pod tim znakom nastavila se djelatnost NOO-a i u uvjetima njemačke okupacije. Staviše, NOO sadržajno proširuje svoju djelatnost i izgrađuje organizacionu strukturu što mu omogućuje da konačno oslobodenje Splita dočeka kao prava organizirana narodna vlast.

Dakle, ostaje tvrdnja da je razvoj NOP-a u okupiranim gradovima bio od izuzetne važnosti za uspješan razvoj NOP-a u cjelini. To istodobno upućuje na činjenicu nerazdvojne veze partizanske borbe s borbom radničke klase u okupiranim gradovima.

VJEKOSLAV ŽNIDARSIĆ

ORGANI VLASTI I NJIHOVE ODLUKE U VRIJEME PRVOG OSLOBOĐENJA SPLITA, SEPTEMBRA 1943.

U nedjelju ujutro, šestog aprila 1941. godine, Split je prvi put osjetio oružje drugoga svjetskog rata. Ratni bombarderi talijanske avijacije iznenadili su netom probudeni grad sijući splitsku rivu ogrlicom bombi.

Koristeći brzi poraz jugoslavenske vojske, ustaše pokušavaju 10. IV uspostaviti vlast u Splitu. Međutim, Talijani su 15. IV umarširali u Split i nakon šest dana uspostavili svoju civilnu vlast koja je — podjelom dalmatinskog teritorija između Kraljevine Italije i Nezavisne Države Hrvatske, Rimskim ugovorom od 18. V 1941. — dobila i svoju formalnu potvrdu.

Stanovništvo Splita je odmah pružilo otpor koji je u prvom momentu izražen bojkotom. Usprkos sluganskog poziva ustaških funkcionera da se dočeka talijanska vojska, bat čizama i cokula odzvanjao je praznim splitskim ulicama. Borba protiv okupatora plamsala je u najrazličitijim vidovima do 26. oktobra 1944. kada su — znatno prije konačne pobjede i svršetka rata — dalmatinske jedinice NOV oslobodile Split.

U međuvremenu je Split već bio osjetio slast oslobođenja. Dva mjeseca nakon pada Mussolinijeva režima, 8. IX 1943, uslijedila je kapitulacija Italije koja je vojnike u Dalmaciji dovela u nezavidnu situaciju, a građanima Splita omogućila sedamnaestodnevnu slobodu i vlast u svom gradu. Pad Italije nije bio neočekivan, pa se rukovodstvo NOP-a moglo pripremiti da iskoristi što punije taj moment i da se prilagodi novim uslovima borbe nastalim nadiranjem Nijemaca.

Na vijest o kapitulaciji Italije Split je spremno reagirao. Odazivajući se pozivu gradskog NOO-a, upućenog letkom «Rodoljubivi Splitskani!», 9 IX navečer okupilo se stanovništvo na rivi gdje je manifestacijama neutraliziralo policijske i vojne snage, čime je faktično počelo razoružavanje garnizona. Sutradan je masa svijeta svojim prisustvom i povocima pred hotelom »Park« vršila pritisak na Štab talijanske divizije i omogućila predstavnicima NOV uspješno vođenje pregovora. Postignut je slobodan ulaz i izlaz iz Splita, oslobođeni su zatvorenici, dopušteno je talijanskim dobrovoljcima da se priključe oslobodilačkoj borbi. Za uzvrat obećana je sigurnost vojnicima i pomoć za povratak u Italiju. Talijanski Stab

nije pristao na pružanje zajedničkog otpora Nijemcima, niti na predaju oružja, ali je narod sam započeo odnositi vojnu opremu i ostali materija] iz kasarni i magazina.

Nakon usmenih pregovora zaključen je 12. IX pismeni sporazum, a 16. IX potpisan je dokument o konačnoj kapitulaciji talijanskih vojnih snaga u Splitu. Talijanski vojnik, našavši se pred dilemama vraćanja u Italiju, priključivanja NOB-u, čekanja Nijemaca — postupao je shodno svom političkom uvjerenju, ljudskim željama, objektivnim mogućnostima. Grad se nakon kraćeg »-interregnuma« posvetio 10. IX užurbano i smišljeno svojim brigama i poslovima.

Uvjeti rada i života bili su neobično teški: ratno stanje, borbe novomobiliziranih rodoljuba na prilazima gradu, zračne uzbune, bombardiranja s ljudskim žrtvama i materijalnim razaranja, usplahirene talijanske jedinice, pritajeni neprijateljski elementi, uznemiravajuće vijesti njemačke propagande, neizvjesnost opstanka i trajanja vlasti, napor da se organizira grad, uz stalno očekivanje napuštanja grada — sa svim problemima evakuacije. Ah, samoprijegor i disciplina građana, sposobnost i samoinicijativa širokog kruga aktivista, odlučnost i poduzetnost rukovodilaca slili su se u potencijal koji je uspješno odolijevao svim teškoćama i brojnim problemima. Uostalom i samo oslobođenje i događaji koji su uslijedili rezultat su unutrašnjih snaga Splita, koje su umjele iskoristiti povoljne okolnosti u gradu i okolici, uspjehe NOB-a u cijeloj Jugoslaviji i vojno-pohtičke perspektive svjetske situacije. Stoga splitski narodni ustanak ima značajno i specifično mjesto u povijesti NOB-a. Uopće ta aktivnost i snalaženje aktivista, spontanost i spremnost građana, diskvalifikacija elemenata nesklonih NOP-u, nemoć građanskih partija, ponašanje talijanske vojne i civilne vlasti i čitav ostali splet fenomena je veoma interesantan i predstavlja zahvalnu temu jedne duboke i svestrane — ne samo vojne i političke nego i sociološke, moralne i psihološke analize i objašnjenja.

ORGANI VLASTI

Rasulo jugoslavenske države pokušah su iskoristiti lokalni funkcioneri ustaškog pokreta, da bi rasturanjem postojeće državne mašinerije uspostavili vlast u Splitu. To je trajalo od 10. do 15. aprila, kad su ih predstavnici talijanske vlasti najurili, da bi — koristeći zatečeno osoblje i popunjavajući ga uvezenim kadrovima — izgradili svoj državni aparat.

Stara državna struktura Jugoslavije i organizacioni oblici okupatora nisu bili prihvatljivi ni prihvaćeni od NOP-a, pa su stvarani novi oblici vlasti koji su u danima oslobođenja predstavljali organizirano i funkcionirajuće jezgro. Kad se u Splitu pristupilo formiranju akcionih odbora i kasnije Gradskog narodnooslobodilačkog odbora i drugih novih odgovarajućih organa, nije trebalo istovremeno i rušiti Ispostavu Banovine Hrvatske, Kotarsko načelstvo, Općinu, Apelacioni sud i ostale stare institucije, jer ih je prethodno likvidirao okupator.

Nova struktura se radala u složenoj situaciji: uporedo s odlučnošću aktivista NOP-a i privrženošću antifašistički raspoloženog građanstva — okupatorski pokušaji talijanizacije i fašizacije svim raspoloživim sredstvima, od lukavo propagandnih do surovo represivnih, neugašene ustaške aspiracije priključenja teritoriju NDH, jugonacionalistička intrigiranja podilaženjem okupatoru i koketiranjem sa saveznicima, odbojni stav vodstva HSS-a, neprijateljstvo klera, dezorijentirane pnstaše građanskih partija, dio građana zastrašen i neodlučan.

To su bih uglavnom opći uslovi cijeloga dalmatinskog područja, s tim da je u zagorskom dijelu Dalmacije stanje bilo mnogo teže. Zbog slabijeg utjecaja Partije i antifašističkog pokreta u cjelini, nedovoljne afirmiranosti partizanskih jedinica, neprosvjedenosti i neinformiranosti, stanovništvo je u jačoj mjeri podhjegalo neprijateljskoj propagandi.

Nadalje, treba imati u vidu da su novi organi vlasti nicali dobrim dijelom na okupiranom i poluoslobodnom teritoriju, pa su stoga bili primorani djelovati u specifičnoj formi ilegalnosti: skriveno prema okupatoru i doušnicima, a otvoreno prema narodu. Osnovne organizacione oblike su sačinjavali a) vojnopozadinski organi: partizanske straže, komande mjesta i komande područja; b) stepenasta struktura narodnooslobodilačkih odbora, kao civilnih organa vlasti kojima pripadaju svi normativni i izvršni poslovi osim onih u nadležnosti vojne vlasti. U početku se formiraju pretežno mjesni NOO-i, da bi nakon sastanka dalmatinskih rukovodilaca na Vještici gori u junu 1942. počela bujati mreža mjesnih NOO-a uz istodobno formiranje općinskih i kotarskih NOO-a, kao višestepenih organa vlasti, i konačno u januaru 1943. Pokrajinskog NOO-a za Dalmaciju. Time se i na području Dalmacije potvrđuje teza o formiranju nove vlasti odozdo prema gore, iako ona u općim okvirima nije sasvim čvrsta, ako se ima na umu da je AVNOJ osnovan prije zemaljskih vijeća i daje prethodno djelovao kao revolucionarni organ vlasti. Vrhovni štab koji je i donio prve pisane propise o izboru, organizaciji i načinu rada NOO-a.

Solidna baza partijskog kadra i snažna podrška šireg sloja građana, omogućila su da se u Splitu relativno lako i brzo prebrode porodične teškoće i zdušno prihvati platforma Jedinštenoga narodnooslobodilačkog fronta i pristupi formiranju organa vlasti. Tako su u danima prvog oslobođenja Splita u gradu djelovali Gradski NOO, osnovan 6. IV 1942. delegacijom akcionih odbora nastalih već u julu 1941, i Komanda splitskog područja, osnovana u proljeće 1943. Gradski NOO se sastojao od predsjednika, dva potpredsjednika, tajništva i sedam odjela: Socijalnoga, Zdravstvenoga, Poljoprivrednoga, Prosvjetnoga, Propagandnoga, Privrednoga s prehrambenim i industrijskim odsjecima, Komunalnoga, koji je obuhvaćao Vodovod, Plinaru i Električno poduzeće. U sklopu Komande područja bio je komandant, zamjenik komandanta, pomoćnik komandanta (komesar), Mobihzacijski odsjek, Saobraćajni odsjek, Posadni bataljon i Ratni sud.

Pored spomenuta dva organa koji su djelovali legalno i posjedovali formalno-pravnu legitimaciju organa vlasti, ne smije se zanemariti po-

kretanju i koordinirajući funkciju Mjesnog komiteta i ulogu i intervencije Pokrajinskog komiteta, Pokrajinskog NOO-a za Dalmaciju i Štaba IV operativne zone, iako njihova sjedišta nisu bila u gradu.

I Gradski NOO i Komanda splitskog područja nisu samo faktični organi vlasti, nego su oni to i »de iure«. Nisu osnovani momentalno za neke privremene zadatke, nemaju usku lokalnu koncepciju. Imajući idejnu podlogu u Pariškoj komuni i ruskim sovjetima, oni su usklađeni sa stremljenjima i shvaćanjima progresivnih snaga o novim društvenim odnosima i organizacionim oblicima koje treba uspostavljati paralelno s borbom za nacionalno oslobođenje i socijalnu pravdu. Oni su formirani i djeluju kao sastavni dio razradene i razgranate mreže novog mehanizma vlasti. Njihovo je postojanje bazirano na odgovarajućim aktima Vrhovnog štaba, AVNOJ-a, ZAVNOH-a i drugih kompetentnih organa. U stvaranju Gradskog NOO-a solidan temelj i putokaz su predstavljale okružnice CK KPH upućivane već krajem 1941,¹ zatim članak »NOO-i moraju postati istinski privremeni nosioci narodne vlasti«, objavljen u »Borbi« od 19. X 1941, i razna druga uputstva, što je sve dobilo svoju pravnu podlogu u poznatim Fočanskim propisima,² »Zadaci i ustrojstvo NOO-a« i »Objašnjenja i uputstva za rad NOO-a«, koje je donio Vrhovni Štab u februaru 1942. godine. Isto tako postojanje i djelatnost Komande splitskog područja proizlazi iz »Naredbe o obrazovanju pozadinskih vojnih vlasti« donesene također od Vrhovnog štaba u septembru 1942.³

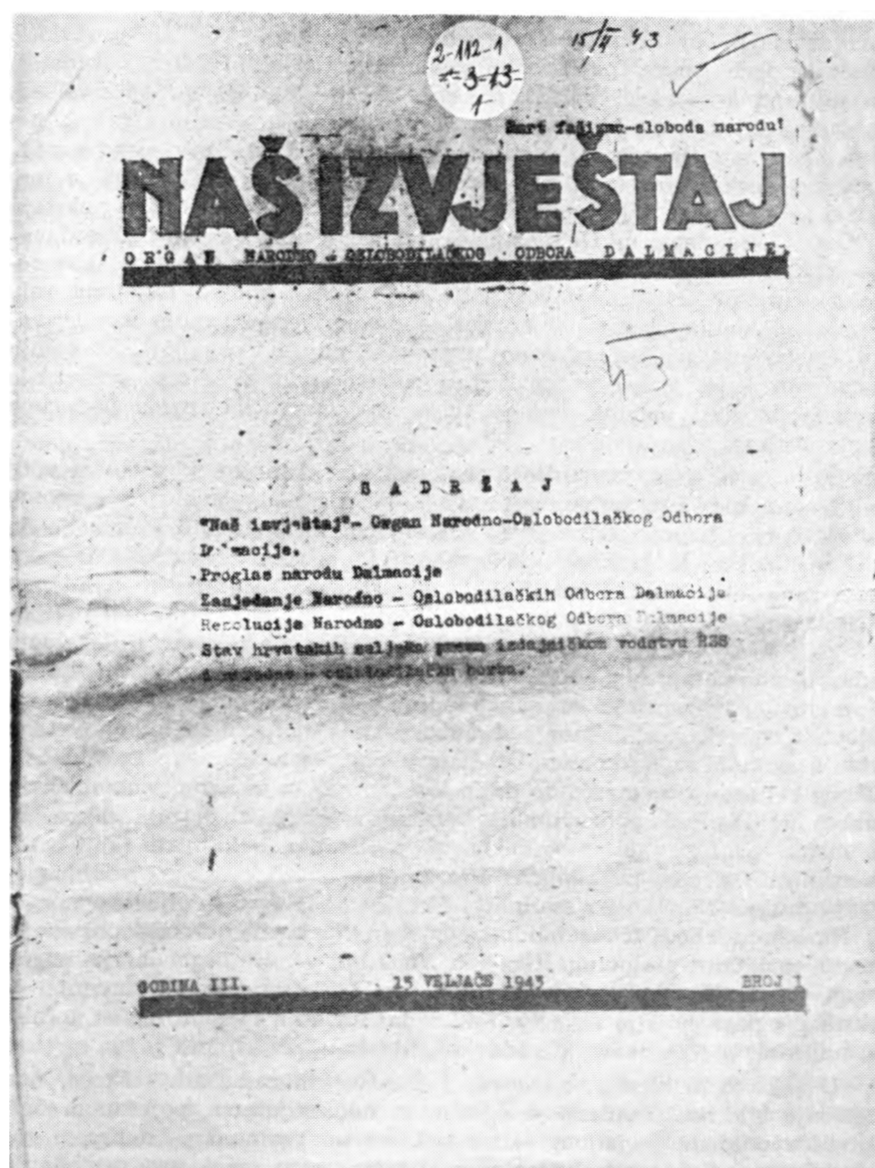
Splitska organizacija narodne vlasti i njeno funkcioniranje ne samo da se nije poklapalo s modernim zahtjevima, nego je u izvjesnim pojedinostima odstupalo i od općih uputstava predviđenih citiranim propisima. Manjkala je vertikalna i horizontalna cjelokupnost, hijerarhija, precizno razgraničenje nadležnosti i slično. Pokrajinski NOO nije funkcionirao kao drugostepeni organ u odnosu na Gradski NOO,⁴ njegova nadređenost nije bila operativna, nije se ispoljavala u upravnim poslovima ni putem pravnih akata; bila je načelna i okvirna, ostvarivala se direktivama pretežno političkog karaktera. Čak bi se moglo reći da je Pokrajinski NOO djelovao na aktivnost Splita više putem pojedinih svojih članova nego kao organ. Između ta dva NOO-a nije bila razgraničena nadležnost, nisu precizirani poslovi jednoga i drugoga. Isto tako nisu precizno razgraničeni poslovi NOO-a i Komande područja; podjela kompetencija bila je samo globalna i uopćena — na civilnu vlast i pozadinsko vojnu vlast. U praksi NOO se angažirao na raznim područjima gradskog života: ishrani, socijalnoj pomoći, prosvjeti, kulturnim prired-

¹ O tome vidi AT. Zanko, Razvitak narodne vlasti u Dalmaciji u razdoblju 1941—1945, *Socijalistički front* br. 1/50.

² L. Geršković, Dokumenti o razvoju narodne vlasti, Pravni fakultet u Beogradu, 1946.

³ V. Omašić, Prilog upoznavanju djelovanja Oblasnog NOO-a Dalmacije 1943—1944, *Zbornik Instituta za hist. radn. pokreta Dalmacije* br. 3, Split 1975, str. 51—66.

bama, komunalnim službama, trgovini i tome slično, dočim Komanda područja radi na razoružanju talijanskih jedinica, prebacivanju vojnog materijala, raspoređivanju novih boraca, onemogućavanju neprijateljskih

Naslovna strana »Našeg izvještaja« glasila PK KPH za Dalmaciju. Pokrenut 23. lipnja 1941. list je u najtežim uvjetima ilegalne borbe izlazio gotovo neprekidno (ukupno izašlo u Splitu 173 [175?] brojeva). Od srpnja 1942. postaje organ JNOF-a Dalmacije, a zatim i NOO Dalmacije

elemenata itd. Međutim, između NOO-a i Komande postoji u to vrijeme uska suradnja i ispomaganje uz visoki stepen samoinicijative, što ne dozvoljava da se izvrši strogo razgraničenje njihove faktične djelatnosti.

U izboru i statusu odbornika Gradskog NOO-a zbog uvjeta okupacije nisu se mogli primijeniti načela Fočanskih propisa koji su predviđali masovne opće izbore, neposredan izbor prvostepeni NOO-a, mandat u trajanju od 6 mjeseci, polaganje izvještaja o radu, pravo opoziva itd. Takva odstupanja su bila normalna i neizbježna u uvjetima ratnih neodača. Osim toga propisi su donošeni pretežno za formiranje i rad narodnooslobodilačkih odbora na oslobođenom području, a NOO Splita je formiran i djelovao je u ilegalnosti. Konačno, opća karakteristika u položaju NOO-a — ne samo u Dalmaciji — bila je raznolikost i prilagodavanje posebnim nacionalnim, regionalnim i lokalnim zahtjevima, kao rezultat samoinicijative i policentričkog upravljanja u uvjetima rata i otežanog komuniciranja — uprkos osnovnom jedinstvenom usmjerenju, baziranom na zajedničkom interesu i cilju.⁵ Potpunit formalnih momenata je još manje važna kad se zna da se funkcije nisu prihvaćale iz karijerističkih pobuda, već je svaka aktivnost bila izazov naporima i opasnostima.

Osim nedostatne organizacione strukture, kadrovi koji su u njoj radili nisu imali prethodnog iskustva koje bi im omogućilo da spremno uskoče u specifičnost zadatka. To je prvi put na teritoriju Dalmacije da se NOO okušao u svakodnevnoj operativi na većem, slobodnom gradskom području. Oslobođeni Split, najveći grad Dalmacije, nametnuo je svim odgovornim faktorima niz složenih i do tada nepoznatih situacija koje su stavile na kušnju sve kvalitete. Premda iskusan u ilegalnom radu, u nadmetanju s policijom i ostalim okupatorskim institucijama, uspješan u partizanskim akcijama — taj kadar nije imao prigode da, u uslovima raspolaganja vlašću, organizira i rješava brojna i isprepletana pitanja ekonomskog, komunalnog, upravnog, saobraćajnog, trgovačkog i sličnog karaktera. Saznanja do kojih se došlo radom narodnooslobodilačkih odbora na manjim područjima, pretežno seoskim, nisu bila takva da bi mogla pružiti siguran oslonac u pionirskom poduhvatu koji traži koordinirani stručni pristup. Tu nije mogla pomoći ni skoro jednoipogodišnja praksa NOO-a grada Splita, uključujući i praksu njegovog organa Narodnooslobodilačkog fonda, jer je do tog momenta bila posvećena sasvim različitim poslovima. Gradski NOO bio je više organ borbe negoli organ vlasti. Ta okolnost je vidljiva već i kod njegovog osnivanja, iz teksta proglasa koji je objavio, i iz zadataka koji su tada u šest točaka formulirani, a i iz dnevnog reda konstituirajuće sjednice.

U takvim prilikama, nasuprot i pored svih zamašnih teškoća, ono čega nije bilo nadoknadeno je ogromnim oduševljenjem, pojačanom optimizmom pobjede i vizijom — ne baš sasvim realnom — o brzom završetku rata. Svi su maksimalnom angažiranošću, sa i bez pripadanja

⁵ V. Simović, O aktuelnosti proučavanja odluka II zasjedanja AVNOJ-a, *Anali Pravnog fakulteta Beograd*, br. 3—4/1968.

organizacionim formama, često i po vlastitom nahodjenju obavljah ono što je u datom trenutku na određenom mjestu trebalo učiniti. Pored smišljenih, unaprijed dogovorenih zahvata, mnogo je ovisilo o snalažljivosti, preuzimanju odgovornosti i brzom reagiranju, pa i uz rizik grešaka, sposobnost akcije na licu mjesta. U takvim momentima značajnu su ulogu odigrali hrabri i sposobni pojedinci, što je karakteristika svih revolucionarnih vrenja — da izbacuju na površinu jake ljude.

U sedamnaestodnevnom razdoblju obavljen je zamašan posao. Ogromna količina ratnog plijena prebačena je preko Mosora i Kozjaka direktno vojnim jedinicama ih je pohranjena u skloništima dalmatinske zagore. Omladina i građani sposobni za oružje napuštali su grad svrstavajući se u vojne jedinice i druge službe; veliki broj od kojih mnogi nisu bili vični oružju, je odmah pod Klisom uključen u obranu grada od njemačke najezde. Ostali, ne htijući ostati po strani, prijavljivah su se novoformiranom Odsjeku za mobilizaciju i stavljah na raspolaganje svoje usluge. Posadni bataljon se starao za održavanje reda. Presudom Ratnog suda izricane su kazne talijanskim fašistima i domaćim neprijateljima. Razvijajući političku aktivnost održani su: 16. IX zbor građana na »Prokurativama«, 22. IX konferencija antifašističkog fronta žena u Kazalištu, 23. IX konferencija omladine u bivšem Sokolskom domu. Znatna broj predstavnika raznih političkih grupacija, dotle rezerviranog držanja, uključilo se aktivno u NO pokret. Funkcionirale su komunalne službe, Električno poduzeće, Vodovod, Pošta i telefon, Bolnica i druge zdravstvene institucije, zanatske i druge usluge, industrijska i druga upotrebljiva postrojenja, koliko je to bilo moguće zbog odlaska velikog broja radnika u partizane, novčani promet, banke i druge financijske ustanove, prosvjeta i kultura, socijalna pomoć, prodaja poljoprivrednih proizvoda, radonirano snabdijevanje i trgovina, lučki i cestovni saobraćaj itd. Izdavane su novine: 10. IX izdan je antifašistički broj »Il popolo di Spalato«, 23. IX »Libertà«, informativni bilten talijanskim vojnicima, 16. IX štampa se i prodaje oko 16.000 primjeraka 28. broja »Slobodne Dalmacije« (prvog »splitskog« izdanja), nakon kojeg izlaze 18, 21. i 22. IX još tri broja. Taj list mijenja fizionomiju, od dotadašnjeg lista pohtičko-propagandnog karaktera, prelazi u list redovnoga novinskog života, bogatog aktualnim i raznolikim sadržajem. Kad je iz strateških razloga odlučeno napustiti frontalnu borbu s njemačkim vojnim snagama, evakuacija Sphata je nametnula nove probleme. Prije ulaska Nijemaca u grad morao se iznijeti sav koristan materijal koji do tada još nije bio iznesen. Ono što se nije moglo iznijeti, naročito hrana, raspodijeljeno je građanstvu. Podignuti su novac i vrijednosti iz banaka i odneseni na slobodan teritorij, brodovi su prebačeni u slobodne otočne luke, cestovna motorna vozila izvedena iz grada ili onesposobljena. Uredaji u brodogradilištu, luci, željeznici i na drugim mjestima, gdje su mogli koristiti ratnom potencijalu neprijatelja, onesposobljeni su. Dana 26. IX i posljednji organi i pojedinci napuštali su grad, osim nekompromitovanih aktivista koji su ostali da nastave ilegalnu borbu u gradu. Dana 27. IX ušle su u grad prethodnice njemačkih oružanih snaga i nakon njih ustaški funkcioneri.

ODLUKE

U to doba ne samo da nije postojao razrađeni sistem pravnih akata — koji je neophodan faktor organiziranosti društva, nego nisu postojali ni oskudni propisi koji bi mogli poslužiti kao osnova i putokaz u radu i ponašnju službenih lica i građana. Aktivnost postojećih organa bila je usmjerena na praktično rješavanje brojnih svakodnevnih problema, pa nije bilo ni vremenske mogućnosti za normalnu normativnu djelatnost.

To nije bila specifičnost Splita nego odraz općeg stanja na oslobođenoj teritoriji Jugoslavije. Princip zakonitosti, ukoliko nije g--la fraza i zavaravanje javnosti, ovisan je o postojećim i nepostojećim uvjetima sredine u kojoj se primjenjuje. Ratno razdoblje stvaranja nove Jugoslavije, kao uostalom i svako revolucionarno previranje, nije predstavljalo povoljno tlo za donošenje, pridržavanje i kontrolu pravnih propisa. Novi društveni odnosi i teorijska shvaćanja — i ne samo novi, nego još i nepotpuno ispoljeni i nedovoljno definirani, zatim nepovezanost teritorija i slabe komunikacije, nekompletna državna organizacija, nepovjerenje prema starom pravu i time donekle prema pravu uopće, te drugi momenti povezani sa svim onim nepravilnostima koje rat stvara, nesumnjivo da djeluju kao kočnice pri traženju i stvaranju novog pravnog sistema, koji će proizlaziti iz novih društvenih temelja. Stara pravna shvaćanja nisu odgovarala novom stanju pored ostalog i stoga jer nisu imala istu ekonomsku osnovu. Iako, osim konfiskacije imovine osuđenih neprijatelja, nisu vršene značajnije ekonomske promjene one su bile neminovne, bile su prisutne u svijesti revolucionarnih snaga, a odatle i u njihovim postupcima i htijenjima. Poznata je činjenica da nema čistih političkih revolucija, uvijek su prisutni ekonomski zahvati i promjene.

Iz navedenih razloga nova vlast nije mogla u momentu naglog sirenja oslobođenog teritorija i naraslih potreba za pravnim normama, u cilju normalnog rada administracije, sudova, ekonomskih i drugih organa, da pokrije sva područja društvenog života odgovarajućim normama. Tim pravnim prazninama je donekle doskočila odluka Predsjedništva AVNOJ-a o nevažnosti pravnih akata okupatora i njegovih pomagača i o mogućnosti korištenja pravnih pravila Kraljevine Jugoslavije ukoliko nisu u suprotnosti s duhom i tekovinama narodnooslobodilačkog pokreta. Ali ona je donijeta istom početkom 1945. godine i objavljena u Službenom listu DFJ br. 4, od 13. II 1945.

NO pokretu je od početka bio stran pravni nihilizam, jer dozvoljava uvlačenje stihije, samovolje i bezakonja u sve društvene pore. Odbijanjem negatorskog stava prema pravu i zakonitosti potvrđena je historijska istina da one snage koje istinski teže boljem poretku ne mogu biti protiv pravnog reguliranja društvenih odnosa i ponašanja i ne smiju zanemariti načelo zakonitosti. Insistiranjem na određenoj vojnoj i pozadinskoj disciplini, međusobnim odnosima boraca i aktivista, postupcima prema narodu i slično stvarana je jedna specifična vrsta običajnog prava baziranog na etičkim i moralnim principima. Kad su prilike zahtijevale

i dozvoljavale donošena su i pisana pravila. U tom pravcu značajna je zajednička Izjava Vrhovnog štaba NOV i POJ i Izvršnog odbora AVNOJ-a od 8. februara 1943,⁶ gdje je u šest točaka sažeto data platforma političkog stava i usmjeravanja.

U skladu s takvim i sličnim načelima iz akata Vrhovnog štaba, AVNOJ-a, ZAVNOH-a, Pokrajinskog NOO-a za Dalmaciju i drugih organa donosili su Gradski NOO Splita i Komanda splitskog područja svoje odluke. U takvim razdobljima historije kad je nemoguće donositi propise po svim proceduralnim zahtjevima, veliku važnost imaju razni oblici kontaktiranja između donosioca i onih kojima su direktive i preporuke upućene. Adresati odluka u Splitu su najčešće bili cjelokupno građanstvo ili pojedine njegove kategorije. Vršeci funkciju vlasti, splitski organi su svoje odluke upućivali dijeljenjem letaka, lijepljenjem plakata, saopćenjima u »Slobodnoj Dalmaciji« i usmenim putem. Tim načinima izdavane su naredbe, zabrane, dvozvole, uputstva, upozorenja, pozivi i obavještenja. Stoga izraz odluka ovdje nije upotrijebljen u duhu pravne terminologije, nego kao zbirni naziv za razne sadržaje.

Nije bilo presudnih odluka koje zadiru u politički sistem, društveno-ekonomsko uređenje, pravni poredak, položaj čovjeka ih u strukturu vlasti. Zbog kratkoće vremena vlast nije imala mogućnosti da se okuša na svim područjima javnopravnog i privatnopravnog života; nije bilo odluka o radnim odnosima, redovnom školstvu, evidenciji građana, sudstvu, stambenim i komunalnim odnosima, podnescima građana, raspolaganja imovinom i tome slično. Nije se diralo u privatno vlasništvo, pa ni u slučajevima smrtnih presuda nije izricana kazna konfiskacije. Saobraćajna sredstva i druga upotrebna imovina u privatnom vlasništvu koristila se za opće potrebe dobrovoljnim ustupanjem ili rekvizicijom uz priznanicu, ne mijenjajući postojeći vlasnički status. Sadržaj odluka ipak obuhvaća veoma brojna i različita područja na kojima su se organi vlasti angažirali već prema nastalim potrebama.

Prikaz tadašnjih odluka može se izvršiti po različitim kriterijima klasificiran ja: po donosiocu, po materiji koju obrađuju, po formi objavlivanja, po vremenskom redosljedu donošenja, po svom značenju i po drugim raznim elementima od kojih svaki za sebe može biti posebno zanimljiv, a svi zajedno omogućuju bolje upoznavanje. Ovdje je slobodno i nevezano prikazan veći dio tih odluka.⁷

— letak NOO-a Splita od 9. IX 1943, kojim se pozivaju rodoljubi, posebno pristaše HSS-a, SDS-a, jugoslavenski nacionalisti i svi koji su se do tada držali po strani, da se uključe u borbu za slobodu i demokraciju;

⁶ J. Stefanović, *Ustavno pravo FNRJ i komparativno*, knjiga I, Školska knjiga — Zagreb, 1956, str. 173.

⁷ Navedene odluke, objavljene u vidu letaka i plakata, sačuvane su u Muzeju revolucije u Splitu.

- letak NOO-a Splita od 9. IX na talijanskom jeziku, pod naslovom »Soldati, sottufficiali ed ufficiali Italiani«, upućen talijanskoj vojsci da prihvati borbu zajedno s narodima Jugoslavije za slobodnu i demokratsku Italiju;
- plakat Komande splitskog područja od 19. IX o dozvoli kretanja od 5 do 23 sata;
- plakat KSP-a (Saobraćajni odsjek) od 13. IX, kojim se pozivaju svi vozači da se prijave radi dobivanja saobraćajne dozvole i rasporeda;
- plakat KSP-a od 12. IX, koji sadrži tri akta: »Upozorenje« o zabrani suvišnih vožnji zbog oskudice pogonskog materijala, »Zabranu« bezrazložnog pucanja i upotrebe oružja, »Naredbu« o privremenom ograničenju kretanja od 5 ujutro do 8 uvečer;
- plakat komesara za zdravstvo od 16. IX, koji sadrži obavijest građanima o vremenskom i prostornom rasporedu liječnika, zubarske, bubičke i apotekarske pomoći;
- oglas KSP-a od 14. IX (u vidu plakata) o mobilizaciji svih motornih vozila i zabrane vožnje civilnim licima. Istim oglasom se zabranjuje nošenje partizanskih kapa licima koji nisu partizani, upozorava se na tempirane bombe i daje informacija o zvučnim signalima za napade iz zraka;
- plakat Odbora civilne zaštite (bez datuma) o obrani od zračnog napada, o uređenju i snabdjevenosti skloništa, o rovovima oko kuća, o ponašanju na znak uzbune, o zabrani odnošenja materijala s porušenih objekata;
- plakat KSP-a (bez datuma) koji sadrži »Naredenje« svima onima koji su neovlašteno odnosili iz skladišta da moraju sve vratiti u roku od 24 sata, a najkasnije do 27. o. m. j., i »Poziv« sposobnim građanima da se jave zbog obavljanja raznih službi u gradu;
- plakat NOO-a (Prosvjetni odjel), kojim se pozivaju osobe preko 12 godina starosti na pohađanje večernjih analfabetskih tečajeva, objavljen i u »Slobodnoj Dalmaciji« br. 30, od 21. IX;
- zajednički plakat NOO-a i KSP-a od 13. IX, kojim se obavještava građanstvo da je uspostavljena narodna vlast koju vrše NOO Splita, kao organ civilne, i Komanda splitskog područja, kao organ vojno-pozadinske vlasti. Garantira se privatno vlasništvo, vjeroispovijest i lična sigurnost. Poziva se na održavanje reda, zabranjuje pljačka, nasilje, pijančevanje, pucanje po gradu i drugi nered. Pravo uredovanja imaju samo organi Komande područja i vojne posade. Traži se podnošenje podataka o zločinima i njihovim počiniocima. Talijanska vojska se ne smatra neprijateljskom, jer je postupila po uslovima kapitulacije i zah-tjevu Štaba IV operativne zone;

— zaključak Pokrajinskog NOO-a za Dalmaciju od 24. IX o podizanju novčanih i drugih vrijednosti iz banaka i prenošenju izvan grada. Nije objavljen u pisanom obliku;⁸

— uputstva Pokrajinskog komiteta od 17. IX o mjerama u momentu napuštanja Splita. Nije objavljen u pisanom obliku;⁹

— dva plakata Ratnog suda KSP: onaj od 19. IX objavljuje presudu od 18. IX kojom su osuđena na smrt 22 talijanska fašista i domaća neprijatelja, jer su se svojom zločinačkom djelatnošću, koja je dokazana, stavili u red ratnih zločinaca čije je kažnjavanje jedan od ciljeva rata, prema izjavama SSSR-a, Velike Britanije i SAD i da je presuda izvršena; onaj od 23. IX objavljuje presudu od 22. IX kojom je osuđeno 6 talijanskih fašista i domaćih neprijatelja, nakon provođenja dokaza, saslušanja svjedoka i samih okrivljenika i da je presuda izvršena;¹⁰

— plakat NOO-a (Propagandni odjel), kojim se građani pozivaju na kulturno veće u Kazalište, u 20 sati uz slobodan ulaz (priredba je održana 21. IX);

— plakat NOO-a (Prehrambeni odsjek) objavljen 16. IX, kojim se obavještava da će se sutra i prekosutra davati pučanstvu 10 dkg mesa po osobi uz cijenu od 22 lire po kilogramu;

— plakat NOO-a (Prehrambeni odsjek) objavljen 16. IX, kojim se obavještava da će se siromašnim obiteljima i obiteljima partizana izdavati besplatno po 500 grama pšeničnog brašna i 2 del maslinova ulja;

— plakat NOO-a od 17. IX kojim se, u cilju snabdijevanja građanstva, pozivaju trgovci i obrtnici da otvore svoje radnje, težaci da proizvode donose na prodaju; cijene će biti dosadašnje, a sredstvo plaćanja lira; skrivanje robe, uskraćivanje prodaje i nabijanje cijena će se kažnjavati;

— oglas NOO-a (Prehrambeni odsjek) objavljen 20. IX, kojim se obavještava da će se stanovništvu raspodijeliti po 1/4 litre ulja, 1/2 kg šećera, 100 grama sira, 200 grama mesa, drva za ogrjev 1/2 m², odnosno 1 m², ovisno o broju članova obitelji.

⁸ D. Gizdić, *Dalmacija 1943, Epoha* — Zagreb 1962, str. 622 i 581.

¹⁰ A. Kisić, *Ljetopis grada Splita, DC mjesec 1943*, str. 237. i 304.

GORDANA TUDOR

DJELOVANJE GRADSKOGA NARODNOOSLOBODILAC- KOG ODBORA SPLITA OD OSLOBODENJA GRADA DO KRAJA RATA*

Djelovanje Gradskoga narodnooslobodilačkog odbora Split u vremenu od oslobođenja grada (26. X 1944) do svršetka rata predstavlja logičan nastavak kontinuiranog rada iz vremena ilegalnosti, započetog još 1941. godine kada je Partija inicirala osnivanje akcionih odbora. Formiranjem GNOO-a Split 6. IV 1942. godine najšire narodne mase su se našle okupljene u jedinstvenom narodnooslobodilačkom frontu čvrsto povezanom s ciljevima NOB-a.

Veliki broj NOO-a u Dalmaciji, pa tako i GNOO Splita, prošli su u svome djelovanju put ilegalnosti. To je značajan momenat u njihovom razvoju i radi pozitivnih posljedica za dalje jačanje NOO-a i radi stvaranja odnosa naroda prema njima. NOO-i su bili ilegalni samo za okupatora budući da im nije mogao ući u trag. Za narod su oni bili legalna vlast kojoj se on u svakoj prilici obraćao. U Splitu se pod rukovodstvom Odbora dnevno održavalo preko 350 sastanaka kojima je prisustvovalo oko 1400 rodoljuba. Ukupno je bilo obuhvaćeno i organizirano više od 15.000 ljudi.¹ Ove brojke najbolje govore o snazi NOO-a u Splitu i o povjerenju koje je narod iskazivao Odboru. Govore o sposobnostima Odbora da rukovodi teškim radom i borbom u uvjetima ilegalnosti.

Narodna vlast je potpuno spremna dočekala oslobođenje Dalmacije. Još od sredine 1944. godine započinje se s reorganizacijom NOO-a, jačaju postojeći i osnivaju se novi odjeli, postavljaju se referenti, organiziraju razna savjetovanja, sastanci i dogovori između oblasnih i okružnih rukovodstava te VIII korpusa. Najveća pažnja je posvećena problemima i zadacima s kojima će se NOO suočiti u prvim danima oslobođenja i koji će zahtijevati snažnije kadrove organizaciju. U

* Ovaj rad nema pretenzije da temu cjelovito obuhvati. Pri obradi teme korišten je, uz dostupnu literaturu i periodiku, i dio arhivske građe (Arhiv IHRPD i nesredeni arhiv GNOO-a Split pri Skupštini općine Split).

¹ Slobodna Dalmacija, br. 140, od 5. IV 1945.

centru pažnje ostaje mobilizacija svih stvaralačkih snaga na izgradnji nove države, na učvršćenju i daljem jačanju NOO-a — organa nove narodne vlasti, na obnovi u ratu uništenih i oštećenih objekata, industrije, saobraćaja, školstva.

Iz izvještaja za mjesec rujan 1944. godine, koji je MK KPH Splita uputio OK KPH Split, vidljiva je živa aktivnost GNOO-a uoči oslobodenja grada.² Autoritet ilegalnog Odbora prodire duboko kod narodnih masa i narod prihvaća svaku direktivu i podržava svaku akciju koju pokreće GNOO. Preko masovnih organizacija radi se na popularizaciji narodne vlasti i ciljeva NOB-a. U situaciji opće gladi i oskudice GNOO organizira dijeljenje hrane, obrađivanje zemlje boraca NOVJ, a također uspješno radi na mobilizaciji novih boraca u redove NOVJ. Uslijed sve većeg broja zadataka jačaju odjeli — kadrovski i organizaciono. Prema izvještaju, unutar GNOO-a djeluju tada ovi odjeli: Upravni, Prometno-tehnički, Prosvjetni, Zdravstveni, Socijalni, Propagandni, a u formiranju je Sudski odjel. Neposredno prije oslobodenja grada predsjednik GNOO-a je Umberto Fabris, tajnik Ante Radović, a članovi su Paško Ninčević, inž. Vinko Dvornik, Anica Roje, Dijego Kragić, Srećko Fabijanac i Frane Segvić.³

Uoči konačnog povlačenja iz Splita Nijemci su htjeli uništiti vitalne gradske objekte. Zapalili su zgradu Trgovačke akademije, pokušali su minirati mostove, vodovod i Poštu, ali u tome nisu uspjeli. MK KPH Split je, u suradnji s okružnim rukovodstvima koja su bila u Brštanovu, poduzeo potrebne mjere za sprečavanje daljih razaranja. Preko veze koju je OZN-a imala s komandantom Mornarice NDH pojačane su straže na svim važnijim objektima. Stražu su držali domobranci, žandari, policija, vatrogasci i Narodna zaštita. U okupirani Split su ubačeni dobrovoljci koji su uz suradnju partijskih, političkih organizacija i simpatizera NOB-a uspjeh spasiti više značajnih objekata predviđenih za rušenje.⁴ »Formalno vlast u gradu petnaestak dana prije oslobodenja ima u svojim rukama GNOO. Sve je raspoređeno tko ima da zauzme koja mjesta da bi se ne samo onemogućio okupatoru uništenje grada, već i namjere prikrivenih reakcionarnih tipova koji bi mogli da u momentu oslobodenja izvjesne stvari iskoriste za svoju protunarodnu rabotu.«⁵

Dana 26. listopada 1944. godine Split su konačno oslobodile snage 20. i 26. dalmatinske divizije. Istog dana po gradu je izvješten oglas, potpisan od predstavnika GNOO-a, OZN-e i Komande splitskog područja, koji sadrži niz odredbi bitnih za očuvanje sigurnosti grada u ovakvim trenucima: ograničavanje kretanja, zatvaranje ugostiteljskih radnji, zabrana nošenja oružja, zabrana kretanja u blizini miniranih

² Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije, Split, Mikroteka, film 1944-6 SN 43 MK Split.

³ D. Gizić, Dalmacija 1944—1945, Epoha, Zagreb 1964, str. 693.

⁴ O ovoj akciji postoje u IHRPD sjećanja Ive Purišića i Huga Gazina, među materijalima koja je poklonio Gazin.

⁵ A IHRPD Split, Referat o prilikama u Splitu od pada Musolinija do oslobodenja Splita, inv. br. 46/433, Smještaj 1-331-4A.

objekata te zabrana sakrivanja neprijateljskih vojnika, špijuna i švercera.⁶

Vlast u Splitu nakon oslobođenja čine GNOO i pet rajonskih odbora (Lučac, Manuš, Grad, Varoš i Dobri). Na čelu GNOO-a je predsjednik Toni Mrduljaš, potpredsjednici su Umberto Fabris i Ante Roje, tajnik je Dinko Bilač-Ivan, a članovi su Ivo Radić, Frane Božić, Fabijan Radmilović, Anica Roje, Stipe Bagat, Paško Ninčević, Dijego Kragić, inž. Vinko Dvornik, Frane Segvić i Ante Radovčić.⁷ Članovi GNOO-a su ujedno i pročelnici odjela: Upravnog, Financijskog, Prosvjetnog, Odjela za narodno gospodarstvo (iz kojeg se izdvojio Odjel obrta, industrije i trgovine),⁸ Tehničkog, Odjela obnove, Zdravstvenog, Socijalnog, Odjela za ishranu i Propagandnog odjela. Odjeli se dijele na odsjke za pojedina područja i njima rukovode referenti. Odsjeci se dalje dijele na pododsjeke.⁹

Rajonski odbori imaju sličnu organizaciju. Tako npr. Rajonski NOO Lučac ima 5 članova (2 muškarca i 3 žene) i 3 odbora: radnika i težaka, trgovaca i obrtnika te činovnika i intelektualaca. Ovi imaju po 3 pododbor. Od odsjeka tu su Prosvjetni, Zdravstveni, Socijalni, Gospodarski i Propagandni.¹⁰

Zahvaljujući ovakvoj organizaciji vlasti GNOO je imao uvid u kompletnu situaciju u gradu i mogao je hitno poduzimati na j adekvatni je mjere (upravne, ekonomske, komunalne), koje su imale za cilj sređivanje prilika i dalju normalizaciju života u gradu. Dana 27. listopada s Visa parobrodom »Ston« u Split dolaze oblasna rukovodstva za Dalmaciju (NOO, KPH, SKOJ i JNOF) koja su usko surađivala s GNOO-om Sphla u rješavanju svih važnih pitanja. Odmah sutradan je u prostorijama bivšeg osiguravajućeg društva »Croatia« održano savjetovanje s članovima GNOO-a i rajonskih odbora. Na tom savjetovanju je iznesena trenutačna situacija i mjere koje su poduzete neposredno nakon oslobođenja. Zaključeno je da se što prije organizira razmjena zaliha soli, cementa i karbida, započne s organiziranim ribolovom, čišćenjem Split-skog polja od mina te obnovom svih privrednih objekata i infrastrukture.¹¹

Premda je Split, a i veći dio Dalmacije! oslobođen, rat još nije završen, vode se borbe za konačno oslobođenje preostalog dijela i čitave naše zemlje. Stoga se mobilizacija novih boraca u redove NOVJ shvaća

⁶ A. Kisić, Ljetopis grada Splita, 1944, Muzej nar. revolucije Split, str. 364.

⁷ D. Gizdić, Dalmacija 1944–1945, str. 693.

⁸ Historijski arhiv SpU, Arhiva SO Split — neregistrirana grada dopis GNOO-a Split, br. 220/44 od 11. XII 1944, kojim se obavještava da se Odjel za narodno gospodarstvo razdvojio na dva dijela, i to: Odjel obrta, industrije i trgovine i Odjel za narodno gospodarstvo sa referatima poljoprivrede, veterinarstva, šumarstva i ribarstva.

⁹ Tako su npr., prema dopisu Tehničkog odjela GNOO-a (Arhiv SO — neregist. grada) br. 787, od 28. XII 1944, odsjeci i pododsjeci Tehničkog odjela: Zgradarstvo, Geodetski odsjek, Cestogradnja, Kamenolom, Kanalizacija, Skladište materijala, Prevozno sredstvo, Elektro-strojarski odsjek, Vodovod, Električna poduzeća, Stručno školstvo, Tehnička i snobračna sekcija. Unutar Prosvjetnog odjela (ista grada), prema dopisu br. 683/44, od 29. XII 1944, postoje 3 pododsjeka: za osnovne škole, srednje škole i za kulturno-umjetničke spomenike.

¹⁰ AIHRPD, dopis Rajonskog NOO-a Lučac od 1. X 44. inv. br. 46/396.

¹¹ D. Gizdić, n. dj., str. 693.

kao primaran zadatak GNOO-a, premda se na tome radilo čitavo vrijeme okupacije. Dok su pokušaji Nijemaca da provedu mobilizaciju za istočni front propali, GNOO u isto vrijeme upućuje poziv kojemu se, u četiri i po mjeseca, odazvalo i uključilo u NOVJ preko 1500 rodoljuba.¹² Zahvaljujući mobilizacionom popisu koji je GNOO posjedovao još prije oslobođenja, mobilizacija preostalog pučanstva tekla je normalno. Oglasom su pozvani svi muški stanovnici Splita rođeni između 1908. d. 1926. godine da se u naznačene dane jave radi vršenja vojne službe.¹³ Osim provođenja mobilizacije GNOO je organizirao i kampanju pobjede — prikupljanje pomoći za vojsku: hrane, odjeće i raznih drugih potrepština. Iz oskudnih izvora hrane kojima je raspolagao GNOO je mjesečno za ishranu vojske odvajao 150 do 200 vagona.¹⁴ Unatoč velikoj oskudici koja je vladala u gradu narod Splita je još jednom pokazao svoju visoku svijest — zdušno je prihvatio poziv za prikupljanje pomoći za vojsku. Dana 30. listopada u prostorijama Etnografskog muzeja otvorena je izložba darova građana Splita VIII korpusu povodom godišnjice njegovog osnivanja.¹⁵

Još uoči oslobođenja na Visu je 21. listopada u Oblasnom odboru održano savjetovanje s predstavnicima VIII korpusa i rukovodiocem Oblasne OZN-e N. Sekulićem.¹⁶ Tu je raspravljano o mjerama koje treba poduzeti u oslobođenim gradovima prema uputstvima pojedinih odjela ZAVNOH-a.¹⁷

Prema Uputstvu Upravnog odjela ZAVNOH-a izvršeno je razgraničenje u vezi s preuzimanjem poduzeća i ustanova te njihovog osiguranja. OZN-a zajedno s NOV preuzima osiguranje svih poduzeća i ustanova, a sama preuzima državno tužilaštvo, upravu policije, policijske ustanove, žandarmeriju i zatvore. Sudove preuzimaju već formirani sudovi, odnosno sudski odjeli NOO-a ako još oni nisu formirani, a isto tako i državno pravobranilaštvo. NOV, odnosno UPV preuzimaju sve vojne zgrade, va-trogasne službe, državna vojna poduzeća i željeznice, saobraćajna sredstva na moru i kopnu, brodogradilišta, a električne centrale i PTT zajedno s NOO-ima. U slučaju da u pojedinim poduzećima postoje odbori NOP-a nije potrebno postavljanje povjerenika. NOO-i informiraju uprave poduzeća u koje ulaze i predstavnici NOV odnosno VPV.

Financijski odjel GNOO-a je dopisom br. 1754/44, od 9. XI 1944,¹⁸ obavijestio ostale odjele, u smislu navedenog Uputstva Upravnog odjela

¹² *Slobodna Dalmacija*, br. 140, od 5. IV 1945.

¹³ *A. Kisić*, *Ljetopis grada Splita*, str. 409.

¹⁴ *Slobodna Dalmacija*, br. 121, od 20. II 1945.

¹⁵ *Kronologija Splita 1941—1945*, IHRPD, Split 1979, str. 351.

¹⁶ *D. Gzdić*, n. dj., str. 679.

¹⁷ Tako npr. prema Uputstvima Odjela narodnog gospodarstva ZAVNOH-a od 26. X 1944. ZAVNOH, 1944, III, dok. br. 126, str. 405, nakon oslobođenja kao najhitnije treba poduzeti slijedeće mjere: osiguranje industrijskih i obrtnih poduzeća, kako bi se spriječila svaka samovolja koja bi eventualno narušavala rad; nastavak rada i prijava svih zalih materijala; stavljanje pod *sekvistar* imovine narodnih neprijatelja i imovine koja je pod NDH bila oduzeta od njihovih zakonskih vlasnika — ovu mjeru provode vojni sudovi sami ili na prijedlog nadležnog NOO-a; NOO-i imenuju izaslanike-povjerenike u pojedina poduzeća, koji vode računa da se rad odvija u skladu s odlukama više vlasti i u korist naroda.

¹⁸ AIHRPD, inv. br. 46/422.

ZAVNOH-a, o tome koje ustanove i poduzeća preuzimaju. To su:

- 1) Poreske uprave;
- 2) Kotarska poglavarstva;
- 3) Dječje domove;
- 4) Domovi staraca;
- 5) Trgovačke, zanatske, liječničke, advokatske, apotekarske, bilježničke i ostale komore, sva staleska društva i udruženja;
- 6) Društva-udruženja za promet stranaca, turistička društva, društva za poljepšavanje mjesta »Putnik«;
- 7) Općinska poglavarstva, općinska nadleštva;
- 8) Sve škole;
- 9) Svi muzeji, zoološki vrtovi i botanički vrtovi;
- 10) Javne biblioteke;
- 11) Javne čitaonice;
- 12) Nacionalno društvo i udruženja, domovi tih udruženja;
- 13) Sva sportska, kulturna, prosvjetna društva i udruženja;
- 14) Nabavljачke, potrošačke, gospodarske, seoske zadruge, koje su bile u rukama okupatora, ustaša i četnika;
- 15) Tržišta, sajmovi s inventarima, uredima i zgradama;
- 16) Električna poduzeća — samo gradske uprave, gradsku instalaciju, radio-stanice, te transformatorske stanice i slično; centralne vodovodne instalacije, vangradske instalacije i transformatore preuzima vojska.

Gradski NOO, odnosno pojedini dijelovi odmah su postupili prema Uputstvu, preuzeli su odgovarajuća poduzeća i ustanove i u njih postavili povjerenike, vodeći računa da su to ličnosti sa stručnim i moralnim kvalitetama koje se traže od izaslanika, da bi mogli uspješno odgovoriti ovom zadatku. Tako Tehnički odjel GNOO-a dopisom br. 36, od 25. XI 1944,¹⁹ upoznaje Upravni odjel s popisom poduzeća i ustanova koja dolaze u obzir da im se postave povjerenici. Uglavnom se radi o građevinskim poduzećima, trgovinama građevinskim materijalom i pogonima za proizvodnju cementne robe, a kao povjerenici predložene su zanatlije građevinske struke (zidari, klesari), koji su u isto vrijeme d aktivisti po rajonima.

Prehrambena situacija u Splitu je još od vremena njemačke okupacije veoma teška, tako da GNOO nastavlja i nakon oslobođenja s aktivnošću započetom još u ilegalnom vremenu — s djeljenjem hrane stanovništvu. Aktivisti rajonskih odbora obišli su splitska domaćinstva i sastavili obiteljske listove po kojima se dijelila hrana. U mjesec dana od oslobođenja podijeljeno je stanovništvu više namirnica nego gotovo za sve vrijeme njemačke okupacije i tzv. NDH; u devet navrata podijeljeno je ukupno 197.633,10 kg hrane obiteljima strijeljanih, djeci i čitavom pučanstvu.²⁰ U izvještaju koji je GNOO podnio narodu navodi se da je nabavljeno 601.399,5 kg hrane; od toga je primljeno od saveznika 152.241,

¹⁹ Arhiv Skupštine općine, neregistrirana grada.

²⁰ *Slobodna Dalmacija*, br. 121, od 20. II 1945.

GLAS SPLITA

IZDAJE N.O.O. SPLIT 28-VIII-1943 g.

DVOGODIŠNICA HEROJSKE BORBE DALMACIJE ZA OSLOBODIENJE

U teškim i sumornim danima, prije dvije godine, kada su mreki crnokobur-
ljasi bahato stupali po našim gradovima i krstili po našim selima, kada su
po našim ulicama skidali hrvatske natpise, gušili hrvatsku riječ, kada su po
našoj obali i tijesnim ulicama prolazile odvratne fašističke povorke. Tih
zabrinutih i teških ljetnih dana doletjeli su do nas prvi vijestnici slobode,
prvi glasovi da se digno narod u Lici, u Bosni, da su planule prve puške pro
budjenog naroda u Splitu je taj, o bezgriješnosti, sve stranke i njihovo
dji saginuli su glave skrivaju se i čekaju. Ali ne čeka komunističku Partiju
Ona poziva narod u sveti boj protiv okupatora, za slobodu, za poletom odav-
še o junački sinovi heroja Splita, Solina, ... i Sibentia pod vodst-
mirke Kovačevića i Pavle Pape i krenuše 11. kolovoza u borbu za slobodu...
su prezali pred gladju i žedju nisu prezali ni pred zasjedama, što su ih če-
kale, nego su 14. kolovoza lavovski srušili protiv ustaša i Talijana koji su
ih kod noćne isčekazali zecne i izladnjale. Nakon teške i nadčovjekanske bor-
be, opkojeni od nadmoćnijeg neprijatelja jedan dio je poginuo a jedan bio
zarobljen. 26. kolovoza 1941 u Sinju najevrepije izmučeni bili su strije-
ljeni 24 prvoborca za slobodu.

Prvi dani borbe bili su teški. Zabolili su narod gubitci prvih partiza-
na, pionira narodno-oslobodilačke borbe Dalmacije, krvavi i podmukli neprij-
atelj uzalud je zvijski obratunao sa našim prvim borcima. Uzalud je pokušao
strijeljanje i terora, pomoću demuncija, tamnice i logora, paleža i pljačke,
uzalud je pokušao raznih iznajica i kukavica htio narodu da pokaze uzalud-
nost njegove borbe, i težinu njegovih žrtava. Narod je ipak počeo u borbu ali
jedna herojski primjer svojih sinova. Nisu ga pokolebale ni poklonstvene
deputacije raznih Pačića, Ljubčića, Jablancića i sličnih, nisu ga obmanuli ni
pozivi beneficija i drugih "uglednih gradjana" na demuncijacije, izdaje i
prokazivanje svojih boraca, svojih partizana. Krvavi i podmukli okupator po-
kušao je nove planove i spiskove ali ni "gradjanski blokovi" ni četnički ni
ustaški pokolji ništa mu nisu pomogli. Narod Dalmacije ostao je vjeren sto-
ljetnoj borbi hrvatskog naroda za slobodu i istinsku nezavisnost hrvatske.
Narod Dalmacije stupao je u prvim redovima hrvatskog naroda. Iz dana u dan
dolezali su sinovi hrvatskog i srpskog naroda Dalmacije u redove dalmati-
nskih partizanskih brigada, koje su se proširile ne samo diljem hrvatske do
morine, kada su u Lici zajedno sa ličkim partizanima vodili prve partizans-
ke bojeve, nego i u Bosni, Hercegovini i Crnoj Gori skupa sa junačkim srps-
kim i crnogorskim proleterskim brigadama. Junaštvo dalmatinskih boraca, ova
jača sajava, Nevesinja, Prozora, i prvih osvajača obale Drine uvijekovječeno je
u zapovjedima voljenog Vrhovnog komandanta druga Tita, uvijekovječeno je i u
srcaima cijelog hrvatskog i svih naroda Jugoslavije.

Neprijatelj je prijetio uništavanjem. Došao je u našu zemlju smoeč-
jan i svekovratin, donio je s sobom čitav arsenal oružja, zakona i uradaka,
izbrisao svaki trag Dalmacije i Splita iz hrvatske povijesti i da vijekova-
ma ostane na našem svetom tlu. Stradale su mnoga naša braća, naše sestre, et
radala je naša imovina, ali ni sme izdržali. Navršile su dvije godine od da-
na kada je pukla prva partizanska puška Dalmacije, ali ni ustaške zasjede ni
ustaško-talijansko daleko nadmoćnije bande nisu mogle da odvrate naš narod
od puta, koji su mu ukazali njegovi najbolji sinovi, prvi partizani heroji
Dalmacije, jesto četredesetak pušaka kao tada, danas odjekuju salve osveta-
kih hitaca. Hiljade pušaka dalmatinskih partizana. Borba se nastavlja, borba
se razirila. Junci su se u samom početku brojili na prste, a sada je junačkim
postao čitav narod. Jedinствени narodno-oslobodilački front i borbe vodi nas
k pobjedi. Ona je već tu pred našim vratima. Svo neprijatelj već započeo da
odlazi smoečan i poničen. Hrvatski narod sa ponosom gleda na plodove svoje
borbe, junaštvo svoje slobode, Zemaljsko Antifašističko Vijeće Narodnog Oslo-
bodjenja Hrvatske /ZAVNOH/, Glavni Štab N.O.V. Hrvatske, N.O.O. Hrvatske, ne-
salomajivo bratstvo hrvatskog i srpskog naroda. Nastavino borbu do pobjede.

14. kolovoza 1943. u okupiranom Splitu izašao je prvi broj "Glasa Splita"
glasilo NOO Splita. Izašlo je do 15. X 1944. (21 broj)

ud Oblasnog NOO-a i drugih 324.439,5, preko Glavnoproda 124.719 kg hrane.²¹ Prehrana činovnika i radnika odvija se pod kontrolom odjela. Za siromašne stanovnike Splita prehrana je organizirana putem Narodne kuhinje koja je u početku izdavala 980 dnevnih obroka, a kasnije je kapacitet povećan na 3300.²² Da bi olakšao prehrambenu situaciju, GNOO započinje sa sjetvenom kampanjom, organizira jesenju sjetvu — obradivanje splitskih polja, prvenstveno zemlje boraca NOVJ i njihovih obitelji. Oko dvjesta pripadnika radnih četa-omladinaca zasijalo je 3.046 vrići zemlje.²³

U neposrednoj vezi s rješavanjem prehrambenog problema u Splitu stoje naponi GNOO-a na obnavljanju i razvoju trgovine. Nekoliko dana nakon oslobođenja u svim dućanima je vršen popis inventara od strane povjerenika GNOO-a, a nakon obavljenog popisa roba je stavljena u prodaju po zatečenim cijenama, uz odgovarajuće doznake koje se daju za prehrambene artikle, odjeću, obuću i ostale deficitarne materijale.

Odlučeno je da se provedu najoštrije mjere protiv crnoburzijanaca i navijača cijena, da se čim prije krene s otvaranjem obrtničkih i uslužnih radionica i s formiranjem trgovačkih poduzeća koja će organizirati trgovinu između okruga, a i s Bosnom. Ovi naponi narodne vlasti ostali bi bez rezultata da narod Splita nije bio svjestan da nakon prijednog teškog puta treba i dalje ustrajati u borbi za praktično ostvarivanje ciljeva NOB-a. U ovom periodu održan je čitav niz sastanaka s težacima, obrtnicima, ugostiteljima i trgovcima Splita koji su pokazili visok stupanj svijesti svojim nastojanjima da potpomognu normalizaciju tržišnih prilika. Odlučili su da cijene svojih roba i usluga snize za polovicu od dosadašnjih, da čim prije otvore trgovine, obrtničke i ugostiteljske radnje.

Dugotrajan i težak rat ostavio je za sobom u Splitu ogromne štete, tako da su u ovom periodu najviše problema i zadataka na polju obnove imali Tehnički odjel i Odjel obnove koji su uz pomoć vojske u kratkom roku uspjeli mnogo toga osposobiti za normalno odvijanje života u gradu. Da bi redovan rad civilnih i vojnih vlasti započeo čim prije, Odsjek za zgradarstvo Tehničkog odjela izvršio je znatne popravke i adaptacije u čitavom nizu javnih zgrada, npr. u zgradi NOO-a, staroj vojnoj bolnici, kazalištu, pučkoj kuhinji, školama i si. Uskoro je uspostavljena i kanalizaciona mreža, iako ne u potpunosti, popravljena je i gradska vodovodna mreža koja je dosta stradala.²⁴ Udarničkim radom građanstva, organiziranim od strane JNOF-a, očišćen je grad od ruševina, a započeta je i obnova industrijskih poduzeća.

Iako dosta oštećeno, ubrzo je proradilo i splitsko Brodogradilište, zahvaljujući izuzetnim naporima zaposlenih radnika koji su započeli intenzivnim radom na obnovi porušenog i opljačkanog »škvera«. Osim rada na obnovi brodogradilišnih postrojenja, radnici su odmah započeli s

²¹ Isto.

²² Isto.

²³ Isto.

²⁴ «Slobodna Dalmacija, br. 109, od 21. I 1945.

vadenjem i popravkom potonulih brodova, pri čemu im je veliku pomoć pružila vojska. Već 28. XI 1944. ronilačke ekipe Mornarice NOVJ u splitskoj luci izvadili su s morskog dna parobrod »Knin«, potopljen od strane naših snaga nakon kapitulacije Italije. Nakon dva mjeseca, 28. I 1945. parobrod »Knin« je bio osposobljen za plovidbu i porinut u more, što je predstavljalo veliki uspjeh brodograditelja Splita i značajan doprinos obnovi našeg pomorstva. Nakon »Knina« u splitskom brodogradilištu osposobljeni su i parobrodi »Lapad« i »Vardar«.

Za kratko vrijeme uspostavljene su redovite parobrodarske veze s otocima i kopnom, tj. iz Sphta preko Hvara do Korčule, preko Solte, Brača i Hvara do Visa, preko Šibenika i Biograda do Zadra.²⁵ Organizaciju pomorskog saobraćaja vrši Odjeljenje za pomorski saobraćaj pri Štabu mornarice NOVJ. Od 8. siječnja 1945. uvedeno je obvezno izdavanje putnih karata za putovanja na navedenim relacijama, uz prethodno pribavljanje objave, odnosno propusnice.²⁶ Ovo Odjeljenje je također osnovalo Otpremni odsjek sa zadatkom da rukovodi utovarom i istovarom brodova u luci, kojih je svakim danom sve više, s najrazličitijim teretom, za razliku od vremena okupacije kad je gotovo sav promet u luci zamro.²⁷

Obnovi pomorstva je s obzirom na položaj Sphta, pridavana velika pažnja, ali se u isto vrijeme dosta radilo i na obnovi cestovnih i željezničkih veza koje su najvećim dijelom bile razrušene, a željeznička stanica u Sphtu gotovo u potpunosti opustošena. Udarničkim radom 220 radnika i stručnjaka za svega 18 dana osposobljena je za redovan promet željeznička pruga Spht—Sinj. 23. studenog 1944. je bio praznik za stanovništvo Sphta — dan kada se slavila prva velika pobjeda na obnovi.^{2,17}

Uspostavljanje redovitog saobraćaja na kopnu i moru bilo je preduvjet za dalju obnovu i razvoj gospodarstva u Sphtu i Dalmaciji.

Električno poduzeće u Sphtu, u sklopu poslova na općoj izgradnji poduzelo je radove na osposobljavanju vodova i provođenju električne energije iz Kraljevca u Spht. Osposobljavanjem električne centrale u Gubavici i dalekovoda od Gubavice do Splita, Split je 24. prosinca, nakon više od godinu dana, dobio potpunu električnu rasvjetu, što je izazvalo oduševljenje stanovnika, tako da je na splitskom Narodnom trgu priredjen veliki miting. Dana 11. studenog 1944. održan je sastanak s predstavnicima i stručnjacima iz oblasti industrije i rudarstva u vezi sa stavljanjem tih privrednih grana u pogon. Veći broj tvornica je razrušen, nedostaje električna energija, sirovine i alati, ali neka postrojenja ipak

²⁵ *Slobodna Dalmacija*, br. 92, od 12. XII 1944. govori o kretanju parobroda. Putovanja na relaciji Split—Hvar—Korčula obavlja se 3 puta tjedno parobrodom »Makarska«, Korčula—Peješac—Mljet—Šipan—Slano—Gruž parobrodom »Kupari« također 3 puta tjedno, Spht—Solta—Brač—Hvar—Vis u istom intervalu parobrodom »Sitnica«, Zadar—Biograd—Šibenik—Split također 3 puta tjedno parobrodom »Morava«.

²⁶ *Slobodna Dalmacija*, br. 100, od 31. XII 1944.

²⁷ *Slobodna Dalmacija*, br. 101, od 3. I 1945. odnosno dopis Odjeljenja za pom. saobraćaj br. 1630, od 24. XII 44. upućen na više naslova, pohranjen u neregistriranoj građ. Arhivi Skupštine općine Split.

¹⁷ *Slobodna Dalmacija*, br. 84, od 24. XI 1944. pišući o tom događaju, navodi da je popravljeno 7 km potpuno porušene pruge. Izrađeno je 3200 pragova i postavljeno ispod pruge. Za 8 dana popravljena je lokomotiva i 20 vagona, a za 11 dana podignut je novi most kod Solina. Sve željezničke stanice su očišćene za redovit saobraćaj. U ovom kratkom vremenu, zahvaljujući Izuzetnom zalaganju dano je 3000 nadnica.

su započela s radom, poput gradske klaonice. Nedostatak alata je problem s kojim se svi susreću pa je dogovoreno da će raspodjelu raspoloživog alata, s obzirom na potrebe industrije i važnost poduzeća, vršiti Oblasni odjel za obnovu i Tehnički odjel, u dogovoru s odgovarajućim odjelima. Plaće radnicima i činovnicima se nisu davale, već se GNOO brinuo za prehranu njih i njihovih obitelji. Obnova industrijskih poduzeća vrši se bez obzira na vlasnike koji su uglavnom stranci ili narodni neprijatelji. U svim poduzećima formirane su uprave od 3 do 5 ljudi koji su i ranije radili u tim poduzećima pa najbolje poznaju proces rada u njima. U slučaju da se vlasnik poduzeća nije ogriješio o NOP on se također uključuje u upravu. Direktor je pred organima narodne vlasti najodgovornija osoba za rad poduzeća. O plasmanu robe, cijenama i o položaju radnika brine se NOO zajedno s upravom. Uprava i radnički odbori pomažu direktoru da bi poduzeće što uspješnije djelovalo. U tom načinu organiziranja i upravljanja poduzećem nalazili su se elementi kasnijeg administrativnog upravljanja privredom.

Zanatske radionice, kojih je u Splitu bio velik broj, prije rata su imale toliki kapacitet da su mogle zadovoljiti potpuno potrebe grada, bliže i dalje okolice te nekih otoka.²⁹ Svaka obrtna djelatnost za vrijeme ustaške vlasti potpuno je prestala pa ju je nakon rata trebalo staviti na novu osnovu. Unatoč velikim teškoćama koje su kočile razvitak obrta, nedostatku alata i sirovina ubrzo su proradile mnoge radionice, koje su manjim dijelom radile u režiji NOO-a, a većim u rukama privatnika. U Splitu je u siječnju 1945. osnovano udruženje obrtnika s Paškom Ninčevićem na čelu, koje je također dalo značajan doprinos obnovi grada. Radionice su u početku najviše radile za potrebe vojske, ali je kasnije Gospodarski odjel GNOO-a, u »Slobodnoj Dalmaciji« broj 98—99, od 28. XII 1944, objavio da one radnje koje su prestale raditi za vojsku mogu raditi sve privatne poslove za svoj vlastiti račun, ah od časa kad prestanu raditi za vojsku nemaju pravo na bonove za hranu koje daje GNOO.

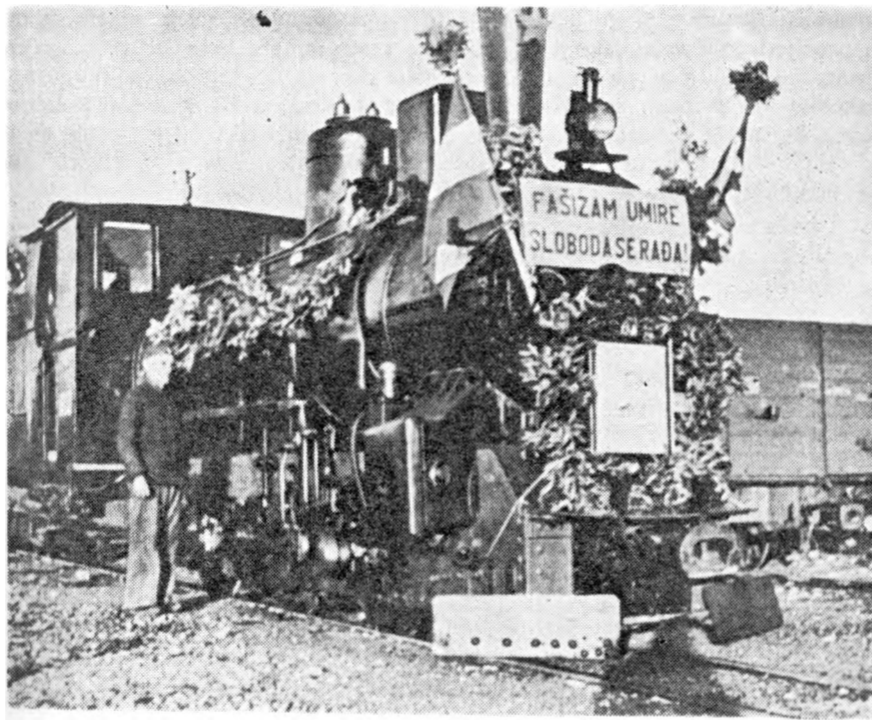
Stambena situacija u Splitu je nakon oslobođenja bila veoma teška Split je bio dosta porušen, dijelom od njemačkih a dijelom od savezničkih bombardiranja. Odbor tehničkih stručnjaka JNOF-a je uputio Financijskom odjelu Studiju za privremeno olakšanje stambene krize.³⁰ Sastavni dio Studije su statistički podaci o porušenim i oštećenim zgradama u Splitu:

a) Potpuno je porušeno stanova	644 u 275 kuća
b) Djelomično je porušeno i neupotrebivo stanova	698 u 250 kuća
c) Jače je oštećeno stanova	1258 u 419 kuća
d) Manje je oštećeno stanova	1613 u 578 kuća

²⁹ Arhiv IHRPD, dopis Odjela narodnog gospodarstva, lrv. br. 46/414.

³⁰ Ovu studiju je odbor JNOF-a uputio dopisom br. 1, od 1. III 45, Financijskom odjelu, a nalazi se u neregistriranoj građi arhiva SO Split. Prema njoj su stijedeći uzroci stambene krize u Splitu: bombardiranje, upotreba stanova za urede, smještaj izbjeglica s otoka i okolice, smještaj vojske i službenih lica, pretvaranje škola i potpuna obustava građanske djelatnosti i rada uopće zbog nestašice radne snage, materijala, prijevoznih sredstava, novčanih sredstava, rekvizicije stanova zbog povratka zbjega.

Osim stanova porušeno je i oštećeno 18 ureda i 128 privrednih zgrada, među kojima i nekoliko većih i manjih hotela. U Studiji je izneseno da trenutačno u Splitu postoji manjak od 2000 stanova, što znači oko 1/5 cjelokupnog broja stanova prije rata. Zbog akutnosti stambenog problema nije bilo moguće povezati rješavanje ovog problema s planom obnove

Prvi vlak na obnovljenoj pruzi Split—Sinj 23. studenog 1944.

grada koji je bio detaljno izrađen. Kao sredstva privremenog rješenja stambenog pitanja Odbor navodi socijalno-administrativne i tehničke mjere. Prve su se sastojale u ograničenju pojedinaca u korist zajednice, na štetu komfora i higijene, što nije popularno i ne daje trajne rezultate, dok se tehničke mjere odnose na osposobljavanje oštećenih i gradnju novih stanova. Na temelju smjernica i programa rada koje je Odbor izradio započelo se poslovanje na obnovi stambenih i javnih zgrada u Splitu.

GNOO je po oslobodenju preko Financijskog odjela došao do 41.000.000 kuma, iz svih ustanova i nadležstava koje su preuzeli. Iz vremena ilegalnosti u posjedu GNOO-a bilo je još 30.950.755 kuma.³¹ Financij-

³¹ *Slobodna Dalmacija*, br. 121, od 20. n. 1945. D. *Gizdić*, u knjizi «Dalmacija 1944—1945», na strani 693, navodi da je po oslobodenju u Splitu zatečeno oko sedam stotina milijuna kuma koje je preuzeo Financijski odjel, dok tadašnji tajnik GNOO-a Đanko Bilić-Ivan i danas potvrđuje brojke iznesene u izvještaju objavljenom u *Sl. Dalmaciji*, kad je GNOO polagao račun narodu.

ski odjel je preuzeo staranje o financijskoj politici u gradu i o financijskom poslovanju svih ustanova i poduzeća koji potpadaju pod odgovarajuće odjele, a u cilja stvaranja jednobraznoga knjigovodstvenog postupka u pitanjima financijske prirode i blagajničkog poslovanja. U dopisu Financijskog odjela br. 394, od 16. XII 1944,³² govori se o organizaciji financijskog poslovanja. Krediti se otvaraju po odjelima, a ne po ustanovama. Ustanove svoje potrebe dostavljaju odgovarajućem odjelu, a on ih prosljeđuje Financijskom odjelu. Sve vrste isplata vrše se na blagajni Financijskog odjela, pa je otpala potreba da odjeli vode svoju blagajnu. Također svi prihodi se slivaju u Financijski odjel. Zbog male količine novca kojim je raspolagao GNOO, odnosno Financijski odjel, plaće se u početku ne daju u novcu već u naturi, a isto tako vodi se dosta računa o ograničavanju izdataka na najnužnije potrebe.

Uporedo s normalizacijom života i privrednih prilika u gradu počelo se misliti i na uvođenje gradskih prihoda. Svaki odjel je dobio zadatak da ispita, za svoje područje, mogućnost uvođenja nekih prihoda (taksa itd.), ali koji ne smiju štetno utjecati na oživljavanje prilika u gradu. Financijski odjel, dopisom br. 1121. od 13. II 1945,³³ obavještava Financijski odjel Oblasnog NOO-a o taksama koje su se tada plaćale u Splitu. To su: taksa na klanje stoke u gradskoj klaonici, na pse, pogrebne i grobljanske takse, pristojbe marvinske putnice, za potrošnju vode, taksa na kino-ulaznice, na prodaju zlatnine i drugih plemenitih kovina. Na ribarnici se taksa naplaćuje u obliku dobrovoljnog prinosa od 10% od prodajne vrijednosti robe. Od 2. IV 1945. započelo se s redovitim ubiranjem tržnih taksa i uvoznina, dok je na ribarnici do daljnjega ostao dotadašnji način ubiranja prinosa.³⁴ Plaćanju tržne takse podliježe sva roba koja se prodaje na tržnici ili na nekom drugom odabranom otvorenom mjestu, a taksa se plaća na mitnici pri uvozu robe. Sva roba koja je na mitnici platila uvozinu oslobođena je od plaćanja tržne takse. Osim taksa i uvoznina predviđeno je plaćanje takse od 100 kuna za upotrebu stalnog mjesta na tržnici te plaćanje kazne koje očekuju prekršioce tih odredbi.

Prema Uputama Predsjedništva Financija ZAVNOH-a započelo se³⁵ uvođenjem trošarine na likere i žestoka pića, odnosno na sva zasladena i nezasladena žestoka pića osim obične rakije, bez obzira da li su proizvedena u zemlji ili su uvezena.³⁵ Trošarina je po litri iznosila 500 kuna. Svi imaoći još nepopisanih zaliha pića bili su dužni da u roku od 2 dana prijave svoje zalihe Financijskom odjelu GNOO-a i uplate odgovarajuću trošarinu; u protivnome očekivale su ih stroge kazne. U Splitu je trošarinom na likere dobiveno oko dvadeset i šest milijuna kuna.³⁶ Oblasni

³² Neregistrirana grada u arhivi Skupštine općine Split.

³³ Neregistrirana grada u arhivi Skupštine općine Split.

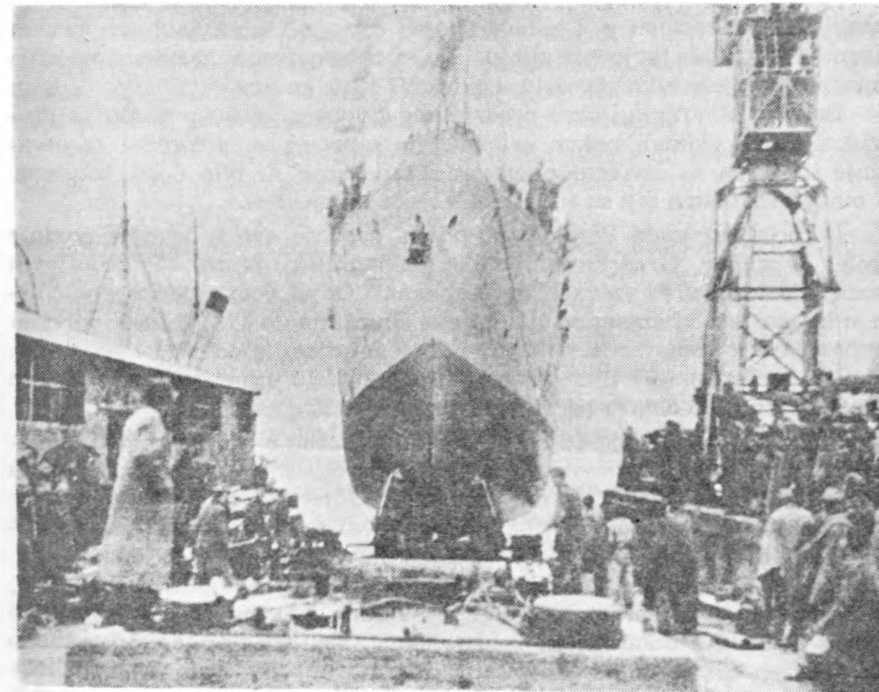
³⁴ Dopis Financ. odjela GNOO-a Splita, br. 1814, od 28. III 1945, unučen Odjelu obrta, ind. i trgovine za Tržno nadzorništvo, iz neregistrirane grada u arhivi SO Split; u dopisu su tabelarno navedeni iznosi tržnih taksa i uvoznina (kao i roba na koju se to odnos) (npr. tržna taksa i uvoznina za povrće i voće iznosi 5% od prodajne cijene itd.).

³⁵ Dopis Financijskog Odjela Oblasnog NOO-a Dalmacije, br. 1191, od 28. III 1945, unučen Fin. odjelu GNOO-a, s provedbenom uputom za primjenu Upute o naplati trošarine na likere i žestoka pića i Uputom za naplatu trošarine.

³⁶ D. Gizdić, n. dj., str. 802.

NOO je također odlučio da se financijska sredstva dobiju i putem jednokratnog poreza na poslovanje u 1944. godini od svih osoba koje su i ranije plaćale porez, ali vodeći pri tome računa o doprinosu pojedinaca u toku rata.³⁷

Odlukom Oblasnog NOO-a formirana je 1. II 1945. Dalmatinsko-oblasna banka. Ona je započela s radom u Splitu kao javnopravna ustanova koja vrši sve bankarske poslove po naredbi vlasti.³⁸ Imala je veliki značaj za obnovu Sphita i Dalmacije, jer je vršila prikupljanje svih slobodnih novčanih sredstava i na taj način omogućavala kreditiranje dr-

Obnovljeni parobrod »Knin«. 6. siječnja 1945. prvi popravljeni brod u Brodogradilištu Split nakon oslobođenja

žavnih trgovačkih poduzeća, tvornica i rudnika, saobraćaja i zadruga. Nakon preispitivanja djelatnosti odobren je i rad privatnih novčanih zavoda, ali s nizom ograničenja, s obzirom na potrebu da se raspoloživa sredstva upotrebljavaju za opću korist, tj. za obnovu i prehranu stanovništva. Također su započele s radom i Gradska štedionica i Zalagaonica.

³⁷ *Slobodna Dalmacija*, br. 152, od 6. V 1945.
³⁸ *Slobodna Dalmacija*, br. 114, od 4. II, 1 D. *Glaznik*, n. dj., str. 802.
³⁹ Depisi Financijskog odjela br. 2015, od 11. IV 1945., i br. 2021, od 30. rv 1945, upućeni Prosvjetnom odjelu iz neregistrirane građe u ASO Split.

Kao prijelazni period k potpunom planiranju poslovanja Financijski odjel je u travnju 1945.³⁹ započeo preko odjela i odgovarajućih ustanova i poduzeća sa sastavljanjem proračuna prihoda i rashoda za određeni period (mjesec dana, a kasnije i za nekoliko mjeseci). Ta mjera je bila neminovna s obzirom na veća sredstva u gradskoj blagajni nakon uvođenja niza gradskih prihoda, koja je trebalo rasporediti, što starim načinom poslovanja ne bi bilo na odgovarajući način postignuto.

Uoči konačnog oslobođenja zemlje, s obzirom na relativno sređenu financijsku situaciju u Dalmaciji, Oblasni NOO Dalmacije, odnosno njegov Izvršni odbor je na sjednici od 13. V 1945. donio odluku o uvođenju privremenih plaća državnim namještenicima Dalmacije.⁴⁰ Svi državni namještenici svrstani su u 4 kategorije pri čemu do izražaja dolazi prvenstveno vrsta posla koju obavljaju. S tim privremenim načinom plaćanja državnih namještenika započelo se od 1. VI 1945. godine.

Brigu o obnovi kulturno-prosvjetnog života u gradu preuzeo je Prosvjetni odjel. Odmah nakon oslobođenja započele su pripreme za otvaranje škola pa su izvršeni popravci zgrada koje su bile dosta oštećene. U mnogim školama bili su smješteni vojska i izbjeglice.

U djelokrugu rada Prosvjetnog odjela spadaju sve osnovne i srednje škole, Zabavište, Gradska biblioteka, Etnografski muzej, Prirodoslovni muzej, Zoološki vrt i Akvarij na Marjanu.⁴¹ Odjel vodi i pučko sveučilište, u kojem je u vremenu od III oblasne skupštine do 17. IV 1945. održano 12 popularnih predavanja, te kino »Eden«, u kojem je od 20. I 1945. do 17. IV 1945. prikazano 57 filmova, za ukupno 266.210 posjetilaca, i priredene 106 besplatnih predstava (za vojsku, zbjeg, sirotište itd).

Zadatak Prosvjetnog odjela je bio da se brine o normalnom funkcioniranju svih škola i ustanova, a za svoj rad odgovara Prosvjetnom odjelu Oblasnog NOO-a i podnosi mu izvještaje. Odjel ima sve kompetencije Okružnoga i Kotarskog NOO-a. Sa stanovništvom saobraća putem rajonskih odbora.

U vezi s preuzimanjem stručnih škola, prema uputama ZAVNOH-a, na sastanku održanom 16. XII 1944.⁴² u Splitu, odlučeno je da se postupi prema Uputstvu, odnosno da stručne škole, koje je do tada privremeno bio preuzeo Prosvjetni odjel, preuzmu odgovarajući odjeli. Tako učiteljske škole i dalje ostaju pod Prosvjetnim odjelom, dok sve vrste trgovačkih škola, obrtne, šegrtske i stručne produžne spadaju pod Odjel za obrte, trgovinu, industriju i rudarstvo, tehničke škole pod Tehnički odjel, a građanske škole se ukidaju i prelaze u gimnazije.

To je učinjeno zbog toga što pojedini odjeli imaju bolji uvid u potrebe zemlje na određenom sektoru proizvodnje i potrebe svog stručnog kadra. Stručne škole su bile više ili manje povezane i s praktičnim ra-

³⁹ Dopis Personalnog odjela i Tajništva Oblasnog NOO-a Dalmacije br. 2497/45. iz neregistrirane građe arhiva SO Split: I kat. plate 34000 kn, 11-30000, III — 25000, IV — 22000, čistačice kao nestalni drž. namj. 10.000.

⁴¹ Dopis Prosvjetnog odjela GNOO-a br. 1808/45, od 17. IV 1945, upućen Prosvjetnom odjelu Oblasnog NOO-a, iz neregistrirane građe SO Split, s pregledom rada odjela od III oblasne skupštine do tada.

⁴² Zapisnik sa sastanka o preuzimanju stručnih škola, AIHRPD, inv. br. 46/439.

dom po pojedinim poduzećima, a Prosvjetni odjel je pružao svu potrebnu pomoć za njihov normalan rad.

Početak prosinca započeli su upisi u osnovne i srednje škole, izvršena je revizija udžbenika izdanih za vrijeme okupacije i sastavljen novi nastavni plan. Dana 8. I 1945. započele su s radom splitske osnovne i srednje škole. Prosvjetni odjel je u školama i kulturnim ustanovama postavio nove direktore i organizirao više savjetovanja s prosvjetnim radnicima Splita u vezi sa zadacima na odgoju i obrazovanju mladih naraštaja. U školama su od učenika formirani školski aktivisti koji su se brinuli za učenje i disciplinu, a preko njih je također organiziran i kulturno-sportski rad među mladima.

Oko 500 učenika pohađalo je Srednju muzičku školu, a zahvaljujući inicijativi odjela organizirano je niz tečajeva: analfabetski, tečaj ruskog jezika, učiteljski tečaj. Dana 1. IV 1945. osnovana je i Pedagoška akademija u Splitu, prva visokoškolska ustanova u Dalmaciji.

Prosvjetni odjel je u ovom periodu bio inicijator nekoliko korisnih akcija, kao što je npr. sakupljanje knjiga za Zadar i Istru.

U izvještaju o radu Prosvjetnog odjela između III i IV zasjedanja Oblasne skupštine Dalmacije navodi se da je organizaciono stanje Odjela slijedeće: postoje 4 referenta — za osnovnu nastavu, za srednju nastavu, za narodno prosvjećivanje i za kulturne ustanove.⁴³

Ukupno je otvoreno 8 osnovnih i 3 srednje škole, s ukupno 134 odjeljenja. Od ukupno 3250 obveznika osnovcu školu ih je polazilo 3000 ili 97,5%. U 8 osnovnih škola predavali su 64 stručna učitelja i učiteljice.

Srednje škole su pohađala 2532 učenika, a predavao im je 101 nastavnik. Stručni profil nastavnika je bio slijedeći: 68 s filozofskim fakultetom, 10 s pedagoškom spremom, 8 s umjetničkom, odnosno muzičkom akademijom, 6 s ostalom fakultetskom spremom i 9 ostalih.

Zdravstvenu i socijalnu politiku Gradski NOO provodi preko odgovarajućih odjela koji su poput ostalih preuzeli nadzor nad odgovarajućim ustanovama. Tako su pod nadležnost Socijalnog odjela spadali: Narodna kuhinja, jedan dom staraca i 2 doma za nezbrinute starice, 5 dječjih domova, popravilište žena u Segetu i Radiona gradskog NOO-a. Kasnije su i sve splitske zaklade Martiniš-Marchi, Duplančić, De Grazio, Fradehč i Josipa Demarchi došle pod upravu Javne dobrotvornosti.⁴⁴

Preko Socijalnog odjela dijeljena je najsiromašnijim stanovnicima Splita hrana, odjeća, obuća i sl., pružana privremena pomoć obiteljima boraca JA, invalidima i penzionerima, žrtvama fašističkog terora — svima kojima je ta pomoć bila potrebna. U dječjim domovima je zbrinuto 300 djece poginulih ili siromašnih roditelja, po splitskim rajonima je putem obdaništa zbrinuto 640 djece. Također je bila formirana dječja kolonija s oko 1000 djece iz Like, Banije i Korduna. U 3 doma za starce sklopljeno je 98 nemoćnih staraca.

⁴³ Dopis prosvjetnog odjela br. 1808/45, od 17. IV 1945, iz neregistrirane grade SO Split.

⁴⁴ Dopis Socijalnog odjela br. 485/45, od 18. I 1945, iz neregistrirane grade u SO Split.

Ubrzo nakon oslobođenja oživio je rad okružnih ureda za socijalno osiguranje radnika i Penzijskog zavoda, koji je prema raspoloživim financijskim sredstvima započeo s isplaćivanjem mirovina.

Zdravstvena služba u Splitu odvijala se u veoma teškim prilikama, jer su Nijemci prilikom povlačenja gotovo sve opljačkali. Usprkos tome zdravstvena zaštita stanovništva je na vrijeme i u potpunosti provedena. Zdravstvenu službu u Splitu činile su civilna bolnica, zdravstvene stanice za grudne bolesti, za majke i djecu, za školsku omladinu, za kožne i venerične bolesti, centralna zubna stanica, te 5 rajonskih ambulanti u kojima se također pružao besplatan liječnički pregled i liječenje siromašnog pučanstva, a na temelju propisane uputnice izdane od strane nadležnog rajonskog odbora.⁴⁵

U veljači 1945. na poticaj CJSAOH-a, u toku zdravstvene sedmice, omladina Splita je masovno učestvovala u čišćenju grada od ruševina.

U oslobođenom Splitu je Upravni odjel u zajednici s Oznom preuzeo brigu oko očuvanja sigurnosti grada. Upravni odjel izdaje dozvole za kretanje, određuje vrijeme za slobodno kretanje, izdaje propusnice, vrši kontrolu prometne službe. Jedan od najvažnijih zadataka je bio borba protiv raznih neprijateljskih elemenata, u prvom redu protiv navijača cijena, raznih švercera i lihvara koji pokušavaju za sebe izvući financijsku dobit. Iako je bilo dogovoreno da se cijene proizvoda neće povećavati, bilo je nesavjesnih osoba koje se nisu toga držale, što je izazvalo revolt kod građanstva. Dogovoreno je da Financijski odjel i Odjel obrta, trgovine i industrije sve slučajeve navijanja cijena prijavi Upravnom odjelu, a ovaj predmet prosljedi Gradskom narodnom sudu koji će protiv krivaca povesti sudski postupak.⁴⁶ Dana 29. I 1945. pri Odjelu za obrt, trgovinu i industriju formiran je poseban Odbor koji će kontrolirati cijene robe i brinuti se da trgovci ne računaju veće cijene od onih za koje su ovlašteni.⁴⁷

U studenome 1944. osnovan je Gradski narodni sud sa zadatkom rješavanja svih privatnopravnih i kaznenih sporova te vanpamičnih i zemljišno-knjižnih predmeta na području grada Splita. Sud je sudio na temelju narodnih običaja i onih zakona koji se ne protive narodnom pravnom shvaćanju, a bitna karakteristika narodnog sudstva toga vremena je bila u tome što je išlo uporedo sa životom, a ne iza njega, i što je predstavljalo odraz duha novog vremena u skladu s ciljevima NOB-a. Osim predsjednika Narodnog suda i njegova zamjenika, koji su bili profesionalci, ostali suci su bili raznih zanimanja: težaci, brodograditelji, domaćice, dakle neprofesionalci. Gradski narodni sud je do kraja rata održao nekoliko rasprava protiv nekoliko najpoznatijih navijača cijena i špekulanata.

⁴⁵ Dopolis Zdravstvenog odjela br. 87/45, od 8. I 1945, iz neregistrirane grade u SO Split.

⁴⁶ Dopolis Fin. odjela br. 1071, od 10. II 1945, upućen Upravnom odjelu, iz neregistrirane grade arhive SO Split.

⁴⁷ Dopolis Fin. odjela br. 900, od 29. I 1945, upućen svim odjelima, iz neregistrirane grade arhive SO Split.

Jedno od najznačajnijih demokratskih obilježja nove vlasti je Odluka ZAVNOH-a o dužnosti polaganja računa narodu od strane NOO-a najmanje jednom u dva mjeseca. Tu odluku, koja za najšire narodne mase predstavlja novost ali i rezultat nastojanja narodne vlasti da vitalna pitanja rješava u dogovoru s narodom i da njemu odgovara za svoj rad, narod je s oduševljenjem prihvatio. GNOO Splita je prvi put polagao račun o svom radu pred narodom 19. II 1945.⁴⁸ Tada je podnesen opširan izvještaj o svim poslovima koji su u Splitu učinjeni nakon oslobođenja i o zadacima koji tek predstoje. U diskusiji po izvještaju zapažene su i neke manjkavosti u načinu polaganja računa. Za građanstvo je ovakav način rada bio novina tako da nisu svi pripremljeni došli na sastanak, a osim toga vrijeme održavanja sastanka (kasno uvečer) onemogućilo je veću diskusiju. Najviše zamjerki upućenih GNOO-u odnosilo se na diobu hrane stanovništvu, koja nije izvršena u neposrednijem kontaktu s narodom, tako da je došlo do određenog nezadovoljstva u građanstvu. U tom slučaju govori se i u Izvještaju MK KPH za mjesec ožujak. Uočivši nedostatke ranije podjele, GNOO je, prema tom Izvještaju, izradio novi nacrt podjele i prodiskutirao ga s narodom na široj osnovi, preko rajonskih i sektorskih sastanaka JNOF-a, što je urodilo plodom.⁴⁹

Korak dalje u demokratizaciji narodne vlasti predstavljalo je raspisivanje i provođenje izbora za Gradsku narodnooslobodilačku skupštinu i rajonske odbore. Na temelju ovlaštenja Oblasne NO skupštine Dalmacije od 28. i 29. XII 1944. Oblasni NOO Dalmacije je donio odluku o raspisivanju izbora za dan 18. III 1945.⁵⁰

Završene su temeljite pripreme za provođenje izbora u kojima je veliku ulogu odigrao MK KPH Spt i Odbor JNOF-a. U izvještajima za veljaču i ožujak MK KPH govori o formiranju Gradske centralne izborne komisije i rajonskih komisija koje vrše pripreme.⁵¹ Po rajonima su narodu stavljeni na uvid birački spiskovi, u gradu se osjeća velika predizborna aktivnost. U svakom rajonu predviđeno je više glasačkih mjesta, a za svako mjesto je izabrana posebna komisija. Prema deklaraciji o osnovnim pravima naroda i građana demokratske Hrvatske svi građani i građanke s navršenih 18 godina imaju biračko pravo. Izbornog prava nemaju slaboumni građani ni lica koja su se ogriješila o NOB pa su odlukom ili presudom lišena građanskih prava.

Dana 11. III 1945. su u Gradskom kazalištu i Omladinskom domu održane predizborne konferencije, na kojima su izabrani kandidati i upoznato građanstvo s načinom glasanja.⁵² Po gradu je oglašen popis predloženih kandidata od strane JNOF-a za GNOO skupštinu i rajonske NOO-e. Za Gradsku skupštinu predloženo je 105 hca, od kojih se bira 68.⁵³

⁴⁸ *Slobodna Dalmacija*, br. 121, od 20. II 1945.

⁴⁹ AIHRPD, Mikrotjeka, MK Split, film 45—65.

⁵⁰ *Slobodna Dalmacija*, br.

⁵¹ AIHRPD, Mikrotjeka MK Split, film 45—65.

⁵² A. Kisić, n. dj., str. 106.

⁵³ A. Kisić u svom ljetopisu navodi da je bilo predloženo 90 muškaraca i 15 žena, sljedećih zanimanja: radnika 16, činovnika 15, težaka 14, obrtnika 10, trgovaca 8, inženjera 6, liječnika i domaćica po 5, profesora i odvjetnika po 4, studenata, penzionera,

Dana 18. III 1945. u Splitu su provedeni izbori za Gradsku narodnooslobodilačku skupštinu i rajonske odbore, a rezultati su bili poznati 19. III 1945.⁵⁴

Dana 25. III 1945. održano je prvo zasjedanje Gradske narodnooslobodilačke skupštine izabrane na izborima od 18. III, koja je kao svoj izvršni organ izabrala Gradski narodnooslobodilački odbor u koji su ušli predsjednik Ante Mrduljaš, prvi potpredsjednik Marin Trumbić, drugi potpredsjednik Ante Alujević, tajnik Dinko Bilač te članovi, kao pročelnici pojedinih odjela Zvonko Bešker, Desanka Kukoč-Culić, dr Milovil Culić, prof. Ivo Batistić, Frane Segvić, Paško Ninčević, Nikica Kuzmanić i Ivo Radić.⁵⁵

Nakon oslobođenja politički život u Splitu je buknuo svom silom, premda nije zamro ni za vrijeme okupacije. Posvećena je velika pažnja jačanju skojevskih i partijskih organizacija, pa je u Splitu održan čitav niz sastanaka i savjetovanja. U tom periodu se najviše radilo na jačanju organizacija JNOF-a, koje se osnivaju na svim nivoima: po poduzećima, prema pojedinim profesijama, po rajonima, sve do Gradske konferencije JNOF-a, održane u Splitu 12. XII 1944. Na njoj je izabran Izvršni odbor JNOF-a grada Sphta s predsjednikom Ivom Tijardovićem. Organizacije JNOF-a su razvile izvanrednu političku aktivnost. JNOF je u Sphtu bio nosilac niza akcija — velikih političkih manifestacija i demonstracija (u povodu proslave oktobarske revolucije, Crvene armije, u povodu neprijateljske izjave kralja Petra itd.), a još u toku rata istakao se u borbi za bratstvo i jedinstvo i obnovu zemlje. U JNOF-u je bilo obuhvaćeno oko 95% birača. Ključne poluge JNOF-a su bile AFZ, USAOJ i Jedinstveni savez radnika i namještenika Jugoslavije — jedinstvena sindikalna organizacija koja je okupljala gotovo sve zaposlene.

Odmah poslije konferencije održane u Beogradu od 23—25. I, na kojoj su formirani Jedinstveni sindikati Jugoslavije, u oslobođenom dijelu Dalmacije prišlo se formiranju sindikalnih organizacija po poduzećima i ustanovama. Dana 11. IV 1945. u Sphtu je održana i Prva zemaljska konferencija Jedinstvenih sindikata za Hrvatsku.⁵⁶

Krajem prosinca iz Topuskoga u Šibenik dolaze sva rukovodstva NOP-a Hrvatske, osim GŠH. Ona su za vrijeme svog boravka u Dalmaciji pružila veliku pomoć partijskim i drugim organizacijama te jačanju NOO-a.

Dana 14. IV 1945. ZAVNOH je na sjednici u Sphtu izabrao prvu federalnu Vladu Hrvatske s drom Vladimirom Bakarićem na čelu, čime

veterinara i učiteljica po 2, te po jedan apotekar, trg. pomoćnik, poštar, pravnik, intendant kazališta, muzičar, strojovoda, građ. poduzetnik, poručnik NOV-a i direktor banke.

Za rajon Lučac je bilo predloženo 27, a biralo se 18 lica; za rajon Dobri i Varoš po 23 a biralo se po 15; za rajon Manuš 23 a biralo se 14; za rajon Grad 9 abiralo se 6.
⁵⁴ Upisanih glasača, građana Splita, vojnika Splitskoga i onih koji borave u Splitu bilo je 26.983. Od toga je glasalo 23.742. Nije glasalo 2.323. Nije moglo glasati 918 najtežih bolesnika i lica na služb. putovanjima. Neispravno popunjene listića je bilo 342, a nepopunjeneh 135. Odaziv 91,08% u Varoš 90,33%; Dobri 89,78%; Manuš 91,26; Lučac 92,61, Grad 91,15%. *Sl. Dalmacija*, br. 133, od 20. III 1945.

⁵⁵ *Sl. Dalmacija*, br. 136, od 27. ni; *A. Kisić*, n. dj., str. 158.

⁵⁶ *Kronologija Splita 1941—45*, IHRPD Split 1979, str. 368.

je bilo završeno konstituiranje Hrvatske kao federalne države u Sastavu DFJ.

Zahvaljujući sistematskoj pripremi u mjesecima uoči oslobođenja i iskustvima iz 17 slobodnih dana poslije kapitulacije Italije, kada je u Splitu u praksi proveden obrazac budućeg društvenoekonomskog uređenja, narodna vlast Splita je uspješno obavila svoj težak zadatak. Organi vlasti su funkcionirali bez naročitih teškoća, život u gradu je ubrzo normaliziran što je, unatoč izvjesnim nedostacima koji su se povremeno javljali, podiglo ugled Gradskog NOO-a u očima narodnih masa i omogućilo narodnoj vlasti da krene u izvršavanje novih zadataka, u dalju obnovu i izgradnju ratom opustošenog grada, a u isto vrijeme da se bori za stvaranje novih socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa.

f

HODIMIR SIROTKOVIĆ

OSNIVANJE PRVE VLADE FEDERALNE HRVATSKE U SPLITU 14. TRAVNJA 1945. GODINE¹

I.

Odmah nakon konstituiranja ZAVNOH-a na Plitvičkim jezerima 14. lipnja 1943, organizaciju narodne vlasti u Hrvatskoj preuzima na sebe njegov *Izvršni odbor*, sastavljen od 11 članova, s predsjednikom Vladimirom Nazorom na čelu. Na drugom zasjedanju ZAVNOH-a u Plaškom (12—15. listopada 1943) taj je broj povećan na 15 članova. Kako u ratnim uvjetima Izvršni odbor ZAVNOH-a nije mogao djelovati kolegijalno, to je faktično vrhovnu izvršnu funkciju u oslobođenoj Hrvatskoj vršilo *Tajništvo* ZAVNOH-a i njegovi *odjeli*.

Ni nakon trećeg zasjedanja ZAVNOH-a (Topusko, 8—9. svibnja 1944) organizacija vrhovnih organa uprave u Hrvatskoj nije se mnogo izmijenila. Umjesto Izvršnog odbora formirano je *Predsjedništvo* ZAVNOH-a od 32 člana, sa zadatkom da privremeno vrši i funkcije narodne vlade Hrvatske. U praksi su, međutim, i dalje Tajništvo i odjeli ZAVNOH-a donosili najveći broj normativnih i direktivnih akata, dakle faktično vršili funkciju vlade Federalne Hrvatske. Krajem 1944. godine djeluje već u okviru ZAVNOH-a 14 resornih odjela.

S takvom organizacionom strukturom ZAVNOH seli početkom siječnja 1945. godine u oslobođenu Dalmaciju, u grad Šibenik, gdje su mu osigurani mnogo povoljniji uvjeti za miran organizacioni rad. Zašto ZAVNOH nije tada izabrao glavni grad Dalmacije Split za svoje sjedište? Prema sudu pisca za to postoje dva temeljna razloga: 1. Da bi Oblasni NOO za Dalmaciju mogao samostalnije obavljati svoje zadatke; 2. Da ZAVNOH bude teritorijalno bliži sjevernim područjima Hrvatske, gdje su se još uvijek vodile borbe s okupatorima i kvislinzima.

¹ Temelj ovog referata je rad koji je pisac objavio u Krčkom zborniku pod naslovom »Osnivanje prve narodne vlade Federalne Hrvatske« (Krčki zbornik, br. 7. Krk 1976, str. 25—32). Ovaj referat sadrži, međutim, znatne izmjene i dopune gore navedenog rada pisca. U ovom referatu su prvi put korišteni arhivski materijali koji se odnose na sjednicu Centralnog komiteta KPH od 30. ožujka 1945. i sjednicu Izvršnog odbora ZAVNOH-a od 10. travnja 1945. a koji značajno dopunjuju dosadašnja povijesna saznanja o političkim pripremama za osnivanje prve Narodne vlade Federalne Hrvatske.

2.

Mjesec dana nakon formiranja Vlade DFJ u Beogradu, Predsjedništvo AVNOJ-a donosi 5. travnja 1945. Uputstvo o osnovnim načelima za obrazovanje federalnih jedinica,² kao dalji značajan korak za ostvarenje federativnog načela i nacionalne ravnopravnosti jugoslavenskih naroda. Uputstvom je prepušteno predsjedništvima zemaljskih antifašističkih vijeća da detaljnije propišu organizaciju i djelokrug rada svojih zemaljskih vlada.

Temeljem navedenog Uputstva, Predsjedništvo ZAVNOH-a donosi odluku da se 14. travnja 1945. godine u Splitu sazove sedma (izvanredna) sjednica Predsjedništva ZAVNOH-a, na kojoj će se staviti na dnevni red nacrt Odluke o stvaranju Narodne vlade Hrvatske i konstituiranje same te Vlade. Odluka Predsjedništva ZAVNOH-a da se prva narodna vlada Hrvatske konstituiru u Splitu, predstavljala je posebno priznanje i zahvalnost glavnom gradu Dalmacije zbog masovnog učešća i ogromnog doprinosa njegovih građana NOB-u u Hrvatskoj.

3.

Dne 14. travnja 1945. krenula je ujutro iz Šibenika prema Splitu kolona automobila s članovima Predsjedništva ZAVNOH-a, budućim ministrima i raznim funkcionerima narodne vlasti. Sve njih srdačno je dočekaio čitav Split, svečano ukrašen za tu zgodu. Predsjedništvo je odlučilo da se njegova sjednica održi u staroj splitskoj Gradskoj vijećnici na Narodnom trgu, u kojoj su tada bile smještene zbirke Etnografskog muzeja. Radnici su u kratkom roku svečano ukrašili vijećnicu, okitili je narodnim zastavama s petokrakom i zastavama savezničkih sila. Iza predsjedničkog stola postavljeno je poprsje maršala Tita. Prozori svih kuća na Narodnom trgu ukrašeni su sagovima i cvijećem. Narodni trg bio je dupkom ispunjen građanima Splita, vojnicima i invalidima s ordenjem. Tu je i glazba Štaba mornarice. Pioniri — daci splitskih osnovnih škola obasipaju cvijećem članove Predsjedništva ZAVNOH-a i njihove goste, koji u tri sata poslije podne ulaze u svečano ukrašenu Gradsku vijećnicu. Na čelu Predsjedništva kroči starina-pjesnik Vladimir Nator, kojega građani, pioniri i vojnici posebno toplo pozdravljaju, a on se širokim osmjehom rukuje lijevo i desno s razdraganim građanima i daci- ma koji mu burno kliču i plješću. Na nekoliko mjesta na Narodnom trgu instalirani su zvučnici koji su prenosili tok te povijesne sjednice.³

U dvorani su kao počasni gosti Predsjedništva ZAVNOH-a prisutni pojedini vojni komandanti, povjerenici dotadašnjih odjela ZAVNOH-a, članovi Izvršnog odbora JNOF-a Hrvatske, predstavnici Komunističke partije, Izvršnog odbora HSS, Srpskog kluba vijećnika ZAVNOH-a, po-

¹ Zakonodavni rad Predsjedništva AVNOJ-a i Predsjedništva Privremene narodne skupštine, Beograd 1951, str. 82—84.
² Siro opis početka sjednice Predsjedništva ZAVNOH-a u Splitu vidi u knjizi »Narodna vlada Hrvatske«, izd. Državnog nakladnog poduzeća Hrvatske, 1945, str. 5—9.

glavari katoličke i srpskopравoslavne crkve iz Dalmacije. U dvorani su i izaslanici sinjske alke, u svojim živopisnim nošnjama, na čelu s alkar-skim vojvodom.

Za predsjedničkim stolom, uz predsjednika Vladimira Nazora, zauzi-maju svoja mjesta potpredsjednici ZAVNOH-a: Franjo Gaži, predsjednik

Borci Druge dalmatinske proleterske brigade dolaze na odmor u Split nakon žestokih borbi u južnoj Dalmaciji, siječanj 1945.

Izvršnog odbora HSS, i dr Rade Pribićević, predsjednik Srpskog kluba vijećnika ZAVNOH-a. Za predsjedničkim stolom sjede još dvojica vijećnika ZAVNOH-a — dr Pavle Gregorić, prvi tajnik ZAVNOH-a i sada ministar za Hrvatsku u vladi DFJ, te Dušan Čalić, tadašnji tajnik ZAVNOH-a⁴.

Sjednicu je otvorio kraćim govorom predsjednik Vladimir Nazor koji je, među ostalim, rekao: »-Nakon ustrojenja privremene vlade za Federativnu Državu Jugoslaviju, došao je čas da se sastavi i privremena vlada federalne države Hrvatske. Sve što se odredilo na dosadašnjim zasjedanjima našega ZAVNOH-a, osobito na zasjedanju u Topuskome, čvrsto stoji; ali se naša zgrada naglo širi i raste; dograđuje se i izgra-

⁴ Dušan Čalić imenovan je tajnikom ZAVNOH-a na šestoj sjednici Predsjedništva ZAVNOH-a, održanoj u Sibeniku 11. ožujka 1945. Dotsadašnji tajnik ZAVNOH-a dr Pavle Gregorić postao je 7. ožujka 1945. član vlade Demokratske Federativne Jugoslavije, u funkciji ministra za Hrvatsku.

duje neprestano, pa je od potrebe sve veći broj radnika, majstora i neimara, da je podignemo visoku i čvrstu. Od potrebe je izabrati vladu, koja će voditi sve poslove i upravljati zemljom, dok opće glasovanje ne dade čitavome narodu mogućnost, da na izborima odredi sam ljude, koji će u njegovo ime i po njegovim potrebama i željama upravljati državom (...) Sudeno je, da ta naša nova vlada nastane usred proljeća, između Uskrsa i Đurđevdana, u drevnom i starom gradu Splitu. Jest, u Dalmaciji, koja je kolijevka hrvatske državne ideje i hrvatske kulture, i u kojoj se je najviše osjećalo da su Srbi i Hrvati braća, kojima je koracati skupa, u sreći i u nesreći. Jest, u gradu Splitu, što je u drevno vrijeme osjetio, a i vidio hrvatske kraljeve, koji su se u obližnjem Solinu krunili (...) u gradu Splitu, koji se uvijek opirao okupatorima i pokazao smjelost i odvažnost u najtežim časovima našeg narodnog ustanka.⁵

Nazor je konstatirao da od 32 člana Predsjedništva ZAVNOH-a 25-orica prisustvuju sjednici, što je dovoljan kvorum za vijećanje i donošenje odluka. Nazor je nakon toga predložio slijedeći dnevni red: 1. Izvještaj o aktualnoj vojno-pohtičkoj situaciji; 2. Prijedlog Odluke o Narodnoj vladi Hrvatske; 3. Imenovanje Narodne vlade Hrvatske.

Predsjedništvo je usvojilo predloženi dnevni red i odmah potom tajnik JNOF-a Hrvatske dr Vladimir Bakarić podnio je izvještaj o vojno-pohtičkoj situaciji. U govoru, koji je po prilici trajao jedan sat, Bakarić analizira sve bitne elemente tadašnje vojno-političke situacije u Hrvatskoj.⁶ Na početku svoga referata ističe da su ostvarenjem sporazuma Tito-Subašić i stvaranjem jedinstvene vlade DFJ konačno i na međunarodnom planu priznate temeljne tekovine oslobodilačke borbe naših naroda i time uklonjena mogućnost da politika izbjegličke kraljevske vlade nanosi dalju štetu našim narodima na međunarodnom planu. Stvaranje zajedničke savezne Vlade, priznate od svih naših saveznika, nametnulo je i zadatak da se hitno pristupi stvaranju vlada federalnih jedinica nove Jugoslavije dovrši još prije završetka rata, kako bi se jugoslavenski narodi na djelu mogli uvjeriti da se proklamirana politika narodnooslobodilačkog pokreta o bratstvu, jedinstvu i punoj ravnopravnosti svih naših naroda efikasno provodi u život. Ustavotvornoj skupštini ostavljen je zadatak da propiše trajno ustavno uređenje oslobođene zemlje. Osim toga, trebalo je obrazovanjem vlada federalnih jedinica pojačati vanjsko-političke pozicije savezne Vlade, da može lakše odoljeti raznim manevrima i pritiscima domaće i strane reakcije, koja je htjela izigrati temeljne tekovine narodnooslobodilačkog pokreta.

Bakarić se u svojoj analizi vojnog položaja Hrvatske opširno zadržao na objašnjavanju činjenice zbog čega se glavnina ustaških i njemačkih jedinica još uvijek grčevito bori, iako je očito da je rat za njih nepovratno izgubljen. Njemačke i ustaške glavešine hoće — ustvrdio je Bakarić

⁵ Narodna vlada Hrvatske, n. d., u bilj. 3, str. 10—11.

⁶ Cjelovit tekst referata Vladimira Bakarića vidi u knjizi »Narodna vlada Hrvatske, n. d., u bilj. 3, str. 13—31. Vidi također televizijski intervjue dra Vladimira Bakarića uz 30-godišnjicu prve Narodne vlade Hrvatske, objavljen u *Vjesniku u srijedu* od 16. travnja 1975, str. 3.

— da što šire mase povežu s vlastitom sudbinom, da bi stvorili nepremostivi jaz između njih i ostalog slobodoljubivog čovječanstva i tako postavili klicu zla na kojoj bi kasnije mogli graditi nove osnove za buduće planove o novom ratu za gospodstvo nad svijetom.⁷

Bakarić je oštro kritizirao i pomagače tih njemačko-ustaških planova, u prvom redu mačekovsko vodstvo HSS, koje nastoji zavarati domobrane da ustraju uz Pavelića »glupim pričama kako su domobrani prava hrvatska vojska, koja će u pravom času preuzeti vlast, koju će Englezi poduprijeti«. Tim lažnim pričama su otjerali »u sramnu smrt izdajice« hiljade ljudi, u uzaludnom pokušaju da tim putem spase buržoasku vlast u Hrvatskoj.⁸

Bakarić se posebno osvrnuo na napore ustaša da povežu vrhove katoličke crkve uz svoje planove o posljednjoj mobilizaciji. On se opširno osvrnuo na tzv. »prosvjed hrvatskog katoličkog episkopata protiv sustavnog ubijanja i mučenja nevinih svećenika i vjernika«, koji je 24. ožujka 1945. potpisalo 5 nadbiskupa i biskupa iz Poslovnog odbora Predsjedništva biskupskih konferencija, a koje je puno neistina uperenih protiv narodnooslobodilačkog pokreta. Bakarić je ukazao da narodnooslobodilački pokret u Hrvatskoj »osim utvrđenih zločinaca (...) nije progonio niti jednog jedinog predstavnika crkve niti jednog jedinog vjernika samo zato što je on bio svećenik ili vjernik«.⁹

Referent se u svom izvještaju posebno osvrnuo na političke motive kampanje talijanske reakcionarne štampe u tzv. istarskom pitanju i ukazao na metode kojima se pokušava lažnim izvještavanjem o prilikama u Istri praviti pritisak na svjetsko javno mnijenje da Italija i nakon rata zadrži taj naš kraj. Na kraju svoga referata, Bakarić je konstatirao još slijedeće činjenice: Nasuprot tim očajničkim neprijateljskim pokušajima, JNOF Hrvatske postigla je krupne uspjehe, osobito u mobilizaciji Hrvata u Jugoslavensku armiju i u herojskom podnošenju svih tegoba rata u pozadini. JNOF je potakla onaj ogromni radni heroizam diljem čitave zemlje, zahvaljujući kojemu široke radne mase udarničkim radom »relativno tako brzo popravljaju putove, uzdižu zgrade, bolnice, osposobljavaju tvornice u oslobođenim dijelovima (zemlje), a sve gotovo bez ikakvih tehničkih sredstava, a sasvim bez financijskih. Naši ljudi u pozadini, jednako kao i organi narodne vlasti, rade požrtvovno bez ikakvih naplata a uz minimalnu, sasvim bijednu pomoć ili u hrani ili u novcu. Nikakva druga politička formacija ne bi mogla izdržati takve uslove!«¹⁰

Nakon Bakarićeva referata čak 12 članova Predsjedništva uzima riječ, da svojim diskusijama podupru analize i ocjene referenta o aktualnoj vojno-političkoj situaciji u Hrvatskoj.¹¹ Među njima javio se za riječ

⁷ Narodna vlada Hrvatske, n. d., u bilj. 3, str. 21.

⁸ Isto, str. 22.

⁹ O prosvjedu katoličkog episkopata vidi opširnije u raspravi P. Petranovića, Aktivnost rimokatoličkog klera protiv sređivanja prilika u Jugoslaviji (mart 1945 — septembar 1946), Istorija XX veka — zbornik radova V. Beograd 1963, str. 263—312. Petranović, među ostalim, konstatira da su osnovne misli toga biskupskoga prosvjeda sugerirali ustaški vrhovi «dok su ga biskupi samo popunili religioznim sadržajem» (isto, str. 268).

¹⁰ Narodna vlada Hrvatske, n. d., u bilj. 3, str. 29.

i predstavnik Dalmacije drug Vicko Krstulović, koji je u svom govoru rekao i sljedeće: »Na današnji dan ja bih želio reći nekoliko riječi kao sin grada Splita (...) Predgovornici su izrazili priznanje doprinosa u toku ove NOB, doprinosa koji je dao Split i čitava Dalmacija, koja je visoko nosila zastavu bratstva i jedinstva, zastavu oružane borbe (...) Ona je (tj. Dalmacija) dala svoj doprinos na izgrađivanju naše slavne narodne armije, ona je dala veliki doprinos na izgrađivanju naše ratne Titove mornarice, ona je dala svoj doprinos na izgradnji naše narodne vlasti (...) Naročito je zadovoljstvo, naročito je priznanje i samom Splitu i čitavoj hrvatskoj Dalmaciji i svim onim žrtvama palim u borbi, da se ovaj čin odigrava ovdje, čin koji je velik za čitavu našu domovinu.¹²

Na kraju diskusije govorio je i predsjednik Nazor. U jednom pjesnički nadahnutom govoru Nazor je obrazlagao nužnost i potrebu ljubavi i bratstva među Hrvatima i Srbima. A na izvjesne prigovore iz inostranstva da vijećnici ZAVNOH-a nisu izabrani »gumenim kuglicama«, tj. redovnom izbornom procedurom, stari pjesnik je odlučno i polemički strasno odgovorio kritičarima — na svoj pjesnički način: »Glasovi su birački za nas one kaplje, one milijarde kapi krvi, koje su iz žila naših momaka pale na bojnim poljima i na krševima Bosne i Hercegovine, Banije i Like. Mjesto gumenih kuglica pale su za nas sve sile suza iz očiju matera, kojima su djeca bila zaklana. Pale su suze iz očiju udovica, kojima su muževi poginuli. Glasovi su nam davani kapljama znojca staraca i još male djece, koja su morala raditi tvrdu zemlju, jer bi inače naša polja ostala neobrađena. To je ono što nas ovlašćuje i takvim kuglicama mi smo dobili plebiscit onakav kakav ni jedna strana nije dobila (...) Nema ni jedne vlade, koja bi tako iskreno i tako čvrsto bila izabrana kao ona što ćemo je mi sada izabrati.«¹³

Nakon govora predsjednika Nazora zaključena je diskusija o izvještaju tajnika JNOF-a, pa Predsjedništvo jednoglasno donosi Odluku o narodnoj vladi Hrvatske. Na temelju te Odluke, vladu imenuje Predsjedništvo ZAVNOH-a, a ona za svoj rad odgovara Predsjedništvu, odnosno plenumu ZAVNOH-a, kada se ono nalazi u zasjedanju. Vlada postaje najviši izvršni i naredbodavni organ državne vlasti u Hrvatskoj, a nju sačinjava predsjednik, dva potpredsjednika i 11 resornih ministara.¹⁴

Nakon usvajanja Odluke, predsjednik Nazor — temeljem čl. 2 usvojene Odluke¹⁵ — povjerava mandat za sastav vlade dru Vladimiru Bakariću. Ovdje treba spomenuti podatak da se o sastavu Vlade prethodno raspravljalo na sjednici Centralnog komiteta KPH 30. ožujka 1945. u Si-

¹¹ Govorili su: Franjo Gaži, Karlo Mrazović, Kade Pribičević, Pavle Gregorić, Zlatan Sremec, Ante Vrkljan, msgr. Svetozar Rittig, Maca Gržetić, Rade Zigić, Stanko Canica-Opačić, Duško Brkić i Vicko Krstulović. Isto, str. 33—68.

¹² Narodna vlada Hrvatske, n. d., u bilj. 3, str. 66—67.

¹³ Isto, str. 71.

¹⁴ Isto, na str. 72—74 objavljen je čitav tekst Odluke o Narodnoj vladi Hrvatske.

¹⁵ Čl. 2 Odluke o Narodnoj vladi Hrvatske glasi: »Narodnu vladu Hrvatske imenuje Predsjedništvo Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske. Narodna vlada Hrvatske odgovara i polaže račun o svome radu Zemaljskom antifašističkom vijeću narodnog oslobođenja Hrvatske, Predsjedništvu.«

beniku, pa zatim na sjednici Izvršnog odbora JNOF-a Hrvatske, 10. travnja iste godine.

Na sjednici Centralnog komiteta KPH¹⁶ raspravljalo se ponajviše o ličnostima koje bi trebale ući u prvu Narodnu vladu Hrvatske. Centralni komitet se suglasio da »njegova odluka nije konačna«, jer je želio da se o konkretnim kandidatima za ministre raspravi još na sjednici Izvršnog odbora JNOF-a, do čega je i došlo 10. travnja. Na toj sjednici raspravljalo se opširno i o sastavu i o članovima prve Narodne vlade Hrvatske. Sjednici Izvršnog odbora prisustvovali su od komunisti: dr Vladi-

Predsjednik ZAVNOH-a V. Nazor i predsjednik prve Narodne vlade Hrvatske V. Bakarić na Narodnom trgu 15. travnja 1945.

mir Bakarić, Marko Belinić, Bude Grahovac, Dušan Calić, Vicko Krstulović, Maca Gržetić, Milka Kufrin i Karlo Mrazović. Ostali funkcioneri JNOF-a na sjednici bili su: Franjo Gaži, dr Aleksandar Koharović, msgr dr Svetozar Rittig, dr Stanko Silović, Stanko Škare i Ante Vrkljan. Ukupno je bilo na sjednici prisutno 14 članova Izvršnog odbora JNOF-a Hrvatske.

Sadržaj te zanimljive sjednice ostao je sačuvan u arhivskoj dokumentaciji JNOF-a, koja se čuva u Institutu za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu. Ovdje ćemo kratko iznijeti njen sadržaj.¹⁷

¹⁶ Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu, zapisnik sjednice Centralnog komiteta KPH od 30. ožujka 1945, sign. KP—42—11/3203.
¹⁷ Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu, zapisnik sjednice Izvršnog odbora JNOF-a Hrvatske od 10. travnja 1945, sign. Izvršni odbor JNOF-a, kut. I/1945.

Franjo Gaži, predsjednik Izvršnog odbora HSS, u prethodnim razgovorima dao je prijedlog da na čelo Narodne vlade Hrvatske dode pristaša HSS. »Ne radi stranačkog prestiža — kako je Gaži izjavio na ovoj sjednici — već što je Izvršni odbor HSS smatrao da bi to bio mudar potez, obzirom na velik broj pristaša te stranke u predratnom razdoblju i učešće znatnog broja članova HSS u NOB-i«.

Msgr. Rittig je podupro Gažijevo mišljenje s napomenom »da bi politički bilo potrebno da predsjednik vlade bude iz HSS-a, jer je ministar za Hrvatsku (u saveznoj vladi — op. p.) drug dr Pajo Gregorić komunista i jer bi Hrvati rekli, da su sve uzeli komunisti«. Ovom svojom intervencijom dr Rittig je htio upozoriti da bi politički bilo oportuno, zbog vanpartijaca u JNOF-u, da se važnije funkcije u vladi podijele između komunista i vanpartijaca. Na kraju svoje intervencije Rittig je predložio i drugu alternativu: ako Izvršni odbor JNOF-a odluči da predsjednik Vlade Hrvatske bude komunista, onda neka na položaj ministra za Hrvatsku u Saveznoj vladi dode član Izvršnog odbora HSS.

Dr Bakarić, u svojoj replici na iznesena mišljenja i prijedloge Gažija i Rittiga, istaknuo je slijedeće argumente zbog kojih Centralni komitet KPH smatra da na čelu Narodne vlade Hrvatske treba stajati komunisti :

1. Komunistička partija je »organizirala borbu i snosila sve terete borbe«. Međutim, komunisti ne žele da iz postignutih rezultata prave politički kapital, već gledaju prvenstveno u budućnost;

2. Ako je narod do sada imao povjerenje u rad komunista, imat će ga sigurno i ubuduće. I sami Englezi priznaju da je Komunistička partija povela narodnooslobodilačku borbu. Ona je prva bila i za pribiranje svih antifašističkih snaga u zemlji, pa je izgradila i mostove suradnje s Izvršnim odborom HSS ;

3. Ako bi sada išli na promjenu već stvorenih političkih odnosa, reakcija bi pomislila da su komunisti prisiljeni činiti ustupke. A mi ne smijemo dati mogućnost reakciji da dignu glavu — upozorio je dr Bakarić. Uostalom, kad bi i član Izvršnog odbora HSS postao predsjednik Vlade, reakcija bi rekla »da se komunisti kamufliraju i da je član Izvršnog odbora HSS marioneta u rukama komunista«. Prema tome, zaključio je Bakarić, bolje da kod naših neprijatelja ostane strah, da naša Vlada bude »pesnica za reakciju«.

Karlo Mrazović je u svojoj intervenciji rekao da je prošlo vrijeme kada se narod Hrvatske mogao plašiti baukom komunizma. Narod više ne dijeli komunistu od Hrvata, jer komunisti nisu anacionalni. Široki narodni slojevi jasno vide da je program Komunističke partije nacionalan i jedino čega se narod boji to je — da ne bude popuštanja i kompromisa. I zato je bolje da na čelu Vlade bude komunista koji će odlučno provoditi politiku i smjernice Fronta.

U istom duhu govorio je i drugi član Centralnog komiteta KPH — Marko Belinić.

Nakon njihovih argumenata, predstavnici Izvršnog odbora HSS Gaži i Vrkljan su se suglasili s prijedlogom da predsjednik Vlade bude komu-

ništa i izjavili da će Izvršni odbor HSS nastaviti iskrenu suradnju s komunistima.

Na istoj sjednici razgovaralo se još i o broju ministarstava nove Vlade. Diskusiju je izazvalo pitanje o nadležnosti ministarstva za pomorstvo i ribarstvo Vlade Federalne Hrvatske, s obzirom da i Savezna via-

Članovi novoformirane Narodne vlade Hrvatske pred Gradskom vijećnicom u Splitu, 15. travnja 1945.

da ima važne nadležnosti u toj oblasti. Član Izvršnog odbora HSS Ante Vrkljan je zastupao gledište da bi ministarstvo pomorstva Federalne Hrvatske trebalo imati u svojoj nadležnosti ne samo obalnu plovidbu i ribarstvo, već također i pomorsku lokalnu upravu i brodogradnju, s obzirom da Hrvatska ima četiri petine jadranske obale. S tim su se složili dr Rittig i dr Šilović. Dr Bakarić je predložio da se hitno konzultira Savezna vlada o pitanjima razgraničenja nadležnosti u poslovima pomorstva i potom donetse konačna odluka.

Bakarić je zatim predložio sastav Vlade prema sljedećim kriterijima: »Predsjednik vlade treba biti Hrvat. Prvi potpredsjednik je isto Hrvat, a drugi Srbin. Daljnji je sastav u pitanju osnovnih razmjera. Predsjednik vlade je komunist. Razlozi: čitavu nacionalnu borbu vodila je Komunistička partija. Drugo, svima koji misle da će se vratiti staro (Maček) bit će jasno da se staro neće više vratiti.

Prvi potpredsjednik je član HSS, da se vidi da HSS učestvuje u borbi i da su pravi pristaše HSS-a prvi suradnici komunist.

Drugi potpredsjednik je Srbin.

Unutarne poslove preuzima komunist iz razloga da odgovornost pada i dalje na komuniste, koji su povelu borbu.

Ministarstvo pravosuđa preuzimlje Srbin, radi bratstva i jedinstva Ministarstvo prosvjete preuzimlje član HSS-e.

Čitava vlada bila bi vlada fronte i tako bi je mogli nazvati. Jedan vanstranački rodoljub bi ušao isto u vladu.¹⁸ Na kraju sjednice Bakarić je predložio i konkretnu podjelu resora.

S obzirom da je na gore prikazanim sjednicama već bila postignuta načelna i konkretna suglasnost o sastavu Vlade, to je mandatar dr Bakarić, nakon kraćeg odmora, točno u 20 sati izišao na govornicu i izjavio da je nakon konsultiranja s predstavnicima JNOF-a Hrvatske sastavio listu od 14 ministara koju podnosi na odobrenje Predsjedništvu ZAVNOH-a. Predsjedništvo je jednoglasno usvojilo predloženu listu mandataru i predsjednik Nazor je nakon toga proglasio listu ministara prve Narodne vlade Federalne Hrvatske, u sljedećem sastavu:

predsjednik Vlade: dr Vladimir Bakarić;
potpredsjednici Vlade: Franjo Gaži i dr Rade Pribičević;
ministar unutrašnjih poslova: Vicko Krstulović;
ministar pravosuđa: Duško Brkić;
ministar prosvjete: Ante Vrkljan;
ministar financija: Anka Berus;
ministar industrije i rudarstva: dr Mladen Iveković;
ministar trgovine i opskrbe: Dušan Čalić;
ministar poljoprivrede i šumarstva: Tomo Čiković;
ministar narodnog zdravlja: dr Aleksandar Koharović;
ministar socijalne politike: Jurica Draušnik;
ministar građevina: Stanko Čanica-Opačić;

¹⁸ Zapisnik sjednice cit. u bilj. 17, str. 3. zapisnika.

ministar obalnog pomorstva, ribolova i lokalnog saobraćaja:
dr Ulikse Stanger.

Prema podacima iz zapisnika sjednice Izvršnog odbora JNOF-a od 10. travnja,¹⁹ kao predstavnici Komunističke partije u Vladu su ušli: dr Vlado Bakarić, Vicko Krstulović, Anka Berus, i dr Mladen Iveković. Predstavnicima HSS u vladi bili su: Franjo Gaži, Tomo Ciković, Aleksandar Koharović, Ante Vrkljan i Jurica Draušnik. Predstavnicima Srpskog kluba vijećnika ZAVNOH-a bili su: dr Rade Pribičević, Duško Brkić, Dušan Čalić i Stanko Čanica-Opačić. Odvjetnik dr Ulikse Stanger, Istranin, ušao je u Vladu kao »vanstranački rodoljub«.²⁰

Nakon objave vijesti o imenovanju prve Narodne vlade Hrvatske, na Narodnom trgu prolomile su se oduševljene manifestacije. Muzika je intonirala himne »Hej Slaveni« i »Lijepa naša«, a pucnjevima, zvonjavom zvona i raketama grad Split i Hrvatska bili su obaviješteni da je toga trenutka — bilo je 20 sati i 25 minuta — Federalna Hrvatska dobila svoju prvu Narodnu vladu.

Sutradan ujutro članovi Narodne vlade Hrvatske položili su u toj istoj povijesnoj Vijećnici svečanu zakletvu pred predsjednikom Nazorom i članovima Predsjedništva ZAVNOH-a. Članovi Vlade su se zatim vratili u Šibenik i počeli uredovati u prostorijama bivših odjela ZAVNOH-a.

Dne 22. travnja, Narodna vlada Hrvatske izdala je posebnu Deklaraciju u kojoj se, između ostalog, ističe slijedeće: »Stvaranje prve Narodne vlade Hrvatske još u toku samog oslobodilačkog rata protiv tuđinske okupacije dokazom je, da se neotuđiva, a tako dugo nepriznavana prava hrvatskog naroda na slobodu i nezavisnost ostvaruju nezadrživom snagom. Kao rezultat borbe hrvatskog naroda za slobodu i u toku oslobodilačkog rata ostvarilo se i njegovo pravo na vlastitu narodnu vladu«.

U slijedećem stavu Deklaracije Vlada naglašava »ogromno učešće Srba iz Hrvatske u zajedničkoj borbi« i objavljuje da će bržno ostvarivati ravnopravnost Hrvata i Srba i ulagati napore za jačanje bratstva svih naroda Jugoslavije. Vlada upozorava da će »poduzeti oštre mjere protiv okupatorskih slugu, ustaša i četnika« i protiv krivaca za pokolje i raspirivanje nacionalne mržnje. Vlada garantira građanima slobodu savjesti, ali odmah i naglašava da »neće nikome dopustiti da koristeći svoju svečeničku halju radi protiv svoga vlastitog naroda i domovine«. Na kraju Deklaracije vlada obećava da će uz učešće JNOF-a »proučavati mogućnosti poboljšanja životnog standarda širokih narodnih slojeva«.²¹

Vlada je djelovala u Šibeniku do sredine svibnja, dakle oko mjesec dana. Nakon oslobodenja Zagreba, ZAVNOH i Narodna vlada Hrvatske počinju od 20. svibnja uredovati u glavnom gradu Hrvatske, u Zagrebu.

¹⁹ Isto, str. 5—6 zapisnika.

²⁰ Dr. Ulikse Stanger, odvjetnik, rođen je u Opatiji 1888. godine. Iz stare pomorske obitelji. Dr. Stanger bio je izabran 1921. za poslanika istarskih Hrvata u rimskom parlamentu, a 1929. godine bio je prisiljen emigrirati u Jugoslaviju zbog stalnih fašističkih progona. Nakon oslobodenja Dalmacije izabran je za predsjednika Istarskog društva u Splitu. Pozivanje toga istarskog rodoljuba starije generacije u prvu Narodnu vladu Hrvatske smatrano je posebnim znakom pažnje prema istarskim Hrvatima.

²¹ Narodna vlada Hrvatske, n. d., u bilj. 3, str. 91—94.

IV DIO

DJELOVANJE KONTRAREVOLUCIONARNIH SNAGA

LJUBO BOBAN

DRŽANJE GRAĐANSKIH GRUPACIJA U SPLITU OD 1941. DO 1943. GODINE

Po stupnju organiziranosti, utjecaju, načinu djelovanja, programatskim ciljevima, građanske grupacije u Splitu međusobno su se značajno razlikovale, kao uostalom i njihove matične stranke. No, u njihovom ponašanju i ciljevima postojale su i određene zajedničke karakteristike. U ovom prilogu ukazat ćemo na ona obilježja koja su bila zajednička za sve grupacije, upozoriti na specifičnosti ambijenta u kome su one djelovale i naznačiti neke karakteristike u položaju, ponašanju i djelovanju pojedinih grupacija.

Činjenica da se Split nije nalazio u sastavu ustaške države, nego je bio anektirano područje, imala je višestruke posljedice na uvjete djelovanja i oblike ponašanja građanskih grupacija. Položaj građanskih grupacija u Splitu bitno se razlikovao od položaja njihovih matičnih stranaka na području ustaške države. Ustaške vlasti na svom području nisu tolerirale aktivnost bivših građanskih grupacija, a pogotovo ne onih koje su bile jugoslavenske ili srpske orijentacije. Za razliku od takve situacije na području NDH, aktivnost građanskih grupacija u Splitu bila je tolerirana, ukoliko nije bila uperena protiv talijanskih vlasti. Takvi su uvjeti omogućavali ne samo djelovanje pojedinih grupacija zasebno, nego i njihovo međusobno komuniciranje, kakvog nije moglo biti na području gdje je bila ustaška vlast. Grupirane na jednom mjestu, uz relativno povoljne uvjete djelovanja, građanske grupacije u Splitu vršile su i funkciju istaknutih punktova svojih matičnih stranaka, s određenim informativno-obavještajnim zadacima i u međusobnim odnosima i u komuniciranju s inozemstvom. Tako je Split postao središte u kome je na malom prostoru došlo do relativno guste koncentracije građanskih snaga, na svoj način gušće nego što je bila prije izbijanja rata. U isto vrijeme Split je bio središte s gustom koncentracijom revolucionarnog pokreta. Sve će to uvjetovati da će se u njemu razvijati veoma dinamični procesi snažnog intenziteta, i u samom gradu, i na širem prostoru na kome se njegov utjecaj osjećao.

Ovdje se ograničavamo na razdoblje do kapitulacije Italije, što čini zaokruženu vremensku i sadržajnu cjelinu, jer nakon toga nastaju značajni novi momenti u uvjetima djelovanja i načinu ponašanja građan-

skih grupacija. Posebno ističemo: 1) Kapitulacijom Italije nestalo je faktora s kojim je dio građanskih snaga računao u svom ponašanju, i u odnosu, na ustašku državu i na NOP. Nakon kapitulacije Italije te su snage bile primorane tražiti kompenzaciju i birati nove metode i oblike svog ponašanja; 2) Masovnim aktivnim uključivanjem stanovništva u NOP građanskim grupacijama bitno se sužavao prostor djelovanja i oslonac među bivšim pristašama; 3) Iskrcavanje saveznika u Italiji ohrabralo je vodstva građanskih grupacija u njihovoj politici suprotstavljanja NOP-u i pothranjivalo nade da će im intervencija izvana osigurati izgubljene pozicije.

Potrebno je imati stalno na umu da, kad se govori o građanskim strankama u ono vrijeme, da o njima nije moguće govoriti u uobičajenom smislu riječi, jer su ratni uvjeti doveli do višestrukog pregrupiranja, diferenciranja i rastrojavanja u bivšim građanskim strankama, tako da je zapravo moguće govoriti samo o njihovim ostacima. Pa i ti ostaci bili su podložni gotovo svakodnevnim pregrupiranjima. Zato ovdje radije umjesto pojma »građanske stranke« upotrebljavamo pojam »građanske grupacije«, ali i to s potrebnim ogradama.

Pokušajmo u osnovnim Unijama naznačiti bitne karakteristike u položaju, ponašanju i djelovanju pojedinih građanskih grupacija u Splitu u naznačenom vremenu.

1. *Ustaše.* Broj pristaša ustaške organizacije u Splitu sveo se na nekolicinu. No, izvjestan broj pristaša ustaškog programa bio je lociran u redovima desnog krila Hrvatske seljačke stranke. U travanjskom ratu taj se dio otvoreno pomaknuo prema ustaškoj državi, pod općim sklopom okolnosti koje su uvjetovale pomjeranje dijela desnih snaga HSS prema ustašama. To što su ustaše u Splitu kroz nekoliko dana uspjele uspostaviti prividnu vlast nije bio rezultat njihove snage, nego stjecaja okolnosti što im je razvoj događaja išao u prilog. Stari aparat vlasti više nije bio u stanju funkcionirati, do dolaska talijanskih okupacijskih snaga prošlo je nekoliko dana, a revolucionarne snage u svom programu nisu ni imale preuzimanje vlasti. U takvoj praznini malobrojne ustaše prividno su mogle preuzeti situaciju u svoje ruke. Dolazak talijanske vojske označio je početak brzog likvidiranja improvizirane ustaške vlasti. Okupacijske vlasti odmah su i nedvosmisleno dale do znanja da Split smatraju svojim područjem, na kome ne može biti ustaške vlasti. Ta je činjenica otrežnjavajuće djelovala i na onaj malobrojni dio pučanstva koji je u prvom momentu mogao gajiti izvjesne iluzije o ustaškoj vlasti. Javno je mišljenje nedvosmisleno shvatilo suodgovornost ustaša za sudbinu u kojoj se našao Split, što se pogotovo i formalno potvrdilo Rimskim ugovorima. Nakon toga brzog i gorkog iskustva ustaše više nisu mogle računati na proširenje svog oslonca. Naprotiv, i onaj dio desno orijentiranih pristaša HSS, koji je u prvo vrijeme pružao podršku ili sa simpatijama gledao na ustašku vlast, u većini se distancirao od ustaške politike. Kod činjenice da u Splitu nije ostala ustaška vlast, ustaše nisu mogle računati ni na karijerističke elemente i one koji se iz različitih pobuda priključuju novim vlastima. Ustaše nisu mogle računati na bilo kakvu podršku drugih građanskih grupacija. Bile su u nepo-

voljnom položaju prema talijanskim vlastima, koje su zazirale od njihove aktivnosti, smatrajući Split područjem na kome ustaše nemaju što raditi i samo su im iz nužde »savezničkog« odnosa formalno dozvoljavale određenu aktivnost. Na taj način su ustaše u Splitu bile u potpunoj izolaciji ne samo prema stanovništvu, nego i prema svim drugim faktorima političke konstelacije u Splitu. I kad se očekivala kapitulacija Italije, ustaše nisu mogle računati ni na kakve saveznike, a pogotovo ne na samostalno preuzimanje vlasti. Jedina nada bio im je dolazak Nijemaca.

2. *Hrvatska seljačka stranka.* Općenito govoreći, HSS u gradovima nije imala takav utjecaj kao na selima. To je bilo uvjetovano socijalnom strukturom gradova i činjenicom da je u njima bio koncentriran aparat vlasti, što je sve davalo šire manevarske mogućnosti i drugim političkim strankama. Tako je HSS u znatno većoj mjeri imala stranačke konkurente u gradovima nego u selima. Ta općenita karakteristika vrijedi i za njen položaj u Splitu. Treba još dodati i to da je Seljačka stranka s izvjesnim zakašnjenjem počela svoj prodor u Dalmaciju. Tako je u Splitu HSS imala nešto kraću tradiciju nego u većini drugih gradova u unutrašnjosti. No, bez obzira na to, HSS je uoči rata bila najjača politička grupacija u Splitu. Centralno mjesto ona je zadržala i u vrijeme rata. Za razliku od drugih političkih grupacija, koje nisu imale šireg oslonca, svodeći se u nekim slučajevima na uzak krug vodećih aktivista, HSS je imala širu socijalno-političku osnovicu. S tog gledišta HSS je imala centralno mjesto i u aktivnostima NOP-a na pridobijanju pristaša bivših građanskih stranaka za platformu oslobodilačke borbe i socijalističke revolucije. HSS na području Splita nije u tolikoj mjeri bila opterećena odnosom s ustaškim vlastima, kao što je to bio slučaj s njenim organizacijama na području NDH, gdje je njihov rad bio onemogućavan. Oslobođena pritiska ustaških vlasti, HSS je na području Splita mogla veću pažnju posvećivati svojim odnosima u drugim pravcima: prema talijanskim vlastima, drugim građanskim grupacijama i NOP-u. Dio vodstva provodio je politiku izbjegavanja sukoba s talijanskim vlastima. Tako Stranka nije bila izložena frontalnom pritisku okupacijskih vlasti. Ako su talijanske vlasti provodile represivnu politiku prema pristašama te stranke, u pravilu to nisu činile zbog njihove stranačke pripadnosti, nego zbog sklonosti suradnji s oslobodilačkim pokretom ili kao sastavni dio šire represivne denacionalizatorske politike. Takav položaj prema talijanskim vlastima dio vodstva HSS koristio je i za svoju unutrašnju stranačku aktivnost i u odnosima prema drugim građanskim grupacijama i prema NOP-u. Uzimajući u obzir sve faktore koji su određivali mjesto, značenje i ciljeve HSS, druge su građanske grupacije pokazivale izrazit interes za svoj odnos prema HSS. Tako se ona u pravilu nalazila u centru međusobnih odnosa građanskih grupacija. S tog gledišta, ono što se događalo u redovima HSS bilo je od važnosti i za druge građanske grupacije.

Položaj HSS prema drugim građanskim grupacijama u Splitu znatno se razlikovao i po tome što je ona imala relativno najrazvijeniji unutrašnji stranački život. S razvijenom predratnom stranačkom mre-

žom, sa stranačkom tradicijom i širim utjecajem ona se lakše mogla suočiti s uvjetima koje je donio rat, nego što je bio slučaj s drugim građanskim grupacijama. HSS je, znatno više nego druge grupacije, imala svoje organizirane pristaše, svoje zalede u širem prostoru oko Splita, s kojim je do određene granice mogla komunicirati. Tako se ona u Splitu nije našla izolirana, poput nekih drugih grupa. HSS je u Splitu dosta aktivno komunicirala i sa svojom matičnom strankom, s užitim stranačkim vodstvom, što u toj mjeri nije mogao biti slučaj s drugim grupama, čije matične stranke i njihovi stranački dijelovi nisu na području NDH mogli djelovati u mjeri u kojoj je to bio slučaj s HSS. Split je i prije rata imao centralno mjesto u stranačkoj mreži u Dalmaciji. Takav položaj on je zadržao i u vrijeme rata. Preko njega je uže stranačko vodstvo moglo komunicirati sa širim obalnim prostorom. Tako je Split bio značajan istureni punkt HSS, preko koga su cirkulirale informacije, uputstva, obavještajni podaci prema terenu i obrnuto.

Za razumijevanje položaja HSS u Splitu, u vrijeme rata, važno je imati na umu još dvije značajne činjenice: Prvu, da je u njenim redovima bilo dosta teških elemenata, među kojima je demokratska radićevska tradicija bila duboko usađena; drugu, da je, kao što je rečeno, revolucionarni pokret u Splitu bio izrazito razvijen i da je on imao ih izravan utjecaj na radničku klasu, preko revolucionarnih sindikata ili je vršio značajan utjecaj i nad onim njenim dijelom koji se nalazio u okviru Hrvatskog radničkog saveza, kao sastavnog dijela HSS. Obje će te činjenice imati izrazito značenje u procesu unutrašnje diferencijacije HSS i stvaranju prostora za NOP.

Za HSS u Splitu s razlogom tse može reći da je od svih građanskih grupacija doživjela najdinamičnije procese unutrašnjeg pregrupiranja. To je i razumljivo, ima li se u vidu da je ona imala i najširu stranačku osnovu i ujedno bila najheterogenija po svom sastavu. Stoga je o HSS u Splitu u vrijeme rata teško govoriti kao jedinstvenoj grupaciji (što je uostalom bio slučaj s tom strankom u cjelini), nego je potrebno stalno voditi računa o unutrašnjoj diferenciranosti, stalnom pregrupiranju, različitim opredjeljenjima, ne samo u članstvu nego i u stranačkom vodstvu. Raznolikost tog diferenciranja, i zbog dinamičnosti i zbog nejasnog razgraničenja, teško je Odsječeno grupirati. Mogli bismo uglavnom govoriti o ovim osnovnim opredjeljenjima među članstvom HSS u Splitu u vrijeme rata: 1) Desno orijentirani dio, koji je pokazivao simpatije, razumijevanje i dijelom podršku ustaškoj vlasti; 2) Dio koji se već od početka opredjelio za aktivnu oslobodilačku borbu i identificirao se s NOP-om; 3) Zagovornici suradnje s talijanskim vlastima; 4) Dio koji je pokazivao više naklonosti za suradnju s četnicima; 5) Pristaše HSS koji se u dokumentima NOP-a obično nazivaju radićevcima.

Ako se uzme da su pristaše pod 1—2 već u početku stvarno otpali od Stranke, preosta je da se pod HSS uglavnom podrazumijevaju pristaše pod 3—5. Međutim, ni tu prilike nisu statične. Među tim trima orijentacijama radićevska struja bila je najutjecajnija. Ujedno, u tom dijelu Stranke bila je najveća rezerva za NOP. Njihovim dinamičnim pre-

laženjem na pozicije NOP-a slabljena je ujedno njihova prisutnost u tzv. sredinskom dijelu HSS, koji se na taj način stalno sužavao. Kapitulacijom Italije sužen je manevarski prostor i onog dijela koji je u svojoj politici računao s Talijanima. Istina, gornja podjela možda se više može primijeniti na stranačko vodstvo nego na šire članstvo, te u svim etapama nije podjednako primjenljiva.

Proces unutrašnjeg pregrupiranja u redovima HSS prošao je različite etape. U prvo vrijeme među većinom članstva prevladavalo je zatišje i iščekivanje. Tamo gdje je bila uspostavljena ustaška vlast pomicanje desnice HSS prema ustašama uglavnom je potrajalo nešto duže nego u Splitu, gdje je distanciranje prema ustašama ubrzano talijanskom okupacijom i Rimskim ugovorima. Početak oružane borbe stavio je HSS u novu situaciju općenito u Hrvatskoj pa tako i u Splitu. Opća karakteristika u držanju vodstva bilo je opredjeljivanje za politiku pasivnosti, iščekivanja, uz sklonost za mirenje s talijanskim vlastima. No, u toj etapi ujedno se otvara i proces diferenciranja u pitanju za ili protiv okupatora, što dovodi do povećanih opreka između vodstva i članstva i unutar samog vodstva. Većina članstva i dio stranačkog vodstva nalazio se na putu orijentacije prema oslobodilačkom pokretu, prolazeći različitim etapama i oblicima angažiranosti, od simpatiziranja, materijalnog pomaganja, sudjelovanja u različitim oblicima ilegalne aktivnosti do uključivanja u oružanu borbu. Drugi dio stranačkog vodstva još je više išao linijom oportunitizma prema talijanskim okupacijskim vlastima i različitim oblicima aktivnosti sračunatim na kočenje oslobodilačke borbe. Taj dio vodstva na toj liniji će surađivati i s drugim građanskim grupacijama.

Po širini, dinamičnosti, intenzitetu kretanja u redovima HSS naročito je karakteristično proljeće i ljeto 1943, što je bila opća karakteristika kretanja u Dalmaciji, a uglavnom i na ostalim područjima Hrvatske. U proljeće, naime, dolazi do šireg uključivanja pristaša HSS u oslobodilačku borbu na bazi unutrašnje diferencijacije u redovima Stranke, u suprotstavljanju demokratskih tradicija Stranke pod općom parolom radićevske linije, politici oportunitizma i pasivnosti stranačkog vodstva. To je bilo uvjetovano nizom okolnosti, među kojima su i razvoj događaja na svjetskim frontovima te intenzivna aktivnost Inicijativnog odbora ZAVNOH-a na pridobijanju pristaša HSS. Inicijativa koju je pokrenula Magovčeva grupa prelaskom na oslobođeni teritorij, imala je dinamičan odjek i u Dalmaciji, pa tako i u Splitu. Dobija se dojam da u Dalmaciji nije u tolikoj mjeri dolazila do izražaja ona linija koju će zastupati Magovac, naročito kasnije, a kojoj je cilj bio da se HSS što samostalnije konstituiraju unutar NOP-a. Srastanje tzv. radićevske linije s platformom NOP-a kao da je u Dalmaciji bilo nešto jasnije izraženo. No, to bi pitanje svestranijim istraživanjima trebalo tek analizirati.

Gornji procesi još su više produbili opreku s oportunističkim djelom vodstva HSS u Splitu. Predstojeća kapitulacija Italije bila je za to i razlog više. Taj dio vodstva pojačao je svoju aktivnost s ciljem da se za taj događaj pripremi i što organiziranije suprotstavi NOP-u. Zato se

u to vrijeme ponovo intenziviraju odnosi među građanskim grupacijama.

3. *Samostalna demokratska stranka.* Ovdje se u pravom smislu radi o ostacima nekadašnje Stranke, koja je i u dotadnom razdoblju imala veoma buran razvoj. U ratnim prilikama Stranka je ponovo doživljavala duboku krizu. Kako je svoje pristaše imala mahom među srpskim stanovništvom u Hrvatskoj, represivna politika ustaških vlasti prema srpskom stanovništvu drastično je pogodila Stranku. Njen dio koji se nalazio u Splitu imao je u tom pogledu povoljniji položaj, jer je, izvan dosega ustaških vlasti, imao mogućnost opstanka i relativnog djelovanja. Samostalci u Splitu bili su uglavnom izolirana grupa, koja nije imala organizirane veze s matičnim dijelom stranke, čije su se istaknutije vode nalazile u inozemstvu.

Kratkotrajna ustaška vlast u Splitu bila je neposredna prijetnja samostalcima zbog njihove ranije programatske orijentacije. Iz tih razloga oni su s olakšanjem dočekali talijansku okupacijsku vlast, jer im je ona, u poređenju s ustaškom vlašću, pružala relativnu sigurnost. Svoj odnos prema talijanskoj okupaciji i ustaškom separatizmu samostalci su načelno gradili na svojoj ranijoj programatskoj orijentaciji privrženih pristaša jugoslavenske državne zajednice. To je bilo i njihovo polazište u odnosima s drugim političkim grupacijama. To će biti i pretežni motiv za njihovo komuniciranje prema NOP-u.

Samostalci brojčano u Splitu nisu predstavljali značajniju grupaciju. Radilo se o malom broju članstva, pretežno ranije istaknutijim stranačkim aktivistima i prorijedenim pristašama, lociranim u Splitu i blizjoj okolini. Većinom se radilo o stranačkim pristašama hrvatske narodnosti, ali i o izvjesnom broju Srba s tog područja ili onih koji su tu utočište našli pred terorom na području NDH. Za NOP je ova grupacija bila više zanimljiva po svojoj programatskoj orijentaciji i elastičnijem držanju, nego po brojčanoj snazi.

U Banovini Hrvatskoj samostalci su bili izloženi pritisku Jugoslavenske nacionalne stranke i Jugoslavenske radikalne zajednice, koje su svoje pozicije u Hrvatskoj nastojale izgraditi na račun samostalaca. U ratnim uvjetima njihov je antagonizam bio ublažen, ali su načelne opreke i dalje bile prisutne. Samostalci su u krugu građanskih grupacija u Splitu lavirali negdje po sredini, izbjegavajući krajnosti. Nastavljajući raniju suradnju s HSS, samostalci su i u ratnom razdoblju s tom strankom imali najčvršće veze.

Polazeći od svojih ranijih programatskih stavova, položaja u kome su se našli u ratu, perspektiva koje im je otvarao NOP, samostalci su od samog početka među svim građanskim grupacijama pokazivali najviše elastičnosti prema NOP-u. U početku su bili skloni oportunističkom držanju. Skeptično su gledali na perspektivu oružane borbe, a u talijanskoj vlasti gledali i privremenu zaštitu svog položaja. Na oružanu borbu s rezervom su gledali i s obzirom na to da je njen nosilac bio revolucionarni pokret. No, i pored tih rezervi, samostalci su u početku s više simpatija i razumijevanja gledali na aktivan otpor, nego što je to bio slučaj s drugim građanskim grupacijama, ali su i oni na taj otpor gti-

dali s određene udaljenosti, potpomažući ga uglavnom s periferije. Uklješteni između talijanske vlasti i ustaške države, između drugih građanskih grupacija i njihova skretanja u desno, te oslobodilačkog pokreta, većina samostalaca se sve više okretala prema NOP-u, prekoračujući distancu koju su u početku prema njemu imali, ulazeći u njega aktivnije, do uključivanja u oružanu borbu. To je bilo osnovno obilježje kretanja među samostalcima, a samo manji broj njih okretao se u drugim pravcima. Pred kapitulaciju Italije samostanci se više i ne pojavljuju kao neki organiziraniji faktor. Proces njihova pregrupiranja i distribuiranja već je bio završen.

4. *Jugoslavenska nacionalna stranka.* Ona je nastala u vrijeme šestojanuarskog režima i u svojim programatskim temeljima imala je integralno jugoslavenstvo i unitarnu državnu organizaciju. Ona nikad nije postigla neke čvršće i šire temelje i relativno je ostala povezana samo dok se nalazila na vlasti. Prvu krizu Stranka je doživljavala nakon smrti kralja Aleksandra, kad je počelo njeno udaljšavanje s vlasti. Drugu krizu je Stranka preživljavala u vrijeme parlamentarnih izbora 1938. Tada se matični dio stranke, na čelu s generalom Živkovićem, našao na izbornoj listi opozicije, protiv vladajuće Stojadinovićeve Jugoslavenske radikalne zajednice. JNS u Savskoj i Primorskoj banovini, međutim, išla je drugim putem. Ona se našla na vladinoj izbornoj listi, protiv opozicije u Hrvatskoj. Suradnja JNS i JRZ u Hrvatskoj nastavljena je i nakon parlamentarnih izbora, u zajedničkom otporu stanju koje je nastalo izgradnjom Banovine Hrvatske. JNS se uklopila u tabor onih snaga koje su težile povratku ma staro stanje, kao optimalnom cilju ili, u nešto blažim oblicima, u nastojanjima za pripojenje dijela teritorija Banovine Hrvatske tzv. srpskoj jedinici, odnosno u zahtjevima za posebnim položajem srpskog stanovništva u Hrvatskoj, što je trebalo služiti i integralno-jugoslavenskim snagama u Hrvatskoj.

Kad je uspostavljena kratkotrajna ustaška vlast u Splitu, pristaše JNS bili su izloženi ne samo političkom pritisku nego i prijetnji fizičkog uništavanja u većoj mjeri nego što je to bio slučaj sa samostalcima. Zato su, poput samostalaca, i pristaše JNS, i u još većoj mjeri, primili talijansku okupaciju kao određeno olakšanje.

Uspostavom talijanske vlasti i nakon Rimskih ugovora nastaju značajne promjene u redovima JNS, u kojima dolazi do priliva novih snaga, s posljedicama koje će nastati u strukturi i držanju ove grupacije. Otada se pristalice Stranke na području Splita mogu podijeliti uglavnom na tri grupacije: 1) Pristalice iz redova mjesnog stanovništva, pretežno hrvatske nacionalnosti. Nakon svih spomenutih diferencijacija JNS na području Splita nije imala značajnijeg oslonca i u osnovi se svodila na užu krug aktivnijih pristalica, koji su u prošlosti postigli određeni utjecaj i u javnosti Stranku više održavali svojim aktivizmom i ranijim ugledom nego širinom utjecaja. Na sličan način utjecaj te stranke održavao se i u nekim punktovima u okolici Splita; 2) Dio pristalica JNS našao se na tom području zatečen ratnim događajima. Većinom se radilo o oficirima i podoficirima jugoslavenske vojske i nekim pripadnicima

državnih vlasti; 3) Treću grupu činile su one pristalice JNS koji su izbjegli s područja pod ustaškom vlašću, nalazeći u Sptu, pod talijanskom vlašću, ne samo utočište, nego i mogućnost za djelovanje s pozicija stranačkog programa. Taj dio pridošlica bio je pretežno srpske nacionalnosti. Spajanjem ovih triju grupa JNS je u Splitu postigla koncentraciju koja je nadilazila njen predratni utjecaj i njen stvarni utjecaj među mjesnim stanovništvom. Važnost položaja JNS bila je još posebno u tome što je ona imala znatan utjecaj među oficirima i podoficirima, kojih je u Sptu bilo nekoliko stotina. Slično samostalcima, ni JNS nije imala organizirano zaleđe u Hrvatskoj, a težište joj je bilo u emigraciji.

Činjenica da u Splitu nije bilo ustaške vlasti utjecat će na oblike i pravce angažiranja pristalice JNS. Naročito su pridošlice bile zaokupljene s onim što se događalo na području NDH, dakle izvan samog Splita. Kako se među pridošlicama prvenstveno radilo o pripadnicima srpske nacionalnosti, oni su u prvom redu bih zaokupljeni pitanjem zaštite srpskog stanovništva. U tome su svoju ulogu trebale odigrati i talijanske vlasti, s kojima se računalo kao s faktorom protiv ustaške vlasti. To je uvjetovalo da su pristalice JNS ublažavale svoj odnos prema okupacijskim vlastima, a dio njih i otvoreno surađivao. Drugi razlog za takvo držanje prema okupacijskim vlastima bio je zajednički interes na suzbijanju NOP-a. Kad se radilo o suradnji protiv ustaških vlasti, Talijani su imali određenih obzira i ograničenja, dok takvih ograničenja i obzira nisu imali kad se radilo o zajedničkoj suradnji protiv NOP-a.

Razlozi za unutrašnja pregrupiranja i diferencijaciju među pristalsama JNS bili su različiti, ali dva su najvažnija: prvi, odnos prema talijanskim okupacijskim vlastima, i drugi, prema četnicima. Od traženja zaštitnika pred terorom ustaškog režima, što je bilo karakteristično u početku, građanske su grupacije postupno, ulazeći i u suradnju protiv NOP-a, odlazile u neposrednu i sve dublju suradnju s okupacijskim vlastima. Pred takvom eskalacijom politike nacionalne izdaje dio pristasa JNS nije slijedio pohtiku užeg stranačkog vodstva i počeo se od nje distancirati. Stranka je, kao što je rečeno, u središtu svoga programa imala integralno jugoslavenstvo i unitarnu državnu organizaciju. Četnički pokret, s kojim je i JNS bila isprepletana, sve naglašenije je dobijao velikosrpsko ekstremističko obilježje. Pred tim dvjema tendencijama u stranačkoj i međustranačkoj politici dio pristasa JNS sve se naglašenije opredjeljivao za pohtiku neutralnosti. To je već samo po sebi otvaralo i njihov drugačiji odnos prema NOP-u. Tako se već od samog početka aktivnog otpora okupacijskom režimu moglo zapaziti da je dio pristasa JNS sa simpatijama gledao na taj otpor, bio spreman podupirati ga s određene udaljenosti, gledajući inače s dosta skepse na perspektivu oružane borbe. Postupno, kako je ta borba sve više pokazivala vidljive rezultate, i skepsa prema njoj bila je ublažavana. Dio pristasa JNS tražio je u njoj i svoje mjesto. Jedan dio njih vidio je u tome najbolji put da se Stranci osigura participacija u poslijeratnom rasporedu snaga. Drugi dio nastavio je svoje skretanje udesno, produbljujući suradnju s Talijanima i slijedeći četničku orijentaciju. Talijanske vlasti odnosile

su se diferencirano prema pristalicama JNS, zavisno od smjera kojim su se one opredjeljivale. U pritisku na one koji su zauzimali neutralno držanje, ili se opredjeljivali za NOP, bila je uspostavljena i povremena suradnja četničkih snaga i talijanskih vlasti. Dinamika opredjeljivanja dijela pristalica JNS za NOP bila je u osnovi slična onoj koja se mogla zapaziti i kod samostalaca. Pred kapitulaciju Italije diferencijacija je bila u osnovi već dovršena. I preostali neutralci u tim su se danima uglavnom okrenuli prema NOP-u, a onaj dio koji je računao s Talijanima našao se u situaciji da traži nove saveznike.

5. *Jugoslavenska radikalna zajednica.* Ova stranka (točnije stranačka koalicija) nije u Sphu imala dužu tradiciju. Uostalom, ona je stvorena tek 1935. Broj radikala, koji su činili jedan dio te stranačke koalicije, bio je u to vrijeme u Hrvatskoj već sasvim malen, neznatan. Svoje pristalice ona je regrutirala uglavnom među onima koji su bili vezani uz vlast, a povukla je i jedan dio dotadašnjih pristalica JNS. JRZ je, kao što je spomenuto, na parlamentarnim izborima 1938. u Hrvatskoj kooperirala s JNS, a njihova suradnja nastavljena je i nakon toga. I sama JRZ u to je vrijeme bila pocijepana. Jedan njen dio ostao je vjeran Stojadinoviću, a drugi je, podržavajući Cvetkovića, formalno bio nosilac novog stanja, stvorenog formiranjem Banovine Hrvatske. No, Cvetkovićev dio JRZ u Hrvatskoj bio je nezadovoljan s promjenama koje su nastale tako da se i taj dio stvarno nalazio u opoziciji.

JRZ u Splitu nije imala organiziran stranački život ni u onoj mjeri u kojoj je to imala JNS ili SDS. Prihv. pristalica Stranke u Splitu nastaje tek nakon Rimskih ugovora, dolaskom izbjeglica s područja NDH. Među njima bila je i nekolicina istaknutih pristalica Stranke, koji su u Sphu aktivno djelovali, ali ni tada se ta grupacija nije pojavljivala kao organizirana stranačka cjelina. Pristalice Stranke bili su rasuti po raznim drugim pozicijama (Srpski odbor, Nacionalni komitet, među četnicima). Kako se mahom radilo o pristalicama iz krajeva sa srpskim stanovništvom na području NDH, njihova glavna preokupacija bila je okrenuta u tom pravcu. Pretežno su se opredjeljivali za suradnju s Talijanima, u težnji da se dobije talijanska podrška prema ustaškim vlastima i prema zajedničkoj suradnji protiv NOP-a. Većina pristalica Stranke našla ise u redovima četničkog pokreta. JRZ, s dijelom JNS i u znatno manjem broju SDS, davala je jezgro četničke organizacije u Sphu.

***

U Splitu je postojala značajna koncentracija građanskih grupacija. One su imale relativno povoljnu mogućnost djelovanja. Sve je to stvaralo dojam o svakodnevnoj organiziranoj prisutnosti građanskih grupacija u političkom životu, ponekad i dojam o njihovoj većoj prisutnosti nego što je bio njihov stvarni utjecaj. To su dijelom bili i razlozi zbog kojih je vodstvo NOP-a bilo gotovo u kontinuiranim kontaktima s građanskim grupacijama od prvih dana rata. Organi NOP-a u Dalmaciji i Sphu svoj odnos prema građanskim grupacijama gradili su na temelju procjene lokalnih prilika i općih stavova koje su u tome imali ali centralni

organi NOP-a u Hrvatskoj i Jugoslaviji. Raspoloživi dokumenti nas upozoravaju na određene razlike u gledištima lokalnih i centralnih organa. Ta problematika zaslužuje da bude zasebno i iscrpno analizirana, da se sagleda prava suština tih razlika, da se vidi u kolikoj se mjeri u nekim pitanjima radilo o različitim pristupima, a koliko su bile stvarno različite situacije.

U centru pažnje NOP-a u Splitu svakako je bila HSS, s obzirom na njenu tradiciju, širinu utjecaja i posljedice njenog ponašanja na držanje drugih građanskih grupacija. Položaj te Stranke u mnogočemu se razlikovao od njenog položaja na područjima s ustaškom vlašću. Spomenimo npr. samo činjenicu da u Splitu nije bilo mobilizacije za ustaški aparat, ustaške i domobranske jedinice. Na taj način pristaše HSS u Splitu nisu stavljane pred alternativu da se opredjeljuju između služenja ustaškoj vlasti, ili da se, izbjegavajući takvu soluciju, opredjeljuju za NOP. Ta je činjenica svakako mogla imati utjecaja na tempo i motivaciju opredjeljivanja jednog dijela članstva HSS. No, s druge strane, nepostojanje domobranstva donekle je sužavalo manevarski prostor HSS, koja svoje članstvo nije mogla okretati prema domobranstvu i tako usporavati njegovo opredjeljivanje za NOP. Na taj način HSS je mogla lakše biti istjerivana načistač i lišavana šansi da stvara rezervna uporišta iz kojih se mogla suprotstavljati NOP-u.

Bilo bi moguće na sličan način uočiti i više drugih specifičnosti u položaju HSS. Isto tako mogli bismo postupiti i s drugim građanskim grupacijama. No, to bi tražilo sustavniju i razrađeniju analizu, što nije cilj ovoga priloga.

FIKRETA JELIĆ-BUTIĆ

O NEKIM OBILJEŽJIMA POLITIKE HRVATSKE SELJAČKE STRANKE U SPLITU 1941—1944. GODINE

Namjera je ovog priloga da pokuša ukazati na neke karakteristične momente u politici Hrvatske seljačke stranke u Splitu u razdoblju od sloma Kraljevine Jugoslavije i okupacije zemlje do konačnog oslobođenja grada, listopada 1944. godine.

U pogledu pristupa obradi te teme potrebno je ukazati da se pojam politike HSS-a treba donekle uvjetno shvatiti. Radi se, naime, u prvom redu o držanju, tj. politici grupacije predstavnika te stranke u Splitu, a što, dakako, vrijedi i za pojedina druga područja kada je riječ o istraživanju te problematike. Ovom prilikom se mimoilazi ispitivanje procesa pristupa narodnooslobodilačkom pokretu u širim slojevima stanovništva Splita i okolnog područja, jer se ta tema funkcionalno uklapa u istraživanje politike KP Hrvatske i drugih faktora NOP-a. Već i ta činjenica ukazuje na neka bitna pitanja kada je riječ o pristupu istraživanju politike HSS-a u ratnom razdoblju. Iako je, naime, sa slomom Kraljevine Jugoslavije i okupacijom zemlje doživjela sličnu sudbinu kao i druge građanske stranke, ipak HSS dobiva drugačiji tretman u politici pojedinih snaga i faktora u toku rata. S obzirom na njen dotadašnji povijesni razvoj i politički utjecaj kao reprezentanta hrvatske građanske politike, shvatljivo je da je odnos drugih zainteresiranih snaga morao da se temelji na posebnoj strategiji i taktici.¹

I

Nakon uspostave Banovine Hrvatske, krajem kolovoza 1939, vodstvo HSS-a je bilo zainteresirano da u Splitu ojača stranačku organizaciju. Usljedilo je i formalno konstituiranje stranke s vidljivo razgranatom

¹ O ovoj temi se nije zasebno pisalo u povijesnoj literaturi, koja je inače oskudna kada je riječ o politici HSS-a 1941—1945. U pojedinim radovima koji se navode u daljim bilješkama, tek je ukazano na poneki aspekt držanja grupacije HSS-a u Splitu. Zbog toga se ovaj rad poslavito temelji na proučavanju arhivske građe različite provenijencije. Oskudnost i vidljiva fragmentarnost te građe utječu i na karakter ovog rada, u kojemu su učinjeni prvi koraci u rekonstrukciji nekih zbivanja i uočavanju pojedinih važnijih pojava i problema.

organizacijskom strukturom. Bio je to znak da se uz podršku aparata Banske vlasti ojača politički utjecaj u gradu gdje je osobito snažan bio komunistički pokret. Sa splitskom organizacijom HSS-a računalo se kao s važnom polugom izgradnje političkog sistema u Banovini Hrvatskoj. Ona je službeno ponovno konstituirana u prosincu 1939, kada je u tu svrhu u Split došao i glavni tajnik HSS-a, J. Krnjević.² Toj akciji je prethodilo pokretanje stranačkog glasila *Hrvatski glasnik*, godinu dana ranije.³

Slom Kraljevine Jugoslavije i posebno proglašenje NDH unose vidljivije promjene u splitskoj organizaciji HSS-a, tj. jasnije ukazuju na postojanje razlika u političkoj orijentaciji pojedinaca iz rukovodeće skupine. Splitska organizacija HSS-a zahvaćena je vidljivom diferencijacijom, koja, dakako, svoje klice nosi iz predratnog razdoblja. U tom pogledu vidljivo je došla do izražaja proustaška orijentacija pojedinaca, koja se manifestirala u travanjskim danima do uspostave talijanske fašističke okupacije. U atmosferi koja je tada u Splitu poprimila obilježja bezvlašća, ustaški elementi su, u skladu s Kvatemikovim aktom o proglašenju NDH i Mačekovim pozivom da se organizacije HSS-a stave u službu novom režimu, preuzeli vlast u gradu. Jedan od najaktivnijih bio je J. Berković, zastupnik HSS-a za Hvar.⁴ Uz to treba ukazati na činjenicu da je Split bio jedan od izrazitijih primjera uloge Hrvatske seljačke zaštite i u »održavanju reda i mira«, i u razoružavanju jugoslavenskih vojnika.⁵

Zasigurno je Mačekova instrukcija u njegovu proglašenju od 10. travnja imala ponešto drugačiji odraz kod predstavnika HSS-a u Splitu, kao gradu koji je ušao u područje što je Italija anektirala. Politika suradnje s talijanskim vlastima u toj sredini vidljivo se izlagala opasnosti kompromitacije, ali, dakako, iz toga nije mogla ojačati spoznaja o potrebi bilo kakve konfrontacije. Parola »živjeti u miru« pojavila se na čas kao spasonosna za glavninu predstavnika HSS-a. To je zapravo bila specifična primjena poznate formule vodstva HSS-a, koja se izražavala u riječima »politike čekanja«. Na njoj je težila da ustraje matična struja u Splitu, gradu u kojem su se ukrštavale i suprotstavljale različite političke orijentacije i tendencije. Zbog toga je na mjestu pretpostavka da se ne može govoriti o samostalnijem političkom aktivitetu te struje

² Gradski odbor HSS-a u Splitu nije djelovao od 1936, iako da je vodstvo HSS-a bilo osobito zainteresirano da oživi njegov rad (*Novo doba*, 6. n. 1940).

³ *Hrvatski glasnik* pokrenuli su u prosincu 1938. uz pomoć splitskog zastupnika HSS-a Jurja Šuteja, zastupnici Paško Kaliterna i Josip Berković, vodeće osobe stranačke organizacije u Splitu (*Hrvatski glasnik*, 30. XII 1939).

⁴ U svom »Ljetopisu grada Splita«, koji je vodio za vrijeme rata, splitski novinar A. Kisić je zabilježio: »Izgleda, da ipak Ustaški povjerenik (A. Luetić, F. J.) prema nalogima iz Zagreba ima da se u svim pitanjima sporazumi sa ovdašnjim zastupnicima izabranim na listi HSS jer se osobito u tom isticao dr. Berković koji je uređivao kod Redarstva i ostale davao direktive« (Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije, Split (dalje: IHRPD), Ljetopis, 1941, str. 18).

⁵ Kisić je zabilježio: »Gradom patroliraju zaštitari. Bilo je tu mladosti od 16—18 godina, gimnazijalaca, koji su nosili vojničke kacige i puške, koje su dosizale do pete. Dovedena iz okolnih sela seoska zaštita bila je smještena na Gripana i patrolirala je i ona većinom u vojničkim kaputima, sa oružjem, a crvena kapa na glavi, a bilo ih je kao zaštitari i samih vojnika. Splitskog se težaka nije vidjelo u ovoj službi« (Ljetopis, 1941, str. 26).

u toku 1941. godine. Međutim, u jednom pitanju je ta struja dosta jasno izrazila svoje političko gledište. Radi se o pokušajima konkretnih sporazuma između predstavnika Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju i poznatijih pojedinaca iz HSS-a (P. Kalitema, Ivan Petar Mladineo, Šime Poduje), do kojih je došlo u ljeto 1941. godine. U sklopu svojih napora na okupljanju nekompromitiranih funkcionera razbijenih građanskih stranaka u Splitu i njihova uključivanja u oslobodilački pokret na liniji Narodnooslobodilačke fronte, Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju osobito je pažnju posvetio predstavnicima HSS-a. Prema sjećanju njegova političkog sekretara Vicka Krstulovića, PK je tada »ocijenuo da bi za masovnost oružane borbe i drugih oblika otpora u Dalmaciji najviše mogli da doprinesu funkcioneri Hrvatske seljačke stranke gdje je utjecaj mačekovaca bio još jak«.⁶ Prema nacrtu Platforme JNOF-a iz kolovoza 1941, Pokrajinski komitet je isticao da je u cilju organiziranja što uspješnije oružane borbe protiv okupatora potrebno »za cijelu Dalmaciju osnovati u Splitu odbor jedinstvenog nacionalnog oslobodilačkog fronta, a po svim mjestima osnovati mjesne odbore. Ovi odbori treba da budu sastavljeni od predstavnika svih klasa, političkih grupa i stranaka, kao i pojedinih većih i manjih društava itd.«⁷ Također je u Split pravodobno stigao i poziv Centralnog komiteta KPH, od 5. rujna 1941, upućen pristašama HSS-a da stupe u zajedničku borbu »čitavog hrvatskog naroda, jedinstveni front sa svim narodima Jugoslavije«, te ostalim potlačenim narodima i savezničkim silama »protiv fašizma i njegovih plaćenika«.⁸

Međutim, pokušaji Pokrajinskog komiteta, koji su doveli do susreta i pregovora s predstavnicima HSS-a u Splitu Kalitemom, Mladineom te Podujom, nisu urodili nikakvim konkretnim sporazumom. Za predstavnike HSS-a nije bilo prihvatljivo osnovno gledište NOP-a da će se nacionalno oslobođenje postići samo oružanom borbom naroda. Suprotstavljali su se isticanjem svog uvjerenja da pobjedu nad fašističkim silama mogu izvojevati samo velike savezničke sile, koje će kao takve imati i presudnu ulogu u određivanju dalje sudbine Jugoslavije i Hrvatske. S druge strane, u vodećoj grupaciji HSS-a tada su se očito potezivali akcije komunisti.⁹ Pozivajući se na direktive »vodstva iz Zagreba«, predstavnici HSS-a su u rujnu izjavili da oni službeno neće surađivati s NOP-om »ali da pojedincima prepuštaju u tome slobodne ruke i da se ograđuju od onih koji pomažu ustaše«.¹⁰ Na osnovu stečenih iskustava PK je već u listopadu zaključivao da akcije na stvaranju

⁶ V. Krstulović, *Dalmatinsko ljeto 1941*, *Vjesnik* 8. VI 1971.

⁷ Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda (dalje: Zbornik dokumenata NOR-a), V/30, Beograd 1963, 15.

⁸ D. Gizdić, *Dalmacija 1941*, Zagreb 1959, 315. Proglas CK KPH objavljen je u Zborniku dokumenata NOR-a, VI, 62–65.

⁹ V. Krstulović, *Dalmatinsko ljeto 1941*, *Vjesnik*, 9. VI 1971; D. Gizdić, n. dj., 316; S. Kvesić, *Dalmacija u narodnooslobodilačkoj borbi*, Zagreb 1960, 162.

¹⁰ Zbornik dokumenata NOR-a, VI, 93.

NOF-a u Splitu, a i u drugim područjima, imaju više uspjeha kada se pokreću »odozdo«, jer predstavnici HSS-a, kao i drugih građanskih stranaka, »neće nikakvu borbu i vole s okupatorima živjeti u miru.«¹¹

II

Akcija oko stvaranja Narodnooslobodilačkog odbora Splita, početkom 1942, unosi ipak neke nove momente u držanje matične grupacije HSS-a. Uspjeh u razvoju narodnooslobodilačke borbe u Dalmaciji i sve uvjerljivija spoznaja o snažnom utjecaju NOP-a u Sphu nisu mogli više ostaviti sasvim ravnodušnim pojedine predstavnike HSS-a, kada je riječ o pitanjima suradnje. Došlo je to do izražaja prvih dana siječnja 1942. u davanju načelne suglasnosti za pristupanje NOO-u Splita. Taj korak je bio više karakterističan za upoznavanje same taktike HSS-a u određenoj situaciji. Uz načelnu izjavu o suradnji isticane su konkretne ograde i zahtjevi, kao što je potreba dobivanja »dozvole iz Zagreba«, bojazan od represalija okupatora, te prethodni dogovor s predstavnicima SDS-a. Uzimajući u obzir sve te momente, PK je u svom izvještaju Centralnom komitetu KPH, sredinom siječnja 1942, formulirao svoje gledište o spomenutim predstavnicima HSS-a ovim riječima: »Pod pritiskom odozdo prihvaćaju na riječima suradnju, ah nema izgleda da dođe do istinske suradnje rukovodstva s nama u ovoj borbi. Razvitak općih prilika u Dalmaciji sili ih da se formalno izjašnjavaju za suradnju, da steknu priznanje, da su navodno sudjelovali u narodnooslobodilačkoj borbi.«¹² Na toj procjeni se temeljila dalja sve otvorenija konfrontacija rukovodstva NOP-a i grupe funkcionera HSS-a u Sphu, koji su se predstavljali kao jezgro stranke i glavni tumač politike Mačekove struje. Ta konfrontacija je zapravo bila realizacija općega političkog kursa rukovodstva NOP-a u Jugoslaviji i Hrvatskoj prema držanju vodstva HSS-a i Mačeka. U svom pismu početkom siječnja 1942, upućenom partijskom i vojnom rukovodstvu NOP-a Hrvatske, Tito je isticao da je došao »čas da Kompartija Hrvatske smelo i otvoreno kaže hrvatskom narodu da je takvo držanje voda HSS-a ne samo štetno već i izdajničko«. Poziciju pasivnosti i propagiranje »čekanja i mira« u vrijeme sve krvavijeg rata »kada padaju stotine i hiljade najboljih sinova naroda«, Tito je ocijenio kao politiku koja može samo da pomaže okupatoru i njegovim domaćim saveznicima. U vezi s tim on je ukazivao da treba »učiniti po tom pitanju jednu snažnu prekretnicu i udariti nemilosrdno po svim tim vodama i vodicama i smelo otpočeti rad odozdo među hrvatskim

¹¹ Isto, 185. Kao karakterističan primjer napora u privlačenju HSS-a može poslužiti i pisanje *Naseg izvještaja*, što ga je PK pokrenuo u Splitu, i koji se masovno čitao u gradu. Tako je *Nas izvještaj* u postojećoj situaciji ocijenio da i govor J. Krujevića preko londonskog radija, u kolovozu 1941, sadrži u izvjesnom smislu poziv »Hrvatima u domovini« za borbu protiv okupatora i njegovih pomagača, dok »neki pristase HSS-a nikako neće da uđu u borbu« (*Nas izvještaj*, 1. IX 1941).

¹² Zbornik dokumenata NOR-a, V/3, 90—91.

masama okupljajući ih pod zastavu naše Partije za borbu protiv okupatora i svih izdajnika hrvatskog naroda.¹³

Na toj je liniji konfrontacija sa HSS-om u Sphtu i Dalmaciji dolazila tokom 1942. sve više do izražaja. Postavljajući sredinom veljače 1942. pitanje »kakvu je ulogu u narodnooslobodilačkom pokretu odigrala HSS, prije sloma najjača stranka u Dalmaciji«, *Naš izvještaj* je odgovarao da HSS »nije odigrala nikakovu pozitivnu ulogu«. U daljim analizama je ukazano na osnovne momente koji potkrepljuju taj odgovor.¹⁴ Ukazano je najprije na ulogu vodstva HSS-a u Banovini Hrvatskoj kada je ono uz pomoć režima bilo nosilac pojačanog terora nad komunistima i radnicima što je vidljivo došlo do izražaja u Sphtu. Istaknuto je da je pozicija pasivnosti vodstva HSS-a u Sphtu došla već jasno do izražaja u danima travanjskog rata kada ono nije reagiralo na proustašku akciju svojih desno orijentiranih članova niti na talijansku aneksiju i okupaciju Dalmacije. Rukovodećoj grupi HSS-a u Splitu spočitnuto je sabotersko držanje u akcijama otpora protiv talijanskog okupatora, kao što su štrajkovi i demonstracije. Ukazano je da se ta grupa u svojoj akciji oslanja na upute emigrantske vlade.¹⁵

Prekid »službenih pregovora sa vodstvima građanskih stranaka« oko stvaranja JNOF-a i NOO-a Splita bio je na neki način znak da se akcija pokrajinskog partijskog rukovodstva u prvom redu usmjerava na što intenzivniji rad »u masama (...) i među pristašama i nižim funkcionerima HSS-a i drugih građanskih stranaka«. S druge strane, sve otvorenija konfrontacija s HSS-om utjecala je na povlačenje pojedinih funkcionera s kojima su uspostavljeni dodiri. Unatoč tome, Pokrajinski komitet je ocijenio da su postignuti relativno dobri rezultati kod osnivanja NOO-a Splita kao važnog privlačnog faktora za pristaše građanskih stranaka.¹⁶

Za dalje držanje i djelatnost grupe najutjecajnijih pojedinaca iz gradske i kotarske organizacije HSS-a u Sphtu, sve karakterističnije postaje međusobno dogovaranje oko definiranja političke pozicije u pojedinim trenucima, pri čemu se znatna pažnja poklanjala i dodirima s pojedinim drugim skupinama građanskih političara. Kriteriji za političku orijentaciju temeljili su se na gledištima i parolama »politike čekanja«. U tom pogledu isticani su ovi glavni momenti: 1. HSS je raspuštena kao što je to bilo i u vrijeme šestojanuarske diktature; 2. Maček je »stvarni i legitimni predstavnik hrvatskog naroda i njegovih težnja«; 3. Interna ograda od NDH i ustaškog režima; 4. Uvjerenje u veliki utjecaj HSS-a u hrvatskom stanovništvu; 5. Suprotstavljanje

¹³ Isto, 11—12. S tim smjernicama je CK KPH upoznao Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju u pismu 8. I 1942 (Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske — dalje: IHRPH, KP-7/72).

¹⁴ *Naš izvještaj*, 4—5—6/1942.

¹⁵ Predstavnicima HSS-a u Splitu došli su u dodir sa specijalnim agentom Britanske i jugoslavenske vlade S. Rapotecom, koji je ondje došao u veljači 1942 (V. Kljaković, *Cetništvo u Dalmaciji 1941—1943. godine — politički aspekt*, Zbornik IHRPD Split, br. 3, 613—614). *Naš izvještaj*, 4—5—6/1942, također govori o odelegatu izbjegličke vlade iz Londona.

¹⁶ IHRP, KP—8/137, Izvještaj PK KPH za Dalmaciju upućen CK KPH, travanj 1942.

¹⁷ Isto.

NOP-u pod parolom da HSS neće »nikakove revolucionarne djelatnosti provoditi dok rat traje«.¹⁹ U posebnim direktivama za rad HSS-a u Dalmaciji, krajem 1942, određuje se držanje pristaša stranke u vezi s daljim razvojem situacije koja se predskazuje. Osnovno polazište je da ne može biti suradnje sa snagama NOP-a. Isticano je da „se radi o prisili ondje gdje je ta suradnja uspostavljena i gdje se razvija. S druge strane, perspektiva HSS-a gradila se na ideji o stvaranju Jugoslavije poslije rata kao konfederacije »u kojoj bi Hrvatska sačuvala punu samostalnost u svima poslovima osim vanjskih poslova«.²⁰

U to vrijeme pojačava se djelatnost glavnih predstavnika HSS-a u Splitu oko pronalaženja različitih kombinacija za sporazum s predstavnicima drugih političkih stranaka, koji su također pokazali vidljivu aktivnost. Ta osjetna živost u građanskim političkim strujama u Splitu rezultirala je potkraj listopada 1942. utvrđivanjem nekih zajedničkih gledišta između HSS-a, SDS-a i JNS, koji događaj je ocijenjen od suvremenika kao stvaranje »Nacionalnodemokratskog bloka«, nazivanog i »građanski blok«.²¹ Okupljanje tih elemenata ocijenjeno je od strane NOP-a kao direktan udarac NOF-u, premda oni nisu — zbog svog minimalnog utjecaja na masu — otvoreno istupali kao njeni protivnici. Međutim, takvo ponašanje građanskih političara u Splitu ukazivalo je u prvom redu na njihovu volju da, u slučaju povlačenja Talijana iz Dalmacije, preuzmu vlast. U tim krugovima se tada uzimala u obzir mogućnost iskrcavanja saveznika u Dalmaciji, s nadom da bi oni u tom slučaju vlast predali »legitimnim« predstavnicima, tj. HSS-u.

Ostvareni privremeni i kratkotrajni savez građanskih političara trebao je najvjerojatnije da se oslanja na četnike, koji su po svoj prilici i dali inicijativu za njegovo osnivanje. Četnici su jedini i mogli biti smatrani »legitimnim« predstavnicima izbjegličke vlade. Prema podacima četničkog vojvode I. Trifunovića Birčanina, u pismu D. Mihailoviću, listopada 1942, kontakti između četnika i HSS-ovaca bili su dosta česti, upravo na njegovu inicijativu. Birčanin je predstavnicima HSS-a isticao potrebu stvaranja posebnih »hrvatskih nacionalnih četa«, koje bi bile pod komandom D. Mihailovića. Međutim, pored »oduševljenja«, koje su oni svaki put pokazali za takvu ideju, Birčanin zaključuje da su na tom i ostali i da razgovori »do danas nisu dali nikakvih rezultata«.²²

»Građanski blok« bio je u prvom redu rezultat trenutačnog raspoloženja njegovih osnivača za zajedničku akciju, na što su dakako utjecali i dojmovi što ih je stvarao razvoj međunarodne situacije, u prvom redu na Sredozemlju. Za grupaciju HSS-a ta je akcija bila svojevrsno iskušenje. Savez sa četnicima mogao je voditi samo kompromitaciji, a toj su

¹⁹ IHRPH, IO HSS, »Obavjest (samo predstavnicima Hrvatske seljačke stranke)«, rujanj 1942.

²⁰ IHRPH, IO HSS. U povodu ovih Instrukcija HSS-a, Stanko Škare, predsjednik Pokrajinskog NOO-a Dalmacije i bivši potpredsjednik kotarske organizacije HSS za Imotski, objavio je u *Nasem, izvještaji*, 15. II 1943, članak pod naslovom: »Stav hrvatskih seljaka prema izdajničkom vodstvu HSS i današnja narodno-oslobodilačka borba«.

²¹ A. Kisić, n. dj., 1942; D. Gzdić, *Dalmacija 1942*, Zagreb 1959, 700; J. Petrinović, *Narodno-oslobodilački pokret u Splitu 1942. godine*, *Mogućnosti*, 5/1959, 440.

²² IHRPH, MF, nereg.

činjenici posebnu težinu dali upravo izvršeni četnički pokolji hrvatskog stanovništva u selima Dalmatinske zagore. Zbog toga je »-građanski blok« među glavnim predstavnicima HSS-a dobio protivnike. Vjerojatno je to bio jedan od glavnih uzroka da se on ubrzo, tj. u samom pokušaju svog stvaranja, raspao.

Zbog svega toga taj je događaj otvorio vidljiviji proces diferencijacije u splitskoj grupaciji HSS-a. Narodnooslobodilački pokret je bio taj faktor koji je zbog svog stalnog jačanja morao zaokupljati sve veću pažnju. Kod pojedinaca je sve više rasla spoznaja da se radi o političkom pokretu koji iz dana u dan u sve većem broju privlači hrvatske mase, na koje se upravo HSS rado pozivala. Prema toj bitnoj činjenici nije se moglo ostati ravnodušnim. Osobit primjer u tom pogledu bila je pojava grupe »starih radičevaca«, u prosincu 1942, koja je svoje poglede izrazila putem posebnog letka.²³ U njemu se na izvjestan samokritički način izražava distanciranje od politike vodstva HSS-a i ističe volja za suradnju s NOP-om. »Mi nažalost nijesmo govorili — ističe se u letku —, a malo ili ništa nijesmo učinili čime bi pokazali nezadovoljstvo današnjim stanjem, skoro bez ikakve reakcije na strahovite događaje koji se zbivaju u našoj zemlji, prvenstveno u našim selima. Tu dužnost preuzeli su opravdano drugi i ako u glavnom seljački je narod taj, koji sa puškom u ruci brani sela i svoje od klanja i paleža svojih sela (...). Danas se naše seljaštvo bori u Narodno-oslobodilačkoj i Dobrovoljačkoj Vojsci, ah pod vodstvom ekstremnih i jakih radničkih partizanskih odreda, koji do danas jedini su čuvari narodne časti i hrvatske svijesti, a pokret vode pod imenom Narodni front (...).²⁴ Zadatak je pristaša HSS-a, zaključuje se u letku, da pomognu tu borbu. Formulacije u letku pokazuju do kojeg se stupnja u tom trenutku zamišljala ta suradnja. U njemu se, naime, pokušava obraniti Mačeka kao »progonjenog i zatvorenog« predsjednika Stranke. No, bez obzira na taj momenat, koji je uostalom bio kratka trajanja,²⁵ akcija »starih radičevaca« bila je važan korak u stvaranju puta prema NOP-u. To potvrđuje i činjenica da su autori tog dokumenta, Marijan Radić i Ivan Kuzmić, bili među prvim uglednijim predstavnicima HSS-a koji su pristupili NOP-u.

III

Početkom 1943. osjeća se intenzivniji rad pojedinaca iz HSS-a, osobito u splitskoj okolici. Primjećuju se odlasci na teren pojedinih aktivnijih pripadnika vodeće skupine. Pokušavaju se tražiti organizacijski oblici djelovanja.²⁶ U Splitu se poklanja posebna pažnja organiziranju

²³ IHRPH, IO HSS, letak: Hrvati, seljaci, radnici i građani! Letak je umnožen u tehnički Mjesnog komiteta KPH Split (IHRPH, KP—313/3796).

²⁴ Jedan od autora letka I. Kuzmić zabilježio je da se tom akcijom htjelo istaći da HSS »nema svog vodstva«, jer je zapravo s Mačekom izjavom od 10. travnja »stranka raspuštena«, pa prema tome, »nije bilo više ni stranke, a najmanje vodstva« (IHRPH, HSS, bilj. iz 1943. godine).

²⁵ Prema D. Giziću, parola »živlo Maček« je na zahtjev samih autora izbačena iz teksta i letak je ponovo umnožen i rasturan (Dalmacija 1942, n. dj., 743).

²⁶ Tako npr. Kotarski komitet KPH Trogir izvještava Okružni komitet KPH Split, 11. III 1943. da je ondje boravio Paško Kaliterna (IHRPH, KP—314/3829). U svom izvještaju od 3. IV 1943. KK KPH Sinj konstatira da Vojko Krstulović pokušava aktivirati organizacije HSS-a u sinjskoj općini (IHRPH, PK—314/3850).

omladine. Od proljeća se može govoriti o organiziranijoj propagandi HSS. Došlo je to posebno do izražaja u rasturanju letka pod naslovom »Hrvatska i Hrvati«, koji je potpisan imenom »Veritas«. Taj letak je nastao u Zagrebu, početkom 1943, a u Splitu se pojavio u travnju.²⁷ U letku se govori o budućem položaju Hrvatske, nakon svršetka rata, s težištem na isticanju teze da se radi o području gdje se »ukrštavaju interesi petoro velesila: Amerike, Engleske, Italije, Njemačke i Rusije«. Letak posebno ponavlja staru parolu da je Maček jedini legitimni predstavnik hrvatskog naroda. Ističe se da je oko njega »danas ujedinjen sav hrvatski narod i to ne samo seljaštvo već znatan dio radništva, najveći dio građanstva, kao i veliki broj cvijeta hrvatske inteligencije (pa i ona koja je možda u prijašnje vrijeme i drugačije mislila). U njega jedinog, što je od neprocjenjive važnosti, gleda nepodijeljenim povjerenjem i sva hrvatska vojna sila. Dr Maček je danas najveća hrvatska moralno-politička vrijednost«. Posebno se sugerira pasivno čekanje svršetka rata, jer — kako se zaključuje u letku — »šta će nam poslije država i sloboda, ako u njoj ne bude Hrvata i njihovih domova«. U tom smislu osuđuju se zločini ustaša i četnika. Posebno se naglašava gledište da hrvatski narod »ne ide sa partizanima«, jer on »neće da bude ničije oružje u službi tuđih interesa«.

Potrebno je ukazati da se pod dojmom tog letka, u lipnju 1943, pojavio u Splitu letak s potpisom »Vera Veritas«. Potekao je iz klerikalnog kruga, a nakana mu je »donekle objasniti i upotpuniti« sadržaj prethodnog letka. Veličajući historijsku ulogu rimokatoličke crkve, koja će se »pojaviti kao najvažniji čimbenik svjetskog života poslije ovoga rata«, letak rješuje položaja Hrvatske nalazi u »stvaranju snažne rimokatoličke zajednice država u srednjoj Evropi«.²⁸

Istodobno je kod pojedinaca u grupaciji HSS-ovaca u Splitu sve više rasla spoznaja o potrebi uspostave suradnje s NOP-om. Bila je to jedna od »posljedica pristupanja u NOB hiljada poštenih HSS-ovaca koji su se predano stavili u službu svog naroda i u redovima borbe pridonose svoj dio oslobođenju svoje domovine«.²⁹ U Splitu je nastupio proces vidljive diferencijacije u toj grupaciji. U tom je procesu sve više snažila orijentacija za pristupanje NOP-u, a to će svoj zamah dobiti osobito nakon kapitulacije Italije. To je s druge strane dovelo do toga da se od ljeta 1943. ne može govoriti o dotadašnjoj relativnoj zdušnosti i kompaktnosti vodeće grupacije HSS-a. Značajnu ulogu u tom pravcu odigrali su pojedini članovi NOO-a Dalmacije, koji su kao ugledne pristaše HSS-a upućivali od veljače 1943. pisma pojedinim istaknutijim pristašama HSS-a s pozivom da se uključe u NOP. U lipnju je pokrenuta na području Dalmacije široka akcija okupljanja pristaša HSS-a »koji stoje na liniji narodnooslobodilačke borbe«. Ona je rezultirala i

²⁷ IHRPH, IO HSS. Letak je umnožen u Štampariji u Omišu (KP—314/3855). O njegovoj pojavi u Splitu bilježi A. Kisić, n. dj., 1943, 92—93 i *Nai izvještaj*, 6. IV 1943.

²⁸ IHRPH, NDH, kut. 532.

²⁹ *Naprijed*, 18. VIII 1943.

izdavanjem posebnog proglasa funkcionera HSS-a sinjskog kotara, putem kojega funkcioneri HSS-a koji su pristupili NOP-u pozivaju sve ostale pristaše da mu pristupe. Proglas je u znatnom broju primjeraka rasturen na čitavom području Dalmacije što je imalo značajnog političkog odjeka i učinka. Uslijedili su brojni sastanci i konferencije pristaša HSS-a širom Dalmacije.³⁰

Iz splitske grupacije HSS-a među prvima na oslobođeni teritorij odlaze Ivan Kuzmić, Jakov Grgurić, Marijan Radić, a zatim i neki drugi.³¹

S druge strane spomenuti je proces izazvao vidljivo kolebanje kod nekih pojedinaca. Na to je svakako utjecao i susret s Tomom Jančevićem, jednim od članova vodstva HSS-a, koji je sredinom lipnja bio u Splitu i u svojim analizama dalje pozicije i akcije HSS-a uzimao u obzir i eventualnu mogućnost sporazuma s vodstvom NOP-a.³² Dalji razvoj situacije, u prvom redu kapitulacija Italije, utjecali su da su se pojedinci opredijelili za NOP, a neki sasvim pasivizirali.³³

Poslije toga ne može se više govoriti o nekom »vodstvu« HSS-a u Splitu, tj. o dogovaranjima najpoznatijih osoba oko poduzimanja neke akcije. To na neki način može da potkrijepe i činjenica da se predstavnici HSS-a nisu odazvali pozivu tahjanskog generala Spiga, komandanta grada, početkom kolovoza, da prisustvuju zajedničkom sastanku s predstavnicima drugih građanskih političkih grupacija, gdje je po svoj prilici trebalo razmijeniti misli i gledišta u vezi s postojećom situacijom koja je predskazivala skori slom talijanskog fašizma.³⁴ Dalja politička akcija na liniji HSS-a dolazi poglavito do izražaja u propagandnom smislu, u prvom redu s ciljem dalje konfrontacije s NOP-om. Karakteristična je u tom pogledu bila reakcija na spomenuti proglas funkcionera HSS-a

³⁰ Proglas je objavljen u *Slobodnoj Dalmaciji*, 19. VI 1943. Potpisali su ga Stanko Skare, Nikola Sikirić, Ivo Smolić, Marko Cikotić, Filip Ratković. O značenju proglasa pisali su *Vjesnik*, 17. VII 1943. i *Slobodni dom*, 8. VIII 1943.

³¹ Ivan Kuzmić, povjerenik Seljačke sloge za splitski kotar došao je na oslobođeni teritorij u srpnju 1943. Jakov Grgurić, odvjetnik, zastupnik HSS-a za kotar Prozor, pristupio je NOP-u poslije kapitulacije Italije. Marijan Radić, radnik, tajnik HSS-a u Splitu, iz čije rukovodstva je isključen 1939. pod sumnjom da je komunist, od prosinca 1942. nalazio se u talijanskom zatvoru i nakon razmjene, početkom rujna 1943. došao na oslobođeni teritorij.

³² Prema jednom izvještaju obavještajne službe NOP-a iz Splita, 19. VI 1943, Jančević je, na sastanku s Mladincem, Podujom, Grgurićem i još nekima, izjavio da je većina pristaša HSS-a »u partizanskim redovima ili simpatizira s njima, pa ako HSS hoće i dalje da bude uz svoje pristaše mora saradivati sa partizanima« (IHRPH, OS—6/632). S druge strane, vidljivo je pojačana djelatnost Vojka Krstulovića u Omišu, Klisu i Sinju na traženju mogućnosti ozbiljavanja rada HSS-a. Zanimljivo je da i on u tom trenutku traži dodir s predstavnicima NOP-a. Kotarski komitet KPH Omiš je 5. VIII 1943. obavijestio OK za Srednju Dalmaciju da je Krstulović zatražio sastanak s »višim forumima (...) jer da je on ovlašten za kotar i za više od cijele Dalmacije, samo traži da mu se dadu garancije da neće biti hapšen od nas«. Krstulović se tom prilikom pozvao na Krnjevićevu izjavu o zajedničkoj borbi protiv okupatora. Tražio je da pregovori budu tajni. (IHRPH, KP—316/4023). OK KPH za Srednju Dalmaciju sugerirao je 9. VIII 1943. Mjesnom komitetu Omiš da ne pregovara s Krstulovićem, »već neka mu saopće da ako hoće može da pregovara sa rukovodstvom NOO-a na oslobođenoj teritoriji, tj. sa pokrajinskim Narodnooslobodilačkim odborom i da će mu u tu svrhu oni omogućiti prebacivanje na oslobođeni teritorij (IHRPH, KP—316/4041).

³³ Sime Poduje je pristupio NOP-u. Paško Kaliterna, zastupnik HSS-a za kotar Split, od svibnja 1943. nalazio se na liječenju u bolnici. Umro je u veljači 1944. u Splitu. Petar Mladineo, zastupnik HSS-a za Brač, napustio je Split u kolovozu 1943. godine.

³⁴ D. Glazić, *Dalmacija 1943*, 438—439. Prema podacima koji donosi A. Kisić, predstavnici HSS-a uputili su Spigu pismo u kojem su istakli »da ne mogu slobodno govoriti, pa ne vide potrebu da učestvuju« (n. dj., 1943, 206).

iz lipnja 1943, koji su pristupili NOP-u. U njemu se i dalje nastoji ustrajati na isticanju Mačekove uloge i na izbjegavanju angažiranja u ratnom sukobu. Zastupa se gledište da jedino »politički pravac dra Mačeka odgovara u potpunosti interesima hrvatskog naroda, jer ne traži a još manje želi bratoubilački rat, koji koristi samo neprijateljima hrvatskog naroda. Mi Hrvati nijesmo brojčano veliki narod i ne možemo dopustiti sami sebi bratoubilački rat. To je luksuz velesila, velikih naroda! Ova nepokolebiva istina nam nameće da čekamo mirno rješenje ovog teškog rata, na kojeg mi nećemo ni najmanje utjecati. Dr Vlatko Maček razumio je vrlo dobro taj geopolitički položaj hrvatskog naroda i dao je odgovarajuće direktive, koje vode Miru, Redu i Blagostanju Hrvatskog Naroda. Komunistička propaganda nastoji da odvoji narod od svog pravog i čestitog predstavnika i narodnog vođe (...).³⁵ Ista se ipozicija zastupa i u letku koji je nastao iz kruga HSS-a u Splitu, kolovoza 1943. »Dok razni tabori u zemlji — navodi se u letku — kao po komandi zavojevača, sramote cijelo Slavenstvo međusobnom bratoubilačkom borbom oko sutrašnje vlasti, dotle HSS ne može i neće da se pridruži ma kojoj strani, jer svaka htjela ili ne htjela, pomaže zajedničkom neprijatelju u istrebljenju sviju nas. Atlantska povelja garantira da će gumene, a ne olovne kuglice odlučivati o budućoj vladavini svakog pojedinog naroda, a tu je HSS nepobjediva (...).³⁶

Na svoj su se način u tu propagandu uključili i četnički elementi u Splitu, kojima je to također preostalo kao glavno sredstvo akcije. Njihovi letci su bih u prvom redu usmjereni protiv NOP-a, ali i pristaša HSS-a koji su se za nj opredijelili. Četnički letak »Novo vodstvo Narodnooslobodilačkog odbora Dalmacije«, raspačavan u srpnju u Splitu, bio je usmjeren protiv proglašenja HSS-ovaca iz Sinjske krajine, s tendencijom da prikaže kako NOO Dalmacije »poziva hrvatski narod na borbu protiv Srba«.³⁷ U kolovozu i rujnu u Splitu se širio četnički letak pod naslovom »Poslije poziva na pokolj u Splitu«, uperen protiv NOP-a. Bila je to četnička reakcija na proglašenje NOO-a za Dalmaciju i Štaba Grupe partizanskih odreda Dalmacije. U letku se, falsificirajući sadržaj spomenutog proglašenja, propagira da NOP zahtijeva da se izvrše »ubistva svih prvaka Hrvatske seljačke stranke, pristalice gen. Draže Mihailovića i jugoslovenske vlade kralja Petra«.³⁸

S druge strane, četnici su pisali i raspačavali po Splitu i falsificirane letke u ime HSS-a. Uzimajući u obranu Mačeka, autor jednog od tih letaka zamjera funkcionerima HSS-a u Splitu u ime »Mladih pristaša HSS-a«, da se ne usuđuju otvoreno braniti Mačeka, iako su mu »vjerni u duši«. HSS-ovci su odgovorili posebnim letkom, ističući da je izvršena zloupotreba njihova imena.³⁹

³⁵ IHRPH, IO HSS, letak »Hrvatski narode«, potpisan s »Veritas«, Sto nije Identično s istoimenim autorom spomenutog letka »Hrvatska i Hrvati«.

³⁶ A. Kisić, n. dj., 1943, prilog na str. 228, letak »Hrvatska braćo 1 sestre! Podvalama, lažima i klevetama ne može se srušiti HSS!«, potpisan sa »Slobodni novinarski ured Hrvatske«.

³⁷ Isto, letak potpisan s »Tromeda jula 1943«.

³⁸ Isto, letak bez potpisa.

³⁹ Isto, letak »Tko se promijenio«, potpisan s »Omladina Hrvatskog seljačkog pokreta. Vodstvo za Dalmaciju«.

SLOBODNA DALMACIJA

GLASILO JEDINSTVENOG NARODNO-OSLOBODILAČKOG FRONTA DALMACIJE

Ood. II.

13. kolovoza 1944.

Br. 58.

Dalmacija - stup oslobodilačke borbe

PRI LJKOM ocjenjivanja uloge Dalmacije u narodno-oslobodilačkoj borbi treba ući u obzir, da je ona već i prije rata zauzimala vidno mjesto u borbi naroda Jugoslavije za nezavisnost od Hitlerove Njemačke. Nigdje u Hrvatskoj nije bilo toliko izrazit narodnog nepovjerenja u politiku vezanja uz Hitlera kao u Dalmaciji. Treba se samo sjetiti onih mnogih konferencija i zborova, gdje su se donosile rezolucije o tada osnovnim pitanjima fašističke politike režima i osude te politike, te mnogih demonstracija i manifestacija.

Prilikom samog 27. marta, kad je kolebanje Mačeka i tadašnjeg vodstva Hrvatske seljačke stranke uspjelo zbuniti hrvatske narodne mase, Dalmacija nije bila zbunjena. Nije pitala hoće li 27. mart „smršiti rat“, je li to opet „vojna diktatura“ i sl., nego je pokazala da podržava naslad Trojnog pakta, podržava akt, kojim se kidaju ropski lanci, u koje je trebalo staviti naše narode.

U toka okupacije Jugoslavije opet je Dalmacija bila u Hrvatskoj na prvom mjestu po masovnim pripremama za oružanu borbu za oslobođenje. U Dalmaciji je bilo najviše oružja sakupljeno od jugoslavenske vojske, koja se rasula, i najorganiziranije se to oružje pohranilo.

Iza okupacije i stvaranja rugla NDH, u Dalmaciji nije bilo sumnje, da je ogromna većina naroda spremna dati podršku otporu protiv okupatora. Politika je narodnog jedinstva u borbi protiv okupatora našla odmah masovnu podršku. Nije trebalo uvjeravati Dalmaciju, da se treba dići protiv okupatora, a ne mirno trpjeti okupaciju; nije trebalo diskutirati je li moment ili treba čekati; nije je trebalo uvjeravati tko će pobijediti. Diskutiralo se samo, može li se u onom momentu, pod onim uslovima organizirati partizanski pokret, odgovaraju li geografski i ostali objektivni uslovi za takav pokret.

Masovnu spremnost za borbu najbolje pokazuje činjenica, što se za cijla 4 dana javlja nekoliko stotina dobrovoljaca i to bez ikakvih priprema narodnih masa sa strane organizatora ustanka.

Danas, nakon tri godine stupanja Dalmacije u narodno-oslobodilačku borbu, nakon prvih poraza i toliko slavni pobjeda treba ocijeniti ulogu Dalmacije u borbi naših naroda.

DALMACIJA JE BILA I JEST JEDNA OD NAJSNAŽNIJIH POLUGA JEDINSTVA SRBA I HRVATA

Nakon strahovitih pokolja Srba u Hrvatskoj i Bosni mogli smo se s pravom zabrinuti i sumnjati u mogućnost ponovnog života Srba i Hrvata u jednoj zajednici. Stvarilo se gotovo nepovjerenje Srba i Hrvata uopće, nepovjerenje, koje je prijetilo da će se razviti u mržnju. Pasivnost hrvatskih narodnih masa povećavala je to nepovjerenje.

Još su u samom početku ustanka dalmatinski borci imali velikog utjecaja na pravilan razvoj narodno-oslobodilačke borbe u jednom-od takvih njenih žarišta kao što je Lika. U danima razaranja nacionalne mržnje dolazi onamo iz šibenskog okruga prva četa dalmatinskih Hrvata i s timotajim Srbima zajedno kje krv u borbi protiv okupatora i njegovih ustaških slugu. To se dogodilo baš u pravo vrijeme. Srpki je narod Like na vlastite oči vidio Hrvate, koji su spremni da gnu za njegovu slobodu. Vidio je da u ljudi jednako misle i jednako osjećaju kao i on sam.

Pojava je ovih Dalmatincea mnogo pridonijela i usavršavanju talijanskog manevra započetog 1. zv. otričkim sporazumom, koji je prijetio da će narodno-oslobodilačkoj borbi u Hrvatskoj zadati ozbiljan udarac. Talijani su tim manevrom pokušali i iz narodnog ustanka izvući koristi. Ponudili su Srbima — ustanicima svoju zaštitu pred „hrvatskim vlastima“. Sudjelovanje Hrvata u zajedničkoj borbi, da li se iz zemlje istjera okupator i s njim i la „hrvatska vlast“, pred progonom koje Talijani tobože nude zaštitu, pokazalo je, da Pavelić ne pretstavlja nikakvu hrvatsku vlast, nego vlast nad Hrvatima, vlast koja je pomogao dovesti i taj isti tuđin koji sada muči zaštitu. To je pomoglo rasrinkavanje

vanja manevra i ponovnom oživljavanju ustanka, koji je manevar počeo usvajivati.

Sve do narodnog ustanka u Dalmaciji u jesen 1942 nema u našoj vojsci većih hrvatskih jedinica. Tako dalmatinske jedinice bivaju jedine hrvatske jedinice koje dolaze u kontakt i koje se zajedno bore s protivljenjem jezgrom naše vojske. One tako svojom krvlju palata temelj novom bratstvu Srba i Hrvata, a naročito na svom pansu u Crni Gori i nastrgo.

DALMACIJA JE POTPUNO MOBILIZIRANA

U pogledu mobilizacije Dalmacija ne zaostaje bitno za drugim kolijevkama ustanka kao što su n. pr. Lika ili Bos. Krajina. Ni s urednim državnim aparatom — kako pokazuju statističke — ne bi se mogla provesti bitno veća i potpunija mobilizacija. Ona je na dobrovoljnoj osnovi i uspjehom reprezentivna mobilizacija mobilizirala do sada više od 60.000 vojnika za Narodno-oslobodilačku vojsku. Ona je time stvorila ne samo najveći korpus u Hrvatskoj, nego i najveći korpus u cjelokupnoj našoj vojsci.

DALMACIJA JE POČELA PRATI LJAGU S HRVATSKOG IMENA

Već je spomenuto, da je dalmatinska Dalmacija u ustanku imala bitno veću ulogu od drugih jedinica. Do tada je ustanku narodno-oslobodilačkoj borbi pripisivali ulogu samo Lika i Bos. Krajina. Narodni ustanki u Dalmaciji imali su reprezentivnu ulogu na prava narodno-oslobodilačkom pokretu. Ona je u cilju hrvatskog naroda razbio pogrešku ideju, koju ima je nametnuta za 4 god propagande, da je narodno-oslobodilački pokret stv. istovrsna stvar, isključivo srpski pokret. Pojava predstavila Dalmaciju na Prvom zasjedanju Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije daje poticaj hrvatskim narodnim masama i narodnim povodima da se pridruže borbi. To je utjecalo, da se u borbi u Liki, počevši od borbi hrvatskim krajevima gornje Hrvatske.

DALMACIJA JE PROŽETA NARODNOM DEMOKRACIJOM

Još u vrijeme ustanka 1942. godine Dalmacija je imala svoje političko predstavništvo i svoju narodnu vlast. Počinje, koja ona daje svojoj vlasti, jednaka je najboljim žarištima naše nove narodne demokratije. Po rasprostranjenosti i podizanju narodno-oslobodilačkih odbora na okupiranom teritoriju, ona je imala prvma, ako ne i prva u Jugoslaviji. Sam grad Split zauzima tu najvidnije mjesto. Ta vezanost Dalmacije uz novi oblik narodne vlasti garancija nam je, da će Dalmacija i u budućnosti ostati prvobitna za narodna prava i čuvanje postignutih teletova.

DALMACIJA JE JEDNO OD ŽARIŠTA NOVOG JUGOSLAVENSKOG PATRIOTIZMA

Nikada u Dalmaciji nije prevladavalo nacionalistički kovičizam, a nihi nacionalna uskoogradsnost i zatvorenost. Najveće bratstvo sa srpskim borcima narodno-oslobodilačke borbe i tolike najčistije slavne pobjede ostavile su dubok trag u Dalmaciji, tako je cementirana ranija težnja naroda Dalmacije za bratstvom zajedničkom sa srpskim narodom.

Mi danas ne možemo kazati samo, da je Dalmacija imala svoju patriotsku dužnost. Ne bismo time bili prema njoj pravedni. Ona je nastupila kao prvi borbeni odred Hrvata, bila u prvim hrvatskim redovima u borbi za istjerivanje okupatora, a svojim ljubavlju prema novoj demokratskoj federativnoj Jugoslaviji bit će i u budućnosti u prvim redovima Hrvatske.

Hrvatska će to znati cijeniti.

Dr. Vladimir Bekarić
Član Narodnog Komiteta
Oslobođenja Jugoslavije

Faksimil prve strane »Slobodne Dalmacije« štampao na Visu 13. kolovoza 1944. godine

IV

Prema raspoloživim podacima dalo bi se zaključiti da u prvim mjesecima njemačke okupacije i nominalne ustaške vlasti u Splitu nema neke vidljivije akcije na liniji politike HSS-a. Osjetilo se nepostojanje vodeće grupacije HSS-a, a i promjena situacije mogla je imati odraza. Znaci oživljavanja rada osjećaju se u prosincu 1943. Ogladaju se u poduzimanju akcije na reorganizaciji HSS-a u Splitu i području splitske općine. Ta je akcija svog glavnog nosioca našla u osobi Vojka Krstulovića-Svore, koji se isticao u organiziranju omladine na liniji politike HSS-a. U prosincu on je boravio u Zagrebu, gdje je došao u dodir sa članovima vodstva HSS-a. U Split se vratio kao opunomoćenik Stranke sa zadaćom da izvrši njenu reorganizaciju. U pismu, koje je donio u ime vodstva, formulira se dalja politička taktika HSS-a i donose smjernice: »Vremena i prilike su vrlo teške, pak je prva zadaća naših organizacija i funkcionera, da povežu sve naše ljude, pojačaju smisao za narodnu solidarnost, koja nam je danas potrebitija nego ikada do sada, te da izbjegavaju sve ono što ljude razdvaja i sprečavaju da ne izbiju ponovo stari sukobi koji su rastakali ranije naše organizacije i onemogućavali konstruktivan rad. U ovim časovima tako važnim i odlučnim potrebno je da se svi okupimo oko lika našeg Predsjednika i da mu našom slogom olakotimo teški život, kojega nosi.«⁴⁰ Na osnovu tih uputa Krstulović je nastojao da u sklopu reorganizacije HSS-a izabere rajonske povjerenike, te da u svoju akciju vrbuje omladinu, posebno studente. Zanosio se idejom da okupi sve one koji su protiv NOP-a.⁴¹ Međutim, njegovi pokušaji u tom pravcu nisu mogli imati rezultata. Kakvo je bilo raspoloženje stanovništva, svjedoče i ocjene ustaške obavještajne službe, iz kojih je u prvom redu vidljiva činjenica da se radi o sasvim nepogodnom tlu za uspostavu režima NDH. Zbog toga su spomenuti ustaški faktori sugerirali potrebu drugačije taktike, prema kojoj je potrebno »za sada ustaški nikako ne djelovati, nego pozivati pučanstvo na njegove nacionalne dužnosti te buditi u njemu naaionalnu svijest i odgojiti ga u državotvornom shvaćanju hrvatske narodne problematike, iz čega mora rezultirati da narod zavoli svoju državu, a preko nje i svakog onog tko se za tu državu muči i dobrovoljno strada.«⁴² Takav pravac djelovanja trebao je, među ostalim, ići na ruku i političkoj akciji pri-
staša HSS-a.⁴³

Ako se može govoriti o nekom vidljivijem djelovanju HSS-a u Splitu tokom 1944, onda se ono poglavito svodi na aktivnost malobrojne grupe omladinaca na čelu s Krstulovićem. Njihov rad u prvom redu je obilježavala propaganda protiv NOP-a, s ciljem da se odvraća stanov-

⁴⁰ IHRPH, IO HSS. Pismo je datirano 14. XII 1943, a potpisao ga je I. Farolfi 'ponalogu podpredsjednika«, tj. A. Košutića.

⁴¹ IHRPH, KP—318/4286. Izvještaj MK Splitsa Okružnom komitetu Split, 2 V 1944.

⁴² IHRPH, NDH, kut. 8. Izvještaj Povjerljive obavještajne službe NDH, Izd. Ravnateljstva promičbe za oslobođene krajeve, Split, 17. XI 1943.

⁴³ Prema izvještaju MK KPH Split Okružnom komitetu, 23. V 1944, ustaše su sklone djelovanju HSS-a »samo sa uvjetom da ne bude Javane«. (IHRPH, KP—318/4309).

ništvo Splita, osobito omladina, od dalje mobilizacije za NOP.⁴⁴ Na taj način Krstulović se sa svojom grupom zapravo sve više poistovjećivao s ustaškom propagandom, stavljajući se u službu ustaškom režimu. On se povezuje s ustaškim i domobranskim elementima. Posebno je to došlo do izražaja na liniji propagande da je domobranstvo NDH snaga na koju treba računati HSS. U Splitu se održavaju i pojedini sastanci na kojima dolazi do formuliranja zajedničkih pogleda. U tom cilju se uključuje u akciju i Krstulovićeva grupa, pod parolom da se pred njom nalazi posebna zadaća zbog toga što je ona u Splitu »u veoma teškoj situaciji, jer ni u jednom gradu Hrvatske nije tako partizansko raspoloženje, autoritet hrvatskih vlasti tako slab«.⁴⁵ Akcija na vrbovanju omladine nastavlja se i kasnije, tj. nakon ubojstva Krstulovića.⁴⁶ U kolo-vozu je poduzeta akcija organiziranja tzv. »Odabranih redova hrvatske omladine« (OROH), koja bi djelovala u sklopu splitske organizacije HSS-a. Bio je to pokušaj da se organiziraju »najpouzdaniji i najčvršći pristaše HSS-a«, koji će nakon položene zakletve biti uključeni u OROH. Kakav je rezultat imala ta akcija najbolje potvrđuje činjenica da je u novoj organizaciji bilo okupljeno tek tridesetak članova.⁴⁷

Sto se tiče dalje političke propagande HSS-a u Splitu, ona je u tom razdoblju nosila sva bitna obilježja šire propagande HSS-a. Razvoj rata je utjecao da se, s obzirom na sigurnost njegovoga skorog završetka i pobjedu saveznika, zauzimaju i neka konkretni ja gledišta. U toj propa-gandi značajna se uloga davala domobranstvu NDH, kao oružanoj sili na koju bi se trebalo u doglednom trenutku osloniti. Prema raspoloživim podacima pristaše HSS-a u Splitu dobili su sredinom 1944. direktivu od vodstva u Zagrebu da se obrati što veća pažnja domobranstvu.⁴⁸ U letku »organizacije HRSS Dalmatinske Hrvatske«, koji su pristaše stranke raspačavali po Splitu, apelira se na domobrane »da svaki ostane na svom položaju« i slušaju naredbe koje će im dati glavni predstavnici HSS-a.⁴⁹ I druge propagandne materijale obilježavaju parole o »odano-sti domobranstvu«.⁵⁰ Posebna se zatim pažnja pridaje isticanju težnji HSS-a za »ostvarenje hrvatske države«. U tom pogledu vidljivo su dolazili do izražaja, s jedne strane teza o borbi za »hrvatsku državu« koja će »biti uređena na temelju demokratskih načela«,⁵¹ a s druge strane gledište o istovjetnosti »hrvatske države« i NDH, koju bi trebalo sačuvati.⁵² I dalje se težilo ustrajati na isticanju kulta Mačeka u smislu njegove uloge »vode hrvatskog naroda«.

⁴⁴ IHRPH, KP—318/4327, Izvještaj MK KPH Split Okružnom komitetu Split, 31. VI 1944.

⁴⁵ IHRPH, IO HSS, bilješka o sastanku akademске grupe HSS-a, 9. V 1944.

⁴⁶ Ubijen je 22. VI 1944. kao neprijatelj NOP-a (*D. Gladić*, Dalmacija 1944—1945, Zagreb 1964, 461). U povodu njegove smrti izdala je poseban letak tzv. »omladinska organizacija HRSS Dalmatinske Hrvatske«.

⁴⁷ IHRPH, IO HSS, »Zapovijed br. 1« OROH i »Povjerljiva okružnica odabranim omladincima HSS Split«; KP-319/4453, Izvještaj MK KPH Split Okružnom komitetu, 15. VII 1944.

⁴⁸ IHRPH, KP—321/4887.

⁴⁹ IHRPH, IO HSS, letak »zašto lažu i što hoće?«.

⁵⁰ IHRPH, IO HSS, »Povjerljiva okružnica odabranim omladincima HSS«, Split, I. Vni 1944.

⁵¹ Kao u bilj. 49.

⁵² Kao u bilj. 45.

Nova situacija nastala oslobođenjem Splita, u listopadu 1944, nije se suočila s HSS-om kao snagom koja se nameće kao poseban politički problem. Pokazalo se da je kroz proteklo ratno razdoblje spomenuta grupacija HSS-a imala veoma slab politički utjecaj unatoč izvjesnoj naprijed prikazanoj djelatnosti. O njoj se kao o donekle prisutnom političkom faktoru u složenim političkim zbivanjima u Splitu može govoriti u razdoblju 'do jeseni 1943, kada je sasvim iščezla iz nekoga javnog djelovanja. Akcije koje su na liniji HSS-a poduzimane kasnije i ispoljavale tendenciju za radikalizacijom te politike imale su svoje nosioce tek u malobrojnim elementima koji isu zapravo djelovali pod zaštitom ustaškog režima.

Prema tome, u širim masama splitskog stanovništva koje su se opredijelile za NOP, HSS je odavno izgubila svoj oslonac i utjecaj. Dakako da su tom procesu pridonijele i one snage iz redova HSS-a koje su se opredijelile za NOP.

BRANKO LATAS

DELATNOST ČETNIČKOG CENTRA U SPLITU
1941—1943. GODINE

Posle aprilskog rata 1941. Split je potpao pod italijansku okupacionu upravu, a tzv. Rimskim ugovorima od 18. maja iste godine Split je s većim delom dalmatinskih ostrva i zaledem do Zrmanje anektirala fašistička Italija, obrazovavši Guvernorat Dalmacije u Zadiru, sa Splitskom provincijom, čije je sedište postao grad Split.¹ Italijanska civilna i vojna uprava u anektiranom delu Dalmacije otpočetka je sprovodila svoju taktiku i politiku kako bi pridobila građanske političare, prvenstveno srpske narodnosti, videći u njima dobro oruđe za suprotstavljanje politici koju su sprovodile vlasti tzv. Nezavisne Države Hrvatske (NDH) i ustaše. Naime, još u aprilskom ratu bili su na pomolu nesporazumi između Italije i NDH oko razgraničenja teritorije, pa i posle Rimskih ugovora. Italijanske okupacione vlasti su na anektiranom delu, iz svojih vlastitih interesa, pružile utočište ne samo građanskim političarima, već i mnoštvu srpskih izbeglica koje su bežale ispred ustaškog pokolja. Našavši se u vrlo teškoj situaciji, izbeglice, mahom neposvećene, postale su potpuno zavisne od reakcionarnih političara, a ovi od italijanskih vlasti. To teško stanje kod izbeglica koriste nametnuti im političari koji počinju njima manipulirati, koristeći ih u svojim političkim kombinacijama i ciljevima, prvenstveno u tome da se tobože od strane izbeglica i drugog dela srpskog stanovništva iz Dalmacije zahteva da Italija anektira celu Dalmaciju.

Još pre sklapanja Rimskih ugovora, politički prvaci Srba u Dalmaciji, kao što su dr Niko Novaković Longo, jedan od inicijatora i osnivača pokreta »Srbi na okup« iz 1938. godine, i dr Branko Desnica, posetili su 8. maja 1941. u Splitu civilnog komesara za Dalmaciju dr Bartolučija (Bartolud) i podneli mu molbu da Italija anektira celo područje Dalmacije.² Ovakav energičan zahtev ovih političara poslužio je kasnije

* Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda (dalje: Zbornik), Vojnoistorijski institut, Beograd, tom. XIII, knj. 1, str. SO—S2.

³ Kronologija Splita 1941—1945, Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije, Split, 1979, str. 33.

italijanskim vlastima da u pregovorima s predstavnicima NDH istupaju s argumentima da je opravdana intervencija italijanskih trupa i van zone njihova okupacionog područja.

Nastojeći da izbegne držę pod svojom kontrolom, znajući, bez sumnje, da prisutnost italijanskih trupa kao okupatora i postupci italijanizacije stanovništva na anektiranom delu, naročito u Sptu, ne nailaze na simpatije i podršku okupiranog stanovništva, italijanske vlasti su dopustile građanskim političarima da izbegne grupišu u logore i da formiraju tzv. odbore za pomoć izbeglicama, pruživši im materijalnu pomoć. Tako italijanske vlasti postepeno vrše svoj fašistički politički uticaj na izbeglice, koristeći za to reakcionarne i krajnje ekstremne šovinističke političare i pravoslavne sveštenike, kao što su bili pop Sergije Urukalo u Splitu i pop Momčilo Đujić kod Knina. Odbori za pomoć izbeglicama formiraju se već u proleće 1941. širom anektiranog dela Dalmacije, a najznačajnije mesto i centralnu ulogu ima Odbor za pomoć izbeglicama koji je u Sptu, u junu 1941, organizovao pop Urukalo.³ Sergije Urukalo je bio predsednik toga Odbora, a inače je bio zamenik interniranog episkopa Šibenske eparhije i bliski saradnik dra Nike Novakovića. Pored Urukala, u Odboru je značajnu ulogu imao i profesor Silvije Alfirević, saradnik i lični prijatelj Ilije Trifunovića Birčanina. Alfirević je bio predsednik splitske Narodne odbrane, jedan od osnivača Jadranske straže i Jugoslovenske matice, aktivni član Profesorskog društva i zapažen aktivista u splitskom »Sokolu«. Jedan je od prvih koji su s katoličke prešli na pravoslavnu veru. U Odboru su bili, pored ostalih, i književnik Niko Bartulović, Radosav Corović, izbegli trgovac iz Sarajeva, koji je imao i održavao veze s nemačkom komandom u Sarajevu, zatim Radmilo Gridić, novinar iz Sarajeva i sekretar Sokolskog saveza u Beogradu, Dobrosav Jevdević, bivši narodni poslanik iz Prače, i još neki drugi koji su našli utočište u Splitu i kojima su italijanske okupacione vlasti pružile gostoprimstvo.⁴

Kada je sredinom leta 1941. planuo oružani ustanak naroda Hrvatske pod rukovodstvom KPJ i rasplamsala se borba protiv okupatora i kvislinških oružanih formacija NDH, građanski političari, okupljeni u Splitu i potpuno oslonjeni na italijanske fašističke komande, ubrzo ispoljavaju svoje političke ciljeve i kontrarevolucionarnu ulogu. Iz rukovodstva Odbora za pomoć izbeglicama izrastaju nosioci četničkih ideja, kao, na primer, Urukalo u Sptu, pop Đujić kod Knina, dr Rajko Tauzović kod Skradina, školski nadzornik Vlado Korolija u Kistanjama, dr Desnica i trgovac Vaso Miljuš u Obrovcu itd.⁵ Ovi se povezuju s bivšim narodnim poslanikom Stevom Radenovićem iz Srba, koji se nametnuo na čelo srpskih izbeglica iz Like, i tako se obrazuje blok kontrarevolutionara koji

³ D. Stanisavljević, *Pojava i razvitak četničkog pokreta u Dalmaciji 1941—1942, Zbornik istorija XX veka*, tom IV, Beograd, 1962, str. 30—31.

⁴ Arhiv Vojnoistorijskog instituta u Beogradu (dalje: AVII) Ca. reg. br. 23/2 1 51/2, k. 157; D. Stanisavljević, n. d., str. 30—31.

⁵ AVn, reg. br. 20/1, k. 157.

će svoje pristalice u početku regrutovati iz izbegličkih logora koji su bili poluvojnički organizovani.

S obzirom da se u Splitu našla elita kontrarevolucionara i 'kolaboracionista', to Odbor za pomoć izbeglicama u Splitu, budući da su se tu nalazile visoke vojne komande i civilne ustanove italijanskog okupatora s kojima je bilo lako komunicirati i usaglašavati stavove, postaje vodeće telo preko koga i talijanske vlasti vrše uticaj na ostale odbore i izbegličke logore. Tako Odbor u Splitu postepeno prerasta u četnički centar, a njegova delatnost će doći do izražaja naročito posle dolaska u Split Ilije Trifunovića Birčanina.

Ilija Birčanin je vojvoda iz balkanskih ratova i rezervni pukovnik bivše jugoslovenske vojske. Bio je predsednik Narodne odbrane, učestvovala je u puču 27. marta 1941. Posle kapitulacije bivše Jugoslavije sklonio se kod Kolašina u Crnoj Gori, gde je Draža Mihailović, sredinom avgusta 1941. uputio specijalnog kurira narednika Milovana Nedeljkovića da pronade Birčanina i da ga dovede na Ravnu goru, ah u tome nije uspeo.⁶ Iz Crne Gore Birčanin je, s italijanskom propusnicom i sa znanjem Italijana, otišao u Split gde je stigao krajem septembra ih početkom oktobra 1941. godine.⁷ Odmah po dolasku u Split Birčanin je u kući Tome Mimice održao sastanak s građanskim političarima — već eksponiranim saradnicima italijanskog okupatora, gde su, pored ostalih, bili Radmilo Grdić i Niko Bartulović. Na sastanku je Birčanin odobrio politiku oslonca na Italijane i naglasio potrebu čvrste saradnje četnika s italijanskim trupama u borbi protiv partizanskih odreda.⁸

Međutim, ta kolaboracionistička i kontrarevolucionarna aktivnost Birčanina i njegovih saradnika nije ostala nezapažena rukovodstvu Partije i NOP-a u Dalmadi, pa su preduzete mere da se široke narodne mase upoznaju s takvim izdajničkim radom Birčanina i njegovog društva. Tako je, na primer, već 20. oktobra 1941. Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju putem lista «-Naš izveštaj» upoznao narod Dalmacije s izdajničkom ulogom tzv. Srpskog komiteta u Splitu, u kome je, pored ostalog, pisalo: «-Srpski komitet u Splitu koji među ostalima sadnja-vaju Urukalo, Jevđević, Buić, Birčanin, Grdić i dr., složio se s italijanskim okupatorskim vlastima u tome da će pomoći okupatorima da 'umire' srpski živalj u Bosni, Lid i ostalim hrvatskim krajevima, ako Talijani okupiraju te krajeve.»⁹

Pored Srpskoga nadonalnog komiteta, Birčanin je u Splitu obrazovao vojni štab, kasnije nazvan Komanda zapadnobosanskih, ličkodalmatinskih i hercegovačkih vojno-četničkih odreda. Biski Birčaninovi saradnici po-

⁶ AVn, reg. br. 3/1, k. 275.

⁷ Tačan datum Birčaninova dolaska u Split nije utvrđen. Sva četnička dokumenta koja to pominju govore da je to bilo u jesen 1941. U svakom slučaju Birčanin je u Split stigao legalno i pre 4. oktobra (Kronologija Splita 1941—1945, str. 58). U britanskom opsirnom izveštaju o četnicima, u tacki 226, piše da je Birčanin >u Splitu pod italijanskom zaštitom uspostavio četnički glavni štab«, da je >sa svojim glavnim štabom otvoreno radio uz punu italijansku podršku«, te da je u Split stigao rano u jesen (AVII, reg. br. 2/1, k. 246b).

⁸ Kronologija Splita 1941—1945, str. 62.

⁹ Isto.

stali su, pored ostalih, Urukalo, Bartulović, Silvije Alfirević, Marko Mi-kačić, advokat dr Nonveiller, dr Beroš, dr Jakša Račić, Duško Zafranko, Ciro Madiraca, te oficiri bivše Jugoslavije, među kojima kapetani Mihajlo Tomašević, Mladen Kostić, Birčaninov adutant, Radovan Ivanišević, ko-je ga je Birčanin imenovao za načelnika svoga štaba.¹⁰ Pored toga Birčanin je odredio neke oficire da vrše organizaciju četničkih jedinica duž obale Jadrana, od Dubrovnika do Šibenika i na nekim ostrvdima. Među takvima su bili major Marin Stude, kapetani Krešimir Boras, Branko Šušlić, Vojmir Alfirević (sin Silvija Alfirevića), Drago Laurić i poručnik Mate Amat. Na propagandi i pokušaju organizacije četnika na ostrvima radio je, po instrukcijama Birčanina, dr Juraj Arnerić, advokat s Korčule.¹¹ Međutim, odmah treba napomenuti da su to bili pokušaji i planovi, a u praksi nije ništa ostvareno niti postojalo osim četničkog štaba u Splitu i četnika pod komandom popa Đujića u Kninskoj krajini, te četnika Anti-komunističke dobrovoljačke milicije koja će se formirati na anektiranom delu Dalmacije.¹²

Ubrzo po dolasku u Split Birčanin se povezuje s četničkim prvcima u Kninskoj krajini i delu Bosne, s ciljem da preuzme rukovodstvo i nad tim četnicima i da ih, zajedno s italijanskim trupama, angažuje u borbama protiv partizanskih jedinica. Tako se povezoao s Đujićem koji je već saradivao s Italijanima, s Pajom Popovićem kod Kosova i Branom Bogunovićem kod Bosanskog Grahova.¹³

Pored kurirskih veza s četničkim komandantima u unutrašnjosti Dal-macije, Like, zapadne Bosne i Hercegovine, Birčanin je u jesen 1941. upućivao iz Splita svoje najbliže i najpoverljivije saradnike da u duhu koncepcija Draže Mihailovića vrše organizaciju četnika, a i sam je u tom cilju u nekoj navrata u novembru i decembru 1941. putovao u Hercegovinu zajedno s Dobrosavom Jevđevićem.¹⁴ Pored organizovanja četničkih jedinica, cilj Birčaninova puta po Hercegovini bio je i da lično izda nalog četnicima da saraduju s italijanskim trupama, kao i to da podstakne četnike na klanje hrvatskog stanovništva u Hercegovini i

¹⁰ AVII, reg. br. 20/1, k. 157; 23/2, k. 157; 2/1, k. 246b.

¹¹ AVII, reg. br. 20/1, k. 157.

¹² Kad je u pitanju Antikomunistička dobrovoljačka milicija (MUizla Volontaria Anticomunista — MVAC), formirana na anektiranom delu Dalmacije, ne treba shvatiti da je to samo Jedinica MVAC i da takve jedinice nisu pod kontrolom četničkih komandanata. Pod pojmom MVAC podrazumevaju se svi četnici Draže Mihailovića na italijanskom okupacionom području, bilo na teritoriji NDH, u Crnoj Gori ili u delu Slovenije pod italijanskom okupacijom. Italijani su tako zvali četnike, i onaj deo MVAC-formacije, što su ih formirale italijanske komande na anektiranom delu Dalmacije od Obrovca do Skradina, obukli ih i naoružali, u stvari su formirali Vlado Korolija, advokat Desnica i Vaso Miljuš po naređenju Ilije Birčanina, a uz italijansku saglasnost. Ti četnici su bili potčinjeni s jedne strane Italijanima, a s druge strane pukovniku Dimitriju Uzunčeviću, pomoćniku Ilije Birčanina, i kapetanu Ivaniševiću, koji su najviše radili na obrazovanju tih četničkih formacija — MVAC (AVII reg. br. 20/1, k. 157). U već navedenom britanskom izveštaju, pod tačkom 228, o tome između ostalog, piše: »Četničke snage koje su Italijani uz pomoć Birčanina i Jevđevića i drugih vođa tako izgradili, bila je poznata kao Dobrovoljačka Antikomunistička Mili-cija« (AVII, reg. br. 2/1, k. 246b).

¹³ U izveštaju koji je 16. jula 1942. poslao Dra St. Mihailoviću, pored ostalog, piše: »Odmah po dolasku u Split počeo sam aktivno učestvovati u akcijama Đujićeve narodne vojske u želji da tom pokretu dam vojnički karaktere« (AVII, reg. br. 2/1, k. 157).

¹⁴ Isto.

Dalmaciji, navodno zbog »-odmazde«, što je došlo do izražaja naročito u drugoj polovini 1942. O takvom stavu i držanju Birčanina i njegovih saradnika stigle su vesti iz Rima predsedniku izbegličke vlade u Londonu Slobodanu Jovanoviću, pa je on 11. decembra 1942. depešom zamolio Mihailovića da ga obavesti o tome kako je došlo do toga da »četnici kolju nevine Hrvate po Dalmaciji da bi načinili mesta Talijanima za sutra«.¹⁵

Dok su Birčanin i ostali četnički komandanti pozivah narod da im se pridruži tobože radi borbe protiv ustaša i njihovog divljanja, u isto vreme su se sporazumevali s ustašama o zajedničkim borbama protiv partizanskih jedinica. Jedan od prethodnih razgovora o bazi na kojoj bi četnici i ustaše saradivali održan je između Dobrosava Jevđevića i ličnog Pavelićeva izaslanika iz Zagreba, ustaškog funkcionera Polaka, 30. decembra 1941. u Splitu,¹⁶ što je predstavljalo osnovu za sporazume četnika s ustašama u proleće 1942. u Dalmaciji, Lici i zapadnoj Bosni, to jest na područjima pod Birčaninovom komandom. Tako se do kraja 1941. Birčaninov štab, kao integralni deo četnika Draže Mihailovića, potpuno stavio u službu itahjanskog okupatora i uspostavio veze s ustašama i vlastima NDH.

Već početkom 1942. italijanske komande su potpuno preuzele kontrolu nad četničkim odredima i tzv. pukovima u Dalmaciji. Još u januaru iste godine komanda itahjanskog 6. armijskog korpusa mogla je konstatovati da je cilj obrazovanja četničkih formacija, od italijanima poznatih ličnosti Birčanina i Jevđevića, isključivo borba protiv partizanskih snaga, odnosno »komunista«, kako su i četnici i italijanske komande nazivali partizanske jedinice.¹⁷ Dakle, četnički prvaci su legalno i uz odobrenje Italijana mogli raditi na formiranju svojih odreda, a ubrzo je došlo i do formiranja Dinarske četničke divizije, čiji je komandant postao Ilija Birčanin. Divizija je formirana u januaru 1942, o čemu je Birčanin izvestio Mihailovića pišući mu, pored ostalog, i ovo: »Već u januaru čim je obrazovana Divizija, komandanti pukova i odreda na zboru svih svojih starešina izabrali su me za komandanta Divizije i uputili mi predstavku da se primim ove dužnosti. Ja sam preko svojih predstavnika u stvari komandovao ovom divizijom počev od njenog formiranja, ali sam definitivno rešio da primim dužnost tek kada sam od Vas naimenovan«. Dalje Birčanin navodi da mu je pomoćnik pukovnik Dimitrije Uzunčević, da je u sastav Divizije ušlo pet pukova i dva odreda u čijem se sastavu nalazi 14 aktivnih oficira, te da su četnici počeli obimnije borbe protiv partizanskih jedinica u januaru 1942. godine. Birčanin zatim izveštava da je u delu zapadne Bosne, Like i Korduna »obrazovana Sovjetska socijalistička republika« još krajem 1941. i da je »ova republika protiv nemačkih, hrvatskih (ustaše i domobrani — BL) i italijanskih

¹⁵ AVII, Ca. reg. br. 15/1-3, k. 281. Informacija o klanju Hrvata svakako se, kad je riječ o Dalmaciji, odnosila na četnička klanja u rejonu Biokova, u Bitezicu kod Sinja, u Gatima kod Omiša, u Dugopolju i drugim mestima (V. Kljaković, Četništvo u Dalmaciji 1941—1943, Zbornik radova Instituta za historiju radničkog pokreta Dolinacije br. 3, Split, 1975, str. 623; Kronologija Splita 1941—1945, str. 17(17—171).

¹⁶ Zbornik, tom XIII, knj. 1, str. 12—18.

¹⁷ Isto, str. 705—706.

trupa, ne samo da se održala, već im je nanela i znatne gubitke.¹⁸ Naime, imenovanje kojim je Mihailović odredio Birčanina za komandanta Divizije verovatno se odnosi na punomoćje koje je Mihailović početkom 1942. dao Birčaninu, čim je ozvaničio i Birčaninov štab kao komandu nad četnicima u Dalmaciji, Lici, zapadnoj Bosni i Hercegovini.¹⁹ Ubrzo iza osnivanja Dinarske četničke divizije izraden su projekat u vidu elaborata o njenim zadacima i ulozi. Elaborat su izradili oficiri, bliski Birčaninovi saradnici, a u njemu je izražen šovinistički stav i jasna opredeljenost četnika na saradnju s italijanskim trupama, te beskompromisna borba protiv partizanskih jedinica.²⁰ U duhu tako postavljenih ciljeva i već čvrsto iskazane lojalnosti četnika italijanskim komandama, Italijani su početkom marta 1942. dodelili četnicima oko 3.000 pušaka i potrebnu količinu municije.²¹

Iako su italijanske komande pružile svestranu pomoć četnicima i četnički komandanti, na izrazito šovinističkoj osnovi, vrbovali ljudstvo u svoje redove, ističući da su vojska kralja Petra i Draže Mihailovića, ipak s brojnim jačanjem četnika nije išlo onako kako su to zamišljali Birčanin i Mihailović. Tako je bilo i u Dalmaciji, i u Lici i u zapadnoj Bosni, gde se uprkos četničko-ustaškim ugovorima o saradnji, četnička organizacija sporo razvijala. Bilo je to posledica snažnog razvitka NOP-a, što je i Birčanin mogao konstatovati kada je 9. maja 1942. uputio Mihailoviću opširan izveštaj. Birčanin se najpre žali da je »talas marksističkog socijalizma pod firmom komunizma ili socijalne demokratije zahvatio široke narodne slojeve«, ističući da je njegov, Birčaninov, stav i stav njegovih potčinjenih da italijanske trupe ne treba napadati, postavivši istovremeno pitanje Mihailoviću »kako Vi gledate na ovo pitanje?« U istom izveštaju Birčanin se žali na teškoće o održavanju veze, navodeći da je radio-stanica što su mu je doneli iz Kaira poručnik Stanislav Rapotec i narednik Stevan Šinko-Jovanović u kvaru.²² Što se tiče područja Dalmadije, a naročito Splita, Birčanin je kategoričan i, pored ostalog, naglašava: »U Splitu, celoi Dalmadii, ua i u Hrvatskoj, a narodo u ovom glavnom mestu na Primorju kao da je 95%o komunista«, ističući da mu to stvara velike teškoće.²³ General Mihailović, koji je davao smernice četničkom pokretu i instrukcije potdjenjenima kako se treba odnositi prema okupatorima i kvislincima, a i sam se sastajao s nemačkim predstavnicima, nešto kasnije je odgovorio Birčaninu »produžite dalje po istim linijama«, upoznavši ga da će Birčaninovu saradnju s Italijanima prikriti kod Britanaca.²⁴

¹⁸ AVII, Ca, reg. br. 20/1, k. 157.

¹⁹ Punomoćje u obliku dokumenata nije pronađeno. Iz lične beležnice Draže Mihailovića, *Ime* datuma, verovatno u martu 1942. vidi se da je Birčaninu dato takvo punomoćje (AVII, Ca, reg. br. 17/3, k. 1).

²⁰ V. *Kija, Ković*, n. č. str. 614–615.

²¹ V. *Scott-Zurii*, *Saradnja srpskih građanskih političara i Taliana radi proširenja okupacionog područja u Dalmaciji (1941–1942)*, VIG – 2/1969, str. 204.

²² Rapotec i Šinko suse iskricali iz britanske podmornice na ostrvo Mljet 26. januara 1942. I stupili u vezu s Birčaninom, kontaktirajući i s mnogim drugim ličnostima u Splitu (V. *Kija, Ković*, n. č. str. 613–614).

²³ AVII, Ca, res. br. 11/1, k. 157.

²⁴ AVII, Ca, reg. br. 2/1, k. 246b. O vezama i razgovorima Draže Mihailovića s nemačkim predstavnicima u leto i jesen 1941. vidi B. *Latas*, *Draža Mihailović i Nemci u vreme Uzičke republike, Uzička Republika*, Ekspert Pres, Beograd, 1978, str. 125–137.

Sredinom 1942. nastupili su novi momenti za četnike na području Dalmacije, Like i zapadne Bosne. Kada je Zagrebačkim sporazumom 19. juna bilo regulisano pitanje povlačenja italijanskih trupa iz I i II zone, u koje su italijanske trupe ušle krajem leta i početkom jeseni 1941, pored ostalog i za to da pomognu razvoj četničkih jedinica, bilo je rešeno i pitanje odnosa između četnika i formacija NDH, kao i njihovi zajednički napori u borbama protiv partizanskih snaga. Ah, ostavljanje četničkih jedinica bez pomoći italijanskih trupa, bez obzira na sporazume koji su postojali između četnika i ustaša, unelo je uznemirenost među četnike, potenciranu naročito prodorom proleterskih brigada iz zapadne Hercegovine u zapadnu Bosnu. Uznemirenost je zahvatila i četnički štab u Sptu, što je ubrzalo potrebu za sastanak Draže i Birčanina, kako bi se razradio plan daljih političkih i vojničkih akcija, jer je bilo očito da je četnički pokret na području pod komandom Birčanina bio zapao u krifeu. Draža i Birčanin su se sastali 22. jula 1942. u Zimonjića Kuli, kod Avtovca. Draža je tu došao iz Lipova, kod Kolašina, a Birčanin iz Splita u itahjanskom automobilu i s ispravama dobijenim od Italijana. Na dvo-dnevnom sastanku, gde su, pored njih dvojice, učestvovali i još neki bliski saradnici jednog i drugog, zaključeno je da se s osloncem na italijanske trupe i u saradnji s njima četnici što više angažuju u borbama protiv partizanskih jedinica.²⁵ Prema dogovoru u Avtovcu, Birčaniniov štab u Sptu dobio je ulogu da bude posrednik preko koga će se rukovoditi sa četničkim akcijama planiranim za razbijanje »Bihačke republike« u jesen i zimu 1942. Samom Birčaninu je pripala uloga da izmoli kod Komande italijanske 2. armije u Sušaku saglasnost i dobije naoružanje za četnike koji će biti angažovani u toj akciji. U tom cilju su naizmenice boravili u Sušaku vojvoda Birčanin, Jevđević i Radmilo Grdić, moleći generala Roatu da im dodeli naoružanje i municiju, hranu i odeću za četnike. Rezultat Birčaninova razgovora s Roatom u prvoj polovini septembra bio je da su Italijani dodehli traženu količinu naoružanja i municije i, kako Birčanin izveštava Dražu, Italijani su izrazili »spremnost da omoguće preduzimanje velike operacije protiv komunističkih«.²⁶

U duhu iluzija i odluka Mihailovića o uništavajućem udaru na slobodnu teritoriju u zapadnoj Bosni i delu Hrvatske, trebalo je mobilisati što više četnika i pokrenuti ih u tom pravcu, što se odnosilo i na Split gde se, s obzirom na prisutnost Birčaninova štaba, računalo da će se naći više četničkih pristalica, prvenstveno među jugonacionalistima. Međutim, i pored svih napora Birčanina i njegove okoline, primenjujući i pretnje, prvenstveno prema masi oficira koji su besposličih u Sptu, među građanima Splita, s obzirom na njihovo jasno opredeljenje, četnici su našli

²⁵ AVII, Ca. reg. br. 9/1—3, k. 262; italijanska arhiva, NAV-N-T-821, r. 403, s. 55—57.
²⁶ V. Kijaković, n. č., str. 618—620. Više o planovima Draže Mihailovića za razbijanje slobodne teritorije u zapadnoj Bosni i delu Hrvatske u jesen 1942. i ulogu Birčaninova štaba vidi M. Leković, Planovi Draže Mihailovića za uništenje »partizanske države« u drugoj polovini 1942., JIC — br. 2 1966. i B. Lataš, Četnici Draže Mihailovića u borbi za uništenje »Bihačke republike« (decembar 1942 — februar 1943), AVNOJ i Narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini, Zbornik radova, Beograd, 1974, str. 361—375.

nezapažen broj svojih pristalica. Tako je, pri prolazu četnika iz Hercegovine kroz Split u pravcu Knina, početkom decembra 1942, iz Splita otišlo svega 40 zavrbovanih mladića u četnike.²⁷

Kakvo je bilo raspoloženje građana Splita u odnosu na četnike — sluge okupatora, najbolje se vidi iz konstatacija samih četničkih funkcionera. Tako, na primer, dr Milan Dukić, nakon boravka u Sphtu, u svom izveštaju od 24. oktobra 1942. majoru Petru Bačoviću, komandantu četnika u istočnoj Bosni i Hercegovini, u delu izveštaja »Komunisti«, pored ostalog, piše: »Rad komunista u Sphtu se odvija potpuno bez zapreka, tako da su pokupili sve mlade ljude u svoje društvo. Mladež u Splitu je naklonjena komunistima iz mržnje prema Talijanima (...)«. Izveštavajući o aktivnostima pripadnika NOP-a na ostrvu Korčuli, povezujući to s delovanjem komunista iz Sphta, Dukić navodi primer i, između ostalog, piše: »U selu Zroovu na Korčuli došla je italijanska kaznena ekspedicija i u tome selu držala zasede i patrole, pa je ipak sutradan sve selo osvanulo ofarbano crvenim zvezdama i sa dve crvene zastave«.

U poglavlju izveštaja »Odnos naš prema Splitu« Dukić piše:

»Splićani su veoma nerasploženi prema četnicima. Ispitujući razloge konstatovao sam sledeće:

- a) Naša saradnja sa Talijanima i komunistička propaganda (...)
- b) Omrznutost našeg štaba kod Splićana.²⁸

I drugi, čak bliski Birčaninovi saradnici izveštavali su Dražu o Birčaninovim saradnicima, o njemu samome, o njegovu štabu i raspoloženju građana Sphta prema četnicima. Tako vojvoda Jevđević piše 18. januara 1943. »o slučaju Birčaninove komande« i Birčaninovih saradnika i, između ostalog, navodi: »Izgleda da su svi ti ljudi ili manijaci ili žive u svetu iluzija«, dodajući da je Birčanin bolestan i da zbog svoje sigurnosti »ima pred vratima redovno dve patrole karabinjera i automobil«.²⁹ Najpotpuniju sliku i ugled Birčaninova štaba u Sphtu dao je Birčaninov naslednik potpukovnik Mladen Zujović. On je, pošto je preuzeo komandu nad tim četničkim štabom, pisao Mihailoviću, pored ostalog, i ovo: »U Sphtu je postojao jedan omrznuti četnički forum čije je životarenje još jedino omogućavao autoritet dr Račića. U političkom pogledu dakle situacija je bila takva da je četništvo predstavljalo ruglo. Četnike su mrzeli svi«.³⁰

Početkom 1943. četnički pokret uopšte pada u tešku krizu. Nerealni i megalomanski planovi Mihailovića i iluzije koje je gajio da, koristeći dejstva okupatorskih trupa i zajedno s njima, razbije slobodnu teritoriju u zapadnoj Bosni i delu Hrvatske, ne samo što su propali, već su četnici (njih oko 12.000) pretrpeli teške poraze u dolini Neretve u februaru i

²⁷ Kronologija Splita 1941—1945, str. 191.

²⁸ AVII, Ca. reg. br. 55/9, k. 236.

²⁹ AVII, Ca. reg. br. 2/8, k. 231.

³⁰ Isto, reg. br. 2/1, k. 153.

martu iste godine, gde se manifestovala opšta slabost četnika u vojničkom i političkom pogledu.

Opšta kriza četničkog pokreta nije mimošla ni četnički štab u Splitu, potencirana još i rivalstvom pojedinih ličnosti koje su reflektovale na položaj koji je imao Birčanin, a čiji se kraj naslućivao. Još u novembru 1942. Birčaninovo zdravlje se naglo pogoršalo i on je za vođenje poslova u štabu odredio zamenike — potencijalne naslednike — i to Sergeja Urukala i Silvija Alfirevića za političke, a kapetane Radovana Ivaniševića i Mladena Kostića za vojne poslove. Dakle, određena su lica u koje je imao poverenje i Birčanin i italijanske komande s kojima su navedeni bili u stalnim kontaktima. Ovakvim imenovanjem od strane Birčanina nisu bili zadovoljni mnogi koji su se smatrali zaslužnim da naslede Birčanina posle njegove smrti. Među takvim pretendentima su bili Grdić, Jevđević, zatim major Slavko Bjelajac, alias Nikola Dekić, komandant četnika u Lici, vojvoda Momčilo Đujić i major Petar Bačović, pod čijom su komandom, uz odobrenje Italijana, četnici već bili na putu za Split i Knin. Birčaninovu odlukom najviše je izgleda bio pogođen Grdić, koji je poveo pravu kampanju protiv Birčanina i njegovih zamenika. U svom izveštaju za Dražu Mihailovića književnik i publicista Đuro Vdlović, pored ostalog, piše: »Lansiralo se i to kako su dani vojvode Birčanina odbrojani, a onda da dolazi kao politički vojvoda g. Radmilo Grdić, a njegov bi pomoćnik u Splitu bio g. Niko Bartulović. Već tada se u Sphu okupljaju i stvaraju pravila i načela za JUGOREPO (Jugoslovenski revolucionarni pokret). Uporno se stoji na gledištu da ljudi te linije i te političke solucije imaju da povedu poslove, koje je do smrti vodio vojvoda Birčanin, a njegov radni štab, koji da je velikosrpski, pa za to Hrvatima i Jugonacionahstima zazoran, da se razjuri.«³¹

Što se tiče JUGOREP-a, njegovo osnivanje su u januaru 1943. predložili Mihailoviću neki intelektualci, među kojima su bili Niko Bartulović, dr Beroš i dr Zvonko Šimunić. Oni su uputili Draži »deklaraciju« u kojoj, kao Hrvati »jugoslovenski orijentisani«, predlažu prilaženje novim merama kako bi privukli Hrvate u četničku organizaciju. U predlogu se navodi da je potrebno osnovati tzv. Jugoslovenski revolucionarni pokret, a u vezi s tim i posebne vojne formacije pod nazivom Jugoslovenska legija, koja bi bila direktno potčinjena Draži Mihailoviću, a delovala bi paralelno sa četničkim jedinicama. U predlogu se, pored toga, navodi :

»■Budući da je Split, geografski i politički, u sretnom položaju za provođenje ovakvog rada i k tome ima u njemu veći broj inteligencije, pošteđene od raznih strahota, smatramo da je Split najpodesniji da bude centar akcije, te da se u njemu organizuje vodstvo, sa svim potrebnim aparatom za njeno vođenje.«³²

Očito je da iza ove čitave stvari stoji Radmilo Grdić i grupa oko njega, koji na taj način želi da smeni u vodstvu grupu Jakše Račića, koji je davao punu podršku Birčaninu, jer se u popratnom aktu uz ovaj

³¹ Isto, reg. br. 23/2, k. 157.

³² Isto, reg. br. 11/2, k. 157.

predlog Grdić preporučuje za »politički odgovorno lice za ovaj naš kraj«, ia sedištem u Splitu, s objašnjenjem da se on »vrlo dobro znade sa svim jugoslovenskim nacionalistima« i da je »u stanju da najbolje poveže Srbe i Hrvate«.

Dakle, još za života Ilije Birčanina postojale su razmirice i netrpeljivost u njegovom štabu u Splitu i kod njegovih političkih saradnika, od kojih su neki smatrali da Birčanin nije u stanju da odgovori obavezama koje su pred njim stajale. Tako je, na primer, dr Milan Dukić još u oktobru 1942. pisao majoru Bačoviću, pored ostalog, sledeće: »Iz svih razgovora kao i razgovora sa drugim nacionalistima i razgovora sa našim bivšim poslanikom u Tirani ministrom Mihajlovićem, vidi se da je potrebno da u Split dođe na mesto vojvode (Birčanina — BL) jedan mladi čovek, elastičnog duha a koji ima ugleda i kod Srba i kod Hrvata Jugoslovena«.³³

O Trifunovićevu neuspehu i sukobima s njegovim saradnicima govori se i u pismu koji su mu uputili 31. decembra 1942. Ante Cetineo, Marko Stojanac, Radoslav Čorović, dr Ivo Miović, Aćim Savina i dr Vlado Matošić. U pismu se, pored ostalog, kaže:

»Mislimo da su kod Vas zauzeli mesta malobrojna hca koja nisu tehnički ni stručno kadra da udovolje svim potrebama koje nam se sada nameću i to zabrinjava sve patriote. Politički teren u samom Splitu — neobično bolan za našu nacionalnu akciju — zanemaren je, jer oni koji bi želeli i mogli da rade, nisu pozvani na rad, a oni koji su ovlašteni od Vas da u ime Vaše rade nisu u stanju da pokrenu čitav aparat u gibanje«.³⁴

Posle Trifunovićeve smrti, 3. februara 1943. godine, političko i vojničko rukovođenje u četničkom štabu u Splitu preuzeli su, pored ostalih, dr Račić, Sergije Urukalo i Silvije Alfrević. Oni su 22. marta 1943. uputili Draži sledeću depešu:

»Sa prvog sastanka upućujemo Vam svoje tople pozdrave. Zahvaljujemo Vam na visokom poverenju sa izjavom da ćemo se držati političke linije poč. vojvode Birčanina i svih Vaših uputstava i naredenja koje nam je preneo Ivanišević (Radovan — BL). Založićemo se u službi kralja i otadžbine do krajnjih granica za opšte narodno dobro«.³⁵

³³ AVII, Ca. reg. br. 55/9, k. 236.

³⁴ AVII, Ca. reg. br. 46/1, k. 157.

³⁵ AVII, Ca. reg. br. 4/1, k. 293, depeša br. 2713. U stvari, toga Je dana u Splitu obrazovan Centralni četnički nacionalni odbor u koji su, pored trojice imenovanih, ušli: dr Ivo Miović, dr Tomo Mimica, Marko Mikacčić, Ante Matekalo i Vaso Radoš. Odbor je bio povezan s Dinarskom četničkom divizijom u Kninu. Saradivao je s italijanskim vlastima, dok je dr Račić bio u stalnom kontaktu s generalom Umbertoom Spigom komandantom italijanskog 18. armijskog korpusa u Splitu (Kronologija Splita 1941—1945, str. 214).
Oko smrti Ilije Birčanina i njegove sahrane bilo Je mnogo skandala. Draža Mihailović je 5. februara izvestio emigrantsku vladu u Londonu da Je Birčanin umro u momentu kada Je bio najpotrebniji četničkom pokretu, predloživši ga za odlikovanje Ordenom Karadordjeve zvezde s mačevima trećeg reda (AVII, Ca. reg. br. 2/1—9, k. 287). Draža je naredio da se u njegovo, Dražino, ime položi venac, što nije učinjeno iz dva razloga. Prvo, italijanske vlasti su se plašile akcija splitskih rodoljuba pa nisu dozvolile pogrebnu povorku, i drugo, italijanski fašisti su bili spremili svoj venac u znak postovanja prema svom umrlom saradniku i poslušnom slugi, pa je odlučeno da se venac ne polažu (AVII, Ca. reg. br. 5/1, k. 157). Tako je Birčanin krišom i bezučesca nekoliko stotina četnika koje su za tu priliku dovezli Italijani iz Knina, na čelu smajorom Petrom

Kakvo je bilo raspoloženje među rivalskim četničkim prvcima, Birčaninovim protivnicima, najbolje se vidi iz izveštaja Đure Vilovića, u kojem se, pored ostalog, kaže: »Kad je preminuo blaženopočivši vojvoda Birčanin, a u Splitu prilikom njegove sahrane stigao još i g. Dobrosav Jevđević i vojvoda Bačović, u stanu g. R. Čorovića održavale su se terevenke i prskao šampanjac, održavali su se brojni sastanoci, domjenke i dogovori po hotelu Ambasadoru i po privatnim stanovima s ciljem da se priredi sve i potisne radni štab vojvode Birčanina, a preuzme vodstvo po njegovim ličnim i političkim protivnicima. Tu i tada su skovane osnove, podvale, rezolucije i otpočelo se s nečuvenom kampanjom protiv ranijih vojvodinih zamenika.«³⁶

Pošto je primio opširan Vilovićev izveštaj, a u međuvremenu dobio niz izveštaja od Petra Bačovića, i Momčila Đujića o lošim prilikama u četničkom štabu u Splitu i teškoj situaciji kod četnika u Dalmaciji, koje je zahvatila još veća kriza odlaskom četnika iz Hercegovine (preko Splita) u borbu protiv NOVJ u dolini Neretve, Mihailović je uvideo da je u Splitu potrebno uputiti energičnu ličnost da preuzme vodstvo od dr Račića. U tom cilju pozvao je k sebi u Lipovo Đuru Vilovića, Silvija Alfirevića i udovicu Birčaninovu da i od njih čuje mišljenje tko bi mogao nasediti Birčanina. Ovi su 30. marta 1943. otputovali italijanskim avionom iz Splita i stigli u Kolašin.³⁷ Međutim, pošto je Draža tih dana bio odsutan iz Štaba tzv. Vrhovne komande jugoslovenske vojske u otadžbini, jer se od 16. marta do pred kraj prve polovine aprila nalazio na položaju, prvo kod Kalinovnika, a onda kod Foče, odakle je direktno komandovao četnicima u borbama protiv NOVJ, to su putnici iz Splita bili prinudeni da ga sačekaju. Dok su čekali Mihailovića, primio ih je i s njima vodio razgovor britanski pukovnik Stenli Bejli (Stanley W. Bailey), šef britanskih vojnih misija kod četnika. Ali kada se Draža i vratio u Lipovo, kratko se zadržao s Alfirevićem i Birčaninovom udovicom, jer je bežao prema Srbiji, tako da su se ovo dvoje ubrzo vratili u Split, dok je Vilovića zadržao Draža u svom Štabu. Bežeci sa Štabom ispred prodora jedinica NOVJ u Crnu Goru, Draža je u Zaostru 1. maja 1943. odlučio da u Splitu bude dr Mladen Zujović-Mlade, koji je tada dobio pseudonim pukovnik Aćimović.³⁸

Potpukovnik Zujović je preko Nikšića i Kotora otputovao u Split gde je stigao 10. maja 1943. Nekoliko dana nakon dolaska u Split, Zujović je uputio Mihailoviću seriju depeša kojima ga je upoznao sa situacijom u kojoj su se nalazili četnici u Dalmaciji, Lici, zapadnoj Bosni i

Bačovićem, sahranjeni 6. februara 1943. u jednoj sobici pravoslavne crkve, pošto je prethodno balsamovan, kako bi bio prenet i sahranjen u Crnoj Gori, do čega nije došlo (AVII, Ca. reg. br. 51/2, k. 157; Kronologija Splita 1941—1945, str. 206—207).

³⁶ AVII, Ca. reg. br. 23/2, k. 157.

³⁷ Kronologija Splita 1941—1945, str. 215.

³⁸ Zujović je predratni beogradski advokat i rezervni poručnik bivše jugoslovenske vojske. Pripadao je Republikanskoj stranci. Pristupio je organizaciji Draže Mihailovića u leto 1941. Do 6. januara 1943. nalazio se u četničkom civilnom štabu u Beogradu, a ujedno je bio i član četničkog Centralnog nacionalnog komiteta. Pre nego što će poći u Split, a na predlog Draže Mihailovića kraj Petar ga je proizveo u čin aktivnog potpukovnika.

Sloveniji, opisavši je kao vrlo tešku. U jednoj depeši od 17. maja, Zujović navodi da je u Split doneo nekoliko miliona itahjanskih lira koje će utrošiti u svrhu propagande, i, pored ostalog, piše:

»Preduzeo sam konsultovanje i nadam se da ću u političkom pogledu postići uspeh. Potpuno sam saglasan ustanovljenim gledištima u Vrhovnom štabu. Više muke biće oko reorganizacije četničkih odreda i čisto vojnim poslovima u samom Sphtu. Stanje na terenu teško. Komunisti vrlo jaki, naročito koncentrisani na sektoru Bjelajca (Slavko, komandant četnika u Lici — BL), koji je sabijen u Selce i Srpske Moravice. Split je pun skrivenih partizana.«³⁹

Izveštavajući o odnosima četnika i itahjanskih trupa, Zujović konstatuje da je »celokupni rad potčinjen planovima Italijana i starešine se ne odlučuju na nikakav posao koji bi bio neugodan okupatoru«. Zujović dalje dodaje da njegov put i dolazak u Split nije bio nepoznat itali janskim komandama, dodajući da Italijani znaju za njegov rad u Sphtu i da ga u poslu ne ometaju.⁴⁰

Pišući o situaciji u Sphtu, raspoloženju naroda i delatnosti četničkog štaba, Zujović konstatuje da taj štab nije uradio ono što se od njega očekivalo, da nije uspeo okupiti razjedinjene građanske stranke, da je pieuoLavljao više ruglo nego nekakvu vojnu komandu, iz čega je proizi-šao zaključak da građanstvo Sphta ne simpatiše, već mrzi četnike. Zujović, pored toga, piše: »Po do sada prikupljenim podacima, komunisti imaju po celoj Dalmaciji narodnooslobodilačke odbore sastavljene od nekom un ista. U Sphtu imaju jaku organizaciju koju podržava raspolo-ženje velike većine građana. Ako uspem da vežem pohtičare za orga-nizaciju opašće u znatnoj meri i raspoloženje građana za komuniste.«⁴¹

Potpukovnik Zujović je nepuna dva meseca, sa znanjem itahjanskih komandi, radio u Sphtu na objedinjavanju razjedinjenih građanskih po-litičara, pokušavajući okupiti sve one koji su, osloncem na okupatora, u borbi protiv NOP-a i revolucije videli svoju šansu, podržavajući u pot-punosti Mihailovićevu pohtiku kolaboracije i kontrarevolucije. Ali, noću 31. maja na 1. jun Zujović je s grupom svojih bliskih saradnika bio »uhapšen« i konfiniran u Opatiju, gde se od ranije nalazio potpukovnik Ihja Mihić, bivši komandant četnika u Lid. Poručnik Nedeljko Plečaš, koji je u Dražin Stab u Lipovu došao iz Kaira, spustivši se padobranom 6. septembra 1942, a u Split stigao početkom januara 1943. godine, po-stavši odgovoran za veze četničkog štaba u Sphtu s Dražom, izvestio je 3. juna Mihailovića:

»Noću 31. na 1. juni uhapšeni su u Splitu (Zujović — BL), Stude (Marin, major — BL), Ivanišević i drugi. Šifre Mario (oznaka za četničku radio-stanicu u Sphtu — BL), i Paul kompromitovane. Urukalo i Alfire-vić nisu uhapšeni i žele preuzeti poslove.«⁴²

³⁹ AVII, Ca. reg. br. 11/2, k. 295, depeše 4410—4411.

⁴⁰ Isto, depeša 4413—4414.

⁴¹ Isto, depeša 4580—4582.

⁴² Isto, depeše 4796—4800.

U istim depešama Plečaš izveštava da je novac u Splitu, a preko njega je išlo snabdevanje novcem i četnika u Sloveniji — Plava garda, ostao netaknut, kao i to da je u Dubrovniku »uhapšen« Dobrosav Jevđević i takođe odveden u Opatiju.

To takozvano hapšenje i interniranje Zujovića i njegovih bliskih sa radnika izvršeno je pod nejasnim okolnostima i četnički izvori ne daju pravi odgovor na to pitanje. Sam Zujović u svom pismu upućenom iz Kaira Konstantinu Fotiću u Vašington prečutno je prešao preko tog momenta, opisujući u detalje kako je napustio Spht i kako je pobjegao iz Rijeke.⁴³

Četničko tumačenje toga događaja je dvojako. Jedni to dovode u vezu s nekom partizanskom akcijom u Sphtu, a drugi vide razlog, navodno, o vezi četničkog štaba u Sphtu s britanskom obavestajnom službom. Tako, na primer, Jovanka Krištov, pseudonim Mira, poverljiv obavestajac Draže Mihailovića iz Ljubljane, izveštava Dražu U. juna 1943. da je kurir iz četničke komande Slovenije stigao iz Splita i doneo dva miliona lira, a da će se po druge pare vratiti za dan-dva; naglašava da su »Ivanišević, Kostić, Aćimović i još 15 oficira uhapšeni u Sphtu«, istakavši: »Italijani su ih doveli u vezu sa nekom partizanskom akcijom«.⁴⁶ Razlog što su Italijani »izolovali« Grđića i Mihića u Opatiji.⁴⁵

Međutim, još pre nego što su četnički komandanti odvedeni u Opatiju, vojvoda Jevđević je upozoravao Mihailovića na nezdrave odnose među četničkim komandantima, da jedni druge optužuju kod Italijana kako Britanci imaju svoje obavestajce u četničkim štabovima i da je to razlog što su Italijani »izolovali« Grđića i Mihića u Opatiji.⁴⁵

Razloge za odvođenje u Opatiju navodi i major Marin Stude u svom pismu upućenom savezničkoj komandi u Bariju. On detaljno opisuje kako je došao u Spht 1941, kako je odveden u Opatiju, kako je otišao iz Rijeke u Bari istakavši: »1. juna 1943. uhapšen sam kao britanski špijun i zadržan u zatvoru na Rijeci do 8 časova posle podne 9. septembra 1943. godine«.⁴⁶

Međutim, četničko tumačenje odvođenja pomenutih iz Sphta u Opatiju neprihvatljivo je iz razloga jer su italijanske komande još od jeseni 1941. znale za takve veze i tolerisale ih bez ikakvih reperkusija prema četnicima, a tako su se ponašale i komande nemačkih trupa na svom okupacionom području. Bilo je tu u stvari nešto drugo. Hitler je, naime, smatrao da bi četnici, s obzirom na njihove veze s Britancima, mogli u momentu iskrcavanja anglo-američkih trupa na obale Jadrana predstavljati potencijalnog neprijatelja, pa je u tom smislu insistirao kod

⁴³ AVII, A, NOP, neregistrovana grada Forin Ofsa (FO) 371/44268. Pismo Je od 11. Januara 1944. godine.

⁴⁴ AVII, Ca. reg. br. 11/2, k. 295, depeša 4904.

⁴⁵ Isto, depeša 4476.

⁴⁶ Pismo je od 22. novembra 1943. U njemu Stude piše kako je prikupljao podatke o okupatorskim trupama, dodajući: —U mom stanu u Splitu ja sam jedno vreme imao tajnu radiostanicu. Sakrio sam u moj drugi stan u Kaštelu-na. blizu Splita prvog komandosa koji se iskrcao na dalmatinsku obalu, narednika Šinka (Stevan Jovanović — BL) u trenutku kada je ceo fašistički aparat bio u poteri za njim« (AVII, neregistrovana grada).

Musolinija da se četnici razoružaju. To su Italijani odbijali, a isto su činile nemačke komande na terenu, saradujući s četnicima. Kada se u proleće 1943. naglo počela širiti vest o tobožnjem skorom iskrcavanju savezničkih snaga, čemu je dosta doprinela četnička propaganda, računata na očuvanje i podizanje morala kod četnika, nemačke komande su preduzele mere opreza i počele razoružavati četnike u Crnoj Gori, čemu se italijanske komande nisu suprotstavljale, kao što su to činile u zimu iste godine.

Da bi zadovoljili nemačke zahteve, italijanske komande su ipak preduzele neke mere, kao da žele obezglaviti četnike, kako bi Nemcima pružih dokaze da se tobože drže dogovora. U stvari bila je to obmana od strane Italijana, jer su neke italijanske komande višeg ranga računale da bi preko četničkih vođa mogle stupiti u vezu sa saveznicima, pošto je u vreme »hapšenja« oficira u Splitu bilo očigledno da je fašizmu u Italiji došao kraj i nedostajao je jedva korak da savezničke snage zakorače na italijansko tlo. To potvrđuju i izveštaji koje je od četničkih komandanata primao Draža Mihailović, a u kojima su svoje tumačenje odvođenja četničkih funkcionera u Opatiju davali odgovorni itahjanski faktori nadležni za odnose četnici—italijanske trupe. Tako, na primer, major Bačović izveštava Mihailovića 7. juna i, pored ostalog, iznosi: »Uložio sam protest i zapretio broju 22 (italijanske trupe — BL) zbog Jevđevića. Zvanično pismeno su mi odgovorili da Dobra nije interniran već ide u Abadju (Opatija — BL) na poziv više italijanske komande radi saradnje sa njom«.47

U Opatiji su i Jevđević i Zujović imali određene ruke i podršku italijanskih komandi da pokušaju s jačanjem četničkih jedinica i njihovom što većem angažovanju u borbama protiv NOVJ. Jevđević je iz Opatije odlazio u Ljubljano radi kontaktiranja s četničkom komandom Slovenije, a Draža i Aćimović su održavali direktnu radio-vezu. Već 16. juna 1943. Jevđević je izvestio Mihailovića da se sastao s majorom Karlom Novakom u Ljubljani, da održava vezu s četničkim komandantima u Hercegovini, da je razgovarao s nemačkim predstavnicima o tome da se četnici u Hercegovini potčine Nemcima, te, pored ostalog, dodao: »Pukovnik Aćimović i ja konfinirani smo u Abaciju. Br. 22 ponaša se prema nama korektno«.48

Inače itahjanske fašističke komande su dobro znale ko je Zujović i kakvu ulogu ima u vrhu četničkog rukovodstva. Znao su takode da on dolazi iz Crne Gore i da mu je prvenstveni cilj da iz Splita rukovodi s četnicima u Dalmaciji, Lici i zapadnoj Bosni i koordinira saradnju četnika s italijanskim trupama u borbi protiv NOVJ, pa su ga kao takvog i uvažavali, računajući da će se preko njega i Draže Mihailovića približiti Britancima. Zbog toga je razumljivo što je Zujović bio okružen pažnjom italijanskih viših oficira i bio u stalnom kontaktu s italijanskim

⁴⁷ AVII, Ca. reg. br. 11/2, k. 295, depeša 4770.

⁴⁸ Isto, depeša 5090.

fašističkim pukovnikom Grignolom (Grignoli) iz italijanske 2. armije, preko koga je održavao stalnu vezu s Momčilom Đujićem.

Sto su Italijani očekivali od Zujovića i Draže u smislu hvatanja veze sa saveznicima, vidi se iz depeše koju je Zujović poslao Draži, a ovaj je primio 20. jula 1943. Depeša glasi:

»Slučaj u vezi moga hapšenja rešavao Musolini. Sada svi Italijani znaju ko sam i ukazuju mi svu pažnju. Pitaju da li imam instrukcije diplomatskog karaktera. Mole da ih od Vas tražim da o tome samnom lično raspravljaju u armiji u Sušaku. Ovo se taji od civilne vlasti koje su činile ponudu preko Urukala da li bi Englezi preko Vas prihvatili ponudu o savezu protiv 11 (Nemci — BL). Ponavljam 11 i pod kojim uslovima. Možete odigrati sudbonosnu ulogu ako budete vešti.«⁴⁹

Očigledno je da su Italijani očekivali od četničkih funkcionera ne samo pomoć u borbama protiv NOP-a i revolucije, već i usluge političko-diplomatskog karaktera u vreme kada je bilo očigledno da će fašistička Italija biti prinudena na kapitulaciju. Ali ni Zujović ni Urukalo nisu mogli odigrati tu ulogu, jer je prvi u času sloma Italije pobjegao savezničkim snagama u Italiju, a drugi je nakon oslobođenja Splita likvidiran kao narodni izdajnik i sluga okupatora.

Pošto se Zujović u Opatiji i Rijeci dogovorio s italijanskim vojnim faktorima o budućoj ulozi četnika, Italijani su već sredinom juna vratili Zujovića u Split, gde je on pristupio reorganizaciji svoga štaba kako bi ga prilagodio uslovima delovanja u momentu kapitulacije Italije. Kao prvi korak Zujović je preduzeo mere da od četničkih odreda stvori tzv. jugoslovensku vojsku u otadžbini, prvo zbog omrznutosti četnika kod naroda, i drugo, na taj način je želeo da prikaže kontinuitet bivše jugoslovenske vojske i četnika, što u stvari nije bilo. Prema njegovom planu trebalo je da postoje tajni odredi, koji se ne bi javno pojavljivali pred narodom s italijanskim trupama, i četnici čiji bi status u odnosu na Italijane ostao nepromenjen. Dakle, razlika bi bila u tome što bi jedni javno, a drugi tajno saradivali s italijanskim trupama. Sto se tiče starešinskog kadra za jedne i druge, Zujović je pokušao da to reši na taj način što je formirao Splitsko-šibensku četnu (u nekim dokumentima brigadu), u koju su regrutovani intelektualci, među kojima je bilo i ljotičevaca, koji su posle kratkog kursa postajali rezervne starešine. U Splitu je vrbovano dvadesetak takvih koji su upućeni na kurs u Knin.⁵⁰ Zujović je takode nastojao da i neme pripadnike HSS uvuče u četničke redove. Tako u izveštaju od 6. avgusta 1943. piše Mihailoviću, pored ostalog, i ovo: »Odmah ću Vam reći da je ovaj posao i način gledanja usvojen od njih i oni su (tj. HSS) prekjue doneli odluku da se sve njihove formacije i svi njihovi pripadnici imaju podvrgnuti mojoj komandi tj. komandi Jugoslovenske vojske u otadžbini.«⁵¹ Nastavljajući uporno rad na objedinjavanju svih onih koji su bili protiv NOP-a i revolucije, Zu-

⁴⁹ Isto, reg. br. 6/1, k. 293, depeša, 6215.
⁵⁰ Isto, reg. br. 2/1, k. 153: Zujovićev izveštaj Draži Mihailoviću od 6. avgusta 1943. godine.
⁵¹ Isto.

jović je radio na stvaranju jednog političkog foruma od pristalica raznih reakcionarnih građanskih partija. O tome je pisao Mihailoviću ističući, pored ostalog, sledeće:

»Posle teškoća koje su najviše dolazile od Alfirevića i prote, ali naročito od Alfirevića, obrazovao sam patriotski forum na taj način što sam Birčaninove prvake dr Račića, Urukala i Alfirevića ostavio kao nominalne predstavnike četničkih organizacija a novi odbor, konspirativan, vezao za ovu trojicu pomoću jednog generalnog sekretara preko koga ja obezbeđujem jedinstvo. U taj forum ušla su sledeća gospoda: Bartulović Niko, Šimunić dr Zvonko, advokat i starosta Sokola, Stojanac Marko školski nadzornik i istaknuti Srbin, Matošić dr Vladimir advokat i biv. nar. posl., Ivanišević Duje ugledan trgovac, bivši donaćelnik Splita. Širi odbor sačinjavaju: Markov Niko direktor banke, Cavlina Aćim, privrednik Srbin-katolik, Margetić Jovo, apotekar, Srbin, Culić Roko, trgovac, istaknut Sokolac, Murat Zvonko, drž. činovnik, uticajan građanin, Lauš dr Vjekoslav, bivši direktor banke, Slovenac, Čičin Šain Ivo, koga znate. Ovaj Vam je sve i sva: finansijer, lični prijatelj, radi nam svaki posao. Generalni sekretar: Grisogono dr Nenad, advokat.«⁵²

Izveštavajući o ciljevima i zadacima toga foruma, Zujović, u istom izveštaju, pored ostalog, piše:

»Cilj ovoga odbora sastoji se u tome da propagandom i akcijom u narodu potpomogne obrazovanje vojnih formacija u Sphtu i u Dalmaciji. Osim toga on je moj savetodavni organ i potpomaže mi u formiranju drugih stručnih organa kao što su odbori za snabdevanje, finansiranje itd.

Ovaj odbor poslužio mi je kao posrednik pri pregovorima sa predstavnicima HSS i drugim faktorima. Račić, Urukalo i Alfirević pak koriste mi poglavito za vezu sa Italijanima pred kojima i dalje figuriraju kao jedini pozvani forum naše četničke organizacije.«

O svom ličnom zalaganju kod italijanskih komandi, kako bi što bolje naoružali četnike, Zujović, između ostalog, piše:

»Tražio sam od Itahjana, kao što sam Vam javio depešom, i preksutra idem u njihovu armiju da tražim bar 20.000 pušaka da naoružam ljudstvo koje držim u Kninu naoružano vilama i ašovima.«⁵³

Pošto je u Opatiji i Rijeci, a potom u Sphtu, u Stabu italijanskog 18. armijskog korpusa, utanačio da italijanske trupe, u slučaju iznenadne kapitulacije Italije, predaju oružje četnicima, Zujović je u julu otišao na područje Dinare, gde je lično komandovao četnicima u borbama protiv jedinica NOVJ. Četnici su u tim borbama pretrpeli velike gubitke, a tu je (kod Uništa) poginuo i načelnik Zujovićeva štaba major Dušan Mirić. Posle toga Zujović se vratio u Split gde ga je iznenadila panika koja je zahvatila italijanske fašiste i četničke pristalice — fašističke sluge.

Već 17. avgusta 1943. Zujović je pisao Dobrosavu Jevđeviću o teškoj situaciji kod četnika u Dalmaciji, obaveštavajući ga istovremeno o prilikama u Sphtu. Zujović mu piše da se u Sphtu održava »blefom«, da

⁵² Isto.
⁵³ Isto.

četničkim pristalicama obećava dolazak četnika iz Srbije i Hercegovine kako bi stišao paniku, da je iz Splita otišlo dvanaest ofidra u partizane, da su »Mačekovci zbudjeni«, da se »samostalno udvaraju partizanima iz zorta« itd. Što se tiče odnosa s italijanskim trupama Zujović mu, između ostalog, piše:

»Ovde zatekoh znatno goru situaciju no što pretpostavljah da će biti.

Pored svih uveravanja da ostaju (misli na italijanske trupe — BL), da će se boriti i naš svet štiti — oni odlaze. To se po svemu vidi, po užurbanom odašiljanju svojih zemljaka, po hitnom likvidiranju svojih radnji, po potpunoj bezglavosti svojih ljudi, javna je tajna da su italijanske banke dobile naloge da pakuju i da u toku ove sedmice otputuju iz Splita, da štab korpusa odlazi i da mnoge njihove ustanove pale arhivu. Partizani strahovito podigli glave; u lecima prete pokoljem naših ljudi, neke kao dr Radća, protu (Urukala — BL) itd. poimenično označuju kao nosioce prvih numera dugačke posmrtno Uste. Mosor su poseli jakim snagama, Kozjak takode, po gradu rirkulišu njihovi agenti itd.

Mene su očekivah kao spasioca, a ja dodoh goloruk i prazan. Nesmedoh red listinu, jer bi inače opao moral potpuno splasnuo. Kod Đujićevih ljudi slab moral. Gubici se za vreme moga odsustva povećali, a situacija pogoršala. Ni njima ne smem red da ne mogu dobiti oružja.⁵⁴

Zaista je nastala teška i nesugirna situacija za četničke glavešine u Splitu. Italijanski fašisti im više nisu mogli pružiti zaštitu i spokojstvo, jer su i sami bili u panici. Već 18. avgusta 1943. splitski rodoljubi su izvršili napad na jednoga od okorelih pristalica Draže Mihailovića i predratnog bliskog prijatelja Dvora, dr Jakšu Radća. O tome Zujović istoga dana piše Jevđeviću i, pored ostalog, navodi:

»Danas ranjen (teško) dr Račić. Sačekala ga komunistička trojka na stepeništu njegove kuće. Jedan ga zgrabio i oborio, drugi zario nož u grudi, tred pripomogao.⁵⁵

U istom pismu Zujović piše da ga general Spigo »još nije primio«, da bi trebalo da Mihailović hitno uputi 1.000—1.500 četnika u Split, te da bi Draža trebao hitno tražiti od Britanaca da njihove trupe što pre zauzmu Split i spreče ulazak jedinica NOVJ, kako bi italijansko oružje pripalo četnicima.

Pošto se više nije osećao siguran u Splitu, Zujović je s nekoliko saradnika i radiostanicom napustio Split početkom septembra i otišao u Knin, s dljem da otputuje u Rijeku na razgovore s italijanskim višim oficirima u Štabu italijanske 2. armije. Da bi ohrabrio četničke pristalice u Splitu, Zujović im je iz Knina porudo da u Split stizu četnici pod komandom majora Zaharija Ostojića, člana Štaba Draže Mihailovića, i Uroša Drenovića, četničkog komandanta u Bosanskoj krajini, što je bila dsta obmana.⁵⁶

⁵⁴ AVII, Ca. reg. br. 41/1, k. 160.
⁵⁵ AVII, Ca. reg. br. 47/1, k. 160. Račić je od zadobijenih rana umro 23. avgusta 1943. (Kronologija Splita 1941—1945, str. 249).
⁵⁶ AVII, Ca. reg. br. 31/3, k. 157.

Početkom septembra, kada je bilo vidljivo da će Italija ubrzo kapitulirati, Zujović je s Ivom Čičin Šainom, Nedeljkom Plećašem i još nekima otišao u Rijeku, stigavši tamo 7. septembra. Pošto mu je fašistički pukovnik Grinjola obezbedio motorni čamac, Zujović je napustio Rijeku 10. septembra 1943. i otplovio u »susret saveznicima na moru«, da bi nakon nekoliko dana stigao u Brindizi.⁵⁷

Dok je Zujović razgovarao s italijanskim generalima u Rijeci, tražeći od njih savete za ponašanje četnika u novonastaloj situaciji, u Splitu je četnički Nacionalni komitet za Dalmaciju, s Nikom Bartulovićem na čelu, užurbano radio na mobilizaciji nacionalista, kako bi kao vojne formacije četnika sačekali britanske pomorske snage koje su ubrzo očekivali. Iz Splita su upućeni kuriri vojvodi Đujiću, tražeći od njega da u Split uputi deo četnika koji bi silom sprečili odlazak građana Splita u jedinice NOVJ.

Devetog septembra četnički Nacionalni komitet je održao sednicu i prihvatio ranije formulisani sporazum s partizanima. Nacrt sporazuma je predložio dr Ljuba Leontić i on glasi:

»1. Sve se međusobne razmirice ostavljaju po strani. 2. Kazna smrti biće izvršena samo nad onima koje ratni sud proglasi zločincima zbog pljačke ili izdaje. 3. Svi se obavezuju da neće ometati akciju sabotaže strategijskih objekata ukoliko bude bila potrebna.«⁵⁸

Istoga dana je delegacija građana, predvođena dram Josipom Smodlakom, predsednikom Narodnooslobodilačkog odbora iz Splita, posetila generala Emilia Becuzia, komandanta divizije »Bergamo« i od njega tražila modalitete primopredaje italijanskog oružja jedinicama NOVJ. General je, međutim, izjavio da ima naređenje svojih pretpostavljenih da se brani od napada nemačkih trupa, te da svakog časa očekuje da engleski ratni brodovi uplove u splitsku luku, što je potpuno išlo u prilog objašnjenjima koja su davali četnički prvaci. Međutim, kada je istog popodneva generala posetio četnički major Pavasović, general Becuzi je odobrio da se četnicima dodeli naoružanje za 500 ljudi, što je i učinjeno.⁵⁹

Osamnaestog septembra, od strane organa Komande splitskog područja NOVJ, uhapšeni su četnički izdajnici i sluge okupatora, pop Sergije Urakalo i Silvije Alfirević s još nekim četničkim funkcionerima, te nakon nekoliko dana likvidirani.⁶⁰ Četnički odred koji je formirao major Pavasović, uputio se prema Kaštelima, a odatle je pod komandom poručnika Milana Cvjetičanina produžio za Knin, ušavši tako u sastav četnika pod komandom Momčila Đujića, koji su se ubrzo stavili u službu Nemaca.⁶¹

U vreme dok su se Splitski organizovali u jedinice NOVJ i branili prilaze Splitu od delova nemačke SS divizije »Princ Eugen«, četnički prvaci su uporno pokušavali da dezorjentišu građanstvo, šireći propa-

⁵⁷ B. Latas, Četnici iz Like u službi Nemaca na području Hrvatskog primorja i u Italiji (1943—1944), *Vojnoistorijski glasnik* br. 1/1979.

⁵⁸ A VII, Ca, reg. br. 33/1, k. 157. To je opširan izveštaj o prilikama u Splitu od 8. do 26. septembra 1943, a pisao ga je dr Nenad Grisogono.

⁵⁹ Isto.

⁶⁰ AVH, FO, 371/44268.

⁶¹ AVH, Ca, reg. br. 33/1, k. 157.

gandu kako se Splitu približavaju savezničke pomorske snage. Čak je Niko Bartulović 22. septembra 1943. ponudio nekakav sporazum predstavnicima NOP-a, predloživši međusobnu toleranciju i postojanje dve vojske, tražeći tako mogućnost opstanka četničkih voda do pristizanja nemačkih trupa, odnosno savezničkih snaga. Pošto je to, s obzirom na raspoloženje i opredeljenje građana Splita, bilo neprihvatljivo, deo građanskih političara i oficira, osetivši da će im za izdaju naroda i službu okupatoru biti sudeno, pobjegli su iz Splita u susret savezničkim snagama na Jadranu, dok je deo pobjegao u Knin, gde će ubrzo nastaviti saradnju s nemačkim trupama.⁶²

Tako je četnički centar u Splitu, oslobođenjem grada septembra 1943, bio uništen, završivši tako svoju izdajničku, kolaboracionističku i kontra-revolucionarnu ulogu.

⁶² U pismu Fotiću, Zujović je o tome naveo: »U nadi da će saveznička flota ući u Kvarnerski zaliv, odlučio sam da nastavim prema ostrvu Sv. Andrije, da ih sretnem. Na ostrvu Sv. Andrija našao sam jedan čamac pun oficira i civila koji su pobjegli iz Splita. Tu, u Splitu, moj komandant je uspeo da dobije 500 pušaka od Italijana i formirao je jedan odred mladih ljudi koji su poslani u planine — sada su oni deo naših dinarskih snaga.« (AVII, FO, 371/44268).

IVICA MLIVONCIC

DRŽANJE VJERSKIH KRUGOVA U SPLITU U VRIJEME NARODNOOSLOBODILAČKE BORBE

Početak narodnooslobodilačke borbe protiv fašističkih okupatora i domaćih izdajica svom ozbiljnošću je nametnuo pitanje odnosa narodnooslobodilačkog pokreta prema crkvi i religiji. NOP, kao najširi demokratski front rodoljubivih snaga, u svom biću i političkom programu bio je otvoren prema svim ljudima u Jugoslaviji bez obzira na vjeru, nacionalnu pripadnost, društveni položaj. U NOP i NOB pristupale su vjermičke mase svih konfesija koje postoje na tlu Jugoslavije. Revolucija se našla pred nekoliko značajnih pitanja koje je morala rješavati u samoj borbi i izgrađivati novi smisao principa slobode uvjerenja i slobode vjeroispovijesti kao izraz svog demokratskog bića. U toku NOB-a otvorio se i proces reguliranja odnosa između vjerskih zajednica i nove narodne vlasti, nove države, ah na sasvim novim principima, i to na načelu odvojenosti crkve od države i pravu da svaki građanin može vjerovati ili ne vjerovati prema vlastitom opredjeljenju i bez ičije prisile.

U staroj Jugoslaviji utjecaj religije kao oblika svijesti ih kao organizacije prožimao je cijeli društveni život. Crkva je bila vezana uz ideologiju i politiku buržoazije kao njen sastavni dio, nosilac njene politike i propagator njene ideologije. Vjerske zajednice u staroj Jugoslaviji su bile javne ustanove s posebnim položajem u državi i posebnim privilegijama, tako da čak u ime države vrše i neke poslove.

Između katoličke crkve i srpske pravoslavne crkve postojale su razlike u učenju i organizaciji, koje su prerasle u latentni sukob koji je dobivao nacionalno obilježje. Pripadnost jednoj od te dvije velike vjerske zajednice identificira se s nacionalnim opredjeljenjem. Šovinizam i nacionalna netrpeljivost bili su pojačani pripadnošću različitim crkvama i vjerama. Prije rata klerikalne organizacije zastupale su i borile se za ciljeve ili velikosrpske ili velikohrvatske buržoazije. Neke od njih bile su profašistički orijentirane. Sve pak crkve bile su jedinstvene u borbi protiv naprednog radničkog pokreta, posebno protiv Komunističke partije Jugoslavije, i u tome klasnom sukobu bile su na strani buržoazije.

Poslije okupacije zemlje pretežnim dijelom sve vjerske zajednice, u većoj ili manjoj vjeri, vežu se uz okupatora i kvislinške snage u zemlji

te svim sredstvima nastoje da svoje vjernike održe na strani fašističkih režima i odvrte ih od NOP-a. Katolička crkva se skoro u cjelini poistovjetila s ustaškim pokretom, ali su se neki svećenici svih crkava distancirali od okupatora i njegovih sluga, neki su simpatizirali NOP, a bilo je i onih koji su učestvovali u NOB-u i čak gubili živote iskazujući svoju visoku rodoljubivu svijest. Srpska pravoslavna crkva dobrim dijelom podržavala je pokret Draže Mihailovića i otvoreno stajala uz Nedićev režim. Slično je bilo i s Islamskom zajednicom te ostalim vjerskim zajednicama.

Do oštrog sukoba između NOP-a i vjerskih zajednica moralo je doći iz više razloga. Novom političkom orijentacijom sve vjerske zajednice su gubile povlaštenu položaj u društvu, jasno je izražena intencija odvajanje crkve od države, uzrok je bio i vrlo grubi antikomunizam svih vjerskih zajednica, zatim povezanost većeg dijela katoličke crkve s ustaškim te većeg dijela pravoslavne crkve s četničkim pokretom. Narodnooslobodilački pokret našao se pred zadatkom da provodi proces depolitizacije crkve i vjere, što je bila akutna potreba, da radi na odvajanju masa vjernika ne od religije već od politički kompromitiranih crkava i njihovih funkcionera i da izgrađuju takvu političku platformu koja će u borbu privlačiti jednako vjernike i ateiste.

Kao pokret rodoljubivih snaga NOP je od prvih dana borbe istupio s platformom koja je omogućila jedinstvo svih rodoljuba, bez obzira na nacionalnu i vjersku pripadnost u borbi protiv okupatora i kvislinga. NOP je nadalje morao u praksi borbe pobijati sve laži i sve klevete neprijateljske propagande koja ga je htjela razbiti. Sirene su laži i klevete o NOB-u, o KPJ kao neprijatelju crkve i vjere, kao pokretu koji zatire vjeru, iznošene su neistine o zločinima partizana nad vjernicima, crkvama, svećenicima i svetinjama.

Sve to je došlo do izražaja i u toku NOB-a u Sphtu, ali valja voditi računa i o nekim posebnostima. Prije svega u Sphtu je katolička crkva bila dominantna vjerska zajednica, a srpska pravoslavna crkva je bila u manjini. Specifičan pečat je davala činjenica što je Split bio u toku rata pod ustašama, zatim pod okupacijom fašističke Italije i nacističke Njemačke. U tim okolnostima iskazivala se i vezanost crkve uz okupatore i njihove slugu. Katolička crkva je bila uz ustaški pokret, srpska pravoslavna crkva uz četnički pokret. Svi do sada poznati izvori ne govore dovoljno o djelovanju malih vjerskih zajednica na području Sphta u doba NOB-a i stoga je teško o tome izreći sud.

Kada slikamo djelovanje katoličke crkve i srpske pravoslavne crkve u doba NOB-a na području Sphta, opća je konstatacija da je veliki dio klera bio protiv NOP-a, da su prednjačili u izdajništvu vlastitih naroda biskup splitsko-makarski Kvirin Bonefačić i pravoslavni paroh Sergi je Urukalo. Angažiranje na strani okupatora i njihovih slugu imalo je različite ciljeve, oblike i intenzitet, pa je stoga i razčit stupanj političke i moralne odgovornosti onih u katoličkoj i srpsko-pravoslavnoj crkvi koji su bili protiv NOP-a.

Još prije početka drugoga svjetskog rata katolička crkva i u Splitu bila je jedan od oslonaca ustaškog pokreta. Istaknuti ustaša Vilim Cecelja

je s ponosom i iz propagandnih razloga istakao da su fratri Dalmacije, među kojima je bilo i zakletih ustaša, spremno dočekali osnivanje Nezavisne Države Hrvatske.¹ Katolička propaganda izjednačivala je hrvatstvo i katoličanstvo i napredak Hrvata vidjela jedino u napretku katoličanstva. Splitska »Katolička riječ«² tvrdila je da je sva klerikalna omladina bila

Na istom djelu: crkveni dostojanstvenici u Splitu biskup Bonefačić i prota Urukalo idu ususret guverneru Bastianiniju, rujna 1941.

na strani ustaša prije 10. IV 1941. godine, da je »-katolicizam dao hrvatsku državnost, kulturu, smisao za žrtvu i žilavost u stoljetnim borbama.«² Katoličke vjerske organizacije odgajale su svoje članove u ustaškom i fašističkom duhu. U školama se preko vjeronauka utjecalo na političko opredjeljenje mladih generacija. Dokle je sezala povezanost katoličke crkve s ustaškim pokretom iz bilo je na vidjelo uspostavljanjem ustaške NDH, a u Splitu, kao i na drugim mjestima, među najvažnijim suradnicima ustaša i okupatora bili su i predstavnici katoličkog klera.

Svojom širokom platformom NOP je privlačio vjernike i ateiste. Temeljni kriterij bio je prihvaćanje ili odbijanje antifašističkog i patriot-skog oslobodilačkog fronta. Komunistička partija Jugoslavije jasno je kazala da je osnovni cilj NOP-a bitka protiv okupatora i njegovih sluga za oslobodenje zemlje. Sve rodoljubive snage okupljale su se oko široke platforme u borbi za oslobodenje zemlje bez obzira na ideološka uvje-

¹ V. Novak, *Magnum crimen. Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Zagreb, 1948, str. 857.

² *Katolička riječ*, od 1. V 1941.

renja, nacionalnu i vjersku pripadnost. Ideja dijaloga i suradnje među ljudima, bez obzira na njihove poglede na svijet, živjela je u praksi, a održavao je isti društveni interes. Platforma jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta iz kolovoza 1941. poziva u borbu za nacionalno oslobođenje sve rodoljube i naglašava da prepreka ne smije biti »nacionalna i vjerska raznolikost«. ³ I Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju 7. V 1943. svojom okružnicom traži da se pojača kampanja na okupljanju svih rodoljuba bez razlike političke, nacionalne i vjerske pripadnosti u čvrsti jedinstveni front. ⁴ Narodnooslobodilački odbor Splita je okupljao sve rodoljubive snage. ⁵ ZAVNOH na svom trećem zasjedanju 1944. u deklaraciji o osnovnim pravima naroda i građana demokratske Hrvatske određuje da su svi građani ravnopravni pred zakonom bez obzira na narodnost, rasu i vjeroispovijest te da je svima građanima zajamčena sloboda vjeroispovijesti i sloboda savjesti. ⁶ U praksi borbe poštivala su se vjerske slobode i zanimljiv je detalj da su komunisti na Šolti u listopadu 1943. godine tražili da se u školama uvede katekizam. ⁷

Okupator sa svojim slugama nastoji razbiti tu platformu, sije nacionalnu i vjersku mržnju i služi se svim sredstvima da to postigne. Tome su se pridružile i crkve svojom propagandom i širenjem laži i kleveta o NOB-u i partizanima, pozivajući vjernike i kler da ne suraduju s NOP-om. Za katoličke i pravoslavne crkvene prvake u Splitu partizani su bili bezbožnici. Prvih dana okupacije »Katolička riječ« s drom Stjepanom Vukušićem sustavno nastavlja predratnu najgrublju formu anti-komunizma, uvjeravajući svoje čitaoce da komunizam razara narode, uništava porodicu i sreću čovjeka. Arutikomunizam je cvjetao i u redovima srpske pravoslavne crkve u Splitu.

Biskup Kvirin Bonefačić partizane naziva »lažnom braćom« ⁸ i žigoše »podmuku komunističku propagandu« i govori o »prokletom komunizmu«. ⁹ U svom izvještaju za Rim 1942. godine Bonefačić veli da »među partizanima u Hrvatskoj prevladuje srpsko-ortodoksn element«, a partizane naziva »banditima«, ¹⁰ a u svom poznatom pastirskom pismu govori o »teroru komunista«. ¹¹ Za katoličku i za pravoslavnu srpsku crkvu partizani su bezbožnici, NOP ima »protukršćanski karakter«, a za Urukala, Bonefačića, Krisomalija kao i za generala Spigu partizani su »nerede«. ¹² Osnovni cilj svega toga bio je ocrniti NOP, KPJ, razbiti jedinstvo rodoljubivih snaga i zadržati zemlju pod tudinskom čizmom i u vlasti domaćih izdajica.

³ Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije, KP—24/6 — 1941, VIII 2.

⁴ Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije, KP—25/105 — 1943, V 7.

⁵ *Nas izvještaj*, organ ONO-a Dalmacije, u broju 129, od 27. I 1942. piše da je KPJ pozvala sve rodoljube u borbu »bez razlika na vjersku, nacionalnu i političku pripadnost«. U broju 141, od 22. V 1942, donosi da NOO Splita okuplja sve rodoljube.

⁶ *Slobodna Dalmacija*, od 17. V 1944.

⁷ Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije, KP—29/525 — 1943, x 18. Zapisnik sa sastanka Opć. K. K. P. H. Šolta. Jedan od zaključaka je bio: »Postaviti u dužnost drugarici Neli Vidan da pošalje školama dopise kao i »župskim uredima, da se uvede u škole katekizam«.

⁸ *Novak*, n. dj., str. 951.

⁹ *Novak*, n. dj., str. 953.

¹⁰ *Novak*, n. dj., str. 954, i 964.

¹¹ *S. Kvesić*, *Dalmacija u narodnooslobodilačkoj borbi*, Zagreb, 1960, str. 199.

¹² *Slobodna Dalmacija*, od 18. VIII 1943.

Na splitskom području je došla do izražaja težnja neprijatelja da stav NOP-a prema religiji prikazuje kao privremeni taktički potez, a da je osnovni cilj NOP-a ne antiklerikalizam i borba protiv neprijatelja naroda već uništenje vjere i crkve i gaženje temeljnih prava čovjeka na slobodu mišljenja i slobodu vjeroispovijesti. U tom svjetlu su prikazivani i svi potezi partizana i sudova partizanskih jedinica i narodno-oslobodilačkih odbora. No, bilo je i u splitskoj sredini visokih crkvenih velikodostojnika koji su drugačije gledali na odnos partizana prema crkvi i religiji. Franjevački provincijal iz Splita fra Petar Grabić je još u studenome 1942. godine pisao o partizanima i njihovu odnosu prema religiji i crkvi: »Sudeći po Livnu i inače nije oštrica njihova hic et nunc uperena protiv Crkve i Svećenstva kao takova«.¹³

Dok su vjerske zajednice optuživale NOP kao progonitelja vjere i crkve, Pokrajinski komitet za Dalmaciju 20. X 1941. poziva narod u borbu »bez obzira na klasnu, nacionalnu, vjersku i političku pripadnost«.¹⁴ Istodobno okupatori i kvislinzi ne poštuju crkve, bogomolje, svetinje ni vjeru, da bi ostvarili svoje namjere. U franjevačkom samostanu Dobri, pa na Poljudu u Splitu smješten je ustaški stan, na crkvi sv. Frane na obali montiran je zvučnik za širenje ustaških i fašističkih informacija i propagande. Crkve postaju propagandni centri pa je u katedralnoj crkvi sv. Petra dozvolom biskupa Bonefačića postavljena radio-stanica.¹⁵ U crkvama se polažu zakletve, održavaju sastanci i zadužnice talijanskim okupatorima, po crkvama d samostanima organiziraju se sastanci žena pod vodstvom popa Pilepića, a one se bave denunciranjem rodoljuba.¹⁶ Nitko ne reagira kada su četnici ubili župnika Srijana don Franu Babića,¹⁷ kada talijanska fašistička divizija »Bergamo« pali župnikovu kuću u Bršanovu,¹⁸ ni kada Nijemci žele u crkvi u Mravincima strijeljati 20 muškaraca, ni kad pred crkvom sv. Frane na obali podižu vješala da bi prestrašili rodoljube i 15. X 1943. vješaju Milana Tepšu, a Felicija Stipanovića pred crkvom u Mravincima 5. X 1944. godine.¹⁹

I na području splitske općine mnogi svećenici su bili u službi neprijatelja i njegovih sluga, i to ne samo biskup dr Klement Kvirin Bonefačić, sa svojim najbližim suradnikom drom Urbanom Krizomalijem, i pravoslavni paroh Sergije Urukalo, već veliki dio svećenstva. S ustašama i okupatorima surađivali su don Petar Grgantov, Stobreč, don Filip Šupić, župnik Srijana, don Ante Braškin, župnik Vranjica, don Kajo Marović, župnik K. Novog, don Mate Mihanović, župnik Solina. Don Miho Galvani je blizak s Talijanima, don Bone Bolani priključio se ustašama i okupa-

¹³ Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima Jednog dijela katoličkog klera, Zagreb, 1946, str. 241—242. Grabić u Jednom pismu preporučuje da se iz samostana franjevača njegove provincije ne daje oružani otpor. On govori o partizanima, a ne o banditima, kao biskup Bonefačić i drugi.

¹⁴ Kronologija Splita 1941—1945, Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije, Split, 1979, str. 62.

¹⁵ D. Grčić, Dalmacija 1941, prilozi historiji narodnooslobodilačke borbe, Zagreb 1957, str. 146—147. Bilo je to 3. V 1941.

¹⁶ Mjesečni izvještaj POO za Split, OB—8L—61/55 — 17. VII 1943, Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije.

¹⁷ Kronologija Splita, str. 170.

¹⁸ Kronologija Splita, str. 213.

¹⁹ Kronologija Splita, str. 269, 271, 275, 345.

toru protiv NOP-a »kao neprijatelja crkve«.²⁰ Fra Pavao Ivakić, gvardijan samostana na Poišanu, fra Ivan Abrus u srpnju 1941. sudjeluje u delegaciji franjevacu koja se ide pokloniti Paveliću u Zagreb, a nagovarao je omladince da stupe u ustaške redove.²¹ Fra Ivan Mandac traži od sinjskog ustaškog logornika Mirka Bilobrka da u Lečevici organizira »miliciju ili bojnu«,²² a fra Franjo Borić iz Podgore organizator je ustaške milicije u Lečevici.²³

Neki katolički svećenici bili su vrlo agilni u pomaganju ustaških i okupatorskih akcija. U selu Bajagiću fra Ivan Hristić zvonio je na zvona i pozivao seljake u borbu protiv partizana.²⁴ Marin Babin u Kotlenicama prijeti vjernicima ustašama, jer su mu odbili dati redovinu u žitu.²⁵ M. Mihanović, župnik Solina, posjetio je na čelu delegacije prefekta Paola Zerbina u povodu smrti poručnika Venutija, izrazio mu saučesće i obećao pomoć u borbi protiv partizana.²⁶ Bilo je čak svećenika koji su se laćali oružja, palili kuće, ubijali, špijunirali, prokazivali rodoljube i slali ih u smrt i tamnice. U Bročancu je fra Stanko Bradarić ubio jednog Srbina i dao spaliti sve kuće pravoslavaca.²⁷

Protiv svećenika koji su se ogriješili o svoj narod d surađivali s okupatorima i njihovim slugama poduzimane su razne sankcije. Njima je suđeno i kažnjavani su kao i sve ostale izdajice, a ne kao svećenici kako se to zlonamjerno prikazivalo u javnosti. Dugopoljski župnik Šime Karaman, pomagao je fašistima u izvršavanju zločina nad simpatizerima NOP-a, dao je imena onih koje bi trebalo strijeljati i zbog toga je osuđen na smrt i strijeljan na Mosoru 3. IV 1942. godine.²⁸ U Muću je strijeljan svećenik Borković nakon što je osuđen na smrt na temelju dokaza da je ranio dvojicu partizana.²⁹

Pored izričitih stavova da u borbi treba provoditi jedinstvo svih rodoljubivih snaga bez obzira na naciju i vjeru, NOP je i u praksi dokazivao da poštuje vjerska uvjerenja i omogućuje zadovoljavanje vjerskih potreba. Primjera iz vremena NOB-a diljem zemlje je bezbroj, a neki su poznati i s područja Splita. U školama na oslobođenom teritoriju su se održavali crkveni obredi, u školama se učio vjeronauk. Na svetkovinu Gospe od snijega partizani su doveli u Postinje župnika iz Brštanova da održi misu, jer je mjesni župnik pobjegao u Sinj, a narod je taj potez prihvatio s odobravanjem.³⁰

²⁰ Historijski arhiv Split, Fond Oblasnog narodnooslobodilačkog odbora Dalmacije.

²¹ *Slobodna Dalmacija* od 30. IV 1945.

²² *Slobodna Dalmacija* od 4. III 1945.

²³ *Slobodna Dalmacija* od 25. XI 1944. Fra Franjo Borić je dao poticaj da se ubije komandant I partizanskog odreda Britvić na Kozjaku, a vojni sud oblasti VIII Korpusa NOVJ osudio ga je na smrt strijeljanjem.

²⁴ *Naš izvještaj*, br. 30, od 2. VIII 1941.

²⁵ Svećenik M. Babin je stavio pušku na oltar I umjesto novca koji su nudili izgledniji vjernici tražio je »u ime redovine žito«. *Naš izvještaj*, br. 52, od 28. Vili 1941.

²⁶ *Kronologija Splita*, str. 93. Bilo je to 24. I 1942.

²⁷ *Novak. n. dj.*, str. 669. Uništeno je 16 kuća, a ubijajući pravoslavca fra S. Bradarić je povikao: »Jedno pseto manje«.

²⁸ *Kronologija Splita*, str. 94. i 114.

²⁹ Fra Petar Grabić piše 17. XI 1942. da je Borković strijeljan nakon ispitivanja i suđenja, a ranio je partizanskog vodu i još jednog partizana na slobodnom terenu izvan područja župskog i crkvenog zemljišta. Dokumenti..., str. 223.

³⁰ *Kronologija Sputa*, str. 150.

Patriotski i narodnooslobodilački karakter NOP-a privukao je i dio svećenika na suradnju i izravno sudjelovanje u borbi. I u Splitu i njegovoj općini bilo je svećenika koji su prihvatili NOP kao simpatizeri ili kao aktivni učesnici. Don Frane Torre cijelo vrijeme okupacije surađivao je s NOP-om, pomagao ga materijalno i moralno, primao i čitao ilegalnu štampu.³¹ Dr Anđelko Rabadan, svećenik iz Kaštela bio je član plenuma Oblasne konferencije JNOF-a Dalmacije,³² a povodom otvaranja osnovne škole 22. XII 1941. župnik iz K. Lukšića odbio je jedini da održi službu.³³ U Splitu je svećenik iz Knina Ratko Jelić potpredsjednik Oblasnog odbora Crvenog križa.³⁴ Među franjevcima je također bilo onih koji nisu surađivali s talijanskim fašistima. To je utvrdio fra dr Domenico Franco koji je došao u Split iz Rima da ispita rad i držanje hrvatskog klera poslije dolaska talijanskog okupatora i predložio je da se franjevci, koji neće da surađuju, odvedu u Italiju.³⁵

Prvih dana poslije pada stare Jugoslavije pokazalo se u punoj mjeri ustaško raspoloženje katoličkog klera u Splitu. Simpatije prema ustašama i opredjeljenje za Nezavisnu Državu Hrvatsku došli su do punog izražaja u mnogim prilikama. Prednjače svakako crkveni velikodostojnici, a za njima ne kasni ni niže svećenstvo. Biskup Bonefačić, s generalnim vikarom Vickom Fulgosijem posjetio je ustaškog ministra dra Edu Bulata i izrazio mu »pozdrav i odanost«.³⁶ U crkvi sv. Petra Bonefačić, uz ostalo svećenstvo dao je opijelo za ubijenog ustašu dra Milana Luetića; na sprovodu je bilo mnogo svjetovnog i redovničkog klera, na grobu su govorili između ostalih fra Stanko Drmas i fra Vjekoslav Mrden, a oštrica, njihovih riječi bila je uperena protiv stare Jugoslavije i Srba.³⁷ Gvar dijan Samostana sv. Frane na obali fra Agostino Cievola hoda gradom opasan revolverom i predvodi ustaške patrole u hapšenju Srba.³⁸ I don Jozo Carev, župnik iz Neorića, prvih dana NDH naoružan je revolverom i nožem i harangira protiv pravoslavaca.³⁹

Klerikalni list »Katolička riječ« već 8. IV 1941. prenosi Stepinčev poziv kleru da prihvati kvizlinšku NDH i pridruži se Paveću. Bonefačić hita da brzojavno pozdravi Pavelića i da mu izrazi »svoju iskrenu odanost« i obećanje u »svemu revnu odanost«. Sličan brzojav šalje i Slavku Kvaterniku, a to čine i provincijali iz Splita dr Petar Grabić i dr Teofil Velnić.⁴⁰ Splitska katolička crkva, preko biskupa Bonefačića, solidarizirala se s ustaškom NDH i Pavelićem odmah u početku, a u NDH Bonefačić je vidio »naš politički spas, naš pravi hrvatski život i uskrnuće naše«.⁴¹

³¹ Historijski arhiv Split, Fond ONOO Dalmacije.

³² *Slobodna Dalmacija* od 14. X 1944.

³³ *Kronologija Splita*, str. 78.

³⁴ *Kronologija Splita*, str. 353.

³⁵ *Kronologija Splita*, str. 74.

³⁶ *Katoličkariječ* od 17. IV 1941; *Novo doba* od 18. IV 1941.

³⁷ *Novak, n. dj.*, str. 562; *Katoličkariječ* od 8. V 1941.

³⁸ *Novak, n. dj.*, str. 670.

³⁹ *Novak, n. dj.*, str. 774.

⁴⁰ *Novo doba*, od 18. i 17. IV 1941.

⁴¹ *Dokumenti...*, str. 326—328 i 392.

S dolaskom talijanskih fašista u Split nastupa vrlo neugodan odnos i katoličke i srpske pravoslavne crkve prema fašističkim okupatorima. Prvih dana uspostavljanja NDH među katoličkim i pravoslavnim klerom se osjeća zategnutost, ali s dolaskom talijanskog okupatora među njima se uspostavlja savezništvo u akciji protiv NOP-a. U NOP-u je uspostavljen iskreni i duboki dijalog vjernika i ateista u borbi za slobodu zemlje. Katolički i pravoslavni kler, u ogromnoj većini, pronalazi drugi oblik dijaloga. Vjekovna neslaganja u nauci i disciplini, obredu i crkvenom jeziku, loša iskustva i sav ostali talog prošlosti je zaboravljen, i Urukalo i Bonefačić pletu niti ekumenskog dijaloga ali protiv NOP-a i interesa svojih naroda, a za bolju suradnju s neprijateljem. Zajedno su u službi neprijatelja i protiv NOP-a. Urukalo prelazi i preko prijatelji dr Mile Budaka da će iz Splita kao i drugih mjesta nestati »pravoslavne crkve, jer se ne može medašiti po tuđim njivama«.42 Zajednički odlaze kod talijanskih okupacionih vlasti u Splitu na dogovor kako »umiriti« narod i suradivati protiv NOP-a.43

Odmah poslije okupacije Dalmacije visoka katolička i pravoslavna crkvena hijerarhija iskazuje otvorene simpatije prema talijanskim fašistima. Kao da je nastupilo vrijeme da zajednički, u formi dijaloga, protiv rodoljuba i svojih naroda, suraduju s okupatorima i podvrgavaju se njegovoj politici i čak nastoje odnarediti i talijanizirati krajeve u kojima je bila kolijevka hrvatske državnosti i samosvijesti. I biskup dr Kvirin Klement Bonefačić i splitski pravoslavni paroh Sergije Urukalo stavljaju se u službu talijanskih okupacionih vlasti s jedinom željom da se odupru jačanju NOP-a i pobjedi rodoljubivih progresivnih snaga u borbi za oslobođenje zemlje.

Velikosrbi u Splitu, predvođeni Sergijem Urukalom, odmah su se povezali s talijanskim fašistima pod izlikom da se zaštiti srpski živalj u okupiranim krajevima. Urukalo je od talijanskih okupacionih vlasti zatražio dozvolu za formiranje Srpskog odbora za pomoć izbjeglicama, kojemu je bio zadatak da »okuplja i organizira velikosrpski nastrojene elemente u Splitu«.44 Urukalov Srpski odbor prerastao je u centar četničkog pokreta u cijeloj Dalmaciji. Urukalo, Jevđević, Birčanin i njihovi istomišljenici bili su nosioci politike Draže Mihailovića i kao reacionari ulagali su napore u borbi protiv partizana i NOP-a.45

Odmah po dolasku fašističkih okupatora u Split, talijanska vojska zauzima prostorije splitske Bogoslovije i Sjemeništa za bolnicu. Poslije kapitulacije Italije preuzimaju je ustaše, uz pristanak nadležnih crkvenih vlasti.46 I katolička i pravoslavna crkva stavljaju na raspolaganje okupacionim vlastima sva svoja sredstva i sav svoj autoritet radi toga da

42 Novak, n. dj., str. 403.

43 Slobodna Dalmacija, od 18. Vff 1943.

44 S. Kvestić, n. dj., str. 153–154.

45 Sergije Urukalo je izjavio talijanskom prefektu: »Da niste vi likvidirali u Sinju partizane-komuniste, mi bismo to učinili. Badlo se o stradanju boraca Prvog splitskog odreda. D. Gizdić, n. dj., str. 305. Na 351. strani navedenog djela D. Gizdić veli da je Naš izvještaj ocijenio da »Urukalo, Jevđević, Birčanin i kompanija spremaju izdaju srpskog naroda«.

46 Historijski arhiv Split, Fond ONOO Dalmacije.

bi se osujetio NOP i razbio NOB. Vodeni tim osnovnim ciljem crkveni velikodostojnici su se našli na istoj poziciji kao i okupatori i njihove domaće sluge, izdajući interese svoga naroda i svoje zemlje.

Od dolaska talijanskih fašista biskup Bonefačić pokazuje otvorene simpatije prema njima li suraduje na vrlo različite načine, a ta suradnja ide do prijedloga okupacionim vlastima da se »za sva zlodjela i štete, koje su se već dogodile, ili koje će se eventualno dogoditi, proglašene odgovornim familije bandita«.47 Taj primjer pokazuje da je biskup Bonefačić bio spreman pribjeći represalijama nad djecom, ženama i starcima i opravdavati ih borbom protiv »četničko-komunističkog banditizma«.

U okupiranoj Dalmaciji travnja 1942. godine biskupi su položili zakletvu kod guvernera Bastianinija.48 Bio je to vrhunac spremnosti suradnje s talijanskim okupatorom. Katolički biskupi zaklinju se na vjernost svjetovnim vlastima i to onima koji su okupirali njihovu zemlju, vrše progone i zločine nad mirnim stanovništvom i žele Dalmaciju učiniti sastavnim dijelom fašističke talijanske države. I katolički i pravoslavni kler, najvećim dijelom, daju jasnu podršku okupacionim vlastima i zajedno s njima zalažu se da se suzbije općenarodni ustanak protiv okupatora. I dok je gotovo cijeli rodoljubivi Split protiv okupatora, crkve se okreću njima i svoje vjerske položaje, ugled, samu crkvu i vjeru stavljaju u službu obrane i propagiranja fašističkih ciljeva.

Kada je guverner Dalmacije Giuseppe Bastianini dolazio iz Zadra u posjet Splitu, njemu su u susret pošli Bonefačić i Urukalo.49 Bonefačić je posjećivao talijansku vojnu ambulantu, da bi pokazao svoju brigu za fašističke ranjenike, bio je i u vojnoj bolnici smještenoj u zgradi Bogoslovije i Sjemeništa.50 U splitskoj katedrali Bonefačić drži propovijed 1. XI 1941. godine na talijanskom jeziku, pa onda na hrvatskom, i u njoj žigoše »podmuku komunističku propagandu«.51 U Sinju biskup od talijanske vojske traži »brzu i odlučnu akciju protiv« partizana, jer su, prema njegovim riječima, u »kritičnom položaju i dušobrižnici i narod od Vrlike do Rude«. Išao je u tome i dalje pa je čak dostavljao policiji promemoriu sa spiskom »politički sumnjivih osoba«,52 a denunciranjem rodoljuba i simpatizera NOP-a bavili su se i drugi svećenici. Od talijanskih oružanih snaga Bonefačić traži pismeno »jače oružane snage i moleći intervenciju kod Vrhovne komande«.53

Svakako da posebno mjesto u svemu zauzima pastirsko pismo, koje je upućeno svim dijecezanskim svećenicima i vjernicima u splitsko-ma-

47. Novak, n. dj., str. 946. Guverner Dalmacije Iz Zadra obavještava da je biskup Bonefačić uputio njemu taj prijedlog »smatrajući da će ove mjere sigurno imati za učinak, povratak mnogih bandita kućama«.

48. Novak, n. dj., str. 665. Guverner je »preuzvišenu gospodu biskupe kasnije počastio finim ručkom«.

49. San Marco u broju od 8. IX 1941. donosi i njihovu sliku uz izvještaj.

50. D. Gladić, n. dj., 1. str. 153 i 168.

51. Novak, n. dj., str. 953. Biskupov gest hvali fašistički »Spalato rurales«.

52. Novak, n. dj., str. 964. Dokumenti o izdajničkom radu splitskog biskupa dr. Bonefačića, *Vjesnik Narodnog fronta Hrvatske* od 21. XII 1945. U 1941. godini u Splitu su fra Marijan Stasić i fra Ciprijan Lisica, fratri iz samostana na Poljudu, prijavili talijanskoj policiji Vica Katunarica, kojeg su s tri sina zatvorili karabinjeri. Dokumenti, . str. 272—273.

53. Dokumenti o izdajničkom radu, *Vjesnik* od 21. XII 1954.

karskoj biskupiji sa zahtjevom da se pročita u crkvi i koje su okupacione vlasti plakativale po gradu i objavile na talijanskom i hrvatskom jeziku. Otpor u gradu je bio velik, talijanske fašističke vlasti nisu mogle skršiti borbu za slobodu niti spriječiti narastanje NOP-a. U pomoć je stoga valjalo pozvati i sve one koji su spremni surađivati i koje se može iskoristiti za svoje ciljeve. Prefekt Paolo Zerbino je pozvao u svoju palaču biskupa, glavnog pravoslavnog svećenika, političare, industrijalce i trgovce, koji su bili uz okupacione vlasti, i s njima se dogovarao o mjerama kako suzbiti narodni otpor i borbu. Zerbino je vrlo ozbiljno zahtijevao da svaki od njih poduzme mjere koje im stoje na raspolaganje, da se javno obrate narodu s pozivom na mir i red.

Fašistički »San Marco« 8. XI 1941. izvještava da je na sastanku s prefektom i federalnim tajnikom među prvima bio biskup Bonefačić »u svojstvu pastira svoje pastve« i da je izjavio da je duboko povrijeđen atentatom koji je bio izvršen na Narodnom trgu 20. listopada 1941. godine.⁵⁴ U svojoj poslanici, pisanoj nakon sastanka s prefektom Zerbino, biskup Bonefačić se zgraža i osuđuje svaki atentat, za njega su partizani oni koji su se odmetnuli u gore pa teroriziraju, pljačkaju, ruše, pale i odvadaju domaće životinje, pa čak i svećenike. On veli da ih slijede vojne vlasti, da će ih stići zaslužena kazna i prijeti da će biti dosta sukrivaca. Sve svoje svećenike i vjernike poziva da ne pruže partizanima pomoć ili sklonište, te da svaki građanin surađuje s fašističkim vlastima u otkrivanju »počinitelja zločinačkih atentata, koji sramote grad i čitavo građanstvo«.⁵⁵ I mada je pastirsko pismo uslijedilo poslije sastanka s talijanskim okupacionim vlastima, za njegov sadržaj nema opravdanja. Iz njega izbija mržnja prema NOP-u i želja da se unište svi partizani i time skrši borba za oslobođenje zemlje. Posljedice pisma su bile politički vrlo teške, jer su talijanski fašisti u njemu nalazili moralnu podršku u svojim zločinima prema narodu, kao i »antikomunistička banda« u sjevernoj Dalmaciji koja je palila sela i ubijala miran narod Ravnih kotara i Bukovice.

U Splitu je 15. siječnja 1942. godine ubijen zloglasni splitski fašista Antonio Hoffman, zamjenik komandira čete crnih košulja »Giuseppe Sacco« iz bataljona »Toscana«. Talijanski fašisti su za odmazdu strijeljali trojicu omladinskih rukovodilaca. Bonefačić je pohitao da odmah uputi prefektu u Splitu sažalnicu zbog atentata; on je ogorčen, oplakuje, gadi se i iz dubine osuđuje grdni zločin. Priziva čak »boga osvete« da kazni one koji su ubili fašistu Hoffmana. I dok se zgraža nad ubojstvom fašističkog zločinca, Bonefačić ne pokazuje nikakvih osjećaja prema trojici omladinaca strijeljanih u znak osvete, jer to, izgleda, po njegovim normama nije bio zločin.⁵⁶

⁵⁴ Kronologija Splita, str. 62.

⁵⁵ S. Kvesić, n. dj., str. 199. D. Gždić, n. dj., str. 399–400. Dokumenti o izdajničkom radu ... Vjesnik od 21. XII 1945. Ti con nu, in con ti od 29. XI 1941. donosi poslanicu na talijanskom jeziku.

⁵⁶ Novak, n. dj., str. 948. Kronologija Splita, str. 88. Pismo su u cijelosti objavili fašistički listovi »Il popolo di Spalato« u broju od 16. I 1942. I »Ti con nu, nu con tie« U broju od 16. I 1942.

U svom političkom programu talijanski fašisti su jasno i otvoreno rekli da je Dalmacija sastavni dio fašističke države Italije i da će provoditi talijanizaciju cjelokupnog života. U tome se išlo za potiranjem tragova hrvatske prošlosti i sadašnjosti, nacionalne svijesti i samosvojnosti. Uvodi se talijanski jezik i fašistička talijanska zastava u upravu, naređuje da se nastava u školama izvodi samo na talijanskom jeziku, ukidaju se hrvatska imena ulica u gradu i nadijevaju talijanska, ukinute su novine na hrvatskom jeziku pa čak i klerikalna »Katolička riječ«, skidaju se u kamenu isklesani hrvatski grbovi, uklanjaju hrvatski spomenici, talijanski fašisti uništavaju hrvatski natpis na spomeniku pjesniku Marku Maruliću, uklonjen je spomenik Grguru Ninskom, rad Ivana Meštrovića, »Hajdukovo« igralište je prekršteno u »Campo sportivo Bruno Mussolini«. Guverner Dalmacije Bastianini upućuje pismo biskupima Splita, Šibenika i Kotora i traži da pomognu talijanizaciju i da crkvene dokumente izdaju na talijanskom jeziku.

Za vrijeme talijanske okupacije u Splitu je došlo do žestokog i spontanog otpora i akcija protiv hapšenja, pokušaja talijanizacije javnog života, škola, uprave, protiv uništavanja spomena na hrvatsku prošlost i pravo na vlastitu grudu. U otporu su jedinstveni rodoljubivi učenici, profesori, težaci, radnici. Crkva pak pod fašističkom Italijom daje svoj doprinos talijanizaciji hrvatskog grada. Biskup Bonefačić propovijeda u crkvi najprije na talijanskom jeziku, pa onda na hrvatskom, preporučuje talijanske novine za poljoprivrednike, ne pokazuje na djelu da mu je stalo do hrvatskog imena, iako je vrlo rado prije dolaska talijanskih fašista znao isticati da je nasljednik sohnskih nadbiskupa, primasa Dalmacije i čitave Hrvatske.⁵⁷

U Splitu je 1. srpnja 1942. otkriven spomenik s fašističkim simbolima na tadašnjem »Molo Veneto«, a svečanost uzveličava svojim prisustvom biskup Bonefačić. Na traženje generala Umberta Spige, a po nalogu biskupa, u svim splitskim crkvama čita se poziv upućen partizanima da se do 15. rujna vrate kućama. Dok se čita taj poziv narod demonstrativno napušta crkveni obred.⁵⁸ U lipnju 1942. Bonefačić učestvuje u podizanju i blagosilje spomen-stup dvojici ubijenih talijanskih oficira u Sptu, koji su se 1920. htjeli na silu iskreati na obalu. U tim akcijama biskup nije usamljen i njega slijedi dio svećenstva. Pred Božić 1942. godine prefektu grada stigla je deputacija seljaka i đaka s otoka i iz Kaštela, koju su predvodili župnici. Uz poklon i čestitke jedan svećenik je pročitao prefektu spomenicu u kojoj osuđuje »prokleti komunizam«.⁵⁹

U ljeto 1943. godine cijelom svijetu je jasno da se fašistička Italija nalazi pred konačnim slomom. Splitski katolički i pravoslavni visokodostojnici iz toga ne izvlače nikakve korisne zaključke. Oni do zadnjeg momenta neprestano pomažu talijansku fašističku okupaciju grada. Uru-

⁵⁷ Dana 5. VIII 1942. izlazi prvi broj lista »*Spalato rurale*« i Bonefačić ga preporučuje vjernicima, a uz njegovu preporuku je uvodni tekst Paola Zerbiniija, koji naveliko citira Benita Mussolinija. U brzjavu Paveliću Bonefačić ističe da je nasljednik hrvatskih crkvenih tradicija. *Novo doba* od 18. IV 1941. i *Katolička riječ* od 18. IV i 24. IV 1941.

⁵⁸ *Kronologija Splita*, str. 143. i 156.

⁵⁹ *Novak, n. dj.*, str. 953.

kalo s drom Jakšom Račićem i Silvijem Alfirevićem posjećuje Komandu talijanske divizije »Bergamo«, i vodi razgovore o opskrbi i spremi kninskih četnika i o daljoj suradnji četnika s Talijanima. Kod generala Spige dogovaraju se o »umirivanju« naroda i suradnji protiv NOP-a Bonefačić, s tajnikom Krizomalijem, i druge izdajice. Spiga je okupio »najreprezentativnije eksponente« grada u borbi protiv NOP-a.⁶⁰

Takvo ponašanje i držanje, te izdajnička uloga većeg dijela katoličkog i pravoslavnog klera doživjelo je osudu u očima svih rodoljuba i naprednih ljudi Splita. Kada su sve svjetske radio-stanice javile da su norveški učitelji i svećenici hrabro podnijeli kolektivnu ostavku, jer neće da odgajaju svoj narod u nacističkom duhu »Naš izvještaj« upućuje poziv učiteljima, profesorima i svećenicima da budu hrabri i odlučni, da se ugledaju u primjer Norvežana. Ponašanje svećenika, međutim, ne može se opravdati nikakvim razlozima.⁶¹ NOP ih je osudio kao izdajice naroda. Na sjednici NOO-a Dalmacije u svibnju 1942. godine osuđeno je ponašanje biskupa Bonefačića i Milete iz Šibenika, te Sergija Urukala zato što su odobravanjima fašističke zločine i bih protiv partizana i svih rodoljuba.⁶² Istodobno u Radnom predsjedništvu NOO-a Dalmacije sjedi pravoslavni svećenik Jovo Miodragović iz Zagrovića kod Knina. Nakon kapitulacije fašističke Italije Split je oslobođen i tada je pravedna kazna stigla izdajice naroda. Urukalo i Silvije Alfirević su osuđeni kao narodni neprijatelji na smrt od narodnog suda i pogubljeni.⁶³

S padom fašističke Italije Split je dočeka slobodu. Grad i njegovi ljudi bih su oduševljeni. Veselilo se i radovalo. Svatko je htio na svoj način izraziti zahvalnost partizanima na tom junačkom uspjehu. Voden takvim raspoloženjem župnik Velog Varoša u Splitu održao je svečani »Te Deum« (»Tebe boga hvalimo«) prilikom dolaska NOV u grad. Prema svjedočenju fra Petra Glavaša biskup Bonefačić je zamjerio župniku na tom činu. Osim toga Glavaš je izjavio da je Bonefačić oduzeo jurisdikciju onim svećenicima koji su pošli u partizane.⁶⁴

Kapitulaciju fašističke Italije biskup Bonefačić je primio s oduševljenjem, jer se Dalmacija priključila NDH. Katolički kler, na čelu s biskupom, nastavlja suradnju s ustašama i njemačkim nacistima. Čak se pojedinci toliko angažiraju u borbi za povratak ustaša i dolazak Nijemaca u Dalmaciju da ginu u ustaškim redovima, kao fra Dionizije Juričev, koji je poginuo u Butigama, u borbi s partizanima, pred Splitom.⁶⁵ Bonefačić uz treću godišnjicu NDH drži propovijed u katedrali, veliča Pavelića, spominje kolijevku hrvatske državnosti u blizoj splitskoj okolici i obara se na Talijane koji su pokazali »himbenu savezničku, tobože prijateljsku ruku«, a pod njihovom vlasti nisu se smjeli spomenuti svog hrvatstva.⁶⁶ Te riječi očito odudaraju od njegove praktične i vrlo određene suradnje s talijanskim fašistima, osobito njegove promemorijske o sumnjivim osobama, prijedlog da se kazni rodbina partizana i poziva

⁶⁰ *Slobodna Dalmacija*, od 18. VIII 1943. *Glas Splita*, br. 1, od 14. VIII 1943.

⁶¹ *Naš izvještaj* od 16. IV 1942.

⁶² *Naš izvještaj* od 9. IV 1942, 16. IV 1942, 22. V 1942, i 15. II 1943.

⁶³ *Kronologija Splita*, str. 263. *S. Kvesić*, n. dj., str. 153–154.

⁶⁴ *Slobodna Dalmacija* od 13. III 1945. *Novak*, n. dj., str. 951.

vjernicima i svećenicima na suradnju s okupatorom. Za svoju suradnju s ustašama i ispunjavanje Pavelićevih planova biskup Bonefačić je bio odlikovan. Pavelić mu je podijelio visoko odlikovanje »velereda sa zvi-jezdom« odmah poslije dolaska ustaša i Nijemaca u Split i to, kako piše »Hrvatski narod«, za »junačko i dostojno držanje za vrijeme talijanske nasilne vladavine.«⁶⁷

Usku suradnju s ustašama i Nijemcima tada uspostavljaju, uz bisku-pa Bonefačića, i redovnički poglavari. U pratnji provincijala fra Petra Grabića, Bonefačić je posjetio ustaškog ministra dra Edu Bulata, držao zadušnice uz počasni odred ustaških mornara za poginule ustaše. Sve do pred slom ustaške kvislinške NDH i nacističke Njemačke veći dio klera čvrsto je protiv NOP-a. U ljeto 1944. godine, nešto više od dva mjeseca prije konačnog oslobođenja Splita, 21. franjevac je spreman da uđe u redove ustaša i domobrana kao duhovnici. Među njima su poznati franjevci Ivan Mandac, Ivan Abrus, Satka i drugi.

U proustaškom raspoloženju veći dio splitskog klera dočekao je oslo-bodenje grada i cijele zemlje. Nova vlast spriječila je Bonefačića da pri-sustvuje poznatoj sjednici Biskupske konferencije u Zagrebu 24. III 1945, kada se htjelo spasiti NDH i tražiti pomoć od saveznika. Bonefačić je prije toga, preko papinskog nuncija u Beču, brzojavom molio da se za Split zauzmu saveznici i da ga proglase otvorenim gladom.⁶⁸

Katolička crkva u Sptu je sav svoj moralni i politički autoritet stavila u službu ustaškog pokreta, talijanskih fašista i kasnije njema-čkih nacističkih okupatora. Svećenstvo srpske pravoslavne crkve za čita-vo vrijeme NOP-a u Sptu ostalo je vjerno svojoj četničkoj orijentaciji. Do pred samo oslobođenje zemlje ono je zajedno s velikim dijelom kato-ličkog klera bilo izravno angažirano u akcijama za razbijanje NOP-a i očuvanje ekonomskih i političkih odnosa karakterističnih za staru Jugo-slaviju. Uporište politike Draže Mihailovića u Split bio je Srpski odbor i političari koji su bili svojim opredjeljenjem i političkom akcijom za buržoasku Jugoslaviju i dominaciju velikosrpske buržoazije. Taj dio klera izdao je interese svojih naroda priklanjajući se svojim opredjeljenjem i političkom snagom domaćim kvislinzima i talijanskim i njemačkim okupatorima. Biskup Bonefačić je isticao svoja hrvatsko-crkvena prava, a ipak nije imao hrabrosti da odbije zahtjev talijanskih fašista da drži propovijed na talijanskom jeziku u svojoj katedrali. Hrvatstvo katoličke crkve i srpstvo srpske pravoslavne crkve bila su paravan da se održi utjecaj u vlastitim narodima i da se, vežući se za nacionalne interese i osjećaje, očuva ekonomski, društveni i politički položaj i funkcija nacio-nalnog suca i branitelja. Katolička crkva u cijelom svijetu tada je bila čvrsto pijevski orijentirana. Antikomunizam je bio sadržaj i metoda borbe protiv svega naprednoga u svijetu.

⁶⁵ Novak, n. dj., str. 831.

⁶⁶ Novak, n. dj., str. 950–951.

⁶⁷ Novak, n. dj., str. 949.

⁶⁸ Kronologija Splita, str. 273 i 281. Dokumenti ..., str. 225.

⁶⁹ Kronologija Splita, str. 320.

Vjernici su pak većim dijelom bili na strani NOP-a, sudionici revolucije, ginuli su na ratištima za slobodu zemlje i u praksi oružanog otpora i ilegalnog rada razvijali su istinski dijalog. Rodoljublje je vodilo vjernike u borbu za slobodu; socijalni, ekonomski i politički položaj radnika i seljaka upućivao ih je na borbu za novo društvo. Ni propaganda crkve, jedne i druge, ni njihov ogromni autoritet, ni prijetnje ustaša, četnika, talijanskih fašista i njemačkih nacista nisu mogle masu vjernika odvratiti od NOP-a i NOB-a.

Naša slika mjesta i uloge crkve i religije u NOP-u Splita je nepotpuna, dok se ne otvore crkveni arhivi. Oni su sada nepristupačni, a dio su naše povijesti i pravo je istraživača da ih proučavaju, kako bi došli do kompletni je slike kretanja i činjenica, što bi omogućilo rekonstrukciju povijesne istine i njenu ocjenu.

V DIO

KULTURNA, PROSVJETNA I SPORTSKA DJELATNOST

LUCIJA BENYOVSKY

TISAK NARODNOOSLOBODILACKOG POKRETA U SPLITU

Pregled tiskane riječi u vrijeme NOB-a u Splitu, od 1941—1945, valja početi obradom dostupne sačuvane dokumentacije. Međutim, za pisanje povijesti tiska tog vremena moraju se uzeti u obzir još i izjave i memoarska grada sudionika.

Tipkana i usmena riječ u našem NOR-u bila je sastavni dio borbe za socijalno i nacionalno oslobođenje. Tiskana partizanska riječ mogla je postati ubojito oružje samo ako je bila ispunjena vjerom i nadom u pobjedu. Pobjedu nije ni u našem ratu donijelo samo oružje nego čovjek, svjestan ciljeva za koje se bori. Prije rata u Splitu su bile organizirane ilegalne štamparije — tehnike koje su umnožavale partijsku i marksističku literaturu, listove, brošure, članke i letke.

Tiskana riječ koja se pojavila u Splitu za vrijeme NOB-a bila je samo nastavak predratne napredne i partijske izdavačke djelatnosti.¹

U povodu okupacije Dalmacije od strane talijanskih fašista u Splitu je Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju izdao 22. travnja 1941. proglas »Narodu Dalmacije«, u kojem se između ostalog kaže: »Sada nije čas sitnijim razmiricama, odbacimo stranačke strasti i stanimo kao jedan na branik svoje domovine (...)«.²

U Splitu je PK KPH za Dalmaciju u povodu proslave 1. maja izdao letak 28. travnja 1941, koji je napisan prema prvomajskom proglasu CK KPJ.³

Do rujna 1941. bio je u Splitu organiziran partijski kurs. Zadatak kursa, kojim je rukovodio drug Leo Geršković-Marin, bio je da se barem jedan dio partijskog aktiva upozna s »Historijom SKP(o)« i osnovnim pitanjima iz nauke marksizma-lenjinizma.⁴

Kad je Njemačka napala Sovjetski Savez, Mjesni komitet KPH Split proveo je mobilizaciju partijskog članstva. U raznim dijelovima grada

¹ Naša štampa u borbi za slobodu i izgradnju socijalizma, Zagreb 1948, 71.

² D. Gidžić, Dalmacija 1941, 128—129.

³ D. Gidžić, Dalmacija 1941, 138.

⁴ D. Gidžić, Dalmacija 1941, 172—173.

bačeni su leci na hrvatskom i talijanskom jeziku (namijenjeni talijanskim vojnicima).

Odlukom PK KPH za Dalmaciju počeo je u Splitu izlaziti ilegalni list »Naš izvještaj« kao glasilo PK KPH za Dalmaciju. Prvi broj tiskan je 23. lipnja 1941, dan nakon njemačkog napada na SSSR.⁵ List je izlazio u najstrožoj ilegalnosti, prema mogućnostima, svakodnevno do studenoga 1941, a zatim dva-tri puta tjedno, u nakladi od 1000—1500 primjereka, sve do lipnja 1942, kada je tehnika PK preselila u Vještici Goru na Dinari. Od srpnja 1942, »Naš izvještaj« izlazi kao glasilo JNOF-a, ne više kao dnevnik, već povremeno. Od 15. veljače 1943. »Naš izvještaj« postaje organ NOO-a Dalmacije. U lipnju 1943. prestao je izlaziti, jer se tada počelo s izdavanjem lista »Slobodna Dalmacija«. Sveukupno je izišlo 175 brojeva.

Redakciju »Našeg izvještaja« sačinjavali su drugovi: Ivo Lučić-Lavčević, Leo Geršković-Marin, Ante Marasović-Mirko i Zlata Šegvić. Glavni suradnici Redakcijskog odbora neposredno nakon pokretanja lista bili su Zdenko Štambuk, Serif Šehović-Herceg i Niko Babarović. U organizaciji poslova oko tiskanja i raspačavanja lista bilo je obuhvaćeno samo u Splitu oko stotinjak drugova i drugarica. Posao je bio tako dobro organiziran da, unatoč neprekidnim potragama za redakcijom i tehnikom, i pod najtežim uvjetima okupacije Talijanima nije nikada pošlo za rukom da onemoguće izlaženje lista. »Naš izvještaj« upoznao je partijsko članstvo i građanstvo Splita i Dalmacije s događajima u zemlji i svijetu. Od početka talijanske okupacije pozivao je narod u NOB i »svojom borbenošću i dosljednim stavom prema narodno-oslobodilačkoj borbi 'Naš izvještaj' je u mnogo doprinio porastu narodnog ustanka u Dalmaciji.«⁶

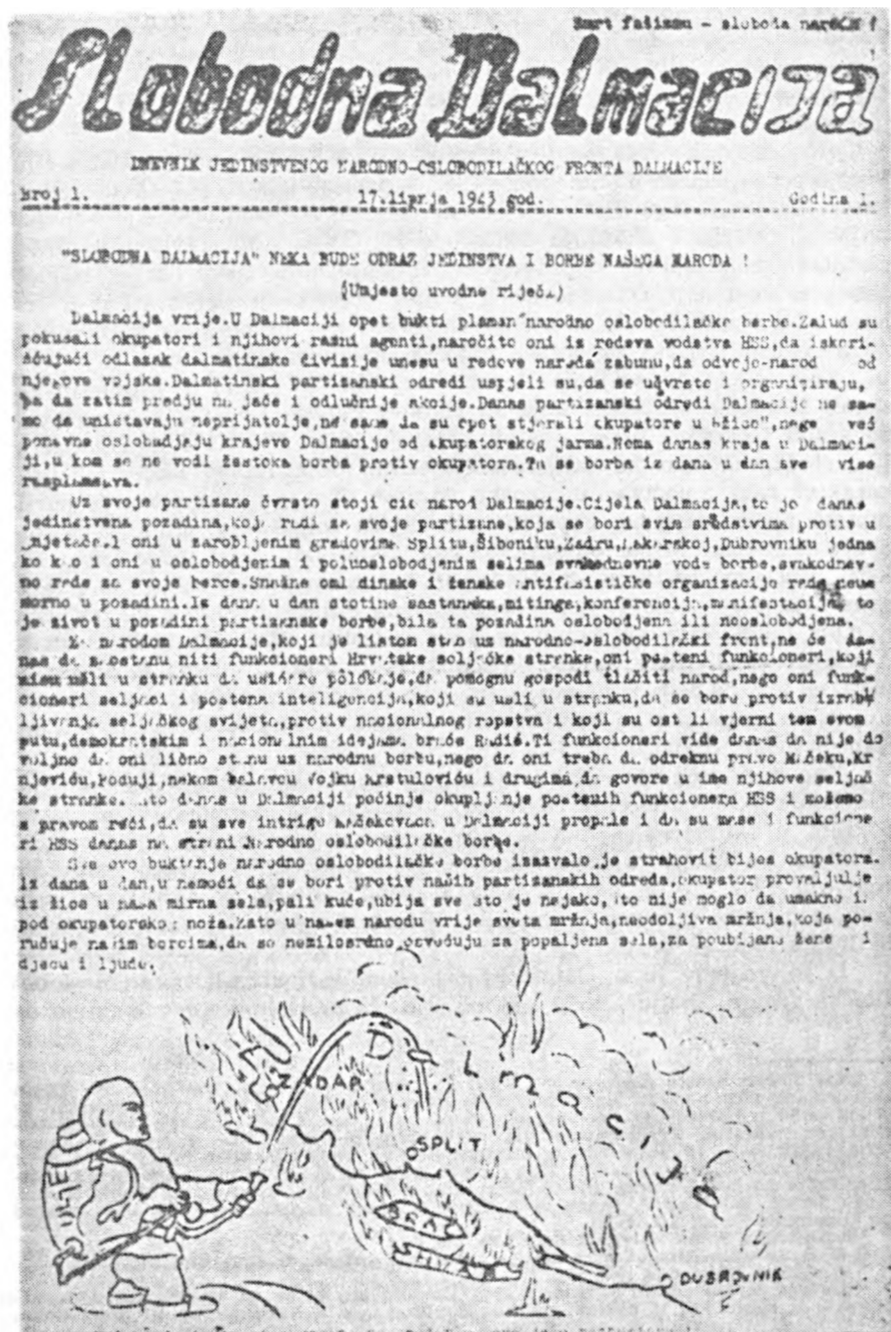
Već na početku svog izlaženja »Naš izvještaj« se slao i u ostala područja Dalmacije, gdje su ga lokalne tehnike NOP-a dalje umnožavale i raspačavale. Kada se tehnika »Našeg izvještaja« u lipnju morala preseliti na Dinari, list nije mogao redovito izlaziti zbog tehničkih i drugih okolnosti, pa se zbog toga u Splitu osjećala potreba za bržim informiranjem o pojedinim pitanjima i zbivanjima u zemlji i svijetu. Okružni komitet Splita suglasio se s izdavanjem lista u samom gradu. Tako je počeo 1. prosinca 1942. izlaziti list »Sloboda«, organ NOO-a »Luka Botić«. Urednici lista bili su Ante Marasović i Ivan Randić.⁷

Uvodni članak prvog broja posvećen je Splićaninu Luki Botiću (1830—1863), pjesniku, rodoljubi i borcu za sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom, po čijem imenu je nazvan i NOO Splita. List »Sloboda« nakon izlaska dvobroja 3—4 u 1943. prestao je izlaziti.

⁵ M. Božić, *Ubojito slovo, negalne stamparije Splita*, Split 1978.

⁶ *Naš izvještaj*, br. 1, od 15. II 1943 (original u MRNH). U Muzeju revolucije naroda Hrvatske u Zagrebu (MHNH) sačuvao se primjerak *Našeg izvještaja* br. 129, koji nosi datum 27. I. 1942. Na rubu iznad naslova netko je crnilom napisao »komunistički letak koji se izdaje u Splitu«, Prijepis. List je bez numeracije umnožen na pisaćem stroju (kopija) na 4 lista papira, vel. 43X21 cm.

⁷ Naslovnu stranicu lista *Sloboda*, br. 1 (I. XII 1942.) ilustrirao je pok. arh. Duka Kavurić (njegovu izjavu dobio sam 1947.).

U pojati na Mosoru pod vrhom Ljubljanom kod sela Dubrave 17. lipnja 1943.
izšao prvi broj »Slobodne Dalmacije«

Pokrajinski komitet je u pismu od 9. siječnja 1943. kritizirao izdavanje lista »Sloboda« i zahtijevao da se naziv »Luka Botić« briše iz naziva NOO-a Split. PK KPH za Dalmaciju predložio je zato da glasilo Okružnog komiteta »Naš glasnik« izlazi češće i da tretira više problematiku Splita.⁸

»Naš glasnik« izdavao je Agitprop OK KPH za srednju Dalmaciju. List je počeo izlaziti u studenome 1942, a prestao izlaziti početkom veljače 1943.⁹ Umjesto toga lista počele su izlaziti radio-informacije »Radio-vijesti«. Odluka o ukidanju Agitpropa pri OK-u i obustavljanju »Našeg glasnika« pokazala se nepravilnom. Srednjedalmatinski okrug, najveći okrug u Dalmaciji, ostao je bez i jednog odgovarajućeg lista baš u vrijeme IV i V neprijateljske ofenzive, upravo u vrijeme kada su događaji zahtijevali od NOP-a najbolje i najbrže informiranje javnosti.

Kroz cijelo to vrijeme ilegalne tehnike u Sphtu i Dalmatinskoj zagori štampale su letke, koje su članovi Partije i SKOJ-a raspačavali po gradu i okolici. Tako je letak kojeg je izdao PK KPH za Dalmaciju

7. I. 1942, napisan na talijanskom jeziku, objašnjavao imperijalistički karakter rata i pozivao talijanske vojnike u zajedničku borbu s partizanima protiv fašizma. I pored svih mjera osiguranja, letak je dospio u sve talijanske vojne objekte.¹⁰ Drugi letak koji je također izdao PK KPH za Dalmaciju u lipnju 1942, pod naslovom »Svim seljacima i težacima Dalmacije«, bio je poziv seljacima da organiziraju žetvu i osnivaju NOO-e. Letak Mjesnog komiteta KPH u Sphtu od 6. VI 1942. izdan je u povodu smrti Rade Končara i još 33 rodoljuba. U lecima se objašnjavaju ciljevi NOB-a i pozivaju svi »bez obzira na vjeru, narodnost i stranačku pripadnost u borbu protiv okupatora i njihovih slugu« (Rodoljubi Splitsani, Split 26. 7. 1943, izdao NOO Split).¹¹

Kao svojevrstno »Naš izvještaj« u Sphtu tako su i »Dnevne vijesti« imale vehko značenje za razvoj jedinstvenog narodnooslobodilačkog pokreta u Dalmaciji. »Dnevne vijesti« počeo je izdavati Agitprop PK KPH za Dalmaciju u času kada je bilo oslobođeno Livno, početkom kolovoza 1942. To je bio list koji je imao zadatak da informira našu javnost o borbi u samoj Dalmaciji.¹² »Dnevne vijesti« prestale su izlaziti 16. lipnja 1943.

U to vrijeme je u Dalmaciji osnovana jedinstvena narodnooslobodilačka fronta. Imajući to u vidu PK KPH za Dalmaciju odlučio je da

⁸ *Naš glasnik* izdaje Agitprop OK KPH za srednju Dalmaciju. List je počeo izlaziti u studenome 1942. i izlazio do veljače 1943. Ukupno je izišlo 16 brojeva. Umnožavao se na ciklostilu u nakladi od 500–1000 primjeraka, u tehnici OK srednje Dalmacije u Mlešini pod Svilajom. U studenome 1942. u redakciji su radili: Jure Kaštelan i Branko Barić (poginuo u IV ofenzivi) i u prosincu 1942. u redakciju došli Eli Finci i Serif Šehović. U tehnici su još radili: Milka Lasić, Joko Knežević, Tomić Orlić, Branko Radelić, Kolja Losjakov, Nikica Ilić-Oktobar, Ante Petrić-Volja, Cvijeta Job, Aljoša Zanko, Neven Segvić, Sale Latifić, Drago Vranjican i Stojanka Martinac, poginuta u V ofenzivi (po sjećanjima Serifa Šehovića).

⁹ *Kronologija Splita 1941–1945*, Split 1979, str. 85.

¹⁰ *L. Benyovsky, Bibliografija letaka i proglašavanja izdanih u Hrvatskoj 1941–1945.*

¹¹ *D. Gizić, Dalmacija 1943*, 95.

¹² *Dnevne vijesti* počele su izlaziti 1942. Umnožavale su se na šapirografu u 20 primjeraka, u rujnu već u nakladi od 100 primjeraka, a u listopadu od 660 primjeraka. Redakciju su u početku sačinjavali Miloš Zanko, Leo Geršković-Marin i Eli Finci.

Vidi članak »Suradujte u Dnevnim vijestima« (*Dnevne vijesti*, br. 54 od 6. XII 1942, original u MRNH).

pokrene izdavanje novog lista, pošto listovi »-Naš izvještaj« i »Dnevne vijesti« nisu više odgovarale ni po nazivu, ni po sadržaju, ni po tretmanu problematike NOP-a.

Na prijedlog Pjera Segvića novi list koji je na svojim stranicama donosio vijesti iz cijele Dalmacije, nazvan je »Slobodna Dalmacija«. Prvi broj izašao je 17. lipnja 1943. na planini Mosor. Redakcija lista izabrana je u sastavu: M. Zanko, P. Segvić, L. Geršković, V. Cvrlije i Š. Šehović.¹³ Taj složeni posao oko izdavanja lista nije tekao bez teškoća. Redakcija još u lipnju 1943. seli s Mosora u Brštanovo pod planinom Moseć, gdje je »Slobodna Dalmacija« izlazila sve do kapitulacije Italije (rujan 1943), kada redakcija dolazi u oslobođeni Split. U Splitu se rad na izdavanju lista nastavlja u štampariji u kojoj se dotada tiskao fašistički list »Il Popolo di Spalato«. Nakon toga redakcija, poslije okupacije Splita, seli na otok Hvar, a iz Hvara na otok Vis, u selo Zena Glava, sve do listopada 1944. do konačnog oslobođenja Splita (26. X 1944). Tada »Slobodna Dalmacija« u Splitu postaje dnevni list. U redakciji »Slobodne Dalmacije« počele su izlaziti »Dnevne vijesti«. Broj 1. izašao je 5. listopada 1943. »Vijesti« su izlazile u razmacima od 2—10 dana, a umnožavane su bile na ciklostilu. Izlazile su neprekidno do 31. III 1944. Umjesto »Dnevnih vijesti«, izdanja »Slobodne Dalmacije«, počinje izlaziti »Ratna kronika«, kao dnevni list do oslobođenja Splita.¹⁴

Posebnu ulogu imala je izdavačka djelatnost PK KPH za Dalmaciju. Njegov Agitprop, koji se do početka 1942. nalazio u Splitu, snabdijevao je čitavo područje Dalmacije partijskom i marksističkom literaturom. Tako na primjer štampane su brošure: »O projektu Ustava SSSR«, 1942; Dimitrov: »Kuda ide Bugarska?« 1943; »Razvitak radničkog pokreta i teorija Partije«, 1943.¹⁵ i dr.

Točno na drugu godišnjicu ustanka naroda Dalmacije (14. 8. 1943) izdan je prvi broj novoga ilegalnog lista NOO-a Split — »Glas Splita«. List je dobio naziv u drugom broju, od 20. 8. 1943, i zadržao ga sve do kraja izlaženja — 15. X 1944. »Glas Splita« tiskan je u ilegalnoj tehnici koja je od travnja 1942. do oslobođenja Splita u listopadu 1944. radila u kući Bartula Ožića Paića. List je u početku dobivao fizionomiju na sastancima MK Splita; od proljeća 1944. urednik je Ante Radovčić. Preko »Glasa Splita« građani su bili redovito obavještavani o stanju na međunarodnom i domaćem ratištu. List je pisao o uspjesima partizanskih jedinica, o suradnji domaćih izdajica s neprijateljima, a imao je i stalnu rubriku »Vijesti iz grada«. Tehnika Okružnog NOO-a Split izdala je 25. 4. 1944. u Rudi prvi broj lista »Glas borbe«, organa NOO-a za splitski okrug. List je trebao ranije izići, neposredno nakon formiranja Okružnog NOO-a, ali je do zakašnjenja došlo zbog neprijateljskih ofenziva. Od broja 13 list je promijenio podnaslov u »Glasilo JNOF okruga

¹³ Jubilarni broj *Slobodne Dalmacije* od 18. VI 1978.
¹⁴ Š. Šehović, Tako je nastao najveći dnevnik u Hrvatskoj, *Vjesnik JNOF-a Hrv.*, 1941—1945, zbornikom II, 711.
¹⁵ *Ratna kronika, izdanje Slobodne Dalmacije (Vis)*, br. 1 od 31. III 1944.
¹⁶ Fond brošura u zbirci tiskane građe u MRNH (Izdanja Agitpropa PK KPH za Dalmaciju).

Split«. Mijenjao je i periodičnost izlaženja: u svibnju i lipnju 1944. izlazio je tjedno, a od srpnja do listopada petnaestodnevno, u nakladi oko 2000 primjeraka. Urednik lista bila je Vjeka Marušić. List »Glas borbe« donosio je članke iz splitskog okruga.

Redakcija »Glas borbe« počela je 26. svibnja 1944. s izdavanjem »Radio-vijesti«. Podnaslov lista od broja 62 glasi: »Izdanje 'Glas borbe', glasila JNOF okruga Split«. »Radio-vijesti« su se umnožavale na ciklostilu s pozivom »Rodoljubi širite naše vijesti!«¹⁷

U Splitu je 1944. izlazio »Bilten« koji je izdavao Prop-odjel Gradskog NOO-a Split. Naslov i podnaslov »Biltena« od br. 33 glasi: »Bilten radio-vijesti Prop-odjela Gradskog NOO-a«. »Bilten« je izlazio dnevno i u 1945.

Iako je nemoguće odvajati omladinsku od ostale štampe, jer su suradnici u velikom broju listova bili većinom iz redova omladine, ipak ne možemo u ovom kratkom prikazu ne spomenuti »Omladinsku iskru«,¹⁸ glasilo Oblasnog odbora Antifašističke omladine Jugoslavije za Dalmaciju, koja je stizala na razne načine i u okupirani Split. List je počeo izlaziti na Mosoru u srpnju 1943; od broja 6. do broja 14. (1944) izlazi na otoku Hvaru, a od 15. do 19. u Splitu. Od broja 15 list se tiskao u štampariji »Slobodne Dalmacije« u Splitu. Urednici su bili Jure Kaštelan i Ziki Bulat.^{18a} Redakcija je u prvom broju »Omladinske iskre« objasnila zbog čega omladina Dalmacije izdaje svoj list: »Žrtve, samoprijegori, napor i uvijek nova junaštva nisu uvijek i svima poznata. Radi toga je bio potreban omladinski list koji bi bio izraz života i borbe omladine, svjetionik i putokaz, organizator i rukovodilac (...).«

List za žene Dalmacije pod imenom »Dalmatinka u borbi« tiskan je 15. travnja 1943. u selu Sošićima na Biokovu. Izdao ga je Oblasni odbor AFŽ-a za Dalmaciju. Od broja 7 (rujan 1944) podnaslov lista je »Organ AFŽ Dalmacije«, a tiskao se u štampariji »Slobodne Dalmacije«. List je izlazio mjesečno. Urednici lista bili su: Milka Lasić, Blaženka Mimica, Miloš Zanko, Marija Novak i Vanja Zanko.²⁰ Razlog zbog čega je ženski list počeo izlaziti naveden je u uvodnom članku prvog broja. Izdavanje jednog lista za žene Dalmacije nametala je potreba da se svakoj ženi kaže istina o NOB-i i da se svaka žena obuhvati antifašističkim pokretom.

U ovom pregledu partizanskog tiska u Splitu moraju se spomenuti i hstovi, džepne i zidne novine, plakati, leci i proglasi i karikature, rezultat kulturno-prosvjetnog rada svih vojnih jedinica s područja grada Splita. Borci u zidnim i džepnim novinama pišu, slikaju i pjevaju što

¹⁷ *Glas Splita 1943—1944*, kritičko izdanje, Split 1977.

¹⁸ Na primjercima *Radio vijesti*, koje su sačuvane u MRNH, u broju 9, od 12. i 13. VI 1944. na rubu (gornjem) netko je olovkom napisao »Opć. NOO Muć 13 komada«, a na br. 12 od 18. i 19. VI 1944. »Općinski NOO Muć 20 komada«. Ovi podaci su zanimljivi, jer nam govore o distribuciji *Radio vijesti*.

^{18a} *Borbena riječ omladine*, almanah napredne omladinske štampe u Hrvatskoj, Zagreb 1949, 50—54.

¹⁹ U *Omladinskoj iskre* surađivali su: Cvijeta Job, Joko Knežević, Dalibor Parač, Mirko Ostoja, Zivko Jeličić i Ivo Dešković. U tehničkim su radile Ana Zilić, Ksenija i Smiljana Jurina (iz razgovora sa drom Ivom Deškovićem i Cvijetom Job-Balabanić).

²⁰ Prvi broj »*Dalmatinka u borbi*« umnožen je 1943. u Sošićima, na ciklostilu u 600 primjeraka. U tehničkim su radile: Nikica Ilić, Branko Radelić-Volja, Cvijeta Job i Ante Vesanović. Naslovnu stranicu br. 2—3 (lipanj 1943.) ilustrirao je akad. slikar Joko Knežević.

su vidjeli i proživjeli u NOB-u i pod terorom fašizma. U tim vojnim listovima možemo pratiti život pojedinih jedinica.²¹

Od početka fašističke agresije na našu zemlju u ilegalnoj tehnici u Splitu tiskan je i sav oostali partijski ilegalni materijal, kao što su okružnice, proglosti, leci, upute i direktive CK KPJ i KPH, PK KPH za Dalmaciju, MK KPH Split, NOO-a Split, te sva marksistička literatura.²²

Nakon oslobođenja Splita (26. X 1944) povećava se i usavršava izdavačka djelatnost. Tiraž listova naglo raste, »Slobodna Dalmacija« izlazi 1945. u 12.000 primjeraka. Štampaju se nova izdanja marksističke literature, a »Biblioteka Slobodne Dalmacije« tiska govore i djela Tita Kardelja i dr., preštamavaju se članci iz naše i partijske štampe, štampaju se djela naših i stranih književnika i početnice za osnovne škole.²³

Početkom siječnja 1945. u oslobođenom Splitu se štampao dnevno »Vjesnik JNOF-a Hrvatske« i četiri broja lista »Naprijed« (br. 101—105), organa KPH.

Kroz sve četiri ratne godine svi oni koji su na neki način bili vezani za izdavanje, tiskanje i raspačavanje partizanskog tiska ulagali su velike napore da bi se s ispisanih stranica čula riječ o našem NOB-u, poziv u borbu protiv neprijatelja, riječ o uspjesima i pobjedama naših i porazima neprijateljskih jedinica, da bi se čula riječ slobode, pobjede, koja će u danima kada rat bude završen biti zamijenjena riječima obnove i izgradnje.

Možda se to danas uopće ne može opisati, no činjenica je da su čitaoci ono što je donosila ta štampa primah s najvećim povjerenjem i smatrali naročito vrijednim. Štampu su primali, čitali i komentirali u Splitu na sastancima partijskih ćelija²⁴ SKOJ-a i AFZ-a. Tijekom svog djelovanja, usprkos teroru i represalijama neprijatelja, ilegalne tehnike nisu bile provaljene, a to najbolje govori koliko je narod bio odan NOP-u.

Međutim, danas, kada čitamo tu štampu, moramo pri korištenju te grade prilaziti kritički. Ponekad se nisu oblasni i okružni listovi držali uvijek ocjena, stavova i direktiva centralne štampe pa su davali svoje ocjene o pojedinim pojavama i događajima.²⁵

Ne smijemo zaboraviti ni to da su okupatori kroz cijelo vrijeme izdavali svoju štampu.²⁶ Isto tako ne smije se zaobići ni činjenica da je

²¹ Izložba vojno-pozadinskih jedinica, članak objavljen u listu *Slobodna Dalmacija*, br. 172, od 22. VI 1945. Citat (...) »Na ovoj prvoj izložbi koja se održala u povodu I. kongresa omladine Hrvatske sudjelovali su: Vojna oblast VIII. korpusa sa svojim jedinicama u gradu, jedan talijanski vod pod komandom grada, Narodna milicija, Slatb V. bataljona V. hrvatske brigade KNOJ sa pristupskim odjeljenjem i saobraćajnom četom, Radio zavod GŠH i bataljon pri vojnom sudu oblasti Dalmacije«.

²² Gradski NOO Split štampao je 1. maja 1944. g. oko 40.000 crvenih petokraka zvijezda, koje je omladina Splita prosula po ulicama grada (Kronologija Splita 1941—1945, str. 20).

²³ Početnica nosi naslov »Novi naraštaj«. Uredio: Jakša Ravlić. Jedini broj izišao u Splitu u siječnju 1945. Str. 32. (Primjerak koji se čuva u NSBZ poklonio je autor. Sig. R.V. Hp-8—4).

²⁴ Upute za agitaciju i propagandu Agitropa PK KPH za Dalmaciju br. 1, od 17. VII 1943, u točki 5. daju upute koje članke treba obrađivati u partizanskim jedinicama (original u MRNH).

²⁵ *Naprijed*, organ KPH, br. 35—36 (6. I 1944), članak: Pobjedimo našu štampu.

²⁶ *A. Kisić*, Ijetopis grada Splita (rukopis, Arhiv IHRPD, inv. br. 57) navodi ove neprijateljske listove koji su izlazili u Splitu:

a) ustaški dnevnik *Novo doba*, izlazio u Splitu od 23. IV 1941. do 22. X 1944;

bilo u našoj revoluciji i unutrašnjih neprijatelja, koji su neprekidno ubacivah u javno mišljenje i svijest ljudi svoju štampu i svoje komentare.²⁷

Na kraju treba spomenuti i to da su saveznički listovi s komplimentima isticali i tvrdili da je u čitavoj tadašnjoj Evropi, u Hitlerovoj tvrđavi, bila jedina slobodna štampa koju je izdavao NOP.²⁸

b) fašistički list *San Marco*, izlazio u Splitu od 28. IV 1941. do 30. XI 1941; Italije
c) fašistički dnevnik *Il popolo di Spalato*, izlazio od 1. XII 1941. do kapitulacije
<rujan 1943>.
d) fašistički list *Spalato Rurale* (list za selo) izikao 15. VIII 1942;
e) U Splitu su Nijemci i ustaše izdali 1. X 1943. list *Splitski glasnik*, na hrvatskom i njemačkom jeziku, izlazio povremeno;

²⁷ Ustaški list *Država iznad svega*, god. I, br. 7, Split, 9. X 1944. Ovaj list našao je 26. X 1944. na stolu u kancelariji Velike župe Split (nakon oslobodenja Splita tu je bio smješten Oblasni NOO Split) učitelj Emil Čič, koji je bio u to vrijeme prosvjetni inspektor Prosvjetnog odjela Okružnog NOO-a Splita (original se čuva u MRNH).
List *Dnevne vijesti*, izdaje Agitprop PK KPH za Dalmaciju, u broju 27 (13. III 1943) donio je članak pod naslovom »Provokatorska propaganda« (...)-« U Splitu su (četnici) stvorili nekakav »Srpski komunistički komitet« i »Srpsku kominterau« u čije ime izdaju letke sa istim sadržajem kao četnički »Krik iz Jame«. No ni ova provokacija nije uspjela, jer je narod politički svjestan da bi mogao nasjesti. Zatim su počeli izdavati »Dnevne vijesti« imitirajući naslov, tisak i stil našeg lista. Čak su izdali i letak protiv mobilizacije i protiv borbe sa okupatorom i potpisali Vicka Krstulovića, komandanta IV. operativne Zone-«.
Ustaški letak »Slobodna Dalmacija-«, s podnaslovom »Dnevnik Jedinstvenog narodno-slobodilačkog fronta Dalmacije-«, broj 29 (29. siječnja 1944) donio je članak pod naslovom »Poglavnik zakonom zajamčuje slobodni povratak svim partizanima i vojnim neposlušnicima-«. (jedan primjer neprijateljske propagande u kojoj se koristi naslov dnevnika »Slobodne Dalmacije-« koji je izlazio u Splitu (original u MRNH, drugi primjerak se čuva u Arhivu Hrvatske).
²⁸ Laburistički dnevnik *Daily Herald*, koji je izlazio u Londonu, u broju od 19. IV 1944. objavio je članak svoga vanjsko-političkog urednika W. M. Towlera, komentirao je pisanje lista »Slobodna Dalmacija« br. 94, od 28. ožujka 1944.

ZLATA KNEZOVIC

ULOGA KULTURNE I UMJETNIČKE DJELATNOSTI U SPLITU ZA VRIJEME NOB-a

U okupiranom Splitu, najprije od Talijana a zatim od Nijemaca, bilo je vrlo teško razvijati kulturnu i umjetničku djelatnost. Ipak ona nije potpuno zamrla. No, ona je posebno živnula između dvije okupacije te nakon definitivnog oslobođenja Splita.

Za vrijeme same okupacije, početkom 1942. godine, organiziran je Centralni odbor umjetnika Splita na čelu s Ivom Tijardovićem, bivšim intendantom Hrvatskoga narodnog kazališta, te vodama raznih drugih sekcija: muzičku sekciju vodio je do odlaska u partizane Silvije Bombardelj; zbor i orkestar vodio je Andrija Preger, a dramsku sekciju Slavko Stetić; nakon što su i oni otišli u partizane vodstvo je preuzeo Ivo Marjanović; likovnu sekciju vodio je kipar Marin Studin i slikar Antun Zuppa; u stanu Marina Studina organizirana je ilegalna izložba vajarskih i slikarskih radova grupe umjetnika, koja se održala od 6. aprila do septembra 1943, a posjetilo ju je oko 2.000 gledalaca, o čemu opširno govori Nevenka Bezić; književnu sekciju vodio je pjesnik Razija Hamdžić.

Prvi list pokrenut na području Dalmacije bio je «-Naš izvještaj», koji je ilegalno izlazio u Splitu punu godinu dana — od 22. juna 1941. do juna 1942, i za to vrijeme izašao u 143 broja, što po prihci znači da je list izlazio svaki drugi dan. Izdavao su ga zajedno Agitprop Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju i Gradskog komiteta KPH za Split. Od juna 1942. godine list izlazi na oslobođenom teritoriju Dalmacije, na Vještica gori, te na Dinari, a zatim u Livnu i u Sošićima, na Bio kovu. List je donosio uglavnom političko-propagandne članke, izvještaje o međunarodnim zbivanjima te opise događaja na domaćem terenu.

»Slobodna Dalmacija«, koja je pokrenuta u junu 1943. godine na Mosoru, izlazila je u Splitu u kratkom periodu nakon kapitulacije Italije — od 28. do 32. broja 1943. godine. Nakon njemačke okupacije Splita ona se ponovo prešla na oslobođeni teritorij — Livno, Starigrad, Vis, a zatim u definitivno oslobođeni Split — od 26. listopada 1944, gdje izlazi od broja 73/1944. pa dalje.

Bilo je i drugih publikacija ali nas će zanimati uglavnom one koje su donosile književne priloge, bilo da se radi o poeziji, bilo o drugim

literarnim oblicima. To su list USAOH-a za ranjenike koji je izdao Mjesni odbor USAOH-a u Splitu, zatim »Takmičenje omladine okružja splitskog« kojeg je izdavao OO USAOH-a Split, »Glas borbe«, glasilo ONOO Split, »Plamen«, koji izdaje Kultumo-prosvjetni odbor I bataljona IV splitske udarne brigade, »Pobjeda«, last III dalmatinske udarne brigade IX udarne divizije, »Dalmatinka u borbi«, u tisku »Slobodne Dalmacije«.

NOO Split izdaje 14. VIII 1943. list »Svi u borbu«. Prvi broj donosi uglavnom propagandne političke članke. Drugi broj od 20. VIII 1943. izlazi već pod naslovom »Glas Splita«, također s otvorenim propagandnim političkim člancima.

Tek se nakon oslobođenja Splita pojavljuje veći broj listova, a među njima »Glas borbe« koji izdaje ONOO Split. Listovi sadrže također političko-propagandne članke. Broj 6. spomenutog lista donosi slijedeću vijest o kultumo-zabavnom životu: »Kultumo-zabavna grupa Propagandnog odjela Okružnog NOO-a Split izvela je u zajednici sa vojskom nekoliko priredaba u sinjskom kotaru. Priredbe su bile vrlo dobro posjećene i narod je sa zanimanjem slušao i pratio izvođenje pojedinih točaka. Grupa nastavlja sa svojim priredbama.«¹ Kako je bio sastavljen program u komentaru se ništa ne kaže.

U broju 9. istog lista nalazimo jedan anonimni literarni pokušaj u obliku pisma pod naslovom: »Pišu nam borci I brigade XX divizije«. Tema pisma je opis četničkog napada na sela Pribude i Milešinu, te pobjeda prve brigade nad razbješnelim četničkim pokoljem. I u broju 11. nalazimo jedan literarni pokušaj pod naslovom »Posijano žanjemo«, gdje se govori o žetvi koja se mogla odvijati samo pod zaštitom partizanske vojske, što je bilo od velike važnosti jer glad je vladala među stanovništvom i vojskom. Trebalo se boriti za svako zrno žita. Broj 12, od 18. kolovoza 1944, donosi, pod naslovom »Oj Mosore, Mosore, skoro ćemo na more«, opis Jure Kaštelana od četnika popaljenih sela Gata, Poljica i drugih, a tendencija članka je otvoren poziv za pomoć partizanima u obliku hrane i odjeće. Broj 14, od 18. rujna 1944, donosi literarni pokušaj u kojem se opisuje doček i pozdrav Crvenoj armiji pod naslovom »Od Staljingrada do Kladova«. Ti pokušaji nemaju nikakvu literarnu vrijednost pa ih i nazivamo pokušajima. Njihova vrijednost je isključivo propagandna.

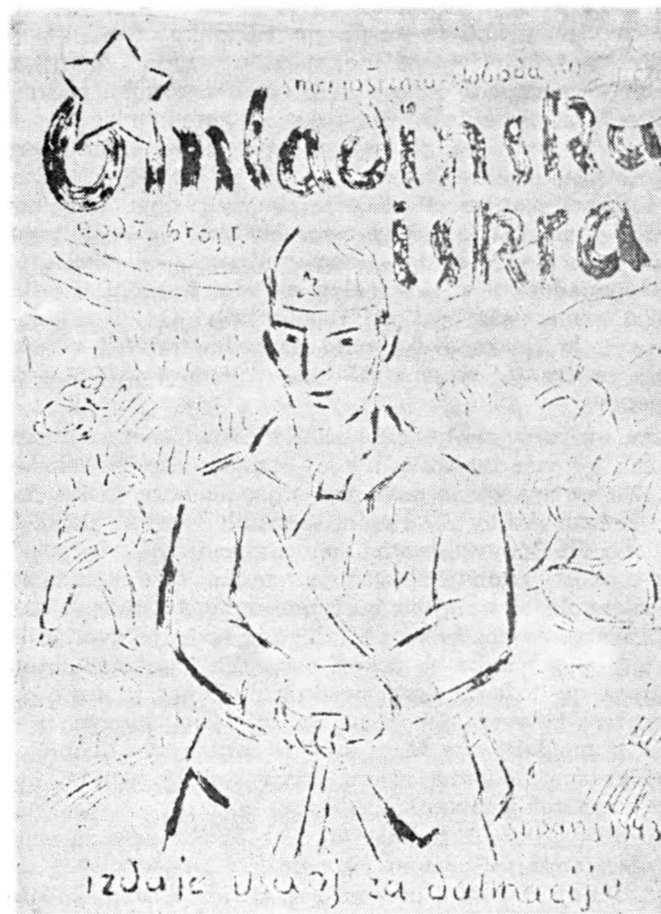
»Glas omladine«, br. 1, izlazi u Sphtu 1. veljače 1945. Njega izdaje Kulturni odbor Komande grada Sphta. U taj broj uvršten je niz nepotpisanih pjesama koje govore vrlo elementarnim jezikom o svakodnevnim herojskim podvizima vojske i stanovništva tokom rata. U nj je također uvršten veći broj literarnih pokušaja u prozi koji govore o istim temama.

U Splitu izlazi također još jedan list pod naslovom »Glas omladine«, u izdanju Hidrografskog instituta Jugoslavenske mornarice, s nizom pjesama i proznih pokušaja, a među njima je u prvom broju i pjesma Alekse Šantića »Mi znamo sudbu«. Isto tako izlazi list »Kovači smo«, bez

¹ Arhiv IHRPH, ZB-Per-28/156.

oznake godine, list Komande mjesta Splita, u izdanju Kulturo-prosvjetnog odbora. List također sadrži niz članaka i ortica političko-propagandnog karaktera.

Kako se borilo protiv okupatora u Splitu najbolje nam ilustriraju pjesme Sibe Miličića i njegov predgovor tim pjesmama.² U njima autor

U srpnju 1943. počeo je na Mosoru izlaziti i list »Omladinska iskra«

opisuje atmosferu koja je vladala u okupiranom Splitu, a koja ga se duboko dojmila. Izraz tih dojmova nalazimo u pjesmama koje su i pojedinačno bile štampane po raznim listovima.

Rođen u Brusju na otoku Hvaru, Sibe Miličić je godinama čeznutljivo gledao prema gradu, o kojem su kolale razne priče, i želio ga je

² S. Miličić, Deset pjesama o partizanima, Arhiv IHRPH, ZB-Br-13/413.

upoznati. Pružila mu se prilika da u potpunosti doživi i osjeti taj njemu dugo godina zagonetni grad baš za vrijeme okupacije. Bio je fasciniran hraibrošću omladine i majki. Za jednog ubijenog Talijana ili Nijemca streljalo se dvojicu omladinaca na očigled njihovih majki, što ih je često odvodilo u ludilo. Šibe Miličić piše svoje pjesme tek 1944. godine i kaže: »Dok ovo pišem vraća mi se sve viđeno u pamćenje i stajem za-prepašten i zadivljen pred djecom, djevojkama, majkama, očevima, braćom i sestrama Splita, koji su mogli snositi, onako otrpiti sve muke, sve bolove i tuče, pa i najniže uvrijede, stiskajući zube i zamišljajući strašnu osvetu koja će umiriti duhove svih naših mučenika palih bez jauka od zločinačke životinjske fašističke ruke i njihovih plaćenih slugu. Oni su, svim ovim mukama neuplašeni, nastavljah nezadržnu borbu protiv drskog zavojevača, koji se baš u to vrijeme bio odlučio da i vidnim znakovima: prekrštavanjem uhca, kamenim natpisima na njihovim uglovima, ubjedi sve nas, da je Split prestao biti naš, da se on potpuno i za-uviijek vraća »alla madre Patria«: domovini ubica, zločinaca, mučitelja i krvnika naše mladosti i cijelog našeg naroda. Split? Baš on i njegova divna okolica, puna naše prošlosti i naše krvi? On, i najljepši krajevi naše Dalmacije, kolijevke svake naše napredne misli i nepokolebljivog poštvovanja za sve što se smatralo za vrijedno i veliko u našem narodnom životu.«

Međutim, »ni ovo nasilje nije učinilo malodušnom sphtsku mladež. Ono ju je čak još više raspalilo, u njoj podiglo još više zanos i utvrdilo u njoj još više spremnost na nova trpljenja, na nove muke: za političko ponašanje i rođenu grudu. Za lijepih, sunčanih splitskih dana, šetajući se prema Mejama, ih Spinutu, sretao sam divne dječake i djevojčice srednjih škola: realke i gimnazije, srednje tehnike, čak i građanskih škola, pa sa divljenjem gledao na njihovim čelima tajanstveni znak zavjereništva i nepokolebljive spremnosti da se izgubi, bez žaljenja, svoj još nerascvjetani život, ah da se nikako ne pokori osvajaču. I, ja sam uvjeren, da je, ma što o nama mislio onaj drski nasilnik, koji nas je dvije godine mučio, ipak morao, iz svega što je u Splitu vidio, stvoriti u sebi visok pojam o našoj mladeži, ako je, u svojim boljim trenucima, mogao zamisliti čovjeka spremnog na svaku žrtvu kad je jednom pretpostavio sebi neki veći zadatak u životu.«

Splićani nisu prihvatili okupaciju. Šibe Miličić opisuje na koji način se vršila propaganda: «Šapatom su nam dolazile vijesti o partizanima na Biokovu, Svilaji, Dinari i prenosile se dalje ulicama, kućama i kafanama, gdje smo mi, bez svijetla i ogrijeva, na sve načine nastojali da budemo potpuno upućeni u sve ono što se okolo nas događalo, a i dalje: na bojištima svih naših Saveznika. Tada nam je bilo svima na usnama jedno naše tajanstveno ime, za koje nijesmo znali da li je samo neki simbol velike, krvave borbe, ili zaista ime nekog stvarnog vođe naših naroda, koji je odjednom odnekud iskrsnuo, kao što se to uvijek događa u velikim trenucima za pojedine narode, pa i za čitav svijet. Ovo tajanstveno, čudno ime vuklo je neprekidno k sebi sve što je bilo mlado, sve sposobno i spremno za borbu, kao i za najveće podvige, a sasvim neustrašivo. U isto vrijeme, dolazile su nam vijesti i o našem velikom

Pjesniku, koji je u njegovoj sviti, pa o strahotama Zelen-Gore, o borbama na Dinari, Kozari, Glamoču, o Livnu, Bugojnu i Kupresu» (str. 4—5).

Divljah su četnici po Dalmadi i ustaše po srpskim selima, i tako se, kaže Šibe Miličić, »ovaj cio užas pleo oko Splita, u koji su stizale sve crnje vijesti iz daleke unutrašnjosti, osvjetljene jedino onom legendarnom spremnošću šačice ljudi da sa borbom iskupi sve. Medutim je mladež u Sphtu i dalje nastavljala svoj razorni rad na novom redu zavojevača i bez predaha ga izazivala, te na svojim ledima, rebrima, bubrezima i još nerazvijenim plućima, ispisivala stranice naše najnovije povijesti udarcima pendreka policijskog i krvave fašističke šake. Koliko sam puta, sa jezom u srcu, ali i sa najvećim ponosom, prolazio mimo tamnica na Solinskoj cesti, polako koraćao ulicama ispred zatvorenih tamničnih prozora, da čujem nešto bolno iz tog mrtvog doma. Ali, na moje najveće zaprepašćenje, mjesto jauka dugomjesečnih tamošnjih zatvorenika, ja bih uvijek odatle začuo veselu, nepobjedivu pjesmu muškaraca i žena, koji su, na desetke zbijeni jedni uz druge, u nekoj metara uskom sobnom prostoru, gotovo bez vazduha, pjevah naše zanosne dalmatinske i partizanske pjesme i tako nama javljali, da su još u životu, još neslomljeni, drski i neustrašivi, jer ih nikakve muke, nikakve prijetnje ne mogu odvesti s puta koji su izabrali, ni ublažiti mržnju i prezir protiv onog silnika, koji ih drži u ovoj zagušljivoj tjeskobi i muči gladom, nespavanjem i batinama.«

Dani su tako tekli u Sphtu, »dani umorni i gladni, ah herojske majke, sestre, braća i sinovi, nisu žalili ništa samo da mogu donijeti nešto hrane svojim u tamnicama, koji su mjesecima, čak i godinama trunuli u njima. Bilo je bolno i strašno, ali i dirljivo gledati kako o podne žure redovi žena i djece, neki iz samog Splita, neki izašli iz autobusa koji su ih donijeli iz daleka, noseći svojim iskamdženi zalogaj sebi i zemlji.

Sve se to dešavalo pred mojim očima, sve se to zbivalo svakog dana preda mnom, a uvećavalo se još nejasnim stanjem na savezničkim bojištima, dok nije došao veliki dan Staljingrada, dok nije naša vjera u pobjedu dobila svoj najkonkretniji značaj, tako da više nije bilo sumnje, da su nam u opasnosti Zemlja i narodi. Jer, iako u nama nije nikada bilo prave sumnje u krajnji ishod vehke svjetske borbe, ipak smo se bojali, da će još mnogo vremena proteći dok pred sobom ugledamo Pobjedu, a da će naša neumitna pratiteljica: Smrt, biti sve dotle nesita dok nas sve ne proguta.

Tom strašnom mišlju, izgleda, bila je obuzeta sva mladost Sphta, jednog i drugog pola, jer su je svakodneвно, gotovo svakotrenutno, osjećah za vratom.

Niko od nas neće ostati živ, govorila je sva mladost, ah ne iz straha, već iz tvrde odluke da se sva, ako ureba, žrtvuje za svoju Zemlju i Narod. Odlučniji omladinci ostavljah su Split i dizah se padinama i stijenjem Kozjaka i Mosora, napuštali svoje kuće i porodice pa odlazili u junačku borbu s puškom u ruci, iako je prije toga nisu nikada u njoj imah. Odozgo, za velikih savezničkih pobjeda, za raznih svečanosti i godišnjica, javljaju krijesovima svima nama koji smo ostali u Splitu, da

oni za nas bdiju i da puni vjere vide odozgo jasnije dan velike odmazde.« (str. 6).

Vijesti o tokovima rata prenosile su se oskudnom ilegalnom štampom, ali i prišaptavanjem od nekog prolaznika »o uspješnim borbama na tim krvavim, zapaljenim stijenama, kao i da mnogi naši oficiri bivše jugoslavenske vojske, mnogi intelektualci i javni radnici, odlaze ka tim krvavim krijesovima, da drugarski sa svim onima koji su već tamo bili, sa sinovima i kćerima naših napaćenih naroda, nastave borbu do konačne pobjede. Osjećao sam da se nešto veliko približavalo, kao i svi ostali, zato je naše nestrpljenje uradalo nekim čudnim nemirom. Zelili smo da što prije doživimo veliki dan Objavljena o slobodi izvojevanoj tvrdooglavošću i drskom snagom volje mladosti, odlučne da izdrži sve muke i patnje, sve ono za što nijedan drugi narod na svijetu ne bi bio sposoban.«

Sibe Miličić se čudio toj hrabrosti, toj izdržljivosti. Pitao se za njeno porijeklo :

»Ali, iako mi je ponekad izgledalo da sam blizu rješenja, ipak nikada nisam mogao otvoriti onaj krajnji pretinac u kojemu se ono nalazilo. Mislio sam da je ono proizvod njihovog života još vrlo bliskog Prirodi, čak i njihovog dugovjekovnog ropstva; ali sve to, čim bi se malo dublje u to pitanje zagnjurio, nije rješavalo ništa jer ove osobine naših naroda ne može imati do u prah zgaženi rob, kao ni čovjek koji je izgubio pojam o svojoj ličnosti i svojem mjestu u ljudskom društvu. Zato i danas dok ovo pišem ne mogu nikako viditi jasno u čemu se sastoje ove velike osobine naših naroda, osim ako ih protumačim njihovim jakim osjećanjem ličnog ponosa, zanosa za prigrljenu misao, i junaštvom.«

A kad je došla kapitulacija Italije on je Split doživio u ovom svjetlu: »Tako je, odjednom, taj septembarski dan bio za mene pretvoren u najljepši dan proljeća. Činilo mi se u tom trenutku, da se preda mnom otvaraju neka vrata iza kojih se pruža neka divna krajina puna svjetlosti. A dani koji su poslije njega došli bih su još sunčaniji. Njih neću nikada zaboraviti. U njima me je upravo osvojio Split. U njima je on napisao jednu od najljepših stranica u našoj povijesti, koja ga je približila svijetloj prošlosti neslamljivih Ilira između zidina Salone i njegovoj legendarnoj borbi protiv Tatara.«

Sibe Miličić se sjeća i osvajanja Splita od strane Nijemaca. Evo kako je to, prema njegovu opisu, izgledalo :

»Malo poslije počele su detonacije po luci: zapaljeni su brodovi uz obalu. Jedan jedrenjak blizu onih magazina na novoj obali, nedaleko jednog velikog rumunjskog parobroda, gori, pun municije. Granate pucaju, benzinske bačve isto tako, kao i sve što je u njima. Komadi drveta i ostalog lete širokom lukom.

Pratio sam ovaj vatrometni prizor kroz sve njegove faze, a sve do kasno uveče. Onda sam tek krenuo kući da čujem što se dešavalo u gradu. Putem na svakom uglu, sretao sam djecu, žene, djevojke, pa i starce, sa talijanskim oružjem, koje su oni skidali sa talijanskih vojnika.

Na Klis! vikalo je sve. I rio Split je opustio. Pred veće nije bilo mladosti u njemu. Putevi za Klis i Dubravu sličili su na dvije ogromne zmije, koje su gmizale ka svome odredištu. Zato mi Split nije nikada izgledao ljepši. Onaj stari grad demonstracija i manifestacija pretvorio se je u grad junačke borbe, pa je »Dobri vojnik Svejka« umro trenutnom smrću na ulicama novog Splita, jer je odjednom postao nerazumljiv i smiješan.

Sutradan je došlo bombardovanje grada, a zatim krvavi dani Klisa, Dicma i Muća. Tada sam se danju i noću peo na terasu visoke kuće u kojoj sam stanovao, da gledam borbe oko visokog, utvrđenog gnijezda Petra Kružića i rasprskavanje granata po njegovim stijenama i zidinama, upućenih na nj iz neposredne blizine Sphta: Visoke. Topovima su upravljali sami Splićani, oko Klisa su se borili najviše Splićani: sva mladost, sva radost, sav ponos Sphta. Koliko ih je tu palo? Znat ćemo poslije. Ali će se jedno sigurno zabilježiti u analima naše Zemlje i to: da je od Sphta naša povijest krenula novim putem. Od Sphta je započelo otkupljenje Hrvatsva, jer je poslije njegovog ustanka Dalmacija jednodušno i jednoglasno odgovorila, odazvavši se prvoborcima za našu slobodu. Tako je, potaknut primjerom Sphta, cio naš narod, bar onaj pravi, nezavedeni, nekupljeni dio, skočio na noge i popunio redove onih koji su toliko mjeseci ginuli boreći se gotovo samo gohom rukama protiv do zuba naružanog neprijatelja (...).

Zato sam ovu knjižicu pjesama o partizanima posvetio Sphtu.«

Svoje čudenje nad videnom svakodnevnom hrabrošću Sibe Miličić je izrazio i u pjesmi »Partizani«:

*»Kakve su to utrobe koje su vas začele?
Kakve su to dojke koje su vas dojile?
Kakve su to majke koje su vas pregorile?
Kao da su se oslobodile sile Prirode,
Izbrale smjele žene što će da rode,
Kao da je neki nenadni grom
Plamenom ušao u krv narodu mom.*

*Jer od vas niko ne poznaje bojazni:
Ni dječak od malenih godina,
Ni djevojka još prije rascvata,
Ni majka od oca, ni sestra od brata.«*

A otkud to rodoljublje koje ni pred smrću ne preza? Rečeno je to u pjesmi »Mi«:

*»Ko nam je dao ovu samosvjest gordu,
Što nas oduvijek ovako opija i mami?*

*Na našem čelu, kao plamen-znamen, sja
I bljješti po danu i tami
Veliko, neizbrisivo : Ja!*

*Koja ga ruka prvim na našem čelu napisala?
U čijem ga mlijeku naša usna prvim usisa?*

Ovu vjekovnu tajnu ko može da zna?

*Jer, od vijeka vjekova,
Svijest samoga sebe, svog doma, svoje Zemlje
Mira nam ne da.*

*Svojom je hranimo krvlju, ljujamo u svojoj volji
U našem umu i srcu ona nekolebna stoji,
Kao u svome hramu neko gordo božanstvo.«*

Krv je tekla u mlazovima, u potocima, a otkud ona samo izvire?
Govori o tome pjesma »Sa Mosora« :

*»Ovdje na svaki kam, put i selo potsjeća
Na strašne potoke krvi što je ovdje protekla.*

*Odatle sva naša Zemlja onako crvena.
Odatle po njoj svuda toliko bolnih imena.*

*Groblja su naše gore, groblja su naša polja,
Naše malene njive: neke velike rake.*

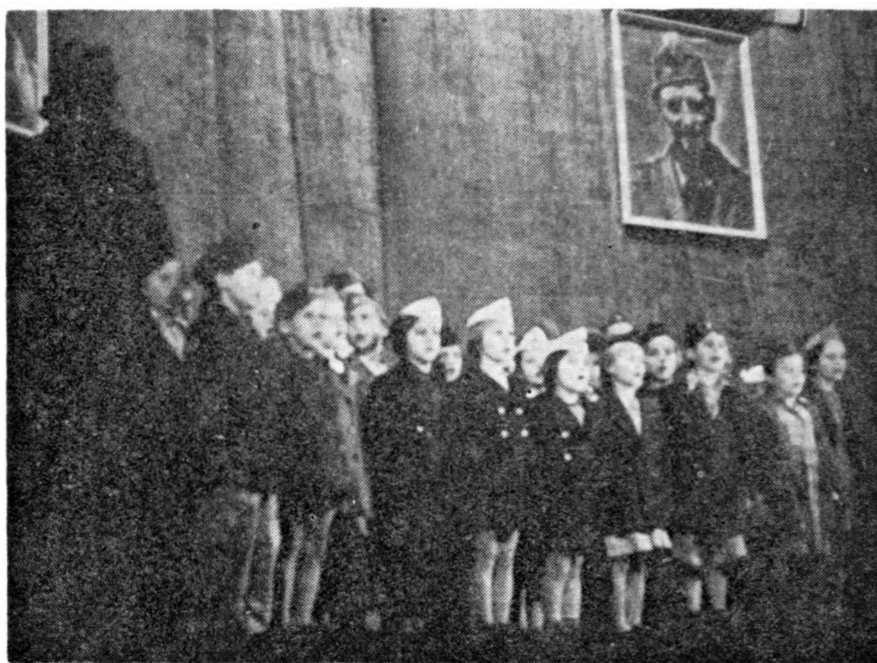
*Čudo, koliko krvi naš narod ima
Kad mu još žile puni i nije sva mu istekla!*

*Kroz vijekove
Iz njegovog grožđa nije toliko iscijedeno vina!«*

Vidljivo je da Sibe Miličić u svojoj mašti idealizira lik partizana.
Evo te idealizirane slike u »Pjesmi planina«:

*»Biokovo, Grmeču, Saro, Dinaro,
Peristeru, Durmitore, Promino, Kozaro,
Koji su ovo čudni stvorovi
Sto nam se kreću oko dvorova?*

*Otkada su drevni Divovi
Postali naše jele i borovi
Ne bješe ovdje takvih stvorova.*

*Pionirski zbor na priredbi održanoj u povodu Prve konferencije TJSAOH-a
Splitu, 20. prosinca 1944.*

*Mnogobrojni su poput našeg kamenja.
Nemirni poput naših vjetrova.
Nesalomljivi poput naših hrastova.*

*Oni su brzi, hitri, posvudni,
Nikada gladni, žedni, ni umorni.*

*A kada su ranjeni,
Ne plaču, ne zapomagaju,
Već gromoglasno pjevaju:
O pravdi, drugarstvu i slobodi.»*

Međutim, bili su hrabri, bili su izdržljivi, ali bili su i obični ljudi: gladni, žedni, umorni, krhki, lomljivi, plačni. I nije jedan među njima vapio za smrću, jer bol i patnju više nije mogao podnositi. Ah drugog izlaza nije bilo. Izdržljiviji su preživljavali, krhki podliježali patnjama i ranama. No, zato nisu manje zaslužni. A snagu i hrabrost crpili su iz vjere u pobjedu, bolju budućnost, i humanije društvo. To izražava pjesma «Izbjeglice»:

*»7đu pod teretom, nose u naručju djecu,
U bošči zalogaj hljeba,
Svoj kraj, dom i selo u svom ustreptalom srcu.
Ne žale ništa, kao da im ništa ne treba,
Već o sinovima poju što se na planinama bore.
Do neba.
Diže se njihov burni, zanosni, silni poj...
Takav je, izabran bolom, ponosni narod moj.«*

Vjera u pobjedu praćena je vjerom u drugačiju budućnost, budućnost koja će se polako i strpljivo izgrađivati, ali jedna nova budućnost — pravedna i dostojna čovjeka:

*»Al mi ćemo opet sve obnoviti,
Ovu djecu na rukama u snagu i vjeru poviti,
Dignut je do visine braće koja su za njih umrli,
Uputiti na puteve koje su oni za njih utrlj.
I čudo će se dogoditi:
Naša će Zemlja procvasti, u svjetlu se radost obući
A pravdom se pokriti.
Tako će živiti slobodan, srećan, svijestan, ponosan,
Naš smjeli, neustrašivi, pravedni čovjek budućí.«*

Tako je Sibe Miličić doživio i opisao Split za vrijeme i između dviju okupacija.

Međutim, nisu samo pjesme S. Miličića izrazile borbu splitskog naroda. U nepaginiranom »Glasu omladine« br. 1, od 1. veljače 1945, štampan je veći broj pjesama potpisanih inicijalima uz koje stoje riječi — drug, drugarica, a koje govore o borbi splitske omladine. Stihovi su nasdasve jednostavni, ali potresni. Potpisana drugarica P. T. piše pjesmu bez naslova:

*»Oca nemam, majke, sestre,
Ostala sam ja i brat
sve je drugo uništio
taj krvavi, grozni rat.
(...)*

*Kamešnica gora mati,
suho lišće krevet moj
iz nje krećem svakog dana
u krvavi ljuti boj.
(...)*

*Neću žaliti svog života
U borbi za bolji dan,
jer će narod poslije borbe
biti sretan, slobodan.«**

U jednom proznom pokušaju u nastavcima drugarica A. T. piše:
«Naš narod je izabrao pravi put (...). Za vrijeme velikosrpske tiranijske vladavine mi smo bili spriječeni u svom prirodnom razvitku. Naše sposobnosti su ležale začahurene u nama (...). Tako u XX vijeku napredne tehnike kod nas su postojala osamljena i zapuštena sela koja su živjela u potpuno primitivnim prilikama. Ležalo je u narodu neiskorišteno veliko duševno blago (...) borilo se, ginulo se s *nadom u bolju budućnost, u pravednost, u jednakost*.⁵

Tu se nalazi i članak o Vladimiru Nazoru i njegovu Velom Joži, simbolu potlačenosti, ah i snage i borbe za oslobođenje od ropstva svake vrste. Ali ta borba zahtijeva žrtve, bezbrojne žrtve. Pa u pjesmi »Pah ste« drugarica A. T. kaže:

*»Pali ste ... hrabri omladinci
Vi herojski i divovski borci:
Srbi, Hrvati, Slovenci
Makedonci i Crnogorci.*

*U krutom boju, pali ste ...
Rodnu grudu braneci,
Krv, mladost, živote dali ste
Narodnu budućnost gradeći.*

*Pali ste ... sjećamo se vas
Puni bola, jada i tuge u duši
Pali ste ... al' vaše sveto djelo
Nikakva sila neće moći da sruši.»⁶*

Čvrsto se vjerovalo u novo društvo, u novog čovjeka, u sretniju budućnost svakog pojedinca i u toj vjeri se ginulo. U članku naslovljenom »O narodno-oslobodilačkoj vojsci« kaže se: »Naša vojska se istakla kao jedna od najboljih u svijetu, s razloga jer su njezini borci svjesni zašto se bore, za istinitu i pravednu stvar u korist svoga naroda i bolje budućnosti. Ona je vojska koja se dobrovoljno Stvorila i iznikla iz naroda. Ide, jer je zove osveta, zovu je zaklana djeca, popaljeni domovi, bezdane jame. Zovu ih jauči iz tamnica i mučenja na najzvjerskije načine, zove ih škripanje zubi. Oni ginu ne plašeći se smrti, dajući svoje tek iznikle i probudene živote, ne žaleći (...) i vjerujući da idu prema slobodi, jednakosti i pravednosti.«⁷

U brošuri »USAOH za ranjenike«, koju je izdao Mjesni odbor USAOH-a Split, nalazimo pjesmu »Drugovima ranjenicima«, iz koje evo nekoliko odlomaka:

⁵ *Glas omladine*, br. 1, 1945; Arhiv IHRPH, ZB-per-55/596.

⁶ *Isto*.

⁷ *Isto*.

⁷ *Glas omladine*, op. cit.

*»Drugovi! ruke su vaše žuljave
s njima kosili ste travu
i brali ste lan
i dišali ste otadžbine svoje
slavu.
(...)*

*Al' ne klonite, drugovi, uzdignite glave
ustremite poglede nek ozare se lica,
jer na Istoku zora već sviče dana
(...)
i svršava se
naš Veliki rat.«⁸*

U »Plamenu« broj 5, koji je izdavao Kulturni prosvjetni odbor I bataljona IV splitske udarne brigade nalazimo pjesmu »Sanjasmo o vama«:

*»Sanjasmo o vama
Po šumama gustim
Po planinama vrljetnim
U borbama silnim,
Ali ne snom pustim
Već svjesno, saznanjem.«⁹*

Pjesmu je potpisao poručnik Mate Šalov.

»Dalmatinka u borbi«, organ antifašističkog fronta žena za Dalmaciju, koju štampa »Slobodna Dalmacija«, donosi od 15. aprila 1943. čitav niz pjesama i literarnih priloga. U prvom broju nalazimo i odlomak iz pjesme Jure Kaštelana »Dvadeset i trojica«. Pjesma glasi:

*Upila je
Dalmacija
Krv
I smijeh
Na ustima žrtava
Pjesmu
Životima ispjevanu
Pjesmu
Kuju smrt ne uništava.
(■ . .).¹⁰*

⁸ Arhiv IHRPH, ZB-Br-35/1023.
⁹ Arhiv IHRPH, ZB-Per-53/555.

Tu je također i njegova priča o četničkom pokolju njegova sela Gata, druga verzija, iz koje evo odlomka:

«Nema srca da bi oplakalo sasječeno meso ljudsko od Prosika do Pocejlja, od Graca do Mosora. Nema pjesme. Nema riječi. Nema glasa.

(...).

Pokolj.

(...)

Samo lješevi. Mir zgarišta. Sve je izbjeglo. Majka, luda od ljubavi, skočila je u plamen i odnijela mrtvo dijete. Raskriljene ruke ostale su kao dvije teške, neosvećene, ruke osvetnice.

(...).

Mosore, planino kamena. Mosore, sine i majko i sestro.-«

Osveta je bila vrlo često zazivana u kulturnom i umjetničkom stvaralaštvu tokom narodnooslobodilačke borbe.

U broju 1. iz 1945. godine nalazimo još jednu pjesmu Jure Kaštelana («Pjevam»), upućenu borcima, da bi im bila podstrek i izvor novih snaga potkraj rata:¹¹

»■*Srcem na srce —
plamen u plamenu,
u požaru kamen može da izgori;
a kad slušam srcem srce zemlje ove
znam kako zbori
i kad ne govori.*

*Sokole pjesmo,
vidiš li daleko?
Kad iskra plane vatra se razgara,
borba junake, snaga snagu stvara
i život gradi
sve što smrt razara.*

(...)
*U mojoj zori
dvostruk oganj gori.*

*Prvi je oganj
ugalj palikuća
kad moji mrtvi osvetom govore,
a drugi oganj: gnjevan plamen zore
što me očima
živih obasjava.*

(...)
*(Izato) Pjevaj
smrti u lice!
Riječ će ti ljubav dati.
(...)*

«*Dalmatinka u borbi*, Arhiv IHRPH, ZB-Per-36/248.

*Rastvori srce —
o tebi i o sebi
zemlja će da propjeva.*

I umiralo se, i pjevalo, i pjesma je davala snagu. A kada se naslućivao kraj rata, onda su se pisale i pjesme poput pjesme Zdenka Štambuka »Dalmaciji«, u broju tri—četiri istog lista:

»■ ■■
*Zdravo tihe luke, pustite da bježe
Vapaji i krici bolova i jada
Neka šikne život radosne vedrine
Nek rtove ospe zelen novih nada!-»*

A Jure Franičević žali u svojoj pjesmi-pismu, koje upućuje Juriti u dječjem zbjegu u El Shattu:

*»Zašto si tako malen upoznao gorčinu
ledenih konačišta.
Zašto si tako malen
upoznao tugu kolona
pognutih pod vrećama
i gorke suze na rastanku
s domovinom.*

*Ti ne znaš još veliku domovinu
ti znaš samo dvorište
svoje
oca i ujaka.*

*Ti znaš samo igračke
male drvene puškice ...«
(■ ■)■*

Broj 7. »Dalmatinke u borbi« donosi pjesmu Sibe Miličića »Nad mrtvim sinom«, koja izražava bol majke što je svog sina za život, a ne za smrt gojila:

*»Jesam li te, sine, za Smrt u sebi nosila?
Jesam li te, sine, za nju u koljevci čuvala?
Jesam li te, sine, za nju u naručju ljujljala?*

*Za tebe bih bila svijetom prosila,
Sve za Tebe radila svojim rukama,
A sad te vidim podlegla strašnim ranama.«*

Majka se tješi njegovim junaštvom, jer to je jedino što joj je preostajalo.

»Slobodna Dalmacija«,¹² jedan od najpopularnijih listova u Splitu i Dalmaciji, ima od broja 73/1944, dakle od oslobođenja Splita, u svakom četvrtom broju stalnu rubriku »Kazalište, književnost, umjetnost«, za razliku od dotadašnjih brojeva gdje su se književni prilogi i razni komentari o umjetnosti donosili bez nekog sistematskog reda. U tu prvu rubriku uvršteni su odlomci iz Goranove »Jame«, povodom izdanja koje je priredio i popratio Ivo Frol. Komentar je potpisao Ja Ra.

Broj 92. donosi pjesmu seljačkog pjesnika Stanka Škare, »Splitu«, iz koje donosimo odlomak:

*»Kroz stoljeća teška, duga
Junački si prkosio
Ti najveći heroj-borče
Svjetonik naš si bio.«*

Broj 93, od 14. prosinca 1944, donosi pjesmu Vladimira Nazora »Titov 'Naprijed'« te prijevod romana u nastavcima »Nepokoreni«, ruskog pisca Gorbatova. Od tog broja i inače svaki shjedeći broj donosi ponešto iz umjetnosti ili kulture. Tako u broju 94. nalazimo priču Jure Kaštelana »Komandant Ražin«, u broju 95. odlomak iz »Jame«, razgovor s Ivom Tijardovićem o radu Kazališta narodnog oslobođenja Dalmacije, te razne priče dopisnika brigada i divizija s fronta.

Broj 96. posvećuje cijele dvije strane velikog formata kulturi i umjetnosti. Tu je članak Nikole Herdgonje, »Narodna pjesma na umjetničkom programu«, pjesma »Stojanka majka Knežpoljka« Skendera Kulenovića, fotografija jedne skulpture Ive Lozice.

U broju 100, od 31. prosinca 1944, nalazimo priču Vjekoslava Kaleba »Prozor«, pjesmu Živka Jehčića »Veslajmo, veslajmo«, te odlomak iz »Nepokoreni«. U broju 104, od 7. siječnja 1945, već naziremo ono što će se nakon oslobođenja razviti u književni pravac — socijalistički realizam. Uz bilješku Sime Vučetića o Vladimiru Nazoru, tu nalazimo članak Zdenke Munk pod naslovom »O novom realizmu« i pjesmu Marina Franičevića »Radost graditelja«. Članak Uje Erenburga »Car umjetnosti« preveden je u broju 109, a u broju 114. njegov članak »Književnicima Jugoslavije«.

I listajući tako broj za brojem »Slobodne Dalmacije«, nailazimo na plodove kulturnog i umjetničkog stvaralaštva ili na osvrtne o njima. Ni jedna vrsta nije bila zanemarena. Posvećivala se pažnja mogućnostima: literaturi, likovnom stvaralaštvu, muzici, kazalištu. Jer znalo se da se putem umjetnosti može i te kako djelovati i na masu i na pojedinca. No, kako se o muzici, likovnom stvaralaštvu i kazalištu posebno govorilo (Bombardelli o muzici, Nevenka Bezić o likovnom stvaralaštvu Maja Hribar Ožegović o kazalištu), mi ćemo se samo osvrnuti na značenje tog rada. Odmah se može reći da je to značenje bilo ogromno. Znalo se od

¹² Isto, br. 1/1945.

¹³ Arhiv IHRPH, 2B-Per-40/285.

samog početka rata da je propaganda putem umjetničkog stvaralaštva nezamjenjiva. Zato se ono negovalo od samog početka. Poezija, priča, pjesma i muzika, kazališni komad ili predstava, priredba — kako se govorilo za vrijeme NOB-a, sve je to bilo od izuzetnog značenja. No dotaknimo se još samo kazališne djelatnosti.

I Hrvatsko narodno kazalište u Splitu je zamrlo za vrijeme okupacije, barem što se tiče predstava na hrvatskom jeziku. Još 5. VI 1941. izvedena je »Traviata« i jedna vesela igra na hrvatskom jeziku, da bi ubrzo nakon talijanske okupacije Kazalište došlo u ruke Talijana, gdje su oni, sa svojim glumcima i svojim programom na talijanskom jeziku, zabavljali talijansku vojsku i manjinu splitskog stanovništva koje je s njima kolaboriralo. Nakon njemačke okupacije ono je došlo u njemačke ruke, da bi oživjelo tek između talijanske i njemačke okupacije i nakon oslobođenja Splita.

U samom gradu Splitu bile su kazališne priredbe od posebnog značenja. Između dvije okupacije — a svaka je nametala svoj jezik — ponovni zvuk hrvatske riječi s podija Hrvatskoga narodnog kazališta bio je posebno toplo pozdravljen. »Slobodna Dalmacija« u broju 31, od 28. rujna 1943, zabilježila je slijedeće: »Prvo kulturno veče propagandnog odjela NOO Split znači početak nove epohe u kulturnom životu našeg grada«. Priredba, na kojoj je nastupio zbor s preko 80 pjevača, održana je u zgradi Hrvatskoga narodnog kazališta. Iako priredba nije bila na najvećoj umjetničkoj visini, kaže se u osvrtu, bila je od izuzetne važnosti upotreba hrvatske riječi u Kazalištu. Na programu su uglavnom bile pjesme i recitacije, a program je bio završen općim pjevanjem himne »Hej Slaveni«. Oduševljenje publike je bilo veliko, kaže potpisani V. i nastavlja: »I ovog puta pozornica (je) u cijelosti govorila srcem i mozgom gledališta«. Osjećaj se potpuno poklapao s težnjama. No, ubrzo je to oduševljenje bilo prekinuto. Hrvatska riječ je bila zamijenjena njemačkom. Ali nakon definitivnog oslobođenja Splita održana je svečana priredba u Hrvatskom narodnom kazalištu povodom proslave 27. godišnjica oktobarske revolucije, na kojoj je Vladimir Nazor održao pozdravni govor pod naslovom »U trećem Splitu«. U svom govoru on se divi hrabrosti Splitskana, njihovoj slozi i žestini kojom su se goloruci odupirali okupatoru.¹⁴

No Kazališna družina Okružnog NOO-a Split nije držala samo priredbe u Splitu nego i okolid. Svaka od tih priredbi bila je registrirana u »Slobodnoj Dalmaciji«. Uz muzičke programe izvodilo se i Nušićevo »Sumnjivo lice« te »Mehaničar Antić« Josipa Kirigina i drugo. Sime Vučetić u broju 129, od 11. ožujka 1945, komentira gostovanje Centralne kazališne družine u splitskom Kazalištu pod naslovom »Dvije priredbe u zgradi gradskog kazališta«. Objе predstave, »Pobjeda nije mramor« Sime Šimatovića i »Teški časovi« Mateja Bora, bile su dobro posjećene i dobro primljene od publike, iako izvedbe nisu dosegle visoku umjetničku vrijednost. No, to nije ovisilo samo o glumcima nego i o djelima.

«Slobodna Dalmacija, br. 78, 11. studenoga 1944.»

Jednako se na narodne mase djelovalo putem muzike i likovne umjetnosti. Cvito Fisković govori o ulozi plakata koje su radili akademski slikari u broju 86. »-Slobodne Dalmacije«, od 29. studenog 1944. Uloga kulturnog i umjetničkog stvaralaštva bila je tim veća što je zajednička nesreća bila veća. Zajednička tragedija je još više zblizavala u ratu i ratom ugroženog čovjeka. Stvaralaštvo s bilo kojeg umjetničkog područja trebalo je dodirnuti u svakom pojedincu ono što ima najdublje i najljudskije u njemu. I zato, bilo da se radi o poeziji koja je bila najmasovnija, kazalištu, muzici, likovnom stvaralaštvu, proznim oblicima — pričama, crticama, novelicama, kraćim pripovijetkama, dramama, hurnorističkim napisima, pismenoj ili usmenoj narodnoj riječi, bez obzira na domet sve to stvaralaštvo odigralo je jednako važnu ulogu u mraku rata. Ono je bilo svjetlo koje je osvijetljavalo put, ono je bodrilo, poticalo, budilo svijest i bilo izvor posustajalih snaga. A osim toga trebalo je iskoristiti svaku priliku da bi se popularizirala narodnooslobodilačka borba i pozivalo na učešće u njoj — aktivno, ili pasivno u obliku raznih pomoći.

I tako je kulturno i umjetničko stvaralaštvo postalo prenosilac ideja, misli, osjećaja i djelovalo mnogo jače nego čisto propagandni politički članci. A činjenica da je ono postojalo masovno — svi su stvarali, i kvalificirani i manje kvalificirani i nekvalificirani — otvarala je nove perspektive i davala nova obećanja kulturi i umjetnosti. Već u kratkom periodu između dvije okupacije osjetila se živost stvaralaštva. Svaka institucija izdavala je svoje zidne novine koje su okupljale oko sebe velike mase ljudi. Radile su javne tribine, a rad u Kazalištu je uao velikog maha. Sva ta masovna kultura obnovila se odmah nakon oslobođenja Sphta i potrajala još neko vrijeme. Važno je dakle istaći da su ratne godine dale mnoga obećanja i velike nade baš na polju kulturnog i umjetničkog života i stvaralaštva.

MIHAJLO OGRIZOVIC

ŠKOLSTVO I PROSVJETA U SPLITU ZA NOB-a (1941—1945)

Razvoj školstva i prosvjete u Splitu za NOB-a, od 1941. do 1945. potrebno je razmatrati u dva perioda, i to: od okupacije naše zemlje 1941. godine do oslobođenja Splita, 26. listopada 1944. god., i period od oslobođenja Splita do konačnog oslobođenja Jugoslavije, 15. svibnja 1945.

I

ŠKOLSTVO I PROSVJETA U OKUPIRANOM SPLITU

Fašistički okupatori lsu 1941. godine u Dalmaciji uveli nečuven teror, strijeljali su i internirali tisuće rodojuba. Okupatorska politika denacionalizacije težila je da izbriše tragove naše nacionalne kulture. Narod se pod vodstvom Partije tome opirao i odgovarao je borbom, a posebno ee u tome isticala omladina. U toj antifašističkoj i oslobodilačkoj borbi nije izostao ni grad Split.

Odmah poslije fašističke okupacije u Splitu se, pored ostalih, osnivaju i akcioni odbori intelektualaca. Njihov je zadatak bio da u svojim pododborima rasturaju štampu, propagandni materijal, raznu literaturu i si., koja bi se zatim proučavala po grupama. Organizira se i partijski kurs koji je pohađao u manjim grupama određen broj članova Partije u Splitu. Proučavala se historija SKP(b), a predavač na partijskom kursu bio je Leon Geršković (Marin). Kursom je bilo obuhvaćeno 4—5 grupa, a u svakoj grupi 4—5 drugova i drugarica. Održavao se u raznim dijelovima grada i trajao je do kraja rujna 1941. god.¹

U okupiranom Splitu bio je neobično aktivan Odbor i Pododbor prosvjetnih radnika. Pod vodstvom Partije u tom Odboru djeluje Marin Franičević i Irena Sinobad, a kasnije Tiho Cvrle i Danica Noia i dr. Članovi Odbora i Pododбора radili su s omladinom grada Splita, širili antifašističku misao, štampu, letke, organizirali skojevske grupe, sastanke

¹ *D. Gizdić, Dalmacija 1941, Z. 1957, 174.*

i si., borili se protiv okupatorove politike fašizacije omladine, učenika srednjih i osnovnih škola, budili u omladini otpor protiv organizacija »GIL« i »Balila«, agitirali protiv odlaska omladine u Veneciju i Rim, gdje su fašisti organizirali seminare i školovanje omladine u fašističkom duhu, učenje talijanskog jezika i studiranje fašističke »kulture«. Organiziran je i bojkot fašističkih priredaba, kinopredstava, izložaba, koncerata, pokušaja talijanizacije prezimena, uvođenje nastave na talijanskom jeziku itd.

Prosvjetni radnici su u nastavničkim kolektivima bojkotirali talijanski jezik i vodili brigu o nastavi hrvatskog jezika, borili se za nacionalnu pripadnost omladine, nastojali da omladina govori svojim materinim jezikom, organizirali bojkot fašističkih pozdrava u školi i si. Aktivnost prosvjetnih radnika, članova Partije i SKOJ-a imala je vidnih rezultata.

RAZLIČITI OBLICI OTPORA OMLADINE SPLITA FAŠISTIČKOM OKUPATORU

Sve do oslobođenja grada Splita, u jedinstvu s antifašističkom borbom i otporom naroda odvijala se i antifašistička borba omladine srednjih i osnovnih škola koja se manifestirala na različite načine. O tome nam nedvosmisleno govore brojni dokumenti. Tako su, na primjer, splitski skojevci, među kojima je bilo i školske omladine, već 20. srpnja 1941. godine masnom crnom bojom i tušem premazali fašističke znakove i Mussolinijeve portrete naslikane po zidovima grada, istaknute na javnim mjestima »od strane mjesnih fašista«.²

Fašistička policija, iako bespomoćna, poduzimala je različite mjere da koliko-toliko suzbije antifašističku propagandu i otpor omladine Splita. Malo zatim, već 12. rujna, poziva fašistička policija profesore srednjih škola. Policijski komesar ih je pojedinačno saslušavao i nastojao provjeriti da li su arijevi i tom prilikom im je naglasio da se ne smiju baviti politikom, jasno antifašističkom, i da to ne smiju dozvoliti učenicima. Za one učenike za koje se sazna da se bave pohtikom, moraju ih prijaviti fašističkim vlastima kako bi bili »izbačeni iz škole«.³

Kao odgovor na ove intencije fašističke policije članovi SKOJ-a su rasturili po gradu letak što ga je u povodu napada fašističke Njemačke na SSSR izdao CK SKOJ-a 1. srpnja, s pozivom svoj antifašističkoj omladini da stupi u borbu protiv okupatora.⁴

Svega dva dana kasnije, 21. rujna, održan je sastanak direktora svih srednjih škola na kojem su upoznati s odlukom fašističkih vlasti da se nastava, koja je trebala započeti 29. rujna, u svim školama mora izvoditi na talijanskom jeziku. Željelo ise u redovima omladine u sko-

² Isto, 214.

³ A. Kisić, Ljetopis grada Splita, 1941, 211. Arhiv IHRPD, br. 57.

⁴ Kronologija Splita 1941—1945, Split 1979, 55.

lama započeti s frontalom fašizacijom i talijanizacijom. Bile su to smišljene mjere u cilju denacionalizacije, ali ni ova akcija fašista nije imala željenih rezultata.

Tim povodom »Naš izvještaj«, organ PK KPH za Dalmaciju, obratio se omladini i nastavnicima 13. listopada riječima: »Đaci, profesori, direktori govorite, pišite i učite samo našim hrvatskim jezikom! Napred! Sa cijelim narodom u jedinstveni nacionalno oslobodilački front! Van s tudinama«.⁵

Tehnika NOO-a za Dalmaciju u Brštanovu, kolovoza 1943. gdje su se štampali listovi NOP-a

Kao reakcija na zahtjev fašista, a na poziv PK KPH Dalmacije, već 25. rujna u Splitu su pod rukovodstvom Ede Santinija, sekretara Mjesnog komiteta KP i rukovodilaca SKOJ-a, organizirane demonstracije ispred Srednje tehničke škole i ispred Kazališta. U demonstracijama je učestvovalo oko 600 učenika i učenica srednjih škola, protestirajući protiv toga da se omladinu uključi u razne fašističke organizacije i protiv uvođenja talijanskog jezika u nastavu, život škole i školsku administraciju. Grupa učenika je u ime demonstranata postavila fašističkim vlastima slijedeće zahtjeve: pisanje svjedodžbi isključivo na hrvatskom jeziku i njihova predaja učenicima u roku od tri dana; oslobađanje od obveznog upisa u fašističke organizacije. Demonstranti su tom prilikom pjevali rodoljubive pjesme kao, na primjer, »Marjane, Marjane«, »Hej Slaveni«, »Nije ovo zemlja talijanska« itd.

Fašističkoj policiji nije preostalo nego da rastjera demonstrante. Uhapšena su 24 učenika, od toga 10 učenica, i među njima nastavnica

⁵ »Naš izvještaj«, organ PK KPH za Dalmaciju, br. 97, 13. X 1941.

Ženske gimnazije Vesna Smolaka, udata Sikinić. Tom prilikom 10 demonstranata je ozlijeđeno.⁶

Kada je pak talijanski okupator namjeravao podijeliti omladini godišnje svjedodžbe na talijanskom jeziku u listopadu 1941. god., napredna i rodoljubiva omladina grada Splita ogorčeno je demonstrirala. »Zar da sramotno i izdajnički služimo okupatoru, tom fašističkom izrodu, koji je došao da isiše i posljednju kap krvi iz našeg napaćenog naroda?« »Zar da se odrekne hrvatskog imena i jezika?«, »Hoćemo svjedodžbe na hrvatskom jeziku. Ne ćemo talijanski jezik u školama.«⁷ U Splitu je još nekoliko puta na raznim mjestima grada rasturan letak kojim se poziva omladina, a koji je izdao Pokrajinski komitet SKOJ-a za Dalmaciju, da zajedno s ostalom omladinom Jugoslavije stupi u borbu protiv fašizma.

Uvidjevši da je fašizacija i talijanizacija školske omladine za fašističku vlast težak i nerješiv problem, talijanskim vlastima nije preostalo nego da ponovo na neodređeno vrijeme odlože otpočinjanje nastave u osnovnim i srednjim školama u Splitu, sve dok ne prestanu tzv. »neredi« učenika. U povodu te odluke list »Naš izvještaj«, glasilo PK KPH za Dalmaciju, je, pored ostalog, pisao: »Fašistički okupatori videći da neće moći privoliti hrvatske dake niti hrvatske profesore da se odreknu hrvatskoga jezika i kulture u strahu pred porastom narodne borbe, odlučili su da ukinu hrvatsku školu uopće. Fašisti će otvoriti samo prvi i drugi razred pučke škole, gdje će biti nastavni jezik isključivo talijanski. Đaci, roditelji, Hrvati i Srbi, pristaše sviju stranaka! Mi moramo zajednički ustati protiv okupatora, koji uništavaju naš jezik i kulturu (...). Roditelji ne dopustite da vam potalijanče djecu u pučkim školama!«⁸

Očito je da su fašisti usmjerili ostricu denacionalizacije na najmlade, računajući na eventualni uspjeh s tom dobi učenika osnovne škole. Naravno, ne imajući povjerenje u hrvatske učitelje u toj zločinačkoj misiji, morali su posegnuti za svojim učiteljima fašistima. I zaista, već 21. studenog 1941. iz Italije u Split stiže grupa fašističkih učitelja i profesora s tendencijom da se iz školstva grada Splita potisnu učitelji i profesori antifašisti. Bilo je to, po mišljenju fašističkih vlasti, jedino rješenje da se ostvari namjeravana fašizacija i talijanizacija, uvede talijanski jezik i organizira nastava u fašističkom duhu i u cilju odnarođivanja naše omladine.⁹

Ali, fašistička vlast nije bila u mogućnosti dovesti iz Italije toliki broj učitelja i profesora, da bi ostvarila svoje fašističke, imperijalističke i porobljivačke nakane. Zbog toga je školski inspektor za splitsku pokrajinu u izvještaju o prilikama u splitskim srednjim školama, u kojima se tada nalazilo 1207 učenika, izvijestio fašističke gospodare da su splitski srednjoškolci pod takvim utjecajem »komunističke propagande« da ne

⁶ Isto, br. 92, 8. X 1941.

⁷ *Zbornik NOR*, V Beograd 1952, 237.

⁸ *Naš izvještaj*, br. 111, 9. VI 1941.

⁹ D. Gizić, *Dalmacija 1941*, Zagreb, 1957, 415.

priznaju »ni Domovinu, ni obitelj, ni vjeru« i da se prvenstveno zanimaju sportom i politikom. Direktori škola, pretežno talijanski fašisti, misle da u srednjim školama postoje komunističke ćelije i da su neki učenici umiješani u terorističke i diverzantske akcije. Njihov antifašistički i antitalijanski duh i raspoloženje došli su do izražaja 25. IX 1941. god., kada su im izdate svjedodžbe na talijanskom, a oni su ih zahtijevali na hrvatskom jeziku. Nadalje, inspektor ističe u svom izvještaju da učenici prjaju omom tintom slike kralja i Mussolinija i kidaju talijanske fašističke zastave. Za vrijeme upisa u novu školsku godinu upisalo se 20% učenika manje, a i mnogi »roditelji povlače učenike iz škole«.¹⁰

Značajno je istaknuti da u Splitu zbog nedovoljnog broja fašističkih učitelja u to vrijeme nije bila otvorena ni jedna osnovna niti srednja škola.¹¹ Takvo stanje školstva grada Splita za prve godine okupacije bilo je rezultat djelovanja Partije i SKOJ-a, oslobodilački orijentirane splitske omladine, prosvjetnih radnika, roditelja i građana.

Međutim, okupator nije mirovao, tražio je druga rješenja kako bi pridobio srednjoškolsku omladinu i učenike osnovnih škola. Zbog toga već u siječnju 1942. god., preko fašističke organizacije Dopolavoro, organizira tromjesečni tečaj talijanskog jezika s namjerom da fašizira i talijanizira splitsku omladinu. Okupator ide tako daleko da obećava po završetku tečaja i određene pogodnosti pri zapošljavanju.¹² Naravno, ni taj pokušaj talijanskih fašista nije imao nekih značajnijih rezultata.

Ipak je bilo vrijeme da se već jednom započne s obukom u školama grada Splita. Gotovo da je bilo izgubljeno cijelo polugodište. Konačno je u splitskim školama 14. siječnja otpočela nova školska godina. Zbog antifašističkog djelovanja hrvatskih učitelja i profesora talijanski fašisti su bili prisiljeni da iz Italije dovedu veći broj svojih nastavnika, kako bi što uspješnije organizirali nastavu u fašističkom duhu. Početak nove školske godine zamislili su vrlo »svečano«. Odabrali su za tu prigodu prostorije omladinske fašističke organizacije »GIL«, a tom »svečanom« činu prisustvovali su zloglasni prefekt Paulo Zerbino, biskup Klement Kvirin Bonefačić i ostale fašističke vojne i civilne ličnosti Splita te učitelji osnovnih i profesori srednjih škola.

Providur za škole, profesor Sogliani je održao prigodan govor u kome je apelirao na nastavnike da savjesno izvrše zadatak širenja civilizacije u zemljama koje drži fašistička vojska, pa je zatim pročitao poslanicu guvernera Dalmacije Bastianinija, upućenu talijanskim fašističkim nastavnicima, u kojoj je, pored ostalog, rekao: »Vama koji ste došli iz raznih gradova Italije u ovu dalmatinsku zemlju da vršite visoku misao odgajatelja upućujem moj pozdrav u početku Vašeg rada. Vi imate funkciju pionira talijanske civilizacije u ovoj Dalmaciji gdje je nebržljivost tuđih vlada skoro izbrisala tragove Rima i Venecije. — Svuda kamo budete išli pamтите, da imate čast da pred svima predstavljate

« Kronologija Splita 1941—1945, Split, 1979, 78.
* Isto, str. 86.

Mussolinijevu Italiju (...). Na vama je težak zadatak, da u dušama opet probudite uspavanu uspomenu na moć Rima i Venecije.«¹³

Ali, već sutradan, 15. siječnja, u Izvještaju Kvesture Split je pišalo: »U Splitu, u ulici Sustjepanskoj (...) bočicama crnila uprljani portreti Mussolini ja naslikani na zidovima kuća.«¹⁴ Bio je to odgovor splitske omladine Mussolinijevoj fašističkoj kulturi.

Konačno je u Splitu počela nastava u srednjim školama, u Klasičnoj gimnaziji, Muškoj i Ženskoj realnoj gimnaziji. Međutim, nastava je organizirana samo od V do VIII razreda, a u Tehničkoj srednjoj školi i Trgovačkoj akademiji u svim razredima. Značajno je napomenuti da su fašističke vlasti poduzele posebne mjere, bojeći se akcije skojevaca i srednjoškolaca. Pred školske zgrade su doveli karabinjere i svoje civilne agente da bi fašističke profesore sačuvali od »eventualne pobune đaka.«¹⁵

Nešto kasnije, list JNOF-a za Dalmaciju »Naš izvještaj« objavio je članak u kojem opisuje mjere talijanskih fašista u školama, pa napominje da se nastava u školama izvodi na talijanskom jeziku, »da direktori srednjih škola dolaze sa pištoljima i prijete đacima, a fašistička policija osigurava škole i maltretira učenike.«¹⁶

Uparedo s tom akcijom, fašističke vlasti željele su pridobiti jedan dio splitske omladine i politikom stipendiranja. Namjera im je bila da dodijele 44 stipendije đacima hrvatske nacionalnosti za studij na talijanskim sveučilištima. »Il popolo di Spalato« je o tome pisao: »Stipendije su tolike da pokrivaju troškove za hranu, stan i izdržavanje. Sve ovo pruža specijalna pogodovanja, koja se daju đacima sa ove obale za koju će oni umijeti da se oduže Italiji i režimu (...). U fašističkoj atmosferi, na omladinu se gleda naročitim pogledom od tadašnjih vodećih klasa. Dalmatinski mladići neka budu ponosni što imaju čast da ih se propustilo u redove one vojske, kojoj je povjerena sutrašnjica i neka budu dostojni za ličnu afirmaciju i za budućnost Italije.«¹⁷

Međutim, omladina Splita, osim nekoliko pojedinaca, tom se pozivu nije odazvala. Namjera fašista je bila da odgajaju visokokvalificirane kadrove hrvatske inteligencije, kao buduće nosioce denacionalizacije i fašizacije vlastitog naroda i omladine. Omladina Splita se u ogromnoj većini opredijelila za oslobodilački pokret i borila se protiv talijanskih fašističkih okupatora. Da je zaista bilo tako, nepobitno svjedoči i izvještaj Prefektore Splita u kojem se govori o izvještaju Komande federalne fašističke omladinske organizacije »GIL«, u kojem se informira prefekta Paola Zerbina o lošem političkom raspoloženju omladine u svim splitskim srednjim školama. Učenici srednjih škola masovno odbijaju da se učlanjuju u fašističku omladinsku organizaciju i neće u školi, u razredima i za vrijeme nastave da pozdravljaju fašističkim pozdravom. A uko-

¹³ Isto, str. 57.

¹⁴ Isto, str. 89.

¹⁵ Isto, str. 91.

¹⁶ D. Gzdić, Dalmacija 1942. 1957, 46.

¹⁷ Kronologija Splita 1941—1945, Split 1979, 94.

liko se i nade netko od učenika da fašistički pozdravlja, on se toga stidi i krije se od ostalih učenika — istaknuto je u tom izvješću.¹⁸

Fašistički vlastodršci su bih bespomoćni u svojim namjerama pa bi odlazili u Rim po specijalne instrukcije za što uspješniju fašističku djelatnost u građanstvu i redovima omladine Sphta. Tako je prefekt Paulo Zerbino boravio u Rimu da bi primio nove smjernice za uvođenje vojne uprave u Splitu, i drugim okupiranim dijelovima Dalmacije, pa je u vezi s time, pored ostalog, dobio i nove sugestije o mjerama koje bi trebalo provesti u školama u cilju odnarođivanja omladine i njena »preodgajanja u fašističkom duhu«.¹⁹

*U oslobođenom glavnom gradu Dalmacije: priredba u splitskom kazalištu
21. rujna 1943.*

Ali, unatoč novih rafiniranih i dobro prostudiranih smjernica, pa i terora, hapšenja i tjeranja u logore, talijanski fašisti nisu imali uspjeha. Tako, na primjer, učenici Srednje tehničke škole i pored izričitih zahtjeva i naredaba odbijali su da pozdravljaju profesore fašističkim pozdravom. Na zahtjev jednog fašističkog profesora da ga učenici pozdravljaju fašistički, oko 20 učenika III razreda su to odbili, poslije čega su po naređenju direktora isključeni iz škole. Saznavši za to, i učenici ostalih triju razreda su, u znak protesta i solidarnosti sa svojim drugovima,

¹⁸ Isto, 106.
¹⁹ Dnevni izvještaj Ministarstva vanjskih poslova NDH od 9. IV. 1941. Arhiv VII»
Arhiva NDH, IHRPD.

napustili školu. Strepeći od pobune učenika, fašističke vlasti su oko škole rasporedile karabinjere i crnokošuljaše, da bi uspostavili red. Ali sutradan, u znak protesta »nije došlo u školu 80 učenika«.²⁰

Ništa bolja situacija za talijanske fašiste nije bila ni u drugim školama. Tako, na primjer, u V razred Klasične gimnazije bila su upisana svega 2 učenika, a u VII samo jedan učenik. Bio je to razlog da se nije mogla održati redovna nastava, a kada bi se i održavala, često je »trajala samo pola sata«.²¹ A, Trgovačka škola morala je biti zatvorena, jer učenid te škole masovno nisu htjeli pozdravljati »fašističkim pozdravom«.²²

U okupiranom Splitu široko je odjeknuo još jedan događaj. Fašistička policija je uhapsila profesora Muške realne gimnazije Ciro Gamulina. Policija je bila upoznata s njegovom antifašističkom djelatnošću i pronašla je u njegovom stanu partijski materijal. Na saslušanju Ciro Gamulin nije ništa priznao. Fašisti su ga strašno mudli i neprekidno saslušavali. Bio je odveden i u Političko odjeljenje Prefekture, ali ni tu nije ništa priznao i konačno je od strašnog mučenja 17. travnja »izdahnuo pred njihovim očima«.²³ Smrt Ciro Gamulina odjeknula je bolno u redovima srednjoškolske omladine. U Muškoj realnoj gimnaziji učenid su trima minutama šutnje odali posljednju poštu svome profesoru. Na prijetnje talijanskih nastavnika fašista učenid su u nekohko razreda produžili šutnju i na 15 minuta.²⁴

U tendencijama talijanizacije i fašizacije omladine i odraslih, usprkos svih neuspjeha, fašističke vlasti bile su uporne. Tako su u toku travnja poduzele vrlo oštre mjere protiv onih građana koji se nisu dali talijanizirati i fašizirati. Iz škola su istjerani oni omladince koji nisu htjeli pozdravljati fašističkim pozdravom, a roditeljima tih učenika su prijetili da će biti istjerani iz grada. I službenid koji nisu htjeli položiti zakletvu vjernosti Mussoliniju bih su otjerani iz Splita.²⁵

U isto vrijeme organiziran je štrajk učenika Srednje tehničke škole protiv fašističkog režima i fašističkog duha u škoh. Tom prilikom fašističke vlasti su uhapsile nekoliko srednjoškolaca skojevaca pod sumnjom da su bili pokretači ove akcije. Ali rukovodilac omladine u Splitu i pokretač štrajka Cedo Cvrle je izbjegao hapšenje i preko Solina se »prebacio na Mosor«.²⁶ Krajem istog mjeseca učenici Realne muške gimnazije kolektivno odbijaju da se upišu u »fašističku omladinsku organizaciju GIL«.²⁷ Malo zatim, tahjanske okupatorske vlasti izbacili su iz te škole 7 učenika, jer nisu htjeli obući uniforme fašističke omladinske organizacije »GIL«.²⁸

» Kronologija Splita 1941—1945, Split 1979, 116.

²⁰ Isto, 117.

²¹ Isto, 118.

²² Isto, 119.

²³ Isto, str. 173.

²⁴ D. Glzdić, Dalmacija 1942, Zagreb 1959, str. 19.

²⁵ Isto, str. 181.

²⁶ Kronologija Splita 1941—1945, Split 1979, 124.

²⁷ Isto, 130.

Konačno došao je red i na najmlade — pionire, učenike osnovne škole, jer su i oni na svakom koraku pod utjecajem SKOJ-a i omladine manifestirali svoju antifašističku svijest. Tako su krajem svibnja karabinjeri uhapsili maloljetne učenike Edvarda Dolčija i Fedora Tudora, što su, igrajući se ispred talijanske osnovne škole, u šah s glave skinuli fašističku kapu balili Careanu Angioliju i potezali ga za crnu maramu koju je imao oko vrata. Karabinjeri su obojicu učenika sproveli u policijski zatvor i stavili ih na »raspolaganje Specijalnom sudu za Dalmaciju«,²⁰

Produžavajući sličnu radnju, talijanski fašisti su poduzeli široku akciju radi uključivanja omladine u fašističke organizacije »GIL« i »Babilila«. Kako nisu omladinu i pionire mogli pridobiti raznim obećanjima, dijeljenjem igračaka i si., po gradu su krstarile specijalne patrole koje su zaustavljale i legitimirale omladinu i najmlade. Koga bi od omladine i pionira zatekli bez legitimacije o pripadnosti fašističkim organizacijama, šamarali bi ih i prijetili batinama da će ih, ako ih zateknu drugi put bez legitimacije, još strožije kazniti. Ali, ni te batinaške fašističke mjere nisu pomogle jer se »omladina i najmladi nisu htjeli učlaniti (...) u te organizacije.«²⁰

Tako su fašisti zavodili poseban režim ne samo na ulicama Splita, nego i u osnovnim i srednjim školama. Vrijedali su i maltretirali našu omladinu, a pred gotovo sve školske zgrade postavljali su skvadriste da bi batinali učenike koji nisu htjeli pozdravljati na fašistički način.³¹ Međutim, i omladina je reagirala na svaku akciju fašista. Tako su učenici IV razreda Muške klasične gimnazije uzeli razredni imenik i na njemu nacrtali srp i čekić i zatim ga bacili kroz prozor. Fašistička policija je odmah nakon tog događaja uhapsila 14 učenika, ali ih je zbog maloljetnosti morala pustiti na slobodu.³²

Prefektura Splita je pratila stalno ponašanje i rad hrvatskih profesora i redovno je obavještavala guvernera Dalmacije o njihovom antifašističkom i subverzivnom djelovanju i utjecaju koji se osjeća među učenicima. Također je obavještavala i Upravu policije Govektorata Dalmacije i tvrdila je »da su gotovo svi jugoslavenski profesori u splitskim srednjim školama antitalijanski raspoloženi i u školama vrše propagandu među svojim učenicima«, ali budući da su vrlo oprezni, »ne postoji mogućnost njihovog hapšenja«.³³

Ah ipak, pored sve budnosti i dobro organiziranog ilegalnog rada među učenicima, talijanska fašistička policija u Splitu je početkom prosinca uhapsila profesore Srednje tehničke škole Jurišića i inž. Bernadia poslije profesorske sjednice, na kojoj je direktor škole zahtijevao da se isključi nekoliko učenika. Ti su profesori bili protiv takve odluke, izjavivši da su ti učenici na njihovoj nastavi mirni, pažljivi i dobri

* Isto, 134.

*> D. Gizdić, *Dalmacija 1942*, Z. 1959, 349—350.

«Kronologija Splita 1941—1945, Split 1979, 148.

* Isto, 188.

»Izveštaj Kvesture u Splitu, 25. VII 1942. Arhiv VII, Arhiva talijanska, IHRPD.

u učenju. Međutim, ipak su dvojica učenika isključena iz škole, a profesori, kako je već bilo istaknuto, uhapšeni.³⁴

I konačno, krajem studenoga 1942. god. uslijedilo je još jedno ubojstvo učitelja antifašiste. Naime, poslije 4 dana mučenja u zatvoru, na splitskom Novom groblju talijanski fašisti su strijeljali učitelja Antu Vidana, sekretara Mjesnog komiteta KPH Šolte, kojeg su 24. studenoga uhvatili na Šolti.³⁵

I godina 1943. za talijanske fašiste u Splitu nije bila ništa bolja od prethodne. Naprotiv, antifašističko djelovanje grada Splita i njegove omladine bilo je znatno snažnije, suprotno željama talijanskih fašističkih vlastodržaca. Već prvih dana veljače učenici Srednje tehničke škole izazvali su požar u prostorijama fizičkog odgoja fašističke omladine »GIL«, koje su koristili i učenici Škole. Tom prilikom talijanska fašistička policija je uhapsila Dragišu Ružića, Matu Novaka, Miku Stipančića i Anatolija Rusanova, učenike te škole i osumnjčila ih za podmetanje požara.³⁶

Istog dana učenici IV b Zanatske škole zaljepili su komunističke letke na razrednom ormaru, a direktor Škole je obustavio nastavu i izvršio pretres svih učenika, ali bez ikakva uspjeha. Ni pomoć karabinjera u istrazi nije pomogla niti je dala nekih naročitih rezultata.³⁷

Kako su talijanski fašisti pooštravali mjere represije, hapšenja, interniranja i strijeljanja prosvjetnih radnika i jačanja pritiska na srednjoškolsku omladinu i najmlade pionire, tako su bile i učestalije antifašističke akcije i protesti. Omladina i najmlađi u uvjetima talijanske fašističke okupacije u Splitu činili su ono što su maksimalno mogli u tim specifičnim prilikama. Kada je uprava Muške realne gimnazije istjerala iz škole Marka Kaloderu, Antu Nonveillera, Sinišu Benzona, Josipa Kesiića, Peru Kasandrića i Nenada Ravlića, nije ostala samo na tome, nego ih je predala talijanskoj fašističkoj policiji »radi daljnjeg postupka«.³⁸

Uskoro zatim, točnije 29. travnja, u toku noći fašistička policija je uhapsila veću grupu omladinaca, većinom učenika Srednje tehničke škole, a prilikom njihova sprovođenja u policijski zatvor, ubila je, pod izgovorom da su namjeravali pobjeći u ulici Zara, kraj apoteke Kargotić, Zarka Pejčkovića i Nikicu Štambuka.³⁹ I ovo su bile žrtve fašizma u nizu drugih, kojih je u Splitu u toku talijanske fašističke okupacije bilo vrlo mnogo.

II Primicao se i 1. maj i Splitski su pripremili vatromet na nekoliko ljetista na periferiji grada, a po svim visovima planine Kozjaka i Mosora I »ko Klisa, paljeni su krijesovi i istaknute crvene i hrvatske zastave g Petokrakom zvijezdom. Fašistima nije preostalo drugo, nego da izloži i okolice topovima i minobacačima tuku mjesta na kojima su

³⁴ A. Kisić, n. dj., 1942, 253, Arhiv IHRPD.
³⁵ D. Gladić, Dalmacija 1942. Z. 1959, 721.

³⁶ Kronologija Splita 1941—1945, Split, 1979, 207.

³⁷ Isto, 208.

³⁸ Isto, 208.

³⁹ A. Kisić, n. dj., 1943, 207, Arhiv IHRPD.

upriličeni krijesovi.⁴⁰ U toj akciji sudjelovala je i splitska srednjoškolska omladina i pioniri. Bio je to odgovor talijanskim fašistima u njihovim namjerama da likvidiraju antifašističku aktivnost mlade generacije i naroda.

Učenicima Srednje tehničke škole zbog antifašističke djelatnosti otpočelo je 14. srpnja suđenje u zgradi bivše Berze rada. Pred Specijalnim fašističkim sudom za Dalmaciju nalazilo se oko 60 učenika spomenute škole. Suđenje je završeno 16. srpnja i dvojica učenika su osuđena na smrt, ali su morala kasnije biti pomilovana zbog maloljetnosti, a ostali učenici su osuđeni na 3 do 30 godina robije.⁴¹

Iako je fašistička Italija bila pred slomom i 25. srpnja oboren Mussolini, što je u stvari značilo i pad fašizma, nova Vlada, na čelu s maršalom Pietrom Badoglio, objavila je da se rat nastavlja, što je značilo i dalji nastavak antifašističke borbe splitske omladine i građana. Talijanske su vlasti u Splitu počele iz svojih ureda uklanjati Mussolinijeve slike, bile su zatvorene i prostorije fašističkih društava, poskidani natpisi sa zgrada fašističkih organizacija i si. Međutim, teror je i dalje nastavljen. Tako su, na primjer, talijanski fašisti odveli brodom u inter-naciju u Italiju 52 osuđena omladinca, među kojima je bila većina učenika Srednje tehničke škole.⁴²

KAPITULACIJA FAŠISTIČKE ITALIJE I OSLOBODENJE SPLITA

Konačno je 9. rujna Italija kapitulirala, a Narodnooslobodilački odbor Splita i Komanda splitskog područja izdali su zajednički proglas, u kojem, pored ostalog, piše: »Građani Splita! Grad Split oslobođen je zajedničkim naporima rodoljubivog stanovništva i naše junačke Narodnooslobodilačke vojske. U njemu se od danas uspostavlja narodna vlast čiji su nosioci Narodno oslobodilački odbor Split kao organ civilne i Komanda splitskog područja, kao organ vojno-pzadinskih vlasti (...).«⁴³

Usprkos svakodnevnom bombardiranju njemačkih fašističkih aviona, organi narodne vlasti i antifašističke organizacije su za 17 dana, u oslobođenom Splitu, organizirale različite djelatnosti. Radile su socijalne službe, a »počele su u novom duhu raditi i škole.«⁴⁴ Oduševljenje naroda i omladine odrazilo se u stvaranju posebne klime u kojoj je, pored ostalih, počeo bujati prosvjetni i kulturni život. Iako nema dovoljno dokumenata i podataka o organizaciji prosvjetnog rada iz tog vremena, poznato je da su organi vlasti, za tih 17 dana, unatoč stalne budnosti i napora da se zadrži nadiranje fašista i njihovih suradnika, posvetili određenu pažnju pitanjima prosvjetnog rada.

⁴⁰ «Kronologija Splita, 1941—1945, Split 1979, 223.

⁴¹ Isto, 239.

⁴² Isto, 250.

⁴³ Isto, 258.

⁴⁴ Isto, 18.

I dok se vodila borba protiv neprijatelja za očuvanje oslobođene teritorije i grada Splita, referent za prosvjetu NOO-a Split poziva građane na organizaciju analfabetskih tečajeva. U tom pozivu se, pored ostalog, kaže: »U svrhu suzbijanja nepismenosti kao najveće prepreke svakom napretku, Narodnooslobodilački odbor u Sptu otvara analfabetski tečaj za osobe od 12 godina unaprijed. Pozivaju se drugovi i drugarice i svi rodoljubivi građani da upute nepismene da se na isti prijave«.45

Za nepunih 17 dana u Splitu je bujao društvenopolitički, kulturni i prosvjetni život. Održan je veliki broj skupova, konferencija, savjetovanja, kulturnih manifestacija i si. Tako, na primjer, 21. rujna u oslobođenom Sptu Kultumo-prosvjetni odsjek Narodnooslobodilačkog odbora organizira u Gradskom kazalištu kulturnu priredbu za građanstvo. Dvorana Kazališta bila je zauzeta do posljednjeg mjesta. Priredba je započela »Lijepom našom«, koju je otpjevala Kazališna družina Oblasnog NOO-a Dalmacije, od oko 80 pjevača. Program je bio ispunjen recitacijama i splotovima partizanskih pjesama koje su po prvi puta otpjevane pred građanima, omladinom i najmlađima Sphta.46

U oslobođenom Sptu, u Narodnom kazalištu, održana je i Prva konferencija AFŽ-a Splita kojoj je prisustvovao veliki broj žena. Referat o ulozi žena u oslobodilačkoj borbi održala je Ana Pipinić i posebno istakla raznovrstan rad žena u oslobodilačkoj borbi. Nadalje, 23. rujna u Omladinskom domu održan je masovan omladinski zbor koji je organizirao Gradski odbor USAOH-a pod parolom: »Sve za front — sve za pobjedu!«. Prisutni su upoznati s razvojem vojno-političkih događaja i ulogom mlade generacije u oslobodilačkoj borbi. Omladina se, pored ostalih, izjasnila i za radne akcije kojima se trebao očistiti grad od posljedica njemačkoga fašističkog bombardiranja.47

U Sptu je tih dana izišao 23. broj »Slobodne Dalmacije«, organa JNOFH-a Dalmacije, i dnevni informativni bilten na talijanskom jeziku »Libertà«, namijenjen talijanskim vojnicima.

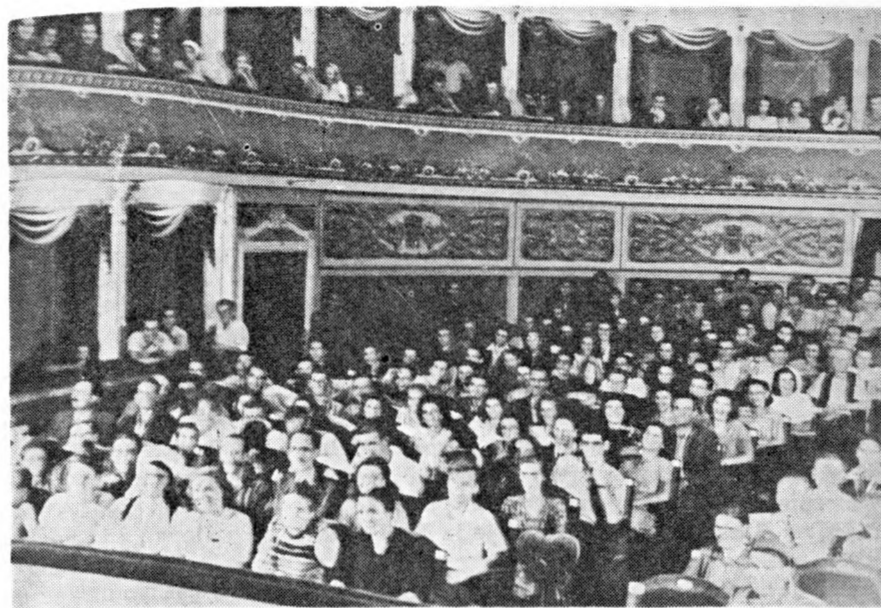
Uporedo s ovim akcijama i manifestacijama potrebno je spomenuti i ilegalnu izložbu slikarskih i kiparskih radova koju su organizirali umjetnici iz Sphta. Bila je smještena u ulici Corso Italia br. 15 (ranije Tartalijna, a danas Prvoboraca). Izložbu je i njenu organizaciju potpomagao Mjesni komitet KPH i NOO grada Splita. Na izložbi su izlagali slikari Vjekoslav Parač, Nikola Ignjatović, Ante Zupa, Ljubomir Nakić, Rudolf Sabljčić, kompozitor Ivo Tijardović, kipari Marin Studin i Ivo Lozica, posmrtno. Izložena je 50 radova, a izložba je trajala do kraja rujna 1943. Izložbu je, na kojoj je sakupljeno i 100.000 -lira za NOP, posjetio veliki broj građana, radnika, studenata i školske omladine. Okupator izložbu nije otkrio.48

⁴⁵ Iz narodnooslobodilačkog odbora u Splitu. *Slobodna Dalmacija* od 21. IX 1943. TAISM, Zagreb.

⁴⁶ Kronologija Splita 1941—1945, Split 1979, 265.

⁴⁷ Isto, 266—267.

⁴⁸ *Zbornik. IHRPD*, 3, Split, 709—713.

*U oslobođenom glavnom gradu Dalmacije: priredba u splitskom kazalištu
21. rujna 1943.*

PONOVNA OKUPACIJA SPLITA

Nakon 17 dana njemački fašisti i ustaše uspjeli su ponovo okupirati Split, ali Partija i SKOJ i antifašističke snage Splita nisu pokleknule. Nije izostala ni antifašistička agitacija, ni propaganda ni borbena aktivnost. O tome su vodili brigu članovi KP i skojevci u čijim redovima je bio veliki broj srednjoškolske omladine. Tako su, na primjer, 17. siječnja 1944. splitske ulice osvanule ispisanе parolama »Živio drug Tito«, »Živio Nacionalni komitet« i dr., a u mnoge splitske kuće omladina je ubacila letke antifašističkog karaktera, sada već protiv njemačkih fašista i njihovih ustaških, četničkih i drugih slugu.⁴⁹ Malo zatim, 22. veljače rasturen je veći broj letaka s naslovom »Upozorenje građanima koji se nalaze u službi okupatora«, s potpisom vrhovnog komandanta NOVJ, maršala Tita.⁵⁰

Slično je bilo i za 1. maja koji je vrlo vidno proslavljen i zabilježen u Splitu. Već rano ujutru počele su se pojavljivati po zidovima grada parole »Živio Nacionalni komitet!«, »Živio Maršal Tito«, »Živio AVNOJ«, »Živio ZAVNOH« i dr. Cijeli grad bio je ispisan parolama. Gotovo da

⁴⁹ Izvještaj Kotarske vlasti Split, Arhiv VII, NDH, IHRPD.

⁵⁰ Kronologija Splita 1941—1945, Split 1979, 299.

nije bilo ulice ili nekog istaknutog mjesta na kojem se ne bi nalazila neka obilježja antifašističkog značenja. Na mnogim mjestima bile su izvještene narodne zastave, a po ulicama, restoranima i privatnim stanicama bačeno je 38.000 crvenih petokraka, »simbola naše borbe i bratstva«.⁵¹ Među članovima Partije i skojevima u akciji se i ovog puta nalazio veliki broj srednjoškolaca i učenika osnovne škole — pionira.

Sto je na području antifašističke i oslobodilačke aktivnosti Gradski NOO Splita učinio u svojoj tehnici za relativno kratko vrijeme, tj. od 1. svibnja do 17. lipnja, najbolje se može vidjeti iz njegovog izvještaja. Osim 5 brojeva lista »Glas Splita«, samo u povodu 1. maja štampao je oko 40.000 letaka koji su bili tog dana »rastureni po gradu«.⁵²

Pažnje je vrijedna i neobično interesantna antifašistička demonstracija najmladih i učenika srednjih škola grada Splita. Bilo je to povodom njihova masovnog skupa u Kazalištu. Fašisti su ih doveli u tu instituciju i najmlađi i omladina su s nestrpljenjem čekali što će biti i što će se dogoditi. O tome je skupu pisala »Slobodna Dalmacija« i, pored ostalog, istakla i ovo: »Počelo je kao obično, s ropskim otrcanim hvalospjevima Hitleru i njegovom pažu — ubojici djece i majki — Paveliću. Bjes naše djece rastao je iz časa u čas. Kad je jedan od »govornika« zablebeto nešto švabski, mjera ogorčenosti bila je prevršena i naistao je lom. Golim rukama djeca su razbila sve stolce. Demolirane su lože. Razderani zastori, uništen luster, pokidane električne i telefonske žice, polupane su vatrogasne štrcaljke. Đaci su provalili u »poglavnikovu« ložu, sa koje su skinuli sramotni grb izdajstva i razmrskali ga«.⁵³ I ovo je bio vrlo konkretan protest protiv tendencija odgoja mlade generacije u fašističkom duhu.

Narodna vlast nije zaboravljala školstvo, odnosno djecu na okupiranom teritoriju, njihov odgoj i obrazovanje, pa tako ni u gradu Splitu. Omladina je u većini gubila školske godine, jer su pod utjecajem SKOJ-a i USAOH-a, prosvjetnih radnika i roditelja antifašista mnogi učenici napuštali fašističke škole. S tim u vezi zanimljiv je dopis Okružnog NOO-a Split u kojem se, pored ostalog, kaže: »S obzirom da su djeca naših rodoljuba u Splitu već dulje vremena ostala bez ikakve nastave s time, što su kao svjesni roditelji bojkotirali polazak fašističkih škola, potrebno je da im s naše strane, u granicama mogućnosti ilegalnog rada, pokrenemo rad na prosvjetnom polju. Potrebno je preko AF2-a ili USAOH-a održavanjem analfabetskih tečajeva suzbijati nepismenost, koje još ima. Ukoliko postoje mogućnosti bilo bi dobro da angažirate profesore i nastavnike odane NOP-u da u formi privatnih časova daju tečajeve srednje škole našim srednjoškolcima«.⁵⁴

U izvještaju o stanju školstva i prosvjete u gradu Splitu prvih dana rujna 1943. ističe se da je Gradski narodnooslobodilački odbor Splita, Prosvjetni odjel, po rajonima organizirao analfabetske tečajeve. Učitelji

⁵¹ *Slobodna Dalmacija*, 50, 3, 6. VI 1944.

⁵² *Kronologija Splita 1941—1945, Split 1979*, 322.

⁵³ *Slobodna Dalmacija* 50, 6. VI 1944.

⁵⁴ *Okružni NOO Split*, br. 413, 7. srpnja 1944. Gradski NOO Split. PAHŠM, Zagreb.

osnovnih i nastavnici srednjih škola, koji su većinom bili odani oslobođilačkom pokretu, održavali su prosvjetne tečajeve »svim učenicima koji nisu pohađali školu.«⁵⁵ Dakle, Partija i SKOJ nisu dozvolili da učenici odani narodnooslobodilačkom pokretu zaostanu u znanjima potrebnim mladoj antifašističkoj orijentiranoj generaciji.

Vrijedan je pažnje još jedan događaj u akciji koju je ostvarila omladina Splita. Naime, u čast održavanja Oblasne konferencije USAOH-a za Dalmaciju, omladina Splita je pokrenula međusobno natjecanje. Tako je, samo do 15. rujna, u svoje redove okupila 720 novih članova. Iako su bile vrlo teške socijalne i ekonomske prilike u gradu, omladina je sakupila 77.800 kuna za siromašnije omladince i njihove porodice i porodice partizanskih boraca i žrtava fašističkog terora. Prikupila je također 225 kg namirnica, 40 pari odjeće i dosta sanitetskog materijala za partizane. Nadalje, omladina je bila neobično aktivna u gradu, u širenju antifašističke svijesti, ispisala je 660 raznih parola po zidovima i vidnim mjestima grada i po »ulicama rasturila 18.429 letaka.«⁵⁶

Međutim, nije se stalo samo na tome. Članovi partijske i skojevske organizacije u Splitu rasturili su po vojnim fašističkim objektima 700 letaka, što su ih izdali saveznici na njemačkom jeziku, izlijepili po gradu 200 letaka na njemačkom jeziku, namijenjenih njemačkoj vojsci, rasturili po gradu 3000 raznih antifašističkih parola, a po kućama 2000 letaka koje je izdao Gradski NOO Splita u povodu mobilizacije koju su provodile ustaše. Nadalje, članovi Partije i SKOJ-a su pocijepali 110 kućnih lista s popisom stanara koje su kućevlasnici po zahtjevu njemačke fašističke policije istakli po kućama. Također su pokidali na 26 mjesta »njemačke telefonske linije u gradu.«⁵⁷ Bili su to, pored ostalih, rezultati zaključaka skojevske organizacije u Splitu o organiziranom masovnom pisanju antifašističkih parola po zidovima kuća i u gradu. To se činilo svake večeri, tako da je do kraja rujna 1944. čitav grad bio ispisan, a da ni jedan omladinac »nije bio uhvaćen od strane neprijatelja.«⁵⁸

Bilo je očito da se njemački fašisti i njihove sluge ustaše, četnici i dr. moraju konačno povući iz Splita pod pritiskom oslobodilačke vojske naših naroda i narodnosti. Vidjevši da je došao kraj njihovoj četverogodišnjoj okupaciji i njihovim zločinima nad narodom ovog grada i njegovom omladinom, fašisti su zapalili zgradu Trgovačke akademije, minirali više objekata i uništili svoju artiljeriju na Sustjepanu. Ali Mjesni komitet KPH Split je poduzeo neophodne mjere, naoružavši članove KP i SKOJ-a kako bi u »odlučnom momentu spriječili Nijemce u daljnjem razaranju.«⁵⁹

Bila je ovo četverogodišnja kronologija najznačajnijih događaja u Splitu vezanih za antifašističku djelatnost srednjoškolske omladine i učenika osnovnih škola — pionira grada Splita. Sigurno je da u toj kronologiji manjka niz detalja o borbi omladine, prosvjetnih radnika i

⁵⁵ *Kronologija Splita 1941—1945. Split 1979*, 344.

⁵⁶ *Isto*, 337.

⁵⁷ *Isto*, 344.

⁵⁸ *Isto*, 344.

⁵⁹ *D. Gizdii, Dalmacija 1944—1945, Z. 1964*, 690.

građana Splita, koji nisu, a niti su mogli biti svi evidentirani i registrirani. Već i ovo što je navedeno u vrijeme talijanske, njemačke okupacije nedvosmisleno govori i svjedoči o upornoj, organiziranoj i beskompromisnoj borbi omladine Splita i njenih prosvjetnih radnika, roditelja i građana protiv talijanskih i njemačkih fašističkih okupatora i njihovih suradnika.

Nema sumnje da su splitska srednjoškolska omladina i najmlađi — pioniri, učenici osnovnih škola, pod vodstvom SKOJ-a i USAOH-a u tom periodu odigrali značajnu ulogu u bojkotu i otvorenoj borbi protiv fašističke prosvjete i kulture. Ta njihova borba nije bio mali doprinos općoj borbi naših naroda i narodnosti u konačnoj pobjedi nad okupatorima i njihovim suradnicima. Bio je to značajan doprinos oslobođenju grada Splita, Dalmacije, Hrvatske i Jugoslavije. Time je uspješno završena prva etapa borbe za punu i pravu afirmaciju narodne prosvjete za vrijeme okupacije Splita.

II

ŠKOLSTVO I PROSVJETA U KONAČNO OSLOBODENOM SPLITU

Polovicom rujna 1944, po naređenju Vrhovnog štaba NOVJ, VIII udarni korpus počeo je borbe za konačno oslobođenje srednjodalmatinskog otočja. U uspješnim desantnim operacijama do kraja rujna oslobođeni su otoci Brač, Mljet, Korčula, Hvar i Pelješac. Istovremeno otpočele su i operacije na kopnu. Tokom listopada i početkom studenoga oslobođeni su Benkovac, Livno, Duvno, Ston, Dubrovnik, Metković, Šibenik, Drniš, Zadar i Split. Trećeg prosinca u kninskoj operaciji, jednoj od najvećih borbi tokom oslobodilačkog rata, VIII korpus je slomio posljednji otpor okupatora. Oslobođenjem Knina završeno je oslobođenje čitave Dalmacije.

Split su 26. listopada oslobodile snage 20. i 26. dalmatinske divizije. Te jedinice oslobodilačke vojske ušle su u grad oko 7 sati. Među prvima je u grad ušla i Komanda mjesta Split. Domobranske snage koje su se još nalazile u gradu predale su se bez borbe. Zarobljeno je oko 800 neprijateljskih vojnika. Na znak crkvenih zvona građanstvo Splita je izašlo »na ulice da pozdravi svoje oslobodioc«,⁶⁰

Već sutradan rukovodstva Oblasnog komiteta KPH, SKOJ-a i JNOFH-a za Dalmaciju preselila su se s otoka Visa u oslobođeni Split. Gotovo sve građanstvo Splita izašlo je na ulice i na rivu da pozdravi ulazak broda »Ston«, kojim su stigla politička rukovodstva Dalmacije. Sa zapovjedničkog mosta broda narod je pozdravio tajnik JNOF-a za Dalmaciju Vicko Krstulović i »čestitao Splićanima na oslobođenju«.⁶¹

Time je započela nova klima u životu i stvaralaštvu Splita, era slobode, obnove i izgradnje, ali i nova etapa u razvitku prosvjetnoga i

⁶⁰ »Kronologija Splita 1941—1945, Split 1979, 349.
⁶¹ Isto, 351.

kulturnog stvaralaštva ovog grada. Oduševljenje i stvaralaštvo masa je time dobilo novi poticaj i neograničene dimenzije. Skinuti su četvorogodišnji lanci okupacije, stradanja, strijeljanja, logorovanja, psihičkog i fizičkog maltretiranja. Napustivši obilježja ilegalne borbe i rada, građani Splate bili su slobodni i u slobodi su raznovrsno i bogato manifestirali svoje stvaralaštvo, dokazujući na taj način svoju odanost oslobodilačkoj borbi, Partiji i Titu.

U Splitu su održane brojne manifestacije, konferencije, savjetovanja i sastanci društveno-političkih i antifašističkih organizacija. Split tako postaje centar političkog života Dalmacije. Na dan oslobođenja Splita, poslije podne, stigla je glazba 26. divizije. Prolazeći ulicama oslobođenog grada svirala je borbene i narodne pjesme, a uveče je na Narodnom trgu priredila koncert kojemu je prisustvovao veliki broj građana. Bilo je to po prvi puta u slobodnom Splitu pravo masovno narodno partizansko raspoloženje i veselje.⁶²

U povodu proslave oktobarske revolucije u Splitu je održan miting na kome su govorili predsjednik ZAVNOH-a Vladimir Nazor, Vico Krstulović i Vice Buljan. Održana je i prigodna priredba. Skupu je prisustvovao veliki broj građana.⁶³ U splitskom Kazalištu, u prisustvu 2000 delegatkinja, održana je Prva gradska konferencija AFZ-a. Konstatirano je da se u redovima oslobodilačke vojske borilo oko 4000 splitskih žena.⁶⁴ U prostorijama kina »Eden« održano je prošireno partijsko savjetovanje za Dalmaciju, kome su prisustvovali svi politički i organizacioni sekretari i članovi okružnih komiteta odgovornih za rad NOO-a, zatim sekretari kotarskih i mjesnih komiteta, partijski rukovodioci u vojsci i svi članovi Oblasnog komiteta Partije i SKOJ-a.⁶⁵

Krajem studenoga u Splitu je održano i skojevsko savjetovanje kojem su prisustvovali i članovi Oblasnog komiteta SKOJ-a, sekretari okružnih, kotarskih i brigadnih komiteta SKOJ-a. Razmatrani su problemi kulturno-prosvjetnog rada, rada pionirskih organizacija, priprema za Prvi kongres USAOH-a i rad »skojevskih organizacija u vojsci«.⁶⁶ Nešto ranije održano je i savjetovanje predsjednika i tajnika svih okružnih i kotarskih JNOF-a i predstavnika Oblasnog NOO-a. Analizirano je političko stanje u Dalmaciji, prehrambena situacija i rad na obnovi »porušenih privrednih i ostalih objekata«.⁶⁷

U Splitu je povodom druge godišnjice AVNOJ-a održan imponozantan miting uz prisustvo više tisuća građana. O značenju AVNOJ-a i njegovim odlukama govorio je tajnik Okružnog odbora JNOF-a Splate Ante Roje, a na svečanoj akademiji, koja je održana u Kazalištu, »govorio je Vladimir Nazor«.⁶⁸ Nadalje, u prosincu, u dvorani Kazališta, održana je Konferencija Gradskog odbora JNOF-a, kojoj je prisustvovalo mnogo

⁶² Isto, 351.

⁶³ Isto, 353.

⁶⁴ *Zene Hrvatske u NOB-I. Za-ret> 1953, II, 32–33.*

⁶⁵ *D. Gidalić, Dalmacija 1944–1945, z. 1964, 745.*

⁶⁶ Isto, 746–747.

⁶⁷ *Naprijed, organ KPH, 82, 15, XII 1944.*

⁶⁸ *A. Kisić, Ljetopis grada Splita, 1943, 455. Arhiv IHRPD.*

delegata; izabran je Izvršni odbor od 15 lica i Plenum od 70 članova, među kojima 15 žena, a za predsjednika je izabran Ivo Tijardović, kompozitor.⁶⁹

Nešto kasnije, 20. prosinca, održana je Prva konferencija USAOH-a grada Splita, kojoj su, pored delegata, prisustvovali predstavnici Gradskog odbora JNOF-a, USAOH-a i omladine Dubrovnika, Šibenika, Biokova i Zadra.⁷⁰ 23. prosinca je u Splitu u zgradi Narodnog kazališta održano komemorativno veče u povodu godišnjice strijeljanja člana Oblasnog komiteta KPH za Dalmaciju Ivana Lučića-Lavčevića.⁷¹

Iz navedenih podataka je vidljivo da je Split zaista postao centar društvenoga i političkoga života Dalmacije i Hrvatske, u kojem se zbivaju događaji za dalju organizaciju i jačanje antifašističkih političkih organizacija, organa narodne vlasti i drugih tijela pred kojima su stajali krupni zadaci obnove i izgradnje, ne samo Dalmacije već i Hrvatske. U Splitu je održana i konferencija splitskih pravnika, kojoj je prisustvovalo oko 150 pravnika i sudaca. Na konferenciji je bilo govora o narodnom sudstvu i položaju pravnika u oslobodilačkoj borbi.⁷²

U prostorijama kina »Eden« Fotosekcija Propagandnog odjela Oblasnog NOO-a Dalmacije otvorila je izložbu fotografija, na kojima je prikazala tok i razvoj oslobodilačke borbe, zločine okupatora, oslobođenje Splita i dolazak u grad predstavnika narodne vlasti, partijskih i političkih rukovodilaca. U organizaciji Kluba kulturnih radnika Dalmacije otvorena je izložba radova 28 umjetnika-partizana. Bilo je izloženo 106 radova s tematikom iz oslobodilačke borbe.⁷³ U Splitu je, u tiskari »Slobodne Dalmacije«, tiskan po prvi put list »Omladinska borba«, br. 13, organ USAOH-a za Dalmaciju, a također i zadnji ratni broj (17) »Pionira«. Krajem prosinca u Splitu je održana Prva konferencija okružnih dopisnika Dalmacije i članova redakcije »Slobodna Dalmacija«. Predmet konferencije bio je organizacija i unapređivanje dopisničke službe.⁷⁴

Prosvjetni odjel Gradskog NOO-a Split objavio je da od prvoga studenog, nakon četvorogodišnje okupacije, počinje upis u osnovne i srednje škole koje započinju radom u oslobođenom Splitu i koje organizira nova narodna prosvjetna vlast.⁷⁵ Međutim, od poziva na upis do početka nastave u školama prošlo je dosta vremena, jer je valjalo pripremiti prosvjetne radnike za rad u školstvu na novi način. Stoga je ubrzo zatim, 22. studenoga, u zgradi osnovne škole Manuš održana Prva konferencija nastavnika svih osnovnih i srednjih škola, kojoj je prisustvovalo oko 250 prosvjetnih radnika. Raspravljalo se o radu u školama na osnovama i principima koji su bih jasno utemeljeni u toku oslobodilačke borbe. Također je zaključeno da se za prosvjetne radnike organizira desetodnevni tečaj na kojem bi se prosvjetni radnici upoznali

⁶⁹ A. Kisić, n. dj., 472.

⁷⁰ Naprijed 86, 1, 1 1945.

⁷¹ D. Gždić, Dalmacija 1944—1945, Z, 1964, 829.

⁷² A. Kisić, n. dj., 1944, 472. Arhiv IHHPD.

⁷³ Kronologija Splita 1941—1945, Split 1979, 358.

⁷⁴ Bilten, izdanje Odjela Informacija ZAVNOH-a, 25, od 17. prosinca 1944.

⁷⁵ Slobodna Dalmacija, 86, Arhiv VII. IHKPD, Split.

s novim idejnim i odgojno-obrazovnim osnovama rada u školi i s «linijom narodnooslobodilačke borbe i njenim ciljevima».⁷⁶

Konačno je ZAVNOH 31. decembra iz Topuskog preselio u Šibenik i započeo na širokom planu s organizacijom školstva i prosvjete na oslobođenom teritoriju Hrvatske, Dalmacije i Splita. Ta djelatnost bit će još intenzivnija nakon što je na izvanrednom zasjedanju ZAVNOH-a, 14. travnja 1945, formirana Narodna vlada Hrvatske na čelu s drom Vladimirom Bakarićem. U novoj Vladi dužnost ministra prosvjete preuzeo je Ante Vrkljan. Tu su vršene pripreme za konačnu organizaciju školstva i prosvjete u oslobođenoj Hrvatskoj i u Jugoslaviji na osnovama koje su izgrađivane u toku oslobodilačke borbe. Tako Split postaje stvarno centar političkoga, prosvjetnog i kulturnog života oslobođenog teritorija Hrvatske, iz kojeg je Narodna vlada Hrvatske rukovođila daljim nastojanjima u borbi za konačno oslobođenje.

Oblasni NOO rukovodi cjelokupnim životom iz oslobođenog Splita. Tako su bili stvoreni još bolji uvjeti za dalju izgradnju narodne vlasti, obnovu postradalih krajeva, rješavanje akutnih pitanja ishrane stanovništva, zbrinjavanje žrtava fašističkog terora, a stvorene su mogućnosti i za širi zamah školstva i prosvjete. U Splitu školstvom i prosvjetom rukovodi Prosvjetni odjel NOO-a Splita. Najteži problem bila je obnova školskih zgrada, uređenje učionica, nabavka namještaja i školskog pribora, a i obrazovanje i osposobljavanje učitelja i profesora. Osim toga, valjalo je rješavati razna pitanja nastave, njena sadržaja, kvalitete i idejnosti, organizacije učiteljskih sastanaka i konferencija.

Oid veljače do 15. svibnja školstvo grada Sphta i ostala prosvjetna, kulturno umjetnička djelatnost i si., usprkos brojnih teškoća, doživjeli su veliki napredak. Nastojalo se da se školstvo i prosvjeta zasnivaju na novim pedagoškim principima koji su bili jasno afirmirani u toku oslobodilačke borbe. Ti novi principi se mogu razabrati iz Uputstava za rad u školi i van nje koja je uputio Oblasni NOO-a Dalmacije, odnosno njegov Prosvjetni odjel svim odjelima prosvjete na oslobođenom području Dalmacije, a tako i Prosvjetnom odjelu NOO-a Split.

U Uputstvima se, pored ostalog, navodi i ovo: »Škola nije i ne smije biti birokratska ustanova, u kojoj je zaposlen izvjestan broj činovnika, i čije se djelovanje svodi isključivo na školske časove. Nastavnici moraju posvetiti više truda i pažnje školi i njenom životu. Njima je povjeren na odgajanje najdragocjenija imovina Domovine, naša omladina, i oni moraju to povjerenje opravdati vršeći s puno odgovornosti i savjesti svoj rad. Da bi što bolje mogli utjecati na društvenu i intelektualnu svijest našeg naraštaja, dužni su da najprije sami sebe izgrade, da proširuju svoje znanje i produbljavaju metod svog rada na svojim redovitim sastancima, gdje mogu pretresati najvažnija ekonomska i kulturno prosvjetna pitanja. Osobitu pažnju moraju nastavnici posvetiti stručnim sastancima i odabirati takve teme koje zasjecaju u praktičan život osvijetlivši ih sa naprednog, naučnog gledišta».⁷⁷

⁷⁶ Isto, 85, od 27. XI 1944.
⁷⁷ Oblasni NOO Dalmacije, Prosvjetni odjel, br. 1005/45. Split 2. m 1945, str. 1. PAHSM, Zagreb.

I dalje: »Nastavnici su dužni svojim prosvjetnim djelovanjem izaći iz okvira svog djelovanja u samoj školskoj zgradi i blagodat nauke predati najširim slojevima našeg naroda preko pučkih pristupačnih predavanja.«⁷⁸ U Uputstvima se, nadalje, govori o odnosu nastavnika i učenika, o cilju odgoja, o odgoju pozitivnih i naprednih naraštaja, o razrednim odborima, roditeljskim sastancima, o organizaciji nastave, pomoćnim odjeljenjima itd.

Da bi se ti zadaci realizirali, u Splitu je održana i Prva skupština učitelja, kojoj su prisustvovali gotovo svi prosvjetni radnici. Zadatak Skupštine je bio da se učitelji upoznaju s novom organizacijom nastave, ciljevima i zadacima odgoja i obrazovanja u osnovnoj školi.⁷⁹

Nova školska godina započela je 8. veljače. Učenici grada Splita su na svečan način obilježili početak nove školske godine u slobodi. U 9 sati učenici svih škola okupili su se na obali. U povorci s učenicima nalazili su se i nastavnici. Pjevale su se narodne i partizanske pjesme, klicalo se slobodi i drugu Titu. Na skupu je govorio i pročelnik Prosvjetnog odjela NOO-a Splita Fabijan Radmilović, referent Oblasnog NOO-a Frano Stojanov i u ime USAOH-a Ivo Perišin.⁸⁰

Malo zatim održan je *petodnevni tečaj* za prosvjetne referente i učitelje srednjodalmatinskog okružnog NOO-a i grada Splita. Predavači su govorili o slijedećim temama:

- I. Frol: O novoj prosvjetnoj politici
- M. Franičević: Samoobrazovanje nastavnika stručno i političko
- J. Radović: Odnos škole i nastavnika prema NOO-ima, administracija, opskrba škole, internata i nastavnika
- J. Gaić: Organizacija i rad prosvjetnih aktiva
- T. Cvrlije: Rad okružnih konferencija, kotarskih savjetovanja i radnih zajednica
- E. Čić: Obilazak škole (upute)
- J. Radaković: Narodno prosvjeđivanje
- M. Grubelić: Izvještaji, važnost i način sastavljanja
- C. Fisković: Zadaci Kulturo-umjetničkog odsjeka (nadopuna Bombardeli: nekoliko posebnih uputa za kazališni rad)
- A. Kursar: Zapažanja koja opaža referent na terenu
- M. Mihovilović: Fiskultura i odgoj mladeži

Tečaj je bio pretežno namijenjen prosvjetnim referentima. O svakoj temi vodena je opširna rasprava, posebno o konkretnim problemima organizacije školstva. Time su bili izvršeni značajni zadaci za kvalitetniji rad i organizaciju osnovnog školstva.

Osnovno školstvo. Unatoč teškoćama, pomanjkanju prostora i si, osnovne škole u Splitu radile su redovno. Započele su radom u siječnju 1945. god. Radilo je 8 osnovnih škola sa 2384 polaznika i 2933 obveznika i 59 stručnih učitelja. Školama su nedostajali udžbenici, školska poma-

⁷⁸ Isto, I.

⁷⁹ *Kronologija Splita 1941—45, Split 1979, 364.*

⁸⁰ *Slobodna Dalmacija* br. 110, str. 2, 8. II 1945.

gala i školski namještaj. ZAVNOH je osnovnim školama Splita poslao 500 početnica i 50 bukvara. Bilo je to vrlo malo i nije moglo podmiriti potrebe u nastavi. Tek svaki četvrti učenik je imao tu knjigu. Nova početnica kod učenika bila je primljena s velikim interesom. »Po izvještajima koje dobivamo od okružnih NOO-a prva partizanska početnica i bukvar izazvala je oduševljenje kod djece i naroda«⁸¹ kaže se u izvještaju Oblasnog NOO-a za Dalmaciju, Prosvjetnog odjela.

Pored početnice ZAVNOH-a učenici i učitelji su se služili i listom »Pionir« i »Novi naraštaj«, koji je Prosvjetni odjel Oblasnog NOO-a štampao u 8000 primjeraka. List je bio opremljen u obliku čitanke.

Osnovne škole su radile po novom nastavnom planu i programu što su ga izradili prosvjetni radnici na učiteljskom tečaju Oblasnog NOO-a za Dalmaciju. Zahvaljujući klimi općeg natjecanja, pa tako i natjecanja učenika, posebno aktivnosti pionirske i omladinske organizacije, savladan je program nastave i druge obveze. Ubrzo su u gradu osnovani prosvjetni aktivni na kojima su rješavana materijalna pitanja škole i učitelja, problemi prostora, školskog namještaja i polaska nastave. Uspjesi nisu izostali. Iako se u to vrijeme u Splitu nije povećao broj osnovnih

Pjevački zbor zbjega u El Shattu, dirigent Josip Hatze, 1944.

⁸¹ Oblasni NOO Dalmacije, Prosvjetni odjel, br. 1037/45, Split 3. ni 1945, str. 2. PAHSM, Zagreb.

škola, početkom svibnja 1945. god. povećao se broj polaznika na 3334, a broj učitelja na 68.

Organi narodne vlasti vodili su brigu i o djeci *predškolske dobi*, djeci žrtava fašizma i djed bez roditelja. U oslobođenom Splitu organizirana su obdaništa, jaslice i dječji domovi. Tako je, na primjer, organiziran dom za djecu od 1 do 3 godine u kojem je bilo smješteno 43 djece, zatim dom za predškolsku djecu s 214 djece, dom za školsku djecu s 580 djece, internat Partizanske gimnazije, koja se vratila iz Italije (Santa Cesarea), sa 102 učenika i osnovna škola sa 17 odjeljenja.

Te ustanove, koje su se nazivale »Dječjom kolonijom«, bile su smještene u tri prazne zgrade i dva stana po dvije sobe. Nalazile su se izvan grada, uz samu morsk obalu. Imale su dovoljno slobodnog prostora koji je zamjenjivao dječja igrališta. Glavnu zgradu sačinjavao je bivši hotel »Šiler« u kojem je bilo smješteno najviše djece. Cijela kolonija imala je svoj ekonomat, bolnicu, ambulantu, organiziranu zdravstvenu službu i dr. Koloniju je organizirao Odjel prosvjete i Odjel socijalne politike ZAVNOH-a.

Da bi se osposobio kadar odgajateljica i voditelja tih ustanova, pokrenut je *tečaj za organizaciju i rukovođenje dječjim domovima*. Zadatak tečaja je bio da se osposobi osoblje za rad u dječjim domovima. Polazila su ga lica koja su imala bar 4 razreda srednje škole ili koja su znanjem i afinitetom odgovarala ovim zadacima. Nastava se na tečaju dijelila na teorijsku i praktičnu. Praksa se vršila u »Dječjoj koloniji«. Tečaj je trajao 18 dana. Po završetku tečaja polaznice su polagale završni ispit i dobivale pismeni dokument o svršenom tečaju. Zadatak tečaja je bio da polaznice dobiju osnovne pojmove o odgoju djece, iz higijene i njege i ishrane djeteta, a upoznate su i s rukovođenjem dječjim domovima.

Da bi se izvršili ovi zadaci, program je predvidio političku nastavu (6 sati), odgoj i obrazovanje djece (10 sati), zdravstvo i higijenu (12 sati), ishranu i kućanstvo (10 sati), organizaciju i rukovođenje dječjim domom (4 sata), ekonomat (2 sata), administraciju (4 sata). Učenje u kružnicama predviđeno je za večernje sate, a s praktičnim radom u dječjim ustanovama počinjalo se od 7 sati ujutro.

Tečaj je završio u travnju, a pohađale su ga 32 žene, koje su po završetku tečaja upućene u razne krajeve po Dalmaciji.⁸²

U osnovnim školama grada Sphta i dječjoj koloniji djelovala je *pionirska organizacija*. Imala je svoje rukovodstvo koje je organiziralo sastanke, brinulo o čistoći, učenju, disciplini, pravilnom odnosu između pionira i učitelja i odgajatelja, uređivalo zidne novine, pokretalo različite oblike kulturno-umjetničkog rada, s pionirima nastupalo na manifestacijama i proslavama, na radnim akcijama u gradu, uređivanju grada, uklanjanju ruševina i si.

I »Slobodna Dalmacija« zabilježila je aktivnost splitskih pionira. Tako je, na primjer, zabilježila da su prilikom završetka školske godine pioniri svih osnovnih škola u Sphtu posjetili mjesne vojne bolnice i

»Slobodna Dalmacija, 141, Arhiv VII, IHRPD, Split.

donijeli ranjenim borcima mnogo darova. Pojedine rajonske grupe pionira dale su pred ranjenicima priredbe s kulturnim programom. Rukovodioci bolnica »srdačno su zahvalili najmlađima na plemenitim darovima.«⁸³

U istom broju objavljen je poziv za sastanak pionira Osnovne škole Manuš, da se 27. VII sakupe u školi u 9 sati, pioniri i pionirke rajona Dobri da se sakupe u školi 21. VII u 9 sati, a pioniri i pionirke rajona Varoš, Lučac i Grad da se nađu u svojim školama 22. VII u 9 sati. Pionirima će biti održano predavanje o značenju podmlatka Crvenog križa. Tom prilikom će izabrati svoje odbore podmlatka i učlaniti se u organizaciju Crveni križ. Mjesni odbor USAOH-a poziva pionire da na ovom sastanku učestvuju u što većem broju.⁸⁴

Osim osnovnih škola i predškolskih ustanova, ubrzo su proradile i srednje škole — gimnazije. Počele su radom 8. veljača i u njima je bilo 2590 učenika. U stvari, otvorene su tri potpune gimnazije. Prema podacima Oblasnog NOO-a Dalmacije, Prosvjetnog odjela, brojno stanje učenika u tim školama bilo je sljedeće:⁸⁵

Gimnazija	Odjeljenja		Učenici	Učenice	Ukupno učenika
	Redovita	Pomoćna			
I	12	8	560	153	713
II	20	-	730	-	730
III	33	—	—	1150	1150
Svega	65	8	1290	1303	2593

Kako je vidljivo iz tabelarnog pregleda, u I gimnaziji otvoreno je 8 pomoćnih odjeljenja za one učenike koji su izgubili godine školovanja zbog ratnih prihka. Oni su po posebnom programu završavali dva razreda u jednoj školskoj godini. Sve tri gimnazije su radile po nastavnom planu i programu za potpunu srednju školu, koji je izradio i izdao Odjel narodne prosvjete ZAVNOH-a. Nastava vjeronauka bila je fakultativan predmet od I do IV razreda, a u višim razredima nije bila predviđena. Time je bila, posebno u višim razredima, osigurana idejnost i marksistička zasnovanost naučnosti nastave. Značajno je istaknuti da je u nastavnom planu i programu bila zastupljena povijest NOB-a, ruski i engleski jezik, povijest filozofije i povijest likovnih umjetnosti.

U sve tri gimnazije radio je 101 nastavnik, 14 s fakultetskom spremom, 12 s pedagoškom školom, 3 učitelja građanskih škola, 6 s umjetničkom akademijom, 4 s muzičkom akademijom, 1 za stručne vještine i 1 sa srednjom školom. Bilo je i 6 profesora s Oceanografskog instituta i 5 liječnika koji su predavali higijenu.⁸⁶

⁸³ Isto, 184, 20. vn 1945.

⁸⁴ Isto.

⁸⁵ Oblasni NOO Dalmacije, Prosvjetni odjel br. 1708/45, 6. aprila 1945, str. 12—13.

PAHSM, Zagreb. © Oblasni NOO Dalmacije, Prosvjetni odjel, Split, 3. m 1945, str. 5. PAHSM, Zagreb.

U svim gimnazijama nastava i život u školi odvijali su se normalno. Svaka je škola imala svoju posebnu zgradu i potreban broj učionica. Zajedničkim nastojanjem nastavničkih kolektiva, omladinskih organizacija i uprava škola, opći duh u školama, odnos nastavnika i učenika, red i disciplina i uspjeh u učenju bili su zadovoljavajući. Bili su organizirani razredni i školski aktivni koji su redovno održavali svoje sastanke. I nastavnim su se zalagali da unesu novi duh u školu, iako u tome nisu bili jednodušni. S nastavničkim kolektivima održan je veći broj sastanaka.

Posebnu i važnu ulogu imala je i nastava povijesti, a naročito nastava povijesti NOB-a. Zbog toga je za nastavnike povijesti održan *10-dnevni tečaj* iz povijesti NOB-a, jer je to područje bilo uključeno u nastavni plan i program. Programom tečaja bilo je predviđeno 10 tema, a predavali su ih prosvjetni referenti:

1. Borba naših naroda za slobodu do 1941.
2. Dolazak fašizma u našu zemlju i otpor naroda
3. Ustanak i borba naroda pod rukovodstvom KP
4. Prijatelji okupatora i politika izbjegličke vlade
5. Domobranstvo
6. Naši saveznici, Atlantska povelja, Moskovska i Teheranska konferencija
7. Stvaranje NOV i NOO-a
8. Značaj odluka II zasjedanja AVNOJ-a
9. ZAVNOH i njegove odluke
10. Sporazum Tito—Subašić i naši dalji zadaci.⁸⁷

Kako je već bilo istaknuto, predavači na tečaju bili su prosvjetni referenti. O svakoj temi vodila se rasprava, a iste teme održane su i učenicima srednjih škola.

Za nastavu ruskog jezika, koji je novim planom i programom uveden u srednje škole-gimnazije, također je održan *4-mjesečni tečaj ruskog jezika*. 5. marta u sastav I gimnazije ušla je gimnazija iz St. Cesaree (Rujevačka partizanska gimnazija), tako da se broj učenika te škole znatno povećao. Gimnazijama je manjkalo još 7 nastavnika, pa se u ovim školama radilo neko vrijeme sa skraćenim brojem sati. U Splitu je radio i *Đački dom* Rujevačke partizanske gimnazije.

U Splitu je 8. veljače otvorena i *Učiteljska škola* sa I i IV razredom i jednim pomoćnim odjeljenjem sa 104 učenika. U školi je radilo 13 nastavnika, a u vježbaonici, koja je započela radom 15. ožujka, radila su 2 učitelja. Nastavni program za pripreme razrede izradili su sami nastavnici. Vježbaonica je imala dva prva razreda sa 60 učenika. I u Učiteljskoj školi djelovali su razredni đački aktivni i na njihovim sastancima rješavani su brojni problemi iz rada d života škole.

Učiteljska škola je imala i svoj *đački dom*. Otvoren je 7. ožujka, brojio je 71 pitomca (32 m. i 39 ž.). Osim upravnika doma, u domu

su radila i dva odgojitelja. Dom je bio smješten u franjevačkom samostanu u Poljudu, a vodio ga je Ante Mikulić. U domu je djelovala organizacija SKOJ-a i USAOH-a, organizirali se sedmični sastanci, rad i učenje u kružicama, uređivale zidne novine, razvijao kultumo-prosvjetni i umjetnički rad i dr.

»Slobodna Dalmacija« je 9. ožujka objavila da se vrše upisi u *Državnu srednju muzičku školu*. Primali su se kandidati za nižu i srednju školu. Najavljeno je poučavanje glasovira, violine, viole, violinčela, pjevanja, kompozicije i svih orkestralnih instrumenata. Zadatak Škole je bio da produbi muzičko obrazovanje i da stvori kadar profesionalnih muzičara. Zbog toga je nastava u školi bila na visokom nivou i tražio se od kandidata ozbiljan i uporan rad. Za upis u školu predviđen je i prijemni ispit. U školu su bila upisana 1034 polaznika, a pristupilo ih je ispitu 709, odbijeno 141, primljeno 568, od toga 134 muških i 434 ženskih. Škola je imala 20 nastavnika.

2. siječnja otpočela je u Splitu s radom i *Srednja tehnička škola*, a 3. ožujka i *Muška zanatska škola*. Pored ovih škola, 31. siječnja otpočela je s radom *Higijenska škola* VIII korpusa, sa zadatkom da ospobavlja higijeničare u epidemiološkom i antimalaričnom smjeru. Prvi tečaj polazilo je 30 slušača. Još u prosincu 1944. god. u Splitu je počela s radom i *Sanitetska škola* VIII korpusa, s 28 polaznika.⁸⁸

Odlukom Odjela narodne prosvjete ZAVNOH-a od 24. ožujka 1945. otvorena je *Viša pedagoška škola* u Splitu. To je bila prva viša škola u novoj Jugoslaviji, ali i u okupiranoj Evropi »koja je osnovana na oslobođenom teritoriju«.⁸⁹ Njen je zadatak bio da odgaja nove nastavnike za niže razrede gimnazije.

Po Pravilniku Odjela narodne prosvjete ZAVNOH-a u Višu pedagošku školu primani su kandidati sa svršenom potpunom srednjom (učiteljskom) školom ili trgovačkom akademijom i s položenom maturom i, iznimno, kandidati koji su polazili VII razred gimnazije prije kapitulacije Jugoslavije, a sudjelovali su aktivno u oslobodilačkoj borbi najmanje dvije godine.⁹⁰

Škola je imala svoju vježbaonicu, a stavljene su joj na raspolaganje sve biblioteke u gradu. Na čelu škole bio je rektor s profesorskim vijećem. Rektor Više pedagoške škole bio je prof. Jakša Ravlić, a profesori Antun Hruš, dr. Josip Hamm, Drago Grdenić, inž. Nikola Jurišić, Miroslav Kravar, Andrija Jutronić, a kasnije i drugi.

Na školi je osnovano 8 grupa predmeta, i to: I grupa — hrvatski ili srpski jezik s književnošću i povijest; II grupa — ruski jezik s književnošću i hrvatski ili srpski jezik s književnošću; III grupa — matematika i fizika; IV grupa — fizika i kemija; V grupa — zemljopis i povijest; VI grupa — prirodopis i zemljopis; VII grupa — prirodopis i kemija; i VIII grupa — crtanje s poviješću umjetnosti i matematikom.

⁸⁸ *Kronologija Splita 1941—1945*, Split 1979, 356.

⁸⁹ *Narodna prosvjeta*, br. 4, Zagreb, travanj 1946.

⁹⁰ *Isto*, br. 2—3, 1944. Iz odluke o otvaranju Više pedagoške škole u Splitu.

Pomoćni predmeti bili su: pedagogija, psihologija, arheologija, povijest umjetnosti i ruski jezik. Pedagogiju i ruski jezik upisivao je i slušao obavezno svaki student. Školovanje u Višoj pedagoškoj školi trajalo je dvije godine. Krajem prvog semestra u školskoj godini 1944/45. imala je 65 slušača, a kasnije se taj broj povećao. Uz školu je organiziran i *studentski dom*. Škola je primala pomoć od narodnih vlasti. Oblasni NOO Dalmacije pomogao ju je s 500.000 kuna.⁹¹

U oslobođenom Splitu, pored navedenih škola, organizirano je više različitih tečajeva. Tako je, na primjer, u Splitu radilo 7 *analfabetskih tečajeva*. Djelovale su pri rajonskim organizacijama. U rajonu Grad radio je jedan analfabetski tečaj s 8 polaznika, u rajonu Dobri 1 s 9 polaznika, u rajonu Manuš 2 sa 16 polaznika, u rajonu Lučac 2 s 18 polaznika i 1 tečaj pri JNOF-u Gradskog NOO-a. Tečajevima su rukovodili stručnjaci. Osim matemjega jezika, čitanja i pisanja, polaznici su učili povijest NOB-a i dr. Radili su po planu i programu za analfabetske tečajeve koji je izradio Prosvjetni odjel ZAVNOH-a.

U mjesecu ožujku Prosvjetni odjel Okružnog NOO-a otvorio je *općeobrazovni tečaj* koji je pohađalo 30 polaznika — vojno-političkih rukovodilaca i terenskih radnika.⁹² Krajem ožujka završio je *tečaj za zborovođe* koji je otvoren pri Oblasnom NOO-u. Pohađalo ga je 13 slušača, a završilo 8, dok su ostali bili neobvezni polaznici. Slušači su svladali teoretska i praktična znanja i u zajednici sa slušačima *režijsko-glumačkog tečaja* su dali javnu priredbu u Gradskom kazalištu. Ta priredba je bila ujedno i njihov praktični ispit. Izveli su zborne pjesme Bjelinskoga («Crna Goro»), Tijardovića («Igrala se vila»), Daneva («Partizanka») i Mokranjca («II rukovet»). Tečajci su sami uvježbali pjesme i »upravljali pjevačkim zborom».⁹³ Režijsko-glumački tečaj je pohađalo 28 polaznika, a predavači su bili poznati umjetnici kao Bjelinski, M. Ungar, D. Danev, K. Bulić i drugi.⁹⁴

Još 1. veljače na osnovi odluke Gradskog NOO-a Splita u prostorijama Srednje tehničke škole počeli su radom *tečaji za osposobljavanje radnika metalske i građevinske struke*, ali broj polaznika i sadržaj tečajeve nije poznat.

I *Sindikati* je razvio bogatu prosvjetnu i društveno-pohtičku aktivnost. Tako je, na primjer, početkom ožujka u Splitu u Zadržnom domu održano *savjetovanje* s predstavnicima akdonih odbora iz 90 poduzeća i ustanova. Razmatrani su rezultati i iskustva u formiranju sindikalnih podružnica. U ožujku (23.) održano je drugo savjetovanje na kojem se raspravljalo o prehrani i plaćama radnika i činovnika. Početkom travnja i narednih dana osnovano je 8 strukovnih podružnica sindikata i namještenika kao, na primjer, pri brodogradilištu Buhnbašić, tvornici tjestenina »Astra«, »Primorki«, raznim radionicama pri Komandi sred n jod al-

⁹¹ Tajništvo Oblasnog NOO-a Dalmacije, br. 2403, od 5. V 1945. str. 1. PAHSM, Zagreb.

⁹² *Slobodna Dalmacija* br. 137. Arhiv IHRPD, Split.

⁹³ Oblasni NOO Dalmacije, Prosvjetni odjel br. 1708/45, Split 6. aprila 1945. PAHSM, Zagreb.

⁹⁴ *Kronologija Splita 1941—1945*, Split, 1979, 367.

matinskog područja, pri školi Mornarice NOVJ, brodogradilištu Vranjic, Mornaričkoj školi u Divu ljami i pri Oblasnom NOO-u za Dalmaciju.⁹⁵

Nadalje, u Splitu je u prvoj polovini travnja, uz prisustvo oko 180 delegata i predstavnika Glavnog štaba JA za Hrvatsku, Izvršnog odbora JNOF-a Hrvatske i civilnih vlasti, održana Prva zemaljska sindikalna konferencija za Hrvatsku. Na konferenciji je organiziran Zemaljski akcioni odbor Jedinstvenih sindikata za Hrvatsku.⁹⁶

U Sptu je 22. studenoga 1944. god. počelo s radom *Pučko sveučilište*. Prvo predavanje održao je Drago Gizdić, tajnik JNOF-a za Dalmaciju. Poslije predavanja redovno je nastavljan rad ove institucije, na čijoj su tribini nastupali brojni predavači, društveno-pohtički radnici i visoki rukovodioci. U ožujku 1945. god. u prostorijama bivšeg »Gabinetto di lettura« na Botičevoj poljani svečano je otvorena *Gradska biblioteka*.⁹⁷ Tokom trećeg i četvrtog mjeseca sve rajonske organizacije JNOF-a započele su s organizacijom i otvaranjem *knjižnica i čitaonica*. Istu akciju pokrenuli su i Jedinstveni sindikati radnika i namještenika. Sindikat je također organizirao i *predavanja* u svojim podružnicama.

Neobično široku aktivnost u Dalmaciji, a također i u gradu Sptu, razvila je *Kazališna družina* Okružnog NOO-a Split. Samo od 25. svibnja 1944. do rujna iste godine dala je 37 priredaba na oslobođenom teritoriju po svim kotarevima splitskog područja. Tim priredbama prisustvovalo je preko 8000 gledalaca. U oslobođenom Sptu *Kazalište narodnog oslobođenja* Hrvatske za Dalmaciju u razdoblju od 28. II do 31. III 1945. dalo je 22 priredbe, od toga 18 u gradu, 4 na gostovanju, 14 dramskih, 3 koncerta i 5 izvedbi »Baleta i divertismana«. Od toga je bilo 20 večernjih i dvije popodneve priredbe.

I *diletantska družina* pri Pošti Split zabilježila je lijepe rezultate u svom radu. Dala je tokom ožujka 3 javne priredbe. Na programu je bio: Cehov »Medvjed«, »Ivan Dugoprstić na policiji«, skeč), nekohko zbornih pjesama i duet iz opere »Mala Floramy«.⁹⁸ A *diletantska grupa* oblasnih vojnih bolnica VIII udarnog korpusa također je davala uspjele priredbe kojima je znatno pridonijela zbližavanju građanstva i armije.

U Splitskom kazalištu nastupalo je i *pjevačko društvo* »Miloš Obilić« i održalo u siječnju prvi koncert za građanstvo. Na programu su bili kraći skečevi, recitacije i solo-točke. Društvo je djelovalo kao kulturna ekipa ZAVNOH-a. U travnju je u Sptu u Marmontovoj ulici bila otvorena i *izložba* o životu i radu našeg zbjega u El Shattu. Otvaranju izložbe, pored građanstva, predstavnika vojnih i civilnih vlasti, prisustvovao je i britanski general Forestier Wolker."

Uspjelo »*Istarsko veče*« priredio je 11. IV Klub kulturnih radnika Hrvatske za Dalmaciju u zgradi Gradskog kazališta. U Splitu je također održana osnivačka skupština *Društva novinara Hrvatske* kojoj su prisu-

*-> Isto, 367.
« *Naprijed*, 102, od 18. travnja 1945.
« *Kronologija Splita 1941—1945*, Split 1979, 365.
« *Oblasni NOO Dalmacije*, Prosvjetni odjel br. 1708/45, Split, 6. april 1945. PASM, Zagreb.
« *Slobodna Dalmacija*, br. 141, Arhiv vn, IHRPD, Split.

stvovali članovi svih redakcija centralnih listova Hrvatske i članovi redakcija štampe u Dalmaciji. Na skupštini su usvojena nova pravila Društva i izabrana prva uprava Društva novinara Hrvatske.¹⁰⁰

Značajnu aktivnost je zabilježio Split i u otvaranju kulturnih i historijskih institucija. Tako je, na primjer, otvorena *Umjetnička galerija*. Imala je u početku 486 umjetničkih objekata, kiparskih 139, slikarskih 113, uljanih 132, akvarela i grafičkih radova 76 i radova stranih umjetnika 26. Također je u travnju otvoren *Arheološki i Etnografski muzej*, a *Prirodoslovni muzej* je bio u fazi uređivanja. I ove kulturne i umjetničke ustanove postale su pristupačne javnosti i vršile su odgovarajuću obrazovnu i odgojnu ulogu.

Značajnu funkciju u obrazovanju građana, omladine i pionira imale su i *kino-predstave*. Ovom djelatnošću rukovodila je Kinosekcija Gradskog prosvjetnog odjela. Pored vrlo zanimljivih ratnih sovjetskih filmova prikazano je i 10 predratnih filmova. Organizirane su i kino-predstave za radnike Brodogradilišta, školsku omladinu i pionire, predstave za borbe i dr. Predstave su održavane i za Jugoslavensku mornaricu. Također su prikazivani filmovi s područja zdravstva i higijene za polaznike sanitetskog i zdravstvenog tečaja. Samo do travnja bilo je prikazano 330 predstava koje je posjetilo više od 73000 posjetilaca. Najveći uspjeh, poslije sovjetskog filma «Ona brani domovinu», postigao je sovjetski film »Duga« koji je bio prikazivan u 2 kina i zabilježio 58 predstava a gledalo ga je 17450 posjetilaca. Kino-dvorane su bile također ustupane i za predavanja Narodnog sveučilišta, za potrebe JNOF-a, Sindikata i dr.¹⁰¹

Značajno je napomenuti da je 22. travnja u Splitu otpočela radom *Radiostanica Split*. Raspolagala je s 2 studija za emitiranje pjesama i vijesti. Uredaj i ostali potreban tehnički materijal poklonio je gradu Splitu Stab VIII korpusa. Bio je to značajan prilog jačanju utjecaja oslobodilačke borbe, širenju antifašističke svijesti, informiranju naroda, omladine i pionira o skorom oslobodenju naše zemlje i drugim značajnim događajima.¹⁰²

I početkom 1945. god., pa do oslobodenja Jugoslavije, u Splitu bilježimo niz masovnih akcija i manifestacija, sastanaka i konferencija antifašističkih i drugih organizacija i tijela, koje su također imale svoje duboko idejno političko, odgojno i obrazovno značenje. Tako, na primjer, 10. siječnja održana je Prva oblasna *konferencija pravnika* Dalmacije kojoj su prisustvovala 24 pravnika, 25 delegiranih lica i više njih kao promatrača. Rasprava se vodila o pitanjima sudstva u novoj demokratskoj i narodnoj državi. Istog mjeseca na masovnom *mitingu* u Splitu, kojemu je prisustvovalo preko 15000 građana, izraženo je ogorčenje zbog izjave kralja Petra II Karadorđevića i njegova napada na

¹⁰⁰ Kronologija Splita 1941—1943, Split 1979, 370.

¹⁰¹ Oblasni NOO Dalmacije, Prosvjetni odjel br. 1708/45. Split, 6 april 1945. PAHSM, Zagreb.

¹⁰² Kronologija Splita 1941—1945, Split 1979, 369.

tekovine NOB-a. Tom prilikom prisutni su manifestirali veliku odanost vrhovnom komandantu NOVJ i POJ Josipu Brozu Titu, KPJ i narodnoj vlasti.¹⁰³

U Splitu je 21. siječnja održana i *konferencija* članova JNOF-a namještenika i radnika Gradskog NOO-a Splita. Konferenciju je otvorio Šime Grčić, a razmatrane su teškoće i zadaci u obnovi porušenog grada i zemlje i istovremeno su prisutni upoznati s ciljevima oslobodilačke borbe. 9. veljače otpočela je u Splitu trodnevna *Prva oblasna konferencija rukovodilaca i stručnjaka privrednog života* Dalmacije. Konferenciji je prisustvovalo 180 delegata i predstavnici ZAVNOH-a. Raspravljalo se o pitanjima unapređenja privrede općenito, posebno o problemima unapređivanja vinogradarstva, maslinarstva, voćarstva i dr.¹⁰⁴ Malo zatim, 19. veljače, u Splitu je održana *Druga oblasna sudska konferencija*. Na dnevnom redu te konferencije bili su problemi sudskih kadrova i organizacije sudstva.

Dana 5. ožujka 1945. zabilježen je još jedan značajan događaj : osnovana je Komisija Glavnog odbora Crvenog križa Jugoslavije sa zadatkom da preuzima materijal i pomoć koja je pristizala iz inozemstva i da je otprema u druga područja Jugoslavije.

U Splitu je 7. ožujka otpočela s radom trodnevna *Druga oblasna konferencija žena* Dalmacije kojoj je prisustvovalo 1800 delegatkinja iz cijele Dalmacije. Glavni referat podnijela je Marija Novak. Tom prilikom izabrano je i Predsjedništvo na čelu s Ankom Berus i tajnicom Marijom Novak.¹⁰⁵ Dana 25. ožujka na Narodnom trgu u Splitu održan je veliki *omladinski miting*, na kome je govorio Drago Gizdić, Milka Kufrin, Žarko Alujević i Dragoljub Mladenčić. Nešto kasnije, 2. travnja, u Splitu je otpočeo *dvodnevni sastanak* Oblasnog USAOH-a za Dalmaciju, na kojem se raspravljalo što je omladina Dalmacije postigla u svom radu nakon oslobođenja i o njenim budućim zadacima. Sastanku je prisustvovalo oko stotinu rukovodilaca omladine iz svih krajeva Dalmacije.¹⁰⁶

Dana 22. travnja iste godine u Omladinskom domu u Splitu održan je *prošireni plenarni sastanak* Oblasnog odbora JNOF-a. Na sastanku je razmatrana politička situacija Dalmacije i ustanovljeno je da su organizacije JNOF-a izrasle u ogromnu političku snagu i uspjele okupiti u svoje redove mase naroda i mobilizirati ih u izvršavanju zadataka obnove i izgradnje Dalmacije i šire domovine.¹⁰⁷

Međunarodni praznik 1. maja građani Splita su proslavili dostojanstveno i svečano. Već izjutra je počelo sakupljanje građana, omladine i pionira. Pred oko 25.000 građana o značaju ovog dana, oslobođenju zemlje od fašizma i skoroj pobjedi govorili su predstavnici Partije i narodne vlasti. I konačno narod Splita, odrasli, omladina i pioniri, **njih**

¹⁰³ Isto, 361.

¹⁰⁴ Isto, 363.

¹⁰⁵ Isto, 365.

¹⁰⁶ Isto, 367.

¹⁰⁷ Isto, 368.

oko 25.000 na veličanstvenom zboru obilježili su *Dan pobjede 9. svibanj* i *Dan oslobođenja Jugoslavije*.¹⁰⁸

Sve navedene, pa i brojne druge aktivnosti u službi obnove i izgradnje grada i zemlje pridonosile su podizanju oslobodilačke, antifašističke, idejno-političke i prosvjetne svijesti pionira, omladine i naroda. U tome je grad Split bio izuzetan primjer od prvih dana okupacije 1941. god. pa do konačnog oslobođenja Hrvatske i Jugoslavije.

¹⁰⁸ D. Girdid, *Dalmacija 1944—1845*, Z, 1964, 831.

NEVENKA BEZIC-BOZANIĆ

SPLITSKI LIKOVNI UMJETNICI U NARODNOOSLOBODILACKOJ BORBI

Bogata umjetnička tradicija, koja je u gradu Splitu nikla još u ranom srednjem vijeku i stoljećima neprekidno tekla sve do naših dana, nastavila se i u razdoblju između dva rata. Kroz to vrijeme ona se odvijala u malom salonu Ivana Galića u Marmontovoj ulici, gdje su se stalno okupljali likovni stvaraoci svih generacija zajedno s drugim kulturnim i umjetničkim poslenicima. Galić se nije ustručavao da na molbu Naprednog udruženja akademičara priredi 1937. godine izložbu jednog dijela članova grupe »Zemlja«, koja svakako spada među najznačajnije izložbe u povijesti toga vrlo živog izložbenog prostora, a jednako tako priredio je i izložbe naprednih srpskih slikara kao što je bio Đorđe Andrejević Kun i drugi. U splitskoj sredini našao je svoj novi dom njemački slikar Rudolf Bunk, bježeći pred Hitlerovim terorom iz svoje domovine. U Salonu su još 1937. godine napredni srednjoškolci, neki od njih danas istaknuti umjetnici, priredili svoju prvu zajedničku izložbu, koja je bila prihvaćena s neskrivenim simpatijama javnosti, a slikar Antun Zupa je na više svojih izložbi prikazao bijedu gradske sirotinje i ukazao na negativne strane ondašnjeg društva.¹ U takvoj sredini splitski su likovni stvaraoci dočekali okupaciju talijanskih fašista 1941. godine. Prvih dana oni se povlače u svoje ateljee i začas je potpuno zamro taj likovni život koji je do tada bujao i razvijao se punom snagom.

No, Komunistička partija Jugoslavije već prvih dana ustanka računa i na pomoć likovnih umjetnika. Stoga se već u srpnju 1941. godine okupila grupa splitskih studenata Akademije likovnih umjetnina u Zagrebu, koji su se prvih dana okupacije vratili u rodni grad i zajedno sa zagrebačkim slikarom Ivicom Lovrenčićem, tada scenografom splitskog Kazahšta i već članom Partije, stavili na raspolaganje ilegalnom partijskom rukovodstvu. Odmah zatim dobili su zadatak da rade linoreze za plakate, šablone za parole, zaglavke za ilegalni tisak, no, na žalost, u ratnom vihoru taj materijal je nestao, a ostao je tek u sjećanjima onih

¹ N. Bezic, *Likovne izložbe Splita, Split 1962.* — Ivan Galić i njegov salon, izdanje Galerije umjetnina, Split 1961.

koji su na njima radili. To su bili Mirko Ostoja, Ante Sitić, Raoul Goldoni, Nikola Ignjatović i već spomenuti Lovrenčić. Malo zatim ta grupa bila je osumnjičena od talijanskih vlasti, pa je tako sav kompromitirajući materijal morao biti spaljen u kući Raoula Goldonija, a Mirko Ostoja je početkom 1942. godine dospio u zatvor. Nakon izlaska iz zatvora, sljedeće godine, otišao je u partizane, najprije u Mosorski i potom u Mošečko-svilajski odred.

Okolo polovice rujna 1941. godine osnovan je u Splitu ilegalni odbor umjetnika, koji je okupljao književnike, likovne stvaraoce, glumce, muzičare i druge kulturne radnike, čija je djelatnost bila značajna već u prvim danima borbe protiv fašizma. Potkraj te godine, kad je talijanska vlast već organizirala svoj boravak u gradu i uspostavila upravu, prefekt Paolo Zerbino poziva splitske likovne umjetnike na suradnju, nudi studentska putovanja u Italiju i predlaže im da izrade neka djela za javne zgrade tadašnjih okupacionih vlasti, no svi odbijaju takvu suradnju. Sljedeći pokušaj bio je u lipnju 1942. godine, kad je talijanski Centar za kulturu organizirao izložbu likovnih umjetnika na kojoj je želio uz neke svoje umjetnike okupiti i sve splitske, pa su im čak i pozivi bili lično uručivani, uz potpis prijema. No, unatoč tome većina je poziv odbila, iako su bili svjesni posljedica koje takvo odbijanje nosi, tim više što su neki od njih bili i zaposleni u državnoj službi.

No u glavama tih kulturnih radnika antifašista, koji su se osim s neprijateljem borili i s raznim drugim životnim nedaćama, pa i bijedom, iskrsela je ideja da se kao protest na talijansku izložbu, koja je usprkos tome što je bila osakaćena ipak otvorena, uglavnom s djelima talijanskih likovnih stvaralaca, priredi jedna ilegalna izložba. Na toj izložbi bi se okupili svi oni slikari i kipari koji se nalaze u gradu i koji su vezani uz narodnooslobodilački pokret. Inicijativu za ostvarivanje izložbe dali su na jednom sastanku Centralnog odbora umjetnika slikar Antun Zupa i kompozitor Ivo Tijardović, koji se i sam bavio slikarstvom. Organizacija je zatim povjerena kiparu Marinu Studini, koji je između dva rata živio i radio u Beogradu, a tijekom 1941. godine se vratio u Split, gdje je njegova supruga Bira Meštrović posjedovala kuću u ulici Corso Italia, danas Ulica prvoboraca. Nakon svestranih razmatranja i konzultacija s Mjesnim komitetom, odlučeno je da se ilegalna izložba postavi upravo u toj kući, na prvom katu, u stanu u kojem je Studin stanovao sa svojom porodicom. Budući da se kuća nalazila u jednoj od prometnijih ulica, i u kući je imao ordinaciju jedan poznati fašistički zubar, bila je prikladna za primanje većeg broja posjetilaca, a da to ne postane nikome upadno. Osim toga Studin je posjedovao i veći broj djela likovnih stvaralaca koja nisu pripadala splitskom likovnom krugu, pa je i to bila svojevrsna zaštita od eventualne provale ilegalne izložbe. Sve pripreme bile su izvršene na vrijeme, slike uokvirene kod Ivana Galića, a otvorenje je uslijedilo 6. travnja 1943. godine na godišnjicu osnivanja Narodnooslobodilačkog odbora grada Splita. Izlagali su Vjekoslav Parać, Antun Zupa, Nikola Ignjatović, Rudolf Sabljčić, Ljubomir Nakić, Ivo Tijardović i Marin Studin, te posmrtno Ivan Lozica, kojeg su 27. ožujka te godine strijeljah fašisti u Lumbardi na otoku Korčuli. Izložba je bila

otvorena sve do prvog oslobođenja Splita u rujnu 1943. godine.² U proljeće te iste godine talijanski kulturni centar pokušao je ponovo organizirati izložbu likovnih stvaralaca u Splitu pod još većim pritiskom, ah i opet bez uspjeha.

Detalj s ilegalne izložbe održane u atelieru M. Studina u Tartaglinoj (sada Prvoboraca) ulici, u čast godišnjice osnivanja Gradskog NOO-a, 6. travnja 1943.

U međuvremenu splitski srednjoškolci, koji su imali afiniteta prema likovnom stvaralaštvu, studenti Akademije za likovnu umjetnost i mladi likovni umjetnici odlaze u partizane. Tako je otišla Cvijeta Job i odmah počela raditi u Agitpropu Pokrajinskog komiteta za Dalmaciju na oslobođenom teritoriju, a kao borac u jedinicu odlazi i studentica Vojka Ružić, da bi kasnije bila prebačena na rad u Agitprop Okružnog odbora za Biokovo, gdje je radila na opremanju raznog tiskanog materijala crtežima i inicijalima. Jednako tako i Joko Knežević odlazi iz rodne

⁵ N. Bezić-Božanić, Ilegalna izložba likovnih umjetnika u Splitu 1943. godine, *Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta* 3, Split 1975, 723–728. — Popisu poznatih slika s ilegalne izložbe treba dodati i dva akvarela Vjekoslava Paraća, koja su kupljena na toj izložbi od obitelji Segvić, a danas se nalaze kod Mira Segvića u Splitu. To su »Masline«, 420 mm x 650 mm, sign. Vj. Parać 1. d. u., i »Kupačice« 350 X 250 mm.

Rogoznice u Mosorski odred pa se iz tog razdoblja sačuvala i njegova poznata karikatura pod naslovom »Mosorska partizanska četa«. On je najprije radio opremu lista »Naš glasnik«, koji je izdavao Agitprop Okružnog komiteta za srednju Dalmaciju, a od lipnja 1943. godine kad je u jednoj pojati na Mosoru počela izlaziti »Slobodna Dalmacija«, glasilo Jedinog narodnooslobodilačkog fronta Dalmacije, radi kao njen prvi ilustrator.³ Nakon izlaska iz zatvora, u koji je dopao 1942. godine, odlazi u partizane i kipar Mirko Ostojica gdje je jedno vrijeme bio borac u odredima, a početkom 1944. godine povučen je iz jedinice na rad u Agitprop Oblasnog komiteta za Dalmaciju, koji je u to vrijeme bio na otoku Visu.

U prosincu 1943. godine u oslobođenom Hvaru održana je Prva konferencija kulturnih radnika Dalmacije, pa se tu okupilo i više splitskih likovnih stvaralaca. To su bili Rudolf Bunk, Nikola Ignjatović, Antun Kostović, s otoka Drvenika kod Trogira, Joko Knežević, Živko Kljaković, Ljubomir Nakić, Bartul Petrić, Vojka Ružić i Marin Studin. Od slikara izvan Splita bio je još Zika Vlajnić iz Beograda i Adelina Bakotić iz Solina, njegova supruga, također slikarica. Jedan od važnih zaključaka tog skupa bila je preporuka svim narodnooslobodilačkim odborima da usprkos ratnim razaranja nastoje sačuvati kulturno naslijeđe. Stoga su odmah nakon Konferencije, zbog predstojećeg njemačkog napada na otok Hvar, velika renesansna slika »Posljednja večera« iz Franjevačkog samostana i ostale dragocjenosti prenesene preko otoka Visa u Italiju, gdje su bile pohranjene do konačnog oslobođenja Dalmacije. Propodjel Oblasnoga narodnooslobodilačkog odbora za Dalmaciju zadužio je slikara Vjekoslava Paraća za njeno pakovanje i čuvanje.⁴

U prosincu 1943. Oblasni komitet za Dalmaciju donio je odluku o povlačenju na otok Vis, a malo zatim donesena je i odluka o njegovoj obrani. Tih dana, na prijelazu iz stare u novu, 1944. godinu, na otoku se našao i veći broj likovnih stvaralaca, koji su pristizali iz raznih krajeva naše zemlje. Oni su uglavnom bili raspoređeni na razne dužnosti. Preko Italije, u zbjeg u El Shatt otišli su Rudolf Bunk, Živko Kljaković, Ljubomir Nakić, Vojka Ružić, Mato Radmilović i Ante Šišić. Oni su bili okupljeni u likovnoj sekciji Kulturno-informativnog odbora zbjega, a njihov doprinos u organiziranju života u zbjegu, gdje se nalazilo više tisuća izbjeglica, bio je velik. Svojim crtežima iz života zbjega i narodnooslobodilačke borbe u domovini oplemenjivah su stranice dnevnika »Naš list«, a posebno se posvećivala pažnja ilustracijama »Pionirskog priloga« koji je povremeno izlazio u sklopu spomenutog dnevnika. Općenito, uloga tih stvaralaca u zbjegu bila je višestruka. Nadopunjavali su crtežima i karikaturama zidne novine, koje su bile smještene po svim logorima i čijoj se opremi obraćala velika pažnja, ukrašavali su šatore

³ J. Knežević, *Mali razgovori*, Split 1964. — O. Maruševski, *Likovni elementi u opremi periodične štampe NOB-a u Dalmaciji 1943. s osobitim obzirom na hektografske listove*, *Zbornik IHRPD 3*, Split 1975, 739—758.

⁴ C. Fisković, *Zaštita i popravak spomenika u Dalmaciji 1945—1949. zbornik zaštite spomenika knj. I, sv. 1*, Beograd 1951, 160—187. — *Isti*, *Dalmatinski spomenici u toku rata*, *Zbornik IHRPD 3*, Split 1975, 661—670.

u kojima su se održavali sastanci i priredbe, crtežima odgojno djelovali na socijalnu higijenu, jer je djelomično nepismeni narod lakše prihvaćao crtež i on mu je više govorio od pisane riječi i prihvatljivije objašnjavao osnovne pojmove reda, koji je trebao održavati u šatorima i oko njih. Tu su bili i razni plakati za priredbe, sletove, takmičenja i sastanke, ukrašeni crtežima i ispisani tehničkim slovima na običnom povećem papiru, ali s ukusom i jasnom porukom, jer je pomanjkanje materijala bilo veliko.

Međutim, likovni stvaraoci su dali svoj najveći prilog prosvjetnom radu. Predavali su na raznim tečajevima i školama, jer se likovnom odgoju pridavao značaj već od najmlađih polaznika vrtića pa sve do srednjih škola. Na velikoj izložbi u Kairu, koja je prikazivala čitavu djelatnost zbjega, izlagali su svoje radove i likovni stvaraoci, a kasnije su te radove donijeli u domovinu, pa se mnogi danas nalaze u zbirkama Muzeja narodne revolucije ili kod pojedinaca. Početkom 1945. tiskana je u Kairu i prva početnica, koja je bila neophodno potrebna za školsku nastavu prvih razreda, pa čak i za brojne analfabetske tečajeve. Njene ilustracije u boji naslikala je splitska slikarica Vojka Ružić zajedno s likovnim pedagogom Komižaninom Kuzmom Vitaljićem.⁵

U malom talijanskom mjestu Cozanu kod Monopoli ja, u kući dra Francesca Paula Affatija djelovala je prva partizanska umjetnička kolonija tijekom 1944. godine. U relativnom miru i daleko od ratnih zbivanja stvarali su istaknuti slikari Oton Postružnik, Marijan Detoni, Đuro Tiljak, Oskar Herman, koji je do pada Italije bio u koncentracijskom logoru Feramonti, te Zika Vlajnić i supruga mu Adelina Bakotić. S njima je bio splitski kipar Marin Studin, koji je ujedno vršio dužnost ekonomista u toj grupi. On je u prosincu 1943. godine razriješen dužnosti kod Komande srednjodalmatinskog područja i upućen na novu dužnost u kulturno-prosvjetnu grupu na otoku Vis, a odatle u Italiju. Iz vremena njegova boravka u Italiji u umjetničkoj koloniji sačuvala se knjiga izdatka i primitaka koju je on vodio, a iz nje se vidi koji je materijal nabavljen i koje su im bile potrebe. Sto je Studin radio u toj koloniji nije danas moguće utvrditi, no to su zacijelo skice sa sadržajem iz narodnooslobodilačke borbe, prema kojima je nakon povratka u Split krajem 1944. i tijekom 1945. godine izradio više drvenih reljefa.⁶

Najveća grupa splitskih likovnih stvaralaca ostala je na otoku Visu. Oni su bili uglavnom okupljeni oko Propagandnog odjela Oblasnog narodnooslobodilačkog odbora za Dalmaciju, a radili su na j različiti je poslove od izrade plakata, opremanja dvorana za skupove, tiskanja raznih novina, brošura, letaka, do samostalnog stvaralaštva. To su bili Mirko Ostojica,

⁵ N. Bezić-Božanić, Likovno-pedagoški rad u El Shattu, pročitano na znanstvenom skupu »Kulturno-prosvjetna djelatnost u jugoslavenskom zbjegu u El Shattu« (u tisku).

⁶ Objava Marina Studina kojom se upućuje na dužnost u Vis. — Grupa umjetnika — Cozano. Objava Marina Studina da oputuje 26. studenog 1944. godine u Bari radi nabavljanja potrebnog materijala za rad u koloniji. — Zapisnik o primopredaji zgrade u Cozanu za potrebe likovne kolonije. — Grupa umjetnika Cozano, dne 22. X 1944. Opravdanje troškova za kupovinu materijala i za dnevne potrebe te lične potrebe grupe umjetnika u Cozanu za vrijeme od 20. I do konca oktobra 1944. Muzej narodne revolucije, Split.

Neven Šegvić, Vjekoslav i Dalibor Parać, Milan Tolić, Bartul Petrić, Dušan Stanojević, Cvijeta Job, Ljubo Ivančić i Nikola Ignjatović. Između njihove raznovrsne djelatnosti treba izdvojiti rad slikara Milana Tolića na izradi crteža za početnicu koja se tiskala latinicom i ćirilicom u Bariju, kameni grb Nove Jugoslavije koji je kratko vrijeme nakon II zasjedanja AVNOJ-a isklesao iz kamena kipar Mirko Ostoja i postavio ga na kuću u viškom predjelu Kut, gdje je bilo sjedište Oblasnog narodnooslobodilačkog odbora za Dalmaciju, te uređenje starog arsenala u Hvaru za Prvu konferenciju Jedinствene narodnooslobodilačke fronte Dalmacije, 10. listopada 1944. godine. Od toga neuglednog prostora, koji je do tada služio kao skladište, trebalo je urediti prikladnu dvoranu što će moći primiti veći broj delegata iz svih krajeva Dalmacije, koji su pristizali s oslobođenih i neoslobođenih područja, predstavnike Nacionalnog komiteta, AVNOJ-a, ZAVNOH-a, VIII korpusa, Štaba Mornarice NOVJ i mnoge istaknute ličnosti. Idejno rešenje dao je arhitekt Neven Šegvić, a likovni stvaraoci su izradili sav dekor zajedno s velikim portretima maršala Josipa Broza Tita, Vladimira Nazora i svih predstavnika savezničkih sila.⁷

Split je oslobođen 26. listopada 1944. godine, pa su se likovni stvaraoci vratili u svoj grad. Time je završena njihova djelatnost unutar grupe, ali su zato bili raspoređeni na druge dužnosti. Međutim, zajednički im je zadatak još bio da okupe sve likovne stvaraoce koji su se tih kasnojesenskih dana našli u oslobođenom Splitu i da prirede izložbu radova nastalih tih ratnih godina. Na prvom sastanku, prema sačuvanom zapisniku održanom 29. studenog 1944. godine, bili su prisutni: Marijan Detoni, Đuro Tiljak, Franjo Mraz, Marin Studin, Vjekoslav Parać, Antun Župa, Branko Kovačević, Oton Postružnik i Mirko Ostoja. U radni odbor za organizaciju izložbe ušli su Tiljak, Parać i Župa, postava izložbe povjerena je Zupi, Hermanu i Kovačeviću, za plakat i katalog bili su zaduženi Studin, Mraz i Postružnik, a Ostoja je na sebe preuzeo da dopremi u Split radove strijeljanog kipara Ivana Lozice. Na slijedećem sastanku obvezao se drug Radović iz Mjesnog narodnooslobodilačkog odbora da će se dogovoriti s Ivanom Galićem, čiji je umjetnički salon za to bio najpodesniji, o postavi izložbe. Galić je trebao preuzeti i sve tehničke poslove oko postave izložbe, a umjesto Postružnika i Mraza, koji su morali oputovati, taj posao je sa Studinom preuzeo Neven Šegvić. Kipara Antu Ivaniševića poslali su u međuvremenu u Korčulu da se poveže s povjesničarom umjetnosti Vidom Mihčićem radi sakupljanja radova pokojnog Lozice. Izložba je otvorena 23. prosinca, ali ne u salonu Ivana Galića, jer je taj prostor bio premalen da primi sve prispijele radove, već u dvoranama na »Prokurativama«. Od splitskih slikara izlagali su: Nikola Ignjatović, Cvijeta Job, Branko Kovačević, Riko Marasović, arhitekt, Mirko Ostoja, Dalibor i Vjekoslav Parać, Bartul Petrić, Marin

⁷ N. *Bezif-Boianii*, Likovni umjetnici pri Oblasnom narodnooslobodilačkom odboru Dalmacije, *Kultura i umjetnost u NOB-u i socijalističkoj revoluciji u Hrvatskoj, Zbornik*, Zagreb 1975, 295–300. — *Ista*, Doprinos djelatnosti kulturno-umjetničkog odjela ZAVNOH-a u Šibeniku, *Zbornik IHRPD 4*, Split 1978, 819–825.

Studin i Antun Zupa. Stvaraoci iz zbjega u El Shattu nisu još stigli u oslobođeni grad, pa će oni izlagati tek na ljeto 1945. godine na Prvoj izložbi umjetnika partizana u Zagrebu.⁸

Doprinos likovnih stvaralaca svih generacija, od najstarijih do najmladih, bio je vrlo bogat i raznovrstan, ali je bio i takve vrste da je ostao najvećim dijelom anonimn. Rijetki su podaci o pojedinačnom radu zabilježeni samo u dnevnom tisku El Sbatta. No, važno je to njihovo sudjelovanje i djelatnost u radu za opću stvar, za zajedništvo, koje je u tim časovima bilo najvažnije i bez kojeg sav taj rad ne bi imao pravu dimenziju. Brojni crteži, akvareli i tempere splitskih likovnih stvaraoca, razasuti po muzejima i galerijama Jugoslavije a nastali tijekom narodno-oslobodilačke borbe, dokaz su njihove želje za vlastitom afirmacijom unutar tog velikog kolektivnog rada. Oni će ostati vječni svjedoci njihove djelatnosti u danima kad su naši narodi i narodnosti stvarah svoj vlastiti put k boljoj budućnosti.

⁸ N. *Bezli-Božanić*, Izložbe umjetnika partizana u Dalmaciji, u knjizi Hvarska konferencija 1943—1973, Split, 1976, 139—158. — Zapisnici sa sastanaka likovnih umjetnika, Muzej narodne revolucije Split. — Na staru godinu 1944. održan je u Splitu sastanak likovnih stvaralaca koji su se za stalno vratili u Split i tu se nastanili. Prisutni su bili: Antun Zupa, Vjekoslav Parać, Mirko Ostojica, Marin Studin, Nikola Ignjatović i Branko Kovačević. Na tom sastanku bilo je zaključeno da se formira grupa likovnih umjetnika u sklopu Kluba kulturnih radnika, pa se zбо toga saziva i širi sastanak 3. siječnja, s tim da se izabere uprava. Dnevni red je bio: A. Zupa — Uvodna riječ; Jure Franičević Pločar — Kratki politički pregled; M. Studin — Od hvarske konferencije 1943. do Kluba kulturnih radnika Hrvatske; biranje rukovodstva likovne sekcije; razno. Zapisnik je potpisao u ime likovnih umjetnika Zupa, a u ime Kluba Kulturnih radnika njegov sekretar Marin Studin. — Muzej narodne revolucije — Split.

ANDRIJA KRIZEVIC-DRINA

SPLITSKI SPORTISTI U NOB-u 1941—1945. GODINE

Da bismo mogli sagledati i shvatiti otpor naših sportista fašističkoj najezdi 1941—1945, pokušat ćemo dati kratki pregled nekih aktivnosti sportskih društava u nekoliko osnovnih točaka:

1. Zahvaljujući utjecaju i ugledu Komunističke partije Jugoslavije koji je imala u Sphu u predratnom periodu, svi sportski kolektivi u gradu i općini s dolaskom fašističkih okupacijskih snaga prekinuli su svoju sportsku aktivnost.

Na osnovu direktive CK KPJ, CK KPH, Pokrajinskoga i Gradskog komiteta Komunističke partije, članovi Partije, kandidati Partije, članovi SKOJ-a i USAOH-a, te većina rodoljuba iz sportskih klubova odazvali su se njezinu pozivu i stupih u otvorenu borbu protiv fašizma.

2. U većini klubova najviše se isticala svojom djelatnošću i aktivnim radom organizacija SKOJ-a, koja je bila glavni tumač politike KPJ i igrala značajnu ulogu u pokretanju idejnog-političkog i sportskog života među omladinom u predratnom periodu.

Skojevci su bili i u toku narodnoslobodilačkog rata u prvim redovima, boreći se protiv fašističke strahovlade i terora, te stoga nije nikakvo čudo što je najviše žrtava bilo baš iz redova mladih komunista.

3. Grad Split i splitska općina prije rata, a naročito u toku narodno-oslobodilačkog rata, postali su bastion, kula otpora fašizmu i okupatoru, zahvaljujući, u prvom redu, utjecaju i ugledu Komunističke partije Jugoslavije, koja je u burnim revolucionarnim danima jedina ustala da brani nacionalne i klasne interese radnog naroda.

Narod ovog kraja, a naročito mladi naraštaj, uvidio je da jedino komunisti vode otvorenu borbu protiv fašističkog okupatora i objeručke je prihvatio poziv na otpor.

U prvim redovima su se našli i sportisti.

4. S područja općine Split poginulo je oko 3720 boraca, a od toga 421 sportist, što je 11% od svih poginulih, odnosno svaki deveti poginuli borac bio je sportist.

Normalno je da su pečat zbivanja u klubovima dali članovi Kompartije i SKOJ-a, koji su se angažirali da mobiliziraju i ostale sportiste da stupe u borbu protiv fašističkog ugnjetavanja i domaćih izdajnika.

Oni najbolji, najagilniji i najodaniji nalazili su se u prvim redovima i njihova je najveća zasluga što su se splitski sportisti, u tako velikom broju našli na strani NOP-a, a kasnije i u oružanoj borbi u NOV.

Iako su za oslobodenje naše zemlje iz redova sportista pali divni omladinci, ipak moramo spomenuti izvjestan broj mladih članova KPJ i SKOJ-a koji su svojim zalaganjem i ljubavlju prema Partiji i svom narodu zaslužili da ih istaknemo:

— narodni heroji Ante Jonić i Vlado Bagat,

— Bruno Ivanović, Silvestar Batina, Bordano Kurir-Borovčić, braća Borozan, braća Santini, braća Bagat, Kazimir Varda, Drago Britvić, Tonči Cerina, Veljko Subota, Ljubo Uvodić, Ilija Aljinović, Petar Čolović, Ljubo Mandić, Tomislav Cokarić, Nenad Ravlić, Boris Parać, Kaja Gizdić, Boško Vuletin, sportisti iz Prvoga splitskog odreda, sportisti strijeljani u Trogiru, sportisti sa šibenskog procesa i ogromna plejada mladih sportista spomenutih u pregledu poginulih u toku narodnoslobodilačkog rata.

U ovom se osvrtu ne mogu svi spomenuti, ali je svaki zaslužan za plodove današnjice na svoj način.

Svaki je dao svoj udio.

Da bi se vidjelo kako su talijanski fašisti gledali na otpor naših naroda, dovoljno će biti ako navedem isječak iz njihove štampe.

List »Popolo di Spalato« od 4. II 1942. godine, nakon što su splitski omladinci-antifašisti bacili flašicu crnila na talijanska imena naših ulica, piše:

»Mi smo narod kamena (...)

Počinitelji geste dostojne prezira, svakako spadaju u narod šatora. Mi, narod kamena, uvijek smo vodili narode šatora, do potrebe, ukrotili smo ih!«*

5. Talijanski okupator u svojoj »civilizatorskoj« misiji u ime »kamen« kulture, nije birao sredstva da bi ugušio i spriječio val narodnog ustanka, pravednu borbu naših naroda.

Hapšenja, mučenja, ubijanja, strijeljanja i bombardiranja nezaštićenog naroda Dalmacije bila su za okupatora kulturna akcija.

Veliki je broj sportista koje su na taj način likvidirali talijanski fašisti i njihove sluge — ustaše i četnici.

Mada još nije utvrđen precizan broj sportista koji su pali kao žrtve fašističkog terora, naročito u Splitu, Zrnovnici, Mravincima i K. Sućurcu, ipak moramo spomenuti najistaknutije pojedince:

Drago Balić, Petar Cecić, Duško, Jure i Jozo Mrduljaš, Vice Dudan, Ante Rilov, Ante Cerina, Silvestar Batina, Edo Dolči, Fedo i Nebojša Borozan, Toni Radica, Petar Colović, Radimir Pavić, Ignacij Brajević, Edo Ferderber, Božo Ajduković, Milivoj Jelaska, Dušan Kažimir, Sime

* Nakon bačene bombe na talijansku vojnu glazbu, fašisti su svojim pisanjem nastojali da nas prikažu »neciviliziranim- i »primitivnim« pobunjenicima.

Krstulović, Stjepan Polić, Božo Puljas, Nikša Purišić, Ante Zelić, Duško Frua, Mirko Dujmić, Jozo-Ika Ružić, Petar Sirišćević, Bogdan SardeLić, Nikola Trebotić, Ante Vrdoljak, Karlo Vušković, dr Marin Jurčev.

6. Nekoliko poznatih sportista, članova RNK »Split«, koji su istodobno bili istaknuti rukovodioci Ursovih sindikata, nenasadni režim vladavine Cvetković-Maček uhapsio je 1939—1940. godine i bez sudeња zatvorio u kaznionicu Lepoglava. Dolaskom okupatora predani su ustašama Ante Pa veliča, koji su ih zatvorili u zloglasni logor Nova Gradiška. Nakon mučenja i zlostavljanja iscrpljeni gladu dočekali su smrt.

Strašnom i jezivom smrću izdahnuli su: Vinko Aljinović, Josip Antonini, Ivan Benevoli, Niko Podrug, Josip Treursić. Petar Cević bio je pušten iz logora i u Zagrebu ponovno uhapšen i obješen.

Duško Mrduljaš je odveden iz Lepoglave u nepoznatom pravcu i tu mu se izgubio svaki trag.

7. Kada bismo vršili strogu selekciju za grad Split, ne bismo pogriješili ako bismo izdvojili četiri kluba koji su se svojim djelovanjem naročito isticali: RNK »Split« (Split), RNK »Nada« (Split), JSK »Krupa« (Split) i »POSK« (Split).

U tim je klubovima naša Partija imala potpun utjecaj i, bez obzira na represalije koje je vršila režimska vlast, rad Partije se kontinuirano osjećao s vidnim i uspješnim rezultatima, a to se najviše i najbolje odrazilo u toku našeg narodnooslobodilačkog rata, kada se ogromna masa sportista, baš iz tih sredina, oduševljeno odazvala pozivu Komunističke partije za borbu protiv fašističkog zavojevača.

Ostali klubovi pred samu okupaciju prihvatili su liniju KPJ i pridružili se otporu fašističkom osvajaču.

Iako je okupator pokušavao svim sredstvima da pridobije pojedina rukovodstva klubova za suradnju, s ponosom spomenimo i istaknimo da su fašisti u tome doživjeli potpun neuspjeh.

8. Moramo spomenuti izvanrednu ulogu i veliku vrijednost, u periodu okupacije, odlaska rukovodstva i igrača NK »Hajduka« (Split) u redove NOV.

Od momenta kada je stupio na novooslobodeni teritorij, odnosno na otok Vis, »Hajduk« je postao prvi klub NOVJ a kasnije i Jugoslavenske armije.

»Hajduk« je svojim nastupima u Italiji i na Bliskom istoku širio istinu o uspjesima NOV u borbi protiv okupatora i njegovih slugu i dostojno reprezentirao novu, Titovu Jugoslaviju.

9. Plamen nacionalne i socijalne svijesti i u ostalim sportskim kolektivima je pomalo tinjao te možemo slobodno podvući da je od prvih dana okupacije Splita, odnosno Dalmacije, od momenta pojave fašističke čizme na našem tlu došlo do aktivnog otpora i borbe protiv okupatora u svim klubovima.

To je jedan divan primjer i dokaz ljubavi prema rodnoj grudi, te pobjeda pravilne politike Komunističke partije Jugoslavije koju je vodila za vrijeme narodnooslobodilačkog rata.

O učešću i doprinosu Dalmacije i grada Splita u našoj socijalističkoj revoluciji najljepšu ocjenu je dao drug Tito, u Splitu, 26. srpnja 1946. godine :

»Osjećam se neizmjereno srećan što mogu ovdje, u gradu Splitu da izručim pozdrav narodu Dalmacije, da izručim pozdrav herojskom gradu Sphu, koji je u ovoj veličanstvenoj borbi dao zaista vehki i neočjenjiv prilog za pobjedu naše stvari.

Grad Split, iako je bio okupiran, nije bio pokoren. To nas je napajalo ponosom na naš Split, na naše Dalmatince.«

SPORTISTI — NARODNI HEROJI

Vlado Bagat — JŠK »Vuk« (»Majstor s mora« — Split); Ante Jonić »Piola« — RNK »Nada« (Split); Ante Jurjević-Baja — RNK »Split« (Split) ; Vicko Krstulović — RNK »Split« (Split) ; Ante Roje — RNK »Split« (Split).

PREGLED BROJA PALIH SPORTISTA OPĆINE SPLIT U NOR-u 1941--1945. GODINE

ASK — Split	10	»Mosor« — Zrnovnica	71
»Aurora« — Split	2	»Nada« — Split	15
»Cyklo« — Split	5	»Omladinac« — Vranjic	6
»Dalmacija« — Split	3	POSK — Split	34
»Dalmatinac« — Split	3	»Primorac« — Stobreč	6
GOSK — K. Gomilica	11	»Sloga« — Mravince	34
»Gusar« — Split	7	»Sokol« — Split	24
»Hajduk« — Split	8	»Solin« — Solin	14
HVK — Split	9	»Split« — Split	86
»Iskra« — K. Kambelovac	6	»Šah« — Split	3
»Jadran« — K. Sućurac	40	»Tenis« — Split	2
»Jadran« — Split	6	»Uskok« — Klis	5
»Jedinstvo« — Srinjine	2	»Val« — K. Stari	11
»Krupa« — Split	21	»Vuk«	
»Labud« — Split	8	(»Majstor s mora«) — Split	11
»Mosor« — Split	14		

ODLIKOVANI SPORTSKI KLUBOVI

VK »Gusar« (Split) — Ordenom zasluga za narod sa srebrnim zrakama ;

NK »Hajduk« (Spht) — Ordenom zasluga za narod sa srebrnim vijencem, Ordenom bratstva i jedinstva sa zlatnim vijencem, Plaketom pokreta slobodne Francuske, Zlatnom značkom SOFK-e Jugoslavije;

RNK »Split« (Spht) — Ordenom zasluga za narod sa zlatnim vijencem ;

NK »Val« (Kaštel Stari) — Zlatnim grbom grada Sphta.

VESELJKO HULJIC

JEDINICA-KOLEKTIV »HAJDUK—NOVJ«*

U proljeće 1911. u Splitu su podržane inicijative grupe studenata, koji su se školovali u Pragu,¹ te je za propagiranje nogometne igre ubrzo osnovan Hrvatski sportski klub (HSK) »Hajduk«. Naziv mu je simbolizirao otpor pučanstva austro-ugarskoj vlasti i od njih favoriziranoj gradskoj vrhuški »autonomaša-talijanaša«.² Uspjesi novoosnovane momčadi do prvoga svjetskog rata poticali su rodoljublje Splitskana i stanovništvo cijele Dalmacije, što vlasti pritiscima nisu mogle prigušiti te su zabranile djelovanje kluba.³

Između dva svjetska rata obnovljeni »Hajduk« smatran je za jednu od najvršnjih jugoslavenskih nogometnih momčadi, koja je nizala brojne uspjehe i širila spoznaju o vrijednostima i vrlinama svoga užeg i šireg zavičaja u zemlji i u 33 države na 4 kontinenta/* Veliki doprinos tome davali su i članovi klupske uprave. U političkom pogledu ona je slijedila preovladavajuće trendove građanskih slojeva, podložnih utjecajima Hrvatske seljačke stranke (HSS). Ah vodila je računa da djelovanje kluba bude u skladu s pozitivnim stremljenjima mnogobrojnih pomagača, privrženih simpatizera i navijača, čija su opredjeljivanja bila rodoljubiva i, pretežno, socijalno-revolucionarna. Stoga je »Hajduk« razvijao prisne

* Osnova za ovaj rad bili su dokumenti iz pojedinih arhiva (IHRPD Split, IHRPH Zagreb, AVII Beograd, IPIRP Beograd) i muzeja narodne revolucije (MNR Splita i Visa), te djela: Nogometni klub »Hajduke« — Split 1911—1951, izd. »Hajduka«, Split 1951. — Prema njima je pisana i tema »Središte sportskih aktivnosti i jedinice-kolektiva »Hajduk-NOVJ«, str. 310—315 u knjizi V. Huljić, Vis 1941—1945, izd. IHRPD Split, 1979. Za tu knjigu i ovaj rad upoređivani su podaci: S. Kvesić, Dalmacija u NOB-i, Zagreb 1960, D. Gizić, Dalmacija 1944—1945, Zagreb 1964, S. Eterović, Ratnim stazama »Hajduka«, izd. NK »Hajduk«, Split 1974, te oni iz publicistike. Naivazniji dokumenti za tematiku o »Hajduku-NOVJ« nalaze se u arhivi IHRPD u Splitu, a vode se pod signaturama: HAJD 69/1—144 odn. i 70/145—315. Ovaj prikaz je sažetak opširnijeg rada pod istim naslovom, koji je polovicom 1979. uručen IHRPD i koji se čuva u njegovoj arhivi.

¹ NK »Hajduk«, navedeno djelo, 15, za najaktivnije, tada studente a kasnije istaknute stručnjake, navodi: inž. arh. Fabijana Kaliternu, inž. Lucijana Stelu, inž. Ivana Sakića i inž. Vjekoslava Ivaniševića.

² Isto, 15 i 16, objašnjava se zašto je prof. Barać cijenjen među srednjoškolskom omladinom i pučanstvom, sugerirao naziv »Hajduk« za HSK iz Splita (splitski autonomnaš-talijanaši su svoj klub nazvali »Calcio«), kao simbol otpora i poticaja u borbi za nacionalnu slobodu protiv aspiracija tuđinskih vlasti i njihovih slugu i za što izrazitiju upornost za postizanje uspjeha u sportskim natjecanjima.

³ Isto, 18—24, za period do početka prvoga svjetskog rata.

⁴ Isto, 25—74, za period do početka drugoga svjetskog rata.

odnose s mnogim naprednim klubovima i udruženjima, povezujući svoju sa sudbinom pučanstva Dalmacije i svih naroda i narodnosti Jugoslavije.

***

Talijanski okupatori-aneksionisti od lipnja 1941. bezuspješno su nastojali da »Hajduk«, pod nazivom A. C. »Spalato«, uključe u natjecanja svoje državne nogometne lige. Stoga je djelovanje kluba zabranjeno, a njegova imovina rekvirirana. Splitska rukovodstva NOP-a usmjerila su (u 1942.) dio članova uprave i igrača da osnuju tajni akcioni odbor — komitet »Hajduka«, koji će među pomagačima i navijačima poticati širenje aktivnog otpora Talijanima i doprinosti svestranijem razvitku NOB-a.⁵ Takve djelatnosti doprinosile su odazivu dobrovoljaca i među brojnim simpatizerima i navijačima kluba te stvarale slične preduvjete i među igračima, uz intenziviranje priprema za njihov odlazak u NOP i NOVJ.⁶ U većoj mjeri to je ostvareno prije i za procesa razoružavanja talijanskih posada, do 9. rujna 1943, i naknadno za borbi radi obrane Splita.⁷

Zaključno do 11. rujna u NOVJ stupilo je 14 igrača i funkcionara »Hajduka«,⁸ a do 10. studenoga 1943. još 3 igrača.⁹ U jedinicama 8. korpusa NOVJ bilo je igrača i iz drugih dalmatinskih klubova, a očekivalo se da će doći i do njihova novog priliva iz priobalnih gradova i naselja na otocima. Pošto su Nijemci i ustaše blokirali zauzete gradove, ilegalne organizacije NOP-a pripremale su uvjete za upućivanje novih dobrovoljaca, a oblasna i druga niža rukovodstva djelovala su da se u naseljima na oslobođenim područjima i u jedinicama razvijaju i sportsko-natjecateljske aktivnosti.

***

⁵ B. Leontić, Split 1941, bibl. Svedočanstva, kolo n. knj. 3, Beograd 1960, 187—190; S. Kvesić, nd, 140—145; iznose više podataka o stanju u Splitu za talijanske okupacije.

⁶ Ili *popolo di Spalato* je dnevnik koji su talijanski fašisti izdavali u Splitu. U broju od 14. lipnja 1942. opisuje kako su talijanske vlasti pozvale nogometaše »Hajduka« da u 18 sati dođu na igralište »Bruno Mussolini« (tj. »Hajdukovo«, rekvirirano za talijanske potrebe) s namjerom da ih privole da se učlane u njihov nogometni klub »Calcio«, prijeteci im protunjerama. Najveći broj hajdukovaca, nogometaša drugih predratnih splitskih klubova, nije se odazvao »prozičeci okupatorovih vlasti i sportskih funkcionara.

⁷ AVII, sign. CK HRV-26/787, od 28. kolovoza 1943, odnosno CK HRV-26/788—792, od 29. kolovoza 1943, su izvještaji PK KPH za Dalmaciju upućeni CK KPH, u kojim se iznosi više pojedinosti vezanih i za ovu problematiku.

⁸ IPIRP Beograd, fond »Stampa u NOB«, list *Slobodna Dalmacija*, god. n. br. 28, od 16. rujna 1943, str. 1—2, za zbivanja u Dalmaciji za vrijeme kapitulacije Italije i izravno poslije.

⁹ IHRPD, sign. HAID 70/306, prema kojem dokumentu su zaključno do 11. rujna 1943. u NOVJ stupili: Zivko Lovre Drašković, mesarski radnik; Vlado Pavla Kaliterna, instalater-mehaničar; Veljko Petra Subašić, elektromehaničar; Tonči Radovniković, instalater-mehaničar; Mladen Jerka Berković, učitelj; Vene Bonaventure Paric, šofer; Ivan Dinka Peršić, strojar; Ante Ante Antonini, bojarsar; Ljubo Jakova Kokeza, završeni dak srednjotehničke škole; Hrvoje Marina Culić, sa završenom trgovačkom akademijom; Anđelko Danijela Marušić, namještenik; dr. Sime Mihovila Poduje, pravnik (potpredsjednik predratne uprave HSK »Hajduka«); Vinko Spira Jelaska, bojarsar; i Marko Pavla Visković, namještenik. AVII, sign. CK HRV 26/711—712, od 9. rujna 1943, i sign. CK HRV 30/11, od 14. rujna 1943, također pružaju slične podatke.

⁹ IHRPD, isto, »Popis Hajdukovih igrača sa podacima« ukazuje da su 10. studenoga 1943. u NOVJ stupili: Josip-Jozo Duje Matošić, bojarsarski obrtnik; Frane Duje Matošić, električar; i Dušan Ilije Bjelanović, brijač. R. Kovačević, u članku Pod pravom zastavom, *Nedeljna Dalmacija* od 10. rujna 1977, 16, iznosi sjećanja Jozje Matošića.

U oslobođenom Livnu oblasna rukovodstva za Dalmaciju usmjeravaju dra Simu Poduju (poručnika NOVJ na radu u Intendaturi 8. korpusa, ranijeg potpredsjednika uprave »Hajduka«) i Antu Muljačića (partizana-borca, ranijeg igrača »Hajduka«) da kontaktiraju s borcima, ranijim nogometašima, radi njihova okupljanja i osnivanja jedne reprezentativne korpusne momčadi, da potiču osnivanje nogometnih momčadi pri štabovima divizija i brigada koje bi, u zatišju borbenih aktivnosti, odigravale međusobne utakmice s mjesnim klubovima. Poduzimane su mjere i za razvijanje drugih sportskih aktivnosti te raznovrsnih kulturno-prosvjetnih i umjetničkih djelatnosti. No, provođenje tih zamisli na široj osnovi nije bilo moguće ostvariti zbog pojačanih njemačkih ofenzivnih aktivnosti u unutrašnjim i obalno-otočnim područjima Dalmacije.¹⁰

»Hajduk-NOV« u Monopoliju, u Italiji, srpnja 1944.

Stjecanjem okolnosti najveći broj u NOVJ prisutnih ranijih istaknutijih nogometaša »Hajduka« i dragih klubova nalazio se u jedinicama 1. dalmatinske udarne brigade i drugih brigada 26. dalmatinske divizije, glavnina čijih snaga je od polovine studenoga 1943. bila angažirana na obranu Hvara. Tada su improvizirane nogometne momčadi pojedinih brigada. Momčad 1. dalmatinske udarne brigade u svom prvom natjecanju u Jelsi pobijedila je rezultatom 7:1 momčad 11. dalmatinske brigade. Za slijedeći susret, u Starom Gradu, žene i djevojke tog mjesta za jednu noć izradile su dresove za »Hajduka« kao momčad 1. dalmatinske udarne

¹⁰ F. Trgo, Kapitulacija Italije i plan njemačke operacije »Achse-«, VIG 4/1956, 92. i dalje, daje više podataka o njemačkim ofenzivnim aktivnostima na području Dalmacije u jesen 1943.

brigade, koja je tada s odabranom momčadi polaznika vojnih tečajeva postigla tek neodlučan (2:2) rezultat.¹¹

Dalja nastojanja bila su da se pri Štabu 26. divizije, (kojem je tada privremeno, a kasnije i stalno podređena i 1. dalmatinska udar. brig.) osnuje reprezentativna nogometna momčad za pojedina natjecanja, ali s time da borci-igrači izvršavaju svoje osnovne zadatke u borbenim situacijama. No, uslijedile su borbe za obranu Korčule, zatim koncentriranje jedinica na otok Vis¹² te od početka 1944. angažiranje svih snaga Divizije i Mornarice NOVJ, uz doprinos lokalnog stanovništva i naknadno pristiglih savezničkih dijelova da se Vis pretvori u snažnu vojno-pomorsku tvrđavu NOVJ. Naime, očekivao se njemački zračno-pomorski desant. U procesu utvrđivanja otoka, za proljetnih mjeseci, izvođeni su i radovi na izgradnji viškog aerodroma, a u blizini i jednog pogodnog nogometnog igrališta.¹³

Nogometna grupa 26. dalmatinske divizije, kao prištapska jedinica-kolektiv, osnovana je na Visu 7. ožujka 1944. prema prijedlogu koji je dan ranije iznio komandant 1. dalm. udarne brigade Bogdan Stupar, a na sugestije Joze i Frane Matošića (Frane je bio komandir reflektorske baterije), Vene Parića i drugih iz ranijeg »Hajduka« i ostalih klubova (RSK »Split«, »ASK-a«, »Osvita« itd). U osnovi »ad hoc« formirana prištapska borbena jedinica ujedno je sačinjavala i nogometni kolektiv (u »grupi« su bili: Jozo Matošić, Frane Matošić, Vene Parić, Ivo Peršić, Vinko Jelaska, Zlatko Ferić, Hrvoje Culić, Vjeko Šubašić, Ante Antonini, Vlado Kaliterna, Dušan Bizjak, Dušan Bjelanović, Bogomir Roje, Marko Vušković, Mladen Berković i drugi — dakle pretežno »hajdukovci«). Voda »grupe« i kapetan nogometne momčadi bio je Jozo Matošić, a brat mu Frane pomoćnik. Pri svom osnivanju »grupa« je sastavila pisani proglas, koji je ilegalnim kanalima razaslan brojnim jugoslavenskim sportašima u okupiranim gradovima i naseljima, posebno nogometašima. Proglasom se oni pozivaju da stupe u NOVJ na sličan način kao što su to već uradili brojni istaknuti sportaši Dalmacije.¹⁴

Na improviziranom igralištu blizu Dračeva polja, koje je smješteno na središnjici viškoga vinorodnog platoa, »grupa« je 9. ožujka odigrala svoju prvu utakmicu i to protiv odabrane ekipe pristiglog britanskog 2. commanda (jedinice od 444 vojnika i starješine), te postigla pobjedu od 12:2.¹⁵ Do zaključno 19. travnja »grupa« je odigrala još 12 utakmica

¹¹ *Borba*, Beograd 1. svibnja 1964, sportska rubrika, članak »Jubilej fudbala«, po izjavi Matošić Joze: (...) »ovaj dres se, kao uspomena i danas čuva u Domu »Hajduka« u Splitu.« Ukazuje da su tada za momčad 1. dalmatinske udarne brigade nastupali: Frane i Jozo Matošić, Anđelko Marušić, Marko Vušković, Dušan Bizjak, Vinko Jelaska, Dušan Bjelanović, Veljko Šubašić, Vlado Kaliterna, Ivan Peršić, Zlatko Ferić, Mladen Berković i drugi. S. *Eterović*, nd, pruža i druge pojedinosti o zbivanjima na Hvaru, a u vezi natjecanja boraca-nogometaša. R. *Kovačević*, nd, iznosi i podatke o borbenom putu boraca-nogometaša do njihova pristizanja na Hvar.

¹² V. *Huljić*, nd, (Vis 1941—1945), 190—218, i 310—315, gdje se daje niz podataka o predmetnoj problematici. R. *Kovačević*, nd, spomenuo je djelovanje brata Matošić i drugih nogometaša u borbama na Korčuli.

¹³ Historijski arhiv grada Splita (HAS), k. 77, Izvještaj o radu Gospodarskog odjela KNOJ-a Vis, od 21. lipnja 1944, s podacima o izgradnji aerodroma i nogometnog igrališta; V. *Huljić*, nd, 245—253.

NK »Hajduk«, nd, 76, uz dopune prema sjećanjima pojedinaca. IHRPD, sign. HAJD 70/315 Je »Knjiga sa podacima natjecanja »Hajduka-NOVJ« od 9. ožujka do zaključno 5. siječnja 1947. Konkretni podaci su za odgovarajuće datume.

s raznim savezničkim sastavima, postigavši 8 pobjeda i jedan neodlučan rezultat, dok je 3 puta izgubila. U 13 susreta, gol-razlika je bila 78:24 u korist »grupe«.¹⁶ Osim sportskih, njeni uspjesi imali su i raznovrsne druge povoljne efekte u korist NOP-a.

U međuvremenu, uz užurbane radove oko izgradnje viškog aerodroma, pripremano je i građeno standardno nogometno igralište, i to uz pomoć boraca, dijelova omladinske brigade »Ante Jonić« i lokalnog stanovništva. Bilo je planirano da se završni radovi izvedu do 1. svibnja. Očekivalo se da će do tada iz okupiranog Sphta pristići i preostali »hajdukovi«, a i poznatiji igrači iz drugih momčadi. Za proslavu praznika rada bio je predviđen nogometni turnir, a više žene izradile su, za tu svrhu, 2 manje i 1 veću prigodnu poklon-zastavu. Na novom igralištu već 30. travnja, u prvom turnirskom natjecanju, momčad »grupe« je s rezultatom 9:1 eliminirala odabrani tim američke »USA Operation's Groop«, a u drugom je britanska ekipa »Queen's Regiment« eliminirala svoje kolege iz drugih vojnih sastava. Uz nazočnost brojnih promatrača (od onih preko 20 tisuća ljudi koliko je tada bilo na otoku), sastali su se pobjednici iz prethodnog dana. U veoma zanimljivom natjecanju »Queen's Regiment« pobijedio je momčad »grupe« s rezultatom 2:0 i bio svečano proglašen za pobjednika turnira. Međutim, momčad »grupe« revanširala se ovom britanskom timu 7. svibnja, kada ga je pobijedila s rezultatom 4:3.¹⁷ To je bilo i posljednje natjecanje momčadi »Nogometne grupe 26. dalmatinske divizije«, jer je naknadno ona rasformirana radi osnivanja novog reprezentativnog sastava nogometaša NOVJ i NOP-a.

* * *

Jedinica-kolektiv »Hajduk—NOVJ« imala je svoju osnovu u počecima natjecanja improvizirane nogometne momčadi 1. dalmatinske udarne brigade, čiji uspjesi su bili povoljni. Ali, za susrete s renomiranijim nogometnim ekipama savezničkih armija u južnoj Italiji trebalo je prethodno na Visu osnovati znatno solidniju momčad, te za njena natjecanja izvršiti svestranije pripreme. Očekivalo se, a prema poduzetim planskim mjerama oblasnih i viših rukovodstava NOP-a, da će na Vis pristići još dosta istaknutijih nogometaša iz okupiranog Sphta. Tada obnovljeni »Hajduk«, čiji je nogometni renome bio sličan poznatijim evropskim klubovima, bio je kadar da s mnogo više uspjeha predstavlja NOVJ i jugoslavenski NOP i van zemlje, a uz suglasnost političkih i vojnih rukovodstava svih stupnjeva.

Inicijativama zemaljskih rukovodstava za Hrvatsku i oblasnih rukovodstava za Dalmaciju usmjeravan je prelazak na Vis preostalih članova uprave i igrača »Hajduka« iz okupiranog Sphta. Prema njima,

¹⁶ Isto, za navedeni period.

¹⁷ Isto, u odnosu na turnir. Za finalnog natjecanja 1. svibnja, za »grupu« su nastupili: Culić, Kaliterna, Matošić Joz, Bizjak, Bjelanović, Ferić, Roje, Vučković, Matošić Frane, Jelaska i Vene Parić. Zapisano je da je bilo oko 1.500 posmatrača. Po sjećanju autora, tada posmatrača, natjecanju je prisustvovalo barem dvostruko više branitelja Visa.

član OK KPH i ONOO-a za Dalmaciju Drago Gizdić-Marko je 10. travnja, nalazeći se u obilasku organizacija NOP-a sinjskog kotara, uputio poziv dr Simi Poduji da dođe u sjedište Komande Vojnog područja Cetinske krajine, gdje će od Dušana Brkića člana ZAVNOH-a, dobiti upute za obnovu djelatnosti »Hajduka« na oslobođenoj teritoriji (odnosno na Visu). Sugerirano mu je ujedno dopisom, da odmah u tom smislu pošalje pisane pozive preostalim funkcionerima i igračima »Hajduka« u Splitu, te ih usmjeri da se oni, inicijativama organa MNOO-a Split, ilegalno prebace na slobodne predjele kaštelanskog terena i prijave Komandi Splitskog vojnog područja, koja je pripremila uvjete za njihovo prebacivanje do uvale odakle će biti prevezeni na Vis.¹⁸ U razmjeni pisama od 12. i 14. travnja također je, između ostaloga precizirano na koji način će se predviđeni rukovodioci i borci, ranije istaknuti nogometaši, po nalogu Štaba 8. korpusa NOVJ preraspodijeliti na nove namjen-ske dužnosti.¹⁹

Na osnovi dozvole oblasnih rukovodstava, dr Sime Podu je uputio je 14. travnja niz dopisa: U Split, prijeratnom predsjedniku »Hajduka« Janku Rodinu, treneru Ljubi Benčiću te organima GNOO-a, a u vezi pojedinosti o organiziranju ilegalnog prebacivanja koje je planirano da se završi 25. travnja; Dušanu Brkiću s molbom da se slični postupci predvide za one iz Zagreba i Dubrovnika.²⁰ Zatim je 16. travnja obavijestio Antu Munitića da on (dr Sime Poduje) sa splitsko-okružnim predstavnicima odlazi u Cetinsku krajinu, radi dogovora i prijema uputa od Dušana Brkića oko obnove »Hajduka«.²¹ Dana 17. travnja dr Sime Poduje vojnički je razdužen, a tada ga je Dušan Brkić pismom obavijestio kako će se ostali razdužiti i što se dalje predviđa, te mu nalaže da dođe u Rude, gdje će mu on i Vice Buljan dati naknadne upute i zadatke.²² Dana 20. travnja u listu »Slobodna Dalmacija« tiskan je proglas kojim se sportaši Zagreba i cijele Hrvatske pozivaju da stupe u NOVJ.²³ Već 23. travnja je o poduzetim mjerama GNOO Split obavijestio dra Simu Poduju, koji je istog dana pismima upućenim u Zagreb upoznao Antu Kesića i inž. Fabijana Kaliternu o planovima obnove »Hajduka« na Visu i o predviđenoj konstituirajućoj skupštini.²⁴ Sutradan on je obavijestio GNOO Split da su u tri sata toga dana (24. travnja), iz Splita na kaštelansko područje pristigli svi pozvani u prvoj grupi. Zatim je 25. travnja o tome i pripremama za njihovo prebacivanje na Vis obavijestio Dušana Brkića, a istog dana od GNOO-a Split saznao da su ustaše u

¹⁸ D. Gizdić, nd, kao jedan od najagilnijih predstavnika oblasnih rukovodstava u pogledu problematike obnove »Hajduka«, u svojoj knjizi iznosi o tome brojne i naj-vjerodostojnije podatke: IHRPD, HAJD 69/4 dokument je s potpisom Drage Gizdića, a u ime ONOO-a za Dalmaciju.

¹⁹ IHRPD, sign. HAJD 69/5 i 69/6.

²⁰ Isto 69/7 do 69/11. U pismu Lj. Benčiću, između ostaloga, S. Poduje je napisao: (...) -Kako vidiš team će biti dobar, te se neće zasramiti zaigrati ni usred Moskve ili Londona i dalje, objašnjavajući kakav je partizanski život, navodi: (...) Najbolji sam dokaz za ovo ja, koji sam ovo osmi mjesec partizan, a nije mi nikad palo na pamet, da se na ništa potužim, jer stvarno ni nije bilo razloga (...).²¹

²¹ Isto, sign. 69/12.

²² Isto, sign. 69/13. i 69/14.

²³ Isto, sign. 69/15.

²⁴ Isto, sign. 69/16.

Splitu poduzele represalije protiv rodbine »odbjeglih« igrača i funkcionera te strožije mjere kontrole nad svim istaknutijim sportašima u drugim gradovima i naseljima.²⁵

Iz navedenih podataka i drugih sačuvanih dokumenata vidi se da su prije planiranog roka uglavnom ostvarene zamish predstavnika centralnih (Spasenija Babović), zemaljskih (Dušan Brkić i Jakov Blažević) i oblasnih (Drago Gizdić i drugi) rukovodstava, o kojima se raspravljalo

Igrači »Hajduka« za vrijeme političke nastave, Monopoli (Italija), ljeto 1944.

(10. travnja) i odlučilo u selu Rude dana 12. travnja. Preostalo je još da se izvrši prebacivanje sportaša pristiglih do šibenskog kraja, odnosno do uvala nasuprot otočiću Kaprije, predviđene noću 25/26. travnja.²⁶ Pojačane neprijateljeve protumjere na obali i moru to su spriječile, pa su grupa od 14 hajdukovaca i pratnja bili prisiljeni na dugotrajnije prikriveno probijanje i mijenjanje maršrute prema uvali Blizna, te skretanje u šumicu iznad Vinišća u trogirskom kraju, gdje su svi od 27. travnja sakriveno očekivah pristizanje broda iz viške luke.²⁷ U međuvremenu, ilegalnim kanalima iz Splita i drugih okupiranih naselja pristizala su na Vis obavještenja o pripremama članova raznih udruženja (sportskih, pro-

²⁵ Isto, sign. 69/17, do 69/20.

²⁶ Suglasno već ranije navedenim dokumentima grupe HAJD I D. Gizdić, nd, 251.

²⁷ NK »Hajduk«, nd, 78—79.

svjetlih, umjetničkih itd.) o planovima da se brojni njihovi članovi prebace na slobodni teritorij.²⁸

Kasno uvečer 1. svibnja uz obalu je, nakon prethodne razmjene ugovorenih svjetlosnih signala, pristao NB »Topčider«, s kojim su se u zoru 2. svibnja hajdukovci prevezli do viške luke.²⁹ Iz Visa je dr Šime Poduje odmah pismom obavijestio GNOO Split i Komandu splitskog vojnog područja o uspješno ostvarenom zadatku, te sugerirao da se i dalje nastoji na Vis čim prije prebaciti i neki pojedinci iz Zagreba.³⁰

Povijesna Osnivačka skupština obnovljenog »Hajduka«, predviđenog da dalje u nogometnim natjecanjima predstavlja NOVJ i jugoslavenski NOP, otpočela je prije podne 7. svibnja u prostorijama Hrvatskog doma (sada Narodnog doma) u mjestu Visu, uz sudjelovanje brojnih političkih i vojnih rukovodioca NOP-a i predstavnika savezničkih dijelova, nakon što je glazba 26. divizije odsvirala himnu »Lijepa naša domovino«. Zatim je u ime ONOO-a za Dalmaciju prisutne pozdravio Jerko Radmilović, a Janko Rodin održao prigodan i za konstituiranje obnovljenog HSK »Hajduka« prilagoden govor. Nakon pjevanja rodoljubivih i partizanskih pjesama predložena je uprava i stručno rukovodstvo.³¹ Izabranu upravu sačinjavah su predsjednik Janko Rodin, potpredsjednici Luka Kalitema i Vicko Krstulović te članovi dr Šime Poduje, Dušan Brkić, Ante Jurjević-Baja, Vice Buljan, dr Miloš Zanko, Drago Gizdić-Marko, Dušan Stipanović-Gusina, Mario Righi i Dinko Dujmić. Stručno rukovodstvo su činili: treneri Ljubo Benčić i Leo Lemešić, a kapetan momčadi bio je Jozo Matošić.³² U praksi, radno predsjedništvo (odbor) sačinjavali su J. Rodin i 3. Poduje, tajnik D. Stipanović (ubrzgo ga je zamijenio Zivko Drašković), blagajnik L. Lemešić, trener Lj. Benčić i kapetan J. Matošić. No, oblasna rukovodstva, preko svojih predstavnika, brinula su se o svim važnijim potrebama i usmjeravala su buduće djelovanje obnovljenog »Hajduka« da čim uspješnije izvršava sportske, vojničke i druge zadatke.³³ Nakon upućivanja pozdravnih brzjava i veoma karakterističnog pisma-proglaša »Pozdrav Splitu — našem rodnom gradu, sa oslobođenog teritorija«,³⁴ svi prisutni zapjevah su himnu »Hej Slavenci«, čime je Osnivačka skupština bila završena.

²⁸ IHRPH, k. ONOO za Dalmaciju, dopisi od konca travnja 1944 (npr. za Hrvatsko Pjevačko društvo »Zvonimir« u Splitu i druge), a povodom prikupljenih izvještaja o željama brojnih pojedinaca da im se omogući ilegalno napuštanje Splita i stupanja u NOVJ.

²⁹ Isto, HAJD sign. 70 306. Je spisak, prema kojem se vidi da su 23. travnja 1944. u NOVJ stupili: Janko Rodin, Leo Lemešić, Ljubo Benčić, Bartul Culić, Miljenko Krstulović, braća Zarko i Zdenko Zelić, Petar Brkljača, Frane Duplanić, Ivan Radovniković, Ivan Alujević, Miljenko Batinić, Dranko Bakotić i Slavko Luštica. NK »Hajduka«, nd, 79. širi su navodi o desetodnevnom probijanju do ukrcajanja za odlazak na Vis, a na str. 78 su podaci o onima kojima su bili upućeni pozivi u Splitu.

³⁰ Isto, sign. 69/21—22.

³¹ Isto, sign. 69/23, pozdravni Je povor Janka Roaina.

³² Isto, sign. 69/24, isječak je iz *Slobodne Dalmacije*, god. II, br. 47, od 25. svibnja 1944.

³³ Isto, sign. 69/24, isječak je iz *Slobodne Dalmacije*, god. II, br. 47, od 25. svibnja 1944. u kom broju su iznijete pojedinosti o održanoj Osnivačkoj skupštini »Hajduka« 7. svibnja i događajima nakon nje.

³⁴ Isto i NK »Hajduka«, nd. 80.

³⁵ NK »Hajduka«, nd. 81, pun tekst je proglaša »Pozdrav Splitu (...)«. Napominje se da je proglašen na Visu tiskan u nekoliko tisuća primjeraka i kasnije ilegalnim kanalima rasturan po Splitu i brojnim drugim okupiranim gradovima i naseljima. Proglašen je objavljen u već navedenim djelima D. Gizdina, S. Kvesića i autora ovog rada.

Tada su na Visu bila okupljena 34 »hajdukovca« pa je od raspoloživih igrača bilo moguće da se osnuju dvije momčadi (»A« i »B«). Dana 7. lipnja njima su se pridružila još 2 igrača.³⁵ Na Visu, poslije osnivačke skuptšine, još više se razbuktao sportski život i natjecanja u raznovrsnim disciplinama među ekipama NOVJ i saveznika. U odnosu na naredne zadatke obnovljenog »Hajduka« prvenstveno se pristupilo vojničkom organiziranju odgovarajuće jedinice slične samostalnim vodovima, pa zatim pripremanju nogometaša i kolektiva u cjelini za predstavljanje NOVJ i NOP-a u sportskim natjecanjima s odgovarajućim poznatijim nogometnim ekipama združenih jedinica i grupacija savezničkih armija u južnoj Italiji.

U svom tada najjačem sastavu (H. Culić, V. Kalitema, J. Matošić, S. Luštica, D. Bjelanović, B. Bakotić, V. Subašić, M. Batinić, F. Matošić, I. Radovniković i I. Alujević) »Hajduk« je zakazao natjecanje s pobjednikom viškog turnira od 1. svibnja. Dana 13. svibnja, uz sudenje Lea Lemešića, za koga je to bio početak njegove sudačke karijere, momčad »Hajduka« je u izvrsnoj igri, uz burno navijanje mnogobrojnih prisutnih, pobijedila »Queen's Regiment« s rezultatom 7:1.³⁶ Nakon tog uspjeha svi pripadnici »Hajduka«, u nazočnosti najistaknutijih političkih ličnosti i predstavnika narodne vlasti te najviših vojnih starješina tada okupljenih na Visu, položili su vojnu zakletvu.³⁷ Taj čin bio je zvanični početak postojanja i djelovanja jedinice-kolektiva »Hajduk-NOVJ«. Do zaključno 28. svibnja u još 5 utakmica protiv relativno jakih nogometnih timova britanskih jedinica, predstavničke »A« i »B« momčadi NOP-a, postigli su 3 pobjede, jedan neodlučan rezultat, dok je jedna igra izgubljena, s postignutom gol-razlikom od 20:9 u korist momčadi »Hajduk-NOVJ«.³⁸

Daljim boravkom na Visu, do zaključno 2. lipnja, intenzivirano je vojničko uobličavanje jedinice-kolektiva (naoružavanje i opremanje, reguliranje snabdijevanja, raspored zaduženja, izvođenja obuke i političke nastave itd.) i njeno pripremanje za odlazak u južnu Italiju. Tamo je za natjecanja predstavničke nogometne momčadi NOP-a vladalo veliko zanimanje ne samo među nogometašima savezničkih vojski, već pogotovo brojnih jugoslavenskih ranjenika, izbjeglica i svih onih koji su u bilo kojem obliku pružali podršku NOP-u.

* * *

Turneja »Hajduka-NOVJ« po oslobođenoj teritoriji Italije otpočela je nakon što je iz viške luke parobrodom »Bakar« jedinica-kolektiv 3. lipnja stigla u Bari.³⁹ Po smještaju i izvršenju raznovrsnih pripremnih

³⁵ IHRPD, HAJD, sign. 70/306 ukazuje da su 7. lipnja 1944. u NOVJ stupili Ante Simuna Bakotić i Mario Frane Kralc.

³⁶ Isto, sign. 70/315, u odnosu na natjecanje 13. svibnja 1944. i sastav momčadi.

³⁷ *Slobodna Dalmacija*, nd, od 25. svibnja 1944, str. 6.

³⁸ IHRPD, HAJD, sign. 70/315, za zbir rezultata za navedeni period.

³⁹ NK »Hajduk«, nd, 82, gdje se ukazuje da je pristizanje u Monopoli bilo 2. lipnja. Međutim D. Gizić, tada sudionik putovanja, u svom dijelu, već navedenom, na str. 372. ukazuje da se u Bari pristiglo 3. lipnja 1944.

poslova, na sjednici od 7. lipnja, uprava je dogovorno sa svim ostalima prihvatila »dnevni red« odnosno detaljiziran program života i rada jedinice-kolektiva, te uvjete pod kojima se predviđaju natjecanja.⁴⁰ Dana

9. lipnja, uprava je raspodijelila trajnija zaduženja pojedincima i tada je prihvaćen status pod nazivom »Općenite dužnosti drugova Hajdukove jedinice«.⁴¹ Točkom 3, između ostaloga, bilo je predviđeno:

(...) »da trening i utakmice shvate najozbiljnije i najdogovornije, jer je to način, kako ćemo da izvršimo časno dodijeljeni nam zadatak u našoj narodno-oslobodilačkoj borbi, te da se kod toga rukovode sportskim principima (...)«

Dana 24. lipnja jedinica-kolektiv imala je 38 članova,⁴² no kasnije njihov broj je smanjivan na namjenske potrebe (uprava, »A« momčad i do 6 rezervnih igrača, a ostali su vraćeni na Visu). Usmjerivačku djelatnost u id e j no-političkoj izgradnji ispoljavali su sportaši obuhvaćeni partijskom čelijom (10 članova i 4 kandidata) i skojevskim aktivom (6 članova).⁴³

Od 28. lipnja jedinica-kolektiv bila je smještena pri Komandi baze NOVJ u Gravina di Puglia, djelujući prema novoprihvaćenom rasporedu rada,⁴⁴ održavajući pisanu prijepisku s rukovodstvima na Visu,⁴⁵ pripremajući se u veoma povoljnim uvjetima za sportska natjecanja i imajući u vidu najvažnije zadatke, u čemu su im svaku pomoć pružale starije baze.⁴⁶ Za gotovinske isplate ONOO za Dalmaciju stavio je na raspolaganje upravi jedinice-kolektiva sumu od 95.000 talijanskih lira,

⁴⁰ IHRPD, HAJD, sign. 69/27; IHRPH, k. ONOO za Dalmaciju, nereg. dokument datiran 7. lipnja 1944.

⁴¹ Isto, sign. 69/30, spisak je od 24. lipnja 1944, po kojem je jedinica-kolektiv imala sljedeći sastav: 1) Janko Rodin, viši carinski namještenik, predsjednik Uprave; 2) Zivko Drasković, mesar, tajnik; 3) dr. Sime Poduje, pravnik, član Radnog odbora, odnosno Uprave; 4) Ljubo Benčić, namještenik autosobaračke struke, trener; 5) Leo Lemešić, općinski namještenik, ekonom; 6) Jozo Matošić, bojadarski obrtnik, kapetan momčadi; 7) Anđelko Marušić, namještenik električnog poduzeća, igrač; 8) Bartul Culić, gradski namještenik, igrač; 9) Ivan Skoko, težak, kuhar; 10) Ante Alujević, mašinski strojar, maser; 11) Anđelka Ban, domaćica, sanitetski referent, i nadalje do rednog broja 38. sve igrači, i to redoslijedom: Miljenko Krstulović, namještenik; Petar Brkljača, bravar; Hrvoje Culić, student; Ljubo Kokeza, namještenik; Frane Duplancić, student; Dušan Bichanović, brijač; Branko Bakotić, trgovački pomoćnik; Slavko Luštica, student; Dušan Bžjak, mehaničar; Vlado Kaliterna, mehaničar; Ozren Nedoklan, student; Ivo Radovniković, mehaničar; Frane Matošić, elektračar; Ervin Katnić, dak; Miljenko Batinčić, student; Ivo Alujević, namještenik; Veljko Subašić, diplomirani tehničar; Vinko Jelaska, bojadar; Venc Parčić, sinter; Ivo Peršić, diplomirani tehničar; Ante Antonini, bojadar; Zdenko Zelić, mehaničar; Žarko Zelić, student; Dražen Martić, dak; Marko Vušković, student; Mladen Berković, učitelj; i Lujo Kiemen, narednik-mašinista. Svi navedeni bili su u jedinicama i 9. lipnja 1944, kada im je objašnjen »statut«, čija se kopija nalazi u IHRPH, k. ONOO za Dalmaciju, nereg. dok. datiran od 7. lipnja 1944.

⁴² Isto, navedeni po spisku od 1 do 38. Vraćanje na Vis pojedinaca uslijedilo je od početka srpnja mjeseca, s obzirom da je već bila ustaljena »A« momčad, a snabdijevanje i druge potrebe bile regulirane od strane nadležnih organa baze u Gravini.

⁴³ IHRPH, k. ONOO za Dalmaciju, dokument datiran 19. lipnja 1944, je Izvještaj partijske organizacije »Hajduk—NOVJ« upućen Oblasnom komitetu KPH za Dalmaciju na otoku Visu.

⁴⁴ Isto, sign. 69/33.

⁴⁵ Isto, sign. 69/59.

⁴⁶ Kolektiv »Hajduka—NOVJ« preselio se iz Monopolija u Gravinu 19. lipnja i smjestio se u zgradama sjedišta Tehničkih skladišta i 1. tenkovske brigade NOVJ, u čijem krugu se nalazilo i pogodno igralište za treniranje momčadi. Radi snabdijevanja i smještaja kolektiv je pridodan 6. četi Pomoćnog bataljona, čiji su rukovodioci pružali svestranu pomoć upravi i svim pripadnicima »Hajduka—NOVJ«.

od ukupno ostvarenog prihoda od prodaje talijanskim trgovcima slane i konzervirane ribe komiških tvornica sardina.⁴⁷

Uspjesi na toj turneji, koja je trajala od 3. hpnja do zaključno 2. studenoga 1944. izraženi su u 25 pobjeda, 4 neodlučne igre i samo 2 izgubljena susreta (protiv vojne reprezentacije Velike Britanije i reprezentacije njenih zrakoplovaca, odnosno RAF-a), uz ukupnu gol-razliku 166:41 u korist »Hajduk-NOVJ«.⁴⁸ Uspjesi su imali snažnog odjeka u zemlji, među svim pripadnicima i pristalicama NOP-a u južnoj Italiji i na Bliskom istoku, a i u svijetu uopće. Naime, o njima je pisalo savezničko novinstvo, a prigodni članci u »Glasniku Udruženih naroda« (koji je tiskan na brojnim jezicima i rasturan iz aviona diljem Evrope, a diljem i savezničkim vojnicima na svim ratištima) širih su saznanja o jugoslavenskom NOP-u i o sportskim uspjesima njegovih boraca-nogometaša.⁴⁹ Oni pak svojim dostojanstvenim držanjem i usmenim objašnjenjima u svim kontaktima s brojnim pripadnicima savezničkih armija i lokalnim stanovništvom dično su veličah borbene i druge napore svih pripadnika NOP-a.

* * *

Povratak u oslobođeni Split 3. studenoga 1944. i boravak u njemu do konca veljače 1945. (u revanšu 23. prosinca »Hajduk-NOVJ« pobijedio je vojnu reprezentaciju Velike Britanije s rezultatom 1:0) te propagandna turneja tada već jedinice-kolektiva pod nazivom »Hajduk-J. A.« od 5. ožujka do polovice hpnja 1945. po Malti i zemljama Bliskog istoka odvijah su se u nizanju novih natjecateljskih uspjeha. Sportski saldo na toj turneji bio je 21 pobjeda, 2 neodlučna rezultata i 4 poraza, uz ukupnu gol-razliku od 112:47 za »Hajduk-J. A.«⁵⁰

Period od polovice hpnja do 23. listopada 1945. predstavlja vrijeme kada »Hajduk—J. A.«, sa sjedištem u Sphtu, polazi na svoje uspješne turneje po zemlji. Na dan održavanja Prvoga armijskog sleta, u Beogradu 9. rujna, maršal Tito primio je igrače i funkcionere »Hajduk—J. A.« i poklonio svakom pojedincu po jednu svoju sliku s posvetom te izrazio predstavničkoj jedinici-kolektivu svoju zahvalnost za sve uspjehe i doprinose. Istog dana, nakon uspješno završene finalne utakmice, »Hajduk—J. A.« odlikovan je Ordenom zasluga za narod II reda.

Produženje dotadašnjeg statusa »Hajduka—J. A.« pretpostavljalo je da njegovo stalno sjedište bude u Beogradu, glavnom gradu Jugoslavije. Prirodne težnje pripadnika jedinice-kolektiva, pučanstva Sphta i Dal-

⁴⁷ HAS, fond Narodne vlasti, ONOO za Dalmaciju, i izvještaji Izvršnog odbora ONOO-a za Dalmaciju, reg. br. 77, str. 10—20, u odnosu na trgovačku razmjenu s južnom Italijom. Suglasno tome, odgovarajući podatak naveden je u djelima *D. Gizdica*, *S. Kvesića* i na str. 331. knjige »Vis 1941—1945«, nd, pod »Pregled obračuna trgovine s južnom Italijom od 13. travnja do 15. rujna 1944. godine«.

⁴⁸ *Slobodna Dalmacija*, god. II, br. 76, od 6. studenoga 1944, str. 6, pod naslovom »Povratak Hajduka«. Pojednosti o turneji navedene su u NK »Hajduku«, nd, 82—86.

⁴⁹ IHRPD, HAJD, sign. 69/54, i 69/66, sačuvani su primjerci *Glasnika udruženih naroda* i razni isječki novinskih sadržaja o natjecanjima »Hajduka—NOVJ« na južnotalijanskoj turneji.

⁵⁰ NK »Hajduku«, nd, 84—102, prikazi su o natjecanjima i općem djelovanju jedinice-kolektiva od 3. studenoga 1944. do polovice lipnja 1945.

macije bile su usmjerene prema obnovi prvobitnog statusa proslavljenog splitskog nogometnog društva. U tome smislu je u Splitu 23. listopada, na izvanrednoj skupštini »Hajduka-J. A.«, donijeta odluka, koja je sutradan na Konstituirajućoj skupštini objavljena: klub je uzeo ime FD (Fiskulturno društvo) »Hajduk« — Split. Tada je objavljeno da su nogometaši »Hajduka« u ulozi predstavnika NOVJ i Jugoslavenske armije odigrali na 3 kontinenta, 10 država i u 63 grada ukupno 90 utakmica, od kojih su odnijeli pobjedu u 84 susreta, a u 9 susreta igrali neodlučno, a samo u 7 bili pobijedeni, postigavši pozitivnu gol-razliku od 431:120. Napominjemo da su članovi uprave i nogometaši »Hajduka«, koji su bili pripadnici predstavničke jedinice-kolektiva, demobilizirani tek koncem 1945, na osnovu rješenja nadležne vojne komande.⁵¹

* * *

Iz poslijeratnih sredenih podataka tajništva »Hajduka J. A.«, a koji su vjerovatno nepotpuni, mogu se saznati pojedinosti o sudjelovanju hajdukovaca u NOB-u. Od ukupno 36 igrača i članova uprave sa spiska pripadnika »Hajduka-NOVJ« utvrđuje se da je u NOVJ stupilo: jedan 3. siječnja 1943, jedan 9. rujna, trojica 10. rujna, deveterica 11. rujna, trojica 10. studenoga i jedan 22. prosinca 1943. godine; u 1944. godini jedan je stupio 2. siječnja, jedan 5. travnja, četrnaest 23. travnja i dvojica 7. lipnja. Od njih 36, po socijalnom sastavu bilo je 13 radnika, 11 namještenika, 3 mehaničara-instalatera, te po 1 pravnik (dr Sime Poduje), učitelj, student, dak srednjotehničke škole, autoprijevoznik, težak, elektrotehničar, PTT mehaničar, dok je jedan bio sa završenom trgovačkom školom i nezaposlen. Po mjestu rođenja 24 su bila iz Splita, a po jedan s Visa i Hvara te iz Sinja, Trogira, Solina, Kaštel-Lukšića, Baške Vode Omiša, Šibenika, Kumbora (Boka Kotorska), Topolca i Pule, ali svi sa stalnim boravkom u Splitu od prije rata.⁵²

* * *

Ovaj skraćeni prikaz, nameće i kratak zaključak.

Svi pripadnici predstavničke jedinice-kolektiva pružili su kao boroi-nogometaši svoj veliki udio u propagiranju ciljeva NOB-a i jugoslavenskog NOP-a, koji je jedini u odnosu na pokrete otpora i sportskim podvizima doprinio stvaranju pobjede snaga antifašističke koalicije u drugom svjetskom ratu. Značajna je bila odluka rukovodstva NOP-a i korisno je bilo zalaganje predstavnika OK KPH i ONOO-a za Dalmaciju za

⁵¹ Isto, nd, 105. Napominjem da u originalu piše za ukupno 74 pobjede, a treba da stoji za 84 pobjede.

⁵² IHRPD, HAJD, sig. 70/306, na osnovu kojeg dokumenta su rekonstruirani, ovdje, zbirni podaci o stupanju u NOVJ, o socijalnom sastavu i o mjestu rođenja članova uprave i igrača jedinice-kolektiva »Hajduk—NOVJ«.

njeno ostvarenje, kada su skoro svi članovi uprave i igrači »Hajduka« dobrovoljno stupili u NOVJ. Jer uprkos potrebama da se svaki pripadnik NOVJ prvenstveno angažira u izvršavanju borbenih i s njima povezanih zadataka, izdvajanje jedinice-kolektiva za nogometna natjecanja s odgovarajućim ekipama savezničkih armija dalo je rezultate kojima su se ponosili svi borci i pripadnici NOP-a. Doprinosi i podvizi »Hajduka-NOVJ« dopunjuju neiscrpan fond vrijednosti i vrlina razvijenih za vrijeme NOB-a.

NIKOLA AMIZIC

LIMENE GLAZBE S PODRUČJA OPĆINE SPLIT U NARODNOOSLOBODILAČKOJ BORBI

Glazbena amaterska društva s područja splitske općine imaju uistinu dugu i bogatu povijest. Osnovana u teškim vremenima negiranja nacionalnog identiteta (limene glazbe u Podstrani i Zmornici osnovane su dalekih 1907, odnosno 1911. godine, a Glazba u Klis-Kosi počela je svojom aktivnošću 1936. godine), ta društva, zahvaljujući patriotski orijentiranim aktivnim članovima i snažnom utjecaju KPJ, odnosno SKOJ-a, odišu uočljivom privrženošću revolucionarnim težnjama. Glazbari i najveći dio inače mnogobrojnog članstva, regrutiranog bez iznimke iz redova seljaka i radnika, izmiče utjecaju crkve, suprotstavlja se djelovanju malobrojnih desno orijentiranih članova, manifestirajući otvoreno u nastupima svoju pripadnost revolucionarnim snagama.

Stoga nimalo ne iznenađuje činjenica da su se, neposredno nakon raspada jugoslavenske monarhije i ulaska okupatora 1941. godine, gotovo sva glazbena društva povukla u ilegalnost. Partiture i instrumenti sklonjeni su na sigurna mjesta. Niti jedna limena glazba nije ni pomišljala služiti okupatoru. Veseli taktovi koračnica, budnica i popularnih pjesama utihnuli su.

Međutim, ne zadugo. Dizanjem ustanka, oslobođenjem sve većih područja, stvaranjem regularnih jedinica NOV i POJ, osnivanjem prvih organa narodne vlasti radaju se i nove ideje. Vrativši se sa savjetovanja u Vrhovnom štabu, koji je u to doba bio na Cincaru, dalmatinsko vojno i političko rukovodstvo već 29. srpnja 1942, na sastanku na Vješt i ć gori, prihvaća prijedlog Drage Gizdića, člana Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju, da se uporedo s formiranjem brigada osnuju i partizanske limene glazbe.

Na prve taktove revolucionarnih pjesama, koračnica i marševa nije se dugo čekalo. Pri operativnoj grupaciji Vrhovnog štaba, 14. kolovoza 1942. u oslobođenom Livnu, osnovana je Prva kompletna partizanska glazba.

S teritorije današnje splitske općine u udarne i proletherske jedinice NOV pošle su četiri kompletne limene glazbe: iz Klis-Kose, Zmornice, Podstrane i sa Šolte. Pored njih, opremljeni svojim instrumentima, u NOV su stupili i mnogi glazbari iz Kaštel-Kambelovca.

Od toga povijesnog dana, u kolovozu 1942, glazbari iz splitske općine prošli su težak i slavan put NOB-a, marširajući sa svojim drugovima borcima bespućima Bosne, Hercegovine, Sandžaka, Crne Gore, Srbije, rodne Dalmacije. Nerijetko partizanski glazbari, promrzli i iznureni 20-satnim maršom, gladni i neispavani, održali bi okupljenim borcima i narodu koncert, unoseći vedrinu i potičući borbeni duh, dajući snagu za nove bitke, nove pobjede. Posebno snažan utisak partizanska glazba je ostavljala među narodom koji se prvi put susretao s partizanskom vojskom. S oružjem u ruci glazbari su rame uz rame učestvovali u najtežim bitkama naše revolucije. Mnogi od njih su pali, časno vršeći svoju dužnost. Zajedno s njima neprijateljski rafali izrešetali su i njihove instrumente, od kojih se nisu nikad razdvajali.

GLAZBA KLIS-KOSA

Kulturno-glazbeno društvo pri »Seljačkoj slozi« u Klis-Kosi osnovano je 1936. godine. Utemeljili su ga omladinci i radnici iz Klis-Kose, koji su pretežno radili u tvornici cementa u Majdanu. U tim teškim političkim i ekonomskim uvjetima, omladina i radnici težili su i za kulturom i za prosvjećivanjem. Budući da ni tvornica ni tadašnja općina nisu davale sredstva za kulturno-umjetnički razvoj, to su sami mještani dobrovoljnim prilozima kupili glazbene instrumente, a brinuli su se i za plaćanje kapelnika. Uz tambur as ko i pjevačko društvo, limena Glazba je imala posebno značenje, ne samo u kulturnom životu, nego i u revolucionarnom razvoju svog kraja. Glazba je bila centar sakupljanja omladine i mještana te je predstavljala osnovu političkog djelovanja u mjestu. Snažan utjecaj u društvu imala je KPJ i SKOJ.

Glazbom je Društvo stvorilo takvu slogu, da se cijela Klis-Kosa, sa 125 obitelji i 480 stanovnika, osjećala kao jedna velika porodica. U Glazbi je bilo 35 članova, s 32 instrumenta, a u svakoj kući bio je po jedan ili dva podupirujuća člana. Ta sloga pozitivno je utjecala i na okolna mjesta, a usku suradnju Društvo je gajilo i s Kulturo-tamburaškim društvom »Kružić« u Klis-Rupotinama, koje je izraslo pod utjecajem Komunističke partije. Iako formalno u sklopu HSS, Društvo nije davalo važnost zabavama HSS-a, ali je velikim marom i vatreno uveličavalo zabave URS-ovih sindikata i naprednog radničkog pokreta. Osim u Klisu, Glazba je nastupala u mnogim okolnim mjestima, priređujući koncerte u Splitu, Solinu, Braču, Šolti, Kaštelima. Talijanski okupator je saznao da u Klis-Kosi postoji Glazba. Zatražili su da se Glazba pojavi i da započne s nastupima »doppo lavoro«, tj. da poslije rada svira fašističke koračnice, da razbude duh Rimske imperije. Međutim, na njihove pozive nitko se nije odazvao, a glazbala su odmah sakrivena na sigurno mjesto.

Početkom kolovoza 1942. godine partizanska »leteća četa« iz Solima, pod komandom Steve Markovića, preuzela je iz skrovišta u Kosi 31 instrument i partiture, i to je partizanskim vezama preko Moseća, Svilaje i Dinare preneseno u Livno. Tako je svega 9 dana poslije oslobođenja

Livna (14. kolovoza 1942), pri operativnoj grupaciji Vrhovnog štaba, odnosno pri Operativnoj zoni, na tada najširem oslobođenom teritoriju u čitavoj porobljenoj Evropi, osnovana Prva partizanska (kompletna, li-
mena glazba NOVJ!

Glazba Klis-Kosa pri IV operativnoj zoni osnovana je od 27 glazbara. Polovina od njih bili su prije rata članovi Kulturo-glazbenog društva »Seljačka sloga« u Kiis-Kosi, a ostali glazbari došli su iz Omiša, Solina, Kaštela, Makarske i nekih drugih mjesta.

Limena glazba iz Klis-Kose postala je glazba I dalmatinske brigade. Snimljena 6. IX 1942. u selu Dobro kod Livna prigodom osnivanja brigade

Ubrzo nakon osnivanja partizani-glazbari u oslobođenom Livnu i okolnim mjestima priređuju koncerte, sviraju ulicama oslobođenog grada, stvarajući time poseban ugodaj u životu tog kraja. Mjesec dana kasnije, točnije 6. rujna 1942, Partizanska glazba ulazi u sastav novoosnovane I dalmatinske brigade, da bi napokon u listopadu iste godine, formiranjem III udarne divizije, ušla u njen sastav kao posebna jedinica.

Njen prvi komesar bio je Ivan Uvodić-Ciko, a kapelnik predratni komunist glazbenik iz Omiša Josip Katalinić-Bepo.

Kapelnik Katalinić prihvatio se mukotrpnu poslu da što prije s glazbarima uvježba pjesme inspirirane narodnooslobodilačkom borbom i herojstvom naših partizana. Ubrzo je Katalinić s kliškim glazbarima savladao partizanske kompozicije »Po šumama i gorama«, »Partizane naše«, »Pjesma o Titu«, »Pjesma radu«, »Bilećanka« i brojne druge. Ulicama Livna odzvanjale su koračnice i kompozicije »Banovci«, »Narodni marš«,

»Marjane, Marjane«, »Rabotnički« na svim svečanostima, priredbama, zborovima, a glazbeni nastupi počinjali su s dobro uvježbanom »Internacionalom.«

GLAZBA U PRVOJ DALMATINSKOJ BRIGADI

U malom selu Dobro kod Livna, 6. rujna 1942, formirana je I dalmatinska brigada. Borci i starješine, svečano postrojeni, polažu zakletvu Partiji, Titu i narodu da će se boriti svuda na tlu Jugoslavije dok ne oslobode zemlju i dok ne uspostave vlast radnika i seljaka. Posebno svečani izgled u ovoj prilici dala je Prva partizanska glazba iz Klis-Kose. Jer I dalmatinska brigada bila je prva partizanska brigada uopće koja se formirala uz zvukove partizanske glazbe!

Borci glazbari nemaju predaha, nastupajući tako reći svakodnevno. Pored ostalih, u rujnu Glazba je posjetila brojna sela, a među njima Sjakoviće, Vidoše i još neka. U Vidošima s glazbom je došao i komandant Štaba Operativne zone Vicko Krstulović, koji je održao govor okupljenom narodu ispred crkve nakon bogoslužja.

Kada se 3. listopada 1942. osnovala II dalmatinska brigada, glazbari su pošli iz Livna s članovima Štaba IV operativne zone prema Uništima. Prošli su na svom putu kroz sela Peulje, Crni Lug i Rujani i priređivali partizanske svečanosti, kojima su redovno prisustvovali svi stanovnici.

U Uništima bord, postrojeni po bataljonima, a na njihovom čelu Prva partizanska glazba. Ovo je druga partizanska brigada koja se ovako, uz zvukove glazbe, formira. Nakon obavljenog zadatka Glazba se vratila u svoju matičnu I dalmatinsku brigadu, da bi s njom nastavila svoj slavni ratni put.

Nedugo zatim (studeni 1942) Brigada je krenula na dugi, borbeni put. Donesena je odluka o pokretu. Tri dana i tri noći neprekidno u maršu. Mrzla kiša pretvara se u pahuljice, malo zatim započinje padati gusti snijeg koji će nas od tada neprekidno pratiti nekoliko idućih mjeseci. Na tom dugom maršu, prema Jajcu, nalaze se planine Hrbeljina i Vitorog. Kolona se kretala pod udarima jake snažne vijavice. Bili su to nadčovječanski naponi. U bespuću, po dubokom snijegu, gladni. Mnogim borcima opanci su se potpuno raspali u snijegu, ostali su bos. Promrzli, izmoreni dugim maršem, borci I dalmatinske brigade ulaze u teške bitke za oslobađanje Jajca. Otpor neprijatelja je skršen i u oslobođeno Jajce, zajedno s partizanima oslobodiocima, ulaze i kliški glazbari.

Tokom zime 1942. naše jedinice oslobodile su još Mrkonjić-Grad, Žepče, Teslić, Skender-Vakuf, Kotor-Varoš i mnoga druga mjesta. Zarobljeno je nekoliko hiljada domobrana, ustaša, četnika, Talijana i Nijemaca. To nam je pomoglo, jer smo se opskrbili odjećom, obućom, hranom.

Nakon napuštanja Jajca III udarna divizija došla je na područje između Donjeg Vakufa, Travnika i Banjaluke. Glazba je ostala više dana u selu Boriće i neprekidno nastupala u okolnim oslobođenim mjestima i gradovima. Pred kraj 1942. godine Glazba je došla u Skender Vakuf i ušla u sastav V crnogorske brigade.

Jedno rano jutro, po snijegu i ledu, Glazba je došla na mjesto gdje je bio smješten Štab V crnogorske brigade te odsvirala nekoliko partizanskih koračnica kao borbeni pozdrav Štabu i borcima proslavljene brigade, na čijem čelu se nalazio Sava Kovačević. Crnogorci su bili oduševljeni. Zaigrah su svoje narodno kolo i pjevah crnogorske borbene i narodne pjesme.

Dosta vremena Glazba se zadržala uz V crnogorsku brigadu. U to doba u Kotor-Varošu održana je jedna velika kulturo-umjetnička priredba gdje su, uz Glazbu i pjevački zbor, nastupili i bord-umjetnici članovi zbora V crnogorske brigade.

U hladno zimsko jutro 20. siječnja 1943. godine brigade III divizije izvršile su pokret, a s njima i Glazba. Predstojao je dug put, glad, studen, tifus, besanica, preko bosanskih planina. Na tom putu III divizija dobila je zadatak da pored drugih mjesta oslobodi i Prozor, tada vrlo važno neprijateljsko strateško uporište. Zbog prolaska Centralne bolnice te boraca i zbjega Prozor se morao zauzeti. Drug Tito je rekao: »Prozor mora pasti!«. Neprijatelj se grčevito branio dva dana i dvije noći, ali je Prozor pao u naše ruke. I ovaj put zajedno s borcima osloboditeljima u Prozor je ušla i kliška Glazba. Trube i bubnjevi označili su bolnici, borcima i zbjegu da je u toj teškoj IV ofenzivi put slobodan.

Marš je zatim nastavljen u pravcu Ostrošca i Neretve, gdje su se vodile najsudbonosnije bitke naše revolucije. Na čitavom tom putu Glazba je hrabrila borce, ranjenike i zbjeg, da bi potom nastavila prema Nevesinju. Narod oslobođenih mjesta, isto kao i borci, iskazuje već otvoreno oduševljenje prema Prvoj partizanskoj glazbi. To je možda i bio razlog da se Glazba, (koja je zajedno s jedinicama III udarne divizije došla na tlo Hercegovine) pridoda X hercegovačkoj brigadi. Iako izgladnjeli i iscrpljeni marševima, skoro promrzli kliški glazbari ipak svakodnevno nastupaju i izvode borbene pjesme i sviraju partizanske koračnice po snijegu — na otvorenim poljima.

Glazbenik Ante Uvodić-Doktor, zabilježio je u svojim ratnim sjećanjima kako je komandant X hercegovačke brigade Vlado Šrgt odao veliko priznanje glazbenicima i rekao: »Glazba je mnogo pridonijela osvježavanju i poticanju borbenog duha partizanskih jedinica (...) ona je u tim trenucima dala više nego čitav propagandni kadar brigade!«

Borci i glazbari disciplinirano su i s velikom odgovornošću obavljali kurirske, stražarske i sve druge vojne zadatke. Za čitavo vrijeme vrlo napornog marša i borbi po bosanskim i hercegovačkim planinama, vrletima, kanjonima i bespuću, uz svoje instrumente nosili su i ranjene borce.

Osim toga Glazba je i sahranjivala poginule borce. Jednog kišnog dana, kada su glazbari bili u Kifinu Selu kod Nevesinja, poginuo je komandant III udarne divizije Pero Cetković. Posljednju počast odala je i Glazba. Nad otvorenim grobom od komandanta se oprostio njegov otac Tomo. Stari Cetković hrabro i dostojanstveno obratio se mrtvom sinu: »Ne žalim te sine kao otac već te ne mogu prežaliti kao borca i vojnog stratega (...) neka ti je laka zemlja«. Odjeknuo je plotun, kliški glazbari potihom su odsvirali Lenjinov posmrtni marš. Za velikim rukovodiocem plakali su borci, a plakalo je i nebo.

GLAZBA U BICI NA SUTJESCI

Naše jedinice nastavile su oslobađanje gradova i mjesta po Hercegovini te dalje prema Crnoj Gori. Krajem travnja stigli smo u novooslobođeni Avtovac u Crnoj Gori. Na području Smrečna, Crnogorske Plužine, Bajeva polja, na otvorenom, glazba je održala priredbu za borce i narod okolnih mjesta.

U ranu zoru 15. svibnja 1943. započela je peta neprijateljska ofenziva. Vode se danonoćne borbe i marševi kroz gudure Durmitora, Volujka, Maglića, Vučeva, Zelengore, kanjona Tare, Pive, Sutjeske i vijence manjih brda i planina. Kliska Partizanska limena glazba nalazila se u sastavu Druge grupacije i Centralne bolnice. Na tom putu, prema Ozrenića, Lukova, Donje Bijele, Šavnika i Zabljaka održavane su priredbe. Bez obzira na ofenzivu i ratne strahote, Glazba je nastupala, koračnicama i borbenim pjesmama hrabrila borce i ranjenike.

Probijajući se neprohodnim terenima zapadne Crne Gore glazbari su bili svrstani u borbeni jurišni stroj za proboj na Sutjesci. Zanimile su trube, klarineti, pozaune, tromboni i bubnjevi u rukama partizana glazbara pokraj instrumenata našlo se i oružje. Polazilo se u odlučan boj. Proslavljena Prva partizanska glazba u jednoj od najkrvavijih bitaka II svjetskog rata prestala je djelovati. Dio boraca glazbara je poginuo a njihove instrumente izrešetali su neprijateljski rafali. Preostali dio glazbara probijao se s ostalim borcima III udarne divizije.

POPIS ČLANOVA KLISKE LIMENE GLAZBE U NOVJ

1. KATALINIĆ JOSIP-BEPO, radnik, rođen 1900. godine u Omišu, član KPJ od 1919. godine. U Omiškoj glazbi od rane mladosti, svirao razne instrumente. Postavljen je za rukovodioca i kapelnika glazbe.
2. UVODIĆ IVAN-ČIKO, tvornički radnik iz Klis-Kose, rođen 1913. godine, član KPJ od 1939. godine, svirao prije rata u glazbi Klis. Postavljen je za političkog delegata glazbe.
3. BARIĆ VINKO, radnik, rođen 1920. godine u Klis-Kosi. Svirao trubu i trombon. Poginuo u IV neprijateljskoj ofenzivi kod Ostrošca u veljači 1943. godine.
4. BUBIĆ IVAN-BUCO, radnik, rođen 1923. godine u Klis-Kosi. 1941. godine postao član SKOJ-a. Svirao bas. Poginuo u V neprijateljskoj ofenzivi.
5. BOGOVČIĆ IVO, radnik, rođen 1922. godine u Šibenskoj Rogoznici. Svirao je trombon.
6. BUBIĆ FRANE, radnik rođen u Klis-Kosi 1927. godine. Udarao u bubanj i svirao druge instrumente. Poginuo u borbama na Kninu kao komandir čete 1944. godine.
7. GRABNER VICKO, rođen 1918. godine u Makarskoj. Član KPJ, svirao u glazbi S-trubu.
8. GABRIĆ MIROSLAV, rođen 1922. godine u Suhošću — Sinju. Svirao trubu.
9. KATALINIĆ KRESO, rođen 1912. godine u Omišu. Prije rata svirao u glazbi Omiš. Svirao bas.
10. KATALINIĆ KARLO, rođen 1913. godine u Omišu. Postao član KPJ 1939. godine, fihorn. Poginuo u borbama na Sutjesci 1943. godine.
11. KULJIŠ ANTE-ZIZAK, rođen 1920. godine u Visu, svirao trubu. Poginuo u svibnju 1944. godine.

12. LJUBIN MARTIN, rođen 1919. godine u Sinju, svirao bas-bariton i bas flighorn. Kasnije postao rukovodilac glazbe XXXII divizije.
13. MILETA ANTE, rođen 1922. godine u Šibenskoj Rogoznici, svirao bas-trubu.
14. MILKOVIĆ DRAGO-ČIKA, rođen 1916. godine u Solinu, Majdan, svirao klarinet.
15. MAGIĆ BOZIDAR, rođen 1925. godine u Splitu, Svirao klarinet.
16. PERKOVIĆ MARIN-RIZINA, rođen 1913. godine u Klis-Kosi, svirao trubu.
17. POVIĆ PETAR, rođen 1916. godine u Kaštel-Starom, svirao flighorn. Poginuo u V neprijateljskoj ofenzivi 1943. godine.
18. RAFANELI GOJO, rođen 1913. godine u Makarskoj, svirao flighorn. Postije osnovao limenu glazbu Zrakoplovstva u Zemunu.
19. SUBASIC ANTE, rođen 1921. godine u Klis-Kosi, radnik, član SKOJ-a od prije rata. Udarao u bubanj.
20. TONSIĆ BOGDAN, rođen u 1918. godine u Postirama — Brač. Svirao klarinet.
21. TOMIĆ IVAN-VIŠKI, rođen 1916. godine na Visu, svirao denis. Ratni vojni invalid. Predratni član KPJ.
22. UVODIĆ KAJO-KAJIC, rođen 1917. godine u Klis-Kosi. Svirao prvi flighorn. Poginuo u borbama na Klisu u sastavu I dalmatinske brigade rujna 1943. godine.
23. UVODIĆ ANDRIJA-ILJA, rođen 1920. godine u Klis-Kosi, svirao bas flighorn. Predratni član KPJ.
24. UVODIĆ VICENCO, rođen 1921. godine u Klis-Kosi, radnik. Udarao u činele. Preživio rat, bio pukovnik JNA.
25. UVODIĆ MILAN, rođen 1921. godine u Klis-Kosi, radnik. Svirao klarinet. Poginuo na Tjentištu u V neprijateljskoj ofenzivi 1943. godine.
26. UVODIĆ ANTE, pok. Jerka, »DOKTOR«, rođen 1923. godine, radnik. Svirao bas. Predratni član SKOJ-a.
27. UVODIĆ ANTE, pok. Grge, rođen 1923. godine u Klis-Kosi. Svirao flighorn.

ZRNOVNICKO GLAZBENO DRUŠTVO

Glazbeno društvo u Zmornid osnovano je 2. ožujka 1911. godine. Društvo se tada zvalo »Seljačka sloga«. Težnje naprednih snaga za slobodom, kulturom i nacionalnim identitetom probudilo je u Zmornici progresivne snage za stvaranje organiziranog kulturno-umjetničkog društva.

Nakon osnivanja Glazbe, formirane su i druge kulturno-umjetničke sekcije, u kojima su se okupljali i djelovali najnapredniji stanovnici Zmornice. Pored crkvenih i vjerskih bratovština, formiraju se nova društva sa slobodnijim djelovanjem. Istina je da su ta kulturno-umjetnička društva bila osnovana na nacionalnoj osnovi na temelju koje su se većinom okupljale seljačke mase. U to doba osnovan je i »Hrvatski sokol«. To je na izvjestan način trasiralo progresivniji put u odvijanju naprednih snaga od neposrednog utjecaja crkvenih vlasti. Međutim, 1914. izbija prvi svjetski rat i time prestaje aktivnost Glazbe i svih drugih sekcija. Ne samo da je prestalo svako djelovanje Glazbenog društva, nego su tadašnje vlasti odnijele i sve instrumente. Osim toga većina glazbara bila je mobilizirana u austrougarskoj vojsci pa je i zbog toga morao prestati svaki rad.

Opet je trebalo ispočetka formirati glazbu i druga kulturno umjetnička društva u Zmornici.

Nakon osnivanja KPJ, u Zmornici 1922. godine počelo se organizirati djelovati u pojedinim društvima. Među seljaštvom koje je bilo okupljeno u HSS-u, već tada uočavale su se dvije struje: dio je pristupio stranci na nacionalnoj osnovi — hrvatstvu, dok je drugi dio (istina vrlo

Glazba 11 proleterske divizije, odnosno 11 dalmatinske brigade u Plevljima, listopada 1943. Većinu čine glazbari iz Zmornice

mah bio desno orijentiran (neki od njih kasnije su postali organizirani frankovci). U toj dosta složenoj političkoj situaciji 1937. mještani zaseoka Privor u Zmornici vlastitim sredstvima kupuju instrumente i ponovo osnivaju Glazbeno društvo, ovaj put pod nazivom »Stjepan Radić«. Djelovanje malobrojnijeg desno orijentiranog dijela članstva uspjelo se pri-
gušiti. Tome je uvelike pridonijela aktivnost članova KPJ i njihovih simpatizera (Jakova Marina, Slavka Jerkovića, Ante Marina-Pobre, Ivana Marina, Ivana Jerkovića, Marina Jerkovića i drugih). Znatno utjecaj je imala i organizacija SKOJ-a. Ja sam, kao član Mjesnog komiteta SKOJ-a, bio zadužen da ilegalno surađujem sa skojevcima na Privoru inače članovima Društva : Kaj om Palaversom, Ivanom Marinom-Đurinim, S pirom Palaversom i drugima. Upornim i svakodnevnim radom Partije i SKOJ-a rastao je i njihov utjecaj i ugled među mještanima.

Kapitulacijom bivše Jugoslavije i okupacijom naše zemlje 1941. godine sva ta društva našla su se u teškom položaju. Mjesni komitet KPJ i SKOJ-a u Zraovnid donio je odluku da prestane svaka aktivnost Glazbe. Društvo je bez pogovora prihvatilo odluku Partije. Osim toga Komitet

je dionio odluku da se svi instrumenti i partiture sklone na sigurna mjesto, kako ne bi pali u ruke okupatoru.

Da bi se spriječio rad i djelovanje NOP-a, talijanski okupator doveo je u Zrnovnicu i stacionirao 89. bataljon fašista i još neke druge jedinice vojske, pa i policijske snage. Okupator je zaveo policijski sat, hapsio članove KPJ, SKOJ-a i pojedine mještane te ih odvodio u logor i internaciju. Pucao je u mještane, odnosio imovinu i uvodio odmazdu. Okupator to čini uz pomoć zloglasnog financijskog preglednika Marka Matasa, njegovih financija i žandara.

GLAZBARI IZ ZRNOVNICE U NOB-u

Godine 1941. u Zrnovnici (koja je tada brojila jedva 1800 stanovnika) je bilo 30 članova KPJ-u, 40 (zajedno sa Stobrečom) članova SKOJ-a i veliki broj njihovih simpatizera. Talijanski okupatori doveli su preko 1000 vojnika i policajaca, ali sve to nije uspjelo zaustaviti revolucionarni val, omesti dizanje i širenje narodnog ustanka.

Kako su instrumenti sklonjeni na sigurno mjesto, veći broj članova Glazbenog društva aktivno se uključio u NOP. I tada, na inicijativu Drage Gizdića, a uz pomoć tadašnjeg sekretara Mjesnog komiteta KPJ u Zrnovnici Jozе Stipice, organiziran je odlazak kompletne Zrnovničke limene glazbe u NOV. Tako se 12. listopada 1942. godine kompletna glazba s 19 glazbara našla u partizanima. Nekoliko glazbara, koji su već odranije bili u partizanima, priključili su im se, nastavljajući zajednički djelovati pod nazivom Zrnovnička glazba.

Prvi nastup Zrnovničke limene glazbe u NOB-u bio je 12. listopada 1942. godine prilikom njenog dolaska na Mosor, na slobodni teritorij, pred borbama Mosorskoga partizanskog odreda. Glazbari su zatim s instrumentima prešli preko Svilaje i Dinare u oslobođeno Livno, gdje su im se pridružili glazbari iz ostalih partizanskih jedinica, koji su prije pošli u partizane. Glazba se kompletirala instrumentima i tako formirala u cjelovit orkestar. Među novopridošlim drugovima bio je i Ivo Roca koji je postao i njen prvi kapelnik.¹

¹ U selu Uništima na padinama Dinare već u rujnu 1942. osnovana je Kulturno-prosvjetna grupa Staba IV operativne zone, kojom su rukovodili Eli Finč i Ante Vesanović. Ta grupa je djelovala na slobodnom teritoriju oko Dinare. Nakon izvjesnog vremena potpala je pod Agitprop Pokrajinskog komiteta KP za Dalmaciju, kojim je rukovodio Miloš Zanko. Ekipi su se kasnije priključivali Braco Borozan, Silvije Bombardelli i Mira Banjanin. Tada (u drugi put oslobođenom Livnu) udareni su temelji novoj kazališnoj grupi, koja je imala zbor, glazbu, dramu i recitatorsku grupu. Tokom IV neprijateljske ofenzive grupa se razdvojila. Jedan dio (s Borozanom i Bombardellijem) krenuo je s glavninom snaga NOV, a kazališna je grupa, u različitim formacijama, prešla Neretvu, Sušesku i mnoge druge krajeve u toku NOB-a. Drugi dio spomenute grupe (s Vesanovićem i Antom Petrićem) formirao se pri Oblasnom NOO-u Dalmacije. Ta je grupa kasnije, početkom 1944. godine, prešla na Vis, gdje je s njom rukovodio Ivo Fijardović. Tako su, u izvjesnom smislu, udareni temelji Kazalištu NO Dalmacije. Stab IV operativne zone donio je odluku da Zrnovnička glazba uđe u sastav novoformirane II dalmatinske brigade. Od svog dolaska u NOV Glazba skoro svakodnevno nastupa po mnogim mjestima oslobođene Bosne.

Dana 27. listopada 1942, tj. niti mjesec dana nakon formiranja II dalmatinske, neposredno u borbi učestvuje i Zrnovnička glazba. Druga dalmatinska brigada dobila je zadatak da napadne kolonu Talijana između Sinja i Livna. Talijani su zauzeli položaje sjeverno od Sinja. Iste večeri, 27. listopada, dva bataljona su pošli u napad na Čilaš. Naša Brigada je imala uspjeha. Na bojištu je ostalo nekoliko mitraljeza i puško-mitraljeza, veliki broj pušaka, municije i drugoga ratnog materijala. Bilo je zarobljenih, poginulih i ranjenih Talijana. Prema izvještajima Brigade, nakon te bitke Talijani su svoje poginule i ranjene prevezli u 4 kamiona. U tom iznenadnom napadu učestvovala je po prvi put i Zrnovnička glazba, koja je imala zadatak da se što više približi talijanskim položajima i, u momentu kada bataljoni pođu na juriš, da otpočne svirati marševe.

Dolaskom u Glamoč, u studenome 1942, Glazba vrlo aktivno učestvuje u kulturo-umj etničkom programu zajedno s borcima mnogih bosanskih, dalmatinskih, crnogorskih i drugih jedinica koje su se tamo nalazile. Od siječnja 1943. Glazba je bila u sastavu II proleterske divizije, a zatim II udarnog korpusa II armije. U siječnju 1943. ponovo je oslobođeno Duvno, gdje Glazba nastupa s borbenim pjesmama i koračnicama. Do tog mjeseca naše brigade oslobodile su široko područje u Bosni, Hercegovini i Dalmaciji. Zbog toga Nijemci započinju IV ofenzivu na naš oslobođeni teritorij. U to vrijeme počinju svakodnevnne borbe i marševi. U sastavu operativnih i borbenih jedinica nalazi se i Glazba. Tako je i prilikom oslobodjenja Imotskoga s operativnim jedinicama u grad ušla i Zrnovnička glazba.²

Prilikom prelaska preko Neretve, kad su svi mostovi bili porušeni i kad je II dalmatinska dobila jedan od najtežih ratnih zadataka, Glazba je bila stalno uz Brigadu. U trenutku kad su borci preko mosta (čiji je jedan kraj stršio visoko u zraku, a drugi zaronio u duboku vodu hirovite Neretve), učinili prve korake, Glazba je završila marševe.

Dolaskom u Hercegovinu i Crnu Goru oslobadaju se nova mjesta, sela i gradovi. Glazba na tom oslobodilačkom putu neumorno nastupa uz prve borbene jedinice. Prilikom prvog dolaska u Crnu Goru Glazba učestvuje na velikom narodnom zboru u Zabljaku, na kojem su govorili Peko Dapčević, komandant II proleterske divizije, i Mitar Bakić, komesar Divizije. Prilikom teških borbi u V ofenzivi, kada su se II dalmatinska i još neke jedinice prebacivale preko Drine, Glazba je također bila od velike pomoći.

¹ Dan nakon oslobodjenja Imotskoga, U. 2. 1943, Zrnovačka glazba skupa s jedinicama II proleterske divizije ulazi u Posušje, a zatim u Imotski. Na tom području puna 4 dana danonoćno Glazba razvija dotad nevidenu borbenu zabavnu aktivnost, budi i budi narod Imotskoga i okolnih sela, podstiče mobilizaciju. Učestvuje na svim zborovima, sastancima organa nove revolucionarne vlasti, na svim zabavama i skupovima omladine, plesovima i igrankama. Borbenim zvučima i marševima prisizučuje jedinice ispraća kroz Imotski na borbene položaje, uz masovno prisustvo stanovništva. Rezultat svega toga je i preko 150 novih boraca koji su se javili u komandu mjesta, da bi pristupili partizanima. Te borce, u grupama i uz prisustvo građana i rodbine, organa narodne vlasti, ispraća Zrnovnička glazba. Glazbari učestvuju i na velikom zboru u Imotskome u povodu formiranja IX dalmatinske udarne divizije (prema kazivanju Milana Kimca, borca II dalmatinske brigade).

U kanjonu Pive našla se II dalmatinska, a s njom i Glazba. Sjajni instrumenti glazbara na suncu su blistali; borci su se bunili, navodeći kako će ih avioni lako otkriti, d tražili od glazbara da bace te instrumente. Međutim, nitko od Dalmatinaca-glazbara to nije htio učiniti. Došavši do prve bare, sve svoje blistave instrumente namazali su slojem blata. Nakon što je prošla ofenziva i kad su već bili u istočnoj Bosni glazbari su skinuli blato sa svojih instrumenata, povrativši svojim ljubincima prijašnji sjaj.

U borbama na Barama borbeni duh bio je na visini unatoč činjenici da je u bitkama tih dana izginuo čitav bataljon II dalmatinske. Glazba se i tu, u kratkom predahu, ipak oglasila!

I glazbari su pokazali veliko junaštvo. Osim svirke, juriša s puškom, vrijedno je spomenuti još jedan primjer žrnovničkih glazbara. U barama na Sutjesci bio je teško ranjen komesar brigade Mate Ujević, kojeg su borci-glazbari prebacivali na nosilima. U proboju komesar je ponovno ranjen, ali ga glazbari nisu ostavili. Nosili su ga i dalje i iznijeli ne samo sa Sutješke već ga uz pomoć drugih boraca na nosilima donijeli na Ozren. Zajedno s ranjenim komesarom oni su iznijeli sve svoje instrumente, uključujući i bubanj. Vrativši se ponovo u Bosnu, na nove oslobođene teritorije, Zrnovnička glazba opet je bila spremna.

Prema iskazima nekih glazbara, 16. srpnja 1943, odmah nakon V ofenzive, kada su partizani bili pri kraju fizičkih snaga i kada su sa našli na Ozrenu, poslije bitke za Kladanj, II dalmatinska brigada, iako prepolovljena, dobila je zadatak da likvidira četničko uporište na vrhu Ozrena zvanom Kraljica. U jednom zaseoku našao se Štab IV crnogorske proleterske brigade (ona je također bila u sastavu II divizije) s kojom je dogovoren zajednički napad na vrh Ozrena. Tom prilikom, osim boraca, ratni zadatak dobili su i glazbari II dalmatinske: instrumente su trebali sakriti u šatorska krila, pokrivače, pod šinjele i, zajedno s bataljonom, u streljačkom stroju trebali su se približiti vrhu Ozrena i neprimjetno se privući posljednjim kućama u selu na uzvisini masiva Ozrena te na znak komandanta Vučkovića zasvirati marš. To je bio istovremeno znak svim bataljonima IV crnogorske i II dalmatinske da krenu na juriš. Glazba je zasvirala, bataljoni su krenuli, čitava okolica je odzvanjala. Odjednom u neprijateljskim redovima nastade komešanje i uzbuna. Četnici su počeli iskakati iz rovova, obezglavljeno kretati lijevo i desno, da bi se na kraju dali u konačan bijeg. Ozren je zauzet. Neprijatelja smo počeli goniti, a zarobivši nekoliko desetina četnika, upitah smo ih:

«Kako to da tako jako utvrđene položaje niste bolje branili?»

»Kako da se branimo kad ste protiv nas nastupali s glavninom vaših jedinica!« — odgovorio je jedan od zarobljenika.

Na naše čuđenje odakle im ta informacija o glavnini naših snaga odgovorili su: »Pa glazba je bila s vama!«

Druga divizija i V crnogorska brigada dobile su zadatak da krajem ljeta 1943. iz Bosne ponovo idu u Crnu Goru. Kapitulacija Italije zatekla ih je u Goraždu. Naše su se jedinice zadržale kraće vrijeme u tek oslo-

bodenom mjestu, gdje su, što se moglo očekivati, prigodni program izveli i naši glazbari.

Iza kapitulacije Italije 1943, u Zabljaku su visoki vojni i politički rukovodioci (Peko Dapčević, Mitar Bakić i dr.) održali veliki narodni zbor kojem su prisustvovala jedinice II proleterske divizije. I na tom zboru žmornički glazbari nastupili su i dali manifestaciji poseban pečat.

Od tada pa do sredine 1944. Glazba je svojim kulturno-umjetničkim programom nastupala na širokom području Crne Gore, Sandžaka i Srbije (u Kolašinu, Andrijevid, Beranama, Pljevljima, Prijepolju, Bijelom Polju, Rudome, Novoj Varoši, Nikšiću itd.). Kada su naše jedinice došle u Srbiju, čuli smo od naroda kako se okupator hvalio da u Jugoslaviji više nema ni jednog partizana. U sastavu naših proslavljenih jedinica II dalmatinske, II proleterske, II korpusa i II armije Zmornička glazba svojim instrumentima donijela je glas pobjede mnogim gradovima i mjestima naše domovine. Učestvovala je u mnogim kulturno-umjetničkim priredbama i partizanskim večerima, prenosila ranjenike, vršila osiguranje Štaba Divizije, snabdijevala front municijom, šttila bolnice i neposredno učestvovala u borbama.

Prilikom smotre crnogorskih brigada, u ljeto 1944. godine u Kolašinu, Zmornička glazba uveličala je proslavu, naglasivši time snagu udarnih i proleterskih brigada i divizija koje su već do tada oslobodile više od tri četvrtine Crne Gore i Sandžaka. Glazba je učestvovala i na sahranama boraca pa je odala i posljednju počast Jurid Ribaru.

Glazba je nastupila sa svojim programom i kad su se formirale VI, VII i VIII crnogorska brigada. Ona je u Prijepolju s borbenim pjesmama i koračnicama učestvovala na svečanom dočeku III šumadijske brigade, koja je došla iz Srbije na teritorij Sandžaka.

Glazba se na svom dugom i borbenom putu uistinu iskazala. Svirala je svugdje i u svim ratnim prilikama, kada je to gotovo mnogima izgledalo nemoguće. Svirala je bordma u mnogim jurišima, u vrijeme odmora i zatišja, bolnicama, ranjenicima i bolesnicima, na proslavama i na sahranama, bordma i herojima, narodu oslobođenih krajeva, nastupala je u zabačenim planinskim selima među ljudima koji nikad prije toga nisu imali priliku ni čuti ni vidjeti ovakvu ili sličnu glazbu. Nije bilo čovjeka ni borca, a da mu partizanska glazba nije prirasla srcu. Glazba uvijek daje novu snagu. Nije bilo slučajno da su bord, poslije najtežih krvavih borbi i vjekih gubitaka najboljih drugova i drugarica, uveče oko vatre uz glazbu zapjevali. Bez glazbe sve bi se to mnogo teže podnosilo.

Na svom putu naše jedinice oslobađale su i mjesta u kojima stanovništvo nije bilo raspoloženo prema našoj vojsci, naročito u selima iz kojih je najveći broj muškaraca pristupio četnicima ili ustašama. Bilo je i sela gdje su se stalno smjenjivali okupatorski vojnici pa bi se seljaci u takvim slučajevima najčešće posakrivali u šumu ili u podrumu kuća. Međutim, kad bi glazbari zasvirali, nije trebalo političkih govora niti nekog posebnog agitiranja da bi se narod okupio. Među prvima bi pristupali djeca i omladinci, a zatim bi oprezno prilazili sakriveni ljudi, žene i stari. Ubrzo bi nastalo opće oduševljenje koje se odražavalo u

otvorenom razgovoru, pjesmi i veselju. A kad bi se drugi put pojavili partizani, stanovnici tih sela bili su manje nepovjerljivi a iza toga bi polako stupah i u NOV.

»Da je srećom svaka naša brigada imala svoju glazbu — mnogo bolje bi se izvršavah ratni zadaci« — govorio je Ljubo Vučković, komandant II dalmatinske brigade.

Osim nastupa s instrumentima glazbari su u brojnim akcijama jurišah s puškom i bombama. Tako su učestvovali u operacijama za oslobođenje Podgorice 1944. godine u sastavu V crnogorske brigade. U toj bici, kao bombaš, poginuo je mladi glazbar Milan Roguljić. Njegove posljednje riječi su bile: »Pozdravite mi moje Zrnovčane (...) recite im da ih nisam osramotio«.

Poginuo je i prvi komandir Glazbe II dalmatinske Kajo Palaversa, dok je svojim grudima, prilikom desanta na Drvar, branio Vrhovni štab i druga Tita. Poginuli su mnogi glazbari, na mnogim ratištima u borbama širom naše domovine.

Ponovnim dolaskom na teritorij Bosne i Hercegovine te Dalmacije u drugoj polovini 1944. godine, pa do završetka rata, Glazba je nastupala u Trebinju, Bileći, Gacku, Dubrovniku, Sarajevu, Petrinji i najzad u Zagrebu, gdje je uzela učešća u dobro poznatoj paradi na Dan pobjede 13. svibnja 1945. godine, čime je završila svoj dugi i mukotrni ratni put.

U sastavu naših najslavnijih brigada, divizija i korpusa marširali su glazbari bespućima po najtežim vremenskim uvjetima, mnogo puta po dvadesetak kilometara dnevno, 12 do 15 sati bez odmora, da bi odmah iza toga održali koncert ili prigodni program. O dalmatinskim glazbarima pohvalno su govorili mnogi politički i vojni rukovodioci NOV i POJ: Ljubo Vučković, Peko Dapčević, Mitar Bakić, Sava Kovačević, Radovan Vukanović, Branko Obradović, Dušan Lompar i mnogi drugi. Do dalmatinske limene glazbe mnogo su držali Tanasije Mladenović iz Srbije, a posebno Mirko Milojković, sekretar Okružnog komiteta SKOJ-a u Kragujevcu do odlaska u partizane, a potom borac II dalmatinske brigade. »Kad sam vidio u Bosni da naše brigade imaju kompletnu glazbu, bio sam više nego iznenađen« — govorio je Milojković. S njima su bili Silvije Bombardelli, dirigent i kompozitor, drugarica Mira Bombardelli i nekoliko članova kulturno-umjetničkog društva. »Pošto sam u stvari bio zadužen za kulturni rad u brigadi« — priča Mladenović — »sasvim je prirodno da sam mnogo više poznao vrijednost ovih boraca. Osim toga glazba je za mene bila doživljaj u još jednom pogledu: Kad smo marširali preko livanjskog polja pored Sajkovića sela, seljaci su u grupama izlazili pred brigadu na čijem čelu je stupala glazba svirajući marševe i partizanske pjesme. Doživio sam da je jedan seljak iz mase uzviknuo »živjela partizanska država«. Bio je toliko impresioniran samom činjenicom da partizanska vojska ima svoju glazbu! Noćne napade izvodili smo pomoću glazbe i na taj način htjeli stvoriti paniku u neprijateljskim redovima. Ovakvom borbom, uz visoki moral, borci glazbari i svi učesnici naše revolucije mogli su pobijediti neprijatelja.«

Silvije Bombardelli, kompozitor i dirigent, borac II dalmatinske brigade, IX dalmatinske divizije, II proletherske divizije i drugih jedinica NOV i POJ, uspio je i s amaterima u ratnim uvjetima stvoriti značajne umjetničke manifestacije. To je zanimljiv podvig, jer se pod njegovom dirigentskom palicom i plodnim kompozitorskim opusom obogatio kulturno-umjetnički život partizana i naroda u krajevima koje su oslobodili partizani. Bombardelli je upravo u jeku V ofenzive došao u II dalmatinsku brigadu i vrlo uspješno vodio Zmorničku glazbu. Među pjesmama, kantantama i recitacijama koje je komponirao ih pripremio za zbor i orkestar ističu se:

Oj Mosore, Na Kordunu, Majka pravoslavna (na tekst S. Kulenovića), Hej Slaveni (za mješoviti zbor), Komsomolska pjesma, Drug Tito (na tekst V. Nazora, a uz saradnju Oskara Danona, M. Spilera i R. Sinkonutija).

POPIS ČLANOVA
GLAZBE II DALMATINSKE (PROLETERSKE) BRIGADE

1. BLAŽEVIC pok. Šimuna JERKO, rođen 1906. godine u Zrnovnici, radnik. Pošao u NOV s Glazbom 12. 10. 1942. godine. Svirao trubu. Član KPJ.
2. BLAŽEVIC pok. Mate MILIVOJ, rođen 1922. godine u Zrnovnici. Pošao u NOV s Glazbom 12. 10. 1942. godine. Svirao mali doboš. U toku NOB-a primljen u KPJ.
3. JERKOVIC pok. Martina IVAN, rođen 1921. godine u Zrnovnici. S Glazbom pošao 12. 10. 1942. godine. Poginuo 14. 6. 1943. godine.
4. JERKOVIC pok. Pave IVAN, rođen 1914. godine u Zrnovnici. S Glazbom pošao u NOV 12. 10. 1942. godine. Svirao trombon. Primljen 1944. u KPJ.
5. JERKOVIC pok. Ante SLAVKO, rođen 1914. godine u Zrnovnici. Pošao u NOV s Glazbom 12. 10. 1942. godine. Svirao trubu. Poginuo 31. 6. 1943. godine.
6. KOVACEVIC Marina JURE, rođen 1920. godine u Zrnovnici. Primljen u KPJ 1944. godine.
7. KOVACEVIC pok. Lovre FILICIO, rođen 1904. godine u Zrnovnici. S Glazbom pošao u NOV 12. 10. 1942. godine. Svirao činele.
8. KOVACEVIC pok. Lovre FRANE, rođen 1913. godine u Zrnovnici, radnik, s Glazbom pošao u NOV 12. 10. 1942. godine. Svirao bas. U toku NOB-a primljen u KPJ.
9. KOVACEVIC Ante FRANKO, rođen 1923. godine u Zrnovnici, zemljoradnik. U partizane pošao s Glazbom 12. 10. 1942. godine. Svirao bariton. U KPJ primljen 1944. godine.
10. BANJANIN MIRA, rođena 1919. godine u Beogradu. Dramska glumica. U KPJ primljena 1944. godine. Priključila se Glazbi srpnja 1943. godine kod Kladnja.
11. LOLIC pok. Marina KAZIMIR, rođen 1913. godine u Zrnovnici, zemljoradnik. S Glazbom pošao u partizane 12. 10. 1942. godine. Svirao bubanj. U 1944. godini primljen u KPJ.
12. MARIN pok. Duje IVAN, rođen 1920. godine u Zrnovnici, radnik. S Glazbom pošao u NOV 12. 10. 1942. godine. Svirao klarinet. Član SKOJ-a od 1940. godine, a KPJ od 1943. godine.
13. MARIN pok. Stipe IVAN, rođen 1919. godine u Zrnovnici, zemljoradnik. S Glazbom pošao u NOV 12. 10. 1942. godine. Svirao klarinet. Bio zamjenik komandira i komandir jedinice Glazbe. Član SKOJ-a 1941. U KPJ primljen 1943. godine.

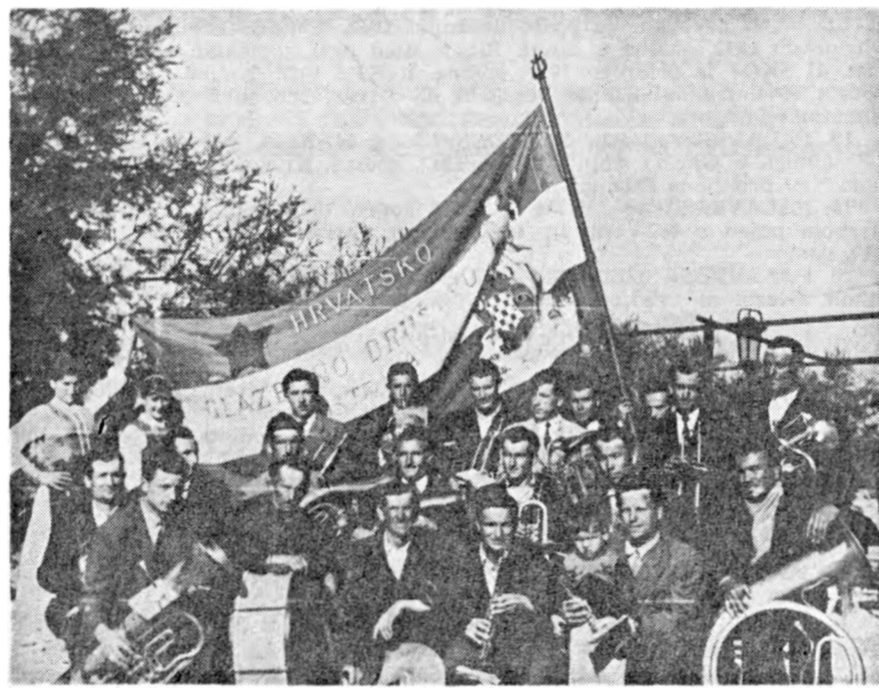
14. MIHANOVIĆ pok. Ivana JAKOV, rođen 1917. godine u Žrnovnici, zemljoradnik. Svirao bas. Pošao u NOV s Glazbom 12. 10. 1942. godine. Primljen u KPJ 1945. godine.
15. MIHANOVIĆ pok. Mate JERE, rođen 1910. godine u Žrnovnici, radnik. U NOV pošao s Glazbom 12. 10. 1942. godine. Svirao je denis. U KPJ primljen 1944. godine.
16. MIHANOVIĆ pok. Vicka MARIN, rođen 1912. godine u Žrnovnici, radnik. S Glazbom pošao u NOV 12. 10. 1942. godine. Svirao činele. U KPJ primljen 1943. godine.
17. PALA VERSA pok. Ante KAJO, rođen 1920. godine u Žrnovnici, radnik-bravar. U partizane je pošao u ožujku 1942. godine. Glazbi se priključio u listopadu 1942. godine u Bosni. Bio je njen prvi komandir. Svirao je klarinet. U SKOJ je primljen 1939. godine, u KPJ 1943. godine. Poginuo je u svibnju 1944. godine prilikom desanta na Drvar. Bio je komandir čete III dalmatinske brigade.
18. PALA VERSA udata SARADEN (Bože) MARIJA, rođena 1919. godine u Žrnovnici. U Glazbu stupila 10. 12. 1942. godine. Kuharica higijeničarka. Za člana KPJ primljena 1943. godine.
19. PALA VERSA pok. Bože MARIN, rođen 1921. godine u Žrnovnici. S Glazbom pošao u NOV 12. 10. 1942. godine. Svirao trubu. U KPJ primljen 1943. godine.
20. PALAVKRSKA pok. Bože SLAVKO, rođen 1920. godine u Žrnovnici, radnik. Glazbi se priključio 29. 10. 1942. godine kod Glamoča, kao glazbar. U KPJ primljen 1943. godine.
21. PETROVIĆ udata VULETIĆ NEVENKA, zamjenik političkog komesara čete Glazbe.
22. ROCA IVO, rođen 1921. godine u Vodicama — Šibenik, radnik. Glazbi se priključio 25. 10. 1942. godine. Bio na čelu Glazbe do travnja 1943. godine.
23. ROGULJIĆ pok. Jerka MILIVOJ, rođen 1922. godine u Žrnovnici, zemljoradnik. S Glazbom je pošao u NOV 12. 10. 1942. godine. Svirao klarinet. Poginuo 18. 4. 1944. godine kod Podgorice u Crnoj Gori.
24. SRDAN Bare NIKOLA, rođen 1922. godine u Stankovcima — Benkovac, radnik. Priključio se Glazbi 21. 10. 1942. godine. Svirao frulu. U KPJ primljen 1944. godine.
25. UVODIĆ pok. Mate VINKO, rođen 1929. godine u Klis-Kosi. U Glazbu stupio u listopadu 1943. godine.
26. VIDAK Ante BOZIDAR, rođen 1922. godine u Splitu, zemljoradnik. U Glazbu je stupio kolovoza 1944. godine.
27. VRANČIĆ Ivana ANTE, rođen 1913. godine. U Glazbu je stupio 16. 10. 1942. godine. Bio je na dužnosti komesara Glazbe. Za člana KPJ primljen 1943. godine.
28. GRUIĆ udata VRANČIĆ MARIJA, rođena 1925. godine u Trogiru, radnica. U Glazbu stupila u listopadu 1943. godine. Bolničarka, glumac-recitator. U KPJ primljena 1944. godine.
29. ZELALJA pok. Petra MILAN, rođen 1916. godine u Trogiru, zemljoradnik. U Glazbu stupio u studenome 1942. godine. Svirao trombon. U KPJ primljen 1941. godine.

LIMENA GLAZBA IZ PODSTRANE

Glazbeno društvo u Podstrani osnovano je daleke 1007. godine pod nazivom -Hrvatsko katoličko glazbeno izobrazbeno društvo«. Kako je društvo oformljeno dobrim dijelom zaslugom mještanina svećenika Petra Cara i potpomognuto financijskim sredstvima crkve, razumljivo je da je u početku svog djelovanja bilo pod snažnim djelovanjem crkve.

Glazba je obično nastupala za vrijeme vjerskih praznika, prilikom sahrana i pučkih svečanosti a nešto kasnije i u povodu političkih manifestacija najprije Pučke a zatim Hrvatske seljačke stranke. U predvečerje događaja koji su doveli do II svjetskog rata komunisti Podstrane ponovo oživljavaju rad Turističkog društva koje je svojim napredno orijentiranim djelovanjem imalo znatan utjecaj na rad glazbenog društva, omladine pa i čitavog društvenog zbivanja u mjestu.

Limena glazba iz Podstrane sa zastavom s kojom su otišli u NOVJ (poslijeratni snimak)

Dizanjem ustanka na tom području postepeno je rastao i utjecaj na Glazbeno društvo. Tako su uspostavljeni kontakti između pojedinih rukovodilaca NOP-a u Podstrani i utjecajnih ljudi u Glazbenom društvu. Nakon toga već se razgovaralo o mogućnostima odlaska Glazbe u NOV. Bilo je to krajem ljeta, odnosno početkom jeseni 1942. godine. Prema nekim podacima Drago Brajčić, član Glazbenog društva, javio se rukovodstvu ustanka na Mosoru 5. rujna 1942. godine. Tom susretu bili su prisutni rukovodioci pokreta u tom kraju: Marin Korda iz Sitna Donjeg, Lovre Amžić iz Zrnovnice, Sime Karaman iz Jesenica, Ljubo Dumčić-Ljubić iz Podstrane i još neki. Ljubić se tom prilikom detaljno informirao o mogućnosti odlaska Glazbe u NOV. Nakon kontakta predstavnika Glazbe s rukovodiocima ustanka na Mosoru uslijedilo je i pozi-

vanje pojedinih glazbara za odlazak u partizane. Tako su izvršene sve pripreme već u jesen 1942. godine za odlazak kompletne Glazbe u NOV. Kad su se glazbari dobrovoljno javili da bi stupili u partizane, saopćeno im je da se ne udaljavaju od svojih kuća, jer će uskoro biti pozvani. Međutim Glazba nije pošla u jesen 1942. budući da su baš u to vrijeme kaznene okupatorske ekspedicije izvršile pokolj stanovnika Podstrane popalivši im mnoge domove. Usprkos najokrutnije odmazde okupatora, u kratko vrijeme NOP se u Podstrani opet oporavlja i akcije ne jenjavaju.

Dana 17. 1. 1943. godine u Srinjinama, u zaseoku Tvrčići pod Mosorom, održan je vehki narodni zbor, kojem je prisustvovalo nekoliko stotina učesnika donjopoljičke općine iz Tugara, Dubrave, Sitna Gornjeg i Donjeg, Zmornice, Jesenica i Podstrane. Miting je održan na mjestu gdje se danas nalazi nogometno igralište. Povorka se formirala ispred Tvrčića i to po navedenim mjestima, uz transparente i parole. Pored parola, na čelu svake povorke nošene su table s imenima mjesta, odnosno pojedinih organizacija.

Zbor je uveličala Glazba iz Podstrane, svirajući borbene pjesme i koračnice. Prilikom zbora Talijani su artiljerijskom vatrom obasuh učesnike. Zatim je neprijateljska avijacija izvršila bombardiranje. Srećom nije bilo žrtava osim što je jedan omladinac bio lakše ranjen. Toga dana kompletna Glazba iz Podstrane stupila je u NOV. Glazba je iz partizanske komande u Dubravi kurirskim vezama upućena preko Aržana u Livno. U Aržanu se Glazba zadržala kratko vrijeme i nastupila pred III dalmatinskom brigadom. Za kapelnika i rukovodioca je imenovan Slavko Glavinović, jedan od glazbara, koji je ujedno bio i jedan od organizatora glazbe u NOV. Dolaskom u Livno, Podstranjani su se sastali s glazbarima iz Zmornice, od kojih su dobili neke partizanske kompozicije. Glazba se u Livnu nije dugo zadržala, ali je ipak nastupala na jednom velikom mitingu, na kojem je govorio Vice Buljan i još neki rukovodioci NOP-a. Malo zatim, uslijedio je pokret i Glazba je stigla u Zagvozd, gdje je dodijeljena IV dalmatinskoj brigadi IX divizije. Glazba je ostala u Župi oko desetak dana, a nakon oslobođenja Imotskoga dobija naređenje za pokret u njegovu pravcu. Kroz sva sela Imotske krajine Glazba je svirala borbene pjesme — koračnice. U Imotskom se glazba popunila instrumentima koji su se tamo našli.

U tom kraju, gdje je svakodnevno nastupala, glazba se zadržala oko 20 dana. Obično ujutro, kroz mjesta bi svirala budnicu, a navečer bi nastupala na priredbama. Glazba je za to vrijeme često svirala na dočecima, a posebno ispraćajima partizanskih brigada, koje su odlazile iz Imotskoga prema Jablanici u jeku IV ofenzive. Glazbu je tada vodio Silvine Bombardelli. U to vrijeme primljeno je novih 5 glazbara iz Postira i jedan glazbar koji je zaostao iz Zmorničke glazbe. Kako je jačao pritisak u IV ofenzivi, glazbari više ne sviraju, već sada postaju ispomoć bolničkoj jedinici pri Centralnoj bolnici i nose ranjenike i bolesne iz Mandina Sela u Lipe prema Zlopolju i dalje preko planine u pravcu Jablanice. Glazbari su se više puta vraćali iz Zlopolja u Lipu i Mandino Se-

lo i preuzimali nove ranjenike, sve dok ih je bilo i dok Nijemci nisu presjekli pravce prema Neretvi.

S nadiranjem Nijemaca i neprijateljske vojske glazbari su se našli u škripcu. Prema izjavama učesnika tih događaja jedan je dio instrumenata spremljen u jednu kuću na putu prema Jablanici. Neki glazbari (četvorica njih) su svoje instrumente zadržali pa su ih s njima Nijemci i zarobili. Na taj način je tragično završila, u jeku IV neprijateljske ofenzive, ova naša limena glazba.

Taj se događaj zbio sredinom ožujka 1943. godine u selima Zlopolju i Lipi. Tu je pored mnogih poginuo i komesar Bolnice Ivica Jelaska, koji je tada bio na liječenju.

Glazbari zarobljeni od Nijemaca bili su upućeni u Travnik, Zenicu, Zemun i druge logore. Odatle su neki, početkom rujna 1943. godine, transportirani u logore u Njemačku. Neki zarobljenici su, intervencijom rodbine i prijatelja u Zagrebu, bili oslobođeni te su 8-9. 1943. godine, dan prije kapitulacije Italije došli u Omiš i odatle u Podstranu. Tako se pretežni dio glazbara u drugoj polovini rujna 1943. godine našao opet u rodnoj Podstrani. Većina ih je u slijedećim mjesecima ponovo pošla u NOV i završetak rata dočekala u raznim jedinicama NOV i POJ.

POPIS ČLANOVA HRVATSKOGA GLAZBENOG DRUŠTVA PODSTRANA

koji su otišli u NOV sredinom siječnja 1943.

1. Banić Milivoj	15. Kaštelančić Milan
2. Brajičić Drago	16. Kaštelančić Petar
3. Car Miloš	17. Kaštelančić Fabijan
4. Car Danko	18. Mikuličić Dinko
5. Car Ivan	19. Ruše Fabijan
6. Erceg Jerko	20. Ružić Andrija
7. Erceg Marin	21. Zanić Ivo
8. Glavinović Slavko	22. Zanić Ante
9. Jovanović Slavko	23. Banje Ante*
10. Jovanović Fabijan	24. Jovanović Mijo*
U. Jakovac Ante	25. Skulje Melko**
12. Jakulj Fabijan	26. Skulje Petar**
13. Juradin Mate	27. Sarić Ante**
14. Kaštelančić Dušan	

* Krenuli s Glazbom u partizane (prvi kao muzičar, a drugi kao zastavničar), ali vraćeni iz Imotskog zbog poodmaklih godina.

** Njih trojica su u jesen 1942. otišli u partizane.

Od ukupnog sastava Glazbenog društva (32 člana) samo petorica nisu otišla u NOVJ, zbog poodmaklih godina. Svi su bili zemljoradnici.

GLAZBA SA ŠOLTE — »OLINTA«

Šoltanska glazba prije rata zvala se Soltanska glazba »Olinta«. I sada joj je ostalo isto ime.

Glazbari su sa svim svojim instrumentima pošli u partizane 9. rujna 1943. godine. Najprije su djelovali uz šoltanske partizane, a zatim su prebačeni na Brač (u Sutivan), gdje su ušli u sastav 12. dalmatinske brigade, gdje su djelovali sve do konca 1943. godine.

Glazba XII dalmatinske brigade (šoltanska) na proslavi oktobarske revolucije u Nerežišću studenog 1943.

Prilikom njemačke ofenzive koncem 1943. godine instrumenti su spremjeni u jednu staju u Nerežišću, na Braču, a glazbari prebačeni na Vis, gdje su sposobniji raspoređeni u 12. dalmatinsku brigadu. Međutim, stariji i nesposobni upućeni su u El Štat.

SPISAK SOLTANSKIH GLAZBARA U NOB-i

1. Cecić Jerko, p. Andrije, kapelnik	10. Mladinov Frane pok. Nikole
2. Bezić Pave pok. Grge	11. Mladinov Josip pok. Nikole
3. Bezić Srećko pok. Kaje	12. Mladinov Nikola pok. Antona
4. Bezić Tonči pok. Ivana	13. Mladinov Toni pok. Antona
5. Bilankov Petar pok. Ivana	14. Mladinov Vicko pok. Ivana
6. Burica Ivan pok. Petra	15. Mladinov Zvonko pok. Marina
7. Cecić Rade pok. Andrije	16. Ruić Josip pok. Josipa
8. Markoč Josip pok. Antona	17. Sule Mate pok. Rafaela
9. Mateljan Ivan pok. Antona	

VI DIO
O IZVORIMA I BIBLIOGRAFIJI

VLADIMIR SABOLIC

ARHIVSKA GRADA O NOB-U SPLITA U ARHIVSKIM ZBIRKAMA U SPLITU

Grada o radničkom pokretu, NOB-u i socijalističkoj revoluciji na području Splita i srednje Dalmacije predstavlja jedinstvenu cjelinu, bez obzira na različito vremensko nastajanje. Mijenjali su se samo oblici i uvjeti rada, što je neminovno ostavilo posljedice na obim, vrstu, vrijednost, vjerodostojnost i očuvanost grade. To se uglavnom odnosi na našu gradu, nastalu radom revolucionarnih klasnih organizacija radništva Splita.

Niti jedan naš fond iz rata nije u potpunosti sačuvan. Razlozi za to su poznati: potrebe konspiracije, loše mogućnosti i uvjeti čuvanja, dug vremenski period, neshvaćanje važnosti čuvanja arhivske grade od strane pojedinaca, brze izmjene ratnih situacija i drugo. To je još izraženije za prvu i donekle drugu ratnu godinu, za koje je takve arhivske grade u Splitu sačuvano vrlo malo. Za ostalo razdoblje progresivno se povećava i obim sačuvane grade.

S arhivskom gradom neprijateljskog porijekla situacija je drugačija. Iako je nastajala pod povoljnijim uvjetima, kao normalan slijed djelovanja okupatora i domaćih izdajnika, odnosno njihovih vojnih i civilnih ustanova na području Splita i šire, ta grada sačuvana je također u smanjenom obimu. Osnovni razlog za to leži u čvrstoj riješenosti neprijatelja da pri svom političkom i vojnom slomu uništi dokaze o svojim zločinima i akcijama vođenim protiv pripadnika NOP-a.

Ovim kratkim pregledom daju se osnovne karakteristike arhivske grade o NOB-u Splita za razdoblje 1941—1945. godine, koja se danas nalazi u Splitu.

ARHIVSKA ZBIRKA INSTITUTA ZA HISTORIJU RADNIČKOG POKRETA DALMACIJE (AIHRPD)

Ova zbirka sadrži u Dalmaciji najpotpuniju i najsređeniju gradu o NOB-u pojedinih subregija, među kojima se posebno ističe splitska. No promatrajući cjelokupnu sačuvanu gradu o NOB-u Splita u arhiv-

skim zbirkama u SFRJ, to je ipak manji dio građe i to određenog profila (Komunistička partija, SKOJ, AFŽ, obavještajna služba, zločini i djelatnost okupatora i dr.). Veći dio i ostala građa nalazi se uglavnom u Arhivu Vojnoistorijskog instituta u Beogradu i Arhivu Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu, a manji dio u raznim muzejima, društveno-političkim organizacijama, te kod pojedinaca.

Split je u jednom dijelu razmatranog razdoblja bio i mjesto boravka i djelovanja ilegalnih i kasnije legalnih partijskih i ostalih regionalnih rukovodstava. To je moralo imati i ima odraza u obimu i sadržaju sačuvane građe. Treba obvezno istaknuti činjenicu da, unatoč sačuvanosti ovog dijela arhivske građe o NOB-u Splita, samo iz nje nije moguće dobiti pravu i vjernu sliku onoga što su splitska regija i sam grad dali u NOB-u i socijalističkoj revoluciji.

U grupi naših fondova po vrijednosti historijskih sadržaja, na prvom mjestu su fondovi Komunističke partije, ustanovljeni prema organizacionoj partijskoj podjeli ratnog vremena. Među njima se posebno ističe fond Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju (261 dok.).¹

Historijsku vrijednost tih dokumenata za NOB Splita potrebno je istaknuti. Tu su npr. sačuvani zapisnici saslušanja preživjelih boraca Splitskog odreda iz 1941, važni izvještaji i pregledi situacija u gradu i na terenu, upute i direktive za rad, prepiska CK KPH i PK KPH za Dalmaciju, prepiska Vladimira Popovića i Rade Končara, dokumenti o prvom oslobođenju Splita i drugo. Split u toj građi zauzima istaknuto mjesto. U preostalim fondovima Komunističke partije za područje srednje Dalmacije nalazi se 599 dokumenata.² U njima se nalaze također veoma važni dokumenti, kao npr. izvještaji o radu pojedinih partijskih organizacija u određenom razdoblju s brojčanim pokazateljima, procjene situacija na terenu, ocjene rada ostalih društveno-političkih organizacija i organa vlasti i drugo.

Fond AFŽ-a srednje Dalmacije ima 187 dokumenata, dok su fondovi SKOJ-a, USAOJ-a i JNOF-a minimalni, tako da su ostali samo na razini Dalmacije i svi zajedno sadrže 58 dokumenata.

Fondovi narodnooslobodilačkih odbora (narodne vlasti) u vezi sa Splitom (Oblasni, Okružni, Gradski i NOO-i srednje Dalmacije) sadrže 923 dokumenta.³ Određena građa o radu narodne vlasti nalazi se u Historijskom arhivu u Splitu i o njoj će biti govora kasnije.

Fondovi obavještajne službe imaju 381 dokumentat i predstavljaju izvanredno bogat izvor saznanja o situaciji i svim važnijim događajima

¹ Najveći dio ovih dokumenata (1941—1942. g.), predao je 1961. Arhivu IHRPD ratni politički sekretar PK KPH za Dalmaciju Vjekoslav Kristulović.

² Tu se nalaze zbirke za: Okružni komitet Split — 12; Mjesni komitet Split — 111; Kotarski komiteti: Solin — 28, Trogir — 89, Muć — 2, Sinj — 3, Vrljika — 1, Omiš — 50; Općinski komitet Omiš — 82; Okružni komitet srednjodalmatinskog okruga — 2; Kotarski i općinski komitet Brač—Solta — 19; Kotarski komiteti: Hvar — 12, Vis — 48; Općinski komitet Vis — 142 dokumenta.

³ (Oblasni NOO Dalmacije — 143; Okružni NOO Split — 11; Kotarski NOO-i: Solin — 6, Muć — 8, Trogir — 10, Sinj — 4, Omiš — 103; Gradski NOO Split — 221; Okružni NOO srednjodalmatinskih otočja — 1; Kotarski NOO-i: Hvar — 45, Brač—Solta — 99, Vis — 272).

u gradu i na terenu, odnosima opozicionih i neprijateljskih slojeva, užih grupa i pojedinaca prema NOP-u, te unutrašnjoj homogenosti i djelovanju pripadnika i organizacija NOP-a.⁴

Sačuvana je i ratna arhivska grada nogometnog kluba NOVJ »Hajduk« u obimu od 315 dokumenata.

Zbirka Miscelanea sadrži razna privatna pisma boraca i pripadnika NOP-a, dnevnike, privatne bilješke, pjesme i recitacije, te ostalu gradu sličnog profila (23 dokumenta).

Vrlo je značajan fond Okružne komisije srednje Dalmacije za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača, u obimu od 83 arhivske kutije. Na sam grad Spht otpada 15 kutija grada. Iz okvira tog fonda izdvojena je razna originalna talijanska grada (Specijalni sud za Dalmaciju, Proces Radi Končaru, Provincija Split — Uprave za Dalmaciju i drugo — 17 arhivskih kutija). Isto tako izdvojeni su i nađeni dijelovi ustaške arhive — 9 arhivskih kutija. Ovi izdvojeni fondovi su fragmentarni, ali ipak nadopunjuju spoznaje o djelovanju okupatora i NOP-a na području Splita, što pogotovo važi za fondove talijanske grada. Cjelokupan fond sadrži bogat materijal o djelatnosti okupatora i domaćih kvinslinga protiv pripadnika NOP-a i njihovih obitelji, o uništavanju i otimanju materijalnih dobara i zvjerstvima vršenim nad narodom ovog dijela Dalmacije.

Zbirka prepisci je prilično bogata, nadopunjuje krnje fondove, a većim dijelom je iz Arhiva IHRPH u Zagrebu. Npr. samo neki fondovi partijske grada sadrže oko 1900 dokumenata.⁵

Arhivska zbirka IHRPD posjeduje i prilično bogatu mikroteku (oko 40.000 mikrosnimaka), čiji originali se nalaze u drugim arhivskim ustanovama u SFRJ i čiji se samo jedan dio odnosi na spominjano područje.

Zbirku memoarske grada (43 arh. kutije), čine tri tipa sjećanja. Prvi se zasniva na teritorijalnom principu i za splitsko područje sakupljeno je 144 sjećanja s 1315 listova. Drugi tip sjećanja je tematski i obrađuje određenu temu ili problem iz povijesti radničkog pokreta i NOB-a Dalmacije (npr. KPJ, SKJ, AFZ, zbjeg, Dalmatinci na Sutjesci, Neretvi i drugo). I ovdje se dobar dio grada odnosi na Split. Treću grupu čine razna sjećanja i podaci biografskog i autobiografskog karaktera istaknutih učesnika predratnog radničkog pokreta i NOB-a Sphta i Dalmacije (oko 400). Memoarska grada uzeta u cjelini ne odgovara u punoj mjeri potrebama upoznavanja povijesnih problema, jer je ipak oskudna, nesistematski u najvećoj mjeri sakupljena i kritički neobrađena. Stoga služi kao i svaka takva vrsta grada, samo kao pomoćno sredstvo.

Pri kraju obrade sadržaja fondova arhivske zbirke IHRPD napominjemo da se i u poslijeratnoj građi, naročito društveno-političkih organizacija (Oblasni komitet KPH za Dalmaciju, Kotarski i Općinski komi-

< (Glavni obavještajni centar 2. odsjeka (GOC) — 31. Pomoćni obavještajni centar za srednju Dalmaciju — 205. Opunomoćenništvo OZN-e splitskog područja — 126. Opunomoćenništvo OZN-e cetinskog područja — 19).

* (PK KPH za Dalmaciju — 1118, Okružni komitet za srednju Dalmaciju — 255. Mjesni komitet Split — 4-56).

tet Split, općinski komiteti srednje Dalmacije, Narodna fronta, AFZ, Narodna omladina i dr.) nalazi velik dio građe koja, istina, iz nešto promijenjenog ugla baca svjetlo na NOB Splita.

MUZEJ NARODNE REVOLUCIJE SPLIT (MNRS)

Uz osnovnu djelatnost (bavljenje poviješću radničkog pokreta i NOB-a Splita i Dalmacije), MNRS se, kao i ostale slične ustanove, usputno bavio i sakupljanjem arhivske građe. Ona je kasnije predana arhivskoj zbirci IHRPD, no u fondusu Muzeja ostale su zbirke štampe i fototeke, koje sadrže izvanredno značajne podatke o NOB-u Splita, naročito zbirka štampe. Tu je sačuvan najveći broj primjeraka »Našeg izvještaja«, glasila PK KPH i kasnije JNOF-a Dalmacije, čija važnost se za NOB Splita iskazuje prvenstveno za prvu i djelomično drugu ratnu godinu, kada je za pojedine ratne događaje i jedini naš izvor. Zatim tu su »Glas Splita«, čije je kritičko izdanje objavljeno,⁶ te ostale brojne publikacije, kao Bilten Gradskog NOO-a Splita, »Radio-vijesti« i »Glas borbe« Okružnog NOO-a, »Dnevne vijesti« PK KPH za Dalmaciju, »Omladinska iskra«, »Otoci u borbi« i niz drugih.

Kao grupa važnih izvora može poslužiti i zbirka letaka, proglasa, naređenja, obavijesti i druge štampane građe, koja služi kao upečatljiv dokaz svakodnevne antifašističke djelatnosti u gradu i drugdje.

Na kraju spomenut ćemo i Kisićev »Ljetopis grada Splita«, pisan rukom u 5 knjiga. U tom dnevniku se, osim osobnih zabilješki čija važnost je isto tako najveća za prvu godinu rata, kao priloge nalaze isječci iz ondašnje štampe, te leci i razne obavijesti.

Za zbirku fototeke napominjemo da je jedna od najbogatijih u Jugoslaviji za period 1941—1945. i da sadrži oko 60.000 fotografija i fotonegativa.

HISTORIJSKI ARHIV U SPLITU (HAS)

Bilo bi za očekivati da regionalni arhiv i to sa sjedištem u Splitu posjeduje i bogatu građu o NOB-u Splita. Na žalost, to nije slučaj. Osim nekoliko fondova koje se većim dijelom i ne odnose na Split ili na ratno razdoblje, HAS posjeduje vrlo malo takve građe.

Od naših fondova na prvom je mjestu Oblasni NOO Dalmacije (ONOD), koji među svojih 1260 kutija i 677 svežnjeva građe (za period 1943—1951) sadrži i određenu građu koja se odnosi na djelovanje raznih odsjeka Gradskog NOO-a Splita u 1944. i 1945. Zasebni fond Gradskog NOO-a Splita sadrži 2 arh. kutije građe, za razdoblje nakon kapitulacije Italije, i to pretežno razne tablice sakupljene Narodne pomoći za NOP

⁶ »Glas Splita«, (1943—1944. g.), kritičko izdanje, priredila Tatjana Kovač, Split 1917.

i drugo. Ove godine pronađeno je u poslijeratnoj arhivi Skupštine općine Split oko 8 svežnjeva grade Tehničkog, Prosvjetnog i Financijskog odjela Gradskog NOO-a Splita, koja dobiva na vrijednosti tim više što druge grade i grade za ostale odjele u tom razdoblju nema, odnosno do sada nije pronađeno.

Postoje sačuvani arhivi škola, privrednih poduzeća, i raznih udruženja, koji daju određene podatke za privredni, prosvjetni i ostali život na okupiranom području i u gradu.

OSTALE ARHIVSKE ZBIRKE

Određeni, nemah dio dokumenata, naročito ratnih, nalazi se još uvijek u privatnom posjedu. Zadatak je arhivskih službi da pronadu načina da se takva grada, koja je društveno vlasništvo (ne osobni papiri ili zabilješke, već razne vrste dopisa i pisama, dokumenti partijskih i drugih organizacija i foruma i njihovih članova), neizostavno vrati društvu i stavi na uvid povjesničarima. U poslovima čuvanja arhivske grade i pristupanja znanstvenom istraživanju određenih pojava i procesa to je od nemale važnosti.

ZAKLJUČAK

Uloženo je dosta napora da se evidentira sva grada u arhivskim i shćnim ustanovama SFRJ, koja se odnosi na revolucionarni radnički pokret, NOB i socijalističku revoluciju u Dalmaciju i Splitu. Ista grada se postupno sakuplja u arhivskoj zbirci IHRPD i, kao najviši stupanj u njenoj obradi, trebalo bi uslijediti njeno kritičko objavljivanje. U toku su radovi na pripremi Zbornika dokumenata o narodno-oslobodilačkoj borbi u Dalmaciji 1941—1945, gdje će odgovarajući i to nemah broj dokumenata pratiti razvoj NOP-a, i na području srednje Dalmacije i Splita, u svim njihovim vidovima i na taj način istraživačima ponuditi na uvid bogatstvo kritički obradenog povijesnog materijala.

TOMISLAV PAŠALIC

ARHIVSKA GRAĐA O SPLITU U NOB-u U ARHIVU VOJNOISTORIJSKOG INSTITUTA

Pisanje historije grada Splita i njegove okolice u toku NOR-a otežano je i time što originalna arhivska građa, koja predstavlja jedan od najznačajnijih izvora, nije grupirana na jednom mjestu, već se ona čuva u više arhivskih i muzejskih ustanova. Malobrojni dokumenti partijsko-političkih i drugih organizacija NOP-a čuvaju se u Arhivu Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu, Muzeju narodne revolucije i Arhivu Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije u Splitu, dok se dokumenti štabova i jedinica NOVJ, zatim okupatorskih i kvislinskih jedinica i ustanova uglavnom čuvaju u Arhivu Vojnoistorijskog instituta u Beogradu.

U ovom radu bit će prikazani fondovi arhivske građe koja se čuva u Arhivu Vojnoistorijskog instituta, a značajni su kao izvor za povijest NOB-a i socijalističke revolucije na području Splita. Po svojoj provenijenciji ova arhivska građa se može razvrstati u pet osnovnih arhivskih grupa:

prvu grupu sačinjavaju arhivski fondovi štabova, jedinica i vojno-teritorijalnih organa NOVJ;

drugu, brojno najveću, grupu sačinjavaju dokumenti talijanskih okupatorskih jedinica i civilnih ustanova od okupacije travnja 1941. do kapitulacije Italije rujna 1943. godine;

treću grupu čine dokumenti njemačkih okupatora nastali poslije kapitulacije Italije, rujna 1943, do listopada 1944. godine, odnosno do oslobođenja Splita;

četvrtu grupu sačinjavaju fondovi civilnih organa vlasti tzv. NDH i oružničkih pukovnija, u kojima se nalazi više dokumenata o događajima koji su se zbili u Splitu;

petu grupu sačinjavaju malobrojni sačuvani dokumenti četničkih organa koji su djelovali na području Splita.

Zbog ograničenog prostora iznijet ću ukratko pregled arhivske građe po navedenim grupama i ukazati na značajnija pitanja i podatke koji se u pojedinim fondovima i dokumentima nalaze i obrađuju.

ARHIVSKA GRAĐA ŠTABOVA I JEDINICA NOVJ

Odlukom Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju, 11. kolovoza 1941. godine formiran je Splitski i Solinski NOP odred, a 13. kolovoza Kaštelansko-trogirski NOP odred. U Arhivu Vojnoistorijskog instituta ne postoje dokumenti o formiranju i dejstvima tih odreda. Jedino se u izvještajima Pokrajinskog komiteta od 19. rujna i 20. prosinca 1941, koja su dostavljena Centralnom komitetu KPH, nalaze podaci o formiranju i sudbini tih odreda (k. 24, reg. br. 10. i 12). Međutim, u fondovima NDH postoji nekoliko dokumenata o borbi Solinskog odreda kod Diema i Splitskog odreda kod Košuta s ustašama i Talijanima 12, odnosno 14. kolovoza 1941. godine (arhiva NDH, k. 152-a, f. 2, dok. 12). Isto tako u talijanskim fondovima nalaze se četiri dokumenta u kojima se nalaze podaci o borbama Solinskoga i stradanju Splitskog NOP odreda (Zbornik VII, tom V, knj. 1, dok. 130, 143 i 144, i tom XIII, knj. 1, dok. 124, i talij. arhiva k. 540).

Dalmatinsko-dinarski NOP odred je formiran oko 10. rujna 1941. godine na Dinari, a rasformiran krajem lipnja 1942. godine. U fondu Odreda nalaze se 32 dokumenta nastala u toku 1942. Iako je Odred djelovao pretežno na Dinari, izveo je nekoliko uspješnih akcija na području Muća. Zbog toga se u nekoliko dokumenata ovoga fonda nalaze podaci od interesa za izučavanje NOB-a u općini Split. Tako se u jednom dokumentu Odreda kaže da je 16. travnja 1942. god. u Odred stiglo 69 novih boraca iz Splita i Solina (k. 1603, f. 5, dok. 3).

Srednjodalmatinski NOP odred je formiran 21. lipnja 1942, a rasformiran 6. rujna iste godine, kada su njegove jedinice ušle u sastav 1. dalmatinske brigade. Od ovog Odreda sačuvano je 226 dokumenata. To su pretežno operativni izvještaji i razni dokumenti koji sadrže podatke o akcijama odreda na Kozjaku, Moseču, Svilaji i zagorskom dijelu općine Split; o upućivanju boraca iz Splita, Solina, Kaštela, Muća i drugih mjesta u sastav Odreda; o upućivanju hrane, odjeće i obuće za potrebe Odreda; o održanim političkim zborovima i formiranju NOO-a po selima na području Muća i Lečevice; o brojnom stanju i naoružanju. U ovom fondu nalaze se i dokumenti o pogibiji Ante Jonića i Ljube Uvodića-Razina i drugi značajni podaci za izučavanje NOB-a u srednjoj Dalmaciji u toku 1942. godine.

FOND PARTIZANSKIH JEDINICA NA MOSEČU

Početkom rujna 1942. god. formirana je Mosečka četa, koja je već sredinom istog mjeseca prerasla u Mosečki bataljon. Bataljon je 12. studenoga 1942. godine ušao u sastav novoformirane Treće dalmatinske brigade. Početkom listopada 1943. godine formiran je Mosečko-svilajski

NOP odred koji se nalazio u sastavu Grupe srednjodalmatinskih odreda sve do kraja listopada 1944. god., kada je rasformiran, a njegovi borci popunili jedinice Devete divizije.

U ovom fondu nalazi se svega 6 dokumenata Mosečke čete, koji su nastali od 9. do 18. rujna 1942. godine. U njima se nalaze podaci o formiranju, brojnom stanju i naoružanju čete; o održanim političkim zborovima u selima Prugovu i Gizdavcu i o akcijama čete na pruži Split—Sinj i na području Muća i podaci o ljudskim i materijalnim žrtvama neprijatelja u tim akcijama.

Od Mosečkog bataljona u fondu se nalazi 17 dokumenata nastalih od 26. rujna do 3. studenoga 1942. godine. Ti dokumenti sadrže podatke o izvedenim akcijama protiv neprijatelja kod Dugopolja, Kaštela i u dalmatinskoj Zagori; o bombardiranju talijanskih aviona područja Sutine, Neorić, Muć i Postinje; o zločinima četnika i Talijana u Gatima, Dugopolju, Rupotini i Blacama; o upućivanju novih boraca na Dinaru i prehrambenih proizvoda, sanitetskog materijala i municije Štabu 4. operativne zone; o održanim političkim zborovima u Muću, Neoriću, Prugovu i drugim sehma i radu partijske i skojevske organizacije na oslobođenom području Moiseća; o rasporedu i jačini neprijateljskih snaga u okolnim garnizonima; o brojnom stanju, naoružanju i reorganizaciji bataljona; o radu partijske i skojevske organizacije i o političkom radu u Bataljonu. Grada jedinica formiranih na Moseću nalazi se u kutiji br. 1602-A.

Od Mosečko-svilajskog NOP odreda u ovom fondu nalazi se svega oko 20 dokumenata iz 1944. godine. Međutim, o dejstvima i drugim bitnim pitanjima iz života i rada ovog Odreda može se naći dosta podataka u fondu Grupe srednjodalmatinskih odreda i fondu Komande područja Split.

FOND PARTIZANSKIH JEDINICA NA MOSORU

Mosorski NOP odred (nazivan i četa), je formiran 27. veljače 1942. godine, a već 20. lipnja je po naredenju Štaba 4. operativne zone prebačen na Dinaru i ušao u sastav 2. bataljona Srednjodalmatinskog NOP odreda. Iz tog vremena sačuvan je samo 1 dokument, datiran 20. svibnja, koji sadrži podatke o snabdijevanju Mosorskog odreda u vremenu od 11. ožujka do 20. svibnja 1942. godine. Poslije odlaska Mosorskog odreda na Dinaru na Mosoru je ostao partizanski vod, od kojeg je početkom rujna formirana Mosorska četa, koja je 27. listopada preimenovana u Mosorski bataljon. Bataljon je 12. studenoga 1942. godine ušao u sastav novoformirane Treće dalmatinske brigade.

Od partizanskih jedinica formiranih na Mosoru u toku 1942. godine u ovom fondu se nalazi svega oko 20 dokumenata koji su nastali od početka rujna do 15. prosinca 1942. godine. U tim dokumentima sadržani su podaci o izvršenim akcijama protiv neprijatelja; likvidaciji špijuna 1 suradnika okupatora; upućivanju novih boraca na raspored Štabu 4. operativne zone na Dinaru; o rušenju saobraćajnica i telefonskih stupova; o održanim političkim zborovima u Dugopolju i drugim sehma;

0 rušenju električnih stupova na dalekovodu Zadvarje—Split; o brojnomo stanju i naoružanju Cete i Bataljona. U izvještaju od 2. studenoga navode se podaci o uspješnoj akciji Mosorskog bataljona kod Grljevca, u kojoj je ubijeno 20, a zarobljena 2 talijanska vojnika (k. 1602-A, f. 8, dok. 18). Sva građa iz ovog fonda čuva se u kutijama br. 1490, 1492 i 1602-A.

Mosorski NOP odred ponovo je formiran 11. listopada 1943. a rasformiran sredinom studenoga 1944. godine radi popune jedinica Dvadesete divizije. Od Odreda nije sačuvan ni jedan originalni dokument iz 1943. godine. Međutim, u mikrofilmoteci Arhiva Vojnoistorijskog instituta čuvaju se dva operativna izvještaja o izvedenim akcijama Mosorskog odreda od 1. studenoga do 13. prosinca 1943. godine, koji su nabavljeni iz Arhiva u Vašingtonu (NAV-N-T-314).

Iz 1944. godine u ovom fondu se nalazi svega 7 originalnih dokumenata, ali su zato po svom sadržaju vrlo značajni. Posebno ukazujemo na Operacijski dnevnik Mosorskog odreda koji sadrži sve akcije i važnije događaje koji su se desili u Odredu u vremenu od 1. ožujka do 18. listopada 1944. godine (k. 1600-A, f. 23, dok. 2). U dokumentu od 20. lipnja nalaze se podaci o bijegu triju njemačkih vojnika iz Omiša u Odred (1 Čeh, 1 Poljak i 1 Talijan). Posebno je značajan Poimenični spisak boraca i rukovodilaca Mosorskog odreda, sastavljen 1. srpnja 1944. godine, u kome se nalaze svi borci i rukovodioci, a popisani su po četama i bataljonima (k. 1600-A, f. 23, dok. 3). U mikrofilmoteci Arhiva VII nalazi se 10 mikrofilmiranih izvještaja koje je Odred uputio Okružnom komitetu KPH Split u vremenu od ožujka do listopada 1944. godine, a čiji se originali čuvaju u Arhivu Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske. U tim izvještajima se nalaze podaci o brojnomo stanju i radu partijske i skojevske organizacije i političkom radu u Odredu.

FOND TREĆE DALMATINSKE BRIGADE

Treća dalmatinska brigada je formirana 12. studenoga 1942. godine kod Muća, od Mosečkog i Mosorskog bataljona, a u prosincu je u njen sastav ušao i Primorski bataljon. Dejstvovala je na području Svilaje, Moseća i Kozjaka sve do polovice veljače 1943. godine kada je ušla u sastav Devete divizije i učestvovala u IV neprijateljskoj ofenzivi, napustivši područje srednje Dalmacije. U fondu Brigade se čuva 21 dokumenat iz 1942. godine i oko 30 dokumenata iz 1943. godine. Nekoliko dokumenata se odnosi na akcije brigade izvedene na terenu Kozjaka, Moseća i Svilaje, na političko djelovanje jedinica brigade na području Muća i Lečevice, na organizaciju snabdijevanja i pomoći koju je narod pružao brigadi u ishrani i odjevnim predmetima. U ovom fondu se mogu naći podaci o popuni Brigade novim borcima s područja Splita, Solina i Kaštela.

FOND ŠTABA ČETVIRTE OPERATIVNE ZONE

Štab 4. operativne zone NOV i PO Hrvatske formiran je u travnju 1942. godine, a 13. veljače 1943. je preformiran u Štab Devete divizije. U kolovozu 1943. ponovo je formiran Štab Zone da bi konačno bio ukinut 5. listopada iste godine, kada je formiran Štab Osmog korpusa.

U fondu 4. operativne zone ima ukupno oko 2000 dokumenata, od kojih iz 1942. oko 1500, dok je u toku 1943. godine nastalo oko 500 dokumenata. Ovaj fond raspolaže s najznačajnijim izvorima za izučavanje NOB-a u Dalmaciji do kapitulacije Italije rujna 1943. godine. Mnogi dokumenti fonda sadrže podatke o akcijama NOP-a i partizanskih jedinica u Sphtu i njegovom širem području.

U izvještajima Štaba Zone iz 1942. godine, koji su dostavljani Glavnom štabu Hrvatske, govori se o razvijanju NOB-a u cijeloj pokrajini, a posebno u srednjoj Dalmaciji. Sve značajnije akcije udarnih grupa u Sphtu, Solinu i drugim mjestima splitskog područja obuhvaćene su u izvještajima zone. Više dokumenata odnosi se na prijepisku između Štaba zone i organa NOP-a u Splitu. U tim dokumentima nalaze se dragocijeni podaci o prikupljanju pomoći u Splitu za potrebe partizanskih jedinica na Dinari. To su podaci o sakupljanju hrane, novca, odjeće, obuće, sanitetskog materijala, štamparskog materijala i tehničkih sredstava pa i oružja, koji su iz Sphta dostavljani Štabu zone. Imajući u vidu da je Split predstavljao politički, ekonomski i kulturni centar Dalmacije i da su se u njemu nalazile jake okupatorske snage, Štab 4. operativne zone je pridavao veliki značaj razvoju NOP-a u Sphtu i širem gradskom području. Zbog toga ovaj bogati fond raspolaže s više dokumenata koji se odnose na historiju NOB-a na području Splita. Posebno su značajni dokumenti Štaba zone iz kolovoza i rujna 1943. godine koji sadrže podatke o kapitulaciji Italije i razoružanju talijanskih jedinica u Splitu; o masovnom prilivu novih boraca i formiranju više novih jedinica na području Sphta i borbama jedinica NOVJ s nje-mačkim i ustaškim jedinicama za vrijeme obrane oslobođenog Splita.

FOND ŠTABA GRUPE NOP ODREDA DALMACIJE

Štab Grupe NOP odreda Dalmacije formiran je 11. veljače 1943. i pod njegovom komandom su se nalazila četiri odreda: Biokovski, Cetinski, Splitski i Sjevernodahnatinski NOP odred. Rasformiran je 8. kolovoza 1943. godine kada je formiran Operativni štab za Dalmaciju.

U ovom fondu se nalazi oko 70 dokumenata, koji sadrže podatke o dejstvima partizanskih odreda u Dalmaciji. U više dokumenata ovog fonda nalaze se značajni podaci o akcijama Splitskog NOP odreda i Mosorskog bataljona koji je bio u sastavu Cetinskog NOP odreda. Te dvije jedinice težište svoje aktivnosti su usmjerile na neprijateljske posade koje su se nalazile u Klisu, Solinu i Kaštelima. Veći broj akcija

izveo je Splitski odred na rušenju saobraćajnica Split—Sinj i Split—
—Trogir. O tim akcijama nalazi se više podataka u malobrojnim dokumentima ovog fonda.

FOND SPLITSKOG NOP ODREDA

Splitski NOP odred po drugi put je formiran sredinom ožujka 1943. godine na sektoru Muća i Lećevice, a rasformiran je poslije kapitulacije Italije, kada su njegovi borci ušli u sastav novoformirane Splitske (4. dalmatinske) brigade.

U fondu Odreda čuva se svega desetak originalnih dokumenata koji govore o formiranju i operacijama Odreda. Prvi dokument datiran je 17. ožujka 1943, a u njemu se određuju zadaci bataljonima za zauzimanje novih položaja radi sprečavanja prodora neprijateljskih jedinica na slobodni teritorij (k. 1603-B, f. 27, dok. 2). U jednom dokumentu iz svibnja nalaze se podaci o organizaciji, brojnomo stanju i jedinicama koje su potčinjene Štabu Splitskog odreda (k. 105, f. 4, dok. 13). U ostalim dokumentima sadržani su podaci o akcijama Odreda protiv neprijatelja. Iz dokumenta od 20. kolovoza se može vidjeti da je Odred dao jedan svoj bataljon za popunu Prve dalmatinske brigade (k. 1491, reg. br. 2). U mikrofilmoteci Arhiva VII se nalazi 10 snimljenih dokumenata čiji se originali čuvaju u Arhivu Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu. U tim dokumentima nalaze se podaci o prikupljanju materijalne pomoći za snabdijevanje Odreda; o akcijama protiv Talijana i ustaša; o razmjeni zarobljenika; o mobilizaciji novih boraca; o nabavi štamparskog materijala i tehničkih sredstava. Ti dokumenti odnose se na izvještaje i razne dopise koje je Odred poslao Okružnom komitetu KPH za srednju Dalmaciju i NOO Split. Zbog malog broja sačuvanih dokumenata Odreda neophodno je koristiti izvještaje 18. armijskog (talijanskog) korpusa od ožujka do rujna 1943. godine, ako se želi sagledati borbena aktivnost Splitskog NOP odreda. Odred je izvodio svakodnevno akcije na terenu Kaštela, Solina, Trogira, Kozjaka, Muća i Lećevice i odigrao je značajnu ulogu u razvijanju NOB-a na tom području.

FOND GRUPE SREDNJODALMATINSKIH NOP ODREDA

Grupa srednjodalmatinskih NOP odreda formirana je narednjem Štaba Osmog korpusa od 24. studenog 1943. godine od Dinarskoga, Mosorskog, Svilajsko-mosečkog i Šibensko-trogirskog NOP odreda, a rasformirana je u studenome 1944. godine.

U ovom fondu nalaze se 83 dokumenta. Najznačajniji su operativni izvještaji koje je Štab Grupe dostavljao Štabu 8. korpusa svakog mjeseca. U tim izvještajima opisane su gotovo sve važnije akcije Mosorskoga i Svilajsko-mosečkog odreda koje su izvodili pretežno na području Splita,

Klisa, Muća i Kaštela. Iz dokumenata ovog fonda mogu se izvući dragocjeni podaci o razvoju NOB-a na području općine Split u toku 1944. godine. Tu su podaci o svakodnevnim oružanim akcijama partizanskih odreda protiv domobranskih, ustaških i njemačkih jedinica u kojima su neprijatelju nanijeti osjetni gubici. Više dokumenata sadrži podatke o miniranju cesta i željezničkih pruga koje vode od Splita prema Sinju, Perkoviću i drugim pravcima. U dokumentima ovog fonda se mogu naći podaci o brojnom stanju i naoružanju odreda; o postavljanju vojnih i političkih rukovodilaca; o suradnji partizanskih jedinica i naroda; obavještajni podaci o rasporedu i namjerama neprijateljskih jedinica; o zločinima neprijatelja na terenu oko Muća, Lečevice i Dugopolja. Većina dokumenata ovog fonda nalazi se u kutijama br. 517-A, 520, 529. i 1603.

FOND ČETVIRTE DALMATINSKE (SPLITSKE) BRIGADE

Četvrta dalmatinska (splitska) brigada ponovno je formirana po narednji Štaba 4. operativne zone 12. rujna 1943. godine kao Splitska brigada, jer je bila sastavljena pretežno od boraca iz Splita i okolice. Odmah po formiranju nekoliko dana vodila je žestoke borbe s dijelovima njemačke 7. SS divizije »Prinz Eugen«, koji su pokušavali da se iz Klisa probiju u oslobođeni Split. Zbog naročite upornosti u obrani Splita pohvaljena je od Vrhovnog komandanta NOV i POJ 12. listopada. Polovinom listopada ušla je u sastav Devete divizije.

U fondu Splitske brigade nalazi se ukupno oko 200 dokumenata. Iz 1943. godine sačuvano je svega 10 dokumenata, iz 1944. oko 90, dok su iz 1945. godine 102 dokumenta. Ti dokumenti sadrže podatke o borbama koje je brigada vodila u sastavu Devete divizije na području Aržana, Posušja, Livna, Glamoča, a učestvovala je i u drvarskoj operaciji, u kojoj je s Nijemcima vodila žestoke borbe na Šatoru, zbog čega je ponovo pohvaljena od Vrhovnog komandanta. Dokumenti sadrže podatke i o ostalim operacijama u kojima je Brigada učestvovala, i to u borbama za oslobođenje Dalmacije, Like, Istre i Trsta.

U ovom fondu, pored operativnih izvještaja, nalaze se i dokumenti o brojnom stanju i naoružanju Brigade, ideološko-političkom radu i kulturnim aktivnostima, o radu partijske i skojevske organizacije, kontaktima i političkom radu s narodom na području gdje je Brigada duže boravila, o zdravstvenom zbrinjavanju boraca i drugim značajnim pitanjima iz života i rada Brigade. Pored dokumenata koji se čuvaju u fondu Brigade, dosta dokumenata o njenoj aktivnosti nalazi se u fondu Devete divizije. Posebno je značajan Operacijski dnevnik Devete divizije, u kome su zabilježene i sve važnije borbene akcije i Četvrte splitske brigade (k. 842-A, reg. br. 56).

FOND KOMANDE SPLITSKOGA VOJNOG PODRUČJA

Komanda splitskoga vojnog područja (nazivana i Mučko-lečevićka) formirana je u listopadu 1942. godine na terenu Muća, a 12. prosinca 1944. po naredenju Štaba 8. korpusa, preimenovana u naziv Komanda vojnog područja srednje Dalmacije.

Ovaj fond je jedan od najznačajnijih i ujedno najbrojnijih, jer se u njemu čuva oko 800 dokumenata u kojima se nalaze značajni podaci o razvoju NOB-a na splitskom području, posebno u toku 1944. godine. Iz 1943. sačuvano je svega 28 dokumenata, dok ih iz 1944. u fondu ima oko 230, a najviše je dokumenata iz 1945. godine, oko 550.

Izvori iz ovog fonda pružaju podatke o radu, djelovanju i organizaciji Komande područja Split i komandi mjesta Trogir, Kaštela, Muć—Lečevica i drugih; o akcijama jedinica pri tim komandama i partizanskih straža protiv Nijemaca i njihovih suradnika; o mobilizaciji novih boraca na splitskom području za popunu jedinica NOVJ; o sanitetskom zbrinjavanju stanovništva; o kulturno-prosvjetnom radu na oslobođenom području; o otvaranju i radu škola i tečajeva za opismenjavanje; o razvijanju privrede, prehrani stanovništva i jedinica NOVJ; o paljenju naselja i ubijanju rodoljuba od strane okupatora i domaćih izdajnika; o drugim značajnim pitanjima od interesa za dalji razvoj borbe protiv neprijatelja i organizacije vojno-pozadinskih organa i njihove suradnje s NO odborima.

U ovom fondu nalazi se više izvještaja koji sadrže podatke o broju novih boraca koji su odlazili u jedinice NOVJ sa splitskog područja. Tako se u izvještaju od 9. travnja kaže da je Komanda splitskog područja do tada uputila u operativne jedinice slijedeći broj boraca: iz kotara Split preko 8.000, iz kotara Solin 2.900, iz kotara Trogir 2.170 i iz kotara Muć—Lečevica oko 700 boraca. U izvještaju od 1. lipnja, pored ostaloga, stoji da se za protekli mjesec i pol dana iz grada Sphta dobrovoljno prijavilo Komandi područja 390 drugova i drugarica za odlazak u partizanske jedinice (K. 1893—4, reg. br. 13. i 35). U mjesečnim izvještajima se nalaze i podaci o socijalnom sastavu novih boraca. U jednom dokumentu od 15. rujna nalaze se podaci za proteklo tromjesečje u kome je stupilo u jedinice NOVJ 2.943 nova borca; od toga: radnika 718, seljaka 1.476, namještenika 154, zanatlija 263, domaćica 97, intelektualaca 126, daka 83 i vojno-političkih lica 36 (k. 1893—4, reg. br. 44). Nekoliko dokumenata iz ovog fonda sadrži podatke o brojnom stanju boraca i rukovodilaca u vojnoteritorijalnim organima. Tako se u jednom dokumentu iz rujna kaže da je Komanda splitskog područja, s komandama mjesta Muć, Kaštela, Trogir i Split, imala 704 borca i rukovodioca. U više dokumenata se nalaze podaci o akcijama jedinica i partizanskih straža koje su djelovale pri Komandi područja i komandama mjesta. Tu su podaci o broju poginulih, ranjenih i zarobljenih neprijateljskih vojnika; zaplijenjenom naoružanju i uništenoj tehnici neprijatelja. Nekoliko dokumenata govori o radu Komande splitskog vojnog područja na prikupljanju hrane i njenom prebacivanju za potrebe jedinica NOVJ i organizaciji radionica za potrebe vojske i naroda. U dokumentu od 15. ILsto-

pada 1944. god. se nalaze podad za proteklo tromjesečje i ističe da je u tom vremenu na dobrovoljnoj bazi prikupljeno: žita 122.477 kg, mesa 77.529 kg, voća i povrća 1.900 kg i raznih drugih namirnica oko 20.000 kg. U istom tromjesečju primljeno je s Visa i prebačeno jedinicama oke 73.000 kg razne robe, oružja i municije (k. 1893—4, reg. br. 42).

Pored ovih, za izučavanje historije NOB-a na splitskom području treba koristiti i fondove ostalih jedinica NOVJ, i to: Devete, Dvadesete i Dvadeset šeste divizije, Osmog korpusa i Vojne oblasti Osimo korpusa i Prve proleterske divizije, i to dokumenta iz rujna 1943. godine.

II

ARHIVSKA GRADA TALIJANSKIH OKUPATORA

Arhivska grada talijanskih civilnih ustanova i vojnih jedinica pruža nam obilje podataka o otporu građana Splita i šireg područja fašističkoj okupaciji i o razvoju NOP-a u Splitu, Solinu, Kaštelima i na Šolti. Po broju dokumenata ovi fondovi spadaju među najbrojnije i najbolje sačuvane arhivske fondove za izučavanje razvoja NOP-a u Splitu i okolici.

FOND GUVERNATORATA DALMACIJE

U ovom fondu se nalazi oko 1.450 dokumenata, od kojih oko 700 sadrži podatke koji se odnose na tzv. provinciju Split. Iz 1941. sačuvano je 136 dokumenata, iz 1942. najviše — 1.316, dok su iz 1943. god. sačuvana 254 dokumenta. Oko 30 dokumenata je bez datuma.

Najznačajniji dokumenti u ovom fondu predstavljaju zakoni, dekreti, naredbe, naređenja, instrukcije, uputstva i druga instruktivna akta u kojima se govori o okupaciji i preuzimanju vlasti od ustaša u travnju 1941. god.; o formiranju Civilnog komesarijata za Dalmaciju; o uspostavljanju Guvernatorata, prefektura, kvestura i drugih organa izvršne vlasti; o razgraničenju sa tzv. NDH i izgradnji okupacionog sistema na anektiranom području Dalmacije. Većina tih propisa se nalazi u službenim listovima (k. 542, fascikla 9).

Jedna grupa dokumenata iz ovog fonda odnosi se na naredbe civilnog komesara za Dalmaciju o postavljanju civilnih komesara u općinama Lečevica, Muć, Klis, Split, Kaštel-Sućurac, Kaštel-Novi i Kaštel-Lukšić te Šolta (k. 543. i 549). Više dokumenata se odnosi na reguliranje postupka i kažnjavanje osoba koje su napustile anektirano područje i priključile se partizanima; o iseljavanju Židova i Srba koji su prebjegli s teritorija NDH; o reguliranju kretanja osoba (ulazu, prolazu i izlazu) na anektiranom teritoriju; o reguliranju odnosa talijanskih okupacionih vlasti i vlasti NDH; o suzbijanju njemačkog utjecaja na anektiranom području; o hapšenju i internaciji rodoljuba; o osnivanju, nadležnosti i ukidanju Izvanrednog i Specijalnog suda za Dalmaciju; o istjerivanju

svih službenika iz Splita koji nisu rođeni u toj provinciji, a nisu primili talijansko državljanstvo; o dovođenju službenika iz Italije za popunu fašističkih organa vlasti; o raspuštanju svih udruženja građana na anektiranom teritoriju koja nemaju fašistički karakter; o mjerama za sprečavanje antifašističkih manifestacija i provođenju kaznene politike prema rodoljubima.

U fondu Guvernerata Dalmacije nalazi se nekoliko dokumenata u kojima su sadržani podaci o mjerama poduzetim na talijanizaciji cijelog anektiranog područja, a posebno provincije Split. Te mjere su obuhvaćale: mijenjanje naziva ulica i trgova i stavljanje tabli s novim nazivima na talijanskom jeziku; uvođenje talijanskog jezika u školama i izdavanje udžbenika na talijanskom jeziku; uvođenje talijanskog jezika u svim uredima, poštama i sudovima; zabrana isticanja hrvatskih zastava i obvezno stavljanje talijanskih zastava na sve javne zgrade, urede i nadležstva. Od crkvenih veledostojnika je lično guverner Bastianini tražio da i Crkva pristupi talijanizaciji »vanjskih znakova koji imaju veliku važnost, jer su manifestacije suverenosti i talijanstva«. Zbog toga su se uvjerenja o rođenju, krštenju, smrti i vjenčanju morala sastavljati na talijanskom jeziku, a i službeni papiri (obrasci) za te dokumente i pečati morali biti na talijanskom jeziku. Isto tako u više dokumenata ovog fonda govori se o odnosima okupacionih vlasti i crkve (katoličke i pravoslavne). Tako je na zahtjev Guvernerata početkom prosinca 1941. stigao iz Vatikana u Split fratar dr Domenico Franco sa zadatkom da ispita rad i držanje klera prema talijanskim vlastima. Zatim je predložio Svetoj stolici da se svi franjevci koji nisu voljni surađivati s talijanskim vlastima čim prije povuku u Italiju (k. 541, reg. br. 37). U nekoliko dokumenata se nalaze podaci o čvrstoj suradnji biskupa Bonefačića i prote Sergije Urukala s talijanskim okupatorima u izvođenju akcija protiv NOP-a.

U ovom fondu većina dokumenata se sastoji od prijepiske vodene s vladom u Rimu i prefekturama u Zadru, Splitu i Kotoru. Posebno su značajni dokumenti koji sadrže podatke o političkoj situaciji u tzv. provinciji Split i o akcijama NOP-a u gradu i širem području Splita. U izvještajima karabinijera nalaze se konkretni podaci o hapšenju, internaciji i ubojstvima rodoljuba i akcijama udarnih grupa u Splitu i partizanskih odreda u solinskom bazenu, Kaštelima i Zagori. Nekoliko dokumenata sadrži prijedloge i zahtjeve Guvernerata upućene Vladi u Rimu za pojačanje vojnih efektivna i policijskog osoblja u splitskoj provinciji, u cilju suzbijanja aktivnosti NOP-a (k. 543, reg. br. 13). Poslije učestalih bombaških akcija u Splitu u listopadu 1941. Mussolini je uputio telegram guverneru Bastianiniju u kome je naredio: »Sve uhapšene prilikom napada na odred 'Cacciatori delle Alpi' treba smatrati taocima, dok krivce treba odmah izvesti pred Izvanredni sud«. Više dokumenata sličnih tome čuvaju se u fondu Guvernerata Dalmacije.

FOND PREFEKTURE SPLIT

U ovom fondu nalazi se oko 1.200 dokumenata: od toga iz 1941. godine 191 dokument, iz 1942. godine 677 dokumenata, a iz 1943. godine oko 370 dokumenata. Oni su nastali u vremenu od polovice lipnja 1941. do kraja kolovoza 1943. godine. Od svih fondova talijanskih okupatora za izučavanje NOB-a u Splitu i njegovoj okolini najznačajniji je upravo arhivski fond Prefekture Spt. U ovom fondu se čuvaju dokumenti u kojima su zabilježeni svi važniji događaji u periodu talijanske okupacije, a posebno podaci o sabotazama, diverzijama, oružanim akcijama, demonstracijama, štrajkovima i drugim vidovima otpora građana Splita i okolice protiv fašističke okupacije.

Prefektura Split je formirana naredbom talijanskog kralja Vittorija Emanuela 7. lipnja 1941, a za prvog prefekta je imenovan jedan od najpoznatijih fašista dr Paolo Zerbino, koji je dužnost preuzeo 16. lipnja iste godine. Naredba o formiranju je sačuvana i nalazi se u k. 542, reg. br. 1/9-11. Prefektura je svoju izvršnu vlast provodila preko civilnih komesara općina, a glavni oslonac je imala u Kvesturi i komesaru javne sigurnosti. Pored toga imala je pod sobom jake snage kraljevskih karabinijera, policijske jedinice, financijske straže, a za ispomuć je povremeno dobijala i jedinice legije crnih košulja. Pomoću tako brojnog aparata Prefektura je pokušala da provede do kraja sve naredbe i uputstva koja je dobijala od Guvernerata Dalmacije u Zadru.

Prvi dokumenti iz rada Prefekture nastali su krajem lipnja i početkom srpnja 1941. Tako se u izvještaju od 27. lipnja iznose podaci o rasturanju Proglasa CK KPJ u povodu napada Njemačke na Sovjetski Savez. Proglas je na talijanskom jeziku umnožila tehnika PK KPH za Dalmaciju i preko komunističkih ubacila među talijanske vojnike (k. 542, reg. br. 5). U izvještajima Prefekture od prvoga, drugog i trećeg srpnja iznose se podaci o rasturanju antifašističkih letaka u Solinu i proglasa CK KPH ispred kavane »Delić« i Ljubljanske banke u Splitu. Fašisti su zbog toga uhapsili 41 rodoljuba (k. 542, 543, reg. br. 46. i 24). U nekoliko dokumenata ovog fonda iznose se podaci o izvršenim diverzantskim akcijama u srpnju, i to: o stavljanju barikada od kamena na prugu Split—Perković; o rušenju pruge između Labina i Kaštel-Staroga, kojom prilikom je iskliznula lokomotiva i 3 vagona; o rušenju telefonsko-telegrafskih stupova između Kaštel-Lukšića i Kaštel-Kambelovca i između Solina i Klisa (k. 540 i 542).

U ovom fondu nalazi se veći broj dokumenata koji sadrže podatke o agitaciono-propagandnoj djelatnosti partijske i skojevske organizacije i drugih organa NOP-a u Splitu. Izdavanje i rasturanje proglasa, letaka, ispisivanje antifašističkih parola i parola NOB-a, zatim crtanje simbola petokrake zvijezde, srpa i čekića, a imalo je snažnog odjeka na okupljanju građana Splita oko rukovodstva NOP-a. Te akcije su ujedno doprinosile raskrinkavanju politike okupatora i njihovih suradnika. Sačuvani dokumenti govore da su, i pored žestokih represivnih mjera okupatora, organi NOP-a, članovi KPH i SKOJ-a, pokazali mnogo umješnosti i organizatorske sposobnosti u organiziranju partijske tehnike, umnožavanju

i rasturanju propagandnog materijala. Za cijelo vrijeme okupacije nije bilo zastoja na tim poslovima. O toj vrsti djelatnosti mogu se naći podaci gotovo u svakom izvještaju Prefekture. S koliko upornosti i hrabrosti su rasturani leci, najbolje ilustrira izvještaj Prefekture od 6. siječnja 1942, u kome se kaže: »U Splitu, na raznim mjestima, kao i u zgradi Prefekture, rastureni leci, a po zidovima kuća ispisane antifašističke parole i amblemi« (k. 553, reg. br. 9).

Prefektura je posebnu pažnju posvetila suzbijanju sabotaza, diverzija i oružanih akcija u Splitu i na širem gradskom području. O tim akcijama ima dosta dokumenata. Može se konstatirati da su gotovo sve akcije evidentirane u sačuvanim dokumentima s podacima: datum i vrijeme, mjesto-lokacija i rezultat akcije, tj. posljedice. U ovoj grupi dokumenata navedene su akcije na rušenju vojnih telefonskih linija u gradu, telefonsko-telegrafskih linija na pravcima Split—Solun—Klis, Split—Stobreč—Omiš, Solun—Kaštela—Trogir i Kaštela—Perković, zatim akcije udarnih grupa u Splitu i Solinu na rušenju industrijskih, željezničkih, lučkih i brodogradnih postrojenja, bombaške akcije i atentati na vojne jedinice, oficire, vojnike i fašističke funkcionere i druge akcije na oružane snage okupatora i njihovih suradnika. Isto tako u dokumentima ovog fonda nalaze se podaci o rušenju cesta, podvoznjaka, propusta i željezničkih pruga na pravcima Split—Klis—Sinj, Split—Solun—Perković i Split—Omiš. Posebno su zabilježene akcije na rušenju dalekovoda na relaciji Zadvarje—Omiš—Split, jer je zbog rušenja stupova cio Split ostao bez električne energije, što je naročito pogadalo industriju i brodogradnju.

Tako se u izvještajima Prefekture od 17. i 19. XI 1942. iznose podaci da su partizani eksplozivom uništili 8 željeznih stupova i polupali 196 izolatora električnog visokog napona na vodu od centrale Gubavica prema Omišu i Splitu i da je radi toga cijela industrija Omiša i Splita prestala s radom (k. 553, reg. br. 1. i 11).

Nekoliko dokumenata ovog fonda odnosi se na štrajkove radnika koje je organizirao Mjesni komitet KPH Splita. Prvi štrajk izbio je 26. lipnja 1941. na betoniranju ceste Solun—Trogir, kada su radnici postavili ekonomske i političke zahtjeve poslodavcima. Zatim je u srpnju stupilo u štrajk 67 brijačkih radnika, a 11. kolovoza stupili su u višednevni štrajk radnici i namještenici Splitskog električnog poduzeća, dok je dva dana kasnije došlo do generalnog štrajka u kome su učestvovali radnici Brodogradilišta, a zatim i radnici ostalih struka: metalci, građevinari, kozarci, krojači, drvodjelci i drugi. Štrajk je trajao tri dana, a zatim je po direktivi Mjesnog komiteta obustavljen i radnici su se vratili na posao. O sličnim akcijama radničke klase u toku talijanske okupacije može se naći više podataka u fondovima Prefekture, K vesture i Karabinijera Splita.

U fondu Prefekture, u većem broju dokumenata, nalaze se podaci o hapšenju, suđenju, ubojstvu i strijeljanju istaknutih partijskih i skobjevskih rukovodilaca, članova Partije i Skoja i ostalih aktivista NOP-a u Splitu, Solinu, Kaštelima i ostalim mjestima koja su bila u sastavu tzv. provincije Split. Prva hapšenja komunista izvršena su krajem lipnja

1941. i vršena su dalje u toku cijele talijanske okupacije, do početka rujna 1943. godine. O tome svjedoče mnogi dokumenti ovog fonda. Tako je 30. lipnja 1941. uhapšeno u Splitu 41 lice (k. 543. i 542), a u toku srpnja i kolovoza je izvršeno više hapšenja skojevaca i drugih aktivista. U ovom fondu nalazi se i dokument o hapšenju i pokušaju bijega sekretara Centralnog komiteta KPH Rade Končara, iz studenoga 1941. (k. 549, reg. br. 35). U izvještaju Prefektуре od 8. I 1942. kaže se da je u akciji čišćenja između Sohna i Kaštel-Sućurca uhapšeno 1800 ljudi (k. 569, reg. br. 21). Tu su dokumenti o hapšenju i umorstvu poznatog komuniste Jerka Ivančića, zatim o hapšenju člana Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju Ivana Lučića Lavčevića i sekretara Mjesnog komiteta KPH Splita Ante Jurjevića-Baje (k. 553, reg. br. 21, k. 554, reg. br. 4).

U travnju 1942. Talijani su uhapsih više aktivista NOP-a a neke od njih i ubili. Sačuvani dokumenti sadrže podatke o hapšenju Mare Radonjić i Petra Šegvića, s većom grupom aktivista, i o ubojstvu Ervina Klarića, Slavena Burića, profesora Ćire Gamulina i drugih (k. 560, 553, 550). U više dokumenata Prefektуре se govori o strijeljanju komunista, skojevaca i ostalih aktivista NOP-a u Splitu i širem gradskom području. Sačuvani su dokumenti o strijeljanju omladinskih rukovodilaca Ranka Orlića iz Splita, Mate Boljata iz Solina i Silvestra Batine iz Kaštel-Sućurca (k. 569, reg. br. 32). U ovom fondu nalazi se više dokumenata o sudenju komunistima i ostalim rodoljubima iz Splita pred Specijalnim fašističkim sudom u Šibeniku (k. 560). Hapšenja rodoljuba vršena su svakodnevno i zatvori su bili premali da prime sve uhapšene. Prema dokumentima koja se čuvaju u talijanskim fondovima, od 1. studenoga 1941. do 15. svibnja 1942. god. iz Splita je internirano u Italiju 1.448 rodoljuba, a 230 je predato Specijalnom sudu za Dalmaciju. U izvještaju Prefektуре od 13. travnja 1942. upućenom Guverneratu Dalmacije, prefekt Paolo Zerbino, pored ostaloga, kaže : »(...) splitski zatvori su prepuni i molim da se najmanje 150 opasnih zatvorenika čim prije internira u Italiju, kako bi se mogla vršiti nova hapšenja« (k. 560, reg. br. 29).

U fondu Prefektуре Split nalazi se više dokumenata u kojima se nalaze podaci o radu i aktivnosti srednjoškolske omladine i aktivnosti omladinskih organizacija uopće. U njima se govori o omladinskim demonstracijama 25. rujna 1941. organiziranim povodom izdavanja svjedodžbi i izvođenja nastave na talijanskom jeziku, te pritiska za upis učenika u fašističke organizacije. U izvještaju školskog inspektora o stanju u splitskim srednjim školama u prosincu 1941. pored ostaloga, se kaže: »(...) da su splitski učenici pod utjecajem komunističke propagande, da ne priznaju ni Domovinu, ni obitelj, ni vjeru. U školama postoje komunističke ćelije i neki učenici su umješani u teroristička djela. Učenici mrče slike kralja i Mussolinija i vrijeđaju talijanske zastave. Prilikom upisa u novu školsku godinu upisalo se 20 posto manje učenika.« (k. 569, reg. br. 22). U izvještaju Komande federalne fašističke organizacije GIL u Splitu od 28. veljače 1942. upućenom prefektu Zerbiniu o stanju u splitskim srednjim školama se kaže: »Učenici masovno odbijaju da se učlanjuju u fašističku omladinsku organizaciju i neće u razre-

dima da pozdravljaju rimskim pozdravom. Ukoliko se među njima i nade poneki član, on se toga stidi i krije od ostalih učenika« (k. 559). U izvještaju Prefekture od 9. travnja 1942. god. navodi se da su daci Srednjotehničke škole u Splitu, i pored izričite naredbe, odbili da pozdravljaju profesore fašističkim pozdravom. Zbog toga je oko 20 daka trećeg razreda otjerano iz škole. U znak protesta i solidarnosti sa svojim drugovima, daci ostala tri razreda su demonstrativno napustili školu i pošli kućama. Bojeći se pobune učenika, talijanske vlasti su oko škole sutradan rasporedile karabinijere i crnokošuljaše kako bi uspostavili red kakav njima odgovara, ali u tome nisu uspjeli (k. 560, reg. br. 14). Poslije hapšenja i umorstva profesora Muške realne gimnazije Ćire Gamulina sredinom travnja 1942. splitski srednjoškolci, a posebno daci Realne gimnazije su više dana odavali počast sa tri minuta šutnje svom profesoru i pored zabrane školskih vlasti.

Skojevska organizacija u Splitu uspjela je da okupi za NOP gotovo cijelu omladinu pa i pionire. Omladina je bila izvršilac mnogih akcija uperenih protiv mjera talijanizacije u gradu, a naročito »mrčenja« novih tabli s nazivima ulica na talijanskom jeziku, fašističkih amblema, plakata, zastava i drugih obilježja fašističkih okupatora. Iz dokumenata, koja se u velikom broju čuvaju u fondu Prefekture, može se vidjeti da je uništavanje i »mrčenje« tabli naziva trgova i ulica otpočelo krajem 1941. da bi se s velikim intenzitetom nastavile u toku cijele 1942. godine. Tako se u izvještaju Prefekture od 31. prosinca 1941. navodi da je omladina Splita crnilom premazala ploču kojom je obilježen Trg Vitorija Emanuela III (k. 549, reg. br. 40). U jednom dokumentu od siječnja 1942. se ističe da je bočicama crnila zaprljana zidna tabla ulice Riva Ciano Castanzo i portreti Mussolinija izlijepljeni po zidovima kuća (k. 553, reg. br. 6). Iz sačuvanih dokumenata se vidi da su te akcije bile svakodnevnne i da je u njima učestvovao veliki broj omladinaca i pionira. Te akcije su izvodene u toku dana i noći, a kao sredstvo za »mrčenje« korišten je katran, crnilo i tuš u flašicama ih napunjen u jajima što se pokazalo naročito efikasno. Većina dokumenata o tim akcijama nalaze se u kutiji br. 553, a ima ih i u drugim kutijama fonda Prefekture. Slične akcije izvodila je omladina i u drugim mjestima: Solinu, Kaštelima, Stobreču, Žrnovnici i na Šolti. Talijanski fašisti su bili nemilosrdni i hapsili su maloljetne učenike pa čak i pionire. Tako se u jednom izvještaju Prefekture navodi da su karabinijeri uhapsili maloljetne učenike Eduarda Dolčija i Fedora Tudora, što su jednom članu fašističke organizacije »Balila« skinuli s glave fašističku kapu i potezali ga za crnu maramu koju je nosio oko vrata. Obojica su zbog toga sprovedena u policijski zatvor i stavljena na raspolaganje Specijalnom sudu za Dalmaciju (k. 560, reg. br. 4). U izvještaju od 15. lipnja 1942. iznose se podaci da su fašisti 12. lipnja istukli više omladinaca, a uhapsili 92 zbog toga što nisu htjela slušati koncert talijanske muzike i radi brojnih akcija koje je tih dana izvela omladina Splita (k. 553). Sva ta brojna hapšenja nisu mogla zastrašiti hrabre omladince koji su svakodneвно izvodili akcije protiv okupatora. U dokumentu od 25. srpnja iste godine se nalaze podaci da su toga dana u Splitu karabi-

nijeri uhapsili učenike Tomu Kuminotija, starog 15 godina, i Draška Sulca, starog 16 godina, u momentu dok su na zidovima kuća crtali srp i čekić (k. 553, reg. br. 38).

Fašističke okupatorske vlasti nisu znale kako da se suprotstave akcijama koje je izvodila omladina Splita protiv okupatora. Ni mnogobrojna batinanja, tamničenja i suđenja nisu pomogla. U jednom sačuvanom brzopjavi guvernera Bastianinija upućenom vladi u Rimu početkom srpnja 1942. god. se kaže: »Pred Specijalnim sudom trebalo bi da se održi suđenje protiv 101-og okrivljenog iz omladinske komunističke organizacije u Splitu. Od ovih je 41 ispod 18 godina. Da bi se izbjegao bučan proces, s obzirom na godine velikog broja okrivljenih, moje je mišljenje da bi trebalo privremeno odložiti suđenje i sve okrivljene poslati na rad u razna mjesta poluotoka«. O aktivnosti omladine Splita i šireg gradskog područja govore mnogi dokumenti koji se čuvaju u fondu Prefekture. U izvještaju prefekta Paola Zerbinija upućenog Ministarstvu unutrašnjih poslova u Rim, 29. kolovoza 1942, u kome se opisuju aktivnosti partizana u Splitu i okolici, pored ostalog se kaže: »Omladina obalskih centara, zatrovana propagandom na nacionalnim osjećajima, djeluje u gradskim centrima, nanoseći štetu, prikuplja priloge za fond crvene pomoći i vrši terorističke atentate. Iako su policijski organi zadali teške udarce ovoj organizaciji, ne uspijevaju da je unište — ona je kao mnoštvo pečurki, u kome takode i omladinke, čak iz boljih porodica, učestvuju u pokretu i svrstavaju se među ustanike« (k. 562, reg. br. 3).

Neosporno je da se istraživanjem arhivskog fonda Prefekture i drugih fondova talijanskih okupatora može steći približna shka bogatstva formi kojima se omladinska organizacija Sphta služila u borbi protiv talijanskih okupatora i njihovih suradnika. Zbog toga smo željeli da nešto šire ukažemo na dokumente koji nam stoje na raspolaganju u fondu Prefekture, a odnose se na rad i djelovanje omladine Sphta.

U fondu Prefekture Split nalazi se nekoliko dokumenata koji sadrže podatke o sabotazama i drugim akcijama željezničkih radnika. Željezničari su izveli veći broj kvarova na lokomotivama i vagonima, izazvali više požara u kojima je izgorio materijal i roba namijenjeni okupatoru, a učestvovali su i u rušenju pruga i prijenosu važnih pošiljki za potrebe NOP-a. O aktivnosti željezničara najbolje svjedoči dokument iz lipnja 1942. koji se čuva u fondu Prefekture. U tom dokumentu guverner Dalmacije Bastianini traži od vlade u Rimu da pošalje u Split 100 talijanskih željezničara, koji će zamijeniti splitske željezničare. U tom dokumentu se, pored ostaloga, kaže: »(...) Željezničari iz željezničke stanice talijanskog Sphta većinom su komunisti, a svi neprijatelji Italije, fašizma i također Poglavnika. Razlozi javnog poretka zahtijevaju ili da prefekt hrvatske željezničare iz Sphta hitno zatvori ili da ih hrvatsko Ministarstvo prometa premjesti u hrvatske stanice« (k. 553, reg. br. 29).

U nekoliko dokumenata ovog fonda nalaze se podaci o učešću žena Sphta u NOP-u za vrijeme talijanske okupacije. Gotovo u svim akcijama su učestvovali žene, a naročito je bio masovno zastupljen rad omladinki. U dokumentima se mogu naći podaci o demonstracijama žena

kojih je bilo nekoliko. Tako se u dokumentu od 26. ožujka 1942. govori da je toga dana u Splitu, na pazardu, veća grupa žena demonstrirala vičući: »Hoćemo kruha — gladne smo!«; »Van s okupatorima!«; »Van s fašistima!« Napale su talijanske vojnike koji su kupovah veću količinu namirnica za vojsku. Brzom intervencijom karabinijera i vojnika demonstracije su ugušene. Uhapšene su četiri žene, a desetak ih je premlaćeno (k. 560, reg. br. 39).

U ovom fondu se nalaze podaci i o napadima partizanskih jedinica na talijanske vojnike i oružane jedinice NDH na području Mosora, Kozjaka, Moseča i Svilaje i akcijama čišćenja talijanskih jedinica na tom terenu. U više dokumenata se govori o suradnji Talijana s ustašama i četnicima i zajedničkim akcijama u paljenju naselja, pljačkanju imovine i zločinima nad neudžnim narodom. U fondu Prefekture nalaze se svi značajniji izvještaji Kvesture Spht, Karabinijera Splita i Solina, a ima i nekoliko izvještaja 6. i 18. armijskog korpusa koji su imah sjedište u Splitu.

FOND KVESTURE SPLIT

U fondu ove policijske ustanove nalazi se svega oko 150 dokumenata. Kvestura je skupa s karabinijerima imala osnovni zadatak da se suprotstavi akcijama NOP-a i da represivnim mjerama skrši svaki otpor građana Splita talijanskoj okupaciji. Zbog toga većina dokumenata ovog fonda sadži podatke o hapšenju komunista, skojevaca i ostalih aktivista NOP-a; o otkrivanju i oduzimanju sakrivenog oružja; o registriranju i otkrivanju organizatora i izvršilaca sabotaža, diverzija, oružanih akcija i drugih aktivnosti uperenih protiv okupatorskih vlasti. Kvestura je bila nadležna za provođenje svih policijskih mjera i izvršavanje istražnih radnji u svim važnijim događajima koji su se zbivali u gradu i okolici. Ta njena funkcija manifestira se u svim sačuvanim dokumentima.

Iz 1941. godine u fondu se nalazi oko 30 dokumenata. Prvi dokument Kvesture datiran je 18. lipnja, a odnosi se na izvještaj upućen Guverneratu Dalmacije o nezadovoljstvu splitskih Talijana zbog neotvaranja talijanskih srednjih škola u Splitu. Hapšenja su počela krajem lipnja, a u srpnju i kolovozu su poprimila masovne oblike. U dokumentu od 17. rujna govori se o izdatom nalogu za hapšenje poznatog komuniste Mate Bilobrka, koji je učestvovao u više akcija diverzantskih grupa u Splitu (549, reg. br. 2). U jednom dokumentu nalaze se podaci o hapšenju grupe Židova koji su zatečeni u zgradi Sinagoge. Ostali dokumenti nastali u 1941. odnose se na hapšenja rodoljuba, diverzije, sabotaže i pronalazjenje proglašena i letaka koje su rasturah organi NOP-a.

Iz 1942. godine sačuvano je u ovom fondu oko 70 dokumenata. Veći broj odnosi se na hapšenja i strijeljanja komunista i drugih rodoljuba. Tako se u izvještaju Kvesture od 20. siječnja nalaze podaci o ubojstvu zloglasnog fašiste Antonija Hoffmana, koji je likvidiran od jedne udarne grupe, i strijeljanju trojice komunista kod groblja Lovrinac (k. 569,

reg. br. 32). Tu su podaci o hapšenju, mučenju i umorstvu komunista Jerka Ivančica (569, reg. for. 2). Nekoliko dokumenata se odnosi na »mrčenje« tabli s nazivima ulica na talijanskom jeziku i oštećenju telefonskih linija između vojnih objekata u Splitu (k. 553 i 569). U ovom fondu nalazi se i izvještaj Kvesture od 22. svibnja o strijeljanju sekretara Centralnog komiteta KPH Rade Končara i dvadeset pet članova Partije i SKOJ-a iz Splita (Zbornik, tom V, knj. 4, dok. 44).

Kvestura je vodila evidenciju učenika i profesora koji su se suprotstavljali propisima talijanskih školskih vlasti i raspisivala potjernice za svim osobama koje su uspjele izbjeći hapšenje. U jednom izvještaju Kvesture iz srpnja 1942. upućenom Upravi policije Guvernerata kaže se da su gotovo svi jugoslavenski profesori u splitskim srednjim školama antitalijanski raspoloženi i da u školama vrše propagandu među svojim učenicima (k. 561, dok. br. 31). Zbog sve veće aktivnosti NOP-a u gradu i dobro organiziranog ilegalnog rada komunista, šef Kvesture u Splitu Scaminaci je u kolovozu tražio od Guvernerata da mu se dodijeli još veći broj policijskih funkcionera, jer broj od 240 ne može zadovoljiti (k. 561, reg. br. 33). U ovom fondu ima nekoliko dokumenata u kojima se nalaze spiskovi lica s prebivalištem u Splitu i okolici, a koja su se udaljila od svojih kuća i za koje se pretpostavlja da su se pridružila partizanima. Spiskovi su dostavljeni svim kvesturama (Rijeke, Pule, Ljubljane, Trsta i dr.) s molbom da se povećanom kontrolom uhvate navedena lica i sprovedu u Split. U prvom spisku, iz rujna 1942, nalazi se 200 lica, u drugom, iz listopada, 200, dok u trećem, iz studenoga, ima 250. U dokumentu od 17. listopada nalaze se podaci o broju zatvorenika u splitskim zatvorima i broju interniranih rodoljuba u Italiju u listopadu 1942. (k. 559, reg. br. 24). U jednom dokumentu govori se o operaciji čišćenja otoka Šolte polovinom studenoga. Fašistička policija iz Splita, uz pomoć bataljona crnih košulja, iskrcala se na otok i poslije pljačkanja i zlostavljanja rodoljuba, uhapsila 37 ljudi iz partizanskih porodica i odvela ih u splitski zatvor (k. 533, reg. br. 13, 23 i 33).

Iz 1943. godine u fondu Kvesture Split ima oko 50 dokumenata. To su pretežno izvještaji o hapšenjima rodoljuba i akcijama čišćenja u Kaštelima, Solinu i po Kozjaku. Nekoliko dokumenata se odnosi na akcije partizana na rušenju saobraćajnica između Splita i Sinja i na pravcima prema Omišu i Žrnovnici.

FOND KARABINIJERA SPLITA

U ovom fondu nalazi se ukupno oko 160 dokumenata, od kojih se 41 odnosi na događaje nastale u 1941. godini. U njima se nalaze podaci o hapšenju komunista i ostalih aktivista NOP-a, rušenju vojnih telefonskih linija, diverzantskim akcijama, štrajkovima radnika u Brodogradilištu, ubojstvima komunista i rodoljuba, rasturanju letaka i ispisivanju antifašističkih parola.

Iz 1942. godine sačuvana su 84 dokumenta koja sadrže iste podatke kao i dokumenta nastala u prvoj godini okupacije. Među njima ima ih nekoliko koji govore o događajima koji su se zbili van Splita, i to na Šolti, u Kaštelima, Stobreču, Zrnovnici i drugim mjestima oko Splita. Tako se u izvještaju od 7. veljače nalaze podaci o hapšenju 19 rodoljuba iz Zrnovnice (k. 954, reg. br. 17), a u izvještaju od 12. veljače o strijeljanju Jefe Škore i Halila Durakovića, kod groblja Lovrinac, koje je fašistički sud osudio na smrt (k. 955, reg. br. 2). U dokumentu od 5. travnja govori se o hapšenju 11 pastira i paljenju kuća koje su karabinijeri zapalili u jednoj akciji čišćenja na Kozjaku. Među ovim dokumentima najznačajniji su oni koji sadrže podatke o akcijama partizana na širem gradskom području, Kaštelima i Solinu, kojih je u toku 1942. bilo dosta. Tako se u jednom dokumentu govori o uspješnom napadu partizana na talijanske vojnike kod Vranjice. U toj akciji je poginulo 14, a ranjeno 5, dok su zarobljena 4 talijanska vojnika (k. 562, reg. br. 26).

U ovom fondu se nalazi svega 35 dokumenata iz 1943. godine. U njima se govori o kidanju telefonsko-telegrafskih linija; rasturanju letaka i drugog propagandnog materijala; hapšenju rodoljuba i aktivista NOP-a; o štrajku i aktivnosti srednjoškolske omladine u Splitu i izbacivanju učenika iz škole (k. 571, reg. br. 17 i k. 579, reg. br. 2). Nekoliko dokumenata sadrži podatke o proslavama Dana žena i Praznika rada. Najviše dokumenata iz te godine odnosi se na izvještaje karabinijera o kretanju novih boraca u partizane. Karabinijeri su od rujna 1942. godine vodili evidenciju osoba koje su napustile svoje kuće i prelazile u ilegalnost i odlazile u partizanske jedinice. Tako se u izvještaju od 7. ožujka 1943. kaže da je išlo u partizane: iz Splita 4, Kaštel-Novoga 6, Kaštel-Sućurca 26 i Kaštel-Lukšića 15 osoba (k. 572, reg. br. 23). Slična dokumenta su pravljena za svaki mjesec, a sadržala su podatke o kretanju novih boraca u partizane s cijelog područja Splita — grada i okolice.

FOND TALIJSKIH VOJNIH JEDINICA

U fondovima 6. i 18. armijskog korpusa, zatim divizija Cacciatori delle Alpi, Bergamo i drugih koje su bile stacionirane u Splitu i njegovoj okolici ima manji broj dokumenata koji mogu poslužiti za izučavanje povijesti NOB-a na području Splita. Iako se u fondovima ovih jedinica nalazi ukupno oko 3.500 dokumenata svega nekoliko stotina sadrži podatke o događajima koji su se zbili u Splitu i okolici. U tim dokumentima govori se o diverzantskim i oružanim akcijama u Splitu, Solinu, Kaštelima i drugim mjestima; o hapšenju, ubojstvu i mučenju suradnika NOP-a u prvoj godini talijanske okupacije. Tako se u nekoliko izvještaja divizije Cacciatori delle Alpi iz listopada 1941. god. govori o akcijama Solinskoga partizanskog odreda na rušenju telefonsko-telegrafskih linija između Solina i Klisa i bombaškim akcijama u Splitu (k. 954). Izvještaji 6. armijskog korpusa, nastali u vremenu od travnja 1941. do veljače

1942. godine, raspoložu s više značajnih podataka i ocjena o političkom stanju u Splitu i akcijama talijanskih okupatora uperenih protiv NOP-a. Tako je sačuvan dokument ovog Korpusa od 14. kolovoza 1941. god. kojim se obavještava Prefektura Split da će u gradu i okolici oko 3.000 komunista, 15. kolovoza, otpočeti ustanak i da u vezi s tim poduzme potrebne mjere sigurnosti (k. 549, reg. br. 10). U jednom drugom dokumentu, isto iz kolovoza, govori se da je Stab Korpusa tražio od komande 2. armije, da se u Split hitno uputi 4. bersaljerski puk, koji bi pomogao u akcijama čišćenja komunista i ugušivanju štrajkova u gradu (k. 419, reg. br. 3). Nekoliko dokumenata sadrži podatke o akcijama čišćenja koje su Talijani poduzimali u Kaštelima, Solinu i na Kozjaku početkom 1942. godine. U izvještaju 6. armijskog korpusa od 14. veljače se nalaze podaci o hapšenju velikog broja rodoljuba, pljački imovine i maltretiranju naroda u Žrnovnici i Sitnome (Zbornik dokumenata, tom XIII, knj. 2, dok. 36).

Od svih arhivskih fondova talijanskih jedinica najznačajniji je fond 18. armijskog korpusa, jer su jedinice tog Korpusa najduže djelovale na području Splita — od ožujka 1942. do rujna 1945. godine. U tom fondu se nalazi preko 1000 dokumenata, od kojih se veći broj odnosi na operacije divizije »Bergamo« i drugih jedinica 18. korpusa protiv partizanskih jedinica na Mosoru, Kozjaku, Moseču i u Dalmatinskoj zagori.

U fondu 18. armijskog korpusa, za 1942. godinu najznačajniji su dnevni izvještaji za kolovoz, rujan i listopad (k. 535). U tim dokumentima su zabilježene sve važnije akcije Solinske, Mosorske i Mosečke partizanske čete na rušenju cesta, željezničkih pruga i telefonsko-telegrafskih stupova i napadima na talijanske jedinice. Isto tako svakodnevno su sastavljani izvještaji o događajima i akcijama NOP-a u Splitu: o pisanju antifašističkih parola; rasturanju letaka; napadima na pripadnike talijanske vojske i o drugim akcijama. Više dokumenata sadrži podatke o hapšenju rodoljuba i akcijama čišćenja na Mosoru i Kozjaku.

Među dokumentima nastalim u 1943. godini najviše je dnevnih izvještaja, od kojih su posebno značajni oni iz svibnja, lipnja, srpnja i kolovoza. Posebno treba ukazati na dokumente koji sadrže podatke o petnaestodnevnoj akciji jedinica divizije »Bergamo«, vodenoj od 20. ožujka do 5. travnja, protiv Splitskoga partizanskog odreda. Više dokumenata govori o pljački imovine i velikom broju uhapšenih rodoljuba na teritoriju općina Muća i Lečevice. Tako se u jednom dokumentu kaže da ta akcija nije postigla nikakav vojnički uspjeh, jer su se partizani blagovremeno povukli s ugroženog područja, ali su fašisti iskalili svoj bijes nad nemoćnim narodom okolnih sela, iz kojih su uhapsili 594 rodoljuba i odveli ih u logore i zatvore (k. 344). Poslije te neuspjele talijanske operacije jedinice Splitskog NOP odreda su povećale aktivnost i svakodnevnim akcijama gotovo potpuno paralizirale svaki saobraćaj (cestovni i željeznički) između Splita i Sinja na pravcima Split—Perković, Split—Trogir i Split—Omiš. Učestali napadi na talijanske posade, u kojima su Talijani imali osjetne gubitke, prisilili su neprijatelja da povede veliku operaciju u srpnju protiv Splitskoga partizanskog odreda s ciljem da

opkoljavanjem Mosora potpuno uništi partizane na tom području. U više dokumenata o toj operaciji nalaze se podaci o zlodjelima talijanske vojske: bombardiranju naselja, rušenju i paljenju kuća, hapšenju i ubijanju ljudi, pljačkanju imovine, paljenju žitnih polja i -drugih poljoprivrednih kultura (k. 344). O divljanju i pustošenju talijanske vojske u toj operaciji govori se u više dokumenata Velike župe Cetina. U jednom dokumentu od 1. kolovoza se nalaze podaci da je i komandant 2. talijanske armije, general Mario Roatta, ukorio komandanta 18. armijskog korpusa, generala Umberta Spiga, zbog paljenja žita po poljima oko Mosora, jer je moglo da se zaplijeni i koristi za potrebe talijanske vojske.

U ovom fondu nalazi se nekoliko dokumenata koji govore o štrajku političkih zatvorenika u splitskom zatvoru Sv. Roko. Pod pritiskom štrajkača i od straha od najavljenih akcija NOP-a u gradu, zatvorske vlasti su od 1. do 6. kolovoza 1943. god. pustile iz zatvora oko 160 političkih zatvorenika. Dokumenti s tim podacima nalaze se u kutiji br. 344.

Iz nekoliko dokumenata se može zaključiti da su talijanske okupacione vlasti i komande vojnih jedinica u Splitu već sredinom kolovoza ocijenile da se približava dan talijanske kapitulacije. Tako se u jednom dokumentu Vojnomorske komande Dalmacije preciziraju zadaci potčinjenim jedinicama za onesposobljavanje splitske luke i drugih objekata u momentu povlačenja talijanske vojske. U tom dokumentu se, pored ostaloga, navodi: »Prilaz brodovima u luku spriječiti na taj način što će se brodovi i šlepovi natovareni cementom potopiti minama, a lučke dizalice uništiti stavljanjem eksploziva u podnožju nosećih šina. Onesposobiti eksplozivom glavne mašinske uređaje u brodogradilištu, a veliki ploveći dok odvući na veću dubinu i potopiti.« (k. 210, reg. br. 22)

U dnevnim izvještajima 18. armijskog korpusa iz kolovoza mogu se naći podaci o brojnim akcijama partizanskih jedinica izvedenih na području Splita, Klisa, Solina, Kaštela i Žrnovnice (k. 344 i 423). Zadnji izvještaj napisan je 7. rujna, a u njemu se opisuje akcija čišćenja divizije Bergamo, izvedena 6. rujna na širem gradskom području, u kojoj je uhapšeno 45 rodoljuba. To je bila posljednja akcija talijanskih okupatora na području općine Split. Istog dana iz Splita je pobjegao u Zadar general Spigo, komandant 18. armijskog korpusa, s operativnim dijelom Štaba Korpusa (k. 344, reg. br. 8).

U biblioteci Vojnoistorijskog instituta čuvaju se kompleti okupacionog lista »Il popolo di Spalato«, koji je počeo izlaziti u Splitu krajem 1941. godine. U tom listu se može naći dosta podataka koji se odnose na mjere talijanskih okupacionih vlasti u talijanizaciji grada. List je redovno bilježio sve promjene naziva ulica, uvođenje policijskog sata, stvaranje fašističkih organizacija i njihove manifestacije. Posebno su značajni podaci o objavljivanju dekreta i naredbi Guvernerata i Prefektore o reguliranju mnogih pitanja i provođenju kaznene politike prema građanima Splita.

III

ARHIVSKA GRADA NJEMAČKIH OKUPATORA

U fondovima njemačkih okupacionih snaga, koje su djelovale u Splitu i njegovoj okolini poslije kapitulacije Italije, čuva se manji broj originalnih dokumenata. Međutim, ta praznina je upotpunjena nabavkom mikrofilmirane arhivske građe koja se čuva u arhivima Vašingtona, Londona, Bona, Minhena i Koblenca. Ti dokumenti potječu uglavnom od njemačkoga 5. i 15. armijskog korpusa, divizija: 7. SS »Prinz Eugen«, 264. 114. i 92. moto rizo vanog puka. Manji broj dokumenata nalazi se i u fondovima: Druge oklopne armije, 118. 369. 373. i 376. divizije, i u fondu 51. artiljerijskog puka. Isto tako dosta podataka o borbama i događajima na području Splita nalazi se u ratnom dnevniku admirala Jadrana.

U tim fondovima možemo naći dokumenta njemačkih viših štabova i komandi u kojima su sadržana naređenja i podaci: o koncentraciji trupa i njihovom prebacivanju iz Mostara u rajon Sinja, runja 1943. godine; o stavljanju na raspolaganje 15. brdskom korpusu u Mostaru 10 transportnih aviona radi prebacivanja jedinica 7. SS »Prinz Eugen« divizije prema Splitu; naređenje kojim se upućuju iz Zagreba u Mostar tri eskadrile od 12 aviona tipa »štuka« radi podrške jedinicama koje nastupaju k Splitu; drugi značajni dokumenti o borbama njemačkih jedinica s jedinicama NOVJ na pravcu Imotski—Sinj—Dieno—Klis—Split i drugim pravcima koji su vodili prema Splitu. U dokumentima koji su nastali u rujnu i listopadu 1943. nema podataka o represalijama, odmazdi i zločinima koje su njemačke jedinice počinile u Dugopolju, Klisu, Kotlenicama, Konjskome, Mravincima, Kaštelima i ostalim naseljima oko Splita. Međutim, o tim zverstvima njemačke vojske ima dosta podataka u fondovima NDH, i to: 6. i 7. oružničke pukovnije, Velike župe Cetina i drugim.

U mnogim dokumentima se govori o žestokim borbama koje su vodene između njemačkih i jedinica NOVJ kod Diena, Dugopolja i Klisa. Tu su planovi, naređenja i zapovijesti jedinicama za zauzimanje Splita. Tako u jednom naređenju komandanta 7. SS »Prinz Eugen« divizije stoji, pored ostaloga: »Grupe se obezbeđuju time što će odmah uzeti i prihvatiti taoce. Svaki i najmanji otpor slomiti bezobzirnim terorom«. U tim dokumentima mogu se naći i podaci o broju poginulih i ranjenih njemačkih vojnika i gubicima jedinica NOVJ, ali su rijetko zabilježeni podaci o broju pobijenih nedužnih ljudi i popaljenih kuća.

Nekoliko dokumenata se odnosi na zarobljavanje, suđenje i strijeljanje talijanskih vojnika, oficira i generala u Splitu. Po naređenju komandanta 15. brdskog korpusa, generala Littersa, u Splitu je pri Štabu 7. SS »Prinz Eugen« divizije formiran prijeki vojni sud koji je osudio na smrt strijeljanjem 3 talijanska generala i 55 oficira, čije su jedinice predale oružje jedinicama NOVJ (k. 1 i 8). U ovom fondu mogu se naći i dokumenti o suradnji Nijemaca s ustašama i četnicima; o utvrđivanju obale za slučaj iskrcavanja savezničkih snaga i jedinica 26. divizije; o

fortifikacijskim objektima, minsko-eksplozivnim preprekama i o rasporedu artiljerije i pješadije na širem gradskom području.

U nekoliko dokumenata nalaze se podaci o dolasku u Split visokih njemačkih vojnih rukovodilaca: komandanta 2. oklopne armije generala Rendulica, u ožujku, i komandanta Jugoistoka feldmaršala von Weichsa, u kolovozu 1944. godine, i drugih rukovodilaca, koji su dolazili u Split s ciljem da izvrše inspekciju jedinica i pomognu potčinjenima da što bolje organiziraju obranu obale i izradu planova za povlačenje njemačkih jedinica u unutrašnjost u slučaju odstupanja ispred jedinica NOVJ.

U ovom fondu postoje dokumenti o njemačkim planovima za rušenje važnijih objekata na komunikacijama, u lukama, zatim industrijskih objekata i važnijih zgrada u Sptu, Solinu, Trogiru i drugim mjestima u momentu povlačenja njemačkih jedinica (k. 2-d, reg. br. 25. i 30). Posebno su interesantni dokumenti o planovima povlačenja njemačkih jedinica iz Sphta prema Drmišu, Šibeniku i Kninu, u listopadu 1944. godine. O tome postoji više dokumenata u kutiji br. 15-A, reg. br. 1, 3. i 4. Najviše podataka o tome nalazi se u Dnevniku 264. pješadijske divizije.

Jedan od najznačajnijih dokumenata ovog fonda je Ratni dnevnik admirala Jadrana. U njemu se nalaze podaci o desantu njemačkih jedinica na Šoltu i iseljavanju naroda s tog otoka; o bombardiranju Splita, Solina i drugih mjesta od savezničke avijacije i broju žrtava kod Njemaca i nedužnih građana, o broju srušenih kuća; o dejstvima savezničkih brodova na njemačke plovne objekte; o organizaciji protivavionske obrane Sphta i utvrđivanju luka; o napadima jedinica NOVJ na Nijemce i jedinice NDH na splitskom području; o drugim značajnijim događajima koji su se desili u toku 1944. u Splitu i njegovoj okolici.

IV

ARHIVSKI FONDOVI NDH

Zbog nekompletnosti fondova talijanskih i njemačkih okupatora i malog broja sačuvanih dokumenata jedinica NOVJ, arhivska grada civilnih ustanova i oružanih formacija NDH dobija u značaju za obradu NOB-a u splitskoj općini. U ovim fondovima može se naći više dokumenata koji sadrže podatke o oružanim akcijama prvih partizanskih odreda na Mosoru, Kozjaku, Moseču i Svilaji. Vlasti NDH su registrirale gotovo sve akcije partizana na rušenju telefonsko-telegrafskih linija, napada na oružnike, ustaše, domobrane, Talijane i njihove suradnike; napade na željezničke pruge i vlakove; prekide dalekovoda i rušenje električnih stupova na pravcu Zadvarje—Split. Postoji više dokumenata u kojima se mogu naći podaci o represalijama i zločinima okupatora i njegovih suradnika počinjenih na partizanskim porodicama i narodu uopće. Ti izvori nam pružaju podatke i o proslavama Praznika rada, obljetnice oktobarske revolucije, Dana žena i Dana ustanka naroda Dalmacije, što su ih organizirali organi NOP-a u Sptu i okolici i pored izuzetno strogih mjera zabrane okupatorskih i vlasti NDH.

FOND VELIKE ZUPE CETINA

U ovom fondu nalazi se oko 1.000 dokumenata nastalih u vremenu od lipnja 1941. do listopada 1944. godine. Iako je sjedište Župe bilo u Omišu, sve do 4. listopada 1943, kada je Velika župa Cetina prešla u Split, ona je pratila sva značajnija pitanja i događaje koji su se zbivali pod talijanskom okupacijom u Splitu i njegovom širem području.

Iz 1941. god. u ovom fondu ima 97 dokumenata, od kojih nekoliko sadrži podatke o mjerama talijanskih okupatora u pogledu talijanizacije Splita i promjene naziva ulica i razbijanju tabli s hrvatskim natpisima na trgovinama i radnjama (K. 234, reg. br. 3); o akcijama diverzantskih grupa na rušenju telefonsko-telegrafskih stupova u Solinu i Rupotini (K. 195, reg. br. 22); o hapšenju rodoljuba u selu Mravince od strane talijanskih fašista (K. 320, reg. br. 4); o rasturanju organa NOP-a »Naš izvještaj« u Splitu i Kaštelima; o batinanju Zidova i ostalih rodoljuba u Kaštelima od strane talijanskih fašista (K. 320, reg. br. 5); o štrajku radnika Splitskoga električnog poduzeća. Posebno je značajan dokument Vrhovnog oružničkog zapovjedništva od 28. kolovoza 1941. (K. 152a, f. 2, dok. 12), u kome su iznijeti podaci o borbama Solinskoga NOP odreda kod Dicma, 12. kolovoza, i Splitskoga NOP odreda, 14. kolovoza, kod Košuta s ustašama, domobranima i Talijanima i stradanju Prvoga splitskog odreda. U ovom dokumentu iznijeti su podaci o broju žrtava na obje strane, a navode se i imena poginulih, zarobljenih i strijeljanih partizana. Nekoliko dokumenata sadrži podatke o hapšenjima komunista u Splitu; atentatu na talijanskog špijuna Zvonimira Kukoča-Petraella; o doseljavanju 250 porodica talijanskih radnika u Split (K. 236, reg. br. 37); o bacanju bombi na vojnu glazbu divizije »Cacciatori delle Alpi« i ranjavanju 24 talijanska vojnika (K. 221, reg. br. 1); o odvođenju iz Splita u internaciju 172 rodoljuba 14. studenoga; o dolasku u Zmornicu 6 talijanskih učitelja radi preuzimanja mjesne pučke škole (k. 320, reg. br. 2) i o hapšenju rodoljuba u zaseoku Gizdić kod Klisa, koje su izvršili talijanski karabinijeri (k. 320, reg. br. 1/2-37).

Iz 1942. god. u fondu Velike župe Cetina se nalazi oko 550 dokumenata, a od toga broja oko 50 dokumenata sadrži podatke o NOP-u u splitskoj općini. U izvještaju od 30. siječnja navode se podaci o hapšenju 70 ljudi u Klisu i oko 400 osoba u Solinu i njihovom zatvaranju u Divuljama (k. 320, reg. br. 1/2). U desetak izvještaja govori se o akcijama partizana kod Grljeva, Dugopolja, Zmornice i napadima talijanskih i ustaških snaga na Mosor, Moseć i Svilaju, s ciljem da očiste ta područja od partizana (k. 56, 64, 70). O akcijama mosorskih partizana u toku travnja nalaze se podaci u 7 dokumenata. U njima se govori o napadu partizana na Dugopolje; o rasturanju proglašena PK KPH u kome se poziva narod u borbu protiv okupatora i ustaša; o napadu na Koprivno; o napadu na talijanske vojnike kod Zmornice i zaplijeni 76 grla krupne stoke (k. 146, reg. br. 16). U izvještaju od 25. travnja iznijeti su podaci o petodnevnoj ofenzivi talijanskih i ustaško-domobrantskih jedinica protiv Mosorskoga NOP odreda (k. 70, reg. br. 58). U nekoliko dokumenata iz svibnja se govori o borbama partizana s ustašama oko Lečevice; o pre-

bacivanju sekretara Centralnog komiteta KPH Rade Končara i 63 splitska rodoljuba iz Splita u Šibenik radi suđenja pred fašističkim sudom (k. 52, reg. br. 40). U više dokumenata nalaze se podaci o zločinima četnika i Talijana počinjenih početkom listopada u Gatima, Dugopolju, Kotlenicama, Docu, Srijanima i drugim selima oko Mosora. U nekoliko dokumenata navedeni su podaci o broju žrtava, popaljenih kuća i opljačkanoj imovini (k. 228, 230, 320 i 244). U izvještaju Zapovjedništva Mornarice NDH od 11. prosinca govori se o raciji talijanske vojske na Šolti, u kojoj je uhapšeno 70 rodoljuba, a opljačkane velike količine vina, ulja i ostale imovine (k. 71, reg. br. 18).

Iz 1943. god. u fondu Velike župe Cetina nalazi se oko 300 dokumenata, od kojih nekoliko sadrži značajne podatke o razvoju NOB-a na području Splita. Tako se u jednom dokumentu opisuju akcije partizana izvedene u toku veljače: rušenje željezničke pruge Split—Sinj, rušenje ceste Klis—Muć, kod Kočinjeg brda, i rušenje ceste Split—Sinj kod mjesta Križine (k. 144, reg. br. 46). U tri dokumenta se govori o prebacivanju 2.800 četnika pod komandom majora Bačovića iz Knina u Split, koncem veljače, da bi se početkom ožujka vlakom prebacili do Dicma i nastavili pokret prema Imotskom i dalje prema Neretvi (k. 79, reg. br. 11 i 27).

O akciji čišćenja talijanske divizije Bergamo, koja je započela 20. ožujka protiv Splitskog NOP odreda na području Muća, u jednom izvještaju Velike župe se, pored ostaloga, kaže: »Talijani su jedino 20. ožujka 1943. vodili akciju čišćenja na području općine Muć, koja nije imala nikakav vojnički uspjeh, ali su zato do temelja opljačkali sela mučke općine. Naročito stoku, odjevne predmete, hranu i predmete od vrijednosti, tako da je većina obitelji ostala bez igdje ičega. Osim toga Talijani su sobom povelili oko tri stotine staraca i žena« (k. 79, reg. br. 16). U nekoliko dokumenata se govori o proslavi Praznika rada — 1. maja; o zločinima crnokošuljaša u Zrnovnici i o paljenju kuća i pljački Talijana u Klis-Kosi; o napadu partizana na talijanski vojni vlak kod Klisa i drugim akcijama Splitskog NOP odreda. Vlasti NDH u Omišu zabilježile su i prebacivanje iz talijanskog zatvora u Splitu u Makarsku Pjera Šegvića, Vjeka Cvrlije, Mileve Bubalo, Paule Zon i Mare Miranović radi razmjene za talijanske mornare u Podgori 16. svibnja (k. 79, reg. br. 41).

U ovom fondu ima nekoliko dokumenata koji sadrže podatke o borbama vođenim između Splitskog NOP odreda i talijanske vojske u srpnju i kolovozu 1943. god., a posebno o talijanskoj operaciji »Mosor« (k. 201, reg. br. 16). U tim dokumentima ima podataka o bombardiranju talijanskih aviona naselja Radošić, Dugobabe i drugih okolnih sela oko Lečevice i bombardiranju Mravinaca i Zrnovnice (k. 232, 271). Posebno su značajni dokumenti nastali u toku rujna, jer sadrže podatke o kapitulaciji fašističke Italije i potpisivanju sporazuma o predaji talijanske divizije Bergamo; o narodnom ustanku i naoružanju naroda u Splitu (k. 80, reg. br. 3); o prvom njemačkom bombardiranju Splita, borbama vođenim između njemačkih i jedinica NOVJ (k. 30, 217, 72, 81 i 202).

Početkom listopada 1943. god. Velika župa Cetina je svoje sjedište prebacila iz Omiša u Split, tako da svi dokumenti koji su nastali njenim radom od listopada 1943. do listopada 1944. god. mogu poslužiti za izu-

čavanje NOB-a u Splitu i okolici. Iz tog perioda je sačuvano svega oko 150 dokumenata, koji sadrže podatke o organizaciji upravnih organa NDH, redarstva, oružništva i drugih organa u Splitu i širem području; o suradnji s njemačkim okupatorima i četnicima; o hapšenju i progonu pripadnika NOP-a i njihovih porodica i drugim značajnim pitanjima.

Za izučavanje NOB-a u Splitu neophodno je koristiti i druge arhivske fondove NDH, i to: Župske redarstvene oblasti Split, Kotarske oblasti Split, 7. oružničke pukovnije i drugih organa koji su djelovali u Splitu.

FOND ŽUPSKE REDARSTVENE OBLASTI SPLIT

U ovom fondu nalazi se 11 dokumenata iz 1943. i 216 dokumenata iz 1944. godine. To su pretežno izvještaji u kojima se nalaze podaci o bombardiranju Splita od savezničkih aviona i pričinjnim materijalnim i ljudskim žrtvama; o potapanju njemačkih brodova od strane savezničke avijacije; o aktivnosti četničkih organizacija u Splitu; o aktivnostima NOP-a u gradu i okolici i ispisivanju parola i rasturanju letaka. U jednom izvještaju ovog fonda, sastavljenom sredinom veljače 1944. god., nalaze se podaci o brojnom stanju policijskih snaga NDH u Splitu pa se kaže da je bilo 6 oficira, 13 podoficira i 275 stražara-policajaca (k. 197a, reg. br. 1). U ovom fondu čuva se i dokument o odlasku jedne grupe igrača »Hajduka« u partizane. Izvještaj o ovom događaju je datiran 23. travnja 1944. i u njemu stoji da su napustili Split i otišli u partizane slijedeći igrači »Hajduka«: Ljubo Benčić, Leo Lemešić, Miljenko Krstulović, Branko Bakotić, Petar Brkljača, Miljenko Batinić, Alujević, Ivo Radovniković, Bartul Culić i Luštica (k. 197-c, reg. br. 13). U jednom dokumentu se govori o proslavi međunarodnog Praznika rada, kojim povodom su u Splitu rastureni leci, a po zidovima mnogih kuća ispisane parole »Živio 1. maj«, »Živio Tito« i dr. (k. 197-a, reg. br. 37). U nekoliko dokumenata nastalih u srpnju iznose se podaci o borbama partizana s Nijemcima na cesti Split—Omiš, bijegu 19 zatvorenika iz splitskog ustaškog zatvora, zločinima Nijemaca i vješanju nedužnih rodoljuba (k. 86, reg. br. 21).

U nekoliko dokumenata iz kolovoza 1944. nalaze se podaci o broju zatvorenika u zatvoru Župske redarstvene oblasti u Splitu; o hapšenju većeg broja rodoljuba u Klisu i Solinu koje su Nijemci uhapsili kao odmazdu za jednog ubijenog njemačkog vojnika; o dovođenju u sabirni logor u Splitu oko 100 ljudi koje su njemačke jedinice pohapsile na Braču (k. 197, i 151-a, reg. br. 23).

FOND KOTARSKE OBLASTI SPLIT

U ovom fondu se nalazi 14 dokumenata iz 1943. i 105 dokumenata iz 1944. godine. U izvještaju od 23. studenoga 1943. nalaze se podaci o formiranju četničkog odreda u Kaštel-Starom (k. 202, reg. br. 31). U

ostalim dokumentima ovog fonda nalaze se podaci o partizanskim akcijama, o rasturanju partizanskih letaka i ispisivanju parola u Splitu, o bombardiranju Sphta od savezničkih aviona, a više dokumenata sadrži podatke o broju žrtava nedužnog stanovništva i broju srušenih zgrada, te gubitke koje su pretrpjeli Nijemci za vrijeme bombardiranja vojnih ciljeva (k. 197-a, 153). Nekoliko dokumenata sadrži podatke o hapšenju rodoljuba i njihovom dovođenju u sabirni logor u Sphtu. U izvještaju od 20. veljače kaže se da su Nijemci uhapsili 244 muškarca na otoku Šolti i prebacili ih brodovima u Split (k. 197-a, reg. br. 13). Isto tako u izvještaju od 5. ožujka se navode podaci da su jedinice 264. njemačke divizije uhapsile na području Trogira oko 300 ljudi i sproveli ih u sabirni logor u Sphtu (k. 197-a, reg. br. 58). U jednom dokumentu se govori o rasturanju letaka po gradu u povodu proslave međunarodnog Dana žena — 8. marta. U izvještaju od 30. travnja iznose se podaci da je u povodu proslave 1. maja na brdima oko Sphta, Solina i Kaštela gorjelo oko 100 vatri, a na otoku Braču i Ciovu oko 20 vatri (k. 197-a, reg. br. 40).

FOND 7. ORUZNICKE PUKOVNIJE

U ovom fondu se nalazi 19 dokumenata iz 1943. i 180 dokumenata iz 1944. godine. Ovaj fond obiluje s dosta interesantnim podacima o NOB-u na splitskom području. Tu su podaci o partizanskim diverzantskim akcijama na željezničkoj pruzi Split—Perković i Split—Sinj i na cestama Split—Omiš, Solin—Klis—Sinj, Solin—Trogir i Klis—Muć; o borbama partizanskih jedinica s Nijemcima i ustašama; o zločinima Nijemaca u Splitu i okolnim naseljima Dugopolju, Klisu, Solinu, Podstrani, Kaštelima, Šolti i drugima; o aktivnosti organa NOP-a u Sphtu, Solinu i Kaštelima na rasturanju letaka, proglašavanja i pisanju parola; o savezničkom bombardiranju Sphta, Solina i Kaštela s podacima o broju ljudskih i materijalnih žrtava.

V

ARHIVSKA GRADA ČETNIKA

U fondovima četnika nalazi se manji broj dokumenata koji se odnose na rad i djelovanje četnika u Sphtu i okolici. Iako malobrojni, oni sadrže značajne podatke o četničkoj suradnji s okupatorom (talijanskim i njemačkim), o njihovom povezivanju s predstavnicima NDH-a i protivnicima NOB-a, a sve u cilju zajedničkih akcija okupatora i domaćih kontrarevolucionarnih snaga na razbijanju NOP-a u Splitu i Dalmaciji uopće.

Tako se u tri dokumenta govori o Odboru za pomoć srpskim izbjeglicama koji je u Splitu, hpnja 1941, formirao pop Sergije Urukalo i prerastanju toga Odbora u četnički Centar u Sphtu (Kutija 157, reg. br. 20/1, 51/2 i 23/2). U tim dokumentima nalaze se podaci o dolasku u Split iz Crne Gore četničkog vojvode Ilije Trifunovića Birčanina krajem

rujna 1941. i njegovom radu na stvaranju četničkog rukovodstva, tj. Srpskoga nacionalnog komiteta i vojnog štaba za rukovođenje četničkim odredima u zapadnoj Bosni, Lici, Dalmaciji i Hercegovini. U izvještajima koje je Birčanin slao Draži Mihailoviću mogu se naći podaci o pokušaju stvaranja četničkih odreda duž obale i na srednjodalmatinskim otocima; o suradnji četničkog rukovodstva u Splitu s Talijanima i stvaranju zajedničkih planova za borbu protiv partizana; o naporima četničkog štaba u Splitu da učvrsti četničke odrede u Kninskoj krajini, Lici i Bosni radi izvođenja akcija protiv partizanskih odreda; o održavanju veza ovog štaba s četnicima u Hercegovini; o formiranju četničke Dinarske divizije za čijeg je komandanta Draža Mihailović imenovao vojvodu Birčanina koji je imao štab u Splitu (K. 157, reg. br. 20/1). U jednom dokumentu se govori o odlasku Birčanina iz Splita na sastanak s Dražom, koji je održan srpnja 1942. kod Avtovca (K. 262, reg. br. 9/1-3). Na tom sastanku je izvršena razmjena mišljenja o organizaciji četničkih odreda pod komandom Birčanina i usvojen plan akcija četnika u borbi protiv jedinica NOVJ.

U nekoliko četničkih dokumenata govori se i o NOP-u u Splitu, mržnji naroda prema četnicima i Talijanima. Tako u jednom izvještaju od 24. listopada 1942. godine, pored ostaloga stoji: «Rad komunista u Splitu se odvija potpuno bez zapreke, tako da su pokupili sve mlade ljude u svoje društvo. Mladež u Splitu je naklonjena komunistima iz mržnje prema Talijanima. Splitski su veoma nerasploženi prema četnicima» (K. 236, reg. br. 55/9).

U više dokumenata govori se o sukobima i trzavicama koje su izbile među četničkim rukovodiocima u Splitu krajem 1942. i početkom 1943. godine, izazvane bolešću, a nešto kasnije i smrću vojvode Ilije Trifunovića Birčanina. O tome se u izvještaju Đure Vilovića, koji je uputio početkom ožujka 1943. Draži Mihailoviću, pored ostaloga, kaže: »Kad je preminuo blaženopočivši vojvoda Birčanin, a u Splitu prilikom njegove sahrane stigao još i g. Dobrivoje Jevđević i vojvoda Bačović, u stanu g. R. Čorovića održavale su se terevenke i praskao šampanjac, održavah se brojni sastanci i dogovori s ciljem da se priredi sve i potisne radni štab vojvode Birčanina, a preuzme voćstvo po njegovim ličnim i političkim protivnicima» (K. 157, reg. br. 23/2-1). Iz ovog dokumenta se može vidjeti da su se vodeće ličnosti četničkog pokreta u Splitu podijelile u dvije grupe: jednu su činili dr. Jakša Račić, Silvije Alfirević i prota Sergije Urukalo, a drugu Radmilo Grđić, Radoslav Čorović i Niko Bartulović.

Anti četničko raspoloženje građana Splita i njihovo masovno pristupanje NOP-u onemogućilo je provođenje svih četničkih mjera koje su imale za cilj da u gradu okupe što više svojih istomišljenika, a naročito među omladinom, radi upućivanja u četničke odrede popa Đujića. Sve akcije četničkog rukovodstva doživjele su potpun neuspjeh, jer je rukovodstvo NOP-a blagovremeno ukazalo na nenarodnu i kvislinšku politiku četničkog pokreta i njegovu potpunu ovisnost i vezanost za okupatora. Četničko rukovodstvo je pokušavalo da pronade pogodne forme kroz koje bi se približilo građanima. U jednom dokumentu se govori o pokušaju stvaranja nekakvog Jugoslovenskog revolucionarnog pokreta. Siječ-

nja 1943. u ime jugoslavenskih nacionalista — Hrvata u Splitu, Niko Bartulović, dr Beroš i dr Zvonko Sknunić uputili su Draži Mihailoviću deklaraciju, u kojoj predlažu: »(...) da se pristupi osnivanju 'Jugoslovenskog revolucionarnog pokreta', koji će pod svoju zastavu okupiti nekompromitirane Hrvate, tako da unutarnjom revolucijom dovede do moralne, nacionalne i socijalne obnove kod Hrvata, da se kao instrument takve revolucionarne akcije, odmah obrazuju posebne vojne formacije, pod imenom Jugoslovenskih legija, koje bi djelovale paralelno sa četničkim pokretom, a bile bi nosioci revolucionarne borbe u hrvatskim krajevima. Jugoslovenske legije smatramo, dakle, dijelom redovne Jugoslovenske vojske. Budući je Split, geografski i politički, u sretnom položaju, smatramo da je Split najpodesniji da bude centar akcije, te da se u njemu organizuje voćstvo, sa svim potrebnim aparatom za njeno vodenje« (K. 157, reg. br. 11/2).

Poslije smrti četničkog vojvode Birčanina u Splitu je, 22. ožujka 1943, obrazovan Centralni četnički odbor u koji su ušli: dr Jakša Račić, kao glavni povjerenik Draže Mihailovića, prota Sergije Urukalo, prof. Silvije Alfirević i drugi. S prvog sastanka ovo novo četničko rukovodstvo uputilo je Draži slijedeću depešu: »Sa prvog sastanka upućujemo Vam svoje tople pozdrave. Zahvaljujemo Vam na visokom povjerenju sa izjavom da ćemo se držati političke linije pok. vojvode Birčanina i svih Vaših uputstava i naredenja koje nam je preneo Ivanišević. Založićemo se u službi Kralja i otadžbine do krajnjih granica za opšte narodno dobro« (K. 293, reg. br. 4/1, depeša br. 2713). Nekoliko dokumenata sadrže podatke o putovanju četničkih prvaka iz Splita na sastanke s Dražom Mihailovićem (K. 5, reg. br. 4 i reg. br. 5).

U prvoj polovini svibnja 1943. u Split je stigao delegat Vrhovne četničke komande potpukovnik Mladen Zujović-Aćimović, koga je Draža Mihailović postavio za komandanta četničkih jedinica zapadne Bosne, Like i Dalmacije. Zujović je razvio živu aktivnost u Splitu i u svojim izvještajima i depešama upućenim Mihailoviću obavještavao ga o političkim prilikama i stanju četničkog pokreta u Splitu i Dalmaciji uopće. U tim dokumentima nalaze se podaci: o formiranju četničkog »Nacionalnog komiteta za Dalmaciju« i suradnji četnika i Talijana; o snazi i masovnosti NOP-a u Splitu i Dalmaciji; o slabom radu četničkog štaba u Splitu, koji je predstavljao ruglo a ne vojnu komandu; o naporima da okupi razjedinjene građanske stranke na liniji četničkog pokreta i protiv NOP-a; o naporima za učvršćenje četničkih odreda; o velikom broju NOO-a koje su komunisti stvorili u Splitu i okolici i nizu drugih značajnih pitanja o NOP-u u Splitu (K. 295 serija depeša reg. br. 11/12). Posebno je značajan izvještaj Mladena Zujovića od 8. kolovoza 1943. upućen D. Mihailoviću. U tom dokumentu govori se o namjeri da se četnički odredi reorganiziraju u tzv. jugoslovensku vojsku u otadžbini; o suradnji četnika i rukovodstva HSS; o zadacima i ulozi »Nacionalnog komiteta za Dalmaciju« i o snabdijevanju četničkih odreda od strane Talijana (K. 157, reg. br. 12/3). U dvama dokumentima nastalim sredinom kolovoza sadržani su podaci o panici koja je zavládala među četnicima popa Đujića i Talijanima u Splitu; kod kojih je opao moral i

zavladao strah od skorog dolaska partizana, dok se u jednom dokumentu iznose podaci o izvršenom atentatu na dra Jakšu Račića od strane splitskih rodoljuba (K. 160, reg. br. 41/1 i 47/1).

U nekoliko dokumenata nalaze se podaci o planovima četničkog rukovodstva u Splitu u slučaju kapitulacije Italije: u očekivanju da četničke jedinice ili zapadni saveznici upadnu u Split, razoružaju Talijane i spriječe dolazak jedinica NOVJ ; o bijegu Zujovića s grupom saradnika iz Splita za Rijeku, a zatim u Brindizi (K. 157, reg. br. 31/3).

Posebno treba ukazati na jedan dokument iz ovog fonda u kome su sadržane sve akcije četničkog rukovodstva u Splitu za vrijeme kapitulacije fašističke Italije. Radi se o izvještaju sekretara »Nacionalnog komiteta za Dalmaciju« dra Nenada Grisogona u kome opisuje prilike i događaje u Splitu u vremenu od 8. do 26. rujna (K. 157, reg. br. 31). U tom opsežnom izvještaju sadržani su podaci o sporazumu s predstavnicima NOP-a; o posjeti delegacije NOO-a Splita komandantu divizije Bergamo koja je od njega tražila predaju oružja; o isporuci oružja za 500 ljudi četnicima od strane Talijana; o bijegu iz Splita u Zadar komandanta i štaba talijanskog 18. armijskog korpusa; o formiranju četničkog odreda pod komandom majora Pavasovića i pukovnika Zuvitea; o prvom bombardiranju Splita od strane njemačke avijacije i hapšenju poznatih četničkih rukovodilaca Sergi ja Urukala i Silvija Alfirevića od strane organa Komande splitskog područja NOVJ.

Po dolasku njemačkih okupatora u Split 27. rujna 1944. malobrojni četnici, koji su se zatekli u gradu, odmah su se stavili u službu Nijemaca. Iz dokumenata koji se čuvaju u četničkim fondovima vidi se da su poznati četnici Vjekoslav Radunić i Asanović, uz pomoć Nijemaca, 23. studenoga formirali u Kaštel-Starome četnički odred od oko 200 ljudi. Na intervencije komandanta 2. njemačke oklopne armije generala Rendulica, iz splitskog zatvora su pušteni četnički rukovodioci Mikačić, Zakanović i Križišnik koje su bile ustaške vlasti uhapsile koncem ožujka (K. 245, reg. br. 1). Iz Splita je koncem svibnja po naređenju četničkog vojvode Đujića upućen u četničku vrhovnu komandu Mihajlo Zaklanović, poznati povjerenik njemačke obavještajne službe, sa zadatkom da upozna Dražu Mihailovića o stanju u četničkim redovima u Dalmaciji i suradnji s Nijemcima (K. 245, reg. br. 9).

Svi arhivski fondovi koji se nalaze u Arhivu Vojnoistorijskog instituta, a koji se odnose na razvoj NOB-a u Splitu i njegovoj okolici, potpuno su arhivistički sredi i dostupni svim naučnim radnicima za istraživanje. Pomoću naučno-informativnih sredstava — autorske, tematske i geografske kartoteke, svaki dokument može se lako i brzo odabrati i dobiti na korištenje. Dokumenti se izdaju istraživaču na revers i koriste isključivo u čitaonici Arhiva. Po upotrebi i ovisno od tehničkih mogućnosti istraživaču je omogućeno dobijanje kopija pojedinih dokumenata snimljenih na kserografu i mikrofilm, u fotolaboratoriji Arhiva, uz naplatu troškova kopiranja. Manji broj dokumenata iz navedenih fondova objavljen je u poznatoj ediciji »Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda«. Arhivski fondovi okupa-

tora su na talijanskom i njemačkom jeziku, a manji broj dokumenata iz ovih fondova je preveden na srpsko-hrvatski jezik.

Ovim kratkim pregledom arhivskih fondova koji se čuvaju u Vojnoistorijskom institutu nisu obuhvaćeni svi fondovi i zbirke u kojima bi se mogli naći podaci za izučavanje NOB-a na području Splita, a niti je bilo moguće ukazati na sva značajna pitanja i time o kojima se nalaze podaci u obimnoj i još uvijek nedovoljno istraženoj arhivskoj građi. Zbog toga je neophodno nastaviti dalja istraživanja i u drugim fondovima, kako bi se neposrednim uvidom u gradu mogla dobiti potpuna slika o količini i sadržaju arhivskih izvora koji se čuvaju u Arhivu Vojnoistorijskog instituta, a odnose se na Split u NOB-u.

PETAR KROLO

SPLIT 1941—1945. U NAŠOJ POVIJESNOJ LITERaturi

Splitsko područje spada u red onih krajeva naše zemlje koji se po brojnosti učesnika, žrtvama i općem doprinosu narodnoslobodilačkoj borbi s pravom nalaze na istaknutom mjestu. Poslijeratna historijska publicistika, kvantitativno dosta brojno zastupljena, nije, međutim, opsegom, dometima i nužnim stupnjem znanstvene objektivnosti adekvatno obuhvatila sve one odrednice koje bi nam dublje i svestranije predočile korišene, širinu i jedinstvo NOP-a u Splitu i njegovoj okolici. Monografskih i sintetskih radova nema.

Razgraničavajući današnje stanje u historijskoj nauci na tri osnovna elementa — znanstvenu historiografiju, povijesnu publicistiku, uspomene sudionika u određenom historijskom zbivanju, uočljivo je da je najveći broj radova publicističkog i memoarskog karaktera, dok su priloge temeljeni na znanstvenim kriterijima malobrojni. Većina autora koji pišu o Dalmaciji u ratnom periodu posredno ili neposredno dodiruju i Split, što je razumljivo, jer se on kao politički, ekonomski i kulturni centar javlja kao fokus u kojem se prelamaju svi bitni segmenti revolucionarnih previranja na ovom prostoru. Ovdje se daje prikaz onih radova kojima je u središtu interesa sam grad, a od ostalih spominju se samo oni koji dodiruju određene probleme bitne za razumijevanje razvoja NOP-a u Splitu i njegovoj okolici (teritorij današnje općine Split).*

U nedostatku opsežnijih studija koje bi dublje razotkrile društveno-ekonomske, sociopolitičke i druge uzroke plebiscitarnog opredjeljivanja stanovništva za NOP, ukazujemo, u općim crtama, na dosad objavljene znanstveno i popularno pisane priloge i članke u periodičkim publikacijama i dnevnim listovima, svrstane po određenim grupama, kako bi se preglednije prikazao stupanj istraženosti pojedinih problema. Najveći je broj napisa nastao uz obljetnice značajnijih događaja iz vremena narod-

* Bibliografija obuhvaća prikaz onih radova koji su objavljeni u SFRJ do kraja 1978. godine; dakle, nisu uzeti u razmatranje radovi koji su publicirani u inozemstvu, a koji zasjelo postoje.

nooslobodilačkog rata (npr. datum osnivanja prvog NOO-a, prvo i drugo oslobodenje grada), te su oni pisani više žarom publicista nego objektivnošću historičara, budući da su i sami autori najčešće bili neposredni učesnici zbivanja o kojima govore.

RADOVI O NOP-u OPĆENITO

Dva su, još uvijek najznačajnija, djela o NOP-u u Dalmaciji koja služe kao nezaobilazna polazišta za šire upoznavanje s prilikama u Dalmaciji uoči i za vrijeme rata. Ratna kronika Drage Gizdića objavljena u četiri knjige u vidu memoarskih zapisa vrijedi i danas, u nedostatku druge autentične građe koja je u vihoru rata doživjela svoju sudbinu, kao prvorazredni i često jedini izvor za spomenuto razdoblje.¹ Iako je, po riječima autora, pisana bez širih pretenzija, tek da posluži kao grada budućem istraživaču, ona je, iz spomenutih razloga i dalje temeljeno djelo dalmatinske historiografije. Gizdićevi kroničarski zapisi obiluju podacima o stanju na srednjodalmatinskom, dakle na splitskom području, iz onog vremena u kojem je i sam, kao partijski radnik, boravio na tom terenu.

Drugi je značajan rad »Dalmacija u narodnoslobodilačkoj borbi« Sibe Kvesića (Zagreb 1960). Iscrpno su prikazane i splitske prilike naročito u prve tri ratne godine (do kapitulacije Italije).

Prvi pokušaj cjelovitog sagledavanja NOP-a u Splitu 1941. godine učinio je Boro Leontić. On 1960. publicira opširan rad pod naslovom Split 1941, nazivajući ga monografijom. Međutim, osim dosta vjerne faktografske rekonstrukcije, nabranjem niza važnijih događaja nije se upuštao u dublje analize. To je, zapravo, proširena verzija članka objavljenog nekoliko godina ranije u »Historijskom zborniku«, s dodatkom obilja izvornog štiva o prvim dalmatinskim odredima (iskazi preživjelih učesnika), pa je za naše razmatranje taj članak važniji.² Po mišljenju autora, Partija je spremno dočekala aprilski slom, smatrajući ga početkom, a ne krajem borbe. Kratkotrajni interregnum od kapitulacije do ulaska talijanskih trupa ona je iskoristila za organizaciono učvršćivanje i pripreme za oružanu borbu. Unatoč pomirljivoj politici Talijana na početku, grad je već od prvih dana pokazivao znakove prkosne nepokorenosti i revolucionarne fermentacije koja će u ljeto kulminirati izlaskom prvih odreda, akcijama ilegalnih grupa i nemirom radništva. Neuspjeh prvih dalmatinskih odreda izazvao je kratkotrajnu stagnaciju otpora, ali je već u rujnu, povratkom španjolskih dobrovoljaca, stvoreno jezgro oko kojega će tokom 1942. nastati prve dalmatinske brigade. Da su Talijani pridavali izuzetno značenje ovom prostoru vidi se iz podataka koje

¹ D. Gizdić, Dalmacija 1941, Zagreb 1957; Dalmacija 1942, Zagreb 1958; Dalmacija 1943, Zagreb 1962; Dalmacija 1944—1945, Zagreb 1964.

² B. Leontić, Split 1941, Beograd 1960; Split godine 1941, *Historijski Zbornik* 1-4/1955, 41—67.

donosi autor: na jednoga našeg nenaoružanog čovjeka dolazila su tri moderno opremljena talijanska vojnika.³

Upornim političkim djelovanjem uspjela je partijska organizacija koncem godine stvoriti političku osnovicu u splitskom zaleđu, Zagori, koje je prema Rimskim ugovorima tretirano kao područje NDH, i otvoriti kanal prema Dinari. Političko otrežnjavanje već je zahvatilo tamošnja sela, a početno oduševljenje ustaškom državom ubrzo je splasnuo.

Vladimir Marković-Indo u romansiranoj biografiji »Nepokorena mladost« II (Split 1975) nastoji literarno dočarati atmosferu u okupiranom gradu, život ilegalaca, izlazak Prvoga splitskog odreda itd. Događaji su prikazani dosta vjerno, ali se autoru može zamjeriti što poslijeratne ocjene i konstatacije projicira u ono doba.

O NOP-u u Splitu piše pod istoimenim naslovom Ivo Petrinović/* Rad obiluje podacima iz kojih je vidljiv karakter talijanskog okupacionog sistema, držanje nosilaca građanske politike te naponi partijskog rukovodstva da organizira otpor. Autor smatra da širina i značaj NOP-a u Splitu imaju svoje korijenje u utjecaju koji je KP imala pred rat na najveći dio radničke klase Splita. Svega nekoliko mjeseci nakon okupacije izbio je generalni štrajk kojem je prethodio niz akcija političkog i ekonomskog karaktera. Petrinović taj štrajk ne dovodi u vezu s političkim razlozima i izlaskom Splitskog odreda, nego ga pripisuje ekonomskim razlozima.⁵ Takvo mišljenje teško je prihvatiti.⁶ Ulažući krajnje napore da okupi patriotski raspoloženo građanstvo na liniji oslobodilačke borbe, partijsko vodstvo pokušavalo je pridobiti vodstva građanskih stranaka. Ti dodiri nisu donijeli rezultata. Paško Kaliterna iz HSS-a odbio je suradnju s NOP-om, podržavajući onu struju koja je bila za suradnju s Talijanima i uključivanje radnika u fašističke organizacije (Dopolavoro, npr.), kako ne bi izgubili namještenje. Nacionalisti okupljeni oko prote Urukala formiraju, uz dopuštenje Tahjana, Odbor za pružanje pomoći srpskim izbjeglicama, ali je on brzo postao centar oko kojeg se okupljaju velikosrpski elementi.

Svi autori koji analiziraju splitske prilike 1941. sporadično spominju i Prvi splitski odred. Formiran je 11. kolovoza i stradao nekoliko dana kasnije u Koštama kod Sinja. Ova epizoda, koja je zacijelo imala negativnih reperkusija za dalji tok i intenzitet ustanka, i za kratko vrijeme usporila polet oslobodilačke borbe, nije do sada bila predmetom jednoga obuhvatnijeg rada. O tim su događajima u više navrata pisali, iznoseći svoja sjećanja, najistaknutiji rukovodioci splitskog ustanka, a marginalno su taj problem doticali i oni autori koji su se bavili uopće pitanjem ustanka u Dalmaciji.⁷ Jedni glavnim uzrokom neuspjeha smatraju brzi-

³ B. Leontić, Split godine . . . , 45.

* I. Petrinović, Narodnooslobodilački pokret u Splitu 1941, *Mogućnosti* 8/1961, 766—785

⁵ Isto, 772.

⁶ M. Biložek, aktivist u tajnom sindikatu koji u to doba djeluje u Splitu, tvrdi da je neposredan povod za organizaciju generalnog štrajka bio odlazak prvih partizanskih jedinica iz Splita. M. Biložek, Ilegalni sindikat i generalni štrajk kolovoza 1941. u Splitu, *Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije* (dalje: ZIHDPD) 2, 1972, 679.

⁷ Najopširnije o Prvom splitskom odred pisaše Ivan Amulić, organizacioni sekretar PK KPH za Dalmaciju u to doba. I. Amulić, Razvoj narodnooslobodilačkog pokreta i partizanski odredi Dalmacije u 1941. godini, ZIHDPD 2/1972, 377—519. Podaci o

nu na kojoj je inzistiralo centralno partijsko tijelo Hrvatske, tj. CK, drugi drže da je popustljiv stav Pokrajinskog komiteta odigrao presudnu ulogu. Politička nezrelost Dalmatinske zagore da u tom trenutku primi odrede također je, po nekima, bila presudni faktor. Nije zanemarena ni činjenica da je dio partijskog članstva odgajan u SSSR-u, gdje je revolucija vođena u drugim uvjetima, što je dovelo do spoznaje da je za pobjedu presudna borba u gradovima pa je politički rad na selu bio dosta zanemaren, pa ono u prvim danima ustanka nije, u dalmatinskim prilikama, bilo spremno primiti naoružane grupe. Kompleksnijeg objašnjenja o stradanju. Odreda još nema, iako su danas poznate sve okolnosti u kojima su se ti događaji zbili. O tom pitanju, dakle, naša historiografija nije rekla posljednju riječ.

Ivo Petrinović analizira splitske prilike i u drugoj godini rata.⁸ Ukratko je dao pregled oslobodilačkog djelovanja pokreta u gradu. Procesi započeti 1941. sada su u punom jeku. Pojačava se talijanizacija, a raste i otpor koji se manifestira u različitim vidovima. Početkom godine prebrođena je kriza koja je nastala stradanjem prvih odreda i već su na planinskim masivima postojale naoružane nove grupe i odredi. Koncem ljeta i početkom jeseni stvorene su regularne vojne jedinice — dalmatinske brigade. Sav grad bio je isprepleten mrežom akcionih odbora po strukama i staležima koji se na razne načine uključuju u NOP. Potkraj godine zbili su se odsudni događaji drugoga svjetskog rata: slom njemačkih armija pod Staljingradom i poraz Rommelova korpusa u sjevernoj Africi. To je dovelo do određenih promjena u globalnoj talijanskoj politici koje su mogle nagovijestiti pomicanje vojnih efektivna iz unutrašnjosti k dalmatinskoj obali, a dalekosežnije se moglo pomišljati i na mogućnost kapitulacije Italije. Da ih događaji ne bi pretekli, vodstva građanskih stranaka stvaraju Nacionalno-demokratski blok, koji je trebao parirati NOP-u i u slučaju talijanske kapitulacije preuzeti vlast. Međutim, ta koalicija nije bila dugog vijeka: uspješna propaganda protiv bloka dovela je do njegovog raspadanja. Prikaz završava tezom da se HSS pocijepala na tri frakcije, od kojih prve dvije ostaju i dalje pasivne, a treća prihvaća program NOP-a (grupa starih Radićevaca).

Kod jugonacionalista javljaju se dvije struje: jedna definitivno prelazi na velikospstvo, a druga ostaje na pozicijama izbjegličke vlade, tj. integralnog jugoslavenstva. Samostalci se privremeno povlače.⁹ U to doba u NOP se uključuju najširi slojevi građanstva pa je splitski kvestor Scaminacci javljao guverneru Dalmacije da u evidenciji ima 3500 lica koja naziva subverzivnim elementima. Po njegovoj ocjeni to je pak trećina od ukupnog broja.¹⁰

odredu mogu se naći i kod drugih autora: D. Plenča, *Partizanski odredi naroda Dalmacije 1941—1942*, Beograd, 1960; M. Smo je, *Pogibija Prvog splitskog partizanskog odreda*, *Mogućnosti* 10/1961, 846—858; V. Marković—Indo u spomenutom djelu dosta prostora posvećuje prilikama oko Odreda u čijem je sastavu i sam Boris.

⁸ I. Petrinović, *Narodnoslobodilački pokret u Splitu 1942*, *Mogućnosti* 5/1959, 431—444. Zanimljivo je da je taj rad objavljen prije onoga o Splitu u prvoj ratnoj godini. Vidi bilješku 4.

⁹ Isto, 441.

¹⁰ Isto, 442.

Cjelovitim prikazima NOP-a u Splitu treba pribrojiti i feljton Z. Cvrle »Split nesalomljivo revolucionarno žvorište Hrvatske i Jugoslavije« (»Slobodna Dalmacija« 6. IV—10. V 1976). To je panorama splitskih ratnih zbivanja pisana na temelju poznate literature i već eksploatirane arhivske građe. Kao i sva feljtonistička literatura, ona se rado čita i pobuđuje interes javnosti, međutim kao istraživački pothvat ona nema neke veće znanstvene vrijednosti.

OSLOBODENJE SPLITA

O okolnostima prvoga i drugog oslobođenja Splita pisalo je više autora. Pavle Babac-Andrija Božović, Splitska operacija godine 1943 (Zagreb, 1959), detaljno opisuje borbe naših jedinica protiv Nijemaca i kvislinga na prilazima Splitu uoči i nakon kapitulacije Italije. Sedamnaestodnevno zadržavanje neprijatelja na prilazima Splitu nakon kapitulacije Italije omogućilo je razoružavanje talijanskih formacija i uključivanje u partizanske jedinice velikog broja novih boraca. Uspješne borbe naših snaga pridonijele su učvršćivanju moralno-političkog jedinstva masa i vjere u konačnu pobjedu.

Leon Grešković, Ustanak u Splitu 1943. (Zbornik IHRPD 3, 1975, 333—338), ukazuje na dva bitna momenta: prvo, oslobođenje Splita bez učesća narodnooslobodilačke vojske (oslobođenje iznutra), kao fenomen od posebnog značaja; drugo bitna oznaka splitskih rujanskih dana — pokušaj da se život organizira na novim temeljima. Djelatnost Gradskog NOO-a, koji izlazi iz sjene i odmah preuzima sve funkcije vlasti iz »mirnodopskog« vremena, anticipira sve one sadržaje kojima se uspostavlja potpuno nov sistem narodne vlasti. Zato je, mish autor, nakon konačnog oslobođenja grada prijelaz na izgradnju novih, socijalističkih odnosa bio relativno lagan proces.

Oslobođenje Splita u rujnu 1943. opisuje Fabijan Trgo,¹¹ »Tih dana radništvo i ostalo stanovništvo Splita ispisuje najsvjetlije stranice svoje povijesti. Iako su Talijani pokušali taktizirati, nastojeći predati vlast reakcionarnim krugovima oko četničko-mačekovskog bloka, velika ih je demonstracija splitskog građanstva 9. IX navečer uvjerila da imaju protiv sebe organiziran čitav grad. Ona je predstavljala početak razbijanja talijanske vojske u Splitu, a djelovanje naših jedinica u zaleđu natjeralo ih je da 12. IX izvrše formalnu predaju.

O pregovorima sa Štabom talijanske armije u Splitu pisao je u nekoliko navrata Drago Gizdić.¹²

¹¹ F. Trgo, Oslobođenje Splita u septembru 1943. *Vojnoistorijski glasnik* (VIG) 1-1959. Nešto skraćenu verziju istog teksta objavio je u istu *Komunist* od 17. i 24. IX 1959. pod naslovima: Splitska demonstracija i Divizija »Bergamo« se predaje.
¹² D. Gizdić, Ulazak partizana u Split 1943. *ZIHRPD* 3/1975, 321—332; Septembarski dani 1943. *Slobodna Dalmacija* 15—17. VIII 1955; Pregovori o predaji. *Vjesnik* 8—9. IX 1955; Kapitulacija Italijana u Splitu. *Zbornik Četrdeset godina sv. 6. Usp. 7. Sivila*. Crveni rujun u Splitu 1943. *Slobodna Dalmacija* 8—10. IX 1973.

Definitivno oslobođenje grada, listopada 1944, zabilježeno je nizom prigodnih članaka. Izdvaja se svjedočanstvo Ive Purišića, Sedam dana miniranog grada («Slobodna Dalmacija» 24. X 1975). On iznosi svoja sjećanja na ilegalni ulazak u grad, pregovore s domobranskom komandom i preuzimanje vitalnih objekata, dok su Nijemci još bili u gradu. Ističemo autorovu konstataciju da je malo gradova u porobljenoj Evropi, u uvjetima okupacije, imalo tako dobro organiziranu vlast kao što je imao Split. Ilegalna organizacija NOP-a tako je dobro funkcionirala da je život u gradu odmah po odlasku Nijemaca normaliziran (u datim okolnostima). Ostali prikazi u ovoj temi imaju prigodan karakter i ne ide dalje od deskripcije.¹³

SPLITSKO RADNIŠTVO U NOR-u

Splitsko Brodogradilište, u kojem je u međuratnom razdoblju djelovala snažna partijska organizacija, bilo je u ratu značajan rasadnik partijskih kadrova, a s njegovih navoza otišlo je tokom četvorogodišnjeg rata u partizanske jedinice više od polovine ukupnog broja uposlenih. Grupa autora objavljuje 1969. godine fotomonografiju »Radnici brodogradilišta Split pod zastavom Partije 1919—1969«. Znatno dio posvećen je i događajima koji spadaju u vremenski okvir 1941—1945. Djelujući po direktivama Partije, koja je ovdje bila izvanredno organizirana, Brodogradilište je za Talijane bilo »mrtvi kapital«. O načinu djelovanja partijske organizacije sjećanja iznose Ivo Randić i Nikola Aračić koji su tada radili u Brodogradilištu.¹⁴ Na temelju nekoliko nepoznatih dokumenata (talijanskih) Ive Mihovilović piše o radništvu u nekoliko poduzeća i njihovom odnosu prema okupatoru.¹⁵

KRONOLOGIJE

Nedavno objavljena »Kronologija Splita 1941—1945«, u izdanju Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije (autori: V. Braniča, N. Slavica i T. Pašahć) registrira, na temelju dokumenata naše i strane provenijencije, najvažnije događaje iz oslobodilačkog rata na splitskom području. Ona će korisno poslužiti znanstvenim radnicima, ali i široj čitalačkoj publici, jer interes za našu noviju prošlost neprestano raste.

¹³ I. Petrinović, Kako je oslobođen Split, Slobodna Dalmacija 24. X 1958. I. Purišić, Grad je oslobođen, Slobodna Dalmacija 26. VII 1952.

¹⁴ N. Aračić — I. Randić, O radu partijske organizacije splitskog brodogradilišta, Mor-narički glasnik 4-5/1959, 481—486. Sinoptički pregled najvažnijih akcija donosi i M. Curin, RSD Split u narodnooslobodilačkoj borbi, RSD, Split, 3/1959.

¹⁵ I. Mihovilović, Okupator i radništvo splitskog brodogradilišta, električne centrale, plina, vodovoda i telefona, Slobodna Dalmacija 1-3, V 1955. O odnosu splitskih liječnika prema NOP-u piše V. Kalmeta (Slob. Dalmacija 14, VIII 1954.).

STVARANJE I RAZVOJ NARODNE VLASTI

Narodnooslobodilačkim odborima pripada u našoj revoluciji istaknuto mjesto. U Dalmaciji prvi NOO-i stvaraju se krajem 1941. i početkom 1942. godine. O mjestu i ulozi NOO-a piše više autora. Rad Miloša Zanka, »Razvitak narodne vlasti u Dalmaciji u razdoblju 1941—1945«, Socijalistički front 1—2, 1950, prvi je pokušaj da se cjelovito sagleda spomenuta problematika. Prikaz je nepotpun i ne obuhvaća sve krajeve Dalmacije zbog nedostupnosti i nesredenosti građe u ovo doba. Najviše je podataka o Splitu i Solinu. Kako je članak nastao u vremenu napetih odnosa sa SSSR-om i u atmosferi pritiska stvorenog Otvorenim pismom Informbiroa, u njemu je prisutan prizvuk obračuna s IB-ovskim optužbama i nastojanje da se mnoštvom konkretnih primjera pobiju optužbe izrečene u Pismu. Autor zastupa mišljenje da NOO-i nastaju kao sastavni dio političkih i organizacionih priprema Partije da privede široke narodne mase ustanku, a tek će se kasnije ispoljiti njihov klasni karakter kao organa nove, revolucionarne vlasti.

Drago Gizdić analizira djelatnost NOO-a Fonda Splita.¹⁶ Skicirajući kratko njegov historijat od odbora Crvene pomoći do osnivanja prvog NOO-a, on ističe masovno uključivanje građana u djelatnost fonda. Odbor Fonda obuhvaćao je već od prvog dana više od 5000 splitskih porodica, a njegova pomoć sezala je sve do AVNOJ-a, VŠ i ZAVNOH-a. On je pomagao ne samo obitelji ilegalaca, zarobljenih i interniranih, nego i jedinice na frontu (npr. Treću dalmatinsku brigadu) sve do kapitulacije Italije. Sažeto izneseni podaci ukazuju na veličinu tog doprinosa i opsega djelovanja NOO-a. Shemu organizacione strukture prvog NOO-a u Splitu donosi I. Petrinović.¹⁷

PARTIJSKA TEHNIKA I PROPAGANDNA DJELATNOST

Pisana riječ bila je najprikladnije sredstvo da se istina o ciljevima NOP-a predoči stanovništvu i da se u konfuznoj situaciji u kojoj su kružile svakojake laži fašističke propagande ne izgubi vjera u snage oslobodilačkog pokreta i antihitlerovske koalicije. Zato je, počevši od umnožavanja i raspačavanja proglašenja CK KPJ i KPH narodima Jugoslavije s pozivom na oružani ustanak, ilegalna partijska tehnika razvila u Splitu široku propagandnu djelatnost koja se održala sve do oslobođenja, a da nije bila ozbiljnije ugrožena. Glasilo PK KPH za Dalmaciju pojavljuje se već 23. VI 1941. u oko tisuću primjeraka i izlazi gotovo svakodnevno do studenoga. Sibe Kvesić rekonstruira događaje u vezi s pokretanjem, tiskanjem i distribucijom, kao i značenjem tog lista u prilogu »Naš iz-

¹⁶ D. Gizdić, Uz dvadesetogodišnjicu NOO-a grada Splita, *Mogućnosti* 4/1963. O formiranju NOO-a piše i T. Šišin, *Prije trideset i jednu godinu osnovan je prvi NOO grada Splita, Slobodna Dalmacija* 10—12, IV 1973.

¹⁷ I. Petrinović, Prvi NOO u Splitu, *Slobodna Dalmacija* 6. IV 1959.

vještaj — mobilizator masa u borbi protiv fašizma« (Mogućnosti, 8/1961, 786—806).

Tragom sjećanja preživjelih aktera, Marinko Božić ponovo je pokušao povezati karike lanca koji u ratu nikad nije bio prekinut. Premda pisano žurnalistički i zanimljivo, to nam štivo ne objelodanjuje ništa što već ne bi bilo poznato.¹⁸

Hvale je vrijedno kritičko izdanje glasila NOO-a Split »-Glasa Splita« u redakciji Tatjane Kovač (Split, 1977).¹⁹

SKOJ

O djelovanju SKOJ-a u Splitu nema značajnijih radova. Opširnošću ističe se publicistički pisan prilog Joze Ugrine, »O revolucionarnom omladinskom pokretu u Splitu 1941—1945«.²⁰ Inače sadržaj nije adekvatan naslovu, jer je uglavnom riječ o SKOJ-u u predratnim i prvoj ratnoj godini. Po riječima autora to je prvi rad o SKOJ-u i cilj mu je samo da skicira osnovne pravce koje jedno temeljitije proučavanje treba slijediti. On smatra da je pred rat SKOJ okupljao omladinu na platformi borbe za mir i pravdu, a masovni heroizam njegovih članova vukao je za sobom najveći dio mlade generacije. Revolucionarna omladinska organizacija nije bila opterećena frakcijskim borbama i recidive takvih odnosa ona je lakše prevladala. Po strukturi pretežno radnička i srednjoškolska, udružena kroz revoluciju sa seljačkom mladošću, ona omasovljava svoju organizaciju tako da je koncem rata broj njenih članova u odnosu na predratni utrostručen. Antifašističku djelatnost splitske omladine opisuje i V. Cvrilje.²¹ Okupator je 1941. nastojao uključiti omladinu u fašističke organizacije, približiti je talijanizaciji i uključiti u novi poredak. Na sve to omladna je odgovorila štrajkovima i demonstracijama, ilegalnim akcijama i odlaskom u partizanske jedinice. Autor se sjeća mnoštva svijetlih likova i herojskih primjera patriotizma i žrtvovanja. Načine djelovanja skojevske organizacije u Splitu opisuje u svojim uspominama Ranko Pavela.²²

O većim akcijama splitske omladine piše nekoliko učesnika.²³

¹⁸ M. Božić, *Ubojito slovo*, Čakavski sabor, Split, 1978.

¹⁹ O ilegalnim štamparijama piše i O. Seveljević, *Ilegalna štampa u Splitu*, *Slobodna Dalmacija* 1 1946.

²⁰ J. Ugrina, *O revolucionarnom omladinskom pokretu u Splitu 1941—1945*, *Revolucionarni omladinski pokret u Hrvatskoj 1941—1948*, Zagreb 1972, 133—141.

²¹ V. Cvrilje, *O događajima u Splitu 1941. godine*, *ZIHRPD* 2/1972, 727—746, podnaslov: *Doprinos omladine*, 739—742.

²³ R. Pavela, *Rad skojevske organizacije u Splitu uoči rata i 1941. godine*, *ZIHRPD* 2/1972, 747—754.

SPLITSKA OKOLICA U NOB-i

Solin, u neposrednom zaleđu Splita, centar cementnoga industrijskog bazena gdje su klasni sukobi i napredni sindikalni pokret već imali određenu tradiciju, imao je uoči rata dosta brojnu i organiziranu partijsku organizaciju. Zbog specifičnog geografskog položaja (sjecište cestovnih putova koji vode prema sjevernom Jadranu i unutrašnjosti i željezničkih pruga Split—Zagreb i Split—Sinj, blizina nepristupačne planine Kozjaka) Solin je bio glavna prihvatna stanica za borce iz Splita i s otoka i siguran punkt kojim su snabdijevani partizani. Najviše radova o Solinu objavio je Drago Gizdić.²⁴

U dnevnim listovima i zbornicima sjećanja učesnika NOR-a mogu se naći crtice i prigodni zapisi i o ostalim mjestima u splitskoj okolici, ali oni za ovaj pregled nisu značajni.²⁵

***

Rezimirajući na kraju rezultate dosadašnjih istraživanja o Splitu u NOB-u i socijalističkoj revoluciji, uočljivo je da su radovi o spomenutoj problematici neujednačene vrijednosti. Neki su segmenti samo dotaknuti, a o ponekima gotovo da se nije ni pisalo. Nedostaju analitički radovi o djelovanju Pokrajinskoga i Mjesnog komiteta KP, nije temeljitije istraživana komponenta građanske politike i njene transformacije tokom rata, a ni djelovanje konfesionalnih institucija. Nema značajnijih radova o ženskom²⁶ i omladinskom pokretu, nije temeljitije istražen opći udio ovog kraja u revoluciji. Vojno-strateška specifičnost Splita i njegova uloga i mjesto u savezničkim i neprijateljskim vojnim planovima i političkoj kombinatorici također nisu dovoljno uočeni u dosadašnjim istraživačkim naporima. Uočene praznine trebale bi da posluže kao putokaz za buduća istraživanja.

²⁴ A. Raje, Splitske udarne grupe, *Četrdeset godina*, br. 7, 337—339; V. Cerina, Velika srednjoškolska demonstracija u Splitu 25. IX. 1941, *Slobodna Dalmacija*, 24, X. 1951; I. Petrinović, Demonstracije srednjoškolske omladine, *Slobodna Dalmacija*, 20—21. IV. 1959; I. Marković, Akcija splitskih ilegalaca 14. septembra 1941, *Komunist*, 28, 114, II. 1965.
²⁵ D. Gizdić, Partizanski kanal Split—Solin, *Slobodna Dalmacija*, 26, VII. 1955; Sjećanje na formiranje Prvoga solinskog partizanskog odreda, *Slobodna Dalmacija*, 26, VII. 1953; Solinski bazen u revoluciji, *Poruka borca*, X. 1967; Formiranje kaštelanskog odreda, *Ustanak naroda Jugoslavije*, sv. 2, 608—613.
²⁶ M. Mihaljević, Partizanska republika u Mučkoj krajini, *Front*, 31, VIII. 1973; V. Caktaš, Dugopolje u revoluciji, *Poruka borca*, V/1970; D. Gizdić, Formiranje kaštelanskog odreda, *Ustanak naroda Jugoslavije*, sv. 2, 608—613. B. Dade, Solin u ustanku 1941, *VIG*, 4/1951, 142—147; Solinski partizanski odred, *VIG*, 2/1962, 68—74; *Adantov, Babin, Bedalov, Novak, Pavlov, Peran i Tadin*, Kašćela uoči okupacije i u ustanku 1941. godine, *ZHHRP*, 2/1972, 823—836.
²⁷ Najmanje se pisalo o sudjelovanju žena u revoluciji. Osim objavljenih dokumenata u zborniku, *Žene Hrvatske u Narodnooslobodilačkoj borbi*, Zagreb, 1955 i fragmentiranih sjećanja nekih učesnika gotovo da i nema zajedničkih zapisa. Uopćene ocjene o sudjelovanju žena Splita u ustanku daje D. Gizdić, *Žene Splita u revolucionarnom pokretu*, *Slobodna Dalmacija*, 6—9. III. 1959. i Partizanski kanal Split—Solin, vidi bilješku 24.

HRVOJE MOROVIC

POPIS ČLANAKA
O NARODNOOSLOBODILAČKOJ BORBI
U »SLOBODNOJ DALMACIJI- OD 1943. DO 1979. GODINE

List »Slobodna Dalmacija« pokrenut je odlukom Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju u lipnju 1943. godine. To glasilo Narodnog fronta naslijedilo je raniji list »Naš izvještaj« (koji je izlazio od 22. lipnja 1941. do svibnja 1943) te je odmah postao centralnim dalmatinskim glasilom u doba NOB-a. Izlazio je isprva povremeno, po raznim mjestima srednjodalmatinske zagore, i to na geštetneru, a zatim u Livnu, Hvaru i Visu, gdje je tiskano na stroju. Nakon prelaska u oslobođeni Split 1944. godine i nakon završetka rata list je uskoro postao dnevnikom te se ubrzo afirmirao kao jedne od značajnijih i kvalitetnijih novina u SR Jugoslaviji.¹

1) Evo najvažnijih podataka o izlaženju lista i o urednicima: Br. 1—16. umnožen na geštetneru. Br. 1 od 17. VI 1943. ima podnaslov: Dnevnik jedinstvenog narodno-oslobodilačkog fronta Dalmacije. Str. 6. Vel. 21 x 29,5 cm. Br. 11—27 izlazio u Bršanovu na geštetneru. Br. 28—31 (od 16. IX do 22. IX 1943) tiskan u Splitu u tiskari bivšeg »Popolo di Spalato«. Br. 32. umnožen na geštetneru u Ogorju. Br. 33—34. tiskan je u Livnu, a br. 35—39. na o. Hvaru u maloj tiskari. 2) 1944 (Brojevi od 40—100). Brojevi 40—42 umnoženi su na geštetneru, na o. Visu. Od br. 43 (12. III 1944) tiska se na o. Visu. Vel. 27x37 cm. Br. 47. ima podnaslov: Glasilo Oblasnog N.O.O. Dalmacije. Od br. 48 izdavač: Propodjel Oblasnog N. O. O. za Dalmaciju. Br. 61. Stamparija »Slobodna Dalmacija«. Od broja 74. (1. XI 1944) tiska se u Splitu u tiskari »Slobodne Dalmacije«. Izlazi 3 puta sedmično na 4 str. Vel. 42x30 cm. 3) 1945 (Br. 101—278). Uređuje redakcioni odbor, Vlasnik Izdavačko poduzeće »Slobodna Dalmacija«, Split. Od br. 109. vel. 57x42 cm. Od br. 226 glavni i odgovorni urednik Petar Segvić. 4) 1946. (Br. 279—601). Od 1. I 1946. izlazi kao dnevnik svakim danom osim ponedjeljkom. Od br. 589. odg. urednik Antun Maštrović. 5) 1947. (Br. 602—910). Od br. 675. vel. 45x31 cm. Od br. 887. odg. ur. Bužidar Novak. 6) 1948. (Br. 911—1223). 7) 1949. (Br. 1224—1536). Od br. 1418 (19. VIII) Podnaslov: Organ Nar. Fronte Hrvatske za Dalmaciju. Od br. 1315. urednik Branko Karadžić. Od br. 1431. urednik Vladimir Pilepić. 8) 1950. (Br. 1532—1840). 9) 1951 (Br. 1841—2139). Od br. 1874. urednik Igor Radinović. Od br. 2077. urednik Mirko Peršen. 10) 1952 (Br. 2140—2457). 11) 1953 (Br. 2458—2766). Od br. 2458. ur. Ivan Lalić. Od broja 2540 (26. II 1953) nema podnaslova. Od br. 2750. vel. 45x31 cm. 12) 1954 (2767—3074). 13) 1955 (Br. 3075—3382). Od br. 3179 ur. Nikola Disopra. Od br. 3288. navodi se kao direktor Sibe Kvesić, a kao odg. urednik N. Disopra. 14) 1956 (Br. 3383—3692). 15) 1957 (Br. 3693—4003). Od br. 3772. odg. ur. Sibe Kvesić. 16) 1958 (Br. 4004—4310). 17) 1959 (Br. 4311—4622). 18) 1960 (Br. 4623—4936). 19) 1961 (Br. 4937—5246). 20) 1962 (Br. 5247—5556). Pod br. 5289. direktor Petar Rončević. 21) 1963 (Br. 5557—5867). 22) 1964 (Br. 5868—6176). 23) 1965 (Br. 6177—6484). Od br. 6330. odg. ur. Hrvoje Baričić. 24) 1966 (Br. 6485—6794). Od br. 6539. direktor Marin Vukman. 25) 1967 (Br. 6795—7104). 26) 1968 (Br. 7105—7413). 27) 1969 (Br. 7414—7723). 28) 1970 (Br. 7724—8031). 29) 1971 (Br. 8032—8338). 30) 1972 (Br. 8339—8646). Od br. 8643. odg. ur. Marin Kuzmić. 31) 1973 (Br. 8647—8951). Od br. 8772. direktor Josip Smodiaka. 32) 1974 (Br. 8952—9257). 33) 1975 (Br. 9258—9565). Od br. 9364 (od 8. V 1975) podnaslov: Glasilo Socijalističkog saveza radnog naroda Hrvatske Zajednica općina Split. Od br. 9385 (od 2. VI 1975) direktor Stipe Despot. Od br. 10253 (od 22. III 1978) gl. i odg. ur. Miro Jajčanin.

Za više od tri i pol decenija svoga postojanja »Slobodna Dalmacija« objavila je preko 10.000 brojeva. Listajući godišnjake tih splitskih novina možemo pratiti sva razdoblja nove Jugoslavije, a jedna iscrpna bibliografija članaka iz lista pružila bi uvid u svu raznovrsnost i bogatstvo publicističke djelatnosti što ju je razvijao na svojim stranicama. Kulturna i ostale rubrike lista, pružaju bezbroj korisnih priloga, podataka i informacija, bez kojih se ne može zamisliti iole ozbiljniji publicistički ili znanstveni rad koji se odnosi na područje Dalmacije.

Iz golemo mnoštva naslova objavljenih u listu odabran je ovdje i bibliografski obraden dosta širok izbor članaka i raznovrsnih priloga koji obrađuju tematiku NOB-a 1941—1945. Tema rata i revolucije zadržala je na stotine pisaca koji su prikazali, opisali ili ocjenjivali događaje iz toga razdoblja te na taj način pružili građu za dalje svestrano proučavanje. Ovaj popis članaka svjedoči sa svoje strane koliko se na tom polju objavilo u listu »Slobodne Dalmacije« u razdoblju od 1943. do 1976, s naknadnim dodatkom za godine 1977, 1978. i 1979 (I—V mjesec), dakle u razdoblju od 37 godina izlaženja lista. Ovaj popis članaka i napisa iz »Slobodne Dalmacije« ima selektivan karakter, a namijenjen je i onima koji će građu iz toga lista koristiti kao izvor informacija i samim piscima-suradnicima lista, koji najčešće ne sakupljaju i ne registriraju takve podatke o vlastitoj suradnji u dnevnim listovima.

U ovom popisu bibliografska građa je razvrstana u nekoliko prethodno navedenih skupina. Bibliografske jedinice opisane su tako da daju najpotrebne podatke, i to najprije podatak o autoru i naslov članka, zatim podatak o radnoj godini izlaženja lista,² o sunčanoj godini, danu i mjesecu, te podatak o broju lista. Paginacija je navedena samo kod obimnijih brojeva lista.

Građa je u pojedinim grupama raspoređena po autorima abecednim redom.³ Autorovo ime i prezime navedeno je samo u prvoj njegovoj jedinici, a sve su poredane kronološkim redom. Prilozi istog autora navedeni su u pojedinim grupama pod jedinstvenim oblikom autorova prezimena, iako su katkada potpisani različito. Ako je autor potpisan inicijalima, ovi su navedeni iza naslova. Neki inicijali razriješeni su po našem vlastitom sjećanju. Anonimni napisi svrstani su iza abecednog niza autora pod oznakom zvjezdice (*). Nadopune i napomene koje potječu od autora ovog popisa stavljene su u obliku zagrade.

² Treba napomenuti da redna godina izlaženja nije u listu uvijek točno naznačena. Tako je godina 1955. označena kao XII, umjesto kao XIII, a godina 1959. do 1937. pogrešno su označene kao XVI do XXIII umjesto kao XVII do XXV.

³ Pri razvrstavanju pojedinih bibliografskih jedinica u određene grupe nije se moglo uvijek izbjeći ponavljanje pojedinih jedinica, koje zadiru svojim sadržajem i u druge grupe i mimo onoga na što njihov naslov ukazuje. Građa koja se odnosi na godine 1977, 1978. i 1979 (I—V mjesec) obrađena je naknadno, kao što je gore rečeno, te je mogla biti uvrštena uz pojedine grupe u dodatku.

I) NARODNOOSLOBODILACKA BORBA
OPCENITO

- a—Jedanaest rujna ušao u historiju. 2/1944, 9. IX. Br. 62.
- BAKARIĆ, Vlado — Put proširenju Narodno-oslobodilačke fronte. 2/1944, 24. XII. Br. 97. Str. 1—2.
- BRAJUSKOVIĆ, D. — Titova misao i djelo. Kako se pripremalo II zasjedanje AVNOJ-a. 21/1963, 29. 30. XI. 5841.
- CVRLJE, Zdenko — Tito — strateg, političar, državnik, 35/1977, 10. V. 9984. KPJ u Revoluciji. 37/1979, 10. V. — 14. V. Br. 10602—10605.
- ČOLAKOVIĆ, Rodoljub — Dvanaesti je čas. 2/1944, 9. IX. Br. 62.
- DILAS, Milovan — Josip Broz — Tito neimar slobode i bratstva naroda Jugoslavije (Preštampano iz lista »Nova Jugoslavija« br. 10, od 27. VI. 1944.) 2/1944, 23. IX. Br. 66.
- DERMANOVIĆ, Nada — Prvo narodno predstavništvo u Europi. Uz 35-godišnji jubilej AVNOJ-a. 35/1977, 26. XI. Br. 10157.
- DUKIĆ, Branko — U susret jubilarnoj 30-godišnjici Drugog zasjedanja AVNOJ-a. 31/1973, 15—23. XI. Br. 8915—8922.
- E. Lj. — Zene Jugoslavije spremaju se za svoj prvi kongres. 3/1945, 7. VI. Br. 166.
- FISKOVIĆ, Cvito — Umjetnici, književnici i javni radnici čitave Dalmacije izrazili su na svojoj prvoj konferenciji privrženost Oslobodilačkoj borbi i Nacionalnom komitetu. 2/1944, 6. I. Br. 40.
- GIZDIĆ, Drago — Politika »spašavanja glave« znači izdaju i gubljenje glave. 2/1944, 2. IX. Br. 61.
- Značaj i smisao širine JNOF-a. 3/1945, 16. I. Br. 107.
- HORVAT, Joža — 29. novembra — rođendan Titove Jugoslavije. 2/1944, 29. XI. Br. 86. Str. 1.
- I. I. — Srbija se masovno diže u borbu za slobodu. 2/1944, 2. IX. Br. 61.
- I. R. — Tito — naš ponos i slava. 9/1951, 24. V. Br. 1961.
- I. T. — »Mi tude ne ćemo — svoje ne damo«. 3/1945, 13. III. Br. 130.
- IVKOVIĆ, Svetozar — O Srbima u Narodno-oslobodilačkoj borbi. 2/1944, 20. II. Br. 41.
- J. R. — Saradnja i pomoć saveznika našoj narodnoj vlasti na zdravstvenom poju. 2/1944, 28. III. Br. 44. Str. 5.
- JAKOVIĆ, Gojko — Uz 35. godišnjicu 19. sjevemodalmatinske divizije. 36/1978, 5—6. X. Br. 10422—10423.
- JAKSIĆ, Mato — Život našeg naroda u zbjegu. 3/1945, 3. X. Br. 217.
- K. K. — Medimurje u narodno-oslobodilačkoj borbi. 2/1944, 31. XII. Br. 100. Str. 10.
- KARDELJ, Edvard — Dvije velike tekovine naše oslobodilačke borbe. 2/1944, 3. VI. Br. 48.
- Politička i vojna strategija Narodnooslobodilačkog ustanka i socijalističke revolucije u Jugoslaviji i Titova stvaralačka uloga u njezinu koncipiranju i realiziranju. 35/1977, 28. II—15. III. Br. 9924—9937.
- K-k, J. — Mario Roatta daje upute za provođenje društvenih mjera protiv našega naroda. 3/1945, 4. II. 1114.
- KONJHODŽIĆ, S. — Ratna varka. Pred proslavu 35-godišnjice bitke za ranjenike, 36/1978, 4. XI., Br. 10447.
- KRSTULOVIĆ, Vicko — Pioniri oslobodilačke borbe u Hrvatskoj. 25/1967, 7. XI. Br. 7033.
- KUKOČ, Jordan-Ivica — Jedinstveni front — organizator i mobilizaciona postupa u političkome i privrednom životu. Pred izborima za NOO. 2/1944, XII, Br. 93.
- KUZMIĆ, Ivan — Niti se raspliću. 3/1945, 3. I. Br. 101.
- LAKUŠ, Filip — Proglas podpredsjednika ZAVNOH-a, narodnog zastupnika i člana glavnog odbora HSS Filipa Lakuša hrvatskom narodu. 1/1943, 17. VII. Br. 14. Str. 2.

- LAPENA, Ivo — Hrvatska ostvaruje svoje vjekovne težnje. ZAVNOH — državni sabor Hrvatske. I. L. 2/1944, 24. VI. Br. 52.
 Historijskim odlukama III. zasjedanja ZAVNOH-a udareni su temelji demokratskoj Hrvatskoj u bratskoj zajednici sa ostalim narodima Jugoslavije. I. L. 2/1944, 8. VII. Br. 54.
 Borbom svojih najboljih sinova Istra ostvaruje svoju slobodu. I. L. 2/1944, 22. VII. Br. 56.
 I život našega Zbjega u Africi pokazuje veliku organizacionu sposobnost našega naroda. I. L. 2/1944, 1. VIII. Br. 57. Str. 5.
 Narodni će sud biti pravedan, ali nemilosrdan prema svim ratnim zločincima. I. L. 2/1944, 9. IX. Br. 62.
 Narodni heroj Tito. I. L. 2/1944, 22. XI. Br. 83.
 Prije četiri godine. I. L. 3/1945, 8. IV. Br. 141.
 m — Pravoslavni svećenik u NO pokretu. (O Ratku Jeliću). 2/1944, 23. IX. Br. 66.
 M. F. — Za što čvršću vezu NOO-a s narodom. 3/1945, 5. I. Br. 102.
 MAGOVAC, Božidar — Zvonko Gaži. Pismo u svijet neznanih narodnih heroja. 2/1944, 1. VIII. Br. 57.
 MARINKOVIĆ, Nikica — Titovi viški dani. Otok koji je bio metropola nove Jugoslavije. 35/1977, 25. V. 9997.
 MATKOVIĆ, Marko — Na putu slave. Uz 35. godišnjicu osnivanja 11. dalmatinske brigade. 36/1978, 3. X. 10419.
 MIMICA, Blaženka — Pred I. kongres žena Hrvatske. 2/1944, 4. XI. Br. 75.
 N. O. — Vatikan, zakleti neprijatelj naših naroda. 10/1952, 27. XII. 2454.
 NAZOR, Vladimir — U trećem Splitu (Govor prilikom proslave 27. godišnjice Oktobarske revolucije.) 2/1944, 11. XI. Br. 78.
 NESOVIĆ, Slobodan — Revolucionarne odluke u Jajcu. U povodu 20-godišnjice Drugog zasjedanja AVNOJ-a. 21/1963, 11—18. XI. Br. 5825—5831.
 NOVAKOVIĆ, Dušan — Poziv Dušana Novakovića. 2/1944, 17. VI. Br. 51.
 PECOTIĆ, Bogdan — Dan slave 27. srpanj — dan ustanka naroda Hrvatske. 10/1952, 26. VII. Br. 2323. Str. 1.
 PLENCA, Dušan N. — Razgovori Tito-Churchill-Subašić. 22/1964, 4. VII. Br. 6024.
 PRIBIČEVIĆ, Rade — Srpski narod u Hrvatskoj i narodno-oslobodilačka borba (Iz »Glasa« JNO Srbije). 2/1944, 31. XII. Br. 100.
 PRIBILOVIĆ, Kazimir — Uz 35. godišnjicu ustanka. Majsko savjetovanje KPI. 34/1976, 8. V. Br. 9674.
 Dan borca. Uz 35. godišnjicu ustanka. 34/1976, 3. VII. Br. 9721.
 Hrvatska nakon aprilskog rata. Dan ustanka naroda Hrvatske. Datumi revolucije. 34/1976, 24. VII. Br. 9739.
 Stvaranje d razvoj JNA. 34/1976. 21, 22. Br. 9866—9867.
 PULISELIĆ, Stefe — Dvije ustavotvorne skupštine: 1921—1945, 3/1945, 29. XI. Br. 256.
 RADICA, Bogdan — Titova Jugoslavija u Americi. 3/1945, 27. V. Br. 161.
 RADMILOVIĆ, Jerko — Značaj odluka AVNOJ-a i ZAVNOH-a o pripojenju naših krajeva matici domovini. 9/1951, 25. XI. Br. 2118.
 Razvitak narodne vlasti u svjetlu odluka II zasjedanja AVNOJ-a. 21/1963 29, 30. XI. Br. 5841.
 RAPAJIĆ, Bogoljub — Bratstvo i jedinstvo Srba i Hrvata temelj su naše sretne budućnosti. 3/1945, 14. I. Br. 106.
 RAVLIĆ, Jakša — Naša Istra. Povodom Istarske sedmice. 3/1945, 4. III. Br. 126.
 RIBAR, Ivan — Narodno oslobodenje i narodno-oslobodilačka borba. 2/1944, 29. XI. Br. 86. Str. 2.
 RIBNIKAR, Vladislav — Oslobodilačka borba u Srbiji. 2/1944, 8. VII. Br. 54.
 RITTIG, Svetozar — Govor. 1/1943, 1. XII. Br. 35. Str. 3.
 ROJE, Lovre — Trideseta godišnjica oslobođenja Jugoslavije i pobjede nad fašizmom. Uz jubilej osnivanja prve vlade Hrvatske 14. IV. 1945. godine u Splitu. 33/1975, 4—12. IV. Br. 9337—9344.
 RUDOLF, Davor — Odbor — narod. 10/1952, 29. XI. Br. 2431.

- SAMOKOVLJA-Dragičević, Jadranka, Srećko Lorger. — Uz 35-godišnjicu velike bitke za ranjenike. Visoka etika jedne Neretve. 36/1978, 11. XI. Br. 10453.
- SIKIRICA, Nikola — U spomen prvoga ustanka. 2/1944, 13. VIII. Br. 58. Str. 6.
- SMODLAKA, Josip — Drug Tito — kako sam ga ja vidio. 1/1943, 18. XII. Br. 38. Str. 1, 2.
- STILINOVIĆ, Marijan — Odlučan odgovor naroda Jugoslavije razbijačima bratstva i jedinstva. 3/1945, 21. I. Br. 109.
- TIMOTIJEVIĆ, Radovan — U povodu 33. godišnjice zasjedanja AVNOJ-a. 34/1976, 16—30. XI, 1—17. XII. Br. 9838—9863.
- TITO, Josip Broz — Značaj odluka AVNOJ-a za dalji razvoj oslobodilačke borbe i stvaranje federativne državne zajednice. 2/1944, 29. XI. Br. 86. Str. 1.
- Toni — Borbom k slobodi. 2/1944, 1. XI. Br. 74.
- U. S. — Istra uoči slobode. 3/1945, 31. III. Br. 138.
- Uredništvo — Ostvaruje se sve čvršća veza i suradnja između našega NOP-a i engleskih i američkih saveznika. 2/1944, 12. III. Br. 43.
- VELIMIROVIĆ, Momo — Četiri godine od njemačkog zračnog desanta na Drvar. 6/1948, 25. V. 1034.
- ZORABDIĆ, Mirsad — Ofenziva protiv Titove države. 36/1978, 10. X.—15. XI. Br. 10452—10456.
- ZANKO, Miloš — Razbijaju se planovi međunarodne i domaće reakcijeda nas izoliraju od naših saveznika Engleske i Amerike. M. Z. 2/1944, 20. II. Br. 41.
- Mačkova klika u obrani švapskih koljača. M. Z. 2/1944, 6. VI. Br. 50. Str. 1—2.
- Učvršćenje i proširenje NOF-a treba da bude u prvom planu naše političke djelatnosti. 2/1944, 1. VIII. Br. 57. Str. 1—2.
- ZIGIĆ, Rade — Nemojte ih žaliti. 3/1945, 7. I. Br. 104.
- ZNIDARŠIĆ, Vjekoslav — Aktualnost odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a. 31/1973, 28—30. XI. Br. 8926.
- Od AVNOJ-a do danas. Bilješke uz 29. novembra. 34/1976, 27, 29, 30. XI. 9848.
- * — II. Oblasna konferencija žena Dalmacije. 3/1945, 11. III. Br. 129.
- * — Historijske odluke III. zasjedanja ZAVNOH-a. 2/1944, 24. VI. Br. 52. Str. 2—3.
- * — Hrvatski narod dobio prvo svoje pravo narodno predstavništvo. (U Otočcu je 13. o. konstituiran ZAVNOH). 1/1943, 1. VII. Br. 8.
- * — Izabran je Izvršni odbor Jedinствene Narodno-oslobodilačke Fronte Hrvatske. 2/1944, 1. VII. Br. 53.
- * — Odluke drugog zasjedanja AVNOJ-a. 1/1943, 25. XII. Br. 39. Str. 1.
- * — Oni mogu da budu izbjeglice u Egiptu, ali čuvaju svoje dostojanstvo. Iz dopisa jednog američkog novinara štampi u Washingtonu i New-Yorku. 2/1944, 1. VIII. Br. 57. Str. 5.
- * — Plivička rezolucija. 1/1943, 7. VIII. Br. 19. Str. 3.
- * — Plivička rezolucija, 30-godišnjica oslobođenja Jugoslavije i pobjede nad fašizmom. Uz jubilej osnivanja prve vlade Hrvatske 14. IV. 1945. god. u Splitu. 33/1975, 8. IV. Br. 9340—9341.
- * — Pomoć saveznika i rovarenje agenata izbjegličke vlade. 1/1943, 11. XII. Br. 37. Str. 3.
- * — Proglas katoličkog svećenstva i učiteljstva Sjeverne Dalmacije. Nin, 29. XII. 1943. 2/1944, 20. II. Br. 41.
- * — Prvi maj — smotra antifašističkih snaga. 2/1944, 4. V. Br. 46. Str. 1, 6.
- * — Skupština Zemaljskog Antifašističkog Vijeća Narodnog Oslobođenja Hrvatske. 1/1943, 9. VII. Br. 12. Str. 3.

- * — Teheranske odluke provode se u život. 2/1944, 17. VI. Br. 51.
 * — Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske izrazilo je na svom posljednjem zasjedanju težnje i zahtjev cijelog naroda i donijelo važne odluke o budućnosti Hrvatske. 1/1943, 1. XI. Br. 33. Str. 1.

II) NOB U DALMACIJI OPĆENITO

- a— Jedanaest rujna ušao je u historiju. 2/1944, 9. IX. Br. 62. Str. 3.
 Oslobođen je Split, ponos hrvatske Dalmacije, a-2/1944, 26. X. Br. 72. Isto: 28. X. 1944, Br. 73.
 ABC — Naša moralna snaga. 1/1943, 22. IX. Br. 31.
 B. M. — Digne smo se! B. M. 2/1944, 13. VIII. Br. 58. Str. 5.
 BAKARIĆ, Vladimir — Dalmacija — stup oslobodilačke borbe. 16/1958, 13. VIII. Br. 58. Str. 1.
 BOŽIĆ, Mirko — Iskre ustanka. 11/1953, 14. VIII. 2647. Str. 1.
 BULJAN, Vico i drugovi — U odlučnu borbu protiv njemačkih okupatora — u konačni boj za oslobođenje naše domovine. Pokrajinski komitet NOO Dalmacije, 10. IX. 1943. Vico Buljan, Ivo Tijardović, Stanko Škare, Ivan Kuzmić, Miloš Žanko. — Stab IV. operativne zone NOV i PO Hrvatske: Vicko Krstulović, Ivo Kukoč. 1/1943, 12. IX. Br. 27. Str. 1.
 COGELJA, Jerolim — Drago Gizdić: Dalmacija 1941. Prilozi historije NO borbe. J. C. 15/1957, 22. VI. 3839.
 F. B. — Kako naš narod dočekuje Nijemce... 2/1944, 20. II. Br. 41.
 FISKOVIC, Cvito — Umjetnici, književnici i javni radnici čitave Dalmacije izrazili su na svojoj prvoj konferenciji privrženost oslobodilačkoj borbi i nacionalnom komitetu. 2/1944, 6. I. Br. 40. Str. 1—2.
 GIZDIĆ, Drago — Vlast naroda nikla u oružanoj borbi. 21/1963, 28. I. 5579.
 GRGUREVIĆ, D. — Samo četiri značajnija djela o NOB u Dalmaciji. U povodu 20-godišnjice oslobođenja Dalmacije. 22/1964, 5. XII. 6154.
 I. L. — Rad naših NOO-a na privrednom podizanju zemlje. 2/1944, 15. VII. Br. 55 (Autor vjerojatno Ivo Lapena).
 ISAIC, V. — Dalmacija 1943. godine. Zbornik za historiju radničkog pokreta Dalmacije. 33/1975, 29. V. 9382.
 J. P. — Pred izborima za NOO-e. 3/1945, 11. II. Br. 117.
 J. R. — Stvorimo takovu unutrašnju organizaciju NOO-a, koja će omogućiti gospodarsku i kulturnu obnovu zemlje. 2/1944, 6. VI. Br. 50.
 Dalmacija neće biti posljednja u kampanji za upis Zajma Narodnog Oslobođenja. 2/1944, 1. VII. Br. 53.
 JAVORCIC, Ivo — Dalmacija u kolovozu 1941. godine. Prvi odredi Slobode. 33/1975, 12. VIII. 9445.
 JAVORCIC, Ivo, — Dalmacija u ustaničkim danima 1941. godine. Udarac za udarcem. 35/1977, 27. VII. Br. 10051.
 Avnoievski odjek u Dalmaciji. 35/1977, 28, 29. i 30. XI. Br. 10158.
 JELICIC, Zivko — Put omladine je put jedinstva i bratstva. 2/1944, 13. VIII. Br. 58, Str. 5.
 Hvarska konferencija. 19/1961, 1, 2, 3, V. 5040.
 JURETA, Omer — Na putu pobjede. Uz 35-godišnjicu Osme dalmatinske udarne brigade. 36/1978, 1. XII. 10444.
 KRSTULOVIĆ, Lucija — Žene i majke u narodnoslobodilačkoj borbi. 21/1963, 6. III. 5611.
 KRSTULOVIĆ, Vicko — Partijska organizacija Dalmacije i stvaranje narodnoslobodilačke vlasti. 28/1970, 22—25. VII. Br. 7894—7897.
 KVESIC, Šibe — Tito i Dalmacija. Luč na brazdama borbe. 35/1978, 25. V. 9997.
 KUKOC, Ivo — Oslobodilačka borba naroda Dalmacije. 3/1945, 14. VIII. Br. 195.
 L. R. — Povodom dana narodnog ustanka u Dalmaciji. 5/1947, 14. VIII. 793.

- LAPENA, Ivo — Dalmacija se ponosi s vama! I. L. (O takmičenju VIII. korpusa.) 2/1944, 3. VI. Br. 48.
Organizacija narodne vlasti u Dalmaciji. I. L. 2/1944, 13. VIII. Br. 58. Str. 3.
- LEONTIĆ, Ljubo — Onima koji još čekaju... 2/1944, 20. IV. Br. 45. Str. 1 i 4.
LORGER, Srećko — Split i Dalmacija u danima pobjede. 33/1975, 16—29. IV. i 3—9, V. Br. 9347—9365.
- LUCIN, Ante — Formiranje Ozne u srednjoj Dalmaciji 1944. godine. U povodu 20-godišnjice Službe unutrašnje bezbjednosti. 22/1964, 11. V. Br. 5977.
M. — Pozadina — ratni logor. M. 1/1943, 22. IX. Br. 31.
M. I. — Tišina pred buru. M. I. 11/1953, 26. VII. Br. 2632.
- MAJSTOROVIC, Dražica — Kad su živi zavijeli mrtvima. Logori i rat. 33/1975, 26. IV. Br. 9356.
- MARIN — Pojačajmo borbu protiv pete kolone. 1/1943, 25. VI. Br. 5. Str. 5.
MARINKOVIĆ, Nikica — Tragom jedne ratne reportaže. BBC na tlu Jugoslavije. 35/1977, 10—16. II. 9909—9914.
- MIRKOVIĆ, Vojko — Stampa NOP-a u Dalmaciji. V. M. 21/1963, 15. VI. 5696.
MILIVONČIĆ, Ivica — Revolucionarna kulturna akcija 1943—1973. Hrvatska konferencija kulturnih radnika Dalmacije. 31/1973, 15. XII. Br. 8939.
- NAZOR, Vladimir — Govor u Visu. 2/1944, 30. IX. Br. 67.
Poruka "Dalmatincima. 3/1945, 14. VIII. Br. 195. Isto: 31/1973, 16. VI. 8786.
- NOVAK, Božidar — Neka organizaciona pitanja kotarskih i gradskih odbora Narodnog fronta. 7/1949, 17. II. Br. 1263.
- OBRADOVIĆ, Milan — U povodu tridesetogodišnjice službe sigurnosti. Obavještajna služba i sistem sigurnosti NOP-a u Dalmaciji 1943. godine. 32/1974, 26—27. IV. i 3—4. V. Br. 9050—9055.
- PALAVRSIĆ, Ante — Oni su se vratili iz Zbjega. 18/1960, 16. XI. 4897.
Trideset godina Zbjega u El Shattu. 32/1974, 24. I.—4. II, 7. II.—12. II. Br. 8971—8981, 8983—8987.
- PLENČA, Dušan — Vezia Orazi: Gospodin komunista, jaim se predati! 8/1950, 26. VII. 1707.
Partizanske radionice oružja. U povodu izložbe u Splitu. 13/1955, 23. VII. 3247.
- PRIBILOVIĆ, Kazimir — Oko rekonstrukcije radiofonskog dokumenta iz 1944. 35/1977, 19. II. 9917.
- RADINOVIĆ, Igor — Povodom 29. Novembra. 7/1949, 29. XI. Br. 1505.
- RAPAJIĆ, Bogoljub — Sastala se Dalmacija s Likom. 33/1975, 26. VII. Br. 9431.
- RIBAR, Ivo L. — Ništa više ne može zaustaviti pobjedonosni hod ustanka u Dalmaciji. 1/1943, 3. IX. Br. 26.
- ROJE, Lovre — Dokumenti govore o stvaranju AFŽ-a u NOB-u. 32/1974, 6, 7. III. 9006—9007.
Prvo zasjedanje Narodnoslobodilačkih odbora Dalmacije 28. siječnja 1943. godine u Livnu. 33/1975, 1—15. III. Br. 9308—9320.
- SIKIRICA, Nikola i drugovi — Izjava funkcionera HSS iz sinjske krajine: Hrvatski narod je konačno i zauvijek raskrstio s izdajicom Mačekom. Nikola Sikirica, Filip Ratković, Marko Cikolić. 1/1943, 19. VI. Br. 2.
- SIROTKOVIĆ, Jakov — Konzekventna borba za ostvarivanje vlasti radničke klase i radnog naroda i izgradnja samoupravnog društva. 33/1975, 15. IV. 9347.
- STUDIN, Marin — Prva konferencija kulturnih radnika Dalmacije. 4/1946, 1. I. Br. 279. Str. II.
- SMOJE, Miljenko — Sibe Kvesić: »Dalmacija u Narodno-oslobodilačkoj borbi«. 18/1960, 8. X. 4864.
- ŠEGVIĆ, Petar — Značaj i dužnosti kotarskih i okružnih narodnih skupština. 3/1945, 15. VI. Br. 182.
14. VIII. 1945. — dan narodnog ustanka u Dalmaciji. 3/1945, 14. VIII. Br. 195.
- SEPIC, D. — Ne samo Trst već i Dalmaciju. Protujugoslovenska iredentistička kampanja u Italiji. 11/1953, 12. XII. 2750.

- ŠKARE, Stanko — Funkcioneri HSS kotara Sinj uz svoj narod. 1/1943, 17. VI. Br. 1.
- Plamen općeg narodnog ustanka sve snažnije se širi iz Dalmacije u Zapadnu Bosnu. Konferencija funkcionera i pristaša HSS kotara Duvno. 1/1943, 1. XI. Br. 33.
- TRGO, Fabijan — Sjedište vojno-političkih ustanova NOP-a. 22/1964, 4. VII. Br. 6024.
- Vojno-političko značenje oslobođenja Dalmacije. 35/1977, 29. I. Br. 9899.
- UGRINA, Josip — Karavan dug tri godine. 18/1960, 27. VII. Br. 4801.
- Prva narodna vlada Hrvatske. U Splitu prije dvadeset pet godina. 28/1970, 27. VII. Br. 7898.
- VISKIĆ, Bogdan — Slovenci u borbi za oslobođenje Dalmacije. 10/1952, 24. XII. 2451.
- ZANKO, Miloš — Organizujemo pobjedu u bitci za žetvu. 1/1943, 17. VI. Br. 1.
- Dalmacija obuhvaćena plamenom narodnoslobodilačke borbe. Iz slavni dana oslobodilačke borbe. 10/1952, 11. VII. 2310.
- Pod šatorima El Shatta vodi se borba na kulturno-prosvjetnom frontu. 2/1944, 3. VI. Br. 48.
- Čistimo iz naših redova razbijače JNOF-a. 3/1945, 27. V. Br. 161.
- Funkcioneri HSS omiškog kotara prilaze narodnoslobodilačkoj borbi. 1/1943, 7. VII. Br. 11. Str. 2.
- Funkcioneri HSS sinjskog kotara pristupaju narodnoslobodilačkom pokretu. 1/1943, 31. VI. Br. 3. Str. 2.
- Funkcioneri HSS u Dalmaciji masovno i plebiscitarno pristupaju narodno-oslobodilačkoj borbi i osuđuju Mačekovo izdajničko vodstvo. Izjava 22 funkcionera HSS iz svih sela općine Primošten—Rogoznica. 1/1943, 26. VII. Br. 16. Str. 3.
- Hrvatski i srpski narod Dalmacije svojim borbenim jedinstvom i snažnim jačanjem ustanka odgovara na protunarodnu urotu hrvatskih i srpskih reakcionera. 1/1943, 18. VIII. Br. 23.
- Konferencija funkcionera i pristaša HSS iz cijele Dalmacije. 1/1943, 12. IX. Br. 27. Str. 4. Isto: 22. IX. Br. 31.
- Mussolini je pao! Protjerajmo demoralizirane talijanske okupatore iz Dalmacije. 1/1943, 19. VII. Br. 17. Str. 1.
- Na izborima JNOF-a narod manifestira svoje jedinstvo. Prva konferencija JNOF-a srednjodalmatinskoga otočja. 2/1944, 30. IX. Br. 67. Str. 3.
- Najširi narodni slojevi Dalmacije aktivizirali su se još snažnije u oslobodilačkoj borbi. 1/1943, 23. VI. Br. 4. Str. 4.
- Naš oslobodilački pokret osvojio je ljubav hrvatskog seljačkog naroda. 1/1943, 3. VII. Br. Str. 2, 6.
- Oblasno savjetovanje AFZ za Dalmaciju. 1/1943, 1. XII. Br. 35. Str. 1.
- Oblasno savjetovanje JNOF-a Dalmacije. 2/1944, 29. XI. Br. 86. Str. 3.
- Ogromna većina Srba Sjeverne Dalmacije osuđuje i prezire četničke izrode. 1/1943, 1. XII. Br. 35. Str. 2.
- Predsjednik Seljačke sloge u Splitu Ivan Kuzmić stupio u redove boraca za slobodu. 1/1943, 24. VII. Br. 15. Str. 2.
- Predstavnici HSS općine Skradin objavili izjavu o svojoj privrženosti narodno-oslobodilačkoj borbi. 1/1943, 9. VIII. Br. 20. Str. 8.
- Preko 1.100 delegata na Oblasnoj konferenciji JNOF-a. 2/1944, 14. X. Br. 69. Str. 3—4.
- Proglas katoličkog svećenstva i učiteljstva Sjeverne Dalmacije. Nin, 29. XII. 1943. 2/1944, 20. II. Br. 41.
- Spremajmo se za proslavu dvogodišnjice ustanka 14. kolovoza 1943. 1/1943, 9. VIII. Br. 20. Str. 3.
- Stvaranje, razvoj i djelatnost narodno-oslobodilačkih odbora na Visu. (Baržić Ivan, Petar Borčić Bandić, Ivan Božanić, Josip Ilić Suro, Nikola Kučić, Miče Radišić Pavla pripremili). 32/1974, 8. VIII—13. VIII. Br. 9136—9140.

- * — Svi na samoobranu od pojačanog fašističkog terora u Dalmaciji. 1/1943, 14. VII. Br. 13. Str. 2.
- * — Tako je počeo narodni ustanak u Dalmaciji. 1/1943, 18. VIII. Br. 23. Str. 4, 6.
- * — Treću godinu borbe dočekuje narod Dalmacije ponovnim razbuktavanjem narodnog ustanka. 1/1943, 14. VIII. Br. 22. Str. 1, 6.
- * — Uspješna konferencija predstavnika narodne vlasti i naroda sinjskog kotara. 1/1943, 25. VI. Br. 5. Str. 3.
- * — III. oblasna konferencija AF2-a Dalmacije. 7/1949, 17—18. V. Br. 1338—1339.
- * — III. oblasna partijska konferencija za Dalmaciju. 9/1951, 19—21. IV. Br. 1933—1935.
- * — Žene cijele Dalmacije za još plodonosniju oslobodilačku borbu. Pred pokrajinsku konferenciju AF2 Dalmacije. 1/1943, 1. XI. Br. 33. Str. 5.

III) OBLASNI NOO DALMACIJE

- GIZDIĆ, Drago — Uprava, sudstvo, prosvjeta, zdravstvo i štampa u Dalmaciji. Referat na Drugom zasjedanju oblasne skupštine Dalmacije. 2/1944, 21. X. Br. 70. Str. 3.
- Govor na oblasnoj konferenciji JNOF-a Hrvatske za Dalmaciju, održanoj 10. IX. 1944. u Hvaru. 2/1944, 14. X. Br. 96. Str. 1.
- Dvije godine rada Oblasnog NOO-a Dalmacije. 3/1945, 4. II. Br. 114.
- KRSTULOVIĆ, Vicko — Pred oblasnu konferenciju JNOF-a. 2/144, 7. X. Br. 68.
- Drugo zasjedanje oblasne skupštine Dalmacije. 2/1944, 21. X. Br. 70.
- RADMILLOVIĆ, Jerko — Rad NOO-a u Dalmaciji na gospodarsko-financijskom i socijalnom polju. Referat na Drugom zasjedanju oblasne skupštine Dalmacije. 2/1944, 21. X. Br. 70. Str. 2.
- ZANKO, Miloš — Referat na Drugom zasjedanju oblasne skupštine Dalmacije. 2/1944, 21. X. Br. 70.
- * — Pokrajinski Narodno-oslobodilački odbor Dalmacije je rekonstruiran i upopunjen. 1/1943, 12. IX. Br. 27. Str. 4.
  - * — Treće zasjedanje oblasne skupštine. 2/1944, 31. XII. Br. 100. Str. 1—2.
  - * — IV. zasjedanje oblasne skupštine Dalmacije. 3/1945, 26. IV. Br. 149.
  - * — V. zasjedanje oblasne narodne skupštine Dalmacije. 3/1945, 23. IX. Br. 213.
  - * — Rad skupštine oblasnog Narodnog odbora za Dalmaciju. 4/1946, 5. III. Br. 214.
  - * — Sesto zasjedanje skupštine oblasnog narodnog odbora za Dalmaciju. 4/1946, 3. III. Br. 332.
  - * — Svršetak zasjedanja skupštine Oblasnog narodnog odbora za Dalmaciju. 4/1946, 7. III. Br. 335.
  - * — Rad skupštine oblasnog Narodnog odbora za Dalmaciju. 4/1946, 5. III. Br. 333.
  - * — Treći dan zasjedanja skupštine Oblasnog NO-a za Dalmaciju. 4/1946, 6. III. Br. 334.
  - * — VII. redovno zasjedanje Oblasnog NO-a za Dalmaciju. 4/1946, 30. IX. 1.
  - * — VIII. redovno zasjedanje Oblasnog narodnog odbora Dalmacije. 5/1947, 1. I, 3. I. Br. 602, 603.
  - * — IX. redovno zasjedanje Oblasnog NO-a za Dalmaciju. 5/1947, 23. IV, 24. X. 521, 522. IV. Br. 697, 698.
  - * — X. redovno zasjedanje Oblasnog NO-a Dalmacije. 5/1947, 16. IX, 17. IX. Br. 821, 822.

- * — Prvo zasjedanje novoizabranog Oblasnog Narodnog odbora za Dalmaciju. 5/1947, 30. XII. Br. 909.
- * — Drugo redovno zasjedanje Oblasnog Narodnog odbora Dalmacije. 6/1948, 25. V. 26. V. Br. 1034, 1035.
- » — Treće redovno zasjedanje Oblasnog Narodnog odbora Dalmacije. 6/1948, 15. IX. Br. 1131.
- * — IV. redovno zasjedanje Oblasnog NO-a Dalmacije. 7/1949, 1. II. Br. 1249.
- * — V. redovno zasjedanje Oblasnog Narodnog odbora za Dalmaciju. 7/1949, 19. VII. Br. 1392.
- * — VI. redovno zasjedanje Narodnog odbora oblasti Dalmacije. 8/1950, 31. I. Br. 1557.
- * — VII. redovno zasjedanje Narodnog odbora oblasti Dalmacije. 8/1950, 23. V. Br. 1652.
- * — II. redovno zasjedanje Narodnog odbora oblasti Dalmacije. 8/1950, 3. X. 4. X. Br. 1765, 1766.
- * — IV. redovno zasjedanje Narodnog odbora oblasti Dalmacije. 9/1951. 7, 8, 9. Br. 1946—1948.

IV) NARODNOOSLOBODILACKA BORBA U SPLITU

- a— Osloboden je Split, ponos Hrvatske Dalmacije. 2/1944, 26. X. Br. 72. Isto: 28. X. Br. 73.
- B. B. — Bora Leontić: »Split — 1941«. 19/1961, 1. II. 4964.
- B. I. — Povodom 13. godišnjice strijeljanja splitskih prvoboraca u Sinju. 12/1954, 27. VIII. Br. 2968.
- BOROŽAN, Braco — Nevera je... U spomen dalmatinskim herojima palim u Sinju 26. VIII. 1941. 4/1946, 14. VIII. Br. 477.
- BOŽIC, Frano — Prva godišnjica oslobođenja Splita. 3/1945, 25. X. 231.
- CVRLJE, Zdenko — Split — neslomljivo revolucionarno čvorište Hrvatske i Jugoslavije. 34/1976, 6—30. IV, 1—10. V. Br. 9646—9674.
- D. — Kako je narod Splita pozdravio 1. Maj 1942. 5/1947, 1. V. Br. 704. Str. 4.
- D. B. — Trogodišnjica Gradskog NOO-a Split. 3/1945, 5. IV. Br. 140.
- Drugovi nastavnici: — O trogodišnjici mučeničke smrti prof. Čire Gamulina. 3/1945, 15. IV. Br. 144.
- GIZDIĆ, Drago — Partizanski »kanal« Split—Solin. 13/1955, 26. VII. 3249.
- I. L. — U borbi za slobodu Split zauzima dostojno mjesto 2/1944, 6. IV. Br. 50.
- J. IŠ. — Štrajk splitskih radnika 1941. 9/1951, 5. VIII. Br. 1997.
- Prvi Narodnooslobodilački odbor grada Splita. 11/1953, 18. VIII. Br. 2647. Str. 4.
- JAJČANIN, Miro — Tko će sa mnom neka pristupi. Narodni heroj Srećko Reić-Petica. 32/1974, 12. I. 8961.
- JAVORCIC, I. — Pogača s pušanim metkom. Na 26. kolovoza, dan pogibije boraca Prvog splitskog odreda. 33/1975, 26. VIII. 9457.
- JURIĆ, Dobrila — Zene Splita u revolucionarnom pokretu. 17/1959, 6, 7, 9. III. Br. 4364—4366.
- LORGER, Srećko — Split i Dalmacija u danima pobjede. 33/1975, 16—29. IV. i 3. IX. Br. 9347—9365.
- MARKOVIĆ-INDO, Vladimir — Kako se borila i herojski poginula prva grupa splitskih partizana. 9/1951, 7, 8, 9, 10, 11. VIII. Br. 2024—2028.
- Prva bombaška akcija u Splitu (14. rujna 1941. godine). 9/1951, 13. VIII. Br. 2029.
- Neobilježena herojstva. 27/1969, 15. V. Br. 7526.
- MIHOVILOVIĆ, Ive — Okupator i radništvo splitskog brodogradilišta, električne centrale, plina, vodovoda i telefona. Iz nekih neobjavljenih dokumenata. 13/1955, 1—3. V. Br. 3176. Str. 5.
- PURISIĆ, Ivo — Sedam dana miniranog grada. Kako je u listopadu god. 1944. Split spašen od razaranja. 32/1974, 26. X. 9204.

- PETRINOVIĆ, Ivo — Kako je oslobođen Split. 16/1958, 24. X. 4254.
Prvi Narodnooslobodilački odbor u Splitu. U povodu 17. godišnjice osnivanja. 17/1959, 6. IV. 4390.
Demonstracija srednjoškolaca u Splitu. 17/1959, 20, 21. IV. 4401. Str. 6.
- PLENCA, Dušan — Entuzijazam Splita. 8/1950, 22. XII. 1832.
- SARIC, Karmen — Prije pet godina. (Uz godišnjicu smrti prof. Gire Gamulina). K. S. 5/1947, 16. IV. Br. 691.
- SITIN, Tonči — Prije 31 godinu osnovan je prvi NOO grada Splita. 31/1973, 11, 12. IV. Br. 8730—8732.
Crveni rujan u Splitu 1943. Tridesetogodišnjica prvog oslobođenja Splita. 31/1973, 8, 10. IX. Br. 8857—8858.
- * — Dva značajna dokumenta koja pridonose osvjetljavanju borbe i pogibije splitskih prvoboraca u kolovozu 1941. g. 14/1956, 14. VIII. Br. 3571.
- * — Iz slavne prošlosti Splita. Dolje Fascio! Dolje Guf! Omladina demonstrira ulicama svoga grada. 13/1955, 15. V. 3187.
- * — Osvetničke bombe 1941. Sjećanja na herojske podvige udarnih grupa Splita. 9/1951, 20. VII. 2010.
- * — Split je izabrao svoj gradski odbor JNOF-a. 2/1944, 19. XII. Br. 95.
- * — Split u septembru 1943. godine. 7/1949, 24. IV. 1320.
- * — Zasjedanje Narodnog odbora kotara Split. 15/1957, 23. III. 3763.
- * — IV. konferencija organizacije AFZ-a grada Splita. 7/1949, 5. IV. Br. 1303.
- * — IV. zasjedanje Kotarskog NO-a Split. 6/1948, 21. II. Br. 954.
- * — VI. redovno zasjedanje Gradskog NO-a Split. 6/1948, 18. VIII. Br. 1107.
- * — Predsjednik Seljačke sloge u Splitu Ivan Kuzmić stupio u redove boraca za slobodu. 1/1943, 24. VII. Br. 15. Str. 2.
- * — Dva pučnja koja su spriječila nove zločine. 9/1951, 26. VII. 2015.
- * — Partijske ćelije u Splitu u prvim danima ustanka. 9/1951, 25. VII. 2014.

V) NOB U OSTALIM KRAJEVIMA DALMACIJE

- ANDRIJIC, Marko — Razvoj vlasti na Korčuli. S međunarodnog znanstvenog skupa «Dalmacija 1943». 31/1973, 12. XII. Br. 8936.
- B. M. — Narodni ustanak u mjestu Gradcu siječnja 1942. godine. 8/1950, 25. VII. 1706.
- BARBARIC, Ljubo — Oslobođenje Stona, predstraže neprijatelja na putu za čišćenje Jadranske obale. 10/1952, 21. X. 2323. Str. 3.
- BARZIC, Ivan i drugovi — Stvaranje, razvoj i djelatnost narodno-oslobodilačkih odbora na Visu. Ivan Barzić, Petar Borčić-Bandić, Ivan Božanić, Josip Ilić-Suro, Nikola Kučić i Miće Radišić Pavla. 32/1974, 8—13. VIII. Br. 9136—9140.
- BELAMARIC, Jere — Šibenik se digao među prvima. 3/1945, 14. VIII. Br. 195.
- BILIC, Jure — Borba pučana definitivno potvrđena u NOB-u. 32/1974, 16. XII. 9245.
- BOŽANIC, Andrija — Dobrovoljci odlaze. 22/1964, 4. VII. 6024.
- BULIC, V. — Uz glazbu do pobjede. 35. obljetnica kulturno-glazbenog društva »Mosor« iz Klis-Kose. 29/1971, 26. VII. 8205.
- DESNICA, Dane — U Bukovici 1941. i 1942. godine. 11/1953, 2. IX. 1663.
- DUČIC, Todor — Seljaci pod vješalima. Crtica iz NOB-e. 15/1957, 27. VII. 3869.
- DUDE, Branko — Solin u ustanku 1941. godine. 9/1951, 22. XII. 2140.
- DUKIN, Sime — Otpor zadarskih otoka. 11/1953, 10. IX. 2670.
- EGIĆ, Obrad — Prije 10 godina. Bukovica u borbi. 10/1952, 21. V. 2266.
- ERCEG, Z. — Kaštela u ustanku 1941. Iz povijesti stvaranja kaštelanskih partizanskih odreda. 1—3. Priredio Z. Erceg 32/1974, 2, 3, 4. VII. Br. 9105—9107.

FRANJKOVIĆ, Pavle — Kronika o Dalmaciji u ratu. Drago Gizdić: »Dalmacija 1944—1945«. 23/1965, 23. IV. 6272.

HRABAR-RICO, Ante — Prva akcija trogirskih komunista. Uz 30. obljetnicu ustanka. 29/1971, 16. VII. 8197.

HULJIĆ, Veseljko — Vis 1944 — vojno, političko i državno središte nove Jugoslavije. 32/1974, 19—31. VIII. Br. 9145—9154.

ILIĆ SURO, Josip — Oslobodenje otoka. U susret proslavi 30-godišnjice boravka i rada Vrhovnog štaba NOV i POJ, CK KPJ i druga Tita na Visu. Josip Ilić Suro i Luka Radišić. 32/1974, 16. VIII. 9143.

ISAIC, Vladimir — Slobodna Palagruža. Trideseta godišnjica oslobodenja Jugoslavije i pobjede nad fašizmom. 33/1975, 2. IV. 9335.

ISAIC, V. — Sjeverna Dalmacija u Narodnooslobodilačkoj borbi. 37/1979, 5. V. Br. 10598.

J. F. — Lastovski sudbonosni dani. Uz 30. godišnjicu oslobodenja Lastova. 31/1973, 8. IX. 8857.

J. K. — O trogodišnjoj ustanka u Makarskome Primorju. 3/1945, 6. II. Br. 115.

J. S. — Biokovo kroz Narodnooslobodilačku borbu. 11/1953, 12. IX. 2672.

JAJČANIN, Miro — Historija bez zapisnika. U susret Danu ustanka naroda Hrvatske. M. J. (Razgovor s Dušanom Tadinom i Mladenom Mateljanom Volterom). 32/1974, 13. VII. 9114.

JELIĆ, Zivko — Velika politička aktivnost u cijeloj Dalmaciji. Preko 250 delegata prisustvovalo je konferenciji JNOF-a za okrug Dubrovnik. 2. J. 2/1944, 23. IX. Br. 66.

JURETA, O. — Nepokoreni grad (Šibenik). 32/1974, 23. VII. 9122.

JUTRONIĆ, Andro — Siromaštvo u plamenu. Tri decenija od paljenja i pljačkanja Brača. 31/173, 4. VIII. 8827.

KAPIC, Ivan — Prvi ispit hrabrosti. Sjećanje na borbu kod »Pećine« u Jensepicama. 32/1974, 19. II. 899.

KOVACEV, Zoran — Rođeni u plimi ustanka. Uz 35-godišnjicu Prve Dalmatinske proleterske brigade. 35/1977, 6. IX. Br. 10085.

KRNIC, Mladen — Partizanska metropola pod Mosećem. (U Brštanovu i Niskom). 32/1974, 28, 29, 30. XI. 9232.

KRSTULOVIC, Vicko — Historijska odluka o obrani Visa. 22/1964, 4. VII. 6024.

KVESIĆ, Sibe — Dogadaj dostojan herojskog vremena. 23/1965, 14. IV. 6264.

LALIĆ, Lj. — Uz godišnjicu oslobodenja Makarske. Tu sloboda ime vrelom krvlju piše... 32/1974, 19. X. 9198.

Lj. V. — Partizanski Vis. 9/1951, 26. VII. 2015.

LJUBIĆIĆ, Stipe — Partizan pregovara s nacističkim generalom. U Glavicama prije 30 godina i danas. 29/1971, 7. VIII. 8216.

LJUBIĆ, Mate — Slobodarski Šibenik uoči Narodnog ustanka. 11/1953, 18. VIII. 2647.

M. M. — Hvar u NOB-i. 29/1971, 17, 18, 20. VIII. 8224—8225, 8227.

MARINKOVIĆ, Ivo — Mobilizacija na otoku Braču u veljači 1943. godine. 11/1953, 3. IX. 2664.

MARTINIĆ, Vlado — Djelatnost partizanske »tehničke« na Braču u toku NOB-e. 10/1952, 9. VIII. 2335.

MIKULIĆ, Poldo — Ustanak u Podgori do formiranja I. mornaričkog odreda. 20/1962, 3—5. IX. 5456—5458.

Stazama slobode. Uz 20-godišnjicu oslobodenja južne Dalmacije. 22/1964, 16—31. X. 6113—6126.

MILICIC, Mojmir — Kako se razvijala mehanička radionica »Biokovo«. 3/1945, 14. X. Br. 223.

MLAČIĆ, Ivo — Arterija revolucije. Uoči trogirске proslave. 33/1975, 6. VI. 9389.

MLIVONČIĆ, Ivica — Na izvorima revolucionarnih zbivanja u omiškom kraju. Razgovor s Josipom Stanićem Grišom. 37/1979, 5. V. Br. 10598.

PERIĆ, Marinko — Bitelić — ustanička kolijevka. 33/1975, 1. III. 9309.

- PETRINOVIĆ, Ivo — Prve puške. U povodu 17. godišnjice sinjskih žrtava. 16/1958, 11, 12. VIII. 4190—4191.
- RADMILOVIĆ, Jerko — Otok Brač — primjer jedinstva naroda u oslobodilačkom ratu. 9/1951, 17, 18. VII. 2007—2008.
- RAFANELLI, Ivo — Povodom osmogodišnjice formiranja biokovskog bataljona »Jozo Jurčević«. 8/1950, 30. VI. Br. 1685.
- Razvoj narodno-oslobodilačke borbe na Biokovu 1941—1942. godine. 9/1951, 5, 6. VII. 1997—1998.
- Ustanak na Biokovu. 11/1953, 22. I. 2474.
- S. K. — Takav je bio Brač. 17/1959, 4. VII. 4467.
- SAMOKOVLJA-DRAGICEVIĆ, J. — Ušićenje u svanuće. Uz godišnjicu oslobođenja Omiša. 32/1974, 19. X. 9198.
- SUČEVIĆ, Niko i drugovi — Makropoliski ustanak u julu 1941. Uz 20-godišnjicu ustanka. 19/1961, 14, 15. III. 4999—5000.
- ŠKARE, Stanko — Funkcioneri HSS kotara Sinj uz svoj narod. 1/1943, 17. VI. Br. 1.
- TRGO, Fabijan — Područje Mosora jedno od žarišta NOB-e u Dalmaciji. 33/1975, 10—12, 14. I. Br. 9265—9268.
- URANIJA, Valentin — Zadar u vrijeme krize fašizma i kapitulacije Italije. S međunarodnog znanstvenog skupa »Dalmacija 1943«. 31/1973, 10. XII. 8934.
- VANJA — Omladinska Radna brigada na Visu. 2/1944, 17. VI. Br. 51.
- VISKIĆ, Bogdan — Herojska Bačina. 10/1952, 29. XI. 2431.
- VISKIĆ, Vlado — Narodni ustanak u Makarskom Primorju u siječnju 1942. godine. 17/1959, 28, 29. IV. 4409, 4410.
- VLAHOV, Milo — Kako su vršene pripreme za ustanak u Vodicama. 19/1961, 27. VII. 5113.
- ZULJ, Slavko — Na današnji dan prije deset godina talijanski okupatori pokušali su zbrisati s lica zemlje Primošten, Rogoznicu i nizdruženih okolnih sela. 10/1952, 15. XI. 2419.
- * — Funkcioneri HSS omišskog kotara prilaze narodnooslobodilačkoj borbi. 1/1943, 7. VII. Br. 11. Str. 2.
  - * — Funkcioneri HSS sinjskog kotara pristupaju narodnooslobodilačkom pokretu. 1/943, 31. VI. Br. 3. Str. 2.
  - * — Konferencija kotarskog NOO za kotar Muć. 1/1943, 26. VII. Br. 16. Str. 4.
  - * — Konferencija NOO šibenskog okružja izabrala okružni NOO, 2/1944, 6. I. Br. 40. Str. 3.
  - * — Konferencija NOO solinskog kotara. 1/1943, 3. VII. Br. 9. Str. 4. Isto: 7. VII., br. 43. Str. 4.
  - * — Konferencija NOO kotara Omiš. 1/1943, 3. VII. Br. 9. Str. 3. Isto: 5. VII. Br. 10. Str. 3.
  - * — Konferencija Kotarskog NOO za kotar Šibenik. 1/1943, 3. IX. Br. 26. Str. 4.
  - * — Predstavnici HSS općine Skradin objavili izjavu o svojoj privrženosti narodno-oslobodilačkoj borbi. 1/1943, 9. VIII. Br. 20. Str. 8.
  - * — Sjednica općinskog NOO-a općine Trilj. 1/1943, 29. VII. Br. 17. Str. 5.
  - * — Uspješna konferencija predstavnika narodne vlasti i naroda sinjskog kotara. 1/1943, 25. VI. Br. 5. Str. 3.
  - * — Ustanak na Malom i Velom Ižu. 5/1947, 14. VIII. Br. 793.
  - * — Značenje političkih konferencija pri kotarskim narodno-oslobodilačkim odborima. 1/1943, 27. VIII. Br. 25. Str. 3.

VI) RATNE AKCIJE I OPERACIJE

- A. M. — Pala ja oružnička postaja Plavno. 28. VII. 1941. 34/1976, 27. VII. 9741.
- ANIC, Frane — Šestorica su preživjela. Iz borbe II. Dalmatinske proleterske brigade na Gornjim i Donjim Barama. 10/1952, 26. VII. 2323, Str. 3.

- ANTIĆ, Nikola — Podvig »Desetine smrti«. Deset godina od historijskog prijelaza preko Neretve. 11/1953, 27. II. 2505.
- BABIN, Josip — Od Drvara do Jadovnika. Učestvovanje jedinica IX. divizije u »Drvarskim operacijama«. 34/1976, 25. V. 9687.
- BABRBARIĆ, Ljubo — Oslobođenje Stona, predstraže neprijatelja na putu za čišćenje Jadranske obale. 10/1952, 21. X. 2397.
- BRAUTOVIĆ, Ante »Trinaesta jabuka i grožđe...« Uz proslavu 10-godišnjice formiranja XII. Južnodalmatinske udarne brigade. 11/1953, 24. VIII. 2655.
- Treća dalmatinska udarna brigada od Mostara do Trsta, 10/1952, 17. XI. 2420.
- U koloni tifusara. 10/1952, 14. X. 2391.
- Sa XIII. južnodalmatinskom brigadom kroz borbe i pobjede... 10/1952, 14. VIII. 2339.
- BIOČIĆ, Ante — Organizacija obrane Visa. 22/1964, 4. VII. 6024.
- BLAŽEVIĆ, Zelimir — Kako je zauzet talijanski garnizon u Bolu na Braču. 10/1952, 5. VIII. 2331.
- CELAN, Joško — Portret bataljona. Povodom 35. godišnjice bataljona »Josip Jurčević«. 35/1977, 11. VI. Br. 10012.
- D. G. i P. B. — Dvogodišnjica XIX. sjeverodalmatinske udarne divizije. 3/1945, 10. X. Br. 220.
- DAMJANOVIĆ, Pero — Tvorac i organizator oslobodilačke armije. Titovih 85 godina. 35/1977, 13. VIII. 10066.
- DRAGIČEVIĆ, I. S. — Jaka iskra iz zaseoka Vučkovići na Petrovoj gori. 35 godina od osnivanja glavnog štaba Narodnooslobodilačkih Partizanskih odreda Hrvatske. 34/1976, 15. X. 9811.
- DRVIŠ, Karmel — Partizanska prvomajska akcija na rijeci Neretvi 1942. godine. 3/1945, 30. IV. Br. 150.
- DULČIĆ, Marin — Najveće priznanje X. dalmatinskoj brigadi. 11/1953, 26. VII. 2632.
- BUKIC, Branko — Beogradska operacija. 32/1974, 24—30. IX. Br. 9176—9181.
- EGIĆ, Obrad — Podvig druge dalmatinske na Ciovu. 10/1952, 22. XI. 2425.
- Primorski bataljon. 11/1953, 7. IX. 2667.
- ETEROVIĆ, Ante — Borbeni put III. Udarne brigade od Livna do Trsta. 10/1952, 6. IX. 2359.
- »Dalmatinci, dobri ste vojnici — hrabro ste se borili u Lici«. 10/1952, 4. X. 2383.
- FERENCA, Ivo — Tenkisti u borbi za Trst. 8/1950, 16. VII. 1699.
- Trideset godina Jedanaeste dalmatinske udarne brigade. Borbeni put od Kozice do Celovca. 31/1973, 3. X. 7878.
- FORETIĆ, Dinko — V. udarna u Ravnim Kotarima. 2/1944, 7. X. Br. 68.
- FRANCESKI, Joško — Prvi desant. Četvrt stoljeća od oslobođenja Dalmacije. 24/1969, 13. X. 7656.
- FRANJKOVIĆ, Pavle — Kronika o Dalmaciji u ratu. Drago Gizdić: »Dalmacija 1944—1945«. 23/1965, 23. IV. 6272.
- GACIĆ, Ivan — Bataljon »Josip Jurčević« u sastavu Desete hercegovačke brigade. 10/1952, 1. X. 2407.
- Borbeni put II. Dalmatinske proleterske brigade i njen dolazak u sastav IX. divizije. 10/1952, 25. X. 2401.
- Od Dinare do Biokova. 11/1953, 22. XII. 2758.
- GARELJIĆ, Jakša — Radionica oružja na Biokovu. Uz 35-godišnjicu formiranja bataljona »Josip Jurčević«. 35/1977, 1. VI. 10003.
- Srce je raslo. Uz 35-godišnjicu formiranja bataljona »Josip Jurčević«. 35/1977, 3. VI. 10005.
- GIZDIĆ, Drago — Sjećanja na formiranje prvog solinskog partizanskog odreda. 11/1953, 26. VII. 2632.
- Formiranje Kaštelanskog odreda. 19/1961, 9, 10. VI. 5072—5073.

GRGUREVIĆ, Dragutin — Od ofenzive do pobjede. Dalmatinske jedinice u završnim operacijama za oslobodenje zemlje. 23/1965, 8. V. 6284.
Četvrta dalmatinska ili četvrta splitska brigada. U povodu 25-godišnjice četvrte splitske brigade NOVJ. 26/1968, 24. X. 7356.
Divizija bratstva. 25-godišnjica XIX sjevernodalmatinske divizije. 26/1968, 1. XI. 7363.
Uz 30-godišnjicu devete dalmatinske divizije NOVJ. 31/1973, 24, 25. IV. i 16, 18. V. Br. 8742—8743, 8759—8761.

GRUBELIĆ, Josip — II. Dalmatinska proleterska brigada forsira Neretvu. 10/1952, 11. XI. 2415.

GRUJIĆ, Periša — Bitka na Gornjim Barama. Herojske borbe Druge Dalmatinske brigade. 10/1952, 11. VI. 2284.

HULJIĆ, Veseljko — Vis 1944 — Vojno, političko i državno središte nove Jugoslavije. 32/1974, 19—31. VIII. Br. 9145—9154.

I. B. — Četrdeset četvorica s Klapeža. Tragom prvog Splitskog partizanskog odreda. 17/1959, 19. VIII. 4506.

I. M. — Narod Slovenskog Primorja odužuje se uspomeni dalmatinskih boraca. 16/1958, 29. IX. 4232.

ISAIĆ, V. — »Narodnooslobodilački rat na Jadranu i slovenski pomorci«. 32/1974, 10. XII. 9240.

J. K. — VIII. Korpus NOB izrastao je iz borbe naroda Hrvatske Dalmacije. 2/1944, 13. VIII. Br. 58. Str. 4.
Slavan put II. dalmatinske proleterske brigade. 3/1945, 27. II. Br. 124.

J. R. — Godišnjica pete neprijateljske ofenziva, 2/1944, 24. VI. Br. 52.

J. S. — Biokovo kroz Narodnooslobodilačku borbu. 11/1953, 12. IX. 2672.

JAKSIĆ, Pavle — Dalmatinske divizije prošle kao vjhor kroz Liku ka svome cilju — Trstu. 11/1953, 16. IX. 2675.

JAVORCIĆ, Ivo — Vukov klanac — grobnica fašista. Prije 30. godina. 32/1974, 21. XII. 9250.
Od Uništa do herojstva. U susret otvaranju spomen-doma Druge dalmatinske proleterske brigade. 33/1975, 4. S. VII. Br. 9413.

JOVANOVIĆ, Mirko — Stvaralac revolucionarne armije. (Tanjug). 34/1976, 22. XII. 9867.

JUTRONIĆ, Andro — U Sumartinu posljednji udarac okupatoru. Uz tridesetogodišnjicu oslobodenja Brača. 32/1974, 14. IX. 9168.

K-n, J. — O borbama i borcima IX. Divizije. 2/1944, 15. VII. Br. 55.

KAPIČIĆ, Vlado — Od Dinare do Sutjeske. Put i borbe II bataljona II. Dalmatinske brigade. 19/1961, 20. IV—23. V. Br. 5031—5057.

KNEZOVIĆ, Luka — Uz 30-godišnjicu formiranja X. dalmatinske udarne brigade. 31/1973, 15—19 i 25. X. Br. 8888—8892 i 8895.

KONESTABO, Vladimir — Iz borbe za Pulu. 7/1949, 9. IX. 1437.

KOVAČEVIĆ, Andro — Dvije godine borbi i pobjeda IX. divizije. 3/1945, 15. II. Br. 119.
Piva dalmatinska u borbi za Jajce. 14/1956, 27, 28. VII. 3557.

KRONJA-CENCO, Ante — Na putu slave. Uz osamnaestogodišnjicu Prve dalmatinske proleterske brigade. 18/1960, 12. IX. 4841.
Ćusina je pala. Dvadesetpetogodišnjica dalmatinskih proleterskih brigada. 20/1962, 18. X. 5495.
Odredi i čete — prethodnici brigada. 25/1967, 4. IX. 7004.
Borci iz Dalmacije u raznim jedinicama. 25/1967, 5. IX. 7005.
Bombaši pod okriljem noći. Drugo oslobodenje Jajca. 30/1972, 24, 25. XI. 8617, 8618.
U obrani Splita. Iz dnevnika Prve dalmatinske brigade. 31/1973, 14, 15. IX. 8862, 8863.
U povodu 35-godišnjice bitke za ranjenike. Družite Tito — Prozor je oslobođen. 36/1978, 18. II. Br. 10227.

- KRSTULOVIC, Vicko — Dnevna zapovijed Štaba IV. operativne zone NOV i PO Hrvatske za 20. VIII. 1943. Komandant Vicko Krstulović, politkomesar Ivo Kukoć. 1/1943, 25. VIII. Br. 24. Str. 1.
Tri godine oružane borbe naroda Dalmacije. 2/1944, 13. VIII. Br. 58. Str. 2—3.
- KUČAN, Viktor — Dalmatinski borci u bitki na Sutjesci. (S međunarodnog znanstvenog skupa »Dalmacija 1943«. 31/1973, 13. XII. 8937.
Povodom 35-godišnjice bitke na Sutjesci. (Izvod iz teksta knjige »Sutjeska — dolina heroja«. 36/1978, 29. IV.—7. VII. 10337—10344.
- KUKOC-JORDAN, Ivica — Godišnjica formiranja VIII. korpusa. 2/1944, 7. X. Br. 68.
VIII. korpus — značajan prilog Dalmacije u Oslobođilačkom ratu. 11/1953, 13. IX. 2673. Str. 3—4, 9.
- LEMO, Mijo — Prvi partizanski odred junačkog Šibenika. 8/1950, 13. VIII. 1722—1723.
- LJUBIČIĆ, Nikola — Oslonac na vlastite snage — osnova Titove strategije. 34/1976, 22. XII. 9867.
- UUBIC, Mate — Grupa bataljona u bici za oslobođenje Knina. 11/1953, 18. VIII. 2647. Str. 5.
- MARINKOVIĆ, Nikica — Naša Prva proleterska... Pripremio Nikica Marinković. 34/1976, 22. XII. 9867.
- MARKOVIĆ-INDO, Vladimir — Zajednička akcija s Englezima na otok Korčulu jula 1944. godine. 9/1951, 21. 22. IX. 2063, 2064.
Pobjeda I. dalmatinske brigade na Vukovu klancu. 10/1952, 1. X. 2407.
- MARUSIC, Mlado — Velika pobjeda. Bilo je to oktobra 1944. godine. 12/1954, 23. X. 3017.
- MATKOVIĆ, A. — U povodu 34. godišnjice oslobođenja Knina. Zbrisana Hitlerova divizija. 36/1978, 2. XII. 10469.
- MATKOVIĆ, Andrija — Bijeg ustaša iz ustaničkog obruča. Iz ustaničkih dana naroda kninske krajine i Bukovice. 32/1974, 26. VII. 9125.
Vis—Kornati—kopno. 32/1974, 7. IX. 9162.
- MIKULIĆ, Poldo — Ustanak u Podgori do formiranja I. mornaričkog odreda. 20/1962, 3. IX.—5. IX. 5456—5458.
- MILICEVIĆ, Mojmir — Kako se razvijala mehanička radionica »Biokovo«. 3/1945, 14. X. Br. 223.
- MILINKOVIĆ, Brankij — II. proleterska dalmatinska brigada povodom četvrtogodišnjice osnivanja. 4/1944, 31. X. 548.
- MONTANA, Ivo — Partizanski V—1. 12/1954, 14. VIII. 2957.
- N. B. — VIII. korpus je oružani narod Dalmacije. 2/1944, 17. VI. Br. 51.
- N. S. — XIX. divizija — izraz bratstva srpskoga i hrvatskoga naroda sjeverne Dalmacije. 2/1944, 19. VIII. Br. 59.
- NAD, Košta — Tito — vojskovođa oslobođilačkog rata. (Iz »Narodne armije«). 34/1976, 9. XII. 9856.
- OBRADOVIĆ, Branko — Saradnja jedinica IV. operativne zone (Dalmatinske) pri prodoru proleterskih brigada u centralnu Bosnu pod komandom drugog Tita. 9/1951, 11—13. VII. 2002—2004.
- PARMAC, Stanko — Kako su naši borci oslobodili svoju istarsku braću. 3/1945, 10. VI. Br. 167.
- PAŠTAR, T. — Miljenici Like. 35-godišnjica 10. dalmatinske udarne brigade. 36/1978, 24. X. 10437.
- PAUNOVIĆ, Zoran — Bitka za Zadvarje. 36/1978, 28—30. VI. i 1—3—VII. Br. 10336—10340.
- PECOTIĆ, Bogdan — Oslobođenje Trsta — ponos naših vojnika. 3/1945, 5. VI. Br. 165.
- PEKO, Petar — Plamen Biokova. 35-godina od početka oružane borbe na Biokovu. 35/1978, 22. I. 9893.
- POPOVIĆ, Ljubo — Heroika Sutjeske. Uz 35. godišnjicu legendarne bitke. 36/1978, 15. VI. 10324.

- PRIBILOVIĆ, Kazimir — Dalmacija je slobodna. 32/1974, 10—16. X. 9190—9196.
Pobjeda u Vukovu klancu. Neprijatelj priznao poraz. 32/1974, 19. X. 9198.
Kninska operacija. 32/1974, 3—7. XII. 9234—9238.
Mostarska operacija. 33/1975, 12. II.—13. II. 9293—9294.
Glavni štab Hrvatske. Povodom 35-godišnjice 34/1976, 19—21. X. 9814—9861.
- R. B. — Jedna od najznačajnijih pobjeda naše vojske. Upornim borbama zauzet je Mostar. 3/1945, 18. II. Br. 120.
- RADEVIC, Petar R. — Bataljon »Josip Jurčević« u bici za ranjenike. 36/1978, 22. XI—1. XII. Br. 10462—10468.
- RAKEL A, Ivo — Iz Dnevnika borca XII dalmatinske udarne brigade. Jedinice srednjodalmatinskih otoka. Jurišalo se i sedam puta dnevno. 33/1975, 26. 27. IX. 9480—9481.
- REIC, Lovre — Uz 30. godišnjicu devetodalmatinske divizije NOVJ. 31/1973, 27. IV. i 23. V. Br. 8745, 8765.
Epopeja Sutjeske. Ulomci iz knjige. 31/1973, 19. VI—7. VII. 8788—8804.
Uz tridesetpetu godišnjicu osnivanja Devete dalmatinske divizije. Vojno-politička situacija na području IV operativne zone i formiranja IX dalmatinske divizije. 36/1978, 11. II. 10220.
Uz 35-godišnjicu bitke na Neretvi. 36/1978, 15. III. do 13. IV. Br. 10247—10272.
- RIBNIKAR, Vladislav — Oslobodilačka borba u Srbiji. 2/1944, 8. VII. Br. 54.
- ROMAC, Paško — Prva Dalmatinska brani Jajce. 10/1952, 28. X. 2403.
- ROŽIĆ, Josip — Iz borbi trogirsko-šibenskog partizanskog odreda. Tri hiljade Talijani vode pregovore o predaji sa šestoricom partizana. 11/1953, 12. IX. 2672.
- S. — Povijest prve ratne godine u Dalmaciji. Dušan Plenča: »Partizanski odredi naroda Dalmacije 1941/42«. 18/1960, 11. XI. 4892.
- S. B. i R. L. — Prvi bataljon I. dalmatinske brigade na Sutjesci. 16/1958, 28. VI. 4153.
- SEFEROVIĆ, Abdulah — Epopeja Devete dalmatinske. (Obrad Egić: Dva rođenja Devete dalmatinske divizije). 36/1978, 4. II. Br. 10214.
- SINOBAD, Nikola — Trogodišnjica II. proleterske dalmatinske brigade. 3/1945, 2. X. Br. 219.
- ŠPIKA, Ivan — Borba za Sikiricu. Podvig II. čete III. bataljona druge dalmatinske proleterske brigade. 10/1952, 8. X. 2381.
- STUPAR, Bogdan — Kako smo postali proleter. 10/1952, 18. IX. 2369.
Tragom Prve dalmatinske proleterske brigade. 11/1953, 12. IX. 2672.
- SULIČIĆ, Dušan — Tri godine IX. Dalmatinske udarne divizije. 4/1946, 16. II. Br. 318.
- SALOV, Mate — Uz 30. godišnjicu bitke za Drvar. Četvrta splitska brigada u drvarskoj operaciji. 32/1974, 1. VI. 9079.
- SUSLJIĆ, Branko — Nekoliko crtica o prvim borbama naše oblaske artiljerije na moru i kopnu u toku Narodnooslobodilačke borbe. 7/1949, 7. IX. 1466.
- TANJGA, Luka — Dan marša II. dalmatinske proleterske brigade u januaru 1944. god. 10/1952, 15. XII. 2443.
Draž izgubio bitku protiv II. dalmatinske proleterske brigade. 10/1952, 27. XII. 2454.
- TERZIĆ, Velimir — Borbeni put Osmog dalmatinskog korpusa. 11/1953, 13. IX. 2673.
- TITO, Josip Broz — Govor prilikom proslave dvogodišnjice osnivanja Prve dalmatinske udarne brigade 12. septembra 1944. 2/1944, 19. IX. Br. 64—65.
Govor prilikom promocije za doktora vojnih nauka. 34/1976, 27. XII. 9867. Str. 3—4.

- TOMŠIĆ, Janez — Borbe na šibensko-zadarskom otočju proljeće 1944. 20/1962, 8. IX. 5461.
- TOPIC, Jozo — Na juriš za oslobodenje Trsta. 10/1952, 22. XII. 2449.
- TRGO, Fabijan — II. Proleterska dalmatinska brigada na tlu Crne Gore. 10/1952, 1. X. 2407.
- Otok Vis u narodno-oslobodilačkom ratu. Bitka za jadransku obalu. 22/1964, 13—28. VII. 6031—6044.
- TRUTIN, Pero — Umjesto sa četnicima — susret s komorom. Druga dalmatinska brigada u Crnoj Gori. 11/1953, 7. I. 2461.
- UJDUROVIĆ, Miroslav — Oslobodenje Zadvarja. S međunarodnog znanstvenog skupa »Dalmacija 1943«. 31/1973, 17. XII. 8940.
- VELMIROVIĆ, Momo — Uloga proleterskih brigada u stvaranju naše armije. 5/1947, 19. XII. Br. 901.
- VISKIĆ, Bogdan — Borbeni put III. Dalmatinske udarne brigade. 10/1952, 23. X. 2399.
- VOJVODIĆ-ZEKO, D. — Dalmatinci na Begovu Hanu. 21/1963, 4. VII. 5712.
- ZOGOVIĆ, Radovan — Legenda o prvoj proleterskoj. 4/1946, 22. XII. 595.
- * — Dvije godine borbe i pregnuća XXVI. dalmatinske udarne divizije. Pobjedonosni put od Podgore do Celovca. 3/1945, 20. X. Br. 227.
- * — Izvještaj štaba grupe partizanskih odreda Dalmacije o 4-mjesečnoj borbi u Dalmaciji. 1/1943, 9. VII. Br. 13. Str. 4.
- * — Izvještaj štaba grupe partizanskih odreda Dalmacije o 4-mjesečnoj borbi u Dalmaciji. 1/1943, 9. VII. Br. 13. Str. 4.
- * — Na godišnjicu velikih pobjeda kod Livna osnovana je grupa dalmatinskih udarnih bataljona. 1/1943, 7. VIII. Br. 19. Str. 1.
- * — Narodno oslobodilačka vojska izvojevala veliku pobjedu. Potpuno slomljena peta neprijateljska ofenziva. 1/1943, 27. VI. Br. 6.
- * — Poslije potpunog sloma šeste neprijateljske ofanzive. 2/1944, 20. II. Br. Br. 41. Str. 10.
- * — Posvetimo sve svoje snage mobilizaciji i zaštiti naroda. 2/1944, 28. III. Br. 44.
- * — Povodom dvogodišnjice XII. dalmatinske udarne brigade XXVI. divizije 30. rujna 1945. god. 3/1945, 5. X. Br. 218.
- * — Proslava trogodišnjice I. dalmatinske proleterske brigade. 3/1945, 12. X. Br. 221.
- * — Preko Drine. Druga dalmatinska proleterska brigada prešla je preko nabujale Drine kod Broda — travnja 1943. godine. 13/1955, 30. VII. 3252.
- * — Slomljena neprijateljska ofenziva protiv Biakova i slobodnog makarskog primorja. 1/1943, 29. VI. Br. 7.
- * — Stvoren je korpus NOV u Dalmaciji. 1/1943, 16. X. Br. 32. Str. 1.
- * — Živio VIII korpus N. O. vojske, djelo ustanka u Dalmaciji, jamstvo naše slobodne sutrašnjice. (Proglaš) 14. X. 1943. g. Štab VIII. korpusa NOV Jugoslavije — Pokrajinski NO odbor Dalmacije. 1/1943, 16. X. Br. 32. str. 3.

VII) MORNARICA I AVIJACIJA

- AVRAMOVIĆ, Dušan — Na stranicama jedne monografije. U povodu 35. godišnjice ratne mornarice. 35/1977, 3. IX. Br. 10084.
- B. L. — P. Ć. »Kornat«. 2/1944, 6. VI. Br. 50.
- O velikim mornarima na malim brodovima. 2/1944, 13. VIII. Br. 58. Str. 4.
- BERCE, Sergej — 21. maj — dan jugoslavenskog ratnog vazduhoplovstva. 7/1949, 21. V. 1342.
- CVRLJE, Zdenko — Od partizanskih leuta do snažne mornarice. 34/1976, 3. VII. 9721.
- Monopoli — baza NOVJ. Ratni plavi putovi. 34/1976, 27. VII. 9741.
- CERNI, Josip — 10. rujna dan mornarice. 4/1946, 9. IX. Br. 504.
- DABOVIĆ, Andrija — Napad na jedrenjake. 11/1953, 5. IX. 2666.

- DANČEVIĆ, Luka — Prva zastava nove Jugoslavije. Uz 30-obljetnicu Ratne mornarice i pomorstva Jugoslavije. 30/1972, 15. III. 8401.
- DERVIC, Karmelo — Prvo partizansko potapanje brodova. 3/1945, 9. IX. Br. 207.
- DOROTKA, Milan — NOV na moru. Od sekcije za Ratnu mornaricu do Štaba mornarice NOVJ. 35/1977, 27. VIII. 10078.
- F. T. — Desant na Hvar u ožujku 1944. godine. 11/1953, 29. VIII. 2660.
- FERENCA, Ivo — Vremeplovom naše ratne mornarice. 30/1972, 30. VIII.—31. VIII, 1.—9. IX. Br. 8543—8551.
- FRANIĆEVIĆ Stipe, — Katastrofa nadomak cilja. Iz ratnog dnevnika partizanskog bolničkog broda »Marin II-«. 28/1970, 25. III. 7793.
- FRANKOVIĆ, Ratko — Formiranje prvog mornaričkog partizanskog odreda. 20/1962, 20—25. VIII. 5444—5449.
- GRGUREVIĆ, Dragutin — Dvadeset godina od formiranja osmog korpusa. 19. divizija — ponos sjeverne Dalmacije. Udarna snaga Dalmacije. Srce je branilo krš i more. 21/1963, 3—5. X. 5793—5794.
- GRUBELIĆ, Josip — Naša mornarička pješadija u borbi za oslobođenje Pulja. 4/1946, 8. IX. Br. 502.
- I. M. — Partizanski brodovi pod Biokovom. 11/1953, 7. IX. 2667.
- IKICA, Mladen — Historijska uloga Visa u stvaranju Jugoslavenske ratne mornarice. 4/1946, 24. VIII. Br. 487.
- ISAIC, V. — Trideset godina školstva jugoslavenske ratne mornarice. 32/1974, 3—6. IX. 9158—9161.
- ISAIC, Vladimir — Presudna odluka za razvoj Mornarice NOVJ. 35/1977, 11. IX. 10091.
- J. R. — Napori N. O. odbora naše mlade Mornarice na spašavanju naroda Dalmacije. 2/1944, 25. V. Br. 47. Str. 3.
- JANKOVIĆ, Mitar — Deveta godišnjica jugoslavenske ratne mornarice. 9/1951, 8. IX. 2052.
- JERKOVIĆ, Mate — Jedanaesta godišnjica naše ratne mornarice. 11/1953, 10. IX. 2670.
- JURETA, O. Precizni plotuni sa »Streljaka« i »Mirana«. Dokumenti o Trećem pomorskom obalnom sektoru. 31/1973, 13. IX. 8861.
- JURIĆ, Frano — Zarobljen je neprijateljski brod. (Decembar 1943. godine. Fo J. 6/1948, 10. IX. 1127.
- KALPIĆ, Anđelko — Dva dokumenta o borbi naših naroda na moru. 8/1950, 10. IX. 1746.
- »Sto se to događa u Podgori i na Visu?« 20/1962, 1. IX. 5455.
- Kako partizani vode rat na Jadranu. 30/1972, 13—20. VII. 8502—8508.
- KOVAČEVIĆ, Radovan — Streljčkov komandant. Odrednice iskustva partizanskog pomorca. 35/1977, 9. II. 9932.
- LEPES, Ante — N. B. II »Crvena Zvijezda« 6/1948, 12. II. Br. 946.
- Neuspjeli napad »živim torpedima« na splitsku luku. 10/1952, 1. V. 2251. Str. 5.
- MILJEVIĆ, Dušan i Milan Borojević — Jadransko vojište i mornarica NOVJ u vojno-političkoj strategiji NOR-a. (1—43). 35/1977, 16. VIII—3. V. Br. 10068—10110.
- NJEGOVAN, Bora — Jubilej ratne riječne flote. Prva mornarička četa ratne riječne flote formirana 15. IX. 1944 u Fruškoj gori 32/1974, 17. IX. 9170.
- ODRLJIN, Jakov — Iz prvih dana mornarice. 4/1946, 1. I. 279. Str. II.
- »Pionir« napada konvoj. 4/1946, 21. VIII. 484. Isto: 14. VIII. 1947. Br. 793
- PRIBILOVIĆ, Kažimir — Jugoslavenska mornarica u završnim operacijama za oslobođenje. 32/1974, 18—30. IV. i 1—2, 3, 5. V. 9349—9361.
- Patrolni čamac mornarice NOVJ PČ-3 »Skampo« — sada kočar »Lignja«. 34/1976, 17. IV. 9656.
28. rujna Dan veze i Služba veze u Mornarici NOVJ u toku NOR-a. 34/1976, 23—29—IX 9791—9797.

Osnivanje i djelovanje jedine Hidroplanske stanice tokom NOR-a. 35/1977, 9. VIII—12. VIII. Br. 10062—10065.
 Prvi mornarički odred. 35/1977, 10. IX. 10089.
 Četvrti pomorski obalni sektor i oslobodenje Splita. 35/1977, 22. X. 10128.
 RADMANOVIĆ, Mirko — »Nebojša« — prva podmornica. Iz povijesti jugoslavenske ratne mornarice. 33/1975, 26. VII. 9431.
 RUDELJIĆ, Branko — Od pomorskih akcija Biokovskog odreda do formiranja prvog mornaričkog odreda. 4/1946, 10. IX. Br. 504.
 RUSINIĆ, Mir — Slavi put N. B. 11 »Crvene Zvijezde«. 4/1946, 6. IX. 500.
 SMODLAKA, Ozren — Školovanje artiljeraca. Uz tridesetogodišnjicu školstva Jugoslavenske ratne mornarice. 32/1974, 11. IX. 9165.
 SuSLJIĆ, Branko — Nekoliko crtica o prvim brodovima naše obalske artiljerije na moru i kopnu u toku Narodnooslobodilačke borbe. 7/1949, 7. X. 1460.
 TOMŠIĆ, Janez — Kornati, kolijevka pomorskog ministva JRM. 10/1952, 12. VII. 2311.
 UJDUROVIĆ, Miroslav — Počeci jugoslavenske ratne mornarice. 28/1970, 4, 5, 7, 8. IX. 7932—7935.
 VRTAČNIK, Josip — IV. Pos. četvrti pomorski obalni sektor. 4/1946, 4. IX. Br. 498.
 VISKOVIĆ, Ante — N. B. »Kornat« i jedna njegova epizoda. 4/1946, 10. IX.
 VULIN, I. — Ugrožavanje okupatorskih pomorskih puteva u pašmanskome kanalu. 4/1946, 8. IX. Br. 500.
 ZUVIĆ, Marijan — Narodno-oslobodilačka borba i naša mornarica. 4/1946, 28. III. Br. 353.

VIII) OMLADINSKE ORGANIZACIJE U NOB-u

B. L. — Antifašistička omladina Dalmacije manifestirala je svoje jedinstvo na II. oblasnoj konferenciji. 2/1944, 28. X. Br. 73.
 GRUJIĆ, Marinko — 30 godina Saveza komunističke omladine Jugoslavije. 7/1949, 9. X. 1462.
 J. — Grudima na bajunete. 7/1962, 9. X. 1462.
 RIBAR, Ivan — SKOJ u surovoj školi rata. 7/1949, 8. X. 1461.
 STANIĆ, Josip — Povodom plenarnog sastanka oblasnog odbora USAOH-a. 3/1945, 15. IV. Br. 144.
 Od II. kongresa do II. oblasne konferencije antifašističke omladine Dalmacije. 2/1944, 7. X. Br. 68.
 SITIN, Tonči — Mladi u borbi za slobodu. 30. godišnjica Prve oblasne konferencije USAOH-a za Dalmaciju. 31/1973, 15. XII. 8939.
 ŠTRBAC, Dušan — Omladina Dalmacije pred II. oblasnom konferencijom USAOH-a. 2/1944, 9. IX. Br. 62.
 TRIPALO, Miko — Izvršavanjem novih zadataka spremamo se za I. kongres USAOH-a. 3/1945, 27. V. Br. 161.
 * — Iz života i razvitka Skojske organizacije u Dalmaciji za vrijeme Narodno-oslobodilačke borbe. 6/1948, 7. XII. 1202.
 * — Omladina Dalmacije na svojoj oblasnoj konferenciji. 1/1943, 25. XII. Br. 39. Str. 2.
 * — Omladinski kongres završio rad. 2/1944, 25. V. Br. 47. Str. 5.
 * — Prvi miting omladine omiškog kotara. 1/1943, 21. VI. Br. 3. Str. 6.
 * — Sastanak plenuma Centralnog odbora USAOH-a od 5 do 8. IX. u Beogradu. 3/1945, 16. IX. Br. 210.
 * — Skojevci Splita kroz ilegalnu borbu i narodnu revoluciju. 7/1949, 9. X. 1462.
 * — Zaključci plenuma USAOH-a Glavni današnji zadatak — izbori. 3/1945, 21. IX. Br. 212.
 * — II. kongres Antifašističke omladine Jugoslavije. 2/1944, 28. III. Br. 44.
 * — III. oblasna konferencija Narodne omladine Hrvatske za Dalmaciju. 5/1947, 12. II. Br. 637.

- * — IV. konferencija Narodne omladine oblasti Dalmacije. 6/1948, 2—4. III Br. 963—965.
- * — V. oblasna konferencija Narodne omladine Hrvatske za Dalmaciju. 7/1949 20, 22. III. Br. 1290—1291.
- * — VI. oblasna konferencija NOH-a za Dalmaciju. 8/1950, 16. V. 1646.
- * — SKOJ — dosljedni borac za stvaranje našeg novog socijalističkog fiskulturnog pokreta. 7/1949, 9. X. Br. 1462.

IX) LIKOVI IZ NOB-a

- A. S. — Prekaljeni borac revolucije. U povodu smrti general-pukovnika Ante Banine. 35/1977, 16. IV. Br. 9965.
- ANICIC, Frano — Vjerni sin partije i naroda. Zapis o narodnom heroju Jozi Lozovini-Mosoru. 10/1952, 3. VII. 2303.
- Partizanka Vera. Herojski podvig jedne Solinke. 1/1953, 7. III. 2512.
- BALEN, Sime — Staniša Opsenica. 4/1946, 28. IV. Br. 379.
- BARISIC, Pavle — Povodom četvrte godišnjice strijeljanja narodnog heroja Rade Končara. 4/1946, 22. V. Br. 396.
- BAUTOVIC, Ante — Herojski lik Balda Mekišića prvog komesara Pelješkog partizanskog odreda. 10/1952, 13. XII. 2442.
- Sjećanje na Miču Marinovića. Sekretar Skoja pao izdajom. 35/1977, 12. III. 9935.
- BEZIC, Ante — Pred tri godine strijeljan Ante Vidan, organizator narodnog ustanka na Solti. 3/1945, 28. XI. Br. 255.
- BOŽIC, Marinko — Neugašena svjetla — Bordano. 36/1978, 1. VII. 10339.
- BURATOVIĆ, A. — Ivan Lučić-Lavčević. (Odlomci iz biografije). 17/1959, 19, 21, 22, 23. XII. 4612—415.
- CRNOGORAC, Drago — Posljednja bitka Ante Jonića. (Zapisi iz rata). 31/1973, 26 i 27. VII. 8820.
- CVRLJE, Tiho — Sava Ležaić. 4/1946, 1. I. Br. 279. Str. VIII.
- ČOVIĆ, Zvonko — Dva puta na smrt osuđivan. (Sjećanja o Anti Barbiru). 33/1975, 16. X. 9501.
- D. G. — Kajo Parać. 33/1975, 3. X. 9490.
- DRASKOVIĆ, Vuk — Anka Berus. Četiri života. 33/1975, 15. IV. 9347.
- DUŽEVIC, S. — Povodom 4-godišnjice mučeničke smrti narodnog heroja I. Lučić-Lavčevića. 4/1946, 22. XII. Br. 595.
- ĐUJIC, Ilija i Mile Medić — Ucjena. Legende o junaštvu. (Ulomak iz neobjavljenije knjige o narodnim herojima kninske krajine). 34/1976, 27. VII. 9741.
- FLESCH, Ivica — Tragom požutjele fotografije. Nikola sa Zelengore. (O Nikoli Roguljiću.) 34/1976, 22. XII. 8867.
- FRANCEVIĆ-PLOCAR, Jure — Narodni heroj Ivan Lavčević-Lučić. Prigodom dvogodišnjice mučeničke smrti. 2/1944, 21. XII. Br. 96. Str. 1.
- GARBER, Roman — Palmira. (O Palmirini Piplović). 12/1954, 26. X. Br. 3019.
- ILIC, N. — Dvogodišnjica smrti Ivana Ribara Lole. 3/1945, 27. XI. Br. 254.
- J. R. — U spomen pop Jovi Miodragoviću. Povodom godišnjice njegove smrti. 2/1944, 8. VII. Br. 54.
- J. S. D. — Oproštaj s revolucionarom. Sahranjen Mate Bilobrk. 34/1976, 12. III. 9625.
- Kazivanje o legendi. (O Mladenu Grakaliću.) 34/1976, 3. VII. 9721.
- Najdraži ratni dan. (O Jozi Stipici.) 34/1976, 3. VII. 9721.
- JAJCANIN, Miro — Tko će sa mnom neka pristupi. Narodni heroj Srećko Reić Petica. (Intervju.) 32/1974, 12. I. 8961.
- JAVORCIC, Ivo — Poginuli narodni heroji Dalmacije. Božidar Adžija, Božo Bilic Marijan, Tadija Anušić, Ivan Mordin Crni. Sa slikama. 33/1975, 8. III. 9314. Str. 7.

- Poginuli narodni heroji iz Dalmacije. Vladimir Zivko Peran, Lovre Renko Sperac, Drago Marković, Stevo Opačić. Sa si. 33/1975, 15. III. 9320.
- Poginuli narodni heroji iz Dalmacije. Vlado Bagat, Ante Bilobrk, Ljubo Dumičić, Stanko Mareović. 33/1975, 22. III. 9326.
- Poginuli narodni heroji iz Dalmacije. Slobodan Macura, Nenad Parenta, Branko Perišić, Krešo Rakić. Sa si. 33/1975, 29. III. 9332.
- Poginuli narodni heroji iz Dalmacije. Ivo Marinković, Ante Savin, Đermans Senjanović, Velimir Škorpik. Sa si. 33/1975, 5. IV. 9338.
- Poginuli narodni heroji iz Dalmacije. Jovan Marinković, Ante Jonić, Miro Vrišić, Gojko Ujurović. Sa si. 33/1975, 12. IV. 9344.
- Poginuli narodni heroji iz Dalmacije. Mate Golem, Vinko Paić, Marko Milanović, Boško Zunić. Sa si. 33/1975, 19. IV. 9350.
- Poginuli narodni heroji iz Dalmacije. Ilica Marušić, Antun Vučićić, Đuro Dapić, Branko Vladušić. Sa si. 33/1975, 26. IV. 9356.
- Poginuli narodni heroji iz Dalmacije. Poruka ispod vješala. Stjepan Filipović. 30. godišnjica oslobođenja Jugoslavije i pobjede nad fašizmom. 33/1975, 30. IV. i 1, 2. V. Br. 9359.
- Siljo i Lala. Sjećanje na heroje. (O Pavlu Papu i Mirku Kovačeviću.) 34/1976, 14. VIII. 9757.
- JELIČIĆ, Zivko — Jere je ostao nepomičan. (O Jeri Ivančiću.) 4/1946, 1. I. Br. 279. Str. IV.
- JELOV AC, Dušan — Ubili su ga talijanski okupatori. Zapis o narodnom heroju Ivanu Lučiću-Lavčeviću. 10/1952, 2. IV. 2226.
- JURETA, O. — Herojski pogibe Rade. Trideset i četiri godine od strijeljanja sekretara KPH Rade Končara i dvadeset i pet splitskih rodoljuba. 34/1976, 21. V. 9684.
- K- k, J. — Kako su fašističke zvijeri umorile narodnoga heroja Ivana Lavčevića-Lučića. 2/1944, 21. XII. Br. 96. Str. 6.
- Pred tri godine je fašistička policija umorila prvoborca Jerka Ivančića. 3/1945, 28. I. Br. 112.
- KAŠTELAN, Jure — Narodni heroj Ante Jonić. 4/1946, 1. I. Br. 279. i: 9/1951, 26. VII. 2015.
- KESIĆ, Ante — Profesor historije zauvijek. Uz 20-godišnjicu narodnog ustanaka. (O prof. Ivi Marinkoviću.) 19/1961, 31. I i 1, 2. II. 4963—4965.
- KLJAKOVIĆ, Josip — Prva žena diverzant na oliali. (O Luciji Rajević.) 30/1972, 25. VII. 8512.
- KOVAČEVIĆ, Radovan — Rasinski bojovnik. O Splitskinu Branku Perišiću Badži koji je postao partizanski junak Kruševačkog kraja. 33/1975, 28, 29. XI. 9538.
- KRNIC, Mladen — Smrt iz «dišpeta». Pred otkrivanje biste Veljku Neškoviću. 35/1977, 3. VI. 10005.
- KRSTICEVIĆ, Ante — Proslavljeni neretljanski komandant (O Stanku Marević-Prpiću). 24/1966, 4. VII. 6641.
- KULENOVIĆ, Skender — Iz uspomene na Hasana Kikića. 4/1946, 14. IV. 368.
- KULJIS, Ivan — Smrt Topa. Vis. (O Nikoli Marinkoviću-Topu). 32/1974, 7. VIII. 9135.
- L. B. — Ivo Vodopija-Srećko. 2/1944, 26. VIII. Br. 60.
- L. K. — Prijenos posmrtnih ostataka sedmorice prvoboraca u Makarskoj. Biografija palih prvoboraca. 5/1947, 15. V. 715.
- MARINKOVIĆ, Ivo — Sahrana posmrtnih ostataka omladinaca Nikice Stambuka bivšeg daka Srednje tehničke škole. 4/1946, 15. VI. Br. 418.
- MARINKOVIĆ, Nikica — Komandos Nina. Uz dan žena N. N. (O Nini Gospodnetić, diverzantu.) 34/1976, 4. III. 9618.
- Kurir Jovica iz Dugopolja. Tragom ratne fotografije. 34/1976, 3. VII. 9721.
- MARKOVIĆ, Vladimir — Dva heroja prve dalmatinske proleterske brigade. 10/1952, 12. XI. 2416.

MUSULIN, Nedjeljko — Istinski čovjek. Zapis o heroju (O Marku Milanoviću). 31/1973, 25. X. 8897.
 Nećemo državu generala nego radnika i seljaka. Stipe Romac Basko. Razgovarao N. Musulin. 32/1974, 27. VII. 9126.
 Jedan sat borbe. Razgovor sa Stipom Vukovićem jednim od oslobodilaca Sinja. 32/1974, 23. X. 9201.

O.J. — Likovi iz revolucije. Nezavršeni sastanak šibenskih skojevaca. 35/1977, 13. IV. 9962.

OBRADOVIĆ, Branko — Posljednje viđenje s Tadijom. Likovi Revolucije. 30/1972, 27. VII. 8514.

P. B. — Prije 7 godina u Šibeniku je strijeljan narodni heroj Rade Končar. 7/1949, 24. V. 1344.

PERIC, Marinko — Nikad nije poslan na bunariće. Uz 33-godišnjicu strijeljanja narodnog heroja Tadije Anušića. 34/1976, 24. I. 9584.

PETRIČEVIĆ, Jozo — Kazivanje revolucionara. Mi imamo dovoljno svježe krvi. (O Vicku Krstuloviću). 32/1974, 14. V. 9063.
 Sjećanje na Ivu Lolu Ribara. 35/1977, 10—19. V. Br. 9984—9992.

PETRIČEVIĆ, Ivo — Ivo Marinković. Poginuli heroji Dalmacije. 17/1959, 3. III. 4361.

PRIBILOVIĆ, K. — Heroj mornarice (Vlado Bagat). 32/1974, 1. VI. 9079.

ROZIĆ, Ciro — Jozo Lozovina-Mosor. 4/1946, 24. V. Br. 398.

RAFANELI, Ivan-Stari — Dva svijetla revolucionarna lika. Josip Jurčević i Vid Mihaljević. 18/1960, 31. III. i 1. 2. IV. Br. 4385—4387.

SIKIRICA, Marijan — Sjećanje na profesoricu Danicu Cabo. 32/1974, 30. X. 9207.

SMOJE, Miljenko — Komesar Boško. M. S. (O Bošku Jokiću). 11/1953, 2. IX. 2663.

SEGVIC, Petar — Svjetloj uspomeni narodnog heroja Ivana Lučića-Lavčevića. 4/1946, 1. I. 279. Str. 1.

SILOVIĆ SLADE, Mirko — Heroj Mosor i njegovi Segečani M. S. S. 12/1954, 14. VIII. 2957.

TRGO, Fabijan — Umro Ante Banina. 35/1977, 16. IV. 9965.
 9984—9992.

UGRINA, Josip — Poginuli heroji Dalmacije. Vidio i primio na znanje. Dermano Senjanović. 17/1959, 27. II. 4358.
 Poginuli heroji Dalmacije. Ivan Mordin Crni. 17/1959, 28. II. 4359.
 Ante Marasović-Mirko. Tragičan skok iz aviona. 18/1960, 27. VII. 4801.
 U povodu 25. godišnjice strijeljanja Rade Končara. 25/1967, 19, 20, 22. V. Br. 6910—2912.
 Simbol čovječnosti i hrabrosti. U povodu 25. godišnjice smrti I. L. Lavčevića. 25/1967, 23. XII. 7097.
 Likovi revolucije. Krvava košulja bičevanoga. 29/1971, 5, 6. VII. 8187—8188.
 Likovi revolucije. Krvava košulja bičevanoga. 29/1971, 5, 6. VII. 8187—8188.
 Likovi revolucije. 1. Sin borbenog Varoša. (O Jerku Ivančiću). 29/1971, 27. VII. 8206.
 Likovi revolucije. 2. Pisaćim strojem na krvnika. 29/1971, 28. VII. 8207
 Likovi revolucije. 3. Jerko nije progovorio. 29/1971, 29. VII. 8208.
 8209.

URANIJA, Valentin — Tri omladinca. 4/1946, 29. III. Br. 354.

VLAHOV, Miho — Heroji Subićevca i Kamerlenga. U povodu 20-godišnjice strijeljanja splitskih i šibenskih rodoljuba. 19/1961, 13. X. 5181.

VUCETIĆ, Sime — Slava Ivanu Lozici. 4/1946, 1. I. Br. 279.
 * — Benko Matulić. In memoriam. 34/1976, 5. I. 9567.
 * — Božidar Adžija. O četvrtoj godišnjici njegove mučeničke smrti. 3/1945, 8. VII. Br. 179.

- * — Drug Ivan Mordin Crni. 2/1944, 3. VI. Br. 48.
- * — Drug Tito na ratnim raskršćima. 34/1976, 21—30. XII. 9866—9874.
- * — Godišnjica smrti kipara Ivana Lozice. 8/1950, 1. IV. 1609.
- * — Komandant, čovjek, drug. U povodu smrti admirala Ive Purišića. (Izjava pojedinih ličnosti). 34/1976, 25. IX. 9793.
- * — Lovre Amižić-Biser. 28/1970, 1. IX. 7929.
- * — Narodni heroj Ante Jonić. 7/1949, 9. X. Br. 1462.
- * — Niko Babarović. 18/1960, 11. I. 4631.
- * — Rade Končar. »Niti bi vam dao pomilovanje niti ga od vas tražim«. 9/1951, 25. VII. 2014.
- * — Sjećanje na narodnog heroja Jozu Lozovinu Mosora. 33/1975, 20. V. 9374.
- * — Slava drugu Vjeku Širiniću, članu Oblasnog Narodnog Odbora Dalmacije. 3/1945, 25. X. Br. 231.
- * — Stevan Opačić. 17/1959, 2. III. 4360.
- * — Tri narodna heroja dala je borbena i ustanička Dalmacija. (I. L. Lavčević, A. Jonić, VI. Bagat). 7/1949, 27. VII. Br. 1399.
- * — Umro admiral Ivo Purišić. 34/1976, 25. IX. 9793.
- * — Ante Jerkin. 36/1978, 2. X. 10418.
- * — Nikola Stipica. 35/1977, 19. XII. 10175.
- * — U povodu smrti Pavla Krče. Evo, došao zeman... 35/1977, 18. V. 9991.
- * — Umro borac Nikola Aračić. 36/1977, 8. VII. 10345.
- * — Umro Vice Buljan. 36/1978, 17. XI. 10458.

X) USPOMENE O NARODNOOSLOBODILACKOJ BORBI

- ALEKSIC, F. — Prvi susret s Titom ... 7/1949, 25. V. Br. 1345.
- AMIZIC, Nikola — U vatrenom obruču. Dalmatinci na Sutjesci. 16/1958, 21. VI. 4147.
- ANTIĆ, Gavriilo — Sinjske žrtve bile su osvećene. (Iz sjećanja puk. JRM Ljuba Trate). 7/1949, 27. VII. 1399.
- ARAS, Vinko — Stradanje na Ljubinoj poljani. 37/1979, 5. I. Br. 10496.
- BAKARIĆ, Vladimir — Sjećanja na II zasjedanje AVNOJ-a. 36/1978, 27. XI. 10463.
- BANIŠA, Ante — Od Like do Osmog korpusa. 11/1953, 13. IX. 2673. Str. 5.
- BARIČIĆ, Hrvoje — Stopama mosečkih partizana. 16/1958, 13. V. 4113.
- BEGOVIĆ, Stjepan — O »Velikom« i »Malom Marku«. 2/1944, 10. II. Br. 944.
- BOKO, Ivo — Partizanska »leva« pred nosom fašista. Po pričanju dra Petra Vitezića. 19/1961, 4. VII. 5093.
- »Vratite se u Dalmaciju«. Splitski likovni umjetnici u NOB. 19/1961, 4. VII. 5093.
- BULJIĆ, Petar — Osta Stevka bez ruže. 33/1975, 4 i 5 VII. 9413.
- BULJAN, Vice — Nije bilo uzalud. Sjećanje na zasjedanje AVNOJ-a u Jajcu. 33/1975, 28 i 29. XI. 9538.
- CRNOGORAC, Drago — Sjećanje na ratne pothvate. Bitka za Jajce. 32/1974, 4. VII. 9107.
- U susret Danu ustanka naroda Hrvatske. Privremeni rastanak. — Humke bez imena. 32/1974, 9, 10. VII. 9110, 9111.
- ČELAN, Joško — Drame iz tamnog vilajeta. U povodu 35. godišnjice strijeljanja u Šibeniku R. Končara i drugova. 35/1977, 21. V. 9994.
- CELAR, J. — Spomenik u razorenom selu. Sjećanja o selu Razori. 37/1979, 18. IV. 10585.
- ČOLAKOVIĆ, Rodoljub — U zimskoj noći. Januar 1943. (Iz zapisaka). 2/1944, 23. IX. Br. 66.
- Brainački grobovi. (Iz zapisaka). 2/1944, 4. XI. Br. 75.
- Na Goraždanskom mostu. (Iz zapisaka). 2/1944, 13. XI. Br. 79.
- Srce moga naroda. (Iz zapisaka). 2/1944, 29. XI. Br. 86.
- Prvi doživljaj mora. (Odlomak iz knjige: Kazivanja o jednom pokoljenju). 23/1965, 1, 2, 3. I. 6177. Str. 6.

- CULIĆ, Hrvoje — Uspomene se nikad zaboraviti ne mogu. 13/1955, 10. VIII. 3261.
- ČELAR, J. — Nezaboravna sjećanja. 31/1973, 2. XI. 8904.
- ČOVIĆ, Zvonko — Matinih sedam rana. Ratna sjećanja. 33/1975, 19. XI. 9530.
- D. G. — Sjećanje na prvog partizanskog avijatičara. 7/1949, 21. V. 1342.
- DISOPRA, Nikola — Nikad niko nije kriv. Jedno umjetničko svjedočanstvo o Italiji kakva je nekad bila. 13/1955, 22. 23. IX. 3298, 3299.
- DUKIĆ, Branko — Tito na Sutjesci. 16/1958, 24. V. 4123.
- EGIĆ, Obrad — Bitka za Drinu. Tragom prvih dalmatinskih brigada. 25/1967, 6. X. 7032.
- FERENCA, Ivo — »Živi torpedi« u splitskoj luci. Sjećanja na događaj koji je prije 20-godina uzbudio Split. 23/1965, 10, 11, 12. II. 6210—6212.
- FRANČESKI, Joško — Nošeni jednom mišlju. Sjećanje Andrije Božanića, jednog od učesnika Drugog zasjedanja AVNOJ-a, na trenutke marša do Jajca. 26/1968, 28—30. XI. 7386. Str. 3.
- Katastrofa nadomak cilja. Iz ratnog dnevnika partizanskog bolničkog broda »Marin II«. 28/1970, 25. III. 7793.
- GANČEVIĆ, Anđelko — Točno znam dan... Sjećanja na »Viške dane«. (Priredio Ranko Vilić). 32/1974, 23. VIII. 9149.
- GARBER, Roman — Slavni dani Devete divizije. Narodni heroj Mate Ujević priča. R. G. 11/1953, 8. IX. 2668.
- GIZDIĆ, Drago — Sjećanje na formiranje prvog solinskog partizanskog odreda. 11/1953, 26. VII. 2632.
- Septembarski dani 1943. Sjećanje na dane talijanske kapitulacije. 13/1955, 15. 16. 17. 3265—3267.
- Nije bilo dilema. Sjećanje na »Viške dane«. (Pribilježio D. Mažibrada). 32/1974, 24. VIII. 9150.
- j. S. D. — Sjećanja Josipa Grubelića. Svi smo bili prvi. 36/1978, 14. XI. 10455.
- JAKSIĆ, Mate — Primjer na pjesku. Sjećanja na ratne dane. Pribilježio Mano Alković 32/1974, 20. VIII. 9146.
- JANOVIĆ-BONACCI, Ružica — Od bolnice — škola. Ratna sjećanja. 33/1975, 12. IV. 9344.
- JAVORČIĆ, Ivo — Ostadoše samo pletenice. Sjećanje na Palminu Piplović (Mila Podrug). 33/1975, 10. X. 9496.
- JOB, Cvijeta — Sjećanje na heroje. (Ulomak). 19/1961, 27. VII. 5113.
- JURETA, Omer — Najduži dan herojskog Drvara. Susreti i sjećanja. 34/1976, 25. V. 9687.
- JURJEVIĆ BAJA, Ante — Vis, osvjet slobode. Sjećanja na »viške dane«. 32/1974, 3, 4. IX. 9158, 9159.
- KADLIJA, Niko — Drug Vicko priča... 11/1953, 26, 30. VII. 2632, 2634.
- KAPIĆ, Ivan — Prvi ispit hrabrosti. Sjećanje na borbu kod »Pećine« u Jesećnicama. 32/1974, 19. II. 8993.
- KISIĆ, Antun — Pred dvije godine. Iz dnevnika jednog Splitsanina, -ić-. 4/1946, 27. X. Br. 544.
- KLEUT, Petar — Lički partizani u Dalmaciji. Što priča general-major Petar Kleut. (Priredio Milko Reba). 13/1955, 15. V. 3187.
- KOKIĆ, Rafo — Heroj s Mosora. 19/1961, 27. IV. 5037.
- KOVACEVIĆ, Andro — Sjećanja na Sutjesku. 14/1956, 13. VIII. 3570.
- KRONJA-ČENČO, Ante — Sjećanje na druga Marjana (o Boži Biliću-Marjanu). 15/1957, 3. XII. 3979.
- KRSTULOVIĆ, Lucija — Nezaboravni drugovi. 19/1961, 27. VII. 5113.
- KRSTULOVIĆ, Vicko — Susret sa drugom Titom. 10/1952, 24. V. 2269.
- Sjećanja na Devetu dalmatinsku diviziju i njene dijelove koji su učestvovali u bitki na Sutjesci. 18/1960, 27, 28. I. 4645, 4646.
- KULUŠIĆ, J. — Tragom prvih dalmatinskih brigada. 25/1967, 2. 3. X. 7028—7029.
- Dvadeset petogodišnjica bitke na Sutjesci. 26/1968, 2, 3. VII. 7257—7258.

- KURIR, Filip — Neosvojiva tvrđava. Sjećanje na »više danec«. (Priredio M. Krnić). 32/1974, 5. IX. 5160.
- KVESIC, Sibe — S kolonom preko Moseća. 16/1958, 13. V. 4113.
- Sjećanja na dva oslobođenja. Razgovor s Vickom Krstulovićem. 22/1964, 26. X. 6121.
- »Naš izvještaj«, preteča »Slobodne Dalmacije«. Iz ruke u ruku sat prije »copriđuoga«. 31/1973, 16. VI. 8786.
- LORGER, Srećko — Sjećanja Silvija Bombardellija. Drugovi muzičari. 36/1978, 2. XI. 10445.
- Sjećanje Stevke Bezbradice-Korač. Drugarice prišij dugme. 36/1978, 11. XI. 10453.
- Sjećanje Marina Matijaša. Prozor mora pasti. 36/1978, 27. X. 1040.
- Sjećanje Ante Roje. Diži nosila! 36/1978, 31. X. 10443.
- Sjećanje Milana Zulima. Bila je to »Grom-desetina«. 36/1978, 8. XI. 10450.
- MARKOVIĆ INDO, Vladimir — Za slobodom, 14/1956, 18. IX. — 23. X. 3601—3631.
- Povratak. Zapisi iz oslobodilačkog rata. 14/1956, 14. VIII. 3571. Str. 3—4.
- Za slobodom. 14/1956, 14. VIII. 3571. Str. 3—4.
- Za slobodom. 14/1956, 18. IX. — 23. X. 3601—3631.
- Večer se približavala. 32/1974, 9. IX. 9215.
- MARINKOVIĆ, Nikica — Zaseda kod Vabje. Sjećanja. 30/1972, 4. VII. 8494.
- Slavan ratni put dalmatinskih proletera. U Uništima otvoren spomen-dom. 33/1975, 7. VII. 941.
- MAROVIC RANKA, Neda — Kad djevojke krenu u rat... Sjećanje na »više danec«. (Priredio Mladen Krnić. 32/1974, 4. IX. 9159.
- MATKOVIĆ, M. — Posljednji juriš. Dvadeset petogodišnjica bitke na Sutjesci. 26/1968, 1. VII. 7256.
- MAZIBRADA, D. — Titovka s petokrakom starješini brigade. Sjećanja Filipa Racetina, jednog od organizatora formiranja prvih omladinskih radnih brigada kotara Trogir prije 30 godina. 31/1973, 27. X. 8899.
- MIRKOVIĆ, Vojko — Oni nisu samo poučavali. 19/1961, 4. VII. 5093.
- MLIVONČIĆ, Ivica — Ljudi revolucije. Razgovor s Anđelkom Radečić-Jovanović, autorom knjige »Radanje slobode«. 35/1877, 2. VII. 10030.
- MRDULJAŠ, Veljko — Elektrifikacija otoka. Sjećanje na »više danec«. (Priredio Z. Erceg). 32/1974, 6. IX. 9161.
- NINČIĆ, Rade — Susret na Dinari. Sjećanje na prvi susret proletera i dalmatinskih partizana u kolovozu 1942. 22/1964, 27. VII. 6043.
- NJEGOVAN, Bora — Prvi raport vrhovnom komandantu. Sjećanje kontra-admirala Tihe Vilovića na ratu 1944. godinu. 35/1977, 11. IX. 10091.
- OBRADOVIĆ, Branko — Susreti s drugom Vickom Krstulovićem. 10/1952, 25. IX. 2375.
- OGRIZOVIĆ, Slava — Komesar Nenad. Zabilješke iz originalnih dokumenata i prema sjećanju prof. J. Ravlića, oca komesara Nenada. 13/1955, 1. VIII. 3253.
- OSTOJA, Mirko — Grb u kamenu. 32/1974, 31. VIII. 9156.
- OZEGOVIĆ, Branko — Uvijek u pokretu. Iz sjećanja dra Ivana Tomasea Vanje... 19/1961, 4. VII. 5093.
- PAVELA, Ranko — Uspomena na pale junake. Povodom osmogodišnjice strijeljanja dvanaestorice splitskih komunista u Trogiru. 7/1949, 14. IX. 1466.
- PAVIĆ, Petar — Iz udolja Ruduše dopirala je pjesma. Povodom otkrivanja spomenika strijeljanim prvorcima Prvog splitskog odreda. 20/1962, 24. X. 5500.
- PETICA, Srećko — Prozorska epizoda Prve dalmatinske. Uz Dan ustanka naroda Hrvatske. 25/1967, 27. VII. 6971.
- PUPAČIĆ, Z. — Ništa nam nisu mogli... Sjećanje Dese Kukoč na 8. mart u kazamatima Italije 1943. godine. 37/1979, 8. III. 10550.

RAKIĆ, S. — Početak narodnog ustanka na biokovsko-neretvanskom području. 19/1961, 4. VII. 5093.
 RAVLIĆ, Jakša — Komesar Nenad. Zabilježbe iz originalnih dokumenata i prema sjećanju prof. Jakše Ravlića, oca komesara Nenada. 13/1955, 1. VIII. 3253. (Vidi S. Ogrizović).
 REBA, Milko — Lički partizani u Dalmaciju što priča general-major Kleut. 13/1955, 15. V. 3187.
 REIC, Lovre — Naređenje je izvršeno. Šestog lipnja nad Barama. 21/1963, 4. VII. 5712.
     Ponosni na Neretvu. Sjećanje 37/1979, 10. III. 10553.
 ROMAC, Paško — U prvu dalmatinsku. Iz dnevnika Paška Romca — »Barbe«. 9/1951, 30. VI, 2, 3. VII. 1993—1995.
 ROZIC ELEKTRO, Josip — Ni umirući na kolcu nije odala drugove. Uz 20. godišnjicu AFZ-a. 21/1963, 5. III. 5610.
 S. — Uspomena na heroja. Povodom 10-godišnjice smrti narodnog heroja Ivana Mordina-Crnog. 12/1954, 5. II. 2796.
 S. K. — Susret ratnika. Uz 25-godišnjicu II oblasne konferencije USAOH-a za Dalmaciju. 27/1969, 18. II. 7712.
 SALECIĆ, Jakov — Proživio sam pakao. Auschwitz — Osvincim — Birkenau — Brzezinka. 18/1960, 19. 20. VII. 4794—4795.
 SEKVI, Eros — Ja, vaš drug Talijan. 11/1953, 1—2. I. 2458. Str. 8.
 SIKIRICA, Nikola — Kakove su nam upute davali. 2/1944, 31. XII. Br. 100. Str. 3.
 SLADE SILOVIĆ, Mirko — Sjećanje na oslobođenje Trogira. S. Š. M. 10/1952, 30. X. 2405.
 SMODLAKA, Josip — Drug Tito — kako sam ga ja vidio. 1/1943, 18. XII. Br. 38. Isto: 3/1945, 24. V. Br. 160.
     Iz partizanskog dnevnika. 19/1961, 29, 30. XI. i 1. XII. Br. 5221. Str. 7—8.
 SPLIVALO-STANKOVIĆ, LJUBICA — Tito i Nazor na priredbama mladih. Sjećanje na »viške dane«. (Priredio Mladen Krnić). 32/1974, 2. IX. 9157.
 SRZIC-GABRO, Vice — Oružje je oduzeto. Pred 20 godina na današnji dan u Makarskoj. 19/1961, 10. IV. 5022.
 SRZIC, Zane — Radionice u konobama. Sjećanje na »viške dane«. 32/1974, 27. VIII. 9153.
 SISEVIĆ, IVO — Dolazak prvog parobroda u oslobođeni Split. 22/1964, 26. X. 6121.
 SOŠIĆ, Davor — Poslije podne prve Narodne vlade. 30 godina od formiranja prve narodne vlade u Hrvatskoj. 33/1975, 14. IV. 9346.
 SPERAC, Ive — Rad i drugarstvo. Sjećanja na »Viške dane«. (Priredio Mladen Krnić). 32/1974, 21. VIII. 9147.
 TITO, Josip Broz — »Bila je to borba na život i smrt«. Sjećanje druga Tita na drvarsku bitku. 32/1974, 1. VI. 9079.
 TOLIC, Milan — Oaza spasa. Sjećanje na »viške dane«. 32/1974, 28. VIII. 9153.
 TOMASEO, Ivan — Uvijek u pokretu. Iz sjećanja dra Ivana Tomasea Vanje. (Priredio Branko Ožegović). 19/1961, 4. VII. 5093.
 TOMIĆ, B. — Busola i timun. Prva ratna akcija »Bakra«, broda heroja NOB-a i njegova zapovjednika kap. Ante Matešića. 32/1974, 10. IX. 9164.
 TRUTA, Ljubo — Sinjske žrtve bile su osvećene. (Iz sjećanja puk. JRM Ljuba Trute — prir. Gavriilo Antić). 7/1949, 27. VII. 1399.
     Sjećanje na dane oslobodilačkog marša Devete divizije kroz Istru. 15/1957, 13. IX. 2673. Str. 6.
 VILOVIĆ, Tiho — Na komandnom mostu partizanskog broda. 22/1964, 9—15. IX. 6081—6086.
 VITEZICA, Ivo — Partizanska »leva« pred nosom fašista. Po pričanju dra Petra Vitezice — (prir. Ivo Boko). 19/1961, 4. VII. 5093.

- VUCKOVIĆ, Ljubo — Jablanica ponovo oslobođena. Prijelaz preko Neretve. Tragom prvih dalmatinskih brigada. 25/1967, 4, 5. X. 7030—7031.
 ZUANIĆ, Tomislav — Susret s nećakom. Sjećanje na »viške dane«. 32/1974, 11. IX. 9165.
 ŽAGIĆ, Blažo — 22. decembar 1941. u sjećanju stanovnika Rudog. 7/1949, 22. XII. 1523.
 ZANKO, Vanja — Tri spomenice. Uz 20. godišnjicu AFŽ-a. 21/1963, 13. II. 5593.
 * — Neustrašiv i izuzetan. Fragmenti iz sjećanja. Sjećanja Titovih suboraca u razgovoru s »Vjesnikom« novinarom D. Stuparićem. 34/1976, 25. V. 9687.

XI) KULTURA U NOB-u. STAMPA

- B. R. — Počeci partizanske štampe na Biokovu. 3/1945, 14. VIII. Br. 195.
 BRZIĆ, Ratko — Osvrt na našu vojnu štampu. 3/1945, 4. III. Br. 126.
 ERCEG, Zoran — Zapisi i susreti. Sa stranica ratnih brojeva »Slobodne Dalmacije«. 35/1977, 25. V. Br. 9997.
 FISKOVIĆ, Cvito — Umjetnici, književnici i javni radnici čitave Dalmacije izrazili su na svojoj prvoj konferenciji privrženost oslobodilačkoj borbi i nacionalnom komitetu. 2/1944, 6. I. Br. 40. Str. 1—2.
 FRANČEVIĆ, Marin — Iz zapisaka člatskih. 2/1944, 12. XII. Br. 92.
 I. G. — Kako smo štampali prvi broj »Slobodne Dalmacije«. 3/1945, 14. I. 106.
 I. L. — Usprkos teroru okupatora u Dalmaciji se širi prosvjeta. 2/1944, 17. VI. Br. 51.
 J. Č. — Jubilej šibenske partizanske kazališne grupe. 32/1974, 30. X. 9207.
 J. S. — Ilegalna izložba. 31/1973, 11. IV. 8731.
 JELIČIĆ, Živko — Hvarska konferencija. 19/1961, 1, 2, 3. V. 5040.
 JOB, Cvijeta — Bijelo se kamen. Sjećanja na »Mosorske dane«. 36/1978, 17. VI. 10326.
 KORTSEK, J. — »Slobodna Dalmacija« rodila se u borbi. 5/1947, 17. I. 615.
 KOVAČEVIĆ, Radovan — Pomorske bitke partizanske. Topovi tunolovaca. 35/1977, 25. V. 9997.
 KVESIĆ, Šibe — »Naš izvještaj« preteča »Slobodne Dalmacije«. (Odlomak cjeline iz »Mogućnosti« 1961, br. 8.) 21/1963, 15. VI. 5696.
 »Naš izvještaj«, preteča »Slobodne Dalmacije«. Iz ruke u ruku sat prije »copriđuoga«. 31/1973, 16. VI. 8786.
 LALIN, Tomislav — »Riječ puka« prvi političko-literarni časopis u NOB-i. 21/1963, 15. VI. 5096.
 LORGER, Srećko — Put dug 35 godina. Tako je rasla »Slobodna Dalmacija«. 36/1978, 17. VI. 10326. (Jubilarno izdanje).
 MALTEZ, Marko' — Prvi brigadni list. 32/1974, 7. IX. 9162.
 MARJANOVIĆ, B. — Redakcija u čobanskoj pojati. 21/1963, 15. VI. 5696.
 MAROVIĆ, Duško — Slet partizana. U Hvaru listopada 1944. godine. 33/1975, 5. V. 9338.
 MIRKOVIĆ, Vojko — Stampa NOR-a u Dalmaciji. V. M. 21/1963, 15. VI. 5696.
 MLIVONČIĆ, Ivica — Revolucionarna kulturna akcija 1943—1973. Hvarska konferencija kulturnih radnika Dalmacije. 31/1973, 15. XII. 8939.
 Na izdancima revolucionarne tradicije. Likovni umjetnici oslobođenom Splitu. 33/1975, 9. V. 9365.
 Slovo istine o revoluciji. Marinko Božić: Ubojito slovo. Ilegalne štamparije Splita. 36/1978, 29. VIII. 10389.
 Stvaralački doživljaj revolucije Razgovor s kompozitorom i dirigentom Oskarom Danonom. 36/1978, 4. XI. 10447.
 NESKOVIĆ, Slobodan — Saveznička štampa o »Slobodnoj Dalmaciji«. 21/1963, 15. VI. 5696; isto: 31/1973, 16. VI. 8786.

- POPOVIĆ, Vladimir — Duh revolucije. (O časopisu »Književnik« br. 1, 1945) 33/1975, 9. V. 9365.
- STUDIN, Marin — Prva konferencija kulturnih radnika Dalmacije. 4/1946, 1. I. 279. Str. II.
- ŠEGVIĆ, Neven — »Novi izvještaj«, prvi hvarski list. N. S. 3/1945, 20. V. 158.
- ŠEPAROVIC, S. — NOB-a je stvorila novi lik narodnog učitelja. 3/1945, 28. XI. 255.
- ŠEVELJEVIĆ, Oto — Ilegalna štampa u Splitu. 4/1946, 1. I. 279.
- ŠMIT, Josip — Novina je imala stotine glasova. Razgovor s pjesnikom Jurom Kaštelanom, ratnim novinarom »Slobodne Dalmacije« i druge partizanske štampe. 33/1975, 17. VI. 9398.
- Uredništvo — »Slobodna Dalmacija« neka bude odraz jedinstva i borbe našega naroda! (Umjesto uvodne riječi). 1/1943, 17. VI. Br. 1. Str. 6.
- V. — Ilegalna štamparija u Splitu. 9/1951, 26. VII. 2015.
- V. — Prvo kulturno veće Propagandnog odjela NOO Split — znači početak nove epohe u kulturnom životu našega grada. 1/1943, 22. IX. Br. 31.
- VESANOVIC, Ante — Svjedočanstva o počecima Narodnog kazališta. 4/1946, 1. I. Br. 279.
- VLAHOVIĆ, Ivo — Rad zbora »Ivana Lozice«. 4/1946, 1. I. Br. 279.
- VLASANOVIĆ, Sime — Štampa NOB-e u splitskom Muzeju Narodne revolucije. 13/1955, 24. XI. 3352.
- VUCETIĆ, Sime — »Partizanske štamparije« od Vladimira Dedijera. 3/1945, 24. V. Br. 160.
- ZANINOVIĆ, Mate — Kulturno prosvjetni rad u Dalmaciji u toku NOB-a. U povodu 35-godišnjice ustanka naroda Jugoslavije i 20-godišnjice Filozofskog fakulteta u Zadru. 34/1976, 9. X. 9806.
- ZIGO, Bože — Ne samo dokument vremena. Tragom časopisa »Književnik«. 33/1975, 9. V. 9365.
- ŽUVIĆ, Marijan — Splitski glas istine, (o listu »Naš izvještaj«), 25/1977, 28. V. 10001.
- * — Ratni put »Slobodne Dalmacije«. Od Mosora do Splita. 36/1978, 17. VI. 10326. (Jubilarno izdanje).
- * — »Omladinska iskra« list antifašističke omladine Dalmacije. 9/1951, 25. VII. 2014.
- * — Izložba partijske štampe u Splitu. 6/1948, 9. XI. 1178.
- * — Kako je štampan prvi broj »Slobodne Dalmacije«. 13/1955, 23. XI. 3351.
- * — Kongres kulturnih i javnih radnika Hrvatske. 2/1944, 4. V. Br. 46. Str. 5.
- * — Luč slobode iz pojate. Kutije šibica kao slagaljke. Prvi put u Splitu. Ponovno u Splitu. (O »Slobodnoj Dalmaciji«.) 31/1973, 16. VI. 8786.
- * — Počeci partizanske štampe na Biokovu. 11/1953, 26. VII. 2632.
- * — Pod kakvim uslovima je izlazila naša štampa u toku NOB-e. 7/1949, 27. 28. 31. XII. 1527, 1528, 1531.
- * — Pod šatorima El Shatta vodi se borba na kulturno-prosvjetnom frontu. 2/1944, 3. VI. Br. 48.
- * — Povodom kulturno-prosvjetne priredbe kazališne grupe Propagandnog odjela PNOOD u Livnu. 1/1943, 1. XI. Br. 33. Str. 8.
- * — »Slobodna Dalmacija« u toku NOB-e. 8/1950, 3. I. 1533.
- * — Štampa u Dalmaciji. 7/1949, 14. VIII. 1414. Uloga i zadaci prosvjete u narodno oslobodilačkoj borbi. 1/1943, 19. VI. Br. 2.
- * — Zabilješke o počecima partizanske štampe u Dalmaciji. 3/1945, 27. VII. Br. 187.

XII) FELJTONI I REPORTAŽE O NOB-u

- ADUM, Frane — Prelaz preko kanala. 9/1951, 26. VII. 2015.
- B. M. — Digle smo se! 2/1944, 13. VIII. Br. 58. Str. 5.
- BOŽIĆ, Mirko — Futur, to mi je najdraže vrijeme. 11/1953, 4. IX. 2665.
- ČOLOVIC-SVILIČIĆ, Jadranka — Zastava od batista. Susret s Marijom Lazo. 33/1975, 15. III. 9320.

FIAMENGO, Jakša — Putevima XI Dalmatinske brigade. 31/1973, 6. X. 8881.
 FROL, Ivo — Od Drvara do Visa. 2/1944, 18. XI. Br. 81.
 GRGUREVIC, I. — Otele komunistu iz ruku žandara. (Sjećanje drugarice Maruša iz Omiša). 21/1963, 5. II. 5586.
 I. L. — Prvi Božić u slobodi. 2/1944, 24. XII. Br. 97. Str. 1.
 — Pozdravljamo Crvenu armiju. 2/1944, 7. X. Br. 68.
 J. — Gruđima na bajunete. 7/1949, 9. X. 1462.
 JAVORČIĆ, Ivo — Dječak — mosorska legenda. Zapis o Markici. 33/1975, 2. VIII. 9437.
 JELIČIĆ-JOB, Cvijeta — Pjesma i rotostraj kroz ofenzive. 3/1945, 27. VII. Br. 187.
 K-n, J. — Junaci Jadovnika. 2/1944, 22. VII. Br. 56.
 KAŠTELAN, Jure — O lađi, o kuriru partizanu. 3/1945, 14. VIII. Br. 195.
 KESTIC, Ante — Vicin bife. 13/1955, 26. VII. 3249.
 KULUSIC, J. — Glazbari u ratu. 25/1967, 7. X. 7033.
 — Kap ulja na bukovu listu. Priča partizanskog intendanta. 26/1968, 4. VII. 7259.
 LJUBIĆ, Mate — Veza sa Drvarom je uspostavljena... Po pričanju druga Gašpara Bergama. 11/1953, 9. IX. 2669.
 MARINKOVIĆ, Nikica — Partizanski obavještajac na neprijateljskom brodu. 27/1969, 4—6. XI. 7675—7677.
 MAŽIBRADA, Duško — Zaigra srce i u oku suza. Razgovor s Andrijom Božanićem. 31/1973, 28, 29. i 30. XI. Br. 8926.
 MATIĆ-Strkalj, Zivko — Collonello Bidan. 2/1944, 15. XI. Br. 80.
 NAZOR, Vladimir — U zamku Ostrošen. (Odlomak iz dnevnika »S partizanima«.) 26/1968, 15. VI. 7243.
 PRELAS, Mirko — Dvadeset petogodišnjica bitke na Sutjesci. 26/1968, 4. VII. 7259.
 SMO JE, Miljenko — Lijepje legende i glupe laži. Kako su partizani spasili «Posljednju večeru» iz franjevačkog samostana u Havru. 19/1961, 4. VII. 5093.
 — Neustrašive divne mladosti. M. S. 19/1961, 4. VII. 5093.
 — Kronika na kojoj se uči rodoljublje. Borba Šibenika i zločini Talijana. 11/1953, 13. IX. 2673. Str. 11.
 — Heroji na stratištu. 11/1953, 5. IX. 2666.
 — Komandir udarne čete priča. M. S. 11/1953, 28. VIII. 2659.
 — Pogibija u pobjedu pretvorena. Sjećanja trojice preživjelih. M. S. 11/1953, 18. VIII. 2647. Str. 3, 6.
 — Osvetnici na asfaltu. M. S. 19/1961, 27. VII. 5113.
 — Priznanje čitave Dalmacije. 23/1965, 14. IV. 6264.
 SLADE SILOVIĆ-Mirko — I narod je bio Armija. 13/1955, 26. VII. 3249.
 UGRINA, Josip — Otmica učiteljice Tatjane. U povodu 8. marta. 25/1967, 8. III. 6850.

XIII) O ZLOČINIMA OKUPATORA

BARISIĆ, Pavle — Šibenski okrug je za vrijeme okupacije bio izvrgnut temeljitom uništenju, istrebljenju i pljački. 4/1946, 22. V. Br. 396.
 BRANIĆA, Vinko — Suradnja četnika s Nijemcima. S međunarodnog znanstvenog skupa »Dalmacija 1943«. 31/1973, 14. XII. 8938.
 — Zločini okupatora u našoj pomorskoj privredi. 4/1946, 7. IX. 501.
 — Zločini talijanskog okupatora u našoj ribarskoj privredi. 4/1946, 10. IX. 504.
 J. B. — Pet godina od herojske smrti dalmatinskih prvoboraca. 4/1946, 26. VIII. 489.
 K-k, J. — Logor na Molatu. Dokumenti o fašističkom teroru i zvjerstvima u Dalmaciji. 3/1945, 18. III. 132.
 — Mario Roatta daje upute za provođenje drastičnih mjera protiv našega naroda. 3/1945, 4. IV. Br. 114.

- MARINKOVIĆ, Nikica — Posljednji odmetnici u Dalmaciji. 28/1970, 4—15.
VIII. 7905—7915.
- MILETA, Ivo — Nižu se dokumenti o strahotama i zlodjelima ustaških ubica u Jasenovcu. 3/1945, 17. VIII. Br. 197.
Garibaldinci na optuženičkoj klupi i izdaja Kvislinga. 8/1950, 31. V. 1659.
- NEDELJKOVIĆ, Dušan — Zločini talijanskih fašističkih okupatora u Dalmaciji. (Iz saopćenja br. 1 Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača). Nedeljković Dušan i Derenčin Marijan. 2/1944, 21. X, 28. X, 4. XI, 6. XI. Br. 70, 73, 75, 76.
-pb-----U listopadu 1941. godine »Izvanredni vojni sud za Dalmaciju« osudio je na smrt 43 dalmatinska rodoljuba. 3/1945. 12. X. 221.
- PROGONSKI, R. R. — Tragom ubistava i paleža. Talijane smo tako upoznali. 11/1953, 8. IX. 2668.
- S. — Zločin talijanskog okupatora: Jedan ukradeni gramofon — to je sve. 11/1953, 2. X. 2689.
- TIMOTIJEVIĆ, R. — Njemački špijuni na Pašmanu. R. Timotijević i V. Bračića. 31/1973, 27. III. — 23. IV. Br. 8718—8741.
- * — Besprimjerni prizori užasa fašističkog terora na Korčuli i po cijeloj Dalmaciji. 1/1943, 25. VI. Br. 5. Str. 1.
- * — Dokumenti o zločinačkom radu talijanskih okupatora u Dalmaciji. 5/1947, 14. VIII. Br. 793.
- * — Fašisti vrše nezapamćeni teror nad golorukim narodom Dalmacije. 1/1943, 23. VI. Br. 4. Str. 1.
- * — Izdajica Sime Belamarić pomogao Talijanima u klanju naroda sjeverne Dalmacije. 1/1943, 1. VII. Br. 8. Str. 4.
- * — Izdajnički rad četnika u Sjevernoj Dalmaciji. 2/1944, 25. V. Br. 47. Str. 1, 6.
- * — Još jedan prilog dokumentaciji četničko-ustaško-mačekovske izdaje. 3/1945, 7. I. Br. 103.
- * — Pred vojnim sudom oblasti 8. udar. korpusa. 3/1945, 11, 13. III. Br. 129—130.
- * — Prilozi dokumentaciji ustaško-četničko-mačekovske izdaje. 3/1945, 21, 23. I. Br. 109—110.
- * — Slike iz pakla konclogora Molat. 1/1943, 3. IX. Br. 26. Str. 3.
- * — Zvjerstva njemačkih banda u Sinjskoj Krajini. 2/1944, 4. V. Br. 46. Str. 3—4.
- XIV) NJEGOVANJE REVOLUCIONARNIH TRADICIJA I NOB-a
- ALFIREVIĆ, Petar — Kako njegovati revolucionarne tradicije. Nije sve počelo 1941. — nije sve završeno 1945. 33/1975, 25. VII. 9430.
- COLOVIC-SVILIČIĆ, Jadranka — Ambiciozni planovi. Znanstveno-istraživački rad Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije. 34/1976, 3. III. 9721.
- DRAGICEVIĆ, J. S. — Spomenik političkim zatvorenicima i intencijama. Razgovor s Paškom Ninčevićem, predsjednikom Skupštine fonda za njegovanje i razvijanje tradicija revolucije. 33/1975, 13. III. 9318.
- FISKOVIC, Cvito — Sačuvajmo naše kulturo-umjetničko blago. 2/1944, 2. IX. Br. 62.
Muzej Narodnog oslobođenja. 2/1944, 23. IX. Br. 66.
- J. F. — Na jesen 1978. godine u Splitu će se organizirati znanstveni skup »Split u NOBU-u«. 34/1976, 12. XI. 9835.
- JELIČIĆ, Zivko — Ljudske vertikale revolucije. Razgovor s književnikom 2. Jeličićem o naučno-istraživačkom pristupu revolucionarnim tradicijama. 33/1975, 5. IV. 9338.

- KECKEMET, Duško — Spomenik političkim zatvorenicima u Splitu — simbol terora i otpora. 34/1976, 4. XII. 9852.
- MEDIĆ, Miroslav — Još nije kasno. Gdje postaviti spomenik palim borcima u Mimicama. 21/1963, 2. VII. 5700.
- MESINGER, Bogdan — Mladost revolucije. Uz spomenpark revolucije u Pločama — rad akad. kipara Marijana Kockovića. 34/1976, 6. III. 9620.
- MIRKOVIĆ, Vojko — Govor dokumenata. Pripremni rad Centra za historiju radničkog pokreta u Splitu za naučnu obradu svjedočanstva revolucionarnog pokreta u Dalmaciji. V. M. 23/1965, 29. 30. XI. i 1. XII. Br. 6459.
- MLIVONČIĆ, Ivica — Znanstveno o oporukama revolucionarne prošlosti. Razgovor s prof. Tonom Ninić, direktorom. Instituta radničkog pokreta Dalmacije. 31/1973, 4. XII. 8929.
- Revolucija, tradicija, spomenici. Stalno svježi sokovi života. 32/1974, 4. VII. 9107.
- Šire mogućnosti rada. Program uređenja Muzeja narodne revolucije i Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije. 32/1974, 14. VIII Br. 9141.
- Ploveći muzej revolucije. Admiral Andrija Božanić o brodu »Bakar«. 34/1976, 6. III. 9620.
- Ziva svjedočanstva revolucije. 34/1976, 3. VII.
- Znanstveni simpozij Split u NOB-u. I. M. 37/1979, 19. I. Br. 10508.
- Ziva svjedočanstva revolucije. 34/1976, 3. VII.
- Završio znanstveni skup »Split u NOB-i i socijalističkoj revoluciji 1941—1945«. 37/1979, 10. V. 10602.
- MŠ. I. — Notes nepoznatog borca. I. MŠ. 32/1974, 7. IX. 9162.
- PRELAS, Mirko — Vjerno iskazati revolucionarna kretanja. (Intervju s Toncem Sitanom, asistentom u Institutu za historiju radničkog pokreta Dalmacije. 32/1974, 19. X. 9198.
- RADUNOVIĆ, Mirko — Vojnopomorski muzej u Splitu naučna i odgojna ustanova. 32/1974, 15. V. 9064.
- STUDIN, Marin — Mauzolej prvoboraca Dalmacije. 4/1946, 1. I. Br. 279. Str. III i IV.
- SERIC, Divna — Opravdano povezivanje. Predložena integracija Centra za historiju radničkog pokreta i NOB-e i Muzeja narodne revolucije u Splitu. 26/1968, 29. I. 7126.
- UGRINA, Josip — Dobrodošli zbornik i neodgovorno o njemu. Još o Zborniku Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije. 29/1971, 4. III. 8083.
- * — Dokumente Revolucije učiniti dostupne javnosti. 20/1962, 1, 2. V. 5350. Str. 8.
- * — Muzej revolucije u Splitu. Okrugli stol »Slobodne Dalmacije«. 24/1966, 4. VII. 6641.
- * — Historijsko značenje savjetovanja u Stolicama. Počeo dvodnevni naučni skup. 34/1976, 30. IX. 9798.
- * — Sutra će se otvoriti Muzej Narodno-oslobodilačke borbe. 9/1951, 25. VII. 2014.
- * — Knjige o revoluciji. U izdanju Fonda za razvijanje i njegovanje tekovina revolucije i NOR-a općine Split i Čakavskog sabora. 34/1976, 16. XI. 9836.

DISKUSIJA

DISKUSIJA

(sažetak)

U diskusiji koja se vodila na znanstvenom skupu sva tri dana njegovog trajanja sudjelovalo je preko dvadeset učesnika, znanstvenih radnika i sudionika NOB-a.

Ova raznovrsna rasprava nesumnjivo je pridonijela da se pojedini problemi cjelovitije rasvijetle, a slika naših saznanja mnogim događajima znatnije nadopuni i faktografski obogati. Zbog toga i objavljivanje materijala s ovog naučnog skupa smatramo poticajem i doprinosom daljim znanstvenim istraživanjima, to više što su i u diskusiji bila inicirana neka pitanja, primjedbe, i dopune koje su autori odgovarajućih tema uglavnom prihvatili u svojim doradenim referatima. To je ujedno i osnovni razlog što ovaj sažetak sadrži uglavnom one misli u izlaganjima diskutirana koje po našoj ocjeni znače novi doprinos upoznavanju važnijih problema i događaja o kojima na Skupu nije bilo riječi.

I

Poseban interes u diskusiji izazvala su pitanja oko boravka Rade Končara, sekretara CK KP Hrvatske, u Splitu i okolnosti pod kojima je on uhapšen. Podloga za tu diskusiju bio je referat podnesen prvog dana održavanja Skupa, koji je bio posvećen upravo analizi rada R. Končara od početka listopada 1941. kada je stigao u Split sa zadatkom da pomogne partijskim rukovodstvima i organizacijama u razvitku oružane borbe, pa do njegovog hapšenja i herojske smrti.

Vojdrag Berčić u svojoj diskusiji je upozorio na bogatu gradu talijanske provenijencije u kojoj se mogu naći podaci o hapšenju R. Končara. Talijanske okupacione vlasti, na temelju podataka koji su bili potvrđeni u Zagrebu od ustaške policije, dobro su bile upoznate tko je bio uhapšeni Rade Končar. Berčić smatra da je osnovno pitanje koje čeka svoj temeljit odgovor — zašto su fašisti jednog tako visokog fun-

kcionera Komunističke partije izveli na sud kao anonimca i tako ga strijeljali.

Ante Jurjević detaljno je u svojoj diskusiji rekonstruirao neke bitne momente vezane za boravak Rade Končara u Splitu. Jurjević je istakao da su neprihvatljive tvrdnje po kojima splitska partijska organizacija nije R. Končaru osigurala stan. Mjesni komitet KPH Split je znao gdje je on stanovao i Končar je bio na vrijeme upoznat sa činjenicom da su mu fašisti na tragu, ali je tu vijest zanemarivao.

Jurjević pobija tvrdnju Očaka i Popovića u knjizi »Rade Končar« po kojoj je Tonko Krstulović provalio sekretara CK KPH i detaljno upućuje na pokušaje Partije da oslobode Končara iz bolnice. U vezi s tim Jurjević upozorava na neke nedovoljno poznate akcije da se dođe u kontakt s Končarom (preko jedne drugarice) i spominje slučaj iznenadnog požara u sjemeništu kojom prilikom su svi bolesnici bili preko jedan sat sklonjeni u dvorište ispred zgrade. Takvu mogućnost partijska organizacija, dakako, nije mogla predvidjeti.

Rade Končar, kako je zaključio Jurjević, nikada se nije žalio i nije bio ljut što mu MK-a navodno nije osigurao stan, zbog čega su svaka drugačija tumačenja proizvoljna.

Jurjević je pored toga upozorio da povijesnoj obradi SKOJ-a treba prići cjelovito i da problem sektašenja prema USAOH-u treba promatrati ne samo u najužoj vezi s nedovoljnim iskustvom mladih, već i krutim stavovima Partije. Ipak antifašistička omladina Splita u cjelosti je opravdala povjerenje Partije i naroda.

Pored uzimanja oružja u kasarnama od stare Jugoslavenske vojske, u njegovom prikupljanju 1941. i 1942. godine su učestvovali i sami građani. Oružje se zatim konzerviralo i spremalo, posebno u kući Pavla Vlajića, istakao je Jurjević.

Cjelokupnim pokretom u Dalmaciji rukovodio je Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju. Njegove su direktive bile značajne za utvrđivanje općih pravaca ISKDP-a, dok je MK KPH Split taj generalni politički kurs trebao konkretizirati, odnosno utvrditi i provoditi svakodnevnih akcija. Partijsko članstvo u Splitu, zaključio je Jurjević, bilo je spremno i s oduševljenjem je izvršavalo postavljene zadatke što je bilo poznato i Pokrajinskom komitetu.

Lovre Reić podržao je stavove A. Jurjevića o R. Končaru, primjećujući da drugovi strijeljani zajedno sa sekretarom CK KPH nisu rodojubi već komunisti.

Andrija Križević — također se kritički osvrnuo na knjigu Očaka i Popovića »Rade Končar«, posebno ističući njihovo proizvoljno tumačenje uloge T. Krstulovića u otkrivanju organizacionog sekretara CK KPH. Križević, naprotiv ukazuje na neke pojedinosti iz revolucionarnog rada Krstulovića koje upućuje na njegovo dobro držanje u toku NOR-a.

O djelovanju revolucionarnog omladinskog pokreta u Splitu govorio je **Vojko Aničić**. Pored ogromnih zasluga SKOJ-a u NOVJ i pozadini, naša historiografija nije mu poklanjala dovoljno pažnje. U svakom kotaru srednje Dalmacije, bilo je oko 250—350 organiziranih članova

u SKOJ-u, a 400—1000 u SMG-u, kasnije u USAOH-u, dok je HSS-ova omladina i ona koju su okupili četnici bila slaba i malobrojna. Aničić je također spomenuo borbenu aktivnost splitske omladine 1942. i 1943. godine, koja je u brojnim antifašističkim akcijama: pisanje parola, »mrčenja« tabli, polijevanja dušičnom kiselinom djevojaka i žena koje su se držale s talijanskim oficirima i fašistima; paljenje Gilova doma i saonica koje su bile namijenje neprijateljskoj vojsci na Istočnom frontu, sabotaža na kamionima i dr. Značajnu ulogu imao je SKOJ i u danima oslobođenja Splita u rujnu 1943. godine. Tada su sikojeveci u Rupotini kod Splita razoružali grupu talijanskih vojnika i od njihove robe napravili svoje prve kape i vojničke uniforme.

Posebno je zanimljiva uloga pionira u NOB-u, o čijem se doprinosu uspjehu naše revolucije malo piše. Ono što nisu uspjeli učiniti skojevci i drugi omladinci, mogli su pioniri. Aničić ističe njihove neprijateljske akcije od ispisivanja antifašističkih parola, rasturanja letaka do krađe talijanskih bicikla i dr.

Zanimljiva je hrabra akcija dugopoljskih pionira koji su za vrijeme neprijateljske ofenzive na Mosor uzeli skrivene partizanske puške i napali Nijemce. Nekoliko sati vodili su uspješnu borbu s nadmoćnijim neprijateljem, a zatim se povukli na Mosor. Nitko od njih nije bio ranjen.

Na kraju Aničić je predložio da se o aktivnosti pionira također trdba pisati, te da se revolucionarni omladinski pokret uopće bolje doradi.

Niz zanimljivih pojedinosti o djelovanju ilegalnih organa vlasti u Splitu u svojoj diskusiji iznio je **Dinko Bilač**. Na sastanku članova Gradskog NOO-a Splita i članova iz Okružnog NOO-a koji je održan u Rupotini početkom ožujka 1944. godine, dat je detaljni pregled organizacionog stanja NOP-a. Dogovorena reorganizacija organa NOP-a izvršena je po uzoru na partijsku organizaciju za svega par dana, a da pri tome nitko nije bio otkriven ili provaljen. Bilač, pored toga, upozorava na vrlo značajno prisustvo pristaša NOP-a u gotovo svim neprijateljskim organizacijama (čak i domobranskom komitetu) što je vodstvu NOP-a u Splitu omogućavalo pravovremeno informiranje o svim akcijama koje su namjeravali poduzeti Nijemci i ustaše. Tako je Gradski NOO saznajući za planiranu ustašku mobilizaciju u svibnju 1944. iadaio svoj letak u kojem poziva građanstvo na bojkot neprijateljske mobilizacije i pristupanje NOV. Od 15. do 30. svibnja 1944. u NOV je iz Splita otišlo oko 500 novih boraca, sigurnim kanalima koji nisu nikad bili provaljeni.

Bilač je također naveo još neke akcije u okupiranom gradu poput isključivanja iz električne mreže neprijateljskih institucija; izvlačenje neophodnog materijala i strojeva iz brodogradilišta u čemu su značajnu ulogu imali rodoljubivi građani; uspješna zaštita objekata od neprijateljskog razaranja pri čemu je bila osiguraj pomoć domobranskih oficira i dr.

Aktivnost i autoritet Gradskog NOO-a Splita bio je velik u najširim narodnim masama. Dnevno je održavano oko 300 sastanaka u brojnim stanovima, uspostavljen je živi kontakt sa organima NOP-a u Omišu,

Solinu, sa divizijom, primljeno je oko 20-tak boraca Mosorskog odreda koji su trebali učestvovati u akcijama zaštite objekata i dr.

Javljajući se drugi put u diskusiji Bilač je ponovo istakao raznolikost djelovanja Gradskog NOO-a Split 1944. godine. Posebno treba upozoriti na njegovu brigu za obitelji partizana i žrtve fašističkog terora koje su primale pomoć u novcu i hrani, pri čemu ne treba zaboraviti i pomoć omladine iz Podstrane koja je za obitelji naših boraca skupljala povrće i voće.

Uspjesi u radu NOO-a i njegovih odbora bili su takvi da je oslobođenje grada dočekano s potpuno izgrađenim organima vlasti.

U nastavku svoje diskusije D. Bilač je detaljno obrazložio izvještaj Gradskog NOO-a od veljače 1945. godine u kojem se govori o radu organa vlasti u posljednjih 115 dana. Osnovni zadatak vlasti bio je osiguranje smještaja za odmor i hrane za okrijepu boraca koje su čekale daljnje bitke do konačnog oslobođenja zemlje. Podaci koje je iznio Bilač o prikupljenoj hrani, socijalnom zbrinjavanju djece i staraca, oporavku ranjenih boraca i dr. jasno svjedoče o značajnoj aktivnosti NOO-a u Splitu nakon oslobođenja grada.

O svim tim aktivnostima NOO-a koji su već od 1943. godine u Splitu djelovali zapravo kao jedini i legitimni organi vlasti, po mišljenju Bilača, treba više i detaljnije pisati.

Upozoravajući na nepostojanje značajne teme o Prvom splitskom odredu V. Berčić je u ponovnoj diskusiji skrenuo pažnju na pisanje neprijateljske emigrantske štampe o tom događaju. Tako na pr. Ivo Rojnica, predratni ustaša, stožernik u Dubrovniku za vrijeme NDH i istaknuti domobranski oficir, a danas biznismen u SAD objavio je svoja sjećanja u kojima naše borce optužuje kao suradnike okupatora. Takva se djela vani lako štampaju i šire, te vrše neprijateljsku propagandu protiv naše revolucije i NOB-a.

Iste mistifikacije ipogu se, po Berčićevim riječima, naći u novinama i knjigama koje vani objavljuju ljotićeveci.

U kritičkom osvrtu na izlaganje o sportskom klubu Hajduk u NOVJ, Ante Jurjević izložio je u drugoj diskusiji kronologiju formiranja kluba od odluke Oblasnog komiteta Partije o oživljavanju rada popularnog nogometnog kluba do dolaska nogometaša na Vis i određivanja imena kluba. Pokretač akcije je, dakle, po riječima Jurjevića, bila Komunistička partija a ne ilegalni odbor u »Hajduku«. U nastavku svoje diskusije, Jurjević je upozorio na važnost isticanja uloge cjelokupnog rodoljubivog naroda Splita u NOB-u, naroda koji je bio sudbinski vezan uz NOP i revoluciju. Prilikom pisanja o splitskim štamparijama autor objavljuje knjige na tu temu, po mišljenju Jurjevića, nije konsultirao neke aktiviste, posebno ne one koje upućuje na spomenutu širinu pokreta i njegovu vezu s narodom.

O ponovnom formiranju »Hajduka« na oslobođenom teritoriju govorio je i Drago Gizdić. Inicijativa je potekla od Dušana Brkića, organizacionog sekretara CK KPH i Jakova Blaževića, člana ZAVNOH-a, kojeg su Giadić i Vice Buljan susreli na Virdovu u travnju 1944. godine.

Dogovoreno je da se oživi rad »Hajduka«, a Gizdić je dobio zadatak da u ime Oblasnog NOO-a piše Gradskom NOO-u Split da igrače zajedno s tajnikom S. Podujom upute na Vis.

Pored toga, Gizdić je govorio o formiranju IV splitske brigade koja je formirana 12. rujna 1943. godine u Kučinama na jednoj svečanosti dijela boraca. Budući je A. Biočić taj datum doveo u pitanje, Gizdić predlaže da se onda utvrdi sporni datum formiranja te poznate brigade.

Na kraju je D. Gizdić podržao Berčićev prijedlog da se obradi tema o Prvom splitskom odredu koji je izorao duboku brazdu u razvitku oslobodilačkog pokreta u Splitu i Dalmaciji.

U svojoj kratkoj replici **Veseljko Huljić** u potpunosti se složio sa stavovima Jurjevića i Gizdića da je inicijativa za formiranje »Hajduka« i njegov dolazak na Vis potekla od Partije.

Prema riječima **Ante Biočića**, veličina je IV splitske brigade u tome što je formirana u borbi i kroz borbu. Formalno gledajući Split nije 1943. godine branila IV splitska, nego grupa od oko 1000 boraca koja je u toku borbi oko 20-tog rujna 1943. dobila i nominalno naziv »Splitska«.

O kontinuiranim političkim i drugim vezama između Splita i Sinja govorio je **Nikola Sikirica**. Od prvih dana ustanka na području Sinja formiraju se grupe, a zatim i Stajski partizanski odred. Postojale su i pripreme za spajanje sa splitskim odredom, ali je njegovim stradanjem došlo do osipanja i Sinjskog odreda koji se uskoro reorganizirao. **Sikirica** je zatim govorio o Vještic gori i Vrdovu koji su uvijek bili slobodni i služili kao sigurno utočište našim jedinicama. Borci koji su dolazili iz Splita mogli su tu naći i hranu i sklonište.

Govoreći o suradnji između HSS-a i Komunističke partije, **Sikirica** je kazao da je ona na području Sinja bila uspješna. U vezi s tim posebno mjesto pripada poznatom proglasu bivših prvaka HSS-a sinjskog kotara od početka lipnja 1943. godine u kojem se osuđuje politika Mačeka i poziva narod u NOV-u. Široke mase bivšeg članstva HSS-a čvrsto su stale na liniji NOB-a i prilazile NOVJ, zaključio je **Sikirica**.

Revolucionarni radnički pokret i doprinos radnika Brodogradilišta NOB-u i socijalističkoj revoluciji bila je tema diskusije **Josipa Jurjevića**. Pored snažnog URSS-ovog pokreta u Brodogradilištu prije rata djeluje i partijska organizacija najprije sa 6 članova (sekretar je bio Sirotković), godine 1939. postoje već tri partijska odjeljenja s biroom od 3 člana, a 1940. godine tamo djeluje 7 članova KP od kojih su dvojica bili članovi MK KPH Split.

Brodogradilišni radnici sudjeluju u brojnim demonstracijama koje je organizirala Partija prije rata. Tako je prilikom poznatih demonstracija 17. prosinca 1939. policija ubila brodogradilišnog radnika **Vicka Buljanovića** i ranila tri omladinca.

Talijanske okupatore radnička klasa Brodogradilišta spremno je dočekala. Razvijeni omladinski revolucionarni pokret obuhvatio je svu omladinu. Njihova aktivnost došla je do izražaja u prvim antifašističkim štrajkovima, sabotazama i dr. Kada je 12. veljače 1942. okupator po-

kušao okupiti omladinu Brodogradilišta, 114 omladinaca dalo je tome odlučan otpor i napustilo posao.

Radnici Brodogradilišta masovno su istupali u redove NOVJ ili aktivno pomagali NOP. Kao borci Prvog splitskog odreda stradala su četiri radnika, a ostala četvorica koji su se vratili u Split kasnije su poginuli.

Teror specijalne policije i njihovih doušnika uprkos hapšenja (oko 150 radnika) i mučenja aktivista NOP-a, nikad nije rezultirao prekidom rada ili provalama partijske organizacije. Jurjević je zatim iznio i neke konkretne akcije sabotaže u Brodogradilištu 1941. godine, zatim hapšenja i ubistva drugova.

Prema nepotpunim podacima od oko 900 radnika koliko ih je u Brodogradilištu uoči rata radilo, preko 500 je učestvovalo u NOB-u, a oko 270 je poginulo (25 na Sutjesci).

Radničko revolucionarno Brodogradilište dalo je tri narodna heroja (V. Krstulović, A. Roje, M. Bilobrk), 28 nosilaca Partizanske spomenice 1941. godine, dva admirala (I. Randić i N. Aračić) i dr.

Niz zanimljivih podataka o kulturno-prosvjetnom radu radnika između dva rata i u toku NOR-a iznio je u svojoj diskusiji **Ante Vesanović**. Partija je već od svog Vukovarskog kongresa uočila važnost kulturno-umjetničkih društava i poticala njihovu djelatnost. Policija je u Splitu već 1920. godine zabranila aktivnost prvog radničkog socijalističkog zbora koji je 20. prosinca 1919. bio održao svoj prvi koncert u Narodnom kazalištu. Tek kasnije sredinom tridesetih godina na inicijativu Partije SKOJ formira kulturne sekcije i zbor. Revolucionarna omladina koja se tu okuplja traži napredne pjesme i angažirane tekstove. Iste godine pri »Luki Botiću« također djeluje pjevački zbor u kojem je najviše komunista. Akcijom Partije 1938. godine formira se pjevačko društvo »Jedinstvo« koje na velikom URSS-ovom plesu, uprkos policijskim provokacijama, izvodi dvije revolucionarne pjesme. Iste je godine policija onemogućila odlazak zbora na izlet u Makarsku s NK »Split«, ali su članovi društva uspjeli zapjevati u hotelu »Matić« nekoliko pjesama prije nego ih je policija i tamo rasturila.

Revolucionarna je pjesma imala nesumnjivo veliku ulogu u budućnosti klasne svijesti, zbog čega je i P. Markovac uvijek isticao važnost njenog njegovanja.

Po mišljenju Vesanovića revolucionarna pjesma se u toku NOR-a preporada. Dolaze nove kompozicije o Titu, Partiji, revoluciji. Pjesma prati naše borbe u bitkama i daje im snagu, oni često umiru pjevajući. Vesanović je istakao da o tim temama treba više pisati i na tim tradicijama više učiti.

U ponovnoj diskusiji Vesanović je skrenuo pažnju i na djelovanje kulturno-umjetničkog društva u Ropotinama kojim je on pred rat rukovodio usporedo s »Jedinstvom«. Njegovi članovi su uglavnom bili radnici iz Solina koji su kasnije u Uništima 1942. godine masovno prisustvovali formiranju kulturno-umjetničke grupe. Gotovo svi su izginali i Vesanović im odaje dužnu počast i zahvalnost.

Neki diskutanti su u svojim kratkim izlaganjima dali i neke konkretne primjedbe, dopune ili sugestije referentima ili organizatorima Skupa.

Bergam Gašper je predložio da se veću pažnju treba posvetiti obradi revolucionarne aktivnosti URSS-ovih sindikata, jer je to i jedna od osnovnih pretpostavki da bi se shvatili procesi započeti 1941. godine. U vezi s tim treba odati priznanje sindikalnim prvcima među kojima su Mrduljaš, Cecić, Treursić, Sirišević i dr.

Vojdrag Berčić je u svojoj kratkoj diskusiji istakao da je pitanje granica između Italije i NDH dogovoreno znatno ranije. Već 1922. godine Ivica Frank nudio je Italiji suradnju i teritorij Hrvatske, a taj će prijedlog 1928. godine ponoviti A. Pavelić, tadašnji poslanik u Skupštini Kraljevine SHS.

Berčić ističe da je Pavelić Musoliniju nudio čak i više (Split) negoli se ovaj nadao, o čemu postoji vani bogata arhivska grada koja tek čeka svoju obradu.

Ljubo Popović je predložio da bi cjelokupne materijale sa Skupa trebalo nadopuniti djelatnosti I. Lole Ribara u Dalmaciji, kao i nekim talijanskim dokumentima o njihovom učešću u ratu u Splitu i Dalmaciji. Pored toga, po mišljenju Popovića, treba šire razmatrati metode rada sindikata, omladine i dr. u toku NOR-a, a u popularizaciji tema iz NOB-a i socijalističke revolucije uključiti sva sredstva od časopisa i novina do televizije i filma.

S kraćim replikama na Skupu su se javili Đ. Radoš, M. Curin i M. Lalin.

Fabijan **Trgo**, predsjednik Organizacionog odbora Skupa, istakao je na kraju da je Skup pokazao bogatstvo sadržaja i problema koji su se razmatrali dajući novi prilog našim saznanjima o NOB-i i socijalističkoj revoluciji u općini Split. To je ujedno vrijedan prilog historiografiji NOB-a Hrvatske i Jugoslavije, pa je utoliko ovaj Skup opravdao želje i namjere organizatora.

Split je grad čije je stanovništvo masovno učestvovalo u NOB-u i revoluciji. Svaki treći stanovnik grada učestvovao je u NOP-u, a preko 12.000 njegovih žitelja sudjelovalo je u NOV-u boreći se protiv mnogo nadmoćnijeg neprijatelja koji je raspolagao s oko 150.000 vojnika.

Procesi političke diferencijacije nisu nigdje započeli tako rano i nisu nigdje bili tako snažni kao u Splitu, upravo zbog činjenice što je grad bio oslobođen godine 1943. kada se o njemu ujedno raspravljalo na najvišim vojnim mjestima zaraćenih strana.

Trgo je istakao prisutnost velikog broja znanstvenih radnika različitih profila, a posebno je istakao zapaženo učešće znanstvenih radnika koji su svojim vrijednim priložima doprinijeli uspjehu Skupa.

Po mišljenju Trge i sudionici NOB-a i revolucije svojim su učešćem na Skupu dali nezamjenjiv doprinos.

Pokrenuta su mnoga pitanja i izneseno je dosta poticajnih misli koje olakšavaju izbor tema za daljnju obradu.

Vrijednost naših napora, zaključio je Trgo, imat će pun smisao samo ukoliko poruke iz vremena NOR-a i revolucije postanu dio svijesti mlade generacije.

Anka Berus, predsjednica Odbora znanstvenog skupa, u završnoj riječi izrazila je zahvalnost svima koji su pomogli da ovaj Skup protekne dobro, konstruktivno i radno. Skupom su otvorene široke perspektive, posebno mladim radnicima, da se s još više elana priđe obradi novih tema koje tek čekaju svoje autore. Materijala za daljnji istraživački rad ima dosta i treba se odmah staviti na posao.

Na kraju se Anka Berus u ime organizatora Skupa još jednom zahvalila svima koji su na njemu sudjelovali, kao i onima koji su pomogli njegovo uspješno održavanje.

SAŽECI

S U M M A R Y

During the celebration of the 60th anniversary of the Communist Party of Yugoslavia (League of Communist of Yugoslavia), the League of Young Communist of Yugoslavia and the revolutionary trade unions the Institute for the History of the Working-Class Movement of Dalmatia in Split organized the scientific conference »Split in the National Liberation War and Socialist Revolution 1941—1945« held in Split from 7th to 9th May 1979 in co-operation with the Institute for the History of the Working-Class Movement of Croatia in Zagreb, the Military History Institute in Belgrade, the Department for Croatian History of the Centre for Historical Sciences of Zagreb University, the Fund for Developing and Promoting the Achievements of the Revolution and National Liberation War and with the University of Split.

The aim of the Conference was to enlighten scientifically the developments, the specific qualities and the significance of the events in the Municipality of Split during the National Liberation War and the Armed Socialist Revolution 1941—1945.

Besides many similarities in the development of the working-class movement in the Municipality of Split with the entire working-class movement in the other Yugoslav countries, this Conference has enriched yet more the picture our knowledge about a series of specific qualities in the character and development of the working-class movement in the Municipality of Split by which this town was characteristic in the conditions of the development and practice of the Yugoslav working-class movement.

The share of the Communist Party of Croatia in Split in the National Liberation War and Armed Socialist Revolution of the nations and nationalities of Yugoslavia showed that its members were fully capable of becoming not only organizers and leaders of the uprising of the working class, but also of all the people of this community, showed its organizational, ideological and political completeness and its capability to take over the role of the mover and bearer of the National Liberation War and the revolutionary transformation of the society.

The reports presented at the Conference (72 altogether) and collected in this Book are divided into six basic groups according to their subject-matter and research themes.

I

In the first group, containing 26 works, the Communist Party was discussed as the initiator and leading force of the National Liberation War and Socialist Revolution.

In the introductory report *Split in the Socialist Revolution* Anka Berus stated that even during the Austro-Hungarian Monarchy the labour movement in this town had adopted a revolutionary trend towards class struggle continuing in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. Everywhere in Split, as in few other towns, there was a large-scale left-wing class movement and a continuous fighting action of the working class. The lack of universal organizational co-ordination of the Communist Party of Dalmatia with the wider hinterland were conditions for a specific development of the working-class movement and favoured factions within the party leadership. The left-wing class movement, however, was strong all leadership. The left-wing class movement, however, was strong all the time and put its stamp upon everyday life. Finally it found its organizational forms in settling the situation in the party leadership in 1940 where Marshal Tito's help was significant.

Then Anka Berus emphasized the massive participation in the organizations of the National Liberation Movement and pointed to some specific qualities in the development of the National Liberation War and Revolution in Split (particularly the terror of the Fascists, the activity of the Ustaša and the Croatian Peasant Party, the illegal press, the shock groups etc.) referring also to the need of a fuller analysis of individual themes. At the end she pointed out the specific development of Split after the liberation and concluded that it was greatly to the credit of the working class and the people of Split that had won such an honorary place in the preparation and realization of the revolution and in the building of the town.

The work of dr Ivan Jelić *Split on the Eve of the Revolution* introduces us to the basic features of the socio-political development of Split in the years directly preceding the collapse of the Yugoslav monarchy in April 1941 and the beginning of the National Liberation War and Socialist Revolution. In that period the Communist Party under Tito's leadership enters a new era of its history taking over the main role as the bearer of the revolutionary transformation of the society.

In her work *Economic Conditions and the Structure of the Population of Split before World War II* dr Mira Kolar-Dimitrijević analyses the economic development of Split before the Second World War and gives a cross-section of the structure of its inhabitants, particularly the working people.

In her recollections *The League of Young Communist and the Revolutionary Youth Movement in Split 1935—1941* Neda Marović speaks about development of the League of Young Communists and the democratic youth movement, its reorganization and its growing into a massive

revolutionary organization of the working class, peasant, secondary-school and intellectual youth.

In his memories on *Collecting Arms in Split in 1941* Paško Mijan writes about the directive of the Party for collecting arms from the units of the former Yugoslav Army, their storing in houses and their conveying to the plain of Split.

In his work *The Role of the Regional Committee of the Communist Party of Croatia in Organizing the National Liberation War in Split in 1941* Miroslav Curin views the political activity of the regional leadership in several of its phases in which it remained the driving force of the National Liberation War both in Split and in Dalmatia throughout, regardless of all the difficulties and failures.

The work *Our Report — Mobilizer of the Masses in the Struggle against Fascism* by Sibe Kvesić speaks about the importance of this mouthpiece of the Regional Committee of the Communist Party of Croatia for Dalmatia, the United People's Liberation Front respectively, for spreading the truth about the National Liberation War and Revolution.

In her *Recollections of the United League of Workers' Trade Unions and Keeping Contacts between the Regional Committee of the Communist Party of Croatia for Dalmatia and the Central Committee of the Communist Party of Croatia* Dobrila Jurić-Kera vica brings forward a series of interesting detail from her party and trade union work.

In the work *The Working Class of Split in the Liberation War and Socialist Revolution 1941—1945* Milica Božović, M. A. claims that the working class of Split, led by the Communist Party endured the greatest sacrifices to attain the liberation of the country from the occupier and the victory over the counterrevolutionary forces.

In his work *The Industrial Basin of Solin in the First Year of the National Liberation War* Drago Gizdić gives a comprehensive account of the development of the working-class and communist movement at Solin, the strikes of the workers in the cement industry and their close tie with the struggle of the working class in Split. He dwells particularly on the work of the organizations of the National Liberation Movement and the armed actions at Solin and analyses the formation and failures of the first Dalmatian detachments of the National Liberation Movement.

Marko Andrijić writes about the importance of the revolutionary work of Rade Končar in Split, his arrest and murder in his work *Rade Končar in Split in 1941*.

In his work *Solta in the National Liberation War 1941—1945* Rozario Meštrović writes about the contribution of the inhabitants of the island of Solta to the National Liberation War and the Revolution.

Nikola Repanić-Gandi sets forth his recollections of *The Party Communications of Vis and Split*, and Zelimir Blažević writes about *The Party Communications between Brač and Split before the war and during National Liberation War*.

In his work *Relations and Co-operation of Split Communists and the Livno Region during the National Liberation War*, Rašael Brčić, M. A.

writes about the existence of firm relations and co-operation of the communists of Split and Dalmatia, and in his work *The Hinterland of Split in the Revolutionary Working-Class Movement and Armed Revolution* dr Ivan Perić links the strengthening of the revolutionary working-class movement in the rural hinterland of Split with the social processes and the strengthening of the anti-capitalistic positions in that region.

In his report *The Process of the Formation of the United People's Liberation Front in Split up to the Liberation of Dalmatia* Slobodan Žarić analyses the complex process of the formation of the United People's Liberation Front in Split which had a strong reflection on the happening; in all Dalmatia.

In his work *Review of the Participation of Individual Groups of the Population of Split in the National Liberation War and in the Socialist Revolution* Igor Graovac brings forward the results of his researches and hints at the significant dependence of the revolutionary movement on the existing national and international structures.

In his work *On the Development of the Youth Revolutionary Movement in Split 1941—1942*, Tonči Sitin writes about the development of the youth movement as the most valiant and most extensive base that the Communist Party of Yugoslavia and the League of Young Communists relied on in carrying out their liberation and revolutionary line.

In her work *Contribution to the Beginning and Activity of the Anti-Fascist Women's Front in Split 1941—1945* Marija Sentić speaks about the diverse and wide participation of the women in the National Liberation War and Irena Bijelčić brings forward her recollections of the war year 1944 under the title *We Remained in Town*..

In his memories Ante Roje speaks about *The Activities of the District Committee of the Communist Party of Croatia for Middle Dalmatia on Saving the Vital Economic Buildings on the Eve of the Final Liberation of Split in 1945*. Dinko Bilač writes about the same theme in his recollections *Decisions of the Local Committee of the Communist Party of Croatia Split on Preventing the Realisation of the Occupier's Plans to Destroy the Vital Buildings in the Town in 1944* and also Hugo Gazin in *Preparations for the Liberation of Split in 1944*. Vojko Aničić remembers *The Rescue of Economic Buildings on the Territory of the Omiš District* and Kaja Vučićić *Some Actions of the Shock-Diversionist Groups during 1944 at Solin, Split and Omiš*.

II

There are 25 reports altogether in the second group of works, the theme being the activities of the military and political organizations of the National Liberation War.

In his work *Split as the Town Realising the Conception of a Nation-Wide Liberation War* Fabijan Trgo concludes that the participation of the citizens of Split in the National Liberation War represented a characteristic example of the full achievement of the principle of a nation-wide war.

Neva Žurić-Scotti, M. A. acquaints us with Italian actions preceding the occupation of Split and then with the Fascist terror in the town in her work *Italian Occupation of Split in 1941*, while Jelena Markovina analyses *The System of the Italian Fascist Authority in Split 1941—1943*.

Đuro Radoš brings forward his recollections under the title *I Was in Prison with the Fighters of the First Split and Solin Detachment*.

In his work *The Split Uprising in September 1943 — the Liberation of the National Liberation Army* Kažimir Pribilović, M. A. gives a survey of the most important processes and events taking place in Split in connection with the development of the Navy.

Ante Biočić gives an account of the combats for the defence of Split in his work *The Defence of Split in September 1943*, while Ivo Curin writes about the actions of *The Split Garrison Battalion* the first such unit formed during the National Liberation War on the territory of Yugoslavia.

In his work *The Split Uprising in September 1943 — the Liberation of the Town* Fabijan Trgo analyses the work of the party organization in preparing the uprising and the rapid spreading of its influence, which is evident by the great number of fighters joining the units of the National Liberation Army. According to the author the process of the liberation struggle growing into a nation-wide liberation war as a new quality is the development of the National Liberation War in Split is obvious.

Nikola Slavica writes about the successful activity of the Split Military Territory in his report *The Work of the Command of the Split Territory*, while Mate Šalov speaks about the formation and the fighting path of «The Fourth Split Shock Brigade».

In his work *The Influence of Split on the Italian Soldiers in Deciding for Anti-Fascism 1941—1943* Jovan Vujošević describes the genesis of the anti-fascist behaviour of part of the Italian Army, stressing the formation of the battalion «Garibaldi».

In his work *The Intelligence Services of the National Liberation Movement in the Territorial Waters of Split 1943—1945*.

Rade Bulajić writes about the *People from Split in the First Proletarian Brigade* and Lovre Reić about *The People from Split in the Battle on the River Neretva*. Viktor Kučan presents interesting information on *The People from Split in the Battle on the River Sutjeska*.

In his work *The Intelligence Services of the National Liberation Movement in Split* Milan Obradović declares that the communications and the channels of the illegal National Liberation Movement Split and its intelligence were working continually through the war.

Vladimir Isaić writes on *The Rescue of Public and Economic Buildings in Split and Middle Dalmatia before the Liberation in 1944*, and Nikola Anić acquaints us with final operations for *The Liberation of Split in October 1944*.

In his work *The Liberation of Split in 1943 in Our and Foreign Publications* Vojmir Kljaković gives interesting and new details of that event, as seen by the contemporaries.

Alija Bojić writes about *Tito's Decisions in Connection with the Capitulation of Italian Troops in Dalmatia and his Telegrams to Moscow about the Battle for the Defence of Split and its Hinterland in the Autumn of 1943*.

In his work *The Moral Qualities of the Fighters and Population of Split and Surrounding in the National Liberation War and Socialist Revolution* Dr Milan Miladinovic writes that the fighters and population of Split and surrounding attained proletarian morality and humanism, proletarian internationalism and solidarity, fraternity and unity, revolutionary patriotism and other principles of revolutionary morality.

Dr Hrvoje Tartalja writes about *Split as Centre of Supply with Medical Material and Medicines at the End of 1944 and in 1945*.

Ranko Pavela brings forward his recollections of *The Work among the Prisoners in Split from 1941—1943 and the Activity of the Communist Party*, Ivo Raić also remembers *The Work of the Prison Committee of the Communist Party in the Prisons »Sv. Roko« in Split (May-September 1943)*, and Desa Kukoč writes about *Women of Split in Italian Gads during World War II*.

III

The third group of works includes five reports dealing with the development and activity of the people's authority.

In his work *The People's Assistance, and the National Liberation Fund in the National Liberation Movement of Split from June 1941 to September 1943*, Rade Dumanić states that the illegal work of several thousand people, who succeeded to reach everywhere solving and relieving the life problems of the fighters and their families, had just as strong an effect as the actions of the shock party groups and those of young communists or individuals.

Nada Kisić-Kolanović describes some common features of the development and work of *The Town National Liberation Committee of Split from March 1942 to October 1944*, and dr Vjeko Znidaršić writes about *The Organs of Authority and Their Decisions of the Time of the First Liberation of Split*.

Gordana Tudor analyses *The Activities of the Town National Liberation Committee of Split from the Liberation to the End of the War*, and Dr. Hodimir Sirotković writes about *The Formation of the First Government of Federal Croatia in Split on 14th April 1945*.

IV

Four reports dealing with the activity of the counter-revolutionary forces in Split during the National Liberation War make the fourth group of works read at the scientific Conference.

In his work *The Behaviour of Bourgeois Groups in Split from 1941 to 1943* dr. Ljubo Boban states that the concentration of the bourgeois group having a relatively favourable possibility of acting was significant.

The leadership of the National Liberation Movement was almost in continuous contact with these groups, in particular with the Croatian Peasant Party whose room for manoeuvring was narrow and without any chances of opposing the National Liberation war, owing to the absence of the Croatian Home Guard.

Dr Fikreta Jelić-Butić writes about *Some Features of the Policy of the Croatian Peasant Party in Split 1941–1944* pointing out that the Croatian Peasant Party was gradually losing support from and influence on the broad masses of the Split population, who had sided with the National Liberation Movement, so that after the autumn of 1943 the Croatian Peasant Party had completely disappeared from public activities.

In his work *The Activity of the Četnik Centre in Split 1941–1943* Branko Latas concludes with the statement that the treacherous, collaborationist and counter-revolutionary role of the Cetnik Centre of Split was completed by the liberation of the town in September 1943.

In his work *The Behaviour of the Religious Circles in Split during the National Liberation Movement* Ivica Mlivočević emphasizes that the Catholic Church placed all its moral and political authority at the service of the Ustaša movement, Italian Fascists and German occupier, whilst the clergy of the Serbian Orthodox Church remained faithful to their Cetnik orientation. While they were directly engaged in actions to break the National Liberation Movement, the greater part of the believers were on the side of the National Liberation Movement and participated in the revolution.

s

V

The fifth group comprises seven works concerning the cultural, educational and sports activity during the National Liberation War and the socialist revolution.

In her work Lucija Benyovsky, M. A. gives a review of *The Press of the National Liberation Movement in Split*, while dr Zlata Knezović writes on *The Role of the Cultural and Art Activities in Split during the National Liberation War* pointing out that cultural and artistic creative work became a much stronger carrier of ideas, thoughts and feelings than the purely political propaganda articles.

Dr Mihailo Ogrizović considers the development of *The School System and Education* in two parts: from the occupation to the liberation of Split on 26th October 1944 and from then to the final liberation of Split on 15th May 1945.

Nevenka Bezić-Božanić writes about the rich and various contributions of artists to the National Liberation War in her work *Split's Artists in the National Liberation War*.

Andrija Križević writes about *The Split Sportsmen in the National Liberation War 1941–1945*, and dr Veseljko Huljić concludes in his work *The Unit — Collective 'Hajduk' National Liberation Army* that the member of this unit as fighters-footballers gave their great share in propaga-

ting the aims of the National Liberation War and National Liberation Movement.

In his work Nikola Amžić analyses the rich activity of *The Brass Bands on the Territory of Split Municipality in the National Liberation War*.

VI

Four works on the sources and references about the National Liberation War of Split are collected in the sixth group of reports read at the Conference.

Vladimir Sabolić gives a summary of the basic characteristics of the archives on the National Liberation War in Split in his work *Historical Records on the National Liberation War in Split in the Archive Collections in Split*.

Tomislav Pašalić gives a survey of the archive funds kept at the Military-Historical Institute in his work *Archival Material on Split in the National Liberation War in the Archives of the Military-Historical Institute*.

In his work *Split 1941—1945 in Our Historical Literature* Petar Krolo gives information on the erratic results of researches about Split in the National Liberation War and Socialist Revolution.

At the end *A List of Articles on the National Liberation War in the Split newspaper 'Slobodna Dalmacija' (Free Dalmacija) 1943—1979* from the pen of Hrvoje Morović is very useful.

VII

About twenty historians of the National Liberation War and participants of the revolution took part in the rich and substantial discussion, in which some interpretations were complemented or some new facts set forth, which can be a useful contribution and serve as an additional source to shed light on many events insufficiently known to history.

Considering the fact that in our historiography there still does not exist a work that would analyse and treat completely and with a scientific method the development of the National Liberation War and Revolution in Split, the positive results of this Conference have shown its holding to be right and justifiable.

We are convinced that this Book is a notable contribution to our historiography of the National Liberation War and Socialist Revolution and that its contents considerably illustrate the significant role of the revolutionary and patriotic forces of Split in the National Liberation War and in the Socialist Revolution of the nations and nationalities of **Yugoslavia**.

RIASSUNTO

Nell'ambito di celebrazione sesantesimo anniversario del Partito comunista jugoslavo e i sindacati rivoluzionari Istituto per storia del movimento operaio per la Dalmazia di Spalato, in collaborazione con Istituto per la storia di movimento operaio di Croazia in Zagabria, con Istituto per la storia militare da Belgrado, con la sezione per la storia croata di Centro per la scienza di storia dell'Università di Zagabria, con il Fondo per il svolgimento e la assistenza delle conquiste di rivoluzione e di guerra per la liberazione del popolo, con Università di Spalato ha organizzato radunata scientifica su tema *»Spalato nella lotta per la liberazione e la rivoluzione 1941—1945«*, la quale si ha tenuta a Spalato dal 7 fino al 9 maggio 1979.

Lo scopo di questa radunata è stato quello di richiarare i corsi specifici e valore degli avvenimenti in comune di Spalato durante la lotta per la liberazione e anche la parte armata di rivoluzione socialista 1941—1945.

Presso una fila della somiglianze nello sviluppo movimento operaio in comune di Spalato con intero movimento operaio nelle altre parti della Jugoslavia, con questa radunata veramente si arricchì la nostra concezione alla rivoluzione, le nostre conoscenze delle numerose specificità di carattere e di sviluppo di movimento operaio in comune di Spalato, secondo i quali questa città, nelle condizioni di sviluppo e esperienza di movimento operaio jugoslavo, era autonoma.

Partecipazione del Partito comunista di Croazia in Spalato durante la lotta per la liberazione e la rivoluzione (socialista) degli popoli e popolazioni jugoslave ha mostrato la capacità dei suoi membri di farsi rendere non solo come i bravi organizzatori, ma anche i bravi dirigenti della insurrezione di classe operaia, anche dal popolo intero di questa comune ha presentato la sua costruzione di carattere ideologico-politico e di organizzazione, e la capacità di assumere il ruolo di promotore e portatore della lotta per la liberazione e trasformazione rivoluzionaria della nostra società.

Settantadue referati espliciti alla radunata in questo *Annale* sono divisi in sei elementari gruppi tematici, secondo il loro soggetto e le indagini tematiche.

In primo gruppo, il quale racchiude 26 referti, si tratta del Partito comunista jugoslavo come il promotore e la forza direttiva della lotta per la liberazione e rivoluzione. Nel referto introduttivo »Spalato in rivoluzione socialista« Anka Berus ha constatato che movimento operaio in questa nostra città in tempi monarchia, quella austro-ungarica, ha affermato una orientazione rivoluzionaria per la lotta di classe inoltre la quale è proseguita anche in monarchia serbo-croata-slovena.

Dappertutto in Split, come di rado in una città, troviamo un movimento largo di classe operaia, orientato a sinistra, e una azione battagliera in continuo della classe operaia. Una generale incoerenza di organizzazione del Partito di Dalmazia, con il largo retroterra, ha condizionato un sviluppo specifico di movimento operaio e favoreggiava ad un comportamento di frazione della direzione del Partito. Movimento orientato a sinistra invece tutto il tempo dava un segno molto forte alla vita quotidiana. Finalmente ha trovato le proprie forme di organizzazione sistemando la situazione nella direzione del Partito nell'anno 1940, quando aiuto di compagno Tito era assai importante.

A. Berus poi ha segnalato il carattere di massa della organizzazione di movimento popolare di liberazione ed ha indicato alcune specificità nell' sviluppo della Lotta popolare di liberazione e rivoluzione in Spalato, in particolare terrore di fascisti, attività degli ustasci, Partito rurale croato, la stampa illegale, gruppi d'assalto ecc., prendendo in considerazione la esigenza di una elaborazione radicalmente di alcune temi. Sottolineando in fine le specificità di sviluppo di Spalato dopo la liberazione A. Berus ha concluso che è la molteplice benemerita classe operaia e di popolo di Spalato conquistando così posto d'onore nella prezzazione e esecuzione di rivoluzione e la costruzione sociale di città.

Opera di dr. Ivan Jelić »Spalato alla vigilia di rivoluzione« ha fatto conoscerci come le caratteristiche fondamentali del sviluppo politico e sociale di Spalato in tempo il quale direttamente è preceduto al crollo della monarchia jugoslava in aprile del 1941 e nel inizio della Guerra per la liberazione e la rivoluzione socialista. In quel periodo il Partito comunista jugoslavo con la direzione di Tito entra in un nuovo periodo, con una qualità nuova della propria storia, riprendendo direttamente il principale ruolo di promotore della trasformazione di società jugoslava.

Dr. Mira Dimitrijević Kolar in lavoro »Situazione economica e la struttura della popolazione di Spalato avanti alla seconda guerra mondiale« analizza lo sviluppo economico avanti alla seconda guerra mondiale mostrando una sezione di struttura della sua popolazione, in particolare degli operai.

Neda Maro*ć, nelle sue memorie intitolate »Unione della gioventù comunista jugoslava e il movimento della gioventù rivoluzionaria in Spalato dal 1935 al 1941«, dichiara lo sviluppo della Unione gioventù comu-

nista jugoslavo e il movimento democratico di gioventù, della riorganizzazione e il suo crescimento in una organizzazione rivoluzionaria di masse operaia, contadina, studentesca di scuole medie e la gioventù intellettuale.

Paško Mijan, nei ricordi »Raccolta delle armi in Spalato del 1941« scrisse delle direttive del Partito per la raccolta delle armi da reparti militari del ex Esercito jugoslavo, spostamento al sicuro nelle case e nella campagna spalatina.

Miroslav Curin, nel lavoro »Ruolo del Comitato regionale del Partito comunista di Croazia in organizzazione della Lotta popolare per la liberazione in Spalato nel 1941« considera in alcuni periodi attività politica della direzione regionale in quale essa, essendo nonostante in difficoltà e in insuccessi, rimane una forza promotore della Lotta per la liberazione in Spalato e in Dalmazia.

Sibe Kvesić, in sua opera »Nostro comunicato — mobilitatore di masse nella lotta contro il fascismo« indica sulla importanza di questo bollettino del Comitato di regione del Partito comunista di Croazia per la Dalmazia, rispettivamente al Frante unitario popolare per la liberazione per distendimento della verità della Lotta per la liberazione e rivoluzione.

Nei suoi »Ricordi sulle attività in Sindacati dei lavoratori uniti e su sostenimento di legame tra Comitato regionale del Partito comunista di Croazia per la Dalmazia e Comitato Centrale del Partito comunista di Croazia« Dobriša Jurić-Keravica presenta una fila di interessanti particolari della sua attività durante il lavoro per Partito e Sindacato.

In opera »Classe operaia di Spalato nella guerra per la liberazione e la rivoluzione socialista nel periodo 1941—1945« Mr Milica Bodrožić afferma che la classe operaia di Spalato, guidata del Partito comunista, ha sopportato i più grandi sacrifici a causa di liberazione di paese dal occupatore e per la vittoria contro le forze contrarivoluzionarie.

Drago Gizdić in opera »Territorio di Salona in primo anno della Lotta per la liberazione« esauriente scrisse di sviluppo del movimento comunista e operaio in Salona, di scioperi degli operai della industria di cemento e di una stretta congiunzione con la lotta di classe operaia di Spalato. Particolarmente Gizdić sofferma su attività di organizzazione del movimento per la liberazione e sulle attività con uso delle armi in Salona, e analizza formazione e insuccessi degli primi reparti del Movimento per la liberazione di Dalmazia.

Della importanza di attività rivoluzionaria di Rade Končar a Spalato, del arresto e uccisione di questo, scrisse Marko Andrijić in sua opera »Rade Končar a Spalato nel 1941«.

Rozario Meštvović scrive del contributo degli abitanti di isola Šolta nella Lotta per la liberazione e rivoluzione in lavoro »Šolta nella Lotta per la liberazione 1941—1942«.

Nikola Repanić-Gandi presenta le sue memorie su tema »Legami di Partito tra Vis e Spalato«, invece Zelimir Blažević scrisse degli »Legami

mi di Partito tra Brač e Spalato avanti guerra e durante della Lotta per la liberazione».

Dell'esistenza degli stretti legami e la collaborazione degli comunisti di Spiato e la Dalmazia scrisse Mr Rafael Brčić in lavoro intitolato »Legami e collaborazione tra comunisti di Spalato e dipartimento di Livno durante la Lotta per la liberazione«, e Dr. Ivan Perić in lavoro »Retroterra di Spalato in movimento operaio rivoluzionario e in rivoluzione« collegandoci rinforzamento del movimento operaio rivoluzionario in retroterra rurale di Spalato con i processi sociali e con rinforzamento delle posizioni anticapitaliste su quel territorio.

Slobodan Zarić in suo referto »Processo di creazione del Fronte unitario popolare per la liberazione in Spalato fino alla liberazione di Dalmazia« analizza complesso processo di creazione di Fronte unitario popolare per la liberazione a Spalato, il quale ha avuto un forte riflesso anche su gli avvenimenti in Dalmazia intera.

Igor Graovac in lavoro »Sommario delle partecipazioni di alcuni gruppi degli abitanti di Spalato nella Lotta per la liberazione e la rivoluzione socialista« presenta i risultati delle sue indagini e richiama alla importanza di dipendenza del movimento rivoluzionario di esistente costellazione nazionale e internazionale.

De sviluppo di movimento giovanile, come basi il più combattiva e il più in massa, su la quale si appoggiava il Partito comunista jugoslava nella realizzazione della sua linea rivoluzionaria e di liberazione, scrisse Tonči Šitin in lavoro »Del sviluppo di movimento giovanile in Spalato nel periodo 1941—1945«.

Marija Sentić in lavoro »Supplemento al principio e alla attività del Fronte delle donne antifasciste in Spalato in periodo 1941—1945« scrisse da diversa e estesamente partecipazione delle donne nella guerra per la liberazione, e Irena Bijelić presenta le sue memorie dal 1944 intitolate »Noi siamo rimasti in città.....«.

Ante Roje nelle sue memorie scrive della »Attività di Comitato regionale del Partito comunista della Croazia per la Dalmazia media in azione per salvare stabilimenti industriali vitali alla vigilia della liberazione definitiva di Spalato nel 1944«, e su stesa tema scrisse nelle sue memorie Dinko Bilač »Decisioni del Comitato locale del Partito comunista della Croazia di impedimento dei piani di occupatore di demolizione degli stabilimenti industriali di città nel 1944«, e Hugo Gazin in referto »Preparazioni per la liberazione di Spalato nel 1944«. »Salvamento degli stabilimenti industriali al distretto guerresco di Omiš durante la guerra« intitola le sue memorie Vojko Aničić, e Kaja Vučićić scrisse delle »Alcuni azioni degli gruppi d'assalto e diversivi in corso dell'anno 1944 Spalato, Salona e Omiš«.

II

Nel secondo gruppo dei lavori con la tematica delle attività delle organizzazioni militare e politiche della Lotta per la liberazione ci sono 25 referti.

Nel suo lavoro »Spalato come la città in realizzazione di concezione della guerra popolare per la liberazione« Fabijan Trgo conclude che la partecipazione degli abitanti di Spalato nella Lotta per la liberazione è stato un marcato esempio di molta attuazione nel principio della guerra popolare.

Mr Neva Zurić-Scotti ci fa conoscere con le attività italiane, le quale precedevano la occupazione di Spalato e poi anche il terrore degli fascisti in città nel suo lavoro »Occupazione italiana di Spalato nel 1941«, e Jelena Marko vna analizza »Il sistema del potere fascista italiano in Spalato in periodo 1941—1943«.

Duro Radoš presenta le sue memorie intitolate »Sono stato in carcere con i combattenti del Primo reparto di Spalato e di Salona«.

Nel lavoro »Spalato durante la formazione e sviluppo della Marina da guerra del Esercito di liberazione popolare jugoslavo Mr. Kažimir Pribilović da un sommario degli più importanti processi e gli avvenimenti i quali succedevano a Spalato, e sono collegati con il sviluppo della Marina da guerra.

Presentazione degli combattimenti per la difesa di Spalato presenta Ante Biočić in suo lavoro »Difesa di Spalato nel settembre del 1943«, e delle attività di »Battaglioni di guarnigione spalatino«, che fu il primo reparto formato durante la Lotta per la liberazione sul territorio di Jugoslavia descrive Ivo Curin.

Fabijan Trgo, in lavoro »Insurrezione spalatina in settembre del 1943 — La liberazione di città«, analizza l'attività dell'organizzazione del Partito nelle preparazioni per insurrezione e impetuamente estensione il suo influsso che era stato palesato nel grande numero degli nuovi combattenti appena entrati negli reparti di Esercito di liberazione popolare. Secondo autore e visibile il processo per trasformare la lotta per la liberazione in guerra generale di popolo jugoslavo come una nuova qualità nel sviluppo della Lotta per la liberazione in Spalato.

Delle attività efficace del territorio militare di Spalato scrive Nikola Slavica in lavoro »Attività del Commando di territorio militare di Spalato«, e Mate Salov di formazione e marcia combattiva della »IV brigata d'assalto spalatina«.

Jovan Vujošević in lavoro »Influsso di Spalato su orientamento antifascista di soldati italiani in periodo 1941—1943« presenta una genesi di un comportamento antifascista una parte del Esercito italiano, e in particolare rileva formazione di battaglione »Garibaldi«.

Berislav Visković nel suo referto ha analizzato l'attività delle »Forze alleate di marina nelle acque di Spalato in periodo 1943—1945«.

Degli »Spalatini nella Prima brigata proletaria« scrisse Rade Bulajić, e Lovre Reić degli »Spalatini nella battaglia su Neretva«. Interessanti dati degli »Spalatini in battaglia di Sutjeska« riporta in suo lavoro Viktor Kučan.

Milan Obradović nel lavoro »Servizio d'informazione del Movimento per la liberazione di Spalato« afferma che i collegamenti del Movimento per la liberazione di Spalato in condizioni della vita illegale e il suo

Servizio d'informazioni lavoravano senza nessuna interruzione durante tutta la guerra.

Vladimir Isaić scrive di »Salvaggio di stabilimenti pubblici ed industriali in Spalato e in medio Dalmazia al cospetto della liberazione nel 1944«, e Nikola Anić d fa conoscere con le operazioni finali per »La liberazione di Spalato in ottobre 1944«.

Vojmir Kljaković in suo lavoro »Liberazione di Spalato in settembre del 1943 nelle nostre pubblicazioni e quelle straniere« ha dato interessanti e nuovi dati di questo avvenimento a punta di vista di contemporanei.

Alija Bojić scrive delle »Decisioni di Tito con riferimento alla capitolazione delle truppe italiane in Dalmazia e telegrammi mandati a Mosca della battaglia per la difesa di Spalato e retroterra (in autunno del 1943)«.

In lavoro »Qualità morali dei combattenti e gli abitanti di Spalato e intorno nella Guerra per la liberazione e in rivoluzione« Dr. Milan Miladinović scrisse che i combattenti e abitanti di Spalato ed intorno hanno dimostrato morale e umanesimo proletario, internazionalismo proletario e solidarietà, unità e fratellanza, patrioismo rivoluzionario e gli altri principi morali di una rivoluzione.

Da »Spalato come il centro per approvvigionamento con il materiale sanitario e le medicine in fine del 1944 e in 1945« scrisse Dr. Hrvoje Tartalja.

Ranko Pavela presenta i suoi ricordi scritti su tema »Attività tra i prigionieri in Spalato in periodo 1941—1943 e la attività del Partito comunista«, ed Ivo Raić pure si ricorda della »Attività del comitato di carcere del Partito comunista nei carceri di San Rocco a Spalato (maggio-settembre del 1943)«, e Desa Kukoč descrive delle »Donne di Spalato in prigionia d'Italia durante la seconda guerra mondiale«.

II

Terzo gruppo dei referti racchiude cinque referti in quali si sta dicendo del sviluppo e della attività del potere di popolo.

In lavoro »Sussidio del popolo e il Fondo popolare per la liberazione in Movimento per la liberazione di Spalato (giugno del 1941 fino a settembre del 1943)« Rade Dumanić constata che la attività illegale di alcuni migliaia di uomini i quali arrivavano dappertutto moderando i problemi per esistenza dei combattenti e delle loro famiglie, funzionava ugualmente così forte come azioni dei gruppi d'assalto o individuali del Partito e della Unione della gioventù comunista jugoslava.

Nada Kisić Kolarović presenta alcune caratteristiche generali del sviluppo e della attività di »Comitato popolare di Spalato (marzo di 1942 fino a ottobre del 1944)«, e Dr Vjeko Znidaršić degli »Organismi del potere e le loro decisioni durante la prima liberazione di Spalato«.

Gordana Tudor, nel suo lavoro si occupa con tema »Attività del Comitato popolare di città di Spalato dalla liberazione fino alla fine di guerra«, e Dr. Hodimir Sirotković descrive di »Fondazione del primo governo della Croazia Federale in Spalato nel 14 di aprile 1945«.

IV

Quattro referti nei quali si parla della attività delle forze controrivoluzionarie in Spalato durante la Lotta per la liberazione agisce il quarto gruppo dei referti riferiti alla radunata scientifica.

Dr. Ljubo Boban in referto «-Atteggiamento dei raggruppamenti borghesi in Spalato da 1941 a 1943» conclude che a Spalato è stata notevole concentrazione degli raggruppamenti borghesi i quali avevano relativamente una favorevole possibilità di essere attivi. La direzione del Movimento per la liberazione era di recente in contatti continuati con i raggruppamenti borghesi e particolarmente con il Partito rurale croato, del quale lo spazio per le manovre politiche, perché non esisteva la Milizia territoriale, era agosto e privato delle prospettive per fare una contrapposizione al Movimento per la liberazione.

»Di alcuni caratteri della politica di Partito rurale croato in Spalato in periodo 1941—1944« scrisse Dr. Fikreta Jelić-Butić segnalando gradatamente perdita di appoggio e influsso del Partito rurale croato su numerose masse degli abitanti di Spalato, le quali si sono risolte per il Movimento per la liberazione, sicché da autunno nel 1943 il Partito rurale croato svanisce dalla attività politica.

Branko Latas, in referto intitolato «-Attività del Centro di etnici in Spalato in periodo 1941—1943» conclude che il Centro di etnici in Spalato, in tempo e con il fatto della liberazione, ha finito il suo ruolo di tradimento, collaborazione e attività controrivoluzionaria.

Il lavoro »Atteggiamento degli circoli di clero in Spalato in tempo di Movimento per la liberazione« Ivica Mlivočić rileva che la Chiesa cattolica, tutta la sua autorità morale e politica, ha messo in carica nel movimento degli ustasci, degli fascisti italiani e gli occupatori tedeschi, come è ugualmente clero della Chiesa ortodossa serba tutto il tempo del Movimento per la liberazione è rimasto sempre fedele alla sua orientazione verso i etnici. Mentre loro erano stati direttamente impegnati in una azione con lo scopo di rompere il Movimento per la liberazione, maggior parte dei credenti si sono messi alla parte del Movimento per la liberazione, partecipando alla rivoluzione.

V

Quinto gruppo racchiude sette lavori relativi alla attività culturale sportiva, istruzione pubblica, durante la Lotta per la liberazione.

Sommario »La stampa del Movimento per la liberazione a Spalato- è il lavoro di Mr. Lucija Benyovsky, mentre Dr. Zlata Knezović scrive di »Ruolo della attività culturale e artistica in Spalato durante la Lotta

pe ria liberazione, segnalando che la creazione culturale e artistica è diventata riportatore delle idee, pensieri e sentimenti anzi più che gli articoli di propaganda politica.

»Le scuole e istruzione pubblica in Spalato durante la Lotta per la liberazione« autore Dr Mihajlo Ogrizović esamina in due parti: dal tempo dalla occupazione fino alla liberazione di Spalato nel 26 di ottobre del 1944, e da quel tempo fino alla definitiva liberazione di città nel 15 maggio del 1945.

Dal ricco e diverso contributo dei pittori nella Lotta per la liberazione scrive Nevenka Bezić-Božanić in lavoro »Artisti di Spalato nella Lotta per la liberazione«.

Andrija Križević si osserva allo sport durante la guerra e il suo referto intitola »Sportivi di Spalato nella Lotta per la liberazione 1941—1945«, e Dr Veseljko Huljić in lavoro »Reparto-squadra da calcio-gruppo HAJDUK nel Esercito jugoslavo per la liberazione« conclude che gli appartenenti di questo reparto, come i combattenti-calcatori, hanno dato il loro grande contributo nella propaganda della Lotta per la liberazione e Movimento per la liberazione.

Nikola Amžić in suo lavoro analizza una ricca attività delle »Bande musicali dal territorio di comune di Spalato nella Lotta per la liberazione«.

VI

I quattro lavori intitolati »Di fonti e bibliografia della Lotta per la liberazione« sono raccolti in sesto gruppo dei referti riferiti su questa radunata scientifica.

Il breve compendi» delle caratteristiche elementari del materiale archivio dalla Lotta per la liberazione in Spalato ha fatto Vladimir Sabolić in lavoro »Materiale archivio di Lotta per la liberazione nelle lezioni archiviche di Spalato«.

Sommario dei fondi archivici, i quali si trovano in Istituto per le storia militare in Belgrado, ha fatto Tomislav Pašalić in lavoro »Materiale archivio da Spalato nella Lotta per la liberazione in Archivio del Istituto per la storia militare.

Da i risultati finora esistenti non unificati delle ricerche scientifiche da Spalato nella Lotta per la liberazione e rivoluzione informaci Petar Krolo in lavoro »Split tra 1941—1945 nella nostra bibliografia per la storia«.

Infine è utile »Elenco di articoli della Lotta per la liberazione in giornale spalatino 'SLOBODNA DALMACIJA' dall'anno 1943 fino a 1979 scritto da Hrvoje Morovic.

VII

Una ventina di storici della Lotta per la liberazione e appartenenti di rivoluzione in Spalato parteciparono in una ricca e sostanziosa discussione, nella quale sono completate alcune interpretazioni o messi in campo alcuni nuovi fatti i quali possono servire come utile contributo

o come fonte di supplemento per gettar luce su i molti avvenimenti insufficiente noti a punto di vista di storia.

Riguardo al fatto che nella nostra storiografia non esiste finora nemmeno un lavoro il quale tratterebbe e recensirebbe intero e con metodo scientifico lo sviluppo della Lotta per la liberazione e la rivoluzione socialista in Spalato, sostenimenti positivi di questa radunata hanno eseguito tanto più giusto il sostenere una così utile radunata.

Siamo convinti che questo libro è un contributo con importanza per la nostra storia della Lotta per la liberazione e rivoluzione socialista e che essa, con il suo contenuto, notevole richiama importante ruolo forze patriottiche e rivoluzionarie di Spalato nella Lotta per la liberazione e rivoluzione socialista del popolo e popolazioni della Jugoslavia.

РЕЗЮМЕ

В рамках празднования 60.—летия Коммунистической партии Югославии (Союза коммунистов Югославии), Союза коммунистической молодёжи Югославии и революционных профсоюзов, Института истории рабочего движения Далмации города Сплита, вместе с Военноисторическим институтом города Белграда, Отделом истории хорватского народа, Центра исторических наук университета города Загреба, Фондом за развитие и сохранением завоевания революции и народноосвободительной войны и Университета города Сплита, организовали научное Собрание „Сплит в народноосвободительной борьбе и социалистической революции в 1941—1945 годах”, которое проводилось в течение 7—9 мая 1979 года в Сплите.

Цель Собрания была, научно объяснить течение, специфичность и значение событий в общине Сплит и вооружённой части социалистической революции в 1941—1945 годах. Кроме ряда сходностей в развитии рабочего движения в общине Сплит с общим рабочим движением в других краях югославской страны, этим Собранием ещё больше обогатило представление наших сознаний о ряде специфичностей в характере и развитии рабочего движения в общине Сплит, когда этот город в условиях развития и практики югославского рабочего движения был самостоятельным.

Доля организации Коммунистической партии Хорватии в Сплите, в Народноосвободительной борьбе и вооружённой социалистической революции народов и национальностей Югославии, показала способность её членов стать не только организаторами и во главе восстания рабочего класса но и всего рабочего народа этой общины, показала её организационное и идейно-политическое развитие и способность взять на себя роль двигателя и носителя Народноосвободительной борьбы и революционного изменения общества.

Доклады, представленные на Собрании (общее число 72) в этом Сборнике распределены, имея в виду их содержание и тематическое исследование, на шесть основных тематических групп.

I

В первой группе, которая состоит из 26 докладов тематически обсуждалось о коммунистической партии как инициаторе и руководящей силе народноосвободительной борьбы и социалистической революции.

В вступительном докладе „Сплит в социалистической революции”, Анка Берус констатирует, что рабочее движение в этом городе ещё в Австро-Венгерской монархии приняло революционное направление классовой борьбы, которая продолжалась и в монархии Югославии. Везде в Сплите, что не во всех других городах, массы народа были в коммунистическом движении и непрерывно вели передовую рабочую акцию. Общая партийно-организационная несвязанность Далмации с другими краями страны, усложняла специфическое развитие рабочего движения и способствовала вредительству в партийном руководстве. Коммунистическое движение между тем, всё время очень сильное и влияло на ежедневную жизнь. Наконец, оно и нашло свои организационные формы, которые привели в порядок положение в партийном руководстве 1940 года, в чём была значительная помощь товарища Тита.

Анка Берус потом подчёркивала массовую организацию Народноосвободительного движения и указала на некоторые специфичности в развитии Народноосвободительной борьбы и революции в Сплите (особенно террор фашистов, действие усташа, ХСС-а, подпольное печатание, ударные группы и другое) и потребности фундаментальной обработки некоторых тем. Наконец, подчёркивая специфичности развития Сплита после освобождения, Анка Берус подтвердила большую заслугу рабочего класса и народа Сплита в том что заняли почётное место в подготовке и осуществлении революции и построение города.

Доклад доктора Ивана Елича „Сплит накануне революции”, знаменит нас с основным значительным общественно-политическим развитием Сплита в годах, которые непосредственно предшествовали катастрофе монархии в апреле 1941 года, и началу Народноосвободительной войны и социалистической революции. Коммунистическая партия в этом периоде во главе с товарищем Тито входит в одно новое качество периода своей истории, берёт непосредственно главную роль носителя революционного изменения общества.

Доктор Мира Колар-Димитриевич в докладе „Экономические обстоятельства и структура жителей Сплита перед второй мировой войной, анализирует экономическое развитие Сплита перед второй мировой войной и даёт пересечение структуры его жителей, особенно рабочих.

Неда Марович в своих воспоминаниях „СКОЮ” (Союз коммунистической молодёжи Югославии) и революционное молодёжное движение в Сплите в 1935—1941 годах” говорит о развитии СКМЮ и демократического молодёжного движения, его реорганизации и возрастании в массовую революционную организацию рабочей, крестьянской, школьной и интеллектуальной молодёжи.

Пашко Миян в своих воспоминаниях „Собирание оружия в Сплите 1941 года”, пишет о непосредственном указании партии, собирать оружие от частей бывшей югославской армии, его складывание по домам и переброске в Сплитское поле.

Мирослав Чурич в докладе: „Роль П. К- КПХ (Областного комитета коммунистической партии Хорватии) в организации народноосвободительной борьбы в Сплите 1941 года”, политическое действие областного руководства рассматривает через несколько фаз и несмотря на все трудности и неудачи, осталось движущей силой Народноосвободительной борьбы и в Сплите и в Далмации.

Доклад Сибе Квесича „Наше известие — мобилизатор массы в борьбе против фашизма”, говорит о значении этой газеты областного комитета коммунистической партии Хорватии за Далмацию относительно о Е Н О Ф (Единственный народноосвободительный фронт) на распространении правды о народноосвободительной борьбе и революции.

В своих „Воспоминаниях о работе в У Р С С Ю (Объединённые профсоюзы Югославии) и поддержания связи между областным комитетом коммунистической партии Хорватии за Далмацию и Центральным комитетом коммунистической партии Хорватии”, Добрила Юрич-Керавица рассказывает интересные детали из своей партийной и профсоюзной работы.

В докладе „Рабочий класс Сплита в освободительной войне и социалистической революции в 1941—1945 годах”, Милица Бодроич утверждает, что рабочий класс Сплита во главе с коммунистической партией, выдержал самые большие жертвы с целью освобождения страны от оккупантов и победы над контрреволюционными силами.

Драго Гиздич в докладе „Солинский бассейн в первом году Народноосвободительной борьбы”, исчерпавше говорит о развитии рабочего и коммунистического движения в Солине, забастовках рабочих цементного завода и крепкой связи с борьбой рабочего класса юрота Сплита.

Товариш Гиздич особенно задерживается в беседе на организации народноосвободительного движения, военных действиях в Солине и анализирует формирование и неудачи первых далматинских отрядов народноосвободительного движения.

О значении революционной работы Раде Кончара, его арестование и убийстве, пишет Марко Андрич в докладе: „Раде Кончар в Сплите в 1941 году”.

Розарио Мештрович пишет о содействии жителей острова Шолты Народноосвободительной борьбе и революции, в докладе: „Шолта в народноосвободительной борьбе в 1941—1942 годах”.

Никола Репанич-Ганди приводит воспоминания на „Партийные связи Виса и Сплита”, а Желимир Блажевич пишет „О партийных связях между Брачем и Сплитом до войны и во время Народноосвободительной борьбы”.

О существовании крепких связей и сотрудничества коммунистов Сплита и Далмации, пишет Рафаел Брчиц в докладе: „Связи и сотрудничество коммунистов Сплита и Ливанской области во время народноосвободительной борьбы”, а доктор Иван Перич в докладе: „Окрестность Сплита в революционном рабочем движении и револю-

ции”, укрепление революционного рабочего движения в сельскохозяйственной области Сплита, связывает с социальными процессами и укреплением антикапиталистических позиций в этой области.

Слободан Жарич в своём докладе: „Процесс творчества единственного народноосвободительного фронта в Сплите до освобождения Далмации”, анализирует сложный процесс творчества Е.Н.О.Ф. (Единственный народноосвободительного фронта) в Сплите, который имел сильное влияние и на действие в Далмации.

Игорь Граовац в докладе: „Обзор участия некоторых групп жителей Сплита в народноосвободительной борьбе и социалистической революции”, даёт результаты своих исследований и предупреждает о значении зависимости революционного движения от национального и международного стечения обстоятельств.

О развитии молодёжного движения, самой боевой и массовой базы, в котором Коммунистическая партия Югославии и Союз коммунистической молодёжи Югославии, находили опору в осуществлении своих освободительных направлений пишет Тончи Шитин в докладе: „О развитии молодёжного революционного движения в Сплите в 1941—1942 годах”.

Мария Сентич в докладе: „Приложение возникновению и деятельности А Ф Ж (Антифашистского фронта женщин) в Сплите в 1941—1945 годах”, говорит о разнообразном и широком участии женщин в народноосвободительной борьбе, а Ирена Биелич даёт свои воспоминания на военный 1941 год под заглавием: „Мы остались в городе”.

Анте Рое в своих воспоминаниях говорит: „О деятельности Областного комитета коммунистической партии Хорватии средней Далмации и о спасении жизненно экономических объектов перед окончательным освобождением Сплита 1944 года”, а о той же теме пишет в своих воспоминаниях Динко Билич: „Решения Городского комитета коммунистической партии Хорватии города Сплита о воспрепятствованию реализации плана оккупантов о разрушении жизненных объектов в городе 1944 года”, и Хуго Газин: „Подготовка са освобождение Сплита 1944 года”.

„О спасению объектов экономики на территории военной области Омиш”, свои воспоминания пишет Войко Аничич а Кая Вучичич пишет: „О некоторых действиях ударно-диверсионных групп в течение 1944 года в Сплите, Солине и Омише”.

II

Во второй группе докладов с тематиком о деятельности военных и политических организаций народноосвободительной борьбы — всего 25 докладов.

В своём докладе: „Сплит, как город в реализации идеи общенациональной освободительной войны”, Фабыан Трго объясняет что участие жителей Сплита в народноосвободительной борьбе представляло

выразительный пример полного осуществления принципа общенародной войны.

Нева Журич-Скоти знакомит нас с действиями, которые предпринимали итальянцы перед оккупацией Сплита, а потом и о фашистском терроре в городе, в докладе: „Итальянская оккупация Сплита в 1941 году”, а Елена Марковина анализирует „Систему итальянской фашистской власти в Сплите в 1941—1943 годах”.

Джуро Радош даёт свои воспоминания под заглавием: „Я был в тюрьме с бойцами Первого Сплитского и Солинского отрядов”.

В докладе „Сплит в формировании и в развитии флота народно-освободительной армии Югославии”, Кажимир Прибилович даёт обзор самых главных процессов и событий, которые происходили в Сплите, а связаны с развитием флота.

Показ борьбы за оборону Сплита предъявил Анте Биочич в докладе „Оборона Сплита сентября 1943 года”, а „О действиях Сплитского экипажного батальона”, первой такой воинской части, сформированной в течение народноосвободительной войны на территории Югославии, пишет Иво Чурин.

Фабьян Трго в докладе: „Сплитское восстание в сентябре 1943 года — Освобождение города”, анализирует работу партийной организации, подготовки восстания и стремительное увеличение влияния, что видно, прежде всего, из числа бойцов, которые присоединяются частям народноосвободительной армии Югославии. По словам автора, замечается процесс перерастания освободительной борьбы в общенародную освободительную войну, как новое качество в развитии народноосвободительной борьбы в Сплите.

О успешной деятельности Сплитской военной области пишет Никола Славица в докладе: „Работа команды Сплитской области”, а Мате Шалов говорит: „О формировании и боевой деятельности четвёртой сплитской бригады”.

Иван Вуёшевич в докладе: „Влияние Сплита на антифашистское определение итальянских солдат антифашистского поведения, а особенно подчёркивает формирование батальона „Гарибальди”.

Берислав Вискович о своём докладе анализирует „Действие Союзнических морских сил в водах Сплита в 1943—1945 годах”.

„О жителях Сплита в Первой пролетарской бригаде” пишет Раде Булаич, а Ловре Ренч: „О жителях Сплита в борьбе на Неретве”, Интересные данные: „О жителях Сплита в борьбе на Сутеске”, говорит в своём докладе Виктор Кучан.

Милан Обрадович в докладе: „Разведка народноосвободительного движения в Сплите”, утверждает что связь и каналы подпольного народноосвободительного движения Сплита и его разведки работали непрерывно в течение всей войны.

Владимир Исач пишет: „О спасении публичных и экономических объектов в Сплите и средней Далмации перед освобождением в 1944 году”, а Никола Анич нас знакомит с окончательными операциями за „Освобождение Сплита октября 1944 года”.

Воймир Клякович в докладе: „Освобождение Сплита в 1943 году”, в нашей и иностранной печати даёт интересные и новые данные этого события в виде доказательства современников.

Алия Боич пишет: „О решениях Тита в связи с капитуляцией итальянских групп в Далмации и его телеграммах Москве о борьбе за оборону Сплита и его окрестности (осенью 1943 года).

В докладе: „Моральные свойства бойцов и жителей Сплита и окрестности в освободительной борьбе и социалистической революции”, доктор Милан Миладинович пишет, что бойцы и жители Сплита у окрестности реализовали пролетарский и гуманистический мораль, пролетарскую и интернационалистическую солидарность, братскую дружбу и единство, революционный патриотизм и другие принципы морали революции.

„О Сплите, центре снабжения санитарным материалом и лекарством в конце 1944 и в 1945 годах”, пишет доктор Хрвое Тарталя.

Ранко Павела напоминает „На работу между арестантами в Сплите в 1941—1943 годах и о действии коммунистической партии”, а Иво Раич тоже вспоминает „Работа тюремного комитета коммунистической партии в тюрьмах „Светой Роко” в Сплите (май—сентябрь 1943 года), а Деса Кукоч пишет о женщинах Сплита в концлагерях Италии во время второй мировой войны”.

III

Третья группа докладов состоит из пяти докладов, в которых говорится о развитии и деятельности народной власти-

В докладе „Народная помощь и народноосвободительный фонд в народноосвободительном движении Сплита (июнь 1941 до сентября 1943 года), Раде Думанич констатирует, что подпольная работа несколько тысяч людей, которые содействовали, решая и смягчая жизненные проблемы бойцов и их семей, действовала тоже так сильно как и действия ударных, партийных и молодёжных групп или одиночек.

Нада Кисич-Коланович даёт некоторые общие признаки: „Развития и работы городского народноосвободительного комитета Сплита (март 1942 — октябрь 1944 года), доктор Вьeko Знидаршич пишет: „О органах власти и их решениях во время первого освобождения Сплита”.

Гордана Тудор в своём докладе анализирует: „Действие городского народноосвободительного комитета Сплита от освобождения до конца войны”, а доктор Ходимир Сироткович пишет: „О основании первого правительства Федеративной Хорватии в Сплите 14 апреля 1945 года”.

IV

Четыре доклада, в которых идёт речь о действии контрреволюционных сил в Сплите по время народноосвободительной борьбы со-

чиняют четвёртую группу докладов представленных на научном собрании.

Доктор Любо Бобан в докладе: „Поведение гражданских групп в Сплите от 1941—1943 годах” подтверждает, что в Сплите были значительные концентрированные гражданские группы, которые имели относительно благоприятные условия и возможности действия. Руководство народноосвободительного движения было почти в непрерывной связи с гражданскими группами, особенно с ХССом (Хорватская сельскохозяйственная партия) чей маневренный простор, в виду отсутствия домобранов, был без шансов на успех, чтобы противопоставиться народноосвободительному движению.

„О некоторых значениях политики (ХССа) Хорватской сельскохозяйственной партии в Сплите в 1941—1944 годах”, пишет доктор Фикрета Елич-Бутич, подчёркивая постепенную потерю опоры и влияния ХСС-а на широкие массы жителей Сплита, которые стали на сторону народноосвободительного движения, поэтому осенью 1943 года ХСС совсем исчезла из общественной деятельности.

Бранко Латас в докладе „Деятельность центра четников в Сплите в 1941—1944 годах”, констатирует что освобождением города в сентябре 1943 года, центр четников в Сплите закончил свою предательскую коллаборационистическую и контрреволюционную роль.

В докладе „Поведение религиозных групп в Сплите во время народноосвободительного движения”, Ивица Мливонич пишет что католическая церковь весь свой моральный и политический авторитет поставила в службу усташского движения, итальянского фашизма и немецких оккупантов, так как и священники сербской православной церкви всё время народноосвободительного движения остались верны своей четничкой ориентации.

В самом деле, пока они действовали на уничтожении народноосвободительного движения, религиозные жители города и окрестности были большей частью на стороне народноосвободительного движения и участвовали в революции.

V

Пятая группа состоит из семи докладов, которые относятся на культурную, школьную и спортивную деятельности во время народноосвободительного движения и социалистической революции.

Обзор „Прессы народноосвободительного движения в Сплите”, даёт в своём докладе Луция Бениовски, пока доктор Злата Кнезович пишет „О роли культурной и художественной деятельности в Сплите во время народноосвободительной борьбы”, подчёркивая, что культурное и художественное творчество становится носителем идей, лучше чем пропагандные, политические статьи.

„Развитие просвещения и образования в Сплите во время народноосвободительной борьбы”, доктор Михайло Огризович рассматривает в двух частях: от оккупации до освобождения Сплита 26 октя-

бря 1944 года и от того времени до окончательного освобождения Сплита 15 мая 1945 года.

О богатом и разнообразном вкладе художественных творцов народноосвободительной борьбы, пишет Невенка Безич-Божанич в докладе: „Сплитские художники в народноосвободительной борьбе“.

Андрия Крижевич пишет „О спортсменах Сплита в народноосвободительной борьбе в 1941—1945 годах“, а доктор Веселько Хульич в докладе: „Единица — коллектив „Хайдук“ Народноосвободительной армии Югославии“, подтверждает, что принадлежащие этой единице дали как бойцы — футболисты своё большое участие, пропагандируя цели народноосвободительной борьбы и народноосвободительного движения.

Никола Амичич в своём докладе анализирует богатое действие „Духовых оркестров с территории общины Сплит в народноосвободительной борьбе“.

VI

Четыре работы о источниках и библиографии народноосвободительной борьбы Сплита, собраны в шестой группе докладов, которые читались на Собрании.

Которкий обзор основных характерных черт архивного материала о народноосвободительной борьбе в Сплите даёт Владимир Саболлич в докладе: „Архивный материал о Сплите, в архивных сборниках в Сплите“.

Обзор архивных фондов, которые сланы на хранение в Военно-исторический институт, говорит Томислав Пашалич в докладе: „Архивный материал о Сплите в народноосвободительной борьбе, в архиве Военноисторического института.“

О прежних неравномерных результатах исследования о Сплите в народноосвободительной борьбе и социалистической революции, информирует Петар Кроло в докладе: „Сплит с 1941—1945 годах в нашей исторической литературе“.

Наконец, очень полезный „Список статей о народноосвободительной борьбе в Сплитской „Свободной Далмации“ с 1943—1979 годах“, написанный Хрвоем Морвичем.

VII

Около двадцати историков народноосвободительной борьбы, а также и участников революции города Сплита участвовали в интересной и содержательной дискуссии, в которой дополнены доклады или представлены новые факты, которые могут служить полезным вкладом и дополнительным источником, для понятия многих исторических недостаточно известных событий.

Принимая во внимание факты, что в нашей историографии нет ещё ни одной работы, которая могла бы вся обработаться научным методом и показать развитие народноосвободительной борьбы и социалистической революции в Сплите, положительные результаты

этого Собрания ещё больше удостоверили и оправдали его существование.

Мы уверены, что эта книга значительный вклад нашей историографии народноосвободительной борьбы и социалистической революции и она своим содержанием показывает значительную роль революционных и патриотических сил Сплета в народноосвободительной борьбе и социалистической революции народов и национальностей Югославии.